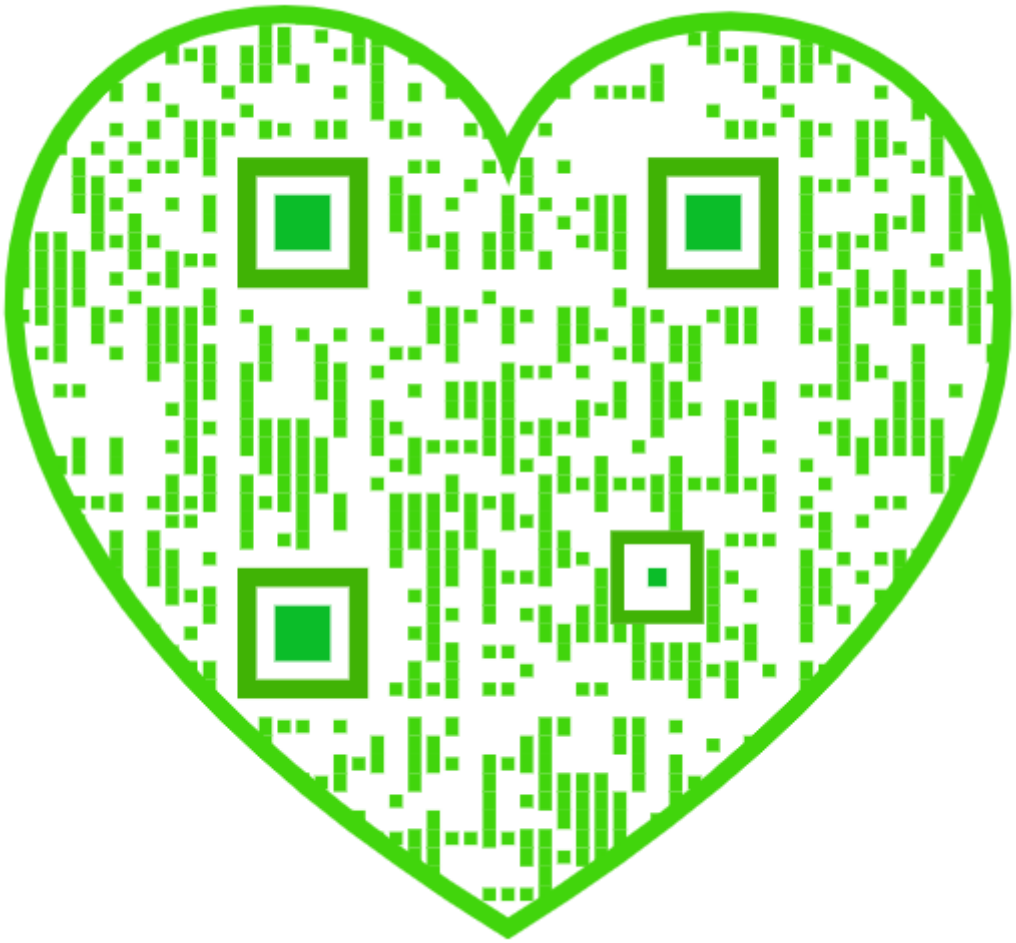
De Gids. Jaargang 79

bron
De Gids. Jaargang 79. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1915

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001191501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

[Eerste deel]

Liefdeleven.

Deel I.

1.

Nadat Christiaan 't hem verteld had, bleef Diepe lang zwijgend voor zich uit staren, zijn zwaar-zwart behaarde kin gesteund in de omgrijpende bleke vingers, het magere rechterbeen dwars over het linker heengelegd. Christiaan kende dat staren van zijn vriend, wist, dat deze zich nu in het gehoorde verdiepte, en in afwachting van 't geen hem geantwoord zou worden, haalde hij zijn bruin lederen tabakszakje voor den dag om zijn kort pijpje te stoppen. Maar al had hij geen onmiddellik antwoord verwacht, Diepe's dralen leek hem langer dan gewoonlik te duren en stemde hem een beetje korzelig. Wat drommel, had de man niet kunnen beginnen met hem geluk te wensen? Dat doet toch ieder, die het bericht krijgt van z'n vriends engagement.

Opeens hinderde hem ook de duffe kamerlucht en ziende, dat het venster gesloten was, lei hij zijn pijp weer neder, rees op en schoof met een krachtige ruk van zijn grote handen het raam omhoog.

‘Neem me niet kwalik; maar... alles toe... in Junie... in 'en kamer, waar de hele dag de zon op gebrand heeft... en dat voor 'en dokter...’

Diepe had wel opgekeken; maar zich niet verroerd. Dat zijn wit gelaat strak bleef, verwonderde Christiaan al niet meer. Lachen, ferm lachen deed Diepe nooit; hoogstens doortrilde wel eens een goedig glimlachje zijn vaste, ernstige trekken.

‘Je vindt, dat ik niet volgens mijn eigen leerstellingen leef, hè? Ja.... da's 'en veel voorkomende menselike eigenaardigheid.’

Christiaan zat al weer, en het stoppen van zijn pijp hervattend:

‘Anders toch niet van jou. Al dat grijzige wit... dat afwasbare goed... zeiltje op tafel, linoleum op je vloer,... gevernist behang op de muur... geen meubelgordijnen, 'en schoorsteenmantel zonder één enkel ander ornament dan 'en koperen klokje en 'en kandelaar, die er trouwens vandaag maar toevallig op staat... 'en schrijftafel, waar ook al weer niks op te vinden is dan 't hoog nodige... wel veel boeken, maar alleen 'en glad geschaafd, notenhouten geraamte om ze te dragen... jongen, jongen, 't is alles zo hygiënies. Nee, al heb ik in de vijf jaren dat ik hier woon, heel wat gezellige avondjes bij je doorgebracht, als ik in jouw plaats was en hier zowat alle avonden moest zitten, dan hield ik 'et in deze kale nuchterheid niet uit. 'et Mag gezond wezen... 'et is ook licht en van licht houw ik... 'et kan mij nooit licht genoeg zijn; maar... overigens... nee, nee en nog 'es nee... Weelde... wat je weelde noemt... verlang ik niet; maar ik moet wel kleur, vorm, leven om me heen hebben. Mooie lappen... artistieke dingetjes... beeldjes... vazen...’

‘Zingenot.’

‘Goed... zingenot. Al geef jij daar zelf niks om... je gunt 'et toch aan 'en ander. Is 't niet?’

Een lucifer afstrijkend trok Christiaan zijn pijp aan; het neerzuigend en oplaaiend vlammetje doorgeelde fel de vergrauwende dag.

Diepe had niet geantwoord. Zijn blik dwaalde weg; een wijle staarde hij weer peinzend voor zich uit. Tot hij zacht en bedaard begon:

‘Zeker gun ik 'et aan 'en ander; maar...’

En plots luider, met warme stemklank, de lange, bleke hand uitstekend:

‘Je begrijpt hè, dat ik je alles goeds van harte toewens.’

Christiaans brede omsloten even Diepe's fijne vingers en leken donker bruin op hun matte witheid.

‘Maar ik val je tegen, want je hadt gedacht, dat ik nooit zou trouwen. Zeg 'es, of ik je gedachten niet raad?’

Diepe glimlachte.

‘Als je dat tegenvallen er aflaat... ja. 'et Zou wel dom van me zijn 'en gevoel van tegenvallen in me te laten opkomen, omdat jij iets doen wilt, dat heel gewoon is en heel natuurlik. Voor mij... maar, daarom hebben we 't nu niet... 't Is waar... je nadert de veertig... ik dacht wel, dat je de jaren van verliefdheid achter de rug hadt.’

‘En in plaats daarvan moet je nou zien, dat ik wel beschouwd pas goed in die jaren ben aangeland. Of... denk je, dat ik wil... wat de Fransen noemen: faire une fin... met andere woorden: eindigen met 'en fatsoenlik meisje er in te laten lopen?’

Diepe, die niet rookteen dus met zijn handen vaak zonderlinge bewegingen maakte, wreef ze nu langzaam, met het ganse bovenlijf vóór- en achteroverwiegend, langs de binnenzijden van zijn magere knieën heen en weer, trok daarbij tal van rimpels op in zijn breed voorhoofd van denker, beantwoordde de vraag echter niet.

‘Warempel, hij denkt 'et!’ ging Christiaan levendig-luid voort. ‘Maar nou sla je de bal toch mis, hoor. 'en Week gelejen dacht ik nog aan geen trouwen. M'n vrijheid opgeven leek me iets onmogeliks. Ja wel; maar... toen... je zult er om lachen... toen wist ik eigenlik nog niet wat liefde... echte liefde is.’

‘En weet je dat nou?’

‘Juist; dat weet ik nou.’

Met eigenaardige nadruk had Christiaan Diepe's ietwat ironiese vraag beantwoord en 't verwonderde hem nu toch, dat Diepe weer niet lachte. Onder Diepe's vorsende ogen vertrok echter geen spier.

En andermaal ging Christiaan levendig doorpratend voort:

‘Je hebt wel 'es gezegd: al denken wij op veel punten eender, we zijn heel verschillende mensen. Nou, da's waar. Jij bent pessimist; ik ben optimist. Eigenlik is 't zo: ik ben ook wel pessimist; maar... voor anderen. Voor me zelf ben ik optimist, omdat ik me gauw en gemakkelik in alles schik... misschien ook, omdat ik... zoals jij beweert... 'en goeie spijsvertering heb en in omstandigheden leef, die met m'n karakter in harmonie zijn. Ga maar 'es na. M'n zogenaamd kasteel, dat anderen 'en krot vinden, is voor mij 'n ideale woning; m'n personeel: de ouwe Trijn en d'r

boerse zoon Dirk met z'n gezin zijn in mijn ogen ideale dienstbojen; op m'n schilderwerk, dat me meer dan andere mensen van de natuur genieten laat, ben ik dol; 'et dorp hier, dat presies op de grens ligt van de eeuwig grootse hei en de intieme weilanden met d'r slootjes en knotwilgen, is voor mij 'n verrukkelik woonoord. Vergeet dan niet, dat ik de lui hier... al zijn ze ook wat bekrompen en kleingeestig... allemaal graag mag lijen... en dat ik in jouw gezelschap alles vind, wat de anderen me niet kunnen geven. Millionair ben ik niet, maar ik bezit geld genoeg om er ieder jaar 'en paar keer uit te wippen naar 'en grote stad of naar de bergen; m'n schilderijen gaan vrij grif weg en worden over 't algemeen niet ongunstig beoordeeld... Is 't dus niet begrijpelik, dat ik tot voor drie dagen gedacht heb: dit leventje houw ik gemakkelik tot aan m'n vertrek naar betere gewesten zo uit? En kijk... toch verlang ik nou nog meer. Ja, 't is zo. Ik heb zo 't gevoel gekregen, dat al wat ik bezit geen bliksem meer voor me waard is, als ik er dat éne niet bij krijg... Tegen m'n ouwen dag heb ik nooit op gezien. Nou zie ik er wel degelik tegen op, zodra ik me voorstel die ouwen dag eenzaam te moeten ingaan. Ik heb m'n kasteel en m'n plaats nooit leeg en verlaten gevonden, al hoorde ik er ook hele dagen geen ander geluid dan 't gekakel van m'n kippen, 't gekoer van m'n duiven, 'en paar woorden van Trijn of Dirk en 't verre geroep van 'en schipper bij de brug. En nou... verdomd als 't niet waar is... nou kan ik 'et haast niet meer begrijpen, dat ik daar vijf jaar van m'n leven in m'n eentje heb kunnen doorbrengen. En dat is nog maar 't negatieve van de toestand. Maar als je voelen kon wat voor 'en hevig verlangen er in me woelt... haast zou ik zeggen brandt, om dat schepseltje met me mee te nemen... haar voor mij te hebben, voor mij alleen... 't arme ding ineens onafhankelik, gelukkig te maken... 'en paar kamers in m'n slot mooi en naar d'r smaak voor d'r in te richten... al d'r begeerten en lusten te bevredigen... alles om haar te doen draaien... alles voor haar te doen buigen... Aha, nou lach je toch 'es. Ik dacht al: zou ie d'r nou nog niet toe komen? Toch geef ik je m'n woord, dat ik in 't geheel niet overdrijf. Zo ben ik nou geworden en je weet niet

hoe opgewonden gelukkig ik me daardoor voel, hoe droog en dor ik 'et personage vind, dat tot nog toe mijn naam droeg. Ik zie nou in, dat ondanks al 't goeie m'n leven toch arm was. Maar... 't zal nou rijk *worden!* 't Is me ook... maar nog veel intenser... als soms in 't voorjaar, wanneer na weken-lang somber druilweer op eens 't zonnetje door de wolken breekt en 'et buitenzo verrukkelik koesterend warm wordt. Dan heb ik in de lentelucht wel eens de sensatie gehad of er een vrouwezoen over m'n gezicht gleed. Jij kent dat gevoel zeker niet. Nee... Nou... in zo'n ogenblik wou ik altijd iets groots, iets moois doen... of maken... als 't ware om m'n dankbaarheid voordat heerlike gevoel te tonen.'

Met een trilling van vervoering in zijn stem had Christiaan gesproken, terwijl zijn grove knokken met de zwak dampende pijp er in, brede bogen beschreven door de lucht en er starretjes oplichtten in zijn goedige, grijs-blauwe ogen. Maar plots overtoog een verstrakking zijn scherpe, hoekige trekken en de pijp weer terugduwend tussen zijn aantrekkende lippen liet hij er zachter op volgen:

'Dat vin jij nou allemaal onzin.'

'Wel nee, kerel. Ik vind 'et benijdenswaardig, dat je nog zo dwepen kunt. Alleen...'

'Wat... alleen?'

'Heb je... 't is al weer 'en hele poos gelejen... maar heb je met je toenmalige leerlinge Ines... Ines Vopel ook niet 'es zo gedweept?'

De pijp weer uitnemend staarde Christiaan verbaasd, met open mond Diepe aan.

'Met Ines Vopel?'

'Ja... Ik heb 'et zelf nooit gemerkt; maar 't wordt van je verteld.'

Een korte lach ontgalmde Christiaans lippen.

'Nou, die dat praatje uitgevonden heeft, lijkt me ook 'en mensekenner! Ines is zeker 'en best kind... en 'en meisje met talent. Ik mag d'r graag... heel graag; maar verliefd worden op 'en manke vrouw... nee, man. Je zult 'et misschien wreed van me vinden; maar dat houw ik voor 'en onmogelikheid.'

Diepe knikte zwijgend als iemand, die denkt: dan heb ik

toch gelijk gehad, en na een stilte ging Christiaan voort:

‘In de laatste dagen moet ik aldoor aan jouw bewering denken, dat in de meeste mannen leeft 'en overgeërfd instinkt van nestje-bouwen. Zou dat in mij wakker zijn geworden?’

‘Wie weet.’

‘Ik vraag 'et me af; want... zie je... wat ik nou voel is toch iets heel anders dan de verliefdheidjes, die ik vroeger wel heb gehad. O, die waren aardig... ik had ze niet graag gemist en... 'et mag slecht zijn... zelfverwijt hebben ze me niet nagelaten. Maar... ik was er nooit rouwig om, dat ze niet zo heel lang duurden. Dat begreep ik dan al vooruit. Nou daarentegen... ja, nou is alles anders... nou is 't me net, of ik 'en ander mens ben geworden... of ik 'en heel nieuw leven begin... Jij denkt misschien: dat is 't begin van de ouwen dag. Denk je dat niet?’

Diepe schudde ernstig van neen en aan zijn donkere denk-ogen was 't duidelik te zien, dat zijn gedachten op iets gans anders, iets veel verder-af's waren gevest. Opeens vroeg hij dan ook:

‘Je hebt 'er nou tweemaal ontmoet, hè?’

‘Ja... voor-eergisteren op de fuif, die de moeder van de bruid gaf... toen we die rijtoer hebben gemaakt naar Muiderberg en gisteren op 'et dinee bij de burgemeester. Vin jij tweemaal te weinig om 'en meisje te vragen?’

Een diepe haal uit zijn pijp en met opgewend hoofd blies hij een rookwolk omhoog naar de wegduisterende zoldering.

‘Wel nee,’ was Diepe's antwoord, ‘al die praatjes van elkaar leren kennen...: Hoe 'en vrouw zal zijn *in* d'r huwelik kan... misschien... en soms... 'en enkele mensekenner... en dan nog alleen bij benadering... voorspellen; maar voor de gemiddelde man...’

‘Die ik ben.’

‘Laat me even uitspreken. Voor de gemiddelde man en... al is ie nog zo knap... voor haar aanstaande man, zowel als voor haar zelve, blijft 'et altijd 'en raadsel. - Ze is mooi, hè?’

‘Weet je dat?’

Diepe haalde even wenkbrauwen en schouders in de hoogte.

‘Ik hoorde 't zeggen.’

‘Dat alleen?’ vroeg Christiaan lichtelik wantrouwend.

‘Ook nog, dat ze 'n beetje vreemd moet zijn...; maar goed toegeluisterd heb ik niet. 'et Was op de soos. De een sprak over dit... de ander over dat en je begrijpt: biezonder veel belangstelling voelde ik op dat ogenblik voor juffrouw Boswijk nog niet.’

Christiaan was gerust gesteld.

‘Nou... beslist 'en schoonheid mag ik ze niet noemen. Ze is er te lang en te mager voor. Wel heeft ze 'en mooi teint... alhoewel met sproetjes, zoals bij de meeste rossige vrouwen. D'r bovenlip is iets te kort. Die trekt daardoor aanhoudend op en laat dan de boventanden en zelfs wat tandvlees vrij. Nou... mooi is dat niet; maar toch geeft 'et iets eigenaardigs aan d'r gezicht...’

‘Dat jou aantrekt.’

‘Altans bij haar zeker niet afstoot. D'r tandjes zijn ongelijk en als je d'r oplettend bekijkt, merk je al gauw, dat d'r hele gezicht 'en tikje scheef is. Niet hinderlik... o, nee; maar toch ligt 'et linker oog wat dieper dan 'et rechter en staat de neus niet zuiver recht. Dus... zoals ik zeg: mooi... nee; mooi is ze niet. Maar... of 'et nou komt door 'et zachte blauw van d'r ogen, of 'et goudbrons van d'r prachtige haar... of door d'r gratieuze bewegingen... de ovale snit van d'r snoetje... d'r lieve stem... misschien door al die dingen bij elkaar... mij heeft ze bekoord van 't eerste ogenblik, dat ik ze zag. Ik kan d'r niet aankijken zonder te denken aan 'en Madonna van Holbein... net dat zachtzinnige... naïeve... onschuldige... Nou hou jij ze misschien voor 'en dom schaap; maar... alles behalve, hoor! Om de drommel niet! Ze heeft best d'r verstand. Je hoeft maar tien woorden met d'r te wisselen om daar niet meer aan te twijfelen.’

Weer knikte Diepe en vroeg dan door:

‘Heeft ze dadelik ja gezegd?’

Nu volgde Christiaans antwoord minder gauw. Onder zijn weerbarstig uitpiekende, bereids wit-doorlijnde knevel zonken zijn lippen weer vaneen en een glimlach doortrilde zijn gebruinde wangen, trok rimpeltjes op om zij nooghoeken en tegen zijn blanke, zwart overkrulde schedel.

Tot hij flauw aarzelend zei:

‘Nee...e... dat niet... D'r antwoord moet ik zelfs nog

krijgen.... morgen.... op de partij van Vlascoop.... waar ze logeert. Maar... me dunkt... 'en man weet altijd wel hoe 'n vrouw over 'em denkt. Vin je niet? Aan de uitdrukking van d'r ogen... aan d'r handdruk... aan de klank van d'r stem... enfin, aan d'r hele manier van doen kan je dat toch merken.'

Diepe rees op, streek een lucifer af, deed met een plofje het gaslicht boven de tafel ontgloeien. Helderheid doorduidelikte de weggedoezelde kamer; het groen gele straatlicht, dat, het geopende venster doorgloeiend en tegen de zoldering weerkaatsend, de verdonkerende ruimte juist was binnengeglansd, doofde verfletst naar buiten terug. Diepe, die het Lancaster-gordijn had laten afrollen, haalde uit een buffetkastje twee grote glazen voor den dag, een jeneverkruik, waterkaraf, suiker, een sitroen, een glazen uitpers-toestelletje en lepeltjes. De jeneverkruik plaatste hij voor Christiaan, de sitroen met het uitperstoestel voor zijn eigen plaats, de rest midden op de tafel. En terwijl hij zijn sitroen zwijgend over het glazen kegeltje rond schroefde, greep Christiaan, die zijn pijp had uitgeklopt, de kruik, goot een scheutje jenever in zijn glas, deed er een lange gulp water bij en een paar schepjes suiker. Daarna nam hij een teug. En nu begon hij met andere en nog meer woorden, maar niet minder opgewondenheid te herhalen wat hij juist verteld had, voegde er nog bij, dat Mina Boswijk eigenlik Wilhelmina heette, dat haar vader, die zeer vermogend was geweest, maar door spekuleren zijn fortuin vrij wel op had gemaakt, gestorven was, dat zij door viool-lessen te geven genoeg verdiende om haar moeder, die van weinige honderden guldens rond moest komen, een onbezorgd leven te kunnen verschaffen en dat zij als schoolvriendin van de Lemmer's zuster op alle bruiloftspartijen was genodigd. Daarna dwaalde, op een vraag van Diepe, het gesprek af naar de bruidegom zelf, de Lemmer, een schoolkameraad van Christiaan, die hij evenwel in de laatste jaren uit het oog had verloren en die tans Ines' zuster Anna Vopel huwde, om met haar te vertrekken naar Indië.

'En jij nou?' vroeg Christiaan eindelik. 'Laten al die trouwplannen jou koud? Blijf je vastbesloten als vrijgezel te sterven?'

Diepe dronk zijn kwast uit, eer hij antwoordde:

'Hoe kan je nou vragen of ik besloten blijf. Je weet toch

dat ik nooit 'en besluit neem. Wat geeft al dat besluiten? De dingen gaan immers wel van zelf, zoals ze eenmaal niet anders kunnen.'

'Nou ja... dat is jouw idee en ik kan niet bewijzen, dat je ongelijk hebt; maar voor jou wil dat dan toch zeggen, dat je besloten bent niet te trouwen.'

'Best mogelik.'

'et Was niet de eerste maal, dat Lodewijk Diepe zo sprak; maar wel de eerste maal, dat dit antwoord Christiaan Duyts stuitte. Christiaan hield van de dokter, omdat hij hem een goede, knappe vent vond en met niemand liever 's avonds babbelde; maar deze keer had hij hem graag een geluk in uitzicht gesteld aan het zijne gelijk, en het verdroot hem, dat Diepe dit zelfs niet scheen te begeren.

'Je bent toch 'en ongezellige zonderling,' begon hij weer. 'Soms zie ik 't niet meer. Ik ben al te veel aan je gewend geraakt. Maar dat je zo in 't geheel geen behoefte voelt om niet langer alleen voor je zelf te leven. ... Van 'en ander zou ik 't niet vreemd vinden; maar van jou. ... Ik weet wel: je hebt je pasiënten en die dragen je op de handen. Je bent dan ook heel aardig en lief voor de lui. Maar... 't is toch nog wat anders als dokter lief te zijn voor zieken dan als man je hele leven te delen met 'en vrouw... haar zorgen en genoegens tot de jouwe te maken... alle gedachten, plannen, ondervindingen samen te bespreken. Is 't niet? Al krijg jij nog tienmaal meer pasiënten, je blijft toch in je eigen opgesloten.... net als ik zelf tot nog toe was. En nou jij je moeder niet meer hebt, met wie je zo biezonder intiem was... op geestelik gebied haast zo intiem als 'en man met z'n vrouw... hoe is 't nou mogelik, dat jij 't gemis van 'en vrouw zo weinig schijnt te voelen?'

'Gewoonte, kerel. Gewoonte en anders niet. 'en Mens kan aan alles... wennen.'

'Dat moet wel. Anders zou zo'n knappe kop als jij ook niet in dit dorp blijven hokken. Voor mij levert 'et alles op wat ik nodig heb; maar... ik ben schilder en jij bent dokter... dat scheelt zoveel. Zeg 'es: heb jij eigenlik wel ambitie?'

'Ambitie?... Wel nee. Moet je me dat nog vragen? Wat geeft 'et nou in 'es hemelsnaam of je in de wereld zoge-

naamd 'en rolletje speelt? Geloof jij, dat 'en groot man gelukkiger is dan 'en obskuur baasje? Vin jij, dat 'en reputatie... neem welke je wilt... op de keper beschouwd iets te betekenen heeft? Wat bezorgt iemand 'en naam? Eenvoudig, dat ie toevallig in de tijd en op de plaats ter wereld is gekomen, waar z'n aanleg in 'n behoefte voorziet. Laat de grootste op 'en andere plek of in 'en andere tijd geboren worden... de man blijft onopgemerkt. Was in 1492 Amerika al bekend geweest... niemand zou tegenwoordig Columbus 'en wereldontdekker noemen. Ik voor mij ben hier zo tevrejen mogelik. Ik weet nou... wat ik nog niet wist toen ik begon te studeren... dat wij dokters in onbetekenende gevallen overbodig zijn en in ernstige gevallen machteloos. We kunnen de mensen dikwels voor dwaasheden behoeden; da's waar, want in tegenstelling met de beesten doet 'en mens uit zich zelf haast altijd wat verkeerd voor 'em is... en we kunnen de natuur ook wel 'en beetje te gemoet komen... Nou... daar heb je zo wat alles wat medici met hun kunst vermogen. Maar... ik weet nou ook, dat we de mensen nog al 's gerustheid, troost... hoop kunnen geven... dat we dikwels hun ellende kunnen lenigen... soms door 'en middeltje, soms door 'en gemoedelik woord... soms zelfs al door onze komst... Als 't moet ook door 'en leugentje om bestwil. Je ziet, dat ik de waarde van m'n beroep niet te hoog aansla. Maar zou ik me nou gelukkiger voelen, als ik dat beroep in 'en grote stad ging uitoefenen? 'en Grote stad, waar ik telkens nieuwe gezichten voor me kreeg en de ouwe weer uit 'et oog verloor?... Waar 't beetje belangstelling, dat ik in mensen hebben kan... en dat mensen in mij kunnen hebben... me ook nog zou ontglippen? Of zou ik me gelukkiger voelen, als ik misschien professor werd en haast voor niemand meer te zorgen had, alleen nog maar wat geleerdheid aan de man moest brengen? Och, kom. Vroeger... ja; vroeger... Toen heb ik ook wel 's illusies gehad... illusies van allerlei aard; maar ik heb m'n best gedaan... ik heb m'n best wel moeten doen... ze weg te redeneren en nou... wel, nou spijt 'et me heus niet, dat 'et wegredeneren me zo volkomen gelukt is.'

Tans was 't Christiaan geweest, die nadenkend zijn vriend had aangestaard. En hij zei:

‘Moet ik nou jou of moet jij mij beklagen?’

‘Noch 't een, noch 'et ander. Klagen en beklagen baat nooit. Is ze gezond?’

Christiaan moest even lachen om de plotse overgang.

‘Ik geloof van wel; maar daar heb ik nog niet naar gevraagd. Ze ziet er teer uit... dat is zo; maar iemand, die door alle weer heen les gaat geven en die les geeft van de morgen tot de avond, die kan toch zo heel zwak niet wezen. Zou je ook niet denken?’

Diepe knikte weer zwijgend en toen Christiaan, die op z'n horloge gekeken had, opstond om heen te gaan, stak hij hem andermaal de hand toe, herhalend:

‘Nou... nog eens... ik hoop van harte, dat al je wensen bevredigd zullen worden.’

Christiaan ging.

De trap afdalend, terwijl Diepe achter hem het koord van de voordeur optrok, voelde hij avond-frisheid zich te gemoet stijgen. 'et Was boven toch nog benauwd geweest. En in de brede, nacht-stille dorpstraat, omkoeld door luwe lentelucht, doorblijdde hem opeens weer dat heerlike gevoel van een kalm-gezond-gelukkig-zijn.

Hoe konden de mensen toch zo dwaas wezen in reusachtige steenhopen als Parijs, Londen, Berlijn dicht opeen te gaan samenhokken? Je hadt er immers geen lucht, geen ruimte, geen licht. Hè; over zo'n wriemelende mierenhoop hing altijd een bruingrijze, vergiftige walm! Wat verdorden de bomen daar niet vroeg op pleinen, boulevards, grachten! En dan altijd dat koortsachtig gejaagde werken in bedompte, enge lokalen, dat overprikkelde genieten in de verstikkende atmosfeer van konsertzaal of schouwburg of restaurant; dat benauwde ademhalen in lage nauwe kamertjes verbonden door gangetjes, waar de buitenlucht zo goed als nooit in binnendringt. Neen, neen; hoe aardig en interessant hij 't vond nu en dan een paar weken in zo'n grote stad door te brengen, leven, aanhoudend leven, zich op den duur lekker en tevreden voelen, dat kon hij alleen ergens op 't land, in een dorp, waar zijn ruime longen overvloed aan verse lucht vonden, waar zijn breed krachtig lichaam zich bewegen mocht in grote vertrekken, waar hij in 't groen keek en een brede lap hemel kon zien, waar niet dag aan dag de ene afleiding voor

en de andere na hem aftrok van zijn arbeid en stoorde in zijn rust, waar hij juist genoeg mensen om zich heen vond om allen te kunnen kennen, met allen vriendschappelik te kunnen omgaan en zijn eigen-ik niet in de menigte te voelen oplossen als zijn tabaksrook in de buitenlucht.

Kijk nu weer die rustige, groenig-doorglansde dorpstraat met z'n lege, blauw-grijze keien vloer gevat tussen geel beklinkerde voetgangerspaadjes, zijn lage omstaande huisjes met hun heldere, rood-bruine baksteen-muren, frisse, wit-gele kozijnen en lijsten, donker-groene zonneblinden, hoe gemoedelik kalm en prettigzuiver lag ie daar recht voor hem open onder het verdonkerde hemelsblauw. Zorgeloos kon hij er in voortstappen, lekker kon zijn neus er de hooilucht van buiten in opsnuiven.

Alleen op een dorp leek 'et hem mogelik, dat een mens naar lichaam en geest fris bleef en zich gelukkig, echt gelukkig gevoelde. Moest hij dat geluk en die frisheid ook kopen met een beetje achterlikheid... in Godsnaam; liever dit dan afgejakkerd, overprikkeld, vermuft te worden en dus ten slotte toch... versuft.

Op een stoep zat een paar fluisterend te vrijen, onbezorgd als waren zij alleen in 't dorp. Ze bleven zo roerloos zitten, dat hij ter nauwernood hun donkere lijven achter een lantaarn-lichtkring onderscheidde; maar in de geluidenlege lucht kon hij hun gelispelde woorden bijna verstaan. Hij wist, dat ze gelukkig waren.

Weinige passen verder glansde uit een open venster rossig schijnsel over de ronde koppen van blauw-grijze stoeppaaltjes. Hij keek naar binnen en zag in de wit-gele lichtkegel van een hanglamp dominees grijs hoofd neer gebogen over een krant; zijn vrouw tegenover hem zat genoeglik te breien en luisterde. Christiaan hoorde hem galmen: ‘Engelands positie in Europa is...’ en hij moest denken: ook de luitjes op een dorp weten wat er in de wereld omgaat. Ze horen 't wel uit de verte, maar voor hun behoeften duidelik genoeg. Ze hebben iets om belang in te stellen, om over te praten als ze gezellig samen zijn. Wat willen ze meer? Ook zij zijn gelukkig.

Bij de burgemeester was eveneens nog licht; maar het glansde mat door neergelaten valgordijnen heen en hij kon niet vermoeden wat er voorviel in dit huis.

Schuin tegenover woonde de ontvanger; in diens woning heerste al de slaap. Zelfs de grote ruit boven de voordeur was dofzwart verdoofd. Geen wonder dacht hij, die man is ziekelik; wat zou hij zo laat nog opdoen? Hier kon hij in alle geval rustiger slapen dan in een stad.

Maar dat in de vijfvensterige gevel van Vlascoops huis nergens meer een glansstreepje door de blinden heendrong, verwonderde hem. 't Is waar: de notaris was niet jong meer; maar met de bruiloftsfeesten had hij toch jongelui in huis. Moesten die ook al zo vroeg naar bed? Of huisden ze nu achter, dwaalden ze misschien nog om door de grote tuin met z'n prachtige zware beuken en z'n ouwerwetse teekoepel, die uitzag over de vaart?

Die vaart kabbelde ook langs zijn eigen terrein. Als hij morgen vroeg zijn boot eens losmaakte en hierheen roeide. Wellicht zou hij haar dan in de tuin zien rondwandelen... even kunnen spreken...

Neen, neen; eerst diende hij haar antwoord te hebben.

'et Zou niet netjes zijn zich vroeger aan haar op te dringen.

En hij liep langs de sombere steenmassa van de hoge oude kerk heen, het plansoentje door, dat eertijds tot kerkhof had gediend, de lage arbeidershuisjes voorbij, waartussen de straat zich vernauwde.

Wat zouden de lui hem morgenavond benijden! Tegenover Diepe had hij Mina niet willen ophemelen... dat stond zo kwajongensachtig.

Nu bedacht hij, dat zij op al deze bruiloftsfeesten toch de bekoorlikste van al de meisjes was. Hij kon met haar voor den dag komen; maar... of ze Diepe zou bevallen? Wie weet. Zij was niet alledaags en hij was zo'n rare.

En hij zag Diepe weer voor zich in zijn nuchter grijs spreekkamertje met die eeuwige, zwarte geklede-jas, dat hoge vest van eigen vinding, waardoor een das overbodig werd, die zwarte harenwarreling op kruin en gelaat. Hij zag hem ook met een witte kiel omhuld in het nog-kalere vertrek er naast, door hem, Christiaan, folterkamer gedoopt om de groen lederen bank, waarop de pasiënten werden uitgestrekt, de messen, scharen, tangen achter glas, al de geheimzinnige kistjes, dozen en toestellen in de rondte, die hem nog geniepiger martelwerktuigen leken.

Niet gelukkig, die Diepe. Neen, al klaagde Diepe nooit... vertrouwelik scheen hij niet te kunnen worden... 'et leek Christiaan ondenkbaar, dat die man gelukkig zou zijn. Hij sprak over alles altijd zo... zo... zo akelig ontgocheld.

En toch verdiende hij 't gelukkig te worden.

Hij moest trouwen.

Opgaan in je beroep... 'et is zeker een mooi ding en leeglopende pretzoekers zullen wel zelden vinden wat ze begeren; maar je hart en je gezonde zinnelikheid stellen toch nog andere eisen. Al lukt 'et je voor een poos die naar de achtergrond te dringen, op den duur versmoren laten ze zich niet. Neen, Diepe zou wel doen te trouwen; maar... met wie?

Jeanne van de burgemeester? Die zou hem veel te min vinden.

Dora van Gonkel? Die was niet ernstig genoeg.

Johanna van der Plaat?

Och, wat 'en onzin! Een man moet zijn vrouw zelf zoeken of beter... toevallig vinden. Redeneren baat niet op dat gebied. Praat je zelf wat voor, of laat je dit door anderen doen... verliefd wor je daardoor... toch niet.

Zou hij, Christiaan, de zijne begeerd hebben als een derde hem Wilhelmina Boswijk geschilderd en aangeprezen had? Wel neen! Zelfs door eigen overdenking en redenering zou hij op dit ogenblik nog niet weten, dat hij haar liefhad en toch kon hij daar onmogelik aan twijfelen.

Plots doofde zijn denken. Hij zag.

Een verrukking doorgloeide hem; een bewonderend Aaa! ontgalmde zijn open mond. Aan het laatste huisje van de dorpstraat was hij voorbijgegaan en vredig doorblauwd breidde zich breed en hoog onder maan-doorlichte hemelboog het nachtelik-stille landschap voor hem uit. Dof-zwart strakte rechts van de straatweg naar het melkig-doorwolkte zwerk de dichte massa omhoog van Zuidwijk's oud geboomte, terwijl links in de laagte, onder het flets verhelderend maneschijnsel, in vlakke strekking, verdoofd weidengroen, door ijle damplaag overzilverd, weggrijsde naar de verre einder. Donkere lijven van rustig liggende koeien doordotten matfluwelig de lichte neveling vooraan; wat dieper-in glommen over stille, zwartige slootjes roerloze, blanke strepen, gleisden langs sluimerende wilgenkruintjes nikkelen glimpen; tegen de

kim aan zweefde tussen parel-grauwe damplijn en staal-grijze hemel in, een fata morgana gelijk, het donkere silhouët van rechte daklijnen, oppuntende kerktorenspits, rondende toppen van bomen. Een lichtje schitterde fel op uit het overdoezelde veld. Uit donker-blauwe diepte tussen bleke wolkenvlokking straalde starrengetintel van de hoog-wijde koepeling neer. En alom rust... zalige, zorgloze, zomerse rust!

Wat was dat mooi! Wat was dat eeuwig mooi en niet alleen maar mooi! Welk een dromerige vreedzaamheid, welk een innige verliefdheid ontstraalde aan die verrukkelike natuur. Dan die aaïng van de luwe voorjaarslucht tegen je wangen, die fijne kitteling van hooigeur in je neus! Hoe jammer, dat hij haar nu niet bij zich had! Welk een genot zou 't geweest zijn hier, op dit ogenblik zijn arm om haar hals leggen, haar zacht tegen zich aan te drukken, haar zwijgend... te zoenen. En dan tegenover dit enig schouwspel, in de omstreling van die weke lenteweelde, zich te horen toelispen: ik houw van je... ik houw van je!

O zaligheid! En dat je nu zo'n onuitsprekelik zalig gevoel niet neer kunt leggen in je werk!

Iets moest hij er toch van kunnen uitdrukken. Als je maar werkte in zo'n stemming, dan moest je schilderij wel van zelf die stemming enigermate weergeven. Waarom zou hij 't niet proberen?

Wel ja; morgen...

Een wagen ratelde ruw aan en rolde voorbij; de bekoring brak en hij schreed verder.

Nog genoot hij van de hoge zwarte, licht-doorsprenkelde welving in zijn eigen statige lindelaan, die, met de blauwende bloemperken op het ruime grasveld in 't diepe verschiet, de ingang leek van een sprookjesland.

Nog zag hij verrukt het droom-schijnsel zijn stug oud kasteelfront, met de klokketoren in het midden, bleek overblinken en moest hij weer denken, wat hij al zo vaak had gedacht: in maanlicht zit toch veel meer kleur dan de meeste schilders er in leggen.

Daarna ging hij het bordes op, ontsloot het knarsende slot, duwde de zware voordeur open.

Achter die deur stond als altijd in het ruime voorhuis zijn antieke koperen blaker met de lucifersdoos op een stoel

gereed. Hij stak licht aan, ontwaarde een brief... met drie-sents-postzegel en... schrok.

2.

Na een paar toertjes was Christiaan puffend blijven staan en toen Dora van Gonkel lachend gezegd had, dat 'et eigenlik te warm was om te dansen, waren ze gearmd naar de voorkamer gegaan om daar neer te zijgen op een kanapee. En nu zaten ze zwijgend naast elkaar. Spraakzaam was Dora nooit geweest; maar anders had hij toch wel de kunst verstaan haar over koetjes en kalfjes tot babbelen te krijgen. Van avond deed hij er zelfs geen poging toe.

O, dat helle glanzen van al die lichten, dat gewiebel en geschuifel van zoveel ronddwarrelende mensen, dat stemmengegons, dat pianogeklepper in zware kadans en bovenal die ondragelike hitte, die verstikkende atmosfeer vol parfumeriën, mensengeuren, gaswalm en opgewerveld stof! Nooit had Christiaan van feesten gehouden; maar zo zenuwachtig-wrevelig als van-avond hadden mensengewirwar en geluiden-chaos hem vroeger niet gestemd. Hoe konden de lui zich een plezier maken van dat zinneloze giechelen en dwaze rondhuppelen in een smorende omdoezeling van vunzige lucht! En ook *zij* sprong hier rond, giechelde hier als de anderen. Ergerlik! *Zij* had zelfs druk gedanst... heel druk en bij elk voorbijzwaaien had hij gemeend om haar mond een lachje te zien trillen... een lachje, dat hem korzelig maakte, omdat de beduidenis hem ontging.

Lachte zij hem uit? - Onverschillig voor zijn aanzoek moest zij wel zijn; anders... Toch was hij er zeker van, dat zij hem gestadig had begluurd. - Waarom, als zij hem niet wilde?

Hè, wat was 't in die kamer benauwd en wat hinderden hem al die klaterende geluiden!

Voor 't ogenblik had hij nog maar één verlangen: er uit... er uit... buiten bekomen in de koele, stille nacht.

Van zijn vormelike plichten had hij zich nu voldoende gekweten. Aan de gastvrouw was 't onnodig geweest veel woorden te verspillen. Die had er toch geen aandacht voor onder al het handengeven, glimlachend-begroeten, automaties

frazes-luchten, terwijl haar zenuwachtige blik, aanhoudend rondspiedend, gasten en bediening bewaakte. Doch met alle jonge en alle nog-niet-oude dames, de bruid ingesloten, had hij nog eens rondgedanst; met alle bedaagden had hij een babbeltje gemaakt. Voorts had hij de burgemeester begroet, die als steeds over alles in verrukking en biezonder minzaam was geweest; van de ziekelik-knorrende en heftig-gestikulerende ontvanger had hij geduldig een lang relaas aangehoord over zijn jongste ervaringen met onmogelik domme en onverschillige, maar toch dure doktoren en in 't voorbijgaan was 't hem ook nog gelukt tot haast alle overige heren een enkel woordje te richten. Blij was hij dus, toen eindelik 's burgemeesters zoon, strak-korrekt in al het glimmende wit van hoog boord, zijden das, pikee vest, gebloemd overhemd, lange mansjetten en gladde handschoenen, omlijst door het doffe zwart van rok en broek, stijf-vormelik buigend opdaagde om Dora van Ginkel te herinneren aan haar belofte de juist ingezette quadrille met hem door te passen.

Eindelik was hij vrij.

Even nog omgekeken of niemand op hem lette en ziende dat de dansfiguur dubbel bezet was met licht-kleurige, giechelende dametjes en wit-gedaste, aardigheidjes-zeggende heren, terwijl alle donkerder getinte stilzittenden daar achter in gesprekken waren gewikkeld of zwijgend de opgestelden in 't oog hielden, schoof hij langzaam naar de gangdeur toe, glipte er door.

Maar nu stond hij op eens voor de brede gestalte van zijn gastheer, notaris Vlascoop.

‘Deserteren?’

Dadelik doorflitste hem de gedachte: hoort ie, dat ik naar buiten wil, dan komt ie mee.

‘Nee notaris, aan dat misdrijf ben ik niet van zins me schuldig te maken; maar ik heb dorst en wou 'n glas water zien te krijgen.’

Om Vlascoops waterig-blauwe oogjes verdiepten zich talloze rimpeltjes; zijn kort-geknipt peper-en-zout kneveltje begon te beven, zijn rode wangen bolden en een zware brombas schokte met korte zetjes diep uit zijn keel omhoog.

‘Of je gelijk hebt! Fris water... je kan 't de lui nie voorzette; maar hoe ze in die hette... en onder al dat

gespring nog Champagne en Rijnwijn na binne kanne slaan... mij is 't 'en raadsel. Mij is 't 'en raadsel.'

'Niewaar! Als u me dus vergunt...'

'Ga je gang, me vrind. Ga je gang; maar...' en hij pakte hem bij een knoop van zijn rok.

'...vertel me eerst 'es gauw: heb ie onder al die schoonhede nou al 'en keus gedaan?'

Lachend wilde Christiaan er zich afmaken.

'Te veel keus, notaris.'

'Nee, nee, nou zonder gekheid. Je ben zo jong nie meer. Nee, je ben zo jong nie meer. De drie kruisjes achter de rug. Als je d'r nou nie toe komt, dan kom je d'r nooit meer toe. Nee, 't is waar; dan kom je d'r nooit meer toe.'

'Ik ben te bleu, notaris en de meisjes zijn niet van me gediend.'

'Zeg 'es: bleu... jij? Maak dat nou de poes wijs. En nie gediend... ik wil nou geen name noeme. Nee, name noem ik niet; maar da' ze op je aze... de meisjes en de mama's er bij... Ja, lach maar... dat weet je net eve goed as ik. Daarom zou *ik* zegge: kijk ter dege uit je oge; maar sla dan ook je slag. Wel zeker: sla jij je slag. Je hebt ommers maar toe te happe.'

En met een hoofdschudding, de oogjes even toeknijpend, zeer ernstig wordend:

''en Man, die op leeftijd komt, mot getrouwd zijn. Raas eerst uit. Maar dan mot je 'n vrouw neme. Wel zeker. 'en Degelike, lieve vrouw... 'en goeie huishouwster. Heeft ze d'r wat geld bij... des te beter; maar laat ze vooral degelik zijn. Nee... is 't nie zo? Kijk nou 's na die vrind van je... die Diepe. Alle achting voor de man... alle achting. 'k Zou geen andere dokter wille hebbe... 'n best mens en 'en knap mens. M'n vrouw zeit 'et ook. Maar wat is dat nou voor 'en bestaan? Nee, wat is dat nou voor 'en bestaan? Ik kom zelde bij 'em... heel zelde... goddank; maar nooit wacht ik in dat kamertje... je kent 'et: dat hokkie, waar alles grijs is en geen overgordijne hange... en geen kleed leit... en geen prulletje op de schoorsteen staat... of ik mot denke: die man most 'en vrouw hebbe. Wat heeft ie nou an z'n leve! Wat heeft ie d'r an? Niet eens gezelligheid in z'n huis. Nee; niet eens gezelligheid.'

‘Daar heeft u gelijk in.’

‘Och, wel ja. 'en Huishouwe... je hebt er je last van... je hebt er je last van. Ik weet er alles van. Maar die last brengt toch z'n genoegens mee. Wel zeker. 't Is al net as met kindere... ja, net as met kindere. Wat is nou 'n leve zonder kindere? Mijn jonge zit nou wel in Indië; maar goed... 't is toch 'en band... toch 'en band. En daar... nou weer... zo'n partij. M'n huis staat op stelte... op stelte. Vandaag hebbe we op m'n studeerkamer motte ete. Nou... we ware met ons vijve... m'n vrouw, m'n nichies, 'et Boswijkie en ik... en m'n kamer... je weet er alles van ... leit vol paperasse... 't was dus behelpe van je welste. Drie weke lang heb ik van niks anders gehoord dan van muziekante... en kleje... en dienknechts en... en meubels, die verplaatst moste worden... en limonade en orangeade en Champagne en Rijnwijn en taarten... 'en soesa van belang. Maar aardig... aardig is 't toch ook... al die vrolikheid om je heen en dat jonge goed te zien rondspringe. Wel zeker. Ik doe d'r niet an mee; dat snap je. Ik zou zelfs nie wete wat ik liever dee in die hitte; maar as ik nou zie da' ze schik hebbe, dan heb ik d'r ommers ook m'n genoege van.’

‘U is ook 'en goed mens, notaris.’

‘Nou, ja; da's tot daaran toe; maar je vrind Diepe is ook 'en goed mens... 'en heel goed mens zelfs en wat heeft ie nou van z'n goedheid? Nee, wat heeft ie d'r nou van? Maar... je wil 'en glas water gaan drinke en ik hou je staande met me praatjes. Ga jij je glas water hale. Je weet de weg. En as je d'r zin in heb, doe d'r 'en scheutje Champagne door.’

Notaris Vlascoop ging de danszaal binnen. Snel trad Christiaan de zijkamer in, waar geschonken werd, liet zich een glas met water vullen, dronk 'et uit en sloop naar buiten.

Heerlike koele stilte. Hij leefde op. Toch was 't ook buiten eer zwoel dan fris. Donderweer moest hij denken; geen ster te zien; de plaats, waar de maan stond, leek een wijd uitgelopen olievlek. Tegen de zwarte achtergrond onderscheidde hij aanvankelik niets, dan een breede uitschijning, een goudglans uit de danskamer, goudglans waarin een pad bleekte, grasbanden grauwden, bloemen zwartig roodden op

brons doorglimmerd gebladerte. Daarachter rondden onduidelik dichte donkere struiken op en nog verder hieven statige bomen hun wal van dik, zwart lover hoog de grijzig doorvaalde nachthemel in.

O, verrukkelike rust!

Geen klank van stem of stap deinde aan uit het duistere zwijgen. Onder het snorrend omsuizen van een grauwe nachtkapel ritselden blaadjes in het bloemperk aan zijn voet.

Vlug liep hij over het knoerpende grint van het opschemerend pad de dichte zwartheid onder de brede beuken tegemoet. Daar achter wist hij de vaart en aan die vaart naast de koepel een bank.

Op die bank gezeten voelde hij allengs zijn zenuwachtige kregeligheid bedaren. Was 't hier niet onder de strakke, fletse hemel of rondom alles verzonken lag in een diepe, zalige slaap. Dat effen zwarte kanaal aan zijn voeten, die grauwe lege straatweg aan de overkant, de donkere, opstakende populieren er achter en daar weer achter de dof grijze weiden naar alle zijden wegschemerend in het dampig wijd verschiet... O, hoe stil, hoe stil was 't alom. Geen kabbeling in het water, geen siddering in het geboomte, geen zuchtje in de lucht.

Ja, nu kon hij overleggen wat hem verder te doen stond, gaan denken aan haar. Maar eerst moest hij helemaal bedaard zijn. Hè, wat een onbehagelik gevoel, die kleren klevend aan je lijf. Zijn hoge boord beëngde zijn gezwollen nek; zijn mansjetten sloten als boeien om zijn polsen. Hij had toch al zo'n hekel aan een galakostuum en dan in die hitte....!

Heerlik, weer die hooigeur aanzoelend over het water. En die stilte...!

Maar daar golfde 'en galm van pianogeklimper aan.

Een wals... de Morgenblätter. Weer zag hij de helder doorglansde tuinkamer, waar 't om het strak-getrokken grauw-linnen kleed wemelde van lichtkleurige vrouwegestalten en heren in wit en zwart, schuifelwiebelend in paren over het middenvak of verspreid in gonzend gebabbel over de stoelen tegen de wanden.

Ach, zo uit de verte mocht hij die muziek toch wel. Ze doorzoemde hier zo verleidelik de mysterieus verbeidende

natuur. En op eens aanschouwde hij het wijdere tafereel: de woelige wereld met al haar genietingen, al haar leed, al haar hartstochten, al haar strijd diep in de achtergrond naar alle kanten om zich heen en hij zelf in het midden, ver van al dat gewarrel en geworstel, alleen... eerst wachtend op haar... en dan... met haar.

Zou ze weer dansen?

En met wie?

Misschien had hij toch beter gedaan niet op dit bal te verschijnen.

Na het lezen en herlezen van haar brief, na het langzaam verkroppen van de geweldige fnuiking was zijn eerste opwelling geweest: niet naar de partij bij de notaris te gaan.

Waarom. zou hij zich de marteling opleggen haar een hele avond met anderen te moeten zien dansen, praten, lachen en zelf niets meer van haar te krijgen dan hoogstens een koele handdruk? Ook leek 'et hem on-delikaat zich nog langer in haar weg te stellen.

Edoch, in het rondwoelen door zijn indrukken, gevoelens en verwachtingen was hij tot andere gedachten gekomen.

Ze had hem afgeschreven... ja; maar redenen voor haar weigering bevatte de brief eigenlik niet. Ze had 'et maar beter gevonden... ze vreesde, dat ze niet goed voor elkaar deugden... de meeste huweliken vielen slecht uit... ze wou een vriendin voor hem blijven, wat wel beschouwd veel mooier was... enz. enz.

Dit alles sneed, op de keper beschouwd, in 't geheel geen hout. Voor een ernstige afwijzing leek de toon hem te vriendelik en dat mooie: zijn vriendin willen blijven kwam hem zelfs heel verdacht voor. Kon 't niet zijn, dat ze nog andere, onuitgesproken bezwaren had, opgeweld uit de een of andere ongegronde vrees, waarvan hij met een enkel woord de hersenschimmigheid zou kunnen aantonen? Zijn gans gedroomd levensgeluk klakkeloos opgeven zonder de vaste... vaste overtuiging te hebben gekregen, dat het onmogelik te verwezenliken zou zijn... dat ging immers niet aan. Neen; hij diende nog eens met haar te spreken. Wat hij zeggen zou, wist hij zo dadelik niet; wat zij hem tegen zou werpen, kon hij niet eens vermoeden; maar zich zó gauw uit het veld te laten slaan..., daar was hij de man toch niet naar.

Zo was hij er toe gekomen wél naar de danspartij te gaan; daar echter had hij na de eerste vormelike begroeting... buiging zonder handdruk... haar niet ten dans gevraagd, ook geen woord nog toegevoegd. 'et Was, of hij niet gedurfd had. Maar nu: als hij haar onder vier ogen spreken wilde... hoe kreeg hij 't gedaan?

Hij wist 'et niet en rees teleurgesteld maar weer op, slenterde andermaal de tunnel-zwartheid onder de hoge beuken door, sleurde naar het huis terug, allerlei mogelikheden overwegend zonder iets beslist te willen, vrezend toch nog voor niets te zijn gekomen en diep in zijn hoofd de dodende gedachte ziende: als ze nu... waarom dan ook... niet wil -

De wals was al weer geëindigd; over het goud-doorsprenkeld bloemperk heen zag hij, tussen de weggeslagen deuren door, in de helle kamerglanzing het heen en weer gedrentel der paren. Uit een gonzing van verwarde klanken galmden enkele stemmen aan, schaterden schetterlachjes op als knallende pijltjes uit een ruisende vuurwerk-fontein. Zij was, zij bleef binnen. Het leek hem nu zeker: alles was voorbij... uit.

Daar trok plots, zijwaarts van de brede lichtval, in de wegduisterende buiging van een zijpad, omkronkelend een zwartig bosje, iets blanks... dat bewoog... zijn aandacht.

'et Was... ja... 't was een van de dames. Zou...? Zwaar bonsde zijn hart.

Ze naderde... alleen... langzaam... vreemd langzaam.

Nu kwam ze in de uiterste schijning. Bleek blonk er de rand van haar kleed. Haar bovenlijf, nog grauw in het duister, bukte en haar blote arm in het licht blankte op tegen de donkere grond. Fluks hief ze zich weer recht omhoog... kwam dichterbij... een bloem in de hand.

En hij herkende... haar.

‘Juffrouw Boswijk. Hé... u hier... zo alleen?’

‘Ja, meneer Duyts. Ik zocht u.’

Heel eenvoudig had ze 't gezegd. Een blijheid doortrilde zijn denken. Ze had hem dus in 't oog gehouden. Maar tegelijk doorweede hem een onaangenaam gevoel. Als ze eens wat anders van hem verlangde.

En haast schamper zei hij:

‘U zocht... mij?’

‘Ja. Dat verwondert u. Ik kan 't begrijpen. 't Is... ik vrees, dat ik u ontstemd heb... met m'n brief en... dat heb ik toch niet bedoeld.’

Christiaan wist niet dadelik wat te antwoorden. Dat zij hem niet had willen grieven en dit uit eigen beweging bekende... 't was zeker heerlik; maar op een dergelik begin van het gewenste onderhoud was hij allerminst verdacht geweest en hij wist niet goed wat er van te moeten denken. Evenwel... hij had nu wat hij zocht en de omstandigheden voor een onderhoud onder vier oogen konden moeilik gunstiger zijn. Dus zei hij:

‘Ik denk er niet aan ontstemd te zijn. Met welk recht zou ik dat wezen? U is toch vrij te nemen wie u goeddunkt. Maar... als u mij... iets zeggen wil... zouden we dan niet wat dieper de tuin ingaan? Hier kunnen we elk ogenblik gestoord worden. Of...?

Neen, neen; zij had er niets tegen, sloeg tot zijn vreugde zelfs voor tot aan de vaart te gaan en wandelde naast hem op.

Geen van beiden sprak meer en 't was Christiaan of 'et hem een beetje duizelde. Op eens met haar alleen, zo dicht naast haar, in dat zwoele duister, met het geheimzinnig zwijgende natuurleven om hen henen... Hij kreeg lust zijn arm om haar middel te slaan, heel zacht haar in 't oor te lispen: kom, kindje, wees van mij. Ik wil jou; jij wilt mij. Wat valt daar eigenlik nog te praten? Geef me je lippen en laat me ze zoenen. Dan behoren we aan elkaar voor altijd. Dan zullen we samen genieten al wat er in het leven te genieten valt... samen dragen al wat we niet kunnen verhelpen. Kom wees van mij... voor altijd... want nou is 't me ernst... heilige ernst; nou is 't me waarlik niet te doen om 'en pretje.

Maar geen woord kwam over zijn lippen en zijn arm bleef slap neerhangen naast zijn lijf. Zelfs ging hij iets op zij, als vreesde hij tegen haar aan te zullen bonsen onder hun langzaam gestap. Hij vond nu, dat zij toch 'et eerst moest spreken en toen zij eindelik, beiden ietwat schuchter, waren gaan zitten, duurde 't nog een wijle, eer Mina begon:

‘Ik ben zo blij, dat u mijn brief nog al... hoe zal ik 'et noemen.. nog al leuk op heeft genomen. U zal 't misschien gek vinden; maar... zodra ie weg was, had ik er al spijt van.’

Dadelik besloot Christiaan over die brief dan ook geen woord meer vuil te maken.

‘Wel nee... ik kan er in komen; maar... als dat zo is... nou... dan doen we eenvoudig, of u die brief in 't geheel niet geschreven heeft. Of...?’

Een twijfel welde weer in hem op.

‘... Bedoelt u misschien... alleen maar... dat u me uw besluit liever met andere woorden mee had gedeeld?’

Een angstgevoel doorvlijmde hem en dat zij over haar antwoord moest nadenken, stelde hem teleur. In de duisternis kon hij echter geen uitdrukking op haar gelaat onderscheiden, zag hij alleen, dat zij met neergebogen hoofd aan de afgeplukte bloem rook.

En omzoeld door de ijle stilte, die verre klankgalm even zwak doorgonsde, wachtte hij zwijgend, gespannen. Tot ze heel zacht zei:

‘Dat ook. Ach... 't is zo moeilik presies te zeggen... en alles te zeggen wat ik overdacht heb... wat er in me om is gegaan. Als u me kende... maar u kent me nog in 't geheel niet.’

Ze stokte en hij wist haar niets tegen te werpen; een kilheid gleed over zijn voorhoofd, koelde neer tot in zijn hart, dat weer zwaar en zwaarlik bonsde. En harder klonk haar stem:

‘U denkt, dat ik lief en goed ben; maar dat ben ik juist volstrekt... niet.’

‘Maar juffrouw Boswijk...’

Afwerend rees haar hand naar hem op; haar hoofd wendde zich ter zijde en gemelik ging ze voort:

‘Neen, nu moet u niet met 'en beleefdheidsfraze aankomen. Dat vind ik mal. Ik ben geen goed mens.. zelfs niet voor m'n eigen moeder, van wie ik toch heel veel houd... hoe slecht we in de regel met elkaar overweg kunnen. Haast altijd heb ik 'en soort krieuwel in me... 'en onweerstaanbare behoefte om onaangenaam te zijn. Soms... als ik 'et heel druk heb, merk ik die krieuwel niet; maar zodra ik weer rust krijg... tot me zelve kom...’

Goedhartig in zijn krachtig gezond zelfgevoel kon Christiaan zich onmogelik in zulk een krieuwel en zo'n behoefte verplaatsen; hij moest dus wel aannemen, dat Mina tot de mensen behoorde, die steeds geneigd zijn zich zelf zwart te maken.

‘Kom, kom... als u er geen reden toe heeft, zal u ook wel niet...’

Heftig sprak zij hem tegen.

‘Daar heeft u nu al dadelik 'et bewijs, dat u me niet kent. Een reden vin je altijd... altijd... naderhand. En heb ik 'em gevonden, dan is 't net, of m'n boosaardige stemming er door gerechtvaardigd wordt. Dat maakt me dan nóg erger. Kan u dat begrijpen?’

Z'n antwoord werd niet afgewacht.

‘Och, wel neen; dat kan immers niemand begrijpen. En dat ik dan tegelijkertijd berouw heb ook... dat ik woedend ben op me zelve... Wie begrijpt dat nu?’

Ze had gelijk; Christiaan begreep haar niet. En toen hij lachend antwoordde:

‘Ik geloof heus, dat u bezig is me eens op de proef te stellen’, begreep zij hem evenmin.

‘U moest daar niet om lachen. U weet niet wat voor 'en onaangenaam gevoel 't is, als je met niemand goed overweg kunt en als je zeker weet, dat niemand van je houdt. Want, dat is de waarheid: met niemand kan ik overweg... goed overweg... met geen enkel mens... en niemand houdt ook van mij. O, dat voel ik zó duidelik!’

Christiaan liet de mooie gelegenheid om zijn eigen zaak te bepleiten niet ongebruikt voorbij gaan. Schertsend, maar toch driest klonk zijn uitroep:

‘En ik dan?’

Hij bracht Mina niet van de wijs.

‘Och... u? Wat beduidt dàt nu? Ik zeg u immers: u kent me niet.’

Tans hoorde hij minachting in haar toon en weer overtoog een kilheid zijn blij opgebruist, warm gevoelen.

‘Ja... als u vindt, dat mijn... mijn genegenheid niks te beduiden heeft...’

Maar nu viel ze haastig in:

‘Zó bedoel ik 't niet. Ik zeg alleen: u kent me niet en dus...’

Een gilletje en ze sprong op. Christiaan schrok.

‘Wat heeft u?’

‘O, wat 'en vreselik beest! Waar is 't nu gebleven?’

‘'en Beest? 't Zal 'en uiltje geweest zijn.’

‘Nu ja, 'en uiltje; maar toch 'en vreselik beest!’

Angstig gluurde ze nog om zich heen, zag niets; tweemaal moest Christiaan zeggen:

‘U wou me iets uitleggen’, eer ze vervolgen kon:

‘U moet niet denken, dat u de eerste is, die me vraagt. Ik ben er niets trots op. Trots vind ik mal.; maar ik heb al dikwels heel goed kunnen trouwen. Tweemaal ben ik zelfs 'en tijdje geëngageerd geweest. Heus niet uit berekening. Ik voelde wel degelik liefde; maar toch... toch heb ik 'et weer afgemaakt. Dan dacht ik op eens: waarom zal ik die man nu ongelukkig maken... en me zelve er bij? Begrijpt u dat nu? Neen, hè?’

‘Wel,’ zei Christiaan, ‘wat ik begrijp, is, dat bij die anderen voor u de ware Jakob niet was. Dat heeft u gevoeld zonder u presies rekenschap te geven van 'et waarom, en dus had u groot gelijk 'et bij tijds af te maken.’

't Was, of zijn antwoord iets geruststellends voor haar had; op eens werd haar stem veel kalmer.

‘Daar kan wel wat van waar zijn; maar...’

Even aarzelde ze... zei dan heel zacht met een kokette betoning:

‘Met u heb ik 'et ook afgemaakt.’

Christiaan begreep, dat ze *dus* hem met die anderen niet op één lijn wilde stellen.

‘Ja wel; maar met die anderen heeft u 't eerst aan gemaakt en daarna af. Met mij doet u juist omgekeerd. Eerst maakte u 't af en nou...?’

Vragend hadden de laatste woorden geklonken; maar in plaats van het verwachte antwoord kwam weer een gilletje en andermaal sprong ze op. Het uiltje was nogmaals langs haar gestreken en Christiaan moest een poosje met zijn zakdoek de donkerte doorslaan, eer ze weer wilde gaan zitten. Toen hij zijn woorden herhaald had, zei ze:

‘'t Is zo raar. Ik zou wel willen weten, of andere mensen... andere meisjes ook zulke gevoelens hebben. Eerst had ik wat tegen u. U trok me aan en toch... toch had ik iets tegen u. Weet u waarom?’

‘Keine Ahnung.’

‘Zal u niet boos worden als ik ronduit zeg wat ik denk?’

‘Nee, nee; ik word niet boos.’

‘Nu... ik vond u... geen heer. Vind u dat gek? Ja, hè? Van avond vind ik et zelf ook... onder 't dansen al. 't Is waar: u heeft nu 'en rok aan; maar toch... en eerst...

eerst verbeeldde ik me, dat u allerlei... allerlei burgerlike... eigenaardigheden moest hebben. Waarom weet ik niet. Ik verbeeldde 't me maar... en toch... zodra ik m'n brief had afgezonden, kreeg ik medelijden met u en dacht ik, dat 'et eigenlik slecht van me was 'en man om zo'n reden af te wijzen. Toen zag ik u aldoor zo teleurgesteld, zo innig treurig en... ook al zo... zo anders voor me. Raar, hè?'

Ze zweeg en Christiaan wist niet goed wat van dit alles te moeten denken. De beschuldiging van burgerlikheid liet hem koud; maar haar medelijden stond hem niet aan. Aan de andere kant was zijn begerende liefde te vurig om de toenadering, die zij toonde te willen, niet aanstonds te overschatten.

'Laat me u dan maar ronduit zeggen, dat ik ook boos ben geweest.'

'O, maar *ik* was niet boos.'

'Nou ja... boos is ook 'et juiste woord niet; maar ik was gefnuikt, heel erg gefnuikt en dadelik na 't lezen van uw brief besloot ik van avond stil t'huis te blijven. Maar u ziet, aan dat besluit heb ik niet vastgehouwen. Ook raar. Is 't niet? Ik *moest* u nog eenmaal spreken. Ik kon en ik wou niet aannemen, dat die geschreven woorden onherroepelik zouwen zijn. Vind u 't nou goed, dat ik toch maar gekomen ben?'

Weer aarzelde ze en die aarzeling stelde hem opnieuw teleur.

'Of... niet?'

'O, ja; ik vind 'et goed; maar...'

'Maar wat? Wat nou nog?'

'Toch kunnen we niet samen trouwen.'

'Waarom? Ja... als u in 't geheel niet van me houwen kan... Maar zeg dat dan... ook... ronduit.'

'Neen; dat is 't niet.'

'Wat dan?'

'Er is 'en bezwaar.'

'Dat niet weg te ruimen is?'

'Moeilik.'

'Ja... als u niet duideliker wil zijn...'

'Ik kan 't u zo slecht vertellen.'

Nu werd Christiaan toch bevreesd.

'Als 't werkelik zo ernstig is... of... als u bang is dat ik misbruik zou maken van 'en vertrouwelike mededeling...'

‘O, neen; daar denk ik niet aan. Ik weet alleen niet hoe u 't op zal vatten. U zal 't zeker gek van me vinden... aanmatigend, omdat ik zelf niets op de wereld bezit. Misschien denkt u ook... Och, neen; 't zal toch niet kunnen.’

‘Juffrouw Boswijk, ik begrijp u in 't geheel niet.’

‘Dat kan u ook niet. Laten we er maar niet meer over spreken.’

‘Nee, laat ons er nou juist wel over spreken. Ik geloof zeker, dat ik uw bezwaren wel degelik uit de weg zal kunnen ruimen, als ik ze maar eerst goed ken.’

Nog een wijle moest hij aanhouden, eer ze eindelik zeide:

‘Heeft u al gehoord, dat ik 'en beroep heb... dat ik les geef?’

‘O, ja.’

‘Nu, ik houd van m'n beroep... heel veel zelfs... en om verschillende redenen. Ten eerste, omdat ik dol ben op muziek; maar ook, omdat 'et je een doel geeft in je leven. Onmogelik zou ik als andere meisjes zo maar door kunnen leven voor niets. Ik moet wat te doen hebben... hoe weinig 'et ook te betekenen heeft. Daar komt bij, dat ik zelfstandig wil zijn... van niemand afhangen. En dat ik mama daardoor 'en beter leven kan geven... met d'r eigen inkomentje zou ze 't erg armoeïg hebben... dat vind ik heel prettig en daar ben ik ook wel 'n beetje trots op. Als ik trouwde, zou ik natuurlik dat beroep op moeten geven. Dat begrijp ik en komt 'et eens zo ver... ja... dan zal ik dat ook wel doen; maar... ziet u... daar mag mama niet onder lijen. Ik zeg 'et u openhartig: dat kan niet.... dat zou ik nooit uithouwen.’

De berekenendste kokette had geen beter middel kunnen verzinnen om Christiaan volkomen in te palmen. Op eens meende hij een diepe blik te werpen in Mina's edele, liefhebbende, opofferende ziel, zag hij haar ook alseen artistieke, arbeidzame natuur, en hij was verrukt aan haar onuitgesproken verlangen dadelik en volkomen te kunnen voldoen.

‘Maar dat bezwaar is er in 't geheel geen! Wel nee! U geeft lessen en als ik 'et wel heb, speelt u nou en dan op konserten. Is 't niet?’

‘Konserten? Nu ja; maar dat zelden en alleen in kleine plaatsen.’

‘Doet er niet toe. Hoeveel kan u met dat alles jaarliks verdienen? Drie duizend gulden?’

‘Neen; dat is te veel.’

‘Doet er al weer niet toe! Wat niet is, zou kunnen worden. Ik koop dus voor uw moeder 'en lijfrente van drie duizend gulden en... 'et bezwaar is weg... verdwenen als 'en rookwolkje in de vrije lucht.’

Een schreeuwtje van verwondering en blijdschap ontsnapte aan haar mond.

‘O! Maar... Kan u dat? En... zou u. dat willen doen?’

Christiaan moest lachen.

‘U denkt toch niet, dat ik u iets wijs wil maken?’

‘Neen, neen; maar ik dacht...’

Weer stokte ze.

‘Wat?’

Ze bleef aarzelen; hij zag haar opschemerend hoofd weer neder buigen over de bloem.

‘Nou?’

Even hoorde hij in de zwarte nachtstilte weer het verre aangalmen van de muziek, het dof gestamp van een polka. Toen zeide ze met een bedeesdheid in haar toon, die Christiaan allerbekoorlikst vond:

‘U is toch de zoon van de huisbewaarder van Heijdestein.’

Nu proestte een luide lach hem van de lippen en plots het mogelik-krenkende van dat klinkende lachen beseffend, sloeg hij beschermend zijn arm om haar schouders, suste hij haar toe:

‘Lieve kind, neem me niet kwalik, dat ik lachen moet; maar wie heeft je die onzin wijsgemaakt?’

Het ‘lieve kind’ was hem ontsnapt; maar niet tot zijn spijt. En zij maakte er geen aanmerking op, lachte nu ook zelf.

‘Niemand heeft 'et me wijsgemaakt. Ik heb 'et me maar verbeeld. 't Is waar, u die overal geïnviteerd wordt... maar toen ik hoorde, dat u 'n schilder was... iemand, die ook 'en beroep had en toch op Heijdestein woonde... toen dacht ik... of liever: ik dacht 'et niet; maar toen wist ik op eens, dat u de zoon moest zijn van de huisbewaarder.’

‘U wist 'et en toch was 't niet zo. De huisbewaarder van Heijdestein ben ik zelf.’

Nu vertelde hij wat hem er toe gebracht had het oude, zogenaamde kasteeltje te gaan bewonen. Zo ver zijn geheugen reikte, had hij altijd meer van het landleven gehouden dan van het verblijven in een stad. Van de mooie natuur met haar lichteffekten, haar kleurschakeringen, haar verschillende stemmingen onder de wisselingen van weer en tijd, was hij een hartstochtelik bewonderaar en reeds als jongen had hij gepoogd met gekleurde potloden de schoonheden, die hem boeiden, vast te leggen op papier. Zijn ouders hadden zijn schilderlust wel aangemoedigd; maar hem toch bestemd voor de fabriek, waar hun kapitaal zo vruchtbaar in vastlag. Toen evenwel zijn vader en moeder kort na elkander gestorven waren, had hij zich meerderjarig laten verklaren, om de fabriek te kunnen verkopen en zich geheel te wijden aan de kunst. Eerst was hij in het buitenland gaan studeren; daarna had hij een tijd lang zijn vak uitgeoefend in een huisje buiten Haarlem. Tot hij toevallig vernam, dat er in een mooie streek een vrij verwaarloosd kasteeltje voor weinig geld te huur stond. Het behoorde aan de verarmde familie de Jong van Heijdestein, waarvan de laatste spruit een ouderloos kind was, dat te Amsterdam inwoonde bij zijn voogd. Deze voogd, het kasteeltje niet mogende verkopen, trachtte er toch een huurprijs voor te verkrijgen, wijl 't hem zonde leek dat kapitaal renteloos te laten liggen; maar geen lust hebbend er eerst nog geld aan ten koste te leggen, omdsft hij vreesde, dat de jeugdige erfgenaam naderhand het slot toch niet zou willen betrekken, begreep hij zich met een kleine huursom te moeten vergenoegen.

Dit was een kolfje geweest naar Christiaans hand. Niet alleen, omdat het buitenleven hem aantrok; maar ook, omdat hij zich moeilik behelpen kon met een eng verblijf. Hier kreeg hij voor betrekkelik weinig geld de beschikking over een woning zó groot, dat hij meer dan de helft er van kon sluiten en nog ter bewoning overhouden: een ruim salon, een ruime slaapkamer en een tot-atelier-in-te-richten zaal. Achter dit woonhuis waren akkers, die afzonderlik werden verpacht; maar hem een vrij vergezicht waarborgden. Naast het kasteeltje stond aan de vaartzijde een koetshuis met stal, dat hij ongebruikt kon laten en een tuinmanswoning, waarin hij zijn bediening kon vestigen, te weten de oude Trijn met

haar zoon en aangetrouwde dochter; aan de andere kant lag naast de oprijlaan een grote moestuin van kassen en broeibakken voorzien. De rest van zijn terrein, ingesloten tussen het huis en een kromming van de vaart, was aangelegd als tuin met bloembedden op een groot grasveld vlak voor de gevel en een brede omlijsting van hoog geboomte daarachter, waaronder schaduwrijke laantjes kronkelden tot aan en langs de vaart.

Daar woonde hij nu al vijf jaren en gegeven de jeugdige leeftijd van de laatste baron van Heijdestein, kon hij er zeker nog tal van jaren blijven. Zeer zuinig ingericht was zijn leven niet; maar hij bezat er de middelen voor en een aangenamer, vrijer, gelukkiger bestaan had hij zich lange tijd niet kunnen voorstellen. Ongetwijfeld zou hij er nooit een verandering in hebben gebracht, als hij zekere jonge dame niet ontmoet en op eens gevoeld had wat hem nog ontbrak. Toen was zijn vast besluit om vrijgezel te blijven gelijk sneeuw voor de zon verdwenen; maar als zij nu mee wilde genieten van al wat hij bezat en al wat hij om harentwil zich nog kon verschaffen, dan zou hem werkelik niets te wensen meer overblijven.

Toen hij uitgesproken had, zeide ze alleen:

‘Arme man.’

Hij schokte omhoog.

‘Arme man? Als mijn vurigste wens vervuld wordt? Als ik mijn leven hier voort kan zetten en nog er bij krijg de vrouw, die me zo helemaal ingepakt heeft... de enige, die ik ooit echt begeerd heb steeds om en bij me te hebben en levenslang te bezitten?’

‘U was gelukkig en ik zal u zo vreselik teleurstellen.’

‘Ik was gelukkig. . ja, dat is waar...; maar zo... zo alleen kan ik 'et nou toch niet meer zijn. Voortaan heb ik... jou nodig, Mina; zonder jou kan ik me geen geluk meer denken. En wat die teleurstelling aangaat... nou daar waag ik 'et op en... zonder enige vrees.’

‘Heeft u me dan heus zó lief... zonder me te kennen?’

‘Maar, kindje, ik houw dol van je! En wat doet nou dat kennen er toe? Mijn hemel, als we tien jaar getrouwd zullen zijn, weet ik misschien nog niet waarom ik zóveel van je houw.’

Nu klemde hij haar vast tegen zich aan; zij weerde hem niet af. De bloem ontglipte aan haar vingers.

En ze zei:

‘Dat is zo. Je voelt 'et en je weet niet waarom. Je gevoel begrijp je eigenlik nooit... ik tenminste niet. Toen ik m'n brief ging schrijven, hield ik nog niets van je. Ten minste... dat dacht ik, en amper was de brief weg, of ik moest denken: zou ik toch van hem houwen... is hij misschien juist de man, die ik nodig heb? Ik geloof, dat je zo kalm bent en anderen zo kalm kunt maken. Vreemd, hè?’

Geen mooi gekozen liefdewoordjes hadden Christiaan gelukkiger kunnen maken dan die vragende verzekering, dat hij misschien juist de man was, waaraan zij behoefte had. Maar... nu moest zij hem ook meer zeggen.

‘Zie je wel! En als ik nou niet gekomen was... als ik nou berust had bij die brief?’

Nogmaals kwam er... al kwam 't niet onmiddellik... een ander antwoord dan hij gehoopt had.

‘Och... dan zou ik met de tijd ook daar wel over heen zijn gekomen. 'en Mens komt immers over alles heen. Je hebt wel 'es idealen; maar... Toen papa nog leefde waren we heel rijk en in onze armoe hebben we ons ook wel leren schikken. Moesje net zo goed als ik.’

Wat ze zei, was waar genoeg om Christiaan te doen denken: ze heeft levenswijsheid opgedaan... ze is lang niet de eerste, de beste. Met deze gedachte troostte hij zich.

‘Gelijk heb je; maar als we nou van elkaar houwen en altijd met elkaar kunnen zijn, dan denken we niet meer aan dat... schikken. Dan wordt alles ons tot 'en vreugde, 'n geluk en merken we niets onaangenaams meer, omdat alle tegenspoeden zullen verdwijnen voor de grote heerlikheid van onze liefde. Vin je dat ook niet?... Zal dat zo wezen?’

Geen antwoord. Wat ging er nu weer bij haar om?

Tot ze zei:

‘U zal gaan denken, dat ik u om uw geld neem.’

Dat ergerde hem.

‘Ach, kom, wat is dat nou voor dwaasheid! Ook weer zo'n verbeelding! Als 't waar was, zou je immers dadelik ja hebben gezegd, en dat heb je juist niet. Ik denk geen

lelike dingen van je; maar ik kan 't ook niet velen, dat je dergelike gedachten bij me onderstelt.'

'Dus... u blijft er bij? U wil me tot vrouw? U durft 'et aan? Heus?'

Tot enig antwoord boog hij zijn hoofd naar haar lippen en achterover zijgend in zijn krachtige armen, stak zij die lippen hem toe.

Door het zwijgende duister galmde uit verre verte weer een danswijze tot hem aan. O, wat was deze geheimzinnig stille nacht verrukkelik zwoel en zeldzaam heerlik!

Nog nooit had hij zich zo zalig gelukkig gevoeld. Wisten die dansende mensen daarginds iets af van... geluk? Neen, neen! Hij, hij alleen had 'et gevonden! En de wereld was zo ver, zo eindeloos ver van hem weg.

Toen hij eindelik zijn hoofd weer ophief, bleef Mina roerloos liggen, onthijgde haar open mond een voldaan:

'O!'

Hij vond haar bekoorliker dan ooit.

3.

Christiaan had zijn trouwplannen dadelik aan alle vrienden en kennissen bekend willen maken. Waarom niet? Van geheimzinnigheden was hij een vijand. Mina dacht anders.

Ten eerste, meende ze, ging 'et niet aan van trouw-*plannen* te spreken, zolang de toestemming van haar moeder er niet op verkregen was. Dat die toestemming haar verleend zou worden, wist ze zeker en dat haar mama in het tegenovergestelde geval het huwelik op den duur niet kon beletten, was haar bekend; maar moesje behoorde de eer te hebben, die haar toekwam. Nu, dit gaf Christiaan toe; maar toen zij er bijvoegde, dat zij bovendien voor niet één mens in het dorp... ja zelfs op de hele wereld genoeg belangstelling voelde, om hem of haar zo gauw te willen inwijden in haar voornemens, vond hij die onverschilligheid wel wat overdreven. Hij wees haar op de zuster van de bruidegom, de vriendin aan wie zij 't te danken had op alle feesten genodigd te zijn, op notaris Vlascoop, die zo gastvrij zijn woning terstond voor haar open had gezet en voegde er bij, dat in alle geval *hij* niet op eens zo onverschillig voor

zijn vrienden en kennissen kon of wilde zijn. Edoch, zij trok minachtend haar fijn neusje op, liet even nog iets meer dan gewoonlik van boventanden en tandvlees zien onder de omhoog krullende lip en verklaarde geringschattend tegen die mensen niets te hebben; maar daarom nog niet veel voor hen te kunnen voelen. Zij voelde voor iemand veel of.... helemaal niets. In 't algemeen was zij een mens van uitersten en kon zij middelweg en middelmaat niet uitstaan. Dat was ook de reden, dat zij met de meeste mensen zo slecht overweg kon.

Christiaan had toegegeven. Wel vond hij haar opvatting weer ongewoon; maar ze verried toch grote liefde voor hem. -

Tot aan de trouwdag van Jan Lemmens hielden ze hun plannen dus geheim en beter dan Christiaan wist Mina zich voldoende te beheersen om de rusteloos spiedende Argusblikken van haar nieuwe kennissen en oude vrienden volkomen te misleiden. Ze stelde zich geen ogenblik biezonder sentimenteel aan en deed evenmin haar best Christiaan dikwels te naderen. Als ze eindelik naar den Haag terugkeerde, had niemand achterdocht opgevat en toen Christiaan twee dagen later haar nareisde, vermoedde geen mens wat hij ging uitvoeren, wist alleen de leuke en zwijgzame Diepe, dat zijn vriend een nieuw leven wilde beginnen.

Mevrouw Boswijk ontving Christiaan vriendelik; maar ze bleek hem een gans andere vrouw te zijn dan hij zich had voorgesteld. Door Mina's tedere verkleinwoordjes en door het ietwat medelijdende van haar toon, zodra zij over haar moesje begon te spreken, had hij onwillekeurig gedacht een klein, tenger, zielig schepseltje te zullen ontmoeten. Integendeel trof hij een krachtig gebouwde vrouw aan, die zeker zeer mooi was geweest en nog altijd de enigszins aanmatigende fierheid vertoonde van een eertijds gevierde schoonheid, terwijl het vals, opgekroesd blond haar hem aanstonds verried hoe zij kampte tegen de ouderdom.

Na een zeer vormelike begroeting kaarsrecht op haar stoel neergezegen in de knisterende zij van haar zwarte japon, de kin streng op de onderkin terug getrokken, een achteloos gewoonheids-lachje om de even-geopende mond, nieuwsgierigheid in de monsterende ogen, de handen gewild netjes over elkaar gelegd, drukte ze aanstonds met overdreven nederigheid haar

spijt er over uit Christiaan in zo'n klein huis, op zo'n weinig voorname stand te moeten ontvangen. Hij, die een kasteel bewoonde, zou 't wel niet aangenaam vinden zijn aanstaande vrouw te moeten halen uit zulk een bescheiden omgeving. Dit opzien tegen voordelen, die hij uitsluitend aan zijn geërfd vermogen te danken had, stond Christiaan niet aan.

‘O, mevrouw, in dat gehuurde kasteel... en wat voor 'en kasteel... heb ik nooit vergeten, dat ik maar 'en eenvoudige burgerkerel ben.’

Het antwoord was kennelik naar Mina's zin. Ze lachte luid op en viel hem dadelik bij.

‘Zie je nu, moesje.’

En tot Christiaan gewend:

‘Gelukkig, dat je zo spreekt. Mama schijnt zich in d'r hoofd te hebben gezet, dat ze 'n baron tot schoonzoon kreeg. En moeten wij ons schamen, dat wij geen geld meer hebben?’

Daarop betoogde mevrouw Boswijk met glimlachende ernst, dat ze zeer goed wist met wie ze te doen had en heus nog niet kinds was; maar dat ze zich evenmin illusies vormde en ook anderen geen illusies geven wilde aangaande het armoedige leven, waartoe zij zich sedert de dood van haar man gedwongen zag. Vroeger had ze 't heel voornaam gehad; tegenwoordig moest ze 't in alle opzichten overleggen en al koesterde zij ook geen achting voor geld, ze had lang genoeg geleefd om te weten, dat mensen zonder geld weinig gezien waren en ook allicht een voor-anderen-onaangename burgerlikheid verkregen.

'et Was of Mina voelde, dat deze onnodig afwerende inlichtingen Christiaan onplezierig moesten aandoen. Ze maakte er zo gauw mogelik een einde aan door te verklaren, dat Christiaan alles van hun leven en hun omstandigheden af wist en dat hij haar goed scheen te vinden zoals zij reilde en zeilde. Zij waren 't samen in alle opzichten eens; haar moeder had dus niet anders te doen dan te zeggen: weest samen gelukkig; ik geef jullie mijn zegen.

Haast schertsend had ze gesproken; Christiaan vond, dat ze flink optrad en voegde er alleen nog bij:

‘Ik geloof, mevrouw, dat 'et woord kasteel u 'n beetje in de war heeft gebracht. De dorpslui noemen 'et ding nou eenmaal zo; maar meer dan 'en flink ouwerwets woonhuis

is 't werkelik niet. Wat u zegt van geld... ja, dat ben ik wel met u eens; maar onder de mensen met geld heb ik toch menige ploert leren kennen en onder de arme lui menige nobele kerel.'

'Maar u zou uw geld toch niet willen missen.'

Nu moest hij lachen.

'Nee... dat zal wel waar zijn! Ik ben er nog al op gesteld me vrij te kunnen bewegen en zonder geld zou dat slecht gaan; maar 't meeste plezier van je geld beleef je toch als je er anderen gelukkig mee kunt maken. Is 't niet?'

Daar was mevrouw Boswijk 'et volkomen mee eens en nu hield ze een lofrede op al 't geen Christiaan deed voor de mensen, die bij hem in dienst waren. Die ouwe Trijn, haar zoon en haar schoondochter droegen hem op de handen; hun twee kleintjes waren dol op hem; zelfs zijn losse arbeiders waren niet gauw uitgepraat als ze 't hadden over hun meneer.

Christiaan had verlegen zitten te grinniken.

'Maar, mevrouw, als ik vragen mag: wie heeft u al dat moois verteld?'

'Nu, meneer Duyts, neem me niet kwalik, dat ik 't zo zeg; maar dat is ook 'en vraag. U begrijpt toch, dat Mina niet alleen maar feest heeft gevierd. Ze heeft ook haar oren en ogen de kost gegeven en geloof me vrij: haar ontgaat niet veel.'

Tans viel Mina in:

'Ja, maar moesje; dat is nu mal. Christiaan moet wel denken, dat ik hem bespioneerd heb.'

Mevrouw Boswijk vond 'et nodig Mina tegen zich zelve te verdedigen.

''et Zou wel heel onverstandig van je geweest zijn als je niet eens geïnformeerd had wat voor 'en man hij was en in welke omstandigheden hij leefde. Andere meisjes hebben hun vaders, die inlichtingen inwinnen; jij helaas hebt geen vader meer. Zachts dus, dat jij zelf goed uit je ogen kijkt. Wat zegt u, meneer Duyts?'

'Mevrouw, ik kan u geen ongelijk geven.'

Mevrouw Boswijk vertelde, dat zij nog meer van hem wist. Ze had van Mina gehoord hoe lief hij was voor 'en ongelukkig meisje, aan wie hij schilderles had gegeven en dat, meende zij, strekte hem nog wel 't meest tot eer.

Toen had Christiaan van al die loftuiterij meer dan genoeg.

‘Als u dan zo weinig kwaad van me gehoord heeft, mag ik zeker wel aannemen, dat u geen bezwaren maakt mij als schoonzoon te erkennen.’

‘Wel meneer Duyts, hoe groot 'en verlies 'et voor mij ook zijn zal, ik mag 'et geluk van m'n enig kind niet in de weg staan. 'en Vrouw, die op leeftijd komt... vooral 'en moeder... moet langzamerhand van alles afstand kunnen doen. Dat is treurig; maar 'et gaat nu eenmaal niet anders. Ik heb 'et al vroeg leren inzien en tegenwoordig heb ik nog maar één wens meer... dat is: m'n kind gelukkig te zien vóór m'n dood en zelf niet zolang meer te leven, dat ik anderen tot 'en last word.’

Al te mooi, dacht Christiaan en hij zeide alleen nog:

‘Nou... nou... tot last worden... daar is nog lang geen denken aan en wat nou uw dochter betreft: voor zo veel 't van mij... van mijn wil... van mijn verlangen afhangt, beloof ik u, dat zij 'n gelukkig leven tegemoet gaat. Daarvoor zal ik doen wat me mogelik is. Misschien vindt u, dat ik 'et wel in wat mooiere woorden kon zeggen; maar dat ligt nou eenmaal niet in m'n aard en voor zover ik Mina ken, stelt ze er, geloof ik, meer prijs op, dat ik veel van d'r houw en 't eerlik en goed met d'r meen, dan dat ik nou juist erg mooi-klinkende woorden gebruik om haar dat te verzekeren. Is 't niet zo, kindje?’

Met stralende ogen betuigde Mina haar instemming. O, ze hield niets van overdreven praatjes. Wat ze nodig had was een flinke man, die haar veel liefde wou geven - ze had hem er voor gewaarschuwd, dat ze niet gemakkelik was - en vooral een kalme en verstandige man, die inzag, dat ze 't altijd goed met hem meende, al toonde ze ook eens een boos humeur. Voor zulk een man zou ze alles over hebben, was ze zelfs bereid haar beroep op te geven. Dat haar dit veel zou kosten, haar, die aan muziek letterlik een zielsbehoefte had... die zich alleen echt voelde leven, zolang muziek haar doorruiste... ze was er volkomen van overtuigd; maar toch had ze nooit het gevoel van zich af kunnen zetten, dat haar leven eigenlik nog niet af was en er nog iets anders, iets hogers in moest komen.

De gedachte, dat hij 't was, die haar dit hogere kon

geven, maakte Christiaan zo gelukkig, dat hij zijn arm om haar schouders sloeg, zeggend, dat 'et hem nooit aan geduid voor haar kleine boosaardigheden ontbreken zou, als *zij* dan ook maar lankmoedig voor *zijn* fouten wilde wezen. Daarna rees hij op, ging tot mevrouw Boswijk, stak haar eerst zijn grote, krachtige hand toe, blijdschap betuigend, dat hij haar voortaan mama mocht noemen, gaf haar ten slotte een kus op het voorhoofd.

Mina zei nog, dat Christiaan natuurlik die dag bleef eten, en mevrouw Boswijk voegde er bij, dat ze daar vast op rekende. Ondertussen liet ze niet na hem herhaaldelik te verzekeren, dat hij 't bij hen maar heel eenvoudig zou hebben, lang niet zo goed en zo overvloedig als hij 't ongetwijfeld in zijn kasteel gewend was. Het leven in een stad was duur en ze hielden maar éne dagmeid, die wel goed en eerlik was; maar nu juist niet uitblonk door kulinaire bekwaamheden.

Ook aan tafel verontschuldigde mevrouw Boswijk zich aanhoudend over het kleine getal en de gewoonheid van haar schotels, over de minder goede kwaliteit van haar wijn, over de langzaamheid van de bediening, en het baatte niets, dat Christiaan haar verzekerde uitstekend te eten, t'huis veel minder en veel eenvoudigere spijzen te krijgen en met haar wijn zeer ingenomen te zijn. De herhaalde toespelingen op zijn rijk en - zoals mevrouw Boswijk 'et noemde: voornaam leven begonnen hem erg te hinderen. Mina merkte 't en driestweg haar moeder het woord ontnemend beweerde ze, dat er nog te veel af te spreken viel voor de weinige uren, die Christiaan blijven kon, om hun tijd te verbeuzelen met vergelijkingen. Al dat gepraat over hun armoede vond ze bovendien... mal.

Toen ontvouwde ze hem haar plannen. Het sprak van zelf, meende ze, dat zij alleen verlangde wat hij goedvond. Hij moest dus maar zeggen wat hij anders wenste; maar overigens had zij zich de naaste toekomst als volgt voorgesteld:

Om haar moesje genoegen te doen hoopte ze hem aan hun weinige kennissen en verre verwanten in den Haag te mogen voorstellen. Zelve gaf zij ook om deze mensen niemendal. Eiste hij 't absoluut, dan was zij van haar kant bereid op het dorp samen bezoeken te gaan afleggen; maar behoefte

aan gezelschap had zij niet. Integendeel! Met Christiaan alleen te mogen zijn op een afgelegen oud kasteel, dat leek haar een ideaal leven. Van feesten-geven wilde ze niet horen. Al die onrust... o neen! Trouwens, haar moeder bezat er de middelen niet voor en wie zou zij er op moeten vragen? Familieleden, die nooit naar haar omkeken? Zij dacht er niet aan. Ook vond ze een engagement wel beschouwd iets... mals. Zij rekende er dus op, dat hij 't niet nodeloos zou rekken. Daarentegen moest hij twee dingen haar toestaan: trouwen in de kerk en een huweliksreis maken naar Italië. Niet, dat ze biezonder gelovig was. O, verre van dien! Naar de kerk om te bidden ging ze nooit; maar ééns, in een witte japon, met oranjebloesem op 'et hoofd naast de man, die ze liefhad en terwijl het orgel speelde, die kerk binnen te treden, dat leek haar iets zeldzaam moois en indrukwekkends; dat moest, geloofde ze, een onuitwisbare herinnering blijven voor je ganse verdere leven. Italië... 't was mogelik, dat dit land haar tegen zou vallen... de dingen vallen 'en mens haast altijd tegen... maar voorlopig was Italië voor haar nog een verleidelik droombeeld.

‘En dan,’ zei ze ten slotte, ‘wil ik Heydestein niet binnen gaan, eer ik 'et doen kan als ‘châtelaine’. Dat is nu 's 'en romanties idee van me, waarmee je maar vrede moet hebben.’

Nu... Christiaan had er vrede mee, vond het idee zelfs aardig en hij maakte ook geen bezwaar tegen de vervulling van haar overige wensen, al deed haar bevelende toon, die verzet bij voorbaat scheen uit te sluiten en zonderling in tegenspraak was met haar wil om enkel te doen wat hij goedvond, hem minder aangenaam aan. Wel opperde hij even het denkbeeld: liever naar Spanje te gaan, dat hem nog onbekend was; maar de heftigheid, waarmee zij toen betoogde, dat er aan Spanje niets te zien was, noopte hem in de reis naar Italië ook te berusten. Aan de bezoeken bij hun gemeenschappelike dorpskennissen hield hij echter vast. De vormen zo helemaal op zij zetten, dat ging in een dorp nog moeiliker dan in een grote stad en waarom zouden ze die mensen onbeleefd behandelen? Ze hadden er geen enkele reden voor en waren immers niet van plan te gaan leven als kluizenaars op een onbewoond eiland.

Nu ze toch aan het praten waren over hun toekomst in

het dorpsleven, kwam 'et hem plotseling geraden voor haar eens nauwkeurig te schilderen wat voor bestaan haar wachtte. Ze moest wel bedenken wat ze deed. Zowel voor haar als voor hem zou 't een bittere teleurstelling zijn als 't later eens bleek, dat ze zich haar toekomst onjuist en te mooi had voorgesteld. Al hield ze nog zo veel van hem, 'et zou toch kunnen wezen, dat 'et haar als stadskind op den duur onmogelik viel zich in het stille buitenleven te schikken. In dat geval... beter ten halve gekeerd dan ten hele gedwaald. ‘Is 't niet?’

‘Wil je 't al afmaken?’ riep ze eenklaps half schertsend, half ernstig uit.

‘Maar, kindjelief, hoe kan je nou zo iets van me denken? Mijn enige doel is er voor te zorgen, dat je goed weet wat je begint. In huis geloof ik niet, dat je met veel bezwaren te kampen zult hebben. M'n ouwe Trijn, d'r dochter, d'r zoon... dat zijn allemaal voortreffelike luitjes, die presies weten wat ze te doen hebben en aan wie je gerust alles over kunt laten. Maar op zo'n dorp.... dat begrijp je... komt van publieke vermakelikheden weinig of niets in. En de omgang... de dames lopen bij elkaar in; de heren zien elkaar op de soos... nou en dan vragen de lui elkaar op 'en avondje; maar dat is dan ook alles. Op zo'n bijeenkomst gaat 'et niet stijf; maar misschien naar jouw smaak wel wat vervelend toe. Daar komt bij, dat...’

Tot hiertoe had Mina hem door laten spreken, al had ze herhaaldelik een: nu ja... maar... natuurlik... geuit. Tans echter sneed ze opeens zijn woorden af.

‘Wat geeft 'et, of we daar van daag al over praten? Dat vind ik heus mal. Ik zal me immers in alles dienen te schikken. Zullen we nu de laatste ogenblikken van ons samenzijn bederven door ons schrikbeelden te maken van de toekomst?’

‘Nou... zoals je verkiest,’ had Christiaan met een lichte schouderophaling gezegd. Het was volstrekt niet zijn plan geweest haar schrikbeelden voor ogen te zetten. Hij had haar enkel willen behoeden voor verkeerde voorstellingen; maar... als ze zo vast besloten was zich in alles te schik ken... ja, dan zou alles ook wel van zelf terecht komen.

Toen hij zich eindelik opmaakte om heen te gaan, nam Mina de gelegenheid waar, dat haar moeder de kamer even verlaten had, om hem snel, haast verwijtend, toe te voegen:

'Vraag toch 'es aan moesje wat ik meekrijg. Ze kan me natuurlik geen geld geven; dat bedoel ik ook niet; maar ik krijg toch 'en uitzet en wat zilver, en als je daar nu niet naar vraagt, denkt ze, dat jij als rijke man haar kleine bijdrage in ons huishouwen veracht.'

'Maar, kindlief,' moest Christiaan verwonderd uitroepen, 'ik weet, dat je mama niet rijk is en 'et komt niet in me op wat zij je meegeven wil te verachten. Verlang jij, dat ik er naar vragen zal... mij goed; maar als jij 't me niet gezegd hadt, zou ik 'et zeker niet gedaan hebben. Nee... zeker niet. Jij denkt er blijkbaar anders over; maar op mij... als ik je moeder was... zou 't de indruk maken van nog al kleingeestig hebberig te zijn.'

'Neen, neen! Jij kent d'r niet zoals ik. Ze neemt zo gauw iets kwalik. Vraag 'et maar; anders is ze beledigd.'

In Godsnaam dacht Christiaan en hij vroeg 'et.

Mevrouw Boswijk somde hem nauwkeurig op al wat Mina zou krijgen en voegde er herhaaldelik bij:

'Je begrijpt: van mensen in onze omstandigheden kan zo'n uitzet zo heel voornaam niet worden.'

Toen Christiaan, in de trein zittend, de zaak nog eens overwoog, kwamen hem onwillekeurig Mina's woorden op de lippen: dat vind ik nou mal. Hij bedoelde dat 'voornaam'.

4.

Zodra de toestemming van mevrouw Boswijk hem officiëel was verleend, had Christiaan op de soos en op bezoeken zijn huweliksplan aan de vrienden meegedeeld. En allen hadden hem niet alleen gelukgewenst; maar ook groot gelijk gegeven.

Wat was dat nu voor 'en bestaan! Zo alleen in 'en groot, afgelegen huis! En wat zou er later van hem geworden zijn! Neen; 'en man, die op leeftijd begon te komen, moest trouwen. De notaris had 'et nog op de dansfuif gezegd en voegde er nu grinnikend bij: van 'en bruiloft mot ommers 'en bruiloft komme. De ontvanger had 'et altijd gedacht en

wees er op, dat ook Christiaan wel eens ziekelik zou kunnen worden... wie zou hem dan oppassen? De burgemeester noemde 't Christiaans plicht als staatsburger een huisgezin te stichten, en de dominee, die 't wijs, heel wijs van hem vond, hoopte zijn kinderen nog te mogen dopen, ofschoon hij wist, dat Christiaan nu juist niet erg kerks was uitgevallen. Ines had hem zo hartelik toegesproken en zich zo gul-bewonderend over Mina's allerliefst gezichtje uitgelaten, dat hij er niet aan twijfelen kon, of ze was hem zonder enige zelfzuchtige bijbedoeling oprecht genegen. Dat er achter zijn rug, vooral door de moeders, die volgens Vlascoop op hem gespekuleerd hadden, ook wel minder gunstig over zijn voornemens gesproken zou worden, betwijfelde hij geen ogenblik; maar liet hem zeer koud. Al leefde hij gaarne met iedereen op goede voet, hij was er immers de man niet naar te dansen naar andermans pijpen.

Weinige dagen later was Mina overgekomen om de bezoeken af te leggen, waarop Christiaan tot haar verwondering dan zozeer gesteld bleek te zijn. Ze had hem nog eens nadrukkelik verzekerd om zijnentwille, alleen om zijnentwille te hebben toegegeven.

Bij Vlascoop had zij maar weer haar intrek genomen en andermaal een zeer hartelike ontvangst gevonden, hoewel de notaris 't niet onder stoelen of banken wilde stoppen, dat haar aanvankelike geheimhouding hem zeer had gegriefd.

Hoe men in 't algemeen over Mina oordeelde, kwam Christiaan niet te weten. Bijna allen herhaalden hun gelukwensen en beweerden tot hun genoegen met Mina kennis te hebben gemaakt of de kennis te hebben vernieuwd. Meer lieten zij niet los of hadden zij niet te beweren. Zelf vond hij, dat Mina haar onverschilligheid alleraardigst onder een vriendelik lachje en vriendelike frazes wist te verbergen; maar toch schrok hij wel eens van een scherpe uitval over mensen of toestanden, die zij al te onbeschroomd zonder aanzien des persoons ten beste gaf. Als die uitvallen echter onopgemerkt voorbij schenen te gaan, zweeg hij er maar over stil. Voor een drilmajoor wilde hij liever niet door haar worden aangezien. Alleen Diepe vroeg hij om zijn mening; maar die stelde hem teleur. Na zo'n oppervlakkige kennismaking achtte hij zich tot oordelen nog in 't geheel

niet bevoegd. Dat zij de naam had van nog al prikkelbaar te zijn, kwam hem wel juist voor en of ouwe Trijn 'et met haar nieuwe meesteres zou kunnen vinden...?

Maar daarover maakte Christiaan zich nu juist in 't geheel niet ongerust.

Mina had hem immers uitdrukkelik verklaard hoe biezonder aangenaam 't haar was al de kleine zorgen van het huishouden aan een ondergeschikte te kunnen overlaten. Neen, als Diepe daar bang voor was...

Diepe zweeg. -

Na de bezoeken op het dorp volgden de bezoeken in den Haag. Daar werd Christiaan aan alle kennissen en verwanten van mevrouw Boswijk deftig voorgesteld en nu kwam hij presies te weten hoe men in den Haag over hem dacht. Mevrouw Boswijk, die aan iedereen een oordeel had ontlokt, was zeer blij hem te kunnen vertellen, dat hij over 't algemeen een gunstige indruk had gemaakt. Wel vond de een 't jammer, dat hij zijn woest krullend haar, waar al grijze draden doorliepen, niet korter knipte, ried de ander hem aan buiten meer handschoenen te dragen om zijn handen wat op te doen bleken, zou een derde 't gepaster voor zijn gezicht en ook artistieker hebben gevonden als hij een baard altans een sik liet groeien; maar al bracht zij die aanmerkingen over, mevrouw Boswijk voegde er bij, dat hij er zich niet aan storen moest. Alle mensen kan men 't toch niet naar de zin maken; wat de een afkeurt, keurt een ander juist goed. Christiaan gaf 'et toe; maar dacht: waarom houdt ze die wauwelpraatjes dan niet voor zich, en 't was hem aangenaam, dat Mina op geen toenadering tot deze mensen gesteld was. Ook het weglaten van alle feestelikheden was zeer naar zijn zin. Dat gedwongen aardig-en-vrolik-zijn, grappige-praatjes-maken en onzinnige-komplimentjes-ten-beste-geven had hem nooit aangestaan. Zelfs sprak hij er van die vertoning in de kerk nou ook maar op zij te zetten; maar toen kwam er over Mina's lachende trekken plotseling zulk een afstotende verstrakking en begonnen haar ogen op eens zo onaangenaam fel te glanzen, dat hij er dadelik bijvoegde:

‘Tenzij jij er biezonder op gesteld bent.’

‘Hoe kan je dat nu nog vragen?’ beet ze hem haast snauwend toe. ‘Ik heb 'et je zo duidelik gezegd. 'et Schijnt je

al heel weinig te interesseren wat ik goed en mooi vind.'

'Maar, kindje...'

'Zeg nu maar niets meer. Als je je enigszins in mijn gevoelens verdiept had, zou je er nooit van gesproken hebben juist dit weg te laten.'

Dus trouwden ze in de kerk.

Omschald door dreunende orgelgalmen trad Mina in een wit zijden japon, met oranjebloesem in het haar, aan de arm van de man, die zij liefhad, het kerkgebouw binnen, knielde naast die man neer en beloofde een liefdevolle echtgenote voor hem te zullen zijn, trouw haar echtelike plichten te zullen vervullen, haar man in alle beproevingen des levens steeds met tere zorg te zullen bijstaan. Ze nam 'et zich ook ernstig voor daar gestadig haar best toe te doen. Teruggekeerd in haar moeders bescheiden bovenwoning viel ze Christiaan met tranen in de ogen om de hals, uitroepend, dat ze tans sterven kon, daar ze het hoogste bereikt had wat het leven haar ooit zou kunnen geven. Ja, wel beschouwd zou 't maar 'et beste zijn als ze nu werkelik heenging.

'Ook voor Christiaan?' vroeg Diepe, die getuige was, leuk. Christiaan lachte; Mina bleef ernstig, dacht eenoogenblik na en zei:

'Wie weet.' -

MARCELLUS EMANTS.

(*Wordt voortgezet*).

Het sentimenteele bij Feithe, wolff-Denken en Post.

I.

Betje Wolff, de frissche, geestige, die leeft in de werkelijkheid, de guitige, spotlustige, die overal licht en vroolijkheid in het leven ziet en zelfs van Young, den man, die 'Gods schoone waereld akelig, en met een donker floers omwonden heeft afgebeeld, die ons henen leidt langs stikdonkere wegen, door huilende woestijnen over dorre bergen, naar een onbekend land, die ons verschrikt door stemmen, die uit de graven oprijzen, door sleepende doodskleeden, gewormte, stof en verrotting,'[1] niet gelooven kan, dat hij iets 'ongevalligs' gevonden zou hebben in het dansje, dat Willem Leevend met Tante de Vrij uitvoert, en hem laat uitroepen: 'De Winter dartelt met de Lente,' Betje Wolff, die met dat al niet altijd kans zag zich los te wringen uit de taaie draden, waarin de wellust der melancholie in de 18de eeuw inderdaad wel de gansche volksziel gevangen hield, ze heeft het 'aartig vernuft' gehad het zwak harer eeuw te maken tot iets algemeen menschelijks, dat van alle tijden is, en zoo haar eigen overgevoeligheid gebracht op rekening van de menschelijke natuur en van het karakter der kunst van eeuwen her.

'Ik ben,' zegt ze ergens,[2] 'wel eens verwonderd, dat er niet eens iemand, niet misdeeld van aartig vernuft, onder ons

1) Willem Leevend, Deel VIII, p. 113. Ik gebruik de editie van 1886 bij Van Cleef, in Den Haag.
2) Voorreden deel V, van Willem Leevend.

op staat, die eene geheele nieuwe uitgaaf bezorgt van de *Schoone Historie der vier Heemschkinderen*, en op den titel zette: *Zedelijke*, ten minsten *Sentimenteele* Roman. Dit *Sentimenteele* zou zeer wel te ontschuldigen zijn. Ik behoef mij, om dat te staaven, maar te bepaalen bij de treffende aanspraak van den jongsten Vorst, toen hij van zijn geliefd ros Beijert afscheid nam. Welk een goed meester is hij! Hij kuscht het paerd, onder het storten van veele traanen, vaarwel; bedankt het, wenscht het alles goeds, en bestraft zijnen Broeder, om dat hij het zoete dier zo een slag voor den kop gaf. Men zal niet veel zulke trekken van het Sentimenteele in de Romans, met dien naam versierd, aantreffen; en nergens zo eene beweeglijke aanspraak; immers niet buiten Sterns *Journey*, en bijzonder in het Hoofddeel: *The Man and his Ass*.'

Ziedaar den gevoeligen humor van Sterne, die voor het laatste kwart der 18de eeuw wel al den gloed der nieuwheid hebben moest, vereenzelvigd met wat de middeleeuwen fabuleerden over de oude, vage tradities van koning Yon uit Gascogne. Sentimenteel? Maar dat is zoo oud als de weg van Kralingen!

En wat bij 't levendige Betje een geestige, vernuftige uitval was, heeft de dweeperige, maanzieke Feith, die zwelgt in het sentimenteele, het niet beweerd in ernstige, overtuigende woorden? Zijn Julia, een knetterende ontlading van de prikkelende gassen, die de hoofden en harten van alle gevoeligen der eeuw in spanning hielden, hij achtte ze te goed voor zijn tijd. Eeuwen moest hij terug om een periode te vinden, die waardig is te genieten 'een eenvoudig tafereel van twee teedere harten, die opregt beminnen, zooals onze Voorouders, waarvan wij de eigenschappen zoo zeer beginnen te haten, mogelijk voor eenige honderd jaren bemind hebben.'

Men neme er nota van, dat Feith voor zijn Julia als motto koos de strofe: 'Daar zoo de liefde viel' enz. uit Vondels reizang. En als Eduard 'onder de dikke schaduw van een honderdjarigen eik of tegen de helling van een bemoste steen' zijn ziele streelt met wellustige pijnigingen, zijn opgezweepte verbeelding voortjaagt in de zotste buitelingen, 'staat op een stofje' en zijn handen 'uitbreidt tot den Eeuwigen,' droomt, dat zijn zuchten, versmolten met die zijner Julia, 'verschijnen voor den troon van den Almagtigen' en dan plotseling

wezenloos de hemelbollen aanstaart en beseft, dat hij is ‘beroofd van Julia, eenzaam, verlaten,’ dan spelen hem weer door zijn verwarde hoofd de woorden van dienzelfden Vondel: ‘Door zulk een liefde treurt de tortelduif, gescheurd van zijn beminden tortel.’

Dat lijkt ons thans profanatie, het zuiver gevoel, hoog zwellend in rustige golving, misbruikt door den aanbidder van een wanstaltige onnatuur, de reine, vastgebouwde schoonheid besmeurd door het drabbig sop, gebrouwen uit bij hem, Feith, stellig dwaze mode-aanstellerij, maar het is een bewijs tevens, hoe men geloofde aan den eeuwenouden adellijken stamboom der sentimentaliteit. In die oude tijden waren de menschen immers eenvoudiger, reiner, natuurlijker, dus gevoeliger.

Zag zelfs Drost nog, die in de laatste jaren van zijn korte leven, toch een mooien, realistischen kijk op onze zeventiende eeuw kreeg, niet in de oudste Germaansche stammen, die deze landen bevolkten, schimmige wezens, ziekelijk gevoelig meer dan eenig achttiende-eeuwer?

En inderdaad, het sentimenteele is oud.

Al de elementen zijn langzaam gegroeid, tot ze eindelijk in elkaar grepen en met elkaar het eigenaardig verschijnsel vormden, dat we het sentimenteele in kunst en leven noemen. Daar is in de eerste plaats zelfontleding. Volken, die niet tot zekere rijpheid, zekere volwassenheid gekomen zijn, analyseeren zich niet. Die zelf-analyse is bij de West-Europeesche volken dan ook eerst eenige eeuwen oud; eerst tegen het einde der middeleeuwen gaat het individu zich als gewichtig beschouwen, zich rekenschap geven van eigen gevoel, wroeten in eigen zielebestaan, eigen gemoedsleven iets aangrijpends vinden en in zich zelf een belangwekkend centrum zien van op elkaar inwerkende begeerten en passies. Het krijgt den drang om den kring zijner bekenden in dat zieleleven als in iets uiterst interessants in te wijden en die zelfbespiegeling wekt tegelijkertijd zijn belangstelling voor en begrip van het dieper zieleleven van anderen.

Dit alles plaatst het individu inderdaad op een hooger plan, maar het behoeft ons niet te verbazen, dat in de periode, waarin deze drang voor het eerst tot sterker bewustzijn komt en in elkaar grijpt met allerlei andere neigingen, er een tijdperk van ziekelijke overdrijving kon aanbreken, van een

verbijsterende overgevoeligheid, wellustig cultiveeren van, een ontstellend staren op eigen smart en eigen geluk, een kinderachtig sollen met de uiteenrafelingen van zielestaten, een zich geheel laten meeslepen door de openbaringen van hen, die als kunstenaar, fijner besnaard, konden doen trillen de teerste nuanceeringen van eigen overdreven zieleleed en -vreugde.

En daar was de vreeze voor dood en eeuwigheid.

Hoe heeft dat geheimzinnig hiernamaals, dat gewelddadig losscheuren van alle aardsche banden de menschheid steeds aangegrepen. Welke woeste excessen van de radelooze menigte nemen we waar in de middeleeuwen. Hoe zien we tegen het begin van den nieuwen tijd den knekelman zijn scharen aanvoeren ten doodendans; hoe hooren we bij den zestiende-eeuwschen rederijker den klaagtoon over het vergankelijke van al het aardsche, van alle vreugde en jolijt, van alle jeugd en schoonheid.

> Dese moeten wech in corter uren,
> Hoe ionck sij sijn, hoe blijde van gheeste;
> Dit danssen, dit reyen mach hier niet duren,
> Ghy moet ghaen danssen ter mollen feeste.

Tot welk een radeloozen angst, welk een tragischen waanzin wist Savonarola Florence op te zwiepen. Hoor Fox en Bunyan. Hoe heeft in Engeland vooral het Puritanisme de levensvreugd en levensmoed van gansch een volk vergiftigd, hoe houdt de vrees voor dood en eeuwigheid hen gekneld in zijn luguberen klauw, hoe worden ze gekweld door de zwartste wanhoop, hoe wordt al het zuiver menschelijke en natuurlijke een duivelsche misdaad, die de felste pijnigingen der hel doet vreezen.

Is het wonder, dat in den tijd der nieuwe renaissance, als de menschheid tot klaarder bewustzijn komt van zijn eigen denken en voelen, deze eeuwige tragiek van het leven een gewichtige plaats inneemt bij zijn wroeten in eigen ziel, dat, zooals Feith het uitdrukt, ‘de groote denkbeelden van dood en onsterfelijkheid de ziel in een zee van wellust doen baden.’ Daar was het eeuwige raadsel, waarop alle gepeins afstuitte, waarheen alle verwachtingen telkens weer opnieuw werden gelokt, daar de ijzeren deur, waarvoor hopelooze zuchten geslaakt, fantastische zalige droomen gedroomd wer-

den. Wat zich in de middeleeuwen openbaarde in de razernij der flagellanten, werd hier, onder den invloed der zelfanalyse, een opzettelijk zoeken van leed, om er zich in te verlustigen. ‘Een gevoelig hart bemint alles wat somber en verheven is.’

Dan het leven in en met de natuur. Ook hier vond de zelfanalyse een rijk terrein. Men begon in de middeleeuwen met eenvoudige vreugde te hebben in het zien van het liefelijke in de natuur, met te genieten de schoonheid van kleur en klank en lijn. Maar in de eeuw der zelfdoorgronding groeit daar een vaste band tusschen het innigste zieleleven van het individu en heel den rijkdom van openbaring in het natuurleven. Daarmee gaat gepaard een opzettelijke studie van de natuur, ook in haar klein, geheimzinnig leven, onzichtbaar voor het gewone menschenoog. Naast het ontleden van eigen smart en eigen vreugde is er een ontleden van de natuur; ongekende wonderen van teere schoonheid openbaren zich aan de hooggestemde ziel; er komt een innig samenleven, een terugvinden van eigen gemoedsstemmingen in de wisseling der natuurtafereelen.

‘Alcestes! gij hebt uwen vriend gekend; eens, eens is er een tijd geweest dat hij zich in het kalm gevoel van zijn aanwezen verheugde, dat de lente voor hem bloeide, en de zon voor hem uit de kimmen rees, dat het viooltje op zijn pad wellust voor hem ademde, en het minste vliegje, dat voor zijne oogen wemelde, de kleinste tor, die in zijne schaduw snorde, vreugd voor hem schiep; en nu, ach! nu staat hij roerloos: geen warm gevoel doorstroomt zijn hart meer. Voor alles ongevoelig en toch door alles gepijnigd, drijft de geheele natuur, tot hiertoe zoo schoon, zoo aantrekkelijk voor mijne ziel, als een nevel, als een akelige schemering voor mijne oogen. Rotsen, die van de schepping af aan geen voet betreden heeft; bosschen, daar een eeuwige nacht en koude in heerscht, vol huilende wolven en winterbeeken; woestijnen, daar afgrond bij afgrond in loeit, en de dood over vale en purperverwige struiken op rond zweeft, dit zijn thans de eenige paradijzen, daar mijn hart naar kwijnt en die eene meewarige verbeeldingskracht mij gedurig, al akeliger schept’[1].

1) Julia, ed. 1824, p. 51.

Ziedaar hoe men overeenstemming zoekt tusschen natuur en eigen zieleleven, in de natuur zijn eigen gemoedsstemming legt, hoe de natuur wordt de stof voor pathetische of wil men liever voor dit bijzonder geval - bombastische lyriek.

En dan is er de liefde. De zoete droefheid van den hartstocht der liefde wordt eerst in de eeuw van de sentimentaliteit algemeen gevoeld.

De liefde is in alle kunst, in alle leven steeds een gewichtig moment geweest, een spel, een vluchtig vermaak, een triumf, een onderwerp tot meditatie en stille klacht om op te klimmen tot hooger geestelijke zaligheid. En ook in oude tijden kende zij de zoete kwijning, den schrillen wanhoopstoon. Wie voelt het sentimenteele al niet in de liefde van Floris ende Blanchefloer?

Doch eerst in de eeuw van het sentimenteele neemt ze heel het leven in beslag, vult ze in sombere treurnis al het denken en wroetend peinzen en pijnigend gevoelen van alle dagen en jaren, tot de eeuwigheid er haar vale vlerken over slaat.

'En ik ben door haar kamer gegaail, droomend, en ik greep naar ieder voorwerp, dat ze had aangeraakt of gebruikt; haar spiegel, ze viel bijna uit mijn hand daar ze mij het beeld niet terug gaf van die gewoon was zich er in te spiegelen, van haar wier beeld mij voor eeuwig vervult. Ik roep haar aan, nu teeder dan bitterlijk, alsof ze me hoorde. Nu ik haar mis, is het of ik mijn eigen ziel mis. Welk een ledig in mijn hart, mijn bloed verstijft. Ik dwaal van haar eigen kamer naar de mijne, naar de eetkamer en overal waar ik de geliefde van mijn hart heb gezien.' Zoo Lovelace over de verdwenen Clarisse.

Zie dit is het nieuwe in de West-Europeesche cultuur der 18e eeuw, dat weeke klagen, die zoete emoties, die schrijnende weedom over verloren geluk. Rousseau en Goethe zullen ze doen aanzwellen in groote lyrische kracht; de mindere goden zullen ze opblazen tot figuren van groteske dwaasheid, maar hier bij Richardson is dat teere gevoel al, dat innig samen grijpt met de zich analyseerende ziel.

En waar heeft die ziel al niet gezocht; al het menschelijke, al wat het menschelijke hart beroert, heeft ze doorwroet en er haar leed en ook haar vreugde, soms in hoog oplaaiende

overdrijving in doen leven. Dood en onsterfelijkheid, natuur en liefde, deze zijn de onderaardsche gewelven, de gothische cathedralen geweest, waarin ze bij voorkeur haar sombere klaagtonen deed weergalmen.

Het spreekt van zelf, dat dit alles geleidelijk is geworden; dat we lang voor de achttiende eeuw overal teekenen van groei kunnen aanwijzen. Soms bij den eenling, den kunstenaar, in machtige schoonheid. Leeft wat ik daar in een paar lijnen trachtte te schetsen, niet in Shakespeare in gezonde kracht, in vaste harmonische vormen? In de achttiende eeuw wordt dit alles echter een zwoele atmosfeer, waarin heel de beschaafde menschheid zwaar ademt; het sentimenteele wordt een maatschappelijk verschijnsel, in zijn verfijnde overdrijving, in zijn bandelooze algemeenheid soms verbijsterend en schokkend, een noodzakelijke overgangsvorm naar dieper, rustiger schoonheidsbesef en levensbewustzijn.

Om uit onze eigen litteratuur een enkel voorbeeld te nemen, de Spiegel der Minnen van den zestiende-eeuwschen rederijker Colijn van Rijssele is in opzet reeds een Feithiaansche roman. De rijke Dierick en de arme Katherina beminnen elkander, maar de ouders van den eersten mogen een zoo groote vernedering van hun stand niet dulden; de jongen moet weg van het meisje, naar een oom. Beiden zijn wanhopig en Dierick krijgt als pand van trouwe een haarlok mede in zijn gordel. De jongen kwijnt weg in wanhoop, wordt ziek van minnesmart. Men tracht hem te genezen door den omgang met andere vrouwen. Katherina, als haar geliefde langer wegblijft, dan hij heeft beloofd, wordt achterdochtig. Ze gaat zijn ontrouw vreezen en wil haar haarlok terug hebben. Hier en elders in dit stuk krijgen we een prachtig voorbeeld van zelfanalyse bij Katherina, als ze bestookt wordt door de beide zinnekens Begheerte van hoocheyt en Vreese voor schande. Er zijn nog meer van die zinnekens, Jalours ghepeyns, Natuerlijck ghevoelen enz., die de menschelijke sentimenten vertegenwoordigen en uitdrukken, wat in de harten der hoofdpersonen van dit drama omgaat. Haar gemoedsbeweging heeft Katherina zoo aangegrepen, dat ze in zwijm valt. In manskleeren - men ziet ook het romaneske ontbreekt hier niet - trekt ze naar Dierick, hoort, hoe hij met geringschatting over haar liefde spreekt en ontrooft hem

na hevigen strijd tusschen haar liefde en minnenijd den gordel met den haarlok. Als deze is verdwenen wordt Dierick steeds zwakker en mag eindelijk naar huis terug keeren. Dan komt de kwelling, de tweestrijd bij Katherina, die nog steeds bemint, maar zich niet vernederen wil, hoog en onaantastbaar wil schijnen. Toch gaat ze dagelijks den ring der deur van Diericks huis kussen als later Wilhelm Meister bij zijn ontrouwe geliefde.[1)] Om den jongen afleiding te bezorgen geven Diericks ouders een groot feest, waar Katherina komt dansen met den gordel om. Welk een perverse zelfkwelling reeds. Dierick ziet haar van zijn bed en smeekt zijn ouders, dat zij het hart zijner geliefde zullen vermurwen. Ze blijft onbereikbaar en de jongen sterft aan de liefde. Op weg naar de kerk hoort ze onverwacht van zijn dood. Valt weer in zwijm en sterft ook, spoedig daarna, van berouw over haar hardheid.

Is dit geen waardig pendant van Feith's Julia? Meer dan waardig. Het stuk is trots de rederijkerseigenaardigheden natuurlijker van taal, meer eenvoudig en waar in de psychologische ontwikkeling.

Mocht deze Colijn van Ryssele van oorsprong ooit een Noord-Nederlander blijken, dan mag men gerust beweren, dat hij uit den aard geslagen is. Het karakter van den Hollander, zeker in de zeventiende eeuw, staat buiten het sentimenteele. Zelfs voor een zeer natuurlijke en gerechtvaardigde aandoenlijkheid is hij gewoon zich te schamen. Van hem is niet te verwachten, dat hij spoedig zonder sterken modedrang van buiten met overgevoeligheden, droefgeestige gemoedsanalyses van zich zelf of anderen zal te koop loopen. We hebben altijd te veel zin gehad voor de nuchtere realiteit, het met koelen zin ontleden van de werkelijkheid in het gewone dagelijksche leven, zonder diep door te dringen tot de ‘roerselen des harten’. Eerst na '80 zijn we wereldburgers geworden. Vondel? zal men zeggen. Maar Vondel was geen echte Hollander van boven den Moerdijk; Vondel

1) ‘Er küsste den messingenen Ring, womit man an ihre Türe pochte, er küsste die Schwelle, über die ihre Füsse aus und ein gingen, und erwärmte sie durch den Feuer seiner Brust.’ Goethe, Wilhelm Meisters Lehrjahre, Kap. XVII.

bereikte bovendien die superioriteit van artist-zijn, waarbij raseigenaardigheden niet meer overheerschen.

Heel de herderpoëzie ten onzent, al die Daifilo's en Granida's zijn on-Hollandsch, zijn, soms zeer gelukkige, namaak, die stellig toegejuicht werd door de vrienden, met een beetje cosmopolitischen geest, door hen, die zich verplicht rekenden mee te doen aan de mode van den dag. Buitendien, hier is nog niet het sentimenteele. Hier is geen wroeten in eigen leed, geen wellustig koesteren van diepe overpeinzingen over eigen hopelooze smart of jubelende gelukzaligheid. Deze herdertjes, ze zijn gezien door een dichterlijke verbeelding, die behoefte had aan het lieflijk geaffecteerde, aan bevallige figuurtjes, die poëtelijk dwepen en droomen, verliefd zuchten en klagen als het noodig is en ook wel eens een traan vergieten, maar ze blijven poezele operette-helden en -heldinnetjes, fijne Italiaansche en Fransche porceleinen poppetjes om in de mooie kamer op een console-tafeltje te zetten.

De sentimenteele juffrouw Post haalt in haar brieven over het Land met zeker welgevallen - en het strekt haar tot eer - Poot's genoeglijk levenden en gerusten landman aan, een motief, waarop haar eigen werk tot op zekere hoogte slechts variationen zijn, maar bij Poot is, zoomin als bij Hooft en zijn tijdgenooten, nog het sentimenteele.

En als zich hier werkelijk teekenen voordoen van een sentimentaliteit, zooals ze uit eigen bodem min of meer groeien kon, een weekheid en verteedering, een overgevoeligheid, die bewijzen, dat ook een Hollander zich niet onttrekt aan den noodzakelijken ontwikkelingsgang van heel de West-Europeesche groep, als een Hollandsche realist, een Van Effen, in wien toch altijd nog wel *iets* zat van de liefde voor het natuurteekenen van den grooten Breero, probeert dieper door te dringen tot de sentimenten, tracht te ontleden soms, wat daar omgaat in zijn sujetten, en ze, heel in het klein, laat spreken, zuchten en klagen van hun minneleed; wat een slappe, lamlendige, dooie dienders komen er dan op de proppen.

In de bekende vrijage b.v. van Kobus en Agnietje is wel iets van de Hollandsche sentimentaliteit, vóór de cosmopolitische haar groote kracht nog doet gevoelen. De aanhef is

al dadelijk de maan-aanbidding, die onafscheidelijk is van het sentimenteele. In een oerwoud van eeuwenoude eiken? De blonde nachtkoningin stralend? - - Nee, echt zuiver, pieterig, klein benepen Hollandsch: ‘Mij bevindende in een *voorkamertje* aan een venster met - een horretje’ (anders kijken de menschen zoo in). En in dat voorkamertje raakt hij in ‘stille verrukking bij de bleeke schittering’? Nee, en en nogmaals nee. Hij zat daar met de speciale bedoeling ‘om de *aangenaamheid* van een *helderen* maneschijn’ (helder als een Hollandsche wasch op de bleek) ‘te genieten’. Men ziet een zuiver sentimenteel element, de maanziekte, ze is er; kan het echter meer echt Hollandsch? Deze zin is niet denkbaar in eenige andere West-Europeesche litteratuur van de achttiende eeuw. Hij is onnavolgbaar en onvervalschbaar als onze haring en de Hollandsche jenever.

Maar gaan uw handen niet jeuken, als ge daar dien lobbes voor u ziet ‘met zijn hoedje in de hand en met al de teekenen van schroomvalligheid,’ bevend het aardige Agnietje naderend: ‘Och, buurvrijstertje, wees toch niet bang voor mij, dat bid ik je. Ik zou immers geen kind kwaad doen, 'k laat staan dan jou; ik wou je maar verzoeken, mijn zoete kind, of ik mijn pijpje, dat uitgegaan is, eens aan je testje mocht opsteken.’ Deze woorden, met een bevende stem uitgesproken, en die eerder schenen te komen van iemand, die bevreesd was, dan die een ander vervaard wilde maken, stelden Agnietje gerust’

Dat is andere thee dan bij de jongens van Breero, die op de bruiloft hun tafelbuurtje noodden:

> ‘Speel-Meysjen wilt ghy 't bestaan?
> 'k Wil met u oock wel eens gaen,
> Daarmen soent en kust, Daarmen soetjes rust,
> Daar een mensch zijn lust, Wel een weynich blust,
> Maar nimmer kan versaan.

't Is waar, de speelmeisjes hadden reden om minder gerust op de zaak te zijn.

En toch komt ook zelfs Kobus tot handtastelijkheden, als hij zijn Agnietje heeft bewogen na kerktijd een grachtje mee om te gaan, natuurlijk in gezelschap van Keetje-zus. ‘Doch toen Agnietje wou gaan aankloppen, werd ze door haren minnaar

teruggehouden en op den beweeglijksten toon om een zoentje van afscheid gebeden. Doch, hoewel hij in zijn zaakjes al zoetjes gevorderd scheen, twijfel ik, of hij wel tot zijn voornemen zou gekomen zijn, zoo zusje Keetje niet tusschenbeide was gekomen. "Maar heden, Agnietje," sprak de behulpzame sloof, "dat is zulk eene zaak ook niet, dat zal immers de eerlijkste jongedochter aan geen wildvreemde weigeren, als ze door hem te huis gebracht wordt, en daarbij: een zoentje is maar stof, die het niet lust, die veegt het of." Hierop liet het meisje zich gezeggen, en ik telde duidelijk aan het smakelijk geklap, dat het haar drie zoentjes kostte.'

En later, als alles tevoren verstandig en degelijk is bepraat en overlegd, aan de bruiloft, als de gasten zich zeer Hollandsch te goed zitten te doen: 'Ondertusschen at noch dronk de goede Jacob bijkans iets; hij verzadigde zich en maakte zich als dronken in het aanzien van zijn bekje. Hij bekeek haar zonder ophouden, alsof hij haar voor de eerste reize van zijn leven zag, of wel, alsof hij haar nooit weder zou zien. Men zou gezworen hebben, dat hij stom en doof was, behalve als hij iets met Agnietje te verhandelen had. Hoewel hij haar voor vast het eten niet misgunde, vatte hij haar gedurig bij de rechterhand en keek deze aan, alsof hij er zijn maal mee doen wou, doch liet ze tienmaal in een kwartier los op de eene of andere van de volgende berispingen: Schaam je u niet, Jacob! Ei wat, hou toch je fatsoen. Foei, wat denken de menschen wel.'

Kan het zoetelijk teederder, maar tevens typischer achttiende-eeuwsch-Hollandsch? Zoo zullen later ook Siegwart en Marianne bij hun eerste ontmoeting op een bal reeds lange oogenblikken doorleven van zwijgende verrukking, en ook Siegwart houdt zijn handen niet thuis, maar nergens staat, dat Marianne hem toevoegt: Ei wat, hou toch je fatsoen. Wat denken de menschen wel.'

Toch is er in dat verhaal van Kobus nog een kostelijke, echt menschelijke trek. Zelfs op de bruiloft komt de duitenkwestie voor de jongelui nog ter sprake en er wordt beweerd, dat de bruid nu juist zoo veel niet mee zal brengen in het bootje. Dat is een moeitje onder de gasten te erg: 'Hoe, weinig of niets, dat zal zoo niet gaan; dat versta ik gansch niet, en ik zal het ook niet lijden, al was het nog

zoo; al heel niet!' Eerst is men ontsteld; men vreest, dat tante bezwaar tegen het huwelijk maken wil. Maar het is anders bedoeld. 'Zie, ik weet,' vervolgt ze, 'dat aan Jakob de som van duizend rijksdaalders toegedacht is, en die zal zij ook hebben, en hoor, zusje Keetje! daar zal jij geen schâ bij lijden; als jij maar een hupschen borst tot je vrijer krijgt, al had hij geen rooden duit in de wereld, zoo zal ik je hetzelfde geven.' En nu de verteedering, de tranen van vreugde, de aandoening bij het zien van groot, warm geluk. 'Nauwelijks had zij dit gezegd, of Jacob, zich zelven ontrukt door zoo een onverhoopt geval, vloog moeitje al schreiende om den hals; ik wenkte Agnietje, dat ze hetzelfde zou doen, die, hoewel doodelijk ontsteld, van dien plicht zich met een ongemaakte en teedere dankbaarheid kweet, waarin zij door ons allen gevolgd werd. De tranen ontliepen mij tegen wil en dank, zoowel als al den anderen; moeitje schreide mee van vreugd, omdat ze zoo eene goede zaak verricht had en ik kan u verklaren, dat ik in mijn schreien een veel gevoeliger en inniger vergenoegen smaakte dan in ons vorig gezang.'

'Mein Mädchen muss weinen können und Thränen lieben. Thränen der Freude, und der wehmüthigen Zärtlichkeit sind für mich das süsseste in der Natur.' zegt Milier, de Siegwart-dichter, als hij over zijn ideaal van een geliefde dweept.[1)] Ziedaar de sentimenteele vreugde-tranen bij onzen Justus van Effen, een gevoelig en innig vergenoegen in het weenen, jaren, voordat Milier geboren werd. In heel deze scène is iets echt menschelijks, maar bovendien een zuiver Hollandsche gemoedelijke rondheid en brave goedhartigheid. 't Is of we in dit moeitje Abraham Blankaart en tante Martha de Harde al hooren. Dit zijn aardige dingen, lieve gevoeligheden, waarvan men zich hier vóór Van Effen nog geen rekenschap gegeven had, en dat Van Effen het doet, bewijst, dat het sentimenteele op weg is, ook voor Holland.

Intusschen zet de groote Europeesche beweging zich in gang. Laten we zien, wat ze ons gebracht heeft. Vooraf echter een enkelen blik over de krachten, die in Engeland, Frankrijk en Duitschland hebben gewerkt.

1) Erich Schmidt, Aus dem Liebesleben des Siegwart-dichters. Charakteristiken, I, p. 173.

II.

Marc Monnier heeft het, meen ik, het eerst uitgesproken en sedert is het menigmaal herhaald en met een schat van bewijsmateriaal betoogd: Onder den invloed van Clarisse ontstond Julie, onder dien van Julie Werther, onder dien van Werther René.[1] Rousseau is de eerste groote Fransche kunstenaar, wiens geest niet is gevoed door het Fransche Classicisme, zooals het zich uit de Renaissance had ontwikkeld, zooals het in de achttiende eeuw was uitgedroogd tot een dor, duf stelsel, dat buiten het leven stond. Rousseau is de eerste Franschman, die de nieuwe Renaissance van het midden der achttiende eeuw, voor zoover die van Engeland uitgaat, in zich opneemt, een eigen richting en karakter geeft en door gansch West-Europa doet zegevieren.

L'abbé Prévost, - en het is een feit van beteekenis, dat juist hij het is, hij, die zelf in Manon Lescaut (1733) getoond had een kunstenaar te zijn, die hartstochten schilderen kon, door hevige onklassische emoties zijn lezers kon aangrijpen, - is de voornaamste middelaar tusschen het Engelsche en Fransche litterair leven van de 18de eeuw. In Engeland had hij gedurende eenige jaren een schuilplaats gezocht om de avonturen van zijn veel bewogen leven te doen vergeten; daar had hij zich in de Engelsche cultuur ingewerkt, en tusschen 1742 en 1755 heeft hij de drie groote romans van Richardson, den machtigen schepper van de burgerlijke kunst, Pamela, Clarisse Harlowe en Grandison, aan zijn volk geopenbaard.

Men kent de hoofdtrekken der geschiedenis van Clarisse uit de acht zware deelen - niet door eigen lectuur meestal, men durft het niet meer aan, er bestaan ook geen moderne herdrukken van[2], doch ze is herhaaldelijk verkort weergegeven.

1) Zie o.a. Potgieter in zijn laatste afl. van zijn Leven van Bakhuizen van den Brink; Huet, Oude Romans, Voorrede IX.
J. Texte, Jean Jacques Rousseau et les origines du cosmopolitisme littéraire. Van dit laatste boek en van D. Mornet, Le Romantisme en France au XVIIIe siècle, heb ik bij het schrijven van dit hoofdstuk gebruik gemaakt. Men zie ook E. Schmidt, Richardson, Rousseau und Goethe, Jena 1875.
2) Pamela is onlangs herdrukt in Everymans Library.

De familie Harlowe behoort tot den zeer gegoeden burgerstand. De vader dwingt zijn dochter Clarisse tot een huwelijk met zeker individu Solmes, dat de schoone, onschuldige, gevoelige, melancholische Clarisse in hooge mate antipathiek is. Daarin wordt hij gesteund door bijna heel de familie, die het meisje het leven onduldbaar maakt. Dan komt de don Juan Lovelace, 'schoon, welgemaakt, van edel bloed', onbuigzaam en fier, wreed en koud, débauché en verleider uit ijdelheid, om erop te kunnen snoeven. Vrouweneer en deugd bestaan voor hem niet. Met dat al heeft hij een gevoelig hart en stort hij tranen over het droevig lot van Clarisse. Deze ziet in hem haar redder en ze laat zich door hem aarzelend overhalen tot de vlucht uit haar ouderlijk huis. Eenmaal in zijn macht ziet zij, wie Lovelace is; dan komt de ontnuchtering, de ontsteltenis, de wanhopige strijd voor haar eer. Lovelace interneert haar tijdelijk in een maison hospitalière en daar gelukt het hem onder bedwelming geheel bezit van haar te nemen. Nu wordt Clarisse het verheven symbool der gehoonde deugd, de martelares, die in stille fierheid haar verleider weet te verpletteren, te vernederen en op zijn beurt te doen lijden. Een huwelijk wil ze thans niet meer. Ze sterft van smart.

Onwaarschijnlijk en romantisch is de intrige en heel de bouw van dezen roman. Alle hulpmiddelen uit den ouden roman d'avonture zijn er in gebruikt. Er gebeuren de meest onmogelijke en fantastische dingen. Realistisch is hij echter in de schildering der détails; er zijn allerlei kleine trekjes, die het geheel den indruk van het leven geven. Onhandig, hard en vulgair kan de schrijver soms in zijn uitdrukking zijn, maar hij is bewogen door het leven zelf, door wat zijn analyseerende blik heeft zien trillen in de gemoederen van heel die Harlowe-bende, die wereld van haat, nijd, afgunst en laaghartig bedrog, van zijn eenvoudige reine heldin Clarisse; en heel dat breede tafereel, waarin dat alles leeft, blijft boeien, trots alle wijdloopigheden en schijnbaar onnoodige uitweidingen, die ons ook de kleinste details niet sparen.

Lijnrecht staat dit boek tegenover het verfijnde, het delicaatgepolijste uit de onware wereld van het Classicisme. Dit is de groote beteekenis van dezen roman voor de wereldlitteratuur. We staan hier voor het eerst voor een modernen

roman, die door zijn zielsanalyse geworden is, zooals Taine het uitdrukt, l'histoire naturelle de l'âme; dit is iets wat de Oudheid nimmer gekend heeft.

Soms wordt dit breed uitgesponnen realisme terugstootend, griezelig, weerzinwekkend. In de hardste kleuren wordt meermalen de doodstrijd geschilderd. Clarisse heeft haar doodkist in haar kamer staan en gebruikt die in haar laatste dagen als schrijflessenaar.

In een bordeel sterft een oude vrouw, omgeven van de dames van het huis, zoo als ze weggeloopen zijn uit de armen van hun tijdelijke minnaars, de oogen zwaar van den slaap, geeuwend zich rekkend; dit alles is gedaan met een zorgvollen drang om de werkelijkheid in al haar détails weer te geven zooals men bij een Zola verwachten kan. 'The other seven seemed to have been just up, risen perhaps from their customers in the forehouse, and their nocturnal orgies, with faces, three and four of them, that had run, the paint lying in streaky seams not half blowzed off, discovering coarse, wrinkled skins; the hair of some of them of divers colours, obliged to the blacklead comb where black was affected; the artificial jet, however, yielding apace to the natural brindle; that of others plastered with oil and powder; the oil predominating. - They were all slip-shod; stockingless some; only under-petticoated all; their gowns, made to cover straddling hoops, hanging trollopy, and tangling about their heels, but hastily wrapt round them, as soon as I came upstairs. And half of them (unpadded, shoulder-bent, pallidlipt, limber-jointed wretches) appearing, from a blooming nineteen or twenty perhaps over-night, haggard, well-worn strumpets of thirty-eight or forty.'

En het oude wijf met haar breed, weerzinwekkend karkas het ordelooze bed bedekkend, rollend met de ontstoken oogen, haar slordig kapsel hangend op de vette ooren en den vleezigen nek, beweegt haar livide, verdroogde lippen, haar breede kin krampachtig en ze gilt: 'Sterven zeg je meneer - *sterven!* - Ik wil niet, ik kan niet sterven. - Ik weet niet, hoe ik sterven moet! - Sterven, meneer! - En *moet* ik dan sterven? - Deze wereld verlaten? - Ik kan er mij niet indenken. Ik kan, ik wil deze wereld niet verlaten. Laat anderen het doen, die op

een betere hopen. Ik heb al mijn ellende in deze wereld gehad en doe afstand van alle verwachtingen op een beter lot.' Ziedaar de vrees voor dood en eeuwigheid.

Dit zijn geweldige tooneelen, van groote realistische schoonheid, die ongekend waren in de wereldlitteratuur. Met opzet vestig ik de aandacht op deze aangrijpende, felle hardheid van schildering, omdat we ze straks zullen noodig hebben, waar we het verschil tusschen de zuiver Fransche en Engelsche sentimentaliteit hebben vast te stellen. Want inderdaad deze roman is een sentimeneele roman. Hier hebben we de rijke overgevoeligheid, waarover de tijdgenooten stroomen tranen hebben gestort, hier de teedere, roerende zielsbewegingen, de ziekelijke, zinnelijke melancholie, de sterke emoties. En hier zien we ook vooral de liefde, die heel den mensch in beslag neemt, heel het boek door de aandacht boeit en de belangstelling gevangen houdt, die de spil is, waarom alles draait. De liefde is hier niet een toevallig incident, een aangenaam tijdverdrijf, een zeker middel om zich een positie in de wereld te verschaffen, maar een tragische hartstocht, die over het leven beslist en zijn heiliging alleen vindt in het huwelijk.

Het dieper besef van de schoonheid der natuur, het spreken van de natuur tot het gemoed vindt evenzeer zijn oorsprong in Engeland. Reeds Milton (en wij Hollanders, die buiten de groote beweging staan en geen invloed naar buiten konden doen gelden, mogen er minstens onzen Vondel gerust naast noemen) geeft natuurschilderingen, waarvan de contemporaine Franschen verbaasd zouden hebben opgekeken, als zij ze hadden kunnen genieten. Gray beklimt in 1739 de Grande-Chartreuse en beweert: 'Geen afgrond, geen bergstroom, geen rots, die niet luide spreekt van godsdienst en poëzie. Er zijn tooneelen die een atheist tot een geloovige zouden maken.' Welke Franschman zou dit in die jaren kunnen gezegd hebben? Dit is niet meer de natuur naar Virgilius' Georgica. Men gaat uit eigen oogen zien, het eigen hart wordt getroffen, en daar komt een vastheid van teekening, een rijkdom van tonen, een frischheid en een gevoelige ontroering, die tot heden ongekend waren. Zie deze regels uit Thomson's Seasons van 1730 (in 1759 verscheen een Fransche vertaling).

The downward Sun
Looks out, effulgent, from amid the flush
Of broken clouds, gay-shifting to his beam.
The rapid radiance instantaneous strikes
The illumined mountain, through the forest streams,
Shakes on the floods, and in a yellow mist,
Far smoking o'er the interminable plain,
In twinkling myriads lights the dewy gems.
Moist, bright and green, the landscape laughs around.

Een dergelijke schildering was toen in Frankrijk en Duitschland ondenkbaar, maar het doet ons toch goed te kunnen constateeren, dat kort voor en na 1700 onze Luyken en onze Poot verzen hebben geschreven, die - er moge dan hier en daar nog eens een exotisch nimphjen of harderinnetje doorheen huppelen - door hun zuiver gevoel, hun innige ontroering niet geheel in het niet verzinken naast de Engelsche. Men mag zeggen, dat van rond 1700 af hier zich tamelijk zelfstandig een zuiver Hollandsche sentimentaliteit heeft ontwikkeld, waarvan het karakteristieke van heel onze Hollandsche kunst, de liefde voor het teekenen van de eenvoudige werkelijkheid, de gezonde kern uitmaakt.

In 1742 verschenen de Night Thoughts on life, death and immortality van Young:

Tired Nature's sweet restorer, balmy Sleep!
He, like the world, his ready visit pays
Where fortune smiles; the wretched he forsakes:
Swift on his downy pinions flies from woe,
And lights on lids unsullied with a tear.
From short (as usual) and disturb'd repose
I wake: how happy they who wake no more!

Hier zijn de kille rillingen van den wreeden angst; hier zien we den vader in het geheim bij het bleeke licht van een lantaarn zijn eigen dochter Narcissa in den luguberen nacht begraven; somber en verschrikkelijk zijn de huilende klaagtonen door de onderaardsche gangen dezer droeve lamentationes.

En kort voor de Julie zag een der eerste fragmenten van Ossian het licht, waaraan evenzeer al het lieflijke en zachte vreemd is, forsche schilderingen van een triesten hemel, een wilde eenzame rots-natuur, geweldige karakters.

Wel mocht de Fransche spottende geest zich meester maken van de zwarte Engelsche melancholie en een afstammeling van Hamlet laten uitroepen bij het zien van een uurwerk:

> Tandis que tristement ce globe qui balance
> Me fait compter les pas de la mort qui s'avance,
> Le Francais, entrainé par de légers désirs,
> Ne voit sur le cadran qu'un cercle de plaisirs![1)]

Hier is wel iets, dat ons den weg wijst naar het groote verschil tusschen het Fransche sentimenteele en het Engelsche. Het Fransche kent ook zijn sombere verschrikkingen, zeker, maar waar wij de zuivere Fransche ziel hooren, klinkt er meer een zoete weemoed, een teedere bewogenheid, een kalme rêverie. En bij Rousseau, die overigens sterk onder Engelschen invloed staat, is dit gemakkelijk aan te wijzen.

Het verschil ligt ook in het woord *romantic*, dat in Engeland reeds heel de 17de eeuw door gebruikt wordt om het wilde en geweldig treffende uit te drukken, tegenover het Fransche *romanesque*, dat meer het onverwachte en feeërieke te kennen geeft. Romanesque is in de 18de eeuw ook het Hollandsche woord. Eerst na 1776, toen Letourneur het in zijn Shakespeare-vertaling gebruikte en verdedigde, wordt *romantique* in Frankrijk algemeen gebruikelijk. *Romanesque*, zegt hij, doet denken aan het chimérique, het fabuleuze. *Pittoresque* spreekt tot de oogen, niet tot de ziel. Men moet uitdrukken, wat het gezicht boeit, de verbeelding beheerscht, het hart aangrijpt met teedere emoties en melancholische ideeën. En dat is *romantique*. ‘Les tableaux de Salvator Rosa, quelques sites des Alpes, plusieurs jardins de campagne de l'Angleterre ne sont point romanesques, mais on peut dire qu'ils sont plus que pittoresques, c'est à dire touchants et romantiques.’[2)]

Ja, die hooge Alpenreuzen hebben het hem gedaan bij de ware sentimenteele, romantische zielen, de âmes vagabondes. ‘Il est des âmes,’ zegt Diderot, ‘au fond desquelles il reste je ne sais quoi de sauvage, un goût pour l'oisiveté, la franchise et l'indépendance de la vie primitive. Ils se sentent toujours étrangers dans les villes; ils y promènent un secret

1) Texte, t.a.p., p. 366.
2) Bij Mornet, t.a.p., p. 35.

dégoût.' Voor dezen is de grootste eenzaamheid, zijn de hooge, kale bergen en sneeuwvelden het ideale land; daar kunnen ze hun overdrijving botvieren, hun geweldige gezichten zien.

Uiterst leerzaam zijn in dit opzicht twee prentjes bij Mornet, het eene de Duivelsbrug, zooals ze werkelijk ligt in breed, stevig metselwerk over de bruisende Reuss, met nog sporen van de vroegere, veel lagere brug, die door het water was weggeslagen, en daarnaast een prentje uit de Tableaux topographiques de la Suisse van Laborde (van 1780), waar men op tienmaal de werkelijke hoogte, tusschen hemelhooge rotsen een tenger bruggetje ziet zweven boven een schuimenden waterval.[1)]

Maar Rousseau, al zocht hij de primitieve natuur, al schuwde hij de menschen, is zoo niet geweest; hij leeft in de zoete verheuging van de boschrijke horizonnen en de bebloemde weiden van zijn geliefd Helvetië en zelfs in zijn uiterste droefheid zoekt hij zijn troost slechts in de betrekkelijk gezellige en huiselijke rotsen van Meillerie, waar het lachend meer van Genève met zijn vriendelijken noorderoever voor hem ligt.

Aan de Anglomanie, die Frankrijk in de 18de eeuw vervulde, gaf Rousseau zekere leiding. In zijn werk is een sterk sprekend Engelsch element, voornamelijk van Richardson, en datzelfde werk maakte de zielen zoo mogelijk nog grager om te zwelgen in wat na Richardson in breede, woelige golven opborrelde uit den Engelschen bodem. Maar van meer belang is de persoonlijkheid van Rousseau zelf als drager van de Fransche sentimentaliteit. Clarisse en Julie, beide zijn ze de geschiedenis van een meisje, dat door haar vader gedwongen wordt tot een huwelijk tegen haar zin. Clarisse verdedigt heldhaftig haar eer, Julie 'valt' al bij den aanvang van het verhaal; doch als ze met Wolmar getrouwd is, als nog steeds haar liefde voor Saint-Preux blijft gloeien, dan loopt haar deugdzaam en dapper weerstaan aan de verleiding weer parallel met den fieren strijd van Clarisse, die toch ook 'gevallen' is, al is het tegen haar wil. In de bijfiguren zijn nog tal van punten van overeenkomst aan te wijzen. Doch behalve deze burgerlijke

1) Mornet, p. 70.

roman is Julie een prozagedicht, een eerste vorm van de Confessions, van groote lyrische kracht, van een innige gemeenschap met de natuur, een dichterlijke inkeer in eigen gemoed. En dit alles is enkel uit het genie van Rousseau zelf.

Julie en Clarisse beide zijn in briefvorm (die is trouwens niet de vondst van Richardson). Hoe uiterst geschikt was deze voor de zich zelf analyseerende ziel, die gedrongen werd tot ontboezemingen en confessies, hoe paste hij voor de sentimenteele ideale vriendschap, die in volheid en innigheid de reinste, zuiverste liefde nabijkomt en het rijk wordt der confidenties en ontsluieringen van de fijnste gemoedsbewegingen. Maar hoe geeft diezelfde vorm bij Rousseau zoowel als bij Richardson aanleiding tot ellenlange epistels, leerend, betoogend, preekend over duel en opvoeding, muziek en echtbreuk, zelfmoord en tuinkunst, ja wat niet al. Richardson en Rousseau beiden zijn religieus en protestant, al had de eerste den laatsten misschien ook verketterd. Julie sterft met de opdracht aan Saint Preux, dat hij haar man, den atheist, tot het Christendom zal brengen: ‘Dieu est juste, ma confiance ne me trompera pas’ en ‘J'ai vécu et je meurs dans la communion protestante, qui tire son unique règle de l'Ecriture sainte et de la raison’, en ze dankt den hemel ‘de n'être point née dans ces religions vénales qui tuent les gens pour en hériter.’ Rousseau als Richardson schildert het dagelijksch leven, ook van de eenvoudige zielen Fauchon en Claude Anet, maar - en dit is een groot punt van verschil - Rousseau kent niet dat geweldige en ontzettende, dat harde en schrille weerzinwekkende. Julie sterft lang, maar daarin is niets pijnlijks of terugstootends. Ook het avontuurlijke ontbreekt, het romantische in de oorspronkelijk Engelsche beteekenis.

Rousseau heeft zelf dit verschil tusschen zichzelf en Richardson gekarakteriseerd: ‘La chose qu'on y (in de Julie nl.) a le moins vue, et qui en fera toujours un ouvrage unique, est la simplicité du sujet et la chaîne de l'intérêt qui, concentré entre trois personnes, se soutient durant six volumes, sans épisode, sans aventure romanesque, sans méchanceté d'aucune espèce, ni dans les personnages, ni dans les actions.[1)]

1) Confessions, begin IIe boek (2ième partie).

Droom en eenzaamheid, stille afzondering in de natuur, die in al haar verschijningsvormen spreekt tot het gemoed, kunnen rust geven aan de geschokte ziel, aan de slingeringen tusschen hoop en vrees. De eenvoudige geschiedenis van de melancholie der ziel, van de stil kwijnende liefdesmart plaatste Rousseau midden in de natuur, die dikwijls de voornaamste rol speelt. De gevoelige ziel is één met de natuur. ‘Vil jouet de l'air et des saisons, le soleil ou les brouillards, l'air couvert ou serein règleront sa destinée et il sera content ou triste au gré des vents.’ Een dergelijk idee is bij Richardson ondenkbaar.

In zijn Confessions bouwt Rousseau al de teedere gevoelens, die hij voor madame de Warrens koesterde, op het feit dat hij groen ziet van uit de vensters der logeerkamer, die ze hem gaf. ‘C'étoit depuis Bossey la première fois que j'avois du vert devant mes fenêtres. Toujours masqué par des murs, je n'avois eu sous les yeux que des toits ou le gris des rues. Combien cette nouveauté me fut sensible et douce! elle augmenta beaucoup mes dispositions à l'attendrissement. Je faisois de ce charmant paysage encore un des bienfaits de ma chère patronne: il me sembloit qu'elle l'avoit mis là tout exprès pour moi; je m'y plaçois paisiblement auprès d'elle; je la voyois partout entre les fleurs et la verdure; ses charmes et ceux du printemps se confondoient à mes yeux. Mon coeur, jusqu'alors comprimé, se trouvoit plus au large dans eet espace, et mes soupirs s'exhaloient plus librement parmi ces vergers’[1)]

Het besef, dat een dergelijke gelukstaat niet duren kan, mengt in zijn droomerij zekere droefheid, die echter niets sombers heeft. Als hij dwaalt door de velden en hoort het luiden der klokken en den zang der vogels, dan maakt alles zulk een levendigen indruk op hem, ‘une impression tendre, triste et touchante que je me vis comme en extase transporté dans eet heureux temps et dans eet heureux séjour où mon coeur, possédant toute la félicité qui pouvoit lui plaire, la goûtoit dans des ravissements inexprimables, sans songer même à la volupté des sens.’

Zoo drijft Rousseau in lyrische extase hoog boven het

1) Confessions, Livre III.

vulgaire des dagelijkschen levens. Zoo is hij ook in zijn opvatting van de liefde. Bij Clarisse is er steeds een strijd tegen haar eigen liefde. Julie begint direct met zich gewonnen te geven. ‘L' amour véritable est un feu dévorant qui porte son ardeur dans les autres sentiments et les anime d'une vigueur nouvelle.’ Door dit alles overtreft Rousseau Richardson niet; daardoor staat hij er als iets nieuws en iets eigens naast. Het zuiver Fransche sentimenteele tegenover het Engelsche. Want Rousseau mag toevallig in Genève geboren zijn, in zijn werk leeft de Fransche ziel voort. Lang voor hem heeft men in Frankrijk de tristesses délicieuses van de eenzaamheid in de natuur gekend en gekoesterd.[1)]

't Is de gevoelige bergerie-strooming van de eerste rénaissance, die in kunstige, fantastisch teere ijskristallen overging, waarin speelde het licht van vernuft en zoete emotie; 't is wat ook schittert in de anacreontische navolging van een Gessner, van onzen Poot. Maar als dit alles straalt in de zon van Rousseau's genie, dan wordt het een levende, krachtige stroom, vol rijke afwisseling, vol geheimzinnige geluiden, een machtig stuwende kracht, die mede de richting van onze moderne cultuur bepaalt.

Zeker, Rousseau is niet vreemd aan het ontstaan van wanhoops-poëeten in leven en kunst, in Frankrijk en elders, doch Young, Ossian en Werther hebben daaraan oneindig veel meer schuld. Rousseau blijft onder alle dwaasheden, onder alle haat en walging van het leven in de maatschappij een onverbeterlijke optimist. Het leven was voor hem wreed, de menschen deden hun best om hem dwars te werken. Toch beschouwt hij het leven als een zegen, als men het maar weet te leven; toch weet hij de menschen door een onweerstaanbaren drang gedrongen tot de deugd. De mensch is van nature goed en bij de moederlijke natuur, ver van de leugens van het maatschappelijk leven, is harmonie en reinheid des harten te vinden. Aan de fel bewogen, onrustige, romantische sentimentaliteit heeft Rousseau geen deel, de wanhopige wereldsmart, die spoedig zal rondwaren, Rousseau heeft ze niet gekend. Dit alles ontstaat ook in Frankrijk, onder Engelsche en Duitsche invloeden. René, Chactas en

1) Zie Texte, 307, Mornet, 92.

Adolphe hebben geen wil, Julie en Saint Preux weten ten slotte hun ideaal te stellen boven hun begeerten, boven ijdele hartstochten.

En ook in de lagere literatuur, het maakwerk, blijft Engelsche en Duitsche invloed groot. Het oeuvre van een Baculard d'Arnaud b.v. staat geheel buiten den Franschen geest, dat is alles Engelsche mode-literatuur, namaak uit boeken, om geld te slaan; zijn drie deelen Epreuves du sentiment zijn een collectie vlotte verhaaltjes met treffende scènes, alle schema's voor Richardsonsche romans. In een dier vele variaties op de Lovelace historie zegt de zwarte verleidersziel tot zijn slachtoffer, dat nog eenige sporen van rein menschelijk gevoel vertoont: ‘Il faut, mon cher Thally, que tu ayes lu ces misérables romans François; te voilà perdu pour Londres! Sais-tu bien qu'on te montrera au doigt, quand tu reviendras? Je croyois avoir fait de toi un second Lovelace et tu joues le berger langoureux!’[1)]

In Gessner meende de groote massa van het sentimenteele, lezende publiek Rousseau terug te vinden, die droomde van kracht en zuiverheid en waarheid in een natuurstaat; mijlen ver staat hij van hem af. Hij heeft de verdienste van een gaven vorm, een klare voorstelling, doch in dit pannetje ligt stil te stoven een zoetelijke weekheid, een weerzinwekkende slapheid van geest, verspreidende weeë, geparfumeerde geuren. Ik sla een enkele scène op, zooals het toeval ze me brengt, uit zijn eenmaal wereldberoemden Tod Abels:

Kaïn heeft Abel beleedigd en heeft nu zijn excuses aangeboden: ‘Schnell antwortet' ihm Abel mit zärtlich wiederholter Umarmung: keinen Bliek zurück, Geliebter! auch du nicht. Sollten wir den Kummer eines leichten Morgentraumes nicht vergessen, wenn wir zum Frühlingsmorgen erwachen, und Freud' und Entzücken uns umströmt? O Kain! Kain! könnt' ich meine Freude, die Hälfte meines Entzückens dir sagen! Ich verstumme, ich kann nur weinen, nur an meinen Busen dich drücken und weinen.’ Da die Brüder so sich umarmten, stund Eva mit Freudenthränen vor der zärtlichen Scene; und da rief sie: O Kinder! geliebte Kinder! Nein, was ich itzt empfinde, das hab ich nie empfun-

1) Fanny, histoire angloise. No. 1 van de Epreuves du sentiment.

den; seit ich den süssen Mutternamen zum ersten Mal von deinen Lippen hörte, du Erstgeborner! hab ich nie solche Freude empfunden!'[1)]

Is dit weeë gekwijl dezer oer-menschen niet het summum van onnatuur?

In Gessner leeft de anacreontische herderswereld voort; Engelschen invloed ondervond hij vooral van De Foe. Maar van den wakkeren Robinson bleef hem slechts een vaag, overgevoelig droomen van een zalige, tranenrijke eenzaamheid, ver van deze booze wereld, en deze eenzaamheid wordt doordwaald van idyllische herders en herderinnen, die leven in kartonnen onschuld en deugd, in de slappe, geestelooze wellust van fade minnekoozerij en weekelijk gekweel op de met zijden linten getooide herdersfluit. Gessner maakt zich wijs te werken naar Theokritos en Virgilius, maar hij sluit zich geheel aan bij de galante, zoetgesuikerde Fransche navolgingen van de fleurige, gevoelige fantasiën der Oudheid.

Gessner en Klopstock, beiden de symbolen van alles wat liefelijk is en wel luidt, voor onze Hollandsche sentimenteelen.

Ook Klopstock is in Duitschland een overgangsvorm, die echter al tot een veel verdere ontwikkeling naar het frissche nieuwe leven gekomen is. Zijn droomen van een grootsch heldendicht zijn nog altijd die van de eerste Renaissance, het oude epos, het schitterend licht, waartegen zoovele gevleugelde zangers zich te pletter hebben gevlogen. Zijn Ode is het oude ideaal van Ronsard. Maar daar werkt in hem toch iets van de nieuwe Renaissance, die zich in Lessing en Winkelmann ook in een nieuw levend begrip van de Oudheid gaat openbaren. Hij voelt het breed gedragene der Homerische versmaat; zijn Oden zijn frisch en jong. En hij heeft een grootsch, machtig ideaal. 'Als Milton mir in die Hände fiel, loderte das Feuer, das Homer in mir entzündet hatte, zur Flamme auf und hob meine Seele, um die Himmel and die Religion zu singen', schrijft hij in 1748 aan Bodmer.

Pope en Addison stelt hij naast Milton. Men ziet het, het is het oudere, niet eigenlijk sentimenteele geslacht der

1) Gessners Werke in de serie Deutsche National-Litteratur van Spemann, p. 115.

Engelschen, die zijn jeugd hebben gevormd. Milton is zijn groote liefde.

Zoo ver als de Goddelijke openbaring het menschelijk denken overtreft, zoo ver staat de dichter, die de geheimenissen Gods bezingt, boven dengene, die spreekt van menschelijke wijsheid en deugd. Milton's roem zal nimmer worden overtroffen. Niemand heeft nog een zoo geheiligd tooneel voor zijn kunst gekozen. God, hemel, hel, de chaos, de rijen van werelden, de bewoners aller sterren, de heerscharen der engelen, heil en onheil van het menschdom, alles wat groot en verheven is, heeft deze goddelijke zanger uitgebeeld.

Hem wil hij in nederigen eerbied navolgen.

In 1748 verschijnen de eerste zangen der Messiade in den hexameter, waarin Goethe zijn Hermann und Dorothea dichten zou.

Voor ons is de Messiade nauwelijks leesbaar en toch was zij voor de tijdgenooten zoo groot en schoon. Toch heeft Klopstock veel van zijn ideaal bereikt. Wat in alle groote kunst het onontbeerlijke bleek, de plastiek, mist de Messiade. Klopstock had een eerbiedige vrees voor elke vermenschelijking van wat hem het allerheiligste was; ze is voor ons een wazige droom geworden, zuiver abstract zieleleven.

In zijn Oden wendt hij zich af van Anakreon. ‘Unberufen zum Scherz wollte auch ich Lieder singen von Cnidias' Götterchen nach Anakreon's Spiel; aber mit Blicken voll Ernst blickte Urania, meine Muse, mir zu; singe, sprach sie zu mir, was die Natur dich lehrt; jene Lieder hat die Natur dich nicht gelehrt, aber Freundschaft und Tugend sollen deine Gesänge sein’. In dezen zanger is inderdaad rein gevoel, oprechte teederheid, diep afdalen in eigen gemoedsberoering; hier is verheerlijking van natuur, liefde, ideale vriendschap, in de strenge rhytmiek der Horatiaansche ode. Hier is een frissche sentimentaliteit met eigen karakter. Men voelt, dat hier spreekt een krachtig willende, gezonde, gevoelige, religieuse geest, die zoekt naar het hoogste voor vorm en gedachte.

Onder den invloed van de latere Engelsche tijdgenooten en van eigen lotgevallen wordt Klopstock steeds zwaarmoediger en sentimenteeler, nog meer priesterlijk, meer nog de zuivere dichter van het Christendom. Wat is hem Pindarus tegenover den herdersknaap uit Bethlehem!

In Werther openbaart zich in volle heerlijke pracht het bijzonder Duitsch sentimenteele, of liever, zooals bij alle werk van het hoog heerschend genie, het universeele, het grootmachtig cosmopolitische. Werther is de tragedie van den bandelooze, overgevoelige, machtig willende, die hooghartig de kille, verachtelijke wereld verlaat, als hij geen plaats vindt voor zijn gevoel, geen eerbiediging van zijn hoogheid van ziel.

'Leidenschaft! Trunkenheit! Wahnsinn! Ihr steht so ge lassen, so ohne Teilnehmung da, ihr sittlichen Menschen! scheltet den Trinker, verabscheut den Unsinnigen, geht vorbei wie der Priester und dankt Gott wie der Pharisäer, dass er euch nicht gemacht hat wie einen von diesen. Ich bin mehr als einmal trunken gewesen, meine Leidenschaften waren nie weit vom Wahnsinn, und beide reut mich nicht: denn ich habe in meinem Masse begreifen lernen, wie man alle ausserordentlichen Menschen, die etwas Grosses, etwas Unmöglichscheinendes wirkten, von jeher für Trunkene und Wahnsinnige ausschreien musste.'[1)]

Ziedaar Werther, dat is de bittere haat tegen het philisterdom van hem, die zich een goddelijk heerscher weet, van de ziel, onrustig, hartstochtelijk woelend, die in zich voelt den drang naar grootsche daden, die diep in eigen geheimenissen is afgedaald.

En welk een visie van de natuur!

'Ungeheure Berge umgaben mich, Abgründe lagen vor mir und Wetterbäche stürzten herunter, die Flüsse strömten unter mir, und Wald und Gebirg erklang: und ich sah sie wirken und schaffen ineinander in den Tiefen der Erde, alle die unergründlichen Kräfte; und nun über der Erde und unter dem Himmel wimmeln die Geslechter der mannigfaltigen Geschöpfe. Alles, alles bevölkert mit tausendfachen Gestalten; und die Menschen dann sich in Haüslein zusammen sichern und sich annisten und herrschen in ihrem Sinne über die weite Welt! Armer Tor! der du alles so gering achtest, weil du so klein bist. - Vom unzugänglichen Gebirge über die Einöde, die kein Fuss betrat, bis ans Ende des unbekannten Ozeans, weht der Geist des Ewigschaffenden und freut sich jedes Staubes der ihn vernimmt und

1) Genoteerd 'Am 12 August 1771.'

lebt. - Ach damals, wie oft hab' ich mich mit Fittigen eines Kranichs, der über mich hinflog, zu dem Ufer des ungemessenen Meeres gesehnt, aus dem schäumenden Becher des Unentlichen jene schwellende Lebenswonne zu trinken und nur einen Augenblick, in der eingeschränkten Kraft meines Busens, einen Tropfen der Seligkeit des Wesens zu fühlen, das alles in sich und durch sich hervorbringt.'[1)]

Dit is niet meer de hoog-jubileerende lyriek van Rousseau, een verheven verheerlijking van schoonheid, liefelijkheid of grootschheid der natuur, hier gaat de ziel over in de natuur zelf, hier slingert zich een machtige geest in de schitterende sferen der Pantheistische Godheid zelve. En die geest nu vindt overal grenzen, botst overal tegen de ordinaire platburgerlijkheid van het proletendom, wordt uitgeworpen door de kaste van de aristocratie en door het geloof, staat voor de plompe muur der onmogelijkheid daar, waar hij den weg tot de hoogste zaligheid der liefde weet. Werther is de mikrokosmos, die zich zelven kent en van zich zelf uit het heelal en het gansche bestaan omvat. De onrust, waarin hij leeft, is die, welke met de geboorte van een nieuw tijdperk gepaard gaat. Deze onrust is onzeker vermoeden van wat komen gaat, onbeperkte Sehnsucht, geen vertwijfeling en hopeloosheid. De oorzaak van Werthers ondergang is de wanverhouding tusschen de oneindigheid van zijn hart en de nauwe grenzen van het maatschappelijk leven.

'An der Wende des Jahrhunderts stossen wir zum ersten Male auf diesen Widerspruch: ein Individuum, das in der Welt der Geistes wie ein Gott und ein Herrscher dasteht, das mit allen sympathisch empfindet und das ganze Leben des Alls durch das Gefühl in sich aufnimmt, - und das zugleich nichts Anderes ist, als etwa wie Werther ein Legationssekretär mit ein paar hundert Thalern jährlichen Gehaltes, der froh sein muss, wenn ihm der Erbprinz 25 Dukaten schenkt, der die Hälfte des Tages in seinem Bureau eingesperrt, sogar von der höheren Gesellschaft ausgeschlossen ist, und der die ganze Seligkeit seines Lebens

1) Genoteerd 'Am 18 August 1771.'

in den Besitz eines einziges Mädchens setzt, das ihm dann der erste beste Philister vor der Nase wegschnappt.[1)]

In Julie is de overwinning van de deugd en van een deïstisch geloof over natuurdrift en hartstocht; in Werther is het fatalisme van den hartstocht, de strijd tegen heel de maatschappij; het boek is innig gezond door zijn krachtigen revolutionnairen toorn tegen al het leege en lage.

Naast en in het overspannene en ziekelijk overgevoelige, dat Werther kenmerkt, dat hem ten slotte vernietigt, leven hier zulke hooge idealen, zulk een dichterlijk streven naar de hoogste deugden, zulk een echte, reine menschelijkheid.

De val van dezen tragischen held is onvermijdelijk. Voor de breede, rustige, harmonische golving van Homerus komt de angstwekkende fantasie van Ossian: ‘Die ganze Nacht stand ich am Ufer, ich sah sie im schwachen Strahle des Monds, die ganze Nacht hört' ich ihr Schrein, laut war der Wind, und der Regen schlug scharf nach der Seite des Bergs. Ihre Stimme ward schwach, eh' der Morgen erschien, sie starb weg wie die Abendluft zwischen dem Grase der Felsen. Beladen mit Jammer starb sie und liess Arnim allein! Dahin ist meine Stärke im Kriege, gefallen mein Stolz unter den Mädchen. -- Warum weekst du mich, Frühlingsluft? Du buhlst und sprichst: Ich betaue mit Tropfen des Himmels! Aber die Zeit meines Welkens ist nah, nah der Sturm, der meine Blätter herabstört! Morgen wird der Wanderer kommen, kommen der mich sah in meiner Schönheit, ringsum wird sein Aug' im Felde mich suchen und wird mich nicht finden.’

Miller's Siegwart (1776) en ander werk heet navolging van Werther, doch de groote beteekenis van Werther hebben ze niet gevoeld; 't is een grotesk marionnetten-spel van weenende en klagende en pathetisch-doende poppen, dat alleen waarde heeft voor den litteratuurvorscher.[2)] Werther is een gewichtig punt in de geschiedenis der menschheid. René (1802) is een stap verder, waarvan we de beteekenis thans niet hebben vast te stellen.

1) Georg Brandes, Hauptströmungen I. - Die Emigrantenlitteratur, Veit, Lzg. 1900, p. 40. Brandes geeft de beteekenis van Werther uitstekend aan.
2) Over Siegwart schreef Jan ten Brink een aardig hoofdstuk in zijn Roman in Brieven, Amsterdam, 1889, p. 187 vlg.

Voor het recht begrip van het stukje der Hollandsche sentimentaliteit, dat ik dacht te overzien, was het noodig, dat ik een noodzakelijk zeer oppervlakkige schets gaf van de hoofdfiguren der West-Europeesche sentimentaliteit, van wat Clarisse, Julie en Werther voor de wereldlitteratuur te beteekenen hebben: de diepe psychologische studie met het grillig fantastische, harde, schrille realisme naast den droomenden dweper met zijn verheven natuurlyriek, naast den tragischen held, die zich een god voelt en ondergaat.

N i j m e g e n .
J. PRINSEN J. LZN.

(Wordt voortgezet.)

‘Vermomde oorlog’.

De titel voert onze gedachte meer dan honderd jaren terug. Want *War in disguise; or the frauds of the neutral flags* heet een vlugschrift, zonder naam van auteur, te Londen verschenen in 1805, het jaar der derde coalitie tegen Frankrijk. De ondertitel over de knoeierijen onder de vlag van neutrale mogendheden geeft, in verband met het jaartal, reeds dadelijk de strekking te kennen der brochure: schuldig aan den vermomden oorlog zijn zij die buiten het gevecht staan.

In den langdurigen kamp van Engeland met Napoleon komen de onzijdigen in het gedrang. Natuurlijk, zij moeten het ontgelden te midden van den strijd op leven en dood tusschen de machtigen der aarde. *War in disguise*, krijg in 't geniep! Men vernietigt ze liefst, moreel of physisch, wanneer men hen niet als bondgenooten aan zijn zijde kan brengen...

‘Er bestaan geen neutralen’,[1)] is een woord van Napoleon, een Napoleontisch woord. Engeland, in den grond van zijn hart, denkt eenstemmig - gedurende den tijd van den grooten oorlog. En het heeft roekeloos ingegrepen door daden van geweld of door geweldige maatregelen om zijn gezindheid aan de wereld heel duidelijk te maken: het heeft, tegen het recht, zilverschepen aan Spanje ontvoerd, een gansche vloot van Denemarken geroofd, en tegen de billijkheid in heeft het scherpe besluiten uitgevaardigd over contrabande en den handel der onzijdige staten.

‘Er bestaan geen neutralen.’ Ja, dat bleek het geval te wezen, toen de groote krijg op 't eind liep. De eenigen die nog overbleven waren de Vereenigde Staten, en in 1812

1) 1810, 4 Nov. Corresp. de Napoléon. XXI p. 296.

verklaarde Amerika den oorlog aan Engeland om de scherpte van zijn maatregelen en de willekeur van hun uitvoering. Al stonden daarbij de vermaarde ‘orders in council’ van het jaar 1807 niet op den voorgrond, zij waren toch de oorzaak.

Het boek over den ‘*vermomden oorlog*’ was een aankondiging van die ‘besluiten in Rade genomen’[1] en hun rechtvaardiging bij voorbaat; de schrijver van het boek, James Stephen, werd door partijgenoot en tegenstander[2] de vader van die ‘besluiten’ genoemd.

(Want als ik hier van Engeland spreek, dan bedoel ik de regeering die het land vertegenwoordigde; er is altoos in het land zelf een heftige oppositie geweest zoowel tegen de gewelddaden, als tegen de geweldmaatregelen.)

Toen, ten gevolge van de tweede Haagsche Vredesconferentie, de declaratie van Londen werd opgesteld over de behandeling van neutralen en de contrabande, is natuurlijk de oorlog met Amerika van 1812 ter sprake gekomen als uitvloeisel der ‘orders in council’ - het was een waarschuwing van een eeuw geleden; maar ik herinner mij niet dat daarbij melding is gemaakt van Stephen's pamflet *War in disguise*. Mahan, de beroemde Amerikaansche marinespecialiteit, heeft twee deelen aan dienzelfden oorlog gewijd (*Sea power in its relations to the war of 1812*, London, 1905) als een vervolg op zijn werk over de Revolutie-oorlogen (*The influence of sea power upon the French Revolution and Empire* 1793-1812, London 1892); ook hij noemt noch Stephen, noch zijn boek, - Mahan heeft meest gebruik gemaakt van Amerikaansche bronnen.[3] Dus, terwijl

1) *Orders in council* nl. van den koning, worden de koninklijke besluiten genoemd, rakende zoowel binnen- als buitenlandsche zaken. Speciaal, zonder meer, worden in de diplomatieke Engelsche geschiedenis de bovenbedoelde *orders in council* genoemd die vaart en contrabande regelden, met *the Rule of 1756*, in den grooten oorlog.
2) *Life of Wilberforce* III p. 358. Journ. v.W. ‘order in council. Indeed it is his (St's) measure.’ Whitbread noemde Stephen ‘*the parent of the O.i.c.* Hansard P.D. XXI p. 1136.
3) Uit verschillende opmerkingen v.M. blijkt, dat hij ‘*War in disguise*’ niet kent, o.a. *Life of Nelson* II. 330 nt. - In nieuwere Engelsche historiewerken vond ik dan den titel van *War in disguise* alleen terloops aangestipt, zonder eenig bewijs dat de schrijvers het vlugschrift hadden gezien.

de herinnering aan de ‘orders in council’ en hun gevolgen is bewaard - om verschillende goede redenen, - heeft vergetelheid het pamflet bedekt en bedolven...

Een toeval speelde mij het boek in handen, enkele jaren geleden - een in zijn tijd veel gelezen, nu verweerd, verwaarloosd exemplaar. Het ding leek dood, en er was toch dadelijk contact... Ja waarlijk, het voelde nog warm aan; in zijn bladzijden leefde iets van de spanning van groote gebeurtenissen... De datum van zijn voorrede, *18 October 1805!* maar dat was een vooravond van den slag bij Trafalgar; en wat ik las, maakte dat niet een tegenhanger van de nederlaag, door Nelson aan de Fransche vloot toegebracht? Daar de strijd op zee, hier de strijd op handelsterrein.

Ook een persoonlijkheid kwam uit het boek te voorschijn, en met die persoonlijkheid het karakter van een tijdperk. Het had zijn atmosfeer, het leidde een wereld binnen met haar ideeën en haar voorliefden. Het leefde langzamerhand volledig op.

Niets curieuzer dan zoo'n opstanding bij te wonen. *L'histoire est une résurrection*, heeft men gezegd, en ik geloof niet dat men een verleden tijd beter kan binnengaan dan door het oproepen van de stem en de ziel van zulk een getuige. Wat feiten zuiver voorgesteld en net geordend, - dat geeft toch nooit meer dan een dor getimmerte, men moet het leven, de menschen, hun betrekkingen, hun toestand voor zich zien oprijzen. Daarom is het te doen bij historie...

Nu, na weinig jaren, neem ik het boek weer op, terwijl wij zelf leven als getuigen van een oorlog, waarschijnlijk van niet minder gewicht dan de worsteling tegen het overmachtige Keizerschap in het begin der voorgaande eeuw. *Frauds of the neutral flags*, klinkt ons dat niet als een bekend verwijt in de ooren?

L'histoire se répète; alsof het niet van zelf sprak dat geschiedenis, die een wederopstanding is, telkens met een gezicht voor ons staat dat wij meenen te kunnen herkennen. Het Engeland van honderd jaar geleden, in zijn kamp om de wereldmacht die zijn leven is, komt natuurlijk overeen

met het Engeland van het tegenwoordig oogenblik, al heeft het personeel zich gewijzigd. Er is een achtergrond van historie die weinig verandert, en er zijn allerlei trekken en toevalligheden op den voorgrond die ons aan het voorgaande herinneren. *L'histoire se répète*, het is onloochenbaar. Maar het *geschieden* zelf is toch steeds verschillend. Telkens is er iets bijzonders, iets op zichzelf staands, waarin het leven zich uit. *L'histoire ne se répète point*. Men kan niet direct gevolgtrekkingen maken van het eene tijdperk op het andere; de verhoudingen zijn onderscheiden.

Wat beoog ik er dan meê, door thans dit onbekende pamflet *War in disguise* uit zijn diepte van jaren naar boven te halen?

Wel, ik mag niet ontkennen dat de overeenkomst van toen en nu mij toescheen de aandacht te zullen trekken, met andere woorden, dat ik speculeerde op de menschelijke ijdelheid die blij is, wanneer ze meent het Lot of de Voorzienigheid op de een of andere manier in de kaart te kunnen kijken. Tegelijkertijd en in hoofdzaak echter wou ik, in een klein bestek en naar een enkel voorbeeld, een idee, ik zal niet zeggen, geven, maar opwekken aan een grooter leven dat zoowel het bestaan van een eeuw her als de wereld van thans draagt en doordringt. Om het eenvoudiger uit te drukken: wanneer dubbele titels nog in gebruik waren, zou ik deze kleine verhandeling benoemd hebben '*Vermomde oorlog*' of een *bijdrage tot de kennis van het Engelsche volkskarakter*.

Maar al genoeg geprologeer! Laat mij nu eerst het kader opzetten voor de brochure die ons een 'ingang' moet wezen tot de ruimere geschiedenis. Historie mag niet zoo eng en zielloos blijven als wij haar gewoonlijk maken!

De groote oorlog.

Engelands wereldmacht is van recenten datum; zij werd opgebouwd gedurende de achitiende eeuw en bevestigd in den wereldoorlog op den overgang van achttiende tot negentiende. Zij rust op het gevoel van den Engelschman dat aan Engeland

toekomt de heerschappij ter zee en van de wegen over zee.

Twee oorlogen dienen eerst gememoreerd.

De oorlog tegen het Frankrijk van Lodewijk XV in het midden der 18e eeuw (1756-63) maakt het keerpunt van Engelands historie. Toen, - als 'de wind van welken kant hij ook woei de tijding bracht van een zege behaald, een vesting veroverd, een provincie gewonnen voor het rijk'[1] - groeide het onder William Pitt, den oudere, tot eerste koloniale mogendheid.

Dertig jaar later breekt, tegen het revolutionaire Frankrijk en tegen Napoleon, de oorlog uit welks stormen dien groei hebben verzekerd als een onbetwiste stelling.

Tusschen die twee oorlogen in: de opstand der kolonies in Amerika en de strijd tegen het Frankrijk van Lodewijk XVI.

Een teruggang.

Want in de ontwikkeling der geschiedenis bestaat er geen fataliteit. Wanneer men terugziet op de feiten van een geheele periode zal men in de historie van een land een toeneming kunnen bespeuren naar zekere richting, en men zal daaruit de gevolgtrekking maken dat zulk een natie een bepaald streven wil verwerkelijken en een eigen type heeft van groei.

In de opvolging der feiten ligt dit echter niet absoluut.

Er is voortdurend een op en neêr, een verwarring en verknooping van oorzaken en aanleidingen, een tegen elkander in werken van omstandigheden en personen. Uit die conflicten worden wel dikwijls de voorwaarden geboren die het volk doen grijpen naar de dingen waarvoor het neiging gevoelt. Maar bedoeling is het oorspronkelijk niet.

De politicus[2] zal zeggen: Alle oorlogen van Engeland in de achttiende eeuw zijn gevoerd om uitbreiding van zijn zeemacht. Wie spreekt tegen dat het daartoe kwam, maar wie durft beweren dat het aanleidende oorzaak was?

Engeland heeft inderdaad den oorlog tegen het Frankrijk van 1793 niet gewild. De revolutionaire woelingen bij den nabuur

1) Macaulay. *Essays*.

2) *Deutschland unter Kaiser Wilhelm II*. Bernh F.v. Bulow. *Deutsche Politik* p. 16. 'Vornehmlich als Gegner der französischen Ueberseepolitik wurde England der Feind Frankreichs im spanischen Erbfolgekriege...' enz. Ik dacht dat schending van plechtig bezworen verdragen en afspraken de reden was dat Engeland, en met moeite, tot den oorlog overging. Met de historie ligt de politicus, ook in 't vervolg, volstrekt overhoop.

kwamen zeer ongelegen. Het dacht niet aan een revanche voor de hulp bij den Amerikaanschen opstand door Lodewijk XVI verleend. Integendeel, er bestond een toenadering, en veel meer: in 1786 was er een handelsverdrag gesloten, in 't voordeel van Engeland, en voor Frankrijk ver van nadeelig. Een tijd van verdragen was daar. De betrekkingen tusschen de volken werden op beteren voet gebracht, en wat Engeland aangaat, het stond aan 't begin van een geheele transformatie. Het had den vrede noodig, het kon den oorlog niet gebruiken.

Het land maakte den overgang door tot een industriestaat. De vorderingen in kennis en techniek, de vermeerdering der bevolking, de uitbreiding van de bronnen van bestaan, het hield alles in, dat Engeland zijn oude instellingen wilde verlaten en nieuwe wegen zocht. In een tijdperk van vrede scheen een reeks van hervormingen op komst: hervorming van het parlementaire stelsel, van het strafrecht, van de bepalingen omtrent handel en nijverheid, opneming van de Katholieken in het staatsverband, afschaffing van zooveel wat als misbruik was ingeslopen, afschaffing vooral van den slavenhandel.

Dat waren enkele punten van het overrijke programma.

William Pitt, de vroegrijpe zoon van den grooten William Pitt, uit den zevenjarigen oorlog, den lateren Lord Chatham, werd voor den man gehouden om het uit te voeren.

De revolutie en de oorlog van 1793 heeft zijn plannen in de war gestuurd. Hij was geen groot man. Hij had alle groote eigenschappen van den staatsman: welsprekend, zooals geen, van houding waardig, den eerbied afdwingend, vlug terecht te midden van moeilijkheden, vol van kennis, van ijver, van zorg, belangeloos; de vonk echter welke die eigenschappen verbond tot één bezieling ontbrak. Niet altijd misschien, maar te dikwijls. Hij bezat het gebrek, dat voor komt bij mannen te vroeg tot heerschen geroepen: hij had zijn jeugd niet uitgeleefd, hij was timide.

Hij verlangde rust om zijn taak af te kunnen werken. Hij had zijn doel niet voor oogen door een branding heen. Toen niet ten minste. '*Security*', zoo was zijn wachtwoord, voor buitenlandsche politiek, evenals voor binnenlandsche. Hoe dikwijls moest zijn vriend William Wilberforce niet bij den minister aandringen om de zaak van den slavenhandel

op te nemen! En William Pitt onttrok zich niet aan zijn eenmaal gegeven belofte, hij hield in het Parlement groote redevoeringen ten behoeve der afschaffing, maar hij wist niet door te zetten. De revolutionnaire beweging in Frankrijk, met haar leuze van gelijkheid, bracht de menschlievendheid van Engeland in discrediet, en de woelingen onder de kleurlingen in de West-Indische Kolonies van Frankrijk dreven tot een angstige voorzichtigheid.[1)] De hervorming bleef steken.

Gelijk lot trof de andere ontwerpen. Zij waren nog niet uit het gezicht verloren, maar zij stonden heel ver weg.

Niet dat William Pitt voorliefde had voor het behoud van het koningschap in Frankrijk. Engeland vecht niet voor ideeën. Dat liet het over aan Oostenrijk en Pruisen met hun campagne van het jaar 1792. Het hield zich buiten het gewoel op het vasteland.

Zonder toch zijn wereldpositie op te geven.

Het verkreeg in dezen tijd voor zijn bezittingen in Canada een uitweg naar den Grooten Oceaan en plantte vasten voet in Australië. Maar rustig. In Voor-Indië, waar Lord Cornwallis met te veel kracht voortging, werd de opvolging gegeven aan een vromen, eenigszins bevreesden ambtenaar, die zijn loopbaan in 't Oosten als klerk was begonnen.[2)] Overal secuur en geen aanstoot.

Met het eind van 1792 echter - toen veranderde het aanzicht van de dingen. Frankrijk vermeesterde België, en had plan om het te houden; het bezette Antwerpen, bedreigde Holland - het Holland van 1788, tot een van de kleine staten van Europa geworden, onder Engelands hoede, - en het erkende langer geen enkel tractaat; ja, het riep de volken op tegen hun onderdrukkers en het bereidde zich voor aan zijn eigen koning de straf te voltrekken. Thans noopten de tradities van zijn politiek en redenen van zelfbehoud het koele, secure Albion uit zijn koelheid en securiteit te voorschijn. Tumultuarisch, gelijk het gaat

1) W.H. Lecky. *England in the eighteenth century.* VI 289-293.
2) Ross. *Correspondence of Lord Cornwallis.* Dl. II.

wanneer de toestand gespannen is, na haastige besprekingen, was de oorlogsverklaring van Frankrijk daar, eer men er nog op had gerekend (begin 1793).[1)]

Maar Engeland had den krijg niet gewild. Hij was niet populair, toen hij eenmaal was verklaard. (Het moment zelf is altoos opwindend.) Niet alleen de uiterste radicale partij die een omkeer wenschte, ook de oppositie, de Whigs, waren er tegen; en de groote groep der vromen in den lande, de Evangelische partij, waarlijk niet revolutionair gestemd, was volstrekt niet overtuigd van zijn noodzaak; tot in de naaste omgeving van den Minister liet zij door William Wilberforce haar stem voor den vrede of voor een herstel van den vrede vernemen.

William Pitt, in den aanvang, dacht niet aan een oorlog van langen duur. Hem smaakten de Fransche ideeën niet, hij geloofde niet aan hun kracht, zoolang zij niet door geordende financies werden ondersteund, en hij zag neer op de tuchteloosheid van het Fransche volk. Hij hoopte op een korten wapengang.

Zoo begon Engeland den krijg. Het stuurde troepen naar de Zuidelijke Nederlanden en subsidies aan zijn verbondenen voor legers, om met die troepen samen te werken, en het was de oude manier.

Maar de Engelsche vloot ging naar de West-Indische eilanden op verovering. Daar was het rijkste handelsverkeer; van daar trok Engeland een inkomen viermaal grooter dan uit het andere Indië; daar kon men den vijand in zijn hulpbronnen treffen, daar kwam het er op aan te waken...

Tot zoo ver wat den oorlog betreft.

‘Orders in council.’

Ik heb nog over het politieke instinct der zeeheerschappij te spreken.

Nelson, wiens naam wij direct aan den zeekrijg van dit

1) Vgl. Lecky. *England 18 cent.* VI. 103-127, en het zeer zorgvuldig onderzoek in Holland Rose; *W. Pitt and the Great War.* p. 112-117 met de voorgaande hoofdsiukken.

tijdperk verbinden, is daarvan de vertegenwoordiger. Hij heeft gedurende den ‘grooten oorlog’ niet gediend in West-Indië, welk een belangrijk station het ook was voor de Engelsche vloot. Maar hij voerde er wel een van zijn eerste commando's kort na het sluiten van den vrede met Amerika in 1784 en '85, en men leert er den jongen kapitein, versch van schepping, kennen in officieele hoedanigheid.[1)] Hij is daar opgetreden als handhaver van het palladium der Engelsche vaart, de *Scheepvaartwet (the Act of Navigation)* die dateerde van den tijd van Cromwell. Zij heeft aan Engeland de vrachtvaart, en zijn scheeps-materieel en personeel verzekerd. Dat wilde Nelson voor zijn land in de kolonies behouden; hij gunde het den Amerikanen niet.

Zij wilden den waardevollen handel op de Engelsche Antillen nog blijven voortvoeren, ofschoon ze zich hadden losgemaakt uit het verband met den moederstaat, en ze konden daarbij rekenen op de instemming van de Engelsche planters en van het burgerlijk bestuur en van den bevelvoerenden admiraal. Ja, zelfs heeft William Pitt, volgeling van Adam Smith en van de nieuwe economische ideeën, een aanloop genomen - maar niet doorgezet - om den handel vrij te maken.

Waartegen had Nelson 't dan al niet op te houden? -

Niet alleen tegen de burgerlijke autoriteiten, maar ook tegen het bevel van zijn eigen admiraal. Toch, met zijn hard en hartstochtelijk hoofd dreef hij zijn wil door. ‘Zonder mij zouden ze (hij noemde een paar van de Antillen) de vijftig schepen niet hebben gehad, echt Engelsch van bouw en bemanning, die nu in de vaart zijn,’ - dat was zijn voldoening; en voor zichzelf op zijn rauw glorieuze manier: ‘Eer en eerlijkheid, onveranderlijk gevolgd, kunnen niet anders ten slotte dan den mensch leiden op het pad van den roem.’

De *Scheepvaartwet* was het eene steunpunt van Engelands zeemacht; zij was de norm, zij diende in vredestijd; *the Rule of 1756*, dagteekenend van een eeuw later, uit den zevenjarigen oorlog, zorgde voor den Engelschen handel in oorlogstijd. Die regel was tegen de onzijdige staten gericht, die van den krijgstoestand gebruik maakten om den handel

1) Sir Harris Nicholas. *Letters and Despatches of Lord Nelson* Dl. I

te onderhouden tusschen de vijandige staten en hun koloniën.[1)]

Het beginsel was: Zulke kolonies maakten een deel uit van het moederland; en de oorlog hief die betrekking niet op, zelfs al gaf het moederland in zijn nood den handel vrij. De onzijdige die daarvan gebruik maakte was een onderkruiper; hij moest gestraft. Want de maatregel was heel scherp, omdat het daarbij ging tegen lading en schip, zelfs als de papieren bewezen dat zij het volle eigendom waren van den onzijdigen handelaar. Een geweldig wapen, het gaf aanleiding tot beslag op de kostbaarste vrachten en tot grievende misbruiken van onderzoek en aanhouding.

- Hoe is het mogelijk zoo ver te gaan? -

'*His Majesty could not otherwise get out of the war with safety*,' het antwoord.[2)]

In den krijg van 1793 werd dadelijk door de Engelsche regeering de forsche *Rule of 1756* weder voor den dag gehaald, zooals hij had gediend in den vroegeren zee-oorlog tegen Frankrijk. De handel van Engeland diende gewaarborgd tegen achteruitgang. Geen onzijdige mogendheid als indringer in de vaart om den suiker- of koffij-handel der West-Indische Fransche kolonies naar zich toe te trekken! De *Regel* dreigde als een flikkerend zwaard.

Amerika verzette zich.

De Vereenigde Staten konden zich niet aan het machtsgebod onderwerpen. Het was onrecht,[3)] en zij moesten leven, voor een deel, van het vervoer met West-Indië. Men week voor dien aandrang, omdat men zich niet secuur gevoelde van zijn recht, en stond dadelijk een wijziging toe in de bepaling (1794). Het *directe* vervoer uit de kolonies naar Europa bleef daarbij buitengesloten; maar met den omweg over Amerika en Engeland, en op die wijs verhoogde kosten, kon de Engelsche regeering den handel dulden. Alleen de reis moest zijn een *afgebroken* reis.

1) Tegen 'alle schepen met een lading van producten uit eenige Fransche (Spaansche) kolonie of met provisies ten gebruike van de kolonie.'
2) Woorden van Sir Joseph Yorke; den Engelschen gezant in den Haag, over den regel geïnterpelleerd.
3) Frankrijk had hun reeds vroeger een beperkte vrijheid van handel met zijn kolonies toegestaan.

De korte oorlog, zooals William Pitt hem zich had voorgesteld! - Hij duurde twintig jaren, de strijd veranderend van aard, aangrijpend het bestaan van Engeland tot in zijn wortels, niet altijd wijs gevoerd, dan heftig, dan weer met lossen greep, midden in afgebroken, als in een woelige zee, door het opstekende rustpunt van den vrede van Amiens (1802).

William Pitt heeft dien vrede niet gesloten; ook stond hij buiten de regeering bij het opnieuw uitbreken van den oorlog (1803). Een mindere man had zijn plaats ingenomen, een flauwe afschaduwing. Maar toen de strijd dreigde, toen de krijg weer op eens daar was in zijn felle kracht, hoezeer gevoelde men toen het afwezen van een machtige persoonlijkheid om het lot van het land te sturen. Want het was niet alleen dat Frankrijk zijn overheerschende positie te land niet wou opgeven, evenmin als Engeland zijn mogendheid ter zee, maar er was een wil in de wereldgeschiedenis verschenen, die alles voor zich wou doen buigen, en er stond een volk tegenover dat niet buigen woû. Napoleon had het revolutionaire Frankrijk vervangen.

- 'Kom me niet aan met het gewone praatje van: *maatregelen en geen menschen (measures, not men)*. Neen, naar verhouding beteekenen maatregeeln niets, de man alles. Ik spreek van tijden van nood en gevaar, wanneer de gewone regels om zich naar te gedragen, falen... zeg daarom ook niet: Bonaparte's politiek, Bonaparte's maatregelen. Het is zijn karakter, zijn genie dat de wereld er onder houdt. Om hem bij te komen, hem te dwingen, hem te temmen, hem te staan, behoeven wij wapens van dezelfde soort. Ik stem volledig voor al de voorzieningen in het krijgsbudget. Maar als het te doen is om tegen Bonaparte op te kunnen, weegt een man die vermag te commandeeren op tegen al die maatregelen.'

Wie spreekt er zoo?

Het is Canning, de volgeling, de leerling van William Pitt, in zijn redevoering over de oorlogsmiddelen voor 1803. Hij vorderde het terugkeeren van den grooten minister op den zetel - groot mag men hem noemen waar hij afwezend is, groot, omdat hij spoedig zou toonen de grootsche elementen in zijn aanleg: - tegenover Bonaparte, Pitt.

Ja, de oorlog na het jaar 1803 kreeg het karakter van een

tegenstelling tusschen personen, of liever van een symbolisch contrast, want het was grootendeels niet een strijd met William Pitt, - *l'ennemi da genre humain*, had hem de Conventie officieel gedoodverwd - maar met zijn schaduw. Hoe kort heeft het eigen leven van den man nog maar gestrekt (tot Januari 1806)! Gelijk hij niet was bij het begin, zoo was hij ook een afwezende bij het vervolg en het eind van het vernieuwd conflict.

Maar zijn geest heerschte nog.

Het was, als men zich voor een oogenblik ophoudt bij de genomen maatregelen, een duel; men kan de stooten en tegenstooten daarbij markeeren: aangevallen wordt met bepalingen en ‘besluiten in Rade’, geriposteerd met afkondigingen en ‘decreten’.

Want het vermaarde decreet van Berlijn (21 November 1806), de hoeksteen van Napoleons continentaal stelsel, is niet zoo op eenmaal ontstaan in het brein van den heerscher, het is een maatregel van tegenweer tegen Engeland.

In de hoofdstad van Frederik den Groote, na zijn schitterende campagne van het jaar 1806, kondigde de Keizer het fel gebod af waarmede hij Engelands handel afsneed, zijn kust onder blokkade en elk schip besmet verklaarde, als zelfs maar een klein deel van zijn lading afkomstig was van Engeland. Het continent zou het voortaan doen zonder Engeland, zonder zijn handel, zonder zijn koloniale waren, - ik had bijna gezegd ook zonder Engelschen - want het decreet van Berlijn keerde zich ook tegen de Engelschen op Fransch grondgebied.

Napoleon voelde het als een maatregel van verdediging. William Pitt immers dreigde met den Regel van 1756 tegen de neutralen en had hem virtueel, reeds vooruit in 1805, hersteld, toen in Mei van dat jaar het Engelsche admiraliteitshof zijn interpretatie gaf van *wettige vaart* en *afgebroken reis* die den onzijdigen handel verlamde. En na zijn dood was men toen niet voortgegaan door afkondiging der kustblokkade? Dan kwam als antwoord op Napoleons decreet van Berlijn een nieuw vaartverbod en een herstel van den *Regel van 1756* in zijn vollen omvang en met al zijn gevolgen.

Geen andere handel bijna was meer toegelaten aan de onzijdigen dan alleen over Engeland.

Het gaf den slag terug.

Zoo waren de ‘orders in council’ van 11 November 1807.

Sloot Frankrijk dus alles buiten wat Britsch was, Engeland zou wel zorg dragen dat geen kostbare, begeerlijke lading werd vervoerd of ze was van Britsche afkomst.

‘France,’ om den toestand met de woorden van een tijdgenoot in 't kort samen te vatten, ‘France, by her Decrees, resolved to abolish all trade with England; England said in return that France should then have no trade but with England.’[1)]

Waarom nog voort te gaan en op te sommen hoe Napoleon, onmiddellijk na de ‘orders in council’, riposteerde met het decreet van Milaan, waarbij de blokkade werd uitgebreid bijna over de geheele wereld, en het vonnis werd uitgesproken bijna over ieder handelsvaartuig (17 December 1807).

Het leek wel alsof op zee overal grenslijnen waren getrokken die niemand over mocht.

Amerika mengde zich in den strijd, en het gespte zich het harnas aan. De korte vredestijd in het begin der eeuw had zijn handel op West-Indië zien toenemen, zijn vloot groeide aan, zijn betrekkingen met Europa vermeerderden. Nu moest het de werking ondervinden der ‘besluiten in rade’ tegen het verkeer der neutralen. Het nam zijn tegenmaatregele'n en het was een verbod van uitvoer van waren naar Engeland, een stremming van het verkeer, een onderhandelen met Frankrijk, een dreigen... (embargo van 22 December 1807, non-intercourse-act van 3 Maart 1809)...

En alweer nieuwe grens- en afsluitlijnen waren getrokken over het rimpelig gelaat van de oude getrouwe, bitter booze goedige Moeder Zee.

Een lijst van besluiten en contra-besluiten, een opvolging van regeeringsbeschikkingen! Om de uitvoering van die bepalingen was het in de werkelijkheid te doen, natuurlijk.

1) Earl Bathurst, in het Huis der Lords, 28 Februari 1812. Hansard XXI p. 1053.

De uitvoering - dat zijn: de kwellingen van het onderzoek aan boord naar de verboden waren en naar den landaard der matrozen, de plagerijen der douane, de kosten van de processen, licenten en passen, om dan nog het ergste voor het laatste te bewaren: het risico der kaperavonturen...

Wij kunnen ons in die bijkomstigheden, - maar toch wel het voornaamste voor de menschen zelf die ze aan hun lijf moesten ondervinden; - in al dat op en neêr en voor en tegen van het zeemansbedrijf kunnen we ons niet begeven, noch den voortgang der gebeurtenissen nagaan. Niet de '*measures*' met al wat er om- en aanhangt interesseeren ons, want dat is geleden en verleden; maar het karakter, de genius, van den krijg en van het volk trekt onze belangstelling, en daarvoor...

Het boek 'War in disguise' roept ons; zijn auteur vraagt onze aandacht, - hij dien men den vader der 'orders in council' heeft genoemd. Want, vooraan, met alle kracht was hij het die de politiek der 'besluiten in rade' heeft gepredikt.

In het kader, door ons opgesteld, kunnen wij thans probeeren het geschrift te plaatsen en den man, zijn auteur: James Stephen, den procureur aan het hof van appel van het admiraliteitsgerechtshof.

Hij begint zijn boek met een toespeling op een mislukt bemiddelingspogen van den Czar...

Het boek.

'De hoop op vrede, die zoo lang nog, al was het ook flauw, aan den Noorderhorizon heeft geschenen, is geheel teleurgesteld. De lucht is donkerder dan ooit te voren in Europa, de storm dreigt over een wijder gebied en voor een grooter duur van tijd.'

Met zulk een somberen inzet opent de schrijver zijn brochure als hij een voorstelling wil geven der politieke atmosfeer van het jaar 1805.

Hij vraagt zich af, onder den indruk van die stemming, of Engeland wel is op den goeden weg. Handel en nijverheid lijden onder den oorlog, en toch heeft de vloot, meester

ter zee, het verkeer van den vijand met zijn kolonies gestremd, zooals nog nooit is geschied. Maar de gevolgen blijven achterwege, zoowel voor Frankrijk als voor zijn bondgenooten, Spanje en Holland. Men bemerkt niet dat de Engelsche overmacht ter zee hen den ondergang nader brengt; hun schatkist is nog gevuld, hun kolonies verkeeren niet in nood.

De reden is duidelijk voor wie niet let op den *schijn* maar op de werkelijkheid: de schijn is dat de vijandige mogendheden zich hebben teruggetrokken uit den Oceaan; en schijnbaar bezoeken zij niet meer de havens van hun kolonies. Maar het is een loutere *ruse de guerre*[1] - 'Want inderdaad hebben zij grootendeels alleen hun vlag veranderd, en met gecharterde neutrale schepen een kleine wijziging gemaakt in hun vroegere handelswegen. Hun overzeesche bronnen van inkomsten konden daarom nooit door onze aanvallen worden vernietigd, en zijn op 't oogenblik zelfs nauwlijks aangetast.'

Een beetje historie wil dan de schrijver geven om zijn meening te verklaren.

Hij legt uit hoe de Europeesche koloniale mogendheden den handel met hun kolonies altoos beschouwd hebben als een *monopolie*: geen provisies mochten daarheen vervoerd onder een vreemde vlag, geen producten daarvan uitgevoerd in vreemde schepen of naar een vreemden staat, voordat ze eerst waren gelost in de havens van het moederland.

Maar in den oorlog van het jaar 1756, geëindigd met den vrede van 1763, toen Frankrijk, hard in 't nauw, geen kans zag om onder eigen vlag het verkeer met West-Indië te onderhouden, toen heeft het aan neutrale schepen toegestaan om het product der West-Indische eilanden over te voeren naar Fransche of andere havens in Europa. Natuurlijk voor neutrale rekening; want de bedoeling was dat ze niet zouden worden buit gemaakt op den overtocht.

De prijsgerechtshoven van Engeland veroordeelden echter schip en lading wanneer ze waren aangehouden, hoe klaar ook het eigendomsrecht van de neutrale kooplieden mocht

1) *War in disguise*. p. q: but it is a mere *ruse de guerre*.

blijken voor wie ze bij de rechtbank werden opgeëischt. Zoo was de regel waarnaar werd gevonnist, men noemt hem den oorlogsregel van 1756: ‘Geen neutrale heeft het recht een der oorlogvoerenden te ontlasten van den druk der aanvallen van zijn vijand, door in oorlogstijd met zijn kolonies een handel te voeren die was verboden in vredestijd.’

Die regel, beweert de schrijver, is door Engeland nooit met expresse woorden opgegeven, al heeft het vrijwillig er somtijds inbreuk op toegelaten, - doch nooit zonder goede redenen.

Na de hernieuwing van den oorlog in 1803 werd de eenige wijze waarop voor de neutralen het verkeer tusschen West-Indië en Europa nog kon plaats hebben *de dubbele reis:* van de kolonies naar Amerika en van daar naar eenige haven van den vijand. De Amerikaansche vlag was daarbij de beste beschutting, omdat de ligging der Vereenigde Staten, door de richting der passaatwinden, aan de Europeesche schepen die van de West-Indiën komen, de gelegenheid biedt zonder noemenswaardige vertraging van de reis de Amerikaansche havens onderweg aan te doen. Vooral van de Golf van Mexico uit gaat de tocht zoo dicht langs de Noord-Amerikaansche kust, dat schepen van Havanna of Vera-Cruz op hun weg naar Europa in de havens der Vereenigde Staten kunnen aanleggen zonder het minst hun koers te wijzigen.

Van deze door de natuur aangeboden kans, lezen wij in het geschrift over *den vermomden oorlog*, werd door den neutralen, voornamelijk Amerikaanschen, handel grof misbruik gemaakt. Men ontdook het beginsel waarop de toegestane vrijheid berustte, en deed onderweg alleen de havens der Vereenigde Staten aan om nieuwe papieren voor de lossing te verkrijgen, alsof daardoor verandering kwam in het karakter van de vaart of van het vervoer.

Wordt de handel van Frankrijk of Spanje met hun kolonies dan handel van Amerika, alleen omdat de schepen met hun vracht onderweg voor een oogenblik aanleggen bij een haven in Amerika? vraagt de schrijver. Waartoe het vroeger niet had willen overgaan dat deed het prijzengerechtshof nu, in Mei 1805. Inziende welk bedrog er met papieren en certificaten werd gepleegd had het niettegenstaande het van Nieuw-

Engeland was uitgeklaard, een schip met zijn lading veroordeeld, omdat het zijn reis inderdaad niet voor *afgebroken* aanzag. Had het Hof daarmede een nieuwe praktijk ingevoerd? - Wel mogelijk. Maar waarom zou men zijn methode niet veranderen, wanneer men haar gebreken erkende?

Engeland, vermaant de schrijver, moest op dezen weg al strenger voortgaan; reeds betaalden de vaartuigen der onzijdigen minder aan assurantiepenningen dan de Engelsche schepen zelf; kon men dan toezien dat de handel op die wijze verliep?

'En,' roept hij verontwaardigd uit, 'hebben wij tot nu toe de grootste en grofste inbreuk op onze rechten als oorlogvoerenden geduld, het was misschien nog dragelijk, al was het niet wijs. Want wijzelf betaalden de kosten, en de vijand, omdat hij alles aan de neutralen kon overlaten, verwaarloosde eigen handelsmarine om voor zijn krijgsvloot te kunnen zorgen. Maar thans - nu hij er met geweld op uit is om zijn scheepsmacht te hervormen en op te bouwen, nu andere mogendheden zich bij ons hebben aangesloten om perk te stellen aan de Fransche eerzucht, - nu is de handhaving onzer rechten op zee een plicht, zoowel jegens onze bondgenooten als tegenover onszelf. Want onze hulp in een *offensieven oorlog* kan maar van weinig beteekenis zijn, zoolang het schild van een verraderlijke onzijdigheid wordt opgehouden tusschen den vijand, en het zwaard van onze overmacht ter zee.'

Het jaar van Pitt.

Offensieve oorlog, - wij hooren het woord uitspreken door den schrijver van het vlugschrift, en hij openbaarde daarmede de bedoeling van den leider der Engelsche politiek.

William Pitt, - ik heb het reeds gezegd, - was geen minister bij de verbreking van den vrede van Amiens; het nam echter niet veel tijd of het werd duidelijk dat een man als hij noodig was aan het hoofd van het ministerie.

De Koning, George III, pas hersteld uit zijn bui van krankzinnigheid, prikkelbaar, grillig en lastig, wilde hem niet; maar kon niet zonder hem. Hijzelf, met wankelende

gezondheid,[1] bij gebreke van den aanhang eener vaste meerderheid in het Parlement, bewust van tegenwerking aan het hof en tegenwerking van vroegere partijgenooten, miste den natuurlijken lust en ijver om te regeeren; toch stond hij klaar. Hij vatte zijn werk op als een taak die hem toekwam. Nog gold zijn woord in het Lagerhuis, nog bedwong zijn blik den tegenstand, nog beheerschte zijn talent van krachtig organiseeren en van financieele administratie den toestand van het oogenblik. Maar hij gevoelde zich als een, die, aan het eind van zijn loopbaan, geheel moest opgaan in zijn werk. Hij stond in dienst van het land. De herinnering aan den grooten tijd van zijn vader prikkelde den krachtigen geest in het broze lichaam. Hoeveel tijd schoot nog over?...

Zijn doel eischte hem op, en het was alsof het lot precies wou aantoonen, welke rol het hem toebedeelde, toen het zijn intrede in het ministerie deed samenvallen met het aannemen van den keizerstitel door Bonaparte (midden Mei 1804): Napoleon aan deze zijde van het Kanaal, William Pitt aan gene zijde. En Napoleon de grootste offensieve kracht van zijn tijd, van alle tijden! Hoe zou Pitt de offensie kunnen nalaten!

De Keizer had zijn plannen gemaakt voor een inval in Engeland. Gedurende de jaren 1804 en 1805 hield de bedreiging aan, en wij moeten ons den schrijver der brochure over *den vermomden oorlog* onder den indruk voorstellen van het alarm, waaronder geheel Engeland leefde door de toebereidselen van Napoleon in het kamp van Boulogne... Van daar de sombere lucht hangend boven zijn brochure.

De Keizer zon op een middel om de Engelsche vloot uit het Kanaal weg te lokken. Dan ware Engeland zijn buit. Hij meende het middel te hebben gevonden, èn in 1804 èn in 1805, door een schitterende improvisatie van zeestrategie: zijn vlooteskaders onverwacht vereenigd, zouden losstormen op de Engelsche schepen en hen in verwarring rukken uit hun standpunt in het Kanaal...

1) Lord Castlereagh aan Marquis of Wellesley. 18 Mei 1804. Wellesley. Despatches III p. 570 en veel andere getuigenissen.

De Keizer zag het succes reeds in de verte, hij verwachtte niet anders dan dat Engeland bukte voor het naderend onheil.

'Laat ons maar voor een zestal uren meesters zijn van het Kanaal,' zeide hij in Boulogne, 'en we zijn meesters van de wereld!' - 'Weten de Engelschen wel wat hun boven het hoofd hangt; geef me vrij passage gedurende twaalf uren, *et l'Angleterre a vécu!*'[1)]

De onweerswolk lichtte aan den horizon.

Het onweêr diende van de kust verwijderd. William Pitt begreep: er moest een afleiding zijn van het gevaar. Het sluiten eener nieuwe coalitie, de derde, van de Europeesche staten tegen den geweldenaar, was noodig om lucht te krijgen.

Maar Rusland kwam hem tegemoet.

Alexander I, jeugdig, gevoelvol, Czar aller Russen, meester van een onmetelijke ongerepte macht, met een toekomst voor zich die hij als albeheerscher kon kneden en vormen naar zijn wil, vond het oogenblik daar om in het licht te verschijnen van de wereld en zijn Czarenwoord te spreken. Hij was diep geschokt en geschrokken van de oplichting en terechtstelling van den Hertog van Enghien, hij deinsde terug voor den gerechtelijken moord dien Bonaparte als tragisch tooneel had opgevoerd, in Maart 1804, tot voorspel zijner aanvaarding van den Keizertitel. En door den schok onthulde zich voor den Czar zijn bestemming als Vredevorst.

Zijn blik richtte zich naar Engeland.

Hij bood William Pitt een verbond aan. In dezen trant moest zijn afgevaardigde uit zijn naam aan den Engelschen minister een verklaring afleggen:

De oorlog tegen Frankrijk was geen gewone krijg. De Franschen deden zich voor als *bevrijders*; hun tegenstanders mochten hun dien naam niet laten, ook zij moesten voor vrijheid strijden, zij mochten niet als hun doel beschouwen om enkel het oude Europa in zijn verouderde vormen te herstellen. Wanneer de vrede kwam was het noodzakelijk dat het een duurzame vrede zou wezen in een geordende statenmaatschappij. Er moest een herboren Europa ontstaan.

Zoo alleen werd de vlek van het bloed en van de onge-

1) Napoleon, 2 Juli 1804 aan Treville, 4 Augustus 1805 aan Decrès.

rechtigheid die het bloed vergoot, voor goed uitgewischt.

Daarom zouden alle staten grenzen krijgen die met de natuurlijke gesteldheid van den grond en den landaard hunner bewoners overeenkwamen; evenwicht zou er heerschen, en reden tot twist tusschen de volken zou ontbreken. Polen diende hersteld, Duitschland zou worden hervormd, de toestand in Italië geregeld, Holland, vergroot, kreeg de stadhouderlijke familie terug of werd onder Pruisen gebracht, als vergoeding voor zijn verliezen in het Oosten; Frankrijk zou de keus krijgen van een koning. Want het beginsel der vrijheid moest worden gehuldigd, even goed als de praktijk der hervorming. Dan konden Rusland en Engeland grootmachtig voor de orde instaan.

Ook van Engeland werd gevraagd. Evenals de Czar tot opofferingen zich voorbereidde, vorderde hij ze van Engeland. Het moest, ter wille van de eendracht, het bezit van Malta opgeven, dat het hield tegen de bepalingen in van den vrede van Amiens, het moest zijn besluiten omtrent de blokkade der kusten en den handel der neutrale mogendheden verzachten, en het kon een voorbeeld geven van eensgezindheid door het staken van partijtwisten en de opneming in de regeering van de hoofden der oppositie.[1)]

Een utopie.

Wat grootsche plannen! welk een schat van edelmoedigheid werd daar op eenmaal voor de oogen van den Engelschen minister uitgespreid! Hij heeft, bij de vertooning van dat wazig uitzicht op de toekomst, zeker het eerst gedacht aan de millioenen pond sterling die het Engeland jaarlijks aan subsidie zou kosten ter bestrijding van de legers der bondgenooten - Oostenrijk, mogelijk ook Pruisen - eer Europa's wedergeboorte tot werkelijkheid werd,... misschien ook rees even de herinnering op aan droomen van zijn eigen jeugd. In de plannen zelf was er toch niets dat hem afschrikte, al lag de verwezenlijking ver, zoolang de horizon werd geblokkeerd door de geweldige persoonlijkheid van den tegenstander. Maar op de eischen direct aan Engeland gesteld kon hij niet ingaan.

1) Résumé van onderhandelingen van Rusland met Engeland, vgl. *Mémoires du Prince Adam Czartoryski* II. 27-45. Instructions secrètes à M. de Novosiltzov. Sept. 1804.

Malta was een steunpunt van de Engelsche maritieme macht in de Middellandsche zee, een steun niet te missen voor een mogendheid die den weg naar Egypte en Indië open had te houden. En wat het idee van den Czar betrof over de herziening van het zeerecht...

Maar laat ik het officieele antwoord aanhalen:

'Na de fundamenteele wetten waarop de vrije constitutie van Groot Brittanje is gebouwd, liggen de eenmaal aangenomen beginsels van het zeerecht, die de macht en welvaart van het land hebben gevestigd en bevorderd, ieder Britsch onderdaan het naast aan 't hart; zij hebben hun wortels in zijn liefde voor het vaderland, en geen staatsman wordt er in het land gevonden die zou kunnen voorstellen of billijken om deze groote en essentieele principes op te dragen aan de bemiddeling van eenige mogendheid of zelfs maar aan een revisie.'[1)]

Malta en het zeerecht mochten niet worden aangeraakt, zij stonden vast als de Magna Charta.

De Russische gezant gaf duidelijk te kennen: wanneer Engeland Malta niet opgaf, was het ijdel te hopen op een verbond.

'Europa zou dan toch verloren zijn,' antwoordde Pitt. 'Zoodra het Britsch eskader daar niet langer een goede versterkte haven bezit, zijn de Middellandsche zee, de Levant en Egypte in Frankrijks macht... Het doet me diep leed (meer dan ik kan zeggen) dat het tractaat niet kan doorgaan, maar als de afstand van Malta de uitdrukkelijke voorwaarde is, dan zetten wij den oorlog *alleen* voort. Hij zal op zee worden gevoerd.'[2)]

Waarom zou Engeland den zeeoorlog niet aandurven?

Wat de Czar als derde vraag stelde, betrof de opneming in het ministerie van elementen der oppositie; hij verlangde een nationaal gouvernement in Engeland als waarborg voor de zekerheid van het verbond.

1) Lord Mulgrave to Count Woronzow. 5 Juni 1805. J.H. Rose. *Third Coalition against France*. (Select Despatches. Royal Hist. Society) p. 142.
2) J.H. Rose. *William Pitt and the Great war*. p. 527.

Maar was dit niet Pitt's eigen wensch? Hij heeft er niet eenmaal, maar verschillende malen aan gedacht gedurende het kort verloop van tijd, dat hij het bestuur in handen had. Niet om Rusland te voldoen, natuurlijk; neen, alleen om aan 't hoofd te staan van een waarlijk gezaghebbend ministerie.

Het gelukte hem niet. Hij kon of wilde niet doorzetten.[1)] Daar was de half wijze koning met zijn tegenzin tegen nu dezen dan dien persoon, en de Engelsche volksaard met zijn voorliefde voor sport ook in de politiek: - de moeilijkheden waren er voor om den minister daar overheen te zien springen. Laat hij weten, hoe hij er over komt. Dat is zijn zaak.

Pitt heeft het aldoor in dit, zijn laatste, ministerie moeten ondervinden: hij kon zijn vriend, Wilberforce, geen afdoende hulp verleenen bij de bestrijding van den slavenhandel; en er werd hem weinig bespaard. Zijn medestander Dundas, lord Melville, hoofd der Admiraliteit, in dit jaar 1805 dat hij den zeeoorlog had te voeren, werd door een vijandige motie uit het ministerie geweerd, hoeveel moeite de minister zich ook gaf zijn vertrouwde voor een veroordeeling te vrijwaren. Het kwam hard aan.

Toen bij de stemming in het Parlement de stemmen tegen elkander opwogen, toen het alleen van den *speaker* (den voorzitter) zou afhangen of de veroordeelende motie doorging - zooals ze ook inderdaad is aangenomen - toen had men de oogen van Pitt zoo angstig gespannen zien kijken, en zulk een spanning had zich ook van het Huis meester gemaakt, dat bij het vernemen van den uitslag de tegenpartij uitbarstte in een tumult van triomf. Een, de ware jachtliefhebber, in zijn roode jas, schreeuwde het uit: '*We have killed the fox!*'[2)]

Pitt drukte zijn hoed diep over het voorhoofd om zijn tranen te verbergen, en stond op om heen te gaan. 'We willen toch eens kijken hoe Billy zich houdt,' zeiden een paar spotters; maar een kleine lijfgarde van jeugdige tra-

1) Russel. *Life of Ch.J. Fox.* III p. 324.
2) Lord Malmesbury. *Diaries* etc. IV 346 (6 Augustus 1805): 'The transactions relative to Lord Melville exceeded in party spirit and savage feeling all that I ever recollect in this country'. Earl Stanhope. *Life of William Pitt*. IV p. 283.

wanten sloot de armen ineen en vormde een cirkel, waarin ongezien en zonder misschien zelf te weten hoe en waar hij zich bewoog, de gekrenkte minister uit het Parlement zijn weg nam naar huis.

Toen Pitt den koning om Melville op te volgen Middleton voorsloeg, - die later den titel van Lord Barham kreeg, - en het was een aanhanger en medewerker van den ontslagen minister, een man in het zeebedrijf grijs geworden, een viking met witte manen, toonde George III zich weer onwillig. Thans hielp hem zijn verzet niet; in zijn 'zeeoorlog' zou Pitt naast zich hebben een vertrouwden arbeider.[1)]

En hij richtte de krachtigste maatregelen op de defensie van Engeland en het Kanaal, zonder het offensief te vergeten.

Het verbond met den Czar kwam er ten slotte even goed om tot stand, al wou Engeland niet van Malta wijken, en al verscherpte het ook zijn maatregelen tegen de neutrale vaart (Augustus 1805); Oostenrijk liet zich als derde vinden tegen betaling van rijke subsidies; en Pruisen, zou het zich ook niet in de coalitie laten betrekken? Maar het eigen offensief van Engeland lag ergens anders.

Pitt had Nelson.

Voordat Nelson naar de vloot in Spaansche wateren ging - die laatste tocht met zijn slag van Trafalgar die hem den naam van den eersten zeeheld van zijn eeuw en den dood zou geven - maakte hij een bezoek bij Pitt in zijn ministerieel kwartier van Downingstreet (September 1805). Hij sprak den minister van zijn plannen. 'Zal ik genoeg schepen krijgen? Want ik wil den vijand overwinnen, ik wil hem *vernietigen*.' Zoo was zijn vraag, zijn wil. Het is dezelfde krijgslust in Nelson, als in Napoleon.

Pitt voelde voor die branding van het genie bij den gepassioneerden, tengeren man dien hij daar voor zich had in zijn ministerskamer; hij bewees hem de eer die hij maar

1) Lord Barham heeft vooral door Barrow's *Autobiographical Memoirs* geen goeden naam. Vgl. hel artikel over hem (s.v. Middleton) in de *Dictionary of National Biography;* maar hij heeft een warmen verdediger gevonden ln Corbett, *the Campaign of Trafalgar* p. 87. Zie ook over den tachtigjarigen *First Sea Lord:* Fitchett. *Nelson and his captains*.

heel zelden aan eenig sterveling toekende, door bij het afscheid nemen met zijn bezoeker mee te gaan en hem te geleiden tot aan het rijtuig. ‘Hij behandelde mij, zooals hij geen prins van den bloede behandelt,’ vertelde Nelson trotsch. -

Arthur Wellesley, pas uit Voor-Indie teruggekeerd, heeft toen in een der ministerieele antichambres van Londen ook een ontmoeting gehad met Nelson. Zij kenden elkander niet. Maar de generaal herkende den man die een gesprek met hem aanknoopte aan den arm dien hij miste, aan den bravourtoon dien hij aansloeg. Woord volgde op woord, en onder het spreken veranderde de manier van den zeeman. Ook hij begreep met wien hij had te doen, en er kwamen van die smalle, ietwat smalende lippen woorden van wijsheid en inzicht en koelen moed, nu het ging om Engelands toekomst in de wereld, - voor den jongen veldoverste een licht en een verrukking. Het was de eenige maal, dat de twee mannen, Nelson en Wellington, echte kinderen van den genius van het vaderland, te zamen zijn gekomen - elkander voor een oogenblik in hun ware gestalte hebben gezien.

William Pitt...

Maar al genoeg van Pitt, voor 't oogenblik.

Het heeft geen doel hier iets te zeggen van de afwisselende triomf en teleurstelling in de drie laatste maanden van zijn leven tot het definitieve, vroegtijdige einde (23 Januari 1806)! Napoleon's bruusk overweldigende tocht naar Duitschland met zijn overwinningen bij Ulm, bij Austerlitz, den afval van Pruisen, de victorie van Trafalgar, gekocht met Nelson's dood, wie kent dat alles niet? Ook Wellington's verhaal staat overal vermeld. Maar -

Laat ons tot besluit Wellington's indruk hooren.

‘In de maand November van het jaar (1805), drie maanden voor zijn dood zag ik Pitt nog aan het diner van den Lord Mayor,’ vertelt hij.[1]. ‘Hij bedankte hem voor zijn toast in een van de beste speeches, die ik ooit in mijn leven heb gehoord. De Lord Mayor had zijn gezondheid gedronken als den Redder van Engeland en den toekomstigen

1) Earl Stanhope. Life of William Pitt. IV. p. 347.

Redder van de rest van Europa. Toen stond Pitt op en wees het compliment af, zoover het hemzelf gold: “Engeland kan niet behouden worden door een enkelen man,” zeide hij, “Engeland heeft zijn redding te danken aan eigen inspanning, en Europa zal worden gered door Engelands voorbeeld.” Dat was alles: hij had nauwelijks een paar minuten het woord, en toch kon niets volmaakter zijn uitgedrukt...’

Overdenking.

Het ik mij laten meêslepen door het verhaal van groote gebeurtenissen en den naam van groote mannen, en vergeten het boek en den nederigen naam van zijn auteur die toch het onderwerp zijn van mijn beschouwing?

Men mag er mijn zoo sober mogelijk gehouden mededeelingen niet van verdenken. Ik heb geen oogenblik, ook niet in de ministerieele antichambres, het vlugschrift ‘*War in disguise*’ uit het vizier laten gaan; want al die opgenoemde feiten en daden en meeningen glijden als silhouetten van bewegelijke schaduwen tusschen de bladzijden van het boek en er over heen. Zoo moet men het zich denken.

Wanneer Pitt in het voorjaar van 1805 bij de onderhandelingen met Rusland niet toe wil geven de minste verzachting van het Engelsche zeerecht, dan is dat juist de tijd waarop het admiraliteitshof de strenge interpretatie uitspreekt van het begrip der *afgebroken reis* die den handel der neutralen belemmert en daardoor het uitgangspunt vormt van het pamflet tegen dien handel.[1)] Als het zeerecht, bij officieele verklaring in Juni 1805 aan den Czar gegeven, het naast wordt gelijk gesteld met de grondwet van Engeland, luister dan ook als tegenhanger naar den animo waartoe zich de pagina's der brochure tegen het slot opwinden om aan te toonen het gewicht van den strijd met een tegenstander, die geen vrede kan houden of dulden.

1) De samenhang van de brochure met de bedoeling van Pitt's werk wordt ontkend in een brochure van A. Baring. *An inquiry into the causes and consequences of the orders in council*. London 1808, gericht tegen de stellingen van *War in disguise*; maar de schrijver, terwijl hij bevestigt dat die samenhang algemeen was aangenomen, geeft voor zijn opinie alleen een reden op, die op een andere bladzijde van het pamflet wordt weersproken, vlg. p. 7 zijner brochure met p. 73.

Zeerecht en constitutie vallen samen.

'Het is natuurlijk mogelijk,' zegt de schrijver, 'dat Bonaparte's macht en zijn trots door een nieuwen oorlog op het vasteland worden gebroken of dat een nieuwe revolutie Frankrijk zal bevrijden van zijn juk; maar zoo niet, dan zijn wij pas aan het begin van den krijg, en het is alleen onze inspanning ter zee, streng volgehouden, die ons een veilig, ik zeg niet een voorspoedig, einde kan brengen. Want men kan wel *verdragen* met Bonaparte sluiten, maar het gaat niet om *vrede* met hem te maken. Oostenrijk kan vrede met Frankrijk hebben; Rusland kan vrede met Frankrijk hebben, maar Groot-Brittanje kan geen vrede hebben met die macht, zoolang zij is, die ze is.

'En vraagt men mij wat er onoverkoombaar in den weg staat? Ik antwoord: *de Britsche constitutie*, wij vechten voor onze vrijheid en onze wetten; alleen zoo wij die prijs geven kunnen we iets meer verkrijgen dan een vrede in naam.

'Het uitzicht is niet opwekkend; maar laat ons het niet geheel wanhopig maken door de overgaaf van onze natuurlijke wapenen.

'Gelukkig, de teugels zijn in geen bloode handen.'[1)]

De Engelsche vrijheid is veilig en de regel van 1756.

In die stem van den man verneemt men toch wel een accompagnement der Engelsche geschiedenis van het jaar. En heeft het boek waarlijk niet als motief een echo van William Pitt's: 'Het zal een zeeoorlog zijn'? Ja, met een weinig vlucht van verbeelding zouden we kunnen zeggen dat de schrijver zich aan het maken zette van zijn geschrift op 't oogenblik dat Nelson afscheid nam van den grooten minister...

Alsof we de fantaisie zouden dulden in 't ernstig geschiedverhaal dat de beschikking inhoudt over de ziel en het fortuin der volken en der velen!

Neen, wij weten, uit het onverdacht getuigenis van Nelson zelf,[2)] van de gesprekken door hem met de ministers ge-

1) Zinspeling op Williams Pitts' ministerie.
2) Sir H. Nicolas. *Letters and D. of Nelson* VII aangehaald bij Mahan, *Life of Nelson*. II p. 329.

voerd in de Septembermaand van het jaar 1805 over kusthandel en handel der neutralen. De jonge kapitein der West-Indische wateren was nog levendig bij hem. Zoo min als hij voorheen de indringers in de scheepvaart duldde, kon hij hen thans verdragen, wanneer de manoeuvres van den zeetocht door hen werden belemmerd. Misschien zelfs vernemen wij nog iets van Nelson's woorden, toen gesproken, uit het boek over den ‘Vermomden Oorlog’.

Want zijn auteur behoorde tot de vrienden van Lord Barham, het hoofd der Admiraliteit, den man dien Nelson, zoodra hij hem kende, zoo hoog leerde stellen....

Om tot het boek terug te keeren: ‘War in disguise’ is een flink boek. Het heeft hier en daar de ondeugendheid en den humor die we van een Engelsch geschrift verwachten, maar het heeft ook zijn bekrompenheid. - Herinner u daarbij Pitt's houding in 't moment dat de afgezant van Alexander I hem voorstellen komt doen over de wedergeboorte van Europa.

Daar opent zich van den kant van het Oosten een horizon; maar de geest van den staatsman houdt zich gesloten; hij denkt aan het behoud van de posities in zijn bezit, aan Malta en aan de artikelen van het zeerecht, en hij kan niet in de ideeën van anderen komen, zich niet verplaatsen in hun gevoelens. Hij is de ruwe realist, zich klampend aan zijn oogenblikkelijk voordeel, en bits verwoed op wie hem zou willen verdringen uit zijn eenmaal ingenomen plaats.

En toch, o tegenspraak, - o tegenspraak! terug te vinden in al wat ons recht menschelijks voorkomt! - gaat die zin voor uitsluiting van alle anderen samen met een groot, zelfs een grootsch gevoel. Hebben wij dan niet William Pitt met zijn perfect gemoduleerde, gezaghebbende stem op het maal bij den Lord Mayor hooren zeggen: ‘*En de rest van Europa zal gered worden door het voorbeeld van Engeland*’?

Door het voorbeeld! Wij hebben 't wel verstaan. Door het voorbeeld van Engelands egoïsme? of van welk beginsel omsloten in de harde schors van zijn koele zelfgenoegzaamheid en hoogen trots?

Ik moet bekennen, al het voorgaande is niet anders dan een

inleiding tot deze vraag. Zij is de kern van mijn studie, als men zoo iets, wat geen aanspraken durft maken, een studie mag heeten.

Want dit kenmerk draagt ook heel duidelijk het pamflet '*War in disguise*'. Het denkt alleen om den toestand in oorlogstijd, het is een wapen om krijg te voeren, evenals 'de regel van 1756'; het gaat er direct op af om Bonaparte 'te vernietigen', ja het verheugt zich met een grimmigen humor in de verliezen door anderen geleden, en het gunt, o zoo graag! aan de Engelsche kapiteins en kapers dat zij er nog een 'eerlijke' winst bij verdienen door een buit van kostbare vrachten, om 't even op wie behaald. En toch is het er op gesteld dat Engeland 'een voorbeeld' zal zijn.

Want de Engelschman, door zijn scherp verbod van den handel der neutralen, is en wil zijn de voorvechter van de zedelijkheid tegenover het bedrog, - zegt de schrijver.

'Laat de onzijdigen dan schade lijden bij een oorlog; mag men dat ongelukkig noemen? Het geeft hun toch geen recht om, onder de benaming van handel zich door de zwakkere partij te laten omkoopen en zich schadeloos te stellen als haar beschermers tegenover de wapenen van de sterkere partij.

'Would to God (for that sacred name may be allowably invoked in behalf of the virtue he loves)' - ik wil de eigen woorden van den schrijver aanhalen, dat men onmiddellijk den indruk krijgt van zijn werk - 'would to God, I say, that nations always prized the obligations of moral duty far beyond every specious advantage, however great, that opposed them.'[1)]

'In ons geval,' zoo beslist hij boud, 'valt het zichtbare nut geheel samen met het moreele recht.'

En telkens wordt deze bedoeling van het geschrift met nieuwe beelden en voorbeelden uitgewerkt...

Zedelijkheid, plicht! motieven van wandel en - *handel!*

Nationale ijdelheid of nationale hypocrisie?

Een der bestrijders van de brochure heeft al in dien tijd een zoetzuren glimlach over gehad voor den toon van het geschrift. 'De Amerikanen,' zegt hij, 'hebben in vollen ernst

1) *War in disguise*, p. 159, 150, 151.

eens in het congres gedebatteerd of zij zich voortaan niet het verlichtste volk der wereld zouden noemen, en in het Engelsche Parlement is er iemand gevonden om plechtig te verklaren, - en even plechtig is hij geloofd, - dat wij *te eerlijk* waren voor eene politieke verbintenis met staten van het vasteland. De goede opinie die iedere natie van zichzelf heeft is spreekwoordelijk.'

De opmerking doelt op Wilberforce, die zijn leven wijdde aan de bestrijding van den slavenhandel. Ik geloof niet dat iemand ooit Wilberforce voor een hypocriet of zelfs voor bijzonder ijdel heeft gehouden; - hij was de zwager van James Stephen, den auteur van den 'Vermomden oorlog', en Stephen was een van de voornaamste medestanders van Wilberforce, zooals Lord Barham het was, een vroom man.

Met die namen zien wij een nieuwen horizon zich openen voor ons boek. Laat mij een enkelen datum daarbij voegen. In 1807, het jaar van de 'Orders in council' en van het decreet van Milaan, werd door beide Huizen van het Parlement de wet van afschaffing van den slavenhandel aangenomen[1)] en Romilly hield tot besluit de beroemde redevoering waarin hij het ontruste geweten van Bonaparte, den monarch van Frankrijk, tot den troon gewaad door een stroom van bloed, vergeleek met de zelfvoldoening en de reine gelukzaligheid van den edelen Engelschman die een behoud was voor millioenen zijner medemenschen.[2)]

Een burgerkrans voor Wilberforce. Er straalt licht van af ook op James Stephen.

Zeker, het is een tijd en een natie vol zelfvoldaanheid en zedelijk vertoon; maar met die woorden ben ik niet gevorderd. Ik moet verder zien. Om te gaan begrijpen en een begin te hebben voor een oordeel moet ik probeeren den man te leeren kennen achter zijn boek.

W.G.C. Byvanck.

(*Slot volgt*.)

1) *Life of Wilberforce* III p. 291.
2) Hansard. VIII p. 978.

Onvoorziene gevolgen.

De ouderen onder ons zullen zich nog de voorspelling herinneren door den Minister Modderman in de Tweede Kamer gedaan, dat het einde der negentiende eeuw, dat destijds begon te naderen, een groote omwenteling zoude zien, nog verschrikkelijker dan die van het einde der vorige. Er waren in die dagen meerdere ernstige mannen die zich niet los konden maken van de vrees dat de beweging onder de arbeiders in geheel beschaafd Europa, waarvan de snelle vooruitgang hen onaangenaam verrast had, tot een hevige uitbarsting in de maatschappij zoude leiden. De klassenstrijd, toen met de onstuimigheid van nog onervaren leiders gepredikt, kon - zoo duchtten velen - niet beperkt blijven tot werkstakingen, hij zoude welhaast ook met geweld worden gevoerd en het was lang niet zeker dat het staatsgezag zich dan overal aan de zijde der minderheid van bezittenden zoude kunnen plaatsen. Een vereeniging der proletariërs van alle volken, door het gemeenschappelijk belang verbonden, zoude eerlang alle banden van nationaliteit verbreken en in een nauw aaneengesloten schaar zich allerwege ten strijde uitrusten om de grondslagen der maatschappij omver te werpen.

Dit schrikbeeld werd niet verwezenlijkt, de beweging die de omwenteling had moeten doen ontbranden, breidde zich wel uit maar verloor, ten deele door die uitbreiding, veel van haar strijdhaftig karakter; niet door geweld maar door langzame bemeestering van het staatsgezag scheen zij haar doel langs veiliger weg te willen bereiken. De vrees voor haar gewelddadig optreden begon dan ook meer en meer te bedaren.

Een tiental jaren geleden kreeg ik in een buitenlandsche stad, waar een zeer talrijke en roerige arbeidersbevolking de bezittende klassen gedurende eenige jaren met grooten angst had vervuld, op mijn vraag: of men nog altijd zoo bang was voor de socialisten? - het antwoord: de socialisten zijn veel te machtig en veel te rijk geworden dan dat wij voor hen nog behoeven te vreezen.

Maar terwijl men zich vleide dat de maatschappelijke orde door gevaarlijke storingen van de zijde der niet-bezittenden vooreerst niet meer ernstig bedreigd zoude worden en dat de ontwikkeling der staatsinstellingen in democratischen zin, die in alle beschaafde landen, hier meer, daar minder, vorderingen maakte, van lieverlede den maatschappelijken vrede zoude weten te verzekeren, kwam er plotseling een omwenteling van gansch anderen aard den geheelen staatkundigen en stoffelijken toestand en bijna alle Europeesche landen omver werpen. De algemeene oorlog die dezen zomer, als een bliksemstraal aan een helderen hemel, op eenmaal de halve wereld in brand stak was altijd wel een schrikbeeld geweest dat enkelen reeds lang verontrustte, maar was toch door den geweldigen omvang dien hij dadelijk aannam een verschijnsel dat iedereen verraste. Zulk een algemeene ramp had niemand, vooral niet op dat oogenblik verwacht. Wat misschien nog meer verraste dan de gebeurtenis zelve, waren hare gevolgen, Het internationale karakter der groote arbeiderspartij had den indruk doen ontstaan dat de nationale bond die de arbeiders aan hun vaderland verbond, losser was geworden en dat zij zich veel meer onderling verbonden gevoelden door den bond van het gemeenschappelijk arbeidersbelang tegenover de werkgevers en de kapitalisten. Maar nu bleek daarentegen het nationaliteitsgevoel sterker te zijn dan het ooit geweest was, het ontvlamde de gemoederen in een zoo hooge mate dat de gloed van den nationalen haat tusschen de volken eerlang alle banden van vriendschap verzengde. Vrijwillig schaarde zich elk oorlogvoerend volk met geestdrift om zijne regeering, alle partijverdeeldheid of klassenhaat scheen verdwenen, de strenge oppervoogdij van den krijgsbevelhebber werd aanvaard, zonder eenige murmureering, zelfs in burgerlijke gezagszaken. De volksvertegenwoordigingen trokken zich bescheiden terug en lieten de

teugels van het gezag in handen der regeering zonder er bijna na om te zien, zij stonden alles toe wat van hen gevraagd werd, onthielden zich van elke beoordeeling en hadden slechts woorden van lof voor de regeering. In één woord, de invloed der parlementen schijnt op dit oogenblik geheel verdwenen, een militaire diktatuur oefent, niet alleen onbestreden maar zelfs allerwege toegejuicht, het hoogste gezag uit. Wie voor dertig jaren zich had te slapen gelegd, angstig droomend van anarchie en van socialistische beroering, en thans op eenmaal wakker werd onder den ijzeren vuist van den krijgsman zoude voorzeker er aan twijfelen of hij nog wel in dezelfde wereld verkeerde.

Een Amerikaan schreef jaren geleden een merkwaardig boekje over de onvoorziene gevolgen der democratie;[1)] over dit gevolg zweeg hij omdat hij het nog niet had kunnen waarnemen, want voor een deel is de tegenwoordige toestand ook onder de gevolgen der democratie te rangschikken. Taine heeft dit reeds ingezien toen hij, na den algemeenen dienstplicht te hebben genoemd den tweelingbroeder van het algemeen stemrecht, beide kenschetste als ‘les deux conducteurs ou régulateurs formidables de l'histoire moderne’ en daarop liet volgen: ‘avec quelles promesses de massacre et de banqueroute pour le XXième siècle, avec quelle exaspération des rancunes et des défiances internationales, avec quelle déperdition du travail humain, par quelle perversion des découvertes particulieres, par quelle perfection des applications destructives, par quel recul vers les formes inférieures et malsaines des vieilles sociétés militantes, par quel pas retrograde vers les instincts égoistes et brutaux, vers les sentiments, les moeurs et la morale de la cité antique et de la tribu barbare, nous le savons et de reste.’ Deze profetische uitspraak van 1890 heeft binnen vijf en twintig jaren hare volledige vervulling gevonden.

Bijna niemand - geloof ik - had zich deze uitkomst voorgesteld. Iedereen begreep dat de democratie, die gelijk recht voor allen eischt, uit den aard der zaak sterk gekant moest zijn tegen de plaatsvervanging in het leger, waardoor de meer gegoeden zich van den krijgsdienst kunnen bevrijden en

1) Godkin, Unforeseen tendencies of democracy.

gunstig gestemd voor den algemeenen dienstplicht die de lasten van allen gelijk maakt. De werking van dit stelsel van algemeenen dienstplicht, of van beperkten dienstplicht zonder plaatsvervanging, had zij zich zoo voorgesteld, dat het weerbaar deel der natie geoefend zoude worden zonder dat het daarom gedurende dien oefeningstijd een soldatenleven behoefde te leiden. Maar de groote vorderingen der krijgswetenschap, die de noodzakelijkheid eener langdurige oefening tot gevolg hebben gehad, maakten deze voorstelling weldra tot een hersenschim. Niemand kan de waarheid ontkennen van de door alle ervaren krijgslieden verkondigde stelling, dat een niet voldoend geoefende soldaat, onder de tegenwoordige omstandigheden, in een oorlog met geoefende troepen geen waarde heeft, en dat het onverantwoordelijk zoude zijn hem zonder eenig voordeel een zekeren dood te gemoet te voeren door hem ten strijde te laten trekken. Een staand leger wordt onvermijdelijk, de algemeene dienstplicht brengt mede dat dit staande leger groot wordt en de aanwezigheid van een groot staand leger prikkelt de oorlogzuchtige stemming bij de regeering en bij het volk. Naast dit onvoorziene gevolg staat een tweede. Men had zich vrij algemeen gevleid met de gedachte, dat zoodra alle standen der maatschappij den druk van een oorlog aan den lijve zouden gevoelen, de openbare meening eenstemmig vredelievend zoude worden, en zoude weten te verhinderen dat van de wapenen werd gebruik gemaakt anders dan in de uiterste noodzakelijkheid. Tusschen beschaafde landen werden geen aanvallende oorlogen meer mogelijk geacht, en waar deze vervielen kon er van verdedigingsoorlogen geen sprake meer zijn. Ook in dit opzicht heeft de ervaring in de meeste groote landen een volkomen teleurstelling gebracht, er is juist het tegenovergestelde gebeurd van wat algemeen verwacht werd. De gebeurtenissen van het afgeloopen jaar hebben dit op onwedersprekelijke wijze aangetoond.

De oorlogzuchtige gezindheid der volken heeft blijkbaar, in de maand Augustus van 1914, op de beslissingen der regeeringen van vele thans oorlogvoerende staten een overwegenden invloed gehad. Hare aanhangers mogen in de minderheid zijn geweest wat het getal betreft, in macht waren zij verreweg de meerderen. Zij hebben een zoo vol-

ledige zegepraal behaald, dat zij voor het oogenblik de stemmen hunner tegenstanders geheel tot zwijgen hebben gebracht.

Thans, na vier maanden van nog onbeslisten strijd, nu noch de roes van de overwinning, noch de wrok over een nederlaag de gemoederen heeft kunnen opwinden, nu men den oorlog slechts heeft gezien in zijn meest afzichtelijken vorm als een menschenslachting zonder eenigen beslissenden uitslag, nu een voortdurende verzwaring der stoffelijke verliezen door ieder denkend mensch als zeker vooruitzicht moet worden aanvaard, zelfs nu nog wordt elke stem die van vrede spreekt gesmoord en hoort men in de oorlogvoerende landen alleen den strijdkreet: tot den laatsten druppel bloed den strijd volhouden.

Het militarisme - ik bedoel daarmede het beginsel, dat in de rechtsverhoudingen der staten onderling, de macht en niet het recht moet beslissen - is niet nieuw, integendeel, het is zeer oud. Cromwell, Frederik de Groote, Napoleon I waren verstokte militaristen; maar het nieuwe en door niemand voorziene verschijnsel dat zich tegenwoordig vertoont en velen met zorg en angst vervult is dat dit stelsel, vroeger door alleenheerschers en machtige staatslieden in praktijk gebracht, tegen den wil van onmachtige volken die zich niet konden verzetten, omdat alle invloed op de handelingen hunner regeerders hun werd onthouden, thans, nu de volken geacht worden hunne eigen lotbeschikkers te zijn geworden, nu zij de macht bezitten om door het stembriefje van hun gevoelen te doen blijken en het gevoelen der meerderheid aan de regeering op te leggen, door deze vrij gemaakte volken wordt aanvaard en gehuldigd met een geestdrift die bij de grootste en smartelijkste opofferingen niet verflauwt.

Indien men dezen oorlog mag beschouwen als een der onvoorziene gevolgen van de democratische ontwikkeling det staatsinstellingen, dan kan men dit eveneens doen ten opzichte der ontwikkeling van handel, nijverheid en verkeer. Handel en nijverheid hebben behoefte aan vrede, zij kunnen slechts bloeien indien het vrije verkeer tusschen de landen en volken ongestoord is. De hooge vlucht die beide in de laatste halve eeuw hebben genomen schenen een bijna zekere waarborg tegen den oorlog tusschen de groote beschaafde staten van Europa, die immers voor de bevordering van het

onderling verkeer alle krachten inspanden. Ook hier werd ons een bittere teleurstelling bereid. Boven de voldoening over de allerwege wassende welvaart die handel en nijverheid deden bloeien, stak de handelsnaijver het hoofd op, die een giftigen haat tegen de volken aanblies waarvan de oorlogszuchtigen haastig partij trokken; onder de takken van nijverheid die het meest in bloei toenamen was die der vervaardiging van oorlogschepen en oorlogswapenen, voor haar was de vrees voor oorlog de machtigste steun, het aankweeken van een oorlogzuchtige stemming door het strooien der zaden van wantrouwen en het verspreiden van prikkelende berichten, een welkom bedrijf. Wat eindelijk de verbetering van het verkeer betreft, het bracht de volken nader tot elkander en werkte betere kennismaking en juister waardeering in de hand, maar het vergemakkelijkte tevens het bijeenbrengen van groote legers in zoo hooge mate, dat elke staat reeds bij het eerste ontstaan van moeielijkheden er voor alles op bedacht was om zich te vrijwaren tegen een onverhoedschen aanval van zijne buren. De tijd van kalme overwegingen, die de regeeringen den weg kon openen tot een vreedzame bijlegging hunner twisten, wordt afgesneden, de angst voor overrompeling doet de eerste oorlogsverklaring uitgaan op het oogenblik wanneer een vredelievende oplossing nog niet eens ernstig besproken is.

Grievender gewaarwording ken ik niet dan die ontstaat door de ervaring, dat uit het goede dat men heeft verricht het kwade is voortgekomen. Men kan het goede niet meer ongedaan maken en het kwade niet stuiten. Het eenige wat te doen valt is een zorgvuldige ontleding der oorzaken waardoor hetgeen niet bedoeld werd voortvloeide uit het met de beste bedoelingen tot stand gebrachte, en een onderzoek naar de middelen waardoor het onvoorziene slechte gevolg in de toekomst kan worden afgesneden.

Op de ontwikkeling der democratische beginselen, die aan de hoogere beschaving en de vermeerderde kennis onder de lagere standen der maatschappij haren voortgang dankt, kan niet worden teruggekomen. Een dwaas die het zoude willen, een nog grooter dwaas, die zoude meenen het tot stand te kunnen brengen. Wanneer men echter de overtuiging

heeft dat de volken vredelievend zijn en den oorlog niet willen, dan moet men wel tot de slotsom komen dat de bestaande staatsinstellingen niet zuiver werken en dat de democratie niet verwezenlijken kan wat zij beoogt, namelijk het regeeren in overeenstemming met den wil des volks. Intusschen is deze slotsom slechts ten deele juist. Dat aan de meeste staatsinstellingen die op het democratisch beginsel van algemeen stemrecht gegrond zijn, nog veel ontbreekt dat voor een volstrekte democratische regeering onontbeerlijk is, valt niet te ontkennen, maar aan de andere zijde is de stelling dat de volken vredelievend zijn slechts betrekkelijk waar. De volken zijn vredelievend, onder gewone omstandigheden, maar het is voor hen die de volken leiden niet moeilijk om de vredelievende stemming tijdelijk tot een oorlogszuchtige te maken. Daarbij bedenke men vooral dat, al is ieder bijzonder persoon vredelievend, de massa die zij tezamen vormen het daarom nog niet behoeft te zijn. Iedereen ondervindt dagelijks hoe menschen, zoodra zij in gemeenschap met elkander moeten handelen, tot geheel andere besluiten komen dan de meesten hunner zouden hebben genomen indien zij voor zich zelven alleen hadden moeten beslissen. Laat men op dit oogenblik in de oorlogvoerende landen bij de bewoners rondgaan, die door droefheid en zorgen zijn nedergedrukt, en hun vragen of zij niet den vrede zouden wenschen, ook al werd daardoor niet aan alle eischen hunner regeering voldaan, ik twijfel er niet aan of men zoude vele bevestigende antwoorden hooren. Brengt men die zelfde menschen echter bijeen op een vergadering, waar een opgewonden stemming heerscht, door een klein getal sprekers opgewekt, dan zullen zij allen luidkeels instemmen met den kreet: geen vrede, maar strijd totdat alles verkregen is wat wij begeeren.

Onder de wijzigingen in de staatswetten die kunnen beletten dat de vredelievende zin der volken door een oorlogszuchtige regeering wordt ter zijde gesteld, vindt tegenwoordig sterke aanprijzing, een bepaling, dat geen oorlogsverklaring mag worden uitgevaardigd zonder de voorafgaande goedkeuring van de volksvertegenwoordiging. Veel heil kan ik in zoodanig wettelijk voorschrift niet zien. Vooreerst treft het geen doel tegenover staten die een dergelijke bepaling niet kennen, want een regeering die den oorlog met een

dergelijken staat wil, kan gemakkelijk een oorlogsverklaring van zijne zijde uitlokken, door een woord of een daad waar door zijne regeering zwaar gekrenkt wordt. In de tweede plaats is het dikwijls nog gemakkelijker om, in dagen van groote spanning, een vergadering te bewegen tot het verklaren van den oorlog dan een persoon. Een standvastig en vredelievend vorst zal een oorlog kunnen tegenhouden tegenover een hevige opwelling van nationalen haat of verontwaardiging waarvoor de meerderheid der volksvertegenwoordiging zwicht. Indien de grondwetten van alle landen de bepaling behelsden dat over een oorlogsverklaring eerst na zeker tijdsverloop bijv. een maand, mocht worden beslist, dan zoude ongetwijfeld in de meeste gevallen de oorlog worden voorkomen, maar geen enkele regeering - althans niet die eener groote mogendheid - zal een dergelijke bepaling willen aanvaarden zoo zij niet door alle regeeringen wordt aangenomen. - Mocht inderdaad eenstemmigheid op dit punt te verkrijgen zijn, dan zoude het nog de voorkeur verdienen dat door alle regeeringen overeenkomsten werden gesloten in den geest van het Bryan-traktaat tusschen de Vereenigde Staten en enkele andere staten, waaronder Nederland,[1)] waarop ik in mijn vorig artikel in dit tijdschrift: 'De Oorlog en het Volkenrecht' de aandacht vestigde. Een eenzijdige wetsbepaling geeft minder waarborg dan een overeenkomst waartoe de meeste staten zijn toegetreden.

Het toekennen van grooteren invloed aan de volksvertegenwoordiging op het beleid der buitenlandsche aangelegenheden heeft, tengevolge der hierboven reeds aangeduide vatbaarheid eener groote vergadering om zich door den invloed eener onverwachte gebeurtenis tot voorbarige uitingen te laten meesleepen, zijne bedenkelijke zijde. Overleg der regeering met de vertegenwoordiging, desnoods in besloten vergaderingen, maar liefst in openbare, ten opzichte van gewichtige beslissingen tegenover het buitenland, is voorzeker gewenscht. Men vergete echter niet dat kleine landen in dit

1) Dit traktaat bevat de bepaling, dat bij het ontstaan van een geschil tusschen twee staten een internationale commissie de zaak zal onderzoeken en dat gedurende dit onderzoek geen oorlog mag worden verklaard en geen toebereidselen tot den oorlog worden gemaakt.

opzicht behoedzaamheid moeten in acht nemen, veel meer dan groote.

Er is in de laatste jaren door hen die met klimmende bezorgdheid het belang zagen aangroeien dat sommige takken van nijverheid bij den oorlog hebben, een denkbeeld aan de hand gedaan dat in hooge mate de aandacht verdient, omdat het schoon met de edelste bedoelingen aangeprezen, naar mijne schatting, in groote staten den toestand zoude verergeren en voor de kleine staten rampzalig zoude wezen. Het is de zoogenaamde nationalisatie van de oorlogsnijverheid, die in Duitschland verdedigers heeft gevonden[1)] en die nu onlangs door den bekenden pacifist Butler, den president van de Columbia University te New-York, in zijne openingsrede van het academiejaar dezer school, op 23 September l.l. met warmte is aanbevolen. Butler wil dat het vervaardigen en verkoopen van alles wat voor den oorlog dienstig is, tot een staatsmonopolie zal worden gemaakt en dat de uitvoer van oorlogstuig van het eene land naar het andere zal worden verboden.[2)] Geen enkele nijverheidsonderneming zoude dan meer gebaat worden door den oorlog, althans niet onmiddellijk, het belang om den vrede te bewaren zoude ook in nijverheidskringen algemeen gevoeld worden. Het gevolg van dezen maatregel zoude evenwel zijn, dat in de groote landen reusachtige staatsfabrieken zouden verrijzen met werkplaatsen en werven, waarin honderd duizenden van werklieden zich met de vervaardiging van wapenen, oorlogschepen, artikelen voor militaire uitrusting enz. zouden bezig houden.

Het ligt voor de hand dat, indien dit geschiedde, naast den aandrang der militaristen, de aandrang van de vrienden der werklieden zich zeer sterk bij de regeering zoude doen gevoelen, met het doel om deze fabrieken uittebreiden, althans niet in te krimpen. Zoowel het belang van de weerbaarheid als het belang der voortdurende werkverschaffing zouden zich dan doen hooren. Een vermindering van de uitgaven voor leger en vloot zoude er zeker niet het gevolg van zijn, en de spionneering en

1) H. Wehberg, La solution pratique de la question des armements. p. 8.
2) Address of President Butler at the opening exercises of the Academic year of Columbia University. Sept. 23.

omkooperij van de aan deze staatsfabrieken verbondenen zoude nog veel grooter verhoudingen aannemen dan thans het geval is.

Zoude derhalve de verwezenlijking van dit denkbeeld in groote landen geen voordeel aanbrengen, in kleine landen zoude het de verdediging geheel onmogelijk maken. Het zoude daar niet wel mogelijk zijn, zonder volkomen uitputting der schatkist, de inrichtingen in het leven te roepen die voor de volledige voorziening in de oorlogsbehoeften, te land en ter zee, vereischt worden. Indien Nederland zijne oorlogschepen, zijn geschut, zijne geweren, om van geen andere voorwerpen te gewagen, in staatsfabrieken moest gaan vervaardigen, dan zoude ongetwijfeld binnen korten tijd of de weerbaarheid of de schatkist in een beklagenswaardigen toestand verkeeren. Het stelsel past alleen bij een beperking der krijgstoerusting van zoo grooten omvang als zelfs de vurigste pacifist die niet zal durven hopen.

Bij het overwegen der deugdelijkheid van de voorgestelde middelen om den oorlog te voorkomen treft ons altijd de droevige maar onloochenbare waarheid, dat alle deze middelen ten slotte toch zullen falen indien niet de algemeene geest en de denkwijze in Europa veranderen. De onjuiste denkbeelden omtrent de waarde van den oorlog zijn zoo vast ingeroest in vele gemoederen, dat het bijna wanhopig schijnt er den strijd tegen te voeren. Het Christendom leert, dat men een anders goed niet mag begeeren, dat men zijnen naaste moet liefhebben, hem zijne tekortkomingen moet vergeven, dat niet de geweldenaars maar de zachtmoedigen het aardrijk zullen beërven en dat de vreedzamen Gods kinderen zullen worden genaamd, maar de Christelijke kerken hebben gedurende de negentien eeuwen van hun bestaan hunne belijders van de waarheid en schoonheid van deze voorschriften nog niet kunnen overtuigen. Wijsgeeren en rechtsgeleerden hebben verkondigd dat de oorlog in volkomen strijd is met alle beginselen van zedelijkheid en recht, men heeft hunne bedoelingen geprezen, maar hunne woorden niet in toepassing gebracht. Staathuishoudkundigen hebben aangetoond dat de oude spreuk: de oorlog is een spel waarbij alle medespelers verliezen, volkomen gerechtvaardigd is en dat zelfs

de grootste overwinningen den overwinnaar ten slotte toch nimmer voordeelen kunnen brengen, die geheel opwegen tegen de door hem geleden nadeelen, maar ook deze beschouwing heeft geen indruk gemaakt, integendeel, men heeft er tegenovergesteld dat er onstoffelijke zaken zijn, zooals nationale eer en nationaal aanzien, die veel hooger moeten worden gewaardeerd dan de stoffelijke.

Het groote dwaalbegrip, dat de eigenlijke oorsprong van al het kwaad is, raakt de voorstelling die de volken zich maken van deze nationale eer en dit nationaal aanzien. Zij kunnen - zoo wordt verkondigd - alleen bestaan en gehandhaafd worden indien de macht en de rijkdom van den staat toeneemt. Vandaar de zucht naar grensuitbreiding en de naijver op voordeelen die aan andere staten te beurt vallen. Men vergeet ten eenenmale, dat zedelijk noch stoffelijk het aanzien van een staat wordt verhoogd wanneer hij vriendelijke en welwillende naburen door zijne overmacht tot onwillige en weerbarstige onderdanen maakt, en dat men om zelf rijk te worden alles moet nalaten wat den nabuur, met wien men in druk handelsverkeer staat, kan verarmen of zelfs kan ontstemmen. Men vergeet daarenboven dat deze gewaande verhooging van aanzien door machtsuitbreiding gekocht wordt door de opoffering van de geestelijk en lichamelijk best ontwikkelde jonge mannen, die na het einde van den oorlog voor een groot deel of niet terugkeeren, of wel verminkt en met geknakte gezondheid, zoodat zij de geschiktheid voor den arbeid geheel of ten deele verloren hebben. Een zoo ontzettend verlies is niet te herstellen en kan door geen oorlogsschatting, van hoevele milliarden ook, meer worden goed gemaakt.

Willen de volken de rampzalige uitbarstingen, die alle levensvreugde en geluk verstoren, en de welvaart vernietigen, voor het vervolg afweren, dan moeten zij, vast van zin en sterk van geest, de gevolgen trachten af te snijden die, tegen aller hoop en wensch, uit toestanden die heilzaam moesten werken, zijn voortgevloeid. Zij zullen daarvoor een aantal meeningen die bij hen thans voor waarheid gelden moeten herzien, zij zullen een misschien nog grooter aantal vooroordeelen moeten overwinnen, zij zullen moeten erkennen dat zij allen gelijke wetten en verplichtingen hebben, en dat hij

die de meeste mannen in het veld kan brengen en de meeste schepen op de zee kan doen verschijnen, daaraan het recht niet mag ontleenen om anderen aan zijn wil te onderwerpen.

Een staatsman, in een der oorlogvoerende landen, schreef onlangs: Wij moeten twee overwinningen behalen, beide even moeielijk, de eerste op onzen vijand, daarna de tweede op ons zelven. Moge dit behartigenswaarde woord instemming vinden bij hen die - mocht het zijn spoedig - geroepen zullen worden om den vurig verlangden vrede aan Europa terug te geven.

W.H. DE BEAUFORT.

Heilige oorlog made in Germany.

Ruim tien jaren geleden had ik met eenen Turk van hooge intellectueele ontwikkeling een gesprek over godsdienstig fanatisme en den invloed daarvan op politieke verhoudingen. Hij besloot zijne beschouwingen over dit onderwerp ongeveer als volgt: ‘In vroegere eeuwen plachten de menschen in de beschaafde wereld elkander het leven te benemen wegens verschil van meening over de geheimen der andere wereld. Thans is de menschheid, lof zij Allah, over die barbaarschheid heen en ieder mag gelooven, wat hij wil. Maar wat helpt ons dit, zoolang over economische en politieke belangen oorlogen gevoerd worden, die in fanatisme voor de vinnigste godsdienstoorlogen niet onderdoen, terwijl de reusachtige vorderingen der techniek de moorddadige uitwerking van den strijd steeds verhoogen? Van een kalm genieten der met moeite verkregen gewetensvrijheid kan daarbij geen sprake zijn.’

Deze ontboezeming komt telkens weer in mijne herinnering naar voren in verband met hetgeen wij nu beleven. Nadat de groote menschengroepen, die door verschil van politieke en economische belangen uiteengehouden worden, jarenlang een belangrijk deel van hun intellectueel en materieel vermogen besteed hebben aan het uitdenken van middelen om in de volheid des tijds elkander te vernietigen, is eindelijk de lang verwachte vonk in de opeengehoopte brandstof gevallen. Al de strijdenden gruwen van het denkbeeld der verantwoordelijkheid voor de misdrijven tegen de menschelijke samenleving, die zij gezamenlijk plegen, en het eenige, waarin

zich de overigens non-actief gestelde gemeenschappelijke cultuur nog uit, is eene vervelende reeks van betoogen, waarin ieder den ander de schuld geeft van hetgeen allen samen met zorg hebben voorbereid. De sceptische ironie van mijn Turkschen vriend was niet ongegrond. Wij leeren er trouwens niets nieuws uit. Alleen in zóóverre mag zijne uitspraak voor diegenen onder ons, die de Mohammedaansche wereld weinig kennen, iets verrassends hebben, als daarin door een Turk de algemeene godsdienstvrede en gewetensvrijheid zoo zonder voorbehoud als een verworven zegen erkend wordt. Uit dit oogpunt beschouwd hebben de aangehaalde woorden te hooger waarde, omdat zij de meening van alle Turksche intellectueelen over het vraagstuk van den godsdienst vrij nauwkeurig uitdrukken.

Deze verdraagzaamheid schijnt onvereenigbaar met hetgeen de Mohammedaansche wet omtrent de verhouding tot aanhangers van andere godsdiensten voorschrijft. Volgens die wet, die in haar geheel aanspraak maakt op goddelijk gezag, moet immers de geheele menschenwereld aan de Mohammedaansche gemeenschap onderworpen, zooveel mogelijk ook in geestelijken zin bij haar ingelijfd worden. Ter bereiking van dit doel behoort de gemeente der geloovigen *djihâd* te doen, d.i. '*heiligen oorlog*' te voeren tegen allen, die nog buiten de sfeer van haar gezag leven. De leiding van den *djihâd*, de bepaling van tijd, plaats en middelen, is een der hoofdplichten van het hoofd der gemeente, den *chalief*, den opvolger van Mohammed in diens hoedanigheid van opperbestuurder, opperrechter en opperbevelhebber der Moslims. Al naarmate de belangen van den Islâm het volgens zijn inzicht medebrengen, voere hij dien krijg met meer of minder kracht of late hij dien zelfs tijdelijk rusten. Tot eene staking van het offensief tegen eene ongeloovige mogendheid voor meer dan tien jaren mag hij zich onder geene omstandigheden verbinden. Aan belijders van den Joodschen, Christelijken en daarmee gelijkgestelde godsdiensten wordt, mits zij zich aan het Mohammedaansche staatsgezag onderwerpen en met de positie van onderdanen zonder burgerrecht genoegen nemen, met zekere beperkingen de uitoefening van hunnen godsdienst toegestaan; bij eigenlijke heidenen moet de onderwerping met bekeering gepaard gaan.

Het djihâd-program gaat uit van de onderstelling dat de Mohammedanen voortdurend, evenals bij hun eerste optreden in de wereld, een gesloten geheel onder éénhoofdige leiding vormen. Deze toestand heeft evenwel in de werkelijkheid zóó kort bestaan, het gebied van den Islâm is zóó spoedig in een steeds grooter aantal vorstendommen uiteengevallen, het oppergezag van den zoogenaamden chalief is na korten bloei zóózeer tot een ijdelen naam geworden, dat ook de djihâd-voorschriften zich aan den toestand van gezagsverbrokkeling hebben moeten aanpassen. Gelijk in de meeste andere opzichten, zoo ook ten aanzien van het voeren van den heiligen oorlog draagt dan de wet de bevoegdheden en plichten van den éénen chalief aan de verschillende landshoofden op, ieder voor zijn machtsgebied. Nu spreekt het vanzelf, dat deze overdracht van het gezag van éénen op velen zeer vereenvoudigend werkt voor al hetgeen het bestuur *binnenslands* betreft; maar even duidelijk is het, dat die verbrokkeling de voortzetting van den wereldveroveringsoorlog, zooals die in de eerste eeuw van den Islâm was ingezet, onmogelijk maakte.

Er waren trouwens nog tal van andere oorzaken, die de eerst toomlooze vaart der Moslimsche legerscharen stuitten. Men kwam tot grenzen, waar de geboden weerstand niet zoo dadelijk te breken viel, en het genot van het verkregene verslapte de energie. De veroveringsdaden der eerste geslachten werden in de verbeelding der latere geïdealiseerd, gereinigd van hetgeen ze ontsierde, en de theorie harer gewenschte voortzetting werd uitgewerkt, in te meer casuïstische bijzonderheden, naar mate de toepassing verder buiten de sfeer van het mogelijke kwam te vallen. Het oorlogsrecht kenmerkte zich door een streng in-het-oog-houden van het doel: uitbreiding van den waren godsdienst of anders toch van het gezag zijner vertegenwoordigers, en verder door het vermijden van alle wreedheid in de keuze der middelen. Alleen waar een Mohammedaansch gebied werd aangevallen door eene ongeloovige macht, daar wordt aan de geheele bevolking de plicht der verdediging opgelegd. Offensief optreden is slechts dan gerechtvaardigd, wanneer het bevel ertoe en de regeling ervan uigaan van een erkend staatshoofd. Waar ongeloovigen erin slagen, eene Moslimsche bevolking te onderwerpen,

moet deze niet in een toestand van ondergeschiktheid berusten, maar de eerste gelegenheid aangrijpen om òf het juk af te schudden òf te emigreeren naar een zelfstandig Moslimsch land, zoowel om het gevaar, waarmee het eigen geloof bedreigd wordt, af te wenden als om de gelederen der geloovigen tot den strijd tegen den vijand, d.i. de nietonderworpen andersgeloovigen, te versterken. Al duurt de onmogelijkheid van afdoend verzet en van emigratie ook eeuwen lang, toch mag men de daardoor ontstane verhouding van afhankelijkheid van een niet-Mohammedaansch staatsgezag niet anders dan als voorloopig en abnormaal aanvaarden.

Het geheele samenstel van wetten, dat volgens den Islâm de verhouding van geloovigen tot ongeloovigen zou moeten beheerschen, is de meest consequente uitwerking, die men zich denken kan, van de vermenging van godsdienst en politiek in haar middeleeuwschen vorm. Dat hij, die de materieele macht heeft, ook over de geesten dwang uitoefent, geldt daarbij als volkomen natuurlijk; de mogelijkheid van het samenleven der belijders van verschillende godsdiensten als gelijkgerechtigde burgers van éénen staat, acht men uitgesloten. Zoo was het in de middeleeuwen niet alleen bij de Mohammedanen; vóór en zelfs nog lang na de reformatie dachten onze voorouders er niet veel anders over. Het verschil ligt voornamelijk hierin, dat de Islâm al die middeleeuwsche gedragsregelen in den vorm van eeuwig geldende wetten heeft vastgelegd, zoodat dus een later geslacht, ook al wijzigt zich het inzicht, zich niet gemakkelijk ervan emancipeeren kan. Te moeielijker werd die losmaking, omdat èn de groote menigte èn het gros der schriftgeleerden zich te steviger aan dat bedenkelijke erfdeel van het voorgeslacht vastklemden, hoe meer de omstandigheden met de verwerkelijking van dit geweldige program schenen te spotten. Aan de opvoeding der menigte is nu eenmaal in de landen van den Islâm alle eeuwen door weinig zorg besteed, en het denkbeeld eener toekomstige wereldbeheersching was te vleiend voor hare ijdelheid om dit zoo maar prijs te geven. De wetgeleerden hadden in hun bekrompenheid geen deel aan de volheid van het werkelijke leven; angstvallig bewaarden zij de vormen der oude idealen, zonder zelfs te bemerken, dat de inhoud eraan ontvloden was. Voor hen

gold en geldt de waardeering der godsdienstvrijheid door intellectueele Turken, gelijk mijn vriend van daarstraks, als eene lichtzinnige concessie aan den verdorven tijdgeest.

Toch ging de beweging der geesten haren gang, in de laatste eeuw met vaak verrassende snelheid. Juist door de stroefheid der Mohammedaansche samenleving en de achterlijkheid en corruptheid der Mohammedaansche staatsbesturen kwam gaandeweg het geheele gebied van den Islâm, in tegenstelling met zijn zelfbewust program van wereldverovering, onder den invloed van Europa. Het is al zoover gekomen, dat meer dan 90% van alle Mohammedanen in wingewesten of protectoraten onder politieke leiding van Europeesche mogendheden leven, terwijl de zelfstandigheid van het overblijvende gebied, voornamelijk Turkije, alleen in schijn gehandhaafd wordt door zekere handigheid in het balanceeren tusschen de groote mogendheden, die elkander de voogdij betwisten.

Al die aanrakingen tusschen het gebied van den Islâm en de buitenwereld, die op dit totale verlies zijner politieke onafhankelijkheid zijn uitgeloopen, danken haar eerste ontstaan aan de behoefte van Europa aan economische expansie, aan het eigenbelang dus der volken, die het middeleeuwsche stof wisten af te schudden en de Mohammedanen in geestelijken en materieelen zin voorbijstreefden. Eerst later maakte het bekrompen denkbeeld der exploitatie plaats voor dat der annexatie, straks dat der volle inlijving van de veroverde landen in dezen zin, dat de bevolking moest worden opgevoed tot de voor haar bereikbare en gewenschte deelname aan de cultuur der overheerschers. Dit ging niet ineens; de strijd tusschen het egoïsme der voogden en hun plichtbesef jegens hunne pupillen is nog in vollen gang. Maar de Europeesche voogden, zelfs zulke, wien de consequente *toepassing* der nieuwere beginselen nog vaak te zwaar valt, schamen zich nu reeds voor het *belijden* van een ander bestuursbeginsel dan dat der zuivere harmonie van alle belangen van twee volken, waarvan de geschiedenis het eene heeft gesteld onder leiding van het andere. De Mohammedanen onder direct of indirect Europeesch bestuur hebben hiervan al veel voordeel gehad, en men mag zeggen, dat zij er in het algemeen beter aan toe zijn dan hunne

geloofsgenooten in de quasi-zelfstandige staten, waar zij de nadeelen ondervinden zoowel van een corrupt bestuur als van den wedijver om economische winste tusschen de groote machthebbers van het Westen. De druk, waaronder in een land als Turkije de bevolking zucht, heeft evenwel toch ook de zucht naar geestelijke ontwikkeling geprikkeld; de Jong-Turksche beweging der laatste jaren getuigt er luide van.

In de hooger ontwikkelde kringen van alle Mohammedaansche landen is het besef algemeen geworden, dat de middeleeuwsche vermenging van godsdienst en politiek, welke het stelsel van den Islâm voor altijd wilde handhaven, niet van onzen tijd is. Zoozeer zijn de Mohammedanen in de wereld de staatkundig en maatschappelijk minderen geworden, dat het denkbeeld eener op hunnen godsdienst gegronde wereldheerschappij alleen voor de onwetenden iets van zijne bekoring kon behouden. De overigen schamen zich bijna voor de aanmatiging, die ons uit de leer van den djihâd tegenklinkt, en geven zich alle moeite om te betoogen, dat de wet zelve de toepassing ervan beperkt tot omstandigheden, die zich nu niet meer voordoen.

De les der verdraagzaamheid prentte zich het moeielijkst in bij die volken, die in het politieke glorietijdperk van den Islâm vooraan gestaan hadden, het allermoeielijkst bij de Turken, die in het laatste roemtooneel de hoofdrol speelden. Toen in 1258 Bagdad door de Mongolen verwoest en het daar sedert ruim vijf eeuwen gevestigde Abbasiedenchalifaat weggeveegd werd, geraakte de Mohammedaansche wereld niet uit hare voegen, zooals geschied zou zijn indien het chalifaat nog iets met de centrale leiding van de gemeenschap der Mohammedanen te maken gehad had. Inderdaad had dit vorstenhuis al drie en eene halve eeuw op den flauwen naglans van zijn kortstondigen roem geleefd, en dat het in dien tijd niet door een der vele machtige soeltans verdrongen werd, dat dankte het voor een goed deel juist aan zijn practische onbeduidendheid. Zóó onbeduidend waren de naamchaliefen geworden, dat Europeesche schrijvers zich soms hebben laten verleiden, hen als eene soort van kerkvorsten van den Islâm voor te stellen,

die willens of onwillens hun wereldlijk gezag aan de vele landvorsten van het wijde gebied van den Islâm hadden overgedragen. De totale afwezigheid van wereldlijk gezag scheen hun, in verband met den toch vaak gebleken eerbied der Moslims voor het chalifaat, alleen bij de onderstelling van een geestelijk gezag, van eene soort van Mohammedaansch pausdom denkbaar. Toch heeft zoo iets nooit bestaan, en de Islâm, die priesters noch sacramenten kent, zou er ook geen plaats voor gehad hebben. De menigte had daar, gelijk elders, de legende liever dan de werkelijkheid: zij dacht zich den over de gansche Moslimsche gemeente wakenden opvolger van den Profeet, zooals die in de eerste twee eeuwen na de Hidjrah volgens de historische overlevering werkelijk had bestaan, als voortbestaande, lang nadat het instituut van het chalifaat in de politieke ontaarding van den Islâm was ondergegaan. Maar niet als paus stelde zij zich hem voor, neen als opperregeerder, vooral als *amier al-moe'minien*, aanvoerder van de legerscharen van den Islâm, die eenmaal de heele wereld voor zijn gezag zouden doen buigen.

De *chalief*, de stedehouder van den Gezant van Allah, en de *djihâd*, de heilige oorlog tegen de gansche wereld buiten den Islâm: aan deze beide namen was onafscheidelijk de herinnering van die schitterende tweehonderd jaren verbonden, waarin de loop der gebeurtenissen aan de pretensie van wereldverovering door het Mohammedanisme gelijk scheen te geven. Wat in de werkelijkheid onderging, bleef in de legende voortleven; de vereering der schimchaliefen van Bagdad maakte het voor vele Mohammedanen gemakkelijker, de verijdeling van hun staatkundig ideaal te vergeten.

Toen Bagdad gevallen en een groot deel der Abbasiedenfamilie uitgemoord was, bleef dat politieke fetisisme nog nawerken; de Soeltans van Egypte trokken er partij van door een der aan den moord ontkomenen in hunne hoofdplaats de traditie van het schijnchalifaat te doen voortzetten en zoo den indruk te vestigen, dat hun gebied nu het middelpunt van den Islâm geworden was. Maar deze schaduw van een schaduw moest geheel verbleeken, toen de zon der Osmanen hare middaghoogte bereikte. Onder hunne leiding deed de Islâm zijne laatste poging om, wel niet de wereld te veroveren, maar toch eene wereldmacht van den eersten

rang te worden. Hun gelukte het, Constantinopel (1452) te veroveren, waaraan de grootste Moslimsche vorsten van voorheen hunne krachten vergeefs hadden beproefd. Toen zij nu in 1517 Egypte, en in het gevolg daarvan ook de provincie der heilige steden van Arabië, Mekka en Medîna, onderworpen hadden, vonden zij zich sterk genoeg om te pogen, de traditie van het werkelijke chalifaat te doen herleven of althans de rol van feties zelf op zich te nemen. Hiervan weerhield hen zelfs niet het uitdrukkelijke voorschrift der wet, dat afstamming van den edelen Arabischen stam van Qoraisj als vereischte stelt aan hem, die het chalifaat zal bekleeden. Drogredenen van gedienstige wetgeleerden hielpen hen om dit bezwaar ter zijde te stellen, en de menigte verzette zich tegen deze kunstgrepen niet, nu de droombeelden, die zij met het chalifaat verbond, werkelijkheid schenen te worden. Wie Klein-Azië, Syrië, Egypte, West-Arabië en Mesopotamië beheerschte, het Byzantijnsche rijk veroverd had en door een groot deel van Europa als een geduchte vijand beschouwd werd, mocht gerust zijn zwaard als feties in de plaats stellen van den krachteloozen stamboom der Abbasieden.

Het aldus herboren chalifaat miste derhalve traditioneele kenmerken van beteekenis, en het kon ook in andere opzichten niet als de regelmatige voortzetting van het oude beschouwd worden. Van de oudste Mohammedaansche landen bleven verscheidene geheel buiten de Turksche invloedsfeer; en dat niet alleen zulke, waar zooals in Perzië eene aan de Turken vijandige dynastie de vaan der ketterij ontplooide, maar bovendien volkomen orthodoxe rijken in Centraal-Azië, in Indië, in Noordwest Afrika, waar het Turksche zwaard geene gelegenheid vond zich te doen gelden. In Marokko werd zelfs het Turksche chalifaat rechtstreeks verloochend doordien de locale vorsten, afstammelingen van den Profeet, zelf den hoogsten titel aannamen. Elders weer ontstonden gelijktijdig met of na de opkomst der Osmanen nieuwe Mohammedaansche rijken, die nooit met eenig werkelijk of vermeend politiek centrum van den Islâm in contact gekomen zijn; zoo in het Verre Oosten van Azië en in Centraal-Afrika.

De aanmatiging van den chaliefentitel door de Osmanensoeltans had inderdaad slechts deze beteekenis, dat zij in

hunne politieke glansperiode zoo ondubbelzinnig mogelijk vastgesteld wilden zien, dat geen ander Moslimsch vorst zich in beteekenis met hen kon meten. Dit kon niet doelmatiger geschieden dan door de toevoeging aan al hunne wijdsche Turksche en Perzische titels van den naam van het hoogste ambt, dat ooit in den Islâm bestaan had. Aan hunne macht heeft die eeretitel van chalief nooit iets toegedaan; zij beheerschten alleen hetgeen hunne legers veroverd hadden en oefenden buiten dat gebied niet den minsten invloed.

Het Turksche zwaard verloor weldra van zijne scherpte; lang vóórdat de politiek der Europeesche groote mogendheden het eene stuk na het andere van het Osmanenrijk afknabbelde, hadden zich verscheidene provinciën tot zelfstandige leenrijken onder erfelijke dynastiën ontwikkeld. Sedert Turkije, in zijn politiek gedrag geheel van niet. Mohammedaansche mogendheden afhankelijk, nog slechts ongeveer 5% van de Mohammedanen der wereld zijne onderdanen noemt, zou het hoogst belachelijk klinken, den soeltan van dat rijk ‘Stedehouder van den Gezant Gods, Opperbevelhebber der Geloovigen’ te hooren noemen, indien men niet ook buiten Turkije aan veel traditioneele dwaasheid in vorstelijke titels gewoon was.

Juist in de laatste eeuw is het aan de Turken door een samenloop van omstandigheden soms gelukt, uit dien met twijfelachtig recht gevoerden, zinledig geworden titel wat kleine munt te slaan.

De duizendvoudig vermeerderde verkeersmiddelen hebben ook Mohammedaansche volken, die vroeger elkanders bestaan niet of nauwelijks kenden, met elkaar in aanraking gebracht. De ongeveer 230 millioen Moslims, die onder niet-Moslimsch bestuur leven, beschikken meerendeels niet over genoeg historisch geheugen om te begrijpen, dat de bestuursverandering voor hen eene verbetering geweest is. Het politieke verleden van den Islâm zien zij enkel door den sluier der legende, en wanneer het heden hun tot grieven en bezwaren stof biedt - en waar ontbreken die? - dan zijn zij licht geneigd te gelooven, dat al die klachten verholpen zouden zijn, wanneer slechts de Heer der Geloovigen zich met hunne belangen kon bemoeien. Van het wanbestuur, waaronder de

werkelijke onderdanen des Soeltans van Turkije zuchten, hooren zij weinig en ondervinden zij niets. En de Soeltan, die het in dit opzicht het ergst gemaakt heeft, totdat hij in 1909 door zijne onderdanen afgezet en verbannen werd, heeft met meer ijver en met meer succes dan een zijner voorgangers aan de verbreiding der valsche droombeelden omtrent het chalifaat onder de Mohammedanen gewerkt. Zijne listige, maar kortzichtige politiek, die zijn eigen rijk steeds nader bij den ondergang bracht, zocht troost voor menigen tegenslag in panislamitische intrigues, op touw gezet door gewetenlooze, maar meestal onkundige en onhandige handlangers, die aan de goedgeloovigen een ideaal chaliefenbeeld vertoonden en beweerden, dat dit het welgelijkend portret van Abdoelhamied was.

Men heeft vaak gesproken van eene organisatie van het panislamisme onder leiding van Abdoelhamied. Ten onrechte. In 1897 heb ik, naar aanleiding van eenige vuile, in het geheim verspreide pamfletten, die de intiemste raadgevers van den Soeltan in hun wedijver om diens gunst tegen elkander losgelaten hadden, gepoogd een beeld te geven van de geestelijke atmosfeer, waarin de despoot leefde[1)] en toen ik in 1908 de eerste twee maanden der revolutie te Constantinopel bijwoonde, vond ik van de juistheid van dat beeld de volle bevestiging[2)]. Die bende van bekrompen kuipers was allerminst geschikt om eene ernstige internationale beweging te leiden. Zij exploiteerden de met enkele Mohammedanen van aanzien uit niet-Turksch gebied aangeknoopte betrekkingen tot verhooging van eigen aanzien en voordeel, zonder werkelijk nut voor de wederopwekking van het doode chalifaat. De vestiging van eenige Turksche consulaten in Mohammedaansche landen onder Europeesch bestuur trof evenmin doel. Men vergat gewoonlijk den consuls hunne tractementen uit te betalen; de consuls kenden niet eens de talen der bevolkingen, waaronder zij leefden, en deden geen moeite om ze te leeren. Hunne

1) '*Eenige Arabische strijdschriften besproken*' (Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunstenen Wetenschappen, Deel XXXIX, blz. 379-427).

2) In 'De Gids' van Januari 1909 deed ik verslag van mijne daar opgedane ervaringen.

meestal zeer ‘vrijzinnige’ levenswijze diende niet om het respect voor hunnen zender te verhoogen.

Het panislamisme kan nu eenmaal niet met een ander program werken dan met het versletene, voor verwezenlijking onvatbaar geblekene der wereldverovering door den Islâm, en dit heeft op de verstandige belijders van den Islâm geen vat meer, terwijl het onder de domme menigte, die nog voor de bekoring van den strijd tegen alle kafirs vatbaar is, alleen verwarring en onrust stichten kan. Het kan hoogstens plaatselijke stoornis verwekken, nooit in eenigen zin opbouwend werken.

Denkelijk zonder het te bedoelen hebben sommige Europeesche staatslieden en schrijvers aan de panislamitische gedachte zekeren steun gegeven door hunne op volslagen misverstand berustende beschouwing van het chalifaat als eene soort van Mohammedaansch pausdom. Vooral in Engeland vond die voorstelling aanhangers in den tijd, toen dit land nog gold als de beschermer van den Turk tegen van Rusland dreigend gevaar. Men achtte het nuttig, de Britsch-Indische Moslims te doen gelooven, dat de Britsche Regeering met hunnen kerkvorst op voet van intieme vriendschap leefde. Turksche staatslieden maakten van deze dwaling een handig gebruik. De ware leer van het chalifaat met zijne taak van vereeniging aller geloovigen onder zijne vaan, om dan den strijd tegen alle kafirs aan te binden, konden zij natuurlijk tegenover hunne Europeesche vrienden niet belijden. Des te meer verheugde het hen, te zien, dat dezen zich van dat instituut eene weliswaar valsche, maar juist daarom voor niet-Mohammedanen aannemelijke voorstelling vormden. Zij wachtten zich er wel voor, deze te verbeteren, want het was hun genoeg, zich tegenover hunne geloofsgenooten erop te kunnen beroepen, dat de pretensie der Osmanen op het chalifaat zelfs bij niet-Mohammedaansche groote mogendheden wel erkenning vond.

Al was het panislamisme niet georganiseerd, het stelde zich niettemin dikwijls in Mohammedaansch gebied onder Europeesch bestuur aan de normale ontwikkeling eener voor beide partijen gewenschte verhouding tusschen bestuurders en bestuurden in den weg; speculeerend op alle vormen van

ontevredenheid, werkte het heimelijk als vredeverstoorder, zonder dat de gewekte of geprikkelde tweedracht eenig uitzicht op verbetering kon openen.

Bij alle Europeesche mogendheden moest het als een welkom gevolg van de revolutie van 1908 begroet worden, dat de Jong-Turken, die het herstel der constitutie afdwongen, met de middeleeuwsche vermenging van godsdienst en politiek wilden breken. De handhaving van den Islâm als staatsgodsdienst was hunnerzijds eene concessie aan de oude overlevering, die aan de volkomen gelijkstelling der belijders van alle godsdiensten als burgers van het Turksche rijk niet tekort mocht doen. Het herboren Turkije moest een moderne rechtstaat zijn in den vollen zin des woords. Voor *chalifaat* en *djihâd* was in zulk eenen staat geen plaats. Turken en Arabieren, Grieken, Armeniërs, Joden, en wie nog verder onder de Halve Maan samenleefden, moesten in vrijheid, gelijkheid en broederschap samenwerken om Jong-Turkije tot eenen in het internationale leven geëerbiedigden staat te maken. Met de onder niet-Mohammedaansch bestuur levende geloofsgenooten der Turken zou het Osmanenrijk zich geene bemoeienis aanmatigen. Hoogstens zou de regeering, ingeval dezulken over miskenning hunner rechten te klagen hadden, wellicht vertoogen doen hooren van dezelfde soort als die Christelijke mogendheden zoo vaak tot Turkije gericht hadden naar aanleiding van vermeende verdrukking van Christenvolken onder Turksch bestuur.

Weldra bleken deze idealen vooralsnog veel te hoog gegrepen. De hebzucht der Europeesche mogendheden gunde aan Jong-Turkije niet de voor inwendige hervorming noodige rust. Op de geestdriftvolle harmonie van de eerste dagen der verlossing uit de klauwen van het despotisme volgde spoedig de herleving van den ouden binnenlandschen strijd, nu niet meer door gemeenschappelijke vrees voor den tyran in toom gehouden. Het Comité van Eenheid en Vooruitgang, dat vóór of achter de schermen de zaken leidde, zag zich genoopt, eensdeels de gehate bestuursmiddelen van het despotisme weer aan te wenden, anderdeels ten koste van zijn eigen program vele concessies te doen, ook aan de Moslimsche orthodoxie en aan het geloof en bijgeloof der menigte. De feties van het chalifaat moest weer uit het museum van

oudheden, waarin men hem voorloopig had opgeborgen, voor den dag gehaald worden. Wat het daarmeê eng verbonden denkbeeld van *djihâd* betreft, de Europeesche mogendheden zorgden ervoor, dat dit niet vergeten werd. Turkije werd voortdurend tot *djihâd* gedwongen.

Wanneer wij het woord *djihâd* door 'heilige oorlog' weergeven, dan geschiedt dit met recht, in zooverre zulk een strijd voor de Mohammedanen, die hem voeren, een heilig, een godsdienstig karakter heeft. Maar men vergist zich, als men zich voorstelt, dat daarnevens iets als een onheilige of profane oorlog zou bestaan. De Islâm kent, afgezien van de als een politiemaatregel te beschouwen aanwending van het leger tot bedwinging van opstand tegen het wettig gezag, geen anderen oorlog dan den *djihâd*, en geen ander doel van den *djihâd* dan de verdediging der belangen van den Islâm tegen aanranding door niet-Mohammedanen of de uitbreiding van het gebied van den Islâm ten koste van de Dâr al-Harb, het gebied der ongeloovigen. De oorlogen, die Turkije onder Abdoelhamied tegen Rusland en tegen Griekenland te voeren had, zijn door Turken en Arabieren nooit anders dan *djihâd* genoemd, al was men voorzichtig genoeg om het gebruik dier middeleeuwsch-fanatieke benaming in het verkeer met Europeanen te vermijden. Hetzelfde geldt van den oorlog met Italië om Tripoli en van dien met de Balkanstaten. Voor de Mohammedanen, die op de oude wijze voortgaan, godsdienst en politiek te vermengen, bestaat geen andere oorlog dan godsdienstoorlog. Dat er een bijzonder edict van den Soeltan-Chalief noodig zou zijn om eenen oorlog van Turkije tot *djihâd* te stempelen, is alweer eene dier belachelijke wanvoorstellingen omtrent Mohammedaansche zaken, zooals er zoovele in Europa tot gangbare munt zijn geworden. De Turken plegen zulke domheden niet te bestrijden, maar zich in den omgang met Europeanen erbij aan te sluiten, als hun belang dit medebrengt. Voor geen Moslim ter wereld heeft echter, wanneer Turkije in een oorlog gewikkeld is, de vraag, of de Soeltan den heiligen oorlog heeft afgekondigd, een redelijken zin. Dit alles behoort men wel te bedenken, wil men

de politieke gebeurtenissen der laatste dagen, voor zoover Turkije daarbij betrokken is, recht verstaan.

Er zijn over die gebeurtenissen in Duitschland vlugschriften verschenen, die in sommige opzichten ook buiten Duitschland wel eenige aandacht verdienen. '*Deutschland, die Türkei und der Islâm*' heet een geschrift van Hugo Grothe, die op economisch gebied als competent geldt, en wiens vroegere werken de resultaten mededeelen van zijne onderzoekingsreizen in Europeesch en Aziatisch Turkije, in Perzië en Tripolitanië. Deze brochure maakt deel uit van eene reeks '*Zwischen Krieg und Frieden*', onder redactie van Irmer, Lamprecht en von Liszt, politieke opstellen voor het groote publiek; onder de medewerkers komt Fürst von Bülow voor.

Waar Grothe het gebied der economische politiek verlaat, toont hij zich dadelijk vreemdeling. Het politieke Islâm-vraagstuk staat hem bijv. niet duidelijk voor den geest. Het chalifaat noemt hij de wereldlijke vertegenwoordiging van de godsdienstige gemeenschap der Mohammedanen, eene wel wat flauwe uitdrukking van het denkbeeld, dat alle Mohammedanen in politieken zin rechtens onderdanen van den chalief zijn, die evenwel in de uitoefening zijner bestuursrechten ten aanzien van tegenwoordig 95% dier onderdanen verhinderd wordt door ongeloovige vorsten, wier gezag uit zijnen aard onwettig is. Maar nu citeert Grothe op eene andere bladzijde uit eene 8 Augustus door den Keizerlijken Goeverneur van Kameroen aan de Inlandsche bevolking gerichte proclamatie deze woorden: '*Uns hilft ferner der Sultan in Stambul*, *der in Glaubenssachen der Oberherr aller Mohammedaner ist*', en wel verre van de noodige correctie aan te brengen, noemt hij dezen officieelen onzin '*von Interesse*'. Grothe's voorstelling, dat in het begin van den tegenwoordigen oorlog de '*djihâd* van Duitschland' het onderwerp van besprekingen en gebeden in de moskeeën van Turkije was, behoort wellicht tot de dichterlijke inkleeding, want, wél vertalen wij *djihâd* ongeveer juist door 'heilige oorlog' maar óns 'heilige oorlog', zooals dat thans door iedere krijgvoerende partij op haar eigen strijd wordt toegepast, wordt geenszins door het Arabisch-Mohammedaansche *djihâd* weer-

gegeven. Waar ouderwetsch vrome Mohammedanen dezen oorlog in het gebed gedenken, daar zal het gebed ongeveer aldus luiden: ‘Wij danken U, Allah, dat Gij de legerscharen des Duivels tegen zichzelve verdeeld hebt en dat Uw almacht sommigen hunner dwingt de verdedigers van den Islâm met hunne wapenen en hunne mannen te steunen. Schik dit alles, o Heer, tot eene nabijzijnde zegepraal der geloovigen en tot ondergang van *allen*, die ongehoorzaam zijn aan U en uwen Gezant.’ Zóó en zóó alleen is de opvatting van zúlke Moslims, die door de geschiedenis nog niet genoeg ontnuchterd zijn om het inzicht te deelen van den Turk, wiens woorden ik in den aanhef van dit opstel citeerde.

Dichterlijke inkleeding van Grothe is het ook, wanneer hij een te Konia, Bundur en Sparta waargenomen aardbeving laat medewerken om de Turken te brengen tot het juiste inzicht in de beteekenis der catastrophe, die wij beleven; inkleeding, wanneer hij op zijne reizen Turken, Arabieren, Koerden en Anatoliërs steeds hoort getuigen van hunne sympathie voor Duitschland en denkbeelden over de politiek van den dag hoort uiten, die ook geen haarbreed van die van Grothe afwijken. Hoort uiten in talen, waarvan hij niets verstaat, want de twee Turksche uitdrukkingen, die Grothe te pas brengt, zijn in strijd met het idioom[1)].

Dichter blijven wij bij de aarde, wanneer wij Grothe volgen in zijn overzicht van de economisch-politieke betrekkingen tusschen Turkije en Duitschland, zooals die zich in de laatste twintig jaren der 19de eeuw ontwikkeld hebben. Duitschland, zegt hij, is door een samenloop van ongunstige omstandigheden erg achteraan gekomen in het deelnemen aan den wedstrijd der Europeesche mogendheden om de economische en commercieele voordeelen, die in het gebied van Turkije te behalen zijn. Eigenlijk zette de gunstige keer pas in met de concessie van den Anatolischen spoorweg aan een Duitsch syndicaat (1888), waarop later die van den Bagdadspoorweg volgde. Van de snelheid der beweging krijgt men eenige

1) Grothe werd op zijne reizen door Turken telkens in zijne hoedanigheid van Duitscher als ‘onze vriend’ aangeduid, hetgeen hij met *bizim dost* in plaats van *dostamuz* weergeeft, en als Turksch voor ‘Duitscher’ schrijft hij steeds *Alemanly* in plaats van *Alman* of *Almanjaly*.

voorstelling door de cijfers van in- en uitvoerhandel tezamen tusschen Duitschland en Turkije voor 1888: 14 millioen, en voor 1913: 200-250 millioen Mark. De concurrentie met Engeland, Frankrijk en Rusland maakte ook hier eene afbakening der belangensferen voor alle partijen gewenscht. Vóór den oorlog was het overleg zoo ver gevorderd, dat men in dit jaar het tot stand komen eener overeenkomst verwachtte, waarbij Engeland Zuid-Mesopotamië als economisch gebied zou krijgen, Frankrijk Syrië, Duitschland het gedeelte van Mesopotamië en Klein-Azië, dat ongeveer begrensd wordt ten Noorden door den 34sten en den 41sten graad Oosterlengte, en ten Zuiden door den 36sten en den 39sten graad Noorderbreedte, terwijl het Noorden van Klein-Azië voor spoorwegaanleg aan eene Fransch-Russische combinatie overgegeven zou worden.

Duitschland zou in die economische invloedssfeer wel een weinig dankbaar, maar toch lang niet voldaan zijn geweest. Sedert Augustus is het begonnen, zich heel andere grenzen af te bakenen, altijd voor het geval, dat zijne gunstige verwachting van de krijgskans niet beschaamd wordt. Het heeft daartoe, volgens Grothe, het volste recht. Want men mag als zeker aannemen, dat in het voor Duitschland ongunstige geval Rusland niet aarzelen zou, het Turksche rijk te vernietigen. Nu Rusland den voor zijne ontwikkeling noodigen ijsvrijen zeeweg in het Verre Oosten niet kan vinden zonder conflict met Japan, in de Perzische Golf niet zonder strijd met Engelsche belangen, staat het voor het Tsarenrijk meer dan ooit vast, dat het Constantinopel moet bezitten. Engeland, dat zich vroeger steeds hiertegen verzet heeft, zou thans daartoe medewerken; het zou daarvoor Mesopotamië. en Arabië als zijn gebied mogen beschouwen.

Alleen Duitschland kan Turkije redden, en het heeft daarbij een reusachtig belang, want alleen het behoud van de volkomen integriteit van het rijk der Osmanen maakt het voor Duitschland mogelijk zijne daar verkregen economische positie te beschermen en te verhoogen. Bovendien is Duitschland onder de groote mogendheden, waarmee Turkije te rekenen heeft, de eenige, die geen duimbreed van dit land zou willen, of zelfs zou kunnen annexeeren. Duitschlands geographische ligging zou het verhinderen, zulk bezit afdoende

tegen aanvallen te verdedigen en er profijt van te trekken. Daarom is Duitschland gedurende de kwarteeuw van zijne intiemere relaties met Turkije altijd de eenige betrouwbare vriend van het rijk van den Soeltan-Chalief geweest. Er bestaat tusschen beide landen, buiten alle gevoelsquaesties, eene in den aard der zaken gegronde gemeenschap van belangen, terwijl de belangen van alle andere groote mogendheden slechts ten koste van Turkije's welzijn, ja eindelijk van zijn bestaan, te bevorderen zijn.

Turkije heeft dit niet altijd ten volle zoo ingezien; er viel een zeker wantrouwen te overwinnen, gekweekt door de oneerlijke concurrentie van Duitschlands benijders en deels ook bevorderd door Duitschlands vaak te zwakke politiek. Maar nu zijn den Jong-Turken, die het roer van den Staat in handen hebben, de schellen van de oogen gevallen. Men schijnt te Constantinopel nog slechts op Duitsche overwinningen in Noord-Frankrijk en Galicië te wachten - Grothe schreef vóór de Turksche oorlogsverklaring - om zich met Duitschland en Oostenrijk tegen de Verbonden Mogendheden te vereenigen. Het Turksche leger, dat reeds zooveel voor zijne organisatie aan Duitsche leering en leiding te danken heeft, zal, om zijne taak te volbrengen, groote behoefte hebben aan Duitsche hulp en steun, maar dan zal het ook een niet te versmaden medewerker zijn. Dit laatste vooral, indien de Chalief den '*grooten heiligen oorlog*', den *djihâd*, afkondigt.

Hier raakt nu Grothe te eenenmale de kluts kwijt, daar hij niet weet, dat elke door Turkije gevoerde oorlog voor Mohammedanen van den ouden stempel, die de intellectueele beweging van het Mohammedaansche Oosten der laatste jaren niet medegemaakt hebben, een *djihâd* is. De vraag is voor dezulken niet: 'djihâd of profane oorlog?' maar: 'aan *wien* wordt door Turkije de djihâd verklaard?' En dan, gesteld dat het antwoord luidt, zooals Grothe zich dat voorstelt, namelijk djihâd 'tegen alle mogendheden, die Mohammedaansche landen hebben opgeslokt en den Islâm aldus van zijnen glans hebben beroofd', dan blijft de vraag, of inderdaad, zooals Grothe hoopt en verwacht, de Mohammedaansche volken onder Europeesch bestuur zóózeer onder

de betoovering van de namens Soeltan Mehmed Resjâd gedane oproeping tot den krijg zullen komen, dat zij hunne meesters, '*hier heimlich und verschlagen*, *dort mit fanatischer Kühnheit*' op het lijf zullen vallen. Grothe ziet in zijne verbeelding reeds, hoe '*der so aufgerollte Glaubenskrieg*' - zoo noemt hij het zonder omwegen - vooral voor Engeland '*den Niedergang seiner Grösse*' beteekenen zal.

Wij weten, dat Turkije op dit oogenblik bezig is, de door Grothe en zijne geestverwanten aanbevolen proef te nemen met zulk eenen godsdienstoorlog. De hoogste wetgeleerde autoriteit te Constantinopel, de Sjeich oel-Islâm, die sedert de revolutie van 1908 steeds eene creatuur en een werktuig is van het Jong-Turksche Comité, heeft met 'ja' geantwoord op eene reeks van vragen, die hem voorgelegd zijn door den onbeduidenden opvolger van Abdoelhamied, met wien de leiders van het Jong-Turksche Comité alles doen, wat zij willen. In werkelijkheid vormen die vragen en antwoorden samen eenvoudig eene proclamatie van Enver en Talaät, de leidende Comité-ministers, en doen de vrager (de Soeltan) en degene, die het antwoord geeft (de Sjeich oel-Islâm), daarbij den dienst van marionetten. Die proclamatie van de mannen van het Comité van Eenheid en Vooruitgang (waarmeê notabene! oorspronkelijk de eenheid der verschillende naties onder de Halve Maan en haar vooruitgang als moderne staat bedoeld werden) komt hierop neer, dat, wanneer de Vorst aller Mohammedanen den heiligen oorlog verklaart aan de vijanden van den Islâm, die de landen van den Islâm plunderen, en de bevolking dier landen slachten of tot slaven maken, het de plicht van alle Mohammedanen in de wereld is, met goed en bloed aan dien oorlog deel te nemen; dat dus inzonderheid ook de Mohammedaansche onderdanen van Frankrijk, Rusland en Engeland tot zulke deelneming verplicht zijn; dat zij, die dezen plicht verzuimen en den strijd vermijden, zich den toorn Gods op den hals halen; dat echter Mohammedanen, die onder het bestuur der genoemde mogendheden of hunner bondgenooten leven en met dezen samen oorlog voeren tegen Duitschland en Oostenrijk, de helpers van Turkije, een groote zonde begaan, die zeker Gods toorn medebrengt. Deze kennisgeving van hetgeen de Goddelijke

Wet volgens den rijksuitlegger derzelve in hare toepassing op den politieken toestand van het oogenblik leert, diende als grondslag voor een op 12 November uitgegeven manifest van den Soeltan tot leger en vloot.

Dit manifest stelt voorop, dat Rusland, met Engeland en Frankrijk, de vijandelijkheden begonnen is; dat Turkije dus tot het opvatten der wapenen gedwongen werd; dat Rusland trouwens reeds drie eeuwen lang geene gelegenheid ongebruikt liet om Turkije te benadeelen; dat millioenen Mohammedanen onder het tyrannieke bestuur der genoemde mogendheden zuchten; dat daarom de heilige oorlog verklaard is, van welks uitslag niet alleen het welzijn van het Turksche rijk, maar ook het leven en de toekomst van 300 millioen Mohammedanen - deze schatting is overgenomen uit de rede, die de Duitsche Keizer in 1898 bij het graf van Saladijn te Damascus hield; de bevolking schijnt dus in de sedert verloopen 16 jaren niet toegenomen te zijn - afhangen. De genade van Allah en de bijstand van den Profeet zullen de in samenwerking met Duitschland en Oostenrijk ondernomen bestrijding van de vijanden van den Islâm tot overwinning voeren.

Constantinopel zou Constantinopel niet zijn, wanneer deze extravagante uitingen van het Comité[1)] niet gevolgd waren door eene betooging, eene *numâjesj*. Toen ik in 1908 de eerste twee maanden der door militairen onder leiding van het Comité bewerkte revolutie bijwoonde, ging er geen dag voorbij zonder een aantal van die *numâjesj*; menschenmassa's, die achter een paar vlaggen met ‘Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap’ aanholden, bij sommige publieke gebouwen of woningen van autoriteiten halt hielden en daar redevoeringen toejuichten, waarvan niemand iets verstaan kon. Vroeg men aan de toejuichers, waarom het ging, dan kreeg men ten antwoord: ‘revolutie, vrijheid, de politie is immers afgeschaft’ en dergelijke. Zoo hebben ook nu de Comité-mannen de bevolking op 14 November gedurende acht volle uren op een *numâjesj* onthaald.

In de moskee van Mehmed den Veroveraar, die herinnert

1) Om de zalvend-fanatieke *fetwa* en proclamatie ten volle te waardeeren, moet men bedenken, dat de ware auteurs van beide stukken, Enver, Talaät en consorten, feitelijk vrijdenkers zijn.

aan de grootste overwinning der Turken op het Christendom, de verovering van Byzantium in 1452, werden de hierboven geresumeerde vragen en antwoorden voorgelezen, de *fetwa* dus over den heiligen oorlog. Gebeden werden uitgesproken, lange toespraken gehouden, aan het gejuich kwam geen eind. De stoet trok door de voornaamste wijken der stad, maakte zijne opwachting bij den Groot-Wezier en den Soeltan, en... demonstreerde voor de Duitsche en Oostenrijksche gezantschappen. Nazim-bey en Moechtar-bey, trouwe Comité-mannen, complimenteerden respectievelijk den Duitschen en Oostenrijkschen Gezant en hunne redevoeringen werden door de ambassadeurs beantwoord. De in de Duitsche ambassade gewisselde toespraken zouden door Dr. Grothe niet anders zijn opgesteld. De Duitsche Gezant sprak namelijk niet alleen van Duitschland en Turkije, maar van hun gemeenschappelijken strijd voor het wezenlijk heil der Mohammedaansche wereld, van de Duitsche vriendschap voor het Osmanenrijk, maar vooral voor de belijders van den Islâm, welke *allen* na de overwinning der Duitsche en Turksche wapenen eene schitterende toekomst tegemoet gaan. De Oostenrijksche Gezant is iets voorzichtiger en minder Mohammedaansch geweest in zijn antwoord en heeft alleen gesproken van den heiligen oorlog, dien het Osmanenrijk gezamenlijk met Oostenrijk voerde, en van de sympathie, die Oostenrijk met Turkije verbond. Maar de geheele vertooning heeft toch op die Mohammedanen, die niet als wij daarbij bovenal aan eene Offenbachoperette herinnerd werden, zoo eenigen, dan alleen dezen indruk kunnen maken, dat Duitschland en Oostenrijk zich in dienst van Turkije gesteld hadden voor het voeren van een *djihâd*, want uit eigen hoofde kan van de drie alleen Turkije in *djihâd* gewikkeld zijn. Eenen oorlog tusschen *kafirs* onderling met den naam *djihâd* te bestempelen, is voor goede Mohammedanen godslasterlijk of bespottelijk.

Grothe heeft dus niet alleen waar hij de economisch-politieke betrekkingen van Duitschland in het naaste verleden en in de toekomst besprak, maar ook waar hij over het opwekken van het sluimerende Mohammedaansche fanatisme in het belang van Duitschland handelde, het gevoelen van heerschende kringen in zijn vaderland weergegeven.

Dit maakt het mij iets minder onverklaarbaar, dat ook mijn waarde vakgenoot, Prof. C.H. Becker te Bonn, die tot vóór korten tijd de Islâmwetenschap aan het Kolonial Institut te Hamburg met eere vertegenwoordigde, in den onwaarschijnlijken djihâd-roes, die thans de Duitsche politici schijnt te bezielen, is medegesleept. Zijn vlugschrift *Deutschland und der Islâm*[1] ademt denzelfden geest als dat van Grothe, al onderscheidt het zich gunstig hiervan door meer bezadigden toon en vooral, het spreekt wel vanzelf, door kennis van den Islâm. Becker vult verder Grothe's toekomstbeeld van de betrekkingen tusschen Duitschland en Turkije belangrijk aan door in zijn program van de bescherming der integriteit van Turkije op te nemen de militaire en politieke wedergeboorte van het rijk der Halve Maan, zóó dat het herschapen worde in een modernen rechtsstaat met een eerbiedwekkend leger. Niet alleen Duitsche fabrikaten en kapitaal, neen ook Duitsche geest moet in Turkije gaan werken. Dit laatste volgens eene betere methode dan de door Frankrijk of door Engeland in hunne koloniën toegepaste: '*eine gesunde Volksschulbildung nach modernen Methoden*, *aber auf der Basis des überlieferten orientalischen Bildungsinhalts und getragen von den besten Kräften der islamischen Religion*.' Hierop komen wij nog terug. Eerst nog een paar opmerkingen in verband met de voorstelling, die men aan de geschriften van Grothe en Becker samen ontleenen kan, van de ontwikkeling der politieke harmonie tusschen Duitschland en Turkije, met terzijdestelling voorloopig van hetgeen zich met het chalifaat en het Moslimsch fanatisme laat bewerken.

Het laat zich best begrijpen, dat Duitschland bij de snel aangegroeide belangen, die het in Turkije heeft verkregen, gaarne de gevaren en de moeilijkheden, die uit de actie van mededingers kunnen voortspruiten, tot de kleinste afmetingen

1) Het behoort tot eene lange reeks van '*Politische Flugschriften*', die door Ernst Jäckh worden uitgegeven, en waartoe alweder Fürst von Bülow en andere beroemdheden bijdragen leveren. Becker gaf verder in de verzameling '*Bonner Vaterländische Reden und Vorträge während des Krieges*' eene voordracht over '*Deutsch-Türkische Interessengemeinschaft*', in de *Süddeutsche Monatshefte* een opstel '*England und Egypten*', en in '*Das Grössere Deutschland*' een artikel '*England und der Islâm*'.

teruggebracht zou zien. Even verklaarbaar is het, dat Turkije op den duur van de concurreerende mogendheden nog het liefst met Duitschland te doen had, daar bij deze aanraking niet zoo licht verlies van gebied te vreezen viel. ‘Op den duur’ zeg ik met voordacht, want er zijn wel oogenblikken geweest, waarop de Soeltan of het Comité moesten denken: Waar blijft nu de vriendschap? In den tijd van Abdoelhamied uitte zich de Duitsche genegenheid alleen jegens hem, die alle macht in zich bevatte, maar die thans algemeen beschouwd wordt als de grootste vijand, dien zijn volk ooit gekend heeft. Van 1888 tot 1908 negeerde Duitschland het Turksche volk, daar het Duitschland niet van nut kon zijn. Wie den aard van Europeesche politieke vriendschap een weinig kent, zal zich hierover evenmin verbazen als over Keizer Wilhelm's geringe belangstelling in het lot van den vroeger zoo geliefden Abdoelhamied, toen deze door het Comité eerst gedwongen werd voor vrijheidsvriend te spelen, daarna te verdwijnen.

Wie sedert 1908 gunst of voordeel zocht in Turkije, moest die afdwingen of afbedelen van het Comité. Dit kon, zooals ook onze Duitsche schrijvers opmerken, Duitschland niet dadelijk vertrouwen, daar de vrijzinnige Turken, die vóór de revolutie hun land ontvloden, in Duitschland geweerd werden ter wille van den bevrienden despoot. Toen Oostenrijk van de algemeene verwarring na de revolutie gebruik maakte, eerst om Bulgarije geheel van Turkije te helpen losmaken, daarna om zelf een stuk Turksch gebied te annexeeren, stak Duitschland geen vinger uit om zijn bondgenoot van die voor Turkije zoo pijnlijke amputatie terug te houden. Later nam Italië Tripoli, en Turkije kon Duitschlands verdienste, de eenige in den driebond te zijn, die niets wegnam, maar half waardeeren, omdat het de natuurlijke beletselen van zulk eene toeëigening even goed kende als ieder ander. Waar zulke beletselen niet bestonden, nam Duitschland even gretig zijn deel als de anderen, en in Afrika heeft het zelfs twee millioen Mohammedanen aan zijn gezag onderworpen, een gezag, dat door de betrokkenen toch niet minder tyranniek gevonden zal worden dan de Britsch-Indische en Noord-Afrikaansche Mohammedanen volgens Soeltan Mehmed Resjâd en volgens Becker het Britsche en het Fransche bestuur vinden.

Nu moge Becker zeggen: die Mohammedanen hadden wij al, toen onze groote ingenomenheid met Turkije en den Islâm begon, en bovendien tellen die pikzwarte Moslims zelfs in de oogen van Turken en Arabieren maar voor half, maar dat is geen ernstig antwoord op de bedenking, te minder daar de Islâm die geringschatting der negers niet alleen theoretisch verwerpt, maar ook practisch voor begaafde negers in de Moslimsche maatschappij alle wegen steeds veel wijder opengestaan hebben dan in Christelijke landen. Wel heeft Becker de *verdrukte* Mohammedanen, die nu door Duitschland geholpen moeten worden, slechts op 150 millioen begroot, zoodat alleen Rusland, Engeland en Frankrijk als de verdrukkers gelden, maar de Soeltan heeft in zijn manifest de volle 300 millioen, waarop de Keizer de Islâmbelijders taxeerde, als te bevrijden verdrukten aangeduid, en dus bij vergissing de twee millioen Duitsche onderdanen, en de Moslims onder Oostenrijksch en Italiaansch gezag, om niet meer te noemen, meegeteld.

In den Balkanoorlog stond Turkije's zelfstandigheid zeker niet minder ernstig op het spel dan thans vóór de verklaring van den *djihâd* het geval was; maar ook toen heeft het van zijn Duitschen vriend weinig steun ondervonden. Grothe merkt op, dat het moeilijk geweest zou zijn, in Duitschland voor de Turksche zaak alléén het voor een oorlog noodige enthousiasme te wekken, terwijl dit nu, waar het tegen de concurrenten: Engeland en Rusland gaat, zoo gemakkelijk valt. Men zal dan toch moeten toegeven, dat het effect van de beide bezoeken van Keizer Wilhelm aan den Soeltan, waarmee volgens Becker en Grothe de welbewuste Islâmpolitiek van Duitschland werd ingeluid, zich niet geleidelijk ontwikkeld heeft, dat het lang bijzonder latent is gebleven.

Al deze herinneringen mogen het ietwat eenzijdig karakter der Duitsche belangenpolitiek nog duidelijker doen uitkomen dan dit in geschriften als die van Becker en Grothe al geschiedt, zij nemen de mogelijkheid niet weg, dat bij de tegenwoordige politieke constellatie Turkije door het bondgenootschap met Duitschland ook zelf groot gewin kan erlangen. Maar, stellen wij ons dan die toekomst voor, zooals de Duitsche schrijvers haar wenschen, dan komt de zaak,

naakt ontkleed, toch hierop neer, dat Turkije, door Duitschland verlost van alle lastige inmenging van Engeland, Frankrijk en Rusland, komt te staan onder Duitsche voogdij, dat het met zorgvuldige vermijding van den naam, zal worden een *Duitsch protectoraat* Zijn leger, zijn bestuur, zijne finantiën, alles zal door Duitschland grondig hervormd moeten worden. De verhouding zal slechts in vorm verschillen van het protectoraat van Frankrijk over Marokko of van dat van Britannië over menig Mohammedaansch vorstendom. Het heeft in Duitschland, in kalmere tijden, nooit ontbroken aan warme lofredenaars op de wijze, waarop Engeland in Indië, Frankrijk in Noord-Afrika hunne Mohammedanen bestuurden, al ontbrak het natuurlijk ook nooit aan critiek en aan ergernis, wanneer Duitsche belangen in het gedrang kwamen. Men sprak van de *pax Britannica* en van de *pax Gallica*, die in de plaats gekomen waren van de vroegere onveiligheid, verwarring en corruptheid. Zelfs Engelands werk in Egypte werd gewaardeerd, en men vernam gunstige oordeelvellingen over de Islâmpolitiek van Rusland in Centraal-Azië. Wij hebben geene reden om van een protectoraat der Duitschers over Turkije minder gunstige resultaten te verwachten, ja het zou zelfs kunnen zijn, dat zij vele fouten hunner voorgangers wisten te vermijden, en dat de uitkomst den Turkschen landen ten zegen werd. Maar zeer zeker zouden de Duitschers ondervinden, dat de dankbaarheid der Turken ophield, wanneer het volstrekt onvermijdelijke ingrijpen goed begon, ook al mocht men de voorgenomen geleidelijkheid daarbij niet uit het oog verliezen.

Overigens zijn, of waren althans vóór dezen oorlog, de meeningen van Duitsche deskundigen over Turkije en over den Islâm, met name over beider vatbaarheid voor hervorming, lang niet algemeen dezelfde, die thans door Grothe en Becker warm verdedigd worden. Prof. Joh. Marquart, thans hoogleeraar te Berlijn, spot in het *Vorwort* van zijn werk '*Die Beninsammlung des Reichsmuseums fur Völkerkunde in Leiden*' (1913) met '*die angebliche Rolle des Islams als Kulturträger*' en met bijtende ironie spreekt hij van de '*Segnungen des Dschihâd*, *des zur religiösen Pflicht gemachten Raubmordes auf dem Pfade Allahs*', d.i. dus die plicht, die thans door Duitschland aan Turkije weer is

ingescherpt. Niet alleen in Duitsche zendingskringen werd de Islâm als de vijand beschouwd, dien men bovenal bestrijden moest, maar op een Duitsch Kolonialkongress werd de resolutie aangenomen: '*Da von der Ausbreitung des Islam der Entwicklung unserer Kolonien ernste Gefahr droht*, *rät der Kolonialkongres zu sorgsamer Beachtung*, etc.'

Prof. Martin Hartmann, die de Islâmwetenschap aan het Seminar für Orientalische Sprachen te Berlijn doceert en wiens vruchtbare pen tal van lezenswaardige geschriften over den Islâm en over Turkije leverde[1)], wordt niet moede erop te wijzen, dat de Moslims vooral door de instellingen van den Islâm, die de vrouw veracht en andersdenkenden verfoeit, van deelneming aan de cultuur weerhouden worden. Hij noemt het chalifaat der Osmanensoeltans eene aanmatiging, die zij alleen met geringschatting der heilige traditie konden plegen, een '*Agitationsmittel*', een '*bequemes Mittel*, *in den Augen der Islamwelt als eine Art Fetisch zu dienen*', zegt, dat '*diese Doppelstellung* (van den Soeltan-Chalief) *von den Kulturstaaten nie anerkannt worden ist*,' en dat het eerlijk opgeven van dien titel Turkije veeleer versterken dan verzwakken zou. Natuurlijk is ook hij over den heiligen oorlog niet goed te spreken. Hierover schreef hij opzettelijk, toen het woord *djihâd* in den strijd met Italië over Tripoli te berde werd gebracht door de Turken, en gebruikte daarbij deze thans weer actueele uitdrukking: '*... die Androhung des Heiligen Krieges*, *d.h. des Kampfes gegen alle Ungläubigen*, *ausgenommen die vom Leiter des Islam der Gemeinde ausdrücklich als Freunde des Islam bezeichneten. Dieser Gedanke ist Wahnwitz*.' Daar de zetel van de agitatie toen te Berlijn was, voegt hij hieraan toe: '*Es sei*

1) Ik geef hier eene kleine bloemlezing van titels van M. Hartmann's geschriften uit de allerlaatste jaren: 'Der Islam 1908' (in: Mitteilungen des Seminars für Orient. Spr. in Berlin, Jahrg. XII, Abt. II, 1909), 'Die Arabische Frage', Leipzig 1909, 'Der Islam', Leipzig 1909, 'Die neuere Literatur zum türkischen Problem' in: Zeitschrift für Politik 1909, 'Unpolitische Briefe aus der Turkei', Leipzig 1910, 'Islam, Mission und Politik', Leipzig 1912, 'Fünf Vortrage über den Islam', Leipzig 1912, 'Das Ultimatum des Panislamismus' (over den heiligen oorlog tegen Italië) in: Das Freie Wort Jahrg. XI, No. 16, 'Mission und Kolonialpolitik' in: Koloniale Rundschau, Heft 3, März 1911.

hiermit gewarnt, *durch Erregung des religiösen Fanatismus Unruhe herbeizuführen. Gegen jeden solchen Versuch werden alle Kulturstaaten einmütig zusammenstehen*'. Vellen druks van denzelfden inhoud zou ik kunnen aanhalen; tot slot nog dit eene: '*Der Islâm ist eine Religion des Hasses und des Krieges. Es darf unter keinen Umständen geduldet werden, dass er in einem Staate der Kulturmenschheit das normgebende Prinzip ist*'.

Minstens even talrijke uitspraken van denzelfden schrijver zou ik kunnen citeeren, die den indruk geven, dat de Turken de minst geschikte natie van het Turkenrijk zijn om iets goeds voor de ontwikkeling van hun land te doen. Overal, waar het Turkenelement zich aan andere Mohammedanen met het zwaard opdrong, heeft het '*den Kulturbesitz vernichtet und an kulturellen Werten nichts*, *absolut nichts geschaffen*'. Hun religieuze eigenwaan is nog onverdragelijker dan hun nationale. De Turken van Constantinopel zijn '*ein schauderhaftes Gesindel*', en de '*biedere Anatolier*' (die ook bij Grothe voorkomt) een product der legende. En zulk eene minderwaardige natie '*will in dem grossen Reiche von Skutari und Prevesa bis Wan und Basra das herrschende Element sein!*'

Prof. Hartmann heeft een bijzonder levendig temperament, en ik denk er niet aan, al zijne meeningen te onderschrijven of zijne uitdrukkingen van overdrijving vrij te pleiten. Maar in zaakkennis staat hij verre boven Grothe, en wat Turkije betreft ook boven Becker, naast wien hij de hoofdvertegenwoordiger der Islâmstudie in Duitschland is. Trouwens Becker zelf heeft zich vroeger, zij het in gematigder vorm en ietwat anders genuanceerd, over de Islâmquaestie ongeveer in denzelfden zin uitgelaten. Becker heeft natuurlijk zelf het eerst den strijd gevoeld tusschen zijn medeschermen, in zijne jongste geschriften, met de begrippen *chalief* en *djihâd* en zijne in vroegere tijden van rustigen wetenschappelijken arbeid uitgesproken meeningen. Zelf herhaalt hij de slotphrase van eene in 1910 door hem te Parijs gehouden voordracht: '*Si la solidarité de l'Islâm est un phantôme*, *la solidarité de la race blanche est une réalité*', maar thans om den indruk dier woorden te verzwakken, en ze te beperken tot den Islâm der negers in Afrika, die het hoofdonderwerp

zijner rede vormden. Waarschijnlijk heeft geen der hoorders die beperking begrepen, daar aan de geciteerde woorden deze onmiddellijk voorafgingen: 'de vrees, dat de eene mogendheid zich met den Islâm zou verbinden om de plannen der andere te dwarsboomen, schijnt mij niet zeer gegrond'. Bovendien had Becker vroeger, bijv. in 1904, in een artikel over het Panislamisme[1] de panislamitische gedachte als in strijd met de wezenlijke belangen van Turkije voorgesteld. '*Die Jungtürken hatten gehofft* (na den Russisch-Turkschen oorlog van 1878) *durch ihre Reformen gerade jenes religiöse Moment auszutilgen*, *das den Sultan in erster Linie zum Chalifen*, *zum Vorkämpfer des Islam machte und so* ***eine gesunde Entwickelung des doch zum grossen Teile aus Christen bestehenden Otmanischen Reiches ausschloss'.*** En in de Duitsche vertaling[2] der zooeven genoemde, in 1910 te Parijs gehouden voordracht komt nog het volgende voor: '*Das Kalifat des Sultans von Konstantinopel war bis zur jungtürkischen Revolution der Ausgang der türkischen Islampolitik. Zwar hat die junge Türkei die Kalifatansprüche nicht aufgegeben*, ***aber wenn sie sich überhaupt zu einem Verfassungsstaat entwickeln will. wird sie möglichst wenig Gebrauch davon machen müssen..... Eine starke Türkei wird selbstverständlich nie die politische Oberhoheit über die islamischen Untertanen anderer Mächte beanspruchen...'***

In zijne recente brochure '*Deutschland und der Islam*' erkent trouwens Becker zijne onlangs tot stand gekomen bekeering en betoogt hij de onjuistheid van zijn vroeger jarenlang gekoesterd inzicht. Zoowel hij als Grothe staan uitvoerig stil bij de twee bezoeken (1889 en 1898) van Keizer Wilhelm aan den Soeltan Abdoelhamied, de tweede maal gecombineerd met hetgeen Grothe noemt '*eine politische Pilgerfahrt nach dem Heiligen Lande*'. De wereld heeft die bezoeken, waarvan het eerste een jaar na de verleening der Anatolische spoorwegconcessie, dus in 1889, plaats greep, be-

1) '*Panislamismus*' (in: Archiv für Religionswissenschaft, Bd. VII, 1904).
2) '*Der Islam und die Kolonisierung Afrika's*' in: Internat. Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik, 19 Febr. 1910.

schouwd als overluisterrijke demonstraties van de industrieele en commercieele belangstelling van Duitschland in Turkije. De wijze van uitvoering gaf velen, ook in Duitschland, aanleiding tot schouderophalen. Vooreerst scheen Abdoelhamied, de 'bloeddrinkende' tyran' aan wiens misdaden toch reeds de groote mogendheden min of meer medeplichtig werden door hetgeen Bérard, en Martin Hartmann met hem, '*la conspiration du silence*' noemden, een vreemd gekozen object voor de zóó hartelijke vriendschapsbetuiging, die als herinnering te Constantinopel eene plompe, volgens deskundigen met alle kunstsmaak spottende fontein achterliet. Verder was de indruk van het bezoek op de Moslimsche wereld geenszins de bedoelde. Wel vond men het merkwaardig, dat de monarch van een machtig Europeesch rijk den Soeltan tweemaal zijne hulde kwam bewijzen, te meer, daar men wist, dat geene tegenbezoeken van den Soeltan daarop volgden; *de bezoeker* deed zich dus aan de Oostersche voorstelling als *den mindere* kennen, en eenvoudige Mohammedaansche zielen, die hunne kennis van de wereldkaart en van de wereldgeschiedenis meer uit de legende dan uit de werkelijkheid putten, zagen daarin eene bevestiging hunner opvatting, dat de heele aarde aan den machtigsten Moslimschen soeverein onderworpen is en dat alle andere vorsten zijne, zij het dan deels zeer ongehoorzame, vasallen zijn. Tot den roem van Duitschland in het Oosten droegen die huldebewijzen allerminst bij, wat ook vleiers daarvan aan Duitsche reizigers op den mouw mochten spelden. Den allerzonderlingsten indruk echter maakte op alle kenners van den Islâm de toespraak, die de Keizer op zijne tweede reis (1898) te Damascus bij het graf van Saladijn hield, waar hij tevens eene krans deponeerde.

Saladijn (Salâh ad-dîn) is in Europa door de geschiedenis der Kruistochten en vooral door Lessing populair geworden; in het Mohammedaansche Oosten is zijn naam lang vergeten, behalve bij de weinige beoefenaars van geschiedenis en letterkunde. Dezen kennen hem als een gewetenloos politicus, die door ontrouw en verraad tot hooge macht is opgeklommen, en wien men veel vergeeft omdat hij een streng orthodox *kafirhater* geweest is; niet als het toonbeeld van 18de-eeuwsche verdraagzaamheid, dat Lessing in zijnen Nathan de Wijze van hem maakte. Op het graf dan van dezen hater des Christendoms

sprak de Keizer van een wereldrijk, dat, zooals Becker herinnert, het Christendom tot staatsgodsdienst heeft, deze woorden: '*Die dreihundert Millionen Mohammedaner*, *die in der Welt zerstreut sind*, *mögen dessen versichert sein*, *dass ewig*[1] *der Deutsche Kaiser ihr Freund sein wird*'. Dit gedeelte der vertooning heeft in de Moslimsche wereld even weinig blijvenden indruk gemaakt als Saladijn zelf, en Duitsche geleerden namen er destijds hoofdschuddend kennis van. Nu doen zij echter plotseling opgeld: Grothe en Becker geven er hunne exegese van, en men heeft er de Turken zoo krachtig aan herinnerd, dat Nazim-bey ze in zijne toespraak aan den Duitschen Gezant citeerde en dat de Soeltan er bij vergissing de inmiddels reeds vaak verbeterde, en in ieder geval sterk verouderde, volkstelling der Mohammedanen uit overnam in zijn manifest.

Becker heeft tot voor korten tijd, 'aus Unkenntnis' zooals hij thans verklaart, deze '*Betonung des Kalifentitels durch Deutschland als einen Fehler beurteilt*', maar nu, na hetgeen Fürst von Bülow in '*Deutschland unter Kaiser Wilhelm II*' uiteengezet heeft, ziet hij daarin met blijdschap de eerste krachtige uiting van eene '*bewusste deutsche Islampolitik*' en het bewijs, '*dass die deutsche Politik von Anfang an mit dem Islâm als internationalem Factor gerechnet hat*'. Beckers wetenschappelijke geweten is bij deze bekeering en bij zijne verdediging der opneming van het chalifaat onder de factoren der internationale politiek niet zoo gerust als dat van Grothe, die van het groteske dezer Islâmpolitiek niets schijnt te voelen. Becker zegt althans, dat hij over de verhouding van Turkije tot den Islâm niet geacht wil worden eenig oordeel te hebben uitgesproken, dat hij zich ertoe bepaalt, te constateeren, dat die verhouding bestaat, dat nu eenmaal millioenen ontevreden Mohammedaansche onderdanen van Europeesche staten hunne redding van Turkije verwachten, en dat het uur voor Duitschland gekomen is om van die stemming partij te trekken.

Redding van Turkije! Het rijk, waarvan Martin Hartmann nog kort geleden zeide, dat '*die Ausschaltung der*

1) Wel een attribuut, dat bij politieke vriendschap past!

islamisch-türkischen Herrschaft aus Europa bevorsteht'; of elders, dat '*schon längst über sie* (die Türkei) *hätte verhängt werden sollen: die Stellung unter Kuratel*' of nogmaals: '*so tritt nur schneller das ein, was doch einmal kommen muss: das Entfallen der politischen Macht aus den Händen des absterbenden Türkentums*'; van Turkije, dat volgens Becker herboren moet worden en onder krachtige leiding van Duitschland omgeschapen tot een modernen cultuurstaat, hetgeen hij eenige jaren geleden slechts dan uitvoerbaar verklaarde, wanneer de chalifaatsidee of geheel opgegeven of zoo weinig mogelijk naar voren gebracht werd!

Hoe komt het, dat nu opeens voor Turkije mogelijk wordt geacht, wat tot dusver als een ongerijmdheid werd terzijde gesteld, dat thans voor dat rijk als nuttig wordt aangeprezen datgene, waarin men tot vóór korten tijd zijn zekeren ondergang gelegen achtte? Hartmann heeft, toen hij in zijn '*Ultimatum des Panislamismus*' de agitatoren geeselde, die aan het Turksch-Italiaansche conflict het karakter van eenen godsdienstoorlog wilden geven, meteen de scherpste critiek, die men zich denken kan, geleverd van de tegenwoordige poging van Duitschland om het middeleeuwsche fanatisme der Mohammedaansche wereld, dat aan het uitsterven was, nieuw leven in te blazen. '*Die Türkei kann nur ausrufen: Himmel bewahre mich vor meinen Freunden!*' zeide hij toen terecht. En wat moet Turkije nu uitroepen, nu zijn beste vriend hem prikkelt tot eenen wereldgodsdienstoorlog, en hem alvast de Mohammedaansche krijgsgevangenen, die tegen Duitschland vochten, uitlevert om hen te onderwerpen aan eene godsdienstig-politieke bekeeringskuur?

Wij kunnen dit alles slechts toeschrijven aan de jammerlijke verstoring van het evenwicht, ook in de geestelijke atmosfeer, van hetgeen wij de beschaafde wereld plachten te noemen. Immers, in normale tijden kennen wij de Duitschers als veel te bezonnen en te logisch om den enormen onzin te verduwen, dat hetgeen in het algemeen als een schande voor de menschheid en als eene ramp voor Turkije zou gelden, goed en aanbevelingswaardig wordt, zoodra Duitschland zich achter of naast de Halve Maan plaatst. Wij weten van niet vele der tegenwoordige verschrikkelijke gebeurtenissen, waarop zij zullen uitloopen, maar dit meen ik nu reeds met zekerheid

te mogen voorspellen, dat binnen niet langen tijd tal van Duitsche geschriften zullen getuigen van de ook in Duitschland ontwaakte ergernis over het onwaardige spel, dat thans met het chalifaat en den heiligen oorlog gespeeld wordt.

Gewaagd zou het zijn, nu de feiten zoo spoedig hunne onweerlegbare taal zullen spreken, te willen voorzeggen, in hoeverre de poging om een Mohammedaanschen godsdienstoorlog op groote schaal te doen ontvlammen en daarmede onafzienbare verwarring der internationale verhoudingen te doen ontstaan, slagen kan. Hartmann heeft die mogelijkheid indertijd met volle overtuiging betwist: '.... *sobald die Vertreter der verschiedenen islamischen Gruppen über gemeinsame Schritte beraten*, *zeigt sich die ungeheure Verschiedenheit der völkischen, wirtschaftlichen und geistigen Tendenzen*, *die sich unter den zweihundert Millionen Muslimen finden*' zeide hij. Becker, die vroeger '*die Solidarität des Islam ein Phantom*' noemde, zegt nu: '*Der grosse Krieg*, *der so viel aufdeckt und entscheidet, wird auch den Beweis erbringen, ob der so oft besprochene internationale Zusammenhang des Islam ein realer Faktor ist oder ein Hirngespinst*.'

Zeker zal het, indien Duitschland bij zijne 'Islampolitik' van dit oogenblik volhardt, niet ontbreken aan allerlei maatregelen om in de Mohammedaansche wereld bekendheid te geven aan de geschiedenis van het ontstaan dier politiek en aan de nieuwe verhouding van vasal, waarin de herboren Soeltan-Chalief zich tegenover Duitschland ziet geplaatst. Tegen eenen Heer der Geloovigen onder eenen ongeloovigen voogd zullen echter ook Mohammedanen van den ouden stempel, die anders mogelijk dupes van de comedie zouden worden, hunne ernstige bedenkingen hebben. Het hoofdargument voor de aanspraak der Osmanen-soeltans was *hun* zwaard, maar niet een zwaard, dat getrokken en in de scheede gestoken werd op de bevelen van een ongeloovigen 'bondgenoot'.

Ten aanzien van onze Nederlandsch-Indische Mohammedanen behoeven wij ons gelukkig niet bezorgd te maken. Zij namen den Islâm aan, toen het Turksche rijk reeds bestond, maar zonder dat Turkije er iets van bemerkte en zij hebben met het rijk der Halve Maan nooit eenige aanraking gehad. De Soeltan

van Roem, zooals zij den Grooten Heer van Constantinopel noemen, is voor hen een legendarisch wezen gebleven. De panislamitische gedachte is wel naar den Oost-Indischen Archipel overgewaaid, maar heeft er slechts weinig vatbaren bodem gevonden. De groote massa der lagere klassen bleef onaangedaan, en de meerderheid der hoogere standen ís tegenover dit religieus-politieke mengsel van bedrog en zotheid volslagen immuun. En wij mogen gegronde hoop koesteren, dat die immuniteit zich steeds zal uitbreiden. Want, heeft Duitschland pas onlangs met de door ons aangeduide vertooningen zijne '*bewasste Islampolitik*' geinaugureerd, wij hebben al eenige jaren langer tegenover de door de geschiedenis aan onze zorgen toevertrouwde Inlandsche bevolking onze welbewuste *opvoedingspolitiek*, en dáártegen zijn chalifaat en heilige oorlog en andere middeleeuwsche ongerechtigheden gelukkig machteloos. Wanneer wij maar onwrikbaar vasthouden aan de sedert eeuwen aan onze Mohammedanen gewaarborgde volledige godsdienstvrijheid en tevens de ingeslagen richting van educatie in steeds sneller tempo blijven volgen, dan behoeven wij de eigenaardige soort van '*geistige Waffen*', die thans voor het eerst met het merk '*made in Germany*' in omloop gebracht worden, nooit te vreezen. Toch blijven wij in het belang der menschheid hopen, dat Duitschland eerlang dit nieuwe product uit den handel terugneemt.

De heilige oorlog van den Islâm is, zooals wij meermalen herinnerden, een door en door middeleeuwsch instituut, waaraan zelfs de Mohammedaansche wereld bezig was te ontgroeien. Eéne eigenaardigheid van dit instituut kunnen wij ongeveinsd bewonderen: heilige oorlog tegen medeleden der Mohammedaansche gemeenschap is door de wet van den Islâm absoluut uitgesloten. De beperking van de levensgemeenschap tot Mohammedanen, tot hen, die hetzelfde dogma over het Hiernamaals belijden, is middeleeuwsch, maar de beschouwing van strijd binnen de sfeer der levensgemeenschap als goddeloos biedt een voortreffelijk aanknoopingspunt voor de hoogste sociale beschaving en is voor de moderne wereld ietwat beschamend. Hooren wij, wat Martin Hartmann in zijn opgewonden toon daarover schreef: '*Im*

Gegensatze zum Islam, *wo grundsätzlich der Krieg auf den Kampf gegen die Andersgläubigen als "Ungläubige" beschränkt ist*, *wird in den christlichen Ländern an dem Kriege gegen Glaubensgenosen von niemand Anstoss genommen*, *und hier sind nicht selten die Diener der Kirche der Liebe die Eifrigsten im Schüren*, *also in der Verleugnung des Evangeliums; sie prästieren auf Kommando die patriotische Geberde*, *die in diesem Falle eine Verletzung des fünften Gebotes darstellt*, *nicht zu sprechen von jenem andern: Du sollst deinen Nächsten lieben als dich selbst*'.

Inderdaad, in den Islâm behoeft men slechts de middeleeuwsche beperking van het volledige bestaansrecht tot de geloofsgenooten op te heffen en de levensgemeenschap tot de gansche menschheid uit te breiden om den volstrekten wereldvrede tot een absoluut voorschrift der goddelijke wet te stempelen. Voor moderne staten, die Mohammedanen als onderdanen, beschermden of bondgenooten hebben, is de schoone taak weggelegd om dezen, en zichzelve tevens, tot die hooge opvatting der menschelijke samenleving op te leiden; liever dan hen in eigen belang terug te voeren in de wegen van middeleeuwschen geloofshaat, die zij juist bezig waren te verlaten.

C. SNOUCK HURGRONJE.

Oorlogs-litteratuur.

I.

Neen, voortreffelijke heer Casimir, beminnelijke leekepreeker van Nederland, het gaat niet. Ik heb het wel beproefd, stil aan mijn gewone werk te blijven, maar de aandacht sluipt af, naar uwe boekjes en die van anderen. De tafel ligt er vol van; iedere dag brengt er nieuwe aan. Wat de eigen hand niet aanschafte, stuurden de oorlogvoerenden in huis: artikels, brochures, open brieven, wat niet al. Er is slechts een keus te doen uit de minderheid die niet aanstonds in de prullemand is gegleden. Laat ik weer opzoeken wat er mij in getroffen heeft, en het nog eens op de hand leggen, om het eindelijk tot mij te nemen of van mij te werpen. Onze vele vrienden, de oorlogvoerenden, noodigen ons door hunne gulle zendingen tot dit bedrijf uit, en toonen dus zelf van oordeel te zijn dat onzijdige hersens niet noodzakelijk op non-activiteit behoeven te staan. Zij bevinden zich hiermede in de gelukkigste overeenstemming met mijn eigen overtuiging.

Ramsay Macdonald in den *Labour Leader*.

Uit verschillende gesprekken en brieven is mij gebleken dat dit stuk in Holland zekeren indruk heeft gemaakt. Ik geloof waarlijk, ten onrechte.

De redeneering is deze: had Engeland een publiek bondgenootschap met Frankrijk en Rusland gehad, dan ware vermoedelijk de oorlog voorkomen. Dan zou Duitschland ge-

weten hebben dat het geen oorlogsverklaring aan Rusland of Frankrijk doen kon, zonder met zekerheid Engeland tegen zich te krijgen. Thans heeft Duitschland, verblind door leugenachtige verklaringen van Sir Edward Grey in het Lagerhuis, inderdaad gemeend dat Engeland zijn vrijheid behouden had. Toen Sir Edward Grey die verklaringen in het Lagerhuis aflegde had hij, door geheime afspraken, de eer der natie reeds verpand om voor Rusland en Frankrijk ten strijde te trekken. Dit lichtschuw diplomatenbedrijf is er schuld aan, dat Europa in den afgrond is gestort.

Bij deze voorstelling van zaken blijft onverklaard, waarom Rusland en Frankrijk zich niet van den aanvang der crisis af van Engeland's meegaan zeker hebben gehouden. Zij hebben dit niet: integendeel, men ziet Sasonow en Poincaré den sterksten aandrang gebruiken, dat Engeland toch de zijde der Duplice zal kiezen[1]. De briefwisseling tusschen Grey en Cambon van 22-23 November 1912 houdt niet meer in dan de afspraak dat *in geval van verwachten ongeprovoceerden aanval eener derde mogendheid*, Engeland en Frankrijk onmiddellijk zullen bespreken of zij elkander daartegen zullen bijstaan[2]. Zoodanige bespreking opent Cambon 30 Juli 1914[3]; hij krijgt 31 Juli ten antwoord dat Engeland zich nog niet verbinden kan, Frankrijk tegen Duitschland te helpen[4]. 'Het behoud van de neutraliteit van België zou, ik wil niet zeggen een doorslag gevende, maar een belangrijke factor kunnen zijn bij het bepalen onzer houding.' Aan Duitschland wordt dien dag gevraagd, of het de neutraliteit van België eerbiedigen wil, zoolang geen andere mogendheid die schendt[5]. Lichnowsky stelt 1 Augustus de wedervraag, of een toestemmend antwoord Engeland neutraal zal doen blijven[6]. 'Ik antwoordde dat ik dit niet kon zeggen; wij hadden de handen nog vrij en overwogen wat onze houding zou zijn. Al wat ik zeggen kon was dat onze houding grootendeels zou worden bepaald door de

1) Russisch Oranjeboek n°. 17; Engelsch Witboek n°. 99.
2) Eng. Witboek n°. 105, bijlagen.
3) Eng. Witboek n°. 105.
4) Eng. Witboek n°. 119.
5) Eng. Witboek n°. 114.
6) Eng. Witboek n°. 123.

publieke opinie hier, en dat de neutraliteit van België een zaak was die de publieke opinie hier zich ten zeerste aantrok. Lichnowsky vroeg met aandrang of ik de voorwaarden niet kon formuleeren waarop wij neutraal zouden blijven. Hij wierp zelfs op dat de integriteit van Frankrijk *en zijn koloniën* zou kunnen worden gewaarborgd. Ik zeide dat ik mij verplicht voelde beslist elke belofte te weigeren, dat wij onder dergelijke voorwaarden neutraal zouden blijven; ik kon alleen zeggen dat wij onze handen vrij moesten houden.'

Lichnowsky 's aanbod, de integriteit ook van Frankrijk's koloniën te waarborgen, geschiedde op eigen gezag, zooals uit volgende mededeelingen van hemzelven is gebleken. Grey heeft 27 Augustus in het Lagerhuis verzekerd, dat het Engelsche kabinet op 2 Augustus werkelijk over de voorwaarden, vaarop Engeland onzijdig zou kunnen blijven, beraadslaagd heeft, doch dat de zaak aan een eind kwam door Lichnowsky's verzoek op 3 Augustus, de neutraliteit van België niet onder die voorwaarden te begrijpen.[1)]

Wij zien dus Engeland tot het laatste toe huiverig zich aan Frankrijk en Rusland over te leveren. In het goed geschreven boekje van de leden der Oxfordsche faculteit voor nieuwere geschiedenis, *Why we are at war*, wordt dit volledig erkend. 'The English case for the delay is clear. We hesitated to throw in our lot with France, because France would not stand neutral while Germany made war on Russia. We shrank from the incalculable entanglments which seemed to lie before us if we allied ourselves with a power which was so committed. Why, we were asking ourselves, should we fight the battles of Russia in the Balkans?.... We know to-day that mediation had never any prospects of success, because Germany had resolved that it should not succeed. Ought we to have known this from the first? It is easy to be wise after the event. But in England we have Cabinet government and we have Parliamentary government. Before an English minister can act in a matter of national importance, no matter how positive his own convictions may be, he must convince his colleagues, and they must feel certain of convincing a democracy, which is essentially pacific,

1) *Times*, 28 Aug. 1914.

cautious, slow to move. Nothing short of the German attack on Belgium would have convinced the ordinary Englishman that German statesmanship had degenerated into piracy. That proof was given us on August 4th; and on that day we sent our ultimatum to Berlin.'

Ik voor mij geloof dat dit de historische waarheid nabij komt. De politiek van Eduard VII is nimmer zonder tegenspraak gebleven in Engeland zelf; die tegenspraak is na zijn dood luider geworden, en de verdichting der entente tot een verbond zou niet goedgekeurd zijn door de natie, allerminst door Ramsay Macdonald en zijne partijgenooten. Indien Duitschland met Engeland op goeden voet had *willen* staan, ware dit misschen nog nimmer zoo goed mogelijk geweest als juist in den zomer van 1914. Men begon er zich in Engeland in te schikken dat er een nieuwe groote handels- en zeemogendheid was verrezen in Europa; het denkbeeld eener overeenkomst met Duitschland tot regeling van onderlinge maritieme machtsverhouding, koloniale uitbreiding en economische invloedssfeer won er dagelijks aanhangers. Natuurlijk had Duitschland offers moeten brengen: het had zich banden moeten aanleggen, zijne aanspraken moeten verminderen in ruil voor de zekerheid er aanstonds eenige van toegewezen te zien. Niemand denkt er aan, Duitschland het recht te betwisten van zijn vrijmachtige beslissing over het al of niet wenschelijke van een zoodanig bindend overleg met Engeland; - slechts moet het uit zijn met de fabel, dat Duitschland in een hinderlaag is gelokt en overvallen.

Maar, zal men zeggen, de vrijheid die Engeland Duitschland in Europa liet, was al zeer gering. Niet eenmaal de verzekering dat het de neutraliteit van België zou eerbiedigen, voldeed om Duitschland de toezegging van Engelands onzijdigheid te doen verwerven. Het mocht Frankrijk niet aanvallen op de zwakke stee in zijn landgrens; het mocht Frankrijk evenmin aanvallen op de kusten van Noordzee, Kanaal en Atlantischen Oceaan (d.w.z. op de eenige kusten waar de aanval der Duitsche vloot zekerheid had van succes); het mocht Frankrijk zijn koloniën niet afnemen; het mocht Frankrijk niet zóó verslaan dat het zijn rang als groote mogendheid verloor en zich in het staatkundig gevolg van Duitschland zou moeten begeven om te blijven voortbestaan.

M.a.w. het mocht Frankrijk niet ernstig beoorlogen, wat insluit dat het zich te onthouden had van vredebreuk met Rusland, want een oorlog tegen Rusland kon alleen tot een goed einde worden gebracht als de Fransche bondgenoot eerst onschadelijk werd gemaakt. Wat weer insluit dat Duitschland gedwongen zou zijn geweest goed te keuren, dat het Servische geval voor een Europeeschen raad ware gebracht.

Nu ja; Duitschland zou daartoe gedwongen zijn geweest. Wat dan nog? Zou Duitschland daar niet bij hebben kunnen bestaan? Zou het niet veilig zijn geweest indien de mate van satisfactie die Servië aan Oostenrijk had te geven een onderwerp had uitgemaakt van Europeesch overleg? Waarop is de onderstelling gegrond dat in Europa's hoogen raad Rusland het woord alleen zou hebben gehad? En 1912-'13 dan, toen Servische belangen ook voor dien raad zijn geweest, en er geenszins naar den zin van Rusland over is beschikt?

Duitschland is zelf op de fataliteit ingerend; het beklage zich nu nimmer dat de muur niet wil wijken. En de arbeiderspartij heeft ongelijk, het Sir Edward Grey te verwijten zoo hij zorg heeft gedragen zijn land in zulk eene staatkundige positie te houden dat het tot op het laatste oogenblik den oorlogzoeker, wie hij ook zijn mocht, van den noodlottigen stap afschrikken *kon*. Dat die oorlogzoeker er niet naar geluisterd *heeft*, weten wij thans allen; dat hij er niet naar luisteren *zou*, wist veertien dagen vóór het uitbreken van den oorlog niemand, en de partij van Ramsay Macdonald ware ieder minister afgevallen, die de vredelievende uitkomst van te voren onmogelijk zou hebben genoemd. Zoo er tegenstrijdigs is geweest in de houding van Engeland's regeering, is het omdat er tegenstrijdigs is geweest in Engeland's volksziel, en wij achten er deze niet minder om. In dezen oorlogstijd komt natuurlijk ook wat zij slechts heeft tot uiting, de lage broodnijd tegen den concurrent; maar dit behoort ons te doen inzien aan welke verleiding het Engelsche volk sinds jaren weerstand had geboden: de verleiding den concurrent te nekken voor hij te sterk werd. Engeland heeft Duitschland nimmer den oorlog opgedrongen, maar Duitschland heeft de vijandschap van Engeland uitgedaagd.

Het is een Duitscher die het zegt. ‘Der Gerissenste macht

schliesslich auch einmal einen Fehler. Den hat England gemacht. Es hat unsere Flotte heranwachsen lassen... Nur infolge der englischen Feigheit ist es dem Kaiser möglich geworden, eine so starke Flotte zu schaffen, wie wir jetzt haben.'

Deze woorden komen, met veel ander liefelijks, voor rekening van een Duitsch geestelijke, Karl L.A. Schmidt, gewezen Duitsch predikant te Londen, die thans in eene brochure *Das Ende Englands* uitbazuint.

Duitsche brochures! Zij komen van de pers bij tien-, bij honderdtallen. 'Kaiser Wilhelm Dank'-brochures, 'Vorträge Hamburgischer Professoren,' en zoo meer. Verreweg de belangrijkste lijken mij die welke onder den verzamelnaam 'Zwischen Krieg und Frieden' bij Hirzel te Leipzig uitkomen, onder de door Georg Irmer, Karl Lamprecht en Franz von Liszt aangeheven leus: 'was wir schreiben, soll das Feld vorbereiten für den Sieg im Frieden'.

Duitschers van aanzien zijn voor vaderlandsche doeleinden buitgewoon gul met hun naam geweest. Het beruchte manifest *Aan de beschaafde wereld*, dat twijfel aan Duitschland's blanke deugd niet te ontzenuwen tracht met argumenten, maar bedelven wil onder verzekeringen, draagt teekening van honderd namen die voor het grootste deel inderdaad klinken als een klok: Harnack, Lamprecht, von Wilamowitz, Wundt zijn er onder. Een comité waarin deze vier en nog vele andere mannen van naam zitting hadden, stelde zich aansprakelijk voor een in de eerste dagen van den oorlog verschenen en in duizende exemplaren buitenaf verspreide *Truth about Germany*, zoo slecht nagezien dat er enormiteiten in waren blijven staan als de volgende: 'Austria-Hungary was able to prove *to a shuddering world a few days after the murder*, that the Servian government had been cognizant of the plan'. (De moord is gepleegd 28 Juni, en tot siddering heeft Europa geen aanleiding gehad dan eerst na 23 Juli, datum van het Oostenrijksche ultimatum.) Nu is het nog al vermakelijk Lamprecht te lezen in de brochure die hij zelf voor de serie. 'Zwischen Krieg und Frieden' geschreven heeft; zij is getiteld *Krieg und Kultur*, en houdt het volgende in: 'Jetzt hat sich jeder, der schreiben konnte, hin-

gesetzt mit der grössten Gänsefeder, die er erwischen konnte, und hat allen seinen Freunden im Auslande geschrieben: “Ihr glaubt gar nicht, was wir für nette Kerle sind....” Ich kann davon am allerbesten reden, denn die Professoren haben in der ganzen Konkurrenz bei weitem den Vogel abgeschossen. Ich könnte Ihnen einen ganzen Haufen von Briefen z.B. aus Holland vorlesen, immer mit demselben Refrain: “Die Deutschen, die uns mit ihren Briefen und Drucksachen beehren, haben keine Ahnung von uns, sie wissen ja gar nicht wie wir sind, und immer treffen sie uns ganz an der falschen Stelle.”’ Waaraan Lamprecht dus thans zijn naam nog geeft, zal betere kost zijn; het *is* ook betere kost: bijna ieder van de zeven brochures, tot dusver in de reeks bij Hirzel verschenen, mag gelezen worden.

De boekjes hebben dit gemeen, dat zij zich onderscheiden door zekere mannelijkheid; hier niets van het armhartig geweeklaag over den ‘onverhoedschen overval’. Georg Irmer, lid van het Pruisische Huis van Afgevaardigden, zet het dadelijk in met een *Los vom englischen Weltjoch*, paraphrase op het woord van Bismarck: ‘Das deutsche Volk wird jeden zertreten, der ihm auf seinem Wege zur Einheit und Grösse hindernd in den Weg tritt’. De eenheid heeft Bismarck bevochten, thans volge de grootheid. Hoe een uitnemend Duitscher zich die voorstelt, blijkt uit de brochure *Ein mitteleuropäischer Staatenverband*, van den bekenden strafrechtleeraar Franz von Liszt, lid van den Rijksdag. Welke is de prijs, vraagt deze, waar wij onze onmetelijke offers voor brengen? ‘Erwerb von europäischen Gebieten mit fremdsprachiger Bevölkerung lockt uns nicht; wir haben zur Genüge erfahren, welchen Wert nationale Geschlossenheit für einen Grossstaat hat’. De prijs moet zijn het voorzitterschap in een Midden-Europeeschen statenbond, die den Europeeschen vrede verzekeren zal *tegen* Engeland, *zonder* Rusland, zoo mogelijk *met* Frankrijk.

Het is noodig, zegt von Liszt, dat Midden-Enropa zich consolideert, daar het anders onvermijdelijk tusschen de groote wereldmachten in de verdrukking zal komen. Die wereldmachten zijn het Britsche Rijk met meer dan 400 millioen onderdanen, en het Russische Rijk met thans reeds 180 millioen. De Vereenigde Staten, met 110 millioen, zijn er op uit zich

metterdaad Midden- en Zuid-Amerika te onderwerpen, hetgeen hun sterkte brengen zal op 160 millioen. Tegen zulke getallen kan het verbond Duitschland-Oostenrijk niet op; het brengt het, de Duitsche koloniën inbegrepen, tot 120 millioen. Daar moeten bij Nederland (43 millioen), de drie Skandinavische rijken (10½ millioen), Zwitserland (3½ millioen), Italië (36 millioen), en de Balkanstaten, met inbegrip van Turkije, Roemenië en Bulgarije zijn te krijgen in ruil voor uitbreiding van hun grondgebied; vervolgens zullen Servië en Montenegro er in worden gedwongen, en kan men Griekenland's aansluiting afwachten. Van bijzonder gewicht is de opneming van Turkije: ‘sie stellt die Beziehungen Europa's zu Asien und einern Teil Afrika's her; vor allem zu Ägypten und damit zum Suezkanal’. Het bondsgebied, dat met dit alles ver boven de 200 millioen menschen omvat, kan nu naast Groot-Brittanje en Rusland genoemd worden; ‘die wirtschaftliche Selbständigkeit wird durch den Kolonialbesitz der verbündeten Staaten gesichert’. Garantie-verdrag voor ieders bezit; gemeene verdedigingsplicht, uitgewerkt in militaire conventies; ‘eine Gruppe von weiteren Verträgen hätte die grundsätzliche Einheitlichkeit des wirtschaftlichen Lebens in dem Gebiet des Verbandes herzustellen’. Eenheid van maten, gewichten, van de munt volgt dan vanzelf; een gemeenschappelijk verkeersrecht (wissel-, spoorwegrecht) enzoovoorts. ‘In raschem Fluss würde so ein mitteleuropäisches Völkerrecht entstehen, das im Rahmen der Grundsätze des allgemeinen Völkerrechts eine selbständige und darum raschere Entwicklung nehmen könnte. Über Streitigkeiten der beteiligten Staaten untereinander, namentlich über die Auslegung und Anwendung der geschlossenen Verträge, könnte ein gemeinsames ständiges Schiedsgericht entscheiden, über dessen Zusammensetzung die verbündeten Mächte ungleich leichter sich einigen könnten, als die auf den Haager Konferenzen beteiligten Staaten’. (Natuurlijk, want in dit verbond is één der mogendheden ontwijfelbaar de sterkste.) Een bondsbestuur en een bondsparlement zullen geleidelijk opschieten uit de kiemen die de verbeelding weinig moeite heeft zich voor te stellen: gedelegeerdenconferentiën *ad hoc* voor de eerst zich opdoende vraagstukken; interparlementaire unie met jaarvergadering. Op den duur moeten Frankrijk, Spanje en Portugal er ook wel in, daar

zij anders met hunne belangen geen weg zullen weten.

Onderwijl zijn ook allicht de Vereenigde Staten met hun panamerikaansch verbond gereed. De Midden-Europeesche en de Amerikaansche bond zullen tegen Groot-Brittanje een gewichtig belang gemeen hebben: de afschaffing van het buitrecht op zee. In Azië zal de bond het bij China moeten zoeken; de driebond Amerika-Europa-China is noodig om de wereld te behoeden voor onderdrukking door den driebond Engeland-Rusland-Japan. 'In dem Riesenbecken und an den Ufern des Stillen Ozeans entscheiden sich in den kommenden Jahrzehnten die Geschicke der bewohnten Erde. Nur im engen Verband sind die Staaten des europäischen Festlandes stark genug in diesem Ringen sich die Weltgeltung neben den anderen Weltmächten zu sichern. Vereinzelt würden sie alle, ohne jede Ausnahme, mit dem Ausschluss vom Stillen Ozean in die Rolle von Mächten zweiten Ranges notwendig herabgedrückt werden... Das alte Haus des die ganze Menschheit umfassenden Pazifismus ist zerfallen. Wir haben keine Lust, es wieder aufzurichten, urn in ihm alle Völker der Erde mit gleicher Bruderliebe zu umarmen. □*ber im kleineren Raum wollen wir uns behaglich einrichten...*'

Welk een vooruitzicht! Gansch de wereld in tweeën opgesteld zooals tot dusver Europa het was, voor een strijd op leven en dood!

Nederland heeft er dit toe te zeggen, dat het zich aan de 'centraal-europeesche belangen' niet genoeg verbonden voelt, om er zijn zelfstandigheid voor te offeren. Van pogingen tot ontwikkeling van het volkenrecht, waarbij Groot-Brittanje, Frankrijk en Rusland niet van den aanvang af medewerken, voorspelt het weinig goeds. Zijn 43 millioen zouden in het verbond niet meer behoeven te denken, enkel nog te dienen. Wij verkiezen onzekerheid van toekomst boven de zekerheid van *deze* slavernij.

Onder de staten die den Midden-Europeeschen bond zullen uitmaken noemt von Liszt nergens België; - wèl een 'etwa' te vormen onafhankelijk Polen. Zal België van de kaart verdwenen zijn? En dan de verzekering, dat de inlijving van niet door Duitschers bewoond gebied geenszins beoogd wordt?

Een ander brochureschrijver, Arthur Dix[1)], lost de moeilijkheid als volgt op: natuurlijk moet het *land* België aan Duitschland komen, maar nadat het van het *volk* der Belgen gezuiverd is. Duitschland moet eischen dat Engeland en Frankrijk de Belgen uitkoopen om het land aan den overwinnaar te kunnen leveren, schoon aan den haak. De Belgen moeten dan maar in Frankrijk worden ondergebracht, dat immers bevolking te weinig heeft. Duitschland is wel zoo goed, wanneer de overwonnenen deze zaak weten op te knappen, van allen oorlogsprijs in gelde te willen afzien. In ieder geval moet Duitschland tot aan gene zijde van het Nauw van Calais reiken, de Duitsche kust zich uitstrekken 'womöglich von Ostende bis zur Mündung der Somme'. Van België wordt verder gewaagd als van 'das neue deutsche Herzogtum'.

Wanneer dit alles eenmaal werkelijkheid geworden is, zal Nederland volgzaam moeten wezen. Het belangrijke in Mr. Troelstra's onderhoud met den heer Zimmermann is geenszins de verzekering, dat de Duitsche regeering er niet aan denkt, Nederland bij het Duitsche Rijk in te lijven (was het zoover met ons gekomen, dat een Nederlandsch partijleider zoo iets aan een Duitsch regeeringspersoon moest gaan vragen?), maar de toespeling, uit zulk een mond, op 'iets nieuws tusschen ons en Holland', dat 'op vriendschappelijke wijze' tot stand zou moeten komen; 'economische toenadering'. Men wil het ons niet moeilijk maken; voorzeker niet. Men is zelfs royaal van andermans goed, en denkt er ons een belooning voor goed gedrag uit toe. Waarom schrijft de heer Dix 'von *Ostende* bis zur Somme'? Ligt er geen kust meer tusschen Oostende en het Zwin? Toen de trein met uit Zwitserland naar huis keerende Hollandsche toeristen dezen zomer door Duitschland reed en veel oponthoud had aan de stations, riep men onzen landgenooten ter opmontering toe: 'Sie bekommen ein Stück von Belgien'. Een toespeling waagde al gauw Friedrich Naumann in een artikel in zijn weekblad *Die Hilfe* van 29 October, over de toekomst van Antwerpen. 'Zur öffentlichen Aussprache sind die Dinge nog nicht reif. Solange der Krieg dauert,

1) Brochure: *Der Weltwirtschaftskrieg*.

bleibt selbstverständlich Belgien in deutscher Verwaltung als grosses Pfand für die schliessliche Abrechnung.' Bij die toekomstige regeling 'kommen die Nachbarschaftsgefühle Hollands in Frage. Wir haben alle Ursache, dass von deutscher Seite aus nichts gedacht und gesagt wird, was von den Holländern als ein gewisses Vorgreifen empfunden werden könnte. Die flämische Frage kann unseres Erachtens nur mit Holland richtig gelöst werden....' Veel precieser is Haeckel, die in *Das Monistische Jahrhundert* van 16 November België in drieën deelt: Luxemburg, vergroot, wordt een Duitsch staatje; het grootste deel van België, vermeerderd met wat Frankrijk van zijn noordelijke departementen af zal staan, wordt een ander Duitsch staatje; het noorden van België komt aan Nederland. Van nog recenter datum zijn geruchten over katjesspel met de flaminganten te Gent; enkele jonge hoofden zouden daar werkelijk met ik weet niet welke vooruitzichten zijn op hol gebracht. De nuchterder Hollander zegt: 'ei, ei'; een klank waarbij hij zich zeer veel denkt, en die het voordeel heeft van de neutraliteit niet in gevaar te brengen.

De Duitschers moesten eens weten, hoe weinig aanlokkelijks het prijsje voor ons heeft! Lamprecht heeft wel gelijk, dat zij ons nog maar weinig kennen...

Over Hugo Grothe, *Deutschland*, *die Türkei und der Islam*, neemt in deze aflevering Prof. Snouck Hurgronje het woord. Het boekje sluit zich, in zijn eindstrekking, goed aan bij dat van von Liszt: 'über Gibraltar-Kairo-Kalkutta gewint Hamburg-Basra den Sieg'. Een ander nummer, *Reichsund Staatsfinanzen im Kriege*, van den 'Seehandlungspräsident' Freiherr von Zedlitz und Neukirch, stelt voorop: 'Wir führen keinen Eroberungskrieg', om te besluiten: 'Landerwerb als Ersatz für erlassene Kriegsschuld ist mit der Tatsache sehr wohl vereinbar, dass wir keinen Eroberungskrieg führen'. Hetzelfde denkbeeld dus als bij Dix.

Lamprecht zelf, in zijne drie voorlezingen, vereenigd onder den titel *Krieg und Kultur*, dringt naar mijn inzien het diepst tot het wezen der gebeurtenissen, waarvan wij getuigen zijn, door. 'Wir leben mit unseren Gedanken nicht mehr in dem Reiche von 1870, sondern

unsere Sehnsucht streckt sich vorwärts nach Neuem. Gedanken von Weltmacht, von einer Stellung mit an allererster Stelle unter den Völkern, dringen langsam bei uns vor... Wir streben heute in dem Bereich der Nationen für uns eine Stellung von welthistorischer Bedeutung, vielleicht eine in manchem Betracht führende Stellung, an. *Da liegt die eigentliche Berechtigung für unser Tun*.... Wir haben in der Durchbildung unserer Nation im Kampfe, wie sie sich jetzt zeigt, den Beweis geliefert, das es uns ernst ist mit diesen Dingen. Das ist es, was uns allein schon so weit von der westeuropäischen Kultur scheidet, wo immer bloss viel geredet wird und nichts getan. Das gibt es bei uns nicht. Was wir wollen, führen wir durch - und das nennen dann die anderen: "Militarismus"'. - De toekomst van centraal-Europa? 'Wir dürfen hoffen dass da eine Gliederung eintritt, welche dem Deutschen Reich als Ganzem mindestens eine Stellung so gibt, wie sie Preussen bisher im Reiche gehabt hat, eine führende Stellung'. (*Mindestens;* dat klinkt oprechter dan bij von Liszt, die de voor het Duitsche Rijk opgeeischte 'vornehme Aufgabe' vooral geen hegemonie wil noemen; een primaat in de plichten, niet in de rechten; - alsof dat mogelijk was!) - Wat Duitschland tot die aanspraak recht geeft? De superioriteit zijner geestelijke beschaving. 'Wir übersehen aus der Geschichte unseres Volkes ja ungefähr zwei Jahrtausende, und wenn wir uns fragen, mit welchen Dingen in diesen zwei Jahrtausenden wir wirklich durchschlagend und universell und weltgeschichtlich eingreifend gewirkt haben, so sind es wesentlich die geistigen Dinge gewesen'... Hoe staat het daarmede thans? 'Sind wir auf der Höhe derjenigen kulturellen Existenz, von der wir mit gutem Gewissen das Reich und die Nation einführen können in eine Stellung, die vielleicht einmal eine führende Position in der Welt, in dem Kranze der grössesten Nationen bedeutet? Wenn wir uns diese Frage im Ernst vorlegen, so werden wir nicht anders als nur mit Zittern sie bejahen können.' Zoo eindigt alles in een 'Bildungsprogramm'; zeer nevelig; 'es muss die deutsche Kultur stärker betont werden;... es ist enorm schwer'.

Men ziet, dat hier hooger stemming bereikt is dan enkel welbehagen in wat in de brochure genoemd wordt 'die

reine, materielle, brutale Macht eines grossen Heerwesens'. Het ongeluk is, dat anderen niet zoo grif die universeele beteekenis der Duitsche 'cultuur' gedurende twee tientallen van eeuwen zullen erkennen. De niet-Duitscher ziet er veel kostelijks en eerbiedwaardigs in, maar meent dat Duitschland in die tweeduizend jaar volstrekt niet alleen heeft gegeven, maar eer het gaf juist altijd zeer veel heeft ontvangen. Eenige erkenning hiervan schemert bij Lamprecht door, wanneer hij zegt: 'die Durchführung des [deutschen] Einheitsgedankens, soweit sie von der Nation ausging, ist in der Tat ein wenig durch die französischen Schicksale bestimmt gewesen.' *Ein wenig!!!*

Zoo denken wij ook dat in de toekomst het heil van onderlinge bevruchting der volkeren zal en moet komen. Wij wenschen geen muren te zien verrijzen om 'Midden-Europa', materieele noch geestelijke, en allerminst wenschen wij zelven binnen die muren te worden opgesloten.

Ook de neutralen hebben hunne oorlogsliteratuur. Eenige Amerikaansche en eenige Nederlandsche persstemmen zullen worden opgevangen in een vervolgartikel, dat verschijnen zal in het nummer der volgende maand.

H.T. COLENBRANDER.

Zwitsersche verzen.

Voorjaarszon.

Drie dagen lag de wereld blij
In bloesem-blank en teeder groen,
Zon, zachte wind en bloeigetij
Omwonden haar met bruidsfestoen.

Een dageraad streek blond en koel
Over het lentegeurig land.
Een middag trilde ros en zwoel, -
De zon werd snijdend diamant.

De stralenzon stond naakt en wreed
In veld van duldloos effen blauw, -
Toen weefden wolken haar een kleed
Van zwavelgeel en nevelgrauw.

Ze omhult zich huivrend met die vacht,
Of zij haar werk niet weten wil,
De dag dreigt zwarter dan een nacht,
De doode heemlen zwijgen stil...

De wilde witte hagel danst
Door weerloos loof en bange gaard, -
Een parelbleeke zon beglanst
Den weedom van de weenende aard.

Herfst.

't Vervaalde groenfluweel der najaarsweiden
Ligt in een band van goudend brons gevat,
Verwelkte, leege wijnstokvelden spreiden
Zich om de heuv'len bleekgeel, grauw-bespat.

Kleine, roestkleurige chrysanthen rillen
Op slappen steel, sterk en het langst van duur
Van alle bloemen die niet sterven willen...
Als bloed druipt wilde wingerd langs een muur.

En wreed-verhakte takken van platanen,
Verminkte vingers van een reuzenhand,
Rekken zich klagend aan den kant der lanen, -
De herfst woedt als een roover door dit land.

Winter.

Donkrend omkringt der bergen stugge bouw
Het wintrig dal. 't Werd avond en het dooit, -
Elk sneeuwen veld, niet meer door zon vermooid,
Draagt zwarte plekken, smartelooze rouw.

Hoog achter ijle wolken hangt een maan,
Ontglansde parel op verrafeld kleed.
't Is àl vervaagd, vervaald... àl liefde en leed
In sluiering van grensloos grauw vergaan.

Bloeit ooit weer op die toppen ochtendrood?
Maar déze dag doofde uit. Geen ding van de aard
Wekt nu nog blijheid of is tranen waard...
De nacht dekt met diep zwijgen slaap en dood.

Föhn.

Lauw is de looden winterlucht
Die alle licht heeft ingezogen, -
December houdt, droef en geducht,
De rouwende aard met floers omtogen.
Stom staat de zwarte boomenrij,
Geen tochtje laat hun takken beven,
En 't meer ligt als een reuzenlei,
Zoo breukeloos en kleurloos even.

Grijsheid kruipt langzaam over 't land
En vaagt het wit zelfs van zijn toppen,
De sneeuw, die stralend lang hield stand
Trots zonnebrand en regendroppen,
Voor zwoele neev'len nu gezwicht,
Vloeit naar omlaag in troeble beken, -
De tranen, die langs 't aangezicht
Der troostelooze bergen leken.

Triest op den strandmuur hokt bijeen,
Tam en verveeld, een troepje meeuwen.
Hun blanke, blije zwier is heen...
Zoo klaaglijk klinkt het schrille schreeuwen,
Waarmee zij grissen naar een brok
En hongerig elkaar uitjouwen,
Als booze kippen op hun stok,
Of oude, wrevelige vrouwen.

De mist moordt sluipend elk geluk, -
Daar is geen leven dat kan kampen
Tegen zijn lichaamloozen druk
Van schemerdoffe, doodsche dampen...

's Nachts, heimlijk, naakt een sterker heer:
De heete, dolle storm van 't Zuien,
Die doodsgevaar dreigt over 't meer,
En doet in dorpen angstklok luien....
Zwaar gaat zijn adem, koortsig warm,
En vlamt met valsche zonne-glansen,
De boomen wringt en zwiept zijn arm
Tot duizelige werveldansen.

Wild in den morgen woedt zijn kracht,
Hij heft en scheurt de vlakke waatren,
En kroont hun gruizelend smaragd
Met parelrijen, die verklaatren
En splintren tegen 't grauw graniet,
Hoog-stervend in een zilvren regen...
Waar zich één golf te pletter stiet,
Volgen er duizende haar wegen.

Speelsch rukt hij 't meeuwvolk uit hun rust
En werpt ze in cirkelende vluchten, -
Hun brengt hij 't leven naar hun lust:
Te zwieren door bewogen luchten,
Glinstrende vlinders boven 't groen, -
Of, beurtlings zwevend en bedolven,
Geruste scheepjes, rank en koen,
Meedeinen op den dans der golven.

Zonne-nevels.

Een zonnedamp dekt als een blinkend kleed
Der bergen donker lichaam, en laat wanen:
Wie zich deez' ochtend opmaakte en de vanen
Van kracht en blijden wil hoog wappren deed, -
Hij vond, vergeten aarde-vreugd en leed,
Een vrijen weg door blanke nevel-lanen,
Tot hij de bron van 't licht schouwt, en de banen
Der sterren en der wolken woning weet.

Zoo liggen levensverten zacht omvat
Door ijle toekomstglanzen, die beloven
Zielsheil, dat stijgt àl klein geluk te boven.
Helaas om dubblen waan... 't Lichtspel verdween:
Voor zwakke voeten wacht een steenig pad,
En 't vroeg verdoolde hart breekt in geween.

In een kastanjebosch.

Wat broze bruine blârenval,
Wat ritslend water in de vert',
Droef-zoete geuren overal
Uit vochten grond, die ros-besterd
Met losgebarsten bolsters was,
Leeg van hun vrucht - door kinderhand
Lang weggeraapt -, en aan den rand
Eén late gele bloem in 't gras...

Dit maakte dat mijn leven lag
Zoo stil, alsof met dezen dag,
Van najaarswind en zomergloed
Verlaten, ook mijn roode bloed
Zacht wegvloot in de ijl-grijze lucht,
Tot vlam van voelen leek gebluscht,
Alle angst en scheidenspijn gesust...
Zoet sterven, zonder strijd of zucht.

Als straks de witte winter komt
En draagt zijn dieper stilheid aan,
Is ook die enkle bloem vergaan
En àl geluid zal zijn verstomd, -
Het laatst het fluisterend geklaag
Van 't rustloos water, ver omlaag.

K.C.W.

Vrouwenstrijd.

De Maatschappelijke ontwikkeling en de bevrijding der vrouw, door Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk. (Rede in den winter 1913-1914 gehouden voor eenige arbeiders-, studenten- en vrouwenverenigingen.)

Een geschrift van de hand van Henriëtte Roland Holst is steeds een kostbare geestesgave: want deze vrouw weet op bewonderenswaardige wijze aan het cultuurleven van onzen tijd in schoone en veelzijdige openbaringen uiting te geven. De groote bekoring, die uitstraalt van hare werken is die van eene hoogst begaafde èn van eene complete persoonlijkheid. In groote harmonie is in haar vereenigd wetenschappelijk kennen, wijsgeerig schouwen, maatschappelijk en historisch doorzicht en dit weet zij te uiten in betoogen strak van lijn en ingehouden passie en in schoone verbeelding, doorgloeid van gevoel en beheerscht door weten. Ik heb maar één zwakheid kunnen ontdekken in den overweldigenden geestesrijkdom dezer vrouw, - eene eenzijdigheid, die bij hare krachtige veelzijdigheid des te pijnlijker aandoet, daar ze armelijk afsteekt bij haar intens vermogen in gemoedsen geestesleven van verleden en heden op te gaan, - het is haar marxistische afkeer van religieuse levensopvattingen, die haar in godsdienst slechts de onontkoombare ideologische begeleiding van onvolkomen productieverhoudingen vermag te doen zien. Dit marxistisch dogma aanvaardt zij in al zijn starheid. Deze vrouw van zeldzame begaafdheid, en die in weerwil van hare verstandelijke opvattingen aangaande godsdienstige verschijnselen in hare geschriften herhaaldelijk van innigen en zuiveren religieusen zin blijk geeft, - deze vrouw

heeft zich door hare theoretische vooropstellingen het rechte inzicht in het machtig cultuurverschijnsel van den godsdienst onmogelijk gemaakt.

Maar overigens - hoe ruim zijn hare opvattingen, hoe breed de blik, waarmede zij den gang der levensverschijnselen overziet, hetzij ze deze in kunstrijke visie uitbeeldt of in strak betoog ontleedt. -

De onlangs verschenen redevoering van Henriëtte Roland Holst is in twee stukken verdeeld: in de eerste helft geeft ze een overzicht in vogelvlucht van de maatschappelijke ontwikkeling sinds de vroegste tijden der menschelijke beschaving, toen er van mènsch of van beschàving eigenlijk nog geen sprake kon zijn, tot het begin der negentiende eeuw: ze laat zien het nauwe verband tusschen den economischen toestand der samenleving en de plaats, die de vrouw daarin bekleedt, om te vinden ‘de oorzaken van de wordende bevrijding der vrouw’. Helder schetst ze den overgang van moeder- tot vaderrecht, ‘eene ontzettende tragedie, waarin wij bovenal voelen den diepen val der vrouw van een staat van vrijheid, van geacht en geëerd zijn, tot duizenden jaren van afhankelijkheid, rechteloosheid en dienstbaarheid. Toch beteekende het een stap vooruit in de menschelijke beschaving; zoo gaat er met iederen vooruitgang veel moois, veel liefs verloren, om voor nieuwe heerlijkheid plaats te maken. Te sterk kleurt schrijfster echter den achteruitgang van het vrouwenleven, waar zij spreekt van ‘dekunstmatige verwringing en verarming van haar menschelijk wezen’ (blz. 11). Dit is sterk overdreven, want enkele bladzijden verder moet schrijfster erkennen, dat de vrouw als producente voor het gezin een schoon en rijk arbeidsveld overhield, al had zij opgehouden producente voor de gemeenschap te zijn: ‘nuttige arbeid vol afwisseling gaf aan dat leven inhoud’.

Onder invloed dezer economische verhoudingen tusschen de sexen, vormde zich het ‘mannelijk ideaal van de vrouw’, dat in de middeleeuwen zijne (overdreven) uitdrukking vond in het verhaal van de geduldige Griseldis en op den drempel van den nieuwen tijd nog eens door Schiller werd bezongen. Het oordeel over de Renaissance is vluchtig en niet juist; terecht merkt schrijfster op, dat de renaissance niet veel verandering heeft gebracht in het lot der vrouw, en nog veel

minder ‘eenige beweging voor een algemeene vrouwenbevrijding’ heeft doen ontstaan; maar dat hangt samen met het wezen der Renaissance, die geen verandering bracht in de rol der vrouw in het productiesysteem, en die haast uitsluitend de vrouw der hoogere standen beïnvloedde. In de hoogste kringen werd de vrouw hoe langer hoe meer ontheven van haar beperkt produceeren: de Renaissance maakte van de vrouwen der hoogere klassen *cultuur*-wezens: het hoog cultureel gehalte van den gezelligen omgang en het tot dilettantisme veralgemeenen der humanistische wetenschap, is voor een niet gering deel het werk der Renaissancevrouwen geweest; ook een *nieuw* vrouwenideaal wordt door enkele Renaissanceschrijvers bezongen: Campanella b.v. wijst haar in zijn Zonnestaat een veelzijdige werkzaamheid toe en talrijk zijn de uitlatingen, dat man en vrouw gelijken zijn, dat de vrouw ook dezelfde intellectueele opleiding moet ontvangen als de man. Het is eene schrijfster als Henriëtte Roland Holst onwaardig om de Renaissancevrouwen, die nu eenmaal tot de hoogste klassen der samenleving behoorden, af te maken als ‘blauwkousen’ en ‘min of meer verdienstelijke, zwakkere nabootsingen van de meest geleerde mannen van hun tijd’. Vrouwen als Vittoria Colonna, de verwerkelijking van het vrouwenideaal, dat Michel Angelo zich had gedroomd en eerst op zestigjarigen leeftijd in levenden lijve vereeren kon, als Renée de France en Elizabeth van de Paltz, had de schrijfster van *Thomas More* niet zóó behooren af te maken! Vrouwenbevrijding wortelt wel degelijk in de Renaissance, voor zoover deze de intellectueele cultuur voor de vrouw opeischt. Dat deze denkbeelden zich eerst veel later ten volle zouden ontwikkelen is het gevolg van de economische toestanden.

In het tweede gedeelte harer redevoering schetst de schrijfster uitvoerig het geweldige economische proces, dat sinds het einde der 18de eeuw het vrouwenleven totaal aan het veranderen is. Eerst het leven der arbeidersvrouw, waardoor zij en hare kinderen door de industriëele productie werden geäbsorbeerd, daarna het leven van de vrouw uit de burgerij, die haar arbeidsveld ziet inkrimpen.

Schrijfster wijst op de groote verschillen tusschen de lotgevallen der arbeidsters - en der burgervrouw: de eerste werd

door de vraag naar vrouwenarbeid en door den nood de fabriek letterlijk ingedrongen; de burgervrouw aan wie de arbeid in huis begon te ontbreken drong de nood naar betrekkingen, door hare mannelijke standgenooten ingenomen, mede te dingen, voor haar werd het een economische strijd tusschen de sexen. Het gevolg is schromelijke overlading van arbeid voor de arbeidsters, en ook te vaak dubbele arbeidslast voor de burgervrouw; daar de industrie den huishoudelijken arbeid niet geleidelijk genoeg overneemt, en psychische conflicten vooral tusschen de eischen van moederschap en beroepsarbeid haar het leven verzwaren.

De oude opvatting van vrouwenleven, die lijdzaam dulden als deugd prees, werkte mede de arbeidsters te doen berusten in haar slavenbestaan: èn hierdoor èn door haar afgetobd zijn na zóó zwaren arbeid is de organisatie van de proletarische vrouw eerst van later datum dan de georganiseerde strijd der burgerlijke vrouw om goede arbeidsgelegenheid; en dàt terwijl de proletarische vrouwen het eerst aan het maatschappelijk produceeren zijn toegekomen. De organisatie der burgerlijke vrouw dient om aan werk te kòmen, die van de proletarische vrouw om van de te zware arbeidslasten verlóst te worden. En hiertoe eischt ze praktische hervormingen in de eerste plaats: bescherming tegen overmatigen arbeid door de instelling van den 8-urendag en den vrijen Zaterdagmiddag; moederschapsverzekering en steun der gemeenschap bij de zorg voor het jonge kind; verlichting van den huiselijken arbeidslast door gemeentelijke inrichtingen en instellingen van allerlei soort (blz. 34). De vereeniging van de tegenstrijdige eischen, die moederschap en beroepsarbeid aan haar stellen, is het probleem óók van de vrouw uit burgerkringen. Volgens mevr. Roland Holst kan ook hier het socialisme uitkomst brengen door socialisatie van het huishouden en van de zorgen voor het jonge kind. Voor een deel allicht, waar ook menige intellectueel arbeidende vrouw onder een dubbele last gebukt gaat als hare verdiensten ontoereikend zijn om goed geschoolde hulp en dure technische vereenvoudigingen in het huishouden te betalen.

Maar al worden de uiterlijke moeilijkheden opgeheven, mevr. Roland Holst ziet over het hoofd dat de innerlijke

blijven en het socialisme machteloos zal blijken deze op te heffen. Beroepsarbeid, die een aantal uren van den dag vult zonder de innerlijke krachten totaal in beslag te nemen, zal een normale gezonde moeder zonder bezwaar kunnen verrichten. De moeilijkheid begint bij die arbeid, die den heelen geest vergt en het gemoed vervult: alle waarachtig scheppende arbeid, waartoe niet alleen het voortbrengen van kunst behoort, maar ook menigmaal wetenschappelijk werk. Het uitwerken van een wetenschappelijke gedachte, 't zij op het gebied van filologie of letterkunde, natuurkunde of wijsbegeerte, vergt zoo'n concentratie van de heele persoonlijkheid, dat zorg voor kinderen storend moet werken, omdat zorg voor het kind óók scheppend, het gemoed vervullend werk is. Het is dan ook niet toevallig, dat de rijpste vruchten van intellectueelen vrouwenarbeid voortgebracht zijn door moeders van volwassen kinderen. En wat de tragiek van vrouwenarbeid nog onontkoombaarder maakt is dit: eerst door de innerlijke verrijking van het vrouw- en moederzijn wordt de vrouw volledig mensch. Zeer zeker hebben enkele vrouwen door ‘Anempfindung’ het leven in zijn vollen rijkdom verstaan, maar dit blijven uitzonderingen.

Zeker, er zullen moeders zijn, die een beroep uitoefenen en zooveel doenlijk hare kinderen aan vreemde handen toevertrouwen: hoe menige mondain levende vrouw doet het niet vrijwillig! Maar waar het feminisme in zijn beste uitingen juist streeft naar ontplooiing van alle krachten, die in de vrouw sluimeren, zien we, dat intellectueel ontwikkelde vrouwen juist haar moederschap zeer ernstig opvatten: door intellectueele ontwikkeling wordt hare persoonlijkheid verdiept, evenals hare verhouding tot den man in het huwelijk. De band met de kinderen wordt anders: ontwikkelder moeders zullen ook de intellectueele opvoeding harer kinderen willen leiden en richten. Juist gestudeerde *vrouwen* hebben hier te lande en in Duitschland uitgesproken haar verlangen en streven naar cultuurverdieping. Te zeer toch heeft de enorme vlucht naar detailwetenschap en techniek de hoogere geestesbeschaving geschaad en verdrongen. Reactie daartegen wordt alom merkbaar en niet het minst onder de vrouwen: bij dit herlevend cultuurstreven past allerminst de door schrijfster verwachte socialisatie van kinderzorg en daarmede onvermijdelijke

ontbinding van het gezin. Het schijnt me toe, dat dit ideaal der toekomst nog een vrucht is van den geestestoestand, voortgekomen uit het materialisme, en dat het huidig streven naar cultuurvernieuwing hier lijnrecht tegen ingaat. Het individualisme zal niet verdwijnen, integendeel het zal zich verfijnen. Ook het gezinsleven zal er hechter, want innerlijker door worden. En al wordt de maatschappij rechtvaardiger en humaner, het gezin zàl blijven de warme en innige toevlucht van de menschenkinderen. Het familiebezit moge *geleid* hebben tot de vorming van een gesloten gezin, die uiterlijke oorzaak heeft zich verinnerlijkt in den loop der tijden tot iets beters. Het eigenaardige is, dat in intellectueele families met weinig of zonder fortuin een veel hechter familieleven zich openbaart, dan in menig gezin der schatrijke bourgeoisie, waar het weeldeleven dit bedenkelijk heeft ondermijnd. Uitersten van armoede en van rijkdom beide, dus de door het socialisme fel bestreden karakteristieke gevolgen van het kapitalisme, blijken bij uitstek de verwoesters van het gezinsleven te zijn. Zal het socialisme deze ontreddering toejuichen en voortzetten, of zal het met het feminisme werken aan verfijning van het gezinsleven? - Dat zal de toek/mst moeten leeren.

Mevr. Roland Holst verwijt aan het feminisme, dat het wil, ‘dat aan de heerschappij en de uitbuiting, die tot nu toe door de mannen der heerschende klassen gevoerd en bedreven werden, ook de vrouwen dier klasse zullen deelnemen.’ (bl. 43). Dit nu is eene onwaardige beschuldiging: vóór nog de sociaal-democratische vrouwen zich hadden georganiseerd, hebben de feministen geijverd voor tal van instellingen, die de proletariërsvrouw ten goede komen: vakopleiding van meisjes, óók uit de volksklasse; zorg voor de ongehuwde moeders en hare kinderen, tot stand brengen van goede bewaarscholen en crêches. De burgerlijke feministen eischten voor zichzelven zeer zeker de beter gesalariëerde betrekkingen; maar behooren technici, artsen, leeraren bij middelbaar onderwijs, nu allen tot wat men in socialistische kringen ‘uitbuitende’ klassen noemt? Is menig vrouwenstreven juist niet een erkenning van de euvelen van het kapitalisme? De vrouwencredietbank, die vrouwen pogen op te richten, zal vrouwenbelangen, door de gewone crediet-

instellingen vaak onvoldoende behartigd, in beroep en bedrijf steunen, met de uitdrukkelijke bepaling, dat ‘winst behalen’ niet de bedoeling is van haar bedrijf. Trouwens de meeste feministen, die willen werken voor haar brood, komen niet voort uit de groote bourgeoisie, uit de leidende kringen van het kapitalisme, maar uit die middelklasse, die in menig opzicht ook door de verhoudingen in ons maatschappelijk stelsel gedrukt worden. Deze vrouwen vragen arbeid om te kunnen leven meestal; vaak ook om een leven te kunnen leiden, dat haar ten volle bevredigt. Dat sommige harer, vervuld van de belemmeringen, die zij zelven te overwinnen hadden, niet duidelijk inzien, dat de arbeidersvrouwen andere eischen moeten stellen, laat zich verklaren: beide kategorieën streven naar menschwaardigen arbeid; bij de arbeidersvrouwen ligt de klemtoon op 't eerste woord, *menschwaardige* arbeid; bij de burgerlijke feministen vooral op het tweede: menschwaardige *arbeid*. Maar talrijk zijn de feministen, die hard hebben gewerkt voor de *menschwaardigheid* van den arbeid van proletarische vrouwen. Zij zijn het ook, die telkens trachten, de vrouwen uit de rijkste kringen op te wekken haar weeldeleven op te geven, om zich aan maatschappelijk werk, om zich aan cultuurarbeid te wijden. Terwijl de proletarische vrouwen deze dames nog al eens met afgunstigen wrok plegen te benijden, zijn de feministen verontwaardigd èn vol medelijden tevens over de dorheid en leegheid van vele dezer vrouwenlevens. Mevrouw Roland Holst laat deze kategorie vrouwen buiten bespreking in hare beschouwing, daar op die levens de industriëele revolutie weinig of geen invloed heeft gehad. Een belangrijk punt heeft zij hierdoor *niet* besproken; een noodlottige uitwerking, die de industriëele revolutie indirect op de bevrijding der vrouw heeft uitgeoefend, n.l. om haar aan luxe verslaafd te maken. De industrieele revolutie heeft het vormen van vele groote vermogens mogelijk gemaakt en zoo aan vrouwen uit de bovenste lagen der maatschappij een gelegenheid tot geld verspillen verschaft als nooit te voren, terwijl ze tegelijkertijd door nieuwe bedrijven het huishouden vereenvoudigde. De oude, *nuttige* bezigheden verdwenen en de vrouwen schiepen nieuwe weeldebehoeften om haar tijd te dooden: huisinrichting, leefwijze en toilet

zijn tot een vroeger ongekende hoogte van bewerkelijkheid en kostbaarheid gestegen. En deze weeldezucht won spoedig veld in de middelklassen der burgerij, ja zelfs in den arbeidersstand: waar de techniek vereenvoudiging mogelijk maakte, heeft de toenemende, omslachtige weelde de vrouw der middelklasse al te veel in hare bevrijding belemmerd. Genotzucht, holle pralerij maken menig vrouwenleven leeger en zwaarder dan het behoefde te zijn; ter wille der bevrijding van de vrouw zal het noodzakelijk zijn het leven te vereenvoudigen en van onnutte ballast te ontdoen. Het is een gevolg van gebrek aan ware cultuur, het is ook een uitvloeisel van den oeconomischen toestand: de industrie ziet kans winst, veel winst te behalen met 't produceeren van veel lorrige, zgn. luxe voorwerpen, die de arme proletariërs *te* gretig koopen; zoo worden ze door de luxe der leidende kringen der industrie verleid zich aan schijnweelde te vergapen en zoo trekt de industrie dubbele winst uit het proletariaat: eerst direct door zijn arbeidskracht, dan indirect door zijn kooplust in verkeerde richting te leiden.

Mevrouw Roland Holst zou voor deze moeilijkheid spoedig raad weten: het socialisme zal ook dezen misstand doen verdwijnen. Mocht ooit het socialisme eigen idealen ten volle kunnen verwerkelijken, dan zal het met dolle en prullige weelde gelijkelijk gedaan zijn. Voorloopig echter zullen alle vrouwen, die het gevaar zien, dat van deze zijde hare bevrijding belaagt, wijs doen, door propaganda, door eigen voorbeeld, het schoone van het eenvoudig-praktische tot het volksbewustzijn te doen doordringen.

Dr. J. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA-ELIAS.

Oorlogs-economie.

II.
Vooruitzichten.

De nationale gedachte heeft voorshands niet enkel de nationale geschillen, maar ook de internationale gedachte te overheerschen.

Aan deze laatste is, zoolang de oorlog duurt, het woord ontnomen. Bij het vredesverdrag zal zij, zwakjes nog, haar vriendelijk geluid weer kunnen doen hooren, dat daarna - in welke mate en in welk tempo, zal ter beslissing staan van de omstandigheden van dàn - weer geleidelijk zal kunnen aanzwellen in kracht.

Hierover te jammeren, brengt ons niet verder maar wel van streek en kan alleen schade doen aan de scherpte van de nuchtere rekenschap, die het vóór alles noodig is zich te geven van de feiten, welke wij thans beleven, waardoor immers de feiten, die in de toekomst te wachten staan, worden bepaald.

Elk land zorgt thans voor zichzelf. Het kan dit, ook als neutrale staat - de driekoningendag van Malmö bewijst het - doen in samenwerking met andere landen; of het kan dit doen, steunende alleen op eigen kracht.

Elk land ook *moet* nu zorgen voor zichzelf. In een dampkring van algemeen aanvaard nationaal egoïsme gedijt de internationale ged□chte slecht en verzwakt wie haar koesteren.

Deze beschouwingswijze, die, meen ik, tijdelijk geboden

is, moet ertoe leiden om ook bij het zoeken naar mogelijke of waarschijnlijke economische gevolgen van den oorlog te onderscheiden tusschen de gevolgen voor een volk, een land, en die voor de menschheid. Indien bijvoorbeeld waar is wat beweerd wordt: dat nu reeds de Duitschers in hun effektentrommels hebben te tasten om met amerikaansche waarden hun buitenlandsche schulden te betalen die zij vroeger voldeden met voortbrengselen van hunne nijverheid, een fondsenverkoop die wel niet tegen hooge koersen zal plaats vinden, dan wordt van wereld-economisch standpunt het verlies, dat de Duitscher lijdt, misschien opgewogen door de winst, die den buitenlandschen kooper ten deel valt, maar dan is dit voor Duitschland een schrale troost.

Deze beschouwingswijze evenwel, hoezeer geboden, brengt minstens twee hoogst ernstige gevaren mede, waartegen men op de hoede moet zijn.

Al is ook de oorlog de meest volstrekte ontkentenis van vreedzaam internationaal verkeer, hij kan niet eeuwig duren en dus ook zijn ontkentenis van de internationale gedachte niet eeuwig volhouden. Ja, hijzelf is, en zeker in zijn huidigen verschijningsvorm, niet te verklaren zonderdat men tot verschijnselen van onmiskenbaar internationalen aard de toevlucht neemt.

Welke zijn nu die twee gevaren?

Beide wortelen zij in de miskenning (waartoe het tijdelijk overheerschen van de nationale gedachte maar al te gemakkelijk leidt) van de waarheid, dat de maatschappij der twintigste eeuw, in sterker mate dan van vroegere eeuwen kan worden getuigd, in al haar vezelen van internationalisme doortrokken is. Tijdelijk ontkent zij dit bij monde van het kanon. Doch nauwelijks zullen normale omstandigheden zijn terugge keerd, of zij zal schriftelijk deze ontkenning hebben te herroepen bij wege van den wissel.

Nooit nog had het handelsverkeer tusschen de volken een zoodanigen omvang aangenomen als in de jaren, die dezen krijg voorafgingen. Nooit nog konden de landen elkanders voortbrengselen zoo slecht missen. Nooit nog derhalve dreigde een wereldoorlog met zulk een economische ontreddering.

Het eerste gevaar nu, waartegen te waarschuwen plicht is, is: de economisch-verwoestende werking van dezen oorlog

te onderschatten. Al zal hij vermoedelijk korter duren dan eertijds worstelingen van dezen omvang plachten - nu reeds trouwens duurt hij langer dan menigeen in Augustus mogelijk achtte - het raderwerk van internationaal verkeer, dat hij deels stopzet, deels vergruizelt, is veel ingewikkelder dan die welke den moker van vroegere oorlogen te verduren hadden.

Het tweede gevaar dreigt bij het sluiten van den vrede. Op straffe van economischen stilstand of achteruitgang van alle bij den vrede betrokken landen, onverschillig of zij mede hebben geoorloogd, moet dan de grondslag voor hervatting der internationale haudelsbetrekkingen worden gelegd. Elk vredesverdrag trouwens, hoe ook gesteld, doet dit vanzelf. Maar niet elk vredesverdrag doet dit in gelijke mate.

De zaak zal betrekkelijk eenvoudig zijn als de vrede volgt op een oorlog, die onbeslist bleef. Dan zal hernieuwing in hoofdzaak van het oude wel het wachtwoord zijn en blijft alleen de trouwens hoogst belangrijke vraag, of men de onderlinge handelsbetrekkingen de oude protectionistische stroefheid zal laten behouden dan wel, ze in de richting van vrijeren handel verlenigen zal.

Doch zoo aan den eenen kant de volstrekte overwinnaar staat en aan den anderen kant de volstrekt overwonnene ligt, dan denke men zich een oogenblik in den gemoedstoestand van den overwinnaar in. Wat heeft hem niet de zege gekost: aan prachtmateriaal van jonge kerels, aan geld, aan goed; een som van leed die niet onder cijfers is te brengen, een som van stoffelijk verlies, welker cijfer milliarden beloopt. Het leed is onherstelbaar; het vindt echter in de vreugde van de zegepraal een, tijdelijk zeer sterke, vergoeding. Maar waar is de vergoeding voor het stoffelijk verlies? Waar, zoo niet in een oorlogsschatting, te persen uit den machteloozen verslagene, die te teekenen heeft wat hem wordt opgelegd?

Toch zal de overwinnaar wijs doen, de militaire aderlating niet nog eens met een economische te bezegelen. Grootmoedig niet, maar wijs. Want morgen aan den dag heeft hij den overwonnene noodig, bijvoorbeeld als leverancier van grondstof of halffabrikaat, dan wel als afnemer van eigen voortbrengselen. Zijn leveranciers en zijn klanten te ruïneeren heeft nog nooit eenig zakenman voordeel gebracht.

Men zal wellicht opmerken, dat een oorlogsschatting voor hem, die ze betalen moet, nog niet het bankroet behoeft te beteekenen, en deze opmerking staven met de vraag of temet Frankrijk door de schatting, welke het na 1871 aan Duitschland moest afdragen, is te gronde gericht.

Het antwoord hierop zou geen ander kunnen zijn dat dit:
een oorlogsschatting is zonder twijfel een poging tot eigen verrijking ten koste van den verslagene en dus tot diens verarming;
hoe ver deze verarming zal gaan, zal uiteraard afhangen van de verhouding tusschen het bedrag dat moet worden opgebracht en de draagkracht van den getroffene;
juist wat geschiedde na 1871 bewijst, dat de overwinnaar die oorlogsschattingen oplegt, van zijn zege maakt een onverstandig gebruik.

Wat dit laatste betreft: de fransche milliarden, die naar Berlijn gingen, hebben voor een aanzienlijk deel de heftige crisis veroorzaakt, welke Duitschland in de zeventiger jaren, zwaarder dan welke vroegere crisis ook, geteisterd heeft, heel wat zwaarder ook dan zij Frankrijk heeft getroffen.

Dit lijkt zonderling op het eerste gezicht maar is toch wel te begrijpen.

Een land, dat om een schatting te betalen, op korten termijn veel belasting moet opbrengen, dwingt zijn zonen tot zuinigheid, tot het tienmaal omkeeren van hun geld aleer het uittegeven en mede: aleer het te steken in ondernemingen van gewaagd allooi. Het herstel der economische verhoudingen, de wederopbloei van het bedrijfsleven in zoo een land gaat langzaam en bedachtzaam.

Geheel anders het land, welks regeering plotseling baadt in het vreemde goud. Deze regeering gaat, mag men aannemen, gebukt onder den last van zware oorlogsleeningen, die de reeds bestaande staatsschuld aanzienlijk hebben vergroot. Welnu, thans is zij in staat schuld te delgen op ruime schaal. Zij doet dit en overstelpt de houders harer schuldbrieven met contanten, die aanstonds nieuwe belegging zoeken. Of zij brengt het geld naar de banken en stelt deze in staat tot het verleenen van credieten tegen betrekkelijk lage rente. In beide gevallen wordt het steken van geld in nieuwe ondernemingen kunstmatig aangemoedigd.

Waar is hier de rem tegen het oprichten van speculatieve ondernemingen?

Ernstiger nog wordt het gevaar, indien de aldus opgezweepte nijverheid van het land, dat won, haar afzet vinden moet in het land, dat verloor en gebrandschat werd bovendien.

***

Uit het bovenstaande kan alvast deze slotsom worden getrokken, dat de economische toekomst in sterke mate van den economischen inhoud der vredesverdragen afhankelijk zal zijn. Dien inhoud nu kent niemand en derhalve is ijdel elke besliste voorspelling.

Nog om meer dan één andere reden is dit het geval.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat na den oorlog - en vooral, dat na een langdurigen en dus economisch zeer uitputtender oorlog - een verschuiving intreedt van wat men het economisch zwaartepunt zou kunnen noemen. Totnu was in groote trekken de verhouding tusschen het sterk industriëele West- en Midden-Europa en het in sterker mate agrarische overige deel der wereld (met name Rusland en Amerika) deze, dat West-Europa een deel van haar nijverheids- en handelswinsten belegde in nieuw opterichten ondernemingen in die andere landen, m.a.w. jegens die landen optrad als geldschieter. De russische en amerikaansche effekten in west- en midden-europeesch bezit bewijzen dit.

Na den oorlog nu zal van de geleidelijk zich herstellende west-europeesche nijverheid een sterke vraag uitgaan naar voedingsmiddelen en grondstoffen, door die andere landen te leveren. Zullen dan op even korten termijn, als de daaruit voortspruitende vorderingen door in den oorlog verarmde landen moeten worden voldaan, deze schulden kunnen vereffend worden met tegenvorderingen uit levering van nijverheidsvoortbrengselen, of zal voorloopig zijn voort te gaan met wat, naar men zegt, Duitschland nu reeds doet: betalen door middel van vreemde effekten? Blijkt dit inderdaad onvermijdelijk, dan houdt West- en Midden-Europa op, geldschieter te zijn, kan het zelfs schuldenaar worden. Waarmede de rollen zouden zijn omgekeerd.

Ondenkbaar nu is een beweging in deze richting zeker niet, al gaat waarschijnlijk te ver wie hier zich uitlaat met

stelligheid en al gaat zeker te ver wie daarmede de leiding der beschaving met één slag verplaatst ziet bijvoorbeeld naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Het Duitschland van Kant en Goethe was voor de cultuur niet van geringer beteekenis dan dat van Krupp.

Toch kunnen gebeurtenissen als hier schematisch aangeduid van verre draagkracht blijken, zoowel in politieken zin als voor de ontwikkeling der cultuur.

In politieken zin, omdat, indien inderdaad in de toekomst het zwaartepunt van economische kracht mocht komen te liggen in landen, die thans overwegend agrarisch zijn, deze toekomstwinst (betrekkelijk onafhankelijk van den uitslag der land- en zeegevechten in 1914 en 1915) ten deel zal vallen aan staten als Noord-Amerika en Rusland, als Groot-Brittanje ook, dat wèl zelf eenzijdig industriëel is opgegroeid maar, één met zijn agrarische koloniën, door deze mee zal deelen in de winst.

En voor de ontwikkeling der cultuur, omdat in de landen, die dan den economischen voorsprong zullen hebben gewonnen, een eigen nijverheid van zelve tot bloei zal komen, wat er de ontplooiing der technische wetenschappen en daarmede die van de wetenschappen der natuur bevorderen zal, welke in het geheel der menschelijke cultuur een steeds belangrijker plaats ìnnemen.

***

Het economisch wezen van den oorlog is in ‘de Economist’ van September ll. meesterlijk door Verrijn Stuart geteekend:

De oorlog is productief, mits hij een saldo van bate boven offer laat (wat natuurlijk eerst na beeindiging des oorlogs blijken kan); zijn productiviteit evenwel is van zeer bizonderen aard: niet alleen wegens hare eenzijdigheid (in sterke mate is de oorlog gericht op voortbrenging van onstoffelijke goederen als politiek aanzien, landseer, onzijdigheid) maar ook wegens den aard der kosten, die zij medebrengt en die zich alle laten samenvatten onder het hoofd: vermindering der productiviteit van het *gewone* bedrijfsleven; aan dit gewone bedrijfsleven immers worden reeds *tijdens* den oorlog onttrokken de millioenen mannen die onder de wapens

kwamen, de millioenen aan geldswaarde (bijvoorbeeld vernielde spoorwegen met toebehooren, stukgeschoten fabrieken, tot zinken gebrachte koopvaarders), terwijl ook reeds gedurende den krijg stoornissen in het verkeer en de ontstentenis van crediet de normale kapitaalvorming belemmeren; dit alles werkt *na vredessluiting* na en wordt dan in zijn werking nog verergerd door het duurzaam verlies van arbeidskracht, dat de dooden en de blijvend invalieden vertegenwoordigen.

Ziehier, niet volledig maar in hoofdzaak, hoop ik, getrouw, Stuart's schets van wat economisch de oorlog beteekent weergegeven.

De uiterlijke verschijningsvorm van deze verliezen mag met hun wezen natuurlijk niet worden verward; zij vertoonen zich in de gedaante van veler geknakte individueele welvaart, van begrootingstekorten en verzwaring van den schuldenlast der staten; maar daartegenover staan de winsten van sommige andere particulieren, van de leveranciers der oorlogsbenoodigdheden in de eerste plaats, en de vorderingsrechten van hen, die inschreven op de oorlogsleeningen.

Eén schadepost van den oorlog werd, meen ik, in het aangehaalde opstel ietwat onderschat. Wie in oorlogstijd over geld beschikt - zoo werd daar betoogd - kan zich tot lagen prijs effekten verschaffen, ‘en zal zoodra de paniek geweken is, zooveel verrijkt blijken als de verkooper verarmd werd. Winst en verlies heffen elkaar, van maatschappelijk standpunt gezien, hier op’. Ik roerde dit vraagstuk, naar aanleiding van beweerden verkoop van amerikaansche papieren door Duitschers, reeds even aan, opmerkende dat, van algemeen ‘maatschappelijk standpunt bezien’, hier inderdaad de winst van den buitenlandschen kooper het verlies van den duitschen verkooper kan evenaren maar dat Duitschland, van nationaal standpunt, hierbij slechte zaken maakt.

Doch ook als kooper en verkooper wonen in één land en schijnbaar dus ook van nationaal standpunt noch winst noch verlies is waar te nemen, kan er een schadepost zijn, zelfs afgezien van de mogelijkheid dat in afzienbaren tijd de koersen na herstel van normale verhoudingen wel weer stijgen, maar toch de vroegere hoogte niet meer halen en dus des koopers winst kleiner is dan des verkoopers verlies.

Die schadepost bestaat hierin, dat de ongelijkheid der vermogensverdeeling wordt vergroot. Wanneer, om het voorbeeld wat kras en daardoor scherp te stellen, in een land met gelijkmatig verdeelde welvaart plotseling de helft der inwoners straatarm wordt en de andere helft dubbel zoo rijk als zij was, dan is dit voor dat land een nadeel. Doet zich nu gedwongen verkoop van fondsen voor op eenigszins groote schaal, dan zal men in het algemeen zeker mogen aannemen, dat de verkoopers lieden zijn met weinig weerstandsvermogen, die na den verkoop in welvaart zullen blijken te zijn achteruitgegaan, ten voordeele van wie hun fondsen namen en dit konden doen juist doordien zij reeds méér economische kracht dan de verkoopers bezaten.

Dreigende verscherping van maatschappelijke welvaartsverschillen is dus ook nog een schadepost, waarmede de oorlog dreigt.

Nu zal zeker niet alle vergoeding voor deze verliezen ontbreken.

Dat in de bedrijfswereld zal ondergaan wat zwak stond, dat in het algemeen de sterkeren zullen overblijven en de plaats der gevallen zwakkere broeders innemen, een plaats welke zij, van zuiver economisch standpunt bekeken, waardiger zullen bekleeden juist omdat zij, als sterkeren, ook productief de beteren zijn, dit is een winst voor het algemeen belang, dat met zoo goed mogelijke voortbrenging, dit is met voortbrenging van zooveel mogelijk deugdelijk product tegen zoo klein mogelijke kosten, het best gediend is.

Zoo is er nog wel een en ander te vinden, dat compensatie inhoudt.

Toch zal niemand beweren, dat het geleden stoffelijk verlies daardoor maar in de verte kan worden goedgemaakt.

Veel kapitaal is vernietigd, veel reproductie van kapitaal bleef achterwege in den oorlogstijd, zoodat na den oorlog het aanbod van kapitaal betrekkelijk gering zal zijn.

Hierin nu steekt voor de welvaartsverdeeling in de maatschappij een gevaar, nog heel wat bedenkelijker dan dat van den geldelijken ondergang van vele kleine kapitalistjes. Zonder kapitaal kan de voortbrenging niet gedreven worden en de arbeiders vinden geen werk zonderdat de voortbrenging opnieuw aan den slag gaat.

Hoe kleiner dus de aangeboden hoeveelheid kapitaal, des te kleiner ook de werkgelegenheid, des te grooter de werkloosheid.

Anders gezegd: hoe kleiner het kapitaalaanbod, des te hooger de rentestand, des te lager de arbeidsloonen.

Het onderscheid tusschen deze twee uitspraken is minder groot dan het schijnt. Want zoowel lage loonen als werkloosheid zijn kenmerk van bedrijfsslapte; als er weinig vraag naar arbeidskracht is, kunnen de loonen alleen op het vroegere peil blijven door een klein aantal arbeiders deze loonen te laten verdienen en de overigen op straat te laten, ten laste der werkloozenkassen of, als deze zijn uitgeput, van de openbare of bizondere liefdadigheid.

Het is goed om de mogelijkheid, dat deze ramp inderdaad onze samenleving treffen zal, in het oog te zien.

Blijkt zij werkelijkheid, dan is het beter, dat deze ons niet onvoorbereid overvalt.

Doch mag men nu haar aantocht reeds voorspellen met gelijke zekerheid als dat op dezen oorlog een vrede volgen zal?

Indien ja, dan is het inderdaad verkieslijk, dat de arbeiders allen tezamen den last aanvaarden van loonsverlaging, en hoe eerder zij dan hiermede beginnen, deste beter, want deste sneller zal het tijdperk zijn doorgeziekt. Verkieslijk boven behoud van de bestaande hoogere loonen voor een deel hunner, ten koste van leegloopen en ondersteund worden der anderen.

In de onderstelling, dat die kapitaalschaarschte onvermijdelijk zal zijn, is dit alles hard, maar niet te ontgaan.

Of zou men zijn hoop mogen vestigen op de somber lange doodenlijsten van dezen krijg, relatief langer wellicht dan die van vroegere oorlogen, daaraan althans nog dezen lichtkant ziende dat zij tegenover de verminderde vraag naar arbeidskracht een evenredig verminderd aanbod stellen, zooals in de middeneeuwen de Zwarte Dood de loonen heeft omhooggejaagd? Om twee redenen mag men aan deze hoop geen voedsel geven: de pest heeft destijds naar verhouding meer menschen neergeveld dan thans sterven op het slagveld of in de hospitalen; en in de maatschappelijke voortbrenging heeft sindsdien de productiefactor arbeid aan den productiefactor kapitaal een groot deel van zijn overwicht moeten

afstaan; de arbeiders waren toen in de maatschappelijke voortbrenging minder misbaar dan thans.

Ook een socialistisch georganiseerde maatschappij, die zich een stuk van haar kapitaal ontnomen zag zonderdat het getal harer leden evenredig slonk, zou die leden moeten stellen op rantsoen. Een deel der maatschappelijke inkomsten inproductief te gebruiken voor onderstand van enkel verbruikende, niet voortbrengende werkloozen, vertraagt het genezingsproces; tegen wat lager loonen zooveel mogelijk allen te laten werken, bekort het, omdat hierdoor nieuw kapitaal zal worden gevormd, dat den loonstandaard wederom zal doen rijzen.

Ook is, in de genoemde onderstelling, dat kapitaalschaarschte een niet te keeren kwaad zal blijken, groote zuinigheid plicht, in dezen zin, dat van hetgeen kan overschieten van individueel verbruik zooveel mogelijk een productieve bestemming erlange.

Bestaat deze zuinigheidsplicht ook reeds nu? Natuurlijk, wie kan doet verstandig wat 'kas' gereed te houden voor onverwachte moeilijkheden. Ook is het, van nationaal standpunt, beter, geen geld uit te geven voor aankoop van uitheemsche weelde-artikelen. Dit geld kan betere bestemming vinden in zoodanigen aankoop van artikelen als de vaderlandsche nijverheid aan den gang blijft houden, zelfs - nu wij nog niet weten hoe lang de bestaande toestand duren kan - door giften aan steuncomités en werkloozenkassen, waarmee men waakt tegen physieken achteruitgang van dat stuk maatschappelijk vermogen, volkskracht genaamd, dat de gezinnen onzer arbeiders uitmaken.

En blijkt inderdaad na den oorlog de stand van het maatschappelijk vermogen zóó gedaald, dat een andere verdeelingsvoet tusschen kapitaal en arbeid voorloopig onafwijsbaar is, dan moet voor ieder stukje kapitaal dat plaatsje worden opgezocht, waar het zich, ten algemeenen bate, het snelst vermenigvuldigen kan. Tot afzonderlijke bespreking van de plichten, welke hiermede aan den nederlandschen *staat* worden opgelegd, zal allicht de volgende maand gelegenheid geven.

De vraag, waarop voor de economische toekomst haast

alles aankomt, is dus deze, of kapitaalschaarschte voor de deur staat.

Ook trouwens voor de vraagstukken van het heden is zij van gewicht.

De werkloosheidspolitiek der nederlandsche regeering bestaat op dit oogenblik onder meer hierin, dat zij wel niet gebiedt maar toch wel aanmoedigt tot het geven van zoodanigen toeslag aan personen die halve dagen werken, dat hun inkomen blijft wat het was. Een poging, die alleen zin heeft in de onderstelling dat de regeering deze handhaving ook voor de toekomst mogelijk acht, wijl anders elke gulden, aan dit soort toeslagen besteed, wordt uitgegeven voor een hopelooze zaak en productiever aanwending had kunnen en moeten vinden. Deze poging en de daaraan kennelijk ten grondslag liggende overtuiging der regeering te bezien in breeder verband, ook daartoe zal, hoop ik, Februari gelegenheid bieden.

Thans zij alleen dit ervan gezegd en met redenen omkleed: deze regeeringspolitiek is verdedigbaar op grond, dat inderdaad zoodanige storing in het economisch leven, als algemeene loonsdaling beteekenen zou, nog niet mag worden voorspeld met zekerheid, dat vooralsnog een afwachtende houding geoorloofd is.

Ten gunste van deze stelling pleit in de eerste plaats de typisch nationale reden, reeds aangegeven in mr. Tasman's ‘Sociale Kroniek’, dat Nederland een goede kans heeft om na den vrede een voorsprong te hebben op andere landen. Allerwegen zal dan de productie worden hervat, doch niet overal zal men gereed zijn om haar te hervatten met volle kracht. In de landen, die dan den oorlog pas achter den rug hebben en onder zijn verliezen nog gebukt gaan, zal noodzakelijk deze hervatting in langzamer tempo geschieden dan in landen, die wel tijdelijk hun voortbrenging gedeeltelijk hebben moeten stopzetten, maar waar het productie-apparaat van werkplaatsen, werktuigen en werklieden ongeschonden is gebleven. Zulk een land nu zal Nederland zijn, indien het buiten den oorlog blijft. Terwijl een goed deel der overige wereld niet dan geleidelijk-aan zijn voortbrenging weer op gang zal kunnen brengen, zullen wij denkelijk aanstonds kunnen opstoomen met volle kracht, althans met véél grooter kracht dan zwaarder geteisterde buren.

Welken omvang deze voorsprong zal aannemen, is geheel onzeker; dat de voorsprong er zijn zal, waarschijnlijk. De naar verhouding sterke vraag naar arbeidskracht die hiervan het gevolg zal zijn, zal op den loonstandaard gunstig werken. Deze kans alleen al verbiedt thans reeds als vaststaande aan te nemen, dat in de volgende jaren loondruk onontkoombaar zal zijn, en daarnaar reeds nu ons gedrag te richten.

Maar er is nog meer wat dit verbiedt.

Niemand weet, hoe, hier en elders, de arbeidersorganisaties uit den oorlogstijd zullen te voorschijn komen. Zij hebben tijdelijk hare werkzaamheden moeten inbinden maar staan gereed, ze te hervatten zoodra de voorwaarden hiertoe aanwezig zijn. Nu hebben de vakvereenigingen de loonmarkt nooit beheerscht en zullen zij ze nooit beheerschen, maar wat zij wèl hebben gedaan en ook in de toekomst zullen blijven doen is: op die markt uitoefenen een belangrijken invloed. Gaan zij te niet, dan wee aan de arbeiders! Maar weten zij het hoofd boven water te houden, dan staan wie aan de maatschappij niets dan hun arbeidskracht hebben te bieden er, met vereende krachten, veel beter voor. Dan is het met name denkbaar, dat tijdelijk de werkloozenkassen der vakvereenigingen, gestijfd door tijdelijk hoogere bijdragen van de niet-werklooze leden, zich wat grooter werkloozen-uitkeeringen opleggen en aldus, gesteld voor de keuze tusschen ‘minder werkloosheid maar lagere loonen’ en ‘behoud van het loonpeil, maar wat meer werkloosheid’, het laatste kiezen.

Aan het doen van die keuze zal een economisch nadeel verbonden zijn, waarop ik reeds wees, t.w. dat een deel van het maatschappelijk inkomen gebruikt wordt niet tot kapitaalvorming maar tot onderhoud van wie de volksmond met een term, even onvriendelijk als juist, doodeters noemt. Doch in het hier veronderstelde geval is belangrijke compensatie voorradig: in de eerste plaats zal zulk een politiek nooit heel lang kunnen worden volgehouden; over een betrekkelijk korten overgangstijd helpt zij heen, maar kan zij dan ook afdoende heenhelpen; in de tweede plaats kan zij alleen ten uitvoer worden gebracht door vrijwillige offers van de niet-werklooze leden der vakvereenigingen; in de derde plaats voorkomt zij al die sociale schermutselingen, welke

onvermijdelijk met loonsdaling eerst, met pogingen tot loonsverhooging daarna, gepaard gaan, die even zoovele tijdelijke en plaatselijke verlammingen van het productieleven beteekenen, voorkomt zij met andere woorden het verzuim van kapitaalvorming, dat deze verlammingen voor de maatschappij beteekenen.

Treub's tot dusver welgeslaagde poging om door middel van zijn werkloosheidspolitiek de vakvereenigingen en haar werkloozenfondsen op de been te houden is een van de voortreffelijkste daden, door onze regeering in de afgeloopen maanden verricht.

Er is nòg een mogelijkheid, welke niet buiten beschouwing mag worden gelaten: die der gedeeltelijke ontwapening.

Aan haar zelfs maar te denken, zal velen op het eerste gezicht utopistisch naïef dunken, maar is dit niet.

Alvorens deze laatste stelling te bewijzen, een woord over de economische beloften die vermindering van oorlogstoerusting zou insluiten.

Indien men stijging van kapitaalrente en daling van arbeidsloonen na den oorlog voorspelt, doet men dit op grond van verwachte kapitaalschaarschte. Kapitaalschaarschte evenwel beteekent: krapte aan den kant van het aanbod *in verhouding tot den omvang van de vraag*.

Een in volstrekten zin verkleind aanbod van kapitaal kan voor de werking op de hoogte van den rentestand eensluidend zijn met vergroot aanbod en dus renteverlagend werken, indien daartegenover een nog sterker verminderde vraag naar kapitaal staat.

Zoodanige vermindering van vraag nu is reeds van verschillende zijden en op verschillende gronden als denkbaar voorgesteld.

Niet alle die gronden zijn bemoedigend voor den toekomstigen gang der arbeidsloonen. Op nijverheidsgebied - heeft de engelsche ‘Economist’ reeds voorzegd - dreigt na dezen oorlog niet de koortsige bedrijvigheid, doodloopende in een fnuikende crisis, zooals na 1870 is waargenomen, want het crediet zal zijn uitgeput. Het bedrijfsleven verlamd voor lange jaren, dit uitzicht waarlijk is voor de arbeiders zoo duister mogelijk.

Er zal minder vraag zijn naar kapitaal voor beleggingen in overzeesche gewesten - aldus hier te lande dr. Bos - want zoodanige belegging eischt pioniers, jonge, energieke mannen, en hoevelen van hen zullen niet gesneuveld zijn! Die overbleven, heeft men noodig voor het op gang brengen der voortbrenging thuis. En hoe somber ook deze voorspelling moge klinken aan den eenen kant, zij heeft aan den anderen kant dit bemoedigende, dat zij hervatting van het bedrijfsleven in het ontredderd West- en Midden-Europa aanvaardt als aanstaand feit, wat vraag naar kapitaal en naar arbeidskracht beteekent, maar voorloopig overzeesche bedrijvigheid van europeesche kapitalisten, een bedrijvigheid die in veel sterkere mate vraag naar kapitaal dan naar europeesche arbeidskracht beteekenen zou, onwaarschijnlijk acht.

Gedeeltelijke ontwapening nu zou in nog sterkere mate de vraag naar kapitaal doen slinken.

Indien op dezen oorlog een nieuwe bewapeningswedstrijd volgen ging, het onheil, aan de welvaart aller volken toegebracht, ware kwalijk te overzien. Maar juist op dezen grond zou ook het verschil tusschen zulk een toestand van chronische ellende en een toestand, waarin jaarlijks aanmerkelijk geringere sommen dan de milliarden, die jaar op jaar de gewapende vrede vergde, voor bewapening worden gevraagd en toegestaan, geweldig zijn.

Het verschil zou in de eerste plaats te becijferen zijn uit de cijfers der oorlogs- en marinebegrootingen; het zou vermoedelijk ook voor een deel bestaan in het niet opnieuw aanleggen van spoorwegen, eertijds gebouwd met zuiver of hoofdzakelijk strategisch doel; het zou in de derde, en vermoedelijk niet de geringste plaats zijn samengesteld uit de positieve winst, verkregen doordien in dienst van de voortbrenging van stoffelijken rijkdom een groot deel dergenen gesteld werd die vroeger, als soldaat, een of meer jaren aan die voortbrenging onttrokken werden.

Hoe bekoorlijker nu het verschiet, dat zich opent zoo men deze kans zich voor oogen stelt, te grooter het gevaar, aan deze bekoring zich over te geven en de werkelijkheid uit het oog te verliezen.

Leggen we hierom aan alle gevoelens van recht en menschelijkheid het zwijgen op. Voorzichtigheidshalve, en

enkel om alle verwijt van utopisme te ontgaan. En vragen we alleen dit, of niet uit de rauwe, zaken-doende werkelijkheid der naaste toekomst het voordeel van gedeeltelijke ontwapening kan worden geboren.

Zoo doende, zie ik twee kansen.

De eene is, dat in dezen oorlog een der twee strijdende partijen een zoo volstrekte overwinning bevecht, dat den verslagen tegenstander ontwapening kan worden opgelegd. Dan zal de overwinnende partij voortaan ook harerzijds met kleiner krijgstoerusting dan totnu kunnen volstaan.

Men kan deze kans gering achten. Ze een volslagen ondenkbaarheid noemen kan men niet.

De tweede kans is, dat na den oorlog, hoe ook zijn uitslag zij, de leiders van de internationale geldwereld tot het inzicht komen en de dan meer dan ooit van hen afhankelijke regeeringen van dit inzicht weten te doordringen, althans deze weten te dwingen naar dit inzicht zich te gedragen, dat de vrede voor de belangen, die ter behartiging aan de haute finance zijn toevertrouwd, een voordeeliger affaire dan de oorlog is, dat de oorlog meer rijkdom en meer winstkans vernietigt dan bij welke dading in vredestijd ook kan worden prijsgegeven en dat men derhalve voortaan met wederzijdsch geven en nemen de economische en de andere geschillen tusschen de volken moet trachten bij te leggen instee van met de wapenen.

Bij weten hebben de Rothschild's en de Morgan's tot nu van deze overtuiging geen kond gedaan. Maar een oorlog als dezen hebben ook zij nog nooit beleefd. En er is geen reden om bij voorbaat aan te nemen, dat bij de aanbesteding hunner winsten na den oorlog aan Mars als hoogsten inschrijver ook voortaan de leverantie zal worden gegund.

D. VAN BLOM.

Buitenlandsch overzicht.

21 Dec. 1914.

Hindenburg's stoute beweging, in het vorig maandverslag vermeld, heeft voor Duitschland nog beter gevolg gehad dan zich toen reeds liet voorzien. De beslissing in den slag bij Lodz is gevallen, en het is thans volkomen duidelijk dat het Russische offensief tegen Posen en Silezië tot staan is gebracht, minstens voor zeer geruimen tijd. De Oostenrijkers, van hun front in West-Galicië noordwaarts oprukkend, hebben tot de overwinning zeer wezenlijk bijgedragen; ook zij hebben het nu in Krakau ruim gekregen, en hopen eerlang zelfs Przemysl weer te zien ontzet. Doch zijn de Russen teruggeweken, vernietigd zijn zij in geenen deele; zij houden stand op een front dat van de Karpathen bij Sanok (ten Z.W. van Przemysl) eerst W.N.W. naar de Dunajec loopt, vervolgens die rivier stroomafwaarts en aan de overzijde van de Weichsel de Nida stroomopwaarts volgt, om over Opoczno, en dan, tusschen Lowicz en Sochatchew door, een eind boven Plozk de Weichsel weer te bereiken. Het front Memel-Boekowina is dus aanmerkelijk rechter geworden dan het was; het puilt veel minder in de richting naar Berlijn uit. Met dat al neme men echter terdege in aanmerking dat, zoo het vooruitzicht voor Duitschland veel gunstiger is geworden, de Russen volstrekt niet in de onmogelijkheid gebracht zijn den oorlog voort te zetten. Van Galicië is nog altijd een veel grooter stuk in Russische handen dan thans van Russisch-Polen door de Duitschers en Oostenrijkers

is bezet. Uit de Oostelijke Karpathen zijn de Russen niet verjaagd; - en West- en Oost-Pruisen blijven even goed bedreigd als te voren. In Polen zelf zijn zij nog niet eens op de Weichsel terug behoeven te vallen, die hun een zoo uitnemende verdedigingslinie biedt. Zij zullen zich weer trachten te herstellen, hetzij in de tegenwoordige, hetzij in de Weichsel-positie; vele versche soldaten zal Rusland nog aan zijn front kunnen brengen. Zullen de Duitsche verliezen even gemakkelijk worden aangevuld? Ditmaal misschien nog wel; - dat die verliezen evenwel aanmerkelijk zijn geweest, is niet te betwijfelen. Ware het anders, Hindenburg zou het aan een krachtige vervolging van den geslagen vijand niet laten ontbreken; en daarvan verneemt men niets. Misschien zal de voorloopige uitkomst ook in Polen een positie-oorlog zijn, zooals er nu al zoo lang een in Frankrijk en Vlaanderen wordt gevoerd.

De bondgenooten hebben op dat westelijke front eenige vermindering van druk bespeurd en zijn wat meer actief geweest dan te voren, tot dusver met uiterst bescheiden uitslag. Het is een knabbelgevecht gebleven, maar daarin is het voordeel ongetwijfeld aan hunne zijde geweest. De Engelsche bladen (die met de grootste eentonigheid blijven liegen en zich hoegenaamd niet schijnen aan te trekken dat zij avond op avond door de Fransche officieele bulletins worden gelogenstraft), - de Engelsche bladen hebben er al van gemaakt dat Rousselaere heroverd was. Daarvan blijkt nog geen sprake te zijn, maar eenig opdringen in Vlaanderen is onmiskenbaar. De dikwijls goed ingelicht gebleken correspondent van *De Tijd* te Sluis bericht, dat Middelkerke door de Duitschers ontruimd is en Engelsche patrouilles tot bij Thielt zijn aangetroffen; de verbindingen Meenen-Rousselaere-Brugge en Dixmuiden-Thielt-Gent worden blijkbaar door de Engelschen bedreigd, die ook eene onderneming op de kust bij Zeebrugge schijnen voor te bereiden. Allengs komen er meer Engelschen aan het front; juist heeten er weer 80.000 te zijn overgestoken. Het is ook tijd; het oogenblik dat de Duitschers in Polen een millioenenslag te leveren hadden is voorbij, zonder dat op het westelijk front nog iets beslissends te hunnen nadeele is voorgevallen.

Werkt de tijd voor de Duitschers of voor de bondgenooten?

Ik ben nog steeds geneigd te gelooven, eerder voor de bondgenooten. In Hamburg en Bremen is het de dood in den pot; op den langen duur moeten zich de gevolgen hiervan doen gevoelen. De Engelsche vloot mag dan weinig of geen schitterende daden verrichten, zij beveiligt niettemin den Engelschen handel en verlamt den Duitschen. Het gevecht op de kust van Chili was geen vingerwijzing naar den vermoedelijken uitslag van een gevecht tusschen de Engelsche en Duitsche vloten in het groot, want in zulk een slag zou de meerderheid in getal en tonnenmaat en bewapening aan de zijde van Engeland zijn, en wat dit beteekent is de slag bij de Falkland-eilanden komen bewijzen.

De opstand in Zuid-Afrika is gesmoord; Egypte een Engelsch protectoraat geworden; de oom van den weggeloopen khedive is er sultan en noemt zich Khalief. Ernstiger is dat de Turken geen voortgang maken tegen het Suezkanaal, en er op achteruit gaan aan de Perzische golf. En terwijl Oostenrijk tegenover de Russen een beter figuur maakte dan te voren, zag het zich door het gesmade Servië een groote nederlaag toegebracht en verloor Belgrado.

Van buitengewoon belang is wat daar aan de Perzische golf gebeurt. Slaagt Engeland er in, meester van Egypte te blijven en meester van Mesopotamië te worden, dan zal het zijn wereldpositie buitengemeen hebben versterkt, en het is Duitschland dat, door Turkije in den oorlog te sleepen, zijn vijand hiertoe de gelegenheid heeft toegeworpen.

Onder aanhoudende en levendige toejuiching van alle partijen op één na (de kleine fractie der revolutionaire socialisten), heeft de minister-president Salandra in het Italiaansche parlement verklaard, dat Italië zijn uitgaven voor leger en vloot aanzienlijk vermeerderen moet, daar het niet alleen zorgen wil onverlet te blijven, doch ook er tegen te waken heeft dat het in beteekenis zou dalen in verhouding tot andere staten, die zich wellicht zullen kunnen vergrooten. Het moet zeer sterk zijn toegerust, om niet in de verdrukking te komen.

Op wien anders is dit gemunt dan op Oostenrijk en zijn plannen tot gebiedsuitbreiding op het Balkan-schiereiland? Ook tegen Griekenland kan het dienen, als de bondgenooten winnen; - maar in de eerste plaats is er bij aan

Oostenrijk gedacht. ‘Leve Trente en Triëst!’ klonk het door de zaal, zoodra de minister had uitgesproken. Federzoni, de nationalistische afgevaardigde van Rome, gaf het algemeen gevoelen weer, toen hij zeide: ‘Salandra heeft een wissel uitgeschreven, maar den datum nog niet ingevuld.’

Minder baatzucht is er in de houding van drie andere neutralen, de Noorsche koninkrijken, die geen goed begeeren dat nog niet het hunne is, maar zich nauw vereenigen tot verdediging van hun bezit en rechten. De bijeenkomst te Malmö heeft een indruk gemaakt van grooten eenvoud, ernst en waardigheid. Nederland draagt dit Scandinavisch verbond zijn meest levendige, zijn best gemeende heil-en-zegen-wenschen op.

C.

Bibliographie.

Bloemlezing uit Nederlandsche schrijvers sinds de Renaissance, verzameld door Dr. J.A.N. Knuttel. S.L. van Looy, Amsterdam, 1914, deel I.

Tusschen '60 en '70, als de H.B.S. geboren wordt, zwelt het beekske der bloemlezingen, dat zich met lokkende namen als Keur van Paarlen, Dichtjuweelen e.d. wist te tooien, tot een forschen stroom, die tot op dezen dag de Hollandsche landouwen met zijn breede wateren geestelijke welvaart en vruchtbaarheid hoopt te brengen.

Ook op dit gebied is Van Vloten de man geweest, die veel en nuttig en oorspronkelijk werk heeft verricht. Als we nu nog zijn talrijke dikke deelen doorblaren, hoe worden we getroffen door zijn belezenheid en speurzin. Wat heeft hij bij zijn tochten door de wouden der vergetenen en middelmatigheden een handwijzers en merkteekens achtergelaten, die we slechts hebben te volgen om thans nog alleraardigste dingen te ontdekken. Wie las ooit Cornelis Rhijnenburg uit de eerste helft der 17de eeuw! Jonckbloet noch Kalff reppen van hem. En toch soms een vlotte, leuke rijmer, die dingen schreef, waarvoor we menig parade-paard van Cats b.v. wel eens in de arena willen missen. Wie kent Franciscus Martinius? En blijkt hij niet een verdienstelijker vereerder en navolger van Huygens dan Westerbaen, die zelfs in ieder schoolboekje achter Huygens aan komt stappen?

Ook op den stam van den bevalligen zilveren berk, die Heijman Dullaert heet, had Van Vloten reeds zijn kruis gezet. Toch moest het nog een dertig jaar duren, eer Verwey hem terug vond en er de algemeene aandacht op vestigde, en thans in de bloemlezing van Knuttel komt hij het eerst tot zijn volle recht. Leerzaam is een vergelijking van wat Van Vloten van

hem opneemt, en wat we bij Knuttel vinden. Wat zijn we dan vooruitgegaan in gevoel en waardeering voor de schoonheid van klank en rhythme, voor het stralend schilderachtige woord. Ook zijn we niet bang meer voor teere, religieuze stemmingen.

Wie als de heer Knuttel een bloemlezing wil samenstellen van zoo algemeene strekking, als hij in zijn inleiding zegt te willen, wie tegelijkertijd school en huis hoopt te bereiken en dan het schoonste en karakteristiekste zoekt, kan thans moeilijk meer geheel oorspronkelijk werk leveren.

Tal van stukken, vooral van onze groote dichters, die in alle verzamelingen zijn opgenomen, kunnen moeilijk gemist worden. Toch bevat het boek heel wat nieuws, dat tegelijkertijd schoon en karakteristiek is.

Van der Noot, Van Mander en Van Hout, wier groote beteekenis voor de wording onzer Renaissance we eerst in de laatste decenniën leerden kennen, komen hier tot hun recht. Zeer toe te juichen is, dat uit Spieghel's Hert-spieghel, waarop nog altijd de vloek van duisterheid en gewrongenheid rust, een paar flinke fragmenten zijn opgenomen, dat de rijke, breedschilderende Revius goed is vertegenwoordigd.

Over het algemeen is een goede keus gedaan, die aan het doel, dat de verzamelaar zich stelde, beantwoordt. Maar waar het niet onze allerbeste 17de eeuwsche kunst geldt, blijven er nog groote terreinen ongeëxploiteerd liggen. Daar blijft Van Vloten onze eenige gids en misschien - de heer Knuttel zelf in zijn aardigen bundel 17de eeuwsch proza.

PRINSEN.

In het land van Guido Gezelle, door H.S.S. Kuyper. - Zwolle, La Rivière & Voorhoeve.

Wanneer ooit zullen wij liever dan thans den lof der Vlamingen verkonden hooren als van alle daken! De dochter van Dr. A. Kuyper richt zich tot een publiek, wat verder verspreid wellicht dan de christenschaar' van *De Standaard*, waar nochtans, naar ik vrees, Vermeylen's *Wandelende Jood* zoomin als Van de Woestijne's gedichten in de boekenkast staan. Nu krijgen zij hier van Gezelle te hooren èn van Hugo Verriest, en Streuvels en zelfs Buysse.

Mejoffer Kuyper deed aan journalistiek. Zij was te gast en interviewde en schreef dankbaar een vrij dik boek over ontvangst en gesprekken beide.

Ook bij een aantal schrijvers over geschiedenis, kunst en letteren is zij, blijkens eerlijke aanteekeningen onder ettelijke bladzijden, een gast geweest, die de tafel eer aandeed. Haar eigen esthetische waarnemingen neme de christelijke lezer gerust er bij aan. Er is niet zoo heel veel gevaar bij. Eén moge als 'monster' hier overgeschreven. 'Zooals de Nederlandsche werkelijkheidshartstocht in *Noord*-Nederland zijn hoogtij heeft gevierd in de schilderkunst, die eene weerspiegeling was van Hollandsch leven in lijn en kleur - zoo heeft de Nederlandsche werkelijkheids-hartstocht in *Zuid*-Nederland zijn hoogtij gevierd in Gezelle's poëzie - die eene weerspiegeling is van Vlaanderen in woord en rythmus.'

Ziedaar nu eens een grensbepaling, die een Balkandiplomaat afgunstig zou maken.

Gelukkiger is juffrouw Kuyper in wat zij zegt over het gesplitste Nederland en Gezelle.

'Toen Gezelle in Holland verscheen, stond het letter-lievend Hollandsch publiek in twee vijandige kampen tegenover elkander. Het eene deel klemde zich krampachtig vast aan de oude verzen in den trant van Beets en Da Costa, vooral omdat de inhoud dier verzen christelijk was, en bekampte het andere deel, dat die verzen afkeurde om den vorm, en zelf verzen voortbracht, die, hoe schoon van vorm dan ook soms, niet uit het Evangelie maar uit de Revolutie waren. Die klove tusschen het conservatieve Christelijke deel, en het vooruitstrevende anti-Christelijke deel, scheen onoverbrugbaar. 'Uw verzen zijn geen verzen, de vormen zijn leelijk, ge weet niet, wat schoonheid is,' riep het anti-christelijke deel. 'Uw gedachten zijn onchristelijk, uw vormen zijn pantheïstisch. Ge verkracht de taal, ge vergiftigt de ziel van ons volk,' riep het Christelijk deel.

'In het heetst van dien strijd kwam als een openbaring, Guido Gezelle. Hij was Christen èn kunstenaar...'

M.a.w.: Beets was dit niet. Wat Ds. Bronsveld zeggen zal van deze vrucht uit den Kuyper-hof?...

J.D.M.

Van oorlog en vrede.

I.

In bloed en vlammen zonk de zomerzon. -
Ik zag rivieren, rood van menschenbloed
En stede' in brand, waaruit een vrouwenstoet,
Haar kindren torsend, vlood zoover hij kon.

Een wind van waanzin woei mij tegemoet
Den rossen rook, die rees ten horizon,
Kartetsgefluit, gejuich van wie verwon,
Gekerm van wie, te jong nog, sterven moet.

Toen zag ik Vrede - ik zag haar leliekleed,
Haar arm geheve' in koninklijk gebaar,
Haar groene' olijftak en haar wapprend haar,
Gelijk een gouden vlag en rustig reed
Zij op een sneeuwwit ros. En rondom haar
Knielde' allen neer om redding uit hun leed.

II.

Aan 't zwarte kruis zag ik den Christus weenen
En van zijn doornkroon vloeien 't roode bloed.
- ‘Ik gaf mijzelf, vol liefde en stervensmoed,
Om tot één volk de menschheid te vereenen.

Nu klinken haat en boosheid mij voorgoed
Aan 't martelkruis. Wat kan mijn God nu meenen?
Heeft dan vergeefs mijn liefdezon geschenen?
Heb ik vergeefs voor áller schuld geboet?

Bloed kleurt de stroomen rood, de steden laaien,
Schijnvroom ontwijden ze, in hun hoogmoedswaan,
Mijn maal-van-liefde, hopend God te paaien,
Voor 't broedermoorden roepen mij zij aan.
Zij zaaien wind, zij zullen stormwind maaien.
Wie grijpt naar 't zwaard zal door het zwaard vergaan.'

III.

En Christus sloeg den mantel voor 't gelaat
En weende. - Ik knielde bevend bij hem neer.
- O weent gij om de menschheid, die weleer
Uw liefde kwam verlossen van het kwaad?

Wee 't volk, dat, roekloos u bedroevend, Heer,
Uw tranen als een regen vloeien laat,
In moordgezinden woesten broederhaat
Verkeerend boos uw reine liefdeleer!

Zij plegen heiligschennis aan úw brood
En aan úw wijn, zij maken 't blauwe zwerk
Van moordrook donker en van vlammen rood.

Zij bidden U, te zeegnen 't helle-werk
Der waapnen, juublend danken ze U voor dood.
Dat doen ze, o Christus! in uw liefdekerk.

IV.

O zoo blank spreidt haar licht op de bloeiende hei
De maan, als voor feeën- en elfenrei.

O de nacht is zoo zacht als een engeledroom
En de geur van de hei lijkt wel hemel-aroom.

Op de bloeiende hei, in den maneglans,
Zweeft, in wazige waden, geen elfendans.

Drie heksen, die roepen elkaar bij den naam
En zij dansen en haken haar klauwen saam.

- ‘Hei Oorlog! - Hei Honger! - Hei Krankheid vol pijn!
Hei! laten wij dansen en vroolijk zijn!’

En dë ééne is in 't rood en zij druipt van bloed.
- ‘Hei zusters! mijn rijk komt! nu krijg ik het goed.’

En de tweede is in lompen, een rammlend skelet.
- ‘Hei zusters! mijn rijk komt! mijn wil is nu wet.’

En de derde verspreidt, in het maanlicht blank,
Rond haar rottenden mantel een nevel van stank.

‘Nooit,’ krijscht Oorlog, ‘nooit vierden wij heerlijker feest.
Ik toover den mensch om in bloeddronken beest.

‘O wel zoet is muziek van trompet en van trom,
Maar nog zoeter gedonder van springende bom

En gejammer van vrouwen, die vluchten, bij nacht,
Van gemartelde maagden, vertrapt en verkracht!

'k Heb de schatten der wijzen gestoken in brand,
Op de kerken der vromen, de vuurvlag geplant.

De straten, de stroomen zijn rood van bloed,
'k Heb dë aarde met bergen van lijken gevoed.'

- 'O maar ik dan!' lacht Honger, 'ik folter zoo fijn,
Ik laaf menschen met tranen, als eenig festijn.

'O 't geweeklaag van kindren, die schreien om brood,
Waar vermoord is de moeder, de vader gedood!'

En de derde, die grijnst: - 'O mijn werk is het best!!
Uit de stank van het slagveld bereid ik de pest.

'Vader Satan zal juichen, wij spelen zijn spel.
Hei zusters! komt mee nu! 't is feest in de hel!'

V.

De raven klapwieken, zwart en zwaar,
Luid krijschen de raven en roepen elkaar.

- 'Naar het slagveld! Voor allen genoeg zal er zijn.
De menschen bereiden ons heerlijk festijn.

Geen zoeken, deez winter, naar voeding schraal!
De menschen, die zorgen nu zelf voor ons maal.

Komt! laten wij strijken in 't Oosten neer!
Daar zijn bergen van lijken! en morgen nog meer!

En ook in het Westen is overvloed.
De lucht is vol reuken van menschenbloed.

O wel zoet is de reuk in den wind, die er waait!
Héel de wereld ligt er met lijken bezaaid.

Wij vernielen elkaar niet, als 't menschelijk beest,
Dat zijn broedren gaat moorden als toog het ten feest.

Wij zijn wijzer, wij azen eendrachtig op buit.
Komt! wij priemen de lijken dë oogen uit.'

VI.

De roodgekielde ploeger drijft het blanke paard
Door 't bruin fluweelig land, in 't blonde najaarslicht.
Doch zonder vroolijk lied, dat moeizaam werk verlicht,
Beploegt hij zwijgend droef de goede mildë aard.

En plots, terwijl hij 't heilig vredeswerk verricht,
Deinst hij terug en roept en slaat een kruis, vervaard.
Een kerkhof lijkt dit land, dat gouden oogsten baart.
Hij ziet den dood van aangezicht tot aangezicht.

De knaap ontbloot het hoofd - hij wil niet zien, hij moet.
't Zijn lijken, die daar legt de blanke ploegschaar bloot,
Verminkt en week en bleek, vol zwartgeronnen bloed,
In haast bedolven in deezzelfde moederschoot,
Die 't levengevend graan belovend rijpen doet.

En raven zwermen neer, belust op reuk van dood.

VII.

O moederoogen zonder tranen meer!
Gelaat gelijk een marmren masker wit!
Gesloten mond, die nooit meer Gode bidt
En nooit meer prevelt woorden warm en têer!

- ‘Vrouw,’ maant een man, ‘nu trooste en heuge u dit:
Hij viel voor 't land en op het veld van eer,
Gelijk een held!’ - Doch nooit ziet zij hem weer.
Niet eens een graf, waarin zij hem bezit.

Zij weet alleen: haar lieve zoon is dood,
Haar bloem, haar zon, het wonder van haar schoot,
Haar kind, dat aan haar borst lag, blank en zoet,
Haar knaap, die speelde en zong en joelde en floot -

En plots kleurt tragisch 't marmer-aanschijn rood
De weerschijn van zijn wreed vergoten bloed.

VIII.

Terwijl de heerschers 't roode bloed verspillen,
Als eedle wijn, geplengd voor booze goden
En purperregen drenkt bebloemde zoden
En teederblauwe zomerheemlen trillen
Van stedebrand, als tragisch avondrooden,
Kanongedonder en gewonden-gillen,
Tot krijten, kreunen, kermen kil verstillen
In 't bleek verwijtend zwijgen van de dooden -

O laat ons lieven, nu zoovelen haten!
't Zal duizende andren ook tot liefde stemmen,
Zoo menschen, trouw, met stralende gelaten

En oogen têer en zieldoortrilde stemmen,
Elkander vast in lievende armen klemmen,
En, wat gebeure, elkander nooit verlaten.

IX.

Op het zonnige blonde stoppelland
Rustten de blanke duiven,
Tot geweldig een steen, uit baldadige hand,
De vogelen óp dêe stuiven.

Zij fladderen óp in het hemelblauw -
O elke een gevleugelde lelie!
En 't is mij of ik dë Englen aanschouw,
Die zongen, in 't Evangelie.

Zij zongen al rondom het Kindekijn,
Dat het leed van de menschen kwam dragen,
Zij zongen dat vredë op aarde zou zijn,
In de menschen een welbehagen.

Zij zongen zoo teeder, zij zongen zoo zoet,
Zoo blank uit den hemel gekomen -
Ach! nu stroomen en velden zijn rood van bloed,
Hoe kan ik van Engelen droomen?

O vroeger was de aarde ook een tranenvallei,
De hemel was hoog en heilig.
Nu is de aarde des doods en de hemel er bij,
O de hemel is niet meer veilig.

O vroeger omzweefden, in 't morgenrood,
Dë Engelen Godes schemel.
Nu slingert de mensch den geweldigen dood
Vanuit den azuren hemel.

De wereld is rood nu van vlammen en bloed -
Hoe kan ik van vrede droomen?
Wiekt óp naar Gods hemel, o duiven zoet!
Roept den Vrede, die ééns zal komen.

X.

En staat niet te blozen dë appelboom,
Als vol rozige kindergezichtjes?
En wemelt niet welig de zilveren stroom
Van visschen 'lijk drijvende lichtjes?

En buigt niet de knoestige pereboom
Al onder de bronzene vruchten,
Die verspreiden zoo rijk en zoo rijp een aroom,
Als de wind door de twijgen komt zuchten?

En draagt niet de donkere noteboom,
Als wou voor den winter hij zorgen,
Een schat van kernen, zoo blank als room,
In de bittere bolsters verborgen?

En ligt er de weelde niet opgetast
Van het blinkende graan in de schuren?
En gaf er de hemel de bijen geen last,
Uit de bloemen den honing te puren?

En geeft niet de milde wellende bron
Het levende lavende water
En haar gloed en haar licht dë al-eeuwige zon
En de regen, zijn koel geklater?

En moet dan niet álles voor állen zijn,
De visschen, in 't stroomnat te grijpen

En de vruchten zoowel als de zonneschijn,
Die het ooft en het koren doen rijpen?

XI.

- ‘Vergeefs gebloeid nu!’ hoor ik stervend klagen
De zomerbloemen, rood van menschenbloed.
En 'k hoor het gouden koren, dat ons voedt,
De boomen, zwaar van vruchtenpurper, vragen:
- ‘Zal nu de dag, die eens toch komen moet,
De langverbeide, zegevierend dagen,
Wen mild voor allen brood en fruit wij dragen
En de armste deel heeft aan onze' overvloed?’

O Vrede! laat ten leste uw rijk nu komen,
Na 't rijk van Haat en állen broedren zijn.
Laat bouwe' uw tempel tusschen graan en boomen,
Laat juiche' alom uw lofzang blijde en rein.
Daal uit den hemel, kom ons hart vervromen,
Geef de aarde aan alle', als lucht en zonneschijn.

XII.

Ik wou dat ik vond de tooverfluit,
De fluit van de Noorsche legende!
Hoe wiegde ik in slaap met wondergeluid
Den haat en dë oorlogs-ellende!

Als de kleine Knut, die het fluitje vond,
Door de Reuzejonkvrouw verloren,
Zou ik fluiten mijn lied met bezaligden mond,
Héel de wereld zou het bekoren.

Drie tonen maar had die tooverfluit
En wie d' eenen hoorde moest weenen,
Wie den tweeden hoorde moest lachen luid
En zijn haat was voor áltoos verdwenen.

En floot hij den derde' en 't was oorlog in 't land,
En al waren 't de wakkerste knapen,
Hen vielen de wapenen uit de hand,
Beide legers lagen te slapen.

En de wapenen borg hij behendig en stil -
En dan zong er zijn fluit hen weer wakker.
En zij weenden van liefde en van goeden wil,
In den vijand herkenden ze een makker.

Dan liet hij hen lachen, zoo blij en zoo teêr,
Den lach, die het hart komt verwarmen.
En de vijanden wáren geen vijanden meer
En zij vielen elkander in de armen.

O wie zal er nu vinden de tooverfluit,
De fluit van de Noorsche legende?
Wie zal wiegen in slaap met verzoenend geluid
Den haat en dë oorlogs-ellende?

HÉLÈNE SWARTH

Liefdeleven.

Deel II.

1.

Op een fris-heldere najaarsdag keerden de jonggetrouwden van de huweliksreis terug en kwamen ze tegen zonsondergang op Heydenstein aan. Door het gebronsde, ijle lover van de statige linden heen, dat, opgerimpeld als de huid van oude landlui, de takkenwarreling nog sidderend doorplekte, overtrilden rood-gouden glanzen de boven-voorgevel van Christiaans kasteel, rossig de dof-verweerde bakstenen begloeiend, ramen en gootlijsten roze tintend, in fonkelend gestraal weerkaatsend van diep-inne ruiten.

Christiaan had zijn oude woning al vaak zo prachtig zien opkleuren tegen de violette avondhemel. Mina sloeg die aanblik met sprakeloze verbazing. Dat was nu juist een schouwspel van haar gading. Op eens stond ze voor het gedroomd dekor van een oude sage en was 't haar of hun huwelik nu ook tot zo'n mooi sprookje werd. Fluks uit het rijtuig gesprongen ijlde ze enige passen over het gazon zijwaarts af, wendde zich om en hield daar, met opgestoken handen het tafereel omlijstend, in mijmerende bewondering verzonken, stand.

En ze zag de oude, breed-staande Trijn niet, die, deftig op z'n Zondags in het zwart, de kleurige Venetiaanse kralenketting, Christiaans geschenk, op de zware boezem, een heldere muts op het dikke, grijze haar, onder aan het bordes mevrouws komst verbeidde. Ze zag Trijns schoondochter Anna niet,

die op haar nieuwe, hel-blauwe bloeze ook een geschenk van Christiaan droeg, een donkere goud-omrande Florentijnse broche, en in schuchter-afwachtende houding, met beide rode handen wrijvend over de lichtblonde kopjes harer meisjes, ondanks haar frisse gelaatskleur, naast Trijn's welgedane vormen, mager en minnetjes leek. Ze zag ook Trijns lange, breed-geschouderde, zwart-gejaste zoon Dirk niet, die dicht bij het paardehoofd waakzaam op post, grijnzend en knikkend zijn grauwe pet van het sluike, gelige haar nam, een voorbeeld, dat onmiddellik werd gevolgd door het groezelig arbeiderspaar achter hem slungelend. Al die mensen verwachtten kennelik een toegestoken hand, een tegemoet-komend woord, een bewonderende blik naar de donkerrode Dahlia's, Heydensteins laatste, die feestelik gloeiden in het dennegroen, waarmee in de dof-overduisterde onderhelft van ‘het kasteel’ de rond-overboogde deuropening was versierd, en ze wisten niet hoe ze 't hadden, wat ze doen of zeggen moesten, nu de nieuwe mevrouw dadelik schichtig was weggeijld en noch hen, noch hun werk een enkele blik scheen waardig te keuren.

Christiaan vond dit plots-gegrepen-worden door hevige bewonderlust, dit naïef-weg-zijn in verrukking wel weer allerbekoorlikst en even moest hij zwijgend haar nastaren in haar vlucht; maar dan besefte hij toch de beduusdheid van zijn trouwe luitjes, die er naar hunkerden hun wel-overwogen zinnen te mogen uiten, een dankende begroeting er voor te mogen vernemen en verlegen, de mond vol tanden, geen raad wisten met hun figuur. En hij riep:

‘Mina... Mina... kom nou eerst 'es hier.’

‘Neen; nu kijk ik’.

De weigering klonk zó beslist, dat hij begreep bij aanhouden een heftig antwoord te zullen krijgen. Dus ging hij maar alleen op zijn mensen toe, stak beide handen naar hen uit en zei:

‘Zo Trijn... zo Dirk... zo Anna... zo kinderen... mannen 'et doet me genoegen, dat ik jullie allemaal gezond terugzie.’

En nu werd hij begroet met hartelike handdrukken van grove, schrijnende vingers en verwonderingsuitroepen van: wel... wel; nou... nou... u ziet er maar wat best uit. De monden lachten; maar hij zag hoe de ogen schuwe blikken uitschoten naar de nieuwe mevrouw, die net deed

of zij er niet waren en voor wie Trijn dus tevergeefs een kunstig-ineengezette groet moeitevol van buiten had geleerd.

Christiaan had al gedankt voor de versiering, verteld van zijn reis, gevraagd naar tal van dingen, eer de zonnegloed op de gevel doofde en Mina eindelik nader kwam. Toen stelde hij allen aan haar voor:

'Onze ouwe Trijn, aan wie ik 'et te danken heb, dat ik in deze eenzaamheid nog niet van honger ben omgekomen; haar schoondochter Anna, die de eer van de Hollandse zindelikheid hier ophoudt en ondertussen nog tijd vindt haar man Dirk gelukkig te maken en twee kinderen groot te brengen; Dirk zelf, die alle groenten, eieren en vruchten opeet als je hem zuur aankijkt, wat hij dan ook nooit verdient; hun twee meisjes Sientje en Geertje, waarvan de oudste moeder al aardig in huis begint te helpen en de jongste 't voorbeeld van de oudste wil volgen, en dan onze flinke arbeiders, die er voor zorgen, dat de ratten, muizen, vogels en het ongedierte niet al, wat hier eetbaar is, oppeuzelen en dat de bloemen zo mooi staan en de paden zo netjes zijn als je morgen nog beter zult kunnen beoordelen.'

In 't algemeen geginnegap, dat op deze voorstelling volgde, stak telkens de besprokene, met een hoofdknik onverstaanbare klanken murmelend, de verlegen-slappe hand naar Mina uit. Mina drukte die, had voor ieder een flauw glimlachje en ook een knikje over; maar sprak geen woord. En Trijn, opnieuw afgestoten door dit zwijgen, liet ook deze gelegenheid om de van-buiten-geleerde woorden te plaatsen ongebruikt voorbij gaan. Daarop zei Christiaan nog iets van blijdschap, daar op Heydenstein terug, vertrouwen, dat hij alles in de beste orde zou weervinden, vreemdheid, die mevrouw hier-buiten de eerste dagen zeker zou gevoelen en besloot hij met Dirk te verzoeken de koffers eens vlug naar boven te brengen. Want na zo'n lange reis verlangden mevrouw en hij er zeer naar zich de handen te kunnen wassen en de inwendige mens wat te versterken.

Dan betaalde hij de koetsier, die wegreed en liet Mina's gefluisterde opmerking, dat zulke mensen altijd zo'n onaangename lucht bij zich hebben, onbeantwoord.

Dat deze eerste ontmoeting een verkeerde indruk had gevestigd, begreep hij uit de stilte, die hem omgaf.

‘Châtelaine, nou ga ik je installeren in je nieuwe slot. Trijn heeft zeker - zoals ik geschreven heb - overal de blinden opengezet. Eer 't helemaal donker is, kunnen we alle kamers nog wel doorgaan.’

Het woord ‘châtelaine’ deed Mina even glimlachen en met een glans van plechtig verwachten in haar helder ogenblauw ging ze zwijgend voor Christiaan uit. De voordeur doorschrijdend lette ze de versiering ook nu niet op; maar het ruime voorhuis bracht haar plots in een woordenrijke verrukking over de gebeeldhouwde engeltjes boven de deuren, de brede, wit-marmeren platen op de vloer, de marmeren bekleding van de wanden. En ze merkte op, dat vroeger de mensen veel beter hadden weten te leven dan tegenwoordig. Dat had ze al gevonden in de Italiaanse paleizen; dat vond ze nu weer in Heydenstein.

‘Vergelijk hier nu eens mee de gangen en portalen in onze moderne huizen.’

‘Maar kindje-lief,’ zei Christiaan, ‘als je nou vergelijken wilt, dien je 't toch eerlik te doen en niet 'en adellik kasteeltje van voorheen te zetten naast 'en hedendaags burgerlik stadswoninkje. Is 't niet?’

‘Ach, malligheid. Nou is je huis weer wèl 'en kasteel; anders is 't er geen. De mensen van vroeger wisten beter te leven dan wij. Dat vind je zelf ook. Waarom geef je me dan geen gelijk? Soms zeg je maar wat anders, alleen om tegen te kunnen spreken.’

Christiaan dacht: dat vind ik nou juist wel eens van jou; maar menend, dat ze weer wat prikkelbaar geworden was, misschien door de reis of doordien ze haar ongelijk van zo even begon te voelen, beantwoordde hij haar aanmerking niet.

Door het voorhuis voerde hij haar 't eerst links-achter naar de grote zaal in Empire-stijl, die hij ongebruikt liet en waar Trijn oude tafels, buffetten, stoelen, bedden, gordijnen enz. opeen had gehoopt. Daar vestigde hij haar aandacht op het kostbare, licht-groen-satijnen behang, gevat in wit-beschilderde, houten omlijsting, waarop kunstig gestileerd lofwerk was uitgesneden en zwaar verguld.

‘'en Beetje versleten; maar nog mooi. Is 't niet?’

Mina keek vluchtig rond, noemde alles wel-mooi; maar vond de lucht hier onuitstaanbaar muf en toen ze fluks de glazen

deur, die over een breed bordes naar het verwaarloosde achtertuintje toegang verleende, opende, ontgalmde haar op eens, als een half gesmoorde kreet van heerlik herkennen, een bewonderend:

'O... ja...'

Christiaan begreep niet wat zij bedoelde.

'Frisse lucht, hè.'

'Dat ook; maar... dat tuintje...'

'Tuintje? Noem je die paar struiken, dat wilde gras en al dat onkruid 'en tuintje? Hier... in dit hoekje achter 'et huis komt nooit iemand en wordt de boel maar zo'n beetje aan z'n lot overgelaten.'

'Goed; maar juist daarom... omdat er niets aan gedaan is... omdat er alleen nog maar onkruid groeit, kan ik me hier zo goed in 'et verleden verplaatsen. Alles dood... alles weg! En nu is 't me net, of ik hier zie hoe de markiezen en de graven, in kleurige zij gekleed, aan elegante dames met onmogelik fijne middeltjes sierlik de hand gaven en ze van tafel geleidden naar buiten.'

'Nou, da's me ook 'en fantazie,' riep Christiaan lachend uit; maar Mina lachte niet mee. Heel ernstig vroeg ze, of hij 't niet mogelik achtte, dat zij in die tijd had geleefd en nu terug was gekomen. Hoe anders te verklaren, dat zij soms in haar verbeelding de mensen van voorheen zo duidelik voor zich zag?

'Dat moet je maar 's aan 'en theosoof vragen. Maar als we nou te lang hier blijven, wordt 'et donker en moeten we de inspektie staken.'

'Wat kan jij toch nuchter zijn!'

Van de zaal stak Christiaan over naar de voorkamer, waar de wanden nog bespannen waren met grote beschilderde doeken, pauwen, hanen, fazanten en ander gevogelte in ideale landschappen voorstellend, die met gebeeldhouwd, groen geschilderd en fijn-verguld houtwerk waren omlijst en hij verklaarde haar, dat dit vertrek, door hem als eetkamer gebruikt, het enige was, waarin latere bewoners de oorspronkelike muurbekleding goed hadden bewaard.

'Ik heb 'et zo'n beetje antiek gemeubeld met dat buffet, die ouwe kast, ouwe stoelen, 'en oud fonteintje, 'en namaakantiek kroontje, wat ouwe glazen en verdere prullaria.'

Tot zijn verwondering vond ze 't hier allergezelligst. ‘Maar kindje, van donkere wanden, donkere meubels en donkere gordijnen hou je anders niet.’

‘Ach, jij begrijpt niets van me. Dat ernstige, antieke trekt me juist aan.’

‘Des te beter dan,’ riep Christiaan blij uit. ‘Ik ben altijd bang geweest, dat je 't hier veel te somber zou vinden.’

‘O, neen, hier...’

Plots naar het venster gelopen stond ze weer in verrukking over het uitzicht naar de hoge linden, die nu een fijn zwart kantwerk geleken, gespannen voor de rossig nagloeiende avondhemel.

‘O, wat prachtig... dat rood door die takken en kijk... hier recht in de hoogte pinkelt al 'en heldere ster.’

‘Ja, heel mooi,’ zei Christiaan, ‘maar je wou nog iets zeggen... van hier... van deze kamer.’

‘Van deze kamer...? Wou ik iets zeggen? O, ja, ik wou zeggen... Neen, toch niet. Ik weet 'et niet meer. Ga maar verder.’

Nogmaals doorschreden zij het voorhuis om de noordoostelike hoekkamer binnen te gaan. En hij vertelde haar - wat ze eigenlik al wist - dat hij als vrijgezel hier had geslapen; maar tans twee ineenlopende en vroeger ongebruikte vertrekken op de bovenverdieping tot slaapkamers had ingericht.

‘Ik vond 'et slapen-boven vrijer voor jou; maar als je...’

Ze liet hem niet uitspreken.

‘Neen, neen; zoals jij 't hebt gedaan, is 't ook goed. Ik heb geen wil.’

‘Kindje-lief, zeg dat nou niet. Ik zou 't niet wenselik vinden en 't is ook gelukkig anders.’

In de kamerdeur staande wendde zij zich schielik-schichtig om, keek hem met wijd-opengespalkte ogen haast dreigend aan, barstte uit:

‘Anders? Wat... anders? Wou je soms beweren...?’

Christiaan kende die toon, kende die opgewonden manier van spreken en snel in de rede vallend:

‘Nee, nee! Ik beweer niemendal. Ik wou alleen maar weten wat je voortaan met deze hoekkamer wilt aanvangen. 't Is 'en mooi ruim vertrek; je kunt er iets goeds van maken.’

Even weidde hij nog uit over een nieuwe bestemming aan die kamer te geven; maar op eens was Mina's opwinding bedaard, zelfs omgeslagen in afwerende onverschilligheid. Zwijgend haalde ze de schouders op, liet haar gemelike blik omdwalen over het zeiltje op de vloer, de reusachtige bloemtrossen van het goedkope behang op de wanden, de groezelige zoldering, de simpele zwarte schoorsteenmantel met het roestige potkacheltje er onder.... Tot ze zeggen kon:

‘'t Is hier ook al muf. Wat zijn jullie mannen toch ongezellige en eigenlik onzindelike wezens! Dat je 't in zo'n kamer ook maar één nacht hebt kunnen uithouwen!’

‘Och, vrouwtje-lief, zoals 't was, heb ik 'et maar gelaten. Voor m'n nachtrust en m'n toilet verlang ik alleen 'en flinke ruimte, waarin 't niet gauw benauwd is.... als er ten minste behoorlik gelucht wordt.... en waar ik ter dege met water kan morsen.’

Nogmaals haalde ze de schouders op.

‘Al ben je nu honderdmaal artiest, je blijft toch 'en grofbesnaard individu.’

Nou ja, dacht Christiaan, da's weer zo'n bui. En haar volgend in het voorhuis zei hij:

‘Op deze verdieping rest nou alleen m'n atelier nog. Dat is hier rechts in de uitbouw achter de trap; maar.... 't is al wat laat.... en donker. Als je goedvindt, zullen we dat voor morgen bewaren en nou liever naar de slaapkamers gaan.’

Zonder te antwoorden ging ze achter hem, traag stappend, de trap op.

Maar boven gekomen bleef ze staan, riep ze hem terug.

‘Stia....’

‘Wat is er?’

‘Ik wil wel 'en wil hebben.... 'en eigen wil; maar toch wil ik alleen doen wat jij verlangt.’

Plots met zijn forse arm haar slank middel omsluitend drukte hij een kus op haar flets-rose wang en zei dan lachend:

‘Goed, vrouwtje, goed. Als jij wilt wat ik wil en ik wil wat jij wilt, dan worden we nog 'en toonbeeld voor anderen.’

Even lachte ze mee. -

Dat ze twee, naast elkander gelegen slaapkamers zouden hebben, was op Mina's eigen verlangen zo ingericht. Ze had eens in een roman gelezen, dat de liefde tussen man en vrouw

des te langer standhoudt, naarmate ze elkander minder vertrouwd maken met de biezonderheden van de dagelikse reiniging, en gewoon al het gelezene op zichzelf toe te passen, had ze Christiaan dadelik verzocht niet samen te slapen. De wens, die hem vreemd leek, had hij toch maar ingewilligd. Wat Mina niet wist en ook niet vooruit had willen weten, was in welke kleur en welke stijl Christiaan haar kamer had laten opmaken. Evenmin kon zij vermoeden, dat haar slaapkamer, die aan ene zijde met Christiaans slaapvertrek was verbonden, door een andere deur toegang had tot een keurig boudoir. Ja, ze werd dit laatste niet eens dadelik gewaar, terwijl ze, na een plotse verblinding in het schei-witte stralen van twee petroleum-lampen op de schoorsteenmantel, allengs haar ingenomenheid kon uiten met het fijne mosgroen... haar lievelingskleur... van gordijnen, behang en kleed, haar bewondering voor de sierlike Rococolijnen van de notenhouten meubels. Als dan Christiaan schertsend vroeg, of deze stijl haar misschien al te nieuwerwets was, antwoordde ze, blij verrast:

‘O neen. Ik vond alleen dat schelle licht... maar Rococo... Eigenlik houd ik van alle stijlen; maar wat ik modern noem, heeft in 't geheel geen stijl. De Duitsers noemen 't Jugendstil; maar 't zijn niets dan malle lijnen en lelike kleuren. Alles nuchter en koud. Neen; voor 'en slaapkamer vind ik Rococo juist biezonder mooi; want, zie je, in 'en slaapkamer...’

En de ogen half sluitend dempte ze haar stem tot een mysterieus gefluister: ‘...daar moet alles bekoorlik zijn... koket... en half donker.’

Ze had 'et met zulk een week-verleidend lachje gezegd, dat Christiaan 't weer niet laten kon haar met zijn krachtige armen te omklemmen en zo hartstochtelik te kussen op het even-omhoog strakkend lipje, dat ze hem afduwen moest, uitroepend:

‘Ik stik... ik stik!’

Maar als ze boos-verwijtend er bijvoegde:

‘Je hebt me pijn gedaan. Neen, dat vind ik niet aardig. Je bent ook altijd zo ruw... zo grof. Met wat voor vrouwen heb je dan toch omgegaan!’

...gleed een donkere kilheid over zijn warm zonnig gevoelen heen. Dat ze hem in zijn hartstochtelikheid wat hardhandig

vond en dit zei... goed; maar ze hoefde 't toch niet op zo'n onaangename toon te doen en er zo'n kwetsende opmerking bij te voegen.

Hij wilde zich echter niet geraakt toonen.

'Als ik je *niet* zoende, zou je 't nog veel erger vinden. Is 't niet? Kom nou maar 's mee.'

Schichtig trok ze de hand, die hij wilde vatten, terug en gemelik klonk 't:

'Waar nu weer naar toe?'

'Denk je, dat je alles gezien hebt? Mis, poesje, er wacht je nog 'en verrassing.'

Nu liet zij zich bij de hand vatten, nog flauw weerstrevend meetrekken. En Christiaan bracht haar naar het boudoir, dat hij zich uitgesloofd had gezellig, naar haar smaak in te richten. Daar sloeg opeens haar stemming helendal om. Sprakeloos van verbaasde verrukking hield ze met wijdopengespalkte ogen weifelend op de drempel stil. In 't eerst zag ze alleen maar een rozerood doorlichte ruimte en daarin een wemeling van gouden kaarsvlammen, zilverig lampeschijnsel, glinsteringen van koper, blinkingen van porselein, glanzingen van glad gepolijst hout en de gloeiïng van een open vuurtje onder een schoorsteen; maar dra onderscheidde zij het Saksies-porseleinen middenkroontje en aan weerszijden van de hoge spiegel de vergulde luchters, waarop de kaarsen brandden, de gebloemde Sèvres-lamp, die onder een olijf-kleurige zijden kap haar witte straling uitspreidde over het bruin-rode schildpad en het doffe koper van een Boulepenanttafel, en als ze eindelik het ganse beeld in zich op had genomen: het Deventer tapijt teer-roze, iets roder doorbloemd en olijf-groen omrankt op de grond, de roze zijden, olijfgroen doorstreepte gordijnstof tegen de wanden en over de stoelzittingen, de donker-bruine, helder-overglommen vleugelpiano links voor een venster, het aardige schrijftafeltje en het keurige kastje, beide van fijnrood mahoniehout met koperbeslag om de sleutelgaten versierd, aan weerszijden van de schoorsteen..., op de mantel de Saksiese beeldjes, er onder de rijk bewerkte koperen haard... parelden er tranen in haar ogen, lei ze haar armen om Christiaan's hals, zoende ze hem op de wangen, stamelde ze als in de vervoering van een overweldigend verdriet:

‘O, Stia... Stia, wat ben je toch goed voor me en wat heb je aandoenlik lief voor me gezorgd! Ach, je weet niet... je kunt niet half beseffen hoe tevreden ik ben en hoe dankbaar, dat je me genomen hebt... dat jij van me houdt. Want 'en mens als ik... al heb ik iemand om van te houwen nog zo nodig, welke andere man zou voor mij genoeg liefde voelen om dat alles voor mij te doen... om zoveel geld voor me te willen uitgeven? En dan zorg je voor moesje ook nog. Alleen... ja... die vleugel... Die had je niet moeten kopen. Wat doe ik met 'en vleugel?’

‘Als je nou 's duo's of kwartetten...’

‘Muziek maken met andere mensen? Neen, neen; dat nooit meer!’

‘Waarom niet?’

‘O, neen; vraag me dat niet! Spreek daar nooit meer over. Voor jou... ja... voor jou zal ik misschien nog wel 's spelen... later; maar... voor andere mensen... Andere mensen wil ik liefst nooit meer zien. Ben jij niet de enige, die me begrijpt? 'en Andere man... ik geloof, dat we elkaar vermoord zouwen hebben! En hier... met jou alleen... in die rust; wat kan ik nog meer verlangen? Hier is alles... alles zo heerlik naar m'n zin. Dat ouwe kasteel... vol herinneringen... al die grote, deftige kamers... dat mooie voorhuis... zoveel kostbare dingen...! En nu heb ik nog niet eens je atelier gezien... en de plaats.. met de bloemen, de kassen, de hoge bomen aan de vaart, die ik vroeger zo dikwels van de overkant bekeken heb als ik dacht: daar woont ie nu... daar wandelt ie elke dag rond. O, Stia, hoe verrukkelik van dat alles te mogen genieten en dan nog elk jaar 'en reisje te mogen doen, niet waar... net als nu naar 'en mooi en interessant land, waarvan je me dan alles vertelt en uitlegt. Jij kunt zo heerlik alles uitleggen. O, ik heb er zo genoten, in dat mooie Italië... Stia, Stia, ik ben zo innig, innig gelukkig! Ik kan me geen gelukkiger leven denken dan hier te zijn met jou, met jou alleen.’

'et Was niet voor de eerste maal, dat Mina zo vurig haar liefde en haar dankbaarheid bewoordde; maar telkens wekte ze dan in Christiaan weer het zaligende gevoel op van gelukkig te kunnen maken en ook zelf gelukkig te zijn. En ook hij was dankbaar, o, zo dankbaar voor de rijke volheid,

die Mina in zijn bestaan had gebracht, voor zijn genieten van allerhande alledaagse levensdingen, die hem vroeger duf, onbeduidend waren voorgekomen en die sinds zijn huwelik hem opfleurend aandeden als het boeket van strelend verwarmende wijn. Dikwels -- ook nu weer - moest hij in zo'n ogenblik van opgloeiende verliefdheid denken aan Diepe en altijd hoorde hij zich dan hem toevoegen: kerel, trouw toch. Ook jij hebt zeker wel eens een opwelling voor een meisje. Verjaag dat gevoel dan niet door kille twijfelzucht aan de waarde of de duurzaamheid er van. Geef er aan toe en je zult zien, dat het gevoel groeien gaat, dat 'et eindigt met je helemaal te overheersen, dat je een geluk leert kennen, waarvan nu zelfs geen flauw voorgevoel kan opkomen in je ziel.

De lijven dicht aaneengedrukt, de armen om elkanders hals gebogen, de hoofden tegen elkander aangelegd bleven Christiaan en Mina een lange tijd midden in het nieuwe boudoir haast roerloos staan, verzonken in hun gevoelens, blind en doof voor de wereld om hen heen, en voor de tweede maal moest er getikt worden, eer het geluid hun aandacht wekte. Toen vielen hun de armen schichtig neer en wendden ze zich van elkander weg.

‘Binnen’ riep Christiaan.

'et Was Anna, die kwam aankondigen, dat het eten beneden klaar stond.

‘We komen,’ was het antwoord en Anna verdween.

‘Ja, vrouwtje, we hebben te lang gebabbeld. Leg nou gauw hoed en mantel af en kom naar beneden.’

‘Ik ben dadelik klaar.’

Haastig begon Mina de lange spelden uit te trekken, waarmee het lila stro-hoedje op haar rossig blonde haren was bevestigd.

Christiaan wilde zich fluks de handen gaan wassen en reeds was hij bij de deur, als 't hem inviel, dat er toch nog iets te zeggen restte. Hij wilde dit kalm doen en vriendelik.

‘Mientje-lief, hoor 's. Straks... toen we aankwamen... raakte je ogenblikkelik in zulk 'en vervoering over 't mooie avondlicht op de ouwe muren van ons kasteel, dat je 'n beetje onvriendelik bent geworden tegen ouwe Trijn. Je hebt er natuurlik niks kwaad mee bedoeld; maar zulke ouwe,

trouwe huisdieren zijn verwend en verwachten bij de aankomst van 'en nieuwe meesteres 'en enkel...'

'Ik heb haar toch 'en hand gegeven. Is dat niet genoeg?'

Snibbig had de uitval geklonken; Christiaan glimlachte.

'Ja wel... 'en hand heb je d'r gegeven; maar je stem heeft ze haast niet gehoord. Toe, zeg nog 'es wat en laat haar dan ook wat zeggen. Ik ben er zo goed als zeker van, dat ze 'n mooie welkomstgroet heeft moeten inslikken, omdat jij d'r geen gelegenheid gaf 'en woord uit te spreken.'

'Heb ik weer alles verkeerd gedaan?'

'Dat zeg ik niet; maar...'

Ze liet hem niet voleinden.

'Pas 'en uur ben ik hier en al dadelik heb je aanmerkingen op m'n gedrag! Wanneer zal ik 'et je toch eindelik eens naar de zin kunnen maken?'

'Maar, wijfje-lief, overdrijf nou niet. Spreek niet van aanmerkingen, omdat ik...'

'Maak ze dan ook niet!'

Andermaal was ze hem in de rede gevallen en haar toon werd heftiger en heftiger.

''t Is net als op reis. Nooit geef je toe, dat je aanmerkingen op me hebt en toch maak je ze voortdurend! Ja, voortdurend! Je zoekt er na! Soms denk je aan niets anders... ja, zeker; dat zie ik aan je gezicht... dan denk jé aan niets anders dan aan de vitterijen, waarmee je me zult kunnen plagen!'

Tans was 't Christiaan, die, terwijl ze nog doorsprak, inviel:

'Mina, wat ik je bidden mag, nou geen onzin. Dat toeschrijven van bedoelingen, die nooit in me zijn opgekomen... je weet, dat ik 'et niet hebben kan. Iemand... wie ook... te willen plagen... mijn God, ik denk er niet aan... nooit. En dat zou ik nou jou doen... jou, die...?'

'O! Is 't weer onzin, wat ik zeg? Wie jou hoort, moet wel denken, dat ik... dat ik 'en halve idioot ben!'

'Schei nou uit en kom eten.'

Bedaard nog, maar toch met een ietwat bevelende stemverheffing had Christiaan 'et gezegd. Mina, die hoed en mantel boos op de tafel had neergeworpen, zeeg plots als uitgeput op een stoel ineen. En naar de grond blikkend, gromde zij op een nijdige dwarsdrijf-toon:

'Ga jij maar alleen. Ik hoef niet te eten.'

Christiaan, die al bij de deur was geweest, kwam weer nader, trachtte zachter en vooral kalm-overredend te spreken.

‘Kom nou... ga nou mee. Laten we nou geen kinderachtige vertoningen houwen. We hebben heus op reis genoeg onaangename woordenwisselingen gehad en we hadden afgesproken... je zult 't je herinneren... dat 'et daarmee t'huis uit zou zijn. Is 't niet?... Ga dus mee naar beneden. Je hebt vandaag haast niemendal gegeten. Dat houd je tot morgen niet uit. Je weet zelf hoe naar je op reis je voelde als je niet geregeld eten kreeg. Heb ik geen gelijk?... Kom, zeg nou 's zelf’.

Geen antwoord. Mina verroerde zich zelfs niet.

Een ogenblik voelde Christiaan een driftbruising in zich opvlagen; maar de gedachte: misschien heb ik me weer te scherp uitgedrukt, dwong ze neer en zijn toon nog verzachtend, tot ie haast flemend en schertsend werd, kon hij zeggen:

‘Kom nou, Mientje... kom nou. Zullen we weer gaan vechten voor niemendal? Toe... ga mee. Wat moeten ze er beneden van denken als we niet opdagen? Dat ik op ouwe Trijn erg gesteld ben... zeker... 't is zo; maar dat wij... wij samen om haar 'en “scène” zouwen krijgen... nee, hoor 's, zoveel is die gerimpelde schoonheid me niet waard. Ben je jaloers van d'r? Kind, maak nou geen gekheid. Jij bent immers nummer één... mijn lief vrouwtje. Is 't niet, Châtelaine? Of twijfel je daar soms aan?’

En de armen strekkend, het hoofd neerbuigend wilde hij haar aanvatten en kussen.

Een duw tegen de borst weerde hem af.

‘Zoen me niet! Ik ben niets gesteld op dat gehuichel!’

Grote God, dacht Christiaan, moeten we nu al weer twee of drie dagen lang in de onaangenaamste verhouding doorsukkelen om zo'n belachelike kwaliknemerij? En moet ze al die tijd weer niet eten, niet slapen, verbleken en vermageren door dwaze opgewondenheid? Zal ze dan nooit wijzer worden... nooit haar ongelijk leren inzien... nooit zich leren beheersen? 't Is ellendig. En weer voelde hij over zijn warm liefdegevoel de verkilling heenstrijken van zijn wrevel over dat telkens lichtzinnig, ja, onzinnig verstoren van hun beider geluk.

‘Hoor 's, Mina, 'et ene ogenblik zeggen, dat je zo gelukkig met me bent, dat ik alleen je begrijp en al zulke dingen meer en twee minuten later verklaren, dat ik mijn liefdebetuigingen huichel en er maar op zin hoe ik je plagen en sarren kan... dat klopt immers niet. Ben je heus me zo dankbaar als je straks gezegd hebt, toon 't dan ook. Toon 't in je daden en maak geen “scènes” meer.’

‘Wie maakt ze?’ klonk 'et af bijtend bits.

‘Die vraag moet je zelf maar beantwoorden. Vóór m'n huwelik wist *ik* niet wat “scènes” waren. Heb je aanmerkingen op me... goed... spreek ze uit; maar... doe 't kalm. Je hoeft van je hart geen moordkuil te maken. Dat ik, net zo goed als ieder ander, m'n fouten heb... ik twijfel er geen ogenblik aan. Zeg ze me gerust. Ik zal m'n best doen me te verbeteren, als jij dat ook doet. Wees dus niet kinderachtig; maar sta op en ga mee... Kom je?’

Tot enig antwoord rees ze met bleek, strak-verstoord gelaat en met de lome bewegingen van een dodelik-vermoeide omhoog en... begon zich langzaam te ontkleden.

Was dat nu plagerij of niet? Christiaan voelde zich kregelig en kregeliger worden.

‘Wat betekent dat nou? Moet je andere kleren aantrekken om beneden te gaan eten.’

‘Ik ga naar bed.’

De ijzige toon van het antwoord werkte als een windstoot in de smeulende gloed van Christiaans drift. Met moeite weerhield hij de felle verwijt-woorden, die uit zijn opvlammende toorn over zoveel hardnekkige dwaasheid hem brandden op de lippen, dempte hij de klank van zijn stem.

‘Ik zeg je nog eens: je hebt vandaag zo goed als niemendal naar binnen gekregen!’

‘Da's ook niet nodig.’

Nu schalde hij los.

‘God in den hemel... Mina... doe niet... doe niet zo... zo...! 't Is om dol te worden! Je maakt me helemaal van streek! Ik... ik hou dat niet uit... dat geplaag! Al m'n best doe ik om bedaard te blijven; maar dat... dat... zo'n behandeling kan geen mens op den duur verdragen... ik altans niet!’

Mina had geen oor voor de onmiskenbare vertwijfeling

in zijn stem en opeens haar afgegleden japon opgrijpend en met wilde beweging neersmakkend over het bed, barstte ze uit:

'Wat kan *jij* van me verdragen? Wat? Zeg dat 'es! Niets! Eenvoudig niets! Al wat ik doe, keur je af. Alles Nooit is 't 'es goed; nooit... nooit! Van 't ogenblik af, dat jij me gevraagd hebt, is 't m'n streven geweest je te behagen, te bekoren, me te schikken naar je wensen, alles te doen wat je aangenaam kon zijn en heb ik er ooit één woord van dank voor gehad... heb je ooit 'es gezegd, dat je iets goed vondt... dat je tevreden was? Nooit, nooit! Soms doe je zelfs of je me niet uit kunt staan!'

Zoveel onwaarheid was Christiaan te machtig. Eindelik verloor ook hij alle zelfbedwang. Een wemeling van gedachten doorspetterde zijn brein als de vonkenwarreling van een vuurwerk nachtelik duister, en 't was hem bijkans onmogelik in de verbijsterende flikkering er één vast te houden, te vertolken in woorden. In hortend gebrabbel ontschokten de klanken zijn mond.

'Wat woord van dank? Wat? - Heb ik nooit... ik...? En elke dag...! Maar danken... Moeten man en vrouw elkaar dan danken? 't Is belachelik! Waar haal je 't....? Die onzin! Zeg ik je dan niet...? Dus je twijfelt er aan, dat ik van je hou. Dat is toch maar de vraag... dat alleen. En daaraan... 't is waarachtig.... En wat zeg je toch van schikken naar mijn wensen? Schik ik me soms niet naar de jouwe? Doe ik dat niet voortdurend? Denk ik aan iets anders? Mijn God, mijn God, wat bezielt je toch, dat je uit alles venijn moet zuigen... telkens weer onaangenaamheden moet maken? En waarom? Om niks altijd... altijd... om niks! Om Godsterwereld... niks!'

Begreep ze hem of hoorde ze maar klanken zonder zin? Hij wist 'et niet; want nog had hij niet uitgesproken, nog ratelden de woorden van zijn lippen als zij al weer aan het herhalen was, dat zij alles voor hem, hij niets voor haar gedaan had, dat hij dit heel goed wist, maar zichzelf in de hoogte wilde steken en haar neertrekken, en dat hij altijd zo deed, altijd, altijd, omdat hij geen achting voor haar koesterde, omdat zij niets meer voor hem betekende dan een van de schepsels, met wie hij vroeger liaisons had gehad. Heviger en heviger

wond ze zich op; 'et was, of elk woord, dat haar trillende lippen ontschetterde, door haar oren weer naar binnen sloeg om er nieuwe en nog fellere gedachten van verontwaardiging, verbolgenheid en wraakzucht te doen ontvonken. Tot ze bevend van woede, met hoogrode wangen, tranen bibberend in haar wimpers, de donker-lichtende pupillen haast weggeknepen onder de vernauwde oogleden, hem toesnauwde:

‘ En onze huweliksreis... die voor anderen zo'n heerlikheid is... waarvan ze hun hele verdere leven nog nagenieten... hoe dikwels heb ik zulke verhalen niet gehoord... wou je mij die ook aanrekenen als iets goeds... iets moois, iets ideaals? Ja, als we gereisd hadden zoals anderen reizen... die weten te genieten... die naar Parijs of Londen... of naar Zwitserland gaan... die overal en van alles 'et mooiste en beste en verfijndste nemen om hun liefde voortdurend te koesteren en te strelen... en te omgeven met al wat de wereld maar verrukkeliks oplevert...! Maar met jou...! Om te dwalen door de smerigste Italiaanse dorpen... te slapen in de smerigste herbergen... hele nachten door te sporen in ellendige slaapwagens... me doodaf en lam te lopen door muzeums en kerken, dank je dat *dat* 'en genot... 'en geluk voor me geweest is... dat ik 'et heerlik vind *daar* nog aan terug te denken? Denk je dat... denk je dat?’

Neen, moest Christiaan denken, nou wordt 'et al te dwaas en zijn zenuwachtige drift sloeg neer; kille kalmte doorsijpelde zijn brein. Misschien zou 't het beste zijn verder niets meer te antwoorden. Toch kon hij 't niet laten nog... heel leuk nu... te vragen:

‘Wanneer heb je nou gelogen: op reis.... ja, zo straks nog, toen je alles even heerlik, even aardig, even verrukkelik vondt, of nou, dat je....?’

Weer liet ze hem niet voleinden.

‘Alles is me 'n genot.... alles.... alles.... ook 'et ellendigste.... als ik 'et voor jou kan doen.... als ik weet, dat ik er jou gelukkig mee maak! Waarvoor leef ik anders? Voor wie anders beteken ik wat? Wat is mijn bestaan waard? Gelukkig ben ik zelf nooit geweest.... als kind al niet; maar de hoop was me ten minste gebleven, dat ik 'et nog eenmaal worden zou, als ik maar iemand vinden kon, die van me hield en die ik gelukkig kon maken....’

‘Maar die heb je,’ schreeuwde Christiaan, opnieuw opschuimend vertwijfeling, dat ze dit altijd en altijd weer ontkende.... ‘Wees lief en alles is immers zoals je 't wenst.’

‘Neen, neen’, jammerde ze met wild heen en weer geschud van haar hoofd, terwijl meer en meer tranen haar biggelden langs de opgezette wangen, ‘jij geeft me ook stenen voor brood. Al wil je 't niet erkennen, ik val je vreselik tegen. Dacht je, dat ik 'et niet begreep? Maar ik heb je bij tijds gewaarschuwd; waarom heb je me niet geloofd? Nu is 't te laat en moet je wel inzien, dat ik gelijk heb gehad.’

‘Je hebt juist geen gelijk.... in 't geheel geen gelijk!’ bulderde Christiaan haar tegen, pogend haar aandacht te dwingen door elk woord te beklemtonen, alsof hij zich in wild rumoer meters ver verstaanbaar moest maken.

Daar schetterde zij hem weer dat nijdig-zwiepende antwoord toe, waardoor hij in zijn wanhoopsopwinding al zo vaak tot razernij was gebracht:

‘Schreeuw toch zo niet! Is 't niet genoeg, dat je mij zo afsnauwt? Moeten anderen 't ook horen?’

God in den hemel, wie was nou begonnen te schreeuwen? Wie had weer dat hele standje doen opzieden uit niets? Was dat nou een weerlegging? Wat raakten hem die anderen?

Opnieuw ging zijn zelfbedwang hem begeven; hij voelde 't. Aanstonds zou zijn trillende hand zich opheffen, haar aangrijpen, misschien slaan, neersmakken zonder dat 'et hem duidelik werd wat hij doen wilde of deed! Het duizelde hem voor de ogen. Met al de kracht, die hem nog restte, dwong hij zich tot niets doen, stil blijven, aldoor zich verbijtend luisteren naar het gejammer, dat maar door, maar doorging:

‘Had me toch met rust gelaten! O, zoals ik mijn leven verafschuw! Ik haat 'et, ik haat 'et! En ik haat alle mensen.... ik haat jou ook!’

En dan, plots op hem aandringend, met fel-stekende staarblik, alle boventanden ontbloot als tot bijten gereed, alle vingers opgekromd als wilde ze hem krabben, krijste ze:

‘Ja, jou... jou vooral! Ik haat jou en jij haat mij! Nooit heb ik van je gehouwen... nooit! Ik heb 'et me willen opdringen. Ik kon 't niet meer uithouwen, dat alle mensen gelukkig werden en ik alleen niet! Maar eerst ben je me onverschillig geweest en nu... nu haat ik je... nu haat ik je!’

Christiaan was ten einde raad. Weeë, verlammende gevoelens van medelijden, teleurstelling en onmacht doorijsden zijn ganse wezen en niets vond hij meer om te zeggen dan:

'O, zo... Haat je me.'

Maar zij krijste door met immer schorder geluid en immer woedender gebaar.

'Ja, ik haat je... ik haat je... ik haat je! En ik haat me zelf ook! Ik haat allles! Kon ik er maar 'en eind aan maken. Dan was jij tenminste tevreden. Dan zou je weer met je ouwe Trijn en met d'r dochter gaan heulen! Dan kon je je gaan beklagen aan je vriend Diepe... aan al je vrienden hier, die me niet lijden kunnen en die ik niet kan uitstaan! Maar ik zal er ook 'en eind aan maken. Ik zal 't... ik zal 't!'

En plots, in een paroxysme van woede, bogen haar benen slap en machteloos samen onder het lijf. Krijsend zeeg ze ineen, zat nog een ogenblik rechtop, huilend en tierend, met gekromde vingers woelend door heur haar, hele gouden golven er van samengrijpend en rukkend uit de huid, om dan, het hoofd achterover gekrampt in de opgetrokken schouders, hals en borst naar voren uit te buigen en voorover te vallen op de grond, zich wringend als doorwroet van pijnen, wilde gillen uitgalmend en zacht schreiend tegelijk. Toen grepen Christiaans krachtige vuisten haar aan, wentelden haar om, strekten haar stijf gebogen knieën en tilden haar op het bed. Daar bedaarde ze; daar bleef ze roerloos liggen, de blanke schouders nog schokkend onder bange snikken, die ophikten uit haar borst, de sidderende, roodgeweende oogleden gesloten, de vurig geplekte wangen glimmend van tranen-vocht.

Een lange poos blikte hij zwijgend op haar neer. Mijn God, wat maakte haar telkens zódanig over stuur?

Al na de eerste paar weken van hun huweliksreis waren die verschrikkelike buien begonnen en nog altijd duurden ze voort. Aanvankelik had hij gedacht aan ongewoonte, de vreemdheid van het samenzijn met een man, het zo gans andere, vaak gejaagde leven op reis, de afwisselende emoties; maar dat nog steeds... en nu hier... in deze landelike rust, in haar eigen t'huis... hier, waar ze onbezorgd, tevreden, gelukkig kon zijn... waar hij gehoopt en vertrouwd had, dat alles van zelf terecht zou komen... ook weer... en

dadelik... Neen, hij vatte 't niet; hij vatte 't niet en minder dan ooit begreep hij wat hem tegen die ellendige aanvallen te doen stond.

Alleen besefte hij, dat ze vóór alles moest slapen; maar 't niet zou kunnen geklemd in haar korset. En haar weer overeind zettend, het nu-zo-slappe lichaam met de linkerarm steunend, poogde hij met de rechter de korsethaken te doen opspringen.

Als dit hem niet lukte, hielp ze op eens zwijgend mee en zodra het korset uit was, zonk ze tegen de hoog opgezette kussens terug.

Toen zocht hij in haar reistas, vond een gevouwen papier, schudde op een lepel daar een wit poeder uit, bracht 'et haar.

'Hier... je veronal.'

Even sloeg ze de oogleden omhoog en fluisterde kregel:

'Zo niet... dat weet je toch.'

Hij deed het slaappoeder in een ouwel; met een gulp water slikte ze het weke, witte propje door.

Als ze daarna weer kalm achterover lag, nam hij plaats naast haar bed, wachtte tot geen schokken haar schouders meer doorbeefden, geen tranen meer te voorschijn parelden uit de nu-stille wimpers, gaf haar eindelik een zachte zoen op de gezwollen, nog flauw-sidderende lippen en... ging. -

2.

Zo was dan de terugkeer op Heydenstein Christiaan ook al weer vergald. Hij kon zich niet herinneren ooit te voren onder zijn mooie hoge bomen te hebben rond gedoold met zo'n sombere wrevel in zijn ziel als vandaag, de tweede dag van zijn verblijf hier met... haar.

Een frisse najaarswind rukte de laatste gele bladeren van de twijgen, zwirrelde ze rond over paden en gras, zwiepte het kale takken-net, dat kreunde, in rusteloos trillen heen en weer, joeg witte wolken in flarden langs de blauwe luchtboog voort, hun duistere schaduwen als schimmen over struweel en grond, en al dat flikkeren van licht over zwaaiende stammen en sidderend loof, over buigende stengels en bibberend gras, dat gestadig vervloeien van dovend donker en verblindende schijn, dat steunen van buigende bomen, dat ritselen in ge-

slagen struiken, dat gieren van rukvlagen om zijn huis... voor de eerste maal maakte 't hem zenuwachtig, kribbig, wekte 't ergernis en geen belangstelling, geen bewondering in hem op. En hij moest terugdenken aan de vele keren op reis, dat hij zich ook zo onaangenaam geprikkeld, zo opgewonden, zo gejaagd, zo vijandig in zichzelf besloten had gevoeld.

O, die vervloekte ‘scènes’!

En waarom maakte zij ‘scènes’... waarom?

Was 't niet altijd om een niets: een enkel woord, waaruit haar wantrouwen de zonderlingste gevolgtrekkingen afleidde, een onwillekeurige uitdrukking van zijn gelaat, die zij op de gezochtste wijze verklaarde, een onjuiste herinnering van een onbeduidenheid door hem gezegd, gedaan of gewild. Ja, niet zelden was louter een spooksel van haar fantazie: gedachte of gevoel, zonder de minste grond hem of een ander door haar toegekend, al voldoende om een hevige uitbranding te bewerken.

Was eenmaal een vertoornd woord haar mond ontvallen, dan had de eerste korrel kruit vlam gevat en kon geen menselike macht een volkomen ontploffing meer verhinderen. Alles, alles had hij beproefd om die onzalige uitbarstingen te verhinderen of te smoren; niets, niets had gebaat. Kleine, nodeloos scherpe woordenwisselingen hadden ze al dadelik gehad; door het onbeduidendste meningsverschil werden ze onweerstaanbaar uitgelokt. Maar te Brescia was de reeks van afschuwelik heftige tonelen begonnen met haar weglopen uit het hotel en een ganse dag onvindbaar blijven, totdat ze eindelik 's avonds weer opdook en hem uitlachte, wijl hij, doodaf van het zoeken, op het punt stond de politie in de zaak te betrekken. En daarna...!

Mijn God, mijn God, wat had hij dan toch gedaan, dat ze zich zo ongelukkig kon voelen en dat ze hem zo rampzalig moest maken?

Een enkel onvoorzichtig woord... zeker, dat kon hem ontsnapt zijn. Hij had zich insgelijks wel eens driftig gemaakt... wie zou 't in zulke omstandigheden niet. Hij was ook geen diplomaat, die nooit een sillabe uitspreekt zonder ze zorgvuldig te wikken en te wegen. Maar een man van zijn leeftijd kent zichzelf toch wel voldoende om met zeker-

heid te durven beslissen of de schuld al dan niet bij hem ligt, dat zijn vrouw zulke zwaarwichtige redenen tot boosheid meent te bezitten en zo ongehoord heftig moet optreden. Neen, neen, neen; die schuld lag *niet* bij hem! Wat hij deed of naliet, steeds gebeurde 't voor *haar* genoegen, in *haar* belang, om *harentwille* en dacht hij aan zichzelf, dan was 't alleen aan het plezier, dat hem wachtte als *zij* genoot, als *zij* gelukkig was, als 't *haar* goed ging. Dwalen kon hij; maar mocht zij daarom zó te keer gaan?

Dat de storm ook nu weer luwen zou, dat al die woorden van haat weinig meer waren geweest dan lege, boze geluiden... hij twijfelde er geen sekonde aan; maar dat bij de minste aanleiding hem wederom zo'n schetterende woordenlosbranding te wachten stond en dat hij al minder en minder waarde ging hechten zowel aan haar verklaringen van haat als aan haar verzekeringen van liefde, dat was voor hem het verbitterende, het ergerlike van de toestand.

Had hij zelf haar niet meer lief gehad, zijn schouders zou hij opgehaald hebben voor zulk een onbestendigheid; maar 't was genoeg, dat ze, weer zachter gestemd, tot hem kwam, haar arm om zijn hals lei, hem toefluisterde toch zo innig veel van hem, alleen van hem te houden, om zijn liefde feller en hoger dan ooit te doen opvlammen en in haar uitbarstingen van woede hem slechts overtuigende bewijzen te doen zien van haar ware, warme, ijverzuchtige genegenheid.

Ze klaagde er immers juist over, dat hij niet genoeg van haar hield, haar vurige liefde niet genoegzaam op prijs stelde. Toch vond hij zich dan tegelijkertijd een dwaas, omdat hij niet inzag hoe weinig waarde een liefde bezat, die zó gemakkelik in afkeer omsloeg.

Vervloekte onzekerheid! Was hij niet veel gelukkiger geweest, zolang hij alleen door het leven schreed, met niemands wensen, meningen of gevoelens te rade hoefde te gaan, tevreden opstond, onbewogen zich te ruste lei en zorgeloos genoot van de eeuwig mooie natuur?

Ellendig egoïste redenering!

Maar waarom dwong zij hem er toe, zij, die hij zo gelukkig had willen maken en met wie hij zo gelukkig had kunnen zijn?

Wat voor een dag had hij gisteren niet weer doorleefd, toen zij in haar kamer opgesloten was gebleven, zijn herhaald kloppen met geen geluid beantwoordend, niets anders gebruikend dan in de late avond een boterham met tee, door Anna voor de deur neergezet en door haar zelve als ter sluiks naar binnen gehaald!

Dwaze vertoning, dubbel dwaas in een vrouw des huizes, die God betere 't, zich met de naam van ‘châtelaine’ had getooid.

Nog had ze zich niet vertoond. Wat zouden zijn mensen van haar denken?

En wat Diepe, wat Vlascoop en zijn vrouw, die gisteren dadelik waren aangekomen en een ‘niet thuis’ hadden gekregen, waarvan zij natuurlik niets geloofden? Vandaag had hij naar de Soos willen gaan; maar hij dorst 'et niet. Wie weet hoe duidelik 'et hem was aan te zien, dat er t'huis iets haperde en welk verhaal zou hij kunnen opdissen om Mina ook voor de volgende dagen te verontschuldigen, zonder gevaar te lopen morgen al door 't een of ander gerucht-makend feit openlik te worden gelogenstraft?

En dat alles deden nu twee mensen elkander aan, die zó op elkaar waren gesteld!

Hoe was 't mogelik; hoe was 't mogelik!

Zou ze ook heden in bed blijven, hem alleen laten eten?

Ondanks zijn verbittering over haar onbegrijpelik gedrag, ondanks zijn optornen tegen haar woorden van haat, die hem toch hadden gekwetst, zelfs bevreesd gemaakt voor de toekomst, al beschouwde hij ze ook als ontoerekenbare uitingen van een door drift-overspannen brein, ondanks zijn vast besluit om haar niet weer liefdevol te gemoet te komen, nu zij andermaal zo'n dwaas standje had gemaakt, ondanks dat alles hunkerde hij naar de zijïge streling van haar handen, naar de koesterende bekoring van haar blik, naar de weke druk van haar lippen, naar de klank van haar stem en de aanblik van haar sierlike gestalte. Ze kon doen wat ze wilde, hij had haar nu eenmaal lief en geen ogenblik was hij van haar weg, of het verlangen naar haar bijzijn doorvlijmde weer heel zijn denken. Gisteren en van morgen had hij beproefd te werken; maar futloos zijn penseel weer neergesmakt. De stemming, die hem vroeger nooit begaf,

bleef uit; zijn gedachten vloden tot haar en hij miste de macht ze bij iets anders te bepalen. In zijn Arabiese en Japanse kamertjes was hij afleiding gaan zoeken; maar niets had er zijn blik geboeid.

Als hij toch nog eens naar boven ging en aanklopte.

Nauw had hij zich de vraag gesteld, als op het bordes...

Die lichte gedaante...? Hij trad wat op zij om door geen zwiepende tak in zijn kijken belemmerd te zijn, blikte scherper toe... Ja zeker... zij was 't. Haar vingers omsloten een pak gewikkeld in grauw papier.

Waar wilde ze heen?

Tot hem?

Zijn hart bonsde zwaarder als gold 'et een eerste ontmoeting.

Neen; haar ogen zochten niet. Strak voor zich uit turend daalde ze langs de hardstenen treden neer, wendde zich rechts af, ging zonder aarzelen op de broeikast af.

Even woelde de lust in hem op haar na te ijlen, te omvatten, te kussen en zo een einde te maken aan hun onaangename vijandigheid. Het zou niet voor 't eerst zijn, dat hij op die wijze een verzoening bewerkte en dat het middel ook deze keer doeltreffend zou blijken, betwijfelde hij geen ogenblik. Toch verroerde hij zich niet. De toenadering moest nu eindelik eens van haar kant komen. Wat baatten die herhaalde verzoeningen, zolang zij niet inzag, dat alleen bij haar de schuld lag? Geen zwakheid dus; hij had het volste recht zich diep gegriefd te tonen en erkenning van ongelijk, belofte van beterschap te eisen.

Uit de broeikas kwam zij al gauw weer te voorschijn en nu wandelde zij de kleine moestuin in, waar groenten, maar ook sierplanten werden gekweekt. Bij een hoge Dahliastruik, die op zijn donker lover nog een fluweel-rode ster droeg, bukte ze neer, hief een geknakte stengel omhoog, staarde even in de gloeiende kleur; van de Dahlia's ging ze naar een stamroos die maar één half-geopende oranjekleurige knop meer vertoonde, trok de hoog opgeschoten bloem tot zich neer, rook er lang aan.

Wat had ze toch bevallige bewegingen. Hoe jammer, dat ze niet altijd zo liefelik bedaard kon zijn. Ze verlangde, dat hij haar lief zou hebben; hij verlangde 't evenzeer en

toch moest hij haar soms onuitstaanbaar vinden, omdat zij zelve hem er toe noodzaakte. Dat ze dit nu maar niet begrijpen, niet geloven kon!

Al kijkend en zinnend had ook Christiaan onwillekeurig zijn plaats verlaten, was hij dichter tot haar genaderd; maar helendal tot haar gaan, haar toespreken... neen, dat wilde hij toch niet.

Wit stond haar goed. Slanke vrouwen staat wit meestal goed. Zou ze hoofdpijn hebben, dat ze een doek over haar gouden haren had geslagen en vastgeknoopt onder haar kin? Of... was 't maar gedaan om de wind? Ze zag anders wel erg bleek en onder haar ogen ontwaarde hij paarse kringen. Natuurlik! Alles een gevolg van opwinding, schreien, slapeloosheid. Die ellendige ‘scènes’ tastten haar gezondheid aan, zouden ze ten slotte volkomen ondermijnen. Kon hij 't haar maar doen inzien, dat ze voor al die boosheid hoegenaamd geen reden had!

Nu keek ze op... zag hem. Zou ze...?

Geen lachje van herkennen; geen woord van toenadering. Weer strak voor zich uit starend, verliet ze de moestuin, schreed op het huis toe, het bordes langs... verder.

Waar wilde ze heen?... Het water...? Neen; daarvoor was ze te bedaard. En dan dat pak... Naar de tuinmanswoning?

Op een afstand sloop hij achter haar aan, zag haar werkelik in het tuinmanshuisje verdwijnen.

Hij wilde toch weten wat ze daar voor had en onverschillig doende, geen woord sprekend, trad hij achter haar aan de woning binnen. Ze keek niet om. Eerst opende ze de huiskamer-deur; maar wendde zich dadelik weer terug. Daar was zeker niemand. Dan aarzelde ze even, geen weg wetend in dit huis, opende op goed geluk een andere deur, betrad de keuken.

Daar lag Anna op de knieën en schuurde een rode emmer; Geertje zat op de vloer en streelde een kleine grijze kat, die nu schuw van haar schoot opsprong en wegschool onder de blank houten tafel. Onthutst blozend rees Anna omhoog, veegde haar rode vingers aan haar voorschoot af, stamelde:

‘O, mevrouw... guns... als ik dat... hier... in zo'n rommel... maar gaat u toch in de kamer.’

‘Neen, neen’, zei Mina en haar stem klonk vriendelik kalm ‘blijf gerust aan je werk, Anna; ik kom wel 's op 'en gelegener ogenblik terug. Ik wou jullie alleen maar de kado'tjes geven, die meneer en ik uit Italië voor je hebben meegebracht.’

En nu pakte ze op de keukentafel uit: het mozaïek schilderijtje voor Anna's schoonmoeder, de meerschuimen pijp voor Dirk, het goudgerande zoutvat van Venetiaans glas voor Anna zelf en de koralen halskettingen voor de beide meisjes. Met eigen hand hing ze Geertje het dunste kettinkje om het bruine halsje, vroeg of ze er blij mee was, zei, dat ze 't voortaan 's Zondags mocht dragen, maar alleen als moeder de hele week tevreden was geweest. Daarop nam ze even het kind in haar armen en kuste 't op beide wangen.

Anna was verrukt over de kleurige geschenken en putte zich uit in mooie woorden van dank en hevige bewondering. Christiaan begreep, dat met haar nu alles weer in orde was; maar wat zou Trijn doen, die haar geschenk uit de handen van haar schoondochter moest ontvangen? Is 't een onhandigheid, dacht hij, dat Mina niet zelf die broche haar geeft of begaat ze nu juist een vijandige handigheid?

Hij sprak echter Mina niet toe, deed zelfs als zag hij haar niet, en vluchtig Anna's bewonderende dankbetuiging beantwoordend, haalde hij de kleine poes onder de tafel uit, gaf ze terug aan Geertje, die weer neerzat op de vloer.

‘Hier, kind.’

Het vlugge, schuwe diertje sprong weer weg.

Toen ving Mina 't op en zei, het fluwelige pelsje strelend:

‘'t Is heus alles echt uit Italië. We hebben 't in Venetië voor jullie gekocht.’

En zich op eens tot Christiaan richtend:

‘Is 't niet, man?’

De vraag klonk zo ongedwongen vriendelik, alsof er nooit een onaangenaam woord tussen hen op was geschald en Christiaan voelde 't moeilik worden in zijn stugge houding te volharden, te blijven wachten op haar erkenning van ongelijk. Ditmaal stond hij ongetwijfeld voor een bewuste handigheid; maar dat zij toonde een verzoening te begeren, was dat niet zijn beste triomf? Blijheid doorglansde hem

en eer hij goed besefte wat hij deed, had zijn antwoord al opgewekt geklonken:

‘Ja zeker, Anna... 't is alles echt spul, hoor.’

Mina begreep best, dat zijn woorden voor Anna, maar de klank van zijn stem voor haar was bestemd geweest en al doorpratend over Italië, waar 't weer zo warm is en zulke prachtige dingen te zien zijn, draaide ze langzaam, langzaam, steeds het grijze poesje strelend, naar Christiaan toe. Tot ze dicht genoeg bij hem stond, dat haar hand de zijne kon grijpen. Toen liet ze het kleine dier weer heenspringen, wrong ze haar fijne, lenige vingers als kamtanden in haar, door Christiaans brede, strammere heen, kneep die zacht... innig... en... Christiaan gaf haar de druk terug. Nog maakten ze beiden wat grapjes met het kind en gingen dan naar buiten, arm in arm, verzoend. Vrede had Christiaan met die overrompeling... want een overrompeling was 't... wel niet; maar napleiten was hem toch onmogelik. Waartoe ook? Alles was immers weer in orde.

In huis voerde hij haar naar zijn atelier en zijn kleine verzameling van Oosterse zaken. Maar voor de ingang bleef hij even staan.

‘Als je nou denkt hier 'en fantasties atelier te vinden met kostbare draperieën, beelden, vazen en God weet wat meer, waarvan je misschien wel 's in romans gelezen hebt, dan zal je bedrogen uitkomen. Ik hou veel van mooie dingen; maar onder 't schilderen wil ik ze niet zien. Nou had ik eerst die hele uitgebouwde zaal tot werkplaats ingericht en in 'en hoekje er van m'n Moorse kopergoed en andere Moorse snuisterijen bij elkaar gezet; maar dat beviel me niet en later pasten daar m'n Japanse aankopen ook niet bij. Zo kwam ik er toe de helft van de zaal te behouwen als atelier en van de andere helft iets te maken, dat volgens Vlascoop 'en muzeum is en volgens Diepe de begraafplaats van 'en paar onvoldragen fantazieën. Dat klinkt nou erg geheimzinnig; maar...’

Mina luisterde al niet meer, rukte zich los van zijn arm, ontsloot de atelier-deur en schrok. Ze stond voor een nachtelik zwarte ruimte. En schichtig schetterde ze:

‘Hè... wat is dat? Alles toe... wat betekent dat? Waarom? O, neen! Duisternis kan ik niet velen! Duisternis benauwt me! Neen...’

Reeds wilde ze omkeren, vluchten.

‘Blijf toch kalm... blijf kalm. Ik zal licht maken.’

Haar voorgaande greep Christiaan het gordijn aan, dat de zaal over de ganse breedte versperde, schoof de linker helft met een ruk op zij.

Nu zag Mina een knus kamertje voor zich, om het eerste linker zijvenster door drie gordijnen afgesloten. Hier was alles warm-tintig Oosters. Een diep-blauw, zalmrood doorrankt Perzies tapijt op de vloer; tegen de zijwanden divans met bonte kameelzakken en kleurige kleden bedekt, donker mashrebye-werk tegen de ruiten met geel glas achter het kunstige, Arabiese lijnenspel; voorts spiegels in uitgesneden lijsten, rijk ingelegde wapens, koperen bladen en vazen van allerlei gedaante. En in het midden van de zoldering, die ook onder veelvervige doeken schuilging, hing een antieke koperen lamp in vaasvorm neer, waaronder een fijn besneden tafeltje prijkte, dat een nargileh droeg.

‘Is zo nu 'en Arabies huis?’ vroeg Mina verbaasd.

Christiaan lachte.

‘Wel nee, kind. Ik heb maar 'en geheel gemaakt van al wat ik op reis heb gekocht.’

‘En waar zijn nu die Japanse dingen?’

In de verste hoek van het geïmproviseerde kamertje het doek en daarachter een houten raam wat ter zijde schuivend, opende Christiaan de toegang tot een tweede vertrekje. Hier was Mina op eens in een gans andere omgeving. Op de grond dikke, gele matten; het venster met vloeipapier beplakt, de drie andere kamerzijden gevormd door wit-houten ramen, insgelijks met vloeipapier beplakt; alleen in de achterwand een kleine, lage inhoeking, gelijkend op een deurloos kastje, waarin prijkten drie kleurige vazen. En binnen deze omlijsting twee echte kastjes, beide onsymmetries van vorm, vol inspringende vakjes, uitbuikende deurtjes, laadjes van allerlei afmetingen; het ene dof-zwart, bezet met sierlik uitgesneden lijstjes en randjes, opgelegd met figuurtjes van parelmoer en ivoor, het andere geheel opgebouwd uit een grillige houtmozaïek van het wittigste geel door het roodste bruin tot het diepste zwart. Op deze kastjes prijkten ivoren en bronzen beeldjes, goudlak-doosjes, cloisonné-vaasjes, porseleinen pullen, terwijl tegen het wandpapier sabels met ivoren gevest

waren gehecht en kakemono's voorstellende Japanse landschappen.

‘Ook niet als in Japan?’

‘Net evenmin; alles fantazie.’

Nog een haastige blik in de rondte en ze riep:

‘Waar schilder je nu?’

Door het Moorse kamertje heen voerde Christiaan haar eerst naar de zaal-ingang terug, sjorde dan de rechter helft van het grote gordijn op zij en kondigde aan.

‘Hier is nou 't heilige der heiligen oftewel mijn atelier. Dit hoge, grote venster heb ik met toestemming van de eigenaar en voor mijn eigen rekening laten aanbrengen. Als ik ooit van Heydenstein weg ga, ben ik verplicht 'et weer te dichten. Je ziet: hier is niks te vinden, dat me kan afleiden van m'n werk.’

't Was duidelik, dat hier ook niets haar aandacht boeide. Vluchtig gleed haar blik over de donker-bruine gordijn wanden, die schetsen droegen aan omgebogen haarspelden er op vastgehecht; over de beide schilderezels: één voor het venster, die een begonnen landschap bij maanlicht droeg, één naast de ingang, waarop niets stond; over het simpele tafeltje rijkelik met verf besmeerd en bedekt met een onogelike rommel van tubes, kwasten, pijpen, asbakjes, luciferstandaards, potjes, flesjes, over de kom, kan en handdoek er onder; over de weinige, achteloos neergekwakte, lompe stoelen en taboeretten; over de paneeltjes en doeken omgekeerd rustend tegen een stoel, een tafelpoot, de vensterwand en dan... haar arm om zijn schouder vlijend, begon ze op een flemende toon vol verheuging:

‘Weet je wat we nu zullen doen?’

‘Nou?’

‘Eerst moeten die lelike lappen... weg. Deze hele zaal richten we in tot atelier en wel tot 'en mooi, artistiek atelier; want dit hier is nu niets anders dan 'en vuile rommel. Dan... jij hoeft voor niets te zorgen. Laat mij maar begaan. Natuurlik heb je boeken over kunst. Daar zoek ik in naar 'en Arabies en naar 'en Japans huis. Dan laat ik 'en timmerman komen. Die geef ik zo'n tekening. En die timmerman moet dan ergens in huis... ik weet nog niet waar, maar plaats is er genoeg... 'en klein, maar echt

en keurig Japans en 'en klein, maar ook echt Arabies huisje maken. Misschien zal hier of daar 'en muur weggebroken dienen te worden; maar dat kan zoveel niet kosten. Daar brengen we al je mooie dingetjes in over; zo dat 'et er echt, heel echt uitziet, weet je. Nu is 't niet echt. Dan kopen we ons ieder 'en echt Arabies en 'en echt Japans kostuum en gaan we samen op z'n Arabies koffie of op z'n Japans tee drinken. Hè, wat vin je daarvan?'

Christiaan lachte luid op, greep haar liefkozend om het middel, kuste haar op de wang. Dat er niets van haar fantasties plan komen kon, stond dadelik bij hem vast. Zelfs viel 't hem moeilik te geloven, dat zij 't heel ernstig bedoeld had; maar in haar stem was zo'n lieve klank geweest en in haar kinderlike bevlieging had hij toch schik.

'Vrouwtje-lief, in zo'n mooi, artistiek atelier zou ik onmogelik kunnen werken, 'en Japans en 'en Arabies huisje te hebben... ja, dat zou heel aardig zijn; maar je ziet 'en paar kleine kleinigheidjes over 't hoofd. Ten eerste is hier geen timmerman te vinden knap genoeg om naar 'en paar tekeningetjes uit 'en boek over kunst, zo'n huisje in elkaar te zetten. Ten tweede mag ik geen muren wegbreken zonder toestemming van de eigenaar en krijg ik voor jouw plan die toestemming zeker... niet, en ten slotte... wat de deur dicht doet... zou de hele grap veel hoger in de papieren lopen dan jij schijnt te denken.'

Haar arm zonk neer en zij wendde zich af. Hij begreep, dat ze weer boos was. Maar doende alsof hij er niets van gewaar werd, vroeg hij leuk:

'Wil je nou m'n afgewerkte stukken 'es bekijken?'

'Wel neen. Als jij nooit 'es doen wilt wat ik vraag, waarom zal ik dan naar jouw schilderijen kijken?'

Met een schouderophaling keerde ze zich om en verliet het atelier. Is 't al weer zo, gromde Christiaan tussen zijn tanden. Hij besloot haar niet na te lopen, geen woord over de zaak te zeggen, maar ongevraagd zijn werk ook niet te vertonen. En deze keer zou hij volharden.

MARCELLUS EMANTS.

(*Wordt voortgezet*.)

Het sentimenteele bij Feith, Wolff-Deken en Post.

III.

Voorloopig wil ik in verband met het voorafgaande slechts de romans van Feith, de romans van Wolff-Deken en het proza van Elisabeth Post aan een nadere beschouwing onderwerpen, omdat ze ons drie zeer onderscheiden merkwaardige uitingen van de sentimentaliteit ten onzent te zien geven. 't Is mij meer te doen om de tegenstelling tusschen die uitingen, dan om het kennen van de sentimenteele ziel in heel haar omvang, in al haar verband met de verdere pensoonlijkheid bij ieder der drie groepen afzonderlijk.

In Feith's romans is niets echt. 't Is alles litteratuur, alles mode. 't Is een groote legkaart, samengevoegd uit ideetjes, sentimentjes, vormpjes, van de groote sentimenteelen uit het buitenland, bij wie meestal alles wel echt was. En waar nu deze uiterst teere, gevoelige dingen in de handen vallen van iemand, die zeer zeker veel weet en gelezen heeft en de verschijnselen om zich heen ook aardig overziet en begrijpt, maar die als romandichter niet spreekt uit eigen zuiver sentiment, moet noodzakelijk, al heeft de man ook de beste bedoelingen, al meent hij volkomen ter goeder trouw het sentimenteele in zijn land te representeeren, datgene, wat hij in elkaar borduurt, dwaas en ridicuul worden. Zoo ergens dan geldt hier de bekende uitspraak van ‘Il n'y a qu'un pas’.

Ik waag het er op, dit maar dadelijk ronduit te zeggen, al heeft onlangs een groot dichter en kritikus, de apologie van Feith op zich genomen, met warmte Feith's dichtereer verdedigd. Hij heeft daarbij zeer ware dingen gezegd over

Feith's begrip en inzicht in tal van litteraire zaken (trouwens Multatuli wist in Feith reeds den wijsgeer-kritikus te waardeeren)[1], doch het is hem niet gelukt, mij te overtuigen, dat in Feith een nog al groot, echt, natuurlijk dichter leefde. Over de beide romans betoogt Kloos trouwens niets. Jonckbloet, - hij staat daar in de kast, maar ik herinner me heusch niet, ooit te hebben gelezen, wat hij over Feith's romans zegt - Jonckbloet is de nachtmerrie van Kloos. Overal ziet hij napraten van en zweren bij Jonckbloet. Maar bij wat men dan zou kunnen noemen de officieele litteratuur-studie heeft Jonckbloet immers al een vijfentwintig jaar uitgediend. Wie slaat hem nog anders op, dan om een of ander feit te controleeren?

Julia - Ferdinand en Constantia. 't Is niettemin waar; de ‘beschaafde leek’, die wel een beetje mee kan praten over Hollandsche literatuur, meesmuilt bij het hooren van de titels, geeft u een fijn knipoogje van verstandhouding en toch, hoe weinigen hebben de boeken gelezen. Ik vermoed, dat dit echter eerder napraten is van wat o.a. Jan ten Brink over hen zei en schreef, want ook de ‘beschaafde leek’ leest waarachtig Jonckbloet niet meer, hoe verdienstelijk het boek ook was voor zijn tijd. En dat napraten is verkeerd als alle napraten. Men beginne met de beide romans te *lezen*. Bij elkaar vormen ze slechts een klein boekje van een 270 pagina's,[1] Ik bezweer u bij al wat somber en edelaardig is, bij dood en onsterfelijkheid, men zal zich kostelijk amuseeren niet alleen, maar men zal inzicht krijgen in een merkwaardigen geestestoestand van een Hollandschen dichter onder den invloed van de groote literaire verschijnselen der 18de eeuw.

Localiseeren doet Feith niet in zijn romans, evenmin als Richardson en Baculard d'Arnaud, die Richardson in Frankrijk heeft geëxploiteerd, wiens overdreven, opgeschroefde maakwerk, zooals door Dr. ten Bruggencate zoo uitstekend is aangetoond, door Feith trouw is nagevolgd. Feith is eenvoudig de Hollandsche d'Arnaud in heel zijn willen en begeeren, heel zijn ontredderde verbeelding, zijn leugennatuur, zijn ontstellende gevoels-suggestie, tot in zijn taal toe.

1) Idee 1048.

1) In de uitgave der ‘Werken’ van Feith bij Immerzeel te Rotterdam, 1824, deel V.

Feith kende de groote geniale geesten van zijn tijd, Richardson, Rousseau, Klopstock, Göthe[1] en overal zien we hun invloed in zijn werk, maar aan niemand heeft hij zich blijkbaar zoo verwant gevoeld als aan dit derde-rangsboeken-makertje.

Eduard dan, de held van Julia, beweegt zich, als we met hem kennis maken, bij voorkeur in 'een uitgebreid dennenbosch, waar een eeuwig duister in heerschte, omgeven door al het ontzaglijke der afgezonderdste eenzaamheid'. Daar rollen de beekjes hun golfjes door een zacht windje voortgestuwd langs bloemrijke oevers, langs leliën der dalen en welriekende kruiden. Daar heeft hij in het diepst van het woud op een verlichte plek een zodenbank gebouwd. Op die bank peinst hij over dood en onsterfelijkheid, hier ontspringen 'verkwikkelijke tranen' aan zijn oogen, hier verliest hij zich in een wellustige droefgeestigheid. 'Mijn gemoed verwijdde zich; enkel gevoel, zuiver, heilig gevoel, wierp ik mij op den stillen grond. De bank der zoden ondersteunde mijn betraande handen.'

Waar die eenzaamheid te vinden is, in welker onmiddellijke nabijheid Gothische tempels, grafgewelven en rotsgevaarten ter beschikking staan, blijkt niet; maar men ziet het, al het West-Europeesche sentimenteel materiaal ligt reeds bij den aanvang opgestapeld.

Deze jongeling was eens 'meer dan naar gewoonte' (hoe moet de gewoonte dan wel zijn geweest!) in diepe gedachte verzonken en onmerkbaar tot midden in het woud genaderd, en hier begint hij met een merkwaardige confidentie. 'Mijn hart had dikwerf gebrek gevoeld in zijn eenzaamheid. Ik moest beminnen om gelukkig te zijn, en echter ik beminde niet! Met de innigste aandoeningen had ik vaak het zachtste en aanminnigste deel des menschdoms beschouwd. Meer dan eens zag ik met de teederste gewaarwording roosjes op de koontjes van een lieftallig meisje ontluiken, meer dan eens twee onschuldige borstjes op een zwoegend hart verleidend spel spelen; dikwerf, vervoerd door uitwendige aantrekkelijkheden, gekluisterd aan een onweerstaanbaar lachje, verbeeldde ik mij te beminnen; dan, ach! nimmer had ik gemeenzaam met mijne schoone omgegaan, of de begoocheling, die mij

1) Zie Ten Bruggencate, Rhijnvis Feith, p. 175 vlg.

voor een oogenblik zoo veel geneuchte schonk, verdween. Ligtvaardigheid en ongestadigheid woonden in 't hart van 't eigen meisje, op wier lippen het genoegen bloosde. Ik zag, onder het plengen van zilte tranen, dat ik mij bedrogen had, dat ik algemeen gevoel van wellust voor ware teederheid had aangezien, en, verder dan ooit van mijn geluk, van mijn eenigst geluk op aarde verwijderd, betreurde ik mijn lot, en mijn hart doolde afgemat, opnieuw in zijne ijselijke ledigheid om.'

Wie kan dergelijke dwaasheden lezen zonder in een schaterlach uit te barsten? Heeft deze Eduard zich van de eerste pagina af niet reeds onsterfelijk ridicuul gemaakt? Waar is hier ook maar de flauwste afschaduwing van dat echte, dat we voelen in Clarisse, Julie en Werther, dat besef, dat we te doen hebben met een auteur, die in eerlijke oprechtheid innig gevoeld heeft, wat hij zegt, al kost het ons thans ook moeite om ons in zijn gevoelssfeer in te denken? Wat zegt het zachtste en aanminnigste deel des menschdoms van zoo'n kwibus?

Wat worden een Saint Preux en een Werther reëel, menschen van vleesch en bloed, wier gevoelsleven we kunnen volgen en begrijpen, wier passie we zien groeien, tegenover dezen vagen droomer te midden van zijn diminutieven en superlatieven!

En als hij nu bij zijn zodenbank komt, dan vindt hij daar geknield - 'zoo knielt een Engel voor den Ongeschapenen!' - een teedere en bevallige maagd. Ze ziet hem, 'een kleene siddering' doet haar op de bank nederzijgen. 'Hemelsch Meisje! borst ik stamelend uit.' Behoef ik het verder nog te zeggen: 'Spraakloos hieven onze harten het teederst gesprek aan, en de inspraak der natuur verzekerde mij, dat Julia het eenigste Meisje op den geheelen aardbodem was, dat mij gelukkig kon maken,

Maar dat zit nog zoo glad niet. Papa wil alleen een schoonzoon met geld. 'O Gij! die alle uwe schepselen poogt gelukkig te maken, bron van alle Liefde! Gij boodt mij het edelst geschenk aan; reeds nadert mijne van dankbaarheid bevende hand; en ach! een ongevoelig natuurgenoot ontrukt mij op eens alles! en wie is die ontmenschte sterveling? De vader van Julia.' Ziehier dus het algemeene thema

van den sentimenteelen roman: de gedwarsboomde liefde, die tot onheil en dood voert; zoo Julia en St. Preux, Lotte en Werther, Marianne en Siegwart en hier Julia en Eduard.

Zonder een oogenblik aan verzet te denken gehoorzaamt Julia haar wreeden vader; nimmer zal zij haar zielsgeliefde huwen, wat niet wegneemt, dat ze telkens samenkomsten met hem heeft, waarbij zijn lippen ‘gloeien onder de hare’, welke handeling met ‘vreedzame kus’ betiteld wordt; ook zien ze kans samen een verzamelplaats der dooden te bezoeken en daar, gezeten op doodkisten, wellustig te sidderen - over dood en eeuwigheid, als we Eduard gelooven zullen.

‘Eenige uren van ons vlek verheft zich een tempel, die wegens zijne eerbiedverwekkende schoonheid in den geheelen omtrek beroemd is. Nergens, sprak het gerucht, vond men een aandoenlijker schouwtooneel dan in zijne onderaardsche gewelven. Julia had dezen tempel nooit aanschouwd, en ook ik kende hem slechts door beschrijvingen. Een gevoelig hart bemint alles wat somber en verheven is. Meer dan eens had ik met Julia op den rand eens grafs tranen van wellust gestort. Gemeenzaam met de gedachte des doods, voorspelden wij ons de zuiverste geneuchte uit de bezigtiging van het gevaarte. Op eenen schoonen zomerschen morgenstond wandelden wij hand in hand naar den tempel.’

Waar vinden we toch in godsnaam zulke zonderlinge tempelgevaarten. En stond die daar maar zoo onbeheerd? Gingen de straatjongens uit het vlek er nooit een vuurtje stoken? En kon die jongejuffrouw in een tijd dat er nog geen fietsen waren, maar zoo zonder eenige vaderlijke contrôle in den vroegen morgen escapades van eenige uren gaan maken?

Bij gebrek aan beter zitten de gelieven zich in den tempel voorloopig warm te maken over de heerlijkheid der omhelzing, die hen wacht na hun. ‘wisseling’ in de eeuwigheid. Doch dat zelfs de meest sentimenteele en edelaardige jongelui zich niet dergelijke intimiteiten kunnen veroorlooven, zonder dat er eenig gevaar voor de traditioneele moraal aan verbonden is, blijkt maar al te spoedig. Hoor hoe dit alles zoo is gekomen. Eduard vertelt: ‘Op de bank van groene zoden, die de Godsdienst en Liefde gesticht hebben, bij de

groote waterkom in 't digtste van het woud, vond ik mijnen Engel. Wij omhelsden elkander, en onze zielen genoten.' Jawel, dat laat zich begrijpen. Verder aandoenlijke gesprekken, stille majesteit etc. 'Alles was stil; alleen hoorde men van verre het eentoonig gezang van den - kikvorsch. Eene godsdienstige vrees deed al mijn leden rillen.' En toen was het dan gebeurd. Haar arm was om zijn hals geslingerd, zijn hoofd rustte op haar borst; wellustige gedachten had hij echter nog niet gehad. De kikker en de godsdienstige vrees hadden hem tot nog toe zeker behoed, hemel en aarde, stof en geest hielden hem nog in evenwicht. Maar toen zag hij opeens 'de beide kuiltjes, die een engelachtige glimlach op hare wangen gedrukt had, de schoonheid en het teedere vuur van hare oogen, de zachte uitdrukking van alle hare trekken, het betooverend geheel.' Toen begon zijn hart te kloppen en zijn bloed met meerder drift door de aderen te bruisen. 'Ik wilde haar omhelzen, en reeds beefden mijne lippen op de hare. Een zachte drukking deed Julia op het gras nederzijgen, ik volgde haar kussende'.

'Als 't onfatsoenlijk wordt, ga 'k liever heen', zou juffrouw Laps zeggen. Lezer, ik moet het erkennen, het wordt onfatsoenlijk naar de gewone huiselijke opvatting. Eduard wil nemen en Julia is bereid om te geven. Op zijn informatie dien aangaande krijgt hij, terwijl ze daar zoo op elkaars 'hart' rusten, ten antwoord: 'Ach, wat zoude ik u ontzeggen kunnen? Kan Eduard iets wenschen, dat Julia niet tevens wenschen zou? Tot in de eeuwigheid zullen onze zielen slechts éénen wensch hebben. Eduard! - wat zal de onsterfelijkheid voor ons niet zijn!'.... 'De onsterfelijkheid, Julia!... och, gij geeft mij aan mij zelven weder.'

Dat eene woord 'onsterfelijkheid' heeft den ban verbroken. Eduard springt op zijn beenen. Een uur van onbedachtzaamheid bij de waterkom zou de zalige omhelzing in de eeuwigheid tot een hersenschim maken. 'Het zacht bedwelmend verschiet op de onsterfelijkheid' heeft hem gered. 'Ik wandelde langzaam, diep gevoelend, het bosch uit en toen ik in mijne woning trad, hoorde ik van verre den donder achter mij ratelen'.

Nota deze natuursymboliek.

Intusschen zoo iets vergeeft een vrouw niet. Geroepen te hebben: ‘Kom, mijn geliefde, kom!’ en dan den geliefde langzaam en kalm het bosch te zien uitwandelen, daar moet eeuwige ballingschap op volgen. Ik vrees ervoor, dat Feith dit psychologisch inzicht niet gehad heeft, maar zijn sentimenteele omhelzingstheorie in de onsterfelijkheid heeft hem onbewust gered van een blunder tegen das Ewig-weibliche. Julia schrijft Eduard, dat ze het volkomen met hem eens is. En daarom vindt ze het maar het best, dat voortaan aan alle verdere intimiteiten behoorlijk paal en perk wordt gesteld. ‘Gij bemint mijne ziel, Eduard! Ik ben er geheel van overtuigd; maar zoudt gij die eigen ziel even teeder beminnen, zoo ze in geen meisje woonde, zoo ik tot uw geslacht behoorde? Pogen we niet wijzer te zijn, dan onze Schepper geweest is, mijn beste!’ Dien steek moet ze hem toch eventjes geven.

Die Julia is nog zoo gek niet! Liever maar wachten op de eeuwige gelukzaligheid in hooger sferen, waar zelfs de innigste omhelzingen geen schade kunnen doen aan eer en deugd. Eduard moet weg, ver weg gaan dolen door de wijde wereld in afwachting van beter, in vol vertrouwen op het heil der toekomst. Maar ook dit zit hem nog zoo glad niet. Want nu juist is eerst de ware sentimenteele smartcultus-positie gevonden. Hier heeft Feith hem moeten brengen om hem verder rustig te kunnen laten zuchten en klagen, in wanhoopstranen te laten versmelten, altijd hunkerend naar het einde. ‘Daar zal alles liefde, alles gevoel zijn, heilig, van het vuil der menschelijkheid gezuiverd gevoel zijn!’ Nu begint het lieve leventje eerst.

Toch weet de Voorzienigheid hem nog te leiden langs paden, die zijn weedom kunnen verzachten. Den aanblik van nog geweldiger smart dan de zijne geeft ze hem te genieten. Hij is ‘de eenige ellendeling niet die hier zijn pad met tranen doorweekt’. Er zijn er duizend maal ongelukkiger en onder de schare van gevoellooze menschen heeft hij één zoo'n rampzalige gevoelige gevonden. ‘Eenige dagen had ik met hem omgegaan en reeds dikwerf met hem geweend, eer hij mij zijn treurige geschiedenis mededeelde. Onlangs bezocht ik met hem een afgelegen plekje gronds, dat hem dierbaar geworden was en daar hij door het plengen van verligtende

tranen voor zijnen overstelpten boezem vaak lucht komt zoeken. ‘Waarlijk, Werther! zeide ik tot hem (en op dit oogenblik geloofde ik het ook) gij zijt nog gelukkiger dan ik ben’... Gelukkiger? viel hij mij met een diepen zucht in, en nu kon hij geen woord meer uitbrengen: zijne smart overstelpte hem. Hij zonk met zijnen regterarm op de helling van eene rots, die aan zijne zijde stond, treurig neder, en zijn hoofd rustte op zijne hand. Geheel moedeloos, stom van aandoening, biggelden de tranen van zijne bleeke wangen op de rots neder. Ik eerbiedigde zijne smart en zweeg. O, Julia! ons jongste afscheid stond opnieuw levendig voor mijne oogen. Na eene lange stilte beurt hij langzaam zijn hoofd op, vat een stalen stift tusschen zijne vingers en schrijft al snikkend de volgende aandoenlijke regels op de rots’.

Die zal ik den lezer nu maar schenken. 't Is een volledig gedicht van vier strofen. Waar haalt de man zoo opeens die stalen stift vandaan, zal men zeggen, en die mooie vlakke rotswand? Had het niet met eenvoudige declamatie afgekund?

De geschiedenis van dezen heer Werther is in hoofdzaak gelijk aan die van Eduard. Ook hij had loopen zoeken onder het zachtste en aanminnigste deel des menschdoms. ‘IJlings verschijnt hem die (gezochte) Engel.’ Het hart van de engel klopt gelijk met het zijne. Gevaarlijke sidderingen op zodenbanken schijnen zich niet te hebben voorgedaan. Werther voelt zich enkel maar onwaardig; hij kan de juffrouw niet zoo gelukkig maken, als ze verdiende te zijn en daarom trekt hij zich terug in zijn leed. ‘Dan wordt zijn onheil hem dierbaar, en hij wenschte geen aasje geluk meer te genieten.’ Zoo staat het er werkelijk ‘geen aasje’. Hier is nu wel het summum van de ziekelijke sentimentaliteit, het zuiver opzettelijke zoeken van leed om er zich in te verlustigen. Hier is geen vader, die bezwaren van stand of vermogen in den weg legt, geen minnaar, die oudere rechten heeft, geen strijd tusschen liefde en verachting. Deze Hollandsche Feithiaansche Werther voelt zich eenvoudig onwaardig en gaat uit puur plezier uit lijden in de eenzaamheid, tot hij er onder bezwijkt en met het noodige geweeklaag door Eduard begraven wordt, die voor Werther's schoone deze boodschap meekrijgt: ‘Zeg haar, dat mijn hart mogelijk niet geheel onwaardig was om door haar bemind te worden!’

Zoodat de man gestorven is in de overtuiging, dat zijn leed geheel overbodig was. Eduard aanvaardt de reis, natuurlijk langs ‘een barren, akeligen weg’, en schrijft aan Julia: ‘Zijn dood berooft mij van eenen teederhartigen lotgenoot, die mij in uw afzijn alles was; daar ik mijne gesprekken over u altijd aan kon kwijt raken.’ Zoo staat er werkelijk ‘kwijt raken’. Ja, hij kan zonderling uit den toon vallen.

Intusschen zet Eduard zijn zwerftochten voort. Julia tracht hem te kalmeeren, herinnert hem eraan, hoe rede en godsdienst ons toeroepen: Er is geen ware liefde dan die uit God voortvloeit, en die tevens een gedeelte van de liefde tot Hem is. Hij zelf zit hoog op een kalen rotspunt boven de kokende zee te bepeinzen, hoe later verliefde lui op hun beider graf in elkaars armen zullen ijlen, ‘hunne harten slaan op elkander, bewegingloos en onder een stroom van vermengde tranen, zijgen ze op het graf en wenschen eens zoo te ontslapen.’ En die overpeinzingen noemt hij dan ‘genoeglijke droomen voor een teeder hart’.

Doch zie, daar ontvangt hij plotseling de heuchelijke tijding: ‘O kom haastig! mijn Vader stemt alles toe.’ Hij vliegt naar zijn land, hij ziet de woonplaats van Julia ‘aan de kimmen blaauwen’, hij betreedt ze en ontmoet een lijkstatie. Wie is het? ‘Een treurige stem noemt Julia. - Zóó spreekt de donder!’

Wat nu te beginnen als de eerste loeiende weedom en stomheid van smart voorbij is? ‘Dicht bij het kerkhof, daar mijne Julia sluimert, staat in een eenzaam dal een gothisch gebouw, dat sedert eenen geruimen tijd niet bewoond is. Een vervallen torentje verheft op hetzelve zijn nederig weêrvaandeltje boven de omliggende heuvels.’ (Merk op de liefhebberij in middeleeuwsch decoratief, die ongeveer 1770 ook reeds in Frankrijk zoo sterk was.)[1] ‘Van deze hoogte kan ik het graf van Julia en de dikke toppen van dat eigen dennenbosch zien, in wiens schaduw ik zoo menigwerf aan hare zijde leven en zaligheid inademde. Vale klimopstruiken hechten zich overal tegen de muren, die hier en daar wit door het treurige groen heen schijnen, en het dak is bemost. Door zware ijzeren traliën ziet men uit de vensters in een breede

1) Zie Mornet, t.a.p. 55 vlg.

diepe graft, die het geheele gebouw omzoomt en wier water onder het digt overhangend loof van breede kastanjeboomen zich zwart vertoont. Een holle, langzaam verflaauwende echo herhaalt driemaal het ploffen van ieder venster, het kraken van elke deur, die men openstoot.' Nota weer de natuursymboliek.

Dit vriendelijk oord heeft hij zich gekocht. Hier doolt hij rond. Hier meent hij een afdruksel van Julia's voet te ontdekken en 'geheel verteederd rolt een traan in deze dierbare opening.' Hier zit hij 's nachts op Julia's graf, kijkt beurtelings naar den hemel en naar ieder grasje, dat om de tombe groeit. Hij vindt er een viooltje. 'Drie avonden achtereen bezocht ik dit nederig bloempje en weende op zijne blaadjes.' Als het verdord is, ontvliegt hem een bange zucht. Een zwaren den, die bij de zodenbank stond, heeft hij omgehouwen, en uitgehold. Die zal voortaan zijn bed en later zijn doodkist zijn.[1)]

Het geheel eindigt met een ode in proza aan de maan, 'heilige, kuische vriendin van mijn hart, bezitster van mijnen edelsten wellust!'

Als men hier of daar in het voorafgaande soms getroffen is door een lichten toon van luchthartigen spot, moet men niet meenen, dat ik Feith's Julia niet een hoogst belangrijk boek vind. Ik zou het ongaarne missen in onze nederlandsche litteratuur.

Een kenner van oude prenten zal opgetogen staan over een blad, dat in de oogen van zuivere-schoonheidsgevoelige een smakeloos ding is. De kenner ziet de school, den stijl van den tijd, ziet in een enkel product een gansche rij van verschijnselen, die in hun algemeenheid toch logisch en harmonisch gegroeid zijn, geniet ook van de excessen eener mode; ook de namaak, waarin het leven niet meer trilt, is voor hem merkwaardig. Zoo smult de litterator, als hij de tranen ziet rollen in den afdruk van een dameshakje; als hij Eduard zijn uiltje ziet knappen in den uitgeholden den, slaat hij de armen in de lucht van plezier. Dat is echt, daar ligt het

1) Dr. Ten Bruggencate verwijst bij dit motief niet ten onrechte naar d'Arnaud's Comte de Comminge. Ik acht het echter nader verwant aan Clarisse Harlowe's familiariteit met haar laatste woning.

sentimenteele nou eens lekkertjes dik op, het sentimenteele, dat in zijn grondvormen toch ook van zulk een levende, ontroerende schoonheid is. Maar dit plezier van den litterator is heel wat anders dan het leven in, het genieten van echte, ontroerende schoonheid. Dit is de liefhebberij van den verzamelaar, die proeft het zeer bijzondere van een exemplaar uit een bepaalde richting, de wellust, waarmee de naturalist een bijzonder soort kever opprikt.

Van het genieten van ontroerende schoonheid kan bij een boek als Julia toch wel geen sprake zijn. Men voelt op iedere pagina het kunstmatig opjagen der gemartelde fantasie. Het gevoel is in grillige retorten te koken gezet en verspreidt zonderlinge, groengelige walmen; daar sijpelen ziltige vochten, die vreemd zijn aan elk natuurlijk menschenoog; daar knallen geluidjes, die nimmer uit een levende menschenziel opkwamen.

Men heeft beweerd: 'Für Niederland bedeutete das Erscheinen von Goethes Werther eine neue Líteraturperiode. Nicht allein, dass er verschiedentlich übersetzt wurde; von ihm aus durchzog ein frischer Geisteshauch unsere westnachbarliche Literatur und brachte sie zu neuer Blüte. Am meisten huldigte diesem neuen Geiste der Altbürgermeister von Zwolle, Rhijnvis Feith, der durch seine beide Romane "Julia" und "Ferdinand en Constantia" dem empfindsamen Romane niederländisches Bürgerrecht erwarb.'[1)]

Och kom! Die frissche geest, die hier uit Duitschland werd geïmporteerd in Feith's romans; Feith's romans een nieuwe bloei! De overeenkomst met Werther bepaalt zich immers enkel tot uiterlijkheden, die in Werther zelf niet karakteristiek zijn of het karakteristieke van Werther missen, dagboekachtigen briefstijl, natuurindrukken, maanaanbidding. Menne moet immers zelf toegeven, dat Feith's romanhelden verre staan van den steeds consequent handelenden Werther, dat ze meer lijken op een smachtenden 'weinerlichen' Siegwart, den plompen Duitschen namaak van Werther, veel te tam, te zachtmoedig, te theologisch zijn om naast den wezenlijken Werther genoemd te kunnen worden. De groote

1) Karl Menne, Goethes Werther in der Niederl. Literatur, Lzg. 1905, p. 13.

revolutionnaire beteekenis van Werther ging ver boven het Hollandsch plat-burgerlijke besef van een manneke als Feith. Als hij er iets diep van gevoeld had, zou hij er met de plichtmatige ontzetting van den philister voor teruggedeinsd zijn. Ik geloof niet, dat iemand in het achttiende-eeuwsche Holland de ware beteekenis van Werther begrepen heeft, zijn geest stond absoluut buiten het beperkte brein en het slappe gevoel van den bloemzoeten Hollander dier dagen.[1)] Men heeft er enkel het weeke, overgevoelige liefdesgekweel voor Lotte in genoten, het zeldzaam trouwgeval, en stond verbouwereerd over den knal der heusche pistolen.

In de sentimentaliteit van Feith domineert het grillig zwartgallige van het Engelsch sentimenteele, Richardson, Young en Ossian, de Engelsche sombere melancholie, vooral zooals hij die kende uit de ziellooze Fransche postiche van d'Arnaud, vermengd met het larmoyante, onbestemd zwevende van Siegwart. Uit Clarisse noch Julie en zeker niet uit Werther, ze mogen dan als al het sentimenteele ontstaan zijn uit een zielsanalyse, die tot overdreven gevoeligheid voert, zijn lachwekkende dwaasheden te citeeren, waarvan iedere pagina bij Feith overvloeit. En dat komt omdat bij hem in zijn romans alles als kunstwerk onecht, aanstellerige namaak is.

Die Fransch-Engelsche invloed blijkt wel het sterkst uit Themire, een der stukjes aan Julia toegevoegd, waar nog weer eens ten overvloede aan den dag komt, welk een sensueel baasje er bij al zijn blozende kuizigheid in dien eigensten Feith stak. Dat kon een woordelijke vertaling van een van d'Arnaud's Nouvelles angloises zijn. Met den Hermiet, waaraan Multatuli zoo geestig zijn spotlust botvierde, is het net zoo[2)]. Alpin staat geheel onder den invloed van Ossian. De auteur heeft zelfs de grappige handigheid er boven te zetten: Uit een oud handschrift. ‘IJlings schuurden uit het westen wolken aan; op vale vlerken keerden de stormen terug. De zon verborg haar liefelijk hoofd in eene wolk; de springvloed gierde over de rots, de winden over de donkere heide. Van de afgelegen heuvelen rolde de donder

1) Hoe de nuchtere Hollander over sentimenteele helden dacht, blijkt aardig uit de *Gedachten* aan De Perponcher toegeschreven. Zie Ten Bruggencate, t.a.p.. p. 25.
2) Men zie trouwens Ten Bruggencate, t.a.p.p. 183.

voort. Vervaarlijk ratelde zijne stemme door de wolken, akelig vloog het ongestadige weêrlicht over de groene heuvels en zijne flikkering was over het uitgebreide veld. Grimmig rukte de zee aan; hare golven klommen klaterende tegen de rots op. Als de bliksem de donkerheid verzwolg, zagen wij in de diepte de witte zeilen door de schuimende baren opgeheven; het blaauwende licht week, en de daverende donder rommelde door de donkerheid des middernachts met verdubbeld geweld. Van verre over de heide was het gedruisch der wederkeerende jagers en het huilend geblaf der bevreesde honden.'

Of dat Ossian is! En het is nog niet eens zoo heel kwaad nagedaan voor een achttiende eeuwschen, braven, Zwolschen burgemeester.

Dat domineeren van Fransch-Engelsche sentimentaliteit is ook in Ferdinand en Constantia. Men heeft gezegd, dat deze roman een copie van Werther is.[1)] Met evenveel succes kan men beweren, dat hij bewerkt is naar Fielding's Tom Jones, dat prachtboek der eeuw, dat schitterend, heerlijk werk, vol leven en humor, vol passie en kleur, waaruit heel de moderne roman gegroeid is, die wereld vol levenswarmte en levenskracht, die malsche, stralende schildering der volle realiteit, sentimenteel op zijn tijd, maar niet meer en niet anders dan het werkelijke leven sentimenteel is, dat boek, dat eenmaal voor onzen Bakhuizen een openbaring was. 'Maar hemel, welk een boek on human nature!' roept hij uit en hij verslindt het in een paar dagen en nachten bij een koude kachel en onder het geloei van den storm en blijft na de lezing 'anderhalf uur slapeloos liggen van bewondering en genot'[2)]. En dit is te begrijpen. In Bakhuizen was zelf dat exuberant menschelijke, die rijkdom van begeerten, die bonte wisseling van levensuiting.

Inderdaad de groote gang van Tom en die van Feith's tweeden roman komen in hoofdzaak overeen. Van twee gelieven acht ten onrechte de een zich 'verraden' door de ander en gaat op avontuur. Dat dit schijnbaar 'verraad' slechts eigenbelang van derden was, blijkt later, als de bewerker ervan berouw

1) Ten Bruggencate, t.a.p.p. 22.
2) Brieven, ed. S. Muller, p. 67.

voelt op zijn sterfbed. Andere liefde, al is het dan ook niet de woest zinnelijke vlampassie van Tom, verduistert ook bij Ferdinand een oogenblik de eerste groote. Ten slotte komen de beide gelieven tot een gelukkig huwelijk. Eenige geheimzinnige, fantastische (zuiver Engelsche) bijomstandigheden leiden ook bij Feith tot de bevredigende ontknooping. In Ferdinand en Constantia is meer overeenkomst met Tom Jones dan met Werther. Doch dit geldt ook hier slechts voor de uiterlijkheden, den grooten bouw; in geest en strekking staat het mijlen van Tom af. Voor den braven Feith moet Tom natuurlijk een misdadig, slecht boek geweest zijn.

'Wie enkel zinnelijk bemint, is zijne bestemming als mensch onwaardig en wie een vrouw zuiver geestelijk waant te beminnen, bedriegt zich.' Julia en Eduard zochten vergeefs naar de zuiver geestelijke liefde. Ferdinand en Constantia komen tot een meer menschelijke levensbeschouwing, doch dit neemt niet weg, dat zij en de verdere helden ons in hun sentimenteele peinzing en doening al evenzeer als Eduard en Julia aan een wereld van krankzinnigen doen denken.

Na het 'verraad' van Constantia gaat Ferdinand mistroostig op pad, hij komt in het dorp Z. dat zich in het 'hooggetopte woud voor de oogen eener ijdele wereld verschuilt', en neemt daar zijn intrek bij een weduwe met twee dochters. Dat Z. is een hoogst merkwaardig dorp; het 'schijnt aan de verleiding en weelde, die overal outers gevonden hebben, ontsnapt te zijn. Zoo veel onschuld en goede trouw heb ik nergens ooit ontmoet! De menschen zijn hier allen rijk, niet omdat ze inderdaad veel bezitten; maar omdat hunne kleine bezittingen hunne wensch zeer verre te boven gaan. De geheele week door zijn ze ijverig bezig in hunnen arbeid en dit duurt tot Zaterdagmiddag toe, wanneer ze het overige gedeelte van dien dag aan de vriendschap en vreugde, en den volgenden aan eenen zeer redelijken Godsdienst toewijden, om met Maandag hunnen arbeid met vernieuwde kracht en een blijmoedig uitzigt op de zegen des Hemels te hervatten. Zoo loopen hunne effene dagen in een stil genoegen af. Het eentoonige van hunne vermaken, die gedurig wederkeeren, verwekt hun geene walging. Zij hebben ze nooit ten einde toe uitgeput. Van hun eerste jeugd af aan gewoon in alles de natuur te volgen, heeft tot hiertoe de wereld nooit

hunne behoeften vermeerderd of hun prikkelende vermaken doen kennen. Matigheid, beweging en vergenoegen hebben op aller aangezigten den glans eener eeuwige jeugd en het stevige eener blozende gezondheid gedrukt.'

De boeren houden samenkomsten. 'De zucht om door een onderlinge verlichting van het verstand en hart elkander een waar en duurzaam genoegen aan te brengen, schijnt ieder in dezelve te bezielen.'

Men ziet het, hier onspringt een Rousseauaansche ader, hier krijgen we de zuivere natuuridylle.

Een der dochters van de boerin, Lotje, blijkt een vrijer te hebben, en als moeder daarvan eenige explicatie geeft aan Ferdinand, o.a.: 'Beide bezitten ze niets dan hunne deugd en hunne gezonde en aan arbeid gewone leden. Het belang vormt hier zelden echtverbintenissen, omdat wij allen het genoegen boven den rijkdom stellen,' dan krijgt Lotje het gauw te kwaad. Twee groote tranen, die zich vruchteloos poogden te verschuilen, rollen uit haar oogen; haar hart kon niet meer, zij zonk met haar hoofd op de borst van den jongeling (den vrijer nl.) neder en zocht hare verteedering te verbergen.

Dat Ferdinand die zoo snood verraden is, het bij die van verteedering jengelende boerin niet uit kan houden, spreekt van zelf. Hij grijpt zijn Ossian, gaat naar den tuin in een dicht beuken-prieel, waar levendig water over witte keitjes bruist en begint te lezen: 'Rolt weg gij donkerbruine jaren, want gij brengt geen blijdschap in uwen loop.'

De oude, wijze, eerwaardige predikant van het dorp heeft een dochter Cecilia, die evenals haar vader enkel natuur is. Zij stelt zich de wereld voor 'als een opregt, zachtaardig, hulpvaardig gezin van Broederen'. Arme Cecilia, dat ooit die vreemde zwerver, met zijn verwoest hart, in dezen hof van Eden verdwaalde!

Toch schijnt Cecilia niet in de algemeene vroolijkheid van haar dorpsgenooten te deelen. Ze dweept als Ferdinand met Young, die voor haar, die niets dan haar idyllisch dorp kent, toch wel enkel frase en holle klank moet zijn. 'Uw vriend Young', vertelt ze hem, 'heeft dien treurigen zweem op mijn gelaat verspreid. Groote denkbeelden over den dood en de onsterfelijkheid doen mijn ziel altijd in een zee van wellust baden.'

In haar ‘onschuld’ vertelt ze direct dingen aan Ferdinand, die hij, als hij een normaal mensch was, allicht als hoogst zonderlinge avances zou beschouwen. Zoo wou ze zoo graag getrouwd zijn, voor haar vader stierf, immers ‘bij den dag der opstanding wilde ik hem geen vreemdeling aanbieden’

Verbeeld u zoo'n voorstelling van een onbekende schoonzoon in het hemeltje. En dan: ‘O Ferdinand! heeft de beste Schepper de liefde niet tot een verzachtenden balsem voor de natuur bestemd? Waar gij uwe oogen dwalen laat, zij is alom het bezielende leven, de stroomende bron van geneuchten voor alles wat gevoelt. En zoo harten die elkander verstaan kunnen, zich niet menigwerf op aarde misten, zou zij de geheele wereld met gelukkigen bevolken.’

Eduard heeft blijkbaar den appel maar voor het grijpen. De gesprekken die volgen zijn zuiver Rouseauaansch. Vroeger was alles natuur; begeerte naar rijkdom, eerzucht, wellust hebben het geluk en de liefde verdreven. De hoogst gevaarlijke ‘liefde die vriendschap heet’, welke de harten van Cecilia en Ferdinand gaat omslingeren, past geheel in het kader van Rousseau. Bezoeken aan graven kunnen natuurlijk ook hìer niet uitblijven.

Op een avond inviteert Cecilia haar nieuwen vriend tot een wandeling naar ‘het graf der twee gelieven’, een gevaarlijke onderneming voor een jonge dame, ‘voor wie één vliegje meer is dan de geheele wereld voor anderen.’ Die twee gelieven waren Karel en Emilia. In een zomernacht zouden ze in het diepst van het woud een samenkomst hebben, doch zie, een geweldig onweder barst los. Radeloos loopt Karel in de duisternis zijn Emilia te zoeken, wanhopig roept hij haar aan: ‘Emilia!.... lieve Emilia!.... Ach! daar val ik - God! dit is een mensch - ligt door de bliksem verpletterd! Ach mijn God! eene vrouw!- - Welk een ijsselijke gedachte - zoo zij waar was.... dat ik - Emilia! - Ach, mijn God! - Emilia - mijn angst klimt - och of een bliksemstraal door zijn licht mij nu uit deze folterende onzekerheid.... God! God! 't Is Emilia!’

En zoo hadden dan die beide gelieven hun gemeenschappelijke tombe gevonden midden in het woud. Met roerende stem heeft Cecilia dit alles verteld zoo, dat Ferdinand ‘tot

in de ziel er door bewogen, op een steen nederzonk en zij zelve, uitgeput van krachten en bleek als een doode mij volgde' (op den steen wel te verstaan). 'Maakt de liefde geen gelukkigen, Ferdinand?' 'O Cecilia! verschoon, verschoon mijn arm hart. Gevoelig, onweerstaanbaar, besmettelijk *(sic!)* Meisje! gij dwingt mij een toestemming af, die mijne ziel meêdoogenloos verscheurt! Ja, de liefde alleen kan gelukkigen maken! maar ach, Cecilia! mij, mij heeft ze onuitsprekelijk rampzalig gemaakt.'

Men moet toegeven, dat deze onbedorven dorpsschoone Ferdinand het vuur na aan de schenen weet te leggen. Na nog eenige teederheden heeft ze ook een bezwijming tot haar beschikking, wier richting blijk schijnt te geven van strategische kennis. 'Hier zeeg ze in eene soort van bezwijming met hare wang tegen de mijne. De vervoering, daar ze onder begon te lijden, deed haar gelaat gloeijen. Mijn hart had tot hierheen moeite genoeg gehad om lucht te scheppen. Dit laatste bracht het geheel buiten zijne houding. Ik verbeeldde mij de wang van Constantia te raken' (die bom springt dus in de verkeerde richting). 'IJlings vloog ik met eenen gil op'.

Cecilia verschrikte; haren steun op het onverwachtste missende, viel ze met eenig geweld op den steen, zoo dat haar de neus ontsprong en het bloed op de zerk liep. Dit treurig gezigt gaf mij aan mij zelven weder. Ik vloog tot hare hulpe. Innig bewogen, vroeg ik haar om verschooning over mijne ontijdige afgetrokkenheid. 'O, dit is niets, Ferdinand! zei ze met de stem van de goedheid zelve, volstrekt niets! als deze weinige droppen bloeds de bloempjes, die aan de zijde van dit graf groeien, maar niet sterven doen.'

Kan het zotter! Die bloedneus door afgetrokkenheid, op dit verheven moment, die bezorgdheid voor de bloempjes. En men moet niet beweren, dat Feith de realiteit verwaarloost:

'Toen wij bij het eerste beekje kwamen, verliet ze mij voor een oogenblik en spoelde met een holle hand vol waters het bloed van haar aangezigt.' Een bloedneus moet afgewassen worden op zijn tijd. Alles komt tot zijn recht.

Mag ik nog een paar momenten uit een muziekavondje in de pastorie citeeren? 'Beiden zwegen wij, en ijlings hief ze: *Wreed gescheiden Lievelingen* enz. aan' (die lievelingen zijn

in casu Ferdinand en Constantia). ‘Bij elken regel rolden twee groote tranen als paarlen over hare kaken. Nimmer heb ik dien nadruk, dien eigen, eenigen toon aan elk woord hooren geven! Mijn akelige scheiding van Constantia stond levendig voor mij!

> In 't gevoelloos Rijk der dooden
> Vindt uw ziel haar kalmte weêr!

‘Thans meende ik te verstikken, en zij zelve werd bleek als sneeuw.’

Een oogenblik later: ‘Met den derden regel vestigde zij hare natte oogen op mij; zij zonken tot op den bodem mijner ziel; ik hijgde naar den adem. De laatste woorden konden even over hare lippen, maar zij waren er naauwelijks, of zij viel - ik meende door den grond te zinken - als een doode van haren stoel neder!’ Hofmandruppels waren echter bij de hand.

Ik weet het, zeker, de kritikus moet liefdevol de kunst van den dichter tegemoet treden. Alle eigen sympathieën aan den kant zetten, zich geven en dankbaar plukken ieder bloempje van schoonheid, hoe vreemd het hem op het eerste gezicht ook lijkt. Maar ik vraag u in gemoede: is hier zoo iets nog mogelijk? Est modus in rebus! Staan we hier niet voor een radeloos opzwiepen van ziekelijke overgevoeligheid, een hysterisch wringen en stuiptrekken van een opzettelijk in hypersentimenteele saus gestoofde ziel?

Als dit alles nu nog echt en eerlijk, oorspronkelijk was, als die Feith apart of vooraan stond, we zouden gretig er naar grijpen en gaarne waarschuwend te berde brengen: Ja, dat lijkt nu allemaal wel erg raar, maar de man heeft de verdienste, dat hij breekt met den sleur, dat hij nieuwe wegen zoekt, dat hij zijn wanhoopsarmen uitslaat naar ongekende sensaties en ongekende schoonheid. Laat hem begaan, wie weet wat het nog worden kan.

Maar wanneer alle eigen persoonlijkheid ontbreekt, wanneer plotselinge overgangen als in die bloedneus-episode bewijzen, dat de auteur zelf het harmonisch evenwicht in zijn aanstellerigen nagemaakten poespas niet kan bewaren en in het razend ridicule vervalt; dan houdt toch alle serieuze waardeering van schoonheid op; dan blijft alleen het belangrijk litterair-historische verschijnsel over.

Over de rest van dezen roman kunnen we kort zijn. We krijgen een situatie, die verwant is aan die bij Lotje Roulin en Willem Leevend. Cecilia kwijnt zich dood van liefdesmart. Ferdinand schroeft zijn radeloosheid over de schuld, die hij van haar lijden meent te hebben, steeds hooger op en hij komt tot een huwelijksaanzoek. ‘Het innigst medelijden gloeide in mijn borst, voor oogenblikken verbeeldde ik mij zelfs haar te beminnen, ten minste ik hield mij verzekerd, dat plicht en erkentenis, als ik eens de hare was, de liefde in mijn hart gemakkelijk vervullen zouden, en dat ik in de gedurige aanschouwing harer gelukzaligheid een versterkend voedsel voor mijnen moed zou vinden.’

Cecilia weigert. Hoopvolle voorgevoelens hebben Ferdinand reeds voorbereid op een brief van zekeren Willem, waarin uitvoerig wordt uitgelegd, dat Constantia Ferdinand nimmer ‘verraden’ heeft. Zekere Digby heeft op zijn sterfbed bekend, dat hij uit geldzucht en in de hoop zelf Constantia te kunnen bemachtigen, listiglijk minnenijd heeft gezaaid en Ferdinand heeft doen gelooven, dat zijn dierbare, trouwe Constantia het wel wist met zekeren Eduard.

We komen dus weer midden in de Engelsche romantische verwikkelingen.

Dezen brief ontvangt Ferdinand, terwijl hij bij Cecilia zit. Hij vliegt de deur uit, slingert zich te paard en rent het dorp uit. Hij komt bij het kasteel van Constantia, vraagt haar schriftelijk om vergeving, maar wordt afgewezen. In een boerenhuis blijft hij voorloopig op zolder liggen kijken naar de muren van haar kasteel. Hij is nu toch wel wat minder ongelukkig, nu het gebleken is, dat Constantia een edel hart heeft. Intusschen verneemt hij, dat Cecilia stervende is. Zelfde scène als in de Julia: Hij komt aan, als ze wordt begraven. Hij blijft nu bij den ouden dominee in Z.

Ossian en Young blijven zijn eenige vrienden. Hij hoort die edelen tot hem spreken. ‘De eerste in stormende nachten over heiden en ijsklippen bij het gebeente zijner Vaderen, of bij eene kwijnende, en door ruischende wolken gedurig bedekte maan, aan den voet van den vochtigen heuvel des winds, daar het overschot van de teedere vriendin zijner jeugd rust, terwijl haar geest in een' straal van het schemerend licht verrijst, en om haar eenzaam graf de beminde

harer ziel tegemoet waart. De andere door eene minder ruwe schepping, maar waar alles niet weiniger gedachten des doods en der vergankelijkheid predikt, naar de eigen verzamelplaats aller levendigen, om daar met dien verlatene, gade- en kinderloos, op het overschot zijner drie dierbaarste panden uit de diepste jammerklagten troost te scheppen, en de geheele bezielde en onbezielde natuur in zijne rouwe te zien deelen.'

Hij blijft zwelgen in de natuur, maar altijd de natuur, zooals hij ze behoeft voor zijn droevig hart; 'wouden daar een eeuwige nacht en stilzwijgendheid in heerschen, puinhoopen van ingestorte paleizen.' Dat is het ware voor hem. 'Hier zinken wij met wellust op neer, om er uren achtereen met een gedurigen aanwas van vermaak en verteedering aan gekluisterd te blijven.'

Bij zijn omzwervingen ontmoet hij telkens een jongeling, waarvan hij zich gaat verbeelden, dat hij hem aanstaart en zijn tranen tracht te verbergen. 'Toen ik deze ontdekking eerst gedaan had, dacht ik terstond op den Graaf van Comminge en op Adelaïde, onder het gewaad van Euthime verborgen.' Men neme er nota van: die Comte de Comminge is een der drama's van Baculard d'Arnaud.[1)]

Die jongeling vereenigt zich steeds meer in zijn ontstelde verbeelding met zijn Constantia. In den stikdonkeren nacht 'doolt' hij rond over heide en door bosschen 'om zich te verwarmen.' Ik verbeeldde mij met Constantia te spreken. Ik poogde hare gevoelige ziel opnieuw voor mij te ontgloeien en toonde haar al mijne ellende etc. Daar stoot ik mij ijlings tegen een mensch. Ik gaf een gil van schrik. Het was niemand anders dan de eeuwige schaduw die mij overal hardnekkig vervolgt: ik kende hem terstond aan zijne spraak. Hij verzocht stamerende om verschooning en verdween.' Dit alles is het grillig fantastische der Engelsche sentimentaliteit. Werther mag hier immers niet naast genoemd worden!

En nog sterker. 't Spreekt van zelf, dat Ferdinand in het holle van den nacht zielediscoursen gaat houden met Cecilia op haar tombe (die menschen krijgen allemaal een *tombe* als ze dood

1) Cf. o.a. Ten Bruggencate, t.a.p.p. 182 en F. Caiffe, Le drame en France au XVIIIe siècle, p. 319 en 380.

zijn). Bij die gelegenheid spreekt hij ‘onder het plengen van verligtende tranen’ de maan aan door een gedicht van Ossian te reciteeren. Hij ‘kruipt op den tast naar zijn woning’ en slaat daar voor de variatie Herder op, het meest sombere natuurlijk: ‘De dag verga, waarin ik geboren ben!’ Deze escapade brengt hem op Shakespeare en hij vergelijkt zich bij Hamlet bij het graf van Ophelia.

‘Hebt gij ooit iets ontzettenders gelezen, dan de Hamlet van Shakespear, vooral waar die ongelukkige bij het graf zijner Ophelia raaskalt? en dan die diepe, die stikzwarte, alleenspraak? Deze zelfde Hamlet is thans mijn handboek geworden. Hij benevelt mijn verstand, en verstompt mijne ziel voor hare eigen smart. O, hoe levendig ik mij in zijnen toestand kan zetten! Hoe ik met hem op het kerkhof tusschen de doodgravers sta, de bekkenelen en gebeenten daar henen zie werpen, over de schim van menschelijke grootheid, akelig in mij zelf verloren, nadenke, en dan door de doffe stem van een' doodgraver, die van onder de aarde treurig zingt, uit mijne wezenloosheid getrokken worde! O, de menigvuldige verkwikkelijke tranen, die bij het ter neder gestelde lijk van Ophelia uit mijne oogen vloeien!- - - O Hamlet! hoe gelukkig zijt gij door uwe zinneloosheid bij het overschot uwer beminde! gij hoort den treurigen lijkzang uwer Moeder over dit dierbaar gebeente niet, dat ze met bloemen bestrooit: ‘Deze liefelijke bloemen zijn voor u, beminnelijke maagd! Ik hoopte dat gij de gemalin van Hamlet zoudt worden; ik dacht uw bruidsbed te versieren, maar niet uw graf te bestrooien.’ Ach, God! ik hoor het; ik ben ooggetuige van de smart van haren lijdenden broeder; ik zie hem beven, dat het lijk zijner zuster in de aarde bedolven zal worden, eer hij haar koud gebeente nog voor het laatst omhelsd heeft. ‘Werp nog geen aarde over haar, voor dat ik haar nog eens in mijne armen gedrukt heb!’ Ach! zij staat reeds in haar graf; woedend van smart en teederheid springt hij bij haar; drukt ze stuiptrekkend aan zijne borst, en nu - het graf is hem een paradijs, het middenpunt der aarde, een Hemel!’

Dit zijn hoogstbelangrijke bladzijden voor de kennis van de beteekenis van Shakespeare in onze achttiende eeuw. Dat alles is natuurlijk pasklaar gemaakt voor de eigen sentimen-

teele ziel, maar Feith heeft echter blijkbaar wel iets gevoeld van de grootsche tragiek. Toch hebben we ook hier het bewijs, dat hij geheel thuis behoort in de Fransch-Engelsche sentimentaliteit. Voltaire en dozijnen andere steile klassieken, die moord en brand schreeuwden over het verbreken der eenheden en verdere losbandigheden, mogen op Shakespeare gescholden hebben, Shakespeare was, zelfs in de zoete vertaling van Ducis, ook voor de Fransche anglomane sentimenteelen, de groote heilige geworden. Doodgravers, schimmen, spoken in lijkwaden, schavotten, open graven, galgen en giftbekers, wat kan een gevoelige, melancholieke ziel meer dierbaar zijn? 'On goûte dans Romeo, en 1772, une des plus terribles catastrophes qu'aucun auteur tragique ait jamais imaginée.'[1)]

Intusschen Ferdinand wordt steeds somberder. Hij schrijft een afscheidsbrief aan den hiervoorgenoemden Willem met de traditioneele onheilspellende frase: 'Als gij dit schrift lezen zult, zal mijne plaats op den aardbodem niet gevonden worden,' waaraan de opdracht is toegevoegd: 'O adem aan de stad mijner geboorte, aan de omgelegen bronrijke bergen, die mij in mijne jeugd zoo vaak gelaafd hebben, aan de koele, schaduwrijke dalen, die zich zoo menigmaal onder mijne voeten gebogen hebben, adem aan alle die zalige plekken, die mij eens gelukkig gezien hebben, mijn jongst, mijn eeuwig vaarwel toe!' De liefde tot zijn land is ieder aangeboren. Een brief van gelijke strekking aan Constantia is in dien voor Willem ingesloten.

Ook is er nog een brief, waarin de dominee van Z. verslag geeft van Ferdinand's dagelijksch en nachtelijk tijdverdrijf en waaruit ik deze kleine eigenaardigheid meen te mogen opteekenen: 'Hij sprak nooit, dan wanneer hij volstrekt moest spreken, at bijna niets, en zocht gedurig de akeligste wildernissen en verste heiden op. Daar liep hij den geheelen dag als een zinneloos mensch door weêr en wind te dolen of zonk moedeloos aan den voet eens zandheuvels neder, en las dan in zijnen Ossian. Somtijds schreide hij overluid, dan weêr kroop hij sprakeloos over den grond, en wrie-

1) Men zie over de beteekenis van Shakespeare in Frankrijk: Mornet, t.a.p.p. 74.

melde, uren lang, als een worm in het stof. De duisternis had niets ontzettends voor hem; nachten achtereen verduurde hij, geheel eenzaam, op het veld de hevigste stortregens en stormwinden.'

Dat iemand onder deze omstandigheden soms tot een ietwat bizarre beeldspraak komen kan, is te vergeven. 'Hieronder, sprak hij, sloeg eenmaal een hart, dat de peillooze bron van alle zaligheden was, dat in een paradijs van gewaarwordingen rondzweefde en een lusthof op alle zijne treden volgde.' Die rondzwevende peillooze bron, die ondertusschen achter een lusthof aan sukkelt, is anders wel merkwaardig.

Dat dominee en de weduwe gaan vreezen voor zelfmoord geeft inderdaad blijk van doorzicht en menschenkennis en 't is zeer verstandig, dat dominee voor alle zekerheid eens gaat kijken als Ferdinand 's nachts weer naar Cecilia's graf getrokken is. En waarachtig, daar ziet hij hem: 'Hemel! hoe ontroerde ik, toen ik hem duidelijk den haan van een pistool hoorde overhalen! Ik wilde toeschieten - schreeuwen kon ik niet - toen ijlings eene vrouw uit de overzijde van het bosch vloog, Ferdinand! uitgilde, den reeds kromgebogen doodelijken arm afwendde en vasthield - uw bedwelmde vriend: Constantia! God! Constantia.... gilde, en beiden roerloes op het graf nederzonken. Dit alles geschiedde in één tijdstip.'

Dus toch een Werther-motief, zeker, tot het overhalen van den haan toe. Een brave Hollander mag slechts *bijna* een zelfmoord doen plegen.

Nu is alles botertje tot den boôm, zal men zoo mogen zeggen; doch dominee vindt het toch nog gepast even een lamentatie te houden over de ijdelheden hier beneden. Daar was nog niet voldoende op gewezen.

De mysterieuse jongeling blijkt 'een vertrouwde' knecht van Constantia geweest te zijn, die haar van Ferdinand's gangen op de hoogte hield, gedurende de strafperiode, die zij haren beminde voor zijn geloof slaan aan het 'verraad' had opgelegd.

Hoe zeer Feith in de Fransch-Engelsche sentimentaliteit staat, naar de psychologische diepte van Richardson heeft hij nimmer gestreefd. De oppervlakkige romantiek van d'Arnaud was hem genoeg. En is er nog wel van een wezenlijke

psyche sprake bij zijne zich radeloos wringende schepsels? Toch geeft hij een enkele maal blijk van psychologisch inzicht. Constantia kende het droevig lot van Cecilia, men had haar alles verteld en zij wist, wat Ferdinand voor Cecilia geweest was: 'Voor het eerst was Constantia ongevoelig voor het lot eener gelukkige, en het eigen meisje dat tranen van aandoening om het leed van een wormpje stortte, trof toen niets in dit verhaal, dan de getrouwheid van den eenigsten man, aan wien haar hart toch voor altijd gehecht was gebleven, en die ze zoo onrechtvaardig, zoo vernederend, tot hier toe verdacht had gehouden'. Hier heeft Feith een kleinigheidje van das Ewig-weibliche begrepen.

Eindelijk komt dan het blijde slot, het huwelijk en de bruiloft. In deze periode wordt van Constantia meedegedeeld 'dat haar ziel geen aasje heils meer verzwelgen kon'. Waarachtig, het staat er, zou Multatuli zeggen.

Ik wou nog even op Kloos' inleiding tot de bloemlezing uit Feith[1)] terug komen.

Kloos verklaart van Ferdinand en Constantia, den roman waarvan ik hier den inhoud en eenige m.i. karakteristieke gedeelten heb aangegeven, dat hij in zijn over 't geheel allerkalmstredeneerenden inhoud en zijn weinig-geëmotionneerd-doende uitdrukkingswijze, bij vergelijking met de huidige, eer een voorstelling over den schrijver in ons oproept, als van een degelijk, alles wat hij zegt, goed-overwogen-hebbend man, van middelbaren leeftijd, die zelden uit zijn plooi komt, en geen woord zegt, dat hij ooit zou behoeven te herroepen, dan van een weekdoenden dweper, die telkens zijn neusdoek uit zijn zak moet halen om de tranen te stelpen, die zijn onmannelijk hart hem uit de oogen springen doet.[2)]

Men moet het betreuren, dat Kloos bij het schrijven zijner Inleiding zich van den graad van belangrijkheid der punten, die hij op zich nam te behandelen, niet voldoende rekenschap heeft gegeven, dat hij, toen zijn inleiding in verhouding tot de bloemlezing zelve reeds een bedenkelijken omvang had aangenomen, tot de overtuiging komen moest, zijn plan om

1) Rhijnvis Feith, Bloemlezing met inleiding door Willem Kloos. Nederl. Bibliotheek, Amsterdam, z.j. (1913).
2) Kloos, t.a.p.p. 30.

alle werken van Feith afzonderlijk te bespreken, te moeten opgeven. Gaarne hadden we voor die bespreking menige vrijwel overbodige uitweiding gemist. In afwachting, dat Kloos er inderdaad nog toe komt zijn vroeger plan uit te werken en daaraan de beloofde vergelijking van onzen landgenoot met een paar schrijvers uit het buitenland van zijn tijd toe te voegen, wil ik het voorloopig aan den lezer overlaten voor zich zelf uit te maken, in hoeverre Kloos' verbluffende uitspraak vereenigbaar is met wat ik over en van den inhoud van den roman meedeelde.

Kloos verklaart, dat het toekennen van ziekelijke sentimentaliteit aan Feith's werk een vergissing is van onze meer op woorden dan op zaken afgaande litteratuur-beschrijvers, dat dezen de oorspronkelijke beteekenis van het woord sentimenteel, dat niets ongunstigs bevatte, hebben verward met een latere min gunstige, en dat van sentimentaliteit in ongunstigen zin bij Feith niets te bespeuren is.[1)]

Kloos houde mij ten goede, als ik integendeel zou willen beweren, dat het woord sentimenteel zijn minder gunstige bijgedachte van iets ziekelijks en onechts wel in de eerste plaats door Feith gekregen heeft.

In zijn Inleiding heeft Kloos zich voornamelijk bepaald tot de theorieën van Feith, en niemand zal ontkennen, dat Feith in zijn 'Brieven over verscheidene onderwerpen' en elders inderdaad zeer verstandige dingen gezegd heeft, dingen ook, die, zonder dat hij zelf er zich nog recht bewust van was, zeer moderne beschouwingen aankondigden, die eerst tientallen van jaren later in de praktijk der kunst hier in Holland tot hun recht zijn gekomen.

Wat Feith over den aard van het sentimenteele zegt, is volkomen juist. Men bedenke daarbij, dat hij met gewaarwording niet perceptie, maar sentiment, empfindung bedoelt:[2)]

'Ik zou *sentimenteel* niet beter dan door *gewaarwordelijk* weten over te brengen, en dan versta ik door *sentimentele schriften* dezulke, in welke eigen gewaarwordingen uitgedrukt en door eenen stijl, die meer tot het hart en tot

1) Dit althans meen ik uit den niet zeer helderen zin op pag. 31, beginnende met: 'Neen, de door eenige soms meer op woorden' etc. te moeten halen.
2) Zie Feith, Brieven, IV, pag. 132.

de verbeeldingskracht dan tot het verstand spreekt, zoodanig uitgedrukt worden, dat ze in de ziel van den lezer overgaan en daar eene teedere soortgelijke gevoeligheid verwekken.' Dit gaat inderdaad terug op de zielsanalyse, waaruit we oorsprong en wording van het sentimenteele meenen te moeten verklaren.

Als nu Kloos zich deze theorie in de praktijk toegepast denkt, dan beweert hij[1]: 'De hoofdzaak voor Feith van een roman was niet in de eerste plaats de weergave der werkelijke gebeuringen, maar wèl wat de in den roman optredende personen meenen en voelen, dus hun innerlijk leven, of zoo als wij het zouden noemen, hun (zij 't een beetje embryonale) psychologie.' Die psychologie is bij Feith uiterst embryonaal; het doet mij genoegen dat Kloos het 'beetje' erkent. En dat was ze om de weerga niet bij de groote West-Europeesche sentimenteelen der eerste helft van de 18de eeuw, dat was ze vooral niet bij Richardson en Goethe, om maar een paar van de allergrootste te noemen. Die wanverhouding tusschen theorie en praktijk maakt juist, dat Feith voor mij als literair kunstenaar beneden het middelmatige bleef. Daar heb je weer zoo'n 'litteraire geleerde' zegt Kloos; allemaal het gif van Jonckbloet, dat nog steeds doorwerkt. Het spijt me, maar ik zie geen kans af te wijken van het oordeel, dat Kloos de litteraire geleerden in den mond legt Ik geloof graag, dat Feith de beste bedoelingen had, zelfs dat hij wel eens een enkelen regel geschreven heeft met den 'aanslag van een orgeltoon' tusschen duizenden, die aan een lekke harmonica doen denken, voor mij is inderdaad de Feith van de romans iemand, 'die erg mal-deed of zich, in elk geval, terwille van een litteraire mode aanstelde, of het niet heelemaal pluis was in zijn bol'.

En van vergissing gesproken. Dit is een vergissing van Kloos, waar hij zegt over de schoone-natuur-theorie: 'Wij lateren, immers, kunnen met die fictieve onderscheidingen tusschen "schoone" en "leelijke" natuur niet weer meegaan, en wel om deze onweersprekelijke rede, dat de natuur noch "schoon", noch "leelijk" is op zichzelven, dat zij, 't zij het een 't zij het andere, eerst wordt door den kunstenaar, die

1) T.a.p., p. 34.

haar waarneemt, en die haar, zooals hij haar krachtens zijn temperament heeft *moeten* waarnemen, weergeeft in zijn taal.'

Dit is geen ontdekking van *ons lateren*. Dit besef 'La nature n'est qu'un état d'âme' is iets wat gepaard gaat met, wat mee het bijzonder kenmerkende is van de tweede Renaissance in het midden der 18de eeuw. Zeer terecht zegt Mornet: 'Jean-Jacques a compris le premier que les choses ne vivaient que de notre vie. "Forêt sans bois, marais sans eaux, genêts, roseaux, tristes bruyères, êtres insensibles et morts, ce charme n'est point en vous, il n'y saurait être; il est dans mon propre coeur qui veut tout rapporter à lui."'[1] En hier was bij Feith juist nu eens de practijk beter dan de theorie. Meermalen heb ik er in het voorafgaande op kunnen wijzen, hoe bij Feith de natuurschilderingen slechts schilderingen zijn van eigen gemoedsstaten.

Meer dan als een vergissing treft mij in Kloos' betoog het volgende, waar hij o.a. Feith's manie om wormpjes te laten omhelzen, wenscht goed te praten: 'Men heeft zich, bij deze zinsnede, niet wezenlijk voor te stellen een mensch, die een worm of wat dan ook aan zijn hart zou drukken, maar alleen het *begrip te krijgen* van iemand, die ontzettend teerhartig is. En de omhelzingsscène met dien 'worm' heeft men zich dus alleen te *denken*, *zonder haar tc aanschouwen*'.[2]

Is dit Kloos, de verdediger van deze denk- en niet aan-schouw-theorie? Is dit *de* man van '80? De man, die gestreden heeft tegen alle rhetoriek, alle holle frase, de man die.... Och kom, laten we er niet verder over spreken.

Intusschen Kloos is zelf moeten komen tot de erkenning, dat Feith, die sommige aardige theorieën heeft opgesteld, er ook uiterst dwaze en kunstdoodende te berde heeft gebracht, zoo b.v. dat de dichter de hoofdeigenschappen van den persoon, waarover het gedicht (of de roman) handelt, altijd en vooral in het oog moet houden, dat ze uit ieder woord, dat die hoofdpersoon spreekt, moeten blijken.

'Men begrijpt echter', zegt Kloos, 'dat men op die manier geen levende menschen, doch slechts figuren uit de poppen-

1) T.a. pp. 164. Men zie, wat Mornet aldaar verder over dat punt zegt.
2) Kloos, t.a.p.p. 79.

kast krijgt, met een of twee eigenschappen, norschheid en vechtlust, verliefdheid en loszinnigheid, of nog weer een paar andere, die de bewegende man hen laat toonen, en die hij in hunne, de door hem zelf gezegde, woorden uit.'[1)]

Heeft Feith anders met zijn liefde-poppen gedaan in zijn romans?

Het doet me genoegen, dat ook Kloos ten slotte tot deze conclusie komt over Feith: 'Een man die grondig nadacht over 's menschen innerlijk Wezen, hoe dat in elkaêr zit, en werkt, schijnt hij niet te zijn geweest.'[2)]

N i j m e g e n .

J. PRINSEN J. LZN.

(Slot in het volgend nummer.)

1) Kloos t.a.p.p. 57.
2) T.a.p.p. 58.

Andreas Vesalius en de kunst.

Rede, gehouden ter gelegenheid der Vesaliusherdenking te Leiden, op 4 januari 1915.

Ieder onzer draagt wel, uit zijn kinderjaren, de heugenis van een bizonder schrikbeeld met zich meê. Hoe vervulde het ons met afgrijzen! Als er maar een tip van te zien kwam, dorst men niet te gaan slapen. Het raakte aan heele knoedels van zwarte gedachten en vreeselijke voorstellingen. Alsof daar ergens een gapende afgrond lag van dood en verderf, waar men gevaar liep in te storten.

Voor mij lag dat angstwekkende vizioen in een prent uit een antiek boek. Mijn ouders lazen vaak in de *Beschrijving van Dordrecht* door Matthijs Balen. De tekst in den ouderwetsch omslachtigen stijl en de vreemde spelling was voor een kind niet aanlokkend. Maar er waren platen bij, die gretig werden bezichtigd. Alleen was er één, een groote, uitslaande, die ik maar liever snel omsloeg. Er stond iets verschrikkelijks op. Een groot plein, waarop een executie plaats vond. Aan een wipgalg werd een man op-en-neergehaald, terwijl er onder zijn voeten een groot vuur zengde, - en daarnaast werd een ander op een houtstapel verbrand, terwijl, op een rolwagen vastgebonden, nog eenige misdadigers hun terechtstelling afwachtten.

Wat het geval nog ontstellender maakte was de geheimzinnige geschiedenis, die er aan verbonden was. De gevonnisten waren houders geweest van een herberg, waarvan de gasten in de val gelokt en vermoord werden. Er ging nog een, overigens weinig betrouwbare, overlevering, dat er

pasteitjes of saucijzen verschaft werden, waar menschenvleesch niet vreemd aan zou geweest zijn. Een achttal der slachtoffers was later in den kelder opgegraven. De plaats waar dit huis des onheils had gestaan werd ons kinderen aangewezen. Zelfs op klaarlichten dag was ik doodsbang in die buurt. En toch gold het hier dingen, die al heel lang geleden, die reeds in het begin van de zestiende eeuw gebeurd waren.

Dat heele tijdperk, alleenlijk in het licht van dien zoogenaamden Moord van het Ankertje gezien, bleef in mijn kinderverbeelding iets akeligs van barbaarschheid en afschuwelijke misdaad. Later las ik in Balen de stukken, die op het geding betrekking hadden. Er was ook een dochter uit het beruchte huis in betrokken, die een paar van de dertien bewezen moorden meê had bedreven, maar die ten slotte, afkeerig van 'zoo grooten wreetheyt', en haar ouders niet willende aanbrengen, gevlucht was met een schilder die naar Italië trok. Deze schilder was Jan Stephan van Calcar, van wien Karel van Mander schrijft: 'Hij is de ghene geweest, die dat weerdich Boec voor den Anatomist Vesalius heeft gheteyckent: Welcke beelden seer uytnemende van hem ghehandelt zijn.'

De hoogst onverkwikkelijke geschiedenis van den Moord van het Ankertje wordt hier door mij opgehaald, niet om de veronderstelling te wagen, dat Jan Stephan van het liefje, dat hij uit zulk een nest had meegevoerd, iets van de behandeling met het mes op menschenlichamen kan hebben geleerd. Maar het verband van zaken bewijst weder eens duidelijk, hoe voorzichtig men er mede moet zijn, uit opvallende gebeurtenissen in het verleden, algemeener gevolgtrekkingen te maken. Wanneer men zonder meer van geschiedenissen als die van den Dortschen wolfskuil en van de terechtstelling der moordenaars kennis heeft genomen, is het begrijpelijk, dat men zich het tijdperk waarin zij voorvielen, niet anders dan gruwelijk en barbaarsch en van alle beschaving verstoken denkt. En den reizenden schilder, die er met de dochter uit zulk een hol der misdaad van doorging, zou men zich allicht als een woesteling voorstellen, een boefjesmaat, die het gilde slechts tot schande mocht strekken. En intusschen was deze Jan van Calcar inderdaad een per-

soonlijkheid, aan wien de wetenschap en de kunst de grootste verplichtingen hebben, en die ons een werk heeft nagelaten, dat juist van de hooge beschaving van zijn tijd het sprekendste getuigenis bewaart.

Zeker, de zeden van die dagen waren allerminst zachter dan de onzen. De publieke veiligheid en de rechtstoestanden van toen lijken in onze oogen zeer bedenkelijk. Humaner opvattingen waren in breeder kringen weinig verspreid. En met de verdraagzaamheid stond het zeker niet te best. Maar spreekt men van datgene, wat tegenwoordig zoo veel met name genoemd wordt, spreekt men van de eigenlijke cultuur, dat wil zeggen van die hoogere beschaving, welker monumenten de eeuwen door van edele kracht en van geestverheffing blijven getuigen, - wel, zij was toen beschamend veel grooter dan de onze. En een van de sprekende karaktertrekken dier toenmalige cultuur was de waarde, waarin de kunst gehouden werd en de eendrachtige wijze, waarop deze met de wetenschap kon samengaan.

Het begin van de zestiende eeuw was een veelszins stormachtige tijd. Maar het was een tijd, waarin door geest en hand geweldig veel werd omgeploegd. Een tijd van stoute gedachten, van grootsche daden, van krachtigen schoonheidsdrang, - een tijd van een nieuwe, veel omspannende wetenschap en van een rijk uitbloeiende, prachtige kunst.

Men was tot een klaarder besef gekomen van de positie der aarde in het heelal. Men had de ligging der landen en der zeeën beter leeren zien. Door gewaagde reizen te water werden nieuwe werelddeelen bekend. Koene vaarders passeerden den evenaar, Afrika's Zuidpunt werd bereikt, de zeeweg naar Indië gevonden, en intusschen ginds, vèr over den Oceaan, Amerika ontdekt. Wat al wijde horizonten! Alom was er versche spanning voor de geesten, - overal bood zich nieuw voedsel voor de fantazie en nieuwe gelegenheid tot het lesschen van kennisdorst. De lijfspreuk van een Keizer, die half de wereld aan zijn voeten zag, het onversaagde *Plus Oultre*, kon als het parool voor heel het tijdperk gelden.

De Renaissance wilde meer begrijpen. Maar begrijpen beteekende toen minder dan thans: dadelijk tot een abstract begrip terugbrengen. Zooals de wortel van het woord zelve

doet voelen, wilde het zeggen: meer wezenlijk omvatten, tastbaar voor zich krijgen, lijfelijk bezitten.

Bij deze onrustige en begeerige gesteldheid van der menschen zien, gevoelen en denken kon de beeldende kunst het geschapene niet langer met een zoo kinderlijk onbevangen zin aanschouwen. Men peinsde en droomde minder. Men wenschte te weten, wilde het samenstel der dingen kennen, hun evenwicht verstaan, de stof van het geziene positief beheerschen. 'Alle aufstrebende Epochen sind objectiv,' heeft Goethe terecht verzekerd. En om het veroveren van de zichtbare wereld in de volheid harer werkelijke kracht was het dit tijdperk van sterk opleven te doen. De kunst der Italiaansche Renaissance was daarom bovenal een kunst van fyzieke weelde en van het najagen van den plastischen vorm. Door het zich aldus meer bekommeren om het statiesch evenwicht in de beeldhouwkunst, door het zwaarder doen wegen van de derde afmeting bij het schilderen werd nadere ontleding van het vorm-relief onvermijdelijk. Het zich rekenschap geven van het verleden en het zoeken naar gedenkteekenen der antieke beschaving brachten verloren wonderwerken der oudheid aan den dag, die het menschelijk lichaam in een nieuw licht lieten zien. De schilders en beeldhouwers der renaissance zochten weer, als de ouden, hun kracht in menschen-bouwen, - hun rijk werd het gebied der mensch-vormen. Michel Angelo verklaarde rondweg, dat het wezenlijke onderwerp der kunst het menschelijk lichaam moet zijn. Maar men vond niet, als in de oudheid, door het leven in de open lucht en de oefeningen in de gymnasia, de gelegenheid, het naakt vanzelf gemeenzaam in al zijn bewegingen te leeren kennen. Was het dan wonder, dat door de op nieuwe ontginningen zoozeer beluste geesten het menschelijk lichaam in zijn makelij ook opnieuw onderzocht stond te worden?

Heroën der kunst als de alomvattende Leonardo en de titanische Michel Angelo spitsten zich nu op de ontleedkunde. Van den eerste zijn ons verscheiden teekeningen van de ligging der spieren bewaard gebleven, die echter, merkwaardig genoeg, meer de mechanische functie, dan de plastische vormen der muskels duidelijk maken. Voor den laatste stelde de prior van San Spirito in Florence een vertrek ter beschik-

king, waar hij lijken kon snijden, hetgeen de kunstenaar met zulk een hartstocht deed, dat hij er zijn gezondheid schade door toebracht. Een te Oxford bewaarde teekening, aan Michel Angelo toegeschreven, vertoont ons een op een tafel uitgestrekt lijk, waaraan twee mannen bezig zijn te snijden, terwijl in de borstkas een brandende kaars gestoken staat. De schets illustreert op pakkende wijze, wat de plastische kunst dier dagen angstig najoeg. Zelfs liep Buonarotti met het denkbeeld rond om een boek over anatomie voor beeldhouwers en schilders saam te stellen. Doch hij mistrouwde zijn vermogen om de stof waardiglijk te behandelen.

Tot een volledige, systematische ontleding zouden de kunstenaars, hoe vurig hun begeerte in deze richting ook mocht zijn, dan ook niet komen. Hier was nog een andere uitrusting toe noodig. Alleen een man, die met heel de medische kennis van overlevering en praktijk gewapend was, en daarbij met scherpen blik zijn gansche kracht onvermoeid op het doorgronden van het menschelijk organisme mocht concentreeren, kon de door velen begeerde kennis der anatomie met stelligheid fundeeren.

Zulk een man was de naar Italië gekomen jonge Nederlander Andreas Vesalius, die uit een geslacht gesproten was dat, naar hijzelf getuigt, voorwaar geen obscure medici had opgeleverd. Verscheidene er van waren lijfartsen der Habsburgsche en Bourgondische vorsten geweest. De hartstocht voor het vak zat hem in het bloed. In 1514 te Brussel geboren, begon hij, na eerst aan het Pedagogium te Leuven voorbereidende lessen gevolgd te hebben, op veertienjarigen leeftijd zijn studiën te Parijs, onder den vermaarden Dubois, die een slaafsche bewonderaar en volger van het antieke orakel Galenus bleef. De jongeling, die een geboren vorscher was, toonde echter spoedig een open oog te bezitten voor de zwakheden in de school van zijn leermeester, die bij het geschrevene zwoer en eigen onderzoek te zeer schuwde. Vesalius keerde na eenige jaren van hard werken, zooals hij zelf vertelt: wegens oorlogstumult, naar Leuven terug,maar zocht allengs een ruimer terrein voor zijn studie en trok naar Italië, waar hij in het vrije Venetië zijn onderzoekingen hardnekkig voortzette. Reeds op drieëntwintig-jarigen leeftijd - slechts de Renaissance bracht zulke wonderkinderen voort - doceerde hij met

gezag in Padua, en eenige jaren later werd hij door de, reeds sinds de dertiende eeuw om haar geneeskundigen leerstoel befaamde, Universiteit van Bologna uitgenoodigd, om daar over ontleedkunde te lezen, hetgeen hij intusschen tegelijkertijd ook in Padua en in Pisa schijnt gedaan te hebben. Pas achtentwintig jaar oud, voelde hij reeds de behoefte zijn levenswerk saam te vatten en schreef hij dat standaardwerk: *De Humani Corporis Fabrica*, dat nog altoos tot de wonderen der wetenschap gerekend wordt.

Het is geenszins bevreemdend, dat dit reuzenwerk van, men zou willen zeggen, de meest aandachtige en subtiele studie der werkelijkheid, voor een, wel in Italië tot voller ontwikkeling en beschaving gekomen, maar toch geboren Nederlander was weggelegd. De Nederlandsche aanleg lag van ouds in de richting van het nauwkeurige, geduldige speuren der onderdeelen, in het onderkennen van datgene, wat Dürer noemde het ‘ursprüngliche Antlitz der Natur’. Maar bovendien was de meerdere belangstelling in den fyzieken menschenbouw, die allereerst in Italië opgekomen was, reeds tijdens Vesalius' jeugd, in de Nederlanden levendig geworden. Vóór 1520 was de Zuid-Nederlandsche schilderkunst den Renaissance-weg al ingeslagen. Wij mogen hier in het midden laten, in hoeverre dit voor haar eigenlijk gehalte wel dadelijke profijten afwierp, en of zij niet in haar streven naar welschapener vormen voorshands een goed deel van haar inniger gevoelskracht inboette. De teere bloesem is van een bekoorlijkheid, die de volle vrucht moet derven. De rozestruik zal, vóór zij op nieuw krachtig floreere, haar eerste bloemen laten vallen. En in zekeren zin draagt alle ontwikkeling een element van verwording in zich... Maar in elk geval: een nieuw ontwaakte zin voor den bouw van het beengestel, voor de spierwerking, voor levendige en gedurfde acties, in één woord: voor het organiesch makelij van het menschbeeld, treft men reeds omtrent den tijd van Vesalius' geboorte bij Jan van Mabuse en bij Bernard van Orley aan. En zooals dat meer kan worden waargenomen, was dus ook hier de altoos intuïtiever kunst de wetenschap vóórgegaan. Mabuse en Orley zijn in Nederland de inleiders geweest van wat hun stamgenoot, in de wetenschap met zoo groote stelligheid tot stand zou brengen.

Maar Vesalius' boek zou niet zulk een klassieke legger gebleven zijn en er zou niet zulk een levende invloed van zijn uitgegaan, als het enkel een beschrijving was gebleven en het niet tevens een onvergelijkelijke anatomatische atlas had kunnen worden. Voor het tot stand brengen van het beeldend aandeel in zijn boek had hij een gelijk gezinden medewerker noodig, bereid om zijn praktische onderzoekingen op den voet te volgen, om op al zijn aanwijzingen in te gaan, en geheel bekwaam om het aldus mede nagespoorde duidelijk in prent te brengen. En dan is het eveneens begrijpelijk, dat deze teekeningen, die den minutieuzen tekst zoo aanschouwelijk mogelijk hadden te maken, uit de handen van een Nederlandsch kunstenaar moesten komen. Geen man van het Zuiden waarschijnlijk had dit werk aldusku nnen tot stand brengen. Het maar enkele jaren oudere blad met twee skeletten en spierpoppen door Rosso de' Rossi, hoe fraai en zorgvuldig ook geteekend, vertoont toch niet de meest overtuigende realiteit. De monumentaal aangelegde Italianen waren in hun kunstkarakter ten slotte toch meer saamvattend dan analytiesch. De Nederlandsche wetenschappelijke onderzoeker had een Nederlandsch teekenaar noodig om meê samen te werken. Alleen de meedoogenlooze en op alle onderdeelen ingaande werkelijkheidszin van een kunstenaar uit onze landen was in staat om Vesalius' doordringende ontledingen exakt en klaar in beeld te brengen. De breede opgaaf om, zooveel de anatomische wetenschap door de kunst, als de kunst door de anatomische wetenschap te sterken, werd in het gelukkig samengaan van den onderzoeker en den kunstenaar prachtig vervuld. En waar men Vesalius wil herdenken en zijn blijvende verdiensten wenscht aan te toonen, daar mag zeker niet verzuimd worden, een deel van den roem, die aan zijn werk toekomt, aan Jan Stephan van Calcar mede toe te deelen. Zooals Samuel van Hoogstraeten het bondig uitdrukte: ‘Jan van Kalker heeft den anatomist Vesalius met zijn Teykeningen in 't anatomiseeren dapper geholpen’.

Wat hebben degenen onder ons, die de ontleedkunde uit moderne leerboeken moesten leeren, het slecht gehad! De afbeeldingen welke men daarin voorgelegd kreeg, waren óf stumperige en leelijke houtgravuretjes, òf foto-reproducties

van anatomische preparaten. Uit wat voor lusteloos vervaardigde prenten hebben althans wij, als minder bevoorrechte kunst-scholieren, ons met den vorm en de ligging en de aanhechtingen van den sterno-cleido-mastoidéus, den latissimus dorsi, den triceps brachii of den sartorius vertrouwd moeten maken. Hoe weinig vreugdevol en aansporend wordt de studie met zulke geestelooze hulpmiddelen.

In welk een hooge mate bevoorrecht daarentegen waren de jonge kunstenaars en geleerden uit vroeger tijden, die het fameuze zestiende-eeuwsche boek als hun plastiesch-anatomische handleiding konden gebruiken. Het is al een lust het statige werk vóór zich te hebben liggen. Maar nog grooter wordt het genot wanneer men het komt te raadplegen en er zich in mag verdiepen. De druk is koninklijk en het heele boek is met groote voornaamheid uitgedost. En de vele teekeningen van Jan Stephan van Calcar staan ook op zichzelf verre boven wat men thans onder illustraties pleegt te verstaan en behooren tot het beste wat de grafische kunst van het groote tijdperk heeft voortgebracht. Het is geen wonder, dat de overlevering deze prenten wel aan Titiaan heeft toegeschreven. Wist men niet van wiens hand zij waren, men zou den maker er van inderdaad onder de allergrootsten zoeken. Maar Vesalius zelf zegt met nadruk dat Jan van Calcar ze geteekend heeft en ook uit andere geschiedbronnen blijkt dit reeds afdoende.

Nemen wij nu eens, om een van zijn teekeningen nader te bekijken, zijn groote prent van het van voren geziene skelet met den achterovergebogen doodskop. Zij is van een stijl die, door gelijkmatig forsche omtrekken en door eenvoudige, frissche schaduw-arceeringen kenmerkend, nochtans geen zwelling, geen kantigheid, geen knobbel en geen ruigte, geen ribbel, afplatting of scherpte veronachtzaamt, maar die niettemin gul en grootsch alle lijnen en vormen samensnoert tot een prachtige vastheid van structuur. Nederlandsch realisme en Italiaansche monumentaliteit schijnen in dezen teekentrant op het gelukkigst samen te gaan. En aan het uiterst exakte anatomische beeld wordt als edele toegift een expressie gegeven, zoo pakkend en waardig, dat men zou kunnen meenen, in plaats van met een documenteel bedoelde afbeelding, met de bladzijde uit een tragischen doodendans te doen te hebben.

Hadde Holbein dit en de beide andere prachtige groote skeletten van Jan Stephan onder de oogen gehad, hij zou aan de kort te voren verschenen, beroemde tafereelen van zijn rondspokenden Vriend-Hein een nog nijpender waarachtigheid hebben verleend.

En dan die serie koppen met de opengelegde schedels. Juister en instructiever afbeeldingen laten zich nauwelijks denken. Maar welk een douleureuze grootschheid heeft de teekenaar er aan bijgezet. Wie ze eenmaal goed bekeken heeft, krijgt ze telkens voor zijn oogen. Een van hen, de vlak van voren genomene met de nog gevulde hersenpan en het naar weerszijden omgeslagen hersenvlies, houdt het sterkst gevangen. En onwillekeurig verbindt men deze stoute houtsnede in gedachten met den indrukwekkenden kop van het lijk op de Deyman-Anatomie door Rembrandt, die allicht in deze prent, zelfs voor de typeering van het hoekige gelaat, het eigenlijke uitgangspunt gevonden heeft voor zijn geweldige creatie.

Wanneer men zich van de wonderbaarlijke volmaaktheid van Vesalius' boek als kunstwerk een duidelijk beeld wil vormen, zoo kan men niet beter doen, dan het aan een diergelijk werk te toetsen. En de gelegenheid ligt voor de hand, het daartoe naast een herdruk te leggen van al de werken van Vesalius, die, bijna twee eeuwen later, door de Leidsche Hoogleeraren Boerhave en Albinus werd bezorgd, en waarin de *De Humani Corporis Fabrica* verreweg de grootste plaats inneemt.

Men wist bij ons in de achttiende eeuw een boek nog zeer goed, en zeker oneindig beter dan thans, te verzorgen, en er is blijkbaar alle moeite aan besteed om de nieuwe uitgave het origineel zooveel mogelijk nabij te doen komen. Maar het gaat hier eenigszins mede, als met die mooie oude gebouwen, waaraan brokstukken in later tijd gerestaureerd zijn, en waarvan nu de nieuwe gedeelten, hoe naarstig ook naar de oorspronkelijke gevolgd, siechts te duidelijker den adel van het frissche handwerk uit vroeger tijden doen uitkomen.

De herdruk is in hetzelfde folio-formaat van het origineel, maar reeds het zestiende-eeuwsche papier is tegelijk steviger en roomiger, terwijl ook de oude inkt, hoewel bruiner, toch

krachtiger uitdrukt. De letter van de oude uitgave is opener, mooier en grooter en het wit tusschen de regels naar evenredigheid breeder. Maar de afstand tusschen de woorden onderling is veel kleiner dan bij de copie. En de over het geheel meer geslotene horizontale gelederen vertoonen nergens goten wit in den spiegel en geven aan de geheele bladzijde een veel rustiger aspect. Op andere wijze dan de gewone, en meer door zekere verstijving van het leniger schrift-type, heeft in den herdruk de cursief-letter aan karakter verloren. Maar vooral ook weer door het wijder in de breedte uitzetten hebben de hiermeê gedrukte pagina's haar gelijkmatigheid en beslotenheid ingeboet.

En wat de beginletters betreft, de fraai en royaal gefigureerde kapitalen van de zestiende-eeuwsche uitgaaf, die iets van Holbein-versieringen weg hebben, maakten in den herdruk plaats voor huisbakken hoofdletters met roestige bladranken, waar fijnheid noch staatsie aan te bekennen valt.

En nu de prenten. Die van Jan Stephan zijn met stoere lijnen uit hout gesneden en staan als boekdruk deels buiten, deels in de pagina, - maar blijven overal in volkomen samenhang met den letterdruk. Doordien nu echter alleen de houtsneê zich tegelijk met den tekst als boekdruk laat afdrukken was de typografische harmonie van het zestiendeeeuwsche werk voor den achttiende-eeuwschen copiïst al onbereikbaar. Want een deugdelijke houtsneêschool had men toen niet en de copieën, die Boerhave en Albinus door Wandelaar lieten maken, werden in koper gesneden, en kwamen dus alle, als plaatdruk, op buiten-tekst-bladen te staan. De sobere eenheid van het boek als zoodanig verliest daardoor belangrijk, - het monumentale samenstel ligt uit elkaar geslagen. Maar ook op zichzelf beschouwd ziet men, ofschoon Wandelaar overal angstvallig copiëerde, het stoere karakter van van Calcars stijl verloren gaan in een veel minder kantigen en gladder trant. Het forsch uitgegroeide schijnt tam-glaziger verloopen.

Er ligt in de steviger omtrekken van de houtsneden een veel mergachtiger kracht dan in de ijler contouren van de toch geenszins onbekwaam uitgevoerde koperplaten. En de stroever arceeringen van de uitgekorven houtlijn geven meer lichamelijkheid aan de afgebeelde dingen dan het de

soepeler glijdende beschaduwing van de koperprenten doet. Merkwaardig genoeg, terwijl het koper toch gelegenheid geeft tot oneindig subtieler stofuitdrukking, slaagde Wandelaar zelfs veel minder in het weergeven van de tastbare materie. Schedelbeenderen, wervels, ribben, vingerkootjes en bekken, om bij de osteologie te blijven, werden, in plaats van vormsels van een harden, beenigen groei, gelijk aan afdruksels daarvan in biscuit of papier maché. De copiïst besefte zeer wel, da hij met uitnemende voorbeelden te doen had, en beijverde zich ongetwijfeld om zoo nauwkeurig mogelijk te volgen. Maar van de monumentale kloekheid der origineelen bleef hij verre. Hoe letterlijk hij copiëerde, het resultaat moest een slapper treksel blijven.

Zoo komt men dus, juist door vergelijking met een ernstigen en inderdaad ook wel verdienstelijken herdruk uit veel later tijd, tot nog klaarder besef van de voortreffelijkheid in het geheel en in alle onderdeelen, die Vesalius' boek als kunstwerk kenmerkt. Het karakter, de deugdelijkheid en de harmonie er van waren zoo groot, dat zij zelfs met bizondere krachtinspanning en met behulp van een snediger techniek niet konden worden geëvenaard.

Men heeft mij verzocht, bij deze herdenking van den grooten anatoom ook iets in het midden te brengen over Vesalius en zijn verhouding tot de kunst. Ik heb slechts enkele punten willen aanstippen. Hoe zijn opbouwend onderzoek voor een deel de meer methodische voortzetting was van wat groote kunstenaars vóór hem, meer intuïtief en met minder zekere hand, begonnen waren. Hoe zijn bewonderenswaardig levenswerk samenhangt met en van nature tehuishoort în een tijdperk, dat ook voor de kunst, die toen bovenal het menschbeeld tot stoffe koos, groote victoriën bracht. Welke vruchten zijn voortvarende ontginningsarbeid voor de beoefenaars der beeldende kunst van zijn tijd en van later, direkt en indirekt, gedragen heeft, behoefde wel niet te worden aangetoond. De heele kunstenaarsanatomie heeft niet anders gedaan dan op de door hem gelegde, deugdelijke grondslagen voort te bouwen.

Maar treffend vooral leek het mij ook, hoe zijn voornaamste boek zelf, gelijk het nog zichtbaar vóór ons ligt, een vreugde

blijft voor de oogen van den minnaar der schoonheid, en sprekend getuigenis aflegt van een waarheid, welke door ons niet altoos genoeg erkend wordt.

Deze: dat in vroeger tijden de edelste en sterkste voortbrengselen van den menschengeest, ook die der meest exakte wetenschap, aan de hoogheid der kunst een deel van hun luister en van hun roemrijke onsterfelijkheid ontleenen.

JAN VETH.

Tien december.

> The progressive state is, in reality, the cheerful and the hearty state to all the different orders of the society; the stationary is dull; the declining melaneholy.
> ADAM SMITH.

Er is gelijkenis tusschen 1848 en 1915.

Toen: in Nederland sinds jaren een beweging naar herziening der grondwet, onze eerste krachtige opmarsch naar de democratie; een ministerie dat ontwerpen indient; en plotseling het buitenland in heftige beroering, niet als gevolg van onze binnenlandsche politiek, maar wel met sterken terugslag op Nederland;

thans: in Nederland opnieuw een al jaren in gang zijnde beweging naar grondwetsherziening, onze derde krachtige opmarsch ter bevestiging der democratie; een grondwetsen kiesrechtkabinet; en met één slag het buitenland in lichterlaaie, zonder oorzaak of aanleiding onzerzijds maar niet zonderdat Nederland zich zeer gevoelig zengt.

Verder gaat, voorloopig, de gelijkenis niet.

Daarnaast trouwens, en ook in de termen der gelijkenis zelve, is er groot verschil.

In dat klassieke midden der vorige eeuw ging het hiertelande om verlegging van het staatkundig zwaartepunt van de Kroon naar de volksvertegenwoordiging; thans is doel het algemeen kiesrecht, opdat de vertegenwoordiging de wenschen kunne vertolken en verwezenlijken van inderdaad het geheele volk, en in dit volk zelf het zwaartepunt kome te liggen.

Ja, het extra-parlementaire karakter van het huidig ministerie, door zijn formeerder uitdrukkelijk beleden, de geboorte van het kabinet, niet uit een Kamermeerderheid doch uit den wil van de meerderheid in het kiezerscorps, was reeds bij voorbaat uitvloeisel van nauwkeurig dezelfde gedachte die de regeering in onze staatsregeling beoogt vastteleggen voorgoed. Het extra-parlementaire karakter van dit kabinet loopt op de volmaking der nederlandsche democratie vooruit; dat onzer kabinetten van een halve eeuw en langer geleden, die niet kiezers- maar koningskabinetten waren, ging aan de zege onzer democratie vooraf.

De taak, die in '48 de krachten opeischte van de besten des volks, was in eersten aanleg een politieke: de gezeten burgerij aan het roer te brengen. En eerst in tweeden aanleg droeg dit doel een sociaal karakter, inzooverre n.l. politieke machtsoefening van een bepaalde maatschappelijke groep haar maatschappelijk noodzakelijke gevolgen heeft zoo goed als zij uit maatschappelijke oorzaken geheel of gedeeltelijk te verklaren moet zijn.

De taak daarentegen, waartoe de verkiezingen van 1913 mr. Cort van der Linden en zijn mannen riepen, was van meet af èn politiek èn sociaal, besloeg gelijkelijk zoowel het kiesrechtvraagstuk als dat der sociale verzekering.

De gebeurtenissen over de grenzen waren in '48 omwenteling, thans zijn zij oorlog.

De revoluties van destijds hadden over het geheel een soortgelijk doel als de mannen van Thorbecke voor Nederland; vandaar dat de buitenlandsche gebeurtenissen destijds onze grondwetsherziening een goed eind hebben vooruitgestuwd.

De oorlog van nu, als internationaal verschijnsel in veel losseren samenhang met vraagstukken van inwendige landspolitiek, zal wèl door landen, hoe onzijdig ook, maar wier buurschap reeds voldoende is om middellijk hen bij den oorlog te betrekken, duchtig worden gevoeld, maar op hun eigen binnenlandsche staatkunde zal zijn onmiddellijke invloed gering blijven.

In '48 dwong wat elders geschiedde Nederland tot het trekken van scherper consequenties uit de eigen geschiedenis der laatste jaren dan de eerste grondwetsontwerpen, niet meer

dan aarzelende tegemoetkomingen, pogingen om af te komen van meer en beter, waren geweest.

In 1913 reeds zijn de gevolgtrekkingen, waartoe de verkiezingen aanleiding gaven, aanstonds met volledige scherpte door Kroon en kabinetsformeerder gemaakt, zoodat buitenlandsche lessen en drang in dit opzicht in 1915 volslagen overbodig zijn.

Nieuwe mannen aan het roer was in en na '48 een zegen en een noodzakelijkheid; thans zou het niets minder zijn dan een ramp.

Toch kan de regeering van een land, dat onverwacht, door vreemde oorzaak, een knak in zijn welvaart krijgt, niet blijven regeeren met ongewijzigd, op andere omstandigheden berekend, program.

Het minste (en eerste) wat zoo een regeering zichzelve als eisch moet stellen - en de onze is hiervan onmiddellijk doordrongen gebleken - is te overwegen wat aan haar werklijst dient toegevoegd.

Minder haast heeft de vraag, of eraf moet.

Ondenkbaar is dit laatste zeker niet, hetzij doordat de nieuw opgekomen eischen geldelijk zóó bezwarend zijn dat noodzakelijk besnoeid moet worden dat deel van het oude program, 't welk *geld* kost, hetzij als ook ander voorgenomen werk moet blijven rusten eenvoudig omdat de nieuw zich opdringende arbeid teveel *tijd* kost.

Ons kiesrechts- en verzekeringskabinet is tijdelijk met ander werk overstelpt. Aan zijn sociale werkzaamheden is hiermede zooveel onverwachte, ongemeene werkkracht en ongedachte sommen eischende, bezigheid toegevoegd, dat het voorloopig oor noch oog mocht hebben voor andere eischen dan die van het oogenblik.

Doch zelfs aan zulke dingen gewent men en past men zich aan. Geleidelijk komen de handen der regeerders weer vrij en als het vrede zal zijn blijft van dit werk nog wel het redderen over van veel wat in het ongereede was geraakt, doch in hoofdzaak zal men dan zich weer kunnen zetten aan den gewonen arbeid.

Aan grondwet en kiesrecht zoowel als aan de verzekering?

Aan het eerste stellig. De redenen om in Nederland de

baan te effenen voor onverkorte werking der democratie zullen dan van hare kracht niets hebben verloren en voorzoover dan nieuwe vraagstukken gerezen zijn, zullen die redenen aan kracht zelfs aanmerkelijk gewonnen hebben.

Wat de sociale verzekeringen aangaat, is het lastiger voorspellen.

De vraagstukken, die een oorlog aan onzijdige staten ter oplossing geeft, zijn voor een belangrijk deel van socialen aard, liggen dus met die van het verzekeringswezen, de ouderdomsverzorging inbegrepen, op één terrein en zullen, ook om financieele redenen, daar met deze noodzakelijk een strijd om den voorrang hebben uittevechten.

Want dit is zeker: de sociale vraag, die dan alle soortgelijke vragen naar achteren dringen zal, is deze, hoe het snelst en grondigst ons te herstellen van den ons toegebrachten schok, intehalen wat deze ons achteruitwierp.

Nu is de sociale verzekeringswetgeving een verschijnsel, kenmerkend voor tijdperken van langdurigen vrede en van in vrede bloeiende welvaart. Dan vooral treft de tegenstelling het pijnlijkst tusschen het welvaren van hen die werken, gezond van lijf en leden en bloeiend van jeugdige kracht, en de ellende van de zieken, de invalieden, de ouden; dan vooral dringt zich de vraag op en wordt zij alras tot een eisch die van afwijzing niet weten wil, of niet in den maatschappelijken overvloed een flinke greep moet worden gedaan om aan die ellende een eind te maken; dan heeft die vraag ook volle reden van bestaan omdat een welvarende maatschappij zich de weelde gunnen kan, haar menschelijkheidsplicht te doen jegens haar zwakkere medeleden en het zedelijk gewin, hieruit te putten, wel opweegt tegen de bedenking, dat deze uitgaven voor een belangrijk deel, voorzooverre zij nl. niet kunnen bereiken herstel van verloren kracht, economisch improductief zijn.

Hoe geheel anders in een tijdperk, dat op een oorlog volgt. Dan nijpen nog heel andere nooden. Dan roepen ook wel de ziekte, de invaliditeit, de ouderdom om hulp, maar overstemd dreigt dan hun klacht te worden door wie, tot arbeiden ten volle in staat en bereid, geen arbeid kunnen vinden.

In een land, dat zich zijn bestaansmiddelen voor een deel

ontnomen ziet - en geknakte welvaart komt in haar wezen hierop neer - is het eerstnoodige: te zorgen voor de sterken en gezonden, het kostbaarst menschenmateriaal, dat zij werk vinden, voortbrengen zooveel en zoo goed mogelijk product, opdat nieuwe kapitaalvorming plaats vinde, de gaten in het nationaal vermogen worden gedicht.

Het is denkbaar, dat de regeering van een land, welks toestand aan deze omschrijving beantwoordt, dien plicht om vóór alles op verhooging van de volksbedrijvigheid aantesturen, vóór alles nieuwe bronnen van loon en rente te ontsluiten, zóó gebiedend voor zich ziet, dat zij meent, tijdelijk alle niet strikt noodzakelijke en economisch improductieve uitgaven van de staatsbegrooting verre te moeten houden.

Zulk een regeering zou te loven, niet te laken zijn.

Nu is volmaakt onzeker, of Nederland na vredessluiting in zoo bedenkelijken toestand verkeeren zal, dat een stuk sociale verzekering voorloopig zal moeten worden afgesteld. Alles hangt af van den duur der internationale worsteling en van de mate waarin wij kunnen blijven voortbrengen, varen en handelen. Maar denkbaar is het wèl en dit reeds is voldoende reden om vast te stellen, dat de regeering in zulk geval het verwijt van politieke woordbreuk niet zou mogen treffen. Er zijn nu eenmaal omstandigheden, die den durf behooren te geven tot het schenden van een belofte, indien dit in het welbegrepen belang, niet van de regeering die beloofde, maar van het volk waaraan beloofd werd, noodzakelijk is.

Ook dan evenwel, als het zittend ministerie, zooals men hopen moet en thans ook nog wel hopen mag, kan blijven vasthouden aan zijn oorspronkelijk program, zal het zijn taak door den oorlog en de oorlogsgevolgen aanmerkelijk verzwaard en uitgebreid vinden.

Al blijft tusschen Eems en Schelde de toestand betrekkelijk gunstig, toch zal hier in de eerste toekomst meer dan ooit een vèrziende politiek zijn te voeren. De achterstand, die zal zijn intehalen, moge kleiner blijken dan de sombersten onder ons verwachten, achterstand zal er zijn en dubbele krachtsinspanning eisch.

Die krachtsinspanning moet de kortste wegen zoeken naar de vruchtbaarste steeën. Wie die wegen kent en die plaatsen weet, zal de man van het oogenblik zijn.

En zoo breekt reeds nu de vraag naar voren, of de politiek der regeering dit onontbeerlijk vergezicht vertoont.

Niet of het uitgewerkte plan gereed ligt, het plan der sociale en mede dat der financieele hervormingen.

Voor het uitwerken van plannen, op den nieuw te wachten toestand berekend, is de tijd nog niet gekomen, zoolang die nieuwe toestand zich nog niet met duidelijke lijnen teekenen laat en 's lands financieele gesteldheid voor de komende jaren nog haast alles te raden.

Van de regeering kan thans in redelijkheid niets anders worden gevergd, dan dat het departement der geldmiddelen zich nu reeds opmake om nieuwe bronnen aan te boren teneinde gereed te zijn als de tijd er is, waarop, om den abnormalen achterstand in te halen, met meer dan normale vaart onze volksbedrijvigheid opnieuw in gang moet worden gezet.

Dit is, in eersten aanleg, werk voor den Minister van Financiën en zijn staf alleen. Daarna pas zal de ministerraad het ter beoordeeling ontvangen en sprake zijn van een regeeringsprogram.

Dat op den historischen tienden December van het verstreken jaar mr. Treub van de beknopte schets zijner belastingplannen desgevraagd verklaarde: dit is *mijn* program, dat der regeering is het nog niet, sprak welbeschouwd vanzelf. De verklaring uittelokken had goeden zin, om alle misverstand aftesnijden, doch zij had bezwaarlijk anders kunnen luiden.

De leider onzer landsfinanciën - zoo weten wij nu - beseft ten volle, dat in de komende jaren, als de oorlog zal hebben uitgewoed, maar uitgewerkt niet, een buitengewone krachtsinspanning onze vaderlandsche plicht zal zijn en dat een diep ingrijpende hervorming van het belastingwezen hiertoe onvermijdelijk is.

De groote lijnen dier hervorming trok hij reeds en hij deelde ze de Kamer mede. Niet om op staanden voet debat erover te vragen - dat trouwens bij de replieken ook door geen der Kamerleden is aanvaard - maar, zooals de minister uitdrukkelijk verklaarde, om duidelijk te maken, dat zij zich vergissen die op het oogenblik meenen, dat naar het oordeel der regeering zelve van haar eigen voorstellen een stopzetten van de verdere ontwikkeling der maatschappij,

mede door de staatswerkzaamheid, het gevolg zou kunnen zijn.

Aan het Binnenhof hierover dus nog geen debat. De openbaring dezer plannen kwam onverhoeds, de verrassing was volmaakt in haar soort en daarenboven bestonden 's ministers mededeelingen enkel in globale aanwijzing van het nieuwe belastinggebied in zijn geheel (tabak + zegel + registratie + successie + gebouwd en ongebouwd + vermogen + tarief? + personeel?) doch zonderdat dit gebied door onderlinge begrenzing zijner samenstellende velden in kaart werd gebracht. Een voorloopig overzicht, van groote hoogte: daar ligt het beloofde land; maar hoe dit land is onderverdeeld, viel van zóó groote hoogte niet te zien.

Voor de Kamer was ook om deze reden het plan niet debattabel.

En eigenlijk is het, ook buiten de Kamer, dit nog niet.

Men zal dit het beste inzien na zelf van het plan inzage te hebben genomen.

Het op te lossen vraagstuk is, aldus de vooropstelling van de regeeringstafel, een nieuw jaarlijksch belastingbedrag te vinden van 55 à 60 millioen.[1)]

'Een cijfer dat aan den lagen kant gehouden is,' voegde de minister hieraan toe, een uitlating die men wèl onthoude.

De voorloopig reeds opgemaakte berekening 'dat men zoodoende een verhooging kan krijgen van de opbrengst, die voldoende zal zijn,' had de minister, maar hield hij ook, voor zich. Slechts deelde hij van de technische herziening van het tarief van invoerrechten mede, dat den ambtenaar, die deze herziening ontwerpen moet, uitdrukkelijk gezegd is 'dat hij niet behoefde te zorgen voor verhooging van opbrengst',

1) De optelsom, die dit cijfer tot uitkomst heeft, is deze:

Invaliditeits- en ouderdomsrente	21½	millioen.
Moederlandsche bijdrage voor de verdediging van Indië	6	millioen.
Verbetering der nederlandsche bewapening	5	millioen.
Gemeentefinanciën	5	millioen.
Onderwijs	10	millioen.
Spoorwegen	5	millioen.
Zuiderzee	2	millioen.
	54½	millioen.

Hier*naast* is gerekend op een hoogere opbrengst van de nieuwe inkomstenbelasting boven de oude bedrijfs- en vermogensbelastingen van 8 millioen.

en van de herziening der personeele belasting, dat, ten bate van den middenstand, alle belasting van winkel- en koffiehuizen, hotels en kantoren zal hebben te verdwijnen en alleen de belasting op den uiterlijken staat zal mogen overblijven.

Men doet dus het voorzichtigst met aantenemen, dat geheel of voor verreweg het grootste deel van tabak, zegel, registratie, successie, grond en vermogen de nieuwe inkomsten worden verwacht.

In welke onderlinge verhouding, is echter te eenenmale onbekend gebleven.

En nu is wat wèl bekend werd op zichzelf niet onbelangwekkend, maar voldoenden grond om de plannen te beoordeelen geeft het nu zoomin als den tienden December.

Van de tabaksbelasting werd niets naders medegedeeld. Wij zullen daaraan wel niet ontkomen. Het rookgenot was totnu in Nederland ongewoon goedkoop; het kan veilig iets duurder worden gemaakt, mits men zorge dat niet de groothandel in tabak een andere markt dan Nederland zoeke en niet de kleinhandel, waarin thans zeer velen een bestaan of een zoete bijverdienste vinden, door debiet-formaliteiten al te zeer gehinderd worde.

Een ontwerp der zegelbelasting is grootendeels gereed. Zeer hooge boeten op ontduiking schijnen het voornamelijk te zullen kenmerken.

Een reeds gereedliggend ontwerp voor de registratie komt ter verdere afwerking in handen van een ambtenaar.

Aangaande de successiebelasting geen ander nieuws dan het oude, dat reeds een voorstel in bewerking is.

Ten aanzien der belasting op het ongebouwd zal heffing naar de waarde in de plaats komen van die naar de belastbare opbrengst, waarvan verlichting van druk op de kleine bezitters wordt verwacht. Daar niettemin het ongebouwd mee zijn deel van de 55 à 60 millioen zal hebben te leveren, mag men verwachten dat voor de groote bezitters de rekening ietwat anders zal uitvallen.

Scherper van teekening zijn de plannen ten opzichte der gebouwde eigendommen: vaststelling der waarde door verplichte verzekering tegen brandschade (met verplichte herverzekering voor 50 % bij een te stichten staatsinstelling) en

aanslag in de belasting op grondslag der aldus verkregen waardeschattingen, die zoo noodig door herschatting op haar betrouwbaarheid zullen worden getoetst.

Ten slotte nog aangaande het belasten der vermogens de aankondiging, dat ‘bovendien... als gevolg van de noodzakelijke verdediging van vaderland en koloniën, verschillende belastingen zeer speciaal het vermogen (zullen) drukken.’ Een vaagheid, die voor de vermogenden meer te vreezen dan te hopen, maar eigenlijk toch alles nog te gissen laat.

Het zou onbillijk zijn, den heer Treub te verwijten, dat hij niet meer bizonderheden openbaarde en kritiek ontliep door alle concrete stof haar te onthouden. De gelegenheid daartoe komt vanzelve in het voorjaar van 1916, tijdstip waarop het ontwerp voor een nieuw algemeen plan van belastingen, ter vervanging der zoogenaamde ‘algemeene wet’ van 1821, thans aan de Staten-Generaal is toegezegd, wanneer tenminste - begrijpelijk voorbehoud - dan de oorlogstoestand zal hebben opgehouden.

Ook deze belofte bewijst, dat de Minister van Financiën beseft waarom het gaat in de komende jaren. Niet om herstel van ons oude financie · huis met het jaaranker 1821, dat onbewoonbaar van benepenheid werd, maar om het zetten van een nieuw gebouw, berekend op den groei van ons staatswezen die in de twintigste eeuw kan worden verwacht.

Ter samenvatting met Treub's eigen woorden: ‘Men... zal moeten doen wat gedaan is door verreweg den grootsten financier, dien Nederland in de 19de eeuw gehad heeft, door Gogel in 1805, die onder veel moeilijker omstandigheden een geheel nieuw belastingstelsel heeft ingevoerd en doorgevoerd in één jaar. Men zal hetzelfde moeten doen wat ook gedaan is in 1821 - de wet van 1821 omtrent de grondslagen van ons belastingstelsel geldt formeel nog - men zal opnieuw moeten opmaken een algemeen plan van belastingen.... Het groote voordeel van dit algemeene plan zal zijn, dat men dan de gelegenheid heeft - dit is telkens gebleken, ik beroep mij op hetgeen geschied is in 1805 en in 1821 - om een algemeen debat te hebben van principieelen aard over het stelsel, want hier kan men zeker van zijn, wanneer men verschillende belastingen achter elkaar,

elk op zich zelf, in de Kamer brengt, dan komt men er nooit doorheen.'

Zoo blijkt de tijd-vóór-den-boeg behalve met 1848 ook met 1805 vergelijkbaar.

'Veel moeilijker' evenwel waren toen de omstandigheden, erkent de bewindsman van 1915 zelf, de bij anderen allicht opkomende vraag, of niet de vergelijking Treub-Gogel beter aan derden ware overgelaten, met deze erkenning terugdringende.

Inderdaad, het werk van Izaak Jan Alexander was, naar de cijfers beoordeeld, van geringer beteekenis dan de arbeid, die ditmaal te verrichten valt, maar de ommekeer, die Gogel's hervormingen beteekenden, reikte, geheel anders dan nu, tot den wortel van Nederland's financie-wezen. 'Het gold hier - zegt Sillem, zijn beschrijver - geen verbetering van een bestaanden toestand; er moest iets geheel nieuws uitgevonden, geschapen worden.'

Gogel had niet slechts een nieuw 'algemeen stelsel' van belastingen, hij had een nieuw stelsel van 'algemeene belastingen' in te voeren, in tegenstelling met de gewestelijke en gewestelijk verschillende belastingen der oude republiek. En daarnaast, het goed recht der directe belastingen zijn landgenooten op het hart te binden.

Wie dit in het oog houdt, zal ook in de nieuwe 'algemeene wet' van 1916 of later eenvoudig een voortbouw hebben te zien van Gogel 's werkzaamheid in 1805. Den dag, dat de nieuwe wet het Staatsblad haalt, behoort op den Kneuterdijk het standbeeld van den financier der Revolutie te worden onthuld.

'Wil men' - zegt Sillem - Gogel's 'verdiensten in de kortste woorden zamenvatten, dan behoeft men slechts op het feit te wijzen, dat hij met *f* 3.880.000 aan kosten van inning en beheer, een jaarlijksch inkomen van over de 46 millioen in de schatkist deed vloeijen; en dat die opbrengst voor de ingezetenen van den lande minder bezwarend was dan die van 30½ millioen welke zij onder de republiek jaarlijks opgebragt hadden.'

Gogel 's rol in het openbare leven was na 1813 uitgespeeld. 'Als ambteloos en vergeten burger' - verhaalt de mij onbekende steller van zijn 'kort levensberigt' - begaf

hij ‘zich op het land ter woon... en wel bij Overveen... waar hij, de Blaauwselfabrijk van den heer J.M. Reese overgenomen, en vervolgens met de vervaardiging van Vriesch Groen uitgebreid hebbende, zijne dagen verder in rust hoopte te slijten...’

Den heer Treub wenscht men, na 1916, een andere toekomst. Doch geen andere karakterschets door een toekomstig biograaf dan gezegd ‘levensberigt’ van Gogel gaf: ‘Hij was eerlijk en regtvaardig in zijne bedoelingen en wandel, standvastig in zijne beginselen en oogmerken, maar voor overtuiging vatbaar, vlug in zijnen arbeid, sterk van geheugen, ernstig maar duidelijk in zijn verkeer, vrolijk in zijne rust, trouw in zijne vriendschap en verschoonbaar in zijne dwalingen en gebreken.’

Over het belastingschema van den tienden December is in de Kamer nagenoeg niet gesproken.

Twee opmerkingen van den heer Vliegen en drie van mr. Tydeman, ziehier heel de oogst.

De spreker uit de hoofdstad verdacht de raming der benoodigde gelden van te groote krapheid - de minister zelf had in zijn eersten termijn dit reeds vrijwel toegegeven - maar knoopte hieraan de onbegrijpelijke opmerking vast, dat deze tusschenschuiving van grootsche belastingplannen het program der regeering verstoren zou. Alsof bij mogelijkheid, als ware sinds Augustus niets veranderd, dit program had kunnen blijven wat het was, saevis tranquillum in undis. Slechts in zooverre hadden de beide opmerkingen tezamen goeden zin als de minister in zijn aanwijzing der doeleinden, waarvoor te heffen, op reeds vroeger bestaande meer dan op nieuwe nooden gewezen had.

Het lid voor Tiel gaf ter aanvulling van het schema een paar denkbeelden in overweging: een invoerverbod van saccharine, ter bevordering van het suikerverbruik en hierdoor van de opbrengst van den suikeraccijns met ‘tonnen, wellicht millioenen’; vereenvoudiging in de invordering der personeele belasting om het bedrag der oninbare posten te doen afnemen, wat met verhooging van opbrengst gelijk zou staan; en belasting van de goederen in de doode hand.

Elk dezer denkbeelden is gezet onderzoek waard.

Het denkbeeld om de doode hand te treffen is niet nieuw. En herhaaldelijk zijn reeds met name twee tegenopmerkingen vernomen: dat de opbrengst zou tegenvallen en dat men de liefdadigheid niet belasten mag.

Bij het opmaken evenwel van een nieuw belastingplan zijn deze redenen niet afdoende om de zaak zelfs niet in onderzoek te nemen.

Juist is wat mr. Tydeman zeide, dat het onroerend vermogen van de doode hand aanmerkelijke groeikracht toont. In het tijdvak, besloten tusschen begin 1893 en einde 1912, vertegenwoordigde het jaarlijksch saldo, dat men vindt door van het onroerend goed, dat de doode hand (met uitzondering van staat en kroondomein) nieuw verkreeg, af te trekken dat wat zij vervreemdde, nooit een kleinere waarde dan van 22 ton, nooit een hoogere dan van ruim 120 ton en lag het gemiddelde tusschen de 40 en 50 ton.

Hierin steekt veel provinciaal, gemeentelijk en waterschapseigendom, deels gebezigd tot publieken dienst en ook, voorzoover door publiekrechtelijke lichamen gewoon privaat bezeten, toch als voorwerp van rijksbelasting wel van bizondere natuur.

Reeds hierom moet men zijn verwachtingen niet te hoog spannen.

Ook is er inderdaad iets tegen om de uitoefening der liefdadigheid op kosten te jagen.

Om te weten wat hier bereikbaar is, zouden nauwkeuriger opgaven ten dienste moeten staan dan het geval is. Onder mr. Kolkman's ministerschap, in 1910, is aan de Kamer een staat overgelegd, waaruit onder meer bleek, dat de doode hand, met uitzondering der publiekrechtelijke lichamen, een onroerend bezit had, waarvan de belastbare opbrengst aan ongebouwd ongeveer vier drie kwart en aan gebouwd ruim vier en een half millioen beliep, en dat zij uit inschrijvingen op het Grootboek jaarlijks ruim zes en een half millioen trok.

Ook bij deze instellingen echter zou ongetwijfeld het doel, liefdadigheid of winstbejag, mede hebben te wegen bij de vraag harer belastbaarheid.

Het ernstigste bezwaar tegen den bestaanden toestand is wel dit, dat van goederen, eens in de doode hand, nooit

meer successierecht wordt betaald. Alle goed vererft, vroeger of later, als zijn eigenaar sterft; alleen de onsterfelijke doode hand maakt met wat zij eenmaal heeft vastgegrepen een uitzondering op dezen regel. Dit is een tastbare onbillijkheid, waarvan zelfs de liefdadigheid niet behoeft te profiteeren.

Mr. Tydeman noemde 's ministers zwijgen over deze mogelijke belastingbron ‘de omissie’ in het voorgedragen stelsel.

Te wachten staat, dat thans geleidelijk de pennen zullen loskomen, die nog andere leemten meenen te kunnen aanwijzen.

Vergelijking met Gogel's denkbeelden doet alvast eene aan de hand.

Toen hij in 1804 aan Schimmelpenninck zijn denkbeelden ontvouwde, was daaronder ook dat der bezuiniging, niet op de staatswerkzaamheid, maar op de inrichting van het staatsbestuur:

‘Moet de natie de kosten van 8 departementale gouvernementen, met al den aankleeve van dien blijven opbrengen, van de departementen, waaronder er zijn die pas 80 of 90000 zielen bevatten: moeten al die Hoven, Raaden en drommen van ambtenaren van allerleij aart blijven bestaan, welke het verband van het een tot het ander bij eene federalistische orde van zaaken misschien meer noodzakelijk maakt, dan heeft de natie ook van deze zijde weinig goeds te verwachten. Ik geloof en ben overtuigd, dat alleen groote middelen en geen palliatieven onze ongelukkige natie kunnen opbeuren en in eene zekere mate haare welvaart doen herleven...’

Is niet deze aanhaling met eenige wijziging pasklaar te maken voor nu?

Moet thans de natie de kosten van 1121 gemeentebesturen, met al den aankleve van dien, blijven opbrengen, van de gemeenten, waaronder er zijn die pas enkele honderden zielen bevatten?

De gemeenten zijn in het nederlandsche staatsbestel onmisbaar. Gemeentelijke autonomie en zelfbestuur maken voor een aanzienlijk deel Nederland staatsrechtelijk tot wat het is: een land van vrije, zelfbewuste burgerijen. Men zoeke deze laatste echter niet bij voorkeur in die gewesten, waar het van lilliput-gemeenten krioelt, te klein om eenige kracht te kunnen ontwikkelen.

Wat door samenvoeging op groote schaal, met als voorbeeld de kloeke friesche grietenijen, kan worden bezuinigd, kan weinig blijken. Doch groot zal blijken de winst aan gemeentelijke energie, in een land als het onze, waar het gemeene best in belangrijke mate aan de gemeentebesturen ter behartiging is overgelaten, een winst van beteekenis.

Over het belastingschema van den tienden December is ook nog wel iets te *vragen*.

Aan de opbrengst van sommige dier nieuwe heffingen is een bepaalde bestemming toegedacht.

Het bedrag, dat méér zal worden gewonnen uit de vermogens (en dit bij wege van niet nader aangeduide 'verschillende belastingen') is voor versterking der verdediging van land en koloniën bestemd.

De hoogere opbrengst der zegelrechten (waarvan deel zal uitmaken een beursbelasting) zal besteed worden voor de ouderdomsvoorziening.

En de hooge boeten op ontduiking van zegelrecht zullen dienen voor de instellingen tot herstel van zieken en invalieden.

Voor de andere belastingen wordt niet een bizondere richting aangegeven, waarheen de verhooging van opbrengst dient te vloeien.

Dit alles maakt niet den indruk van rijpe overwogenheid.

Letterlijk op te vatten is het natuurlijk niet. Het heeft alleen eenige beteekenis - maar deze beteekenis is niet zonder bedenking - in de opvatting, dat het bedrag der uitgaven voor defensie deels zal worden afhankelijk gesteld van de opbrengst der heffingen uit vermogen, dat de intensiteit der ouderdomszorg door de grootte der zegelwinst zal worden bepaald, terwijl in het bizonder bij grove ontduiking der nieuwe zegelwet de instellingen tot herstel van zieken en ongeval-patiënten gouden tijden zullen beleven.

Doch dit is ver van duidelijk. De verdediging kan haar eischen niet regelen naar wat enkele belastingen, met voorbijzien der andere, kunnen opbrengen.

De hoogte der oudendagspensioenen door de opbrengst van het zegel te laten bepalen, kàn niet de bedoeling zijn. En de uitkeeringen aan de hospitalen en ziekenfondsen te laten vaststellen door de ontduikers van het zegelrecht - hoe

zwaarder en veelvuldiger hunne vergrijpen, des te voller de boetenpot - is althans niet van voor de hand liggende redelijkheid.

Hooge boeten bij belastingovertredingen zijn geheel te verdedigen. Men kan daarmede verkrijgen - de minister heeft het van zijn zegelboeten nog eens uitdrukkelijk gezegd - 'dat... ontduiking wordt tegengegaan'. Slaagt deze toeleg, dan visschen echter de nuttige instellingen, aan wie de boeten waren toegedacht, achter het net.

Men ziet, hetgeen ter verduidelijking van de nieuwe belastingplannen is ten beste gegeven, is veel te gekunsteld om daartoe dienstig te kunnen zijn. Jegens den minister handelt men hierom het loyaalst met hem deze ongenoegzame fragmenten zijner toelichting te schenken, maar tevens hem zijn anderhalf jaar tijds te gunnen voor verdere uitwerking en breedere toelichting, alvast erkennende, dat op den grondslag, door hem aangewezen, inderdaad een ruim, vrijzinnig belastingstelsel kan worden opgetrokken.

Wordt deze erkentenis onder hen, die dit kabinet het naast staan, gemeengoed, dan blijft onverlet hun recht tot kritiek op de uitwerking van het schema die nog komen moet, maar dan is voor het oogenblik een gemeenschappelijk uitgangspunt voor kabinet en Kamermeerderheid gewonnen, het eerst noodige en voorloopig ook het hoogst bereikbare.

Dan stijgt hierdoor ook de politieke beteekenis van den man, die voor dit uitgangspunt de passende formuleering heeft weten te vinden. Het ministerie-Cort van der Linden wordt het ministerie-Cort van der Linden-Treub.

Ook is dan iets veranderd in de onderlinge verhouding tusschen de geestverwanten en den voorman, die als leidsman zich opwierp en aanvaard werd.

Tusschen hen moet het gevoel van saamhoorigheid inniger, het besef van wederzijdsche verantwoordelijkheid sterker zijn geworden.

Op zulk een tocht met zulk een doel den leidsman, dien men uit vrijen wil aanvaardde, dien men vrij liet te koersen op *zijn* bestek, op het beslissende oogenblik in den steek te laten, behoort tot een orde van dingen die politiek haast ondenkbaar zijn.

Indien niet binnenkort, komend najaar op zijn laatst, de

vrijzinnige wereld aan Treub doet weten, dat zijn schema van belastinghervorming niet het hare kan zijn, mag hij er staat op maken dat hem van dien kant over anderhalf jaar geen principieele oppositie dreigt, maar medewerking en vertrouwen wachten en geen kritiek dan die opbouwt.

Zoo althans behoorde het.

***

Is nu deze geestesgesteldheid over en weer aanwezig?

Zij ontbreekt. Behalve de voorloopige ontwikkeling van een algemeen belastingplan is den tienden December nòg iets gebeurd. Het plan was onderdeel van een rede, die, terugslag op kritiek, buiten en binnen de Kamer op het leeningsplan vernomen, welke den minister kennelijk had ontstemd, op haar beurt ter linkerzijde, onder de aanhangers van de heffing-ineens, het met de leeningsidee concurreerende denkbeeld, ontstemming heeft gewekt, bij 's ministers naaste geestverwanten zoo ernstigen wrevel zelfs, dat zij, de vrijzinnig-democraten, op één man na, met de sociaal-democraten en een paar unie-liberalen tegen Treub's leeningswet hebben gestemd.

Zoo kwam het belastingplan in een kader, waarin het niet past. Het eischt een van voorloopige eenswillendheid. Het kreeg er een van broedertwist.

Op den duur is deze toestand onhoudbaar.

Reeds om de psychologische reden, dat zelfs niet van een sterke regentefiguur als Treub kan worden gevergd een financieele hervorming van een omvang als hij in groote lijnen teekende uittewerken met de wetenschap, dat de linkerzijde voortaan zijn daden met argwaan gadeslaat, terwijl inmiddels de rechterzijde, politiek volmaakt in haar recht, zint op de kansen en gelegenheden, die deze toestand van onrust en onzekerheid aan den overkant haar bieden kan.

Maar ook omdat de minister zelf het open verklaard heeft: gij mannen van de heffing-ineens hebt er niet op te rekenen, dat ik tot uwe meening bekeerd zal zijn vóór den eersten Januari 1917, het tijdstip waarvóór krachtens art. 38 der leeningswet een wetsvoorstel moet worden ingediend ter bepaling of de heffingen, bij deze wet vastgesteld, zullen worden bestendigd, herzien of door een heffing-ineens of op andere wijze zullen vervangen worden.

Indien dus aan weerszijden de meeningen en de stemming - maar de meeningen zijn het, die de stemming beheerschen - blijven die zij zijn, dan wordt binnen twee jaar, nog vóór de nieuwe algemeene belastingwet kan zijn behandeld, het tafellaken tusschen dezen minister en het grootste deel der linkerzijde in de volkskamer doorgesneden; het mes ligt gewet.

Een crisis aan Financiën in het jaar, dat aan de algemeene verkiezingen van 1917 voorafgaat; een crisis om een reden van financiën, maar die de algemeene politiek van het ministerie op het nauwst beroert.

Het vooruitzicht is neerdrukkend genoeg en waarlijk niet enkel uit een oogpunt van partijpolitiek bekeken. Een ministerie, dat de omstandigheden tot een kabinet van landsverdediging en landsverheffing hebben vervormd, heeft ook om redenen van landsbelang recht op beter.

Eén lichtzijde slechts vertoont het somber tafereel: er is tijd voor beraad en voor herziening van overtuigingen, voor zelfkritiek.

De geschiedenis van het leeningsontwerp, voorzoover tot recht begrip van dezen toestand van latente crisis noodig, is spoedig verteld.

Indien op 1 April 1915 de vredestoestand zal zijn ingetreden, onze troepen naar huis kunnen gaan en geleidelijk de staat van zaken van vóór den oorlog zich zal kunnen herstellen, dan zal in 's lands middelen een gat zijn geslagen van *f* 275 millioen.

Duurt de oorlog langer, het gat zal zich verwijden. Doch voorloopig hebben wij aan deze schatting, ruw als zij noodzakelijk is, toch eenig houvast.

Deze *f* 275 millioen zijn gevonden als volgt:

Kosten van mobilisatie van het leger	*f* 130.000.000.
Kosten van mobilisatie van de vloot	*f* 5.000.000.
Uitgaven van socialen aard	*f* 60.000.000
Kosten van vluchtelingen	*f* 5.000.000.
Geleidelijk verminderende achterstand in de opbrengst der belastingen: voor Aug. tot Dec. 1914	*f* 13.000.000.
Geleidelijk verminderende achterstand in de opbrengst der belastingen: voor het volle jaar 1915	*f* 30.000.000.
Geleidelijk verminderende achterstand in de opbrengst der belastingen: voor het volle jaar 1916	*f* 20.000.000.
Geleidelijk verminderende achterstand in de opbrengst der belastingen: voor het volle jaar 1917	*f* 10.000.000.
Te zamen	*f* 273000.000.

Naar boven af te ronden tot *f* 275.000.000.

Deze som moest, meende de regeering, door leening worden gevonden. En den zestienden November diende zij het wetsontwerp in tot het aangaan eener vijfpercents vrijwillige geldleening tot genoemd bedrag. Onmiddellijk noodig is de *volle* som natuurlijk niet, reeds omdat de geraamde uitgaven van socialen aard inderdaad niet meer dan ramingen zijn en ook omdat zij ten deele uit *toekomstige* belastingtekorten becijferd is.

Dit verklaart, waarom de bepalingen omtrent de *gedwongen* leening (de stok achter de deur), een *vier*percentsleening, op een door de Kroon te bepalen tijdstip alleen dan in werking zouden treden, wanneer de vrijwillige inschrijvingen bleven beneden het in ieder geval wèl onmiddellijk vereischte bedrag, waarvoor *f* 150 millioen gulden is aangenomen. In deze gedwongen leening zou dan zijn deel te nemen door de vermogens van *f* 75.000 en hooger, naar een percentage van het vermogen, dat, met den omvang der vermogens, zou klimmen van 1 tot 7 percent.

In dezen opzet stak weinig stof voor beginselverzet. Geld dat er zijn moet, maar er niet is, kan in het algemeen òf worden geleend òf, als belasting, worden genomen, doch reeds dadelijk een oorlogs *heffing* uit te schrijven tot het benoodigd bedrag, was ondoenlijk.

Men moest dus *beginnen* met te leenen.

De moeilijkheid, die de regeering heeft willen maar niet kunnen ontwijken, kwam eerst voor den dag in het tweede deel van haar wetsontwerp, de bepalingen omtrent de dekking.

Eenstemmigheid bestond hier van meet af op één punt: een langdurige leening mocht dit niet worden.

Doch over de vraag, hoe *kort* zij dan duren zou, was aanstonds de eenstemmigheid zoek.

Een aflossing in vijftien jaar begeerde de regeering. Dit hield in, dat vijftien jaar lang de staatsbegrooting zou worden gedrukt door een post van rente en aflossing van *f* 264½ millioen, een bedrag dat gedurende die vijftien jaar door tijdelijke extra-belastingen zou dienen te worden gevonden.

Zoowel nu tegen deze vijftien jaar als tegen die tijdelijke extra-belastingen, welke de regeering zich dacht, stak de storm op.

Nog vóór het wetsontwerp in de afdeelingen kwam, raad-

pleegde de minister met de voorzitters der Kamerfracties. Wat zijnerzijds reeds dadelijk een paar belangrijke concessies heeft ten gevolge gehad.

Zijn aanvankelijk voornemen was, den termijn, gedurende welken wat de vrijwillige leening aangaat conversie zou zijn uitgesloten, op zes jaar te bepalen. De zes jaren zijn gehalveerd: van 1918 af zal de leening, desgewenscht, ineens of in versneld tempo, kunnen worden afgelost.

En zijn tweede tegemoetkoming was deze, dat de wet zelve een vóór 1 Januari 1920 in te dienen wetsontwerp zou gelasten omtrent bestendiging of herziening van de bepalingen aangaande dekking van rente en aflossing.

Aldus gewijzigd, bereikte het ontwerp de afdeelingen. De storm bleek niet bezworen. En overleg met de commissie van rapporteurs bracht nieuwe concessies, waarvan het voorloopig verslag reeds melding kon maken en die in de memorie van antwoord werden herhaald.

Had deze laatste zich tot nadere verdediging van het wetsontwerp en tot mededeeling dier nieuwe tegemoetkomingen bepaald, de mondelinge beraadslaging in de Kamer zou nog wel niet de eendracht van het land in beeld hebben gebracht, maar wel het ‘gemeen overleg’ dat van haar de grondwet verwacht.

De memorie van antwoord evenwel liet aan haar natuurlijken inhoud iets anders voorafgaan: een ongezouten standje aan hen, die in den lande tegen het leeningsontwerp een ‘agitatie’ hadden op touw gezet, waardoor ‘de goede geest’ van Augustus was uitgedreven.

Nog afgezien van de vraag of zij verdiend was, deze ongewone kastijding van hoogerhand aan leden der vertegenwoordiging, was daardoor in ieder geval bij deze hoogmogenden de stemming bedorven om de nieuw gedane concessies te waardeeren.

Toch waren deze, wederom, niet zonder beteekenis.

Daar was in de eerste plaats de duur, waarvoor de wijze van dekking van rente en aflossing zou worden vastgelegd. Aanvankelijk was dit de volle vijftienjarige duur der leening; tenzij dan tusschentijds de wet herzien mocht worden, lagen de opcenten vast voor vijftien jaar; en verwerping van een tusschentijds ingediend herzieningsvoorstel zou automatisch

de opcenten *bestendigen*. Thans werd het *drie* jaar, zoodat, na ommekomst van dit tijdvak, de opcenten automatisch *vervallen* en vóórdien een nieuwe beslissing *moet* worden genomen, die, enkel in verwerping van een herzieningsvoorstel bestaande, de opcenten dus *niet* bestendigen kan.

In de tweede plaats was er het voorschrift, dat voor de artikelen over de wijze van dekking 'voor 1 Januari 1920' een wetsontwerp 'ter herziening of ter bestendiging' gelastte, een der concessies, die reeds het leiderscollege had weten te verkrijgen; 1920 werd 1917 en naast herziening of bestendiging kwam 'vervanging door eene heffing in eens of op andere wijze' te staan; een vervroeging en verruiming der voorgeschreven revisie van het geheele stelsel, die door de in de eerste plaats genoemde tegemoetkoming van te grooter beteekenis werden.

Bovendien kwam belangrijke wijziging in den aard der dekking.

Veranderingen alle, die bevreemding en teleurstelling plaats hadden kunnen doen maken zooal niet voor voldaanheid dan toch voor waardeering, indien zij waren aangeboden op wat heuscher toon.

De stukken en debatten vestigen den indruk, dat de minister tot toenadering en overleg van den beginne af bereid is geweest en dat het in de gemoedelijker samenkomsten met leiderscollege en rapporteurscommissie hiermede dan ook niet onbevredigend vlotte. De wijzigingen, stuk voor stuk in het wetsontwerp aangebracht, getuigen ervan. Doch daarnaast raakt men ook den indruk niet kwijt, dat twee dingen den minister te machtig zijn geweest: de atmosfeer van stilte in het studeervertrek en de dampkring van krijg in de Tweede Kamer. Zoowel de remlooze eenzaamheid, waarin - met verrassenden spoed! - de memorie van antwoord werd gesteld, als daarna de opwinding van het parlementaire gevecht deden uit dezen man van moeilijk bedwongen temperament, na vier maanden arbeids van een zwaarte als niet velen kunnen torsen, de vonken van zijn wrevel spatten. In de licht ontvlambare gemoederen van anders kalme Nederlanders, die, als wij allen in deze dagen, een tik beet hebben van de oorlogskoorts en die met

niet minder sterke overtuiging, dan waarmede de minister voor zijn denkbeelden streed, in den lande voor de hunne hadden gevochten, met de pen en met het woord, en in gemoede overtuigd waren ook in de Kamer aan die overtuiging het zwijgen niet te *mogen* opleggen.

Hun werden nieuwe concessies gedaan, nu ja, in die nota van wijziging van 5 December, maar deze Sinterklaasavond-verrassing was verpakt in een ongemakkelijk boetsermoen.

Het was wèl moeilijk, nu recht te waardeeren, dat:

met behoud der opcenten op de grondbelasting, het personeel en de suiker- en wijnaccijnzen ten getale van twintig, op de zegelrechten van buitenlandsche effekten van vijftig, op de rechten en boeten van registratie en hypotheek en op den gedistilleerd-accijns van tien,

vervielen de voorgestelde opcenten ten bedrage van twintig op het successierecht en van tien op de meeste invoerrechten en op het geslacht;

terwijl die op de bedrijfs- en vermogensbelastingen (wat thans zal worden: op de nieuwe inkomstenbelasting) van twintig tot drie-en-dertig werden *verhoogd*.

Van 's ministers kant daarentegen was het begrijpelijk, dat hij, die véél had toegegeven, op eenige waardeering hoopte.

Een Kamerdebat echter concentreert zich van nature op die punten, waarop overeenstemming *nog niet* verkregen is. En zoo geschiedde ook nu.

Vandaar, dat de eindindruk onbevredigend was. Voor den minister, die zijn naaste geestverwanten tot het einde tegenover zich zag en uit andere verwante groepen der linkerzijde de boodschap kreeg, dat men, trots de ministerieele waarschuwing, de eerstkomende jaren zou blijven ijveren voor de heffing-ineens. Voor een deel der Kamer, dat zijn pogingen om op twee belangrijke punten het ontwerp te amendeeren had zien mislukken. Maar niet minder voor de belangstellenden in den lande, wier tolk in de Eerste Kamer de heer Drucker werd toen hij zeide: ‘Het is een weinig opwekkend schouwspel in Nederland geweest, dat, terwijl geheel Europa staat in lichtelaaie vlam en onze eigen weerbare mannen hun haardsteden hebben verlaten om de wacht te betrekken, men elkaar hier in de haren vloog over de beste wijze van dekking van de uitgaven.’

Onder de twee gewichtige amendementen, die verworpen werden, is er een, welks verwerping (met zeer kleine meerderheid) de zaak, waarom het ging, inderdaad heeft uitgemaakt. Het was het amendement-De Meester-Bos om met de verplichte aflossing niet reeds in 1916, maar eerst in 1918 te beginnen.

Het andere, het amendement-Vliegen om reeds nu tot een heffing-ineens na 1918 te besluiten, met veel aanzienlijker meerderheid verworpen nadat de minister het onaannemelijk had uitgesproken (wat hij ten aanzien van het andere amendement niet had gedaan), was in zeker opzicht veel minder principieel. Het wetsontwerp zelf immers noemt de mogelijkheid van zoodanig besluit met zooveel woorden, wil het alleen op zijn vroegst over anderhalf jaar zien genomen. Aan den anderen kant echter ging het tegen 's ministers stellige en breedvoerig uiteengezette overtuiging, dat *ook dan* zulk een besluit uit den booze zou zijn, rechtdraads in.

Ware de portefeuille-kwestie niet gesteld en het amendement aangenomen, de principieele beslissing zou reeds nu zijn gevallen, gelijk in zijn eerste gedaante het wetsontwerp, maar in lijnrecht anderen zin, dit óók had gewild. Wellicht is het beter zóó, nu geen van beide is geschied, maar de zaak blijft opgeschort tot de tijd gegevens kan hebben aangedragen, die thans ontbreken, hoewel men erkennen moet, dat een toestand van crisis over twee, drie jaar dàn gereeder een meerderheid voor *intrekking* van een heffing-ineens zou hebben gevonden dan een toestand van economische kalmte te dien tijde slagen zal in het *uitschrijven* van zoo een heffing.

In de Eerste Kamer hebben alleen de twee sociaal-democratische senatoren zich besliste tegenstanders van het wetsontwerp, wijl voorstanders van de heffing-ineens, betoond. Op de overijselsche banken mist men er dan ook sinds eenigen tijd den heer Stork, met dr. Bos wel den vermaardsten ‘agitator’ van het stelsel, waarvoor de heer Treub slechts wetenschappelijke minachting overhad.

Het kan zijn en het is te wenschen, dat van de beraadslagingen in de oude zaal der Staten van Holland reeds de kalmeerende werking is begonnen uittegaan, die tegen het

juist omgekeerd resultaat van de debatten in de vroegere balzaal der Oranjes zoo dringend noodig is.

Met name geldt dit van de redevoeringen der heeren Van Nierop en Drucker, die onpartijdig zoowel den minister als zijn tegenstanders gekapitteld hebben: den minister, omdat hij met ‘geprikkeld gemoed’ een anderen vorm van bestrijding koos dan ‘van de zijde van de Regeering gebruikelijk en in het algemeen oorbaar is’; zijn tegenstanders, omdat zij te weinig in het oog hadden gehouden dat *op dit oogenblik* een heffing-ineens onuitvoerbaar zou zijn en dat het wetsontwerp in zijn nieuwe gedaante voor de toekomst de beslissing over de definitieve wijze van dekking slechts korten tijd verschoven had.

Met de denkbeelden van den bekenden amsterdamschen financier zijn de lezers van ‘de Gids’ sinds November van het vorig jaar vertrouwd. Genoeg zij, eraan te herinneren dat de heffing-ineens bij hem niet tegenstand, maar een afwachtende houding ontmoet, die, voor het denkbeeld niet zonder sympathie, het eindoordeel opschort tot in normaler tijden de gegevens om tusschen de twee stelsels de keuze te doen, gegevens die thans ontbreken nu het niet mogelijk is de vermogens te ‘meten’, weer zullen voorradig zijn.

De toestand, die na aanneming van het wetsontwerp is ingetreden, is niet de staat van vrede maar die van een wapenstilstand. Elk der partijen kan nu haar rusting herzien.

De heer Treub heeft inmiddels zijn wederpartij den stempel opgedrukt van wetenschappelijke minderwaardigheid. En dit is niet geschied in de hitte van het gevecht, maar met voorbedachten rade. De groote redevoering van 10 December had tot uitgesproken strekking, te bewijzen, dat de voorstanders van een heffing-ineens stumpers zijn in de economie, en het magistrale van den bouw dier rede bewijst, dat zij zorgvuldig was voorbereid.

Indien nu deze forsche aanval als geslaagd moet worden beschouwd, dan is het pleit beslecht, dan liggen de stukken van de voorstanders der heffing-ineens vernageld en zijzelven tegen den grond.

Er is eenig risico aan vast, het in deze omstandigheden voor den heer Bos en zijn volgers op te nemen: dat van

te deelen in den smaad, die zoo overvloedig op hen werd uitgestort, en door prof. Treub te worden afgewezen op het examen in staathuishoudkunde.

Doch dit moet dan maar gewaagd worden door wie dien smaad onverdiend, het hooghartig oordeel van de regeeringstafel ongerechtvaardigd acht en van oordeel is, dat de inhoud van mr. Treub's rede aan het magistrale van haar bouw niet in allen deele evenredig was.

Het vraagstuk, dat onze binnenlandsche politiek gedurende de eerstvolgende jaren naar allen schijn beheerschen zal, is thans (bevrijd van de toevallige gedaante waarin het zich aanvankelijk voordeed: of reeds in Januari 1915een heffing-ineens mogelijk en verkieselijk was) of over drie jaar, als het economisch leven zijn normale banen kan hebben teruggevonden, moet worden voortgegaan met opcentenheffing dan wel deze moet worden vervangen door een heffing-ineens, hetzij van de vermogens, hetzij mede van de inkomsten uit arbeid en bedrijf.

Wat het laatste twijfelpunt betreft, het zou onredelijk zijn, genoemde inkomsten buiten schot te laten. In het normale belastingwezen blijven zij dit evenmin. Wie ze genieten, bezitten draagkracht, klimmend met grooter snelheid dan de grootte hunner inkomens, wat de inkomstenbelasting erkent door ook te haren aanzien progressie te betrachten. Een progressie, die niet onmatig is, die zonder onmatig te worden wel iets zou kunnen worden versterkt en die dan ook in de toekomst - dit ligt geheel in de lijn onzer belastingge-schiedenis - nog wel eens verscherpt zal worden. Maar die dan ook wel *tijdelijke* versterking lijden kan voor een tijdelijk doel als dat eener oorlogsheffing.

De voorstanders eener heffing-ineens zullen wèl doen, den raad van mr. Drucker, om de plannen van den minister te beantwoorden met uitgewerkte tegenvoorstellen, op te volgen in dezen vorm, dat zij een schema overleggen van progressieve opcenten op de inkomstenbelasting. Een schema. Méér is van lieden, wien geen ambtenarenstaf, in de techniek van de belastingwetgeving doorkneed, ten dienste staat, in redelijkheid niet te vergen.

Progressieve opcenten, die reeds bij de kleine inkomens

een aanvang kunnen nemen. Wie tien gulden betaalt, gaat niet te gronde als hij één keer zelfs tweehonderd opcenten en in het geheel dertig gulden betalen moet.

Behalve deze ontwikkeling van eigen denkbeelden staat intusschen den voorstanders van de heffing-ineens nog iets anders te doen.

Zij hebben aan te toonen, dat de economische beschouwingen van den Minister van Financiën en diens medestanders voor weerlegging vatbaar zijn. Ten deele hebben zij, bij monde van hun best onderlegden voorman in de Tweede Kamer, dit reeds gedaan. De repliek van dr. Bos, onmiddellijke weerslag op mr. Treub's monumentale rede, was parlementair een meesterstuk, waardig van toon, sterk van ingetogen kracht en rijk van inhoud. Maar het onmogelijke heeft ook de afgevaardigde van Winschoten niet gekund; hij heeft het onderwerp niet uitgeput.

Als bijdrage, meer niet, tot den te verrichten arbeid moge het volgende dienen.

De leuze ‘ineens eraf’ lijdt aan de fout van alle leuzen, dat zij in haar kortheid te weinig en daardoor te veel zeggen.

Een leuze is als een dagorder. Zij moet taalkundig zoo ongekunsteld mogelijk zijn. Zij mag niet werken met voorbehouden, met indiens en mitsen. Zij wijst het doel en zwijgt van de hindernissen.

‘Ineens eraf’ is, letterlijk opgevat, een onmogelijkheid.

Een heffing-ineens, in één of twee, drie termijnen, hetzij van de vermogens alleen, hetzij tevens van de inkomens uit bedrijf, *blijft* nawerken, doordien de getroffenen belet werden, kapitaal te vormen.

Dit moet den aanhangers van het leeningsdenkbeeld worden toegegeven. Echter niet zonder voorbehoud, dat te zijner tijd ter sprake zal komen.

De vraag, waar het in den grond der zaak om gaat, is inderdaad deze: hoe, met zoo groot mogelijken spoed, de normale verhoudingen weder kunnen worden hersteld, door een leening of door een heffing-ineens.

Door een leening, zeggen hare voorstanders.

Een leening put uit dat deel van het kapitaal, hetwelk

beschikbaar ligt en naar belegging hunkert, die het elders in tijden als deze vruchteloos zoekt.

Een heffing-ineens put uit dezelfde bron. En in zooverre werken beide eender.

Maar let nu, zeggen de voorstanders van de leening, op het verschil.

Wat krijgt de betaler in handen bij een heffing? Een voor voldaan geteekend belastingbiljet, dat hem verder niet van nut is. Terwijl degeen, die den staat geld voorschoot, een schuldbekentenis ten laste van den staat ontvangt, die hij aanstonds, ter verkrijging van bedrijfskapitaal, beleenen kan.

De zwakstaande ondernemers worden door een leening die hun de mogelijkheid laat, geld in hun zaken te steken, geholpen; door een heffing-ineens, die hun deze mogelijkheid beneemt, worden zij ten onder gebracht, tot schade voor henzelven, voor hun schuldeischers, voor hun arbeiders.

De voorstanders van een leening zien nog meer verschil alweder ten gunste van hun denkbeeld.

Een leening eischt een jaarlijksche som voor rente en aflossing. Ten aanzien van onze leening bedraagt zij 26½ millioen.

De hiervoor noodzakelijke jaarlijksche belastingheffing, wederom gekweten uit het beschikbaar kapitaal, dwingt de betalers tot zuinigheid. En zuinigheid is de bron van nieuwe kapitaalvorming.

Deze jaarlijks terugkeerende prikkel tot economisch huishouden is afwezig in het stelsel van de heffing-ineens.

De jaarlijksche betaling van rente en aflossing stelt verder het aanvankelijk aan het particuliere bedrijfsleven ontrokken kapitaal geleidelijk weder te dezer beschikbaar en maakt aldus een geleidelijke hervatting van het bedrijfsleven weer mogelijk. Het kapitaal is niet weg.

Een heffing-ineens daarentegen schrijft af voorgoed.

Den staat, ja, geeft zij het gevoel, ineens eraf te zijn en zijn huishouding te kunnen voortzetten op denzelfden voet. Maar dit juist ware bedenkelijk. Want de les, dat zuinigheid plicht is, dringt dan tot den staat niet door, hoewel zij evengoed hem als particulieren geldt.

Wat de deur toedoet: een leening *kan*, en een heffing-ineens *kan niet*. Kan nu niet, omdat thans voldoende

maatstaf tot schatting van vermogens ontbreekt, en zal ook over eenige jaren niet kunnen, omdat de wereld dan in een economische crisis verkeeren zal van een heftigheid, die haar weerga zoekt.

Is nu hiermede de economische ongerijmdheid en dus de volstrekte verwerpelijkheid van de heffing-ineens genoegzaam bewezen? De aanval schijnt daartoe sterk genoeg.

De aanhangers van het heffingsdenkbeeld echter hebben allerminst zich als verslagen te beschouwen.

Om te beginnen met het slot, het crisis-argument, waarbij dan aan de crisis van 1873, volgende op den fransch-duitschen oorlog, de rol van hoofdgetuige ten deel valt: deze getuige moet worden gewraakt.

Een crisis treft nooit alle landen met gelijke felheid. Ook die van 1873 heeft dit niet gedaan. Wat reden is er om te verwachten, dat een crisis in 1917 of daaromtrent juist Nederland, dat economisch toch - indien het buiten den oorlog blijft - minder erg dan het grootste deel van het overig Europa ontwricht zal zijn, zoo zwaar bezoeken zal, dat het een heffing-ineens niet zal kunnen verdragen?

Indien een crisis het onvermijdelijk gevolg van een oorlog is, dan ligt het in de rede, dat in het algemeen de landen die oorlog voerden, niet de landen die vrede hielden, het ergst geteisterd zullen worden.

Bovendien is het weinig logisch om den druk van een heffing-ineens ondragelijk te noemen voor het crisis-jaar, maar de chronische bloedarmoede door jarenlang voortgezette aftapping van opcenten, al den tijd der depressie door (der depressie, die op de crisis volgt met grooter zekerheid dan de crisis volgt op den oorlog) te verwaarloozen als een kleinigheid, voor de gezondheid en de levenskracht van het maatschappelijk gestel van geen beteekenis.

Maar de hoofdzaak: is die crisis een zekerheid? Het beroep op het verband, dat onmiskenbaar bestaan heeft tusschen den oorlog van 1870-'71 en de crisis van 1873, gaat niet op. In zeer belangrijke mate, en niet onwaarschijnlijk voor het grootste deel, werd zij veroorzaakt niet door den oorlog zelf maar door één dier gevolgen van den oorlog, welke van een oorlog volstrekt niet zijn een noodzakelijk,

ja men kan zelfs zeggen: voor den overwinnaar niet zijn een begeerlijk gevolg: door de milliarden-schatting, die Frankrijk aan Duitschland betalen moest, die Duitschland en de Duitschers het gevoel gaf van den man met bescheiden middelen, die onverwacht een ongedroomde erfenis beurde, wat hem doet smijten - en speculeeren - met het geld.

Het is volmaakt voorbarig, thans te voorspellen èn dat deze oorlog zal eindigen met een zoodanige overwinning van een der partijen, dat een oorlogsschatting aan de overwonnene kàn worden opgelegd, èn dat de overwinnaar zoo weinig van 1873 zal hebben geleerd, dat hij onverstandig genoeg zal zijn om tot die oplegging over te gaan. En als deze voorspelling ongeoorloofd van voorbarigheid is, valt heel het crisisargument in duigen.

Aan de leeningsmannen moest worden toegegeven, dat een heffing-ineens nawerkt doordat zij kapitaalvorming belet. Maar niet toegegeven zonder voorbehoud.

De particulieren, die door een heffing-ineens worden getroffen, zullen, precies ten bedrage van hun aandeel in de heffing, minder kapitaal kunnen vormen dan zij anders hadden *kunnen* doen. Niet: dan zij anders ontwijfelbaar zouden hebben gedaan. Want voor een deel zou het stuk van hun vermogen, dat in de onderstelling van een heffing-ineens naar den rijksontvanger ging, ware het hun gelaten, zeer zeker niet den kapitaalvorm hebben aangenomen, anders gezegd: niet productief zijn belegd, maar improductief zijn verteerd.

Voor een ander deel intusschen zou het wèl den kapitaalvorm gezocht en gevonden hebben en dus het nuttig en noodzakelijk werk zijn gaan verrichten, dat men ‘vraag naar arbeid’ noemt. De voortbrenging zou erdoor verlevendigd, de werkloosheid bestreden zijn.

Evenwel - het hemd is nader dan de rok - de vraag is geoorloofd, of er zekerheid is, dat die kapitaalvorming, die vraag naar arbeidskracht, zou zijn geweest een belegging in *nederlandsche* waarden, een vraag naar *nederlandsche* arbeidskracht? Welnu, als er één ding zeker is in dezen onzekeren tijd, dan is het dat die zekerheid ontbreekt. Want welke gebreken den nederlandschen kapitaalbezitter

ook mogen worden aangewreven, enghartig nationalist is hij niet; goed oud-vaderlandsch is hij in zijn zucht om te potten; ook de avonturiersaard der zeventiende-eeuwsche vaderen stierf in hem niet uit; slechts groeide deze wat eenzijdig naar den kant van beursavonturen; doch in het uitleven van dezen hartstocht is hij wereldburger. Het vreemde trekt hem aan in de gedaante van het vreemde effekt.

Welnu, de toestand welke hier om herstel zal roepen, is die van een ten deele verstoord *nederlandsch* bedrijfsleven en van hierdoor geleden verliezen. Hernieuwde belangstelling voor Steels kan hier niet baten.

Een heffing-ineens zal deze belangstelling temperen en geeft tegelijk den staat de handen vrij om langs al de wegen, die voor hem open staan, de volksbedrijvigheid tot nieuwen bloei te brengen.

Langs al de wegen, die openstaan voor hem, maar voor anderen gesloten zijn.

Het particuliere handels-, landbouw- en nijverheidsbedrijf zal door den staat niet worden overgenomen. Maar wat kan hij niet doen om het te bevorderen!

Hij kan de Zuiderzee afsluiten en droogleggen, den aanleg van locaalspoor- en tramwegen steunen, den geldelijken toestand der gemeenten in orde brengen en hiermede de scheppende kracht van onze plaatselijke besturen verhoogen, zorgen voor betere telefoonverbindingen ten plattelande (wat aan de ontwikkeling van levensvatbaar klein- en middenbedrijf ten bate komt en de industrieele bewoonbaarheid van het platteland, belangrijken factor ook bij de bevordering van de volksgezondheid, doet stijgen); hij kan het onderwijs in al zijn takken doen groeien en met name het lager en het middelbaar technisch onderwijs vaart geven; hij kan het tempo versnellen van zijn eigen mijn-ontginningen.

Hij kan veel van dit alles doen met behulp van, en door hulp aan, het particulier initiatief dat hijzelf niet missen kan. Doch beter dan dit particulier initiatief het kan uit eigen kracht, omdat den staat tegenover vele uitgaven van dezen aard in de toekomst nieuwe inkomsten wachten in den vorm van hooger belastingopbrengst, waarop niet te rekenen valt door een particulier ondernemer die een slecht koopman zou zijn indien hij bijvoorbeeld zijn spoorweg- of telefoonnet ging

uitbreiden met niet of nauwelijks rendeerende lijnen, die wèl een landstreek tot bloei kunnen brengen maar zonderdat hiermede aan den exploitant van het lijntje zijn rente wordt verschaft.

De staat doet in dezen oorlogstijd meer en andere dingen dan hij vroeger deed. Hij zal na vredessluiting de handen aftrekken van een deel dezer werkzaamheden. Maar niet om ze dan werkeloos in den schoot te leggen.

De regeering zelve heeft goeden moed.

Den 26sten Augustus reeds gaf zij in de Tweede Kamer te kennen, dat - op den duur - daling van den loonstandaard haar niet ondenkbaar scheen. Thans gaf zij een oogenblik toe aan de crisis-vrees. En het was goed, dat zij deze mogelijkheden heeft overdacht.

Maar door geheel andere gedachte werd overigens haar economische politiek gedragen. Zij schraagt de vakvereenigingen en zij helpt de loonen op peil houden. En vooral dit laatste getuigt van vertrouwen in de toekomst.

Doch mogen dan van deze toekomst de vijftien eerste jaren den druk te dragen krijgen van een jaarlijksche som voor rente en aflossing van *f* 26½ millioen? Ik schaf er u uit nieuwe belastingen meer dan het dubbele voor in de plaats, roept de Minister van Financiën. Maar de begrooting van uitgaven, die aan het nieuwe belastingplan ten grondstof ligt, was krap berekend, erkende hijzelf. En krap zijn in welvaart bevorderende uitgaven mogen wij niet.

Dit reeds pleit voor de stelling, dat herstel van bloei het best van een heffing-ineens te verwachten is. Mits de staat dan ook alle krachten samenspanne, ja zijn krachten verdubbele, om de bres te dichten die in 's lands welvaart geschoten werd.

Het is waar, de staat, die leent, geeft obligaties uit die op haar beurt in beleening kunnen worden gegeven.

Doch de vraag is - en niet ten onrechte schoof dr. Bos in zijn repliek deze vraag naar voren - *aan wie* deze obligaties worden uitgegeven.

Zullen het, gelijk de minister blijkbaar verwachtte, in belangrijke mate de zoogenaamde grens-ondernemers zijn, de houders van die bedrijven welke bedenkelijk dicht naderen naar den kant der bedrijfs*on*mogelijkheid?

Het is niet aantenemen.

Het nationaal inkomen zal, naar een schatting van mr. Treub zelf, verminderen met 15 pCt. doordat in den oorlogstijd de reproductie van het kapitaal goeddeels achterwege blijft. Het percentage is natuurlijk vrij willekeurig, maar dat er verlies zal zijn uit deze oorzaak, staat vast. Dit verlies wordt verdeeld over velen, maar duidelijk is, dat het de ondernemers, die het zwakst staan, naar verhouding het zwaarst zal treffen. Onder hen zullen zijn, die bezwijken en die hun maatschappelijke taak: het voorzien in behoeften en, daardoor, het verschaffen van arbeidsgelegenheid, door de overgebleven sterkeren zullen zien overnemen. Sterkere bedrijfsconcentratie is waarschijnlijk.

Die óndergaan, teekenen op geen leening in. En die nog juist het hoofd boven water kunnen houden, zullen in eenigszins beteekenende mate niet *kunnen* inschrijven. Een leening als deze wordt in hoofdzaak genomen door de zeer kapitaal-krachtigen, particulieren en maatschappijen, en door die kleine beleggers, wien nu na al den angst uit prolongatie-gedobbel de zucht naar het vreemde, tijdelijk, wat is vergaan en, patriotten die ze zijn, een sekuur vijfpercents-fonds van den Staat der Nederlanden aanlokkelijker lijkt.

Als reddingsplank voor schipbreukelingen zal de leening geen dienst doen.

Ook is het niet juist, dat deze zwakken juist van den kant der heffing-ineens de genadestoot dreigt. Want een goed ingerichte heffing zal met de draagkracht der betalers zoo nauw mogelijke rekening hebben te houden. Wat progressieve opcenten kunnen doen. Waartoe uitvoerrechten bijvoorbeeld te eenenmale buiten staat zijn.

De jaarlijksche opcentenheffing, die voor rentebetaling en aflossing van een leening vereischt is, dwingt, zegt men, tot zuinigheid. En zuinigheid is de moeder die kapitaal ter wereld brengt.

Die zoo redeneeren vergeten evenwel, dat ook een heffing-ineens tot zuinigheid prikkelt, zoodat alleen de vraag kan zijn: wat grooter totaalsom aan spaarzaamheid belooft, een vijftien keer om het jaar herhaalde zwakkere prikkel (waaraan men gewend raakt) of één forsche aanmaning om zich te bekrimpen.

De vraag kan nochtans onbesproken blijven, want zij die haar uitlokken vergeten nog iets anders: dat in beide gevallen, dat der leening en dat der heffing-ineens, de gedwongen zuinigheid in eersten aanleg iets anders schept dan kapitaal, n.l. belastinggeld.

Nu kan echter dit geld langs een omweg tot kapitaal worden, dit is: productief worden besteed.

Dit geschiedt in het stelsel der leening, verzekeren nu haar aanhangers. Want de staat lost jaarlijks, dank zij de binnengekomen jaarlijksche opcenten, af van zijn schuld en brengt hiermede het kapitaal weer aan de nijvere handen terug, uit welke hij het eerst ontving.

Het zwakke punt in deze redeneering is echter reeds aangewezen: er is geen enkele waarborg, dat dit kapitaal, na 's rijks schatkist te hebben verlaten, den weg naar het nederlandsche bedrijfsleven vinden zal.

Jaar op jaar zal slijten de angst, die nu behoorlijk erin zit, voor dobbelen in riskante fondsen. Het kansspel is nu eenmaal zoo verleidelijk en de menschelijke natuur zoo zwak.

Het nederlandsche bedrijfsleven, dat kapitaal behoeft, zal natuurlijk van die jaarlijks vrijkomende gelden wel een gedeelte tot zich weten te trekken, maar het zal tevens in de buitenlandsche beleggingen een mededinger vinden die jaarlijks wint in kracht, totdat weer een nieuwe crisis een aantal onvoorzichtigen om hals brengt en voor een poos de dobbelzucht dooft.

Als steun voor vaderlandsche ondernemingen, een indirecte en ongewisse steun in allen gevalle, kan ook in dit opzicht de leening niet met het plan der heffing-ineens in één adem worden genoemd.

Al zal de steun, te wachten van de heffing-ineens, óók grootendeels een indirecte hebben te zijn, ongewis te zijn behoeft hij niet. Niet omdat ‘het geheven kapitaal (terug) gaat naar handel en industrie, in welken vorm dan ook, en dan weer zijn oude rol, ook ten opzichte van de arbeiders (vervult)’, zooals de heer Polak in de Eerste Kamer meende.

Deze voorstelling van den bekwamen vakvereenigingsman is niet geheel houdbaar. Zij ziet voorbij, dat de uitgaven, waarvoor de heffing moet dienen, grootendeels reeds gedaan zijn en, ook trouwens wat de uitgaven betreft die nog ge-

daan zullen worden, voor het grootste deel behooren tot die, welke, hoe productief in geestelijken zin zij mogen zijn als handhaving van vrijheid en onzijdigheid, de stoffelijke voortbrenging niet gebaat, ja veeleer geschaad hebben.

Juist is wat hij zeide: dat een heffing-ineens niet een kapitaalsvernietiging mag worden genoemd, maar om een andere reden dan hij aangaf.

Indien men de geleden en nog te lijden verliezen kapitaalvernietiging wil noemen - men kan erover twisten - het zij zoo. Maar zeker is het niet geoorloofd om dan in de heffing-ineens een *tweede* kapitaalvernietiging te zien. Deze heffing is niets anders dan de dekking van het geleden verlies, voor zoover dit op de staatsbegrooting, dus in één zijner uiterlijke verschijningsvormen, te voorschijn komt.

Met een heffing-ineens - en ziehier haar psychologische beteekenis - brengt men zich op het duidelijkst, wijl tijdelijk op het pijnlijkst, tot bewustzijn, voorzoover dit dan mogelijk is langs dezen weg, hoeveel het geleden verlies bedraagt, peilt men de diepte van het gat door met één sprong tot den bodem te gaan, maar begint dan ook onmiddellijk den klim naar boven.

De staat begrave zijn dooden om aanstonds den arbeid aan te vatten, die noodiger is dan welke ook en door hem, staat, beter en volledíger dan door wien ook kan worden verricht.

Er is iets veranderd, ook voor hem. Maar er is voor hem iets anders veranderd dan voor ons.

Den burger past het, te overwegen, waarin hij, ten bate van zijn medeburgers en van zijn land, bezuinigen kan.

Den staat, waarvoor hij, tot eigen versterking en tot heil des volks, voortaan dieper in de beurs zal tasten en meer zich inspannen dan ooit te voren.

Voor de plaats, die Nederland in de rij der volken zal innemen, hangt alles af van wat Nederland waard zal blijken op alle gebied waar het iets vermag, in handel, in nijverheid, in landbouw, in koloniaal beheer, in onderwijs, in kunst en wetenschap.

Want, laten wij het ons niet ontveinzen, als deze oorlog zal geëindigd zijn, dan zullen er twee soorten van volken op aarde wonen: die hebben meegevochten in den reuzen-

strijd en die afzijdig zijn gebleven. En de laatste zullen in de algemeene schatting niet de beste zijn, niet de kloekste, niet die waarvan de toekomst der menschelijke beschaving zal afhangen in de voornaamste plaats. Tenzij zij het bewijs weten te leveren met de vruchten van hun arbeid en hun geest, dat zij iets kunnen wat geen ander bestaat.

Twee redenen dus voor één, om alle nationale veerkracht in dienst te stellen van dit doel. Omdat wij, in de werkplaatsen van onze stoffelijke welvaart, grondslag mede van geestelijken bloei, reeds thans een schade zien aangericht die dreigt bestendigd te worden, zoo wij niet, uit zuiver zelfbehoud, beginnen met afteschudden dien toestand van maatschappelijke melancholie waar Adam Smith van sprak. En ook omdat wij het buitenland met de daad hebben te toonen, dat niet lamlendigheid ons buiten de worsteling hield; omdat wij ons zedelijke recht daartoe zullen hebben te *verdienen*.

Hier ligt een taak voor ieder onzer. Maar hier ligt ook een taak voor de regeering. Een taak van leiding, van bevordering, van steun, en waarbij alle schrielheid uit den booze is.

Een regeering van leiders dus. En indien nu voor eenige maanden de vraag gesteld ware, wat soort mannen men voor dit werk begeerde, dan zou, wat de taak betreft, ons stoffelijk welvaartspeil omhoog te stuwen, het antwoord wel algemeen hebben geklonken: een man van de kracht en het slag van Treub.

Sindsdien heeft deze minister, naast zijn deugden, in te sterke mate ook de gebreken van zijn deugden getoond.

Bevreemding eerst, vervreemding daarna was het gevolg.

Ook misverstand is niet buiten spel gebleven. Uit wat verhandeld werd, schriftelijk en mondeling, tusschen hem en de Eerste Kamer is reeds gebleken, dat meer dan een van zijn verklaringen aan de andere zijde van het Binnenhof niet bedoeld waren met zoo groote stelligheid als zij daar waren geuit, althans als zij daar waren verstaan. De omstandigheden van het oogenblik hebben daar voor rustige waardeering van tegenargumenten ook inderdaad te weinig tijd gelaten. Daar kon de brug nog niet geslagen worden.

De tijd van kalmere waardeering is thans aangebroken.

De strijd is uitgestreden en zijn uitslag ligt vast, voor een drietal jaren.

De leening is uitgeschreven en ruim volteekend, met hartelijke medewerking van velen, die tegen de vijftien opcenten-jaren de ernstigste bezwaren hebben.

De tijd om de brug te slaan is echter nog niet gekomen.

Beter is, de ontwikkeling der gebeurtenissen af te wachten. Minister en vertegenwoordiging zullen gelegenheid te over vinden om elkander te ontmoeten. Maar het land, dat roept om leiders en geen zijner besten te missen heeft, mag eischen, dat hierbij aan weerskanten geraaktheid verre zij en bereidwilligheid om overtuigd te worden aanwezig.

D. VAN BLOM.

Het recht tot den oorlog.

I.

Nog wel een menschenleeftijd zal moeten voorbijgaan vóór en aleer de oorzaken van den huidigen oorlog tot klaarheid zijn gebracht en daarmede de verantwoordelijkheid voor dezen gruwel zal zijn vastgesteld. Maar dadelijk en onmiddellijk kan, zonder iemands tegenspraak, worden geconstateerd, dat het uitbreken van dezen krijg voor alle volken, hetzij zij er aan deelnamen of niet, een volkomen verrassing is geweest. Slechts de weinige personen die in de oorlogvoerende landen de Regeering in handen hebben en zij die hen met diplomatieke diensten bijstaan, kenden de internationale verhoudingen, en wisten dientengevolge op welk een wankelbaren grond de vrede van Europa rustte. Eerst nà dat de oorlog een feit geworden was, heeft die kring van personen openbaarheid gegeven aan eenige brieven en telegrammen, waaruit thans de openbare meening van Europa voor de verschillende landen het recht tot den oorlog moet vaststellen. Zij is daartoe echter onmachtig. Niet alleen omdat, zooals gezegd, de onbevangenheid van geest die daarvoor noodig is, vooral in de oorlogvoerende landen, nog wel een menschengeslacht zal uitblijven, maar ook en vooral omdat de ter kennis van Europa gebrachte diplomatieke stukken op verre na niet het inzicht hebben gebracht in de vóór het uitbreken van den oorlog werkelijk bestaande internationale betrekkingen. Doch al ware zoowel het een als het ander het geval, al waren wij ten volle ingelicht omtrent alle feiten en al ware een op onpartijdige schatting

dier feiten gegronde openbare meening in Europa te verkrijgen - wat zou het ons thans baten die meening te vormen en uittespreken, nu het redelooze geweld zijn loop heeft genomen?

Wij kunnen vruchtbaarder werk doen dan te midden van den chaos gericht te gaan houden over het verledene. Wij kunnen iets doen om in de toekomst de vorming der openbare meening over het recht tot den oorlog mogelijk te maken vóór dat de oorlog zelve een onherroepelijk feit is geworden. Elke Staat heeft dat in de hand; samenwerking met andere Staten of vestiging van een internationaal vredesbureau is daarvoor niet noodig. Een middel dat voor het grijpen ligt, staat elke mogendheid ten dienste. Wijziging van het eigen constitutioneele recht heeft de Staat daartoe slechts ter hand te nemen, een wijziging die niets meer maar ook niets minder beoogt dan de volksvertegenwoordiging ten volle bij de regeling der buitenlandsche verhoudingen te betrekken. Aan haar behoort te komen de beslissing over het recht tot den oorlog, met toekenning van alle bevoegdheden welke de deugdelijkheid dezer beslissing kunnen waarborgen.

Op het *recht* tot den oorlog worde volle nadruk gelegd. Verondersteld toch wordt en moet worden een bevoegdheid om den toestand van oorlog te doen intreden. En deze bevoegdheid is gansch en al afhankelijk van het antwoord op de vraag, of rechtsschennis heeft plaats gehad. Evenals binnen de grenzen van een Staat dwang en geweld slechts mogen worden aangewend wanneer de rechtsschennis vaststaat, zoo is ook de oorlog alleen rechtmatig als de schennis van het internationale recht een concludent feit is geworden. Op vaststelling der rechtsschennis komt het dus voor het recht tot den oorlog uitsluitend aan, en de uiterste zorg behoort dan ook aan die vaststelling te worden besteed. Nu stelle men zich echter goed voor oogen wat deze zorg medebrengt. Aan twee reusachtig groote eischen toch moet dan worden voldaan. In de eerste plaats behoort de inhoud van het objectieve recht, waarnaar de gedragingen der Staten zijn te beoordeelen, te worden bepaald. En in de tweede plaats dient de schennis van dat recht in concreto te worden vastgesteld. M.a.w. wij zouden moeten zorgen voor een deugdelijke vorming van het recht en voor een deugdelijke rechtspraak, om te kunnen komen tot het bestaan van een

rechtsschennis welke het recht tot den oorlog medebrengt. Wanneer wij echter op het tot stand komen der daartoe strekkende hervormingen wilden wachten vóór en aleer over recht en onrecht op internationaalrechtelijk gebied mocht worden gesproken, wij zouden, verzuimende te doen wat de hand vindt om te doen, vele jaren lang aan macht-alléén het woord laten. Het ligt dan ook allerminst in mijn opzet om, naar het voorbeeld van de binnenstaatsche rechtsvorming en rechtspraak, een soortgelijke organisatie, als daar voor die functies bestaat, voor het internationale recht te bepleiten. Hoezeer wij hopen en verwachten, dat in de toekomst de vaststelling van de buitenstaatsche rechtsschennis met dezelfde waarborgen zal zijn omgeven als thans nog maar alleen gelden voor de binnenstaatsche rechtsschennis, onpraktisch zou het zijn om nù naar iets anders te streven dan naar hetgeen onmiddellijk kan worden gerealiseerd. Maar al moeten wij ons dus onthouden van aan te prijzen hetgeen in de allernaaste toekomst nog niet voor verwezenlijking vatbaar schijnt, vergeten mogen wij niet, dat, ook zonder een geordende rechtsgemeenschap, het recht tot den oorlog in het oog kan worden gevat, zoodat ook hier op rechtsvorming en rechtspraak, ter vaststelling van rechtsschennis, moet worden gelet. Als dus, ten einde een waarborg tegen den oorlog te verkrijgen, aan de volksvertegenwoordiging de beslissing over het recht tot den oorlog behoort te worden toegekend - een waarborg die natuurlijk allerminst als afdoende kan worden beschouwd doch slechts is een, welke voor de hand ligt en dadelijk kan worden gerealiseerd - dan moet die beslissende medewerking van het Parlement op het gebied van het internationale recht zoowel bij de rechtsvorming als bij de rechtspraak worden aanvaard, hetgeen wil zeggen dat zoowel bij de beantwoording van de vraag wat is recht, als bij de vaststelling en rechtstoetsing der feiten de volksvertegenwoordiging dient te worden betrokken.

Tot toelichting der beteekenis van den daardoor te verkrijgen waarborg gaan wij thans over.

II.

De vorming van geschreven recht geschiedt op internationaalrechtelijk gebied door middel van tractaten. Aan die

rechtsvorming neemt, ook in de constitutioneel geregeerde Staten, in den regel alleen de Regeering deel. Zelfs is het in de meeste landen niet noodzakelijk dat de tractaten aan het Parlement worden medegedeeld; met een beroep op het staatsbelang kan de Regeering die mededeeling achterwege laten. Deze regel wordt in de meeste Staten doorbroken door de opsomming van enkele soorten van tractaten, welke vóór de ratificatie de goedkeuring der volksvertegenwoordiging behoeven. Ook dan echter werkt deze aan de vorming van internationaal recht niet verder mede, dan door over het tractaat en bloc te stemmen.

Ziedaar het normale recht dat in de constitutioneele Staten voor de vorming van internationaal recht geldende is. Zonderling doet ons dat recht aan, waar in binnenstaatsche aangelegenheden de volksvertegenwoordiging bij de rechtsvorming zulk een overwegende plaats inneemt. Historisch is dat echter zeer wel te verklaren. Het constitutioneel recht draagt nog altijd het kenmerk van zijn geboorte in de dagen der Fransche revolutie van 1789, toen de eerste hand aan den opbouw eener volksregeering gelegd werd en dit geschiedde onder de voorstelling, dat de constitutie vooral waarborgen moest behelzen tegen een regeering welke het volk kan onderdrukken, zooals onder het ancien régime eeuwen het geval was geweest. Het dagverhaal van de Assemblée nationale is vol van vrees voor het misbruiken van regeeringsbevoegdheden, zoodat de constitutie, welke onder deze suggestie tot stand kwam, een constitutioneel recht in het leven riep, dat bijzonderlijk er op gericht was de macht van de Regeering tegenover het volk te breidelen. Naar dit schema zijn eigenlijk alle andere constituties van het vasteland ingericht. Zij beoogen het volk garanties te geven tegenover de van oudsher bestaande Overheid. Zij laten haar ten deele de vroegere macht, beperken die voor een ander deel en ontnemen haar de macht voor het overige.

Deze structuur der grondwetten komt ook op het allerduidelijkst voor den dag bij de regeling van de macht der Overheid in buitenlandsche aangelegenheden, zooals blijkt uit hetgeen hierboven omtrent die macht is medegedeeld. Nemen wij als voorbeeld onze Grondwet, dan blijkt uit de artikelen 58, 59 en 94 dat het ‘belang van den Staat’ zijn

eigenlijke vertegenwoordiger heeft in den Koning. In het eerstgenoemde artikel heet het, dat de Koning van een oorlogsverklaring aan de Staten-Generaal moet kennis geven, met bijvoeging van zoodanige mededeelingen, ‘als hij met het belang van den Staat bestaanbaar acht’. Het volgende artikel verplicht den Koning tot mededeeling van alle door hem gesloten tractaten ‘zoodra hij oordeelt dat het belang van den Staat dit toelaat’. En eindelijk vinden wij in art. 94, dat over het recht van interpellatie handelt, de bepaling, dat aan de Staten-Generaal de gevraagde inlichtingen kunnen worden onthouden, als het verleenen daarvan ‘strijdig kan worden geoordeeld met het belang van den Staat’. Dat dit onthoudingsrecht, vooral met betrekking tot de buitenlandsche politiek, van groot gewicht is, heeft zich in 1867 geopenbaard, toen de Minister van Buitenlandsche Zaken, met een beroep op dit artikel, weigerde volledige opening van zaken omtrent de Luxemburgsche aangelegenheid te geven, zoodat de Staten-Generaal veelal waren aangewezen op stukken door vreemde mogendheden gepubliceerd,[1)] Niet minder duidelijk blijkt van de praerogatieve stelling des Konings tegenover het buitenland uit de bepaling, dat in de drie gevallen dat een tractaat de goedkeuring der Staten-Generaal noodig heeft (art. 59 al. 2 der Grondwet) deze goedkeuring bedoeld is als een recht van veto, dat de volksvertegenwoordiging kan uitoefenen ter bescherming van eenige groote nationale belangen. Een medewerking aan de behartiging van internationale belangen is daarmee bepaaldelijk uitgesloten.

Dit zoo sterk uitgeproken karakter van onze Grondwet en die van andere landen is nu echter hoe langer hoe meer in strijd gekomen met de ontwikkeling der volksregeering. Vooral in die landen waar het zoogen. parlementaire stelsel in toepassing is, heeft, tegen de bedoeling van de Grondwet in, de volksvertegenwoordiging de plaats ingenomen die de Grondwet den Koning had toegedacht, n.l. van te zijn het beslissende orgaan over het ‘staatsbelang’. De feiten waaruit dit blijkt zijn bekend genoeg dan dat toelichting hier noodig zou wezen. Maar door die feiten, welker rechtvaardiging

1) Handelingen, 2e Kamer, 1867/68 II bladz. 114 (Redevoering van Godefroi) en 135 (Redevoering van den Minister).

in een heerschend rechtsbewustzijn te vinden is, moet de Grondwet een gansche omduiding ondergaan, wil men de gedachte eener volksregeering ook in het geschreven constitutioneele recht terugvinden. Aan deze omduiding is reeds heel wat scherpzinnigheid, dikwijls met gelukkig gevolg, ten koste gelegd. Men kan onze Grondwet niet meer lezen met de voorstellingen, die de mannen van 1814 omtrent de verhouding van Kroon- en Volksvertegenwoordiging bezaten. En zoo is bewust soms, maar meerendeels onbewust, een ‘grondwettige’ orde van zaken ontstaan, waaraan als leidend beginsel de zelfregeering des volks ten grondslag ligt.

Met ééne uitzondering: het karakter der Grondwet, zooals zij in 1814 werd ontworpen, is onaangetast gebleven op het gebied der buitenlandsche betrekkingen. Zooals het van ouds bedoeld is, zóó wordt het in de praktijk toegepast, en buiten de praktijk heeft nog geen enkele schrijver het gewaagd de daaromtrent bestaande voorschriften met het beginsel van zelfregeering des volks in overeenstemming te brengen. Hoe komt dat? Moet hier een tekort aan juridisch vernuft worden geconstateerd waardoor het onmogelijk was dat beginsel tot gelding te brengen? Ik geloof er niets van. In constructief opzicht heeft de jurist-politicus heel wat meer gepraesteerd dan hier noodig zou zijn, om, ook bij de behartiging van buitenlandsche belangen, de zelfregeering des volks aan haar recht te helpen. Door nadruk te leggen op de eerst in 1848 in vollen omvang erkende ministerieele verantwoordelijkheid kunnen de bepalingen, betreffende de buitenlandsche zaken, welke uit een vroegere periode dagteekenen, in een gansch ander licht komen te staan en zou het mogelijk zijn geweest den invloed van het Parlement op het buitenlandsch beleid even krachtig door te voeren, als na 1848 geschied is met betrekking tot het binnenlandsch bestuur.

Neen, niet aan constructief onvermogen heeft het gelegen dat hier, en in andere landen evenzeer, het Parlement zich de ondergeschikte rol, welke hem oorspronkelijk door de Grondwet was toegdacht, blijvend liet welgevallen. De oorzaak van het halthouden van de ontwikkeling der volksregeering op dit punt ligt elders. Zij ligt in het ouderwetsche verkeer tusschen de Staten onderling, 'twelk openbaarheid schuwt en daarom noodzakelijk moet blijven toevertrouwd

aan een kleinen kring van personen. Volledig heeft men dit stelsel van geheimhouding echter niet kunnen handhaven, omdat onder het constitutioneele régime de Regeeringen ook voor de buitenlandsche politiek ten slotte den steun der publieke opinie, en vooral die welke zich in het Parlement uitspreekt, behoeven. Maar deze halve geheimhouding is nog veel bedenkelijker dan de volstrekte. Want nu wordt pers en Parlement gebruikt als platform om de openbare meening in een bepaalde richting te leiden en bedoelen de mededeelingen der Regeeringen zich een steun te verschaffen en hare verantwoordelijkheid te verminderen, geenszins om een onbevooroordeelde uitspraak der openbare meening te verkrijgen. Veel beter schijnt het daarom dat, als de geheimhouding der buitenlandsche zaken een noodzakelijkheid is, die geheimhouding in volstrekten zin te betrachten, om de verantwoordelijkheid voor een verkeerden gang van zaken onverdeeld en ten volle te doen rusten op hen, die het conflict in het leven riepen. Zooals thans de praktijk zich heeft ontwikkeld, raakt die verantwoordelijkheid zoek; en dat is bij de overweldigend groote belangen welke met een oorlog zijn gemoeid het meest fatale wat gebeuren kan - en bij den huidigen krijg gebeurd *is*.

Is het echter mogelijk terug te keeren tot een algeheele uitsluiting van de volksvertegenwoordiging in buitenlandsche aangelegenheden? Neen, natuurlijk. Er kan niet aan worden gedacht het sluiten van de tractaten, die thans hare goedkeuring behoeven, weer in volle vrijheid bij de Kroon te brengen. En er kan evenmin aan worden gedacht het openbaar maken van alle andere tractaten van het welmeenen der Kroon te doen afhangen, noch aan eene algeheele uitsluiting van de ministerieele verantwoordelijkheid voor buitenlandsch beleid. Maar als dat alles behouden *moet* blijven, terwijl toch dit geheele complex van voorschriften er in de praktijk toe leidt, dat de volksvertegenwoordiging snippersgewijze met het buitenlandsch beleid wordt in kennis gesteld en ten halve, soms zelfs tendentieus wordt ingelicht, zoodat aan haar uitspraak, door gebrek aan voldoende gegevens, geen reëele waarde kan worden toegekend - is het dan niet beter het stelsel van geheimhouding principieel te laten varen en aan het Parlement dezelfde omvangrijke

contrôle over buitenlandsche zaken te geven, welke het in binnenlandsche aangelegenheden reeds bezit? De ervaring heeft, dunkt mij, voldoende uitspraak gedaan over de halve geheimhouding welke het buitenlandsch beleid omgeeft; en waar terugkeer tot algeheele geheimhouding voor de volksvertegenwoordiging is uitgesloten, behoort dus het constitutioneele recht de openbaarheid der buitenlandsche betrekkingen zooveel mogelijk te bevorderen en met het monopolie der Regeering op dit gebied te breken.

Daartoe is in de eerste plaats noodig wijziging van het tractatenrecht, en wel in tweeërlei opzicht. De medewerking der volksvertegenwoordiging moet zich niet bepalen tot een recht om internationale verbintenissen tegen te houden, maar worden verruimd tot een recht om, op gelijken voet als de Regeering, aan de vorming van het internationaal recht deel te nemen. En voorts moet die deelneming niet blijven beperkt tot eenige met name genoemde tractaten, maar tot alle tractaten, zoodat de mogelijkheid van geheime tractaten worde uitgesloten. Dat een en ander voor de volksvertegenwoordiging het recht moet medebrengen om de aan het sluiten der tractaten voorafgaande diplomatieke actie der Regeering te controleeren, spreekt van zelf.

Voornamelijk in drie landen: Noord-Amerika, Zwitserland en Noorwegen vindt men een constitutioneel recht dat deze desiderata voor een groot deel verwezenlijkt heeft. Dat recht willen wij allereerst onder de oogen zien.

III.

De eisch, dat alle tractaten aan de goedkeuring der volksvertegenwoordiging moeten worden onderworpen, is in hoofdzaak bevredigd door het constitutioneele recht van de *Vereenigde Staten van Noord-Amerika*. De daarin voorkomende bepaling[1)], dat de President de bevoegdheid heeft tractaten te sluiten, mits met toestemming van den Senaat en wel van twee derden der aanwezige senatoren, geldt voor alle

1) Art. II Section 2 n°. 2: ‘He shall have power, by and with the advice and consent of the Senate, to make treaties, provided two-thirds of the senators present concur.’

tractaten[1]. Geheime tractaten zijn dus in zoover rechtens onmogelijk, dat zonder goedkeuring van den Senaat de President het tractaat niet mag ratificeeren. Een stuk der volksvertegenwoordiging wordt dus bij alle rechtsvorming door middel van tractaten betrokken. Maar voor de andere tak der volksvertegenwoordiging, het huis van afgevaardigden, en voor het publiek kan een tractaat geheim blijven, als de Senaat mocht goedvinden het tractaat in geheime zitting te behandelen.[2] *Freund*[3] zegt echter, dat voor den rechter een zoodanig tractaat onverbindend is, omdat een geheim tractaat tegen den 'geest der constitutie' indruischt, en voorts tractaten met de constitutie en de wetten der Unie volgens de Grondwet[4] het hoogste landrecht vormen en dus ook bekend moeten worden gemaakt. *Moore*[5] constateert, in overeenstemming hiermee, dat ook in dezen zin geen geheime tractaten bestaan.

Ook aan den anderen eisch - het op gelijken voet medewerken aan de vorming van internationaal recht - wordt in de praktijk van het staatsrecht der Unie voldaan.[6]

1) *Crandall* (Treaties, their making and enforcement, 1904, p. 85) vermeldt intusschen een aantal afspraken met vreemde mogendheden welke geacht worden verbindend te zijn zonder dat de Senaat daarin gekend was. Daaronder behooren verschillende gewichtige 'agreements for the settlement of claims of American citizens against a foreign government.' Ook in Amerika schijnt men dus, evenals bij ons, onderscheid te maken tusschen tractaten en afspraken. Zie hierover *Struycken:* Grondwetsherziening, 1913, p. 57.
2) Volgens de Standing Rules van den Senaat begint men met geheimhouding, welke voortduurt 'until the Senate shall by their resolution take off the injunction of secrecy, or unless the same shall be considered in open excutive session' (*Crandall* t.a.p.p. 75).
3) Das öffentliche Recht der Vereinigten Staaten von Amerika, 1911, p. 210.
4) Art. VI n°. 2: 'This constitution, and the laws of the United States which shall be made in pursuance thereof, and all treaties made, or which shall be made, under the authority of the United States, shall be the supreme law of the land'
5) Digest § 735.
6) *Reinsch* (American legislatures and legislative methods, 1913, p. 94) vat die praktijk aldus samen: 'Not satisfied with the rather negative power of refusal to consent to treaties which it may consider unwise, it is taking a far more active and positive part, through a strict supervision by its committee on Foreign Relations of the negotiation of treaties, and through a liberal use of its power of suggestion and amendment'.

De Senaat acht zich bevoegd den inhoud van het tractaat te amendeeren. Voorbeelden hiervan uit den laatsten tijd zijn te vinden in de door Amerika in 1905 gesloten arbitrage-tractaten, welke de goedkeuring van den Senaat niet konden verwerven dan nadat ook de compromissen, tot vaststelling van de punten van geschil, aan de nadere goedkeuring van den Senaat werden onderworpen. Een ander voorbeeld vindt men in de arbitrage-tractaten tusschen de Vereenigde Staten eenerzijds en Engeland en Frankrijk anderzijds (1911), waarin was bepaald, dat, bij twijfel of een geschil was 'justiciable', een commissie uit burgers der betrokken landen deze kwestie zou uitmaken. De Senaat schrapte deze bepaling, voor zich de macht reserveerende om in elk geval die kwestie zelf te beslissen. De President heeft zich intusschen met dit amendement niet kunnen vereenigen en liet de tractaten ongeratificeerd, 'as it seemed that they did not constitute a sufficiently important advance in the general arbitration treaties already in force.'[1)]

Voorts acht de Senaat zich gerechtigd om de goedkeuring te verleenen onder een voorwaarde; met name heeft hij bij de goedkeuring van een tractaat met Mexico de voorwaarde gesteld, dat het tractaat niet in werking zou treden dan met goedvinden van het Congres.[2)]

Van het meeste belang echter is, dat de Senaat in de voorbereiding van het tractaat gewoonlijk wordt gekend, nadat aan de 'Foreign-Affairs-Committee' de gewichtigste stukken eerst zijn medegedeeld. Daardoor komt de Senaat in onmiddellijke betrekking met de buitenlandsche aangelegenheden en verspreidt zich een kennis dier zaken, waardoor niet alleen het recht van goedkeuring der tractaten een veel grootere beteekenis verkrijgt dan dit recht heeft in de meeste Europeesche landen, welke de volksvertegenwoordiging geheel buiten de voorbereiding van tractaten houden, maar waardoor ook de vorming van een openbare meening mogelijk wordt gemaakt, welke niet afhankelijk is van hetgeen de Regeering goedvindt openbaar te maken. *Bryce*[3)] zegt van

1) *Strupp:* Urkunden zur Geschichte des Völkerrechts, Ergänzungsheft p. 93 e.v.
2) *Freund* t.a.p.p. 211 n.l.
3) The American Commonwealth, 1911, l p. 109.

dit systeem van contrôle over het uitvoerend gezag 'that it has tended, by discouraging the executive from schemes which may prove resultless, to diminish the taste for foreign enterprises, and to save the country from being entangled with alliances, protectorates, responsabilities of all sorts beyond its own frontiers.' Maar hij voegt er aan toe, dat dit systeem in Europa minder gemakkelijk is door te voeren en dat met name Engeland, door ligging en koloniën, zulk een inmenging van het Parlement in de buitenlandsche politiek moeielijk zou kunnen aanvaarden. Intusschen, zoo vervolgt hij, hoe verschillend de omstandigheden ook zijn, de dag kan komen waarop Engeland geplaatst wordt voor de overweging, om aan de discretionaire bevoegdheid van het gouvernement in buitenlandsche aangelegenheden paal en perk te stellen en dan zal het voorbeeld van Amerika ongetwijfeld de aandacht der politici verdienen en ook ontvangen. Dat die dag, als gevolg van den tegenwoordigen oorlog, spoediger daar zal zijn dan vóór dien kon worden vermoed, blijkt uit het feit dat, onder leiding van drie Ministers die in het Kabinet zich tegen den oorlog verklaard hebben, t.w. *Trevelyan*, *Morley* en *Burns*, is opgericht: 'The Union of democratie control', wier manifest o.m. behelst den eisch, dat geen verdrag en geen bindende afspraken gesloten mogen worden zonder voorafgaande toestemming der volksvertegenwoordiging; en voorts dat maatregelen moeten worden genomen ter verzekering van een democratische controle op de buitenlandsche politiek van Engeland.[1)]

Volgens de *Zwitsersche* constitutie voor het Eedgenootschap behoort het sluiten van allianties en tractaten met vreemde mogendheden tot de competentie der Bundesversammlung (Assemblée fédérale).[2)] In tegenstelling met alle andere landen is het hier dus niet de uitvoerende macht - voor Zwitserland

1) De leiding van de 'Union' is in handen van Trevelyan, Sir Ramsay Macdonald en Norman Angell.
2) Art. 85 no. 5: 'Les affaires de la compétence des deux conseils ("le conseil national" en "le conseil des États") sont notamment les suivantes: ...5° Les alliances et les traités avec les États étrangers; 6°... les déclarations de guerre et la conclusion de la Paix (*Dareste*, Les constitutions modernes, I, S.V.)

de Bondsraad - welke het tractaat ratificeert, na goedkeuring door de volksvertegenwoordiging, maar geschiedt de ratificatie door deze laatste zelf, zoodat het den Bondsraad niet vrijstaat om, na de door de Bundesversammlung verleende goedkeuring, de ratificatie van het tractaat al dan niet te verrichten, daar die goedkeuring de ratificatie is. De onderteekening van het tractaat door den Bondsraad heeft dan ook slechts de beteekenis van een legalisatie, welke, evenals de uitvoering van het tractaat, geschiedt in opdracht en ter voltrekking van het besluit van de Bundesversammlung.[1)]

Met de voorbereiding der tractaten is in het bijzonder het politische departement van den Bondsraad belast. Aangezien in de constitutie geen voorschriften te vinden zijn welke, zooals bij ons, de verantwoordelijkheid van den Bondsraad tegenover de Bundesversammlung beperken en dus alle geheimhouding ook omtrent buitenlandsche aangelegenheden is uitgesloten[2)], is de Bundesversammlung in staat een volledige contrôle op het buitenlandsch beleid en op de voorbereiding van tractaten uitteoefenen.

Dit alles zou van groote beteekenis zijn als Zwitserland ook politieke verdragen sloot. Nu, zoowel als gevolg van zijn neutraliteit als wegens de kleinheid van het land, de

1) *Blumer-Morel*: Handbuch des schweizerischen Bundesstaatsrechtes, 2e Ausgabe, 1887, III, p. 349. *Schollenberger*: Das Bundesrecht der Schweiz, 1902, p. 255. Anders *Burckhardt* (Kommentar der schweiz. Bundesferfassung, 1905, p. 741) die, op grond van art. 102, no. 8, der constitutie, het recht van ratificatie aan den Bondsraad voorbehoudt, zoodat dan, evenals overal elders, de goedkeuring der volksvertegenwoordiging slechts een machtiging is om het tractaat te ratificeeren. Naar de praktijk te oordeelen, die *Blumer-Morel* mededeelt, schijnt deze opvatting niet juist.

2) Art. 117: 'Die Beamten der Eidgenossenschaft sind für ihre Geschäftsführung verantwortlich'. Onder 'Beamten' zijn ook de leden van den Bondsraad begrepen. (*Blumer-Morel* t.a.p.p. 224). Omtrent de verhouding van den bondsraad tot de volksvertegenwoordiging schrijft *Joh. Meijer* (Geschichte des schweizerischen Bundesrechtes. 1875, II p. 198) het volgende: 'Die einzelnen Mitglieder wie der gesammte Bundesrath sind der beiden gesetzgebenden Räthen für ihre amtliche Geschäftsführung verantwortlich; dieselben prüfen die Verwaltung der Eidgen. Regierung und fassen alljährlich Beschluss über dieselbe, indem sie da und dort, wo es ihnen gut scheint, Weisungen ertheilen. Der Bundesrath ist daher der Verfassung nach vollständig der Bundesversammlung untergeordnet und von ihr abhängig. Die Legislative hat in der Schweiz die Executive durchaus in ihrer Gewalt'. (Zie ook p. 178). Ook *Burckhardt* (t.a.p.p. 709) erkent het recht der Bundesversammlung om aan den Bondsraad 'Weisungen zu erteilen'. En hij voegt er aan toe: 'Die Verhandlungen der Bundesversammlung zeigen, dass die eidg. Räte dieses Recht stets in Anspruch genommen und oft ausgeübt haben in Form von Postulaten, oder auch motivierten Tagesordnungen''. Tegen dit recht spreekt zich uit *Bossard*: Das Verhältniss zwisschen Bundesversammlung und Bundesrat, 1909 p. 17. Voorbeelden van inmenging geeft deze schrijver op p. 18 e.v. - Volgens *Blumer-Morel*, III, p. 362, maakt de Bondsraad aanspraak op het recht om, buiten medewerking der vertegenwoordiging, tractaten op te zeggen.

wereldpolitiek buiten haar omgaat en zij, volgens *Blumer-Morel*, dan ook geen politieke verdragen tot dusver sloot, kan deze democratische regeling niet zonder meer tot overneming door de groote mogendheden worden aanbevolen. Maar voor ons land, dat evenmin als politieke macht op het wereldtooneel een rol vermag te spelen, heeft Zwitserlands constitutioneel recht in zoover een groote beteekenis, dat, waar het daar niet noodig is gebleken de volksvertegenwoordiging de kennis van buitenlandsche aangelegenheden te onthouden met een beroep op het 'belang van den Staat', er niet de minste reden bestaat om hier in het stelsel van geheime diplomatie, waarbij alleen groote Staten nog eenig belang hebben, te volharden.

Eenigermate verwant aan het Zwitsersche constitutioneele recht, ofschoon andere voorschriften gelden, is het grond- wettig recht van *Noorwegen*. Aan den Koning is, behalve het recht van oorlogsverklaring en van vredessluiting, ook toegekend het recht om tractaten te sluiten en op te zeggen. (§ 26) De Grondwet bevat geen enkel uitdrukkelijk voorschrift dat de ratificatie, van welk verdrag ook, afhankelijk stelt van goedkeuring door de Volksvertegenwoordiging (Storthing). Heeft dus de Koning den voor het nemen van het besluit tot ratificatie grondwettig voorgeschreven vorm in acht genomen, d.w.z. is dat besluit in den staatsraad gearresteerd en door den Staatsminister gecontrasigneerd, dan is daarmee het tractaat voor den Staat verbindend. Intusschen, de praktijk is een andere en dientengevolge ook de uitlegging der Grondwet,[1)] hetgeen bijna van zelf spreekt, daar aller

1) *Morgenstierne*: Das Staatsrecht des Königreiches Norwegen, 1911, p. 150 e.v.

minst bij het democratische[1)] Noorwegen zulk een onbeperkte macht des Konings past. In de eerste plaats vindt die macht haar beperking in grondwettige voorschriften, welke de staatszaak zelve inkorten en dus voor alle organen een volstrekt verbod inhouden. Bepalingen welke verbieden om het leger in dienst van vreemde mogendheden te stellen, Jezuieten in het land toe te laten enz. maken den Koning, evenals ieder ander staatsorgaan, onbevoegd tot handelingen waardoor op die verbodsbepalingen inbreuk zou worden gemaakt. Mitsdien mag de Koning ook geen tractaat sluiten dat met die volstrekte verboden in strijd zou zijn. Van meer belang is echter de eisch dat, als de Koning een tractaat wil sluiten 'twelk voor zijn toepassing de medewerking van het Storthing behoeft, hij verplicht is zich eerst van die medewerking te verzekeren of wel de ratificatie van de goedkeuring der volksvertegenwoordiging afhankelijk te maken. Deze eisch, welke de Grondwet met geen enkel woord vermeldt, wordt afgeleid uit de stelling van de koninklijke macht tegenover het Storthing, in dier voege, dat, hetgeen waartoe de Koning naar binnen niet bevoegd is, door hem ook niet langs den weg van tractaten kan worden verordend. Deze grond voor het betrekken van het Storthing bij het sluiten van tractaten, leidt er echter nu toe om de medewerking niet te vorderen voor tractaten, die uitsluitend de verhouding van den Staat tot andere Staten betreffen, bijv. de erkenning van een Staat, neutraliteitsregelen, oorlogsrecht enz. Deze uitzondering is van groot gewicht, want tot de hier bedoelde tractaten zullen ook moeten worden gebracht de politieke verdragen en het zijn juist deze, welke het allermeest tot conflicten aanleiding geven. Zoo wordt dan ook erkend[2)], dat het Noorsche integriteitsverdrag van 2 November 1907[3)], waarbij Duitschland, Engeland, Frankrijk en Rusland de integriteit van Noorwegen

1) *Morgenstierne* t.a.p.p. 43 getuigt ‘dass die Norwegische Verfassung zu den weitestgehenden demokratischen Verfassungen gehört, möglicherweise die demokratischste ist, die man überhaupt kennt.’
2) *Morgenstierne* t.a.p.p. 152 n. 1.
3) Zie het tractaat (Convention en vue d'assurer à la Norvège dans des limites actuelles et avec sa zône neutre, son indépendance et son intégrité territoriale, ainsi que les bénéfices de la Paix) in Revue générale de droit international XV. s.v. Documents p. 12.

garandeeren en waarvan beweerd wordt[1)], dat Noorwegen daardoor een soort van capitis diminutio heeft ondergaan, zonder goedkeuring van het Storthing had kunnen zijn gesloten, zij 't dan ook dat, wegens zijn groote politieke beteekenis, de Koning de ratificatie achterwege liet totdat het Storthing daaraan zijn goedkeuring had gehecht.

Gelet op hetgeen tot dusver omtrent het Noorsche constitutioneele recht werd medegedeeld, is de verwantschap met het Zwitsersche recht bezwaarlijk aan te toonen. Maar de zaak verandert gansch en al, als men let op de in 1911 in de Grondwet gebrachte wijziging in de contrôle, welke het Storthing op het buitenlandsch beleid kan uitoefenen.[2)] Tot aan dat jaar gold reeds de bepaling[3)], dat het Storthing het recht heeft om 1° zich te doen voorleggen het protocol van den staatsraad en alle openbare rapporten, berichten en stukken, met uitzondering van militaire zaken het commando betreffende; 2° zich te doen mededeelen de verbonden en tractaten, die de Koning namens den Staat met vreemde mogendheden gesloten heeft, behalve de geheime artikelen, die echter niet met de openbaar gemaakte in strijd mogen wezen. Bij de grondwetsherziening in 1911 is nu dat recht der volksvertegenwoordiging, om kennis te nemen van de diplomatieke gestie, aanzienlijk uitgebreid. Vooreerst moet thans ook mededeeling worden gedaan van alle processenverbaal die betrekking hebben op diplomatieke geschillen en op militaire bevelvoering, met dien verstande, dat, voorzoover besloten is dat zij als geheim zullen worden beschouwd, daarvan slechts kennis zal nemen een commissie uit het Storthing van hoogstens negen leden. Is echter één dezer leden van oordeel, dat die processenverbaal ter kennis van het Odelsthing (volkskamer) moeten worden gebracht, dan moet daaraan gevolg worden gegeven. Voorts is ook het recht om inzage te nemen van de tractaten verruimd, in zoover met de geheime artikelen moet worden gehandeld zooals omtrent de geheime processenverbaal is medegedeeld.

Door deze bepalingen is eenigermate een toestand in het leven geroepen zooals wij in Zwitserland aantroffen, waar

1) *Waultrin* in de in vorige noot aangehaalde Revue, XVIII p. 354.
2) Zie hiervoor de in vorige noot aangehaalde verhandeling.
3) § 75 Sub f en g.

ook de buitenlandsche aangelegenheden onder algeheele contrôle der volksvertegenwoordiging zijn gebracht. Alleen in de wijze waarop die contrôle verkregen wordt, bestaat, een aanzienlijk verschil. In Noorwegen toch berust, naar de bedoeling van de Grondwet, de regeering bij den Koning persoonlijk, die echter in gewichtige staatszaken den staatsraad moet raadplegen. De staatsraad vervult daar dus nog de oude rol van een concilium regis met uitsluitend adviseerende bevoegdheid, zoodat, zelfs tegen het advies van alle leden van den raad, de Koning een rechtsgeldig besluit kan nemen. Wel is voor elk besluit de medeonderteekening van den ‘Staatminister’ (eerste minister) noodig, doch de verantwoordelijkheid voor den inhoud wordt door dat contraseign niet bij dien minister overgebracht. De Staatsminister is verplicht te contrasigneeren als het koninklijk besluit formeel in orde is. Toch bestaat ook in Noorwegen de ministerieele verantwoordelijkheid, maar deze openbaart zich in een verantwoordelijkheid voor het in den staatsraad uitgebracht advies. Heeft een lid van dien raad tot een besluit geadviseerd of zich onthouden van het uitbrengen van protest tegen een besluit, en wordt dat besluit onwettig of schadelijk voor het land bevonden, dan wordt een gerechtelijke vervolging tegen dat lid aanhangig gemaakt. Dit systeem brengt nu mede, dat van de beraadslagingen in den staatsraad procesverbaal moet worden opgemaakt, zoodat de volksvertegenwoordiging, door haar recht om kennis te nemen van dat protocol, in staat is zich op de hoogte te stellen van hetgeen over regeeringszaken verhandeld is. Terwijl dus in andere landen omtrent de voorbereiding van regeeringsbesluiten alleen dan iets aan het licht kan komen als het archief van het kabinet des Konings, waarin de rapporten aan het hoofd van den Staat begraven worden, wordt ontsloten, hetgeen slechts in zeer zeldzame gevallen, bijv. bij ministerieele crisissen, plaats grijpt, wordt in Noorwegen door de behandeling der zaken in een staatsraad, waarvan de notulen op aanvrage aan de volksvertegenwoordiging moeten worden overgelegd, een openbaarheid verkregen, althans een contrôle dier vertegenwoordiging op 's lands bestuur mogelijk gemaakt, zooals nergens elders in die mate en met zulke objectieve gegevens kan worden

uitgeoefend. Langs den weg van interpellaties of het stellen van vragen kan de volksvertegenwoordiging in de andere landen zich licht verschaffen omtrent het administratieve en staatkundig beleid der Regeering, maar toegang tot het archief, waarin de voorgeschiedenis en het samenstel van feiten, welke tot de regeeringshandeling hebben geleid, te vinden zijn, wordt niet gegeven, zoodat de Kamers genoegen moeten nemen met meer of minder subjectief gekleurde voorstellingen van zaken en met publiciteit van stukken, welke die voorstellingen moeten schragen.

Het is niet te verwonderen dat, door de wijze waarop in Noorwegen de volksvertegenwoordiging in staat wordt gesteld contrôle op de Regeering uitteoefenen, de ontwikkeling van het staatsleven aldaar is gegaan in de richting ‘einer nicht bloss gesetzgebenden sondern auch regierenden Nationalversammlung’.[1)] Of en in hoever dat Noorsche stelsel voor andere landen pasklaar kan en behoort te worden gemaakt, kunnen wij hier in het midden laten. De hoofdzaak is, dat dit stelsel principieel in staat stelt een degelijker kennis van de regeeringsactie te verkrijgen en deze kennis te brengen in wijderen kring dan overal elders het geval is. Een groot stuk van het staatsbedrijf wordt in de andere landen verborgen gehouden en zal, voor wie er dan nog belang in stelt, misschien aan het licht worden gebracht als het alle actualiteit heeft verloren. In ons Kabinet der Koningin en in alle kanselarijen van de hoofden der constitutioneele staten ligt een reuzenarbeid opgestapeld, die wel niet geheel nutteloos is geweest maar toch voor het land veel vruchtbaarder had kunnen worden gemaakt, als daaruit naar voren was gebracht al datgene wat voor een contrôle der vertegenwoordiging op het regeeringsbeleid noodzakelijk is. In het bijzonder geldt dat voor de buitenlandsche zaken. Want niet ernstig genoeg kan vooral op dit gebied telkens en telkens op nieuw worden aangedrongen op reëele politiek bij de volksvertegenwoordiging, waar zonder steun van deze geen oorlog kan worden gevoerd. Reëele politiek kan echter dat lichaam onmogelijk voeren als het kennis van de

1) *Morgenstierne* t.a.p.p. 97.

regeeringsactie ten eenenmale wordt onthouden. En het gevolg daarvan is, zooals wij ook bij den huidigen oorlog hebben kunnen waarnemen, dat, buiten alle werkelijke contrôle om, eenige weinige menschen uit de regeeringskringen over het lot van millioenen beslissen. Wel heet het dan, dat dit geschiedt met instemming der volksvertegenwoordiging, maar die instemming beteekent letterlijk niets, heeft niet de minste reëele waarde, omdat het fond ontbreekt dat voor den ernst van haar votum kan instaan. Onder opwinding en stroovuur wordt een steun verkregen, waarop de Regeering wellicht niet had kunnen rekenen als, naar constitutioneel recht, haar buitenlandsche politieke actie onder voortdurende contrôle der vertegenwoordiging had gestaan en deze daardoor van de feiten even volledig op de hoogte was gesteld als thans nog, helaas, het monopolie van Regeering en diplomatie uit maakt.

Hoe nu in de verschillende landen aan de vertegenwoordiging die onmisbare kennis moet worden bijgebracht, of men daartoe ter schoole moet gaan bij Amerika, Zwitserland of Noorwegen, dan wel langs eigen weg deze verbetering in het constitutioneele recht moet worden aangebracht, daarover zal ik mij geen oordeel aanmatigen. Maar men verwerpe niet van meet af aan het denkbeeld voor de groote mogendheden, op grond dat hùn buitenlandsche politiek nu eenmaal niet anders dan buiten de volksvertegenwoordiging om kan worden gevoerd. Dat deze bewering in monarchale Staten wordt aangetroffen laat zich nog begrijpen; dat echter ook in Frankrijk het stelsel van geheimhouding principieele verdediging vindt, terwijl de groote Amerikaansche zusterpubliek haar wereldpositie zonder dat weet te handhaven, doet zonderling aan en kan alleen worden verklaard uit nawerking van de monarchale traditieën, waarop de constitutioneele wetten van dat land in 1875, met het vooruitzicht van een herstel der monarchie, nog zijn geschoeid. Zoo wordt b.v. door *Esmein*[1)] gezegd: ‘Dans tout État où le pouvoir exécutif est séparé du législatif, c'est au premier que revient *naturellement* la direction des relations extérieures et de

1) Éléments de droit constitutionel français et comparé, 6e éd., 1914, par *Joseph Barthélemy* p. 756 e.v.

l'action diplomatique'. Naturellement! De schrijver bedoelt dit niet alleen in formeelen zin, inzoover het schriftelijke en mondelinge verkeer door de Regeering moet geschieden, hetgeen stellig 'natuurlijk' is, maar ook materieel, ook wat den inhoud betreft. Immers, zoo wordt ons geleerd, de diplomatieke actie eischt om vruchtbaar te zijn 'la lenteur et la patience dans les procédés, la discrétion et parfois même un "*secret complet*". En als *Wautrin*[1)] de vraag doet of het Noorweegsche stelsel voor Frankrijk past, antwoordt hij ontkennend: "le secret n'est pas assuré;" voor de ententes en allianties der groote staten is de geheimhouding "la condition indispensable." Pogingen,[2)] in de laatste jaren gedaan om uit de constitutie te doen vervallen het recht der Regeering de tractaten aan de kennisneming van de vertegenwoordiging te onttrekken, werden met groote meerderheid, op aandrang natuurlijk der Regeering, afgewezen, niettegenstaande een geheim verdrag met Duitschland omtrent Marocco bekendheid had gekregen, dat door de openbare meening krachtig was veroordeeld. Zelfs nu nog is het Russisch-Fransche tractaat, dat Frankrijk in den oorlog meesleepte, niet bekend gemaakt. Is er grooter miskenning der zelfregeering denkbaar dan dat in zulke gewichtige aangelegenheden de natie onkundig wordt gelaten van verplichtingen, waarvoor zij, in alle lagen der bevolking, met lijf en goed moet opkomen? Geeft men zich wel voldoende rekenschap ervan, dat Oostenrijk, met de nota aan Servië de lont in het kruit werpende, handelde zonder de volksvertegenwoordiging ook maar voor het geringste deel in die nota te hebben gekend? Hardleersch zijn de volken; maar de les die hun nu wordt gegeven is er een van feiten, en dat geeft hoop dat het verstand zal komen.

IV.

De oorlog heeft ons nu op het terrein der feiten gebracht, waartegenover het doctrinarisme in al zijn versletenheid bloot

1) Revue générale de droit international, XVIII p. 357.
2) *Jèze*: Le pouvoir de conclure les traités internationaux, et les traités secrets, Revue du droit public. XXIX, 1912, p. 319.

komt. Het maakt niet den minsten indruk meer als in dorre herhaling geleerd wordt, dat de wetgevende en de uitvoerende macht gescheiden moeten zijn; dat de uitvoerende macht medebrengt het recht om de internationale betrekkingen te regelen; dat een en ander de natuurlijkste zaak ter wereld is; dat het tegenovergestelde ons zou voeren in de verschrikkingen van de leer der volkssouvereiniteit. Neen, dit gansche gareel van denken, waarin generatie op generatie werd opgevoed, is door feiten en feiten weggerafeld en klinkt ons nu in de ooren als ein Ruf aus fernen Zeiten. De tijd der staatsrechtelijke corsetten is voorbij. Wij nemen genoegen met een staatsinrichting, ook al voldoet zij niet aan de modemodellen der wetenschap. Een pragmatisch criterium wordt aangelegd. Omtrent de waarde van het bestaande en van het toekomstige beslist niet het al of niet passende in het bouwplan eener kuchende wetenschap, maar beslist zijn reëele praestatie. Háár te leeren kennen, dat en dat alleen kan zijn de taak van gezonde wetenschap. En als dus de bestaande verdeeling van bevoegdheid in regeling van buitenlandsche betrekkingen gebleken is in de allerhoogste mate onpraktisch te zijn, omdat zij het noodlot van den oorlog in handen van anderen legt dan die het moeten ondergaan, dan behoort men tot inkeer te komen, ook al wordt de gansche dogmatiek van het voorgeslacht over hoop geloopen en al botst men tegen de standaardschablonen eener rationalistische staatsleer.

Er is in deze woeste tijden niets waarover strenger wordt gevonnisd dan over hetgeen onpraktisch is. Van al wat als recht, zedelijk, christelijk gevoeld en vereerd werd, wordt de kroon van het hoofd gerukt, zoodra het in den weg staat aan het bereiken van het oorlogsdoel. Ondoelmatig: piëteit tegenover kunst; ondoelmatig: vergevensgezindheid; ondoelmatig: waarheid; ondoelmatig: rechtvaardigheid; ondoelmatig vooral het niet-machtige. In aanbidding van het praktische en doelmatige worden geheele volken met hard tegen hard geschoold. Weggevaagd zooveel mogelijk wordt uit het bewustzijn al wat door opvoeding en traditie wijding had verkregen, tenzij het nog waarde heeft voor het oorlogsdoel. Het pragmatisme is van leer werkelijkheid geworden. En terwijl aldus niets blijkt stand te houden van hetgeen waarop

wij hebben geleefd en wij daarmee de stof van het Absolute van ons afschudden, barst een schaterlach los over alle dogmatiek, over dat hulsel van woorden waaronder wij de werkelijkheid verscholen.

Weggedaverd is thans dat hulsel. Alle geestelijke wetenschappen zijn er meer of minder door getroffen; geen heviger dan de staatsleer, omdat hier de dogmatiek zóóver van de werkelijkheid afstond, dat zij het merkteeken van onoprechtheid vertoonde. Haar systeem heeft de staatsleer getrokken uit het geschreven constitutioneele recht, zooals dat in Grondwetten van hoogen ouderdom was vervat, waarmee een beeld van dat recht werd gegeven, dat misschien ten tijde van zijn uitvaardiging aan de werkelijkheid had beantwoord, maar dat thans mijlen daarvan verwijderd staat. De werkelijkheid van vroeger op het terrein van buitenlandsche betrekkingen was deze, dat de volksvertegenwoordiging slechts in zoover daarbij betrokken mocht worden, als noodig was om het nationale recht tegen het internationale recht te beschermen; dat voorts die vertegenwoordiging niet mocht treden op het gebied der uitvoerende macht en dat tot die uitvoerende macht in beginsel behoorde de regeling der buitenlandsche betrekkingen. Daarom bleef in handen van het hoofd der uitvoerende macht de beslissing, of al dan niet aan de vertegenwoordiging opening van zaken zou worden gegeven. Zóó stellen de geschreven constituties ook nu nog de verhouding der volksvertegenwoordiging tot de buitenlandsche aangelegenheden voor. Maar in het bewustzijn der thans levende generatie wordt de praerogatieve stelling der uitvoerende macht niet meer erkend en is de volksvertegenwoordiging niet meer de wachter voor het nationale recht, maar het lichaam dat, door zijn afkomst, geroepen is aan de vorming van het internationale recht op gelijken voet mede te werken, als dit geschiedt bij de vorming van het nationale recht. En eindelijk verzet zich de beteekenis, die de volksvertegenwoordiging in het staatsleven bezit, met kracht tegen het wantrouwen waarmee zij wordt bejegend, zoodra het bij internationale geschillen betrokken staatsbelang op het spel staat.

Het bewustzijn v□n een en ander is door den oorlog wel niet gewekt, maar zijn geweldige praktische beteekenis is, door de wijze waarop de oorlog is ontstaan, in het helderste

licht geplaatst. Geen schoolsche dogmatiek is meer in staat de regeling der internationale verhoudingen naar de verdeelingstheorie uit den aanvang der constitutioneele periode in stand te houden. Wij vragen nu niet meer, of hetgeen naar constitutioneel recht behoort te gelden al dan niet past in het een of ander systeem, dat men zich van de staatswerkzaamheid heeft gevormd, maar of het geeft wat het praesteeren moet, t.w. den grootst mogelijken waarborg dat het recht, waarnaar de rechtmatigheid van een oorlog moet worden beoordeeld, gevormd wordt op dezelfde wijze als waarop ook het nationale recht tot stand komt. Als op dit gebied aan de volksvertegenwoordiging een beslissende medewerking is ingeruimd, waarom zou haar dan een medewerking van denzelfden omvang worden onthouden op het gebied van het internationale recht, terwijl toch hierbij volksbelangen zijn betrokken van oneindig grooter gewicht dan ooit bij de nationale wetgeving in het zicht komen? Nu, nu de oorlog is losgebarsten, vertoonen zich die belangen in al hun roode ontzetting en alle volken, hetzij, zij den krijg voeren of niet, zullen fel gaan voelen de spotternij dat door een handvol menschen hun opgelegd is te lijden voor belangen, omtrent wier waarde het hun ontzegd is geweest een beslissend oordeel uit te spreken. Men stelle daar niet tegenover de berusting, het plichtsgevoel, het enthousiasme soms waarmee dat lijden wordt gedragen, want het monsterachtige is nu eenmaal een godheid die benevelt. Maar let op de tijden, die komen zullen, waarin die godheid niet meer regeert, let dan op den terugkeer van het algemeen menschelijke en op het oordeel dat dan zal worden geveld over den onder aanroeping van genaturaliseerde goden begonnen krijg - geen twijfel of de volksvertegenwoordigingen zullen zich opmaken om ook voor de vorming van het internationale recht de plaats te veroveren, die zij in vreedzamen strijd bemachtigd hebben bij de vaststelling van het nationale recht. De Parlementen zullen zich geenszins uit het veld laten slaan door het argument, dat de geheimhouding van internationale afspraken en verbintenissen mogelijk moet blijven, om voordeden te verkrijgen of afhandig te maken, want ook al blijft de buitenlandsche staatkunde er eene die de strijdverhouding in plaats van de samenwerking tot uitgangspunt neemt, dan toch behoort in deze politiek van samenspanning het volk

zelf te worden gekend, opdat het wete welke de belangen zijn die men tot gelding wil brengen, bovenal wat zij waard zijn tegenover het oorlogszaad dat met die coalities gekweekt wordt.

De volken hebben het perspectief van een oorlog tot dusver niet of slechts weinig aanschouwd en zich niet kunnen realiseeren wat een oorlog is als deze, waarbij de kracht van de geheele natie den inzet vormt. Het gordijn is nu opgetrokken, en doorleefd wordt het spel der dramatis personae. De intensiteit van de bewerking die daarmee ons zieleleven ondergaat is zóó groot, dat, ook al vermag de menigte zich nog niet te verheffen tot de hoogte van een wereldpolitiek en al blijft zij volharden in een staatkunde, die boven nationale geen grootere, geen waardevollere belangen weet te erkennen, toch door dézen oorlog tot in afzienbaren tijd een tegenwicht in onzen geest is vastgezet, waarmee automatisch aan het echte of vermeende nationale belang zijn domineerende beteekenis is ontnomen. De *zelfzucht der natiën* - gesteld dat versterking van zedelijke factoren nog niets kan uitwerken - zal, van het oogenblik af dat de volksvertegenwoordiging in de regeling der buitenlandsche betrekkingen ten volle gekend wordt, hebben te rekenen met de *zelfzucht der individuen* waaruit de natiën zijn samengesteld. De nu levende generaties kennen door en door de offers welke de individuen hebben te brengen om de nationale zelfzucht te bevredigen, ofschoon zij waarschijnlijk niet ten volle beseffen dat het grootste van alle offers niet ligt in hetgeen allerwege rouw doet ontstaan, maar in de opheffing van de vrijheid van onzen geest. Het individu is onberekenbaar geworden, omdat op zijn voelen en denken dag aan dag de nationale zelfzucht haar verwoestende werking uitoefent. Er is maar één gezichtspunt van waaruit alles wordt beoordeeld. en dat is het belang van de natie. Deze geestesblindheid is een ware verschrikking; zij rukt alle andere saamhoorigheid dan die der natie uiteen en belet volstrekt alle toenadering, welke niet in laatste instantie rust op de basis van het nationaal gevoel. Na den oorlog zal ook deze ramp tot bewustzijn komen, en als dan het gansche facit van den oorlog wordt opgemaakt, zal dan voor de toekomst het drijven eener nationale zelfzuchtige politiek

niet in bedwang worden gehouden door het schrikbeeld van de rampen van dezen oorlog? Het is niet goed over het oorlogslijden der individuen te zwijgen of het zwakker voor te stellen dan de werkelijkheid ons leert, want de volheid der verschrikking moet men voor oogen houden, zal het nationale egoïsme, waar het door zedelijke opvoeding niet kan worden overwonnen, zijn onontbeerlijk tegenwicht kunnen verkrijgen. Daarom: zegt het voort aan de kinderen en kindskinderen; getuigt van het krijtende hartzeer, de verwildering van den geest door dezen oorlog over het menschdom uitgestort, en bewaart trouw in uw geheugen en in het hunne de hardste feiten welke dat getuigenis schragen. Want als er wanhoop is aan de kracht van ethische machten, dan keere men terug tot de nimmer falende kracht der *vrees* en zoeke men dus langs mechanischen weg te verkrijgen wat het innerlijke leven uit zich zelf niet vermag voort te brengen. Die vrees hebben wij thans leeren kennen, niet uit geschriften van Spinoza of Hobbes, maar van aangezicht tot aangezicht. En al weten wij dat vrees een aandoening van lagere orde is, er zijn omstandigheden waarin zij heilzaam kan werken. Onder die omstandigheden leven wij thans en zullen wij nog een geruimen tijd moeten leven. De praktische staatkunde gebruike het lagere middel der vrees waar zij niet hooger kan reiken. En als dan, ten gevolge van de deelneming der volksvertegenwoordiging aan de voorbereiding en vorming van internationaal recht, de afkeer van den oorlog op den inhoud van dat recht haar invloed zal hebben uitgeoefend en daardoor de buitenlandsche staatkunde op breeder grondslag dan dien der enge nationale politiek zal zijn gebracht, dan is een verruiming van geestelijken horizont verkregen, welke de volken in staat zal stellen de waarde te beseffen van een recht, dat hooger doelwit heeft dan koestering van nationale belangen - uit welk besef zal opbloeien de kracht om dat recht, in nederige overgave aan zijn idee, te dienen.

V.

De verbetering die de verandering van het constitutioneele recht, met betrekking tot de rechtsvorming door middel van

tractaten, zal aanbrengen in den inhoud van het internationale recht en daardoor in den maatstaf die aangelegd moet worden bij de vraag, of er al dan niet rechtsschennis in een gegeven geval aanwezig is - deze verbetering heeft slechts een zeer begrensde waarde, omdat dit recht, al bezit het een bijzonder stellig-rechtelijk karakter, het lot deelt van alle recht, geschreven of ongeschreven, n.l. van niet meer dan betrekkelijke gelding te hebben.

Het is een overspanning der rechtsidee als men aan welk recht ook een eeuwigdurende gelding toekent. Want alle recht geeft een oplossing in een conflict van belangen, welke oplossing haar waarde verliest naar mate óf een dier belangen gewichtiger of minder gewichtig dan het andere belang is geworden, óf nieuwe belangen het vroeger gevonden rechtsevenwicht verstoren. Men moet niet vergeten dat de rechten en verplichtingen, die uit een overeenkomst voortspruiten, niet daarom binnen het geldende rechtsgebied vallen omdat daaraan bijv. een wilsovereenstemming der partijen ten grondslag ligt, of omdat een gegeven woord gestand moet worden gedaan, maar omdat van uit een grootere gemeenschap, dan die der contracteerende partijen, de door deze verrichte belangenwaardeering als rechtsgeldig erkend wordt. Dat die erkenning niet voor elk contract in het bijzonder plaats grijpt, maar het uitvloeisel is van naleving der algemeene voorwaarden, door het rechtsorgaan der grootere gemeenschap gesteld, doet niets ter zake. Uit zich zelf bindt een contract op rechtsgebied niet; de rechtsorde eener de partijen omvattende gemeenschap beslist daarover. En mede wordt in die rechtsorde de beslissing gevonden op welke wijze en met welke gevolgen contracten ontbonden worden.

Past men dit toe op de overeenkomsten tusschen de Staten, dan geldt ook van tractaten, dat de daarin vastgestelde regelen hun karakter van rechtsregelen ontvangen uit de rechtsorde der de Staten omvattende gemeenschap, en is het mede die rechtsorde welke omtrent het te niet gaan van tractaten beslist.

Doch hier staan wij voor een groote praktische moeielijkheid, n.l. deze: dat het internationale recht wel regelen geeft van formeelen aard omtrent het bestaan en het niet meer bestaan van tractaten, maar dat het niets bepaalt omtrent de

oplossing dezer interne kwestie: wànneer de in een tractaat neergelegde rechtswaardeering ophoudt te gelden, hetzij omdat het met die waardeering geregelde belangenconflict voor een gansch andere belangentegenstelling heeft plaats gemaakt, hetzij omdat, van uit het standpunt van het internationale recht, de contractueele rechtswaardeering moet wijken voor eene, welke van uit een grootere gemeenschap geschied is. In de binnenstaatsche rechtsorde doet het laatste geval zich voor, waar de wet de uit het contract voortgesproten verbintenis opheft. Een wetgevend orgaan is echter voor de internationale gemeenschap nog verre te zoeken, zoodat hier langs anderen weg een antwoord moet worden gevonden op de vraag, of in een gegeven geval de contractueele rechtswaardeering door het internationale recht op zijde is gesteld of niet. En hetzelfde geldt voor het eerste geval: als de belangentegenstelling zich gewijzigd heeft, daar ook hier het internationale recht zich niet door een eigen orgaan kan uiten omtrent het teniet gaan van tractaten wegens verandering in de constellatie der belangen, welke in het contract hun regeling hadden ontvangen.

Voorbeelden van als rechtmatig gestelde losmaking uit tractaten, op grond van veranderde belangen, zijn er vele. Art. 11 van het tractaat van Parijs, verbiedende het houden van oorlogsschepen in de Zwarte Zee, werd door Rusland in 1870 ter zijde gesteld. Ruslands verklaring dienaangaande is later door de Londensche conferentie gebillijkt, na ordershalve te hebben uitgesproken, dat eenzijdige losmaking uit tractaten in strijd is met het volkenrecht,[1)] hetgeen niet alleen is een protestatio actui contraria maar in hare algemeenheid ook onwaar. Oostenrijk veranderde in 1908 de

1) In het annex van het proces-verbaal der eerste zitting verklaren de gevolmachtigden van Duitschland, Oostenrijk-Hongarije, Engeland, Italië, Rusland en Turkije ‘qu'ils reconnaissent que c'est un principe essentiel du droit des gens qu'aucune Puissance ne peut se délier d'un Traité, ni en modifier les stipulations, qu'à la suite de l'assentiment des Parties contractantes, au moyen d'une entente amicale.’ In de zitting werd deze verklaring vooral door Turkije onderstreept, zeggende dat zij daarmee instemde ‘avec d'autant plus d'empressement que la sublime Porte en a de tout temps reconnu le caractère sacré, et qu'elle y a constamment conformé sa politique dans ses relations avec les nations étrangères’! Recueil général van Martens V p. 273 e.v.

haar bij het tractaat van Berlijn van 1878 toegestane occupatie van Bosnië en Herzegowina in een annexatie dier landen. Te voren had Bulgarije, mede met dat tractaat in strijd, zijn verhouding tot Turkije eigenmachtig veranderd en zich tot een onafhankelijk Koninkrijk verklaard. Noorwegen verbrak in 1905 het Unietractaat met Zweden. Ook deze schending is later formeel in orde gemaakt.[1] In geen dezer gevallen is ook maar één poging gedaan, om het betrekkelijke internationale recht te wijzigen vóórdat de daarmee strijdige handeling verricht werd. Elk land ging uit van de gedachte, dat de belangen, die zij tot gelding bracht, een andere rechtswaarde dan in de betrekkelijke tractaten was neergelegd, hàdden verkregen. Krachtig worden zoodanige belangen bijv. naar voren gebracht in het schrijven van den Keizer van Oostenrijk aan Minister von Aerenthal, waarbij de annexatie van Bosnië en Herzegowina haar beslag kreeg onder een beroep op 'die hohen kulturellen und politischen Zwecke'. Protesten bleven niet uit; Engeland sprak zelfs van een rechtsbreuk, maar de golven sloten zich spoedig, en het in April 1909 door de onderteekenaren van het Berlijnsche tractaat gegeven fiat werd gerekend te behooren tot de 'Förmlichkeiten'[2].

Tal van andere voorbeelden zijn te geven waarbij het pacta sunt servanda werd òntkend. *Von Liszt* blaast wel is waar dit adagium op tot een 'die Grundlage alles Rechts bildenden Satz',[3] maar in de praktijk houdt het geen stand en wordt het door niemand, ook niet door *Von Liszt*, als rechtsregel aanvaard. Niet alleen dat niet elke door belanghebbenden verrichte rechtswaardeering hunner belangen een verbintenis doet ontstaan - het positieve nationale recht toont dat onwedersprekelijk aan - maar ook een ten tijde van haar ontstaan als rechtsgeldig aangemerkte verbintenis kan haar verbindende kracht verliezen, zonder medewerking van hen welke de verbintenis aangingen, als nl. de omstandigheden, waaronder het contract werd gesloten en

1) Traités et conventions concernant la dissolution de l'union Suédo-Norvégienne, van 26 Oct. 1905 (Nouveau Recueil Général de Martens, 2e Serie T. XXXIV p. 700).
2) Zie hierover *von Sosnoski:* 'Die Balkanpolitik Oesterreich-Ungarns seit 1866,' 1914, II. p. 151 en 220.
3) Das Völkerrecht, 1910, p. 168.

die toen een rechtsband konden doen erkennen, zóó veranderd zijn, dat een gewijzigde belangentegenstelling zich heeft ontwikkeld en daarop de vroegere rechtswaardeering niet meer past. Ook deze beschouwing is een in de praktijk aanvaarde rechtsbeschouwing en wie daaraan twijfelt brenge zich slechts te binnen de contracten die, vóór den oorlog gesloten, daarna door gewijzigde toestanden hunne verbindende kracht verloren. En nu zegge men niet, dat dit een gevolg is van noodtoestand, want de geheele noodtoestandsleer is slechts een beperkte toepassing van den hierboven algemeen gestelden regel, dat een rechtsnorm, geschreven of ongeschreven, niet langer kan standhouden, wanneer een zoodanige verschuiving van de waarde der daarin geregelde belangen heeft plaats gehad, dat de vroegere rechtswaardeering daarop niet meer past. M.a.w. niet enkel wet of contract wijzigen het recht, maar ook interne, in de natuur van het recht liggende oorzaken.

Ik gevoel het gevaar, dat in het uitspreken van dezen regel gelegen is, maar buiten gevaarlijk terrein kunnen wij nu eenmaal niet blijven, als wij ons rekenschap gaan geven van de verbindende kracht van het recht. En hier, bij internationale verhoudingen, *moeten* wij ons daarvan rekenschap geven, omdat er nog geen Overheid is die háár inzichten omtrent verandering, verzwakking of tenietgaan van recht en rechten tot gelding vermag te brengen. In de wankele grondslagen eener ongeordende rechtsgemeenschap moeten wij een houvast trachten te vinden voor de beslissing over recht en onrecht. Van die grondslagen weten wij slechts één te noemen die, naar de geschiedenis aantoont, bij het terzijde stellen van hetgeen oorspronkelijk als recht werd aangemerkt, altijd den doorslag gaf, en d.i. de waarde welke een grooter cultuurleven, omdat het grooter is, bezit boven de engere cultuurverbanden waarin de menschheid gesplitst was. Van uit kleine, meer of minder geordende groepen is de menschheid in steeds grooter wordende levensverbanden - een term die heel wat meer omvat dan het woord Staatsverband, waarin slechts een stuk der cultuur tot uitdrukking komt - komen te staan en telkenmale heeft de waarde, die het grootere verband als zoodanig voor der menschheid ontwikkeling bezat, beslist óók over het recht dat voor de deelen zou

gelden. Ik geef toe dat dit weinig meer is dan een formule, want wat elk deel voor die ontwikkeling beteekent, en waarvan zijn rechtswaarde en dus het behoud of de opheffing van het recht waaronder het tot dusver stond afhankelijk is, daarover geeft deze historische gang van zaken géén licht. Maar toch mag in het gezegde niet uistluitend een formule worden gezien, want stellig werpt het op een voornaam punt dit licht, dat het recht zijn inhoud niet ontvangt uit hetgeen de deelen wenschen en willen, en wat zij in overeenkomsten en tractaten neerleggen, maar uit de eischen welke het hen omvattende geheel voor *zijne* ontwikkeling vermag te stellen. Al tasten wij dus honderde malen mis in de schatting van de beteekenis die de cultuur van een volk heeft voor de grootere levensgemeenschap waarvan dat volk een deel is, vàststaat dat dat volk alleen of in samenwerking met anderen, met hùnne belangen tot uitgangspunt, tot geen beslissende schatting van dien aard gerechtigd is. Wij moeten, om zulk een waardebepaling te mogen verrichten, ons plaatsen in het centrum van de cultuurwereld, waarbinnen de volken met hun oneindigheid van belangen toch slechts betrekkelijke waarde hebben. Maar juist die betrekkelijke waarde ondergaat voortdurende verandering, dikwijls buiten ons willen en wenschen, terwijl er geen geordende macht bestaat om die verandering te achterhalen en dienovereenkomstig het stellige recht te wijzigen. Dàn wordt dit langs ongeordenden weg gebroken, omdat, in den hoogsten zin van het woord, het recht bestaat die verschuiving van de waarde van belangen in de ordening van het gemeenschapsleven tot uitdrukking te brengen.

Wij moeten dus belijden, dat de vergankelijkheid van alle recht behoort tot de prima elementa totius legitimae scientiae, maar tegelijk erkennen, dat die vergankelijkheid niet ligt in den maatstaf die bij de rechtswaardeering wordt aangelegd, maar in de verandering welke het object dier waardeering, de waarde der belangen van menschen en volken, voortdurend ondergaat.

Tegen die vergankelijkheid van het recht hebben van ouds de menschen gestreden, zooals zij van ouds uit den stroom van al het gebeuren getracht hebben zich te redden om rust, zekerheid, vastheid in hun leven te verkrijgen. Voor de rechtsorde hebben zij daartoe naar middelen moeten grijpen

welke buiten het rechtsgebied zijn gelegen, evenals zij, om het eeuwige in hun bestaan te vinden, hun toevlucht hebben genomen tot eene belichting van het leven van uit een andere wereld. Te vergeefs! De rechtsgeleerden hebben de beweging in het recht willen vastleggen door een beroep te doen op het ethische postulaat van 'het gegeven woord gestand te doen'; door aan rechten het praedicaat van 'historische' te verleenen; door een groep als 'verkregen' rechten te doopen; door aan sommige rechten onder den naam van 'grondrechten' een metajuridisch karakter te geven en ze daarmee onaantastbaar te maken. IJdel is dat alles. Het recht heeft eigen inhoud en doel; in zijn voortgang kan het door buiten zijn gebied liggende normen niet worden gestuit. Ethiek, historie, autonomie van den wil, natuurrecht - de heerschappij daarvan mogen wij alleen erkennen op het eigen gebied waarin hun waarde wortelt. Ongetwijfeld hebben deze allen een hooge cultuurbeteekenis, maar dit kan alleen een reden zijn hun invloed bij de rechtswaardeering te doen gelden, niet dat zij het rechtsgebied beheerschen. Hier heeft geen enkel belang absolute waarde, omdat het recht juist bedoelt de *betrekkelijke* waarde vast te stellen van *alle* cultuurfactoren en daardoor een belangenordening in het leven te roepen, waaruit een maximum van geestelijk leven kan worden verkregen. Deze betrekkelijke waarde nu is aan voortdurende schommeling onderhevig en daarom staat alle recht, geschreven of ongeschreven, overheidsrecht of volksrecht, in het teeken van vergankelijkheid.

Om deze aan het recht eigene natuur tot regelmatige ontplooiing te brengen, is binnenstaats de vorming van het recht georganiseerd, een organisatie die echter op een veel te kleinen voet is ingericht dan dat zij in staat zou zijn overal de nieuwe rechtswaardeering, waar zij noodig is, tot stand te brengen. Een stijgend tekort aan rechts vormende organen doet zich gevoelen; en het gevolg daarvan is, eensdeels dat buiten de bestaande organisatie om, een ongeregelde rechtswaardeering zich baan breekt, waarmee een element van onzekerheid in de rechtsorde gebracht wordt, anderdeels dat de oude rechtswaardeeringen stand houden en aldus normen worden gehandhaafd, die niet of niet meer voldoende rekening houden met de gewijzigde belangentegenstellingen.

Welnu, het gebrek dat onze binnenstaatsche organisatie der rechtsvorming aankleeft, komt in veel grooter afmetingen voor den dag bij de rechtsvorming op het gebied der internationale verhoudingen. De eenige organisatie der rechtsvorming welke hier wordt gevonden, is de rechtsvorming door middel van tractaten; de organisatie, die zich door de vredesconferenties begon baan te breken, en waarop *Schücking*[1] het volle licht heeft doen vallen, is door den oorlog voor jaren uiteengeslagen. Het tractatenrecht nu behelst niets omtrent de gronden welke, onafhankelijk van daarop gerichte contractueele regeling, wijziging van rechten en verplichdoen intreden, niets dus omtrent het interne verval van het recht, zoodat uitsluitend het ongeschreven internationale recht hieromtrent uitkomst kan geven. Maar al is aan dit ongeschreven recht niet alle beteekenis te ontzeggen, zijn inhoud is op dit punt zoo onbepaald, dat het groote moeite kost anders dan door zeer ruime formules, zooals het 'rebus sic stantibus', dien inhoud voor de praktijk bruikbaar te maken.

Feitelijk is dientengevolge de toestand deze, dat elke Staat afzonderlijk de oplossing der moeilijkheden moet ter hand nemen, hetgeen in de praktijk beteekent, dat het rechtsbewustzijn van een zeer kleinen kring van staatsambtenaren als maatstaf wordt aanvaard bij de beantwoording van vragen, welke niet enkel voor de eigen bevolking maar ook voor die van andere Staten van het allergrootste gewicht zijn. Wij zien dus dat de regeeringspersonen, zij bij wie de invloed van het belang van het land zich het sterkst doet gelden, uitspraak moeten doen over kwesties die rechtens naar behooren alleen kunnen worden opgelost, als zij worden onderzocht en beoordeeld van uit het standpunt van een veel grootere gemeenschap dan in den enkelen Staat is te vinden. Van deze personen, vervuld als zij zijn en krachtens hun ambt moeten zijn, van nationale belangen, wordt gevorderd een rechtsschatting, welke een ter zijde stelling dier belangen kan medebrengen. Gevorderd wordt van hen een uit rechtswaardeering voortgesproten uitspraak over vragen als deze:

of een door hun Staat gesloten tractaat nog als bindend behoort te worden aangemerkt;

1) Das Werk vom Haag: I. Der Staaten-verband der Haager Konferenzen, 1912.

of de belangen van hun Staat, uit een oogpunt van het gewicht dat zij hebben voor de cultuurvolkengemeenschap, voorrang moeten hebben boven belangen van andere Staten en mitsdien deze Staten verplicht zijn de gelding van hunne belangen in te korten, of omgekeerd;

of, gegeven een in tractaat neergelegde of een gewoonterechtelijk vaststaande rechtsregel, deze geschonden is door zekere handelingen hunnerzijds gepleegd of door gedragingen van andere Staten, terwijl de belangen van den eigen Staat daardoor bevoordeeld resp. benadeeld zijn.

Het onmogelijke schijnt hier van de regeeringspersonen te worden gevorderd. En toch *wordt* dit van hen geeischt. Dat zij aan dien eisch niet kùnnen voldoen, dat is het juist waarin een der blijvende oorzaken van oorlogen gelegen is. Reeds is het voor elken regeeringspersoon een groote geestesinspanning, om bij al zijn beslissingen het landsbelang te stellen boven bijzondere individueele belangen, welke hun invloed bij hem doen gelden; maar schier bovenmenschelijk is de taak, om het belang eener grootere rechtsgemeenschap hooger te stellen dan het bijzondere belang van het land dat hij vertegenwoordigt. Te verwonderen is het dan ook niet, dat deze taak eener Regeering zoo weinig naar voren wordt gebracht en dat bijna altijd, als de meest natuurlijke zaak ter wereld, het engere landsbelang openlijk als richtsnoer in de internationale politiek beleden wordt. Toch moeten wij vasthouden, onvoorwaardelijk, aan den plicht van de Regeering van elken Staat, niet enkel van kleine maar ook van groote Staten, om het wereldbelang niet met het landsbelang te vereenzelvigen en om het eerste als het meerdere boven het laatste te erkennen. Het bewustzijn van dezen plicht ontbreekt gelukkig niet gansch en al. Want hebben wij niet gezien, dat de Regeeringen van alle oorlogvoerende Staten hun uiterste best hebben gedaan en nog doen, om aan de wereld te toonen, dat, op het oogenblik dat de krijg uitbrak, bij hen het *recht* tot den oorlog aanwezig was? Dat doen klinken van een ‘recht tot den oorlog’ bewijst voldingend het aanwezige, misschien dan sluimerende bewustzijn, dat met een enkel beroep op het landsbelang de oorlog *niet* kan worden gerechtvaardigd. Telkens als het landsbelang ter sprake kwam, hebben zij daaraan de wijding van het

recht gegeven en dus voor zich als beslissend aanvaard de waarde die, van uit een grootere en hoogere cultuurgemeenschap bezien, dat landsbelang bezat.

Zonder den bodem der feiten te verlaten moeten en mogen wij er dus aan vasthouden, dat niet het engere landsbelang op zichzelf maar alleen zijn waardebetrekking tot het grootere cultuurgeheel, aan den Staat het recht tot den oorlog kan verschaffen. Maar wij weten nu ook, dat aan de waarachtigheid van dit beginsel zulk een enorme afbreuk wordt gedaan door het feit, dat, om dat wereldbelang tot gelding te brengen, niemand bij uitsluiting de geroepene is, maar dat het, om te heerschen, steun en hulp behoeft van hen die vervuld zijn van juist die belangen, welke bij het wereldbelang moeten worden achtergesteld. Ministers en diplomaten zijn door hun ambt als het ware verkocht aan het belang van het land dat zij dienen. Zij worden, als onafwendbaar gevolg van hun ambt, in denken en voelen beheerscht door de nationale of staatsgedachte en zijn niet bij machte een wereldpolitiek, d.i. een politiek welke de gemeenschap der cultuurvolken tot uitgangspunt neemt, aan hun optreden ten grondslag te leggen. Is aan dat feit in afzienbaren tijd niets te veranderen?

Ja, iets, heel weinig wel, maar dan toch genoeg om het aan te grijpen, zooals een drenkeling voor zijn redding naar al wat tastbaar is hoopvol reikt. Want niet daarom is het ons te doen om, met aanprijzing van arbitrage, van een Europeeschen statenbond, van internationale politie, een mogelijke toekomst ons voor oogen te stellen, waarin het wereldbelang onder de hoede eener *Overheid* zal komen te staan, maar om te midden der anarchie, die wel vermoed werd in de statengemeenschap te heerschen maar waarvan de werkelijkheid eerst door den Augustus-schok tot het helsche feit van den dag is geworden - om te midden dier anarchie te plaatsen een wachter die antwoorden kan op de vraag: wat is er van den nacht?

Die wachter is het volk.

De oogen zijn nu geopend voor het volstrekt ontoereikende vermogen der Regeeringen om het landsbelang in grooter centrum te plaatsen, om dienaren te zijn van hoogere cultuur dan met de nationaliteit van elk volk gegeven is. Zou het niet mogelijk zijn dat opnieuw voor den dag kwam, hoe

hetgeen niet bleek te leven in het bewustzijn der overheden, in de ziel des volks te vinden was? Mogelijk niet nu, maar later! Zou dan niet aan het licht komen, dat wat wij nu beleven de verschrikkelijke juistheid is van hetgeen in het moderne volkenrecht als een vondst van hooge beteekenis wordt aangemerkt, dat nl. een oorlog gevoerd wordt tusschen Staten en niet tusschen volken? Stel voor dat onpersoonlijke wezen: Staat het testamentische woord: Overheid, doordring u van het feit dat die Overheid de Regeering is, en gij hebt met ontstellende klaarheid uitgesproken, dat hetgeen waaronder de volken lijden in het wezen der zaak is een *overhedenoorlog*. Kan dàt voorde toekomst niet allereerst worden verhoed? Kan niet de krijg in volkenkrijg worden herschapen? Bedoeld wordt geenszins voor den strijd tusschen georganiseerde machten in de plaats te stellen een strijd tusschen ongeorganiseerde staatsburgers, maar wèl dat het volk den oorlog als *zijn* oorlog erkenne. Reeds thans schijnt dat ten deele het geval, nu wij waarnemen dat de bevolkingen en hare vertegenwoordigingen van alle oorlogvoerende landen met hare overheden eensgezind zich toonen en ook zij van het recht tot den oorlog overtuigd zijn - maar deze overtuiging is ex post geboren, onder de opwindende omstandigheden van het uitbreken van den krijg. En zou men daarom ver van de waarheid af zijn, als gezegd werd dat thans reeds, hier en daar, in alle stilte, bezig is te groeien een gansch andere overtuiging, dan die zich in den aanvang van den oorlog op pijnlijk luiddruchtige wijze openbaarde? Doch hoe dit ook zij, onloochenbaar staat het feit, waarop ik in den aanvang reeds wees, dat de uitbarsting van den oorlog voor het volk zelf een volkomen verrassing is geweest. En op verandering juist daarvan moet in alle landen worden aangestuurd. Die verandering kan niet uitsluitend daarin bestaan, dat de volksvertegenwoordiging omtrent de intreding van den oorlogstoestand beslisse, want met deze enkele wijziging in het constitutioneele recht wordt niets bereikt dan alweer schijn, schijn alsof daarmee de overheidsoorlog in een volksoorlog kan worden veranderd. Immers dit is slechts reëel mogelijk als het volk *weet* om welke belangen het gaat, en *kent*, ten volle en ter dege, de beteekenis dier belangen. Om dat weten en die kennis is het te doen. Het is geheel dezelfde eisch als gesteld werd toen in

het bovenstaande bepleit werd de medewerking der volksvertegenwoordiging aan de vorming van alle internationaal recht door middel van tractaten, afspraken of hoe zij ook heeten mogen. Maar hier is die eisch van nog oneindig meer gewicht, want hier hebben wij met rechtsvorming en rechtspraak beide te doen; rechtsvorming in concreto, als beslist zal moeten worden of een tractaatsbepaling of andere volkenrechtelijke regel geldt of niet; rechtspraak, als de feiten, waarin de rechtsschennis heet te zijn besloten, moeten worden vastgesteld en gewogen. Door hare stelling aan het hoofd van het gemeenebest zijn de Regeeringen tot deze dubbele functie geroepen, maar zij zijn onmachtig gebleken bij die rechtsvorming en rechtspraak de politiek op te voeren tot hooger plan dan bevrediging te geven aan nationale zelfzucht. Voor die onmacht boet nu het volk; maar daaruit verrijze dan het vaste besluit om aan zijne vertegenwoordiging in de buiten landsche staatkunde een beslissend aandeel te geven. Daarvan moet men niet verwachten, dat alle zelfzuchtige nationaalpolitiek tot het verledene zal gaan behooren, maar er zal dan althans ééne voorwaarde zijn gerealiseerd, welke een wereldstaatkunde *mogelijk* doet zijn.

Mogelijk: in de eerste plaats, hetzij op nieuw geconstateerd, vindt bij het volk zelfzuchtige politiek zijn teugel in de zelfzucht der volksgenooten individueel, daar deze veel meer vervuld zijn van de belangen die door een oorlog geschaad worden dan het geval is bij regeeringspersonen, wier geest door hun ambt vastzit aan het enge landsbelang. Maar evenzeer zal, met het betrekken van de volksvertegenwoordiging bij de leiding der buitenlandsche aangelegenheden, de belangzuchtige politiek worden in toom gehouden door dat het volk in zijn maatschappelijk leven cosmopolitisch dĕnkt en handelt. En daarom zal zijn vertegenwoordiging in het Parlement veel meer open oog hebben voor de cultuurbate die een groote wereldpolitiek afwerpt, dan dit gegeven is aan hen, die met ‘het Vaderland boven alles’ het laatste woord in de politiek gesproken achten. Het volk en zijne vertegenwoordigers worden in hun oordeel niet belemmerd door den druk van een ambt als waaronder Regeeringen en diplomaten leven, noch door het eenzijdige milieu der kaste waaruit deze, in het bijzonder de diplomaten, gewoonlijk

voortkomen; zij zijn toegankelijk voor àlle zijden van het maatschappelijk leven. En waar dit in toenemende mate zich als een wereldleven doet kennen, kan van het Parlement worden verwacht een beoordeeling der volksbelangen van uit ruimer en dus hooger standpunt dan opgesloten ligt in het devies: ‘right or wrong - my country’.

Dit program - de doorwerking der democratische gedachte in de leiding der buitenlandsche staatkunde - worde in alle landen tot inzet van een politieken strijd gemaakt, en de pacifistische beweging ruime aan dat program een eerste plaats in. De verwezenlijking daarvan heeft niet noodig te wachten op een omzetting van 's menschen geest in meer ethische richting, noch op de medewerking van andere Staten. Elke Staat kan hier zelfstandig en onmiddellijk deze verandering in zijn constitutioneel recht aanbrengen en daardoor medewerken, om de beslissing over zijn recht tot den oorlog aan deugdelijkheid te doen winnen. Hoe die controle der vertegenwoordiging over de buitenlandsche staatkunde moet worden ingericht, laat zich zonder kennis van de staatkundige organisatie van elk land niet op papier brengen. Op voorbeelden hebben wij gewezen. Maar al was er geen enkel voorbeeld en al zou die contrôle een volstrekt novum zijn, dan kan dit aan dezen uitbouw van het constitutioneele stelsel geen oogenblik in den weg staan, evenmin als het eeuwenlange absolutistische regime de vestiging van dat stelsel, in den beperkten omvang waarin wij het nu nog slechts kennen, heeft kunnen tegenhouden.

En zoo dan later de volksvertegenwoordiging met volle kennis van zaken tot den oorlog mocht besluiten, welnu dan kan over het recht van dat volk tot den oorlog nog wel gericht worden gehouden, maar dàt gericht gaat uit van hooger bewustzijnsleven dan hier op aarde bij menschen te vinden is.

H. KRABBE.

‘Vermomde oorlog’.

II.
De auteur van het boek.

James Stephen, zoon van James Stephen, vader van Sir James Stephen en grootvader van weder een Sir James Stephen, - ik weet niet of zij u veel zegt, deze genealogie; maar denk u onder deze gelijkluidende namen een familie van menschen, verschillend van aard en waarde, zooals men in een familie verschillend kan zijn, naar tijdorde elkander opvolgend, en ge hebt voor u in een reeks van geslachten het bezielde weefsel der geschiedenis, het levende materiaal van het verleden, met het oog te grijpen, ja met de hand te tasten, zich rondend en het licht vangend, zich schikkend en voortbewegend in een krachtigen optocht, een processie van leven, - geen schimmen, wegglijdend in het duister, - neen, voorwaar niet.

Waar komen ze vandaan, die James'? Waar anders zouden ze vandaan zijn dan uit Schotland? Daar huisde de schemerende voorvader, de nekkige, nukkige Schotsche boer, op den uitkijk naar wat winst door smokkelen over de grens, langs de kust, - herinnering aan overoude rooftochten, - een vlaag van fantasie en avontuur heenstrijkend over den stuggen geest.

Met den eersten James Stephen maakt de familie zich los van den kalen harden grond, gaat naar het Zuiden, reist over zee, heen en weer, bindt den strijd aan met het lot, hoopt op fortuin, reikt er naar toe, en wordt teruggebonsd zonder ooit op te geven het recht om vooruit te komen in de wereld, - die eerste James Stephen, het stoere voorbeeld van het geslacht, met de passie van zijn oogen die zoo

vriendelijk kunnen kijken en waaruit de storm te voorschijn kan laaien, en met het machtige onderstel van het gelaat dat niet los wil laten wat het eenmaal heeft gevat, en waarop het recht heeft.

Mijn recht! zoo is het woord van dien oudsten, eersten James. Als hij na zijn klimmen op de ladder der fortuin is beland in de schuldgevangenis, ontdekt hij dat gevangenschap voor schuld gaat tegen de Magna Charta, en hij weet het zoover te brengen dat hij de zaak voor het Hof bepleit. James Stephen, de tweede, zijn zoon, de auteur, later, van ‘War in disguise’, een jongen van twaalf jaar, stond naast zijn vader voor het gerecht, gretig met zijn gezicht volgend de heftig overtuigde woorden van den pleiter. ‘'t Is jammer,’ zoo sprak de rechter zijn vonnis uit, ‘en het doet me erg leed, maar de gevangene moet naar de gevangenis terug.’

Een uit het publiek kwam naar den jongen met zijn verstandige oogen toe en drukte hem vijf shilling in de hand. Medelijden met den knaap die zijn vader in de gijzeling volgde! James Stephen, de oude, de kampioen voor de vrijheid der schuldenaars, was daar de held. De zoon ontving er voor een deel zijn opvoeding; de moeder kwam er op bezoek en maakte muziek voor de gevangenisgasten. Het is een onderwerp voor Dickens of liever voor den grover gespierden Dickens der 18de eeuw, voor Fielding of Smollett.

De oude Stephen kreeg na een niet al te lang verblijf zijn vrijheid weer. Hij werd zaakwaarnemer van ongelukkige cliënten en kleine zaken.

Armoedig, weinig eervol bestaan! een schrijven van pamfletten, een rondgaan in kroegen, een praten, rooken, drinken met slachtoffers van de wet; - een sterven - zijn vrouw was al eenige jaren eerder bezweken - insolvent (1779).

De opvoeding van James Stephen, de auteur van ‘War in disguise’, is dus te hooi en te gras geweest. De eerste maal dat ik hem voor me zie, is, op zijn twaalfde jaar, daar in het Hof naast zijn vader - het jaar 1770 -, dan een twintigtal jaren later kom ik hem tegen in het dagboek van Wilberforce, in het jaar 1789, het jaar van aanstaande hervormingen, van emancipatie der katholieken, van uitbreiding

van kiesrecht, ook van afschaffing van slavenhandel die aanstaande - *schijnt:*

> ‘1789, 26 Januari. Den heelen avond over slavenzaken, - 's nachts zenuwachtig gedroomd van slavernij.’
> 28 Januari. Slavenzaken, Hawkins.
> 31 Januari. Mr. Stephen op 't ontbijt. Slavenzaken.

De goede Wilberforce stond op met de slavenkwestie en ging er mee naar bed; zelfs 's nachts liet ze hem niet los, ze vervolgde hem in zijn droomen.

Ik kan mij hen voorstellen, James Stephen en Wilberforce, tegenover elkander gezeten in de ontbijtkamer van het aanzienlijke huis. Stephen, pas uit West-Indië, voor een korten verloftijd, naar Engeland teruggekeerd, vertellende van zijn ervaring, met oogen gloeiend van wraak in het gebruinde gelaat, de massieve mond heftig aandringend, - misschien het verhaal gevend van zijn praktische kennismaking met de afschuwelijkheid van het slavernijstelsel, toen hij, te Barbadoes geland, op een enkele, blijkbaar valsche getuigenis twee negers hoorde veroordeelen om levend te worden verbrand. ‘Kinderen werden gemarteld van 6 of 7 jaar,’ zeide Stephen; ‘maar ik heb ten minste kunnen zorgen dat de onmensch een boete kreeg. Zelf heb ik nooit slaven willen houden; mijn bedienden moesten vrije menschen zijn.’ -

Wilberforce, aan de andere zijde, met het innemende gezicht, de zilveren stem, de volmaakte manieren van den man in goeden stand geboren, en vooral met een hartelijkheid uit zuivere bron, door een hooger besef dan het nut van dagelijkschen omgang gedragen. Hij had zijn wereldschen tijd gehad, en voor zijn opvoeding was niet altoos nauwlettend gezorgd, maar een ingeboren rechtschapenheid had hem het pad van deugd en deugdelijkheid spoedig doen terugvinden. Er was behoefte aan reinheid bij hem, en een zuiver geweten noopte de wereld om zich heen ook rein te zien; de schande van slavernij moest verwijderd.

Het was een eerste bijeenkomst van de beide mannen, die bestemd waren als broeders tot het einde toe samen te werken.

Hoe was het leven van James Stephen geweest, sinds hij op zijn twintigste of een-en-twintigste jaar (hij is van 1758) zijn vader had verloren?

Hij had hier en daar - in de praktijk en als behoeftig student in het voorvaderlijk Aberdeen - wat rechtskennis en ondervinding van wetten opgedaan; een enthousiast voor de nieuwe ideeën van verlichting en vrijheid die bij den opstand der Amerikaansche kolonies, omstreeks 1780, zich in de wereld begonnen te verspreiden. Nu vatte hij de bezigheid van zijn vader op als zaakwaarnemer, zocht de gezelschappen die hem bekend konden maken en klanten konden doen werven, sprak in vergaderingen over hervorming der maatschappij en afschaffing van slavenhandel, dacht er aan naar Amerika te gaan en onder Washington te dienen, werd reporter van de Parlementszittingen en verbeuzelde zijn leven zonder vooruit te komen, met het gevoel dat hij al lager zonk en in het verkeer met slechte menschen al slechter en slechter gewoonten aannam. Ook was hij heel arm. Soms stond hij voor absoluut gebrek.

Wat hield hem op?

Zijn hardnekkig besef van het recht, - die drang waaraan zijn vader had gehoorzaamd; zijn wil om iets te beteekenen; - maar ook zijn liefde.

Zijn moeder was zijn ideaal geweest.

Wanneer men het leven van de beroemde, minder beroemde en gewone mannen der 18de eeuw in Engeland wil kennen en de levensbeschrijvingen leest waaraan vooral Engeland zoo buitengewoon rijk is, welk een schat ontdekt men dan van innig vrome vrouwen en moeders, vol zelfvergetelheid en zelfopoffering en vol talenten, vol werklust tevens! Denk eens om het gezin van de Wesleys, van John Wesley, den stichter van het Methodisme, moeder en zusters. Waarlijk, de vrouwen, nederig en toch zelfbewust, de eene wat harder van nerf, de andere wat liefelijker van toon, ze dragen en steunen al wat edel en gedegen is van de achttiende eeuw - in Engeland.

Toen zijn moeder stierf - hoe zonnig en flink waren de dagen geweest als James Stephen, de oude, in de volle kracht van zijn leven haar hand verwierf! - bij den dood van zijn moeder in verdriet en vereenzaming, dacht haar zoon, die haar lief had, het leven te moeten verlaten. Het had zijn licht voor hem verloren. Maar het leven was er toch voor, om licht in zich te hebben...

Ik heb u gezegd, het was een hartstochtelijk geslacht.

James Stephen had meer liefden.

In het onderzoek van zijn levensgang dat hij, oud geworden, begon op te stellen, staat deze bekentenis:

'Men heeft mij verzekerd dat geen man twee vrouwen tegelijk kan liefhebben; maar ik weet aan mijzelf dat dit niet waar is.'

In de donkerste periode van zijn armoede, ondanks al wat er vernederends, misschien verworpens was in zijn levensweg - want het Londen van zijn dagen was een nest vol ondeugd - hield hij vast aan de gedachte van een huishouden met het meisje dat hij als jongen liefhad en vereerde. Het was de zuster van een beter door het lot bedeelden vriend.

Helaas voor hem, de vriend die hem thuis voorsprak, had zelf een geliefde, en James Stephen verried die vriendschap, door ook de liefde van dat meisje te winnen. De eene was verstandig, de andere trok aan, en de vriend was edelmoedig. Ik moet nog eens herhalen, - men vindt hier het onderwerp voor een roman. Stephen stond perplex tegenover het leven. In zijn beste neigingen sloop de zonde binnen. Hij kon van geen van beiden laten, en hij moest tot de ervaring komen dat zonde is wat men niet laten *kan*.

Het leven echter dat zoo ingenieus lagen weet te leggen, en dat knoopen onlosbaar weet te maken, is dan toch weer zoo verstandig om op eens en bijna zonder ommezien den weg te effenen en de moeilijkheid door te snijden. Een oom in West-Indië stierf; een broeder van James, daar gevestigd en de erfgenaam van zijn oom, zond geld over voor de studie. Daarmeê kon hij zich voor de balie bekwamen met het doel om later in West-Indië een winstgevende praktijk waar te nemen, en hij kreeg een opening om zijn lot te verbeteren en te regelen. Hij maakte er van gebruik, hardnekkig. Met zijn eerste liefde, de verstandige vrouw, gehuwd vertrok hij naar Barbadoes, - de andere, de aantrekkelijke en mooie, bleef niet lang verlaten zitten. *Tout est bien*...

Maar James Stephen had den ernst van het leven gevoeld; in zijn uitredding zag hij een bedoeling, en hij begreep de

noodzakelijkheid van tucht. De eerste ervaring van het vrome leven, zooals het beter deel der 18e eeuw het verstond, en zooals de goede bisschop Butler het geleerd heeft in zijn *Overeenkomst van den natuurlijken en geopenbaarden godsdienst met de inrichting en den gang der natuur*, die eerste ervaring waarbij het leven een school blijkt te zijn, en de kindsheid zich moet oefenen voor de jeugd, de jeugd voor den mannelijken leeftijd, die had hij aan den lijve ondervonden.

Een bestaan schonk hem zijn advocatenwerkzaamheid, een ruim bestaan zelfs bij het groote handelsverkeer, toen, in West-Indië, maar geen vrijheid in dat slavenland om zijn overtuiging uit te spreken.

Noch zijn vrouw, noch hij konden tegen het klimaat. Hebben wij hem in 1789 aan huis bij Wilberforce ontmoet, gedurende een tijdelijk verblijf in Engeland, het jaar 1794 zag hem definitief terug in zijn geboorteland, niet langer afhankelijk, voorzien van een betrekking bij het Prijzengerechtshof. Dat scheen een rustig goed eind.

Omgeving.

Alsof hij rust kon hebben.

Zijn hartstochtelijke aard woelde in hem. Hij had verdriet en iedere slag raakte hem tot in de grondvesten.

Zijn vrouw stierf.

Hij was ten diepste terneêrgeslagen.

Wilberforce zocht hem op, liet hem niet los, gaf hem troost; hij noodigde hem bij zich, bood hem zijn vriendschap aan. Die menschen, de menschen van zijn kring, waren broederlijk gezind. Zij vormden, door den aard van hun geloof, een geestelijke gemeenschap. Toch, ieder behield zijn zelfstandigheid. James Stephen, in den kring opgenomen, had er zijn bepaalde plaats, zijn toon van spreken, zijn rol, - de rol van den maner. De hartstocht die hem vervulde maakte hem tot profeet.

Hij had zijn woord te zeggen.

Want de laatste jaren der eeuw leverden moeilijkheden genoeg op voor de negervrienden.

Ook over de ideeën wierp de helle Revolutiebrand in de

naburige streken een rooden gloed. Revolutie - maar dat was een ergernis voor het geweten der vromen, al was er menigeen zijn weg begonnen met het hangen aan gedachten van vrijheid en gelijkheid. Wat was er al niet onder de leus van bevrijding gebeurd op de West-Indische eilanden? Wie kon dan zulk voorbeeld volgen?

Deed men niet beter te wachten tot gunstiger tijden?

Tegenover zulke gedachten rees toorn in de stem van den man van overtuiging.

Dan stond hij tegenover Wilberforce, een aanspoorder en een aangrijper, waar het de zaak gold van het recht, en zooals zijn vrienden hem hebben gekend - 'in toorn verschrikkelijk[1]' - zooals zij hem ook hebben *verdragen* en *gewaardeerd?*

Want Wilberforce - hij noteert in zijn dagboek verscheiden malen gedurende dezen tijd: '*Dined tête-à-tête with Pitt - he very open*, *and fair*, *and patriotic* -' ging het verwijt niet uit den weg; hij nam de aanmerking van zijn vriend aan naar haar bedoeling, hij hardde zich voor den strijd en schonk Pharao-Pitt niet meer dan hem toekwam, - en hij gaf zijn zuster (om zoo te zeggen, want ik weet niet of zij zich liet geven) aan James Stephen ten huwelijk.

Dat was de vrouw, weduwe evenals hij weduwnaar was, die bij hem behoorde. Met haar verwierf hij zijn stand in de maatschappij, en een moeder en opvoedster voor zijn kinderen, - zij liet hen van hun zesde jaar af in de '*Overeenkomst*' van den goeden bisschop Butler lezen en richtte hun gedachten omhoog.

De flinke vrouw, brandende van ijver voor het heil van den medemensch, met haar heele persoonlijkheid opgaand in haar werk, misschien geen liefelijke, maar zeker een meêsleepende verschijning. Haar minachting voor het uiterlijk van de wereld blonk door haar afgedragen kleêren heen;

1) 'Macaulay, after making some ineffectual attempts to soothe him, turned to his son, then a mere lad, and said with a certain admiration for the righteous wrath of his ally: "In anger, your father is terrific"'. Viscountess Knutsford. *Life of Zachary Macaulay*, London, 1900. p. 312.

al haar geld was voor de armen. ‘Nu moèt ge toch een nieuwen rok koopen, Mrs. Stephen,’ zeide een van haar vrienden en scheurde het ding van onder tot boven. Bedaard bracht zij de stukken weer bijeen en hulde haar nederigheid in het samengevoegde kleed.

In het huis waar zij voorzat, aan haar zijde, begon James Stephen zijn brochures te schrijven over West-Indië en den slavenhandel. Men hoort er den klank in van zijn boetpredikaties tegenover Wilberforce; Engelands ondergang is zeker, zoo het niet tijdig nog den onteerenden slavenhandel keert.

Het was ten dage van den vrede van Amiens, - de oorlogspauze scheen ruimte te geven voor plannen van menschlievendheid, - ten dage ook van de negerrepubliek in San Domingo onder Toussaint Louverture die den schrik der blanken ten toppunt voerde. Nog eens raadplegen wij Wilberforce's dagboek:

> 20 Maart 1802. - ‘Gedineerd aan huis bij Stephen. Gesprek over den toestand van West-Indië en de leiding te geven aan de afschaffing hier in ons land. Tijding van de aankomst eener Fransche vloot, door Buonaparte naar de West gezonden. Niet toegelaten op bevel van Toussaint. Bericht van algemeenen moord der blanken in Guadeloupe. Iedereen is op de hand van Buonaparte en wenscht zijn wapenen succes over Toussaint's leger, het eenige middel om een Rijk van negers in de West te ontgaan. Stephen's meening is het tegenovergestelde; in 't groot en in 't algemeen heeft hij gelijk.’[1)]

Hij laat niet los van zijn idee, James Stephen, gelijk men ziet, evenmin als Mrs. Stephen van het hare.

2 April 1802 treffen we dan in het dagboek een nota over de verschijning van het eerste pamflet.

Naar het oorspronkelijk plan moest ‘*War in disguise*’ ook behooren tot die reeks geschriften tegen den slavenhandel,

1) *Life of W. Wilberforce*. III. p. 42.

al wordt hij er maar even vermeld.[1)] Want slaven waren een van de kostbaarste vrachten die naar de West werden vervoerd in ruil voor de tropische producten, en het was zaak dien handel, voor zoover door neutralen gedreven, onder contrôle te brengen. Ook ging het tegen de groote huizen in Liverpool die belang hadden bij den Amerikaanschen handel en die de ladingen van negers uit Afrika brachten naar de Antillen, een afgrijzen voor iederen vromen menschenvriend. Maar definitief wordt dit alles in het boek, zooals het tot stand is gekomen, op den achtergrond gehouden, en de heele opzet, wat ook de eerste bedoeling mag zijn geweest, is van een werk dat spreekt uit den drang en den nood van den tijd. Verbiedt Stephen's open aard ons ook niet naar verborgenheden te zoeken? Neen, wat hij wil zeggen, zegt hij duidelijk genoeg; tegenover den vijand wiens macht ligt aan de andere zijde van het Kanaal, wil hij Engelands krachten dicht bijeenzamelen, en de atmosfeer van alle twijfelachtige bestanddeelen zuiverend, wil hij den slag scherp en volledig op Buonaparte doen neerdalen. Wegwijzend de hypocrisie van onderkruipers verlangt hij dat Engeland, èn op het gebied van den handel èn op het gebied van den krijg, in oorlogstijd er voor uit zal komen meester te wezen op zee, moge de ander dan aanspraak maken heer te zijn op het land - wat nog valt te bezien.

De scherpe regels van James Stephen's boek komen voort uit het geloof aan de zedelijke bestemming van Engeland en zoeken die overtuiging te vestigen in het algemeen.

Het is een stroom van gevoel, breeder dan de meening van enkele personen.

Hervorming en geloof.

De achttiende eeuw schijnt rationalistisch, zoolang men haar waarneemt aan de oppervlakte, in de hoogere, wereldsche kringen. Werkelijk is er in onderstrooming een diepe behoefte aan godsdienst.

Behoefte aan godsdienst? - laat mij het liever noemen,

1) Vgl. de noot *Life of Wilberforce*. III p. 234, waar toch wel wat al te absoluut staat: ‘aiming *only* at de suppression (of the slave trade)’.

een behoefte aan vernieuwing van het geloof. Het is, in een tijd van nationalen wasdom, een teeken van groei. Men wil de geestelijke sfeer waarin de wereld ademhaalt en leeft -, de sfeer van ideeën die een band en een symbool van gemeenschap zijn voor de menschheid, - in zich opnemen en tot de zijne maken, en men wil dat de ideeën tot een innerlijke kracht worden, en opbruisen als een bron van energie: in staat om een nieuwe wereld van den geest te scheppen, - ja van gemeenschap in den geest. Zoo is het.

De goede bisschop Butler met zijn ‘Overeenkomst’ van natuur en godsdienst, als hij aantoont hoe aan de natuurlijke lusten van den mensch door zijn natuurlijken bouw wordt voldaan, en evenzoo door zijn geestelijken bouw de geestelijke eischen worden vervuld, - hij heeft door zijn trouw natuurlijk inzicht meegewerkt aan de geestelijke taak. Maar de bezieling, het geniale contact van leven gaat van John Wesley uit.

Wesley, de stichter van het methodisme, de hervormer, de voorganger in de godsdienstige hervorming van Engeland.

Hij, wien zijn gedachten geen rust lieten totdat hij zijn intieme bevrediging had gevonden, - zoodra hij het innig vertrouwen op zijn geloof als een vast bezit had verworven, met welk een rustigen gloed, welk een vurigen ernst maakt hij zich op om zijn verzekerdheid mee te deelen aan de menschen! Men spreekt wel van veldtochten en marschen en gevechten op marsch en hervatting van den tocht na het gevecht, - welke marschen zijn dan wel te vergelijken met den gang van Wesley als hij Engeland door zijn ijver wil vervoeren en gedurende een halve eeuw in zijn arbeid voortgaat. Vijftig jaar lang trok hij door Engeland van plaats tot plaats, predikend vier, vijfmaal op één dag in drie of vier verschillende plaatsen, in 't open veld, in de straten der fabriecksstad, van een heuvel, achter de lessenaar van een vergaderlokaal; op reis nooit opgehouden door storm of sneeuw of onbegaanbare paden, vroolijk gemoed tegenover spot en haat en vervolging, met overleg zijn weg kiezend en bepalend als een veldheer; een vast doel voor oogen, het hart onbedwongen, de geest gerust; tot allen sprekend de heilsboodschap van Christus' komst op aarde. ‘Hij was gewond voor onze overtredingen.’ - ‘Ik wil uw tekort-

komingen heelen,' zegt de Heer. 'Ik wil u vrijuit liefhebben.'[1)]

Het is het evangelie van de open lucht, den open weg en het open hart. De elementen werkten mede aan een nieuwe geestelijke atmosfeer voor Engeland.

Toch was de invloed van Wesley, bij zijn dood, niet zoover doorgedrongen in het land, als men van zijn heroïek pogen zou hebben verwacht. Altijd verzet er zich een kracht tegen het ongewone, nog meer dan tegen het buitengewone. De vrije schenking van het heil aan de zondige menschheid verwekte wat ijverzucht, wat ergernis. 'Spreek niet zoo, in 's Hemels naam,' viel een predikant[2)] een van Wesley's medestanders in de rede, omdat hij zijn woorden te verzoenend vond, 'Vlei de menschen toch niet. Het meerendeel gaat Helwaarts met open oogen.'

Met andere woorden: spreek hun meer in 't geweten!

Het zedelijk motief is dan vooropgesteld door de hervorming, uit Wesley's streven voortgesproten.

Binnen de zedelijke kracht van het Evangelie beperkte men zich.

'Evangelischen,' zoo noemde men zich in tegenstelling tot de 'sacerdotalen,' die aan de uiterlijke kerkorde hechtten.

Twee dingen - was het niet Kant die het heeft gezegd? - kunnen ons den verheven indruk geven van Gods tegenwoordigheid: het gezicht van den sterrenhemel en de stem van ons geweten. Engeland, tegen het eind van de achttiende eeuw, heeft van de verlevendiging van het geloof de innerlijke stem verkozen; het heeft uitsluitend in zelfbeproeving naar die stem willen luisteren. De eeuwige sterren daarentegen, die genadig hun weldoende macht over Wesley's gangen straalden, daar hebben de menschen, geloof ik, te weinig op uitgekeken.

Met hun verheffen van het zedelijk bewustzijn in het gevolg der herleving van den godsdienst, verrichtten de 'Evan-

1) Men leze het hoofdstuk: *The great ilinerant*, van W.H. Fitchett. *Wesley and his century* of *A life in the saddle*, van G.R. Ballein. *A history of the Evangelical party en L'offensive méthodiste*, van A. Léger. *La Jeunesse de Wesley*. p. 428 v.v.

2) William Grimshaw.

gelischen' toch een beteekenisvollen arbeid. In de historiën van de Engelsche kerk (het Methodisme valt daar grootendeels buiten) moet men van hen lezen hoe krachtig en degelijk hij door hen is opgenomen en voortgezet in Noord en Zuid, Oost en West van het land. Het is een opwekking en een voorbeeld, een opoffering en een aanpakken aan alle kanten. Dat Engeland dat in egoïsme dreigde te verdrogen, - hoe hebben de opkomende elementen der samenleving, de grondvesters der moderne burgermaatschappij, het door hun actief Christelijk levensideaal een hervorming ten goede doen ondergaan.

Was zij ruim genoeg.

Het uitzicht op de sterren aan het uitspansel ontbrak.

Nu Engeland door zijn krachtsinspanning dong naar de rol van een wereldmogendheid in de wereld, erkennen wij hier en daar, en overal, de sporen van een groei naar die bestemming van macht, stoffelijk en geestelijk. Het streven is er om los te komen uit de omwikkeling van oude misbruiken; ja er is meer, men gevoelt den plicht om op te staan en zich te verheffen tegen de verwaarloozing van het leven.

De hand roert zich en het hart spreekt.

Het liefdewerk der Evangelischen.

Zij hebben zich de opvoeding aangetrokken, zij hebben den Bijbel verspreid, de inwendige zending bevorderd, vereenigingen gesticht tot verbetering der zeden, voor de Zondagsrust en Zondagsheiliging in haar strengste gedaante gewaakt, voor opheffing der armoede hun geld en hun tijd gegeven, tucht en reinheid ingevoerd, en allerlei vragen willen oplossen, allerlei leuzen opgenomen die Engeland in waarheid zouden maken tot een Christelijk land. Alleen wat eng getrokken zijn de grenzen van hun werk. Maar mag men aarzelen of zij de Engelschen wel geheel tot Christenen hebben geschapen of konden herscheppen, zij hebben in allen geval het Christendom gemaakt tot iets echt Engelsch.

Wat de krachtigste dam is geweest tegen de propaganda der revolutionaire ideeën, is het werk gedaan op eigen grond door de Evangelischen. Was het wel geheel een voordeel?

De ruimte van het Europeesch gedachtenleven kwam in de knel van het sectarisch bedrijf.

Clapham secte.

Want lag er nog iets grooters en algemeeners in hun arbeid, hij droeg toch een sterk sprekend merk van een kleine gemeente van personen.

De meeste van die mannen, - ik bedoel hier de tijdgenooten van James Stephen, - zijn door een individueele ondervinding tot het evangelische Christendom aangetreden. Zij hebben hun strijd bestaan; er is een datum waarop zij een nieuw leven en een nieuwen zin voor het leven hebben ontvangen; daarvóór ligt bij hen de makkelijk glijdende weg naar het verderf, daarnà het harde, heerlijke pad tot het behoud.

Wilberforce kent het oogenblik in het jaar 1785 toen de scheiding daar was tusschen het zorgeloos bestaan met zijn helder schijnende toekomst en den hoogeren plicht met zijn verbod van glans in een wereld die open lag voor zijn schitterende en bekorende gaven. Herinnert hij zich niet voortdurend de dagen van dat jaar, toen hem de vroege morgen al verzonken zag in de lectuur van Butler en Pascal; zijn angst dat hij de genade zoo lang heeft moeten missen, zijn bekentenis geschreven aan den boezemvriend William Pitt, en Pitt's brief[1] en morgenbezoek, en de geestelijke scheiding der beide vrienden. ‘Waarlijk, niets wat ik ooit heb gelezen in de berichten van anderen, ging boven wat ik toen heb gevoeld.’[2].

Naast Wilberforce, Zachary Macaulay, - de vader van Engelands grooten geschiedschrijver, - met James Stephen de krachtigste hulp voor hun vriend in het werk der slavenbevrijding...

Maar laat ons liever ons best doen den kring van Wilberforce bijeen te zien in het triomf jaar 1807, het jaar der

1) Het genoteerde in het dagboek v.W. wordt hier aangevuld door den eerst veel later teruggevonden brief van Pitt, in *The private papers of W. Wilberforce*. Londen 1897 p. 12 v.v.
2) *Life of W*. I.p. 89.

afschaffing van den slavenhandel. En het valt ons niet moeilijk de menschen bij elkaar te krijgen, want zij bewoonden, in goede buurschap, een buitenwijk van Londen, ‘Clapham common’, zooals het heet.

Hun naam komt daarvan, dat is hun parochie, in alle mogelijke beteekenissen van het woord. Daar had Wilberforce zijn villa met haar uitgestrekte park, en daar stond het royale verblijf van Henry Thornton, den vertegenwoordiger van een van Londen's groote firma's, invloedrijk lid van het Parlement. William Pitt had de teekening gemaakt voor de groote ovale zaal van Thornton's woning; over het grasperk dat naar de openslaande glazen deuren leidde, stroomden de menschen er heen, die raad kwamen vragen of raad hadden meê te deelen, of die verlangend waren naar vereeniging. Want Henry Thornton, met zijn vriend Babington, was het geweten van dien kring van menschen, die het geweten wilde zijn van Engeland.

Hem was de opdracht gegeven van de geestelijke boekhouding der gemeente. Evenals hij zijn wereldsch vermogen had georderd, klaar en stipt, - een deel van zijn jaarlijksch inkomen voor zijn gezin, het overige voor anderen,[1)] - zoo gedroeg hij zich ook als de bezorger en regelaar van het zedelijk bezit dergenen, die hem aan 't hart gingen. Geen fout ontging zijn oog, geen vergoelijking gold voor zijn juisten blik, en men moest voor zijn oordeel bukken, omdat zijn vriendelijke kalmte, zijn volstrekte rechtvaardigheid er alle bitterheid aan had ontnomen. Hij was de rechter.

En drukte hij dan dikwijls door zijn gewicht de gemeenschap, die zwaarte werd verlicht door de beweeglijkheid van Wilberforce. Het gezicht van den slavenbevrijder, als we hem dien naam mogen geven, (want hem komt waarlijk niet alleen die eer toe) was nooit in rust. Evenmin had hij zijn gebaren en woorden in bedwang.

Wanneer hij als buurman in den namiddag een bezoek komt brengen aan Henry Thornton, dan zien wij hem, midden

1) Dit laatste deel was gedurende vele jaren *f* 100-120.000 per jaar, is nooit minder geweest dan *f* 25.000.- voor zich maar een derde of minder van die som. Sir James Stephen. *Essays in ecclesiastical biography*, eerst verschenen *Edinburgh Review*. 1844 July. *The Clapham Sect.* vgl. ook *The Guardian* 19 Juni 1907, de extracten uit Th.'s boeken.

tusschen zijn stoet van volgelingen - de kinderen en de groote hond voorop - onder het breedvertakte, dichtgelooverde geboomte, al gesticuleerend aanhuppelen, met zijn stok, dien hij als een Mozesstaf zwaait, zijn argumenten onderstrepend en aandringend, zijn zilveren stem hoog opklinkend, lachend... en op eens stilhoudend wanneer een vleug van ernstige gedachten onder het licht bewogen oppervlak zijn ziel in de diepten beroert: want evenals de anderen heeft hij zijn strenge tucht en huishouding van overpeinzingen, en een machtig gevoel in de geestelijke oefening van het morgenuur beaamd en bemeesterd breekt soms heen door de afleidende bezigheid van den dag en houdt hem staande...

Waar hebben zij het over, Wilberforce en de zijnen, in dezen laten nazomer met zijn plechtige tinten? - Zoeken zij naar een rechtvaardiging voor het geweld der regeering tegen het hulpelooze, geen erg vermoedende Denemarken, dat zijn hoofdstad heeft zien bombardeeren en zijn vloot heeft zien weggevoerd? Willen zij dat heftige krijgswerk, opgelegd aan een onzijdigen staat verdedigen met de wet van den nood die Engeland noopt om Buonaparte voor te zijn, en die het dwingt in zijn plaats zich de schepen toe te eigenen van een zwakke mogendheid? - Maar alle geweld keuren zij af; toch zal de Regeering haar reden hebben gehad, en zij zal haar gedrag kunnen verdedigen, - daaraan willen zij niet twijfelen. Maar dan weer: al bestond die reden, - wanneer een hunner het besluit tot de geheime expeditie had moeten nemen, zou hij er toe zijn overgegaan? - Zoo was de vraag die men aan zijn geweten moest stellen, en welk antwoord gaf Wilberforce daarop?[1)]

O, die keurige onderzoekers van hun geweten, welk een moeite hebben zij om een keus te doen in de dingen der praktijk van het leven!

Een partijman staat eerder met zijn antwoord klaar.

De Evangelischen vormden geen partij. Hun rijk was wel

1) Zie het aangeh. hoofdstuk van Sir James Stephen en Wilberforce III p. 347: ‘I doubt if I should have dared to advice the expedition, if I had been in the Cabinet; and I have not seen anywhere a justification of the measure, which is to me at all satisfactory.’

in de wereld - want ze stonden niet onstevig op de aarde, - maar het was toch niet van de wereld.

Vraagt men naar den grond van hun gedachten en hun pogen, zij kunnen zich het leven niet anders voorstellen dan als een beproeving met het oog op een naderende uitkomst. De oorlog tegen Frankrijk was op den duur voor hen geworden een teeken der verwarring, voorafgaand aan de vernieuwing der wereld door den wederopbouw der zuivere kerk. Zij gevoelden zich als de getrouwen reikhalzend naar de verschijning van Christus in Zijn gemeente. Wat beteekende het aardsche voor hen anders dan een opleiding?

Telkens houdt dan het bruisende levensgevoel, de krachtige werkelijkheid van dien grooten tijd, een intocht te midden van hun hooge stemmingen. Het gansche bestaan werd dan als ieder van hun eigen levens voor hen in tweeën gedeeld, - hier hemel! - hier aarde! - en het was toch weer één door den flinken zinnelijk zedelijken band van de levenspraktijk. Vroomheid en maatschappelijke eischen, ze bouwden samen hun burgerlijke beschaving op: natuurlijks en geestelijks, door plicht tot een geheel gevlochten...

Het jaar 1807 en zijn gevolgen.

Ik heb u binnengeleid in James Stephen's kring, maar nu wordt het tijd hem uit die wereld te voorschijn te halen, want hij is reeds onder andere menschen gekomen, op het staatstooneel. Zijn boek van den *'Vermomden Oorlog'* heeft hem daar gebracht. Al was William Pitt kort na de verschijning gestorven en had een vredelievend ministerie hem opgevolgd, het geschrift had zijn werking niet gemist, en ook die den vrede wenschten waren voortgegaan op den weg der scherpe maatregelen. Thans, een jaar na Pitt's dood, 1807, hadden de vredeswenschen voor goed hun einde gevonden, en de oude partij van Pitt was weder aan 't bewind met, als hoofden, de keur uit zijn politieke school, Perceval, de onverzettelijke die meer waard was dan hij scheen, en Canning, de onvatbare, die meer scheen dan hij waard was, - maar hij scheen zeer, de schitterende.

Het waren geen sterke mannen; desniettemin, het jaar 1807 is het jaar der krasse besluiten.

De tijd was er immers naar.

De Keizer, na de onderwerping van Pruisen, en na de harde les den Czar bij Friedland toegediend, had vrede en vriendschap met Rusland gesloten; zij beiden, sinds den zomer van 1807, heerschten voortaan in Europa: de zee mocht dan aan Engeland behooren, maar het land was van hen: van kust tot kust schreed hun gezag voort, de Oostzeekust kon hen niet ontgaan, de kust van de Middellandsche zee zou hun in handen vallen, op Spanje en Portugal hield de Keizer het oog. Alleen het onvruchtbare element mocht voor Engeland overblijven om met zijn schepen te doorploegen.

Het teeken van Engelands zeemacht, - dat was het tal van vreemde vaartuigen, Amerikaansche, Deensche, in de Theems opgebracht, die af moesten wachten het oordeel van het Hof van Beroep in Londen.

Canning kon heel vriendelijk zijn tegenover gezant of zaakgelastigde die voor zijn landgenooten kwam reclameeren, - in zijn hart, met zijn luchtige opvatting van de dingen, ging hij hoog uit boven zulke quaesties van contrabande; - maar toen de kring, om Engeland getrokken, zich verengde, werd de toon van zijn stem schriller en meer beleedigend, als kon hij niet begrijpen dat de kleine neutralen zelf niet voelden, hoe zij, met hun ondergeschikte belangen, zich op moesten offeren voor het heil van de groote. - ‘Zulke onbeduidende en telkens terugkomende bezwaren!’ heette het dan voornaam. ‘Wanneer zouden dergelijke onbezonnenheden toch ophouden?’[1)]

De taal was ver van vleiend, de daad die volgde, geheim en plotseling, was vernietigend. Om te verhinderen dat de vloot van Denemarken den vijand in handen zou vallen, werd in stilte een expeditie uitgerust, overmachtig als duldde ze geen tegenspraak, die de uitlevering der Deensche krijgs-

1) J.G. Rist (chargé d'affaires van Denemarken) *Lebenserinnerungen* I p. 416. Voor het hiernavolgende omtrent Kopenhagen vgl. behalve de Engelsche verdediging van Holland Rose, *Napoleonic studies*, het uitgebreide verhaal in E. Holm. *Danmark-Norges Historie i Aarene 1800-1814*. Dl. I en Erik Moller. *England og Danmark Norge 1807* in Historisk Tidskrift 1910 p. 309-422. Oordeel over Canning's politiek p. 387-389.

schepen zou eischen en desnoods met geweld van de regeering in Kopenhagen zou afdwingen. Jackson, gewoon om kortaf te onderhandelen, vertrok als gezant.

Het vervolg van de rasse handeling is bekend; de schrik en de onwil der Deensche regeering, de landing op Seeland, het bombardement der hoofdstad, de wegvoering der vloot: - daden misschien onnoodig; meer voortkomend uit een politiek van dadelijk effect dan van kalm overleg; diep tergend insnijdend in het nationale leven van Europa.

Ter zelfder tijd ongeveer beschoot in het gezicht der Amerikaansche kust het Engelsche oorlogschip, *The Leopard*, een fregat der Vereenigde Staten, enterde, en ontnam het vier matrozen, geprest voor den Engelschen scheepsdienst.

Hiér en daár was de hooge, zware hand meester.

Het valt niet te ontkennen dat die scherpe middelen verband houden met de besluiten op het eind van het jaar 1807, in November, tegen den neutralen handel getroffen, die bij uitstek ‘the Orders in Council’ worden genoemd. Een zedelijk verband, - het spreekt van zelf, - maar ook een direct chronologisch verband, want in den zomer van 1807, gelijk met den aanval op Denemarken, werden de voorbereidende stappen reeds genomen.[1)]

Wanneer wij de goede gemeente van Clapham reeds verdeeld vonden in haar meening omtrent Canning's handelwijs, en ook kunnen begrijpen dat zij den geweldigen inval op het dek van Amerikaansche schepen niet goedkeurde, hoe zullen wij ons voorstellen dat zij het eens was met den onverbiddelijkheidsweg tegenover onzijdige mogendheden ingeslagen - nu bijna nog alleen de Vereenigde Staten - die hun middel van bestaan wenschten te behouden

Henry Thornton had eenmaal een aanzienlijk deel van zijn vermogen opgeofferd om een schuld van anderen te delgen, hij verlangde geen voorspoed, ten koste van zijn naaste. Zoo dreef hij zijn zaak, zoo verstond hij ook de zaak van het land. Hij verklaarde zich tegen. Wilberforce weifelde; hij voelde zich ingeklemd tusschen het ‘geweten’ van Thornton

1) *Order in Council* v. 19 Aug. 1807. (Annual Register, 1807, p. 730). Hansard P.D.X p. 130.

en de heftige overtuiging van James Stephen, zijn zwager, hij begon met de quaestie der neutralen te bestudeeren, alsof het zijn heil gold, - en kwam niet verder....

Was het ook wel een vraag door vóor en tegen te beslissen?

James Stephen met zijn profetenpassie en zijn procureursgeest zag de opgaaf in 't groot. Ik zeg niet: als staatsman. Hij was geen staatsman, hij was een enthousiast. Hij wist, wanneer de tijd daar was, zou de Voorzienigheid Buonaparte uit de wereld wegroepen en het zou zijn alsof hij er niet was geweest; de bestemming der aarde zou worden vervuld. Maar dat was geen reden om de kracht niet bijeen te houden. Engeland moest fier staan in den strijd en open oorlog voeren, het moest gereed zijn. Een man als Stephen kon het recht der onzijdigen niet inzien. Hij bleef hen beschouwen als vallende binnen den *Regel van den oorlog van 1756*,- kooplieden die van den krijgstoestand van anderen wilden profiteeren, om zich van een handel meester te maken welke hun in vredestijd niet toekwam. Daarvoor had hij geen mededoogen: zij mochten den risico lijden van hun wandaad.

Het departement van financiën, de eigen taak van William Pitt, werd in het ministerie van 1807 vervuld door Perceval, den rugsteun der partij. Met zijn gewoon gezicht en zijn gedrukte houding maakte Perceval - de zoon van Lord Egmont - den indruk van een burgeradvocaat die van zijn beroep leefde. Inderdaad had hij voorheen dat vak ter hand genomen, en zeker wel een voorliefde voor een geregeld bestaan, eenvoudig man als hij was, - zonder tot de strenge vromen te hehooren, plichtmatig, zedelijk en kerksch. Met hem - hij was een intieme bekende van Wilberforce - kon James Stephen handelen; toen er sprake was van een definitieve ordening der vaart is het Stephen geweest die den scherpen vorm heeft gegeven aan de koninklijke besluiten.[1)]

Bij die *Orders in Council* - ik mag er wel aan herinneren - waren alle havens van Frankrijk en zijn verbondenen, en

1) Voor de gegevens en de stemming, vgl. Wilberforce's *Journaal* 1807-8. Dl. III. Hoofdst. XXII. De *Orders in Council* van 1807 zijn te vinden Hansard. P.D.X. p. 126-147, geresumeerd in A.v. Peez, *Englands Vorherrschaft. Aus der Zeit der Kontinentalsperre*. 1912. p. 234-236. Mahan, *War of 1812*. I p. 177-183. Indruk in Amerika, vgl. Morse, *J. Quincy Adams*, p. 45 e.v.

iedere plaats waar de Britsche vlag werd geweerd, onderworpen verklaard aan de bepalingen, die gelden voor een blokkade in den strengsten zin, en was de handel van neutrale schepen naar de geblokkeerde havens alleen toegelaten, wanneer zij, na een recht voor hun lading te hebben betaald, uit een Engelsche haven waren vertrokken, en daarheen waren weergekeerd voordat zij naar hun eigen land teruggingen. (*Orders in Council* van 11 en 18 November 1807).

'Het was letterlijk, voor zoover de Vereenigde Staten betrof, een herstel van de oude koloniale regeling met het doel van vermeerdering der inkomsten van Engeland als *entrepôt* van handel tusschen Amerika en Europa. 'De *Orders in Council*,' zeide John Quincy Adams in een openbaar schrijven, 'wanneer wij ons er aan onderwierpen, zouden ons hebben verlaagd tot den stand van kolonisten'. (Mahan.)

Wat Adams schreef, ja, dat lag toch wel eenigzins in de bedoeling van den man achter de schermen. James Stephen, die in zijn jongelingsjaren dienst had willen nemen onder de scharen van George Washington, erkende thans de heiligheid van den band tusschen moederland en koloniën. En voor vijandig verzet van Amerika was hij niet bevreesd: de Staten daar ginds die handel dreven, hadden daarvoor te veel schepen op zee, die gekaapt konden worden, en de landstaten zouden geen geld over hebben om belasting op te brengen voor den oorlog.[1)] Het zou bij woorden blijven.

Maar Amerika nam dadelijk zijn maatregelen, het legde een *embargo* op de schepen in de havens en belette daardoor hun uitzeilen, terwijl het later overging tot een verbod van uitvoer. Het was geen oorlog, het was toch niet langer vrede.

Canning voelde zich niet gerust. Hij wist dat de oppositie in het Parlement het hem lastig zou maken om de expeditie naar Kopenhagen; een aanstoot meer, zooals een dreigende breuk met Amerika, terwijl men te dragen had aan den krijg tegen half Europa en den Keizer, dat was een gevaar. James Stephen, wanneer hij met Perceval sprak, wilde niets daar-

1) *War in disguise* p. 171, p. 215 e.v.

van inzien.[1] De minister bood hem toen een plaats in het Parlement aan (1808). Hij zou het daar voor den maatregel en voor het ministerie kunnen opnemen.

Was het niet een waagstuk voor den vijftigjarige, die zichzelf zijn opleiding op avontuur had moeten geven, om in een nieuwe omgeving voor den dag te komen; - waar hij moèst slagen, wilde hij niet belachlijk zijn?

Hij zelf had de eer nooit gezocht, en hij zocht haar ook thans niet.

Maar hij had zijn overtuiging. Hij nam aan.

In 1808 en 1809 kwamen expeditie naar Kopenhagen en *Orders in Council* op het parlementaire slagveld.

'Wat bedoelt Engeland met zijn tocht naar Denemarken?' vroeg bruusk op last van zijn meester de Russische minister aan den Britschen gezant te St. Petersburg.

'*Selfpreservation*', was het lakonieke antwoord, en geen syllabe meer[2].

Dat éene woord in een heele omhaal van woorden, voorgedragen met de overreding van een vroolijk overstelpenden redeneertrant, was de verdediging van Canning tegenover den aanval in het Parlement, - ik vergat daarbij zijn stekendste wapen, het vriendelijk sarcasme, dat diep bleef haken, de gevaarlijkste gewoonte van den man in wien de Ier nog levendig was en de staatsman nog niet geheel geboren.

Maar er waren nog wel mannen in het Parlement in deze nadagen zijner grootheid, die Canning stonden.

- 'Is dit nu een staal van onze nieuwe moraliteit!' vroeg hem de redenaar der oppositie, 'en is het uw plan Buonaparte met zijn eigen wapen te gaan bestrijden? Of moet dit gunstig voor ons stemmen dat wij neutraal gebied gaan schenden? Van politiek werd gesproken, maar politiek sluit toch het *recht* niet uit, of er moest van *nood* sprake zijn. En hier was het principe der handeling: vrees, niet overleg of vooruitzicht om een dadelijk gevaar te trotseeren, maar alleen

1) Wilberforce in zijn Journaal III 360, teekent heel kort de positie: 'much perplexed about it. H. Thornton against, Stephen most strong for it; Perceval not very strong; Canning evidently disliking it.'

2) Malmesbury. *Diaries*. IV p. 401, zijn oordeel over Canning p. 375.

de waarschijnlijkheid dat iets een volgend seizoen in ons nadeel zou kunnen zijn. Moesten wij daarvoor den haat van Europa gaande maken en ons zelf met schande beladen? De naam van ons land is meer voorzorg waard. Wat zal men van ons denken, wanneer men de monumenten ziet van onze verwoesting, - de ruïnes der publieke gebouwen, de overblijfsels van die heerlijke kerk (Onze lieve Vrouwenkerk), den trots der hoofdstad - een aangrijpende bouwval. Laat een Deensche patriot zijn geld besteden, niet om haar weer op te bouwen, maar om de ruïne in stand te houden als een herinnering aan het afgrijzen voor onze wandaad. Voordeel! de waarde van ons voordeel zal gauw genoeg verdwenen zijn!'[1)]

De aanval tegen de *Orders in Council* was heftiger nog - en aanhoudend gedurende jaren. De organen der Whigs, *Daily Chronicle* en *Edinburgh Review* brachten hun artikelen, een wichtige stem uit den handel deed zich hooren[2)], en telkens kwam het verzet en de waarschuwing der beide Huizen van het Parlement.

'Waarom,' zoo werd aan het ministerie verweten, 'hield men zich niet rustig tegenover de decreten van Buonaparte? Laat hij op het papier Engeland onder blokkade stellen, - zijn heele bedreiging is niet meer waard dan het vod waarop ze is geschreven. Hij kon evengoed de maan geblokkeerd verklaren...

'En noemt men de eigen besluiten soms een verweer! - van een vergelding kan toch alleen worden gesproken met betrekking tot den persoon die het kwaad heeft verricht. Maar in dit geval zijn het de Amerikanen die de vergelding treft. Hoe konden zij een maatregel dulden, nu zij onafhankelijk waren, die zij zelfs niet zouden hebben verdragen, toen zij nog een kolonie waren'...

'Maar men kent den oorsprong van deze besluiten, - het ministerie heeft zich laten verleiden; - ik zou nooit op zulk een glibberigen en gevaarlijken weg de hulp hebben aange-

1) Hansard, P.D.X. 292.3. Rede van Windham 3 Februari 1808.

2) Edinb. Rev. N°. XXIII; A. Baring. *An inquiry into the causes and consequences of the O.i.C.* Londen, 1808.

nomen van een vernuftigen theoreticus, al is hij nog zoo'n knap advocaat en zoo'n vriendelijke man'...[1)]

Daartegenover viel als verdediging, als uitdaging, het trotsche woord: 'Laat Europa dan voelen dat een zeemogendheid minder afhangt van Europa, dan het vasteland van de zeemacht'.[2)]

En wat van James Stephen zelf ter verdediging van zijn *Orders in Council*?

Wij hebben het getuigenis van Brougham[3)] - het mag als onbevooroordeeld worden aangenomen - dat Stephen met al de flinke eigenschappen van lichaam en geest die hem tot een invloedrijk spreker bestemden, toch nooit de bezwaren van zijn late komst in een kring waar hij niet thuis behoorde, heeft kunnen overwinnen en uitwisschen. Hij was zich niet meester in de vreemde vergadering, en meegesleept door zijn onderwerp en zijn passie, wist hij noch zijn woorden in te houden, noch zijn argumenten altoos even duidelijk te schikken. Maar hij had gewicht door zijn overtuiging.

Zoo hooren wij hem in het Huis der Gemeenten.

'Dit is in den grond het verschil met onze tegenstanders. Zij denken dat een veilige vrede met Frankrijk mogelijk is; ik zou wel willen dat zij ons toonden hoe in den tegenwoordigen toestand van Frankrijk en Europa en met de middelen van binnenlandsche verdediging waarover wij beschikken, de veiligheid van ons land vereenigbaar is met den staat van zaken dien zij gelieven te noemen: vrede. Ik hoor geen voorstel van hen om onze bevolking in 't algemeen onder de wapens te roepen, of het aantal van onze krijgsmacht te vergrooten. En zij zien er niet tegen op om de zee voor Frankrijk te openen; om aan een mogendheid, op onze vernietiging uit, een mogendheid welke de gansche kust van den Oceaan bezit, van Noordkaap tot aan de straat van Gibraltar, met bijna iedere haven van Middellandsche en Baltische zee, het gebruik te geven van haar geheele handelsvermogen en het middel om haar marine te herstellen. Begrijpen zij

1) Hansard. P.D.X. p. 473. Lord Erskine. 15 Febr. 1808. - p. 938, 942. Lord Auckland. 8 Maart 1808.
2) Hansard. P.D.X. p. 336.
3) Speeches of H. Lord Brougham I p. 402-405.

dan niet dat ons overwicht ter zee voor ons behoud noodzakelijk is, en dat iets op te geven van onzen vreemden handel zou zijn de ondergang van onze scheepsmacht.

'Moet dat de prijs zijn voor een verzoening met Amerika?'[1)]

Men hoort den klank van Nelson's stem in Stephen's woorden.

Het eind der orders in council.

Maar wij dienen naar een besluit te komen.

Ik weet nauwlijks hoe tot een kort bestek samen te vatten de opeenhooping der gebeurtenissen: in Engeland, op het vasteland van Europa, in Amerika, krijgsvoorvallen en binnenlandsche aangelegenheden en de intieme momenten van het hart.

Voor ons die den afloop kennen van het Keizerlijk schitteravontuur is het gemakkelijk den adem vrij te houden, wanneer wij de herinnering van de jaren 1809-'13 herleven; nijpend zijn ze toch zeker geweest bij het doorleven, en niet het minst voor Engeland, als vooreerst de zon van den Keizer nog voortging te stijgen in haar grootheid.

Daar, bij Engelands bestuur, was in buitenlandsche ondernemingen weinig overleg en weinig geluk. Het Spaansche schiereiland maakte misschien een uitzondering, maar het heeft lang geduurd, voordat Engeland zelf aan het succes van Wellington's wapenen in Spanje geloofde - ja, tot 1812; - toen eerst is men hem gaan steunen zooals het moest. Inmiddels waren het zware lasten, uitputting en schaarschte, handelscrisis en financieele storingen, onrust en opstanden, of zoo geen opstand dan toch beroering en beweging uit gebrek en nood - in dat Engeland dat bestemd was om te triomfeeren.

Niet genoeg: daarbij kwam het vreemde onheil der krankzinnigheid van den Koning, en de zwakheid der regeering van een Prins-Regent zonder aanzien, met een ministerie zonder eenheid. Perceval, die toch een rugsteun was gebleken, werd plotseling in het begin van 1812 het slachtoffer van de woede van een gek in de voorhal van het Parlementshuis. James Stephen had daar een oogenblik

1) Hansard. P.D. XIII. App. LXVI. rede v. 6 Maart 1809.

van te voren met hem staan spreken; verbeeld u dat hem het noodlottig pistoolschot had getroffen!

(Iedereen, geloof ik, heeft toen voor zich het schrikbeeld opgesteld wat er gebeurd zou zijn, wanneer hij juist...![1)]

Arme Perceval! hij had moeite genoeg gehad om zijn gezag op te houden tegenover het Parlement en ministerieele collega's als markies Wellesley, den broeder van Arthur Wellesley, oud onder-koning van Indië, en Canning, wiens hart meer trok naar den glans van den oosterschen potentaat, dan naar de doffe zekerheid van den burgerlijken pleitbezorger; maar onder alle moeite was Perceval een goed vriend gebleven voor James Stephen en in beginsel was er geen wijken geweest van de politiek der Orders in Council.

Toch - de groote politiek had wijzigingen gebracht in de manier waarop de handel aan de neutralen werd toegestaan: Sinds 1809 werd meer en meer het stelsel der licentbrieven voor de verboden vaart toegepast, en dat gaf aanleiding tot misbruiken en valschheden in geschrifte[2)], voor Stephen, met zijn natuur recht door zee, een gruwel.

Het treden in het staatsmansbedrijf loonde de moeite niet.

Hoe lauw toonde zich de regeering in de groote zaak van den slavenhandel! ‘Ik voel soms als Paulus,’ klaagde hij; ‘ik doe dit ding niet uit lust maar uit noodzaak. Een last is me opgelegd.... Het schijnt alles mooi en geleidelijk te gaan, de beste beloften, - en in werkelijkheid wordt er niets gedaan.’

Maar dan pakt hij zich toch aan: ‘Ik moet rechtvaardig zijn, ik heb niet met Perceval gesproken, en 't is ook niet waar dat niets gedaan is. Indien het even gemakkelijk ging goed te doen, als het pleizierig is, wanneer men eenmaal

1) Ten minste evenals daarover wordt gesproken in de levensschets van James S. (Leslie Stephen. *Life of Sir J.F. Stephen*. p. 20) wordt er melding van gemaakt in H. Twiss. *Life of Lord Chancellor Eldon. I.* p. 489: ‘I have reason to believe that I had a most providentia escape, when Bellingham shot poor Perceval.’

2) Mahan, *Revolutionary wars*. II. 312, 313. *War of 1812*. I p. 246: ‘By forged papers this licence system was so extended that the commerce of *England* could advantageously find its way to the interdicted ports.’

zijn doel heeft bereikt, waar zou de verdienste in bestaan?'[1)]

Zoo hooren wij even de stem van den teleurgestelde in de wichtige jaren verloopen tusschen 1809 en '12.

1809 en 1812 zijn twee beteekenisvolle jaren in den gang dezer oorlogsgeschiedenis. Engeland, zonder zijn vat in de Middellandsche Zee op Sicilië en Malta los te laten, klampte zich in het Zuiden en het Noorden aan het continent van Europa: in het Spaansche schiereiland, en aan de kust van de Noordzee (expeditie naar Walcheren, plannen van expedities naar Noord-Duitschland). De Keizer daartegenover verdubbelde zijn pogen, hij breidde het gebied van zijn Rijk uit om de zeegrens zoover mogelijk onder het beheer te brengen van zijn douane, en hij gaf al strenger geboden, hij vaardigde zijn legers naar Spanje af en hij hield zijn bondgenoot en broeder Czar Alexander aan zijn plicht; hij wilde heel Europa vast snoeren in zijn stelsel, en hij deed zijn best Amerika te prikkelen tot tegenstand en strijd. Zou het hem gelukken zijn vijand uitteputten?

De kans was er dat Engeland zijn greep van het vasteland zou moeten opgeven en in zijn rug den aanval van Amerika kreeg, een verarmd, verhongerd, verdeeld Engeland, alleen, onder een zwak bestuur, in open oorlog - waarlijk niet in vermomden krijg - tegenover de geheele wereld.

Ook de Vereenigde Staten doorleefden een tijdperk van groei.

Maar misschien geeft deze uitdrukking mijn bedoeling niet goed weer.

Laat ik het zoo zeggen: Van den kant van Engeland gezien waren het kwesties van handel en vaart die de beide verwante volken tegen elkander opzetten; men gunde den Amerikanen, als neutralen, alleen *den handel door bemiddeling van Engeland*,[2)] en zulk gedrag kòn de oude anti-Engelsche partij in de Vereenigde Staten tot tegen-

1) Wilberforce. IV p. 240: brief van 1811.
2) Woorden uit de instructie aan den Engelschen gezant meegegeven in 1811. Pearce. Life and Correspondence of the Marquis Wellesley. III p. 193.

weer nopen.[1)] Maar er was een nieuw geslacht opgekomen daar in het Westen met eigen inzichten en idealen.

In tegenstelling met Engeland.

Vijf en twintig jaar bijna hadden de Staten thans onder hun constitutie geleefd; er was een gevoel van samenhang gekomen en een begrip dat men iets nieuws voorstelde in de wereld. Een scheiding moest er zijn van het oude Europa met zijn verdeeldheid en zijn bloedige twisten. Niet als een ding om te beslechten door een verbod van uitvoer en een embargo zagen de jongeren het geschil aan met Engeland, maar als een gelegenheid om Engelsch Amerika tot een geheel te maken en Canada in te lijven: Amerika voor de Amerikanen. En het waren niet de handeldrijvende Staten van het Noorden waar deze meening het overwicht had, maar de midden- en zuidelijke Staten, met hun vurige koppen, mannen als Calhoun van Zuid-Carolina en Clay van Kentucky, vol van geestdrift en godsdienstig-zedelijken drang.[2)].

In Engeland maakte men er zich geen voorstelling van. Men kwam daar langzamerhand tot het idee van een volksopstand in Spanje, en van een mogelijke nationale beweging in Duitschland, maar inderdaad onderscheidde men nog niet, van zijn insulair standpunt, de nieuwe machten, aanwezig in de wereldgeschiedenis.

Ja, tegen het eind van den grooten oorlog kreeg de macht die in de historie werkzaam is, een nieuw aanzien. De Keizer, die al wat zijn rijk en wat zijn bondgenooten hem voor middelen konden schenken bijeen taste als voorbereiding voor zijn tocht tegen Rusland - het Rusland met zijn wuften Czar Alexander die het niet langer voor zijn plicht wilde aanzien om de welvaart van zijn rijk op te offeren aan de doorvoering van Buonaparte's continentale stelsel, - de Keizer

1) F. A. Walker. *The making of the Nation. 1783-1817*. p. 222. ‘The impetus to war was not being supplied by the older statesmen of the country... but by young men of mark... a new generation.’

2) Mahan legt hierop niet zoozeer den nadruk. Vgl. echter H. Oncken. *Historisch-politische Aufsätze* (Amerika und die grossen Mächte) I. 46-58 (G. Philippi. *Imperialistische Strömangen*... in Amerika (1776-1815). Heidelberg 1914) en de biographieën van J. Quincy Adams, Calhoun en Clay.

die met zijn honderdduizenden gereed stond om Rusland te overstroomen, en zijn honderdduizend achterliet in Spanje, de Keizer die het Zuiden vasthield en in een schittering van glorie naar het Noorden optrok om Engeland, den vijand achter zijn rug, den waren vijand, te kunnen treffen, is hij niet als een kracht boven menschelijke proportie door het lot gedreven tot het bereiken van een bovenmenschelijk doel, - of tot het vervullen van een bestemming die zijn ondergang is? En daartegenover een nieuwe genius van nationaal gevoel.

(Hebben zij zoo'n vreemd voorgevoel gehad, de vromen, toen zij in Buonaparte's fortuin den voorbode zagen van triomf eener andere macht?)

Vergelijk de schaal waarop thans, in 1812, de gebeurtenissen zijn getransponeerd met den betrekkelijken eenvoud der verhoudingen van de jaren 1804 en '05. Toen het verlangen van den Keizer naar de ontmoeting zijner vloot met die van de Engelschen, en zijn hoop op vrijheid van het Kanaal voor enkele uren - *et l'Angleterre a vécu*; in 1812, voor hetzelfde doel, om Engeland niet langer te laten leven, het in beroering brengen van een geheele wereld.

En wederom, evenals in 1804 en '05, was het Alexander I die thans aan Engeland het voorstel deed om gezamenlijk ‘den krijg op te vatten voor de onafhankelijkheid der volken, den laatsten die nog mogelijk was,’ en die daarvoor vroeg met denzelfden aandrang waarmee hij zich eertijds in de zaken van het Engelsche ministerie had gemengd, om den markies Wellesley de leiding van het bestuur te geven (April 1812).[1)]

Niet zoo heel grif ging Engeland in op de verlangens van den Czar. Het koesterde zijn wantrouwen.[2)] Maar het was ontegenzeggelijk: een ministerie met Wellesley aan het hoofd, terwijl zijn broeder Arthur het leger in Spanje aan-

1) Eigenhandige aanteekening in het Fransch van Alexander I over het groote plan bij Martens. *Recueil des traités conclus par la Russie* (L'Angleterre) XI p. 160: ‘Enfin je demande M. de Wellesley comme l'individu dans lequel je peux mettre une confiance entière et que je crois à la hauteur des évènemens actuels’.
2) Lord Castlereagh. *Letters and Despatches*. VIII p. 252.

voerde, scheen de beste waarborg te geven van kracht in de uitvoering van een groot plan.

In dien tijd werd Perceval getroffen door het pistoolschot van den krankzinnige (11 Mei 1812). De Prins Regent verleende opdracht tot vorming van een nieuw ministerie aan Markies Wellesley.

Het is hem niet gelukt.

Hij was een vreemde in Engeland sinds zijn terugkomst uit Indië. Daar had hij geheerscht als een vorst over vorsten, hij had machtige rijken ten onder gebracht, en hij had een naam verworven in de historie. Hoe kon hij tevreden zijn met het gewone leven, den gewonen invloed, de gewone eer - goedkoop, altoos bestreden, nooit geheel erkend!

Zie voor u dien man met zijn gaven en zijn trots, zinnelijk, theatraal, en gevoelig tot aan den uitersten graad van zenuwachtigheid toe, - romantisch in één woord. Hij wìlde indruk maken, direct, door zijn persoon. Het is hem gebeurd dat hij een redevoering zou houden, dat men van zijn voornemen afwist en hem op zijn plaats zag verschijnen in het Hoogerhuis gereed en als onder de wapenen, maar dat men hem niet *hoorde*: de overmaat van zijn verlangen naar effect bracht hem, uit vrees, tot zwijgen. - 'In wat voor stijl heeft Wellesley gesproken?' vroeg iemand, nieuwsgierig iets over de rede te vernemen aan Eldon. 'In den stijl van Tacitus' (hij heeft niets gezegd), was het antwoord van den saturnischen rechtsman.[1)]

Zoo was de staatsman dien Engeland tot zijn beschikking had. De rest was niets dan klein geld van William Pitt.

Toen Wellesley zijn poging om een ministerie bijeen te krijgen moest opgeven, besloot de Prins-Regent voorloopig het oude, afgedane ministerie Perceval aan te houden, thans onthoofd, zonder Perceval; voorloopig kreeg Lord Liverpool de leiding; - het voorloopige heeft vijftien jaren geduurd.

Het jaar 1812 vond Engeland met bestuurders zonder gezag; maar er was een Wellington in Spanje.

Het ministerie Liverpool heeft de *Orders in Council* begraven.

1) Lord Holland. *Further Memoirs of the Whig Party*. p. 115. Het volgende o.a. naar *the Wellesley papers*. Book VI 1812 II p. 81-118 en C.D. Yonge. *The life of Lord Liverpool* Ch. XI, XII, XIII, I p. 359-451.

Telkens hernieuwde de oppositie haar aanval tegen die besluiten. Ook in het begin van 1812. De nood was in het land hoog gestegen:[1] de invoer nam af, de graanprijzen rezen, katoen werd niet meer aangebracht. Sloot Engeland de anderen van het verkeer uit, zij op hun beurt lieten Engeland alleen; de industrie verminderde, en in het Noorden heerschte groote ontevredenheid; nu dreigde tevens de oorlog van den kant van Amerika.

Het was de schuld van de *Orders in Council*.

James Stephen, de geestelijke vader, verdedigde in het Parlement zijn kind met klem en klauw. Hij hield vol dat het gebrek bestond ondanks de besluiten en niet in hun gevolg. Maar er kwamen verwijten, die niet door redeneeringen waren af te weren: waar bleef bij al het gekonkel en gesmokkel, door de maatregelen der regeering uitgelokt, de zedelijkheid waarop zoo'n roem werd gedragen?[2] - Dan de vijandschap van Amerika? Maar op dit punt stond Stephen onwrikbaar. ‘Als men om Amerika tot vriend te houden het eenige middel uit de hand moest geven, waardoor men den oorlog tegen Buonoparte kon voortzetten, vraag dan niet om zijn toestemming.’[3]

Perceval had nog de leiding der zaken tijdens dezen grooten redestrijd in het Huis der Gemeenten (Maart 1812), hij zocht naar een overgang zonder James Stephen voor het hoofd te stooten;[4] na Perceval's dood (Mei 1812) veranderden de omstandigheden: op het gebied der Oostzee zou Engeland bondgenooten vinden in Zweden en Rusland, en voor krachtigen steun van Wellington's leger in Spanje behoefde men den vrijen aanvoer van levensmiddelen uit Amerika. Wat moest het ministerie doen, nu het van plan was het verbond met Rusland te aanvaarden? Het maakte van een schijngrond gebruik om aan de Vereenigde Staten de opheffing der Orders in Council toe te staan zonder zijn eigen eer op te geven (Juni 1812).

1) Rose Holland. *Napoleonic Studies*. Peez. *Englands Vorherrschaft* I 304 v.v. 325.
2) Rede van Brougham 3 Maart 1812. Hansard XXI p. 1110. ‘The effect which it is producing on the moral... a system of simulation and dissimulation from beginning to end.’
3) Stephen 3 Maart 1812, Hansard XXI p. 1139.
4) Wilberforce IV p. 17.

‘Stephen voelde zich boven beschrijving gegriefd,’ lezen wij in Wilberforces journaal. ‘Hij wilde uit het Parlement - bleef er in op mijn raad.’

Te laat voor Engelands toegeven; juist hadden de Vereenigde Staten den oorlogstoestand afgekondigd,[1] en de krijg begon parallel met het laatste bedrijf van den grooten oorlog in Europa, den Russischen veldtocht, om in 1814 met een vrede te eindigen die niets besliste en niets veranderde: een teleurstelling voor de Vereenigde Staten met hun verlangen naar Canada als buit, een afgeschreven rekening voor Engeland met zijn belangstelling elders....

Het moest nog tien jaren duren voordat President Monroe de geheele onafhankelijkheid van het westelijk halfrond uitsprak, in zijn bestaan als een eigen wereld, nog meer dan tien jaren eer Canning als minister van buitenlandsche zaken met een breeden oratorischen zwaai Amerika erkende als volwichtig eigenmachtig helftdeel van de wereld.[2] Daar ligt een van de eindpunten waar de geschiedenis der *Orders in Cóuncil* zich heenbeweegt....

Besluit.

Er is geen reden voor ons om die ontwikkeling verder te vervolgen. Op het punt waar wij zijn gekomen, is er weinig genoeg om te schouwen en te beschouwen, want bij het einde van den grooten oorlog staan wij pas op den drempel van ‘de negentiende eeuw’ en wij overzien waar we staan, slechts een rij van bewegingen, die chaotisch vervloeien en die vooreerst tot geen gedaante naderen, zelfs nauwelijks nog een vorm zoeken.

Wie of wat is er toch die een gestalte kan geven aan de nieuwe machten losgebonden uit den laatsten strijd der mogend-

1) De uitvoer van meel en provisies tot een waarde van 15 millioen dollars had ondanks het embargo toch plaats gehad. Mahan, *War of 1812*, I, p. 205: ‘It was a conspicuous instance of mercantile avidity, wholly disregardful of patriotic considerations.’
2) Bulwer (Lord Dalling), *Historical characters*, *Canning*, III, 9. (Tauchnitz, ed. II, 259 vv.). Hart, *Foundations of American foreign policy*, p. 30, vv.

heden over het geheele wereldtooneel: nieuwe machten van hervorming die een herschepping bedoelen, oude idealen die naar een herleving haken, romantische gevoelens woelend in het hart, klassiek overleg van den kalmen geest,... wereldverkeer en handel en industrie? -

Czar Alexander, met zijn keizerboodschap aan Engeland in het jaar 1812, heeft Engelands bondgenootschap gevraagd ten behoeve van 'de onafhankelijkheid der volken', en het was als een oproeping aan de naties om voortaan hun leven vrij uit te leven; maar wie onder de regeerders bekommert zich om het lot der 'volken'; wie heeft, bij den wereldvrede, in dien tijd, den vleugelslag van flink, fier leven weten meê te deelen aan de krachten die zich hadden voorbereid en die op wacht staan? - De wereldgenius, na al het wereldrumoer zijner laatste grandiose schepping van het heerschersgenie, ging voor een poos tot rust over en liet de dingen naar hun wil loopen in oude banen en op zijweegjes: hij trok zich terug onder de invalieden.

'En wat is ùw denkbeeld over Buonaparte's loopbaan?' vroeg in de goede oude dagen der Restauratie vorst Metternich aan Lord Dudley, den Engelschman, zijn gast, den eenige die, met steil gezicht en geknepen lippen, zijn opinie niet had gezegd, toen de vraag van den gastheer aan tafel rondging.

'Mon Prince, je ne suis pas militaire,' was het antwoord - een generaal had vóór hem zijn oordeel gegeven, - *mais il me semble qu'il a rendu la gloire passée douteuse*, *et la renommée future impossible*.[1)]

Van denzelfden vorst Metternich moest een ander Engelschman en diplomaat merken dat hij de macht en invloed van Engeland onder het ministerie Liverpool hield '*as things past and gone*'.[2)].

De geslagen Buonaparte, uitgeput in zijn gevangenis op St. Helena, had hij het dan misschien gewonnen van de zegevierende schaduw van Pitt?

1) Raikes. *Journal* II p. 168.
2) H. Bulwer. (Lord Dalling). *Hist. Characters*. II p. 251. Oordeel van Lord Dudley over Lord Liverpool, zie *Letters to Ivy*. p. 33.

Niet alsof in Engeland geen sporen van nieuw leven zich vertoonden. Bedenk: 1812, het jaar van den Russischen veldtocht en den oorlog met Amerika is ook het jaar van Lord Byron's *Childe Harold*, en nu neem ik Lord Byron niet als den bestrijder van Engelands insulaire hypocrisie, maar als den man die, door persoon en houding en verbeelding, onmiddellijk beslag legde op den geest van Europa, - een recht vertegenwoordiger van macht en invloed.

Engeland heeft niet van hem gewild; het mocht het romantische niet, evenmin in Lord Byron als in Lord Wellesley; het stuurde hem in ballingschap en behield voor zich zijn vrouw die het zoo goed meende en die zoo vroom leefde en die zooveel liefdadige werken heeft verricht...

In de leegte van Engelands atmosfeer, onder de geringe lieden aan het bestuur, krompen de dingen in, verschrompelden, liepen dood.

Welke waren de resultaten van den oorlog met Amerika, afgezien van Canning's oratorisch gebaar? De krijg was onbeslissend gevoerd, Engeland had successen te land, Amerika was ter zee niet ongelukkig geweest; dat de toestand van beiden bleef gelijk hij was, behoeft dus niet te verwonderen. Maar er waren bepaalde vragen om op te lossen: de quaestiën van contrabande, van onderzoek, van het pressen der matrozen in open zee, van het verkeer der neutralen en van de *Orders in Council!*

Zij werden, bij den vrede tusschen Engeland en Amerika in 1814, niet behandeld, over 't hoofd gezien, blank gelaten.

Het is een drama zonder uitkomst.

Evenzoo is het gesteld met het vervolg van James Stephen's leven.

Hij was hard aangekomen, de slag, toen tegen zijn verwachting het ministerie plotseling in 1812 de *Orders in Council* liet varen voor wier verdediging hij in het Parlement was afgevaardigd. ‘Stephen inexpressibly grieved at ministers' concessions, and wanting to go out of parliament - kept in by my advice,’ - ik heb de woorden uit Wilberforce's, journaal reeds aangehaald.

Nog sterker trof de slag, omdat hij moest bemerken hoe

zijn vrienden en genooten in hun hart zijn houding nooit hadden goedgekeurd. Zelfs Wilberforce, die zoozeer zijn best had gedaan om met hem meê te komen, en die aan zijn volstrekte belangeloosheid en oprechtheid geloofde, erkende nu[1)] dat hij het met de maatregelen verre van eens was, en van den beginne niet was geweest. Waarvoor zou Stephen dan in het Parlement blijven?

Hij had de betrekking gekregen van *Master in Chancery* die hem een inkomen en aanzien verschafte, waartoe zou hij een plaats in de vertegenwoordiging innemen die hem ergernis gaf? - Maar hij had immers te waken voor de uitvoering der besluiten tegen den slavenhandel! Daarvoor zou hij op zijn post volhouden. En hij heeft zijn werk daar trouw gedaan.

De hartstochtelijk opvliegende Stephen! Zoodra de slavenquaestie in het Lagerhuis te berde kwam, wist men dat hij zijn rust niet kon houden; men ging er wel heen expres om hem te hooren uitschieten[2)].

'Wanneer de minister zijn woord niet gestand doet,' zoo kwam het uit zijn machtigen leeuwenmuil te voorschijn, 'moge mijn God mij dan niet sparen, wanneer ik den edelen Lord en zijn collega's spaar!'[3)]

Zoo kon men hem hooren spreken.

De toorn van den profeet bleef vurig in Stephen, en het had - de schim van den Master in Chancery moge mij de oneerbiedige opmerking vergeven - zijn komische zijde. Maar zijn recht-door-zee-heid, zijn gemis van alle vertoon werd door niemand verdacht.

En dan - kwam er weder een oogenblik dat hij zich diep gegriefd voelde: een voorstel waaraan hij zijn grootste zorg had besteed werd door de regeering geweigerd; toen

1) Wilberforce IV. 17. 'I never was a warm friend to those measures; or rather no friend at all, but an enemy to parts to them.' Die antipathie der vromen verklaart de latere traditie dat *War in disguise* eigenlijk niet anders was dan een pamflet tegen den slavenhandel.
2) Een voorbeeld door Leslie Stephen in zijn *Life of Sir James Fitz James S.* p. 21 is waarschijnlijk een legende, vgl. Abbot, Lord Colchester's *Diary* II. p. 503, waar Sir Matthew Ridley genoemd wordt als *the angry debater*.
3) Wilberforce IV. 249.

schudde hij het stof van Westminster van zijn voeten en verliet voor goed een oord waar hij niet langer van nut kon zijn. ‘He can act no otherwise,’ zegt Wilberforce in zijn journaal (1815). Stephen greep weer naar zijn pen; de wereld zou dan van hem hooren over slavernij in zijn boeken en pamfletten. En hield den dienst vol tot het einde.

Zij allen waren vervuld van de groote vraag en van al hun Evangelische vragen. Wat zij afkeurden in James Stephen: dat hij zich een poos aan de wereldsche staatkunde had overgegeven, moeten wij dat niet eerder als een verdienste rekenen van den man, en het aanzien als een middel om de aparte gemeente der vromen te doen deelen in de praktijk van het gewone leven. Kwam op zoo'n wijze ook de zedelijkheid in 't nauw, werd ook hun groote verwachting gestoord en verminderd door kleine berekeningen, uit zulk een strijd zou toch het beperkte van hun problemen en het sectarische van hun geest wellicht kunnen opgaan in een ruimeren kring van zien en doen.

Maar de tijd en de menschen waren er niet voor.

De eerste generatie van de Evangelischen begon langzamerhand te verdwijnen; een tweede volgde en erfdė wel de vormen en de bemoeizucht, maar niet de bezielende drift van geest en de grootscheepsche onderlinge vrijheid tegenover elkaâr.[1)] Reken daarbij de teleurstellingen van ieder idealisme, van welk soort het ook zij, godsdienstig, artistiek, kleinburgerlijk: de negers en de West-Indiërs wilden niet zooals hun bevrijders wilden, en heel veel dingen meer gingen niet.

Tien jaren verliepen er nauwelijks, en de wereld van fatsoen zag in hen vooral het groteske en zij scherpte haar geest aan hun vrome excentriciteit[2)]; laat er vijf en twintig jaar voorbijgaan, tegen 1840, en de verstandigen, uit den kring zelf voortgekomen, hebben begrepen dat men tegenover de wereld alleen over de Clapham secte kon spreken

1) In Sir James Stephen, *Letters* (printed for priv. circulation only) is een brief (p. 87) v. 15 Jan. 1845: ‘Oh where are the people who are at once really religious, and really cultivated in heart and in understanding - the people with whom we could associate as our fathers used to associate with each other. No ‘Clapham Sect’ to day.

2) Disraëli. *Vivian Grey*.

met een zekere tint van humor,[1]... de derde generatie, nog vijf-en-twintig jaren later, spreekt er niet meer over[2].

Zoo brokkelt de grondstemming weg van '*War in disguise*', het boek van onze beschouwing, evenals zijn inhoud, is heengegaan - een vergeten boek.

Wil men de moraal en de moraliteit van het pamflet voor zich klaar stellen, men ga terug tot den tijd van zijn ontstaan, men denke aan het jaar van William Pitt, aan 1805, met zijn samenneming van alle krachten in Engeland tot verweer der vrijheid geboren uit de zee, aan de spanning en inspanning van den grooten minister, zijn angst voor het vaderland en eindelijken strijd, aan den slag van Trafalgar, het vooruitzicht op Engelands triomf, bezegeld met Nelson's dood.

Zoo is de omgeving van het boek, en men hoort er de stem in van een die gelooft in zijn land, aan Engelands roeping tegenover Europa, aan zijn bestemming te midden der eeuwige machten van het leven. Bij Pitt, bij Nelson behoort het boek.

'*My country*!' de laatste woorden voor zijn doodstrijd van Pitt opgevangen, herinnert gij u dien uitroep?[3] Het uitgeputte, door zorgen gepijnigde lichaam had de teleurstelling van Buonaparte's overwinning bij Austerlitz en van Pruisens afval niet meer kunnen doorstaan. Die nog in Januari 1806 bij den minister werden toegelaten, wisten, hoe hij het gesprek ook levendig wist te houden en alle bezwaren op zijde wou zetten, dat de tijd voor hem was gekomen. Het afscheid sprak uit zijn trekken. De laatste dagen lag hij droomend in 't gevoel van het heenvlietende leven. Misschien schemerden de heengegane dagen zijn geest voorbij. Dacht hij aan den

1) Sir James Stephen. *Essays in ecclesiastical biography*. The Clapham Sect. Th. Macaulay (zoon van Zachary Macaulay). *Essays* (Tauchn. ed.) V.p. 57.
2) Sir James Fitz James Stephen. Zijn leven door Leslie Stephen.
3) Het is een der verdiensten van '*War in disguise*' dat het in een zijner latere edities (p. 223) den echten vorm van Pitt's laatste woord heeft bewaard; het is in al zijn levensbeschrijvingen gearrangeerd tot: *How I leave* (of *how I love*) *my country*!'

gelukkigsten, meest vrijen tijd van zijn jeugd op reis met Wilberforce in Frankrijk en het verblijf in Reims, de avonturen van hun onbezonnenheid en de vroolijke ontboezeming van plannen voor de toekomst?[1] Ach, de vorderende jaren hadden het masker van den staatsman al vaster en vaster hem op het gezicht gedrukt. Hij had zijn ziel gegeven aan den staat. Wat kon hij voor zichzelf zeggen, de man, 'die welsprekend was geweest en groot en deugdzaam, zoo ge wilt, en alles wat iemand kan wezen die geen godsdienst heeft' (Stephen), toen zijn vriend, de bisschop van Lincoln, hem geestelijken troost kwam toespreken in het stille, ernstige uur vóór de beslissing? - Hij had *de onschuld van zijn leven* bewaard, dat was de voldoening, dat was de hoop van den stervende.[2] En zijn geest keerde toch terug tot de bezige wereld, een ijlende droom voerde hem het nieuws toe van vreemde landen en van de vloot in verre zeeën, of bracht hem midden in de raadzaal. '*Hear hear*! hoorde men van zijn lippen, dan weer een vraag naar de richting van den wind. Zijn gedachten bleven hangen in het leven van den staat. '*My country! Oh my country!*'[3]

Duty is Nelson's wachtwoord,[4] de plicht tegenover het vaderland en de eer van het vaderland. Maar dat kleine woord heeft bij den zeeman een diepen achtergrond, waarop het naar voren komt. De officier die op den morgen van den slag van Trafalgar den admiraal in zijn hut rapport bracht, vond hem geknield in zijn dagboek schrijvend. Daar staat het gebed van Nelson vóór den slag.

'Moge God mijn land een roemrijke overwinning schenken, tot heil van Europa, en menschelijkheid na de victorie de hoofdtrek zijn van de Britsche vloot. Moge Zijn zegen stralen op mijn pogen om mijn land trouw te dienen. Op Hem verlaat ik mij, aan Hem draag ik de rechtvaardige zaak op waarvoor ik geroepen ben te strijden.'

1) Wilberforce. I p. 35 e.v. en de commentaar daarop van H. Rose. *W. Pitt*. I p. 138.
2) Rose. *Diaries* II, p. 254.
3) Stanhope. *Life of Pitt* IV, p. 381.
4) *Duty* voor Nelson, zie Fitchett. *Nelson and his captains*. p. 31 e.v. Ballein. *Evangelical party*. p. 74. Mahan. *Life of Nelson*. II Ch. 23.

Wanneer het doodelijke schot hem heeft getroffen, volgt hij stervende nog den slag, en geeft de eerste orders na de overwinning. Dan gaan zijn gedachten naar de vrouw die hij lief heeft, 'Take care of poor Lady Hamilton, Hardy,' zegt hij tegen zijn vertrouwden officier, den man met wien hij lief en leed heeft gedeeld; en met een onbedwingbaar gevoel van natuurlijkheid, zwaar als het hem viel heen te gaan van de vreugde en de passie van het leven, vraagt hij hem: '*Kiss me*, *Hardy*.' - 'Goddank, ik heb mijn plicht gedaan.'[1)]

James Stephen!

Op hem toch loopt onze studie uit, wederom naar haar punt van aanvang.

Ontembaar ging hij rond met den prachtigen blozenden kop op het krachtige lichaam, omlijst door zilverwitte manen, een beschaming voor de jeugd, die zijn stap, mijlen en mijlen ver, niet bij kon houden, buiten op 't land waar hij de wijk had genomen, zonder daarvoor nog zijn betrekking in de stad op te geven. En steeds verschenen er nieuwe brochures van den Don Quichot van West-Indië.

'Van morgen weêr een pamflet over de West-Indische quaestie,' zoo gaat een gesprek tusschen twee politici of would-be politici in een *society-novel* van 1826 (niets minder dan Disraëli's eersteling *Vivian Grey*[2)]. 'Kent gij soms den een of anderen ijlenden rechtsman, of een gekken *Master in Chancery*, of zoo iets van dat soort dat zijn neus in die zaken steekt.'

'Oh! Stephen! een plas onder een storm! Hij heeft het verzien op een kruistocht voor de wedergeboorte der An-

1) Over het gewicht van den slag bij Trafalgar, zie een belangrijk hoofdstuk in H. Rose's *Pitt and Napoleon*. *The true significance of Trafalgar* en F. Desbière. *Trafalgar*, p. 229.

2) Bk. IV. Ch. l. Zooals men wordt verondersteld te weten, brengt de roman ons inderdaad in de Zuid- en Midden-Amerikaansche speculatie die zich breed maakte in Londen na de erkenning der Staten door Canning, Monypenny. *Disraëli*. I p. 79-93. In de uitgaaf van *Vivian Grey* met commentaar door Lucien Wolf, Londen, 1905, komt geen noot voor over James Stephen: zijn naam is vergeten; niet eens is de moeite genomen om dien op te zoeken in de *Dictionary of national Biography* van zijn kleinzoon Leslie Stephen.

tillen - de geweldigste van alle zwakhoofden - de krachtigste aller zeurkousen!...'

Doe uw best uw leven lang, en de eerste spotvogel op straat is wijzer dan al uw wijsheid!

Maar Stephen, oud, woont op het land. Hij herleeft daar zijn leven in herinnering - ik maak gebruik van enkele uittreksels uit zijn brieven aan Wilberforce,[1)] en laat hem zelf spreken. 'Hoe moeilijk is het,' schrijft hij aan zijn schoonbroeder bij het herdenken van den sterfdag (in Maart) van zijn vrouw, Wilberforce's zuster, - 'om de gewoonten van den omgang te overwinnen; zelfs tegenover u gaat het mij lichter af te schrijven dan uittespreken mijn waar gevoel bij het denken aan het heengaan van mijn lieve vrouw. Een dag als deze is het best doorgebracht in eenzaamheid. Ik heb den troost gehad hem vandaag door te brengen in de bosschen en op de velden, een dag als een zomerdag....'

Een enkele toets maar van het uitvoerige intieme schrijven.

Dan een herinnering aan zijn verdriet bij den dood van zijn eerste vrouw en de opwekking uit het leed door den aandrang van Wilberforce.

'Natuurlijk is het u ontgaan, mijn dierbare vriend, maar ik weet het nog heel goed; en met wat voor teedere dankbaarheid denk ik aan uw bezoek nu vier-en-dertig jaar geleden in Sloane Street! Het kwam zoo zeer gelegen. Ik voelde een verdriet dat het leven nooit zou kunnen vergoeden, en waarin toch een leiding voor mij was te bespeuren. Het staat nog voor mij, uw binnenkomen in de kamer en de passage in het boek waarin ik bezig was te lezen om mijn gedachten af te leiden. Ik verlangde een heelen tijd niet met u om te gaan, ik gaf niet om gezelschap, ik verwachtte spoedig te sterven, ik kon niet verkeeren met menschen hooger in rang of rijker dan ik zelf, en vooral had ik het begrepen tegen de aristocraten-aanhangers van Pitt, die ik bij u aan tafel ontmoette. Maar gij, mijn lieve

1) Ik herinner er aan dat de correspondentie van Wilberforce voorkomt in drie verzamelingen: 1°. in de 5 deelen van het *Leven* door zijn zoons. 2°. in de twee deelen der *Correspondence of W.* eveneens door zijn zoons uitgegeven in 1840. 3°. in de *Private papers of W.* Bovengenoemde extracten zijn uit N°. 2.

vriend, hebt het niet gewild, gij liet niet toe dat ik u verzaakte; en de herinnering aan uw zachtmoedige, edele vriendelijkheid was een band die mijn hart aan u hechtte, jaren van te voren dat nog een andere band ons bond...'

En zijn herinnering gaat verder terug in het leven; wat hem bijblijft, het is de gedachte aan zijn arme moeder.

'Ik ben Dinsdag naar Stoke Newington geweest bij het graf van mijn moeder,' schrijft hij, 'en ik was kinderachtig genoeg om daar bloemen te brengen. In sommige opzichten ben ik meer dan half Roomsch Katholiek. Maar werkelijk, de herinnering aan het heerlijk uiteinde van mijn lieve moeder, en de wondere wijs waarop de Voorzienigheid op haar gebed voor haar kinderen heeft geantwoord, is een stichting ook voor een Protestant. Zij kwamen voor me, de tooneelen van meer dan een halve eeuw geleden, met de frischheid van gisteren, de zon scheen luisterrijk als op dien gedenkwaardigen morgen; toen overviel mij droefheid als zoo dikwijls bij haar opwekkend stralen. Maar nu was het 't omgekeerde van droefheid, en in blijde stemming keerde ik terug van mijn wandeling naar Newington.'

Hoe gaat er toch teederheid uit van den sterke!

James Stephen is in 1832 gestorven, hij is Wilberforce voorgegaan.

Vermomde oorlog! Het is een klacht en een aanklacht. Maar ze gaat verder dan den oorlogstijd. Geen macht en geen gevoel in het leven of er gaan vermomde machten en gevoelens naast. Wie den strijd tegen vermomming opneemt, er zullen oogenblikken in zijn leven voorkomen, waarin hijzelf zijn beste weten onder een vermomming zal zien. Gelukkig van wien, als van James Stephen, een edele vriend, zelfs wanneer hij hem ongelijk geeft, zal zeggen: '*He is one of the most upright of men*.

W.G.C. Byvanck.

Oorlogs-litteratuur.

II.

Indien er één land is, welks meening thans voor oorlogvoerenden en neutralen gelijkelijk gewicht moet hebben, zijn het de Vereenigde Staten van Amerika. Engelsch van inslag en taal, is de groote natie welke in de noordelijke helft der Nieuwe Wereld is ontstaan evenwel volstrekt niet in haar geestelijke affiniteiten tot Engeland beperkt. Zij heeft een zeer sterk Duitsch element; zij heeft traditioneele betrekkingen tot Frankrijk; zij heeft veel stoffelijk verkeer en geestelijke gemeenschap met sommige neutrale landen van Europa: met de Skandinavische rijken; met Nederland. Zij leeft op voldoenden afstand van het terrein van den strijd om dien bovenal te kunnen volgen in zijn groote trekken. Zij nam een levendig aandeel in den denkarbeid die in de laatste jaren voor het uitbreken van den oorlog aan het vraagstuk der toekomstige wereldorganisatie werd gewijd. Wat heeft zij er toe te zeggen, dat de eene helft van Europa op de andere is aangevlogen?

Aanvankelijk, in het gemeen, heeft zij geantwoord met krasse uitingen van zelfbehagen: wij danken U, Heer des hemels en der aarde, dat wij niet zijn gelijk dezen. In de persoverzichten van *The Outlook* uit de eerste weken van den oorlog treft ons nauwelijks een andere toon dan die van een hooghartig medelijden. Het vrije Amerikaansche volk zou zich niet willoos ter slachtbank laten leiden zooals de slaven van Europa's verdwaasde monarchen het hebben

gedaan. Zullen die slaven niet eindelijk hun ketenen breken? ‘The cure of war is democracy’, orakelt de *St Louis Republic*, en de *New York Evening Post* verkondigt: ‘Europe will not settle back again into a position enabling three Emperors - one of them senile, another subject to melancholia, and the third often showing signs of disturbed mental balance - to give, on their individual choice or whim, the signal for destruction and massacre’. Niet anders de *Chicago Tribune*: ‘This is the twilight of kings. The republic marches east in Europe’. Dergelijke citaten zouden in het oneindige zijn te vermenigvuldigen.

Nu heeft de Amerikaansche dagbladpers niet ten onrechte den naam van schreeuwerig te zijn; - maar de meest beschaafden spreken, zooal in anderen toon, verwante meening uit. Ieder weet dat Amerika milieus kent die voor de beste Europeesche gewis niet onderdoen in verlichting en zedelijken ernst. Wat hebben zij te zeggen? Welken weerklank geeft eene societeit als die van Harvard University?

De *New York Times* van 2 October bevatte van de hand van den oud-president dezer universiteit, Charles W. Eliot, een ‘manifest aan de beschaafde wereld’ dat de allocutiën onder gelijken titel door sommige oorlogvoerenden verspreid, ver overtreft in waardigheid van toon en hoogheid van bedoeling. Het stuk draagt eigenlijk niet den pretentieusen naam dien ik daar tusschen aanhalingsteekens plaats; het is, naar den vorm, niet meer dan een antwoord aan zekere Duitsche correspondenten, maar in werkelijkheid richt het zich tot iedereen. Het is, dunkt mij, bijzonder geschikt om in Nederland te worden verstaan, omdat het uiting geeft aan gevoelens ten opzichte van Duitschland die door zeer velen onzer worden gedeeld.

Van vijandschap tegen het Duitsche volk, aldus vangt Eliot aan, kennen wij ons volkomen vrij; ja wij gaan gerust een eind verder in onze verzekeringen. Afwezigheid van vijandschap kan voortkomen uit onverschilligheid, maar in dit geval heeft zij een andere oorzaak. Niet alleen dat wij niet tegen de Duitschers voelen, wij voelen in zeer veel opzichten met en vóór hen. De Duitsche eenheid beschouwen wij als een aanwinst voor de wereld; de ondernemingsgeest der Duitschers in handel en nijverheid wekt onze bewonde-

ring op; hunne verdiensten voor zoo menige abstracte en toegepaste wetenschap worden door ons erkend; de mate van rendement van hunne administratieve werkzaamheid in vrede en oorlog ontgaat ons niet, en wij concludeeren er uit tot de aanwezigheid van groote innerlijke deugden; de blijmoedigheid waarmede het volk leven en goed offert voor het vaderland laat ons niet onbewogen. Zoo wij toch met onze wenschen in dezen oorlog niet aan de zijde van Duitschland kunnen staan, moeten daarvoor redenen zijn die uit ons diepste zelfbewustzijn opwellen.

Vooreerst is het ons tegen de borst dat beslissingen waarvan het wel en wee van millioenen menschen afhangt, genomen worden door een monarch op het geheim advies van eenige militairen en beroepsdiplomaten. Het feit alleen dat tot de Duitsche mobilisatie besloten kon worden drie dagen *vóór* het bijeenkomen van den Rijksdag, wekt in Amerika de meest pijnlijke verbazing op. Dat de buitenlandsche zaken in de staten van Europa behandeld worden buiten de volksvertegenwoordiging om, strijdt ten eenenmale met Amerikaansche opvattingen omtrent hetgeen mogelijk en redelijk is.

Ten andere is ons geweten gekwetst door de schending van een internationaal verdrag op grond van militaire noodzakelijkheid. Wij kunnen ons den vooruitgang in beschaving der volkerengemeenschap niet voorstellen zonder toenemende eerbiediging der heiligheid van het van volk tot volk gegeven woord. De schending van België's door Duitschland mede gegarandeerde neutraliteit verhindert ons volstrekt, ons met onze wenschen aan de zijde van den aanrander te voegen.

Ten laatste komen wij in verzet tegen de barbaarschheid der krijgvoering, tegen het bommenwerpen uit vliegtuigen op non-combattanten, het in brand steken van stadswijken als wraakoefening voor individueele vergrijpen, het nemen van gijzelaars, het uitmergelen der overwonnen bevolking door buitensporige oorlogsschattingen.

Wij zien in dat zich in Duitschland, verscheurd en misvormd als het was ten gerieve van machtige naburen, een offensieve geest vormen moest als het eenig middel om zich van vernederende voogdij te ontslaan. Maar Duitschland is in die aanvallende houding blijven staan nadat de noodzaak er toe was vervallen. Het beelde zich niet in dat het in de

volledigheid en deugdelijkheid zijner krijgstoerusting door de anderen niet kan en zal worden nagevolgd, als het die anderen dwingt voortaan, evenals het zelf gedaan heeft, van den oorlog het levensdoel bij uitnemendheid te maken. De middelen tot bewapening van millioenen onderdanen met de vernielendste werktuigen die de moderne oorlogstechniek bedacht heeft en nog bedenken zal, staan aan vele Europeesche mogendheden ter beschikking. Leert deze oorlog niet reeds dat tusschen eenigermate tegen elkander opgewassen tegenstanders geen beslissing op korten termijn meer te verkrijgen is? dat de een den ander niet meer overrompelen kan, maar, over frontbreedten die geteld worden bij honderdtallen van kilometers, ware menschenmuren tegenover elkander verrijzen, gereed en gezind tot elkanders langzaam maar zeker verderf? Staat de mogelijke winst van den oorlog ook thans nog in eenige redelijke verhouding tot zijn prijs?

Om een oorlog als den tegenwoordigen werkelijk te winnen, zou men hem moeten voeren tot de algeheele vernietiging van de wederpartij. Neemt men met minder genoegen, dan ziet men den vijand van heden weldra, beter toegerust, in het veld terug. Is dan Duitschlands einddoel de alleenheerschappij over een vernield Europa, met die over een vernielden aardbol in het verschiet? Want na de knechting van Europa zou het, om zich veilig te voelen, Japan, zou het Amerika moeten overwinnen.

Er is geen redding dan in een toekomst waarin de volkeren weder meester zijn geworden van den oorlog, die thans den meester speelt over hen. Daartoe moet in ieder land het volksorgaan zich de speciale organen onderwerpen en onderworpen houden: diplomatie en krijgsbeleid. Geen verkeer tusschen staten meer dan onder toezicht der volksvertegenwoordiging van weerszijden; geen mobilisatie meer dan op volksbesluit.

Blijde boodschap, of Amerikaansche dwaling?

Behoort men den heer Eliot niet aan den oorlog van 1898 tusschen de Vereenigde Staten en Spanje te herinneren? een oorlog niet aan het Amerikaansche volk opgelegd door zijn president, maar den president afgedwongen door het Congres? Amerika behoeft slechts in eigen boezem te tasten,

om er de zekerheid te vinden dat de oorlog ook door eene democratie kan worden verlangd.

En hoe met den oorlog waartoe een democratisch geregeerde staat genoodzaakt wordt door een anderen staat, onververschillig of in dien anderen staat de volksvertegenwoordiging meer of minder gezag heeft? Het afkondigen der mobilisatie zal na het ontvangen eener oorlogsverklaring volmaakt onvrijwillig zijn; het volksorgaan zal geen zier vrijer keus hebben dan een absoluut monarch haar zou hebben gehad.

Een alom en onmiddellijk werkend voorbehoedmiddel tegen den oorlog is de Amerikaansche panacee dus in geenen deele. Alleen kan men er mede instemmen dat een mondig volk zijn invloed op het beleid der buitenlandsche betrekkingen zooveel doenlijk zal willen vergrooten; zelfs toegeven dat het recht tot de oorlogsverklaring voor het volksorgaan, waar dit eenigermate tot ontwikkeling is gebracht, behoort te worden opgeeischt. Die hervorming zal den oorlog niet onmogelijk maken, maar toch het verantwoordelijkheidsgevoel der natiën, zoo niet onmiddellijk, dan toch op den duur, versterken. Het waas van geheimzinnigheid dat thans nog het buitenlandsch beleid omhult, vergroot onweersprekelijk de suggestibiliteit der volken. Moeten zij ook in de toekomst nog aan verschrikkingen als die van den tegenwoordigen oorlog worden blootgesteld, het is althans gewenscht dat zoo weinigen mogelijk hunner onkunde meer kunnen voorwenden van waar het om ging en hoe het is aangekomen. De dwaasheid van morgen zal dan althans de eigen dwaasheid van meerderjarigen zijn.

Doch er doet zich eene vraag op van veel wijder strekking, waarvan de heer Eliot maar weinig begrip toont. Het recht tot den oorlog te democratiseeren, is voorwaar nog maar het halve werk. Het behoort de inleiding te zijn tot *de vervanging* van den oorlog; en tot dit meerdere zullen ook de meest volgroeide democratieën alleen in staat zijn in de mate waarin zij toegankelijk blijken voor een supranationaal rechtsbewustzijn en zich door zulk rechtsbewustzijn vermogen te laten leiden.

Het is de verdienste van een ander Amerikaan, zijne natie hieraan met nadruk te hebben herinnerd. De oudpresident Roosevelt (dien men met welgevallen op een andere

tribune dan die der luidruchtige electorale campagne van onlangs terugziet), heeft in de *New York Times* van 8 November eene 'oorlogsles' voorgedragen waarnaar nog door anderen dan zijn volksgenooten met reden mag worden geluisterd. Ik ga er hier een kort overzicht van geven.

'Waarover ik mij van alle ellende het meest bedroef,' zegt Roosevelt, 'is de gebleken onmacht der zich beschaafd noemende natiën tot werkelijke rechtsbescherming. Ons eigen gouvernement, ons eigen volk, gaan niet vrij uit. Onze houding is die der neutraliteit, en de neutraliteit is een negatief begrip. De neutraliteit van Amerika in dezen oorlog *brengt de wereld geen stap vooruit*. Zij berust op de meening dat ons particulier belang, een belang van het zuiverste egoïsme, ons verbiedt de moreele verplichtingen te vervullen die wij ten opzichte van een kleinen, zwakken staat in werkelijkheid reeds hebben aangegaan.

'Ik daarentegen laat mij leiden door de overtuiging dat de goede trouw ons voorschrijft de door onze toetreding tot een tractaat opgewekte verwachtingen volledig te vervullen. Wij, Vereenigde Staten, hebben de Haagsche conventiën geteekend; het is geschied op last van mij als president. Ik heb toen niet bedoeld de hand te leenen tot eene mystificatie, en deze is er, zoodra het Amerikaansche gouvernement niet alles doet om te bewerken dat de bepalingen, die het in de wereld heeft helpen brengen, worden nageleefd. Wat zullen de natiën zich nog laten gelegen zijn aan de verdere ontwikkeling van het wereldrecht, wanneer een neutrale staat, zoo machtig als onze Unie, het bestaande wereldrecht niet waagt te beschermen nu het wordt geschonden? Die zware taak op te nemen ware onze plicht geweest, omdat onze schouders de sterkste zijn.

'In hoeverre het bestaande wereldrecht geschonden is? De neutraliteit van België, zal men zeggen, was niet bij de Haagsche conventiën gewaarborgd. Behoeft Amerika het zich dus niet aan te trekken dat deze staat, zonder zich aan eenig vergrijp tegen de bestaande rechtsorde te hebben schuldig gemaakt, zijn grondgebied heeft zien aantasten en zijn volk zien knechten? Laat dan soms dit schendig bedrijf de grondslagen zelve waarop internationale verdragen, ook

de Haagsche van 1899 en 1907, rusten en alleen kunnen rusten, onaangetast?

'Men ziet wel van neen, aan de vruchten die zulk een boom reeds heeft gedragen. Open steden zijn beschoten, in strijd met de regelen van den Haag. Artikelen 49 en 52 van het reglement op den oorlog te land verbieden het opleggen van buitensporige oorlogsheffingen; zoo zij zich niet verzetten tegen schattingen tot zulke bedragen als die waaronder de stad Brussel en de provincie Brabant zuchten, komt er geen beteekenis aan toe hoegenaamd. Artikelen 43 en 50 verbieden uitdrukkelijk, eene gemeenschap aansprakelijk te houden voor het gedrag van haar individueele leden. Òf deze artikelen zijn eene zinledigheid, òf de verwoesting van Visé, Leuven, Aerschot en Dinant is rechtsschending geweest. Een gedeelte van centraal-België is zelfs verwoest zonder dat misdrijven van ingezetenen als motief zijn aangevoerd; het is daar geweest een maatregel van schrikverwekking, wederom uitdrukkelijk verboden bij de artikelen van den Haag.

'Ziedaar de feiten zooals zij zich aan ons voordoen bij de kennis waarover wij beschikken. Ik ontken de mogelijkheid niet, dat nader onderzoek sommige er van in een ander licht zal stellen. Maar dit nader onderzoek dient dan te worden ingeleid door een stap der Vereenigde Staten bij Duitschland. Blijft die uit, dan zijn zij er medeplichtig aan, dat ook de Haagsche verdragen voortaan door oorlogvoerenden als scheurpapier kunnen worden beschouwd.

'Mijne Duitsche vrienden moeten begrijpen, dat mijn voorslag strekt tot beveiliging van het recht ook van Duitschland, zoo dit morgen aan den dag den oorlog op zijn gebied zag overgebracht. Duitschland tracht zich te verontschuldigen met de verzekering, dat het in België zijn vijanden eenvoudig is vóór geweest. Indien Frankrijk en Engeland de neutraliteit van België hadden geschonden, zou ik met gelijken aandrang de tusschenkomst der Vereenigde Staten hebben bepleit. De natie tegen welke het tegenwoordig protest gericht is, moet weten dat wij van zins en bij machte zijn, ook te haren behoeve te intervenieeren zoodra zij ons overtuigen kan dat zij het is die onrecht lijdt. Wij moeten

toonen dat wij in het wereldrecht gelooven, en onze geheele macht ten dienste daarvan durven stellen.'

Maar Amerika heeft niet naar Roosevelt geluisterd. Het protesteerde tot dusver enkel tegen zoodanige rechtsschennis door oorlogvoerenden, waarbij stoffelijke belangen der Unie zelve in het gedrang komen: tegen de miskenning van de rechten der neutrale scheepvaart door Engeland. Een Amerika, dat de zaak van het recht zonder meer tot de zijne maakt, zag de wereld tot dusver niet opstaan. Zal het recht dus zonder kampioen blijven? Dit is althans zeker, dat wie op Amerika mocht hebben vertrouwd *omdat de democratie er zoo machtig is*, bedrogen is uitgekomen. Zóó dichtbij als de vrienden en bewonderaars van de democratie als politieke leus het ons zouden willen doen gelooven, ligt de redding in de crisis van ons wereldrecht blijkbaar niet.

De crisis van het wereldrecht.

Want niets minder dan dat is het, wat wij beleven. Wat enkelen hebben zien aankomen en waarvoor zij gewaarschuwd hebben, is inderdaad gebeurd: de wereld blijkt nog niet zoover te zijn gevorderd dat zij het recht, dat zij afkondigde, ook kan handhaven; - wat krachtens zijn wezen bedoeld moest zijn om ontzag te wekken, is voorwerp van aanfluiting geworden.

Wat krachtens zijn wezen bedoeld moest zijn om ontzag te wekken; om met zekerheid te worden gewroken zoodra het werd aangerand. Recht bestaat niet zonder sanctie; heeft nog nimmer zonder sanctie kunnen bestaan. Wat dus in de jongste jaren als recht is uitgegeven en niet van dwingende kracht was voorzien, heeft den naam recht nimmer verdiend. Het is een verlanglijst der natiën geweest, opgedragen aan den rechtsvormer der toekomst.

Er zijn stemmen opgegaan, niet het minst in ons land, die het mogelijk hebben geacht in die ontbrekende sanctie onmiddellijk te voorzien bij wege van een te scheppen internationale politiemacht, die handelen zou uitsluitend op gezag van het permanent internationaal gerechtshof waartoe de bekende Haagsche instelling zich (bij goeden wil der natiën!)

dan eerst nog zou hebben te vervormen. De rechtsvoltrekking zou daarmede zijn opgedragen aan een boven de natiën gesteld onpartijdig orgaan; een justitieel orgaan.

Heeft deze ontwikkeling van zaken een voorbeeld in de geschiedenis van den nationalen rechtsgroei?

Ik vrees van neen. Rechtsvolkomenheid is nimmer en nergens uit het niet ontstaan; zij is steeds attribuut geweest van bestuurlijk oppergezag. De sterke arm, die in den volgroeiden staat de heerschappij van het nationale recht verzekert, is niet de arm des rechters zelve, noch een arm die eerst door den rechter gewapend wordt. De arm *was* gewapend en had zijn kracht honderdmaal doen voelen, eer hij zich verplichtte in zaken, door hem zelven aan een speciaal rechterlijk gezag onderworpen, niet toe te slaan dan nadat de rechterlijke beslissing gevallen was. De staat die in de nationale sfeer het recht als eene ook hemzelven bindende macht erkent en handhaaft, is erfgenaam van een veel ouderen staat die dat thans volgroeide recht eerst gehanteerd heeft in zijn periode van wording, en het gezag heeft bijgezet door zuiver politieke middelen; - en de werktuigen die hij den rechter ter beschikking stelt om diens vonnis ten uitvoer te doen leggen zijn altijd ouder dan het eerste vonnis zelve. De politie, in één woord, is aan de justitie voorafgegaan en niet omgekeerd. De rechtsvorming houdt nimmer op en berust bij een politiek orgaan, en zoo dit vertrouwen mag dat het nieuw gevormde recht inderdaad zal worden toegepast, grondt het dat vertrouwen in het vermoeden dat dit recht niet verder strekt dan zijn eigen, beproefde machtsmiddelen het kunnen begeleiden.

Ook op internationaal - neen, de term is geheel onjuist - op supranationaal gebied kan de ontwikkeling geen andere zijn. Vooraf zal gaan de macht, die eerst haar wil oplegt door middelen van bestuur; vervolgens hem zuivert en ordent in wetgeving; eindelijk het bestuurlijk machtsmiddel voor bepaalde reeksen van verrichtingen bindt aan de uitspraak van een zelfstandig rechterlijk gezag. Tot welke ongerijmdheid komt hij, die zich de volgorde anders voorstelt?

Het is, dunkt mij, onlangs hier in Nederland op treffende wijze gebleken.

Een schrijver die maar te gâren heeft uit de volle hoven

eener stijlvaardigheid als in de hoofdartikelen der Nederlandsche dagbladpers zelden wordt bereikt, heeft ons, in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 27 November, 4, 6, 17, 24 December, in het gemoed willen tasten. ‘Als de oorlog gedaan zal zijn’, heet het eerste artikel; ‘Ons offer aan den vrede’, het tweede; ‘Vredeswaarborgen’, het derde; ‘De les van Albanië’, het vierde; ‘Wat de wereld mist’, het vijfde. Wellicht zijn zij bestemd om in een boekje te worden vereenigd; wellicht ook niet; in ieder geval behooren zij te zamen tot het opmerkelijkste wat naar mijn inzien in Nederland naar aanleiding van den oorlog is gedacht en geschreven. Laat ik hier beproeven er het merg van te geven (dat hoofdzakelijk in het artikel ‘Vredeswaarborgen’ is gelegen; artikelen I en II zijn te beschouwen als de inleiding daarop; IV en V als de nabetrachting).

‘Als deze oorlog eenmaal gedaan zal zijn, zal heel ons land herademen. De gemobiliseerden terug naar hun gezinnen, de zeemijnen opgeruimd, de handel weer vrij;... hoe behagelijk zullen wij ons kunnen terugvlijen in al ons gewone doen’.

‘Zullen wij uit dezen oorlog dan niets meedragen buiten het besef, dat onze volksaard niet oorlogzuchtig is en kleine naties maar kleine naties zijn? Zullen wij straks enke vragen of Nederland zelf bij den oorlog een veer heeft moeten laten; en hoe dat te verhelpen?’ En dat bij de wetenschap, ‘dat het tegenwoordig statenstelsel, gebouwd op nationaal egoïsme, kapot en bankroet’ is?

‘Internationale anarchie verdwijnt alleen voor internationale organisatie; hoeveel millioenen en hoeveel menschen hebben wij voor Nederlands aandeel in zulk een organisatie over? Zelfs de felste vijanden ten onzent van den Pruisischen geest bewonderen het smeedwerk der Duitsche organisatie van na 1871, en het élan, dat het alom gaf; wat doen wij dan nu om het volksdenken ten onzent tot eenzelfde talent en eenzelfde élan voor w e r e l d organisatie op te voeden? Wij wachten op dit besef bij de groote landen. Hoe, als wij eens begonnen bij ons zelf? Een plan voor wereldorganisatie, *dat het eigenmeesterschap der staten ongerept*

laat[1], doch alleen de internationale anarchie verdoemt, behoeft achter zich een volksbeweging, die alle poriën der menschheid doordringt.... Wat heeft ons ongedeerd gebleven land voor dit belang der menschheid over?' Wij moeten 'bij de vredesluiting met een offervaardige daad het opnemen voor het belang van een gemartelde wereld.... Juist omdat onze gevoelens waarlijk neutraal zijn, zal de zuiverheid van onze bedoeling boven verdenking staan.'

'Het zou natuurlijk dwaas zijn zoo iets te ondernemen, alsof men stond voor een schoone lei. *Allerlei fraaie internationale programpunten van vroeger zijn voorloopig waardeloos gebleken*. Met eigen ideetjes over wereldharmonie komt een practisch staatsman geen stap verder nu. Hij heeft zich te stellen op de plaats en in de gedachte der oorlogvoerenden zelf.'

'De oorlogvoerenden hebben het ons niet moeilijk gemaakt, hun vredesdenkbeelden te kennen. Zij spreken allen van "waarborgen": waarborgen (zegt Frankrijk), dat de attaque brusquée niet zal worden herhaald; waarborgen (zegt Duitschland), dat Rusland en het Britsche verraad niet andermaal om het rijk een ring zullen smeden; waarborgen (zegt in de Gildenhal Asquith), dat zoowel Frankrijk als de kleine landen voortaan niets te duchten hebben van Duitschen overmoed.... Bij dat hooge doel van schier alle strijdenden: een gewaarborgden vrede te erlangen, knoope zich ons offer aan'.

Waarin nu de vredeswaarborgen bestaan moeten? De ontwapeningsleus trekt niet meer. 'Noch Zweden, noch Noorwegen, noch Zwitserland, noch wij zouden er aan denken onze strijdmacht nu af te schaffen of te verzwakken, *ingeval de groote staten hun* "*woord*" *mochten willen geven* dat ze zich ontwapenen zouden en ons geen kwaad zullen doen'. De rechte leus is zoo pas nog weer aangeheven door Roosevelt in de *New York Times* van 17 October 1914: 'Het eenige vredesplan van tot dusver, dat kans op slagen heeft, bestaat in een afspraak tusschen de groote mogendheden, dat wat één van hen tegen een ander doet onderworpen wordt aan een onafhankelijk hof, maar dat allen dan ook hun strijdmacht zullen samenvoegen om de beslissing

1) Ik cursiveer hier en vervolgens.

van dien rechter te ondersteunen met geweld van wapenen.' Nederland nu kan tot het vredescongres zeggen: 'i n d i e n het u gelukt elkaar er toe te brengen den overrompelingsoorlog over en weer af te zweren (*maar dan ook in waarheid*, *niet op papier*), en i n d i e n gij dus met ons en andere staten een organisatie wilt uitdenken, waardoor een nieuw wereldorgaan, onder contrôle van een rechterlijk hof, met niets minder maar ook met niets meer belast wordt dan met het verhinderen, dat ondanks die belofte een overrompelingsoorlog toch weer plaats grijpt, - dan draagt Nederland een vorstelijk aantal millioenen bij om voor die nieuwe verdedigingsmacht der wereld een kern (schepen en troepen) in gereed te brengen.' Als op de tijding van Thomson's dood, zal Nederland dan weer gevoelen 'het louterend en omhoogbeurend besef, zijn beter-ik aan de wereld te hebben mogen toonen, inplaats van die platboomde inhaligheid, waarin het buitenland the fault of the Dutch meent te zien; het besef, dat hier, te midden van een heksensabbat van zelfzucht, Nederlandsche mannen hadden gestaan als onbevreesde dragers van het edele, het onbaatzuchtige, het belangelooze. *Wat toen Albanië vroeg*, *vraagt straks Europa:* een kracht die zich in dienst stelt van aller belang...'

'Men bedenke, hoe weinig er pas gedaan is om ons tot belangstelling in de publieke zaak der geheele wereld op te voeden. Ook hier geldt, dat ge voor een zaak pas voelen gaat, als zij u iets kost. Tegenover de zeshonderd millioen 's jaars van onze nationale budgetten in moederland en koloniën - waaronder 125 millioen voor de verdediging - bedraagt Nederlands aandeel aan het wereldbudget (voor het Haagsche bureau en zijn behuizing): *f* 1737.60. Zegge en schrijve: zeventienhonderd zeven en dertig gulden, en zestig cent. En dan veinsde men zich dezen zomer nog verbaasd, dat het internationale besef niet vaster geworteld zat!'

'Wat men dan met een wereldbudget van honderden millioenen - millioenen die voor een deel de n a t i o n a l e budgetten merkbaar ontlasten zullen, *en de souvereiniteit der staten volstrekt onaangetast kunnen laten* -, wat men daarvoor dan zou kunnen doen? Zeker niet: allerlei schoons en nuttigs steunen; daarvoor is het nog nauwelijks de tijd. *Eerst moet de Albaneesche schoonmaak verricht ook voor Europa:* zorgen voor duurzame orde... Een taak, niet voor

ons alleen, maar voor allen te zamen, door een daarvoor te scheppen gemeenschappelijk orgaan... Het geeft een groote bemoediging te weten, *dat de machinerie voor het werk van den internationalen opbouw kant en klaar staat*. Die machinerie, dat is het Vredespaleis en het praecedent der beide Vredesconferenties. Men zal nu zoetjesaan wel willen erkennen, dat de waarde van den Haagschen arbeid niet ligt *in de rijke productie van tractaten zonder waarborg van naleving*. Maar de wezenlijke waarde van het Haagsch praecedent als aanknoopingspunt voor het werk der toekomst kan alleen hij miskennen, die niet weet, hoeveel voor internationale samenwerking het gereed staan van een werktuig beduidt...'

'Vijf oorlogsmaanden dwingen ons te erkennen, dat tusschen de staten het geweld beslist. Drie eeuwen volkenrechtsstudie prenten ons in, dat ook tusschen staten recht boven macht behoort te gaan. De taak der toekomst is nu, het geweld te verzoenen met het recht; 'kracht en recht in één hand te brengen, *een rechtshandhaver te scheppen en dien tot den allersterkste te maken*.'

'Het blijkt weer zoo duidelijk bij de Bryan-tractaten. Zij verdienen onzes inziens ten volle den lof, dat ze een bezonnen poging doen om de menschheid uit den greep van den oorlog te redden. Doch indien nu, in strijd met zoo'n Bryan-tractaat, binnen het daarin bedongen jaar van onderzoek en afwachten de eene partij toch de andere op het lijf mocht vallen, en de wereld laat na daartegen op te komen met de wapenen, *wordt dan die nieuwe verdragsbreuk niet nog een erger bespotting van het volkenrecht dan alle vorige?*... Naar het ééne doel, het recht weerbaar te maken, voert intusschen maar één enkele weg. Om te kunnen beslissen, aan wiens zijde het recht is, en om aanranders van dat recht tot rede te kunnen brengen, moet, midden in de internationale anarchie van tegenwoordig, een vaste plek worden gebouwd voor Het Onpartijdige. Zulk een Graalburcht, d a t is het wat de wereld mist. *Niet een centraal wereldkabinet*, dat verdrukking zou beteekenen voor het belang der kleinen; niet een centraal wereldparlement; noch ook de logge en onnoodige toestel van een wereldstatenbond; maar wel een paar belanglooze colleges, met macht om recht en onrecht aan tractaten

te toetsen en om gewelddadige hebzucht in toom te houden met wedergeweld. In 1899 en 1907 heeft men den Haag aan het werk gezien om van dat Onpartijdige althans iets te scheppen; *maar het arbitragehof is een adreslijst gebleven*, *en het prijzenhof bestaat nog niet*. Zoolang niet op eenige wijze vaststaat, dat het wereldaspect anders geworden is, kan er geen sprake van zijn, den bewapeningsijver te staken. Wat een ethische en verjongende kracht daarentegen zal er van het met macht toegeruste Onpartijdige kunnen uitgaan...'

'Denken wij nog wel eens vijf maanden terug? Als Duitschland ons land, het niet geneutraliseerde Nederland, had besprongen, gelijk het België deed,... dan waren o n z e jonge mannen aan flarden geschoten, o n z e ouders, vrouwen en vrienden in den rouw, o n z e dorpen en steden geteisterd voor millioenen; - en die gruwelijke moreele misdaad, begaan aan een onschuldig land, zou toch geheel hebben gestrookt met het geldende volkenrecht, dat dit alles toelaat. Zouden wij ook dan gezegd hebben gelijk nu, dat men maar rustig wachten moet op den tijd, waarop de tot inkeer gekomen mogendheden den oorlog zullen afschaffen? Moeten wij, geredden, niet helpen om dat betere volkenrecht en zijn onmisbare onpartijdige machten in het aanzijn te roepen, op straffe van te zijn als de negen melaatsche mannen, die wel vurig baden om genezen te worden, maar die, toen de zegen hun gewerd, niet eens wederkwamen om te danken?'...

'Eén middel dus: de vredelievendheid weerbaar te maken tegenover het geweld. Eén weg daarheen: het Onpartijdige scheppen. De eerste natie te wezen die openlijk zeggen durft, w a t na dezen oorlog de gansche wereld behoeft, en die, naar den geest van het Evangelie, haar eigen belang wil dienen in dat van anderen, - alleen daardoor kunnen wij uit deze oorlogsmaanden met lichtend voorhoofd naar buiten treden als een gestaald, herboren volk.'

Wij zien hier, meen ik, een talentvol man, en een man met evenveel gemoed als kennis, op den scherpen kant voltigeeren die het verhevene van het belachelijke scheidt, en wij zien hem meer dan eens naar de verkeerde zijde overhellen. Is het Nederlandsch jingoïsme (zij het van een

ongemeene soort) dat hem verblindt? Want verblinding is er; weldadige gloed; geen winnend doorzicht.

Wereldorganisatie kan en zal het eigenmeesterschap der staten niet ongerept laten. De toekenning van het recht tot den politie-oorlog aan de generaliteit erkent en bevestigt een gezag, waaraan de bijzondere staat, op straffe van executie aan den lijve, zich te onderwerpen heeft. De wereld zal deze toekenning, naar ik stellig geloof, eenmaal beleven; maar men vleie zich niet dat inmiddels de inktkokerdefinities van de souvereiniteit der staten (het woord is niet van mij) ongewijzigd zullen zijn gebleven Ik ken in onze taal een levenwekkend geschrift, dat ik nimmer gedenk zonder dankbaarheid, omdat het mij eens voor al de vrijmoedigheid benomen heeft, met een vooruitzicht als dit mijn trage ziel te paaien.

Wat het nieuwe gezag eerst te doen zal vinden, eer het regelmatig functioneeren kan? De Albaneesche schoonmaak ook voor de wereld. Vrage, was de taak der Nederlandsche officieren in Albanië een rechtersfunctie of een bestuurstaak? Het laatste.

Het wereldgezag zal nimmer kunnen rechtspreken met eenige kans op regelmatige tenuitvoerlegging zijner vonnissen, voor het eerst bestuurd heeft, jaren en jaren lang. Het wereldkabinet en wereldparlement zullen eene wereldrechtbank die dien naam niet maar bij courtoisie, maar in bitteren ernst verdient, zijn voorafgegaan, en het supranationale politieleger zal meer dan eens zijn geweld hebben doen gevoelen, eer het tot de rol van de Nederlandsche rijksveldwacht zal kunnen worden teruggebracht. Dat supranationale leger zal zelf het eerste wereldorgaan van alle zijn, en het eerste wereldkabinet een oorlogsraad. De toekomst zal te zien geven: uit Oorlog door Vrede tot Recht, maar wij zijn nog midden in het rijk van den Oorlog.

Alles wat er tot dusver duurzaams geschapen is, beperkt zich tot eene organisatie ter beslechting van zoodanige geschillen als naar de meening van partijen in geen geval tot een oorlog zullen behoeven te leiden. Ziedaar het eenige wat thans reeds de proef heeft doorstaan. Al de rest van het Haagsche werk is voor den huidigen wereldstorm bezweken; niemand die het bij schending wreken durft of kan.

Wat is het anders gebleken dan productie van tractaten zonder waarborg van naleving?

Hoe kan men zeggen dat tot den reuzenbouw die op te trekken blijft, de machinerie kant en klaar staat? Waarin bestaat dan die machinerie? In een adreslijst! Een adreslijst van wie, van wat? Van redderaars der internationale anarchie van tegenwoordig? Het mocht wat. Van rechtsgeleerden die zich wel willen verledigen de geschillen te beslissen die partijen uit vrijen wil hun ter berechting zullen opdragen. Bereikt hun zoodanig verzoek niet, dan blijven zij thuis.

Zoo de wereld reeds thans met het mindere (de Haagsche conventies) boven haar macht is gegaan, hoe zal men morgen aan den dag het meerdere (de onderwerping aan het supranationaal politiegezag, dien 'allersterksten rechtshandhaver' van haar verwachten? *Bestaat* dan die handhaver? Neen; immers anders zou hij de Haagsche conventies hebben weten te doen eerbiedigen. De vraag is niet, of de natiën nu eindelijk bij het aanstaande vredescongres zich aan een dwingend gezag boven zich zullen gelieven te onderwerpen, *maar hoe dat gezag zal ontstaan en groeien*, *om eindelijk onderwerping te kunnen afdwingen*. Die dit voorbijziet en slechts droomt van de rol die Nederland zal kunnen vervullen op de 'aanstaande' wereldbijeenkomst (waarvan niemand zeggen kan of het een wereldbijeenkomst zal zijn, en evenmin of Nederland er zal toegelaten worden), miskent den gruwelijken ernst der huidige dingen. Welken waarborg voor de onderwerping der natiën stelt men zich dan toch voor? Welken anderen dan hun 'woord', dat even te voren, waar van de ontwapeningsbelofte sprake was, met aanhalingsteekens terecht is besmaald? Op *het woord* te bouwen der natiën, als zij soms zeggen mochten hun legers en vloten te willen afschaffen, wordt waanzin geheeten; - maar op *het woord* derzelfde natiën, dat zij 'den overrompelingsoorlog afzweren', zal Nederland als Sinterkl□as optreden, zijn notedoppen en brave landweerlui, zijn 'vorstelijke' millioenen over den vloer der congreszaal strooien; het een en ander om de kern te vormen van de nieuwe Macht die de anarchie der wereld te lijf moet (een wereld vol superdreadnoughts en millioenenlegers). Doch ik vergat, o blijde geruststelling, dat Sinterklaas, eer hij de kinderen

grabbelen laat, hen nog zal hebben afgevraagd of zij nu heusch braaf zullen wezen...

Ziehier een afgodische vereering voor het 'woord', die voortkomen moet uit de overheersching van een juridische constructie der toekomst in een brein, verzadigd met eigen oververnuftig bedenksel; ideetje over wereldharmonie, waarmede de practische staatsman geen stap verder komt; fraai uiternationaal programpunt, dat waardeloos zal blijken; papieren waarborg die nieuwe verdragsbreuk onvermijdelijk maken zal, en daarmede een bespotting van het volkenrecht, in die mate erger dan alle vorige, als het nieuwe recht zich in ongegronden hoogmoed boven dat van gisteren en van heden zal hebben gesteld. De waarborg, zegt de schrijver, zal er ditmaal een zijn in waarheid, *niet* op papier. Doch waarin anders dan in de inkt van het gedroomd vredesverdrag doet hij haar bestaan?

In de zelfbezinning der volkeren, die volgen zal op zoo groote ramp als thans de wereld scheurt? Ik geloof in die zelfbezinning. Zij zal beginnen met op *middelen* te peinzen om een herhaling der tegenwoordige ellende te voorkomen, en ze niet vinden; doch zoo zij desondanks volhardt, de *oorzaken* ontdekken welke den oorlog niettemin in onbruik zullen brengen. Hem aanstonds af te zweren is even ijdel, als het zeker is dat hij zich in het eind zelf verstikt.

De overrompelingsoorlog zal verdwijnen, niet omdat een kleine staat ten aanstaanden congresse een klucht uithaalt, maar omdat de ervaring leert dat hij onmogelijk geworden is. De statenvorming is thans zoover gevorderd, de militaire inrichting zoozeer bij allen gebracht o□ een in hoofdzaak eenparigen voet, dat de aanrander alom zal stuiten op een gewapend en in enkele etmalen te mobiliseeren volk. Voor zoover hier of daar aan deze toerusting nog iets ontbreekt, zal de achterstand na de lessen van dezen oorlog spoedig worden ingehaald. Als België, in plaats van misschien nog geen honderdtwintigduizend, vijfhonderdduizend man, goed bewapend, goed geoefend, goed aangevoerd, te velde had

kunnen stellen, zou zijn lot vermoedelijk een ander zijn geweest. Dat een leger van die grootte op eene bevolking van 7½ millioen, en krachtige verdediging dus ook voor kleine staten mogelijk is, bewijzen tal van voorbeelden. De vredesvrienden zullen zeer verkeerd doen, zich tegen de algemeenmaking der bewapening te verzetten; het behoud en de regelmatige ontwikkeling onzer beschaving zijn tot dezen prijs. De tegenwerping, dat ook dan nog een natie van zeventig millioen eene overweldigende meerderheid zal hebben boven eene van zeven, is krachteloos; immers de politieke verhoudingen in Europa zullen steeds beletten, dat een der kleine natiën, die in het Europeesch geheel een werkelijk levend lid hebben weten te blijven, tegenover een der grooten alleen zou behoeven te staan. 1866 en 1870 waren alleen mogelijk, doordat tusschen de deugdelijkheid van het Pruisische oorlogsinstrument en die van het instrument der vijanden een zeer groote mate van verschil bestond. Dat volken in eenigermate goeden moreelen en materieelen doen een bevredigenden graad van oorlogsgereedheid kunnen bereiken is thans niet twijfelachtig meer; de vraag is alleen nog, of zij er de offers voor over hebben, en voor zoover zij den drang tot zelfbehoud in zich voelen en dat behoud dus waard zijn, zullen zij die offers zeker brengen, om het lot dat België thans trof te ontgaan. Wie die de laatste decenniën in Nederland met eenige bezinning doorleefd heeft is er niet zeker van, dat het besef dat ons volk in de ure van doodsgevaar iets doen *kan* en iets doen *zal*, thans oneindig meer bevestigd is dan veertig jaar geleden? In 1870 hebben wij gerild in bleeke vrees; het veel grootere gevaar van Augustus 1914 heeft ons als mannen op onzen post gebracht. En zoo is het niet bij ons alleen. De democratiseering van het legerstelsel, de hervorming die het beroepsleger heeft vervangen door het gewapend volk, mag de verliezen die de oorlog toebrengt hebben vertienvoudigd, zij heeft ook bewerkt dat de oorlog ter verdediging van het vaderland thans gevoerd wordt in heiliger beslotenheid dan ooit te voren; met een vastberadenheid die hechten grond vindt in de overtuiging dat een waarlijk geoefend volk tot het behoud van zijn geboortegrond eindeloos veel vermag. De vaderlandsliefde was er bij Gambetta's geimproviseerde legers ook wel, maar de geoefend-

heid ontbrak. Thans weten Joffre's mannen dat zij niet voor niets hun dienstplicht hebben vervuld.

De taak van den aanrander in Europa is daarmede zoo buitengewoon verzwaard dat die rol slechts zeer weinigen meer toelachen kan, en de alomtegenwoordigheid van de belangen der voornaamste Europeesche mogendheden is reeds zóó groot dat ook in afgelegen gewesten nauwelijks meer een aanval kan geschieden die niet tot een vredebreuk in Europa leiden zou. Expansie-oorlogen zullen nog eenigen tijd kunnen voorkomen; niet lang meer, want de wereld raakt opgedeeld, als zij het niet feitelijk reeds is. Hoeken als de Perzische Golf, die haar beheerscher nog moeten vinden; als de Balkan en een deel der Oostenrijksch-Russische grensgewesten, waar een viabel evenwicht tusschen verschillende staten-in-groei nog niet is bereikt, zijn er waarlijk niet zoo heel vele meer. De tijd laat zich voorzien dat de ‘geciviliseerde’, dat wil in dit verband in waarheid zeggen de gemilitariseerde, de in oorlogsgereedheid tot een zeker gemiddelde genaderde volken, elk met zijn protectoraten voor zoover het die bezit, overal de grenzen van elkanders machtsgebied onmiddellijk zullen raken, zoodat zij elkander zullen *moeten* leeren ontzien en verdragen, op straffe van zich tegen elkander te bersten te drukken. Wat geschiedt er reeds thans, aan de Yser, Aisne, Bzoera en Nida, anders?

Zoodra het inzicht hiervan algemeen wordt (en tot die algemeenheid doet het in dit komende jaar 1915 gewis een reuzenschreê), zullen de volken die van de ontstentenis van alle menschelijk wereldbestier dat dien naam verdient zwaar te lijden hebben (en dat zijn ze ten slotte alle), de noodzaak tot onderwerping aan een supranationaal gezag voor oogen zien staan. Voor de kleine staten opent zich evengoed de mogelijkheid van eervolle deelneming aan dat gezag als voor de groote, al zullen het de groote staten zijn die de werkelijke leiding hebben en aan wie deze leiding ook toekomt. Dat de toekomstige wereldorganisatie haar voorbeeld zal zoeken in die regeling bij de Staten van Holland ten tijde der Republiek, welke Purmerend evenveel stem gaf als Amsterdam, stelle men zich uit het hoofd; eene zoodanige regeling zou zich, als tijdens de

Republiek, alleen laten redresseeren door de meest ongebreidelde corruptie; - of wel zij zou ten gevolge hebben dat het wereldbestuur er alleen een worden kon in naam, zich zou te buiten moeten gaan aan herhalingen der Haagsche ‘voeux’ ellendiger gedachtenisse, aan een frasenspel dat ieder vrij liet op den loer te blijven liggen om zijn eigen slag te slaan. Als Duitschland, Grootbrittanje, de Vereenigde Staten, Rusland ooit in waarheid tot de generaliteit toetreden zullen, zal het nimmer zijn om door eene combinatie Ecuador-Guatemala-Portugal-Liberia-Nederland te kunnen worden overstemd.

Al verder stelle men zich uit het hoofd dat de organisatie die komen zal, er uit zal zien zooals zij van te voren door dezen of genen mag zijn *bedacht*. Zij zal nimmer voortkomen uit de verrukking der wereld over het schoone plan van professor A. of minister B. Zij zal niet eens komen bij besluit; zij zal groeien, om als zij er eenmaal is, bevestigd en genormaliseerd te worden bij besluit.

Derde waarheid die zal moeten worden erkend: het supranationaal gezag zal niet in de eerste plaats rechtbank zijn, maar bestuursraad. Ook op het nationaal terrein is de rechtspraak als bijzonder orgaan eerst laat uit de algemeene bestuursfunctiën afgescheiden. Rechtspraak is alleen mogelijk over zaken die beide partijen reeds waarachtiglijk als rechtsvragen hebben leeren begrijpen, en dat zijn er op internationaal gebied voorshands nog maar weinige en onbelangrijke. Veel talrijker, vooral veel gewichtiger, zijn de geschillen die òf door beide belanghebbenden, òf althans nog door één van beiden, als machtsvraag worden opgevat. Tusschen machtsaanspraken bemiddelt geen rechtbank; zij kunnen alleen in eene bijeenkomst van staatslieden tegen elkander worden opgewogen.

Men zal dus moeten komen tot periodieke, vervolgens permanente politieke congressen; in welke mate de volksvertegenwoordiging van iederen staat op de samenstelling en instructiën der afvaardiging van dien staat tot het congres invloed zal verkrijgen, blijft voorshands eene zaak tusschen ieder volk en zijne regeering. Is in een meerderheid van staten die invloed verkregen, dan is eene toekomst wellicht niet verre meer waarin het enkelvoudig supranationaal

bestuursorgaan zich in eene verscheidenheid van lichamen zal gaan oplossen: wereldparlement ter contrôle van wereldkabinet. Naarmate de supranationale wetgeving is voortgeschreden, en, aanvankelijk zeker dikwijls met geweld, metterdaad ingevoerd, nemen de zaken toe die door de bestuursorganen met voordeel aan een zelfstandig te maken rechterlijk orgaan kunnen worden overgelaten. De tenuitvoerlegging der rechterlijke vonnissen is verzekerd door de aanwezigheid derzelfde politiemacht die zich natuurlijk al lang vóór de zelfstandigwording der rechtbank heeft gevormd, niet voor de tenuitvoerlegging van vonnissen, maar van politieke besluiten. Vervolgens zal men dan wellicht eene splitsing zien die een bijzonder orgaan, te vergelijken met onze rijksveldwacht, ter beschikking van de justitie stelt, en voor de zaken die nog niet aan geregelde justitie zijn onderworpen een supranationaal leger en eene supranationale vloot handhaaft. Ten langen leste eerst zal men deze kunnen inkrimpen, eindelijk afschaffen, en blijft alleen de wereldveld- en zeewacht over.

Meent men dat dit plannetjes, bedenkseltjes zijn zoo goed als die ik aanviel? Zij zijn het niet. Mogelijk wordt het eindpunt dat ik stelde nimmer bereikt; wat doet het er toe? Het is niet de vraag of het zóó misschien kan: het is de vraag of de wereld zich werkelijk in deze richting beweegt, zij het langs zóó kromme lijn, dat zij op een gegeven oogenblik verder van het doel verwijderd kan worden gezien, dan eenige decenniën te voren. Dat dit nu inderdaad het geval is, kan dunkt mij slechts onverstand der geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw ontkennen.

De negentiende is begonnen met een groote internationale bijeenkomst: het congres van Weenen. Napoleon had getracht de natiën van continentaal Europa, zonder uitzondering, te vangen in zijn ijzeren greep; zij hadden zich opgericht en hem nedergeworpen. Des grooten droomers doel, Engeland, waar hij niet landen kon, in zijn eigen niet meer van de hand te zetten overproductie te doen stikken, was mislukt; Engeland, meester van den oceaan, had zich kunnen nestelen in alle overzeesche gebieden die de grondstoffen voortbrachten voor zijn industrie; door hare producten te slijten aan landen waarover Napoleon niet gebood (alle buiten-

Europeesche), had deze zich voorloopig in het leven kunnen houden, en nu openden Leipzig en Waterloo haar ook de Europeesche markt. Dank zij Napoleon, had Engeland zich voor een gansche eeuw de voordeelen kunnen verzekeren eener in Europa insulaire, buiten Europa mondiale positie. Met zijn continentale bondgenooten regelde het thans te Weenen de zaken van Europa na Napoleon's val. Het waren in werkelijkheid vier mogendheden die daar de beslissing gaven: Engeland zelf, Rusland, Oostenrijk en Pruisen. Frankrijk had alleen in de hand als gelijke dezer vijf te worden erkend, zoo het zich tot de grenzen die het vóór de Revolutie had ingenomen, liet terugbrengen.

De liberaal geworden publieke opinie van Europa uit de tweede helft der negentiende eeuw heeft op dit systeem der pentarchie meer gescholden dan in allen deele oirbaar is. Zij veroordeelde met den hinderlijken uitwas (Heilig Verbond van contra-revolutionnaire strekking) te gaarne de zaak zelve. De gedurende eenige jaren volgehouden praktijk van regelmatig terugkeerende bijeenkomsten der vijf (een soort Europeesch seniorenconvent), was eene kiem die toen niet tot ontwikkeling heeft kunnen komen, maar kiem was het niettemin. Het was een hoogere vorm van staatkundig overleg dan Europa nog ooit had gekend. Doch de strekking tot conservatie eener regeling die noodzakelijkerwijze zeer onvolkomen was geweest (de regeling van Weenen), deed deze congressen alras de sympathie verliezen van ieder die bij die regeling te kort was gekomen, en dat waren niet zoozeer individueele staten als 1° binnenstaatsche politieke stroomingen, en 2° aspiratiën tot zoodanigen nieuwen opbouw van Europa waarbij niet zoozeer de *staten* die in de stormen van het Napoleontische tijdvak overeind waren gebleven, als wel de *nationaliteiten* die zich bij 's heerschers val uit diens band voelden bevrijd, het hoogste recht zouden mogen doen gelden.

De fout van 1815 was geweest, dat men slechts de nalatenschap van Napoleon beredderd had, en niet die der Revolutie zelve. In 1815 was die fout alleszins verschoonbaar. De val van het Keizerrijk liet allereerst een groot territoriaal *vacuum*, en het eerste noodige was inderdaad, dit ledig door de overwinnaars te doen vullen op zoodanige wijze dat niet aanstonds over de verdeeling van den buit een nieuwe oorlog

ontstond. Deze gewis niet gemakkelijke taak heeft het Europa van 1815 veel gelukkiger dan de Balkan van 1913 de hare vervuld; - de Balkan van 1913, die niet slagen kon wijl een buitenstaander een der overwinnaars (Servië) de inbezitneming van zijn prijs verbood, en die overwinnaar zijn uitbreiding dus ten koste van het deel van een mede-overwinnaar had te zoeken. In 1815, toen bij de terreinverdeeling heel Europa was betrokken, was er geen buitenstaander dan Napoleon zelf, en zijn aanslag hielp slechts mede om de concurrenten aan hun onderlingen naijver met kracht het zwijgen te doen opleggen. Die episode der honderd dagen heeft er veel toe bijgebracht de regelingen van Weenen door de regelaars te doen uitgeven en handhaven als eene grondwet van Europa, waar tittel noch jota af kon zonder dat de pas gewonnen rust en zekerheid in gevaar werden gesteld. De Keizer, met een scherp oog voor het zwakke punt in de raadslagen zijner vijanden, had gedurende de honderd dagen het mom der volksgezindheid omgehangen; had zich herinnerd op wiens schouders hij zich eenmaal verheven had. Liberaal en bonapartistisch werden voor de machthebbers van Europa woorden van één klank, veel meer dan het geval zou hebben behoeven te zijn, wanneer op 1813 geen 1815 ware gevolgd.

Nog meer echter dan de vastketening van het begrip: orde in Europa, aan het bedwang van liberale aspiratiën binnen iederen staat, heeft de miskenning van de aanspraken der nationaliteit het werk van Weenen te niet doen gaan.

Door onder de uit een tijdperk van geheel andere oorzaken van statenvorming overgebleven, omstreeks 1800 lang zich overleefd hebbende politieke formatiën zulk een groote opruiming te houden, hadden de Revolutie en Napoleon de baan voor den nationalen staat vrij gemaakt. In 1830 tracht hij zich hier en daar te verwezenlijken, in 1848 met grooter beslistheid, en overal in eng verbond met de liberale idee. De beweging van dat jaar eindigt in de beide landen, die door haar succes tot onkenbaarwordens toe hadden moeten worden vervormd, in Italië en in Duitschland, met een groot fiasco. De liberale strooming blijkt onmachtig met de beide vraagstukken die in 1848 aan de orde zijn, en die elkanders oplossing op niet vermoede wijze blijken te beinvloeden en

in den weg te staan: het vraagstuk van de vestiging der volksregeering binnen iederen staat, en dat van de herziening van het statenstelsel zelve op den grondslag der nationaliteit, in ééns af te rekenen, en tijdelijk kan het gezagsprincipe van Weenen met hare ontreddering nog voordeel doen. Tot èn in Italië èn in Duitschland een geniaal staatsman opstaat, die, in stede van de gezagsmiddelen van den staat nog langer te misbruiken ter onderdrukking van nog ongeschoolde, in de volksmassa's levende krachten, ze aan dezer doel ten dienste gaat stellen, maar daarmede ook voor de door hem vertegenwoordigde politieke organisatie op de leiding dier krachten een buitengemeen sterken invloed verkrijgt. Sardinië en Pruisen weten den sedert 1848 heren derwaarts waaienden, maar nog altijd hevigen wind in eigen zeilen op te vangen, en laten er zich door voeren naar wat door den volkswensch zelven tot de haven van bestemming was verklaard: het ééngemaakt Italië, het Duitsche Rijk.

Eigenlijk volgden Cavour en Bismarck, met dit kras zich losrukken uit de banden der overgeleverde Weener politiek, een voorbeeld dat al veel eerder door Engeland was gegeven, waar Canning begonnen was zich nog alleen om Britsche nationale belangen te bekommeren, al moesten bepalingen van Weenen er voor worden gewijzigd of verkracht. En Palmerston was in die richting, alleen nog veel onbeschroomder, voortgegaan. De voordeelen voor Engelands volkswelvaart door die politiek van eigenrichting behaald, konden op het vasteland niet onopgemerkt blijven en begonnen met name in Duitschland den naijver te prikkelen. De Duitsche nijvere burgerij is Bismarck's bondgenoot geworden, wijl zij gevoelde dat zijn werk alleen haar in staat stelde in Europa eene economische macht van beteekenis te worden.

Hier komen wij, in ons overzicht der internationale verhoudingen sedert Napoleon's val, aan het gewichtigste keerpunt van alle.

Engeland, als overwegende economische macht, had er belang bij gehad dat de buiten-Europeesche wereld voor haar alleen openstond als grondstoffenmagazijn. In Europa huldigde het gaarne het beginsel van de open deur voor allen, zeker als het was, dat dank zij de hooge ontwikkeling zijner door

de eigen koloniale grondstoffen gevoede (en door den geregelden afzet naar landen als Britsch-Indië en Zuid-Amerika aan een vaste basis geholpen) nijverheid, het hoofdzakelijk Britsche waar zou kunnen zijn die door de open deur naar binnen ging. Doch nu waren, sedert de gebeurtenissen van 1830 tot en met 1870, ook de vastelandsmogendheden grootendeels op sterk nationalistischen, in het binnenstaatlijk-politieke op burgerlijken grondslag gevestigd; en in de economische sfeer bleek met deze consolidatie en verburgerlijking een onweerstaanbare drang tot bescherming tegen de naburen, in de eerste plaats tegen het overmachtig Engeland, gepaard te gaan. Niet slechts dat op binnenstaatlijk gebied constitutioneel leven, op politiek-internationaal gebied eigenrichting, de *pax Vindobonensis* vestoord had, op economisch terrein werd een wedstrijd aangegaan als nooit te voren. Onder de nieuwe binnenstaatsche politieke bewerktuiging bleek het veel gemakkelijker dan onder de vóór-revolutionnaire, de hulpbronnen van een land intensief te ontginnen; zij was in den grond dáártoe door de burgerij ook verlangd. De burgerij wilde eensdeels vrijgelaten worden haar eigen economische belangen te behartigen voor zoover zij daar uit eigen krachten toe in staat was, zonder door vaderlijk toezicht, binnenlandsche tollen en dergelijke belemmerd te worden; - maar anderdeels verlangde zij dat het door haar politieke verovering in haar eigen handen gebrachte staatsorgaan zijn volle macht ontplooide tot bescherming van haar economische belangen naar buiten. Dit beduidde eerst protectionisme, en vervolgens, nadat dank zij het protectionisme de binnenlandsche markt voor de binnenlandsche industrie veroverd was, expansiepolitiek tot het verkrijgen van eigen grondstoffenmagazijnen en eigen, voor de mededingers gesloten, afzetgebieden, voor productenuitvoer eerst, hoe langer zoo meer ook voor kapitaaluitvoer. Het is in deze periode dat wij thans zijn aangeland; zij heeft ons eindelijk tot het gevoel gebracht dat wij aan den rand van een afgrond stonden, en thans zijn wij daar werkelijk in gestort.

De wereld ziet thans (of zal het spoedig zien) waartoe ten top gedreven politieke eigenrichting, ten top gedreven economische concurrentie (die slechts twee verschijningsvormen van één en dezelfde zaak zijn), waartoe de ongebreidelde nationale

zelfzucht in één woord, voert. Eene tegenstrooming was in de laatste jaren merkbaar. Zij is begonnen aan het verkeerde eind, met den eisch der ontwapening: met het verlangen dus dat de duivelen in eens in engelen zouden verkeeren. Het gevolg is geweest het bijeenkomen der Eerste Vredesconferentie, die voor de ontwapening niets, voor de gemakkelijke beslechting van geschillen die niet de levensbelangen der volkeren raken en dus tòch geen aanleiding tot oorlog zouden gegeven hebben, veel heeft verricht. Ter Tweede Vredesconferentie is de poging de arbitrage tot eene verplichte en het zoogenaamde hof tot een werkelijkheid te maken, geheel mislukt, en het prijzenhof dat zij wenschte is door Engelands tegenwerking later niet tot stand gekomen. Beide conferentiën hebben zich voorts verledigd wetten te geven op den oorlog te land (de tweede ook op dien ter zee), in het belang van de menschelijkheid en tot waarborg der rechten en inscherping der plichten van oorlogvoerenden en neutralen; - deze wetten zijn zonder mogelijkheid van rechtsdwang gebleven en het zijn dus geen wetten; - zij worden door ieder ontzien of overtreden naar de mate van vrijheid waarvoor hij weet te beschikken.

Het voorgevoel dat het met die wetten vreemd zou kunnen loopen heeft sommigen na de tweede conferentie er toe gebracht het vraagstuk der sanctie aan de orde te stellen; in Nederland is dit geschied in dezen opmerkelijken vorm, dat primo de onverwijlde beschikbaarstelling eener internationale politiemacht aan den (nog niet eens bestaanden) internationalen rechter als het groote redmiddel werd opgegeven, waaruit al het andere geleidelijk zou volgen, en secundo mogelijk werd geacht dat de wereld tot de vorming dier internationale politiemacht besloot op een edel gebaar van Nederland, een land welks middelen tot de sterkte eener macht, die als zij eenigen ernst maakte met haar hooge taak, eerst van al een kolos als Engeland of Duitschland te bedwingen zou krijgen, al zeer weinig bij konden dragen. Met name dit tweede punt werd zoo krachtig aangedrongen, zoozeer als het aangewezen middel voorgesteld om te verhinderen dat het Nederlandsche volk tot den rang eener gebluschte natie verviel, dat het soms scheen alsof hier het verlangen dat het *Nederland* zou zijn 't welk het verlossende

woord sprak, in des profeten ziel zoo groote plaats had ingenomen, dat er tot bezonnen keuring van de waarde der tooverspreuk zelve ruimte te kort schoot. Thans, zagen wij, werd in een groot Nederlandsch orgaan nogmaals aan ons volk de plicht voorgehouden tot *le beau geste*; alsof niet alle gebaar van neutralen het afleggen zal bij de verschrikkelijke dramatiek van het slagveld zelf! Wat de oorlogs*ervaring* de groote staten van thans niet zal hebben geleerd, zullen oovlogs*preekjes* van natiën die geen mededaders zijn, zeker geen ingang doen vinden.

Voor zoover één bepaalde maatregel als redmiddel wordt voorgesteld, heeft naar ik meen, overschatting plaats van het op de wereld neergelaten ten koste van het uit haar opgegroeid recht; - voor zoover het edele gebaar geacht wordt in staat te zijn de wereld rouwvol op de knieën te brengen, behoort gebrek aan menschen- en volkenkennis te worden vastgesteld; - voor zoover het monteeren van den tooneelcoup Nederlands duurste plicht genoemd wordt, moge geantwoord worden dat de begaafdheden van ons volk zich tot vertooningen op de planken minder leenen dan die van veel anderen, en dat onze naam er meer bij winnen zal zoo wij ontdekt worden omzichtige dienaars der toekomst te zijn, dan zoo wij optreden willen als haar (ik vrees, schorre en stijve) herauten.

De wereld zal, als straks de razernij van thans zal hebben uitgewoed, ontgoocheld zijn en vermoeid; bovenal vermoeid. Het idealisme zal er geen dankbaar publiek vinden. Het zal een tijd worden van harde werkelijkheid; - wat kan deze te zien geven?

Engeland zal niet vernietigd zijn, Duitschland niet vernietigd zijn, Rusland niet vernietigd zijn, Frankrijk niet vernietigd zijn, maar geen van allen zal lust of middelen hebben, het spel spoedig weer te beginnen. Onderwijl zal er één zijn wiens invloed zeer zal zijn toegenomen: de Vereenigde Staten. De Europeesche natiën, elkander schendend en verarmend, werken voor niemand zoozeer als voor den financier van Wall Street. Japan hoopt, ook voor haar; maar de Vereenigde Staten staan er beter voor. Deze oorlog verhaast buitengemeen den overgang der Staten van kapitaalinvoerend tot kapitaaluitvoerend land. Engeland heeft den Atlantischen en

den Stillen Oceaan veilig kunnen maken voor den toevoer van oorlogsmateriaal naar zich en zijn bondgenooten, en in welke enorme hoeveelheden Amerika dit thans levert, leeren Amerikaansche bescheiden zelf. Aan den Senaat is daar thans eene statistiek overgelegd die tot eind October loopt. Terwijl aan Engeland in 1912 en 1913 gemiddeld aan schietwapens, patronen en kruit geleverd is voor 200.000 dollar 's jaars, thans in September alleen voor 300.000 en in October voor 800.000; Frankrijk heeft in October voor nagenoeg dezelfde som betrokken. Naar Rusland is oorlogsmateriaal onderweg via Vancouver-Wladiwostok. Te New York is een Russisch agent verschenen met orders voor machinerieën en andere artikelen ten bedrage van 10 millioen dollar; een Roemeensche missie geeft orders tot een zelfde bedrag. De *New Yorker Handelszeitung* begroot de waarde alleen der op het oogenblik nog niet uitgevoerde bestellingen op 200 millioen dollar. Een maatschappij te Bridgeport levert wekelijks 3 millioen patronen af voor Frankrijk en 20 millioen voor Engeland; een andere 200 pantserauto's met de daarbijbehoorende machinegeweren; de Wright-maatschappij te Detroit een groot aantal vliegtuigen, een andere bij die vliegtuigen 4 millioen stalen werppijlen.[1)] Van Duitsche zijde is het totaal der aan Amerika sedert het begin van den oorlog door Duitschlands vijanden gegeven orders op oorlogtuig reeds langer dan een maand geleden begroot op 750 millioen gulden.[2)] Deze leveranties worden niet met geld betaald. De groote banken hebben in Amerika eene credietorganisatie in het leven geroepen die de betaling aan de fabrikanten waarborgt en de bestellers daarvan voorloopig ontheft. En behalve oorlogstuig in engeren zin worden ook rij- en trekpaarden, haver en hooi, motorvoertuigen enz. in enorme hoeveelheden aan de Entente-mogendheden geleverd. ‘Is het niet waarschijnlijk,’ is terecht gevraagd,[3)] ‘dat de milliarden voor oorlogsleveranties aan de Unie zullen worden voldaan met een deel van de schuld, die de Unie nu nog aan Europa heeft?’

1) *Nieuwe Rotterd. Courant* van 17 Januari, Ochtendblad A.
2) Zie het lezenswaardig artikel van Dr. W. van Ravesteyn Jr. in *De Nieuwe Tijd* van Januari.
3) Door Dr. van Ravesteyn in het aangehaald artikel.

In 1869, eenige jaren na Amerika 's oorlog, bedroeg het in de Unie belegde Europeesche kapitaal 1465 millioen dollar; in 1899 was dit bedrag, ondanks den sterken groei van het Amerikaansche kapitalisme zelf, gestegen tot 3100 millioen, nl. 2500 millioen in Engelsche, 240 in Nederlandsche, 200 in Duitsche, 75 in Zwitsersche, 50 in Fransche, en de kleine rest in andere handen.[1)] Sedert 1899 is het Amerika nog niet gelukt, dit Europeesche kapitaal uit het land te dringen, al zou tijdens den crisis van 1907 door Londen, Parijs, Berlijn en Amsterdam voor 150 millioen dollar aan Amerikaansche waarden zijn van de hand gedaan. Toch werden de Vereenigde Staten reeds kapitaaluitvoerend land, en op zeer groote schaal, ten opzichte van Latijnsch-Amerika en Oost-Azië. Nu de kapitaalsvernietiging door den oorlog in Europa echter ongekende verhoudingen aanneemt (Henri Masson kwam voor België alleen, na 2 1/2 maand oorlog, reeds tot een totaal van meer dan 2500 millioen gulden), en tegelijk Europa voor milliarden bij de Unie in de schuld komt, zal uit dubbele oorzaak een groot deel van het kapitaal, dat Europa bij het uitbreken van den oorlog nog in Amerika had uitstaan, in handen van Amerikanen moeten vallen. Het is te voorzien dat deze oorlog de Unie evenzeer bevoordeelen zal, als de Napoleontische oorlogen het Engeland gedaan hebben.

Van buitengemeen belang wordt deze omstandigheid, daar nu de Staten gelegenheid zullen krijgen tot enorme uitbreiding van hun kapitaaluitvoer naar China, dat in de wereldproblemen der toekomst zulk een groote factor is. Joean-tsi-kai is reeds bezig te onderhandelen over een leening van 125 millioen dollar, het grootste bedrag voor een Chineesche leening nog ooit genoemd. Ten opzichte van China is Japan Amerika's gevaarlijkste concurrent. De belangenstrijd tusschen de Staten en Japan zal in de toekomst nog belangrijk worden verscherpt, maar de kansen zullen na dezen oorlog voor Amerika veel beter zijn geworden.

Hoe groot de invloed der Staten, en in ruimeren zin die der Stille Zuidzee-vraagstukken, thans reeds metterdaad is,

1) C.K. Hobson, *The Expon of Capital*, 133 vv. (aangehaald door Dr. van Ravesteyn).

blijkt uit niets beter dan uit het wachtwoord, door de Engelsche en Fransche regeeringen aan haar onderdanen zoo merkbaar gegeven: niet te reppen van hulp van Japan aan het Europeesche front. Die hulp zou toch betaald moeten worden met prijzen die noch de Staten, noch Canada, noch Australië aan Japan wenschen te zien uitgekeerd.

Indien er voor Nederland (in de veronderstelling dat het onaangetast blijft) goede kans is op een in verhouding tot zijne macht redelijken invloed op het toekomstig lotsbestel der wereld, zal dit niet aan de Sinterklaasverrassing ten congresse, maar aan niets meer dan aan de omstandigheid te danken zijn, dat zijne belangen in Oost-Azië zich met die der Unie uitnemend wel verdragen. Voorshands kunnen wij in die verre gewesten voor de zaak van den wereldvrede niet beter doen, dan ons zoo krachtig mogelijk te wapenen, en de Indische bevolking tot deelneming aan de verdediging van ons gezag zoo snel en afdoend mogelijk op te voeden, opdat mede door ons toedoen de gemiddelde graad van oorlogsgereedheid, die den overrompelingsoorlog onmogelijk maken kan en zal, ook in Oost-Azië zoo spoedig doenlijk worde bereikt. (Ons gebied in Europa, om dit te memoreeren, is aan dien gemiddelden graad ook nog lang niet toe.)

Zonder nieuwe schokken zal een wereldevenwicht natuurlijk niet zijn te verkrijgen. Het is niet onwaarschijnlijk dat er na dezen oorlog twee groote ontevredenen zullen zijn: Duitschland en Japan. De Duitsche intellectueelen hebben er voor gezorgd, dat ieder zich een juist begrip heeft kunnen vormen van den omvang der aanspraken van Duitschland op de suprematie in centraal-Europa, en daaronder begrijpen zij Europa van de straat van Gibraltar tot de oostgrens van een te scheppen Polen, en van de Noordkaap en Terschelling tot den Gouden Hoorn, met een Afrikaansch-Aziatisch verlengstuk dat van Tanger via Cairo en het Suezkanaal, en van Constantinopel via Aleppo en Bagdad, tot de Perzische Golf reikt. En de aspiratiën van Japan behoeven mede voor niemand die uit zijn oogen heeft leeren zien, een geheim te zijn. Japan beoogt ten eerste het economisch overwicht in China, en in de tweede plaats de verwerving van de Philippijnen en van Fransch Indo-China, in een verdere toekomst wellicht die van onzen Archipel.

Hoe nu de oorlog ook loope, aspiratiën van een wijdte als deze worden nòch voor Duitschland, nòch voor Japan ten aanstaanden congresse bevredigd. Het laat zich aanzien dat, tot bedwang van Duitschland, de combinatie Engeland - Frankrijk - Rusland na het congres in stand zal moeten blijven, en het groote politieke doel dezer combinatie zal moeten zijn, dat de toekomstige groepeering der wereldmogendheden niet worde, zooals Duitschland hoopt, Amerika-Europa[1)]-China tegenover Engeland-Rusland-Japan, maar Amerika-Westeuropa-Rusland-China tegen Duitschland-Japan. De omstandigheid dat Engeland steeds meer rekening zal moeten houden met de gezindheid van Canada en van Australië, wellicht aan deze groote gemeenebesten in ruil voor hun krachtdadige hulp in dezen oorlog reeds bepaalde toezeggingen heeft gedaan, maakt het wel zeker dat het verbond met Japan steeds losser zal worden en eindelijk, gewelddadig of niet, ontbonden. En Engeland zal Japan kunnen missen, mits het - Amerika wint.

Doch daar ontsnapt mij eene uitdrukking die, zonder toelichting, zou kunnen worden misverstaan. Van Amerika te winnen tot diensten als waartoe Japan zich leende zal geen sprake zijn; het zal Engeland zijn dat, in de noodzaak gebracht nog meer voor de veiligheid van zijn wereldrijk te doen of te laten dan tot dusver, de pretensiën die de totstandkoming van het internationale prijzenhof verhinderd hebben, aan Amerika's vriendschap ten offer brengt. Het zal dit doen, zoodra het inziet dat een andere houding Amerika tot Duitschland moet doen naderen, als het dan eenige middel om eindelijk de afschaffing te verkrijgen van het buitrecht op zee.

In den vierbond Amerika-Westeuropa-Rusland-China zal het onzekere lid Rusland zijn. Of Rusland er inderdaad toe te brengen zal wezen zich aan de Stille Zuidzee met Wladiwostok te vergenoegen, zal er voor een groot deel van afhangen welke concessiën het van Engeland kan verkrijgen ten opzichte zijner positie aan Dardanellen en Perzische Golf. Ook om Rusland van toenadering tot Duitschland af te houden zal Engeland op den duur een of ander zwaar

1) Waaronder het verstaat het zooeven genoemde ‘Centraal-Europa’, onder Duitsch presidium.

offer moeten brengen. Weigert het dit, dan loopt het de kans Rusland tot Duitschland te zien overgaan; laat het daarentegen Rusland tot de Perzische Golf toe, dan is uit de keten Caïro-Calcutta de middenschalm weggenomen. Het zou ijdel zijn thans te willen voorspellen welk belang zal overwegen. De hoofdzaak is, dat de toekomst, of de vredesvrienden het aangenaam vinden of niet, eene groepeering van machten te zien zal moeten geven in tweeën, met de waarschijnlijkheid dat Amerika, het Britsche wereldrijk en Frankrijk aan dezelfde zijde zullen staan, en dat dit verbond, in Oost-Azië, China zal handhaven tegen Japan, zoo noodig tegen Japan en Rusland; dat het verder een destructieve strekking zal hebben ten opzichte van de rest van het Turksche Rijk, en in afwerende houding zal staan tegen Duitschland en tegen Japan (en eventueel tegen Rusland).

Het is niet twijfelachtig aan welke zijde de belangen liggen van den toekomstigen wereldvrede. Nederland en de andere in dezen oorlog neutrale Europeesche landen zullen dien alleen kunnen verhaasten door in oorlogsgereedheid voor niemand onder te doen, en dus in staat te blijven om (mocht de tegenwoordige wereldschok de laatste nog niet kunnen zijn), zonder te groot gevaar van er door vernield te worden de beroeringen te ondergaan, die eindelijk de nuttelоosheid en den waanzin van den oorlog zullen aantoonen; die zullen doen inzien dat de wereld er in den meest letterlijken zin geen ruimte meer voor heeft. Daarop zullen zij, daar, zoo één, *zij* niemand bedreigen, als uiterst nuttige en gewenschte deelnemers worden beschouwd aan de politieke overleggingen, die zich dan noodzakelijk tot steeds grooter regelmaat zullen schikken, en wier uitkomsten bekleed zullen raken met politiek gezag, dat in een verdere toekomst gevoeld en gehanteerd zal worden als rechtsgezag. Zich voor de ontwikkeling langs die lange en moeilijke lijn bezonnen moeite gevend, zal Nederland zich beter dan door wat ook ontrukt zien aan de gezellige levenssfeer van koekjes-bijde-thee.

Want de twee Europeesche neutralen van thans wier houding voor de einduitkomst allicht van het meeste belang wordt, zijn Italië - en Nederland; Italië wegens de tal-

rijkheid zijner bevolking en zijn ligging op zijde van den zeeweg van West-Europa naar Oost-Azië; Nederland wegens de ligging van moederland en Oost-Indische koloniën beide, en wegens de ontwikkelingsmogelijkheden van deze laatste. Laten wij waakzaam en nuchter blijven om, zonder idealistisch vertoon (dat ons tòch niet afgaat), eenmaal ons volle gewicht in de schaal te kunnen werpen voor den niet uitgebroeden, niet uit een tooneelhemel neergelaten, maar uit de gegevens der werkelijkheid opgroeienden vrede.

Het zal de eerste maal niet zijn, dat nieuw goed zal blijken te zijn voortgekomen uit oud euvel. Het heerlijke wonder der werkelijkheid, en dat altijd weder met haar verzoent, is dat zij goud puurt uit slijk.

H.T. COLENBRANDER.

(Slot volgt.)

Ave terra: praemortui te salutant

Quia nondum viximus

Dezelfde schuwe klage rijst met de' avondwind
In breeder vlucht en dringender te hooren,
Een stom verdriet dat mijn verwante stilte vindt
En dan in snikken breekt tot ijle koren,
Nu door den witten dag de blos van de' avond licht
En de ure droever kleurt en schooner dan te voren,
Alsof doods starre wanhoop op een jong gezicht
Zich tot een laatste lieflijkheid bezint,
Een blanken schroom, een aarzlend evenwicht,
Onzeker of het meer bemint
De zoete onrust die ging verloren,
De vreemde rust die nu begint -
Dezelfde schuwe klage rijst met de' avondwind...

Hoe lang al zweeg het hemelwijde zingen
Van aardes vleuglen op de oneindigheid,
De stem die 't stug gedruisch der dagedingen
Met levens teêrste suizelingen
In éenen zuivren echo reit,

Den leeuwrikszang van dezen wereldmorgen,
Die de aard ontstegen weêr naar de aarde daalt,
En onze korte vreugd en kleinen zorgen
Van haren eeuwgen zin verhaalt -

Onder de zoldering der lage luchten
Dreunde enkel dit verwoed krakeel
Van donderluiden dood die smoort in jonge keel
Blij levens zang tot kreunend zuchten,
Wijl als marktpochers in de ronde
Getroonde dwazen die om de overerfde kroon
Zich rinkelende bellen bonden,
Gods stilte tarten met hun klinkendleêgen hoon -

Nu door den ringmuur dier vertroebelde geruchten
Sijpelt het water van een rein geluid,
Een schuchter tasten naar een eeuwgen toon:
Dit fluisterschaamle
Zuivere staamlen,
Dit hijgen van de ziel naar haar verloren bruid:

‘Aan de schemerkoele zoomen,
Dremplen tusschen dood en leven,
Waar in stadig gaan en komen
Zielen naken en ontzweven
In de helle kolk van 't leven,
Naar het schaduwduistre doomen
Der onpeilbare aetherstroomen,
Wijlt ons onverhoopt bezinnen
Of het in één blik mocht winnen,
Of het in één snik kon geven
Heel den zoeten ruil der zinnen,
Heel den schat van harts beminnen,
Al den lust die is ontbleven
Aan het lief te vroeg begeven...

‘Om hunnen prillen dag bedrogen,
En nog niet rijp of welkom tot den nacht,
Houden ons lichtgelouterde oogen
In wondren weemoeds schemerklare aandacht
Aan levens avondgrens betogen
Dees tijdelooze wacht.

‘In een loom verzweven
Zijn wij wel ontstegen
Aan de tastbre wanden,
Aan de diepe wegen,

Aan de vaste gronden,
Maar onzichtbre banden
Blijven ons omgeven;
Heimlijke kanalen
Voeden nog met leven
Onze hartezalen,
Heelen onze wonden;
Luchtig ademhalen
Drinkt door onze monden,
Houdt met zijn bewogen rust
Ons bewust...

‘Wij wisten niet dat wij zoo velen waren:
Doods naaktheid heeft ons aan elkaêr ontdekt;
En telkens uit de bloedelooze scharen
Wier strak berusten langs ons trekt,
Een ander jong gelaat zich wendt
En zich tot ons bekent.

‘Een flauwe blos bevleugt zijn wangen;
Zijn oogen heffen zich uit doffen slaap;
Het strakkend koord van onvolgroeid verlangen
Rukt aan zijn hart en neemt zijn voet gevangen,
En tot zijn eeuwigheid ontwaakt de knaap:

‘Gelijk een roos zoû opengeuren
Bij winternacht,

In zulk een siddergave pracht,
In zulk een innerlijk verscheuren
Groeit hij uit sluimerijlen nacht
Op oude' en nieuwen droom tezaam bedacht.

‘Het wijde welkom van den kring
Die openbreidt,
Vangt zijn verwezenheid
In veiligende omvademing;
Een overdaad van ongerept beminnen
Sust de geboortepijn van zijn bezinnen
En blijft in dienstbaarheid gereed
Tot uit de diepe rijen treedt
Een die in overeeuwd herkennen
En onvervreemd -
Geen tijd kan aan geluk ontwennen -
Zijn plaats en recht herneemt
En vindt 'als eerdre moeder, vriend en bruid
Zijn teêrst behoeven uit:
Een goddelijk genezen
Doorlicht zijn wezen;
Hij rijst gevrijd: de nieuwe harteklop
Gaat voor altoos in ons gemeenschap op...

‘Te jong gestorvnen, te vroeg herboornen,
Weêrzijds vertoornen,
Verwezen uit het leven en den dood,
Bleef onze rusteloosheid haken
In deze wondre wake,
In dees verlangenloozen nood.

‘Voor onze slaaplooze oogen
Stijgt wisselend betogen
Uit sluieren van mane- en zonnelicht,
Herdenken onontwijkbaar,
Hoop onbereikbaar,
De teederheid van aardes moederlijk gezicht.

‘Al wat zij ons beloofde,
Waarin ons jeugd geloofde,
Wacht opgeleid in haar doorzichten schoot;
Verloren en hervonden,
Houdt ons haar oog gebonden
Met deze broze liefde sterker dan de dood.

‘Als opene waranden
Liggen haar groote landen,
Alwijde perken bloeiende' oogengloed;
Wij zien haar hartebeken
Het heilig leven kweeken
Tot één gemeen en onvervreemdbaar goed.

‘Het donkere vermoeden
Waaraan ons hart verbloedde,
Verlangen dat niet weet wat men 't onthoudt,
Ziet uit zijn blind vertrouwen
In klaar aanschouwen
Tot schoonheids raadsel alle raadselen ontvouwd.

‘Uit duizend reede leuzen
Vonden wij geene keuze,
In onzen zaalgen droom verhard:
Van al de woorden
Die wij hoorden,
Trof geen den toon dien 't bloed zong in ons hart.

‘Niet één die zich mocht geven
Aan 't ondoordachte leven:
Wij wijlden elders in den geest:
Zoo dunne wanden scheidden
Ons van het voorbereiden
Van 't groot toekomstig levensfeest.

‘Wij leken ginds niet te aarden,
Die als een schat bewaarden
't Geheim waarvan ze ons iets verraden had:
Als uitgestootnen,
Buitengeslootnen,
Bezaten wij geen thuis, geen land, geen stad.

‘Als wie niet hebben te erven,
Gereed te sterven
Vond ons hun oproep tot den dood;
De eenvoudigen die ons verzelden,
Begroeven ons als helden,
Maar geen doorzag den glimlach van ons verlosten nood.

‘Te vroeg verkoornen
En zoo verloornen
Met al wat voor 't geluk van andren lijdt,
Zijn wij vergeten
Om zoo zoet weten
Ons klein verdriet, en daar is geen verwijt.

‘Uit alle streken
Tezaamgeweken
Tot deze namelooze broederschap,
Denken en voelen
Wij één bedoelen,
En door ons gist éenzelfde levenssap.

‘Een ijler minnen
Houdt onze zinnen
Wakker in één gemeenen droom,
In één gedachte,
In één verwachten,
In éener liefde zaalgen schroom.

‘'t Verinnigd duren
Der ongerekende uren
Is als een wonder in zichzelf vervuld;
Al 't krank begeeren
Werd zelfverteren
Tot éene vlam van rein geduld...’

Dezelfde schuwe klage rijst met elken avondwind
In aldoor breeder vlucht en inniger te hooren,
Een woordloos leed dat mijn verwante stilte vindt
En dan in snikken breekt tot weemoedijle koren
Als door den witten dag de blos van de' avond licht
En de ure schooner kleurt en droever dan te voren -
En luistren blijf ik, of de vloed begint
Van stillen donkren nacht, waarin verloren
De laatste siddrende ademtocht verzinkt,
En elke ster die uit het duister blinkt,
Is een verstomde stem in licht herboren -
En heel den dag bindt de ijdle plicht
Van lijdlijk wachten
Naar wijsheid die geen eenling kan betrachten
Naar wetenschap die hier geen welkom wint.

P.C. BOUTENS.

Buitenlandsch overzicht.

26 Jan. 1915.

In Polen is het inderdaad tot een positie-oorlog gekomen zoo goed als aan het Westelijk front. De Duitschers zijn aan de Bzoera en Rawka nog geen stap teruggedreven; evenmin echter zijn zij, na hunne groote overwinning, verder voortgerukt. Warschau is tot dusver niet ernstig bedreigd. Noch tegen Oost-Pruisen, noch naar de zijde van Krakau en Przemysl maken de Russen vorderingen van eenige beteekenis. Wel daarentegen in de Boekowina, en uit staatkundig oogpunt is dit van belang, omdat het voor Roemenië het uitzicht opent op een gemakkelijke verovering van Zevenburgen, wanneer het besluiten mocht aan de zijde van Rusland ten oorlog te trekken. Eind Februari, heet het, zal het daartoe gereed zijn. De Russen zullen zeker al het mogelijke doen om zich tot zoolang in de Boekowina te handhaven. Zij trachten zich daartoe te verzekeren van de passen die naar Hongarije voeren, en doen dit aanvankelijk niet zonder succes.

Omtrent de binnenlandsche toestanden der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie verneemt men weinig zekers. Hoe de verhouding der regeering thans is tot de Slavische bevolking, met name tot de Kroaten, moet van gewicht zijn voor de einduitkomst van den oorlog. Aan berichten daarover van de zijde van Oostenrijks vijanden ontbreekt het niet, doch het is niet uit te maken in hoeverre zij geloof verdienen.

Graaf Berchtold, wiens wensch het nimmer geweest was

de hooge waardigheid te bekleeden waarin hij Aehrenthal is opgevolgd, is in de afgeloopen maand ter zijde gesteld als niet geheel tegen de moeilijkheden van het oogenblik opgewassen. Hij is vervangen door baron Burian, creatuur van graaf Tisza, den Hongaarschen premier, thans den invloedrijksten man der gansche monarchie. Over het algemeen schijnt het Hongaarsche volk zich het krachtigst te weer te stellen en in vele opzichten de leiding te nemen, hetgeen wellicht niet bevorderlijk zijn zal aan de goede stemming onder de Kroaten en Zevenburgers.

Dat de Turken een nederlaag moeten hebben geleden in Kaukasië blijkt genoegzaam hieruit, dat van hun verder doordringen op Russisch gebied geen sprake meer is. Dat de nederlaag zóó geweldig zou zijn geweest als de Russen hebben opgegeven is echter te betwijfelen: immers in dat geval zou hun opmarsch naar Erzeroem weinig belemmering meer kunnen ondervinden.

De Engelschen zijn niet van de Perzische Golf verjaagd, doch hebben evenmin reeds een groot stuk van Mesopotamië kunnen bezetten. Dit is voorloopig minder gewichtig dan dat zij aan den riviermond *zijn*, zonder er, blijkens de uitkomst, door de beschikbare Turksche troepen weer vandaan te kunnen worden gedreven. Van een ernstige bedreiging van het Suezkanaal is tot dusver evenmin sprake; en de beroering onder de Mohammedanen buiten het Turksche Rijk neemt niet de verhoudingen aan die Duitschland er van schijnt te hebben verwacht. In Marokko is vermoedelijk wel iets gaande, maar de Franschen zeggen niet, wat; - en de Turksche berichten daaromtrent luiden te fantastisch om, zonder bevestiging van elders, voor juist te worden gehouden.

Het heet dat nu ‘Kitchener's leger’ langzaam aan in de termen valt van naar Frankrijk te worden overgebracht. De geschiedenis der laatste maand heeft bewezen dat de Franschen aan versterking nog altijd behoefte hebben. Door Joffre is (naar luid van een op Fransche officieren gevonden, door de Duitschers gepubliceerde en sedert door de Franschen niet geloochende dagorder), den 17^{den} December een groot offensief aangekondigd, waarvan de resultaten stellig beneden zijn verwachting moeten zijn gebleven. Wèl is

hier en daar, bij Nieuwpoort, Perthes, in de buurt van Verdun en in den Boven-Elzas, iets gewonnen, maar bij meters; hoogstens (in den Elzas) bij dorpen. Zal ooit de oorlog naar Duitschland worden verplaatst, dan moet het heel anders gaan. En tegenover de Fransche terreinwinst stond ook eenig Fransch terreinverlies; het gevoeligst bij Soissons, waar, tengevolge van het buiten de oevers treden der Aisne en de vernieling der bruggen door het wassende rivierwater, een deel van het Fransche front van het achterliggend gebied werd afgesneden en dus met groote overmacht kon worden aangevallen, zonder mogelijkheid van tijdigen toevoer van versterkingen. Het is den Franschen sedert niet gelukt het verlorene te herwinnen, doch evenmin is het den Duitschers ge ukt de Aisne over te steken, zoodat de geheele gebeurtenis slechts een plaatselijk belang behoudt en geenszins het begin is geworden van een nieuwe bedreiging van Parijs. De Duitsche staf, in het begin van den oorlog zoo sober in zijn stijl, is zich nu te buiten gegaan aan eene vergelijking van de gevechten voor Soissons met den slag bij Gravelotte, die slechts heeft kunnen doen meesmuilen. Gravelotte bracht een beslissing, en deze gevechten deden het niet.

Onder bescherming van den winternevel zijn Duitsche kruisers voor Scarborough, Whitby en Hartlepool verschenen, hebben daar eenige gebouwen in puin geschoten en eenige burgers gedood, en zijn, steeds onder begunstiging van den mist, ijlings weder ontsnapt naar de Duitsche Bocht. Vervolgens zijn boven een gedeelte van Engeland hunne luchtschepen verschenen en hebben bommen geworpen met weinig andere uitwerking dan dat een gering aantal menschen zijn gedood. Dergelijke tochten werken op de verbeelding; ernstige militaire beteekenis hebben zij niet. Zij zullen nadenkende Engelschen niet doen twijfelen aan Engelands beheersching der zee, noch nadenkende Duitschers het gevoel bijbrengen dat de Duitsche handel voortaan van kluisters bevrijd is. Eene poging tot herhaling van den tocht naar de Engelsche Noordzeekust is zooeven door een Britsch eskader verhinderd, en bij de ontmoeting is de kruiser *Blüchet* in den grond geboord.

Overigens maken de Engelschen nog geen aanstalten hoegenaamd, de Duitsche vloot in hare door mijnen beveiligde wijkplaats op te zoeken om ze te vernietigen. Zij zouden daar ook zelf zware verliezen bij lijden, en het groote doel, den Duitschen handel van de zee te vegen, wordt ook zóó bereikt. Eene landing in Noordduitschland neemt men zich blijkbaar niet of nog niet voor; zelfs de geruchten omtrent eene landing bij Oostende of Zeebrugge zijn verstomd.

Zoowel in Polen als in Frankrijk en België is een toestand van (betrekkelijke) rust ingetreden; eene rust die evenwel dagelijks honderden menschenlevens kost, want het geschut zwijgt nooit. Men kan zeggen dat de bondgenooten de vesting Duitschland, met hare Belgisch-Fransche, Poolsche en Hongaarsche buitenwerken belegeren; doch die buitenwerken blijken zóó sterk, dat aaneen storm tegen de hoofdvesting nog niet, en misschien nooit, te denken is. Intusschen hopen de Engelschen op den langen duur de vesting te kunnen uithongeren. Duitschland verzekert het te kunnen uithouden tot zijn graanoogst van 1915 gerijpt is. Die van Roemenië staat in 1915 misschien niet meer ter beschikking; - in 1914 was dit wèl het geval.

Er beginnen wilde vredesgeruchten te loopen, maar eenig houvast bieden zij nog niet. De neutrale wereld zal het veiligst gaan, als zij op een nog zeer langen duur van dezen oorlog rekent. Engeland is innig overtuigd dat de tijd op zijn hand is; even overtuigd doet zich nog Duitschland voor, dat de berekening zijner vijanden ijdel zal blijken.

De omstandigheid dat de telegrafische wereldverbindingen door Engeland worden beheerscht, is oorzaak dat men omtrent de toestanden en stemmingen in sommige buiten-Europeesche landen niets verneemt dan wat Engeland wil dat wij hooren zullen. Hoe reageeren b.v. de Europeesche gebeurtenissen op Japan? Hoe de Engelsche wapenbroederschap met Japan op Canada en Australië? Wij kunnen slechts gissen. Dit is zeker dat Engeland geen voordeel ziet in Japansche hulp aan het Europeesche front; ze zou te duur in prijs komen, en niet wegens de enorme kosten van het vervoer alleen. Engeland mag niet de kans loopen dat het Amerika van zich vervreemdt, 't welk meer verdient aan de bondgenooten dan aan Duitschland, en bij zijne voor zichzelf

en voor Engeland gelijkelijk voordeelige neutraliteit zeker volharden zal, indien Engeland voorkomt dat Japan billijke aanspraak zou verkrijgen op concessiën die niet met Amerika's belang zouden strooken. De vraag is echter of Engeland, met in die mate bij Amerika in de schuld te komen als thans, voor de ontzaglijke leveringen van oorlogstuig, het geval is, ter wille van zijn onmiddellijke belangen zijne toekomstige niet in zeker opzicht in gevaar brengt. Maar het heeft eenvoudig geen keus.

C.

Bibliographie.

Het economisch karakter der middeleeuwsche stad. I. De theorie der gesloten stad-huishouding. Door dr. J.G. van Dillen. A.H. Kruyt, Amsterdam, 1914.

De titel spreekt. Of de bewoners van een middeneeuwsche stad met haar naaste omgeving economisch vormden een afgesloten geheel, in eigen behoeften genoegzaam voorziende, dan wel of ook zij reeds in belangrijke mate de middelen te hunner behoeftenbevrediging betrokken van elders, ziehier de vraag, die dr. Van Dillen in dit zijn eerste deel heeft willen beantwoorden.

Zijn antwoord, breedvoerig met de stukken toegelicht, is, dat de theorie (van Bücher) van de gesloten stad-huishouding hoogst eenzijdig moet worden genoemd. Het aantal handelswaren, die in het tusschensteedsch verkeer der middeneeuwen voorkwamen, bleek Van Dillen belangrijk grooter dan door Bücher was aangegeven. ‘Vooral den tusschenhandel heeft Bücher blijkbaar door een verkleinglas bekeken. Velerlei levensmiddelen, grondstoffen en fabrikaten werden door kooplieden van de ééne stad naar de andere en ook van het ééne land naar het andere gebracht. De kooplieden, die meestal zelf hun waren begeleidden, schrokken niet terug voor de vermoeienissen en gevaren der langdurige reizen; zij maakten te paard of per wagen - de arme marskramer te voet - lange tochten langs de slechte wegen om 's avonds rust te zoeken in een primitieve herberg met slecht eten en een onbetrouwbaren waard; of wel zij vertrouwden moedig lijf en leden toe aan de kleine scheepjes, die hulpeloos waren bij de minste onstuimigheid der zee. Evenals de handelswaren heeft Bücher deze kooplieden - groothandelaren en kramers - ten behoeve zijner theorie gedecimeerd. Vandaar heeft hij ook de beteekenis, die de handel voor het ontstaan der steden heeft gehad, niet ingezien. Bücher ziet nagenoeg alleen den boer, die op den marktdag naar het stadje trekt, den burgers zijn graan, vee, boter en kaas verkoopt om 's avonds met de ingekochte handwerkswaren weer huiswaarts te keeren en daarnaast den handwerksmeester, die in zijn werkplaats de klanten afwacht of op de markt zijn waren uitstalt. Maar den koopman heeft hij genegeerd’.

Er wàs stedelijk protectionisme. Doch min of meer algemeen

was het eerst aan het eind der middeneeuwen. Maar dit verweer tegen den *toenemenden* handel teekent dezen handel als aanwezig en is niet bij machte geweest hem teniet te doen.

Toch is de nederlandsche schrijver van oordeel, dat men de tegenstelling tusschen het economisch leven der middeneeuwen en dat van den lateren en den tegenwoordigen tijd als gesloten stad-huishouding tegenover staat- en wereldhuishouding niet behoeft te laten varen. Want de warenlijst van het middeneeuwsch handelsverkeer is véél korter dan die van het huidige en ook was de omvang van den handel in die artikelen, waarin dan wèl tusschensteedsch verkeer bestond, betrekkelijk onaanzienlijk. En zoo mogen inderdaad nog de zelfgenoegzaamheid der stedelijke huishoudingen en de directe ruil ‘als wezenlijke karaktertrekken van het economische leven der middeleeuwsche stad beschouwd worden. Bücher heeft deze kenmerken buitenmatig overdreven voorgesteld zoodat het portret bijkans caricatuur werd. Nochtans zal het zijn groote verdienste blijven deze karaktertrekken te hebben ontdekt’.

Ziehier, grootendeels met zijn eigen woorden, de belangrijke slotsom waartoe dr. Van Dillen bij zijn onderzoek in en buiten Nederland geraakte.

Een tweede deel is toegezegd, waarin een onderzoek naar een andere tegenstelling tusschen het economische leven der middeneeuwen en dat van den lateren tijd zal worden ingesteld: naar die tusschen voortbrenging-voor-behoeftenbevrediging en voortbrenging-voor-ruil. Wat wellicht scherper geteekend ware met de voortbrenging voor onmiddellijke tegenover die voor middellijke behoeftenbevrediging; niemand immers brengt voort uit zuiver pleizier in ruilen, maar om door den ruil de middelen ter bevrediging van eigen behoeften te erlangen.

Bouwstoffen voor dit tweede bevat reeds het eerste deel: in wat het mededeelt over den groothandel.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de slotsom, waartoe het tweede deel zal komen, in zooverre op die van het eerste gelijken zal, dat van de volstrektheid der tegenstelling wat zal afgaan en het min of meer vage besluit zal hebben te zijn, dat in de middeneeuwen in sterker mate dan later voor onmiddellijke behoeftenbevrediging werd voortgebracht. En ook: dat de middeneeuwen, in dit zoo min als in ander opzicht, één afgesloten tijdperk vormen.

Een zekere vaagheid in het stellen der verkregen uitkomsten is dan eisch van wetenschappelijke voorzichtigheid. Doch zij moet niet verder gaan dan noodig is. En althans op één punt had in dit eerste deel grootere scherpte kunnen zijn betracht, te weten

waar het ontstaan der steden geschilderd wordt. De gewijzigde economische behoeften in die plaatsen, waar handel en nijverheid opbloeiden, eischten een nieuw recht, dat niet kon worden toegepast door de oude landelijke gerechten. Accoord. 'Dus krijgt de stad een eigen rechtbank' en haar bestuur de bevoegdheid om het stedelijk recht zelfstandig te wijzigen en uittebreiden. Aldus de heer Van Dillen. Is het niet juister te zeggen: dus krijgt de handelsplaats een eigen recht, wordt zij tot een aparten rechtskring, *en wordt zij hiermee tot stad*? De stadwording was de juridische klap op de economische vuurpijl.

v.B.

Freetrade and protectionism in Holland, by Dr. A. Heringa. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1914.

In Amsterdam zou in September 1914 het derde internationale vrijhandelscongres zijn saamgekomen, indien niet een maand tevoren de oorlog was uitgebarsten en het congres onmogelijk had gemaakt.

Voor dit congres was mr. Heringa's boek bestemd, ter inlichting van den vreemdeling.

Het congres is afgesteld, de uitgaaf van het boek niet. Terecht niet, want het kan nu nóg betere diensten bewijzen. Den nederlandschen lezer brengt het geen nieuws; is het trouwens mogelijk, over dit onderwerp nog iets te zeggen, dat niet reeds herhaald is? Maar het kan zijn steen bijdragen tot het vestigen buitenslands van het inzicht, dat de vrijhandel in de landen, waar hij wortel schoot, beantwoord heeft aan de overtuiging van wie aanvankelijk hem enkel op theoretische gronden konden verdedigen; dat hij de algemeene welvaart heeft bevorderd en hiertoe dienstiger dan het stelsel van bescherming gebleken is.

Het buitenland heeft aan dit soort geschriften behoefte. Nu meer dan ooit. Want van de buitenlandsche openbare meening zal het afhangen voor een belangrijk deel, welke handelspolitiek na den oorlog den wereldhandel beheerschen zal. En van het antwoord op de vraag, of dit een politiek van vrij verkeer zal zijn dan wel eene van vijandige afgeslotenheid over en weer, zal niet uitsluitend doch wél in sterke mate afhankelijk zijn de omvang van het oorlogsgevaar in de toekomst.

Bij monde van een hunner ijverigste kampioenen hebben met dit boek, uitgegeven juist in dezen tijd, de nederlandsche vrijhandelaren zich voor de zaak van den wereldvrede gespannen.

v.B.

Liefdeleven.

Deel II.

3.

Mina had niet gemokt, was de hele dag vriendelik en vrolik gebleven. Als 's avonds in de eetkamer het ruisende teewater werd binnengebracht, had ze zelfs verklaard in de avonduren nergens liever te zitten dan in dit donker-kleurig vertrek met z'n deftig schilderwerk aan de wanden en de antieke meubels er voor, allemaal ernstige en vertrouwde oude dingen, die zo ontzettend veel zouden kunnen vertellen en juist daarom veel zwijgzamer waren dan al wat modern was in meubelen en kunst.

Dat Christiaan ook was blijven zwijgen, had haar niet gehinderd; maar toen de opgeheven waterketel plots verstilde, bleef ze, met die ketel in de hand, luisterend staan. Tot ze zei:

‘Wat is 't hier stil... wat is 't hier vreselik stil. Luister 's... Stia, luister toch 'es... Je hoort de stilte.’

Vluchtig, met afwezige blik keek Christiaan even van zijn krant tot haar op, pinkte wat as van zijn sigaar en... las door. Hij was juist verdiept in een beoordeling van schilderijen.

‘Neen, maar heus, Stia, luister 's. Luister 's goed. Wat 'en stilte! Vin je niet, dat er iets angstwekkends is in zulk 'en stilte... zo'n echt benauwende stilte?’

Nog las Christiaan door. Als hij een rookwolk uitgeblazen had, zei hij leuk:

‘Wel nee, kind.’

‘Hoe kan je dat nu zeggen?’ kregelde ze terug. ‘Hè, dat dampen van jullie mannen! Ik geloof, dat je niet eens verstaan hebt, wat ik je vroeg.’

Nu keek hij aandachtiger op.

‘Wel zeker. Je...’

‘Zeg nu niet wel zeker. Je luistert haast nooit als ik wat vertel.’

Christiaan bleef kalm.

‘Je vraagt, of ik de stilte hier niet angstwekkend vind. Nou... dat vind ik niet. Ik vind die stilte juist aangenaam. Ik hou niks van lawaai; maar jij immers evenmin.’

Mina trok de schouders op, zette de ketel, waaruit ze water over de teebladen had geschonken, weer boven de spiritusvlam en opnieuw doorzong het ruisen de ruimte.

Toen greep ook zij naar een blad van de krant, vouwde 't zenuwachtig open.

‘Jullie hebt alleen gevoel voor je pijp of je sigaar.’

Maar overheen glippen, dacht Christiaan en zijn sigaar neerleggend begon hij te vertellen van de schilderijententoonstelling, die zo ophemelend was gekritiseerd. Jammer dat hij zelf niets had ingezonden; maar tentoonstellingen te Brussel, te Parijs, te Venetië waren in zicht; daar hoopte hij minstens een dragelik figuur te kunnen maken.

Met welk stuk vroeg ze niet. Kennelik dacht ze aan gans andere dingen en reeds verwachtte hij een boosaardige uitval, toen ze eensklaps zei:

‘Laat me hier nooit alleen, hè. Ik zou 't besterven in dit grote, ouwe huis. Van nacht heb ik zulke rare geluiden gehoord. Zeker dwalen hier geesten rond; maar zolang jij bij me blijft, ben ik niet bang... voor geen geesten, geen mensen, voor niets, niets! Ach, Stia, ik ben eigenlik zo'n zwak, onzelfstandig schepsel. Steun me toch altijd, houd van me en val me niet hard. Ik kan niet buiten je. Soms denk ik: hoe heb ik vroeger zonder hem geleefd.’

Christiaan was al opgesprongen, had zijn leunstoel achter zich weggeduwd. En dadelik stond hij naast haar, drukte haar goudlokkig kopje tegen zijn brede borst, streelde haar de magere, koele wangen.

‘Dat mag ik horen. Met die geesten zal 't wel loslopen; maar dat je niet buiten me kunt... je weet niet hoe heerlik ik 'et vind als je zo spreekt. Dan is 't me net als op

'en mistige najaarsmorgen, wanneer onverwachts de zon door grijze nevels heenbreekt. En dan word ik weer zo dol op je... zo dol...! Je zult warempel nog ijdel worden.'

Schalks lachend keek ze tot hem op en aan het licht-dooraderde, diep blauw van haar ogen ontgloeide zo'n warme liefdeglans, dat Christiaan 't niet begrijpen kon haar ooit een boos woord te hebben toegevoegd. Wat was hij blij dit lieve, bekoorlike schepseltje te bezitten!

Maar nu vroeg ze heel zacht:

'Ben je dan heus gelukkig met me?'

'Stellig ben ik dat.'

'Heel gelukkig?'

'Heel gelukkig.'

'Altijd?'

Waarom vroeg ze dat nu? Zouden zijn woorden niet waardeloos worden als hij tans een onwaarheid sprak? En hij zei:

'Altijd... als je zo lief bent en... geen "scènes" maakt.'

Daar verduisterde het blauw van haar lichtende pupillen tot een dreigend glanzend zwart; krampachtige trillingen omsidderden haar vernauwde ogen, trokken haar wenkbrauwen omlaag; rimpels groefden zich vast in haar effen voorhoofdsvel. En de zenuwachtig samengeknepen vuisten hem toestrekkend, krijste ze met opgestrakte bovenlip over de nijdig-ontblote tandjes:

'Waarom zeg je dat nu? Waarom spreek je dat woord weer uit... dat woord, waarvan je weet... weet, dat ik 'et niet uit kan staan? En maak ik ze dan die "scènes"... ik alleen? Ben jij zó vlekkeloos? Nooit zie je in... nooit erken je 's, dat ik m'n best doe je gelukkig te maken... dat ik dat elke dag doe en van de morgen tot de avond! Wil ik niet altijd wat jij wilt... wil ik ooit iets anders?'

Daar had je weer die onuitstaanbare bewering. Prikkelbaarheid, opvliegendheid, alles, alles had Christiaan haar o, zo gemakkelik kunnen vergeven, als ze maar één enkele keer erkend had: de fout is bij mij geweest. Zo graag had hij dan medelijden met haar gevoeld, gedacht: zij kan 't niet helpen; maar telkens maakte ze 't hem onmogelik, dreef ze hem naar een verbitterd stug-zijn. Ondanks haar eerste waarschuwing, dat ze wel beschouwd noch lief, noch goed

was... wat hij weer een schromelike overdrijving naar de andere zijde vond... had ze toch altijd van alles hem de schuld gegeven en dan in onbegrijpelike onrechtvaardigheid er nog bijgevoegd: ik wil immers alleen wat jij wilt.

Nog wist hij niet presies wat te antwoorden om haar eindelik de onwaarheid van die woorden te doen beseffen, toen zij al voortging:

'Hecht ik aan iets voor me zelf? Geef ik wat om m'n leven? Denk je...?'

'Nee, nee!' overschreeuwde nu Christiaan haar stem, plots in een opscherping van ergernis besloten deze keer de 'scène' eens in haar geboorte te smoren. 'Dat weet ik nou! Het leven heeft voor jou niet de minste waarde en al wat ik doe, kan je met dat leven niet verzoenen. Maar als je werkelik zo je best doet om mij gelukkig te maken, begin dan met te beseffen hoe beroerd 'et voor me zijn moet telkens en telkens weer je jammerklachten over je leven met mij te moeten aanhoren en zie dan ook in, dat 'et onnodig is elk ogenblik te herhalen wat ik nou weet... eens en voor altijd weet... goed, heel goed... weet!'

Overbluft door de dreunende mannestem wist Mina plots niets meer tegen zijn woorden in te brengen en nadat Christiaan een nieuwe sigaar uit zijn koker had te voorschijn gehaald en ontdaan van het puntje, kon hij kalmer doorgaan:

'Ik schijn me lelik vergist te hebben, toen ik dacht, dat jij iemand was, aan wie ik alles zou kunnen zeggen en met wie ik alles zou kunnen bespreken. Geen op- of aanmerking, hoe onbeduidend ook, kan ik maken, of 'et is dadelik helemaal mis.'

Een lange tijd zwegen nu beiden. Tot Christiaan zag, dat Mina stil zat te schreien. Toen ging hij andermaal op haar toe, kuste haar op het voorhoofd, streelde haar over het zijïge, goud-bronskleurige haar.

En dan zei hij:

'Kleintje, kleintje... ik heb je hard toegesproken... 't is waar; maar als je in m'n binnenste lezen kon hoeveel ik van je hou en hoe ellendig 'et me maakt je daar telkens en telkens aan te zien twijfelen... hoe afschuwelik ik 'et vind te moeten horen, dat je niet gelukkig met me bent...'

‘Maar ik ben immers wèl gelukkig. Dat weet je ook heel goed.’

‘Waarom zeg je dan zo dikwels, dat je 't niet bent?’

‘Omdat ik 'et op zo'n ogenblik zo voel. Ach, Stia, begrijp me toch. Wie zal me begrijpen als jij 't niet kunt? Ik ben je juist zo dankbaar... zo dankbaar voor alles. Maar als ik nu zie... als jij...’

Tranen verstikten haar stem.

Ongelijk erkend had ze niet; maar dat ze eensdeels geen klaar besef bleek te hebben van haar fouten, anderdeels zich machteloos voelde ze te veranderen, stemde Christiaan al zachter en in het berouw over zijn harde, verwijtende toon smoorde zijn vraag naar de onbegrijpelikheden in haar woorden. Zodra ze weer tot hem opkeek, zoende hij haar op de tranende ogen, op de trillende mond, suste hij haar in zijn armen als een vader zijn hevig bewogen kind.

‘Nou... nou... nou. Huil nou maar niet meer, dan is alles weer goed.’

4.

Lag 'et aan het zonnige weer, lag 'et aan Mina's ontwaakte belangstelling voor haar nieuwe omgeving, lag 'et misschien alleen aan haar gezonder-worden en dus kalmer... Christiaan wist 'et niet; maar dag na dag vlood voorbij, zonder dat één enkel onaangenaam woord tussen hen opklonk. Hij voelde zich weer onbelemmerd zich zelf worden en begon 'et te vergeten, dat hij zo lang met angstige zorgvuldigheid zijn woorden had gewikt, gewogen en dikwels stil bewaard. Als deze toestand eens duren kon, wat zou hij gelukkig zijn! En waarom zou dat niet kunnen? Bezat Mina tans niet al wat ze begeerde: een man, bereid haar o, zo veel te vergeven en in staat haar een leven te verschaffen overeenkomstig haar wensen, zo goed als vrij van elke knellende zorgen-band? En wat eiste hij daartegenover? Enkel, dat ze geen ‘scènes’ maakte, dat ze bleef zoals ze nu was.

Welk een bekoring voor zijn ogen haar over de plaats te zien dwalen, haar door het huis te zien rondsnuffelen! Welk een streling voor zijn oren haar lieve, heldere stem de stilte te horen breken, soms haar zingen te horen galmen door

voorhuis of gang! Een heerlik gevoel ook zo'n jong, elegant, vrolik, aantrekkelik schepseltje altijd bij en om zich te weten, haar elk ogenblik in de klare, lief hebbende kijkers te kunnen blikken, de armen om het slanke, lenige lijf te mogen slaan, en soms, als zij hem onhoorbaar beslopen was, onverwachts een kus te voelen op zijn wang! En dan 's avonds, wanneer ze met ontblote schouders en boezem voor haar spiegel zat, de omhoog geheven armen bezig met heur haar, en hij achter haar kwam staan om in de spiegel van haar lachend gezichtje te genieten, terwijl zijn handen strelend heengleden over haar zachte, zijïge huid! Al was ze hem iets te mager, wat was ze blank en verrukkelik jong! 's Morgens was zij de veren al uit, zodra in het nachtdonker de kamer vaal begon op te schemeren en dan duurde 't nooit lang, of ze kwam voor zijn bed staan en schalde hem wakker met schalks gedreig:

'Op, luie meneer! Op, op! Fluks aan 't werk! Dat lanterfanten mag niet langer duren. Er moet nu eindelik weer 'es geschilderd worden!'

Prettig die belangstelling in zijn arbeid! Toch maar goed, dat hij niet op zijn stuk was blijven staan; doch haar met een zoet lijntje voor zijn schilderijen geleid had. Zij kwam nu vrij dikwels kijken, trok hem soms mee naar het Arabiese kamertje om zich daar op een warm-tintig divankleed in zijn arm te vlijen en bleef ook wel, achter hem staande, zwijgend in zijn werken verdiept, toezien, tot hij palet en penselen neerlei. Dan nam ze de kwasten weer op en ging ze aanstonds zelve met groene zeep reinigen. Wel haatte ze de lucht van groene zeep; maar voor hem....

En wat zij, bij droog weer, 's morgens 't eerst deed was, een doek om haar en kin geknoopt, naar buiten tippelen en daar, de omlijstende handen op geheven voor de ogen, kijken naar haar mooi, oud kasteelfront. Dan ging zij doorgaans, nog vóór het ontbijt, even Anna 's Geertje in de armen nemen of spelen met Anna 's poes, en zocht Christiaan in de tuinmanswoning haar op, dan liet ze nooit na hem te verklaren, dat ze veel meer van dieren hield dan van mensen en ook veel meer medelijden met hen had, daar mensen zeggen kunnen wat ze begeren en wat hun scheelt, terwijl dieren moeten lijden en zwijgen.

Wat hem denken deed: hoe is 't mogelik, dat ik je wel eens van ongevoeligheid heb verdacht.

Tot Christiaans verbazing kwam zij zelfs met Trijn allengs op betere voet. Wel verkoos zij met geen enkele huishoudelike zaak zich te bemoeien - wat Trijn kennelik even ongepast als aangenaam vond - maar ze sprak de oude vrouw toch dikwels vriendelik toe en maakte haar nooit een aanmerking. En dat ze wel eens reden kreeg om aanmerkingen te maken, moest Christiaan stil in zijn binnenste erkennen; want Trijns houding tegenover haar nieuwe mevrouw leek hem verre van onberispelik. Misschien bedoelde de oude vrouw 'et goed; maar zowel in haar lievig gegrinnik als in de beschermende toon van haar: heb ie nou vandaag lekkertjes gegeten of: kom, ga nou 's 'en beetje kuieren, hoorde Christiaan altijd ongepaste geringschatting, een behandeling van de vrouw des huizes als ware ze nog een kind of een ontoerekenbare persoonlikheid. Dan moest hij wel denken: Mientje heeft 'et er enigszins naar gemaakt en Trijn is toch ook voor haar vol goede zorgen; maar dat Trijn niet voldoende haar afstand wist te bewaren, kon hij zich moeilik ontveinzen. Evenwel, Mina uitte geen woord van beklag. Wat voor nut kon 't dus hebben de huiselike vrede om zo'n onbeduidende vormelikheid te verstoren? Daar kwam bij, dat Mina zich zelden ontzag aan haar bediening minder hoge dan wel lastige eisen te stellen. Had ze drie dagen lang 's morgens sjokola gedronken en alles op haren en snaren gezet om die sjokola naar haar zin toebereid te krijgen, dan werd onverwachts de sjokola teruggezonden en moest er ogenblikkelik koffie worden gezet. Beviel aan tafel haar het vlees eens niet, dan verlangde ze een blikje, dat haastig gezocht, soms nog gehaald en opengemaakt diende te worden. Vooral vergde ze veel van Anna door om de haverklap in de een of andere kamer alle meubels te laten versjouwen, om dan niet zelden, na aanvankelike goedkeuring van de nieuwe plaatsing, toch weer tot de vroegere terug te keren. Het verwonderde Christiaan dus vaak genoeg, dat Anna zo geduldig en bereidwillig zich naar Mina's luimen schikte; maar als een vermanend woord voor Mina op zijn lippen lag, dacht hij: alles gaat nu goed; waarom zal ik er aan tornen?

Het deed hem ook genoegen, dat Mina zich bezig wist te houden. Op reis had ze wel eens verklaard: viool-spelen doe ik nooit meer... de muziek is nu voor me... dood, en dan had de vrees hem bekropen, dat ze zich vervelen zou in de eenzaamheid van hun afgelegen verblijf. Maar in deze eerste wintertijd speelde ze toch vrij druk en Christiaan kende 's morgens geen groter genot dan in zijn atelier met open deur te zitten schilderen, al luisterend naar de zang van haar viool. Ging hij evenwel tot haar en waagde hij 't half fluisterend, half ernstig te zeggen, dat een kunstenares zich regelmatiger oefenen moest, dan lei ze het muziekinstrument in de kist, zeggende:

'Nu ik geen beroep meer heb, ben ik niet langer kunstenares en komt 'et er niets op aan hoe ik speel.'

Tegen bezoeken-ontvangen en met Christiaan bezoeken-afleggen maakte zij in 't geheel geen bezwaar meer en de herhaalde verklaring van alleen om haar moeder en hem, niemendal om zijn kennissen te geven belette haar niet tegen allen gelijkelik spraakzaam en vriendelik te zijn. Het ontging Christiaan dan ook niet, dat de mensen - een enkele mama met huwbare dochter misschien uitgezonderd - zeer met haar waren ingenomen en hij berustte er maar in, dat Mina wel eens biezonderheden van hun intieme omgang publiek maakte, die derden niets aangingen, of met haar fantazie reisherinneringen overdreven mooi, angstwekkend of zeldzaam, in elk geval onwaar opsierde.

Zijn vertrouwen op haar blijvende goede stemming gaf hem eindelik de moed een avondje op touw te zetten, waartoe hij voorstelde uit te nodigen: de burgemeester met vrouw en kinderen, het echtpaar Vlascoop, de ontvanger met zijn vrouw en twee jongelui. Mina vond dit niet alleen goed; maar kreeg zelfs schik in haar plan. Alleen vroeg ze waarom Christiaan niet aan Diepe dacht. Hij had nu toch een vormelik bezoek gebracht.

'Ach... Diepe... die houdt niet van zulke avondjes... die deugt er ook niet voor.'

Ze lei er zich bij neer, schreef dadelik de uitnodigingen, beraamde plannen voor een gedistingeerde feestelike verlichting. Zij wilde zelfs de hele plaats illumineren; maar dit plan gaf ze weer op. Toen dacht zij er over een roulette

te kopen, liet dit denkbeeld eveneens varen en ten slotte hield zij zich bezig met een verdeling van het gezelschap in drie whistpartijtjes, die tot het laatste ogenblik zo vaak werden geschikt en herschikt, dat Christiaan verklaren moest: nou begint 'et me waarachtig te schemeren. Met de huishoudelike zij van de zaak bemoeide zij zich ook nu in 't geheel niet. Trijn besprak met Christiaan wat er zijn moest bij de tee, wat bij de wijn, wat naderhand voor het soepee, en Mina, die hun besprekingen bijwoonde, hield zich alsof dat alles haar volstrekt niet aanging.

Maar op de avond zelf overtrof ze Christiaans stoutste verwachtingen.

Al dadelik door haar toilet. Welk een voorname bekoring ging er van haar uit, toen ze in haar nieuwe, lichtgroene sleepjurk, die keurig met goudborduursel was opgelegd, haar antieke gouden ketting met de helder-glanzende smaragden - legaat van een tante - om de hals, lachend om zijn bewonderend opkijken, langzaam de trap afdaalde.

'Dat groen staat goed bij m'n rossig haar; vin je niet?'

Christiaan gaf 'et toe; maar 't was niet enkel die kleurenharmonie, waardoor hij geboeid werd. Hij kon haar niet voorbij laten schrijden zonder haar even aan te vatten en te kussen op de verliefde blauwe ogen, de lachend geopende lippen, de weke lachkuiltjes in de wangen. En toen de glimlachend-koutende gasten het boudoir vulden, waar zij zouden spelen om later beneden te gaan soeperen, bewonderde hij haar takt in de omgang met mensen, die haar dan toch zo volkomen onverschillig waren. Tegenover de burgemeester was zij op end' op een waardige 'châtelaine', die een man van naam en aanzien wist te ontvangen en de kunst verstond te luisteren naar 't geen hij genadiglik openbaarde; aan de ontvanger toonde ze een belangstellend medelijden met zijn kwalen en een allervriendelikst geduld bij zijn ellenlange verhalen; Vlascoop behandelde ze schertsend als een gevaarlike Don Juan, wat de waterige oogjes van de gemoedelike notaris tranen ontperste van het lachen, en ondertussen wist zij ook de dames op dreef te brengen, al heel gauw in een algemeen gesprek allen te betrekken. Christiaan kon zich niet herinneren ooit een avondje onder zijn dorpskennissen te hebben bijgewoond, waar 't even los

en jolig was toegegaan en toen eindelik, vrij laat in de avond, de schetterende en schaterende gasten weer vertrokken waren, tilde hij plots, in een aanval van geestdriftige bewondering, op zijn krachtige armen Mina in de hoogte, droeg haar in triomf de kamer rond en riep uit:

‘Nou ben je pas in waarheid “châtelaine”! Kindlief, ik heb je bewonderd. Zo goed als jij de kunst verstaat gastvrouw te spelen en de lui op hun gemak te zetten.... nee maar.... 'et kan niet beter! Je hebt ze allemaal ingepalmd. Waar heb je dat geleerd?’

Ze vond 'et heel prettig, dat Christiaan tevreden was; maar de loftuiting liet haar koud.

‘'et Is ook wat die mensen 'en beetje naar de mond te babbelen. Verbeeld je nu maar niet, dat ze daarom wat om me geven. Zij niet om mij en ik niet om hen.’

Dit antwoord schrijnde nu weer door zijn opgeruimde stemming.

‘Zo moet je nou niet praten. Al hoef je niet dadelik van iedereen je boezemvrind of boezemvriendin te maken.... 'et is toch te hopen, dat je langzamerhand met sommigen op 'en meer intieme voet komt.’

Snel en snibbig viel ze in:

‘Reken daar niet op! Ik loop niemand na. Ik heb jou, en de rest van 't mensdom is me volmaakt onverschillig.’

‘Nou ja, kindje; maar mij is niet iedereen onverschillig. Ik hou van 'en aangename omgang en voor jou....’

‘Dat moet jij weten,’ viel ze andermaal in en Christiaan dacht: dan maar zwijgen.... geen opwinding tegen de nacht.... 'et zal gaandeweg wel anders en beter worden.

Toch zou Mina met één man, omdat hij Christiaans beste vriend was, gaarne op vertrouweliker voet zijn gekomen. Die man was Diepe; maar Diepe scheen zich op een afstand te houden en dat voelde zij als een krenking.

Ook Christiaan vond er iets onaangenaams in, dat Diepe, na zijn eerste ceremoniële bezoek, niet ongenood eens aankwam en het kennen van zijn vriend als een ietwat zonderling man, iemand, die zich om vormen weinig bekommerde, die veel te doen had en geheel opging in zijn vak, hielp hem niet over dat onaangename gevoel heen. De gedachte er Diepe eens over aan te spreken, liet hij echter aanstonds

weer varen. Want evenmin als Mina was hij op een gedwongen omgang gesteld en zo vaak hij Diepe had opgezocht, had deze hem ontvangen met de vraag: ‘gaat 'et je vrouw goed?’ Was Diepe er nu de man naar belangstelling te huichelen in iemand, tegen wie hij grieven had, of die hem antipa tiek was?

5.

Het avondje op Heydenstein lag al weer in het verleden, evenals het avondje door Vlascoop weinige dagen later als tegenbeleefdheid Christiaan, Mina en anderen aangeboden. Tot het gaan naar een avondje bij de burgemeester was Mina echter niet te bewegen geweest. Wel had zij haar aanvankelike tegenstand laten varen, toen Christiaan beweerde, dat een ongemotiveerde afzegging in dit geval niet alleen een grove onbeleefdheid zou wezen; maar bovendien hem het komen op de Soos, ja het blijven op Heydenstein onmogelik zou maken; doch op stel en sprong had zij zulk een hoofdpijn gekregen.... of voorgewend, dacht Christiaan stil-twijfelend... dat hij, in 'shemelsnaam verder aandringen opgevend, er maar alleen was heengetogen. En sindsdien leefde hij weer in zalige zorgeloosheid door, genietend van lichteffekten in zijn geliefkoosde landschappen, gestadig-aan werkend als vroeger, niet meer denkend aan mogelike ‘scènes’. Ja, toen een plotseling-ingetreden vorst de rimpelende watervlakken tot gladharde vloeren had verstijven doen, was Mina dadelik bereid geweest zich schaatsen te laten aanbinden en te laten voortslieren over het ijs.

Tot flink overbuigen en uitzwaaien had zij 't nooit gebracht. Zij was een kruk op de spiegelgladde baan en leed te veel aan koude voeten en van-kou-tintelende vingers om in wintersport het ware plezier te kunnen hebben. Maar aan een hand van Christiaan voort te zwieren, zich onzeker te voelen op de dunne ijzers en toch zo veilig achter zijn stoere rug, vastgegrepen door zijn stevige hand, ver van alle mensen-gewoel, in de wijde, doodse grijsheid zich, eenzaam met hem, warm te voelen leven.... 'et was haar voor weinige dagen een heerlikheid. En toen ze moe werd, beu van het genot, smolt ook de ijsvloer weer, doorzwoelde een luwe westewind de grimmig-

koude atmosfeer, maakte een kille motregen 't haar tot een nieuw genot t'huis te kunnen blijven om te bladeren in een gedichtenalbum aangelegd in haar eerste jeugd, of, zoals zij tans zei, in de jaren, dat zij nog leefde in idealen. Maar als ze dan 's avonds, terwijl Christiaan een krant of roman las, aan haar viool allerlei oude, halfvergeten melodieën ontlokte, kon zij in de hoogste vervoering raken over de heerlike muziek, die de goddelike macht bezat je een heel verleden met al zijn lief en leed op nieuw te doen doorleven, tot die vervoering op eens weg smolt in week geween en ze op Christiaans verwonderd vragen:

'Kindlief, wat scheelt er aan?' snikkend antwoordde:

'Ach, ik ben eigenlik zo'n ongelukkig mens. Waarom mag ik niet alleen leven in muziek?'

'Wie belet 'et je?'

'Beletten.... neen; dat doet niemand. Maar.... worden zoals vroeger kan 't toch.... nooit meer.'

Flauw opwellende ergernis dovend dacht Christiaan dan: nou ja.... 'en sentimentele bui. -

Februarie heetten de voorbijvliedende dagen, toen Trijn op een morgen het atelier betrad. Ze ging er terstond onaangezocht op een stoel zitten, gelijk iemand, die zich ergens t'huis voelt en niet voornemens is gauw op te stappen. Daar moet een buitengewone aanleiding voor bestaan, dacht Christiaan en hij kon zich niet herinneren, dat zij hem ooit bij zijn werk had gestoord.

Palet en penselen neerleggend, vroeg hij:

'Wel, Trijn, wat heb je me te vertellen?'

'Hoor 's meneer, zo gaat 'et niet langer. Bediene wille we allemaal mevrouw graag en met liefde. Daarvoor benne we. Nee, is 't niet zo? Ieder heit op de wereld 'et zijne. En wil mevrouw d'r eige met niks niemendal bemoeie... ik heb hier nou zóveel jare 't huishouwe gedaan... da's de zaak niet. Maar.... mevrouw mot redelik zijn. Wij benne toch ook maar mense.'

Dadelik vermoedde hij waar ze op doelde en doorwoelde hem de wrevelige angst, die lijders aan sluimerende, ongeneselike kwalen besluipt, wanneer de dokter hen komt bezoeken, Als om zich zelf te misleiden, vroeg hij nog:

‘Dat zal wel waar zijn, Trijn; maar waarover heb je 't eigenlik?’

Ze maakte een gebaar van ongeduld.

‘Wel, mens, daarover, dat mevrouw zo'n verschrikkelike kommesosie maakt! Zo denk ie, dat alles in orde is en je nou's an je zelf kan gaan denke of daar gaat 'et: ringeling en je kan weer na bove zeule en van voren af an beginne. Dan is 't om koffie, dan weer om tee. Staat er bier op tafel, dan wil ze wijn of klaagt ze dat 'et bier zuur is. Zuk best bier. Ze komt 'et huis niet in of ze heit dorst. Dan kan je weer wijn of bier na d'r slaapkamer brenge en zo gaat 'et maar toesjoer-an deur. Iedere dag, die God geeft, laat ze d'r meubels versjouwe en nooit kom je 's tot rust. Gistere was 't die zware pejano; van daag is 't 'et zware buuffet. Dan mot 'et hier staan, dan weer daar. Nou... da's voor geen mens om uit te houwe. U weet, dat Ant niet licht wat te veel is en ik... al ben ik oud... ik hoor nog niet tot de zwakste. Uitgerekend zijn we geen van beie en we hebbe tot nog toe niet geklaagd. Wat gedaan mot worde, dacht ik maar, mot gedaan worde en schoonmaaksters... al dat vreemde volk in huis... je hebt er niks as last van. Maar... 'en mens blijft 'en mens en al heb ie nog zoveel goeie wil... je mot toch 'es tot je zelf komme. Nee, is 't waar of niet?’

‘Met andere woorden, Trijn, 'et wordt je hier te druk.’

Trijn maakte weer een gebaar van ongeduld. Zo zenuwachtig, dacht Christiaan, heb ik ze vroeger nooit gezien.

‘Nee, meneer; dat mot je nou nie zegge! Te druk is 't ons hier nooit geweest; maar ik zeg: mevrouw mot redelik zijn. As je nou de tee bove mot brengen en je wordt dadelik weer gebeld, omdat 'er koekies bij motte zijn, of omdat mevrouw ineens weer trek heit in bier... nou, dan zeg ik: da's nou nie redelik. Nee, is 't nie zo? 'en Mens weet toch wel wat ie wil. Zeg 'et dan tegelijk. U mot er nou nie boos om worde, dat ik me zo vrijpostig uitdruk; maar Ant heit d'r eige huishouwe ook nog en as ik nou zie, da' ze d'r van achteruit gaat en mager wordt...’

Op eens viel Christiaan een redmiddel in.

‘Nee, Trijn, dat mag niet. Ik zal er met mevrouw 'es over spreken. Als 't jullie te zwaar wordt, kunnen we 'r misschien wel 'en dagmeisje bij nemen.’

Trijn scheen gerustgesteld. Een paar maal knikte ze instemmend en rees op.

‘Nou, meneer, nou... as u 't zo opvat... ja... as u dat zou wille doen... dat zou 'en boel hellepe. 't Is geen onwil; dat begrijpt u wel en mevrouw is misschien nog wat jong. Maar... 'en mens is maar 'en mens en...’

Ze wist niet goed meer wat nog te zeggen.

‘Ja, Trijn, ik begrijp er alles van. We zullen er ook wel wat op vinden.’

Trijn ging en Christiaan nam palet en penselen weer op, werkte rustig verder.

Zo'n dagmeisje kon geen schatten kosten; waarom zou hij 't Mina aan bediening laten ontbreken? Hij was voldaan over zijn vondst.

Onder het koffiedrinken bracht hij de zaak op het tapijt, zei alleen, dat hun huis groot was en de bediening drukker geworden. Zou 't dus geen zaak zijn er nog een dagmeisje bij te nemen?

Dadelik rook Mina lont en wantrouwig klonk haar vraag:

‘Hoe kom je ineens op die gedachte... jij, die je nooit met 'et huishouwen bemoeit?’

Christiaan begreep, dat ze op een gevaarlike weg waren; luchtig snel trachtte hij heen te glippen over de onbetrouwbaarste plek.

‘Van huishoudelike zaken weet ik weinig af; daar heb je gelijk in. Maar dat belet niet, dat 'et een of ander m'n aandacht wel 's trekt. Als jij 't dus goedvindt...’

‘Waarom spreek je de waarheid niet?’ doordaverde 't dreigend zijn woorden.

‘Maar kindje...

Neen; je zegt de waarheid *niet*. Trijn heeft zich over me beklaagd; *dat* is de waarheid.’

'et Lochenen...? Hij dacht er niet aan. Integendeel! 'et Leek hem nog zo kwaad niet, dat zij ook eens hoorde hoe anderen over haar oordeelden. Maar ze moest nu weer niet overdrijven en de betrekkelik onbeduidende zaak opblazen tot een standje. Vergoelikend klonk dus zijn antwoord:

‘Beklagen... beklagen... Trijn heeft iets gezegd, waaruit ik heb opgemaakt, dat wij... gegeven ons grote huis... wel wat weinig bediening hebben en nou dacht ik: als we...’

‘Zie je nu wel, dat je de waarheid voor me verbergen wilt? Zie je 't nu? Trijn heeft iets gezegd. Wat dan... wat? Waarom spreek je dat niet uit? Waarom draai je daar om heen?’

Het ging weer mis; maar Christiaan wilde nu eens heel kalm blijven, zien of op die manier de ellendige ‘scène’ niet kon worden weerhouden.

‘Ik...’

Geen woord meer liet ze hem plaatsen.

‘Me voor de gek houwen lukt je toch niet. Ik begrijp er alles van... alles! Trijn heeft zich wel degelik over me beklaagd... ja beklaagd, net als ik zei. Je bent maar te laf om 't te bekennen. Dat is 't!’

Weer begon hij kalm:

‘Ik....’

Weer lukte 't hem niet een sillabe meer te zeggen.

‘En in plaats van haar te antwoorden: wend je tot mevrouw; die heeft de leiding van 't huishouwen... die heeft over jullie te bevelen... trek je dadelik partij vóór haar en tegen mij.’

O, die afschuwelike scheve en kwaaddenkende uitleggingen van zijn onschuldigste woorden! Daar kon ze hem hels mee maken! Hete drift ziedde in hem op; maar hij wilde, hij moest nu eenmaal deze ‘scène’ bezweren en, met alle kracht zich nogmaals tot kalmte dwingend, slaagde hij er in zonder enige opwinding te zeggen:

‘Ik draai in 't geheel niet en van een partij trekken tegen jou is eenvoudig geen sprake.’

‘Denk je soms, dat ik 'et nu op eens geloven zal, alleen omdat jij 't zo tergend langzaam beweert?’

‘Nee; maar wel, omdat ik je bedaard de waarheid...’

‘Onverdragelik genoeg!’

‘Omdat ik je bedaard de waarheid zeg. Had ik aan Trijn verteld: mevrouw heeft de leiding van 't huishouwen, dan zou ik die waarheid niet gezegd hebben; want tot nog toe heb jij je om niks...’

‘Om mevrouw de huishouwster te sparen!’

Ironiese vrolikheid doorklonk haar stem en even doortrilde een lach de trekken om haar mond. Maar in die lach was valsheid; ze scheen zowaar schik te hebben in haar flauwe

leugen. Doch aanstonds lijnden weer twee strakke plooien recht van de opbollende neusvleugels neer, trokken haar krampachtig-bevende wenkbrauwen met twee diepe, staande groeven het voorhoofdsvel in talloze rimpels omlaag en achter de oogspleten, nu eens wijd opengesperd dan weer tot strepen vernauwd, verstarden de pupillen, waarvan het zacht-lichtende blauw verhard leek tot stekend zwart.

Christiaan wist, dat al zijn zelfbedwang vergeefs was geweest. Een wit woede-vuur laaide in haar op; niets kon de uitbarsting meer smoren of keren. Toch deed hij er nog zijn best voor.

'Welnou, kind, als je zelf de ouwe Trijn sparen wilt, dan kan je er ook niet tegen hebben dat ik er nog 'en dagmeisje bij neem.'

Haast schertsend had hij gesproken; maar de boosaardige spanning op haar gelaat verflauwde niet. Gestadig golfden haar neusvleugels op en neer; allengs boogde haar bovenlip strak omhoog, de witte tandjes nijdig ontblotend. En toen hij kalm-ernstig vervolgd had:

'Ten slotte is 't toch te doen om jou.'

...barstte ze los:

'Om mij? Om mij? Dat... dat gelieg... dat malle gelieg wil je me opdissen voor waarheid? Heb *ik* dan om meer bediening gevraagd? Heb ik...? Weet je wat je gezegd zoudt hebben, als ik 'et wèl had gedaan? Ik zie er 't nut niet van in. Dàt zou je gezegd hebben en daar had je dan ook groot gelijk in gehad! Maar nu die engel... dat ideaal... Trijn zich beklaagt, nu denk je heel anders... nu wil je net doen of alles hier gebeurt in *mijn* belang. Ba, wat 'en geknoei... wat 'en walgelik gedraai!'

Al weer zo'n grove onrechtvaardigheid! Christiaan was zijn drift haast niet meer meester. Mijn God, lag 'et dan niet aan haar zelve... aan haar ellendige opstuiverij, dat hij zo vaak schroomde haar de waarheid onopgesmukt te vertellen. Ze liet hem immers niet eens uitspreken. Maar nog kon hij zich tot kalmte dwingen, klonk zijn stem zelfs onwillekeurig minachtend-koel, als hij uitbracht:

'Vertel nou zulke dwaasheden niet.'

Nu prikkelde haar juist die koude kalmte. Aan het trillen van haar trekken, aan de donkere glanzing in haar ogen,

aan de zenuwachtige wring-bewegingen van haar handen was 't duidelik te zien, dat haar opwinding nog immer toenam. Bittere gedachten, verwijten, die gesluimerd hadden, wrevel-opwellingen, waarvan dagelikse afleiding haar aandacht had afgewend, bruisten kennelik in haar hersenen omhoog, drongen naar voren, zweepten toornig verzet in haar zenuwen op. En andermaal barstte ze los:

'Wat... dwaasheden? Wie van ons beiden de waarheid... de echte waarheid zegt, weet jij even goed als ik! En die waarheid is, dat jij tegen dat ouwe mens niets durft en tegen mij alles, omdat je om mij niets... niets meer geeft! Trijn is alles hier. Die mag doen wat ze wil; die mag zeggen wat ze verkiest! Als die maar tevrejen is! Ik...? Ach, wat ben ik? 'en Nul... 'en lor... 'en niks! Wat kan 't jou schelen, of ik hier word beledigd en behandeld als 'en ondeugend kind? Trijn... Trijn... op die komt 'et aan... die is alles! Wat was 't eerste... 't allereerste, dat ik doen moest, toen we hier aankwamen? Trijn begroeten... Trijn lief toespreken! Is dat soms niet zo? Ba, ben jij 'en man, dat je op die manier door zo'n oud wijf je op laat zetten tegen je vrouw!'

'Wat had...'

'Wat je hadt moeten zeggen? Scheer je weg; dat had je moeten zeggen! Scheer je weg, als 't je hier niet bevalt. Mensen als jij zijn er genoeg te krijgen! Maar nooit neem je mijn partij... nooit... nooit! Jij en Trijn en Anna en Dirk... allemaal spannen jullie samen tegen mij. Niemand is eerlik en open tegen me; niemand kan ik vertrouwen. Op onze vizites is 't net zo. Je weet, dat ik die mensen niet uit kan staan en waarom... waarom? Omdat ik voel, dat zij mij niet kunnen uitstaan. Als jij nu maar aan mijn zij stond. Maar neen... nooit! Altijd val je me af; altijd spreek je me tegen. Al wat ik zeg, vin je onzinnig of overdreven of gefantazeerd. Iedereen geef je gelijk; mij alleen... nooit. Wat maal je ook om mij? Als je iets van me begreep... iets maar... als je enigsins je in me verplaatsen kon... hoe ik voel... hoe ik altijd m'n best doe... hoe ik lijd onder je onverschilligheid, je miskenning, onder alles... alles... dan zou je niet zo ellendig leuk, zo ijzig koud kunnen blijven.'

Op eens voelde Christiaan geen drift of ergernis meer. Had ze misschien toch enigszins gelijk?

Neen dat niet; al wat ze zeide was zo ziekelik zin-loos. Ze maakte immers zich zelve ongelukkig. Maar daarmee moest hij dan toch medelijden hebben. Vruchteloos beproefde hij er tussen te komen, riep hij:

'Kom nou... maar Mientje... wel nee... dat... dat meen je niet...'

Ze scheen niet eens meer te horen, dat hij sprak. Nu eens zacht jammerend, dan weer luid tierend, herhaalde ze voortdurend dezelfde klachten: dat niemand van haar hield, dat alle mensen tegen haar samenspanden, dat Christiaan haar leven bedorven en haar zelve verlaagd had tot een voetwis voor de dienstboden en een voorwerp van spot en verachting voor allen, die haar kenden.

Al wat zij in de laatste tijden doorleefd had: haar aankomst op Heydenstein, hun eerste standje t'huis, haar dagelikse gesprekken met Trijn, de bezoeken in het dorp, het avondje, alles, alles koortste tans, beweerlicht door de schelle woedeflitsen in haar brein, in wilde vlucht van herinneringsbeelden weer aan haar geestesoog voorbij. En heftiger en heftiger werden haar uitdrukkingen, driftiger en driftiger schalde haar stem, wilder en wilder waarden haar bewegingen in 't rond. Van de stoel, waarop ze neergezonken was, schokte ze snikkend en jammerend omhoog om, een paar schelle kreten uitstotend, naar de muur te schieten, waar ze beide handen tegen opsloeg als een vertwijfelde blinde, die een opening zoekt waardoor hij ontsnappen kan uit zijn gevangenis. Haar zinnen verbrokkelden tot onsamenhangende woorden, haar woorden tot lege klanken; tranen ontparelden haar ogen; krampachtig knepen zich haar vingers ineen. Tot ze weer als een waanzinnige begon te brullen en te krijsen, de bovenlip opgehoogd, de ogen door vocht verduisterd. Dan greep ze zich met beide handen in het haar, woelde 't los, dat het als een gouden mantel haar schouders omviel en eindelik, nog maar schorre schreeuwen uitschetterend, sprong ze op Christiaan toe, stompte hem met beide vuisten tegen de borst, stompte hem in 't gelaat.

Toen omklemde Christiaans éne sterke vuistboei haar beide kleine, zwakke handen en als zij, na een korte wan-

hoops-worsteling, haar machteloosheid besefte, bezweek haar weerstand, wankte ze wenend, wasweek om, zeeg ze ineen, wezenloos, verlamd. Nu was ook zijn medelijden weer gedoofd en hij voelde een dodende kilheid zijn ganse wezen doorsijpelen. Wie kon blijven liefhebben, die zo'n behandeling ondervond? Nog had hij niets anders gewild dan dol van haar houden. Dat was immers juist zijn geluk. Maar als hij eindelik worden zou, wat zij zeide dat hij nu al was: onverschillig en koud... aan wie dan de schuld?

6.

Morgen aan morgen zat Christiaan op de divan in zijn Arabies kamertje voorovergebogen te mijmeren, de brede, lege handen tussen zijn knieën ineengelegd, de starre blik gericht naar de grond, 'et Was, of alle levensblijheid, alle arbeidslust, alle fut voor immer uit hem geweken waren. Niet alleen stokte zijn werk, doofde zijn belangstelling er voor; maar hij voelde ook niets meer voor de natuur, zwierf over de hei, door de bossen als versuft om en kwam t'huis zonder zich iets te herinneren. Bij Diepe en op de Soos was hij in tijden niet geweest; elk bekend gezicht ontweek hij en bij geen boek, geen krant kon hij zijn aandacht bepalen. Met starogen, omdolen door zijn huis en over zijn plaats, aan Mina's deur luisteren of even haar kamer binnensleuren vulde hij de leegte, de kille leegte van zijn avonden.

Drie weken waren sinds hun laatste ‘scène’ al weer voorbij geslopen en nog leefde Mina niet op uit de verstomping, waar haar zieleleven in verzonken lag na de uitputting door haar waanzinnige woede. Heel de dag, en dag uit dag in lag ze dofogig en bleek, in een grijze peignoir gehuld, op een sofa omhoog te turen, zweeg als ze niet klaagde over hoofdpijn, gebruikte liggend een beschuitje of wat boeljon, kon 's nachts zonder twee of drie veronal-poeders niet slapen, leek voor alles... dood. In zijn atelier was zij al niet meer verschenen, sinds de drukte door het avondje veroorzaakt haar aandacht in een andere richting had geleid en aan penselen-reinigen dacht zij nooit meer. Van een genotvolle verzoening, die tot nog toe op elke ‘scène’ gevolgd was en Christiaan dan telkens had doen voelen, dat hij meer dan ooit haar liefhad, geluk-

kiger dan ooit was met haar bezit, kwam deze keer niets in. Poogde hij haar aan te raken, dan weerde zij hem schichtig af; roofde hij haastig een kus, dan was 't alsof zij daar niets van merkte; sprak hij haar toe, dan moest hij driemaal zijn woorden herhalen, eer ze nauw verstaanbaar een kort, niets-zeggend antwoord gaf. Trijn verkoos ze in 't geheel niet te zien. Voor Anna en haar kinderen was ze vriendelik, soms zelfs spraakzaam; doch haar strelendste woorden en haar enige liefkozingen wijdde ze aan Anna's poes, die haar 's morgens gebracht moest worden en tot de nacht maar zelden haar schoot meer verliet. Was Christiaan in de kamer dan overlaadde ze het dier met lieve naampjes en fluisterde 't toe.

'Jij bent goed en zacht... jij bent ook maar 'en beest... jij doet niemand kwaad... jij houdt van me.'

En Christiaan, door het gesol met die kat kregel gemaakt, voelde weer, dat zijn liefde-gevoel meer en meer taande, dat een wrevel over al die onzinnigheden zich verbitterend uitbreidde in zijn gemoed. Het baatte hem niet meer, dat hij zich medelijden wilde opdringen, dat hij zich voorhield: ze is nou eenmaal zo... ze kan niet anders... ze lijdt er zelf 'et meest onder. Zijn mening was volstrekt niet veranderd; maar... al die overdenkingen gaven hem zijn heerlik liefde-gevoel niet terug. En dat hij dit moest zien wegkwijnen, ondanks al wat hij er voor deed en... naliet, dat Mina die grote schat - waarvoor hij toch maar zijn vrijheid had opgeofferd - hem ontfutselde en dan zich zelve nog verongelijkt, miskend waande... dit werd hem tot een wassende ergernis, dit doorwrevelde al zijn gevoelens, dit bracht hem er toe de avond te verwensen, waarin hij zijn trouwplan had doorgezet.

Maar zo kon de toestand niet blijven! Mina moest ziek worden van dat aanhoudende stil-liggen, slecht eten, niet slapen. Hij zag 'et heel goed aan de rode kringen, die telkens weer om haar ogen opkleurden, dat zij gestadig huilde, zodra hij de kamer verlaten had; hij twijfelde er ook niet aan, dat zij verteerd werd door wrokkend verdriet over denkbeeldige krenkingen en liefdeloosheid. Maar als zij over dat alles niet eens spreken wilde, ja, 't zelfs lochende, zodra hij er over begon...! O, de toestand werd van dag tot dag erger en wat moest hij antwoorden als kennissen of vrienden hem

vroegen: waar zit je vrouw toch... komt die nooit meer uit... scheelt haar iets?

Een dokter... Diepe... raadplegen...? Hij deinsde er voor terug. Het stond immers gelijk met bekennen: mijn vrouw is voor 't minst genomen... overspannen.

Dus dacht hij over een gedwongen afleiding. Dat plan kwam hem goed voor; maar hoe 't te verwezenliken? Eerst trachte hij van Mina zelf te vernemen welke afleiding haar aangenaam kon zijn; maar dit leidde tot niets. Geen ander antwoord gaf ze dan:

'Ik heb geen afleiding nodig... ik heb niets meer nodig... laat mij maar alleen met de poes... Dat is 't enige, waar ik nog voor deug.'

Toen gaf hij - zonder tegen te spreken - 't een en ander aan: een reisje naar Parijs, of... Moskow, avondjes geven, een vriendin te logeren vragen, haar moeder laten overkomen. Zelfs zinspeelde hij op een pensionering van Trijn, als Mina dan zelve het huishouden wilde doen. Doch op alles zei ze neen en altijd volgde dezelfde fraze:

'Ik heb geen afleiding nodig... ik heb niets meer nodig... laat mij maar alleen met de poes... Dat is 't enige, waar ik nog voor deug.'

Eindelik schreef hij toch maar aan mevrouw Boswijk, gaf haar een oppervlakkige schildering van de toestand, noemde Mina's kwaal zwaarmoedigheid en verzocht haar eens over te komen. Pas toen mevrouw Boswijk haar komst had aangekondigd, vernam Mina wat hij gedaan had en 't was, of reeds de tijding van het bezoek een heilzame werking oefende. Zij rees van haar sofa op, verklarend maatregelen te moeten nemen om haar moeder behoorlik te kunnen ontvangen en hoewel haar klachten over hoofdpijn aanhielden, haar woorden nog schaars bleven en traag, haar bewegingen de loomheid bewaarden van een dodelik vermoeide, zei ze toch niets onaangenaams meer, kleedde ze zich, deed ze weer heel gewoon. Zelfs zocht ze Christiaan in zijn atelier op, om met hem te overleggen welke kamer zij in orde zou maken en keurde zij dadelik zijn voorstel goed om zijn vroeger slaapvertrek voor hun logée te bestemmen.

'Maar dan moet ik 'et 'en beetje gezellig inrichten.'

'Ga je gang, kind. Jij kent de smaak van je moeder beter

dan ik; maar wil je wat schetsen van me ophangen... om 't lelike behang te bedekken... grijp maar toe. Al wat hier is, mag je nemen. M'n Oosterse lappen en m'n Japanse vazen zijn ook tot je beschikking. Je zoudt anders uit je boudoir...'

'Neen, Stia, dat niet. Wat ken je me toch slecht; ik denk et zo dikwels! Je weet niet half hoe ik aan m'n omgeving hecht. Dat boudoir heb jij voor me ingericht. Daar mag nooit meer iets aan veranderd worden... al werd alles er nog zo oud. En daar wil ik ook nooit meer uit. Als je me niet meer bij je wilt hebben, neem ik dát mee.'

't Was Christiaan, of eensklaps weer een zonnige wereld vol warme, koesterende liefde voor hem openging. Hij voelde de heerlike blijheid in zich opzingen, die het beginnend herstel van een geliefde zieke altijd in angstige omstanders verwekt en had haar hoofdpijn hem niet weerhouden, wild zou hij haar in zijn armen hebben gesloten en met kussen overdekt. Van de treurige tijd, die nu Goddank weer achter hem lag, had hij liefst nooit meer gerept, er zelfs niet meer aan gedacht. Toen zij 's avonds tegenover elkander zaten, het teeblad tussen hen in, geloofde hij voor de zoveelste maal, dat nu eindelik het ware geluk was gekomen, het geluk, dat ze immers beiden wilden en elkaar immers zo gemakkelik konden geven.

Maar als hij belangstellend had gevraagd hoe 't nu ging met haar hoofdpijn en zij geantwoord had:

'Ach, dat beetje hoofdpijn is 't ergste niet.' liet ze al gauw kalm en ernstig daar op volgen:

'Stia, word nu 's niet boos en maak je ook niet zenuwachtig.'

'Kindlief, ik denk er niet aan.'

'Ik moet je wat zeggen... iets naars; maar... 'et moet toch.'

Waarom moet 'et dan, lag Christiaan op de lippen; maar zelfs die vraag dorst hij niet uiten. Beklemd zweeg hij stil.

'Wij maken elkaar ongelukkig. We bedoelen 't niet en kunnen 't misschien niet helpen... jij niet en ik ook niet; maar... er aan twijfelen... me dunkt, dat kunnen we evenmin. En nu vraag ik maar één ding: waarom zullen we daar nog langer mee voortgaan? Dat is voor ons beiden enkel... 'en last.. geen... geluk.'

Nog zweeg hij; maar toen vroeg ze:

‘Nu... wat zeg je daarop?’

‘Wat ik daarop zeg? Wel, da's eenvoudig genoeg. We maken elkaar volstrekt niet ongelukkig, maar heel gelukkig, zolang jij... Ja, daar heb je 't nou. Dat mag ik niet noemen. Maar... je weet wat ik bedoel.’

Geen lachje doortrilde haar strakke trekken.

‘Misschien,’ ging hij, nu ook weer verstugd, voort, ‘denk jij er anders over. Dat is mogelik; maar ik voor mij... ik kan alleen zeggen: zolang jij geen... zolang jij je goeie dagen hebt... zolang jij maar niet... enfin, je weet 'et... ben ik volmaakt tevrejen... heel gelukkig.’

Vastberaden schudde zij 't hoofd.

‘Neen, Stia, neen. Dat dring je je misschien op; maar dat is niet zo... dat kan niet zo wezen. Daar... als ik op eens dood bleef... je zou wel schrikken en enige dagen diep bedroefd zijn; maar naderhand... ach, dan zou je m'n boudoir en m'n slaapkamer sluiten en... als dan niets in huis je meer aan mij herinnerde, zou je je opgelucht voelen en veel gelukkiger dan nu met mij. Denk niet, dat ik me illusies maak. Ik houd zóveel van je... zo innig veel. Ik heb nooit gedacht, dat ik van 'en man zóveel zou kunnen houwen. Toch moet ik je ongelukkig maken... toch ben ik zelf ook niet gelukkig.’

Christiaan stond al weer naast haar, drukte haar rossig omlokt kopje tegen zich aan, kuste haar op het witte voorhoofd. Wat was ze toch eigenaardig lief en hulpbehoevend; wat had hij nog altijd een medelijden met haar tere zwakheid. En hij begreep weer niet meer, dat een kille wrevel tegen dit bekoorlike, zachtzinnige, liefhebbende vrouwtje ook maar even zijn gemoed had kunnen doorijzen.

‘Je maakt me niet ongelukkig, kindje, heus niet, heus niet.’

‘Och, Stia, spreek niet tegen, wat iedereen zien kan. Ik weet ook wel hoe 't komt. Van mij houdt niemand; van mij kan niemand houwen. Ik heb 'et je zo dikwels gezegd en 't is ook de waarheid, al wil je me niet geloven. Kijk, soms ben ik zo woedend op je; dan weer zeg ik, dat ik je lief heb. Natuurlik kan je dat niet rijmen en dus denk je, dat ik de ene of de andere keer je voor de gek houd. En dat is toch niet zo. Midden in m'n grootste woede heb ik

je nog lief. Dat kan jij niet begrijpen, hè? Och neen; geen mens kan 't begrijpen. En daarom hebben alle mensen 'en hekel aan me. Eerlik heb ik m'n best gedaan om lief te zijn voor Trijn; wat heeft 'et gebaat? Ze moest zich toch over me beklagen. Diepe, je beste vrind, kijkt nooit naar me om. Jij zelf... ach, je bent zoo door en door goed en je hebt ook wel 's medelijden met me; maar je kunt niet ontkennen, dat je van ons huweliksgeluk je 'n heel andere en 'en veel mooiere voorstelling hebt gemaakt. En als ik nu zelf wat om m'n leven gaf; maar wat doe ik nog op de wereld? Altijd heb ik gedacht... gedroomd, dat er nog iets biezonders, iets heel moois in mijn leven komen moest. Ik heb ook wel eens gemeend, dat 'et er al was. Maar... dan was 't toch niet... dát. Vroeger moest ik altans m'n leerlingen vooruit brengen en geld verdienen voor m'n moeder. Tegenwoordig heb ik geen leerlingen meer; voor m'n moeder zorg jij en jou ben ik alleen... tot last en ergernis. Waar deug ik dan nog voor? Waarvoor leef ik eigenlik?'

'Kindjelief, wat zijn dat nou voor praatjes!'

De woorden van ergernis waren Christiaan ontsnapt, eer hij zich rekenschap kon geven van 't geen hij presies wilde zeggen. Pas toen hij ze uitgesproken had, begreep hij de reden voor zijn plotse verbittering. Mina had gelijk, in menig opzicht volkomen gelijk; maar was 't niet schromelik onrechtvaardig en ondankbaar tans te doen alsof ze vroeger gelukkig was geweest en door hem van haar geluk beroofd? Moest ze niet veeleer het tegendeel beweren? Had hij geen recht gehad te verwachten, dat zij met huishoudelike zorgen, vioolspelen, bezoeken-afleggen, lezen en wandelen haar dagen zou vullen? Nu ze van dat alles niet weten wilde, noch voor zich zelve, noch om zijnentwil, ging 't nu aan hem te verwijten, dat ze door zijn schuld geen taak, geen levensdoel had?

En hij voer voort:

Je hebt in zoverre gelijk, dat je bezigheid moet hebben, geregelde bezigheid. Net zoals je zegt: vroeger had je je lessen en die heb je nou niet meer. Dat geeft je 'en onvoldaan gevoel... goed. Maar is dat nou 'n reden om bij de geringste aanleiding zo op te stuiven... om de onschuldigste

op- of aanmerking van mij niet te kunnen verdragen... om me soms voor al wat lelik is uit te schelden...?'

'Uitschelden...?'

'Ja, zeker... uitschelden. Op reis heb je me meer dan eens de lelikste scheldwoorden naar 't hoofd gegooid.'

'Nu ja... zo'n klinkend woord lucht me dan wel 's op en ik weet immers, dat je je daar toch niets van aantrekt.'

Het antwoord was haast kluchtig; maar ook om Christiaans lippen brak geen lachje de strakke lijnen.

'Al wat je zegt, bewijst, mijns inziens, alleen, dat je 'n geregelde bezigheid... 'en taak... welke dan ook... dient te zoeken.'

Andermaal schudde ze ontkennend het hoofd.

'Als er nu geen enkele bezigheid is, die me aantrekt?'

'Dan zoek je er maar een, die je voorlopig niet aantrekt en mettertijd krijg je ook daar plezier in.'

'Neen, Stia, dat kan ik niet. Ik wil me zelf ook niet voor de gek houwen. Voor iets ernstigs, iets moois en goeds, iets, dat alleen ik zou kunnen doen... daarvoor zou ik wel willen leven; maar als ik dat niet krijgen kan... en ik kan 't niet krijgen, dat weet ik... wat zou 't moeten zijn... dan leef ik veel liever... niet.'

Nog een lange tijd praatten ze zo door: Christiaan steeds trachtend een taak te vinden, die haar zou kunnen toelachen, wijzend op anderen, die tevreden waren, al deden ze nu juist geen zeldzame daden, filosoferend op zijn leuke manier over het leven en de zielsbehoeften van de mens, Mina al zijn redeneringen afwijzend met de bewering, dat ze voor haar niet golden, dat zij anders, misschien veel slechter was dan de gewone mensen, dat geen filosofie iets vermocht tegen de werkelikheid van haar gevoelens. En ze herhaalde, dat geen mens van haar hield, dat zij ook voor niemand, behalve Christiaan, iets voelen kon. Weer groeide Christiaans liefdegevoel aan, naarmate zijn medelijden wies met haar machteloosheid om zich gelukkig te voelen in haar zorgenvrij bestaan. Maar als ze eindelik begon te klagen over de eentonige eenzaamheid, de doodse verveling van haar bestaan, over de somberheid van hun oud kasteel, moest hij denken aan haar vroegere verklaringen van grote ingenomenheid met dat kasteel, van intens verlangen om daarin ver van de mensen met hem

alleen te zijn. En wrevel krieuwelde weer in hem op; ronduit zei hij haar, dat zij nu eens zo sprak, dan weer zus, dus zelve niet scheen te weten wat zij eigenlik wilde.

Zo kwam 't, dat zij verzoend, maar ontstemd naar bed gingen en dat ze tot afscheid elkander koel de hand drukten, prevelend met norse gezichten een onverschillig: slaap wel.

8.

Mina's slaapkamer bleef afgesloten en in de gangen wist zij Christiaan te ontwijken.

Aan haar bedreiging hechtte hij geen waarde. Daarvoor

had zij hem reeds te vaak met allerlei maatregelen van weerwraak gedreigd, die toch telkens op niemendal waren uitgedraaid. Ach, al die ‘scènes’ waren zo jammerlik onzinnig; 'et verstandigste zou zijn er eenvoudig de schouders voor op te halen. Hij ging dus zijn gang, alsof er niets was gebeurd en trachtte zo leuk-gewoon mogelik zowel met mevrouw Boswijk als met Mina te spreken. Maar behalve aan tafel zag hij beiden zo goed als nooit. Waren zij met eten klaar, dan rezen zij tegelijk als bij afspraak van hun stoelen omhoog, verlieten fluisterend het doorstilde vertrek en sloten zich op in het boudoir, waar uren-lang de deur van toe bleef en geen enkel geluid uit omsuisde door het holle, strakzwijgende huis.

Hij beproefde weer te werken; maar 't lukte niet. Zat hij met palet en penseel in de handen voor zijn ezel, dra rustte zijn arm roerloos op de stok en lag zijn ganse aandacht te luister om elke aansuizende klank te kunnen opvangen en duiden. Zwierf hij met zijn schetsboek in de zak door velden en bossen om, dan zochten zijn mismoedige ogen te vergeefs naar mooie lichteffekten, boeiende tegenstellingen van kleur, om altijd weer af te dwalen naar de prikkelende herinneringsbeelden van het laatste standje, dat zijn hersenen nog doorschaterde en zijn denken dwong hele nieuwe strijdgesprekken te fantazeren. En die onmacht om zich te verheffen boven zijn ellende bracht hem verder en verder van streek. Zou hij dan nooit meer als vroeger zorgeloos-onbevangen zich in de natuur kunnen verdiepen en haar schoonheid indrinken, totdat opjubelende levenslust hem met blijheid vervulde en niets hem verrukkeliker leek dan zijn van licht- en kleuren stralende indrukken te kunnen vestigen op een doek? Was 't voor goed gedaan met alle zonneschijn in zijn leven, alle juiching in zijn gemoed? Mijn God, wat kwam buiten hem alles onbeduidend, mat, levenloos voor; wat deed binnen hem alles treurig, somber, doods aan! Was 't niet, of overal alles hem onverschillig, ja vijandig omstond? En dat, nu 't voorjaar werd, nu de eerste, tere tinten groenig over de velden begonnen te gloeien, rossig begonnen te wazen om de takkenwarreling in het bos; nu aan de hemel weer mooie, blanke wolken dreven over diep, tintelend blauw; nu brede, wegduisterende schaduwen de aarde weer

vlekten, voortgedreven door het zegevierend glanzende licht; nu de heugenis in hem opleefde van vroegere lentedagen vol zalig zonnig genieten, zo wonderlik doortrokken met zoet-vertederende mysterievolle melankolie.

Wat een dwaasheid ook te willen trouwen! Was hij niet het hoogste rijk geweest, dat een mens maar begeren kan: vrijheid van alle banden en een levenstaak naar zijn lust? Mina... ja, zij had hem machtig aangetrokken, zijn zinnen en hart met vurig verlangen vervuld, de zaligste droombeelden van een gelukkig samenleven in zijn geest doen verrijzen. Maar bekoorde zij hem nóg zo; had de werkelikheid ook maar enigermate aan zijn verwachting beantwoord? Als hij tans aan haar dacht, zag hij alleen haar stugge, afstotende blik, hoorde hij alleen haar schetterende, onrechtvaardige woorden, voelde hij alleen een wrevelige zieding in zijn zenuwen over al de onzin, die hem omsloop en omkronkelde en waartegen hij zich als een Laokoön machteloos verweerde in wild worstelend gewring. Hij kon 't zich zelfs niet goed meer voorstellen, dat zij hem eens zó danig had geboeid, bekoord... verblind.

Wie weet hoe weinig 'et hem nu zou kosten haar weer te moeten missen...

Haar missen?... Weer alleen moeten zijn... heel alleen... alleen in dit eenzame, holle huis... alleen te moeten eten... zijn slaapkamer opzoeken... de dag eindigen... de nieuwe dag beginnen... altijd, altijd zo door... neen, neen! Dat toch niet! Daar was hij op den duur... niet meer tegen bestand. Maar dan... dan bleek zijn liefde, die hem nog zo weinig anders dan treurige, verbitterende ervaringen had gebracht, met de blijde tevredenheid, waardoor voorheen hem alle levensdingen tot steeds wisselende genietingen waren geworden, hem nu tevens alle geschiktheid te hebben ontnomen zijn vorig bestaan te hervatten.

Dat een mens zijn leven zó bederven kon!

En op eens steeg het ongekende verlangen naar een grotestadsleven in hem op, een leven, dat afleidingen aanbood uit de lege spanning, die hem nu dag na dag gevangen hield, wanneer hij bij niets zijn gedachten kon bepalen, omdat hij voortdurend op iets wachtte zonder te weten wat 'et was. Rust had hij immers toch niet. Als de verveling hem opjoeg, sloop hij

door zijn eigen huis, schichtig gelijk een indringer, om, achter elke deur het stemmengefluister vermoedend van moeder en dochter, die plannen beraamden... waarvoor... waartegen? Zag hij Trijn of Anna naderen, dan maakte hij zich uit de voeten, beducht voor opmerkingen, zelfs voor blikken, en van het dorp bleef hij ver, nog altijd niet wetend wat te moeten antwoorden als de mensen hem vragen zouden naar mevrouw... hoe ze 't maakte... waarom ze zich nergens vertoonde... of ze nog niet haast op reis gingen, zoals ze immers gezegd hadden voornemens te zijn. Zelfs zocht hij Diepe niet op; want alles vertellen... leek hem een onmogelikheid; niets zeggen... zou hem telkens noodzaken te liegen, zich met halve waarheden uit de moeilikheid te redden. En hoe zou hij dat kunnen tegenover een man, die de mensen zo goed doorschouwde?

Afschuwelik, dat een vrouw je in zulke onaangename en lastige omstandigheden kon brengen... je van alles en allen afhouden of dwingen tot de ellendigste huichelarij! Soms borrelde de verontwaardiging zo hoog in hem op, dat de zin, waarin hij nu eindelik haar eens kort en krachtig zijn mening zou zeggen hem kant en klaar naar de lippen drong. Maar kwam hij Mina in gang of eetkamer tegen, dan was 't of haar strak-zwijgend-voor-zich-heen-kijken de woorden weer terugdrong en bracht hij niets anders te voorschijn dan een banale opmerking over eten of weer tot mevrouw Boswijk gericht, waar dan een vormelik beleefd, strak afgepast antwoord op volgde.

Aldus verliepen voor Christiaan verscheidene dagen in stug-verdoffend zwijgen tot hij op een morgen, lusteloos op de divan van zijn Arabies kamertje uitgestrekt, een ongewoon gestommel de holle stilte van trappen en voorhuis hoorde doorbonzen.

Er was iets te doen... iets ongewoons... wat kon 't zijn?

Uit zijn halfdoezel opgeschrikt glipte hij de gang in en daar zag hij Anna, die een koffer de trap half opdroeg, half opsleurde.

‘Moet dat ding naar boven? Waarom?’

‘Voor mevrouw.’

Aan tafel pas vroeg hij om een verklaring, vernam hij dat

mevrouw Boswijk morgen heenging en dat Mina haar zou vergezellen. Toen zei hij, na de vruchten, als de dames weer oprezen om te verdwijnen:

‘Mina, ik moet je spreken.’

Zij antwoordde niet; maar bleef. Statig-strak schreed mevrouw Boswijk rok-ruisend heen.

‘Ik hoor, dat je bezig bent te pakken.’

‘Ik ga weg.’

‘Staat dat besluit vast?’

‘Ja.’

‘Zo. - Je hebt 'et genomen zonder mij iets te zeggen of te vragen. Hoe *ik* er over denk schijnt je dus niks te kunnen schelen.’

Geen antwoord.

‘Maar... als 't je hier zo slecht bevalt...’

‘Heel slecht.’

‘Als 't je hier zo heel-slecht bevalt, geef ik je in overweging 'en meer afdoende maatregel te nemen en over te gaan tot 'en... scheiding.’

Star voor zich uit starend bleef ze roerloos en zwijgend aan tafel zitten, blijdschap tonend noch smart, instemming noch afkeuring. Hij vond, dat ze erg bleek zag en een flets rood haar ogen weer onderboogde. Maar toen ze even naar hem opkeek, las hij meer onzekerheid en verwondering dan boosaardigheid in haar blik. En nu zei hij kalm-ernstig dat hun samenzijn voor beiden ondragelik was geworden. Wat deden ze anders dan elkaar hinderen, elkaar plagen, elkaar het leven onmogelik maken? Voorzeker had hij niet de bedoeling haar slecht te behandelen. Integendeel! Maar wat deed zijn bedoeling er toe, als hij die toch niet verwezenliken kon? En zij... ja... welke bedoeling de hare was, moest zij zelf maar uitmaken; dat hij er niet gelukkig door werd, zou haar nu wel duidelik zijn. Waarom zouden zij dus nog langer bij elkander blijven? Ter wille van de mensen? Om de mensen bekommerde zij zich nog minder dan hij. Ter wille van haar moeder? Die zou haar vermoedelik liever meenemen naar den Haag dan hier in de ellende achterlaten. En wat ten slotte haar geldelike aangelegenheden aanging, was hij bereid er voor te zorgen, dat zij 't alleen even goed kon hebben als met hem. Verlangde zij

dus van hem af te komen, dan zou hij niet alleen haar niets in de weg leggen, maar zelfs al, wat in zijn vermogen was, doen, om ook in dit opzicht haar wensen te vervullen.

Nu viel ze ineens, haast snauwend uit:

'En dan ben jij weer vrij om naar 'en andere vrouw uit te zien! Dat wil je toch zeggen! Wie weet, of j' er al niet een in 'et oog hebt! Of zoek je er liever een op reis?'

Een schouderophaling was zijn enig antwoord.

'Ach, wat kan 't me ook schelen! Jij zult er wel een vinden. Jullie mannen zijn zo kieskeurig niet. En als je haar niet trouwt, kan 't ook langer goed gaan dan met mij. Want dan zal je haar wel anders behandelen... minder grof... met meer égards. Dan heb je ook geen rechten. Dan zal je bang zijn, dat ze je zitten laat. Mannen zijn altijd liever voor hun maitressen dan voor hun vrouw. 'en Vrouw beschouwen ze maar als hun eigendom, waar ze mee doen kunnen wat ze willen... 'en soort slavin, die ze naar hartelust kunnen vernederen, trappen... mishandelen!'

In Christiaans binnenste ziedde en bruiste 't weer; maar geen driftig woord lieten zijn lippen ontglippen. Hij wachtte even, vroeg: 'heb je uitgesproken?' en ging, als ze niet antwoordde, voort:

'Ik spreek van 'en scheiding... om jou... omdat *jij* heen wilt gaan... omdat *jij* dat gezegd hebt... omdat *jij* mij wilt laten zitten... omdat *jij* je koffer al naar boven hebt laten brengen. Wat *ik* verlang, komt niet in aanmerking. Daar heb je tot nou toe niet aan gedacht en daar hoef je op dit ogenblik dus evenmin rekening mee te houwen.'

Nu rees ze op, schoot een felle blik recht in zijn ogen.

'Wees ten minste oprecht... beken, dat je blij bent als ik heenga... dat je niets liever verlangt dan van me af te komen!'

Bedaard, met een ietwat-minachtend lachje schudde hij het hoofd.

'Je hebt 'et mis... jammerlik mis. Wat je van mij denkt is meestal... mis.'

'A zo! Heb ik 'et mis! Dus... nu wou je me ook nog opdringen, dat 'et je moeite zou kosten me te laten gaan!'

'Dat wil ik je niet opdringen; maar... heel bedaard zeggen... omdat 'et de waarheid is. Ik wil er alleen bij-

voegen, dat je je daar heus niet aan hoeft te storen. Al zijn we ook getrouwd en al zie jij iedere getrouwde vrouw voor 'en slavin aan, 'en slavenhouwer ben *ik* toch niet. Kan jij hier... met mij... niet gelukkig zijn, dan hoop ik van harte, dat 'et je elders beter zal lukken.'

Daar roodden eensklaps de randen van haar ogen en een zilverig waas overtoog er het blauw. Christiaan zag 'et en werd blij. Zou het berouw nu komen? Zou ze eindelik haar ongelijk eens inzien en bekennen? Verwachtend zweeg hij stil. Een traan overparelde haar oogrand, bibberde langzaam neer langs haar wang, vlekte zwart haar groene bloeze. Dan sprak ze zacht, langzaam, met trillende stem:

'En als ik nu... nu toch... heen ging... zou jij dan... zou jij dan... on...gelukkig zijn?'

Wat hij zo graag gehoord had, was al weer niet gekomen; maar de vraag verzachtte en vertederde hem. Trouwens, als hij nu neen zei, zou hij onwaarheid spreken. Dus klonk zijn antwoord:

'*Ik* zou ongelukkig zijn; maar... dat ben ik nou toch ook.'

Toen hief zij de armen omhoog, strompelde naar hem toe, omsloot zijn hals, boog haar hoofd voorover, zeeg snikkend tegen hem aan. En Christiaan kuste haar op de natte ogen, kuste haar op de bleke, magere wangen, kuste haar op de fijn-dooraderde slaap.

'Hoe kan je zo wezen? Mientje, Mientje, hoe kan je zo tegen me zijn?'

'Ach, Stia, ik ben zo ongelukkig, zo diep ongelukkig.'

'Ik wil 't geloven; maar waardoor? Immers alleen, heel alleen door je eigen verbeelding. Je verdenkt me van te heulen met Trijn en Anna tegen jou. Mijn hemel, er is niks van aan! Overal zie je spoken, die je eigen fantazie uit 'et niet te voorschijn roept. Diepe is je vijandig gezind. De man denkt er niet aan. De mensen hier kunnen je niet uitstaan. Als je 't hen vroeg, zouwen ze zeggen: waarom dan toch. Bijna altijd is je oordeel vals, omdat je iedereen met één en dezelfde maatstaf meet: je wantrouwen. Ik beweer heus niet, dat je alle mensen blindelings vertrouwen moet; maar 'en blind wantrouwen is minstens even verkeerd. Je doet er niks anders mee dan je eigen leven en dat van de mensen, die je 't naast zijn, bederven en... en vergiftigen.

Nog nooit heb ik zo duidelik als nou ingezien hoe waar 't is, dat menig mens in zich zelf z'n eigen ergste vijand heeft. Kleintje-lief, we zouwen zo gelukkig.... zo heel gelukkig kunnen zijn als jij 's vrede wilde sluiten met je zelf.'

Zij gaf niets toe en sprak niets tegen, vroeg alleen:

'Wil je dus niet van me af?'

'Wel nee!'

'En... kan je werkelik nog van me houwen?'

'Wel zeker... als jij 't er naar maakt.'

'Ondanks alles?'

'Ondanks alles.'

MARCELLUS EMANTS.

(Wordt voortgezet.)

Plantkunde en psychische verschijnselen.

Talloos zijn de vraagstukken, die het studiegebied van de natuurwetenschap samenstellen. Zij grijpen allen in elkaar en al schijnen sommige dier op te lossen vragen op het eerste gezicht ver van elkander verwijderd, toch zal men altijd weer bij dieper onderzoek kunnen opmerken, dat ze allen een organisch geheel vormen. Zij staan niet los van elkander en zoo gebeurt het, dat het antwoord op een enkele vraag te gelijk de onbekende uit een geheele reeks van vraagstukken op een spoedige en bevredigende wijze kan oplossen. Omgekeerd zal echter elke kern van kennis, zoodra de wetenschap zich over het bezit gelukkig acht, omringd zijn door nieuwe uitdagende vraagteekens. Zoo kan steeds meer terrein gewonnen worden en in het bijzonder wordt de kracht van de kennis verhoogd, wanneer het gelukt de verschillende terreinen in een wezenlijk verband met elkaar te brengen. En toch, terwijl het bekende gebied steeds grooter wordt en de grenzen verder wijken, worden juist die grenzen ook des te uitgebreider en is een steeds grooter heir van onderzoekers noodig om vooruit te dringen in het onbekende land der vraagteekens. Zoo komen de werkers aan de wijkende grenzen steeds verder van elkaar te staan. Het wordt steeds moeilijker - maar tegelijk ook steeds meer noodzakelijk - telkens weer het onderling verband te zoeken om elkander te blijven verstaan en te gevoelen, dat éénzelfde drang naar kennis hen drijft en dat de verschillend gekozen richtingen reiken naar éénzelfde doel.

De werkers aan die grenzen ontginnen ieder een grooter of kleiner arbeidsveld, maar in den regel beslaat de arbeid van een enkel mensch slechts een uiterst kleine strook in het groot gebied der wetenschap. Nu zijn er twee gewaarwordingen, die de meeste van deze onderzoekers wel zullen kennen. Aan den eenen kant is er het machtig verlangen naar het betreden van nieuwe en ongebaande wegen, naar het dóórdringen in onontgonnen terreinen, waar geheimen verborgen liggen, die aan de gedachten nieuwe wendingen, aan de verwachtingen nieuwe hoop kunnen geven. Maar daar is ook die andere gewaarwording, die niet enkel na mislukking, maar juist dikwijls na het veroveren van een nieuw terrein, na het uitzetten van nieuwe grenspalen, zich aan ons opdringt. Dat is het ópkijken van ons werk. Want dan zien we, na maanden gespeurd te hebben op het nieuwe veld, dat al onze gedachten boeide en zelfs onze verwachtingen bevredigde, - dan zien we dat kleine terrein liggen als een smal strookje grond langs den rand van het groote gebied met vóór ons de grens weer van onbekende landen.

Het eigen werk schijnt nietig bij de oneindigheid van al het omringende en nutteloos in de menigte van blijvende vragen. Deze stemming, die bijna ieder ernstig werker kent, is voor een groot deel een reactie na de ingespannen gedachtenconcentratie, en meestal voor een klein gedeelte werkelijke nederigheid. Zoo wordt dat gevoelen in normale gevallen na eenigen tijd weer door nieuwen onderzoekingslust overwonnen, maar er zijn toch personen, die door deze depressie onbevredigd blijven en niet heenkomen over dat bekende gevoelen: ‘Da steh' ich nun, ich armer Thor, und bin so klug als wie zuvor’.

Zoo doet zich, vooral bij natuuronderzoekers, niet zelden het geval voor, dat zij in een zekere periode van hun leven, na veel geleverd te hebben, zich afwenden van de exacte studie, onder den indruk van de geringheid en betrekkelijkheid van eigen arbeid.

Er zijn vooral twee wegen, die dikwijls den onderzoeker boven die stemming kunnen uitvoeren. De sterke specialisatie van het arbeidsterrein, die over den werker dat gevoel van geringheid brengt, kan juist leiden tot het vinden van algemeene waarheden, die het kleiner probleem binden aan

vraagstukken van grooter belang. Wanneer dat gelukt, dan ziet men niet meer het voorwerp van zijn studie nietig drijven op een wijde zee, maar dan is het kleine geworden tot een bouwsteen van het groote. Er moge dan iets verloren gaan van het persoonlijke arbeidsveld, daar staat tegenover, dat de onderzoeker zijn werk hooger waarde geeft door het deel te laten worden van een grooter organisch verband. Zoo kan een onbevredigde stemming overwonnen worden, want de onderzoeker zal dan wel evenzeer overtuigd blijven, hoe klein het gedeelte is dat hij bewerkt, maar de waarde van het werken is gered, omdat het een levend deel is geworden van het geheel en dus gevoed wordt naar gelijke beginselen en in staat is voort te groeien in nieuwe richtingen.

Het andere middel om teleurstelling te ontkomen en het zelfverwijt van ‘egoïstisch werker’ te vermijden, ligt in het populair mededeelen van de gevonden verschijnselen en de daarbij ontwikkelde gedachten. Moge er ook eenig gevaar liggen in het populariseeren, de voordeelen, die er tegenover staan, overtreffen dat bezwaar verre. Door het wekken van belangstelling in wijder kring kunnen jongeren tot dergelijke studies worden aangetrokken en kunnen anderen de wetenschappelijke studie op verschillende wijze steunen. Maar ver boven deze practische overwegingen staat het verlangen om de in stille studie verzamelde indrukken ook op zulk een wijze mee te deelen, dat een veel grooter kring van menschen aestetisch of meer verstandelijk kan genieten van de fijne stilistische bijzonderheden of van de krachtig ineengrijpende constructie, die het bouwwerk van de natuur aan zooveel zijden te zien geeft. En al is nu ons arbeidsveld ten deele zeer gespecialiseerd, toch kunnen we aan bovenstaande overwegingen den moed ontleenen om de verschijnselen en eigen ervaringen op dat kleine gebied mee te deelen, in de hoop, dat anderen er belangstelling voor kunnen gevoelen.

Over het onderwerp, dat hier besproken zal worden, heb ik enkele jaren geleden op de Biologische Tentoonstelling te Den Haag (1910) een aantal aanschouwelijke platen vertoond met kort bijschrift. Het is eenigszins een waagstuk om dergelijke onderwerpen bijna op de wijze van reclameborden ten toon te stellen. Toch kan ik niet zeggen, dat ik daar

spijt van gehad heb. Want het bleek duidelijk, dat er tal van menschen zijn, die door hun eigen werkzaamheden niet met deze dingen in aanraking komen en toch, zoodra zij ze op hun weg ontmoeten, in die vragen en verschijnselen levendig belangstellen. Velen uitten hun verbazing, dat zulke feiten als daar in 't kort werden meegedeeld, werkelijk in de natuur als regel voorkomen en meer dan één deed de vraag, waar het mogelijk was over deze onderwerpen eens wat meer te lezen. Ook deze ervaring geeft me hoop, dat er wel belangstelling is te vinden voor een zeker aantal feiten, die zich in het leven van de planten voordoen, en voor het eigenaardig verband, dat er bestaat tusschen deze feiten en eenige verschijnselen, die zich over een uitgestrekt gebied van de natuur vertoonen.

I.

De stengels van de meeste planten keeren naar het licht, de wortels wenden zich gewoonlijk van het licht af. Stengels groeien doorgaans van de aarde af, wortels richten zich naar de aarde toe. Eenzijdige toevoer van warmte kan oorzaak zijn, dat plantendeelen zich krommen naar de warmtebron, of zich van deze afkeeren. Bladen, bladsteelen of stengels van sommige gewassen vertoonen opvallende bewegingen na aanraking. Bij verscheiden planten gaan de bladen en bloemen met den nacht ‘slapen’, om overdag in het licht zich weer uit te spreiden. Het blijkt dus, dat verschillende uitwendige oorzaken op de plant een invloed kunnen uitoefenen, zoodat na korter of langer tijd die invloed uitwendig is waar te nemen. Dat zijn feiten, die ieder aan planten heeft opgemerkt. We kunnen nu de uitwendige oorzaken *prikkels* noemen en de waarneembare gevolgen *reacties*. De planten kan men dan ‘*gevoelig*’ noemen en zoo komen we tot de prikkel-physiologie van de plant. Daarbij treden dus licht, warmte, druk, scheikundige stoffen als prikkels op, bewegingen en krommingen als reacties.

Nu wil ik beginnen met mijn onderwerp nog meer te specialiseeren en daarom zal ik me in hoofdzaak beperken tot verschijnselen, die de lichtprikkel te voorschijn roept. Zelfs bij die sterke beperking - of wellicht juist daardoor -

zal het mogelijk zijn die verschijnselen ook uit een meer algemeen standpunt te bekijken. Daar het van buiten komende licht direct bij zijn aankomst in de plant zijn werking uitoefent, wil ik ook maar direct met de deur in huis vallen en in dit eerste gedeelte bespreken, op welke wijze de plant dien lichtprikkel opneemt.

Het merkwaardige feit, dat planten positieve of negatieve bewegingen uitvoeren ten opzichte van het licht, wordt reeds belangrijker, als men let op het volgende. Een plant, die in het donker staat, wordt een zekeren tijd van één kant verlicht en daarna weer in het donker gelaten. Een uur later kan men opmerken, dat de plant in het duister een kromming gaat vertoonen in de richting, waarin te voren het licht viel. Zoo kan men ook den stengel van een plant eenige minuten horizontaal leggen en dan weer rechtop zetten. Een half uur later ziet men de plant een kromming gaan uitvoeren tegengesteld aan de richting, waarin gedurende eenige minuten de zwaartekracht had gewerkt. Dus ook wanneer de prikkel reeds lang is opgehouden, kan later de reactie duidelijk te voorschijn treden. Er heeft dus in de plant een *nawerking* plaats, die ten slotte tot de zichtbare reactie voert.

Wil men nu verder de prikkelwerking ontleden, dan rijst allereerst de vraag: hoe kort kan men de plant verlichten, zóó, dat er toch nog een waarneembare reactie op volgt. Deze minimum-tijd werd in de plantkunde als *praesentatietijd* onderscheiden.

Maar dit begrip praesentatietijd werd maar niet zoo kortweg geformuleerd, als ik het hier aangeef. Het is van belang te wijzen op de definitiën, die de botanici hiervan gegeven hebben, omdat daaruit tegelijk hun opvatting spreekt omtrent de prikkelwerking: ‘Als Praesentationszeit wird von den Tierphysiologen jene Zeitdauer bezeichnet, welche die Tätigkeit der Reizursache mindestens währen soll, damit eine Wahrnehmung und eine Reflexbewegung erfolgt. Diesen Terminus wende ich auch bei Pflanzen für die kleinste Reizungsdauer an, welche noch eine Reflexbewegung erzeugt... Bei einer bestimmten minimalen Dauer überschreitet die Reizung die Wahrnehmbarkeitsgrenzen, si wird percipirt.’ (Czapek 1898). - ‘Praesentationszeit, d.h. die Zeit, welche nötig ist, um eine Erregung zu induciren, die nach der

Sistirung des Reizes eine eben merkliche Nachwirkungsbewegung zur Folge hat.' (Pfeffer in zijn standaardwerk 'Pflanzenphysiologie' 1904).

In deze uitspraken van bekende botanici wordt de heerschende opvatting omtrent de prikkelwerking bij de plant reeds duidelijk. De voorstelling beweegt zich volgens hetgeen wij kennen bij de menschelijke zintuigen. Er wordt gedacht aan een geprikkelden toestand (*Erregung*), die een zekere hoogte moet bereiken, eer dat de plant den prikkel percipieert. Er wordt gesproken van *waarneming* en van een daaropvolgende *reflexbeweging*. Hoezeer nu ook een kritische vergelijking met de verschijnselen bij de menschelijke zintuigen aanbeveling verdient, het overbrengen van woorden en begrippen uit het zoo gecompliceerde terrein der zintuigen naar de toch zeer veel eenvoudiger verschijnselen bij de plant, kon toch moeilijk leiden tot een ontleden van het causaal verband en dus evenmin tot een duidelijker begrip dezer dingen.

De genoemde opvatting, die hier slechts in het kort werd aangeduid, voerde in de laatste twintig jaar tot een ingewikkelde literatuur, waarin de theoretische beschouwingen vaak een bedenkelijk groote plaats gingen innemen. Onder die vele discussies en vaak vernuftige, ingewikkelde proefnemingen bleven enkele zeer eenvoudige vragen onbeantwoord liggen, zonder wier oplossing verder redeneeren nogal vruchteloos scheen.

De botanist van enkele jaren geleden leefde dus in den gedachtengang, dat de lichtprikkel eenigen tijd moest duren om binnen de waarneming of perceptie van de plant te vallen. Door Czapek was deze tijd op 5 à 10 minuten vastgesteld. Maar nu komt de vraag: Zou die lichtprikkel ook korter kunnen duren dan ± 10 min., als het licht veel sterker wordt gemaakt? De proef werd genomen zoowel met de veelcellige kiemplanten van Haver als met de enkele cellen van een soort schimmel, om twee zeer uiteenloopende vormen van het plantenrijk te onderzoeken.

Het bleek al gauw, dat een enkele minuut al voldoende is, als het licht maar sterker wordt gemaakt. Het onderzoek werd voortgezet en bij nog intenser licht vertoonde de plant dan zelfs krommingen na slechts gedurende één seconde · te zijn bestraald. Dat waren voor den onderzoeker, die veel gevoelde voor de heerschende opvatting, opnieuw bewijzen,

hoe uiterst gevoelig de plant is en hoezeer dit verschijnsel te vergelijken is met het snelle waarnemen door de menschelijke zintuigen. Weer gingen de proeven voort, het licht werd steeds sterker gemaakt en ten slotte bracht de momentsluiter van een fototoestel belichtingstijden van 1/1000 seconde en nog vertoonden de planten, verder in het donker staande, na l½ uur duidelijke krommingen. Deze gevoeligheid van de plant scheen wel verbazingwekkend. En toch loste zich dit alles zeer eenvoudig op.

Wanneer de *tijd* van belichting vermenigvuldigd wordt met de *sterkte* van de belichting, dan blijkt het, dat dit product steeds hetzelfde is. Om dus een nog juist waarneembar kromming bij de plant te bewerken, heeft men steeds een constante hoeveelheid licht toe te voeren, hetzij men een uur lang met 1/180 kaars belicht, of slechts 1/1000 sec. met 20,000 kaarsen. De plant ondervindt slechts het gevolg van een zekere *hoeveelheid energie*, onverschillig of deze plotseling, of gedurende langen tijd wordt toegevoerd. Daarmee vervalt bij de plant de bijzondere waarde van het begrip praesentatie-tijd als de tijd gedurende welken een prikkel minstens moet aanhouden om de grens der waarneming te bereiken. De hoeveelheid energie bepaalt het effect en het steeds meer verkleinen van dien z.g. praesentatietijd heeft verder niet den minsten invloed op het effect, als de hoeveelheid maar dezelfde blijft. Het is daarmee volkomen gesteld als met de lichtgevoelige fotografische plaat, waarop het effect enkel bepaald wordt door de hoeveelheid toegevoerd licht, onafhankelijk of men dit doet in 1/1000 sec. of in enkele uren. Voor lichtgevoelige, chemische stoffen werd deze wet door Bunsen en Roscoe vastgesteld (1862) en later o.a. door Ostwald aldus geformuleerd: ‘dass der photochemische Effekt gleich dem Produkt aus Zeit und Intensität ist.’ Deze zelfde wet bleek nu ook van toepassing op de door het licht veroorzaakte bewegingen van planten en daarmee was de belangrijkste steun geleverd voor de opvatting dat de lichtprikkel in de plant *fotochemisch* wordt opgenomen, dat dus het licht rechtstreeks werkt in de cellen op een lichtgevoelige scheikundige reactie.

In de eerste plaats gaf deze eenvoudige regel een nieuw

houvast, waardoor verschillende vragen voor het experiment toegankelijk werden. Zoo was het nu mogelijk te bepalen de verschillende gevoeligheid van de plant voor verschillend gekleurd licht. Want als de plant met groen licht 5 sec. en met blauw licht van gelijke physische sterkte slechts één sec. moet bestraald worden, om een gelijk effect te vertoonen, dan weet men, dat de plant voor dit blauwe licht 5 × gevoeliger is, dan voor die groene stralen. Op die wijze werd voor een paar planten de verdeeling van de gevoeligheid voor de spectrale kleuren bepaald. De haverkiemplant is voor rood zeer weinig gevoelig, voor het indigo het gevoeligst, bijv. 2600 × gevoeliger dan voor de groene stralen. Ook het ultraviolet bewerkt nog sterke krommingen, maar toch is de gevoeligheid voor deze stralen minstens 4 × geringer dan voor het indigo. Bij de onderzochte schimmelplant lag de maximale gevoeligheid niet in het indigo, maar in het blauw.

De planten vertoonen dus in het spectrum bij een zekere golflengte haar grootste gevoeligheid, die naar het rood en ultraviolet meer of minder snel afneemt. Volkomen hetzelfde vertoonen de lichtgevoelige stoffen. Terwijl voor den haver het indigo het sterkst werkt, zijn bij het chloorzilver de uiterste violette en ultraviolette stralen het meest werkzaam, bij het broomzilver het violette licht, enz. Hierin ligt opnieuw een versterking van de opvatting, dat de plant het licht opneemt door een lichtgevoelige, scheikundige reactie. De verdeeling der gevoeligheid voor de spectrale kleuren gelijkt geheel op die van andere lichtgevoelige stoffen en het hangt dan slechts van den aard dier stoffen af, in welke stralen zij een maximale gevoeligheid, dus een maximale absorptie, vertoonen.

De hier beschreven verschijnselen waren reeds aanleiding om sterk te gaan twijfelen aan de heerschende meening omtrent de prikkelwerking bij de plant. Zooals ik reeds zeide, waren die onderzoekingen volstrekt niet aangevangen met het vermoeden, dat de bestaande opvatting wel eens onjuist kon zijn. Maar de vragen, die er bij het experiment gesteld moesten, worden, werden door de natuur zelve beantwoord op een wijze, die aan den gedachtengang van den onder-

zoeker een geheele wending gaf. Dat echter het licht enkel maar fotochemisch zou inwerken, tegen die eenvoudige opvatting bleven zich nog verschillende feiten verzetten, die schenen te pleiten voor een meer psychische gesteldheid bij de plant. Daarvan wil ik hier de volgende noemen.

Punt 1. Onderstel, dat een zekere zwakke verlichting een zwakke reactie bij de plant te voorschijn roept. Voert men dan meer licht toe, dan ontstaat een sterkere reactie. Maar wordt de belichting nu in opeenvolgende proeven telkens krachtiger, zoo blijkt dat de kromming van de plant ten slotte niet veel meer toeneemt en in veel gevallen zelfs geringer is, dan na een zwakker verlichting. Dit verschijnsel wordt in de botanische literatuur dikwijls beschreven als een ‘vermoeienis’ of als een ‘afstomping’ van de gevoeligheid door de sterke prikkels.

Punt 2. Een plant, die reeds eenigen tijd in licht heeft gestaan, blijkt voor eenzijdige bestraling veel minder gevoelig, dan een plant, die te voren in het donker is gebleven. Men heeft dus dikwijls opgemerkt, dat wanneer die beide planten met eenzelfde hoeveelheid licht bestraald worden, degene, die uit het donker komt een veel sterker kromming vertoont, dan die welke reeds een tijdlang rondom beschenen werd. Volgens de gebruikelijke uitdrukking verkeert de eene plant dus in een andere ‘stemming’ ten opzichte van het licht dan de tweede.

Punt 3. Wanneer een plant na een belichting weer in het donker gebracht is, maar kort daarop nog eens wordt belicht, zoo neemt men waar, dat het effekt van de laatste bestraling nog versterkt wordt door het gevolg van de vroegere belichting. Maar laat men tusschen de beide bestralingen te langen tijd verloopen, zoo ondervindt de laatste geen invloed meer van de eerste. Volgens de gebruikelijke voorstelling ontstaat er in de plant door het belichten een zekere ‘Erregung’ of excitatie, die tot een meerdere of mindere hoogte stijgen kan; laat men de plant daarna in het donker, dan blijft die excitatie dus nog een tijdlang bestaan, maar neemt toch langzaam aan af, om bijv. na een uur geheel verdwenen te zijn. Dit verdwijnen van de zoogenaamde excitatie is in het hollandsch o.a. ‘uitklinken’ genoemd in navolging van de duitsche uitdrukking ‘Abklingen der Erregung’.

Punt 4. Het is bekend, dat sommige planten, door zwak licht bestraald, naar het licht toe buigen, bij een sterker bestraling recht blijven doorgroeien en bij zeer felle belichting van dat schelle licht wegkrommen. Het heette, dat die lichtsterkte, waarbij de plant rechtop blijft staan, de gunstigste belichting was voor den groei, dat de plant dus bij zwakker licht zich daarheen beweegt, bij al te sterke bestraling dat licht ontwijkt. Deze merkwaardige feiten schenen zich wel zeer sterk te verzetten tegen de bewering, dat het licht in de plant eenvoudig wordt opgenomen door zijn invloed op een chemische reactie, want het blijkt toch dat verschillende planten dus naar gelang van de omstandigheden òf positief, òf niet, òf negatief reageeren en derhalve op doelmatige wijze naar zwak licht heenkrommen, van sterk licht wegbuigen.

Met opzet werd hier de nadruk gelegd op deze vier soorten van verschijnselen. Ze zijn van de hoogste beteekenis bij het onderzoek naar de prikkelwerking en ze worden, zooals ik nader hoop aan te toonen, over een zeer uitgebreid gebied telkens weer aangetroffen. Juist om het algemeene karakter is het van zooveel belang bij prikkelwerkingen deze verschijnselen te onderscheiden en te herkennen. Althans waren ze op botanisch gebied menigmaal een bron van verwarring.

Zooals men ziet geven de onder die vier punten genoemde feiten alle reden om te twijfelen aan een eenvoudige fotochemische werking van het licht in de plant en zijn ze aanleiding ook bij de plant te spreken van ‘vermoeienis’, ‘stemming’, ‘Abklang der Erregung’, enz. Zijn nu die feiten werkelijk in strijd met de meening dat een lichtgevoelige. chemische reactie den lichtprikkel opneemt? Integendeel, het blijkt dat ze juist in volkomen overeenstemming zijn met het gedrag van lichtgevoelige stoffen ten opzichte van het licht.

Eene lichtgevoelige stof is een systeem, waarin twee tegengestelde reacties gelijktijdig verloopen (Nernst). De lichtgevoeligheid bestaat daarin, dat het licht in staat is de snelheid van één dier reacties te vergrooten of te verminderen. Terwijl in het donker een evenwicht bestaat tusschen die beide reacties, die we als een positieve en een negatieve kunnen onderscheiden, wordt door een bestraling met licht bijv. de snelheid der positieve vergroot. Bij sterke bestraling zal die

versnelling aanvankelijk toenemen, maar hoe sterker die positieve reactie wordt, des te krachtiger gaat vervolgens ook de negatieve reactie optreden, die dus om zoo te zeggen het effekt der positieve meer en meer gaat tegenwerken. Terwijl dus het licht de positieve reactie versnelt, heeft deze primaire versnelling vervolgens de secundaire versnelling van de negatieve of tegen-reactie tengevolge. Ziedaar de grond van het verschijnsel, dat onder punt 1 werd genoemd: De positieve beweging van de plant stijgt bij toenemenden prikkel maar niet in het oneindige; neen, men neemt waar, dat weldra bij stijgenden lichtprikkel de uitwendige reactie, dus de kromming van de plant, in steeds geringere mate toeneemt, vervolgens later gaat optreden en ten slotte zelfs zwakker is, dan bij eene matige belichting. Aan dit 'vermoeienis'-verschijnsel kan dus zeer wel het gedrag van de lichtgevoelige reactie ten grondslag liggen.

Thans wat betreft punt 4, dat geheel aansluit bij punt 1. Er zijn lichtgevoelige systemen, waar bij zeer sterke bestraling de negatieve reactie zoo krachtig gaat optreden, dat de werking van de positieve reactieversnelling overtroffen wordt door die van de negatieve, zoodat het daaruit resulteerende eindeffekt juist het omgekeerde is van het effekt na een matige belichting. Dit vertoonen de fotografische platen, dus de lichtgevoelige zilver-verbindingen. Een matig verlichte plaat wordt na ontwikkeling zwart, bij meer verlichting wordt het zwart aanvankelijk nog sterker, maar bij toevoer van nog veel meer licht wordt de plaat grijzer en ten slotte verdwijnt het zwart bijna geheel ('solarisatie'). Het effekt keert dus geheel om en het negatieve beeld op de plaat wordt bij zeer sterke bestraling veranderd in een positief: We zagen onder punt 4, dat, bijv. bij de cellen van een zekere schimmelplant, in matig licht positieve krommingen ontstaan, die bij veel licht zwakker worden en bij een groote hoeveelheid energie omkeeren tot negatieve krommingen. Dus ook de verschijnselen van punt 4 zijn in overeenstemming met de feiten, die men bijv. bij lichtgevoelige zilververbindingen aantreft.

Over punt 2. Een lichtgevoelig stelsel, onder constante omstandigheden gehouden, verkeert in het donker in een rusttoestand, daar de positieve en negatieve reactie-snelheden

met elkaar in evenwicht zijn. Zoodra zoo'n systeem bestraald wordt, wordt het evenwicht verbroken en treedt als effekt bijv. de positieve reactie-versnelling op.

Blijft nu het systeem geruimen tijd in constante verlichting, dan treedt dus door de versnelling van de positieve reactie, vervolgens de negatieve des te sterker op; maar na eenigen tijd ontstaat er een nieuw evenwicht, want onder de constant blijvende belichting bereiken de positieve en negatieve reactie ten slotte een constante snelheid. Het lichtgevoelig systeem heeft zich dan aan den regelmatigen lichttoevoer aangepast, positieve en negatieve reactie hebben na een zeker soort schommeling door de verstoring van hun vroeger evenwicht, thans weer een gelijkmatige constante snelheid; m.a.w. het lichtgevoelig systeem is in een nieuw evenwicht gekomen. Om een dergelijk fotochemisch evenwicht te verstoren, dus om de positieve reactie opnieuw tot een versnelling te prikkelen, is nu veel meer licht noodig dan bij het systeem, dat in het donker is gebleven: het is dus minder ‘gevoelig’ voor licht, het heeft zich immers aan een geregelden lichttoevoer ‘aangepast’, het is aan het licht ‘gewend’, het is anders ‘gestemd’ ten opzichte van het licht, dan het systeem, dat zoo uit het donker komt. Ziedaar ook weer de grond, waarom een plant, die reeds een tijdlang in licht heeft gestaan, minder gevoelig is voor een lichtprikkel, dan de plant, die rechtstreeks uit het donker komt. De oorzaken, die bij de plant aanleiding gaven te spreken van ‘gewennen’ aan den prikkel, van ‘aanpassing’, van ‘stemming’, ze liggen reeds geheel in het gedrag van de lichtgevoelige stoffen.

Over punt 3. Zooals ik reeds zeide, verkeert een lichtgevoelig stelsel in het donker in een evenwichtstoestand, maar wordt bij een bestraling opeens uit dat evenwicht gebracht, doordat een der reacties, bijv. de positieve, versneld wordt. Voert men dus in korten tijd een zekere hoeveelheid licht toe, dan zal die versnelling tot een zekere hoogte stijgen. Maar laat men het systeem dan weer verder in het donker, dan neemt weldra de reactiesnelheid weer af en na eenigen tijd is de positieve reactie in het oude tempo teruggekeerd en maakt weer evenwicht met de tegenreactie. Belicht men zoo'n systeem kort na de eerste belichting nogmaals, zoo heeft de positieve

reactie haar versnelling nog niet geheel verloren en de tweede belichting wordt dus nog gesteund door het effekt van de eerste. Wacht men echter te lang, zoo is de reactieversnelling (excitatie) weer geheel verdwenen (uitgeklonken, 'abgeklingt') en de tweede belichting kan een nieuwe versnelling teweeg brengen, maar wordt niet meer gesteund door het effekt van den eersten lichtprikkel, daar het systeem in den tusschentijd in het donker reeds weer tot 'evenwicht' dus tot 'rust' is gekomen. Zooals ik onder punt 3 opmerkte, vertoont de plant volkomen hetzelfde. De excitatie of 'Erregung' van de plant is het verstoren van het evenwicht en het teweeg brengen van een reactieversnelling, die een zekeren graad of hoogte kan bereiken, afhankelijk van de hoeveelheid toegevoerde energie. Maar verder in het donker gelaten, toont de plant, dat die excitatie of reactieversnelling weldra afneemt ('abklingt')en dus na eenigen tijd weer het oude evenwicht, dus 'rust' intreedt. Ook hier bleken de verschijnselen, die bij de plant als 'Erregung', als 'Abklang' en als rust of evenwicht worden beschreven, geheel verklaard te kunnen worden uit het gedrag van een lichtgevoelig, scheikundig evenwicht.

Bij het onderzoek naar de verhouding van lichtsterkte en belichtingstijd (1908) was het gebleken, dat bij de plant enkel het product van deze beiden, dus de hoeveelheid licht, het effekt bepaalt en zoo bleek die belangrijke wet uit de fotochemie op de plant van toepassing te zijn. Vervolgens gaven de onderzoekingen in het spectrum ingelijks de bevestiging van de meening, dat het licht op de plant zuiver foto-chemisch inwerkt. Met opzet heb ik vervolgens gewezen op verschillende verschijnselen, die aanleiding geven om in de botanie tal van uitdrukkingen te gebruiken ontleend aan de menschelijke physiologie. Maar het blijkt tevens - al kon dit hier slechts vluchtig worden beschreven - dat al die verschijnselen in volkomen overeenstemming zijn met de eigenschappen van lichtgevoelige, chemische verbindingen en zoo worden ze juist een krachtige steun voor de opvatting, dat die verschijnselen eenvoudig uitingen zijn van een lichtgevoelige reactie in de plantencel.

Het aantal onderzoekingen over de werking van den

lichtprikkel op de plant is zeer uitgebreid en vooral de laatste tien jaar heeft men op allerlei ingewikkelde wijzen planten belicht. Zoo heeft men bijv. eerst alzijdig bestraald en daarna eenzijdig om na te gaan, hoe dan de krommingen uitvielen; òf men heeft ze eerst eenzijdig verlicht en daarna in gelijkmatig licht geplaatst; òf de planten werden op allerlei wijzen intermitteerend of ook wel onder verschillende scheeve hoeken bestraald. Voor zoover velen de eigenschappen van 't chemisch evenwicht-systeem nog niet als grondslag van deze verschijnselen hebben willen aanvaarden, daar ziet men dat ingewikkelde proeven worden opgezet zonder de noodige vóór-kritiek. De uitkomsten der proeven geven dan aanleiding tot veel theorie en in het algemeen tot de verzuchting, dat de verschijnselen der prikkelwerkingen zeer ingewikkeld zijn en in nog onbekende ‘specifieke eigenschappen van het protoplasma’ hun verklaring zullen moeten vinden. Is men echter vertrouwd geraakt met het denkbeeld, dat chemische evenwichtssystemen in de plant de prikkels opnemen, zoo is het eigenaardig op te merken, hoe meestal tot in kleine bijzonderheden de uitkomsten van ingewikkelde proefnemingen begrijpelijk worden, ja soms zelfs vooruit zijn te voorspellen.

II.

Na in het bovenstaande te hebben uiteengezet op welke wijze de plant den lichtprikkel opneemt of percipieert, wil ik nu verder naar aanleiding daarvan twee vragen bespreken. De eerste blijft hoofdzakelijk op botanisch gebied: Indien dan werkelijk het licht chemisch wordt opgenomen, hoe ontstaan dan verder bij de plant de krommingen naar het licht? In de tweede plaats wil ik nagaan, welke algemeene beteekenis er kan liggen in de besproken prikkelverschijnselen.

Als een plant een kromming maakt naar het licht, moet dus de voorkant eenigen tijd langzamer groeien dan de achterkant. Nu was het reeds lang bekend, dat de meeste plantendeelen, als ze geruimen tijd in het licht staan, langzamer groeien, dan die, welke in het donker blijven. Dat was aanleiding voor de Candolle (1832) om op eenvoudige wijze de beweging van planten naar het licht te verklaren.

De kant, die naar het licht gekeerd is, groeit dus langzamer, dan de andere zijde, waarheen minder licht doordringt en zoo moet er dus een kromming ontstaan. Oppervlakkig beschouwd scheen daarmee een zeer sobere oplossing gevonden te zijn. Maar zoo eenvoudig was de zaak niet. Het was begrijpelijk, dat men later ging wijzen op die plantendeelen, bijv. wortels en sommige luchtwortels, die zich van het licht afkrommen. Bij deze organen kwam die verklaring toch niet uit. In het bijzonder heeft Sachs (1876, 1882) gewezen op deze bezwaren van de Candolle's theorie. Hij wees ook op de doorzichtige, eencellige organen, waarbij men toch moeilijk kan zeggen, dat de voorzijde noemenswaard sterker verlicht is, dan de achterkant. Vooral het feit, dat ook die doorzichtige cellen zich keeren in de richting der lichtstralen en de groote overeenkomst met het krommen van planten ten opzichte van de richting der zwaartekracht, waren voor Sachs aanleidìng tot een nieuwe theorie, waarbij hij aannam, dat het juist de richting van het licht was, die de cellen percipieeren; dat het dus niet aankwam op de verschillende lichtsterkte van voor- en achterkant, maar alleen op de richting, waarin de stralen door het plantenorgaan vallen. Alleen in de richting dier stralen staande was er rust voor het plantendeel, bij een scheeven stand ten opzichte van het licht werd de plant geprikkeld en reageerde vervolgens met een krommingsbeweging. Het is eigenaardig, dat Sachs, die juist langs exacten weg door tallooze proefnemingen de plantenphysiologie zoo krachtig heeft vooruitgebracht, in dit geval zoo'n theoretisch standpunt innam. Werkelijke bewijzen voor deze opvatting zijn er nooit gevonden, hoewel tot op heden toe door Sachs' autoriteit die meening haar invloed heeft doen gelden. Nog onlangs verscheen een uitvoerig onderzoek, waarin de schrijver opnieuw voor die theorie bewijzen meende te hebben gevonden, welke echter alle foutief bleken. Intusschen konden vele tijdgenooten van Sachs, waaronder de bekende Weensche hoogleer aar Wiesner, zijne opvatting niet deelen. Maar treffend is de zelfbewustheid, waarmee Sachs tegenover Wiesner zich uitte: ‘Ich kann es mit ruhiger Zuversicht der Zukunft überlassen, in der Sache zu entscheiden und hege nicht den leisesten Zweifel, dass meine Theorie, so bald sie nur überhaupt verstanden wird, sich allseitig Eingang verschafft.’

Tegenover de opvatting van Sachs werd dus een andere meening verkondigd, bijv. door Wiesner (1880), Ch. Darwin (1881) en Oltmanns (1892), die met vele proeven verdedigden, dat niet de lichtrichting door de plant wordt gepercipieerd, maar dat het verschil van lichtintensiteit binnen in het orgaan als prikkel werkt en vervolgens na perceptie tot een beweging aanleiding geeft. Hierin ligt dus een gedeelte van het beginsel, waarmee ook de Candolle werkte: het verschil in lichtsterkte aan voor- en achterkant. Maar hier moet ik nu wijzen op een principieel verschil tusschen die oudste verklaring als die van de Candolle en de later algemeen verbreide opvatting van Sachs, Darwin, Oltmanns, Pfeffer e.a. Terwijl de Candolle enkel denkt aan den rechtstreekschen invloed van het licht op den vorm van het groeiende orgaan, waarbij dus de sterkst verlichte kant korter blijft dan de zwakst verlichte zijde, is bij de genoemde latere botanisten een geheel ander beginsel aan het woord. Volgens hen werkt het licht als prikkel en wordt dus door de levende stof, het protoplasma, als door een primitief centraal orgaan gepercipieerd en wanneer het protoplasma voldoende geprikkeld is, geeft dit aanleiding tot een primitief soort reflexbeweging, die dan bereikt wordt, doordat voor- en achterkant een ongelijken groei gaan vertoonen. Volgens Sachs werd daarbij dus de *lichtrichting* gepercipieerd, volgens de meeste andere onderzoekers het *verschil in lichtsterkte* aan verschillende kanten van het orgaan. Behalve de genoemde bezwaren, die er tegen de primitieve opvatting van de Candolle vooral door Sachs werden ingebracht, hebben in 't bijzonder de onderzoekingen van Ch. Darwin (1880) er krachtig toe bijgedragen bij de bewegingen van planten zich geheel te begeven in den gedachtengang en de terminologie der dierlijke physiologie. Want Darwin toonde aan, dat men bij sommige kiemplanten den top of de zaadlobben alleen kan verlichten en dat dan op eenigen afstand daarvan, bijv. een of twee centimeter lager, na eenigen tijd een kromming ontstaat in het deel, dat niet verlicht was. Daar was dus een locale onderscheiding van de plek, waar de prikkel werd gepercipieerd en de plaats, waar de reactie zich vertoonde en de prikkel werd dus voortgeleid van den top naar beneden. Hiermede was wel

de belangrijkste aanleiding gegeven om een vergelijking met dierlijke prikkelreflexen door te voeren en Darwin zegt dan ook: ‘In several respects light seems to act on plants in nearly the same manner as it does on animals by means of the nervous system’.

Een eenvoudige opvatting, dat het licht rechtstreeks den groei wijzigde en dat zoo, door verschillenden groei van voor- en achterkant, het orgaan krom werd, zoo'n opvatting was dan ook na de jaren van Sachs en Darwin voor goed van de baan. En daarmee was het percipieerend protoplasma op de wijze van een primitief centraal-orgaan tusschen de actie van het licht en de reflexbeweging in geplaatst.

Verder heeft vooral Pfeffer de physiologie der prikkelwerking bij de plant uitgewerkt en op dat gebied een grooten invloed uitgeoefend. Hij verklaarde nog in 1904, dat in den strijd over perceptie van *lichtrichting* of van *intensiteitsverschil* de proeven, die beide partijen als bewijzen aanvoeren zoowel voor de eene als de andere opvatting kunnen pleiten, zoodat hij zelf in die kwestie geen duidelijk standpunt inneemt. Maar vooral heeft Pfeffer de werking van den prikkel als eene ‘*Auslösung*’ op den voorgrond gesteld. Tegenover een verouderde meening als die van de Candolle zegt Pfeffer: ‘Indem man so die direkten (mechanischen) Wirkungen des äusseren. Agens und die sich daraus als notwendige Folge ergebenden Bewegungen als den ganzen Inhalt der Reaktion ansah, wurde verkannt, dass alle diese Vorgänge in Wirklichkeit verwickelte physiologische Auslösungsprocesse (Reizvorgänge) sind’. Door Pfeffer werd in het bijzonder de nadruk gelegd op het ‘auslösende’ karakter der prikkelwerkingen. Daaronder wordt door hem verstaan, dat een betrekkelijk kleine prikkel in staat is, aanleiding is, om een reeks (keten) van veranderingen in de cel te voorschijn te roepen, die dan uitloopt op de bekende krommingsbeweging. De prikkel is te vergelijken met het aftrekken van een geweer of een eenvoudige handeling bij een groote machine, die dus enkel aanleiding is, om een proces in gang te zetten, waarvan de afmeting en de arbeid in geen evenredige verhouding staan tot de geringe energie, die voor het losmaken of ontladen (auslösen) noodig is. Terwijl Pfeffers opvattingen hierin nogal

theoretisch en ingewikkeld zijn, stelt hij anderzijds niet te zeer het psychische karakter der prikkelwerking op den voorgrond en gevoelt in elk geval duidelijk bij de plant het bestaan van evenwichtstoestanden, die door den prikkel verstoord worden en door een tegenreactie weer tot evenwicht en rust terugkeeren. Ook ontkent Pfeffer volstrekt niet de mogelijkheid dat de werking van het licht allereerst een chemische zou kunnen zijn. Maar zooals de aangehaalde passage reeds toont, is Pfeffer overigens sterk onder den indruk van het ingewikkelde der prikkelprocessen. Dat men in de rechtstreeksche werking van het licht op den groei nog een verklaring zou mogen zoeken van het krommen der ongelijkzijdig belichte plantendeelen, die gedachte is bij Pfeffer, zoo goed als bij de overige genoemde botanisten, uitgesloten.

Op die wijze ziet men in de botanie het onderzoek van de fototropische prikkelbewegingen ver gescheiden van onderzoekingen over den invloed van het licht op den groei. Omtrent dien invloed van alzijdige belichting op groeiende organen, kende men enkel als een algemeen verschijnsel, dat in het licht groeiende plantendeelen korter blijven dan die, welke in het donker groeien. Pfeffer vat de bekende feiten aldus samen: zelfs bij overgang van een sterke belichting in geheele duisternis, of omgekeerd, wordt de groeisnelheid meest maar 5 à 30 %, zelden 50 % versneld, resp. verlangzaamd; niet opeens, maar slechts geleidelijk heeft die verandering der groeisnelheid plaats en Pfeffer besluit dan: ‘Neben dieser allmähligen Verschiebung der Wachstumsschnelligkeit, scheint durch einen plötzlichen Beleuchtungswechsel der Regel nach keine auffällige transitorische Reaktion veranlasst zu werden’.

Terwijl nu zelfs een korte, eenzijdige belichting tot de opvallende krommingsreactie aanleiding geeft, daar was het bij deze kennis van zaken omtrent den invloed van het licht op den groei begrijpelijk, dat men er zelfs niet meer aan dacht verband te zoeken tusschen die krommingsreactie op den lichtprikkel en den invloed van het licht op den groei.

Toch was er iets zeer onbevredigends in die gangbare opvatting, want terwijl het aantal onderzoekingen niet gering was, kon men toch moeilijk spreken van een werkelijke

analyse van het prikkelproces in zijn verschillende factoren. Ofschoon vaak op verdienstelijke wijze vele analogieën met de dierlijke psysiologie zijn opgespoord, een duidelijker inzicht is daarmee niet verkregen, veeleer werd de ingewikkeldheid van het prikkelproces steeds meer op den voorgrond gesteld. Nadat ik hierboven heb beschreven, om welke redenen men langzamerhand tot deze meer ingewikkelde beschouwing over den lichtprikkel is gekomen, herinner ik nu nog eens aan de in het eerste gedeelte vermelde onderzoekingen, die in 1908-1909 werden uitgevoerd. Daardoor is, haast onverhoopt, reeds gebleken, dat de wijze waarop de plant den lichtprikkel opneemt, veel eenvoudiger is dan de heerschende voorstelling deed verwachten en in het bijzonder bleek het, dat die vragen wel degelijk door het experiment tot verdere oplossing en klaarheid kunnen komen.

Die proeven bewijzen, dat de opname van den lichtprikkel bij de plant geheel overeenkomt met de wijze, waarop een lichtgevoelig, chemisch stelsel het licht absorbeert. Ze doen verder de vraag rijzen, of er dan bij de plant wel eenige reden bestaat, om onder perceptie van het licht nog iets anders te verstaan, dan die lichtabsorptie door een chemisch evenwicht. En als dan tal van tot dusver ingewikkelde verschijnselen geheel uit het gedrag van zoo'n fotochemisch evenwicht verklaarbaar worden, en niets daarmee in strijd is, zoo bestaat er geenerlei reden om nog een bijzondere, meer psychische perceptie van het licht te onderstellen, waarbij speciale eigenschappen van het protoplasma als primitief centraalorgaan optreden en de kromming als een eenvoudig soort reflex wordt beschouwd. De oude, tot dusver aanvaarde opvatting met haar ‘Erregung, Reizkette, Auslösung’, enz. heeft het gebracht tot verschillende analogieën met de dierlijke physologie en ‘verklaart’ de bewegingen uit de vergelijkbaarheid met de prikkeibeweging van hoogere dieren. Maar zij heeft niet wezenlijk kunnen verklaren en heeft geen werkelijke analyse gebracht.

Maar de nieuwe beschouwing, die dus met veel in deze vroegere voorstelling breekt en in de meeste psychische termen niet anders kan en behoeft te zien dan eigenschappen van een physisch-chemisch evenwicht, die beschouwing is dan ook verplicht om bij zoo eenvoudigen uitleg van de

perceptie toch te verklaren, hoe dan vervolgens die krommingsbeweging kan ontstaan.

Het onderzoek naar die verdere verklaring is nog maar korten tijd in gang; maar het eerste jaar leverde opvallende resultaten, die ik hier in het kort wil meedeelen.

Als een groeiende plant ongelijk wordt verlicht, wordt het orgaan meestal krom en dit moet dus bereikt worden doordat voor- en achterkant althans eenigen tijd ongelijk groeien. Als nu eenzijdige belichting tot zoo'n opvallend verschijnsel prikkelt, zou dan werkelijk, zooals de litteratuur beweerde, een alzijdige belichting niet tot een opvallende reactie van den groei prikkelen? Nadat eenmaal de twijfel is ontstaan omtrent de beweerde ingewikkeldheid van het prikkelproces, komt, zooals men ziet, ook de moed weer boven om toch weer eens te beginnen met den ouden gedachtengang van de Candolle. Hoewel de litteratuur over de werking van licht op den groei niet veel hoop gaf, dat in die richting een oplossing zou te vinden zijn, was het toch in elk geval van groot belang de quantitatieve betrekking tusschen licht en groei nauwkeurig te onderzoeken. Bij deze verschillende proefnemingen worden meest kiemplanten gebruikt en bovendien de rechtop staande, 3-6 c.M. lange cel van een zekeren draadschimmel. Het onderzoek van licht en groei betreft voorloopig alleen nog deze schimmelcel, die per uur 3 m.M. groeit en die de voorkeur verdient, daar het wenschelijk is vóór het onderzoek van een weefsel eerst het gedrag van één cel te kennen. Het resultaat is het volgende:

Wordt zoo'n cel van vier kanten bijv. 15 sec. met 15 meterkaarsen[1)] bestraald, dan wordt de groei na 3 min. opeens geducht versneld, zoodat deze na 7 min. 2 à 4 maal zoo snel is als normaal; dan neemt de groei weer af, daalt enkele minuten beneden de gewone snelheid, en wordt vervolgens weer normaal. Deze alleropvallendste reactie van den groei op licht (foto-groeireactie) was tot dusver onbekend. Wordt minder licht toegevoerd, zoo is

1) 1 meterkaars is de lichtsterkte, die heerscht op 1 meter afstand van 1 eenheidskaars.

de versnelling natuurlijk geringer, maar zelfs bij bestraling gedurende ¼ sec. met slechts 1 meterkaars (van 4 kanten) is de reactie nog waar te nemen. Tusschen de hoeveelheid toegevoerd licht en de hoeveelheid extra-groei, schijnt een eigenaardige betrekking te bestaan. Die extra-groei stijgt bij dezen schimmel evenredig met den derdemachtswortel uit de hoeveelheid toegevoerde energie, mits die hoeveelheid beneden een zeker bedrag blijft. Voert men echter veel meer licht toe, zoo neemt de groeiversnelling juist weer af en vertoont allerlei eigenaardigheden.

Wat gebeurt er nu met den groei, als het licht niet gelijkmatig van 4 kanten, maar slechts van ééne zijde wordt toegevoerd? Ook dan treedt na 3 min. de groeiversnelling op en pas na 8 à 12 min. begint de cel zich naar het licht te krommen! Nooit ontstaat een kromming zonder dat te voren de groeiversnelling is opgetreden.

En hoe ontstaat nu die kromming? Het licht, dat op de met vloeistof gevulde cel valt, wordt door de lichtbreking geconcentreerd naar den achterkant van de cel, dus vóóren achterkant zijn verschillend verlicht, het midden van den achterkant namelijk veel sterker dan het midden van den voorkant. Daarmee verdwijnt dus het argument van Sachs, dat in doorzichtige organen toch geen noemenswaard lichtverschil kan bestaan tusschen voor- en achterkant. De verlichting van voor- en achterkant heeft nu aan beide zijden van den celwand een versnelling van den groei ten gevolge, maar door de ongelijkheid van de verlichting valt die groeiversnelling aan de beide kanten iets anders uit. Aanvankelijk kan het verloop dier versnellingen gelijk zijn, zoodat de cel recht blijft en in z'n geheel een groeiversnelling vertoont; maar zoodra het verloop dier versnellingen iets uit elkaar gaat, ontstaat een krommende beweging.

Het was nu mogelijk tot in bijzonderheden na te gaan, dat de positieve krommingen van dezen schimmel (naar het licht toe) en de negatieve krommingen in heel sterke bestraling (van het licht af) geheel het gevolg zijn van die ongelijk verloopende groeiversnelling aan den voor- en achterwand van de cel. Het blijkt dus, dat de groei juist wèl een opvallende reactie op den lichtprikkel vertoont en dat de krommende beweging enkel een secundair gevolg is, doordat

bij ongelijkzijdige belichting de ongelijk verlichte kanten van de cel een eenigszins ongelijke groeireactie doorloopen.

Intusschen zal het moeten blijken, in hoeverre hetzelfde geldt bij veel-cellige organen, maar ook daar is reeds een dergelijke foto-groeireactie gevonden. Het komt er nu slechts op aan bij een aantal stengels en wortels die foto-groeireactie nauwkeurig vast te stellen; verder te bepalen, hoe de lichtsterkte in het orgaan verdeeld is (waar tot nu toe veel te weinig rekening mee is gehouden), om dàn na te gaan in hoever dit de verklaring oplevert van hun bewegingen ten opzichte van het licht. In elk geval heeft dit eerste onderzoek van den schimmel - een der meest klassieke proefplanten - reeds de bovenstaande, zeer bevredigende uitkomsten opgeleverd en het bestaansrecht van de nieuwe opvatting bewezen. Verdere bijzonderheden, of schijnbare bezwaren uit de botanische litteratuur, kunnen hier niet verder besproken worden. Maar voor ik dus de botanische zijde van dit vraagstuk beëindig, wordt hier die nieuwe voorstelling in het kort ongeveer aldus samengevat:

In een groeiende cel verloopen tal van reacties, waaronder de reeks der reacties, die tot de assimilatie leiden en daar tegenover die, welke tot de ademhaling (verbranding of dissimilatie) behooren. Onder die reacties is er één (of meer) die lichtgevoelig is. Is de cel in het donker en is ook de warmte enz. constant, dan verkeeren die reacties in de cel in evenwicht met elkaar en de cel groeit volkomen gelijkmatig voort. Bestraalt men nu die cel, zoo wordt het evenwicht verbroken: de lichtgevoelige reactie wordt door energie-absorptie versneld (of verlangzaamd) en binnen een paar minuten uit zich dat al in een groeiversnelling. We beschreven reeds uitvoerig, hoe de versnelling der eene reactie vervolgens een versnelling van haar tegenreactie uitlokt; zoo ziet men dan ook, dat op *elke* groeiversnelling een zekere groeiverlangzaming volgt.

We beschreven, hoe bij zoo'n systeem, als het verder in het donker bleef, de reactie en de tegenreactie weer in het oude evenwicht met elkander komen; zoo ziet men ook, dat na de groeiversnelling en de daarop volgende geringere groeiverlangzaming vervolgens het evenwicht terugkeert, doordat weer de normale constante groeisnelheid intreedt.

En voorzoover nu bij ongelijkzijdige belichting de cel krom wordt, ligt dit enkel aan de eenigszins ongelijke groeireacties op ongelijk verlichte plaatsen van de cel.

Natuurlijk wordt hiermee niet beweerd, dat niet nog zeer veel meer moet worden opgehelderd omtrent het overige leven van de cel, allereerst omtrent het wezen van den groei. Maar wel beweer ik, dat de werking van den lichtprikkel hiermee geanalyseerd wordt, dat de raadselen van de lichtkromming van de plant zich oplossen als groeiverschijnselen, terwijl daarmee de reeds te ingewikkelde en te gespecialiseerde studie der prikkelverschijnselen bij de plant zal opgaan in een gebied van meer algemeene en meer fundamenteele beteekenis.

III.

Er ligt in de verschijnselen, die ik tot nu toe zoo beknopt mogelijk besproken heb, een beteekenis, die zich niet beperkt tot de werking van den lichtprikkel, en die zich veel verder uitstrekt, dan het gebied der botanie. Dat ik hier en elders de heerschende opvatting van enkele botanisten heb bestreden, geschiedt niet met geringschatting van veler inderdaad ernstige en uitvoerige studies. Maar - behalve om veel onkritische proefnemingen en te veel theorie - meen ik dit te moeten doen, omdat de bedoelde opvattingen zich bewogen hebben in een richting die niet voert tot oplossing van problemen, soms zelfs er van afleidt. Want wat er aan analogieeën met psychische verschijnselen gevonden werd, strekte niet tot eenvoudig bouwmateriaal, waarmee de menschelijke physiologie wellicht zou kunnen werken tot opheldering van haar problemen; neen, dat was vooral in de laatste jaren aanleiding om den ontwikkelingsgraad en gecompliceerdheid van plantaardige prikkelverschijnselen des te hooger aan te slaan. Het is ongetwijfeld ook de reactie op de ‘materialistische’ periode, die hiertoe bij vele jongere botanici meewerkt en sommigen ook minder evolutionistisch doet denken. Daartegen heb ik met nadruk erop gewezen - en ik hoop dit verder uit te werken - dat die verschillende verschijnselen, die niet enkel bij lichtprikkels, maar algemeen bij indrukken van buiten optreden, evenzeer zijn aan te toonen bij schei-

kundige evenwichtsstelsels, en dus volstrekt niet enkel in eenzijdig licht met een psychologische tendenz mogen beschouwd worden. Heb ik dus in zoover me moeten keeren tegen veel in den tot dusver meest gevolgden gedachtengang, het is volstrekt niet de bedoeling daarbij kritiek te gebruiken, die een onnoodige kloof maakt tusschen een oude en een zoogenaamde nieuwe opvatting. Dat zou niet bevorderlijk zijn voor verderen voortgang en samenwerking bij het onderzoek. Maar wel moet nu eenmaal kritiek vaak voorafgaan om vervolgens weer verderen opbouw mogelijk te maken en te bevorderen.

Het is daarom thans noodig erop te wijzen, dat het maar niet toevallig is, of enkel een oppervlakkige vergelijking, als er in de botanie gesproken wordt van excitatie, van vermoeienis, van stemming, enz. En als er hierboven op gewezen werd, dat zulke verschijnselen ook bij een chemisch evenwicht zijn aan te toonen, zoo werd daarmee enkel een bepaalde botanische richting bestreden, maar er werd allerminst mee bedoeld, dat het gebruik van die woorden foutief zou zijn. Integendeel, die vergelijking is niet uit de lucht gegrepen, ze berust niet op een schijnbare gelijkenis, maar steunt op een hechter fundament.

Het is ook geen toeval of dwaasheid, dat we spreken van *gevoeligheid* van de fotografische plaat, een woord, ontleend aan eigen ervaringen omtrent onze meerdere of mindere gevoeligheid voor indrukken van buiten. Een gemeenschappelijk beginsel ligt aan beide verschijnselen ten grondslag. In het eerste geval zijn de verdere gevolgen zeer beperkt en enkelvoudig; in het andere geval zijn ze zeer samengesteld en diep ingrijpend.

Nu kan men als psycholoog de physiologische verschijnselen bij den mensch op zichzelf beschouwen, tot direct voorwerp van studie maken en ze nog ver verwijderd houden van physisch-chemische beginselen. Daarnaast is het toch ook van belang van den anderen kant in dat gebied door te dringen; want er zijn in de primitieve uitingen van de natuur reeds vele beginselen neergelegd, die in de hoogste psychische uitingen een allerbelangrijkste rol spelen.

Krachten, die ons indrukken brengen van buiten, bijv. licht, warmte en druk, zijn, hetzij ze tot chemische systemen

komen, of tot menschelijke organen, in beide gevallen dezelfde. Die opmerking lijkt wel haast overbodig. Is nu bijv. een menschelijk orgaan en een physisch-chemisch stelsel voor een bepaalde kracht ‘gevoelig’, zoo bestaat er niet de minste reden, om aan te nemen, dat diezelfde kracht het menschelijk orgaan op een andere wijze zou kunnen aangrijpen, dan het physisch-chemische evenwicht, anders dus dan door het bewerken van physische of chemische veranderingen. Vindt men het dus overbodig om te zeggen, dat bijv. licht en warmte, die op een chemisch stelsel werken natuurlijk dezelfde zijn als wanneer ze ons menschen zekere indrukken bezorgen, het is misschien niet overbodig zichzelf te bekennen, dat de allereerste aangrijping of verandering, die zulke krachten in het lichaam bewerken, ook gelijksoortig zijn met die, welke ze in physische of chemische stelsels buiten de levende cellen veroorzaken. Daarmee wordt de physische of chemische toestand in de cel, die de verandering rechtstreeks ondergaat tot *den* ontvanger van den prikkel. Daardoor is het geheele verdere verloop, dus alle verdere gecompliceerde gevolgen in hooge mate afhankelijk van het eerste gedrag van dat ontvangende physisch-chemische systeem. Vandaar dat de algemeene eigenschappen van dit evenwichtssysteem tegenover de aangrijpende energie ook in de meest ingewikkelde indrukken en zintuigelijke waarnemingen worden terug gevonden.

Hoe sterker de ontvangende, in evenwicht verkeerende chemische stof of physische toestand door een bepaalde, beperkte hoeveelheid energie uit dien evenwichtstoestand gedreven wordt, des te gevoeliger kan dat menschelijk orgaan, of die plant, of die chemische stof, voor dien prikkel zijn. De meerdere of mindere gevoeligheid voor bepaalde krachten of indrukken hangt dus, behalve ook dikwijls van verdere optredende factoren, in eerste instantie af van de gemakkelijkheid, waarmee de energie het ontvangende evenwicht verstoort. Al kunnen dus in het verdere proces nog mee- of tegenwerkende, of geheel verhinderende factoren optreden, de meerdere of mindere gevoeligheid of de ongevoeligheid berust in den grond resp. op de meerdere of mindere gemakkelijkheid of de onmogelijkheid, om het ontvangend physische of chemische evenwicht te verstoren.

De onmogelijkheid of mogelijkheid, een ontvangend evenwicht te verstoren, is dus de basis der *ongevoeligheid* of *gevoeligheid* (= prikkelbaarheid, excitabilité, Reizbarkeit, Erregbarkeit). De meerdere of mindere gemakkelijkheid, waarmee dat evenwicht verstoord wordt, dus zijn mindere of meerdere stabiliteit, geeft de *grootere of geringere gevoeligheid*. Bij die meerdere of mindere gevoeligheid sluiten zich op psychisch gebied ongetwijfeld begrippen aan als ontvankelijk, licht geraakt, opvliegend eenerzijds en onaandoenlijk, bedaard enz. anderzijds.

Wanneer nu de van buiten komende kracht, die physiologisch prikkel heet, het ontvangende evenwichtssysteem aangrijpt (prikkeling, Reizung, excitation), hetzij dit op een fotografische plaat of in een plantencel, of in de cellen van menschelijke organen geschiedt, zoo treedt een nieuwe toestand in, want het evenwicht of de rust is verstoord. Naarmate de prikkel grooter is en het evenwicht gevoeliger, wijkt die nieuwe toestand des te verder van het aanvankelijk evenwicht af. In dezen toestand is het object *geprikkeld* (erregt, excité), de toestand zelf kan men '*geprikkeldheid*' noemen (Erregung en excitation worden zoowel voor geprikkeldheid als voor de prikkeling gebruikt). Het meer of minder geprikkeld zijn hangt af van de grootte van den prikkel (uitwendige oorzaak) en van de meerdere of mindere gevoeligheid van het ontvangende evenwicht (inwendige oorzaak), en zoo kan dan ook in hoogeren zin de 'opwinding' door te sterke prikkels (uitwendig) worden veroorzaakt zelfs bij kalme naturen, òf bij vrij zwakke, normale prikkels door de groote gevoeligheid (inwendig).

Hierbij laat ik het een en ander aansluiten over den *prikkeldrempel*. In de menschelijke physiologie wordt daaronder verstaan bijv. de minimumtijd, dien een prikkel moet duren, of de minimumsterkte, die een prikkel moet hebben om nog juist tot de waarneming door te dringen. In navolging daarvan werd bij de plant onder prikkeldrempel, bijv. van het licht, de minimumtijd of minimumsterkte van het licht verstaan, die nog juist een waarneembare kromming ten gevolge had. Zooals ik in het begin meedeelde is het gebleken, dat evenals in de fotochemie, ook de prikkeldrempel van de plant niet òf van de sterkte, òf van den

duur van den prikkel afhangt, maar slechts van het product dezer beiden. Daardoor wordt bij de plant de zoogenaamde prikkeldrempel de minimum-hoeveelheid energie, die noodig is om nog juist een beweging te veroorzaken. Het is nu van belang er op te wijzen, dat ook bij het menschelijk oog het effect van den prikkel, indien de duur beneden een zekere grens blijft, enkel afhangt van de hoeveelheid energie. Met betrekking tot de veranderingen, die het netvlies ondergaat, is hierover nog weinig bekend. Wel heeft men gevonden, dat de veranderingen van de electrische stroomen van het netvlies, als de prikkel korter dan 8 sec. duurt, enkel van de hoeveelheid energie afhankelijk is. Voor de waarneming van het licht door den mensch is door Bloch en door Charpentier eveneens aangetoond, dat binnen zekere grenzen van den belichtingstijd de fotochemische wet geldig is.

Keeren we nu terug tot het begrip prikkeldrempel, dan blijkt het dus dat ook bij de lichtwaarneming de intensiteitsdrempel afhankelijk is van den prikkelduur, de tijdsdrempel van de sterkte van den prikkel en dat binnen zekere grenzen de prikkeldrempel enkel door de hoeveelheid toegevoerd licht bepaald wordt. De hoeveelheid energie bereikt dan een zeker effect bij onze waarneming, maar nòch de tijd, nòch de sterkte van den prikkel kunnen we onderscheiden. De minimum hoeveelheid licht, die nog juist tot waarneming leidt, is de prikkeldrempel. De beteekenis van dat woord drempel moet niet overschat worden. Het maakt wel den indruk van een drempel, die overschreden moet worden als het er om gaat, of een prikkel juist beneden onze waarneming blijft of daarbinnen valt, maar er behoeft geen principieel verschil te zijn tusschen het effect, dat nog beneden die waarneming en dat, wat juist binnen onze waarneming valt. Men kan zeggen, dat door een zekere hoeveelheid prikkel een zeker effect bereikt wordt en men kan dan vragen, hoe groot de minimumprikkel is, die een zeker effect kan bewerken. In het geval nu, waar als effect gekozen wordt het ‘nog juist waarnemen’, daar is het gewoonte van drempelwaarde te spreken. Men zou echter ook kunnen bepalen den minimumprikkel, die nog juist een merkbaar fotoelectrisch effect in het netvlies kan bereiken. Op die wijze

nu is ook in de botanie het woord drempel in toepassing gekomen. Er is aan dat woord veel te veel waarde gehecht. Voor het effect ‘een even zichtbare kromming’ is een zekere minimumprikkel noodig; maar het is gebleken, dat dit een zeer ruim begrip is en zoo kan men den minimumprikkel bepalen voor afwijkingen van bijv. 10°, 5°, 2° enz. en het blijkt, dat voor een bepaald effect een bepaalde hoeveelheid energie noodig is. Evenzoo de groeiversnelling, die het licht bij de plantencel bewerkt. Men kan niet zeggen, dat er een zekere drempelwaarde is, beneden welke op eens geen groeiversnelling meer optreedt; neen, hoe minder licht men toevoert, des te geringer is de groeiversnelling en ten slotte is deze zoo gering, dat het niet meer mogelijk is de versnelling met zekerheid aan te toonen. Zoo ziet men, dat er eerst wel aanleiding was, om bij de lichtwerking op de plant te spreken van prikkeldrempel; maar dat bij nader onderzoek er toch geenerlei reden bestaat aan dat begrip vast te houden, of er iets principieels aan toe te kennen. Wellicht, dat verdere kritiek en ontleding ook bij de menschelijke physiologie de waarde van het begrip prikkeldrempel nog verder zouden wijzigen.

Nog even wil ik er op wijzen, dat *Pfeffer* de ‘*Auslösung*’ als het typische voor de prikkelwerking op botanisch gebied heeft beschreven en groote waarde aan dit beginsel hecht. Bij nadere analyse van de plantaardige lichtprikkelwerking blijkt, dat dit begrip ook al weer volkomen theoretisch is en bij de plant geen reden van bestaan heeft. Volgens de gewone opvatting onder botanisten heeft, als de prikkel groot genoeg is en daardoor de geprikkelheid een zekere hoogte heeft kunnen bereiken, de ‘Auslösüng’ plaats, die tot de reactie leidt. Boven een zekere prikkelgrootte zou opeens de volle reactie kunnen loskomen, waarvan de arbeid niet in evenredig quantitatief verband staat met de hoeveelheid toegevoerde energie, die enkel als aanleiding optreedt. Zooals ik reeds zei, blijkt het, dat bij de fotogroeiversnelling en de lichtkrommingen het effect afhankelijk is van de hoeveelheid toegevoerd licht; dat er geen bepaalde drempel is waarboven opeens de volle reactie los komt en dat er wel degelijk sprake is van een quantitatief verband tusschen prikkel en effect.

De verdere eigenschappen van een physisch-chemisch

evenwicht werden in het eerste gedeelte van dit stuk reeds oppervlakkig besproken en ik wil nu nog verder wijzen op de algemeene beteekenis van die belangrijkste eigenschappen, zij 't ook in korte trekken.

Het gestoorde evenwicht, dat de toestand der *geprikkeldheid* veroorzaakt, wordt hersteld, als de prikkel verder weg blijft; de prikkelontvangende reactie keert langzaam tot haar normale snelheid terug en maakt dan weldra weer evenwicht met de tegenreactie. De proeven over de fotogroeireactie toonden, dat na het positief effect eerst nog de negatieve reactie korten tijd de positieve overtreft en het negatieve effect doet optreden, om daarna pas met de positieve in evenwicht te komen. Ook bij vele zintuigelijke indrukken volgt na het wegsterven van den positieven indruk eerst een negatieve gewaarwording, terwijl pas daarna de rusttoestand intreedt! Ook in hoogeren zin volgt dikwijls na het verdwijnen van de opwinding eerst nog de terugslag, de depressie, terwijl pas daarna in normale gevallen de evenwichtigheid, de rust terugkeert. Hoe sterker de positieve reactie, des te sterker is ook de terugslag en des te langer duurt het, eer het evenwicht na de schommelingen hersteld is. De uitingen van het verschijnsel, dat hier maar even wordt aangeduid, kan men in tallooze vormen in het leven terug vinden.

De eigenschappen van vele chemische evenwichten om na prikkeling pas langzamerhand weer in het oude evenwicht terug te keeren, is de oorzaak van het feit, dat als de *regel van Talbot* bekend is. Deze regel komt hierop neer, dat intermitteerend licht denzelfden indruk maakt als een even groote hoeveelheid constant licht, mits de lichtflikkeringen maar snel op elkaar volgen. De eerste flikkering bewerkt al een verstoring van het evenwicht en als de tweede maar snel genoeg er op volgt, is de geprikkeldheid niet merkbaar gedaald en zoo voegt die tweede flikkering zich bij de eerste, de derde bij de tweede, enz. Het gevolg is een continue indruk; maar duren de tusschenpoozen te lang, zoo is de geprikkeldheid weer zoo ver gedaald, dat men geen constanten, maar flikkerenden indruk krijgt. Dit verschijnsel, dat volstrekt geen psychisch element in zich draagt, is in 1905 en 1907 ook op zwaartekracht- en lichtprikkels bij de plant van toepassing gevonden

en het is aanleiding geweest tot vele bespiegelingen, die nog meer het ingewikkeld psychisch karakter der plantaardige werking op den voorgrond stelden. Daarbij werd echter vergeten, dat uit de proeven van Bunsen en Roscoe (1857) reeds volgt, dat die regel van Talbot op een lichtgevoelige chemische stof van toepassing is, en dat door een physioloog als von Helmholtz reeds aangetoond werd, hoe dit feit zich algemeen in chemische en physische systemen voordoet en hoe hierin bij een fotochemische opvatting van de lichtperceptie niets raadselachtigs ligt.

In het eerste gedeelte heb ik onder punt 1 vermeld, dat bij zwakke prikkels een stijging van den prikkel ook een duidelijke stijging van de reactie veroorzaakt; maar dat, hoe grooter de prikkel wordt, de grootte der uitwendige reactie steeds langzamerhand gaat toenemen. Dit verschijnsel wordt voor verschillende prikkels bij de plant waargenomen. Vervolgens werd er op gewezen, dat deze feiten geheel verklaard worden uit de eigenschap van een chemisch evenwichtsstelsel; want de positieve reactie, die de prikkel bewerkt, wordt, hoe sterker de prikkel is, in steeds grootere mate tegengewerkt door de tegenreactie. Er werd dus gewaarschuwd tegen het gebruik van woorden als *vermoeienis* en *afstomping van het gevoel* bij de plant, daar er volstrekt geen bijzonder psychisch beginsel aan ten grondslag ligt. Maar nu is het hier de plaats om er op te wijzen, dat wel omgekeerd deze eigenschap van het percipieerend evenwicht bij menschelijke indrukken den grondslag kan vormen voor het verschijnsel, dat de indruk bij toenemenden prikkel steeds langzamer stijgt. Aan het steeds krachtiger optreden van de tegenreactie is ook het belangrijke feit te danken, dat de prikkelindrukken niet onbegrensd kunnen stijgen, maar binnen zekere perken blijven.

Bekend is ook de psychische *formule van Fechner*, volgens welke de prikkel in een meetkundige reeks moet stijgen, om de sterkte van den indruk in een rekenkundige reeks te doen toenemen. In de botanie is herhaaldelijk die formule aangehaald, zoodra gevonden werd, dat de reactie veel trager toenam dan de prikkel en dat gold wederom als bewijs van de psychische gesteldheid van de plant. Er is echter gelukkig, ook door physiologen (bijv. v. Kries) gewezen op de

betrekkelijke waarde van deze formule. Want zij is toch enkel binnen zekere grenzen van de prikkelgrootte van toepassing en zulk een formule vormt een gevaar, omdat zoo dikwijls het aantoonen van de toepasselijkheid doel van het onderzoek wordt en, terwijl men aan de formule blijft hangen, het ontleden in de factoren, die de formule samen stellen, achterwege blijft. En nu schijn het mij van belang de aandacht er op te vestigen, dat ook die formule van Fechner binnen bepaalde grenzen evenzeer op zekere chemische evenwichten, bijv. een fotografische plaat, van toepassing moet zijn. Want waar een aanvankelijk sterk toenemende positieve reactie bij stijgenden prikkel in steeds meerdere mate door een negatieve reactie wordt tegengewerkt, daar is voor een zeker gebied ook die formule ongeveer van toepassing. Ook hier is het mogelijk, dat een der meest bestudeerde verschijnselen uit de menschelijke physiologie reeds zijn oorzaak vindt in de eigenschappen van het ontvangende physisch-chemische evenwichtsstelsel.

In punt 4 van het eerste gedeelte werd besproken, dat bij overmatige prikkels de negatieve reactie de positieve ten slotte kan overtreffen en dus zoowel bij de plant als bij de fotografische plaat door *overbelichting* ook de uiterlijk waarneembare reactie in het tegendeel kan omslaan. Het is niet mogelijk ook daarop hier verder in te gaan, maar de onderstelling schijnt me niet te gewaagd, dat in de menschelijke physiologie de *overprikkeling* en de overspanningsverschijn selen daarmee wel in nauw verband zullen staan.

Iets uitvoeriger moet hier nog herinnerd worden aan het belangrijke feit, dat in punt 2 uiteengezet werd. Blijft een verstoord evenwichtssysteem voldoenden tijd in een constante prikkelwerking, dan komt na eenigen tijd de tegenstrevende negatieve reactie weer in evenwicht met de gewijzigde positieve reactie. Dat nieuwe evenwicht is afhankelijk van de hoeveelheid energie, die er per tijdseenheid aan toegevoerd wordt; het is anders dan het oorspronkelijk evenwicht bij afwezigheid van den prikkel, want de reactie-snelheid is gewijzigd en wordt onderhouden door den geregelden energietoevoer. Door den langen duur komt er weer een evenwicht, een compromis tusschen positieve en negatieve reactie en er is dan weer een constante toestand ingetreden. Dit

verschijnsel kennen we het best bij ons oog. Uit de evenwichtstoestand van het duister komend in het volle licht, verstoort het licht op heftige wijze het evenwicht en er ontstaat een zeer felle indruk. Maar de tegenreactie treedt daartegen krachtig op en de sterkte van den indruk daalt en ten slotte ontstaat een constante indruk; want de gevoelige reactie en de tegenreactie treden in een nieuw evenwicht met elkaar. Dit zeer belangrijk verschijnsel ligt reeds in de eigenschap van chemische evenwichten. Het uit zich algemeen bij de prikkelverschijnselen bij de plant en evenzoo treedt het bij den mensch in tallooze vormen op, zoowel bij de functie der zintuigen als bij uitingen van hoogeren graad. Het is de mogelijkheid der *aanpassing* of het *gewennen* aan omstandigheden waardoor in de natuur bereikt wordt, dat de werking van prikkels, indrukken, omstandigheden verzacht wordt, waardoor de organismen meer bestand raken tegen invloeden van buiten en al te groote gevoeligheid kan getemperd worden. Terwijl het weerstandsvermogen tegen werkingen van buiten er door verhoogd wordt, gaat tegelijkertijd een deel van de gevoeligheid en de fijnheid der waarneming erdoor verloren, omdat de prikkel des te grooter moet zijn om dit nieuwe aangepaste evenwicht merkbaar te verstoren. Vandaar dan ook dat wij, uit het daglicht komend in half duister, aanvankelijk niets opmerken, maar pas na eenige minuten, als het oog weer terugkeert in het 'donker-evenwicht', allerlei door ons onderscheiden wordt. Zoo is het vermogen tot aanpassen, tot gewennen een allerbelangrijkste eigenschap, die in ons leven een zeer groote rol speelt en waarvan toch eigenlijk de grond reeds in de eigenschap der physisch-chemische evenwichten is neergelegd.

In verband met deze eigenschap is ook in de botanie het woord *stemming* toegepast, hoewel het daar nog al eens aanleiding heeft gegeven tot verwarring.

In dat begrip stemming zit, althans physiologisch, niet anders dan het begrip evenwicht; *stemmingsverandering* of aanpassing is overgang van het eene evenwicht tot het andere. Een evenwicht uit het donker komend is anders gestemd ten opzichte van den lichtprikkel (het is gevoeliger) dan een evenwicht, dat reeds aan een constante prikkeling aangepast

is. En zoo gaat het niet enkel met het licht, maar met tallooze prikkels of indrukken.

Als ik hiermee deze uiteenzetting besluit, dan is dat met de overtuiging, dat de beschouwing vooral wat het laatste gedeelte betreft niet anders dan zeer oppervlakkig en beknopt is gebleven. Het is dan ook enkel een blik op een zeker gebied en een overzicht van de hoofdwegen en het doel, waartoe ze kunnen voeren. Wat het botanisch gedeelte aangaat, daar is vooral beschreven, welke nieuwe feiten er in de laatste jaren over de lichtwerking gevonden zijn en welke nieuwe opvatting hieruit is ontstaan. Prikkelwerkingen door zwaartekracht, warmte, scheikundige stoffen, enz. heb ik hier niet besproken, hoewel uit de vele bestaande onderzoekingen reeds blijkt, dat dezelfde beginselen, die ik voor den lichtprikkel besprak, ook daar hun rol spelen. Maar naast de verdere studie van de lichtwerking wachten vooral bij die overige prikkels vele soortgelijke vragen op beantwoording.

Het doel van deze mededeelingen was echter verder te wijzen op de algemeene beteekenis, die naast botanische belangen in zulke onderzoekingen kan liggen. Er is daarom reeds op botanisch terrein gewezen op de foutieve methode, waartoe eenzijdige vergelijking met de menschelijke physiologie kan voeren. Daartegenover werd getracht aan te toonen, van hoe groot belang het is bij de vergelijkende physiologie van de plant ook de physisch-chemische verschijnselen in de vergelijking op te nemen en hoe het juist langs dien weg mogelijk is tot verdere analyse en opheldering te komen.

De vergelijking der feiten kan zich echter verder uitstrekken dan tot de plantenwereld en daarom heb ik in het derde gedeelte ook in korte trekken aangeduid, hoe de eigenschappen van physisch-chemische evenwichten grondslag kunnen zijn van vele bekende en belangrijke eigenschappen bij de menschelijke zintuigen en gewaarwordingen. Het moest hier enkel blijven bij zeer schematische trekken en ik zou mij in enkele bladzijden geen oordeel willen aanmatigen over het zeer rijke feitenmateriaal der menschelijke prikkelphysiologie. Wel heb ik echter getracht te doen gevoelen welke gewichtige rol het onderzoek van de physiologie van planten of lagere dieren kan vervullen als schakel tusschen

physisch-chemische verschijnselen en de gecompliceerde toestanden bij den mensch. Misschien is het gelukt aan te toonen, hoe op deze wijze evolutie-lijnen zijn te trekken, die niet enkel opstijgen van uit primitieve, levende cellen tot den mensch, maar zelfs haar oorsprong nemen in verschijnselen van de anorganische wereld.

Natuurlijk heeft dit kort artikel niet de pretentie van een geordend bewijsmateriaal, maar het is mijn bedoeling geweest den nadruk te laten vallen op dezen gedachtengang. Zooals ik reeds tevoren opmerkte, komt het mij voor, dat de invloed der reactie op het materialisme ook onder botanisten merkbaar is aan opvatting en werkwijze, en in het algemeen vindt men onder de jongere natuuronderzoekers van onzen tijd nog al eens twijfel aan de macht en de waarde van wetenschappelijk onderzoek. Het zou me dan ook niet verwonderen, als sommigen met eenigen afkeer dergelijke evolutionistische klanken vernemen. Daartegen kan ik niet anders zeggen, dan dat het natuur-onderzoek zich wel zal hoeden tegen de fouten van het al te overmoedige oude materialisme; maar dat het anderzijds niet zal ophouden de feiten mee te deelen, die ze voor de wereld, waarin wij leven, voor waar en werkelijk houdt. En voor zoover er zijn, die zich geestelijk van dergelijke natuurwetenschap af keerig voelen, daar zou ik willen verklaren, niet te gelooven, dat zij, die hebben gejuicht in een ‘bankroet der wetenschap’, zooveel beter idealisten waren dan Darwin, toen hij zijn ‘Origin of Species’ besloot met deze woorden: ‘There is grandeur in this view of life, with its several powers, having been originally breathed by the Creator inio a few forms or into one; and that, whilst this planet has gone cycling on according to the fixed law of gravity, from so simple a beginning endless forms most beautiful and most wonderful have been, and are being, evolved.’

Haarlem.

A.H. Blaauw.

Het sentimenteele bij Feith, Wolff-Deken en Post.

IV.

'Ik gelijk omtrent zo veel naar de Godlijke Clarissa Harlowe, als mijn schaapshoofd' (Cootje Brunier, met wiens verliefderigheid ze wat solt) 'naar den vervloekten Lovelace,' schrijft Sara Burgerhart aan haar vriendin Mejuffrouw Anna Willis. En zoo is het. 'Wij schilderen u Nederlandsche karakters, menschen, die men in ons Vaderland werkelijk vindt,' verklaren de schrijfsters. 'Daar wordt in dit gehele werk geen een Duël gevogten. Eens echter wordt er een oorvijg uitgedeelt. Er wordt noch geschaakt, noch vergif gedronken. Ons vernuft heeft niets wonderbaarlijks uitgedagt. Alles blijft in het natuurlijke.' Sara Burgerhart staat buiten het romanesque, buiten het sentimenteele. De bewondering voor Richardson was groot bij Wolff en Deken; veel hebben ze van hem geleerd voor de practijk van de romankunst, meer misschien nog van Fielding, maar haar meesterwerk is onvervalscht en onvertaalbaar Hollandsch, een der sterk sprekendste uit de zes, zeven, die de groote lijn vormen van onze zuiver Hollandsche kleinmalerei, waarvan zulk een grootsche kracht en heerlijkheid uitgaat.

Als de waardige weduwe Spilgoed ernstig ziek is, stort Sara wel eventjes tranen, - welk jong meisje deed dit niet in haar tijd, - maar ze is vóór alles de practisch helpende, de wakende en als de zieke herstellende is, wil ze wel het heele huis op stelten zetten van plezier.

Sara is schijnbaar een ‘luchtig bolletje, dat zo vol potzen is en de zonderlingste invallen kan krijgen,’ maar dat toch met de meeste aandacht ernstige geschriften bestudeert en aanmerkingen over den Godsdienst maakt ‘die geheel nieuw en tevens geheel waarheid zijn’. Dwepende extase over godsdienstige zaken kent ze niet; uit zuiver practische en verstandelijke overweging legt ze zich erop toe. ‘Waarlijk, de godsdienstige menschen zijn er toch best aan, en ik geloof dat ik niets verstandiger doen kan, dan mij meer toe te leggen om haar voorbeeld te volgen.’ De liefde, die groote bron van zoete, overgevoelige droomerij, van week sentimenteel geklaag, is haar een vermakelijk speelgoed, tot ook voor haar de groote slag komt en de liefde haar een kracht en steun in het leven wordt.

Als de jonge Willis een blauwtje loopt bij Sara, denkt hij er niet over op rotspunten midden in den nacht te gaan zitten weeklagen of door eeuwenoude dennenbosschen de maan te bespeculeeren; hij gaat in Duitschland rustig de zaken van zijn firma afhandelen en murmureert al bitter weinig. De serieuse minnaar Edeling, die Sara's hart getroffen heeft, heeft zijn kleine hoop en vrees, zooals dat door alle eeuwen geweest is, maar hij valt niet als een razende maanzieke op Sara aan; aan zijn vader schrijft hij: ‘Mijne jaren en mijn werkzame aart hebben mij gestelt boven die dwaze drift, die men doorgaans liefde noemt. Mijne liefde is wel niet Platonisch, maar zij is echter mijne rede ondergeschikt; zij is bedaart, sterk; zij rust op de innerlijke waarde van haar, die mijne oogen streelt; zij groeit dagelijks in zachte aandoeningen.’

Eer Edeling nog een woord over liefde tot Sara gesproken heeft, is de zaak door hem, de weduwe Spilgoed en oom Blankaart al lang in elkaar gezet en de brave Blankaart moet het vuurtje bij zijn pupil wat aanstoken.

In een gesprek over de natuur en het buitenleven is niet de minste lyriek. ‘Ik mag graag Buiten zijn, maar ik moet er goed gezelschap hebben; Boeken en Muziek ook. Evenwel, ik mag graag overal zijn, daar ik het goed heb; en dat is natuurlijk.’ Ziedaar de opvatting van Saartje. Haar galant weet zich slechts op te werken tot de zwaarwichtige betuiging: ‘Het komt mij voor, dat Mevrouw gelijk heeft; en dat men,

zich in staat gestelt hebbende, om op het Land gelukkig te leven, méér geluk, méér duurzaam, méér voor den mensch berekent geluk geniet dan wel op de woelige tooneelen der vermaken, die de Beaumonde kan opleveren.'

Liefde, natuur, dood en eeuwigheid, we signaleerden ze als de groote kamraderen, die de grillige fantasmagorie der achttiende-eeuwsche sentimentaliteit in beweging zetten. Alleen de laatste vermag de helden van dit boek ten slotte een beetje te bewegen en aan het draaien te krijgen. Als Saartje bevallen moet, komt zelfs de waardige Edeling tot exclamaties. 'O mijne vriendin; mag ik mijne Vrouw Moeder zien van een welgeschapen kind!... Ik kan niet meer... Het denkbeeld alleen... Wat zal de zaak zelf zijn? O Liefde! O Natuur! Waarde Vriendin!' - En als dan tot overmaat van ramp Edeling zelf nog 'dodelijk krank' wordt in die periode, begint zelfs de overmoedige, brooddronken Sara te weeklagen. Doch dit alles is niet meer dan natuurlijk, waar de eenmaal hecht geworden band der liefde dreigt verscheurd te worden.

Een gezelschap heeren en dames (er is een aanstaande advocaat en een proponent bij) gaan heel gemoedelijk prozaïsch op een speelreisje te Schiedam in een branderij jenever drinken, 'den oud-vaderlandschen kost', en raken allen lichtelijk aangeschoten. Niettegenstaande deze kleine griserie is Sara Burgerhart een boek van prachtige, nuchtere realiteit. Het geeft het leven zooals het is. In diepte van karakterstudie doet het onder noch voor Fielding, noch voor Richardson. Met vermijding van wat in het Holland der achttiende eeuw als onkuische excessen bij den eersten werd geschuwd, met vermijding van de preeken en uitweidingen, die de lectuur van den tweeden soms tot een taaien plicht maken, staat het in zijn vlotte, vieve, rake teekening het dichtst bij het werk van Fielding, ook door zijn humor. Doch in alles zit de eigen persoonlijke toon van de beide kunstenaars. Vandaar dan ook, dat er niets van de Europeesche sentimentaliteit in haar verschillende verschijningsvormen in dit boek te bespeuren valt. En toch zoo nu en dan breekt iets van het sentimenteele door. Als daar b.v. op de bruiloft Heer Edeling 'met een schone mansstem' zijn bruid een hymne van eigen maaksel heeft toegezongen, is heel het gezelschap onder den

indruk. ‘De heer Blankaart droogde zijne oogen af, drukte Edeling in zijn armen en zei al stotend: “God geef u zoveel geluk als gij verdient” (en naar Saartje omziende, die, op den boezem van Mevrouw Buigzaam, haar blozent aangezigt verborg): “Hier, mijn kind, geef ik u, in presentie van dit eerlijk vrienden-gezelschap, aan den besten der jongelingen” - volgt een klein hartelijk spietsje. “Dit gezegd hebbende, week hij in den Tuin, onuitsprekelijk aangedaan, en toen hij weêr binnen kwam, zagen zijne oogen root.”

Ziedaar een lieve gevoeligheid, die na verwant is aan de goede sentimentaliteit. 't Is dat zuiver Hollandsche, dat we reeds onmoetten bij Van Effen, die lichte aandoenlijkheid, die drang tot tranen bij het zich rekenschap geven van een hoogen geluksstaat en die neiging om zijn gevoeligheid te verbergen, een aandoenlijkheid, waarvoor de Hollander zich schaamt.

‘Blankaart was zoo sterk aangedaan, als hij Saartje zo minlijk met Edeling zag praten, dat hij zijne tranen moest weglachen.’ Hij lacht om zijn gevoel te verbergen en te verontschuldigen. De traditioneele Hollandsche zeerob zou er in eenzelfde geval een ruwen vloek hebben uitgegooid. Die zachte, gemoedelijke aandoenlijkheid is een zuiver, echt, parelrein Hollandsch sentimenteel element, dat in de Burgerhart zich soms in fijnen humor openbaart. Het boek zou het boek niet zijn, als dit fijne Hollandsch sentimenteele erin gemist werd.

En dit Hollandsch sentimenteele is het glanspunt van de Willem Leevend, meer nog dan van de Burgerhart. Wie herinnert zich niet tal van momenten in het leven der De Harde's en van de heerlijke Alida, waarin de lach een traan verbergt, waarin een stoutigheid, een dwaze naieve uitval, een ruw zeemanswoord vergeefs tracht te doen vergeten, ‘dat het gemoed volschoot’? Men herleze, om een enkel voorbeeld te noemen, dien prachtbrief van Alida, het eerst na haar bevalling op Zeemansrust geschreven aan haar vriendin Pietje Renard, den laatsten van het vierde deel, den 51sten; waar ze vertelt, hoe Rijzig haar betrapte, toen ze haar jongen de borst gaf, terwijl ze altijd had beweerd, ‘assurant weg, dat (ze) in dat getalm geen zin had,’ waar regel op regel een toon van luchtigen spot, van opzettelijke overdrij-

ving haar geluk, dat ze wel zou willen uitjubelen, maskeert en ze zich eindelijk toch half gevangen moet geven: ‘Had ik nu het gratieuse penseel van Greuze, ik smeet dat van Jan Steen weg’ (wat drukt dit beeld het aardig uit) ‘om het volgende te schilderen. Mijn geheim is ontdekt; ik ben verklapt, geloof ik, en ik heb veel vermoeden op mama. Mijn schilderij zou de verrassing zijn. Ik zou dat oogenblik uitkiezen, waarin Rijzig voor de eerste maal zag, dat - ik geheel Moeder was voor mijn kind. Ik zat in mijn leuningstoel. Tante lag met haar hoofd op kussens (zij is niet wel, die goede vrouw). Baker was met de meiden aan 't krakeelen. Enfin, mij dacht ik kon veilig voortgaan. Rijzig, die ik dagt, dat op zijn kantoor zat, sloop zagtjes in; stond stil, verbaasd, aangedaan. Oogenblikkelijk schoot hij toe, omhelsde mij en het kind, wilde spreken, kon niet, kuschte ons, stamelde, snikte, knielde bij mij neer... En wat deed ik? Kom, ik zal u maar alles eerlijk opbiegten.’ (Ziedaar de halve overgave). ‘Ik wil toch niet beter schijnen, dan ik ben’. (Nog moet ze voordoen, of ze eigenlijk een idioterie begon). ‘Ik sloeg mijn arm om zijn hals; en 't is waarachtig zo, Piet! (dat waarachtig is uitstekend, hier zou de ‘zeerob’ met donder en bliksem gezwaaid hebben.) ‘Onze traanen vielen op mijnen boezem stilzwijgend neder. Eindelijk zeide hij: *mijn Vrouw, mijn lieve vrouw!*

't Was of ik zo betoverd was; want ik zei, en dat wel voor het eerst van mijn leven: *mijn lieve*, *eigen Rijzig*. Zo dat, kind’ (daar komt de lieve mutinerie weer voor den dag) ‘als ik mijn man nu niet meer naar mijn hand kan zetten, zal ik in vrede - uw voetspoor volgen! Ik wilde echter voor geen millioenen van waerelden, dat hij dit mijn oogmerk bevroedde, of laat ik zeggen, dit mijn voornemen bevroedde.’

Dit is de zuivere, gezonde sentimentaliteit van het Hollandsche hart in den Willem Leevend[1)]. Maar er is nog heel wat

1) Ik schreef dit in volledige bekendheid met de zeer verdienstelijke parallel, die dr. H.C.H. Moquette getrokken heeft tusschen Charlotte Grandisson en Alida Leevend (Over de romans van Wolff en Deken beschouwd in verband met de romantische scheppingen van Richardson, Rotterdam, 1898, p. 42 vlg.). De overeenkomst is inderdaad zeer treffend. Toch lijkt mij de persoonlijkheid van Alida zoo goed als geheel uit Betje zelf gegroeid. Toen Betje er bij Richardson mee kennis maakte, moet zij terstond haar persoonlijk eigendom zijn geworden. Trouwens een scéne als de bovenstaande is tusschen Charlotte en haar man ondenkbaar; het zich geneeren voor gevoeligheid komt in den roman lang niet enkel bij Daatje voor en is bovendien tot op den huidigen dag een speciaal Hollandsche karaktertrek.

meer sentimenteels en den aard daarvan moeten we thans trachten te bepalen.

In de Willem Leevend *willen* Wolff en Deken sentimenteel zijn, zooals heel West-Europa sentimenteel is; niet uit eigen aandrang, maar omdat ze datgene wat haar verstand haar als iets gevaarlijks heeft leeren kennen, willen bestrijden door er de treurige gevolgen van te laten zien. Mochten zij, die zoo gretig grijpen naar overgevoelige romanlectuur, zeggen de auteurs in haar voorreden, ‘de gevoeligheid niet tot een zedelijke ziekte doen ontaarten! maar begrijpen, dat zeer veele sentimenteele Boeken, hoe zedig - hoe onberispelijk anders, veele jonge lieden hoogst nadeelig worden en hun de geschiktheid geeven tot die nuttelooze zwaargeestigheid, die het levensvuur en de werkzaamheid der ziel, tegelijk met haare kragt, ondermijnen’, en met nadruk verklaren zij, dat de geschiedenis van Lotje Roulin dienen moet als een ‘leerzaam voorbeeld voor ieder, die overhelt tot overdreevene gevoeligheid.’[1)]

Haar sentimenteele schepping draait om Willem Leevend, Charlotte Roulin en de duitsche gravin B. Willem is de jonge man met geweldige hartstochten. ‘Logge of hoogmoedige zwetsers mogen op driften schimpen; die haatlijk afmaaien; laat hen begaan,’ schrijft Lotje's vriendin Belcour aan Willem, ‘zij blijven echter dierbaare giften van den Schepper onzer natuur.’ Zij durft het wel zeggen, ‘dat de mensch met sterke driften gezegend, ons het best begrip geeft van dien God, naar wiens beeld hij geschapen is; want het misbruik daarvan is niet noodzakelijk. Dit vergeet men maar al te dikwijls.’ - ‘Hij ontslaat zich uit die belemmering der zwakheden, die in zijnen aart gegrond zijn. Hij weet heevige verzoekingen te bestrijden - te overwinnen. - Het geheele leven van een zedelijken held is werkzaam, is waakzaam;

1) Vgl. J.W.A. Naber, Elizabeth Wolff Bekker en Agatha Deken, Haarlem, 1912, p. 222 vlg.

alles is groot, stout, verheeven. Hij is de weldoender zijns Vaderlands; hij verheerlijkt God in lichaam en geest.'[1] Is dit niet een doordringen in de ziel van Werther en tegelijk de kritiek op Werther?

Met dit al Willem Leevend is geen Werther; hij schiet er zijn hachje niet bij in; hij is alles behalve een zedelijke held; hij kan wel eens opstuiven en aardig fraseeren, maar blijkt ten slotte toch maar een uiterst egoistisch, ordinair burgerjongetje, die op misdadige wijze aan de arme gevoelige Lotje zijn sentimenteele lusten botviert, en als het kind geheel van de wijs gebracht is door zijn week ziekelijk gezeur, zijn zoet vergif, komt hij pas voor den dag met de meedeeling, dat hij echt verliefd is op een meisje van zijn stand. 'Ik maak om reden mij voldoende, van die liefde een dierbaar geheim; hoewel ik mij niet weder bemind zie, en mijne hoop daar op volstrekt geen grond altoos heeft. Ik kan des nooit meer dan de vriend zijn van mejuffrouw Roulin,' klinkt het op vrij koelen, zakelijken toon over deze alles beheerschende liefde in een brief aan Belcour.

Willem beheerscht zijn driften niet, begenadigt twee vrouwen met zijn onheil brengende vriendschapsbetuigingen, waardoor de een volledig te gronde gaat en de ander slechts noodelooze narigheid ondervindt, om ten slotte, als zijn hart behoorlijk 'ontlasting gekregen heeft door zijn oogen', toch in de veilige haven van het rustige, nette Hollandsche huwelijk in den fatsoenlijken kring der gezeten burgerij te land te komen. Ja, de dames Wolff en Deken hebben willen waarschuwen, maar ze waren toch inderdaad wel zelf besmet met de modekwaal der sentimentaliteit; op zijn tijd hielden ze wel van gevoelige tranen. 'Wij, zeggen ze naar aanleiding van de waardeering van Richardson's Clarissa, wij, die ons in deezen zin, zo gaarn met tranen brood spijzigen, zijn het niet alleen: ook zulken, die meer met hun verstand, dan zo als wij, met het hart leven, vinden Clarissa zo digt aan de volmaaktheid, als die ooit door een sterfelijke vrouw kan bereikt worden.'[2]

Lotje alleen is een prachtfiguur in de sentimenteele helft van hun achtdeeligen roman. In Willem, de Duitsche gravin

1) W.L. III, p. 19.
2) Zie Moquette, t.a.p.p. 119 vlg. 129 vlg.

en de meeste bijfiguren is meestal een zonderlinge overdrijving, die buiten de objectieve schildering staat; hier zijn de auteurs dikwijls de onthoudingsapostelen, die zelf een stuk in den kraag hebben. In Lotje echter is met dezelfde liefde voor de realiteit, waarmee Sara, Blankaart, de De Harde's, Alida zijn geteekend, een sentimenteel meisje geschilderd, zooals er werkelijk in dien tijd verscheidene zullen geleefd hebben. We hebben hier niet te doen met een juffrouw, die zich op eens op voor ons ondoorgrondelijke motieven dwaas aanstelt, maar met iemand, die door vorming, aanleg en levensomstandigheden hypersentimenteel is. Lotjes moeder stierf aan de tering. Dat weet ze zelf en ze kent er de consequentie van: 'Ik adem veel maal zo moeilijk, en zie er dikwijls zo ongemeen helder uit! Mijne dierbaare Moeder stierf aan de de Teering; dat was, zult gij zeggen, het gevolg haarer verdrietelijkheden en zorgen. Er zijn echter familieziektens.'[1)]

Dan, wat was haar jeugd, haar leven, haar lectuur? 'Ze leefde zeer stil, huislijk, onbekend. Zij las veel, en veele zulke schriften, die den smaak verfijnen, en onze gevoelens verteederen. Hoe veel geest zij ook bezit, het klugtige, het vroolijke, hoe wel uitgevoerd, behaagde haar nooit. Zij was, voor zo een jong Meisje veel te los aan dit leven; geenzins uit onvergenoegdheid; dit is nooit in haare denkwijze opgekomen: integendeel haare Godsvrugt was geheel dankbaar; aan alle de schikkingen der Voorzienigheid deed zij hulde; zij was alleen onverschillig voor alles, wat haar niet gewigtig toescheen. Haare aandoenlijke, eenigzins zwaarmoedige, immers te peinsagtige ziel, was geheel vervuld met twee groote voorwerpen, *Dood* en *Eeuwigheid*. De voorbereiding tot die groote standsverwisseling hield haaren aandagt beezig; het leezen van Youngs Nagtgedagten en eenige Gedichten van Mistris Rowe, werkten deeze neiging maar te veel in de hand. Uit zagte geleidelijkheid, nooit uit verkiezing, nam zij met ons deel in zulke uitspanningen, die de beste menschen niet verwerpen. De dood haarer Moeder, die eene uitmuntende Vrouw was, en die mij, eene verlaatene wees in een vreemd land, uit medelijden aannam, en in staat

1) W.L. III, 46 en 53.

stelde, om geen onnut lid der maatschappij te worden, vermeerderde dat voor haar zo nadeelig peinzen; en ik geloof, dat zij deeze vier laatste jaaren daaglijks der gedagtenis deezer zalige veele tranen wijdde!... Zo was mijne Lotje, vóór zij u leerde kennen!'[1] Aldus Belcour aan Willem Leevend. Met deze koel ontledende uiteenzetting van den stand der zaken zijn de auteurs als realisten volkomen verantwoord. In deze halve pagina is meer psychologie en karakterstudie dan men in Feith's beide romans vinden kan. Al de punten, die het verder verloop van de ziektegeschiedenis zullen bepalen, zijn vastgesteld; men weet wat men naar alle menschelijke berekening noodzakelijk verwachten mag, als zulk een sentimenteel, ziek schepsel het ongeluk heeft met een egoistischen, fraseerenden zwakkeling, als Willem Leevend blijkt te zijn, in aanraking te komen.

De belangstelling in den jongen, vriendelijken, gevoelvollen student ontstaat bij de tuberculeuze hospita zeer geleidelijk. De liefde slaat niet in als een bliksemstraal gelijk bij Siegwart en in de Feithiaansche romans. Langzaam aan gaat de belangstelling over in de verraderlijke vriendschap, die liefde blijkt,[2] terwijl de lijderes zelf zich steeds meer suggereert, dat er van liefde geen sprake is. Met wat een heerlijke naïveteit laat ze haar hartsgeheim doorzien: 'Hij bemint mij niet; dit is zeker - ik bemin hem ook niet: maar ik heb zijn vertrouwen; behoef ik iets meer om op mijne wijs gelukkig te zijn? De dagen vliegen. O, hoe welvaarend, hoe bloozend, hoe welgedaan zie ik er nu uit! Ik gevoel naauwlijks, dat ik een lichaam heb! Hoe gemaklijk zijn nu alle mijne verrigtingen! Hoe helder is mijn geest, hoe gerust mijn hart! Onze harten zijn met het liefelijkste accoord gestemd. De natuur is voor ons beiden even heerlijk. Als wij met mijnen Broeder eens eene avondwandeling neemen, terwijl het fraaie Landschap in het zagte maanlicht insluimert, dan zien wij elkander aan. Wij verstaan dit aanzien.'[3] Is deze ontwaakte liefde niet uitstekend geteekend in dit zich physiek en geestelijk lekker bevinden. Welke vrouw, die zich bemind voelt, weet zich niet tegelijkertijd schoon? Mogen we de lieve, die zich koestert in de zoete

1) W.L. II, 7.
2) Zie o.a. den 35ste brief van deel I.
3) W.L. I, 93.

warmte harer eigen droomen, haar sentimenteelen blik op de maan, de maan der verliefden, niet vergeven? Mogen we het arme kind niet vergeven, dat ze tot hoogst gevaarlijke handtastelijkheden komt - o, alles in eer en deugd, zeker - bleeke lippen op haar arm, in de armen-sluitingen etc., een spel dat hachelijke gevolgen hebben kan en zal, doch slechts misdadig is van de zijde van haar partner, den zwakkeling, die zich beheerschen laat door zijn eigen ploertig egoïsme.

Is er een ander woord te vinden voor de handeling van den man, die aan het meisje, dat hij aan den rand van het graf gebracht heeft, schrijven durft: 'Ach mijn Lotje, meer dan ooit ben ik aan u gehecht, door de banden der zuivere vriendschap en het volmaaktste vertrouwen. Mijn gevoelig hart kan u niet missen. Grief mij des niet door zulke naare denkbeelden. Het Graf, en mijne Lotje... afgrijsselijke gedagten. Voor u, die zo wel voorbereid zijt, om in de Maatschappij der Engelen te worden aangenoomen, voor u, die los zijt van deeze Waereld, voor u, die gelooft, dat gij in de barmhartige handen van uwen Maaker zult wederkeeren en eeuwig gelukkig zijn; voor u moge dit denkbeeld niets verschrikkelijks hebben; ik ken uwe Godvrugtige denkwijze; ik ken uwe edelaartige begrippen, maar voor mij... Ik zoude leven, en mijne Lotje zoude er niet meer zijn?... Mijn bloed stolt, mijn hart trekt zich ineen... Mijn adem is beklemd. Mijne pen is mij te zwaar. Ik moet wat zien te bedaaren.' En als de wreedaard dan bedaard is, komt hij heel gemoedelijk in denzelfden brief met eischen op de proppen, die alle perken van menschelijkheid te buiten gaan, met verzekeringen aandragen, die het arme kind het hart moeten verscheuren. 'Ja, ik bemin juffrouw Helder! Voor ik u ontmoette, beminde ik haar. Mijne liefde voor haar is met mij opgegroeid, in mijn weezen ingeweeven. Maar! ik ben ongelukkig! Zij zal eenen anderen man in de armen vallen. Ik ben haar onverschillig. Dat was ik haar niet, toen wij zeer jong waren. Bij u, bij u, mijne vriendin, zocht mijn afgepijnigd hart troost, verligting. Gij moet mij boven moedeloosheid verheffen, geduld inboezemen, verbeteren; gij moet mij gelukkig maaken, door mij niet te verlaaten.'[1)]

1) W.L. III 30.

Is er krasser voorstel denkbaar? Dit meisje, dat hij eerst door zijn sentimenteele zwakheid, zijn zoogenaamde teerhartige vriendschap in een schoonen waan heeft gebracht, waardoor ze opbloeide tot physieke en geestelijke welgedaanheid, dat daarna, toen ze tot inzicht van de werkelijkheid kwam, wegteerde en thans den dood nabij is, kan rustig opstappen, voor haar is dat een kleinigheidje, maar hij, hij kan haar niet missen, hij is er het ergste aan toe, hij heeft haar noodig om hem geduld in te boezemen, nu zijn eigenlijke liefde, die steeds in de lucht heeft gehangen, hem in den steek laat als troosteres.

Een dergelijke zelfverblinding en zelfvergoding, enkel voortgesproten uit het simpele gevoelig hart, wordt een monstrueuze onnatuur. Als zoo iemand zoo nu en dan ‘door het nederschieten van eenige moeilijke vaste traanen zoveel luchts krijgt’, dat hij spreken kan, dan wordt het al te gek. In de teekening van Willem Leevend zijn de auteurs niet meer de kranige, knappe lui, die zoo weergaas helder het leven inzien en begrijpen en zoo raak de werkelijkheid er op zetten. Hier hebben ze zich eenvoudig laten meesleepen in den grooten stroom van malligheden en abnormaliteiten, die in het werk der mindere goden voortspruiten uit dat der groote sentimenteele artisten.

Hoe waar en eenvoudig is daarentegen de schildering van de lieve Lotje en haar lijden volgehouden. Zie zoo'n teekening van haar uiterlijk in haar laatste dagen: ‘Haar schoon bruin hair valt met een vloeijende bogt een weinig over den regter kant van haar voorhoofd. Haare eenigszins geopende lippen toonen twijfelagtig een rei yvooren tanden, die nog niets van hunne schitterende zuivere witheid verboren hebben. Zij ziet door den slaap er wat bloozender dan gewoonlijk uit: haar wit peliesje verbergt het edel fijn en rijzig tedere van haar postuur niet geheel. Haar eene voetje steekt een weinig voorwaarts; zij zit in eene zeer gemakkelijke leunende houding.’[1] Is dit niet een teere, aandoenlijke aquarel?

En als Willem haar pijnigt met dwaze vragen: of ze nog wel eenige jaren zou willen leven, hoe diep treurig is dan het antwoord, waaruit berusting naast den weedom over

1) W.L. IV, 3.

naar verwoest leven spreekt: ‘Die vraag moet ik met onderscheiding beantwoorden, Er is een kort tijdsbestek geweest, waar in ik wenschte om nog wat te mogen leeven. Toen was er *iets* (zij sloeg haare oogen neder), dat mij hier hechtte... Onnoodig is het u te zeggen *wat*; er was toen zo *iets*; dit is genoeg. Doch zedert ik zag... ik kan niet uitspreken... Weet alleen, dat ik nu, nu ik zo verzwakt ben, en gesloopt worde door eene aaneenschakeling van moeilijke ongesteldheeden, niet wensch, om nog maar zelf een rasch vervlogen jaar te leeven; ook niet, al kreeg ik mijne gezondheid weder; ook niet... maar ik kan met u daar niet over spreeken.’[1)]

De lummel is bot genoeg om uit te roepen: ‘Met mij niet, mijne Lotje!’

De teekening van Lotje is waar en natuurlijk, zonder eenige overdrijving. Die echtheid en zuiverheid, die groote virtuositeit bij onze beide auteurs treft ons vooral, als we Lotje vergelijken bij de Cecilia van Feith, die ongeveer in gelijke omstandigheden verkeerde. Als Willem na een van zijn heldenstukken in de studentenwereld, waaruit zijn nobel hart en zijn hartstochtelijkheid moeten spreken, thuis komt bij het reeds zieke Lotje, zorgt ze terstond voor een ‘proper soupé’ en verder: ‘Zij was wat heel stil, doch teekende niets dan vergenoegen. Zij at (gij weet, hoe weinig zij eet) nog beter, dan ik gevreesd had; en dronk zelf een glaasje wijn zonder water.’[2)] De helden van Feith eten niet. En dan dat sobere laatste ontbijt, dat Willem meemaakt. Dat is alles de pure, pijnlijke, treffende werkelijkheid. ‘Lotje: “Zie zo, kom, wij moeten den moed niet opgeeven.” Ik: “Hebt gij moed ?” (Dit vroeg ik zoo driftig en zo machinaal oprijzende, dat het haar ontzette). Lotje: “Moed op mijn herstelling? Neen: maar had ik die, behoefde ik u beide dan wel moed in te spreeken?” (Wij zwegen. Zij dronk een kopje thee, proefde van het beschuitje, lag het neer en zette het ter zijden, zag Roulin teder aan, hield zijne hand in de haare, kuschte zijn voorhoofd). Roulin: “Lotje, mijne geliefde Zuster, zullen wij u verliezen? Zo jong... ” (Hij zonk in zich zelf geheel weg).’[3)]

Dit is werkelijk een teringlijderes, die haar stervensuur voelt naderen. En als het kind eenmaal dood en begraven

1) W.L. IV. 4.
2) W.L. III 45.
3) W.L. IV. 65.

is, dan komt het gelamenteer der wroeging bij Willem, dan noemt hij zich haar ‘moorder’, dan pas krijgt hij besef van het misdadig spel der sentimenteele vriendschap, dat hij met haar gespeeld heeft; ‘Liefde laat zich niet door vriendschap voldoen’; dan wil hij uit wanhoop den débauché gaan spelen. De resolute Aal weet er wel weg mee, met al dat gezeur over vriendschap en liefde en zielegemeenschap; op de vraag, of er tusschen een paar jongelui van beide sexen vriendschap kan zijn, die niet tot ‘sexen liefde’ overslaat, antwoordt ze kort en goed: ‘Weet gij wat, het is met de Limietscheiding tusschen liefde en vriendschap precis eender, als met het Groningsche en Friesche grondgebied op den Hoek van Strobosch. Op dien hoek staat, zo als mij verteld is, eene Herberg; in die Herberg is een Bedstede of Bedsponde; die vóór slaapt, slaapt op het Groningsche, die agter slaapt, op het Friesche grondgebied. In het gestelde geval is de afstand van liefde tot vriendschap even na aan elkander. Zo dra two Bedfellows, zeggen de Engelschen, maar een weinig, en dat is zeer maklijk, naar elkander af, en naar het midden van de Bedstede zakken, slaapen zij op elkanders bodem.’[1)]

Men herinnert zich de verdere geschiedenis van Willem, zijn duel, zijn vlucht, zijn zwerftochten bij de boeren in Duitschland, zijn valsche-spelers-avonturen, zijn romantische kennismaking met de Duitsche gravin, wier kind hij redt; dankbaarheid, vriendschap, zielsgemeenschap, een tweede editie van het avontuur met Lotje, zonder dat de vrouw heel erg zijn slachtoffer wordt ditmaal, alleen alles hyperromantisch en avontuurlijk.

De brave degelijke Renting, die vues op Chrisje Helder heeft en eenige kans krijgt, dat hij haar nog voor den neus van Willem wegkaapt, wat deze na zijn dwaze strapatsen wel verdiend zou hebben, verklaart ergens, dat hij de grens tusschen het Romanesque en het natuurlijke niet zoo net kan trekken. ‘Voor mij zou mooglijk zeer natuurlijk zijn, dat voor een ander Romanesq zijn moet.’[2)]

Daarmee zijn Willem's Duitsche avonturen niet goed te praten. Hier zijn de auteurs zich zelf niet meer. Dit is alles

1) W.L. V. 50.
2) W.L. VI, 118.

maakwerk. Die zonderlinge schaking, die romanesque toevallige ontmoetingen met vrienden uit Holland, die nachtelijke laatste samenkomst met de gravin en de pathetische scène aan het bed van haar kind, dat is alles postiche van vooral Duitsche gelijktijdige romanlectuur. Ja er is zoowaar een zuiver Fransch intermezzo'tje, dat teruggaat op den picaresken roman, als Paulus Helder vertelt van zijn relaties met een zoogenaamd edelman en zijn zuster. ‘Deeze zo genaamde Zuster was niet jong, niet bijzonder schoon; maar zij bekoorde mij - - Verlooren in den fijnsten wellust eener doorsleepene Courtisane, die mij bedroog, en haare schandelijke lief-koozingen ook aan anderen voor geld veil had... Zij was verzot op het spel.’ Brr! En hoe hij dan zijn ‘fraai copy naar de schilderij van Poutsyn’[1] terugkrijgt, die voor zijn zuster bestemd was, met de onmisbare kamerdienaarscéne. Dat is alles nog zuiver Gil Bias. Er is geen spoor van onze geestige Hollandsche auteurs meer in te ontdekken.

Merkwaardig is hier ook, dat zij het sentimenteel huilen zelfs kunnen laten uitstellen tot gelegener tijd: ‘Maar niet meer voor ditmaal! Als ik mij in staat voel om daarover te spreeken, zullen wij onze traanen eens den vrijen loop geeven.’[2]

Zoo komt Willem dan ten slotte in de veilige armen van zijn Chrisje, hij, de jongeling, ‘wiens liefde door zijn verstand’ (en door de respectabele Hollandsche familie) ‘wordt goedgekeurd.’ En Chrisje: ‘Dit kan ik u verzekeren, dat ik U met agting bemin, dat ik zeer gelukkig ben in de overdenking: “Ik zal het zijn, die deezen waardigen jongelings geluk ga voltooijen.” Ik heb immers, naar alles wat menschelijke voorzichtigheid vooruit zien kan, de verwachting op een bestendig huisselijk vergenoegen; en, zo ik mij wel ken, zal mijne geneegenheid voor u geduurig toeneemen.’[3] Kan men iets beters en solieders verlangen voor een waardig jongeling, die een paar vrouwen door zijn vriendschappelijke zielzuchten zooveel narigheid bezorgd heeft?

Het aantal personen en karakters, dat in den Willem Leevend voorkomt is nauwelijks te overzien. Ik heb mij hier moeten bepalen tot de hoofdlijnen van een paar der

1) W.L. VII 102.
2) W.L. VII 153.
3) W. L. VIII 73.

voornaamste karakters en situaties, waarin het sentimenteele bij Wolff-Deken, naar het mij voorkomt, het duidelijkst spreekt. Mag ik hopen, dat bij menigen lezer de herinnering kan aanvullen? Wij stellen nu ons de vraag: Wat domineert in den aard van het sentimenteele bij onze beide auteurs?

We kunnen dan thans constateeren:

Er is in Leevend en in Sara Burgerhart een zachte aandoenlijkheid, die aan het sentimenteele verwant is, maar met de sentimenteele wereld-mode niets heeft uit te staan. Er is in den Leevend een volkomen juiste en in zich zelf schoone realistische schildering van een sentimenteel meisje, die naast het zeer goede in het overige werk der auteurs staan kan.

Er zijn in den Leevend talrijke sporen van de sentimenteele modelitteratuur, die bewijzen, dat ook deze beide knappe artisten zich niet hebben kunnen onttrekken aan den geest des tijds en onder den invloed van de litteratuur van den dag verscheidene pagina's hebben geschreven, die slechts litteratuur-historische waarde hebben.

Dat haar kennis van de schoone letteren harer tijdgenooten zeer omvangrijk en geenszins oppervlakkig was, kunnen tal van plaatsen uit de verschillende inleidingen op den Leevend en uit het boek zelf ten overvloede bewijzen. Dat de invloed van het werk van Richardson op de dames van groote beteekenis is geweest, behoeft niet verder te worden aangetoond, na hetgeen door dr. Moquette en mejuffrouw Naber hierover is te berde gebracht. Cornelia Wilschut komt in opzet Clarisse Harlowe zeer nabij en ook in den Leevend zijn tal van familietrekken met het werk van Richardson aan te wijzen. Toch heeft dit alles slechts hoofdzakelijk beteekenis voor den uiterlijken bouw van den roman; de geest, die er in heerscht, is een geheel andere.

In de psychologische ontleding van karakters, in de realistische teekening van menschen en dingen staan de auteurs naast Richardson; doch waar zijn realisme naturalisme wordt, wijzen ze alle gemeenschap van de hand. Al het harde, lugubere, stuitende, de geweldige botsing van hartstochten, het feit, dat de diep beleedigde, onteerde vrouw toch nog liefde voelt voor haar beul, wat toch eigenlijk de kern is van Clarisse, dat alles staat buiten den geest van Wolff-

Deken. Al het bittere en scherpe wordt bij haar gemist. Haar vlotte, teekenachtige stijl is vaak na verwant aan dien van Fielding, maar het ruwe en platte in zijn werk schuiven ze ter zijde, het aan Fielding verwante werk van Hogarth eveneens.

'Mij vroeg gewend hebbende, beweert Wolffje, om het geheele menschdom als één Huisgezin, als kinderen van éénen Vader te beschouwen, kan het niet uitblijven, of het bedroeft mij, zo dikwijls ik zie, dat er schrijvers zijn, die een wreed vermaak vinden, in hunne natuurgenooten bespottelijk, of verachtelijk af te beelden; die ons altoos van laage, verfoeilijke, en in ons zelf uitloopende roerzeis verdenken, ook als wij wéldoen; schrijvers, die altoos met roet en gal schilderen, en die nooit groot zijn, dan als zij monsters afbeelden, of wanneer zij, met het penseel van Hogart, zwakheden en gebreken ten toon zetten. Is het wel verantwoordelijk, de menschelijke Natuur van buitenspoorigheden te beschuldigen, waar aan alleen sommigen schuldig zijn?

'Welk een bitter vernuft is dat van Swift, en evenwel zijn karakter was zo gebrekkig, als zijn humeur onverdraaglijk. Mag de gehoonde Menschheid hem niet toeroepen: "En gij ook, Swift?"[1)].

En elders zegt Wolff door den mond van Alida: 'Ik eisch, uit naam der Sexe, dat de schrijvers, die wel zo goed willen zijn, van ons onder hunne bescherming te neemen, zich bevlijtigen, om bij het aangenaame het duidelijke, het klaare te voegen. Die duidelijkheid moet niet zo zeer ontstaan uit de onderwerpen, die zij voordragen, maar uit hunne eigen gedagten; zij is eene vrucht van 't geregeld denken des geenen, die onderwijst; zij ontstaat uit de gemaklijkheid, waar mede hij zijne eigen voorstellen omvat. Hoogdravend schrijven is luidkeels schreeuwen (het woord zelf vind ik vrij gek). Geene naargeestige allegoriën van den donkeren Young, geen geaffecteerd Poetisch proza; (daar ik nog een meisje zijnde, zo bijzonder mee in mijn schik was!) klaar, duidelijk.'[2)]

Zoo staan ze ook geheel buiten het sombere, geweldige van Young.[3)] Klaarheid en duidelijkheid, ze hebben ze, waar

1) W.L. Voorrede voor het vijfde deel, p. VIII.
2) W.L. VII, 13.
3) Men zie ook het krachtig protest tegen Young in Willem Leevend, VIII, 113, waar weer Alida aan het woord is.

ze zich zelf zijn, maar bovenal hebben ze de liefde, de warme goedhartige gezindheid voor alles wat haar omringt, bovenal heeft Wolff een lieve krachtige hartstochtelijkheid, die den hoofdtoon van haar sentimentaliteit bepaalt.

Terecht heeft Valkhoff er in zijn studie over Rousseau in Holland op gewezen, dat de Julie Betje's hart zeer moet getroffen hebben. ‘Ze zal gedacht hebben aan haar eigen jeugdliefde, haar faux pas, zoals de heer Van Lelyveld zou zeggen. Haar jeugdige, vertrouwensvolle, verlangende natuur had haar in de armen van een lichtzinnigen vaandrig gedreven. Denkt men niet even aan Julie d'Etange? Is er niet eenige overeenkomst tusschen het huwelijk van die met de bezadigde Wolmar en het huwelijk van Betje Bekker met de vijftigjarige dominee Wolff?’[1)]

Ook is het volkomen waar, dat Betje in allerlei opzicht van Rousseau afweek, in geloof, in levendigen geest en humoristischen kijk op de dingen, en dat ze ‘zo echt hollands-natuurlik en evenwichtig’ bleef. Toch domineert voor mij in het opzettelijk sentimenteele gedeelte van haar werk de geest van Rousseau.

‘J'oserai le dire, qui ne sent que l'amour ne sent pas ce qu'il y a de plus doux dans la vie. Je connois un autre sentiment, moins impétueux peut-être, mais plus délicieux mille fois, qui quelque fois est joint à l'amour, et qui souvent en est séparé. Ce sentiment n'est pas non plus l'amitié seule; il est plus voluptueux, plus tendre: je n'imagine pas qu'il puisse agir pour quelqu'un du même sexe; du moins je fus ami si jamais homme le fut, et je ne l'éprouvai jamais près d'aucun de mes amis,’ aldus Rousseau over zijn aanvankelijke verhouding tot madame de Warens.[2)]) Nu gebeuren er later rare dingen tusschen madame de Warens en Rousseau, die in een Hollandschen roman niet te pas kwamen, evenmin als de zelfmoord van Werther, zeker, maar is die bijzondere vriendschap niet geheel de verhouding tusschen Willem Leevend en Lotje en later de Duitsche gravin? Wordt daardoor niet de geheele geest van den Willem Leevend, voor zoover hij een sentimenteele roman is, bepaald?

1) Nieuwe Taalgids, VII, 306. Zie ook Handelingen en mededeelingen van de Mij. der Ned. Letterk. over 1912-13 p. 57 vlg.
2) Confessions P.I.L. III.

Nu wil ik geenszins beweren, dat Wolff en Deken eerst deze plaats in de Confessions hebben moeten lezen om tot de conceptie van hun roman te kunnen komen. Ik denk er niet aan om te betoogen, dat er in de Leevend opzettelijke navolging van Rousseau is. Ik beweer echter, dat in het bijzonder Betje's geest na verwant is geweest aan dien van Rousseau en dat daardoor onbewust het Rousseauaansch sentimenteele in haar boek domineert en dat hierin juist de groote tegenstelling spreekt tot Feith's werk, waarin het Fransch-Engelsch romanesque, het geweldige en sombere van Young en Ossian, den toon aangeven.

Betje had een enthousiaste vereering voor Rousseau. ‘'t Komt mij voor dat er niets volmaakter geschreven is dan de werken van Rousseau. Zijne Julie alleen - o zijne Julie! - Hij is de Confident der Natuur - hij schildert het hart; zo is het. Ik heb opgemerkt, mijn vriend, dat zij die zijne Julie mepriseerden door hunne lofspraak hem geen eer zouden hebben gedaan. 't Zijn Lieden die niet voelen en gevolglijk (hoord ons niemand?) niet sterk doordenken kunnen; of ze zijn van Fontenelles volk. Gij weet wat zekere dame, haar hand op Fontenelles boezem leggende, eens zei, nadat hij haar zeker vaers hadt voorgelezen, “ook daar zijn harssen!” Keurlijke berisping; hij hadt geen hart. Welke schoonheden vervat zijnen Emile! Trouwens, wat is, in zijn soort, zijns niet waardig? Zijn “quant on sait aimer et plaire”, zijn “Non, non, Colette”, zijn meesterstukken. En zijn Dictionaire de la Musique - wijs mij zoo een werk eens! Wolff en ik zijn zijne aanbidders, en zo hij jong was, wij gingen naar Rousseau in Bedevaart; ik zou (ben ik geen vrouw?) allerlei stratagêmes gebruiken tot dat hij ons toeliet, hem de hand te kussen’.[1)] Zie hier een gedeelte van de vele, hartstochtelijke verheerlijkingen van Rousseau, die in wat Betje ons naliet, te vinden zijn.

Die vereering is alleszins verklaarbaar, daar Betje, bij veel verschil, in haar aanleg, haar natuurlijke geaardheid, haar temperament iets bezat, dat zeer na verwant was aan de persoonlijkheid van Rousseau, die zoete en toch zoo

1) Brieven van Betje Wolff en Aagje Deken, uitgeg. door J. Dyserinck, p. 122.

krachtige harts ochtelijke overdrijving in alle uitstraling des harten, in al wat genegenheid, vriendschap, liefde heet.

Om van haar eerste groote passie niet te spreken, die haar met Michal deed uitroepen:

''k Heb David teer bemind - wie zou mij tog bekoren?' hoe heeft ze steeds heel haar hart in hare vriendschap gelegd.

'Vriendschap,' schrijft ze aan Maarten Houttuyn, 'is sedert mijn idole, maar mijn vriendschap is zo teder, dat zij niet behoeft te wijken voor de liefde van een Duitscher (ik durf geen ander volk te noemen). De waereld kennende is 't onmogelijk dat ik haar zoude nodig denken tot mijn waaragtig geluk! Eén ding is jammer, dat ik mijn wensch niet heb' (haar groote passie n.l.); 'de geheerde waereld zoude nooit met mijn Poëtische fratsen zijn opgescheept geworden. Ik zou niets Gods ter waereld gedaan hebben dan mijne lieven jongen beminnen en nagt en dag mijn harsens hebben gebroken om tog zijn heele hart te houden, want ik zou er geen klein stipje van hebben kunnen missen, als eene speldeknop groot.'[1)]

Waar haar rijke hart zich niet geven kon aan den gedroomden lieven eigen jongen, heeft het steeds gegloeid voor alle goedgezinden, waarmee het vertrouwelijk in aanraking kwam. Wat een hartstochtelijke toewijding aan de belangen van die ons onbekende vriendin, wier familie den omgang met Betje gevaarlijk vond.[2)] Kan Betje anders dan hoogstens van een ideale vriendschap gedroomd hebben, toen ze haar hand aan den ouden Wolff schonk? Wat een opgewonden toon is er in de vriendschapsbetuigingen aan den reeds bejaarden Noordkerk. Hoe spreekt haar vurig temperament uit een uiting als deze: 'Mijn lieve waarde man heeft UwelEd. Gestr. met traanen in zijn oogen alles doen toewenschen, wat zulk een waardig voorwerp zijner hoogste achting en, zeide hij, de vriend zijner uitmuntende vrouw (zijne eige woorden) verdient; wij zaten aan tafel toen Uwen geëerden mij gebracht wierd; hij schonk in en zeide "dit op de gezontheid en het genoegen van dien waaren man". - Ik heb hem hierom wel duizent kussen gegeven, och ik ben

1) Brieven, p. 41.
2) Naber, t.a.p. 43.

zo gelukkig!' We zien ze opstuiven en omstuimig haar gemaal, die niet meer dan haar vaderlijke vriend kon zijn, omhelzen, enkel omdat hij een hartelijk woord sprak over den vriend, waarvoor ze zulk een hartelijke warme genegenheid koesterde.

Dan haar innige, sublieme verhouding tot Aagje en niet te vergeten tot Cornelis Loosjes. Hoe uiterst dicht moeten de gevoelens, waarmee de 31-jarige domineesvrouw den 40-jarigen predikant te gemoet komt, gestaan hebben bij de gevaarlijke bedwelmende vriendschap waarmee Rousseau zijn verhouding tot de Warens opent. 'Ende hij ging voort te spreeken, zeggende, zo gij wilt dat uw Vriend die zich neder sloeg aan de overzijde der Riviere[1)], hij die Doopt ende Predikt, ende zijne talenten in geenen zweetdoek weg leidt, leeft, zo leeft gij, want ik weet ganschelijk zeer, dat hij sterven zal ende niet leven, indien gij sterft ende niet leeft.' Aldus Betje in haar geestigen zendbrief aan Loosjes over hare ziekte in December 1770.[2)] En verderop: 'Groet hem die aan de Riviere is, en zeg hem: O Gij Zoone der Wijsheid, zij, die U lief had, is gestorven, ende zal niet meer uw aangezichte zien.' - Toen hief ik mijne oogen op, ende ziet! was niet zijne gedaante als de gedaante van hem, die mijne Ziele liefheeft.'

Betje teekent zich zelf aldus: eene vrouw die mogelijk alle de dwaasheden, alle de zwakheden harer eigene sexe meer of min tol betaalde; eene vrouw die in haar aart zacht en blijmoedig, goedhartig en lichtbeweeglijk is.[3)] Komt dit niet in vele opzichten het karakter van Rousseau nabij?

Haar levensbeschouwing en haar geloof hebben haar voor buitensporigheden behoed. Het petillante, levendige, bruuske, dat haar hartstochtelijkheid doortintelt, mist Rousseau volkomen, doch is dit misschien bij haar weer niet ten deele de Hollandsche trek, om onder een toon van luchthartigheid haar hevige aandoening te verbergen?

Rousseau is te weinig een subjectief kunstenaar, te zeer in al zijn werk een Confessionsschrijver, te zeer lyricus,

1) Het Spaarne. Loosjes stond te Haarlem.
2) Brieven, p. 55.
3) Voorrede voor het Gedicht Walcheren.

doch de schildering van een Lotje Roulin past geheel bij zijn aanleg, het beeld van de lieve teringlijderes in de zachte straling van haar passievol zieleleven kon tot op zekere hoogte een schepping van Rousseau zijn. En ook in de teekening van Willem is veel, dat aan Rousseau herinnert. Dr. Moquette heeft eenige plaatsen bij elkaar gebracht, waaruit een bijzonder zinnelijke sentimentaliteit in Willem spreekt, die zij onvereenigbaar acht met zijn oprechte liefde voor Chrisje Helder[1]. Heeft zoo ook Rousseau niet steeds met egoistisch welgevallen en onbezorgdheid van de sentimenteele vriendschap of liefde, die hem gelijktijdig van verschillende zijde geboden werd, genoten, al ging hij dan ook, als hij de kans ertoe schoon zag, meestal een schrede verder dan de Hollandsche kuizigheid toeliet?

In één voornaam punt echter is er een onmetelijke afstand tusschen Wolff-Deken en Rousseau. Een machtige, groote natuurliefde hebben de Hollandsche auteurs nooit gekend; naast de schitterende natuurschilderingen van Rousseau is al wat zij ooit over de natuur hebben gezegd, tam en mat en traditioneel. Zij missen op dit gebied alle levende lyrische kracht. Ik zou geen enkele pagina kunnen aanhalen van natuurbeschrijving, waarin gloed en fleurige eigen visie leeft, ook niet uit hare gedichten; dat is nog alles zoet achttiende-eeuwsch Hollandsch, een natuur van karton.

De zuivere, echte natuurliefde vinden we bij Elisabeth Post.

V.

Elisabeth Post, stellig de minst bekende der drie bij het groote publiek. Een onlangs verschenen opstel van Koopmans ontslaat mij echter van de verplichting, hier de schrijfster aan u voor te stellen en een algemeen overzicht van haar werk te geven.[2] Als bij de beide voorafgaanden kunnen we ons direct rekenschap geven van het sentimenteele in haar voor-

1) Moquette, t.a.p.p. 104.
2) Zie De Beweging van Juli en Augustus 1914. Ik had mijn opstel reeds in elkaar gezet, toen dit artikel verscheen. Men zie verder H.W. Heuvel, Elisabeth Maria Post, Epe 1913 en daarover Koopmans in De Nieuwe Taalgids, VIII, p. 102. Verder Kalff, Gesch. N. Letterk. VI, p. 135 vlg.

naamste proza. Dit proza bestaat uit Het Land, in Brieven (1787), een briefwisseling tusschen twee vriendinnen, Emilia, die buiten woont, en Eufrozyne, die aan de stad ‘gekluisterd’ is. De brieven loopen van December tot in November en geven een verheerlijkende schildering van het landleven in alle jaargetijden. Reinhart, of natuur en godsdienst (1792, 3 dln.), waarin de schrijfster de lotgevallen, maar vooral het gemoedsleven schildert van een Nederlandschen jongen man, die zijn fortuin gaat zoeken in onze Zuid-Amerikaansche kolonie. Hiertoe is zij wel geinspireerd door het verblijf van haar eigen broer in Suriname, door zijn indrukken en verhalen. Dan komen nog eenige belangrijke proza-stukken voor in een bundel Voor Eenzamen (1789). Elisabeth schreef nog heel wat meer, ook verscheidene gedichten, die hier voorloopig buiten beschouwing kunnen blijven.

Ik ken geen Hollandsche auteur, waarin al het typisch sentimenteele zoo mooi harmonisch vereenigd is, geen zuiver Hollandsche sentimenteele, wier werk we ook thans nog, als we ons eenigszins in den geest des tijds hebben ingeleefd, met een zoo rustig welgevallen kunnen lezen, met dien stillen tevreden glimlach van verrassing over al dat oude en schijnbaar vergane, dat toch nog zoo aardig blijft en waarin nog altijd het warme, levende menschenhart klopt. Heel haar werk is gemoedsontleding, naspeuren van het gevoel, schildering van wat de observatie van het zijnde doet trillen in den boezem, met die overdrijving wel, die het kenmerk is van de sentimenteele ziel, geheel in den geest der eeuw; doch eenvoud en natuurlijkheid blijven die schildering beheerschen, verstandige redeneering en goede smaak weten wat voor vele anderen een uiterst ridicuul modepak werd, te formeeren tot een passend, aangenaam kleed, waarmee ze er ook nog voor ons onder haar tijdgenooten goed uitziet. Vriendschap, liefde, natuur, dood en eeuwigheid zijn natuurlijk ook hier de stoffen, waaruit het kleed is geknipt, maar een individueel gevoel voor de juiste maat hebben ervoor gezorgd, dat, hoe zeer de mode van den dag ook gevolgd werd, de lijn en de toon van het geheel bleven behagen, nimmer tot die dwaze grillige verhoudingen vervielen, die velen thans onbedaarlijk aan het lachen brengen.

Dit individueele zat wel vooral in haar stille opgeruimdheid,

haar rustige tevredenheid, waardoor haar werk mist dat uitzinnig zuchten en klagen over gesuggereerd leed, dat hopeloos zeuren en tobben, wanhopig gillen en radeloos te keer gaan over allerlei geweldige smart, waarvoor we geen logische motieven kunnen opsporen. Haar werk is wel het beste bewijs, dat met het sentimenteele niet noodzakelijk gepaard moet gaan, dat welbehaaglijk zich verdiepen in eigen leed, dat wellustig koesteren van eigen weemoed.

'De eenzaamheid is niet zoo onbehagelijk als zij schijnt voor iemand, die lust heeft het verstand te oefenen,' schrijft Emilia aan Eufrozyne, 'Hoe eenparig, hoe zagt, hoe bestendig is dat genoegen, dat uit onze eigen ziel voortvloeit. Hoe ongelukkig reken ik ieder, die de bron van zijne vergenoeging in anderen moet zoeken! - - Doch zekerlijk, altijd is de eenzaamheid niet nuttig, nog behaaglijk voor een mensch, met vermogens tot de samenleving voorzien. Zij maakt somtijds droefgeestig, doch dan schuuw ik haar. Dan ga ik eenige mijner goede Landlieden bezoeken, wier opregte gulheid het gebrek van hunne schranderheid vergoedt. - - Wijl wij gelukkig zijn, naar mate wij voldaan zijn; en lichter voldaan naar mate wij minder begeren, zoek ik die begeerten, die niet kunnen voldaan worden, slapende te houden, om dus zoo gelukkig te zijn als de stand, waarin de Voorzienigheid mij plaatste, gedoogt.'[1)]

Men ziet het, met zoo iemand valt te praten. Zet daar Eduard en Ferdinand eens naast.

De arme kinderen, die hout in het bosch sprokkelen, zijn verkleumd 'en nogtans vrolijk, maar zij wierden het nog meer, toen ik mijne beurs opende'; dito de visscher, wien ze de paling afkoopt. Zelfs een vieze arme vrouw in de stad kan gelukkig zijn. 'Zoo dwaas het is gewillige armoede te verkiezen, zoo dwaas is het ook, elken arme voor ongelukkig te houden. Want is God niet de bedeelder, ook der armen? is die God niet goed voor alle zijne schepselen? en heeft Hij geen vermogen, om dengenen, wien Hij uitwendige rijkdom onthoudt, de gelukkige vergenoegdheid van geest te geven, die rijk maakt?[2)] 'Het geluk is toch niet

1) Het Land, 3de druk van '88, p. 12.
2) Het Land, 36.

aan onzen stand, maar aan onze zielsgesteldheid verbonden.'

Onze beide vriendinnen laten hare vroolijkheid niet door tandpijn verwoesten[1], maar evenmin door denkbeeldig zieleleed. 'O wat is de droefgeestigheid een onbetamelijke staat!' roept Emilia uit, als ze zich in een treurige stemming heeft laten brengen door het lang uitblijven van de lente. 'In de gevoeligste ziel werkt zij koele onverschilligheid of norsche gemelijkheid; zij bedwelmt de reden, die ons, als zij werken kon, verheffen zou boven die onstuimigheid der hartstogten; zij werpt een floers op al het genoegelijke, dat ons omringt; ze doet ons murmureeren over het lot, waar voor wij in bedaarde oogenblikken danken. - - Weg dan, onbetamelijke zwaarmoedigheid, ik wil u voortaan door lichaam of zielverbeterende middelen zoeken te weren, opdat Gods aarde, die nog een Eden worden kan, geen treurspelonk zij,'[2]

Zoo zien we haar wel gewapend tegen de vale, grillige monsters van haar eeuw, droefgeestelijkheid en de suggestie van nameloos wee. Maar de grootste kracht voor haar gezonde vroolijkheid en tevredenheid vindt ze toch in haar leven in en met de natuur, waarvoor ze oog en gevoel heeft. 'De bijen vliegen er rondom (in het lentelandschap) en het gesnor harer wiekjes is mij muzijk. Een enkel kapelletje vertoont zig, doch de meeste blijven nog om de onzekerheid des weders in hunne celletjes; waar ik zie, overal zijn de riete daken vervuld met af- en aan vliegende duiven, die, onder een vreedzaam gekor, de taal der liefde spreken. De weilanden zijn droog, de leeuwerik zweeft er op heen en weder, en opent al orgelend, het consert der lente. Van verre hoor ik de luchtige veldzangen der ploegende boeren. Ik kom bij een akker, blijf er staan, zie den gezonden landman, met een vergenoegd gelaat, de ploeg door de zwarte kluiten drijven, de glimmende doorgesneden grond behaagt mijn oog.

Wat verder gaat er een met afgemeten treden, met een zaaikleed omgord, werpt het zaad, met kunstige gelijkheid in de opgeploegde voren; terwijl een ander met een niet minder wel te vrede gelaat, de egge volgt, de voren weer toesluit, en zoo het zaad aan den vrugtbaren invloed van lucht en weder, en vooral aan de zorg des Hemels overlaat. Ik heb meer

1) Het Land, 71.
2) Het Land, 92.

dan een half uur op een grasheuveltje, onder een eenzamen dennenboom, gezeten; en mij in dit aangenaam gezicht vermaakt.'

Zooiets lijkt ons nu wel wat simpel en droog misschien, maar laten we bedenken, dankbaar bedenken, dat we in de 18de eeuw zijn en waardeeren het rustig waarnemen en gevoelen en de eenvoudige, natuurlijke uiting daarvan, zonder traditioneele poetische fratsen. Wat een kuische, lieve, jonkvrouwelijke verheerlijking van paringsdrift en teeltkracht: 'Ik stond een wijl stil in het diepst van het bosch en onverwagt hoorde ik de lieve stem van een tortelduifje: met zagt zuizende wiekjes vloog het uit een hooge den, naar een andere en liet daar zijn verliefde loktoon hooren, die het vertederd wijfje uit den eersten boom op dezelfde wijs beantwoordde. Mijn hart verwelkomde deze schepseltjes die hier de genoegens der kuische liefde genoten. Mogelijk was het een paar, dat hier voorleden jaar zijn nest agterliet, dat met standvastige min in elkanders lot gedeelt - met elkanderen in vreemde landen omgezorven had, en nu in zijn oude verlaten hut het echtelijk geluk weder komt genieten; of mogelijk waren het jonge gelieven, die een nieuwe hut tot zetel van hunne huwelijkstrouw bouwden.' Zoo ziet ze de konijnen bij paren door het bosch dartelen, hoort de eerste toonen der nachtegalen. Haar vroolijke welgemoedheid ziet overal goedheid, orde, liefde; alom ziet ze de verheerlijking van den Schepper in de natuur, den zorgenden weldoenden vader. 'De barre winter kan geen plantje, geen zaadje, hoe klein ook, hoe toevallig neergestrooid, doen sterven, wijl het de Almachtige Behouder van alles beschermde.'

Overal, tot in het kleinste ziet ze de Almacht en grootheid van God. 'Ik ging langs een dikstammigen boom, die geheel met verschillend mosch begroeid was; deze scheen mij een wijden hof: en daar ik de duizenden van leventjes nadacht, die hier een geschikte schuilplaats vonden, werd hij mij een wijde wereld. Ook op deze, dagt ik, regeert God: het leven, het kunstvermogen, de schranderheid of werkkragt van elke wordt door hem bestierd, en mijne aandoening groeide met het gevoel van Gods grootheid.' De storm heeft een van haar geliefde boomen ontworteld. En dan komt ook bij haar de stille droefheid, maar het is

echt, we voelen het als iets natuurlijks in dit zachte gemoed, dit is geen gekweekte, kunstmatige smart.[1)]

'Dat trotsche pronkstuk, waar aan natuur eene menigte van jaren had gearbeid, het behoud van een heir levendige schepselen, en de muzijkzaal der gevleugelde chooren, heeft dees vernielende storm met eene norsche sterkte in een oogenblik vernietigd.'[2)] De toon van haar lijkklacht mag ons een glimlach ontlokken, maar toch hoe voelen we bij die liefde voor zoo'n boom in ons eigen hart, dat het sentimenteele van alle tijden is. Hoor het in de heerlijke natuurlyriek van Felix Timmermans' Pallieter bij de houtverkooping in het bosch. (Een groote beuk) 'spreidde zich ver uiteen en verborg zijn kruin in den mist; zijn voet stond struisch met veel woest kronkelende en ver loopende armen rotsvast in den grond. Als Pallieter dacht, dat deze reus binnen eenige dagen zou neergelegd worden! neen dat kon hij over zijn hert niet verkrijgen en tot de boom zei hij 'groeit!' en riep tot den roeper zulke groote som, dat deze bijna omver viel en met moeite 'gebod' kon geven. Nu had Pallieter een boom, maar een boom menheer zooals er misschien geen twee meer waren,'t Was maar een enkele boom, maar hij was er blij mee, alsof hij heel de wereld gekregen had. 'Mijnen boom,' zei hij. 'Als d'anderen gevallen zen, stade' gij hier nog, da' beloof ik u! groeit, mokt blare en nootjes, groeit gelijk ge wilt en verberg de konijntjes onder uwen grooten voet, groeit!'[3)]

Die Pallieter is hier in veel opzichten een aardig en leerzaam punt van vergelijking. In den nevel worden een partij slachtpaarden voorbijgedreven. Pallieter dient den drijver, die een half lam beest mishandelt, een duchtige welverdiende aframmeling toe en loopt daarbij zelf een blauw oog op. 'Tegen een boom geloopen', zegt hij later tot Marieke. Is dit niet dezelfde schroom voor den schijn van overgevoeligheid? Pallieter neemt stillekes de vossenklemmen

1) Ze is niet zóó sentimenteel, of ze heeft er nog wel liefhebberij in zelf te visschen op 'schoongevlamde snoeken en sierlijk gestreepte baarsjes.' Dit is haar 'begunstigde uitspanning'. Haar hond mag gerust de mollen kapot bijten. Het Land, 183 en 184.
2) Het Land, 58.
3) Nieuwe Gids, Mei 1914, p. 756.

weg en wil niet eten van zijn eigen beesten. Pallieter ziet in het vroege voorjaar onder een houtmijt de eerste nieuwe viooltjes.

'Vor Marieke', riep hij. Hij begon te zoeken en daar, tusschen het korte nieuwe gras stonden ze purper en nat, die lieve goê-vrijdagsbloemekes! Hij meende ze af te plukken, maar stond weer recht en zeide:

'Neeë, 't is te schoon, ik laat ze staan!'

Dat is wat anders als baars vangen en mollen kapot laten bijten. Pallieter hoort de Paaschklokken luiden in de jonge herlevende natuur. 'En toen smeltend van ontroering, kuste Pallieter den grond'.[1)]

Ja, die eigenste Pallieter, die ruwe, oubollige, struische Pallieter is sentimenteel als de beste achtiende-eeuwer. Het rijke, teere sentimenteele leeft en groeit door alle tijden heen in de menschenziel, die zich steeds meer bewust één voelt met de natuur.

Tegenover de malsche taalweelde van Timmermans wordt het proza van Elisabeth Post voor den lezer, die de historische verhoudingen niet weet te meten, een duf kostschooljuffiesgeleuter, maar voor wie de historische waarde der dingen kan bepalen, is haar eenvoudig woord tegenover de schittering en klatering van Pallieter, jonge, groeiende kracht. Hij ziet, hoe dat vrij en natuurlijk voelen van het zijnde in uitbundigen wellust van stralende heerlijkheid zwak, rustigjes opschiet en hij voelt, hoe dat rustige en zwakke goed en mooi is voor den tijd, waarin het ontstond, een schoone belofte voor de toekomst. Hij ziet daar de bron van de krachtige rijpe kunst van Gezelle en Streuvels en daarna van Timmermans, kunst die geen kunst meer is, maar zuiver natuur, een opgaan in de blijde lichtglinstering van het bestaande, van wolken, aarde en water, bosschen en velden, in de broeiende trilling van algemeenen levenswellust.

Dàt is Pantheïsme, buiten alle gerei van filosofen. 'De fillesofie moet geleefd worden, niet geschreven', zooals Pallieter het uitroept.

En ook Post reeds heeft perioden geschreven, die den tijd doen vergeten, die getuigen van een prachtige, zuivere visie

1) Nieuwe Gids, September 1914, p. 347 en 350.

en schoonheidsontroering. De zee heeft ze goed gezien en uitgebeeld[1]. Pakkend is de schildering van een ijsgang:[2] 'Trotsch gezicht! met het woest geruis van een onstuimige zee, drijven, geen golven, maar ijsschotsen voor mij henen. Zij stooten, zij rollen, zij draaien, doen elkander beurtelings zinken, keeren den oevergrond van den stroom om en komen met slijk en zand en watergroen beladen weer boven. Snel is hun vaart; wonderlijk verschillend hunne vorming. Hier schijnt zig een woest eiland; daar een spitse rots of een puntige klip; wat verder kolommen of gebroken overblijfsels van een trotsche ruïne te vertoonen. Ginds, dunkt mij, zie ik vreeselijke hoekige keien, die, van den aanvang der wereld door de moederlijke aarde gevoed, tot deze ontzettende grootte opgroeiden. Hoe veel verschijnselen vindt hier mijne verbeelding. Doch alle die nieuwe denkbeelden vermeerderen de schoonheid niet van het geheele tooneel, dat mijn oogen doet schemeren, dat mij aangenaam ontzet.'

En nu komt een zin van ongerepte schoonheid: 'Met welk een statige effenbaarheid schuiven zij voorbij mij henen. Iets van de majesteit, die een welgeregeld krijgsheir verzeld, als het in zwijgende orde voorttrekt, om door een stillen aantogt den vijand te verrassen: iets dat eerbied en ontzach, dat een heimelijke verbaasdheid instort, hoor ik, in dit eenpaarig, in dit dommelig geruis.'

Dit is van een schoone plastiek. Dit is gezien en diep gevoeld, met stille bewogenheid in vaste evenmaat uitgebeeld. Waar vindt men bij Feith natuurschilderingen van zoo zuivere schoonheid, als deze ijsgang? De schrijfster weet zich nog niet geheel op deze hoogte te handhaven, maar toch blijft ook het verdere van een zekere, vaste kracht: 'En zeker, even als alle verschijnselen der natuur, zijn ook die zware ijsschotsen, de legerknegten van den God der aarde. Op zijn bevel is hunne vernielende kracht onweerstaanlijk; dan vergruizen zij afweeringen of verheffen zig als trotsche bergen; en de tegengehouden, de ontembaare, de altijd vootsnellende vloed, baant zigzelven een spoor. Hij breekt dijken door, spoelt huizen weg, rukt boomen uit den grond; maakt ellendige menschen

1) Het Land, 288.
2) Voor Eenzamen, 129 vlg.

of doode lijken; stelt geheele landstreken tot verwoesting; vernietigt de oogsten, en doet de dwalende kudden loeien van honger. Doch als ook die zelfde God de aarde en het menschdom wil beveiligen, laat dan vrij de wateren bruischen en beroerd zijn, zij mogen toch niet schaden; op zijn bevel wandelen zij vreedzaam binnen hunne oevers en stroomen den wijden Oceaan in.'

Als in alle sentimenteelen van haar eeuw zit ook in Emilia iets van de âme vagabonde[1]. In het licht der ondergaande zon beklimt ze een heuvel op de heide en tuurt door haar 'teloskoop' en droomt over verre gewesten, over de 'bevroren Laplander' en de 'half verhongerde Esquimaux'.

'Deze schoone aarde (dagt ik verder) zal met al hare voortbrengsels eens verbranden! wanneer de planeten met een ontzachlijk gedruis uit hunne kringen geschokt zullen worden; terwijl Gods krakende donders en zijne onafgebrokene blikxemstralen de schepping zullen doen beven. Wanneer de trotsche Pireneën, en de onbeklimbare Alpen, evenals de heuvelen, die mij omringen, in gapende afgronden zullen verzinken; maar in dat noodlottig tijdstip, dan zal Gods verbond vaster zijn dan de wankelende bergen, schoon hemel en aarde voorbij gaan, zijn woorden zullen in haar geheel blijven.'[2] Toch blijft ze gehecht aan haar bosschen, velden en heuvels. Haar verbeelding is haar genoeg. 'Zij geeft ons het driedubbel genot van een enkel genoegen; en somtijds, wijl zij vrij werkt, en alles bij elkander voegt, dat de natuur verdeelt, heeft zij iets vooruit boven het zintuigelijk genoegen.'[3]

Reeds meermalen hebben we kunnen zien, hoe bij Elisabeth Post haar meeleven in de natuur uitloopt in de verheerlijking van den schepper. Koopmans heeft in zijn interessante studie over onze schrijfster met nadruk betoogd, dat haar werk een pantheistisch karakter draagt. Dit is tot op zekere hoogte juist. Zij voelt inderdaad een zoo groote eenheid met de natuur en de daarin levende en werkende Godheid, dat ze in de stille eenzaamheid - we merken niet, dat Emilia in haar landhuisje er zelfs een dienstbode op na houdt; haar eenig gezelschap zijn haar huisdieren; als ze haar 25-jarigen levens-

1) Mornet t.a.p. 29 vlg.
2) Het Land, 135.
3) Het Land, 112.

loop overziet, rept ze zelfs niet van haar ouders[1] - in voortdurende gemeenschap leeft met dien God in de natuur en dit heilige gemeenschapsgevoel haar genoeg is.

Toch dient er op gewezen te worden, dat dit een volkomen onbewust 'pantheisme' is. Emilia - en we mogen haar wel grootendeels met de schrijfster vereenzelvigen - heeft geleefd en is gestorven in de vaste overtuiging, dat ze een volgeling was van de heerschende kerk, dat ze geloofde in een persoonlijken God buiten de schepping[2], in een leer, die, ze mag dan niet in alle punten met die van de Dordtsche synode overeenstemmen, toch gebaseerd was op de openbaring in de Schriften. Voor haar is het hiernamaals haar Geldersch bosch- en heuvelland. Maar vol vertrouwen stelt ze Adam en Eva in het Paradijs zooals ze die uit haar Bijbel kent, daarnaast en voelt ze zichzelf *gevallen* en voor *verlossing* vatbaar. 'Heeft nu de natuur nog zulk een vermogen op gevallen menschen, wat moet de schuldelooze Adam, in het gelukkig Eden, wel genoten hebben! en wat heeft de verloste Kristen in het ander leven te wagten, als hij op de herstelde aarde onveranderlijke schoonheden, met hemelsch gevoel, beschouwen zal, als valleien en bergen, bosschen en bronnen, ja zelfs woestenijen hem eenen nooit gezienen luister vertoonen zullen, als mogelijk, zelfs de afgelegene planeeten, door ongekende wonderen zijn ziel verrukken zullen.'[3].

Klopstoek's Messiade is Emilia's geliefde lectuur; een vloeiende bron is haar het beeld van haar zaligmaker Christus[4]. Ze gelooft in het persoonlijk bestaan van engelen en serafs, 'die op onze aarde wandelen om hunnen God, ook in de schoonheid van den nacht te aanbidden.'[5].

En toch er heerscht in haar werk een pantheistische geest. Echter volmaakt onbewust. Uit niets blijkt, dat ze er door eenige studie toe gekomen is. Hier is inderdaad het woord van Pallieter: 'de filosophie moet geleefd worden en niet geschreven', in zijn kern reeds tot leven gewekt en juist

1) Het Land, 130.
2) Het Land, 220-22, 261, 276, 319.
3) Het Land, 209.
4) Het Land, 207.
5) Het Land, 218. Men zie ook vooral Reinhart, derde deel, p. 90 vlg., waar blijkt, dat de schrijfster geheel in den godsdienst van het Evangelie gelooft.

hierin zien we een nieuwe band tusschen het werk van Post en onze moderne natuurliefde.

Ook liefde en vriendschap, die andere groote bron van sentimenteele uitingen, vloeit bij Elizabeth Post rijkelijk. Heel. haar briefwisseling over het Land, is gebouwd op de intieme vriendschap tusschen Emilia en Euphrozyne. Reinhart vindt zijn oorsprong in haar liefde voor haar broer en uit haar overig werk blijkt, dat ze voor haar ouders teere liefde heeft gekoesterd.

'Harmonisch gevoel boeit onze zielen aan elkander,' schrijft Emilia van Eufrozyne. 'De gedagten mijner eenzaamheid zal ik aan den boezem mijner Eufrozyne ontlasten; geen onheil zal mij doen weenen, of haar getrouwe ziel zal er in deelen, in haar vreugd zal ik vroolijk zijn; daar ik hulp behoef, zal zij gereed zijn! De Godsvrugt, ons beide even dierbaar, zal onze banden versterken en ons doen ijveren om elkander op het pad der deugd voorbij te streven.' Hevige smart vervult Emilia, als haar vriendin haar na een bezoek op het land verlaten heeft, en Eufrozyne krijgt een plaats in de tombe, die Emilia diep in het sombere woud voor zichzelf heeft laten bouwen en waarbij de beide hartsvriendinnen zich verloren hebben in droomerij over de geheimenissen van het hiernamaals.

't Komt me echter voor, dat dezelfde juffer, die met zekere liefhebberij de tortelduiven zag vrijen en konijntjes uit spelen gaan, aanvankelijk een beetje à sec is geweest voor de eigenlijke groote liefde. Emilia, in wie we wel het meest de persoonlijkheid der schrijfster mogen terugvinden, heeft de liefde gekend, een ongelukkige liefde, maar die lijkt me maakwerk, iets waarbij het hart niet gesproken heeft. Een belletristisch boek zonder liefde ging nu eenmaal niet. Heel in het vertrouwen deelt Eufrozyne, als ze bij haar vriendin buiten is gelogeerd, aan een andere vriendin mede: 'Neen, Elize, mijne vriendin heeft bemind; haar hart is het heiligdom der edelste liefde; zij bemint nog, maar hopeloos; haar minnaar is dood' en ze laat Emilia vertellen: Ik was met de zugt voor de vrije eenzaamheid bijna geboren; ik had een te levendigen indruk van de zorgen aan het huwelijk verbonden; en sedert ik verscheidene van de beste Romans gelezen had, kon een daagelijks minnaar mij niet bekooren;

maar een gelukkig toeval bragt mijnen Melidor, den zoon van eenen ouden vriend mijns vaders, bij ons.'[1)]

Met dezen Melidor (zijn naam hoort nog in den herdersroman thuis) heeft ze een kort, uiterst poëtisch sentimenteel engagementstijdje, vol eeuwige trouw, onuitsprekelijk gevoel te midden van sombere boschjes en murmelende beekjes, omstraald door de 'tederheid voedende maan'. 'Eens wandelden wij in het rozenlaantje, hij wilde mij een roosje plukken, en vond twee gelijk ontloken knopjes op eenen steel, maar het ééne had een wormsteek, en verloor zijn blaadjes.' Dat was een leelijk voorteeken en de jongeheer Melidor is dan ook gauw dood gegaan. Ze heeft er zich best in weten te schikken. 'Het is nu vijf jaar geleden, dat ik mijnen zielevriend verloor. Reden, en godsdienst, vooral de laatste, hebben al hun vermogen aangelegd, om mij nog weer gelukkig te doen leven, op eene wereld waar hij niet meer is. - Mijn ziel gaat met hem om, als met eenen zaligen, en nu heeft de tijd de hevige smerten, in een aangename droefgeestigheid veranderd.'[2)]

Dit heele liefdesverhaal is onecht. Daar zit de ziel van deze wezenlijk fijn voelende schrijfster, die zoo goed ziet en opmerkt, niet in. Elisabeth Post is later, in 1794, op bijna 40-jarigen leeftijd, toen ze haar roem met Het Land had verworven, getrouwd, maar in haar bloeiende jeugd heeft ze wel nooit de ware vlammende liefde gekend. Dit blijkt ook wel uit de nuchtere bezwaren, die ze tegen het huwelijk in haar eerste belangrijk werk uit: 'Is niet dikwils een onvoldane zugt naar kinderen een scherpe doorn? of kan niet de vervulling van dien wensch oorzaak worden van noch grooter ongeluk?'[3)] En dan komt ze aan met het verhaal van Lucinda, die een miskraam heeft gehad. En als er kinderen zijn, wat kan je dan niet een getob hebben met allerlei ziekte. Ze zegt dat alles wel heel erg sentimenteel poëtisch, maar een vrouw, waarin eenmaal de groote passie om zich te geven is ontvlamd, denkt niet aan zulke kleinigheidjes.

In den Reinhart is een mooie bloeiende liefde geteekend

1) Het Land, 160.
2) Het Land, 166.
3) Het Land, 187. Dat de beide vriendinnen heel wat pretenties hadden en maar goed deden zich voorloopig met haar ideale vriendschap tevreden te stellen, blijkt aardig op p. 149.

tusschen den jongen planter en Nannie (deze dweept met Clarisse Harlowe[1]) die daar ginds op een andere plantage geboren is. Maar toen ons Postje dit schreef, was ze zelf verliefd op den zeven jaar jongeren dominee, die haar echtvriend worden zou.

Na een gelukkig, voorspoedig met kinderen gezegend huwelijk gaat die Nannie dood en Reinhart laat haar achter in het verre land. Dit feit en Emilia's ongelukkige liefde brengen ons van zelf tot de gedachten over dood en eeuwigheid bij Post. Ook zij heeft haar sombere diep melancholische momenten gekend, als zwarte wanhoop haar aangreep.

> Naargeestigheid! Uw nacht bedwelmt een heldre ziel.
> Als ruischend boven mij uw zwarte vlerken zweven,
> Dan grimt mijn lot mij aan; dan vind ik nergens heul;
> Dan is voor mij 't heelal een lege nare woestheid.[2]

dicht ze, als haar geestdriftige sentimenteele tijdgenoot Bellamy, in rijmlooze verzen. Doch een dergelijke stemming past den mensch niet, ‘een Christen allerminst’. Hem wacht het eeuwig heil, ‘ver van 't naar gebied des ras vervlogen tijds’. En ze weet dit in practijk te brengen bij haar doodsgedachten. Feith beweerde wel hetzelfde, maar dit verhinderde hem niet om zijn helden toch zonder ophouden te laten lamenteeren over verganke! ijkheid en dood. In een van zijn laatste gesprekken met Nannie betoogt Reinhart: ‘Ook vrolijkheid in den dood, dit is zoo; want (Jezus) is de overwinnaar des doods; dit zien wij bevestigd bij het graf van Lazarus; hij is de opstanding en het leven, en die in hem gelooft, zal leven, al is hij gestorven; wat zou zonder deeze hoop, het sterven akelig en vernederend zijn! maar hoe vroolijk wordt het treurig doodsdal door het zaligend geloof! Jezus is mijn Verlosser! Hoe vergenoegd doet het ons scheiden van het stof, dat onze reisgenoot in dit leven was, daar wij een beter ligchaam uit het zelve hoopen! En hoe zal dat geloof ons eens doen juichen, wanneer wij in den hemel aanlanden, wanneer wij, geheel dankbaarheid, geheel aanbidding, voor dien Verlosser knielen, en de kroon, die

1) Reinhart II, 320 vlg.
2) Voor Eenzamen p. 257.

zijne genade op ons hoofd drukte, zullen nederwerpen voor zijne voeten!'[1)]

En als Nannie dood is, komt de droefheid wel in zijne ziel, maar hoe rustig en gematigd, hoe stil kwijnend is ze tegenover de woeste onstuimige uitbarstingen van Feith. Reinhart keert terug naar zijn vaderland en laat de 'tombe' van Nannie achter. Dit drukt zijn hart 'onbeschrijvelijk', maar 'die asch, ja, blijft mij heilig, maar helaas! troosten kan zij mij niet; mijn geest intusschen blijft, waar ik ook zwerve, vereenigd met haar geest.'[2)]

Zoo beheerscht het rotsvaste geloof in het voortbestaan der ziel en in de eeuwige zaligheid al het sombere, dat de dood ook voor Elisabeth Post heeft.

Emilia heeft, prachtig sentimenteel, als wandversiering op haar kamer 'ook een geschilderd doodshoofd met het bijschrift: Dát zal ik worden; en een verwelkte bloem met de spreuk: Zoo is het leven.'[3)] Dit zijn haar 'sprakeloze leeraars', maar ze bederven haar zachte blijmoedigheid niet. 's Avonds laat zit ze te lezen en te mediteeren; haar lamp gaat uit. 'Zoo, dagt ik, zal mijn levenslamp, als de groeisappen, die het lighaam voeden, verteerd zijn, eens worden uitgebluscht in zwarte donkerheid.'[4)] In haar verbeelding ziet ze haar eigen sterfbed, het sterfbed van millioenen, de stervensnacht en het oordeel over hem, die geleefd heeft in de genoegens der wereld alleen, over hem, die in het leven een voorbereiding zag tot de hoogste zaligheid; zij ziet Christus in den Hof van Getsemane en Petrus bij het kraaien van den haan. Zij stak toen de lamp weer aan, en las 'in den onvergelijkelijken Klopstock, dit zoo allertreffendst geschilderd stuk', om met den onsterfelijken dichter tranen te storten over de tranen van Petrus en met een bemoedigend: 'Waakt en bidt, opdat gij in geen verzoeking komt' eindelijk 's nachts om één uur haar mandje op te zoeken.

Voor dat zoete, rustige, naieve vertrouwen, waarmee haar temperament haar had gezegend, werd het sterven een aangename overgang, die bijna tot vroolijkheid stemt. 'Stel u haar lot in het zaligst licht voor,' schrijft Emilia bij den

1) Reinhart, III 104.
2) Reinhart, III 330.
3) Het Land, 16.
4) Het Land, 44.

dood der moeder van haar vriendin, ‘Volg met uwe verbeelding, die ziel na, die hier op aarde hare sombere dagen door kwellingen aaneengeschakeld zag, en verlangde naar den overstap, in de ruime lucht der Eeuwigheid; bij den laatsten snik van het gefolterd lichaam houden pijn en lijden op. Zij voelt zich geheel vrij, zij ziet op het afgelegde deel, als iets dat zij niet meer noodig heeft, dat ze gerust aan 't verderf overgeeft. Jezus, wien zij op haar ziekbed met oogen des geloofs aanzag, is nu bij haar; op zijn bevel voert haar een seraf bij al de zaligen. Daar vindt zij alle hare vrienden; daar wordt zij van de engelen begroet; van Jezus verwelkomt.’

Eufrozyne zegt het: als de beide vriendinnen laat en diep in het duistere woud, op de zodenbank bij de graftombe, die bestemd is om beider stoffelijk omhulsel te bewaren, een lang gesprek over dood en eeuwigheid hebben gevoerd: ‘Dat gesprek had mij geheel vervrolijkt; ik nam voor deze plaats meer te bezoeken.’

Ten slotte nog een enkel woord over Reinhart en Voor Eenzamen. Natuurschildering is de groote kracht van Elisabeth Post en in Reinhart zien we, dat ze zich niet te vergeefs beroemt op de zegeningen harer fantasie, nu ze niet de natuur, waarmee ze door een dagelijksche inleving intiem was geworden had te teekenen, maar Zuid-Amerikaansche landschappen, bosschen van geheel andere makelij, plantages en cultuur-velden, die ze nimmer gezien had, met groote aanschouwelijkheid uitbeeldde. Citaten om dit te bewijzen zouden gansche pagina's in beslag moeten nemen.[1)]

Bernardin de Saint-Pierre is de eerste, die de tropische natuur gebruikt heeft als kader voor een romantisch verhaal. Zijn Paul et Virginie is van 1788. Het doet ons aangenaam aan, Post zoo spoedig naast hem te zien staan, al is de romantische kern bij haar dan ook zwak, terwijl uit niets blijkt, dat ze dit werk van Bernardin nagevolgd heeft. De exotische verhalen en reisbeschrijvingen van Chateaubriand komen na haar Reinhart. Iets als de Voyage à l'Ile de France (Mauritius) van Saint-Pierre (1773) moet wel invloed op onze schrijfster gehad hebben en inderdaad, als men de

1) Zie o.a. Reinhart, II, 122 vlg.

lange aanhaling uit dit werk bij Huet[1] leest, wordt men getroffen door zekere overeenkomst in stijl en bouw met de schildering bij Post. In beide vindt men dat rustig sobere, die trouwe, nauwkeurige voorstelling, dat warme godsdienstige gevoel. ‘In de natuur leefde voor hem eene onzigtbare, maar overal tegenwoordige godheid; en zich in den omgang met deze te verdiepen, aan haren wil zich te onderwerpen, bij haar troost te zoeken, met haar te spreken als een kind met zijnen vader, was voortaan zijn hoogste genot’[2]. Aldus Huet over de Saint-Pierre. Houden deze woorden niet de kern in van Elisabeth's ‘pantheistisch’ godsvertrouwen, dat plaats liet voor de uiterlijke vormen van den bestaanden eeredienst?

In de Eenzamen heeft ze soms aan Ossian geofferd, die toch eigenlijk geheel buiten haar opgeruimde natuur lag. Zoo b.v. in De bouval, aan Eucrates: ‘Gij, die zoo gaarn in Ossian leest van vorstelijke paleizen met riet en gras begroeit, van wapenen en schilden der Helden, die ongebruikt wapperen en klinken door 't stooten der winden, van winden die fluiten door de vervallene reten der tot stof zinkende woningen, Gij mijn Eucrates! verlaat voor een wijl de woningen, daar de vreugde dartelt, daar het leven ademt en kom met mij bij dezen Bouval..... Hij zij ons een tempel der wijsheid’. Hoe weet ze daar de fantasie op te zwiepen tot pijnlijke verbeeldingen over alles wat geweest is, in gruwbare tegenstelling met wat thans is. ‘Wijde gragten met helder water, stroomden eens om deze ruime muren en het trotsch gebouw spiegelde zich in het golvend kristal waaruit het oprees. De fiere zwaan zweefde met uitgestrekten hals, trotsch zoo 't scheen op den adel van haren Meester, rondom dezelve. Maar de wijde stroom is verdroogt, riet en biezen groeien daar, de hagedis wemelt, de slang schuifelt daar; en de gevlekte pad kruipt er met lamme treden tusschen door. De schoone vijver is in een woest moeras verkeerd.’ Hier staat Post inderdaad geheel in de sombere, naargeestige Engelsche sentimenteele romantiek. Maar hier ìs niet de holle klank, het zwatelend woordgeklepper van den man, die zonder innerlijken drang, eens doen wil

1) Oude Romans, I, 222.
2) Huet, Oude Romans, I, 231.

als een ander. Wat zij geeft, heeft ze werkelijk als artiste gevoeld en die Bouval is voor haar tijd een werk van groote schoonheid.

Haar ingenomenheid met Gessner blijkt aardig uit De Grot, aan Selinde[1] 'Geen grot van Gessner is schoonder dan de mijne'. 'Haar toegang is romanesk'. En toch is het ding waarachtig niets anders dan een uit boomwortels en steenblokken opgebouwd holletje, zooals we thans nog wel eens in de parkjes van provinciestadjes aantreffen. Ja, ze leefde haar tijd mee, aan de dwaasheid der mode heeft ook zij zich niet geheel kunnen onttrekken. Zoo is het ook met de verheerlijking van den Rousseauaanschen Engelschen tuin.[2] 'Hoe romanesk is alles bij elkander gebracht. Berg en dal, beek en meir, bosch en bloemtuin, alles binnen een kleinen omtrek verzameld'.[3]

Doch met de wijsbegeerte van den philosoof van Genève kon Reinhart zich niet vereenigen, al had hij ze goed bestudeerd, al ging hij in het verre westen op zijn rug in een bootje liggen drijven, zooals hij het van Rousseau had geleerd.[4]

Veel had ze gelezen, velerlei invloeden zijn in haar werk te raden en aan te wijzen; daardoor is haar gemoed bewerkt als een akker bestemd om een bepaalde soort vrucht te dragen.

Ze las met waardeering eenige Hollandsche tijdgenooten (o.a. Betje Wolff, Van Alphen en haar vriend Van den Berg). Ossian en Young waren voor haar meer dan goede bekenden. Haar lectuur moet echter vooral Duitsch zijn geweest. Kleist en Croneck, Hirschfeld en Lavater, Miller en Jacobi, Klopstock en Gellert, Gessner en Hölty en nog verscheidene thans geheel vergeten beroemdheden, worden in haar werk genoemd en opgesierd met prijzende en geestdriftige epitheta, als ze van hen eenige regels aanhaalt of gansche gedichten vertaald invoegt. De ernstige verheven natuurverheerlijking, de ideale vriendschap, het teeder rein gevoel, dat sprak uit Klopstock's Oden moeten haar wel het naast en het innigst verwant zijn geweest.

Bij nader onderzoek zou wel eens kunnen blijken, dat Hirschfeld, de Kieler hoogleeraar, die tot mijn spijt voor

1) Voor Eenzamen, p. 61.
2) Zie Texte, t.a.p. 126 vlg.
3) Voor Eenzamen, 167.
4) Reinhart, II 262.

mij een onbekende blijven moest,[1] grooten invloed op haar werk had gehad. Met welk een warmte roemt zij juist hem als natuurschilder. ‘Zoo even las ik in den bevalligen Hirschfeld; hoe verrukkend maalt hij dit Landleven af! Ik gevoel er al de schoonheid van, maar kan hem niet navolgen. Om zoo te schilderen, moet men niet slegts Hirschfelds penseel hebben, maar ook in zijn land wonen. Hier is de natuur schoon, maar daar vereenigt zig het grootsche en het schoone, de orde en woestheid, op een verrukkende wijze. Doch zal ik nu de pen nederleggen om dat ik zoo niet teekenen kan?’[2] En dan steekt ze van wal.

Reinhart schrijft aan zijn correspondent in Europa: ‘En nu ga ik weer wat leezen: in welk boek denkt gij misschien? en hoe gaarn zeg ik u dit! In Hirschfeld's Brieven over Zwitserland; zulk een boek is, na een meerder vermoeiende en inspannende leezing, voor mijnen geest als de nachtdauw voor het dorstig bloemtjen; hoe lustig, hoe onvermoeid volgt mijne verbeelding den gevoeligen Reiziger na, en beschouwt hij met hem de zachte, de grootsche, de statige, de eenvoudige, de sombere, de vrolijke tooneelen van dit heerlijk Land! ik rust met hem in zijne zalige dalen, waar vrede en onschuld nog woonen; wensch mijn Solitude in dezelve; luister met hem naar 't bruischen der majestueuze watervallen en naar 't murmelen van een kleine vliet; ik zie hoe rots op rots gestapeld, zig spiegelt in een effen meir, en, terwijl zij den weg des reizigers beschaduwen, zijne ziel met eene bevallige akeligheid en met eene aangenaame beklemming boejen; eindelijk beklouter ik met hem’...[3] Ja, hij doet nog een boel meer met hem, maar ik wou enkel maar wijzen op de meer dan gewone belangstelling in dit werk van Hirschfeld, waarmee dat van Post wel gelijksoortig schijnt te zijn.

Hettner in zijn groote boek over de achttiende-eeuwsche litteratuur spreekt slechts terloops even over Hirschfeld's ‘Theorie der Gartenkunst’.[4]

Een vergelijking met het werk van Hirschfeld zou ver-

1) Vergeefs deed ik navraag naar zijn werk in verschillende onzer bibliotheken.
2) Het Land, 125.
3) Reinhart, II, 66.
4) Literatur Gesch. dès XVIIIen Jahrhunderts. III 2 (1913), p. 573.

rassingen kunnen brengen. Bovendien heeft men nog al nadruk gelegd op de vreemde invloeden, die op Post zouden gewerkt hebben.[1] Toch heb ik de overtuiging, dat we in Post een hoogere mate van oorspronkelijkheid waardeeren mogen, dan men oppervlakkig wel vermoeden zou. Zij gaf zich zelf geheel, zooals ze was en bij haar persoonlijkheid behoorde natuurlijk ook haar aanzienlijk fonds van litteratuurherinneringen. Maar ze leefde niet uitsluitend in litteratuur. Ze zag het verschil tusschen litteratuur en leven. Met haar nuchteren Hollandschen blik zag ze wel degelijk den afstand tusschen de onware sentimenteele wereld der overspannen fantasie in de boeken van haar tijd en het reëele zijn, zooals ze het om zich heen waarnemen kon. ‘Maar gij zijt immers,’ zegt ergens Eufrozyne tot haar vriendin, ‘geen vijandin van de liefde, denk ik? Gij gelooft toch ook, dat zij twee edele zielen kan gelukkig maken, bijvoorbeeld zulke als Kronhelm en Thereze, Emilia en Eduard’. Waarop Emilia: ‘Dat zijn Romans, mijn Eufrozyne! die schoon geteekend zijn, maar niet naar 't leven. Zulke egtgenoten bestaan alleen in het edel vernuft van den zagtgevoeligen Miller; maar zoek vrij onder al uwe bekenden, of gij de Kronhelms en Therezes wel ergens vindt. Rang en middelen hebben te veel invloed op eene keuze, die geheel vrij wezen moest; en dus worden dikwijls zielen, die volmaakt voor elkander geschikt waren, door een ongunstig lot gescheiden!’[2]

Op haar zwerftochten over de heide ontmoet de auteur in de schaduw van eikenstruiken een ouden herder. ‘Getroffen door dit romanesk gezicht’, denkt ze aan haar dichters, aan de bergers van Florian en Gessner. ‘Maar mijn herder, van naderbij beschouwd, was niet Menalkas, was Remistan niet. Stompe gevoelloosheid teekende zig in zijn geheel vlak en beenagtig gelaat. Zijne trekken waren grof, en zonder eenige uitdrukking van gevoel. Geen straal van menschelijke reden blonk in zijne sprakelooze oogen. De toon zijner stem was norsch en onbevallig. Hij scheen als buiten de maatschappij der menschen opgevoed, een inboor-

1) Kalff, Gesch. VI, 142. Valkhoff, Nieuwe Taalgids, VIII, 301.
2) Het Land, 147.

ling van onbevolkte wildernissen. De weinige voorden, die ik met hem wisselde, lokten mij niet uit, om het gesprek voort te zetten. Ik ging verder op, ontmoette meer jonge knapen, die hem in onbevallige ruwheid geleken en mijn geheele begoocheling verdween.'[1] Ze voelt, dat ze hier niet in Arkadië is, maar op de achttiende-eeuwsche Geldersche hei. En dat zou ze nu wel graag anders wenschen, doch ze ziet toch het verschil tusschen de kunst van haar eeuw en de werkelijkheid. De zuiver Hollandsche zin voor de realiteit heeft zich in het sentimenteele bij haar niet verloochend. De Duitsche gedroomde wereld is als gefiltreerd door haar eenvoudigen waarheidszin, door de 'zagte nadenkende geaartheid', het gezond verstand, dat Eufrozyne Emilia toekent; haar kalme gelijkmatigheid en rustige tevredenheid hebben haar behoed voor al te dwaze sentimenteele afdwalingen. De akker van haar artistiek gemoed bestond uit zuiver Geldersche klei en die heeft zijn invloed op de vreemde planten, die er in gezaaid zijn, doen gevoelen. Van haar eigen natuurschilderingen vooral mag men gerust aannemen, al is ze dan ook misschien geinspireerd door Hirschfeld en anderen, dat ze in hoofdzaak, de vrucht zijn van eigen impressies, van eigen rustig, welgevallig waarnemen van de werkelijkheid om haar heen. Haar litteraire beschaving spon er alleen een fijn dichterlijk waas om, een luchtige sluier naar de mode van den dag.

Daaraan dankt ze haar frischheid en eenvoudige natuurlijkheid, daarmee heeft ze den lof verdiend, die haar tijdgenoot, de dichter Azuerius van den Berg haar biedt. 'Velen hebben ons 'poëtisch proze' opstellen gegeven, zegt hij. 'Maar dat kan men, zonder onrechtvaardig te wezen, van velen hunner zeggen, dat zij de schoonheden, die zij uitbeelden, vinden niet in de natuur, maar in schriften van anderen, die zij voor zich hebben.' De schrijfster van Het Land bezit echter voor hem: 'die koenheid van geest, die, boven slaafsche navolging verheven, zelf opmerkt en uitvindt. Haar naauwkeurig waarnemend oog zwerft allomme in het ronde, en overal vindt zij onuitputtelijke rijkdommen van schoonheden, waar honderd anderen niets vinden.'[2]

1) Voor Eenzamen, 182.
2) In den Brief, die Het Land vooraf gaat.

En heel raak karakteriseert hij het verschil tusschen Feith en Post, als hij, de tijdgenoot, verder gaat: (Deze geschriften) ‘behooren eigentlijk onder dat soort van schriften, dat men sentimenteel noemt. Doch het aandoenlijke, het gevoelige van dezelve is, niet in uitroeptekens, gedachtenstreepen, tedere, helderklinkende woorden gelegen.’ (Ik weet) ‘dat Gij mij het laffe en belachlijke van zulken schrijftrant, in voorbeelden uit een onzer sentimenteele schrijvers, die toen voorhanden was, aanweest. Mijne vriendin spreekt in de gewoone beschaafde taal van het gemeene leven. Ik heb woorden in haar handschrift doorgestreken gevonden, die haar maar een klein weinig ongewoon en gezogt schenen. Zij behaagt en roert, niet door ijdele klanken, maar door natuurlijke en eenvoudige beschrijvingen van treffende zaken en waarheden.’

Feith noemt hij niet, we kunnen hem echter gerust achter dien ongenoemde denken. De tijden en smaken zijn veranderd, modes bloeien en vergaan, maar het oordeel van dien tijdgenoot over Elisabeth Post kan in hoofdzaak geheel gehandhaafd worden tot op dezen dag. Zoo iets overkomt niet de eerste de beste, die zich aan litteratuur waagt.

Reeds te lang hebben we gerommeld in de oude doos. Heel die oude garderobe van onze overgrootmoeders, er zijn aardige sitsjes bij, fijne moeselines, mooie bestorven kleuren van oude zijde, maar dat grillig snit, die knellende tailles bij die wijde, onevenredige flankerts, velen zullen zich nauwelijks meer kunnen denken, dat de menschen zich daar welbehagelijk in bewogen hebben en zich met welgevallen hebben bekeken in het spiegelend glas. Die oude pluimen, de krul zit er hier en daar nog wel in, als je ze zoo nog weer eens in het licht houdt. Doch schudt ze niet te veel, ondanks de onaangename duffe kamferreuk, hebben sommige danig van de mot te lijden gehad.

Toch blijft de charme van het oude voor wie er gevoelig voor is; en wie andere en een beetje oudere doozen doorsnuffeld heeft, waardeert hier de poging om te breken met den sleur, te zoeken nieuwe vormen, nieuwe kleurcombinaties, te brengen afwisseling en leven, geest en verbeelding, waar eenige jaren te voren dorre eenvormigheid heerschte.

En onze grootmoeders mogen dat alles dan niet zelf heb-

ben uitgevonden. Ze zijn toch wakker geworden op het eerste teeken. Ze hebben dat teeken begrepen, naar haar beste krachten meegedaan en soms ook wel een wat aardig, eigen frisch ideetje uitgedacht.

Dit opstel is voor uitbreiding en voortzetting vatbaar. Bellamy o.a. en zijn vrienden dringen met een druk opgewonden gebaar naar voren. Als er dan toch over het sentimenteele gepraat wordt, dan hij en de zijnen in de eerste plaats, hij die al meende er tot op den bodem toe doorgekeken te hebben en zich spot ermee te mogen veroorlooven. En de ouweheer Feith en zijn dames beklagen zich in een ernstig betoog, dat ze te eenzijdig zijn beschouwd, dat ze nog zooveel meer geschreven hebben, waarin.... Men houde het mij ten goede, dat ik enkel datgene in onzen gezichtskring bracht, wat mij het meest karakteristiek leek, wat ook het meest de aandacht van den tijdgenoot had geboeid en diens lof had verworven. Door meer te beschouwen waren de figuren, die ik heb trachten te teekenen, misschien rijker geworden, meer gedetailleerd, maar in karakter en aanleg vermoedelijk weinig verschillend van de paar hoofdlijnen, die ik thans heb trachten aan te geven.

Ik sta gereed met mijn etiketten: d'Arnaud-Young-Ossian op Feith, Rousseau op Wolff-Deken, Klopstock op Post.

Daar zitten ze. Als ze nu maar plakken!

Nee, het rijke, bloeiende geestesleven is niet onder een enkel woord saam te vatten. Alle vier hebben gedacht en gewerkt, hebben hun geest laten dwalen door de nieuwe wereld van schoonheid, die zich aan hun verbaasde en verheugde blikken opdeed, hebben in verrukking genoten, er met heel hun levende ziel in meegeleefd. Maar ieders persoonlijkheid was anders, en waar ze zelf de hand aan het werk sloegen, daar vertoonden zich teekenen van heel datzelfde leven, dat ze hadden meegeleefd, maar toch bij ieder vooral van datgene, wat juist hem het felst had bewogen, het hevigst had aangegrepen, het streelendst had bekoord, van datgene, waaraan heel zijn geestelijke vorming, heel zijn eigen temperament hem als van zelf meer vertrouwd en innig deed aansluiten. En zoo overheerscht dan het geweldige en sombere, het grillige uit de Fransch-Engelsche sentimentaliteit wel het meest bij Feith, die, daar hij

het minst zich zelf wist te zijn, ons het minst sympathiek bleef. Wolff en Deken zijn buiten alle wereldstroomingen, vrije en zelfstandige kunstenaars, ook in de teekening van zuiver Hollandsche sentimenteele uitingen. Waar ze in de wereldbeweging meegaan en toch zich zelf blijven, sluit de vurige en toch zoete hartstochtelijkheid van Betje zich het innigst aan bij Rousseau; waar ze zich zelf verliezen, geven ze dorren namaak van Duitsche sentimenteele romans. En Post, ze zat vol van de zoetelijk verheven Duitsche sentimentaliteit, maar met dat al is ze *als sentimenteele* nog het meest zich zelf gebleven misschien. Betje gaf in sommige deelen van haar werk een zuivere apart Hollandsche uiting van overgevoeligheid. Post gaf de wereldsentimentaliteit door haar eigen Hollandsch temperament van rustige kalme waarneemster der werkelijkheid.

Nijmegen.
J. PRINSEN J. LZ.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XXX.

Italië, Indrukken en Gedachten, een Causerie door C.S. Adama van Scheltema. W.L. & J. Brusse.

‘Een causerie’ van 379 bladzijden... dat is zooiets als een sonnet, waarvan elke regel een half uur lang zou zijn; of een ‘liedje’, waarmeê een achtstemmig koor met begeleiding van vol orkest niet in één avond klaar kwam. - Ge kunt u, wed ik, een ‘causerie’ niet wel voorstellen, die, de pauze's daargelaten, een spreekbeurt van minstens zes uren moet vorderen, en alleen Annie weet hoeveel glazen suikerwater! En als ik er nog bij vertel, dat in deze causerie de gansche oudheid, middeleeuwen en renaissance worden ondersteboven gehaald (en een desbetreffende boekenkast in de rekenschap gevende noten, - een causerie met noten!), dan krijgt gij een indruk van doorgestudeerdheid en ‘Ausdauer’, die u dit luchtig zich voordoende boek al doet zien vol van eene gemoedelijk-zwaar-op-de-handsche degelijkheid van bedenkelijk-Duitschen huize. En toch is het dat eigenlijk maar weinig, hoewel het zelfs aan dezen forschen en frisschen werker inderdaad nièt is gelukt, ‘een causerie’ te schrijven van.... 379 bladzijden! Er is *causerie* bij, en wel heel fijne en heel geestige, in den aanvang vooral; beurtelings hoort men den hem geheel eigenen, oolijk-sentimenteelen humor, én een veel lichter, Franscher, soms bijna Couperusachtigen schertstoon. Maar verderop wordt het causeeren niet zelden zwaarwichtig ‘boomen’, en nu en dan, van boo-

men en causeeren moe, zakt de schrijver wel eens af tot een zeker soppig stijltje, waarvoor een nog minder flatteuse term dan ‘boomen’ bestaat. Doch opeens, en het komt gelukkig herhaaldelijk voor, verlaat de auteur deze zijne zelfopgelegde huiselijkheid geheel en al, en schrijft hij zijn stemmingen of krachtige gevoelens neêr in een fijnschilderachtig of hartstochtelijk-bewogen proza, - totdat hij, te kwader uur zich herinnerend, waaraan hij eigenlijk doende is, met een jovialen praatstoel-draai van ‘ziet ge’ en ‘ja zeker’ en aardigheden als ‘nullum benullum’ den schoonen opgang breekt.

De zaak is, dat hij met die ‘causerie’ gemeend heeft, zijn voorraad, kunstbeschouwing en levensbespiegeling,, van honderden (grootendeels zeer goede) anecdoten, smakelijk doorspekt, tot een niet onharmonisch geheel te vormen; want, dacht hij, een ‘causerie’ mag, moèt zelfs, zoo wat los-weg van den hak op den tak springen, er een grap tusschen gooien, en zal aldus de anders onverduwbare massa stof leesbaar maken. Een misverstand, want juist die gemeenzame toon is op den langen duur onduldbaar, en men kan - denk aan Taine's meesterlijke ‘Voyage en Italie’ - heusch wel een land en zijn volk en diens kunst en historie, staatkundig en economisch, psychologisch en philosophisch, bekijken, en zéér geestig zijn, en zéér boeiend, en schrijven een edelen stijl.

Zoodat het boek, naar samenstelling en naar schrijfwijze, noch van een Duitscher, noch van een Franschman zou kunnen wezen en wel uitsluitend en alleen van een tuchteloozen Hollander.

Alleropmerkelijkst is die tuchteloosheid, bovenal in dezen man, die een dik boek heeft volgeschreven tegen de tuchteloosheid zijner voorgangers. Alleropvallendst, én kenmerkend; want geen dichter heeft in de laatste vijftien jaren ‘ongeregelder’ verzen gemaakt dan juist hij; geen criticus is ooit willekeuriger en onverantwoordelijker met schrijversreputatie's omgesprongen dan onze causeur-zelf, in zijn berucht requisitoir tegen den willekeur en het gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel der tachtigers: ‘De grondslagen eener nieuwe poëzie’.

Tuchteloos in zijn onbeheerscht gevoel en meermalen onbezonken denkwerk, dat voor de vooropgezette ‘gedachten’

maar al te vaak het doordénken der gegevens-zelve verwaarloost, - tuchteloos bovenal in zijne oorspronkelijkheid, die géén geestelijke waaghalzerij vreest, - zoo ziet ge hem wederom bezig ook in dit nieuwe boek over Italië. Geen reputatie, hoe hoog ook, imponeert hem; geen heilig huisje der kunstgeleerden en kunstminnaars, of hij trekt er belletje aan. De Hollandsche jongen is van aard anarchistisch, en blijft het, ook wanneer hij, criticus geworden, van alle anarchie een principieel bestrijder zich waant. En is die brutaliteit somtijds heel pittig, en aan een goed adres daarenboven, - zij is ook wel eens heel roekeloos en 'onverantwoordelijk'. De kunstenaars, over wie hij hier handelt, zijn minstens vier eeuwen dood weliswaar, doch de geestelijke waarden, die hunne gestalten nog steeds vertegenwoordigen, leven, - en wie in zijn spreken over den levenden geest der menschheid ernstig genomen begeert te worden, dient ernstig en grondig te hebben onderzocht en overdacht, alvorens zijn oordeel te geven.

Zie bijv. zijne 'bijzondere antipathie' tegen Donatello eens aan! 'Terwijl Michel Angelo nooit zocht naar een triviale werkelijkheid zelve, maar altijd naar een verheffende verbeelding daarvan, dankt deze vroege voorganger zijn roem aan een weerzinwekkend realisme "à outrance", dat soms eerbiedwaard, toch meest een leelijken wrevel wekt.' - Nu haast ik mij te verklaren, dat ook ik Michel Angelo niet alleen ongelijkbaar hooger stel, maar dat ik hem, den machtigmenschelijken, even diep als de schrijver zelf doet, vereer, - terwijl ik Donatello slechts bewonder. Doch dien bewondere men dan ook, zooals het plicht is hem te bewonderen. Màg men den hierboven aangehaalden volzin eigenlijk wel neêrschrijven: 'Terwijl Michel Angelo nooit zocht enz.' Is het niet een grove onbillijkheid, den opvolger te prijzen om het ontgroeid-zijn aan een kunst, die *hij* gemakkelijk overwinnen kon *na er zich eerst op te hebben gegrondvest*, - een kunst, welke van zijn voorganger de rechtmatige glorie uitmaakt, omdat die zich haar verwierf in een nog veel verrassender oorspronkelijkheid? Donatello ontdekte de realiteit en herschiep haar op honderderlei wijs; Michel Angelo, het herscheppen der realiteit als een bekende kunstvaardigheid geleerd hebbende, had maar de heftige handen uit te strekken

om zijn somber-grootsche droomen in hun tragische verwringing te grijpen.

Doch deed Donatello nu inderdaad niet anders dan slaafs de realiteit volgen, als in dien door Scheltema gehaten kop van Niccolò da Uzzano, - een panopticum-kop zoo gij wilt, maar dan toch een levens-copie, gekneed en gekleurd door een zèlf fel-levend en meedoogenloos-sterk kunstenaar? En is het wààr, dat het Donatello nooit te doen was ‘om eenige persoonlijke opvatting, bedoeling of ideaal, doch om het min of meer treffende van een toevallige werkelijkheid’, - wist hij inderdaad niet, wat de realiteit ‘kristalliseeren’, wat haar styleeren was?

Wie Donatello kent, heeft zijn antwoord klaar. Wij hebben hier te doen met eene... ‘antipathie’ (de schrijver komt er argeloos voor uit), met een antipathie, die zich nergens op grondt dan op een onverdedigbaar dadelijk klaarzijn met zijn oordeel. - Reeds de *veelvormigheid* van Donatello's werk moest den beschouwer hebben geleerd, dat hier geen copiist, zelfs geen ‘hartstochtelijk’ copiist aan den arbeid was, maar een beelder met zeldzame fantasie. Is die ‘vreemde David’ waarlijk alleen ‘de kopie van een bekoorlijk modelletje’? Mij dunkt, dat ‘vreemde’ tegenover ‘kopie’ is reeds eene *contradictio in terminis*. Wie toch zette dat modelletje dien vreemden, omlauwerden herdershoed op, waaronder hij wreed-glimlachend en minachtend uitstaart? Wie deed dat korte, stevige Joodje (een ‘poppig meisje-jongetje’, omdat deze glanzend-krachtige bronzen statuet niet levensgroot is?), wie deed hem, met zijn steen en zijn zwaard, zoo zeker zégevieren over het doode reuze-hoofd, dat hij vertreedt? - Zijn eene voet staat in de linker wiek van Goliath's helm, terwijl de rechtsche vlerk vervaarlijk opstruischt langs zijn been en de andere voet van den jongen overwinnaar zich neerplant op de ontzielde kaak. - ‘Wat bedoelde hij daarmee, en wat had dat met David te maken?’... ik zou het u niet kunnen zeggen...

Is die fijne, als ivoren Johannes de Dooper ‘toevallig’ een ‘arme teringlijder uit een hospitaal’? Herinnert de schrijver zich dan niet, dat de traditie zoowel hem als Maria Magdalena slechts als uitgevaste figuren kende? Hoe afwijkend van die traditioneele boschmeftsch-gestalte

zijner voorgangers, is echter deze; hoe edel is zijn gang, hoe sterk zijn fijn en vreemd gelaat. Een copie? Men kan zich niet meer beslist eene *crëatie* voorstellen! - En nimmer hield Donatello aan een zijner scheppingen als aan een nieuw en persoonlijk type vast. Deze groote fantast tastte immer naar nieuwe verbeeldingen. Zie naast dien gewraakten bronzen David, onzen prinselijken kleinen held, - dien totaal anderen, slungelachtigen David in marmer, met zijn beminnelijk jongensachtige beschaamdheid over zijn ongedachte welslagen! Zie naast dien tengeren Johannes den Dooper dien totaal anderen, ruigen Johannes den Dooper in pleister, den mannelijken boetprediker, waarvan het oorspronkelijk in somber brons is.

Karaktergroote stijleering van bijbelsche figuren zijn ook zijn profeten en zijn koning David aan den Dom-toren, zijn apostelen aan Or San Michele. Teêrste verbeelding van een lieven droom is zijn kleine bas-relief van Johannes den Dooper als kind. En er bestaat zeker geen stijlvoller beeldhouwwerk dan zijn rustig-vermetele San Giorgio, of de prachtige grafzerk, met den als zacht te rusten gelegden bisschop, in den Dom van Siena.

Deze Scheltema's averechtsche Donatello-beschouwing is echter minder nog een oppervlakkige, dan wel een tendentieuse, die voor zijn vereering van het ‘algemeene’ in Michel Angelo, een tegenwicht van ‘verbizondering’ zocht. Het is er ook eene, die zich om de historische ‘lijst van den tijd’ in het minst niet bekommert en zuiver impressionistisch, dat is, volgens zijne eigene, geestige interpretatie: à-peu-prèssionistisch te werk gaat.

Zoo wenscht hij een voorbeeld te geven van de smakeloosheid der *tegenwoordige* Italianen, - en ik zal de laatste zijn te beweren, dat zij rijk zijn aan smaak, - doch hij vindt zijn voorbeeld alweer te grif in de inrichting der Florentijnsche Cathedraal: ‘Zie, onder den koepel bevindt zich een monsterlijke glazen bak, waar de dienst wordt gehouden, en *waaromheen* de kerkbezoekers, uitheemsche en inheemsche, wat stoeltjes en bankjes aansleepen, om boven de houten lambrizeering door de glazen naar de belachelijke voorstelling in dit kerkelijke circus te kijken.’

Hier hebt gij den vlot-causeerenden impressionist! - Er is een achthoekige, *mans-hooge*, *marmeren* koorafsluiting;

binnen de achterste drie zijden, op een verhooging, zijn hoogaltaar en bisschops-troon; binnen de vijf zijden naar den voorkant, waarlangs de banken der kanunniken gaan, worden des morgens de gebeden gezongen bij een hoogen, zwaargebeeldhouwden lezenaar, terwijl de oude missalen door een schilderachtige lantaarn worden belicht, - want het is schemerduister onder Brunelleschi's blinden koepel. Met een lederen riem bedwingt een koorknaap het stijve perkament, waarop in kleurige en roestig-gouden krullen de groote vierkante noten van verre te lezen zijn, en een groep van geestelijken in hun scharlaken manteltjes en gebloemd-zijden kazuifels staat klater-zingend ervoor. Ik ken geen schooner ceremonieel.

Dit koor nu bewijst niets tegen of voor den smaak der hedendaagsche Florentijnen; het is daar aldus ingesteld, zoolang Scheltema's en mijn ‘geliefde koepel’ bestaat: de koorafsluiting was aanvankelijk van hout en versierd door den beeldhouwer Lorenzo Ghiberti; de tegenwoordige marmeren wering, dragend in zijne harmonieuze vakverdeeling een rij van zeer fraaie, breed-gedane basreliefs - profeten en apostelfiguren - dateert van 1555. - Maar wat voor een stoerer voorgeslacht dienstig was, bleek minder geschikt voor de kanunniken van dezen tijd; die oude heertjes hadden, om zoo midden in de kerk te zitten, te veel tocht in hun rug en aan hun kale bollen en vroegen een glazen beschutting achter zich. Deze reep glas, in eenvoudige elken omraming boven den marmeren koormuur aangebracht, wekt bij den lachlustige desnoods de gedachte op aan een aquarium; doch men kan zich dat glas en de glazen deuren in de voorzijde, door welke men toeschouwt, ook wegdenken. - Wat zoudt gij wel van een schilderijen-bëoordeelaar zeggen, die, bij glasbedekking, sprak van dat malle glazen tafereel, waarin men zichzelf ziet?

De lezer gelieve op te letten, dat mijn voorbeelden van dien aard zijn, dat men ze niet met een ‘de gustibus’ beantwoorden kan. Zij betreffen *feiten*, voorbijgegaan in een tendentieusen gedachtengang, die de indrukken vertroebelt en aan nader onderzoek niet toe komt. Zulk een schijnbaar onbeteekenende misschatting van het koor in Florence's dom is dan ook in den grond bedenkelijker dan een enorme,

doch argelooze vergissing gelijk deze, als zou de gevel der cathedraal van Pisa een *probeersel* zijn, dwaas maar mooi, dat ‘zich hoofdzakelijk als presse-papier vermenigvuldigd heeft’. De opmerking ware van een matige grappigheid, - zoo daar niet de ontelbare kerken en kerkjes van Pisa-zelf, van Lucca vooral, en van Pistoja waren, allen meer of minder mooie voorbeelden - de Cathedraal van Lucca een prachtig! - van dienzelfden, den Pisaanschen, gevel-stijl!

Een eenvoudige vergissing, zei ik, ofschoon ook deze vergissing wel voorkomt uit een opvatting, die, tegenover de eigen *theorieën*, het met de behandelde *kunst-zelve* niet al te zwaar neemt. Pisa is het eenige stadje, naast Florence, Rome en Napels, dat de schrijver nog een bezoek heeft waardig gekeurd. Wat voor den beminnaar van Italië - Scheltema bemint Italië niet, en kan men wel een vruchtbare beschouwing verwachten door de zwarte bril der latente antipathie? - wat voor den beminnaar van Italië het bekorendste is: het intiem verblijf in al die oude, grijze of roode stadjes met hun blanke cathedralen; die middeleeuwsch-gebleven stadjes, waar het verleden nog ademt en waar de kunst nog bloost van versche jeugd in het hoekje harer geboorte, - Scheltema verwerpt het als een ergerlijken last, waaraan hij weigert zich te onderwerpen. ‘Zooveel musea als er stadjes zijn,’ smaalt ergens deze bewonderaar van centralisatie, die àlles in één staats-museum, een National Gallery, een Louvre, vóór zich wenscht, ‘en de specialist moet wel reizen: - voor Mantegna naar Padua en Mantua, voor Giotto naar Assisi, voor Luca Signorelli naar Orvieto, voor Piero della Francesca naar Arezzo, enz.’ Hoe zonderling raakt de theoreticus hier in zijn eigene theorieën gevangen! Al die stadjes met hun kunst (ik noem het een wereld, rondom bloeiend van schoonheid) hij vindt het: de anarchie, en hij droomt zich een schoonere toekomst: geen musea, maar museum-steden, ja museum-gewesten, in Italië bij Florence, *of wel* bij Rome, *of wel* bij Sorrento of Salerno, *of wel* ‘tusschen de ruïnes van Sicilië’ (wat zou dáár de Florentijnsche kunst bijv. goed in haar atmosfeer zijn!), en ìn die museum-streek een ‘Etruscisch park’ en een ‘Hellenistisch park’, het ‘middeleeuwsche nest’, ‘en eindelijk de renaissance-stad, met al de beroemde gevels, zorgzaam overgebracht of nagebouwd aan plein en

straat', 'en het schoonste van elken groote bijéén in telkens één zaal, van de Giotto-kerkzaal (met al zijn in hun geheel overgebrachte fresco's, zooals bijv. de Pompejaansche in het thermen-museum) tot het boudoir van Carlo Dolci.'[1] 'En ieder land zal zijn museum-stad en gewest bezitten: - de gewijde plek met de geschiedenis van zijn eigen schoonheid, zijn eigen volk, zijn eigen natuur. In Egypte zal zij zich uitstrekken om Memphis, aan den voet der pyramiden, - de gladde, geliefde wonderen der Pharao's uit het eindeloos verleden zullen er van alle wereldstreken wederkeeren, en om een stille oase zal het stil verleden herrijzen als een ontzagwekkend vizioen. In de vlakten om Babylon of Ninive zullen de gebaarde giganten en de gevleugelde stieren de paleishallen van Artaxerxes weer bewaken en uitstaren over de Aziatische landen... den geboortegrond onzer aarde (?) Bij Athene zal de Akropolis herrijzen, en de blauwe bergen zullen de marmeren en gouden kunst van Hellas weer dragen. En wij, en Holland -? wat vriendelijke pannendaken rijzen uit de blijde tempelstad aan den voet onzer duinen: - daar leeft de geschiedenis onzer schoonheid, herleeft de geschiedenis van ons volk, - daar, rondom het paleis van Rembrandt, komen van alle oorden de minnaars, de droomers, de weters, om maanden te wonen in de museumstad en zich te laven aan licht en kleur en kracht. Zij komen met hun luchtschepen, hun vliegtuigen - van alle hemelstreken immers, ... zoo gaat men dan ter kerke!'

Het vizioen staat ons op sommige plekken - Memphis, Ninive - misschien nog wel aan; het is daar ver en vaag... Maar het ideaal wordt aanmerkelijk minder mooi, zoodra het naderbij komt in die gruwelijke verminking van het innig Assisi, het ernstig Siena, ten bate van een verfoeibaar Duitsch-Amerikaansche show oftewel historische kermis, waarboven ik onmiddellijk het Futurisme-zelf in al zijn consequenties verkies! Beter toch alle kunstschatten te vernielen en te verbranden, om ruim baan te maken voor de kunst der toe-

1) De beschouwing over den 'fascineerenden' Christus van Carlo Dolci (in de Academia te Florence) zou heel curieus zijn, indien de schilderij inderdaad Christus voorstelde... zij heet evenwel voor te stellen God den Vader zelf, en indien dat zoo is, fascineert de walgingwekkend-zoete kop in 't geheel niet meer.

komst, dan zóó geweldige krachten te verspillen aan de kunst van het verleden, - alleen om die kunst gehoond te zien en vermoord in de griezelige schijn-werkelijkheid eener reusachtige esthetisch-wetenschappelijke reconstructie. Welk een nachtmerrie, die fonkelnieuwe kunst-stad aan den voet onzer duinen, rondom het 'paleis' van Rembrandt! Is hier een Hollander aan het woord of een Duitscher? Of heeft Rembrandt ooit voor 'paleizen' geschilderd? - Wat zouden zij onafzienbaar en afmattend en kunstmatig en zonder innigheid zijn, die kunst-steden en *gewesten!* En zoudt gij er héengaan, naar Ninive en Memphis en Athene, gij die al opziet tegen het uitstappen in Arezzo en Orvieto, op de doodelijk-vermoeiende, want zés urige reis van Florence naar Rome!? En hoe rijmt gij het, alle Assyrische en Egyptische kunst naar Memphis en Ninive terug te sleepen, en tegelijk de fresco's van Orvieto en Arezzo weg te willen halen uit de stille stadjes en hun oude eenzaamheid, waar alléén men ze genieten kan in hun eigene sfeer?

Tot deze horreurs lijdt dan nu de *verstandelijke esthethiek*, die zich aansluit bij de reglementaire wereld-reorganisatie der sociaal-democratie. Toen vijfentwintig jaar geleden Van Deyssel er dergelijke voorzag, heeft hij nauwelijks kunnen denken, dat een Nederlandsch kunstenaar er honderdmaal erger en ergerlijker in vollen 'dichterlijken' ernst zou opschrijven. En wil men èchte dichterlijkheid tegenover deze ijzer-kille en monsterachtige schoonheids-bedenksels, lees dan de individualistische 'Sensations d'Italie' van Paul Bourget, die, de Italiaansche aarde en haar menschheid minnend, en in die beiden de kunst die er uit voortkwam, van stadje tot stadje toog, proevend elks zoet geheim.

Al 't geen tot hiertoe werd opgemerkt, gold dus uitsluitend de methode en het beschouwings-plan dezer causerie: de te groote *losheid* der 'indrukken' en de te groote *starheid* der 'gedachten', waarvan de titel spreekt. Want wilde ik, in engeren zin, meeningsverschillen gaan uitmeten, ik zou er tallooze toe moeten voegen aan het eene, dat ik tot voorbeeld geef: zijn lovend oordeel over Giovanni Bellini, in wien hij echter een 'modern realist' ontdekt, terwijl ik meen dat, onder de Italiaansche schilders, Bellini een der weinige

mystici is. Hij is dat, naar mijn gevoelen, niet slechts om die glorierijke en diepzinnige ‘Sacra Conversazione’ in de Uffizi te Florence; niet slechts om die bovenaardsche Madonna met vier peinzende heiligen in S. Zaccaria te Venetië; - hij is het in èlk zijner schilderijen... om dat wonderlijkklare, diepe licht, dat hangt om alle zijn zuivere gelaten en volle, simpele plooien, een licht dat alleen vergeleken kan worden met het licht van dien Hollandschen mysticus, den schilder van... burgerbinnenhuizen en keukens; den Delftschen Vermeer.

Doch daartegenover ben ik het menigmaal wel zéér met hem eens: op die bladzijden bijv. waar hij de doortrapte, groene cocotte-madonna van Fra Filippo Lippi haat, of waar hij het opneemt voor dien gratierijken schilder, die de Vinder der heidensche schoonheid in het picturale was en dus de renaissance-schilder bij uitnemendheid: Botticelli, - tengevolge van Engelsche-missen-dweperij thands weer teveel achteruitgezet. Herhaaldelijk geeft hij uitmuntende karakteristieken, treffen door evenveel juistheid als oorspronkelijkheid zijne opmerkingen.

En overigens moet men hem, in zijn causerie, ook een beetje zijn gang laten gaan, om op onze beurt niet voorbarig te veroordeelen. Menigeen zal, in den aanvang, zich ergeren aan des schrijvers verdachtmakingen van Leonardo da Vinci, en opnieuw bij zijne insinuatie's tegen Michel Angelo's ‘zondig’ schilderij der Heilige Familie, met dien kring van naakte jongelingen op den achtergrond. Ik kan op die beschuldigingen hier niet ingaan (zij zijn een beetje een manie van den schrijver, want hij ziet het tegennatuurlijke op de onverwachtste oogenblikken en het natuurlijke... met bijna tegennatuurlijke oplettendheid); maar het is ook niet noodig, dat wij er ons meê vermoeien: aan Leonardo wordt later ten volle recht gedaan; en Michel Angelo zelf wordt gaandeweg zijn groote hartstocht!

‘Komt gij hem nu langzaam nader, zooals ik hem nabij kwam?’ vraagt hij ten leste met een even aardig als mooi beeld: ‘Mijn geest, over de wijde velden dier renaissance, was heengeaarzeld tusschen haar tallooze scheppingen - als een knikker tusschen de pennen van een hazardspel, tot ik eindelijk om deze heendraaide en - afgestooten - weer

terugliep, om te blijven liggen aan dien schoot. Tegenstrevend had de groote draaikolk van die ziel mij eindelijk meegezogen; ik was begonnen met hem te haten, maar voor sommigerlei liefde is het beter met den haat te beginnen -'

Toch is er ook in Michel Angelo een 'facet' - wat heeft dit eindeloos-herhaald facetten-motief mij vermoeid! - een facet, waarvan Scheltema den glans niet in 't oog krijgt; zijn genialiteit óók als architect, hoe vele op dat gebied zijne zonden mogen zijn.

'Zie de architectuur van zijn nieuwe sacristie van S. Lorenzo, - is het de schepper zelf van die heroïsch-romantische gestalten, welke zoo naïeve ruimte daaromheen heeft gebouwd, die simpel blanke lijst, die hooge nauwe stolp om zulk een wijde, zulk een donker diepe ziel in nood?'

'Naïeve ruimte'? - het lijkt waarlijk wat... naïef. Zij dóen het er maar, deze gestalten, in hun 'simpel-blanke lijst'! Blank is die lijst inderdaad, maar simpel? Wat gij hebt opgemerkt aan zijn Palazzo Farnese in Rome, zaagt gij hier voorbij; het zijn Michel Angelo's verrassende *dimensies*, het zijn de *kleine* deuren en vakken, die de beperkte ruimte hoog en wijd maken rond de tragiek der *groote* gestalten. - De schrijver miskent m.i. eveneens den S. Pieter-koepel, al geef ook ik aan dien van Brunelleschi, 'die purperen, die immer gloeiende bloembladen, tusschen de wit-marmeren ribben van S. Maria del Fiore', verreweg de voorkeur. 'De trommel is mooi,' heet het van Michel Angelo's architectonisch meesterwerk, 'maar zij sluit niet logisch aan bij den koepel, wijl de zuilen te ver vooruitspringen en daardoor niets schijnen te dragen...' Doch zij zouden, dat vergeet gij maar even, een luisterrijken kring van beelden hebben gedragen, uit wier midden de koepel verrees! En die van buiten thands wat naakt gebleven koepel heeft van binnen een kleine verdienste, die Brunelleschi's voorbeeld mist: dat gij hem zíen kunt in zijn heerlijke schoonheid, dat hij vol licht is, een hemelsche klok, zingend van glanzende harmonieën.

Evenwel, hoe schoon, hoe heet heeft Scheltema de ziel van dezen groote doorvoeld, wien 'weenende, minnende, brandende en zuchtende' geen menschelijk leed meer vreemd was! En in die bladzijden, waarin hij zelf brandt en bemint, en beminnend begrijpt, daar bewijst hij, hoezeer hijzelf een

dichter is. Want hij is een dichter van nature, die alleen maar de groote fout heeft begaan, om, toen hij de individualistische duizelingen vreesde, zich een indigestie te eten aan ‘versterkende’ theorieën. Doch in Rome, daar, in de Sixtijnsche kapel en in Raphaels Stanzen, daar komt een te machtige schoonheid over hem, dan dat hij zich niet geheel zou openen. Daar geeft hij zich weg, aarzelloos, en vermeestert de schemerzware en glanzende zielen, aan wie hij zich weggaf. Daar mag hij schrijven, zelfbewust: ‘Treedt het groote tegen als een vriend, als een welvertrouwde, - lig er toch niet met beaten mond als een schelvisch op het droge tegen aan te gapen - zie het met groote sterke oogen - drink het ledig... eet het op! - *Wie de schoonheid niet ziet als het hem verwante*, *ziet geen schoonheid!*’.

Deze bewonderenswaardige pagina's, over Michel Angelo, over Raphael, en over Da Vinci, zijn zeker de meest beteekenende van het boek. In deze drie geesten, welke, in dien ruchtigen tijd, het somber verleden, het zalige heden, en de geheimzinnig lichtende toekomst vertegenwoordigden, grijpt hij de ontwikkelingsgeschiedenis van den menschelijken geest en hare achtereenvolgende veroveringen, met een diepen greep saam.

Doch er zijn ook vele andere mooie bladzijden; er zijn bladzijden, waarin zijn algemeene waarheden niet vóórbedacht zijn, maar vanzelve opbloeien uit bewonderde kunst; - zoo deze, uit de beschouwing dier allerliefste Esquilinische Venus, nadat hij den ‘vetten rug’ der Capitolijnsche terecht als ‘onedel’ heeft gequalificeerd: - ‘Edel’ is bijvoorbeeld het verrukkelijke meisje aan den overkant van het plein, in het Conservatorenpaleis, de lieve Venere Esquilina; edeler nog die schitterende Venus-torso in Napels' museum; edel ook - op hare wijze - is Tiziaan's Venus in de Tribuna van Florence; en allen zijn zij toch eveneens zinnelijk - van een zuivere, schoone, van eene Dionysisch verrukte zinnelijkheid... zooals een rijpe perzik dat kan wezen. Zie! - daar hebben wij het goede woord geplukt; - kunst is als een perzik, als van Alphen's perzik - ‘deez' perzik gaf mijn vader mij, deez' perzik smaakt naar meer!’ Kunst is juist als die perzik: *zij is een gecultiveerd natuurlijk gegeven*, *dat* ‘*naar meer*’ *smaakt*, *zij is ideaal-wekkend*.

Bij al de laatstgenoemde voorbeelden wil men niet alleen proeven, maar ook bewonderen, zij wekken een vraag, een mijmering - een ideaal, en zij smaken immer ‘naar meer’.

Er zijn ook - ik zei het reeds - bizonder geestige bladzijden; er zijn daarenboven - een revelatie, van dezen auteur - voortreffelijke *vertellende* brokken; ik herinner mij dat waanzinnige, dat Homerische verhaal over de ramp van Messina. Maar vooral (nog te weinig sprak ik ervan) zijn er de prachtige natuurstemmingen, waarin deze dichterziel in al haar volheid uitbreekt. 'k Veroorloof mij er eene over te schrijven:

‘Maar een andermaal - veel later, in den nazomer, toen alles nog zwoel broedde van den zwaren dag en de zon tusschen de vlammende wolkgevaarten verging als in een brandenden zeeslag, hebben wij dicht bij diezelfde plek het oude Rome gezien. Terzijde, in den damp van den avond, lag de veege warrel van de gasfabriek in de ontzaggelijke kom van den ouden circus; vóór ons in de brake vlakte eindden eenmaal de wegen, de Via Appia, de Via Latina, heel van Napels en Brindisi, de weg langs Caracalla 's thermen, waarvan de barre brokken daarginder rezen, als nog de grauwe dreiging van geduchte tijden - vol van weeke weelde en barbaarsche gevaren. Daar aan de andere zijde, naar het Oosten, tegen een wemeling van duister verschiet, verhief zich de vreeslijke verschijning van het Colosseum in de bloedende stralen van den avond, met zijn honderden zwarte bogen als de reusachtige tombe van een voorwereldlijk god; en daarvóór, dichter bij ons, stond doodstil tegen de troebele avondverte de enorme silhouet van een grooten zwarten palmboom, als een vreemd en wreed symbool. Toen was het, dat van de vale vlakte en van die bang belichte verte een windvlaag woei tegen ons hart, en wij op eens het vizioen zagen van een geweldige wereld, die dood lag aan onze voeten...’

En dat is nu eigenlijk het beste van dit boek: de persoonlijkheid van den schrijver zelf, van wien gij, ondanks alle verdeeldheid tusschen hem en u, toch niet nalaten kunt te houden. Want hier leeft een mensch, in dit boek; er weer-

klinkt een stevige stap, al loopt die baloorig soms dingen voorbij die u lief zijn; er wordt smadelijk gelachen, maar er wordt ook vurig bemind; er wordt veel geschertst, maar er wordt ook gesteund en geworsteld, en soms verzinkt die rumoerige stem in een stille fluistering, terwijl een oog staart, vocht-beslagen, in het eeuwige wonder des levens.

Wat het mooiste is in dit boek, zoogoed in de bladzijden die gij veroordeelt als in die gij met instemming leest, dat is de struische kerel zooals hij reilt en zeilt, met al zijn ruwheid en al zijn teêrheid, zijn lichtzinnigheden en zijn verheven bedoeling, zijn harde stelselvastheid en zijn menschelijke warmte.

'Hoe eenvoudig ware de wereld, als ze maar bestond uit ja en neen!' roept hij ergens uit. Zoo blijkt zij voor hem maar al te vaak, en het is zijn zwakheid, maar ook zijn kracht! Hij lijkt soms zelf een dier eigenmachtige rertaissancemenschen, die, 'zelden of niet eerbied hadden voor de kunst van anderen,' doch 'déden, zelf, alleen, en zonder om te zien.'

Een 'inleiding'? Neen, een 'inleider' staat bescheidener tegenover zijn taak. En daarvoor hebben wij immers *Baedeker* ook, die waarlijk goed is, volledig, beknopt, en doorgaands betrouwbaar. Dit echter is een kostelijk boek, om er met vriendschappelijke ruzie en roode ooren over ná te praten.

Florence, Dec. 1914.

CAREL SCHARTEN.

Landgedicht.
(Uit mijn dagboek.)

17 Augustus.

Nu heb ik iets wonders gezien!

Zoo schoon dat ik het alleen mogelijk en bestaanbaar achtte in den droom van een dichter. Te teeder om aan te raken, te benaderen of te noemen; zoo edel rein als het bloemenweefsel van een sneeuwvlokje waarbij men den adem moet ophouden als men het bewonderen wil! Mijn besluit was, het kostelijke kleenood te laten rusten tot het bezonken zou zijn door den tijd en overwaasd met de bekoorlijkheid der verten van 't verleden, om het dan in vasten vorm om te zetten tot iets wezenlijks. ‘Le passé a ses mirages’, en de fantasie zou het nog vermooien! Maar te zelfder tijde bevangt me de vrees dat de impressie, het beeld kan verbleeken, dat het opdampen zal in de lucht - zoo teeder als het is - en er mij later niets van overblijft dan een blauwe damp die vervliet in de blauwe lucht. Nu reeds is het ding zoo licht als een zomerwolkje, zoo eenvoudig van vorm dat er alle materie aan ontbreekt om het te kunnen verbeelden, of er iets van te maken. Het is niets dan eene stemming waar de schoonheid van een zomeruchtend de noodwendige toovering om weeft en woorden zijn te zwaar van klank om het ding in den juisten toon te stellen.

Heel vroeg in den uchtend, zat ik aan mijn breed open raam waar heel de streek - de oneindige velden onder de diaphane lucht, voor zonsopgang te doornen liggen. Het was het uur waarop het wonder geschiedt van het algemeen ontwaken en uit den schemer, de helderheid open-

plooit van een nieuwen dag. Over heel de streek zweefde eene stemming van rust en geen levend wezen was over den omtrek te zien. De vruchten te velde waren aan 't groeien, met de deugddoende lafenis van den verschen dauw. Het uitzicht was ik stil aan 't bewonderen, toen mijne aandacht getrokken werd door iets dat bewoog. Zie, zoo vroeg waren er toch reeds menschen wakker en aan den arbeid! Het waren een jongen en een meisje, die op eene strook land, tusschen een klaverstuk en een koornaard, eene landrol voorttrokken. Zij waren verschenen uit den rechterhoek van mijn raam, dweerschten heel de zichtbreedte ervan en verdwenen achter den rand van de linkerzijde. Aan de slankte van hun lijf, aan hun stap en gebaar, merkte ik dat de knaap en het meisje beiden zeer jong waren; toch schenen zij neerstig aan hun bezigheid en stapten haastig, voorover gebogen in het lastige trekken aan de rol. Van links keerden zij weer naar rechts en omgekeerd; - telkens voorbij de breedte van mijn raam zag ik hen verdwijnen en weer verschijnen achter een van de twee randen. Ik gaf er verder geen acht op en keek al over hen uit, hooger de ruimte in, waar ik de speling der parelmoeren tinten naging van de wolken die zich nu opstapelden tot een triomfboog met gouden randen waar zoogauw de zon haren doortocht zou maken.

Of er intusschen met de twee landlieden iets gebeurd was, had ik niet gemerkt - mijne aandacht echter werd er door gewekt omdat de regelmatige voorbijgang ophield. Het meisje had zich neergeflokt op de knieën, waar ze met 't lijf rechtop, rank als een hinde, zitten bleef. De jongeling stond en hield met de handen achter den rug, den dwarsstok der rol waartegen hij aanleunde. Het meisje zat met opgesteken kin en keek den jongen drukkelijk aan om hem te plagen. En als hij daar staan bleef, opeens, als door een veer gestuwd, springt het schalke ding op de beenen, en verraads, eer hij de handen gelost heeft om haar af te weren, hangt zij hem om den hals en blijft tegen zijn lijf vastgeklampt. Lenig als de eekhoorn glijdt zij naar beneden en herneemt hare houding en speelt met de handen achteloos in 't zand. Gelijk ze daar zit, teekent haar tengere hals en de fijne snit van haar gelaat, de neerhangende armen

langs het rijzige lijf, als eene Tanagra op een achtergrond van Ménard. De jongeling, in zijne goedige houding, rechtopstaande met 't hoofd aan den gebogen hals, die haar aankijkt zonder roeren, gelijkt een Antinoüs in rust. In 't opheffen van 's meisjes hoofd, ligt duidelijk eene begeerte of het guitig afsmeeken eener gunst uitgedrukt; en in het neerblikken schijnt de jongen goedig af te wachten tot haar guitige geest tot bedaren komt. Zij roeren niet en die dubbele uitdrukking ligt in hun wezen versteend als in een beeld - het lijkt eene groep die eertijds den wand eener grieksche kruik versierd heeft! Ik houd den adem op uit vrees dat bij de minste beweging, de schoonheid zal vergaan en het weer menschen zullen worden die leven! Zij springt op en vat hem bij de schouders, kijkt hem in 't kalk der oogen, smeekt, dwingt en... zoent hem! Die spontane opwelling van het driftige meisjesgemoed was al zoo schoon en schooner dan de plastische Tanagra. De jongen komt er beduusd vanonder; ik verwacht dat hij zich verweren zal, haar in de armen grijpen en als een pluimpje van den grond oplichten, - maar hij doet een gebaar om voort de rol te trekken en het meisje schaart zich nu gewillig aan zijne zijde en zoo hernemen zij hun trakelweg over en weer. Mijne aandacht blijft voortaan op het koppel dat ik geen oogenblik uit het zicht verlies. De bijzonderheden van den wolkenhemel, de schoonheden van den zomeruchtend ontgaan me, of liever, het werkt er alles toe mede - 't is één geworden als het siersel, de achtergrond, de omgevende atmosfeer die 't geluk uitstraalt van de jeugd in haar vrije, onbespiede doening, - in de pracht van den nieuwgeboren dag die de ruimte omtoovert tot een paradijs. De rol houdt overal stil en het wispelturige meisje herneemt haar spel. Ze plaagt haar grooten jongen, trekt hem bij de beenen, reikt zich op tot tegen zijn wezen en blaast hem in de oogen. Hij blijft altijd kalm, de handen houden den dwarsstok, onweerbaar voor de kwelling van het speelzieke kind. Als het te erg wordt, wil hij vooruit en dreigt de rol alleen te trekken. Wat zij van hem bekomen wil en wat hij haar weigeren blijft, kan ik niet raden. Het gebarenspel is echter zoo duidelijk dat ik op het profiel hunner wezens, aan de houding en gebaren, onderscheidelijk de schakeering merken

kan van 't geen zij uitdrukken. Ik vermoed ten andere dat zij er geene woorden bij te pas brengen en in stil stommenspel malkander hunne gevoelens mededeelen. 't Is allenthenen zoo stil en de luchtkring is zoo rein dat elken klank der stem de toovering zou storen. Van den overkant komt eene bejaarde vrouw gegaan die op een aanpalend stuk land, in de jonge beeten gaat werken. Nu is het spel uit. De jongen en het meisje schijnen te doelen op de oude die, met gebogen rug en 't wezen tegen den grond, aan de bezigheid blijft.

Telkens zij haar voorbij zijn echter, herneemt het meisje haar guiterij en wil de rol houden staan, maar de jongen dwingt haar vooruit. De oude vrouw schijnt geen kwaad te vermoeden bij die twee; al wat ze merken kan 't is, dat de jongen en het meisje veel dichter bij elkaar loopen dan noodig is en de dwarsstok van de rol het zou toelaten - zoozeer dat ze elkaar hinderen in den gang.

Maar van een jongen en een meisje is zooiets wel te verklaren - dat betert echter wel met den tijd!...

De zon schijnt mij allang in 't gelaat als ik nog altijd zit uit te staren, maar met 't opkomen van het volle licht is de bekoring gebroken. Ik zie niets dan gewone arbeiders en 't geen hier vóór mij, in den maagdelijken uchtendschemer gebeurd is, komt mij nu reeds zoo onwezenlijk voor als een droom. Ik onderga den weemoed als wederwerking na het hevig genot van onuitgesproken schoonheid, - lieflijk als een Herderskout van Virgilius! plastisch uitgebeeld en spelend in volle natuur.

In den namiddag ben ik op de dorpsplaats om een bende jongelingen te zien vertrekken die zich als vrijwilligers aangegeven hebben voor 't leger.

Bij en rond hen staan verwanten en vrienden om afscheid te nemen. Op den slag verken ik het meisje van te morgen! Haar gelaat is hoogrood, haar oogen stralen en blijven gericht op het wezen van den jongen kerel dien ze vandaag in de vroegte gezoend heeft.

Nu, bij die menigte houdt zij zich schuchter op zijde, want niemand weet voorzeker 't geen ze samen uitgericht hebben en afgesproken. Eerst als de jongelingen den hoek om en verdwenen zijn, keert het meisje met de geburen

weer naar huis. In der haast droogt zij met den hoek van haar voorschoot de traantjes uit de oogen en tracht te glimlachen. In haar lenigen gang verken ik de ingehouden drift van haar warmbloedig gestel....

Voor dag en dauw had die kerel nog zijn werk willen verrichten vooraleer te vertrekken en zij, die ervan wist, was hem komen helpen. Waarmede zij hem geplaagd heeft, of wat zij hem afgesmeekt of van hem hebben wilde - dat zal de dichter moeten verklaren die 't onderwerp tot eene novelle wil omwerken. Ik echter acht me tevreden en gelukkig met 't geen ik gezien heb.

STIJN STREUVELS.

Verzen.

Lansier.

Het licht is zoo traag
en de ochtend zoo rood.
Hoe schoon is het leven,
geliefde,
hoe droef de dood.

Wanneer ik weerom kom
en gij zijt mijn, -
Hoe schoon zal de stonde,
geliefde,
der liefde zijn.

Waar is er wel een
die het einde voorspel'?
De vrede is de hemel,
geliefde,
de krijg is de hel.

Hoe schoon is het leven,
hoe droef de dood...
Zoo grijs is de dag,
geliefde,
en de morgen zoo rood.

Nu blazen de blazers
het ijzren geweld.
De storm! de sporen!
- Geliefde! -
de lansen geveld!

De vanen waaien,
de wind is luid...
U klagen 't de klokken,
geliefde, -
verloren bruid.

Huzarenrit.

Ten dood gewijd,
ten dood beschreven,
Jagen zij uit
op het bloeiende leven.

Den dood voor het voorhoofd,
den dood in het zael,
Zes duizend strijders
ijzer en staal.

De zege in het hart,
de macht in hun moed,
De moed in hun oogen,
de dood in hun bloed.

De zege in hun wezen,
de zielen in brand,
De glorie voor oogen,
de dood in hun hand.

Wat zal de buit zijn,
wat is de prijs:
'Pour le mérite'
of het ijzeren kruis?

Kransen van eikenloof,
rozen bloedrood,
Bloesemend leven
of bloedige dood.

De dood is hun koning,
   hij is hun heer.
Kort is het leven,
   eeuwig de eer.

Hij is hun keizer
   en generaal:
Zes duizend strijders
   ijzer en staal.

Voort in den wind
   met een vloek en een lach;
De dood voor hen uit
   met vliegende vlag.

De zege in hun wezen,
   de zielen in brand,
De glorie voor oogen,
   de dood in hun hand.

De dood in hun zadel,
   de dood voor hen aan,
Op leven en sterven:
   Baan!

In de loopgraaf.

Zij graven gerangschikt in lange rij;
Zij graven geluidloos zij aan zij.

De nacht begunstigt het trage werk
En houdt ze in zijn schuts, dat de dag het niet merk'.

Zij graven gestadig zonder een woord.
Hun zweet stolt paarlen; zij graven voort.

Reeds was 't een bedding; het werd een gang.
Zij graven koortsachtig, stonden lang.

Nu is het een gracht, een diepe vaart,
Als de eerste van hen den ochtend ontwaart.

De dag staat grauw in de grauwe lucht.
Zij zijn in de diepte der loopgraaf gevlucht.

Nog graven zij dieper, zonder geluid,
Als groeven zij 't hart der aarde uit.

Het merg van den grond is niet mak, niet mul,
Maar de aarde is zoo moederlijk goed en gul.

Zij neemt ze aan haar boezem, zij fluistert ze in 't oor:
‘Hij sterft niet, die 't leven met eere verloor’.

En de strijd vangt aan met het dagbegin:
Zij groeven zich in hun graven in.

FELIX RUTTEN.

De houding van Engeland bij het uitbreken van den wereldoorlog.

In den tijd van spanning, voorafgaande aan den grooten oorlog, was het voortdurend onzeker, wat Engeland zou doen. Zelfs toen Duitschland reeds den oorlog had verklaard aan Rusland, en het dus vaststond, dat ook Frankrijk daarin betrokken zou worden, zelfs toen nog koos het niet dadelijk ondubbelzinnig partij.

Dit heeft terecht vrij veel verwondering gewekt en aanleiding gegeven tot zeer onwelwillende commentaren van Duitschen en Duitsch-gezinden kant.

Er komt nog bij, dat volgens het Engelsche blauwboek (Nr. 17, Nr. 80 en Nr. 99) aan Grey, den Engelschen Minister van Buitenlandsche Zaken, èn door zijn Russische en Italiaansche collega's, Sasonof en di San Giuliano, èn door President Poincaré de raad is gegeven zich, ter handhaving van den vrede, in het dreigende conflict te stellen aan de zijde van Frankrijk en Rusland. Doet Engeland dit, zoo zeiden ze eenstemmig, dan blijft hoogstwaarschijnlijk de vrede bewaard; doet het dit niet, dan breekt er een oorlog uit, waarin Engeland ten slotte toch betrokken wordt.

Grey hoorde dezen raad aan en bleef aarzelen.

Naar aanleiding hiervan komen verschillende vragen bij ons op.

Was deze raad een goed gemotiveerde en goed bedoelde, zoodat van zijn opvolging werkelijk handhaving van den vrede kon worden verwacht?

Was Grey daarvan, vast of minder vast, overtuigd?

En zoo ja; waarom is hij dan blijven aarzelen, aldus zijn aarzeling - omdat er voldoende redenen voor een beslissing aanwezig waren - makende tot een ernstige fout?

Het komt mij voor, dat op deze vragen met behulp van het Engelsche blauwboek[1)] en van een paar gegevens van elders een bevredigend antwoord kan gegeven worden, waardoor èn de raad beoordeeld èn de houding van Grey verklaard wordt.

Dit wil ik trachten in het volgende te doen.

Onder de genoemde raadgevingen trekt vooral die van di San Giuliano de aandacht. Hij was, als bondgenoot, het best in staat om over den toestand te oordeelen. Bovendien kan men trachten den raad der anderen verdacht te maken. Men heeft dit van Duitschen kant werkelijk gedaan en gesproken van 'stoken'. Met den raad van di San Giuliano gaat dit echter niet. Wie weet, wat er nog gebeurt, wanneer Italië eenmaal staat aan de zijde der entente-mogendheden! Maar voorloopig heeft men een andere taktiek gevolgd. Men heeft er over gezwegen. Noch in de Duitsche pers, noch in de Nederlandsche, die zich zooveel laat voorstaan op haar onpartijdigheid, is er, voor zoover ik weet, met één enkel woord melding van gemaakt.

Maar laten we beginnen met te zien, wat zijn inhoud was.

Verslag gevende van een onderhoud, dat hij had gehad met di San Giuliano, seint de Engelsche gezant, Sir R. Rodd, aan Grey (Nr. 80):

'Hij voegde er aan toe, dat het moeilijk scheen Duitschland te doen gelooven, dat het Rusland ernst was. *Daar Duitschland echter wezenlijk goede betrekkingen met ons verlangde*, *meende hij*, *dat het van grooten invloed zou zijn*, *indien het geloofde*, *dat Groot-Britannië zou handelen in vereeniging met Rusland en Frankrijk*.'

Op welke gronden deze raad steunde, vernamen we onlangs gedeeltelijk door de opzienbarende mededeelingen van Giolitti, wiens welwillende gezindheid jegens Duitschland bekend is, in de Italiaansche Kamer. Volgens hem had

1) Eenvoudige nummers verwijzen in het vervolg naar de overeenkomstig genummerde dépêches van dit blauwboek.

Oostenrijk reeds in Augustus 1913 Italië gepolst over zijn houding in geval van een aanval op Servië. Di San Giuliano had geantwoord, dat de Triple Alliantie een verdedigend verbond was en tegelijk gewaarschuwd voor de ernstige gevolgen van zoodanigen aanval. Het wederwoord luidde, dat Rusland zich nog niet hersteld had van de gevolgen van den oorlog met Japan en zich daarom wel zou hoeden tusschenbeiden te komen. En er op gewezen, dat men zich vergiste, had men ten antwoord gegeven, dat men dan kon rekenen op Duitschland, en dat Engeland op het laatste oogenblik wel terug zou krabbelen.

Uit deze mededeelingen, aan wier juistheid moeilijk valt te twijfelen, volgt, dat het plan tot een aanval op Servië reeds in Augustus 1913 bestond en dat de moord van den aartshertog-troonopvolger niet meer was dan de aanleiding om dit, reeds een jaar lang uitgestelde, plan eindelijk ten uitvoer te brengen. Men rekende daarbij op de onmacht van Rusland en de vredelievendheid van Engeland, en verwachtte tengevolge daarvan, dat men zonder grooten oorlog Servië zou kunnen onderwerpen.

Dat deze verwachting ook in 1914 nog bestond, wordt bewezen door een zeer merkwaardige dépêche van Barrère, den Franschen gezant te Rome, aan zijn regeering (Fransch geelboek Nr. 96). Hij geeft daarin verslag van een onderhoud, dat hij gehad heeft met di San Giuliano en zegt het volgende:

'De Markies di San Giuliano heeft me gezegd, dat in deze geheele zaak de overtuiging van Oostenrijk en die van Duitschland ongelukkigerwijze geweest was en nog was, dat Rusland niet in beweging zou komen (ne marcherait pas). Hij heeft mij naar aanleiding hiervan een dépêche voorgelezen van den heer Bollati, die hem verslag gaf van een onderhoud, dat hij heden (29 Juli) gehad had met den heer von Jagow, en waarin deze laatste hem nog eens had herhaald, dat hij niet geloofde, dat Rusland in beweging zou komen.... De gezant van Oostenrijk te Berlijn heeft aan zijn Engelschen ambtgenoot eveneens gezegd, dat hij niet geloofde aan een algemeenen oorlog, omdat Rusland noch oorlog wenschte, noch in staat was een oorlog te beginnen.'

Dit laatste - het zij terloops opgemerkt - wordt woordelijk bevestigd door een dépêche (nr. 71) van den Engelschen gezant te Berlijn, Sir E. Goschen. ‘Ik geloof,’ voegt deze er aan toe, ‘dat deze meening door menigeen hier wordt gedeeld.’

De heer Barrère vervolgt:

‘In weerwil van den grooten ernst van den toestand schijnt het me toe, dat de Minister van Buitenlandsche Zaken niet wanhoopt aan de mogelijkheid van een schikking. *Hij gelooft*, *dat Engeland te Berlijn nog grooten invloed in vredelievenden zin kan uitoefenen*.

‘Hij heeft gisteravond, heeft hij me gezegd, een lang gesprek gehad met den gezant van Engeland, Sir R. Rodd, om hem aan te toonen, hoe afdoende de Engelsche tusschenkomst zou kunnen zijn. Ten slotte zeide hij: “*Indien dit ook de meening van uw Regeering is*, *zou deze*, *van haar kant*, *in dezen zin te Londen kunnen aandringen*.”’

Men ziet, hoe groot gewicht di San Giuliano hechtte aan de tusschenkomst van Engeland. Hij was klaarblijkelijk overtuigd, dat men nog altijd meende, dat Engeland op het laatste oogenblik zou terug krabbelen.

Dat verder zijn slotzin niet zonder invloed geweest is, kunnen we opmaken uit het feit, dat den volgenden dag, 30 Juli, President Poincaré zelf bij den Engelschen gezant te Parijs, Sir F. Bertie, met nadruk op die tusschenkomst aandrong (nr. 99).[1)] Nemen we dit verband aan, dan begrijpen we te gelijk het zeker eenigszins ongewone verschijnsel, dat een zoodanige aandrang uitging van den President der Republiek en niet van den Minister van Buitenlandsche Zaken.

Het goed gemotiveerde en goed bedoelde van den raad van di San Giuliano, en bij gevolg ook van dien van Poincaré, is, dunkt me, door dit alles duidelijk. En het is moeielijk aan te nemen, dat Grey, van zijn kant, daarvan *niet* overtuigd was.

1) En nu, terwijl dit artikel reeds bij den drukker was, ontvangen we het bericht, dat Poincaré, toen zijn stap bij Grey geen resultaat had gehad, onmiddellijk den volgenden dag (31 Juli) met hetzelfde doel een brief schreef aan den Engelschen Koning. Wel een bewijs, dat hij gewicht hechtte aan den raad van di San Giuliano.

Hij *wilde* er echter niet naar luisteren.

Dat hij dit niet *wilde*, blijkt op eigenwaardige wijze uit een der dépêches in het Engelsche blauwboek (nr. 47).

De Russische gezant te Londen had hem meegedeeld, dat in Duitsche en Oostenrijksche kringen de indruk heerschte, dat Engeland in elk geval onzijdig zou blijven. Grey maakte zich van deze mededeeling af met een sophisme en antwoordde, ‘dat hij uit Duitsche en Oostenrijksche bron hoorde, dat men daar geloofde, dat Rusland niet zou optreden, zoolang Oostenrijk er in toestemde geen Servisch grondgebied te nemen, en dat het absurd zou zijn, wanneer Engeland in zijn onderhandelingen met de Duitsche en Oostenrijksche regeering zou blijken meer Servisch te zijn dan Rusland.’

Dat dit een sophisme was, en wel een bewust sophisme, volgt, wat het eerste betreft, hieruit, dat het er in dit verband niet op aankwam, wat Duitsche en Oostenrijksche kringen *meenden*, dat de gezindheid van Rusland was, maar wat die gezindheid *werkelijk was*, en, wat het tweede betreft, hieruit, dat Grey door zijn eigen diplomaten heel goed wist, dat het Rusland ernst was met zijn tusschenkomst ten behoeve van Servië. Toch maakt hij van het sophisme gebruik, ‘om van het gezeur af te zijn’, zooals men zegt.

Ik concludeer er uit, dat hij niet *wilde* luisteren naar den hem van zoo vele kanten gegeven raad.

Met des te meer kracht dringt zich aan ons op de vraag, waarom hij dat dan niet wilde.

Hij wilde den oorlog niet voorkomen, maar stookte hem aan, zeggen de éénen.

Deze beschuldiging bewijst alleen, dat zij die haar uitspreken òf het Engelsche blauwboek niet behoorlijk gelezen hebben, òf het niet behoorlijk hebben *willen* lezen. Want dit blauwboek pleit van het begin tot het einde voor de oprechte vredelievende gezindheid van Grey.

Ik wil slechts één plaats aanhalen.

In een telegram van Grey aan den Engelschen gezant te Berlijn (No. 101), lezen we:

‘En ik wil dit zeggen:

‘Indien de vrede van Europa kan worden bewaard en de tegenwoordige crisis veilig voorbij is, zal het mijn eigen

streven zijn eenige regeling te bevorderen, waarin Duitschland een aandeel kon hebben, waardoor het verzekerd kon zijn, dat geen aanvallende of vijandige politiek tegen Duitschland of zijn bondgenooten zou worden gevolgd door Frankrijk, Rusland en ons zelf, vereenigd of afzonderlijk. *Ik heb dit gewenscht en er voor gewerkt*, *zoo ver ik kon*, *gedurende de jongste Balkancrisis*, *en daar Duitschland een doel had*, *dat hiermede overeenstemde*, *zijn onze betrekkingen merkbaar verbeterd*. Het denkbeeld is tot nu toe te utopisch geweest om onderwerp van besliste voorstellen uit te maken, maar *indien de tegenwoordlge crisis*, *de gevaarlijkste die Europa sedert geslachten heeft doorgemaakt*, *voorbij zal zijn*, *hoop ik*, *dat de verlichting en reactie*, *die dan zullen volgen*, *een meer besliste toenadering tusschen de Mogendheden*, *dan tot nu toe heeft kunnen bestaan*, *zullen mogelijk maken*.'

Indien dit geen oprechte taal is, dan is het zeker moeielijk ergens oprechtheid te vinden.

Ik leid er uit af, dat Grey werkte niet alleen voor een voorloopigen, maar ook voor een definitieven vrede; dat hij er op uit was weg te nemen niet alleen de oogenblikkelijke aanleidingen, maar ook de blijvende en diepere oorzaken tot oorlog.

Op zijn aanbod is geen antwoord gekomen. Toen de Engelsche gezant het aan den Rijkskanselier meedeelde, 'was Zijne Excellentie zoo vol van de Russische maatregelen langs de grens..., dat hij uwe mededeeling zonder opmerking ontving. Hij vroeg mij, hem het bericht, dat ik juist voorgelezen had, te geven als memorandum, daar hij er gaarne over wilde nadenken, voor hij er antwoord op gaf, en zijn geest zoo vervuld was van *ernstige zaken*, dat hij er niet zeker van was zich alle punten te kunnen herinneren.'

Zoo seint Sir E. Goschen aan Grey (Nr. 109).

Die 'ernstige zaken' bestonden hierin, dat nog dienzelfden dag een ultimatum gesteld werd aan Rusland. Het laat zich hooren, dat in die omstandigheden voorstellen, die het handhaven van den vrede beoogden, gerekend werden tot de niet-ernstige zaken.

Anderen zoeken de oorzaken van Grey's te langdurige aarzeling in een zekere zwakheid van karakter, die hem

deed terug deinzen voor het nemen van beslissingen met vèr reikende gevolgen.

Dit komt niet overeen met zijn houding bij de onderhandelingen te Londen na den eersten Balkan-oorlog. Door zijn kalm en beslist optreden op het laatste oogenblik, toen alles verloren scheen en de belanghebbenden zelf niet tot overeenstemming konden komen, heeft hij toen den toestand gered en den vrede mogelijk gemaakt. Hier bleek noch door zijn lang volgehouden zelfbedwang, noch door zijn ingrijpen op het juiste oogenblik, van eenige zwakheid van karakter.

Weer anderen denken, als oorzaak der te groote aarzeling, aan fouten inhaerent aan de entente-politiek. Had Engeland - zoo zeggen zij - een vast verbond gehad met Frankrijk en Rusland, waardoor het onder bepaalde voorwaarden ververplicht was geweest, deze mogendheden te helpen, dan zou Duitschland zich wel gewacht hebben een aanvallenden oorlog tegen haar te ondernemen.

Zeer waarschijnlijk. Maar ik kan niet inzien, dat de *fout* der aarzeling *inhaerent* is aan de entente-politiek. Ze *kan* er op volgen en ze *kan*, zonder trouwbreuk, *niet* volgen op een vast verbond, maar ze *behoeft* er niet op te volgen.

Bij een andere gelegenheid, na den coup van Agadir, was Engeland wèl beslist opgetreden - en met succes -, in weerwil der entente-politiek.

Deze kan dus op zich zelf niet zijn de *grondoorzaak* van de *fout* der aarzeling. Ze geeft er gelegenheid toe, maar ze is bestaanbaar met groote doortastendheid op het beslissend oogenblik. Wel is ze zelf reeds een soort van aarzeling, maar deze is, zoolang er geen voldoende gronden zijn voor een beslissing, een deugd, en wordt eerst een fout, als ze wordt voortgezet, ook na de aanwezigheid dezer gronden. Men zou kunnen zeggen, dat de *foutieve* aarzeling is een te-lang-voortgezette entente-politiek.

Het ligt daarom voor de hand te vermoeden, dat entente-politiek en foutieve aarzeling een gemeenschappelijke oorzaak hebben.

Wat de entente-politiek betreft, over haar oorzaak kan weinig twijfel bestaan.

Over een verbond met Frankrijk spreek ik niet, ofschoon daarvan hoogstwaarschijnlijk hetzelfde geldt.

Maar men stelle zich een Engelschen minister van Buitenlandsche Zaken voor, die in het Parlement was gekomen met een voorstel tot een verbond met Rusland, met het autocratische Rusland, waartegen jaren lang zoo heftig was geagiteerd en waarvan jaren lang, gedeeltelijk terecht, zooveel kwaad was verteld. Hij zou door de publieke opinie en bij gevolg door het Parlement zijn weggeblazen. De publieke opinie wordt nu eenmaal geregeerd door sentimenten en niet, ten minste niet onmiddellijk en niet hoofdzakelijk, door verstandelijke overleggingen over nut of voordeel.

Een minister dus, die overtuigd was van de noodzakelijkheid om zich samen met Frankrijk en Rusland te verdedigen tegen de aggressieve politiek van Duitschland, was gedwongen zijn toevlucht te nemen tot de entente-politiek, en we kunnen zeggen, dat de oorzaak van de entente-politiek was de invloed, dien publieke opinie en Parlement in Engeland hebben op het buitenlandsch beleid.

En het vermoeden bestaat, zooals we gezien hebben, dat de te lang volgehouden aarzeling van Grey en de entente-politiek een zelfde oorzaak hebben.

Dat dit werkelijk zoo is, daarover laat het Engelsche blauwboek weinig twijfel.

Engeland mengt zich niet in een twist tusschen Oostenrijk en Servië of tusschen Oostenrijk en Rusland. Want daarbij heeft het geen *belang* (nr. 6, nr. 87) en daartoe is het niet *verplicht* (nr. 116, nr. 119); *de publieke opinie* (of het Parlement) zou het nooit goedkeuren (nr. 6, nr. 87, nr. 116, nr. 119 en op verscheidene andere plaatsen).

Er worden hier dus drie factoren genoemd, die de houding van Engeland bepalen: het *belang*, de *verplichting* en de *publieke opinie*. Het spreekt van zelf, zou men zeggen.

Welke van de drie overheerscht nu de andere? Of zijn ze gelijkwaardig?

Belang en *verplichting* blijken geen *voldoende* reden tot inmenging, zelfs niet vereenigd.

Engeland had er zeker *belang* bij en was tegelijk *verplicht* de neutraliteit en daardoor de onafhankelijkheid van België te verdedigen.

En toch: ‘Het behoud van de neutraliteit van België zou, ik wil niet zeggen een doorslaande, maar een belangrijke factor kunnen zijn bij het bepalen van onze houding.’ (Grey tot Paul Cambon, den Franschen gezant te Londen, nr. 119).

En *verplichting* is niet eens een *noodzakelijke* factor voor inmenging.

Want bij het Marokko-incident na den coup van Agadir had Engeland niet geaarzeld zich te mengen in het geschil tusschen Frankrijk en Duitschland. Het handelde daardoor zeker in zijn eigen *belang*, maar het was daartoe niet *verplicht;* de *publieke opinie* evenwel eischte die inmenging. Luister slechts:

‘Maar ik (Grey) zeide verder tot den heer Cambon, dat ik het noodzakelijk achtte hem ook te zeggen, dat de *openbare meening* hier de tegenwoordige moeielijkheid heel anders opvatte dan de zwarigheid in zake Marokko eenige jaren geleden. In het Marokko-incident was het geschil er een, waarin Frankrijk in de eerste plaats was betrokken, en waarbij het scheen, dat Duitschland, beoogend Frankrijk te verpletteren, Frankrijk wilde wikkelen in een twist over een kwestie, die onderwerp uitmaakte van een bijzondere overeenkomst tusschen Frankrijk en ons. In het tegenwoordige geval enz.’ (nr. 87; zie ook nr. 116).

Hier komt een vierde en laatste factor even om den hoek kijken, n.l. *de nationale eer of nationale ijdelheid*, die zich gekrenkt voelde over het feit, dat de oorzaak van dentwist was een overeenkomst tusschen Frankrijk en Engeland. Maar Grey zegt niet, dat dit gevoel invloed had op *zijn* oordeel; hij spreekt er alleen van als van invloed op de *openbare meening*. En evenzoo spreekt hij van het *belang* van Engeland, n.l. het verhinderen der verplettering van Frankrijk door Duitschland.

Den doorslag bij het Marokko-incident gaf dus de *publieke opinie*, niet het *belang* en niet de *nationale eer;* dit waren slechts factoren voor de bepaling der *publieke opinie;* en de *verplichting* ontbrak.

Ook deze was trouwens, zooals we reeds gezien hebben, in het geval van de verdediging der neutraliteit van België, ‘geen doorslaande, maar een belangrijke factor bij het bepalen van Engeland's houding’, een belangrijke factor n. 1. voor

het vormen der *publieke opinie*, zooals we kunnen opmaken uit de woorden van Grey tot den Duitschen gezant, ‘dat het antwoord van de Duitsche Regeering in zake de onzijdigheid van België een groote teleurstelling voor hem was, omdat de onzijdigheid van België de *publieke opinie* hier aan het hart ligt.’ (nr. 123).

Het schijnt niet gewaagd hieruit te concludeeren, dat èn in het algemeen èn in het bizondere geval, dat wij bespreken, *belang* en *verplichting* en *nationale eer* wèl belangrijke factoren zijn, belangrijke factoren in de eerste plaats voor de vorming der *publieke opinie*, maar dat deze laatste is het doorslaggevende element bij de beslissingen der Engelsche regeering.

Grey zelf verklaart dit bovendien uitdrukkelijk. ‘Alles, wat ik zeggen kan,’ zegt hij op 1 Augustus, toen de oorlog tusschen Duitschland en Rusland reeds een uitgemaakte zaak was, tot den Duitschen gezant, ‘is, dat onze houding grootendeels zal worden bepaald door *de publieke opinie hier*, en dat de neutraliteit van België een zaak is, *die de publieke opinie hier* zich ten zeerste aantrekt.’ (nr. 123).

En het wordt bevestigd door den nadruk, waarmede telkens en telkens weer van die publieke opinie en van het Parlement gesproken wordt.

Grey zelf was, zooals ik reeds opmerkte, wel overtuigd, al was het dan niet rotsvast, van de wenschelijkheid zich beslist te stellen aan de zijde van Frankrijk. Hij verdedigt zich ten minste tegen het verwijt gelegen in de bewering van President Poincaré, dat ‘als Engeland thans verklaarde, dat het Frankrijk, dat den vrede wenscht te handhaven, zijn steun niet zal onthouden, Duitschland bijna zeker van den oorlog teruggehouden zou worden.’ (nr. 99 van 30 Juli). En hij verdedigt zich daartegen op een wijze, die aantoont, dat hij zich niet heelemaal gerust voelde.

In een dépêche (nr. 116 van 31 Juli) aan den Engelschen gezant te Parijs, een antwoord op diens verslag (nr. 99) van zijn onderhoud met President Poincaré en dus bestemd om aan dezen te worden meegedeeld, lezen we n.l.:

‘Ik *geloof*, dat het *volstrekt onwaar* is, dat onze houding een doorslaande factor in den toestand geweest is. De Duitsche Regeering verwacht onze neutraliteit niet.’

Dat ‘volstrekt onwaar’ schijnt me zonderling in een diplomatieke dépêche. Had Grey zich volkomen zeker van zijn zaak gevoeld, dan had hij geseind: ‘het is minder juist’ of ‘het is niet juist’ of iets dergelijks. Nu heeft het er allen schijn van, dat hij door een sterk woord - achteraf dan wat verzacht door het voorafgaande ‘ik geloof’ - zijn eigen onrust tot bedaren wil brengen.

Maar laten we zien, waarop zijn ‘geloof’ aan die ‘volstrekte onwaarheid’ gegrond is.

Ik vind in het blauwboek drie dépêches (nr. 89, nr. 111 en nr. 119), die daarover iets mededeelen.

Ik moet beginnen met twee daarvan (nr. 111 en nr. 119, beide van 31 Juli en beide handelende over hetzelfde gesprek) te elimineeren. Ze bevatten o.a. een mededeeling, de een aan den Engelschen gezant te Berlijn, de ander aan den Engelschen gezant te Parijs, over een onderhoud met den Duitschen gezant te Londen, waarin Grey ter loops zegt: ‘maar andererzijds verklaarde ik den Duitschen Ambassadeur dat, als Frankrijk er in gewikkeld werd, wij er in betrokken zouden worden.’ (nr. 111 en evenzoo nr. 119).

Dit klinkt stellig, zou men zeggen. Ja, maar het *kan* niet juist zijn. Want in het antwoord van den Engelschen gezant te Berlijn (nr. 121, óók nog van 31 Juli) wordt met geen enkel woord van deze belangrijke mededeeling gesproken, hoewel hem nog wel in het bizonder was opgedragen haar aan den Rijkskanselier of den Staatssecretaris van Buitenlandsche Zaken te doen. Ze heeft dus waarschijnlijk anders geluid dan we haar in nr. 111 en nr. 119 lezen.

En in het onderhoud, dat Grey had met den Duitschen gezant op den volgenden dag, op 1 Augustus, toen de oorlog aan Rusland reeds verklaard was en *Frankrijk dus zeker in den oorlog betrokken zou worden*, in dit onderhoud (nr. 123) wordt van weerszijden gesproken, alsof over de al of niet deelneming aan den oorlog door Engeland nog niets beslist was. Het is dus *onmogelijk*, dat Grey den vorigen dag aan dienzelfden gezant een zoo stellige mededeeling heeft gedaan, als we in nr. 111 en nr. 119 lezen.

Dat in de beide dépêches dezelfde onjuistheid staat, is begrijpelijk. Ze zijn waarschijnlijk tegelijk geredigeerd en

verzonden. Maar hoe het komt, *dat* die onjuistheid er in staat, begrijp ik niet.

Dat het echter een onjuistheid is, daaraan valt na het voorgaande, niet te twijfelen.

Er blijft dus over nr. 89.

Ook deze dépêche bevat mededeelingen over een gesprek van Grey met den Duitschen gezant, door hem gezonden aan den Engelschen gezant te Berlijn. Deze worden echter niet terloops gedaan, maar zijn vrij uitvoerig en bieden dus grooter waarborgen van juistheid. We vinden er bovendien sporen van èn in het antwoord van Sir Goschen (nr. 98) èn in een dépêche van den heer Jules Cambon, Fransch gezant te Berlijn, aan zijn regeering (Fransch geelboek nr. 92). Het gesprek had plaats op 29 Juli, twee dagen vóór het boven besprokene.

'Ik zeide tot den Duitschen gezant,' zegt Grey, 'dat ik hem *op volkomen particuliere en vriendschappelijke wijze* iets wenschte te zeggen, dat mij op het hart lag. De toestand was zeer ernstig. Zoolang hij bleef beperkt tot de geschillen, waarom het op het oogenblik ging, dachten wij er niet over tusschenbeiden te komen. Maar indien Duitschland er in werd betrokken, en dan Frankrijk, zou het gevolg zoo geweldig kunnen zijn, dat alle Europeesche belangen er in gemoeid werden, en ik wenschte niet, dat hij zou worden misleid door den vriendschappelijken toon van onze bespreking - die ik hoopte, dat zou worden voortgezet - en daaruit zou afleiden, dat wij er buiten zouden blijven.'

De gezant antwoordde natuurlijk uit beleefdheid, 'dat hij dit volkomen begreep', maar vroeg tevens 'of Grey meende, dat Engeland, onder zekere omstandigheden, tusschenbeiden zou komen'; daarmee te kennen gevende, als ik me niet bedrieg, dat hij de vriendschappelijke bedreiging van Grey niet zoo heel ernstig opvatte en meende, dat er met hem nog wel te handelen was. Grey antwoordde op de gedane vraag, dat hij dit niet wilde zeggen - en hij *kon* dit waarschijnlijk ook niet, omdat de publieke opinie zich nog niet had uitgesproken - en *niets wilde doen*, *dat geleek op een bedreiging*. Daarna herhaalde hij met ietwat meer woorden nog eens, wat hij reeds gezegd had.

Het komt mij voor, dat dit alles geen ander gevolg kon

hebben, dan dat het Duitschland bevestigde in zijn overtuiging, dat Engeland op het laatste oogenblik zou terugkrabbelen. Het was zelf gewoon in zijn politiek zeer overvloedig gebruik te maken van het middel van bedreiging met de gepantserde vuist b.v., of met het scherpe zwaard, of met het droge kruit. Het koos daarvoor dan gewoonlijk niet den vriendelijken en bezadigden vorm van Grey, maar een meer bruusken en krassen vorm. Nog niet lang geleden, bij gelegenheid der annexatie van Bosnië en Herzegowina door Oostenrijk, had het zelfs tegenover Rusland succes gehad met zoo'n krasse bedreiging. Bovendien had het, eveneens nog niet lang geleden, na den coup van Agadir, ondervonden, dat Engeland, als het werkelijk het ernstig meende, ook *kras*-dreigend kon optreden. Dit had het gedaan *in het publiek,* zóó *dat het niet of ten minste moeielijk meer terug kon*, bij monde van Lloyd George. Toen was Duitschland geweken voor deze bedreiging, hoewel het zelf ook gedreigd had. Was het te verwachten, dat het nù, nu er '*op volkomen particuliere en vriendschappelijke wijze*', zeer *bezadigd* gedreigd werd en zóó, *dat Engeland altijd gemakkelijk terug kon*, - was het te verwachten, dat het ook nù zou wijken en zijn overtuiging, dat Engeland op het laatste oogenblik zou terugkrabbelen, zou opgeven?

Men heeft, dunkt me, de vraag slechts te stellen om in te zien, dat dit zeer onwaarschijnlijk was, en dat Grey zich dus vergiste in zijn bewering, dat de 'Duitsche Regeering Engeland's onzijdigheid niet verwachtte'.

Dit wordt volkomen bevestigd door de gebeurtenissen, die gevolgd zijn.

De publieke opinie in Engeland werd eindelijk wakker en over de schending der neutraliteit van België bleek algemeene verontwaardiging te bestaan.[1)] De Engelsche gezant te Berlijn kreeg last aan Duitschland een ultimatum te stellen.

1) Dat de gebeurtenissen zich werkelijk zoo hebben toegedragen, wordt op frappante wijze bevestigd door een uitlating van Havelock Ellis, een respectabel getuige en een groot vriend der Duitschers, in de Oude Groene Amsterdammer van 14 Februari j.l., die me in handen kwam, nadat dit artikel reeds was geschreven. 'Toen op het einde van Juli j.l.,' zegt Ellis, 'de vraag van oorlog of vrede in de lucht zat, was de publieke opinie in Engeland voor het grootste deel gekant tegen Engeland's deelneming aan den oorlog. Die opinie veranderde plotseling, toen Duitschland de neutraliteit van België schond. Men begreep in eens, dat zoowel Engeland's *eer* als Engeland's *belang* op het spel stonden.'
Men zegt dus te recht, dat de oorzaak van Engeland's deelneming aan den oorlog is de schending der neutraliteit van België.

Hij had daarna tot afscheid nog een onderhoud met den Rijkskanselier. Deze bleek over de oorlogsverklaring van Engeland geheel ontdaan. Hij had alle zelfbeheersching verloren en zeide dingen, die hij later met de grootste moeite, maar natuurlijk te vergeefs, heeft trachten weg te interpreteeren.

'Ik vond den Kanselier,' zegt Sir E. Goschen in zijn rapport aan Grey (Fransch geelboek bl. 192), 'ik vond den Kanselier zeer opgewonden. Zijne Excellentie begon onmiddellijk een redevoering, die ongeveer twintig minuten geduurd heeft. Hij zeide, dat de maatregel, door de Regeering van Zijne Britsche Majesteit genomen, allerverschrikkelijkst was; alleen om een woord - 'neutraliteit', een woord, waarmede men in oorlogstijd zoo dikwijls in het geheel geen rekening heeft gehouden, - alleen om een vodje papier ging Groot-Britanniën oorlog aandoen aan een verwant volk, dat niets zoozeer wenschte als zijn vriend te zijn. Al zijn pogingen in dezen zin, ging hij voort, zijn nutteloos gemaakt door dezen laatsten verschrikkelijken maatregel; de politiek waaraan hij zich, zooals ik wist, gewijd had sedert zijn komst aan de regeering, was als een kaartenhuis ineen gevallen. Hij riep uit, dat wat wij gedaan hebben onbegrijpelijk is; het is als het ware een man van achteren doorstooten op het oogenblik, waarop hij zijn leven tegen twee aanvallers verdedigt. Hij beschouwt Groot-Britannië als verantwoordelijk voor alle verschrikkelijke gebeurtenissen, die zich misschien zullen voordoen'.

Van waar deze opgewondenheid, dit verlies van alle bezinning bij den Rijkskanselier op 4 Augustus, zoo vraagt men zich af, indien hij reeds op 31 Juli wist, dat Engeland aan den oorlog zou deelnemen, als Frankrijk er in betrokken werd. Zijn houding zou, indien hij dit werkelijk geweten had en er volkomen van overtuigd was geweest, zeker een geheel andere geweest zijn.

De conclusie ligt voor de hand.

Het in de bewering van Poincaré liggende verwijt was gegrond; zijn raad en die van Sasonof en di San Giuliano was een goede raad geweest en haar opvolging zou hebben geleid tot het beoogde doel, de handhaving van den vrede, van een voorloopigen vrede in den aanvang, maar misschien van een definitieven vrede op den duur. Grey gevoelde dit meer of minder duidelijk. Hij kon en wilde het echter niet erkennen. Vandaar de sterke woorden, waarmee hij de bewering van Poincaré tegenspreekt en haar, in een diplomatiek stuk, 'volstrekt onwaar' noemt.

En wat de oorzaak van deze aarzeling betreft, ook over haar kunnen we na het voorafgaande onderzoek nauwelijks in twijfel zijn.

Ze moet, evenals die van de geheele entente-politiek, gezocht worden in den grooten invloed, dien in Engeland publieke opinie en Parlement hebben op het buitenlandsche beleid, en in den grooten eerbied, dien Grey en zijn ambtgenooten, als democratische staatslieden, daarvoor voelen.

In een land als Duitschland, waar de Regeering zich niet om de publieke opinie bekommert en deze ten slotte alles goedkeurt, wat de Regeering beveelt, schijnt het wel zeer moeielijk geweest te zijn zich eenigszins volledig te verplaatsen in den toestand in Engeland, waar precies het omgekeerde gebeurt. Daarom heeft men waarschijnlijk het herhaalde beroep van Grey op de publieke opinie gehouden vooreen phrase, waarvan hij zich bediende om niet in de noodzakelijkheid te komen een stellig antwoord te geven, en om een zoo hoog mogelijken prijs te bedingen voor de neutraliteit, waartoe hij besloten had.

Dit verklaart maar rechtvaardigt niet de beschuldiging, die reeds dadelijk na de oorlogsverklaring door den Rijkskanselier werd uitgesproken tegenover den Engelschen gezant Goschen, en die later door ontelbare monden en pennen is herhaald; de beschuldiging, dat de oorlogsverklaring van Engeland was een verraderlijke daad, 'een van achteren doorstooten van een man op het oogenblik, waarop hij zijn leven tegen twee aanvallers verdedigt'.

Maar deze verklaring bevat toch slechts een *zeer* gedeeltelijke verontschuldiging van de tegen Engeland gerichte aantijging. Want het is werkelijk geen te hooge eisch om

van de Duitschers, die willen oordeelen over zaken van buitenlandsche politiek en in het bizonder van de Duitsche diplomaten te verlangen, dat ze eenige voorstelling hebben van de psychologie der volken - in dit geval van het Engelsche volk - waarmee hun land betrekkingen onderhoudt. Maar - om een verwijt te herhalen, dat van Franschen kant herhaaldelijk aan de Duitschers gedaan is - 'ils manquent décidément de psychologie'. 'Ze kennen alleen de psychologie van den volwassen Pruis', zooals men indertijd reeds aan den ouden Kant heeft verweten. En dit is een fout, een groote en onvergeeflijke fout voor een volk, dat een rol in de wereldpolitiek wil spelen.

Ten slotte nog één opmerking, de moraal als het ware van de heele fabel.

We hebben gezien, dat - afgezien dan van het gebrek aan psychologie bij de Duitsche diplomaten - de tegenwoordige wereldoorlog uitgebroken is, omdat in Engeland de invloed, door publieke opinie en Parlement uitgeoefend op het buitenlandsch beleid, zóó groot is, dat de leidende staatslieden daarbij hun eigen oordeel achterstellen.

Het is misschien nuttig op dit resultaat eenigen nadruk te leggen tegenover de beweringen van dogmatische democraten en parlementaristen.

Indien slechts het volk, de publieke opinie of het Parlement - zoo beweren zij - het buitenlandsch beleid beheerschte en te beslissen had over oorlog en vrede, dan zouden er geen oorlogen meer gevoerd worden.

In het tegenwoordige geval is het echter precies andersom. De oorlog zou niet gevoerd worden, indien niet publieke opinie en Parlement daarover hadden moeten beslissen. Hieruit schijnt te volgen, dat publieke opinie en Parlement ongeschikt zijn om de buitenlandsche zaken te besturen en te beslissen over vrede en oorlog, en dat het, voorloopig ten minste, veiliger is het eerste aan de veel gesmade diplomaten - mits dan geen Duitsche - over te laten en het tweede aan de Regeering.

Het zou interessant zijn te onderzoeken, of dit slechts schijn is of niet, m.a.w. of we hier te doen hebben met een uitzonderingsgeval, dan wel of er algemeene oorzaken bestaan voor het verschijnsel. Het ligt misschien op den

weg van genoemde dogmatici zulk een onderzoek in te stellen. Eenige psychologie, ook psychologie van de menigte is er voor noodig. Ze zouden er zich zeer verdienstelijk door maken, want ‘the unsophisticated mind’ van den buitenstaander is misschien geneigd wat voorbarig te concludeeren. Toch vrees ik wel, dat ze ten gevolge van dit onderzoek gedwongen zouden worden hun dogma te herzien.

Oegstgeest, Februari 1915.
D.G. JELGERSMA.

Buitenlandsch overzicht.

24 Febr. 1915.

In Oost-Pruisen een belangrijke victorie der Duitschers.

Sedert de Russen daar weer verschenen waren, kwam wel hun inval spoedig tot staan, maar beschikte aanvankelijk de Duitsche staf niet over de middelen, hen er weer uit te werpen. Het front in Polen durfde men niet ontblooten; voor zoover het benoorden de Weichsel lag had het zelf eerder versterking noodig, en ook de Oostenrijkers in de Karpathen vroegen om steun. Het is een nieuw bewijs van de voortreffelijkheid der Duitsche oorlogsleiding te land, dat het mogelijk is gebleken èn bezuiden de Weichsel alle verworven voordeelen te behouden, èn benoorden dien stroom vooruit te komen, èn een aanzienlijke macht naar de Karpathen te zenden, èn uit nieuw gevormde troepen een geheel leger af te zonderen - en het geducht uit te rusten - tot de bevrijding van Oost-Pruisen.

Opnieuw is bij de Mazurische meren slag geleverd en opnieuw is die slag een groote overwinning geworden voor de Duitschers. Het blijkt meer en meer welk een enorm voordeel zij daar in het Oosten in hun tot militair gebruik zoo voortreffelijk ingerichte spoorwegen bezitten; - spoorwegen die het hun mogelijk maken groote troepenmassa's met snelheid te richten naar des vijands zwakste punt, terwijl den vijand de middelen ontbreken om in het zeer korte oogenblik dat tusschen het zien aankomen van het gevaar en dat gevaar zelve verloopt, belangrijke versterkingen naar het bedreigde punt te doen aanrukken. Verder moet erkend dat deze versche, jonge Duitsche troepen

zoo goed hebben gevochten als welke keurbende ook.

Desniettemin heeft zich, evenals na den eersten slag bij de Mazurische meren, het verschijnsel voorgedaan dat de Russen wel tot den aftocht genoodzaakt, maar, ondanks zware verliezen aan gevangenen en kanonnen, niet buiten staat gesteld zijn den strijd op een achteruitgschoven linie vol te houden. Die linie loopt nu op Russisch gebied, een eindweegs vóór den bekenden vestinggordel van de Weichsel tot de Memel. De geslagen troepen schijnen daar voldoende versterkingen te hebben ontvangen om den vijand te kunnen blijven afwachten. Ook de aanvaller is blijkbaar zeer verzwakt, en, eenmaal de Russische grens over, begeeft hem de steun van zijn utigebreide spoorwegnet. Niet onwaarschijnlijk zal het nu op dat front vóór Kowno-Grodno-Pultusk tot een positieoorlog komen die op dien aan Bzoera en Nida min of meer gelijkt, doch niet zoo geheel dat karakter zal kunnen vertoonen als bezuiden de Weichsel, omdat dit noordelijke front zooveel langer is, en de rivieren het veelal snijden in plaats van er evenwijdig aan te loopen.

Beslissend zou de gebeurtenis in Oost-Pruisen alleen geweest zijn, als er eene omtrekking van het Poolsche front, een doorbreking dus van den vestinggordel, op had kunnen volgen, zoodat Warschau tusschen twee vuren was komen te liggen. Heeft het doel zóóver gestrekt, dan is het reeds als wederom verijdeld te beschouwen.

De Russen zouden misschien hun einde genaderd zijn, indien de omtrekkende beweging gelukt ware niet slechts van Oost-Pruisen, maar ook van de Karpathen en de Boekowina uit. In de Karpathen echter heeft de Duitsche hulp tot dusver niet meer vermocht, dan Hongarije tegen een inval te beveiligen. Wel is het den Oostenrijkers gelukt de Boekowina te heroveren en Czernowitz opnieuw te bezetten (met het oog op de houding van Roemenië een zeer belangrijk resultaat), doch tot een omtrekken van Lemberg langs de grens van Podolië en Volhynië (een lange en bezwaarlijke weg, bestreken door drie Russische vestingen), ontbreken hun blijkbaar volstrekt de middelen. Een zoodanige poging lijkt zóó avontuurlijk dat zij vermoedelijk in een geweldige nederlaag der Oostenrijkers eindigen zou. Wanneer men de kaart voor zich legt zal men niet twijfelen dat het insluiten der

Russen in Polen door legers die elkander, het eene van het gouvernement Soewalki, het andere van de Boekowina uit, zouden moeten naderen, tot de onmogelijkheden behoort. Men moet zich te ver wagen in het wijde, van verbindingswegen schaars voorziene land. En blijft zulk een insluiting, en dus de kans op algeheele, plotselinge vernietiging der Russische strijdkrachten (die alleen bij insluiting te verwachten kan zijn) uit, dan is niet in te zien hoe de oorlog in het Oosten anders dan door de uitputting van één der partijen zal kunnen eindigen. Aan die uitputting zijn de Duitschers voorzeker nog lang niet toe; - maar de Russen ook niet; het dichtst misschien reeds de Oostenrijkers.

Aan het Westelijke front staan de zaken voor de bondgenooten zeker niet slechter dan een maand geleden, maar ook nog niet veel beter. Zij blijven zuinig op hun manschappen en doen daar vermoedelijk in dit stadium der groote worsteling, die immers bovenal een belegering van Duitschland is, wèl aan. De tijd tot een stormloop is nog niet gekomen. Of hij ooit zal aanbreken? Zoo ja, dan zal hij zeker niet gelukken, tenzij èn de Franschen èn de Engelschen eenige honderdduizenden méér in het vuur kunnen brengen dan thans. Heeft Frankrijk die reserves nog? Als de vroeger gepubliceerde getallen omtrent de sterkte der Fransche legermacht op papier ook maar eenigszins aan de werkelijkheid hebben beantwoord, ongetwijfeld ja. En de Engelschen? Zijn de nieuwe formaties gereed en zullen zij Frankrijk kunnen bereiken?

Deze vraag leidt ons tot eene beschouwing omtrent de kans van slagen die Duitschland's poging tot blokkade van niet minder dan de geheele Engelsche zeekust hebben kan. Het is een zeer vreemde blokkade, eene waarover de redacteurs der bepalingen van 1856 de handen in elkaar zouden slaan van verbazing. De quaestie van recht of onrecht doet er waarlijk al zeer weinig meer toe. Stap voor stap zijn de oorlogvoerenden, van het eerste mijnenstrooien af, tot hun tegenwoordige maatregelen gekomen, langs den weg van gebiedende noodzakelijkheid. Het eenig werkelijk onderscheid is dat Engeland, met zijn afsluiting der Noordzee, een maatregel getroffen heeft dien het handhaven *kan*, en òmdat het dien handhaven kan, heeft het ook in de macht dien zóó

te handhaven dat de belangen van neutralen niet méér benadeeld worden dan tot bereiking van het Engelsche oorlogsdoel onvermijdelijk is: de behandeling der Nederlandsche scheepvaart door Engeland sedert de verklaring van November heeft het afdoende bewezen. Duitschland daarentegen grijpt in zijn nood naar een maatregel waarvan het de werking niet kan overzien, en dus ook niet beperkt kan houden tot den werkelijken dienst van *zijn* belang. Duikbooten *kunnen* niet blokkeeren; zij kunnen alleen vernietigen of vernietigd worden. Gaan zij stil op zijde liggen tot uitoefening van het recht van visite dat het beschreven oorlogsrecht den belligerent toekent, dan is hun verderf, zoo zij werkelijk met een vijandelijk schip te doen hebben, gewis; - want wie die zich met reden er over ontstellen kan, dat Engeland na aanzegging van *zulk* een bedreiging, al zijn handelsschepen wapent? Zij kunnen dus alleen een torpedo afschieten op elk vaartuig waarin zij een Engelsch schip vermoeden. En als nu al deze vaartuigen valsche vlag voeren? Dan is het onvermijdelijk dat de neutrale vlag ook wel eens zal worden aangevallen, wanneer zij in werkelijkheid van een neutraal schip waait.

Dat een schip als de 'Lusitania' zou worden getorpedeerd, ook al vertoonde het zijn Engelsche vlag, wil er bij ons niet in; ook niet, dat onze 'Statendam' of 'Rotterdam' wezenlijk gevaar zouden loopen. Die oceaanreuzen zijn bekend genoeg, en eer de Duitschers op het oogenblik een zeker aantal Amerikaansche passagiers noodeloos naar den bodem der zee zouden doen verhuizen, moeten zij hun hoofd verloren hebben. Maar de gewone cargobooten hebben zeker een kwade kans, en het ware te wenschen dat Engeland inzag het hijschen eener valsche vlag volstrekt niet te moeten aanraden. Wordt dit misbruik maar eenigszins algemeen, dan beveiligt het de Engelsche schepen volstrekt niet meer, en brengt alle neutrale schepen in gevaar; - een gevolg dat Engeland om politieke redenen niet kan wenschen. Het moet en kan zich tegen het Duitsche plan wapenen: 1° door geschut te brengen aan boord zijner handelsvaartuigen; 2°. door de waakzaamheid zijner oorlogsmarine te verdubbelen; - een oorlogsmarine die tot verijdeling van duikbootaanslagen over een voldoend aantal voortreffelijke middelen

beschikt. Duikbooten zijn teere wezens, en zij loopen heel wat minder hard dan een torpedojager, of zelfs dan een handelsschip met een kloeken kapitein, adres aan de ‘Laërtes’.

De Duitsche maatregel bewijst duidelijker dan iets anders, dat deze oorlog bezig is zichzelf *ad absurdum* te voeren. Wat is er moderner, fijner uitgedacht, verschrikkelijker werktuig dan dit nieuwe oorlogswapen, de duikboot? Maar wend het aan tot iets anders dan zijn rechtmatige taak, den aanval van een pantserschip te verijdelen, en het gansche ding wordt een monster, niet zoozeer nog van verraderlijkheid als wel van bespottelijkheid. Het zou de Engelsche handelsvloot van de zee bannen, een handelsvloot die uit 8500 stoomschepen en 700 zeilschepen bestaat? Al torpedeeren de Duitschers er iederen dag twee (een getal tot dusver sedert 18 Februari bij lange na niet bereikt), wat hebben zij na een vol jaar dan nog uitgericht? Als Engeland geen keus heeft dan tusschen hongerdood en het verlies van duizend stoomschepen wellicht op de 8500, zal het zeker niet den hongerdood verkiezen. Te blijven varen, is het *zekere* middel voor Engeland om aan den hongerdood te ontkomen; - te blijven torpedeeren, is geenszins een afdoend middel voor de Duitschers om dien dood te ontgaan. Hun maatregel doet eerder aan radeloosheid denken dan aan beheerschte kracht.

En zij zullen, als zij niet heilig oppassen geen vergissingen te begaan ten nadeele der *bona fide* Amerikaansche vlag, Amerika van zich vervreemden op een oogenblik dat hun aan een zoo goed mogelijke verhouding tot de Unie machtig veel gelegen moet liggen. Nu Japan zóó onbeschaamd te kennen geeft wat het in China voorheeft: doeleinden die de Amerikaansche belangen in het Verre Oosten naar het leven steken, heeft Amerika geen keus dan òf Engeland te overtuigen dat het in de toekomst geen vrienden blijven kan met de Unie en met Japan tegelijk, òf, zoo dit mislukken mocht, naar andere bondgenooten tegen Japan om te zien. Zoo het thans Amerikaansche volkshartstocht tegen zich gaande maakt, zal Duitschland een staatkundige fout hebben begaan zóó groot dat geen tien Gravelottes à la Soissons er tegen opwegen.

Bibliographie.

Amsterdamsch Epos. De Jordaan. *Van Nes en Zeedijk. Roman van Is. Querido*. (Nieuwe Romans. Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur).

In het eerste deel van den Jordaan waren hoofdfiguren: Stijn en Neel. Iedereen herinnert zich dat pittig wijf, innig moederdier bij uitnemendheid, en haar kerel, den suffert en woesten dronkaard, die toch een zoo teêrhartig vader kon zijn. Daarnaast: de hartstochtelijke Lien, Neels meid, wier zwangerschap, in den aanvang een motief schijnend, in den loop der hoofdstukken vergeten raakte; en vervolgens mooie Karel en koude Corrie, die elkander, het gansche, lange boek door, in hun te trotsche liefde afstootten.

Dit tweede deel nu is het boek van Corrie en mooie Karel, ‘op de baan’ van Nes en Zeedijk. Stijn en Neel blijven in hun Jordaan achter, en Lien, met zwangerschap en al, is (wellicht voorloopig) verdwenen.

Het boek van Corrie en mooie Karel; zonder dat evenwel, ook dit gansche lange boek door, hunne verhouding verder komt dan dat ze elkander in hun te trotsche liefde afstooten. De groote slot-scène, als Karel Corrie tegen den grond smakt en zij, in huilen uitbarstend, voor het eerst zich gewonnen geeft, is, misschien, het begin hunner geschiedenis...

Hetgeen niet zeggen wil, dat er met Corry, en dus ook met den getergden Karel, niets gebeuren zou, - integendeel-; en vooral niet, dat men die twee niet beter dan vroeger zou leeren kennen! Corry's ‘raadselachtige dubbelnatuur'’, die, als men het raadsel eenmaal weet, eigenlijk weinig raadselachtig is, was ons wel geenszins duister meer; doch de indrukken, uit het eerste deel ontvangen, werden niet alleen versterkt, maar verdiepen zich tot een zoo hevig leven, dat de figuur, ondanks haar

gebrek aan hart (wie weet blijkt zij nog niet méér hart te hebben dan zij zelve wel meende), boeien blijft. Mooie Karel, van zijn kant, de onbewuste oer-dichter, waar hij danst of zingt of peinzend doolt; mooie Karel, de groote minnaar en woeste vechter, met zijn in den grond toch kuische natuur en zijn verborgen deernis; mooie Karel is ons in dit boek veel liever, want èn grooter èn menschelijker geworden. Hoewel men eigenlijk den verleider, of althands den nemer van tallooze meisjes (o.a. bovengenoemde Lien), die zich om die meisjes verder niet bekommerde, nu, in zijn romantisch zuchten om Corry alléén, wel wat kwijtraakt...

Om Corry 'op gang' te brengen, heeft de schrijver twee nieuwe hoofdfiguren voorgevoerd: de afschuwlijke Joden-Jet, de ronselaarster, en haar helper, den wijsgeerigen bultenaar, Manus Peet, bijgenaamd Bad-aap. De creatie van het walgelijke wijf is zoo vlijmend-fel, dat geen lezer haar ooit vergeten zal; maar er is aan deze giftige laagheid niet één lichtkantje; er is niet het moment in het verleden dezer duivelin (die toch óók jonge vrouw en kind is geweest?) dat den groei tot zulk een monster verklaart. Manus Peet dient tot tegenwicht; deze handlanger van Satans moêr is een diep-gevoelig wezen. Omdat er tevens niet weinig fut in den dwerg zit, begrijpt men feitelijk niet goed, hoe hij er toe gekomen is, bij Jet in dienst te gaan, en nog minder, hoe hij er blijft. Volkomen juist, dat, met dit karakter, hij de onnoozele Aafje, de snotterende buitenmeid, in Jets strikken geraakt, laat ontsnappen. Maar als hij deze volstrekt niet sympathieke en, om de waarheid te zeggen, wel een beetje onmogelijke Aafje, bevrijden gaat, - wat moet hij dan doen in aangrijpender gevallen? Ik kan in Manus' positie bij Jet niet al te best gelooven, - juist omdat de figuur-zelf, ook plastisch, zooals hij daar zit, met zijn ééne oog groot-open boven zijn zwartgerookten ganzenpoot, zich hullend in de wolken van zijn zwijgen, ons zoo na komt. Zijn verborgen liefde voor Corry, die wederkeerig door zijn trouwhartige goedheid aangetrokken wordt, behoort tot de mooiste dingen van het boek.

Het brengt nog een gaver winst in de uitdieping eener reeds bekende figuur: Corry's vader, Frans de Leerlap. Deze sullige echtgenoot, gansch onder de pantoffel van heerschzuchtige en brave Nel - ook zíj groeit nog wat, in dit deel -, Frans blijkt, zoodra hij alleen is, op zijn duivenplat, de argeloosliefste natuurvrind. En het is dezelfde verrassing als een zeldzame maal in het leven voorkomt, dat men iemand, dien men meende te kennen, op een goeden dag eerst recht kènnen leert in zijn volle waarde. Van dezen schuwen man, in zijn innigheid, gaat men zoozeer houden, dat hij een vergoeding

wordt voor den onvergeetlijken Kilometerboekje, van wien men ditmaal alleen te hooren krijgt: - dat zij niets meer van hem hooren. - Beluister echter Corry's vader eens tusschen zijn doffers: ‘Kijk nou, die rakker met zijn vuurroode pooten, die had d'r zoowaar ook de jicht. Zoo'n oud nummer!... Most oome Frans 't tilletje beter dichtplakken, dat de rooie geen tochie op zijn borst vatte? En most oome Frans zijn jichtige klauwtjes lekker insmeren met vet voor de zachtigheid?’

Van moeder Nel, met haar jongste kind op schoot, staat enkele bladzijden verder meê iets bijster moois te lezen: de poes heeft jongen, en Nel houdt de blinde mormels aan het kind vóór:

‘ - Sie je,... die heb d'r oogies nog toe,... en die kijkt er pas door één glas.

Barendje huppelde en gierde op Nel's schoot en kneep van pure pret, zonder zélf te zien, het poesje in zijn kop. Even angstig, schoof moeder-poes met haar zwart-gezoolde teenkussentjes waarschuwend op Nel's arm. O, ze hield dol van 't beest, nu ze voelde dat 't dier haar angstig vertrouwde.... zijn kroost en haar kroost te zaam...’

Uitmuntend is dan weer het tooneeltje, waarin Frans, onder voortdurend spotten van Nel, stamelend met zijn lievelingsplan voor den dag komt: een ‘asyltje’ voor verwaarloosde dieren op te richten. Maar prachtig is Corrie's jeugd-herinnering, hoe zij, ééns, haar sulligen vader woedend gezien had: toen een havik hem zijn duiven roofde, - ontstellende woede, die zij nú eerst in een haar ongewone weekheid terugvindt, nu hij haar, zijn moedwillig tot schande geraakte dochter, met dienzelfden smart-toon in zijn razernij, de deur heeft gewezen.

Een andere figuur uit Jordaan I is Frans' houterige en hysterische zuster Dien. Zij blijkt hier even houterig, even hysterisch en... even overbodig als ginds. Maar nu tot grootere schâ; want was daar hare verschijning alleen weerzinwekkend, ditmaal is wat de schrijver van haar vertelt méér dan smakeloos. Het schepsel is namelijk verliefd... op den Prins, van wien ze ‘wel meer dan honderd portretten’ (bestaan die?) in een ‘oudopgeplakt album’ verbergt. ‘Verstelde ze de kleertjes van haar kinderen, dan bad ze in stilte, dat ook eens voor Hem te mogen doen. Verstelde ze haar mans broek, dan smeekte ze, dat ze ook eens die van den Prins mocht opknappen.’ ‘De Prins... de Prins... ach, als die nou eens ooit zooiets overkwam als Pannetje Pap,’ - nml. om stomdronken door al de buurtwijven te worden afgerost! Zij wordt nog minder een mensch dan in het vorige deel, en wij kunnen deze nare karikatuur missen als kiespijn.

Missen kunnen wij, als altijd, verscheidene scènes, en meer

dan één figuur: genoemde Pannetje Pap, Jan van Hoorn, of Jan Gouwenaar, aan wien opeens, als de historie eerst recht gaat spannen, het gansche voorlaatste hoofdstuk wordt gewijd, - omdat de schrijver hem één oogenblik noodig heeft voor zijn slottafereel! Het is echter een andere vraag, of wij dezen heerlijken zeeman en zijn roerende, ronde vriendschap voor den bochel, wel gaarne missen zóuden! En zeker niet zouden wij missen willen de grootsche, de waarlijk epische episode van den wreeden dronkaard Pannetje, die wegens het ranselen zijner vrouw zich de genadelooze wraak van de furie's der straat op den nek haalde... om alleen bij de gewrokene-zelf deernis te vinden.- De eveneens geheel op-zichzelf-staande episode van den eenzamen Jan van Hoorn daarentegen, die moet dienen om nogmaals (het was waarlijk niet noodig) Nels goedheid te doen uitkomen, kan men, tenzij men graag nog eens een traantje laat, gerust overslaan.

Overigens levert de compositie van dit deel niet langer die reusachtige wanverhoudingen op, waaronder het eerste deel op sommige punten zoozeer leed. Als men den vermoeiend-gerekten avond in ‘Alhambra’ uitzondert en de even vermoeiend-langdurige wandeling van het Zevende Hoofdstuk (dat in den aanvang zoo diep en warm Karel's wezen onthult), dan blijkt in de groepeering en behandeling der stof een *maat* betracht, ongewoon bij dezen auteur. Is daartegenover in haar grooten zwaai de compositie misschien minder aangrijpend dan in het eerste deel, men moet het eerder wijten aan het feit, dat het contrast tusschen Neel en Stijn veel menschelijker dramatisch is dan het koudere hartstocht-conflict tusschen Corry en Karel. En tengevolge van dit meer zinnelijk-verstandelijk gegeven komt ook nog sterker uit, wat in den grond aan dezen romanschrijver ontbreekt.

Wat toch is de aard dezer romans? De schrijver schept groote figuren, en hij wijdt aan die figuren diep doordringende en van alle zijden hen omwevende essay's, - zooals hij een essay zou leveren over een dichter of een schilder. Vervolgens overstelpt hij deze essay's met een macht van beschrijvingen. En eindelijk laat hij zijne figuren samenkomen in dialogen van willekeurige lengte, die *soms* tot dramatische scènes worden. Wat zwak blijft, tenzij in kortere, afgeronde episode's als de bovengenoemde van Pannetje Pap, - dat is het eigenlijke verhalende element, het verhalende, dat verbindt en vermengt en vloeibaar maakt en den ‘gang’ verwekt van den eigenlijken roman. Voor wie heen kan zien door den altijd nog verbijsterenden beschrijvingsovervloed en woordenrijkdom, hebben zijn romans dan ook inwendig iets onlenigs, iets onopgelosts. Uiterlijke symptomen ervan zijn, behalve de essay-matige behandeling van sommige personen,

(Mooie Karel, Corry ook; Joden-Jet en Bad-aap leven zich van den aanvang af directer uit): de vele ‘wandelingen’ langs 'tgeen de schrijver ons wenscht te doen kennen, en de menigvuldige aanwending van anecdotische bestanddeelen. Ik noem bijv. het zuiver anecdotische, in 't geheel niet representatieve geval van den Champagne-Baron, die alles in de zaal kapot schiet en in zijn auto een gansche cotillon van boeketjes meebrengt en van hooge hoeden, waarin hij champagne laat schenken, tot er geen flesch in heel de Nes meer is te krijgen. Het is al niet veel geestiger dan Dien's liefde voor Prins Hendrik. Veel aardiger, en ook typischer voor heel een volksklasse, zijn de anecdoten *op Karel's naam:* hoe hij den Westertoren verloot, en hoe hij den rechter voor den mal houdt.

Met deze zwakheid aan de epische zijde van zijn talent houdt nauw verband de omstandigheid, dat de personen niet altijd heel vast in hun aarde wortelen, en er, diep-in, niet zelden een zekere onwaarschijnlijkheid blijft. Ik wierp de vraag al op, hoe Manus Peet toch bij Joden-Jet ingekwartierd kon raken, indien hij is gelijk de schrijver hem wil; de vraag ook, hóe Karel nu eigenlijk denkt en doet. Van Karels geheele leven heeft men ten slotte een vrij vagen indruk. Men ziet hem uitsluitend op de baan. Waar Corry feitelijk zich ophoudt na de gruwelijke overrompeling door de pooiers - aldoor in het verdachte logement van ‘Moeke’? - men weet het niet; en hoe zij er in slaagt in tegenstelling met àlle andere meiden, en zonder tehuis, niet in de macht der souteneurs te vallen, men komt er niet achter. Het is, dat des schrijvers essay over Corry's wezen ten leste te abstract wordt, om aan deze kleinigheden te denken.

Maar hoewel, evenals de vorige maal, een zekere inwendige vastigheid geen kwaad zou doen, - de schoonste qualiteit van het boek is ook nu weer: de heroïsche grootheid der figuren vóór den boeienden achtergrond van een verschrikkelijk brok wereldstad. En ongetwijfeld zou elke *nadruk* op de alledaagsche zijde van het leven dier hoofdfiguren aan deze totaal-impressie schaden.

Bij de heugelijke winst aan maathouden in de afmetingen, voegt zich een niet minder heugelijke in de taalbehandeling. De schrijver is nog wel niet voor een klein geruchtje vervaard, - en Corry den ‘lichtveerenden voet’ te laten ‘planten’ op den Zeedijk (blz. 297) en ‘plezierhuizen’ te doen ‘lijken *als* bordeelen’, hij ziet er geen bezwaar in. Doch opgeschroefd is de stijl nog maar hier en daar. Verschillende ontsierende aanwensels werden gansch en al overwonnen. Men krijgt heel wat meer houvast aan Querido's taal, zonder dat die aan beeldrijkheid inboet; en

waar hij de plastische schatten der volkstaal uitspreidt, daar worden wij niet spoedig moe te genieten hetgeen hij van zijn onuitputtelijk materiaal tot zoo futtig leven weet te herscheppen. Het wordt ons gemakkelijk gemaakt doordat hij de streng-phonetische weergave van het dialect hier niet heeft doorgevoerd. Dat hij ons een volgende maal nu ook nog de saamklonteringen van dieventaal spare, die sommige dialogen, onderbroken door een aanhoudend gezoek aan den voet der bladzijden, onleesbaar maakten. Het zijn immers zoomin de buitenissige woorden als de onverstaanbare schrijfwijze, die de kracht moeten vormen van het beeldend gesprek?

In menig opzicht gaver en beheerschter dan vroeger werk, zal echter dit boek hen, die het niet om het rauwe onderwerp lezen, wellicht minder pakken dan het voorgaande. Grandioze tafereelen als de nachtelijke Aalmarkt, of het om buit roeien over de Zuiderzee, levert het niet op. En evenmin zoo diep aangrijpende of roerende tooneelen als die in het leven van Stijn en Neel. De oorzaak is alleen, dat tot het een noch het ander het gegeven voerde; hoewel zelfs hier meer dan eens uit het laagste het verhevene opstaat; en ik denk aan de weigering der liederlijke Willy, door een messteek van haar beestachtigen kerel verwond, een aanklacht in te dienen.

Terwijl hij niets van zijn eigendommelijkheid heeft verloren, is Querido bezig, die overwinningen op zichzelf te behalen, waarnaar wij wel eens vreesden vergeefs te zullen blijven uitzien. Dat belooft een schoonen oogst in de toekomst.

C.S.

Louis Couperus. ***Van en over mijzelf en anderen.*** **L.J. Veen, Amsterdam.**

Waarom heeft Louis Couperus het hart der lezers (dat hij, om de waarheid te zeggen, wel wat verloren had in den tijd zijner latere, fantastische boeken) herwonnen met zijn feuilletons? Eenvoudig omdat die korte stukjes vlugger lezen? De verklaring mocht aannemelijk lijken in dezen haastigen tijd, zoo daar niet tegenover stond, dat vrijwat omvangrijker werken dan Couperus ooit schreef, werken die er vrijwat massiever ook en zwaarverteerbaarder uitzien, gelijk b.v. Querido's Jordaan, druk na na druk beleven. - Die Vaderlandsche feuilletons danken hun bijzonder succes dan ook aan iets gansch anders. Zij danken het hieraan: dat Couperus een dier auteurs is, wier zelf-koes-

tering de eigen persoonlijkheid kweekt tot een kunstwerk, dat om zijn weeke gratie directer bekoort dan de kunstwerken hunner verbeelding, waarvan de behaagzieke stijl eer tegenstaat.

Ik stel daarmee die kunstwerken volstrekt niet, zonder onderscheid, beneden de vlotte stukjes, waarin de auteur zichzelf, alleen of met anderen, ten papiere voert; ik verklaar slechts een eigenaardig verschijnsel. Want is van sommige zijner verbeeldingswerken het publiek zoogoed als de kritiek afgestooten door het opzichtig geschitter en de ijle opwinding, die een gebrek aan innerlijke vervuldheid kwalijk verheelden, - van andere boeken heeft alleen die zekere tóón afgeschrikt, terwijl toch - als in 'De Berg van Licht' - een weelderig-doorvoelde wereld daarachter wachtte. Men kon in die gemaniëreerde taal echt van onecht niet meer onderscheiden, men voelde zich onveilig, onwillig, en vermoeid. - Doch toen daarop de auteur in die verwende wendingen en flonkerende vonden d'eigen verwende en precieuse figuur ging uitbeelden, toen merkte men aanstonds, bekoord, de nerveuse echtheid van dien geparfumeerden stijl, met het onderwerp één. Ja, diezelfde behaagziekheid, die het publiek van hem vervreemdde, werd een element van behágen bij uitnemendheid, nu zij als een sierlijke zonde geävoueerd wordt en met de teêre onbeschaamdheid der hetaëre uitgestald.

Want laat ons bekennen, dat wij allen geníeten, wanneer, in het eerste stukje van dezen bundel, vriend Jan vertelt, hoe zijn zieke vriend Louis ligt uitgestrekt, in een elegante houding, over de goud-doorstikte kussens van zijn rustbank, en welk een fijne symphonie van lichte grijzen - ondanks de barstende hoofdpijn - hem bekleedt, terwijl 'een boeketje roze geranium in zijn knoopsgat een zachte stip van kleur doet blozen over geheel de licht-grijze harmonie.'

'Zie je, heeft Louis mij verklaard: geranium is eigenlijk geen bloem om in je knoopsgat te steken... behalve des zomers, en dan moet het roze zijn bij een licht grijs pak... Zie je, je hebt je aangekleed, in het lichtgrijs, zonder aan een bloem voor je knoopsgat te denken... Maar je bent even in den tuin gegaan, en in het voorbij-gaan (alles met die vreeselijke hoofdpijn! Jan.) in het voorbij-gaan heb je even een "kroontje" geranium geplukt, licht roze, en dat luchtig zoo in je knoopsgat gestoken, zònder speld (let wel op de nuance, lezer, zònder speld!) En als je het zóó doet, zoo achteloos (maar het moet toch roze zijn! Jan.), màg je wel een "kroontje" geranium dragen... is het zelfs héél elegant, begrijp je... bij een gehéél lichtgrijs kostuum..

'Zoo ligt dan, waarde lezer, trouwe lezer, Louis lichtgrijs en elegant met vreeselijke hoofdpijn over kussens ter neêr.'

Het kokette is hier een beminnelijkheid geworden, te fijner, daar waar hij koketteert... met zijn eenvoud, zijn ‘wanhopigen’, zijn ‘burgerlijken’ eenvoud tegenover een Michel Dacrosès, den afstammeling van den allerlaatsten der Byzantijnsche keizers, wiens scharlaken cachemiren huisjapon over een ondertuniek van crême tussore hem zoo bitter jaloersch had gemaakt.

In den vorigen bundel ‘Van en over mijzelf en anderen’ - ik stel hem een weinig hooger dan dezen - ging de bekoring soms dieper; doch ook in dit deel, binnen die soepele weekheid als van zijïg-fletse bloembladen, opent zich wel het schemerig hart en staart u aan als een fluweelig oog vol weemoed. Lees maar eens het triestige ‘Dorian Gray’; het charmante, warme ‘De Jonge Held’; maar vooral het ontroerende slot van ‘Na een tentoonstelling’, en ‘De Spiegel’.

Van de zes-en-twintig nummers bevallen de romantisch-middeleeuwsche mij het minst; er zijn echter uitmuntende, fijn-koddige schetsjes uit het hedendaagsche Italiaansche leven: *Giovannino*, de schalk, die van niets-doen en kleine chantage het heertje was, totdat hij, door een automobiel overreden, van den eigenaar een aardig pensioentje loskreeg en bedelaar werd; en het ‘ondeugende’ *Uniform en geen uniform*. Hoeveel jeugdige lezeressen van het Vaderland zullen dien avond hebben gebloosd, en voor altijd den feuilletonnist een verheimelijkte liefde toegedragen.. Een auteur kent geen zoeter triomph!

C.S.

[Tweede deel]

Liefdeleven.

9.

Mevrouw Boswijk was vertrokken. Van Mina had ze in Christiaans bijzijn zó koel vormelik met een enkele handdruk afscheid genomen, dat Christiaan heel goed de bedoeling van deze vertoning begreep. Moeder en dochter hadden natuurlik onder vier ogen elkander op gans andere wijze vaarwel gezegd. En van het verlaten van Heydenstein af tot het treininstappen toe was mevrouw Boswijk tegenover Christiaan voornaam-vormelik-beleefd gebleven, enkel de korte, meestal bevestigende, zelden twijfel-opperende zinnetjes zeggend, waardoor zich haar houding van arme, maar juist-denkende en juist-gevoelende schoonmoeder van goeden huize tegenover een rijke, maar dwalende en gevoelloze schoonzoon van twijfelachtige komaf al lang had gekenmerkt. Klaarblijkelik ging zij heen in de sterkende overtuiging Christiaan geen enkele gelegenheid te hebben gegeven op haar gedragingen één gegronde aanmerking te kunnen maken. Ze had ook geen plan zich van zijn kant aanmerkingen te laten welgevallen. Alleen had ze nog tamelik bits verklaard:

‘Nu... groeten behoef ik voor niemand achter te laten. Ik heb alleen de voldoening, dat jullie weer in vrede bent samengekomen.’

Christiaan was het antwoord schuldig gebleven, had zwijgend haar het portierraampje zien ophalen, de trein voortrollen, en dacht heengaande: die vertelt nou in den Haag, dat zij met haar taktvol optreden de vrede tussen

ons heeft hersteld en dat haar dochter helaas in 'en weinig voorname omgeving is beland. Of... zou ze 't voornamer vinden hier alles juist als heel mooi voor te stellen? - En in zijn denken afdwalend door al de gestadig-omhoog-dwarrelende beelden uit zijn korte huwelikstijd, zag hij de vraag in zich opdoemen, of 't niet verstandig zou wezen Trijn met een zoet lijntje toch maar te verwijderen en altans deze steen des aanstoots voor goed uit de weg te ruimen. Ja, het leek hem geboden en voor Mina zou 't uitstekend zijn als huishoudelike zorgen haar de vaste tijdvulling gaven, die hij te vergeefs van haar viool-spelen had verwacht. Zij moest bezigheid hebben, geregelde bezigheid. Dus besloot hij Trijn bij gelegenheid eens te polsen over de kwestie, of 'et geen zaak voor haar werd te gaan uitrusten van haar arbeid en met een klein pensioen, dat hij bereid was haar toe te kennen, zich ergens in te kopen in een hofje. Met Mina zou hij nog maar niet over dat plan spreken. God weet wat die er weer tegen zou inbrengen!

Op Heydenstein terug vond hij Mina zacht-schreiend op de sofa liggen en ontving zij hem met jammerklachten over de eenzaamheid, die na mevrouw Boswijks vertrek haar erger drukte dan ooit te voren. Zij liet zich echter door hem troosten en zoenen, en al gauw sprak zij weer opgeruimd over zomerreisplannen, voorspelde zij ook, dat zij nu toch heus eens flink aan het muziek-maken zou gaan. Niet vioolspelen... neen; dat wekte te veel herinneringen in haar op; dat stemde haar al te sentimenteel. Maar ze had ook wat pianospelen geleerd en ze bezat immers haar mooie, ongebruikte vleugel. Daarop wilde ze zich nu oefenen... niet als kunstenares; maar als eenvoudige dilettante.

En weer werd ze tot het zachte, zinnelik-aanhalige vrouwtje, dat voor niets anders scheen te leven dan om haar man te behagen, er enkel aan dacht hoe zijn wensen te vervullen en te voorkomen. Wel was zij nog altijd voor alle andere mensen onverschillig; maar tans alleen, wijl zij aan de ene mens, Christiaan, zo volkomen genoeg had.

Zat hij 's morgens te werken, zij kwam bij hem zitten, zeggend: ‘spreek me maar niet toe; houd al je aandacht bij je werk; ik ben tevrejen wanneer ik zie,dat 'et vlot.’ Dan was zij zelf 'et wel, die zijn aandacht herhaaldelik afleidde

door haar gepraat; maar hij maakte daar geen aanmerking op, al blij, dat niet elk gewisseld woord er een van aanval of afweer moest wezen. En ontglipte haar toch eens een nijdigheid, omdat zij iets verkeerd, of half, of niet begreep, dan zweeg hij maar stil, of praatte hij mee als met een zieke.

Zaten zij 's avonds samen in haar mooi boudoir, zo intiem gezellig omglansd door de zachte schijning van haar Sèvres-lamp en tegen de wijde nachtkilte buiten beveiligd door het wegschemerend, warm kamerruim, dan gebeurde 't maar zelden, dat zij niet eens opsprong, de vleugel openklapte en uit het hoofd ‘Der Dichter spricht’ een ‘Winterstück’ of iets anders van Schumann speelde, zijn lievelingskomponist. Dat waren dan voor hem de beste ogenblikken van de dag.

Zij legden ook weer bezoeken af: bij Vlascoop, bij de burgemeester, en op de terugweg ging zij dan even bij de bakker aan om de kaneelbeschuitjes te bestellen, waar Christiaan zo belust op was en die hij zo lang had ontbeerd. En dwaalde ze alleen over de plaats, zoekend naar nieuwontloken bloempjes of uitzichten ontdekkend, waar Christiaan heus een schilderijtje van zou kunnen maken, dan moest ze telkens weer, de handen omhoog houdend, het liefelik beeld omlijsten van haar rustig, oud, verweerd kasteel. Ja, eens nam ze stilletjes Christiaans schilderkist weg en ging zij zelve buiten naar dat oude kasteel zitten werken. Dat viel echter niet mee en toen Christiaan, na lang zoeken haar vindend, aanbood haar eerst tekenen te leren en naderhand ook het gebruik van de verven, pakte ze fluks penselen en tuben weer in, zeggend:

‘O, neen; dat duurt me te lang. Daar ben ik al veel te oud voor!’

Toch scheen ze zich tans bezig te kunnen houden, al wist Christiaan niet waarmee. Maar hij hoorde haar zingend het huis doorlopen, besloot daaruit, dat zij wat te doen had, dus tevreden was en achtte opnieuw de toestand voor goed verbeterd.

En weer kon hij genieten van zijn heerlike buiten-leven, blij in hoofd en gemoed omdolen door velden en bossen, zich verlustigen in de donkere, grijzig overglansde hei, wit

gevlekt door wolkig-overstoven schapen-kudden, en in het gouddoorgloeide weide-groen, zwart en wit en bruin door grazend vee gemarmerd. Tot hij op Heydenstein teruggekeerd, luisterend naar het gonzen en zoemen en tjilpen in het hout, naar het borrelend water-klieven van een aanzoevende boot, naar het verre hoeven-geklikklak op de stille straatweg, uitrustte in de koelende kalmte onder zijn hoog-suizende bomen.

Met zijn arbeid vlotte 't ook weer best. Hij werkte nu aan het maanlicht, dat zich kort voor zijn trouwen in zijn verbeelding had vastgezet en naarmate zijn ontstemming over Mina verflauwde en dieper wegweek in zijn denken, kon hij duideliker de verrukking in zich herleven doen, die eens dit brok natuur met zulk een biezondere glans had overtogen. En had hij de morgenuren onafgebroken doorgeschilderd, kreeg hij, opgesprongen, op eens de indruk, dat er uit zijn arbeid iets sprak van de genotssiddering, die hem destijds had doortrild, dan hunkerde hij ook weer naar een ontspanning, wandelde hij anderhalf uur voor etenstijd naar de soos, sprak er Vlascoop, wat jongelui, soms de burgemeester, vertelde van zijn schoonmoeder, die zo lang hem belet had zijn huis te verlaten en vond 'et zo kwaad niet als de vrienden hem met die schoonmoeder plaagden en lachend beweerden, dat de pantoffel van een schoonmama nog wel zwaarder drukt dan die van een vrouw. Ondertussen had hij in een stichting een zeer geschikt onderkomen gevonden voor ouwe Trijn. Restte dus alleen nog de moeilikheid haar mee te delen, dat ze Heydenstein diende te verlaten. Hoe dat nu te zeggen en wat zou zij er van denken?

Weer dacht hij: Mina er nog maar buiten laten en op een Zondagmorgen, als Trijn naar gewoonte zich met Geertje en Stientje bezig hield, zocht hij haar in Dirks woning op. Daar, aan de blank-houten tafel gezeten, met Geertje op zijn schoot, die hij aan had gehaald om zich een houding te geven, begon hij aan een lofrede op de vele en trouwe diensten, die Trijn hem al bewezen had, waar allengs het tema doorheen klonk van goed rusten na gedaan werk en eindelik heel duidelik de wenk aan werd vastgeknoopt om nu ook eens voor zich zelf te gaan zorgen en in welverdiende rust nog wat te genieten van het leven. Maar hoe zorgvuldig

hij zijn woorden ook gekozen had, om haar te doen begrijpen, dat hij niets onaangenaams bedoelde, wel een beloning voor trouwe diensten, een verrustiging voor haar ouwe dag, de indruk, die zijn mededeling te weeg bracht, was kennelik ongunstig. Zelfs wilde Trijn zo dadelik niet geloven, dat hij werkelik in ernst sprak. Onzeker hoe zijn woorden te moeten opvatten, antwoordde ze grinnikend:

‘Nou.. zo heb ik 'et nou sjuust nie gemeend. As 'en prinses op m'n stoel te zitte... nee, dat was de bedoeling niet. Ik zee maar... mevrouw mot redelik zijn en nou dacht ik...’

Christiaan vond 'et geraden haar niet te laten uitpraten en hervatte zijn betoog, dat ze werkelik recht had op een zorgeloze ouwe-dag en dat hij 't voor zich zelf pijnlik zou vinden nog altijd diensten van haar te moeten vergen.

‘Nee, heus, dat zou ik nou niet meer willen.’

‘Vin je me dan al zó oud?’

‘Zó oud... nee; maar nou kan je immers nog 'en beetje genieten van je vrijheid.’

Toen begon Trijn te begrijpen waar de schoen wrong en nadat zenog een paar malen betoogd had zich anders nog krachtig genoeg te gevoelen, waar Christiaan dan telkens over heen sprak, zei ze eensklaps heel ernstig:

‘Zeg nou maar niks meer; ik begrijp d'r alles van. Gelijk heb ie; ja, dat heb ie. Maar één ding wil ik je wel voorspelle.... al doe je alles voor d'r wat je kan... al ruim je d'r alles uit de weg... al zie je d'r nog zo na d'r oge... rust geef ie d'r niet. Want weet je wat 'et is... de rust zit niet buiten 'en mens; maar in 'en mens... en as je de ware rust... de gemoedsrust niet 'en hebt...’

Weer sprak Christiaan er over heen, weidde uit over het woninkje, dat ze krijgen zou, over de bezoeken, die ze alle Zondagen aan Heydenstein brengen moest en over de diensten, die ze hem nog zou kunnen bewijzen, als er moest worden schoongemaakt of als in zijn afwezigheid het huis moest worden bewaakt. Maar daar wilde ze niet aan. Na een heftig schudden van het gerimpelde hoofd en de gerimpelde linkerhand zei ze:

‘Nee, meneer... dat niet. Weg is weg en dan heb ik ook m'n eige gedoe. Wie z'n pensioen heit, die is uit de

diens. Ik had 'et niet gedach; maar... ga je d'r toe over, dan heb ik hier ook niks meer van doen. Dankbaar zal ik ie altijd blijve. Je bent heel goed voor me gewees... voor mij en voor...'

Tranen doorblonken haar ogen.

'Nou,' suste Christiaan, haar op de schouder kloppend, 'daar spreken we nog wel es nader over. Ik zou de dingen maar niet al te zwaar opvatten.'

Daarop ging hij zo vlug mogelik heen, blij, dat het onaangename onderhoud achter de rug was en de nieuwe vraag zich stellend: hoe doe ik nou met Mina? Ook dacht hij: wat kan een mens... al meent hij 't nog zoo goed... toch zelden een ander klare wijn schenken.

En dat hij Mina niet dadelik klare wijn geschonken had, nam zij hem natuurlik kwalik. Waarom had hij al die tijd stil gezwegen en haar niet verteld, wat hij van plan was en wat hij zocht? Hij noemde haar wantrouwend, ergdenkend, en op deze manier maakte hij haar nog veel wantrouwender, nog veel ergdenkender.

''et Kan wel zijn; maar als ik je vroeger over die zaak gesproken had, zou je me zeker geantwoord hebben: ik wil volstrekt niet, dat Trijn om mijnentwil heengaat. Jij bent aan haar gehecht en dus...'

'Da's nu mal!' viel ze uit en haar stem kreeg weer de schelle heftigheid van aanzwellende drift. Maar toen Christiaan, gemoedelik lachend, gevraagd had:

'Biecht 'es eerlik op: zou je dat niet gezegd hebben?'

...bond ze in, lachte even mee en vervolgde zachter:

'Misschien wel; maar...'

'Aha! En dan hadden we bij de eerste, de beste gelegenheid om Trijn op nieuw onaangenaamheden gehad. Nee, lieve kind, zo dom niet. Van 't ogenblik af, dat jij 't met Trijn niet kon vinden... dat ik 'et merkte, heb ik begrepen, dat...'

Ze liet hem weer niet uitspreken.

'Zeg dat nu niet. Ik kon 't met Trijn heel best vinden. Als ik wil, kan ik 'et met iedereen vinden!'

'Zo,' kon Christiaan zich niet weerhouden te zeggen, met een nadruk die hij te laat poogde te verzachten. Om haar geen tijd tot antwoorden te gunnen, ging hij onmiddellik

voort: ‘in alle geval ben jij hier numero één en dus...’

Met deze verklaring won hij het pleit. Nog merkte ze wel op, dat zij er volstrekt niet voor kon instaan altijd het huishouden te willen doen en misschien over enige tijd een nieuwe huishoudster zou nemen; maar daarna verdiepte zij zich met ijver en belangstelling in de veranderde staat van zaken. Ze zou dadelik een goede keukenmeid trachten te krijgen door in de Nieuwsbode een advertentie te plaatsen. Kwam die meid met Augustus, dan moesten zij hun reisplan veranderen en in plaats van naar de bergen, in het najaar naar het zuiden gaan. De zomer wilde ze gebruiken om hun gehele huishouding anders en beter in te richten en vóór alle dingen zou ze zich door Trijn nog eens goed van alles op de hoogte laten brengen; want wel beschouwd had zij tot hiertoe op Heydenstein als een vreemde geleefd; in haar eigen huis wist zij van toeten noch blazen.

10.

Dat hij Trijn niet eer met een zoet lijntje verwijderd had, vond Christiaan tans een domheid; maar dat ook Anna en Dirk met hun kinderen vertrokken, deed hem meer leed dan hij Mina blijken liet. Ze beweerden wel heen te gaan, omdat ze op Heydenstein altijd met moeder samen waren geweest en 't nu minder aangenaam vonden daar moeder alle dagen te moeten missen; maar vast overtuigd, dat zij hiermee de hele waarheid zeiden, was Christiaan niet.

En nu een gans nieuw personeel te krijgen... allen weer van voren af aan omtrent alles te moeten inlichten... dat leek hem ook voor Mina weinig aangenaam. Maar tot zijn verwondering dacht Mina zelf er anders over. Helemaal schoon schip maken... zelfs de arbeiders afdanken... dat kwam haar juist uitmuntend voor en zij zou de gelegenheid aangrijpen om niet alleen van dienstboden; maar ook van leveranciers te veranderen. In alles moest verandering komen; het huishouden zou op een geheel nieuwe voet worden ingericht en Christiaan zou eens zien hoeveel voordeliger zij het beheer wist te voeren dan tot nog toe Trijn had gedaan. Al de plaatselike leveranciers - zij wist 'et zeker - hadden met Trijn en Anna geheuld en geknoeid. Voortaan zou zij

vlees laten komen uit Zwolle, vruchten uit Tiel, vis uit IJmuiden, groenten uit Amsterdam, brood uit Utrecht; ook het personeel moest van elders zijn, liefst van zo ver mogelik weg. In Godsnaam, dacht Christiaan, de vrede in huis is me meer waard dan de goede verstandhouding met onze leveranciers. Lid van de Gemeenteraad te worden, verlangde hij toch niet. Hij kreeg zelf schik in Mina's bedrijvigheid, vond al het geschrijf, getelegrafeer, verzenden van geld, openmaken van pakjes een uitnemende bezigheid, merkte niet zonder vrees, maar toch ook met genoegen op, dat zij zich eensklaps om zijn linnengoed bekommerde, naar den Haag schreef om modellen met prijsopgaven, zeggende een dandy van hem te willen maken en begreep, wanneer hij een Sonate van Beethoven of een Waldszene van Schumann het huis hoorde doorklinken, dat Mina tevreden was.

Wel beklaagden zich de dorpsleveranciers, vroegen naar redenen, beloofden alle klachten grondig te zullen onderzoeken, alle misbruiken te zullen verhelpen; maar mevrouw achtte zich aan niemand verantwoording schuldig, stond ook niemand te woord en noemde, onder vier ogen met Christiaan, al die lui bedriegers en afzetters, bewerende, dat zij anders zeker zulke zoete broodjes niet zouden bakken. Christiaan vond de bewijsvoering wel zwak; maar legde er zich bij neer. Alles ging nu immers goed.

Doch op een regenavond, dat ze na het eten niet volgens gewoonte over de plaats konden rondslenteren: hij de arm om haar schouder geslagen, haar fijne vingers zachtjes strelend zijn afhangende, brede hand, lei ze plots haar roman op de tafel neer, verklarend onmogelik nog langer te kunnen lezen en vroeg ze, of hij niet eindelik genoeg had van dat onuitstaanbare krantengelees en een paar woorden met haar wilde wisselen.

‘Wel zeker, m'n kind; met genoegen. Maar dat hoef je me toch niet op zo'n verwijtende toon te vragen.’

‘Ik verwijt je niets. Hoe kan je nu zeggen, dat *ik* je iets verwijt?’

‘Nee... goed,’ suste hij dadelik. ‘Dat doe je ook eigenlik niet; maar waarover wou je spreken?’

Haar gezicht betrok; haar ogen begonnen donkerder te glanzen, haar bovenlip strakte even omhoog en zij herhaalde:

‘Ik verwijt je juist nooit iets... juist nooit! Hoe kan je zo spreken?’

Pas toen hij andermaal verklaard had alleen in haar toon - en dan zeker ten onrechte - iets verwijtends te hebben gehoord, berustte ze, plukte een ogenblik zwijgend aan haar lip - een gewoonte van de laatste drukke dagen, die Christiaan vroeger nooit van haar opgemerkt had - en vervolgde dan bedaard:

‘Ik heb 'en plan. Maar nu moet je niet dadelik opstuiven en zeggen, dat 'et niet gaat... of dat 'et te duur is... of iets dergeliks. Als je 'et niet wilt... goed; maar zeg 'et dan kalm. We kunnen er toch over spreken. Niet waar?’

Nu verweet ze hem z'n opstuiven en wie stoof altijd 'et eerst op?

De zijdelingse aanmerking leek hem weer zo onrechtvaardig mogelik. Toch liet hij ze onweerlegd.

‘Natuurlik kunnen we er 'es over spreken. Waarom zouwen we dat niet kunnen?’

‘Leg dan eerst die pijp weg. Altijd in zo'n walm te moeten zitten! Hè, ik begin er van te hoesten.’

Ze hoestte werkelik en volstrekt niet gedwongen. Christiaan klopte zijn pijp uit, borg ze weg in het foedraal.

‘Ziezo. Kom nou maar met je plan voor den dag.’

't Was, of ze er geen lust meer in had. Ze rees op, opende een venster, keek een poos uit in de stille vergrauwing van de treurige dag, luisterde naar het getikkel in de druipende blaren, geeuwde als door verveling, slaap en melankolie ondermijnd, ging weer zitten, en sloeg haar boek weer open. Christiaan wachtte zwijgend.

Eindelik keek ze even op en opnieuw aan haar lip plukkend, met iets vermoeid-berustends in haar stem, begon ze:

‘Ach... jij bent nu eenmaal aan 't buitenleven gewend. We zullen in deze eenzaamheid dus wel altijd blijven wonen. Enfin... als jij dat zo plezierig vindt... ik heb geen wil... dat weet je. Maar... dan zijn er toch enige dingen, die ik wel zou wensen... wensen zie je... te veranderen... die ook wel veranderd kunnen worden. Zulke schatten zal dat niet kosten.’

‘Misschien... noem maar 'es op.’

‘Al vast die twee slaapkamers. Ze liggen wel vlak naast

elkaar en de deur staat altijd open; maar man en vrouw moeten toch eigenlik samen één kamer hebben. Of... vin jij dat niet? 'et Zou, dunkt me, 'en kleine moeite zijn de tussenmuur eenvoudig af te breken.'

Christiaan had een andere kijk op de zaak; maar begreep met een blote weigering niet te kunnen volstaan, ja, daar zelfs niet mee te mogen beginnen.

'O, kindje, als je dat zo graag zou willen... Vroeger dacht je er anders over; maar...'

Kribbig viel ze hem in de rede:

'Mijn God, 'en mens kan toch eindelik wel 'es van idee veranderen!'

'Zeker... zeker... ik maak ook geen bezwaar. De vraag is alleen: zal onze huisbaas z'n toestemming geven?'

'Waarom niet? Als jij huurder blijft... je leven lang hier wilt wonen...'

'Goed... goed. We kunnen 't vragen... horen wat ie zegt. Geen reden om je op te winden. Maar... je mag er wel aan denken, dat we dan 'en dubbele wand verliezen; wat de plaatsing van alle meubels nog al moeilik zal maken... Ook zullen we 'en heel nieuw tapijt dienen te nemen en mijn mahoniehouten kasten naast jouw notehouten... jongen, dat zal niet mooi staan.'

Nu sprong ze op en barstte uit:

'Zie je wel... zie je wel! Net wat ik dacht! Maak *ik* 'es 'en plan, dan heb jij altijd honderd duizend bezwaren! Wat *ik* wens, kan nooit gebeuren... nooit... nooit! En waarom zeg je nu niet dadelik en rondweg: ik wil 't niet? 't Is altijd goed... goed; maar zodra 't op doen aankomt, kan *dit* niet... kan *dat* niet... weet je de zaak zo te draaien en zo voor te stellen, dat ik er zelf maar weer van afzie!'

Geen standje, klonk 'et in hem; wat ze ook zegt, geen standje, en 't lukte hem alle scherp-weerleggende woorden terug te dringen, rustig te antwoorden:

'Ik zal morgen vroeg aan de administrateur schrijven en vragen, of hij tegen 't afbreken van die muur bezwaren heeft. Zodra ik z'n antwoord heb, kunnen we nader over de zaak spreken. Vin je dat niet 'et beste?'

Weer aan het venster staande en uitkijkend in het verduisterde groen haalde ze onverschillig de schouders op.

‘Eigenlik is m'n plezier er al weer af. 't Is misschien dwaas ook. Wat doet 'et er toe... wat doet alles er toe? In die verschrikkelike saaiheid... 'et weer is ook al zo ellendig... dan bedenk je al licht 'et een of ander... Als jij er 'en beetje in op was gegaan... maar nu dat niet 'et geval is... ach...’

‘Nou zullen we maar 'es beginnen met af te wachten wat ik ten antwoord krijg. Vrouwtje-lief, 'et wordt zoetjes aan nacht. Ik zal 'es fluks licht opsteken. Geef jij me dan ondertussen m'n avonddrank.’

Zwijgend wendde Mina zich om, haalde jenever en water uit het buffet, schonk in. Daarna ging ze weer aan de geeloverschenen tafel zitten en boog het hoofd over haar boek. Maar een oogenblik later sprong ze op nieuw overeind, ging zwijgend om de tafel heen naar Christiaan toe, schoof zijn stoel, met kracht duwend, een eindje van de tafel af, wrong zich op zijn knie, vlijde haar hoofd tegen zijn schouder aan en fluisterde:

‘Hou je nog altijd van me... nog altijd?

‘Wel zeker.’

‘Nog evenveel als vroeger?’

‘Evenveel.’

‘Heus?’

‘Heus.’

En hij dacht: wat gaat ze vooruit... wat leert ze zich kennen en... beheersen. Toch maar goed, dat zij nu zelf het huishouden moet doen.

11.

Sinds 'et met Mina zoveel beter ging, had Christiaan Diepe weer een paar maal bezocht; niet meer als vroeger 's avonds, maar tussen vier en vijf. De eerste keer was Diepe niet t'huis geweest; de tweede had Christiaan hem in zijn grijze spreekkamer aangetroffen, verdiept in een boek, dat hij half staande, half op de tafelrand zittend las. En die houding in verband met het rul-lege van de omgeving had Christiaan een diepe indruk gegeven van ongezellige rusteloosheid.

Neen; dan was zijn eigen bestaan toch heel wat aangenamer en bevredigender. Vreemd ook, dat Diepe, leuk

vriendelik als hadden zij elkander eergisteren nog ontmoet, hem vroeg: ‘hoe gaat 'et t'huis?’ Zou hij denken: naar kwesties tussen man en vrouw is 't raadzaam niet te vorsen? Hoe kon hij dan weten, dat er zulke kwesties bestonden? En... dacht hij dit niet, was 't dan niet verdacht, dat hij geen enkele toespeling maakte op de lange tijd, waarin zij elkander niet hadden gezien? Ach, maar... Diepe was nu eenmaal niet als anderen en hij zelf... ja, vroeger was hij zeker minder achterdochtig geweest.

Terwijl zijn vriend zwijgend het flesje bitter, de kruik jenever en een glaasje op tafel zette, vroeg Christiaan naar enige van zijn pasiënten,vertelde hij ook ter loops van mevrouw Boswijk's bezoek. Tot hem de woorden ontvielen:

‘En Trijn, Anna en Dirk zijn weg.’

‘Ja,’ antwoordde Diepe na zijn gewone stille hoofdknik, ‘dat heb ik gehoord.’

Daar heb je 't al, dacht Christiaan. De mensen hebben mijn huiselike omstandigheden besproken; wat wisten ze er van; wat zouden ze er wel van denken?

Die gedachte had voor hem iets verbijsterends. Nog nooit was 't hem ingevallen zich te bekommeren om 't geen de mensen van zijn doen en laten zouden kunnen vinden of zeggen. Waarom zou hij 't dan nu zo graag weten? Maar dadelik dacht hij ook weer: ach, wat 'en malligheid; laat ze toch vinden wat ze willen. En hij voelde het beetje nieuwsgierige vrees weer van hem wijken; doch tevens een soort ergernis over zijn dorpsgenoten in zich achterblijven, waarvoor hij begreep geen deugdelike reden te kunnen opgeven.

Ondertussen had hij Diepe uitgelegd, waarom 'et hem noodzakelik was voorgekomen Trijn haar afscheid te geven.

‘Ze werd te oud, zie je, en je weet hoe 't met dat slag van mensen gaat. Langzamerhand matigen ze zich allerlei rechten aan... kunnen moeilik aanmerkingen meer verdragen... durven nog al 'es 'en toon aanslaan en zo voorts, en zo voorts. Daarom, dacht ik, beter in tijds en in vrede scheien, dan nog 'en paar jaren de toestand rekken en dan met onaangenaamheden van elkaar gaan. Is 't niet zo?’

Dat de loop van zaken enigszins anders was geweest, besefte hij volkomen goed en 't hinderde hem de juiste waarheid eigenlik niet te durven zeggen. Toch meende hij

met deze verklaring Diepe geen *on*waarheid te hebben gezegd En Diepe, die weer zwijgend knikte, scheen alles te begrijpen, toonde altans niet een andere lezing te hebben gehoord.

Nadat ze nog een poos over een paar dorpsnieuwtjes hadden gekout: de geestelike achteruitgang van de ontvanger en de waarschijnlikheid, dat de burgemeester zich uit het ambtelik leven terug zou trekken, nam Christiaan weer afscheid en wandelde hij naar huis.

Toen ontmoette hij Vlascoop, die van de soos ook huiswaarts keerde.

‘Zo... dat treft nou 's goed. Heb ie gisteren avond je ore nie hore tuite? Niet? Nou... m'n vrouw en ik... we hebben 't over jullie gehad. Ja, ja! Dat doet nou maar net of d'r geen mens anders op de wereld bestond! Maar da' gaat zo niet. Nee... en da's niet goed ook. Zeker niet... da's niet goed ook. Je zo afzondere. Je vrouw is nog veels te jong en jij bent toch ook nog geen zestig. 'en Mens is 'en gezellig weze; in de eenzaamheid verpietert ie maar. Ja, 't is waar... verpietert ie.’

‘Nou, notaris,’ zei Christiaan, de gemoedelike man een klopje op de schouder gevend, ‘we komen u gauw 'es 'en bezoek brengen. Altijd goeie berichten van uw zoon?’

Vlascoop schudde ontkennend met zijn dikke, rode linkerhand en knorrige rimpeltjes omspinnewebden zijn waterige oogjes.

‘M'n zoon... die maakt het best. Gisteren nog 'en brief gehad. Maar jullie... 'en Bezoek? Da's me niet genog... lang nie genog. Wel nee! Motte we hier stadsmanieren in gaan voere... mekaar stasieuze vizites make.... kaartjes afgeve? Ik zal je 's wat anders zegge. 't Is nou de tijd van de bowls. Da's wel Duits en zo heel erg gesteld op de Duitsers... da' weet je... ben ik niet... Maar... ze hebbe d'r goeds... wel zeker, ze hebbe d'r goeds, 'en Duitse Moezelbowl is lang nie te versmade... Nee... lang nie te versmade. Maar... 'et moet goeie zijn... geen bocht. Nee, geen bocht. Jullie komme dus morge... nee, wacht 'es effe... overmorge... juist, overmorge, dan komme jullie bowl drinke. Ik heb dan morge de tijd nog d'r 'en paar lui bij te vrage. Wat zou je zegge van je vrind Diepe?’

‘Uitstekend, als... u hem maar krijgen kan.’

‘Als ik 'e 'm krijge kan! Wel, wat drommel, as ie nee zegt, maak ik 'em 'en standje. Ja, die is ook zo'n kluizenaar. Maar da' gaat zo niet!Nee, da' gaat zo niet! Nou... dan de dominee met z'n vrouw... misschien nog... Afijn... ik zal wel zien. In alle geval komme jullie.’

Christiaan sprak er nog schertsend van eerst Mina's toestemming te verkrijgen; maar daar ging de notaris niet op in.

‘Toestemming? De toestemming van Mientje? Goed... vraag d'r toestemming; maar... weigere mag ze niet, hoor. Nee, weigere mag ze niet. Wat hebbe jullie nou te doen? Vrije... pas getrouwd... ofschoon... al meer dan 'en jaar; maar... je mot niks in de wereld overdrijve. Da's nooit goed. Nee, da's nooit goed. Alles op z'n tijd. 'en Mens mag zich niet an de samenleving onttrekke. Zeg jij maar an Mientje, da' we kwaje vrinde worde, as ze nou nie komt.’

Christiaan beloofde 't; wat kon hij anders doen? Maar dat Mina grif zou toestemmen, kwam hem vrij onaannemelik voor. In elk geval leek 'et hem geraden een gunstig ogenblik af te wachten om over de zaak te beginnen.

Dit gunstige ogenblik was zeker niet aanwezig, toen hij, het voorhuis binnentredend, de schettering van een heftige woordenwisseling de eetkamer hoorde doorschallen 't Was telkens de donkere stem van Jansje, de nieuwe werkmeid, die grommend begon; dan viel onmiddellik Mina's hoog geluid schei-schimpend in en ten slotte schaterden beide stemmen een poos tegelijk, om dan na een plots zwijgen weer van voren af te beginnen. Tot de deur openvloog, Jans naar buiten schoot, de deur met een: ‘wel ja, is dat 'en getier’ achter zich dicht liet klappen en naar de keukenkant verdween. Toen ging Christiaan de eetkamer in en aanstonds schetterde Mina hem tegen:

‘O, die schepsels... dat volk! Je zou ze...! Niets kunnen ze! Van niets hebben ze begrip; niets hebben ze geleerd. Toch honderd duizend pretensies... toch verlangen, dat je ze met fluwelen handschoenen aanpakt!Wat heb ik niet geschikt... geplooid... ingewilligd... over m'n kant laten gaan! Ik weet, dat ze nu eenmaal dom zijn en geen manieren hebben; maar als je doet wat je kunt en je krijgt dan toch nog stank voor dank...!’

‘Kindjelief,’ vroeg Christiaan kalm, ‘wat is er nou eigenlik gebeurd?’

‘Wat er gebeurd is? Dat Jansje... dat schepsel... weer een van je mooie, ouwe glazen heeft gebroken! Hoe dikwels heb ik d'r niet gezeid: blijf daar af... aan die glazen is meneer gehecht... die zal ik zelf wel schoonmaken. Jullie breekt toch alles. Maar, ja wel! Dat was voor haar nu juist 'en reden dit glas 'es op te pakken en... natuurlik te laten vallen. Je begrijpt toch, dat ze 't expres heeft gedaan! O, 't is tuig! Ik zou 't zo'n genot vinden als ze van me hielden; maar wat je ook voor die wezens doet, nooit... nooit zijn ze je zelfs maar dankbaar. Nooit heeft er één hart voor je boel! Uitlopen en in de kroegen... in de danshuizen zitten... dat is 't enige waaraan ze denken. En dat is nu 't menswaardige bestaan, waar ze tegenwoordig d'r monden zo vol van hebben! Heb *ik* 'en menswaardig bestaan gehad, toen ik door weer en wind van de ene les naar de andere moest lopen; toen ik 's winters voor m'n konserten in ellendige hotelletjes moest slapen? En wat heb ik niet moeten leren, om 't nog zover te kunnen brengen! Maar zulk volk, dat niets kent... tot niets in staat is... voor niets zich moeite geeft... nog pruttelen durft als 't eten niet naar d'r smaak is of de kamer niet naar d'r zin... dat slaat tegenwoordig de hoogste toon aan!’

‘Mina-lief,’ begon Christiaan weer kalm, ‘wind je nou asjeblieft niet zo op om dat glas. 't Is jammer... 'et spijt me... net als jou; maar... kapot is kapot en...’

't Was, of zijn woorden, die bedaren wilden, haar zenuwen nog maar feller prikkelden.

‘Als je zó weinig om die glazen geeft, had me dan niet zo dikwels gezeid er voorzichtig mee om te gaan!Ik doe m'n best... altijd heb ik ze zelf afgenomen... ik maak me woedend op die meid en ten slotte kan 't je nog niet eens schelen als ze de boel breekt!’

‘Maar, Mientje...’

‘Anders zou je er immers zo leuk niet bij blijven.’

‘Wat wou je dan? Dat ik met je mee ging razen? Dat ik je nog verder van streek bracht?’

‘Je kon altans met 'en enkel woord tonen, dat je begreep hoe ellendig 'et is met zulke schepsels te moeten omgaan.

Die hartelozen... die ondankbaren...! Jij hebt 'et maar makkelik. Jij loopt 'et huis uit. Jij bemoeit je met niets!'

Christiaan voelde 't weer kriebelen in al zijn zenuwen. Werd ook dat hem aangerekend?

'Ik vraag nog eens: wat wou je dan? Zal *ik* voortaan 't huishouwen doen? Als Jans je niet bevalt... stuur ze weg...net als d'r voorgangster, die nog geen week is gebleven.'

'Ondertussen krijgt onze dienst 'en mooie naam.'

'Ja... 't een of 't ander. Vin je die naam hoofdzaak, zie dan de fouten van de meiden door de vingers en tracht ze met takt te houwen.'

'O, natuurlik! Nu ontbreekt 'et mij aan takt! 'et Zou wel een wonder zijn als 't niet op mijn hoofd neerkwam!'

Een ogenblik keek Christiaan besluiteloos haar aan; dan verliet hij zwijgend het vertrek.

Onder het eten werd geen woord gewisseld. Geen andere geluiden doorklankten de drukkende stilte dan Jansje's openklikken van de deur, haar rokgefloep onder het gaan, het schurend gerammel van schotels en deksels, het getik van vork en mes. Nooit voelde Christiaan de verlatenheid van zijn buitenleven sterker dan onder maaltijden als deze met de zwijgende Mina tegenover zich en de zwijgende vreemde meid achter de tafel. Dan was 't hem soms, of hij op Heydenstein gevangen zat, ver, onmetelik ver van de levende mensheid verwijderd.

Toen eindelik het ooft genuttigd was, dorst hij niet vragen of Mina nog wat naar buiten wilde gaan. Ze zou 't dan juist weigeren en op dat wandelingetje rekende hij om over Vlascoop's uitnodiging te kunnen beginnen. Zwijgend rees hij dus op, zwijgend volgde ze en zwijgend begonnen ze hun rondgang om de perken naar de vaart.

'et Was van avond laat geworden, veel later dan anders; het tanend licht verzwond nu snel. Waarom of waardoor 't zo laat was geworden wist Christiaan niet en had hij ook weer niet durven vragen. Geen aanleiding geven tot tegenspraak of tot bitse antwoorden leek hem het beste, het enige middel om Mina allengs te doen bedaren. Maar ondertussen bekroop hem toch de vrees, dat zij juist in zijn zwijgen een vijandigheid zou voelen, die haar op nieuw kon prikkelen en tot

heftige opmerkingen verleiden. Dus zei hij maar eens, dat de dagen werkelik al merkbaar begonnen te korten... altans bij zo'n bewolkte hemel viel de duisternis al heel vroeg in. Ze antwoordde er niet op; maar hij voelde haar dun armpje zijn middel omsluipen en even trillend drukken, als werd ze in de omzwarting onder de hoge beuken op eens een beetje, een klein beetje niet-onaangenaam griezelig. Nu lei hij zijn forse hand op haar fijne linker-schouder en langzaam, als in gepeins verdiept, loomden ze weer voort. Totdat Mina plots stilhield, lucht opsnoof en hoorbaar weer uitblies.

'O, wat ruikt die heliotroop!'

'Heliotroop?' vroeg Christiaan verbaasd. 'Maar die staat bij de broeikas. Die kan je toch hier niet ruiken'

'Of ik! Merk jij niets van die heerlike geur? Hoe is 't mogelik!'

En al maar door snoof ze de bloemengeur op, liet ze in zuchten van welbehagen de lucht weer ontsnappen. Tot ze zei:

'Hè! Ik word er duizelig van. Begrijp je, Stia..... kan je begrijpen, dat geuren zo'n invloed op me hebben? Die heliotroop heeft me op eens helemaal gekalmeerd. Vreemd, hè? Daar begrijp jij natuurlik niets van.'

'Nee,' zei Christiaan,'zulke verfijnde zintuigen bezit ik niet.'

'Wees maar blij.'t Is niet aangenaam alles zoveel fijner, zoveel dieper te voelen dan anderen. En altijd zo anders te moeten zijn!... O, je weet niet hoe dankbaar ik je ben, dat je me weggehaald hebt uit 'et stadsleven... dat leven van onrust en woeligheid en altijd-durende opwinding. Hier is 't zo oneindig veel beter... zoveel kalmer... zoveel heerliker. Hier ben ik zo gelukkig... o, zo gelukkig... met jou. Zorgen ken ik al niet meer... altans voor me zelf niet. Wel voor jou; maar dat zijn prettige zorgen. Als ik nu maar geen meiden hoefde te houwen... altijd alleen kon zijn... alleen met jou. Stia... zou jij ook alleen willen zijn... met mij... altijd alleen met mij? Net als op onze eerste huweliksreis? Neen, hè? Jij bent niet zoals ik. Jij bent heel anders. Jij houdt ook wel van 't buitenleven; maar om je werk. Jij hebt niet zo'n hekel aan de mensen.'

Zacht zoende hij haar zijïg voorhoofd.

‘Hekel? Nee. Waarom zou ik aan alle mensen 'en hekel hebben? We hebben 't daar al meer over gehad. Aan zo'n gevoel, vrouwtje-lief, moet je heus niet toegeven. Da's niet goed.’

‘Niet goed... neen... goed is 't niet.’

Ze zei 't starogend, als droomde ze weg en Christiaan waagde 't niet die droom te verstoren. Hij hield haar maar vast, stevig vast, alsof hij bang was, dat ze vallen zou, zodra hij haar losliet.

‘Stia... waarom kunnen alle mensen toch niet gelijk zijn? Ik vind er soms zo iets naars in, dat jij anders bent dan ik... dat jij mij en ik jou nooit presies kan begrijpen... dat ik zo alleen moet zijn en m'n hele leven zo alleen zal moeten blijven in al wat ik voel en denk. Kan je daarin komen?’

Even aarzelde hij met spreken, niet dadelik wetende wat te kunnen en vooral wat te moeten antwoorden. Toen hij beginnen wilde, duwde zij hem af, zei ze bruusk:

‘Neen, jij kunt er niet in komen... nooit.’

Toen keerde ze zich om, liep naar het kasteel terug en Christiaan volgde... zwijgend. Van Vlascoop's uitnodiging dorst hij die avond niet reppen.

12.

Als Christiaan de volgende ochtend zijn ogen opende en de zonneschijn al breed naar binnen zag glanzen door het wijd openstaande raam, was zijn eerste gedachte: sentimentaliteit of niet... nou moet ik haar zeggen, dat Vlascoop ons gevraagd heeft. En toen hij in de eetkamer haar stoel leeg aantrof, terwijl het bord vol kruimels en de kop met teebezinksel bewezen, dat zij ontbeten had, wist hij, dat alles weer in orde was en hij dus aanstonds in het vrolike daglicht zijn vraag zou durven stellen.

Maar niet dadelik vond hij haar. In de keuken had ze zich nog niet vertoond en Sientje, de nieuwe keukenmeid, dacht dat ze nog boven in haar kamer toefde. Jansje, die de trap afkwam, vertelde hem, dat zij de deur uit was gegaan; dus liep hij de plaats weer op; maar trof haar ook daar niet aan. Eindelik zag hij haar in de moestuin staan met een boekje in de hand, waarin zij iets opschreef.

‘Mien!’

‘Stoor me niet. Ik tel.’

Je telt? Wat tel je?’

Dat zij de druiventrossen telde, zag hij nu zonder dat zij 't hem zei; maar om welke reden? Was er toch weer iets gaande? Toen ze klaar was, vertelde ze hem ook alle peren en appelen te hebben geteld.

‘Waarom?’

‘Omdat ik geen mens meer vertrouw en niet inzie waarom ik me zou laten bestelen.’

Christiaan moest lachen.

‘En als er nog vruchten afvallen?’

‘Dan moeten ze toch op de grond liggen. Niet waar?’

‘Maar, Mientjelief, als je zo de politieagent wilt spelen, dan heb je geen leven meer.’

‘Laat mij maar begaan.’

‘Goed, goed; ik zal je wel laten begaan.’

‘En ga jij nu gauw aan je werk.’

‘Ook goed; maar eerst moet ik je iets vragen.’

‘Iets onaangenaams?’

‘Wel nee. Integendeel.’

Nu vertelde hij van Vlascoop's uitnodiging, herhaalde woordelik wat de notaris gezegd had en voegde er maar dadelik bij, dat ze onmogelik konden weigeren. Ook dat zou niet goed zijn.

‘Werkelik, Mien; we zonderen ons te veel af en dat deugt niet. Naderhand... als 't te laat is... zou je er spijt over krijgen. Ik heb 'et je al 's meer gezeid: idealen zijn de mensen hier niet en nergens; maar ze menen 't goed. Vlascoop in 't biezonder is voor jou altijd heel vriendelik geweest. Laten we ons dus nou niet buffelachtig gedragen.’

Een strakheid had haar trekken overtogen; haar blik dwaalde weg, en langzaam het kleine potlood terugschuivend in de leren sluif van haar zakboekje, zei ze stug, met een licht opschokken van schouders en wenkbrauwen, een trilling om haar mond:

‘Nu... ik zal gaan... voor jou... omdat jij 't wilt. Maar... je weet, dat ik op zulke avondjes niets gesteld ben. Waarom heb je 't niet dadelik afgemaakt? Je hadt heel goed

kunnen zeggen, dat ik niet wel was. Mij zien de mensen toch zo goed als nooit.'

'Maar dan komt ie immers over acht of tien dagen met 'en nieuwe uitnodiging aan. Je kunt toch niet altijd ongesteld blijven. Wat heb je er nou aan je alle mensen tot vijanden te maken?'

'Heb ik je dan niet gezegd, dat ik ze haat?'

Boos liep ze weg en Christiaan moest denken: ja; je hebt 'et gezegd en je hebt er bijgevoegd, dat je ook mij haat... mij vooral.

Nadat hij aan Vlascoop had laten weten, dat meneer en mevrouw morgen avond met genoegen zouden komen, was in Christiaan de vrees verrezen, dat Mina zich op die bijeenkomst stug en onvriendelik zou gedragen. Toch maar geen wenken geven, dacht hij; maar zijn vrees verergerde, als de dag voorbijging, zonder dat Mina één enkele toespeling op hun uitgaan maakte. Ze zou toch niet weer op het laatste ogenblik nog een uitvlucht bedenken.

Heel die vrees verdween echter toen op dat laatste ogenblik de deur van zijn slaapkamer met een heftige beweging open werd gestoten en zij naar binnen ruiste in de knistering van een nieuwe zijden rok, met hel stralende ogen, hoog opgetoornd het gouden haar, en in een nieuw kostuum, dat haar biezonder goed stond.

'Hoe vin je me zo?'

Zeker las ze in z'n ogen de grote bekoring, die op dit ogenblik van haar uitging. Ze eiste altans geen ander antwoord en draaide maar voor hem rond, trekkend aan haar grijs jakje met stro-gele biesjes bezet, vouwtjes plooiend in de witte bloeze met teer-groene blaadjes en fletse roosjes keurig belegd, wrijvend over de licht-blauwe das onder het blank opstaand-boord. En Christiaan moest verklaren:

'Je ziet er uit om te stelen. Nog nooit heeft 'en pak je zo goed gestaan; maar..... 'en avond-toilet is 't eigenlik... niet.'

'Dat kan me niet schelen,' lachte ze met uitdagende opronding van haar lip. 'Ze moeten me maar nemen zoals ik ben. Voor de paar keren, dat wij hier 's avonds uitgaan, nog 'en toilet te laten maken... ik denk er niet aan. Vin jij me goed... naar je zin?'

‘Ik zou je op staande voet trouwen, als ik je al niet lang getrouwd had.’

‘Eindelik zeg je nu eens net wat ik horen wou.’

Ze bood hem haar voorhoofd om er een zoen op te drukken; maar als hij haar aan wilde vatten, stak ze beide handen afwerend vooruit.

‘Neen, neen! Dat niet... Je zou me verkreukelen... met je grote handen. Zet maar gauw je pet op. 't Is al laat.’ -

In de gang van het notaris-huis toegelaten verwonderde Christiaan zich over de stilte. Hij had een luid stemmengegons verwacht, aanbruisend uit de veranda achter de gang. Zouden ze nog te vroeg komen? De meid zei, dat ze de laatsten waren. Vreemd. Maar ze hadden de gang nog niet doorlopen, als Vlascoop zelf het raadsel al oploste. Met zijn logge waggelgang kwam hij, beide armen uitstrekkend, hun tegemoet en riep:

‘Goddank, dat jullie ten minste me niet in de steek late! Ik dacht al, dat 'et hele dorp tegen me samenspande... ja, 't hele dorp. Dat ik... zoas de Engelsen 't uitdrukke... geboycot werd... geboycot. Want nou heb ik van al de vrinde, die gevraagd zijn, d'r net vier bij mekaar... ja, net vier... de dominee met z'n vrouw, Ines Vopel en je vrind Diepe. De ontvanger... ziek... nou, ja, da's treurig... die gaat hard achteruit. Aderverkalking... ja, aderverkalking... ze wille 't nie wete; maar ik ken die toestand wel... da's aderverkalking. Je kan d'r nog 'en poos mee doorsukkele... soms jare; maar leve mag je 't nie meer noeme. Nee, leve mag je 't nie noeme. Nou... de van Gonkels hebben afgezeid, omdat 'et de sterfdag van hun dochter was. Ja, da's waar en daar had ik an motte denke... 'et spijt me. De van der Plaats zijn na Amsterdam... op 'en daggie. Ik wist nie wa 'k liever dee. In dat mooie weer na Amsterdam... as de Amsterdammers na buite gaan. Afijn, zij motte 't wete. Ik zeg maar: ieder z'n meug.’

‘Man, mot je de gaste nou in de gang late staan?’ vroeg mevrouw Vlascoop, die in de tuindeur-omlijsting verscheen om haar man aan zijn plichten te herinneren.

‘Nee, nee, mensje, je heb gelijk,’ en handwijzend op zij getreden liet de notaris Mina en Christiaan voorbij gaan,

om eerst in de deur z'n vrouw, dan onder de veranda dominee Vlis, diens vrouw en Ines Vopel, en eindelik Diepe, die achter de lamp wegschemerde, achtereenvolgens de hand te kunnen drukken. Daarna wees Vlascoop hun om de lichtkring van de ronde tafel, waarop zilveren trommeltjes blonken naast de breed-overkapte, blauw-porseleinen petroleumlamp, hun plaatsen aan in de rieten leunstoelen: Mina tussen hem en Diepe, die rechts naast zich Ines Vopel had, Christiaan tussen mevrouw Vlis ende gastvrouw, de dominee aan mevrouw Vlascoop's linkerhand. En zodra allen gezeten waren, vroeg mevrouw Vlascoop, die midden voor het huispenant troonde met de teetafel tussen haar en Christiaan in:

'Iedereen suiker en melk?'

Met hoofdbuigingen enbevestigend gebrom werd geantwoord en Vlascoop hervatte:

'En nou, Mientje, heb ik met jou 'en appeltje te schillen.'

'Ernstig gemeend?'

'Heel ernstig gemeend. Ja, zeker, heel ernstig. Jij mag je nie zo afzondere. Nee, nee. Daarvoor zie je d'r veel te lief uit... vooral van avond. Ik heb 'et al an je man gezeid: da' gaat niet an. Nee, da' gaat niet an. Wij wille ook wat van je hebbe. Wij bedanke d'r voor zo maar op zij gezet en vergete te worde. Wat zeg jij, dominee?'

Met de laatste vraag had Vlascoop kennelik enkel de bedoeling het gesprek niet tot een dialoog te beperken ten beste gegeven voor zes toehoorders; maar Dominee was er door gevleid. Zijn grijs-omlokt hoofd schudde eens heen en weer; een glimlach omspeelde even zijn dunlippige, breedgetrokken mond, die zich dan rondde en zacht zei, dat hij 't in beginsel wel met de notaris eens was; maar mevrouw Duyts had, als hij zich niet vergiste, haar moeder te logeren gehad en hij kon er wel in komen, dat jonggehuwden graag samen waren. Oud bij oud; jong bij jong. Niet waar?

'Trouwens,' voegde hij er bij, 'met de tijd wordt dat van zelf wel anders. Ik ben van de leer: laat de lieve natuur haar gang maar gaan. Die brengt alles wel zoetjes aan weer in het goeie spoor.'

Daarmee verklaarde nu Christiaan 't niet zo helemaal eens te zijn. Hadden de anderen drukker gesproken, zeker

zou hij zijn mening voor zich hebben gehouden. Biezonder belangrijk was 't niet, wat hij ging zeggen. Maar nu Diepe naar gewoonte de ellebogen op zijn stoelleuning gesteund, de handen voor 't lijf samengevouwen zwijgend voor zich bleef kijken, Mina, kennelik door Diepe's zwijgende buurschap gehinderd, ook niets zei, mevrouw Vlascoop aandachtig teeschonk, Ines Vopel zweeg en mevrouw Vlis als altijd naar haar mans woorden bewonderend toeluisterde, vond hij 't zaak een nieuw afleidend geluid in het gesprek te doen horen.

‘'t Is maar de vraag, dominee, wat u onder natuur verstaat. En dan... als we de natuur altijd d'r gang konden laten gaan, zouwen er heel wat minder... misschien haast geen wetten nodig zijn; maar of we 't zonder wetten kunnen stellen... nou...’

Daar ontbrandde op eenmaal een hevige meningenstrijd. Terwijl Christiaan doorsprak, hield Ines tegen Diepe een betoog, dat voor de anderen onverstaanbaar bleef. De dominee begon aan een zin, die hij niet kon voltooien, omdat Vlascoop heel luid uitriep:

‘Juist... dat is 't. Juist! Daar heb ie nou de dronkaards. Mot je die d'r gang laten gaan?’

‘Drinken is geen natuurlike drang,’ vond mevrouw Vlis. Dominee viel zijn vrouw bij en zei:

‘Ik sprak van de natuur, niet van de ontaarde natuur... niet van de natuur, die door menselik toedoen op 'en dwaalweg is gebracht.’

Daar kon mevrouw Vlascoop, die klaar was gekomen met tee-schenken, zich wel mee verenigen en, koekjes aanbiedend, terwijl haar man en Vlis, tegelijk doorpratend, hun meningen nader toelichtten, riep ze verontwaardigd uit:

‘O, foei! Drinken... zoveel drinken, dat je je bezinning d'r van verliest... dat vin ik vreselik.’

En nu achtte mevrouw Vlis de kans schoon om er eens op te wijzen, dat Vlis heel wat mensen uitsluitend door zijn toespraak van drankzucht had genezen.

Alleen Diepe en Mina volhardden in hun stilzwijgen. Mina dronk haar tee, knabbelde een koekje, herhaaldelik schrikkend van uiltjes, die haar omfladderden en opvlogen tegen de lamp, terwijl Diepe - aan Christiaan ontging 'et niet, - schoon naar Ines luisterend, Mina aanhoudend van terzij begluurde.

Als het nu rumoerig geworden gesprek door onnaspeurbare gedachten-verbindingen was afgedwaald naar het anarchisme, dat volgens dominee ook weer zo duidelik bewees hoe verkeerd 'et was indien de mensen in de natuurlike ontwikkeling der dingen wilden ingrijpen, al was 't ook met de beste bedoelingen, als de beide oudere dames, over een tuinmansknecht, die geen anarchist, maar socialist was, heen verzeild waren in de vraag of 't beter zou zijn voor kleine reparaties een klein baasje dan wel iemand uit een grote Amsterdamse zaak te laten komen, als mevrouw Vlascoop in 't algemeen gevraagd had: ‘wat zeg ie nou wel van zo'n heerlike avond,’ en Christiaan eindelik tot zijn voldoening bemerkte, dat Mina nu eens in het ene, dan weer in het andere gesprek een duit in het zakje deed, zag hij de gelegenheid aanbreken om een vertrouwelik woordje met de nu-zwijgende Ines te kunnen wisselen. Dadelik bij zijn binnenkomen had hij beseft haar in de laatste tijd wat erg te hebben verwaarloosd. Eigenlik, dacht hij, ook al Mina's schuld; Ines was toch zijn leerlinge geweest. Toen dus mevrouw Vlascoop oprees, voor zich heen zeggend, dat ze de bowl ging maken en dominee Vlis insgelijks opstond om, ondanks haar tegenwerpingen, daarbij behulpzaam te zijn, terwijl Vlascoop, Mina en mevrouw Vlis eenstemmig jammerden over de tegenwoordige werklui, die wel hoge eisen durven stellen, maar doorgaans hun vak niet verstaan, sprong hij op, ging naast Ines zitten en vroeg of 'et met haar schilderen vlotte. Dat zij niet boos was over zijn wegblijven bewees haar vriendelike glimlach; maar toch gaf zij schertsend te kennen wel iets meer belangstelling te hebben verwacht. Het hinderde hem, dat zij reden had zo te spreken en hij poogde zich te verontschuldigen.

‘Jij bent zo lang uit logeren geweest en ik heb ook 'en logee gehad. Maar nou... nou kom ik 'es kijken en heel gauw ook. Denk asjeblieft niet, dat ik weg ben gebleven uit gebrek aan belangstelling, 'en Meester, die geen belangstelling had in zo'n vlijtige, zo'n talentvolle, zo'n aardige leerlinge... ja, wat zou dat voor 'en vent zijn! Maar je weet ook niet wat er al te beredderen en te bezorgen valt in 'en huishouwen als 't mijne. Dat grote huis... die plaats... die kassen... zoveel mensen...!’

Dat hij schromeiik overdreef, besefte hij heel goed; maar hij diende toch wat te zeggen... de een of andere uitvlucht te geven. En om alles weer goed te maken vroeg hij uitvoerig naar het werk, dat zij onder handen had, naar haar plannen om eens te expozeren, gaf hij voor later tal van wenken omtrent verbindingen met kunstkopers, zich verdiepend in al wat voor haar van gewicht kon zijn. Totdat dominee terugkeerde en hij, na enige plichtplegingen van weerszijden over de bezette stoel, zijn plaats weer innam naast dominees vrouw. Maar als die zich nog druk onderhield met de gastheer, dwaalden Christiaans gedachten af, doemde in zijn hoofd weer de avond van het bal op, toen in de stille, duistere kamer links zo veel licht, muziek, gejoel was geweest en toen hij in gindse tuin eenzaam had omgezworven, wachtend op haar, die hij wel geweten had dat zou komen. Nu zat ze daar schuin tegenover hem... zijn vrouw. Wat hij gewenst had was gebeurd en toch was alles zo anders geworden dan hij 't zich toen had voorgesteld. Kon hij zich in zijn gevoelens, in zijn verwachtingen van die avond nog wel verplaatsen? Eigenlik.... niet.

Hij zag ook de tuin niet meer zoals hij die toen had gezien en toch was 't ook nu zo'n mooie, windstille, warme zomeravond, verrees ook nu ginds die wand van hoge, zwijgende, zwarte beuken, zweefden ook nu over de vergrauwde bloemperken snorrende nachtvlinders heen, doorbleekte ook nu flets maanlicht het grauw-bewolkte zwerk. Maar alles leek tans zoveel gewoner, zoveel nuchterder en hij was niet in staat de opwinding van angstvol hopen weer in zich op te roepen, die toen over die bomen, die duisternis, dat maanlicht gespreid had de bekoring van het mysterie. Jammer, jammer! Zou hij misschien niets meer... nooit iets meer als toen kunnen zien? En was dan wel beschouwd dit allengs en voor alles ontnuchteren het ontwikkelingsproses van je leven?

Daar snerpte een snijdend hoonlachen hem door de oren. - Mina's lach? Verschrikt en onzeker wendde hij 't hoofd naar het tafellicht, dat hem verblindde... Ja, 't was Mina, die hoog boven het stemgegons uit schaterlachte en Vlascoop bromlachte nu mee.

‘Ga jij je gang maar, m'n vrind. Ik zeg daar juist an je

vrouwtje: kijk es na je man; die maakt studies... nachtstudies.'

'Je bent mooi onbeleefd,' vond Mina.

'Nou,' ging de notaris voort, 'daarvoor is-t-ie kunstenaar. Alle kunstenaars hebbe distrakties. Ja, allemaal. Maar... één ding zeg ik je. Als je m'n tuin schildere wil... ga je gang; maar ik krijg 'et stuk. Ik zal je d'r voor betale wat je vraagt.'

'Pas op, notaris,' dreigde mevrouw Vlis.

'Nee, nee, hij zal 't zo bont nie make. Dáár ken ik 'em wel voor. Maar mijn tuin mag nie bij 'en ander komme hange.'

Christiaan verklaarde zich bereid de tuin aan niemand anders te verkopen als... hij 'm ooit schilderen zou. Dit dorst hij echter niet beloven.

Op dit ogenblik daagde mevrouw Vlascoop uit het duister van de tuinkamer op, behoedzaam een groenig-glazen tonnetje met beide handen torsend, de knokige vingers strak gehaakt in de onregelmatige instulpsels van het glas. En luid galmde de stem van de notaris:

'A! Daar hebbe we de Duitse bowl! Perzike-bowl! Mense, nou stoelvast, tot de laatste droppel uit 'et tonnetje is opgedronke. Dat ding is nog 'en erfstuk van m'n grootmoeder. Je kan 't zo nie meer kope. 'et Stamt uit de dage, dat de lui nog nie bang ware voor 'en glaasje wijn en 't zou bepaald van schrik breke as 't met vocht in z'n buikie most blijve staan.'

Algemeen gegiegel.

'Zeg 's... jij,' zei mevrouw Vlascoop; zij vond, dat haar man over die buik nu maar had moeten zwijgen.

De volle, lang-gesteelde lepel uit het tonnetje ophalend vulde Vlascoop glas na glas met het groenig-geel troebele vocht en het volle glas overhandigend, sprak hij: 'laat 'et je smake'.

Uitroepen van bewondering over het tonnetje, van schrik over een erg volle bokaal, van ingenomenheid met de bowl schoten door elkander heen en de eerste geurige teugen van het lichtelik-opwekkend mengsel brachten een vlugger rythmus in de kruisende woorden, een luidere galm in het stemmenrumoer. Vragen klonken op, waar geen antwoord op volgde; grinniklachjes grapten, waar niet ieder de reden van begreep;

druk gebarenspel omwarrelde in de schemering de stralende dis en eindelik schetterde de eerste algemene lach als de gastheer z'n eerste mop had getapt.

Een reeks van moppen volgde. Aan elk ging een kleine stilte vooraf, als de verteller gezegd had: kennen jullie die. Dan volgde de eenzaam verhalende stem en na de ‘pointe’ schaterden weer alle lachjes dooreen, bruiste het stemmengegons weer op als het borrel-suizen van kokend water in een reusachtige ketel. Zelfs Diepe, die in het algemeen gedruis enige zachte woorden met Mina gewisseld had, vertelde luider een anekdote, die bijval vond en aldoor klonk met regelmatige tussenpozen Vlascoops roep:

‘Drink toch 'es uit! Jullie drinke niet.’

Totdat ook de moppenstroom stokte en mevrouw Vlascoop eensklaps tot Mina zei:

‘En Trijn en Anna zijn zo weg.’

‘Dat heb ik ook gehoord,’ viel mevrouw Vlis in.

Christiaan schrok en antwoordde maar dadelik:

‘We zijn zelfs al aan 't tweede stel nieuwe. Maar dat voldoet evenmin als 't vorige. Altans de werkmeid voldoet niet. Kan u ons soms 'en goeie bezorgen?’

Mina liet zich niet van de baan dringen.

‘Ja, mevrouw, ze zijn weg en dat is maar goed ook. Och... op 'et laatst had ik me er al bij neergelegd, dat ik ze houwen moest; maar zoals die mensen misbruik hebben gemaakt van hun positie...!’

‘Nou... nou... zo erg is 't niet geweest,’ suste Christiaan, ‘Trijn werd 'en beetje familiaar... dat is zo; maar overigens...’

‘Familiaar,’ gilde Mina, ‘alleen familiaar? Laat ik u zeggen, mevrouw, dat 'et mens ons bestolen heeft... eenvoudig bestolen!’

Algemene ontsteltenis. Uitroepen van: ‘die ouwe Trijn?’... ‘en ze was zo goed... zo vertrouwd’... ‘u had ze al zo lang.’

‘Maar Mina,’ begon Christiaan.

‘O... is 't weer niet waar wat ik zeg? Ik beweer, dat ze ons bestolen heeft, mevrouw... zo bestolen... zo op alles bestolen, dat ik geen van onze leveranciers heb kunnen aanhouwen. Met iedereen heulde en knoeide ze!’

De beide dames schudden van verbazing de gemutste hoofden en hieven de kromstaande vingers ten hemel.

‘Vrouwtjelief, je overdrijft schromelik. Voor zó'n beschuldiging heb je niet één bewijs.’

Mina werd heftiger en heftiger.

‘Natuurlik overdrijf ik! Dat weet ik nou eenmaal. Ik overdrijf altijd! Maar 'en feit is 't, dat sinds ik m'n vlees uit Zwol, m'n groenten uit Amsterdam, m'n vis uit IJmuiden en m'n vruchten uit Tiel laat komen, alles... alles me minder kost... zelfs met de vracht er bij. Is dat misschien geen bewijs?’

Tegen die verklaring had ieder wat in 't midden te brengen. In grote steden waren levensmiddelen altijd goedkoper dan op het land; wat je laat komen doe je meestal in 't groot op, 'et geen altijd voordeliger is, en de leveranciers hebben geen vaste prijzen, zij zien er hun klanten op aan. Maar wat de dames dadelik wilden toegeven, was, dat Christiaan... hij moest 'et hun niet kwalik nemen... verstandiger had gedaan als hij Trijn al vóór zijn huwelik had weggezonden. Een vrouw en vooral een jonge vrouw wil wel haar eigen huishouwentje doen. Zo hoort 'et en dat is ook goed. Mina juichte triomfantelik, riep:

‘A! hoor je 't?... Hoor je 't?’

...en Christiaan gaf maar toe, erkende, dat de dames niet zo helemaal ongelijk hadden.

Toen dwaalde het gesprek weer van Trijn en Anna af en Christiaan, die er blij om was, besloot er zich niet meer in te mengen. Over de tafel heen vroeg hij Diepe naar een van zijn pasiënten. Maar nu gebeurde 't, dat mevrouw Vlis, tot Trijn terugkerend, uitriep:

‘Dat je goeie man die ouwe vrouw 'en beetje verwend heeft, heb ik wel altijd gedacht.’

De bedoeling was vriendelik geweest; de uitwerking was vreselik. Mina, die meende, dat Christiaan met opzet om het algemene gesprek te verdelen, zich dwars over de tafel tot Diepe had gewend, liet de gelegenheid niet voorbijgaan om zijn toeleg te verijdelen, 'et Was, of ze rechter ging zitten en hoger zich oprichtte. Haar ogen doorgloeide een felle, donkere glans; haar neusvleugels beefden, haar bovenlip trok strak omhoog over dreigend ontblote tanden. En

scherp, om aller aandacht te trekken, elk woord beklemtonend, riep ze hoofdknikkend, met bevestigend handgebeweeg uit:

'Nu...! Nu doet 'et me toch plezier, dat *u* dat eens zegt. *Ik* heb 'et al zo dikwels gezegd; maar wat van mij komt is overdrijving... inbeelding... nonsens! Heb je 't nu gehoord, Christiaan? Dat mens, mevrouw, kon doen wat ze verkoos... hem voor de gek houwen... hem bestelen... mij uitlachen... mij als 'en nul in 't sijfer behandelen... o, u heeft er geen idee van... toch wist ie 't altijd zo te draaien, dat zij gelijk had en ik ongelijk. Denkt u, dat ie ooit mijn partij heeft genomen? Nooit, nooit! Trouwens, dat doet ie tegen niemand. Trijn meende 't goed,... Trijn wist 'et beter... Trijn was zo vertrouwd en wat ik zei was... onzin. O, al wat van mij komt is altijd... onzin. Dat ie ze nu eindelik weg heeft gestuurd... dat is 't werk van mama geweest. Ja, van mama! Als 't van hem... van hem alleen had afgehangen, geloof me, dan was ze er nog. Maar heel lang had ik die toestand niet meer uitgehouwen. Je in je eigen huis te laten beledigen... en dan nog bestelen er bij...!'

Het viel Christiaan, die al eens de schouders opgetrokken en de wenkbrauwen gefronst had, niet weinig moeilijk zijn verontwaardiging over zoveel onrechtvaardigheid... niet onder vier ogen, maar in 't publiek... te beheersen. Toch behield hij zijn uiterlike bedaardheid.

'Mientje-lief, je hebt heus geen recht dit alles te beweren. Je hebt nou zelf van de dames gehoord, dat veel dingen hier duurder zijn dan elders. Trijn en Anna hebben me zó veel jaren trouw en eerlik gediend, dat 'et van mij al heel ondankbaar zou zijn, als ik nou hun partij niet nam tegen jouw onredelike boosheid.'

Daar gleed op eens een blauw-grijze glans schuin over Mina's gelaat; de maan overscheen de beuken. En Christiaan schrok van de licht-schichten, die Mina's ogen ontschoten, aan het dodelik bleek op haar zwart doorgroefde wangen, van de haat-trekken, die schokten om haar mond.

'Hoort u 't, mevrouw, hoort u 't!'

Weer barstte ze los. In Christiaans ogen was Trijn... haast een heilige. Voor al haar fouten... en ze had er heus de nodige... was hij altijd blind... stekeblind gebleven.

Wat voor middelen dat schepsel gebruikt had om hem zo te biologeren... ze wist 'et niet... ze begreep er niets van. Maar een feit was 't, dat zij, Mina, altijd bij die vrouw had moeten achterstaan. Van haar was nooit iets goed; voor haar had hij nooit iets anders dan aanmerkingen. Wat zij ook deed om hem te behagen, om voor hem te zorgen, om zijn leven aangenaam en vrolik te maken... niets baatte. 'et Was altijd en altijd: verkeerd... dwaas... onzinnig! Ze kon zich afbeulen van de morgen tot de avond... dag aan dag... 'et gaf alles... alles... niets. En als hij nu... nu, dat die vrouw dan toch weg was... als hij nu ten minste maar wilde erkennen, hoe onrechtvaardig hij zelf was geweest. Maar... geen denken aan! En eindelik en ten laatste had zij de hoop ook opgegeven. Alles moest verder maar gaan zoals 't gaan wou. Zij deed niets meer... niets... niets! Haar hele leven was haar niets meer waard.

Zo jammerde ze door, herhalend en nog eens herhalend wat ze juist gezegd had, niet achtend op de bedarende uitroepen van Christiaan en Vlascoop, die bedoelden haar af te leiden en tot het besef te brengen van haar redeloos geraas, niet voelend, dat mevrouw Vlascoop achter haar getreden een hand op haar schouder lei en met de andere haar Eau de Cologne over het voorhoofd wreef, niet ziende hoe Diepe haar met gespannen aandacht en de dominee haar met verbaasde verontrusting strak in 't oog hielden; totdat eindelik, toen de tranen haar over de wangen biggelden en haar bevende lippen alleen nog maar onsamenhangende woorden als: u weet niet... o... als ik u... hoe vreselik... 'et is afschuwelik, konden uitbrengen, mevrouw Vlis maar oprees, de heren en Ines aanstonds haar voorbeeld volgden en in een gedwongen zwijgen, verbroken door hortend uitgefluisterde zinnetjes van dankzegging, spijtbetuiging en opmontering het gezelschap schuw en haastig uiteenging.

13.

Toen Christiaan de volgende morgen zijn ogen opende, schoot zijn eerste blik naar de deur uit, die de slaapkamers scheidde. Na het zwijgend huiswaarts-gaan had ze die

gisteren avond dadelik met een ruk gesloten. Als ie nog dicht was stond hem 't ergste te wachten.

De deur leek... nog dicht.

Hij gleed het bed uit, ging naar de deur toe, draaide aan de kruk... Gesloten.

Hij tikte... Geen geluid.

Hij riep: Mina... Geen antwoord.

Toen wist hij 't zeker: de ellende was er weer, en God alleen kon zeggen voor hoe lang.

Lusteloos en loom, als vroeger op het kostschool, dat hij zo gehaat had; opziende tegen het heden en het morgen, met het afschuwelike eenzaamheidsgevoel in zijn ziel, dat hij pas na zijn huwelik had leren kennen, kleedde hij zich langzaam aan, telkens weer luisterend aan de deur, weer tikkend, weer roepend... Tevergeefs. Tot hij eindelik naar beneden ging om te ontbijten.

Op de trap kwam hij Jansje tegen, die vroeg of ze van morgen zijn slaapkamer dadelik in orde mocht brengen, nu mevrouw niet als gewoonlik 'et eerst was opgestaan.

'Ja... ga le gang... maar... mevrouw heeft slecht geslapen... Doe je werk 'en beetje stil.'

Zodra hij gegeten had, liep hij naar buiten, keek op naar haar venster, zag de gordijnen er achter... dicht.

In zijn atelier beland, stak hij een pijp op, nam palet en penselen ter hand; maar lei ze weer neer. Aan werken viel niet te denken. Geen zin, geen fut; noch met zijn ziel, noch met zijn hoofd kon hij er bij zijn. En weer dwaalde hij naar buiten; weer keek hij op naar haar gordijnen... Dicht.

Zo slenterde hij kwartier na kwartier, uur uit uur in de kamers, de gang, de plaats door als een wachtende in een station, die in de wachtzaal geen rust kan vinden en maar heen en weer gaat lopen op het perron, telkens weer treinenlopen monsterend, waarvoor hij toch in 't geheel geen belangstelling voelt en dan weer een aanstuwende mensengulp doorblikkend, waarbij het geliefde wezen zich had kunnen, ja moeten bevinden. Hij zag Jansje, hij zag Sientje, hij zag de tuinman, hij zag de post; maar niet zag hij haar, die alleen hem zijn rust had kunnen hergeven.

En de morgen was zo blij-zonnig; de lucht zo stil en

koesterend-zacht. Aan de hemel zweefden zo rustig grote, witte wolken voorbij; over bomen, paden en huis schoven zo zacht hun koele, kalme schaduwen. Overal woonde vrede... liefde... geluk. 't Was een dag als het vaderlandse klimaat er maar weinige biedt, zo'n dag waarop Christiaan biezonder gaarne buiten werkte, haast minder nog uit arbeidslust dan om te genieten en zich blij-gelukkig te voelen leven. Nu liet alles hem zo akelig onverschillig, kon hij niets doen dan ongedurig pijpen-roken, zenuwachtig-ijl in 't hoofd over zijn plaats slenteren en opkijken naar gordijnen, die nog maar altijd... niet bewogen.

Toen 't half twaalf was geworden kwam Sientje hem vragen of mevrouw ook vis uit IJmuiden had besteld. Ze wist 'et niet heel zeker en was er geen vis, dan zou ze voor iets anders moeten zorgen.

'Zorg in alle geval maar voor iets anders. Mevrouw is niet wel. Ik ben blij, dat ze nog wat doorslaapt.'

Of die meid geloven zou, dat mevrouw onwel was en hij blij wijl ze nog sliep? Vervloekte toestand, die hem noodzaakte te liegen tegenover meiden, die zeker heel goed begrepen, dat hij loog.

Ook voor het tweede ontbijt kwam Mina niet beneden en tot vier uur bleef Christiaan wachten, nu eens hangend in eetkamer of atelier met een krant of boek in de hand, waarin hij toch niet lezen kon, dan weer omdolend over de plaats en opkijkend naar de gordijnen, die... niet bewogen.

Toen ging hij wat aan de vaart zitten, afleiding zoekend in het staren naar een zeldzaam schip, dat met flauw geborrel het donkere vlak voor zijn bruine boeg doorklievend, aanzoefde achter een dof klikklakkend paard op het jagerspad aan de overzij, of dampwolkjes uitpuffend in opbruisende schuiming het stille water doorruiste. En als weer eens een hoge golving, achter het klokkend wegzuigen aan, de grasrand broesemend overlopen had, dwaalde zijn denken naar Diepe af. Of hij er nu toch niet eens met hem over zou spreken? Dat deze toestand niet normaal was... mijn hemel...

Plots moest hij omzien... hij wist niet waarom... en... ja; daar was ze. Maar... ze ging weg. Had ze dan...? Dadelik was hij overeind, haar gevolgd en nu liep hij naast haar door.

Ze droeg nog wel haar grijze morgenjurk; maar zag er volstrekt niet uit of ze zich onachtzaam had gekleed. Misschien, dacht hij, is alles toch weer gewoon; dus wilde hij zelf ook weer gewoon doen, heel gewoon, alsof er niemendal was voorgevallen. En leuk zei hij:

‘Zo... eindelik opgestaan? Zeker slecht geslapen; is 't niet?’

Ze had hem nog niet aangezien, keek ook nu niet op, bleef loom teruglopen naar het huis. Pas toen hij vragend herhaald had:

‘Heb je niet slecht geslapen?’

... gromde ze:

‘Hoe zou 't anders... na zo'n scène.’

Niet dadelik vond hij een ongevaarlik antwoord en geprikkeld door zijn zwijgen viel ze uit:

‘Jij hebt zeker uitstekend geslapen. Ik hoef 'et niet te vragen. Wel gelukkig als je voor alles onverschillig kunt zijn.’

Wat nu? Even sloot hij de ogen, onhoorbaar zuchtend: ‘hè’.

Toen zei hij luchtig, zo schertsend mogelik:

‘Wat zou je er van denken als we elkaar 'es beloofden nooit meer iets kwalik te zullen nemen... ook geen boos woord meer te zeggen? Wie zondigt, moet boete betalen en als de boetepot vol is, gaan w' er 'en dagje voor naar Amsterdam. Of wil je liever Brussel? Maar... dan moet er meer gezondigd worden.’

Hopend, dat ze tenminste zou glimlachen, keek hij schuin haar aan; maar de diepe lijnen in haar mager, bleek gezichtje trilden niet en de rood-omkringde ogen blikten star voor zich uit. Al gaf hij alleen haar de schuld van hun onaangenaamheden, het deed hem toch pijn te moeten zien, dat zij er zo zwaar onder leed. Zeker voelde ze zich diep ellendig.

Maar door haar schouders voer een licht schokje en zacht, doch beslist sprak ze:

‘Van mij zal je geen boos woord meer horen.’

‘Des te beter,’ lachte hij, ‘al zullen we dan de reis van 'en verkochte schilderij moeten betalen.’

Heel ernstig ging ze voort:

‘Ik wil niet op reis... nooit meer en ik heb me voorgenomen me ook nooit meer met wat-ook te bemoeien. Vroeger ging alles zonder mij zoveel beter. Als ik me dus

van nu af maar buiten alles houd, zal 't voortaan ook wel weer goed gaan.'

'Maar Mientje...'

Week vragend had zijn stem geklonken; hard-toornig weerde zij hem af.

'O, neen; m'n besluit staat vast. 'et Spijt me alleen, dat je Trijn en Anna weg hebt gestuurd; maar je zult moeten toegeven, dat *ik* daar niet om gevraagd heb. Of vin je van wel? '

'Wel nee; dat heb ik immers uit eigen beweging gedaan.'

Zijn hand, die in wou dringen tussen haar arm en borst, duwde zij grimmig weg.

'Laat dat nu maar. 'et Beste zal dus zijn, dat je aan Sien de leiding geeft van 't huishouwen... net als vroeger aan Trijn. Misschien wordt die ook zo'n ideaal. Ik hoop altans, dat 'et haar lukken zal je te voldoen. Van mij zal ze geen aanmerkingen horen. Ik houd me van nu af aan... buiten... alles... alles.'

Wat 'en onzin nou weer, lag hem op de lippen; maar hij drong de woorden terug, zei voor 't ogenblik niets meer, begreep, dat de bui nog lang niet voorbij was.

Aan tafel gezeten at Christiaan de vis, die nog gekomen was, at hij het vlees, dat Sien er bij had besteld en zag hij, dat Mina van alles op haar bord lei, om 't dan onaangeroerd weer te laten wegnemen. Jansje diende een ommelet, waarvoor ze bedankte; perziken werden opgezet... zij greep er niet naar. Wel dronk ze water, zelfs heel veel water. En haar star-starend gezicht bleef doodsbleek onder de paarsigrood omkringde ogen; soms leek 'et versteend. Maar toen op eens een wit schijnsel haar donkere pupillen overtoog en twee dikke tranen parelend neerglipten langs haar fletsdoorrode wangen werd 'et Christiaan weer jammerlik week om 't hart, welde andermaal zo'n innig medelijden in hem op met het arme, arme schepseltje, dat zo graag gelukkig wilde zijn en 't maar nooit kon worden. Reeds sprong hij overeind om haar te zoenen, te zeggen, dat hij toch heus, heus zo veel van haar hield, als ze hem toebeet:

'Kende ik toch maar 'en man, van wie ik echt houwen kon! Geen minuut... geen sekonde keek ik jou meer aan!'

Verbijsterd bleef hij staan en de kussen, de verzoenende woorden bevroren op zijn lippen.

Weer viel ze uit:

‘Waarom jij mij getrouwd hebt, als 't niet geweest is om me dood te sarren, dat zou ik toch wel eens willen weten!’

Gefnuikt in zijn opwelling van willen lief-zijn, troosten en vergeven, gegriefd door zo'n schandelike miskenning van al wat hij voor haar gevoeld, voor haar gedaan en door haar geleden had, zonk hij weer op zijn stoel terug, antwoordde hij verbitterd... stug-koel:

‘O... zo... weet je dat nog altijd niet.’

‘Neen!’ doorsnerpte 't zijn oren en hij zag, dat haar ogen weer droogden, de bleke glans er uit verdween, schel zwart, fel-stekend de verkleinde pupillen begonnen te lichten. Haar neusvleugels trilden en haar tanden werden dreigend zichtbaar. ‘Dat weet ik nog altijd niet. Als 't geweest was om me gelukkig te maken, had je wel anders gedaan.’

‘Geloof je?’

‘Daar ben ik van overtuigd! Of is 't soms niet waar, dat je me altijd achter hebt gesteld bij iedereen... je meiden net even goed als je kennissen en vrienden... dat je geen gelegenheid voorbij hebt laten gaan om me te krenken en te vernederen op alle mogelike manieren?’

Zuchtend trok hij schouders en wenkbrauwen op. Meer dan de dwaze beschuldiging zelve griefde 't hem, dat hij er zo ijzig kalm bij bleef.

‘Zeker weer onzin, hè? Fantazie van me! ... Wel 'en gemakkelik middel om je te verdedigen! Je noemt maar alles... onzin... verbeelding!’

Een hatelik lachje schokte achter in haar keel. Zou hij haar dan nooit kunnen doen inzien, dat al die klachten en aanklachten op niets, helemaal niets berustten? Nog eenmaal wilde hij 't kalm beproeven.

Zacht begon hij te praten, allereerst haar vriendelik verzoekend hem nu eens niet in de rede te vallen, maar bedaard te laten uitspreken. Zijn plan was zo min mogelik woorden te gebruiken; maar toch moest alles helder en vooral logies-overtuigend worden uiteengezet. En toen herinnerde hij er haar aan, dat hij Trijn en Anna in dienst had gehouwen om *harentwil*, om *haar* de zorgen te verlichten...

dat zij daar zelve vroeger haar ingenomenheid mee te kennen had gegeven... dat hij ze uit eigen beweging had verwijderd, zodra 't hem duidelik werd, dat de verhouding tussen haar en Trijn op den duur niet verbeterde... dat 'et evenwel niet aanging die mensen nu achter hun rug, zonder voldoende bewijzen en zonder dat ze zich konden verdedigen, in 't openbaar te beschuldigen van oneerlikheid. Zijn vrouw bij wie ook achter te stellen was nooit in hem opgekomen. Op onfeilbaarheid maakte hij geen aanspraak; maar hij was er zich van bewust steeds te goeder trouw, in *haar* belang, alleen in *haar* belang te handelen... en...

Toch viel zij hem in de rede.

'Daarom zeker vertel je aan je vrinden op de societeit al 't kwaad, dat je van me verzinnen kunt!'

Overbluft keek hij op. Waar in 's hemelsnaam kwam nu *die* aanklacht weer vandaan? Waaruit distilleerde ze *dat* verwijt?

'Ik spreek kwaad van jou... ik... en dat doe ik op de soos?'

'O, bij je vriend Diepe ook; misschien wel daar 't meest.'

'Maar, mijn God, Mientje, dat is nou toch de zuiverste fantazie! Ik tart jou... en iedereen... om één enkel bewijs, hoe klein ook, te leveren, dat ik van jou kwaad heb gesproken... waar dan ook.'

Daar lichtte iets zegevierends in haar ogen.

'Dat bewijs zal ik je geven. Vlascoop had 'en boel... ik weet niet hoeveel... mensen willen vragen. Vier zijn er gekomen. Waarom zijn de anderen weg gebleven? Waarom?'

'De redenen heeft Vlascoop je opgenoemd. De ontvanger is ziek...'

'O, geloof jij al die verhalen. Je bent wel naïef!'

Weer ontschetterde een hatelik lachje haar bewegelike mond.

'Neen, man, die mensen zijn weggebleven om mij. Omdat ze met mij niet in aanraking willen komen. En ze willen met mij niet in aanraking komen, omdat ze van jou gehoord hebben wat 'en ellendig, onzinnig schepsel ik ben.'

'Maar Mien, dat is...'

'Waarom komt Diepe hier nooit meer aan? Heb *ik* hem afgestoten? Ben *ik* onvriendelik tegen hem geweest? Je

zult 'et niet kunnen beweren. Nooit heb ik iets anders gegewild dan met hem op 'en vriendschappelijke voet komen. Juist met hem... met hem... met hem meer dan met iemand anders. Omdat ik wist hoe hoog jij hem schatte... hoe jij op z'n gezelschap gesteld was. Maar hij denkt er niet aan hier te komen praten. En waarom niet? Omdat ie dan *mij* zou ontmoeten, dat ellendige wijf, over wie jij je altijd beklaagt!'

'En gisteren avond...'

'O, gisteren avond is ie verschenen. Ja, ja. Toen Vlascoop geen andere mensen krijgen kon, hebben de dominee en je beste vrind zich... opgeofferd, uit vriendschap voor jou. Een hele avond hebben ze zich mijn onzinnig gezelschap getroost. Maar als jij 't niet gemerkt hebt hoe onuitstaanbaar Diepe mij vindt... nu, dan ben je voor je vrind wel verblind. Me dunkt, dat ie zich niet ontzien heeft z'n afkeer van mij te tonen! De halve avond was om, eer hij 'en woord tot me heeft gericht en al die tijd had ie me maar aan zitten staren alsof ie dacht: mijn hemel, wat ben jij voor 'en schepsel!'

Ging dit nu niet te ver? - Weer voelde Christiaan zijn verontwaardiging optrillen; maar meer dan ooit... dat besefte hij... was kalmte, leukheid tans geboden. Dus deed hij andermaal zijn best eens te lachen; maar zijn lach klonk gedwongen, vals.

'Mientje, Mientje, hoe is 't mogelik, dat je Diepe zo verkeerd beoordeelt. Vroeger kwam hij evenmin als nou hier aan. Dat ie soms vreemd doet... ik geef 'et je dadelik toe... en dat ie geen salonprater is,.... akkoord van Putten; maar... dat de man zulke kwaje gedachten van jou zou hebben... en nog wel door mij... hoor 'es... jij zegt wel 'es van iets: dat is te mal... nou, da's nou heus *te* mal.'

'Het spreekt van zelf, dat jij je vrind verdedigt; maar als ie nooit hier aankomt, is dat dan, omdat ie zo goed over me denkt?'

'et Was niet gemakkelik Diepe's partij te nemen tegenover iemand als Mina, die wel voor zich zelve het recht opeiste alle vormen te verwaarlozen, geheel naar haar lusten en luimen te leven; maar bij anderen achter de minste

afwijking van het zo-doet-men, zo-hoort-et aanstonds de bedoeling zocht haar te kwetsen, minstens onaangenaam te zijn. Na een poos nog uitgeweid te hebben over Diepe's zonderlingheden, over zijn ongezelligheid, over zijn helemaalopgaan-in-zijn-vak gaf Christiaan 't dan ook maar op, liep hij om de tafel heen naar Mina toe, liet zich vlak naast haar op een stoel neer, gaf haar een zoen en begon:

'Geloof me nou 's, Mientje, en word niet boos. Heus, kind, de wereld van vijandigheid, bedrog en haat, die jij overal om je heen meent waar te nemen... die is alleen... heel alleen 'en schepping van je verbeelding.'

Gemoedelik, zacht-aandringend sprak hij door, al maar pogend zijn waarheidslicht te doen schijnen door de mist van vooroordelen, die haar waarnemingen en gedachten hem leek te omhullen. En als zij kalmer toeluisterde, niet meer in de rede viel, toeliet, dat hij haar hand greep en teer begon te strelen, meende hij nog eenmaal - kon 't nu eindelik eens voor goed wezen - het pleit te hebben gewonnen. Maar die gedachte suste zijn voorzichtigheid weer in slaap en ongemerkt kwam hij er toe over zich zelf te spreken, te vertellen wat voor illusies hij zich van zijn huwelik gevormd had, te zeggen dat alles nog zo goed en zo mooi zou kunnen worden als...

Toen trok ze haar hand schichtig terug, schoot ze van haar stoel omhoog.

'Als ik me maar door iedereen vernederen en vertrappen laat! Niet waar? Nooit doe jij iets verkeerds; nooit heb jij eens ongelijk! Altijd ben ik 'et, ik alleen! En al wat ik doe om je gelukkig te maken, om hier de boel in orde te houwen, om toch maar vooral geen aanstoot te geven en me steeds te plooien en te schikken naar je zin... daar voor ben jij blind, stekeblind. Mijn God, mijn God, wat heb ik hier al niet moeten dulden! De onhebbelikheden van dat ouwe mens, de onbeleefdheden van je vrinden, de miskenning en grofheden van jou!'

'O, ben ik zo grof ook. 't Is waar... je hebt 'et al meer gezegd; maar...'

'Ben je 't misschien niet? Raas en tier je soms niet tegen me, zoals je 't tegen je meiden niet wagen zou? Ben je ook niet handtastelik tegen me geweest? En, om op dat

avondje bij Vlascoop terug te komen, denk je, dat ik 'et niet gemerkt heb en dat anderen 't ook niet gemerkt hebben hoe lief je met die Ines bent gaan doen... hoe verliefd je haar in de ogen hebt gekeken... hoe je met haar hebt gefluisterd... gedweept over kunst en over God weet wat nog meer, alsof jullie samen 'en tête à tête hadt? Was dat in mijn tegenwoordigheid soms niet grof-beledigend? Had ze toch getrouwd... 'et manke schepsel! Dacht je, dat ik niet wist... dat iedereen hier niet wist... hoe intiem je met haar geweest bent? Dat je mij niet mooi genoeg meer vindt... ik weet 'et al heel lang! Misschien ben ik voor jou nooit mooi genoeg geweest; maar dat ik door al m'n verdriet hier al leliker en leliker ben geworden... 'et zou te verwonderen wezen als 't anders was! Maar je hebt me toch niet alleen genomen om me je minachting... je afkeer te tonen! Of...?'

'Verwilderd hief Cristiaan zijn handen ten hemel, schudde hij de krampende vingers heen en weer.

'Schei uit, schei uit! Mijn God... wat... wat verzin je al niet!... Waar haal je 't van daan?... Hoe...?'

Geen woord van rechtvaardiging liet ze hem plaatsen.

'Verbeeld je maar niet, dat ik 'et nog heel lang zo uithoud! O, ging ik maar dood... ging ik maar dood! Dan kon je 't weinige, dat je nog aan mijn gehate existentie herinnert, je huis uit gooien en Ines Vopel er in halen! Of... hadt je van die al genoeg gekregen, toen je mij nam?... Altijd nog heb ik gedacht... gehoopt: hij zal wel eindigen met z'n ongelijk in te zien... met te beseffen hoe veel ik van hem houwen moet, om dat alles te kunnen verdragen. Wat heeft 'et me gebaat?'

Neen! Tegenover zóveel onrechtvaardigheid kon Christiaan zijn woorden niet inslikken. Zijn knieën trilden onder hem van zenuwachtigheid en haar schelle stem overbulderend, viel hij uit:

'Als ik dan blind, stekeblind ben voor 'etgeen jij hebt gedaan, jij bent 'et niet minder voor mij! Je kunt er nou woedend om worden of niet, ik moet 'et herhalen: wat je zegt van mijn lief-doen met Ines is weer onzin... onzin en anders niks!'

'A! Onzin! Altijd onzin! Maar grofheden zeg jij me niet!

Hoor je 't nu... hoor je 't nu zelf... hoor je hoe je me treitert?'

Ja, als jij me net zo lang gefolterd hebt, dat ik helemaal buiten me zelf... half waanzinnig ben van... van vertwijfeling... als je me lelikheden verweten hebt, waaraan ik me nooit heb schuldig gemaakt... als je me bedoelingen hebt toegeschreven, die nooit in me zijn opgekomen... ja, dan... dan is natuurlik 't einde, dat ik woedend word en... en grof... en razen moet... moet! Maar dan heb jij geen recht me te verwijten, dat ik word zoals jij... jij alleen me maakt!'

'Ja, ja; alles is *mijn* schuld! Maar ga dan toch van me weg!'

'Tegen Ines... tegen dat arme schepsel ben ik onbeleefd geweest, heel onbeleefd en dat wil, dat zal ik goedmaken. Ziedaar alles. Jij hebt recht, noch reden daar iets verkeerds van te denken en dat weet je zelf ook heel goed. Dat ik van jou kwaad heb gesproken, de mensen tegen je heb opgezet... 't is... 't is eenvoudig bespottelik! En nooit heb ik gezegd... of zelfs maar gedacht, dat ik jou niet mooi genoeg meer vind. Hoe of je aan die gekheid komt... 'et is me 'en raadsel! Maar heb jij zoveel van mij te verduren gehad... ik van jou heus niet minder! Gisteren avond heb ik op hete kolen gezeten, zo belachelik heb je me gemaakt... mij en ons huwelik. Wat moeten die mensen wel van ons denken!'

Nu schetterden ze beiden tegelijk door, niet meer luisterend naar elkanders woorden, ieder zijn eigen grieven maar luchtend om eindelik eens alles uit te zeggen, het overkropt gemoed volkomen te luchten, de volle waarheid te doen klinken. Ze voelden zo goed, dat ze elkander nodig hadden voor hun geluk en juist dit konden ze elkaar niet vergeven.

Hij sprak er van toch waarachtig wel eens te willen weten waarom hij haar genomen had, als 't niet uit liefde en uit liefde alleen was geweest! Had zij hem zoveel geld aangebracht... of relaties... of wat voor ander moois ook? 'et Was hem een genot geweest haar een zorgeloos, vrij, gelukkig bestaan te kunnen verschaffen; maar 't was toch heus niet te veel gevergd, als hij daar, in plaats van dagelikse verwijten en standjes, een beetje erkentelikheid, een beetje liefde voor terug verwachtte.

Zij stelde er tegenover hem alles te hebben geofferd wat zij bezat: haar vrijheid, haar kunst, haar tevredenheid. En als hij sprak van terug-verwachten... in haar huwelik had zij nog geen sekonde... ja, zeker, nog geen sekonde van geluk gekend. Altijd had ze geleefd als in een gevangenis en nooit iets anders gevoeld dan leegte in zich en leegte om zich heen. Vroeger had ze moeten werken voor de kost... o, ja; maar wat een voldoening had dat haar geschonken! Mijn God, wat was haar leven niet rijk geweest, toen zij les gaf aan leerlingen, die van haar hielden, toen zij op muziekavondjes en liefdadigheidskonserten werd toegejuicht door mensen, die genoten van haar spel! In die tijd was 't niemand ingevallen van haar te zeggen, dat zij onzinnig was of half snik. Integendeel! De mensen betaalden geld om haar te mogen zien en horen. En met dat geld maakte zij haar moeder weer gelukkig, die 't anders arm zou hebben gehad en die aan armoede niet gewend was. Vrijwillig had ze dit alles opgegeven, om eindelik ook te mogen krijgen wat zovelen al bezaten en haar nog altijd ontbrak: de liefde van een man. Maar hij, die haar die liefde zou geven, die haar aangehaald had met mooie woorden en mooie beloften, wat had hij haar anders doen kennen dan een leven van eenzaamheid, verveling en liefdeloosheid in een afschuwelik, oud kot?

'Ben je dan soms niet met me op reis geweest... heb je toen in 't geheel niet genoten. Heb je dat niet herhaaldelik verklaard? En toen je terugkwam... vond je dit ouwe kot en deze eenzaamheid toen niet verrukkelik? Wat spreek je van verveling? Je kunt je huishouwen doen en je wilt niet. Je hebt je viool en je piano en je speelt er niet op. Met tal van mensen kan je omgaan en je mijdt ze, alsof ze melaats waren!'

En zich meer en meer opwindend door het groeiend besef van de gegrondheid van al zijn opmerkingen en de onhoudbaarheid van al 'tgeen zij daartegen zocht in te brengen, werden zijn verwijten scherper en scherper, sprak hij andermaal van onzin en onzinnigheden, riep hij eindelik uit, dat als één van beiden het recht had zich te beklagen over de jammerlike mislukking van hun huwelik, zeker niet zij, maar hij 't was... hij alleen! Want, ondanks al haar geklaag

had zij nooit iets anders gedaan dan hem plagen en sarren en pesten, zijn vroeger zorgeloos gelukkig, tevreden leven veranderen in... een hel!

Toen verloor ze alle bezinning, alle stuur over haar woorden, haar laatste greintje zelfbedwang. Flarden van zinnen, schreeuwen, scheldwoorden ontraasden en ontschetterden haar lippen. Naar geen antwoord meer luisterde ze; gillend en krijsend wankelde en waggelde ze als dronken de kamer door, nu eens neerzijgend op een stoel, rukkend aan haar haren of de handen tot vuisten gebald ten hemel gestrekt, dan weer met een rauwe kreet omhoog schietend en toespringend op de muur, het hoofd er tegen aanbonsend met dof geboem. Tot ze op eens bij de tafel stond, een servet greep, dat sloeg om haar nek en met al de kracht van haar vingers dichtknoopte om zich te wurgen.

Maar toen sprong Christiaan toe, vatte haar aan, rukte de trekkende vingers los. Met de ene hand de mond, die bijten wilde, dichtklemmend, ontscheurde hij haar met de andere de doek... wierp 'em van zich.

‘Is 't nou uit? Is 't nou gedaan met al die nonsens? Ik heb er genoeg van! Begrijp je!’

Dan verlamde haar kracht, viel haar hoofd achterover, zonk ze slap in zijn armen neer.

Behoedzaam liet hij haar omlaag zijgen naar de grond, opende fluks de deur, tilde haar weer op en droeg haar naar boven, lei haar in bed.

Naast dat bed bleef hij zitten tot diep in de nacht, neerblikkend op het vertrokken, opgebolde gelaat met de doodsbleke wangen, de paarsrode kringen om de ogen, de bevende neusvleugels, de sidderende lippen. Af en toe verfriste hij de natte doek op haar voorhoofd, hield haar vlugzout onder de neus, liet haar drinken als zij fluisterde: dorst. En zich herinnerend, dat hij al te Venetië haar nog juist van de kant had weggetrokken, toen zij, wild van woede, zich in het water wilde storten, moest hij denken: als dit geen waanzin al is, moet 'et dan misschien waanzin worden?

Maar dat hij zelf zich ook weer niet had kunnen beheersen, joeg hem toch nog eens het bloed van schaamte en boosheid naar het hoofd.

14.

Twee dagen later belde Christiaan om half vijf bij Diepe aan.

‘Meneer is niet t'huis.’

‘Niet...? Hé... Maar... hij komt toch t'huis... gauw... Is 't niet?’

‘Ja, dat denk ik wel; maar... hoe laat kan ik u niet zeggen.’

‘Nou... goed. Ik zal wachten.’

In de lege, grijze wachtkamer nam hij plaats, lei hij zijn pet op de lege tafel, 'et Was er nog helder, ondanks het tanen van de dag onder de effen-grauwe bewolking. Maar stil was 't er ook... verbazend stil. Toch rustig moest hij denken... toch verkwikkend. Hij had er zich wel eens over verwonderd, dat Diepe geen behoefte voelde aan een hond, een kat, des noods een kanarievogel. Nu verwonderde dat hem niet meer. Hoe minder een mens bezat, des te minder geluk kon hij verliezen. En hij vond 'et dwaas, dat hij zijn vriend gelukkig had willen maken, gelukkiger dan hij was. Was hij 't zelf geworden? Diepe had een heerlik vrij bestaan zonder martelende onaangenaamheden; hoe benijdenswaardig daarmee tevreden te kunnen zijn. Maar... zou hij nooit verliefd zijn geweest... zó sterk... zó helderziende zijn?

‘Zo... 'et Spijt me, dat je hebt moeten wachten.’

Diepe, in zijn zwarte, geklede jas en zijn zwart, hoog vest, was binnengekomen en als steeds toonde hij niet de minste verwondering over Christiaans bezoek, al was 't geenszins Christiaans gewoonte op zijn t' huiskomst te wachten. Dadelik had hij lucifers en een asbakje voor zijn bezoeker neergezet en nu bukte hij zich voor de kast, waarin Christiaan wist, dat de jenever was geborgen.

‘Geef je geen moeite; ik zal niks drinken.’

‘Zoals je wilt.’

Ook over die ongewone weigering van een borrel toonde Diepe geen verbazing. Bedaard tilde hij een stoel naar de tafel, ging zitten en keek z'n vriend afwachtend aan. Maar dit niets-vragen, niet-verbaasd-doen maakte 't Christiaan eensklaps moeilik te beginnen, 'et Was hem, of Diepe al vermoedde, zo niet wist wat hij vertellen, vragen kwam en

tegelijkertijd kreeg hij het gevoel, dat spreken eigenlik een verraad was jegens Mina gepleegd, dat hij nu inderdaad tegen haar samenspande. Edoch, hij kon niet meer terug en wilde 't ook niet. Wat dan te zeggen; wat te verzwijgen; hoe de zaak aan te vatten?

Even doorwoelde zijn brein een verwarring van gedachten en, zonder te weten wat hij deed, haalde hij zijn pijp te voorschijn, nam die uit het foedraal. Doch aanstonds borg hij het ding weer op en, het dwaze van een langer zwijgen beseffend, kuchte hij een paar keren, om dan te beginnen:

'Zeg me 's eerlik: je hebt... verleden... bij Vlascoop... Mina biezonder ernstig be... laat ik maar zeggen: begluurd. Wat voor indruk heeft ze je gegeven?'

Niets was op Diepe's strak-bleek gelaat te lezen. Het zwarte bovenlijf voor- en achterover wiegend wreef hij langzaam met de beide witte handen langs zijn magere knieën heen en weer, tot hij eindelik zei:

'Wel... de indruk, dat ze tamelik prikkelbaar en opgewonden was.'

'O... zo... tamelik. Dus... wat je hebt bijgewoond, vin je niet... zo heel erg.'

'Nou... ik heb van vrouwen... jonge vrouwen wel erger dingen beleefd.'

Voor Christiaan lag in die woorden iets geruststellends; ze gaven hem de zekerheid, dat Diepe het hele geval minder ernstig, altans minder abnormaal zou vinden dan hij gevreesd had. Maar was 't dan wel nodig geweest hem er in te halen? Kon hij er zich niet nog afmaken? Nog was hij 't daarover niet met zich zelf eens, als Diepe al gevraagd had:

'Wou je me daarover spreken?'

Nu moest hij wel doorgaan.

'Ja, daarover kom ik met je spreken... met jou als dokter. Want... jij mag erger dingen hebben bijgewoond... wat je van Mina gezien hebt was ook maar 'en klein staaltje... voor mij is 't t'huis geen leven meer en voor Mina zelf evenmin. Als w' er niet allebei krankzinnig van worden, dan zij toch zeker. En ik verlies m'n werklust, m'n tevrejenheid, m'n goed humeur, m'n belangstelling in alle zaken en alle mensen. Ik houd dat niet lang meer uit. De toestand is onhoudbaar geworden. Ik ben er nou al toe

gekomen haar te schrijven... omdat elk gesprek onvermijdelik tot 'en standje wordt. Verbeeld je: brieven tussen man en vrouw in hun eigen huis... omdat praten niet meer gaat. En dat baat ook niet; want zij gooit die brieven ongeopend de gang weer in. Wat moet ik in Godsnaam beginnen?'

Onbewegelik en uiterlik onbewogen had Diepe de ontboezeming aangehoord, die op ongewoon heftige toon was geuit. Toen Christiaan zweeg, vroeg hij alleen:

'Dus wil je scheiden?'

Op deze vraag was Christiaan niet voorbereid. Diepe zag 'et aan zijn verbijsterd opkijken, hoorde 't aan zijn uitgehakkeld: 'e... e... dat...' en voer dadelik voort:

'A... Zo slecht is de toestand dus niet. Nou... des te beter.'

Christiaan moest glimlachen en 't was hem, of hij nu op eens zelf de toestand minder ernstig inzag. Toch zei hij:

'Eén ding is zeker. Had ik Mina vroeger gekend zoals ik haar nou ken... waarachtig, ik zou dat huwelik niet hebben aangedurfd.'

Nu glimlachte ook Diepe.

'Alleen maar niet aangedurfd. Wel in je hart... gewenst. En zelfs op dit ogenblik zeg je niet: ik ben van m'n liefde genezen.'

'Dat zeg ik zeker niet. Dat mag ik niet zeggen; want in d'r goeie dagen... wel, dan kan ik me geen betere, geen lievere vrouw denken dan zij. Dan ben ik volmaakt met d'r tevrejen. Maar dat is 't juist... Ze kan allerliefst zijn, maar hoe zelden is ze 't. Ik weet m'n leven niet beter te vergelijken dan bij 't wonen in 'en tropies land op de helling van 'en vulkaan. Dagen... ook wel eens weken lang kan ik me verbeelden in 'en paradijs te zijn. Altijd 'en vlekkeloos blauwe hemel boven me en om me heen 'en heerlik vreedzame natuur. Tot er op eens uit 'en heel klein spleetje van de grond een heel klein rookwolkje te voorschijn komt. Dat wordt groter en groter; vlammen flikkeren op... as en stenen worden in de hoogte geslingerd en in 'en mininum van tijd is de hemel verduisterd en heel de omgeving één woestenij. Met deze vergelijking overdrijf ik niet in 't minst. Als Mina zo'n afschuwelike bui heeft, vernielt en verwoest

ze al, wat er goed en lief in en om ons is. En dan... ja, ik moet 'et je zeggen... dan zou ik haar wel willen ranselen... zou 't me altans geen zier kunnen schelen als ze voor altijd wegliep. Integendeel... ik zou nog zeggen: ga toch... ga asjeblieft! Maar... is 't standje weer voorbij... dat ellendige, altijd nodeloze en meestal zinloze standje... is ze weer goed, lief, zacht, aanhalig... en die verandering komt soms even plotseling als de andere... nou... dan... dan word ik weer zwak... dan drijft de ouwe liefde weer boven... dan houd ik weer dol van d'r en... dan krijg ik zo'n vreselik medelijen. In 't begin had ik dat niet; maar tegenwoordig... Ik begrijp, dat ze 't niet helpen kan en... er zelf ook onder lijdt... misschien nog meer dan ik. O, dat begrijp ik nou best. Maar God, mijn God, mijn God, waar zijn die standjes voor nodig?'

Diepe knikte instemmend; zijn wenkbrauwen waren even omhoog getrild.

'Dus... als ik je goed versta... hebben jullie samen heel wat onaangenaamheden gehad; maar... zijn jullie... ondanks dat... nog erg op elkaar gesteld.'

'Ik zeker.'

'Me dunkt... uit de verte geoordeeld... zij niet minder.'

Christiaan kon noch wilde ontkennen, dat hij dit zelf ook geloofde.

'Maar dan vraag ik nog eens, waarom maakt ze die standjes? Want al heb ik haar nog altijd lief en al doe ik m'n best haar te blijven liefhebben, dat die liefde aanhoudend ondermijnd wordt, is toch duidelik. Soms komt 'et me voor, dat ik in m'n huwelik al heel wat gevoellozer ben geworden dan ik vroeger was. En niet alleen voor haar; maar voor alles. Je verstompt; dat spreekt immers van zelf. Wie weet, of je niet eindigt met om geen mens of ding ter wereld iets meer te geven. Misschien is dat nou aanpassen en zeg jij: je went aan alles; maar ik ken weinig dingen zo afschuwelik als voor alles onverschillig te zijn.'

Diepe gaf niets toe, sprak ook niets tegen, zei enkel:

'En nou kom je vragen, wat er tegen die aanvallen van opgewondenheid te doen is.'

'Presies.'

Zwijgend rees Diepe op, liep een paar maal heen en

weer, hield dan, met zijn rug naar het venster gekeerd, voor Christiaan stil. Buiten verbleekte de dag.

‘Kijk 'es, kerel. Zekerheid, dat je huiselik leven kalm... heel kalm zal worden... zo kalm als jij 't wenst... zal ik je nooit kunnen geven. Je weet: uit 'et woordenboek van 'en arts mag je 't woord zekerheid gerust schrappen. Maar zelfs om je met raad te kunnen helpen, moet ik heel wat meer weten.’

‘Vraag... vraag!’

‘Nee; dat doe ik voorlopig liever niet. Begin met me te vertellen, wat je kwijt wilt zijn. Naar de rest kan ik altijd later nog vragen. En houd nou twee dingen goed in 't oog. Ten eerste, dat 'en geheim bij mij in 'en brandkast met letterslot ligt, waarvan ik 'et woord geleerd heb heel gauw te vergeten; ten tweede, dat iedere dokter genoeg gehoord en gezien heeft om voor zogenaamde pikante biezonderheden afgestompt te zijn.’

Christiaan verklaarde zich bereid hem op staande voet alles van zijn huweliksleven te biechten; op eens voelde hij 't als een opluchting dit eindelik eens te kunnen doen.

En nu begon hij met te vertellen wat voor een vrouw Mina naar zijn mening eigenlik was. Iemand met de teerste gevoelens, de liefste gedachten, de beste bedoelingen; maar in wie een soort duivelse macht woonde, die al dat goeie en mooie en lieve op afwegen leidde... kneedde.... vervalste en zodanig verwrong en misvormde, dat er allerlei kwaad en onheil door werd gesticht. Wie dat niet een poos had bijgewoond, haar niet in het dageliks leven had leren kennen, die kon zich van iets dergeliks geen voorstelling maken, ja, die zou misschien weigeren te geloven, dat het bestond. En in de regel verweet ze aan anderen... dus meestal aan haar man.... al wat ze zelf had uitgehaald. Terwijl ze hem soms zo liefdeloos, zo ruw, zo grof mogelik bejegende, wierp ze hem grofheid, ruwheid, liefdeloosheid voor de voeten. Was dat niet om uit je vel te springen? Die boosaardige macht verdraaide ook zijn woorden, liet hem beweringen uiten, die nooit in zijn hersens waren opgekomen, borduurde daar dan op voort, om ten slotte een gevecht aan te binden tegen... ja, tegen wat... eigenlik tegen niemendal. De onschuldigste dingen nam ze kwalik, legde ze hatelik uit; achter de onbe-

duidendste gezegden zocht en vond haar onoverwinnelik wantrouwen een lelike, vijandige bedoeling. Was hij 't niet met haar eens, dan heette 't, dat zij hem nooit kon voldoen, hij op alles vitte en iedereen beter vond dan haar; prees hij haar, dan meende hij niet wat hij zei, of had hij de een of andere bijbedoeling. En wat bij een gewoon mens iets goeds... een deugd was, zoals bijvoorbeeld eenvoud... nederigheid... zin voor huiselike gezelligheid, dat werd in haar tot onderschatting van zich zelve, schuwheid, mensenhaat en een ziekelike hang naar alleen-zijn. Daar hielp geen praten tegen. Trouwens, redeneren kon ze... zó sluw, dat je soms niet eens de valsheid er van dadelik ontdekte; maar je alleen verbijsterd afvroeg: hoe is ze daar in 's hemelsnaam toe gekomen? Allerwonderlikst ook was, dat zij altijd naar zijn zin wilde handelen... ja, zich verbeeldde, dat zij 't werkelik deed en toch haast nooit... altans op den duur niet... goedvond wat hij gedaan had. Op hun huweliksreis had ze hem de keuze gelaten van hotels en treinen. Zelf kiezen of beslissen kon ze niet en wilde ze ook niet. Maar... had hij zijn keus gedaan en viel 't een of ander haar tegen, dan was alles *zijn* schuld geweest en verklaarde ze niet te begrijpen hoe iemand zó dom kon zijn. Tegelijkertijd poogde ze van haar kant hem allerlei onaangename kolen te stoven. Pogen was misschien te veel gezegd; maar ze deed 'et dan toch maar. Uitvoerig vertelde hij nu van Brescia, van Venetië en ook van haar woede-aanval t'huis, waarin zij zich met een doek had willen wurgen. En hij gaf als zijn mening te kennen, dat zij daarbij minder gehandeld had uit wanhoop over eigen vermeend ongeluk, dan om hem in verlegenheid te brengen, misschien een hevig verdriet aan te doen. Daar scheen die boosaardige macht haar toe te dwingen. En zo gauw 'et die macht gelukte hem zijn geduld te doen verliezen, tot een driftige uitval te verleiden, stelde ze zich aan, of haar het grootste onrecht overkwam. Je wist ook nooit, waar je met haar aan toe was; want geen enkele stemming, geen enkel verlangen hield lang in haar stand. Een taak volhouden kon ze evenmin. Met hoeveel ijver ze aan 't een of ander begon, na een korte poos gaf. ze 't toch weer op. Hoe 't mogelik was, dat zij 't nog tot kunstenares had gebracht, bleef hem

een raadsel, tenzij hij mocht aannemen, dat zij vroeger heel anders was geweest en zich pas in haar huwelik zo verkeerd, zo treurig had ontwikkeld. Nu dacht Diepe misschien, dat hij tot die ontzettende ‘scènes’ aanleiding had gegeven. Geen kwestie van! Integendeel! Al wat mogelik was had hij beproefd, om ze te vermijden of ten minste dadelik te smoren. 'et Gaf niets! Hij kon zachtzinnig redeneren of bars uitvaren, onverschillig veinzen niets te merken of haar harteloosheid en ondankbaarheid verwijten... 'et bleef presies 't zelfde. Speelde hij op, dan kwam ze tot 'en exasperatie van woede; bleef hij bedaard, dan schold ze op zijn tergende onverschilligheid. Zelfs als hij alles zou doen wat ze verkoos en zoals ze 't verkoos, als hij alleen zeggen zou wat ze verlangde te horen, dan nog geloofde hij niet, dat ze op den duur samen in vrede konden leven. Uit niets of nagenoeg niets... een misverstand... een onvoorzichtig woord, een opvatting, een inbeelding zelfs groeiden de hevigste woordenwisselingen op. Hij kon ze niet beter vergelijken dan bij boze zweren, die moeten zwellen en rijp worden, om pas te kunnen genezen nadat zij doorgebroken zijn. En was dit gebeurd, dan werd ze weer de lieftalligheid zelve, dan deed ze al 't mogelike om 't hem naar de zin te maken, dan hield ze niet op haar dankbaarheid er voor te betuigen, dat hij haar getrouwd had en te verklaren, dat zij 't met geen andere man en dat geen andere man 't met haar ooit had kunnen vinden. Ondertussen... ongelijk bekennen... geen sprake van.

Ten slotte haalde hij nog allerlei kenschetsende biezonderheden uit hun dagelikse omgang aan, vertelde hij van Trijn en wat er tijdens de aanwezigheid van Mina's moeder was gebeurd, sprak hij ook van hun herhaalde verzoeningen, die hen telkens weer hadden samengebracht, maar toch... hem altans... elke keer wat meer ontgocheld, wat wanhopiger over de toekomst.

Toen vroeg Diepe:

‘Heb je ook 'en zekere regelmaat in die uitbarstingen waargenomen?’

Christiaan begreep waarop hij doelde.

‘Je meent... in zoverre als ze op bepaalde tijden gemakkeliker ontstaan en heviger zijn... Ja... dat is zo.’

En de vraag volgde:

‘Heeft ze nooit verlangen getoond naar 'en kind?’

Verbaasd keek Christiaan Diepe aan.

‘Naar 'en kind? Nee... Hoe kom je daar op? Haast zou 'k zeggen: integendeel.’

‘ Waarom?’

‘Wel... in d'r goeie buien heeft ze zó'n schik in d'r leven... d'r leven van rust en betrekkelike eenzaamheid op Heydenstein en 'en mooie reis in de zomer, dat ik me wel afgevraagd heb: hoe moet 'et gaan als er 'es kinderen komen en al wat je nou graag hebt, dan voor je wegvalt. Maar dat zij... nee, aan mij altans heeft ze nooit gezegd naar 'en kind te verlangen.’

‘En jij?’

‘Ik?’

Christiaan stokte.

‘Ja... als er 'en kleintje kwam, zou 't je welkom zijn of... niet?’

‘Nou... er naar verlangd heb ik nog niet en in de gegeven omstandigheden... van haar... Maar... 't is van 'en huwelik zo te zeggen 'et natuurlik gevolg. Dat geef ik toe. Dus... komt 'et... nou... wat mij betreft, zal 't welkom zijn.’

‘Dat wou ik maar horen,’ was Diepe's antwoord... ‘Jullie staat dus niet op 'et standpunt beslist geen kinderen te willen hebben.’

‘O, nee... dat niet; maar... denk jij, dat 'en kind...?’

Voor de eerste maal liet Diepe hem eens niet uitspreken.

‘Ik zou denken, dat 'en kind... veel goed zou kunnen doen. Kijk... je vrouw is prikkelbaar... onrustig... ontevrejen... niet waar? Wat ze als reden opgeeft, is hoogstens aanleiding... geen oorzaak. Die ligt dieper. Viel zo'n reden weg, dan zou ze er 'en andere zoeken en... vinden. Vermoedelik is ze vóór d'r huwelik ook wel prikkelbaar enzovoorts geweest; maar.... in mindere mate.’

Dat alles klopte met 'etgeen Christiaan zelf dikwels gedacht en aan Mina betoogd had; dus riep hij dadelik, haast zegevierend uit:

‘Nou juist; maar waarom? Omdat ze zich toen niet verveelde. Toen had ze 'en vaste bezigheid... 'en taak.’

‘Die jij haar hebt afgenomen,’ ging Diepe leuk door.

Dat klonk Christiaan weer als een miskenning.

‘Neem me niet kwalik. Afgenomen... afgenomen... Mina was geen klein kind meer toen ze trouwde. Ze wist wat ze deed.’

‘Jij ook.’

Christiaan voelde al, wat Diepe met die twee woorden zeggen wilde en dat hij daar niets tegen in kon brengen, ergerde hem, maakte hem weerbarstig tegen al wat zijn vriend verder zeggen en aanraden zou. Maar als begreep hij, wat er in zijn pasiënt omging, voer Diepe vergoelikend voort:

‘Bedenk, dat we hier te maken hebben met instinktieve aandrangen, waartegen 'en mens... man of vrouw... met z'n redenering in de regel niet veel vermag. Je vrouw voelt waarschijnlik, dat haar iets ontbreekt... dat 'en behoefte van haar organisme onbevredigd blijft. Wat zou dit anders zijn dan de behoefte aan 'en kind?’

Christiaan was niet alleen niet overtuigd; maar het geleerde betoog bleef hem ergeren, al besefte hij niet goed waarom. Dat zenuwachtige ongedurigheid van jonge vrouwtjes wel eens beschouwd wordt als gevolg van een instinktief verlangen naar het moederschap... 'et was hem bekend. Maar daarmede te willen verklaren al Mina's wonderlikheden... opbruisingen... abnormaliteiten... neen, dat leek hem wat heel eenvoudig... oppervlakkig en ook te theoreties-wetenschappelik. Diepe wist kennelik van vrouwen prakties niets af. Was zijn leer juist, dan zou 'en ongeboren kind een kwaad kunnen genezen, waarmede hij met zijn liefde en een dokter met zijn kennis machteloos waren. Dat was immers onaannemelik. Het deed hem denken zowel aan de natuurgeneeswijze, waarmee Diepe 't anders maar zelden eens was, als aan het gezond-bidden, dat Diepe niet wegsijferde, maar suggestie noemde en dat hem zelf louter kwakzalverij leek. En met iets kregels in zijn stem sputterde hij tegen:

‘Nou... nou... Tot je dienst. Ik zie niet in, dat ze daarom klinkklare onzin zou moeten spreken.’

Maar Diepe hield vol.

‘Denk je soms, dat je vrouw 'et niet heel goed beseft als ze kras overdrijft of... volgens jou... klinkklare onzin

verkondigt? Ze weet 'et best, hoor.... altijd. Ze kan 't maar niet laten. En die ‘scènes’ verfoeit ze minstens even erg als jij; maar... toch luchten ze haar op, zoals anderen oplucht 'et inslaan van 'en ruit of 'et stukgooien van 'en vaas.’

‘Dat wil ik aannemen; maar... van 'en kind heeft Mina nog nooit gesproken... zoals ik je zei. Ik geloof niet, dat z'er zelf ooit aan denkt en wanneer ze kinderen van anderen ziet...’

Weer stokte hij om dan, haast onwillig, zachter en langzamer voort te gaan:

‘'t Is waar... met de kinderen van Anna kon ze heel lief doen...’

‘Aha.’

‘Nou ja; maar toch...’

‘Toch geloof jij niet, dat ze naar 'en eigen kind verlangt. Nou... dat kan waar zijn, maar bewijst dan misschien alleen, dat je vrouw... als de meeste mensen... zich onvoldoende rekenschap geeft van 't geen in haar omgaat. Vrouwen, m'n goeie vrind, zijn voortbrengingsmasjienes. Wezens in wie 't altruïsme egoïsme is. Ze zijn geschapen om aan kinderen 't leven te geven en voor die kinderen te zorgen, en elk organisme... dat weet je... is ongelukkig, verkwijnt... ontaardt, wanneer 't niet voldoen kan aan z'n natuurlike bestemming. Mannen zijn er in zo verre beter aan toe dan vrouwen, dat ze zich gemakkeliker kunnen bevredigen. Voor 'en vrouw is 't niet genoeg te trouwen... ze moet ook moeder worden en wel beschouwd is voor haar 'en man alleen maar 't middel om dat doel te bereiken.’

De redenering was voor Christiaan noch nieuw, noch onjuist; maar ergerde hem alweer, nu hij ze toegepast zag op zich zelf. En hij vond, dat Diepe de zaak zo droog, zo weinig meevoelend opnam. Had hij zich maar gewend tot een psychiater! -

Avond-grauwing omwaasde tans alle voorwerpen in de kamer; tegen het grijze buiten onderscheidde Christiaan de dokter alleen nog als een zwart silhouet. Toch bleef Christiaans ontstemming voor Diepe niet onopgemerkt; maar die misduidde er de oorzaak van.

‘Hadt je verwacht, dat ik pillen of 'en drankje zou voor-

schrijven... misschien 'en behandeling aanraden met hypnotisme, koud water of elektrisiteit?'

'Ach, nee... dat niet... ofschoon... Eigenlik heb ik daarover in 't geheel niet nagedacht. Maar... zeg, zou je geen licht aansteken? 'et Wordt van daag erg vroeg donker.'

Diepe knikte zwijgend, strakte recht van de vensterbank, waartegen hij leunde, ging naar de tafel, streek een lucifer af en deed met een plofje het gaslicht ontgloeien. Helderheid doorduidelikte de weggedoezelde kamer; de buitenwereld verdween. En terwijl de dokter het Lancaster-gordijn liet afrollen, vroeg Christiaan:

'Als 't kind nou uitblijft? We zijn al bijna anderhalf jaar getrouwd.'

Diepe zei niets, eer hij weer tegenover zijn vriend was gaan zitten en toen hadden zijn donkere blik, zijn onderzoekende toon iets indringends, terwijl hij de tegenvraag stelde:

'Waarom zou dat kind uitblijven?'

Daarop had Christiaan dadelik een antwoord.

'Me dunkt... er zijn toch mensen genoeg, die graag kinderen zouwen hebben; maar er nooit krijgen. En dan... als je samen zulke hevige onaangenaamheden hebt...'

'Ga je dan niet meer als man en vrouw met elkaar om?'

'Niet meer is te kras; maar... zolang die onaangenaamheden duren... dat begrijp je... en daarna... Ja, nog lang daarna... heeft ze hoofdpijn... pijn in d'r rug... voelt ze zich onplezierig... moe... uitgeput... Soms is 't zelfs of ze 'en tegenzin heeft... in mij of... in de zaak. Dan vindt ze allerlei redenen om me af te weren en verwijt ze me tegelijkertijd onverschilligheid... kou. Ja, met rechtvaardigheid verwent ze me niet. En die tijen van... ik zal nou maar zeggen... van grillige lusteloosheid houwen zelfs hoe langer hoe langer aan. Dus...'

Diepe haalde schouders en wenkbrauwen op.

'Tja... daartegen kan maar één ding baten: takt. 'et Verschijnsel heeft zeker z'n bedenkelike kant; want ontstaat er op dit gebied 'en afkeer... Van de tien echtscheidingen kan je gerust aannemen, dat er acht daaruit voortkomen... wat voor andere redenen de lui aan vrinden en kennissen... dikwels ook aan zich zelf... willen opdringen. Maar...'

En op eens beide armen over de tafel uitstrekkend, het hoofd

voorover buigend en Christiaan scherp in de ogen blikkend:

‘Ik weet 'et natuurlik niet zeker en dus moet je niet boos worden... Maar... heb jij zelf geen schuld?’

De vraag had iets overbluffends en krenkends tegelijkertijd, dat Christiaans ontstemming nog deed toenemen.

‘Ik?’

‘Ja. Biecht 'es op. Je bent nou 'es bedaard gebleven, dan weer boos geworden. Dat heb je erkend en... dat is al verkeerd, omdat kalmte en gelijkmatigheid in zulke gevallen hoofdvereisten zijn.’

‘Wel mogelik; maar als je trouwt, wor je niet meteen ziekenverpleger.’

Dat gaf Diepe toe.

‘Maar heb jij ook niet gedaan wat in jouw omstandigheden haast iedere man doet? Heb jij, wanneer je vrouw zo opgewonden was, niet geprobeerd met haar te redeneren... weerlegd wat ze zei... getracht haar door 'en min of meer logies betoog van d'r onredelikheid te overtuigen? En als dat je niet hielp... de zaak zelfs erger maakte... ben je dan niet geëindigd met zelf opgewonden, heftig te worden... misschien nog heftiger dan zij? Niemand zou je dat kwalik mogen nemen; maar ik wou toch wel weten of ik me daarin vergis.’

Het deed Christiaan alleronaangenaamst aan, dat Diepe zo presies raadde, wat er tussen hem en. Mina voor was gevallen. Hoe kwam een man, die als een asceet had geleefd, aan deze wetenschap, terwijl hij, die zich van vrouwen toch meer ondervinding toekende, door Mina's uitbarstingen zó pijnlik verrast was geworden, dat hij niets beters had weten te doen, dan er zich op goed geluk nu eens zo, dan weer zus tegen verweren? 'et Is waar: tot andere vrouwen had hij altijd in een heel andere verhouding gestaan... ze hoogstens een paar maanden, soms zelfs maar een paar uren lang gekend en dan... koel en kalm haar eigen weg laten gaan, terwijl hij ging de zijne. Maar toch... toch speet 'et hem nu dubbel zijn vriend te hebben geraadpleegd... toch voelde hij zich min of meer... vernederd.

En een dadelik-werkend middel scheen Diepe hem niet eens aan de hand te kunnen doen. Wat had hij er dan bij gewonnen zich over allerlei intieme biezonderheden uit zijn

huweliksleven te hebben uitgelaten? Biezonderheden, die hij zich eigenlik schaamde te hebben geopenbaard.

Schouderschokkend en even de ogen sluitend hief hij beide handen omhoog en een nijdigheid doorklankte zijn stem als hij uitriep:

‘Wat wil je? 't Is toch te begrijpen! Moet ik m'n vrouw behandelen als 'en krankzinnige? Is ze dat? Vin jij, dat ze 'et is?’

Diepe schudde beslist het hoofd.

‘Daar is geen sprake van. Ze heeft even goed haar gezond verstand als jij en ik. Ze mist maar... en meer mensen dan je denkt, missen dat... op haar gemoedsleven de verstandelike rem. Elke gevoelsdrang eist bij haar onmiddellik bevrediging en daardoor raakt haar bewustzijn in 'en toestand van labiel evenwicht. Om 'en andere vergelijking te gebruiken... anders dan in vergelijkingen kan ik je de zaak niet duidelik maken; want wat er presies in 'en menseziel omgaat, is met geen woorden te benaderen... haar geestelik leven kan ook worden vergeleken bij 'en schip zonder roer op 'en zee vol draaikolken. De stromingen van die kolken worden dan veroorzaakt door haar aanhoudend wisselende gemoedsstemmingen, en jouw tegenspraak, jouw opgewondenheid werken als hevige windstoten, die 't arme scheepje nog maar meer doen dansen en schommelen en nu eens hoog-oprijzen, dan weer diep-neerploffen, zelfs bijna ten onder gaan.’

Weer haalde Christiaan de schouders op.

‘Begrijp ik je goed, dan hou jij mijn ellende voor geheel of ten dele m'n eigen werk.’

‘Da's te veel gezegd; maar laten we daar niet over doorgaan. Je wilt weten wat er tegen 'et kwaad te doen is. Wel nou...’

‘Zeker; maar als je middel daarin bestaat, dat je van 'en mens... ik bedoel me zelf... 'en engel wilt maken, dan moet ik je heus in overweging geven liever Mina 'en drankje voor te schrijven, waardoor d'r prikkelbaarheid wat vermindert. Wel sakkerloot! Vóór m'n huwelik heb ik van zenuwachtigheid nooit 'en ogenblik last gehad. Ik lachte de lui uit, die altijd klaagden over d'r... zenuwen. Maar als je alles... letterlik alles doet wat je kunt om onaangenaamheden te voorkomen... als je 't met liefde, met strengheid,

met onverschilligheid... enfin, op alle mogelike manieren geprobeerd hebt zonder iets te bereiken... als je dag aan dag leeft en leven blijft in... ja, hoe zal ik 't noemen... in 'en atmosfeer van onzin... ik weet er geen andere naam voor... en je krijgt dan nog... je hoort dan nog... Wel, ik zou jou 's willen zien!'

Diepe maakte een bedarend gebaar.

'Daar heb je groot gelijk in. Ik kan naar mijn beste weten raad geven; maar... of ik in staat zou zijn die raad zelf in toepassing te brengen... 'et is hard de vraag.'

'A, zo!'

'En toch, kerel... toch dien ik 'et je te zeggen: je moet je leren beheersen. Je vrouw is er niet toe in staat; ergo moet jij er wèl toe in staat zijn. Doe al 't mogelike om te voorkomen, dat 'et tot een uitbarsting komt. Zorg voor afleiding... antwoord met 'en gekheid... of geef in plaats van 'en antwoord 'en zoen. Komt de uitbarsting toch, nou... zeg dan niks meer... laat ze stil... uitrazen. Maak je ook nooit bang voor bedreigingen van weglopen of zelfmoord plegen.'

'En als ze zich 'en doek om de nek slaat... als ik dat zie... daar bijsta?'

Diepe liet zich niet van de wijs brengen.

'Dan laat je haar kalm begaan, of... nog beter... je gaat de kamer uit. Ze zal zich wel in tijds bedenken. En wat er ook gebeurt: nooit dadelik tegenspreken. Daarmee bereik je alleen, dat je haar steeds prikkelt, opwindt en je zelf er bij. Een later ogenblik is altijd 'en gunstiger!'

Nu was 't Christiaan, die oprees en heen en weer ging lopen door de kamer. Diepe's wenken ergerden hem hoe langer hoe meer. Hij hoorde er ook een minachting uit, van de vrouw in 't algemeen en van zijn vrouw in 't biezonder, die hem dwong tot verzet. En hij hakkelde tegen:

'Nou ja... alles goed en wel. Je raad... die is best... die zal ik ook wel opvolgen... ten minste m'n best er voor doen. Wel beschouwd heb ik dat altijd gedaan. Maar ik verkies mijn vrouw niet te behandelen als 'en... hoe zal ik 'et zeggen... als 'en mindere... of iemand, die ik maar praten laat.'

Diepe maakte weer zijn bedarend gebaar.

'Dan moet je ook zeker niet. Maar je wilt t'huis de

vrede bewaren. Nietwaar? Dat is de hoofdzaak en daarvoor raad ik je aan niet altijd al wat ze zegt te ernstig op te vatten. Haar voortdurend wisselende gevoelsstromingen zullen haar van daag wel 's rood doen noemen, wat haar gisteren blauw leek. En dan... zoals de toestand op 't ogenblik is, behoeft ie niet te blijven.'

'Alleen maar tot 'et kind er is, hè?'

De vragende zin had vrij schamper geklonken; Diepe sloeg er geen acht op.

'Daar heb ik altans de beste verwachtingen van.'

Andermaal haalde Christiaan zijn schouders op en hij bleef rondlopen.

Tot nog toe had hij met Diepe altijd graag van gedachten gewisseld en nooit was hij 't eens kunnen worden met een paar van zijn kennissen, die de dokter waanwijs, pedant noemden; op dit moment leek die ongunstige beoordeling hem in 't geheel zo onbegrijpelik niet meer en werd het praten hem onaangenaam. Hij vond, dat Diepe voor 't minst dwaas-gewichtig deed, terwijl hij op de keper beschouwd met de zaak geen raad wist. Want dat kind als geneesmiddel... och, onzin!

Een lange poos zwegen beiden; toen zei Diepe:

'Wil ik 'es met je vrouw spreken?'

Verbaasd en achterdochtig keek Christiaan hem aan en scherp klonk zijn vragend antwoord:

'Spreken? Alleen spreken? Waartoe? Wat zou je haar willen zeggen?'

Zijn wantrouwen ontging Diepe niet; maar diens toon bleef rustig en vriendelik.

'Heb j'er tegen, zeg 'et gerust. Ik denk er niet aan me op te dringen. Maar... vin je 't goed, laat dan aan mij over, wat ik met haar bepraten wil. Niets buitengewoons... daar kan je gerust op zijn. Maar... als jij 't weet, is 't haast onvermijdelik, dat je bij de een of andere gelegenheid je iets ontvallen laat, waaruit je vrouw kan opmaken en zal opmaken, dat we de kwestie samen hebben besproken. En dan... is alles verloren. Dan denkt ze natuurlik aan 'en samenzwering van ons beie tegen haar.'

Christiaan moest erkennen, dat hierin Diepe weer gelijk had. Aan samenspanningen dacht Mina dadelik. Hij voelde

ook geen geldige reden te hebben om zijn voorstel af te slaan en... je kon nooit weten... Toch was ook dit voorstel hem niet aangenaam. Hij hoorde daar nu weer een geringschatting in van zijn takt, bleef niet vrij van het gevoel, dat een derde zich indrong tussen hem en zijn vrouw, en de gedachte rees in hem op, dat hij voortaan tegenover Mina al zijn woorden op een goudschaaltje zou moeten afwegen, omdat hij nooit met zekerheid weten kon wat ze al of niet aan Diepe overbracht.

Gedwongen-onverschillig klonk dus zijn antwoord:

'Ach... mij is 't goed... ga je gang. Alleen... hoe zal je 't aanleggen om haar op 'en ongezochte manier te naderen? Bepaald verwend met bezoeken heb je ons tot nou toe niet.'

Diepe glimlachte.

'Pas ik nou bij gezonde, jonge vrouwtjes? Die zien me no van voor en allerliefst van achter.'

Christiaan vond 'et genotvol dit nu eens te kunnen tegenspreken.

'Denk je dat? Nou, psycholoog, deze keer heb je 't glad mis. Een van Mina's grieven is juist, dat jij haar onbeleefd behandelt door nooit 'es aan te lopen.'

Diepe glimlachte weer.

'Om jouwentwil.'

'Wis en drie niet.'

'Nou... ik wil er niet om strijen. Dan kan die zaak meteen in orde komen; maar... zeg haar niks. Ik zal wel 'en middel vìnden.'

Christiaan keek op zijn horloge, schrok en greep naar zijn pet om heen te gaan.

Oprijzend zei toen Diepe:

'Jij vindt je vrouw natuurlik ondankbaar, omdat je heel veel voor d'r gedaan en misschien nog meer voor d'r nagelaten hebt.'

'Als je dat laatste maar begrijpt en... daar ziet ze niks van in.'

'Nou juist. Kijk 'es. 'en Vrouw... er zijn uitzonderingen; maar ik denk aan de vrouw in 't algemeen... die verwacht van 'en man... alles... de vervulling van al d'r wensen... al d'r behoeften. Blijft ze in enig opzicht onbe-

vredigd... is er in haar leven iets bedorven... al gebeurde 'et ook door haar zelve, ze geeft er *hem* de schuld van. Zo is 'en vrouw nou eenmaal en daar moet je rekening mee houwen. Je kunt van 'en vrouw negen en negentig wensen vervullen; maar laat er één... 'en voorname... onvervuld en haar dankbaarheid over de negen en negentig vervulde zal kleiner zijn dan haar ergernis over de éne, die niet werd vervuld.'

'Drommels, drommels... ik heb nooit geweten, dat jij zo'n vrouwenkenner was! Maar... wat heb ik Mina dan wel geweigerd?'

'Voor haar gevoel... al is ze er zich niet eens van bewust... 'en kind '

Weer had die opmerking voor Christiaans iets geweldig krenkends. Om zich lucht te geven zonder zijn gegriefdheid te tonen, grapte hij plagend:

'En dat zou ik geen onzin mogen noemen? Waarom ben jij toch nooit getrouwd... jij, die zo presies weet hoe 'en man met z'n vrouw moet omgaan? Je huwelik had 'en model kunnen zijn.'

Maar Diepe nam de vraag ernstig op en antwoordde:

'Eenvoudig, omdat ik voor 't huwelik... niet deug.'

Nu kon hij 't niet laten brutaal door te vragen.

'Waaruit lei je dat af?'

'Uit 'et onderscheid tussen mij en andere mannen. Wie trouwen wil... trouwen uit liefde bedoel ik... die moet, als 'en vrouw opstijgt naar de zevende hemel, met d'r mee kunnen omhoog vliegen... echt of in schijn. Voor 't eerste ben ik te nuchter; voor 't andere te eerlik. Trouwens... heb jij zelf me niet gezegd: 'en man weet altijd wel hoe 'en vrouw over hem denkt?'

'Dus ben je toch wel 'es verliefd geweest.'

'Had ik anders me zelf zo goed leren kennen?'

Dat achter dit antwoord een weigering school om zich meer onthullingen te laten afdwingen, voelde Christiaan heel goed en menige uiting van Diepe schoot hem door 't hoofd over de domheid der mensen, die allemaal elkander meenden te kunnen beoordelen en bijna geen van allen iets van elkaar begrepen. Maar nu hij zo veel... hij vond achteraf beschouwd *te* veel... had gebiecht, bekroop hem een zonderlinge lust

Diepe door nog meer vragen te ergeren en tevens een verlangen ook hem op een zwakheid, een onverstandige daad te betrappen. En hij ging voort:

‘'t Is waar: je valt er je zelf wel es bij tegen. Ben... ben je daarom niet getrouwd?’

Diepe toonde geen geraaktheid.

‘Dat niet... maar... om dadelik te kunnen trouwen hadden we geen geld genoeg en toen 'et geld geen bezwaar meer was, had ik leren inzien, dat 'en man de vrouw, op wie hij verliefd is... toch nooit krijgt.’

Niet terstond vatte Christiaan de bedoeling.

‘Waarom niet?’

‘Omdat die alleen bestaat... in z'n fantazie. Eenmaal getrouwd... en dus ontnuchterd... trachten beide partijen elkaar wel... goed- of kwaadschiks... naar hun idealen te vervormen; maar... wanneer lukt dat?’

Christiaan vroeg niet verder. Diepe had de kwestie zo algemeen gemaakt, dat vragen naar zijn persoonlik geval op eens alle betekenis verloor. Ook was 't hem, of Diepe's antwoord, hoe algemeen dan ook, voor hem in 't biezonder een vonnis was... een vonnis, waarin hij niet kon, niet wilde berusten; maar waarvan hij toch niet dadelik wist hoe er zich tegen te verzetten. Dat elke illusie voor een mens haar waarde verliest, zodra hij zeker weet, dat die illusie is... louter illusie... hij besefte 't vaag; maar was zijn liefde voor Mina dan werkelik niets meer? Het ergerde hem al, zich dit ook maar even te moeten indenken, en om een einde te maken aan het gesprek, zei hij enkel nog:

‘Dat gaat me te diep of te hoog.’

Daarna gaf hij zijn vriend een hand, bromde nog iets van: ‘nou... tot weerziens’ en ging.

Naar Heydenstein terug lopend vond hij Diepe's bestaan in 't geheel niet benijdenswaardig meer. Neen... op de keper beschouwd moest hij ook met zijn vriend medelijden voelen en die gedachte was hem niet onaangenaam. Nooit te voren had 'et hem zo verklaarbaar geleken, dat Diepe door een pijnlik-teleurstellende ondervinding er toe gekomen was enkel voldoening te zoeken en te vinden in het lenigen van smarten van anderen; maar al wilde hij die levenshouding

ook bewonderen, diep in zijn binnenste wekte ze toch een zonderlinge wrevel en tegelijkertijd jaloezie.

Het bleef hem berouwen de dokter te hebben geraadpleegd. Dat hij op Mina een invloed ten goede kon hebben, kwam hem meer en meer onwaarschijnlik... op z'n mooist verre toekomstmuziek voor. Aan zijn diagnose en geneesmiddel hechtte hij voorlopig niet de minste waarde.

En hij dacht: je moet van je vriend je dokter niet maken en van je dokter niet je vriend.

Maar nog was hij niet t'huis, als hij in zich ook weer de de woorden had gehoord: omdat die vrouw alleen bestaat... in z'n fantazie.

Zou dat toch waar zijn... en altijd waar zijn?

MARCELLUS EMANTS.

(Wordt voortgezet)

Liefde.

I.

Ik voel me of werd me een groot geschenk beloofd,
Waarmee 'k voor eeuwig rijk en blij zou zijn.
Mijn oogen straalden van verwachting-schijn,
Mijn lippen trilden. - Plots werd hoop me ontroofd.

Nu wil niet hoonvol lachen, liefste mijn,
Wijl ik zoo argloos in u heb geloofd.
Leg liever zacht op mijn gebogen hoofd
Uw leege handen, voel hoe 't brandt van pijn.

'k Weet niet waarom aan mij aldus gij deedt.
Lief, leed na hoop van vreugde is dubbel leed.
Had ik geen tranen dan genoeg geschreid?

Nu schrei ik niet, ik heb geen tranen meer,
Uw stem beloofde, uw oogen waren teer.
Lief, was het liefde? - Ach! liefde is wreed, altijd.

II

Ik ben gelijk 't verlaten zwerverskind,
Dat, bleek van hoop, zich vastklemt aan de hand,
Die 't even streelde en voelt haar hartje in brand
En waant al blij dat weer ze een vader vindt.

Doch wen ze alleen weer zwerven moet door 't land>
In hitte of regen, sneeuw of winterwind,
Wel bitter voelt zij dat geen mensch haar mint,
Dan zwijmt haar wil, van wanhoop overmand.

Maar zeegnend voelt ze, in droeven slaap geschreíd,
In droom, die hand haar streelen 't moede hoofd -
Dan schrikt haar óp de wreede werklijkheid.

De vale morgen heeft mijn droom geroofd.
Weer moet ik zwerven door mijn eenzaamheid,
En toch, o lief! werd liefde mij beloofd.

III.

Schuimwitte golven bruisend dol bespringen
Het kalme vlakke blankfluweelen strand,
Vol overmoed en wild oproerig zingen,
Doch teeder breekt haar branding aan het land.

Gedwee berustend, murmlend lieve dingen,
Komen ze, in deemoed, zwijmen op het zand,
Niets latende over dan erinneringen
Aan in den dood gebluschten liefdebrand.

Zoo zwijmen, stervende aan uw heil'ge voeten,
De wilde driften van mijn harte-zee,
Zoodra ze, o Liefde! uw mantelzoom ontmoeten,
Die kust haar rein, doch neemt haar leven mee.
O Liefde! laat u door de golven groeten,
Die sterven gaan van niet te stelpen wee.

IV.

Mijn roze bloemen zijn verbleekt en lijken
De witste wel, die 'k immer bloeien zag,
Verstard, vervreemd tot sneeuw'ge bloemenlijken,
Mijn hart verijzend met haar doodelach.

O roze bloemen, die ik blij zag prijken,
Als zomerdroomen van d' Octoberdag!
Moet vroolijk rood voor zielloos wit nu wijken,
Als hoop voor leed, dat nooit meer droomen mag?

O moeten zoo mijn droomen nu verbleeken
Van rozerood vol blijden bloeiensmoed
Tot wintersch wit, waar 't wijzer niet, te kweeken
Alleen de bloemen, wars van kleur en gloed?
O zie, mijn Liefde, als blanke tranen leken
De bleeke blaadjes, vallende u te voet.

V.

Toen stond ik voor uw troon met mijn geschenk,
Gebogen: 'twoog mijn zwakke handen zwaar.
Doch zag ik zacht uw koninklijk gebaar,
Dat noodde nader - en ik volgde uw wenk.

En hoopvol hief ik tot uw oogen klaar
Mijn dankbare oogen. - ‘O mijn koning! krenk
Nu niet mijn hart! neem aan mijn gave! o drenk
In tranen niet mijn liefde wonderbaar!’

Mijn bleeke lippen zwegen, eerbiedstil.
Verstondt gij niet mijn smeekende oogentaal?
Mijn handen beefden en ik wachtte uw wil. -

Daar vlijmden plots uw oogen, koud als staal.
't Geschenk viel klettrend op het marmer kil.
En schaamrood vlood ik uit de koningszaal.

VI.

Voorwaar, is geven zaalger dan ontvangen,
Gelijk in 't Boek der boeken staat geschreven,
Zeer rijk aan vreugde, o lief! moet zijn uw leven:
Uw liefde mild wil ieder troost wel langen.

Doch ik, o lief! wat kan ik, arme, u geven?
- De onstelpbre tranen reegnend langs mijn wangen,
Mijn welke bloemen en mijn droeve zangen
En 't grijze puin van mijn gebroken leven.

O lief! ik schaam mij om mijn schaamle gaven.
Hoe wilde ik u met zilt van tranen laven,
Met waardloos puin en welke bloem bedroeven?

Doch loont een koning wel zijn trouwe slaven
Voor arm geschenk, dat nooit hij zal behoeven,
Laat mij den honing van uw glimlach proeven.

VII.

Zooals een knaapje een rietbedaakte woon,
Om 't gouden schouwspel, dartel stak in brand
En lacht: deed hij dat met die kleine hand?
En roept zijn makkers mee om vreugdbetoon
En niet beseft, in vroolijk onverstand,
Dat hij misdeed, hij vond de vlammen schoon
En riep ze in 't leven, hoe, instêe van loon,
Krijgt hij nu straf, keert Vader weer van 't land?

Zoo wekte, in spel, uw lachende overmoed
De vlammen van mijn liefde en héel mijn kluis
Verbrandde en 'k weet niet waar 'k mij bergen moet.

Doch 'k lijk de moeder, die, komt toornend thuis
De vader, hoorend ver al 't vlamgeruisch,
Haar kind verdedigt: 't wou alleen maar gloed.

VIII.

Gelijk een ziel, gedoemd tot vlammend Vagevuur,
Die eenmaal laving koel van Christus mocht ontvangen,
Zich heeter laaien voelt van dorst en wreed verlangen,
Zoodat haar elke stonde oneindig lijkt van duur;

En brandend lijk een toorts, gerekt in foltrend bangen,
Wacht ze, in den rossen rook, bij d' eeuwgen vlammenmuur,
De sneeuw van 't blank gewaad, der mantelplooie' azuur,
Den dauw van medelij, de woorde' als engelzangen;

En handenwringend, roept ze, in luide jammerklacht:
- ‘O Heiland! God van liefde en wetend mijn behoeven,
'k Leed minder, hadt gij nooit die laving mij gebracht.’

Zoo blijft uw liefdeblik mijn leven staag bedroeven
En ik voel niet van ver der Englen vleugelzoeven.
Mij rest geen andre hoop dan rust in d'eeuw'gen nacht.

IX.

En zoo gij zondigde aan mijn ziel. ach! wie ben ik
Om u te richten? -
    Aan uw voeten ligt mijn Trots,
Als één die schipbreuk leed, zich klampende aan een rots,
Afwachtend, de oogen wijd van wilden stervensschrik,
Hoe gij, die staat omhoog gelijk een engel Gods,
Verheven rein en kalm, nu over hem beschikk',
Dan, 't bleek gelaat verstard tot marmer door uw blik,
Voelt dreigen al zijn doem in moordend golfgeklots.

Hij smeekt niet: - 'Engel Gods, erbarm u over mij!
Strek de armen uit en red me uit zwarte smartenzee,
Terwille van den god, die stierf uit medelij!'

Zijn handen glijden los en zwijgend, stervensrêe,
Aanbidt hij nog uw oogen, koel van heerschappij,
En in zijn laatsten blik neemt hij uw schoonheid mee.

X.

- ‘Hart,’ sprak mijn Trots, ‘ik moet u zeer verachten,
Geklemd als klimop aan een steenen muur.’
- ‘Hart,’ sprak mijn Deemoed, ‘hecht u en verduur.
De Hemel zegent wie geloovig wachten.’

- ‘Hart,’ sprak mijn Trots, ‘wees leeuwrik in 't azuur
En zing van zon! Ik schaam mij voor uw klachten.’
- ‘Hart,’ sprak mijn Deemoed, ‘blijf maar teeder smachten.
Hij zal u troosten in uw stervensuur.’

Luid sprak mijn Trots, gebiedende als een koning,
Zacht sprak mijn Deemoed, biddende als een kind.
Gelijk een storm betrad mijn Trots mijn woning,
Maar Deemoed kwam gelijk de lentewind.
En Trots bracht alsem, Deemoed zalf en honing
Waar lag mijn hart, van liefde krank en blind.

HÉLÈNE SWARTH.

Mistral en zijn werk.

I.

Langzaam maar onwederstaanbaar verdringt het Frans, de taal van Isle-de-France, de oude dialekten. Wanneer we de monumentale *Atlas linguistique* der heren Gilliéron en Edmont opslaan en op een der kaarten de geschiedenis van een woord of uitdrukking bestuderen, dan zien we hoe in den regel het Franse woord zich langs de grote verkeerswegen verspreid en vaak het inheemse woord geheel verdrongen heeft. Dat is vooral het geval in het noorden, omdat de verschillende dialekten daar gesproken nauw met de taal van Parijs verwant zijn en er dus gemakkelik door beïnvloed kunnen worden; maar ook in het Zuiden, waar feitelik een andere taal gesproken wordt, staat de zaak in de grond niet anders. Grote steden als Bordeaux, Lyon, Toulouse, Marseille hebben voor een goed deel de *langue d'oc* vergeten en spreken Frans met een min of meer zuidelik aksent. Op hun beurt zijn die steden brandpunten geworden van waaruit de *langue d'oïl* uitstraalt over het omliggende land. Overbodig dat te bewijzen voor woorden die alleen aan de hogere standen bekend zijn: het spreekt vanzelf dat geleerde woorden als *algèbre*, *gastronome*, *amphitryon* en derg. alleen in Franse vorm bestaan.

Neen, om die invloed in het Zuiden te begrijpen, moeten we een woord als *ketel* en uitdrukkingen als *men moet* nemen. Welnu, zelfs voor deze echte volkswoorden dringt de Franse vorm, die zich gemakkelik langs het Rhônedal een weg baande, meer en meer door, en het inheemse

woord heeft zich alleen in enkele afgelegen plaatsen weten staande te houden.

Dat is niet altijd zo geweest. Wel had het Frans in het Noorden reeds vroeg een zeker overwicht, zodat in de twaalfde eeuw een dichter met trots kon uitroepen: *Mes langages est bons*, *car en France sui nez;* in het Zuiden stond daar een taal tegenover die gelijkwaardig was aan die van het Noorden, en een beschaving die in vele opzichten de meerdere was van de Franse: Het Provensaals was de taal der troubadours, die het in hun *cansons* en *sirventés* in het Noorden van Frankrijk, zowel als in Spanje en Italië droegen: Bernard de Ventadour bezong de schone Eleonore d'Aquitaine in Normandië en Engeland, de oudste Italiaanse trovatori als Sordello dichtten in het Provensaals, en Dante en Petrarca zijn zonder kennis van de poëzie der troubadours niet te begrijpen.

Maar de beschaving van Provence werd ten ondergang gedoemd: de bloedige kruistocht tegen de Albigenzen, de instelling der inkwisitie en der Dominikaner-orde werkten mee tot het vernietigen van de hoofse poëzie die zulk een invloed heeft uitgeoefend op het Europa der Middeleeuwen.

Parijs, het middelpunt geworden van het verenigd Frankrijk, droeg zijn taal in administratie en leger, door het gesproken en het geschreven woord, tot de Pyreneeën. Reeds vroeg, al in de veertiende eeuw, gebruiken schrijvers uit het Zuiden het Frans in hun geschriften, het Provensaals daalde langzamerhand tot de rang van dialekt, of liever verviel in allerlei *patois*, de band ener gemeenschappelike taal, die in de middeleeuwen had bestaan, werd verbroken. En in de ogen der bewoners zelve heeft het Frans een zeker cachet gekregen. Mistral vertelt in zijn *Mémoires et récits* dat, wanneer er een heer bij hen kwam, zijn ouders plotseling biezonder beleefd werden, want het was een ‘monsieur’, waarop de kleine Mistral met een koppig gebaar verklaarde dat hij geen ‘ monsieur’ wilde worden.

Wanneer het Provensaals al geschreven werd, dan was het hoofdzakelik voor enkele kluchtige, min of meer gewaagde verhaaltjes en gedichtjes, voor hogere poëzie werd het niet geschikt geacht. Zo scheen het bestemd een langzame dood te sterven, toen Mistral optrad.

Mistral werd de 8ste September 1870 geboren te Maillane, in hetzelfde dorpje waar hij enige maanden geleden de ogen gesloten heeft. Afgelegen ligt het van de grote verkeerswegen. In Tarascon nam ik het zijlijntje dat me weldra te St. Remy de Provence bracht. (Wat een plaatsen dragen hier heiligennamen!) Van daar was het gemakkelikst vervoermiddel een fiets. En tegen de fors waaiende Mistral in, langs de typiese donker-groene cypressemuren, die het land tegen de kracht van de wind beschermen, bereikte ik al spoedig nog vóór het eigenlike dorp de *Mas da Juge*, de boerderij waar Mistral geboren was. Niet zonder aandoening betrad ik de kamer waar de grote eenvoudige man het levenslicht aanschouwde, waar ook zijn vader overleden is, toneel dat hij ons met zo'n roerende eenvoud geschilderd heeft. Hier heeft Mistral de eerste indrukken ontvangen, hier op dit land met de golvende lijn der Alpilles aan de horizon, is zijn diepgewortelde liefde ontstaan voor zijn geboortegrond, zijn taal, zijn zeden en gewoonten, en zijn geschiedenis.

In zijn *Memoires* vertelt Mistral hoe op de Mas du Juge de 'veilleé de Noël' werd gevierd: te midden van de leden van het gezin en der arbeiders die niet naar huis waren gegaan, werd het Kerstblok feestelik naar binnen gebracht, driemaal werd het de keuken rondgedragen, dan voor de haard goot Maître François een glas wijn over de boomstam uit, die ten slotte op de haard werd gelegd en in brand gestoken:

> A la bûche
> Boute feu!

En allen zetten zich aan de tafel, verlicht door drie kandelaars en begonnen het traditionele Kerstmaal; en in de lange avond die volgde vertelde Maître François van zijn veldtocht naar Spanje onder Napoleon. Dat waren onuitwisbare herinneringen voor de jonge Frédéric.

Zijn verdere opvoeding kreeg hij van de arbeiders: van hen leerde hij de rijkdom van de Provensaalse taal en de bekoring der volksverhalen, van het *Beest met de Zeven Koppen*, *Maria Magdalena de arme zondares*, de *Scheepsjongen van Marseille*, van de *Slechte Rijkaard* en andere meer.

De pelgrimstochten naar tal van heilige plaatsen, zoals

naar de kapel van Sint Gent ondernomen, en de heiligenlegenden hebben een diepe indruk achtergelaten in het ontvankelik gemoed van de dichter: zijn gehele werk is vol van herinneringen uit zijn jeugd: als Mireille in de vlakte van de Crau verdwaalt roept zij Sint Gent aan 'die de wolven voor zijn ploeg spande'.

Pijnlik werd dan ook het gemoed van de jonge Mistral getroffen, toen in het pensionnaat te Avignon de spot gedreven werd met zijn Provensaals, de taal die hij geleerd had van de lippen van zijn moeder, waarin hij allerlei vrome legenden had horen vertellen, die samengeweven waren met het teerste en hoogste wat in hem leefde. Welk een vreugde, toen hij - hij was nog geen veertien jaar oud - in een krant een Provensaals versje las van Jasmin, de kapperpoëet uit Agen. Dadelik maakte hij zelf een lofgedicht, zond het aan Jasmin, maar helaas! - diepe wond voor zijn kinderlike ijdelheid - hij ontving geen antwoord.

Beslissend voor zijn verder leven was de ontmoeting met Joseph Roumanille, uit St. Remy, die hij in het pensionnaat van Dupuy tot leraar kreeg.

Veel heeft Mistral en de gehele moderne Provensaalse dichtkunst met hem aan deze man te danken. Roumanille was begonnen in het Frans te schrijven, maar toen hij zijn moeder treurig zag omdat zij het werk van haar zoon niet begreep, verscheurde hij het papier en zwoer voortaan alleen in de taal van zijn moeder te dichten. En al mogen de tonen die hij aan de Provensaalse lier ontlokte, niet zoo vol en krachtig zijn als die van zijn leerling, zuiver en innig zijn ze zeker. Op een Zondag, terwijl alle leerlingen in het koor de vesper meezongen, kreeg de jonge Mistral lust naast de Boetpsalmen in zijn boek de Provensaalse vertaling te zetten. Roumanille bemerkte dit en zo begon de kennismaking tussen beide dichters. Hij las Mistral wat van zijn werk voor, en niettegenstaande het verschil in leeftijd - Roumanille was twaalf jaar ouder dan Frédéric - sloten de jonge manneD vriendschap, een vriendschap die gedurende vijftig jaren onverzwakt is gebleven.

In die tijd vormde de *Boui-Abaisso*, dat van 1841 tot 1846 wekeliks te Marseille verscheen, het orgaan van de schrijvers in *patois*, zoals men zeide. Maar eerbied voor hun taal

hadden volksdichters als Bellot, Gélu, Chailan, Benedit niet, ze dachten er niet aan het Provensaals als algemeene schrijftaal in te voeren en een Provensaalse letterkunde te stichten. Dat werd het doel van Roumanille, Mistral en enige anderen, die te zamen de jonge dichterschool uit Avignon vormden. Om het te bereiken besloten ze verschillende hervormingen in te voeren. In de eerste plaats moest de spelling vereenvoudigd worden en bevrijd van Franse invloed. Immers, daar de schrijfwijze van de ene streek sterk afweek van die der andere, ja ieder voor zich zich allerlei vrijheden daaromtrent veroorloofde, scheen het verschil tussen de dialekten der *langue d'oc* groter dan in werkelikheid het geval was. Daar moest dus eenheid in gebracht worden: overbodige letters als de *s* van het meervoud, de *ch* in woorden als *fach*, *dich*, de *t* van de deelwoorden *amat*, de *r* van de infinitieven werden overboord geworpen.

Een tweede maatregel bestond in het zuiveren der taal zelf. Ook in de werken van hen die Provensaals schreven, waren allerlei Franse woorden en uitdrukkingen in geslopen, waarvan men de echt Provensaalse equivalenten niet meer kende of ze als te vulgair op zij schoof.

Roumanille sloeg het eerst de hand aan de ploeg en na zijn ‘Pâquerettes’ deed hij verschillende stukken in proza verschijnen in zijn blad de *Commune*. Ten slotte werd op zijn initiatiefin 1852 een bloemlezing uitgegeven *li Prouvençalo* (Avignon, Seguin), die behalve gedichten van hemzelf en Mistral ook stukken bevatte van dichters uit Aix, Marseille, en zelfs uit Languedoc. Deze belangrijke publikatie had een inniger kontakt tussen de verschillende Provensaals-schrijvende dichters tengevolge. Zo ontstond het denkbeeld een kongres bijeen te roepen, dat dan ook de 29 Augustus 1852 □e Arles plaats had. Daar verenigden zich o.a. Aubanel, de dichter van de prachtige *Venus d'Arle*, Gaut, Giéra, Mathieu, de vurige dichter der *Kussen*, Roumanille, Mistral e.a. Jasmin uit Agen had op de invitatie geantwoord: ‘Al zijn ze met hun veertigen of honderden, ze zullen met hen allen nooit zoveel leven maken als ik alleen!’ Waarin de dichter van *Marthe la folle* zich wel enigszins vergiste. Het volgend jaar kwam men weder in kongres tezamen, ditmaal in Aix, en in dubbelen getale waren de kongressisten opgekomen.

Daar zong de dichter-boer Tavan zijn liedje de *Schatten van Mariette*.

Onder die Provensaalse dichters vormden de Avignonnese een afzonderlike groep. Bijna elke Zondag verenigden zij zich, nu eens in Avignon bij Aubanel, dan weer te St. Remy ten huize van Roumanille, een andermaal in Maillane bij Mistral, die na in Aix in de rechten gestudeerd te hebben, zich nu geheel aan zijn levensdoel kon wijden. Maar bij voorkeur kwamen ze bijeen in het kasteel Font-Ségugne, waar de familie van Paul Giéra de jonge dichters gastvrij ontving. In dat schilderachtig oord, niet ver van het door Petrarca bezongen Vaucluse, verenigden zij zich ook de 21e Mei 1854. Ontstemd over de uitslag der beide kongressen, in Arles en Aix, die bij slot van rekening niets hadden uitgewerkt, ziende dat de hervormingen die ze voorstelden door de overige letterkundigen niet aangenomen werden, besloot toen onze groep zich af te scheiden van de andere dichters en zelfstandig de hand aan de ploeg te slaan. Als orgaan zou men een *Armana prouvençau* publiceren, die sedert ten getale van 4500 eksemplaren per jaar in Provence verspreid, een heilzame invloed heeft uitgeoefend op het Provensaalse volk, gewend zijn taal veracht en achteruitgezet te zien. Daar was het ook dat Mistral in de geestdrift van het ogenblik de belofte aflégde, al moest het hem ook twintig jaren van zijn leven kosten, de wereld te bewijzen dat het Provensaals een taal is gelijkwaardig aan andere. En schitterend heeft hij die belofte gehouden: zijn *Trésor du Félibrige* is een werk waarop Provence trots mãg zijn. Ten slotte om *urbi et orbi* te verkondigen dat er iets nieuws geboren was, had men een naam noodig. En op voorstel van Mistral werd eenstemmig de naam *félibre* aangenomen. En terstond werden afleidingen gevormd: *félibrerie*, *félibriser*, *félibréen*, *félibresse*. *félibrillon* en *félibrige*, het werk en de vereniging der felibres aanduidende.

Zij die de *Félibrige* stichtten waren, behalve Mistral, die meer en meer op de voorgrond treedt, en Roumanille, Paul Giéra, Aubanel, Mathieu, Brunet en Tavan. Daar de 25e Mei de dag van de *Santo Estelo* was, werd een ster met zeven stralen het embleem van de nieuwe dichterschool.

Wat nu het woord *félibre* eigenlik betekent? Ja, dat

wisten onze dichters feitelik ook niet. Mistral had het woord gevonden in een vizioen van de H. Anselmus, waarin de Heilige Maagd haar zoon de zeven smarten opsomt die zij om zijnentwil geleden heeft: De vierde smart die ik om u leed, mijn lieve zoon, is toen ik u verloren had en u gedurende drie dagen en drie nachten tevergeefs zocht, want gij waart in de tempel met de schriftgeleerden en *le set felibres de la lei*. In zijn *Trésor du Félibrige* somt Mistral niet zonder een ondeugend glimlachje de verschillende etymologieën op, die men zo al voorgesteld heeft: de een meent dat *felibre* uit het Latijn komt, een ander verklaart dat het van een Grieks woord moet afgeleid worden, anderen weer hebben het Spaans, het Iers, het Germaans of het Andalousies te hulp geroepen; het meest waarschijnlik is wel dat er moet staan: niet *set felibre*, maar *sefer livre* zodat men leest: *Emé lou Sefer*, *livre de la lei*. Maria vond dus haar zoon met de schriftgeleerden en met de *Sepher*, een hebreeuws woord dat *Wetboek* betekent.

Maar al moge de naam op een misverstand berusten, het is een ‘malentendu fécond’ geweest; de nieuwe school was gesticht; het kwam er nu slechts op aan haar levensvatbaarheid te tonen.

Eerst wel is waar vonden onze jonge dichters slechts bewondering en wierook bij elkaar, maar in 1859 dwong de verschijning van Mireille eerst Frankrijk en Europa en toen ook Provence de beweging te erkennen.

Zo is Mistral op de leeftijd van 29 jaar beroemd geworden. Hij dankt dit voor een belangrijk deel aan Lamartine die in een zijner *Entretiens littéraires* Mireille besprak: ‘On dirait que pendant la nuit une île de l'Archipel, une flottante Délos, s'est détachée d'un groupe d'îles grecques ou ioniennes et qu'elle est venue sans bruit s'annexer au continent de la Provence embaumée, apportant avec elle un de ses chantres divins de la familie des Mélisigènes.’

En sedert die tijd is de roem van Mistral niet verbleekt. Acht jaren na het verschijnen van Mireille publiceerde hij *Calendau*, dat prachtige epos dat in sommige gedeelten met brede wiekslag zich verheft boven Mireille, daarop *Li Isclo d'Or* (1875), een verzameling kostelike lyriese gedichten *Nerto* (1884), een allerprettigst verhaalde legende, waarin de

duivel, een neef van de Paus en de jeugdige Nerto de hoofdpersonen zijn; *La Rèino Jano* (1890), dat in dramatiese vorm ons een beeld geeft van deze schone vrouw, die zo verschillend beoordeeld wordt; *Lou Pouèmo dou Rose* (1897), het epos van de Rhône, *Les Oliviades* (1912); verder allerlei prozastukken, verhaaltjes, legenden, *galejades* in de *Armana prouvençau* verschenen; zijn vertaling van Genesis in 1912; zijn zo sympathiek geschreven *Mémoires*, en ten slotte de monumentale *Trésor du Félibrige*.

II.

Het is moeilik - en onbillik tevens - de gedichten van Mistral te analyseren. Bij een analyse springen vooral de fouten der kompositie in het oog; want er kleeft aan het werk van Mistral iets tweeslachtigs: naast de poëtiese behandeling van een bepaald gegeven onderwerp heeft de dichter steeds een ander doel voor oogen: de verheerliking van Provence! En door de gave der goddelike poëzie hoopt hij invloed uit te oefenen op zijn landgenoten, hoopt hij een herleving van Provensaalse taal en zeden in het leven te roepen.

Al zijn streven is gericht op, zijn gehele leven is gewijd aan dat doel, Provence vervult hem geheel, en ernstig gemeend is dan ook het opschrift dat hij op zijn graftombe in Maillane heeft laten plaatsen: ‘Non nobis, Domine, non nobis, sed Nomini tuo et Provinciae nostrae da gloriam’.

De liefde voor Provence heeft hem de moed gegeven de reuzentaak van het Woordenboek op zich te nemen en tot een goed einde te brengen. 't Is diezelfde liefde die hem heeft aangezet het *Museon Arlatén* te stichten.

Museum, woordenboek en gedichten, hoever ze ook van elkaar schijnen af te staan, ze zijn alle uitingen van dezelfde geest, bezield door hetzelfde ideaal.

Wanneer we het Museum in Arles betreden, dat oude, statige huis van de familie Laval, uit de vijftiende eeuw, dan worden we getroffen door de zorg en de liefde waarmede alles wat betrekking heeft op het leven van Provence, is bijeenverzameld, gerangschikt en met het fijne handschrift van Mistral zelf geëtiketteerd en beschreven is.

Daar zien we verschillende visserswerktuigen, als de

madrague, het net uit vijf afdeelingen bestaande, waarmee Calendal 3200 vissen tegelijk ving; daar merken we de typiese klederdrachten op uit verschillende tijden en streken; daar is verzameld wat betrekking heeft op het huishoudelik leven in de *mas*, op de leefwijze van de schaap- en veeherders, van de bewakers der stieren in de Crau en der halfwilde paarden in de Camargue. We staan stil voor de *Salo Calendalo:* driemaal hebben ze het zware Kerstblok de tafel omgedragen, daarna op de haardijzers gelegd, de vrouw zit aan de éne kant van het vuur onder de ruime schoorsteenmantel, aan de andere kant de baas, die het blok met wijn besprenkelt en zegent; de tafel met het Kerstmaal staat gereed; de mannen zijn van het land gekomen en zullen zo dadelik mede aanzitten en in genoeglike kout zal de avond gesleten worden. - Iets verder een kraamvisite: de vriendinnen brengen de jonggeborene de gewone geschenken, een lucifer, een stuk brood en zout, en uiten daarbij de gewone wensen: droit comme l'allumette, bon comme le pain, vif comme le sel.

Daar zien we ook allerlei voorwerpen, afbeeldingen, portretten, betrekking hebbende op Mistral en de Felibrige, de wieg van de dichter en zijn buste, met rouwcrêpe omhuld, toen ik het museum bezocht.

Waarlik de man, die de Nobelprijs voor dit doel besteedde, moet Provence wel tot in de kleinste biezonderheden hebben gekend en liefgehad.

Eenzelfde getuigenis legt ook zijn Woordenboek af. Om een denkbeeld te geven van zijn rijke inhoud en van de moeite die de samenstelling ervan Mistral heeft gekost citeer ik hier even de lijst van alles wat het Woordenboek ons belooft:

1) Tous les mots usités dans le Midi, avec leur signification française, les acceptions au propre et au figuré, les augmentatifs et diminutifs et un grand nombre d'exemples et de citations d'auteurs.
2) Les variétés dialectales et archaïques à côté de chaque mot avec les similaires de diverses langues romanes.
3) Les radicaux, les formes bas-latines et les étymologies.
4) La synonymie de tous les mots dans leurs divers sens.
5) Le tableau comparatif des verbes auxiliaires dans les principaux dialectes.

6) Les paradigmes de beaucoup de verbes réguliers, la conjugaison des verbes irréguliers et les emplois grammaticaux de chaque vocable.
7) Les expressions techniques de l'agriculture, de la marine et de tous les arts et métiers.
8) Les termes populaires de l'histoire naturelle avec leur traduction scientifique.
9) La nomenclature géographique des villes, villages, quartiers, rivières et montagnes du Midi avec les diverses formes anciennes et modernes.
10) Les dénominations et sobriquets particuliers aux habitants de chaque localité.
11) Les noms propres historiques et les noms de familie méridionaux.
12) La collection complète des proverbes, dictons, énigmes idiotismes, locutions et formules populaires.
13) Des explications sur les coutumes, usages, moeurs, institutions, traditions et croyances des provinces méridionales.
14) Des notions biographiques, bibliographiques et historiques sur la plupart des célébrités, des livres ou des faits appartenant au Midi.

Al moge Mistral hier blijk geven de gave der opsomming te bezitten, het is onbegrijpelik hoe één enkel man een zó groots opgevat werk tot stand heeft kunnen brengen. Alleen zijn grote geestkracht, zijn liefde voor Provence en zijn van huis uit meegebrachte uitgebreide kennis van dingen en namen verklaren dat enigszins. Gezeten in een boot, ondervraagt hij de schippers, terwijl hij de touwen van het want door zijn handen laat glijden: ‘Bij ons heet dat zó! Hoe noemen jullie dat?’ En door zijn eenvoudige, hartelike wijze van spreken, door zijn kennis van het vak, wist hij het vertrouwen te winnen van schippers en landlieden, van herders en ambachtslui, zodat zij hem allerlei woorden, allerlei uitdrukkingen, zegswijzen en spreekwoorden meedeelden.

De titel van het woordenboek *lou Trésor dou Félibrige*, is tekenend voor het streven van Mistral. Hij heeft willen tonen dat de Provensaalse taal schatten bevat die men niet vermoedde, hij wilde tevens de taak van de nieuwe dichterschool vergemakkeliken door vergeten uitdrukkingen, die

echter nog onder het volk voortleefden, in de herinnering terug te roepen.

Per lou noum de Prouvènço ai fa ço que poudiéu. ‘Voor de naam van Provence heb ik gedaan wat ik kon,’ roept hij uit en hij spoort zijn landgenooten, het ‘pople dou Mièjou’ aan in zijn boek te putten om weer de heerschappij over hun taal te herkrijgen.

Zelf heeft hij misschien de meeste vruchten van zijn arbeid geplukt. Zijn taalgevoel is er door verrijkt en verfijnd, zijn liefde voor zijn land vergroot en zijn overtuiging dat het Provensaals nog steeds bij machte was een grootse roeping te vervullen, versterkt. De studie, die hij voor Woordenboek en Museum heeft ondernomen, heeft hem de rijkdom van stof en de intieme kennis van het Provensaalse leven verschaft die we in zijn werken bewonderen; ze heeft gemaakt dat *Wörter* en *Sachen* voor hem één zijn.

III.

Innig is Provence, het heden en het verleden, verbonden met de personen en de intrige in het werk van Mistral. Zo in *Mireille*. Het onderwerp is door Gounod's opera zelfs aan hen bekend, die Mistral's gedicht nòch in het oorspronkelike, nòch in vertaling gelezen hebben. Vincent, een arme rondreizende mandemakerszoon, en Mireille, de dochter van een *menagié*, een gezeten boer, hebben elkander lief. Maar de trots van Mireille's vader, ‘die als een koning over de lieden der *mas* heerst,’ verhindert het huwelik. In haar wanhoop ontvlucht Mireille het ouderlik huis en snelt door de uitgestrekte vlakte van de Camargue ten zuiden van Arles om hulp te zoeken bij de Saintes Maries aan het strand der zee. Door een zonnesteek getroffen, sterft ze op het bordes der kerk zelf.

Samengeweven met de geschiedenis van onze heldin is het leven van Provence. Nu eens wordt de roem van het verleden bezongen, zoals ih het lied van Bailli Suffren die drie Engelse schepen in de grond boorde; dan weer wordt ons een schitterende voorstelling gegeven van het tegenwoordige Provence met zijn werken en zijn legenden. Herlees het kostelik tooneeltje, waarin Mireille aan de arme

Vincent haar liefde verklaart: het is de tijd dat de zijdeworm zoveel zorg vereist - de dominees hebben in de protestante streken hun *vacances des vers à soie* -, de beide jongelieden zijn bezig de bladeren van de moerbezieboom te plukken die door de zijdeworm verslonden zullen worden; daar vinden ze een nest meesjes die het meisje aan haar boezem verbergt; dat plekje schijnen de beestjes wat benauwd te vinden en met klauw en snavel beginnen ze hun ontevredenheid te betuigen. Op haar kreten komt Vincent te hulp, de tak breekt, en elkaar vast omstrengeld houdende vallen ze op het zachte gras.

Vincent heeft drie medeminnaars: een herder, - en de dichter schildert ons hoe de ontelbare kudden schapen en geiten de Alpen afdalen om 's winters te weiden in de Crau, de vlakte die zich ten zuidoosten van Arles uitstrekt en die des zomers verschroeid is; - Veran, de hoeder van halfwilde paarden die in de Camargue grazen - en ten slotte Ourrias, die in menige *ferrade* de stieren op de grond geworpen en met het brandmerk voorzien had.

In wanhoop is Mireille het ouderlik huis uitgesneld om de hulp der heilige maagden in te roepen. Ze ijlt de eindeloos dorre Camargue door - en de dichter geeft ons in enkele treffende koepletten een indruk van die troosteloze vlakte op verschillende tijdstippen van de dag. - Aangekomen in de Saintes Maries, komen de heiligen haar zelf vertroosten: en heel de elfde zang is gewijd aan de komst der eerste discipelen in Provence, de heilige Trophimus in Arles, en Martha in Tarascon, waar ze door de kracht van het kruis de *Tarasque* bedwong.

Zo wordt een stuk van het verleden van Provence beschreven en de lezer ziet hoe later het vrolike koninkrijk Provence insluimert aan de boezem van Frankrijk, tot wie de dichter deze woorden richt:

> Tu sies la forto, elo es la belo.

Als beider karakters tot volle ontplooiing kunnen komen, is de vereniging van Frankrijk en Provence in beider belang.

We moeten evenwel erkennen dat de legenden en beschrijvingen, die Mistral in zijn werk vlecht, dikwels een omvang nemen die niet gerechtvaardigd is en die de eenheid van het geheel afbreuk doet: zo de daareven vermelde elfde

zang, zo ook de lange beschrijving die de dichter geeft van het bezoek van Vincent en Mireille aan de grot der verschrikkingen van de heks Taven. Soms daarentegen zijn die legenden zo innig met het verhaal samengeweven, dat de personen van het gedicht ze zelf beleven, zoals Ourrias die, na zijn medeminnaar Vincent neergestoten te hebben, door de geesten van de Rhône wordt meegesleurd in de diepte; ze geven daardoor een enigszins mystieke tint aan het gedicht.

Deze kant van 's dichters talent - zijn mystiek en vroom gemoed - en aan de andere kant zijn zin voor de werkelikheid, zijn prachtige beschrijvingen van het leven op het land, zijn enorme kennis van gebruiken en van techniese termen, maar bovenal zijn liefde voor alles wat Provence betreft, maken van zijn werk iets geheel enigs.

Wat we van *Mireille* gezegd hebben, geldt ook van de andere gedichten van Mistral. Alleen - en dit wordt dikwels voor een gebrek aangezien - zijn latere werken zijn nog meer vervuld van het roemrijke verleden van Provence. Eensdeels is dit hieraan toe te schrijven dat de dichter met de jaren dieper is doorgedrongen in de studie van de Provensaalse geschiedenis; anderdeels doordat hij in het verleden de verwezenliking ziet van de idealen die hij nastreeft. Dit verhindert niet dat Mistral optimist is als ieder man van de daad, en aan een glorierijke toekomst voor zijn vaderland gelooft; hij zingt een vrolik lied uit volle borst mee, en tekenend voor hem is de zinsnede opgenomen in de Statuten van de Felibrige: ‘De Felibrige is een vrolike broederlike vriendenkring; hij is eenvoudig en openhartig. Schoonheid is zijn wijn, goedheid zijn brood, waarheid zijn weg. De zon heeft hij als toorts, zijn kennis ontleent hij aan de Liefde, op God vestigt hij zijn hoop.’

Toch beantwoordt voor het ogenblik het verleden meer aan zijn aspiraties dan het tegenwoordige.

Toen het Noorden van Frankrijk nog in halfbarbaarse toestand voortleefde, had Provence reeds een hoge trap van beschaving bereikt: de arenen van Nîmes, Arles en Orange, waar nog tegenwoordig stierengevechten in gehouden worden - in den regel de onbloedige *courses provençales*, maar soms ook, o vreugde, met *mise à mort* (mijn gids kon het

blijkbaar niet al te best vatten dat ik er niet een dag aanknoopte om dat schone schouwspel te zien) -; de Aliscamps bij Arles, die eeuwenoude Romeinse begraafplaats, door de vrome fantasie der Middeleeuwen omgetoverd in het bloedige slagveld, waar zoveel Christenstrijders in heten kamp met de 'heidense' Saracenen de dood vonden en de eeuwige zaligheid verdienden; Christus zelf daalde van de hemel af om die heilige plaats te zegenen. Welk een zaligheid daar begraven te worden! Men vertrouwde de kist met de dierbare dode aan de rivier toe en de Rhône droeg ze naar de Aliscamps, waar ze bleef ronddrijven tot men ze opnam om de dode in de heilige grond te begraven.

Wat al herinneringen uit de Romeinse tijd: het *Maison Carrée* en de *Tour Magne* in Nîmes, triomfbogen zoals die te Orange en te St. Remy, ze bewijzen dat we hier op klassieke bodem staan. En hoeveel belangrijke gebeurtenissen hebben er plaats gegrepen en hebben talrijke sporen nagelaten in het gelukkige Provence, sedert de tijd dat de eerste Christenen het land hebben betreden tot de dag waarop de Rhône Napoleon gevangen zag wegvoeren naar het eiland Elba!

Van dat lange, roemrijke verleden van Provence, is de dichter vervuld; maar de tijd die hem het meest aantrekt, waarbij hij het liefst blijft stilstaan, is het schitterende tijdperk toen de pausen te Avignon zetelden, van 1307 tot 1377, of als men de tegenpausen Clemens VII en Benedictus XIII medetelt, tot 1424. Dat was een glorierijk tijdperk, toen het *Avenio ventosa* het middelpunt der Christenheid werd. En Mistral vindt die keus zo kwaad nog niet: geografies is Avignon beter het centrum dan Rome! De stad met zijn 80.000 inwoners, bijna het dubbele van tegenwoordig, was vol vertier; de dichter geeft daarvan een korte, maar levendige beschrijving in *Nerto*; de kardinalen en andere hoge dignitarissen, die niet in het pauselik paleis konden ondergebracht worden, priesters, kooplieden, klerken en vrouwen vervulden de stad en het aan de andere zijde van de Rhône gelegen Villeneuve met een niet altijd stichtelike drukte! En dat pauselik paleis, al degradeerde de Revolutie het tot kazerne en vernielde al het inwendige schoone, wat spreekt het nog van die afgelegen tijden! Meer gelijkende op een

fort dan op de woning van de vertegenwoordiger van de Vredevorst op aarde, heeft het gedurende vijf jaren onder Benedictus XIII weerstand geboden aan de aanvallen der Franse belegeraars. In die tijd toen de pausen in Avignon zetelden, speelt *Nerto*, dat alleraardigst verhaal, geschreven in paarswijs met elkaar rijmende achtlettergrepige verzen - in de trant van de verhalende poëzie der Middeleeuwen -; in die tijd grijpt ook de handeling plaats van *La rèino Jano*. De figuur van deze koningin van Napels en Sicilië, gravin van Provence, heeft Mistral steeds aangetrokken. Beschuldigd van medeplichtigheid aan de dood van haar man, André van Hongarije, vaart zij van Napels naar Marseille, de schone Riviera, Nice, Toulon, de Iles d'Or voorbij, welke plaatsen alle door de dichter gekarakteriseerd en bezongen worden. Voor paus Clemens VI verdedigt zij zich en wordt vrijgesproken. Deze Provensaalse opvatting van de sombere geschiedenis verdedigt de schrijver in zijn stuk. Koningin Johanna is een gestalte die nog steeds populair is: alle kastelen in Provence zijn volgens de volksmening haar eigendom geweest, alle paleizen uit de Renaissance-tijd zijn door haar gebouwd, in de omstreken van Aix toont men u nog de Trap van Koningin Johanna. Voor Mistral incarneert ze de geest van die schitterende tijd, toen schoonheid en blijheid heersten, toen Petrarca zijn Laura verheerlikte en van de fontein van Vaucluse zong *Chiare fresche e dolci acque*..., toen schone dames zich zouden verenigd hebben tot liefdehoven, waar allerlei dikwels heel subtiele kwesties werden beslecht omtrent de hoofse liefde, toen de ruïnen die men tegenwoordig in de Baux en elders ziet kastelen waren waar schitterende hofhoudingen zich verenigden, de tijd ten slotte toen de Provensaalse taal zich nog krachtig tegen de wassende invloed van het Frans verdedigde. O! dit schone land met zijn sonore taal, in die tijd was het Noord-Frankrijk in beschaving verre vooruit! Van de aantrekkingskracht welke die periode op Mistral uitoefende, legt ook getuigenis af het grafmonument dat hij op het stille kerkhof te Maillane heeft doen oprichten en dat de reproductie is van het Pavillon d'Amour van Koningin Johanna, dat men nog op een der schilderachtigste plekjes van de Baux kan zien.

In een van zijn gedichten verenigd in *li Isclo d'or* vinden we eveneens een getuigenis van zijn voorliefde voor Johanna;

ik geef het in de door hem zelf vervaardigde Franse vertaling:

'Les paysannes entendent peu aux vers, et les bourgeoises comprennent de travers. La loi française a tout mis à l'envers: nos marquises, nos impératrices (het gedicht is van 1868!), malgré gelée et temps gris de nos jours à Paris demeurent: et mon âme idolâtre vers Jeanne et Cleopâtre, faute d'autre aliment, erre amoureusement.

De naam Cleopâtre is hier, vermoed ik, alleen geplaatst om te rijmen met 'idolâtre'. De keus ervan is allerongelukkigst. - Wat het werk van Mistral karakteriseert is het feit dat het ontsproten is op echt Provensaalse bodem, te midden van eenvoudige boeren, gevoed door de sappen die het uit die historiese grond kon trekken, beschenen door de krachtige levenwekkende zon die Mistral deed uitroepen *Li solèu mi fa canta*, de zon doet mij zingen, woorden die zijn levensdevies zijn geworden. Toch zou men zich deerlik vergissen wanneer men al te letterlik opvatte de woorden waarmee de dichter *Mireille* aan Lamartine opdraagt:

> Es un rasin de Crau qu'emè touto sa ramo
> Te porge un païsan.[1)]

Want een boer is Mistral niet, niettegenstaande zijn innig samenleven met de natuur van zijn land. Door de studie van Virgilius en Homerus - hij zegt het zelf - is zijn talent hem openbaar geworden; de lezing van Franse dichters verschafte hem de vorm: acht- of eenlettergrepige versregels en alexandrijnen, welke laatste versmaat hij evenwel minder toepast. Toch behoudt Mistral ook in deze zijn zelfstandigheid: de strofenbouw van Mireille en Calendal is van eigen vinding. En wat de inhoud aangaat deze is geheel Provensaals.

Calendal zoowel als *le Poème du Rhône* zijn daar de bewijzen van.

IV.

Calendau.

Evenals in *Mireille*, is ook hier de held de mindere in

1) Het is een druif uit de Crau, die met al zijn bladeren een boer u aanbiedt.

afkomst. Hij is een eenvoudige visser uit Cassis, een dorpje ten Zuidwesten van Marseille aan de Middellandse Zee gelegen, zij behoort tot het eens zo machtige geslacht der heren van de Baux.

Ook hier wordt het huwelik tussen de beide jonge lieden belemmerd, evenwel niet door trotse ouders, maar eensdeels door een motief van psychologiese aard, het bewustzijn n.l. van Calendal dat hij zijn Esterelle niet waardig is, anderdeels door een bruut feit: Esterelle is op een onberaden oogenblik gehuwd met een bandietenhoofdman, de graaf de Sévéran, maar op de dag van de bruiloft zelf haar man ontvlucht. Nu woont ze verscholen op de berg Gibal. Dit feit verklaart haar voortdurende weigering, hoewel zij de jonge man toch niet geheel wegstoten kan, daar ook zij liefde voor hem heeft opgevat.

De gestalte dezer prinses van de Baux, die telkens vereenzelvigd wordt met de fee Esterelle, is vaag gebleven. Mistral is geen psycholoog, hij weet niet het vrouwelik gemoed te analyseren en met enkele trekjes een persoonlikheid te tekenen. De hoofdpersoon van het gedicht is Calendal. Esterelle is slechts het ideaal dat hij najaagt en waaruit hij de kracht put steeds groter daden te volbrengen; naarmate hij daarin slaagt, wordt zijn liefde reiner, en de graaf de Sévéran zag heel goed in dat hij door het lichaam te doden die liefde niet kan treffen. De ziel moest bezoedeld worden.

't Is een prachtig epies stuk de beschrijving hoe Calendal alleen de steile wanden van de Ventoux bestijgt en daarop één voor één de fiere stammen van het lorkebos nedervelt ‘li mèle tranquilos, li mèle mescladis’. En hoe weet die eenvoudige visser de eendracht te herstellen tussen de gezellen der verschillende ambachten en de eeuwenlange vete te doen vergeten: ‘Telkens als de oorlog het land verwoest had, steden en kastelen had vernietigd, dan kwaamt gij gelijk aan de bijen, en zie de prachtige werken, die bruggen, kastelen en steden, het is alles te danken aan u!’

Steeds hoger stijgt Calendal. Hij zoekt de Graaf de Sévéran te midden van zijn makkers op, en weerstaat de verleiding van weelde en wellust; ontsnapt uit het hol waar men hem ingeworpen had, houdt hij alleen op de Gibal de bende van de graaf de Sévéran terug, die zich meester wil

maken van de prinses van de Baux. Woedend laat de graaf het bos in brand steken, maar de inwoners van Cassis snellen te hulp; in zijn voortvarendheid wordt de graaf de Sévéran door een omvallende brandende boom gedood, en als de Cassidiërs de top van de berg bereikt hebben, dan zien ze Calendal en de prinses van de Baux hand in hand staan, schitterend van jeugd, verlicht door de rosse vlammen van het brandende bos!

Er zijn vele rechtmatige kritieken gemaakt op dit gedicht. De inkleding is ten hoogste onwaarschijnlik. Immers gedurende bijna acht van de twaalf zangen, die het gedicht telt, is Calendal aan het woord en vertelt van zijn daden en van zijn liefde tot Esterelle aan de jaloerse graaf de Sévéran die hem maar geduldig aanhoort. De handeling is verder weinig psychologies gemotiveerd. De figuur van de heldin is vaag, die van Calendal zelf stemt in 't geheel niet overeen met die van een eenvoudig visser. Dit alles is juist, maar neemt niet weg dat het gedicht in verschillende passages een hoogte bereikt die men zelden aantreft, en blijk geeft van een poëties weergevingsvermogen dat benijdenswaardig is. Zie Calendal aan het werk op de top van de Ventoux:

E zóu! coumenço la bataio.
A grand balans, la destrau taio,
Destressounant lou baus que i'a milo an que dor;
Lou ferre, à grand balans, s'encarno
Dins l'aubre dur que s'esbadarno;
E l'escourrau, pouisoun dis arno,
Enterigo lou ferre e plouro en degout d'or.

Vooruit! de strijd begint. Met forse slagen snijdt de bijl, wakker schuddende de rots uit zijn eeuwenlange slaap. Met forse slagen dringt hij in het vlees van het harde hout dat opensplijt, en de hars, gif voor de wormen, kleeft aan het ijzer en weent druppelen gouds.

Vele andere passages zou ik nog kunnen citeren, zoals die waarin Calendal zich vergelijkt met het woud, dat langzaam, onwederstaanbaar gedurende honderden jaren de berg beklimt, om eenmaal op de top de schittering der zon te aanschouwen.

Maar wat gloed geeft aan die beschrijvingen en leven aan het gehele gedicht, het is weer, dat Calendal de verpersoonliking is van Provence, van het land dat Mistral zo liefheeft, zo door en door kent, zo goed weet weer te geven. Geen wonder dat Daudet, na de auteur zijn gedicht te hebben horen voordragen, in zijn *Lettres de mon Moulin* schreef:

Ce qu'il y a avant tout dans le poème, c'est la Provence, - la Provence de la mer, la Provence de la montagne, - avec son histoire, ses moeurs, ses légendes, ses paysages, tout un peuple naïf et libre qui a trouvé son grand poète avant de mourir....

Lou pouèmo dou rose.

Ook hierin weer die eigenaardige vermenging van werkelikheid en fantasie. Het is een verheerliking van de tijd vóór de stoom de geheele scheepvaart deed veranderen. Wat is baas Apian trots op zijn schepen: de *Cabule*, de *penelle* of *barque civadière* (we zien het, Mistral houdt ervan de juiste techniese term te gebruiken, ja zelfs synoniemen te bezigen), de *bateau de carate*, de platte *sisselande*, twee grote *savoyardes*, en de *sapine*. Tachtig paarden voert hij mede om de schepen op de terugreis tegen de stroom op te trekken. Wat een bedrijvigheid op de rivier. Allen gaan naar de markt te Beaucaire, waar de zijde van Lyon, het meel van Toulouse, de wijn uit Languedoc, het zout uit Marseille ter markt wordt gebracht en waar men van heinde en ver tot over de zee uit Tunis tezamenstroomt. Men verlaat Condrieu, 44 K.M. ten Zuiden van Lyon, kweekplaats van zijdewormen, men vaart Orange, verscholen achter het geboomte, voorbij, Avignon, door jaloerse Italianen Babylon betiteld, met zijn pauselik paleis en oude stadsmuren, Beaucaire wordt bereikt met de ruïne van zijn kasteel, Beaucaire dat ons doet denken aan het oude verhaal van *Aucassin* en *Nicolette*. - De terugreis is moeilik, krachtig is de stroom en heftig waait de Mistral. Daar doet zich een dof geluid hooren: 't is de nieuwe boot, door stoom voortbewogen, waar reeds herhaaldelijk sprake van is geweest. ‘Wijken voor dat nieuwerwetse ding! Dat nooit! De Rhône behoort mij toe!’ En koppig vaart baas Apian verder. De stoomboot raakt ver-

ward in de sleeptouwen, de paarden worden in de rivier getrokken, de boten door de golven meegesleurd, ternauwernood redden Apian en zijn mannen zich het leven.

Dit alles wordt door de dichter levendig beschreven; het verhaal is door allerlei typiese toneeltjes opgeluisterd: stevige kooplui die het hof maken aan aardige Venetiaanse zangeressen, die het hunne doen om de rumoerige markt te Beaucaire een jolig aanzien te geven; drink- en vechtpartijen ontbreken niet.

Maar door dit realisme heen geweven heeft men weer dat mystieke element: de Rhône verpersoonlikt in de riviergenius, de vooral voor vrouwen gevaarlike *Drac:* eens had hij een vrouw meegenomen naar de diepte en zeven jaren lang had zij een kind moeten verzorgen, dat hij bij een schone drenkelinge gekregen had. En deze Drac wordt weer vereenzelvigd met de Prins van Oranje die naar het Zuiden gekomen was, hetzij omdat hij met zijn vader onenigheid had gehad, hetzij omdat hij wat meer kleur moest krijgen. Als de prins zich vertoont met de zwanebloem in de hand, dan roept de Anglore dadelik uit: Dat is *Drac* met de Rhônebloem. *Anglore*, hagedis, was de bijnaam van een meisje dat op de plaats waar de Ardèche in de Rhône stroomt goudkorreltjes viste. Niettegenstaande de waarschuwing van haar moeder had ze op een warme zomernacht de aantrekkingskracht van de rivier niet kunnen weerstaan, en in het bad de nauwe, weldadige omhelzing van de riviergeest gevoeld. Meermalen daarna was zij teruggekeerd. En nu verscheen hij haar op de boot van baas Apian. Al spotte ook de schipper met haar naïveteit, haar geloof is onwankelbaar. ‘Als ik je eens zei dat je je vergist, dat ik de prins van Oranje ben?’ ‘Dan zou ik zeggen dat je je kunt veranderen in elke gedaante,’ antwoordde het jonge meisje. En Willem van Oranje en de jeugdige Anglore brengen gelukkige ogenblikken in elkaars gezelschap door, al springt de jonge man ook wel eens even over naar de boot, waar de Venetiaanse schonen verlokkend zingen:

Sus moun batèu que lando
Nous raubaren au fres,
Car sieu prince d'Oulando
E noun ai pòu de res.

Op mijn boot die voortschiet, zullen we u meevoeren naar de koelte, want ik ben prins van Holland en ben voor niets bevreesd.

In de katastrofe die de boten van Apian vernietigt, vallen beiden in het water en verdrinken: de Drac is naar zijn element teruggekeerd en heeft zijn slachtoffer meegevoerd!

V.

Mistral is een gelukkig man geweest. Reeds vroeg heeft hij, dank zij Roumanille, zijn roeping duidelik gezien en hij heeft de zeldzame geestkracht gehad die getrouw te blijven, al zal het de jonge man met zijn natuurlike eerzucht en zijn jeugdig bloed wel moeite gekost hebben weerstand te bieden aan de bekoring van Parijs, dat hem tevens een groter afzet aanbood voor de gedichten waarvan hij de scheppingsdrang in zich gevoelde.

En die trouw is beloond. Alleen het innig kontakt met zijn land heeft hem in staat gesteld de werken te schrijven die het streven van de Felibrige algemeen bekend hebben gemaakt. En sedert is hij in Maillane gebleven, omringd door de bewondering en de liefde van allen die hem kenden. Hij was het erkende hoofd van de Felibrige, welks leden hij met raad en daad bijstond. Zo schreef hij massa's voorredenen op hun pennevruchten, een werkje waarmede hij zijn laatste levensjaren gevuld heeft, zoals een bekend Romanist, lichtelik overdrijvend, me kort geleden verklaarde!

Bij gelegenheid van *Mireille's* vijftigjarige herdenking hebben er te Arles schitterende feesten plaatsgegrepen ter ere van de Meester; hij heeft het beleefd dat men hem bij zijn leven een standbeeld oprichtte; achttien jonge meisjes, allen Mireille geheten naar de heldin van zijn gedicht, overhandigden hem bloemen en boden haar frisse wangen aan, men heeft prachtige redevoeringen gehouden en Charles-Roux heeft aan al de feestelikheden een magnifiek boekdeel gewijd vol portretten en afbeeldingen. Mistral heeft de ‘Maîtrise’ verkregen van de Jeux Floraux te Toulouse; de Nobelprijs voor de dichtkunst is hem ten deel gevallen, de President van de Republiek is hem te Maillane een bezoek komen brengen, ieder in Provence noemt hem met eerbied. Waarlik, hij is een gelukkig man geweest.

En na zijn dood is het met die eerbewijzen niet gedaan. Immers de *Petit Marseillais* stelt in alle ernst voor een kolossaal medaillon uit te beitelen in de Alpilles, 50 meter hoog, 40 meter breed, en daarop in reusachtig relief de dichter... 'le feutre en bataille, la moustache, la barbiche et la cravate flottantes'. De hemel moge Mistral en Provence voor zo'n kolossale smakeloosheid bewaren!

Maar heeft hij nu feitelik zijn levensdoel verwezenlikt, altans de verwezenliking nabij gezien? Het antwoord op die vraag zal het volgende trachten te geven.

Boven[1)] heb ik in 't kort ontstaan en doel van de Felibrige uiteengezet. Hij wilde in Provence het volksbewustzijn versterken, de gehechtheid aan taal en zeden doen herleven.

Dit streven sluit noodzakelikerwijs een strijd tegen Franse invloed in. En we hebben gezien, hoe Mistral als jongen al verklaard heeft geen 'monsieur' te willen worden, hoe hij in Avignon diep gegriefd werd, toen men met zijn *patois* de gek stak. Met droefheid merkt hij op dat op school die minachting voor zijn moedertaal wordt aangekweekt. En eerste vereiste is dus dat die dwang verdwijnt, en in Provence het Provensaals als voertaal gebruikt wordt.

Daardoor komt Mistral in botsing met de sterke centralisatie der Franse republiek. Maar ook de studie van het verleden van Provence deed hem de uniformiserende invloed van het Noorden verafschuwen. Hij droomde van een confederatie tusschen Noord en Zuid, waarbij beide hun zelfstandigheid tot op zekere hoogte zouden bewaren. En al heeft Mistral geen vast program, ja al verklaart hij uitdrukkelik alleen dichter te zijn en zich met politieke kwesties niet in te laten, toch blijkt vooral uit zijn lyriese poëzie en uit verschillende gelegenheidsstukken dat streven ten duidelikste.

In het gedicht dat hij in Mei 1870 bij de onthulling van het standbeeld van Jasmin te Agen heeft voorgedragen, spreekt hij zijn instemming uit met de man die verklaard had:

> *La pichouno patrio es bien abans la grando*[2)].

1) Zie pag. 77.
2) Het kleine vaderland gaat voor het grote.

Maar hij beperkt zich niet tot het eigenlike Provence, het land dat zich ten Zuiden van de Drome en ten Oosten van de Rhône tot de Middellandse Zee uitstrekt, neen hij zou het gehele Zuiden, het gehele gebied van de *langue d'oc* weer tot één willen verenigen. Toen hij in 1879 de 'Maîtrise des Jeux Floraux' te Toulouse had ontvangen, droeg hij een gedicht voor, waarin het *Avignon et Toulouse*, dat indertijd de oorlogskreet was, tot vredesleus werd! 'Houd uw historiese taal in ere, Toulouse! In de taal ligt een mysterie, een oude schat. Al moge de nachtegaal ook elk jaar zich met nieuwe veren bekleden, zijn gezang behoudt hij!'

Met de Katalanen, die een zelfde doel najaagden als hij, heeft hij betrekkingen aangeknoopt, hun dichter Balaguer, die om politieke redenen zijn land had moeten verlaten, werd met de meeste gastvrijheid in Provence ontvangen, in 1868 namen Mistral en andere felibres deel aan de *Jochs florals* te Barcelona en nog hetzelfde jaar kwamen de Katalaanse broeders dat bezoek beantwoorden. De ode *l'Troubaire catalan, Aan de Katalaanse dichters* en *La Coupo* zijn ontstaan tengevolge van die betrekkingen; in 1867 hadden de Katalanen aan de Felibrige een prachtige bokaal ten geschenke gezonden, waarop twee beeldjes, Provence en Katalonië, elkaar een arm gevende. Elk jaar doet deze *coupo felibrenco* de ronde bij het feestmaal van [de Felibrige, terwijl uit volle borst Mistral's *Coupo Santo* wordt aangeheven!

Maar moge Katalonië hem begrijpelikerwijs in 't biezonder aantrekken, hij gevoelt sterk dat al de volken die de taal van Rome bewaard hebben bij elkaar behoren en in *A la race latine* bezingt hij 'het vaderland van de goddelike kunst, de bron van alle gratie en levenslust, het ras der eeuwige jeugd.'

In *La Comtesse* heeft men vaak separatistiese neigingen gezien, hetgeen te verklaren is door de heftige toon, vooral door het opzweperige refrein: 'O! als ze me konden verstaan; O, als ze wilden volgen!' De dichter wil het klooster vernielen, waar de schone gravin door haar boze geesten opgesloten wordt gehouden. Dat onder deze allegorie Provence en Frankrijk wordt verstaan, was al heel duidelik.

Maar Mistral zelf heeft ten sterkste een dergelike interpretatie tegengesproken. Zeker, hij wil de zelfstandigheid

van Provence verdedigen, maar van afscheiding van het grote vaderland wil hij niets weten. ‘Wij Provensalen, wij behoren lojaal en eerlik tot het grote Frankrijk en gij, Katalanen, erkent gaarne dat gij deel uitmaakt van het grootmoedige Spanje!’ zo verklaart hij, en in de sombere dagen van 1870 heeft hij een ‘Boetpsalm’ gedicht, waarin hij onder erkenning van schuld de Heer aanroept zijn toorn te ontwapenen en erbarmen te hebben over het grote vaderland, want ‘Frankrijk en Provence, ze vormen slechts één geheel’.

En in al zijn gedichten toont Mistral dat hij een goed vaderlander is! Had ook niet zijn vader gediend onder Napoleon, de grote zoon van het grote vaderland! Maar toch, het kleine vaderland ligt hem nader aan het hart en daarvoor strijdt hij.

Herhalen we onze vraag die we daar straks gesteld hebben: heeft Mistral zijn levensdoel bereikt? Het is nu duidelik dat die vraag ontkennend moet beantwoord worden. Van decentralisatie, nog veel minder van een soort federatie tussen Noord en Zuid is iets gekomen, en niemand denkt in ernst aan de mogelikheid zo iets aan te nemen. Integendeel, de bewoners van het Zuiden zelf beklagen zich niet, ze nemen een levendig aandeel in het politiek en wetenschappelik leven van Frankrijk en vele der beste politici, geleerden en krijgskundigen zijn uit het Zuiden van het land afkomstig.

En hoe staat het met de zeden en gewoonten, en met de taal waarop Mistral vooral zijn aandacht had gericht?

‘Voor u schrijf ik, herders en lieden van de *mas*,’ had Mistral verklaard. Ongelukkigerwijs, de Provensalen mogen de naam van Mistral met eerbied noemen, de dichter lezen doen ze niet, uitgezonderd een kleine kring hartstochtelike bewonderaars van Mistral en zijn streven. De meeste lezers heeft hij gevonden buiten Provence, onder hen die het oorspronkelike niet of slecht verstaan en zich tot het lezen van de door hemzelf bijgevoegde vertaling moeten beperken.

Men verklaarde mij op mijn vraag daaromtrent:

‘We hebben weinig tijd om te lezen, de weinige tijd die we hebben, besteden we aan de lectuur van Franse kranten en romannetjes; die zijn gemakkeliker te begrijpen.’ Want, de Provensalen hebben zelf moeite een tekst in hun taal geschreven te volgen; zij zijn nog niet gewend het visuële

beeld te vereenzelvigen met de bekende klank. En Mistral is biezonder moeilik, omdat er in zijn werk zoveel techniese uitdrukkingen voorkomen, die alleen aan een meer of min enge kring volkomen bekend zijn. Bovendien heeft hij soms oude woorden weer in ere hersteld, of door afleidingen nieuwe woorden gevormd. Ten slotte is zijn taal in hoofdzaak die van St. Remy en Maillane, en wijkt dus weer af van dialecten uit andere streken van Provence, terwijl die geheel onverstaanbaar wordt voor een Gascogner en hoewel in mindere mate, ook voor een bewoner van Languedoc.

Zelfs liederen - en is er krachtiger propagandamiddel? - zelfs liederen als *Magali ma tant amado* zijn niet algemeen bekend; een schone Provensaalse verklaarde me het eens in de opera gehoord te hebben: zijzelf gaf de voorkeur aan Franse liederen. En zij kwam van een gehuchtje bij St. Remy!

De invloed van het onderwijs doet zich meer en meer gevoelen. Men heeft me verklaard dat het Frans de laatste 30 jaren veel vorderingen gemaakt heeft. Zeker, in een dorpje als Maillane, ver van de grote verkeerscentra, moge iedereen Provensaalss preken tot zelfs in de gemeenteraad; in de steden, kleine zowel als grote, verliest het terrein. Op straat hoort men de kinderen vaak Frans onder elkaar spreken. In het Museon Arlatén, gewijd aan de roem van Provence, beweerde de vrouw, die ons in nationaal kostuum de zalen doorleidde, dat ze geregeld patois sprak, maar een ogenblik daarna richtte zij zich in 't Frans tot haar dochtertje, en toen ik haar woning voorbijkwam, hoorde ik binnen alweder Frans spreken. Een dame uit St.-André, een stadje in het departement Gard, kende zelfs geen patois, al verstond zij het wel enigszins.

Ik wil niet beweren dat het Provensaals op het punt is uit te sterven. Als spreektaal zal het zich nog lang op het land, in de dorpen en zelfs in de kleine steden handhaven, maar het is duidelik dat alle pogingen van Mistral en de zijnen niet hebben kunnen weerhouden dat het Frans zich uitbreidde. Het Frans is de taal der administratie en der school, van kranten, lezing en preek - er zijn vele protestanten in het Zuiden, - van het theater en ook van de letterkunde en de partikuliore korrespondentie. Tekenend is dat zelfs de felibres aan elkaar in het Frans schrijven! Het is dus onmogelik dat

men zou kunnen komen, zoals het ideaal van Mistral was, tot een soort federatie tussen Noord en Zuid, met elk zijn eigen taal. Het is onmogelik, omdat een gemeenschappelike taal van het Zuiden eenvoudig niet bestaat en Mistral zelfs niet geslaagd is die te scheppen, of zijn dialekt, dat van Maillane, als algemeen gangbaar te doen aannemen.

Bovendien, al heeft hij zelf weerstand kunnen bieden aan de aantrekkingskracht van Parijs, andere grote schrijvers, zoals Dumas en Daudet, de vriend van Mistral, zijn naar de hoofdstad getrokken en hebben de Franse letterkunde met hun werken verrijkt. En vele kunstenaars en politici hebben hun voorbeeld gevolgd.

Neen, het Provensaals, zo goed als de patois gesproken in Languedoc en Gascogne, al behoort het ook tot een andere Romaanse taal, staat nu prakties tot het Frans vrijwel in dezelfde verhouding als de verschillende dialekten van de *langue d'oïl.* Men moge het betreuren dat een taal met zulk een schoon verleden, die ook nu nog in staat is meesterwerken als *Mireille* en *Calendal* voort te brengen, bestemd is te verdwijnen, men moge mannen als Mistral bewonderen en hun overtuiging eerbiedigen; men moet tegelijkertijd erkennen, dat het niet mogelik is de gestadige voortgang van het Frans tegen te gaan en dat de taal van Isle-de-France bestemd is zijn overwinningen, voor meer dan zeven eeuwen begonnen, voort te zetten. Trouwens, het schijnt me toe dat men tegenwoordig bezig is de waarde van de taal te overschatten. ‘Een volk dat zijn taal verliest, is zijn karakter kwijt,’ wordt wel beweerd. Toch vertonen de Fransen nog heden ten dage dezelfde eigenschappen als die welke Caesar in de Galliërs van vóór Christus geboorte ontdekte; en Daudet, al schrijft hij ook in het Frans, is toch een echte zoon van Provence gebleven.

Als het Frans de algemene taal in Provence is geworden, dan zal de niet te verwoesten levenskracht van het Provensaalse volk zich toch staande weten te houden en zijn eigenaardige stempel drukken op het Frans: door aksent, door de keuze der woorden, door de vlugheid van het debiet zal het tot op zekere hoogte weder een eigen taal van Provence worden.

Leiden.

K. SNEIJDERS DE VOGEL.

Tijdzangen.

De aarde spreekt.

Volkren heb ik in weelden grootgebracht,
Wier wrevel thans tot woeden overslaat,
Zij maken machteloos elkanders macht
En schenden mijne Schoonheid blind van haat.

Waarom? Waarom? Hield ik niet siddrend open
Elke Lente voor hun zaaisel mijn schoot?
Was niet elk jaar rijker dan hun ruimst hopen
Mijn oogst van graan voor 't volkenvoedend brood?

Wanneer de zon in den zomer de zwakten
Van zijn winterval stijgend overwon,
Drenkte ik niet gul mijn bergen en mijn vlakten
Met volle weelden van beken en bron?

Zóó droeg ik, altijd jong, mijn bloemenschat,
Zóó rijpten, altijd rijk, mijn vruchtenvrachten,
Ik gaf altijd en werd nooit gevensmat,
Werkend vermeerderde ik schatten en krachten.

Alles voor mijn volken: zijn zoete wijnen
Schonk ik Frankrijk in overschat elk jaar,
Waar 't één volk nood doet opende ik mijn mijnen
Van goud, van olie, van brandkolen zwaar.

Met oogsten zegen ik der vlakten wijdte
Van Rusland en ik vang den zonnegloed,
Die sneeuwen smelt en ijsvelden doet splijten
En ovral zendt een zegenenden vloed.

Geen weelden, die 'k niet ieder jaar vermeerder,
Al was geen winst mijn volken ooit genoeg
Geen Moeder zorgt voor haar kinderen teerder
Dan ik zorgen voor vele volken droeg.

Maar thans: hun velden hebben zij vertreden,
Spijt mijn rijke dracht dreigt hen naakte nood,
Zij konden rijk en rustig zijn in vrede,
Zij haten, en zij derven dak en brood.

Waarom? Waarom? Thans houd ik siddrend open
Voor hun hartebloed mijn bevende schoot,
Hun beste kracht, hun jeugd, hun heerlijk hopen,
Offeren zij vergrofd een wreeden Dood.

Thans drenken zij mijn bar-gebraakte vlakten
Met overstroomingen van schuldloos bloed,
Zij schenden schaamteloos iedere zwakte,
En lachen waar hun brand verdervend woedt.

Zomer: maar thans haat ik mijn schat van bloemen,
Zomer: maar thans haat ik den overvloed
Van mijn gaaf graan, dat slechts volkeren voedt,
Opdat zij machtiger elkaar verdoemen.

Kon ik mijn volle schat van graan verderven,
Kon ik sluiten mijne vruchtbare schoot,
Opdat niet langer van mijn voedend brood
Elk volk slechts leeft om in woeden te sterven.

Zij delfden schatten van metaal en steen
Uit al de donkre wonden mijner mijnen.
Ik leed het gul, gelijk Moeder haar pijnen
Lijdt, gelukkig voor haar kindren alleen.

Mijn volkeren, in weelde en overvloed
Bracht ik elk groot, dat thans elk ander slaat
Als waardloos water welt hun kostlijk bloed,
Mijn gulste liefde keeren zij tot haat.

O, Zon, wier machtige kracht zich vereenigt
Met de bloeikracht van mijn tedere schoot,
Elke Lente, dat mijn oogst elk jaar lenigt
De drift der volken naar het voedend brood.

Geen Lente, dat ik u niet huivrend wachtte
En als gij kwaamt: een sterke zaligheid
Elk jaar sterker ontbond mijn stroeve krachten,
Tot zaaiing en oogst hield ik mij bereid.

En elken zomer, elken nieuwen morgen
Zag ik u schoon als op den Scheppingsdag
Mijn weelde wies, dra wordt mijn graan geborgen
En rijpt mijn fruit onder uw milde lach.

Ik heb u vaak gesmeekt mijn dracht te zegenen
Om der volken wil in getal geducht,
De wolken lieten hunne weelden regenen,
Uit zon en regen rijp ik bloem en vrucht.

Maar thans smeek ik u, Zon, mij te verlaten
Verbreek mijn Baan, beter in Eeuwigheid
Zwerf ik verwoest, dan dat ik voor het haten
Aller volken wreed krijgsgeraad bereid.

O, Dag, zoo vaak gezegend, toen God scheidde,
De wateren naar boven en naar onder,
Mijn Land verscheen, dat openbloeiend beidde
Zijn eerste menschen: een goddelijk wonder.

Maar zegen maakten zij tot vloek, mijn gaven
Dienden hun slechts tot verdelgend gerei,
Zij verbranden hoven, huizen en haven
Zij keeren bloeiend land tot woestenij.

Zon: verlaat mij thans, dat ik woest en ledig
Gelijk voor mijn Schepping in het ruim zwerf,
Want mijn volken breken vrede meineedig
Niet één ontziet des andren heiligst erf.

In weelden heb ik dezen grootgebracht,
Wier wrevel thans tot woeden overslaat.
Niets smeek ik meer dan één eeuwige Nacht
Waarin de Aarde met zijn Volken vergaat.

Hemel: die zóó vaak uit uw bonte wolken
Mij schaduw zondt en milden zomerregen,
Moeden tot rust, vrucht en oogsten tot zegen
Gij zaagt mijn zorgen voor mijn vele volken.

Hoor thans mijn beden: stort uw hoogten neer
Overal waar oogst nog bloeit op het veld.
Wat baat mij weelde wanneer liefde en eer
Sidderend wijken voor woedend geweld?

Hemel: vernietig mijn kracht, laat mij sterven,
Zend mij gebroken uit den zonnegloed,
Ik haat den bloei en de dracht mijner erven
Die enkel der volkeren woeden voedt.

Want in weelden heb ik hen grootgebracht
Wier wrevel thans tot woeden overslaat
Zij werden sterk door mijn bloeiende kracht,
Maar alle liefde keerden zij tot haat.

Waarom? Waarom? Hield ik niet siddrend open
Voor hun zaaigraan ieder jaar mijne schoot?
Waarom, waarom geven zij al hun hopen
Hun jeugd, hun kracht, een onverzaden Dood?

Aan moeders graf.

Heur Jaartijd keert en Moeders kindren komen
Als nooit gescheiden biddend aan heur graf
Voor éénen Dag laten zij Daad en Droomen
Voor één Dag leggen zij hun zorgen af.

Niet één gedenkt des andren zonde en zede
Want elk is slechts een kind van haar gezin,
Zóó brengt een goede Moeder liefde en vrede,
Stierf zij, nimmer sterft hare milde min.

De kleine stad, waar wij haar kindren waren,
Beleeft in den herfsttijd zijn laatste bloei,
Een schuwer licht luwt door de dunne blaren,
Het leven sterft, maar 't is voor nieuwer groei.

Nog kennen wij de paden en de straten
Maar velen van het volk kennen wij niet,
Vervreemding meet voor elk der jaren maten
Sinds ieder hoopvol Moeders huis verliet.

Elk toog zijn tocht, maar de verspreide wegen
Vereenen zich elk jaar aan Moeders graf.
Wij waren jong: zij gaf ons leer en zegen,
Elk leed zijn lot en wacht zijn wending af.

Den dijkweg, grafwaarts, toen wij kindren waren
Bracht men menig man, menig jong genoot.
Wij droegen licht de lasten onzer jaren,
En maten niet het Leven aan den Dood.

Tot éénen dag Moeders kinderen traden
Den ouden weg naar heur graag-wachtend graf,
Toen wisten wij, dat alle bonte paden
Dalen naar 't ééne doodsche duister af.

En ieder jaar zullen wij weder weten
Zoolang wij samen dezen veldweg gaan:
‘Geen Droom of Daad doet ons den Dood vergeten,
Hij ziet Jeugd noch Liefde noch Schoonheid aan’.

Hoevele wegen komen hier te samen
Binnen de heiningen der doodenhof:
Machtig hopen, weidsch winnen, ruim beramen,
Het eindigt alles in een handvol stof.

Alles wisselt, maar blijft wisselend één,
De harten breken, maar der harten wenschen,
Der harten haat is één voor alle menschen,
Gelijk voor ons, was hun lach en geween.

Aller harten in het gebed vereenigd
Herdenken wij hoe goed mijn Moeder was.
Het wreed-verbeten hart voelt zich gelenigd,
De wind waait over heiningen en gras.

Wijdte van v/ater en de lucht daarboven,
Eén oogenblik begrijpt al de Eeuwigheid:
Niet het lot der levenden valt te loven
Maar der dooden lot van nooden bevrijd.

Moeder: is rusten waar gij eenzaam rust
Een stoorloos rusten zonder zonde en pijn?
Beter dan krank wanklen van lust tot lust,
Is het bevrijd van alles dood te zijn.

Uw hart was zóó vast aan mijn hart verbonden,
Brak de macht van den dood ons vast verband?
Weet gij niets van mijn zeden en mijn zonden,
Mijn banloos dwalen door steden en land.

Moeder: weet gij, dat zooveel wreede tochten,
De legers van zoovele landen gaan,
Dat Makkers, die elkaars innigheid zochten,
Thans wild-verblind elkander nederslaan?

Mijn Vriend toog mede: matelooze dagen
Maatlooze nachten wacht ik zijn bericht,
Wacht ik zijn keer, terwijl in duldloos klagen
Voor zooveel brekend leed mijn leven zwicht.

Moeder, mijn bede: voor u werd onthuld
Het klare Raadsel van den Eeuwgen Dood,
Mijn brandend hart met bitterheid vervuld
Wendt zich tot Moeder in zijn zeere nood.

Weet van den Dood of langs zijn wreede wegen
Met duizenden mijn blijde Makker ging,
Gij weet, hoe mijn hart zijn hart was genegen,
Beter het wreed weten dan twijfeling.

Ik heb den Dood hartenbrekend gesmeekt
Om deernis voor mijn Vriend, om zekerheid,
Leven of Dood, maar geen bede verbreekt
Zijn strakke Macht: geen wanhoop en geen strijd.

Moeder: breek zijn geheim en als mijn Droomen
Mij voeren tot de grens van mijn Gebied,
Verbreek uw Doodsban om tot mij te komen,
Weiger mijn hart zijn zeker lijden niet.

Beter kan ik het wreede weten dragen
Dan ik strijd tusschen hoop en wanhoop draag,
Elk jaar keerend zal ik niet weder klagen,
Gelijk ik heden op uw grafstee klaag.

Vaak in 't bloeiend leven heb ik verwacht
Uw komst verblijd... ik wacht... keer uit uw Dood,
Weet wat zijn Lot werd, welke zeere Nood
Heeft hem nog gespaard of reeds omgebracht.

Moeder, Moeder, op de begroeide kling
Uw graf, leg ik bevend mijn linkerhand.[1)]
Wij scheiden: ieder in zijn stad of land,
Herneemt zijn Daad, zijn Droom, zijn twijfeling.

Mijn tocht herneemt door de verdorde dagen
Mijn tocht herneemt door menig schrikbren Nacht,
Want daad noch Droom verlichten 's harten klagen
Waar ik, nog hooploos hopend, hem verwacht.

JACOB ISRAËL DE HAAN.

1) Gebruik bij het verlaten van het graf.

De andere weg.

Den brief had zij naast zich gelegd, en even liet zij haar hand erop rusten, opdat niet de wakkere kinderoogen aan den overkant het beven ervan zouden zien - oogen, die vorschten in ongeduldig verlangen. En om de vraag, die te komen stond, èn het eigen antwoord te verschuiven, begon zij te praten, jachterig-druk:

'Wat 'n lekker weer vanmorgen - had hij gezien, dat er al een roos uit was - dat was nog nooit zoo vroeg geweest! Als het nu op zijn verjaardag mooi was, zouden ze met z'n allen eens een heelen dag naar buiten kunnen gaan...'

Maar de jongen humeurig zweeg, voèlde den opzet. En zijn ongeduldige gedachten hechtten zich in brandend verlangen op den brief, dien moeder omgekeerd naast haar bord had gelegd; maar hij had heel goed gezien, 't was vaders schrift! Waarom zei moeder nu niets erover - was 't dan wéér niets, zou vader hem dan nooit eens vragen te komen - hè, was er dan nooit eens wat leuks...'

De wrok, die den laatsten tijd hem vervulde, joeg heftiger in hem op. Hij wist zelf niet hoe het kwam, vroeger had hij dat niet gehad, maar tegenwoordig zag hij het zoo, dat alle jongens een vader hadden en hij niet. Behalve dan Peters en Van Laar, maar die hun vader was dood, dat had hij zoo erg niet gevonden, daar kan je niets aan doen - maar bij hem had het niet gehoèfd. Hij had z'n vader kunnen hebben - en wat voor een!...

Opeens zei hij kortaf, bevelend haast:

‘Moeder! zèg nou wat vader schrijft...’

Ze keek hem aan om zijn toon, maar zijn jongensgezicht stond stuursch en hard. En overrompeld, liet ze zonder verweer zich plotseling ontglippen, wat haar wil nog krampachtig zocht tegen te houden:

‘Vader vraagt, of je Woensdag uit school den heelen dag bij hem komt.’

‘Woensdag - dat's morgen al!’ Hij zei het langzaam voor zich heen, als verbijsterd door het onverwachte, het lang gehoopte, dat nu zóó kort voor hem stond. Dat hij niet opeens kon verwerken.

Zij keek langs hem naar buiten, maar haar hart beefde in spanning. Hoe nam hij het op - zou hij graag willen - of...?

Hij sprong plotseling van zijn stoel op.

‘Hoef ik dan niet eerst thuis te komen, meteen van school naar den trein?? Toe ja, hè moeder? anders verlies ik zooveel tijd...’

Ze zag hem nu aan, zooals hij naast haar stond met die zonnige blijdschap in zijn gezicht, die haar zoo lief was, en die zij zich pijnlijk bewust was den Iaatsten tijd zoo zelden te hebben gezien - die haar troost en haar spoorslag was geweest in den langen, harden strijd, dien ze met haar man om zijn bezit had uitgevochten.

En tegenover zijn zoo kenbare vreugde bleef zij mat. Er worstelde iets tegenstrijdigs in haar, waartegen zij zich dadelijk verweerde met gewild-verstandelijk redeneeren: Hij was blij, natuurlijk, een kind en een pretje - 't vooruitzicht naar Amsterdam te gaan - dàt was 't - want Bram was nooit bijzonder aan hèm gehecht geweest - hoe kon 't ook, hij had zich nooit veel met 't kind bemoeid, hij hield niet van kleine kinderen, zei hij altijd, 't verveelde hem dadelijk. Nu, na al die jaren opeens Bram te willen hebben, die plotseling opduikende vaderliefde, dat was een gril, zooals die ook onverwacht voor den dag was gekomen, toen hij er haar mee kon dwarsboomen. Al dat zoogenaamde gevoel van hem beduidde niets, dat had zij lang geleerd....

Enfin, dit was nu een zaak, die alleen maar het kind betrof.

Ze keek hem aan, waar hij ongeduldig het antwoord van haar gezicht trachtte te lezen.

‘Ja,’ zei ze kalm. ‘Ja zeker, dat's best.’

‘Schrijft u dan den trein, waarmee ik kom? Doet u 't gauw, want 't is morgen al,’ drong hij.

‘Ja, ik beloof je, ik zal dadelijk schrijven.’

Wat is hij blij, dacht ze jaloersch. Het waarschuwde meteen in haar: nu niets bederven van z'n plezier, met hem meegaan hierin. - Maar zij voelde zelf aan de kracht van den tegenprikkel, hoe diep de pijn om z'n vreugde in haar stak.

Tevreden liep hij weg, fluitend de gang door, de straat op. Zij bleef met den brief nog naast zich stil zitten. Met zijn heengaan, nu de noodzakelijkheid zich te beheerschen weg was, ontviel haar tegelijk haar verstandelijk verweer, voelde ze alleen hoe nog alles in haar trilde van den schok toen ze *zijn* hand had herkend - voor het eerst weer. Koele, vormelijke woorden, maar in dat eens zoo vóór alles gekende schrift, dat haar diep-innerlijk doorsidderd had in een vreemde mengeling van bevrediging, onwil, jaloezie, verlangen....

Kon zij nu eens kalm denken - zij had het toch niet anders op te vatten dan een verdrag tusschen twee vreemden-geworden menschen... Ze dacht eraan terug, hoe zij in het begin van hun scheiding dit als zoo iets gewoons had gezien, iets, dat zij eigenlijk niet telde; maar in de jaren, waarin hij zich niet om het kind bekommerd had, was zij langzamerhand Bram als haar uitsluitend eigendom gaan beschouwen, had zij naarmate de weken in lange reeksen waren voorbij gegaan, zonder dat hij het kind opeischte, voor den eenen dag hem bij de wet toegezegd als z'n recht, zich voorgehouden:

Het bleek nu, dat hij niets om Bram gaf - het was goed geweest, dat zij met het kind haar eigen weg was gegaan - dat zij hem getoond had, dat hij in hun leven geen plaats meer besloeg.

Was werkelijk de gierige voldoening waarmee zij dit telkens had geconstateerd, eerlijk geweest in haar?

Zij besefte vreemd: Bij het lezen van z'n brief was niet het sterkst geweest de neep van jaloezie, dat hij opeens het kind opeischte voor zijn deel, noch de kalm-zuivere voldoening van onverschillig geworden vrouw, die alleen zich moeder voelend, zich verheugde over de eindelijke belang-

stelling van den vader in het kind - het was iets anders, dat zich onverwacht en onvermoed had naar boven gewerkt in haar, iets, dat zorgvuldig verdrongen en begraven leek, totaal verweven in een net van zelfbedrog en zelfbelieging, Maar nu wist zij het, dat het in haar geknaagd had, terwijl het bijna onkenbaar lag in 't diepst van haar ziel, dit:

Dat hij zoo duidelijk niets gaf om dat eene, wat toch onvernietigbaar was van hen samen. En in den schok, bij het onverhoeds zien van zijn handschrift, had haar onwillig hart bekend, wat haar trots al dien tijd met geweld vertrapt had: dat terwijl zij met den vader streed om het kind, zij van den man nooit was los geweest.

Tòch, wat zij gedaan had, dat was goed - had zoo moèten zijn - goddank dat zij dit voor zichzelf zeker wist, daarin had zij nooit getwijfeld. Alleen maar kon zij niet dadelijk in zich tot zwijgen brengen de klacht om dit onverwachte: nu haar leven zich eindelijk in moeilijk verkregen rust scheen te willen gaan neerleggen, nu viel daar opeens zijn brief in haar veilige haven, en legde weer open dat verleden, waaraan zij zich met zoo oneindig veel moeite ontworsteld had. Zij zou weer van hem hooren, weer over hem moeten praten, en haar weerbarstig denken, zoo moeilijk te temmen door haar wil, zou weer opnieuw oude herinnering moeten gaan ontvluchten.

Maar toen zij opstond om weg te ruimen, kwam de gedachte in haar:

‘Was zij nu eerlijk? Was wat zij pijn noemde geen eindelijke bevrediging, en was haar vrees geen verlangen?’...

Op straat liep Bram vroolijk voort. Hij ging, hij ging! fijn, naar Amsterdam en daar haalde vader hem af, waren ze den heelen dag verder samen. Echt hoor, zoo eens met je vader uit! Kijk, daar liep Eerdman, zou hij 't gauw vertellen...’

Hij floot 't signaal, dadelijk keerde de ander om, kwam langzaam terugloopen.

‘Jij bent ook laat zeg, ik dacht, dat je al lang weg zou zijn.’

‘Neen, dat komt, d'r....’

Maar Eerdman wachtte niet af, begon meteen lachend zelf te vertellen: ‘Mijn klok stond stil... moet je weten, hij liep achter en toen zou vader hem weer eens op streek brengen, - nu moeten we altijd allemaal lachen als vader met

klokken begint, want dan is 't zeker mis. Nou, mijne ook, zegt vader gisteravond: zie zoo, nu kan je niet meer te laat aan 't ontbijt komen omdat je klok achter loopt, ik heb hem nu goed in orde...

Ik word wakker, ik kijk - vijf minuten over vijven - ik dacht wel, hé, wat is 't al licht, maar ik slaap meteen weer in - en daar word ik me waarachtig wakker door 'n gebons op m'n deur, - 't was kwart over achten - ik eruit, klok stond nòg vijf minuten over vijven - hebben we toch gelachen met z'n allen! en vader kon er niets tegen zeggen...'

Hij lachte opnieuw, in innige jongenspret om 't geval.

Bram deed machinaal mee, maar zijn gedachten zwierven weg, en 't verhaal van zijn tocht naar Amsterdam hield hij binnen. Wat zou hij nu aankomen met zoo'n vertelseltje dat hij met zijn vader uitging, als iets heel bijzonders, terwijl dat voor iedereen 't gewoonste ding van de wereld was.

En de wrok van den laatsten tijd om den heelen toestand thuis, kwam heftiger en bitterder op. 't Blij-trotsche gevoel van morgen nu eens uit te zijn als alle anderen, was dood door dat gewoon-praten van Eerdman over zijn vader. En hij zàg het: een groot huishouden met veel pret onder mekaar en een vader die meedeed - en 't besef drong scherp in hem, dat juist zijn blijdschap over morgen het bewijs was hòe ongelijk hij aan de anderen was. Waarom wàs alles ook zoo idioot bij hem thuis - zoo saai ook altijd maar met z'n tweeën, een ander had ook nog wel eens broer of zoo - had hij ook niet - en zoo ellendig mal als hij 't altijd vond, dat moeder niet eens meer hetzelfde heette als hij...

Zijn blijde stemming was weg, bléef weg - en onder de jongens was hij dien ochtend afwerend stug. En toen hij thuiskwam, zag zijn moeder meteen dat de bui was omgeslagen, hij opnieuw gedrukt en wrevelig was.

Zij zeide alleen: 'Ik heb al geschreven, dat je om 1.03 aankomt; er gaat een trein om 12.31.'

'O dank u.'

Om vier uur begon hij zóó als hij thuis kwam te werken, ging dadelijk na het eten weer door.

‘Ik werk vooruit voor morgen, dan heb ik morgen niets meer te doen, geen boeken ook mee te sleepen...’

Zij zat aan de tafel te naaien en keek van tijd tot tijd onbemerkt naar hem. En zij zag zijn gezicht weer opgeklaard na vanmorgen; blijkbaar was hij door zijn werk heen vervuld van den uitgang.

‘Wat was hij begeerig en verlangend om alles van dien dag ongestoord te genieten, dacht ze. Hij was altijd punctueel in zijn werk, dat had hij van zijn vader, maar ze had hem nooit zoo ijverig vooruit zien werken. Meestal liet hij het dan nog aankomen op 'savonds of op den volgenden ochtend vroeg. Vond hij dit dan zóó heerlijk - had hij daar naar verlangd in stilte?...

Zij had altijd gedacht dat hij niets miste. Van 't begin af aan had zij zich als taak opgelegd 't kind alles te vergoeden aan liefde en zorg, wat hij van zijn vader miste. Vader èn moeder zou zij voor hem zijn, en eigen genoegen en gemak had zij blijmoedig en zonder spijt daaraan geofferd. Zij was niet als anderen, zij had een dubbele taak, en 't was haar uiterste zorg maar ook haar groote trots geweest. En opeens beet het in haar met een pijn van jaloersch begrijpen: Hij, die nooit iets voor 't kind gedaan had, zich zoo los van hem had betoond, had toch zijn plaats in 't hart van den jongen veroverd en behouden, scheen hem te trekken met een vreemde kracht.

Vroeger was Bram tevreden en vroolijk geweest met haar, een gezellig kind - maar zij herinnerde zich nu langzamerhand allerlei teekenende kleinigheden, hij was veranderd de laatste maanden, het laatste half jaar eigenlijk al - was het dàt geweest?!

En wat zij nooit gekend had: twijfel, of zij ten opzichte van den jongen goed had gehandeld met die scheiding te *willen*, dat zonk nu met kwellende zwaarte in haar, vervulde haar met een plotselingen nieuwen angst. Zij hoorde niet dat Bram iets zei, en hij keek verwonderd naar haar, zooals zij zat, haar stille handen op haar werk, haar gezicht in pijnlijke spanning starend...

Pas toen hij naast haar stond, zijn woorden herhaalde, schrikte zij op.

‘Ik ga maar naar bed, moeder.’

Ze trok hem opeens naar zich toe, alsof ze hem dringend iets vragen wilde, en hij stond en wachtte verbaasd wat het wezen zou. Maar wat op haar lippen brandde in bangjaloerschen twijfel en angst, dat verstomde schuchter en beschaamd voor zijn vorschende, koele oogen.

Zij smachtte op dat oogenblik naar zijn schaarsche liefkozing, een hartelijk woord... maar hij zei alleen:

'Wel te rusten, moeder,' en gaf haar een zoen, haastig, en kort, om af te weren, wat hij in al mannelijke, kregele vrees voor een scène, meende te lezen in haar gezicht:

'Moeder kon het niet velen, dat hij morgen ging - dat was het.'

Boven op zijn kamertje mokte hij door. 't Was toch voor moeders plezier, dat alles zoo was, dat wist hij best, had hij toèn, zoo klein als hij was, opgevangen uit gesprekken, waarvan hij meer onthield dan de groote menschen wel dachten - later had hij die dingen in verband gebracht en begrepen - nou ja, d'r was zeker ook wel van alles gebeurd, ruzie en zoo - maar in ieder geval, *hij* had er toch ook maar de narigheid van - en nu vader eens eindelijk om hem scheen te denken, deed moeder zóó!

In bed kon hij den slaap niet vatten, hechtten zich zijn onrustige gedachten beurtelings op zijn beide ouders, op dat verleden, dat langzaam al duidelijker zich in zijn herinnering naar boven begon te werken.

En zijn kinderlijk verwijt richtte zich meer tegen zijn moeder dan tegen zijn vader. Zijn moeder, dat was de zorg, die onafgebroken teeder om hem was geweest, en die hij had leeren nemen en beschouwen als iets heel gewoons en natuurlijks. Maar de glorie van den vader had in zijn kinderbestaan ontbroken, had het voor zijn aan uiterlijkheid hechtenden aard, grauw en onvervuld gelaten. En terwijl hij de eerste jaren tevreden had voortgeleefd, opgaande in de groote verandering van leefwijze: de nieuwe stad, de nieuwe school, nieuwe vrindjes, wist hij nu opeens hoeveel prettiger hij toch zijn jongere kinderjaren gevonden had, leken hem die vol van een vroolijker soort leven: vader in huis - zijn sporen kletterend, zijn sabel - de rook van zijn sigaar - vrienden van vader, veel visite... En daarna dit heel stille bestaan jn dit huis - als een verademing wel eerst, de rust weerge-

keerd in zijn kleine leven, den laatsten tijd thuis voortdurenp beangst en geschokt dooj altijd nieuwe, heftige tooneelen.

Dit herinnerde hij zich nog duidelijk: zijn vader driftig, rood, slaand met zijn vuist op tafel, zijn stem uitbulderend door de kamers, tot hij, Bram, doodsbang wegliep of in een hoek kroop. En zijn moeder, heel bleek, maar volstrekt niet bang - dat zag hij altijd met uiterste verwondering, want vader was toch zoo heel groot en sterk - zijn moeder, langzaam, met zachte, bevende stem dingen zeggend, die *hij* niet begreep, maar die vader nòg woedender maakten, zóó dat hij het in zijn hoek bijna uithuilde van angst, dat ze toch òp zouden houden!...

Dan - logeeren bij grootvader en grootmoeder eerst, later bij de tantes, en nog weer later in een pension - waar hij overal aangehaald en verwend werd en het overal even naar vond, altijd in vreemde huizen waar hij niet al zijn eigen speelgoed had, en waar geen zolder en geen leuke trappen waren, niet zoo'n leuning om af te glijden als thuis - waar hij zijn vader nooit meer zag, en moeder altijd praatte met vreemde heeren, uren lang...

Toen was het eindelijk hier in dit huis, waar alles weer van hemzelf was, met moeder alleen, wel heerlijk geweest.

Hij wist nu nog, dat hij dat toen zoo gevonden had, maar hij voelde het niet meer na. In zijn herinnering leek hem nu ook die allerlaatste tijd ‘thuis’, al lang niet zoo erg meer. Thuis, dat was in zijn denken niet het tegenwoordige wonen met zijn moeder; thuis, dat was nog altijd dat heel oude van vroeger, waar hij gewoond had zooals ieder ander met zijn vader en moeder. En daar was het toch prettig geweest.

Nu het zoo dichtbij was, dacht hij voor het eerst, of hij nog wel precies weten zou hoe vader er uit zag. Hij had nog wel een algemeene voorstelling van hem: heel lang, in zijn uniform, met een zwarte snor, maar hij twijfelde toch, of hij hem zoo opeens herkennen zou. Hij trachtte zich bizonderheden van hem te binnen te brengen, maar hij kon zich niets herinneren; eigenlijk bemoeide vader zich nooit veel met hem. Zijn moeder speelde met hem, ging met hem uit, zat met hem op schoot, dat wist hij nog, zoover hij terug kon denken - maar naar zijn vader keek hij uit de verte als naar iets moois, iets, dat hem altijd blij maakte als hij

het zag. Een enkelen keer, toen hij al wat grooter was, had vader hem eens mee uit genomen, maar ook dat was maar een vage voorstelling gebleven.

Hoe zou hij nu zijn, en hoe zou vader hem nu vinden...

Hij woelde heen en weer, en zijn uitgroeiende kindergeest vorschte in onrust... niet meer voldaan door de zorg en teederheid, die hij ontwies en daarom voor 't oogenblik niet achtte - hakende naar dat andere, waaraan zijn leeftijd zich te klampen zocht en dat hem geen steunpunt bood.

Aan het ontbijt waren zij beiden stil en nerveus. Bram at volhardend met groote happen, maar zonder eetlust.

Zij zat voor haar bord en trachtte zelfs niet te veinzen.

Zij had weinig geslapen, en haar gedachten dof, vermoeid, bleven gekluisterd op het feit zelf:

Bram, die naar hèm toe ging.

Maar de stilte tusschen hen begon haar te veel te beklemmen... waarom ook had zij gisteravond niet eens eerlijk en hartelijk-verstandig met hem gepraat, zóó dat het kind er wat aan had. Dat zou een wijze moeder gedaan hebben. Zij, ach zij besefte het, zij wàs geen verstandige moeder, haar houding was zóó geweest, dat onmiddellijk en vanzelf in den jongen iets vijandigs was ontkiemd. Waarom wàs zij zij zoo schuw tegenover haar eigen kind, miste zij den tact hierover zóó met hem te praten, dat het geen verwijdering maar een nauweren band van begrijpen tusschen hen bracht. Dit had gemoeten, en kòn ook, dat voelde zij duidelijk. Waarom dan kon *zij* het niet - liet zij hem gaan zoo alleen, zonder eenigen steun bij zoo iets gewichtigs in zijn leven.

Zoo hevig was opeens de vrees in haar, hem zóó van zich te laten gaan, dat het haar dréèf iets te zeggen; en niet zuiver ziende in haar nerveusheid, koos zij verkeerd.

‘Zou je vader nog kennen?’ vroeg ze.

Zij zag meteen dat ze misgetast had - wist niet, dat juist deze vrees al den heelen morgen den jongen gemarteld had, en hem bijna al zijn vreugde vergalde.

‘Natuurlijk,’ zei hij hard.

Ze begreep hem verkeerd, meende dat hij verontwaardigd was over haar twijfel, en bitter dacht ze:

‘Dus zóó zat de herinnering vast in hem, was die hem lief! En wat voor herinnering dan, die laatste tijd moest toch ook voor 't kind een hel zijn geweest - om 't kind ten slotte had zij doorgezet, waar zij voor zichzelf nog aarzelde.

Bram was opgestaan.

‘Nou moeder, ik ga maar - dag, u zal dan wel zien, hoe laat ik thuis kom.’

Ze knikte.

‘Ja - zeker...’ toen monsterde ze hem even snel-nauwkeurig, en een oogenblik overheerschte triomfantelijke trots al het andere in haar:

Hij mòest het wel een heel knappe jongen vinden - zoo'n kleine gentleman ook in zijn manieren en toch een echte jongen, goed stond hem dat pak... Leek hij werkelijk zoo sterk op haar, als de menschen zeiden...’

Deze gedachte vloog haar door 't hoofd, terwijl ze opstond en hem omhelsde.

‘Dag jongen, heel veel plezier, hoor.’

Zij hield zich flink, omdat ze in de haast waarmee hij zich losmaakte zijn vrees voor ‘aandoenlijkheid’ begreep.

‘Ja - dag- -’

Hij wuifde even achterom en liep de deur uit. Maar op straat stond hij een oogenblik stil voor het raam, zocht hij tusschen de vitrages door haar in de kamer, om nog even tegen haar te knikken, in het plotseling bang-beklemd gevoel, dat hij het veilige, beproefd trouwe achter zich liet om iets heel vreemds en onzekers te gaan ondervinden.

Iets, dat ook heel naar zou kunnen worden....

Het werd een dag, die kroop.

's Morgens ging zij uit, boodschappen doen, om de uren òm te krijgen, tenminste zoo ver te zijn, dat het één uur was, dat zij in haar gedachten den dag met Bram kon opleven.... maar een verlichting gaf dit niet.

's Middags kwam visite, een oude dame, waarmee ze een enkele maal bezoekjes wisselde. Die altijd heel lang bleef, en haar vond in wat romantisch lieve sympathie, ‘'n nog zoo jong vrouwtje en dan zoo alleen, zoo'n zware post met zoo'n grooten jongen al....’

En de oude mevrouw wilde altijd heel graag haar uithooren

over haar man, stuurde daar telkens voorzichtig bescheiden op aan, in een soort beschermende, partij trekkende hartelijkheid, die haar bijna beleedigde.

Zij vermeed zorgvuldig iets te reppen over vandaag, antwoordde op de belangstellende vraag naar Bram, dat hij best was, ja hij was uit, en ontweek verderen uitleg door maar wat te vertellen over zijn voetbalclub, over zijn school.... langzamerhand door de inspanning van dit geforceerd zich moeten onttrekken aan wat haar gedachten in ijzeren greep vasthield, bijna op huilen af van innerlijke geïrriteerdheid.

En zij had het duidelijk besef al dien tijd, dat de vriendelijke oude mevrouw maar voortpraatte, in bijna niet meer intoombare popelende nieuwsgierigheid, eindelijk te weten ‘wààrom zij gescheiden was- -’

Ze voelde dat ze bleeker werd, gaf slap maar toe, wat de ander beweerde, terwijl een dreinende hoofdpijn van verveling drukte boven haar oogen.

Toen de bezoekster eindelijk weg was, ging zij den tuin in, maar doelloos, zonder dat ze er iets te doen vond. En zij dacht met verwondering, hoe anders haar dag vanzelf gevuld was, terwijl nu haar lustelooze handen alles weer loslieten, wat ze een oogenblik opnamen.

Eindelijk - het middageten.

Maar onder dit vreemd-eenzame maal, waar anders Bram aan den overkant der tafel zat en honderd uit vertelde over school, over zijn club, viel een gevoel van verlatenheid in haar, zoo zwaar en ondragelijk, dat het als een angst werd, die het haar bijna onmogelijk maakte iets te eten. En zij herinnerde zich nu, dat heel in 't begin van haar scheiding, toen na alle beslommeringen zij zoo heel stil en alleen met het kind hier gezeten had, dit ook zoo geweest was. Een zóó ellendig angstige verlatenheid, dat zij de bijna waanzinnige aandrift in zich voelde terug te willen, terùg! alles beter dan dit - en zich te klampen aan dat oude, waarvan zij zich met zooveel moeite had losgemaakt.

Maanden had zij er tegen in gevochten, tegen die onvermoede ellende van zich uitgestootene te voelen, als zij door de vreemde stad liep, waar zij niemand kende, met Bram aan haar hand - en thuiskwam in het nog zoo vreemde stille

huis, waar niemand wachtte of verwacht werd. Zij had 's nachts in 't laken gebeten en haar gezicht in 't kussen gedrukt opdat het kind haar snikken niet zou hooren - terwijl zij over dag brieven schreef aan haar ouders, aan familie, dat ze bekwam, heelemaal bijkwam hier in de rust van haar gezellig huisje, in 't geluk Bram onbetwist bij zich te hebben.

De eindelooze leugens - tegen anderen, tegen zichzelf...

Zij stond op, kon hier niet meer zitten alleen... Zij belde om af te laten nemen en ging naar de serre. De kleine tuin lag vredig en stil tusschen oude wat bouwvallige muurtjes - een oude krachtige perenboom stond in 't midden... Zij dacht, hoe het genoegen in haar tuin een van de weinige zuivere kalme vreugden geweest was in haar leven, en haar heengeholpen had door dien eersten zwaren tijd.

Toch, zij had het tenslotte verwonnen in de overtuiging dat dit de eenige weg was. Met die onwríkbare verstandshardnekkigheid, die zij in zich kon hebben tegen alle innerlijke scrupules van gevoel in, en waardoor zij tenslotte in hun strijd de sterkste was geweest, had zij *dit* gewild, volgehouden tot het uiterste; had zij, haar eigen ellende verbijtend, zichzelf tot dit eenzame leven gebracht; alles om dit eene:

Hij had zijn eigen leven, zijn buitensporigheden niet willen intoomen om haar en het kind, nu ging *zij* voortaan met het kind een anderen weg.

Zij ging zitten in haar eigen lagen stoel voor de open serredeur - en een voor een werkten zich de beelden uit dien zoo lang en krampachtig door haar wil uit haar denken weggedrongen tijd weer naar boven.

Naar niemand had zij geluisterd; niet naar haar vader, die dringend en ernstig met haar praatte. - Zij had hem voor 't eerst van haar leven gewantrouwd, omdat hij ook 'n man was - niet naar oudere vrienden, die spraken van veel dat de tijd slijt, niet naar de nijpende vrees in haar eigen hart, de vrees voor de leegte daarna.

Zij zag ze allen weer uit dien tijd, terwijl ze zat en staarde in den stil vredigen avondtuin. Zij zag, aan wie ze weinig gedacht had den laatsten tijd. Enkelen had zij verloren... haar vader was kort daarna gestorven, hem had ze bitter gemist. Van avond, in haar verlatenheid - na vanmiddag, bij 't moeielijk verdedigen tegen vreemde vriendelijkheid -

dacht ze aan hem in innerlijk-schreiend verlangen, aan zijn harde strenge woorden soms, die haar verzet konden wekken, maar waaronder dit veilige lag: een sterke eerlijke mannehand, die haar vasthield als haar wankele heftigheid op hol sloeg, een trouwe liefde, die het beste voor haar zag en wilde.

Als ze hem nù nog had, als ze naar hem kon vluchten met haar angst, nu alles onzeker leek, wat zij toch zoo vast had meenen te weten. Zij zag zichzelf als een kind staan tegenover haar ik uit dien tijd - hoe wàs zij toen zoo zeker geweest...

En terug kwam wat haar opeens vannacht toen zij slapeloos lag was komen kwellen, wat zij den heelen dag al met geweld verduwd had:

Het gezicht van haar man, niet driftig of norsch zooals meestal den laatsten tijd, dat gezicht, dat haar óók hard had gemaakt. Maar zooals hij haar eens had aangezien, toen zij nog eens een samenkomst hadden, en zij zelf haar eigen koele woorden rustig en weloverwogen had hooren opklinken in de kamer: stil, met iets verbijsterd geslagens.

Zij had het opgemerkt, maar gedacht dat dit haar niets meer deed, zelfs gemeend, dat het haar een soort voldoening gaf. Nu wist zij, waarom zij dat oogenblik nooit had vergeten; dat het zich terwijl haar uitgeputte hersenen niet meer reageerden, in haar ziel gebrand had, en den tijd slechts had afgewacht om naar boven te komen.

Ze beet haar tanden in haar lip. Moest dit een nieuwe ellende worden? Berouw?

Berouw! Waar *hij* zoo alles in haar vertrapt had! Zij geloofde, dat nooit een vrouw zoo krankzinnig van een man gehouden had als zij van hem; en wat had hij met haar gedaan... Het beste in haar kapot gemaakt, haar geloof en vertrouwen in het leven vernield, haar vernederd in haar eigen oogen, tot zij als eenige uitweg gezien had, zich met wat haar overschoot, het kind en 't respect voor haar zelf, van hem los te scheuren....

Neen 't wàs noodig geweest - èn voor haar èn voor 't kind - 't eenige.

Kwam Bram nu maar! Dat was 't, zij kon niet tegen dat alleen zitten - 't was ook voor 't eerst! Als zij Bram

maar bij zich had, zou zij alles weer beter en logischer kunnen zien, kwam ze uit dit redeloos getob. Gisteren ook en vandaag waren zij beiden prikkelbaar geweest, maar nu werd alles weer gewoon. Als zij hem hier weer had, prettig en opgewekt, zou zij weten dat zij goed gedaan had, was die ellendige twijfel weg.

Zij liep naar de achterkamer, om op de klok te zien, met moeite kon zij de wijzers nog onderscheiden: bij negenen. Zij ging weer zitten op haar oude plaats, de tuin was nu bijna geheel donker.

Wat deed hij nu zóó laat met het kind - juist zoo'n eersten keer. - Oh, 't geluk, als ze Bram hier weer had - en alle dagen....

Maar toen haar waakzaam oor een vluggen stap onder het raam hoorde, bonsde haar hart en beefden haar handen, had zij 't willen uitstellen....

De bel - zijn bel.

Zij liet de meid gaan, bleef stil zitten, vertrouwde haar gezicht niet.

Nu zijn stap in de kamer, door, naar de serre....

‘Dag moeder - zit u daar eigenlijk of niet? Ik zie gewoon niets. -’

‘Ja hier. Dag Bram.’

‘Jakkes wat donker - waarom steekt u geen licht op?’

Een geprikkeldheid kregelde in zijn toon:

Was dat nu expres treurig doen, omdat hij den heelen dag was weggeweest?

‘Och ik zat hier nog te schemeren - kom nu gezellig hier bij me zitten in vertel hoe je 't gehad hebt - wil je ook nog thee?’

Haar stem in uiterste wilsspanning opgewekt en vriendelijk belangstellend, stelde hem opeens gerust.

't Viel mee.

‘Och dan kunnen we hier ook wel blijven’ - zei hij tevreden. - ‘Ja alsjeblieft, als u nog thee hebt - - -’ hij blies even - ‘'t is nog warm buiten- -nou, en 't was erg leuk. -’

Zij boog over 't theeblad, stond met haar rug naar hem toe.

‘Nu komt het,’ dacht ze - ‘laai ik nu in's hemelsnaam gewoon doen.- -’

‘Zoo? vertel- -’

‘Wel - vader was aan den trein, we vonden mekaar dadelijk’ - 't vloog door zijn hoofd hoe dit vanochtend een punt voor hem geweest was, daar moest hij even om lachen nu - ‘en toen zijn we meteen naar vader zijn kamers gegaan - koffiedrinken - vreeselijk aardige kamers en 't was er erg gezellig. Vader heeft zoo'n mooie hond, gewoon een prachtbeest, u weet wel die hond van De Groot? Nou zoo een, maar dan heelemaal rasecht- - hij zit voor 't raam uit te kijken of vader komt, maar de oppasser kan hem haast niet mee krijgen. - -’

Zij was weer gaan zitten, luisterde, en 't was 'n onbegrijpelijk vreemde gewaarwording: Bram te hooren praten over dat, wat eenmaal zóó nabij, nu onbereikbaar veraf was geworden voor *haar*. - - En in de nieuwe onvermoede pijn, die dit haar gaf, durfde zij geen enkele vraag aan.

't Is daar prachtig wonen - je kijkt er over 't heele Leidscheplein - we hebben er verbazend gezellig gezeten!

Jaloersche drift stak in haar op, onwillens en onverhoeds haar overrompelend bij het plotselinge besef, hoe *zij* nu de buitenstaande was, en niet hij - jaloezie, waarvan de onverwachte heftigheid haar als verlamd deed zwijgen tegenover Brams opgewonden praat.

Hij merkte haar zwijgen niet dadelijk, opgaande in zijn eigen woorden, opnieuw den dag doorlevend.

‘D'r was een middagvoorstelling in het Rembrandt-theater, en daar zijn we toen heengegaan - nee maar zeg, wat is 't daar fijn!’

‘Wat voor 'n voorstelling was 't?’ viel ze in, gretig het onzijdig onderwerp benuttend.

‘Specialiteiten. Eerst een kerel, die liedjes zong, nou, dat vonden we niet erg, één was er nogal aardig - - en toen een juffrouw met gedresseerde leeuwen, dàt was prachtig, zooveel leeuwen bij mekaar! Maar ze waren nijdig, je moest ze hooren brommen toen ze moesten opzitten! Toen een snelteekenaar - - wat kwam er toèn ook weer - - o ja toen nog zoo'n klucht.... Ik heb 't programma meegenomen - idioot gewoon, op 't laatst lagen ze allemaal in 't water - we hebben zitten lachen - vader, wat kan *die* lachen!’

‘Ik niet - 't is hier niet vroolijk’ - dacht ze - ‘*hij* kon nog lachen, 't had zijn vroolijkheid niet geschaad.’ - -

‘In 't water?’ informeerde ze slap.

Ja, waar halen ze ineens al dat water vandaan, of waar blijven ze ermee hè, dat snap je gewoon niet - of ja wacht eens, vader heeft me uitgelegd hoe ze dat doen. - Dan laten ze - -’

Ze hoorde hem niet. ‘Hij wist altijd zooveel’, dacht ze, ‘van alle mogelijke dingen, met zijn bewegelijken licht bevattenden geest, die alles ook voor anderen belangrijk scheen te maken.’ Ze voelde nu hoe onverschillig zij in haar afzondering was geworden. - - -

‘En wat toen?’

‘Toen zijn we in Americain gaan eten. We hadden wel op vader zijn kamer kunnen blijven, maar vader dacht, dat ik dit aardiger zou vinden. Nou natuurlijk! We zaten er echt leuk! O ja, verbeeld u, daar wil vader het menu uitzoeken en daar had hij zijn bril niet - -’

‘Zijn bril? Zijn lorgnet toch’ - ontviel haar, ongecontroleerd.

‘Nou ja,’ gaf hij verveeld toe, - wat deed dàt er toe, verder vroeg moeder haast niets, of 't haar niet schelen kon wat hij vertelde, en nu zoo'n kleinigheid - - ‘Zijn lorgnet dan - en toen moest ik hollen naar huis en daar vond ik het gelukkig - 't is er vlakbij.’- -

‘En toen zijn we later nog op vader zijn kamer gebleven, en daar hebben we allerlei dingen bekeken. Wat heeft vader veel wapens, mooi, die uit Indië allemaal! O en een prachtige stereoscoop - - had - -’ hij stokte, hield de vraag, of vader die vroeger al had, bijtijds binnen. En plotseling maakte die gedwongenheid hem weer kriegel.

Hè, 't was zoo prettig, zoo vroolijk geweest den heelen dag, in dat gezellig Amsterdam, en nu zat je hier zoo saai in dat lamme donker!

‘Waarom steekt u toch geen licht op?’ zei hij kribbig.

Ze begreep opeens, dat dit een fout was. 't Had extra gezellig en vroolijk moeten zijn toen hij thuiskwam, nu viel de vergelijking in haar nadeel uit.

En zij herinnerde zich, hoe haar man haar eens gezegd

had, dat ze zoo weinig haar best deed het gezellig in huis te maken. In 't verwijt van den jongen voelde ze voor 't eerst *zijn* gemis.

'Dan steken we licht aan, en gaan nog een beetje gezellig vóór zitten,' deed ze opgewekt, maar ze besefte zelf de geforceerdheid in haar manier van doen, en ze zag hem langzaam, als onwillig na komen. En met moeite verwon ze zich verder te vragen.

'Ben je toen - van - van daar - naar den trein gegaan?'

'Ja' - herhaalde hij haar woorden, zijn oogen weg in herinnering, 'toen zijn we naar den trein gegaan.'

Hij zat moe, de armen op tafel gesteund; moe van den langen dag, al 't nieuwe... 't leek hem een eeuw geleden sinds hij hier vanmorgen het huis was uitgegaan.

'Ik wou eigenlijk maar naar bed,' zei hij.

Ze bedacht smartelijk, hoe ze den heelen dag een vage voorstelling bewaard had, dat hij vertrouwelijk bij haar zou willen zitten, in 't veilig prettig gevoel weer thuis te zijn - en zich eens uiten zou, vragen - - en zij met hem praten als mensch tot mensch - en hij dan eens heel lief en hartelijk zou zijn, zooals hij dat soms kòn. Zij wist het, nu zij hem hier zóó tegenover zich zag zitten, nuchter kalm, alsof hij niet weg was geweest - en toch zoo anders dan op andere avonden, voor die leege tafel, waar gewoonlijk boeken en schriften op zwierven - - nu niets tusschen hen gezegd bleef dan die kille woorden, die alleen de feiten raakten en waarachter zij toch opzettelijk behoedzaam vermijden raadde, - dat zij den heelen langen tragen dag door alle kwelling heen zich aan dit oogenblik had vastgeklampt als aan de verlossing, de eenige verlossing uit allen nood.

Maar die was niet gekomen.

Niet het woord, de blik waarnaar zij hunkerde: het weten, dat zij goed gedaan had, dat hij haàr verkoos, dat hij niet verlangde naar hèm - - -

Niets - was er.

Zij gaf hem haar nachtzoen, maar haar onzekere oogen ontweken de zijne. Voor de deur keerde hij zich plotseling met een lach om:

'Dat was toch ook wat! Kwam daar in 't Rembrandt-

theater ineens Pluto binnenhollen, die was ons nageloopen - vader zegt, daar moet hij zóó op passen, dat probeert hij altijd - - nou, wel te rusten moeder.' -

'Wel te rusten,' zei ze gesmoord.

Hij lachte nog in zichzelf toen hij de trap op liep, en op zijn kamertje was.

'Ja zoo'n hond, leuk om te hebben - wat vertelde vader ook nog meer van hem - slim toch van zoo'n beest.'- -

Hij kleedde zich langzaam uit - in zijn zak kraakte het programma, dat haalde hij eruit, streek het glad op tafel en keek het nog eens door. Hij had gedacht dat moeder het misschien leuk zou vinden om te zien, en zelf wou hij het ook wel bewaren. Hij had ook nog niet gezegd, dat hij Zondag over een week weer mocht komen, dan zouden ze samen den heelen dag naar buiten gaan, zou hij zijn fiets meenemen. Gek, dat hij dat nu niet dadelijk gezegd had, hij had het toch niet opzettelijk verzwegen - nee 't was er gewoon niet toe gekomen - morgen maar. Nu naar bed, nog effen denken over alles. - -

Den heelen dag zag hij over, al die dingen die hij maar niet verteld had, omdat het moeder toch zoo weinig scheen te kunnen schelen, maar die hij in zich bewaarde als een glorie: hoe kranig vader er had uitgezien zooals hij op hem stond te wachten - hij zag nog duidelijk zichzelf, wat bangelijk en onzeker onder zijn uiterlijke flinkheid, naar hem toegaan op het perron, en hoe hij toen dadelijk als een vreugde den greep gevoeld had van die groote mannenhand om zijn hand - en den scherp-snel onderzoekenden en toen blijen blik van die donkere oogen. Wat vader toen eigenlijk zei, had hij niet gehoord of onthouden in de verbijstering van het oogenblik, maar den heelen dag had hij het trotsch-warme gevoel gehad: vader mòcht hem, praatte tegen hem als een goeie vrind, terwijl hij hem van alles vertelde op dien makkelijken, prettigen toon, dien hij toch niet herkende van vroeger; heelemaal had hij den vader zooals hij nu was niet herkend uit dien van zijn herinnering - toen was hij zeker nog te klein geweest.

Hij zag weer die kamer, die hij met een beklemming, half respect, half beschaamdheid-voor-'t-vreemde, betreden had. Maar gauw was hij gewend geweest.

Op vaders bureau had hij een portretje zien staan van hemzelf, toen hij een jaar of vier was - dus dat had vader al dien tijd van hem bewaard - vader had dan toch wel altijd om hem gegeven.....

Hij moest telkens denken, dàar zat vader nu iederen dag alleen; zij tweeën hier, en hij daar... Hoe kòn moeder dat nu toch met alle geweld willen!

En zijn aard van man trok partij voor den man. Moeder kon ook zoo dikwijls vallen over allerlei dingen waar een ander niet aan dacht, en 't je zoo dagen lang nog laten voelen - hij kende dat nu al, deed dan maar of hij er niet veel van merkte, gaf geen vat, dan was ze 't gauwst weer lief, want 't was bar vervelend als moeder zoo iets had tegen je.

Vader had hem soms zoo strak zitten aankijken, dat hij er onrustig onder werd, hij wel had willen zeggen: ‘Wat ziet u aan me’ - maar gek, dat dorst je toch niet, daarvoor kende je mekaar nog te weinig - raar idee dat je je eigen vader nog niet lang genoeg kunt kennen....

Toen hij toevallig onder 't eten op dat verhaal kwam, hoe op een avond verleden zomer moeder en hij door een onweer waren overvallen en waren dóórgeregend gewoon - en dat moeder 'r had uitgezien, zoo gek, al 'r haar los van den wind en heelemaal uit de krul --- toen had vader een heele poos uit het raam naar buiten zitten kijken en hoorde niet, toen hij hem wat vroeg. En hij had gedacht, dat hij ook maar liever niet van moeder had moeten praten, maar 't kwam zoo vanzelf - lastig om daar ook altijd aan te moeten denken. - - -

Enfin, Zondag over een week!

Er was een nieuw verschiet. Hij zag z'n leven veranderd en verruimd - al was 't dan niet zooals bij iedereen, hij hàd z'n vader nu toch tenminste ook eens.

Hij schoof zijn armen onder zijn hoofd, en een vrede van gerustheid als niet in langen tijd kwam in hem. En hij lag te denken, hoe hij vader véél dingen wou vragen, als ze eens meer samen waren geweest; allemaal dingen, waarover hij den laatsten tijd was gaan denken, maar waar hij met moeder niet over praten kon.

Beneden, in de nu volkomen donkere serre stond zij, en

hoorde hem boven op zijn kamertje heen en weer loopen. -

En opeens snikte ze het uit.

Zij had het gezien in zijn gezicht: vòl was hij van zijn vader, gemist moest hij hem hebben, gemist had hij in het leven met haar *den* vader - dat was wat den laatsten tijd hem wrevelig en koel gemaakt had. - -

Zij had het nooit vermoed, nooit gevreesd ook.

Had zij voor het kind alleen gezien met eigen oogen? Neen - neen - voor 't kind had zij het gedaan, hoofdzakelijk voor hem.

Maar 't zwak verweer hielp haar niet, krachteloos geslagen en ontwricht door de zekerheid van het eindelijk begrijpen!

Misgetast had zij. 't Was niet meer te herstellen en niet meer ongedaan te maken - die tijd was er geweest - nu waren daar alleen nog maar de gevolgen.

Was er dan werkelijk dat andere, dat oudere en meer ervaren menschen, die het leven kenden haar hadden voorgepraat - die ze niet geloofd had in de minachtende zekerheid, dat die nooit van zoo'n groote liefde als de hare eenig begrip hadden gehad, noch van de grenzelooze vertwijfeling daarna.

Wàt hadden zij misschien doorleefd en uitgevochten met zichzelf - voor 't eerst dacht zij hieraan.

Die - hadden 't leven misschien gekend, en niet zij. En daar was misschien in 't leven van ieder paar menschen zoo iets als veel vergeven en vergeten moeten - daar wàs misschien veel, wat tenslotte de tijd slijt - daar wàs misschien een soort liefde, minder wild, minder hartstochtelijk exclusief dan de hare, minder bewonderend en daardoor minder veeleischend, minder.... onrechtvaardig, maar geduldiger, begrijpender, en door de lange jaren heen dieper - die verdroeg in plaats van verweet.

Die helderder zag voor anderen, en het betere zou hebben weten te kiezen -

Het betere - voor 't kind.

Ze kreunde.

En zij zat er nog, terwijl aan den overkant van den tuin, aan de achtergevels der buurhuizen de lichtende vensters doofden, het een na het ander - en de stilte van haar eigen huis als een verwijt om haar heen stond.

Werd àlles verwijt! Verwijt om 't kind - om hèm - om... dàt, waar tegen haar wil, haar gedachten zich kantten met al de macht, die in haar was - dàt, waartegen zij vocht nu al den heelen langen eenzamen dag - dàt, waarom zij den nacht niet in durfde....

Zij stond plotseling op.

Naar boven - naar bed - slapen! hier werd zij gek - - - - - - - - - - - - - - - -

Maar daar, terwijl zij lag, en staarde met brandende droge oogen in 't barmhartig donker, wist ze, dat met de woorden van den jongen, het oude leven al-verwinnend in haar was opgestaan; wist zij, dat het geluid, de visie, de duizend kleinigheden, van wat eens alle en eenige wereld voor haar geweest was, en die ze had meenen te kunnen afschudden - dat dit alles zich voor altijd in haar eigen bestaan gebrand had - -

Wist ze nu, terwijl haar leege handen zich klemden in elkaar, dat haar hart en haar oogen blind waren geweest -

Wist ze, wat het betere zou geweest zijn.

Ook voor haar.

INA BOUDIER - BAKKER.

Nederlandsche romancières van onzen tijd.

Inleiding.

Een groote tijd, als die waarin wij leven, is meest zoo vol van kleine zorgen, dat velen het groote van den tijd niet kunnen zien, en menigeen hunner, die, trots die kleine zorgen, zijne grootheid kennen, zal tweevoudig lijden: door de eerste vernederd en ontadeld, vervult hem de laatste met schaamte, zelfhaat en vage wroeging; een onuitvierbaar verlangst naar àndere daadkracht dan immer de zijne was, een knagend gevoel, alsof hij groote zonde op zich laadde door het niet-doen van gene onbekende groote daad - ver-af visioen, dat nimmer nadert - vervult zijn hart. Zoo menig kunstenaar - waar bleef zijn trotsche overtuiging, dat hij der wereld het zéér noodige, het zéér vitale bracht? Nooit heeft hij zich-zelf overbodiger geleken: een verkluizenaard priester, die voor een bigotte secte, in een wijdomme eenzaam en verlaten oord, spreekt, de inwaart ziende oogen half-geloken, over zoete droomen, in zelfbedwelming, een egoïstisch waangeluk, terwijl de moederwereld kraakt en brandt en duizendtallen naar hun eindend noodlot ijlen, en aller harten nooit geweten diepten worden opengebrijzeld; hun diepten van heldenmoed, hun diepten van haat en pijn, hun diepten van angst en machtelooze liefde, waarover vrede zoo kunstig-bedriegelijk vlechtwerk van stroowisch, zoden en bloemen had gelegd, dat 't alles vaste aarde scheen, een effen vlakte. O, Vrede en Oorlog beide, goddelijke jagers, hoe hebt ge feilloos vervuld, waartoe ge geroepen waart...

het onvermoed-diepe hart den al te gerusten geest tot een val te stellen, waarin, door al schijnvastheid heen, hij opgejaagd stort en zich wringt op de spietsen van een borend voelen... - Want de kunstenaar, die zóó zich-zelf en zóó deze wereld ziet, hoe zou hij 't wagen te spreken over wat hem 't liefst was. Het bewustzijn zijner uiterste kleinheid legt hem de hand op den mond. Zoo hij zijn aard begreep als die van een scheppend onderrichter - er is thans een leeraar opgestaan, die door zijn majesteit alle anderen noopt tot zwijgen, aan wiens voeten hij-zelf zich met manlijken moed moest zetten, één indrinkende luistering; van wiens daadwerkelijke leering hij niet het geringste mag missen. En zoo scheppen en dat alleen zijn behoefte en verlangen was - wie zal naast dèzen tijd als schepper staan: maakt hìj niet van eiken, ook den vlaksten, mensch een levend gedicht, een zang van zelfopoffering en toewijding, van liefde of haat, een krijgslied, een vredesgebed, of in één fel uur, 't al met eenen? Worden niet allen schoon van grootheid door hèm?... En 't kleìne menschje, verachtelijk in zijn veilig huis, zou schèppen! Hij de plots zoo arm aan en gering van gevoel gewordene, omdat de anderen tot zoo bovenmatigen rijkdom en grootheid zijn gestegen... En allicht herinnert hij zich en het is hem dan als een weeë scháámte: was het denken aan een nieuw schriftuur, dat in hem schuchter naar wording streefde, niet immer een aanglorende feestelijkheid èn een geheimend aandreigende, dan telkens weer verwonnen angst, beiden vol prikkeling van teruggenomen en herschonken belofte? Zoo hem dit nu weer gebeurde - welk een geringe bruut-egoïstische vreugde, wat armzalige angst zou dat nu zijn... Zoo zit hij en pijnigt zich-zelf en voelt zich verstooten uit het groote en louter kleinheid in zich... -

Want zulk een *weet*; hij kan zich niet bedriegen: hij is te groot om eigen kleinheid niet te zien. Hij wéét: de oorzaak van dit wankelend en alzijds naar steunsel moeten tasten is geen andere, dan dat als elken nog te zeer onvolgroeiden geest, hem, in het uur der benauwdheid, het *psychisch* bewustzijn van 's levens almachtige en waaràchtige grootheid heeft begeven; een nabije hand, uitgespreid voor zijn oogen, belet hem het zien van de verre zon... Waarom dan stoot hij haar niet weg, of richt zich òp en rijst haar

te boven?... - Hij wéét, dat Tijd slechts is: getravestiseerde Eeuwigheid, en nochtans bekommert hij zich, en kàn het niet laten, om de maskers, die het der altijd-zelfde, der altijd-welgeruste behaagt te dragen, het masker van den oorlog of het masker van den vrede; het masker der nooddruft of van den overvloed, van het zelfvergeten heroïsme of der zelfvoldaan-knorrende zatheid... Hij die weet, dat zij achter die alle haar sereen-wijzen glimlach lacht, haar stoorloozen geluksdroom droomend... En die armzalige annotator van Noodlots schaakpoëem, kènt eigen dwaasheid, die den tijd der openbliksemende beslissing groot, en dien der verrukkelijk-feillooze voorbereiding, der aarzelloos in elkaar grijpende zetten kleiner achtte... Waarom verwerpt hij dan die dwaasheid niet?... Omdat, helaas, van het rijke en innige weten-en-doorvoelen hem alleen het dorre en arme verstàndelijke wéten is gebleven, en zoo het psychisch-voelen er naar streeft zich weer kenbaar in zijn bewustzijn te maken en hem de kracht ter zegepraal te geven, hij die poging wantrouwt en haar belet: een van de verdwaasde vreezen der door eene uiterlijke oorzaak geëxalteerden en uit hun evenwicht geworpenen, de vrees voor het aanvaarden der waarheid, zoo deze tevens een zelfs schijnbaar egoïstisch begeeren bevredigt, is de zijne geworden. En zoo, schoon hij het wist en weet, dat ieder mensch te eiker tijd lijdt of geniet naar de behoeften en krachten van zijn wezen, dat geen boven zijn broeders begùnstigd wordt in grootheid van lijden of genot en de daaruit voortspruitende macht van gevoel; schoon hij weet, dat niets ons genaakt dan wat wij-zelven roepen en de kennis van de diepste nooden en verlangens onzer ziel geen andere dan de kennis van haar lot is - dit alles troost en helpt hem niet, want, zegt hij zich-zelf, zoo het al schoon en goed is dit te bedenken, is het dit wel onder àlle omstandigheden? Is het 't ook, als de dènker in veilige kamer genietend werkt, terwijl de ànderen lijden?...

Zoo een dergelijk twijfelaar zijne twijfelingen komt te boven, het is niet wijl hij ze overwint, maar omdat hij er van wordt genezen. En nauwelijks weet hij hoe hij genas, want Natuur heelt haar zwakkelingen onder narcose, de doffe narcose, die de gewoonte is, het gewoon worden aan alles, alles, dat maar lang genoeg dúúrt.

Maar, o heil en onverarmbare rijkdom der menschheid, er zullen ook andere kunstenaars zijn, er zullen de grooten en sterken wezen, die niet worden genezen, maar overwinnen, door eigen vaste en diepe kracht. Er zullen de innerlijkmachtigen leven, die, gaande langs de oevers van den stroom, die de kleinen overdavert, nauwelijks zijn bruischen hooren, verloren als zij zijn in eigen droom, en er zullen ook weder die andere grooten zijn, die zich moedig in hem storten en wien hij een glinsterend pad van opvaart wordt tot hoogste macht. Zoo zal het ook nu zijn, want gebeurde het zoo niet immer?

Het was in een kenteringstijd als deze en zwaar van de onrust, die werelds groote geboorten voorafgaat, dat twee vrouwen, dochters van het oud en mat geworden Holland, hun verzwakte volk het heugelijk en sterkend geschenk hunner genialiteit brachten. Zij zelf behoorden tot de wonderen, de onverwachte gaven van dien tijd, zij waren een regeneratie in zich zelf, want zien wij nu nog naar hun werk, dan is het ons, of in het zuivere kristal van hun geest, brandglas en prisma tegelijkertijd, Holland's meest eigen glans nog eenmaal straalt en, versterkt en vermooid, neerfonkelt in regenboogstralen op 't land; de vaarten en de velden, de huizen en de menschen, worden, schoon de meest vaste werkelijkheid gebleven, een kleurige droom. De stoerheid en de kracht, toen wel grootendeels het land uitgeweken; de mildere godsdienstzin wiens hoofdbestanddeel verdraagzaamheid en liefde is; de ondoofbare levenslust van zelve openbloeiend in frissche geestigheid en diepen lach en schuldelooze jokkernij; dat alles hadden zij eens in wezen en ziel van Vader Holland ontvangen en met hun eigen beminnelijk en gul gebaar legden zij 't in zijn handen weer, toen die het ledigst waren. Wolff en Deken! Ik zou hen nu hebben herdacht, ook al had deze kenteringstijd mijn blik niet in de richting van den hunne geleid, ook al had gene niet den onze geleken in buitenlandsche beroering, in krijg, in opblinken van ver-sterrige beloften, met glinsteroogen aangestaard. Want wie zou, in welken tijd ook, over hollandsche romancières kunnen spreken en geen hulde brengen aan die allergrootste, die Holland heeft gehad, ònhollandsch-

literair alleen als zij tòen waren in het niet hinkend volgen van den vreemde, ònhollandsch alleen in het in menig opzicht ver overtreffen van den uitheemschen voorganger, den zoo ruim en terecht bewonderden Richardson; hoog en beminnelijk voorbeeld als zij zijn en zullen blijven, voor elk een, maar voor elke vrouw in 't bijzonder, die naar beste weten en kracht, onafhankelijk, in trouw en eerlijkheid de literatuur poogt te dienen. Zou het, zweeg ik over hen, niet zijn of ik, de verdiensten der kinderen prijzend, dezen de hen allen overschitterende glorie van den stamvader en grondvester van hun huis onthield? Want in geen mindere verhouding dan die staan zij tot onze huidige romanschrijfsters, zij de waarachtige grondvesters der *realistische epica* in ons land; gelijk het dan ook onbetwijfelbaar waar is, dat zoo Holland al de eindeloos-herhaalde verwijten moet hooren, dat het sinds zijn gouden eeuw geen eigen groote literatuur bezit, die ter vergelijking met de buitenlandsche voor kan treden, het althans zou kunnen antwoorden: ‘Wellicht hebt gij voor het grootste deel gelijk, wellìcht - ìk geloof het niet, want gij verwart dunkt mij, den geestelijken of socialen inhoud der kunst met haar aestetisch wezen! - maar indìen ge voor 't òverige gelijk hebt, dan wijze ik u er op, dat eens deze twee vrouwen uit mìjn volk opstonden en wrochtten uit mìjne kracht iets, waarvan ge in hun eigen tijd vergeefs de wederga, ook de uitheemsche, zoudt zoeken, een voldoende reden dunkt mij, om met uw apodictisch oordeel wat voorzichtiger te zijn en mij niet, stekelige bijtjes, omdat gìj te weinig van mijn honing te puren verstaat, van den ochtend tot den avond om de ooren te vliegen zoemen in één-tonig gebrom. Vloogt ge toch tegen de een of andere lamp!’ - Ja, ik wilde wel, dat Holland dit eens hadde gezegd, gebulderd desnoods, met de zwaarste stem, die kan opdreunen uit zee-geharde borst, met Freryk de Harde's stem, al ging het dan niet met die ééne verwensching alléén!....

En nochtans: schoon zìj al die vuurproef kunnen doorstaan, het ware niettemin onbillijk, de opmerking achterwege te laten, dat men het werk der vrouwelijke kunstenaars van Wolff en Deken's tijd niet met dat der mannelijke mag vergelijken, zonder erbij te voegen, dat de kansen der laatstgenoemden op het bereiken eener zekere voortreffelijkheid

uitteraard heel wat grooter waren dan die der eersten. Du haut de sa grandeur zag de man-meester *neer*, hij zag daarom wonderwel de aarde en - indien hij zich niet in tè valsch romantische of sentimenteele bui bevond! - even goed de gelaten en gebaren, en daar doorheen de geesten en bedoelingen, van hen, die zich voorbij hem bewogen. Maar de vrouw zag uit haar kleinheid, uit haar sinds menschenheugenis naarstiglijk-gekweekte en zoete afhankelijkheidsbewustzijn *op;* zij zag gestadig: *niet* de aarde, maar het illusoire wolkenspel van lucht en hemel, zij werd vóór alles de himmelblickende, en, gleed haar blik omlaag, wat zag zij anders dan de haar godinnerig- of speelpopperig-'vereerende' galante beuzelaars, dan wel de te haren behoeve in welwillend-beschermende heiligheidsplooi getrokken gelaten der heeren-en-meesters? Alleen het autochttoon genie met de ingeboren ideeën, het genie, dat, gelijk Heine van zich-zelf getuigt, de gewaarwording heeft, of er een wezen achter hem staat, dat hem toefluistert de schoonheid en waarheid; het genie met het enorme devineervermogen, dat ziet, ook zonder stoffelijk te zien, en doorvoelt, ook zonder stoffelijk te voelen, dat kon hier doorschouwen en begrijpen. Wolff en Deken bezaten het, als menschscheppend vermogen, en zóó: niet één andere vrouw van hun tijd. Talent kon hier niet baten. Het talent verbetert, versiert, het genie schept. Het talent maakt aan en op iets groots iets kleins, het genie maakt van iets kleins een ongedachte grootheid. Geef het genie een ster en het schept u een hemel; geef het talent een hemel en het borduurt een mooien, gouden en heel correcten sleutel op St.-Pieter's rok. Wat het talent dan ook niet opgemerkt heeft en betast en meest ploeterend cerebraal verwerkt, dat kent en bezit het niet. Maar dat opmerken, we hebben het reeds gezegd, en weinigen zullen het bestrijden, werd der vrouw deels door haar sociale omstandigheden, deels ook door de geslachten lang gekoesterde en inhaerent aan haar wezen geworden afhankelijkheidsneigingen belet. Zoodat... Letten we even op de toch brillante vermogens van de barones de Staël. In 1788, luttel jaren dus na de *Sara Burgerhart* en *Willem Leevend*, publiceert zij hare *Lettres sur les écrits de Rousseau*. Een andere omgeving, een andere afkomst, een ander land dan die van het dienstmeisje, de arme remonstrantsche wees

Agatha Deken, dan die van de burgerlijke domineesvrouw Elisabeth Wolff zijn de hare. Haar land is in hare jeugd een dreigende vulkaan, zijn flanken groenen van kiemende beloften als geen andere streek. Zijn dreiging wekt in de zielen een verzwegen en neergeduwde maar des te feller gevoelde angst voor vernietiging, zijn bloeiende velden een smachtende hoop, die de harten verteedert en de oogen vochtig maakt, op een oogst van geluk, als nimmer nog in menschheids schuren werd geborgen. Welke van beide zal in vervulling gaan. De wijsten *vermoeden:* beide ten deele. Maar wie zal wèten, weten met voldoende zekerheid, dat zijn hart niet klopt van vrees en hoop; zijn hoofd niet gloeit van fantastische toekomstdroomen; dat hij rustig werke en wachte onbewogen? Welk een rijke, welk een machtige tijd - voor een genie! Hoe zullen al zielebloemen beven op zijn stormen en velen worden weggerukt, maar velen ook openbloeien tot hun diepste, geurend hart, en hun meest verholen vruchtbeginsel doen rijpen onder den bloedregen van dien tijd, dien dauw van den rooden morgen, welke een zonsòndergang met eenen was, als kwame nu Jesaja's voorspelde tijd van dag-noch-nacht en een welgelukzalig en nooit meer te verduisteren licht voor alle menschen.

Niet aldus was Holland: in slapheid en klein krakeel wachtte het weinig meer van eigen kracht en bijna 't al van buiten...

Hoe anders ook haar afkomst en engere omgeving. In de salons van haar vergoden vader, onder den koesterenden blik van dien man, dan wien zij nooit één mensch hooger heeft liefgehad, schittert haar blijde jeugd; de intellectueele en geboorte-adel van Frankrijk omringt en bewondert haar. Zij is het wonderkind, het brillant vernuft en, zeldzame combinatie, het diep-gevoelig hart. Haar conversatie is in dien uitgelezen kring het verfijndst genot van alle. Men huldigt haar, men vleit, men taquineert en schertst, en dat alles om maar haar geestige reparties te mogen hooren. Men bazuint ze rond, ze worden de bewondering, de bon-mots van tout-Paris. Men doet haar, bijna een kind nog, confidenties, raadpleegt haar... Zoo ééne vrouw de kans geboden was, ook groot als menschbeelder te zijn, dan was 't deze. En evenwel!... Zoo sterk lag die neiging tot het himmeläugig

idealiseeren, o zeker ook in haar tijd, maar vooral en enorm versterkt in haar sekse; zoo weinig werd die geneutraliseerd door menschscheppend genie als dat der nederige hollandsche schrijfsters, dat men zelfs moet weifelen haar menschbeeldingen talentvol te noemen. Laat ons wat hare *Lettres sur les écrits de Rousseau* betreft ter mindering onzer eischen wel bedenken, dat 't een jeugdwerk, haar eersteling, was; laten wij ons haasten erbij te voegen, dat het vol critische fijnheden, soms glanzend van stylistisch schoon is, en duidelijk de merkteekenen draagt dat het 't werk van een schoonheidsbeschrijver, een ontdekker van levenswaarden is, die als zoodanig zonder eenigen twijfel een ontluikend genie moet worden genoemd, maar hebben we dezen blijden plicht vervuld en men vroege ons naar onze meening over de waarde van de menschschepping, de Rousseau-beelding in haar essai, wij zouden, gelukkig dat wij zoo straf oordeel niet zelf behoefden te formuleeren, met Socrates' woorden, en 'n onweerhoudbaar ietwat sarcastisch glimlachje van ons kleine zelf, antwoorden: '...ik meende in mijn onnoozelheid, dat men omtrent ieder ding dat men prijst, de waarheid behoort te zeggen, en dat dit de grondslag behoort te zijn, en dat men juist daaruit het schoonste moet uitzoeken, en dat zoo sierlijk mogelijk ordenen... Maar dat was, zooals 't me nu lijkt, volstrekt de schoone manier niet van welk ding ook te prijzen, maar men moet de klinkendste en schoonste woorden wijden aan zijn onderwerp, of die waar zijn of niet. Als het leugens zijn, doet dat niets ter zake.'[1)]

Maar dan, maar later! Madame de Staël is tot vollen wasdom geraakt. En wat den tijd betreft: veel verwachtingen mogen niet in vervulling zijn gegaan; veel idealen neergesleurd; ergst van al, schoon het minst geacht: de mond, die het eerst de moderne socialistische gedachte uitsprak in het zaagsel van de guillotinemand zijn dichtgesmoord; het is niettemin die zelfde tijd, die schoon, die krachtig genoeg was den Uebermensch Napoleon te doen verrijzen, het is dezelfde tijd, dat Henri de Beyle, zich zonnend in den gloed van dat genie en vreugdig dienend in zijn legers, in zijn gewel-

1) Dr. P.C. Boutens, *Platoons Drinkgelag*.

digen geest de stof van Stendhal's meesterwerken gaart en laat bezinken. Het is in 1802 dat Mad. de Staël de *Delphine*, in 1807, dat zij *Corinne ou l'Italie* publiceert. Het is het allerbeste wat door een vrouw in het groote buitenland met de enorme levensmogelijkheden en wisselingen wordt gepubliceerd en toch - wàt is het qua *menschschepping* naast het werk der beide vriendinnen! Welnu, laat mij 't maar niet pogen te verzachten of verbloemen: het is daarbij vergeleken bìjna niets! Tegenover *Sara Burgerhart* en *Tante Santje*, tegenover *Abraham Blankaart* en *Jan Edeling*, *Zuster Cornelia* en '*Broertje*', tegenover *Freryk* en *Martha de Harde*, de stralend prachtige *Daatje Leevend* en nog zóóveel, véél meer staat uit beide de Staël'sche werken één beelding van gelijke waarde: *Mad. de Vernon* uit de *Delphine*. - Het wellicht duidelijkst sprekend bewijs van de ontstentenis van werkelijk menschscheppend genie bij deze groote schrijfster is, dat zij het nooit verstaan heeft in hare figuren de deugd aan de kracht te huwen. De nobele *Oswald* is een zwakkeling, één weifeling, één krachteloosheid, en de oogenblikken zijn talrijk, waarop hij bij den lezer geen andere emotie kan doen ontstaan, dan de begeerte hem met alles wat vind- en grijpbaar is om de ooren te slaan. *De Mondoville*, *Delphine*-zelf zijn - dupen. Het eenige waaràchtige leven, dat in *Oswald* wordt gevonden, is een zonder eenige menschscheppende fantasie getransponeerd stuk zieleleven van Mad. de Staël zelve: hare wereldvervullende liefde voor haar vader, en zoo *Corinne*, het aesthetisch-critisch en lyrisch genie lééft, het is alweer aan niets anders te danken dan dat *Corinne* en haar schepper één zijn, één in de soort genie, één in de omstandigheid, dat zij beiden de afgod van de eerste mannen - behalve den àllereerste! - van hun tijd zijn, één ook in de charme van causeurs zonder wederga te zijn. Heel Parijs beweegt zich om de jeugdige mademoiselle Necker, heel de Romeinsche geestes- en geslachtsaristocratie sfeert om *Corinne*. De parallel ware verder te trekken, laat 't echter genoeg zijn. Hoe geheel anders is dit bij onze twee groote romancières. Men mag in *Anna Willis* Agatha Deken herkennen; in *Sara Burgerhart* en de sprankelend geestige *Daatje Leevend* Betje Wolff, daarmee is 't ook uit; de andere figuren zijn menschbeeldingen dan welke er 'objec-

tiever' nimmer uit kunstenaarsgeest zijn voortgekomen. En het zou een raadsel zijn, hoe dèze twee vròuwen een *Freryk de Harde*, een *Blankaart*, een *Cornelia Slimpslamp* en *Broer Benjamin* hebben kunnen scheppen, zoo niet de aanwezigheid van een machtig genie er de afdoende verklaring van gaf.

Twee eigenaardigheden hebben alle *pseudo*-menschscheppers gemeen, ten eerste: het verzoeten hunner nobele figuren tot dupen en engelen - welke twee begrippen, als men de gewikstheid der duivelen daarbij in aanmerking neemt, vrij wel elkander dekken! -; zij doen dit zuiver instinctmatig, of wel: een onduidelijk bewustzijn van hun onvermogen, in de menschschepping de aesthetische schoonheid te bereiken, doet hen streven naar de ethische, welk streven tevens tot gevolg heeft dat zij hun ignobele schepselen zoo zwart maken als de satan zelf is, daardoor wordt de ethische schoonheid langs een omweg bereikt: de lezer voelt, hoe boos de auteur op zijn figuur, hoe verontwaardigd hij is, het ethisch schoon bevindt zich dus nu in den auteur-zelf! En als het tweede dezer eigenaardigheden moet genoemd, dat de pseudomenschschepper, hetzij min of meer bewust van zijn onvermogen als zoodanig, hetzij zelfs geheel onbewust daarvan en instinctief, de menschbeelding op het zooveelste plan doet terugwijken en het bijwerk brengt op het allereerste: het bijwerk van de 'intrigue', van de taal, van de natuurbeschrijving, het bijwerk van alles en nog wat. Schiep de Heer in zes dagen heel de wereld en één menschenpaar, zij besteden dunkt mij, volle zes dagen aan het scheppen eener menschenlóóze wereld en stelen vijf minuten van den sabbath, om honderd menschen te maken! Die menschen zijn er dan ook naar... -

Hebben wij straks gezien, dat Mad. de Staël het eerste kenmerk eigen was, het tweede komt nog sterker bij haar uit. Maar omdat zij in alle door haar beoefende literaire kunst, behalve menschbeelding, een genie was, hebben wij háár een décor van ongeevenaarden rijkdom, van wondere schoonheid te danken. Hare beschrijvingen van Italië's kunstschatten en natuur zijn zoo vol van mijndiepe, duister-lichte, schampfonkelende, rotszware en dan weer luchte weelde als de taal -

ja, ik mag toch wel, zonder u te storen het ongelijksoortige en van elkaar verre met elkander vergelijken, daar immers toch aller tijden schoonheden elkaar de handen reiken gelijk bergketens aaneengerijd over ravijnen en om lage landen - als de van zwaar sieraad glanzende taal van Vondel's vorstelijk minnenden Salomo. Wanneer ik in Madame de Staël eene statige schoonheid als deze zie - en het wemelt van dergelijke in haar werk - 'On dirait que l'âme des justes donne, comme les fleurs, plus de parfum vers le soir', dan zou ik het billijken, dat er geen prijs der schoonheid zóó hoog geheven hing, of de hand, die dit schreef moest haar kunnen grijpen; dan is het mij als overtrof niets meer, als ware zelfs alles beneden het genie, dat een hoog wijsgeerig en psychologisch levensinzicht aan de gave dat zoo lyrisch te ver-beelden paart. Dat komt dan echter, omdat als zulk een 'wolk des Heeren' ons hart vervult, de dienende priesters van onze herinnering en oordeel buiten treden, maar is Hij heen getrokken, dàn hervatten zij den dienst en onderrichten fluisterend en zachtzinnig, dat men geen commentaar der schepping zóó mag eeren als een schepping, die tevens - haar eigen commentaar is... -

Op het gebied van zulke wijsgeerig-lyrische schoonheid als de zooeven geciteerde treden de beide vriendinnen nooit. Zij is hun vreemd. Maar kan men zich al te zeer daarover verwonderen? Immers, gelijk het een der kenmerken van den pseudo-menschschepper is, dat het literair en ander décor bij hem de hoofdzaak en de menschbeelding het bijkomstige wordt, is bij den echten en genialen het tegenovergestelde geval. De allergrootsten kenmerkt zelfs iets als een ademloos voortjachten, terwijl zij hun figuren vormen, een brandende van geen rustpoos onderbroken aandacht, dáárop alléén gericht, waarvan men de koortsklop in hun proza hoort. Bij den een lijdt dit van het décor eronder, bij den ander dat, maar bij allen iets, uitgezonderd dan die ééne, de unique Flaubert, voor wien het werken dan ook inderdaad een bovenmenschelijke marteling was; hij de eenige, die het wonder vermocht zijn zon en sterren aan één hemel te doen stralen. - Dat ook de beide vriendinnen volkomen door hun menschscheppend genie werden beheerscht, wie twijfelt er aan, als hij hun vreugdigen geest met den élan van een triumphator al dieper en verder ziet trekken zonder aarze-

ling of verpoozing het wonderland in van het menschelijk hart. Men voelt hun opgetogenheid over hunne ontdekkingen, de opgetogenheid om eigen kracht, alzijds in hun werken - het onbedriegelijk kenmerk van groote kunst. Zij zijn dan ook de eenigen, die over de hoofden heen der latere zusterkunstenaressen, de hand hebben kunnen reiken aan de moderne hollandsche romankunst. Zij zijn in niets verouderd, in niets ons vreemd.

Om van Elisabeth Hasebroek en de enkele fijne gedachten, die zij heeft gegeven maar niet te spreken - men moet wel een allerverstoktst archaeoloog-grafschenner zijn, om in de min of meer griezelige verwachting aan een enkele mummie een gouden versierseltje te kunnen bewonderen, die donkere gewelven te doorzoeken! - zelfs der groote Mevrouw Bosboom is dàt niet gegeven geweest. Haar *tijdgenootelijke* levensbeeldingen: *Majoor Frans*, *Langs een Omweg*, *Frits Millioen* lijken òns amusante romannetjes, ongetwijfeld met dieper en weidscher bedoelingen, maar - wier verwezenlijking grootendeels werd gemist. Ons geslacht ziet met een glimlach naar al die twijfelachtige toevalligheden en romantische personages, een glimlach niet spottend, o heelemaal niet, maar weemoedig en gelukkig tegelijkertijd: het is die waarmede bijvoorbeeld de zoon eener oudere en ietwat vermoeide civilisatie de wonderlijk-avontuurlijke verhalen van een jonger volk hoort, dat in de belangrijkheid en hooge waarde van dat alles gelooft, zóó vast, als hij in die van de stoomboot, die hem van zijn ver vaderland daarheen heeft gebracht, of in die van de nuchtere en zakelijke redenen, welke hem noopten de reis te ondernemen... Maar toch... is dit wel zóó?... Is het niet iets innigers, zachters, iets meer nabij, waaruit die glimlach over onze trekken droomde?... Ja, ongetwijfeld, want er is meerdere liefde in, de liefde voor een ongerepte en onbewuste voornáámheid van ziel. Het komt het sentiment nabij, waarmee een volwassene, goelijk benijdend, kinderen beluistert bij hun spel: aardig, aardig!... en zich iets dergelijks uit eigen jeugd herinnert... maar, gelijk zulk een volwassene na een pooze van gedroom en glimlachend staren recht voor zich uit, plotseling opspringt met een slag op den arm van zijn leunstoel, in een schrikkerige ontevredenheid, omdat hij zoo z'n tijd zat te verbeuzelen, ter-

wijl die zaak, daar op kantoor... - zóó lezen wij wel dergelijke boeken en bekennen ons gaarne, dat zij ons hebben geboeid, en wij hebben ons dezer bekentenis niet te schamen, er staan zoo heel fijne, heel mooie dingen in... maar dan, het boek eens dichtgeklapt en vlug weggeborgen, loopen we, haastig voortstappend over de straat, te glimlachen tegen de onder onze voeten wegglijdende keien: wat waren de menschen toen toch kinderlijk... en al die futiliteiten, die zoo gewichtig werden... - Maar nu Betje en Aagje!... Ik zou waarlijk wel eens willen weten, welke zaak mij gewichtiger kan schijnen dan die zij mij vertellen! Dàt zìjn mijn zaken, dat ìs mìjn leven. Dat is mij zoo waar, zoo eigen, zoo gewichtig, zoo echt, als alles, het geheele leven, dat ik waar en echt en gewichtig zal vinden, tot ik levensmoede zal zijn geworden en mijn hoofd zal afwenden van den rijken dag... - Ach, ge zult het niet willen gelooven en blìjven denken, dat ik scherts - en zonderling: ik scherts dan ook werkelijk, maar alleen, om uit 'n soort van vrees voor belachelijkheid, u den ernst te verbergen, dien ik nochtans wil dat ge voelen zult! - neen, ge zult het, gelukkig, niet gelooven, indien ik u nu zeg, dat ik heel echt en diep op die hoekige en scherpe Daatje Leevend verliefd ben en haar overal achterna zou loopen - trots het gevaar door Betje als een nieuw model voor een anderen Lovelace aan haar verafgoden Richardson te worden uitgeleverd - indien de lieve en zeer beminnelijke mij niet hadde beloofd, mij elke week één uurtje in den huize Rijzig te ontvangen en mij dan op haar goddelijk-dolle manier voor de mal te houden en met haar wonder-diepe en guitige kijkers aan te zien... - Ik hou van Betje ook, heel, héél veel, maar laat mij 't bekennen: voor Betje ben ik ook een beetje bang! Wist ze van mijn vereering, ze zou mij vast en zeker een vinniger briefje sturen, dan ze Saartje aan Jacob Brunier liet schrijven. - Maar Aagje... O, als ik aan Aagje denk, besterft mij zelf de schìjn-scherts op de lippen, vóór ik ten minste ééns moedig-ernstig ben geweest... Ik voel het zoo heel zeker, dat ik Aagje lief heb op dezelfde wijze als een neef een oude tante met een zacht en teer oude-vrouwtjes gezicht, de zuster van zijn lieve moeder, die niet meer leeft. Zondagsmiddags, als het herfstig licht al wat ouder is en de straten

leeg, kuisch en plechtig-feestelijk van blanke helderheid liggen tusschen de ingetogen-blinkende huizen, waar ik de kinderen nu aan de knieën der ouders te spelen weet, of die ouders te praten met een genoeglijken vriend, of te kijken stil-blijde neer naar de in spel verdiepte hoofdjes - op zulke Zondagmiddagen trekt mijn hart naar haar; dan ga ik feestelijk door de stille straten, haar te bezoeken. Mijn vrienden mogen daar wel om lachen, maar zij weten ook niet wat al zachte herinneringen dan hun leven herbeginnen in mij, als ik naast haar zit, zij wat hooger dan ik in haar breeden armstoel, terwijl haar oud gezicht mij aanziet met die stille gerustheid en 't geduldig afwachten, dat nauwelijks-vragen, zoo berustigend als ware 't een stelpend antwoord op elke onrust en elke weifeling, dat een voorrecht van den wijzen ouderdom is. Haar lieve, oude, dorre handen liggen gevouwen op haar zijden schort. Neen, mijn vrienden weten zeker niet wat innigheid mij dan rijk maakt... Hoe zouden ze kunnen lachen... O, de aandoenlijkheid dier oude, dorre, dier koordig-dooraderde handen, die een heel leven hebben gewrocht en geslaafd, in eerlijkheid en trouw; welke in vreemde huizen meidenwerk gedaan èn meegebouwd hebben aan Holland's groote kunst; welke onbevlekt en edel bleven ook in 't ontvangen, dat moeizamer is, dan 't in het geven te zijn... Er is niets op de wereld zoo heilig en om te koesteren als zulke handen... Het gezicht maakt je van innige, borst-verdiepende liefde warm en stil... - Dan praat ze veel over Betje - ik ga altijd op een uur, dat Betje met 'r hondje wandelt; ik zei 't al: ik ben bàng voor Betje's geestigheid, ik had Kinker, of beter nog, veel beter, Heine bij Betje willen zien, en ik achter de deur, buiten het ‘gedrang’, een veilige luistervink. Maar als ze over Saartje en Daatje begint - dat hart van goud denkt altijd meer aan Betje's kinderen dan aan 'r eigen familie - dan word ik waarachtig verlegen als 'n verliefde jongen van vijftien... Soms is ze wel, hoe zal ik 't zeggen, zoo 'n beetje eigengerechtigd, zoo'n beetje Anna Willis-achtig: ‘Jonge, je hebt weer over ons geschreven, wat moet dat toch... we komen 'r daar zonder ook wel, we houen niet van dat opgevijzel, dat onder jelui, jonge literatortjes, mode schijnt te zijn!’ En ik toen maar: ‘Zeker,

juffrouw Aagje, dat weet ik wel, ik doe 't ook niet voor U of juffrouw Betje, maar voor - me-zelf. 't Is nog m'n beste, m'n eenige kans misschien, om te worden gelezen!' Dan glimlacht ze ontwapend. Maar wee mij, wee! waar had ik mij moeten bergen, als Betje dat antwoord hadde gehoord!...

Ter wille der te boekstaven waarheid, vergeve mij de lezer deze kleine fantasie: der waarheid, dat de toch zeer aanmerkelijk oudere romans van Wolff en Deken ons zoo veel nader staan, een zoo onvergelijkelijk sterker indruk van levenswaarheid op ons maken dan de meer recente van Mevrouw Bosboom. De oorzaak lijkt mij geen andere, dan dat de laatste meer een schepper van 'intrigue', van verwikkelingen was, meer ook een symbolisch-vermenschelijker van de groote geestelijke stroomingen, die de ideëele drijfkrachten waren van het historisch gebeuren, dan een eigenlijk menschenschepper. Hadden zij de gave voor het laatste in even groote mate als die voor de eerste bezeten, zij zou een epische voortreffelijkheid hebben bereikt, dan welke *er geen hoogere bestaanbaar is*. Nu echter kon het niet anders of zij moest in haar geschiedkundige romans zooveel beter dan in haar tijdgenootelijk werk slagen. Niet alleen immers, dat in de beelding van het meer avontuurlijke verleden, ook de meest fantastische intrigue niet licht zoo onwaarschijnlijk zal lijken als in die van het zooveel nuchterder heden - het heden ook van Mevrouw Bosboom - maar anderzijds zijn ook de geestelijke drijfkrachten van voorbijgegane tijdperken, die reeds geboekstaafde historie zijn geworden, zoo onvergelijkelijk lichter te door- en overzien dan die van den wordenden tijd, den tijd waarin men leeft, dat wie al het vermogen tot het peilen der eerste bezit, nochtans door een afgrond kan zijn gescheiden van de geniale macht het ook de laatste te doen, en zijn menschscheppend talent of genie wel sterk genoeg voor het eene kunstgenre maar niettemin te zwak voor het andere kan wezen,[1)] Het is ongetwijfeld waar, dat haar werk nog een ander element van vroegtijdige veroudering bevat, dat in het werk van Wolff en Deken volkomen afwezig is: een zekere geaffecteerdheid, een ge-

1) Wat ik vroeger te dezen plaatse schreef over den psychologischen biograph - Januari 1914, blz. 123 - geldt ook in niet geringe mate voor een bepaalde soort schrijvers van historische romans.

koesterde keurigheid en distinctie, soms doorgevoerd tot gemaniereerd-wordens toe; hare schrijftrant mist te eenenmale de frissche natuurlijkheid, den ongerepten eenvoud van die der beide vriendinnen. Bij haar niet minder dan elders, dan overal, waar het insluipt, wreekt zich fel en wreed het misverstand, dat men als *heer of dame* hooge, blijvende en innig-menschelijke kunst kan maken. Men kan dat alleen als *man* of *vrouw*. Kieschheid en keurigheid zijn mooi en goed en zelfs kieskeurigheid is soms niet kwaad, maar, eens met de groote epici op reis getogen, is het een feit, dat men er niet voor terugdeinzen mag, gevaarlijke en rotsige paden te begaan en, wat erger is, kwalijk riekende moerassen te doortrekken. Wil men dat niet, kan men dat niet, dan laat dat illustre en wegwijze gezelschap u onvermijdelijk verre achter zich en het is meer dan waarschijnlijk, dat ge verongelukt in uw eentje. Een bergtocht en gelakschoende damesvoetjes, een bergtocht en een dame, die nu en dan tot haar reisgenoot zegt, dat ze daar niet kan loopen omdat er een plas ligt en ginds niet omdat het aas van een gier haar reukorgaan wellicht minder aangenaam zal aandoen - dat zijn twee die elkander niet goed verdragen. Men is wel vaak geneigd, een dergelijke houding bij een schrijver een kenmerk van geestesaristocratie, van zielsvoornaamheid te achten - en zeer zeker bezat Mevrouw Bosboom die - maar ik zou mij schuldig maken aan een ergerlijke verbloeming mijner waarheid, zoo ik er niet in één adem bijvoegde, dat er omstandigheden zijn, waarin uit dit kostbare en al te vast bezit het gemis van iets nog oneindig kostbaarders blijkt: een zóó machtig genie, dat het, indien noodig, dien schrijver zou hebben gedwongen, hem dat bezit ten offer te brengen. Want nog nimmer is het voorgekomen, noch zal het ooit gebeuren, dat iemand zijn genie aan iets anders heeft opgeofferd, en dit om de eenvoudige reden, dat het genie zich niet offeren láát, maar integendeel onverbiddelijk den beheerschten mensch en het liefste dat deze bezit, aan zijn bedoelingen ten offer brengt. Het talent moge u *vragen* uw dierbaarst kind, maar zich ten slotte tevreden stellen met een - bok, die niet eens van u is; het genie *neemt* uw liefste kind, maar hergeeft het ook der wèreld als eene andere Iphigenia, eene broeder reddende priesteres: hooge kunst, nieuwe wetenschap...

Ons onbewuste wezen grijpt immer bij het gewaar worden van een leemte of gebrek naar een binnen zijn bereik liggend iets, dat ter compensatie of verheling van dat gebrek of die leemte kan dienen. Zóó doet ons lichaam en zóó niet minder onze geest. En hoe beter onze onbewustheid daarin slaagt, hoe eerder het ons zal gebeuren, dat wij wat gevolg is, in het daardoor ontstane innerlijk proces, voor oorzaak zullen houden en wat oorzaak is voor gevolg; dat wij wat eigenlijk ziekte is, een bewijs van stralende gezondheid zullen achten en, volkomen te goeder trouw, zullen prat gaan op iets, dat eigenlijk op niets anders dan een tekortkoming onzerzijds berust, als ware het een hoogst waardeerbare handelwijze of bezit. Levert het zieleleven van bijvoorbeeld Hildebrand een wel aardige illustratie van het laatste, dan namelijk wanneer hij meent, dat hij het schrijven eener tweede *Camera* heeft achterwege gelaten, omdat de 'tijd van spelen' voor hem voorbij was, terwijl mijns inziens de waarheid is, dat zijn onbewuste wezen hem wijs maakte, dat de tijd van spelen voorbij was, omdat hij geen tweede *Camera* meer in zich had - wat het eerste betreft, is het niet alleen opmerkelijk hoezeer het ook in Mevrouw Bosboom's geval de keurigheid en voorname distinctie lijkt, die haar beletten volledig de taak van een episch genie te volvoeren - terwijl natuurlijk de waarheid is, dat 't het ontbreken van dat genie was, gelijk wij meenen reeds te hebben aangetoond, dat haar des te keuriger en gedistingeerder maakte - maar ook hoe zij er een eer in schijnt te stellen de intrigue - haar andere 'compensatie' - zoo ingewikkeld te maken als die, gelijk Betje met kwalijk verborgen sneer zou hebben gezegd, van de 'de door een verwartste comedie van eenen Lope de Vega'. In al deze en dergelijke gevallen werkt dezelfde eeuwige en onontkoombare natuurwet en zij, die dit eigenaardig geestelijk gebeuren veroorzaakt, is geen andere dan die, - één voorbeeld uit vele - om ons te redden, ons lichaam noopt, den hartspier te versterken wanneer het klapvliezenstelsel zijn zuivere werking verliest! En redt zij daarmee ons leven, in gevallen als de zooeven omschrevene behoudt zij iets nauwelijks minder kostbaars voor ons: ons zelfvertrouwen, onzen moed tot en lust in ons werk....

De fantasie der romantische verwikkeling is, jammer

genoeg, geen hollandsche gave, en terwijl dan ook Betje en Aagje, de twee ras-epici, al in taal en stof, in merg en nieren hollandsch, dit ook zijn in de soberheid hunner ‘intrigue’, versterkt het excessieve harer fantasie Mevrouw Bosboom's toch al in 't oog vallend aspect van meer uitheemsche, cosmopolitische schrijversfiguur. Met welk een zwier, en in hoe sierlijk en onvermoeibaar een vlucht onderneemt haar literaire ooievaar niet telkenmale de reis, om franschige kindertjes bij hollandsche ouders onder dak te brengen! Had Sand kennis kunnen maken met *Majoor Frans* en *Langs een Omweg*, zij zou allicht hebben uitgeroepen: M'n hemel, ik wist niet dat mijn *Lucienne de Valangis* zulke aardige stiefzustertjes in dat water- en polderland had! - Met voordacht weidde ik hier niet uit over hare historische romans - ongetwijfeld dat deel van haar werk, waarin, gelijk ik reeds aanduidde, haar zeer bijzonder saamgestelde en groote genialiteit het best tot haar recht komt -: de historische roman valt niet binnen het kader dezer studie. Mijn doel was slechts te doen uitkomen, dat zoo de hedendaagsche hollandsche schrijfster van realistische romans den blik tot het verleden mocht keeren, omdat het haar lief zou zijn daar vrouwelijke zielen en harten te beluisteren, die één met haar zijn in aesthetische overtuiging, één in *epischen* hartstocht voor de waarheid en in trouwe liefde voor de onvervalschte, zilt-frissche, stoere hollandsche taal, één ook in gedweeën deemoed jegens de inspiratie van het leven en het genie, zij er geen zoo waarlijk groot, geen zoo natuurlijk-schoon, geen zoo speelsch en ernstig, zoo diep en luchtig zullen vinden als deze Agatha Deken en Elisabeth Wolff-Bekker. Van Holland's grooten materieelen regenerator, de zee, waren hunne werken de geestelijke en klare spiegeling: zoo plechtig en vroom onder den wijden hemel van Agatha's avondlicht, zoo bruisend en fonkelend onder Elisabeth's zonnestralen... Hadden de weeïg-zoete domineesliteratuur, de huilerige en valsche romantiek, het rethorisch vaderlandslievend gebral, dat zich zoowel kon verdragen met de imitatie-manie ten opzichte van het uitheemsche, het niet belet, men zou hen eerder als grooten en machtigen hebben erkend. Hildebrand zou niet opnieuw der hollandsche taal ‘het staatsiegewaad hebben moeten uittrekken’, dat hadden zìj reeds gedaan, - Multa-

tuli niet van voren af aan tot puinhoopen hoeven te rameien, wat zij reeds hadden verbrijzeld, - de mannen van '80 zouden het verschrikte Holland niet als beeldenstormende revolutionnairen verschenen zijn: veel van het essentieele, dat dezen hebben verkondigd, ja meer, hadden ook zij ingezien; neergeschreven in betoog; tot bloeienden akkergrond van hun kunst gemaakt[1]. De volheid van hun beider tot een versmolten genie is geen der moderne vrouwen ten deel gevallen. Zoo moest ik tot hen gaan, vóór over dezen te spreken, want het was mij, of ik, hen huldigend, den grooteren oorlof tot spreken over de kleineren vroeg.... Moge de eene onzer tijdgenootelijke kunstenaressen hen op zijde streven in kloekheid en stoerheid van taal; de andere in de gelukkige vereeniging van sociaal en aesthetisch inzicht; een derde zich hun verwante voelen in het hooge vermogen, een psychologisch begrip tot een levend mensch om te beelden; niet alleen, dat geen al hun gaven vereenigt, maar allen missen die eene: Betje's hóóg juichende en fijne geestigheid, terwijl daarentegen weer allen, wier beteekenis ik in deze studie zal pogen te schetsen, dit, gelúkkig, met hunne geniale voorgangsters gemeen hebben, dat de groote geheelen hun-

1) Het zij mij veroorloofd hier twee aanhalingen te geven, een uit het kortelings verschenen nieuwe deel van Kloos' *Nieuwe Lit. Gesch.* en een uit de *Voorrede voor den tweeden druk* van de Sara Burgerhart, die in sterke mate voor de waarheid dezer bewering getuigen. (De cursiveering in het citaat uit *Nieuwe Lit. Gesch.* is van mij.) Kloos: 'Maar, *daar de tijden gestadig voortgaan*, *kunnen wij verder en ruimer-ziend staan*, dan hij (Zola, v. C.) dit nog vermocht. En wij vragen dus niet langer aan een realistisch schrijver: Hebt gij dat, wat gij schrijft, werkelijk zóó gezien van uw observatieplaatsje, en lijkt het dus haarfijn op wat gij waarnaamt - maar uitsluitend: *Zou*, *wat gij schrijft*, *reëel kunnen zijn?* d.w.z. is het georganiseerd, in zijn fijnste elementen tezamengesteld, van binnen en van buiten, zooals het in de werkelijke werkelijkheid óók zou moeten wezen, gesteld dat het daar een deel van uitmaakte, en niet alleen maar bestond op 't papier?'
En nu de 'Voorrede' van Sara Burgerhart: 'Men heeft in bedenking gegeven, of de twee allerslegtste karakters niet te sterk, te overdreven geschildert zijn; men heeft gevraagt: *zijn* er zulke menschen; ja, en dat gaat verder, *kunnen* er zulke menschen zijn... Wij vinden het niet noodzakelijk de eerste vraag duidelijk te beantwoorden, dewijl wij zeker gerechtvaardigd zijn, zoo rasch men begrijpt, dat zij er zijn *kunnen;* méér hebben wij in dit opzicht niet te bewijzen'.

ner werken uit vele *levende* atomen zijn *opgegroeid*. Gelukkig, zei ik, want dat wat men de groote lijn in het leven als in de kunst noemt, kan in waarheid nooit anders dan een stippellijn wezen; elk zoo een stipje is een levens-détail, een levende gedachte der voorgestelde figuren, een handeling, een gelaatsvertrekking, een gebaar, een woord; te zamen beelden zij de figuren en deze te zamen weer het lèvende werk. Een waarlijk levend beeld in literatuur is een sterrenbeeld: elk zoo een ster is een durend licht; elk een moment van verrukking en liefde des scheppers; tezamen: het flonkerend juweel van onzen nacht, veel open barend van 's menschen lot; veel bevrijdend, berustigend en richtend...

Oct.-Dec. '14.
M.H. VAN CAMPEN.

Ortho, meta, para.

De ongeschreven geschiedenis spreekt van een schooljongen, die overigens goed leeren kon, maar in scheikunde en vooral de organische nu heelemaal geen heerlijkheid zag. Of liever, hij had er maar één ding van kunnen opsteken; duur was zijn eed om bij het eindexamen dat ééne ding niet onder de korenmaat te houden, en toen hij een opstel te maken kreeg over het dood-onschuldige onderwerp *water*, zag hij niettemin zijn kans schoon en schreef hij zonder haperen: water is een stof en er zijn nog meer stoffen in de chemie bekend, zooals zwavelzuur en bier en *ortho*-, en *meta*- en *para*-dichloorbenzol.

Het is lang geleden, dit avontuur, en de schooljongen werd een braaf en kundig ambtenaar, die tot groote voldoening van het vaderland en zichzelf met de chemie niets meer te maken heeft, maar nog op dezen dag, als ik hem op de societeit ontmoet en hij wil royaal zijn, kan hij niet nalaten me te vragen of het *ortho*-, *meta*-, of *para*-oranje zijn zal, en laatst nog, toen we samen onder zijn regenscherm naar huis gingen, betuigde hij zijn leedwezen, dat hij me ook niet een *ortho*-, en een *meta*pluit kon aanbieden. Want men moet zich vooral niet voorstellen, dat deftige ambtenaren ook niet van een flauwiteitje houden, als ze op de societeit komen, of er van heen gaan.

Ja, er zijn van die woorden die een mensch bijblijven, en belangrijk moet het aantal mannen en dames zelfs zijn, bij wie de woorden *ortho*, *meta* en *para* bleven hangen, want veertig jaar of langer weerklinken zij al op de burgerscholen,

en deze overweging geeft iemand moed, als hij wat meer over die tooverklanken wil vertellen, en uitleggen wat de vaderlandsche chemie van de latere jaren er mee te maken heeft.

I.

Misschien ben ik onbillijk tegenover mijn vriend den ambtenaar. Want het is haast ondenkbaar, dat iemand wel nog *ortho*, *meta* en *para* in het hoofd heeft, en niet tegelijk ook dat mooie figuurtje, hem zoo talrijke malen op het bord getoond, dat zeshoekje, met hier en daar een dubbelen streep en die C's in de hoekpunten, die dan af en toe met een *o*, een *m*, of een *p* voorzien werden; dien zeshoek, den *ring van Kékulé*: dat die zeshoek, die ring geheel uit het geheugen verdampt zou zijn, het is haast niet te gelooven, en niet voor velen zal *hij* zich vergissen, die op de herinnering aan den *ring van Kékulé* een beroep doet.

Doch wie er bij denkt, dat hij ook de woorden *ortho*, *meta* en *para* aan Kékulé te danken of te wijten heeft, die vergist zich, al is hij niet ver mis, want het was niet de groote man zelf, doch een groot leerling van den grooten man, aan wien de eer van de invoering met stelselmatig gebruik van die woorden toekomt.

Ook woorden hebben hun geschiedenis; niet het eerst in de koolstof-chemie traden *para* en *meta* op, en niet zonder drang werden zij ingevoerd in dat ander deel der scheikunde, de minerale of anorganische scheikunde genoemd. In de eerste helft der vorige eeuw gebeurde het, dat men nieuwe stoffen vond, inderdaad nieuw, doch zooveel gelijkend op een oude, dat een geheel nieuwe naam minder passend en nuttig scheen dan een naam, die aan de oude stof deed denken en de nieuwe als niet meer dan soorten, schakeeringen, spelingen, bijloopers, van de oude kenmerkte. Phosphorzuur was toen al een oude bekende, maar men vond twee als het ware nieuwe soorten daarvan, en noemde toen die nieuwe soorten *para*-phosphorzuur[1] en *meta*-phosphorzuur, terwijl

1) In plaats van *para* gebruikten Berzelius en anderen ook het voorvoegsel *pyro*. *Ortho*, voor gewoon phosphorzuur, schijnt eerst veel later in zwang te zijn gekomen.

de reeds lang bekende het *gewone* phosphorzuur werd genoemd, of wel phosphorzuur zonder meer. En wie vraagt wat men met die grieksche voorvoegsels bedoelde, die zal wel tot antwoord moeten ontvangen, dat men ze beschouwde als aanwijzers op de begrippen *na*, *bij*, *naast*, en dus daarmee te kennen gaf, wat men inderdaad er mee zeggen wilde.

Die grieksche voorvoegels dan zijn ingevoerd om stoffen, die zeer veel overeenkwamen en toch niet dezelfde waren, tegelijk in hun verschil en hun overeenkomst te merken.

Men mag misschien er een beetje om lachen, dat de geboorte dier namen eigenlijk aan een misverstand te wijten is. Zij althans, die ze vóór 1850 gebruikten, zagen in de overeenkomst dier drie stoffen een veel dieperen zin dan men tegenwoordig het doet, en zonder die meening had men aan *meta* en *para* wellicht niet zoo spoedig burgerrecht geschonken. Maar *meta* en *para* hadden nu eenmaal fortuin en wij mogen daarover niet klagen, want toen het oogenblik aanbrak, waarop men om onderscheidingswoorden voor sterk verwante stoffen zéér verlegen was, lag een stelletje al voor het grijpen, en te gereeder, wijl af en toe voor verwante stoffen uit de organische chemie de term *para* al eens gebruikt was.

Want dat oogenblik kwam; het was de ring van Kékulé, die het voorbereidde, en eigenlijk is het wat bevreemdend, dat Kékulé niet zelf deed, wat spoedig een daad van zijn leerling Koerner werd.

II.

Laat ons die daad nu wat van nabij bezien.

Ook al vóór 1850 hadden de scheikundigen zich gedwongen gezien een zeer verrassend en aanvankelijk zelfs verbijsterend feit te erkennen. Dat verscheidene stoffen bij verbranding de zelfde produkten geven, had de achttiende eeuw al geleerd. Kaarsvet en spiritus hebben oogenschijnlijk niets met elkaar uitstaande; toch, als men beiden verbrandt, krijgt men in beide gevallen niets anders dan *water* en het welbekende *koolzuurgas*. Nu zijn water en koolzuur niets dan verbindingen van waterstof en koolstof met zuurstof, en dus kan het niet anders of zoowel vet als spiritus bestaan beide uit koolstof en waterstof, en daar, zooals dieper onderzoek leert, een deel

van de zuurstof in het water en het koolzuur mede uit het vet en den spiritus afkomstig is, bestaan vet en spiritus dus beiden uit waterstof, koolstof en zuurstof. En met een menigte andere stoffen is het zelfde het geval: suiker, stijfsel, papier, linnen, katoen, zij allen geven bij verbranding koolzuur en water en anders niet, zij allen bestaan uit waterstof, zuurstof en koolstof. Nu werd voor dit feit al spoedig een verklaring gevonden, althans wat vet en spiritus aangaat. Gelijke hoeveelheden vet en spiritus geven *niet evenveel* koolzuur en water en bevatten dus ook niet koolstof en waterstof *in de zelfde verhouding*; men kan zich best begrijpen dat daarmee verschil in eigenschappen gepaard gaat, en gevallen van dien aard kende de tijd van Lavoisier ook al in de minerale chemie. Voor suiker en stijfsel wordt het al wat moeielijker om verschil in verhouding te vinden, en bij verbranding van stijfsel en zuiver papier vindt men zelfs gansch geen verschil. Toch zijn het andere stoffen geweest, die de chemie hebben gedwongen *dit* merkwaardige feit mogelijk te achten: twee of meer stoffen kunnen in tal van eigenschappen verschillen en niettemin uit volkomen dezelfde grondstoffen bestaan en zelfs in volkomen dezelfde gewichtsverhouding. Wie dit voor het eerst hoort, zal zich kunnen begrijpen dat de scheikundigen paf stonden en niet dadelijk de juistheid van de proeven vertrouwden, want waarin kunnen stoffen nog méér verschillen dan in bestanddeelen en in de verhouding daarvan? En het duurde dan ook eenigen tijd voor men dacht aan nog een derden factor, en wel aan de *wijze van vereeniging der bestanddeelen*. Daar dacht men dan gelukkig aan en men berustte met meer gemak bij het verrassende feit en verzon er zelfs een naam voor, een naam die nog altijd in gebruik en in eere is en voortdurend grooter dienst bewees en bewijst, want grooter steeds werd en wordt het aantal der gevallen van twee of meer stoffen, die in samenstelling geheel overeenkomen en toch zeer bepaald verschillende stoffen zijn: men noemt ze *isomeeren* van elkaar, en een ieder die den smaak van rietsuiker en den smaak van melksuiker uit eigen ervaring kent, mag rondvertellen dat hij twee *isomeeren* geproefd heeft.

De isomeeren brengen ons dicht bij Koerner, want in geen deel der chemie wellicht is het verschijnsel der *isomerie* zoo

sterk heerschend als in dat brok, waar de ring van Kékulé zijn triomfen viert, mag men wel zeggen, en Koerners werk staat tot dien ring in zeer nauwe betrekking.

III.

Ik weet niet hoe het met anderen is, maar als ik mijn eigen ervaring naga, ontdek ik wat moeite met de gedachte van twee stoffen, die in de zelfde verhouding met elkaar vereenigd zijn, doch niet op de zelfde wijze. Dat vereenigen moet toch een volkomen doordringing zijn, een wederzijdsche doordringing van die twee stoffen, en wat kan er nog méér gebeuren dan volkomen doordringen? Ik moet wel toegeven, met mijn hoofd, dat er zoo iets is als verschil in wijze van vereeniging, maar dat verschil te zien in mijn verbeelding, het lukt mij niet, tenzij ik nog heel wat meer doe, en een heele theorie er bij haal, die nog niet werd genoemd en die uit een zeer oude doos stamt. Want als ik ter leen ga bij Demokritos en zeg: ‘stoffen zijn vereenigingen van *atomen*’, dan laat ik een beetje vallen van die volkomen doordringing van zoo even, en kom ik in eens een groot eind verder. Ik kan dan immers zeggen: zes atomen koolstof en zes atomen waterstof kunnen op meer dan één wijze saamgeschaard worden tot één geheel. De zes koolstofbrokjes kunnen bijv. in een rechte lijn liggen en ieder een brokje waterstof naast zich hebben, maar ook is denkbaar een groepeering, waarbij de eersten hoekpunten zijn van een zeshoek, en in dien stand ook ieder voorzien van een waterstofgezel. Soort en hoeveelheid van bestanddeelen zijn in beide gevallen de zelfden, maar het verschil in groepeering maakt een verschil en zelfs een groot verschil in werking volkomen begrijpelijk, zooals men van de zelfde letters woorden van zeer verschillende beteekenis maken kan.

Niet zonder reden nam men hier juist de rechte lijn en den zeshoek tot voorbeeld, maar een brave HBSser, die dit leest, zal zeggen, dat een belangrijk begrip nog overgeslagen werd, en de school eerst van *molekulen* en dan pas van *atomen* spreekt.

Inderdaad heeft hij gelijk, en om een verzuim te herstellen breng ik in herinnering, hoe de chemie, al gaat zij in het

laboratorium met grootere of kleinere, maar in allen geval met weegbare hoeveelheden van stoffen om, in haar theorie vaak denkt om zeer kleine deeltjes van die stoffen, te klein om gewogen te worden; deeltjes zóó klein, dat zij niet verder gedeeld kunnen worden zonder op te houden die stoffen te zijn, maar ook in dien uitersten staat van verdeeling nog hun atomen in de bepaalde verhouding van hoeveelheid hebben. Voor de scheikundige leer is een klontje suiker een opeenhooping van een geweldig groot aantal molekulen, die ieder zóóveel atomen koolstof, zóóveel atomen waterstof, en zóóveel atomen zuurstof tellen, en wat in het laboratorium met de suiker gebeurt, overkomt aan alle molekulen gelijkelijk, zoodat men omgekeerd in de avonturen van één molekuul het gedrag van groote hoeveelheden der stof uitdrukken kan. En als men spreekt van den zeshoek of den ring van Kékulé, bedoelt men dan ook de voorstelling van een groepeering der atomen *in een molekuul*. Doch, zooals bleek, wat men over de eigenschappen van zulk een molekuul meenen kan, staat in nauw verband tot de eigenschappen van de stof, waartoe het molekuul behoort, en is er in zekeren zin de uitdrukking van.

En dus, wie beweert: de zelfde atomen kunnen op meer dan één wijze tot een molekuul gerangschikt worden, die beweert ook: er moet van de zelfde elementen in de zelfde gewichtsverhouding meer dan een verbinding kunnen bestaan; die beweert ook: er moeten van een zekere verbinding *isomeeren* zijn.

IV.

De zeshoek bestaat een halve eeuw, en toen hij een kwart eeuw als leidster geflonkerd had, hield de Duitsche chemie een feest te Bonn, waarbij vele warme woorden vielen en Meester Kékulé zelf met een zeer schoone voordracht optrad. Maar het feest was niet een feest van woorden alleen en er wordt verhaald, hoe men ook met danskunst den grooten man en zijn zeshoek gevierd heeft.

Zes heeren in zwarten rok, ieder met een dame in wit toilet naast zich, stonden in figuur als zeshoek: zwart wees op koolstof en wit op waterstof, en het geheel symbolizeerde dus een

benzol-motekuul; benzol, want benzol was de stof, op welke de meester allereerst zijn vondst had toegepast en in het gewone teekenschrift wordt benzol uitgedrukt door de formule $C_6 H_6$. De zes paren bewogen zich met statig zwenken en behoud van figuur door de dansruimte en namen dan hun eerste plaats weer in. Dat was dan een molekuul benzol geweest in zijn beweging door een menigte molekulen. En toen, toen zweefde een nieuw paar nymphen binnen; in lichtgroen waren zij gehuld, en, dicht bij den zeshoek gekomen, reikte een der twee de hand aan een witte dame en de ander balanceerde tegenover den verlaten heer, terwijl het wit-groene paar het tooneel afzwierde: wat overbleef was een nieuw molekuul, een molekuul *chloorbenzol*. En nog eens zweefde een groen nymphenpaar binnen en een andere heer moest van dame verwisselen en een molekuul *dichloorbenzol* stond daar voor de toeschouwers.

Het moet heel mooi zijn geweest, die choreumatische voorstelling van benzol en de *substitutie* en de dubbele *substitutie* van waterstof door chloor, en ik denk wel dat de figuren werden uitgewerkt en herhaald met wijzigingen, en wellicht is een ervan deze geweest, dat bij het tweede en derde optreden van het tweede groene nymphenpaar telkens een andere witte dame werd onttrokken aan de hoofdfiguur en dus drie nieuwe figuren werden te zien geven achtereen, want men kon drie groepeeringen maken: twee groene dames *naast* elkaar in den zeshoek; dan: twee groene dames door een witte gescheiden, en eindelijk twee groene nymphen *tegenover* elkaar. Als dit inderdaad geschied is en het programma de figuren vermeldde, dan heeft dat programma kunnen vertoonen de magische woorden *Ortho*- en *Meta*- en *Para*dichloorbenzol[1)]

Wij zijn hier bij Kékulé en Koerner beiden beland. Van den meester is de zeshoek, van hem ook is het aantal mogelijke vervangingen en dus het aantal *isomeeren*, van den leerling is het gebruik van de voorvoegsels *ortho*, *meta* en *para*... laat ik er dadelijk bijvoegen, dat de leerling aan het benzol nog heel wat meer heeft gedaan.

1) Men zal wel mogen aannemen, dat het ballet het met allerlei bijzonderheden van de inwerking niet te nauw genomen heeft, en zich evreden stelde met een *schematische* voorstelling.

Ja, nu blijft het den lezer zelf overgelaten om in te zien, dat er maar drie en niet méér verschillende figuren te maken waren door de verwisseling van twee witte tegen twee groene dames en dus niet uit gebrek aan grieksche woordjes de reeks *ortho*-, *meta*- en *para* niet langer werd, en ik wil er alleen nog bij vertellen, hoe Koerner niet geheel zijn zin heeft gekregen, want hij gebruikte zijn woorden in andere volgorde dan hier boven werd aangeduid en nog heden in zwang is, en hij heeft dus met berusting zijn kameraads met zijn benamingen naar eigen goedvinden moeten zien omspringen.

Hoe dit zij, zeker is, dat wat men ook beproefd heeft, het nooit iemand gelukte om meer dan drie isomeeren van benzol te krijgen met twee chlooratomen en de chemie dus aan *ortho*, *meta* en *para* genoeg had. En zeker mag dit een der groote zegepralen van Kékulé's zeshoek heeten, want een onnoemelijke hoeveelheid werk is in de laatste halve eeuw over benzol verricht en nog nooit werd men gedwongen naar een vervolgwoord op *ortho*, *meta* en *para* uit te zien.

V.

Inderdaad, het is een groote zegepraal. ‘Langer dan vijfen twintig jaar leven de meeste theorieën niet,’ zei de Meester zelf een kwart eeuw geleden; thans zijn wij weer een kwart eeuw verder en nog altijd is Kékulé's zeshoek onschatbaar en nog altijd zijn *ortho*, *meta* en *para* huiswoorden in de benzolchemie.

Wie dit het minst van allen zal tegenspreken is zeker wel prof. Holleman te Amsterdam. Hij staat er mee op en gaat er mee naar bed, met het *ortho*, *meta* en *para* denkt men als men zijn groote werk over de substituties ziet[1)] en *hij* vooral mag wel zeer op zijn hoede zijn voor grappige vrienden. Jaren en jaren besteedde hij er aan om de substituties in den zeshoek beter te leeren kennen en het oogenblik is nog niet nabij, waarop hij zal kunnen meenen een algemeene en bevredigende leer bereikt te hebben. Wellicht blijft de onophoudelijke strijd met de luimen der feiten door die luimen zelf aantrekkelijk, maar zeker is er ook veel geest-

1) Die direkte Einführung van Substituenten in den Benzolkern. Leipzig, Veit & Comp. 1910.

kracht noodig om maar altijd door te worstelen en tevree te zijn met de kleine winsten, bij stukjes en beetjes behaald. Zeker, die stukjes en beetjes brengen verder, of leeren nieuwe vraagstukken, doch schaarsch zijn de oogenblikken, waarin de werker kan denken: nu heb ik op een groot beginsel de hand gelegd en ik kan nu rustig verder schrijden.

Ik wil trachten van dezen arbeid een indruk te geven. De vervanging van waterstof door chloor gaat volstrekt niet zoo eenvoudig en makkelijk als het ballet misschien deed denken, en vooral is er moeite met de invoering van het tweede atoom. En dan nog: wel is het mogelijk met allerlei kunst en vliegwerk *ortho*, *meta* en *para* alle drie te krijgen, maar als men de voor de hand liggende werkwijze volgt, ontstaan alleen *ortho* en *para*, doch *meta* blijft uit, en als men met andere stoffen werkt dan chloor, gebeurt vaak juist het omgekeerde: er ontstaat alleen een *meta*-stof, en *ortho* en *para* blijven uit. En niet alleen gaat het zoo met een tweede atoom chloor, maar als men in plaats van met chloor de tweede inwerking met een andere stof doet geschieden, ook dan zal de tweede plaatsvervanger alleen op *ortho* en *para* komen en *meta* ontzien: het eerste atoom kreeg blijkbaar een bepaald recht op benoeming en wijkt daarvan niet af: de nieuwe indringer mag vlak naast den eersten rechthebber staan of recht tegenover hem, maar in de schuinte, op die *meta*-plaats, daar wil het chlooratoom geen ander zien, noch broeder, noch neef, noch vriend noch vijand, en zij komen er dan ook niet met open vizier, al gelukt het hen wel met allerlei listen de waakzaamheid van nummer één te verschalken.

Nummer één heeft een recht op plaatsaanwijzing voor nummer twee - dit recht drong zich al veertig jaar geleden aan Koerner op en de geweldige toename in feitenkennis heeft sindsdien het beginsel versterkt, het met een belangrijke toelichting verrijkt en nog is het een der waarheden van de benzolchemie. Is eenmaal een zeker atoom in het benzol-molecuul gevoerd, dan heeft de scheikundige het niet meer in zijn macht om een tweede te brengen waar hij wil, tenzij door bijzondere listen, maar met dat eerste atoom verbond hij zichzelf voor het tweede tot de voortbrenging van òf een *meta*-, òf een *ortho* met een *para*verbinding.

Ware ten minste deze regel een strenge! Maar helaas zelfs dit is den scheikundige niet gegund. Zelfs aan het toch niet zoo onbescheidene verlangen om met zekerheid te kunnen zeggen: ‘een nummer twee zal zonder mankeeren òf zus òf zoo en zoo terecht komen al naar den aard van nummer één, wordt door de feiten niet scherp voldaan. Nummer één is of bij wijlen grillig of niet zoo machtig als hij er uitziet, af en toe wordt zijn bevel overtreden en stuit de onderzoeker op *uitzonderingen*.[1)]

O die uitzonderingen! Hoe moeten zij den onderzoeker kwellen. Hoe menigmaal heeft niet een benzolscheikundige gemeend in een of ander opzicht een mooien regel te hebben ontdekt en hoe bitter moet niet zijn ontchoocheling zijn geweest als dieper studie de gebrekkigheid van zijn vondst leerde, omdat die lastige uitzonderingen aan den dag kwamen, en de regel maar een regeltje bleek te zijn van zeer betrekkelijke betrouwbaarheid. En toch kan men het niet laten naar regels te zoeken, want zij zijn het die niet alleen het gevondene saamvatten, doch ook het nog te vindene voorbereiden. Hetzij men de regels om hen zelven lief heeft, het zij men ze waardeert om hun leiding bij het voortgezette onderzoek, men wil ze hebben, en is wel verplicht, zoo zij niet gaaf zijn, te zien wat men met hinkende doen kan.

Zeker, hier is geestkracht noodig en de moed om te roeien met de riemen, die men heeft, en het mag gezegd worden dat de regel van Koerner, om hem zoo te noemen, de regel over de dictatuur van nummer één, een zeer nuttig werktuig is.

Maar zelfs zoo men dien moed heeft tegen de uitzonderingen in, is de onderzoeker nog niet tegen kwellingen veilig. Nummer één toch is lang niet altijd zulk een krachtig bestuurder als voor zijn bewonderaars maklijk zou zijn en in plaats van nummer twee op één bepaalde plaats te zetten, breekt hij hem in stukken en roept het grootste brok recht tegenover en het kleinste vlak naast zich. En heet nummer één niet chloor doch *nitro*, dan zet hij nummer twee niet

1) Wel kan men menigmaal betoogen, dat een zekere uitzondering niet van principiëele beteekenis is, maar het is toch altijd onaangenaam naar zulk een betoog te moeten grijpen.

altijd ongedeerd op *meta*, maar een stukje ervan houdt hij naast zich en met een ander deel, nog minder, bezet hij *para*. Met andere woorden, bij invoering van een nummer twee ontstaat wel één der drie denkbare isomeeren in hoofdzaak, maar men vindt meestal van de andere twee wat er bij, en alleen in de minderheid der gevallen treedt een der isomeeren onvermengd op.

VI.

Al jaren geleden heeft prof. Holleman begrepen dat deze omstandigheid den onderzoeker op een nieuwen plicht wees. Het is niet genoeg om te spreken van veel of weinig, de wetenschap heeft meer nauwkeurige inlichting noodig, en hij maakte het zich tot taak methoden tot weging der bestanddeelen in een isomeerenmengsel te ontwerpen, op hun draagkracht te onderzoeken en op de meest uitgebreide schaal toe te passen.

Men kan er hier niet aan denken deze methoden te beschrijven, maar iedere H.B. scholier zal begrijpen, wat een moeilijk werk het zijn moet om in een mengsel van *ortho*, *meta* en *para* ieder dier verbindingen naar hun percentage te bepalen, doch kan hij het niet uithouden van weetgierigheid, hij moet aan zijn leeraar vragen, hoe men 'm dat levert.... maar die zal het hem misschien óók niet zeggen.

Maar dit zal hij toch zóó wel inzien, dat eerst na afloop van zulke bepalingen met gepast vertrouwen mag gezegd worden wat het hoofdprodukt is en in welke verhouding nummer één zijn gunsten over *ortho*, *meta* en *para* verdeelt, of liever aan nummer twee toestaat zich te verdeelen.

En wat heeft dat nauwkeurige onderzoek nu opgeleverd?

Goddank, mag men wel zeggen, goddank is de regel van Koerner er niet onder bezweken en heeft de benzolchemie dat beginsel althans kunnen behouden, en zelfs, zooals reeds gezegd werd, met een groote toelichting verrijkt. Maar geheel zonder kleerscheuren kwam het er toch niet af. De dictatuur is zoo koppig niet of zij moet zich wel eenigzins plooien naar de omstandigheden, en stelt haar eischen bijv. anders in de kou dan in de warmte. Wel heeft die plooibaarheid vooral invloed op de *verhouding* van *para* tot *ortho*

in het mengsel van de twee en blijven die twee bij elkaar de hoofdmassa uitmaken, maar ook die wijziging zelf stemt al tot nadenken, en als wij zien dat naast die hoeveelheden *para* en *ortho* bij verwarming ook hoeveelheden *meta* optreden, die, hoewel steeds gering, toch voortdurend toenemen, dan gaan wij het betrekkelijke van het groote beginsel sterk beseffen. En meer nog doen wij dat, als wij wederom plooibaarheid waarnemen bij verschil in gebruik van vloeistof, waarin de werkingen worden uitgevoerd, en eindelijk den dictator zich niet ongevoelig zien betoonen tegenover kleine hoeveelheden bijmengsels.

Het is een geweldig werk, dat prof. Holleman en zijn leerlingen in den loop van vele jaren heeft verricht tot nauwkeurige toetsing van Koerner's regel en men hier enkel in weinige woorden saam vatten kan, en voor den Amsterdamschen scheikundige moet het wel een voldoening zijn, nu zijn pijnbank aan het beginsel bekentenis slechts van kleine zonden afdwingen kon, en de heerschappij van nummer één in hoofdzaak gehandhaafd kon blijven. Wel moet men een groote omkeering in werkingen mogelijk achten bij geweldige verandering van omstandigheden, maar, zooals men gewoonlijk in het laboratorium met de stoffen omspringt, mag men aan een vrij betrouwbare standvastigheid van den regel gelooven, en die uitkomst gerust een pak van het hart heeten.

Een pak van het hart, en men heeft zelfs lust van een buitenkansje te spreken, als men nagaat hoe het met andere regels gegaan is over *ortho*, *meta*, *para*; veel verwacht men dan niet meer, en men gaat wanhopen aan degelijke regels in de benzolchemie. Want men moet den regel van Koerner niet een wijder strekking geven dan hij zelf hebben wil. De dictatuur van nummer één laat ons alleen voorspellen, dat een nummer twee òf alleen op *meta*, òf alleen op *ortho-para* terecht zal komen. Maar waarom *nitro* als dictator een nieuweling naar *meta* zendt, en chloor als dictator hem *para* als standplaats aanwijst, dat zegt de regel niet en natuurlijk zou men ook graag daarover iets kunnen beweren. Nu heeft het volstrekt niet ontbroken aan ideeën, en talrijke regels kwamen in omloop om aan te geven hoe de aard van nummer één samenhing met de

plaatsing, die het aan een nieuwen indringer oplei, of die *meta* was dan wel *para-ortho*. Doch veel genoegen beleefden de stellers van die regels niet aan hun vernuft, want steeds kwam nader onderzoek met zooveel bezwaren en uitzonderingen aan, dat er weinig van de schoone vondst overbleef en op het oogenblik is er geen enkele betrouwbare algemeenheid over dit punt te zeggen.

Een verademing des te meer geeft de uitkomst van het Amsterdamsche onderzoek, nu men aannemen mag, al is het dan met wat haken en oogen en alleen in hoofdzaak:

Ten eerste: nummer twee zal altijd òf op *para* en *ortho* òf op *meta* komen,[1)] en *ten tweede:* als een bepaald nummer één aan één nummer twee een bepaalde plaatsing opgelegd heeft, zal diezelfde plaatsing ook gelden voor elk ander nummer twee.

Men zou het eerste beginsel kunnen noemen: de regel van de *dictatuur*, het tweede beginsel: de regel der *onpartijdige dictatuur* van nummer één.

Misschien vindt men deze uitkomst nog maar een povere vangst, maar in allen geval een betere is er niet en ook met deze kan nog heel wat worden uitgevoerd[2)].

VII.

Nog heel wat, want wie denken mocht dat met nummer één en nummer twee de zaak uit is, vergist zich deerlijk.

Ik bid u, breng u nog eenmaal den zeshoek voor oogen en ge zult zien, dat er niet twee doch zes plaatsen voor indringers zijn, en de vraag doet zich dus voor, hoe het gaan moet, als men na nummer twee nog een *derde* binnensmokkelen wil? En voor een vierde en vijfde en een zesde zelfs kan men dezelfde vraag stellen, doch zoover is de chemie zelf nog niet en behoeven wij dus ook niet te gaan: aan nummer drie hebben wij vooreerst al werk genoeg.

Wat zal er met nummer drie moeten gebeuren? Zal hij

1) Dit alleen is de regel van Koerner, de tweede is door Holleman zelf ingevoerd.
2) Er zij echter op gewezen, dat zeer onlangs door Dr. Vermeulen uitzonderingen gevonden zijn, die hij niet opheffen kon, al meent prof. H. dat wèl te kunnen doen.

luisteren naar één of naar twéé? Behoudt één zijn dictatuur of is die op twéé overgegaan, of deelen zij de macht? Men zou zoo zeggen: nummer drie weet er niets van wie het eerst de baas werd en hij zal dus luisteren, niet naar het geboorterecht, doch naar het recht van den sterkste. Maar dan? Zal die sterkste geheel zijn wil doorzetten of een zekere bevoegdheid aan den zwakkere toekennen? En zoo ja, naar welk beginsel zal men een aandeel in het medezeggenschap van te voren schatten? Zal men mogen zeggen: toen nummer één alleen was, kon hij met een zekere kracht zijn invloed op de plaatsaanwijzing doen gelden, en een zekere kracht tot plaatsaanwijzing heeft ook nummer twee, wanneer die eens voor nummer één spelen mag; en nu zij samen zijn, zullen zij ieder die kracht behouden en mag men dus zoowat redeneeren als in de werktuigkunde, waarin men bij een samenwerking van krachten iedere kracht op zich zelve zich ongeschonden denkt, en daardoor juist volgens zekere regels aandeel hebbend in de resulteerende werking? Mag men dit alles zeggen?

Inderdaad rijst hier geen geringe moeilijkheid. Zoolang *chloor* nog de eenige heerscher is in het molekuul, heeft het een zekere richtende kracht voor een nieuwen indringer. En zoolang *broom* de eenige heerscher is, heeft het eveneens een zekere richtende kracht. Maar nu zijn ze samen, en zullen die richtkrachten nog zijn wat ze waren? Van zelf spreekt dat niet, want als ze samen zijn, ziet chloor niet meer de omgeving van vijf waterstof en zes koolstof om zich, waarin het die bepaalde kracht openbaarde, en met broom is het eveneens gesteld: het spreekt dus niet van zelf, dat zij de zelfde richtkracht hebben als te voren; integendeel, het spreekt veel eer van zelf dat die krachten gewijzigd zijn. En als dat zoo is, hoe kan men dan uit de ervaringen van den tweeden inval iets over de avonturen van een derden voorspellen; hoe, al weet men wat chloor met nitro doet als het chloor alleen is, en wat broom met nitro doet, als het broom alleen is, hoe zal men uit die wetenschap afleiden wat chloor en broom te samen met nitro zullen uitvoeren als zij samen in het benzol aanwezig zijn?

Deze moeilijkheid bleef aan de Amsterdamsche chemie niet verborgen, doch men kan zeggen dat zij hier met een

buitenkansje heeft te doen gehad. Het spreekt niet van zelf, zeiden wij, maar ook als men de feiten over den derden indringer in het groot alleen aanziet, merkt men al gauw, dat zij onverklaarbaar zouden zijn, zoo niet nummer twee en nummer één de krachten behielden, ook naast elkaar, die zij hadden toen zij alleen heerschten, en men kan dus spreken van het behoud van richtkracht, en de ervaringen over den tweeden inval in verband brengen *met*, ja zelfs min of meer afleiden *uit* de gegevens over den tweeden.

Dit geeft den burger moed, want nu behoeft hij zijn proeven niet in den blinde te nemen, maar hij kan ze onder leiding van een zeker overleg stellen en nieuwe regels aan oude verbinden. Dit geeft hem dus moed, ten minste als hij een ijverige burger is, want een luilak zou er niets op gesteld zijn om tot zooveel geredeneer gedwongen te wezen als nu voor de deur staat.

Want ik weet niet of de lezer het al gevoeld heeft, maar een legioen van vragen verrijst, nu men mag aannemen dat één en twee op drie werken, zooals zij op drie zullen werken, wanneer zij ieder alleen voor zich met drie (die dan een twee is) te maken hebben. Tracht u een geval voor te stellen, en kies er eens een *para*stof met chloor en broom, waarin men een *nitro* als nummer drie wil brengen. Nu willen broom en chloor beiden nitro zoo ver mogelijk zich van het lijf houden, dat is dus, zij willen ieder voor zich nitro brengen op die plaats die voor hen zelf de *para*plaats is, en recht tegenover hen ligt. Maar chloor heeft op zijn *para*plaats al broom vóór zich en broom al chloor, en waar het nu eenmaal bijna nooit gebeurt, dat een nieuwe indringer een ouden van zijn post verjaagt, maar hij altijd alleen een waterstof tot slachtoffer maakt, moet men wel vragen: *wat nu*? Het schijnt alsof er voor *nitro* geen hoekje te vinden is. Gelukkig echter voor *nitro* werken chloor en broom wel in hoofdzaak, maar niet uitsluitend naar *para* toe en hebben zij een deel van hun invloed voor de ortho-richting over en met dat deel moet dus *nitro* geholpen worden. Maar hoe zal men die hulp voor ieder van beiden in rekening brengen? Om dat te kunnen zeggen, moet men weer weten, vooreerst hoe groot de richtkracht in haar geheel voor chloor is vergeleken met de richtkracht in haar geheel voor broom, en daarbij welk

deel dier krachten voor de stuwing naar *ortho* vrij is en dan eerst kan men zich met behoedzaamheid aan een besluit wagen.

Als het den lezer voor de oogen schemert, zal hij dat zich zelf niet zeer kwalijk hoeven te nemen, maar ik hoop, hij zal begrijpen dat hier de kwantitatieve ortho-meta-parachemie, het onderzoek naar de betrekkelijke hoeveelheden der isomeeren, dus juist de Amsterdamsche benzolchemie, zeer veel beteekenis krijgt.

VIII.

In dien feitenbaaierd mag ik niet langer blijven. Maar wel nog is het geoorloofd iets te zeggen over de manier om in den doolhof zijn weg te vinden.

Er werd hier veelvuldig gesproken van *invloed* en *kracht* en *richten*. Chloor richt *nitro* naar *para* en doet dat met een zekere kracht of liever met een zeker deel van zijn richtkracht, want een ander deel werkt naar *ortho*. Zoo werd gezegd en de woorden*kracht* en *invloed* liggen dan ook voor de hand. Voor meer nauwkeurig overleg echter geeft prof. Holleman de voorkeur aan een ander begrip, aan de *snelheid van inwerking* en het is niet ondoenlijk om de bedoeling en de beteekenis van dat begrip voor den belangstellenden leek begrijplijk te maken.

Als men broom nummer één heeft gemaakt en men kiest chloor tot tweeden indringer, dan krijgt men (met ronde cijfers rekenend) evenveel *para*- als *ortho*-produkt. Nu kan men wel zeggen: de richtkracht van het chloor werkt even sterk naar *para* als naar *ortho*, doch men kan ook spreken van de *snelheid* van de *ortho*-, en de *snel*heid van de *para*- werking, en dus in dit geval beide snelheden gelijk noemen. Waarom mag men dit doen? Omdat, als alle werking is afgeloopen van het chloor op het broombenzol en men twee stoffen als uitkomst van de werking gekregen heeft, ieder van de twee stoffen evenveel tijd heeft noodig gehad om te ontstaan in de hoeveelheid welke de proef leert, dat is dus in dit geval, in onderling gelijke hoeveelheden. In iedere seconde dus, in iedere minuut, in ieder uur ontstond van de *ortho*stof evenveel als van het *para*produkt en dus mag men

wel zeggen dat zij zich vormden met onderling gelijke snelheden. Gaat men daarentegen uit van chloorbenzol en men laat er op inwerken broom, dan ontstaat in den zelfden tijd wel achtmaal meer *para*- dan *ortho*stof, en dus mag men de snelheid der eerste werking achtmaal grooter dan die der tweede noemen[1].

Men heeft dus in de snelheid van inwerking een door zuiver overleg afgeleid begrip. Ook brengt het denken over dat begrip snelheid van inwerking nog tot een inzicht dat men met het begrip kracht niet zoo licht veroverd had. Menigmaal vindt men naast veel *para* en *ortho* een kleinigheidje aan *meta*stof, menigmaal vindt men echter van de laatste niets en schijnt de richtkracht geheel in *ortho* en *para* te zijn opgegaan. Maar nu men met een zuivere redeneering in de snelheden de maat voor inwerkingskracht gevonden heeft en die snelheden onderling zoo verschillen, komt men gemaklijk op de gedachte, dat een snelheid al gauw te klein kan zijn om een merkbaar percentage aan *meta* te geven. De methoden tot bepaling van de hoeveelheden zijn nog altijd nog zoo scherp niet als in de chemie der metalen en een kleine hoeveelheid aan *meta*stof is naast groote bedragen *ortho* en *para* niet te vinden. Doch dit niet vinden bewijst dan niet een volslagen ontbreken van de *meta*werking, maar enkel een groote traagheid in de vorming van *meta*stof in vergelijking van de snelheden, waarmee de *para*- en *ortho*- lichamen ontstaan.

De juiste kennis van die snelheden voor een groot aantal indringers zou dus zeer gewenscht zijn. Helaas is zij niet gemaklijk te verwerven, en vooral is de moeilijkheid groot bij de gevallen, waarin men het meest om juist inzicht verlegen is. Als het molekuul alleen chloor bevat, zal een tweede indringer op *para-ortho* komen, en wel met een zekere snelheid voor de vorming van *para* en *ortho* te saam. En als broom de dictator is, zal een tweede indringer eveneens met een zekere snelheid de plaatsen *para* en *ortho* te samen

1) Dit voorbeeld is uitsluitend gekozen om het begrip snelheid te verduidelijken. Als prof. H. echter over snelheid spreekt, bedoelt hij die, waarmee *para* plus *ortho* zich *te zamen* vormen bij gebruik van verschillende indringers, en die snelheden worden onderling vergeleken, en ook met die, met welke een *meta*-stof ontstaat.

bezetten. Men heeft dus twee snelheden, en voor de leer van den derden indringer zou het van het grootste belang zijn die twee snelheden, of althans hun verhouding te kennen, maar... maar beide die snelheden zijn zoo geweldig groot dat zij zich aan een onmiddelijke bepaling onttrekken. Wel geeft de ervaring voor enkele gevallen een ruwe aanwijzing, maar afdoende is die hulp allerminst en men is gedwongen wat men zoekt af te leiden uit sommige gedragingen van den derden indringer zelven, in de hoop dat deze vondsten op hun beurt weer mogen worden gebruikt tot het voorzien van andere gedragingen van dien derden plaatsvervanger. Prof. Holleman heeft het op die wijze al een heel eind ver gestuurd en wij mogen hem voor de toekomst meer heil toewenschen met erkenning van aanvankelijk goed gevolg, en temeer waar ook hier de kwantitatieve bepaling van de isomeeren veel te zeggen heeft.

En goede wenschen moet men hem ook geven voor zijn poging tot oplossing van het merkwaardige feit, het groote verschil tusschen *meta* aan den eenen en *para-ortho* aan den anderen kant. Vele regels heeft men er over ontworpen reeds, doch zij hielden het niet uit, en toch, dat zou schoon zijn, als men van dit boven alle warrelingen uitstekende feit een blijvende verklaring vinden kon. Prof. Holleman[1)] waagde zich er aan met een poging, waarover hier verder niets gezegd worden mag dan dat aan deze poging een langer leven wordt toegewenscht dan aan de vorigen beschoren was, zooals zij ook door haar meer theoretischen aard een beter lot schijnt te verdienen. Maar er moet allerlei bij ondersteld worden en onderstellingen roepen om bevestiging door de ervaring: de ervaring moet dus beslissen en de heeren van deze verklaring zelven zien het dan ook niet anders in.

IX.

Dit opstel gaf in zijn aanvang het woord aan een koddigen spreker en het kan met een ander koddig woord besluiten. Want ook de geschreven geschiedenis kan een

1) In samenwerking met prof. Boeseken.

grappenmaker over het *ortho*, *meta* en *para* aanwijzen en dat was waarlijk geen kleine jongen. Een geweldig chemicus was Kolbe, doch toen de ring van Kékulé kwam, had Kolbe zijn zetting al beet en hij toonde zich een oudgast, vol haat aan de nieuwe gedachten. En de nieuwe woorden verkorven het bij hem natuurlijk niet minder en weinigen er onder wekten zoo zijn toorn als *ortho*, *meta* en *para*, die voor hem het meest de verdorvenheid der jongere school kenmerkten. Met een macht van haat, scherpte en grofheid zelfs ging hij tegen de ontaarde jeugd te keer, maar vaak ook was er humor in zijn scherpte en bijwijlen wist hij met een koddigheid en een geestigheid te werken, die misschien zelfs door de aangevallenen gewaardeerd kon worden. En zoo kwam hij op een goeden dag uit den hoek met de volgende bekentenis.

Ik heb me vergist, zei hij, ik erken het ronduit en ik wil me beteren. Ik heb me lang tegen *ortho-meta-para* verzet, maar nu zie ik in dat *ortho-meta-para* gelijk heeft, en ik wil nu zelf ook eens aan *ortho-meta-para* gaan meedoen. En hoe zou ik dan beter kunnen beginnen dan met de physici zelf aan *ortho-meta-para* te onderwerpen? En dat gaat prachtig. Want er zijn *orthophysici*: dat zijn de ware, die zelf met experimenten de natuur onderzoeken en *in* de natuur staan. Dan zijn er de *paraphysici*, die *naast* de natuur staan en praten over wat de anderen hebben gevonden, en eindelijk heeft men nog de *metaphysici*, die *buiten* de natuur staan en praten over heelemaal niets. Ja, dat *ortho-meto-para* is een mooi ding en het spijt me maar, dat ik me er niet vroeger toe bekeerd heb, en van dit oogenblik af ben ik ook heelemaal een *ortho-meta-para*-man.

Men ziet het, ook scheikundigen willen wel eens lachen. Maar men ziet het ook: lachen is niet altijd moordend. Want dertig jaren zeker gingen al voorbij sinds Kolbe met zijn spot het *ortho-meta-para* te lijf ging, en nog altijd is het springlevend; ja zelfs, nu de zeshoek een halve eeuw oud is, weerklinken de woorden luider dan ooit te voren en men kan zich afvragen of er zelfs niet aan een stel *afgeleide* woorden behoefte komt. Want het is toch wel lastig om altijd te spreken van groepen, die een indringer richten naar den stand *ortho*; zou men het niet mogen aandurven

om van *ortheeren* en *meteeren* en *pareeren* te spreken, en dus te zeggen: chloor werkt *orthopareerend* en nitro *meteerend?* Ik erken, het ziet er barbaarsch uit, maar de scheikunde zag zich al lang gedwongen een eigen taal te maken, en als prof. Holleman er aan denkt, hoe Dumas indertijd Liebig de les las over den naam *aldehyd* en de naam *aldehyd* niettemin fortuin had, dan zal hij het er misschien op wagen, en ik vermoed, de meeste zijner lezers, die toch vaklieden zijn, zullen hem eer dank weten dan het tegendeel. Bovendien, Kolbe leeft niet meer, en al mocht er een tweede komen, ook dat is te overleven, en wellicht zelfs met blijdschap te begroeten.

Doch hoe dat zij, zeker is dat *ortho*, *meta* en *para* hun rol nog niet hebben uitgespeeld en Amsterdam er krachtig toe meewerkt hen in eere te houden.

CHARLES M. VAN DEVENTER.

Oorlogs-litteratuur.

III.

In mijn vorig artikel sprak ik de overtuiging uit, dat de oorlog, zooals wij dien thans nog kennen, bezig is zichzelf onmogelijk te maken. Zal zijn verdwijning voor de wereld winst of verlies beteekenen?

Het treft dat een Nederlandsch geleerde, Prof. Steinmetz, zich over deze vraag heeft uitgelaten in een artikel,[1)] dat hoewel vóór den oorlog geschreven, toch tot de oorlogslitteratuur mag worden gerekend wegens den indruk dien het in Nederland heeft gemaakt toen het daar bekend raakte nadat de vijandelijkheden waren begonnen, en wegens de tegenspraak die het heeft uitgelokt, o.a. bij zijn Groninger ambtgenoot, Prof. Heymans[2)].

Prof. Steinmetz' *Philosophie des Krieges*[3)] had ieder op diens meening kunnen doen zijn voorbereid; toch heeft hare herhaling, nu zij vernomen werd onder zóó schokkende omstandigheden, in de ooren onzer vreedzame landgenooten bijzonder schril geklonken. Zij laat zich samenvatten in Moltke's uiting van 1880: ‘Ohne den Krieg würde die Welt im Materialismus versumpfen’; eene stelling die zich slecht schijnt te verdragen met Moltke's verzekering van een jaar later, ‘dass er den Krieg für ein nicht zu vermeidendes

1) S. R. Steinmetz, *Die Bedeutung des Krieges bei den Kulturvölkern* (Zeitschrift für Socklwissenschaft, Mei-Juni 1914).
2) G. Heymans, *De Oorlog en de Vredesbeweging* (Groningen 1914).
3) Leipzig 1907; in de *Gids* besproken door H.P. Staal (1907, III, 515)

Übel halte'. De eenige reddingsplank toch die men een drenkeling toe kan steken, behoorde nimmer *een kwaad* te worden genoemd.

Prof. Steinmetz maakt zich hieraan niet schuldig. Voor hem is de oorlog een stellig goed, het niet te vervangen sanatogeen der volken. 'Mit der Austreibung des kriegerischen Ideals würde die Bereitschaft zur Selbstverteidigung gar bald zur Unmöglichkeit'.

Als ik zoo iets lees, ben ik altijd geneigd, om de houdbaarheid der stelling te beproeven, haar van het tusschen-op het binnenstaatsch terrein over te brengen. Wij hebben toch inderdaad te doen met verzekeringen van betrekkelijke waarde, die nimmer dan door de ondervinding geheel zullen kunnen worden bevestigd en tot den rang van waargenomen feiten verheven. En nu is de ondervinding van het binnenstaatsch gebeuren veel rijker dan die van het tusschenstaatsche, omdat eene de gansche bewoonde wereld omvattende, geordende statenmaatschappij, waarvan elk lid met elk ander lid in voortdurende aanraking is gebracht zooals thans, nog maar van zeer jongen datum is. Voorbeelden uit den tijd der volksverhuizing of zoo, zelfs uit de dagen van Lodewijk XIV of van Napoleon, hebben inderdaad alle bewijskracht verloren. Het allereerste begin reeds van eene volksverhuizing als die welke een einde maakte aan het bestaan van het Romeinsche rijk, en die toentertijd eerst werd opgemerkt, althans eerst in hare gevolgen begrepen, op het oogenblik dat zij (na haren stoot te hebben medegedeeld aan volk na volk gedurende een tijd dien wij thans tellen kunnen bij eeuwen) tot de grenzen zelf van het Rijk genaderd was; - het allereerste begin reeds van zulk een massaal verschijnsel, in welken uithoek der wereld het ook zijn oorsprong nam, zou thans onmiddellijk telegrafisch tot de kennis komen van ieder kabinet, en aanstonds internationale kwestie worden, ingelascht in de reeks der vraagstukken die tot dagelijksche gedachtenwisseling tusschen een aantal regeeringen aanleiding geven, en eindeloos gewijzigd en vervormd naar mate van de kracht der reactiën die zij niet nalaten zou op te wekken, en van de reactiën die elk van deze op hare beurt weer in het leven zou roepen. Verschijnselen wier groei zich in een vroeger ontwikkelingsstadium der volkerenmaatschappij alleen

plotseling kon openbaren in den oorlogsvorm, worden thans van haar eerste begin af op honderd plaatsen waargenomen, in hun mogelijke gevolgen berekend, tot voorwerp van begunstiging of tegenwerking bestemd; zij gaan deel uitmaken van belangencomplexen waarover nagedacht en onderhandeld wordt iederen dag zonder ophouden. De hoeveelheid zelve der belangen die aldus dagelijks tegen elkander worden opgewogen, de verscheidenheid der wisselwerkingen die haar net over de geheele wereld spreiden, maken het kortaf onmogelijk ieder belangengeschil nog door oorlog tot oplossing te brengen. In een vroeger stadium botsten de belangen noodzakelijk plotseling op elkander, en kon de ontlading van energie niet anders plaats hebben dan door bruuske daden van vijandschap, als van elkander vreemde kinderen die men naast elkander zou plaatsen. Tusschen volwassenen is de vijandschap waarachtig nimmer uitgesloten, maar, aan de studentensocieteit ontgroeid, gaan zij niet dan bij hooge uitzondering nog samen ‘naar buiten’. Hun energie ontlaadt zich op geheel andere wijze: in diabolische pogingen wellicht, om elkander te benadeelen en het leven te verbitteren, doch verstoring der openbare orde is van zulk bedrijf in den regel niet meer het gevolg. Eveneens zullen volwassen staten, ook al zijn zij inderdaad met weinig welwillende gevoelens tegenover elkander bezield, hun vijandschap niet gemakkelijk meer ontladen in oorlogsgeweld. Zij weten hoeveel hinderlijks en gevaarlijks iedere oorlog voor henzelven medebrengt, evenals de volwassen man weet welk een opspraak hij moet verwekken door zich te vertoonen met gescheurde kleeren en een blauw oog.

Gaan wij na welke oorzaken in de laatste honderd jaar, ondanks deze ontwikkeling, toch nog tot oorlog hebben geleid, dan is de uitkomst wel geschikt ons te overtuigen dat die oorzaken, vergeleken bij vroeger eeuwen, in aard zeer veranderd zijn. Van een successieoorlog leveren de negentiende en het begin der twintigste eeuw geen voorbeeld meer op, van een godsdienstoorlog evenmin. Het gevoel dat een Lodewijk XIV vervulde, wanneer hij den oorlog beschouwde als noodzakelijk element zijner vorstenglorie, is uitgestorven. Niets wat op de politieke propaganda-oorlogen der eerste Fransche Republiek gelijkt, noch op de roof-

expeditiën in Europa waartoe die oorlogen ten tijde van het Directoire ontaardden, is sedert ooit meer ondernomen. Dat Napoleon jaar in jaar uit continentale oorlogen heeft kunnen voeren en ze winnen, wordt slechts verklaard door de omstandigheid dat de andere staten op verre na niet over de hoeveelheid machtsmiddelen beschikten die de Fransche Staat in de hand van zijn Keizer vereenigd had. Toen in 1812-'13 de volken spontaan de middelen kwamen aandragen die hun onvolgroeid staatsorganisme te voren niet in die volledigheid had kunnen oproepen als in Frankrijk het geval was geweest, was het met Napoleon gedaan.

Op zichzelf staat in de negentiende eeuw de Amerikaansche burgeroorlog, gevoerd om eene vraag tot oplossing te brengen die door den uitslag van dien strijd voor alle tijden is beslist; of in de Unie het karakter van slavenkolonie dan wel dat eener vrije burgermaatschappij zou overheerschen. Leven doen eigenlijk nog alleen twee variëteiten: de nationaliteiten-oorlog en de economische oorlog; - maar de kans bestaat dat een laatste en verschrikkelijkste daarbij komt: de rassenoorlog.

De nationaliteitenoorlogen der negentiende eeuw hebben in Europa een toestand doen ontstaan, waarin in hoofdzaak de grenzen der staten met die der volken en der talen samenvallen; zij hebben m.a.w. bijna alom waar hij nog niet bestond, den nationalen staat gevestigd. Zwitserland is eene uitzondering die hierom niemand verontrust, wijl zich daar eene sterk gemarkeerde volkseenheid ontwikkeld heeft boven taalverschil. Slechts in veel minder sterke mate was hetzelfde in België het geval, en deze staat is dan ook nimmer in Europa voor een zoo zelfbewust politiek wezen aangezien als Zwitserland; moge het leed van thans hem daartoe wijden. De unificatie van Italië en van Duitschland, de zelfstandig wording van Noorwegen, zullen nimmer weder ongedaan kunnen worden gemaakt, en Ierland ziet eindelijk de beveiliging zijner bijzonderheid door wettelijke maatregelen in eene nabije toekomst liggen. De groote uitzonderingen waren Polen, Oostenrijk-Hongarije, het Balkan-schiereiland en de Russische monarchie. Vat men het geheel dier uitzonderingen in het oog, dan blijkt dat het met name de Slavische volken zijn, die zich nog niet tot nationale staten hebben kunnen kristalliseeren. Doch

ziet men eens een honderd jaar terug, dan zal men niet twijfelen of zij zijn toch naar dat ideaal op weg. Met name op het Balkan-schiereiland zijn zij hun doel reeds vrij dicht genaderd. Een evenwichtstoestand is zeker zonder nieuwe schokken in Oost-Europa niet te verkrijgen, en die evenwichtstoestand behoeft er volstrekt niet precies zoo uit te zien als die in het Westen. Al te dogmatische toepassing van het nationaliteitenbeginsel zou in dat gedeelte van Europa eene zoodanige territoriale verbrokkeling ten gevolge hebben dat het bereiken van het evenwicht er eerder door zou worden bemoeilijkt dan bevorderd. Men zou, dank zij de talrijkheid van het Groot-Russische element, altijd een nationaal-Russischen staat houden van zulk eene kracht dat hij de vreedzameontwikkeling van het dozijn Slavische staatjes 't welk op zijne grenzen zou ontstaan, zou kunnen verhinderen; - tenzij die staatjes zich met elkander en met de niet-Slavische nationaliteiten die er tusschen of er naast blijven liggen (Hongarije, Roemenië, Griekenland) in eenige groote verbanden confedereeren. De toekomst schijnt aan een Balkanbond, een Donaubond, een herleefd Polen te behooren; en dat te herstellen Polen levert wel de grootste moeilijkheden op van alle. Dat de Poolsche nationaliteit op den duur geschonden en onderdrukt zou kunnen blijven zooals zij het nu anderhalve eeuw geweest is, schijnt ondenkbaar; een volk dat zulk een lot heeft gehad en er niet onder is bezweken, heeft ook in staatkundigen zin zeker nog wel eene toekomst. Maar een viabelen Poolschen staat te vormen is almede het moeilijkste wat zich denken laat. Men kan dien staat Dantzig en West-Pruisen niet teruggeven zonder den Duitschen nationalen staat te schenden; - eene daad die zich, gesteld zij ware eens mogelijk, spoedig weer wreken zou. Evenmin kan het groote oostelijke grensgebied dat niet of niet overwegend door Polen is bewoond, maar desniettemin tot den ouden Poolschen staat behoorde, ooit tot Polen worden teruggebracht zonder in het vleesch te snijden van den Russischen nationalen staat zooals die zich sedert Catharina ontwikkeld heeft. Niet minder zeker is het dat een met Polen hereenigd Posen een onduldbare bedreiging vormen moet voor het bestaan van Pruisen, een met Polen hereenigd West-Galicië een even onduldbare bedreiging voor dat van

Hongarije, zoolang dit herstelde Polen in eenig verband van afhankelijkheid, welk ook, tot Rusland staat. Kan dus dit Polen niet aan de zee reiken en moet de onafhankelijkheid van Rusland als zijn levensvoorwaarde worden beschouwd, dan kan men het zich reeds om economische redenen kwalijk anders voorstellen dan in zeker federatief verband gebracht met zijne westelijke en zuidelijke naburen. Men ziet hoe buitengemeen ingewikkeld de vraagstukken zijn waarvoor eene oplossing moet worden gezocht eer dit gedeelte van Europa zich in een toestand van bevredigende stabiliteit zal kunnen bevinden. Ten aanzien van Polen teekent zich die toestand thans nog nauwelijks in eerste begin af; iets meer ten aanzien der Donaulanden, en het meest op het Balkanschiereiland. Hier is in 1912-'13 door de (tijdelijke) eenheid der christelijke Balkanstaten een mate van ordening bereikt die een vijf, zes jaren geleden door de knapste koppen van Europa nog voor onmogelijk werd verklaard. Had men toen Oostenrijk verhinderd tusschenbeide te komen, dan zou die ordening nog aanmerkelijk verder gevorderd kunnen zijn: Servië zou thans zijn haven aan de Adriatische zee kunnen hebben gehad, en Bulgarije zijn rechtmatig deel van Macedonië. De aardrijkskundige gesteldheid van Zuidoost-Europa en der beide landspitsen waarmede het, de zee van Marmora omsluitend, naar Azië reikt, zal er altijd toe noodzaken het lot van Bosporus en Dardanellen bij overeenkomst tusschen vele belanghebbenden te regelen. Die gesteldheid verhindert Roemenië eenzijdig naar Midden-Europa te graviteeren: immers het *moet* zich verstaan met dengene of degenen die den sleutel bewaren tot de Zwarte Zee. Komt die sleutel niet in het bezit van een sterken Balkanbond, dan zullen de groote mogendheden er om moeten blijven twisten. Rusland vindt te land naar Constantinopel geen weg meer: van Bessarabië uit kan het er niet komen, daar Roemenië en Bulgarije reeds veel te sterk zijn om zich over het lijf te laten loopen; van den Kaukasus uit niet, omdat Klein-Azië een brok is dat zelfs de Russische maag bezwaarlijk zal kunnen verteren. En als zeemacht wordt Rusland in afzienbaren tijd bij lange na niet zoo sterk, dat het Bosporus en Dardanellen forceeren kan tegen den wil der mogendheden van West-Europa. Over die zeestraten zal nog veel te doen vallen, maar als de

Balkanstaten hun belang begrijpen zullen zij een beslissend woord kunnen medespreken; immers het laatste woord (men ziet het aan den loop der tegenwoordige Engelsch-Fransche expeditie) wordt niet gesproken door oorlogsschepen alleen, en als zij eendrachtig zijn, hebben zij landmacht bij de hand in overvloed. Europa heeft den Balkanbond waarlijk niet minder noodig, dan de Balkan zelf.

Wat de Donaulanden betreft, zal men wel niet ontkennen dat deze oorlog opnieuw bewijst dat zij ondanks ras- en taalverschil een opmerkelijke mate van cohaesie bezitten. Het Hongaarsche kernland (want Hongarije, het blijkt steeds meer, *is* reeds nu de kern der gansche monarchie) is, hoe krachtig levend ook, evenwel op zichzelf veel te zwak om zich tegen Rusland staande te houden. Het heeft een federatieven band met de omringde Duitsche en Slavische groepen noodig, en die krans van kleine nationaliteiten om Hongarije heen heeft op hare beurt Hongarije noodig. Inlijving bij Rusland zou niet de ontwikkeling, maar den ondergang der kleinere Slavische nationaliteiten beteekenen: men ziet het aan de behandeling der Oekraine onder Russisch bewind; - niet minder aan het huidige gedrag der Russen te Lemberg. Het geloofsverschil, dat in dezen hoek van Europa nog een gewichtige rol speelt, houdt Tsjechen en Slovenen van de Russen gescheiden. Wat de Duitschers betreft die in de monarchie leven, zij kunnen evenmin op zichzelve blijven. Zij hebben geen keus dan òf de bestaande monarchie te handhaven en te verdedigen zooveel zij kunnen, òf bij ondergang dier monarchie zich in de armen te werpen van het Duitsche Rijk, dat op deze aanwinst nimmer bijzonder gesteld is geweest en het nog niet is. De opneming van zóóveel katholieken, van eene bevolking ook die zóó hemelsbreed van de Noordduitsche verschilt en sedert eeuwen een eigen geschiedenis heeft, zal in het bestaan van het Duitsche Rijk een dergelijk element van onzekerheid brengen als de opneming der Belgen in het Nederlandsche staatsverband het in 1815 te onzen aanzien heeft gedaan. Het Duitsche Rijk van thans is veel beter beveiligd door het voortbestaan der tegenwoordige Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie met een sterk Duitsch element, dan een Duitsch toekomstrijk het zijn zou dat de Duitsche erflanden der Habsburgers had

ingelijfd, doch hun niet-Duitsche erflanden aan een anarchie ten prooi zag die ze in het eind aan den overwegenden invloed van Rusland reddeloos zou uitleveren.

In de Donaulanden zal dus het nationaliteitenbeginsel slechts een zeer gewijzigde toepassing verdragen: een toepassing die afziet van de vorming van een aantal volstrekt souvereine staatjes, doch iedere nationaliteit zooveel mogelijk tot haar recht laat komen binnen een federatief verband.

En dit verband, zal het zich in Europa handhaven op de zeer gevaarlijke plaats waarin het is gesteld, mag zeker niet te veel worden verzwakt; eerder heeft het versterking noodig.

Het heeft die versterking gezocht in eene richting die m.i. geen toekomst heeft: op het Balkan-schiereiland. De Oostenrijksche politiek daar heeft de vijandschap uitgedaagd der Servische nationaliteit wier groei en bevestiging zij op allerlei wijze heeft zoeken te benadeelen; - bovendien heeft zij de rivaliteit met Italië verscherpt die in het belang zelve der monarchie juist zou moeten worden verminderd. Het is een gemeen-Europeesch belang dat op de oostkust der Adriatische Zee nòch Oostenrijk noch Italië onbeperkt gebiede; en Italië zal zijn handen nimmer aftrekken van Albanië zoolang Oostenrijk in Bosnië en Herzegowina blijft. Er moet daar een sterke in plaats van een zwakke Balkanstaat gezag hebben; en die sterke Balkanstaat zal nimmer het rampzalig Albanië, het zal slechts de Groot-Servische staat kunnen wezen, een staat die als hij Serajewo, Skoetari en Durazzo verkrijgt, Macedonië aan Bulgarije en het zuiden van Albanië aan Griekenland zal kunnen overlaten.

De monarchie zal dus op den duur haar Balkan-provincies moeten verliezen, doch zal het hierbij kunnen blijven? Zal de Groot-Servische staat niet haken naar het bezit van Kroatië? Zal men Trente en Triëst uit de handen kunnen houden van Italië, Zevenburgen en de Boekowina uit die van Roemenië? Zal West-Galicië in handen der monarchie kunnen blijven na de reconstructie van een Poolschen staat?

Dreigende vragen, doch die mij toch nog niet doen twijfelen aan de waarschijnlijkheid van het voortbestaan van een Donaubond.

Aan Trente hangt de toekomst van dien bond niet. Het land is zuiver Italiaansch van nationaliteit; het verlies er van

beteekent ook geen militaire verzwakking in dezen zin, dat de rest van het bergland Tyrol dan zooveel gemakkelijker door Italië zou kunnen worden aangevallen. Slechts zal het Oostenrijk na afstand van Trente onmogelijk zijn gemaakt, telkens als het wil Italië te kunnen bedreigen van uit een vooruitgeschoven aanvalspunt dat de verbinding tusschen Milaan en Venetië beheerscht. Maar het Oostenrijk-Hongarije der toekomst mag in zijn eigen belang geen bedreiging voor Italië blijven.

Anders staat de zaak met Istrië en Dalmatië. De Donaubond mag en zal er nimmer in berusten, te worden afgesneden van zijn eenigen toegang tot de zee; hij behoeft dien evenzeer als Servië. En de bevolking van de stad Triëst moge dan in meerderheid Italiaansch zijn, die van het land Istrië is het niet, evenmin die van het land Dalmatië.

Wat de Kroaten betreft, het feit dat zij, eeuwen geleden, van Rome en niet van Byzantium uit tot het Christendom zijn bekeerd, en sedert niet meer in eenige gemeenschap met hun Servische stamgenooten hebben geleefd, staat aan hun hereeniging met dezen als een tot dusver onoverkomelijke hinderpaal in den weg. Men heeft voor en na veel gehoord van Servische propaganda te Agram, maar er bijster weinig resultaat van gezien. Zelfs geen begin van afval was tijdens de jongste vijandelijkheden onder de Kroaten te bespeuren, ook niet na de groote overwinning der Serviërs waarmede die vijandelijkheden voorloopig geeindigd zijn. De Kroaten als betrouwbare leden in den Donaubond te behouden zal wel in hoofdzaak eene vraag van billijke behandeling hunner nationaliteits-aanspraken zijn; - een billijke behandeling waaraan de Hongaren het te dikwijls hebben laten ontbreken, maar waartoe dezen wellicht gemakkelijker dan vroeger zullen besluiten na de ervaring van de moeilijkheden der positie die zij tegenover Rusland innemen. Zoo één verbondene dan kunnen zij Kroatië niet missen, dat hun, te Fiume, in aanraking brengt met de zee.

Het hachelijkst zijn voor Hongarije's toekomst de vraagstukken betreffende Zevenburgen en betreffende Galicië. Zijn Zevenburgen en het voorland der Karpathenpassen in handen of onder den invloed van een aan Hongarije vijandige macht, dan ligt hun laagland ieder oogenblik voor een inval

open. Het voortbestaan van den Donaubond - immers zonder Hongarije kan die niet bestaan - vereischt inderdaad dat de Russische legers niet zonder meer in de vlakte zullen kunnen afdalen; vereischt dus dat indien Roemenië Zevenburgen en Polen Galicië verwerft, tevens waarborg verkregen zij dat dit vergroote Roemenië en dit herleefde Polen nimmer de bondgenooten van Rusland tegen den Donaubond kunnen worden.

Zoo ziet men dat èn de Poolsche èn de Donau- èn de Balkanvraagstukken ten nauwste met elkander samenhangen. Een gruis van nationale staatjes kan, op de lijn van Wilna via Lemberg en Boekarest tot Constantinopel, niet worden geduld; er zijn daar eenige levenskrachtige supra-nationale formaties noodig. De reuzenstaat tot welks ontstaan de uitgebreidheid en geringe natuurkundige en ethnologische differentiatie der Sarmatische laagvlakte, die zich over den Oeral voortzet, gereede aanleiding gegeven heeft, een staat die uit kracht dier permanente oorzaken zelve niet voor verbrokkeling vatbaar is, mag niet onmiddelijk op de nationale staten van het fijner gelede eigenlijk Europa drukken. De stoot moet door bufferbonden kunnen worden opgevangen. De naastbijgelegen groote nationale staten, Duitschland en Italië, hebben bij het bestaan dier bonden wezenlijk belang; Duitschland het grootst, maar ook Italië is lang niet zonder, en deze omstandigheid maakt het waarschijnlijk dat op den duur Italië eerder zijn plaats zal zoeken in een Midden-Europeesch dan in een West-Europeesch systeem. Slechts dan zal Rusland er vrede mee kunnen hebben aldus in Europa tot de Sarmatische laagvlakte beperkt te blijven, wanneer de producten dier vlakte langs een onbelemmerden zeeweg kunnen worden ingebracht in het vrije wereldverkeer. Wat zeggen wil, dat de verzoening tusschen Oost- en Midden-Europeesche belangen zal moeten worden tot stand gebracht te Constantinopel. De grootste puzzle van alle ligt nog altijd dáár.

Zal een bevredigende oplossing der nationaliteitenk westies zooals zij zich voordoen op de grenzen van Oost- en Midden-Europa wel niet zonder herhaalde beroeringen te verkrijgen zijn, hoe staat het met de andere oorzaken die naar wij vermoedden in de toekomst nog aanleiding zullen kunnen geven tot oorlog?

De koloniale en expansie-oorlogen van de soort waarvan de laatste eeuw er zoovele heeft gezien: expeditiën als de Engelsche in Egypte en den Soedan, de Fransche in Indochina en Marokko, de Italiaansche in Tripoli, zullen noodzakelijk zeldzamer worden daar de hoeveelheid half- of niet-beschaafde landen die geopend dienen te worden voor het Europeesche kapitaal ten naastenbij - moet men niet reeds zeggen geheel? - is uitgeput. De koloniseerende mogendheden zullen voortaan minder te doen krijgen met de 'wilden' dan met elkander. Ook is het mogelijk, neen zeer waarschijnlijk, dat zij te doen krijgen met die volken van ander ras, welke zich tijdig boven den rang der andere niet-Kaukasiërs hebben weten te verheffen door de 'beschaving', dat wil in dit verband zeggen de middelen tot oorlogsgereedheid tegen een Westersch volk, van de Westerlingen af te zien. In dien toestand van militaire gelijkwaardigheid met de Europeanen is gekomen Japan; - naar dien toestand streeft China. Zal het mogelijk zijn dat de Westerlingen deze rijken eene zoodanige plaats inruimen in den wereldraad dat zij er zich tevreden mede willen houden, of zal met name de industrialiseering en militariseering van China, mocht zij eenmaal werkelijkheid zijn geworden, ons een oorlog bezorgen van het Mongoolsche tegen het Kaukasische ras?

Bezien wij elk der genoemde oorlogskansen wat nader. Eerst dien op den economischen concurrentie-oorlog tusschen Europeesche mogendheden zelve.

Dat er zulke nog mogelijk zijn, zal wel niet worden geloochend door wie den huidigen oorlog tusschen Engeland en Duitschland met aandachtt volgt. Weliswaar is de onmiddellijke aanleiding niet van economischen aard geweest, maar naijver op de snelle economische ontwikkeling van Duitschland was toch zeker de hoofdoorzaak der politieke aansluiting van Engeland bij Duitschlands vijanden, die in haar gevolg de noodzakelijkheid van militaire aansluiting op het oorlogsveld heeft doen ontstaan. En is zelfs uit de onmiddellijke politieke aanleiding het economische element gemakkelijk weg te cijferen? Zeker, bij tractaat was Engeland tot bescherming der neutraliteit van België verplicht, maar dat het steeds getoond heeft met dezen plicht zooveel ernst te maken, is toch in de eerste plaats toe te schrijven aan zijn waardeering

van het groote Engelsche belang, dat Antwerpen niet in handen eener sterke zee- en handelsmogendheid zal vallen. Uit welke reden heeft Engeland de Duitsche belangen in Mesopotamië met zoo taaie volharding tegengewerkt? zich er zoo krachtig tegen verzet dat Duitschland in Afrika zijne onderscheiden gebiedsdeelen zou vereenigen tot een van oceaan tot oceaan reikend geheel? Uit geen andere reden dan de vrees voor vermeerdering der gebieden op aarde die voor economische exploitatie door één enkele mogendheid worden gereserveerd. Wat helpt het, de statengemeenschap zóó in te richten dat iedere natie zich, politiek gesproken, met haar huis tevreden kan achten, wanneer die huizen, in economischen zin, tot even zoovele citadellen worden gemaakt? Het vreedzaam naast elkander wonen van verschillende nationaliteiten is op den duur niet mogelijk, wanneer ieder een onevenredig deel van den wereldrijkdom binnen het eigen kasteel tracht te sleepen. Zal de protectie het altijd winnen? Er waren zóóveel teekenen van kentering reeds! Chamberlain die zijn Tariff Reform zag mislukken, Amerika dat onder Wilson een nieuwen koers insloeg; Nederland dat in 1913 zijn protectionisten een gevoelige nederlaag bezorgde. De technische verkeersvolmaking is met het principe der kunstmatige verkeersbelemmering in onverzoenlijken strijd, en het kan op den duur niet de belemmering zijn die het winnen zal. Tijdelijk kan die in een of ander land gunstige gevolgen hebben, maar zoodra een zekere graad van gereedheid tot den economischen wedstrijd is bereikt, beginnen de nadeelen der afsluiting de voordeelen verre te overwegen. Dat jonge landen als Amerika en Duitschland de behoefte aan bescherming sterk hebben gevoeld is even natuurlijk als dat bij te lang voortgezette bescherming het geheele doel: de versterking der economische kracht van het land, wordt gemist. Bescherming, als systeem, wordt onmogelijk zoodra tevelen tegelijk haar willen toepassen. Zij moet dan leiden tot vereenzaming van natiën waarvan geen enkele de producten van den ander geheel kan missen, en die alle te zamen belang hebben bij de verveelvuldiging, niet bij de inkrimping van het economische ruilverkeer. Dit is zoo natuurlijk dat de oogen er eerlang alom voor zullen moeten opengaan. Het protectionisme in zijn uitwassen van den

jongsten tijd is te beschouwen als groeiverschijnsel; het kan onmogelijk een houding zijn voor altijd. Bezwijkt het eenmaal in een meerderheid van staten, dan is het gevaar voor handelsoorlogen van de klassieke soort in hoofdzaak bezworen. Het gezag over barbaarsche of half-barbaarsche streken, het gezag over volken die nog in een toestand van politieke en economische minderwaardigheid verkeeren, kan en zal overgelaten worden aan die natiën die er de meeste geschiktheid toe vertoonen, zoodra de wereld maar weten zal dat zij om hun koloniën en protectoraten geen tariefmuren meer zullen bouwen, en er het vreemde kapitaal toelaten zullen op gelijken voet als het nationale.

De groote moeilijkheid die ook dan overblijft, is echter die van de behandeling niet van inboorlingen of van vreemde Europeanen, maar van de personen van Mongoolsch ras.

Zal een rassenoorlog tusschen Mongolen en Kaukasiërs vermeden worden, dan moeten de Mongolen ervaren dat er, in de schatting der Kaukasiërs, ook voor hen op de wereld plaats is. Is die plaats niet te vinden?

Hier komen wij terug op een omstandigheid die hoogerop door ons reeds genoemd, en onder de eerste gesteld werd die de frequentie · van oorlogen zullen of althans kunnen verminderen. Zooals er thans geen hoek op de wereld meer onbekend is, behoort er in het wereldgebeuren ook niets geheel onvoorziens of onverwachts meer te wezen. Alles kan men thans zien aankomen, als men maar uitkijkt.

Het zou een schande voor, ja de veroordeeling onzer huidige wereldbeschaving zijn, indien die enkel de volkomenheid te bereiken wist in de kennis van de verschijnselen der onbezielde natuur op aarde. De menschheidswetenschap behoort zich te verheffen tot de hoogte die door de natuurwetenschap reeds is bereikt. Is het slagen moeilijker daar het gevaar van vertroebeling van het observatie-orgaan door menschelijke hartstochten hierbij zooveel grooter is, in dezelfde mate wordt het bedwingen dier hartstochten een eervoller taak. Is het mogelijk het *homo homini lupus* te schande te maken ook in de ontwikkeling der betrekking van Kaukasiër tot Mongool? Dat is de grootste toekomstvraag, en als de Kaukasiërs er ooit een voor de toekomst hunner beschaving bevredigend antwoord

op zullen mogen geven, zal het zeker niet wezen wanneer zij voortgaan *elkander* tot wolven te zijn. Indien zij inderdaad voor alle tijden superieur zijn aan het Mongoolsche ras, zal dit in de eerste plaats hieruit moeten blijken dat zij de vraagstukken welke de ontwikkeling van dat ras stelt, weten te beheerschen door hunne kennis en op te lossen door hun eenheid en zelfbedwang. Noch van uitroeiing, zooals men de Roodhuiden uitgeroeid, noch van onderwerping zooals men de negervolken onderworpen heeft, kan ten opzichte der Mongolen de minste spraak zijn. Men zal ze moeten leeren dulden en met hen leeren samenwerken. De wereldtaak der toekomst zal noodzakelijk tusschen hen en ons moeten worden verdeeld. Bezitten zij voldoende uitzettingskracht om het Kaukasische ras *aan zich* te onderwerpen? Zoo ja, dan zal dit zijn noodlot door verdeeldheid voorzeker verhaasten. Zoo neen, dan is het tijd dat wij door waarneming en proefneming de grenzen dier uitzettingskracht leeren berekenen, om naar de uitkomst het deel te bepalen dat wij den Mongolen zullen moeten overlaten in het belang der gemeene veiligheid van alle andere rassen. Afwijzing overal en altijd kan niet het goede wachtwoord zijn (evenmin als het dit geweest is voor Engeland in zijn verhouding tot het opkomende Duitschland). In de eerste plaats zal Europa er zich van moeten overtuigen dat voor vestigingen als Kiaotsjou binnen de Mongoolsche rijken geen plaats meer is en dat het zeer gevaarlijk zou zijn, die wederom te beproeven; in de tweede plaats moet uitgemaakt waar de Japanners en Chineezen heen moeten met hun bevolkingsoverschot.

De wereld, is onze eindindruk, schreeuwt om regeling, om bestuur. Het is geen tijd meer waarin de natiën enkel zichzelven en hun directe onderworpelingen hebben te regeeren. De nationale zelfgenoegzaamheid heeft uitgediend. Welk een vraag, hoe het met het heil der volken zal gaan als zij niet van tijd tot tijd meer oorlog tegen elkander zullen mogen voeren? Alsof er geen andere taak was die de hoogste krachten wakker roepen en levend houden kan!

‘Mit der Austreibung des kriegerischen Ideals würde die

Bereitschaft zur Selbstverteidigung gar bald zur Unmöglichkeit.' Het komt er maar op aan wat men onder 'kriegerisches Ideal' verstaat. Bij Prof. Steinmetz heeft de bewering dezen zin: zonder den oorlog *zooals wij dien kennen*, worden de Europeesche volken een troep weerlooze, in genot verzinkende zwakkelingen. Wanneer ik deze verzekering in een historisch perspectief zet, komt zij mij buitengewoon gewaagd voor. Precies zoo zullen indertijd de roofridders gejammerd hebben over het verbieden van *hun* oorlog. De wereld van toen heeft niet naar hen geluisterd. 'Wij kunnen uw bravourstukjes niet meer velen,' hebben hun de vorsten toen aangezegd; 'gij zult uw opmerkelijke energie in dienst hebben te stellen van andere doeleinden.' Hebben dientengevolge de kindskinderen van de menschen uit den tijd der feodale anarchie geen kracht kunnen ontwikkelen in den strijd voor de problemen van den nationalen staat? En nu de eenzijdige nadruk op het nationale principe tot een nieuwe anarchie gevoerd heeft, zal nu het hoogere ideaal dat de volken zich stellen gaan geen nieuwe krachten meer wakker roepen? Krijgshaftig is ook het ideaal van den strijd tegen achterlijkheid en onverstand.

Het komt mij voor dat Prof. Steinmetz met zijn slagen meer het pacifisme van het verleden dan de wereldordening der toekomst raakt. 'Der Richter kann keine Zukunft machen', zegt hij; 'er kann nur die Vergangenheit festlegen. Bei den Zusammenstössen zwischen Völkern, welche zum Kriege führen könnten, gilt es aber immer die Zukunft. Über diese zu entscheiden ist nie Sache des Richters, sondern des Regenten.' Ik acht dit gulden woorden, maar geloof niet dat het kanon de beste regent is. Bij het staatkundig overleg geldt het niet minder de toekomst dan bij het artillerieduel. Bij geen van beide wordt altijd aanstonds het doel getroffen. Het eerste laat dikwijls teleurstelling na; het tweede ook, maar bovendien de stiklucht van puin en lijken.

Vergis ik mij, of heeft het Nederlandsche volk tusschen de hoogleeraren Steinmetz en Heymans niet reeds eene besliste keuze gedaan? Het herkent zijn eigen overtuiging in de woorden van den laatste:

'De aaneensluiting, die geboren wordt uit het bewustzijn

van gemeenschappelijk gevaar, van met elkander te moeten staan en vallen en elkander voortdurend noodig te hebben, is misschien van de sterkste, zij is niet van de zuiverste of hoogste soort. Men vindt haar ook in verhoudingen, die niet als ideale opvoedingsinstituten plegen te worden aangemerkt: hij familiegeschillen en partijtwisten, ten slotte zelfs in elke dievenbende. Zij is niet anders dan een vorm van *groepsegoïsme;* en dat groepsegoïsme moge waarde hebben als een noodzakelijk doorgangsstadium, zijn waarde moge toenemen met den omvang en de beteekenis der groep, het mag niet worden uitgegeven voor het zedelijk ideaal.... De levensweg der menschheid, als die van den enkelen mensch, voert van versnippering en strijd tot organisatie en eenheid. In het kind woelen de enkele voorstellingen en aandriften, onder voortdurend gevaar van botsing, onverbonden dooreen; in de overgangsjaren organiseeren zij zich tot omvattende complexen waartusschen heftige conflicten optreden; eerst op volwassen leeftijd pleegt, op hooger of lager peil, een geordende samenwerking van alle psychische elementen bereikt te worden. Gelijk het individu, zal ook de menschheid hare overgangsjaren, en daarmede de dwaasheid en het onrecht van den oorlog, te boven komen.'

Geordende samenwerking van alle psychische elementen; men kan niet beter uitdrukken wat eene menschheid behoeft, die aan de physische elementen den dwang tot samenwerking reeds met zoo heilzame, te voren nooit gedroomde uitkomst wist op te leggen. Haar beheersching der physis stelt haar in staat ten aanzien van het bestuur der menschenmaatschappij aan hare tot eenheid gebrachte psychische krachten zeer hooge, ver reikende doeleinden te stellen, en biedt haar beter kans er zulke te bereiken dan ooit te voren. En van welk een overvloed en verscheidenheid van psychische krachten heeft deze oorlog de aanwezigheid aangetoond bij volken als onze Europeesche, die volgens zooveel ongeluksprofeten al lang tot psychische afstomping moesten zijn vervallen! De moderne legers lijven allen in, moedigen en lafaards, goeden en slechten. Hoe gedragen zich die honderdduizenden? Als er één uit den band springt wordt het onmiddellijk bekend, maar van de velen die het niet doen wordt gezwegen. Ten minste, in de bulletins der andere partij.

Maar van loopgraaf tot loopgraaf, van het eene lazaret tot het ander, van gevangenkamp tot gevangenkamp, wordt ondervonden dat menschen tegenover menschen, geen duivelen tegenover duivelen staan. Duivelsch zijn alleen wat zij hunne werktuigen noemen, maar waar zij zelven de werktuigen van geworden zijn, omdat hunne ziel het gebruik nog niet beheerscht van middelen die hun verstand heeft uitgedacht. Hoe getrouw en gewillig toont men zich aan alle zijden tot den dienst van wat men als het hoogste gevoelt. Die bestaande krachten op te voeden en te vereenigen tot den dienst van het nog hoogere zij voortaan de taak, waarin wij slagen zullen zoo wij in plichtsbetrachting niet achter staan bij de soldaatjes die dezen winter hebben doorgemaakt zonder te muiten, zonder te versagen, zonder de hand aan zichzelf te slaan om te ontkomen aan zóó namelooze ellende. Aan hen terug te denken zal ons, bij het moeilijke werk dat ons te wachten staat, eene les zijn in lankmoedigheid en volharding. Zouden *wij* minder geduld mogen hebben met ons aller dwaasheid en onrecht, dan zij die de bezoeking er van gevoeld hebben aan het eigen lijf?

H.T. COLENBRANDER.

Tooneel.

Vergeestelijken - of aarzelen wij?

Met een verzekerdheid, welke wel is van Hollandschen huize, waar men de echo van hooren kan in Baltens' gepraat tot ‘de heks van Haarlem’, houdt Albert Verweij trouwhartig vol, dat in vergeestelijking het heil ligt en prijst hij mitsdien Hals' land de kunst aan, ontstaan, toen het op theorieën dofgekeken oog van den Franschman Le Fauconnier tusschen de wang van een jonge Zeeuwsche en de schelp van een Zeeuwsche oester geen stellig verschil zag van kleur, toon of glans.

Verweij zelf teert op theorieën. Doch zie nu Querido in de praktijk. Toen men, voordat hij nog was begonnen, vernam, welk epos eenmaal ontstaan zou, kenschetste hij den werktrant van Brusse als eigenlijk niet meer dan dilettantisch en wees hij het zelf-geheel-een-‘gesjochte’-wòrden aan als het eenige zekere middel om over die levende bron van schoonheid, landloopers, steeg- en krotbewoners, te kunnen, te mogen, te lééren schrijven. Thans, terwijl we genieten van het tweede Jordaan-boek, dat haast heelemaal speelt op Zeedijk en in Nes, zegt hij ons, dat hij een visionnair is, dat de Nes nauw meetelt, het alles vizioen was. En dit geenszins om de praktische reden, dat hij, van eigen tijd vertellend, de steeg na de schoonmaak niet meer kon gebruiken; neen, werkelijk krachtens het fiere besef van de niet-te-breidelen macht der verbeelding, dien Pegasus - en dat stokpaard - der Romantiek.

Ook op ons tooneel, deze aarzeling.

Twee schrijvers, die in alles verschillen, om te beginnen: beteekenis; de fijne en hoog-ontwikkelde Frederik van Eeden en de autodidakt Jan Fabricius, komen hierin overeen,

dat zij niet weten, wat zij willen. Ik zou ook nog Dr. Walch kunnen noemen, daar hij het evenmin heeft geweten. Hij doopte een tooneelstuk *Antithese*, waarin hij den gemoedsstrijd wou geven eener katholieke, getrouwd met een atheïstsocialist. En hij sleepte daar een roomschen neef bij, op wien het vrouwtje verliefd geweest is! Het niet-geslaagde werk heeft ons Rotterdammers voor de zooveelste maal doen beseffen, dat Alida Klein niet tot haar recht komt, haar groote talent veel te weinig doen kan. Haar echtgenoot, de heer Tartaud, fungeerde ook in het stuk als man en speelde die rol verdienstelijk.

Jan Fabricius, de gebruinde Drent, wiens nog jonge leven een roman is van kwiekheid, heeft, uit den vreemde teruggekeerd met het kloeke besluit, van zijn tooneelpen te 'bestaan', bij den directeur van het Rotterdamsch Tooneelgezelschap twee tooneelstukken te gelijk afgegeven, waarvan het ééne beter nooit gespeeld waar', zelfs niet in dezen droeven winter van een 'Koninklijk'... *Pro Domo;* en het andere moest zijn teruggegeven tot een nauwgezette correctie.

IJnske had iets goeds kunnen worden, van inniger waarde of dieper zin dan *Eenzaam*, dat handige stuk vol stemming, dat de ellende van het alleen-zijn wist te vertoonen op de planken. Doch na met een zelfde aandacht werken als Jörn Uhl en tooneelproblemen van Ibsen bestudeerd te hebben, is de heer Fabricius aan den arbeid getogen, zonder te beseffen, dat qui trop embrasse mal étreint, en heeft hij de aardrijkskunde door de liefde, het raadselachtige gebeuren door de klaarste evidentie, een overdaad van rhetorisch betoog door verbluffende snelheid van begrip gemengd, zoodat men soms stevige voedingsstof proeft, doch de geheele spijs niet verteert en onbevredigd van tafel gaat. Al dadelijk heeft de heer Fabricius het beneden zijn waardigheid als levensbeelder geoordeeld, de plek te bepalen, waarheen hij ons voert: het mislukkende huwelijk van IJnske en den fantastischen pseudo-held, dien zij tot haar man verheft, moest voor ons zijn als de botsing van twee volksstammen en blijkt het die van twee poovere schimmen, hoeveel knaps er aan beider teekening zij.

En wat blijft er ten slotte van Haarlem's schout Cousaert?

Van Eeden's discipel Henri Borel is ons in het weekblad *De Amsterdammer* van 13 Maart komen inlichten. Zelden was hij, na een vertooning, in zoo groote onzekerheid geweest als na dit 'treurspel der onzeekerheid'. Doch nu kon hij dit reeds verklaren: 'er is hier geen "gewoon brok werkelijkheid", want daarin spreekt niemand in verzen'. Wie heeft er aan een gewóón brok gedacht? Ik heb beter gedaan en de *Faust* mij herinnerd. Ook verzen en ook werkelijkheid, waarin zelfs de duivel als iets reëels staat. Nochtans trok Goethe de scheidingslijn: het eerste deel en het neev'liger tweede, ze kunnen bijeen, maar liggen gescheiden.

Hier is één gebeuren in zelfden versvorm. Niets duidt aan, dat we den schout, en zijne vrouw, en zijn vriend, ons minder reëel-levend hebben te denken aan het begin van het eerste bedrijf dan tegen het slot van het derde. Hoe stevig staan zij in den aanvang, zoowel in de Februari-aflevering van *Groot-Nederland* als bij Royaards op 'Het Tooneel'! Wij leven mee met het gezin. Voortreffelijk leidt een 'gewoon' gesprek, natuurlijk in verzen, nòchtans gewoon! ons in tot wat de gedachte van 't werk is:

> 'de planeet, verdwaasd
> als een die aarzelt en zijn weg niet weet.'

Twee vrienden vinden wij bijeen, twee vrienden als broeders, koutende over het dubbele raadsel, de wereld en des menschen leven. Hun gesprek leidt ons in tot het gedachteleven van een tijd: waarom moeten latere gezegden ons daar met willekeur aan ontvoeren?

De verdienstelijke vertooning, welke een stadig genot voor het oog was, daar er de vormen en kleuren in waren, de groote lijn en het karakter, niet slechts van een Van der Helst, ook van fijner en dieper oud-Hollandsch'; kwam op één punt van belang te kort: de heer Balfoort was niet bij machte, een Arent van Bijland te laten zien, den staatsgezinden Amsterdammer, den pocherigen, zinnelijken parvenu, met wien - naar uit een interview bleek - Van Eeden de Hollandsche smokkelzucht dezer oorlogsmaanden den spiegel van het verleden heeft willen voorhouden; die in het stuk de handeling brengt, van wiens verraad het geheele spel uitgaat.

Doch al had de heer Jan Musch of een ander aan deze

krachtig-ontworpen figuur het leven van het tooneel gegeven, het zonderlinge, het onmogelijke verloop van het tweede bedrijf ware hetzelfde gebleven. Ook hiervoor weet ik geen verklaring, dan dat de dichter 'trop embrasse'. *Hier*, weliswaar slechts uit ontwaakten overdaadszin. Hij heeft... decoratief willen zijn! De heele 'Heks' is niet meer dan een decoratieve figuur. En nu begeerde hij nog het operettemoment van gemeenschappelijk gezang. Allen zingen het Geuzenlied van Bergen op Zoom, en dan kijkt Hille door het venster en waarschuwt, dat Arent's 'reisgezelschap' vóór de deur staat, en dit woord leidt tot de arrestatie, waartoe de maatregelen lang genomen blijken, naar het lijkt, met medeweten van Cousaert. Deze, volkomen-onnoodige, *verraderlijke* behandeling van zijn schoonzoon ontneemt allen ernst aan den tweestrijd van den schout, die zijn plicht als magistraat over zijn vaderliefde laat zegevieren. Aan een vruchteloos theater-effect heeft de schrijver de psychologie van zijn hoofdpersoon geofferd.

En het is, of de straf de daad vergezelt. Van dit moment af gaat alles verkeerd. De epicus Van Eeden geeft het werk uit handen en de dichter gaat de door hem geschapen figuren misbruiken. De levende menschen van het begin worden fantastische schimmen, in wier dialogen Van Eeden mijmeringen over leven en dood aan den man brengt. Hier is zijn 'trop embrasse' gelijksoortig aan, en even noodlottig als dat van Fabricius.

Wil iemand de vreemde gepeinzen uit den huize Cousaert, welke in het laatste bedrijf met de grilligste tooneelzetten afwisselen, 'vergeestelijking' noemen, ik zal niet ontkennen, dat er belangwekkende raadsels in aangeroerd, en soms mooi onder woorden gebracht worden. Doch het derde bedrijf is een voortdurende aftakeling van het eerste; het reëele leven van het begin wordt daar roekeloos vernield; en het treurspel als geheel is mitsdien een product, eer van aarzeling, dan van vergeestelijking.

Uit de vertooning blijft mij het sterkst bij, wat mevrouw Royaards - Sandberg van de dankbare rol der dochter frisch bekoorlijks heeft weten te maken.

18 Maart.

J. DE MEESTER.

Buitenlandsch overzicht.

25 Maart 1915.

Het is wel gebleken dat de Russen nog niet aan het einde zijn hunner beschikbare krachten. Benoorden de Weichsel hebben zij aanhoudend nieuwe troepen in het vuur kunnen brengen, en de Duitschers zijn daar op het oogenblik minder ver dan eene maand geleden. Bezuiden de Weichsel is het front onveranderd gebleven, en in de Karpathen maken de Russen vorderingen. Ook is Przemysl gevallen; - door den honger en na een heldhaftige verdediging; intusschen komen er voor de Russen een 80.000 man belegeringstroepen door vrij. Het lijkt er niet naar dat zij hun ondergang nabij zouden zijn, evenmin als het er tot dusver op lijkt, dat zij Duitschland zouden kunnen binnendringen.

Op het Westelijke front geen verandering van eenig belang. Over het geheel waren het in de afgeloopen maand eer de bondgenooten dan de Duitschers die aanvielen, maar groote resultaten zijn er niet bereikt. Het Engelsche succes bij Nieuw Kapelle is duur gekocht; het heeft hun front tusschen Béthune en La Bassée iets vooruitgebracht, maar hierbij is het gebleven.

De duikbootenoorlog ontwikkelt zich ongeveer zooals voorzien was: van tijd tot tijd een Engelsch schip getorpedeerd, zonder dat Engeland daarom zijn handelsschepen thuis houdt, die het dusver gemakkelijk van al het noodige hebben weten te voorzien. De Duitsche maatregel is door Engeland beantwoord met een terugkeer tot het systeem der *orders in Council* uit den tijd van zijn strijd tegen

Napoleon: de neutrale vlag dekt voortaan niet meer eene niet uit contrabande bestaande lading, indien die uit vijandelijk land herkomstig of voor het vijandelijke land bestemd is. Letterlijke uitvoering van het voorschrift zou o.a. nagenoeg alle verkeer tusschen Nederland en zijn koloniën doelloos maken; Engeland blijkt dit niet te verlangen en voert het voorschrift te onzen aanzien dus niet letterlijk uit. Op zee heerscht thans minder der oorlogvoerenden wet dan hun willekeur[1)].

De grootste aandacht was er in de afgeloopen maand voor de Dardanellen. Dat de verouderde versterkingen aan den ingang van uit zee konden worden platgeschoten was van te voren niet twijfelachtig, maar op die halverwege de zeestraat, met modern geschut bewapend, komt het aan. De poging is gedaan en de bondgenooten op het verlies van drie groote schepen, twee Engelsche en een Fransch te staan gekomen, terwijl andere ernstige averij schijnen te hebben beloopen. De mijnvegers kunnen wel de verankerde mijnen vóór het bombardement opruimen, maar zijn machteloos tegen de mijnen die, tijdens het gevecht, door de verdedigers aan den buitengemeen snellen stroom, die in de Dardanellen van Oost naar West gaat, worden toevertrouwd. Is hierop niets te vinden, dan zal het de nieuwe schepen die Engeland en Frankrijk zich gehaast hebben er heen te zenden om de verliezen aan te vullen, even slecht vergaan. Zoo ja, dan is bewezen dat de Dardanellen zonder landingsleger niet te forceeren zijn. De bondgenooten hadden gehoopt dat Griekenland dit landingsleger zou willen verschaffen, maar koning Constantijn heeft voor de eer bedankt, en Venizelos, die een toestemmend antwoord had willen geven, naar huis gezonden.

Beteekent dit dat de koning de satelliet is van zijn zwager?

1) Duitschland heeft den Engelschen represaillemaatregel alleen nog kunnen overtroeven door het neutrale, niet met contrabande geladen, doch naar het vijandelijke land koers zettende schip niet, zooals Engeland aangekondigd heeft te zullen doen, aan te houden en de lading tegen betaling over te nemen, maar het met zijn lading naar den bodem der zee te zenden; het lot dat thans onze *Medea* getroffen heeft. Nog werd de bemanning gespaard; wordt eerlang ook hierom niet meer gedacht, dan zal de maat van het onrecht zijn volgemeten (noot op 27 Maart).

Dit behoeft nog volstrekt niet. Sasonow is zeer onvoorzichtig geweest, door zoo onverholen voor de Russische aanspraken op Constantinopel en de Dardanellen uit te komen. Griekenland hoopt altijd nog eenmaal zelf van Constantinopel weer Byzantium te zullen maken, en eer het zoover is ziet het er liever den Turk gevestigd dan een ander. Een kleine landmacht ontweldigt den Turken de Dardanellenforten zeker niet; Griekenland zou dus zijn geheele macht moeten inzetten, met de kans in Saloniki door de Bulgaren te worden overvallen en deze stad, die het in geen geval weder verliezen wil, niet tijdig meer te hulp te kunnen komen.

De uitlating van Sasonow heeft ook zeer de aandacht getrokken in Roemenië, dat de slaaf van Rusland wordt, als dit de Dardanellen beheerscht. Voor het oogenblik is het niet meer gezind, zich vóór de bondgenooten te verklaren. De Roemeensche staatsman Carp brengt in de *Moldawa* tegen zulk een keuze gewichtige redenen bij. Het is maar al te zeer te vreezen, zegt hij, dat een overwinnend Rusland ons wel Zevenburgen zal willen bezorgen, maar ons daarentegen van de Donaumondingen afdringen, en Zevenburgen vergoedt ons het verlies der Donaumondingen niet. Aan de zee te blijven grenzen en bovendien Bessarabië te verkrijgen is ons meer waard dan van de zee te worden afgesloten en met Zevenburgen te worden vergroot.

Maar zijn Engeland en Frankrijk inderdaad van plan, Constantinopel te veroveren voor Rusland alleen? Het klinkt waarlijk te blauw. Eerder is aan te nemen dat zij inzien het koste wat het wil de gemeenschap met de Zwarte Zee te moeten herstellen. In Odessa en de andere Zwarte Zeehavens liggen de korenvoorraden torens hoog, en als *zij* er die niet weghalen gaan de Joodsche kooplieden die er den handel beheerschen voort die te leveren aan Roemenië, zoo gezegd voor binnenlandsch verbruik, maar inderdaad voor Duitschland. Een Zwitser, pas uit Roemenië terug, deelt in het *Journal de Geriève* mede dat daar nimmer zulke winsten gemaakt zijn als tegenwoordig. En in Italië, voegt dit blad, dat het weten kan, er bij, gaat het evenzoo. ‘Le port de Gênes est encombré. D'énormes trains franchissent incessamment les Alpes.... ’. Eene neutraliteit die zóóveel economische voordeelen bezorgt zullen noch Roemenië,

noch Italië spoedig op willen geven; - zij zijn in de positie, dat van beide zijden hun hooge prijzen worden voorgehouden, en gunnen zich al den tijd te overleggen welke van die prijzen de meeste kans biedt van inderdaad te worden binnengehaald....

De Nederlandsche neutraliteit is en blijft van anderen aard. Even witjes als om de Duitsche voorspiegelingen kort vóór en na den val van Antwerpen lachen wij om den braven heer Wells, die in de *New York Times* (in Engeland schrapte de censor zijn artikel) ons uitnoodigt 400.000 man te zenden naar Aken en verder, om den zegen te verdienen bij den vrede ten koste van Duitschland te worden vergroot. Allervriendelijkst; - maar wij vinden ons gebied juist van pas, en 'our excellent army' dient alleen, om dat te verdedigen. Wij hebben geen struisvogelmaag, en welke gevolgen het inzwelgen van een onverteerbaar brok voor ons gevoel van welbehagen heeft, hebben wij van 1815 tot 1830 ondervonden.

C.

Ambrosius Arnold Willem Hubrecht.
Persoonlijke herinneringen.

Het komt somtijds voor, dat zich aan een eerste kennismaking zeer preciese herinneringen vastknoopen. Dat is hier niet het geval. Maar wel herinner ik mij dat wij elkaar in 1873 voor het eerst ontmoetten. Wij waren toen beiden student in Leiden. Hij, een jaar ouder in leeftijd, een paar jaren in studie-tijd. Nadat hij een korten tijd in Delft als student ingeschreven was, verwisselde hij de technische studie aldaar met die der zoölogie in Utrecht, waar Harting en Donders zijn leermeesters waren. Harting, de veelzijdige zoöloog, wien hij zou opvolgen; Donders, de beroemde physioloog, wiens collega en... zwager hij zou worden. Maar ook in Utrecht bleef Hubrecht niet lang als student; hij ging over naar Leiden, waar sedert 1868 Selenka de leerstoel van Jan van der Hoeven bezette. ‘Als ich mich 1873 als utrechter Student der Naturwissenschaften ihm (Selenka) vorstellte, rief der Eindruck, den diese Begegnung auf mich machte, sofort den Entschluss hervor, Utrecht mit Leiden zu vertauschen’.[1)] Ook later heeft Selenka een onmiskenbaren invloed op Hubrecht uitgeoefend. Leermeester en leerling werden meer en meer vrienden; dat is gebleven tot Selenka's dood in 1902. De grondslagen zijn daartoe gelegd in '73; die zijn versterkt toen Selenka in '74 naar Erlangen werd geroepen en kort daarna Hubrecht hem als zijn assistent

1) Emil Selenka. Ein Lebensbild.

volgde. In meer dan één opzicht is een merkwaardige parallel te trekken tusschen de levens dier beide geniale mannen. Ja, menige zinsnede uit Hubrecht's levensbeschrijving van Selenka, is op hemzelf van toepassing.

Het was een tijd van bloei in die jaren tusschen '70 en '80. Van alle kanten vloeiden nieuwe begrippen, nieuwe inzichten. De evolutie-leer had vasten voet gekregen; de vergelijkende anatomie der vertebrata bloeide als geen andere richting. Maar ook had de studie der lagere dieren, aan tal van onderzoekers belangrijke feiten geleerd. Het leidde van zelf tot de beschouwing van ontwikkelings-toestanden. Het was de tijd van Darwin, Huxley, Gegenbaur, Kowalewsky, en eindelijk ook Balfour. Selenka voelde zich destijds vooral aangetrokken tot de studie der ongewervelde dieren, zoowel wat hun bouw in volwassen toestand betrof als wat de ontwikkelings-geschiedenis aanging. Toen, na het verschijnen van Balfour's meesterlijke ‘Treatise on Comparative Anatomy’ (1880/81) een ieder een overzicht en daardoor beter inzicht kreeg van de beteekenis en het belang dier studie, werden talrijke onderzoekers dermate geprikkeld, dat van alle zijden getracht werd de raadselen van bouw en genealogische verwantschap der dieren langs embryologischen weg op te lossen. Ook in onze vakken heerscht somtijds de ‘mode’. Was vóór '80 de vergelijkende anatomie in de mode, daarna was het de embryologie, sterk onder den invloed van de Cambridge-school. Dat óf het één óf het andere dikwijls als alleenzaligmakend werd beschouwd, lag voor de hand. De problemen, door de evolutie-leer gesteld, trachtte de een langs dezen weg, de ander langs dien weg op te lossen.

En zoo zien wij Hubrecht - evenals Selenka - eerst het eene pad, dan gaandeweg meer en meer het andere betreden. Selenka begon de vogels te bewerken voor het groote werk van Bronn, Hubrecht, iets later, de visschen. Beiden voltooiden slechts enkele afleveringen.

Hubrecht promoveerde (21 Oct. 1874) te Utrecht op een dissertatie: ‘Aanteekeningen over de anatomie, histologie en ontwikkelings-geschiedenis van eenige Nemertinen’. Het materiaal daarvoor had hij voor een deel verzameld en bewerkt in het pas geopende Zoölogisch Station te Napels. Hij was de eerste Nederlander, die daar heen trok. Van

dien tijd dateert zijn kennismaking en vriendschap met Dohrn en Ray Lankester.

Van 1874-1882 was Hubrecht werkzaam als conservator voor de visschen aan het Rijks Museum van Natuurlijke Historie te Leiden. Die betrekking bracht hem op het terrein der vergelijkende anatomie der Vertebrata en in aanraking met Gegenbaur, wiens lessen hij een korten tijd in Heidelberg bijwoonde. Daar schreef hij (1876) zijn 'Beitrag zur Kentniss des Kopfskelettes der Holocephalen'. Maar toch trok zijn hart telkens weder naar de lagere dieren, en zoo kreeg hij verlof andermaal naar Napels te gaan, waar hij - thans juist getrouwd - een half jaar vertoefde. Het waren wederom de Nemertinen, die hij voornamelijk bestudeerde.

En evenals wij Selenka zich in de eerste jaren vooral zien bezig houden met de ongewervelde dieren, zoo ook Hubrecht, getuige de geschriften; behalve verscheidene over Nemertinen, ook die over de merkwaardige Proneomenia.

Nog geen dertig jaren oud werd hij geroepen als opvolger van Harting in Utrecht. Dáár beantwoordde hij weldra een door het Utrechtsch Genootschap gestelde prijsvraag, die met goud werd bekroond: 'Proeve eener ontwikkelings-geschiedenis van Lineus obscurus' (1885). Nu niet meer, als in zijn dissertatie, de anatomie der volwassen vormen, de ontogenie beperkt tot enkele waarnemingen, maar de ontwikkeling als doel. En in zijn levensbeeld van Selenka lezen wij: 'Durch seine Arbeiten über Echinodermen und Planarien war er in die verwickelten Probleme vergleichender Embryologie hineingezogen worden.... und es konnte nicht ausbleiben, dass versucht wurde, die Tragweite der Befunde, welche bei Wirbellosen konstatiert wurden, nun auch auf dem Gebiete der Wirbeltiere festzustellen', Ging het hem zelf niet evenzoo? En als hij voortgaat: 'Es ist ein Glück, dass Selenka bei diesem Sprunge ins Wirbeltiergebiet gleich auf die Säugetiere gekommen ist...' dan mogen wij wederom hetzelfde zeggen omtrent Hubrecht's later werk. Immers, meer en meer wordt het de ontwikkeling der zoogdieren, met name der jongste toestanden met het daarmede nauw samenhangende vraagstuk der placentatie, dat hem prikkelt en vasthoudt en waarin hij zooveel licht heeft verspreid. Dat is voor een groot deel te danken aan zijn ruimen blik,

zijn talent zich vrij te maken van al wat dogmatisch was. Hoe vaak wees hij niet, in gesprekken, op het gevaar van ‘vast te roesten’ in zekere opvattingen!

In 1889 begint dan de reeks van onderzoekingen op het gebied der Zoogdieren-embryologie. Het eerst verscheen de ontwikkelings-geschiedenis van den egel; dan volgde (1890) die van de spitsmuis; een paar jaren later Tarsius, enz. Die keuze was een gelukkige, maar allerminst toevallig. Hubrecht was een vurig bewonderaar van Huxley. Welnu, deze had er op gewezen, dat we in de Insectivora zoogdieren hadden te zien, die almede het best de primitieve eigenschappen, althans der Monadelphia, hadden bewaard. En aan den anderen kant had de groote, veelzijdige Engelsche geleerde in zijn ‘Manual of the Anatomy of Vertebrated Animals’ (reeds in 1871) gezegd: ‘The Insectivora present a great diversity of organisation, the common Hedgehog being an almost central form. The Shrews tend toward the Rodentia, the Tupayae toward the Lemurs; while the Moles, on the one hand, and the Galeopitheci on the other, are aberrant modifications. Relations of a more general character connect them with the Carnivora and the Ungulata.’ Die opvatting werd door Hubrecht gedeeld; hij zag de beteekenis er van in om de ontwikkeling nauwkeurig na te gaan van die vormen; hij verwachtte licht, nu eens van een andere zijde, dan tot nog toe was geschied. Maar hoe aan voldoende materiaal te komen? Egels zijn toch niet bij honderden te verkrijgen.

Nu, ieder die met Hubrecht ook maar korten tijd in aanraking kwam, kon spoedig genoeg bemerken, dat *hij* niet licht ergens geen raad op wist. Vele zullen hem de anekdote wel eens hebben hooren vertellen. Op een mooien zomeravond wandelde hij in de bosschen van Beukenburg en zag een arbeider met zijn zoon een zoo juist gevangen levenden egel in een zak stoppen. ‘Wel, wat voer jij daar uit? Wat doe je met die beesten?’ Waarop hij ten antwoord kreeg: ‘Sinds een gek in Utrecht een advertentie in de krant heeft gezet, dat hij voor iederen levenden egel twee kwartjes gaf, gaan mijn zoon en ik iederen avond op de vangst; het gaat best, hoor.’

Zoo kwam hij in het bezit van honderde uteri - het eenige middel, om kans te hebben over een min of meer

volledige reeks van embryo's te kunnen beschikken. Niemand had gedacht, dat dit mogelijk zou zijn.

Bezig met de studie van de weinige vormen van Insectivora hier te lande levend, zag Hubrecht spoedig de wenschelijkheid in om het onderzoek uit te breiden, eensdeels tot tropische Insectivora, anderdeels tot eveneens onder de Keerkringen levende dieren van welke hij grond had om te vermoeden, dat zij licht zouden kunnen werpen op de gestelde vragen. Men behoefde geen Hubrecht te zijn om te denken aan Tupaja, Nycticebus, maar ook aan Manis en Tarsius. Immers, oudere anatomen hadden er reeds op gewezen, dat de laatste, het zgn. spookdiertje, kenmerken bezat, die aan de eene zijde op verwantschap wezen met apen en den mensch, aan den anderen kant juist met de Insectivora. Het belang van Tarsius voor Hubrecht's doel bleek nog de verwachting te overtreffen. Maar... waar ook al gebleken was, dat men voldoende materiaal had kunnen krijgen van ezel, mol en spitsmuis, mits men de zaak maar wist aan te pakken... zou het ooit mogelijk zijn een overeenkomstige uitkomst te verkrijgen met de genoemde tropische vormen? Natuurlijk begreep Hubrecht, dat er maar één middel was, n.l. er zelf heen te gaan. Na zorgvuldige voorbereiding vertrok hij dus in het najaar '90 naar Java. Zijn groote menschenkennis, zijn onovertroffen overredingskracht, zijn welbekend talent menschen aan het werk te zetten hebben hem daarginds niet verlaten. Voeg daarbij, dat het geluk hem nog al eens diende en dat hij én door zichzelf én door familie vele en invloedrijke connecties had, dan wordt het duidelijk, dat een gelukkige samenloop van omstandigheden oorzaak was, dat de uitkomst de verwachting verre heeft overtroffen. Zóó goed heeft hij alles georganiseerd, dat jaren lang ná zijn terugkeer in het vaderland de bron steeds is blijven vloeien. Zoo kwam Hubrecht in het bezit van wederom honderden uteri en embryo's van hoogst gewichtige diersoorten.

Dat kostbare materiaal is niet renteloos blijven liggen. Hubrecht behoorde allerminst tot die kleinzieligen of neurasthenici, die bang zijn vakgenooten een blik te gunnen, bevreesd, dat hem iets voor de neus zou worden weggehaald. Hij voelde zich tóch de sterkste, al zou hij dat nooit aan

een ander doen voelen. De sterkste - en bovendien de slimste. Groot is het aantal geleerden, oudere en jongere, uit binnen- en buitenland, die uit de rijke embryologische verzameling hebben geput en in Hubrecht's Laboratorium hebben gewerkt. Maar ook hijzelf heeft de wetenschappelijke vruchten geplukt van wat hij en zijn vele helpers hadden bijeengebracht. Daaronder moeten worden gerekend: 'Die Phylogenese des Amnions und die Bedeutung des Trophoblastes' (1895), 'Die Keimblase von Tarsius' (1896), 'Early Ontogenetic Phenomena in Mammals and their Bearing on our Interpretation of the Phylogeny of the Vertebrates' (1908).

Het lag gansch niet in Hubrecht's aard een onderwerp uit te putten. Daartoe miste hij (evenals Selenka) geduld. Taaie volharding om ook het vele minder aangename, dorre van een onderzoek te doorworstelen zal wel niemand in hem gevonden hebben. Hij wist met groote virtuositeit af te roomen, het beste en belangrijkste uit te pikken. Als de gastronoom, die zich die weelde veroorloven kan en alleen de 'ruggetjes' van de baars, slechts de 'vleugeltjes' van de patrijs voor zich zelf neemt; kortom, om in zoölogische beeldspraak te blijven, hij verkoos het neusje van de zalm. Het is er verre van af, mijn overleden vriend hiervan een verwijt te maken. En zij, die wel eens geprutteld hebben tegen die methode, die hij op verschillend gebied toepaste, moeten toch óók bedenken, dat menigmaal de zaak zóó stond: òf een minder stukje van de zalm, òf niets. Er zullen er onder de ouderen wel zijn, die zich herinneren waarop ik doel: op die gevallen waar Hubrecht het was, die de stoot gaf, aan wiens initiatief en invloed het te danken was dat de zaak tot stand kwam, maar daarna het werk grootendeels overliet aan anderen. Maar als de nood aan den man kwam, was hij ook altijd weêr bereid met kracht te helpen. Geen wonder, dat dat in commissies en vergaderingen wel eens tot botsing aanleiding gaf. Vooral in zijn jongen tijd; later werd dat uit den aard der zaak minder.

De Nederlandsche Dierkundige Vereeniging was in '72 opgericht op initiatief van A. van Bemmelen en Schepman. Reeds in '74 vinden wij Hubrecht onder de leden, en toen spoedig de stichting ter sprake kwam van een Zoölogisch

Station, werden Hubrecht met Hoek en Hoffmann[1)] benoemd als Commissie om de plannen vaster te omlijnen. Hoe de Commissie zich van haar taak heeft gekweten, blijkt wel uit het feit dat het verplaatsbaar houten station[2)] reeds in den zomer van '76 kon worden geopend. Jaren lang was Hubrecht voorzitter van die Commissie en nadat gebleken was - meer dan eens - dat vergrooting van het station noodig was, was Hubrecht weder, ni fallor, de eerste, die plannen overwoog om een vast steenen gebouw te verkrijgen in plaats van het houten gebouwtje. Dat het steenen gebouw eerst in 1890 is gereed gekomen, lag niet aan Hubrecht; hij mocht echter het genoegen smaken het nieuwe station als toenmalig voorzitter der Ned. Dierk. Ver. te openen.

Waar wij ook rondzien in de geschiedenis van ons vak gedurende de jaren '75 tot nu toe, overal vinden we Hubrecht op de bres, waar het belangrijke punten geldt, middellijk of onmiddellijk deed hij zijn invloed gelden. Niet altijd in geheele overeenstemming met alle vakgenooten, mijzelf daarbij gerekend. Maar de beste kan falen. En wie zal thans reeds uitmaken wie ten slotte gelijk had? En we zouden wel heel onbillijk en heel ondankbaar moeten zijn indien we niet erkenden het vele dat wij Hubrecht danken. Is er niet veel dat zonder zijn invloed òf niet zou zijn gekomen, òf belangrijk later? Ik wensch het niet op een goudschaaltje af te wegen en thans niet uit te pluizen wat zijn aandeel was, wat dat van anderen. Slechts in herinnering brengen wil ik enkele zaken, die tot stand kwamen in die periode. En dan denken we aan de vermeerdering van het aantal conservatoren aan het Leidsch Museum, aan de ‘Notes’, aan de collectie visschen van Bleeker, aan het deelnemen van Nederland inzake de werktafel aan het Zoölogisch Station te Napels. Vergeten mogen we niet, hoe Hubrecht zich warm maakte om in Nederland den Midden-Europeeschen tijd ingevoerd te krijgen. Dadelijk doorzag hij met zijn groote scherpzinnigheid de geweldige draagkracht. Helaas hebben de drogredenen van meer bekrompen geesten

1) Selenka was inmiddels vertrokken.
2) Dat ‘verplaatsbaar’ station trok ook in het buitenland weldra de aandacht: ‘Der fliegende Holländer’ werd het al spoedig gedoopt.

het pleit tegen Hubrecht in deze gewonnen, tot groot oeconomisch en hygienisch nadeel der natie.

Hubrecht had veel gereisd en was ook in het buitenland zeer bekend. Hij sprak ‘zijn talen’ even vlot als zijn moedertaal, en zoo goed als zelden gevonden wordt. Wij herinneren ons allen wel hoe hij (in 1895) op het Internationale Zoölogen-Congres te Leiden als voorzitter van de Ned. Dierk. Ver. de talrijke buitenlanders, beurtelings in het Fransch, Engelsch en Duitsch toesprak op eene wijze, die een ieder's verbazing wekte. Van menig een, die hem vóór dien tijd niet persoonlijk kende, kon men toen hooren hoe zij gemeend hadden, dat een hunner landgenooten aan het woord was.

Voorwaar, een hoog begaafd en merkwaardig man is van ons heengegaan.

Leiden, 26 Maart 1915.

G.C.J. VOSMAER.

N.G. van Kampen. †

Een plotselinge dood beeft, den 19den Maart, N.G. van Kampen, het oudste lid der firma P.N. van Kampen en Zoon, uitgevers van *De Gids*, uit zijn werkkring gerukt. Na den dood, in Mei 1888, van zijn vader P.N. van Kampen, die hem in 1873 in de firma had opgenomen, bleef hij eenig lid ervan, totdat hij in 1907 zich met twee zijner zoons associëerde. Gedurende ruim twee en veertig jaar maakte hij dus deel uit van de firma.

Onder de lezers van een tijdschrift als het onze zijn er wellicht, die zich eenig denkbeeld kunnen vormen van den arbeid, welken zijn samenstelling van de Redactie eischt, maar welk een voortdurende zorgen op de schouders van de Uitgevers rusten, vermoeden zij waarschijnlijk niet. De Redactie moge nòg zoo haar best doen, hun de kopy voor elk nummer geregeld en tijdig te doen toekomen, - dat er schrijvers zijn die op de terugzending van de hun gezonden proeven lang laten wachten; dat anderen op de proef zulke uitvoerige correcties maken en er zooveel bijvoegen, dat de kopy voor een deel opnieuw gezet moet worden; dat dan, wanneer alles gezet is, nog vrij laat in de maand, door de Redactie plaats verlangd wordt voor stukken van groote actualiteit - dit zijn slechts enkele van de moeielijkheden, waarmede de uitgevers, telkens en telkens weer, hebben te kampen.

Menigeen, zelfs een overigens lankmoedige, zou er zijn geduld bij verliezen. Van Kampen verloor zijn geduld nooit. Hij wist door dubbele inspanning, door een vriendelijk beroep

op de drukkerij, die altijd voor hem klaar stond, steeds te maken dat het nummer prompt den len van elke maand in handen was van de geabonneerden.

Wij zwijgen nog van de financieele opofferingen, waarvoor de Redactie, wanneer 't het belang van *De Gids* gold, nooit te vergeefs een beroep op hem deed.

N.G. Van Kampen was een man *à toute épreuve*. Het gevoel, dat degene ontving, die geregeld met hem in aanraking kwam en met hem moest overleggen - bij ons de Redacteur-Secretaris - was er een van volkomen vertrouwen. Daardoor was de verhouding tusschen Redactie en Uitgevers van dit Tijdschrift steeds van den aangenaamsten aard.

Al mag met grond verwacht worden dat zijn zoons in het voetspoor van hun vader zullen treden, het heengaan van N.G. van Kampen blijft voor *De Gids* een groot verlies. Wij houden hem in dankbare herinnering.

DE REDACTIE.

Bibliographie.

War time and peace in Holland. A free farmer in a free country, by J.B. Robertson Scott. London, W. Heinemann, 1914. Met eene voorrede van Lord Reay (baron Mackay van Ophemert), benevens 128 afbeeldingen en kaarten.

Een veeg teeken, dat zelfs zoo'n boek zich in *war paint* moet steken! Dit toch is een herdruk van het twee jaar geleden verschenen werk: *A free farmer in a free state*, een arbeid des vredes, allerminst ontstaan uit de behoeften van een oogenblik! De vrucht van een kwart eeuws onderzoek ter plaatse van Nederlandsche landbouwtoestanden, daarbij terdege lettende op sociale verschijnselen, en op het onderwijs. Natuurlijk worden godsdienst en politiek evenmin vergeten! Een boek met een bepaald doel: Engeland er op te wijzen hoe een hoog peil van welvaart kan bereikt worden zonder beschermende tarieven, door sterke verdeeling van het grondbezit, groote arbeidzaamheid en taaie volharding, gesteund door goed onderwijs.

Doch ook den Gidslezer worde deze studie warm aanbevolen. Zij is bij alle degelijkheid, vlug en frisch geschreven, en geeft een merkwaardig juisten kijk op eigen land. Dit toch hebben vreemdelingen vóór: Wij zelven zien te licht van wege de vele boomen niet meer het bosch. De buitenstaander blijft beter het geheel omvatten. En de Engelsche schrijver heeft daarbij de noodige voorzorgen genomen: Nederlandsche vrienden hebben zijn arbeid nageplozen. Zoo werd voorkomen dat uit slechts enkele feiten te licht algemeene gevolgtrekkingen werden gemaakt. (Want welke vreemdeling kan *alles* zien?) Toch vind ik nog een stofje: op de jas van een generaal! Heusch: mr. Robertson Scott, onze krijgsoversten kunnen zich de weelde veroorloven van borstelende oppassers! Overigens is de schrijver goed op de hoogte van onze weermiddelen. Het '*Holland in war time*' is een voor-

voegsel van een veertigtal bladzijden, hoofdzakelijk bestemd om Engelschen duidelijk te maken dat wij niet zijn pro-German, noch pro-English, maar pro-Dutch. Dat wij alle redenen hebben om ons niet zonder noodzaak in den strijd te mengen en dat wij (helaas) heel wat minder weerbare mannen bezitten dan het half millioen, dat volgens sommige Engelsche kranten, aan de grenzen van ongeduld staat te trippelen.

In alle opzichten dus een nuttige arbeid, en daarenboven zóó goed in elkaar gezet, dat de Maatschapij der Nederlandsche Letterkunde den schrijver het lidmaatschap kon waardig keuren.

R.T.N.

Liefdeleven.

Deel II.

15.

Kille herfstdamp omwaasde al tal van dagen de ontkleurde aarde, deed in het verre verschiet de verven van torens, hofsteden, huizen verbleken tot effen groezel-grijs, verdofte vooraan de tinten van wegen, weiden, water tot donker-grauw en weefde tussen hemel en wereld een ijl, vertriestend floers. In sombere klankeloosheid lag de wijde ruimte verlaten, leeg. Geen windje suisde voorbij; een enkele kraaieschreeuw snerpte even op, verklonk aanstonds in 't alom zwijgen. En star omlijst door vaal gespinneweb van zwarte takken boven stammen zwartig grijs van natte glans, door lege paden, kale perken donkerend van vocht en grijs-groen plat geregend gras, dof-bruin bevlekt met neergeslierde, rottende bladeren, leek het oude Heydenstein ten prooi gelaten aan weer en wind, ten ondergang gedoemd. Maar zelden week de stug-gesloten, donkere deur en liet dan Christiaan uit; maar zelden klom een menselike gedaante de grauwverweerde stoeptreden op. Ook binnenshuis was 't droevig stil, verbreidde elke schel een schrik. Toch heerste er vrede. Al was 't tot een verzoening, ja, zelfs tot een uiten en weerleggen van grieven niet gekomen, Mina was allengs weer gewoon gaan doen en Christiaan had er zich zonder klagen, zonder vragen in geschikt. Maar nog lang was in hun samenzijn een stroefheid blijven stremmęn, die hun omgang verstrakte tot vormelike vrienschappelikheid. Zij wilden elkaar wel genoegen doen; maar trachtten vooral zo min mogelik

aanstoot te geven. In geruisloos heen en weer bewegen bemoeide Mina zich weer met de huishouding, zorgde zij er voor, dat elke kamer geregeld haar beurt kreeg, Christiaan dageliks een lievelingsgerecht op tafel vond. Opgesloten in zijn werkplaats hervatte Christiaan zijn arbeid; aan de maaltijden toonde hij een plichtmatige belangstelling in Mina's ondervindingen met het nieuwe personeel, betuigde hij beleefd zijn ingenomenheid met de spijzen hem voorgezet. En als ze naar bed gingen, gaven ze elkander vriendelik de hand, zeiden ze koel-zacht: ‘goeie nacht.’

Tot op een avond, dat hij de Nieuwe Rotterdammer zat te lezen, terwijl zij tegenover hem zat te bladeren in een tijdschrift, Mina met tranen in de ogen uitbarstte:

‘Stia... waarom ben je toch zo koud, zo plichtplegerig tegen me? Voel je niets meer voor me... kan je me in 't geheel niet meer uitstaan?’

‘Hemel, kind, hoe kom je er bij? Ik doe zoals jij doet... zoals ik denk, dat jij 't graag hebt.’

‘Da's nu te mal! Je weet heel goed, dat ik op zo'n kille omgang volstrekt niet gesteld ben.’

En naar hem toe gegaan drong zij tussen tafel en stoel zich op zijn knieën, sloot de armen om zijn hals, lei haar hoofd tegen zijn schouder aan. Toen zoende hij weer de bleke wangen, de vochtige ogen, de half-open mond en hield het tengere lijf met zijn stoere armen lang en vast omklemd. Beiden vergaten zij hun grieven. En als hij de volgende morgen ontwaakte uit diepe, droomlooze slaap, de nasidderingen van overweldigende liefdedrift nog in zijn zenuwen, de brand van haar schroeiende kussen nog op zijn lippen, de klank van haar liefdewoorden, van haar hete genotszuchten nog in zijn oren, voelde hij weer de volle heerlikheid van dat jonge leven altijd bij zich te hebben, hier in dit oude, stille, veilige huis, ver weg van alle banale, storende mensen. Maar plots doorschrijnde dit zalig geluksbewustzijn de gedachte aan Diepe, die nu alles wist en elke dag kon komen en zeggen ongewenste woorden. Had hij toch maar niets verteld! Zonder hulp was 't immers ook in orde gekomen. . En waarom zou 't nu eindelik niet in orde blijven? Kreeg Mina ook maar enigszins lucht van zijn verraad, wie weet wat voor ellende hem dan weer te

wachten stond. - Als hij eens dadelik nogmaals naar Diepe toe ging, hem vroeg het besprokene maar weer te vergeten. Even lachte dat plan hem wel toe; maar aanstonds liet hij 't weer varen. Een gek figuur slaan; dat alleen zou hij er mee bereiken. Diepe kon mooi beweren, dat bij hem een geheim in een brandkast met letterslot lag, waarvan het woord al gauw uit zijn geheugen verdween... hij, Christiaan, was zo vrij daar niets van te geloven. Neen, zijn biecht ongedaan maken... dat was onmogelik. Dus troostte hij zich met de gedachte, dat Diepe er nog niet geweest was, misschien geen voorwendsel kon vinden om Mina op ongezochte wijze te naderen. En kwam hij... nu, dan kon hij - Christiaan - nog altijd zien wat te doen.

Tal van dagen ging dan alles weer zó goed, dat hij verleden dingen kon vergeten, de mogelikheid van een verandering ten kwade niet meer aannam en alleen nog maar leefde in het heerlik tegenwoordige van liefde, tevredenheid en werklust. Morgen aan morgen kon hij flink doorschilderen nu aan het ene dan aan het andere stuk. Alleen het maanlicht moest hij laten staan; daar kwam hij tot zijn ergernis en zijn verwondering nooit goed meer in.

Toen een zonnige Hei-in-bloei, klaar om naar een tentoonstelling te worden verzonden, in de kist lag en de eerste spijkerindrijving weergalmd had door de gang, kwam Mina plotseling aanlopen. Welk stuk werd daar ingepakt? Zij had 'et nog niet gezien. Waarom had hij 't haar niet eerst getoond?

‘Maar Mientjelief, in de laatste tijd kom je nooit meer kijken. Hoe kon ik dan weten, dat je nog belangstelde in m'n werk?’

De vinnige uitval, die hij onder het spreken verwacht had, bleef uit. Alleen een vreemd-vragende, verwijtende, haast minachtende blik schoot even naar hem op. Dan wendde zij zich zwijgend af, ging heen en blij, dat 'et tot geen ‘scène’ was gekomen, voer hij voort met zijn arbeid.

Was het weer niet al te slecht of juist door zijn slechtheid voor zijn schildersblik biezonder mooi, dan dwaalde hij weer over de hei, door de bossen, langs de weiden en sloten, krabbeltjes makend in zijn klein schetsboek, genietend van zijn werk, van lucht, beweging en natuur. Achtte hij zijn dagtaak

volbracht, dan ging hij naar de Soos, babbeltje er een uurtje over politiek met de burgemeester, maakte er gekheid met de notaris. En als hij t'huis kwam, gebeurde 't wel, dat zijn oor van Mina's pianospel in het voorhuis nog even een uitstervende galm opving. Dan was 't duidelik, dat zij ophield om hem. Zelden echter voldeed zij aan zijn verzoek na het eten nog wat door te gaan met spelen. Meestal beweerde zij niet te geloven, dat hij werkelik veel van muziek hield. Hij deed maar zo om harentwil.

Eens verklaarde zij:

'Ach... wat ik daarbij voel, kan jij niet... kan niemand met me mee voelen. Er zijn stukken, die heel 't verleden met al z'n lief en leed weer in me doen oprijzen... en als er dan iemand bij zit, die van dat verleden niets afweet, die me misschien dwaas vindt...'

Hij kon er in treden en hield dus niet aan. Maar als ze veel lange avonden tegenover elkander hadden gezeten, hij verdiept in zijn kranten, zij nu eens lezend, dan weer met een werkje bezig of in haar stoel achterover geleund, lusteloos starend naar de zoldering, was 't Christiaan alsof hij waarnam hoe het ontzenuwende krieuwelen van de verveling haar doorwoelde en boosaardige gedachten ontwaken deed in haar brein. Dan stelde hij dadelik een spelletje Triktrak voor of begon hij het plan voor een reis te ontwerpen; maar doorgaans verklaarde zij in spelletjes geen zin te hebben... Christiaan dacht er immers alleen om harentwil aan... en wilde zij aan reizen zelfs niet denken. Hij had haar eens schertsend verweten minstens evenveel huishoudgeld te gebruiken als Trijn, die zogenaamd oneerlik was. Welnu, als zij *dus* te veel voor hun huishouden uitgaf, dan kon een reis er ook niet op overschieten. Tegen de eigenaardige logika van dit 'dus' bracht Christiaan maar niets in. Al voelde hij elk woord, dat zij sprak als een verwijt aan zijn adres, hij meende nu ook te weten, dat zij die verwijten nooit ernstig bedoelde. Doen alsof hij niets merkte leek hem het beste middel om ze te smoren, eer ze groeien konden tot een felle oplaaïng van toorn. Toch kwam ze er weer toe in heftig-gemelike woorden de stilte op Heydenstein ondragelik te noemen, het gezelschap op zo'n dorp onuitstaanbaar, trouwen een dwaasheid, vooral voor een

man en het leven op het platte land, wel beschouwd alle leven, een doelloos wachten op de dood. -

Op een avond, dat hij biezonder opgeruimd naar huis terug was gekeerd, het hoofd nog vol blijde zonneglans, de longen vol pittig-frisse lucht, in de ogen steeds het verrukkelik schouwspel, 's morgens buiten genoten: velden en struiken oversluierd door wit rijpgaas, de einder tanend achter een fijn-blauwend waas, van hoge, effen-blauwe hemelkoepel zilver winter-zonlicht tintelend over de weiden, schitterend in sloten en vaart, kleurige vonken brandend op alle omsuikerde sprietjes van het gras, vond hij in de gezellig-warme eetkamer, grillig verhelderd door hoge opflakkeringen van een houtvuur Mina al aan de wit-overglansde eettafel gezeten. En ze zei:

‘Diepe is er geweest.’

Dus was 't gebeurd.

Hij schrok; maar begreep dadelik verwondering te moeten veinzen.

‘Diepe?... Zo ineens... vóór 't eten? En wat kwam ie doen?’

Leuk, bijna stug klonk het antwoord:

‘Ach... niets.’

‘Niks?’

‘Niets biezonders altans... Eergisteren is ie er ook geweest... zelfs meer dan 'en uur lang.’

‘En mocht ik dat niet weten?’

Met een glimlach vol geheimzinnige aanmatiging haalde zij even de schouders op.

‘Gut, ja. Ik zou niet weten waarom niet. Wil je vlees?’

Christiaan werd nu werkelik nieuwsgierig en zijn bord bijhoudend vroeg hij door:

‘En... wat kwam Diepe doen?’

‘Iets vragen.’

‘Vragen?’

‘Ja... iets vragen. Is dat zo vreemd?’

‘Wat dan?’

Een paar malen moest Christiaan zijn vraag met andere woorden herhalen, eer Mina dienend en schotels openend en vlees snijdend hem eindelik, ietwat korzelig, als gedwongen, de oplossing van het raadseltje gaf. Diepe had al lang vóór

hun huwelik een vereniging gesticht van dames, die zich bezighielden met al wat er kijken kwam in arme gezinnen, wanneer daar een kindje verschenen was of werd verwacht. In grote steden zijn allerhande verenigingen op dit gebied werkzaam: de ene verschaft hulp in de huishouding, de andere verzorgt de kinderen als de moeder uit werken is, een derde helpt in gevallen van ziekte. Op een dorp kon, volgens Diepe, één enkele vereniging van dames, die er wat geld en veel tijd voor beschikbaar hadden, gemakkelik in al dergelike noden voorzien. En nu was hij, namens de andere dames, komen vragen, of zij - Mina - zich bij deze vereniging zou willen aansluiten.

Dus wil hij eenvoudig haar bezigheid verschaffen, dacht Christiaan en hij zag Diepe's poging op een fiasko uitlopen. Een paar weken kon het nieuwe van de zaak Mina boeien; daarna zou haar ijver toch weer verslappen. Hij hield zijn verwonderingsrol echter vol.

‘Daarvoor vraagt hij jou... ofschoon je geen kind hebt en niet eens naar 'en kind verlangt?’

Haar etend-neergebogen hoofd schokte omhoog.

‘Wie zegt, dat ik niet naar 'en kind verlang?’

‘Dan zou ik van dat verlangen toch wel iets gemerkt hebben. Is 't niet?’

Met een schamper lachje keek ze hem aan, schuin haar hoofd nu afbuigend.

‘Denk je dan, dat je alles weet wat er bij me omgaat... en dat 'en mens nooit verandert?’

Ook in haar toon was schamperheid geweest.

Hij lachte maar eens terug en zette schertsend grote ogen op.

‘O... heb je geheimen! Neem me niet kwalik.’

Even at ze door, zei dan:

‘Geheimen... da's nu mal; maar 't zou toch zo vreemd niet zijn als 'en getrouwde vrouw naar 'en kind verlangde. Of... vin jij dat wel? Jij verlangt er... dat weet ik... niet naar. Bij jou gaat niets boven je vrijheid; maar... ben jij zo zeker, dat we nooit 'en kind zullen krijgen?’

‘Wel nee, en als jij lust hebt je bij die vereniging aan te sluiten... ga je gang... ik vind 'et best. Heb je geld nodig, dan klop je maar bij me aan. 'et Kantoor is alle morgens geopend.’

Nu omspeelde een blij lachje haar mond en ze antwoordde:

‘Je bent toch zo'n goeie vent.’

Maar in de zaak zelve scheen haar behagen te verminderen, nu Christiaan er zich in 't geheel niet tegen verzette, en ernstig ging ze voort:

‘Ik ben anders volstrekt nog niet bestoten. Vergaderingen bijwonen... vergaderingen van dames... ik heb 'et nooit gedaan. 'et Zal wel erg vervelend zijn.’

Christiaan begreep, dat hij noch aandringen, noch afraden moest.

‘Doe zoals je wilt.’

‘O, ja, jou kan 't niet schelen. Als jij maar aan 't verven kunt blijven.’

De bitse opmerking bleef onbeantwoord; maar een paar dagen later vroeg ze om geld. Ze had de vergadering toch maar bijgewoond - weigeren was moeilik geweest tegenover een vriend van Christiaan - en voorlopig haar medewerking toegezegd.

Wederom verliepen enige dagen, waarin over de zaak niet gesproken werd. Dan vond Christiaan haar tegen etenstijd op eens niet t'huis; van de meid vernam hij, dat mevrouw uit was gegaan.

‘Alleen?’

‘Meneer Diepe is mevrouw komen halen.’

Een ogenblik later schoot zij zenuwachtig gehaast, verhit door snel lopen de kamer in, mompelde iets van te-laatkomen... buiten haar schuld, wierp hoed en mantel op een stoel en nam aan de tafel plaats.

‘Zo. Ben je met Diepe uit geweest. Van morgen wist je zeker nog niet, dat ie je zou komen halen.’

‘O, jawel.’

‘Waarom heb je me daar dan niks van verteld?’

Een schouderschokje was haar antwoord en ze at haar bord leeg, eer ze zei:

‘Wat kan jou dat nu schelen?’

Geen ergernis tonen, dacht hij en kalm klonk zijn bescheid:

‘Al wat je doet, kan mij schelen... ten minste... als 't me veroorloofd is.’

Een lachje verhelderde haar ogen en ze begon te vertellen.

Diepe had haar meegenomen naar twee arme gezinnen.

Nu ze eenmaal lid was van de vereniging, diende ze natuurlik ook een deel van het werk op zich te nemen. In het eerste gezin had zij de vader, een teringlijder, te bed gevonden en het kind, een allerakeligst wurm met ingevallen wangetjes en grauwe kringen onder de fletse oogjes, in een hoek van de kamer op een hoop vodden. Ach, ach, wat was er op de wereld toch veel ellende! Christiaan kon zich geen voorstelling maken van die afgrijselike armoede. En ze moest 'et eerlik bekennen: zulke mensen te moeten helpen, in die smeerboel, die stank, ja, die stank vooral... te moeten rondploeteren... neen, dat ging boven haar krachten. Wat geld had ze gegeven en ze was bereid nog meer te geven; maar met geen stok kreeg iemand haar dat krot weer binnen. Bij de andere vrouw... een weduwe... was 't ook wel armoedig; maar ten minste zindelik. En daar was het kind... ook een ongelukkig schaap, omdat het na de dood van zijn vader ter wereld was gekomen... een wolk van gezondheid. Ze had nu beloofd... en Christiaan moest dit maar goed vinden... dit kind in huis te zullen nemen al de dagen, dat de moeder uit werken ging.

'Zo' zei Christiaan, die nog altijd geloofde, dat Diepe haar alleen geregelde bezigheid wilde verschaffen... 'Dus krijgen we 'en kind over de vloer. Nou... 't kasteel is er groot genoeg voor.'

'En jij zult er heus geen last van hebben.'

'Dat geloof ik graag; maar... zal jij er plezier van hebben?'

Plots stoof ze op.

'Hoe kan je bij zó iets nu praten van plezier? Als je 't niet goed vindt, had me dan geen lid laten worden! Ik begrijp anders niet, wat jij er aan hebt, dat ik me hier morgen aan morgen zit te vervelen!'

Bedaard klonk zijn antwoord:

'M'n lieve kind, als 't jou 'en bezigheid geeft, vind ik 'et niet alleen goed, maar zelfs heel goed.'

Op eens was ook zij bedaard. -

Toen moesten de oude muren van Heydenstein haast elke morgen kindergelach, kindergekraai, kindergeschreeuw weerkaatsen en kregen de beide meiden er schik in, dat er eindelik eens leven kwam in de verstilde atmosfeer van het eeuwenheugende huis. Christiaan ving daar nu en dan in

zijn atelier wel een galm van op; maar hij moest Mina gelijk geven: hinderen deed het kind hem niet. Integendeel kon hij nu langer aan één stuk doorwerken, daar hij zich niet telkens verplicht achtte van zijn stoel te wippen, om Mina door een babbeltje wat afleiding te gaan bezorgen. En als zij 's avonds uitweidde over eigenaardige karaktertrekken van de kleine, door haar opgemerkt, of vertelde van speelgoed en kledingstukken er voor gekocht, verbeeldde hij zich te zien, dat Diepe's middel toch wel goed werkte en het kind in Mina's leven een vervulling was geworden. Op een morgen echter, dat zijn werk minder goed vlotte dan gewoonlik, bekroop hem de lust het kind eens te gaan zien. Hij vond 'et in Mina's boudoir op de grond gezeten, omgeven door witte, wollige schaapjes en veelkleurige blokjes uit een bouwdoos, spelend met een bruin aapje, waarvan het juist een arm los trok. Mina zat er kalm bij te lezen. Dadelik begon hij van de blokjes een huisje te bouwen en het kind keek wezenloos toe. Dan nam hij 't op zijn knieën en liet 'et paardje rijden. Het kind grijnsde eens, zei één keer: hop en eindelik hief hij 't op zijn schouder, danste er de kamer mee rond, tot 'et kraaide van plezier. Mina, die haar boek had weggelegd, staarde hem als verbijsterd aan.

‘Mijn God... weet jij zo met kinderen om te gaan? Dat had ik nu nooit achter je gezocht. En nog wel met dat schaap!’

Hij lachte en zette het kind weer op de grond.

‘Is dat zo'n kunst? 'en Beetje gekheid maken... da's alles.’

Daar omplooide haar neus een diepe trek van minachtende afkeer; langzaam trok haar bovenlip omhoog; verwijtende weerzin ontstraalde haar ogen. 't Was, of ze iets vuils had gezien of geroken en 't iemand kwalik nam haar die onaangename sensatie te hebben bezorgd.

‘Met dit wurm is 't mij onmogelik te spelen of gekheid ie maken. Ik heb 'et geprobeerd, m'n best gedaan zoveel ik kon; maar 't gaat niet... 'et gaat eenvoudig... niet!

‘Waarom niet?’

Hij vroeg 'et heel goedig, haast medelijdend en nu kwam er zelfs haat in haar stem.

‘Zie je dan niet hoe grof... hoe boers... hoe... hoe pummelachtig dat kind er uitziet? Kijk toch 'es naar die

vierkante kop, dat lage voorhoofd, die fletse ogen, die breje, grauwe handen! Als ik 'et schaap aanraak, is 't me net, of ik zo'n vuile boer aanvat, zo'n stompzinnige kerel, die alleen over koeien weet te praten en die ruikt naar de aarde en de mest, waar hij de hele dag in rondwroet.'

Nu kon Christiaan toch van harte de gek steken met haar fantastiese overdrijving.

'Maar Mina, hoe kom je er bij! 'et Kind is geen fijn poppetje; dat geef ik toe; maar daar nou al 'en boer en nog wel zó'n boer in te zien...'

En de kleine over de sluike haren aaiend:

'Jij wordt 'en flinke vent; is 't niet, jong?'

Verdwaasd keek het joggie hem aan.

Mina moest zelf flauwtjes om haar overdrijving lachen. Ze nam de kleine op haar schoot en liet 'em plaatjes kijken; maar ze zei ook, dat ze liever nooit een kind zou hebben dan zo'n onbehagelik kreatuur, en drie dagen later vertelde ze onder het eten, dat het kind niet meer komen zou. Ze had aan Diepe gezegd, dat hij er maar een ander verblijf voor moest zoeken.

Net wat ik voorspeld heb, hoorde Christiaan zich denken en hij vroeg zich af wat Diepe nu weer verzinnen zou. Hij sprak hem echter nooit meer, ontweek hem zelfs en hoorde ook zelden van Mina wat Diepe voorhad of deed.

Maar op een avond gebeurde 't, dat Christiaan, even voor het in-bed-stappen, om Mina iets te zeggen, haar slaapkamer nog eens binnentrad, 'et Was er als altijd erg heet en hel licht. Voor haar grote spiegel in de oranje bestraling van vier kaarsen stond ze haar lange haren samen te vlechten tot twee strengen, waarvan er al één van onderen met een groen bandje was toegesnoerd. Langs haar rossige hoofddos sidderden gouden weerschijnen van het hoog-opvlammend houtvuur achter haar; over de opgeheven blanke armen glansde blauwig de uitschijning van een petroleumlamp naast de deur.

In haar laag-opengesneden, groen-bestrikt, wit hemd, de blote voeten in groene muiltjes verstoken leek zij een fijn sierlik beeldje van Saksies porselein. Hevige lust haar te omvatten, te strelen, te zoenen welde eensklaps in Christiaan op en reeds lagen zijn brede handen op haar fijne schouders als zij ruw, met een grom en een duw, hem van zich stiet.

‘Wat heb je? Mag ik je geen zoen meer geven?’

Boos trokken haar wenkbrauwen omlaag, haar strakke blik hield hem op een afstand en terwijl haar handen met vlechten doorgingen klonk nors haar stem:

‘Ga nu maar naar bed.’

‘Dat zal ik... aanstonds; maar wat scheelt er aan? Heb ik zonder 't te weten weer iets misdreven?’

‘Jij weet nooit iets.’

‘Op dit ogenblik ten minste heb ik keine blasse Ahnung.’

Zwijgend vlocht ze door, hem gestadig in 't oog houdend, het hoofd schuin omlaag gekeerd. Zijn blik overdwaalde haar wit mager halsje, haar fijne polsen, haar hele tengere lijf. Meer dan ooit lustte hem naar een zoen op haar blanke, zijïge huid. Andermaal strekte hij de handen naar haar uit; opnieuw weerde zij hem af.

‘Ga toch naar je bed en doe niet of je nog verliefd bent als een jongen van twintig jaar.’

En gril dacht hij, anders niet, en lachend wilde hij zijn zoen toch nemen.

‘Ach, wat 'en gekheid!’

Voor de derde maal duwde zij hem weg, tans met een stomp tegen zijn borst en snauwde:

‘Hè... afschuwelik toch zo'n man! Als ie op is... tot niets meer in staat, houdt ie nog altijd z'n gemene lusten.’

Minder dan ooit vatte Christiaan wat er eigenlik aan de hand was.

‘Tot niks meer in staat...? Ben ik tot niks meer in staat?’

‘Denk je misschien van wel... jij, die vóór je huwelik met de hemel weet hoeveel vrouwen je afgegeven hebt... die er dadelik voor gezorgd hebt, dat we twee slaapkamers kregen? Moest jij nog trouwen?’

Weer een ouderwetse onzin-aanval! Mocht hij daar nu ook niets op zeggen? Was hij verplicht zich die bespottelike beschuldiging... waar haalde ze de kletspraat van daan... te laten aanleunen? Dat kon hij immers niet. Ernstig, haast dreigend klonk zijn stem als hij antwoordde:

‘Wat de twee slaapkamers aangaat... aanvankelik door jou zelf verlangd... heb ik van de administrateur ten antwoord gekregen, dat hij voor afbreken van de tussen-

muur geen toestemming kan geven. Maar... jij ziet tegenwoordig Diepe vrij druk. Die is dokter, die kent me en die mag me onderzoeken als hem dat nodig voorkomt. Geeft Diepe jou 't recht van mij te beweren, dat ik op ben, tot niks meer in staat, dan zal ik berusten in dat oordeel. Zolang je echter zulke dwaze beschuldigingen uit je eigen duim zuigt, haal ik er m'n schouwers voor op. Begrepen?'

Zonder een antwoord af te wachten zich omwendend verliet hij de kamer.

Tot zijn verwondering deed zij de volgende morgen weer heel gewoon, was zij zelfs biezonder goed gehumeurd en vriendelik. Over de zaak werd niet meer gesproken en de goede stemming hield aan. Ja, ze werd weer erg aanhalig, kwam dikwels 's avonds half ontkleed zijn slaapkamer binnen - wat zij vroeger nooit had gedaan - sloeg haar armen om zijn hals, lei haar hoofd tegen zijn schouder, perste het slanke lijf vast tegen hem aan. Dan werden de nachten weer als de eerste van hun huwelik en genoot hij van haar vurige kussen, van haar soepel-wringende leden, van haar strelende en klemmende handen, van haar zuchten van overweldigend genot. Maar dan ontging 'et hem toch niet, dat zij anders genoot dan vroeger, als 't ware bedachtzamer, minder onbesuisd, haast kuiser. Langer dan ooit verwijlde ze roerloos in een zwijgend nagenieten, dat soms wel een gewijde stemming leek. En nog vermoedde hij de oorzaak niet van al dit vreemde, toen zij, aan tafel weer eens uitweidend over een gezin met Diepe door haar bezocht, uitvoerig een aardig kind beschreef die morgen daar gezien. Zo heerlik gezond en krachtig, met prachtige blauwe ogen, een kleur van melk en bloed, een allerliefst wipneusje....

'Zo'n verrukkelik kind krijgen nu doodarme mensen, mensen, die soms niets te eten hebben, die dag uit, dag in hard moeten werken, terwijl wij....'

De zin bleef onvoltooid. Haar donkere, wangunstige blik, die zij kennelik niet op Christiaan wilde vestigen, dwaalde doelloos de kamer rond en een traan viel op haar bloeze.

Toen werd 'et Christiaan duidelik waarheen Diepe allengs haar denken, voelen en begeren had gestuurd. En 't was nog geen lente geworden, als ze het atelier instuivend hem opgewonden tegengalmde:

‘Stia! Stia!... nu geloof ik, dat 'et zo is!’

Zij merkte in haar vervoering niet, dat hij niets vroeg en niets zei en hij zelf begreep niet wat hem op eens pijnlijk ontstemde.

16.

Het begon lente te worden. Alle struiken waren omstippeld met rood-bruine of helder-groene puntjes; aan het hoge takken-gewirwar klaarde het dof-bruine waas tot een glanzend groenig geel, dat in alle poriën het doffe hemelgrijs overwoekerde; paarse en witte krokusjes doorlichtten rondom Heydenstein het opgroenende gras. Maar dag uit, dag in overstrakte een laag, grauw wolkenfloers, het zonlicht doorwalmend, velden, bomen en huizen, bleven de ruiten van het kasteel bespikkeld met flets-blinkende regenkralen, die tot dikke tranen samenbiggelden en dan plots in straaltjes schoten naar omlaag. Donker-bruine, zwart-doorkringde plassen glommen op de paden, in de lege perken, op de grijze stoep, en de kale boomkruim-webben beefden onder het kille gezwiep van dwars-neergestuwd watergestraal.

Maar hoe ontvrolikend dit dagelikse gure geregen ook op hem inwerkte, toch kon Christiaan aan het weer alleen de schuld niet geven, dat hij geen lentestemming in zich waarnam. Eigenlik had hij ook het vorig jaar niet als vroeger die heerlike gewaarwording gekend van een tintelend opleven tot nieuw zien, nieuw mooi vinden, nieuw genieten als in een zieke, die herstelt, van een verfijning, verdieping en verrijking van alle gevoelens, van een lust om eens uit te jubelen wat er in hem omging en er tegelijkertijd stil mee te dwepen.

Was hij over de jaren al heen? Zo oud en verflenst kwam alles hem voor, waarheen zijn blik ook dwaalde en niet mooi oud, niet aantrekkelik verkleurd. Saai en ontnuchterd leek hem Heydenstein, het dorp en heel de natuur er om heen. Saai en ontnuchterd leek hij ook zich zelf. En zo leeg, zo gedrukt. Deed het leven hem dan niet meer aan; voelde hij er niet meer voor? Gleed hij al weg in de lichtloze dorheid van een lange oude-dag? Of.... maakte bevrediging hem onvatbaar voor de verrukkelike opwinding en de genotvolle droefgeestigheid, die eertijds onafscheidelik in hem waren van elk nieuw voorjaarsgevoel?

Maar bevrediging....?

Waren ze dan verwezenlikt de vage, maar o, zo bekorende illusies eens door liefdegevoel in hem opgewekt?

Dat hij geen berouw had... Mina niet zou willen missen... zonder haar zich zijn leven niet meer in kon denken... ja, dat was zo; maar overigens...?

Leefden zij zo in en door en voor elkander, als hij 't wel niet in beelden gezien; maar toch in zulke warme, heerlike gevoelens gedroomd had?

Wel was er eindelik over hun samenleven een weldadige vreedzaamheid gekomen. Mina klaagde niet, wrokte niet, ging kalm door huis en keuken om, aan alles haar aandacht wijdend, sprekend op een gedempte toon vol ingehouden vreugd. Nooit te voren had hij in haar ogen-blauw zo'n blijde en toch rustige geluksglans gezien. Soms sloeg ze ook plots haar armen om zijn hals, kuste hem op de wang en fluisterde, dat ze hem nu inniger dan ooit te voren liefhad. Vreemd, dat een dergelike uitbarsting van genegenheid, waarnaar hij vroeger zo gehunkerd en vaak zo lang te vergeefs gewacht had, nu iets... ja, iets stuitends, iets ontstemmends voor hem had, iets, dat hem juist koel en wrevelig maakte. Was 't, omdat hij denken moest: als maar alles naar je ogenblikkelike zin gaat, dan kan je wel lief en zachtaardig zijn? Maar alles ging nu immers even goed naar *zijn* zin. Of... niet? 't Is waar: *hij* leefde in zijn werk, genoot van zijn rust; *zij* leefde in de toekomst, genoot van haar verlangen naar een kind. Dat was dus niet het samenleven voor één doel, het samenvoelen van één geluk, dat hem eens als huweliksideaal had voorgezweefd. Maar... hij had toen wel wat uitsluitend door eigen ogen gekeken, aan eigen wensen, eigen lusten gedacht en dat twee mensen zo geheel 't zelfde willen, van 't zelfde genieten, 't zelfde bewonderen... komt dat wel ooit voor... is dat tussen man en vrouw wel denkbaar? Zijn reizen...! Ja, van reizen... hij had zich al in Spanje, Egypte, Rusland met haar gezien, alles haar tonend, alles haar verklarend wat hij zelf reeds kende en geleerd had te bewonderen, alles met haar zoekend en onderzoekend wat hem nog onbekend was... voorlopig zou daar wel niets meer van komen... en dat zij zich hiervan zo weinig aantrok, er zelfs geen woord over zei... ongetwijfeld had dit voor hem iets fnuikends. Doch

ook dat verklaarde zijn ontstemming niet geheel. Was 't hem dan misschien toch onaangenaam vader te moeten worden, voelde hij al een vooringenomenheid tegen zijn kind? O, neen; dat zeker niet, al verlangde hij er ook niet naar, al zou hij er waarschijnlik nooit naar hebben verlangd.

Hij wist niet wat hem scheelde.

Snel als vuurwerkgeknister langs onzichtbare draden had het nieuws, dat er op Heydenstein een kleintje werd verwacht, zich van huis tot huis door het dorp verbreid en op de Soos waren alle heren handreikend Christiaan komen gelukwensen; sommigen luchtig-blij, zich herinnerend hoe trots en tevreden ze eens zelf waren geweest en dat geluk ook een ander gunnend; anderen op een toon van voldaanheid, dat zo'n onafhankelik man zich toch ook - zij 't wat laat - naar de algemene regel had geschikt; nog anderen spottend, met onverholen leedvermaak, dat ook hem - de domoor - van de huiselike lasten en zorgen niets bleef bespaard. En toen hij allen zijn dank had betuigd, zei de kandidaat-notaris, dat hij nu eens zien zou wat een tiran zo'n kind in huis kon worden, beweerde een fabrikant: kinderen zijn heel aardig; maar als je denkt ze te kunnen opvoeden, heb je 't mis; ze voeden integendeel hun ouwers op. Een deftige, villa-bewonende huisvader verklaarde zalvend: gelooft u me: kinderen vlechten tussen de ouders een nieuwe band. Daarentegen verdedigde een luidruchtig, pas-uit-Utrecht-aangekomen, adellik volontairtje-ter-sekretarie de stelling, dat elk gelukkig huwelik een ménage à trois is en iedere echtgenoot, die als derde in de bond zijn eigen kind krijgt, biezonder tevreden mag zijn. Toen zei, sarkasties grinnikend, een verdacht gekongestioneerde gast uit den Haag: ‘meneer Duyts, ik beklaag u van harte; want 'en man, die vader gaat worden, is minder gelukkig dan de vlinder, die sterft, nadat ie z'n offer aan de liefde heeft gebracht. Hij moet zich zijn voortbestaan doen vergeven. 't Is waar, hij kan dit doen door zo gauw mogelik zorg te dragen voor 'en volgende spruit.’

Eindelik verkondde de postdirekteur... die zelden meesprak, maar als hij wat zei, gaarne de tegendelen in een hogere eenheid samenvatte... als zijn mening: ‘'en Kind staat tussen en boven de ouwers. Zijn ze goed samen, dan

scheidt 'et hen. Leven ze in onmin, dan bindt 'et hen. Zijn ze onverschillig voor elkaar, dan blijft ook de tegenwoordigheid van 'et kind... onverschillig.'

Christiaan knikte maar glimlachend naar alle kanten en het algemeen oprumoerend slot-twistgesprek over de vraag of kinderen een vader ouder dan wel jonger maken, onthief hem van de moeilikheid gepaste antwoorden te verzinnen. Doch bij elke uiting had hij moeten denken: beleeft wel ooit 'en mens presies wat 'en ander heeft beleefd, en omdat kennelik niemand zich in zijn toestand kon verplaatsen, paste hij ook geen enkele opmerking op zich zelf toe.

Toch was er in al dat gepraat weer iets geweest, dat hem hinderde en hij kon maar niet begrijpen waarin dan toch dat hinderlike bestond, 't et Was hem ook, of hij er Mina de schuld van moest geven. Maar naar Heydenstein teruglopend besefte hij de onrechtvaardigheid van dat gevoel. En zou hij, die zo vaak Mina van onrechtvaardigheid beschuldigd had, zich nu zelf daaraan schuldig maken? Dat mocht zeker niet. In de eetkamer aangekomen sloot hij dadelik, in een opwelling van berouw, Mina - die al aan tafel zat - in zijn armen en plots een warme oplaaing van liefde voelend als haar heldere blauwe ogen zo glanzend tot hem omhoog keken, zoende hij haar met ongewone heftigheid op voorhoofd, wangen en mond, en antwoordde hij lachend 'niets' toen zij blij-verwonderd vroeg wat hem op eens overkwam. Maar na het eten vertelde hij al wat zijn societeitsvrienden hadden gezegd en nu bruiste zij uit haar kalme tevredenheid op.

'Die kerels met hun aanmerkingen en hun spot! Zededen beter naar zich zelf te kijken! Kinderen worden geen tirannen, als ze 'en verstandige opvoeding krijgen en zijn ze naderhand niet meer lief... nu... dan zullen de ouders 't er wel naar gemaakt hebben. Alles jaloersheid en anders niets! Maar... waarom breng je me die praatjes over? Wat kunnen ze me schelen? Ze maken me maar van streek en dat is in mijn toestand juist zo nadelig.'

Die uitval fnuikte hem weer; maar dat ze enigszins gelijk had, kon hij niet ontkennen. -

Op een namiddag, dat hij onder het schilderen eens opgesprongen en uit zijn atelier gelopen was om Mina iets te gaan vragen, had hij de kruk van de eetkamer-deur al in

zijn hand, als zijn oor het gemurmel opving van een drukpratende stem. En een andere stem... nu was 't Mina, die sprak... antwoordde. Beide stemmen klonken gehaast en gedempt, als stemmen van mensen, die gauw elkander iets gewichtigs willen meedelen en vrezen, dat derden hen kunnen beluisteren. Wie was die andere? Niet een van de meiden. Van die zou Christiaan de stem dadelik herkend hebben; trouwens Mina had een meid zo lang niet laten doorspreken. Dus bezoek. Hij keerde naar zijn atelier terug en vernam aan tafel, dat mevrouw Vlis er was geweest. Zodra ze het grote nieuws vernomen had, was de domineesvrouw Mina komen gelukwensen. Mina vond dit biezonder vriendelik en Christiaan was 't met haar eens. Een paar dagen later kwam de vrouw van de burgemeester; daarna mevrouw Vlascoop en achtereenvolgens kwamen alle dames van het dorp. Mina kreeg op eens van die dames een veel gunstigere mening, herhaalde aan tafel met grote ingenomenheid de belangstellende woorden, die zij aan de interessante gebeurtenis hadden gewijd en Christiaan zei maar: ‘je mag 't wel op prijs stellen’ er bij denkend: nadat je zo weinig toeschietelik bent geweest. Maar toen sommigen voor een tweede en zelfs een derde keer terugkwamen, begreep hij, dat de zaak nog een diepere betekenis moest hebben. Die werd hem uit Mina's verhalen al gauw klaar. Tot nog toe hadden de dames mevrouw Duyts wel als een kennis, misschien als een goede kennis, haast een vriendin, willen beschouwen; maar nu pas was Mina opgenomen in de vrijmetselarij door alle getrouwde vrouwen stilzwijgend gevormd. Nu werd zij dan ook ingewijd in alle geheimen. Mina voelde daar de onderscheiding van en bracht alle bezoeken vormelik terug; voor Christiaan was het gevolg, dat hij dageliks uitvoerige verhalen kreeg van moei-like bevallingen, van gevallen, waarin het kind uren en dagen op zich had laten wachten, van vrouwen, die twee- en zelfs drielingen hadden gekregen en van al 't geen een vrouw uit een bevalling wel houden kan. Over iets anders scheen Mina niet meer te kunnen praten; gaf hij zelf een ander onderwerp aan, dan dwaalde haar aandacht af. Opvrolikend deden die verhalen hem nu juist niet aan; maar begrijpend, dat Mina er te vol van was om ze te

kunnen verzwijgen, liet hij haar stil uitvertellen en zei dan, om haar gerust te stellen:

'Zo iets komt toch maar hoogst zelden voor.'

Dat sprak zij dan niet tegen.

Ondertussen kwam ook Diepe in de morgenuren vrij dikwels aan; maar daarvan gewaagde zij aan Christiaan niet. Hij merkte 't toevallig, als hij in het voorhuis een fiets zag staan of naar buiten kijkend de dokter zag heengaan. In de laatste mooiere dagen zag hij hem en haar ook dikwels buiten samen de perken omslenteren: Diepe in zijn lange zwarte jas, een slappe, zwarte hoed op het voorover gebogen hoofd, de handen op de rug ineen gestrengeld; Mina in het licht groen, een manteltje van grijs bont om de ranke schouders. Meestal blikten beiden bestendig naar de grond als mensen, die, verdiept in één zelfde onderwerp, maar een enkel toegefluisterd woord behoeven om in elkaars gedachten te kunnen verwijlen. Gedachten, die hij - Christiaan - niet mocht kennen. Deze bezoeken hinderden, ja, ergerden hem altijd. Niet dat hij iets kwaads, iets onzedeliks duchtte. O, neen. De even opgewelde gedachte had hij terstond van zich afgezet. Voor Don-Juans grappen was Diepe immers veel te eerlik en ook... te droog. Na hun laatste onderhoud hield hij hem bovendien voor een man, die vrouwehater was geworden uit wetenschappelike overtuiging, gesteund door een treurige ervaring. Neen, Diepe bezocht Mina als dokter en als goed vriend. Diepe begeerde niets anders dan Mina, en hem te helpen, naar zijn beste weten mede te werken om hun levensgeluk te behouden. Christiaan was daar volkomen van overtuigd en toch... toch bleef hij zijn vriend zo veel mogelik ontwijken. Zonderling, dat Diepe's bleke gezicht met de ernstig en doordringend blikkende, zwarte ogen, de woeste, zwarte baard hem vroeger nooit zo 'interessant' was voorgekomen als nu. Hij kon 't ook niet zetten, dat Mina aan een derde allerlei vertrouwelike mededelingen deed, waarop ze tegenover haar man zich zelfs geen toespeling liet ontvallen. En allengs voelde hij dewonderlike neiging in zich opgroeien om Diepe op weinig vriendelike, zelfs onaangename uitingen te onthalen. Was hij dan toch zelf ook prikkelbaar, grillig, onrechtvaardig geworden... misschien jaloers? - Wat scheelde hem? -

Op een avond, nadat hij de dokter 's morgens weer heel lang met Mina had zien dwalen om de nog lege perken heen... hij zo boeiend-vreemd, zij zo aantrekkelik-elegant - en Mina toch weer de naam Diepe niet uitsprak, borrelde hem de wreveligheid naar de lippen. Al starend in het laatste fel-rood doorgloeide grotje van het koud-vergrijzend houtvuur, wikte hij eerst zorgvuldig de woorden, die hij zeggen ging, wendde zich dan in zijn leunstoel naar Mina om, die onder de helle lamplicht-straling, zwijgend verdiept in het ratelgetik van haar naaimasjiene, ijverig van witte lappen iets fabriekte, dat hem kindergoed leek, en sprak:

‘Tjonge, wanneer Diepe zich eenmaal betert, dan doet hij 't goed. Vroeger kwam ie nooit; nou haast alle dag! Heb je 't zó druk met die Vereniging of... vindt hij je zo'n merkwaardig geval?’

Nauw merkbaar schokten Mina's schouders omhoog, eer ze leuk, zonder op te kijken, antwoordde:

‘Ik dacht, dat Diepe 'en vriend van je was... nog wel je beste vriend; maar... als 't je zo hindert, dat ie 's aanloopt...’

‘Gut nee. Laat 'em komen. Zoveel ie wil. Ik vind 'et best. 't Is me maar 'en raadsel, waarom dat zo geheimzinnig moet gaan.’

Snel en nu toch ietwat opgewonden, de bovenlip omhoog trekkend en het wieltje heftig ronddraaiend viel ze uit:

‘Is 't weer niet goed wat ik doe?’

...maar op eens zich bedwingend zweeg ze even stil, terwijl een diep rood haar wangen overtoog en ging dan verblekend, het draaien stakend en het hoofd op haar arbeid neerbuigend, gedwongen kalm voort:

‘Je kunt 'et toch alleen maar goedvinden, dat ik jou niet verveel met Diepe's wenken en raadgevingen omtrent 'etgeen ik te doen en te laten heb. Je bent er immers op gesteld 's morgens ongestoord te kunnen doorwerken... en 's avonds wil je immers je kranten lezen... niet waar?’

Bij de laatste woorden had ze oprijzend hem weer aangezien; nu schonk ze tee.

Het antwoord leek Christiaan heel vernuftig gevonden; maar hij hoorde er in, dat zij hem eigenlik onwaardig achtte de geheimenissen van haar toestand te kennen. Al wat het

kind betrof scheen enkel haar zaak te zijn; hem ging dat voorlopig niet aan. Nu echter hinderde het gekonkel met Diepe hem dubbel en hinderde 't hem ook, dat zij bij de minste betuiging van ergernis hem aanstonds het zwijgen zou kunnen opleggen met te verklaren, dat, volgens Diepe, elke opwinding nadelig was voor haar toestand. - Ja, hij werd prikkelbaar; maar moest hij zich dan voortaan alles maar laten zeggen, elke miskenning van zijn bedoelingen, elke verdraaïng en valse uitlegging van zijn woorden laten wegvallen? Dat zou toch onhoudbaar worden!

En nadat hij zijn tee had uitgedronken, zei hij, eveneens gedwongen kalm:

‘Zeker; maar al wil ik 's morgens werken en 's avonds m'n kranten lezen... 'en dag heeft ook nog middag-uren... is 't niet zo?... Vin jij 't anders aardig met Diepe geheimpjes te hebben of... denk je, dat ik niet kan begrijpen wat ie zegt... misschien daar niet in kan treje...’

Weer ziedde de drift in Mina op, doordonkerde haar ogen, doortrilde haar opgetrokken lip en de uitroep ontschoot haar:

‘Da's nu al te mal!’

Maar dadelik dwong zij de opschuimende boosheid weer neer, ging zitten, hervatte haar arbeid. Daarna zei ze heel rustig, zelfs vriendelik:

‘Morgen zal ik al, wat ie gezegd heeft, woordelik voor je opschrijven: wat ik eten en drinken mag... hoeveel uren ik per dag moet wandelen... waarvoor ik me in acht moet nemen... wat ik moet doen en laten... alles... alles! Ben je dan tevrejen?’

Minachtend voegde zij er bij:

‘'t Is belachelik!’

...en liet dan het wieltje weer snorren.

Ze had gelijk, Christiaan voelde 't; hij stelde zich werkelik belachelik aan. En om alles weer goed te maken zei hij:

‘Ik ben ook zonder dat... tevreje... vooral, omdat je met Diepe op zo'n goeie voet bent gekomen. Hij is 'en heel knappe dokter en... zoals ik je altijd gezegd heb: 'en beste kerel ook.’

Nu was Mina 't volkomen met hem eens; maar ze kon toch niet nalaten, ware 't alleen in haar toon, een verzet te laten klinken.

‘Knap is ie; maar... wat voor mij veel meer betekent... hij is een van de weinige mannen... hier zeker de enige... die begrijpt wat er in 'en vrouw omgaat... die haar gemoedsleven kent en... die weet wat haar toekomt.’

Christiaan besefte heel goed, dat zij dus al hun onaangename woordenwisselingen toeschreef aan zijn niet-begrijpen van haar gemoedsleven; maar hij vond 'et raadzaam haar bedoeling niet te willen vatten.

‘Dus zie je in, hoe je in die man je vergist hebt.’

Ophoudend met draaien gaf ze toe, zelfs met een nadruk alsof ze blij was dit eindelijk eens te kunnen zeggen.

‘Dat heb ik ook... ik erken 't volmondig. Diepe is geen man van mooie woorden. Hij is juist zwijgzaam en dat heeft me in de war gebracht. Maar hij voelt fijn, heel fijn en dat is toch maar 't hoogste. Zoals hij zich verplaatsen kan in 't lege, futiele leven van 'en getrouwde vrouw, die geen ernstig levensdoel heeft... dat is bepaald... enig. Al wat ik zo lang al, maar onduidelik in me gevoeld heb... waar ik om zo te zeggen, geen raad mee wist en... wat me toch zo ongelukkig maakte... dat heeft hij me doen begrijpen en heel anders inzien. De bestemming van 'en vrouw is moeder te worden... daarin zit 'et. Wordt ze dat niet, dan blijft ze haar leven lang onvoldaan... al is ze ook nog zo rijk en in alle andere opzichten ook nog zo gelukkig. Nooit verlaat haar 'et gevoel, dat er eigenlik in d'r leven nog iets komen moet... 'et mooiste... 't allerhoogste. O, dat is zo waar. Maar heeft ze dat hoogste eenmaal gekregen, dan kunnen alle andere wereldse dingen haar ook niets... niets meer schelen... dan kan niets haar meer echt ongelukkig maken... dan leeft ze in louter zaligheid... dan kent ze 'n geluk, waarvan 'en man zich geen flauwe voorstelling kan vormen.’

Even zweeg ze en 't was Christiaan als zocht ze naar een wending om 't nog duideliker te maken, dat haar woorden tegen hem waren gericht, dat zij... juist wat Diepe had gezegd... 'et hem verweet dit ontzaglike geluk te hebben miskend en 't haar zo lang te hebben onthouden. En in z'n jaloezie van z'n vriend, die hij tegelijkertijd lochenen en onderdrukken wilde, voelde hij neiging haar tegen te werpen, dat Diepe toch zeker de verheven-klinkende woorden niet

gebruikt had, die ze hem nu in de mond lei. Maar reeds voer ze voort:

‘Jullie kent alleen maar je werk en je zinnelike genietingen. Net of dat in 't leven 't voornaamste is!’

Weer greep haar rechterhand naar de kruk van het wieltje, terwijl haar linker een lap onder de naald schoof. Aandachtig keek zij op haar arbeid neer.

Toen vroeg Christiaan rustig:

‘Leeft Diepe dan niet voor zijn werk?’

‘O, zeker; maar hij vat dat veel idealer op dan jij denkt.’

‘Geloof je. Nou... je weet: ik stel hem hoog; maar... zo erg ideaal kan ik 'et toch niet vinden, als iemand de vrouwen masjienes noemt om kinderen voort te brengen.’

Haar rechterhand, die de kruk al begon rond te draaien, liet los, viel omlaag, en recht overeind schokkend keek zij Christiaan star aan.

‘Wie zegt dat?’

‘Diepe.’

Hij zag, dat zij vaal-bleek werd en had de klank van zijn woorden wel terug willen halen uit de lucht.

‘Da's niet waar!’

‘Als je me voor 'en leugenaar houdt...’

Zonder een woord meer te uiten rees ze op, liet de masjiene onbedekt staan en haar arbeid liggen, wendde zich om, ging heen.

17.

Nu wist Christiaan wat hem zo ontstemde, zo kregel maakte en verdrietig. Op eens had hij 't ingezien, 'et Was het kind. Ja, 't was het kind. Niet, dat hij er tegen had vader te worden of nu al een onrechtvaardige ja, onmenselike weerzin in zich voelde tegen dat ongeboren schepseltje. O, neen. Daar was geen sprake van. En de reden was evenmin, dat het kind hem zou dwingen van zijn reisplannen af te zien of op een andere wijze in zijn vrijheid kon belemmeren. Uit een veel diepere schuilhoek van zijn gemoed walmde zijn ergernis op, zijn levenslust vertroebelend en bezoedelend. Dat Mina op eens in dit kind de troost, de bevrediging, het geluk vond, die zijn liefde alleen onmachtig

was gebleven haar te verschaffen; dat zij om dat kind al haar onaangename, driftige opwellingen bedwingen kon, waartegen zij om zijnentwil zich steeds vruchteloos had verzet... dat was 't, waardoor hij zich zo gehinderd, zo gefnuikt, zo gekrenkt had gevoeld. Vaag, heel vaag had hij 't al beseft, toen Diepe hem een kind als Mina's beste geneesmiddel aanprees; maar nu hij zag hoe het verlangen er naar, de hoop op z'n geboorte al werkte, nu hij begreep, dat haar verering van Diepe enkel de priester had gegolden, door wie naar het enig-ware geluk de weg haar was gewezen, werd hem volkomen helder wat er in zijn eigen binnenste omging. Een soort jaloersheid; maar die naam paste niet geheel. Neen; meer nog was 't het klaar-zien van de ware, doch ontluisterde betekenis van zijn liefde. Juist om die liefde in haar volle heerlikheid te kunnen behouden, had hij Diepe opgezocht en bereikt had hij... het tegendeel... een bittere ontgocheling. Want... hoe dikwels had hij Mina niet gebeden toch beter te eten, weinig wijn te drinken, meer in de lucht te komen, in de namiddag wat te gaan liggen om krachtiger en ook rustiger te worden, meer kleur te krijgen en wat gevuldere vormen. Maar hij vroeg 'et om zijnentwil en altijd was 't een kloppen geweest aan dovemansdeur. Zij had zich zelfs woedend gemaakt en hem verzocht nu eindelik op te houden met dat gezanik. Het ging niemand aan hoe zij zich voelde en hoe zij er uitzag. Tegenwoordig... ter wille van het kind, dat komen moest, dronk zij geen druppel wijn meer, at zij trouw wat Diepe voorschreef, deed zij geregeld haar middagdutje, wandelde zij minstens twee maal per dag een heel uur lang. Zij, die voorheen bij geen enkele bezigheid haar aandacht, haar lust had kunnen behouden, werkte tans, met onverflauwbare ijver, dag aan dag, tot de ogen haar pijn deden, aan kindergoed. Om het kind lei zij bij al de dames... die haar immers zo onverschillig waren... om de haverklap bezoeken af; om het kind had zij weer belangstelling in het huishouden; om het kind zei zij hem telkens: meer dan vroeger heb ik je lief. Ja, Diepe had gelijk gehad: voor de vrouw is de man maar... middel. Had *hij* de vrouw van zijn fantazie lief gehad, Mina,... die hem voor de zoon van een huisbewaarder had aangezien, ja, die hem nog altijd niet kende... was even goed

verliefd geweest op... een schepping van *haar* fantazie.

Edoch... mocht hij daarvan haar een grief maken? Ging 'et aan haar te verwijten, dat zij... al was zij dan ook wat prikkelbaarder dan het gros der vrouwen... eenvoudig gedaan had en nog deed als allen, gehoor gaf aan de natuur-drang, die in haar woelde? En zag hij niet, moest hij niet erkennen, dat zij nu al toonde eens zo'n liefdevol moedertje, zo'n zorgzame huisvrouw te zullen zijn?

Hij dacht 'et en op eens zag hij haar weer 's avonds in hun huiskamer zijn stoel wegduwen, zich schuiven op zijn knieën, het hoofd aanleunen tegen zijn schouder. Wat was ze toch nog jong en fijn en... broos. Een innig medelijden tederde in hem op, breidde zich uit over heel zijn voelen, zonk neer over zijn denken. En hij zag ook weer haar blik tot hem omhoog stralen, die warme, glanzende blik vol toewijding en verering, die blik, waarmee zij hem zo verrukt had de avond, nadat op de soos alle vrienden hem geluk hadden gewenst, die blik, waar ze... waarom te zelden... hem zo mee bekoren kon, duizenderlei warme gevoelens in hem verwekkend van liefde, bezorgdheid, deernis, trouw en nameloze, zaligheid. Neen, neen; ondanks zijn ontstemming, ondanks zijn wrevel, ondanks zijn ergernis... hij moest, hij wilde van haar houden. Buiten haar liefde kon hij niet meer. Die prijsgeven, weer verzinken in lege dorheid... terugkeren naar de eenzaamheid van vroeger... zelfs het denken er aan was hem een gruwel, doortrok hem met doodse kou.

En toch... toch kon hij zijn gefnuiktheid niet onderdrukken. Zo heel veel had hij voor haar willen doen, zo heel veel had hij gedacht haar te kunnen schenken. Alles zelfbedrog, een heerlik visioen met liefdedronken ogen aanschouwd in zijn opgewolkte wensen, die omzweefden door het lichtende blauw van zijn fantazie? Dat hij haar een kind had gegeven en voor dit kind zou zorgen, was ten slotte in haar ogen zijn enige verdienste; daarvoor alleen zou zij hem dankbaar zijn; dat was 't waarom zij zeide, dat zij nog meer van hem hield dan vroeger. En dat hij er toe gekomen was zo te denken... van alle ergernissen verbitterde deze hem nog 'et allermeest. Want hij was geen man om te piekeren, om de dingen haarfijn te ontrafelen. Nooit zou hij 't ook

geleerd hebben, als Mina door haar raadselachtig strijden tegen de man, die zij dan toch beweerde lief te hebben, door haar moedwillig vernielen van al 't geen zij haar geluk noemde, er hem niet toe had gebracht, ja, gedwongen. Maar... als hij vroeger de verhouding van man en vrouw heel anders had ingezien, zag hij dan nu wel juist? Hij deed zijn best voor die vraag een ontkennend antwoord te vinden. Te vergeefs, 'et Was hem niet mogelik meer zijn nieuwe opvatting te vernietigen en al trok hij er Mina laag door neder van het voetstuk, waarop hij ze eens toch zelf had geplaatst... 'et was alles haar eigen schuld; zij zelve had die nieuwe opvatting in hem verwekt; zij zelve had zijn verering niet op prijs gesteld. En 't ergste was, dat zijn nieuwe opvatting hem tot een maatstaf werd, die hij aanlei bij elk woord, dat zij sprak, elke beweging, die zij deed, elke blik uit haar ogen. In alles zag hij de bewuste of onbewuste bedoeling: om het kind, en nooit doorklankten die woorden zijn denken of hij hoorde er zijn weerklank op: dus niet om mij... niet om mij. 't Was hem ook niet mogelik er een voorbijgaand verschijnsel of een dwaling van zijn verbeelding in te zien, dat zij tegenwoordig niet meer de warm-zinnelike aanhaligheid van vroeger hem betoonde, ja, vaak hem afwees, voorgevende moe te zijn of te lijden aan hoofdpijn. Bij elk weigeren of koel-dulden hoorde hij haar denken: 't is niet meer nodig, voelde hij haar onverschilligheid voor zijn genot en toen zich ook nog de gedachte in hem vast had gezet, dat zij, die voorheen zo graag mooi en verleidelik was gevonden, er nu kennelik weinig meer om gaf of een bevalling haar schoonheid zou benadelen, besloot hij met bitterheid in 't hart voortaan niets meer van haar te vergen, haar helemaal te gunnen aan... het kind. En dat gevoel van bitterheid was niet geluwd als zij, een paar dagen na hun onderhoud over Diepe, op eens tot hem sprak:

‘Ik moet je eens wat zeggen, dat je wel vervelend zult vinden; maar dat nu eenmaal niet anders kan.’

Ziende, dat zij een vouw in haar boek lei, begreep hij, dat ze zich gereedmaakte voor een langdurig onderhoud, vermoedelik het laatste van die avond.

‘Spreek, Mientje. Als 't niet anders kan, zullen we trachten ons in 't vervelende te schikken.’

‘Ik wil naar den Haag.’

‘Naar den Haag?’

Dat haar besluit al vast stond, hoorde hij duidelik genoeg aan haar toon; maar waarom had zij 't genomen?

‘Ik wil in den Haag bevallen. Daar heb ik mama...’

‘Maar die kan toch hier komen.’

Een honend lachje ging haar antwoord vooraf.

‘Hier... waar de mensen haar zo onbeleefd hebben behandeld? Ik ben niet van plan dat te vragen en... trouwens... zij zou 't niet doen. Maar dat is niet m'n enige reden. Verschillende dames hebben me al gevraagd, of ik niet 'en dokter uit Amsterdam of Utrecht liet komen.’

‘Waarom?’

‘Me dunkt, dat is klaar genoeg. Diepe mag heel knap zijn, 'en stadsdokter heeft toch 'en veel grotere praktijk en dus veel meer ondervinding.’

Was de dokter toevallig de laatste dagen niet aangekomen; had zij hem misschien afgeschreven, of was aan Jansje de opdracht verstrekt hem onder 't een of ander voorwendsel de toegang te weigeren? Christiaan wist 'et niet en dorst er uit vrees voor onaangenaamheden niet naar vragen. Maar dat zijn vriend bij Mina af had gedaan was duidelik en dit ergerde hem des te meer, nu de schuld er van kwam op zijn eigen onvoorzichtigheid. Dat je ook met je eigen vrouw nog zo diplomatiek moet omgaan!

‘Hoor 's, kleintje, ik ken Diepe al vrij lang en goed; jij kent hem nog maar kort en oppervlakkig. Dat jij met jouw... jouw opvattingen je 'en beetje gegriefd hebt gevoeld door...’

Vinnig viel ze in:

‘Diepe is 'en huichelaar! Hij mag jouw vriend zijn; de mijne is ie niet! Al wat ie gezegd heeft... ik heb 'et eerst niet ingezien; maar nu weet ik 'et... al wat ie gezegd heeft, is in jouw belang geweest... alleen in jouw belang. Jij hebt je natuurlik over me beklaagd en toen heeft ie gedacht... en zeker ook wel gezegd: als ze maar eerst 'en verlangen naar 'en kind krijgt en daarna 'et kind zelf, dan zal ze jou wel met rust laten. Is 't niet zo... ongeveer zo gegaan? Zeg nu 's de waarheid. Ik doorzie toch alles. Jij hebt je zin; wees dus blij. Maar met Diepe hoef je mij niet meer aan te komen!’

Nog hoorde Christiaan Diepe de woorden zeggen: als je je iets ontvallen laat, waaruit je vrouw kan opmaken, dat we de kwestie samen hebben beproken, dan is alles verloren. Diepe had alweer gelijk gehad. Hij waagde 't te antwoorden, dat Mina Diepe heus verkeerd beoordeelde; maar dadelik viel ze hem weer in de rede:

'Best mogelik; maar ik verkies nu eenmaal niet meer door hem geholpen te worden.'

Daar heb je nu, dacht hij, de waardering van een vrouw. Eerst kon ze Diepe niet uitstaan, 'et Was voldoende, dat hij een paar woorden zei, die haar biezonder naar de zin waren en haar afkeer veranderde in buitengewone ingenomenheid. Maar op een bloot vermoeden, dat hij die woorden minder mooi gemeend had dan ze haar hadden geklonken, keerde ze tot de oude afkeer terug. Waren ook haar gevoelens voor hem - Christiaan - niet voortdurend als spoelen in weefgetouw, heen en weer geschoten tussen liefde en haat?

'Nou... goed... goed...' suste hij, nog maar pogend haar te doen bedaren. 'Maar daarom hoeven we toch niet naar den Haag te gaan.'

Dat zij nog altijd geen tegenspraak verdragen kon, bleek uit het rimpelen van haar voorhoofd, uit het strakken van haar lip, uit het verdonkeren van haar ogen; maar aan het samenkrampen van haar dunne vingers zag hij ook, dat zij de opkokende drift met al haar wilskracht poogde te bedwingen. Natuurlik, moest hij denken, nu zij 't ernstig wil... om het kind... nu lukt 'et ook best.

Koel-beslist klonk haar antwoord:

'Ik heb al aan mama geschreven en haar gevraagd 'en bovenhuis voor ons te huren. Niet duur... gemeubeld... en liefst ergens in Duinoord... in 'en gezonde buurt. Maar als jij niet mee wilt komen, kan ik best alleen gaan.'

'Dat ik niet mee *wil* komen, is de zaak niet... heb ik ook niet gezegd; maar...'

'Denk toch niet, dat ik me niet in jou kan of wil verplaatsen. Integendeel! Als je liever hier blijft... ik zal 't je heus niet kwalik nemen. Voor jou is die geschiedenis alleen maar... vervelend. Helpen kan je niet; er voor voelen als 'en vrouw kan je ook niet. Ik geloof met jou, dat alles wel goed zal aflopen. Dus... O, ik heb er niet tegen hier terug

te komen. Later... als 't kind geen geregeld toezicht van 'en dokter meer nodig heeft; maar... voorlopig... En dat jij veel liever bij je werk blijft... bij je vrienden... enfin, in je gewone gedoe... ik begrijp 'et best. Als je me zou willen brengen en in den Haag nog helpen om de boel 'en beetje in te richten... dat zou ik heel lief van je vinden. Maar ga dan gerust weer naar buiten. Jij bent nu eenmaal geen stadsmens en trouwens... je kunt immers overkomen... zo dikwels als je lust hebt. Met hulp van mama en dokter Giers...'

Nu viel *hij* haar in de rede:

'O, weet je al welke dokter je hebben moet ook!'

'Mama heeft voor me geïnformeerd... die zal me ook wel verder helpen... en aan de meiden, die me trouwens op den duur in 't geheel niet bevielen,... heb ik de dienst al opgezegd.'

Alles was dus al beslist en beredderd; hij mocht er alleen maar ja op zeggen en van tijd tot tijd eens overkomen. Ook Heydenstein, dat zij zo lief had gehad, waar zij zich zo vaak gelukkig had gevoeld, haar meubels, waaraan zij zo gehecht was geweest... het had zijn dienst gedaan, zijn tijd gehad en werd zonder enige weemoed verlaten. Altijd had zij eenzaamheid lief gehad, mensen gehaat; nu trok zij uit de eenzaamheid weg, naar de mensen toe. En hij... hij, tot wie ze eens in een vurige liefdesopwelling gezegd had: ik zou je zo gelukkig willen maken, dat je als een koning je voelde, hoog boven alle andere mannen verheven... hij mocht haar naar den Haag vergezellen, daar helpen de boel een beetje in te richten en dan... heengaan. Alles ter wille van het kind... het nog ongeboren kind. -

Als ried ze zijn gedachten, trachtte zij nog op allerlei wijzen hem er van te overtuigen, dat zij uitsluitend in zijn belang zo sprak, dat zij zich zo uitstekend in zijn gevoelens kon verplaatsen, dat zij juist tot niets onaangenaams hem wilde dwingen en dat zij heus van de vader van haar kind nog meer hield en nog meer houden zou dan zij toch al deed van haar man. Maar al wat ze zei versterkte slechts zijn ontgochelend gevoel van enkel een middel te wezen, van misleid te zijn geworden door tedere woorden, begerige aanrakingen, vurige liefkozingen, die in den grond niet hem

golden, doch het kind... het nog ongeboren kind. En de gedachte welde in hem op: had zij zich toch nooit zo grillig, zo vreemd aangesteld, dan zou alles bij ons verlopen zijn als bij anderen, dan had ik niet om harentwil met Diepe gesproken, dan waren mij de ogen nooit open gegaan en dan leefde ik nog altijd in mijn heerlike begocheling van liefde. Wel niet het hoogste, ook niet het enige, maar toch een groot geluk. Dat hij zich ondanks alles toch aan die begocheling vast bleef klemmen, schemerde wel even in zijn troebel denken op, maar eindelik verklarend:

'Nou goed, maar dan gaan we ook samen. Waar jij bent, hoor ik ook te zijn,' leek hem zijn houding enkel plichtmatig behoorlik.

Mina echter noemde zijn besluit mal, beweerde, dat 'et hem zou berouwen en hij zich in den Haag afschuwelik ging vervelen; maar dat zij met dit malle besluit toch wel in haar schik was, ontging hem niet en verzoende hem bijna met alles. -

Toen weerde Mina zich nog duchtig alvorens Heydenstein te verlaten. Door een tweetal behangersknechts werden alle tapijten opgenomen, uitgeklopt en van naftaline voorzien opgerold, werden ook alle overgordijnen afgenomen, samengevouwen en onder lakens opgestapeld. Zij zelve borg alle snuisterijen weg, omwoelde luchters en hanglampen, bestuurde de ganse schoonmaak en pakte ondertussen in wat zij naar den Haag wilde meenemen. En al die arbeid maakte haar niet alleen niet moe, maar scheen haar zelfs te versterken en op te vroliken. Christiaan had haar nog nooit zo veerkrachtig, zo gelijkmatig, zo rusteloos bezig gezien. Vroeg hij eens bezorgd of zij zich niet al te veel inspande, dan luidde het antwoord steeds:

'Wel, neen. Als ik me maar niet ongelukkig voel, dan ben ik heel sterk.'

En zwijgend liet hij haar begaan, al griefde 't hem dieper en dieper dat zij zo luchthartig van Heydenstein kon scheiden en al leek dat 'heel sterk' hem minstens overdreven.

Eens voegde zij er bij:

'Wat je ernstig wilt, dat kan je ook wel.'

...en toen hoorde hij in zich de gevolgtrekking: dus heb je vroeger niet lief, maar onaangenaam *willen* zijn.

Och, wat was er weinig terecht gekomen van zijn grote illusie om hier, in dit oude, stille huis, in deze heerlike omgeving, deze verkalmende afzondering van alle menselik gedoe tevreden en vrolik met haar samen te leven, haar krachtig en blij te zien opluiken in een reine atmosfeer van onbezorgheid, liefde, geluk. En nu zij op sprong stond van alles heen te gaan wat hij eens gehoopt had, dat haar zaligheid zou worden zoals 't de zijne al was, nu keerde zij hem plotseling al de lieve, bekorende kanten van haar karakter toe, die tot heden als beelden van een kaleidoskoop even rad waren getaand als schaars opgedoemd, was 't, of ze hem op het laatste ogenblik nog snel wilde tonen hoe zonnig-warm, hoe vlekkeloos-mooi hun liefdeleven had kunnen wezen. Geen geprikkeld woord ontglipte meer haar lippen, geen rimpeling trok meer in haar voorhoofd op en terwijl haar ogen rusteloos al het werk bewaakten, aan haar nooit verflauwende aandacht de kleinste kleinigheid niet ontging, vond zij tussen al haar zorgen in nog tijd om even met haar arm zijn hals te omstrengelen, even haar mond hem te bieden tot een kus. Zei hij 's avonds:

'Je zult wel moe zijn, ga maar vroeg naar bed', dan was telkens haar antwoord:

'Ik ga niet vroeger dan jij. Toe, laat me weer inslapen in je arm.'

Soms stemde haar zachte lieftalligheid hem diep treurig, voelde hij er een afscheid in; niet enkel een afscheid van Heydenstein, maar ook een afscheid van... hem. Edoch... lang hield zo'n stemming niet in hem stand. -

Toen ze eindelik konden vertrekken, zei Mina, voor 't laatst nog eenmaal rondkijkend met stralende voldoening in de ogen:

'Ik geloof niet, dat er iets... hoe nietig ook... is,waaraan ik verzuimd heb te denken.'

En als zij in Christiaans blik de weemoed las, die hij verkropte, liet zij er dadelik op volgen:

'Nu zal je eens zien hoe goed en hoe prettig wij 't zullen hebben op ons bovenhuisje in den Haag. Mama zegt, dat 'et alleraardigst is en ik zal er heel zuinig huishouwen.'

Hij begreep, dat zij van dit bovenhuis alle gebreken zou vergoeliken, alle voordelen breed uitmeten en dat zij alles zou goedvinden wat mevrouw Boswijk had gedaan. -

En zo gebeurde 't, dat de eerste zomerse dagen het oude Heydenstein vonden uitgestorven en in diepe rust verstard. Achter alle ruiten hingen nacht en dag de valgordijnen roerloos omlaag; alle perken bleven winters-kleurloos kaal; uit de kippenren was alle beweging verdwenen. Van tijd tot tijd werkte er een eenzame tuinman in de moestuin, in de kassen, zijn jongen in de paden en het struikgewas, en die twee zwijgende mannen merkten niets van de bleke, treurige herinneringen, die er omzweefden door de lege lanen, de stille kamers, de holle gang.

Afscheidsbezoeken hadden meneer en mevrouw Duyts nergens afgelegd. Mina had over dit onderwerp elke wisseling van gedachten dadelik afgesneden door kortaf te verklaren: ‘vizites.... ik denk er niet aan.’ En Christiaan was zich te goed van de moeilikheid bewust geweest om aan alle nieuwsgierigen en belangstellenden tekst en uitleg te moeten geven van hun besluit, dan dat hij in dit geval niet gemakkelik berust had bij Mina's dwingende beslissing. Vooral een mondelinge uiteenzetting met Diepe schuwend had hij gemeend sluw een middelweg te vinden door aan de dokter een briefje te schrijven, dat hij iedereen mocht laten lezen en waarin hij ten overvloede verzocht werd alle vrienden en kennissen hun groeten te willen overbrengen. In dit briefje - Diepe, die zo goed als nooit schreef, zou 't natuurlik onbeantwoord laten - stond, dat Mina zeer plotseling een onoverwinnelike angst had gekregen om in Heydenstein, zo ver van haar moeder en zo ver van al de hulp, die in geval van nood een grote stad kon bieden, haar bevalling te moeten afwachten; maar dat zij hoopten binnen niet al te lange tijd naar Heydenstein weer te kunnen keren.

Dat dit ongewone vaarwel toch opspraak verwekken, hem min of meer tegenover zijn vrienden, vooral tegenover Diepe, in een scheve positie brengen zou, ja een terugkeer naar Heydenstein in de eerste tijd moeilik en onaangenaam moest maken, ontveinsde hij zich niet; maar wat bleef hem anders te doen over dan voor het ogenblik de kop in het zand te steken en te vertrouwen.... komt tijd, komt raad.

Deel III.

1.

In de Banstraat aangekomen, waar mevrouw Boswijk, zwart-omzijd midden in de salon staande, hen ontving als waren zij vreemde gasten, was Mina werkelik, bij de eerste blik om zich heen, al opgetogen. Zij roemde de brede, stille, deftige straat, de gezonde ligging, de gemakkelike trap, dankte haar moeder uitbundig voor al de genomen moeite, prees de takt, waarmee de meubelschikking naar hun toekomstige behoeften was gewijzigd en sprak Geertje de meid, door mevrouw Boswijk gehuurd, zo lachend vriendelik, zo minzaam geruststellend toe, als Christiaan haar nog nooit een dienstbode had horen bejegenen. Dan wendde zij zich met blij-glanzende ogen en een lachje om de mond tot hem, greep zijn hand, trok hem mee.

'Stia, kijk nu 's hoe goed alles door mama is ingericht. Ze heeft 'et me al geschreven, weet je. Dit was de suite; maar de achterkamer, die op het zuiden ligt en 'en verrukkelik uitzicht heeft over tuinen, is nu ingericht als slaapkamer... voor mij. 'en Ruim vertrek, dat zie je, licht... luchtig. In de voorkamer hiernaast... de tussendeur blijft afgesloten om 't bed, dat er tegen staat... kunnen we eten en huizen. Meer hebben we niet nodig, omdat we... behalve mama natuurlik... toch niemand zullen ontvangen. Vin je die Louis XV stoeltjes met terra-cotta zittingen niet lief? Naar jouw smaak zullen ze wel niet zuiver genoeg in stijl zijn; maar *ik* vind ze beelderig. Trouwens die spiegel, dat buffet, dat kastje... ik vind hier alles beelderig en... niet duur. Kijk ook 'es wat 'en mooie platen hier hangen... vooral deze... die moeder met d'r kindje. Lief, hè. Hiernaast is nog 'en kabinetje, waar de zuster kan slapen en achter is de keuken... niet groot; maar voor ons groot genoeg. Dan kan jij de twee kamers boven krijgen. Daar ben je helemaal vrij en hoeft niemand je te storen. Is dat niet naar je zin? Van 't huishoudelik gedoe en later van 't kind zal jij daarboven niemendal merken. In de grootste kamer heeft mama al 'en schildersgordijn laten maken; daar kan je dus

je ezel zetten en werken, en daarnaast kan je bed staan. Me dunkt, dat mama zich heeft uitgesloofd om alles naar onze zin in te richten. Dat moet jij toch ook vinden. Toe, zeg haar 's wat.'

Christiaan lachte maar eens, knikte, ging naar mevrouw Boswijk toe om haar een prijsje te geven, dat ze met een genadig glimlachje aannam zeggende, 'ik heb iets gezocht dat eenvoudig was en toch voornaam' en onderwijl dacht hij aan Mina's verwijt van de twee slaapkamers op Heydenstein, die toch op dezelfde verdieping hadden gelegen en maar gescheiden waren geweest door een deur.

Toen ze eindelik tegenover elkander aan tafel zaten om te eten... mevrouw Boswijk die het eten voor dit eerste maal had besteld, was, ondanks Mina's aandringen, bescheiden heengegaan... scheen Mina zelve te voelen, dat ze een reden geven moest voor haar ongewone blijmoedigheid.

'Hou me nu niet voor ondankbaar. Zal je niet? Ik vond op Heydenstein alles heel aardig. Zo'n oud kasteel, je weet, dat is net iets voor mij en dan die heerlike plaats, die hoge bomen... maar hier voel ik toch weer zo duidelik, dat ik 'en geboren stadskind ben.'

Aarzelend klonk het achteraan.

'Jij... natuurlik niet.'

Een ogenblik bleef Christiaans antwoord uit. Zou hij haar niet al te erg fnuiken? Doch de waarheid drong naar buiten.

'Nee... ik leef oneindig liever bij 'n dorp dan op zo'n stads-bovenhuis. Maar... ach... tijdelik... als jij 't maar naar je zin hebt... 't Is hier uit te houwen. Da's waar.'

Zijn verzekering voldeed haar niet.

'Eén ding moet je toch erkennen. Hoe veel mooier m'n slaapkamer op Heydenstein ook was... voor 'et kind is deze oneindig beter... gezonder. Pal op 't zuijen... de hele dag zon. Neen... heus...'

Hij knikte zwijgend en herinnerde zich de liefde, waarmee hij de slaapkamer van Heydenstein in orde had gebracht, dacht aan haar verrukking, toen zij, voor 't eerst die slaapkamer betredend, er alles gevonden had juist zoals zij 't toen wenste... bekoorlik... koket... zinnelik. En 't klonk in hem: voorbij... voorbij. Maar Mina liet zich

haar goede luim door zijn strakke gezicht niet bederven.

‘Je weet overigens wat ik je heb gezegd. Trekt je hart al te erg naar buiten... voor korter of voor langer... geneer je niet om mij... ga gerust, 'en Meid is gauw genoeg gehuurd en eten kan je laten komen.’

Hij knikte nogmaals, dacht: het kind leeft nog niet eens en je hebt er al volkomen genoeg aan... je kunt er mij al om missen; maar diep in zijn hoofd drong hij die gedachte terug. 't Was nu vrede; wat won hij er bij die te verstoren? -

De volgende morgen ontwaakte hij met een onaangenaam gevoel, hetzelfde, dat hem doorgaans tegen het einde van een reis beving, als het werkeloos-rondkijken hem begon te vervelen, een verlangen naar eigen huis en arbeid in hem opkrieuwelde en de banale hotel-omgeving hem onuitstaanbaar werd. De stolpramen opengooiend snoof hij even de buitenlucht op. O, wat was die veel minder fris en geurig dan de lekkere atmosfeer om Heydenstein! En hij vond iets gevangenisachtigs in zijn paar enge kamers met het smalle portaaltje er achter, met die doodse straat er voor, waar zijn blik op louter stenen stuitte, grauwe stenen op de grond, grauwe stenen aan de overzij opgestapeld tot muren. Alleen schuin, heel schuin en ver kon hij in groen zien, in het donkere lover van een brede kastanje, waaronder een smalle band fris gras lag tussen de omlijsting van twee stenen huizen. Vlak tegenover hem stond, dicht aan het raam, een heer zich te scheren; aan weerszijden daarnaast hingen de jaloezieën nog laag neer; beneden zag hij door hoog-opgeschoven ramen heen een meid op de grond liggen vegen. Dat alles was heel gewoon en zou op op dit ogenblik wel in veel straten van alle steden en dorpen te zien zijn. Hoe kwam 't dan, dat 'et hem hier zo'n nare indruk gaf van grauwe dufheid en muffe verveling? En dan die gedachte van zich te moeten aankleden, van een hoed te moeten opzetten voor elke pas, die hij in de buitenlucht wilde doen! Na het ontbijt poogde hij zijn werkkamer enigermate in te richten tot atelier; maar dat lukte niet. De ezel aan het venster plaatsen en de schilderkist er naast, het gordijn van boven af laten zakken... 't was het werk van een ogenblik; maar dan...? Wat te doen met dat miezerige, zwart-houten dames-schrijf-

tafeltje... met het kastje van notenhout, waarop een dun koper beslag... met ginds smakeloos, onnoembaar meubeltje, dat een boomtak moest voorstellen, waartegen, als bladeren op verschillende hoogten, porseleinen schaaltjes waren bevestigd? En dan die afschuwelike, sentimentele Engelse platen, 'et Was alles zo popperig, zo lorrig, zo hinderlik misplaatst in een atelier, zo ergerlik voor zijn blik. Neen, hier kon hij niet werken; hij diende elders een behoorlik atelier te gaan huren. Liever niets erin dan deze voddenkraam. Daar zou hij dan wel elke dag ééns of tweemaal moeten heengaan, om er heel ongezellig alleen te zijn; maar... in Godsnaam. Voorlopig wilde hij hier al de prulletjes naar de zolder brengen. Dan was die ogenhinder altans weg en kreeg hij wat ruimte voor zijn brede schouders, wat lucht voor zijn benauwde longen. Toen hij echter - bang ze te breken - de broze meubeltjes naar boven had gedragen, stuitte hem meer dan ooit het geel-grijze behang met z'n schreeuwende boeketten van gladiolussen en rozen. En plots had hij zijn hoed op het hoofd.

De hemel was wel effen grauw; maar regenen deed het niet,

Waarom zou hij geen grote wandeling ondernemen? Niets bevrijdde hem zo gemakkelik en vlug van een onaangename, drukkende stemming. Hij zocht Mina om haar te zeggen, dat zij tegen half één maar niet op hem wachten moest en als zij daar geen woord tegen inbracht, stond hij aanstonds op straat, begon hij zijn tocht naar zee, duinen en bos.

Als 't de volgende dagen zonnig zomerweer was geworden, maakte hij geregeld lange lopen: vóór twaalven alleen, na twaalven met Mina en dan keek hij uit naar motieven om later te schilderen, later, zodra 't ook in zijn hoofd weer wat zonniger zou zijn, zodra hij gevonden had een enigszins dragelik atelier. Voor 't ogenblik... neen, voor 't ogenblik was hij nog niet tot arbeiden in staat. Een verlammend gevoel van lusteloosheid doormistte zijn denken, doorloomde zijn handen en 't was hem, of zijn ogen geen indrukken konden opvangen, of ze keken zonder te zien. Soms kon hij zich ook verbeelden ergens in de vreemde te zijn, op een laatste reisdag, zo omprangde hem het heimwee naar zijn kasteel, zijn dorpslui, zijn bomen, zijn hei. Want de natuur van de Haagse omstreken trok hem in 't geheel niet aan. Die

keurig gebaande en onderhouden paden in bos en bosjes; die stadshuisjes langs Loosduinse en Rijswijkse wegen; die duinen met verboden toegang; dat mensengewemel alom... overal voelde hij veel te veel de nabijheid van de vrij-grote stad. Zelfs de zee werd hem bedorven door de zware hotelblokken op de duinen en het schrale ijzeren wandelhoofd, dat met de mooie kracht der golven te spotten scheen. Nergens, nergens kon hij hier eens echt, eens helemaal buiten zijn. Hij bezocht ook een paar schilders, met wie hij op tentoonstellingen kennis had gemaakt en kwam met hen samen in een bierhuis. Daar maakte hij weer nieuwe kennissen, kreeg er een vast tafeltje en hield er elke dag een genoegelik praatje onder het drinken van oude klare of bier; maar ging het klubje uiteen, dan was 't hem, of al de anderen hier hun t'huis, hun kring, hun bezigheden hadden en hij maar tijdelik werd... geduld. Dat gevoel was onredelik, dwaas... hij wist 'et best; maar van zich afzetten kon hij 't niet.

Op een avond, dat hij biezonder ontstemd naar zijn bovenhuis was teruggekeerd, zei Mina bij de soep, dat dokter Giers er was geweest.

'Zo... nu al.'

Dat 'nu al,' had haar kennelik geërgerd. Even witten haar tanden onder de optrekkende bovenlip, verdonkerde het zwart van haar ogen; maar dadelik beheerste zij zich en maar heel zwak verwijtend klonk het kalm uit haar toegespitst mondje:

'We moesten toch kennismaken... niet waar? Toen ik op Heydenstein met Diepe sprak, vond je dat in 't geheel niet te vroeg.'

'En is die dokter Giers je goed bevallen?'

'Heel goed zelfs; maar... hij heeft totaal andere opvattingen dan Diepe.'

Natuurlik dacht Christiaan; maar hij liet haar uitvertellen wat Giers had verordend en zei niets tegen, toen 't hem duidelik werd, dat het grote verschil tussen Diepe en Giers enkel bestond in Mina's verbeelding. Een paar spijzen had Giers afgekeurd; één glas wijn had hij veroorloofd, zelfs aanbevolen. De man kon van een kollega toch niet alles goedvinden en beamen.

'Nou... hou je dan maar voortaan aan Giers.'

‘Dat zal ik zeker. Ik heb dadelik 'en groot vertrouwen in hem gekregen. Hij weet ook 'en biezonder goeie zuster voor me.’

‘Des te beter.’

Zwijgend aten ze een lange wijle door, tot Mina weer begon:

‘Stia... je hebt iets... iets, dat je hindert.’

‘Ik...? Och, nee. Ik moet hier nog wennen... da 's waar; maar dat komt wel... mettertijd.’

‘Waarom vin je 't nu hier zo naar?’

‘Zó naar... Zó erg is 't niet.’

‘'t Is wel degelik erg! Maar.... waarom? Omdat mama dit bovenhuis heeft uitgekozen? Dat je niet van mama houdt, hoef je me niet te zeggen. Spreek nu maar niet tegen.... draai er niet om heen. 't Is toch de waarheid. Maar.... Misschien vin jij 't hier wel naar, omdat *ik* hier juist zo naar m'n zin ben....’

‘Mientje-lief, wat zijn dat nou weer voor gedachten. Ga toch niet altijd te rade met je wantrouwen. Dat jij 't hier naar je zin hebt, kan mij alleen aangenaam zijn. Maar nou te vergen, dat ik dit stadsleven ook dadelik verrukkelik zal vinden....’

‘Ik weet er alles van. Wat mij bevalt, bevalt jou.... alleen al daarom.... nooit.’

O, daar was 't weer: dat voor-waar-houden van het alleronaangenaamste, dat ze maar kon verzinnen. En zó snibbig had haar toon geklonken, dat hij wel gedwongen werd te geloven in een lust, altans een behoefte om hem te grieven, nu hij niet zo tevreden, zo met-alles-ingenomen kon wezen als zij.

Niet verder op ingaan, dacht hij; tegenspraak kan haar alleen maar prikkelen, tot nog scherper uitvallen verleiden. Ongelukkig richtte hij, in zijn fluks-zoeken naar een afleiding, de wijnfles naar het glas, dat zij nooit meer gebruikte.

‘Kom.... laat ik je 's....’

En andermaal viel ze uit:

‘Weet je nu nog altijd niet, dat ik geen wijn meer drink? Je stelt wel veel belang....’

Haar verhaal van dokter Giers schoot hem te binnen.

‘En je dokter zegt....’

‘Die kan zeggen wat ie wil. Wijn drink ik.... niet.’

Dus nu was 't haar al een heerlikheid zich voor haar kind een genot te kunnen ontzeggen, dat zij voorheen wel onontbeerlik had geacht en haar tans met mate werd toegestaan.

Weer omgaf hen een doffe, drukkende stilte. Dan zei ze:

'Weet je wat jij doen moest?'

'Nou?'

'Op reis gaan.... 'en mooie reis maken door Zwitserland of Tirol. Vroeger deed je dat immers geregeld.'

'Ja wel; maar.... alleen?'

'Vroeger ging je toch ook alleen.'

't Was waar en het denkbeeld van in deze mooie zomertijd zijn gevangenisachtig bestaan te kunnen verruilen voor vrij omdwalen door donkere bosschen en over hoge bergen lachte hem verleidelik toe; maar tegelijkertijd verdroot hem dat weggestuurd-worden uit haar bestaan. Hij maakte dus nog allerlei tegenwerpingen, zei, dat hij haar ongaarne eenzaam achterliet, de zin in het alleen-reizen verloren had, niet geneigd was nog meer geld uit te geven. Maar Mina ontzenuwde al zijn bedenkingen, antwoordde, dat zij nooit meer zo goed buiten hem zou kunnen als juist nu, hier in den Haag, waar zij haar moeder had, dat de zin in het alleenreizen gaandeweg ongetwijfeld bij hem terug zou komen, dat hij voor zich-zelf niet overdreven zuinig moest wezen en zij op haar kleedgeld.... nu er van uitgaan in de eerste tijd toch niets inkwam.... gemakkelik wat besparen kon. Dus besloot Christiaan te trekken naar de Karpaten.

Liever, veel liever zou hij naar zijn kasteel zijn gegaan; maar tans al.... en nog wel alleen.... naar Heydenstein terug te keren.... Diepe te woord te moeten staan.... kennissen en vrienden op alle bescheiden en onbescheiden vragen te moeten antwoorden.... neen, neen; dat dorst hij niet aan. Dan maar naar de bergen. Voor zijn werk zou die reis niets opleveren; dat wist hij vooruit. Want al maakte hij.... als vroeger.... veel krabbeltjes, kleine schetsen; uitwerken zou hij die niet.

Dikwels genoeg had hij gezegd: als ik bij Heydenstein zit te werken, dan is 't me, of ik overal tegelijk zelf in leef. Dan ben ik ginds in de verte bij het dorpskerkje, dat opblauwt uit de bomen, dan ben ik daarboven in de machtig zeilende, witte wolken en dan ben ik ook op de plaats waar

mijn schilderstoel staat, in de kleine schaduw van een wilg, vlak bij de koeien in de melkbocht; maar zit ik in de bergen, dan bewonder ik, dan verbaas ik me, dan geniet ik... o, ja; maar dan is 't tegelijkertijd, of al die trotse rotsgevaarten, die schuimende bergstromen, die donkere bossen me afstoten, me niet toelaten tot vertrouwelikheid, tot medegevoel, me dwingen op een afstand, een grote afstand te blijven. Ze zijn me tot vorsten en worden me niet tot vrienden. 't Is dwaas; maar dat gevoel zal me altijd beletten die natuur te schilderen zoals ze geschilderd moet worden. Ik raak er niet in t'huis; ik word er niet één mee.

In de Karpaten bleef hij drie weken; daarna zwierf hij nog drie weken door de Hohe Tauern om. In zoverre had Mina goed gezien als hij zijn gemakkelikheid van aansluiting bij de meest verschillende mensen en zijn driestheid in het spreken van allerlei talen, die hij maar heel oppervlakkig kende, gauw genoeg herwon, om op reis van een pijnlik eenzaamheidsgevoel geen last te hebben.

En daar zij hem herhaaldelik schreef zich steeds wel te voelen, daar hij meende te begrijpen hoe aangenaam haar tegenwoordig het gezelschap van mevrouw Boswijk was, met wie zij nooit genoeg over het kind en over kinderen in 't algemeen kon babbelen, dacht hij zichzelf t'huis meer tot last dan tot nut, hield hij 't in de bergen zo lang mogelik uit.

2.

Toen hij eindelik in de Banstraat terugkwam, vond hij Mina lezend op een chaise-longue uitgestrekt en nauw had zijn blik haar bleek gezichtje omvat, of een golf van liefdevol verlangen stuwde heet omhoog in zijn hart en hoofd. Zijn hoed vloog over de tafel heen; op de knieën zonk hij naast de sofa neer, zoende Mina op ogen en lippen. O, wat bekoorde ze hem nog en hij wist toch, dat ze...

Maar reeds had ze hem afgeduwd, zijn woestheid verweten. Dacht hij dan aan haar toestand in 't geheel niet meer? En ontnuchterd zag hij het misvormde lijf, zag hij de verandering op haar gelaat: de diep getrokken lijnen, de kringen om de ogen, de mond, die vergroot hem leek.

Onthutst als een schooljongen, die een onhandigheid heeft

begaan, grabbelde hij zijn hoed weer op, stamelde iets van: aanstonds terug, ging naar boven. In de huiskamer weergekeerd vond hij er mevrouw Boswijk, die hem vormelik welkom kwam heten, in deftig-zwart wandeltoilet, een zwarte hoed met paarse bloemen op het hoofd. Zij vroeg even hoe hij 't op reis gehad had en getuigde dan, hoofdknikkend met ingetrokken kin, van Mina, dat zij zich bewonderenswaardig gedroeg, nog alle dagen tweemaal een wandeling deed, en ondanks de grote warmte, die haar zeer hinderde, nooit klaagde. Cristiaan mocht zijn vrouw wel op prijs stellen, wel alles... alles voor haar doen.

Hij zei maar eens lachend: ‘ja, ja.’

Was 't soms uit opoffering voor hem, dat Mina een kind ter wereld moest brengen? 'et Leek wel, of dat mens er behagen in schepte een vijandige stemming tussen man en vrouw te kweken. En deed zij 't nog maar zo, dat hij er flink boos om kon zijn! Maar die dubbelzinnige lieverigheid...! Wie weet hoe zij in zijn afwezigheid had gestookt!

Toch bleek hem uit niets, dat mevrouw Boswijk werkelik op Mina een ongunstige invloed had geoefend. Wel schenen moeder en dochter tegenwoordig biezonder eensgezind te zijn. Van de wrijvingen altans, die hen, volgens Mina's beweren, vroeger nagenoeg dageliks van elkaar hadden verwijderd, was niets meer te bespeuren. Mevrouw Boswijk kwam alle dagen aan; haar bezoeken duurden langer en langer, en van 'tgeen zij met Mina, meestal mompelend, dan verhandelde, drong geen woord tot Cristiaan door. Hij ontweek zijn schoonmoeder zoveel mogelik. Telkens steken onder water te krijgen over Heydenstein en zijn vrienden, voorbeelden te moeten bewonderen van voornaamheid ten toon gespreid door mensen, die hij nooit gezien of gesproken had, en overigens alleen verhalen te krijgen van bevallingen of onaangenaamheden met dienstboden... neen, dat werd hem te machtig.

'et Was dus voornamelik om mevrouw Boswijk, dat hij het zoeken en huren van een atelier niet langer uitstelde. Het lokaal, dat hij eindelik vond en nam, was weinig naar zijn zin. Het lag in een doodse straat, zag uit over louter daken, was vuil en ongezellig; maar het gaf hem ten minste een gevoel van vrijheid en hij dacht:'t is maar voor 'en poos.

In dit atelier bracht hij nu al zijn voormiddagen door, werkte of las... las 't meest; want het werk wilde doorgaans niet vlotten. Na twaalven deed hij een wandeling met Mina, als ze niet met haar moeder uitging; daarna trok hij naar zijn bierhuis, wat hem nog wel eens opvrolikte, altans afleiding schonk. En aan die afleiding kreeg hij hoe langer hoe meer behoefte. Nooit voorheen hadden eenzaamheid en niets-doen hem zo ontzenuwd en gedrukt, zo zonderling korzelig gestemd, vol innerlik verzet tegen allen en alles.

Op een avond, dat hij t'huis gekomen Mina dadelik iets vertellen wilde, zo even aan zijn kletstafeltje gehoord, trad hij... voor 't eerst sinds de reis... haar slaapkamer binnen. Zij was er niet; maar... wat een verandering! Het bed stond nu met een korte kant tegen de afgesloten deur aan; het was dus aan de twee lange zijden ongehinderd te benaderen en bij het venster zag hij op een tafel onder een wit laken een onregelmatige opstapeling van... Het laken even oplichtend ontdekte hij pakken-watten, lappen, doeken, scharen, een fles, waarop Lysol stond, nog andere flessen... Het laken viel weer neer.

Een huivering doorkilde hem. Als ze er eens niet doorkwam! Als hij weer... alleen bleef!

Maar aanstonds joeg zijn kalm-verstandelik denken dat aanspokend visioen op de vlucht. Wat een gekheid! Had de dokter dan niet herhaaldelik verklaard, dat alles normaal ging, geen enkel symptoom van iets kwaads zich voordeed en voelde zij zich niet voortdurend goed, at zij niet met smaak, sliep zij niet rustig, wandelde zij niet geregeld, ja, bleven alle onaangename kentekenen, waarmee de meeste vrouwen geplaagd worden, bij haar niet uit?

Neen, neen; alles zou goed aflopen; naar Heydenstein zouden zij terugkeren om er nog heel lang gelukkig samen te zijn, zij 't dan ook, dat hij zich dat geluk vroeger... misschien dwaselik... anders had voorgesteld.

Toen hij zich naar de deur wendde om weer heen te gaan, stond zij voor hem.

Kalme vriendelikheid ontstraalde haar ogen.

‘Kom je 'es kijken? Ja... je bent wel in lange tijd hier niet geweest.’

‘Nee; daar heb je gelijk in.’

‘Wou je iets van me?’

‘Ach... ja en... nee. Ik heb 'en mop gehoord, die nog al goed is en nou wou ik...’

‘Doe dat dan strakjes, hè... aan tafel. Ik moet me even verklejen... alleen maar 'en peignoir aandoen... voor de gemakkelikheid.’

Hij draalde.

‘Dat belet toch niet, dat ik onderwijl...’

Haar gezicht betrok.

‘Neen, neen; ga nu weg. Mooi genoeg... zo mooi als al je vroegere liefdes heb je me nooit gevonden; dat weet ik wel; maar nu...’

Met een lichte schouderophaling wilde hij zwijgend vertrekken; maar nog had hij de deurkruk niet in zijn hand, als zij weer... en nu veel luider... uitriep:

‘Eigenlik kan je ook best blijven.’

In een schok van blijheid keerde hij om, zag haar blanke schouders opspitsen uit de geopende japon, voelde zich doortinteld van een lust die te kussen; maar dadelik voer zij voort:

‘Wat doet 'et er ook toe... hè... of ik nog leliker ben geworden? Mij kan 't niet schelen en jou immers evenmin. Kijk dus maar 'en andere kant uit en vertel je mop.’

Hij kon 't niet meer. Hoe blijmoedig... overdreven blijmoedig haar toon had geklonken, 't was hem plotseling of hij een droge prop had doorgeslikt, die hem steken bleef in de keel.

Dat ze met haar woorden iets... iets onaangenaams had bedoeld... hij kon er niet aan twijfelen. Maar... wat? Was 't koketterie... een verwijt, dat hij haar in deze toestand niet...? - Neen, dat leek hem toch onaannemelik. Wou zij dan integendeel hem duidelik maken, dat zij daar nu niets meer om gaf... en daarom hem opdringen, dat hij zelf er... althans met haar... ook onverschillig voor was geworden?

Ergernis, verbittering trilden op in zijn zenuwen. H´et doordenken verbijsterde hem en hij wendde zich maar weer om, brommend:

‘Ach, nee... dan maar... strakjes’

...ontsloot de deur en ging.

3.

In 't laatst van November, midden op een miezerige motregendag, een dag van kil-benauwende zwoelte, van grauwdoodse lusteloosheid was het kind... een jongetje, dat Johan zou heten... geboren.

Zodra de eerste weeën waren begonnen, had Christiaan bij de stalhouder om de dokter getelefoneerd... de zuster was al in huis... en mevrouw Boswijk laten halen. Daarna had hij... eerst alleen, vervolgens met zijn schoonmoeder... in het doorsomberde kamertje van de verpleegster het belletje afgewacht, dat rinkelend in de keuken, hun de goede afloop zou melden en waarschuwen, dat zij eventjes de kraamvrouw mochten zien. Afschuwelik was hem het werkeloos blinde wachten in dat nauwe, duffe hokje geworden. Op zijn stoel had hij 't niet uitgehouden; van wand tot wand grommend ronddraaiend als een leeuw in zijn kooi, had hij zenuwachtig op ruiten getikt, tegen een kast geduwd, stoelen verschoven en bij elke dof-aangalmende gil was al zijn zelfbeheersching, heel de kracht van zijn mannelike wil nodig geweest om zijn handen te verhinderen de deur te openen, zijn voeten het portaal over te ijlen, opdat hij aan de slaapkamerdeur zou kunnen luisteren, misschien die ontsluiten ook. En geërgerd had hem de voorname onbewegelikheid van mevrouw Boswijk, die, een versteend glimlachje om de lippen, met glurende ogen zijn bewegingen volgde, nu en dan lispend:

'Je kunt heus bedaard blijven; met zó'n dokter... dat begrijp je toch... is er niet 'et minste gevaar.'

Hij had de zijdelingse toespeling op Diepe onbeantwoord gelaten, alleen wat gebromd en, als eindelik het belletje rinkelde, nog maar flauw haar zegevierend: 'zie je nu wel' gehoord. Aanstonds was hij het portaal door gesneld, de achterkamer binnen. Daar weerklonken zacht-blijde stemmen, zag hij lachjes op de gezichten en toen pas waren als watervalschuim op een rustig-voortijlende vloed de opgeziede angstbeelden in zijn denken vervloeid, had weke ontspanning zijn krampende zenuwen doortinteld.

Maar nog had hij de macht over zijn stem, die smoorde onder weggeslikte tranen, niet herkregen; pas enkele losse vreugderoepen waren zijn trillende lippen ontglipt, als zijn

handen een pakje droegen en hij de zuster lachend hoorde zeggen:

‘Nu moet u toch even 't bewijs in handen hebben van uw vaderschap.’

Hij schrok op, zag achter de licht-blauwe schouder van de zuster het grinnikend gelaat van mevrouw Boswijk, die er zuurzoet aan toevoegde:

‘Mina's kostbaar kado, waarop je wel trots mag zijn,’ ... en voelde zich op eens belachelik gemaakt, speelpop voor een traditionele grappigheid van die twee vrouwen. Aanstonds gaf hij de kleine last terug, verklaarde zich te onhandig om zo'n pas-geboren wichtje te beha□delen en wendde zich vragend tot de dokter. Die vertelde hem, dat alles buitengewoon voorspoedig was verlopen en Mina nu maar eens lekker slapen moest. Het kind had geen enkel gebrek. Dit laatste stelde hem gerust; want ontgaan was 't hem niet, dat het wurmpje erg nietig was en er uitzag als een heel oud ventje. Maar nooit had hij in Mina's ogen reiner zaligheid zien glanzen, dan sinds dat kind naast haar bed in zijn wiegje rustte. Haar ganse wezen, dat tot nu toe haast enkel onrust, opwinding om zich henen had verwekt, scheen tans louter lieflikheid uit te stralen, een bijkans vrome vrede. En ook over Christiaans denken en voelen breidde rustige tevredenheid zich uit. Met het uur wies zijn blijde zekerheid, dat zij nu gauw naar Heydenstein zouden wederkeren en daar buiten herleven in een heel nieuw geluk. Wel had Diepe gelijk gehad en juist geprofeteerd. Hij zou hem nu alles biechten, alles vertellen. Heerlik ook, dat alles zo geleidelik was afgelopen; Mina had 'et zelve dadelik verklaard:

‘Wel pijn gehad; maar volstrekt niet ondragelik. Misschien zou ik van m'n kind niet zo dol, dol veel houwen als ik 'et nog gemakkeliker had gekregen.’

Zachtjes had hij om die ontboezeming gelachen; doch toen de volgende morgen mevrouw Boswijk met hoog-opgetrokken wenkbrauwen en een honend trekje om de mond zeide, dat hij... zij 't onbewust... de zuster vermoedelik teleur had gesteld, die ongetwijfeld op Champagne had gerekend... toen was een luide, schelle lach zijn antwoord geweest. Op Champagne onthalen... neen, dat ontbrak er nog juist maar aan!

Van dat ogenblik af voelde hij zich in zijn eigen woning allengs door een onzichtbare macht overweldigen en op zij dringen. Had op Heydenstein Mina telkens in samenspanningen tegen haar gezag geloofd, tans was 't hem, of bij zwijgende overeenkomst het zijne werd ontkend. En hij begreep, dat zijn taak was volbracht, dat hier nu voortaan heerste het kind en in naam van dat kind, de zuster, de meid, mevrouw Boswijk... mevrouw Boswijk bovenal.

De meid zette 's morgens... regelmatig te laat... zijn eenzaam ontbijt klaar, verwaterde zijn tee, verwaarloosde zijn kamer, vergat zijn was. De zuster, meestal in de kraamkamer, regelde daar de tijdsverdeling, zei hem wanneer hij eens binnen mocht komen en trok zich dan bescheiden terug om weer te keren als hij verdwijnen moest.

Mevrouw Boswijk, die elke morgen vroegtijdig opdaagde, elke avond laat heenging, deed het huishouden, bestelde het eten, kommandeerde de meid, snauwde leveranciers af, sprak met de dokter, stond soms een van Mina's weinige, oude kennissen, die vragen kwamen, te woord en siste vooral druk ‘hussscht’ als Christiaan een deur sloot of een traptrede onder zijn stap deed kraken. Onuitstaanbaar was hem dat bedil. Hij voelde er zich zelf steeds grover, zwaarder, plomper, het bovenhuis aanhoudend kleiner, enger, drukkender door worden en hoe goed, hoe krenterig nauwgezet mevrouw Boswijk ook zorgde, geen gebaar kon zij maken, geen woord kon zij spreken, of 'et werd hem tot een opdringing van haar autoriteit, een wraakneming voor Heydenstein, waar zij zich miskend had gewaand, gegriefd en geminacht. Terwijl hij daarom zoveel mogelik in zijn kamer of buitenshuis vertoefde, genoot hij er van als aan tafel, na een onbegrijpelik tussen de tanden in kuchen, halve woorden, afgebroken zinnen, uitgesist gesprek der beide dames, mevrouw Boswijk's verouderde ervaringsleer in botsing kwam met de nieuwere wetenschap van de zuster en lachend de laatste haar wil doordreef tegen de verbloemde hatelikheden, het schouder-ophalend: ‘in *mijn* tijd’ en het beleefd dreigend: ‘u moet 'et weten’ van Mina's moeder in.

Maar onderwijl hunkerde hij naar het einde van dit abnormale leven, een leven van ontzenuwend en verstompend niets-doen in een stadsomgeving, die hem tegenstond, van

gedwongenheid en ergernis tegenover de onaangename vrouwen t'huis, gedwongenheid en vormelikheid in het buitenzijn onder de mensen. En na de lange onthouding, een onthouding, die hij voelde als een vervreemding snakte hij ook naar het ogenblik, dat Mina weer eens in zijn armen zou rusten en hij vrij en onbespied haar kussen, knuffelen, koesteren kon, genieten van haar schoonheid, genieten van haar liefde.

Of ze nog... weer... even bekoorlik zou zijn?

Toen hij 't eindelik weer eens waagde onverwacht Mina's slaapkamer binnen te treden, zag hij de verpleegster haar middel strak omwikkelen met een doek.

'Zuster wil me weer mooi maken... voor jou. Vin je 't goed, of...?'

De vraag, die misschien schalks bedoeld was geweest, klonk hem stuitend. Niet om het bijzijn van de zuster; maar hij hoorde er weer in: als je niet hevig naar me verlangt, is 't me om 't even. Ik heb nu immers mijn kind.

En zijn recht om haar die gedachte toe te schrijven leek hem al gauw bewezen, als ze met de kleine aan haar borst in de zaligheid van het zogen argeloos uitriep:

'Ben jij moeders enige liefde... m'n alles, mijn hele geluk? - Wat zou ik toch doen als ik jou niet had.'

Wel voegde zij er, toen de zuster verdwenen was, dadelik aan toe:

'O, Stia, dat je me dit kind gegeven hebt... eeuwig zal ik er je dankbaar voor blijven. Al wat je tegen me misdaan hebt, heb je daarmee goed gemaakt.'

Maar die woorden klonken hem alleen als een verzekering, dat zij vasthield aan haar opvatting van zijn schuld.

Edoch, zijn verlangen naar een samenleven als vroeger en zijn begeerte naar zinnelik genot waren te machtig om zijn verbittering te laten overheersen. Hij vergoelikte haar gezegde door 'et te wijten aan de gewone overdrijving van moederliefde en moedertrots; 'et zou dwaas zijn daar iets kwaads, zelfs maar een bedoeling achter te zoeken. Alles zou stellig weer goed worden... ja beter dan ooit!

-

Tot op een avond, zodra de zuster voor goed vertrokken was en mevrouw Boswijk juist heengegaan, hij plotseling Mina tot zich trok, zijn lippen klemde op haar mond, haar toehijgde:

‘Kom... wees weer 'es als vroeger... helemaal m'n vrouw!’

Toen drong ze hem zacht van zich af, een verlegenheidslachje om de lippen, en zoekend naar woorden zei ze hakkelend 'et wel verwacht te hebben... en ook later... op Heydenstein, als ze weer hun kamers vlak naast elkaar zouden hebben...ze begreep wel, dat hij... en 't was ook... dat wist ze heel goed... haar plicht. Maar... zolang ze hier waren... naast 'et kind,... neen... dat moest hij niet van haar vergen... dat zou haar pijnlik zijn... en... om er voor naar boven te gaan... naar zijn kamer... wat moesten de meiden daarvan denken?

Hij zeide ontnuchterd, verkild niets te willen ‘vergen’, sprak ook geen woord van verwijt; maar voelde verkoeling onder die opvattingen van fatsoen en plicht en dacht: ze is wel veranderd.

Als ze de volgende avond tegenover elkaar aan de eettafel zaten, ieder zwijgend in zijn gepeinzen verdiept: zij zinnend over haar kind, hij die gedachten radend, maar daarbij zoal geen minachting dan toch onverschilligheid onderstellend voor de man, die zij haar intiemste leven onwaardig vond, knoopte Mina op eens het vorig gesprek weer aan.

‘Stia...'t heeft me gisteren zo gespeten, dat ik je afwijzen moest; maar ik... ik kon niet anders. Jij... ach... jij bent 'en man...’

‘Grover, hè...'n bruut... met lage, zinnelike lusten.’

‘Word nu niet boos.’

Ze zei 't op een toon zo zacht smekend als hij nog nooit van haar gehoord had; maar die toon verwonderde, noch vertederde hem. Ze mocht zich immers niet opwinden om het kind, dat zij zoogde.

‘Boos?... Boos ben ik in 't geheel niet. Ik weet alleen hoe vrouwen... soms denken. Maar... met al hun minachting voor die... zinnelike lusten, kunnen zij 't toch maar niet verdragen, dat haar man ze bevredigt bij... 'en andere vrouw.’

Geen fel antwoord ontflitste haar lippen. Kalm rees ze op, ging om de tafel heen, schoof, zacht duwend, zijn stoel wat achteruit... o, wat herinnerde dat hem aan lang ver-

vlogen, mooiere dagen... wrong zich op zijn schoot. En een arm om zijn hals geslagen liet zij even haar lippen glijden over zijn wang, om dan voort te vragen op dezelfde zachte, smekende toon:

‘Spreek toch weer 'es lief met me... net als vroeger. In de laatste tijd ben je zo zwijgzaam... zo strak... hoe langer hoe meer. Is dat nu om 't kind?’

‘Ach, wel nee.’

‘Dat je 't kind haast niet aankijkt...’

‘Maar...’

‘Laat me nu uitspreken. Ik verwijt 'et je niet; ik kan 't begrijpen. Vader-liefde komt pas later. Jantje... ach, hij is nog zo klein. Maar... 't is toch zijn schuld niet, dat jij 't hier niet naar je zin hebt. Niet waar?’

Weer doorweekte medelijden zijn stug-verbitterd denken en haar kussend op het voorhoofd zei hij:

‘Hoe kan je nou denken, dat ik dat kind iets verwijt? En jou immers ook niet. Ik begrijp wel... ik begrijp alles... maar...ach... laten we er nou maar niet verder over spreken.’

‘En als je nog maar 'en beetje geduld hebt, dan zal alles weer worden zoals jij 't wenst. Ik had er zelf op gerekend nu al naar Heydenstein terug te kunnen gaan; maar dat kan niet.’

‘Waarom niet?’

‘Heb je er dan niets van gemerkt, dat Jantje zo vreselik bleek ziet en zo'n min kindje is? Die beentjes... 'et zijn immers net zwavelstokjes en dan die scherpe trekken. Ik maak me niet ongerust. Gut neen. Giers heeft me nog gisteren gezegd, dat alle organen van 't kind volkomen gezond zijn. Maar jij kunt toch begrijpen, dat ik nu niet van Giers wil weggaan. Hij is zo'n knappe dokter en zo conscientieus. Dat vin jij nu toch ook... niet waar?’

‘O, ja, dat geloof ik wel.’

‘Van Jantje weet ie alles af. Toe, vin 't maar goed, dat we hier nog 'en paar maanden blijven. In die tussentijd zal Jantje zeker opknappen, 'en Kind, dat moeders borst krijgt, *moet* gedijen; maar dikwels gaat dat nog niet in 't begin... niet gauw. We moeten wat geduld hebben. Wil je ondertussen nog es op reis gaan... ik heb nu mama en de kindermeid...’

De zin bleef onvoltooid; maar hij hoorde het slot: ik heb je niet nodig... ja, wel beschouwd hinder je me maar.

Doch zo wegdringen liet hij zich toch niet.

‘Nee, nee. Ik blijf t'huis. 't Is waar... nou we eenmaal hier zijn... in de gegeven omstandigheden... met de dokter... en... ja, ik heb ook wel gevonden, dat 'et kind er nog niet... nog niet voordelig uitziet...’

‘Niet waar? Maar dat komt terecht. O, zeker. Laat mama je maar eens vertellen hoe ik er heb uitgezien en hoe lang ik zo min ben gebleven.’

‘Nou goed... we willen er dan maar 't beste van hopen. Ik zal wel wachten.’

Haar een zoen gevend maakte hij onwillekeurig een beweging van op te willen staan... na het eten stak hij immers altijd staande zijn pijp op en over Jantje sprak hij liever niet door; want als dat kind eens stierf... Maar Mina, niet vattend waarom hij op eens het gesprek afsneed, ging, van zijn knieën afglijdend, voort:

‘Je bent niet gelukkig met me. Zeg maar niets tegen... uit beleefdheid of waarom dan ook. Ik weet toch wel, dat ik gelijk heb. We zijn eigenlik in 't geheel geen mensen voor elkaar. Jij nog wel voor mij... o, ja, jij zeker voor mij... van geen andere man had ik ooit kunnen houwen; maar ik... Jij hadt 'en heel andere vrouw moeten hebben... 'en sterke, veel mooiere... 'en kalmere... met 'en onverstoorbaar goed humeur... die zelf ook aan kunst deed... niet wist wat onvervulbare wensen waren en geen verlangen had gekregen naar 'en kind. Ines... als ze maar niet mank was.’

De vlam van de lucifer opzuigend trachtte hij met een lachje en een schouderophaling haar bewering te weerleggen. Maar ze had al te dikwels over die kwestie nagedacht.

‘Neen, Stia, lach niet. Dat je 't niet erkennen wilt... nu ja... je bent goed... je wilt me geen verdriet doen en... je hebt ook wel veel van me gehouwen... vroeger... toen je me nog niet kende en ik me zelf eigenlik ook niet... al kreeg ik dan ook maar wat je nog aan liefde over hadt. Maar tegenwoordig... tegenwoordig is alles zo anders. Je herinnert je, dat *ik* ons huwelik niet heb gewild. Maar jij...’

‘Ben je klaar?’

Een treurig lachje omspeelde even haar lippen.

‘Haal je dan maar geen gekke dingen meer in je hoofd. Als Jantje aan 't aansterken gaat... komt alles weer in orde. Maak je dus niet zenuwachtig. Dat is op 'et ogenblik 'et slechtste... 't allerslechtste, van al wat je doen kunt.’

‘Beloof me dan één ding.’

‘Als ik maar kan.’

‘Misschien zal ik zo heel lang niet meer leven.’

‘Ach, Mina, wat is dat nou weer voor 'en fantazie.’

Ze maakte een beweging, alsof ze met de hand zijn woorden wilde afweren.

‘Denk niet, dat ik naar m'n dood verlang. Vroeger... ja, toen alles me zo onverschillig was, heb ik dat wel 'es gezegd. Toen was 't ook zo. Wat gaf ik om m'n leven... wat was 't waard...voor wie? Maar nu... nu ik 'en kind heb... zo'n heerlike schat... nu ben ik juist zo bang... Neen, ik doe heus wel wat ik kan om nog lang hier te blijven... goed eten, geen wijn drinken, veel in de lucht gaan... alles, alles. Maar toch... soms voel ik me zo moe... zo in-zwak. En... mocht ik sterven... nu... dan... dan hertrouw jij natuurlik heel gauw.’

‘Maar, Mina...!’

Weer diezelfde beweging.

‘Waarom zou jij niet doen als alle mannen?’

Met een grap trachtte hij er zich af te maken.

‘Goed dan... goed. Ik hertrouw.’

‘Beloof me dan, dat je geen vrouw zult nemen, van wie je niet zeker... heel zeker weet, dat ze goed en lief zal zijn voor 'et kind. De moeder vervangen, dat...’

Snel viel hij haar in de rede:

‘Ik beloof 'et je. En nou zetten we alle tobberijen op zij. Nou gaan we over tot de orde van de avond.’

Weer omtrilde een glimlach haar mond; maar 't was nu een minder droefgeestige. Ze had haar droefste gedachte geuit en Christiaans antwoord had haar gerust gesteld. Toch zei ze nog, en haar stem klonk als van iemand, die een droom verhaalt, een droom, die hem diep ontroerde:

‘Vreemd... Als ik hier sterf... dan laat jij natuurlik 'et kind bij mama... ga je naar Heydenstein terug... en

dan... Dan zal je zo 't gevoel hebben, dat je van mij alleen maar... naar hebt gedroomd.'

'Ja... ja,' zei Christiaan, pogend zijn graptoon vol te houden, 'een echte nachtmerrie.'

Maar toen hij eenzaam in zijn bed lag, duurde 't lang, eer het schelle licht van zijn pijnlik denken taande in de nevelen van de slaap. Altijd maar door hoorde hij haar woorden in zich echoën: vroeger, ja, toen alles me zo onverschillig was...wat gaf ik om m'n leven... wat was 't waard. Maar nu... nu ik 'en kind heb...

En zijn lippen prevelden:

'En dan verwondert ze zich nog, dat tegenwoordig alles zo heel anders is.' -

Dat het kind niet aankwam... een bleek, nietig poppetje bleef... Chistiaan zag 'et heel goed; maar hij liet niets merken, vond 'et vooral geraden geen angst te tonen. Wat zou alarm-slaan ook baten? Alleen, dat Giers weer eens kwam verklaren: alle organen zijn gezond. Want iets beters voorschrijven dan moedermelk... daar was immers de knapste dokter niet toe in staat en dat het weer, dag uit, dag in, guur en vochtig bleef, wie kon er iets aan veranderen? Vermocht het zwakke gestelletje... al waren alle organen nog zo gezond en al schreef hij zich zelf niet de minste kennis van kinderen toe, dat dit wurmpje zwak was, leek hem onbetwijfelbaar... vermocht het zich, ondanks Mina's zorgen in deze wintertijd niet behoorlik te ontwikkelen, dan... ja... dan... O, als hij daar aan dacht, was 't, of zijn warme bloedsomloop stokte, of ijzig-koud water hem overgudste, of heel zijn denken wegduizelde in ondoorgrondelike nacht. Hoe Mina dan zou worden... hij kon, hij dorst 'et zich niet voorstellen.

'Maar alle organen zijn gezond', hij herhaalde 't tot zich zelf en Mina zag geen kwaad, was heel gelukkig. Neen, neen; hij zeide niets; hij wilde geen vrees laten blijken. De dokter zou hem maar uitlachen ook.

Toch scheen 'et aan Mina niet te ontgaan, dat er iets ongewoons in hem omging. Zij wist alleen niet wat en vond dus een valse verklaring voor het vreemde, dat haar trof. Wanneer hij over de kleine zweeg of in haar bijzijn opzettelik de ogen afwendde, verweet zij bitter hem gebrek aan ware genegenheid, zeide zij heel goed te weten, dat liefde

bij hem enkel was: zelfzuchtige, zinnelike begeerte. Keek hij het kind eens aan, dan brandde haar vorsende blik in zijn ogen en schreef zij hem de zwartste of boosaardigste gedachten toe, als zijn mond niet al de goede, al de mooie, al de geruststellende woorden sprak, die zij zo vurig verlangde te vernemen. En het overkwam hem dit onrecht weer onmogelik te kunnen verkroppen, driftig uit te roepen:

‘Mijn God, schei toch uit met je wantrouwen en je verdenkingen! Begrijp je niet, dat je nog eindigen zult me 't kind te... doen haten? Wil je dat?’

Toen zweeg ze verschrikt stil en 't werd hem al weer klaar: 'et was om 'et kind en niet om hem. Dat kind moest immers van zijn vader houden en de vader van zijn kind. Daarom bracht zij hem 's morgens de kleine ook zo vaak, eer hij wegging naar zijn atelier, lei hem het broze lijfje in de armen, vroeg of hij 't geen engeltje vond. En als om hem tot tevredenheid, tot blijdschap te dwingen, liet zij er half schertsend, half ernstig op volgen:

‘Vroeger... wie weet... had ik je misschien wel ontrouw kunnen worden; maar nu ik m'n kind bezit... Aan dat kind dank je 't toch ook maar, dat je van m'n prikkelbaarheid geen last meer hebt.’

En een wrang lachje om zijn mond ziende beven:

‘Zeg 'es, of 'et niet waar is.’

‘Zeker, zeker,’ riep hij uit, half blij over de waarheid van haar woorden, half gekrenkt door de oorzaak er van. Hij vond 'et merkwaardig, dat ze zo goed wist bij wie van al hun wrijvingen en botsingen de schuld was te zoeken geweest en dat ze zich zo weinig ontzag dit nu onbewimpeld te bekennen.

Maar eens op een dag voegde zij er nog bij:

‘Als ik maar wat heb, dat m'n hart helemaal bevredigt.’

Die woorden griefden hem weer tot in 't diepst van zijn ziel. Dat ze zó iets zeggen kon en niet eens in opwinding of boosheid! -

Op Oude-jaars-avond zaten ze, evenals alle avonden, samen in de voorkamer, de teetafel tussen hen in. Christiaan las zijn krant; Mina, die aan kindergoed geknutseld had, stond op om tee te zetten, 'et Was wel beschouwd alles net als op Heydenstein; maar wat hadden ze 't daar toch veel

beter, veel aangenamer gehad. Die prutsige meubeltjes... Mina vond ze lief... dat vaal-groenige kousjeslicht... de onfrisse etenslucht, die hier de ganse avond bleef hangen...

Christiaan had deze voorkamer nooit kunnen uitstaan. Hij vond 'et er altijd eng, bedompt en vreesde telkens, dat een krakende stoel of tafel onder zijn zwaarte zou bezwijken. En nu nog deze avond... Van een sentimentele gehechtheid aan de laatste jaar-uren, een lust om al het genotene en al het geledene in een scheidend tijdperk nog eenmaal te herdenken, had Christiaan nooit veel in zich bespeurd. Hij meende, dat de officiöle tijdsindeling daarvoor te weinig verband hield met de indeling van zijn leven. Maar wel had 'et hem meer dan eens en deze keer in 't biezonder saai-teleurstellend aangedaan een buitengewone avond zo nuchter-gewoon te moeten doorbrengen. Graag had hij iets lekkers gegeten, een fijne fles er bij gedronken en dan zou hij er ook niets tegen hebben gehad met Mina en een paar goede vrienden te klinken, elkaar een zalig uiteinde te wensen en een prettig nieuwjaar. Van dat alles kwam echter niets in. Familie had hij nergens; vrienden en kennissen alleen bij Heydenstein; mevrouw Boswijk moest met influenza t'huis en te bed blijven en Mina, die om het kind haar moeder niet dorst bezoeken, had niets willen horen van het uitnodigen van een paar oude vriendinnen - om wie zij ook eigenlik niemendal gaf - een glas wijn drinken en... laat opblijven.

Juist waren het lucifers-plofje, het teeblaatjes-geritsel, het lepeltjes-getinkel in de suizende stilte opgelost, begon watergeraas ze flauw te doorruisen, als Mina, die weer op haar plaats zat, plots andermaal oprees, om de tafel heenging, een stoel greep van de wand en naast Christiaan aanschoof.

‘Kom je hier zitten, kind? - Wat is er aan de hand?’

‘Ik moet je wat vragen.’

Haar toon was aarzelend, en ernstig; Christiaan verwachtte een verzoek, dat hem niet zou aanstaan.

‘Bedenk, dat 'et mijn laatste wens is in dit jaar. Ik zou 't zo naar, zo vreselik naar vinden als je me die afsloeg. Zeg dus niet dadelik neen, hè.’

‘God, kind, ik wil niks liever dan ja zeggen... als ik maar kan.’

‘O, als je wilt, dan kan je ook... dan kan je heel goed.’

‘Nou, ik hoop 'et. Spreek dan maar.’

‘Ik wou Jantje laten dopen.’

Een angstig-vragende blik ontschoot haar ogen; even trilden haar neusvleugels; maar dadelik had hij kalm geantwoord:

‘Wel... wat zou ik daar tegen hebben? Ik vind 'et best.’

Een gloed van blijdschap overtoog haar gelaat.

‘Heus niet? O, da's heerlik!’

‘Had je dan...?’

Haar hand op zijn mond smoorde de vraag op zijn lippen.

‘Neen, neen! Je weet niet half hoe gelukkig je me nu maakt. Vraag dus maar niet verder en zeg ook maar niets. Ik begrijp best, dat je eigenlik... eigenlik alleen uit onverschilligheid zo dadelik toegeeft. Maar 't is toch goed... 't is heel goed, als je dat nu maar niet... zegt.’

Misgezien had ze niet; maar was zij zelve op dit punt dan zoveel minder onverschillig? - Ze gaf het antwoord ongevraagd.

‘Vroeger heb ik... net als jij... over godsdienst nooit goed nagedacht. Eerst had ik er geen tijd voor... je begrijpt... met m'n lessen, konserten... en later... toen ik met jou was getrouwd... ach, toen was ik nooit in 'en stemming om aan te nemen, dat 'en hogere macht voor me zorgde. Trouwens, jij... Maar nu... nu ik m'n kind heb... m'n kind, dat m'n hele geluk, m'n zaligheid is... nu voel ik aldoor die grote, hemelse goedheid, waaraan ik toch dankbaar moet wezen. Nu denk ik zo dikwels: is dat kind me niet juist gegeven, om me nader te brengen tot God? En daarom zie je... daarom zou ik 'et zo vreselik ondankbaar, zo onverantwoordelik-slecht van me vinden, als ik dat kind geen vrome opvoeding gaf. - Wie weet ook, of daarvoor 'et kind niet zou worden gestraft.’

Voor die vrome opvoeding, dacht Christiaan, hebben we nog lang tijd en 'et was hem, of Mina met dat grote dankbaarheids-gevoel jegens God haar man enigszins te kort deed. Maar hij zei alleen:

‘Laat jij 't gerust dopen.’

Toen gaf ze hem een kus op het voorhoofd, plaatste de stoel tegen de wand, ging op de teebladen het water schenken,

dat nu borrelend en blazend stond te koken. Weer gezeten, betoogde ze nog, dat Christiaan dit mooie jaar van haar leven niet mooier had kunnen besluiten, dan door 't met haar eens te zijn over die doop. Dan nam Christiaan zijn krant weer op, bleef Mina met ekstatiese blik voor zich uit staren, haar werk in de werkeloze hand. Geen van beiden voelde tot praten meer lust. Want dat Mina tegenwoordig zo gelukkig, zo heel gelukkig was, Christiaan kon er zich onmogelik even zuiver meer over verheugen als de zeldzame keren, dat zij in het begin van hun huwelik hem iets dergeliks geopenbaard had. Duideliker en duideliker meende hij te beseffen hoe weinig van dat geluk zij aan hem verschuldigd dacht te zijn. En tans zag hij bovendien in haar vroomheid, haar grote dankbaarheid aan God een nieuw en opzettelik zich-verwijderen van hem. Haar kind, haar God; dat was al wat zij nog nodig had. Hij - die zij niet vroom wist en ook niet poogde te bekeren - stond daarbuiten, maar mocht er bij blijven als een lief, doch overbodig soevenier. En dat hij zijn heerlik landleven, met al wat er hem in bekoorde, voor haar had prijsgegeven, dat hij door haar vervreemd was van al de mensen, door wie hij zich eens zo aangenaam omringd had gezien, dat hij niet meer werken kon, zich zat te verkniezen in deze duffe, drukkende stad... zij scheen 't nauweliks te bemerken.

Had hij zich wel ooit zo eenzaam gevoeld als deze... oude-jaars-avond?

Hij moest denken aan Diepe.

Die was nu zeker ook alleen in zijn ongezellig bestaan; maar die had zich al lang in die eenzaamheid geschikt en... nooit gestreefd naar beter.

4.

Jantjes doop zou gevierd worden.

In een bui van blijheid had Mina 't besloten en er bij gevoegd: ‘Dan geef ik lekker eten. Ik bestel alles bij 'en kok. Jij zorgt voor Champie en bij die extra-gelegenheid drink ik zelf ook 'en glaasje mee.’

Haar opgeruimdheid was Christiaan zeer naar de zin geweest; maar dat zij op Oudejaars-avond dat ‘glaasje’, deze inbreuk

op haar plichtmatigheid, hem af had geslagen, kon hij toch niet nalaten weer eens in stilte te herdenken.

'Ja, ja; ik weet er alles van' was met een schamper lachje en een hoofdknik zijn antwoord geweest.

Toen had Mina verschillende familieleden en vroegere vrienden willen nodigen; maar daartegen was Christiaan in verzet gekomen. Van een peter of meter had zij nooit willen horen; bij hun komst in den Haag had zij beslist geweigerd bezoeken af te leggen; als verwanten en kennissen toch gekomen waren, nadat zij de aankondiging van Jantjes geboorte hadden gekregen, was Mina wederom niet.... altans tot nog toe niet... te bewegen geweest die bezoeken te beantwoorden. In deze omstandigheden ging het werkelikniet aan de mensen alleen voor *haar* plezier te vragen en zich-zelf misschien nog bloot te stellen aan kwetsende afzeggingen.

Zwichtend voor deze redenering had Mina dus uitsluitend haar mama gevraagd, de zuster, door wie zij bij Jantjes geboorte was verpleegd, de dominee en Jetje Verkaren, een harer oudste vriendinnen.

Dominee had bedankt; maar de anderen waren verschenen en het kleine dinee slaagde uitstekend. Dadelik na de soep moest Christiaan de eerste fles Champagne ontkurken en door het eerste glas al raakte Mina in een opgewonden stemming. Christiaan kon zich niet herinneren, dat hij ooit zulke vonken van opvlammende blijheid haar ogen had zien ontschieten. Na met iedereen op Jantjes gezondheid te hebben geklonken... die in de laatste dagen, dat zou haar man erkennen, aanmerkelik was verbeterd... gaf ze luimige verhalen ten beste van hun leven op Heydenstein. Trijns verhouding tot Christiaan werd geparodieerd; Vlascoops spreekwijze nagebootst; van een der dorpsdames pikante biezonderheden verteld en Christiaan geplaagd met zijn oude vlam: Ines Vopel, nota bene... een manke!

Mevrouw Boswijk lachte bijna luid.

''En manke? O, hoe is 't mogelik! En nu dacht ik nog al, dat schilders zo'n verfijnde smaak hadden.'

Christiaan, die om de stemming niet te verstoren Mina's fantastiese overdrijvingen maar onbesproken had gelaten, werd ook nu niet boos.

‘Dat hebben ze mama; maar ze letten meer op 'et karakteristieke dan op 'et algemeen gangbare mooi.’

‘Vin jij Mina dan niet karakteristiek?’

‘Omdat ik ze getrouwd heb?’

Mevrouw Boswijk vermoedde, dat ze zich vergaloppeerd had; maar heel duidelik werd de toedracht haar niet. Terwijl zij enigszins verlegen, gedwongen schalks en schuin naar de zuster knipogend, te smoezelen zat:

‘Nu ja... nu... ja,’

... kwam haar Mina te hulp, die verklaarde, dat alle artiesten, en Christiaan in 't biezonder, verzot waren op vrouwen, door wie ze in de hoogte werden gestoken.

Hierin bestond eigenlik ‘des Pudels Kern.’

‘En doet die Ines dat?’

‘Of ze!’

Dit werd Christiaan toch te kras.

‘Maar vrouwtjelief, wat weet jij daarvan?’

‘Dacht je dan, dat ik m'n ogen in m'n zak had gehad, toen ze op 'et avondje bij Vlascoop jou zat te... te aanbidden?’

Christiaan achtte 't geraden maar weer eens in lachen uit te barsten.

‘Ja, ja; lach maar... lach gerust. Als je maar niet gelooft, dat ik jaloers van d'r ben. Vroeger... ja... ik heb 'et je nooit gezegd; maar in ons engagement was ik vreselik jaloers... van Ines niet alleen; maar van Ines 't meest... en op onze huweliksreis... o, toen had ik iedere vrouw, met wie je sprak of die je aankeek, wel de ogen willen uitkrabben. Altijd dacht ik: wie weet of hij ze niet kent van z'n vorige reizen. Maar nu... sinds ik m'n kind heb... neen. Nu is 't uit. Maar toch... toch is 't goed, dat we van Heydenstein zijn weggegaan.’

Daar stemden mevrouw Boswijk meesmuilend en de zuster grinnikend mee in. Maar ondertussen had zich Jetje in het gesprek gemengd met de vraag of Ines Vopel geen familie was van de rijke Jonkheer Vopel te Doorn. Met zekerheid wist niemand die vraag te beantwoorden. Mevrouw Boswijk loste ze evenwel op, door minachtend haar vermoeden te uiten, dat zo'n kaal schilderesje en een voorname Jonkheer wel niets met elkaar zouden hebben uitstaan. En aan die verhouding van een arme kunstenares tot een rijke man van

adel knoopte op haar beurt de zuster het koddig relaas vast van een gebeurtenis door haar zelve bijgewoond, waarop zij nog een aantal niet minder vermakelike verhalen liet volgen. Uitbundig werd er gelachen, behalve door Mevrouw Boswijk, die de waarheid van de verhalen betwijfelde en ze ook niet alle even voornaam vond; wat bleek toen ze min of meer dreigend de vinger ophief en vermanend zei:

'Zuster... zuster... ik zou haast lust hebben om te vragen: bij welke families heeft u toch verpleegd.'

'Bij de beste, mevrouw; dat kan ik u verzekeren.'

Nu wilde Mina eens speciaal op de zuster drinken. Ze hield haar glas voor Christiaan op; maar Christiaan maakte bezwaar.

'Weet je wel, vrouwtje, dat dit je vierde glas zou zijn. Ik waarschuw je maar.'

Aanhouden deed ze niet; maar plots was de vrolike bewegelikheid van haar trekken verstard, haar blik onder de saamgetrokken brauwen versomberd. En het glas terugtrekkend zei ze ernstig:

'O... zo... ja. Zuster, dan zal ik met 'en leeg glas moeten klinken.'

Wat een zelfbedwang dacht Christiaan... om het kind.

Van dat ogenblik af bleef Mina ernstig en amper had ze appelen en chinaasappelen doorgesneden, of ze was verdwenen om de kleine te gaan zogen.

In haar afwezigheid werd er koffie en likeur gedronken en trachtte Christiaan de dames aan de praat te houden, wat hem met hulp van de praatgrage zuster niet al te moeilijk viel. Teruggekeerd schonk Mina nog tee en nauweliks waren Jetje en de verpleegster, dankend en giechelend, samen vertrokken, of in tegenwoordigheid van haar moeder sloeg zij beide armen om Christiaans hals, zoende hem op beide wangen en op zijn mond en riep met blijde dankbaarheid in haar stem, uit:

'O, Stia, ik weet 'et wel: voor jou was 't geen plezier en eigenlik ben ik zelf ook blij, dat ze weer weg zijn; maar ik vind 'et toch zo heerlik, dat we Jantjes doop aardig hebben gevierd.'

Zwijgend zoende hij haar terug. Dat zij tevreden was, stemde ook hem blij; maar... hoe veel aardiger nog had zo'n feestje op Heydenstein kunnen zijn.

Misschien zou Mina hem nu gevraagd hebben waarom hij niets zei, had Mevrouw Boswijk beider aandacht niet afgeleid. Merkbaar voorbedachtelik betogend verklaarde zij zich zeer voldaan over het eten en dat Mina Jantjes doopdag niet als elke andere gewone dag voorbij had laten gaan... het droeg haar volle goedkeuring weg. Maar overigens... geen van haar familieleden, mensen van zo goede, deftige stand... te inviteren, en wèl die... hoogst vulgaire zuster... neen, dat kwam haar onbegrijpelik voor en wel beschouwd... onvergefelik.

Daar begonnen Mina's neusvleugels te trillen, trokken haar wenkbrauwen tot elkaar, verdonkerden haar ogen en na een even-zwijgen, in machteloos pogen de opgistende woorden nog te smoren in haar mond, barstte ze los:

'Uw deftige familie...!'

'En de jouwe, Mina.'

'Hebben die er ook aan gedacht, dat ze familie van me waren, toen ik nog les geven en geld verdienen moest... toen ze nooit naar me omkeken... u zelfs niet vroegen hoe ik 'et maakte wanneer u ze naliep en aap, wat heb je mooie jongen speelde, omdat ze woonden in deftige straten en voorname huizen? Kom me niet aan met m'n familie! Een ogenblik heb ik er over gedacht ze toch nog te vragen... dat is de waarheid, 'et Was Jantjes feest en dat wilde ik mooi vieren. Maar nu... nu u zó spreekt... nu u doet, alsof ik er tegenover die mensen toe verplicht was... nu ben ik blij, dol blij, dat ik ze allemaal links heb laten liggen... dat ik ze terug heb betaald met dezelfde valse munt, die ik zoveel jaren lang altijd door van de hele bende heb gekregen. Uw familie... mijn familie... ze kunnen me allemaal gestolen worden! Daar! Ik heb nu m'n kind... ik heb m'n man. Voor de rest gaat de hele wereld me geen zier meer aan!'

Mevrouw Boswijk trok kalm de schouders op, zei alleen, ijzig bedaard:

'Je moet 'et maar weer zelf weten.'

Iets onverstaanbaars prevelend stak ze dan Christiaan twee vingertoppen toe en ruiste statig de kamer uit naar haar rijtuig.

Zodra hij de huisdeur achter haar gesloten en de voorkamer weer bereikt had, drukte Christiaan in een plotse oplaaing van liefde Mina aan zijn borst, sussend:

‘Trek je 'r niks van aan, Mien; je hadt je niet eens zo moeten opwinden.’

Innerlik was hij erg voldaan, dat ze zijn schoonmama eens flink de waarheid had gezegd. En tegelijkertijd verscheen Mina's mensenhaat hem in een gans nieuw, bekorend licht. De mensen hadden haar genoodzaakt zich boven hen te stellen; geen wonder, dat ze nu ook op die mensen neerzag. En begrijpelik, verschoonbaar, haast edel vond hij tans, wat ze hem eens gezegd had: ik houd zielsveel van m'n moeder, hoe slecht we ook in de regel samen overweg kunnen. Ja, ze had een ferm, onafhankelik karakter en dat ze bij deze gelegenheid niet achter hem was weggescholen, niet gezegd had... wat toch de waarheid was... Christiaan heeft geweigerd mijn familieleden te vragen... mooi vond hij 't en weer eens een bewijs voor de echtheid van haar liefde.

5.

De volgende morgen... 't was eigenlik nog nacht... ontwaakte Jantje, heftig krijsend, ongewoon vroeg. Aanstonds had Mina licht aangestoken, poogde ze het vertrokken gezichtje te sussen aan haar borst. Doch het kind wilde van zuigen niets weten, duwde haar met de rode, krauwende vingertjes af, spartelde met de magere beentjes, wrong het hoofdje weg en bleef maar krijsen... krijsen... krijsen. Ze liep er in de koude kamer wiegend mee op en neer; het bleef krijsen... krijsen.. krijsen.

Het krijste wel alle dagen; maar zo heftig en zo lang... Christiaan, die er boven van wakker was geworden, bleef een poos liggen luisteren, kon 't dan niet langer uithouden in bed. Hij schoot over zijn nachthemd jas en broek, aan, liep doorhuiverd, in de vale winter-maan-schemering, de krakende trap af, Mina's slaapkamer binnen.

‘Wat is er aan de hand? Wat scheelt 'em?’

‘O, ben je daar. Goddank. Laat Giers dadelik komen.’

‘Maar Mientje... zo vroeg telefoneren... die man ligt nog in bed. Omdat 'et kind nou 'n beetje schreeuwt... Wacht ten minste tot half acht... acht uur... tot 'et dag wordt.’

Een ongeduldig-nijdige lippensmak was haar antwoord.

Dan lei ze het kind neer onder de rose huif, keek, aan

haar lip plukkend, even nadenkend voor zich uit. Maar nu bedaarde zo plots het gillen, dat ze beiden omzagen naar de wieg. En Christiaan merkte een vreemde trekking op, die, een grijnslach gelijk, heengleed over de verbleekte, roodachtig-gevlekte wangetjes en zag in de nauwe spleet van de halfgeopende oogjes niets dan wit.

Een stokkende ademtocht lang bleven ze verstomd-roerloos, toekijkend staan. Ze voelden elkanders angst. Dan boog Mina zich voorover in de wieg, trok het dek losser... keek... luisterde... schoot weer omhoog... op haar kleerkast toe, rukte die open.

'Wek Geertje.'

Het kindermeisje sliep buitenshuis, omdat het bovenhuis voor haar geen kamer had. Christiaan vond er dus niets vreemds in, dat Mina Geertje te hulp riep. In het kille trapgat strompelde hij de blauwig-overschemerde treden weer op, klopte aan de deur van de meidekamer, kreeg na lang tikken gehoor, verzocht Geertje onmiddellik beneden te komen. Mevrouw had haar nodig. Dan ging hij naar de slaapkamer terug, waar het schreeuwen nog steeds verstomd bleef, hoorde in het binnentreden een scherpe ritseling de doffe stilte doorsnerpen. En hij vond Mina naast haar bed staan, bezig de kaars aan te steken van een blaker. Ze was gekleed om uit te gaan.

'Wat is dat nou? Wil jij...?'

Uitspreken kon hij niet.

'Komt ze?'

'Ik heb ze gewekt; maar... nou 't kind weer slaapt.... want 'et slaapt immers... dat zie je toch... wil je nou... Wacht ten minste tot...'

Ze liet hem de zin weer niet voltooien. Een pen door haar hoed stekend beet ze hem toe:

'Blijf hier, tot Geertje komt.'

'Maar laat mij dan liever... Mina...'

Met de blaker in de hand was ze de kamer al uit. Geen woord had ze meer gezegd. Verbluft hoorde Christiaan haar de trap afkraken, de voordeur ontgrendelen, dichtslaan. En hij stond alleen, in het kil-grauwe zwijgen, bij het zo-plotsverstilde kind. Boven stommelde Geertje. -

Een uur later was Mina terug, lei ze spraakloos, loombewegend in de slaapkamer hoed en mantel af, liet zich

neerzijgen naast de wieg. Christiaan begreep, dat ze al aan Geertje gevraagd had, of het kind weer had geschreeuwd en dat ze 't onnodig vond hem te zeggen, of Giers zou komen. Een heftig antwoord duchtend stelde hij geen enkele vraag, druilde de kamer uit, ging zich kleden en ontbijten. Nu het kind was blijven slapen, maakte hij zich ook in 't minst niet ongerust.

En vaal ving de winterdag te lichten aan, dra weer verdoffend onder het duisterend floers van een dicht-neervegende regen. -

Pas tegen twaalf uur hield het dokterskoetsje voor de deur stand. Een uur te voren was Jantje ontwaakt en had hij weer even geschreeuwd. Tot zuigen had Mina hem niet kunnen brengen. Nu lag hij stil te staren. Christiaan, die binnenkwam, vroeg zich af: *te* stil?

Met Mina had Christiaan de hele morgen nog geen woord gewisseld. Voor alle zekerheid t'huis gebleven, doel- en rusteloos slenterend tussen slaap- en zitkamer, nu eens turend naar de groezelig-grijze hemel of naar een schaarse voorbijganger op het donker-glanzend plaveisel, dan weer de dotjes zwartig hulstgroen bekijkend in de ijl-verschrompelde wintergrauwheid van de tuin, had hij intussen heel goed waargenomen hoe onder Mina's schijnbare kalmte koortsige opwinding haar zenuwen doorsidderde en de weerslag van die zenuwspanning omkrampte zijn hart. Toch had hij 't niet gewaagd een enkel geruststellend woord te uiten, haar aan te raken of zelfs maar zijn blik op haar te vestigen. Nu wilde hij achter blijven om te horen wat de dokter zeggen zou; maar zonder spreken duwde Mina hem met schichtige stoten, zijwaarts af naar de deur.

'Wat is er nou? Wat wil je?'

'Dat je weggaat! Je kunt toch niets doen. Je maakt me maar in de war. Ik wil met de dokter alleen zijn.'

Een lust om zich te verzetten welde in hem op. Al sprak Mina steeds met nog zoveel nadruk van: *mijn* kind, Jantje was toch ook *zijn* kind. Mina verlangde immers, dat hij 't liefhad. Maar ach... waarom haar nog meer te prikkelen? Was ze al niet overspannen genoeg? Schouderophalend naar de achterkamer teruggaand hoorde hij haar met trillende stem naar beneden roepen:

'A! Is u daar eindelik?'

De trap opstommelend scheen Giers te doen alsof hij van haar zenuwachtig ongeduld niets merkte. Gemoedelik klonk zijn antwoord:

‘'et Kleintje niet helemaal in orde, mevrouw? Wel, wel. Laat ons eens kijken.’

Achter de deur, die gesloten werd, verdoofde zijn stem tot onverstaanbaar gebrom. Even flitste in Christiaan de wil op aan de ‘porte-brisée’ het gesprek te beluisteren. Waarom niet?... Ach, neen. Wat zij hem niet vrijwillig zeggen zou, verlangde hij niet door een kunstgreep te vernemen. Wachtend ging hij aan het venster zitten, om weer uit te kijken in de grauwe leegte van de glimmend-beregende straat. En hij luisterde toch.

Lang hield achter de stugge scheiding van de ‘portebrisée’ het grommend gemompel aan, nu eens door hoge opschetteringen van Mina's angstgeluid doorscheurd, dan weer vergonzend tot een geheimzinnig gebrom, waar vreemde ritselingen uit opklonken of doffe voetstappen-dreuning in omging. En steeds verstond Christiaan geen woord, begreep hij niet wat er gebeurde. Tot hij de gangdeur weer hoorde ontsluiten. Toen was hij met een paar passen op het portaal, stond hij tegenover Giers.

‘Dag, dokter. Wel... wel, wat zegt u van 't kind? Wil u misschien even hier binnen gaan?’

Pratend en gestikulerend drentelde Giers langzaam de voorkamer in. Hij zei, dat mevrouw de zaak wel wat heel zwaar had opgevat. Dat de Champagne op de kleine had ingewerkt... 'et kwam hem niet waarschijnlik voor; maar... evenmin onmogelik. Mevrouw zou zeker beter doen voortaan in 't geheel geen Champagne meer te drinken en zich in 't algemeen van alle opwinding te onthouden. Dat was immers voor alle mensen het beste. En... wat de kleine op 'et ogenblik scheelde, was in alle geval 'en zaak van voorbijgaande aard, waardoor mevrouw zich werkelik niet zodanig overstuur mocht laten brengen. Een andere... voor hem gewichtigere kwestie... was het onvoldoende gewicht van de kleine. Hij zou dat graag t'huis op zijn eigen schaal eens nauwkeuriger vast stellen; maar durfde toch wel dadelik zeggen, dat 'et beslist onvoldoende was. En dat het kind ook op andere dagen zo veel schreeuwt....

zij 't minder dan nu... leek hem daarmee verband te houden. Hij zou er dus vóór zijn aan de voeding iets toe te voegen. Christiaan zag dadelik, aan Mina's donkere blik en opbogende lip, dat zij dit voorschrift allesbehalve goed opnam; maar tot zijn verwondering bracht zij er niets tegen in.

Hij dorst echter niet verder vragen, zei alleen, haast hakkelend:

'Nou... dan... dan moet dat maar gebeuren.'

Maar nauweliks was Giers, na een haastig afscheid-nemen, verdwenen, of Mina viel uit:

'Verbeeld je! Ik zou m'n kind niet voldoende kunnen voeden! Ik, die niets mankeer! Is dat nu niet al te mal? Dat ik voor één keer die Champagne... 'et spijt me genoeg en 't zal me ook nooit... nooit weer gebeuren! Maar is dat 'en reden...? Niets is beter dan moedermelk. Dat weet iedereen! Dat heeft Giers zelf gezegd... zo dikwels! En nu zou ik... Nu wil hij 't kind toch 'en fles geven van half melk, half gerstewater! Wat is dat voor onzin! Alleen maar om er nog meer vizites uit te kunnen slaan! Ik geloof er niets van, dat die man zo knap is. Eigenlik geloof ik er al lang niets meer van. 't Is omdat mama... Maar ik zal 't mama ronduit zeggen.'

Kalm liet Christiaan haar uitspreken. Dat deze val van Giers nog geen triomf voor Diepe beduidde, begreep hij best; maar een derde dokter nemen...? Dat zou ook hem *te* mal worden. En nadat hij gevraagd had hem eerst eens uitvoerig te vertellen wat Giers had beweerd en verordend, verklaarde hij niet te kunnen inzien, waarom aan die man eensklaps alle vertrouwen moest worden ontzegd.

'Wel nee. Geef 'et kind die fles en wacht 'es af... zie 's wat dat uitwerkt. Voor je erge ongerustheid is... net als ik dacht... op 'et ogenblik geen reden geweest; maar dat Jantje achterlik blijft... me dunkt, dat kan je niet lochenen.'

Mina dacht er ook niet aan dit te lochenen. Niemand behoefde haar te vertellen hoe haar kind er uitzag. Wie had op 'en kind zo'n goeie blik als de eigen moeder. Maar juist omdat Jantje nog zo min was, had ie niets zo nodig als moedermelk. Geen ander voedsel kon daarvoor in de plaats treden. En nu keerde haar verbolgenheid zich tegen Christiaan. Heftig verweet zij hem niet eer te hebben gesproken,

als hij werkelik Jantje zo achterlik vond. 'et Was echter onwaar, dat hij dit had opgemerkt. Hij was er veel te onverschillig voor. Keek hij ooit het kind eens goed aan? Hij dacht er niet aan. Hij was alleen bij zijn werk en zijn plezier. En... waarom had hij haar het Champagne-drinken niet van het begin af belet? Wel beschouwd was dat toch zijn plicht geweest.

'Altijd beweren jullie, mannen, alles beter te weten en meer verstand te hebben dan wij; maar wat geeft dat als jullie dat verstand, wanneer 't nodig is, niet gebruiken?'

En kennelik zelve nu vrezend zich meer en meer op te winden, schoot ze eensklaps de kamer uit, smakte ze de deur achter zich dicht.

6.

Van dat ogenblik veroorloofde Mina zich niet de geringste afwijking meer in haar dageliks programma van plichten. Van uur tot uur had zij zich voorgeschreven wat haar te doen stond en met haar dagverdeling was ze zo angstvallig nauwgezet, dat ze er Christiaan op wanhopige toon een verwijt van maakte, als de klokken in eet- en slaapkamer meer dan een minuut verschilden. Wel een onderscheid, dacht hij, met haar leven op Heydenstein, toen zij soms hele dagen in bed bleef, zonder zich om iets of iemand te bekreunen. Toch verwaarloosde zij haar huishouden niet, gaf zij Christiaan geen enkele reden tot klagen; maar in een kwartier kwam zij klaar met de bestellingen, een tweede kwartier was voldoende om met de werkmeid te bespreken welke kamer moest worden gedaan, wat er nog verder in huis viel te verrichten. Daarna verzorgde zij het kind, ging zij uit met het kind, speelde zij met het kind, zat zij te waken over zijn slaap. En de ganse dag door gebruikte zij allerlei middelen, die, volgens haar moeder of de zuster of het een of ander boek, de melkafscheiding moesten bevorderen. Slechts aan tafel vond zij tijd en rust om met haar man een woord te wisselen; maar sprak die niet over het kind, waagde hij 't haar te willen afleiden, voor iets anders haar aandacht te vragen, dan doorwaasde aanstonds starre verdoffing haar blik, vezelden haar verslapte lippen

enkel nog een zinloos: zo en o. En hij begreep, dat op de ganse wereld alleen nog dit kind en al wat 'et nodig had, voor haar denken, haar zorgen, haar liefhebben bestond, dat voor dit kind aanhoudend een ontzettende spanning haar zenuwen doorkrampte, een spanning, die zelfs in haar slaap aanhield om haar overeind te jagen bij het minste verdachte geluid en elk ogenblik, dat haar zorg werd vereist. Dat moest haar ondermijnen, vermoorden... het kon niet anders... maar wat er tegen te doen? Zinspelen op het nemen van hulp? Na rijp beraad deed hij 't en heel voorzichtig. Met een schreeuw vloog zij van haar stoel op. Waarom... waarom? Was hij er dan zo zeker van, dat 'et met Jantje niet gauw, heel gauw beter zou gaan? Dacht hij integendeel, dat...? Had Giers hem dit misschien te verstaan gegeven... gezegd... onder vier ogen... als een geheim... voor haar?

Een hele dag verliep, eer 't hem lukte haar enigszins te doen bedaren, te overtuigen, dat zij weer vocht tegen een dwaze argwaan, een spooksel van haar verbeelding. Dan zei hij, dat ze niet zo hevig moest overdrijven. Ze diende toch ook te denken aan zich zelve... aan hem. Geen rechtstreeks antwoord volgde en als hij voortging haar zacht te vermanen, vriendelik te verzoeken verstandig te zijn... ook ter wille van het kind... het kind waar hij heus veel van hield... verweerde zij zich met bitse uitvallen over zijn ongelofelik egoïsme, zijn absoluut-niet-weten wat het zeggen wil te leven voor een ander, een wezen, dat je echt liefhebt.

Hield hij toch aan en trachtte hij door een tederheid, een liefkozing haar te doen gevoelen, dat ook *zijn* liefde nog te behouden... nog te verliezen was, dan gebeurde 't, dat zij hem toeduwde:

'Doe nu maar niet alsof. Ik weet heel goed, dat ik mager en lelik ben geworden. Ik begrijp best, dat je van mij niet meer houwen... kunt.'

Toen dacht hij: en zij... zou zij nog iets voor me voelen als ik niet de vader was van... *haar* kind? -

Van terugkeren naar Heydenstein dorst hij niet meer reppen. Zou ze niet antwoorden: je hebt zelf gezegd: er is geen reden waarom we Giers ons vertrouwen zouden ontnemen. Zolang het kind dus nog geregeld geneeskundig

toezicht nodig heeft, kunnen we den Haag immers niet verlaten. Wat praat je dan van Heydenstein?

Maar hem ondermijnde dit verblijf in de stad. Of hij al te oud was om nog in een nieuwe omgeving te kunnen aarden; of zijn enge woning hem al te erg tegenstond; of hij misschien te zeer in de opvatting leefde, dat hun zijn in den Haag maar tijdelik was.... hij wist 'et niet; doch de Residentie bleef hem vreemd en onbehagelik.

Wel had hij weer gewerkt. Een zeegezicht was opgezet; het zou ‘Eenzaamheid’ heten. Op de voorgrond: strand en branding door een donkere wolkschaduw oversomberd; één enkele meeuw strijkt neer naar het zand; aan de einder een glanzende streep kil-winterlicht en over dat alles wildjachtende wolken. Het onderwerp was hem nieuw; zou 't lukken? Enige dagen lang was hem het arbeiden heerlik licht gevallen, had hij weer kunnen leven in zijn werk, de ganse dag er vol van zijn, omgaan met het mooie visioen in zijn hoofd. En al die dagen had hij de stad doorlopen zonder de dode steenklompen om zich henen te zien, was hij weer tevreden en opgeruimd geweest in zijn atelier, had hij bierhuis noch Kunstkring bezocht. Maar dan was plots de gedachte in hem verrezen: Mina vraagt nooit eens naar mijn werk, en hoe weinig waarde haar oordeel ook voor hem hebben kon, meer was er niet nodig geweest om een ontnuchterende twijfel aan het slagen van zijn ongewone arbeid, ja, aan de belangrijkheid van zijn ‘oeuvre’ in 't algemeen, de donkere wolkschaduw op zijn schilderij gelijk, te doen somberen over zijn geest. En de kleuren in zijn hersens verdoofden weer, een lamheid doorbomde zijn polsen en vingers, loden matheid zeeg in hem neer, tot hij niets meer deed dan in zijn leunstoel liggen slapen of gedachteloos staren... staren naar niets.

Vreemd toch: vroeger had hij nooit iets dergeliks gevoeld, altijd de lust en het vertrouwen in zijn werk zo fris, zo zonnig behouden. O, hij wist 'et wel: één enkele prettige ervaring van welke aard ook, zelfs maar het lezen van een goedbedoelde, schoon waardeloze kritiek, of ook het plotseling doorbreken van de zon kon hem opheffen uit deze neerslachtigheid, zijn denken weer vullen met licht en kleuren, hem de overtuiging van zijn scheppende kracht

hergeven. Maar de prettige ervaring bleef uit, de zon brak niet of te laat door en het stadsleven stond hem met den dag meer tegen. Met zijn nieuwe kennissen schoot hij... misschien lag 'et aan hem... niet op en t'huis, waar elke beweging van zijn zwaar lijf, elke voetstap, die hij zette, geluiden konden verwekken, waardoor het slapende kind zou ontwaken, waar elk woord, dat hij niet zorgvuldig gewikt en gewogen had, zo 't al in Mina's zenuwspanning geen driftontlading deed losbarsten, hem toch een schamper verwijt op de hals kon halen, waar zijn zwijgen werd uitgelegd als liefdeloosheid, zelfzucht, daar voelde hij zich met den dag minder op zijn gemak, meer en meer overbodig, in de weg staand, hinderlik.

Zweepte dan eindelik ergernis over eigen futteloosheid hem toch weer op uit die apathie, dan ontlook zijn weten, dat hij Mina vroeger onrecht had aangedaan en zij op Heydenstein niet anders had *kunnen* wezen, niet anders had *kunnen* doen. Was hij zelf nu ook niet prikkelbaar, humeurig, ontevreden, onverschillig voor alles en iedereen? En waarom? Omdat hij, net als zij toen, geen doel had, waarvoor te leven hem lokte. Maar wat praatten de mensen dan van een leven in liefde voor één zelfde doel? Is niet altijd hoofddoel voor de een, wat bijdoel is voor de ander?

Om weer lust te krijgen in zijn werk bezocht hij een tentoonstelling in Pulchri; maar al die schilderijen zeiden hem niets, staarden hem aan als dode plaatjes. Om afleiding te zoeken ging hij naar een toneelvoorstelling, naar een cinematograaf; maar wat hij er vond was enkel... verveling.

Tot hij dacht: waarom niet liever er eens geheel uit?

Toen schoot er een zonnestraal door zijn duister-omneveld denken. Naar Heydenstein was natuurlik zijn eerste opwelling; daar trok zijn hart toch' et meest heen. Edoch... terugkeren zonder Mina... aan zoveel belangstellenden, misschien ook aan Diepe, van alles rekenschap moeten geven.... wederom overwogen de bezwaren. En 't kon nu immers zo heel lang niet meer duren, dat Mina en het kind hem er heen zouden vergezellen. Dat had ze toch beloofd.

Dan naar Parijs. Ja, een paar dagen rondboemelen op de Boulevards.... misschien wat kunst zien. En ook nog eens naar de Riviera... ja, ja, dat vooral... buiten zijn... zorgeloos

buiten zijn. Hij sprak er Mina over; zij opperde geen enkel bezwaar.

‘Ga toch, man.... ga toch. Natuurlik vind ik 'et gezelliger als je hier bent; maar als je je zo verveelt en toch niet werken kunt... waarom zou je dan hier blijven hangen? Dat is immers nergens voor nodig. Ga maar en blijf zolang weg als je lust hebt.’

Ze had 'et goed bedoeld; maar dat ‘nergens voor nodig’ stuitte hem weer. En toen hij in de trein zat, werd 'et hem bitter te moede, voelde hij iets als spijt over zijn besluit.

Zou die verslapping van zijn werkkracht niet aldoor erger worden, als hij aldoor verstrooing zocht en geen poging deed om zich te vermannen, te zegevieren over de ontzenuwende invloed van zijn omgeving? 'et Was hem nu, of hij zich helemaal weg had laten dringen van de plaats, waarop hij toch recht had en staan moest als meester. En... hoe vreemd ook, dat hij, die vroeger zo vaak op reis was gegaan zonder iets weemoedigs er bij te gevoelen, deze keer... nu hij toch een vrouw en een kind had van wie hij hield, om wie hij op het ogenblik niet bezorgd behoefde te zijn, bij wie hij hoorde, naar wie hij terug zou keren... dat hij deze keer zich zo ontzettend eenzaam voelde, als verstoten uit de samenleving der mensen.

Op de Parijse Boulevard ontmoette Christiaan een vrouw, die hij jaren geleden intiem gekend had. Zij herkende hem, glimlachte en hij sprak haar aan. Eén nacht bracht hij met haar door; de volgende morgen ging hij heen, walgend van haar, walgend van zichzelf. Maar die walging zwond en geen berouw liet ze achter. Wat drommel, al hield hij alleen van Mina... wat hij zichzelf waarlik niet voorloog... hij was geen afgeleefde, uitgeputte kerel... niet eens vijftig jaar!

Toch bleef hij niet in Parijs, vertrok hij dadelik naar Hyères.

(Slot volgt.)

MARCELLUS EMANTS.

Duitschland's groei.

Het jonge Duitschland begon zich na 1870 te rekken en te strekken. Na de groote ziekteperiode van verdeeling en versnippering hing hem het kleed der Staatseenheid nog wijd om de leden. Het land had alle nadeelen van rechtsverscheidenheid, kapitaal- en arbeidsversnippering, van stroef handelsverkeer ondervonden; industrie van beteekenis bezat het nog niet, landbouwbedrijf was overheerschend, de buitenlandsche handel en scheepvaart begon, hoewel nog krachteloos, òp te komen, het historisch verleden was één lange lijdensgeschiedenis van onmacht, twist en verdeeldheid. De groote volksbewegingen uit het buitenland waren in die vele kleine vorstendommetjes tot niets uitgeëbt, verloopen in het zand. In politieken groei was het hopeloos ten achteren bij de andere West-Europeesche staten. Het vormde een bonte landkaart van feodale antiquiteiten, waarvan vele tot op den huidigen dag nog hun bestaan gerekt hebben. Het was het klassieke land van een vrijwel despotisch regeerstelsel, in dit opzicht in fel contrast staande tot de opbloeiende democratiën rondom. Politieke onmacht ging gepaard aan finantieele onmacht, maar het nieuwe Rijk was met alle onstuimigheid van een jong land begeerig om uit deze omklemming te breken. Dit stuk midden-Europa was wakker geworden; het konen moest innerlijk nog heel wat groeien, eer het tegen de Rijksgrenzen zou stooten; het eerste, door de wapenen veroverde resultaat, de uiterlijke staatseenheid, was in het jaar 1870 verkregen, nu wendde het alle kracht naar binnen. Aan de schijnbare kracht van uiterlijke eenheid moest innerlijke eenheid steun gaan verleenen.

Het jonge Rijk bezat een éénvormig handels- en wisselrecht, verkreeg in 1871 een éénvormig strafrecht, maar leed tot aan het jaar1900 onder een bonte hoeveelheid van Burgerlijke Wetboeken. Men telde tot 1899 niet minder dan zes verschillende rechtsgebieden met een ontelbaar aantal verschillende wetboeken, waar bovendien in tal van staatjes het Romeinsche recht als subsidiair recht gold. Voor het huwelijksgoederenrecht bestonden niet minder dan honderden-twintig locale wetgevingen, in ééne stad, ja zelfs in één huis kon verschillend recht gelden. Sedert in 1900 het nieuwe Burgerlijk Wetboek werd ingevoerd, kan men nòg niet van éénzelfde recht in het Duitsche Rijk spreken. Er zijn ruim negentig rechtsmateriën van dit wetboek uitgezonderd, welke door Landsrecht, niet door Rijksrecht geregeld worden, ondanks dat het Rijkswetboek reeds 2285 paragraphen telt, dus al méér dan het volledige Oostenrijksche, Fransche of Nederlandsche B.W.

Naast eene categorie, waar de regeling door de verscheidenheid van zeden en gebruiken te moeilijk was: b.v. de regaliën, het jachtrecht, waterrecht, grondrecht, hypotheekrecht, beambtenrecht etc. etc, staat eene tweede categorie, welke het geldende familie- en erfrecht voor den adel opheft. Voor hen hebben slechts hunne huisrechten, instituten van honderden jaren hèr, autonoom herzien of aangevuld, rechtskracht. Daarmede verbonden, zijn ook de groote landgoederen aan bijzondere huis- of landsrechten onderworpen: zoo de fideicommisgoederen, de z.g. rentegoederen, leen- en stamgoederen, de dwang- en banrechten. Ook de religieuse orden en hunne vermogensrechten worden door landsrecht beheerscht.

Op deze wijze is het mogelijk geweest, dat er tot op heden eene bonte verscheidenheid van familie-, pacht- en dienstverhoudingen is blijven bestaan, evenzoovele curiositeiten voor den jurist en den econoom, naast welken overvloed het opgeheven Nederlandsche tiendrecht, of het Groninger beklemrecht door hunne nietige dimensies, niet zouden opvallen. Vele, zoo niet de meeste dezer rechten zijn van feodalen aard; in een gezond democratisch land zou hun geen lang leven meer beschoren zijn. Over het algemeen zijn deze uitzonderingsrechten onveranderd gebleven, en stuiten de voorstellen tot opheffing op den allerhardnekkigsten tegen-

stand. Op dit gebied is de duitsche eenheid nog steeds niet voltooid.

Eenheid werd bereikt door de instelling van de duitsche Rijkspost, ook door de invoering van een éénvormig muntwezen; ook door de organisatie van het duitsche leger. Dit alles geschiedde in de eerste jaren na 1870. De justitieele organisatie kreeg echter eerst in 1879 haar beslag, dus vrij lang na invoering van het duitsche strafwetboek, zooals het ook langen tijd geduurd heeft, totdat het spoorwegwezen zich (grootendeels) onder staatsbeheer bevond - waarbij de meeste lijnen en de grootste macht in Pruisische handen kwam.

De opbouw van het Duitsche Rijk werd door Bismarck met vaste hand geleid - eene zichtbare eenheid begon zich onder zijne straffe leiding af te teekenen.

De eerste hechte aaneensluiting op economisch gebied was de Zollverein geweest, welke als voorlooper van de politieke aaneensluiting reeds in 1884 zijn vereenigend werk was begonnen, om eindelijk in 1888 den arbeid te voltooien, waardoor voorgoed de tolgrenzen samenvielen met de Rijksgrenzen. Geheel volkomen is ook deze hervorming niet geworden. Er zijn nog altijd eenige voortbrengselen binnen het Duitsche Rijk, welke binnenslands aan een invoerrecht onderworpen zijn: zoo moet er nog import op bier betaald worden, wanneer het uit het Zuid-duitsche gebied naar het Noord-duitsche gevoerd wordt. De in Duitschland, het land der bierdrinkers bij uitnemendheid, zoo machtige bierbrouwersvereenigingen hebben de opheffing van die belasting nog altijd weten te beletten. Verder eischen Beieren, Würtemberg en Baden nog belasting op den invoer van bier en mout; zoo heffen Baden en Saksen op rund-, varkens- en andere vleeschsoorten eene beschermende belasting. Dit alles van Rijksduitsche voortbrengselen. Van groot gewicht is dit alles, door de beperktheid van het aantal artikelen, niet - het is een belangenstrijd op klein gebied. Het Rijkstolverbond heeft zijn werk volbracht.

Het was mede aan dit machtig wapen der handelspolitiek te danken, dat met den economischen bloei, ook de vertroebeling der Rijksfinantiën, der binnenlandsche politieke partijgroepeeringen en der buitenlandsche sympathieën een aanvang zouden nemen.

Toen Duitschland zijn jonge leven begon, huldigde het nog den vrijhandel, spoedig volgde echter de ommekeer. De industrie had de vraag na den oorlog sterk overschat en veel meer waren op de markt geworpen, dan met mogelijkheid geplaatst konden worden. De fransche oorlogsschatting had den duitschen staat tot eene zóó snelle aflossing der schulden in staat gesteld, dat het geld overal overvloedig werd, en prikkelde tot een waarlijk dollen overmoed in het 'zakendoen.' De industrieele wereld werd meegesleept door een ware 'oprichtingsmanie.' Binnen drie jaren tijds werden niet minder dan 958 maatschappijen op aandeelen opgericht met een gezamenlijk kapitaal van 3600 millioen mark, méér dan in al de vorige jaren van dezelfde eeuw tezamen. Spoedig viel alles als een kaartenhuis inéén; bankroet op bankroet sleepten banken, spoorwegen, ijzer- en steenkool-industrieën en tal van afhankelijke ondernemingen mede. De krisis in Engeland en Amerika verscherpte het ongeluk nog voor de vele duitsche aandeelhouders. Het was eene tragische inéénstorting, waaraan het jonge Duitschland niet het hoofd kon bieden. Men kon met recht zeggen, dat de fransche milliarden oneindig veel meer onheil gesticht hadden in het land der ontvangers, dan in het land der schuldplichtigen. Hier nu lag één der oorzaken, waarom men in industrieele kringen naar beschermende rechten, waarmede men hun bloei te bevorderen meende, begon te verlangen.

Naast deze ramp kwam eene tweede. De eigenlijke dragers der vrijhandelspolitiek waren steeds de pruisische, met name de Oost-Elbische groot-grondbezitters geweest. Toen hun haven-uitvoer echter steeds meer markten gesloten vond, en de overzeesche concurrentie hen zelfs op eigen bodem schade ging veroorzaken, vingen daarmede de moeilijke jaren voor den landbouw aan. Hun ijveren voor den vrijhandel begon snel om te slaan in een noodkreet om bescherming; weldra was het verlangen daarnaar algemeen.

Deze twee toestanden vielen samen met een derden en bewerkten per slot in 1879 het verlaten van den vrijhandel. Het jonge Rijk had namelijk geen eigen bron van inkomsten. Iedere Bondsstaat had eigen belasting- en finantiewezen. De Rijksuitgaven werden uit Bonds-bijdragen bestreden. Gezet voor de taak, overal de consolidatie der talrijke staten en

staatjes punt voor punt te verwezenlijken, stond de Regeering feitelijk onmachtig voorde vraag, hoe het noodige geld daartoe te vinden zonder van één of meer Bondstaten in voortdurende afhankelijkheid te geraken. En voor een doortastend optreden was finantieele onafhankelijkheid één der eerste voorwaarden. Bismarck's voorstellen dienaangaande waren reeds eenige malen mislukt. Nu echter boden gunstige omstandigheden de gelegenheid tot verwezenlijking van een fiscaal plan, waarvoor de gewenschte meerderheid gevonden kon worden. De liberale partij verwierp principieel een beschermend stelsel, dus toen wendde Bismarck zich tot het centrum, hetwelk, onder bijvoeging van de Frankensteinsche clausule (terugbetaling aan de Bondsstaten van de opbrengst boven een bepaald maximum, berekend per hoofd der bevolking en een bepaalde bondsstaatbijdrage per jaar aan de rijkskas) met behulp van de rechterzijde en eenige nationaal-liberalen het wetsontwerp erdoor dreef met een vrij aanzienlijke meerderheid. Duitschland verkreeg zijn beschermende rechten, Bismarck de daaruit voortvloeiende baten als voornaamste steun voor de hervormingsplannen - maar.... hiermede vangt ook het sterk-steunen op het centrum aan; - bovendien werd het beoogde doel niet bereikt. Tot op den huidigen dag hinkt het Rijk op een mank belasting-stelsel. Deze inkomsten waren namelijk niet voldoende, telken jare moesten de Bondsstaten met hunne bijdragen het ontbrekende bijpassen. De door Bismarck verlangde finantieele onafhankelijkheid van de Bondsstaten werd voor het Duitsche Rijk niet verkregen. Ook heeft dit systeem den weg geopend tot de tallooze onbillijkheden, waartoe geldnood en eigenbelang bij zulk eene politiek te licht leiden. Groepen belanghebbenden, welke hun voordeel zagen in een hoogere belasting van een of ander artikel, wisten al spoedig de regeering te overtuigen, dat het in 's lands voordeel zou wezen, wanneer op deze wijze de inkomsten wat gestijfd werden. En zoo groeide het ingewikkeld net der beschermende rechten, waar grondeigenaars en industrieelen in hooge mate van geprofiteerd hebben. Grondeigenaars... maar in veel mindere mate de landbouw, en wel op tweeledige wijze.

De sterke prikkel, die er in ons land na de groote land-

bouwkrisis in 1875 bestond, om zich door de moeilijkheden heen te slaan door verhoogde krachtinspanning, vooral door intensievere kultuur, waaraan onze schitterend ontwikkelde tuinbouw zijn vlucht te danken heeft, ontbrak door die hooge invoerrechten ten eenenmale. Achter hun veiligen tariefmuur dommelden de grondeigenaars rustigjes verder. Het land bracht te weinig op, zéér zeker, de graanprijzen waren te laag, maar een groot concurrentieloos afzetgebied was hun verzekerd, waar nu met dezelfde moeite, de hooge prijzen hun een batig saldo verzekerden. Duitschland moet in zijn grondverdeeling in twee groote helften gescheiden worden: eene noord- en oostelijke helft: Pruisen, Saksen, waar grootgrondbezit overwegend is, en eene westelijke en zuidelijke helft: Rijnprovincie, Baden, Würtenburg, Beieren, waar het kleinbezit overweegt. De hooge beschermende rechten hebben nu teweeg gebracht, dat de Pruisische graanbouwers hun koren konden verkoopen tegen den prijs van buitenlandsch graan plus de daarop komende vervoerkosten en invoerrechten; m.a.w. zij konden een surplus-winst boeken, door niets anders, dan door de kunstmatig door de tariefwetten omhoog gedreven prijzen verkregen. Toen trad de normale wisselwerking in. De grond bracht met dezelfde moeite en kosten méér op, steeg dus in prijs, en hier deed de Noordduitsche groep haar noodlottigen invloed op de Zuid-duitsche gelden. Niet alléén steeg de grondprijs voor de grootgrondbezitters, deze verhooging sloeg over op de grondprijs der kleinbezitters, en... kleinbezit is zéér weinig constant van eigenaar. Bij den eersten eigendomsovergang werd deze waardeverhooging, uitgedrukt in veel hoogere prijzen door den eigenaar als zuivere winst geincasseerd. De tweede eigenaar echter moest door verhoogde intensiteit uit zijn duren grond eene normale rente van zijn daarin gestoken kapitaal zien te verkrijgen, wat hem in het kleinbedrijf slecht of slechts ten deele kon gelukken. Hierdoor ontstonden de misstanden, waaronder het kleinbedrijf nu te lijden heeft; de grond is boven zijne waarde gestegen. De overgroote vraag naar grond dreef de prijzen nog sterker op. De invoer van buitenlandsche voortbrengselen drukte bij het geringste prijsverschil deprecieerend op de binnenlandsche prijzen.

Hieruit is te verklaren, hoe bij den minsten tegenslag het

kleinbezit in andere handen overgaat, terwijl eene normale rente reeds lang niet meer gemaakt kan worden. De gunstige positie voor de grondbezitters begon echter juist, toen de landbouwkrisis, waaronder Europa van 1875-1890 te lijden had, overwonnen was, en dus de hooge graanprijs niet meer kon gelden als tegemoetkoming aan bedrijfsverlies.

Deze al sedert een vijfentwintigtal jaren heerschende voordeelige toestand wordt nog op andere wijze verdedigd, dan door het hardnekkig vastklampen aan de beschermende rechten. Het is nog steeds eene geldende waarheid in het economisch leven, dat niet alle handel zich gemakkelijk van bedding laat veranderen. De waren stroomen bij voorkeur langs een natuurlijken weg, de kunstmatige wegen moeten ook door kunstmatige middelen in stand gehouden worden. Eertijds was de natuurlijke handelsweg van het Oost-Elbische graan over de Oostzee naar Skandinavië en Rusland. Hoewel West- en Zuidduitschland behoefte aan graan hadden, werd de groote korenschuur van Pruisen niet de voorraad waaruit geput werd; de slechte communicatiemiddelen maakten den toevoer te duur.

De aanvoer kwam dus langs een anderen natuurlijken weg: uit Amerika over Rotterdam naar Keulen en Mannheim, waar deze losplaatsen zich tot eerbiedwekkende distributieplaatsen ontwikkelden, en ook over Hamburg-Bremen.

Sedert de laatste dertig jaar is echter het spoorwegnet zoo volledig uitgebreid, dat van vervoermceilijkheden geen sprake meer kan zijn. Bestonden deze niet, dan zouden de Oost-Elbiërs, in concurrentie met goedkooper buitenlandsch graan hunne prijzen moeten verlagen - wat winstderving zou beteekenen. Bovendien zouden zij door aanbod tegen lager prijs de productie-opbrengst voor de klein-grondbezitters nog meer doen dalen.

Om dit te verhinderen, wordt, dank zij hun invloed, een vrachttarief van het jaar 1861 in stand gehouden, waardoor eene goedkoopere verzending van graan onmogelijk is; door dit kunstmatige middel worden Oost-Elbië en Westen Zuid-Duitschland van elkaar gescheiden gehouden. Een tweejarige poging (1892-1894) om een goedkooper tarief burgerrecht te verschaffen, werd opgeheven op aandringen van Zuid-Duitschland; de toevoer veroorzaakte waardever-

mindering van den grond. Ook de uitvoerpremie op graan, om tot meerdere productie te prikkelen en de regeling van het identiteitsbewijs voor in- en uitgevoerd graan en meel vermochten niet anders dan onzuivere toestanden in het leven te roepen.

De opheffing van het identiteitsbewijs bracht zelfs mede, dat het graan, over de Oostzee uitgevoerd, over Hamburg weer ingevoerd werd!

De toenemende vraag in het binnenland door de sterk aangroeiende bevolking deed den invoer steeds toenemen, de binnenlandsche prijzen moesten de buitenlandsche volgen, en weldra wezen de statistieken nauwkeurig aan, dat de graanprijs in Duitschland zich naar den wereldprijs richtte, maar.... verhoogd met de zware invoerrechten. M.a.w. het Duitsche volk betaalt dit dagelijksche voedsel veel te hoog, wat op de arbeidersklasse het zwaarste drukt, terwijl de graanbouwende groot-grondbezitters daarvan alle voordeel genieten. In tijden van hoogen nood ware dit nog te verdedigen, in normale omstandigheden, en die zijn reeds een twintigtal jaren ingetreden, zeer zeker niet.

Graanbouw is niet snel productiever te maken, noch snel tot een extensiever bedrijf uit te breiden, wanneer kleinbezit overweegt.

Overgang tot intensiever kleinbedrijf, tuinbouw, of tot veeteelt zou een voordeeliger opbrengst mogelijk maken en dus de waardeverhouding tusschen grond, kapitaal en rente herstellen, maar daartoe behoort ervaring, intellect en ondernemingslust.

Ondanks de vele slechte jaren welke aan het einde der vorige eeuw nog te boeken waren, is men daartoe niet of zéér weinig overgegaan. Eene verbetering van het landbouwbedrijf bracht deze nood wel, maar de verhouding van de bevolking tot de inlandsche graanproductie veranderde nog veel sneller, zoodat de graaninvoer uit het buitenland steeds steeg.

Dank zij deze toestanden is het Duitsche Rijk door zijn tariefpolitiek in een uiterst neteligen toestand geraakt, waaruit het zich voorloopig niet wil en niet gemakkelijk kan redden. Het volk betaalt het graan veel te duur Deze indirecte belasting wordt berekend op drie à vier mark per hoofd,

met de belasting op andere levensmiddelen zelfs stijgende tot 6 mark toe, en deze baten, het is een steeds luider herhaalde grief in Duitschland, vloeien in de zakken der graanbouwers, d.w.z. der Pruisische groot-grondbezitters. Om deze grief wat te verzachten, is bepaald (in 1912), dat een deel van de opbrengst der invoerrechten gebruikt zou worden tot bestrijding der weduwen- en weezenpensioenen; maar alléén dàt deel, dat boven de normale netto-opbrengst der laatste jaren zou stijgen, m.a.w.: wanneer een slechte oogst (dus hooge prijzen!) een grooten invoer uit het buitenland zou noodig maken. Er zou dus een surplus verkregen worden in dure en moeilijke tijden ten koste juist van de arbeidersbevolking, die het zwaarst gebukt gaat onder hooge broodprijzen. Deze koppeling mag ook al geen gelukkige heeten.

Eene verandering van handelspolitiek zou echter niet meer of minder dan eene vermogensvernietiging beteekenen voor alle diegenen, die hun grond ten tijde der hooge grondprijzen gekocht hebben en voor de belanghebbenden bij de in sommige streken zwaar verhypothekeerde bezittingen, dus voor tal van onschuldigen. Deze hypotheken, welke als geldbelegging voor liefdadige instellingen, weezen enz. zeer gezocht worden, zijn op onrustbarende wijze in aantal en omvang toegenomen. Een bankroet van het groot grondbezit zou dus heel wat nà zich slepen. Voor deze gevolgen deinst de staat terug. De agrariërs, van welke de regeering politiek afhankelijk is, verzetten zich met hand en tand tegen elk dergelijk voorstel; zij zwaaien den scepter in Pruisen en zwichten voor geen redeneering. Ze brengen in de laatste twintig jaren twee argumenten naar voren, welke steeds overtuigender en dringender herhaald worden. Het eerste is het oorlogsargument, wat de broodverzorging aangaat. Te weinig productie? dus afhankelijkheid van het buitenland, toevoer in geval van oorlog afgesneden? Zonder bescherming van den geheelen Oost-Elbischen jonkerstand, steunpilaar van Koning en Vaderland, Kerk en Staat, zou dit Vaderland te gronde gaan. Toen hun voorgerekend werd, dat zónder of met bescherming, de landbouw volkomen in staat was, niet alleen om eene vermindering van productie te voorkómen, maar dat eene tariefvermindering eerder zou

prikkelen tot verhoogde krachtsinspanning, dus tot meerderen opbrengst (er zijn landgoederen, zóó uitgestrekt, dat de eigenaar niet bij machte is méér dan een gedeelte ervan te laten bewerken) en dit met feiten en cijfers toegelicht werd, vereenigde zich de 'Jonkerpartij', verschrikt door eene kleine tariefverlaging in1892, speciaal als hoeder der agrarische belangen (1894) en nam een zóó stevige plaats onder de politieke partijen in, dat met de wenschen van dit aartsconservatieve element steeds sterk rekening moet worden gehouden en deze partij in het jaar 1906 zelfs eene tariefverhooging wist door te drijven, welke even groote oppositie als ontsteltenis bij de industrieelen heeft gewekt, eene verhooging die uit hebzucht werd afgedwongen, maar voor de industrie weer duurdere arbeidskrachten beteekende. Het oorlogsargument werd vooral de laatste tien jaren in een stroom van geschriften uitgeplozen en verdedigd, zoowel onder het gezichtspunt: toevoer van buiten, als onder het gezichtspunt: physiek der manschappen: een stevig landarbeider, een stevig soldaat! Nauwkeurig werden aan de hand der recrutenstatistieken de berekeningen gemaakt, welke stand de beste soldaten leverde - welke invloeden er bevorderend op werkten, wat er te wachten viel van een leger dat voornamelijk in een landbouwstaat, of één, dat in een nijverheidsstaat gerecruteerd werd.

De regeering, die zonder de conservatieve elementen niet zou kunnen regeeren, heeft bij monde van von Bethmann-Hollweg nog in het vorig jaar laten verklaren, dat niets haar zou afbrengen van hare agrarische politiek. Ten slotte zijn der Regeering nog op andere wijze de handen gebonden. Worden de invoerrechten afgeschaft, dan zou haar geheele financieele politiek in duigen vallen; vóór eene algeheele reorganisatie zou daaraan niet te denken zijn. De rijksinkomsten zitten gekoppeld aan de beschermende rechten, en valt het ééne, dan vallen ze samen. Quelle débâcle!

Het is dus niet de Duitsche landbouw en vooral niet het grootgrondbezit, dat het Rijk tot macht en kracht gebracht heeft, beide behooren tot de sociaal en politiek reactionaire, ongezonde elementen in het duitsche leven. Het was oerduitsch, dat landbouwbedrijf, maar het is overvleugeld.

Duitschland is van een landbouwstaat een nijverheids-staat geworden. Alles wat Duitschland sedert 1870 bereikt heeft en op het oogenblik bezit is daaraan te danken! Met verbazingwekkende wilskracht heeft het land er zich op toegelegd rijk te worden, en het is rijk geworden. Het heeft zijn spoorwegnet uitgebreid, zijn mijnen op groote schaal ontgonnen en geëxploiteerd, talrijke maatschappijen op aandeelen gesticht, die het fabriekswezen tot groote hoogte gebracht hebben; de handel ontwikkelde zich met reuzenschreden, het werd in korten tijd een exporteerend land, dat op een krachtig groeiende handelsvloot zijn waren naar alle deelen van de wereld zond, zijn grondstoffen overal vandaan haalde.

Wanneer men de laatste dertig levensjaren van het jonge rijk in samenhang beschouwt, dan treft die plotselinge ontwikkeling op het materieel gebied als eene geweldige uitstorting van physieke kracht, van een heftig uitbarstende levensdrang, als ware het geheele land door een tropische zon ineens tot die felle ontplooiing geprikkeld.

De bevolking steeg van 1830 tot 1870 maar van 30 tot 40 millioen inwoners. Het daaropvolgend veertigjarig tijdperk bracht het van 40 tot bij de 70 millioen. En deze ontzaglijke volksvermeerdering beteekende een even groote aanwas van energie en ondernemingslust.

Deze massa moest gevoed, gekleed, gehuisvest worden, er moest inkomen geschapen worden. Maar rijkdomvermeerdering beteekent in eersten aanleg het scheppen of hervormen van ruilbare producten. Teekenend voor den landbouwstand met zijn lange crisisperiode, met zijn grootgrondbezit, waar machines het gebruik van levende krachten deels overbodig maakten, deels de overige arbeiders in afhankelijkheid hield, was het, dat hij de inkomenzoekenden vàn zich stootte - men trok in overweldigende mate naar de steden - of nog verder, naar het buitenland, naar Amerika vooral.

De industrie, die in den beginne der zeventiger jaren zulke zware tegenslagen te dragen had, kon de toenemende bevolking aanvankelijk nog niet tot zich trekken, ook herschept een landarbeider zich niet zóó gemakkelijk tot fabrieksarbeider. De uittocht naar Amerika, niet uit òverbevolking, integendeel, het waren juist de dunbevolkte streken die het grootste contingent afstonden, was reeds vroeger begonnen,

was in de oorlogsjaren 1866-1870 zéér sterk geweest, daarna tien jaar lang veel geringer, werd eenige jaren weer sterker, maar zonk toen tot onbeduidende getallen terug. De dikwijls genoemde oorzaak van Duitschland's expansie-drang, overbevolking, is geheel onjuist; de duitsche emigratie is ongeveer de geringste van Europa, en mag al twintig jaar lang geschat worden op een niet hooger contingent, dan een normale internationale personenuitwisseling medebrengt.

Eene logische wisselwerking begon: het verbeterd bank- en éénvormig muntwezen, het éénvormige handelsrecht, de rijkstolgrenzen, vergemakkelijkten in het opbloeiende land de kapitaalconcentratie, de handelstransacties; de wassende bevolking verschafte het menschenkapitaal, en het bewustzijn van wat te kùnnen, wekte den drang tot scheppen. Over en weer begon de rijkdomvermeerdering: de rijkdommen uit den bodem voedden de nijverheid, de nijverheid voedde het verkeerswezen, het verkeerwezen leidde tot de vergemakkelijking van den buitenlandschen handel, de buitenlandsche handel voedde wederom het geheele binnenlandsche productievermogen naar het principe dat wáár tegen wáár geruild wordt. Het land bloeide.

Kenmerkend voor het sterk industrieele karakter van het duitsche productieleven is dan ook de enge samenhang van de nijverheid met het bankwezen. Er is geen land waar de verhouding zóó innig is, als juist in Duitschland, of waar de vaderlijke zorgen, waarmede de Rijksbank den bloei van het industrieele leven omringt, zich zóóver uitstrekken. Sterk merkbaar was bv. steeds het streven van de regeering om het duitsche kapitaal slechts voor duitsche handel en nijverheid beschikbaar te krijgen.

Dreigden groote sommen belegd te worden in buitenlandsche waarden, dan verhoogde de Bank het disconto, verlangde de duitsche industrie kapitaal, dan werd het disconto verlaagd. De groote kapitaalconcentraties van de, langzamerhand tot vier bankgroepen samengesmolten, kredietinstellingen, verleenden een geweldige kracht aan iedere onderneming, die zich van hare hulp kon verzekeren. Was deze slechts eventjes levensvatbaar, dan werd de onderneming ‘gefinancierd’, d.w.z. omgesmolten tot eene maatschappij op aandeelen, of het doel was speldenknoppen of Dieselmotoren te fabri-

ceeren, hôtels te exploiteeren of garen-en-band-zaken op te zetten.

Dit streven ‘geld-te-maken’ door de zaken in het groot te doen bracht naast het goede ook het slechte. Er zijn banken uitsluitend ten doel hebbend ondernemingen te vestigen (Gründungsbanken) of bestaande ondernemingen ‘dieniet-gaan’ te veranderen in rentegevende bedrijven (Umwand-lungsbanken). Overal zoekend en speurend naar de zwakke plaatsen in het bedrijfsleven, overal zijn voordeel behalend, waar het naar belegging zoekend kapitaal maar op eene normale, liefst echter op eene abnormale rente kan hopen. Zoo verdwenen dan ook alle kleine banken, en werden vervangen door de talrijke filialen van de paar grootere, die begeerig zochten naar belegging van de hun toevertrouwde gelden. Bij dezen ontwikkelingsgang, die niet specifiek duitsch is, al is hij van de West-Europeesche landen juist in dit rijk zoo fel en plots in zijne ontvouwing geweest, konden de miswassen niet uitblijven. Voordeelige kapitaalbelegging werd het voornaamste, winstbejag overvleugelde weldra alle overwegingen - eene verterende speculatie-zucht begon te heerschen, en heerscht nog in ontstellende mate.

De Beurs, in Duitschland onder staatstoezicht, had reeds den termijnhandel in graan en meel, speculatieve handel bij uitnemendheid, verboden, evenals het handelen in aandeelen van mijnen en industrieele ondernemingen. Men poogde het gedobbel in zulke waarden nog meer te onderdrukken, door elke firma, welke hare aandeelen aan de Beurs zou willen verhandelen, te verplichten een zéér gedétailleerde opgaaf van hare zaken in te leveren. Bovendien mochten pas opgerichte maatschappijen hare stukken eerst na verloop van één jaar na openbaarmaking van de jaarbalans aan de Beurs verhandelen. Nog meerdere maatregelen hebben alleen ten gevolge gehad, dat deze handel zich verlegde van de Beurs naar de Banken. Moeten aandeelen ondergebracht of verhandeld worden, dan wordt dit geheel zonder de Beurs afgespeeld, waar alleen vaste, weinig gewichtige fondsen hun plaats bleven behouden. Het aantal faillissementen is in Duitschland onrustbarend gestegen, van 1895 tot 1908 klom het aantal van ruim 7000 tot ruim 11.000, per jaar, waarbij het aantal liquidaties niet inbegrepen is.

De concentratie van de banken bevorderde ook de concentratie van de groot-bedrijven, en leidde, door middel van den daartoe onontbeerlijken tariefmuur, tot kartel- en trustvorming. Langzamerhand teekende die ontwikkeling zich af in twee, het duitsch-economische leven sterk kenmerkende trekken. Is er *géén* trustvorming in een of ander bedrijf, dan heeft de felle concurrentie binnen den tariefmuur, niet bedreigd door buitenlandschen aanvoer, tot een neerdrukken van de prijzen tot de uiterste grens geleid, of méér nog, heeft de prijzen gedrukt tot onder de voortbrengingskosten, alleen aanvaard om de fabriek slechts aan den gang te houden. Het terrein dáár is afgegraasd, platgeloopen; alléén door den hardnekkigsten producent met een staf van de volhardendste reizigers, gewapend met alle verlokkende middelen in den vorm van percenten, aandeelen in de winst, premies in ééns - ja zelfs geschenken van de meest onderscheiden aard, of door vergoeding van installatiekosten, of door middel van het zetbazen-systeem, wordt een voldoende afzet behouden. Om tegemoet te komen aan dezen soms ruineusen prijsdruk, wordt op alle wijzen getracht door uitvoer, maar dan tegen winstgevende prijzen, die het binnenlandsche verlies weer goed moeten maken, de onderneming rentegevend te doen blijven. Dit is het *goedkoope* duitsche leven, ten koste van de producenten en van alle oprechtheid en zuiverheid in hun zakenleven.

De tweede vorm is juist omgekeerd. Waar deze veelheid van bedrijven niet is blijven bestaan, daar wordt de markt beheerscht door de trust, door de ééne almachtige onderneming waartegen de strijd door den enkeling niet opgenomen kan worden. Hij heeft te nemen wat hem wordt geboden tegen den prijs en in den vorm, zooals hem dit voorgezet wordt, of anders kan hij zònder doen.

Deze trusts zijn soms gegroeid tot een staat in den staat, volkomen almachtig, ja zelfs geplaatst boven het recht in den staat. In vele kartelcontracten is namelijk eene bepaling opgenomen, dat geschillen *niet* door het gerecht mogen beslist worden, een speciaal daartoe uit hun midden benoemd scheidsgerecht wordt slechts competent verklaard. Hier is dus de justitieele macht van den staat op zijde geschoven, zoodat in drie- à vierhonderd kartels duizende ondernemers

aan de jurisdictie van den staat onttrokken zijn. Deze trusts kunnen in het binnenland abnormaal hooge prijzen eischen, de invoertarieven vrijwaren tegen concurrentie, en is er overproductie of verminderde afzet geweest, dan volgen zij eene politiek juist omgekeerd aan die van de vrij-concurreerende nijverheid: zij werpen hunne waren tegen kostenden, of onder den prijs, op de buitenlandsche markt, het binnenland heeft toch reeds dubbel en dwars de geheele productie met zijn hooge prijzen betaald, om zoodoende hunne fabrieken of mijnen aan den gang te houden, en hunne overtollige voorraden kwijt te raken. Dit is het *dure* duitsche leven, ditmaal ten koste der consumenten, en ten koste van alle onwillige, of onmachtige particuliere ondernemers, die òf doodgedrukt worden òf als aandeelhouders of als ondergeschikte beambten hun bedrijf onder voogdij kunnen voortzetten. Dat ook zulke trusts niet of zelden tot stand komen zonder lokmiddelen of geweldmaatregelen is duidelijk.

Na Amerika heeft Duitschland de grootste trustvorming, Engeland, het klassieke land van den vrijhandel slechts zéér weinig. Het is dan ook eerst na 1879, het jaar der duitsche beschermende politiek, dat de duitsche trust- en kartelvorming begon; en waar sedert 1893 hun getal steeds klom door de krisisperiode, daar ontstonden er eerst recht vele sedert 1895, toen er weer een bloeitijdperk aanbrak, ten einde den voordeeligen toestand te benutten, d.w.z. er kwam concentratie van het bedrijf met uitschakeling van den tusschenhandel en concurrenten, vereenvoudiging in het beheer, vaststelling van productie en distributie, een handhaven van de prijzen. Grootere winst was het gevolg, verdeeld tusschen een kleiner aantal personen, dus kapitaal- en winstconcentratie. Het ‘Rheinisch-Westphalische Kohlensyndicat’ opende de rij, dan kwam de ijzer- en metaalnijverheid, de chemische industrie, de textielnijverheid, het leder- en voedingsmiddelenbedrijf, de electriciteitsnijverheid, de papier- glas- bik- steen- en porcelein-fabricaten. Verder het kalisyndicaat, weverijen, springstoffabrieken, brouwerijen, spiritus-branderijen, suiker-, katoen-, en petroleumsyndicaten. Van al dezen zijn er enkele internationaal, zooals de chemische industrie, de electriciteitsen émailindustrie, de scheepvaarttrust, het gloeilampensyndicaat, waarbij nog enkele andere kartels komen. Deze trusts

hebben niet alle gelijke beteekenis, vele andere hebben zich reeds moeten oplossen of dreigen uitéén te spatten, sommige, hebben een gunstigen invloed op landbouw en industrie gehad, maar er zijn er enkele onder, welke ware monsterverbonden vormen en de meest volkomen macht over de productie, de distributie en de prijsvorming hebben. De consument is geheel weerloos in hun macht, of hij moet hen bedwingen door een trust van afnemers. Meestentijds beheerschen zij de duitsche markt op meedoogenlooze wijze, hebben tallooze zelfstandige ondernemers in afhankelijkheid gebracht of geruineerd, reiken zelfs met hun macht tot vèr over de grenzen. Het zijn monsterlichamen geworden, die ook de buitenlandsche markten fel bestoken. Ook zijn ze tot politieke corporatiën gegroeid, waar geen wet nog vat op heeft. Het eigenaardige hierbij is, dat de Staat, met name de Pruisische Staat, bij deze trustvorming zeer geinteresseerd is. Pruisen is eigenaar van groote mijnen en kaligroeven, en staat voor de keus of concurrent, óf lid van de trust te wezen.

Deze syndicaten toonen soms, maar dan in reusachtige proportie, dezelfde feilen, welke de gilden in hun ontaardingstijd kenmerkten: men moet er zich meestal ‘inkoopen’, en de voornaamste ambten worden alleen aan vrienden gegund. Een kenschetsend, niet onvermakelijk staaltje, levert o.a. het steenkolensyndicaat, door wien men slechts als groothandelaar in steenkool wordt aangesteld, wanneer men de zoon van zulk een handelaar is, of zijne dochter trouwt!

Het steenkolensyndicaat heeft dit handelaarskartel gesticht, staat ook in verbinding met verscheidene reederijen, en brengt langzamerhand buitenlandsche markten in dezelfde afhankelijkheid, als waarin het binnenland verkeert.

Soms heeft het buitenland groote voordeelen van deze toestanden, wanneer b.v. halffabrikaten of grondstoffen tegen lage prijzen afgezet worden. Maar daartegenover staan reusachtige nadeelen. Tegen warenaanbod onder den kostenden prijs kan geen fabrikant in een vrijhandelsland concurreeren -, het beteekent den ondergang van zijn bedrijf. In een land van beschermende rechten kan men er zich eenigszins tegen wapenen. Canada heeft dit o.a. gedaan door zijn z.g. ‘dumping-clause’ (1904) door die waren, welke onder de ‘fairmarket-value’ verkocht werden, te belasten met extra-invoer-

rechten. Dit was voornamelijk gericht tegen de Vereenigde Staten, waarvan men de marktprijzen gemakkelijk kon contrôleeren; tegen de Duitsche waren, die eveneens door een bombardement met onder-de-prijs-waren de binnenlandsche industriën aan het wankelen brachten, verdedigde men zich door een extra invoerrecht van 33 ⅓ %.

De geheele handelspolitiek van Duitschland (dit geldt voor enkele andere landen óók, doch de geheele economische positie van Duitschland doet dit zoo sterk gevoelen) heeft binnenslands een troebelen toestand geschapen. Niet alléén de agrariërs hebben voortdurend op verhooging van beschermende rechten aangedrongen, ook de industrieelen hebben het gedaan, dan voor dìt, dan voor dàt artikel, volledig ten eigen bate, zoodat deze, hoewel beperkte, groep van belanghebbenden zich den bekenden spotnaam van ‘industrie-agrariër’ op den hals haalden, d.w.z. een, ten eigen profijte hooge-invoerrechten-eischende industrieel. Waar door overstrooming van de markt geen afzet meer gevonden werd, begon het echt-amerikaansche gebruik van ‘Schmiergeld.’ Hiermede ‘kocht’ men zich zijn afzetgebied, kocht men alles, wat maar eenigszins tot kostenbesparing en afzetvermeerdering kon bijdragen. Toen het drijven der agrariërs per slot begon integaan tegen de belangen van de industrieelen (duur graan beteekent hooge arbeidsloonen, dus productie onder onvoordeelige omstandigheden) stichtte men in het jaar 1909 uit ontzetting over den invoerrechten-honger der agrariërs, als verweermiddel de Hanzabond, de grootste vereeniging van duitsche industrieelen, welke zich als politieke partij tegen de politieke actie van de agrariërs, die zelfs bij de laatste verhooging van de graanrechten geen halt willen maken, wenschte schrap te zetten.

De binnenlandsche politiek is steeds troebeler, de buitenlandsche verhoudingen zijn steeds onzuiverder geworden. Het zakenleven werd door deze omstandigheden dóór-en-dóór ongezond, zelfs zóó ongezond, dat men steeds talrijker den wensch hoort uiten, dit vóóral in de industrie-districten van 't Rijnland en Westphalen, de beschermende rechten af te schaffen, die inplaats van eene hulp een druk voor de industrie zijn geworden.

De beschermende handelspolitiek, welke dit alles heeft

mogelijk gemaakt, heeft allengs een zéér gespannen toestand geschapen.

Niet alléén Duitschland bemoeilijkte den goederen-invoer, ook de andere landen waren op zijn voorbeeld tot beschermende rechten overgegaan. Daaruit zijn langzamerhand die verbitterde stemmingen òver en weer ontstaan. Het ééne land wilde het andere tot matiging van zijn tariefeischen brengen, er volgden de 'tarief-oorlogen': sluit gij in uw land mijn afzetgebied, zóó sluit ik in mijn land het uwe! Deze strijd is tusschen Duitschland en Rusland zeer scherp geweest, werd door een overeenkomst in 1894 tot stilstand gebracht, maar werd begin 1914 weer geopend. Ook met Spanje voerde Duitschland een tariefoorlog, zoo vochten Zwitserland en Italië met Frankrijk, Amerika met Europeesche afnemers, zoo volgden ook de onafhankelijke Engelsche kolonies eenzelfde politiek. Steeds grooter kringen met steeds veelvoudiger belangen werden er in betrokken. Zoo b.v. de spoorwegmaatschappijen, die de concurrentie in sommige vrije artikelen, aan enkele streken onwelkom, weten te fnuiken, door abnormaal hooge vrachttarieven náár die streken, zéér lage vervoerkosten vanuit die streken. Op elke wijze verkrijgen handel en transport bij dit manoeuvreeren geldelijk belang. Evenzoo gaat het met de zeevaart. Talrijk zijn de finantieele verhoudingen, waarin producenten en landtransportlichamen tot stoomvaartlijnen staan. En uiterst ingewikkeld zijn de handelsverhoudingen geworden tegenover de verschillende staten, die een reeks van maximum- en minimum-tarieven kennen, welke op autonomie of op reciprociteit berusten, van vergoedingen, of terugbetaling in den vorm van exportpremies, van uitzonderingstarieven, speciale reciprociteitsvoorwaarden, zoowel lage als hooge, de laatste voornamelijk als wapen in den tariefstrijd bedoeld, welke alle nog ingewikkelder gemaakt kunnen worden door de meestbegunstigingsclausule, welke eerst na aanwending onverwachts vóórdeelig of nadéélig voor derde partijen blijkt te zijn. Dat er niets zoo fnuikend voor een gezond productieen handelsleven is, als gebrek aan stabiliteit in de voorwaarden waaronder geproduceerd of vervoerd wordt, is duidelijk. Heel het wereldleger van financieel daarbij belang hebbende personen wordt bij plotselinge veranderingen ineens in actie

gebracht. Allen zoeken de schade àf te wentelen of àf te koopen, een heirleger van fabrikanten, kooplieden, spoor- en stoomboot-autoriteiten en van rechtsgeleerden moeten weder een uitweg zoeken.

Het verschil met de gewone concurrentie is dit, dat dáár particuliere ondernemers tegenover particuliere ondernemers staan, hier echter de staat zelf optreedt en door zijne politiek reusachtige groepen van belanghebbenden tegelijk treft. Buitenlandsche tariefpolitiek is een massaal werktuig, dat buiten 'slands grenzen heel dikwijls vermorselde wat bloeiende was, of als een stormvlaag jonge ondernemingen naar gansch andere kusten blies.

Toen Frankrijk in 1910 zijne tarieven verhoogde, leden Duitsche producenten groote verliezen. Duitschland trachtte Frankrijk weer te doen boeten door het hoogste tarief op champagne en liqueur te heffen, 't geen den afzet moest schaden. Toen Rusland in 1892, door uitsluiting, niet van de kortstondige graantariefverlaging van Duitschland kon profiteeren, en bovendien de invoer van rogge en tarwe verboden werd, wendde het onmiddellijk het maximumtarief op alle duitsche producten aan; toen ging Duitschland de russische producten met 50% méér belasten. Het gevolg werd anders als bedoeld was. De russische rogge werd in Engeland verkocht en drukte door zijn overvloed de prijzen van de Oost-Elbische graanbouwers. Duitschland trok geen voordeel van zijn invoerverbod.

De duitsche wet van 1895 gaf de macht, *naar goedvinden* de invoerrechten tot 100% te verhoogen, zelfs de vrije artikelen mochten tot met 20% belast worden. Hiermede werd de grootste handelsonzekerheid en de grootste willekeur mogelijk gemaakt.

De buitenlandsche handelspolitiek heeft hierdoor zulk een eene scherpte gekregen, brengt zooveel onrust en vertroebeling in de wederzijdsche betrekkingen, dat men daarom alleen reeds eene volledige herziening dezer politiek zou wenschen. Al deze overeenkomsten moeten door loven en bieden tot stand komen: ‘laat gij mijn katoen onbelast binnen, dan neem ik uwe stoomturbines, neemt gij mijn ingemaakt vleesch, dan kunnen uwe naaimachines onbelast binnen komen.’ En lukt dit niet, dan beginnen òver en weer de pogingen om het gewenschte àf te dwingen.

Argumenten vóór en tegen deze handelspolitiek zijn ten allen tijde legio geweest, maar dat per slot van rekening de vrijhandelspartij, vooral door den economischen bloei van de voornaamste landen, die zulk een steun niet meer noodig hebben, steeds meer kans krijgt de overheerschende te worden, is uit talrijke symptomen reeds te bemerken. Men houde deze handelsverhoudingen in het oog, wanneer Engeland zich met zoo volle overtuiging de beschermer der vrijheid noemt. Dat de Duitscher op den weg der politieke vrijheid, welke de Engelschman reeds aflegde, slechts de eerste schrede gezet heeft, kan niet betwist worden. Wanneer hiernevens ook de economische vrijheid, welke door de vrijzinnige handelspolitiek van Engeland gewaarborgd wordt, geldt als een kostbaar goed, dat het der menschheid brengt, waarvan het de hoeder en beschermer is, dan is dit van den kant van Engeland geen huichelarij, veel minder een onwaar woord. Het laat alle waren, (behalve enkele genotmiddelen zooals tabak en sigaren, koffie, thee, cacao en spiritualiën) onbelast op zijne markten toe. En vrijheid is hier het synoniem voor beschaving, ook in het zaken-doen. Hoe grooter vrijheid, hoe grooter beschaving, dat is Engeland's ontwikkelingsstandpunt geweest.

De expansie-drang van Duitschland is dus terug te voeren op den geheelen economischen toestand van een achter tariefmuren verscholen, fel opbloeiend nijverheidsland, dat binnen zijn grenzen verzadigd is, en dat nu voor zijne fabriekmatige massa-producten, eigen behoefte vèr overtreffend, grondstoffen en afzetgebied noodig heeft. Het is de expansie-drang méér van goederen, dan van personen, méér van export-consequenties: handelshuizen, opslagplaatsen, vloot-steunpunten, dan van emigratie.

Als een geweldige blaasbalg hijgt het achter zijn muren, moet de adem met gierend geweld over de grenzen heen uitstooten.

Het aanvankelijk rustige, internationale handelsverkeer heeft plaats gemaakt voor een bombardeeren van vreemde landen met waren, met een koortsachtig halen van grondstoffen. En zooals niet anders te verwachten is, de waren worden hoofdzakelijk dáárheen gestuurd, waar de minste weerstand is, d.w.z. waar vrijhandel het instroomen niet

bemoeilijkt, of waar uitzonderingstarieven eenzelfde resultaat verzekeren.

Het hoogste duitsche exportcijfer wordt voor uitvoer naar Engeland, het vrijhandelsland bij uitnemendheid, bereikt, de grootste invoer daar komt, van alle Europeesche landen, uit Duitschland.

Engeland is dus Duitschland's grootste Europeesche afzetgebied, op den voet gevolgd door Oostenrijk-Hongarije, waarmede Duitschland een gematigd tariefverdrag heeft afgesloten. Véél lager zijn de exportcijfers naar Frankrijk, Rusland en Amerika, alle drie landen van hooge invoerrechten; maar terwijl Duitschland 64.6% fabrikaten exporteert, *importeert* het slechts voor 15% fabrikaten, het overige bestaat uit voedingsmiddelen of grondstoffen, welke het in stijgende mate uit niet-Europeesche landen betrekt. Slechts een vierde deel van den Duitschen uitvoer gaat naar niet-Europeesche landen: naar Azië en Australië, voor driekwart is Duitschland dus voor zijn export afhankelijk van Europa, hetwelk het door schadebrengende, snelle verhoogingen van zijn invoerrechten stelselmatig van zich vervreemdt.

In de duitsch-economische litteratuur is herhaaldelijk gewaarschuwd tegen deze gevaarlijke en op den duur schadelijk werkende politiek, waar men toch per slot voor den bloei van Duitschland Europa noodig had, en dit ‘gevaarlijke isolement’ anti-duitsche politiek en anti-duitsche sympathiën moest kweeken. Dit is dan ook het geval geweest. De duitsche tariefverhoogingen hebben tot maatregelen van verweer in andere landen geleid.

Wanneer men nu de handelsverhoudingen in hun in- en uitvoer-cijfers nagaat, dan blijkt dat er op de buiten-europeesche markten steeds dezelfde Europeesche mededingers te vinden zijn, namelijk: Engeland, Frankrijk, Duitschland en... België; meestal als vijfde concurrent de Vereenigde Staten van Amerika en een enkel maal ook Italië.

In bijna alle landen heeft Engeland, vroeger: ‘de werkplaats van de wereld’, nog steeds een voorsprong op Duitschland en verdere landen, soms grooter, soms kleiner en wisselend in onderlinge verhouding; zóó in Japan, in China, in Siam, en evenzoo in de sterk in opkomst zijnde Zuid-Amerikaansche Staten: Chili, Brazilië, Argentinië enz. Daar-

naast is België echter bezig een steeds onplezieriger Europeesche concurrent voor het in kracht op Engeland volgende Duitschland te worden. Dat echter concurrentie-nijd niet de alleenheerscher op het gebied der internationale verwikkelingen is, mag uit eene beschouwing der feiten volgen.

Op de niet-Europeesche markten is Britsch-Indië, het land, waar Engeland zorgvuldig den vrijhandel handhaaft, een zware concurrent voor het moederland, zóó zelfs, dat het in enkele landen reeds bezig is dit te overvleugelen. (Japan, China, Ned. Indië). Toch heeft Engeland de imperialistische politiek van Chamberlain verworpen en blijft het den vrijhandel handhaven.

Ook Japan en China zijn op de Oostersche markten concurrenten van Engeland, terwijl de Vereenigde Staten dit buitendien ook nog sterk in Zuid-Amerika zijn. Binnen een tijdvak van dertig jaar (1875-1905) nam de Britsche uitvoer naar landen met hooge beschermende rechten weinig toe, de uitvoer naar de vrijhandelslanden echter werd meer dan verdubbeld. Naar Duitschland valt wel eenige toeneming te constateeren, echter niet uit fabrikaten, maar uit grondstoffen bestaand, dus vóórbestemd, om naar het uitvoerland terug te keeren in de gedaante van artikelen, welke dáár de eigen nijverheid concurrentie zullen aandoen.

De fransche uitvoer naar Engeland, hoewel zéér aanzienlijk, schiep een véél minder scherpe verhouding, ten eerste, omdat de fransch-engelsche tariefovereenkomst wederzijds vrij matig en billijk gevonden wordt; en ten tweede, omdat het overgroote deel van den franschen uitvoer uit z.g. ‘articles de Paris’ bestaat, zaken dus van kunstzin en fijnen smaak, van echt-Parijsche modes, die een vervanging door eigen waren vrijwel onmogelijk of althans hoogst ongewenscht maken.

Engeland kan zijne markt niet tegen Duitschland's uitvoer beschermen, toch is het oude vrijhandelsprincipe niet prijsgegeven, temeer niet, toen de statistieken in de laatste jaren begonnen aan te wijzen, dat de z.g. achteruitgang van den Engelschen handel, d.w.z. een verhoudingsgewijs langzamere vooruitgang dan Duitschland en Amerika zich weer begon om te zetten in een vooruitgang in versneld tempo, zij het ook met hier en daar locale verschuivingen in Engeland's nadeel. Dit hooghouden van den vrijen handel mag een van

de meest zegenrijke principes van het liberale bewind genoemd worden en zal misschien in afzienbaren tijd de gelukkigste gevolgen voor de Europeesche-handelspolitiek hebben, daar in het jaar 1917 bijna alle duitsche handelstractaten vernieuwd moeten worden, waarbij Engeland's en Amerika's houding, en de nieuwe stroomingen in de nader betrokken landen van grooten invloed zullen wezen. Want één van de ernstigste redenen, waarom in engelsche producentenkringen eene stijgende verbittering tegen de duitsche handelspolitiek gevonden wordt, is wel de duitsche miskenning van ‘fairness’ in het zakenleven. Men vindt het ‘unfair’ op zulk eene wijze te concurreeren, dat de buitenlandsche markt, in casu de duitsche, voor mededinging gesloten wordt, terwijl de eigen markt, in casu de engelsche, overstroomd wordt door waren, welke dank zij de hooge winstgevende binnenlandsche prijzen menigmaal *onder* de voortbrengingskosten op de markt geworpen worden, eene praktijk die van Engeland een ‘dumping-ground’, d.w.z., een vergaarbak voor industrie-afval van Duitschland en Amerika heeft gemaakt. De schade hierdoor in Engeland veroorzaakt is zeer groot, en de ‘dumping’ politiek met recht gevreesd en gehaat geworden.

De eisch van ‘fair-trade’ was onder imperialistisch bewind niet anders dan een eisch tot beschermende rechten, dus een gelijkwaardige tegenmaatregel, waardoor Engeland onder even gemakkelijke voorwaarden zou produceeren, en dus op gelijken voet met beschermde landen ruilhandel zou kunnen drijven, zooals nu de beschermde landen onderling deden. De tariefmuur zou de goedkoope buitenlandsche waren tegenhouden, fair-trade zou dan mogelijk worden. Onder liberaal bewind is deze eisch omgezet in een luider protest tegen de hooge beschermende rechten der andere landen, voornamelijk Duitschland, en voorheen ook Amerika.

De tegenwerping, die men zou kunnen maken op het punt van ‘fairness’ aan engelschen kant, betreft het bestaan van de britsche voorkeurtarieven. De voordeden, welke het Britsche Rijk voor zijn handel met zijn koloniën geniet, moeten niet te hoog worden aangeslagen, al blijken de koloniale markten evenals de vreemde in stijgende mate koopkrachtig. Koloniale waren genieten géén voorkeur op de Britsche markt, de

Britsche waren genieten echter eene verlaging van 33⅓% op de inkomende rechten in haar koloniën, terwijl Canada en Nieuw-Zeeland verschillende invoerrechten voor andere landen nog wat verhoogden, om hunne jonge industriën te beschermen en zich tegen Duitschland en Amerika, beide door hunne trustvorming zulke gevaarlijke en meedoogenlooze concurrenten, te verweren. Het onderscheid tusschen de voor het Britsche Rijk gunstige, koloniale voorkeurtarieven en het volle invoerrecht is echter nooit zóó groot, als het geweldige onderscheid tusschen den vrijen invoer in Engeland en den zoo zwaar belasten invoer in Duitschland. Dáárin steekt de oorzaak van zooveel verbittering en wrijving.

Eene nadere beschouwing van de vijf landen: Rusland, Duitschland, Frankrijk, België en Engeland werpt een nog sterker licht op de handelsverhoudingen. Het blijkt b.v., dat België in een eigenaardige verhouding tot Duitschland en Frankrijk staat. Voor Duitschland is het een onaangename concurrent op de buitenlandsche markt, maar als rijk delfstoffenland (steenkolen, ijzererts, enz.) met hoogst welvarende landbouwstreken (graan, vlas, paardenfokkerij, enz.) is het een alleszins begeerenswaardig bezit. Aan voedsel, grondstoffen en halffabrikaten zond het in 1912 ruim drie-vijfde deel van zijn uitvoer naar het buitenland en ongeveer een derde deel van den geheelen uitvoer naar Duitschland, terwijl Duitschland slechts een twintigste deel van zijn export naar België zond.

Als afzetgebied heeft België gering belang voor Duitschland, maar als grondstoffenland heeft het bezit daarvan voor Duitschland groote waarde.

Frankrijk importeert in België ruim een zesde van zijn geheelen uitvoer, uit België komt echter slechts een vijftiende van den geheelen import. Als afzetgebied heeft België veel meer waarde voor Frankrijk, dan als grondstoffenland. Bovendien importeert Frankrijk voor een vrij groot deel uit buiten-Europeesche landen, voor gelijke, maar veel kleinere deelen uit Duitschland, Engeland en Rusland, Spanje en Italië gezamenlijk, het overige verdeelt zich over tal van kleinere landen. De bloei van België als fransch afzetgebied is dus voor Frankrijk van groot belang, vooral daar de fransche uitvoer in hooge mate uit artikelen bestaat welke België,

evenals Engeland, weinig of niet produceert, zooals modeartikelen, wijn, vruchten, zijde enz., bovendien treden Frankrijk en België op buiten-Europeesche markten eerder aanvullend, dan concurreerend op.

Rusland staat tegenover Duitschland in zeer innige handelsverhouding. Niet minder dan de helft van zijn geheelen invoer komt uit Duitschland, één derde deel van zijn uitvoer gaat naar dezen buurman. Maar ook hier is alweer het verschil in aard der artikelen: Duitschland bombardeert met industrieproducten, Rusland zendt daarvoor zijn reusachtigen graanvoorraad. De agrariërs hebben dezen graanimport steeds hooger belast, het afzetgebied dus bemoeilijkt, en Rusland heeft zich door hooge invoerrechten zoeken te beveiligen tegen eene overstrooming met duitsche waren, een antagonisme, hetwelk in zijn huidigen, scherpen vorm de aanleiding tot veel verbittering geeft. Rusland heeft nog slechts eene zwakke exportnijverheid, een zeer klein percentage gaat als manufacturen naar het buitenland; aan voedsel en grondstoffen bereikt het 't enorme cijfer van 92.9%, dus meer dan negen-tiende deel van den geheelen uitvoer. Als afzetgebied voor duitsche producten kan het voor de toekomst nog veel beloven, mits... men eene wijdere opening van zijn grenzen kan afdwingen, wat zonder wederkeerigheid met betrekking tot den graanuitvoer, door Duitschland op vreedzame wijze moeilijk bereikt zal worden. Met een land echter, waaruit men voor meer dan vijftienhonderd millioen mark voedingsmiddelen en grondstoffen betrekt, kan men het gevaarlijk spel der tariefoorlogen niet lang ongestraft spelen.

Voor Engeland zijn Amerika en Duitschland de gevaarlijke concurrenten. Engeland staat tegenover de Vereenigde Staten zoowel als de grootste importeur, als de verreweg grootste afnemer. De pas ingeluidde Amerikaansche vrijhandelspolitiek heeft in Engeland algemeene voldoening gewekt, fair-trade zou nu mogelijk worden, door vrijhandel toch wordt de almacht der trust-monopolies gebroken, komt er een einde aan de dumping-politiek en kon eene vrije concurrentie gezonder en eerlijker verhoudingen scheppen.

De verhouding van den Engelschen in- en uitvoer onderging in de laatste twaalf jaren slechts zéér geringe verandering. De invoer van voedingsmiddelen, wijn en tabak

inbegrepen, verminderde verhoudingsgewijs een weinig, de invoer van grondstoffen of halffabrikaten nam evenveel toe. Een vierde deel van den invoer bestond uit industrie-artikelen en de uitvoer wees naast een betrekkelijk klein percentage aan voedingsmiddelen, grondstoffen en halffabrikaten, niet minder dan vier vijfde van den geheelen inhoud (79%) aan industrieartikelen áán. Het export-cijfer in millioenen ponden uitgedrukt, klom in de laatste twaalf jaren slechts zéér geringe verandering. De invoer van voedingsmiddelen, wijn en tabak

voor	Engeland...	van 1901-1912	van	280.022	tot	487.223
voor	U.S.A.....	idem	van	290.048	tot	552.150
voor	Duitschland.	idem	van	217.900	tot	440.400
voor	Frankrijk...	idem	van	100.516	tot	268.504
voor	België.....	idem	van	144.474	tot	158.059
voor	Rusland.....	idem	van	80.389	tot	160.318

Voor de jongere invoer-landen, van Zuid-Amerika, bijv. Brazilië, Argentinië, Chili, verder ook Ned.-Indië, valt de sterke regelmatige stijging in den invoer uit de verschillende landen òp - voor China, Japan en Siam valt niet hetzelfde te zeggen. In China is de Japansche concurrentie sterk aan het opkomen, Duitsche invoer ging er ook vooruit, België werd er eenigszins door weggedrongen, de invoer uit Hongkong ging ook achteruit, die uit Amerika en Engeland nam weinig toe.

In Japan ging de handel van België en Frankrijk niet recht vooruit, die van Engeland was aan groote schommelingen onderhevig, die van Duitschland en China nam echter toe; in Siam ging de handel over 't geheel genomen onbevredigend, de invoer schommelde op en neêr, en de uitvoer ging zelfs achteruit.

Er zijn enkele artikelen, zooals bijv. weefsels en machines, waarin de industrieele staten elkaar de scherpste concurrentie aandoen. Bovendien trachten de jongere staten, waar de bevolking snel toeneemt, door eigen nijverheid in hunne behoefte aan industrie-producten te voorzien, en in toenemende mate hunne voedingsmiddelen voor hunne eigen wassende bevolking te gebruiken. Dit is bijv. het geval met Amerika, waar het verhoudingscijfer van den export van voedingsmiddelen en grondstoffen sterk daalde, terwijl de export van industrie-producten steeg. M.a.w.: naar verhouding behoudt Amerika steeds meer voedsel en grondstoffen voor zich,

voorziet in toenemende mate in eigen behoeften door eigen nijverheid, terwijl het overtollige in stijgende mate naar het buitenland wordt afgestooten. Dus Amerika wordt verhoudingsgewijs steeds grooter concurrent, maar steeds kleiner afzetgebied voor de industrie der Europeesche en Aziatische landen. In deze opmerkelijke beweging staat het niet alleen. Overal in alle landen van alle werelddeelen ziet men de nijverheid groeien, klimaatbezwaren worden overwonnen, in Indië, in Japan, in China zijn jonge industrieën in opkomst, de vraag naar buitenlandsche grondstoffen vermeerdert verhoudingsgewijs sneller, dan de vraag naar buitenlandsche industrieproducten. Dat hierdoor langzamerhand een zéér samengesteld probleem geschapen is, ligt voor de hand. De moeilijkheid, hoè zich de noodige grondstoffen te verzekeren wordt bijna nog klemmender dan de moeilijkheid van het vinden van een afzetgebied. Er wachten nog uitgebreide markten op exploitatie (het Chineesche binnenland, de Balkan, Perzie, Rusland), in eigen land trekt de in welvaart toenemende bevolking de nijverheidsvoortbrengselen tot zich, maar de grondstoffenproductie plooit zich niet zoo gemakkelijk naar vraag en aanbod, zij verlangt langen tijd van voorbereiding en een vèrzienden blik om de producten veilig en tijdig op de juiste markt te kunnen brengen.

Dat er langzamerhand een ware wedloop tusschen de staten ontstaan is om op de één of andere wijze deze onontbeerlijke voorwaarden voor den bloei van hun industrieel land te verzekeren, ze in eigen koloniën vast te leggen, ze door handelsovereenkomsten duurzaam te maken, is het natuurlijk gevolg van deze ontwikkeling, hetzij dit zich uit in het zoeken naar katoenplantages in Perzië, naar schapenteelt in Zuid-Amerika of naar ertsmijnen in Marokko.

De jongste der Europeesch-industrieele landen, Duitschland, heeft in de laatste tientallen jaren eveneens dienovereenkomstig gehandeld.

Duitschland zag òm naar steunpunten voor zijn handelsverkeer, naar gebieden, welke grondstoffen voor zijne nijverheid konden leveren, maar onder zijn bestuur en beheer. Koloniale politiek begon na 1880 een onderdeel van de Duitsche buitenlandsche staatkunde te worden. Eerst toonde de Regeering van het jonge Rijk niet de minste neiging

hierop in te gaan, maar toen langzamerhand hoop op winst om het hoekje kwam gluren, begon ook Duitschland aktiever te worden. Op bijna klassieke wijze verliep deze uiterst jonge kolonisatie.

De eerste poging van particuliere zijde om den staat aan deze nieuwe onderneming te interesseeren verliep niet gelukkig. Het Hamburger huis Godeffroy wilde op de Samoaeilanden een 'Deutsche Handelsgesellschaft' oprichten en verzocht hulp van het Rijk. Toen Bismarck den Rijksdag voorstelde zich voor den intrest borg te stellen, werd dit afgestemd. De daarna opgerichte 'Deutsche Kolonialgesellschaft' verwierf in 1883 een stuk Zuid-West-Afrika, en op aandrang van den Rijkskanselier, die het voorstel bij den Rijksdag inleidde met de aanbeveling, dat wat Hamburgsche kooplieden aanbevolen, wezenlijk wel in Duitschlands belang en een voordeelige onderneming zou wezen, verwierf zij den steun van het Rijk. Door Bismarck's overreding werd in hetzelfde jaar de eerste Rijkskolonie in Kameroen gevestigd; 'die Gesellschaft für deutsche Kolonisation', verkreeg, evenals die van Nieuw-Guinea, keizerlijke '*Schutzbriefe*'; de poststoomvaartlijnen naar Oost-Azie en Australie verkregen staatstoelagen, een paar jaren later Kameroen en Zanzibar ook; de Marshall eilanden werden in bezit genomen, en na de Spaansche nederlaag tegen Amerika werden van Spanje de Carolinen en Mariannen door koop verkregen. Tenslotte verwierven zij, behalve deze ontgonnen steunpunten, Kiaotsjou. Europa had reeds lang te voren de poort van het Hemelsche Rijk met zijn waren opengerameid. In het jaar 1861 werd het eerste Duitsche verdrag gesloten. Het machtelooze keizerrijk was na den vrede van Simonoseki (1895), vrede waarbij Japan het veroverde Port-Arthur onder zware pressie van Rusland, Frankrijk en Duitschland weder af moest staan, door de Europeesche mogendheden tegen zijn wensch en wil gedwongen geworden allerlei concessies aan finantieele syndicaten te verleenen (mijnen, spoorwegen). Rusland, Frankrijk en Duitschland verkregen daarbij havens als pachtgebied en dus vasten voet in China, d.w.z. steunpunten voor hun handel en dus groote faciliteiten voor hun invoer.

Toen uit woede over deze afgedwongen contracten de Bokseropstand in 1900 uitbrak, werd zij door de zes mogend-

heden bedwongen. De oorlog tusschen Rusland en Japan verzekerde aan Japan Korea en ook Port-Arthur, waarmede de hevige wrok, welke Japan tegen de deelnemende mogendheden voedde, tenminste iets van zijn scherpen angel verloor, hoewel het aan Duitschland zijn doorslaggevend drijven op dit punt nooit vergeven heeft. Hiermede had Duitschland de eerste schreden op kolonisatie-gebied gezet: er waren nu handelssteunpunten onder duitsche vlag, er waren nu tropische grondstoflanden.

De emigratie-beweging had allang alle beteekenis verloren, maar toch klinkt in de latere litteratuur voortdurend deze toon mede: Duitschers in het buitenland konden niet alleen concurrenten, zooals de meeste Duitsch-Amerikanen, maar ze konden ook politieke tegenstanders worden, zooals de politiekontevredene Duitschers, die naar Chili uitweken en daar antagonisten van het moederland geworden waren.

Hadden zij een nationaal emigratie-gebied, dan zou deze ramp voorkomen worden. Heel aannemelijk klinkt deze redeneering niet, men kan ze echter dikwijls in duitsche brochures vinden. Er zweeft iets van een aansporing tot het stichten van een tweede Duitschland door hunne geschriften over koloniale politiek.

Oneindig veel sterker echter wordt het besef geuit, dat een kolonie, vanwaar de noodige grondstoffen betrokken konden worden, een dwingende eisch voor de toekomst is. En steeds luider klinkt tusschen alle zakelijke uiteenzettingen daarover als hoofdtoon in de economische litteratuur der laatste twintig jaren de ‘oorlogsoverweging’ door! Wàt, indien wij oorlog hebben met dit land, met dàt land? We zouden dan geen katoen, of geen graan, of geen koper of geen wol hebben! Dit voortdurend wijzen op dien zoo zeker verwachten toekomstoorlog wekt op den duur de overtuiging, dat per slot de geheele duitsche economische politiek slechts op deze mogelijkheid werd gericht. Dàn ging het over het russische graan, of het amerikaansche katoen, dàn over de belgische ertsen of de fransche voortbrengselen. En per slot kon men als samenvatting den slotregel lezen: men zou wel niet met alle landen tegelijk oorlog krijgen, desniettegenstaande moesten eenige dringende maatregelen genomen worden, maatregelen die dan ook menigmaal ge-

genomen *zijn*, als voorzorg voor den eventueelen krijg.

Vooral ten tijde van en nà de Marokko-onderhandelingen, toen de teleurstelling over het verloren terrein menige brochure en economische studie het licht deed zien, werd dit steeds sterker op den voorgrond gesteld. Amerika's katoenvoorraad zou wel eens trager uitgevoerd kunnen worden, voor koper was men al veel te veel afhankelijk van het buitenland, de ijzermijnen in Duitschland zelf zouden misschien nog een veertig à zestig jaren lang ijzer kunnen voortbrengen, maar wat dàn? De slotsom was steeds: men moest niet importeeren uit andere landen, maar de landen waar die grondstoffen voorkwamen zelf in eigendom hebben.

Men moest ze *bezitten*, om dan de producten onder bescherming van de vloot naar het moederland te brengen. Hier stoot men op een zéér curieuse plooi in het duitsche denken, een plooi die in sommige kringen al héél diep gevouwen is, en in het geschrijf der Alduitschers het duidelijkste aan het licht komt. In de publicatie van die door-dik-en-dun (duitsch-)Germanen komen de schrijvers soms tot de meest verbijsterende slotsommen, verbijsterend tenminste voor de tegenwoordige bezitters van die begeerlijkheden: de Galicische mijnen worden daar evenmin als de Rotterdamsche havens van diepgaande belangstelling verschoond. Er woelt een voortdurende tegenspraak in hunne redeneeringen. Vraagt men hen op den man af of zij werkelijk Galicië en Nederland zouden willen *bezitten*, dan komt na een weifelend neen, toch de tegenwerping dat het *onnatuurlijk* is, dat mijnen, die zij voor hunne industrie noodig hebben en die zoo vlak bij liggen, niet onder hun beheer zouden staan, of dát de benedenloop van den Rijn, niet aan hen zou toebehooren, d.w.z., de handel die er op gedreven wordt. Men kan in talrijke uitlatingen een naïeve uiting van hebzucht vinden; ‘waarom zou dit alles niet hun behooren?’ en daarnaast ook een naief, maar door de feiten ondersteund geloof, dat zij ware meesters in het financieren van ondernemingen zijn, en dat onder hun beheer eene vertiendubbeling van omzet en intrest te verwachten zoude wezen. Dat men dan niet een naast-elkaar in het financieren zou zien, maar een financieren in-de-plaats-van-den-ander is hun volmaakt duidelijk en strijdt niet tegen hun rechtsgevoel. Men houde ter verklaring van deze

gedachtengang drie punten in het oog. De duitsche rijkdomsvermeerdering is verbazingwekkend snel gegaan. Een goed zakenman zag er in betrekkelijk korte jaren zijn fortuin gemaakt. Eene volle generatie was er in de laatste 15-20 jaren niet meer mede gemoeid. Dit succes heeft op heel wat personen eene verbijsterende uitwerking gehad: overmoed - bluf - pralerij - en eene onmetelijke zelfoverschatting. Ten tweede moet men het tempo van zaken-doen in het oog houden, zoowel particulier als bij staat en gemeente. Duitschland is bij uitstek het land van het *bevel*. Er wordt geregeerd, niet eindeloos gedebatteerd. Is het wonder, dat bij den langzamen, dikwijls ontstellend langzamen gang van zaken in andere landen hun ongeduld ten top stijgt, en zij zich bij uitstek de menschen van de daad voelen, die alles per se beter, sneller, winstgevender doen? In eigen land wordt door de felle, in hare uitingen zoo onverkwikkelijke concurrentie, iedereen, die langzaam werkt, doodgedrukt. Men kent daarin geen genade. Daardoor komt voortdurend sterker de overtuiging te voorschijn, dat het uitstooten van concurrenten, zij het ook in andere landen, en wordt ook nog zulk een gevaarlijk politiek spel daarmede gespeeld, volkomen geoorloofd is.

Den derde moet men de speculatie-zucht daarbij in aanmerking nemen. Ongeduld verteert hen, steeds sneller moet de winst behaald, als roofvogels vliegen zij aan op iederen buit, welke zich voordoet. Daarbij komt de steeds toenemende zorg voor den voortgang van het reusachtig industrieele bedrijf. Zooals het leven van Engeland in den waren zin van het woord af hangt van katoenaanvoer, kolenvoorraad en ijzererts, zoo zou ook Duitschland voor de verschrikkelijkste ramp staan, wanneer zijn grondstoffen uitgeput raakten. Zonder de heethoofdige redeneeringen der Alduitschers is het probleem reeds samengesteld genoeg. De wereld *is* reeds verdeeld. Afrika, het laatst mogelijke kolonisatie-gebied is reeds bezet. Op het uiteenvallen van Perzië loeren reeds sedert langen tijd zoowel Rusland, als Engeland en Duitschland.

Maar wanneer men zich niet waagt aan het avontuurlijk speculeeren op de mogelijkheid van uiteenvallende of afstervende staten, dan blijft er niets anders over, dan het scheppen van betere rechtsverhoudingen en van een eerlijke, stabiele,

voor alle staten gelijkelijk ruime handelspolitiek, welke het felle antagonisme tusschen de staten tot veel kalmere verhoudingen kan terugbrengen.

Tot op heden hebben de trusts, welke theoretisch zulke weldoende factoren in het productieleven zouden kunnen wezen, practisch hun roeping totaal gemist. Zij zijn meestal schrikwekkende verbonden tot winstbejag geworden, tyranniek in wezen, meedoogenloos in werking, gigantisch van omvang en kracht. En toch staan er zulke onmetelijke belangen op het spel. Het is begrijpelijk en natuurlijk, dat Japan en China voor elkaar de producenten en afnemers bij uitnemendheid wenschen te zijn, dat zij Europeesche elementen wenschen te weren; het is eveneens begrijpelijk en natuurlijk, dat Engeland en Amerika stilzwijgend maar welbesloten eveneens een wederzijds verinnigd handelsverkeer natuurlijk en wenschelijk vinden. Er zijn echter reusachtige complicaties; de schatten uit den bodem zijn voorrechten welke niet door vlijt en energie van het ééne land naar het andere verplaatst kunnen worden, evenmin als de tropische zon - en om deze schatten gaat het. Hier ligt het vraagstuk, dat het dringendst om oplossing vraagt. Het streven naar natuurlijk en eerlijk handelsverkeer is reeds honderdvoudig de moeite waard, wordt ook steeds tastbaarder van vorm en bereikbaarder van inhoud. Het streven naar eene oplossing van het grondstoffenprobleem blijft nog steeds in den primitieven vorm van ‘hebben is hebben en krijgen is de kunst.’

Ieder industrieel land strekt begeerig de hand uit naar de delfstoffen, welke het noodig heeft. Ontdekt men in China of ergens anders ijzermijnen, vermoedt men andere grondstoffen, dan komen dadelijk de Europeesche landen, en werpen zich met alle kracht tegen den toe-deur, welke die schatten van hen afsluit. Mijnconcessies, spoorwegconcessies, om het product naar de haven te krijgen, havenconcessies om het veilig te laden, stoomvaartsubsidies, om de moeilijke jaren te boven te komen. Is het land slap geregeerd, van bedenkelijke rechtszekerheid, van onvolkomen uitbouw wat economische- of rechtspositie der arbeiders, zoowel als der ondernemers betreft, dan wordt met onstuimigheid gewerkt om betere toestanden af te dwingen, ‘und bist du nicht willig, so brauch ich Gewalt!’

Maar, ‘Gewalt’ die men bij zich zelf nooit zou dulden! De grove middelen die er tegen een onmachtigen oosterschen staat gebruikt worden, herscheppen zich in fijnere diplomatieke middelen, zoodra het een krachtigen europeeschen staat geldt. En onbesuisde handelingen en heerscherstaal straffen zich daar dubbel en dwars.

De statengemeenschap echter is bij uitstek eene handelsgemeenschap, en in die handelsgemeenschap is ieder rijk, koopkrachtig statenlid geen concurrent, maar een bondgenoot tot vermeerdering van welvaart.

Het is reeds uit dien hoofde eene dwaasheid te veronderstellen, dat men den voorspoed en rijkdom, welke bv. Duitschland bereikt heeft, hem niet zou gunnen. Jaloerschheid, afgunst, nijd, zoo wordt er geschreven, dàt zijn de redenen welke eene onverdiende antipathie, sterker nog, vijandschap tegen hen wekten. Het is een der grootste dwaasheden, welke kortzichtige menschen hebben kunnen neerschrijven. Wanneer Engeland geen welvarend Duitschland vindt, wanneer Rusland geen afnemer voor zijn graan heeft, wanneer de geheele koopkracht van Duitschland verlamd zou wezen, dan stòkt het ruilverkeer, en kan men, naast kortstondige voordeden, slechts een kwijnend verkeer en slepende nadeelen verwachten.

Het vernietigen van rijkdom als middel tot eigen bloei is een verouderd standpunt, de tegenwoordige economische wetenschap weet, dat de bloei van het ééne land afhankelijk is van den bloei van vele andere landen.

Een stijgende welstand beteekent telkens weer op nieuw een ruimer markt voor den afzet, niet alleen voor de binnenlandsche, maar ook voor de buitenlandsche producenten.

Ziet men de in- en uitvoerstatistieken dóór, vergelijkt men de handelsbalans, gaat men te rade met al die producenten- en consumentenkringen, al de kapitaalbelangen welke *over de geheele wereld* door het lamslaan eener Europeesche groote mogendheid in hunne levensbelangen getroffen zouden worden, dan dringt zich vanzelf de ongerijmdheid op van zulk een beweren. Alleen de allerkortzichtigste handelspolitiek, de horizont van den koopman of producent, die in twee - drie jaren *bìnnen* wenscht te zijn, er kome wat komen wil, kan zulk een verwoestende eendagspolitiek

wenschen. En degenen, die haar aan anderen toedichten, vergeten geheel en al, dat het feit rijk te zijn, evenmin tusschen beschaafde staten, als tusschen beschaafde menschen haat wekt, maar dat wèl de wijze waarop deze verkregen of afgedwongen, gebruikt of misbruikt wordt, wellicht ten koste van vrede en welvaart van derden, wrijving en stijgend protest kan veroorzaken.

Temidden van deze en nog meerdere economische problemen staat dus het jonge Duitschland in een tijdperk van krachtigen materieelen voorspoed, met een fel, de grenzen overstroomend, agressief-werkend productievermogen.

Dat het in zulk een omvang en op zulk eene wijze bloeide, dankte het in hooge mate aan het tijdstip waarop het geboren werd: het kon zich de ervaring van oudere landen in de statengemeenschap te nutte maken, het kon profiteeren van de industrieele ontwikkelingsphase, die van het groot-bedrijf, van de fabriekmatige-massaproductie, en van de kapitaalconcentratie. Het geheele Duitsche Rijk mag vergeleken worden met het dorpje, dat na zijn te lang petroleum-tijdperk de gasperiode oversloeg, en onmiddellijk met de modernste electrische lichtinstallatie kon beginnen. Wanneer men de groote duitsche steden bezoekt, die zich zoo plots verdubbeld en verdrievoudigd hebben, die talrijke nieuwe winkels en warenhuizen, kantoren, banken, scholen etc. aanschouwt, dan verkrijgt de bevolkingsaanwas, die tot zulk eene zichtbare krachtsontplooiing geleid heeft, voor ons ineens een tastbare gedaante. Voor deze millioenen moesten steeds weer opnieuw architecten en aannemers aan het werk gesteld, onderwijskrachten gevormd, circulatiemiddelen vermeerderd, de handel vergroot, de voortbrenging tot omvangrijker werkzaamheid geprikkeld worden. Het was hier niet, zooals in Frankrijk, waar langzaam aan de bestaande huizenvoorraad zich als een wijd kleed over de bevolking begint te plooien, waar steeds nog groote gebouwen genoeg voorradig zijn, om naar behoefte veranderd te worden in scholen, kantoren, tehuizen, opslagplaatsen, hôtels of fabrieken, met het nadeel, dat de moderne eischen zich soms voegen moesten naar de aanwezige hulpmiddelen, maar ook met het voordeel, dat de bekoorlijke vorm van het verleden

verjongd en behouden bleef door den levenwekkenden adem van het heden.

De uiterlijke vorm van opbloei hangt geheel af van het tijdperk, waarin hij plaats grijpt.

Er moesten in Duitschland millioenen en millioenen van menschen ‘geborgen’ worden; typisch is dan ook de ‘kazernestijl’, deze reuzenblokken van gelijk- en gelijkvormige étage-woningen, van een ontstellend zielloos, naargeestig karakter, welke tot in de kleinste dorpjes, waar de grondprijs zulk een bouw niet rechtvaardigt, teruggevonden worden. Men moet Duitschland's kracht der laatste twintig jaren niet zoeken in zijn dichtkunst, of litteraire voortbrengselen, niet in zijn schilderkunst, niet in zijn muziek, ook niet in die nachtmerrie van versteenden verheerlijkingsdrang, die voor eeuwig opgeheven bronzen of marmeren paardepooten, die botte zwaarden, die juffrouwen of meneeren in min of meer aannemelijke fladdergewaden of uniformen, staande of balanceerende op voetstukken, die ze nooit hadden kunnen beklimmen zonder hijschtoestellen; of in al die massale steenstapels, welke als inleiding of slot op het steenen of bronzen heldendicht dienen moeten, en waarbij men zich allereerst op amerikaansche wijze afvraagt: ‘hoeveel kubieke meter? hoeveel kilogram?’

Duitschland's kracht ligt in zijn reusachtige fabrieken en mijnen, havens en handelsvloot, in zijn stations, hôtels en opslagplaatsen, hierin ligt zijn openbaring van industrieel land, van eminent-materieel ‘cultuur’ product. Duitschlands grootste kracht ligt bovendien in de hanteering der massa, in het volkomen beheerschen, besturen, ordenen en rangschikken van het Getal.

Ruimte om deze massa's te behandelen, methode om ze te dirigeeren en te classificeeren, massale maatregelen, uniform en stug in uitwerking, het is alles dóór en dóór modernduitsch. Het doel: orde, wordt bereikt.

Toch is dit alles van een beschavingsoogpunt van slechts voorloopige waarde.

Zet men dit alles in tijd en ruimte, dan beteekent dit slechts het *leven* van eene oeconomische levensphase, waar anderen dezelfde phase in *beschouwen* voorbij laten gaan, maar innerlijk daardoor van evenveel waarde blijven; het beteekent het opnemen van den materieelen tijdfakkel, om haar daarna

weer aan anderen over te reiken. Weldra zal deze materieele ontwikkeling door een andere wederom volkomen verslagen worden - beide beteekenen niet meer dan een uiterlijk hoogtepunt in de stoffelijke wereld.

Duitschland heeft den groei van het Getal in zich beleefd en heeft de ordening ervan aangekund. Methode en regel hebben de overhand behouden, en in dit streven heeft de massa het op 't individu gewonnen.

Dat in Duitschland zooveel methodisch van bòven af geregeld werd, was mogelijk èn door het karakteristiek Duitsch-autocratisch regeersysteem èn door den invloed van den Pruisischen beambtenstaat. Alles werd ingeschreven, geteld, geclassificeerd.

Het Duitsche Rijk trad op, toen men reeds aan het ‘overzien’ van economische verschijnselen was, toen reeds orde en methode in deze wetenschap ook was gekomen. Een zéér machtig hulpmiddel vond het onmiddelijk in de statistiek. Deze economische voorlichtster bij uitnemendheid had door het tolverbond in 1836 hare intrede in het toekomstige Duitsche Rijksgebied gedaan. Sedert 1870 ging zij met reuzeschreden vooruit, werd het machtig wapen van de econonomische politiek, en liet zich ook juist door die beambtenorganisatie, welke een samenhangend, tot hoogste instantie toe, logisch verband vormde, het gemakkelijkst hanteeren. Duitschland met zijn plotselingen massalen bloei is bij uitstek het land der massale verschijnselen geweest, zich in overweldigend snel tempo ontwikkelend, maar dàt in een tijdperk, waar deze massa bewegingen *ab ovo* nauwkeurig waargenomen, beschreven en gemeten konden worden.

Daarin ligt de groote waarde van de duitsche economische wetenschap en het gewicht, dat men het duitsche professorendom, de bearbeiders van dat materiaal moet toekennen. Hun wetenschap kenmerkt zich door het voortreffelijk en volledig registreeren, methodisch rangschikken en meten van het duitsche feit; de engelsche economie, ondanks veel vroeger ontwikkelde statistische kennis, meer door de bezonken beschouwing van het feit, in welks middenpunt steeds de *mensch* staat. Dit strookt geheel met hunne opvatting van den burger in de staatgemeenschap: in Duitschland object der wetten en besluiten, welke hij heeft te gehoorzamen,

onderdeel van het Getal, in Engeland, begin en einddoel van de regeering. In Duitschland staatsobject, in Engeland de staat zelve.

De Duitsche staat verrichtte dus de laatste veertig jaren werkelijke ‘cultuur’ arbeid, in dien zin, dat hij in eigen land den economischen bloei zocht te bevorderen op alle denkbare wijzen.

Er was veel te doen geweest: het was het land waar nog in 1850-1860 plaatselijke hongersnooden konden heerschen, door gebrek aan verbindingswegen, waar nog een landarbeidersreglement bestond waarin het tuchtigingsrecht en onbegrensde plicht tot gehoorzamen gold; waar standsvooroordeelen spotten met alle recht en billijkheid, waar het bankwezen even verbrokkeld was als het grondrecht, het burgerlijk recht en het verkeerswezen, waar in ambacht en bedrijf nog middeleeuwsche toestanden heerschten, waar alles wat handel en industrie betrof den overgang van kleinbedrijf naar grootbedrijf nog maken moest, waar geheel het economisch raderwerk van den staat nog opgebouwd moest worden.

Dit economisch werk is gelukt, en volkomen gelukt. Het geheele volk, in volle jonge krachtsuitstorting, in prikkelenden ondernemingsdrift, in overmoedigen, overstroomenden durf, is doortrokken geworden van den drang tot rijkworden, het geheele leven was hun een ‘Geschäft’.

In de wijze waarop dit gezocht, bevorderd en gerealiseerd is, ligt het zwaartepunt van zijn tegenwoordig ontwikkelingsstadium, daarin heeft het een hoogtepunt bereikt.

Maar zooals tusschen beschaafde menschen rijkdom niet de aantrekkelijkheid van het wederzijdsche innerlijke verkeer vormt, zoo wordt ook tusschen beschaafde staten een jong, rijk, op zijn overvloed prat gaand land daarom nog niet tot de rijpe elementen gerekend. Het is een phase, welke de oudere staten meer of minder sterk hebben doorgemaakt, maar het is de phase van jonge kracht, zonder de bekoring van den rijper, dieper in het wezen der dingen dóórdringenden, vergeestelijkten ouderdom.

Dr. CHARLOTTE A. VAN MANEN.

Islampolitiek.

(Afwijkend van hare gewoonte om geen kritiek op in haar tijdschrift verschenen opstellen op te nemen, heeft de Redactie gemeend, ter wille van de internationale hoffelijkheid, aan het hier volgend betoog, gericht tegen de beschouwingen van Prof. Snouck Hurgronje, voorkomende in het Januari-nummer van *De Gids*, onder den titel 'Heilige oorlog made in Germany', een plaats te mogen verleenen).

Daar de Islam als godsdienst zich niet beperkt tot het innerlijk leven zijner belijders, maar het geheele burgerlijk leven, en in theorie zelfs hun opvatting van den staat beheerscht, hebben alle staten - de Europeesche zoowel als de Oostersche - die met Mohammedaansche onderdanen te doen hebben, een bepaald standpunt moeten innemen met betrekking tot de eischen en de rechten van dezen godsdienst. In zooverre zulk eene houding zich in bewuste maatregelen of concessies uit, mag zij 'Islampolitiek' heeten.

Wanneer wij van historische beschouwingen afzien, en den tegenwoordigen toestand onderzoeken, dan vinden wij, dat er voor de moderne staten, wat hun Islampolitiek betreft, drie geheel verschillende punten van uitgang zijn. De eenige nog zelfstandige Islamstaat is Turkije. Hier is de Islam nog de staatsgodsdienst, de heerschende volksklasse is Mohammedaansch. Hier zal dus de Islampolitiek, zoowel bij de *binnen*- als bij de *buitenlandsche staatkunde* in het oog moeten worden gehouden.

Daarnevens staan Engeland, Frankrijk, Rusland en Nederland als heerschende over koloniën, waarvan de inheemsche bevolking voor een belangrijk deel den Mohammedaanschen godsdienst belijdt.

Bij hen is de Islampolitiek een gewichtig onderdeel van hun *koloniale politiek*. Ten slotte moeten hier nog staten genoemd worden, die, zooals Duitschland en de Donau-monarchie, wel enkele Mohammedaansche onderdanen hebben, maar deze, bij hun algemeene politiek, buiten rekening kunnen laten. Wanneer deze staten een Islampolitiek volgen, dan dient deze òf tot ondersteuning òf tot bestrijding van de Turksche politiek. Islampolitiek is voor hen dus een onderdeel van hun *buitenlandsche politiek*. Het ligt voor de hand, dat hierbij de mogelijkheid van een belangenstrijd niet is buitengesloten.

De houding van de *koloniale mogendheden* tegenover het Islamprobleem kan in bijzonderheden verschillend zijn, in hoofdzaak leiden hier dezelfde belangen naar hetzelfde doel. Moet de Europeesche staat zich zooveel mogelijk met alles bemoeien, of moet hij ten aanzien van de interne aangelegenheden der Mohammedanen zich bepalen tot een algemeen oppertoezicht?

Moet b.v. de rechtspraak verdeeld worden in een burgerlijke met Europeesche en een godsdienstige met Moslimsche rechters, of moet de beslissing der rechtsgeschillen uitsluitend aan Europeesche rechters worden toevertrouwd, aan wie dan in speciaal Moslimsche quaesties Moslimsche raadgevers toegevoegd worden? In hoever moet een Europeesch koloniaal gebied in 't algemeen de rechten van de Sjarî'ah (heilige wet, Turksch: Sjeri'et) erkennen? In hoever moet bij de inrichting van het onderwijs rekening worden gehouden met de inzichten der Mohammedanen? De vraag of op de overheidsscholen Christelijk godsdienstonderwijs mag worden gegeven, sluit zich onmiddellijk hierbij aan.

Hoe moet er gehandeld worden ten opzichte van de in sommige landen zeer omvangrijke goederen in de doode hand, uit welker inkomsten moskeeën, kloosters, fonteinen enz. in stand gehouden worden; hoe moet het Moslimsche familie-fideicommis behandeld worden? Welke gedragslijn is raadzaam in verband met de pelgrimstochten naar Mekka? Met deze en andere vragen moet een koloniale Islampolitiek zich bezig houden.

Bij de beantwoording van al deze vragen kunnen de koloniale mogendheden onderling verschillen, in den grond der zaak zijn allen het eens.

Allen beschouwen de Mohammedanen in hun gebied als burgers of onderdanen, dus als een integreerend bestanddeel van hun rijk. Hun politiek doel moet zijn, deze koloniale burgers zoo vast mogelijk aan het moederland te hechten. Zij moeten zich dus verzetten tegen elk panislamitisch streven, omdat het centrifugaal karakter van internationale groepeeringen doodend is voor een aaneensluiting op nationalen grondslag. En al moge nu ook het politiek panislamisme met als einddoel de vereeniging van alle Mohammedanen onder één wereldlijk hoofd, een utopie zijn, een koloniale mogendheid zal niettemin alle pogingen moeten bestrijden van buitenlanders, die in het internationaal verband der Mohammedaansche godsdienstgemeenschap aanleiding mochten willen vinden tot inmenging in de binnenlandsche aangelegenheden der kolonie.

Op een geheel ander standpunt staat Turkije wat den Islam betreft. Wel staat het in zijn binnenlandsche aangelegenheden voor dezelfde problemen als de Europeesche koloniale mogendheden. Ook in Turkije is de vraag, welke waarde nog aan de Sjeri'et gehecht moet worden, aan de orde van den dag. Reeds in het oude Turkije voldeed de godsdienstige rechtspraak alléén niet meer, en sedert de legislatieve hervorming der vorige eeuw zien we de Sjeri'et-wetgeving langzaam maar zeker voor de nieuwe Tanzimát-wetgeving plaats maken. Naast den Sjeich-oel-islam staan nu de Minister van Justitie en de Minister van Onderwijs; want ook op het terrein van het onderwijs is de geleidelijke vrijmaking van clericale invloeden aan den gang. Reeds het oude Turkije had - evenals andere Oostersche Staten - een toezicht op de broederschappen, op de goederen in de doode hand enz. ingesteld en op zijn manier, het probleem van ‘kerkelijke autonomie en staatstoezicht’ tot oplossing gebracht. Zonder moeilijkheden is dat ook daar niet gegaan, maar in elk geval, doordien de staat als zoodanig Mohammedaansch was, veel gemakkelijker dan in de koloniën van Europeesche staten.

Het Mohammedaansch karakter van den Turkschen staat is dan ook trots alle stormen en hervormingen van den jongsten tijd bewaard gebleven. Na de revolutie van 1907/08 hebben de Christelijke burgers van Turkije gelijke rechten

gekregen. Sommige modernisten hadden toen gaarne een godsdienstig-neutralen Osmanenstaat gevestigd, maar daartegen verzetten zich de historische traditie, de bouw van den staat en vooral de ethische grondslag van het leger. Zelfs een zoo vereuropeescht en zeker niet panislamitisch denkend man als Ahmed Riza, de eerste president van het Turksche parlement, heeft in zijn brochure 'La Crise de l'Orient' gezegd: 'La concentration (du Sultanat et du Khalifat) a été nécessaire jadis pour l'oeuvre de conquête; elle l'est aujourd'hui pour notre défense...' Actuellement, la Turquie ne peut ni se séparer du Khalifat, ni le sepárer de son pouvoir temporel'.

Niettemin heeft men, in vrijzinnigen geest, een proef genomen met den 'neutralen staat', maar de loop der gebeurtenissen heeft Turkije er steeds meer toe gebracht de gedachte van den 'khalifenstaat' weder naar voren te doen treden. Dat het hierop nadruk legt, is niet alleen een binnenlandsche noodzakelijkheid, maar ook een eisch van zijn buitenlandsche politiek. Wel weet men in Constantinopel zeer goed, dat men nooit zal kunnen rekenen op een politieke heerschappij over alle Mohammedanen, maar men hoopt een Moslimsche groote mogendheid te kunnen worden en houdt daarbij rekening met de panislamitische gevoelens in andere door Mohammedanen bevolkte landen. Waar Engeland en Rusland hun gebied ten koste van Turkije trachten uit te breiden, en Frankrijk Turkije op financieel gebied zoekt te bevoogden, daar worden natuurlijk turcophiele neigingen van Indiërs, Egyptenaren en Tataren of zelfs maar het streven dier volken naar onafhankelijkheid door de Turken als welkome strijdmiddelen tegen hunne vijanden beschouwd.

Hier herhaalt zich in omgekeerde richting de politiek van de oude groote mogendheden tegenover Turkije. Evenals vroeger Engeland, Rusland en Frankrijk de Christelijke onderdanen van Turkije in hunne ontevredenheid stijfden en hen zelfs opstookten, niet om die Christenen te bevrijden, maar om Turkije te verzwakken en zijn grondgebied te verdeelen, zoo wil Turkije thans omgekeerd hetzelfde middel: eenheid van godsdienst gebruiken, niet om de macht van die mogendheden te fnuiken - daartoe is het niet in staat -, maar om ze bezig te houden, hen in moeilijkheden te brengen,

en zich tegen hen te weer te stellen. De richting van zijn politiek is dus, ofschoon het juist omgekeerd schijnt, in tegenstelling tot de agressieve politiek der mogendheden zuiver *defensief*. Deze politiek vindt in de staatsidee en in de leer van den Islam en het Khalifaat een niet te onderschatten steun. Wanneer men eens beproeft, zich boven het egoïstische standpunt van een Europeesche koloniale mogendheid te stellen, dan kan men Turkije, een om zijn bestaan strijdenden Staat, *objectief het recht tot het volgen van deze gedragslijn niet ontzeggen*. Zoowel ethisch als historisch heeft deze Turksche Islampolitiek in elk geval veel meer recht van bestaan dan het op de verdeeling van Turkije aangelegde imperialisme der groote mogendheden.

Deze onder het oude regime reeds bestaande politiek van de Porte is, *daar ze in den aard der zaak ligt*, ook door de Jong-Turken weer aanvaard niettegenstaande hun afkeer van de tradities van Abdoel Hamid. In deze ure der beslissing heeft zij hare militante uitdrukking gevonden in de verklaring van den Heiligen Oorlog. Het is het historische parool voor het Turksche leger, het is de Mohammedaansche vorm voor een beroep op den steun der geloofsgenooten in de vijandelijke Staten, het is ten slotte - daarom juist die sterk Europeesche tint der mise-en-scène - het, in verband met Europeesche vooroordeelen, meest geschikte middel, om den oorlogvoerenden in Europa schrik aan te jagen.

De staat van zaken, die van zelf uit natuurlijke tegenstelling van belangen geboren wordt, maakt nu in den laatsten tijd eenen verwarden indruk doordien - ik heb het hierboven reeds aangeduid - nog een derde soort van Islampolitiek mogelijk is. Deze zal zich voordoen bij eene mogendheid, die niet door overwegingen van koloniale of binnenlandsche politiek weerhouden wordt, het internationale karakter van den Islam als een factor voor haar buitenlandsche politiek te beschouwen. In dit geval verkeert *Duitschland*.

In China, Marokko en Turkije heeft Duitschland consequent de politiek van het behoud der inheemsche staatsbesturen gevolgd, daar het in Oostersche Staten door de ‘open deur’ betere zaken kon doen dan in vreemde koloniën. Het meest heeft Duitschland kunnen doen voor Turkije, daar de souvereiniteit en de integriteit van Turkije een der dogma's

van de Duitsche 'Wirtschaftspolitik' is. Hier vielen de belangen van Duitschland als industriestaat samen met die van het om zijn bestaan worstelende Turkije. Op deze overeenstemming van belangen, en niet op sentimenteele voorliefde voor den Islam of de Turken, is de Duitsch-Turksche vriendschap gebaseerd. In het uur van den nood werden zij wapenbroeders tegen dezelfde vijanden, en beide bondgenooten stelden elkander zoowel hunne politieke als hunne militaire strijdmiddelen ter beschikking. Zoo dient de Heilige Oorlog thans ook wel ten voordeele van Duitschland, maar hij is zeer zeker niet '*made in Germany*'. Dat toont reeds Duitschlands houding tegenover den Islam in vredestijd.

Het nu door den oorlog voor een ieder duidelijk geworden verband was natuurlijk door oplettende waarnemers der geschiedenis van den dag reeds lang ingezien. Kwaadgezinde beoordeelaars van de Duitsche politiek zochten dan ook steeds Duitschland achter de schermen der Turksche Islampolitiek. Ten onrechte. Natuurlijk zag men in Berlijn wel, dat de Turksche Islampolitiek in geval eener internationale crisis het bevriende Duitschland ten goede kon komen, maar men hoedde zich er wel voor, panislamitische agitaties op touw te zetten. Wel nam men, met het oog op Turkije, tegenover den Islam een welwillende houding aan, zonder op de openbare meening in Duitschland invloed uit te oefenen, of aan andere mogendheden in hun koloniën moeilijkheden te veroorzaken. De *Duitsche Islampolitiek* was dus niets anders dan een opmerkzaam gadeslaan van dezen internationalen factor, een voorzichtig ontzien van Mohammedaansche en Turksche gevoeligheden en, bij geschikte gelegenheden, een platonische, maar tevens opzettelijke sympathiebetuiging voor den Islam. De tegenwoordige situatie is niet door Duitschland in 't leven geroepen, maar de natuurlijke loop der dingen heeft Duitschland als beschermer van Turkije de thans een ieder bekende eigenaardige positie in de Islamwereld bezorgd.

Geregelde lezers van *De Gids* zullen begrepen hebben, dat dit betoog gericht is tegen de uiteenzettingen van Prof. Snouck Hurgronje, in het Januari-nummer van dezen jaargang. Ook het buitenland weet, dat onder den invloed van

dezen hoogstaanden geleerde het bestuur der Nederlandsche koloniën na velerlei dwalingen eindelijk tegenover den Islam het standpunt heeft ingenomen, dat met de ware belangen van Nederland strookt. Dat de tegenwoordige wereldtoestand den Hollandschen kolonialen kringen zorgen baart, kan men in Duitschland zeer goed begrijpen. Nog daargelaten de mogelijke, maar gelukkig onwaarschijnlijke uitwerking van de Turksche politiek op Nederlandsch-Indië, zouden in Nederland de tegenstanders van de tegenwoordige Nederlandsche Islampolitiek aan den Heiligen Oorlog een voorwendsel kunnen ontleenen om aan deze gelukkige politiek te tornen. Nederland heeft thans geheel buiten zijn schuld zoowel onder den handelsoorlog als onder de evolutie van het Islamvraagstuk te lijden, want de Islam is al even internationaal als de handel.

Het artikel van Snouck Hurgronje is in eene uitvoerige gedachtenwisseling in de 'Internationale Monatsschrift,' door hem zelf terecht gekenschetst als eene levendige uiting van bezorgdheid op het gebied der koloniale politiek. Rechtmatige teleurstelling wegens den feitelijken historischen loop der dingen heeft aan de rechtvaardigheid van zijn oordeel over de Duitsche Islam-politiek in den weg gestaan.

Daarom scheen het niet meer dan billijk, dat een Duitscher, wiens wieg trouwens ook in Holland stond, bij alle waardeering van de Nederlandsche zienswijze, ook de Duitsche opvatting eens uiteenzette.

Objectiviteit is op dit gebied moeilijk, zoo niet onmogelijk. Bij het Islamvraagstuk zijn wij allen belanghebbend en dus ook partijdig.

Bonn.
C.H. BECKER.

NOOT VAN DE REDACTIE.
Prof. Snouck Hurgronje ziet af van dupliek, maar vestigt de aandacht der Redactie op de wenschelijkheid der, zij het voor Nederlandsche lezers zeker overbodige, rectificatie der voorstelling, alsof de Nederlandsche Regeering, na vele dwalingen, onlangs de ware Islampolitiek gevonden had. Ten overvloede zij hier dus herinnerd, dat de houding van het Nederlandsch gezag jegens den Islam sinds de dagen der Compagnie niet noemenswaard veranderd is; alleen werd in den loop der 19de eeuw uit den boezem der kerkelijke partijen vaak de klacht vernomen, dat de Islam door de Regeering al te angstvallig werd ontzien.

Trophæën.

I.
De Honigbij.

Te noen. De hoeve rust in 't bronzen loof der boomen;
De weide geurt; de brem, langs 't heuvlig eikenwoud,
Heft, in de azuren lucht, heur vleugelbloemig goud;
Hij klimt, die 't jublend lied uit de ijlte neer doet stroomen.

Door 't wielpaar en 't affuit is 't uitzicht ingenomen;
En daar, van kim tot kim, de donder niet verflauwt,
Staat hij bij 't steigrend staal, en richt zijn muil, en schouwt,
Bij 't donderbrakend vuur, ter verte, die blijft doornen.

In kar aan kar het kruit. Het tweespan poost en graast.
De voerman leunt ten berm en stopt zijn pijpje; en naast
Hem ligt, ten boôm gestrekt, de jonge held te ronken.

Hij ronkt. En langs 't gelaat, dat grimmigheid omhult,
Zwermt, uit de rieten korf, 't geslacht dat, weeldedronken,
Met 's aardrijks voedend sap de blonde raten vult!

II.
De verlaten Veste.

Zoo zie, langs 't welkend west, de trage neevlen strijken:
De nacht keert weer. Het licht, dat weiflend deist en poost,
Heeft, met een doffen gloed, den einder overbloosd;
En klaaglijk weent de herfst langs de uitgerokken dijken.

De stadswal en de gracht, daar 't roerloos water roost,
Doen 't spieglend popelblad ten dubblen hemel reiken:
Het bibberende geel moet voor de koelte wijken,
Zoo 't, rillend over 't staal, den killen vuurmond koost.

Nauw hoorbaar dondrend door de mijlenverre dreven
Doet één vereenzaamd schot den stillen einder beven,
En wacht zijn wedergalm... Maar alle weergalm zwijgt.

Slechts zendt een sneeuwwit geitje, ontredderd en verlaten,
Daar 't, langs 't onwrikbaar wiel, het muurplat wint en stijgt,
Naar 't heimnisvol verschiet een bang en siddrend blaten...

III.
De Verbijsterde.

Zooals in 't woelziek hart, wen 't koortst, de slagen bonken,
Zoo dreunt de nacht. De vlam, ten davrende' einder, loeit.
De oranje weêrschijn danst. De rookkolommen ronken.
'T onmeetlijk stroomvlak rolt, van 't lillend rood doorgloeid.

En over 't dondrend dek doet schip aan schip geboeid,
Ontredderd, rug aan rug, d' uitzinnige' uittocht kronken:
Vrouw, grijsaard, kranke en kind, gebukt, gebuideld, vloeit
Langs huifkar, kruit, kanon, wielstel en paardeschonken. -

Zij stuikt... Het onheil naârt. De gillende granaat
Schiet, berst, en doet het puin, zoo 't puin tot pulver slaat,
Met rustloos ratelend geraas ternederkolken...

Zij stuikt, en kreunend stort ze opzijde, en, knieverlamd,
Balt zij heur vuiste', en tart de blakerende wolken,
Terwijl heur oog, gitzwart, in 't krijtwit aanschijn vlamt.

IV.
Het Festijn.

Hier heeft de koortsbrand uit! De flakkerende vuren
Doorfonklen, stil en klaar, het rustloos ruizlend woud.
Die droomde, half ontwaakt in 't wadend kreupelhout,
Ziet, dansend, in den gloed, de vlam van de eigen schuren.

Hier echter, in den krans van vrienden en geburen,
Staat, daar hij, hoog, een gans bij 't vleezig stuitbeen houdt,
Potsierlijk, Pol, en lacht... En lachend jong en oud,
Staan, liggen, leunen, die met gulzige oogen gluren.

Het rijshout knapt. En, bleek, spitst in den rossen schijn,
Ten rande, uit d' ijzren pot daarin de bobbels blazen,
'T smaloogig snuitje omhoog, ontrukt aan 't moederzwijn.

En plots, als tot een zoen, ten halze omlaag, den dwazen,
De oranje snavel snel naar 't rozig muiltje hapt,
Daar klinkt, luidlippig, 't al in 't ronde, dat het klapt!

FRANK GERICKE.

De zinkput.
(Eene herinnering uit Holland.)

Het was een wijde, royale put; zijn keurig gemetselde rand stond een klinkertje hoog boven het pad en over het geheel sloot, als een blank vloertje, het ronde houten deksel, welks twee helften naar het midden toe tegen elkander konden kleppen. Juist boven die middennaaf met zijn stevige scharnieren, liep driehoog het prikkeldraad, de scheiding tusschen de twee buurerven, wier gemeenschappelijk bezit de zinkput was.

Naar den kant van dezen zinkput lagen de onaanzienlijke zijden der beide woningen, twee blinde muren met alleen het keukenraam midden daar in;.... het prikkeldraad-over-paaltjes ging langs de geheele lengte schuil binnen een wal van groen: veel sparretjes aan het linksche huis, aan het rechtsche meer verscheidenheid: jasmijn en seringen, en weerszijden het halfrond van den zinkput, een ribus en een vlier. Maar boven de zinkput zelf, die geen heesters op zijn houten dak dragen kon, liep, naakt en vijandig, van paaltje tot paaltje, het stevig gestrengelde stekeldraad, een stekeldraad met zeer lange en scherpe punten, waartusschen door zelfs het keffertje van de oude menschen links zich niet wagen dorst in den tuin van de jongelieden rechts.

De zinkput, in zijn onaangetasten, zuiveren cirkel, open tusschen de twee erven, was de zichtbare scheiding, het vereenigingspunt en het gemeenschappelijk bezit.

Iederen morgen, zeer vroeg, op haar gang naar kippeloop en groentetuin, spiedde geruimen tijd aan de linksche zink-

put-helft een hoog-in-de-schoudersche, oude juffrouw, die een paars gebloemde blouse droeg, en een paars wollen doekje om het hoofd had geknoopt, waarop een groote, zwarte tuinhoed stond. Zij hield zich schuil achter haar boompjes, loerde, door het open vak boven de put, in den buurtuin: ze hadden wéér vergeten, gisterenavond, de theetafel binnen te halen!... de jonge madam 'r tuinhoed lei weer in het gras, slap van de dauw!... het luik van de achterdeur was alweer niet gesloten geweest!... Zij schudde het hoofd, had een stroeven mond vol misprijzen en ging moeilijk en langzaam weer door met haar dagelijksche bezigheden.

En iederen morgen, tegen tienen, na hun laat ontbijt, kwamen uit de tuindeur van het rechtsche huis een jonge man en een jonge vrouw, wat uitzonderlijk gekleed beiden, en die iederen morgen weer aan, met hetzelfde kinderlijke genoegen, naar alle boomen en bloemen keken, tuurden hoever de lei-perzik al vrucht had gezet, benieuwd waren welke kleur papavers er dien dag bloeiden, en hoeveel windekelken de haag wel droeg... Iederen morgen, arm-in-arm, deden zij hun onderzoekingstocht het erf rond, hadden bij de zinkput even een lustig oogglimpje den buurtuin in, want het was een uitgemaakte zaak voor hen, dat daar een paar vervelende en malle menschen woonden, die niet waard waren, dat zij zoo een lief huisje en zoo een kostelijken tuin hadden...

Den eersten dag, bij een buurpraatje aan het hek, had de oude juffrouw de gelegenheid gevonden te verklaren, dat zij nóóit geplukte bloemen in huis wou hebben, want dat gaf maar rommel en vuiligheid, dat ze een hekel had aan huisdieren, en dat grasvelden in een tuin zonde waren, als je geen konijnen hield, want bleeken kon je wel op de haag...

Het waren zoo maar een paar oude luidjes, een beetje èrg oud, en een beetje erg zuinig en erg eigenwijs, en die het zich zoo prettig op hun gedoe'tje maakten, als zij in hun voorafgegane leven maar in de gelegenheid waren geweest, dat te leeren.

De jonge menschen echter konden hen niet zetten, en de oudjes, van hun kant, vonden, dat zij het bar slecht met de nieuwe buren hadden getroffen. Die jonge mevrouw kon niet veel bizonders zijn... die liep wel met een grijs heerenhoedje achter op het hoofd door den tuin te zingen, en rookte

sigaretten; die zat soms den heelen dag door maar te lezen, of er geen werk in de wereld bestond... Het oude mannetje schudde het hoofd en de juffrouw was gebeten.

De juffrouw wendde aldra het hoofd af bij een oog-ontmoeting tusschen de heesters door, zoodat de vrouwen elkaar niet meer groetten; de mannen, minder fel, wisselden nog wel een woord bij een toevallig samentreffen; de man van rechts, een rijzige blonde met een rood puntbaardje, die genoegelijkrustiek in een trui en een wit linnen broek op zijn tuinbank te studeeren zat; het mannetje van links, een gepensionneerde boekhouder of zoo met wat geld, heel mager en recht en stram, met roode appelkoontjes op een doorrimpeld gezicht, en die moeizaam gehurkt en met een eindeloos geduld zijn koollandje zat te wieden of zijn sla-plantjes verpootte. Hij kon zoo meewarig kijken den buurtuin door met zijn groote gazons binnen bloemenranden: al die verloren, goeie grond!... En de jonge menschen van hun kant spotten: kool, en aardappelen, en kool... geen paadje bijna kon er op overschieten!...

Maar tusschen de twee erven, vreedzaam en vriendelijk, lag daar de zinkput met zijn blanke houten vloertje, precies een halfrond op elk erf, gescheiden en aaneen-gesloten, en strikt eerlijk verdeeld... En de zinkput was er om water te ontvangen.

Onder naast de beide keukenvensters stak uit den grijzen muur een looden pijpje; die looden pijpjes mondden boven een rood baksteenen gootje, en de beide gootjes, in een scherpen hoek naar elkander toeloopend, hadden tot doel en einde: de zinkput.

's Morgens, vóór dag en dauw al, puppelde het gootsteenpijpje naast het keukenraam der oude juffrouw; een gezapig watertje met wat zeepbelletjes erop kwam het roode gootje afgekabbeld, en verdween in de zinkput.

Wat later puppelde het gootsteenpijpje van het rechtsche huis; een jentig dienstmeisje, met een wit mutsje scheef op het zwierige krulhaar - dat was Zwaantje - bewoog achter de ondergordijntjes van het keukenraam; het roode gootje schoot vol gulle plasjes gezwind water, dat holderde over de ticheltjes heen, en verdween in den zinkput.

En den dag door, bij tijdjes en wijlen, gorgelde het gootje rechts en lebberde het gootje links, en de zinkput, onder de

onschendbare helderheid van zijn blank houten deksel, nam alles op: het zuivere water, het vuile en het vette, de poelige stroompjes, loom van bezinksel, en de rappe beekjes, wolkighemelsblauw van lekkerriekend zeepsop of scherp van soda en chloor.

Als er een dag véél vuil water, dat drab liet, door een gootje was geloopen, kwam 's avonds de oude juffrouw of het pintere Zwaantje, met een bezem en een emmer; zij boenden het vergroezelde gootje weer helderrood, stortten nog wat frissche gulpen water achterna, die schoonveegden als een slagregentje, en gingen voldaan in huis. Het weggebezemde vuil en het klare water verdwenen gelijkelijk in den zinkput, die onverstoorbaar keurig bleef, onder de keurigheid van zijn gave, ronde dak, dat alles bedekte.

Tot, op een morgen, de jonge vrouw, bij een rondgang om het huis, onder den zinkputdeksel uit, op de eerste vermiljoenen klinkers van het gootje, een schommelend plasje zag staan, grauw-zwart en met puistige blaasjes, als de bubbelige rug van een weggedoken pad.

'De zinkput raakt vol, geloof ik', zei ze terloops tegen haar man; en daar zij in haar stadsche leven nog niet geleerd had, in een volgeloopen zinkput een gewichtig onderdeel der huiselijke bestiering te zien, tipte zij alleen haar lichte morgenjapon een eindje hooger en stapte door.

Wat later stonden het oud mannetje en de oude vrouw aan de andere zijde van het prikkeldraad bij hun houten halfrond en keken naar het gootegat... 't Oud mannetje had zijn zijen petje bedenkelijk achter op het kale voorhoofd staan; de vrouw met haar tuinhoed over het wollen sjaaltje, kromde nog onheilspellender dan anders haar hooge, bolle schouders bijeen.

Zij keken; onder het zinkputdeksel uit beefde een zwart en vet glimmerig plasje, dat als een vuil asempje over de heldere roodheid der eerste tichels streek.

Zij keken elkaar aan, keken naar het gootje, schudden de hoofden, en gingen in huis.

Den volgenden morgen zag de jonge vrouw, dat het plasje aan den zinkputmond geslonken was; maar den dag daarop leek het weer aangewassen; het rimpelde en rekte en lekte zoo verraderlijk stil, of het zoo met een sprongetje

de heele goot zou vol gieten en tot in den tuin loopen.

En toen zij dien middag met vrienden onder de dichte kastanjes op 't zandplein achter het huis waren gezeten, en er vroolijk gekout werd en gelachen, toen kwam er, met de aanstreelende windvleugjes mee, een zeer onheusche geur van terzijde het huis gestreken. De gastvrouw keek bezorgd... zij zag, dat de zon op den zinkput scheen... en de ongastvrije geur werd zoo sterk, dat men het heerlijke zitten onder lommerrijke boomen moest opgeven, en een wijk zoeken aan den anderen huishoek, waar het zoo koel niet was en niet zoo genoeglijk ruim.

Dien avond zei de jonge man, gewichtig, en met iets vermaakts in zijn stem ook over dat optreden als huis- en grondbestuurder:

'*Mijn* opinie is, dat de zinkput dàdelijk moet worden geleegd.'

De jonge vrouw knikte instemmend; maar ze zei erbij: 'De zinkput is ook de zinkput van de kool-eters.... wij moeten overleg plegen!'

Dat was een gansch nieuwe gebeurtenis in hun huwelijken staat.

De jonge man schreef een zakelijk en zeer beleefd briefje, zooals hij dacht, dat in de gegeven omstandigheden gevoeglijk en gebruikelijk zoude zijn!

Eerst den avond daarop kwam het antwoord: een lijvig en zorgzaam opgesteld epistel, geschreven met breede, duidelijke letters, die in de bescheiden versieringen alleen een beetje beverig waren: - zij hadden veertien jaar in hun tegenwoordige huis gewoond, zoo schreef het mannetje ongeveer; in dien tijd hadden zij met vijf achtereenvolgende huurders van het buurhuis den zinkput in vrede en genoegen gedeeld. In het geheele tijdsverloop van die veertien was de put tweemaal geleegd, en de laatste lediging had nu juist anderhalf jaar geleden plaats gehad; zijzelf hadden geen enkele verandering gebracht in hunne huiselijke gebruiken; dat ditmaal de put in zulk een kort tijdsbestek bleek volgeloopen, zooals zij sinds enkele dagen tot hun groote ontsteltenis óók hadden waargenomen, kon dus alleen dááraan worden toegeschreven, dat er uit de keuken van het buurhuis te veel, maar vooral te vuil water naar den zinkput werd

gevoerd. En dat zij dus en zoodoende zich niet verplicht gevoelden mede te werken tot de lediging van een put, die in de prakrijk bleek maar voor een zoo klein deel in gemeenschappelijk gebruik te staan.

De jonge vrouw en de jonge man wisten eerst niet, of zij verontwaardigd moesten wezen, dan wel plezier hebben; inderdaad waren zij een bèètje verontwaardigd, en hadden vèèl pleizier.

Die brief...! een document!... wat een klucht!

En het besluit was, dat de jonge man bij 't secretariaat van het plaatsje zich aanmeldde voor een zinkputlediging door de gemeentelijke machine, hetgeen *f* 1.50 kostte, plus een fooi en een borrel aan de ruimers...

Den volgenden dag verscheen de zwarte ketelwagen voor de deur; de slangen werden ineen geklonken, over het pad geleid, en de machine snurkte; twee kerels in pilow pakken wandelden erbij.

Uit de diepte van hun aardappelveld, waar zij kwansuis wat werkten, loerden de oude juffrouw en het oude mannetje over den zinkput op het buur-erf; zij hunkerden om te zien wat daar gedaan werd en zij trokken heel wijze en bedachtzame en ongeloovige gezichten.

Na een half uur was het karwei klaar; de twee kerels sloegen hun flesch bier naar binnen, presenteerden de gemeente-quitantie van *f* 1.50, schroefden de slangen uiteen, en de ketelwagen met zijn gerei en den inhoud van den geledigden zinkput verdween uit de laan.

Zoodra zij vertrokken waren, kwam Zwaantje met veel vertoon het gootje schuren; ook hun deel van het deksel, waarop de kerels groote moddervoeten hadden gezet, boende zij met schuurzand en witsel zoo blank, als het maar ooit geweest was.

Want de eenige in huis, die waarlijk verbolgen bleek over de zinkput-historie, dat was Zwaantje; ook bleek het, dat Zwaantje volstrekt niet van zins was vooreerst die historie te vergeten. Zwaantje hing om de tien minuten in den hoek van het keukenraam te gluren, òf de goot aan den overkant liep... liep ie, dan bleef ze loeren, hoe láng ie liep... liep ie wat rijkelijk, dan stoof ze naar buiten en posteerde zich bij den put met een gezicht van aanklacht en verweer, dat kostelijk was om naar te kijken.

Maar de jonge vrouw, die haar kamers slecht gedaan zag en haar maaltijden vaak niet op tijd vond, moest wel brommen...

'Mevrouw,' zei Zwaantje, de muts nog scheever dan anders op de woeste krullen, 'mevrouw, je mot me late betije... dat volk hiernaast maakt iemand dol!'

De zinkput ondertusschen, met zijn blank dak boven den gekuischten koker, lag rustig en rein onder het rijpende zomerloof. De wind had de sneeuw der jasmijnbloemen over zijn bodem geblazen en het pulver-fijne gebloesem van den grooten vlier; nu bloeide er een vuurroode dahlia naast zijn blankheid, en de twijgen en loten weerszijden schoten al langer en weliger uit en vernauwden den doorkijk tusschen de beide vijandige erven.

Toch had de oude juffrouw op een laten zomeravond in Augustus nog iets heel aanstootelijks gezien.

De jonge vrouw zat in het gras onder den appelboom, en naast haar lag de man, rechtuit, zijn hoofd tegen haar opgetrokken knieën. Zij hield een zonnebloem in den schoot, waarvan zij eerst al de gouden lintjes strooide door het blonde haar onder haar handen; dan plukte zij de pitjes uit het hart van de bloem, ontdeed ieder zaadje van zijn zwarte hul, stak het puntje melkwit vleesch tusschen haar lippen en boog zich voorover om den man het zaadje te laten eten uit haar toegestoken mond.

'Pas op...,' had die gewaarschuwd, als een paars gebloemde blouse plotseling verschoot achter het heestergroen.

Van dien avond af was de oude juffrouw zeker, dat er bedrog in het spel was, en dat die menschen *niet* waren getrouwd.

In September was de opening boven den zinkput bijna overgroeid. Onder een koel berceau'tje van wuivende, jonge loten, met blaadjes zoo licht en teer als voorjaarsloof, lag in den lichtend groenen schemer het blanke plankiertje over den zuiver-ronden, rooden tichelrand.

Maar plotseling, op een morgen, aan het eind van September, was daar weer, op de eerste vermiljoenen klinkertjes der goot, het zwarte, zabbelende plasje, met zijn puistige belletjes, als de klam-glibberige rug van een weggedoken pad!

De jonge vrouw riep er Zwaantje bij. Zwaantje beurde het halfrond van hun dekseldeel op... een grijzige, metaal-

glanzende laag rilde tot het bovenste randje van den putcirkel; de zinkput was boordevol.

Aan de koffietafel werd er ijverig overlegd; al was het niet om het geld, al was het alleen maar om de eer van het spel, zij konden toch niet alle twee maanden *f*1.50 betalen voor de ruiming van een zinkput, waarin van de buren misschien nog meer water liep dan van henzelf - daarover waren zij het volkomen eens.

''k Verd... het, om weer een briefje te schrijven,' zei de man, die wel eens wat kort van stof kon wezen.

Maar zij had een kordate bui dien dag: als ze zelf eens ging?... Dat werd een kostelijke grap gevonden!

Twee minuten later was zij op weg. De oude juffrouw deed zelf open, sjaaltje om het hoofd, tuinhoed daarop; die probeerde wel verwonderd te doen, maar zij had een gezicht, of zij het bezoek al sinds dagen verwachtte.

De jonge vrouw werd in een zijkamer gelaten; keurig! een buffetkastje met een zilveren inktstel erop en een glimmende ronde tafel met een theeservies.

De juffrouw posteerde zich, één hand op den tafelrand, en bood geen stoel aan.

'Ik kwam eens even praten over den zinkput,' zei de jonge vrouw dadelijk, met een zakelijk aplomb.

De oude juffrouw rimpelde bedenkelijk haar langen neus en hoornen voorhoofd onder het paarse sjaaltje.

'Tja...', zei ze, niet zonder leedvermaak.

Toen kwam ook het oude mannetje door de gang aangesloft, een zwart kalotje op en zijn bril in de hand. Hij bleef in de open deur staan.

'Tja...', zei ook die, aarzelend.

'De zinkput is weer vol', zei de jonge vrouw.

- Dat hebben we al sinds een week gezien... hij is boordevol.'

'Maar dan zal...' wou wat heftig de jonge vrouw gaan betoogen.

'Me lieve mensch', viel de juffrouw haar overrompelend in de rede, 'praat me er niet over. *Wij* blijven bij onze meening.'

En toen stak ook het oude mannetje van wal, wat zenuwachtig, met zijn stokkige, roode vingers al maar den bril bewrijvend. Nog eenmaal gaf hij zijn heelen brief van voor

twee maanden ten beste: veertien jaar in hun tegenwoordige woning.... in vrede en genoegen met vijf andere buren den zinkput gedeeld...

‘En kèurige buren!’ zei de juffrouw met klem.

- Nooit nesten gehad in al die jaren, met niemand en over niets...

‘Maar nu, sinds de nièuwe bewoners...’ viel de juffrouw weer spinnig bij.

De jonge vrouw voelde zich boos worden, doch hèt belachelijke der situatie behield de bovenhand.

En een beetje uit de hoogte, met de bedoeling te kwetsen, zei ze:

‘Dan zullen wij die vijftien stuiver nóg eens een keer voor u dienen te betalen.’

‘Als je nou van die vijftien stuiver spreekt’, kwam de juffrouw, dadelijk slagvaardig, ‘*wij* geven die liever aan de armen, dan hebben wij er tenminste nog Godsloon van.’

De jonge vrouw schoot in een lach. ‘Dat zou ik in uw geval dan ook maar doen’, zei ze, en ging heen.

Thuis werd er niet weinig gelachen om dat godsloon, maar Zwaantje, in haar keuken, was zóó aan het uitvaren, dat haar het zwijgen moest worden opgelegd.

Doch wat zouden ze beginnen?

Toen vond de man het oogenblik gekomen om den huisheer in het geval te betrekken.

De huisheer was een slim, boersch mannetje, die een komenijswinkel met annex kroegje hield in de Dorpsstraat. Hij luisterde eerst verstrooid naar het verhaal, liet door een oolijke gezichtsmimiek wel vermoeden, dat hij het stelletje der buren nu niet zoo bizonder genegen was, maar scheen evenmin van plan iets hoegenaamd te doen ten gunste der tegenpartij. Dan dacht hij na.

‘Meneer’, zei ie eindelijk, ‘je zinkput is geen zinkput meer...; 't water ken niet zakken...’

En hij lei plots een aangenamer belangstelling aan den dag.

‘Die gemeente-machines, meneer, die zuigen je water wel op, maar ze laten de drek zitten. Dara mot je spieren en een goeie schop voor hebben... Weet je wat, meneer, *ik* stuur jou een arrebeier om te baggeren, en *jij* koopt van

mij de mest, die eruit komt... voor een daalder, la me zeggen... dan hei je waar voor je geld...'

De jonge man, die blij was een uitweg in de zaak gevonden te hebben, sloeg dadelijk toe, en de huisbaas knipte verstandhoudelijk met zijn kleine, slimme oogjes, van dat zij nu samen dat vrekkige spannetje eens een mooie poets gingen bakken.

Den volgenden morgen kwam de arbeider. Zwaantje, glunder onder haar scheeve muts, stond er dadelijk bij. De man stootte met een puntig ijzer eerst gaten door den drabbodem, dat het water in veel klokjes en zuchten langzaam aan het wegborrelen ging; dan haalde hij bij bolle spadenvol de smurrie naar boven, spreidde die netjes rond den vlierstam en onder de ribus... 't heele heesterperk werd één sliklaag.

De jonge man en de jonge vrouw kwamen naar buiten, en hoewel de lucht, die uit het omgewoelde slijk opsteeg, nu juist niet van de aangenaamste was, bleven ze toch wel vijf minuten kijken... ze voelden, dat er uit het keukenraam der buren gespied werd, en dat gaf hun vermaak.

'Je mot ze maar pruve.... ze komme van Lissabon....', zei de spitter met een oogje.

Wat een mestje! Wat een koek van louter vettigheid kwam daar op die bedden! Dat zou er gaan tieren en bloeien een volgend jaar!

Zwaantje genoot.

'Hoe meer stank, hoe meer mest!' zei ze in een leeghoofdige opgewondenheid. - Dat ging die kwezels met hun godsloon dan toch eens lekker voorbij!

Toen het heesterperk vol was gegooid, bracht de man nog verscheiden emmersvol den tuin in, op twee leege groenterabatten bij de haag.

Allemaal jonge doperwtjes voor 't volgend jaar!' gekte hij. Maar zoodra Zwaantje zich gekeerd had, kwam vriendelijkjes en schichtig de groote tuinhoed op het wollen sjaaltje om den hoek van het groen gepiept. Er werd gekucht, en de man, een volle spade moeizaam heffend, keek op.

'Ben je van de Gemeente?' vroeg geheimzinnig de oude juffrouw.

'Nee', zei de man, 'ik ben van Floon'.

De tuinhoed verdween weer achter het groen, en even later stonden de oude vrouw en het mannetje te beraadslagen aan hun tuindeur.

Toen Zwaantje nog eens gekomen was en weer verdwenen, kuchte opnieuw de tuinhoed achter de sparretjes; en als de man weer opkeek:
'Laat Floon dat allemaal uitscheppen?'
'Wie anders?'
'Ken je ons dan ook niet een emmertje vol brengen?'

Toen had de man een oogknippertje, dat vol raadselen was en zei:
'Nee, ziel, dáár is nou net eris geen denke aan...'

In een paar uur had hij den put geheel schoongekrabd en de tuinbedden volgedragen; hij bood een quitantie aan van 1.50, dronk zijn bier leeg en vertrok. De jonge man begreep wel, dat de huisbaas er een sla'tje uit had geslagen: een daalder voor twee uur werkloon! Maar wat een mest hadden ze dan ook binnengekregen; dat zou een tuin geven als een Paradijs!

Daar de lucht bleef hangen, en eer sterker werd dan verminderde, moest Zwaantje dadelijk naar Derksen, den tuinman, of er een knecht kon komen om den boel onder den grond te werken.

In den namiddag kwam Derksen zelf. Hij keek bedenkelijk en bestraffend. Van den aanvang af, dat hij ze bediende, had hij altijd een vaderlijken toon tegen het jonge paar aangeslagen.

'Meneer', zei ie, 'wat hei je nou gedaan! Die zinkputmest, dat *is* geen goeie mest... van alles loopt er in zoo'n put, chloor en soda en ik zal maar niet zeggen wat meer... 't is de pest voor je land.,. alles verbrandt van de zuren.'

De twee keken onthutst; de jonge vrouw nog het meest. Die probeerde nog goed te praten: - Floon had toch gezegd... en het leek toch zoo'n groeizaam papje...

Maar het tuinmannetje, dat hart voor zijn zaken had, hield voet bij stuk.

'Mevrouw, al wou je 't me kadoo doen, 'k zou 't vuile goed op me land niet willen. Laat je raaie door mijn!'

- Maar wat dan? Alles en weer afscheppen. Ze zagen beide al de gezichten der buren voor zich, onverdraaglijk van leedvermaak.

‘Door schaai en schande wor je wijs, meneer!’ kwam het tuinmannetje.

Ze stonden een oogenblik besluiteloos.

‘Derksen’, zei eindelijk de jonge man, ‘zorg, dat er van avond nog, maar nà tienen, twee knechten komen; laat die alles van de perken en bedden weghalen... Maar luister goed, Derksen, ik heb mijn redenen voor wat ik zeg, - laat ze daarna den grond omspitten, gòed omspitten, precies of de mest er toch wel degelijk onder is gewerkt... en vooral, Derksen, laat ze het vuil langs den anderen kant van het huis wegdragen... laat ze dat liefst zoo stil mogelijk wegdragen. En als ze alles zoo stil mogelijk doen, dan geef ik ze een flinke fooi...’

Zoo gebeurde het.

Den volgenden morgen lag in den versch omgewerkten bodem, onder het goudelende herfstloof, zuiverder en rustiger dan ooit, met zijn smetloos blanke houtvloertje boven den helderrooden tichelrand, de zinkput, en hij zou in geen jaren meer geleegd behoeven te worden...

Maar de oude menschen, het voorjaar daarop, zullen wel tegen elkaar gezegd hebben, dat ze toch niet zoo héél veel resultaat zagen, in den buurtuin, van het voordeeltje, dat *zij* toen misgeloopen waren...

Napels, 1912.

M. SCHARTEN-ANTINK.

Het lot der naetuereelste beweeglijkheid.

Deze verhandeling tracht, in losse lijnen, de omtrekken aan te geven voor een Rembrandt-biografie. Aan iets als een definitieve Rembrandt-biografie is daarbij niet gedacht, omdat aan de mogelijkheid van een definitief oordeel over het groote oeuvre moeilijk te gelooven valt.

Het zijn levensbeschrijvingen van zeer verschillenden aard, die de toekomst nog aan Rembrandt belooft. In den loop der tijden vertoont het werk van den genius telkens onverwachte kanten. Ieder later geslacht brengt een onafhankelijke beschouwing mee. Elke latere beschaving wil haar verhouding tot den meester bepalen. De gezichtspunten, in de vorige eeuw reeds opmerkelijk verschoven, zullen weldra blijken geheel gewijzigd te zijn.

Het zou dwaasheid zijn, omtrent die biografieën der toekomst iets bepaalds te voorspellen. Maar de verwachting is gewettigd, dat het *begrip* biografie gaandeweg tot klaarheid zal komen. Opsommingen van wat er aan het leven los en vast is, discussies over onbelangrijke details, compilatorische bijbedoelingen: al wat tegen den vleug der biografische beschouwing ingaat, zal vermeden worden.

De biografie is meer dan een beredeneerde, met levensdata aangevulde catalogus. Kaf van koren te scheiden, het verspreide oeuvre saam te voegen tot een lijst van authentieke werken, is een nobel pogen. Maar soms stuit men op de meening, dat de ernstige, waardige taak der kunsthistorie daarmede ten einde is en dat met de biografie de belletrie

begint. Toch ligt het wetenschappelijk belang van den catalogus grootendeels in zijn wetenschappelijk doel: de levensbeschrijving.

Een register van gevonden eenheden vormt nog geen eenheid op zich zelf. Tracht de catalogus te komen tot een opsomming van het ‘geheele oeuvre’, de biografie behandelt het ‘oeuvre als geheel’.

Een van haar eerste eischen is overzichtelijkheid. Zij kan daaraan voldoen door zooveel mogelijk alle eenheden te beschouwen als deelen van een organisch gegroeid geheel. De kern der levensbeschrijving wordt gevormd door de wordingsgeschiedenis van het oeuvre.

Onafhankelijke voortbrengsels, in zich zelf volmaakt en buiten alle tijd en persoonlijkheid staande, vinden in de nieuwere kunstwetenschap geen plaats. Zelfs Phidias en Raphaël maken, voor het moderne begrip, deel uit van een evolutie, die zich over geslachten uitstrekt. Tusschen opeenvolgende verschijnselen tracht de kunstwetenschap het oorzakelijk verband te leggen. Hetzelfde, maar met betrekking tot één persoonlijkheid, beoogt de biografie. Uit een bizondere geest, in een bepaald tijdsverloop, onder gegeven omstandigheden zijn de scheppingen van den meester ontstaan. Kunnen we de draden knoopen tusschen man, tijd en werk; nagaan hoe onder levens-gebeurtenissen en geestes-stroomingen zijn innerlijke ontwikkeling zich houdt; dan heeft de moderne biografie de noodzaak van het geheel begrijpelijk gemaakt en daarmede de bedoelde samenvatting bereikt.

De catalogus, die aan dit ondernemen ten grondslag ligt, moet - het spreekt van zelf - zooveel mogelijk chronologisch geordend zijn. Reeds de kunsthistorie in haar geheel, zoo elementair mogelijk begrepen, is niet meer dan een simpele chronologie. Zoolang nog Rembrandt's etswerk naar het onderwerp, zijn teekeningen naar hun plaats van bewaring zijn gerangschikt, blijven die twee werelden niet alleen gescheiden, maar ook elk op zichzelf volslagen chaotisch. De bruikbare catalogus poogt, hoe moeilijk dat ook zijn mag, een benaderende lijst te geven van wat jaar op jaar op ieder gebied ontstond.

Terwijl in den catalogus de eenheden als zoodanig alle eenzelfde waarde hebben, kent daarentegen de biografie aan

elke creatie een eigen gewicht in de ontwikkelingsgang toe. De mate van aandacht, in het verloop der beschouwing aan een werk geschonken, hangt af van de gekozen gezichtspunten. Zoo kan het gebeuren dat tafereelen op zichzelf van geringere bekoring, als symptomen van zekere neigingen toch belangrijk blijken.

De keuze van gezichtspunten beslist over het karakter der biografie. In een al te beperkte keuze schuilt gevaar. Beschouwt men Rembrandt bijvoorbeeld uitsluitend als een ‘luminariste’, dan wordt zijn zeer gecompliceerd oeuvre aangezien als de verwerkelijking van één formule. Evenzoo wanneer men in hem vooral den ‘realist’ ziet, tegenover een verondersteld academisme van zijn voorgangers of tijdgenooten. Gezichtspunten uitsluitend gekozen naar uiterlijkheden der techniek leiden wel tot de meest onbevredigende beschouwingstrant. Men denke hierbij aan de *manière fondue* en de *manière beurrée* (gruwel-termen, die nog niet vergeten zijn) waarmede de vroegste classificatie van het oeuvre beproefd werd.

Onze tijd ziet in alle biografie, en in de kunstenaarsbiografie in het bijzonder, psychologische biografie. Zooals reeds gezegd, is de kern der levensbeschrijving een beschrijving van het oeuvre of beter een beschrijving van het innerlijk leven dat in het oeuvre tot uiting komt. Om in Rembrandt's werk caesuren te kunnen plaatsen, begonnen de laterenacht te geven op de psychologische evolutie, waarvan het oeuvre de weerspiegeling is. Een opkomen en verdwijnen van aesthetische eigenaardigheden scheen niet mogelijk zonder verandering in zijn innerlijk leven. Die meening werd versterkt doordat sommige levensgebeurtenissen een duidelijke terugslag in zijn werk schenen te vinden.

Gaat de beschouwing dezen kant uit, dan moeten we eerst vragen: richtte Rembrandt's productie zich naar spontane ingevingen of waren er aesthetische wetten die hij zichzelf stelde? Waren er aesthetische principen die hij hoog hield? Die hij zelf verkondigde?

Hier hapert het. Deze grootste Hollander was een zwijger. Explicaties of verdediging van eigen werk is bij hem niet te vinden. Wie een *Profession de foi* zoekt, een *Credo*, een *Ten o'clock*, komt met een schralen oogst thuis. Wanneer hij

bij buien zijn hart eens lucht, dan geschiedt dat met burleske heftigheid of met een karige ironie. Dat zal de reden zijn, waarom zijn discipel Bernard Keihl hem een *umorista*, een zonderling noemde. Hoogstraten, die hem met vragen lastig viel, kreeg eens den raad toegevoegd: *wel in 't werk te stellen hetgeen hij reeds wist*, wat onder meer zeggen wil, dat het in praktijk gebrachte exempel overtuigender is dan welke preek ook. Kwamen betweters aandragen met hun bezwaren van aesthetiek, dan vonden ze in Rembrandt niet den man om een discussie te beginnen. Hij zal zijn penseelen genomen hebben en gedaan wat ook Vondel deed: hij bracht dien luiden het gelaakte op nieuw en in krasseren vorm onder 't oog.

Het woord was zijn medium niet. Hij vond op andere wijze zijn meest directe uiting. In 1634 wordt hem een kleinigheid gevraagd voor een album; hij maakt dan een schetsje en schrijft er naast: *Een vroom gemoed*, *acht eer voor goed*, alsof elke syllabe meer een schepel gelds kostte. Later vinden we in dergelijke gevallen in het album alleen een teekening.

Eens echter, terloops, verraadt deze zwijger zich. In Januari 1639 moet hij aan een begunstiger schrijven, die reeds vroeg getoond had zijn streven te waardeeren. Door bemiddeling van Constantijn Huygens was hem een opdracht van Frederik Hendrik ten deel gevallen. Een *Graflegging* en een *Opstanding* zijn na lang getreuzel gereed gekomen; drie jaar te voren waren ze reeds half voltooid. De moderne critiek laat zich over die stukken koeltjes uit. Of de indruk dien ze op Rembrandt's tijdgenooten maakten wel beantwoordde aan die moeizame wijze van ontstaan en aan de toenmaals allesbehalve bescheiden prijs? Het opkomen van een dergelijke gedachte schijnt Rembrandt te willen verhoeden. Hij schrijft aan Huygens dat het wel lang geduurd heeft; hij hoopt evenwel met het resultaat den prins genoegen te doen; want *deese twee sijnt daer die meeste en naetuereelste beweegchelykheit in geopserveert is*. Meer nog dan een explicatie klinkt dit als een excuus. Schuilt er tevens niet een kleine waarschuwing in? Minacht die stukken niet, zoo heet het, vóór ge u rekenschap geeft van het bizondere oogmerk daarin gevolgd: een streven dat mij

studiose vlijt en veel arbeids gekost heeft: de observatie der *naetuereelste beweegchelyckheit*.

Ziedaar nu de authentiekste van Rembrandt's aesthetische uitspraken. Schrieler kon het niet. Maar bij iemand die zóó weinig spreekt, krijgt, als ze maar houvast geeft, de geringste aanduiding hooge waarde.

Wat de *naetuereelste beweeglijkheid* te beteekenen heeft is reeds herhaaldelijk in 't licht gesteld: met deze uitdrukking, die te toetsen is aan de composities waarop hij ze toepast, karakteriseerde Rembrandt de eigenaardigheden van zijn barok-stijl.

Het is moeielijk in 't kort te bepalen hetgeen er onder barok verstaan moet worden. In de laatste jaren breidde dat begrip zijn grenzen steeds uit. Het ruimst genomen duidt de barok een phase aan, die iedere kunstontwikkeling doorloopen kan.

Wanneer de technische vaardigheid in haar begin staat en de vorm achterblijft bij de uit te drukken gedachte, dan spreken we van een primitieve kunst. Geeft de vorm de gedachte volmaakt weer, dan noemen we de kunst klassiek. Wanneer de vorm, door volledige ontwikkeling der techniek als het ware zelfstandig leven krijgt, terwijl daarbij de uit te drukken gedachte eenigszins op den achtergrond geraakt, dan staan we voor de barok. Is daarentegen de lust aan vormen verzadigd en gaan de gedachten ontbreken, dan neemt de goede smaak de plaats in van de scheppingskracht en er ontstaat een kunstvorm die *affecteert* achter te blijven bij de gedachte: men noemt ze archaïstisch.

Om een voorbeeld te geven: de *Aegineten* zijn primitief, de *Parthenon-sculpturen* klassiek, de *reliefs* van *Pergamon* barok en de trant van Pasiteles archaïseerend. Zoo kan, na de klassieke gothiek, de flamboyant-stijl als een barok-phase in de ontwikkeling beschouwd worden. Heeft de moderne sculptuur een belangrijke barok-meester in Rodin: de archaisanten hebben niet op zich laten wachten.

De primitieve kunst, die meer in zich heeft dan ze uitdrukt, brengt daardoor iets schuchters en bevangens mee, als hield ze gaarne haar inhoud geheim. De barok daarentegen verkondigt alles ampel en breedsprakig. De *wijzewaarop* vraagt hier alle aandacht. De inhoud wordt luide en

rhetorisch kenbaar gemaakt in vormen welker schoonheid zich opdringt. Tusschen de primitieve phase met haar gesluierde bedoelingen, en de barok met haar technische wonderen, ligt de klassieke kunst: een evenwicht dat uitteraard kortstondig moet zijn.

De primitieve kunst zegt dus minder dan haar gedachte, de klassieke zegt haar gedachte juist, de barok spreekt ze met veel emphase uit, en de archaïstische kunstwijze doet alsof ze een gedachte heeft.

Zoo opgevat is de barok een algemeen verschijnsel in de stijl-evoluties. Bij uitstek echter wordt onder de Barok die speciale barok verstaan, welke reeds in 't midden der hoog-renaissance zich openbaarde als een drang naar een machtiger vormentaal. Rafaël, Correggio, Michelangelo doen de beslissende vondsten. Maar eerst sedert de jaren van het Concilie te Trente krijgt de Barok als het ware geestelijk gehalte en groeit tot een algemeenen stijl, welke na 1600 Europa beheerscht.

Ondanks haar ernstigen inhoud streeft deze Barok naar uiterlijkheid. De gewekte aandoening moet onmiddellijk pakkend, geheel overtuigend zijn. Het rhetorische is haar liefste vorm. Hetgeen tevens zeggen wil dat deze kunst zich niet tot het individu, maar tot de massa wendt. Al wat indruk maken kan is haar welkom: illusionistische effecten, gewaagdheden in de constructie, en ook het met spelend gemak overtreden van oude regels. Het zijn uiterst bekwame technici, de artiesten die de Barok dienen. Want hoe saamgestelder, hoe verbluffender het projekt, des te koeler en zekerder de berekening moet zijn, wil de uitvoering slagen.

Wat de architectuur betreft, deze vindt in Italië, het geboorteland der Barok, een gelegenheid tot weidscher ontplooiing dan in het noorden. Maar tevens blijft in Italië de stijl theoretischer en intellectueeler. En wat de schilderkunst aangaat, Vlaanderen zou verschaffen wat Italië niet meer geven kon: vitaliteit. Vlaanderen was goed voorbereid de Barok te ontvangen. Een groote persoonlijkheid verschafte de kracht waar het op aankwam. Rubens en Barok zijn synoniemen. In handen van dezen grootscheepschen decorateur behouden schilderkunst en architectuur dezelfde barok-pretenties, dezelfde illusionistische oogmerken. Maar alle effecten

worden zinnelijker verwezenlijkt. De architectuur jaagt, onder de leus van het klassieke, nieuwe oplossingen na. De schilderkunst, vol gloed en beweging, ziet kans te verbluffen met een driestere werkelijkheid dan Caravaggio had kunnen bereiken.

Na de verovering van Vlaanderen wendt de Barok zich naar Holland. Voor een stijl in katholicisme gedrenkt leek het terrein hier minder geschikt. Toch vat ook hier, hoewel met allerlei modificaties, die uitheemsche trant voet. Ook al treedt door de gesteldheid van het land de architectuur terug, toch brengt de barok hier weldra een ander bewijs van levenskracht mee: een nieuwe ornamentiek. Wat spiegelt, in sommige voorwerpen van kunstnijverheìd, het levensbegeeren van dezen stijl zich duidelijk af! Men denke aan die vazen en schalen, zooals Kalff ze schildert, geheel samengesteld uit organische reminiscenzen; aan dat drijfwerk, waarvan het metaal om grijnzende maskers als met pezen trekt; waarop het knobbelt en bobbelt, alsof een levenskramp er zilveren muskels gespannen houdt.

De verfijnde bloei, welke de Hollandsche Barok juist in de ornamentiek vond, duidt er reeds op dat hier een krachtige geestelijke inhoud ontbrak. Terwijl in andere landen de Barok vorm gaf aan een pompeus mysticisme - als men het zoo noemen mag - bleef de Barok in Holland vrij van religieuze bijbedoelingen. De stijl was hier zelfstandig. Ze beöogt in Holland niets anders dan de verwezenlijking van haar artistieke principes.

Ook hier werd spoedig gevonden waar het op aankwam: de onontbeerlijke persoonlijkheid. Niet voor de Italiaansche eclectici, maar voor Rembrandt was de taak weggelegd de Barok aan haar uiterste consequenties te helpen.

De snelle, verbluffende aandoening waar de Barok op zint, kan de schilderkunst het best bereiken door een illusionistische voorstelling van het *leven*. Niet aan het zieleleven, dat eerst langsaam ontroert, maar aan de treffende afbeelding der zichtbare levensfuncties wordt de meeste aandacht gegeven. Alles moet spreken, turen, luisteren, ademen. Meer dan het innerlijke leven wordt de uiterlijke levensbeweging geobserveerd. De Barok verkondigt dat het leven in de beweging bestaat.

Wie Rembrandt's vroegste werk beschouwt, kan tot de overtuiging komen, dat hij voor een taak in dezen zin in 't geheel niet geschikt was. Af en toe, in zijn Leidschen tijd, schijnt het of Elsheimer's fluisterkunst in Holland hervat zal worden. Zijn paneeltjes richten zich niet tot de massa, maar tot het individu. Dat strijdt met de bedoelingen der Barok. Toch doet haar invloed zich weldra als bij vlagen voelen. En na zijn vestiging in Amsterdam gaat Rembrandt geheel op in de groote strooming die zijn tijd beheerscht.

In de tien volgende jaren heeft Rembrandt de Barok doorzien, vervormd, verder gevoerd, om haar ten slotte, na eenige aarzeling, te laten schieten.

Niet om mee te gaan, maar om te leiden treedt een persoonlijkheid als Rembrandt in een beweging. Hoewel op ongewone wijze, handelt hij toch in den geest der Barok door zich te keeren tegen het al te ideale schoon, aan welks bestaans-mogelijkheid de toeschouwer wellicht niet gelooven zou. In een land vol levende tradities, als Italië, kon zulk een omkeer, ondanks Ribera en Strozzi, moeilijk algemeen worden. De Barok wil wat dadelijk aandoet: Rembrandt gebruikt daartoe armoe en ouderdom, lompen en krukken. Door kommer en kwalen wordt de indruk van werkelijk leven versterkt. Voorts hoort bij die werkelijke menschen een werkelijke omgeving. Ook de geschilderde ruimte moet zoo reëel, zoo geloofwaardig mogelijk zijn. Zij verlangt niet alleen haar dimensies, maar ook haar wanorde, haar toevalligheden; ze moet om zoo te zeggen persoonlijk zijn.

Ruimte en menschen, niet meer afzonderlijk geconcipiëerd, krijgen dezelfde atmosfeer, deelen in zonlicht en schaduwen, doorleven hetzelfde oogenblik. De ruimte is berekend voor de figuren, en de beweging der figuren is afgemeten naar de ruimte. En omdat niets pakkender is dan vluchtige of heftige beweging, ontwerpt Rembrandt gaarne voorstellingen, die slechts een oogenblik duren.

Het blijkt dus, dat het doel der Barok in Holland met *naetuereelste beweeglijkheid* treffend omschreven is.

Herhaaldelijk werd reeds aangetoond hoe in Rembrandt's oeuvre de Barok zich ontwikkelde, tot welke scheppingen ze aanleiding gaf. De voorstellingen uit het leven van Simson,

een ware Simson-Bramarbas, behooren tot het barokste wat ooit geschilderd werd. Maar daarnaast worden nieuwere, diepere problemen der barok aangeroerd, van wijder strekking dan de kundige Italianen ze aandurfden. Het vraagstuk van de beweging draagt Rembrandt over van den enkeling op de massa. Daarbij doet zich iets opvallends voor. We zien dikwijls de ingewikkeldste opgaven uitgewerkt in composities van kleine afmeting. Bij dezen vroegen Rembrandt heeft afmeting weinig te beteekenen: de waarde zijner scheppingen blijft onafhankelijk van den omvang van het doek. Ziedaar een verschil met de Barok. Goede Barok manifesteert zich door importante dimensies. Rembrandt legt in schijnbaar onbeduidende grisailles de belangrijkste vondsten over de beweging van menschen-massa's neer. Rembrandt's ernst vraagt meer naar de waarde van de oplossing, dan naar het grootsche effect, dat er mee te bereiken valt.

Er is trouwens in Rembrandt een heimelijk verzet tegen de Barok. Teekenend is reeds de neiging, door enkelen opgemerkt, om niet de beweging zelf, maar de voorbereiding, den aanloop tot de beweging te schilderen. Telkens doet zich, te midden van de rumoerigste barok-scheppingen, defluisterkunst hooren. Het is alsof een melodie, telkens overstemd, met zachten aandrang telkens terugkomt. Als Barok-kunstenaar streeft Rembrandt naar alle uitersten - dat lag in zijn aard - maar aan zijn behagen in rust en stilte geeft hij bijwijlen toe.

Sedert 1636 wordt dat verlangen sterker. Bezadigder jaren zijn aangebroken. De invloed van zijn gezinsleven verdrijft de brutale zinnelijkheid, die zijn debuut in Amsterdam kenmerkte. Geboorte en overlijden van kinderen verdiept zijn stemmingen. De installatie in zijn nieuwe geriefelijke woning verschaft hem een sfeer van rust.

Vreemd doet het eigenlijk reeds aan, dat Rembrandt, in zijn brief aan Huygens, op zijn manier een *formule* voor zijn streven geeft. Want gewoonlijk hebben, ook voor de aesthetische productiviteit, slechts de onbewust blijvende principes ware stuwkracht. Ze blijven onbewust daar ze zóó diep begraven liggen in de eigen persoonlijkheid, dat deze ze niet onder woorden kan brengen. Wie iets formuleert spreekt reeds een oordeel uit - en scheidt tevens het geformuleerde van een ander afwijkend iets.

Wanneer Rembrandt dus een zeker streven definiëert als observeeren der *naetuereelste beweeglijkheid*, dan beoordeelt hij reeds dit streven en erkent dat het niet het eenig mogelijke streven is. Uit zijn werk blijkt dan ook dat hij wankelt in zijn overtuiging. De tijd der brutaalste Barok-uitingen was reeds voorbij. Over het aangeleerde triumfeerde in zijn geest het aangeborene. Onbewust neigt zijn kunst zich tot iets anders. Een omkeer is onvermijdelijk. Geleidelijk zou de kentering gekomen zijn, zonder schokken, maar een toeval wilde het anders. Dat toeval was de opdracht van het schilderstuk, thans als Nachtwacht bekend.

Het was een merkwaardig personage, tot wien Banning Cocq en de zijnen zich omstreeks 1639 met hun opdracht wendden. Er werd in die jaren veel van Rembrandt verwacht. In 1641 verschijnt de eerste biografie en hij wordt kalmweg genoemd ‘een van de vermaerdste schilders van zijn eeuw’. Zijn passie-stukken sieren de galerij van Zijne Prinselijke Hoogheid. Te Londen, in het Paleis van Whitehall, hangt een portret van Rembrandt's moeder, naast een conterfeitsel van hemzelf, ovaal, met gouden keten en fulpen baret. In deze jaren had Rembrandt's schilderwijs ‘de algemeene goedkeuring’ en ‘zijn handeling wierd geprezen zóó, dat alles op die leest geschoeid moest wezen’. Buitenlandsche leerlingen stroomen toe. De *Bruiloft van Simson*, thans te Dresden, lokt een enthousiaste beschrijving van Philips Angel uit, waaruit blijkt hoe juist des meesters streven begrepen werd. In zijn nieuwe woning begon Rembrandt te lijken op een Hollandschen Rubens. De jaren van zijn maatschappelijke glorie vallen omstreeks 1640.

Met dezen grand-seigneur - een barok-artiest is in den regel een grand-seigneur - hadden Banning Cocq en zijn schutters te maken, toen zij hem vroegen het korporaalschap te conterfeiten.

Zooals we zagen stond Rembrandt toen op een tweesprong. Hij moest nu een ordonnantie ontwerpen en daarmede een keuze doen. Zou hij de *naetuereelste beweeglijkheid* volgen of een trant daarvan afwijkend? Hij kon de schutters groepeeren in een tuin, of ze opstellen in lange rijen, zooals Hals het in 1633 en 1639 had gedaan. Elias, in dit laatste jaar, liet ze om een disch zitten, bezig vestingplannen te be-

studeeren. Rembrandt was dus vrij in de keuze tusschen rust en volle actie.

Was het wonder dat met deze opdracht de volle verlokking van de barok weer over hem kwam? Welk een gegeven dan ook voor een barok-artiest! Hij kon in 't groot toepassen wat hij op zijn kleinere grisailles beproefd had. Voor het eerst werd hem de gelegenheid geboden in een stuk voor de massa bestemd te laten zien wat er met de *naetuereelste beweeglijkheid* te bereiken was.

Men weet wat de *Nachtwacht* geworden is. Rembrandt heeft de Barok in haar uiterste consequenties aangedurfd, bewuster en met meer overleg dan ooit. In de *Nachtwacht* en in haar zuster-compositie, de *Eendracht van het Land*, vlamt het vuur van den grooten stijl nog eens hoog op. Aan de eischen van de Barok wordt op ongehoorde wijze voldaan. Het is alsof de meester schatten van ervaring op eens verspillen wil. Zoo geeft zich slechts over wie een scheiding onvermijdelijk weet.

Rembrandt ontzag zich niet met zijn schutterstuk zijn reputatie op het spel te zetten. Het publiek immers is van uitersten nooit gediend.

De Barok echter had in de *Nachtwacht* haar groote slag geslagen. Haar krachten hebben zich hier als het ware uitgewoed. Vormelijk en geestelijk was hier alles verwezenlijkt wat de stijl gewild had: oogenbliks-stemming, beweging, pathos. ‘The moment's monument’, om Rossetti's woorden te gebruiken, stond er voor goed.

Daarna komt de reactie. Over Rembrandt's werk en over zijn leven breidt de stilte zich uit. Het oogenblik is gekomen, dat Rembrandt zich welbewust afkeert van wat hem tot nog toe zoo machtig bekoord had. De mode-schilder, de grand-seigneur, de man van Europeesche vermaardheid treedt in de coulissen terug. Hij leert zijn geliefden stijl af. Vernuft, zwier, stoutheid, het schijnt al verloren. Hij gaat iets anders observeeren dan de *Naetuereelste Beweeglijkheid.* Zijn nieuwe streven zal uitloopen op een paneeltje als de *Tobias en zijn vrouw* bij Cook in Richmond. Wat is daarin ten slotte van barok-effecten overgebleven!

De Barok had trouwens, wanneer in 1643 de regeering

van Lodewijk XIV begint, haar levende stuwkracht verloren. Rubens is gestorven en Rembrandt heeft een anderen weg gekozen. De architectuur en schilderkunst zullen in Italië nog allerlei verwezenlijken dat in de groote lijn valt, ook in de volgende eeuw. Maar *Bernini's* échec te Parijs is een eerste teeken van kentering. Toch blijven de formules van de Barok nog lang na-heerschen. Er was een vormen-schat geschapen, die in veel behoeften voorzag en die zelfs nog aanleiding gaf tot herleving en verfijning. In Holland, omstreeks 1642, is de gematigde, begrijpelijke Barok de officiëele stijl geworden: het publiek had zóó leeren zien en zag niet anders. Het holle, voor de menigte bestemde pathos, *Jordaens* zou het leveren, nu Rembrandt niet meer wilde.

We beseffen het gevaar van Rembrandt's renunciatie. Hij verloochende de beweging die hijzelf mee in 't leven had geroepen en die de smaak zijner eeuw meesleepte. Zoo zuiver als zijn bedoelingen in *Simson's Bruiloft* werden gewaardeerd, zoo zeker werd hij thans de onbegrepene.

Nog een nadeel kwam daar bij. De Barok bracht een methodische aesthetiek mee en viel dus te doceeren. Men kon leeren hoe de meeste illusie van ruimte te bereiken, langs welke lijn een compositie te wringen, hoe met licht en schaduw te manoeuvreeren: de *naetuereelste beweeglijkheid* was studie-materiaal. En daarom zal Rembrandt ook geen grootscheepsche chef-d'école meer zijn. Want wat hij nu in 't werk stelt valt niet te doceeren. Om de *Barmhartige Samaritaan* te schilderen en de *Christus in Emmaus*, daartoe kan men immers niet in de leer gaan. Wie het menschelijk gemoed wil ontroeren, komt met een recept niet ver. En Plato in zijn *Politikos* zeide reeds dat de nabootsing van het heftige gemakkelijk is; maar dat stille bezonnenheid niet gemakkelijk nagebootst kan worden; en is zij eenmaal nagebootst, dat ze dan slechts met moeite begrepen wordt.

Rembrandt, reeds ver op weg om hetzelfde te volbrengen als Rubens: het scheppen van een gemeenschaps-stijl voor zijn land, begint, na 1642, zijn kunstenaarsloopbaan opnieuw.

De eerste jaren zijn zeer zonderling. Aan kunst en aan leven schijnt alle stuur te ontbreken. Saskia is overleden. Op haar plaats dringt zich de schonkige trompettersweeuw

Geertje Dirckx, de minnemoer van den kleinen Titus. Het is een troebel beeld dat, op den eersten blik, Rembrandt's bezigheid te aanschouwen geeft. De omvangrijke opdracht van de *Nachtwacht* had de voltooiing van allerlei kleiner werk onderbroken. Daartoe behooren scheppingen als de *Honderdguldensprent*, wier karakter half in een vorig tijdperk thuis behoort. Lichten we zulke tweeslachtige composities er uit, dan krijgen we een duidelijker begrip van wat deze jaren voortbrachten.

Als met een tooverslag is het pathetische verdwenen. Het is ook uit met het stellen van moeilijke opgaven, met verzinnen van opgeschroefde ordonnanties. De kalmeerendste werkelijkheid komt ons verkwikken, frisscher, luchtiger dan Rembrandt ze ooit gekend heeft: een werkelijkheid zonder bijbedoelingen. Hij doorleeft zijn dagen in de stemming van een, die van zware problemen ontheven is; die zich in het alledaagsche, in het kunstelooze mag vermeien en die in de nuchterste natuur flaneeren gaat. Speelschheid en humor komen ons te gemoet. Soms is het of zijn etswerk fijntjes lacht om zijn vroegere phrasen. Van stijl is geen sprake meer. Het zorgvuldig ‘ondertasten’ van zijn onderwerp wijkt voor losse improvisatie of anecdotische opvatting. Alles wordt opnieuw en onbevangen aangezien. Hij stevent luchthartig het onbekende tegemoet.

In deze vier of vijf jaren ligt zijn geest als het ware een tijdlang braak. Zijn inzichten worden grondig vernieuwd. De Barok schijnt vergeten, als had ze nooit bestaan. De *naetuereelste beweeglijkheid*, hij weet niet meer wat dat is. De werkelijkheid draait hem andere kanten toe. Het verschil wordt duidelijk tusschen de barokke, schokkende realiteit van vroeger, en de vertrouwelijke werkelijkheid die hij nu wil peilen. Af en toe kondigen zich nieuwe neigingen aan. De luchtige zinnelijkheid krijgt meer en meer gloed. Tenslotte zien we dat in plaats van het pathetische het intensieve is gekomen.

In zijn barok-tijd wordt het sujet aan den stijl ondergeschikt gemaakt; thans komt het alleen op het gehalte van het onderwerp aan. Hij denkt er niet meer aan een kunst voor de massa te maken: het wordt een verfijnde individueele kunst, tot beperkter invloed voorbestemd. Zooals hij vroeger uiterlijke vorm zocht, zoo speurt hij thans naar

het innerlijke. Hij probeert om zonder emphase tot de harten te spreken.

Daarmee kon hij iedere gedachte aan mondain succes kalm over boord laten glijden. Waar zijn tijd uiterlijkheid vroeg, zou hij voor ingehouden gevoel geen publiek vinden. Om het menschelijke gemoed te ontroeren met een simpel verhaal, moet de historie in eigen gemoed worden doorleefd. We weten niet in hoeverre Rembrandt zich van dit alles rekenschap gaf; wel, dat het resultaat van zijn kunst zóó was, als had hij zich rekenschap gegeven.

In plaats van den Simson-Bramarbas, die in den Barok-tijd zijn held was, is de oude blinde *Tobias* gekomen: dat illustreert welk een verandering Rembrandt heeft doorgemaakt.

Meer en meer ademen zijn werken zelf-inkeer en afzondering. Als het wonderlijke jaar 1648 aanbreekt, dan is het als of hem op eens de wichelroede gegeven is, die verborgen schatten ontdekt.

Men heeft dit jaar het ‘heilige jaar’ in zijn kunst genoemd. Hij vertolkt een mild Christendom waar zijn landgenooten vreemd aan zijn. De ontroerende scheppingen, in dezen geest ontstaan, zijn voor de menschheid een blijvend goed gebleken.

De Heiland wordt openbaar aan zijn jongeren om den disch in Emmaus; in hun binnenste wordt het langzaam licht: een erkentenis die hen even huiveren doet. Dan volgt de stille daad van den Samaritaan. Behoeftigen kloppen aan en ontvangen troost. Het zijn sermoenen over menschelijkheid en mededoogen die Rembrandt ons toefluistert. In zijn weergave van het Christus-gelaat vertrouwt hij ons het beste van zijn geest toe. Geen uiterlijke God, maar innerlijke goddelijkheid. We kunnen niet anders dan gelooven dat over deze lippen de zuivere stem van het evangelie gegaan is.

Schameler werken met hooger inhoud zijn er nooit voortgebracht. Voor zijn *Christus* koos hij een armzalig paneeltje dat hij bij plekken kaal liet, en waar hij de verf zoo schaarsch mogelijk opbracht. Alle kleur is nuance geworden en het licht schemering. Er is een doordringende stilte over zijn arbeid gekomen. Met een schuwe ets gunt hij ons een blik in zijn bestaan; ernst en bezonkenheid rusten op zijn gelaat; hij trekt zich terug als iemand die innerlijke schatten te beveiligen heeft.

Valt er thans te onderkennen waarheen de groote renunciatie Rembrandt geleid had? De figuren in deze jaren ontstaan geven een zeker antwoord. Ze zeggen dat de Barok met haar theaterstijl plaats heeft gemaakt voor verborgen ontroering. Of, om op Rembrandt's eigen formule een moderne wending toe te passen: dat de *naetureelste beweeglijkheid* vervangen is door *natuurlijke bewogenheid*.

Rembrandt zal nimmer getracht hebben zijn nieuwe streven met dergelijke woorden te omschrijven. Des te volmaakter echter was hun zin met zijn geest verbonden. Niet een geformuleerd voorschrift, maar een onbewuste aandrift krijgt macht over zijn scheppingen. Tot op zijn stervensdag heeft hij geen andere wet gekend.

Terwijl zijn oeuvre aldus van inhoud verandert, luistert de vorm daar onmiddelijk naar. Zijn geestes-evenwicht weerspiegelt zich in zijn composities. De hoog-renaissance, met haar symmetrisch opstellen en haar afwegen van gelijke massa's, krijgt voor Rembrandt nieuwe waarde. Hij aanvaardt beproefde schema's - met geniaal inzicht, zooals we het van hem kennen - en keert, in zijn praegnantste werken terug tot vormen, waar zijn tijd reeds over heen was.

De hoog-renaissance had nog een andere bekoring: tijdsduur. De *naetuereelste beweeglijkheid* beproefde oogenbliksverschijningen: maar de kunst van het bewogen gemoed is onverschillig voor de problemen van ruimte en beweging. Tijdsduur is haar eenig verlangen. Want wie de ontroering gaat schilderen, moet de zielen leeren kennen, moet psycholoog zijn. En in psychologie is tijdsverloop noodzakelijk verondersteld.

Zoo zien we dat de kunstenaar die er eens alles op zette om het moment voor te stellen, er thans met alle middelen naar gaat streven, het moment te overwinnen. Voor de psychologische kunst, met haar observatie van innerlijke overgangen en veranderingen, komt het er op aan het oogenblik te rekken.

Toen Rembrandt volgens dit ideaal zijn levenstaak op nieuw ondernam, lag zijn veertigste jaar reeds achter hem. Maar de geestes-kwaliteiten, die zijn jongelings-jaren kenmerkten, intuïtie en doorzettingsvermogen, hielpen hem.

Iedere uiting doet voelen dat die oude barok-kunst een afgedane zaak, een afgesloten periode is. Telkens krijgt men den indruk, dat hij tusschen vroegere interpretatie en het thans bereikte afstanden wil duidelijk maken. En zoo kan het schijnen, dat vele zijner werken bedoeld zijn als een herroeping van vroegere concepties.

Waren voorheen zijn menschen in een stralend heden geplaatst, leefden ze in de glorie van het oogenblik, thans moet, met alle macht, het heden aan hun gedachten onttrokken worden. Wat langzaam aan hun oogen voorbijgaat, is verleden of toekomst. Hoop en verlangen, droom en peinzerij, zoo beseft hij, schakelen het heden uit. Afgebeeld worden zij die ontrukt zijn aan tijd en realiteit, die buiten zich zelf in iets anders leven, de zielen die volop over iets ingespannen zijn. Liefst schildert hij die geabsorbeerden, die contemplatieven of geëxtasieërden, die opgetogen door het toekomende of in het verleden als verzonken zijn.

Het vangt aan met dat festijn van zelfvergetenheid, de zoogenaamde *Nicolaes Bruyningh* in 't Casselsche Museum. Om dat blonde hoofd hangt nog als met een gouden nevel de stemming van het ‘heilige jaar’. Hij glimlacht, bleek van zaligheid, tegen eigen mijmerij. Voor wie ooit was het heden, het oogenblik, zoo onwerkelijk als voor dezen droomverloren knaap?

Daarna verschijnt er een in zwart fluweel en met geweldige mouwen, als een magiër; hij laat zijn hand rusten op Homerus' beeltenis; hij geeft zich over aan de evocatie van den hoogen rhapsode en staart naar diens tallooze gestalten: het *Verleden* is hem de eenige werkelijkheid.

Is deze schilderij, thans te New-York, in Europa weinig bekend, ieder herinnert zich van Cassel het groote tafereel van den *Patriarchalen Zegen*. De kinderen van Jozef liggen geknield voor het aartsvaderlijke bed; langzaam doemen, als de grijsaard spreekt, de verste verschieten van het voorbeschikte op. Ieder weet, hoe de moeder daarneven staat, die roerlooze Asnath, als verheerlijkt door dien stroom van openbaringen en zóó afwezig dat alleen de *Toekomst* werkelijkheid voor haar is.

Het zou te ver voeren den drom van min of meer verwante werken, die deze scheppingen omgeven, hier te be-

schrijven Telkens treft ons de volmaakte psychologie waarmede ieder gegeven gepeild is.

Voor de barre potentaten, die Rembrandt in zijn jeugd schilderde, scheen hij zelf lichtelijk benauwd. En ook later vermoeden we, dat hij voor zijn ongenaakbare rabbijnen een heimelijk respect had. Ook voor hun schepper zelf behielden ze iets ondoordringbaars.

Thans is dat anders. Hij doorziet zijn schepselen als waren het zijn lotgenooten. Ons mogen ze geheimzinnig lijken, hij beheerscht hun psychologie. Voor de eersten onder de kunstenaars is immers de menschenziel het hoogste object. Ook Rembrandt op zijn beurt ontdekt het absurde kleinood, dat onverwachte stralen schiet. De groote bijbelsche figuren geven hun raadsels op. Er moet worden doorvorscht welke illusie, welke zorg hen aan de dagelijksche dingen onttrekt. Rembrandt voor het eerst ziet in *Bathseba* een drama, in *Haman* een noodlot, in *Pilatas* een tragisch karakter.

Zooals reeds uit de keus dezer sujetten valt af te leiden, was er van de luchtige stemming uit de jaren na de *Nachtwacht* niets overgebleven. Ook de stilte van 1648 werd hem niet lang gegund. De onrust klopt spoedig aan. Hij had het mondain succes geminacht, hij had zich van de wereld afgekeerd om zichzelf te zijn: en de wereld wreekt zich.

Zijn woning bevatte het edelste en zeldzaamste van wat in vormen was gedacht. Daarvoor waren geen kosten ontzien: voor den kwaden dag die komen ging was niet gezorgd. Terwijl Rembrandt voor 1641 het leven beheersclite, wordt hij nu door de omstandigheden beheerscht. In den tijd der *naetuereelste beweeglijkheid* zocht hij onrust, waarbij een inslag van rust verbloemd moest worden: thans zoekt hij rust waarbij een diepe onrust hem opgedrongen wordt.

Maar bij dezen ongewonen mensch keerde het al, ook het schijnbaar ongewenschte, tot zijn voordeel. Zijn gejaagdheid vindt haar reflex in de snellere uitvoering, in het haastiger tempo der techniek; ze wordt slechts in een paar uiterste gevallen in de conceptie zelve herkend. Wat een der postulaten geworden was van het schilders-genie, de onbelemmerde macht over de middelen, dat valt hem aldus als van zelf ten deel.

Op den geest van zijn droomers drukt Rembrandt's eigen stemming zwaar. Mannen en vrouwen, in droefenis verouderd, zitten ineengedoken en staren voor zich heen, als poogden ze te vergeefs het waarom van hun rampen te bevroeden. Hoe woelt het in deze gerimpelde sibyllen en ontgoochelde profeten, in deze troosteloozen en geïsoleerden, die zich uit de naweeën van het doorstane niet los kunnen maken en wien het niet gegeven is hun leed te uiten. De trieste varianten op het gelaat van *Adriaen van Rhijn* dateeren uit deze jaren, broeder Adriaen, die kort te voren het model had verschaft voor een in zijn magie verdiepten Faust, maar die nu door smart verstompt is en vergroofd, en wiens bot geworden blik geen uitkomst meer ziet.

Welke afgronden Rembrandt in deze jaren met zich omdroeg wordt openbaar in de *Anatomie van Dr. Deyman*, waarvan het uit een brand geredde fragment in het Rijksmuseum hangt.

Deze duistere Anatomie doet denken aan een van die verhalen van Edgar Poe, waarin het woord ‘death’ zoo'n verstijvenden klank meebrengt; hier heerschen dezelfde gespannen stilte, dezelfde benauwend gerekte oogenblikken. In het bewaard gebleven ontwerp zien we de toeschouwers geschaard op de treden van het amphitheater, een in het strenge evenwicht der hoog-renaissance ontworpen groep. Het verwoeste cadaver ligt juist in het midden. Boven de ontbloote hersenen zijn de handen van den professor anatomiae bezig. In de binnenste kring, op zij geleund, staat de college-meester Gijsbert Calcoen, die zooeven de schedelpan heeft aangevat. Voor hem kan het schouwspel zelf niet nieuw meer zijn. Hij staart als afwezig op die gruwelijke putrefactie; maar zijn ziel blikt in raadselen van bestaan, vergaan en eeuwigheid.

Is het niet of Rembrandt een opzettelijke tegenstelling gezocht heeft met zijn vroegere *Anatomie van Dr. Tulp*, die geheel volgens de principes der *naetuereelste beweeglijkheid* was opgevat? Om een nauwelijks gehavend lijk, dat al het schokkende van een cadaver mist, zijn een aantal elegante hoorders bezig iets te vertoonen: de een moet luisteren, de ander scherp toezien, een derde bemoeit zich met het publiek. Tulp expliceert de mechaniek van een handbeweging; hij

doet de beweging voor en laat tevens op het lijk de fungeerende spier zien.

Deyman's sinistere besogne daarentegen raakt direct aan het centrum van het diepste leven. Bij hem betreft het niet een bewegings-functie, maar de zetel van alle gevoel en gedachte. We worden als gedwongen den stap van het physieke naar het metaphysieke te doen. En wie dat gelaat beschouwt, boven die uitgegraven buikholte, met bebloede lappen huid over de ooren, maar waarin toch accenten van grootheid, fataliteit, noblesse, en berusting nog spreken, diens ziel wordt, evenals Gijsbert Calcoen, door de eeuwige vragen over leven en dood bestormd.

De figuur van den college-meester, die onbeweeglijk en schijnbaar wezenloos te staren zit, is karakteristiek voor deze jaren: het diepste leven openbaart zich hier door uiterlijke onbeweeglijkheid. Wat in enkele etsen uit zijn Leidschen tijd schuchter voorspeld werd, is eindelijk tot grootschen bloei gekomen.

Maar, zoo klinkt de tegenwerping van den nuchtere, zoo'n figuur kan nu wel onbeweeglijk zijn, de *naetuereelste beweeglijkheid* is daarom nog lang niet voorbij. Ze is nooit van de baan geweest. Rembrandt's personen loopen en bewegen evenals vroeger. Daar is bijvoorbeeld Six die zijn handschoen aantrekt en een van de *Staalmeesters* staat uit zijn zetel op!

Zooals ieder begrijpt, veranderden Rembrandt's figuren niet in louter doode poppen. Ze leven alle, met eigen gebaar, *maar om de gesticulatie is het niet meer te doen*. Vroeger moest het gebaar levendigheid aanbrengen; nu dient het om gemoeds-aandoeningen uit te drukken.

Evenals de middeleeuwers het vóór hem hadden gedaan, elimineert Rembrandt de bewegingsfunctie van het gebaar, om slechts de *beteekenis*, de inhoud ervan over te houden. Het gebaar is niet meer dan de uiterlijke reactie op wat er in den geest omgaat; een bepaalde reflex, die een of andere aandoening begeleidt. Dit opheffen van het neven-begrip der beweging, waardoor als 't ware de gevoelsvertolking meer onbelemmerd spreekt, werd grootsch en eenvoudig toegepast in de schilderij van *Saul en David*. Met homerische directheid is de uitwerking van het harpspel op Saul's gemoed

geschilderd. De tranen wellen op. De hand, *achter het gordijn verborgen*, wischt ze af: een gebaar zonder geste.

Verder weet Rembrandt, door middel van het gebaar, zijn psychologische exposés te rekken: hij laat het gebaar inhouden of aarzelen. Zulk een onderbroken of dralende geste verraadt een opeenvolging van tegengestelde impulsen, het opkomen van een ander inzicht, of een onzekere, half overtuigde geestes-toestand. Allerlei weifelaars worden afgebeeld. In den *Pilatus* zien we den weifelaar gedramatiseerd. En de *Staalmeesters* ontleenen geen gering deel der bekoring aan de treffend uitgebeelde hesitaties. Eén wilde heengaan en heeft zijn handschoenen reeds opgenomen; de ander zou juist, om de discussie te sluiten, op tafel kloppen met den rug van een boekske; men zou zóó opstaan, maar ieder blijft in de beweging steken; nieuwe reflexies schorsen wat een vorige wil reeds begon; we leeren een middel kennen, waarmee een rijkdom van psychologie te openbaren is.

Ten slotte kan Rembrandt een geste doen contrasteeren met de aandoeningen die de figuren bezielen. Aan de mechanische beweging herkennen we den verstrooide, die het een of ander doet, terwijl zijn binnenste door een last van gedachten is ingenomen. Het ontbreken van uiterlijke opmerkzaamheid laat dan de diepte der innerlijke aandacht gissen.

Wanneer Six zijn handschoen aantrekt, dan begrijpen we uit het mechanische van de geste dat dit hoofd vol overpeinzingen verre van de werkelijkheid is afgetrokken. Bij den beklagenswaardigen *Pilatus* berust het tragische effect op het contrast tusschen de innerlijke strijd en de werktuigelijk verrichte handwassching.

Als we deze opmerkingen toetsen aan enkele markante werken van omstreeks 1655, dan valt het op hoe eigenaardig consequent Rembrandt ze alle in dienzelfden geest gedacht heeft. Daartoe moest het gegeven wel zeer zelfstandig en als van uit een nieuw oogpunt worden beoordeeld. Gedurende den bloei der *naetuereelste beweeglijkheid* werd in Rembrandt het ‘ondertasten’ zijner geschiedenissen hoog geroemd; maar vergeleken bij deze omscheppingen is dat toch niet meer dan treffend illustreeren.

In den reeds beschreven *Patriarchalen Zegen* wijkt de

meester als opzettelijk van het geijkte onderwerp af. Terwijl gewoonlijk werd voorgesteld hoe Jacob aan den ouden Isack de zegen van den eerstgeborene ontfutselt, schildert Rembrandt hoe dezelfde Jacob de kinderen van zijn lievelingszoon tot zich laat brengen en thans op zijn beurt den zegen geeft, nu hij zijn levenseinde nabij weet. Rembrandt kiest daarmee een episode van verheffender inhoud, maar die, zooals men zien zal, zoo ingewikkeld is, dat ze picturaal wel onbenaderbaar schijnt.

Het is een diep menschelijke trek in het bijbelverhaal, dat Jacob, uit wien het leven den geweldigen Israël gemaakt heeft, zelfs op zijn sterfbed den misslag van zijn jeugd nog niet vergeten schijnt: als om zich te rechtvaardigen wil hij nu aan het jongste kleinkind den besten zegen geven. Wanneer de zware hand van den geïnspireerde rusten gaat op het blonde kopje van den uitverkorene, dan vergist, zooals Jozef meent, de grijsaard zich in de kinderen; hij tracht, vol schroom, het gebaar over te brengen op het donkerder hoofd van den eerstgeborene. Een aarzelend gebaar, dat onder een gewijde actie door, een ander gebaar verbeteren wil: een inmenging, in die verheven stonde, van neven-gedachten, van overwegingen, die ondergeschikt moeten blijven. En het is of Asnath - die merkwaardigerwijze in dit verband door het oude testament niet wordt vermeld - juist daarom de groote figuur van Rembrandt's schilderij werd, omdat zij de draagster is van de stemming van dit hooge uur, omdat háár verzonkenheid niet wordt verstoord: Asnath's extaze heeft aan hetgeen voor haar oogen geschiedt geen deel.

Rembrandt's levensgroot vrouwelijk naakt in den Louvre beschrijft eveneens - maar om tragischer oorzaak - een afwezigheid van den geest. Deze *Bathseba* is geen pretext meer voor een renaissance-naakt, voor een oogen-regaal ten behoeve van prinsen en kardinalen. Ondanks de praal van het vleesch is het eigenlijk joyeuze verdwenen en iets van de gothische schamelheid schijnt teruggekeerd. Bathseba zit daar neer, als geslagen door het koninklijk bevel; het papier, dat over haar lot beschikt, nog in de hand geklemd. In een onontkoombaren cirkel ligt haar denken gevangen: het onbegeerde hymen, de bittere noodzaak, de zware resignatie.

Tijd en omgeving, het ontkleede lichaam en de zorg die aan haar schoonheid besteed wordt, het is al vergeten. De zware leden zijn willoos overgegeven en de oude nagelsnijdster kan stil begaan; de aanrakingen der buitenwereld dringen tot Bathseba niet door en breken de stroeve peinzerijen niet.

Een geïsoleerde, evenals deze verwonnen *Bathseba*, is ook de hartstochtelijk-trotsche koning *Saul*. De *Verademing van Saul* is Rembrandt's aangrijpendste tragedie. Nooit heeft hij een karakter dieper gepeild. Want evenals Byron kende Rembrandt van uit zichzelf de 'solitude of kings.'

Onder harp-accoorden nadert, gruwelijk langzaam, het oogenblik dat Saul's opgekropte leed uitbreken zal. Bedriegelijke troost! Hoe schrijnend werd het uitgedrukt dat voor Saul zulk een verademing - te danken aan het vijandige jodenjochie dat zijn smart bespiedt en zijn ziel naar buiten lokt - de krenkendste vernedering beduidt. Hoe zeker doet Rembrandt voorvoelen, dat de gepijnigde heerscher zijn spies zal schieten naar wie hem zwak en weenend zag, en dat het sombere gemoed opnieuw in duisternissen schuil zal gaan.

Na het benarde hart van den koning de vertreden ziel van den hoveling. Als met de allure van een figuur der *naetuereelste beweeglijkheid*, zoo komt, op het Petersburgsche schilderij, de gunsteling Haman in volle pracht op den beschouwer toe. Maar om het weergeven van een beweging is het niet te doen. Hij loopt: maar hij loopt als een wiens sententie gelezen is. Te midden van zijn heerlijkheid heeft hem het oordeel des doods getroffen. Hij die schoorvoetend des konings hof verlaat en niet weet waar zijn schreden hem brengen, is zich zelf maar half bewust. Het blijft nog gonzen in zijn ooren en het gebeurde dringt eerst langzaam door in zijn vernietigd brein. De oogen van zijn vijand *Mordechaï* zien hem na.

Al deze drama's waarin de nobele sympathie met den bezwijkende zich onverholen uit, zijn met verukkelijken luister in scène gezet. Maar welk een verschil met de tastbare pracht, die eens aan de potentaten zijner jeugd hun geducht prestige gaf! Tulbanden en talaren en Bathseba's vleeschelijke bekoring dienen alleen tot verscherping van het dramatisch contrast. Of is Pilatus, die wetens het Recht verraadt, in zijn besluitelooze onmacht niet oneindig

rampzaliger juist door het machtsvertoon en de majesteit rondom zijn tribunaal?

Al deze figuren hebben aan Rembrandt's eigen tragedie deel. De tijd was gekomen dat hij zich zelf moest meetellen onder die bezwijkenden, die innerlijk verslagenen, die in uiterlijke heerlijkheid gezeten zijn. Hoe koninklijk zijn de zelfportretten dezer jaren. En toch verraden ze de heimelijke onrust, die zijn bestaan ondermijnt.

De zuiverste gerechtigheid, met al haar onrechtvaardigheid, werd langzaam en zeker aan Rembrandt voltrokken. Niemand greep reddend in. Hij-zelf werd nu de alleen gelatene, de geïsoleerde. De burger-oligarchie, waarvan de schilder het hebben moest, was van hem vervreemd. Zijn omgeving verwachtte een zonnige kunst, een ongedwongen barok; op de latere concepties was Holland niet geprepareerd.

Wiens schuld was het, dat het leven zich tegen hem keerde? Men verzaakt niet straffeloos de eens gewonnen reputatie. Men koestert niet, tot eigen voldoening een buitensporige schildertrant waar niemand iets voor voelt. Men stapelt niet, tot eigen vermaak, kostbare verzamelingen op en men huist niet in een wijdsche woning, als de middelen ontbreken en de kunst niet meer rendeert. Rentenieren zonder kapitaal in de Sint Anthonis Breestraat kwam niet te pas. En dubbel uitkijken heet het, wanneer men leeft tusschen een volk dat voor grootheid geen oog heeft.

Rembrandt's executie is, in haar langzaam verloop, meermalen verhaald. Maar wie zal ooit verhalen wat dat nobele gemoed doorstaan heeft, toen het kostelijke prentwerk, de statuen van Caesars en philosophen, de wapens en de schilderijen, alles waaraan hij met kennersgeest en verzamelaarshart hing, en wat steeds tot inspiratie gediend had, hem ontnomen werd? Heeft hij oogenblikken van verzet gekend? Een tweetal schilderijen doen het vermoeden. En in het jaar van zijn diepste vernedering schrikt hij ons op met een ets, blakende van zelfvertrouwen, die uitdagende *Phoenix*, die schrille voorspelling, waarmee hij over ondergang en dood triumfeert en waarin klaroenende genii aan een stom geslagen menschheid de zekerheid van zijn kunstenaarsherrijzenis verkonden.

Er zijn ten slotte alleen groote rampen voor groote

karakters. Rembrandt, dien we kennen als een ontleder van aandoeningen, was er de man naar om tot op den bodem zijn leed te drinken. De zelfportretten zeggen hoe zwaar het geweest is. Na zijn vendutie hebben we met een grijsaard te doen.

Wat mag er in hem zijn omgegaan, toen hij zich opnieuw aan zich zelf ten schouwspel gaf en hij den Job bezag dien het leven van hem gemaakt had! In deze jaren is hij de meest tragische figuur van zijn oeuvre geweest. Maar ook, welk een zeldzame troost, het grievendste leed zoo volkomen tot uiting te kunnen brengen.

Wanneer alles is afgestaan, wanneer alles voorbij is, dan komt hij als uit duisternissen aan het licht getreden. Geen spoor van wrok of bitterheid blijft achter. Er is iets als een nieuwe wereldbeschouwing in hem.

Ware Rembrandt een wijsgeer, we zouden zeggen dat hij thans de wereld beschouwt *sub specie aeternitatis*. Maar voor deze brandende ziel klinkt die term koud. Hij beziet de menschheid - moge het ook gevaarlijk zijn het zoo uit te drukken - als met de oogen van een gekruisigden god.

Uit dezen vernieuwden geest zijn de *Staalmeesters* geboren. We staren vol verwondering in de herfstzon van dit werk en vragen ons af hoe die geslingerde ziel op eens zulk een kalmte, zulk een volmaakte sereniteit deelachtig werd? Geeft Meester Eckhart daar soms antwoord op wanneer hij zegt: Das schnellste Tier, das euch trägt zur Vollkommenheit, ist Leiden?

De opzet van de *Staalmeesters* herinnert nog steeds aan Rafaël's melodische perfectie, maar het gehalte der figuren is van anderen aard. Nooit te voren waren er menschen op deze wijze begrepen. De wijsheid van inzicht, de grootsche doorleefdheid, die van de *Staalmeesters* uitgaan, klinken als een echo van victorie in ons na. Rembrandt's vreemdtevreden glimlach wordt verstaanbaar. Zijn stemming is blijmoedig. Als een die heen is over hoop en begeeren, zoo ziet hij, in zijn laatste zelfportretten, het leven aan.

Iets van de zielsrust van 1648 keert eindelijk terug. Maar ditmaal definitief, zeker, onverstoorbaar. De tijd der *schuwe* heiligheid is voorbij. Hij voelt zich gedreven het natuurlijk bewogene in den mensch uit te drukken met titanische

vormen. Als met troffels ploetert de oude man in zijn verven; met zijn daverende middelen, met het souvereine rood en het zegepralende geel stelt hij de groote menschfiguren op, die de dragers van zijn laatste bedoelingen zijn.

Wanneer Rembrandt in zijn machtigen scheppensdrang den ouden *Homerus* oproept, voelt hij dan welk een verwantschap er tusschen hem zelf en dien zingenden daemon ontstaan is? Zoowel voor Homerus als voor Rembrandt, zooals hij zich afbeeldde op het zelfportret bij Carstanjen, lag het eenige geluk in de vervoering van het voortbrengen.

In dezen *Homerus*, wiens geest verre dwaalt buiten het dagelijksch bestaan, laat de meester zien, dat het thema der aan zich zelf ontrukten hem nog steeds bekoort. Maar zeldzame omkeer, het zijn niet meer zorg en onzekerheid die de harten bestormen en de gedachten afleiden. Wat nu de zielen verwart en overstelpt, is volheid van geluk.

Deze man van uitersten, die diepten van weedom doorgrond had, beschouwt, wanneer hij over het aardsche heen is, de toppen der menschelijke vreugd. De oogenblikken duren in sprakelooze opgetogenheid. De tijd, vroeger in verpeinsdheid doortobt, verstrijkt thans in zaligheid.

Rembrandt laat alle hoop, alle begeeren in vervulling gaan. Het eeuwige streven van mensch tot mensch ontmoet geen belemmering meer. Al wie er haakten naar weerzien, vereeniging, samenzijn, worden op eenmaal geplaatst te midden van hun verwerkelijkten droom.

Het is uit met de zielsontleding van den verlatene, met het observeeren van tweestrijd in den geïsoleerde. Er was aandacht te over geweest voor tragische complicaties in het gemoed van den enkelen mensch; nu zijn het de algemeenste, de elementairste gevoelsaandoeningen der *menschheid* die om hun zichtbare samenvatting vragen.

De *Terugkeer van den verloren Zoon* (Petersburg) verheerlijkt de liefde van den Vader. Het zoogenaamde *Joodsche Bruidje* (Amsterdam) de liefde tusschen Man en Vrouw. Het *Familie-tafereel* (Brunswijk) de liefde van de Moeder.

Beschrijvingen van deze Trilogie der Liefde blijven noodzakelijk ontoereikend: als wilde men de grondslagen van het gevoelsleven in alle volheid beschrijven gaan.

Op de *Terugkeer van den verloren Zoon* is, in tegen-

stelling met het bijbelverhaal, de grijze vader blind. Maar de blinde alleen heeft zijn kind herkend en bergt het aan zijn hart. Het dringt niet tot hem door dat er om hem heen nog nadenkenden, weifelenden, onverschilligen zijn. Met een tastende, ontfermende greep houdt hij den berooiden sterveling vast, als trachtte hij ook het oogenblik van hereeniging vast te houden: het oogenblik dat het leed van jaren in vreugde verandert en dat zijn eenigst begeeren in vervulling doet gaan.

Werd in deze *Terugkeer* een verleden van droefheid uitgewischt door een heden van blijdschap, op het Amstersche schilderij gaat in een zonnig heden een onvermoede toekomst open. De man met een rijker zieleleven, de vrouw rijker aan verwachtingen, ze buigen naar elkaar toe de hoofden zwaar van zaligheid. Schromende overgave en schromend aanvaarden, dat betuigt haar lijdzaamheid en zijn plechtig gebaar. De zinnelijke en geestelijke beteekenis van het gebeuren is één. De liefde, die ook hier geen woorden vindt, trilt tot in de vingertoppen. In het heden, dat vooral hem bekoort, bloeit er voor haar verrukte geest een droom van toekomst op.

Op het schilderij in Brunswijk is ook dit verlangen in vervulling gegaan. Als laatste dezer voorstellingen heeft Rembrandt de Moederliefde in haar eeuwigen, simpelen vorm uitgebeeld. Alle hoop, alle verwachting is werkelijkheid geworden in het kleine, op moeders schoot teeder gekoesterde kind. Ook hier vatten menschenhanden in een ander wezen volstrekte zaligheid. Voor de buitenwereld, die haar geluk als met een zachten jubel begeleidt, heeft deze overstelpte moeder geen oog. Door de verrukkingen van een heden, dat ditmaal geen verleden kent en dat meer is dan de toekomst, wordt zij als meegesleurd in het tijdelooze. De volheid van geluk wordt door een uiterlijke, schijnbare onaandoenlijkheid vertolkt: naast haar liefde is er in haar hart voor aandoeningen geen plaats.

Hoe goed laat het zich begrijpen dat de *Caritas*, de hemelsche liefde, zoo dikwijls werd voorgesteld door een aardsche moeder met haar kinderen!

Een zeker mysticisme in deze scheppingen heeft reeds velen getroffen. Waarom? In deze trilogie is de liefde de

haard van het leven, waardoor alles onderhouden wordt, de kracht die redt, behoedt en voortbrengt: toch blijft het de menschelijke liefde alleen. Brengt wellicht het opheffen van het tijdsmoment - een wensch der mystieken - dien indruk mee? De liefde, zooals Rembrandt haar verstaat, schept een eeuwigheid van geluk in een oogenblik van aanraking en heft daarmee het eigenlijke oogenblik op. Wie zulke oogenblikken zoekt, aanvaardt ook het leven dat zulke oogenblikken schenkt. Zoo is de oude Rembrandt opnieuw schilder van oogenblikken geworden, al zijn het dan ook oogenblikken van eeuwigheid doortrild. Zijn laatste werken blijken hymnen op het beste wat het leven biedt, en daarmee op het leven zelf.

Wat viel er na deze triumfen nog te bereiken? Zijn kunst sluit als in een kringloop. Hij was begonnen met het leven te verheerlijken en hij eindigt er mee.

Weldadig doet het aan, naast al het gespannen zieleleven der laatste schilderijen, dat Rembrandt, in het kind op moeders schoot, de aandacht terug vindt voor het leven als levensuiting alleen. Oorsprong van alle geluk, aanbeden door de omgeving, troont daar, in een roze jurkje, zorgeloos, onbewust, het kind, dat van genoegen kraait, dat het handje strekt naar moeders borst, dat met convulsieve rukjes de rinkelbel schudt, dat beweegt om te bewegen alleen.

In de schepping waarmee Rembrandt afscheid neemt van kunst en bestaan, observeerde hij weer, zooals jaren her, in de simpelste manifestaties van het leven, de *naetuereelste beweeglijkheid*.

F. SCHMIDT-DEGENER.

Puck triumphator.

Wie vrees ik meer, de spitse meesteres
dan wel den basterd met zijn nijdig keffen,
de valsche tong die scherp is als een mes
en buur en maag meedoogenloos kan treffen,

of het gemeste mormel, haar idool,
een glimmend lijf dat onder 't loopen schommelt,
dat op z'n stoel, als op een kapitool,
verwend, vertroeteld door z'n dagen dommelt?...

Al 's morgens, in den zoeten laatsten slaap,
wekt mij de schelle woede van zijn krijten,
het is of van de straat een drieste knaap
mijn eenzaam venster komt aan scherven smijten;

dan later vraagt een koud' en natte snuit
om resten van mijn afgepaste spijzen,
geen vriendlijk meêlij dat zijn vraatzucht stuit,
zijn oogen blijven naar mijn tafel wijzen;

ik acht m' een vrek die zijn dukaten telt
bij 't beed'len van een moegezworven schooier,
zijn handen hunk'ren naar het gouden geld
en vinden glans en rinkel immer mooier!...

Maar wee, wanneer in onbedachtzaamheid
mijn voet zich aan zijn teenen durft te wagen,
dan jankt en kermt hij tot zijn felle nijd
doet bitsen bijstand ter vergelding dagen:

de meesteres, met woordjes van kaneel
en roomig mondjen om haar kind te paaien,
maar heimelijke steken zijn mijn deel,
verholen speldenprikjes onder 't aaien

en als ik neerlig en den nevel wacht
waarmee de slaap mij troostend zal omgeven,
doemt in den zwarten kerker van mijn nacht
een monster door demonen uitgedreven...

Een zwijn... de vleezen rug glanst rond en vet,
de korte staart kletst op de naakte dijen
en als het knorrend nadert tot mijn bed
voel ik zijn adem langs mijn wangen glijen,

een' heeten tocht en met een stank van drek,
zijn hoeven hoor ik aan den bodem graven,
ik rijs, grijp in de borstels van zijn nek
en moet als ruiter door het duister draven,

door straat en steeg de kille velden in,
de stoet voorbij der zwatelende boomen,
door krakend hout met altijd wilder zin,
de nacht is koud, - waar zal het einde komen?...

De vogels schreeuwen met een heesch geluid,
mijn ooren vangen fluistervage woorden,
de sterren zweven van den hemel uit,
het water stemt zijn gorgelend' accoorden;

de koordslag van een zweep is boven mij,
het zwalpend zwiepen blijft mijn rit verzeilen,
dan klinkt een snerpend gillen aan mijn zij
en 'k zie een mager spookwijf naast mij snellen...

Heur dunne haren wapp'ren ijl en grauw,
in d' oogen gloeit een zinneloos verlangen,
het maanlicht verft haar tanig wezen blauw
en 't oude lijf waar dor de borsten hangen;

de rappe voeten raken nauw den grond,
ze schijnt door eigen dollen lust gedragen,
de vlijmen tanden in haar wreeden mond
zijn blank en nat als om een prooi te jagen.

Luidt knalt de zweep en drijft mij wilder voort,
de slagen schrijnen op mijn bange leden,
't is of een mes in duizend wonden boort
en 't bloed leekt van mijn schoudren naar beneden...

Voort over greppels, over heg en sloot,
langs bosschen en langs hooggestuwde stroomen,
heel d' aarde brandt, de horizon is rood
van trillend vuur! - Waar zal het einde komen?.....

De wanhoop grijpt mij met haar nagels beet,
het monster hoor ik als in vreugde grommen,
zijn breede flanken zwoegen onder 't zweet,
zijn adem smookt in walmende kolommen.

Maar plots een schok, - een tuimelende val,
diep stort ik neder langs onvatbre steenen
en d'echo slaat met jubelend geschal
een schaterlachen door mijn duizel henen!

FRANÇOIS PAUWELS.

Buitenlandsch overzicht.

26 April 1915.

Het slot van deze maand wordt gekenmerkt door een merkelijke verlevendiging van den oorlog op het Westelijk front. Het afsluiten van alle verkeer naar België door de Duitschers, van het verkeer over de Noordzee door de Engelschen, heeft blijkbaar moeten dienen om troepenverplaatsingen te maskeeren, die, althans voor zooveel de Engelschen betreft, op het oogenblik nog geenszins schijnen afgeloopen. Bij de Engelschen, die eerst moeten worden ingescheept en vervolgens in een Fransche haven ontscheept eer zij naar het front kunnen worden gebracht, loopt zulk eene verplaatsing niet zoo snel af als bij de Duitschers, die kunnen volstaan met één onafgebroken spoorwegreis. Het maakt allen indruk alsof bij de jongste gevechten benoorden Yperen wel reeds versche Duitsche troepen tot den aanval, maar nog geen versche troepen der bondgenooten tot de verdediging zijn gebruikt. Op het oogenblik dat wij schrijven duurt het gevecht nog voort; de bondgenooten trachten een verder opdringen der Duitschers naar de zijde van Yperen tegen te houden, en schijnen hierin te slagen. Wellicht hebben zij de hoop nog niet opgegeven, het geheele jongste Duitsche succes weer te niet te kunnen doen, en hun oude front Bixschoote-Langemarck-Passchendaele weer te kunnen innemen; - zal dit gelukken, dan moet er evenwel spoedig vrij wat meer volk, en vooral vrij wat meer artillerie worden aangevoerd dan waarover zij op het oogenblik daar beschikken.

Intusschen zullen de Duitschers zeker alles in het werk stellen om het veroverde te behouden. Gelukt hun dit en zal dus het front over Pilkem-St. Julien blijven loopen, dan blijft Yperen gevaarlijk bedreigd. Ook al leidt de verovering van de twee kanaalovergangen bij Steenstraete en het Sas er niet toe dat zij vasten voet krijgen op de linkerzijde van het kanaal (het jongste Fransche bericht meldt de herovering van Lizerne, het wegenkruispunt op den linkeroever, op ongeveer gelijken afstand van die beide overgangen), dan is toch hun succes vermoedelijk de belangrijkste verandering in het front na Soissons. Wij zijn, ter hoogte van Bixschoote en Lizerne, niet meer in de streek waar inundatiën van eenig belang kunnen worden gesteld, en de uitpuiling in de richting van Passchendaele is steeds beschouwd als tot het behoud van Yperen dringend noodzakelijk. Gelukt het die uitpuiling geheel te doen verdwijnen, dan is, tenzij het mogelijk blijkt op den linkeroever van het kanaal eene linie te vormen die in sterkte voor de verlatene niet onder doet, het Engelsche front bezuiden Yperen met omvatting bedreigd.

Een drie weken geleden scheen het alsof het succes van de maand niet door Duitschland doch door Frankrijk zou worden behaald. Op de beide zijden van den driehoek die haar toppunt heeft te Saint-Mihiel aan de Maas werd door de Franschen een krachtigen aanval gedaan, die aanvankelijk succes had zoowel naar de zijde van Flirey als op het noordelijke been, bij Les Eparges. Doch een beslissende overwinning werd niet behaald; de aanvallen verslapten spoedig en de Duitsche vooruitgeschoven positie aan de Maas schijnt tot dusver niet ernstig bedreigd. Zelfs meldt het jongste Duitsche bericht een vrij omvangrijke Fransche nederlaag op de hoogten ten Zuidoosten van Combres; eene nederlaag door de Franschen zelve, blijkens hun namiddagbulletin van den 25sten, niet ten eenenmale geloochend.

Zeer waarschijnlijk zal er op het geheele Westelijke front in Mei en Juni nog veel heviger gevochten worden dan thans in April. Geen der oorlogvoerende partijen behoeft nog aan den uitslag volstrekt te wanhopen; beiden kunnen nog versterkingen doen aanrukken, en thans is de tijd aangebroken dat de laatste krachten zullen moeten worden ingezet. Wiens reserve is het grootst en het best toegerust en voor-

bereid? De wereld zal eerlang weten wat ‘Kitchener's army’ inderdaad beteekent. Voor eenige weken werd ons medegedeeld dat de Engelschen eene frontlengte bezet houden van 50 K.M.; dat is nog niet tweemaal zooveel als de Belgen; - en toch heet het dat dezen over een 100.000 man, en de Engelschen over een 700.000 man te velde beschikken! Eén van de twee opgaven moet dunkt mij onjuist zijn, òf die omtrent de 50 K.M., òf die omtrent de 700.000 man. Zijn zij beide juist, dan is hier een raadsel waarvan de wereld met belangstelling eenmaal de oplossing zal vernemen.

Dit is zeker dat Engeland, met eene bevolking welke die van Frankrijk met zes à zeven millioen te boven gaat (van Canada en Australië niet eens gesproken), tot dusver op geen stukken na in dezelfde verhouding als Frankrijk zijn menschenmateriaal ter beschikking heeft gesteld voor het succes van den oorlog te land. ‘We hebben reeds meer dan tweemaal zooveel manschappen te velde gezonden’, zeggen de Engelschen, ‘als ooit tegen Napoleon’. Deze opmerking is van een zeer bijzondere onnoozelheid. Het gaat er om, nu als toen, een sterken vijand van Engeland te overwinnen. *Toen* heeft Engeland eindelijk de kracht gevonden zooveel soldaten in het gelid te stellen als tot die overwinning in bondgenootschap met anderen noodig was. De tegenwoordige overwinning stelt zooveel maal hoogere eischen, als de Duitsche strijdkrachten van thans die van Napoleon in getal te boven gaan; en aan die eischen van tegenwoordig heeft Engeland nog steeds niet voldaan. Het is de vraag, of een land zonder algemeenen dienstplicht er aan voldoen *kan*. Die het doel wil, moet naar de middelen durven grijpen. Meent Engeland zijne toekomst als zeemogendheid niet te kunnen beveiligen zonder deel te nemen aan een grooten oorlog te land, dan moet het begrijpen dat de landoorlog zooals hij tegenwoordig gevoerd wordt van ieder deelnemer den inzet vergt van *alle* krachten.

Evenmin als in het Westen teekent zich in het Oosten eene beslissing af. Er is in het begin van de maand in de Karpathen bijzonder hardnekkig gevochten, en in het Westelijk deel van dit bergland kwamen de Russen een oogenblik over de passen heen, maar tegelijk werden zij ten Oosten

van den Uszok-pas zóóver teruggedrongen dat zij niet langer in Hongarije konden afdalen zonder gevaar te loopen, Oost-Galicië te verliezen. Thans schijnt de oorlog in de Karpathen weder te ‘staan’, evenals hij het de gansche maand door is blijven doen op alle andere gedeelten van het onmetelijk Oostelijk front.

Wat de bondgenooten tegen Turkije voor hebben is ver van duidelijk. De poging tot het forceeren der Dardanellen met oorlogsschepen alleen schijnt niet weer te zullen worden herhaald. Er wordt nu vrij wat gewag gemaakt van het expeditiecorps onder d'Amade, maar wat zullen 50.000 man tegen het gros van het Turksche leger?[1)] En de kans den Balkanbond te herstellen en tot deelneming aan den oorlog aan de zijde der Ententemogendheden over te halen schijnt verder af dan ooit. Het wordt bevestigd dat Rusland aan Roemenië, in ruil voor de vergrooting met Zevenburgen, eene opoffering van gebied aan den Donaumond voorgesteld heeft; voorwaarde waarin geen Roemeensche regeering ooit goedschiks treden zal. En Venizelos heeft den strijd ontweken om beter tijden af te wachten. Servië en Bulgarije blijven elkander beloeren, werden zelfs een oogenblik bijna handgemeen. Italië gelooft blijkbaar nog niet aan een aanstaande verdeeling van den Turkschen buit, waarbij het zich zou te haasten hebben ook zijne aanspraken te doen gelden; het volhardt in zijne sphinxenrol. Onder de Italiaansche socialisten schijnt de beweging tegen deelneming aan den oorlog aan kracht te winnen. Maar de berichten daaromtrent zijn meest uit Duitsche bron....

Eén ding is zeer zeker opmerkelijk: de toenemende onrust in Italië gewekt door de Groot-Servische aspiratiën. Over het geheel is Italië's houding, bij vorige conflicten tusschen Oostenrijk en Servië, voor het laatstgenoemde land vriendschappelijk geweest. Het wil gaarne alles bevorderen wat Oostenrijk's positie in de Adriatische Zee verzwakken kan - mits van wat Oostenrijk opoffert het leeuwendeel

1) De telegrammen van heden brengen het bericht dat het expeditiecorps op het schiereiland van Gallipoli geland is; wat het zonder hulp der Balkanstaten zal kunnen uitrichten moet nu spoedig blijken (noot van 27 April).

toevalt aan Italië zelf. Het wil dat zoo mogelijk alles wat eenmaal Venetiaansch is geweest thans of later Italiaansch zal worden: daaronder de ‘bocche di Cattaro’, de sterke maritieme positie die het Oostenrijksche bezit in Dalmatië in den tegenwoordigen oorlog, niettegenstaande het groote overwicht der Fransche vloot, tegen een aanval uit zee beveiligt. Bovendien wil het Triëst, wil het Fiume. Maar overal dreigt de in getal de Italianen der kuststreek ver overtreffende Slavische bevolking van het achterland. Italië zou den Groot-Servischen staat willen toelaten in havens als San Giovanni di Medua of Durazzo, die in het geheel geen militaire waarde hebben, en in het economische slechts een rol kunnen vervullen van plaatselijk belang. De beheerschende militaire en commercieele posities wenscht het voor zich: Walona heeft het nu bezet; Triëst en Pola en Fiume en Cattaro hoopt het eenmaal te verwerven. Of dit ooit gelukken zal? Er wonen in de gedeelten der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie die door de Adriatische Zee worden bespoeld, nog niet één millioen Italianen; het getal der Slovenen, Kroaten en onder Oostenrijksch gezag levende Serviërs daarentegen is niet ver van de zeven millioen. Wat is de reden dat de Entente zich zoo opvallend onthouden heeft van elke poging om Bosnië en Herzegowina in Servische handen te helpen brengen? De troepen die thans op Lemnos liggen zouden, te Antivari geland, waarschijnlijk heel wat meer succes hebben gehad dan zij thans of in afzienbaren tijd behalen kunnen in de Levant; en de maritieme strijdkrachten der Entente waren sterk genoeg om de Oostenrijksche vloot zóó volstrekt in hare beschermde havens op te blijven sluiten dat zij tegen zulk een landing niets hoegenaamd zou hebben kunnen ondernemen. Servië, aan Bosnië en Noord-Albanië geholpen, zou royaal hebben kunnen zijn tegenover Bulgarije in Macedonië; het zou wellicht van meet af aan Bulgarije hebben kunnen inruimen wat deze staat zich vooraf wil toegewezen zien eer hij er in bewilligt den Balkanbond te herstellen en met dien bond aan de zijde der Entente te gaan staan. Tegen een verovering van Constantinopel door den Balkanbond zou Roemenië niet hetzelfde bezwaar hebben gehad als tegen eenzijdige plannen van Rusland. Blijkens Venizelos' in de

Times gepubliceerden brief aan koning Constantijn heeft den geestelijken vader van den Balkanbond deze politiek voor oogen gestaan en heeft hij er niet tegen opgezien van Griekenlands zijde tot haar welslagen mede te werken door het beschikbaar stellen van Kawala. Men zou dan de afrekening met de Turken, en de eindbeschikking over Bosporus en Dardanellen, tot de taak hebben gesteld van de Balkanvolken en de Entente in samenwerkìng; en aan geen ander kan zij immers, in de omstandigheden die deze oorlog nu eenmaal geschapen heeft, met eenig uitzicht op succes worden toevertrouwd? Waardoor is de Balkanbevrediging in 1913 spaak geloopen? Door de inmenging van Oostenrijk en Italië. Oostenrijk was nu geëlimineerd; *Italië was het niet*. De omstandigheid, dat men Italië tot aansluiting verlokken wilde, heeft vermoedelijk de Balkanactie op zijde doen zetten en de Dardanellenactie doen aangrijpen; immers de Balkanactie zou met het groot maken van Servië hebben moeten beginnen, en met het groot maken van Servië naar eene zijde waarheen Italië Servië niet te veel wil zien uitgroeien. Eene uitlating van Sonnino's orgaan, het *Giornale d'Italia*, is wel geschikt deze vermoedens te bevestigen. ‘De tegenwoordige machtsverdeeling aan de kusten der Adriatische Zee’, zegt dit den Italiaanschen minister van buitenlandsche zaken zeer na staande blad, ‘is zeker voor Italië niet bevredigend; maar veel onaannemelijker zou een regeling zijn die het strategisch overwicht alleen aan Oostenrijk ontrukte om het in handen van een Slavischen staat te brengen. Tot elken prijs zou Italië moeten verhinderen wat het als een doodsteek beschouwt.’

Het kan wel niet anders of de hier aangewezen moeilijkheid heeft er in belangrijke mate toe bijgedragen dat de Entente in Zuidoost-Europa zoo gehandeld heeft als is geschied. Het zou anders onbegrijpelijk zijn dat de poging om Duitschland-Oostenrijk in te sluiten niet voltooid is door Servië uit zijn isolement te verlossen. Italië en Roemenië waren noodig om den kring geheel te sluiten. In December, in Januari nog, leek het of de poging zou gelukken; met name voor de aansluiting van Roemenië werd met blijkbaar vertrouwen de datum reeds genoemd. Tusschen 25 December (de Italianen bezetten Walona) en 19 Februari

(begin der Dardanellen-actie) moet er iets fout zijn gegaan. Gedurig meer hoopen de aanwijzingen zich op dat in het geval van Roemenië de fout bij Rusland heeft gelegen. In het geval van Italië ook? Heeft Rusland voor Servië meer trachten te bespreken dan Italië gedoogen wil dat Servië verkrijgt? Het licht is over dit alles nog niet opgegaan. Wat is de reden dat Italië *in toenemende mate* zich begint te verontrusten over 'het Slavische gevaar', althans voor die onrust in toenemende mate uitkomt? Juist nu Servië van alle onmiddellijke hulp verstoken is gebleven? Weet het van wat er in Kroatië en Bosnië omgaat meer dan wij in West-Europa? Niet onwaarschijnlijk.

Andere beweegredenen kunnen er natuurlijk toe hebben medegewerkt dat de Entente in Zuidoost-Europa den weg heeft ingeslagen waarop zij tot dusver zoo bijster weinig succes heeft. De kracht eener maritieme actie tot verovering van Constantinopel kan door Churchill zijn overschat; de wensch tot onmiddellijk herstel der gemeenschap met de Zwarte Zee zeer levendig zijn geweest (om den afvoer van het graan uit en den toevoer van munitie naar Rusland); niet minder de wensch tot onmiddellijke afleiding van het gevaar, dat dreigde aan het Suezkanaal en aan den Kaukasus. En dan heeft men de keus die Griekenland metterdaad gedaan heeft blijkbaar buiten alle mogelijkheid gesteld; ware die uitgevallen zooals de Entente ze verwachtte, dan, hoopte men, zou Italië mede zich hebben moeten decideeren, om nog eenig uitzicht te kunnen houden op een invloedssfeer in Klein-Azië, en in evenwicht te blijven met Griekenland in het Oosten der Middellandsche Zee. Dat Griekenland de Entente teleurgesteld heeft is uit vrees voor Bulgarije geweest, en dat die vrees gerechtvaardigd kon zijn is een gevolg geweest van het verzuim der Entente om een bevredigende oplossing der Balkanmoeilijkheden in het gezicht te brengen eer zij op Constantinopel afging. Het heeft zich gewroken dat de Entente, ter wille van Oostenrijk en Italië, in 1913 de Balkanzaken, die zich goed begonnen te schikken, in het honderd heeft laten loopen.

De Duitsche verklaring in zake de *Katwijk* is wel wat vroeg 'volkomen voldoende' genoemd. Het eigenaardige dier verklaring is dat alle volkomenheid er aan ontbreekt

en moest ontbreken; immers zij spreekt onderstellenderwijs, en kon op het oogenblik waarop zij gegeven werd, niet anders spreken. Zij behoeft, om afdoende te zijn, onvertraagde mededeeling van het resultaat, dat het toegezegde ambtelijk onderzoek moet hebben opgeleverd. Of een Duitsche duikboot heeft de *Katwijk* getorpedeerd, òf niet. De Duitsche regeering weet thans, of zal spoedig weten, òf er, en zoo ja, welke van haar duikbooten op den bewusten avond bij de Noordhinder zijn geweest. Duikbooten blijven niet eeuwig in zee; zij moeten na eenigen tijd naar hare basis terug, en wij dienen aan te nemen dat de Duitsche tucht over de middelen beschikt om ieder binnenloopend gezagvoerder onmiddellijk een der waarheid getrouw rapport te doen uitbrengen. Dat de waarheid aan de Duitsche regeering verborgen zou kunnen blijven, is alleen denkbaar wanneer de mogelijke dader vóór het binnenloopen zelf zou zijn vergaan. Tot dusver is er niets bekend geworden dat dit kan doen vermoeden. Wij zijn dus in afwachting van de mededeeling, die niet uitblijven kan, zonder aan de eerste verklaring hare waarde te ontnemen. Als *voorloopige* verklaring was die onberispelijk èn van inhoud èn van toon, en wij hebben op prijs gesteld dat zij is afgelegd vóór nog eene klacht door Nederland was ingebracht; eene klacht die trouwens ten gevolge van het gemis aan voldingend bewijs van de nationaliteit van den aanrander niet viel in te brengen zonder zelf in het onderstellende te vervallen dat ieder, die het hoofd koel houdt, in Nederlandsche vertoogen tot oorlogvoerenden gaarne vermeden ziet. Door haar aanvankelijke royaliteit heeft de Duitsche regeering eene zedelijke verplichting erkend, die wij niet gelooven kunnen dat zij nu zal trachten te ontwijken. Volgt even rond het noodzakelijke tweede woord, dan zal de eerste verklaring in de herinnering blijven als een lichtpunt in de niet enkel militaire, ook zedelijke crisis die de wereld thans doormaakt. Volgt dat tweede woord niet, of zegt het (uitgezonderd het geval van mededeeling van het vergaan van den mogelijken dader) iets anders dan *ja* of *neen*, dan behoeven wij niet nader aan te duiden met welke gevoelens wij aan de eerste verklaring zullen moeten terugdenken.

C.

Bibliographie.

Dante's Mystische Reis door Dr. D.J. Bierens de Haan, Amsterdam. S.L. van Looy 1914.

De roem der grootste dichtwerken bestaat behalve in een gerucht, vooral in een bewondering, waarmee de dichter zelf maar matig tevree zou zijn geweest. Want ook van de oprechte bewonderaars zijn maar enkelen kenners, voor het geheele gedicht, en brokken, tooneelen, regels, die zijn het welke zij lief hebben en om welke zij den dichter tot een van hun grooten verheffen, maar de dichter zelve legde zijn ziel in het geheele werk, en het was wel niet zijn bedoeling om naar enkele brokken bewonderd te worden.

Is deze loop van zaken zoo bevreemdend? De voor poëzie gevoelige leek leest om te genieten en hij wil veel lezen, maar van alle dichters een studie maken, dat kan hij niet en een levensstudie nog veel minder. Ook acht hij, en niet zonder reden, zijn wijze van lezen de ware, want hij vindt het van zelf sprekend dat ook aan de grootste dichters een tijdelijke kant is en zelfs zij met een groot deel voor den tijdgenoot enkel van waarde, met het kleinste voor de eeuwen van blijvende beteekenis zijn. Hij noemt Milton er niet minder om, wijl hij bij het dichten van zijn Paradise Lost onder den invloed was van zijn eigen tijd, doch beschouwt het juist als een bewijs van Miltons grootheid, dat er nog zooveel voor den nakomenden afviel. Juist die brokken en tooneelen en regels zijn het, waarin de dichter voor de eeuwigheid schiep, en het geheel blijve overgelaten aan de geleerden, die een levensstudie willen maken, maar dan niet enkel hun gemoed doch ook hun hoofd er bij halen, om met moeite te herbouwen, wat voor dichter en tijdgenoot van zelf sprak.

Zal men dezen leeken zeggen dat zij dan ook den poëet nooit verstaan zullen en tot hun eind in wanbegrijpen over hem

leven? Zij zullen antwoorden: genieten zooals zij het doen, is de beste wijze van verstaan en ook de grootste geleerde loopt met al zijn kennis gevaar geleerdheid voor kunstgenot aan te zien en de ware beteekenis van den dichter te miskennen, wijl hij gevoelen door denken en aandoening door weten vervangt.

Maar zulken lezers zij het werkje van Dr. Bierens de Haan over Dante's Commedia ten sterkste aanbevolen om te leeren, dat ook een voor poëzie gevoelig man geleerde, en de uitkomsten van zijn onderzoek ook voor het gemoed en de kunst van groote waarde zijn kunnen. Hier zal men niet de lezers van de Hel voor de onnoozele halzen aanzien, tot welke de schrijver hen schijnt te verklaren, want lang niet dom lijken zij die de Hel bewonderen, al was het maar alleen om Francesca en Ugolino, maar dankbaar, zeer dankbaar mogen de zulken niettemin zijn aan Dr. B.d.H., dat hij hun zoo schoon de beteekenis wijst van de andere groote deelen der Commedia en den Dante van het geheel in zijn geweldige taak zoo groot, en juist als dichter van het geheel, zoo groot-menschelijk weet voor te stellen.

Want inderdaad, voor den gewonen lezer is Dante de man van de Hel, die om dat deel van zijn werk onsterfelijk heeten moet, terwijl de andere deelen voor zijn tijdgenooten wellicht van belang waren, maar aan ons nieuweren weinig meer schenken, al geven zij nog zoo schoone verzen, wijl de *denkwijze* verouderd is en Dante opgaat in bespiegelingen en visioenen zelfs, die maar bij uitzondering voor onzen tijd wat beteekenen. Niemand wellicht heeft meer dan Dante geleden onder de leekenbehandeling van zijn gedicht, en het mag een weldaad heeten zoo er iemand komt, die het leekenoordeel recht zet, als die poging zulk een schoon beeld van den dichter oplevert.

Het is het beeld van een heldenziel, die in zijn zucht naar een groote opvatting van het leven, uitgaande van een reeds schoon doch zeker niet zeldzaam gevoel, de eerbiedige liefde voor een vrouw, dat gevoel omzet in een verlangen om de geheelen Kosmos te begrijpen in de harmonie zijner krachten en de bewondering voor de onophoudelijke werking der kracht, en die bij zijn pogingen om dieper in die bewondering door te dringen, zijn eigen zieleleven omtoovert in een steeds hooger stijgende opklimming boven het alledaagsche, en een steeds strenger reiniging van het kleine in zijn eigen gemoed onderneemt. Dit groote plan, dat men waarlijk niet voor Dante's tijd alleen van beteekenis noemen kan, ligt aan het gansche gedicht ten grondslag, en wat het tijdelijke schijnt, het is slechts een door Dante zelf als uitingswijze opgevatte inkleeding van symbolischen zin.

Met anderen mag Dr. Bierens de Haan er over strijden of deze opvatting de ware is, hier omschrijft men ze enkel; de Hel, de Loutering, het Paradijs zijn voor dezen verklaarder enkel symboliseeringen van Dante's eigen gemoed in verschillende levensstaten, of liever symboliseeringen van de staten welke hij in zijn verbeelding voor zich zelf en andere menschen deels onontkoombaar, deels bereikbaar of althans voor een ieder na te streven achtte: het is niet eenmaal de hoofdzaak of deze opvatting de eenig ware is, maar dat men de Commedia zoo opvatten kan, dat is het merkwaardige.

De belangstelling in Dante nam in de latere jaren bij ons toe, en het is te voorzien dat Dr. B. de H. met deze schoone studie velen aan zich verplichten zal.

CH. M.V.D.

De voornaamste huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroeger eeuwen. Aanteekeningen uit de Bossche schepen-protocollen, loopende van 1500 tot 1810, door Jhr. Mr. A.F.O. van Sasse van Ysselt. 3e deel. Uitgave van het provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant.

Bij *enkele* gebouwen spreken de steenen een zóó duidelijke taal, dat toelichting overbodig is. Maar in vele gevallen is meer noodig om de belangstelling gaande te maken, en de oude huizingen voor ons te doen leven. Wij moeten weten wat er met het bouwwerk in den loop der tijden is geschied, wie het bewoonden en welke de lotgevallen waren der bewoners.

Vooral is zulks noodig in een stad als 's-Hertogenbosch. Zelfs de schrijver van bovengenoemd werk ziet geen kans de banaliteit dezer eerwaardige veste te verbloemen. ‘De oud-hollandsche gevels, die in de 17e en 18e eeuw in den Bosch in de plaats van de houten gevels gekomen waren en aan de straten der stad nog een vrij aardig aanzien gaven, zijn in de laatste 40 jaren bijna alle afgebroken door Bossche metselaarsbazen, die het de hoogste uiting van kunstgevoel achtten om de fraaie ingevoegde, vaak met zandsteen versierde trapgevels van baksteen te veranderen in rechthoekige gevels, voorzien van een rechte gootlijst en besmeerd met portland-cement.’

En dit in de stad onzer mooiste cathedraal! Waarlijk, wel een bewijs, dat zien alléén de oogen niet opent voor schoonheid.

Toch is de Hertogstad niet geheel zonder bekoring. Daartoe is echter niet naar omhoog te zien, doch omlaag. Naar waar de voetingen der huizen zich spiegelen in de grillig kronkelende

wateren, welke in zoo grooten getale de oude veste doorsnijden. Die walkanten, die overwulvingen getuigen nog van den ouden tijd en bieden menig schilderachtig gezichtspunt, gelijk ook enkele der in het werk opgenomen lichtbeelden bewijzen.

Ook blijkt uit die platen dat nog hier en daar een aardig bouwsel aan de moderniseering is ontsnapt. Zoo de ingang van den Heerenkelder op de Papenkeelst. Dat dit woord niet misleide! Die kelder is meer dan een verwulft: een heel gebouw! Een feestgebouw! De bouwheeren der Kanunniken van St.-Jan, waren fijnproevers. Wat nu baat een welgevulde wijnkelder zonder proeflokaal? Jammer slechts, dat de geestelijke heeren niet genegen waren den magistraat te geven, wat des magistraats is. Zij weigerden den stedelijken accijns te betalen over den wijn, opgeslagen in dien kelder. 't Ging hard tegen hard. Eindelijk werden zelfs de kerkdeuren gesloten. Van 19 Maart 1516 tot Witten Donderdag daaropvolgende werd aldus de mis bediend, ‘ende men communiceerde niet voor Paeschavonds des jaers 1517’ Op verzoek van de stad legde de graaf van Nassau vijftig of zestig ruiters in de huizen der Kanunniken, die alles opensmeten ‘etende en drinkende dach ende nacht.’

Dat het hier inderdaad niet ging om luttele kannen wijns, bewijst het ten slotte tot stand gekomen vergelijk, waarbij bepaald werd dat de Heeren van 't kapittel vrijdom van accijns zouden genieten over 's jaars veertig voeder wijn en twaalf honderd tonnen bier!!

Niet uitermate is de schrijver ingenomen met het gedrag dezer geestelijke heeren. Helaas, hij heeft uit schepen-protocollen en andere onuitgegeven bronnen nog meer leelijks te vertellen zoowel van katholieken als van protestanten. Want de heer Van Sasse van Ysselt is volkomen onpartijdig in zijn lof en in zijn blaam.

Dat Den Bosch een grensstad was en geregeerd werd van Holland uit, blijkt uit haast elke bladzijde. Doch juist daardoor is deze geschiedenis der Bossche huizen niet enkel van belang voor Brabantsche geslachten. Menig volbloed Hollandsch geslacht zal in dit geduldwerk - thans tot een goed einde gebracht - een stuk familiegeschiedenis vinden. Maar ook nog op andere wijze kan deze arbeid nut brengen. Thans is het mogelijk een *bouwkundige* beschrijving der stad samen te stellen, waarin de steenen spreken kunnen. Moge weldra eenig Bosschenaar tot zulk een beschrijving overgaan! De stad is het door gesteldheid en ligging ten volle waard.

R.T.N.

Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel II, de provincie Zuid-Holland. Opgemaakt en uitgegeven door de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Utrecht, A. Oosthoek. 1915.

Zoovele schilderachtige huizen en statige poorten heeft de Nederlandsche schoonmaak- en opredderingsijver weggevaagd, dat men zich wel eens afvraagt of het der moeite waard was eene Commissie met zóó monumentalen titel te benoemen, ten einde de schamele overblijfsels te catalogiseeren ? Onwillekeurig herinnert dit aan Swift's knierijm, te Dublin vervaardigd tijdens Ierland's diepste vernedering:

> Behold a proof of Irish sense!
> Here Irish wit is seen!
> When nothing is left, that's worth defence,
> They built a magazine.

Toch ware zóó te oordeelen, onbillijk. De Zuid-Hollandsche lijst bewijst dat nog veel in steden en dorpen te genieten valt van oud-schoon. Doch men moet ter dege speuren, en daarom is zoo'n overzicht van veel belang voor niet te snel tuffende automobilisten, wielrijders en wandelaars. Zoowel het inwendige als het uitwendige der gebouwen wordt kortelijk beschreven, en daarbij aangegeven het tijdperk van ontstaan.

Vooral dit laatste is ten zeerste geschikt om de belangstelling op te wekken van den niet bouwkundig geschoolde. En juist hierop komt het aan! Heemschut moge donderen en bliksemen, architecten-vereenigingen hemelhoog hare verontwaardiging uitschreeuwen, schoonheidscommissies kluisters smeden, Jan Publiek zal eerst dan den moker neerleggen, als Jan zelf heeft leeren zien en waardeeren. Geen dwang, geen ‘einschüchtern’ kan baat geven. Ons volk is een volk van boter. Wie het te hard knijpt, dien glijdt het door de vingers. Dat ondervond reeds Alva!

Den leek nader te brengen tot de kunst, zoodat Heemschut uitga - niet van den buitenstaander - doch van den eigenaar; zie daar de ware taak der deskundigen. Dit algemeene overzicht, spotgoedkoop (*f* 1.25 voor 486 bladzijden kwarto!), kan hiertoe ten zeerste bijdragen. Men schaffe het zich dus aan, en doorbladere die lijst, aleer zich op 't pad te begeven. Die medenemen kan men, helaas, niet. Het boek is op te zwaar papier gedrukt. Doch ieder zal wat van zijne gading vinden in dit werk, dat naar voorhistorische, Germaansche, Romeinsche en Frankische oudheden snuffelt, bij alle bruggen, grenssteenen, schamppalen en pompen stilstaat en geen enkelen gevel onvermeld laat, welke het vermelden waard is.

R.T.N.

Liefdeleven.

Deel III.

7.

Lenteluwheid doorwademde de lucht toen Christiaan in de voormiddag den Haag weerzag. Uitvoerige berichten had hij van Mina nooit gekregen; maar steeds waren haar brieven - klachten over de dienstboden en ook wel over de bedilligheid van haar moeder daargelaten - opgeruimd geweest, vol kleine, grappige biezonderheden uit Jantjes kinderbestaan. Voor minder-aangename indrukken koesterde Christiaan dan ook geen vrees. Vrouw en kind zouden 'et zeker goed maken; wat kon hij meer verlangen? Wel had hij de naam Heijdenstein geen enkele maal in haar brieven ontmoet; maar als alles goed bleef gaan.... en waarom zou dat niet.... wat voor reden kon zij dan hebben om nog langer in den Haag te willen blijven? Dat zij zich een echt stadskind voelde.... nu, ja; daar stond tegenover, dat zij met het oude kasteel zo biezonder ingenomen was geweest. Aan zo'n los gezegde moest hij niet al te veel gewicht hechten. Niet lang kon 'et meer duren, dan zou hij weer met haar omdwalen onder het loofdak van de hooggezuilde laan, over de slingerpaden rond de perken, dan zou zij weer bewonderend en genietend opzien naar de oude kasteelmuren als de ondergaande zon ze vergulde en bloedrood in de ruiten weerkaatste. En dan zouden ze ook weer gezellig tegenover elkaar zitten in de ruime, antieke eetkamer, zou hij weer haar slaapkamer binnen gaan, terwijl zij voor de

spiegel heur haar stond te vlechten en haar zoenen op de blote armen, zoenen op de blote hals, zoenen op de verlangende mond.... gelukkig zijn, gelukkig maken.

In de Banstraat aangekomen vond hij haar niet t'huis.

Op een achtergelaten kattebelletje had ze geschreven:

> Lieve Stia,
> Welkom weer in het vaderland! Het weer is zo mooi en zacht, dat ik ter wille van Jantje zo lang mogelik buiten moet blijven. Ik zal in de bosjes van Poot wat eten en drinken. Voor jou zal de meid om half-één alles klaar zetten. Vin je dat te laat, zeg 'et dan dadelik. Vóór half vier zal je mij wel niet zien.
> Je Mina.

Dat was zeker niet de ontvangst, waarop hij gerekend had. Maar.... 't is waar, dacht hij, het weer is van daag zeldzaam zacht en stil. Morgen kan 't licht op nieuw guur en winderig zijn. Dat ze 't dus van daag met Jantje waarneemt... helemaal ongelijk kan ik haar niet geven. Alleen... had zij voor die éne dag het kind niet eens aan de meid kunnen overlaten?

Toen Mina eindelik met de wagen t'huiskwam, toonde zij grote blijdschap hem weer te zien, gaf zij hem een kus nog eer hoed en mantel waren afgelegd, vertederde zij hem geheel. Toch was haar eerste vraag:

'En hoe vin je nu, dat 'et kind er uitziet?'

De kleine vent, die grote blauwe ogen opsloeg toen hij van de meid werd overgenomen, hield Mina hem dicht onder de mond. Hij zoende even het kleine wangetje. Hoofdje... en handjes... ja, ze leken hem wel wat aangekomen. Dat zei hij ook en hij gaf Giers de eer, die de dokter... zo meende hij... toekwam. Maar kennelik hadden zijn woorden niet geestdriftig genoeg geklonken. Hij zag Mina's wenkbrauwen trillend elkaar naderen, rimpeltjes zich verdiepen in haar voorhoofdsvel en eer hij wist wat er bij te voegen om... zonder haar achterdocht te wekken... zijn uitspraak te versterken, had zij hem al toegeduwd:

'Ik begrijp er alles van... hij valt je tegen.'

En het kind aan het meisje teruggevend viel ze heftig uit:

‘Maar dan wil ik er ook 'en andere dokter bij hebben. Giers bevalt me met den dag minder. Mooie praatjes houdt ie genoeg; maar dat die man niet knap is... ik weet 'et al lang en nu zal ik 't mama ook zeker zeggen. Nu is 't uit.’

Christiaan voelde 't: ze zou er de hele wereld voor verantwoordelik willen stellen, ze nam 't iedereen kwalik, dat Jantje geen voorspoedig kind was.

‘Maar vrouwtje-lief, hoe kom je er nou bij, dat 'et kind me tegenvalt? Dat heb ik toch niet gezegd. Integendeel... 'et lijkt me aangedikt... minder zwak... fleuriger. Wat wil je meer?’

Die herhaalde verzekering stelde haar enigszins gerust. Van mantel en hoed zich ontdoende gromde ze nog:

‘Nu, ja... we hoeven dat ook niet dadelik te beslissen,’ ...ging dan zitten en vroeg hoe hij 't op reis had gehad.

8

Op de bedriegelik-lauwe lentedagen was weer snijdende kou gevolgd. Dag aan dag vlaagden felle Noordwesten-windstoten door de straten, de grijze rookpluimen der schoorstenen uiteenzwiepend over de daken, het stof van neergeblazen bloesemrupsjes samenvegend tot bruine randen onder de trottoirs, papierflarden hoogopkolkend van de grond, straten-lang voortwervelend tussen de huizen, ze neerblazend in de kale takken van een boom. Kil-wit zonlicht overbleekte de stad; bol-witte wolkgevaarten dreven statig-langzaam in het luchtblauw voorbij. Maar van tijd tot tijd schoof daaronder sneller een loodkleurig scherm van de einder dreigend omhoog, een donkere sluier achter zich aanslepend over de wegdoffende velden, bomen, huizen. Dan taande het onderschepte zonneschijnsel, versmolten alle kleuren van hemel en aarde tot een groezelig grijs en plonsde in grauw gestraal een water-massa neer, straatstenen en huismuren verdonkerend, met vaal-glanzende plassen het plaveisel overpletsend. En Christiaan, over koud-glimmende daken uitstarend door de blinkend-bestriemde ruiten van zijn hoog atelier, luisterend naar het neerzwiepend ruisen over het zink van zijn dak, vond 'et zo vreemd niet meer, dat Mina van Heydenstein zweeg, voelde, dat ook hem het verlangen

naar inpakken en vertrekken weer voor een wijle glad was vergaan. En toch... o, wat drukte hem die stad!

Zelfs in dit nat-gure weer ging Mina alle dagen met Jantje uit en meestal duwde zij de wagen zelf; voor het kindermeisje was er t'huis altijd genoeg te doen. Het kind lag dan goed-ingebakerd achter half-gesloten gordijntjes onder de opstaande kap; zij liep op overschoenen, gehuld in een ondoordringbare regenmantel, gedekt met een oude hoed door een omgebonden sluier vastgedrukt op het hoofd. Wat de mensen van haar denken zouden, liet haar volkomen koud; haar moeders aanmerkingen keurde zij zelfs geen antwoord waardig. Verwennen dient nergens toe, had Giers eens gezegd en van dat ogenblik af had geen vragend: ‘zou je wel gaan’ van Christiaan, geen verwijtend: ‘ik begrijp zo iets niet’ van mevrouw Boswijk haar kunnen weerhouden zelfs op de koudste, winderigste dag het kind minstens een uur lang van de buitenlucht te laten genieten. Ook Jetje Verkaren, die meer dan voorheen tegenwoordig eens aanliep, had telkens vergeefs geklaagd: ‘O, Mien, 't is zulk akelig weer en dan.... met zo'n klein schaap.... zo 'n teer kindje... ik zou 't niet durven.... voor geen geld!’ Mina sprak 'et niet tegen; maar ging stil haar gang.

Christiaan haalde zijn schouders op en dacht: misschien heeft zij 't aan het rechte eind.... wie weet; Jetje ging hoofdschuddend met een vergevensgezind lachje heen; mevrouw Boswijk alleen ergerde zich, bleef soms drie dagen achtereen weg. Maar zag ze daarna, dat het kind niet ziek was geworden, dan onthield ze zich van alle toespelingen op het gebeurde, gaf Mina geen gelijk en zich zelve geen ongelijk, sprak over koetjes en kalfjes en wachtte op een betere gelegenheid om te kunnen vragen: ‘heb ik 'et je niet gezegd’?

Overigens verliepen hun dagen in een kalme sleur, welke op Christiaan minder ontzenuwend werkte dan de lege eentonigheid, die hem vóór zijn reis zo somber had gestemd; want hij vond er tans wel enig behagen in aquarellen te maken van vluchtige indrukken onderweg in zijn schetsboek vastgelegd. En de avonden waren niet ongezellig. Als de prullige sjiek van hun salonnetje wegdoezelde in de omdonkering van de hel-overglansde middeltafel,

speelden zij vrij vaak een Jasje en kon hij, geboeid door de kaarten, tevreden in hun rustig samenzijn, voor een paar uren al wat hem griefde en hinderde vergeten.

Daar voelde hij wel iets ouweliks in, een zoeken naar verstrooing, een aanwijzing van heen te zijn over de eerste, mooie, verliefde tijd; maar als Mina zich hevig opwond om te zegevieren, zó hevig, dat hij 't ongeraden achtte heel lang meer door te gaan, was 't hem toch, of juist die jolige kamplust bewees hoe jong en hoe jeugdig verliefd ze nog was. En speelden ze niet, dan kon hij kalmer en aangenamer met haar keuvelen dan in lange tijd het geval was geweest, ja, dan gebeurde 't wel, dat zij opeens tot hem kwam, zijn stoel afduwde van de tafel, zich wrong op zijn schoot, verklaarde zo blij te zijn een kind te hebben... een kind van hem. Nu hield ze dubbel van haar man en dubbel van jantje.

Maar dan moest hij zich bedwingen niet al te teder, al te aanhalig te worden, bedenken, dat zij verklaard had: later... op Heydenstein... niet hier... niet naast het kind. En dan hoorde hij haar ook zeggen: ik weet 'et: dat is... mijn plicht.-

Dat ze intussen er met den dag gezonder en opgeruimder uitzag, nu hun sleurleven in haar koortsende zenuwen de spanning deed luwen en elke ongezonde opwinding verre hield, ontging hem niet. Haar ogen begonnen weer rustig te glanzen, een licht rood doorbloosde haar wangen, haar hoekige lijnen rondden zich. Ze heeft ook al wat ze wenst, dacht hij, ze kan gelukkig zijn en dat ik niet voor niemendal naar den Haag ben getrokken... zeker, dat is ook voor mij 'en geluk. Maar toch... misschien ben ik wel zo'n grote egoïst, als zij me altijd vindt; iets meer... ja, iets meer voor me zelf meen ik toch wel te mogen verlangen.-

Vreemd kwam 't hem voor, dat ze over geen andere dokter meer sprak. Zó hard schoot Jantje toch heus niet op. Wat bleef dat ventje bleek zien en wat kwam er weinig leven in dat kleine, broze lijfje. Zou zij 't niet... misschien niet meer... opmerken? Moeders zijn immers altijd voor hun kinderen verblind. Haar ongerust maken leek hem echter verkeerd, dorst hij ook niet. Al wat Giers had voorgeschreven, werd stipt ten uitvoer gebracht. Baatte dat niet... Ach, geen zorgen vóór de tijd.-

Maar op een morgen, dat hij, alvorens naar zijn atelier te gaan, nog even haar slaapkamer, om afscheid te nemen, binnentrad, zei zij, de fles warmend:

‘Ik heb Giers laten komen en hem geschreven, dat ik 'en konsult wenste met 'en professor. Dat moet je nu maar goedvinden. Ik stap er toch niet van af.’

Kort-af had zij gesproken; als een dreiging draalden de woorden in Christiaans oor; onthutst hield hij stand.

Wat een onredelik wantrouwen nu weer. Had hij dan al gezegd geen professor in konsult te willen nemen? En hoe overhaast was zij te werk gegaan. Het kind lag heel stil in zijn wieg; alleen schoven de bleke oogleedjes over de donkere pupillen aanhoudend op en neer en waren de roze vingertjes rusteloos aan het krauwen over het witte laken of wat hoger in de lucht. Maakte zij daar nu uit op, dat 'et ziek... zelfs ernstig ziek was? 't Is waar... de bleke wangetjes leken hem erg wit en de oortjes biezonder doorzichtig; maar...

‘Is 'et kind dan... minder goed?’

‘Gisteren avond had 'et beslist koorts.’

Twijfelend of ze de termometer wel aan had gelegd, vroeg hij daarnaar. Kribbig-afwerend klonk het antwoord:

‘Ik kan toch wel zien, dat ie koorts heeft. Of ik m'n kind niet ken!’

Graag had hij nog gezegd, dat een beetje koorts geen reden was om aanstonds een professor te ontbieden en dat Giers haar eis ongetwijfeld zou voelen als een belediging; maar... wat zou 't geven? Het kwaad was immers al gedaan. Zwijgend bleef hij staan en keek toe.

Zij beproefde nu Jantje te laten drinken; maar het kleine hoofd werd met een kraaiend geluidje afgewend, de lipjes smakten en de vingertjes duwden boos-krauwend tegen de fles.

‘Sinds gisteren middag heb ik er nog niets in kunnen krijgen. Je ziet, dat 'et kind ziek... heel erg ziek is.’

Christiaan begon 't nu ook te geloven; maar wat hij zag was: haar opgistende zenuw-onrust, die zij vruchteloos poogde te bedwingen.

Wat te doen? Blijven en nog eens beproeven haar te doen bedaren of...?

Een wijle dwaalde hij besluiteloos om. Hij zag haar de

fles wegzetten, het kind, dat schor schreeuwde, opnemen, met lieve, zacht-sussende woordjes en wiegende armbewegingen ronddragen door de kamer. Tot hij voelde volkomen overbodig, ja eigenlijk lastig te zijn. Haar te doen bedaren vermocht het kind... het kind alleen. Hij zelf kon enkel, door angst te tonen, haar nog angstiger maken. Geen woord zelfs dorst hij meer uiten. Dus gaf hij haar een zoen en ging.

9

Toen Christiaan tegen half-één van zijn atelier t'huis kwam, was Giers er juist geweest. Mina, die in de eetkamer stond, het hoofd luisterend tegen de ‘portebrisée’ geleund, siste ‘hsscht’ bij zijn binnentreden, wenkte hem haar niet te naderen. Zwijgend ging hij zitten, sneed boterhammen voor haar en voor zichzelf, boterde ze en belegde ze met ham.

Weer stond de zware stilte als een dempende wand scheidend tussen hen in.

Al lang was hij aan het eten, eer zij eindelik behoedzaam van de deur afliet, op de tenen nadersloop, aan de tafel tegenover hem plaats nam. En ze fluisterde:

‘Als je nu wat zeggen wilt, doe 't dan asjeblieft zachtjes. Ik geloof, dat ie ingeslapen is; maar zeker weet ik 'et niet.’

In haar toon lag weer dreiging met een verwijt. En welk een verwijt! Zo'n levenmaker was hij toch niet. Hij wilde maar weten wat Giers had gezegd en hoe 't stond met die professor. Steeds fluisterend vertelde ze dan, dat Giers nog niemand mee had gebracht; maar volstrekt niet boos was geweest.

‘Jij hebt gedacht, dat hij 't kwalik zou nemen. Nietwaar? Dat heb je gedacht.’

Merkwaardig dat gedachtenlezen; zij had hem niet eens goed aangezien.

‘'t Is waar... ik heb 'et gedacht.’

‘O, ik wist 'et wel. 'et Had me natuurlik niets kunnen schelen. Dat begrijp je, hoop ik. M'n kind gaat voor... m'n kind gaat voor alles. Maar gelukkig heb je je vergist. Giers kon er heel goed in komen, dat ik me erg bezorgd maakte. Dat was wel onnodig; maar als 't me gerust kon stellen, zou ie professor Vliethuis toch vragen es te komen kijken.’

Dat Giers weer in haar achting gestegen was, begreep Christiaan best; maar dat hij zelf nu de man was geworden,

die haar niet gerust had willen stellen, begreep hij ook. Hij liet 'et zich aanleunen.

‘Maar 'et kind... wat zei Giers van 'et kind? Is 't nou wezenlik ernstig ziek of heb jij je ook 'es vergist?’

Flauw-schertsend had hij de laatste woorden geuit; waarschuwend klonk haar antwoord:

‘'et Kan heel ernstig... worden. Ik moet presies doen wat ie zegt. Melk is verboden... wat dunne tee en een halve banaan, fijngewreven tot moes... meer mag 'et vandaag niet hebben. Morgen of overmorgen misschien wat Mellin's food. Dan van avond 'en Prisnitz-verband om de hals en 'en lepeltje wonderolie. Morgen ochtend 'en lavement van lauw water, waarin 'en poeier is opgelost. Het resept is al weg. De temperatuur moet ik geregeld opnemen. Vin je dat niet al ernstig genoeg?’

‘O ja... zeker; maar... wat scheelt hem eigenlik?’

‘Giers noemt 'et 'en infektie van de keel.’

‘Hoest ie dan?’

‘In 't geheel niet.’

‘Vreemd... en... hoe komt ie daaraan?’

Zij trok de schouders op.

En nu zwegen ze beiden, ieder zijn lippen vast opeen drukkend, beseffend het gevaar en de nutteloosheid van elk achteloos woord, dat zijn weg zocht naar buiten. Helpen, goed-doen konden ze elkander toch niet.

Met eten klaar nam Mina voorzichtig een stoel van de wand, plaatste die voor de ‘porte-brisée’, ging er op zitten, het hoofd luisterend geleund tegen de deur. Zonder afscheid te nemen vertrok Christiaan naar zijn atelier.

10

De volgende morgen leek Jantje niets beter. Mina had 's nachts geen oog kunnen sluiten; dat 'et kind weer koorts had gehad, was nu door de termometer bewezen.

Giers - al vroeg gekomen - had alleen gezegd:

‘Geen wonderolie meer. Overigens met alles doorgaan... morgen kom ik terug. Van professor Vliethuis heb ik nog geen antwoord.’

Of hij de toestand ernstiger inzag, had Mina niet gevraagd,

misschien niet gewaagd te vragen. Christiaan vroeg ook niets meer, toen hij terugkwam van zijn atelier.

Maar vier en twintig uren later voelde Mina zich geruster. Het kind had haar een betere nachtrust vergund en de termometer was minder hoog gestegen. Toch had Giers weer enkel gezegd:

‘Met alles doorgaan. Geef maar 'en hele banaan... fijn gewreven. Overmorgen kom ik met professor Vliethuis.’

'et Was, of zij beiden die komst van de professor duchtten als de openbaring van een noodlottige waarheid. Zij spraken er haast niet over. Christiaan verklaarde alleen hem zelf te willen ontvangen, tegenwoordig te willen zijn bij het onderzoek. Hij zei 't op zeer stellige toon en Mina verzette zich niet meer, knikte, antwoordde:

‘'t Is goed.’

En weer nam Chistaan in Mina's zenuwen de groeiende spanning waar, de spanning om op alles acht te geven, niets over het hoofd te zien, niets te vergeten, elke trilling in Jantjes trekken, elke wending van zijn blik, elk geluidje van zijn lippen te begrijpen en te gehoorzamen, de spanning, die dag en nacht aanhield, geen sekonde luwde, eindigen moest in overwinning of...

Aan die overwinning scheen geen twijfel haar te besluipen. Al ze maar alles deed, wat dokter en professor zouden zeggen, op elk ziekte-, elk beterschapsymptoon lette, er voor waakte, dat ook door derden geen enkele fout werd begaan en al die zorgen nog aanvulde met haar grote liefde, met al wat die liefde haar als noodzakelik en nuttig ingaf, aan zich zelve niet meer dacht, haar gezondheid, haar leven zette op het spel... dan kon, dan moest, dan zou ze het kind ook redden! Want sterven... zó jong sterven... sterven als je voor een moeder alles... alles bent... neen, neen; dat mocht niet, dat kon niet, dat zou niet gebeuren!

Wel heel mooi, heldhaftig zelfs leek Christiaan die trouwe, alles opofferende liefde van de moeder voor haar kind; maar geen verstandelik redeneren over het dwingende van de buitengewone omstandigheden, geen denken aan het onmenselike, haast onmogelike van een tegenovergesteld gedrag weerhield meer het opdringend wassen van zijn overtuiging

dat Mina in de eerste plaats en zonder enige aarzeling ten offer bracht: haar liefde en haar vrouw-zijn-voor-hem. En hij achtte dit bewezen door haar volkomen verwaarlozing van al, wat de bekoorlikheden van een vrouw kan verhogen en onderhouden. Die oude kamerjurk met lange tarn onder de arm, die boezelaar vol vlekken, waarin zij dag uit, dag in rondliep... die afwezigheid van elk speldje of ketting op de borst... dat slordig opgedofte haar... zou ze vroeger er zich niet voor geschaamd hebben? Ja, zij, de kraakzindelike, die eertijds zoveel tijd en zoveel middeltjes behoefde voor de verzorging van huid en handen, vertoonde zich nu met groezelige vingers, met zwart-berande nagels. Van wandelen, in de frisse lucht gaan was geen sprake meer. Wel nam ze nog altijd middelen in voor de vermeerdering van het zog; maar van 't geen ze voorheen gewoon was te eten, slokte ze tegenwoordig overhaast de helft maar naar binnen en hoe weinig ze 's nachts sliep zag Christiaan duidelik genoeg aan het vergrauwen van haar wangen, het verdoffen van haar blik, het omgrijzen van haar ogen. Ze vermagerde zichtbaar, zag er ellendig uit; maar werd boos bij elke zinspeling pp haar gezondheid. Hij begreep: het kwam er niet meer op aan.

Liep mevrouw Boswijk eens in, ze stond haar nauweliks te woord, liet zich door geen raadgevingen, geen troostwoorden afleiden van haar zorgende taak. Voor anderen, zelfs voor Jetje Verkaren was ze in 't geheel niet meer te spreken. Toch deed zij haar best het kleine huishouden nog in gang te houden, voor Christiaan alles geregeld zijn gang te laten gaan. En hij zag met verbazing van hoe weinig zenuwachtige opwinding ze tegenover hem, tegenover haar moeder, tegenover de meiden liet blijken. Al vermoedde hij, dat in haar binnenste alles sidderde, kookte van spanning... misschien ook vrees... door geen gebaar, geen geluid verried zij die beving. Soms dacht hij, dat ze zich zo kalm, zo vertrouwend hield juist uit angst voor de angst, weigerend haar kracht te laten verlammen. Dan besefte hij wel hoeveel energie zij verbruikte, voelde hij iets van zijn onrechtvaardigheid en welde bewondering in hem op voor de ongelofelike zelfbeheersing, waartoe zij toch in staat was, als... 't maar gold: haar kind.

11

Professor Vliethuis kwam met Giers en werd door Christiaan ontvangen. Hij bleek nog jong te zijn, wel een tiental jaren jonger dan de dokter en hij sprak glimlachend-vriendelik, deed in 't geheel niet aanstellerig-deftig. Dat boezemde Christiaan vertrouwen in; maar toch was 't hem, of iemand van het gerecht zijn woning was binnen gestapt en daar aanstonds zou vinden het schuldbewijs, waarop hij kon en moest worden veroordeeld. Hij wist niet veel te zeggen, ging na enige plichtplegingen de heren voor naar de slaapkamer, waar zij Mina aantroffen, gezeten naast de wieg. Als ze opstond, zag Christiaan, dat ze grauwer was dan ooit, dat de nu-donkere, fel-kijkende pupillen in haar oogwit leken te trillen, dat haar bleke, strak-getrokken bovenlip opbeefde over het gelig tanden-ivoor. Met een hoofdknik reikte ze Vliethuis zwijgend de hand, sloeg dan de dekens op, waaronder Jantje lag te slapen. De dokters traden toe. Zonneschijn lag in de kamer als een fletse vlek op het tapijt; voor Christiaan leek heel de ruimte met grijze treurnis gevuld. En nog nooit had hij zijn kind zo vaal, zo mager, zo minnetjes gevonden. Wat 'en armpjes, wat 'en beentjes, wat 'en diepe gleuven achter de kaakjes, wat ingevallen slapen! Ach, het vonnis moest vernietigend zijn. Onwillekeurig keek hij Mina aan, meende een duizeling te zien beven in haar ogen en zij scheen zijn gedachte te raden. Als om het kleine wicht te verontschuldigen zei ze, tot Vliethuis, met een blik, waar verwijt in lag, naar Giers:

‘Hij heeft nu in geen vijf dagen iets anders binnengekregen dan wat slappe tee en banaan.’

De professor knikte begrijpend, boog zich onderzoekend over de wieg; Giers naderde van de andere zijde; Mina trad terug, leverde haar lieveling hun over. Niemand sprak. Zodra Jantje aan werd geraakt, begon hij te kreunen... te krijten. En 't was Cristiaan, of zij hun kind ten prooi lieten aan de wreedheid van een paar beulen. Hij had wel uit willen schreeuwen: blijf er af... 't is van mij... jullie hebt er in 't minst geen recht op. Doch tegelijkertijd moest hij denken: als ze maar alles zien... niets hun ontgaat... ze in godsnaam zich niet vergissen. Doodsangst grauwde om

in het stille vertrek, sijpelde als een kille huivering door in zijn hart. Zich niet durvend verroeren hoorde hij de pendule één slaan, een kast kraken, de handen van de dokters doorritselen de wieg, voelde hij zijn lichaam langzaam zwiepen voorover en terug. En toen hij 't weer waagde Mina aan te zien, zag hij, dat ook zij starogend, de lippen bijna strak getrokken, de wenkbrauwen bevend elkaar naderend, de neerhangende handen tot vuisten gebald, heen en weder wankte op haar plaats.

O, wat duurde dat onderzoek eindeloos lang. De professor fluisterde iets; Giers antwoordde fluisterend; Christiaan hoorde de fletse klanken, verstond de zin er van niet.

Maar ten laatste trokken zij de dekens weer glad, hieven zij de gebogen hoofden. De professor haalde een zakdoek uit, snoot bedaard zijn neus. Christiaan hoorde nu het tikken van de pendule, voelde het kloppen van zijn hart.

Dan zei Vliethuis rustig en in Christiaan weerklonk haast schrijnend die heldere mannestem:

'Ja... het kindje is delikaat... dat valt niet te ontkennen; maar afwijkingen zijn er toch niet. Of 'et de ziekte zal doorstaan... tja... 't is moeilik daar iets met zekerheid van te zeggen; maar hoop heb ik er wel op. O, ja. In zo'n jong lichaampje schuilt dikwels meer vitaliteit dan men zo oppervlakkig zou denken. Met al, wat dokter Giers heeft voorgeschreven, kan ik me best verenigen. Ik zou dus zeggen: zo maar voortgaan. Alleen zou ik wel iets anders in 'et lavement willen doen... 'en ander poeier. Daar zal ik 'en resept voor schrijven. Dokter Giers vindt dat goed... niet waar?'

'O, zeker, professor... zeker.'

'Wij zijn 't dus geheel eens. Nu, mevrouw... maar moed houwen, hoor. Voor 't ogenblik bestaat er heus geen reden om de zaak al te zwart in te zien.'

Al sprekend had hij Mina de hand gereikt. Toen ze, als uit een droom ontwakend, die greep, kon ze niet meer antwoorden dan:

'Dank u, professor... dank u.'

Maar Christiaan hoorde aan de klank van haar stem, zag aan de traan, die haar oog ontbiggelde, zag aan het bloed, dat opschoot naar haar wang, dat voor haar gevoel

die man haar lieveling had gered. En nadat hij Vliethuis insgelijks dankend de hand had gedrukt, nadat zich de deur achter professor en dokter had gesloten, terwijl onder zijn vinger de bel nog rinkelde, kwam Mina met opgeheven armen op hem toe, zonk ze schreiend en snikkend aan zijn borst.

Toen werd hij, haar kussend, voor 't eerst gewaar, dat de dag zo mooi was, zo zonnig en zo warm en moest hij in eens weer aan de lanen van Heydenstein denken, waar hij nu toch weldra om zou dwalen, zijn arm om Mina's schouders gelegd, terwijl op een windstille plek in de schaduw het kind in de wagen sliep.

12.

En Jantje werd werkelik beter. Het kwik in de termometer hield eindelik op 36 stand; Giers verklaarde zich zeer tevreden.

‘Maar... nog voorzichtig zijn. Alle smetstof is niet uit 'et lichaam verwijderd. Voorlopig doorgaan met alles.’

Mina bleef voorzichtig. Ze had haar vertrouwen in Giers herwonnen; dus deed ze stipt wat hij voorschreef, dorst ze op eigen verantwoordelikheid de geringste wijziging niet aan. Op de minuut kreeg Jantje zijn spuitje, zijn bad, zijn banaan, zijn tee en of het kindermeisje al klaagde, dat het wurm er zo zwakjes uitzag en gerust wat meer voedsel binnenkrijgen mocht, Mina gaf niet toe. Giers zou 't wel beter weten dan alle kindermeisjes samen, op hoeveel ondervinding die laatsten ook konden bogen. Maar weinige dagen later verordende Giers zelf een langzame terugkeer tot het oude diëet, mocht het kind op een mooie dag ook weer eens de buitenlucht in.

Toen week alle spanning uit Mina's trekken, speelden er weer lachjes om haar mond, ontstraalde weer een zachte, blijde glans haar grauw-verdofte ogen.

‘En nu hoop ik, dat je ook 'es wat meer aan je zelf zult denken’ zei Christiaan ‘wat beter eten en rustiger slapen. Want heus... die angsten en die zorgen grijpen jou veel meer aan dan andere vrouwen. Je verbleekt... je valt af... en zo gauw.’

Ze lachte om zijn uitgeknorde aanmerking.

‘Ik hoef toch niet bij 't gewicht verkocht te worden.’

Christiaan liet zich tot geen luchthartige opvatting verleiden.

‘Je wilt gezond blijven... is 't niet? Met 'en zwakke, ziekelike mama in huis zijn Jantje en ik, geen van beiden gebaat.’

De samenvoeging: Jantje en ik vertederde haar geheel en haar armen om zijn hals slaande gaf zij hem een zoen.

‘Wees maar gerust, brombeer. Van nu af zal ik 'en liter melk per dag extra nemen, veel wandelen en als 't mogelik is elke dag om één uur 'en middagslaapje doen. Is 't nu goed?’

Met zijn hand het goudglanzende haar van haar voorhoofd opstrijkend kuste hij haar terug. Wat kon ze toch bekorend-aanhalig zijn... als ze wilde. Glimlachend keek hij haar even aan en zei dan:

‘Hou dat nou ook 'es vol.’ -

Zij zaten nu weer rustiger onder het eten tegenover elkander en 's avonds aan weerszijden van de teetafel bijeen. In de avonduren werkte Mina meestal aan kindergoed en las zij ook wel eens de krant. Het ontging Christiaan niet, dat ze hem nooit meer zijn stilzwijgendheid verweet, wanneer hij in zijn blad of boek verdiept was en steeds een opgeruimd, tevreden-klinkend antwoord gaf, zodra hij het woord tot haar richtte. Haar ogen dwaalden ook niet meer doelloos, verveeld, vitlustig door de kamer rond; meestal was 't of ze, al neer blikkend op de tafel, ook nog iets anders, iets heel mooi's diep in haar hoofd aanschouwden. En over allerlei dingen, onverschillige van de buitenwereld en belangrijke van hun huiselik leven en van zijn arbeid, kon hij met haar spreken zonder ooit een geprikkeld, ontstemd antwoord te krijgen. Ja, zij vroeg wel eens uit eigen beweging, waar hij nu mee bezig was en of zijn werk goed opschoot. Dies waagde hij 't op een avond weer van Heydenstein te reppen. Het zou daar in dit jaargetij toch veel gezonder zijn voor het kind dan hier in de stad. Al naar gelang van de wind zou zij er nu eens vóór dan achter het huis de wagen kunnen opstellen en Jantje dan maar stilletjes van de morgen tot de avond in de goede, frisse lucht laten slapen.

Mina was 't dadelik geheel met hem eens en toch... zij mocht 'et niet verzwijgen... toch verlangde zij voor zichzelve naar Heydenstein.... niet.

Een verkilling doorhuiverde Christiaan, omdonkerde plots zijn denken.

En stroef klonk zijn vraag:

'Waarom niet?'

Hakkelend en met iets verontschuldigends in haar stem begon haar antwoord:

'Nu... dat... dat kan je toch wel begrijpen. Ik heb je al meer gezegd: ik ben 'en geboren stadskind. Voor 'en tijdje... o, zeker... voor 'en tijdje is zo'n oud kasteel heel aardig... romanties. Ik heb er ook wel enige goeie kennissen gemaakt en ter wille van 'et kind... zeker... ik zal er met Giers over spreken. Maar... hier, in den Haag is Jantje geboren, niet waar... en daarom... nu ben ik aan de stad, zelfs aan deze woning zo vreselik gehecht geraakt.'

Christiaan begreep. Zij had met haar kind al een verleden en ook dit verleden verving het verleden met hem. Maar toen ze ten overvloede Giers' woorden: 'alle smetstof is nog niet uit het lichaam verwijderd' herhaald had en hij inzag dat er aan weggaan uit den Haag voor het ogenblik toch niet kon worden gedacht, lukte 't hem de nieuwe ontgocheling te doen tanen in zijn gevoel. In zake het kind had ze gelijk, volkomen gelijk; de dag van hun vertrek werd dus voorshands niet vastgesteld en hij zou nu wachten tot zij zelve over hun vertrek uit den Haag begon. Intussen werd aan Mevrouw Boswijk hun voornemen om later naar Heydenstein te gaan medegedeeld; maar die was met het plan volstrekt niet ingenomen.

'Toch? En ik dacht, dat Mina zich daar eigenlik nooit behagelik had gevoeld.'

'Zo erg, mama....'

'Kindlief, 'et zijn je eigen woorden geweest. Trouwens... ik was er niets verwonderd over; want... dat antieke huis... die hoge bomen... dat sombere... die eenzaamheid... en dan die dorpse mensen... *ik* zou 't er niet half zo lang hebben uitgehouden.'

Christiaan besefte, dat tegenspreken zijn schoonmoeder nog meer hatelike toespelingen zou ontlokken. Hij zei dus alleen:

‘U moet bedenken, mama, dat Jantje daar veel meer uren per dag van de lucht kan genieten en frisse lucht is toch maar 'et beste geneesmiddel.’

Mevrouw Boswijk haalde schouders en wenkbrauwen op.

‘Nu... jullie moet 'et weten. Ieder z'n smaak. Vindt Mina 't op Heydenstein zoveel beter dan in den Haag... Dat ik geen gewicht in de schaal leg... zeg maar niets, ik weet 'et; maar voor mij zou 't anders 'en groot genoegen zijn geweest m'n enig kind en m' enig kleinkind wat meer in m'n nabijheid te hebben. En als jullie de huur van Heydenstein hadt opgezegd... hier, in plaats van dit bovenhuis, 'en flinke woning met tuin gehuurd....’

Maar nu viel Mina haar man bij.

‘Hoor 'es, mama, Christiaan is te veel buitenman om op den duur in 'en stad tevrejen en gelukkig te kunnen leven en ik moet toch ook met *zijn* wensen rekening houwen.’

Voor die woorden was Christiaan zo dankbaar, dat hij Mina plotseling omarmen en kussen moest. Hij vond 'et ook wel prettig dit eens in mevrouw Boswijk's bijzijn zo van ganser harte te kunnen doen. -

Ondertussen kwam Jantje werkelik wat bij en geen dag verliep zonder dat Mina Christiaan vroeg, of hij nu zelf niet vond, dat het kind er oneindig beter uitzag. Dringend herhaalde ze die vraag, als hij geen zeer stellig antwoord gaf. Dan erkende hij 't met een: ‘ja... o, zeker’; maar voelde zelf in zijn toon een terughouding, die alleen een onverschillige niet zou hebben getroffen. Toch begreep Mina de ware betekenis er niet van en weet ze aan kou, ongevoeligheid, wat enkel grote beduchtheid was. Want dat het kind niet genoeg opschoot, min bleef en ondanks één doorgekomen tandje weinig vitaliteit ontwikkelde... Christiaan kon 't zichonmogelik ontveinzen. Mina was echter te overgelukkig met het kleinste teken van vooruitgang, om lang bij haar verwijt te kunnen volharden. Ze schetterde 't wel heftig uit; maar voegde er dadelik vergoelikend bij:

‘'t Is waar... jullie, mannen, zijn nu eenmaal anders dan wij! Wij houwen van 'en kind nog eer 't geboren is en in

de eerste jaren al letten we allerlei goeie en lieve dingen op, die jullie helemaal ontgaan.'

Hij liet haar maar in die waan.

Op een avond echter, dat het kind boosaardig-krijtend, de kleine vingers in afweer omkrauwend door de lucht, een trek van afschuw om de bleke lippen banaan en melk weer uit had gekwijld, vond Mina zijn wangetjes verdacht rood, zijn handjes verdacht warm en lei ze, voor alle zekerheid, de termometer nog eens aan.

Het kwik steeg tot boven 38.

Toen was 't haar, of plots een ijzige kou van de maag uit haar ganse wezen doorsijpelde en opstuwde tot in haar hoofd. Een ogenblik draaide alles haar voor de ogen rond. Dan vermande zij zich, tikte hard op de tussendeur van de eetkamer, riep bevelend:

'Christiaan... gauw... kom!'

En als hij verschrikt binnentrad:

'Telefoneer aan Giers! Hij moet komen! Van avond nog!'

'Maar... wat...?'

'Ga toch... dadelik! 'et Kind heeft weer koorts... ook wat diarrhee'.

Nu schrok hij zelf, ijlde de straat op.

Een uur later boog Giers zich weer over de wieg, grauwde andermaal doodsangst om door het stille vertrek, waar alleen Jantjes hees-uitgestoten kreten het zwijgen doorsnerpten. En weer zag Cristiaan Mina doodsbleek schuin achter de dokter staan, de ogen in star gestaar gericht op zijn tastende handen, de lippen bijna strak getrokken, de wenkbrauwen in een beving elkaar naderend, de neerhangende handen tot vuisten gebald. Roerloos hield ze stand; ook Christiaans voeten hingen als lood hem aan 't lijf. Tot Giers zich langzaam verhief.

'Zou 't van de tandjes kunnen zijn, dokter?'

Giers schudde 't hoofd.

'Neen, mevrouw... neen. Tandjes hebben daar niet mee te maken. Maar ik heb 'et u wel gezegd. Alles is er nog niet uit. 'et Zit 'em nu in de ingewanden.'

Mina vroeg niet verder, bleef maar staren, als wilde ze zich een beeld vormen van 't geen daar nu in die ingewandjes gebeurde. En weer schreef de dokter inspuitingen voor,

met het diëet van een kwart banaan en een paar beschuitjes geweekt in slappe tee.

‘En tegen de koorts, dokter?’

‘Die koorts, mevrouw, zal van zelf verdwijnen, zodra de oorzaak verwijderd is. Morgen kom ik terug.’

Klonk dit alles Mina zo biezonder geruststellend in de oren of was haar vertrouwen in Giers nu groot genoeg om een onderzoek van hem met een belofte van terugkeer te voelen als een halve genezing? Christiaan wist 'et niet, dorst ook niets vragen; maar nauweliks was Giers vertrokken, of hij zag Mina's trekken zich ontspannen en hoorde verrustiging in de klank van haar stem, die met zacht-liefkozende woordjes Jantjes gekrijt poogde te sussen. En dat werkelik vertrouwen in Giers haar zo heerlik begochelde, begreep hij, als de volgende morgen mevrouw Boswijks bezoek haar geheel opklaren deed. Want Mina, die aan haar moeders mening alleen waarde hechtte, zolang die mening de hare versterkte, look nu geheel op, toen mevrouw Boswijk met hooghartig afwijzend handgebaar verklaarde:

‘Bangmaken hoef je je volstrekt niet. Overdrijf toch niet zo. Dat 'en kind van tijd tot tijd eens wat mankeert.... waar komt dat niet voor? Maar.... met 'en dokter als Giers.... Geloof me, ik wist heus wel wat ik deed, toen ik je die man aanbeval.’

En 's avonds, weer kalm aan de teetafel bijeengezeten, Mina nog wel steeds luisterend naar elk geluidje, dat uit de slaapkamer tot haar doordrong, maar intussen toch de krant lezend en nu en dan iets zeggend over de lanen van Heydenstein, waar 't zeker al heerlik was en haar mooi boudoir, waar zij soms zo'n verlangen naar had, wist Christiaan, dat er weer zonneschijn lag over de toekomst-beelden, die zij koesterde in haar fantazie en dorst hij ternauwernood antwoorden, vrezend door een woord, een klank haar illusies te verstoren.

13

Dat Mina aan Jantje's genezing niet meer twijfelde, drong zich dageliks met wassende zekerheid aan Christaan op. Professor Vliethuis had al, wat Giers voorschreef, goedge-

keurd; één keer bereids had Giers Jantje gered; dus zou 't hem deze keer ook gelukken de ziekte te overwinnen. Ongetwijfeld ging dit in haar om en misschien putte zij uit deze vaste overtuiging de kracht om, ondanks alle slechte nachten, alle gestoorde maaltijden, zóveel vermoeienis en het aanhoudend gebrek aan frisse lucht, zo flink, zo rusteloos, zo bedaard haar taak te kunnen volbrengen. Want dat haar blik niet het akelig starre had van voorheen, dat haar strake gezichtslijnen zich tegenwoordig wel eens, vooral tegen Jantje, trillend tot een glimlach rondden, dat al haar bewegingen kalmer, veel minder bruusk waren, niets daarvan ontging hem, al toonde hij angstvallig, om haar niet op te schrikken, in 't geheel geen verwondering. Maar hoe 't mogelik was, dat zij in haar zelfbedrog volhardde, niet zag hoe weinig alle middelen baatten, niet merkte, dat het kind gestadig achteruit ging, de dood te gemoet... dat werd hem met den dag onoplosbaarder raadsel. Leefde zij dan altijd in inbeeldingen, vroeger lelike van wantrouwen, twijfel, achterdocht; tegenwoordig liefelike van overgroot vertrouwen, ongerechtvaardigde zekerheid, onbegrijpelike gerustheid? Hoe groot zijn medelijden met haar was, hoe gelukkig hij in deze tijd die verblinding voor haar achtte, toch werd ze hem soms tot een ergernis, leek ze hem dan een moedwillig zich-zelf-voor-de-gek-houden, dreef ze de woorden naar zijn lippen: doe toch je ogen open... zie wat immers zo klaar is als de dag! Doch dan doemde ook het ‘daarna’ voor hem op en wurgde hem ijzige angst voor het slot van de wanhopige kamp, voor haar ontwaken uit de begocheling, het plotse inzicht van alles te hebben verloren... alles voor altijd.

Want hij twijfelde er geen ogenblik meer aan: hij zou haar kunnen troosten, kussen, strelen, zoveel hij wilde, zoveel hij vermocht; niets... niets zou 't hem baten. Hij zou haar zeggen, dat voor een kind, zo teer als Jantje, vroeg, nog onbewust, te zijn heen gegaan een groot geluk mocht heten; hij zou er aan toevoegen, dat zij beiden immers nog jong en krachtig genoeg waren om op een ander, een flinker kind te mogen hopen... in haar radeloosheid zou ze zijn stem niet eens vernemen, zijn kussen niet voelen, zijn strelende handen afduwen, zich meer dan ooit vereenzamen in haar smart. En dan... wat zou er dan van haar worden; waartoe

zou ze nog komen in haar door niets te breidelen vertwijfeling? Hij kon, hij dorst er zich geen voorstelling van vormen. Als hij aan die afloop dacht, duizelde 't hem voor de ogen, stokte hem het bloed in zijn hart. En toch zag hij dat einde met onafwijsbare gewisheid naderen; toch ontwaarde hij nooit... nooit een symptoom, hoe klein ook, dat maar voor een sekonde zijn hoop herleven deed. Elke avond sliep hij in met de gedachte: aanstonds zal ik wel gewekt worden en dan staan we voor het verschrikkelike... dan valt de slag, en elke morgen hoorde hij in zich de vraag: zou er dan nog een dag komen voor het kind, nog een dag voor... ons? Werd ook dit voortleven in vrees hem bijna tot een gewoonte, toch meende hij soms niet meer in staat te zijn zich nog langer goed te houden, zwijgend en al maar gerustheid-huichelend, onwrikbaar door te gaan, de afschuwelike ontknoping te gemoet. Dan kwam hij er toe zich jaren ouder te wensen, met deze ontzettende tijd ver, ver achter zich. Misschien zou hij dan alles verloren hebben, wat hem nu nog omringde en dierbaar was; misschien zou hij dan weer alleen-staan, jammerlik alleen; maar dan zou hij altans niet meer voelen dit ondragelik dreigend-naderen van het noodlot, dit langzaam, langzaam aanschuiven van het ongrijp- en onafwendbare rotsblok boven zijn hoofd, dat eens moet neerploffen en al wat beneden leeft vermorselen in zijn val. En zag hij Mina betrekkelik zo kalm, zo onbewust van het gevaar zich voortbewegen, steeds uitkijkend naar het lange, liefelike leven, dat haar nog scheen te verbeiden, haar en haar kind, dan voelde hij een machteloze woede in zich opkoken tegen de verraderlike macht, die haar met verblinding sloeg, om des te zekerder, des te dieper te kunnen treffen.... wonden.... misschien doden. Maar dan hoorde hij ook de vraag in zich: is die slag dan werkelik onvermijdelik.... moet ik, mag ik weerstandsloos de dingen hun gang laten gaan... zou er niet - waar ook - nog een middel bestaan om het kind... en ook Mina... te redden? Zijn vrezend-denken zei: neen; toch wachtte hij op een morgen in de straat de komst van het dokterskoetsje af, hield het staande, vroeg Giers hem een ogenblik te willen aanhoren. Giers stapte uit zijn rijtuig, liet het langzaam achter zich aanrijden, wandelde naast Christiaan op.

‘Dokter, ik zie maar steeds geen verbetering in de toestand van 't kind. Die dagelikse koorts moet 'et zwakke gestelletje ondermijnen. Voedsel komt er weinig of niet meer in. Hoe kan dat goed aflopen? 't Is immers onmogelik!’

Bedaard had hij zijn vragen... gans andere vragen... willen stellen; hartstochtelik en verwijtend hadden zijn woorden geklonken. Giers bleef onontroerd.

‘De toestand, meneer Duyts, is ongetwijfeld ernstig. Het doet me genoegen, dat ik er eens onder vier ogen met u over spreken kan. Dat die koorts maar niet wijken wil, valt me geducht uit de hand. Toch blijft rust-geven aan de ingewanden het aangewezen middel. Een ander is er niet; maar... als de krachten ons begeven... ja...’

‘Moet dat strenge diëet dan toch worden volgehouwen?’

‘O, neen. Als de krachten al te veel afnemen, moeten we op versterking bedacht zijn. Ik wou juist vandaag eens zien... misschien weer wat Mellin's food geven... Maar... voeden we 't lichaam te veel, dan prikkelen we de darm. Dat is 't gevaarlike.’

Toen deed Christiaan een van de twee vragen, waarom hij het koetsje had doen stilhouden en waarvoor hij toch was teruggedeinsd.

‘Zeg me nou 's eerlik, dokter... ik kan de waarheid horen... gelooft u zelf nog aan de mogelikheid van herstel?’

‘Ongetwijfeld’ klonk geruststellend het antwoord. ‘Zolang er leven is, is er ook hoop. Met die regel wordt wel eens de gek gestoken; maar volmaakt ten onrechte.’

‘Goed; maar die koorts... die aanhoudende koorts.’

‘Koorts, meneer Duyts, beschouwen wij tegenwoordig als de reaktie van het gestel tegen een ingedrongen kwaad. Zolang dat gestel niet geheel door het kwaad overwonnen is, waarborgt de langste ervaring niet voor verrassingen... in dit geval van gunstige aard. Uw kindje is niet van de sterkste... dat geef ik toe; maar ook een teer, jong lichaampje kan heel wat verdragen.’

‘Dus... u geeft de moed niet op?’

‘Geen sprake van’ en als had Giers de andere vraag, die Christiaan niet meer stellen dorst geraden, ging hij voort:

‘En kan 't mevrouw of u rust geven Professor Vliethuis

nog eens te raadplegen... ik maak niet het minste bezwaar. Nodig acht ik het in 't geheel niet. In het geval is niets buitengewoons. Het komt om zo te zeggen alle dagen voor. En u heeft zelf kunnen zien, dat de professor 't volkomen met me eens was; want dat andere poeier... nu ja...'

Zo had Christiaan het professorale voorschrift zelf ook opgevat en Mina nu onnodig op te schrikken uit haar heerlike gerustheid.... neen.

Voor een ogenblik geloofde hij zelf in de mogelikheid van Jantjes behoud en hij verzocht Giers aan Mina dan maar niets van hun onderhoud te zeggen. Haar achterdocht was zo licht gewekt en zo moeilik te bezweren.

Maar op zijn bovenhuis teruggekeerd deed één snelle blik over de holle, bleke, blauw-dooraderde slapen, de doffe, wezenloos-opstarende ogen, de fletse, flauwtjes-smakkende lipjes de bibberende opschijning van hoop weer in hem doven, om zijn hart weer klemmender sluiten de benauwende boei van de angst. Geen verradend woord, geen onvaste klank verliet zijn stug-gesloten lippen en Mina, bedrijvig bezig, stelde ook geen enkele vraag. Maar veilig-alleen in zijn kamer moest hij weer denken, dat 'et toch niet aanging met de handen in de schoot te berusten, dat in elk geval vier ogen meer zien dan twee, twee hoofden meer weten dan één en dat er geen enkele gegronde reden bestond om de professor niet nog éénmaal te laten komen.

Toch deed hij ook dat niet. O, dat twijfelen aan alles; dat niets, niets meer durven! Elke morgen nam hij zich voor er met Mina over te spreken, haar behoedzaam, heel behoedzaam te raadplegen over zijn plan; maar zag hij haar zo kalm en welgemoed tegenover zich aan tafel, trad hij de kamer binnen, terwijl zij opgewekt-zorgend, aan de meid orders en wenken gaf, herinnerde haar even-optrekkende lip hem aan jammerlik-heftige tonelen of zag hij haar, kozende klanken lispend, met de rammelaar rinkelend, gebogen over de wieg, telkens bevroren hem de woorden op de lippen, was 't hem onmogelik haar vertrouwende rust te verstoren, voelde hij 't als een ongerechtvaardigde wreedheid haar nu al de ogen te openen voor wat immers toch onafwendbaar was. Vliethuis zou niet anders doen, niet anders kunnen doen dan instemming betuigen met de behandeling van

Giers. Mocht hij alleen daarvoor Mina vergallen die allerlaatste goede, kalme dagen met haar kind? Was 't niet altijd en voor iedereen een zegen, dat de toekomst een mysterie blijft?

En zo kwam het ontzettende toch nog onverwachts, als in stil vertrek door onzichtbare baldadige hand gesmeten de harde, scherpe, verbrijzelende steen.

Christiaan had juist zijn bierhuis weer eens bezocht en er een poosje in luchtig gebabbel afleiding gezocht voor het ondragelik-beklemmend doorworstelen van de uren in het gedwongen zwijgen en leuk-doen t'huis. Nooit iets anders te horen dan korte, zakelike mededelingen over Jantjes toestand, over wenken en woorden van Giers - want Mina werd al kribbig, wanneer hij door een dieper-ingaande vraag ook naar de minste onrust verried - ergerlik dwaze opmerkingen te moeten slikken van mevrouw Boswijk, om plots, na een schrijnend verlangenswoord van Mina, weer over Heydenstein te moeten praten... Heydenstein, waaraan hij 't niet eens meer waagde te denken... en ondertussen doorvlijmd van medelijden, ondermijnd door angst zijn intiemste gedachten te moeten verbergen, vertrouwen en gerustheid te moeten veinzen... neen, neen; 'et was t'huis niet langer te harden geweest. Hij was nu genoeg van streek. Moest hij zich helemaal er onder laten brengen? Als 't nog wat baatte! Maar... Neen! Hij had eens andere gezichten moeten zien, andere stemmen moeten horen, in een andere atmosfeer, welke dan ook, voor een wijle moeten vertoeven. Doch nauweliks was de deur van zijn woning weer achter hem dichtgevallen, had hij de voet op de eerste traptree gezet, of van boven af galmde een angst-doorschichtigde roep tot hem neer:

‘Mevrouw... mevrouw!’

Verlammende schrik deed zijn knieën trillen en als hij jachtig-stommelend opklom, klonk 'et doffer:

‘'et Kind doet zo raar.’

Nu is hij in drie stappen boven; vlak voor zich heeft hij Mina's lichte jurk naar binnen zien glippen. Hij volgt.

Reeds bukt zij over de wieg. Hij treedt van de andere zijde nader... ziet, dat Jantje inderdaad heel wonderlik doet.

Onder het dek schijnt het schriele lijfje zich wringend

omhoog te buigen; het magere, roodgevlekte gezichtje wordt blauwig, boort zich achterover het kussen in; de witte ogen staren strak in de lucht. Dan schuren de grijze lipjes grimassend over elkander heen; de vingertjes, die gestrekt waren, ballen zich om de duim heen tot kleine vuisten.

Geen twijfel mogelik; dit is 't... de slag... Toch begrijpt hij niet goed wat er gebeurt. En hij ziet, dat ook Mina ontsteld weifelt, nog niet weet wat haar te denken, te doen staat.

Maar zij spreekt... hees...

‘Giers moet... Telefoneer... dadelik!’

Aanstonds wenkt hij de meid, zegt alleen:

‘Ga... gauw!’

De meid verdwijnt.

Dan ziet hij Mina het kind kozend omvatten, een kus drukken op het wasbleke voorhoofd. En zij lispt:

‘Wat scheelt er dan aan... m'n kleine dot? Is er iets niet goed? Heb je 't benauwd?’

Ze trekt het dek los, vouwt het om; haar bedaard bewegen verraadt, dat ze nog steeds het ergste niet vermoedt.

Maar weer grimassen de lipjes over elkaar heen; een geknepen kreetje ontsnerpt de plots-gapende mond. In de ogen, die wijd opengaan, trekken de pupillen omhoogdraaiend een brede strook wit onder zich op. Dun schuim vlokt over de leikleurige lippen; smakkend gaat het mondje open... dicht... weer open... dicht. Een trekking... een snik...

Mina heft het lijfje op... de armpjes vallen slap neer... het hoofdje knikt achterover... een blauwe tint overdonkert het ganse gelaat.

Mina kijkt... kijkt. Een sekonde lang omsuist hun de stilte. Alles duizelt voor hem weg. IJzige rillingen doorsidderen zijn lijf. Dan snijdt een gil hem door de hersenen. Hij ziet het kind uit Mina's handen neerzijgen... zij zelve zich recht opheffen, de armen voor zich uitstrekken... in elkaar zinken, neerploffen op de grond.

14.

'et Was eind September; maar de droge warmte hield nog onverbroken aan. Doortrild van hette, doorwemeld van

stof lag de stille lucht zwaar over de aarde. Doch de zomerse leeflust was geluwd, de opjubelende kleurenfrisheid getaand. Door het melkig-bevlokte zwerk had de ganse dag een bleek mijmerlicht neergezeefd, flets zich spiegelend in strak-blinkende slootjes en vaarten, dovend alle lijnen en schaduwvlakken, overvalend het verbruinde bomengroen, het nog sappige lover van de struiken, het vergeelde weigras. En aan de weggedoezelde einder omnevelde een parelgrijs waas de donker-omboste hofsteden, de kleurige dorpsdaken-warreling om torenspitsen opeengehoopt. Moeheid doorbomde de dikke atmosfeer, tintelde in de mensen, die over de grauwe wegen langzaam voortschoven, logde in de dieren, die lagen te staren in het hooige gras, ritselde in het droog-overstoven gebladert, dat slaperig deinde onder de zuchten van de lucht.

Reeds doorwalmde avondschemer de alomme doffe blankheid, scheurde het zinkend zonlicht een roze spleet in 't nu egaalvergrauwde wolkenfloers, als voor Heydenstein's verweerde gevel een rijtuig stilhield, dat op zijn bok een koffer droeg.

Achter neergelaten raampjes zat diep-in, weggedoken in 't duister de enige reiziger.

Aanstonds week op de stoep de voordeur, daalde Dirk de stenen treden af, verscheen Anna in het gapende gat. En als Christiaan, uit het rijtuig te voorschijn gekomen, een schuw-snelle blik had opgezonden naar de ruiten links, waar vale valgordijnen het kamerdonker verhulden, stak hij man en vrouw een hand toe, zei hij stroef:

‘Daar ben ik dan terug en jullie ook.’

Anna mommelde hoofdknikkend een onverstaanbaar antwoord; Dirk vroeg strak:

‘Za'k meneer z'n goed maar dalik na bove brenge?’

Dan nam Anna zwijgend handtas, overjas en parapluie uit de wagen, liet Dirk zich door de koetsier de koffer op de schouder zetten, betaalde Christiaan zijn vracht. Het rijtuig knoerpte weg en achter zijn goed ging Christiaan alleen Heydenstein weer binnen.

Nu geen bloemen om de deur.

Wat kwam dat marmeren voorhuis hem ruim en hoog voor. Ja... maar ook hol... leeg... stil. Vooral... stil. O, die deuren, waarachter niets leefde... Hij dacht aan een

zuidelik Campo santo, waar de lijken worden bijgezet in de wanden van lange gangen met deuren gesloten. En hier had hij jaren-lang gewoond... heel alleen... zonder ooit deze indruk te hebben verkregen, zonder dat hem ooit dit verkillend gevoel had overmand? Was hij zo veranderd... Heydenstein zó ontwend? Maar dan wilde hij... ja, dan moest hij weer ge-wennen. Want zijn vorig bestaan helemaal hervatten; dat had hij zich immers voorgenomen. Was dat ook niet 'et beste, 't enige, dat hem nog restte te doen?

En 't zou ook wel gaan, als hij zich maar eerst kon ontrukken aan de herinneringen uit z'n huwelik. O, niet om ze voor immer te begraven. Er was zo veel goeds, zo veel moois, zo veel liefeliks bij. Maar ze boeiden, ze overweldigden, ze drukten hem nog te zeer. Nog te duidelik, te kleurig, te levend zag hij al die tafrelen voor zich, moest hij er tegen wil en dank al de gevoelens, al de sensaties opnieuw van doorleven. En dat belette hem de ouwe te herworden, weer te gaan leven zoals hij toch eenmaal geleefd had, meestal voor z'n werk en bij afwisseling voor z'n vermaak. Zou 't ooit kunnen? Zou hij zich uit de benauwing der laatste maanden ooit weer bevrijd kunnen voelen... helemaal vrij... blijmoedig... licht-omstraald? Dat moest... ja, het moest! Maar dan moest hij ook beginnen met 'et verleden weg te sluiten, z'n best doen er voorlopig niet meer aan te denken, niks meer van te zien, niks meer van na te gevoelen. En dan... later... veel later... wanneer al die beelden verbleekt, verstard, al die aandoeningen verflauwd, verijld zouwen zijn... wanneer hij weer helemaal in vrijheid was opgeleefd, ja... dan wilde hij dat verleden nu en dan weer oproepen in z'n geheugen, beschouwen, overmijmeren, misschien ook... betreuren. Tans... neen; na van daag wilde hij aan niks... niks... niks meerdenken. Morgen dadelik gaan doen als vroeger: schilderen, omdwalen door velden en wegen, een praatje maken met Diepe, de vrienden weerzien op de soos. Om gelukkiger te worden had hij dat kalme bestaan opgegeven; maar misschien is 't voor gelukkig-*zijn* nodig zo min mogelik aan gelukkig-*worden* te denken. En hij zou aan iedereen... ook aan Diepe, ja, aan Diepe vooral... zeggen: vergeet, dat ik getrouwd ben geweest,

spreek over die tijd geen woord, maak er geen enkele toespeling op, verbeeld je, dat ik aan 'en huwelik nooit heb gedacht. Dat was ongetwijfeld in alle opzichten 't verstandigste. Waartoe met derden opgerakeld en uitgerafeld, wat derden konden meegevoelen, noch begrijpen? Was hij eigenlik met z'n gevoelens niet altijd... zelfs in z'n huwelik... alleen geweest? En... voelde hij zelf wel met anderen mee? Diepe, de geheimzinnig-zwijgende, die z'n zieleleven zo zorgvuldig in zich op hield gesloten... o, Diepe had wel gelijk. Goed beschouwd is ieder mens... alleen. Je verbeeldt je vrienden te bezitten, aan wie je je hart kunt uitstorten, te trouwen om met 'en geliefd wezen je oppervlakkigste en je diepste lief en leed te delen, en toch hoef je maar es slecht te hebben geslapen, 'en knagend pijntje te voelen in een kies om te merken hoe weinig anderen beseffen van 't geen er in je binnenste omgaat. Kom je dan nog tot 'et inzicht, dat man en vrouw in 't huwelik volstrekt niet dezelfde bevrediging zoeken, dat 'etgeen hem voldoet, voor haar veel minder waarde heeft, 'etgeen zij begeert, voor hem is 'en bijkomstige zaak... dat hij is middel voor haar, zij middel voor hem en dat ze samen ook weer middel zijn, gebruikt door 'en onbekende macht voor 'n onbekend doel...

‘Meneer... uw valies en uw koffer... 'et is alles al op uw kamer.’

‘Dankje, Anna. Ik ga ook naar boven. Jullie gaat 'et goed; is 't niet?’

‘O, ja, meneer.’

Langzaam steeg hij de trap op. 'et Leven, dat z'n gang ging, had hem opgestoten uit z'n gepeins. Dat was goed... ja, heel goed en zo zou 't immers wel verder gaan. Waarom kon er voor hem geen tweede tijd aanbreken, waarin hij weer, geheel als vroeger, zich heerlik tevrejen, zorgeloos, vrij zou voelen. Was 't werkelik iets onontbeerliks, dat onvindbare meegevoel van 'en ander mens? Al had hij zich eenmaal van 'en samenleven de verleidelikste droombeelden gemaakt, niet wijl hij zich destijds ongelukkig voelde, was hij daartoe gekomen. En later... misschien zou hij 't later nauweliks meer kunnen begrijpen, dat hij 'en poos getrouwd, man en vader was geweest.

Daar hoorde hij weer haar woorden:

‘Als ik nu sterf, ga je naar Heydenstein terug en zal je 't gevoel hebben, dat je van mij alleen maar... naar hebt gedroomd.’

Gedroomd... ja; maar toch niet altijd... naar. Zou hij de herinnering aan die droom willen missen?

Wel nee. Wie weet, of je bitterste herinneringen ten slotte niet je dierbaarste worden. En de mens, die, oud geworden, zich niets scherp herinnert, is misschien zijn leven lang de gelukkigste van allen geweest.

In deze gedachten was wel iets, dat hem aantrok... verluchtte... troostte. -

Nu stond hij boven, op het portaal. Dat leek ook al zo groot... zo leeg... zo stil. Een rossig schijnsel doorglansde een openkierende deur, verwaasde in het blauwig-binnenwemelend schemerlicht. Op die schijning ging hij, in gedachten verdiept, af, doorschreed de deur; maar de kamer... herkende hij niet. Waar...? Ach, hij had 'et al begrepen. Door z'n denken aan 't verleden was ook z'n ouwe vrijgezelsslaapkamer opgedoemd in z'n geest en dus de herkenning uitgebleven van 't vertrek, dat hem in z'n huwelik toch zo menige nacht omsloten had. 'et Was er somber achter de gesloten gordijnen, bij 't flikker-vlammetje van die ene kaars, somber... muf... doods. Maar...

Twee stappen brachten hem bij de zijdeur. Die trok hij open, zag... haar slaapkamer. Leeg en zo goed als nacht al... 'et tapijt opgenomen, samengerold in 'en hoek... alle meubels onder lakens bijeengedrongen in 't midden. Maar... hier hing nog 'en fletse geur... 'en geur van... van Iris-poeier... juist. Had die vroeger hier ook gehangen? 'et Heugde hem niet en toch herkende hij ze,... toch prikkelde ze hem tot herdenken. Vreemd! En op eens zag hij haar weer die eerste avond hier staan, warm door 't lamplicht omgloeid, hoorde hij haar zeggen:

‘Rococo vind ik juist biezonder mooi; want, zie je, in 'en slaapkamer moet alles bekoorlik zijn, koket en zinnelik.’

God, God, wat hadden die woorden hem gelukkig gemaakt; wat had hij haar toen gezoend! En hoe licht, hoe vol, hoe levend had die kamer hem geleken! Nu... duisternis... leegheid... stilte.

Maar... daar...

Even weifelde hij, ging dan terug, haalde de flakkerende kaars, liep de slaapkamer door, opende... het boudoir.

Ook hier de Irisgeur.

Ja... dit boudoir was toen de mooiste verrassing geweest. Daarvoor had ze hem haar armen om de hals geslagen, gezoend op beide wangen, gestameld:

'O, Stia, wat ben je toch goed voor me.'

Nog echode haar stem in z'n oren. En hoe dikwels had ze niet later, zelfs in de laatste tijd gesproken van haar mooie boudoir, haar boudoir, waaraan ze zo gehecht was, waarvan ze nooit 'en stuk wilde missen. Tot... ze lachend van alles afstand had gedaan en was heengegaan naar Den Haag.

En nu lag ook daar 't tapijt opgerold in 'en hoek... stonden de meubeltjes opeengehoopt... rustte de verstomde vleugel onder lakens... begraven... in 't midden.

Duisternis... zwijgen... Alles... alles... voorbij.

Zou ze ooit terugkeren?

Even schokten zijn schouders omhoog. Mogelik was 't... och ja. Ook te wensen...?

Dat hij daarop geen ja kon denken, vlijmde hem weer door de ziel.

En toch... toch was hij er niet toe in staat.

Zij wisten 't nu beiden al te goed, dat zij geen zelfde ideaal beoogden. En dat er voor hem nog een herleven kon komen, voor haar... niets meer, wisten ze beiden ook. Werd een tweede kind ooit hun geboren, nooit zou 't de herinnering aan het eerste kunnen uitwissen, nooit zou 't voor haar Jantje vervangen. Ja, 't zou Mina te moede zijn, als ontstal zij aan haar gestorven lieveling de liefde en de zorgen, die zij wijdde aan nummer twee. - Nee, nee; wat hij gewenst, gehoopt had... hij wist 'et, hij wist 'et nou... was maar en droombeeld geweest, voor geen verwerkeliking vatbaar. En omdat hij dit nu zo goed wist, kon ook 'et mooie en goeie, dat 'et droombeeld toch gebracht had, nooit andermaal werkelikheid voor hem worden. Zou Mina ook dageliks hier weer zitten, alle nachten hier weer slapen... welk 'en verrukking had 'et hem eenmaal verschaft zich juist dat voor te stellen... nimmer zou hij hun samenleven op nieuw kunnen voelen... genieten als voorheen. Voorbij... voorbij.

Zo denkend sloot hij de deur van het boudoir achter zich dicht, schreed de slaapkamer door, draaide ook daarvan de sleutel om en 't was hem, of hij achter zich sloot... een graf. -

Zodra hij zich handen en gezicht gewassen had, ging hij naar beneden om te eten. Daar zat hij neer in de antieke kamer, waar Anna brood, boter, vlees en een flesje bier voor hem klaar had gezet. Maar eerst moest hij zijn bord en glas en stoel verzetten, want Anna had hem de plaats gegeven, die eens van Mina was geweest.

Al etend zag hij de maaltijden weer in deze kamer beleefd, de treurige, dat hij alleen hier had aangezeten, de aangename met haar tegenover zich, de gedwongene in gezelschap van Mevrouw Boswijk en de enkele vrolike als er gasten waren geweest. Ook hun laatste maaltijd zag hij, toen hij gedacht had maar voor korte tijd naar den Haag te moeten vertrekken en weldra terug te zullen zijn met haar en... een kind. En zo dwaalden allengs zijn gedachten naar de pas-doorleefde dagen, die allerbitterste na Jantjes dood.

Ach, hoe akelig was 't geweest om aan te zien: haar starre stilzitten naast de wieg, waar de benen rammelaar nog in afhing boven de oogjes voor eeuwig dicht en het gutta-percha popje nog in neerlag naast het handje voor immer verstijfd!

Alsof ze niet geloven kon in de dood... al maar denken bleef aan 'en slaap, waar 'en ontwaken op moest volgen. Had ze maar geschreid, misbaar gemaakt! Zo graag zou hij met haar hebben geweend, met kussen, liefkozingen, begrijpende en hoop-gevende woorden haar smart hebben gestild. Maar die verstening, die ontzettende verstening... hoe afschuwelik was ze geweest en welk 'en kou had ze afgestraald op hem!

Mina week niet meer uit de slaapkamer, verroerde zich niet op haar plaats, staarde maar gestadig strak op het wasblank gezichtje. Trad hij binnen, zij wendde zelfs 'et bleke hoofd met de grauw-onderkringde ogen niet om; sprak hij troostend haar toe, drukte hij z'n lippen op haar kil voorhoofd, streelden z'n handen haar spitse schouders, geen trilling van haar trekken verried, dat ze hem hoorde, z'n aanraking gewaar werd. En bad, smeekte hij om 'en antwoord,

in doodse stilte verklonk z'n stem. Ten einde raad had hij zacht haar arm omgrepen, gepoogd haar tot opstaan en heengaan te nopen; maar bruusk zich aan z'n greep ontrukkend was zij op haar stoel terug gezegen en nog klonk in z'n oren haar gesmoorde snauw:

'Laat me... Ga toch weg!...' En dan volgde na 'en wijle dof-grommend: 'Had ik je maar nooit getrouwd!'... Ik heb 'et wel geweten... wel gezegd, maar jij wou niet luisteren. Nu heb je je zin.'

Zijn zin? - Omdat hij aan geen herstel had kunnen geloven, over 'en liefelike toekomst helaas niet meer in staat was geweest te fantazeren en zwijgend z'n verdriet verkropt had, ten einde haar zo lang mogelik te sparen... daarom kreeg hij nu *zijn* zin?

O, veel onrecht had hij zich al van haar laten welgevallen, veel ondank zich getroost; maar heel z'n immens medelijjen kon niet beletten, dat nu haar bejegening hem toch te kras... ja, ondragelik werd. Z'n verstand mocht mooi hem telkens weer voorhouwen, dat 'en vrouw zó diep in haar moeder-gevoel, in de kern van haar wezen getroffen, niet wist wat ze zei, wat ze deed, hij voelde in z'n mannelik liefdegevoel zich niet minder diep gekwetst en onder zoveel miskenning verschrompelde en verijsde die liefde tot 'en dor en dood... soevenier.

Zonder 'en woord te spreken was hij de kamer uit gegaan, verslagen, tot in z'n merg doorkild. Hij had nu genoeg door haar geleden, genoeg ontbeerd.

Toch was hij weergekeerd, een blikje 'consommé' in de hand en had haar zwijgend uit dat blikje gevoerd. Werktuigelik had ze geslikt; maar van naar-bed-gaan was niets gekomen. Twee nachten en de dag er tussen had ze naast de wieg op haar stoel doorgebracht en te vergeefs was hij elke nacht wel zes maal komen vragen hoe 't haar ging, telkens pogend haar tot heengaan te bewegen. Licht had ze aangestoken; ze moest in zijn afwezigheid dus opgestaan zijn; maar trad hij de kamer binnen, dan zat ze weer onbewegelik naast de wieg, aldoor strak starend naar 't wasblank gezichtje.

En de man met 'et kistje was gekomen. Lang had hij in de salon met die man 't ogenblik verbeid, waarop zij

even haar slaapkamer zou verlaten. Terugkerend had zij de kamerdeur op slot gevonden en hem er bijstaande om haar tot omkeren te bepraten. God, God, wat had zij toen gescholden, geraasd, gekrijst! Zelfs bedrieger, harteloze beul had ze hem genoemd. Alsof hij, hij alleen de bewerker was van al haar ellende! De deur had ze willen openrammeien met haar vuisten, stuk krabben met haar nagels, ineentrappen met haar voeten. Tot ze achterover in z'n armen neerzonk, uitgeput, slap, versuft.

Maar op de begrafenis was ze weer heel kalm geweest en zeldzaam verstandig. Wel had ze te voren alleen maar gezegd: ik ga mee en op z'n zachte tegenwerpingen geen sillabe geantwoord; wel had ze zoveel kransen van witte rozen besteld, dat 'et bijkans onmogelik was geweest ze opeen te stapelen in 't rijtuig; maar daarna was ze gedwee en stil naast hem meegereden naar 't kerkhof, gedwee en stil naast hem meegelopen achter de zwarte dragers aan. En zonder 'en traan te storten, zonder 'en geluid te geven had zij 't kistje weg zien zetten, het zelf onder bloemen verdwijnen doen. Deze doffe gedweeheid... op die plek, dat ogenblik... had hem nog eens week gemaakt, pijnlik vermurwd en duidelik had hij in zich 'et verlangen bespeurd, dat zij toch liever weer zou tieren, schelden, zich verzetten. Want dit zwijgend bukken voor een onvermurwbaar noodlot... o, 't doorvlijmde hem als geen aanblik van onmenselik harteloze en ruwe wreedheid ooit had vermocht.

Even, heel even was de gedachte nog in hem opgeschemerd: misschien berust ze ten slotte toch... beseft ze, dat haar nog wel iets... iets is gebleven. En 'en tinteling van hoop had nog eenmaal z'n somber denken doorflitst. Maar in de Banstraat teruggekeerd had hij aanstonds begrepen: voor hem was alles... voorbij. Want dadelik was ze haar slaapkamer weer binnengegaan om er andermaal voorovergebogen, starogend neer te zitten naast de plek waar Jantjes wieg had gestaan. En als ze 't blijkbaar niet eens gewaarwerd, dat die wieg er niet was, dat niks in de kamer meer van Jantje getuigde, wist hij, dat er voor haar alleen nog 'en verleden, geen toekomst meer bestond.

Weer had ze geen antwoord gegeven, als hij haar vroeg mee te komen en iets te eten; weer was z'n zacht-omvat-

tende hand terug gestoten geworden met 'en bits-afwerende snauw. Hij had gepraat, betoogd, gebeden, gesmeekt; hij had haar toch nog gekust. Niks, niks... niks had gebaat. Geen blik was naar hem opgerezen, geen woord tot hem uitgegaan; voor haar bestond hij niet meer.

Ondertussen had mevrouw Boswijk, die wel elke dag aankwam; maar na weinige minuten geregeld verklaarde al die akeligheid niet te kunnen aanzien, hem weer bedektelik te kennen gegeven, dat alles zijn eigen schuld was. Want 'etgeen Mina tans ontbrak, was afleiding en zij miste afleiding, omdat zij geen vriendinnen bezat. Op Heydenstein, in die eenzaamheid, had zij natuurlik geen vriendinnen kunnen maken. Was zij maar in den Haag gebleven, dan zou alles wel anders gelopen zijn. Nu had hij ook daar haar zo goed als tot vreemdelinge gemaakt.

Schouderophalend had hij 't mens laten praten en Giers om raad en hulp gevraagd. Ook die was begonnen Mina zacht te willen overreden, had haar van de toekomst gesproken, gewezen op haar plichten jegens haar man, was geëindigd met dreigend te gewagen van zeer ernstige maatregelen; maar noch diens zachte, noch diens harde woorden, noch de verdovende middelen, die zij nu en dan bij verrassing binnen kreeg, hadden enige blijvende uitwerking gehad.

En geen verklarende en voor-de-toekomst-hoop-gevende woorden van Giers, geen besef van eigen onrechtvaardigheid hadden zijn geduld kunnen stand doen houden, ergernis en wrevel over zoveel hardnekkig onverstand over haar ongelukkig-*willen*-zijn kunnen terugdringen en smoren in z'n ziel.

Alleen 'en verpleegster, genomen wijl Mina weigerde op te staan, zich te wassen en te kleden, terwijl van de huishouding alles in 't honderd liep, had 'en zwakke invloed op haar verkregen en haar nu en dan wat voedsel, ook wel eens 'en slaapmiddel doen nemen. Uit zo'n slaap was zij dan verwonderd wakker geworden, om na een korte weifeling van opleven weer weg te zinken in apnd ie en lijdelik weerbarstiger te worden dan ooit. En de beterschap door Giers in uitzicht gesteld, bleef uit; zelfs betrapte hij er haar op nauw-hoorbaar te prevelen:

‘'t Is goed zo. M'n verdiende loon. 'et Kind is gelukkig

en ik word gestraft... 'en Wezen als ik had nooit mogen trouwen. God is toch.... rechtvaardig.'

Reeds had hij er over gedacht haar, indien 't moest met zachte dwang, naar Heydenstein te vervoeren, als hij op 'en morgen de slaapkamer ledig vond.

Waar was ze? Wat deed ze? Hij vroeg 'et aan de meiden, vroeg 'et aan de verpleegster; maar niemand kon hem antwoord geven, want de meiden waren aan hun werk geweest en de verpleegster even naar haar kamer.

'en Schrik doorschokte z'n zenuwen. Even draaide hem alles voor de ogen, wielden hem duizenderlei gedachten door 't hoofd. Dan keek hij onder 't bed, achter 't gordijn voor een kapstok, in kasten, opende alle deuren, vroeg.... Tot hij op de zolder gedruis hoorde. In weinige sprongen was hij boven. Daar stond zij op 'en stoel, 'et hoofd al in 'en strop.

Een greep van z'n krachtige armen en zij zwaaide van de stoel af, werd neergezet op de vloer. Zij schreeuwde, schold, sloeg, krabde; maar hij droeg haar naar beneden, lei haar neer op de sofa in 't salon. Het kwaad was verhoed; doch dat 'et niet langer aanging haar bij zich te houwen, had hij begrepen en Giers gaf 'et volmondig toe.

Toen had hij haar overgebracht naar 'en Sanatorium en zij had zich niet meer verzet. Zij had ook niet gevraagd waarheen ze ging, bij z'n heengaan van geen weerzien gesproken, na z'n vertrek zijn naam niet meer genoemd.

En zo was hij tot z'n besluit gekomen z'n ouwe leven te hervatten, zich weer te gaan wijden aan z'n werk, aan de natuur, bij afwisseling aan 'en verstrooiïng, 'en plezier. Maar daartoe moest hij zoveel mogelik alles uitwissen wat zij in z'n leven had gebracht en alle banden weer aanknopen, door haar toedoen verslapt of verscheurd.

Nauw had hij dit besluit genomen, als van Anna bericht kwam, dat haar moeder, voor wie zij en haar Dirk, buiten betrekking zijnde, 'en half jaar hadden gezorgd, na 'en langdurig en pijnlik lijden overleden was. Of meneer nu geen nieuwe plaatsing voor hen wist.

Dadelik had hij geantwoord:

Als jullie weer op Heydenstein komen wilt, ga dan naar de behanger Zuistra, je van vroeger wel bekend, en vraag

hem om de sleutels. Ik zal je een kist en een koffer zenden. Zet de kist in het atelier, de koffer in mijn slaapkamer en maak die beide vertrekken, benevens de eetkamer zo spoedig mogelik in orde. Zo gauw je daarmee klaar zult zijn, kom ik over. In de andere kamers heb ik vooreerst niet nodig. Alles moet net worden als vroeger, toen ik alleen was. Ik ben nu wederom alleen. Hoe dat zo gekomen is, vertel ik later. -

En nu zou hij 't hun en alle belangstellenden zeggen, dat Mina ziek was en dat 'et hem aangenaam zou wezen als naar die ziekte nooit iemand vroeg.

MARCELLUS EMANTS.

EINDE.

Uit ‘Lente-maan’

I

Uit luwe lentedagen
De groene wereld glijdt
Binnen het welbehagen
Van volle maneheerlijkheid.

Daar staat geen wind te sturen:
Wij drijven ongeloodst
Door goude' en zilvren uren
Den nieuwen lichtbloei in van 't Oost.

De blauwe zeeën klaren.
Tot meren luisternaakt,
Waar 't ijle zwevevaren
Geen spoor van zog of schaduw maakt.

Haar grondelooze kommen
Vermonden naar 't verschiet
Van morgen-overglommen
Eindloozer waatren murmellied.

Aan u zijn al de dagen,
   En mij brengt elke nacht
Uw blind gelaat te dragen
   Door deze wolkelooze wacht.

II

Nog wijlt gij aan den horizon,
Een witte wolk waarvan het daglicht week
Eer nog de maan haar klaarheid won,
Zoo wereld-los en stil en stralend bleek,
Doorlouterd van harts enkle zon.

Vast houdt mijn hart u uitgeleid
In avondstiltes effen spiegeling,
Water dat vreest en lijdlijk beidt
Nachtadems onontkoombre siddering
Die langs zijn weerlooze aandacht glijdt.

III

Uit duistren wedstrijd van beminnen -
Een leven ging meteen voorbij:
Winnen, verliezen en herwinnen,
Al meer geslaafd en al meer vrij -

Hoe zuiver groeiden gij en ik
Tot deze ontijdlijke gespelen,
Die, andre gaal en leeuwerik,
Het arme leven zalig-deelen.

VI

Het ijlgespannen trillend dek
Van glansgedempte lichtesprei
Omhuift den nachtelijken Mei
Tot uw doorluchtig slaapvertrek:

Onder den wijdgebreiden boom
Der sterrebloesmende eindloosheid
Deelt alle wezen ingewijd
In uwen aêmdoortogen droom:

Die trekt in zijn bezwijmd verband
Het trage zwoegen van de zee,
Den zucht die voert de geuren meê
Van 't verschbevruchte levensland, -

Of de innigheid van ieder ding
U na-week naar uw nieuw gebied,
En enkel bleef aan dit verschiet
De wezenlooze spiegeling,

Armoê waaruit de schaamle schijn
Van dezer wake aleenge toorts
Niet voeden kan haar veege koorts
En flakkrend krimpt in doffe pijn.

V

Dan breekt de band: ik stijg alleen
Naar huiverheldere eenzaamheid,
Luchtige pool met wijd en zijd
Niet één stip leven om mij heen,

En spie van uit de hooge koû
Uw hoofd dat aan mijn schouder ligt,
Reddloos verzinken tot ik schouw
Een onherkenbaar aangezicht,

Een vreemdvermomd toevallig beeld
Van levend blank en levend rood,
En verder af dan bleeke dood
Het liefste in ons herdenken peelt,

En ik beleef en overleef
De wanhoop die u nergens vindt,
En 't éene wat mij van u bleef,
Is deernis die mijn oogen blindt.

VI

Ik peins - mijn hart erkent het niet -
Hoe alle wezen eenzaam is,
Hoe uit bezit en uit gemis
Dezelfde moeheid overschiet,

Die van al wat zij heeft doorkend,
Die van al wat zij heeft begeerd
Haar grondeloozen glimlach keert
Naar doods onpeilbaar donkren wand...

VII

Mijn hart belijdt wat niemand weet,
Dat in den dood ons niets ontsterft,
Dat ziel alleen niet overerft
Wat haar aan deze zijde ontgleed,

Zoo vaak haar eeuwenjonge droom
Die uit al schoonheid die zij mint,
Als hachelijken adem wint
Dit vluchtig sterfelijk aroom,

Eén oogenblik verweifeld waakt
Wijl haar slaapwandelende hand
Zich om de zilvren koorde ontspant
En in haar borst de hartslag staakt,

En van een heimelijken schat,
Een onverworven zekerheid
Zinkt in de bedding van den tijd
Een nimmermeer bezonnen wat.

VIII

En nu - ik ben niet meer alleen...
O bovenwezenlijk bedrog:
Gij zijt hier niet, gij zijt hier toch.
Daar dauwt door 't slui'rend maangeween

Een heller tegenwoordigheid:
Een blind onzienelijk gezicht
Klaart uit de zee van sterrelicht -
En geene vrees of gij het zijt,

Die dus verroereloosd beroert
De wellen dezer donkre mijn
En keert in levende fontijn
Wat diep en lichtloos lag gevloerd -

En wat ik onbewijsbaar dacht
En onuitsprekelijk verbeurd,
Breekt spraakloos uit en bloeit en geurt
Als witte rozen in den nacht.

IX

Dan heft de zanger van den nacht,
Diens donkre hartevolheid beidt
De rijpe blonde donkerheid,
Zijn zaligheidverzade klacht

Van wijsheid koel en klaar verstild,
Die in verdwaasdheid overloopt,
Weelden uit armoê opgehoopt
En in één ademtocht verspild,

Geluk dat wijl het zich verluidt,
Den zoelen regen vangt van leed,
En smart die zich aan lust vergeet
En maakt van leed en lust haar buit

Tot dezen onweêrlegbren schal
Die echoot boven vreugd en pijn
Den brozen jubel van dit zijn
Dat schoon en broos is bovenal.

X

Als van één huis gezusters twee
Wier ongescheiden jonkheid vond
Dubbel verrukken in den grond
Van liefdes waterklaren vreê,

In dien vertrouwden spiegel zien
Elkanders oogen vreemdbedroefd:
Elk lijdt dat de ander iets behoeft,
En voelt zich armer dan voordien;

En wat haar eende, is wat haar scheidt,
En wat haar scheidt, blijft wat haar bindt,
Liefde die slechts te teêrder mint
Om zoo schoone ontoereikendheid, -

Zoo wij die in elkanders lach
Speurden den onverholen trek
Naar minnen buiten het bestek
Van dezen korten sterredag,

En puurden uit dat zoet verraad
Nog dieper neiging dan weleer
Als wij ontdekten overweêr
't Aandachtiglijk verjongd gelaat

Der ziel die luistert of daar kwam
De stem des minnaars en betoog
De stilte, en in elkanders oog
Van de eigen hoop de nieuwe vlam.

XI

Daar dezer aandacht gouden vlam
Altoos in eigen drift verslaat,
En smeult en dooft en ondergaat
In slaap en dood vanwaar zij kwam -

Daar ons de doem blijft opgeleid
Van deze zelfverloren rust
Die wakker wordt tot lichter lust
Uit donkerder vergetelheid -:

Wel veilig wij wier wake wacht
Het trouw ontwaken van den aêr,
Die ons verliezen in elkaêr,
Wij aan de grens van dag en nacht

Eén oogenblik elkander rijk
Als tijd door eeuwigheid geraakt
Uit droom van onrust met ons waakt
Tot aanzijn onuitsprekelijk.

P.C. BOUTENS.

Sociologische fragmenten[1].

Sociale psychologie.

Wanneer ik in het volgende fragment ga spreken over sociale psychologie, dan is het allerminst mijn bedoeling een geleerde verhandeling te geven. Ik vermijd opzettelijk de pose van den psycholoog, maar wil trachten te blijven in de rol van den eenvoudigen waarnemer, die van het uitnemend gelegen observatiepunt dat mijn ambt mij aanbiedt, zooveel mogelijk mijn eigen gedachten en ervaringen weergeef, verdiept door studie en beschouwing.

Mijne ondervinding is dat zelfs vooraanstaanden in het openbare leven dikwerf nog zoo weinig weten van het materieele leven van het volk, maar nog veel minder zijn doorgedrongen tot het zieleleven van de massa, dat collectivum, dat zich in zooveel verschillende variaties in de menschelijke samenleving voordoet: als een willekeurige *groep* of *menigte;* als *het publiek;* in een georganiseerde vorm als *een vereeniging*, *een gemeente*, *het volk;* in haar hoogste manifestatie als *de menschheid*.

Misschien is dat gebrek aan psychologische kennis al oorzaak geweest van menig onjuist besluit, van menige verkeerde daad, van menig openbaar échec, van menige verkeerde wending zelfs in den geschiedkundigen loop der dingen.

We zien het toch om ons heen hoe met den dag het leiden, besturen, regeeren der menschen moeilijker wordt, hoe het eigenlijk van lieverlede iets geheel anders is geworden dan

1) Zie *de Gids* van April 1914.

waarvoor het vroeger werd aangezien. Met het andere inzicht der menschheid aangaande haar werkelijk belang heeft het begrip regeeren - en ik denk bij het neerschrijven van dat woord nu niet alleen aan het besturen van keizer- en koninkrijken, maar eigenlijk aan alle werk van publieke orde - zich gewijzigd. Het is niet meer uitsluitend dat krachtbetoon, dat hanteeren van het begrip gezag, dikwijls op het parmantige en het ruwe af, dat het vroeger zoo menigmaal was. Het is iets veel hoogers, iets veel kunstvollers geworden. Het is - althans in zijn volmaakten vorm - dat fijne werk, dat alleen de geboren opvoeders kennen en begrijpen: dat leidend voorgaan en opvoedend hervormen, dat niet minder karaktervastheid en, in zedelijken zin althans, krachtbetoon vraagt dan het met de krachtigste hand zwaaien van den zwaarsten schepter. Het is niet alleen het beheerschen van het oogenblik, maar ook het voorbereiden, het harmonisch inleiden van de toekomst. Het is het in juiste maat kiezen van het tempo waarin de marsch der menschheid voorwaarts zal gaan en daardoor dat met de uiterste zorg bevorderen dat het aan onze leiding toevertrouwde deel ervan blijft in gestadigen opgang, zonder die hinderlijk schokkende reacties, die haar in korten tijd dikwijls over denzelfden afstand terug doen gaan als dien zij in lange jaren moeizaam was vooruitgeschreden.

Wat zouden wij, in dit rampjaar vooral, met reden de verzuchting kunnen slaken: wat zijn wij, volken van Europa, over het algemeen slecht geregeerd. Slecht, in den zin althans van nog veel te veel naar het oude recept, dat al lang verouderd had moeten zijn.

Is, zouden we kunnen vragen, wat we thans beleven inderdaad de logische afsluiting van een tijdperk waarin wij juist meenden dat het sociaal voelen wat inniger was geworden dan vroeger; waarin volken, rassen en standen elkander waren genaderd; waarin vredebonden waren gesticht, internationale congressen waren gehouden; nieuwe broederschappen de wereld waren komen omspannen met hare gedachten en daardoor langzaam-aan in vervulling scheen te gaan, wat wel al eeuwen lang was gepredikt, maar nog altijd wachtte op hare zichtbare manifestatie?

Wat hebben in dat tijdperk van bloei, van stoffelijke en

geestelijke welvaart, van omhoog trekkend cultureel leven - zouden we verder kunnen vragen - onze regeerders van ons gemaakt?

En het antwoord zou moeten luiden: dat we, vlak-in tegen den draad van den zichtbaren ontwikkelingsgang in het internationale leven en van de merkbare neigingen in de volken en in de menschen, op dit oogenblik - in dezen onmetelijken en onmenschelijken, in dezen roekeloozen en roemloozen wereldkrijg - bezig zijn elkander als wilde dieren te verslinden.

Ik geloof niet dat we zoover zouden zijn afgedwaald van den weg der beschaving als tot de kunst van regeeren ook had behoord de kennis van de zielkundige geaardheid der volksmassa, die juist in de laatste jaren - met dien langzamen, schuchteren gang, die de geestelijke ontwikkeling der menigte nu eenmaal altijd kenmerkt - nieuwe wegen en nieuwe richtpunten zocht. Indien regeeren méér was geweest dan het lanceeren van machtwoorden, die velen van ons al sedert lang in de ooren klonken als... vergissingen. Als regeeren was geweest, óók tot inleven in de innigste zielsbehoeften der volken, het trachten te realiseeren wat er aan verlangens en begeerten weggescholen ligt in de diepste diepten van de volksziel. Als onze regeerders thans al waren geweest wat de toekomst stellig onverbiddelijk van hen eischen zal: dat ze niet enkel zijn de voormannen in den zin van de aanvoerders, maar vooral ook dat ze zijn de leiders, de voorgangers, de opvoeders van de menschheid.

* * *

Men heeft niet ten onrechte den tijd waarin wij leven - en men zal het wellicht nog meer doen den tijd dien wij thans te gemoet gaan - genoemd de eeuw der massa. De massa heeft het individu, den enkeling overvleugeld, in zich opgenomen, tot zekere hoogte als maatschappelijke eenheid verdrongen. De in technischen zin zooveel verbeterde bewerktuiging der samenleving heeft daartoe veel bijgedragen. De snellere middelen van vervoer en de verbeterde middelen van verkeer hebben de menschen mobieler gemaakt. Zij kunnen zich gemakkelijker en spoediger samenvoegen

tot groepen, althans zich doen gelden als waren zij een samengegroepte massa. Maar bovendien hebben de talrijke uitvindingen van den laatsten tijd den individueelen arbeid steeds meer achteruitgedrongen en vervangen door mechanischen. Dat heeft den mensch in de reusachtige machinale arbeidsprestatie van onze dagen steeds meer tot een anonymus gemaakt. Hij telt nog wel mee maar niet meer dan als een onderdeel van het geheel, en staat eigenlijk voortdurend in afwachting of ook hij op zijn beurt niet zal worden verdrongen als de vervolkomening der technische hulpmiddelen nog één stap verder is gegaan en ook zijn individueel denken en handelen overbodig heeft gemaakt.

Eindelijk, het wil mij althans zoo voorkomen, heeft het moderne gemeenschapsleven er veel toe bijgedragen dat het individu is schuil gegaan onder de massa, in dien zin althans dat het individu minder belangrijk is geworden, minder uit zijn omgeving te voorschijn treedt, van zijn eigenaardigheid, zijn individualiteit heeft ingeboet. Onze tijd met zijn rusteloosheid en veeleischendheid, zijn overlading in menig opzicht, zijn gebrek aan evenwicht, heeft er schuld aan dat de mensch te weinig aan zich zelf kan denken, of, laat ik het nog juister zeggen, te weinig gelegenheid heeft aan zichzelf te werken. De kunst om van zijn leven iets harmonisch, iets evenwichtigs, een kunstwerk te maken, waard om te worden geleefd en door zijn rustige klaarheid voor anderen tot een voorbeeld te zijn, dreigt verloren te gaan. Wie, die bijv. nog kort geleden las Kühns *Die Frauen um Goethe*, heeft zich niet wel eens afgevraagd: zou het mogelijk zijn zich in den tegenwoordigen tijd een kring van menschen te denken die allen bijeen en ieder op zich zelf als persoon zooveel belangstelling zouden opwekken als die kring van voor een deel niet meer dan gewone al-dags menschen, die Goethe omringden, maar die den tijd hadden en, sommigen althans, dien tijd gebruikten tot zelfbeschouwing en zelfverbetering.

Het is waar, ook Goethe's tijd - en ik denk in dit lange leven dat over twee eeuwen heengrijpt, altijd het liefst aan den tijd van zijn eigen strijd, den tijd die aan zijn eerste Italiaansche reis voorafgaat, waarin hij ons ook als mensch het sympathiekst is - ook Goethe's tijd behoorde nu niet bepaald tot de rustige. Ook zijn tijd maakte de barensweeën

van nieuwe denkbeelden door. Maar - en dat is juist het kenmerkende onderscheid tusschen dien tijd en den onzen - de massa had er niet zoo het leidende deel in; zij volgde meer dan dat zij voortstuwde. Men leefde nog niet zoo in het openbaar; van uit het studeervertrek gingen de nieuwe denkbeelden, de veranderde menschelijke en maatschappelijke waardebepalingen de wereld in, en niet, met de luidruchtigheid van thans, van uit de vergaderzalen der politieke partijen, der vakvereenigingen en der federatieve bonden.

Ik herhaal dus: onze tijd is de eeuw der massa, massa hier als een werkelijk begrip, als een nieuwe maatschappelijke eenheid. Men moet, althans in onze geschiedenis, tot de 13de en 14de eeuw teruggaan om een periode te vinden, in dit opzicht eenigszins gelijkend op onzen tijd: met een even krachtig vereenigingsleven, een zelfden algemeenen drang naar groepen-vorming, een zelfden hardnekkigen klasse-strijd, een zelfde expansie van de onderliggende maatschappelijke lagen, een zelfde algemeene neiging tot samenvoeging van vele maatschappelijke krachten tot één reuzenkracht. Maar - en het strekt tot eer van onzen tijd, zooals niet minder van de leiders der massa-beweging in onze dagen - de maatschappelijke strijd van thans wordt gevoerd met een gematigdheid, een ingehouden kracht, die bewondering afdwingt. Juist daarom zijn de massa-bewegingen en is het massagebeuren van thans zooveel interessanter geworden dan vroeger. Er is meer methode in. Het incidenteele is eruit. De revoluties, hevig en spontaan en dikwijls niet zonder dramatische schoonheid, maar door haar heftigheid zoo menigmaal reacties opwekkend, behooren wellicht voorgoed tot het verledene. De massa-leiding is tactiek geworden, de studie der massa-verschijnselen wetenschap en het heeft er allen schijn van alsof eerlang ook ernstig de klad zal komen in de heldenvereering van vroeger: de sociologie heeft de plaats ingenomen van de biographie.

Ik wil met die laatste bewering in het geheel niet zeggen dat wij thans geen groote mannen meer zouden hebben. Integendeel, ik geloof stellig dat sinds een steeds grooter wordend deel der volken aan de oplossing der vraagstukken van den dag is gaan medewerken, het aantal beteekenisvolle mannen sterk is toegenomen. Maar zij manifesteeren zich

anders dan vroeger; zij zijn meer de resultante van massa-verschijnselen dan dat zij massale verschijnselen opwekken. Zij worden meer omhoog geheven en voortgestuwd door de menigte dan dat zij de menigte leiden en voorgaan. Het behoeft niet met zooveel woorden te worden gezegd dat b.v. de wetgevende en sociale arbeid van tegenwoordig als regel niet meer geschiedt naar de min of meer gelukkige invallen van heerschers of bestuurders, maar vrijwel naar de programma's der meerderheden in de parlementen, die weer berusten op de wenschen van de meerderheid in het volk. Het bedrijfsleven wordt voor een groot deel beheerscht door den wil van vakvereenigingen en politieke bonden. Zelfs hadden we tot voor korten tijd kunnen hopen dat ook de vraag van oorlog of vrede, hoewel in naam nog steeds kabinettenwerk, niet zou worden beslist zonder den wil der massa, en indien iets is tegengevallen in het algemeen wereld-gebeuren dan is het wel de voor velen ontstellende ervaring dat we een goed eind in de 20ste eeuw, ten aanzien van de internationale verhouding der volken, nog blijken te staan in het teeken der achttiende-eeuwsche *l'état-c'est-moi*-politiek.

Zoo is - en de aangehaalde uitzondering weerspreekt in hare algemeenheid, de bewering niet, die ik ga nêerschrijven - de rol der leiders in het openbare leven een geheel andere geworden dan vroeger. Niet meer de mannen ‘van ijzer en staal’ zullen de beste regeerders der toekomst zijn; niet meer zij, die het krachtigst hun wil aan anderen kunnen opleggen. De massa is een te luide medesprekend element geworden in het maatschappelijk gebeuren dan dat zulke leiders haar op den duur zouden kunnen bevredigen. Zij wil regeerders die rekening houden met haar, die voeling houden met haar, die den ernstigen wil hebben en ook de talenten bezitten om de richting te onderkennen die zij zelve, uit kracht van haar instinctief besef voor eigen belang, wil inslaan bij haar marsch vooruit en omhoog en die, naar de omstandigheden, nu eens met breidelende, dan met aandrijvende, immer met krachtige hand, dien ontwikkelingsgang weten te leiden en te besturen.

Onze regeerders zullen steeds meer moeten zijn *kenners* van de massa, niet alleen van de georganiseerde massa, dat is dus van de maatschappij in al haar geledingen, maar ook

van de ongeorganiseerde massa, in de tallooze variaties en toevalsvormen waarin zij zich in de menschelijke samenleving openbaart: de taal die zij spreekt kunnen verstaan, de wenschen die zij uit kunnen vernemen, de belangen die zij heeft kunnen voelen, hare hartstochten kunnen breidelen, hare zwakheden kunnen leiden. Zij zullen steeds meer moeten worden mannen wier levensdoel het is, niet meer de massa zooveel mogelijk onder den duim te houden, wat slechts wrijving geeft en dus niets anders dan krachtverspilling is, maar wel: alle in haar levende krachten aan zich te binden en te doen samenwerken tot het met haar bereiken van een hooger gemeenschappelijk levensplan.

Onze regeerders van de toekomst zullen daartoe moeten zijn méér dan regenten: bekwame sociologen zeer stellig met een grondige kennis van en diep inzicht in de maatschappelijke behoeften van hun tijd, maar ook, en nog veel meer, ervaren psychologen, die met nimmer rustende belangstelling en met immer spiedend geestesoog zullen weten te onderkennen naar welke idealen de ziel der massa heentrekt.

***

Er is, in verband met de veranderde maatschappelijke verhoudingen, een wetenschap ontstaan, die zich bezig houdt met de roerselen die de massa bewegen, die nieuwe maatschappelijke eenheid van hoogere orde, die, evenals het individu, een eigen geestelijk leven leidt en hart, gemoed en zenuwen schijnt te hebben.

Die wetenschap telt nog maar weinig beoefenaars en heeft nog geen uitgebreide litteratuur[1]. Toch heeft ook zij al, evenals de meeste harer oudere zusters, een volledig stel strijdvragen, waaromtrent de geleerden het onderling niet eens zijn.

Het heeft weinig nut voor wie, in het openbare leven

1) Het meest bekend zijn de werken van Sighele, Le Bon, Tarde, Wijnaendts Francken, *e.a.*, waaruit voor dit opstel op verschillende plaatsen werd geput. Het aanhalen van een opstel van Mr. Visser. *Over collectieve psychologie*, in *de Gids* van 1904 en van diens latere afzonderlijke uitgave *De psyche der menigte*, Haarlem 1911, ontheft mij van het uitvoerig noemen van al die bronnen, die door Mr. Visser worden vermeld en besproken.

staande, alle studie der sociologische wetenschappen beschouwt als in de eerste plaats dienstbaar aan de behoeften van het practische leven, de strijdvoerders te volgen naar de arena, waar over omvang, juiste begrenzing, zelfs over den juisten naam der nieuwe wetenschap al herhaaldelijk is getwist. Wel is het noodig voor een goed psychologisch inzicht aangaande de volksmassa, eenige wetenschappelijke beginselen te kennen waarop dan nadere beschouwingen en waarnemingen kunnen rusten.

Niet elke willekeurige menigte, zoo behooren we dan te weten, is in psychologischen zin een massa. Wanneer b.v. op een plein duizend menschen bij elkander zijn, waarvan de een staat te wachten op een tram, de ander op een vriend, de derde er is heengegaan om een courant te koopen, vormen die duizend menschen nog geen massa in psychologischen zin. Zij zijn dat eerst wanneer één gedachte, één bedoeling hen allen in geestelijk opzicht bijeengevoegd heeft, één zaak hun aller aandacht bezig houdt, één collectieve gemoedsberoering onder hen is ontstaan. Bij voorbeeld, om bij het plein te blijven waarover wij zooeven spraken: als allen er heen gegaan zijn om de Koningin te zien of over de hoofden der aanwezigen een vliegtuig zweeft dat aller aandacht trekt. Zij worden ook dán eerst onderworpen aan de psychologische wetten die de menigte beheerschen.

Het is niet noodig dat alle individuen daartoe op een gegeven oogenblik bij elkander zijn. Duizend, onderling van elkander gescheiden menschen, kunnen in psychologischen zin een menigte vormen, indien ze, door welke invloeden ook, onder eenzelfde geestelijke beroering komen. Zoo kan ook een geheel volk, onder den invloed van groote nationale gebeurtenissen, één psychologische massa zijn, bijv. - recent geval - aan den vooravond van of tijdens een oorlog. Zelfs de geheele menschheid kan onder den invloed van machtige collectieve gemoedsbewegingen tot een psychologische massa worden bijeengevoegd. In den tijd van de Kruistochten, toen nu en dan dat machtige élan de menschheid doorschokte dat duizenden zich vrijwillig deed aanmelden voor die tochten vol moeite en ontberingen, vormde de geheele christenheid één psychologische massa en we behoeven het woord *Kinderkruistocht* maar te noemen om dadelijk te doen zien

hoe de zielstoestand der massa ook ziekelijk kan ontaarden.

Het is niet gemakkelijk de ziel der massa eenigszins nauwkeurig te omschrijven. Zij ontsnapt nog meer aan een juiste en voor ieder te aanvaarden definieering, en is als collectief begrip nog meer een abstractie dan de ziel van het individu. Wij zouden kunnen zeggen: zij is de samenvatting van het willen, gevoelen en voorstellen der massa wanneer men zich dat willen, gevoelen en voorstellen als één enkele manifestatie kan denken.

Het is een voor de hand liggende waarneming, dat de psyche der massa onderhevig is aan tal van invloeden, middellijke zoowel als onmiddellijke. Tot de eerste behooren die min of meer constant werkende factoren, die aan de volksmassa haar geestelijke eigenaardigheid geven, den volksaard, het volkskarakter vormen. Daartoe behooren wetten, tradities, de opvoeding, oeconomische en sociale verhoudingen en tal van andere factoren meer. Tot de tweede behooren alle rechtstreeksche prikkels, die op de massa inwerken door de omgeving, het milieu waarin zij verkeert.

Omtrent beide groepen een enkel woord.

De staatsvorm waaronder een volk leeft, dus de tradities en wetten die zijn gewoonten en verplichtingen in het openbare leven beheerschen, drukken begrijpelijkerwijze een stempel op zijn geest. Men denke daarbij vooral aan de wetten die de volksopvoeding raken, of de volksontwikkeling bevorderen of daaraan in den weg staan: zedelijkheidswetten, drankwetgeving, kinderwetten, de wetgeving op het recht van vereeniging en vergadering, het al of niet bestaan van censuur, enz. Het militaire régime, dat in de laatste kwarteeuw en langer in Duitschland heeft geheerscht, heeft blijkbaar niet nagelaten invloed uit te oefenen op den volksgeest. Daaruit moet voor een deel worden verklaard de houding der sociaal-democraten bij het uitbreken van den oorlog. Het hooren van het ‘geeft acht’ door dit aan militaire commando's gewende en naar militaire begrippen opgevoede volk was blijkbaar al voldoende om tijdelijk alle theoriën over internationalisme, broederschap onder de volken, oorlog aan den oorlog e.d. te vergeten en de roode vaan te verlaten, onder welke men, in dit land vooral, een niet gemakkelijken strijd had gevoerd. Dat op dit punt de volksgeest inderdaad beinvloed wordt door en dus wisselt met het

régime, toont de geschiedenis ons op verschillende plaatsen. In het begin van de vorige eeuw bijv. kwam het militairistische en imperialistische gevaar uitsluitend van de zijde van Frankrijk en waren er Heilige Allianties noodig om dit te weerstaan. Thans schijnt een groot deel der overige beschaafde wereld zich ten strijde te hebben aangegord om de militairistische idee ten onder te brengen in den van militair krachtbewustzijn abundeerenden Duitschen stam.

Ook de levenswijze heeft invloed op de volkspsyche. Of het kind en later de man, opgroeit en leeft te midden van de bloeiende boomgaarden en de geurende weiden of in de benauwende drukte van de groote stad met haar zedelijke gevaren, haar volle straten en haar pleinen, die weinig meer zijn dan wisselplaatsen van trams, geeft aan zijn gemoedsontwikkeling een geheel andere richting. Dat onze volksaard nog een zekere maagdelijkheid vertoont en, bij veel uiterlijke ruwheid en onbeschaafdheid, toch wat zedelijkheid en criminaliteit betreft, gunstig afsteekt bij wat sommige andere landen op dit punt te zien geven, hebben we, geloof ik, in hoofdzaak te danken aan het gemis van groote steden. De oude graaf de Mirabeau (de vader van den beroemden redenaar) zei al: ‘opeenhooping veroorzaakt rotting, bij menschen zoowel als bij appelen.’ De millioenen-steden van het buitenland, waar, in afgronden van geestelijke en stoffelijke ellende, de honderdduizenden zijn samengeklonterd tot die dichte massa's, waarin de misdaad en de ontucht onuitroeibaar tieren, hebben we gelukkig nog niet. Er ligt in het vorenstaande wellicht een vingerwijzing voor onze stadsbestuurders dat zij ook op dit punt, vóór onze grootere gemeenten zich ontwikkeld hebben tot werkelijke wereldsteden, ernstige zedelijke verplichtingen hebben. Verbetering van woningtoestanden, aanleg van tuinwijken, van stadsparken, in één woord alle maatregelen die het stoffelijke levenspeil der volksmassa kunnen verhoogen, hebben ook een beslist psychologischen kant. Op dit punt zou men kunnen zeggen, dat een deel van onze volksopvoeding ligt in de wethouderskamers onzer grootere gemeenten.

Groote uitvindingen hebben ook ontegenzeggelijk in den loop van den tijd invloed gehad op den volksgeest. Was de uitvinding der boekdrukkunst niet de inleiding tot de groote

geestelijke massa-beroeringen der 16e eeuw, de Renaissance en de Hervorming? Een zelfden grooten invloed hadden alle latere belangrijke verbeteringen op het gebied van de vervoermiddelen en het verkeerswezen. Door hen kreeg de menschelijke gedachtenwereld eerst haar eigenlijk bindmiddel. Elke groote gedachte, elke zedelijke waarheid kon van toen af aan aanstonds gemeengoed voor allen zijn. In dit verband behoef ik zeker niet te wijzen op den reusachtigen invloed dien de pers heeft op den publieken geest, en tot zekere hoogte is de mate van degelijkheid en oprechtheid van de pers een graadmeter van de geestelijke en zedelijke waarde van het volk.

Naast de pers noem ik de school. Gebrek aan kennis geeft aan den volksaard die bekrompenheid, dat gebrek aan onderscheidingsvermogen, die lichtgeloovigheid, die de massa speelbal maakt van hen, die haar willen misbruiken. Onze staatsbegrooting wijst 55 millioen per jaar aan voor bewapeningsdoeleinden en nog geen 18 millioen voor onderwijs. In de grootere rijken is de verhouding dier cijfers wellicht nog ongunstiger. Indien het eens omgekeerd ware geweest en de volken hadden hun belastingpenningen - dikwijls niet zonder moeite en onder ontbering opgebracht - belegd in geestelijke goederen in stede van in slagschepen en kanonnen, en een deugdelijk volksonderwijs had de volksontwikkeling meer gerijpt en den volksgeest geklaard, zou dat Europa wellicht hebben behoed voor de dwaasheid van den zelfmoord, die het op dit oogenblik bezig is aan zichzelf te voltrekken?

Nog tal van andere factoren zouden te noemen zijn die een meer of minder belangrijken invloed hebben op den volksgeest. Over éen van hen wil ik nog iets uitvoeriger zijn, omdat dit mij in de gelegenheid stelt eene persoonlijke waarneming weêr te geven over de laatste jaren, waarin ik achtereenvolgens werkzaam was in onze twee grootste steden. Ik bedoel voor bepaalde bevolkingsgroepen, in het bijzonder stadsbevolkingen, de wijze van aangroeiing en vorming dier bevolkingscentra, en het kort hunne geschiedkundige ontwikkeling.

Het zal niemand verwonderen dat ik toch al eens geneigd ben vergelijkingslijnen te trekken tusschen Rotterdam en Amsterdam. Welnu, ten aanzien van de volkspsyche viel het mij kort na mijn komst te Amsterdam al op hoe

hemelsbreed die in die beide steden verschilt. Macaulay zei al, zij het ook in een eenigszins ander verband, dat er in Engeland twee volken wonen en ik heb die opmerking in den laatsten tijd dikwijls genoeg bij mij zelf herhaald. Dat verschil in psyche nu is uit de geschiedkundige ontwikkeling der beide steden wel te verklaren.

Rotterdam is als groote stad nog jong. Een halve eeuw geleden telde het nog geen 100.000 inwoners. Thans 470.000. Hare uitbreiding onderging zij niet door natuurlijken groei maar in hoofdzaak door snel op elkander volgende annexaties van naburige kleinere gemeenten die nog geen tijd hebben gehad geestelijk met haar tot één geheel te vergroeien. Dat maakt dat de volksgeest over het geheel nog den eenvoud heeft van de provinciestad, voor sommige deelen - Charlois, Delfshaven, Kralingen, - nog een min of meer dorpsch karakter heeft behouden. Bovendien groeit de bevolking van Rotterdam, althans voor een deel, aan van uit Brabant en de Zuid-Hollandsche eilanden en zonder nu te willen spreken van ‘donkere’ deelen van ons vaderland, behooren de noordwesthoek van Noord-Brabant en de dorpen achter de dijken, zooals men ze noemt, nu juist niet tot de streken, van waaruit het geestelijk licht over Rotterdam zal opgaan.

Al de genoemde oorzaken werken samen om aan den Rotterdamschen volksaard nog het eenvoudige, het in sommig opzicht nog ietwat achterlijke te geven, dat sterk contrasteert met zijn beteekenis als havenstad. De Rotterdammers zijn als massa volgzaam, althans niet moeielijk in den omgang; weinig critisch; huiselijk, althans sober in hun genietingen; in politiek opzicht gematigd; in sociaal opzicht nog weinig eischend. Op dat, voor wie er mede heeft om te gaan, gemakkelijk te leiden en stellig niet onsympathieke volkskarakter heeft nog weinig invloed gehad het in de latere jaren sterk toegenomen internationale scheepvaartverkeer. Geconcentreerd in een paar stadswijken, schijnt de ongebondenheid en de ruwheid der bij tijden talrijke zeeliedenbevolking te blijven als de wrat op de huid, die het eigenlijke organisme onaangetast heeft gelaten. Trouwens, het moet worden erkend dat ook in den laatsten tijd het gehalte der zeelieden waarneembaar is verbeterd, niet het minst onder den invloed van

het vereenigingsleven dat zich ook deze categorie van arbeiders heeft aangetrokken.

Met Amsterdam is het in verschillend opzicht geheel anders gesteld. Zij is haar jeugd als groote stad al lang voorbij, heeft zelfs als zoodanig al een geschiedenis van eeuwen, waarop ze trotsch is, even trotsch als een adellijk geslacht op zijn stamboom. Hare regenten niet alleen, maar zelfs Jan Rap en zijn maat hadden er in de 17de eeuw en vroeger al heel wat praats. Zij is de type van de door natuurlijken groei en wasdom tot welvaart en voornaamheid gekomen stad. Haar bevolkingsaanwas betrekt zij, door hare ligging, voor een groot deel uit de noorderkwartieren, de meest geavanceerde van ons land. Al die factoren, die geheele geschiedkundige wording, spiegelt zich af in den volksgeest. Amsterdam gevoelt zich min of meer als een staatje in den staat. Bekend is het woord van een harer burgemeesters, dat hij slechts de wet erkende als zijn natuurlijke chef. Die uitlating geeft vrijwel de opvatting weer van den zich van hooger gezag gaarne onafhankelijk gevoelenden doorsneê-Amsterdammer. Zonder bepaald anti-dynastiek te zijn heeft de hoofdstad de republikeinsche neigingen der oude Hanze-steden. Zelfs de man-in-de-straat heeft in verschillend opzicht al zijn gevestigde overtuiging: in de politiek zeer vooruitstrevend, in sociaal opzicht niet spoedig bevredigd. Het Amsterdamsche publiek is critisch, spoedig geprikkeld en daardoor moeilijker in den omgang dan het Rotterdamsche. Het materieele leven stelt in Amsterdam veel hoogere eischen dan te Rotterdam. Er is in Amsterdam reeds aanwezig een absentie van levenseenvoud, een zekere over-cultuur, die op den duur den volksaard niet onaangetast heeft gelaten. Voor zooveel zulk een waarneming in een materieelen vorm is vast te leggen noem ik een paar cijfers: Amsterdam heeft 10 schouwburgen tegen Rotterdam 3; 29 bioscooptheaters tegen Rotterdam 16; 492 zoogenaamde muziekvergunningen - dat zijn vergunningen tot het maken van muziek in cafés, bars en tapperijen - tegen Rotterdam 22. Die groote verschillen zijn niet te verklaren uit het verschil in bevolkingscijfer alleen, maar wijzen op een veel sterkere behoefte aan uiterlijk levensgenot.

Ik ga thans over tot de *onmiddellijke* invloeden die op

de volksmassa inwerken. Het spreekt van zelf dat het steeds wisselende milieu meer plotselinge en incidenteele veranderingen te zien geeft. Het is in dit opzicht met de massa al juist zoo als met het individu: het zijn er maar weinigen - die zeldzame prachtexemplaren, die elk ras en elke soort in uiterst beperkt aantal voortbrengt - die onder alle omstandigheden een onveranderlijk karakter bewaren. Bij de meesten, al weten ze het zelf niet en zouden ze het ook niet gaarne toegeven, wisselt dat naarmate van de omstandigheden waaronder zij verkeeren. De zwakken, de goedhartigen, de goedgeloovigen, de onstandvastigen, de onverschilligen, de meêgaanden vormen toch het overgroote deel der menschheid. Plaatst die in een gunstig milieu en zij zullen de brave lieden, de onberispelijke burgers, de verdienstelijke ambtenaren worden, die zelfs op hun tijd, bij het vieren van een 25 jarig jubileum, hun portret met een vleiend bijschrift krijgen in de *Prins* of de *Wereldkroniek*. Plaatst ze onder verderfelijke suggesties en hun gebrek aan weerstandsvermogen (zei de la Rochefoucauld niet al dat de tegenhanger van de deugd niet is de ondeugd maar de zwakheid?) kunnen hen brengen tot geestelijke en zedelijke afdwaling en zelfs tot misdaad. Hoeveel te meer is dat niet het geval bij een menigte die, als collectivum beschouwd, zooals Sighele dat zoo voortreffelijk uitdrukt, zoo véél verschillende karakterlagen vertoont, die, althans bij een incidenteele menigte, niet de gelegenheid hebben gehad tot één geheel te vergroeien. Een niet eens hevige schok is in staat die karakterlagen plotseling verward door elkander te schudden en daardoor de aanleiding te zijn van de meest verschillende manifestaties.

Wie de massa kent en haar onder verschillende omstandigheden onder de oogen heeft gezien, weet dan ook welke plotselinge en zeer verschillende veranderingen zij op dit punt kan te zien geven en welke aandoeningen en hartstochten, van de edelste tot de laagste, er latent in haar sluimeren.

De eerste neervallende druppels van een naderende donderbui kunnen de rustig luisterende menigte bij een buitenconcert plotseling tot een wilde horde maken, die bij een algemeen *sauve-qui-peat* alles omver werpt en niets ontziet.

Een in dofheid neerzittend gehoor van een vervelenden spreker kan door een kwinkslag van een der luisterenden plotseling goedlachs worden zoodat de vroolijkheid niet meer van de lucht is. Een officier brengt door een welgekozen woord zijn weifelenden troep tot staan en voert haar daarna gewillig in den dood. Een spreekwoord te pas of te onpas, een leuze (bij verkiezingen bijv.) die pakt, kan een reusachtige uitwerking hebben. Een menigte kan tot enthousiasme gebracht worden door een redenaar die zij niet begrijpt, zelfs die zij niet eens verstaat en tot moord en doodslag jegens iemand van wien zij niets weet.

Ik las laatst nog van een violiste van naam die op haar Stradivarius voor 1200 gevangenen had gespeeld en na afloop verklaarde dat zij nog nimmer zoo ontroerd was geweest als bij het zien van den indruk die haar spel op die ongelukkigen had gemaakt.

Ik bewaarde deze mededeeling opzettelijk tot de laatste in de korte reeks van voorbeelden die ik gaf, omdat zij mij aanleiding geeft tot twee opmerkingen. De eerste is dat hier vooral, naar mijn oordeel, de ontroering zoo groot was omdat het voorval zoo spontaan, zoo incidenteel was. Daardoor was de aandachtsspanning ook op het hoogst en dus de reactie, dat is dus de emotie die volgde, het levendigst. Indien men eens elke week een vioolconcert voor gevangenen liet geven, kan het niet anders of de uitwerking zou spoedig veel minder worden. Ligt hierin ook niet de verklaring van de vaak gehoorde klacht onzer predikanten dat zij, bij al de moeite die zij zich geven voor hunne wekelijksche preek, daarvan in den levenswandel hunner volgelingen zoo weinig uitwerking zien?

De tweede opmerking waartoe het aangehaalde voorbeeld mij aanleiding geeft is, dat vooral ook de bijzondere indruk van het vioolspel op de gevangenen, naar mijne stellige overtuiging moet worden verklaard uit de superioriteit van het spel. Ik stel dit opzettelijk in het licht omdat er nog altijd menschen zijn die zich voorstellen dat men bij volksconcerten niet het hoogste behoeft te geven en met tweederangskunst kan volstaan. Wie zoo denken zijn verwant aan hen, die meenen dat volkslitteratuur en het volkstooneel *per se* moeten staan in het teeken van den draak. Wie het

volk goed kent, weet dat dit een dwaling is. Er is geen reden om aan te nemen dat de vatbaarheid voor muzikale genieting zich zou regelen naar de entrée die men betaalt: of men daarvoor *f* 2.50 of slechts een dubbeltje of een kwartje kan neerleggen. Men bedekt toch ook niet eerst de Rembrandts en de Halsen in een museum, dat men gratis voor het publiek openstelt?[1)]

Ieder die met de menigte te doen heeft, kent de spontane en dikwijls heftige en verrassende reacties die ik hierboven met enkele voorbeelden aangaf en weet dat de gedragingen der menigte eigenlijk niet anders zijn dan een reeks van reflexbewegingen op te voren ondergane prikkels. Ik ben dan ook geneigd in het algemeen te zeggen dat het succes in den omgang met de menigte tot zekere hoogte bestaat in het zoo juist mogelijk weten te benaderen van den aard en den omvang dier reflexbewegingen, die zijn eigen woorden, zijn eigen daden of welke andere invloeden ook, bij de massa opwekken.

Er zijn onder de zielkundige eigenschappen van de menigte slechts weinige die overeenkomen met karaktereigenschappen van het individu. Daartoe behooren bijv. een zekere veranderingszucht, het spoedig genoeg van iets hebben, dat zoowel den mensch als de massa kenmerkt. Men neemt dit verschijnsel veelvuldig waar bij periodieke verkiezingen. Ook de mode, de grillige en altijd wisselende, is van die eigenschap een der levendigste manifestaties, vooral bij de vrouwen en bij die mannen die men *verwijfd* noemt, dat zijn zij die psychisch het dichtst bij de vrouwen staan.

In het algemeen kan men echter juist zeggen dat, welke

1) Ik ga zelfs nog verder en zou bijna durven neerschrijven dat het volk - waaronder ik dan in dit geval versta de volksklasse - onder sommige omstandigheden een bepaalde kunstuiting eerder, dat is dan veelal billijker en juister, weet te waardeeren dan de meergegoeden. Ik verklaar dit hieruit dat het volk aan zijn gevoel over het algemeen vrijer den loop laat dan de zoogenaamde hoogere standen, die altijd min of meer gehandicapt worden door overwegingen van conventie of fatsoen. Heeft het volk niet eerder begrepen de fijnheid, de diepte van Speenhoff's werkelijk dikwijls ontroerend-mooie kunst? Toen sommige ‘edelachtbare's’ zijn liedjes nog verboden en de meer gegoeden nog weifelden of ze naar hem toe zouden gaan, had het volk hem al ontdekt als zijn dichter.

eigenschappen de samenstellende individuen ook hebben, hoe verschillend hunne neigingen, graad van ontwikkeling en levenswijze ook is, het enkele feit der samenvoeging tot een massa, hen een soort van collectieve ziel doet krijgen, die hen onder de meeste omstandigheden geheel anders doet gevoelen, denken of handelen dan wanneer elk hunner zelfstandig gevoelde, handelde of dacht.

Het is gemakkelijker een verschijnsel als dit uit aandachtige waarneming te constateeren dan het op wetenschappelijke wijze te verklaren. De psychologen zoeken de verklaring in twee oorzaken. De eerste is het vervloeien van het persoonlijke verantwoordelijkheidsgevoel van den mensch, zoodra hij deel uitmaakt van een massa. De menigte toch als zoodanig is anonym. Het individu, dat er in óp, er in schuil gaat, voelt zich in de menigte ongekend, ongezien en veilig. Op zwakke of tot misdaad geneigde naturen kan die omstandigheid een verderfelijke uitwerking hebben, zooals de ondervinding maar al te dikwijls leert.

De tweede oorzaak wordt gezocht in de suggestieve werking die er van de menigte als zoodanig uitgaat op elk van de haar samenstellende individuen, een werking die weer wordt verklaard uit de zucht tot nadoen, tot nabootsen, die elk mensch is aangeboren en die door de opvoeding en het geheele practische leven nog voortdurend wordt aangekweekt. Zijn alle handelingen in het menschelijke leven, te beginnen bij het leeren loopen en praten van het kind, eigenlijk iets anders dan nabootsingen? Is de geheele verhouding van leermeester tot leerling iets anders dan die van hem die iets vóór-doet of vóór-zegt tot hem die het ná-doet of ná-zegt? Hangt ons dagelijksche leven niet voor een goed deel af van vormen en conventies die alle, evenals onze zeden, gewoonten, handelsgebruiken, de mode, in den grond van de zaak nabootsingen zijn? Is eigenlijk de geheele geschiedenis, zijn alle historische verschijnselen niet ééne reeks van nabootsingen, de meest duurzame nog het meest omdat het anders bij ééne proefneming zou zijn gebleven? Is eindelijk de geheele groepeering der samenleving naar de godsdienstige en politieke gezindheid, tot zekere hoogte niet een gevolg van nabootsing? Het zou toch wel toevallig zijn als kinderen van protestantsche of roomsche of liberale

ouders, die toch als regel weer protestant, roomsch of liberaal worden, dezelfde wereldbeschouwing of politieke overtuiging hadden als hun ouders.

De beide hiervoren omschreven oorzaken werken nu samen om het op zich zelf en dus bewust handelende individu, zoodra dit deel uitmaakt van een massa, als het ware op te lossen, te elimineeren en er een min of meer onbewust, automatisch, althans een niet meer alleen naar eigen wil en inzicht handelend individu voor in de plaats te stellen.

Uit die redeneering volgt, hetgeen weer volkomen met de waarneming overeenstemt, dat, zoodra de mensch deel uitmaakt van een massa, hij in gedachten en handelingen daalt op de ladder der beschaving. Hij keert in zekeren zin terug tot den toestand van den onbewust, instinctief handelenden mensch, den natuurmensch, den wilde. Hij krijgt de spontanëiteit, de heftigheid, de lichtgeloovigheid, maar ook het enthousiasme, den heldenmoed, de doodsverachting van de primitieve wezens terug. Hij laat zich beinvloeden door woorden of andere indrukken, die op hem alleen niets geen vat zouden hebben, hij laat zich leiden tot handelingen, geheel strijdig met zijn belangen of met zijn individueele neigingen.

Er is in dit opzicht weinig verschil of de massa bestaat uit knappe menschen of uit domooren. Een vereeniging van bekwamen geeft lang niet altijd waarborg voor bekwaamheid. Commissiën van geleerden kunnen inferieur werk leveren. Indien de parlementen de wetten eens *maakten* in plaats van ze te beoordeelen, zou het er met de wetgeving slecht uitzien. In een massa, hoe ook samengesteld, schijnen zoovele elkander opheffende krachten te schuilen dat zij zich bij hare collectieve manifestatie als het ware losmaakt van de soort en het gehalte der samenstellende individuen. Het is ermede als met een algebraische som, waarvan men de termen ieder op zich zelf wel kan vergrooten zonder dat dit echter invloed behoeft te hebben op de uitkomst.

Ook de maatschappelijke stand heeft weinig invloed. Bij een paniek in den schouwburg regelen zich de gedragingen van het publiek niet naar de plaats waar men gezeten heeft: de stalles of het parterre. Aan den vooravond van de invoering van het algemeen kiesrecht bij ons is het dus zeker niet zonder belang te weten dat er, in psychologisch opzicht, in

de gedragingen van het kiezerscorps geen wezenlijk verschil is te verwachten, al breidt men de kiesbevoegdheid ook tot de onderste lagen der samenleving uit.

Voor velen zal die laatste bewering op den eersten oogopslag niet zoo voetstoots aannemelijk zijn[1]. Op dit punt hebben wij, hooger ontwikkelden, nu eenmaal af te leggen een zekere zelfoverschatting, die als gevolg van onze meerdere ontwikkeling wel verklaarbaar, maar daarom toch nog niet gewettigd is. Het is niet de eenige opvatting die wij hebben recht te zetten alvorens tot een goed psychologisch inzicht te komen aangaande de volksmassa. Duizend menschen, die grieksch en latijn kennen, of knappe wiskunstenaars zijn, of architecten, doctoren, advocaten van naam, behoeven nu eenmaal in hunne beslissingen over algemeene zaken - dus die geen *vak*-quaesties betreffen - geen duimbreed te excelleeren boven evenveel gewone menschen. Dezelfde oneenigheid, dezelfde onzekerheid, dezelfde eenzijdigheid, in het kort dezelfde nivelleerende, geestelijk neêrdrukkende aandoenlijkheid voor alle invloeden die de massa beroeren, zullen ook hunne beslissingen kenmerken. Dit verschijnsel komt volmaakt overeen met het in dézen vorm meer bekende: dat in zaken van gevoel, karakter en inzicht in de dagelijksche zaken des levens de meest talentvolle mensch niets hooger staat, althans niets hooger behoeft te staan dan een doodgewone sterveling[2].

1) Zij schijnt wel in overeenstemming met de ondervinding in landen waar het algemeen kiesrecht reeds bestaat. Het spreekt hierbij van zelf dat bij de meeste stelsels v*a*n uitgebreid kiesrecht de psychisch of sociaal niet volwaardigen (krankzinnigen, recidivisten, onder curateele gestelden, beroeps-dronkaards, landloopers e.d.) zijn uitgesloten.

2) Ik kan de verzoeking niet weerstaan hier een uitspraak neer te schrijven van onzen tegenwoordigen minister Treub, die door zijn vroegere betrekking van hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, in de officieele geleerde wereld geen onbekende is. Zij bevestigt - zonder natuurlijk met die bedoeling te zijn geuit - geheel de hierboven ontwikkelde theorie. ‘Ik wil, mijnheer de voorzitter’ zoo sprak de heer Treub, toen nog geen Minister, in de zitting van de Tweede Kamer van 17 April 1913 tijdens de behandeling der Ziektewet - ‘onmiddelijk toegeven dat wat betreft de medische behandeling, behalve een heel enkele uitzondering hier in de Kamer, wij allen natuurlijk, wanneer zich een quaestie daaromtrent voordoet, moeten buigen voor een advies van de medische professoren, maar wanneer een medisch professor gaat schrijven over sociale onderwerpen, dan ben ik zoo vrij te beginnen in den regel met een vraagteeken achter zijn advies te zetten, en wanneer alle medische professoren samen een advies van dien aard uitbrengen, dan wordt mijn vraagteeken niet verdubbeld maar komen er zooveel vraagteekens te staan als het advies handteekeningen draagt.
‘Ik ben zelf oud-hoogleeraar en er zijn meer oud-hoogleeraren onder mijn medeleden, en ik durf zeggen - en deze heeren zullen mij niet tegenspreken - dat men in den regel van een hoogleeraar, wanneer hij blijft bij zijn vak, zeer goede adviezen zal krijgen.
Maar iedereen die vergaderingen van hoogleeraren heeft bijgewoond zal tot de conclusie zijn gekomen, dat in den regel bij vergaderingen van veel minder ontwikkelde personen de resultaten van de beraadslagingen beter zijn dan het resultaat dat men van de beraadslagingen van vergaderingen van professoren pleegt waar te nemen. Vandaar, dat wanneer ik een adres zie, dat onderteekend is door zooveel hoogleeraren, dat op mij niet zulk een grooten indruk maakt.’

De vorenaangegeven waarnemingen en hare verklaring zijn voor het practische leven van het hoogste gewicht. Ieder, regeerder, bestuurder, vereenigingsman, in het kort elkeen die met de menigte als zoodanig te maken heeft, heeft er zich van te doordringen dat hij daarbij staat tegenover een geestelijk lager staand wezen, een psychisch minderwaardige, een kind. Het kind-zijn der massa verklaart al de moeilijkheden van den omgang met haar. Het verklaart al de schijnbare of wezenlijke tegenstrijdigheden en ondoorgrondelijkheden harer psyche. Het verklaart al haar deugden en al haar ondeugden: haar goedgeloovigheid en vasthoudendheid aan eenmaal opgevatte denkbeelden; haar prikkelbaarheid en onbestendigheid; haar eenzijdigheid, veeleischendheid en neiging tot overdrijven; haar onvatbaarheid voor logische redeneering en haar rijke, soms tot in het ziekelijke overgaande fantasie. Het verklaart al de excessen in haar gevoelsuitingen: dat haar bijval zoo spoedig overslaat tot enthousiasme; dat haar blijdschap en haar vreugde zoo licht worden uitgelatenheid en ongebondenheid; dat haar haat zoo ruw en zoo wreed kan zijn en haar moed zoo licht doodsverachting wordt. Het verklaart het zoo vaak geziene tijdelijk succes van lieden van twijfelachtig gehalte als leiders van de volksmassa: wie haar zwakheden kent weet haar dikwijls voor een oogenblik te boeien met dezelfde middelen als waarmede men het een kind doet: een stuk

speelgoed of een... fopspeen. Het verklaart tevens hoe alleen het blijvend succes is voor de superieuren, zooals op den duur het kind zich alleen hecht met al zijn liefde en vertrouwen aan den eminenten opvoeder, door het teere onderscheidingsvermogen dat het kenmerk is van primitieve zielen. Het verklaart eindelijk tal van geschiedkundige verschijnselen die zonder haar onverklaarbaar zouden blijven. Zoo bijv. de ondergang van zoovele democratiën omdat de leiders ontbraken die in hoogheid en standvastigheid van karakter de gave bezaten om *op den duur* de menigte te kunnen leiden en beheerschen. En verder: dat het oordeel van den tijdgenoot dikwijls zoo geheel anders is dan dat van het nageslacht omdat de eerste, in hoogere mate collectief wezen dan de laatste, daardoor meer oordeelde naar oppervlakkigheden, naar uiterlijkheid, dan naar innerlijke menschwaarde. Heeft Rome geen goddelijke eer bewezen aan keizers, die de geschiedenis bijna niet meer noemt? Recruteert men de meeste heiligen niet uit de martelaren? Lag Frankrijk niet een oogenblik bijna aan de voeten van een Boulanger? Hoe anders zal het latere algemeene oordeel zijn over mannen als een Bebel en een Jaurès bijv., levens van strijd voor het welzijn van millioenen, die thans in den vollen omvang van hun nut voor de menschheid wellicht nog niet *kunnen* worden gewaardeerd. Is, tot slot, in dit verband, het meest klassieke voorbeeld van alle, voor ons Christenen, niet Jezus, dien de tijdgenoot kruisigde en het nageslacht verhief tot Gods zoon?

***

Na de hiervoren gegeven en opzettelijk algemeen gehouden beschouwingen zouden we nu kunnen overgaan tot een meer methodisch psychologisch onderzoek der massa.

Daarvoor zou eerst een classificatie, een systematische indeeling noodig zijn van de verschillende vormen en variaties, waarin de massa zich kan voordoen.

Men zou als twee hoofdgroepen kunnen nemen de *compacte* of *samengegroepte* menigte en de *diffuse* of *verspreide* menigte.

Ik trek met opzet tusschen deze twee groepen de hoofd-

scheidingslijn, omdat het mij voorkomt dat tusschen hen meer bestaat dan een gradueel verschil; er is tusschen beide tot zekere hoogte verschil in wezen. Hun uitingen, hun reacties zijn doorgaans zeer verschillend, soms zelfs aan elkander tegenovergesteld. Dit verklaart zich uit de omstandigheid dat bij een compacte massa het verband tusschen de samenstellende individuen meer rechtstreeksch en innig is, bij de verspreide daarentegen zwakker is en in sommige gevallen zelfs geheel of nagenoeg geheel ontbreekt.

Het verschil springt dadelijk in het oog wanneer men zich maar twee typen denkt van beide soorten, eerst bijv. een in het openbaar bij gelegenheid van een bijzondere gebeurtenis samengestroomde menigte, daarna een verspreid publiek, of een volk of een bevolkingsgroep. In het eerste geval heeft één bedoeling, één gedachte, hen allen saam gebracht, één gemoedsaandoening hen allen tot een collectief wezen gemaakt. Elke zielsberoering - schrik, angst, vreugde, nieuwsgierigheid - plant zich dan ook door de innige onderlinge aanraking der samenstellende individuen onmiddellijk en met snelheid voort. De saamgegroepte menigte is als het ware een electrische keten en hare reacties zijn ontladingen. Vandaar dat deze dikwijls zoo spontaan en zoo heftig kunnen zijn.

Bij het tweede geval zijn er ook wel bindmiddelen, maar die zijn zwakker. Bij een verspreid publiek hebben we bijv. het gerucht (het ‘loopende vuur’), de pers, het personenen briefverkeer; bij een volk de nationale gedachte. Maar in gewone omstandigheden zijn die niet in staat om van een verspreide massa te maken een collectief wezen met collectieve reacties. Integendeel, we weten het bij ervaring hoe uiterst langzaam somtijds ziels- en geestesberoeringen bij het volk doordringen, waarbij natuurlijk de beschavingstoestand grooten invloed heeft. Op analphabeten bijv. heeft de pers geen vat. Eilandbewoners of andere afgezonderd levende volksgroepen blijven, door hun gebrekkige verbinding met de overige wereld, ver van het massa-gebeuren en de massa-bewegingen van den tijd.

In overeenstemming met of, juister gezegd, naar aanleiding van de weinige innigheid der onderlinge geestelijke aanraking, vertoont nu een verspreide menigte in hare reacties als

regel het tegenovergestelde van de samengegroepte massa. Waar deze is prikkelbaar, bewegelijk, goedgeloovig, en spoedig tot uitersten overslaat, is een volk of bevolkingsgroep in zijn gedragingen juist als regel rustiger en meer overwogen; heeft als massa iets logs, is in het overgaan van het eene denkbeeld naar het andere vaak weifelend en conservatief. Dit is niet *altijd* waar. We zeiden het boven al, dat ook een volk reageeren kan als een samengegroepte massa wanneer zeer sterke collectieve zielsberoeringen zich van het geheele volk hebben meester gemaakt, bijv. bij een belangrijke nationale gebeurtenis. Maar in dat geval worden in materieelen zin toch ook de bindmiddelen doorgaans hechter: men bespreekt onderling het geval; men grijpt gretiger en algemeener naar de courant; men leest bulletins, men groept te zamen.

We zien het dus: er zijn grensgevallen en overgangsvormen. Men neemt dikwijls zeer duidelijk waar hoe dezelfde massa van den eenen in den anderen vorm overgaat. Bij de Haagsche tramstaking in Juli 1914 bijv. was de Haagsche bevolking aanvankelijk één psychologische massa; haar spontaan en onbesuisd partij trekken voor de stakers leidde zelfs tot ongeregeldheden. Bij het afnemen der aandachtsspanning ging zij langzamerhand tot een verspreid publiek over met een meer bezonken en critisch oordeel omtrent den toestand, die echter vrij algemeen ten gunste van de stakers bleef. Bij den dood van Thomson was het Nederlandsche volk een psychologische massa. Ten aanzien van de vraag der terugroeping van de Nederlandsche officieren in Albaneeschen dienst, onmiddelijk volgende op en zoo nauw verwant aan zijn plotselingen dood, manifesteerde het zich als een verspreid publiek. Ook de tegenwoordige oorlog geeft, als het ware dagelijks, treffende voorbeelden van de hierbedoelde gedaanteverwisseling der massa. We lazen het al herhaaldelijk in de courant hoe het verkeer der vijandelijke troepen in de loopgraven, indien de omstandigheden hen veroorlooft een oogenblik gewoon mensch te zijn en eigen wil en inzicht te volgen, welwillend en hulpvaardig is, dikwijls op het vriendschappelijke af. Maar nauwelijks klinkt het bevel en voegt de mannen samen tot een psychologische massa met alle daarmede gepaard gaande en

dadelijk intredende gevolgen van psychische ontaarding, of dezelfde soldaten die een oogenblik tevoren elkander kleine diensten bewezen, vriendelijkheden of geschenken wisselden, staan elkander naar het leven met de woede, den bloeddorst van den barbaar.

Wat in het klein gebeurt in de loopgraven geschiedt in het groot met de volken, wanneer ze, doorgaans onbewust, veelal tegen hun wil, van uit het gewone internationale verkeer, door een oorlogsverklaring waarover zij niet worden geraadpleegd, gedreven worden in den krijg. Het geestelijk leven nivelleert zich plotseling op het laagste peil. Men doet daden, geheel in strijd met zijn verleden of met zijn individueele neigingen. Verschil van stand of ontwikkeling - een psychologisch verschijnsel waarop we reeds wezen - geldt daarbij niet[1]. Men doet erger. Men doet en verheerlijkt daden die onder gewone omstandigheden zouden worden aangemerkt als trouweloosheid, contractbreuk, vernieling, moord, brandstichting. Alle rechtsverhoudingen worden ontwricht, het geweld en de willekeur van het oogenblik heerschen. De volken worden onaandoenlijk voor de onherstelbare vernietiging van veel wat tot dusver hun hoogste levensblijheid uitmaakte. Zij zien het aan, ongeschokt, hoe het plekje aarde dat ze bewonen en dat zij, dank zij de gulheid van de schepping, door hunnen gezamenlijken arbeid wellicht zouden kunnen maken tot een paradijs, tot beschaming van henzelven en van hunne regeerders, in den meest wezenlijken zin van het woord wordt gemaakt tot een hel.

Van den ouden Moltke is het bekende woord afkomstig dat eeuwige vrede een droom is en niet eens een schoone droom. De groote veldheer doelt daarbij niet op de wenschelijkheid van den strijd in het algemeen: die wedijver, die concurrentie, die meting van kracht op elk gebied van het menschelijk denken en kunnen, die den geest gespannen houdt en de bron is van steeds nieuwe energie. Evenmin op dien strijd in nog hoogeren zin: dat evolueerend zich omhoog worstelen van nieuwe denkbeel-

1) De socialisten in Duitschland verbrandden de roode vlag; de professoren zonden hun doctorsbullen naar de vijandelijke landen terug, de generaals hun ridderorden.

den en nieuwe levensvormen uit oude opvattingen en oude levensordeningen, - neen, hij doelt, blijkens hetgeen hij volgen laat, uitsluitend op *den oorlog*, in den vorm en met de middelen zooals wij er thans elken dag van in de dagbladen lezen.

Door hoevelen van ons is het woord van Moltke niet meermalen gedachteloos en in goed geloof, als gold het een axioma, althans een diepe menschkundige waarheid, nagezegd. Wanneer ons psychologisch inzicht zal zijn toegenomen lijdt het geen twijfel of we zullen ook dit woord van den ouden Pruisischen generaal, dat een tijdlang zelfs dreigde een gevleugeld woord te worden, leeren verwijzen naar de vele.... vergissingen, die in den loop der tijden ook door beroemde mannen zijn begaan[1)].

In de beide hoofdgroepen die ik noemde, kunnen we nu weer tal van vormen en variaties onderscheiden. Van de

1) Voor wie ook de psychologische oorzaken van dezen oorlog zal nagaan, zal het misschien op den duur blijken dat door den grooten Moltke indertijd nog een veel grootere 'vergissing' is begaan: het in 1871 aandringen op de annexatie van Elzas-Lotharingen. Men had van Duitsche zijde bij het sluiten van den vrede moeten begrijpen dat men bij het temperamentvolle Fransche volk, in welks geschiedenis niet voor niets als een beteekenisvol gevleugeld woord rondgaat het fiere: *tout est perdu fors l'honneur*, twee dingen onaangetast had moeten laten: het vaderland en de eer. Uit die miskenning van de psyche der Fransche natie is voor den psycholoog den geheelen vicieusen kringloop te construeeren die thans geleid heeft tot de misschien door niemand rechtstreeks gewilde catastrophe: de vrede van Frankfort was daardoor geen 'zoen'; hield de revanche-idee in Frankrijk levendig en daardoor geheel Europa in voortdurende spanning; veroorzaakte de krankzinnige bewapeningen en als gevolg daarvan weder het wederzijdsch zoeken naar bondgenooten waardoor Europa van lieverlede werd verdeeld in twee vijandelijke Statenbonden; veroorzaakte eindelijk het losgaan op elkander uit louter uitpuiling van kracht.
Dat het in het bijzonder Moltke was, die in 1871 aandrong op aanhechting van den Elzas en Lotharingen - sommige heeren van den Generalen Staf wilden zelfs nog verder gaan en er Nancy bij hebben - weten we van Bismarck, die met dat nimmer falend instinct dat genieën nu eenmaal hebben, vermoedelijk al dadelijk en in elk geval later, heeft ingezien dat men daarmede een psychologische fout maakte. Een van zijn biografen legt hem in een later gesprek althans de woorden in den mond: 'Ik heb de annexatie van Elzas en Lotharingen met ongerustheid aanvaard. Maar Moltke stond erop....'

compacte menigten ligt tusschen het *echtpaar* of de *dader met zijn medeplichtige* (beide, vooral uit een criminalistisch oogpunt dikwijls belangrijke psychologische massa's) tot de duizendkoppige vergadering of de tienduizendkoppige menigte bij een nationaal feest of een oproer, een groote verscheidenheid. We noemen slechts als specimen: een jury, een schouwburgpubliek, een militaire troep, een kerkgehoor, beursbezoekers, een volksvertegenwoordiging enz.

Bij een verspreide massa is de verscheidenheid in soorten en variaties nog grooter. Hier zou zelfs voor een goed overzicht weer een methodische onderverdeeling noodig zijn, die wij bijv. als volgt zouden kunnen kiezen. We zouden de verspreide menigten kunnen rangschikken naar:

den landaard (stam, ras, bevolkingsgroepen, ook van afzonderlijke gewesten, eilanden, steden); hier komt ook een bespreking van het volkskarakter, den nationalen geest bij te pas;
het geslacht en *den leeftijd* (mannen, vrouwen, meerderjarigen, minderjarigen, kinderen);
de levenswijze (stadsbewoners, boeren, visschers, fabrieksarbeiders);
den maatschappelijken stand of het beroep (vorsten, den middenstand, de volksklasse, militairen, predikanten, landloopers, prostituées);
aanleg en *gaven* (psychisch minderwaardigen: psychopathen, onhandelbaren; psychisch méérwaardigen: geleerden, kunstenaars, genieën); enz. enz.

Het is toch duidelijk dat elke op deze wijze tot een homogeen samenstel teruggebrachte verspreide massa niet alleen heeft de algemeene eigenschappen van den mensch en de menigte maar ook de bijzondere (door gelijksoortige denkbeelden, belangen, smaken, gewoonten) van den landaard, de levenswijze, het beroep, enz.

Met deze categoriseering zou echter de stof niet uitgeput zijn. Ook heterogene verspreide groepen (het publiek, bijv. in den zin van het courantenlezend publiek; kiezerscorpsen, enz.) zouden nog aan een afzonderlijke bespreking onderworpen kunnen worden.

We zien het, een uitgebreid veld ligt hier voor ons, feitelijk door de oneindige verscheidenheid der variaties, zoowel in de breedte als in de diepte van onbegrensde afmetingen.

Het zou mij veel te ver voeren, indien ik, al was het nog zoo vluchtig, naar de vorenaangegeven indeeling wilde ingaan op een eenigszins volledige psychologische bespreking der menigte. De plaatsruimte in dit tijdschrift zou het niet toelaten maar ook zou het mij te ver afvoeren van mijn bedoeling om voor het oogenblik slechts in fragmentarischen vorm te spreken over de sociologische vraagstukken die mij bezig houden en een meer uitgebreide studie te bewaren tot later, als de tijd mij wellicht gegeven zal zijn voor meer uitvoerige beschouwing en systematische bewerking. Het vorenstaande kan echter, naar ik hoop, al een denkbeeld hebben gegeven van welk belang die studie is voor elkeen die in het openbare leven staat, hetzij als leider of regeerder of apostel van nieuwe denkbeelden, dan wel, in bescheidener verhouding, aan het hoofd van een eenigszins omvangrijk administratief verband of een talrijk ambtenaarscorps.

***

Ik zou willen dat er naast de hier aangeduide nieuwe wetenschap, die van wijsgeerigen aard is, zich nog een andere ontwikkelde die de studie der massaverschijnselen ook van een anderen kant aanvatte. Ik bedoel: de *physieke* oorzaken opspoorde, die op het karakter, den aard, de neigingen, den aanleg van de massa, vooral van de georganiseerde massa als bepaalde bevolkingsgroepen, invloed uitoefenen. Het staat toch bij mij vast en de psychologen spreken dit niet tegen, dat het klimaat, (aard en gesteldheid van weer en lucht), de omgeving, (vooral kleur en lijnen van het landschap), in één woord de honderd en een invloeden, die bij elkander het natuurkundige milieu vormen, van zeer bijzonderen invloed zijn op de geestelijke eigenschappen van het volk. Die invloeden na te gaan, ze in hun samenstellende elementen te ontleden en het verband op te sporen die die elementaire oorzaken uitoefenen op het volkskarakter zou de geheele studie der massa-verschijnselen zeker aan waarde, vooral practische waarde, doen winnen.

Wat ik bedoel kan ik niet beter aangeven dan door een voorbeeld. Aan ieder onzer ligt stellig nog versch in het geheugen het optreden der suffragettes in Engeland. Bommen

werden geworpen, aanslagen op ministers gepleegd, kunstwerken vernield of beschadigd, en huizen en openbare gebouwen in brand gestoken. De voorzitter van de vereeniging van assuradeuren te Liverpool schatte de brandschade in één jaar door de suffragettes aangericht op niet minder dan 3 millioen gulden. Op eenige weinige uitzonderingen na hoorde men echter van het vinden en straffen der pleegsters van al die wandaden niets en het Engelsche publiek scheen zich met zijn typisch Engelsch phlegma, daarbij neer te leggen. Stellen we ons nu eens voor dat diezelfde feiten waren gepleegd in Frankrijk of bij ons. Hoe zou dáár het publiek gereageerd hebben op die eeuwige onvindbaarheid en straffeloosheid der daders? Ik vermoed dat er in Frankrijk al heel spoedig interpellaties in de Kamer zouden hebben plaats gehad, als gevolg daarvan een paar politieprefecten als onbekwaam naar huis zouden zijn gestuurd en wellicht even veel ministeries omvergeworpen zouden zijn omdat in stormachtige zittingen zou zijn aangetoond dat al die bewindslieden mede aansprakelijk waren voor de verschrikkelijke onveiligheid in het land.

En bij ons? De dagbladen zouden overstroomd zijn met ingezonden stukken, ellenlange jeremiades, waarin de Nederlander zijn overkropt gemoed zoo gaarne lucht en die ik, ik ken de geschiedenis der Nederlandsche journalistiek te weinig om het met gedocumenteerde zekerheid te zeggen, altijd heb aangezien voor een specifiek Nederlandsche uitvinding.

Vanwaar die tegenstelling? Waarom reageert het Engelsche publiek zoo geheel anders dan het Fransche of het Nederlandsche? Verschil in ras, zegt men, maar dat antwoord bevredigt ons eigenlijk heelemaal niet. We willen juist de oorzaken van dat verschil in ras kennen: waarom en onder welke invloeden op de eene plek der aarde onder millioenen van menschen een zekere psychische eenvormigheid is ontstaan, die hemelsbreed verschilt van die van een andere groep menschen in een land dat er onmiddellijk aan grenst. Een *afdoend* antwoord daaromtrent hebben we tot dusver van de wetenschap nog niet ontvangen.

Men vindt hier en daar wel al iets van hetgeen ik bedoel, zelfs in meer dan eerste begin; waaruit dus volgt dat het denkbeeld niet nieuw meer is. Het verband leggen tusschen

klimaat en volkskarakter ligt nog al voor de hand. Een sprekend voorbeeld kennen we uit de mededeeling in reisverhalen dat er in het westen van Zuid-Amerika een kuststrook is waar het altijd regent. In overeenstemming met dat climatorisch milieu is de psyche der bevolking: de bewoners lachen er nooit; zij hebben geen lied. Hier zien we dus zeer duidelijk een bepaalde geestelijke aanpassing, een zekere psychische mimicry dus.

Maar ook in anderen vorm heeft men al verband gezocht tusschen de volkspsyche en zekere physieke invloeden. Men heeft al sommige geestelijke afwijkingen als een verhoogde criminaliteit uit metereologische invloeden willen verklaren[1)].

Elders is verband gezocht tusschen de geestelijke eigenschappen des volks en de hygiène[2)]. Dat dit verband al lang vermoed werd, zelfs al door de Ouden, bewijst wel het bekende *mens sana in corpore sano*. Eindelijk dateert uit den laatsten tijd een uitvoerige studie over het verband dat er bestaat tusschen het weer, het klimaat en het landschap op het zieleleven van den mensch[3)]. Die studie beperkt zich wel tot het individueele zieleleven, maar opent toch de mogelijkheid om te eeniger tijd de massa in dit verband te betrekken.

De wetenschap staat voor niets. Zij zal zeker op den reeds ingeslagen weg nog verder gaan en, naar ik stellig verwacht, op den duur ook in dit opzicht nieuwe horizonten lichtend voor ons ontsluiten. Wie weet, zullen dus nog eens, naar mijn wensch, de mannen van de tabellen en de chemische formules komen om uit het watergehalte der lucht, hare ozonrijkheid, den aard en samenstelling der volksvoeding, de samenstelling vooral der volksdranken, de bodemgesteldheid, het klimaat, ons de karaktereigenschappen van

1) Dexter, *Weather Influences*, 1904, en v. Bebber, *Hygienische Meteorologie*, 1895.
2) Reich, *Studien über die Volksseele unter dem Gesichtspunkte der Physiologie und der Hygiene*, 1879.
3) Hellpach, *Die geopsychischen Erscheinungen. Wetter, Klima und Landschaft in ihrem Einflusz auf das Seelenleben*, Leipzig 1911. - Zie ook over den invloed van het klimaat in sociaal en psychologisch opzicht: Semple, *Influences of geografic environment*. London, 1911.

het volk en van bepaalde bevolkingsgroepen als die van gewest of stad, te leeren kennen, zooals de medicus uit de lichaamstemperatuur van zijn patiënt of andere physieke gegevens bepaalde ziekteverschijnselen onderkent. Voor wie in de massaverschijnselen belang stelt, ze langzamerhand als de kern der maatschappelijke verschijnselen beschouwt, zal iedere vooruitgang der wetenschap op dit punt welkom zijn. Ze zal ons nader brengen tot een werkelijke grondige kennis van volk en maatschappij en ons beter toegerust doen staan in een tijd, die als Goethe's tijd, maar door de veel grootere deelneming der massa, geweldiger en forscher, een cosmopolitische belangstelling op verschillend gebied te zien geeft en een strijd van denkbeelden heeft wakker geroepen die met de oude machtsmiddelen van vroeger nauwelijks meer te beheerschen is.

Vooral na dezen oorlog, met zijn harde lessen voor volken en regeerders beide, zullen we met vrij groote zekerheid, als een reactie op den druk die zoo geruimen tijd op de volken heeft gerust, massa-beroeringen kunnen verwachten van zeer bijzonderen aard. Als een van haar eerste wenschen zal de massa stellig voor het vervolg aandeel vragen in de beslissing over haar eigen lot, in dien zin dat zij de vraag van oorlog of vrede niet meer in de hand zal willen laten van enkele in het duister werkende diplomaten. Dit brengen, in de openbaarheid en in het volle licht, van de belangrijkste aller internationale vraagstukken, kan niet anders zijn dan bevorderlijk voor den vrede en voor het recht, want het is bijvoorbeeld ondenkbaar dat in eenig Parlement, in openbaar debat, zou kunnen worden besloten tot schending van het grondgebied van een staat, wiens neutraliteit men door een formeel tractaat had erkend.

Nog andere eischen zullen wellicht worden gehoord, te luider en te aanhoudender omdat maandenlang het gedachtenleven der volken kunstmatig lag verlamd. Wellicht zal ons dus de allernaaste toekomst al brengen opgolvingen van onstuimig geuite democratische verlangens.

Het zullen dan sterke en bekwame mannen moeten zijn die de nieuwe tijd vragen zal als leiders en bestuurders van de massa.

Ik kan het niet genoeg herhalen: vooral mannen met een

diep inzicht in de massa-verschijnselen van hun tijd, die de ontplooiing van de talrijke maatschappelijke krachten die dán zullen los komen, zullen weten te leiden in plaats van te pogen ze te belemmeren en te verstikken.

Vooral mannen, die de massa uit grondige studie en waarneming kennen, en weten dat in haar sluimeren schatten van nobele passies naast de meest heftige en gevaarlijke instincten.

Geen heerschers meer uit de oude school; geen eerzuchtigen; geen Napoleons of Napoleonnetjes - hun tijd lijkt voorbij - maar goede, nobele, wijze, karaktervolle mannen; rustige, klare gemoederen; geesten-in-evenwicht...

Alleen van dezulken kan worden verwacht dat zij de menschheid, van uit de felle antithese van thans en de nog fellere die ons wellicht nog te wachten staat, nog eenmaal zullen weten te voeren naar een op dit oogenblik schijnbaar nog zoo vèr toekomstige, maar daarom toch wellicht niet geheel onbereikbare geestelijke eenheid.

Adam, Maart 1915.

TH. M. ROEST VAN LIMBURG.

Nederlandsche romancières van onzen tijd.

Augusta de Wit.

I.

Er zijn diepten in onze ziel, die het ongeduld niet bereikt. Van de koorts van het leven, het armenstrekkend verlangen dringt een roep daarheen, en hij wekt niet dan een dróóm; een vage, kleurige schijn glijdt voor slaaps donker-holle, éven zichtbaar geworden wanden, onze ziel heeft duister geglimlacht, murmelend gesteund, en het is voorbij... Het is die diepste psyche, die roerloos wacht, en weet niet dat zij wacht, op een ongekenden bevrijder, een ongekenden tijd. Tot die gekomen zijn, is zij als een land, waarover goudzoekers loopen en splijten daar den grond en graven hier, en wekken een dreun, een siddering in de vaste diepte, niet meer, en vinden niets en gaan ontmoedigd heen; maar eens en plots de bevrijder komt en slaat zijn spade en delft de aarde open en juicht en draagt een schat naar boven in het flonkering-wekkend licht... Wat en waarom is dit?... dat in onze jeugd en soms nog jaren later, leed fel in ons boort, vreugde klinkende in ons dringt, en wij voelen vaag, dat als een ver in ons verborgen iets nu raar buiten kon treden en zich paren aan die vreugde of dat leed, er een schoonheid en een schittering zouden worden geboren... En wij wachten lang vergeefs... Maar zelden of nooit gaat een leven voorbij, zonder dat de bevrijder is gekomen.

Want er is niets wat leeft in heel de wijde wereld of het is een goudgraver in de menschenziel. De vogel die zingt, de bloem die geurt - zijn zingen is een vragen naar dien schat, haar geuren een overzwevend vorschen naar dien schat; de wereld met hare ontelbare wezens en krachten wordt niet moede te graven in, te pijnigen de ziel, tot zij dien rijkdom aan het zonlicht beurt. Zelfs leelijkheid, zelfs afzichtelijkheid, die voor dat bevrijdingswerk de zwakste handen hebben, bevrijden sòms... Zoo zal het wel bij elke ziel iets anders zijn, maar schoon iets kleins een groote ziel kan bevrijden, schijnt het dat iets overmachtig groots dit niet een kleine ziel kan doen: het is alsof het geweldig houweel van den reuzigen delver slaat bezijden die kleine plek. Daarom: te weten wat een mensch tot zijn hoogsten levensstaat, een kunstenaar het eerst tot het bewustzijn zijner macht bracht, stelt *soms* in staat de spankracht van diens geest te kunnen meten, en zoodanig is ook het voorrecht, dat ons te beurt valt bij het beschouwen der kunstenaarsfiguur van Augusta de Wit: het zal ons blijken, dat het een land als een wereld, dat het Indië was dat haar wekte, Indië, dat háre schatten ontgroef... -

Ik had wel immer het Oosten, het fabelrijke Oosten willen kennen, maar hoe lief ware mij bovenal nu die kennis geweest, nu zij mij wellicht zou hebben ontsluierd, waarom Indië het moest zijn, dat haar aan zich zelve openbaarde. Want immers het schijnt niet zóó te zijn geweest, dat zij, voor het éérst uit het koude en schemertintige Holland gekomen, het al-rijke wonderland voor zich zag, maar - reeds het tweede hoofdstuk van *Facts and Fancies about Java* verklapt het ons - vóór dien had zij veel gereisd; de ervaringen van land en volksleven in Holland, die zij later zou gebruiken om er haar eenvoudig diep en schoon *Het Dure Moederschap* uit op te bouwen, de kennis ook van andere vaderlandsche streken, zeden en zwoegleven zooals in de beide vroegere, uitmuntende schetsen *Nellis* en *Vrijage* blijkt, dat alles was het hare reeds geworden, vóór zij naar Indië kwam. Nochtans heeft zij dan nog nimmer gesproken, haar naam is in de literaire wereld onbekend. Zij schijnt vooralsnog den rijkdom van de in haar bezinkende indrukken, noch dien van haar vermogen

ze tot kunst te verwerken, te kennen. Haar diepste ziel wacht nog altijd op den bevrijder. Was het wellicht de modern-mystieke neiging van haar geest, vroom-sterk in haar geworteld, die het sympathisch verband vlocht, waaraan de indische wichelroede de macht ontleende, hare diepste bronnen te ontdekken, daar al de andere hadden gefaald? Maar dan: datzelfde mystieke element schijnt mij zoo versoberd en getemperd in haar door de voorzichtige reserve van wetenschappelijk-ontwikkelde westerlinge, en zich zoo wonderwel te verdragen met een zekere soliede effen koelheid en practischen blik van wellicht ook een weinig verengelschte Hollandsche, dat er geen enkele reden zou zijn op te noemen, waarom de keltische mystiek, die haar reeds vroeger schijnt te hebben getroffen - men denke aan haar prachtig *De Vader* - niet de 'muziek van haar ziel zou hebben losgelokt'... - Beschouwen wij echter haar later werk, dan licht daaruit eene andere verklaring op, te aanlokkelijk, dunkt mij, om haar niet te willen aanvaarden. Zoo het haar eens gegaan ware als van Heemsbergen in *De Godin die Wacht* en zij, gelijk hij, vóór zelf Indië te aanschouwen, niet alleen datzelfde brandende verlangen naar het Oosten had ondergaan, maar dit, evenals hij, ontvangen of althans enorm versterkt had gezien door het onderricht van een anderen de Grave, zij het, dat zij diens liefde voor en kennis van het land uit zijn geschreven dan wel gesproken woord had ingedronken. Want ìs dit vermoeden juist, dàn kwam zij niet naar Indië als zij naar zoovele landen was gegaan, met een koele begeerte en een verstandelijken-vorschersblik, maar Indië was dan voor haar een gedicht, waarvan zij eenige goddelijk-schoone strophen in een wel schitterende vertaling maar dan toch slechts een vertaling had gehoord, en nù, eìndelijk, naderde het hooge oogenblik waarop het zich zou gaan ontvouwen met al zijn wonderen van schoonheid in de moederspraak. Haar ziel mag gebeefd hebben van verlangen, maar het was een stil-innig en een zoel verlangen; het oog verloor zijn kouden vorschersblik, het is vol vochtig omsluierde en bedeesde glansen, het schoùwt naar buiten en zièt innerlijkheden: het krijgt de macht van het geestelijk gezicht, de macht te 'verschoonen' wat het ziet...-

En nog iets anders zal toen in haar zijn gebeurd, een

dier mysteries, die wij wel ondergaan en aarzelend kunnen benoemen, maar tot in hun diepte peilen niet... Wanneer wij een groote kentering in ons leven naderen, schòkt onze ziel als voor een vaag vermoed gevaar of groot geluk, een god heeft zijn vinger opgeheven en ziet ons aan: Weet wel, hier is uw grootste kans van levensvervolmaking, en zulk eene schenk ik u nimmermeer... Een fel oogenblik staan we in ontsteltenis stil... dàn kan het zijn, dat in verwarring angst en hoop ons innerlijk beeft open... dat wilde dan ook die god... Wij luisteren en staren vol vreezig geluk... Wiens stem klinkt daar... Wie woonde er in ons behalve wij?... En zie: zij treden al te voor, en kinderen van schoonheìd zijn het!... Zou dan niet voor Augusta de Wit haar komst in Indië zùlk een kentering zijn geweest? Zou ook zij toen niet die emotie hebben ondergaan van een die na jaren plots zijn zelf vindt, zijn heele rijke zelf? Zou Indië niet gewacht hebben op haar stem gelijk zij op Indië's inspiratie? Wij die zien, dat dàn haar eerste werk komt en die eersteling voldragen in zuivere schoonheid is; dat hij bijna alles in kiem bevat, dat in haar later werk zal glanzen, èn Indië, voor het eerst na jaren weer, in haar een waardige en diep gevoelige stem voor zijn innerlijke en uiterlijke kracht en schoonheid vindt - wij kunnen aan het een noch aan het ander twijfelen. - Van dan af is de zielsweg ter uittocht vrij. Alle de schoone verborgenen schrijden de een na den ander de open wereld in. Zij haasten niet. Hen allen kenmerkt een statige, een gedragen gang en allen hebben zij een klaar en open oog; een sfeer van zuiverheid, een sfeer van reine geestelijkheid, beveiligd en besloten, blankt om hen heen; iets mild-strengs en hoogs hebben zij als de oogen van jonge vrouwen, wien een laag woord zou kunnen bejegenen en zij zouden het niet begrijpen; hun effen, edel gelaat raakt geen vertroebeling; candide zijn zij en de ware tegenstelling van alles wat profuus is en verward-weelderig om zich rankt, van 't domp-broeiend passioneele; hun is de zoetelijke maziekaliteit der zinlijken niet, hun stem is immer dezelfde diepe, klare, wèlluidende, metàlen stem. Maar toch: allerminst zijn zij behept met ‘die kindische Abneigung sich dem Enthusiasmus hinzugeben,’ doch hun enthousiasme is de edele vervoering, die zich niet dan na tegenstand der vervoerende

wereld geeft. Nog altijd dragen de beste zielen de bloeiende heugenis mede der overoude tijden, toen kracht en overwinning de prijs der liefde waren, en zij omarmen in volle overgaaf de wereld niet, vóór de geweldige minnaar hen heeft verwonnen...-

Zóó dus zie ik de ziel dezer werken en ook zóó de ziel van hun schepper. 'Zij heeft de koele hand, wat zij geplant heeft zal wèl gedijen' zegt Aloes of Serina in dat bekoorlijke tooneeltje, waarin de heerlijke Ada de rijstplantjes stekt...[1]. En is 't u niet of ge dit de Muze van Augusta de Wit hoort zeggen?...

Men heeft wel vaak het vaste, het immer duidelijk herkenbare van het *grond*rhythme, van het individueele rhythme der geschriften als het beslissende kenmerk van oorspronkelijkheid en kunstenaarsechtheid beschouwd. Een misvatting dunkt mij: oorspronkelijkheid en echtheid kunnen daarzonder bestaan. Het individueele rhythme kan door de tegenstrijdigheden, de botsende krachten van den geest, zóó rijk geschakeerd zijn, nu eens kan de eene bovenworstelende kracht, dan weer de andere zoo sterk overheerschen, dat er van een vast grondrhythme, een zelfde geluid, geen sprake meer kan zijn. Maar wèl is de aanwezigheid daarvan immer een blijk van innerlijke harmonie. Een dergelijke innerlijke evenwichtigheid is echter meest het gevolg van een tijdelijken stilstand van het eigenlijke groeiproces der diepste ziel. Dat wat groeit is bijna immer tengevolge van de schokkende en onevenredige groeibeweging ònharmonisch, vergeleken bij het harmonische van iets, dat reeds zijn vollen wasdom heeft bereikt. En ook de oppervlakkigste opmerker kan zich er gemakkelijk van overtuigen, dat dit voor den gehéélen mensch, niet minder voor zijn geest dan voor zijn lichaam geldt. Maar zoo wij van den gezonden lichamelijken mensch met reden mogen verwachten, dat hij tegen het einde van het groeitijdperk de proportioneele harmonie verkrijgt, welke hem tot dan ontbrak; wat den geestelijken mensch betreft, ontbreekt ons daarentegen vaak elke grond waarop wij de hoop mogen koesteren, dat

1) *De Godin die Wacht*.

wij hem ooit de harmonie zullen zien bereiken, die hij vooralsnog ontbeert, en dit om de eenvoudige reden dat zìjn groeiproces heel vaak den duur van het lichamelijk leven overtreft. Maar, schoon ongetwijfeld véél schaarscher, komt ook vaak het tegenovergestelde van dit laatste voor: dat de stìlstand van dat proces, de stilstand van den groei der dièpste zielsvermogens, geheel het lijflijk leven duurt. Zulk een dan heeft niet alleen oneindig grooter kansen harmonisch te zijn en een zuiver-evenwichtigen indruk te maken, maar zoo hij kunstenaar is, zal het ook uit zijn werken blijken, dat zijn *essentieele* geest aan het eind van zijn levensbaan geen hooger voortreffelijkheid bezat dan aan het begin. Ik herhaal: zijn essentieele geest - niet die van zijne lagere en maatschappelijke menschelijkheid, die deel heeft aan den groei van het lichaam, daaronder en daarmede lijdt en geniet van der jeugd af aan; zich kundigheden eigen maakt, hartstochten verwekt en ondergaat, in 't kort: wiens verschijningsvorm het lichaam is; maar ik bedoel: die diepste geest, die hoogste *capaciteit*, wiens lichaam: zijn vertastbaard denk-voelen, de kunstarbeid is. Dit vermogen, deze geest zal dan gedurende heel een menschenleven blijken te blijven gelijk hij was, toen de bezitter hem in zich-zelf ontdekte en hij hem als goddelijk geschenk in handen gegeven werd. En welnu: zulk een essentieele geest, een hoogste vermogen in dien staat, is dat van Augusta de Wit. Dezelfde sereniteit, dezelfde edele voortreffelijkheid zijn in haar eerste werk als in haar jongste; geen hoogere, geen geringere, geloof ik, zullen eens in haar laatste zijn. Zoo het weder in de toekomst moge gebeuren - want het is ook reeds geschied - dat nóg meerdere wetenschap, een grooter onderwerp een glans van voller rijkdom over eenig harer werken mogen spreiden - het schoone vermogen dat het schiep, zal immer nochtans, zooals dit ook in het verleden het geval was, duidelijk herkenbaar hetzelfde zijn. Waarom ik dit met zoo groote zekerheid waag te voorspellen? Veroorloof mij, u er de verklaring van te geven. Het schijnt mij toe, dat de Natuur nimmer den rijkdom van eenige ziel vermeerdert of haar laat groeien, òm haar rijk te maken, òm haar te doen groèien alleen. Zij is zeer spaarzaam, èn: haar spaarzaamheid is juist het tegendeel van die eens

vreks, die het goud ophoopt om het bezit van het goud. Zij schenkt geenerlei rijkdom, en dus ook niet aan geestelijke macht, aan een harer kinderen dan uit de noodwendigheid, die héél haar oneindige gemeenschap weldoend beheerscht. Het doel ook van de kleinste harer daden is ons, door intuïtie en oefening, *voel*baar als het doel van haar Geheel. En dus zekerlijk niet vermeerdert zij eens enkelings rijkdom of doet hem groeien, indien hij tot hen behoort, die, genoeg bezittend om hunne schoonheid- en geluk-brengende taak voor het door hen te beïnvloeden deel der gemeenschap te volvoeren, tevens zoo geaard zijn, dat zij haar nièt kunnen volvoeren in de storm- en drang-periode van den groei. Zulk een dan, op het innerlijk en zwijgend gebod der natuur, verwerft geen nieuwe rijkdommen meer, maar komt tot het volle bewustzijn van die hij bezit: ze worden in zijn hand gegeven, en het is waarschijnlijk dat hij als een harmonisch wezen ons verschijnt: hij rust van het ontvangen in het geven uit. Hij rùst en wordt sereen; hij géét alleen en zijn handelen is een éénheid - ongelijk aan hen, die gedoemd zijn te ontvangen en te geven in éénen, te groeien èn zwaar werk te doen, die onharmonisch moèten zijn door het zwoegen en lijden en beurtelings strijden tegen het eene verlangen of de andere drift... - En wanneer ge dan van den aanvang van het levenswerk tot wellicht reeds zijn middelpunt, zóó klare rust, zóó volmaakte evenwichtigheid aanvoelt als in dat van Augusta de Wit, dan gelooft ge: zoo zal het blijven. Deze is dat wreedere niet voorbestemd, maar tot het einde zal haar glimlach effen, haar gevend gebaar gelijkmatig en kalm zijn. Dàt wreedere zou dèze schoonheid vernietigen en die, ge voelt het zèker, is tè rijk, heeft nog tè veel te geven, dan dat hare vernietiging nabij zou zijn... - Zoo ik dus een sterken nadruk legde op het feit, dat in het werk onzer schrijfster een immer duidelijk herkenbaar grondrhythme, eenzelfde geluid aanwezig zijn, deed ik dit niet, om een bewijs harer echtheid en oorspronkelijkheid te geven - wie die de kunst van hare indringende psychologie en menschbeeldend vermogen en, door heel haar werk, de aanwezigheid van haar nooit verslappend of toegeeflijk kunstenaarsgeweten heeft gevoeld, zou hieraan kunnen twijfelen! - maar ik deed het, om den

lezer vóóral waarschijnlijk te maken, zoowel het bestaan harer innerlijke harmonie, als het verkeeren van haar scheppend vermogen in een toestand van groei-stilstand, want is ons dit zeker of waarschijnlijk geworden, dan is het ons tevens mogelijk de verklaring te vinden eener schijnbare tegenstrijdigheid in haar levenswerk: Augusta de Wit is niet alleen een rijke kunstenares, zij is ook een voortreffelijke journaliste, maar terwijl zij in de eerstgenoemde hoedanigheid, naar mijne meening, tot hen behoort, die naar het diep-bezonken *herinnerings*beeld scheppen, reproduceert zij, in de laatste, het beeld zooals zij dit in de materiëele werkelijkheid ziet en, naar men wellicht met slechts geringintrinsieke overdrijving zou kunnen beweren: op het eigen oogenblik dat zij het ziet! En het is waarlijk niet te veel gezegd, indien men de aanwezigheid van zoo tegenstrijdige vermogens en beide zóó sterk en volmaakt uitgegroeid als hier, vreemd en zeldzaam noemt. Want de psychische reden waarom zoo vele uitnemende literaire kunstenaars zoo slechte journalisten zijn is juist, dunkt mij, geen andere, dan dat zij, als kunstenaars, scheppen naar het herinneringsbeeld. De gehaaste journalistiek gedoogt dit echter niet, en zoo wordt hun journalistisch werk deerniswekkend soms van een wanhopig grijpen naar hun hooger ik èn van een vertwijfeld loslaten daarvan. Houden zij het vast, dan worden zij te ‘zwaar’ en te langzaam, laten zij het los, dan worden zij bijna - niets! Augusta de Wit werd door hare wezenheid voor dit dilemma behoed: deed haar aard van gewektena-veel-te-hebben-gezien een schepper naar het herinneringsbeeld in haar vermoeden; maakte ook haar kunstenaarsnatuur van niet-groeiende, bezìttende en tot rùst gekomene het waarschijnlijk, dat de zich bewust wordende herinnering haar rijkste bron van inspiratie zou zijn; tevens wordt het ons duidelijk dat die groei-stilstand door de buitengewone harmonie, die hij mogelijk maakte, zulk een eenheid in de *geheele* persoonlijkheid stichtte, dat de ‘grootere makker’, wanneer de kleinere zich ten behoeve van diens arbeid aan hem leent, niet, zooals bij die andere kunstenaars, hem òf volkomen overheerscht òf grimmig verlaat, maar voor zoover dat mogelijk is, bescheiden en èven en hier-en-daar, een ‘finishing touch’ aan het werk geeft, die het, schoon 't kleiner dan

kunst latend, toch plots tot iets hoogers maakt dan journalistiek. Hier is de ‘grootere makker’ een Cyrano, die uit het schaduwdonker zijn Christian een diep of fonkelend woord toefluistert en met een weinig van zijn eigen overvloeienden zielsrijkdom den geringeren vriend vorstelijk vermooit... -[1].

II.

Keeren wij ons thans, na een vluchtig beeld van den scheppenden geest te hebben ontworpen, tot zijn werk. En ongetwijfeld, dit is immer een daling, een daling van den toren, die de stad ver te boven rijst en uitziet over al haar straten en huizen en heel haar menschenwemeling. Nu zullen er de muren zijn, die den blik begrenzen; de menschen-gelaten en -handelingen zullen wij van nabij zien en niet immer zal, als toen wij in vogelvlucht op het kleurig geheel neerschouwden, onze gewaarwording een louter aesthetische zijn: ons sociaal gevoel zal allicht worden gewekt, onze liefde en onze haat, en er zullen oogenblikken komen, waarop wij zullen vergeten, dat wij hier kwamen alleen om schoonheid te genieten en dat wij ons zelf beloofd hadden alles achter te laten daarginds in de droeve wereld, dat ons daarin zou kunnen hinderen - maar het zullen dan ook niet meer dan oogenblikken zijn, want telkens zal van uit de beheerschende hoogte het klare en metalen carillon, het altijd-'t-zelfde carillon, door zijn klankensprenkeling onze ziel vermanen, wijs en vredig te zijn en de schóónheid te zien... -

Het was toen de nederlandsch-indische letteren in ergerlijker mate grootheid en voornaamheid misten dan de hollandsche in Wolff en Deken's tijd, dat Augusta de Wit, eene andere regeneratrice, de beteekenisvolle daad verrichtte, die ook hun herboorte in de wereld der kunst belooft: zij publiceert haar *Facts and Fancies about Java*. Dit boekje is een loflied op, een

1) De m.i. buitengewoon gelukkige uitdrukking van: ‘grootere makker’ voor ‘genie’ of ‘artisticiteit’ is van Mej. de Wit. Men zie *De Godin die Wacht:* het gesprek tusschen den franschen schilder en Van Heemsbergen.

eugdig juichen over het zich openende leven en nimmer was wel loflied meer ont-dekking van schoon en minder versiering daarmede. En hoe zou dit ook anders hebben kunnen zijn: de eerste vreugde der zèlfontdekking doortintelt het in zijn beste deelen overal. Want schoon wel allen kunstenaars, de eeuwen door, ten dage dat zij ter eerste maal zich buigen over levens stroom, het geluk der Miltoniaansche Eva te beurt zal vallen: de weerkaatsing van eigen schoonheid te zien èn te meenen dat het die eens anders is, en moge het gevolg daarvan, bij een elk zoodra hij begrijpt, dat hij zichzelf zag, het zelfde zijn: het oprijzen van een sterk gevoel van eigen waarde en zelfvertrouwen, dat zoo het de dankbaarheid kent, ook den deemoed niet mist; het klaar worden van het bewustzijn der roeping en daardoor een opstaan van kracht, moed en liefde in hem, om tot der wezens kernen door te dringen en, door *die* te beelden, hen te verheerlijken - slechts bij een plots in *gerijpte* kracht èn tevens *voor 't eerst* zichzelf aanschouwenden geest zijn die oorzaak en dat gevolg zoo duidelijk zichtbaar als hier. Men moet de critiek van een Borel op dit kleine boekje hebben gelezen, om te beseffen welk een indruk het juist en vooral, naar ik geloof, door dìe eigenschap van levens-ontdekker en niet van versierder te zijn - uiterst zeldzaam in een eerste werk! - maakte op een kunstenaar-literator die tegelijkertijd wetenschappelijk kenner van de behandelde stof: de Indische toestanden, is als hij. Zijn enthousiasme brengt hem tot eene der schoonste daden, waartoe eenig mensch wel komen kan: de zelfvernedering, het offer van het eigen geringer geachte ik, ter meerdere verheerlijking van de bewonderde meerdere. ‘Het is dan toch waar’ zoo roept hij uit, ‘hoè vernederend het ook voor me is, het mooi wàs er wel in Indië, maar ik was zelf niet mooi genoeg om het te zien’[1]. Hij schijnt dit dan voor zichzelf te hebben verklaard uit het vermeende feit dat de schrijfster in tegenstelling met hem-zelf, meer naar de natuur dan naar de Indische menschen heeft gezien, een verklaring, die niet alleen in dit bijzonder geval een dwaling was, maar, mijns inziens, gedoemd is te allen tijde, en in welk geval ook toegepast, een

1) Henri Borel, Schoonheid uit Indië. *De Gids*, 1898, IV, blz. 75.

dwaling te blijken, omdat zij een principieel-onjuist inzicht in de verhouding tusschen wereld en kunstenaar tot grondslag heeft. Het is echter onnoodig thans daarover verder uit te weiden, want hier heeft zich de tijd met het geven van een afdoend tegenbewijs belast en den heer van Deventer gelijk gegeven, toen deze, in een bespreking van den tweeden druk van het werkje, den vroegeren criticus tegemoet voerde: 'Ik ga zelfs verder en acht de veronderstelling geoorloofd, dat haar haast altijd liefdevol oordeel over menschen en menschelijke aangelegenheden uit dezelfde bron voortsproot als haar bewondering voor het strand, de bergen en de zee van Java'[1]. Want ongetwijfeld: dat 'haast altijd liefdevolle oordeel', het komt bij haar voort uit niets minder dan haar 'tout savoir' van kunstenaresse. Ook zij is een 'ontdekster der noodwendigheid' en hoe zou zoo eene geen liefde gevoelen voor hetgeen zij zoo volledig begreep... -

Er is in het begin van het werkje een verhaal buitengewoon rijk aan humor, en van den besten, dat den ouden brombeer-hertog van Saksen-Weimar beeldt, zooals hij zich daar in Batavia met hart en ziel toelegde op de uienteelt en sirih-aanplant. Ik zou wel heel graag het heele stuk hier afschrijven, want het bevat zeer bijzondere qualiteiten, die uit niets anders dan een scherp-plastische voorstellingsgave en een zekere zacht-gemoedelijke, natuurlijke geestigheid kunnen worden verklaard, mààr - de verhouding van den criticus tot de Muze is een zóó teere... ik meen te hebben opgemerkt, dat hoe meer hij citeert uit haar billets-doux aan anderen, des te minder minnebrieven zij uit plagerige wraak hem-zelf stuurt, en 't is mij of ik haar tot menig criticus schalk hoor zeggen: Gìj maakt 't u makkelijk door ònbescheidenheid, welnu ik zal 't mij nu eens makkelijk maken door àllerbescheidenst te wezen! - Zoo lijkt dus wijze beperking wel geboden en mogen slechts zulke aanhalingen hier een plaatsje vinden als de aard dezer studie nu eenmaal onverbiddelijk ten mogelijk bewijs van hetgeen zij beweert, verlangt. Een dergelijke schijnt mij toe die van het stukje te zijn, waarin onze schrijfster het heeft over de vrekkig-

1) Mr. C. Th. van Deventer, Drie boeken over Indië. *De Gids*, 1900, IV. blz. 134.

heid van den grommeligen hertog. Het stelt mij immers in staat, u reeds nu ièts, niet alleen van haar humorvolle geestigheid, maar ook van haar liefdevol begrijpen der menschen te toonen: ‘There is a tale of an A.D.C., his appointed almoner for the time, having one day come to him with a subscription-list on which the customary doit figured as His Serene Highness the Duke of Saxen Weimar's contribution; and hinting at what he- considered the disproportion between the exiguity of the gift and the wealth and worldly station of the giver. He must have been a very rash A.D.C. The Duke turned upon him like a savage bull. And after a volley of oaths: Too little! I would have you know, younker! that a doit is a great deal when one has nothing at all!’

‘It was a cry de profundis - laughable and contemptible as it sounded, the echo from unforgotten depths of misery.

‘He had known what it meant “to have nothing at all”, wherefore, and for those winged words in which he uttered the knowledge, let his onion-beds be forgiven him.’ - Ja, ‘laughable and half contemptible’ moge het klinken en de schrijfster moge op het punt staan, zich met vluchtige en louter-lachende verachtin gaf te wenden van deze gedrochtelijkgrijnzende ziel, om spoedig weer den verliefden blik naar der wereld schoon te keeren - dàn komt plotseling de zachte teederheid van het innig dóórschouwen en begrijpen en onder den schertsenden toon klinkt de als bescheiden verholen, maar wellicht daardoor juist zoozeer vermanende ernst: ‘It was a cry de profundis... the echo from unforgotten depths of misery.’

Doch er is ook, en rijkelijk, wellicht al te rijkelijk, eene andere soort van visie dan die eens kunstenaars in dit boek; er is het scherp zien en weergeven van de uitmuntende journaliste, zoowel met diepgaanden kijk op de sociale belangrijkheid der menschen en dingen[1)], als met frisschen en onbevangen psychologischen en natuurgevoeligen blik, zooals wij die ook in haar jongsten bundel mogen waardeeren[2)]. En schoon wij niet te lang willen verwijlen bij dit werkje - want zoo

1) Men zie bijv. blz. 49-51.
2) *Natuur en Menschen in Indië.*

het voor Indië van niet minder beteekenis is dan haar latere arbeid, voor de hollandsche litteratuur was dit engelsche boek niet meer dan een belofte - wij wenschen er toch lang genoeg bij stil te staan, om, allereerst, het scherp onderscheid tusschen hare artistieke en journalistieke behandeling van *een zelfde* onderwerp te laten zien, en daardoor het verschil op 't duidelijkst te doen uitkomen; dan, om reeds nu zooveel mogelijk uit dit haar eerste werk te bewijzen, dat, gelijk wij betoogden, haren vermogens toen reeds dezelfde voortreffelijkheid en rijpheid eigen waren als thans. Zooveel mogelijk: want zoo men ter volvoering van het eerstgenoemd bedoelen, zich geen beter gelegenheid dan dit werkje biedt kan denken, wijl het in zijn journalistieke deelen beeldingen bevat, die in later werk zuiver artistiek zijn behandeld - het hierboven genoemde bewijs er uit te putten, wordt in groote mate belemmerd, zoowel door de omstandigheid, dat het niet in der schrijfster moedertaal is geschreven, als en vooral, door het feit dat het geen *novellistisch of episch* kunstwerk is. -

Ziehier dan in journalistische èn artistieke beelding den *Tjerimai* en het hem omringende heuvelland.

De *journalistieke:* '... and among these places, the idyllic grace of which has not been marred by railroads and hotels, few can surpass in loveliness the country round about the Tjerimai, where it was my good fortune to spend several pleasant days, last June.

'The Tjerimai, a spur of the lofty Preanger range, is situated on the confines of the Preanger Regencies and the Cheribon district, the broad green plains and marshy coast of which its finely-shaped summit dominates - a landmark to sailors.....

'On starting from the railway station, I had thought that, in half an hour or so, we would have reached the hill-range, which bounded the plain in the north. But the clear atmosphere has a perspective of its own, confusing to eyes unaccustomed to it. After about two hours of rapid driving we were still in the valley - on either side of us, immense tracts of soft bluish green, full of the thousand lights and shades that form the peculiar beauty of these terraced rice-fields; and, all around, the circling summits which seemed not sensibly nearer than at first. At every turn of the road, I expected to reach the base of the hills, and, again and again,

they appeared to recede as we advanced, until the fancy was stirred to the idea of some magie wall still environing the captive, whithersoever he might turn: and the wish to find an exit out of this hill-bounded plain grew almost to a fever. At length, we reached it - a narrow defile between two steep green heights: and the road began to climb'.

En nu de *artistieke* (uit: *De Godin die Wacht*): 'In een breed-gezwaaiden half-kring, waarvan de uiteinden wegdommelen tusschen luchtblauw en ronding van wolken, staan zij hier statig tegen den zuiderhemel geschaard, top naast blinkenden top. Achter de noordelijkste rij, van voet tot kruin van uit de vlakte zichtbaar, komen er hoogere, en weder hoogere daarachter en nogmaals steilere spitsen in de verte boven die hoogten uit, als edelsteenen klaar en zuivergeslepen glorend in de zon. Rondom den Tjerimai heen, wiens driehoekigen top het landschap overheerscht, *verdringt zich een drom van heuvels*, *breedgeschoft*, *met gladde ronde koppen en trage flanken*, *bultend en inzinkend onder de groene ruigte der rijst. Talloos-koppig*, *groep achter groep*, *komen zij uit de verte er aan; een ontzaggelijke kudde reuzenbeesten*, *opgeklommen uit de wegrondende diepte achter den horizont als uit een wereldstroom-ravijn*, *de donkere bosch-vachten*, *zwartig van afdruipend nat en wolken-ademend tegen de zon. En hun hemelhooge herder*, *de Tjerimai*, *staat blinkende*'[1].

Blijkt in de eerste beschrijving de auteursgeest weinig anders te zijn dan het doorgangshuis van het ontvangen en uittredende beeld, waar dit vrijwel alleen het strikt noodzakelijke werd verstrekt: een kleed van wat losjes omgeslagen woorden - al mogen wij ook hier, bij de welgeslaagde stemmingsweergave der door het heuvelland verwekte obsessie, den invloed van den 'grooteren makker' niet miskennen - in de tweede kunnen we de auteursziel niet anders zien dan als het vorstelijk paleis, van waar na lange jaren van voorbereiding in een sfeer van veler verrijkende toewijding, een vorstenzoon in kostelijke statie den kroningstocht onderneemt. - De tegenwerping is hier te verwachten, dat zoo ik nu al beweer, dat het onderscheid tusschen deze

1) Cursiveering van mij.

twee beschrijvingen die tusschen journalisme en literatuur is, een andere opvatting: dat het veroorzaakt wordt door de grootere artistieke kracht, gewonnen in de vier jaren die tusschen het verschijnen der beide werken liggen, een winst die ik ontken, bestaanbaar is. Maar op zulk een tegenwerping zou ik wenschen te antwoorden, dat het mij toeschijnt, dat er in de journalistische beschrijving geen oogenblik aan het geven van een kunstbeelding gedacht of er, zij het onbewust, naar gestreefd werd en mij integendeel overduidelijk blijkt, hoe de schrijfster, juist omdat zij voelde dat deze machtige visie van den Tjerimai eerst in haar bezinken moest, er artistiek niet aan wilde ràken en zich er toe bepaalde journalistiek te geven. En dit laatste zal een ieder des te aannemelijker worden zoo ik nu ten bewijze, dat wannéér zij kùnst schept ook in dit eerste werkje, haar artistieke macht op geen lagere hoogte staat dan in haar latere, nog eenige citaten laat volgen: 'The great sun stands flaming in the dizzy heights; from the scorched field to the incandescent zenith the air is one immense blaze, a motionless flame in which the tall tamarinds stand sere and grey, the grass shrivels up to a tawny hay, and the bare soil stiffens and cracks. - The intolerable day is past. People returning home from the town, see a roseate sheen playing over roofs and walls, a long crimson cloud sailing high overhead. Those walking on the Plein behold an apocalyptic heaven and a transfigured earth - a firmamental conflagration - eruptions of scarlet flame through incardined cloud, runnels of fire darting athwart the melting gold and translucent green of the horizon; hill-tops changed into craters and tall trees into fountains of purple light.' - Welk kenner van haar later werk zou willen beweren, dat klankgehalte en beeldende kracht in deze natuurbeschrijving onder die in haar meer recente staan! Of wie, dat het haar toen nog ontbrak aan die zelfde wijde en waarachtig-poëtische visie, die haar in later jaren tot zoo sterke proza-dichteres zou maken, wanneer hij, aan het slot van dit kleine stukje, zoo natuurlijk-bevallige voorstelling mag bewonderen: 'One day I saw a broad, brick-laden barge, that had thus come lumbering down the stream, run aground on the shallows: the men jumped out, and began puiling and shoving to get it afloat again. The water

dripped from their legs and their tucked-up sarongs, and their backs gleamed in the sunshine, as, almost bent double, they urged the ponderous thing forward. But still, the bright red heap remained stationary. Suddenly, a young boy, who had just stripped for the bath came down the embankment with a running leap and giving the boat a sudden sharp push, sent it darting forward. *Then he stood up, laughing, and shook back the shock of black hair which had fallen over his eyes. He looked like a dusky young river god, who out of his kindness had come to assist his votaries*.'[1)]

Maar deze aanhalingen mogen voldoende zijn, om mijne bewering krachtig te ondersteunen, ik wenschte nochtans wel, dat de lezer ertoe overging, nog eens Borel's fraaie recensie te lezen: er komen daarin zoovele uitmuntendgekozen citaten voor, welke ik mij natuurlijk niet te dezer plaatse veroorloven mag opnieuw te geven, dat ik mijn betoog onnoodig zou verzwakken, indien ik er niet zijn aandacht op vestigde. Hoe dan ook onzer schrijfster metaphorisch vermogen - met hare beschrijvingskunst en individueele rhythmiek vrijwel de eenige zuiver-artistieke elementen, die dit niet-novellistisch werk uitteraard bevat - reeds destijds zoo krachtig was als toen zij dat beeld van den Tjerimai, 'een blinkende herder', te bewonderen gaf, het valt mij gemakkelijk, 't u met een paar voorbeelden te bewijzen: 'In certain Byzantine mosaics, the figure represented is entirely eclipsed by the magnificence of the background: the eye must grow accustomed to the splendour of the gold and precious stones surrounding it, before it can take in the lines of the face. In a similar manner, no surmise can be formed as to the character of Batavia social life before the charm has, at least in part, passed off, which its setting casts over the critical faculties.' Ondergingt ge hier zelf niet, door de prachtig-juiste vergelijking, iets van dat 'dazzling effect' der Bataviasche samenleving? - En zijn ook deze geen zeer schoone uitstralingen van tot kunst geworden eenheidsvoelen:

1) Cursiveering van mij.

> '..A touch of romance clings to the grim legend like a tender-petalled flower to a rock....
> ...Silence and night all around: and overhead, like some pale river winding along between shores of darkness, the gleaming course of the sky between the dark waringin tops.'...

Want al is het ongetwijfeld waar, dat in geen dezer schoonheden de majesteit en grootschheid van het hollandsche citaat worden gevonden, wie die begrijpt, dat elk kunstwerk een dubbelgesternte is, waarvan het onderwerp de donkerder, de beelding-zelve de lichtere ster is, en dat de eerste, ofschoon nauwelijks en terecht door den kunstgevoelige, bij het aesthetisch genieten, geacht, desalniettemin baan, kleur en schittering van de laatste mède-bepaalt - wie die dìt begrijpt zal aan de beeldingskracht wijten, wat zoo duidelijk mede door den invloed van het onderwerp wordt veroorzaakt?

En overigens!... Is het niet iets zeer verwonderlijks te achten, gelijk ik reeds liet gevoelen, en tevens iets, dat getuigt van de uitzonderlijke geest-kracht dezer vrouw, dat het mij mogelijk was de bewijzen mijner bewering te putten ook uit dit in 't Engelsch geschreven werkje? Want men behoeft het nog niet volstrekt eens te zijn met Goethe's woord, dat iemand, die van een vreemde taal gebruik maakt, slechts 'gestempelte Phrasen' kan te voorschijn brengen, om te voelen, dat zulk een, ook al méénen hij en àllen die zijn werk lezen, dat hij haar volkomen machtig is, daarin niet zoo vrijelijk zijn denkvoelen zal kunnen uiten als in zijn moedertaal. Hem onbewust, wordt toch allicht zijn élan bedwongen, zijn geest van diens beste werk afgeleid. Getransponeerd op een lager plan is de verhouding tusschen een vreemde en de moedertaal te vergelijken met die tusschen de schrijfmachine en de pen. 'Ik mag zeggen,' hoorde ik onlangs een zeer vooraanstaand journalist verklaren, 'dat ik mij zou durven meten met de beste en handigste beroepstypisten hier in Holland en toch... stèllen kan ik niet op de machine. Het schijnt, dat ik, *zonder het te weten*, toch nog te veel moet letten op wat mijn handen doen... Het is niet als de pen, die van zelf voortglijdt'... - Zou, waag ik het te vragen, onze kunstenares niet wel eens *later* hebben gevoeld, dat dit werk nòg meer kunst, mìnder journalistiek, vòller vooral, rìjker vooral, zou

zijn geworden, zoo zij bij het schrijven niet de engelsche machine maar de hollandsche pen hadde gebruikt?

III.

Wat echter van dat alles zij, *Facts and Fancies about Java* is der schrijfster laatste engelsche werk geweest, en met *Verborgen Bronnen* wordt een jaar later de der hollandsche literatuur door den vreemdeling gegeven belofte vervuld. Niet, zooals bij verreweg de meeste bundels, blijkt hier de collectieve titel zijn eenig recht, het boek te benoemen te ontleenen aan de omstandigheid, dat hij naam der eerste of voornaamste novelle is, of in het geestelijke den karakterloozen boekband vervangt, die zoowel de bladen eener politieke brochure als van een kookboek dan wel van een kunstwerk voor uiteenvallen zou kunnen behoeden, maar hier is de titel niets minder dan aanwijzing der eigenschap, die *alle* de novellen qua afgebeeld leven bezitten. Hij staat, een klare lamp midden de tafel waaromheen de zes belichte expressieve vertellersèn luisteraars-gelaten dezer verhalen zijn geschaard en in zijn trekken-verklarenden schijn, die hen uiterlijk omvangt en bindt, blijken zij ook innerlijk door één verlapgen en ééne bedoeling verbonden. Welke die mogen zijn? Mijns inziens, geen ander verlàngen dan: het leven zoo te beluisteren, dat verstaan worde, hoe er geen mensch leeft of hij heeft in diepste ziel een, zij 't ver verholen, naar het goede, schoone en heroïsche worstelende kracht, die, zoo zij-zelf door zijn medemenschen kon gezien worden in haar drijfveerenden adeldom, den haar herbergenden mensch zou doen omringen met veel inzichtsvolle en koesterende zorg, al ware 't alleen om háár sterker in hem te maken; of hem zou doen liefhebben om der wille zijner liefde; of doen eeren om zijne reeds bereikte hoogheid; of om zijn heroïsme; of omdat hij de bijna reine personificatie van een der hoogste levensinstincten is; of zelfs om kracht en trouw, welke vooralsnog niet anders dan kracht in en trouw aan haat zijn... -; en, mij dunkt, geen andere bedòeling dan, dat alles eens verstaan: het zich-zelf onbewuste leven dan niet alleen daarvan te verhalen, maar ook hoe nu, daar die verborgen kracht in een mensch, niet door zijn medemenschen in haar waarachtigen adeldom wordt gekend maar

slechts in hare misvormde, door duizend half-versperde psychische kronkelwegen zich baan brekende gevolgen, zulk een mensch wordt bejegend met welwillendheid, die nutteloos is, omdat zij niet begreep en, hèm hardheid schijnend, hem terugstoot in zijn bruutheid *(Nellis)*; of hem slechts de kus der vluchtige dankbaarheid en gestreelde eigenliefde ten deel valt - en dan nog tot den prijs van abjecte belachelijkheid en een verwoest leven! - waar hij zoo innig op die der wederliefde had gehoopt, *(Vrijage)*; of hij, een groot kunstenaar, om wat uiterlijke omstandigheden door een voornaam heer, die kwam om hem te huldigen en te eeren, ten slotte slechts een handig werkman wordt geacht *(De Meester-Glaswerker)*; of zelfs van zulke wezens, die de personificaties mogen heeten van de heroïsche ouderliefde, de een gedoemd is voor eeuwig te verzinken, met elke menschelijke heugenis aan zijn goddelijke daad, op dat zelfde hoogste levensmoment van toewijding en zelfopoffering waarop hij haar volvoert *(De Vader)*; de andere, heerlijke heldin, liefde-kreet, wreekslag van Natuur-zelf, een misdadigster wordt geacht (*De Hoogste Wet*); of de man van kracht en trouw, zij het dan kracht en trouw in haat, slechts een te bemeelijden en primitief bijgeloovige wordt geacht (*Vijandschap*). Het afgebeelde en doorlichte leven in dezen bundel schijnt dus in zijn geheel de eeuwige tragedie van het onbegrepen-individueele te beelden: de mensch de dupe van zijn nietverstaan-worden door zijn medemenschen; menigmaal ook: de mensch dupe van het eigen wanbegrijpen zijner omhoog bruisende en onbeheerschte kracht. Maar zoo troosteloos als dit alles schìjnt, ìs het toch niet. Want Augusta de Wit had toen reeds de zelfgeruste, met mystieken zin begaafde en veilig in diep weten zetelende niet moeten zijn die zij nu is; zij ware toon nog niet de wijze dichteres geweest, die thans zoo innig de evolutionaire gedachte blijkt te verstaan en deze dan ook nog zoowel in recent critisch werk als in haar jongsten bundel zoo uitmuntend heeft verwoord,[1] hadde zij niet verder gezien en geweten, dat àlle

1) Ik kan mij niet weerhouden ten bewijze van het laatste het stralend slot van *Natuur en Menschen in Indië* aan te halen: ‘Dans, feestelijk koorgezang, sprookje dat natuurmacht herschept tot mensch, ons eigen ras kende ze in dien verren tijd toen het nog een kind was, zooals nu het Papoearas een kind is. Wij waren eens wat zij nu zijn.
Op vele plaatsen in Indië komt den Westerling die gedachte tegen, bij de waarneming van veler rassen gebruiken en gedragingen. En het wordt hem dan te moede soms of hij in stede van ruimten te doorreizen, tijd heeft doorreisd, voor mijlen, eeuwen. En of verschil in leeftijd de verklaring ware van alle ander verschil tusschen blanke rassen en bruine.
Het broederlijk gevoel verwelkomt die gedachte. Zij brengt zulke zekerheid van, over alle tegenwoordige dingen heen, in de toekomst, een allerschoonst geluk.’ - Wat het critische werk betreft: bijv. de bespreking van Wells' *The World set free* in de *N.R. Ct.*

menschelijke tragediën het bliksemend strijdende geluchte zijn, waarboven onverstoorbaar-sereen de hemel der welgelukzaligheid straalt. Hoe leert ons dan ook het doorlichte leven harer verhalen, waar dit mogelijk is, dien hemel zien. Niet dat van *Nellis*, het eerste verhaal. Nellis' ziel is nog te zeer omwolkt van eigen hartstocht, van onwetenheid en ruwheid, dan dat hij, dan dat wij den hemel zouden kunnen zien, die boven hem als boven allen ìs. Een zoutsmokkelaar en barre geweldenaar, leeft hij in krijg met de samenleving: op een zijner nachtelijke tochten gewond, wordt hij door een ouden, goedhartigen dominee verborgen en verpleegd, en nu wil het die diep in hem verholen kracht, die verborgen bron van goed- en zachtheid, dat hij zijn weldoener dank en genegenheid ga betuigen, hij doet dit dan ook - op zìjn manier: stroopt 'n paar hazen en brengt ze den dominee ten geschenke. Deze, ontsteld door die daad, wil den strooper aan het verstand brengen, dat hij iets zeer slechts heeft gedaan... te vergeefs: hij begrijpt den geestelijke niet, deze hem evenmin. Ten slotte neemt de in zijn beste voelen gegriefde en de rechtvaardigheid der tot hem gerichte verwijten niet inziende strooper, ‘ongelukkig en geheel verward van gedachten,’ de hazen weer op en na nog een snauw van de meid te hebben gekregen staat hij op straat: ‘Hij kon niet duidelijk denken. Hij voelde alléén maar, als een doffe pijn ergens binnen in hem, deze zekerheid: de eenige, die ooit goed voor hem geweest was, wou z'n dankbaarheid en zijn geschenk niet hebben.’ Dan stapt-ie baloorig een kroeg binnen, verkoopt het wild aan den waard, verdrinkt het geld en wordt dronken op straat gesmeten.

Zoo is bij hem de tragedie van het onbegrepen-zijn tragedie gebleven. En bij den dominee? Niet minder. Als Nellis heengaat verward en ongelukkig: ‘De dominee weerhield hem niet. Eene bitterheid steeg op in hem tegen dezen mensch, die Gods genade verachtte, volhardend in zijn boosheid.’ Ook zijn gemoedsrust is verstoord door, ook hij lijdt onder het onbegrepen-zijn... trots hij alles deed om wél begrepen te worden.

Maar in de tweede novelle is het reeds ietwat anders: een flauwe gloor schemert door den tragischen nevel. *Vrijage* is het verhaal van een goedigen, verlegen sul van 'n jongen, een postcommies, die ‘zich altijd eens ieders mindere voelt’ en verliefd wordt op een tuindersdochter. Hij hoort toevallig, dat een ontslagen werkman het huis van den tuinder in brand wil steken. De gelegenheid dunkt hem te schoon, om door een flinke daad de schoone Nelia zijn ongelukkige linksheid en sulligheid te doen vergeten, dan dat hij die zou mogen verzuimen. Dies vraagt hij 's nachts de wacht bij het huis te mogen houden. Zoo waakt hij dan nacht na nacht, zonder dat er iets gebeurt. Wanhopig omdat men hem uitlacht en begint te gelooven, dat hij maar een praatje heeft verteld, sticht hij-zelf brand, bekent het misdrijf ten slotte en loopt naar huis, om zijn gevangenneming af te wachten. Maar hier blijft het tragische, gelijk ik reeds zei, niet gehéél onverhelderd. De wereld moge hem niet anders dan verachtelijk en krankzinnig vinden, Nelia heeft begrepen:

> ‘Hij trad binnen, en ging bij de schouw zitten, wachtend. Die hem zocht, zou hem vinden.
> Er was een zonderlinge gewaarwording in zijn hoofd, iets of het daarbinnen leeg was. Doch hij gevoelde geen angst meer, noch berouw, noch bekommernis. Het scheen hem of niets hem ooit meer zou kunnen schelen.
>
> Daar naderde een lichte tred, die aarzelde op den drempel.
> Hij keerde zich om, de tanden op elkaar geklemd.
> Het was Nelia.
> Zij hijgde alsof zij zich buiten adem geloopen had: haar lippen stonden een weinig open, boven haar hart beefde het strak gespannen katoen van haar lijfje.
> Gerrit was opgestaan. Hij zag haar aan, niet wetend wat te zeggen of te doen.

De donkere oogen stegen naar hem op, glanzend door tranen heen.
En eensklaps, zoo rood als een roos, lei het meisje hare beide handen om zijn hals.
En had hem gezoend.
En was verdwenen.'

Deze beide verhalen beelden echter slechts het kleine leven: het leven van hen wier ziele-toppen niet boven hare wolken reiken; met *De Meester-Glaswerker* treden wij het onbewustheroïsche, het hooggestegen leven in. In deze sfeer glijdt, als water van een zwaan, zoowel het troebelst leed als de fonkelende klaarheid der oppervlakkige vreugde van de blanke gelukzaligheid der ziel af. Op de tragiek van het leven deint zij gerust, en in hare schoone naïveteit grijpt zij naar sterrenspiegeling en zonnestraal in den stroom, daar zij op vaart.... Een adellijk echtpaar, bekoord door een kunstwerk, een glazen bokaal, bij Graffi, in Venetië ten toon gesteld, vraagt den direkteur der inrichting den naam van den maker. Zij vernemen, dat hij reeds zeer oud is, maar niettemin nog den geheelen dag in zijn kamer, in het *Palazzo Faler* werkt. Zij gaan er dan heen.... Een ontzettende teleurstelling! De man, wiens naam, *Alviso Berovieri*, in hun denken met de pracht van zijn werk een 'harmonischen samenklank' gaf, verschijnt hun als een afgeleefd, armoedig werkman, 'dor en kromgetrokken als een uitgedroogd stuk hout'; het atelier is tevens slaap- en woonkamer: naakte muren, kreupele meubels, 'n versleten jas aan 'n spijker, 'n hoop vischgraten overgebleven van het pas genuttigd maal... en dit alles na de voorstelling, die zij zich van den kunstenaar en zijn omgeving hadden gemaakt: 'Hij zag het als een tafreel uit het Italië der Renaissance - den ouden kunstenaar, gezeten in een zaal van het prinselijk paleis, goud en glas en kleurig email hanteerend, in het licht dat door de slanke boogvensters op zijn geneigd hoofd viel, en zijne schoonheidwerkende handen'. De edelman kan niet gelooven, dat hij den grooten kunstenaar hier werkelijk voor zich ziet: zeker een misverstand, die man is een glasslijper, een werkman in dienst van den Maestro... Maar neen toch, het onmogelijk-geachte blijkt waar: hij is Berovieri zelf!... Of hij die schaal, die op gindschen tafel, staat zou willen ver-

koopen? Het antwoord luidt, dat hij niets verkoopen màg... Even later: Waar of toch nevens het fabrieksmerk van Graffi, des kunstenaars handteekening staat? de edelman zoekt 'r tevergeefs... De oude vertelt, dat hij niet mag teekenen: ‘Alleen de rijken, die voor zich zelf werken. Ik ben altijd in dienst geweest’. De jonge vrouw schijnt ièts van die eenvoudige groote en majestueuse ziel te zullen begrijpen, maar ach, toch slechts betrekkelijk weinig, want als zij verneemt, dat hij nimmer vrouw en kind heeft gehad, klinkt het haar, der jonggehuwde, gelukkige, als een noodkreet, ‘een schreeuw uit de ellendediepten van dat leven, van dat bestaan zonder vroolijkheid, zonder welvaart, zonder eer of aanzien, zonder geluk, zonder liefde, teederheid of trouw, van vreugdelooze jeugd tot kommervollen ouderdom niet anders dan arbeid, ontbering en van alles verlatene eenzaamheid.

‘En in een oproerige ontzetting harer ziel, in een terugrillen van haar warm jong bloed voor erger dan den donkeren dood: “O!” riep zij hartstochtelijk, “O! dat is geen leven!”’

En intusschen!... Zijn de bezoekers heengegaan, dan zit hij nog een poosje werkeloos: zij hebben zijn stemming verstoord; hij moet nu eerst zichzelf en zijn eens zoo vastgegrepen schoonheidsdroom heroveren... Eindelijk slaagt hij daarin, en: ‘Zijne hand bewoog van zelf, licht, sterk, triomfantelijk zeker.

> Hij zag dat het werd, dat het goed was, zóó. En als een springvloed voelde hij in zich opstijgen levende kracht, die begon te kloppen in zijn hart, zijn hoofd, zijn handen, die zijn adem sterk en gelijkmatig deed komen en gaan, zijn oogen helder deed zien, zijn ziel vervulde met een blijdschap die geen naam had en geen grenzen.
>
> Hij dacht niet aan de onrust, den twijfel en de moeite, aan het zoeken en niet vinden, aan de wanhopige nederlagen, de overwinningen nooit volmaakt, de plaag, de zorg en de pijn van het kunstenaarschap.
>
> Niet aan het rijke leven daarbuiten, dat ook het zijne had kunnen zijn, met al zijn forsche vreugden van wedijver en zegepraal, van welvaart en aanzien bij de menschen, met de getrouwe teederheid eener vrouw, het koesterend geluk van wachtenden disch en vertrouwelijk leger, den trots op een krachtig kroost.

> Niet aan de bekommerlijke toekomst, als het vast falende licht zijn oogen geheel begeven zou en hij verlaten zou liggen, eenzaam en arm, met zijn afgetobd lijf.
>
> Hij betreurde niets, vreesde niets, hoopte niets. Hij arbeidde in de volkomen zaligheid van het schoonheidscheppen der wereld, den tijd en het eigen vèr achtergelaten en vergeten Ik ontvoerd'.

Hier vervult de verborgen bron het leven van haar bezitter met een eindeloos geluk. Wat zou het hem deren, dat hij door die vreemdelingen niet werd begrepen - het bracht hem zoo weinig smart, als het wèl begrepen worden hem vreugde zou hebben gebracht. Het leed van het nietbegrijpen vervult hèn, het voorname paar, dat henen gaat, ontstemd en bedroefd doordat zij achter den armelijken schijn de vorstelijke wezenheid niet vermochten te ontdekken. -

Hebben wij aldus drie van de zes verhalen van dezen bundel schijnbaar-uitsluitend ter betere doorgronding van den aard van het afgebeelde leven beschouwd, dit geschiedde toch niet zonder de overtuiging, dat ook het onderzoek daarvan ons weer een schrede dichter de psyche der schrijfster zou doen benaderen. Want zoo de lezer, nu door de uiteenzetting van het gebeuren in die drie novellen voldoende ingelicht en overtuigd, voorloopig zonder verder bewijs, wil aannemen, dat ook de drie overige, gelijk ik beweerde, zich om geen ander hoofdmotief dan dat zelfde der 'verborgen bron' hebben gevormd, dan zal hij ongetwijfeld als ik, aanvankelijk van meening zijn, dat wij hier voor een zoo sterkbewust en als cerebraal-opgezette bedoeling schijnen te staan, dat hare aanwezigheid niet alleen vreemd lijkt in den geest van een jong auteur, die dan met deze bedoeling zijn eerste feitelijk-menschscheppend werk zou zijn gaan maken, maar ook moeilijk in haar schijnbaar droog-intellectueele voorbedachtheid vereenigbaar kan worden geacht met dat onbewust en min of meer verward opwellende en zich dan geleidelijk ordenende, dat wij in de meeste gevallen als een van de omstandigheden moeten aanmerken, waaronder de geboorte van een kunstwerk zich in den geest voltrekt. En is er niets vreemds in gelegen, indien in het brein van een machtig genie de conceptie van een episch kunstwerk opbliksemt,

dat een geheele maatschappij omvat, en alle deelen van zulk een werk, in hun diepsten kern van afgebeeld leven, het beeld dien oer-conceptie blijken te dragen, het is wel zeer vreemd, dat een uiterst harmonische geest gelijk die onzer schrijfster als grondslag van een reeks van werkjes ééne menschelijk-psychische eigenschap kiest. Zij, die haar welgeordenden en omvangrijken rijkdom immer onder het bereik harer kalme, zeker bewegende hand heeft liggen, waarom, in stede van te grijpen naar dit èn dat, moest zij zich bepalen tot dit ééne; waarom zich zoo welbewust te verarmen, daar zij ter eerste maal ten hoogtij harer eigen ziel ging?... Kan het uit het bewustzijn zijn geweest, dat met hoe geringer middelen kunstenaarsvermogen zijn doel bereikt, des te grooter zijn kracht blijkt, des te verdienstelijker zijn arbeid? Maar mij dunkt, zoo het al geoorloofd zij, bij een coquetten en ijdelen geest iets dergelijks te onderstellen, bij een voornamen, hoogernstigen en geheel van zijn werk vervulden als de hare dit te doen, ware wel volslagen dwaasheid. En bovendien: het is, ofschoon natuurlijk niet geheel onmogelijk, toch al zeer onwaarschijnlijk, dat zich op zulk een basis een overal uitmuntend doorvoeld kunstwerk voltrekt. Verwerpen wij dan ook maar gerustelijk elk vermoeden van cerebraalvooropgezette bedoeling en wagen wij liever eene andere hypothese. Herinneren wij ons dan, dat wij het als zeer waarschijnlijk hadden bevonden, dat onze schrijfster reeds veel gezien, veel ervaren, doorvoeld en doorleefd had vóór haar Indië haar kunstenaarschap ontdekte. En zoo dit niet te vermetel is, pogen wij ons even de verrukking van dat ontdekken van eigen rijkdom voor te stellen. Want zijn wij hierin geslaagd, dàn, van zelf, bloeit ons deze hare stilglimlachende namijmering open: hoe kwam dat, dat ik nu pas dùrven kòn... hoe kwam 't, dat ik nu gehoorzamen moest èn zoo gaarn gehoorzamen wilde aan dien drang mij te uiten... waar was al dien voorbijen tijd, die zekerheid, die vreugde van te kùnnen in mij verscholen, die ik nu voel... van waar nu dat klaar worden van al mijn denken en voelen, dat gestalte-aannemen en tastbaar leven gaan in mij van al wat nevelig was en onbestemd, en ongeacht voorbij trok... Waar was Ik in mij verborgen heel dien tijd?... - En zij peinst

gelukkig-vragend verder en herinneringsbeelden uit de ommewereld mengen zich in haar mijmering. Zij denkt aan die Aïssa, dat stok-oude, verdorde vrouwtje in 't indisch woud, uit wie zich plotseling een ongebogen, groote ziel met de majesteit van eene geweldige natuurkracht openbaart, zóó dat haar lichaam als een schijn wordt, en dat groote wat in haar verborgen was de éénige werkelijkheid, en zij denkt aan Mian, den wraakgierige, die als een onbewogen, zèker-wachtend noodlot aan het strand der zee zit en uitziet of hem de éénoogige krokodil nog niet verschijnt, waarin de ziel van zijn gestorven vijand moet zijn gevaren, opdat hij dien nu nog, na zijn menschelijken dood, in het dierenlichaam versla, en zij doorvoelt de haatkracht, de haat-trouw van dien man... Zij denkt aan David Machiel, den geweldigen Kelt met de groote ziel, die na door zijn zoon te zijn verlaten en alle gemeenschap met hem te hebben verbroken, zich door zijn liefde voor hem, zijn eenig kind weer overmeesteren voelt; dan in de openbaring van het ‘tweede gezicht’ aanschouwend, dat en hoe zijn zoon eens tot hem terugkeeren zal, uit die liefde en dat geheime weten de kracht put, tien lange jaren met een van hoogen ouderdom gesloopt lichaam in een beestenhol op een barren rotskaap te leven en elken avond het wachtvuur te ontsteken, dat de zee moet verlichten, als de terugkeerende bij nachtelijke schipbreuk daar naar het strand zal worstelen, en ten slotte na die tien jaren wachtens, den avond dat het gebeurt, onmachtig is, nieuw hout op het vuur te werpen om dit hooger te doen opvlammen, en dan in een uiterste samenraping zijner krachten, met het hoofd zijn buskruitvat in de vlammen stoot... Zij ziet al die kleinen en grooten: den kunstenaar in Venetië, Nellis, Gerrit den postcommies... en zij denkt: ja, zòò is 't: niet alleen blijft vaak en lang de kunstenaar verborgen in den mensch, maar ook vaak en lang en soms voor immer blijft de Mensch voor aller oogen in het menschje verborgen... o laat mij dan, wie nu een stem is gegeven, de spraak van al die verholen liefde en kracht en heldenmoed en grootheid zijn... Wat gedoemd was, haat en verachting, onverschilligheid en spot te gemoeten - door mij zal het liefde verwerven, door mij eerbied, door mij toewijding en genegen zachtheid... Ik, naar mijn

vermogen, klein of groot, zal, zooals dat een trouw kunstenaar betaamt, met de vergetelheid worstelen en haar overmogen; in mij zal iets van al het miskende, al het vertrapte, al het verlorene herleven, in mijn werk zullen de kleinen hunne grootheid toonen... - Neen! het was geen cerebraal bedenksel, maar de warm-opwellende, de onweerhoudbare, gelukkigmakende inspiratie, *geboren uit het terugblikken op de eigen kunstenaar-wording*, *opstralend uit het aanvoelen van het op andere levensgebieden dáármee verwante*, dat haar tot dat ééne hoofdmotief voor het door haar te beelden leven zich deed bepalen; dat het ééne licht in dit nochtans veelzijdig fonkelend werk werd. En neen, het was dus geen zelfbewust zich verarmen, maar, dubbel tegendeel: een door het Onbewuste met grooten rijkom gezegend zijn... En... zoo moge ìk dit dan ook niet langer een hypothese noemen, maar, gehoorzamend mijn innerlijkst voelen: de wáárheid...

IV.

Zoo nu al de lichtere ster van het dubbelgesternte mijn gretiger aandacht lokt, en de beschouwing der beelding en dus der eigenlijke aesthetische waarde mij tot grooter uitvoerigheid mag nooden - ìk, die van onzer schrijfster kunst zoo innig heb genoten moge niet vermoeid worden van het herproeven en uiten mijner bewondering, de lezer mijner studie, vrees ik, maar al te zeer... De omstandigheid trouwens dat, zooals ik schreef, de kunstenaarsmacht van onzen auteur zich overal gelijk blijft, veroorlooft mij, zoo ik den lezer slechts een deel van het werk nu toone, geen oogenblik de vrees te moeten koesteren, aanleiding tot overschatting te geven. En schoon het waar is, dat, indien ik, gelijk ik van plan ben, thans dus alleen de paar laatste novellen behandel, ik de schrijfster minder in hare hoedanigheid van realist dan van romanticus doe kennen - want terwijl *Nellis* en *Vrijage*, vooral het laatste, zuiver-realistische verhalen zijn, bevinden wij ons met *De Vader* en *De Hoogste Wet* in volle romantiek - van een daardoor ontstane leemte kan mijns inziens geen sprake zijn, want, zoo gelieve ook de lezer wel te bedenken: zou het in 't algemeen al zeer vreemd

zijn, indien iemand, die de macht bezit zoo sterk-romantische gegevens voor ons tot *onbetwijfelbare realiteit* te maken, falen zou waar het een realistisch onderwerp geldt, vrijwel een onmogelijkheid wordt dat, wanneer het tot realiteit maken bereikt wordt op de wijze, waarop eene voorname kunstenares als Augusta de Wit, het bereikt. En behoeft het al nauwelijks meer gezegd te worden, dat de realiteit-wording, althans aanvankelijk, immer op suggestieve werkingen berust, een suggestie, die van uit den auteursgeest door middel van het kunstschrift den lezer zachtkens maar onweerstaanbaar wordt opgedrongen, niet overbodig lijkt het mij in dit verband er nadrukkelijk de aandacht op te vestigen, hoe enorm uiteenloopend de wijzen zijn, waarop zij uit verschillende kunstwerken zich aan ons voltrekt, en hoe niets naar mijne meening zoo zeer in laatste instantie de houding van onzen geest jegens het kunstwerk en zijn maker bepaalt, dan juist die *wijze*, dan juist de *middelen*, die de laatste heeft aangewend, om ons zijn voorstelling als werkelijkheid, als leven te suggereeren. Veronderstel dat ge twee kunstwerken leest, die beide in gelijke mate geslaagd zijn, maar waarvan het eene, op hetgeen ik zou willen noemen: de groote, en 't ander op de kleine manier suggestief is, dan zal uw houding, al zegt uw critische capaciteit U duizendmaal, dat zij beiden even sterke waarheid en leven geven, toch tegenover dat van de ‘groote manier’ eene geheel andere dan jegens dat van de ‘kleine’ zijn: bewondering en plotse overgave voor en aan het eerste, slechts goedkeuring en waardeering van het tweede...

Wij menschen zijn vaak beminnaars der waarheid, doch wellicht vaker hebben wij de illusie lief en zoo is voor beide onze liefde wankelmoedig; maar vereenen zij zich, versmelten zij zich, wonderlijk, tot één, dan is ons hart niet meer verdeeld en duurzaam wordt onze liefde, onwankelbaar trouw. Zeker hebben eens in overoude tijden deze twee goddelijken om het bezit van ons hart in langen en moeilijken kamp geworsteld, en eindelijk, toen geen de ander overmocht, vrede gesloten op dit verdrag: Waarheid zou onze liefde moeten winnen door Illusie's bekoring, Illusie haar slechts behouden door Waarheide strengen adeldom. Beide zouden zich telkenmale elkander offeren, beide telken-

male elkander winnen, en voor hun offer aan het een-zijn in een liefdevollen en dankbaren glimlach der groeiende Menschheid het loonend geluk ontvangen... Sindsdien stond onze gedraging voor eeuwig vast. Zie! daar rolt Fantasia's reiskoets den wijd-open weg op naar uw slot, een fanfare trillen, de gastvrije poort vliegt open, de wonderschoone Illusie treedt eruit... Haar te zien, voelt ge, is haar lief te hebben... Roept zij uw gastvrijheid in voor een dag?... O mochten het jaren zijn! Neen, zóó, ge wéét het, zoudt ge Waarheid niet beminnen noch zóó ontvangen. En evenwel!... De torenwachter riep nog het volgend uur niet af, of ook de stem van het oeroud verdrag heeft in uw ziel geklonken. En ge nadert de schoone in een angst voor een aandreigend en nooit te vergoeden verlies en ziet haar steelswijs aan... maar uw hart juìcht óp, nu ge haar geheim ontdekt, nu plots in haar verstrengd gelaat ook die andere ziel ging open... en 't is U of ge haar nu eerst móógt beminnen en ge U niet voor uw liefde te schamen hoeft: Zij is óók: Waarheid... - Welnu, deze Illusie-Waarheid, deze tweeéénheid, die wij duurzaam beminnen, voor wie onze liefde het wankelmoedige niet kent, verschijnt ons slechts in kunst en immer in kunst, máár - zóó plòtseling-hartverwinnend als ik 't daar schetste, verschijnt zij ons slechts, indien de *groote* kunstenaar haar mystische eenheid heeft gezegend... En indien al, na de eerste verukking, U op eenig spanningsmoment een twijfel overvalt - één blik dan slechts op het aangezicht zijner schepping is U voldoende: ge ziet dat die schoonheid waarheid, die waarheid schoonheid is. - Zoo dan wordt de houding van uw geest eene van liefde en volledige overgave. - Anders dit alles bij den kleinere: ge aarzelt, ge vergelijkt onwillekeurig en nauwelijks bewust met de realiteit om U heen; ge *past* en *meet*, ge wikt en weegt, ten slotte keurt ge goed, ge kunt niet anders zeggen dan: dit is kunst, dit is goed werk. Ge gaaft U gewonnen aan het streng-gekeurde feit; het was geen ‘coup de foudre’, er was geen overgave. - Dit alles móet zóó zijn, wijl de kleineren U de realiteit hunner voorstelling suggereeren louter door de zeer zeker zuivere, zeer zeker psychische, maar in de verhouding der geestelijke krachten *klein* blijkende middelen der realistiek, terwijl de grooteren deze

wel niet verwerpen maar evenmin *wezenlijk* van noode heben. Hùn suggestie straalt onmiddellijk van de hevig-voelbare aanwezigheid hunner scheppende individualiteit in het werk uit; ge weet diè dadelijk zoo hoog-ernstig, zóó echt, zoo wáár, dat ge niet anders kúnt dan, dat 't u natuurlijk wordt, al wat zij zeggen, al wat zij beelden, diep-in, zonder één twijfel, te gelooven; als waarheid, tastbare realiteit te hooren en te zien. Tot dezen behoort Augusta de Wit. Lees het begin van *De Vader*, die paar eerste bladzijden, waarin de verhouding, de liefde tusschen moeder en zoontje worden geschetst, of neen, bewonder alleen desnoods, hoe hièr iets van het teerst doorvoelen wordt verwoord en ge voelt onmiddellijk den hoogen ernst, de volle echtheid; ge voelt te mogen beminnen zònder een angstvallig onderzoek of dit nu wel uw liefde waard is; ge voelt u vèilig: '....Maar als Machiel binnenkwam waren moeder en zoon stil.

Voor hij zes jaar oud was stierf zij, plotseling, zooals een bloem in een kouden nacht uiteen valt. Wonderjong en liefelijk lag haar stil gezicht.

Toen Machiel den kleine ophief voor den laatsten keer, en zijn krullen vielen in der moeder golvend haar, en zijn oogen blikten neer op haar geloken leden, toen was het als beeld en spiegelbeeld, die tot elkaar zich neigen aan een schaduwig water.'

Spreekt het van zelf, dat een dergelijk kunstenaar niets wil beelden, dat zich zijn innerlijk gezicht niet als een realiteit had vertoond, en is het dus feitelijk al bij voorbaat zeker, dat heel zijn werk het onmiddellijk treffend kenmerk van waarheid en echtheid zal dragen - het van romantiek en occultisme buitengemeen onwaarschijnlijk gegeven van *De Vader* biedt te schoon een gelegenheid, om aan te toonen hoe ook het ons meest vreemde tot werkelijkheid wordt, indien dat innerlijk zien er bij den kunstenaar was èn op zijn volkomenst werd vervormd, dan dat wij haar zouden mogen verzuimen. Ik doel hier op die episode waar romantiek en occultisme hun hoogtepunt hebben bereikt: de beelding van dat moment, waarop den te vergeefs naar zijn zoon smachtenden David Machiel het 'Tweede Gezicht' gebeurt; en hier ongetwijfeld zal het voor de meeste lezers zulk een spanningsmoment blijken te zijn, waarop zij angstig-

vragend de Illusie-Waarheid in het schoone gelaat zien: ‘En de dagen kwamen en gingen altijd leeg. En de hoop begon te sterven in het hart van den ouden man.

Hij sleepte zich door de moeielijke uren heen, van den eenen arbeid op den anderen; dan kwam de nacht, als hij slapeloos lag overgegeven aan de pijniging zijner gedachten. Hoe langer hoe vaker gebeurde het ook, dat hij zijn werk liet liggen, en den hoogen heuveltop achter zijn huis beklom, die naar het westen ziet. Uren achtereen kon hij daar zitten, het wachtend maal en de warmte van den haard vergetend, terwijl het donker werd om hem heen. Over de wegdringende verten van het heuvelland heen, staarde hij naar de westerkim. Daarachter lag Amerika.

Eens, op een lichten Juni-avond, zat hij weder zoo. Het was tegen zonsondergang. De bergtoppen bloeiden als rozen in het avondrood. De purperen heerlijkheid en de luister van den hemel schenen wel tot in alle eeuwigheid te willen voortstralen.

Met oogen die niet zagen staarde de oude man in die glorie.

En langzaam, langzaam aan, kwam er een zonderlinge gewaarwording over hem, als ging het bewustzijn van zijn eigen ik, en van de omringende werkelijkheid hem ontglijden. Iets donkers begon te nevelen voor zijn oogen - iets donkers, tusschen hem en de zon, en dat werd al dichter en al breeder en hooger, tot het de heuvels overdekte, die er met flauwe omtrekken doorheen schemerden.

De zon verdoofde tot een bleeken schijn. En nu verzonk rondomme het bergland, en de donkerheid was een grauw en rotsachtig strand, waar de zee tegen aan sloeg. Een wijde baai deed zich op, vaal-wit van branding. Een naakt, steil voorgebergte sprong vèr vooruit in zee, omzwermd door meeuwen en vliegend schuim. Het werd nacht. Het mistte.

Nu trok de nevel op; in lange flarden woei hij uitéen. En daarginds uit duisternis en zwalpende golven doemde een zwarte massa op, een onttakeld, reddeloos gestrand schip, dat steigerde tegen de klippen. Dàar schoot een noodsignaal omhoog van het dek; het bliksemschelle licht beschitterde een drom doodsbleeke gezichten. En dadelijk daarop sloeg een zwarte zee over het schip, en mèt den zinkenden boeg verdween een geheele menigte in de diepte.

Een seconde lang bleef alles duister.

Toen, met een slag, als losbrekende donder, barstte een wolk van vuur en vlammenden rook de hoogte in. De lucht, de zee, het land waren licht als op den middag. Een regen van vonken wervelde neer: op de kaap wapperden vlammen om een uitéengeslagen rotsblok: nu stegen zij in lichte laaie omhoog. En in den afschijn, op het purperen duister der zee, kwam iets bleekroods te voorschijn, dat opdook en verdween, en weer opdook, en langzaam aangezwommen kwam op het licht - een gezicht, een paar naakte uitslaande armen.

Machiel stiet een schreeuw uit, die niets menschelijks meer had: het was zijn zoon.

Metéén was alles verdwenen. De zon scheen hem in het gezicht, de heuveltoppen gloorden.

Verbijsterd zag Machiel voor zich neer: hij bemerkte zijn opgetrokken knieën, zijn handen vastgeklemd in het heidekruid. Een ondragelijke pijn, als van een brandwond, schroeide hem het gezicht: in zijn keel voelde hij nog de rauwheid van dien schreeuw.

Een oogenblik lang zat hij als wezenloos. Toen plotseling, begreep hij. Hij wist dat hij gezien had, gezien, gezien, zóó gezien, dat hij het in alle eeuwigheid zou blijven zien, ingebrand in zijn oogen, in zijn hersens, een werkelijkheid waarachtiger dan aarde en zee en zon, - dat hij gezien had zijn zoon, uit schipbreuk en branding op het reddende licht aangezwommen.

Hij kwam! o genadige God! hij kwam, zijn zoon, zijn zoon!

Wanneer?

Dat deed er niet toe.

Hij kwam.

Hij gevoelde twijfel noch aarzeling, hij wist.

Hem was het Tweede Gezicht gebeurd, de geheimzinnige genadegift zijns volks, die, Fata Morgana des geestes, de dingen, achter den horizont der komende tijden verborgen, opspiegelt in het nú. Zijn zoon kwam.'

Welnu, laat dit stukje beschrijving éven anders zijn dan het is; laat het éven te sterk aangezet, het gebeurende té zeer als een bijzónder gebeuren voorgesteld zijn, doordat, bij

voorbeeld, de twijfelende bijgedachte in de schrijfster was: ‘hoe maak ik voor mijn nuchtere Hollanders zóóiets tot waarheid’; of het zij daarentegen iets te zwak en een weinig weifelend geschreven, doordat de begeerte in haar leefde, niet voor iemand te worden gehouden, die zelf ‘in zoo iets gelooft,’ en ziedaar: het wekken der waarheidsimpressie wordt zeker gemankeerd, terwijl thans, nu de kunstenares dit wonderbaarlijk gebeuren met even groote psychische zekerheid heeft gezien, als zij al hare werkelijkheden ziet, mogen zij al dan niet in hun oorsprong van louter geestelijken aard zijn, zij er niet aan denken kòn, dít gebeuren, déze realiteit op eenige andere wijze te beschrijven - óf met een ongeloofwaardigen over-nadruk, óf quasisupérieur erboven-staande - en haar relaas dan ook precies zóó scherp, zóó klaar en duidelijk begrensd is als dat van het optreden van haar zoutsmokkelaar! - Op dat ‘niet denken-kòn’ komt het aan. Ware het anders geweest, de beschrijving zou niet in die mate geslaagd zijn. Psychisch bezit men slechts waarheid, indien men door haar bezeten wordt, en slechts dan zien ook anderen haar als waarheid, zoo de kunstenaar de gezant en de waarheid de gebiedster is; niet in het omgekeerde geval. En moge het ook ongetwijfeld in groote mate van de receptiviteit des lezers afhangen of de fijnere nuances, stemmingen en gewaarwordingen van den kunstenaarsgeest in den zijne zullen overgaan, er zijn van die diepere, grootere mouvementen, die onfeilbaar, soms zelfs verhevigd, van den een in den ander dringen: de zekerheid van des schrijvers innerlijk zien wordt die van den lezer; zijn twijfel echter aan eigen visie, neen, wordt niet diens twijfel, maar - zoo groot is de vloek die op zich als kracht voordoende zwakheid rust - absolute verwerping en ongeloof! Overigens zal het wellicht, vooral voor de waardeering van soortgelijk werk waarin echter de suggestieve realiteitswording slechts op de ‘kleine wijze’ bereikt is, zijn nut hebben hier op te merken, dat van het volmaakt slagen in zulk een ultra romantisch-occulte deel vrijwel het lot van een geheel werk kan afhangen. Want de situatie - men vergeve mij het onhoffelijk beeld! - is te vergelijken met dat psychologisch moment, waarop een temmer merkt, dat er onder zijn tijgers en leeuwen een geest van verzet en tegen-

stand komt gevaren: slaagt hij erin, hen op dat oogenblik te dompteeren, slaagt hij erin ze zoover te brengen, dat zij door dièn brandenden hoepel springen, dan zijn ze ook voor goed zijn slaven, maar lijdt hij op dat oogenblik de nederlaag, dàn is hij reddeloos veroordeeld en verloren! Eenmaal in die sfeer van het waar-gemaakte wonderbaarlijke opgenomen, heeft de lezersgeest niet één verzetgedachte meer, en zonder een wenkbrauwfronsing gelooft hij verder alles, gelooft hij ook, dat David Machiel op dien beslissenden voorzegden nacht zich kwetsen moest en van pijn bezwijmen, zoodat hij het wachtvuur niet kon doen opvlammen en hem, uit zijne onmacht ontwaakt, geen andere keus meer bleef, dan het kruit in het vuur te rollen: de wonderbare profetie eens als feit aanvaard, heeft al het voorzegde, nu het gebeurt, *van het toevalligheidsplan op dat der doorlichte noodwendigheid geheven*. Dit alles kan men echter niet inzien of men begrijpt ook op hetzelfde oogenblik, dat men eene andere voorname schoonheid heeft ontdekt, die men, innig en feilloos verweven met het geheele werkje als zij is, bijna hadde voorbijgezien: de compositorische, in zulk een mate hier aanwezig als zelfs voor Augusta de Wit, die een componiste van hoogen rang is, buitengemeen lijkt, en meer in 't bijzonder valt dan de subtiele fraaiheid dèzer compositorische, en psychologische, vondst op: David Machiel blijkt volkomen te hebben vergeten - en dientengevolge vergeet de lezer het al evenzeer - *op welke wijze*, in het profetisch visioen, de stormzee bij de nachtelijke schipbreuk werd verlicht: door een ontploffing! Dááraan denkt hij niet en trouw gaat hij voort, elken avond, tien jaren lang, zijn houtvuur op de kaap te ontsteken. Niettegenstaande hij *gezien* èn *gehoord* heeft, *weet* hij *niet*; schoon juist hijzelf voorbestemd is, *dat* deel der voorzegging in vervulling te doen gaan, is dàt juist het eenige waaraan hij nìet denkt! En terwijl het visioen hem feitelijk voorspelde zijn offerdood, op het oogenblik dat zijn zoon wederkeert, gelooft hìj, dat het voorspelt dat hij hem weer zal zien! Dit is niet alleen vol van de duistere en vlijmende tragiek der antieke orakelspreuken, wier waarheid niet minder tot deels misleidende ònwaarheid in den hoorder werd, maar het is overheerschend-geweldig van die hoog-zetelende noodlottigheid, die al

naar eigen wil en welbehagen van de menschen helden, dupen en misleiden en soms, gelijk hier, dat al met eenen maakt! En hier is het dus ook, dat door de meesterlijk aangebrachte vervlechting-zelf van het gebeuren, dit voor onze rède, in het hèmellicht der Noodwendigheid wordt geheven, terwijl, voor ons gevòel, de tranen-lekende mist eener wel zéér áárdsche, onzegbare smart het overhuift.

M.H. VAN CAMPEN.

(*Wordt vervolgd*).

Gedichten.

I.
De stervende geliefden.

Laten wij dit zacht zeggen: dat wij allen
Eens als een ritsling in den schemer worden -
Zij, die zich nu de lendenen omgorden
Zullen eens deinzen, wankelen en vallen.

En waar is troost, dan in vermoeid vergeten,
In zacht bedwelmen en de zoete logen
Der glimlach, en der halfgeloken oogen
Van die zich in elkanders armen weten?

En stiller wordt het om hen heen, en duister -
En dorre blaren ritslen om hun haren -
En als een ritseling van najaarsblaren
Is tusschen hen een aarzelend gefluister

Van woorden, die nog tusschen wake' en droomen
Als vlokken stille sneeuw neerdwarlen bleven -
Van woorden, die verdwaalden uit het leven
En alleen zachtheid hebben meegenomen -

En dan het zwijgen en het eindloos trage
   Dichtgaan der oogen, die elkander vulden -
   Alleen een glimlach blijft om onvervulde
Daden en dagen, die zij nimmer zagen....

Wees stil, wees stil: dit zijn verbannen vorsten,
   Die zijn de troon en ijdle pracht vergeten -
   Hoe zouden zulken nog ons leven weten
Van machtelooze vreugde en daadloos dorsten?

Zij zijn hier veilig; hier kan niets hen vinden
   Dat van het leven is, want beiden deden
   Van vreugde's wenkende onbereikbaarheden
Afstand, en niets kan meer hun bond ontbinden.

Niets dan de dood, en zie, dit is hun sterven -
   Dit eindloos langzaam, in vermoeid beminnen
   Streelend bedwelmen van elkanders zinnen -
Dit zacht weggaan van alles, zonder derven -

Wees stil, en hoor: reeds roepen hen de bloemen,
   Die wij elkaar een volgend voorjaar schenken -
   En later, als wij niet meer aan hen denken
Zullen de beken nog hun namen noemen,

Murmelend langs ons waar wij zacht ons neder
   Vleien in gras en bloemen aan den oever.
   O, lief, mijn lief, is één ding vreemder, droever,
Voor wie dit weten, dan zacht lenteweder?

Zullen wij dan gedenken, dat wij leven
   Van wat hun zachte dood hen heeft onthouden?
   Dat hoog in 't licht de vooglen op de gouden
Drang van hun nooitvervulde vreugden zweven?

Dat kussen, die zij niet meer geven konden
   Dan uit hun lippe' als bloemen tot ons komen,
   En hooge wolken zweven, wijl hun droomen
Ook nimmer dan in tranen de aarde vonden?

O, liefste, dat uit dingen die hen deerden
Wij dan elkaar met zachte weemoed vullen -
Dat wij ons opperst uur beleven zullen
Wellicht, wijl zij eenmaal vergeefs begeerden....

Zullen wij dit gedenken? Zie, zij sterven
Sluimerend, en zij zullen niet meer weten -
En wij, mijn liefste, zullen hen vergeten
Waar wij in licht van later dagen zwerven -

Zie, hoe zij vreemd en schoon zijn in het duister -
Zij sluimren samen naar den dood, en zonder
Rimpeling gaan zij in het groote wonder
Over.... o, zie, mijn lief, mijn vuren luister,

De dorre blaren in hun haren.... Neem er
Zacht een uit weg om aan uw hart te dragen,
En te gedenken in de lentedagen:
Wij worden alle een ritsling in den schemer.

II.
Aan een schemervrouwe.

Gehuld in het herdenken van uw zwijgen,
Als in een kleed uit schemering geweven
Zal ik nu gaan, en mij naar stiller leven
In peinzende aandacht mijner droomen neigen.

En geen zal weten, en geen zal ontwijden
Uw beeld in mij, noch zal ik voor het breede
Geheim der avondzee een andre vrede
Dan die van uw doordroomde ziel belijden.

Want gij hebt om mijn schouderen gehangen
De mantel uwer stilte en mij gewezen
Den steilen weg der eenzamen, en dezen
Zal ik nu gaan met ingekeerd verlangen.

En peinzend uit de schermerdiepten stijgend
Waar uw bestaan is, zal ik soms een wijle
Stil staan, en neerzien in het duistre, steile
Dal van uw leven, en - mij overneigend -

Hooren hoe diep vanuit uw donkre gronden,
Waar leven's waatren door de bedding breken
Van uwe droomen, zingt de zang der beken
Die eens in verre zee van vrede monden -

Gij hebt het wezen van de diepe dalen
En waatren der verborgen schemeringen -
Maar ik ben van den wind, en van het zingen
Der zwervenden, die over de aarde dwalen,

En langs de zeeën, en hun woningen
Zijn nergens, en zij kunnen niets behouden
Dan mijmring, en zij worden de vertrouwden
Van beedlaars en verbannen koningen.

Maar vrijheid is hun open weg, en weemoed
De vorstenmantel waar zij zich in hullen -
En wenschen, die geen daad ooit kon vervullen,
Stilden tot wijsheid van hun hoogen deemoed.

En elk van hen zal eens ten vrede stijgen,
Aan wereld's spel van lach en traan ontkomen.
Want slechts door takken van de naakte boomen
Glinstren de sterren van het hooge zwijgen.

Ik ben een van hun jongren; waar zij zwegen
En bleven, zal hun rust mijn zingen hooren -
Ik ben van hen, die in den wind geboren
Zwervende zingen langs der menschen wegen.

Maar altijd komt mijn zingend zwerven weder
Ter schaduwranden uwer stilte luistren -
En als de vuren der begeerten duistren
Zweven mijn droomen naar uw schemer neder.

Uw zwijgen is mijn bron van later zingen -
Uw droom de wolkenwoning mijner stralen -
Mij dagen in uw overschaduwingen
De lichte verten waar ik eens zal dwalen -
Gij, die het wezen hebt der diepe dalen
En waatren der verborgen schemeringen.

Lynmouth, Juli 1914.
A. ROLAND HOLST.

Stemmen van den wind op de Bataksche hoogvlakte.

Op de wijde als een zee, bare als een zee, grijsgroen golvende als een zee, op de Bataksche Hoogvlakte, daar heeft de wind vele stemmen. Hoog door de lucht hoort het volk van de donkere dorpen-eilandjes over zich heen gaan de toornige stemmen en de teedere, stemmen van geweld en stemmen van luchtig spel.

In het grijzige reuzengras der wildernis hooren de jager en zijn hond die den schuilhoek van het ree besluipen.

Op het veld hoort de lange rij der vrouwen, die hun puntige staven op de maat den grond indrijvend, de schol openbreken voor het zaad.

In het dunne houten huis met zijn heuvelhoog dak hooren de gezinnen die bijeengehurkt zitten om het uitsmeulende rijs-vuur 's avonds. Boven den rossigen schijn die openliggende handen beglimt en verstilde aangezichten staat de deinende duisternis steil. De zwarte kegelholte, de van alle hemelruimten omspoelde dak-spelonk, rumoert van binnenbruisend windgerucht. De moede akkerman, op zijn slaapmat uitgestrekt met een bos tooverkruiden onder het hoofd, om naar waarheid van zijn nieuw-ontgonnen akker te droomen, of die vrucht zal dragen, hoort door zijn slaap heen de windestem.

Als in de blinde verschrikking der bliksemflitsen, witte, in den worp knakkende speeren, loodrecht uit het zwarte neergedrild, in de davering van knetterende donderslagen, die op de bergen uiteenbarsten en ratelend de hellingen afrollen, het onweer over de vlakte komt, dan rent de

wind met rauw gebas voor hem uit, de huilende jachthond des hemels die de wolken in hun vlucht verscheurt. De Batakkerhuizen bukken de buffelhorens van hun donkeren gevel tegen hem, als hij honderdvuldig er aan komt gevlogen, jankend van drift.

Wanneer de zorgelooze zoeker naar akkergrond waar hij zonder zweet van oogste, den brand heeft gestoken aan het ruig der helling - in de vruchtbare asch werpt hij later zijn handenvol zaairijst -; als gras en struikgewas een sidderende blauwgrijze nevel wordt, de jonge opslag langs den zoom van het bergbosch de kruipende vlam omhoog heft en plotseling laaien de boomen bleekbrandend en reusachtig den zonneschijn in, dan komt de wind er aangegaloppeerd, snuivend tegen de vlammen. Als de buffelstier in het moeras zoo wentelt hij zich om en om in den vloed van het opspattende vuur. Het bamboe-bosch ontploft uit honderden van hitte prangendzwangere schalmen, die met doffen slag uiteenbarsten. Hij rent door de brekende boomen. Hij brult het uit. En rondom hem springen op, en hem achterna, als een kudde wilde koeien den kop schokkenden staart-zwiependen bul, rent een roode kudde vlammen, met dolle vaart de vlakte in die onder hun hoeven in rook vervliegt.

Door de diepe, nauwe, windende wegen die tot rivier geworden regen heeft uitgeloopen in den gruizeligen grond der Hoogvlakte - honderden voeten diep schemert de haastige waterglimp binnen het donker van loodrechte wanden, - daar dwaalt met langaanhoudend klaaggezang de wind, daar waart de gevangene om in alleenlijke lamentatie. De ruiter die langs het ravijn draaft, jaagt zijn paard in galop om aan dat geluid te ontkomen. Hij denkt aan doodenklachten, die na zonsondergang vrouwen klagen buiten het dorp. Zóo roept, zóo zware zuchten loost, zóo kermt, in onontkoombare donkerte van droefheid, in altijd weder in zichzelf terugkeerenden doolweg van rouwende gedachten gevangen, een Bataksche moeder op het grafje van haar lieve kind. Door de donkere rivierravijnen klaagt de wind een nooit uitgeklaagde klacht.

Maar zijn blijheids-stemmen laat hij hooren over de heuvels, als het jonge groen er spruit. De losloopende paardjes van de dorpelingen steken de ooren op, en gaan plotseling galop-

peeren, brieschend met wapperende manen en staart. De wilde bergduiven, de schoone, zacht-grijze, die met zoo diepen toon roekoeen, stijgen in breede vluchten hem te gemoet. Vlijmzoet fluitegeluid blaast hij door hun zwiepende wieken.

En in het dorpsboschje, in den buigenden bamboe die koelte neerzeeft over de badplaats kabbelend onder den waterval, daar heeft hij zoo vele vroolijke stemmen als er vroolijke dingen zijn. Allerlei lief geluid maakt hij tusschen het fluisterige loover en de ranke schalmenstammen die lichtweg piepen en knersen, tusschen de kabbelingen en het geplas van den klokkenden waterval. Hij is een stem tusschen de stemmen van de jonge meisjes die met gelach en roepen voor zich uit den glooienden oever afkomen, om water te halen aan de beek. De vrouwen komen hun weefsel blauwverven in de uitgegraven kommen der steenige glooiing, waar de indigo-bladeren vergaan zijn in nat. Zij spoelen de gekleurde waden in de beek waar zij het volste bruist rondom de steenen; en hangen al dat blauw als vlaggen van dagelijksche levensvreugd te wapperen langs den oever; dan klinkt zijn licht geluid mede met hun roepend gesprek. Van den weg af draagt hij het piepen aan en het geknars van de langzame marktkarren waarmee de mannen terugkomen van dag-en-nacht langen tocht, en het kleppen van het klokje aan den hals van den diep-ademenden buffel die zoo zeker zijns weegs gaat, door den slapenden voerman wèlvertrouwd. Hij kaatst den opspringenden hoefslag terug die den heuvel naar het dorp op rent; het geschreeuw van de buffel-jongens achter hun breede beesten, die, snuivend den poel uitgeklommen hun middagvoer en rust in de schaduwig koele ruimte onder het paalhuis zoeken; den lichten veel-slag van de rijst-stampers uit de schuur waar de vrouwen aan het gemeenschappelijke blok staan. Al die vele liefelijkheid draagt hij in zijn eigene mee als hij neurt door het bamboeboschje.

De Bataks lokken die liefelijke windestem voor hun dagelijkschen arbeid-kameraad. Zooals een jongen van een hol bamboe-takje een fluit maakt, om er aardige deuntjes op te spelen, zoo maken zij van een rechten gaven bamboestam een fluit voor den wind. Als het geweldige speeltuig, vast ingegraven in den grond en wèl gestut, staat opgericht in het rijstveld, dan komt hij het bespelen, heldere wijzen

blaast hij er op. De gretige rijstvogeltjes, die met een gekletter als van de berghelling neerschietend kiezelgruis bij klepperwiekende duizenden tegelijk neervallen in de rijpe rijst, stuiven verschrikt omhoog, en durven niet weeromkomen zoo lang die luide fluit weerklinkt. Over de velden heen schalmeit zij, en de slingeringen der verre rivier. De vrouwen van het dorp, naarstig aan haar weefraam, roepen elkander toe uit de eene huisschaduw naar de andere. Nu behoeven zij niet, van onrust popelend, aan den speelschen jongen te denken, die zeker het wachterhuisje uitgeklommen is naar een kameraad, of aan de al-groote dochter naar wie bij het rijstveld, neergeslagen onder een vogel-vlaag, een heimelijke vrijer uit ziet.

Wie zou het wel verzonnen hebben, dat speeltuig van den wind dat werktuig is voor het akkervolk?

De Bataks weten het niet: het is geheel vergeefs daarnaar te vragen in hun dorpen. Maar wat slag van man hij was die zoo liefelijken vond deed, en hoedanig zijn gedachten, dat verstaat wel wie ooit de windefluit hoorde spelen over verten van rijpend veld.

Een stille man, die gaarne alleen was, en wien kinderen naliepen. Als hij op de jacht was geweest bracht hij hun kantige lianen-zaden mee uit het bosch, voor bikkels. En hij wist lange verhalen van het dwerghert, allen anderen dieren te slim af, van den tijger die medelij had met de verdwaalde meisjes in het ravijn, en den pompoen die eigenlijk de zoon van een machtigen vorst was, van de avondster, de schoone vriendin der palmwijn-zoekers. Hij kende de kruiden die zieken beter maken, en de randen sluiten van wonden, schichtige paarden, door geen ruiter getemd, werden rustig onder zijn hand.

In het bosch, als hij met zijn hond de hellingen over zwierf en de diepe bruisende ravijnen door, speurend naar buit; op den akker waar hij met de andere mannen van zijn dorp de sterk-wortelende stronken uitbrak van het afgebrande geboomte, en op de smalle sappig-groene sawah in de beekbedding, het kostelijke bezit dat de welgestelde naarstiglijk verzorgt; op de diep-ingesleten paden waarlangs het volk van de Hoogvlakte uren ver naar de markt loopt, in eentonig gepraat gerucht aandragend naar het al sterker gezoem

dat binnen den kring van uitgespannen karren en los loopende hitjes den eenzaam-schaduwenden boom van den marktheuvel omzwermt; des avonds, tusschen de schaak-spelers en de drinkers van palmwijn, was hij dikwijls stil en in zich zelven gekeerd, door de stemmen zijner makkers heen luisterend naar de stemmen van den wind. Hij had er naar geluisterd, zoo dikwijls en lang, zoo innig, dat hij al die vele verschillende kende, en ook de samenstemmingen tusschen hen en de andere dingen der natuur. Als hij den wind her en der hoorde dwalen en mompelen om het huis, dan wist hij: nu is de vlakte somber geworden, uit de diepe spleet in de vulkaanhelling strijkt de damp krinkelend weg langs het zwavel-gele ravijn, de stuivende zandwolk verijlt aan den voet der glooiing waarvan in dit laatste regenseizoen de stortbeek alle groeisel heeft afgesleurd. Bij den lichten, effen deinenden toon van een andere windestem, zag hij, met de oogen dicht het glanzende sawah-groen zilverig worden in golving en de lijnen der bergen die de vlakte omsluiten helder tegen de lucht; het gevonkel zwart en blank van het wiegelende citroengebladerte in de vruchtgaard van het dorp speelde tegen den binnenkant van zijn neergelaten oogleden aan. En met geluidelooze stilte rondom, hoorde hij binnen in zijn hoofd het kraken en knarsen van buigenden bamboe, den korten schreeuw dien een ree, verontruste bewaker der kudde, gaf, de stemmen van ruiters, tegen den wind in roepend. Als zijn eigen adem ging geluid door hem heen. Hij deed zich open voor den wind. Hij werd als het wildernis-gras dat ruischte, als het ree dat kreet, als een vol geluid geloopen ravijn. In zijn keel spande zingen, dat mee wou met den wind.

En op een ochtend dat hij zoo, alleen aan den zoom van het bosch zittende, den wind op zich liet spelen, met zijne gedachten bij zijn liefje die heel den dag het rijstveld moest bewaken en wel eens schreide onder haar moeders harde stem en harde hand, geraakte hij in een droomerij daarover hoe het zijn zou als die wind, die zoo sterk door het bamboebosch bruiste, de stille lucht boven haar rijstveld vol gerucht blies, dat al de vogels vloden. Zoo dikwijls al, als hij speelde op de fluit die hij kunstig van een bamboe-schalmpje had gesneden, had hij, luisterend naar den zoeten toon, gemijmerd

over dat wondere, dat wind in weerstand klank wordt. Nu langzaam aan, verlouterde de mijmerij tot gedachte. De rechte gladde zuiverrond omhoog stijgende schalmenstam, waarop met al helderder wordende oogen hij zag, veranderde in een fluit, voor dien goddelijken Speelman den Wind een speeltuig goden-groot.

Niemand weet meer van hem. Niemand weet hoe hij verzon en probeerde, telkens weer overnieuw in onvermoeibaar geduld; hoe, ten laatste, den schoonen toon hij ving, en met schuins gehouden hoofd stond te luisteren, de lange zuiverzoet vloeiende klankenteugen proevende, en diep drinkend, met een heerlijken lust aan dat wèl-geluid, dat daar opgeborreld kwam uit den hollen van wind doorspeelden stam; en onbewust glimlachte hij, terwijl zijn meisje naar zijn hand tastte en, vleiend tegen hem aan zich borg die haar niet zag. Niemand weet meer van hem. Maar altijd nog klinkt zijn windschalmei over de Bataksche vlakte.

In het strakke middaguur als het akkervolk den arbeid laat en de karbouwenkudde zich koelt in den plas, als alle vogels stil zijn in de schaduw en zelfs de schrille krekels geluideloos zijn geworden tusschen de tot stof verblakerende grassprieten, dan komt ergens uit het ongeziene de wijze aandrijven van den wind die zijn groote fluit bespeelt, lange, volle, zuiver-zoet zingende tonen, die uit akker-bebroedende laagte op zich heffen tot het juichgeluid van een vogel in de hooge zon.

Schoon in de wijde stilte is dat alleene geluid. Schoon over de wijde als een zee, bare als een zee, grijsgroengolvende als een zee, de Bataksche hoogvlakte, die windestem die voor het volk van de velden zingt.

AUGUSTA DE WIT.

Wolkenspel.

De wondre wolkenkaravanen deinen
Als vrije zeilers door het luchteruim,
En doen de vlokken van haar kuivend kruim,
Fantome' uit fiere droom-tournooien schijnen...

Zie, - wimplend wijd omlijnde paladijnen
Rijden op rossen met schabrak en pluim,
Naar gindsche burcht, die blank, uit krinklend schuim,
Ontgloeit in glans van kostbre porceleinen!

Zoo jaagt, in de eeuwge wissling der natuur,
Een godengril 't òpstuifsel van de zeeën,

Als veder-vachten over 't verre azuur
Tot beeldnaars van gigantische cameeën, -

Vierend een vurig schoonheidsavontuur,
Hóóg boven 't murw geween van menschenweeën.

JAN VETH.

Karl Lamprecht.
1856-1915.

‘Warten wir ab, was unter dem Weihnachtsbaum des Jahres 1915 liegen wird.’ Zoo eindigde de laatste brief dien ik van hem ontvangen mocht, vier maanden voor zijn dood. Is het 's lots wreedheid, of 's lots mededoogen, dat hem ontzegd heeft het kerstgeschenk te blijven inwachten?

Hij leefde in de stellige overtuiging, dat het een nuttig, een zegenrijk geschenk zijn zou niet slechts voor zijn overwinnend volk, maar voor de wereld, ten opzichte waarvan hij aan dat volk een zoo grootsche roeping meer nog toebad dan toekende. De ‘Kultur’-kreet is niet het minst door *zijn* toedoen aangeheven zoo trotsch en zoo luid; - was zij bij hem niet eer de uitdrukking van een sterk verlangen dan de tepronkstelling van een reeds veroverd bezit? Hij zag de kracht van zijn volk zoo eindeloos groot, zou dat volk niet ook den adeldom verwerven dien de wereld eischt in wien zij willig gehoorzamen zal? Hij vertrouwde van ja. ‘Ich glaube schwerlich, dass Jemand, der nicht die letzten Monate in Deutschland erlebt hat, sich eine richtige Vorstellung über das Mass der für uns verfügbaren Kräfte nach jeder Hinsicht machen kann;’ - zóó zijn brief, van 18 Januari 1915. *Nach jeder Hinsicht;* daaronder begreep hij ook en vooral de kracht tot zedelijke overwinning. Zou Kerstmis 1915 hem hebben beschaamd?

Hij had een levendig gevoel van wat Duitschland nog ontbrak, en ik heb het bewijs in handen dat dit gevoel sterk bij hem gesproken heeft eenige jaren vóór den oorlog,

na een bezoek.... aan Nederland. ‘Wie stehen Sie doch in einem starken Charakter und in einer ausgeprägten Tradition, Dingen, die Sie manchmal unterschätzen mögen, die sich aber dem Deutschen, der sich aus einer gärenden Kultur zu ihnen herübersehnt, bei einer Fahrt durch Ihr Land doppelt als begehrenswert aufdrängen...’ (2 Mei 1910.)

Hij had toen te Leiden en te Utrecht voordrachten gehouden, waarvan hij in de *Zukunft* van 23 April 1910 het merg publiceerde. ‘Deutsche Ideale’ noemde hij dat artikel, en als het alle andere omvattende ideaal verscheen daar ‘die Forderung einer Politisirung der Gesellschaft in Erziehung durch Bürgerkunde und durch erweiterte Selbstverwaltung.... In der Politisirung von unten her ergiebt sich das ganze Wachsen des neuen Staates, bis auch für dessen Bekrönung einst die rechten Formen gefunden werden... Die Bewegung ist im höchsten Grade freiheitlich: sie enthält den Liberalismus der Zukunft...’

Het lot heeft nu gewild dat Duitschland met half de wereld in oorlog gekomen is, eer het in de richting waaraan Lamprecht de toekomst voorspelde nog zichtbare vorderingen had gemaakt. Die wereld heeft geenszins den indruk dat het land dat zij belegert een land is van vrijheid en zelfbestuur, integendeel van een elders ongekende mate van gehoorzaamheid aan het bevel dat van boven komt. Die gehoorzaamheid maakt Duitschland zeer sterk voor de taak van *heden*: maar op heden zal een dag volgen die gansch andere eischen stelt, en de overwinningen die Duitschland dàn behalen kan zullen alleen duurzaam zijn als zij den indruk kunnen maken bevochten te zijn door onze zedelijk meerderen, door lieden die boven ons uitblinken in de hanteering der geestelijke goederen die Lamprecht de hoogste noemde.

In zijn brochure *Krieg und Kultur*, in de Januari-aflevering van dit tijdschrift besproken, toonde Lamprecht zich van deze waarheid overtuigd, en tevens hiervan dat die toekomst, wilde zij Duitsche militaire zegepralen niet van hare waarde berooven, de grootste inspanning van Duitsche geestelijke krachten vorderde. Het boekje eindigde met de waarschuwing, dat die geestelijke taak der toekomst moeilijk was: ‘enorm schwer’. En voor dien zwaren strijd heeft het Duitsche

volk thans een aanvoerder van nobelen en rijken geest te minder.

Wij hadden niet vernomen dat hij ziek was; hij leefde in de herinnering als een verschijning van kracht, ook lichamelijke. *Krieg und Kultur* maakte niet den indruk geschreven te zijn door iemand die in eenig opzicht was verzwakt; zijn particuliere brieven deden het ook niet. Wat heeft hem zoo eensklaps geveld? Wij moeten het opschrijven bij de vele zaken waarover wij eerst na den vrede zekerheid zullen kunnen verkrijgen. Intusschen is het een weemoedige gedachte dat deze man van groot kunnen, van nog hooger willen, heengaan moest op dit oogenblik.

H.T. COLENBRANDER.

Tweeërlei opvatting.

De heer Hofstede de Groot behoort niet tot de lichtgeloovigen. Hij is geenszins grif van aannemen en waagt zich zelden op één-nachts-ijs. Meegaand zou men hem nooit mogen noemen. Dat zijn dus altemaal kritische deugden en zij maken, dat het een voorrecht is, hem tot opponent te hebben. Want zijn tegenstand prikkelt er toe, zich nader rekenschap van eigen positie te geven en dringt zoo tot grondiger onderzoek. Dit is immers uitmuntend: The supreme vice is shallowness.

Toen ik indertijd meende, uit een versje van de Scudery van vóór 1646, een bepaald portret door Rembrandt als dat van den Marquis d'Andelot te kunnen identificeeren, en ik in het familieschap van de Colignys met de Oranjes en de relatie van Frederik Hendriks secretaris Huygens met Rembrandt, de schakels van Andelot tot den schilder meende te kunnen aanwijzen[1)], kwam de heer de Groot met bezwaar. Hij kon, zoo schreef hij mij, geen verband vinden tusschen de Colignys en het Markizaat van Andelot.

Inderdaad had ik dat niet geheel deugdelijk aan kunnen geven en het was onloochenbaar, dat hiertoe steviger gronden moesten worden gevonden. Nauwgezetter nasporingen hebben mij toen in staat gesteld aan te toonen[2)], hoe Gaspard IV de Coligny in zijn jongere jaren den titel van Marquis d'Andelot voerde, hoe hij en zijn familie met de Huygensen geliëerd waren, en hoe hijzelf in het begin van 1640, op nog geen twintigjarigen leeftijd bij het leger in de Nederlanden in dienst kwam. Dr. de Groots bezwaar was daarmede uit den weg geruimd.

1) Kunstchronik 18 Juni 1908.
2) Onze Kunst. Rembrandtiana X, Maart, 1912.

Doch nu kwam de voorzichtige criticus met twee nieuwe bedenkingen[1].

In de eerste plaats wees hij nog eens op den tekst van Scudery's versregelen, die aldus luiden:

> Tels les Perses autres fois,
> Vouloient que fussent les Rois,
> Qu'ils esleuoient sur le Throne:
> Chacun en le voyant en demeure charmé;
> Il paroist Adonis, lors qu'il n'est point armé,
> Et lors qu'il a son casque, une Reine Amazone.

Dit versje nu, is volgens Hofstede de Groot niet op het door mij aangewezen schilderij toepasselijk.

De eerste eigenschap van een schilderij, waarop die regelen zouden kunnen slaan, schijnt hem te moeten zijn, dat er een climax in voorhanden zij en dus de voorgestelde persoon ook de helm op heeft. ‘Hoe kan men’ - meent de heer de Groot - ‘bij een toeschouwer instemming opwekken met de bewering: “als deze jonge man zijn helm op heeft, lijkt hij op een vrouw, en wel op een koningin der Amazonen”, indien hij dien helm niet ook opheeft?’

Men zou hierop kunnen antwoorden, dat een goed deel der bijschriften-poëzie den heer de Groot met zijn opmerkingen in het ongelijk stelt. Een schilderij kan nu eenmaal niet veel verder gaan dan een bepaalde situatie af te beelden en niet zelf een climax geven. De dichter daarentegen vermeit zich gaarne in het niet-onmiddellijk voorgestelde. Wij willen slechts drie voorbeelden geven van een poëet, die op die wijze een portret beschrijft en in zijn verzen verder duidt dan wat hij strikt vóór zich ziet.

Het eerste voorbeeld wijzen wij aan in Vondel's bekende vier regelen op het portret van Jan Six, waarvan de laatste luidt:

> ‘De verf vergaet, de deught zal eeuwig blijven.’

De poëtische climax is in de beeltenis natuurlijk ook niet voorgesteld. Die eeuwigheid van de deugd wordt door Vondel alleen in de toekomst gezien.

Een tweede voorbeeld kan men bij den dichter vinden, wiens naam ik reeds in de Andelot-geschiedenis mocht betrekken.

1) Oud-Holland 1912. Derde Aflevering.

Femme adorée, et bientôt tendre Mere
Reçois ici l'hommage qui t'eſt dû
L'Epoux que tu choiſis lors-qu'il eut tout perdu
Retrouve tout, puiſqu'il a ſçu te plaire

Portret van Madame de Laborde (1775).

Huygens schrijft namelijk bij een portret van Anna van Oostenrijk, de echtgenoote van Lodewijk XIII van Frankrijk:

> Ce Poitraict admirable
> Faict qu'on a de la peine à juger à Paris
> S'il est bien véritable
> Que celle qu'il faict viure est morte à St Denis.

Ofschoon Huygens in de pointe van zijn vers op het reeds-overleden-zijn der Koningin doelt, ziet men haar natuurlijk op het portret in levende lijve voorgesteld.

Een derde voorbeeld wil ik aanwijzen in een zeldzame achttiende-eeuwsche gravure, welke men vindt gereproduceerd in het werk: 'Françaises du XVIIIe siècle parde Granges de Surgères et Bourcard (Dentu 1887). Op het bedoelde prentje ziet men eene jonge vrouw, Madame de Laborde, afgebeeld, die zeer kennelijk in blijde verwachting verkeert. Vier versregels, die er onder staan, luiden:

> Femme adorée, et bientôt tendre Mère
> Reçois ici l'hommage qui t'est dû:
> l'Epoux que tu choisis lors qu'il eut tout perdu
> Retrouve tout, puisqu'il a sçu te plaire.

Reeds in den eersten regel ligt de climax van de aangebeden vrouw tot de moeder uitgedrukt. Intusschen is op het prentje Madame de Laborde wèl in de verwachting van haar moederschap, maar niet àls moeder afgebeeld. Het geval is volkomen analoog aan dat van het versje op Andelot. Dit vermeldt dat de markies er zàl uitzien gelijk een Amazonenkoningin, àls hij den helm opzet, dien hij nog naast zich heeft liggen, en de poëet loopt dus op de voorstelling van het schilderij vooruit, zooals ook Vondel, Huygens en de achttiende-eeuwsche Franschman het deden.

Alle drie deze voorbeelden, die gemakkelijk met andere vermeerderd zouden kunnen worden, toonen voldoende aan, dat 's Heeren de Groots onderhavige opmerking ter zijde mag worden geschoven.

In een later artikel komt Dr. Hofstede de Groot echter nog met een tweede bezwaar aandragen[1] dat hij met grooten nadruk tegen mijn identificatie laat gelden. De geleerde kunsthistoricus is zoo gelukkig geweest een authentiek por-

1) Oud-Holland 1913. Eerste aflevering.

tret van den jongen Markies te vinden, - een gegraveerd portret met onderschrift. En blijkens den titel, welke op dat onderschrift aan Gaspard IV wordt gegeven, van vóór 1646. Een stevig document dus. ‘Eén oogopslag’ - zoo schrijft Hofstede de Groot over dit portret - ‘overtuigt ons dat er hoegenaamd geene gelijkenis van gelaatstrekken bestaat met den jeugdigen krijgsman van Rembrandt.’

Eén oogopslag! Het is mogelijk, - maar ik kan het van mijn vriend De Groots omzichtigheid nog zoo spoedig niet gelooven - dat onze ervaren opponent bij zijn grondige expertises van schilderijen gewoon is met één oogopslag te oordeelen. Intusschen, bij het vaststellen van al-of-niet-gelijkenis tusschen twee portretten komt wel wat rustiger overweging tepas. En dit te meer, wanneer die portretten zijn uitgevoerd door twee in stijl wijd uiteenloopende kunstenaars en in fundamenteel verschillende technieken.

Theodoor van Merlen, zoo heet de graveur van het door Dr. de Groot opgerakelde portret, behoort niet tot de zeer bekenden in de geschiedenis der kunst. Hij was een Antwerpenaar uit den tijd der Rubens-epigonen en graveerde o.a. naar Ph. de Champagne. Genoeg om aan te duiden, dat zijn heele school al min of meer lijnrecht tegenover de opvattingen van Rembrandt stond.

Maar vooral: dit portret is gegraveerd, - met het burijn tamelijk schoolsch gesneden. En zoù nu wel ooit eenige met strakke arceeringen in koper gebrachte beeltenis, wat subtieler uitdrukking betreft, kunnen overeenkomen met een alle lijn wegdoezelend, op wemeling van licht en donker gebaseerd, heelemaal schilderachtig opgevat schilderij?

Elk kunstwerk vindt nu eenmaal in zijn grondtechniek zelve de wezenlijke draagster van zijn stijl. En de klare, glanzende formuleering, die door het burijn in de weerstrevende metalen plaat wordt uitgegraven, kàn nooit - of het materiaal moest op de onzinnigste wijze geforceerd worden - strooken met het in weeke oliën benaderen van diepe twijfeltonen, zooals men dat bij een geschilderden kop van Rembrandt vindt.

Maar van Merlen forceert zijn materiaal niet. Hij heeft dit portret uitgevoerd naar die, door zeventiende-eeuwsche graveurs vaak zoo virtuoselijk gehuldigde opvatting, die bij

het modeleeren van een aangezicht haar kracht zoekt in fraai-glooiende lijnen, welke overal haar systematische klaarheid blijven vertoonen. In het gelaat zelve zoo weinig mogelijk kruislijnen. Geen zoeken naar weeker afwijkingen van de norm. Geen zweem van embrouillement. De schitterendst behandelde partijen zijn eigenlijk het borduursel aan het wambuis en de haar-partij. Maar deze ornamenteele techniek, die het minder op subtiliteit van uitdrukking dan op fraaie voordracht aanlegt, leent zich juist voortreffelijk tot de gave zwierigheid, die den graveur bij heel het mondaine uitbeelden van den jongen markies voor oogen stond. Andelot is afgebeeld als cavalier en de houding, waarin hij zich aan ons voorstelt, is gracieus uitdagend. Van het *portrait intime* kan men zich moeilijk op grooter afstand bevinden dan bij deze sierlijke gravure.

Nochtans laat zich uit dit portret zeer wel een signalement opmaken van Andelots gelaatstype. Hij vertoont een laag voorhoofd, waar het haar dicht overheen hangt. Regelmatig geteekende, fraai gebogen wenkbrauwen, waar eveneens regelmatig geteekende, ietwat wijd van elkaar af blijvende, amandelvormige oogen onder staan. De neus is recht, heeft weinig top en vertoont smalle neusvleugels. Van den mond, die eenigszins vrouwelijk is, staan de hoeken sterk ingedrukt. De buitenlijn van het gezicht is eivormig. De jukbeenderen zijn breed en dicht tegen de oogkassen opgeduwd. De wangen daaronder staan bol, maar loopen naar beneden uit in een zeer smal kinappeltje.

Is er nu in dit zakelijke signalement iets, dat met het portret van Rembrandt niet strookt? Niets ter wereld, durf ik meenen. Integendeel klopt het geheel en al met wat men van de gelaatsvormen op het schilderij zou willen zeggen. En dit is zoozeer het geval dat, toen het artikel van Dr. Hofstede de Groot verscheen, drie personen, Prof. Derkinderen, Prof. Six en de Heer Schmidt Degener, onafhankelijk van elkander en zonder dat ik in het minst naar hun gevoelen gevraagd had, mij de verzekering kwamen brengen, hoe een vergelijking van de twee door den heer de Groot gebrachte afbeeldingen, die van de gravure en die van het schilderij, hun de overtuiging had gegeven, dat hier wel degelijk een en dezelfde jonge man was afgebeeld.

De heer Six verzekerde mij zelfs dat, hoewel hij vroeger van de juistheid mijner these niet overtuigd was geweest, het door den heer de Groot aangebrachte tegenbewijs hem thans geheel naar mijn kant gedrongen had.

Intusschen vertoonen de gravure en het portret drie opvallende verschillen, die het de moeite waard is nog onder de oogen te zien.

Ten eerste geeft het schilderij den indruk van een donkeren jongeling, terwijl op de gravure alles blond gehouden is. Dit kan echter dadelijk verklaard worden door het feit, dat de heele graveerstijl van Van Merlen het op open lijnen aanlegt en in het algemeen in de zuivere lijn-gravure alle zwarten vermeden worden, terwijl Rembrandt nu eenmaal bij voorkeur met zware schaduwen en sterke contrasten werkt.

Ten tweede is bij Van Merlen de kop van op zijde, die bij Rembrandt daarentegen sterk van boven verlicht. Door dat zijlicht werpt in de gravure het zij-haar b.v. een schaduw op de bovenwang, waardoor de val van de lokken niet zoo duidelijk spreekt en de breede jukboog gemaskeerd wordt. Het gezicht lijkt daardoor smaller en minder eivormig dan het blijkens de buitenlijn toch is. Bij Rembrandt schijnen door het bovenlicht de beschaduwde oogen dieper te liggen en de kin sterker te wijken.

Ten derde vertoont Andelot op de gravure een kneveltje, dat hij op het jonger genomen portret van Rembrandt nog niet heeft. Daardoor ziet hij er bij Van Merlen eleganter en minder meisjesachtig uit.

Om nu te bewijzen dat de andere verlichting en het kneveltje de twee portretten voor den oppervlakkigen beschouwer meer van elkaar doen verschillen dan zij het in hun grondtype doen, heb ik een eenvoudige proef genomen. Op een afdruk van de reproductie der gravure heb ik eerst het kneveltje weggemaakt. De strakker geworden bovenlip bleek toen dadelijk geheel gelijk aan die op het schilderij. Vervolgens heb ik de door het zijlicht veroorzaakte schaduwen op de jukboog en naast den neus weggeradeerd. En ten slotte heb ik op de plaatsen, die bij een verlichting van boven in schaduw zouden vallen, arceeringen aangebracht. Meer niet. Ik heb de buitenlijnen en de vaste vormen geheel onaangetast gelaten. En aan de uitdrukking heb ik niet het minste trachten

Portret van den Marquis d'Andelot, waarschijnlijk op ongeveer 24-jarigen leeftijd, naar de gravure van TH. VAN MERLEN.

te veranderen. Toch was de metamorfose verrassend. En ik geloof niet dat iemand, die mijn bescheidenlijk bijgeteekenden Van Merlen-kop met dien van Rembrandt vergelijkt, nog zal twijfelen, of er is hier wel degelijk een en dezelfde persoon door twee in opvatting uiteenloopende portrettisten afgebeeld. Eén oogopslag kan thans een ieder overtuigen, dat er een treffende overeenkomst van gelaatstrekken bestaat tusschen den kop op de gravure en dien van Rembrandt.

En zoo heeft Hofstede de Groot, door met prijzenswaardige vasthoudendheid, de waarde van mijn opmerkingen te blijven ontkennen, tenslotte zelf onwillekeurig het meest afdoende bewijs voor de juistheid mijner onderstelling geleverd. In Rembrandts portret van den jeugdigen krijgsman, die zijn pantser vastgespt, bij Richard Mortimer, mag men nu zonder aarzeling de beeltenis van den jongen Marquis d'Andelot zien.

De vraag, wie de voorgestelde persoon op een bepaald schilderij van Rembrandt is, kan niet van bergen-verzettend belang geacht worden. Maar wanneer men de kunst van een groot meester lief heeft, zal men zich allengs voor àlles interesseeren wat hem en zijn werk maar aangaat. Met wie de meester in relatie kwam, hoe hij tegenover bepaalde opdrachten stond, in hoeverre hij een traditie volgde of verwierp, wat hij uit een van elders bekend model haalde, het kan tenslotte alles direkt of indirekt licht brengen in het raadsel zijner persoonlijkheid en in hare ontwikkeling.

Maar ook wanneer men onderzoekingen van dezen aard niet anders dan als een spel zou willen beschouwen, dan nog wil het mij voorkomen, dat men er een edel spel in zou behooren te zien, den oprechten minnaar van kunst en historie op zijn tijd geenszins onwaardig. De oplossing van elk probleem ontleent nu eenmaal tot zekere hoogte hare beteekenis aan de mate van opmerkzaamheid, welke men er aan wil besteden. En in dat verband gezien, geloof ik toch misschien niet geheel en al te onpas, bij een kring van lezers, die zich niet speciaal voor vak-belangen zullen interesseeren, een enkele maal de aandacht voor een proeve van kunsthistoriesch détail-onderzoek te hebben gevraagd.

JAN VETH.

Oorlogs-economie.

III.
Kapitalisme en Socialisme.

Is deze oorlog - als elke, die aangestookt is of voorbereid door lust tot verrijking en verovering - een jammerlijke vergissing, omdat dit doel langs dezen weg nooit bereikbaar is?

Norman Angell beweerde het vóór en herhaalde het tijdens den oorlog[1)].

Dan zou de oorlog van 1914-'15 maar tot zekere hoogte aan 'het kapitalisme' te wijten zijn; dan zou averechtsch inzicht in wat ook van de bestaande maatschappij het waarachtig belang is hem hebben veroorzaakt; een kapitale vergissing van kapitalisten veeleer dan van het kapitalisme de natuurlijke en wrange vrucht.

1) Vóór den oorlog in 'The great illusion' (vgl. mr. W.H. de Beaufort in 'de Gids' van 1911 IV bl. 310 v.v.); tijdens den oorlog in 'Prussianism and its destruction'; beide uitgaven van William Heinemann, te Londen.
Het tweede boek brengt weinig nieuws, is voor de helft zelfs een onveranderde gedeeltelijke herdruk van 'The great illusion'.
Toch is het wel merkwaardig en allerminst zóó eenzijdig als de titel zou doen gelooven. Wat het onder 'Prussianism' verstaat komt 't best uit in een paar aanhalingen:

> Let us be honest, at least with ourselves. We know perfectly well that this doctrine, the superlative importance of political and military power, is not German, or even European. It is world-wide. In all powerful nations it lurks, avowed or unavowed, in some degree. (bl. XVI).
>
> At present we are nursing the dangerous illusion that all that is needed is to destroy the German State. But we may do that, we may send the Kaiser to St. Helena, we may execute every Prussian general whom we can prove guilty of barbarity in this war, we may partition Germany and Austria between the Allies, and if our task ends there the problem of Prussianism will remain almost as great a problem as though this war had never been fought. (bl. XVII).
>
> Is our holy war against the Devil's Doctrine of Prussianism to end by the Allies actually committing the very crime which they accuse Germany of desiring to commit: of forcing their rule and civilisation upon unwilling neighbours? Are we going to end this war by ourselves becoming converted to the Prussian doctrine? (bl. 47).
>
> The expectation that you can cure Germans from Prussianism, that you can drive a false doctrine from their minds merely by overpowering their armies and invading their country, is not only very false philosophy, but it happens to be, curiously enough, the characteristically Prussian philosophy; it is Prussianism pure and simple and falls into the very fallacy which makes Prussianism as so stupid and evil a thing. (bl. 61)

Ten slotte heel het merkwaardige hoofdstuk: The Prussian within our midst.

Een nederlandsch geestverwant van Norman Angell, de amsterdamsche hoogleeraar dr. D. van Embden, ging nog een stap verder: Het kapitalisme de brandstichter? Het gaat vrij uit; de oorlog is in veel sterkere mate een socialistisch dan een kapitalistisch bedrijf![1)]

En de sociaal-democratie heeft op deze onverwachte beschuldiging reeds van antwoord gediend.[2)]

Debatten als dit schaden niet en baten niet, zoolang de oorlog duurt; zij en de oorlog gaan langs elkander heen. Baten zullen zij waarschijnlijk ook nog bitter weinig als het op vredes-onderhandelen gaat, in dit of een volgend jaar. Maar daarna, achteraf dus, kunnen zij van wezenlijk nut blijken; verhelderd en verdiept inzicht zal dan noodig zijn om den weg naar een wat minder lugubere toekomst te plaveien dan het naast verleden was. Troost voor het tijdelijk zeer misbaar gilde der penvoerders, die voor het oogenblik niets beters te doen vinden dan uit vertoogen als ik aanwees, in hoop op later profijt, de waarheid uittepellen.

***

1) 'De oorlog en het kapitalisme'; Amsterdam, Scheltema en Holkema's Boekhandel, 1914.
2) In 'De wereldoorlog en de sociaal-democratie' door mr. P.J. Troelstra; Brochuren-handel S.D.A.P. Amsterdam, 1915. Vgl. ook dr. J.G. van Dillen in 'Het Weekblad' van 18 December 1914.

Oorlog is onzin. De overwinnaar kan zijn doel, noch zijn geestelijk, noch zijn economisch doel, ermee bereiken. Integendeel, na vredessluiting zal hij ervaren, dat hij veel verder dan vóór de eerste daden van vijandelijkheid van dit doel is afgeraakt en van dit doel verwijderd zal blijven. Aldus Norman Angell.

Strijder voor onmiddellijke ontwapening is hij hierom nog niet. Daarvoor neemt hij de wereld, waarin hij leeft, te nuchter waar. Zoolang de menschen denken in wartaal, wil hij hiermede rekening houden, inmiddels trachtend hen tot beter te bekwamen: So long as current political philosophy in Europe remains what it is, I would not urge the reduction of our war budget by a single sovereign.

Toch is de nuchterheid van dezen scherpzinnigen ontleder niet onbeperkt.

De economische beteekenis van politieke zeggenschap, die volgens hem gelijk is aan nul, moge kleiner, moge aanzienlijk kleiner zijn dan ‘men’ geneigd is haar aanteslaan, zonder economische beteekenis is deze zeggenschap niet. En zij sluit daarvan wel zóóveel in, dat staten, bij machte haar uitteoefenen, nog om andere redenen dan van nationale eer (een onweegbaar ding, dat trouwens ook weer zijn economische waarde bezit) aan eigen welvaart verplicht zijn, zich intespannen om haar te behouden.

Oorlogsbuit is veelal denkbeeldige winst. Verkleining van andermans koopkracht verkleint de verkoopbaarheid van eigen waar. Wie voor deze en soortgelijke stellingen nog niet toegankelijk is, zal met vrucht bij Norman Angell in de leer kunnen gaan.

Doch heeft deze weten waartemaken, met name dat ‘koloniaal bezit’ een wanbegrip is, dat men andere landstreken niet ‘bezitten’ kan in dezen zin, dat men voordeel eruittrekt 't welk anders zou zijn uitgebleven? Dit heeft hij niet; hier ligt zijn kwetsbare plek.

Hij moge wijzen op Spanje, dat onder het verlies harer koloniën na den oorlog met de Vereenigde Staten niet geleden heeft en zelfs sporen van vooruitgang toont, met voorbeelden als dit is zijn pleidooi niet te winnen. Aangenomen dat Spanje *na* het verlies van Spaansch West-Indië en van de Filippijnen in welvaart toenam - geschiedde dit ook *door* die overzeesche amputatie? En zoo ja, moet dan

hieruit volgen, dat koloniaal bezit voor het moederland een welvaart *belemmerende* factor is? Of enkel, dat Spanje den slag miste om koloniën winstgevend te besturen? In het laatste geval is de *algemeene* bewijskracht van het voorbeeld natuurlijk zoek.

Er zijn ettelijke manieren, waarop een land uit eigen koloniën méér voordeel putten kan dan uit economische betrekkingen met streken onder andere vlag dan de zijne.

Onder die manieren zijn er, die slechts bij wijze van soortgelijk gezichtsbedrog, als waartegen Norman Angell zoo herhaaldelijk en zoo terecht waarschuwt, als wijzen van werkelijk winst-maken zijn te beschouwen: alle die manieren, welke de kolonie zelve verarmen of haar vooruitgang remmen. Ook wij weten ten opzichte van Indië hiervan meetespreken. Doch wij beterden ons.

Maar daaronder zijn er ook, die samengang toonen van moederlandsch en koloniaal belang, het meest misschien wel in die gevallen, waar de bewoners der kolonie zelven tot zelfbestuur in vollen omvang nog niet bekwaam zijn.

Dan beschikt het moederland in zijn 'wingewest' over een prachtterrein tot loozing van energieke jonge menschen, die beschaving en stoffelijken vooruitgang gaan brengen aan het overheerschte land; tot loozing van de eigen landskinderen, die inzooverre vergelijkbaar is met landverhuizing, maar van deze hemelsbreed hierin verschilt, dat de kinderen hun vaderland tot moederland, niet tot buitenland zien worden; een loozing, die niet verlies maar wederzijdsche winst beduidt.

Van de innerlijke waarde eener kolonie zal het afhangen, inhoever zij geschikt terrein is voor belegging van moederlandsch kapitaal. Het kan zijn, dat buitenlandsche gewesten haar in deze eigenschap overtroeven. Maar evengoed kan het zijn, dat zij de vergelijking doorstaat.

Is dan het bezit van een *eigen* kolonie niet van waarde?

Stellig, ook hier is tegen kortzichtigheid te waarschuwen. Geen voorkeurtarieven, geen vreemdelingenvrees, al geven die, meest schijnbare, baten! Zij doen meer kwaad dan goed. Maar alleen reeds het feit van de persoonlijke relaties, van de eigen taal (zoo niet bij de bestuurden, dan toch bij het bestuur), van de historische traditie, geeft hier aan het moederlandsche kapitaal een niet wegteredeneeren voorsprong.

Wat in de eigen kolonie geschieden zal of niet geschieden zal, heeft men in de eigen hand.

Men kan er - en zal er, indien men verstandig is - jegens den vreemdeling vrijzinnig en vrijgevig zijn; men zal het belang der kolonie zelve angstvallig in het oog hebben te houden; maar tevens kan men ervoor zorgen, dat de eigen moederlandsche belangen er behartiging vinden. In den vreemde heeft een kleine staat deze macht in den regel niet en een groote staat bezit haar, zoo hij op onwil stuit, slechts ten koste van vaak kostbare machtsontwikkeling. Wie waarborgt ons, als morgen aan den dag Java gekaapt wordt, op het dan vreemde Java de open deur?

Dit amendement op Norman Angell's stellingen is voor Nederland, naar men ziet, van eenige beteekenis.

Maar niet voor Nederland alleen. Het raakt het vraagstuk van het herstel der internationale betrekkingen na den oorlog op het nauwst. Het wijst op het wezenlijk oorlogsgevaar, dat bij ongelijke verdeeling van koloniaal bezit tusschen de verschillende staten, gelegen is in de politiek van deuren die hardnekkig gesloten worden gehouden, of, onwillig en noode amper op een kier gezet. En het is om deze reden een amendement, waarvan door Norman Angell's school, al tast het op het eerste gezicht een harer liefste stellingen aan, het opbouwend karakter bezwaarlijk zal kunnen worden miskend.

***

Dat ‘het kapitalisme’ verantwoordelijkheid voor dezen oorlog draagt, is aan den eenen kant een vanzelfsheid.

Met het voorbehoud, dat past jegens gebeurtenissen waar de beschouwer midden-in staat, die hij niet ten volle overziet, noch in haar onderling verband, noch in dat 't welk ze bindt aan wat voorafging, kan men veilig de waarschijnlijkheid stellen van economische oorzaken. Welnu, wil men het economisch samenstel onzer maatschappij met ‘het kapitalisme’ betitelen, dan staat hiermee, voorzoover reeds thans iets als vaststaande mag worden aangenomen, de schuld van dit kapitalisme vast. Daarnaast evenwel staat dan ook als een paal boven water, dat ditzelfde kapitalisme niet veel korter dan een halve eeuw een grooten europeeschen oorlog heeft weten tegentehouden. Zeker, ook die vrede kwam niet

goedkoop, maar het tijdperk 1871-1914 mag zich èn naar zijn duur èn naar zijn prestaties toch laten zien.

Van den anderen kant is de stelling, die nog lange jaren in het anti-kapitalistisch kamp favoriet dreigt te blijven, er eene, waarover het oordeel niet zoo eenvoudig is te bepalen.

Zij ontleent haar beteekenis aan haar aanvalsdoel; zij moet dienst doen als wapen tegen het kapitalisme, in de hand der sociaal-democratie.

Zij stelt 'het kapitalisme' niet tegenover het oude oercommunisme, niet tegenover het iets minder oude maar toch ook reeds voor drie kwart vergeten en begraven feodalisme (dat het trouwens van het tegenwoordig maatschappelijk samenstel in oorlogverwekkende kracht glansrijk won), neen, zij stelt het tegenover 'het socialisme'.

Een vergelijking, die zich op papier rustig laat maken. Het kapitalisme bestaat, met zijn deugden van geweldig ontplooide stoffelijke voortbrenging, met zijn gebreken van schrijnende welvaartsverschillen en van oorlogsellende. Het socialisme bestaat niet. Dat zijn aanhangers in volmaakte oprechtheid overtuigd zijn, dat het eens bestaan zál, doet in dit verband niets ter zake. Bij een vergelijking tusschen aanwezige werkelijkheid en toekomstverwachting trekt de de eerste altoos aan het kortste eind. En hoe scherper tijdelijk een bestaand stelsel zijn gebreken blootlegt, deste gunstiger steekt daarnaast de toekomstverwachting af. De schoonheid dier verwachting moge erbij winnen, haar eenvoudig bestaansrecht wordt in geen enkel opzicht erdoor gestevigd. Het enkele feit, dat het heden ver blijft beneden het ideaal, bewijst niet, dat de toekomst dit ideaal dichter zal naderen, laat staan dat zij het bereiken zal.

Ook op andere wijze laat de tegenstelling kapitalismesocialisme in het verband van des eersten verantwoordelijkheid voor den oorlog zich behandelen.

Zoo kan men zich een wereld uit alleen socialistisch geordende staten voorstellen en dan de vraag opwerpen, of daar het oorlogsgevaar grooter dan wel kleiner zal zijn dan thans. Het is niet moeilijk, te betoogen, dat daar het gevaar voor internationale conflicten allerminst zal zijn verdwenen en in één opzicht zelfs aanmerkelijk zijn vergroot: elk handels-

conflict zal dan een conflict tusschen staten zijn; een ruzie over ruil van braziliaansche koffie tegen spaansche ertsen zal een geschil zijn tusschen Brazilië en Spanje.

Deze methode evenwel is al te goedkoop. Zij staat schuldig aan precies dezelfde fout als de tegenstelling tusschen het oorlogbarende kapitalisme der werkelijkheid en het vrede ademende socialisme in hope: omtegaan buiten alle realiteit. Die socialistisch georganiseerde aarde bestaat niet, kan morgen aan den dag niet worden geschapen en niemand weet u te zeggen, hoe in politieken zin onze planeet georganiseerd zal zijn wanneer het eens tot algemeen aanvaard socialisme komen mocht, terwijl juist door den aard dier politieke organisatiën aard en omvang van het oorlogsgevaar in belangrijke mate zullen worden bepaald.

Een andere methode is die van dr. van Embden.

Hij begint met de begrippen ‘kapitalisme’ en ‘socialisme’ tegenover elkander te stellen en elk afzonderlijk te ontleden; hij onderzoekt daarna, wat de oorlog van thans met ‘het kapitalisme’, wat hij met ‘het socialisme’ gemeen heeft; en hij spreekt ten slotte ‘het kapitalisme’ op haast alle punten vrij.

Nu komt het recht, zijn eigen methode te kiezen, natuurlijk den heer Van Embden zoo goed als elk ander toe. Ook is deze methode verdedigbaar en is zij in hare begripsontleding niet ongelukkig. Slechts schijnt zij mij te lijden aan één ernstig gebrek: zij is te akademisch om het doel te kunnen treffen, waarop zij mikt.

Wat begeerde haar hanteerder? Afweer van het socialistisch verwijt, dat de verantwoordelijkheid voor dezen oorlog en voor soortgelijke oorlogen in het algemeen werpt op de bestaande maatschappelijke orde van zaken, kortheidshalve als ‘het kapitalisme’ aangeduid.

Wie nu tegen zulk verwijt zich teweerstelt kan alleen dan met kans op slagen vechten als hij ‘kapitalisme’ opvat in denzelfden zin waarin de aanvaller het bezigde.

Want al is het op zichzelf niet onbelangwekkend, te onderzoeken: of de bestaande maatschappij terecht ‘kapitalistisch’ wordt geheeten, of deze etiket haar wellicht slechts gedeeltelijk past, wat de pit van het begrip ‘socialisme’ is, inhoever deze kern reeds thans maatschappelijke werkelijkheid is,

inhoever ook de oorlog haar vertoont - dáárom gaat het niet in dit geding.

Het is jammer van den geest en de scherpzinnigheid, die in Van Embden's boek zijn neergelegd, dat men niettemin ervan getuigen moet: zijn doel moet het missen, want het schiet aanhoudend ernaast. De sociaal-democratie kan blijven getuigen, dat haar stelling ongeschokt is gebleven, omdat haar 'kapitalisme' een ander is dan 't welk Van Embden verdedigde, haar 'socialisme' een ander dan 't welk hij aanviel.

Eén belangrijke uitzondering is hier nochtans te maken. Als oorlogbroedenden factor erkent ook hij het imperialisme; tevens erkent hij zijn kapitalistischen aard, al loochent hij, akademisch, dat het zou zijn van zuiver kapitalistischen bloede[1]. Doch juist omdat deze uitzondering belangrijk is, valt te betreuren, dat de vraag, waarop het hier in hoofdzaak aankomt, in zijn boek te spaarzame behandeling vond.

Is het juist[2], dat onze maatschappij niet dan hoogst onvolkomen voldoet aan den eisch van gelijkmatige verdeeling der voortbrenging over heel de linie van het bedrijfsleven; dat telkenmale verstoring van die gelijkmatigheid dreigt, doordat de voortbrenging van grondstof en voedsel achterblijft, terwijl die van nijverheidsproducten onbesuisd vooruitsnelt; dat hierdoor de nijverheid steeds nieuwe terreinen voor voeding en afzet gaat zoeken in nog niet of nog maar spaarzaam ontgonnen gewesten; dat hierbij de regeeringen steun verleenen, elk aan hare onderdanen, waarmee het gevaar van oorlog geboren is?

Van Embden oppert deze vragen in de eerste plaats slechts gedeeltelijk, beantwoordt ze dan, voorzoover hij ze stelde, met neen en omkleedt dit neen met één argument.

Met verwijzing n.l. naar 'de huidige sociale hervormingspolitiek (waaronder de machtsvorming der arbeiders zelf mede ressorteert)'. Deze dunkt hem een afdoend geneesmiddel

1) 'Imperialisme rukt het kapitalisme juist weg uit de hem *in abstracto* eigen sfeer van individualistisch beslissen, van veronderstelde staatsonthouding. Imperialisme heeft bij een stelsel van ultra-commercialisme niet alleen staats-socialisme gemengd, maar ook oude geweldmoraal en geweldmethoden. Imperialisme is een halfbloed, de bastaard van twee in wezen tegengestelde denkbeelden' (bl. 70 v.).

2) Vgl. 'De Gids' van December 11. bl. 564 v.v.

tegen de te geringe koopkracht der massa (in welken zin door hem het vraagpunt was geformuleerd) en dus tegen de afzet-moeilijkheden der nijverheid: ‘Daarmee hebben *Verelendungs*-tendenzen, die aan het geïsoleerd gedachte kapitalismein-abstracto eigen heeten... hun praktisch belang verloren... daarmede wordt de huidige produktiewijze bevrijd van die natuurnoodwendigheid in den afzet aan Tibetanen of Congonegers vergoeding(!) te zoeken voor de ontbrekende consumptiekracht der Europeesche millioenen’.

Het argument is van waarde, gelijk de sociale hervormingen van waarde zijn. Maar van voldoende waarde ter bestrijding van de stelling, boven in vraagvorm geuit, is het niet, gelijk ook de sociale hervormingen nog zullen hebben te toonen wat zij vermogen. Zij zijn eerst bezig met het begin van haar taak. Hoevelen der ‘europeesche millioenen’ profiteerden reeds ervan? Maar ook wanneer zij die taak zullen hebben volbracht, de koopkracht dier millioenen een goed eind omhoog hebben gebeurd, ook dan blijft altoos nog het gevaar dreigen van verbroken evenwicht tusschen de voortbrenging van land- en mijnbouw en die van de nijverheid, blijft nijpen de honger naar voedings- en afzetgebied. De oolijke figuren van Tibetanen en Congoleezen lachen deze bittere waarheid niet weg.

***

Het socialisme staat jegens dezen oorlog sterk en zwak.

Het kan zeggen, hem te hebben voorspeld. Want al zijn het niet bij uitsluiting schrijvers uit zijn kamp geweest, die wezen op de gevaren voor den wereldvrede, gelegen in het steeds scherper zich afteekenend economisch antagonisme tusschen de mogendheden, en al hebben zeker niet alle sociaal-democraten den oorlog waarschijnlijk geacht, voorspeld en gewaarschuwd is er van hun kant herhaaldelijk en met klem.

Inzooverre beteekent deze oorlog winst voor hen; zij voelen zich, door versche feiten gerugsteund, zekerder in de theorie, die hun propaganda schragen moet. Een winst, die zij niet zullen hebben begeerd, die ook hun te duur gekocht zal zijn, die zij ook tegen wat lageren prijs nog te kostbaar zouden hebben geacht. Maar dan toch een winst.

Van gescherpte wapenen in hun strijd tegen het kapitalisme.

Ook in hun strijd vóór het socialisme?

Twee kanten van één medalje, zullen zij antwoorden; onze strijd tegen de bestaande maatschappij is tegelijk onze strijd vóór, onze voorbereiding van de maatschappij der toekomst.

Maar dit antwoord zal onjuist zijn.

Wij kennen de theorie:

Onze maatschappij is haar eigen doodgraver. Geleidelijk en zeker ontwikkelt zich het klein- tot middelmatig groot-, tot groot-, tot reuzebedrijf, dat met één pennestreek tot gemeenschapsbedrijf kan worden verklaard, zoodra maar de meerderheid des volks dit ernstig begeert. En deze meerderheid zal dit steeds ernstiger begeeren, omdat zij, de arbeidersklasse, versterkt in aantal door den geproletariseerden ouden middenstand, de kwade kanten van het bestaande stelsel, van het individueel bezit aan voortbrengingsmiddelen, steeds pijnlijker aan den lijve gevoelen zal. En de tegenstand tegen de socialisatie der voortbrengingsmiddelen zal geleidelijk afnemen in kracht, doordat het aantal der tegenstanders, der ‘bezitters’, naar verhouding tot dat der bezitlooze massa steeds kleiner zal worden. Zoowel dus de wenschelijkheid als de mogelijkheid der socialisatie zal steeds blijven groeien en eens zal deze haar beslag krijgen.

De vele wederwaardigheden dezer, hiermee enkel in grove trekken weergegeven, theorie, die zeker het eindpunt harer geschiedenis nog niet heeft bereikt, moeten hier onbesproken blijven.

Eén punt echter uit haar levensloop is thans van bizondere beteekenis.

Kleinbedrijf, tusschenstadia, reuzebedrijf, gemeenschapsbedrijf. Aldus de formule.

Zij ware voor de sociaal-democratie practischer hanteerbaar, zoo niet het voorlaatste stadium reuzebedrijf heette. Want wat is in den jongsten tijd het karakter van het reuzebedrijf gebìeken? Internationalisme, het werken voor de wereldmarkt, het bestuurd worden van marokkaansche en fransche ertsmijnen en van duitsche hoogovens, of van amerikaansche katoenplantages en engelsche textielfabrieken - elk zakenman zal deze voorbeelden kunnen vermeerderen - uit

éénzelfde kantoor. Een karakteristiek, nog verscherpt door het veldwinnen van den onmiddellijken invloed, op de nijverheid uitgeoefend door het internationale bankbedrijf.

Zoolang de nijverheid, om van handel en landbouw nu maar te zwijgen, wèl groeit maar zich houdt binnen de grenzen van het eigen land, behoort socialisatie van hare inrichtingen - men denke bijvoorbeeld aan nationalisatie van spoorwegen, van stoomboot-ondernemingen - zeker niet tot de ondenkbaarheden.

Maar nauwelijks heeft een tak van bedrijf de landsgrens overschreden, of bij den voorstander van socialisatie moet het spijtig gevoel opkomen, dat hij en zijn makkers het psychologisch oogenblik om hun slag te slaan hebben laten voorbijgaan. Het bedrijf ontglipt hun; het stapt over in een andere sfeer, waarin de nog zoo groote meerderheid van één volk de naasting niet meer gelasten kán.

Hoe omvangrijker een bedrijf, deste grooter het algemeen belang, er bij betrokken, deste sterker de drang naar socialisatie.

Maar tevens: hoe internationaler een bedrijf, deste onmogelijker het te naasten.

Wanneer de binnenlandsche nederlandsche stoombootvaart in een of enkele maatschappijen zal zijn gecentraliseerd, dan zal de Staat der Nederlanden desgewenscht die vaart door onteigening dier maatschappijen in eigen handen kunnen nemen.

Maar welke macht ter wereld kan een oceaantrust onteigenen?

Dit kan alleen een wereldmacht, een statenbond. En dit kan zoo een statenbond alleen dan, indien in zijn midden een doortastende meerderheid haar wil in die richting weet doortezetten.

De sociaal-democratie heeft van kindsbeen af en min of meer instinctief (want de wereldbedrijven, gelijk wij die thans zien geboren worden, voorzagen Marx en Engels een halve eeuw geleden niet) gevoeld, dat internationale organisatie voor haar een levenseisch was.

Internationale organisatie der werkers van alle landen, die tevens internationale verbroedering beteekenen zou.

Dat de sociaal-democratie als internationale partij het ditmaal vierkant heeft afgelegd, kan geen tegenspraak lijden.

En evenmin, dat zij dezen schok niet spoedig zal te boven komen. Haar groei in die richting moet opnieuw, van den grond af, begonnen worden.

Het is even noodzakelijk, dit feit vastteleggen, als dit te doen zonder een zweem van leedvermaak. Want het ware voor de wereld een zegen geweest, zoo men het lijnrecht tegendeel had kunnen waarnemen.

Twee feiten liggen dus onwrikbaar vast:

In de eerste plaats, dat reeds vóór den oorlog de internationale bedrijfsontwikkeling een vaart nam, die met alle pogingen om onder gemeenschapsbeheer te brengen juist die bedrijven, die voor de wereldgemeenschap van de verstreikende beteekenis waren, den spot kon drijven, omdat alle administratieve, politieke eenheid in die wereldgemeenschap ontbrak; dat, anders uitgedrukt, reeds toen de sociaal-democraten machteloos stonden juist tegenover die uitingen van kapitalisme op welke de hand te leggen hun het begeerlijkst moest zijn.

En voorts, dat na den oorlog het internationaal karakter der arbeidersbeweging, die een der krachtigste hefboomen tot internationale verbroedering, op den duur wellicht ook tot internationale bedrijfsorganisatie leek, zal blijken een deuk te hebben gekregen, die met lange jaren van verlamming dreigt.

Hierover past - het worde nog eens herhaald, want er wordt reeds gezondigd - den tegenstanders der sociaal-democratie verkapte vreugde niet.

Indien zij geloof bezitten in hun eigen beginselen, dan moet deel van dit geloof uitmaken de overtuiging, dat de toekomst hun en niet de sociaal-democratie gelijk zal geven, dat de innerlijke stuwkracht der maatschappelijke ontwikkeling, die door theorieën, marxistisch of onmarxistisch, wèl verklaard maar nooit beheerscht kan worden, ook de thans sterk socialistisch getinte arbeidersbeweging vanzelve van de dwalingen haars weegs genezen zal, met behoud intusschen van haar internationaal verbroederend karakter, dat allerminst bij uitstek socialistisch maar algemeen menschelijk is.

Internationale bedrijfsorganisatie en internationale verbroedering zijn niet twee dingen, die naast en los van elkander staan. Want het imperialisme van totnu werd gekenmerkt door ontstentenis van organisatie op internationaal bedrijfs-

gebied. En wat hierin voor onheil school, dit beginnen thans ook de meest hardleerschen te beseffen.

Deze internationale bedrijfsorganisatie zal op den duur niet kunnen uitblijven. Zij zal waarschijnlijk niet haar beslag krijgen naar de eenvoudige en eenvormige socialistische voorspelling van het gemeenschapsbedrijf, zoo min als overigens de maatschappelijke ontwikkeling daarnaar verloopen zal. Eenvoud is in een niet eenvoudige, maar uiterst samengestelde maatschappij het kenmerk van het ware *niet*.

Als duurzaam bevredigende regeling is echter die organisatie niet denkbaar, zoolang niet onder de arbeiders der verschillende landen de kracht en de lust tot samenwerken herboren zijn met een intensiteit, onvergelijkelijk grooter dan ooit hun deel is geweest.

Reeds vóór den oorlog stond het socialisme juist daar het zwakst, waar zijn eigen leer het opriep tot de grootste krachtsbesteding.

De oorlog heeft het, als internationale beweging, haast volkomen uit elkander geslagen.

Voor reddering van zijn eigen boedel zal het vóór alles zelfkennis van noode hebben.

Het kan van deze zelfkennis alvast doen blijken door in zijn verwijten aan het kapitalisme, dat dit niet beter voor den vrede zorgde, die matigheid te betrachten, welke strookt met de bescheiden afmetingen van wat het zelf ten gunste van den vrede vermocht en voor de naaste toekomst in uitzicht mag stellen.

D. VAN BLOM.

Buitenlandsch overzicht.

27 Mei 1915.

De maand Mei is zoo vol van gewichtige dingen als er sedert het begin van den winter nog geen geweest is; en nog gewichtiger gebeurtenissen kondigen zich aan.

Eerst is te vermelden de groote overwinning der Duitsch-Oostenrijkers in Galicië.

April had een Russischen inval in Hongarije verijdeld. Bewesten den Uszok-pas waren de Russen over den bergkam heen gekomen; maar zij durfden niet in de vlakte af te dalen omdat zij tegelijk in de eigenlijke Karpathen werden teruggedreven, en hun vijand dus evenzeer Lemberg bedreigde als zij Boedapest. Ondanks den val van Przemysl scheen de uitkomst te moeten zijn dat Russen en Duitsch-Oostenrijkers elkander in het bergland in het evenwicht bleven houden, evenals zij het reeds zoolang gedaan hadden in de Poolsche laagvlakte.

Door een even plotseling als goed voorbereid offensief hebben de Duitschers evenwel den toestand op een groot gedeelte van het Oostelijke front geheel weten te veranderen. Men herinnert zich dat in West-Galicië, een eindweegs bewesten den Dukla-pas, het front zich noordwaarts richtte om langs de Dunajec de Weichsel te bereiken. Blijkbaar hebben de Duitschers, terwijl de Russen gedeeltelijk aan gene zijde van de bergen stonden (te Zboro en Stropko), kans gezien om bij Krakau versche troepen te verzamelen waarmede op het onverwachtst het front aan Dunajec en Bialla werd doorbroken; in zeer korten tijd was men gevorderd tot de Wisloka, en zoo de Russische troepen in de westelijke

Beskiden eene insluiting wilden ontgaan moesten zij ijlings terug. De algeheele insluiting is inderdaad voorkomen, maar de verwarring aan de zijde der Russen is zóó groot geweest dat zij niet minder dan 200.000 man aan krijgsgevangenen verloren hebben. Het offensief van den vijand is eerst tot staan gebracht bij Przemysl[1)], en nu het Russische front in Galicië zoover achteruit moest worden gebracht viel ook dat in Zuid-Polen niet langer te handhaven. Kielce en omgeving is reeds weder voor de Russen verloren en Radom bedreigd; bezuiden de Weichsel wordt thans gevochten aan de San. Wellicht zal aan deze rivier de oorlog althans voor eenigen tijd tot staan komen; hoe de frontlijn er in Polen uit zal zien die zich bij dit nieuwe front in Galicië zal moeten aansluiten, valt nog niet te zeggen. De geheele gebeurtenis, het eerste groote feit uit den zomerveldtocht van 1915, is een groot succes voor de Duitschers geweest; zij bewijst tevens dat aan hun zijde Hindenburg niet de eenige gelukkige generaal is. Evenwel - de vernietiging der Russen beteekent ook deze gebeurtenis nog in geenen deele. Wegens de groote afstanden en gebrekkige transportmiddelen duurt het meest een geruimen tijd eer zij zich van een nederlaag door het aanvoeren van versche troepen kunnen herstellen; intusschen, die versterkingen dagen nu toch blijkbaar op, en de kracht van den Duitschen aanval is verminderd naarmate hij zich uit den trechter bij Gorlice over een gedurig wijder en minder van goede wegen doorsneden ruimte heeft moeten uitbreiden. Dat de kracht der Russen nog niet geheel gebroken is bewijzen ook de gebeurtenissen op de beide uiterste punten van het onmetelijke Oostelijke front. De nederlaag in West-Galicië zou een beslissend karakter hebben kunnen verkrijgen alleen dan wanneer ook van de eigenlijke Karpathen uit de Oostenrijkers (die daar niet over Duitsche hulp beschikken) waren opgedrongen naar Lemberg; de gezamelijke Russische troepen die in de vorige maand in Beskiden en Karpathen hebben gevochten zouden dan hun ondergang moeilijk zijn ontgaan. Doch door een kloeken, te juister tijd en met de vereischte

1) Zoo scheen het voor eenige dagen. Uit de berichten van heden krijgt men den indruk dat het offensief krachtig hervat is en Przemysl ernstig gevaar loopt (noot van 28 Mei).

sterkte ondernomen tegenaanval aan de Proeth hebben de Russen den Oostenrijkschen vijand genoodzaakt de positiën van April niet te verlaten, opdat niet de Boekowina nogmaals verloren zou gaan terwijl men zich in Oost-Galicië waagde. En in het uiterste Noorden is de marsch naar Koerland, door de Duitschers in April ondernomen, althans voorloopig gestuit. Men kan dus hoogstens zeggen dat, gelijk Hindenburg's overwinningen indertijd Duitschland van het gevaar van een inval hebben bevrijd, thans die van Mackensen hetzelfde gedaan heeft voor Hongarije; - en dat door een en ander de Russen niet onwaarschijnlijk dermate zijn verzwakt, dat zij in afzienbaren tijd niet meer tot een algemeenen aanval zullen kunnen overgaan. Wel schijnen zij nog sterk genoeg om aan omsingelende bewegingen (op de groote schaal ondernomen die hier alleen doel treffen kan) te ontkomen, en dus de Duitschers en Oostenrijkers te noodzaken tot blijvende beveiliging van hun oostelijke grenzen een zeer aanzienlijk, zoo niet het grootste deel van hun gezamenlijke strijdkrachten te reserveeren. Een resultaat waarvan het gewicht dubbel in het oog valt, nu bij de vijanden waartegen de centrale mogendheden zich elders te weer hebben te stellen zich een nieuwe gaat voegen.

Ook op het Westelijke front was het levendig in Mei, al heeft er geen voorval plaats gehad dat de overwinning van Mackensen in belang eenigszins nabij komt.

Het gevaar van omvatting van het Engelsche front bezuiden leperen is geweken. De Duitschers zijn van bewesten het Yserkanaal geheel teruggeworpen; de overgangen bij Steenstrate en het Sas zijn in handen der Franschen terug. Verder naar het Zuiden hebben zoowel de Engelschen als de Franschen hun front verbeterd door het wegwerken van insnijdingen benoorden La Bassée en benoorden Atrecht. Ook elders is gevochten, in Champagne en bij de Maas; het offensief is meest aan de zijde der Franschen geweest, doch resultaten van eenig belang zijn daar niet bereikt.

Zoo is het nu bijna Juni, en van een terugdrijven der Duitschers naar hunne grens is nog steeds het eerste begin niet te bespeuren. In Engeland wordt het publiek ongeduldig, en vraagt of de leiding van den oorlog

bij Kitchener in goede handen berust. Dat ondanks de versterkingen, die men nu wel moet aannemen dat French gaandeweg ontvangen heeft, geen grooter vorderingen zijn gemaakt, wordt voor een deel toegeschreven aan een tekort in de productie van brisantgranaten, en over het geheel aan te geringe productie van artilleristische middelen. Het heet dat French reeds maanden geleden op dit euvel gewezen heeft, maar dat Kitchener zijn vermaningen in den wind heeft geslagen. Ten einde raad zou French daarop den militairen medewerker van de *Times* hebben ingelicht, waarop in een gedeelte der Engelsche pers tegen Kitchener een ware veldtocht is geopend. Tegelijk ging de eerste zeelord der admiraliteit, Lord Fisher, heen, daar hij niet langer wilde dienen onder Winston Churchill. De regeering heeft den storm willen bezweren door eene reconstructie van het kabinet, waarin nu de leiders der unionisten naast die der liberalen zitting hebben. Asquith blijft premier en Grey behoudt buitenlandsche zaken, maar Lord Lansdowne, Grey's voorganger, neemt zitting als minister zonder portefeuille, blijkbaar om Grey bij te staan; - Balfour is minister van marine geworden, Austen Chamberlain minister voor Indië, Bonar Law minister van koloniën, Lord Curzon grootzegelbewaarder. Kitchener behoudt oorlog maar krijgt Lloyd George naast zich als minister voor den aanmaak van munitie; als kanselier van de schatkist wordt hij opgevolgd door Mac Kenna. De leider der arbeiderspartij, Henderson, en de leider der Ulstermen, Sir Edward Carson, treden in het kabinet; de leider der Iersche nationalisten, John Redmond, heeft, ter wille van het dogma dat zijne partij verbiedt ooit aan eene Engelsche regeering deel te nemen, voor de aangeboden eer bedankt. Churchill wordt verbannen naar het onschuldig kanselierschap van het hertogdom Lancaster, maar Lord Fisher keert niet op zijn plaats aan de admiraliteit terug, daar hij tegen Balfour hetzelfde bezwaar heeft als tegen Churchill: dat beiden de actie der vloot tegen de Dardanellen hebben aangeraden, eer men over landingstroepen beschikte. Lord Haldane moest uittreden om eene plaats voor de groote verschuiving open te maken. De liberale partij heeft eerst heel zuur gekeken, maar op een woord van Asquith zich bij de zaak nederge-

legd. De toekomst zal leeren of de hervorming enkel beteekent dat thans aan kritiek van unionistische zijde op het oorlogsbeleid de mond gesnoerd is, dan of het oorlogsbeleid zelve krachtiger zal worden. Van de talenten en de populariteit in arbeiderskringen van Lloyd George wordt verwacht, dat de productie van oorlogsmateriaal thans inderdaad een nieuwe vlucht zal nemen. De Engelsche werkman is tot dusver verschrikkelijk tegengevallen, niet door technische onbekwaamheid maar door zijn kras egoïsme, 't welk in den oorlog bovenal de gelegenheid ziet zich voor extradiensten extra te doen betalen, en niet schroomt om den haverklap met werkstaking te dreigen, op gevaar af dat de mannen aan het front daardoor aan vernietiging worden blootgesteld. Een ander Engelsch verschijnsel dat op het continent hoogst onsympathiek aandoet, is de plundering (onder oogluiking der politie) van de winkeltjes van Duitsche neringdoenden in de volkswijken der groote steden, na het geval met de *Lusitania*. Het eenig passend antwoord van het Engelsche volk ware dienstneming geweest; het is aan het front dat de Duitscher in de onmogelijkheid moet worden gesteld aanslagen als die tegen de *Lusitania* te herhalen, en niet in het Londensche East-end. Intusschen lijkt het er niet naar dat Kitchener de nu pas weer verlangde 300.000 man spoedig bijeen zal hebben. Zelfs de eindelijke invoering van den gedwongen dienstplicht zou Engeland nu niet meer in staat stellen in den landoorlog een dragelijk figuur te maken naast de Duitschers, Oostenrijkers, Russen en Franschen. Soldaten worden niet gemaakt op papier maar op het oefenterrein, en zij worden alleen geoefend door een goed en talrijk kader. Het heeft allen schijn of Engeland in dit opzicht aan het einde zijner middelen is gekomen. Wat het aan menschenmateriaal naar het front stuurde is blijkbaar wel van goed gehalte, maar het is en blijft veel te weinig.

Het torpedeeren der *Lusitania* is een toepassing van Duitschland's verklaring in zake den duikbootenoorlog; eene toepassing waaraan, naar Bernstorff's waarschuwing, ook dit bij de Amerikaansche milliardairs zoo populaire luxe-schip zou zijn onderworpen. Deze geheele duikbootenoorlog is een menschonteerende gruwel, maar de duikbootenoorlog is dat niet

alleen. Men kan hem niet afzonderlijk veroordeelen alsof hij geheel op zichzelve stond. Hij is het logisch gevolg van andere maatregelen. Mag Duitschland niet klagen wanneer het door Engeland behandeld wordt als belegerde vesting, dan mag Engeland niet klagen wanneer de belegerden de munitietransporten der belegeraars trachten te onderscheppen, en het eenige middel dat Duitschland hiertoe overblijft is het gruwelijke middel van den duikbootenoorlog. Een torpedo is echter niet schandelijker dan een granaat. Beide vernielingswerktuigen treffen ook non-combattanten. Men is er aan gewoon dat dit bij het bombardement eener vesting geschiedt, maar non-combattanten aan boord van vijandelijke passagiersschepen te dooden was vóór dezen oorlog iets ongehoords. Vervoerden zulke schepen munitie, dan stonden zij aan aanhouding door oorlogsvaartuigen der tegenpartij bloot. De moderne techniek heeft nu echter een middel uitgedacht om munitietransporten op zee te vernietigen, waarvan ook zulke mogendheden zich kunnen bedienen die geen oorlogsvloot in den gewonen zin bezitten of wier oorlogsvloot het zeegat niet uit kan. Aanhouding is in dit geval onmogelijk; alleen vernietiging blijft over. Sedert Februari was duidelijk gebleken dat dit geen looze bedreiging, dat het volle waarheid was. Afgezien van rechtsoverwegingen die later aan de orde kunnen en zullen komen, had Engeland m.i. den plicht gehad de naakte werkelijkheid van het oogenblik te zien zooals zij is, en geen passagiers toe te laten op een schip dat tot munitievervoer werd gebruikt. En dat dit met de *Lusitania* het geval was is niet geloochend. De Engelsche couranten hebben vol gestaan met de verhooren van kapitein Turner; kolommen lang; - maar of hij munitie vervoerde is het eenige dat hem *niet* is gevraagd. Juist de groote snelheid van het schip maakte het voor de Engelsche regeering tot dit vervoer een zeer begeerlijk middel. Men heeft vertrouwd toch wel passagiers aan boord te kunnen nemen, in de onjuist gebleken verwachting dat een zoo snel schip altijd aan een duikbootenaanslag ontkomen zou. Doch om met tij te Liverpool te kunnen binnenvallen en het gevaarlijke stilliggen te ontgaan, heeft de *Lusitania* bezuiden Ierland vaart geminderd, en viel ten prooi aan de duikboot die haar niet behoefde na te zetten, immers op of

liever onder haar gewonen vaarweg tot het werk der vernieling gereed lag. Ging het de krachten der Engelsche marine te boven, dien gewonen vaarweg van duikbooten te zuiveren? Menig Engelschman en Amerikaan zal het zich met pijnlijke verbazing hebben afgevraagd. Heeft men hier niet te doen met een buitengemeen sterk staal van dien eigenwaan, waarvoor Engeland in dezen oorlog reeds zóóveel boete betaald heeft?

Wat zou Wilson doen? hoe Amerika den moord wreken op een Vanderbilt en over de honderd minder roemruchtige Amerikanen? De opwinding was groot, maar de bezinning heeft spoedig haar rechten hernomen. Wat *kan* Amerika doen met zijn leger van 70.000 man en zijn twintig slagschepen (artikel waaraan de Entente geen gebrek heeft)?

Nog angstiger dan naar het Oosten ziet Amerika naar het Westen, waar Japan China knevelt. De geringe middelen waarover het beschikt naar het Oosten uit te zenden, zou kunnen beteekenen dat in het Westen nog minder met Amerikaansche belangen zal worden gerekend dan nu reeds het geval is. De slagvloot moet gereserveerd worden voor mogelijk gebruik in de Stille Zuidzee.

En zoo heeft alles zich bepaald tot de lange nota van 13 Mei, die door Duitschland minachtend schijnt te worden ter zijde gelegd. Zij is gesteld in een vriendelijk vermanenden toon waarnaar men daar niet meer luistert. Aan het slot alleen klinkt iets van een bedreiging door, maar er is tot dusver niet het minste teeken dat Amerika de daad op het woord zal laten volgen. Noch van inbeslagneming van Duitsch eigendom, noch van verbod van leveringen aan Duitschland schijnt eenige sprake. En intusschen brengt het ochtendblad van heden het bericht, dat na de *Gulflight* een tweede Amerikaansch schip door de Duitschers is getorpedeerd.

Op het schiereiland van Gallipoli zijn de geallieerden uiterst weinig opgeschoten, maar zij zijn niet verdreven, en als hun berichten maar voor een tiende gedeelte juist zijn, moeten ook de verliezen der Turken zwaar wezen. Zal Italië nu nog troepen zenden bovendien en zal de Balkan in beweging komen nu Italië partij gekozen heeft?

De houding van Italië is niet van groote dubbelhartigheid vrij te pleiten; hoe zou het anders? De dubbelhartigheid dagteekent niet van Augustus 1914; zij lag in de positie zelve die Italië in het Drievoudig Verbond innam.

Het is niet enkel kracht die de Entente in Italië wint: ook een element van zwakte. Tusschen de Italiaansche pretenties en die van de Zuid-Slaven is een groote strijd, en het moet nog blijken of en hoe die zal zijn bij te leggen.

Italië gaat met zijn eischen aan de toekomst boven zijn macht. Meran en Bozen! Welk voordeel zal de wereld, welk Italië zelf er van hebben, zoo voor *Italia irredenta* een *Austria irredenta* in de plaats treedt? En de Slavische volken zullen nimmer genoegen nemen met de plaats die Italië hun aan de Adriatische Zee wil laten. Voor zoover die volken onder Oostenrijksch bestuur leven, beteekent de positie welke Italië hun in uitzicht stelt, een achteruitgang. Reeds vóór de oorlogsverklaring is een deputatie van Slaven uit Istrië, Dalmatië, Krain en Kroatië naar Parijs en Londen vertrokken om tegen de Italianen te waarschuwen. Een hunner sterkste argumenten is de verwijzing naar de Slovenen die in de Italiaansche provincie Udine leven (het zijn er 300,000, zeggen zij), en die waarlijk geen reden hebben zich met de behandeling, welke zij daar ondergaan, ingenomen te verklaren. Ook schijnt de weerslag der oorlogsverklaring onder de elementen die ‘bevrijd’ moeten worden, tot dusver bijster gering.

De zaak is dat het Italiaansche instinct Oostenrijk zóózeer als den nationalen vijand beschouwt, dat men aan Oostenrijksche beloften, gedaan in een oogenblik van benauwdheid, geen waarde toekent. Bovendien, die concessiën betroffen bovenal het land van Trente, en het is Italië veel meer om Triëst en Pola en de Dalmatische eilanden te doen, om het militaire overwicht in de Adriatische Zee, en dit meent men alleen op het slagveld te zullen winnen. De gelegenheid nu, het slagveld te betreden onder zóó gunstige omstandigheden, meende men niet te mogen laten voorbijgaan. Het zal nu moeten blijken wat Italië als militaire mogendheid beduidt. Om Oostenrijk gevaarlijk te treffen moet een inval gedaan worden langs den weg dien Napoleon volgde vóór Leoben. Naar de Alpenzijde zal men zich licht

tot verdediging moeten bepalen: Tirol is te sterk. Mislukt de groote inval van de provincie Udine uit, dan zal Oostenrijk niet ten onder worden gebracht; alleen verzwakt door de noodzaak, een belangrijk gedeelte zijner krijgsmacht tot de beveiliging zijner zuidelijke grens te moeten afzonderen. Het treft voor Oostenrijk gelukkig dat juist de Russische onderneming tegen Hongarije zoo krachtig is afgeslagen. Stonden de Russen voor Boedapest en vielen tegelijk de Italianen het rijk binnen, dan laat zich haast niet begrijpen hoe zelfs Duitschland den bondgenoot nog zou kunnen redden. Doch nu het zelfs twijfelachtig is of de Russen zich zullen kunnen handhaven aan de San, staat de zaak wezenlijk anders. Heeft Duitschland nog macht genoeg om hetzij Oostenrijk in staat te stellen zich met groote kracht op Italië te werpen, hetzij zelf op Italië af te gaan, dan behoort een bedreiging van Milaan of van Venetië geenszins tot de onmogelijkheden. Beide liggen gevaarlijk, tenzij Italië aanstonds en op alle punten overwint. Dit is zeker dat Oostenrijk-Hongarije geraakt is tot in zijn diepste zelfgevoel en zich tegen den verraderlijken bondgenoot van gisteren met grimmigheid te weer zal stellen. De tijden van Maria Theresia, heeft Tisza gezegd, keeren terug; ‘moriamur pro rege nostro’. Of de Italianen, tot op het laatste oogenblik toe weifelend en innerlijk verdeeld, den oorlog zullen vermogen te voeren in dezelfde niets ontziende beslotenheid, staat te betwijfelen.

Na de klacht der vorige maand behoort te dezer plaatse met nadruk te worden erkend, dat Duitschland in zake de *Katwijk* zich niet aan zijn verantwoordelijkheid heeft onttrokken. Het heeft zijn leedwezen betuigd en volledige schadeloosstelling toegezegd. Moge voortaan de Duitsche marine, ook in de bejegening onzer visschersvloot, steeds bij haar verstand blijven. Van tijd tot tijd blijkt, dat hieraan nog het een en ander ontbreekt.

Het adres-van Aalst wijst de Nederlandsche regeering, in bezadigde termen, op een ernstigen plicht. Tot oefening van de duizende jonge mannen die de wet van den dienstplicht in vredestijd vrij liet, wordt minder gedaan dan het leeken-

verstand mogelijk acht. De minister van oorlog heeft niet aangetoond dat het leekenverstand in dit opzicht dwaalt; in het bijzonder niet, dat de *onmogelijkheid* bestaat tot uitbreiding onzer hoeveelheid oorlogstuig, ook nu nog. In de vergadering der Tweede Kamer die duidelijk uitsprak hoe krachtig zij hem steunen wilde, als hij tot verbetering maar eenige kans zag, trof hij niet den juisten toon.

Wat zal men doen met het voorstel tot instelling van een tijdelijk gezantschap bij den Heiligen Stoel? De omstandigheden zijn sedert de indiening wezenlijk veranderd. De gezanten der centrale mogendheden, ook die bij den Paus, hebben Rome moeten verlaten, en Italië wordt voor het oogenblik beheerscht door elementen die de ‘loi des garanties’, in woorden althans, nooit bijster gunstig gezind zijn gebleken. Of zij van woorden tot daden zullen overgaan is twijfelachtig; maar het is althans mogelijk. Hoe eene vredesactie van den Paus zich zal kunnen ontwikkelen, is thans minder duidelijk dan eenige weken geleden, en dus ook minder duidelijk, hoe Nederland die het best bevorderen zal. Het schijnt ondenkbaar dat tot de zaak thans zal kunnen worden besloten zonder dat deze omstandigheden ter sprake komen. Men kan dit verlangen in alle nuchterheid, zonder zich eenigermate aan te sluiten bij de kleinzielige actie der Evangelische Maatschappij. Ik zeg geenszins dat de zaak thans veroordeeld zou zijn, maar dat zij opnieuw behoort te worden toegelicht, in verband met de werkelijkheid zooals zij geworden is.

C.

Bibliographie.

De Ziel der Menschheid. Een boek van geestelijke waarden, door Dr. H.W. Ph. E.v.d. Bergh v. Eysinga. J. Ploegsma, Zwolle 1915.

Voorredenen kunnen soms nut doen, vooral wanneer ze kort zijn, zooals het 'Woord vooraf' in het boek, waarvan de wel zeer weidsche titel hierboven staat.

Mocht een lezer geaarzeld hebben voor de vraag, of wellicht tot het ontstaan almeê leidde een verlangen, te laten zien hoe de schrijver 'in vielen Ländern des Geistes zu Hause, mindestens zu Gast' was, - nu kreeg hij hoûvast aan het weten: 'Dit werk is geschreven voor jonge menschen, die zoeken naar richting voor hun leven.'

Al dadelijk deelt dan de geestelijke leidsman mede aan de jongeren die hem willen volgen, dat hij voor zichzelf 'een richting gevonden' heeft. Hij vraagt: 'hoe zou het wezen als ik u dien weg eens toonde?' En wanneer de tocht onder zijn leiding zal volbracht zijn, dan, zoo verkondigt hij hun: 'dan hebt gij in u wetenschap en schoonheid en goedheid, en gij zijt als een Graalridder der middeneeuwen -'

Het lijkt wat roekeloos veel beloofd, en tot wantrouwen stemt de vriendelijke aanmoediging: 'Nu moet gij niet bang zijn dat ik u zal moe maken met veel ingespannen denken -'

Zoo véel te bereiken en met zoo geringe moeite, - de verhouding klopt niet. Want, komt er al eens een beetje inspanning bij te pas, zij zullen ook vinden: '- een hooge waarheid, het opperste, ruimste leven, het waarachtig, rustig geluk - En bovendien, hoe interessant is het!'

Waarlijk, de hoogste dingen zijn hier onbetrouwbaar gul te geef. Mag niet met recht getwijfeld worden of de zoo kostbare

waar tot den terloops gevraagden prijs - een beetje moeheid als ‘bij een football-match of op een bal’ - wel echt kan zijn? Of niet enkel en alleen het laatste, en bescheidenste, deel der aanbieding kan houden wat zij voorspiegelt?

‘En bovendien, hoe interessant is het!’

‘Interessant’ is wel het zuiver gekozen, het éenig juiste woord. Want door dit boek wordt ons de wereld van den geest vertoond als een reeks natuurtooneelen in een kinematograaf. Die geeft ook aldoor beelden van wel echte werkelijkheid, en een gelijkenis met het leven. Te nauwernood heeft echter de toeschouwer zijn aandacht scherp-gesteld op de hem vreemde vormen van boomstammen en varens, op de wonderlijke berglijnen in de verte - of de film verschuift... En het zijn weer heel andere bosschen en bergen, die in bedriegelijken schijn van levend landschap langs zijn vermoeide oogen verglijden. Zóo waren we in Noord-Amerika - en daar opeens werd het China - en van Japan naar de vlakte van den Ganges is maar één stapje.

En werd nu al dat versplinterde nog gegeven in de sobere taal, die het best bij zulk werk van groote omtrekken zou passen. Juist het tegendeel gebeurt. Terwijl er veel gesproken wordt over eeuwige dingen, overschreeuwt een klaterende verrukking er meestal den eerbied, en haar hooge stem slaat soms bedenkelijk over.

Zulk een beweren laat zich moeielijk staven zonder langere aanhalingen. Maar men leze b.v. die opgewonden bladzijden 86/87 over het oude. Egypte en het diepe verband met den dood, daar door de levenden gevoeld, door den schrijver aldus besloten: ‘Dit heeft Egypte verstaan, en het is heel stil geworden.’ Geen wonder, zelfs een niet-Egyptenaar kan er nog stil van worden, ook zonder het te verstaan. En arme volgelingen, eerst gepaaid met de afspraak dat ingespannen denken hun bespaard zou blijven, nu gesteld voor den eisch: ‘als wij dieper peilen dan die wetenschap vermag, als wij philosophen, dichters worden -’ Er zullen wel achterblijvers zijn.

Uit de ijle lucht van zulke omnevelde toppen daalt andere malen de stijl tot een laagvlakte van gemoedelijkheid, waar het ook weer niet prettig ademen is. Zoo in deze beschouwing over den held van een Perzisch gedicht: ‘Als het van Rustem heet, dat een woedende olifant op hem losstormt, dan beseffen wij met erkentelijkheid hoe de olifanten alleen in Artis zijn of in een kermistent van Corty Althoff -’ en in dien trant nog een bladzij lang.

En gelijk de schrijfwijze, mist ook de gedachtengang levende eenheid. Op bladz. 120 wordt geleeraard, hoe de moderne mensch

door het krijgsrumoer en den bloeddorst in elk epos der oudheid licht gehinderd wordt: ‘Want onze zeden zijn zachter geworden, en het is goed dit te bedenken en te zeggen wanneer men aan vooruitgang twijfelt.’

Benijdbare geestesrust van voor den oorlog... peinst de lezer, niet zonder beklemming. Maar daar wordt hij ruw opgeschrikt, enkele hoofdstukken verder: ‘En als wij nu weer staan in een geweldig tijdsgewricht, als Europa druipt van bloed en de slagvelden rooken -’ Het zinnetje over onze zachtere zeden intusschen bleef in onnoozele ongereptheid onherzien.

Uit den aard der zaak zullen de jonge menschen tot wie dit boek zich wil wenden, van het vele dat er in bonte warreling langs hun aanschouwing gedreven wordt, niet meer dan vage beelden kunnen bewaren. Loopen ze ook geen gevaar, dat zelfs in die vaagheid hier en daar zich de kern van een onzuiver, op zijn minst eenzijdig begrip zal vormen?

Een enkel voorbeeld alweer uit vele. Aan het eind eener lofrede op den waarheidszin der oude Perzen vertelt de auteur: ‘Om deze reden is het ook dat Nietzsche, de dichter-wijsgeer, zijn werk “Also sprach Zarathustra” betiteld heeft. Ook Nietzsche acht het een eersten plicht *waar*, *echt* te zijn -’

Waarheid is kostelijker dan robijnen, - maar werd Nietzsche in deze verklaring niet met wat al te weinig omslag aangewezen als de verkoren kampvechter van haar hooge waardij? Wat moeten de door het leven nog te vormen discipelen, die hem enkel als zoodanig leerden zien, er van denken, wanneer ze later bij hun waarheidspaladijn de lang niet alleenstaande uitspraak tegenkomen: ‘Es ist nicht mehr als ein moralisches Vorurtheil, dass Wahrheit mehr werth sei als Schein - - ?’ En hoe zullen ze elkaar, hòe hun leermeester aankijken als ze nader van Nietzsche vernemen dat de opvoeder, die in onze dagen zijn leerlingen vóór alles waarachtigheid zou willen prediken en hun toeroepen: ‘Seid wahr! seid natürlich, gebt euch, wie ihr seid!’ een ‘tugendhafter und treuherziger Esel’ verdient te heeten?

Stellig behoort er een eerbiedwaardige kennis van tijdperken en ideëen toe, om ook maar de weefdraden van een werk als dit te spannen. En een nog veel meer te waardeeren ernstige arbeid moet er aan besteed zijn om die alle in onderling verband te verwerken tot een zoo leesbaar geheel als er tenslotte toch de uitkomst van werd. Waarom laat dan de lezing onbevredigd, en maakt zij eer een voelen wakker van geprikkeld verzet?

Wie zich opwerpt als een leidsman der jeugd, belaadt zichzelf wel met heel zware verantwoordelijkheid, en mag naar dien

maatstaf beoordeeld worden. Te sterk aangezette verrukkingen zijn voor jonge harten gevaarlijker voedsel dan koelheid of zelfs cynisme.

Ieder wil den schrijver graag op zijn woord gelooven, dat hij ‘een richting gevonden’, zich een levensdoorvoeling gewonnen heeft. Maar meent hijzelf in gemoede, dat zulk een voelen, zelfs het diepst bezonkene, zich zoo opzettelijk laat meêdeelen? Met hoeveel schroom zou elke uiting er van gegeven moeten worden, om jongeren te doen luisteren naar haar weerklank in hun eigen wezen. En schroom was hier overal wel vér te zoeken.

Dan blijft: het leer-weten, dat zich met woorden zeker laat brengen aan anderen. Zal ‘de Ziel der menschheid’ aan deze eenvoudiger roeping voldoen? Men leest er op bldz. 42 de verzuchting: ‘Hoeveel vertoon is er niet, hoeveel glans die niets beteekent, - er wordt over kunst gepraat, en men moet ‘op de hoogte’ zijn van de primitieven, zooals men iets moet‘ voelen’ voor Sweelinck of voor Bach.’ Spookte door den geest van wie dit zoo inzag, onder het neerschrijven niet even de angst of misschien zijn eigen werk, onbedoeld, nog enkele kleurige kiezeltjes zou aandragen tot den grooten steenhoop van sonore namen en klanken, waarvan elk naar believen afneemt en gebruikt zonder wezenlijke kennis of genegenheid waar ze aan vastgroeiden? Er is alle kans dat er onder zijn aandachtigste lezers nu eenige op de hoogte zullen zijn van het Egyptische Doodenboek en de wijsheid der Upanishads, of veel voelen voor de Gâtha's van Zarathustra.

Heeft niet de jeugd van deze tijden het veel meer noodig, grooter diepte dan onvruchtbare uitbreiding van geestelijk leven te leeren zoeken, - en daarvoor de uiterste inspanning van eigen denken en voelen en doen nièt te schuwen? Wie hiervan in zijn hart overtuigd is, zal niet anders kunnen dan telkens weer een ergernis te vinden aan een boek van ‘geestelijke waarden’, met zulk een lossen greep voor de opkomende generatie bijeengegaard en geschat.

K.C. BOXMAN-WINKLER.

[Derde deel]

‘Carmen’.
Vertelling van weemoed, over geluk.

Eerste boek.

I.

Tilly kwam met Lex, die zij van den trein gehaald had, den hoek om op haar huis aan gewandeld, toen oom Alex op haar stoep stond en belde.

- Dag Oom!... Bent u alwéér in de stad! kon zij zich niet weerhouden te zeggen. Met liefheidslachje maakte zij goed: - Hoe gaat het? Nu ziet u uw petekind ook.

- Oom, klonk het dof van Lex haar lippen. Zij vond de ontmoeting onaangenaam. Hier op stoep al verwachtte zij indiscreties.

Maar oom had een dag van gewichtigheid. Bij het hooren van Tilly's stem omgewend, boog hij en lachte, de hand toestekend; lachte met dominees-vriendelijkheid; zeide niets, lachte verwezen hun toe: een denker, die niet zoo gauw weet, wat te zeggen. Toen draaide hij schielijk terug naar de deur en tilde een portefeuille op, welke, monster van omvang, daartegen leunde.

Tilly begon gewoon te lachen. Het was ook zoo'n idiote vertooning: de volle ronde boerinne-verbazing van Keetje, die nu de deur had geopend, bij het aanschouwen van daumeneer Doeloaker uut Aarum, rooder nog in het gezicht dan zij óóit, een-en-al kreeftroode transpiratie... Zijn

romantische-schilders-flambard, zijn zwartlakensche soepjas, zijn pantalon, zijn laarzen, alles was grijs, lichtgrijs van 't stof; en tegen hem aan de portefeuille, een teekenschoolof colporteursding, dat hij nu zelf de gang in zeulde.

- Keetje, haastte Tilly zich de waardigheid te redden, er komt voort een witkiel met de juffrouw d'er koffer; geef hem een kwartje; en zeg even aan Meneer, dat wij er zijn en ook oom uit Arnhem. - Gaat u toch binnen, Oom, deed zij gedienstig vóór de salondeur.

- Wil oom zich niet eerst wat wasschen en afstoffen? kritiseerde Lex brutaal.

- Wilt u, oom?

- Watblief? Wasschen?... Ik wasschen?

De verbazing van den bestovene over de mogelijkheid, dat hij zich zou wasschen, werd een nieuwe bedreiging van Tilly's ernst. Lex wipte schouderophalend de gang in.

- Oom, bedacht Tilly, bijna verheugd, wilt u een oogenblikje wachten? Ik moet even... Suus is weer niet wel.

En zij drong Lex gauw de trap op.

_

Eerder dan haar zuster, die plakken bleef bij het bed van Suusje, keerde Tilly tot oom terug.

Hij had het salon in rook gezet en zat, scheef op een stoel, te soezen.

- Is Henk er nog niet? Oom, wat mag ik u schenken? Port? Of drinkt u een kopje thee mee? Ik zet ze toch, nu Lex er is.

- Thee? héél graag!... Of... e... ik moet aanstonds naar de trein... geef me toch maar een glaasje port.

Hij leegde slurpend het glas ineens.

Toen, met zijn minzaamste herderslachje:

- Nu weet ik meteen iets voor jouw Sint-Nikolaas. Je kunt dit goedje heusch niet schenken. Algiersche wijn? ...Ik stuur je een mandje.

Tilly's lippen trilden. Zij stond op, belde om theewater en vroeg:

- Bent u voor Staring uit geweest?

- Ja. Ja!... e... een gelukkige dag! Als je man er is,

zal ik het uitpakken. *I*k heb de hand gelegd op iets zeer merkwaardigs; je zult je kunnen overtuigen; drie meesterlijke teekeningen, voortreffelijk voor mijn boek over Staring en voor de tentoonstelling. Dit mag jij nu al vast wel eens zien.

Nader bij Tilly schoof hij zijn stoel. De leuning stootte tegen den rand van de kanapee-tafel. Tilly keek verschrikt er naar. Toen duwde hij den stoel met den elleboog iets achteruit, terwijl de rechter vingers met begeerige haast grabbelden in een dikbultende zakportefeuille, door de linkerhand opgehouden.

- Kijk eens, lees maar. Wat zeg je daarvan?

En hij hield Tilly een vergeeld blaadje postpapier voor, waarop een versje was geschreven.

- Te Lochem woont een hoog bejaarde schoolmeester, nu al vele jaren gepensionneerd, die wel op den Wildenborch verkeerd heeft. Door hem heb ik ook de schoone platen, die ik je straks zal laten zien. De gansche streek teert nog altijd op Staring. Vandaar, dat ik overal hupsch word ontvangen. Op den Wildenborch en overal. Deze goede, oude man... och, dat was natuurlijk iets anders; hij bleek zóó vereerd, dat ik bij hem kwam. Maar hij heeft me toch nog een inlichting kunnen geven, die ik gebruiken zal in me boek. En dan dit! Vin je 't niet belangrijk?

- Ja... maar wat is het eigenlijk, Oom?

- Je kent Staring's *Waterloop*?

In Tilly's oogen lezend van niet:

- Foei, een van onze beroemdste gedichten!... Jullie leest de dichters niet meer... Och maar dan heb je hier ook niet aan... Nadat hij Staring's *Waterloop* had gelezen, heeft meester Noordhof, destijds nog een knaap, zich verstout op het aan ieder bekende gedicht een geestigen variant te dichten:

> Nu baant zich 't Nat
> Een heimlijk pad,
> En klokt en klatert
> In kan en vat,

een ondeugende spotternij met de hebbelijkheid van boeren om water bij de melk te doen. Staring kreeg den variant in handen, het was een groot jaar vóór zijn dood; en meester Noordhof heeft nòg het, ietwat bevend geschreven briefje,

waarin de vriendelijke dichter en heer van den Wildenborch hem, het kweekelingetje van de dorpsschool, om zijn vernuft heeft gecomplimenteerd. Vindt je dat niet alleraardigd? Het briefje heb ik afgeschreven voor mijn boek en het document krijg ik voor de tentoonstelling.

Keetje had theewater binnengebracht, en, haar trekpotje volschenkend, vroeg Tilly zich af, of zij nog eens port presenteeren zou. Na de vriendelijkheid van straks!... Trouwens - de trein, oom moest immers weg?... Ongewis, angstig haast, keek zij hem aan, terwijl hij, vervuld van zijn Lochemsche vondst, nog altijd rood en nog transpireerend, met de plompe polsen, de bestoven mouwen over haar tafeltje zat geleund; en de knoopen van zijn jas, het slot van de zakportefeuille die op zijn knie lag, schuurden tegen den fijnkantigen rand. - Kwam Henk maar, dacht zij, dan stond hij wel op! Máár - hij en Henk... al de stekeligheden... Laatst was Henk heel den avond van streek gebleven. Henk keek op oom neer - dat was het juist: - zij zelve, in haar vroegere schuchter ontzag, zou niet gelet hebben op de tafel, terwijl oom Alex daaraan zat en praatte. Maar Henk met zijn spotten... nu zag zij het wel, dat haar salontafel werd bedorven... Zenuwachtig, zei ze het toch maar: - Oom, uw stoel... mag hij iets achteruit? 't krast zoo, ziet u, op de tafel... Néémt u een kopje?... Dit onderdanig, met een lief lachje, want wel keek hij vreemd. Maar hij was een eind verschoven, zat nu midden in de kamer, met zijn groote roode gezicht boven het grijsbestoven zwart van zijn soepjas-voor-zomer-en-winter. Terwijl ze zich repte met theeschenken, dacht zij: hij is toch ook wel een sul; goedig, dat reizen, bij deze hitte, om een brief van een dooden dichter!... En opeens vroeg ze: - Blijft u eten? alsof het plezierig was, hem te houden.

Hij weerde af - onmogelijk; tante wachtte, hij moest naar huis; was, na een boodschap in de stad, maar even bij haar aangekomen, om zelfs den schijn te mijden van onhartelijkheid.

- Maar Oom! U en onhartelijk! zei Tilly, iets guller wel dan zij het meende. - Prettig, dat succes van uw reis. U verdient het, bij deze hitte!

- Ja!... Och, jij leest geen poëzie. En je man weet Staring niet te waardeeren.

- Henk niet? Staring? Toch wel, Oom...

- Nu já... We hebben het er laatst immers over gehad! Weet je niet meer? Je man ‘nieuwegidst’. Dat is een werkwoord, tegenwoordig! Je man waardeert alleen Gorter en Kloos... Het is jammer. Ik had hem anders wel in de commissie voor mijn tentoonstelling gevraagd. Hij, in zijn positie als leeraar, als ‘literator’...

Tilly voelde den zet als een fellen steek. Daar oom bleef zitten en zij den tijd van zijn trein niet wist, had zij hem nog maar eens port ingeschonken en juist een tweede kopje thee. Met onvaste hand zette zij het neer.

- Henk heeft het zoo druk, oom, zei ze deemoedig.

- Och kom, druk! Dan maakt hij tijd! Hij vindt toch ook wel gelegenheid om te ‘schrijven’? Maar je man is zoo èrg partijdig. Niets deugt er voor hem dan de Nieuwe Gids.

- Hè, Oom, hoe kunt u dat nu zeggen. Juist de laatste tijd werkt hij weer druk aan die studie over Bredero.

- Bredero? Zoo. Dòet hij dat toch? Och, ja, kind, ik zeg die dingen, omdat ik jullie graag zou helpen. Hem, om jou... Je weet, mijn relaties...

- Ja, Oom, dat weet ik. En ook, dat u het goed met ons meent.

Oom had belangen ter sprake gebracht, waarover Tilly's gedachten dikwijls in tweestrijd bleven. Want het was waar, dat Henk geringschattend oordeelde over de oudere schrijvers, tot welke oom Alex hóórde, al maakte oom geen romans of verzen. Doch het was eveneens waar, dat Henk hard werkte. Zijn Zondag-ochtenden, dikwijls de -middagen en de -avonden, en bijna allen tijd in de week, die er van 't gym' en privaatlessen over bleef, gebruikte hij voor romanschrijven of voor de studies over onze oudere letteren. De verzen van Hooft, het tooneel van Bredero, verleden jaar die studie over Anna Bijns... Zou oom die ooit gelezen hebben? Hij had er geen enkel woord over gezegd, zelfs niet bedankt voor het exemplaar. - Zie je wel! had Henk geschimpt; aan welke kant is nu de geringschatting? - Het wàs een ellendige verdeeldheid tusschen die twee. En zij werd geslingerd, met haar bezorgdheid, dat Henk iets schrijven zou of zeggen, waar hij roekeloos zich

nadeel mee deed; met het, van kind af meegedragen, bewustzijn van oom's beteekenis, als de overal hooggeschatte predikant, die boeken schreef over de vaderlandsche letteren en de vaderlandsche geschiedenis; en met het nieuwe, onzeek're besef, in het huwelijk haar bijgebracht, dat er onder den ijver van oom misschien meer ijdelheid lag dan ernst.

- Ik begrijp niet, waar Henk en Lex blijven! Zoo gaf zij uiting aan haar gejaagdheid.

Doch toen zij opstond om te kijken, ging de deur open en Lex trad binnen.

- Ben je daar eindelijk? Oom gaat dadelijk weg!

- Weg? Nou.... zei Lex, zoo onvriendelijk mogelijk, daar de stembuiging de onverschilligheid in het woord verergerde. - Ik had Henk goeien dag willen zeggen, maar ik kwam voor een hol vol rook en vol jongens.

- Hè?....

Och ja, dat was waar! Henk had van middag die drie uit de vijfde, waar hij, nu al voor de derde maal, wat mee bijwerkte.

- Vindt u het niet aardig van hem, Oom?

- Een rook, dat er hing! zei Lex met afkeer.

- Laat je man die jongens rooken? Dat zou ik maar liever niet doen....

Oom moest toch altijd hakken op Henk! In plaats van de toewijding te waardeeren in zulk een kostelooze les....

- Kom je van Heidelust? vroeg hij aan Lex. Hoe gaat het moeder en allemaal?

Lusteloos-spottend gaf Lex verslag. Mama maakte zich allerpleizierigst druk met Weck's-flesschen. Je hoorde den heelen dag van niets anders. Aan den lunch was zij moe, aan het eten doodop, en den volgenden ochtend aan het ontbijt nog gebroken door de drukte van den vorigen dag. Logé's waren er nu niet, maar met de groote vacantie raakte het huis weer vol. Sannie versleet haar vierde idole onder de juffrouwen van de school. Everhard was trotsch op een door hem gestichte tennisclub, maar nog vaster overtuigd van den roem van zijn dassen. Mien scheen te zullen overgaan, en....

- En hoe heb jij het nu voor jezelve?

Oom Alex keek pedant-onderzoekend, als een dokter of een rechter.

- Best. Voor mezelf háást altijd best.

Het werd gezegd met een vinnige promptheid, doch schijnbaar zonder ironie, daar Lex geen nadruk of intonatie aan het echoënd ‘voor mezelf’ gaf.

- Zoo. Dat verheugt me. Dat valt me mee.

- Vàlt u dat méé. Wat is u toch lief.

- Maar, Lex! kon Tilly zich nu niet weerhouden te zeggen.

- Het woord lief, zei oom, krijgt in den mond van sommige hedendaagsche meisjes een eigenaardigen klank, als van misprijzing. Je vergeet, kind, dat ik je voogd geweest ben.

- Nee, Oom, zei Lex, dat vergeet ik nooit. U was mijn voogd en bent mijn peetoom.

Weer werd Tilly ellendig verlegen. Het kwam door den toon, waarmee Lex de nuchtere gezegden tot nijdige spotternijen maakte.

Oom, ongenaakbaar-rustig, hield aan:

- Met dat al zijn we nog niets verder. Is het nu uit tusschen jou en Wessels?

Tilly boog zich over den theepot. Zij dorst nu niet meer opzien naar Lex. Het popelde in haar: - ach, was dit voorbij. En Lex, als tartte zij, draalde met het antwoord. Bij een onwillekeurige armbeweging stootte Tilly een van haar mooie theekopjes om; gelukkig was het niet gebroken. Toen hoorde zij Lex' altgeluid, rauw, vol haat en tevens onvast:

- Oom, het familiefatsoen is gered. Ik trouw geen verver.

Ontzet keek Tilly op naar Oom. Zijn oogen vlamden door het lorgnetglas.

- Ongepaste antwoorden heb ik meer van je gehad. Maar als je voogd ben ik verheugd, dat er nog iets anders... gered is. Dàt huwelijk kòn geen geluk voor je brengen.

Lex zat, juist als Oom, in de open-ruimte der kamer; hij, op den stoel, afgeschoven van de kanapeetafel; zij op een fauteuil, achteloos vooruitgetrokken van den muur af. Vreemdongezellig zaten zij beiden, met een kleinen afstand tegenover elkander. Haar armen, haar dunne, doch zoo bevallige, zoo fraai rondende lange armen hielden haar rechterknie omvat, haaks over het linkerbeen gelegd. De houding was van een ongedwongenheid, waarmee ze weten kon, den

plechtstatigen ouden man te tarten. Toch bleef ze een-en-al behaagzucht, van een koketterie, die goedig kon lijken. De oogen stonden vriendelijk; allerliefst-gemeenzaam keek ze met stralenden blik haar vijand aan; terwijl ze langzaam, niet spottend, althans niet merkbaar-spottend zei:

- Oom, wat benijd ik u toch!

Haar spreken in dezen toon was zoo, dat het hem had kunnen vleien. Doch hij kende haar manieren. Ditmaal was hij op zijn hoede. Hij stond op en zei:

- Het is mijn tijd. We zullen er nu maar niet meer over praten. Als jij in zulk een stemming bent...

- En ik zeg nog wel, dat ik u benijd! Ik vind het juist bewonderenswaardig, zoo zeker als u de dingen weet. Maanden lang ben ik in twijfel gebleven en soms heb ik nog geen zekerheid. U bent ééns, een groot kwartier, in Wessels' atelier geweest, waar toen van weerskanten wat banaliteitjes zijn gezegd, en toch weet u me nu met vastheid te verzekeren: dat huwelijk kon geen geluk voor je zijn.

De armen had zij teruggetrokken, beide beenen schuin vóór zich uitgestrekt, de vingers van beide handen, loodrecht naar beneden uitgespreid, steunden aan weerskanten op de stoelzitting. De schouders opgetrokken, zat zij als een schoolkind argeloos. Als schuchter, echt maagdelijk, was zij begonnen te spreken. Doch de toon vervinnigde tot een smalen en snerpend, hoonend zei ze Oom na: - dat huwelijk kon geen geluk voor je zijn.

Hij was nu woedend, zei enkel: - Ik ga; reikte Tilly de hand; liep langs Lex zonder groet. Snel opgestaan, volgde Tilly hem naar de gang en daar mòest ze fluisteren: - Het spijt me zoo, op een bijna gemeenzamen toon van troosting. Oom scheen niet te hooren. Hij gaf haar weder de hand en zei: - Groet Lampe. Toen greep hij naar zijn groote portefeuille, en bij het gemak, waarmee hij het onhandige ding opvatte en vasthield aan een lederen hengsel, midden op het breede, zachtbollende vlak; bij de vastberadenheid van zijn stap, had Tilly, die hem in de open deur naoogde, voor het geval dat hij nog om mocht kijken, niet meer de gewaarwording van een dwaze verschijning, al zag ze ook nu, hoe bestoven hij was, hoe verfomfaaid de oude,

groote flambard, waaronder het achterhoofdshaar uitkrinkelde in enkele dunne, vettige lokken.

Hij wendde zich niet meer om vóór den hoek en Tilly sloot licht zuchtend de deur.

_

Haar salon vond zij verlaten; ook in de achterkamer was niemand. Ze trok zorgzaam de theemuts over den trekpot, daar zij een goed kopje moest bewaren voor Henk; en repte zich naar boven, om Suus. Het kind zat in het bedje te spelen; het had nog geslapen na Tante's vertrek. Mina moest voorlezen uit het Vertelselboek; ze stopte onderwijl aan een sok van Henk.

- Goddank, dacht Tilly, 't heeft dus niets te beduiden. 's Morgens was Suus stellig koortsig geweest.

Het viel haar tegen, Lex niet te vinden. Dus was die naar haar kamer gevlucht. Ach, dat nare bezoek van oom - dat hij nu juist van middag moest komen! Zij dwong Suus haar bekertje melk leeg te drinken en bleef bij het kind, tot eindelijk stoelgestommel uit de kamer van Henk het einde van de les meldde. Alvorens haar man naar beneden te volgen, keek zij even bij Lex. Zij vond haar gekleed in slaap gevallen, dwars over het logeerbed heen, waar de sprei niet van was afgenomen. De gedachte aan de mogelijkheid, dat Keetje of het dagkind hier zouden binnenkomen, gaf Tilly een kleinen schrik, doch zij liet Lex liggen; slechts trok zij, geruchtloos, de vitrage wat beter dicht, die bij het openschuiven van het raam was uiteengeplooid. De oude meid van juffrouw Leibrugge placht toch al telkens in te gluren. Er was ook altijd wat met Lex; hoe zou het gaan tusschen haar en Henk?... Beiden waren zóó prikkelbaar!

Tilly deed haar best een opgeruimd gezicht te trekken onder het naar beneden gaan, doch eenmaal bij Henk, kon ze haar bezorgdheid niet lang verkroppen. Hij nam de mededeelingen anders op dan zij zich had voorgesteld. Een ruzie met oom beteekende niets; oom en Lex, dat ging immers nooit; wat had de lomperd zoo'n vraag te stellen! Doch Lex' houding, haar geheele manier van doen vond hij meer verontrustend dan Tilly het had ingezien. Ze was

blijkbaar nog *niet* van Wessels af, had althans geen vrede gevonden. 't In slaap vallen begreep Tilly verkeerd; het was een reactie op overspanning.

- Ik geloof, bedacht Tilly, dat ze gehuild had. Haar gezicht kon ik niet zien. Maar haar eene hand hield nog al krampachtig een zakdoekje vast en dat leek me vochtig.

Henk knikte bedenkelijk.

- Wij kunnen niet te voorzichtig zijn. Vooral niets vragen en toch laten blijken, dat we deelnemen in 'er strijd.

- Goejert! zei Tilly en, opstaande om te gaan zien in de keuken, gaf ze Henk een kus op het hoofd, het plekje waar zijn maantje doorkwam.

II.

Lex was nu veertien dagen te Zutphen. Aan Tilly viel de tijd niet kort; zij was geen mensch meer voor logé's, na die verzwakking van zóóvele maanden; en toch ging alles makkelijker dan zij eigenlijk had verwacht.

Suus deed verrukt, wanneer Tan' met haar speelde. Tilly vond dat iets als een wonder. Want Lex had bij haar komst niet eens een cadeautje voor het kind meegebracht en van de ongesteldheid, twee dagen lang, bijna geen notitie genomen. Maar den vierden dag, na het eten, was Suusje, voordat ze slapen ging, even met hen drieën geweest in de kamer van Henk; Tante had gespeeld op Henk's rammelkast en, zich accompagneerend, gezongen; en toen, opeens, wàs de vriendschap er; met open mondje en groote verbazingsoogen had Suusje muisstil op den grond bij de piano gezeten en die belangstelling had Tante verteederd. Gelijk alles bij Lex, ging het wel met vlagen: vaak vroeg Suusje vergeefs naar Tante of kreeg ze een ongeduldssnauw op haar fleemen; maar gaf Tante zich, dan was 't allerliefst, dan bleef ze geduldig en opgewekt en wist Suus ten slotte zóó te boeien, dat het kind op haar beurt geduldig werd en alles deed, wat Tante maar zeide. De oefeninkjes in het zingen hadden natuurlijk nog niets gegeven en het spelletje met Suusje's vastgehouden vingertjes op de piano was alleen plezierig geweest, doordat Tante telkens doorspeelde, de dolste capriolen verzon en daarbij zong en floot en bromde

en blies, en dierengeluiden wist na te bootsen, wat Suusje griezelig vond en prachtig. Maar na een dommigheid van Mina was het dagenlange feest begonnen. Het nog erg onhandige dagkind had Suusje's geranium laten vallen, den eenigen pot-bloemen uit de kinderkamer; en Tante had Suusje's tranen gedroogd met den prachtigen inval, dat de afgeknapte eenige bloem van die eenige plant tusschen watten zou worden bewaard. Dit werd nu opeens Suusje's lievelingswerk, mits Tante telkens helpen wilde: het drogen van bloemen. Geen perkje uit het tuintje bleef veilig; daarna bracht Tante veldbloemen mee van een wandeling; en nu kwam ze elken ochtend, na bij de Makkink's te hebben gespeeld, met een roos of een viool uit hun tuin, die in het boek werd gelegd, voordat Suus ging slapen. Want een groot echt plantenboek kocht Tante voor 't kind: nu wel een heel dúúr logé's-cadeau, waar Tilly even verlegen mee was. Daar werd, met zorg en toewijding, in gedroogd; en woedend had Suus gistermiddag gegild, toen Mina het boek uit de pers had genomen - niemand mocht er aan raken dan Tan'.

Ook met Henk was de verhouding, tot Tilly's vreugde, heel goed. Lex had van te voren geschreven: ‘Vraag aan Henk, of hij niet zal plagen’. Nu, dáár was geen sprake van geweest. Maar dat er tusschen die twee ooit een goede verhouding zou kunnen ontstaan, ach, na het eerste en eenige logeeren van Lex, nu meer dan achttien maanden geleden, had Tilly het niet meer durven verwachten.

Het was, dat jaar, trots tegen trots gegaan. Henk stond nog onder den indruk van het gebeurde met Tromp, hoewel dit toen al vier jaar was geleden. Het gold immers een oud-collega, en door Lex' lange verblijf te Londen, had hij haar nooit meer ontmoet sedert de dwaze daad van Tromp. Want zelfs voor Tilly's huwelijk, had Lex niet mogen overkomen. Henk had Lex' kinder-amourette anders ingezien dan de familie, doch vol verwijt was ook hij geweest; vol verwijt was hij jaren gebleven; en telkens wrokten zij, Lex en hij... Wrokkende was Lex vertrokken en meer dan anderhalf jaar weggebleven. Tilly's brieven uit de weken van den strijd over Wessels hadden Lex verzoend. Onstuimig-oprecht had zij geantwoord en meteen gevraagd: ‘mag ik komen logeeren? ik houd het op Heidelust niet uit’. Tilly, over-

stelpt, maar innig blij, had onmiddellijk toegestemd; en toen Lex, den avond van haar aankomst, eindelijk beneden verscheen, terwijl Henk en Tilly schemerden in de serre, waar het theelichtje voortbrandde voor àls ze nog kwam, bleek haar gezindheid uit wat ze tot Henk zei bij de omhelzing: - Ik dank ook jou wel voor Tilly's brieven; 'k heb begrepen, dat jij daar achter zat.

Wat is ze toch slim! had Tilly gedacht. Ze had geglimlacht, niets durven zeggen. Maar tot haar verbazing en ongeduld, had Lex verder over Wessels gezwegen: - dien eersten avond en later ook...

- Moet jij niet beginnen? Zoù je niet eens wat zeggen? - Ze was er telkens mee aangekomen bij Henk. Doch die had afgeweerd, geërgerd, bang, eens, dat Lex haar kon hebben gehoord. Het ging immers best. Lex was vroolijk en prettig. Als ze behoefte had, over Wessels te praten, zou ze er zelve wel over beginnen.

Volkomen gerust was Tilly niet. Misschien ging Henk af op den schijn. Lex vermocht, wanneer ze wilde, te zwijgen, in weerwil van haar rumoerige buien. Hoe lang had ze de zaak met Tromp niet weten geheim te houden, thuis kalm doend, of er niets gebeurde. En toen was ze zestien jaar!

Om Henk niet te dwarsboomen, bleef Tilly zwijgen; ook dorst ze niet best, ze wàs kleinmoedig; ach, ze kende zich zelve wel. Toch hield ze innig veel van Lex en voelde zich altijd de oudere-zuster, de zes jaar oudere en de eenige heelezuster immers. Maar Lex was zoo'n vrije, wilde vogel, en nu alles goed ging, volgens Henk, die het hartelijk met haar meende, berustte Tilly en luisterde toe, bij al wat hij en Lex bepraatten.

Het begin was geweest over oom's bezoek. Tilly had Henk verteld van dien meester uit Lochem en een paar dagen later bracht Henk het verhaal op zijn manier over en haalde Staring uit de kast. Na wat aarzelen, herkende Tilly één vers met zekerheid uit degene, van welke hij gedeelten voorlas; en toen hij wist, dat het was: ‘Nu baant zich 't nat’, maakte hij *zijn* variatie daar op - wel wat grof: van hoe oom Alex transpireerde, maar tot luidruchtige pret van Lex.

- Zou oom heusch aan zoo'n vers wat vinden? vroeg ze.

- Kind, zei Henk, het staat in elke bloemlezing.

- Nu ja, wat bewijst dat?

- Dat bewijst, dat veel menschen denken als oom. Trouwens, Staring is een dichter! Een, waar je heusch niet min van moet denken.

- Maar dit is toch niets dan een aardigheid, een handigheid met klanken en rijmen.

- Woordkunst? vroeg Tilly, die nog niets had gezegd.

- Hoor haar! lachte Henk. Neen maar, Tilly en.... 'woordkunst'! Als oom dàt hoorde, zóó'n barbaarschheid!

- Wat verstaan jullie eigenlijk onder woordkunst? informeerde Lex.

- Jullie? De Nieuwe-Gidsers meen je. Zelfs Van Eeden heeft het aanvaard. Ik vind het een ellendig woord.

Hij vertelde, hoe het in gebruik was gekomen. Er werd doorgesproken over woord en zin en taal en gevoel. Tilly meende op een oogenblik, dat Suusje huilde; daar Keetje haar uitgaansavond had en dus niet, als gewoonlijk, na het vertrek van Mina oplette, stoof Tilly verschrikt van haar stoel en naar boven. Toen ze terug kwam, praatten Henk en Lex nog altijd over kunst en literatuur; en Tilly merkte op, hoe levendig het gesprek was, zooals haast nooit tusschen Henk en haar. Doch het maakte haar niet afgunstig; Lex was altijd *de* knappert geweest. Wel ontstelde zij, toen Henk zich weer opwond tot wrevel over het onderwijs in de literatuur, want de ontevredenheid over zijn positie aan het gym' kwam, althans gedeeltelijk, voort uit wat hij 'de idiote opvattingen' placht te noemen. Nu had de rector, louter om hem te sarren, weer iets innig stompzinnigs beweerd. Te Leiden was iemand gepromoveerd, doctor in de Nederlandsche letteren geworden, met een dissertatie, een dik boek, over de indeeling van sonnetten, naar de plaatsen waar er een punt in staat. En de rector was met die punctuatie-poëzie in de leeraarskamer gekomen, en, daar Ribbe en De Grient bijstonden, had hij tegen Henk gezegd: - Lampe, dàt moet je nu eens lezen; me dunkt, daar wordt een nieuw veld geopend.

- Ik begrijp het niet goed, bekende Lex.

Henk, geduldig, zei het nog eens. Poëzie werd hier ingedeeld in klassen, naar de lengte van de volzinnen;

bijvoorbeeld sonnetten, waar al in den eersten regel de nieuwe zin begon; andere, waar dat niet het geval was; weer andere, waar wel twéé punten stonden.

- Zoo kun je eindeloos onderscheiden!

- Natuurlijk. Als puzzle is 't ook wel grappig. Of.... grappig? Iets aardigs is er niet aan. 't Is net even interessant als een verdeeling van mannen, in lui die een lichte das bij een donkere jas aan hebben, een donkere das bij een lichte jas, enzoovoort. Maar het stomme, het ergerlijke, het ellendig-idiote is, dat zulk gebeuzel tijd kost, geduld, geestesinspanning; dat zoo'n gesnuffel naar toevallige uiterlijkheid het geestelijk onderzoek vervangt, de studie in 't innerlijke van verzen. Als je maar snuffelt, meer vragen ze niet. Of het belangrijk is, telt niet mee. Al is het nòg zoo'n prulpoëet, wie erg accuraat de verschillende drukken vergelijkt, bijvoorbeeld van Van Zeggelen, en, zonder er eentje over te slaan, een statistiek maakt van de veranderingen, verbeteringen en drukfouten, die promoveert stellig cum laude! Begin een ernstige kritische-studie over het rhetorische van Da Costa of het mooie van Gorter's *Mei*, en de prof kijkt je aan, of je dronken bent. Over de ziel in de literatuur, over kunst en schoonheid, leven, mag je kletsen op een dispuut; je studeert niet in kunst, het is zelfs om de wetenschap niet te doen! Wàt je kennen moet, is de prof! Die en zijn hobby's moet je ijverig bestudeeren, want als ie je bijvoorbeeld bij het doctoraal vraagt, al de buitenplaatsen op te noemen, waar Hollandsche schrijvers hebben gewoond, of het aantal regels van elk van Vondel's drama's, en je geeft geen vlot en uitvoerig antwoord, dan ben je stom en straalt subiet. Zelf weten ze niks beters, niks anders! En dat is onze hóógeschool! Nou snap je wel, wat *wij* kunnen doceeren, wij die *dat* nederig voorbereiden...

- Maar als jij toch wilt? Je bent immers vrij!...

- Vrij!? Ik vrij! Och, wie is vrij! Zelfs de koningin immers niet... Maar jij bent vrij, om naar bed te gaan.

- Is 't al zoo laat?

- Over half twaalf, kwam Tilly terstond. Henk en Lex lachten. Tilly hield met moeite een zucht in: - om den wrok in Henk's toon bij dien uitroep: - Vrij!?

III.

Meneer Makkink, de rechter, was een academievriend van haar vader geweest. Mevrouw was vroom en vol conventie. Toch hadden beiden aldoor zoo vele attenties voor Tilly, dat deze zonder schroom was gaan vragen, of, terwijl zij naar Interlaken waren, Lex niet op hun vleugel mocht spelen. De bode van de rechtbank, met een vroegere meid van hen getrouwd, had den huissleutel. Lex ging dezen elken ochtend halen en speelde dan een paar uur op de Bechstein van Karel Makkink, den muzikalen adspirantnotaris, die zijn ouders naar Zwitserland vergezelde.

Een Woensdagochtend, toen Henk het eerste uur les had gegeven en daarmee vrij was voor heel den dag, kwam hij Lex tegen in de nabijheid van het gesloten huis. Den vorigen avond had zij, om zijn aandringen, vergeefs beproefd op de oude piano in zijn studeerkamer iets terecht te brengen van de *Soirées de Vienne* door Liszt. Zij hield het stuk nu, naar binnen opgerold, in de hand. Hij herkende het aan den tooi met druk dunne-lijnen-spel van het titelblad.

- Ga je de *Soirées* spelen?

- Ja, ik moet het weer eens doornemen. Dat heb ik gisteravond gemerkt!

- Wat zou ik het graag hooren!

- Ga mee.

Hé, ja, dat was een aardig idee. Wat muziek, dacht Henk, zou hem misschien uit de landziekigheid halen over dat gesprek van straks met den rector.

Zij waren nu bij het groote huis, dat, met de bruine, goudgeaderde luiken achter spiegelglas, deftig oprees, van de straat gescheiden door een, met ijzeren hek afgesloten, grijs-granieten stoep. Vóór de hooge, breede deur wendde Lex zich om:

- Het mag toch wel? zei ze, spottend een bedenkelijken toon aannemend.

Juist had Henk opgemerkt, dat boven de apotheek aan den overkant een vrouwehoofd loerend vooroverboog. En weg was zijn plezier in hun doen; hij ergerde zich over de kleinzielige nieuwsgierigheid van die menschen aan den overkant, maar ook over de grap van Lex, dien inval, dat dit

niet zou mógen met hèm! Het was een nare behoefte in haar, aan het onderscheid in sexe te herinneren, wanneer ze maar kon. Juist zij, die vrijheid van omgang verlangde!

Vastberaden deed zij, in de zware breede huisdeur, met den langen, smallen sleutel de mekaniek van het fijne slot werken en hield, binnen gegaan, onnoodigerwijs de deur nog vast, geheel in de rol van wie opent-en-sluit. De flinkheid van hare kalmte trof hem. De vraag was niets dan een grapje geweest. Maar dan toch een niet-aardig grapje. Lex, telkens behaagziek; terstond met haar gedachten dien kant uit!

In bedompte schemerigheid strekte zich de lange, breede, deftige gang; het was er koel, doch muf. Eigenaardig deed Henk het terugzien aan van voorwerpen die de gang meubelden: het grauw-marmeren borstbeeld van den voorvader, plompe zeevaarders-romp met fijn-kanten kraag; het blinkend witmarmeren, in een nis gemetselde fonteintje, waaraan zelfs nu nog het koper glom; de 18de-eeuwsche kaart van de Graafschap; en het bronzen gevaarte, bij den hoek van traphuis en keukengang, dat uit een bronzen wingerd, een bronzen haas en bronzen jachtgerei bestond en waaraan, uit de vele kleedingstukken, welke het monsterding anders bedekten, nu enkel de tuinhoed van meneer Makkink en het donkerblauwe gehaakte tuindoekje van mevrouw, als vergeten, verlaten, waren blijven hangen.

- Wil jij de tuindeur openzetten, dan maak ik boven lucht, zei Lex, kalm beredderend.

Henk voelde zich zonder geestkracht, onhandig, terwijl hij met moeite het knarsende slot deed draaien en de oude deur van het niet-gemoderniseerde achterhuis, na wat klemmen open schokte onder zijn rukken, met ontstellend metaal- en glas-gerinkel. Ook was 't hem, als ontweldigde hij met dit rumoer de heimelijkheid aan den vredigen tuin, die, door dicht gebladerte aan de drie zijden hoog omsloten, in het midden al stoofde onder morgenzon, het goudlicht als stuifsel en sprankeling om den verwilderden overvloed van kleur uitfonkelende bloemen. Kapellen fladderden bedaard; alles lag stil in de warmte te gloren; en ruw viel op deze stilte 't gerucht, dat Lex juist boven de tuindeur maakte, toen zij een schuifraam bot opensmakte.

In Henk drukte op eens het besef, dat het toch een heel ding geweest was, Tilly's verzoek aan het echtpaar Makkink, of Lex hier elken dag de veilige strenggeslotenheid mocht komen verbreken. Ook overdacht hij verwonderd de regeling: - waarom was aan die vroegere meid niet gelast, dat zij het hier 's morgens openzette?... Uit discretie, misschien, uit discretie voor hem: dat hij geen fooi zou hoeven te geven!... Ellendig, dat eeuwig als arm bekend staan...

Gemelijk: alweer gekwetst en zich zijn lichtgedeerdheid verwijtend, stapte hij de eikenhouten trap op, waar de loopers van waren afgenomen. De bijna vierkante deur der ook al vierkantig-ruime, ouderwetsche achterkamer stond wijd open; Lex sloeg juist het blad van den vleugel op. Even naar hem ziend, vroeg ze terstond:

- Wat hèb je?

Hij beproefde te glimlachen, beseffend, hoe ongegrond nu humeurigheid was.

Doch op zijn, verbazing voorwendend:

- Ik?

wees Lex resoluut naar een spiegel. Nu overviel de behoefte hem, zich uit de scheeve positie te redden, door haar te vertellen van wat hem gekweld had, toen hij haar tegenkwam op straat.

- De rector was weer onmogelijk!

Onmiddellijk legde zij het muziekboek neer, dat ze juist in de hand had genomen, greep zijn arm met guitig-gewichtig gebaar, een ietsje koket, als in al haar doen, en voerde hem naar het tweede, door zwaar beukeloof overschaduwde venster, waarvan het raam hoog was opgeschoven. Schuin er voor stond een breede kanapee van bruin leder, en met een moederlijk: - Ga zitten, duwde zij hem daarop neer.

- Blij, dat je, nu juist, daarvan spreekt. Ik wilde 't je zóó graag eens zeggen. Je vindt geen geluk in dit bestaan. Denk je, dat Tilly het ook niet merkt? En begrijp je niet, dat zoo iets vreeselijk is voor een vrouw? Je bent wel geen leeraar geworden òm haar, maar... toch ook eigenlijk wel, nietwaar? Om te kunnen trouwen, ben je toen gaan solliciteeren. En nu ziet ze, hoe je er onder lijdt...

- Lijdt? Maar Lex!

- Nu dan: hoe je je ongelukkig voelt, telkens gegriefd

en teleurgesteld, in wat, met haar, je geluk moest zijn - je werk.

- Maar kind, dat is met massa's mannen! Misschien, of zeker, met de meeste; tenminste, de meeste in onze stand. Als ik of'cier was... of bij de post... òf dominee! Hóeveel dominee's voelen zich gebonden! Aan handen en voeten, en juist de beste, wie het schelen kan, hoe ze preeken! Zoo'n lauwe wawavent, als oom Alex, wie het alleen er om te doen is, *dat* ie elke Zondag preekt, ja! zoo'n man heeft last van niemand. Maar die kòmt er in ieder opzicht, alles voor hem draait om hem zelf, om zijn waardigheid, zijn positie; daarom ook trouwde-n-ie, òm de positie!...

- Tilly voelt er hoe langer hoe erger het ellendige van, dat wij geen geld hebben.

- Och, Lex, hoe kom je daar nu weer aan!

- Het is immers doodnatuurlijk! Til, die zóóveel houdt van jou! 't Is *de* misère voor ons beiden: die halfheid van ons leven, als de voorkinderen, zonder fortuin, in de rijkdom van Heidelust. Altijd dat anders-zijn, die splitsing. 't Mama-gespeel tegen wie geen mama is; het doen, of je dochter des huizes bent en feitelijk ben je niets dan logée; en iedereen weet dat, de meiden, de tuinman; alleen soms niet een jongmensch dat het hof maakt áán één-van-die-meisjes-daar-op-dat-buiten, die hij ziet als gelijken en denkt dat gelijk zijn.

- Lex, wat een onzin! Ik wist het wèl, hoor!...

- Jij dan, misschien. Maar...

Henk zag haar aan. Er drong een verzwijgen koud tusschen hen in. Na even weifelen durfde Henk:

- ... Wessels niet?

Lex trok licht trillend de schouders op. Toen bracht ze de hand, die met ringen overdadig en nochtans gracieus gesierde linkerhand loom naar de oogen. Zij knikte; Henk meende, dat zij schreide.

- Arme jij...

Weder pijnde er even een zwijgen. Lex hief het hoofd op en zei vastberaden:

- Laten we daar nu niet over spreken.

- Laten we daar wel over spreken. Dat is erger dan nu en dan ruzies op 't gym!

- Maar dat is voorbij...

Henk keek onderzoekend:

- Lex, is het werkelijk voorbij?
- Dáárvoor ben ik bij jullie gekomen...
- Daarvoor? Hoe meen je? Omdat het uit was?
- Omdat jullie zoo aardig geweest waart. Niet vijandig, als iedereen thuis.
- Voor vijandschap hadden wij geen reden. Maar wel voor angst, Lex, Til was heel bang.
- Bang voor wat?
- Voor jou geluk.
- Tilly is nu eenmaal angstvallig.
- En jij nu eenmaal overmoedig. O, meid, we zijn zoo blij, dat het uit is!
- En jullie hadt hem nooit gezien!
- Maar des te meer van hem gehoord.
- Gehoord van wie? Van mevrouw de weduwe Doelaker - Van Bennekom...
- Toe, doe nu niet zoo... Van Mama niet alleen.
- O nee, natuurlijk! Van oom Alex.
- Van anderen nog. En die Wessels goed kennen...

Lex zeide niets. Toen ging Henk voort:

- Die vertrouwen hebben in zijn talent, zelfs wel een beetje in zijn toekomst, maar niets geen fiducie in zijn karakter.

Het slanke lichaam gebogen, de armen op den schoot naar elkaar toe gespitst, had Lex gemoedelijk geluisterd. Even veerde zij op, sloeg meteen weer voorover, beweging van 't moedelooze verzet, hoewel de tong een klankloos stuwgeluid uitstootte, als iets, dat ze voldoende achtte tot spotvertoonende tegenspraak.

- Straks zei je zelf, dat hij om het geld...
- Om het geld? Nee! Maar hij dacht, dat er geld was. Nu het er niet is, durft hij niet. Omdat hij moed mist, als je zoo wilt. Of... moed? Hij waakt over zijn werk, artiest...
- Dus?
- Dus niets. Het is immers uit! Hemel, laat ik toch gaan studeeren. Wil je nog luisteren?
- Zeker, heel graag.

Zij trad naar de piano, nam er plaats, sloeg het muziek-

blad open, maar, weer voorover zakkend, de handen in den schoot, zei ze:
- Met dat al sneedt je af het gesprek over jou. Waarom wil je daar niet over hooren?

- Speel nou...
- Nee.
- Maar meid, wat wil je me toch je raad opdringen!
- Gebelgd? Te dom, ik! Toch weet ik waaràchtig er wel van af.
- Waarvan?
- Van het leeraarsleven.
- Jij?...
- Ja, natuurlijk. Al die ergernissen van Tromp!...

Ontsteld, gekrenkt, stond Henk op met een ruk, liep naar het middelraam, bleef er, de handen op den rug, vóór turen in den tuin. Hoe vreemd deed Lex toch! Wat wàs dit nu, waarom opeens weer Tromp genoemd, en hem met de herinnering aan haar avontuur geërgerd! Zou het wraakneming zijn om zijn spreken van Wessels?

- Jij zult je nu nog wel duidelijk herinneren, hoe Tromp dacht over zijn vak van toen! Zeg, ik ga maar liever naar huis.

Hij was vlak bij haar, naast den vleugel. Vlug stond zij op en, de hand op zijn schouder:
- Mocht ik Tromp soms niet meer noemen?
- Waarom aan die historie herinnerd!
- Herinnerd? Historie? Och toe, zeg, Henk!... Ik zal het je dan meteen maar zeggen: op Tromp's aandringen ben ik met je over je leven begonnen, omdat hij zoo met je te doen heeft. Jullie kent elkaar weinig, maar je weet, hoe hij is, een gevoelige vent, en als oud-collega... Ik moest het beloven, voor dat ik naar hier kwam.

Zij had de hand van zijn schouder genomen en hij week nog meer van haar af. Wat kalde ze met haar kalme stem! Was ze dan wéér bezig met Tromp?! Nu met dien? En Wessels dan?... Hij zei haar, dat hij niet begreep. Dat zij misschien hem wilde tarten uit gekwetste onafhankelijkheid, maar dat de aardigheid hem ontging.

Hooghartig, àls neerkijkend, zag zij hem aan.

- Ga zitten, zei ze. Ik zal voor je spelen. Maar, beste

Henk, weet even dit. Toen 'k die illusie had, als schoolkind, voor een man, zooveel ouder dan ik, een leeraar uit de klas nog wel, was ik verdorven en hij een monster! Het is nu bijna zes jaar geleden. Ik ben volwassen, hij is zesen-dertig. We voelen nòg voor elkaar... o! vriendschap! Nu en dan schrijft hij me een brief, en ik antwoord, meestal p.o. Dit vindt jij iets om bang te zijn, boos?... Henk, het is misschien Tilly's invloed. Maar al ben je onze neef van de andere kant en ik weet niet, hoè sous-germain, je hebt soms waarachtig de Doelaker-geest!

Vriendelijk knikte ze nu hem toe. En ging, zacht-lenig, zitten, en speelde. De tonen daverden metalig. Een stoet van martiale tonen, langzaam, statig, hamerend. De kamer stond plotseling vol muziek, de eenzame tuin werd ermee overklaterd, een overdaad, als losgebroken. Henk was even geschrikt, wantrouwig. Het omroesde hem en hij weifelde. Het deed zoo forsch aan, zoo dadelijk ferm. Och, het was de *Soirées de Vienne*, het bravourstuk, dàt ze zòu spelen! Bewonderend nam hij haar zekerheid waar, de kalmte, noodig voor zuiver spel. Op den eersten stoel aan den donkeren wand was hij neergevallen. Nu genoot hij, nu dreef zijn besef op het scherzo. Ver was hij uit boven schoolergernis. Geen kleinigheden deerden meer. Dit was nu weer het ontspannen-zijn, wat hij behoefde voor altijd. Hij zat iets achter haar, terzijde. Luisterend, zag hij gestadig naar haar. Zij had plotseling iets van een vreemde, zooals deze welbekende Liszt-muziek, bij de overstelping van het begin, hem even als nieuw had aangedaan. Was het de vreemdheid van de omgeving, dit, toch evenmin onbekende, doch nu eenzame huis, dat uitgestorven om hem gestaan had en opeens doorklaterd lag door de zegevierende al-doordringendheid der muziek? Zelve had zij iets zegevierends. Het ‘zusje’ uit de jaren van zijn eerste komen bij den hoogen neef-minister op Heidelust en in Den Haag, was een rustigfiere jonkvrouw geworden. Van het ‘ondeugende nest’ was niets meer over, hoewel hij het straks in haar gezien had. Haar magerheid was nog meisjesachtig, en nu hij, verzinnelijkt door de muziek, keek, méér keek, anders dan gewoonlijk kéék, zag hij, hoeveel er nog buiten proportie was aan haar, dat waarschijnlijk eerst in verhouding zou

komen na het huwelijk. Zou ze gracieus blijven, dan, zooals nu? Het meest buiten verhouding waren nu hare handen - die sterke groote handen, echte pianohanden, die, daar zij de ringen had afgelegd, als gave blankheden van volkomen harmonie op zichzelf, dartelden en zich spreidden over de toetsen. Ook bij de schouderbewegingen onder het wijdzachte neteldoek bleek een kloeke bouw van ledematen, niet in verhouding nog tot de smalte en broosheid van borst en rug. Doch hoezeer had zij de aangeboren bevalligheid, welke nooit is aan te leeren voor wie haar missen, en nooit begeeft wie haar verkregen! Haar gezichtsuitdrukking placht als het weêr veranderlijk te zijn en evenvol contrasten als de luchten. Ach, de zon was wel vaak achter wolken, maar lachten die oogen en lachte die mond, dan maakte het heel een kamer helder. Hij, van terzij, zag nu enkel een wang, en hij zag de aandacht der oogen, onafgewend naar het muziekblad. Doch wat Lex behield bij haar giftigste buien van dagen-lang-zwijgen met bleek gezicht, van met rauw-lage stem, of ze pijn in de keel had, gestadig tegen iedereen ingaan: sarrend met onbeschaamde grilligheden, meer nog dan stekend met tegenspraak; wat nooit haar begaf, of ze 't ook al zou willen; het was die bekoring van lenige slankheid, waarmee ze een bloem leek op langen stengel, waarmee ze, terwijl zij allen te vlug was en nauwelijks plaats te behoeven scheen, een indruk gaf van teerheid èn liefheid, als waren haar booze luimen er niet, Hoewel lang, leek zij op eene fijne Japansche, verwachtte men hooge geluidjes van haar, desnoods op-ééns toesnerpend venijnig. Haar stem, vaak overslaand, soms heesch, was een altgeluid, dat nòg zich vormde; zij had forsche leden bij teng're gestalte; en toch was het geheel van haar uiterlijkdoen volledig harmonisch, tenzij in de oogenblikken, dat ze op disharmonie het toelei, hare dissonanten. Altijd was alles gedistingeerd. Voornaamheid had ze met Tilly gemeen. Beter dan de rijke kinderen uit het tweede huwelijk, pasten die twee in het deftige Sticht... Ook nu trof hem dat het meest: haar voornaamheid, het gemakkelijk-heerschende in hare houding, alsof het van zelf sprak, dat zij zoo speelde, alsof het háár geen moeite kostte. Er was toch temperament in dat spel, doch juist als wanneer zij bedroefd was of

toornig - niets scheen dit meisje blijvend te treffen. Duurden hare gemoedsaandoeningen kort, doordat zij fel waren?

Henk dacht aan een gezegde van Robert Hichens: ‘She is always conscious of herself in every moment of life. When she loves, even she says to herself: how beautifully I'm loving!’

O, wel gevaarlijk, voor wie haar lief kreeg! En zeker toch ook voor zichzelve gevaarlijk. Of... gleed alles nòg af langs het dieper wezen? Nu nog? Zooals zij erin was, vol, in haar spel, onmiddellijk na dat bijtend gesprek, dat toch ook haar moest hebben geraakt. Dit meisje deed, als werd zij gedreven! Met de doortastendheid en de vastbeslotenheid - telkens weder even treffend, bij haar meest contrasteerende handelingen - van wie zich onbewust laten drijven. Altijd was zij ongewoon geweest. ‘Mal kind’ en ‘je weet niet wat je doet’, had de stiefmoeder tergend geschimpt, tegen het tergen in van Lex' driestheid, bij het aanzoek van Gijsbert Tromp. Eigenlijk had iedereen zoo geoordeeld. Ook hij, Henk, zelf. Toen de domheid van het aanzoek den ouderen collega een goede betrekking kostte, had hij, door zijn medelijden met den onthutsten gestrafte, in Lex die macht van de vrouw gehaat, die daar aan een kind al eigen bleek. Hij dacht toèn aan louter-koel machtsmisbruik. Aan koketterie; te vroege, daardoor bijna perverse koketterie. Een bijna rijp meisje, door het flirten met tennisvrienden onvoldoende geprikkeld in de hooghartigheid van haar ijlwilde verlangens; dat had opgemerkt, wat andere halve-kinderen misschien niet opmerken - niet kunnen, durven of willen zien. Bespeurend, hoe de verlegen leeraar, die zoo prettig lesgaf en in zijn leelijke, gele gezicht zulke mooie oogen had, donkerblauw; hoe die bloode man triest-verlangend haar aanzag, had Lex niet, onwillekeurig, den blik afgewend, maar met terug kijken hem geprovoceerd en bij zijn spreken hem al verder gedreven... Als het misdrijf van iemand, die de jaren des onderscheids nog niet heeft, zoo had hij, Henk, haar gedrag toen gevonnist. O, toen Tromp het met het verlies van zijn leeraarschap moest boeten, dat hij, maatschappelijk zelf als een kind, dom, maar eerlijk in zijn bedoelen, om de hand had durven komen der op den dag af zeventienjarige - wat had hij Henk, die zich schoonzoon hoopte en zwager, toen de macht van

het geld in die hoogmoedig-hoonende en straf-vorderende familie, èn - een andere overmacht in het meisje gehaat! Juist in dien toch al zoo moeilijken tijd van zijn, niet meer dan gedoogde bezoeken. 't Sloeg als een smaad, hem mee-aangedaan: in zijn vak, zijn stand en persoon. Een ‘meester’, die, verdwaasd door de vreemde pracht van een bleeke jeugd, zóó onbeschaamd dorst zijn, een leerling tot zijn vrouw te begeeren... Lex had na het aanzoek gedaan, of het gebeurde haar zelve niet deerde; en dat vooral had hem toen tegen haar ingenomen - de loopbaan van een collega gebroken om wat van het meisje louter een gril leek...

En nu correspondeerden zij weer?...

Dit te weten prikkelde Henk, het beangstigde hem en die angst maakte kregel; maar toch, bij den invloed van deze muziek, nu hij Lex zag als artieste, o! wel waarlijk was zij artieste; nu werd haar kalme: ‘we voelen nog vriendschap’, op-eens voor hem de, met iets als overstelpende gewisheid natuurlijk-blijkende, bevestiging van wat, vooral in den tijd met Wessels, hem was voorgekomen, beurtelings als een mogelijke en als een waarschijnlijke ontleding van Lex' geheele handelwijs: dat, mét haar behaagzucht, haar hartstocht werkte, dùs een gevoel dat zij onderging, gemoedsgesteldheid, die kracht was en zwakte, haar drijvende en kracht schenkend tot drijven - geheel naar kunstenaarsnatuur. Hij zelf zou bang zijn met zóó eene vrouw; zij ontging hem; zij voer, sterk, hem veel te hoog; hij kon haar niet bijhouden, zoomin als hijzelf immers ooit zou vermogen, werkelijk kunstenaar te zijn. Hij was half-was, hóórde bij Tilly, ach, zijn goedhartige, rustige wijfje, kalm onder àlle getob met haar lichaam. Maar wie deze aankon, een vrouw, als Lex zijn zou; wie in het toch zoo fijne uurwerk van deze nu onevenwichtige natuur de, met kalme kracht slaande, slinger zou worden...

Zij begon juist aan een nieuw gedeelte. Hij verschoof, ontstemd, met een ruk van den rug. Want hij luìsterde niet, en zij speelde vóór hem! Hoe speelde zij! Hoe volkómen er in - dit was hare gaaf: zonder aandacht-ziekte; en hij, die zich *altijd* afleiden liet, van het verre hoogere naar het directe, dicht-bije, dus lage!...

Ach, als die Wessels maar geen ploert was! Een egoïst?...

Welk artiest was dit niet? Maar een klein, berekenend egoïst, althans klein in al wat buiten zijn kunst ging; die het éérst op het mooie buiten gelet had, daarom aan Lex het hof gemaakt, en onbeschaamd zich teruggetrokken bij de mededeeling, dat zij, als voorkind, niet deelde, mee-op uit den villa-rijkdom...

Hoe fijn-parelend was haar spel! Deze lichte verklanking van dartele gevoelens, bleek, goed gespeeld, vol muzikaliteit. De hamering van de orgeltonen, die haar groote handen zoo zelfbewust deden uitklinken, in waarlijk prompt gesloten forschheid, ontspande weer in de parelingen, de gebondenheid van slepende rhythmen en het ploppend harpspel als gouden regen. Hartstocht was er wel, zinnestreeling, maar vooral was er gracie, kralend....

Zijn aandacht spande zich gansch op het spel. Hij wist: het einde kwam al spoedig; 't was immers een stuk van maar weinig minuten.

Toen het einde er was, bleef Lex muisstil zitten; de handen en armen, na zóóveel rapheid, lagen opeens als ingetrokken, als beschroomd, dicht tegen haar schoot. Daar Henk bleef zwijgen, wendde zij om, langzaam, ook alsof zij bedeesd was, en keek, eenigszins gelijk een schuchter kind, het hoofd iets gebogen, met een smal lachje, dat misschien zacht spotte, de mooie pupillen tegen de oogleden aan, vragend naar hem.

Hij, bijna verlegen, zei:

- Waarom kijk je...? Prachtig is 't ding, hè? Maar... kránig gespeeld!

Haar lach was weder als een raadsel.

- Ga je? zei ze. Dan kan ik studeeren.

Hij ging dus, vreemd tot peinzen geneigd, en met een, ook vreemd, besef van beschroomdheid, uit die kamer, waar het intense geleefd had. Door de eenzaamheid stappende van het huis, onderging hij de gewaarwording, dat Lex, die er vroeger nooit was geweest, zooveel meer zich er op haar gemak voelde dan hij, die hier dikwijls op bezoek kwam. Ze had er haar werk!

Hij zuchtte. Haar werk...

Lex hoorde tot de gelukkigen, die van den werkdrang zijn vervuld. Hij had dit vaak aan de familie gezegd, niemand, ook Tilly niet, nam het aan. Aanstellerig vond men Lex en

mal; behaagziek en een jongensgek. Artieste? Neen... Toch was zij dit. Zij was koket en weinig zedig, maar tevens artieste, stellig artieste.

IV.

Van den als geglansd metaal diep schitterenden avondhemel was de hitte niet te dooven geweest; den korten nacht was de broeiing droog blijven hangen; en als een brand sloeg nu de fonkeling uit, aan de bloemen, aan het grint en aan het latwerk - witte strepen, eerst onlangs vóór de schutting gespannen -, dien Juni-ochtend in Tilly's tuintje, toen ze, loom door bezorgdheid, meer dan van moeheid, na een nacht van zóó weinig verkwikking, vergeefs met Mina overlegde, vergeefs naar afleiding zocht voor Suusje, daar deze drenzerig was, ongedurig, telkens opnieuw door buikpijntjes geplaagd. Niet ziek genoeg om in het heete bedje te blijven, was het kind, al dadelijk bleek en geteekend, kribbig en lastig en wist ze zelf niet, waar ze het in de hitte moest zoeken, zoodat, bij alle deernis, het moedergeduld door angst werd op de proef gesteld.

Tante, aan het ontbijt gekomen, bleek ook al slecht te hebben geslapen, althans zei ze nauwelijks goeden-dag. Naast haar bord, onder het vingerdoekje, wachtte een brief. Zonder openen duwde ze hem weg in haar rokband. Met een vrijwel nijdigen gris nam ze de courant, onder een paar brieven uit, van Henk's bord af en zat nu, in gedachten verzonken, op het breed-ontvouwde blad te staren. Suusje, onwillig haar armpjen onttrekkend aan de weeë streeling van Mina's warme, dikke vingers, wipte onverwacht van haar kruk en, uitwijkend aan den anderen kant, stond ze meteen tegen Tante aan, vlijde ze, hunkerend, tegen haar op.

- Nee, kind, ga weg! snauwde Lex met bitse onmiddellijkheid.

Suusje kromp neer, ze deinsde verschrikt, met uitgespreide vingertjes hield ze de handjes vóór zich uit, terwijl zij week, naar den raamdeurenkant, en, zonder op te zien naar Tante, in huilen uitbarstte.

- Hè, Lex, hoe is het mogelijk! kon Tilly zich niet weerhouden te zeggen.

- Ja, jij verwent 'er verschrikkelijk! verklaarde Lex, sloeg achteloos de courant in tweeën, liet het papier over de leuning van Henk's stoel glijden en stond tegelijk op. Als geveerd, rees haar lange gestalte; zij duwde haar stoel bij en ging naar de deur.

- Lex, je ontbijt! riep Tilly ontsteld.

- Dank je, zei Lex hoog, haast toornig. Eerst in de deur, iets vriendelijker, verklaarde ze, als tot argument: - Ik heb geen honger, het is te warm.

Tilly, meer verbaasd dan bedroefd, zuchtte. Wat had Lex? wat dreef haar, dat ze zoo kon doen, daar Mina bij was en het kind? De omgang werd moeilijk, de laatste dagen! Aldoor zat Lex wèg in gepeinzen. Zou ze nu alwéér verliefd zijn?... Er kwamen telkens brieven voor haar; en elken keer zagen de adressen er uit, of een man ze had geschreven; doch ze waren niet van eenzelfde hand. Vier dagen geleden was er een briefkaart gekomen met verfvegen eraan. De stempel der herkomst was van Den Haag. Eerbied voor de brieven van gasten had Tilly weerhouden, de kaart te lezen. Doch zij had wel begrepen: dat was weer van Wessels. Nu een brief, dien zij niet in de huiskamer las, blijkbaar niet dorst of wilde lezen, waarmee ze natuurlijk was - - *gevlucht*. Net een Backfisch, dacht Tilly geërgerd.

Suus was gelukkig rustig geworden, nadat Mina het bloemenalbum van boven gehaald had. Lex keek naar album noch bloemen meer om! Zoo ging het immers met alles van haar. Wat begon zij al niet, maar wat zette ze door, behalve, nu ja, tegenwoordig muziek. Moest Tilly haar nu het ontbijt achterna dragen? Zelfs de thee stond onaangeroerd. Zenuwachtig verschoof Tilly op haar stoel, schonk zichzelve nog maar eens in, voelde toen in benauwenis iets als meelij, en besloot juist: ‘géén boterham, thee met een of twee beschuiten’; toen zij Henk's stem hoorde en lachen van Lex, dat langs de trap van het portaal kwam. God, nu dat weer, hoe kon het opeens, dat ze nu zoo vroolijk hard lachte? Het geluid van haar lachen was waarlijk gewoon. Tilly onderging in snelle opvolging een gevoel van lichte ontsteltenis en van bewondering voor Henk, die ook nu weer een goeden invloed op Lex had. Zoo'n gril bleef onverklaarbaar voor Tilly, maar lag het misschien toch ook

aan haar zelve; was zij, of althans deed zij te ernstig; was het beter geweest, niet te reageeren op den snauw van Lex? Maar dan die lieve, kleine Suus... Vreemd, dat vroolijk zijn van Henk; hij, zoo zelden meer vroolijk, nu wel... Daar kwámen zij; waarlijk, Lex kwam mee. Tilly werd er verlegen onder. Zij wist niet anders te doen, dan, gewoon, maar toch een béétje strak, te zeggen, dat zij juist een kopje thee naar boven had willen brengen.

- Och, jij goeiert! riep Lex en lachte, en onstuimig boog ze heen over Tilly en gaf haar een zoen; en weer ontstelde Tilly, vooral toen zij Lex in de oogen zag, waaruit een bedwongen overmoed spotte. Wat kon er gebeurd zijn, dit korte moment?... Doch nu zág Tilly: uit den rokband stak het couvert, met grove papierhaken opengereten, - Lex had gelezen, dat was het; - die brief, niet Henk, de brief had haar plotseling veranderd; de brief, dien ze hier niet had durven lezen! Het werd Tilly vreemd te moede. De ontdekking stelde haar gerust: zij wist nu, waardoor de verandering was gekomen - uitsluitend en geheel door dien brief. Doch tevens vond zij dit iets veel ergers dan den niet dadelijk te verklaren, maar op zichzelf natuurlijk niets beteekenenden invloed van Henk. Lex zag - en met reden! - op tegen Henk; doch dit was het nu niet geweest. Het was - alwéér een amourette. En Lex geneerde zich ook nooit! Dat zij dat ding dáár, uitdagend, droeg...

- Wil je andere thee? had Tilly gevraagd.

- Welnee, juist goed, niet al te warm.

Henk pruttelde over de Yoghurt-flesch; eigen schuld, hij verzuimde te schudden. Ongeduldig had hij, voelend dat zijn rug langs iets schuurde, de courant van de leuning getrokken en, een klank van wrevelige verwondering prevelend, het papier naast zich laten neervallen. Lex had geen woord gezegd van verontschuldiging en nu was Henk, terwijl hij zijn soepbord leeg at, bezig met zijn brieven. Hij zweeg, las rustig den eenen, doch nauwelijks was hij aan den tweeden begonnen, of hij viel uit:

- Nee!... Stel je vóór!...

Meer zei hij aanvankelijk niet, las verder, een boozen spotlach om den mond. Toen opziend, naar Lex, die over hem zat:

- 't Is toch bar, zeg! 'k Heb een brief van Van Eelden. Gisteren is er jaarvergadering geweest van de Maatschappij van Letterkunde. Hij en drie anderen hadden me als lid voorgedragen. Ik heb zooiets van vijf stemmen gekregen! Van Eelden vond dat al zoo vreemd. Maar onder het koffiedrinken merkte hij wat aan Snijders, de prof. Toen is hij verder gaan speurhonden, zooals ie het noemt. En er bléék dagen lang gestóókt tegen me... Door wie? Raad eens! Door oom Alex, die vrome, minzame oom Alex.
- 't Mispunt! siste de stem van Lex.

Tilly keek Mina aan. Ook Suus had blijkbaar alles gehoord.

- Zòu oom Alex dat hebben gedaan? Acht je hem werkelijk dáártoe in staat? vroeg ze met waardig ongeloof in de overredend-rustige stem.
- Van Eelden schrijft het!...
- Verbeeld je! Waarom niet?! Oom Alex!

De stem van Lex klonk rauw, sloeg over, terwijl ze, op verschillenden toon, haar minachting uitsnibbigde in de drie roepen.

Tilly vond den toestand afschuwelijk. Ze wist niet dadelijk een middel om Mina de kamer uit te krijgen; en was het verkéérd, dat Suus zulke dingen hoorde, in geen geval mocht de indruk voortbestaan. Daarom hield ze aan en zei:
- Oom Alex zal òns niet benadeelen willen!
- Benadeelen? Ons? Wat bedoel je dáármee?

De geringschatting in Henk's stem, daar de drie anderen bij waren, bracht Tilly even uit haar stuur, en onkalm, bijna kregel, antwoordde zij:
- Dat oom jou graag iets zou laten verdienen en zeker zijn invloed niet zou gebruiken tot je nadeel.
- Verdienen? Och mensch, je begrijpt er niets van! Er is geen sprake van verdienen... Integendeel kost het lidmaatschap geld! hoonlachte hij er nog achterna.
- Nu, wat klaag je dan!
- Maar, lieve Tilly, wat bezielt je! Geld is toch niet het eenige. Bovendien, de toestand is zoo, in het lieve gewest dat je vaderland heet, dat zèlfs voor mijn carrière, dus ook voor het geld - Henk's stem werd doordringend van toornenden haat - de benoeming beteekenis kan hebben. Vooral kan

dat het tegendeel. Het niet-gekozen-worden doet kwaad...
- Wordt het bekend? vroeg Lex belangstellend.
- Ten eerste bij al de lui die tegenwoordig waren, proffen en andere groot mogol's, juist op het gebied van het taalonderwijs. En dan - de candidatenlijst is gedrukt; hij heet wel geheim, maar velen zien 'm, onder anderen op krantenbureaux.
- Hebben ze gevraagd, of ze je mochten voordragen?
- Nee... Je hebt gelijk... dat mòest...
- Als vooraf vragen niet is voorgeschreven, kan het, dunkt me, onmogelijk schande zijn, als iemand niet gekozen wordt. Dat zou al te onbillijk wezen.
- Misschien... Och nee, het is ook zoo èrg niet.

Tilly knikte welvoldaan.

- Je hebt je weer boos gemaakt voor niets, Henk.

En glimlachend keek zij Suusje aan.

Doch Lex hield vol.

- Hij heeft zich boos gemaakt op oom; me dunkt, hij heeft er reden voor. Jij met je gekke famieljezwak.

- Och, Lex!...

De uitval bleek zelfs Henk te kras; er was verwijt in zijn: ‘Och, Lex!’

Tilly, verbleekend, beperkte zich tot een hooghartig glimlachen.

- Je wilt geen thee meer? vroeg zij aan Henk, den domper op het waxinelichtje zettend.

Henk keek op de klok; hij moest weg naar het gym; en Lex verklaarde, dat zij meeging. Vergevensgezind, vroeg Tilly, of Lex met deze warmte niet beter deed geen piano te gaan spelen; doch slecht vond ze zich beloond met het, haar weer ergerende, antwoord, dat in het donkere, ruime huis van de Makkink's de warmte niet zoo hinderlijk was en Lex er immers kon doen wat ze wilde.

- Ik trek mijn blouse, desnoods mijn corset uit. Dan is het er juist heerlijk spelen.

Weer zweeg Tilly. Zij zuchtte slechts. Wat was dit nu weer voor een zeggen. Ze dacht: Lex wordt erger; ze is nog vreemder dan vroeger. Droef voelde ze zich van haar zuster vervreemd.

***

In een warreling van onklare gepeinzen, een wrevel, waar zusterleed doorheentrok, een teleurgesteld-zijn met eenigen weemoed - Lex en zij stonden elkander immers het naast -, deed ze haar huiselijke bezigheden. Zij dacht er met voldoening aan, dat, bij dien éénen uitval van Lex, Henk zijn afkeuring had doen blijken; doch tevens moest ze zich bekennen, dat die twee elkander nu en dan naderden in dingen, welke haar juist verder van Lex afbrachten. Vond Henk haar te onbelangrijk? Zag hij in Lex een kunstenares? Ach, die kunst: die *hartstocht* daarvoor en zelfs daarover! Wat wàs dat nu straks van die ‘Maatschappij’? Alsof oom daar zou hebben gekuipt tegen Henk! Alsof 't hem de moeite waard zou geweest zijn! Oom, die zat in zooveel en zoo velerlei... Voor Henk draaide alles in het enge kringetje van de letterkunde. Hij was nu eenmaal ‘artiest’, haar man. Ach, zij zou evenveel van hem gehouden hebben, als hij niet aan dat ‘schrijven’ gedaan had! Maar hij scheen wel voor schrijver geboren. Dat ‘werk’ zat tusschen hem en haar. Hoe innig hield hij niet van Suusje! Hoe was hij geweest, toen ze kinkhoest had! Alles was altijd ‘voor het kind’. Trouwens, wat eischte hij voor zichzelven? Matig, in alles de zuinigheid zelf. Zij moest praten en volhouden, dat hij niet al te slordig, met afgedragen kleeren naar 't gym' ging. Klagen deed hij enkel over de school. Diep in hem, wist zij, wròkte 't besef, dat hij niet ‘van zijn pen’ bestaan kon, niet vrij kon leven, alleen om te schrijven. Doch hij sprak daar zelden of nooit van; dacht hij er vaak aan? Wàt hem kwelde, ergerde, telkens, was zijn onvrij-zich-voelen als leeraar; was, dat, nù hij er onderwijs in had te geven, zijn opvattingen van de taal en van de literatuur niet mochten meegedeeld aan de jongens. Overdreef hij hier niet? Tilly vroeg het dikwijls zich af. Het kwam haar, zij besefte: - in haar domheid, voor, dat Henk wel doen mocht, wat hij verkoos; de rector waardeerde zijn tact van met de jongens om te gaan; telkens hoorde zij in de stad, hoe bemind hij was in verschillende klassen. Maar de rector had nu eenmaal eigen opvattingen, ook van de vakken die Henk doceerde, en Henk duldde geen meening naast de zijne over dat ééne, de literatuur. Omdat hij *schrijver* was, wìst hij het... Ach, Tilly had de heugenis van soortgelijken wrevel

over de niet-aanvaarding door anderen van een overtuiging, uit hare jeugd, uit de korte jaren van Papa's ministerschap, toen er thuis telkens maaltijden waren met half verzwegen of met verbeten leed; wanneer Papa, laat binnengekomen, treuzelde met een antwoord van enkele, geheimzinnige woorden aan Mama, en het soepbord onaangeroerd liet wegnemen; en plotseling, starende, ophield met eten; en Mama, angstig, wenkte om stilte aan tafel. Hoe dikwijls was haar later gezegd: je vader was te lichtgeraakt; daardoor deugde hij niet voor de politiek of de politiek deugde niet voor hem. Hij duldde geen meening naast de zijne... Maar bij de verantwoordelijkheid en het daarvoor noodige zelfbewustzijn van een minister van binnenlandsche zaken was immers niet te vergelijken wat een leeraar in de Nederlandsche taal- en letterkunde moet vermogen en voor zichzelf moet weten! Neen, het bleef dat kunstenaarschap in Henk, dat hem prikkelbaar maakte en lichtgekwetst, waardoor hij als leeraar niet op zijn plaats, in den grond te goed voor zijn vak zich vond en geene aanmerking kon velen. Hij klaagde over onvrijheid op school - het wàs de onvrijheid in zijn leven, de gedwongenheid van een betrekking als kostwinning.

Tilly was neergezegen op de punt van een stoel in de huiskamer. Daar, vlak bij haar in de serre, zat Suus, *zijn* kind, en speelde nu zoet. Ze had blijkbaar geen pijn meer en vroeg om niets, rustig met de kleine vingertjes pluizend en plukkend aan de fijne blaadjes van een kleine roos. Mina hoefde niet te helpen, zat, loom van de warmte, traag te naaien. Hoeveel hield ook hij van het kind! En toch...

Als een droevig weten ging het door haar besef: Henk's aarzelen, of hij kon trouwen, dorst trouwen: het vreemde, het schichtige in zijn toch oprechte liefde. Met een afgunst, die zijn oordeel over sommige menschen verbitterde, vervalschte, kon hij nu spreken over hun tevredenheid met hun betrekking: dat een kassier *plezier* in zijn vak had, of een substituut van de rechtbank, en zelfs een candidaat-notaris *plezier* in het notariaat van zijn chef. Jaren had hij beproefd en gezocht, telkens teruggekeerd tot *de studie*, ‘de dingen weten om de dingen’, ach, honderdmaal had ze 't hem hooren zeggen, in die maanden eerst, die jaren werden, van hun, immers echte, genegenheid, die hij vriendschap noemde

en dan weer liefde; eindelijk hun stille verloving, toen zij hem ‘den moed’ had gegeven, zooals hij schreef: ‘den moed, om wat je oom noemt: aan te pakken’... Toen al, voortdurend was oom hem de vijand, want ‘moedig’ wèrd hij slechts met weerzin... Zoo wel had zij het geweten en nochtans hem voortgedreven... De dingen niet helder gezien, als nu, zijn weifelen toch voldoende begrepen; maar geméénd, dàt hij daar boven uit moest: uit de vereenzaming, in het leven, daar ze louter mismoedigheid voor hem duchtte, zoo hij voortging zich te verkniezen als de onpraktische man, die telkens iets begon en nooit doorzette: tevreden slechts bij het eenzame werk, dat geen brood gaf en zelfs maar bij enkelen éénige belangstelling vond. Had zij te hard hem daaruit getrokken? Haar voegde hij dáárover nooit een verwijt toe. Maar ach, die talrijke kleine grieven, die gestadige licht-geprikkeldheid - goedig was hij en wilde hij zijn - hoe graag gaf hij weg! wien deed hij ooit kwaad! - toch noemde menigeen hem lastig en kon hij waarlijk meedoogenloos doen, tegen menschen als oom Alex bijvoorbeeld. Het was een neiging, waarmee hij makkelijk aansloot bij Lex. Die kon soms uitroepen: - ‘Ik ben een kat!’ of dat iets was om zich op te beroemen. Dan lachte Henk, keek voldaan haar aan, hoewel zijn diepste aard net andersom was. Eens had hij gezegd: - ‘Een kat? jij een kat? Ik vind dat je meer hebt van een jong veulen. Precies als zoo'n beestje, vol temperament’... Dàt zeggen, Tilly vergat het nooit. Ze hàd iets gevoeld als jaloezie, jaloezie op haar eigen zuster! Het kwam doordat temperament - ach neen, haar man verweet haar niet dikwijls iets; maar juist de matiging, die zijn goedhartigheid legde in de grief, wanneer zij 's avonds laat samen waren, dat zij wist noch giste wat temperament was, had dit zeggen voor haar gemaakt tot een striem, welke haar liefde altijd zou gevoelen...

V.

Tilly stond in haar provisiekast, een geel-aarden tonnetje in den linkerarm en vóór de weegschaal, waarop een bord suiker; toen Keetje aan de deur verscheen met de boodschap, dat daumeneer Gaisink mevrouw wou spreken.

- Wie zeg je?

De meid vond herhaling overbodig. Onthutst zette Tilly het tonnetje neer, nam het bord van de weegschaal en sloot de kast. Toen bleef zij even staan vóór den spiegel, schikte de wrong van heur haar wat vaster en liep naar de voorkamer.

Op een avond, terwijl zij theedronk bij de Makkink's, had zij kennis gemaakt met dominee Geesing; het was meer dan een jaar geleden. Sedert had zij hem niet ontmoet en minstens twee keer was zij hem tegengekomen, terwijl hij haar niet had gegroet. Zij kon niet gelooven aan een poging tot ‘herderlijk bezoek’! Nadat zij, op den halsstarrigen eisch van Henk; tot woede, vooral van oom Alex, zonder kerkelijke inzegening was getrouwd, had zij zich, ook hier in de stad, buiten alle kerkelijk leven gehouden. Wat mocht deze hyper-orthodoxe man dan plotseling willen van haar? Binnenkomend, deed zij haar best, geen verwondering te doen blijken. Hij achtte een inleiding overbodig.

- Ik kom u spreken over uw zuster, Mevrouw. Uw zuster heeft, dank zij uw verzoek, geregeld toegang tot het huis van mijn achtenswaardigen vriend Makkink. Het is u ongetwijfeld niet bekend, dat zij in dit onbewoonde huis bezoeken van heeren ontvangt.

- Dominee!...

Tilly was van haar stoel gevaren, toen zij dat ééne woord als uitriep: een kreet van verontwaardigd niet-gelooven. Doch nu zij daar stond, zij, het kleine vrouwtje, tegenover de breede, de groote gestalte in zwart, welke onbewegelijk bleef op den stoel, terwijl de oogen haar aanzagen met een doffe vastheid, waarvan zij de uitdrukking niet begreep, nu ontzonk haar de verzekerdheid van haar toorn, en als beschaamd vroeg ze:

- Wat bedoelt u?

- Ik bedoel, wat ik zeg, Mevrouw. De mededeeling laat helaas geen leemte voor een misverstand. U kunt zelfs aannemen, dat ik niet tot u kom als predikant, maar als vriend van mijnheer en mevrouw Makkink, die gastvrij hun huis hebben opengesteld, van welke welwillendheid - ik ben overtuigd, buiten uw medeweten - nu een schandelijk misbruik gemaakt wordt.

- Ik .. e... begrijp nie'... hijgde Tilly.

Zij zat nu op de punt van den stoel, heur beide handen steunden achter haar op de leuning, als vreesde zij te vallen. Haar onderlip was geklemd in haar mond, in den zenuwbeet van haar boventanden. Haar grooter geworden pupillen waren glansloos door angst.

- In een niet-groote stad als de onze, begon Dominee weer, en zijn stemgeluid verzwaarde tot een hooghartig vermaan, ziet de volksconscientie nauwlettend toe. Uwe zuster heeft zich waarschijnlijk in een wereldstad gedacht. In een Parijs of een Berlijn, waar voor sommige kringen van nochtans uiterlijke beschaving, kieschheid en kuischheid niet meer tellen, had haar bedrijf onopgemerkt kunnen blijven.

- Dominee! Wàt héèft zij gedaan?

Tilly was opeens veranderd. Zij wilde weten, nu. De handen had zij weggetrokken; er was vastheid in haar houding en de zekerheid van een beslist verlangen in haar stem.

- Ik zeide het u. Tot tweemaal heeft uw ongehuwde zuster in dat ledige huis, waar zij kwam voor pianospel, een heer met of bij zich binnengelaten; en het was, de twee malen, niet dezelfde.

- Och, Dóminee!

Tilly's toon was die van verontwaardigd ontkennen. Doch de strakheid van Geesing's harden blik ontwapende, ontmoedigde haar. En tot een overkropping van angst doorschoot de gedachte haar, dat er immers ook brieven van meer dan één mannehand voor Lex hier waren aangekomen. Schichtig vroeg zij:

- Hoe weet u het?

- Verplicht ben ik niet, de persoon te noemen die mij heeft ingelicht. Mij, als vriend van den huize Makkink. Maar omdat ik u vertrouw als een achtenswaardige jonge-vrouw, die als gastvrouw het slachtoffer zijt van uw zuster, wil ik uw twijfel wegnemen, door, onder geheimhouding, u te zeggen wie, in de ontsteltenis van haar vroom gemoed, gemeend heeft mij te moeten waarschuwen. Het is juffrouw Passaat.

- Juffrouw Passaat?...

- De zuster van den apotheker. U weet, dat zij, met de oude moeder, inwoont bij haar broeder en schoon-zuster elken ochtend zag zij uw zuster komen. Zij zag haar komen en weder gaan, de huisdeur met nauwgezetheid sluitend. Doch tweemalen is zij er, achter haar venster juist aan de overzijde, getuige van geweest, dat uw zuster een manspersoon met zich binnen liet gaan.... of wel, hem de huisdeur ontsloot: van deze bijzonderheid heb ik verzuimd, mij te vergewissen; doch u zult toegeven: het is van gering belang. Hoogstens, bij een confrontatie, zoo die noodig blijken mocht....

Tilly rees op.

- Ik zal met juffrouw Passaat gaan spreken!

Dominee Geesing verroerde niet.

- Spreekt u liever met uw zuster! Vergezelt u haar terug naar De Bilt en openbaart u het gebeurde aan de vrouw, die u beiden tot een tweede moeder geweest is.

Deze wenk was Tilly te veel. De toch maar als een raad waarde hebbende woorden klonken veeleer als een bevel, en nu Geesing hun stiefmoeder erin betrok, verzette zich haar zustergevoel.

- Mijn zuster is meerderjarig, Dominee. Wij kunnen haar niet behandelen, alsof ze nog een kind was.

- Maar zij geniet gastvrijheid bij u, en, naar ik meen, ook min of meer... op het landgoed van haar tweede moeder..

- Ik zal met haar spreken, bracht Tilly er niet zonder moeite uit.

Bedroefd was zij en gegriefd; doch in den blik, waarmee zij, vóór den predikant staande, hem aankeek, was niettemin vastbeslotenheid. Toch bleef de zware gestalte roerloos.

- Dan mag ik er staat op maken, nietwaar, dat van het u gegeven verlof tot pianospelen in het verlaten huis niet meer zal worden gebruik gemaakt?

- Ik zal mijn zuster verzoeken, niet meer te gaan.

- Mij dunkt, u kunt meer. Doch dit is wellicht slechts een kwestie van vorm. U begrijpt, dat het mijn plicht zou zijn, anders naar Interlaken te seinen.

Er werden nog koele plichtplegingen gewisseld, van welke Tilly zich nauwelijks rekenschap gaf. Toen wist zij zich bevrijd van den man en met hare wanhoop alleen. Alles in

haar besef was machtelooze opstandigheid; een radeloos zich vastweten te midden van drijvingen, waartegen haar innigst gevoel in verzet kwam. Zij duldde deze inmenging niet van den kwezel, die zich had gedrongen in de vertrouwelijkheid van de vrome mevrouw Makkink en nu voorgaf een huisvriend te zijn, wat hij eerder kon zijn in de apotheek. Zoo'n kalvinistische inkwiziteur! Tilly wist zich ministersdochter - kind van een liberaal minister, die 'geloofde', maar liberaal was; kerkelijk, máár van de groote kerk, de Nederlandsch Hervormde Kerk, vijand van alle doleantie. Sterker dan gewoonlijk, zoo fel haast als dat besef wrokte in Henk, voelde zij los zich van Heidelust, niet meer pleegkind van 'Mama', en de volle zuster van Lex, voor wie Mama nooit meer dan stiefmoeder was: in Lex' besef, maar ook in dat van Mama zelve. En toch... o, God! dat Lex zóó doen kon! Wat was het in haar, wat dreef dat meisje? Deze lichtzinnigheid was te gevaarlijk, te erg, om iets anders te zijn dan bravoure. Diezelfde overmoed, diezelfde behoefte om te tarten, waarmee zij de juffrouw op school razend en wanhopig maakte, toen ze in stormwind door de dakgoot liep; toen ze, nauwelijks buiten school, rakelings met haar fiets heenschoot tusschen twee elkaar ontmoetende trams. Ook het gevoel: ik mag alles doen. En hierin wel een Doelaker! Niet papa, en niet haar peetoom, maar de hoogmoed van oom Willem, die, als jongen de vlugste van de drie broers, het niet verder dan rentmeester had gebracht, echtgenoot van een herbergierster...

Het was een kinderachtig behagen in Lex, zich voor te doen, als was ze slecht. Ach, was Moeder maar blijven leven! 'Mama' had haar nooit weten te leiden. Lex liet zich nu drijven op.. theorieën! 'Waarom jongens alles en meisjes niks?' Eén van haar lievelingsgezegden. Het was niet uitsluitend vrijheidsliefde. Evenmin louter koketterie. Een vreemde behoefte aan omgang met mannen. De meisjes noemde zij gauw 'vervelend'. Maar 'vrienden' vond zij er telkens nieuwe! Geen schroom weerhield haar en juist hierdoor kwam haar goede naam in gevaar.

Dat dit nu hier te Zutphen gebeurd was! Tilly moest het wel gelooven. Immers bevestigden de brieven, dat Lex weer met meer dan één vriend het aanlei. En het ellendige apotheek-

mensch - dat ze klikte, was erg genoeg; gelogen hebben, zou ze het niet.

Tilly's voelen schrompelde samen, nu haar gedachten leidden naar Henk. Hoe vreeselijk zou Henk het vinden! Hij, die telkens zei: ‘ze weten niets op ons aan te merken,’ en deze zekerheid behoefde als tegenwicht bij zijn vrees, dat de rector en andere menschen hem vijandig gezind zouden zijn om de meeningen over literatuur. Min zou het in zijn oog zijn van Lex, met wie hij dezen keer juist goed was opgeschoten. Alle kleinheid haatte hij met de felheid van zijn hartstochtelijke, en daardoor ook voor hemzelven vaak moeilijke natuur. Klein had hij Lex indertijd genoemd, toen haar doen met Tromp hem louter roekelooze behaagzucht van een meisje van zeventien leek. En nu - zijn goede naam in de stad, hun beider verhouding tot de Makkinks!... Henk had van het verzoek, of Lex er mocht spelen, in het begin niet willen hooren. En nu dit misbruik van het verlof!... Haar arme Henk! 't Was het ergst voor hem...

Gejaagd stond zij op. Zij mocht haar huishouden niet verwaarloozen met kniezen. Daarmee maakte ze immers niets goed! Naar niemand kon zij toegaan, niets kon ze doen, ze moest Lex afwachten... of zou ze haar halen? Maar de juffrouwen, dan, uit de apotheek? En wat deed dit enkele uur er toe? Trouwens, het zou geen uur meer duren! Zij moest zich haasten, het was al laat.... en haar rug! ach, àltijd die slapte....

***

Naar de provisiekast ging zij terug en had een, tegelijk ijle en acute, gewaarwording van iets dat naar en zonderling was, toen ze nogmaals de suiker afwoog voor het citroenpuddinkje, waarmee ze Lex dezen dag had willen plezier doen. Wat pas gebeurd was - een droom van haar, een inbeelding van die juffrouw Passaat? Helaas... ach, neen, het zou wel waar zijn. Achter haar, in de serre, was Suus nog, Mina zat er, Keetje zou komen. Voor die allen moest zij zich schamen. Schamen, zij, immers gold het háár zùster...

Gedachteloos woog zij, zette neer en nam op, en dwong zich toen, na te denken: wat nu nog? Keetje moest komen om alles over te nemen. Juist wilde zij de meid roepen, daar de kamerdeur openstond, toen zij een sleutel hoorde steken in de huisdeur.... Wàs het Henk? Ja, waarlijk àl Henk!

De schaamte zonk in haar neer als een zwaarte, zij stootte, er viel gelatien uit het blik. Snel bukte zij om op te rapen en bij het oprichten voelde zij de warmte aanvlammen om hare oogen. Henk was in de gang - bij den kapstok - daar kwam hij! Tilly stond, als had zij zelve misdaan.

Met zijn gewone, vluchtige: - 'Dag', ging hij langs haar en stapte, Suusje ziende, de serre in.

- Nog niet naar je bedje? Hoe gaat het nu?

- Henk, riep Tilly, de provisiekast sluitend; en daar hij talmde bij het kind, riep zij weer: - Ga even mee, Henk!

- Mee? Waarvoor?

- Ja toe, naar boven.

- Meid, wat heb je? ik mee naar boven?

Er dartelde schalkschheid door zijn oogen, doch toen hij Tilly aanzag, verdofte zijn blik.

In zijne kamer zei ze het hem. Verwonderd zag ze, dat hij kalm bleef. Haar verbazing uitte zich in een:

- Maar Henk, vindt jij het niet verschrikkelijk?

- Kletspraat, zei hij, wie is nu Geesing! 't Is alleen wel beroerd tegenover de Makkinks, omdat mevrouw die vent vertrouwt.

- Maar Henk!...

- Roep jij nu niet telkens: maar Henk! Daar schieten we in geen geval mee op.

Ach, zij hoorde het nu aan zijn toon; het deerde hem wel; hij was zenuwachtig... Met gekromden rug zat hij scheef op den, van zijn werktafel af geschoven, leunstoel.

Na eenig nadenken voer hij op.

- Nonsens, zei hij, niets dan laster. 't Beste bewijs is... hij sprak van twéé mannen? De ééne man ben ik zelf geweest...

Hij hóórde zijn stem onvaster worden - bij de laatst gesproken woorden en het was juist zijn doel, doodgewoon

het te zeggen. 't Was immers iets doodgewoons gewéést.

- Jij!? viel Tilly uit, vragend met ergernis en met verbazing.

- Ja! Heeft Lex het je niet verteld? Ze heeft piano voor me gespeeld... En sneller, met sterker geluid: - Dat is alles! De tweede man is natúúrlijk laster.

- Was jìj met Lex daar? Alleen in huis?

- Till', doe nu niet idioot, hè? Mocht het soms niet? Of vin' je 't gevaarlijk?!

God! dacht hij, had ik het maar verteld! Waarom had Lex er niet over gesproken! Toen die zweeg, had ook hij gezwegen... om géén reden, voor het gemak. Tilly vònd soms iets aan gewoonste dingen. Daarom, uit vadsigheid, zei hij maar niets. Maar nu leek, nu was het iets. Nu sprak hij, op onnatuurlijken toon, woorden, evenmin natuurlijk. Zij zat op haar oude plaatsje, op het kleine vouwstoeltje, naast zijn lessenaar. Hij, staande, was boven haar, moest op haar neerzien; doch hij gaf er zich rekenschap van, dat zijn blik zich had afgewend; dat hij beproefde, kalm-onverschillig te kijken, in het bewustzijn, dat zij zou opzien.

Zij bleef roerloos, sprak niet onmiddellijk. Toen, met zachte stem, langzaam en ernstig:

- Ik begrijp je niet, Henk. Ik was juist zoo bang, dat jij het je erg zoudt aantrekken. Joù logée, die aanleiding geeft tot praatjes...

- Klètspraat! viel hij driftig uit. Dáár is niemand tegen gevrijwaard. Als een man van mijn leeftijd zóó iets niet doen kan, zonder dat een spionneerende ouwejuf het oververtelt aan een protestantsche Bazilio... En de laster van zoo'n kwezel hoor jij nog geduldig aan!... Ook aardig tegenover je zuster!

- Wat ben je vreemd..., zei Tilly opstaand.

- Vreemd? Ik vreemd?

- Dat je Lex zoo verdedigt.

- Ik verdédig haar niet, ik wijs lasterpraat af.

- In elk geval is van jou toch waar.

Henk voelde een driftsdrang tot tarten en tergen.

- Ja, en we hebben! We hebben... Heerlijk!... Ben je nu tevreden, zeg?

Naar de deur zich wendend, zei Tilly:

- Schaam je.

- Schamen? Jij moet je schamen, hoor je! Omdat een kwezel, terwijl ik uit ben, in mijn huis dringt met lasterpraat, ben jij dadelijk overtuigd... Doe toch niet gek, Til: kom, geef me een zoen.

Hij trad op haar toe, zij bleef onbeweeg'lijk. Beseffend, dat hij de meerdere zijn moest, streek hij haar over de wang en schraapte een geluidje van lichten spot uit. Zwijgend en zonder hem aan te zien, opende zij de deur; meteen hoorden beiden de stem van Lex. De klanken, vol naar boven komend, de trap langs, die over de kamerdeur eindde, verschrikten beiden.

- Daar is ze, zei Henk.

Tilly sloot de deur en, hem aanziende, vroeg ze:

- Dus, jij weet niets van die andere man?
- Jawel. Meneer Spook! spotte hij nog snel. De deur ging al open.
- Dag, zei Lex. O!... Stóór ik het echtpaar?

Henk beijverde zich, de situatie te vergemakkelijken door lachend te verzekeren, dat het echtpaar integendeel op Lex wachtte; doch, zichtbaar geërgerd, verzocht Tilly koud, van het geval geen grapje te maken.

- Nee, zei Henk, zich haastend om Tilly voor te zijn, maar we moeten het ook niet te tragisch opnemen. - En zich naar Lex wendend, waardoor hij toevallig van Tilly kwam afgekeerd, ging hij voort: - Domine Geesing is hier geweest. Dat is hier *de* fijne dominee, in de gratie bij mevrouw Makkink. Dames uit de ap'theek tegenover, hebben me met je zien binnengaan, toen je voor me piano gespeeld hebt... en zich gehaast, het aan Geesing te zeggen.

- Nu, wat zou dat? Mocht dat niet?

- Máár, zoo zette Henk de instructie voort en stak, lachend-ongeloovig, den vermaanvinger op; heb je nog 's een manspersoon binnengehaald?

- Nog 'es wàt? O, meen je Wessels?
- Wessels?
- Haalde je Wessels er binnen?!

Furiënd stoof Tilly toe.

Lex knikte, kalm haar zuster aanziend. Een lichte blozing was door het fijne donkergeel harer bleekheid geschoten.

- Maar Lex, hoe kon je nu?... kwam ook Henk.

Haar bekentenis sneed door zijn welgemoedheid. Doch haar kalme oogen hadden zich op hem gericht en rustig vroeg zij:
- Wat hebben jullie?
- Wat we hebben?! viel Tilly weer uit. Jij komt ons hier compromitteeren en dan vraag je nog, wat we hèbben?
- Heb ik jullie gecompromitteerd?
- Waarom, nam Tilly nu, fel-vastberaden, verhoor af, heb je Wessels niet hier laten komen, als je onderhoud niet compromitteerend was?
- Omdat ik hem alleen moest spreken.
- Zie je wel!
- Nee, ik zie heelemaal niets. Dat jij je met mijn zaken bemoeit.
- Dat jij misbruik maakt van gastvrijheid.
- O, is het zóóver! Ik ga vanmiddag.
- Til meent de gastvrijheid van de Makkinks, zei Henk schielijk, daar Lex zich al omwendde naar de deur. - Waarom vroeg je Wessels niet hier? Je kondt hem hier in mijn kamer ontvangen, als je met hem alleen wou zijn.
- Och... ik vond het aardiger zoo.
- Wij vinden het in het gehéél niet aardig! hoonde Tilly haar zuster met overslaande rauwe stem toe; en zij trilde van toorn, onder een zenuwtrekken van voorhoofd en mond.
- Wessels schildert een brok van de tuin...

Op het gelijktijdige: - Hè?! waarmee Tilly en Henk uiting aan hun verbazing gaven, antwoordde Lex met een nadoend: - Hè?! en een schellen lach vol smadelijkheid, hoewel ze nu toch van streek geraakte. Was dat ook al weer te erg? Ze wist, hoeveel Wessels gaf om zoo'n stillen, omsloten, ouderwetschen tuin vol boomen, heesters en bloemen. Van een in Den Haag had zij studies gezien en etsen en een groot schilderij. Toen had zij hem over dezen geschreven. En dadelijk was hij overgekomen, naar ‘De Laatste Stuiver,’ die hij lang kende.

- Buiten ons om! buiten iedereen om! O! het is gewoon indigne!
- Jij lijkt ‘Mama’ wel, met je Fransch.
- Maar Lex!

Henk mòest het opnemen voor Tilly. Doch in den toon van zijn verwijtend: - Maar Lex! hoopte hij, dat de bedoe-

ling doorklonk om de zusterruzie te sussen. Hij raakte echter in verwarring bij den vreemden blik, waarmee Lex hem aankeek. 't Fluweel van haar vergroote oogen stond, na even flikkeren, dof. Mijn God, wat was er? Vond Lex waarlijk Tilly's verwijten ongegrond? Behandelden hij en Tilly haar laf? Was het niets, wat zij gedaan had?... Ach, Henk wist niet! Hij wist wéér niet. Er doorflikkerde hem, als een ontsteltenis, het besef, dat hij met zichzelf in strijd was: dat de vrijheid, die Lex nu genomen had, dezelfde was, waar hij naar verlangde; en dat Tilly tòch, in hun beider belang....

- Kom, zei hij bruusk, met een zwenking van 't lichaam, als rukte hij werkelijk zich van iets los. En, naar de deur tredend: - Gaan jullie mee?

- Als Tilly me doen indigne vindt, ga ik liever van middag nog weg. Maar kun jij Wessels dan opbellen? Hij is nu aan De Laatste Stuiver. Dat hij zijn schildergerei komt halen.

- Stáát dat dus nog in het huis van de Makkink's? vroeg Tilly op een rechterstoon.

- Hij is immers nog lang niet klaar!

- Wessels komt dat huis niet meer in!

- De man moet zijn boeltje toch terug hebben, kalmeerde Henk.

- Dan kan hij het bij de concierge van de rechtbank halen.

Met een hautainen verwonderingsblik keek Lex beiden aan.

- Hoe laat gaat er een trein? vroeg zij Henk.

- Och zeur niet! Je blijft natuurlijk. Is Wessels nu aan De Laatste Stuiver? Dan fiets ik even naar hem toe. Wil je graag, dat hij hier komt eten?

- Néé, Henk! kwam Tilly met toornend verzet.

J. DE MEESTER.

(*Wordt vervolgd*.)

Liefde.

I

Ondanks den hemelrouw van grauw fluweel
   En blanken regen, vervend straten zwart,
   Erbarmt zich onzer Aarde's gouden hart,
Waaruit verrijzen bloemen zonnegeel.

Vertroost mijn kille donkre wintersmart,
   O bloemen! dat ik niet vergeet geheel
   Hoe 'k loofde uw bloei, wen jonkheid was mijn deel
En 'k hoopvol zong van vreugd, die jaren tart.

O gele bloemen! maak' mijn kamer licht,
   Nu weigert zon haar gouden liefdelach,
Tot duister dale en 'k schuif den voorhang dicht
   En, na den leegen weeldeloozen dag,
   Ik droom van hem, die nooit mij loonen mag
De liedjes, die mijn liefde voor hem dicht.

II

Gelijk de Meizon grijze wolkenlagen
   - Onzichtbaar zelv' - doordringt met zilvergloed,
   Die alle vogels hoopvol zingen doet,
Al ruischt de regen kil, al rijten vlagen
   De meien af, zoo voel ik, warm en goed,
Mijn Liefde boven 't lot der donkre dagen.
En 'k smeek den wind, de wolken weg te vagen,
   Dat mij haar glimlach laaf met vreugde en moed.

O Liefde onzichtbaar! Meizon, die mijn leven
   Nog bloeien doet, ondanks het floers van leed!
'k Wijd u de liedjes, mij door u gegeven
   Als éenge troost, wen ál ik ijdel weet.
Ontsluier, Liefde, uw goddlijk aanschijn even,
   Dat ik uw oogen nimmermeer vergeet!

III.

Wen 't lieve kind haar bracht, als blanke groetjes,
Een handvol bloemen uit de lentewei,
Te kort gesteelde zoentjes van den Mei,
Streelt Moeder vroô haar rozewangen zoetjes
En roemt haar gave en toont zich overblij.
En 't kindje lacht en rent met rappe voetjes
En wapprend haar en babblend over koetjes
En boomen, weer naar huis toe, aan haar zij.

En Moeder zet, dat koel haar water lave,
De al welke bloeme' in 't volgevloeide glas
En ziet niet aan als waardelooze gave
Wat greep haar kindje onhandig in het gras.

Neem zoo mijn lied, dat u mijn liefde stave,
Wijl 't liedjes plukken louter liefde was.

IV.

Vind ik, in Meiwoud, mooie vogelveêrtjes,
Of bloemgetinte schelpen, aan het strand,
Of gouden brem, in 't groene lenteland,
Of anemonen, wit als elfenkleêrtjes
Of purperloof, zet najaar 't bosch in brand
Of waterleeljen, blank op blauwe meertjes,
Ik droom van u, ik streel ze mijmrend teêrtjes,
'k Wilde ál wel vlijen in uw lieve hand.

Verstoot mij niet! laat vroom mijn liefde u geven
Den schat van schoonheid, die, in 't wonder leven,
Zoo arm en toch zoo rijk, mijn liefde vond.

Neem schelp en lelie, loof en anemonen,
Al zal uw mond met kus noch lof mij loonen.
Mij gaf ze Liefde, die tot u mij zond.

V

Ik kustë, één voor één, de koele tulpekopjes,
Fel levensrood in 't grauw en zwart der winter laan.
En op de kelken viel één enkle zware traan,
Die spatte en rondde zich tot honderd vonkeldropjes,
Als weende héel mijn tuil, met zóoveel leed begaan.
Mijn lippen klopten warm en 't leek mij harteklopjes
Der bloemen - en opeens spronge' open ál de knopjes,
Als wilden zij voor mij, uit meelij, opengaan.

- O roode bloemen! geeft, wanneer, op blanke sponde,
U streelt de bleeke hand van hem, die krank daar kwijnt,
De kussen, die 'k u gaf, mijn vriend, dat hij gezonde,
Wijl ik zijn vreugde wil, wijl mij zijn pijn doorpijnt,
Wijl de aard haar lentehoop in bloementaal vermondde,
Wijl stralend nog voor hem de zon der liefde schijnt.

VI.

Ik geef vergeefs, ik kan geen troost u geven.
'k Verarm mijzelve, u mag ik niet verrijken.
O lief! mijn liefde kan u niet bereiken,
In 't schelle zonlicht van het dageleven.

Maar in den nacht, wen hoog de sterren prijke
En alle boomen van verwachting beven,
Dan komt wel zacht tot u mijn liefde zweven
En voelt de wanden van uw woning wijken.

Beschermend, zeeg'nend komt zij u omwaren
En teeder streelen oogen u en haren.
Als blonde knaap, bij blanke bloesemboomen,
Laat blij ze u dwalen in haar droomenlanden.
En, héel den morgen, ruikt gij nog de aromen
En voelt den bloesem, koel in warme handen.

VII

De merels roepen - 'k Wil mij gaan vermeien
In vreugdbelovend koelgroen Meiewoud.
De loovertuilen wuiven, blij vertrouwd,
Een wolkje blinkt in blauwe hemelweien.

Ik wil mij zalig droomen - ach! ik wou 't,
Maar 'k hoor aldoor mijn hart van honger schreien.
Het laat zich niet door vogelliedjes vleien,
Het wil naar u, het is oproerig stout.

Hoe hield mij eens het Meiblauw opgetogen?
Ik zie aldoor de wanhoop van uw oogen,
Ik hoor uw hart, dat ook van honger schreit.

Hoe kon ik ooit naar loof van Mei verlangen?
Hoe vond ik vroeger troost in de eigen zangen?
Lief, laat mij weenen om uw eenzaamheid.

VIII

Dat mij geen troost van liefde werd beschoren,
Bij zomerbloei van linde en rozenhagen,
Dat ál mijn beden, die om vreugde vragen,
Vergeefs vergaan, in leege lucht verloren;

Dat nimmermeer me een blijde dag zal dagen,
Dat ik alleen voor lijden lijk geboren,
Terwijl wel andren zijn tot heil verkoren,
Dat kan mijn hart, geschoold in wanhoop, dragen.

Doch dat de liefste, in liefde rein verheven,
Alleen moet gaan door 't liefdelooze leven,
Terwijl ik, ver van hem, vertreur mijn uren
In eenzaamheid, ik, die, in liefde-beven,
Voor zijn geluk wel wou mijn leven geven,
Dat breekt mijn hart, dat kan ik niet verduren.

IX

Klein blondje reikt de roode zomervrucht
Van 't frissche mondje aan Moeder-lief en zacht
Vertelt ze: - ‘Ik heb een nieuwen naam bedacht,
Vanmorgen vroeg, voor Moesje: Blauwe Lucht.’

Zij danst - haar lokken dansen mee - en lacht,
Als blauw de lucht is, zoet een zoeltje zucht,
Ze in tuin of duin geen boozen regen ducht,
Maar vrij kan spelen in de zonnepracht.

O lief! ik ben gelijk dat lievend kind,
Dat telkens nieuwe liefdenamen vindt,
Maar ik moet zwijgen, zwijgen voor altijd.

Hoe blij dat meisje als Moeder-lief haar roemt!
Nooit zult gij weten hoe mijn ziel u noemt,
Aleer de dood ons beider ziel bevrijdt.

X

Als een klein meisje een handvol bonte scherven,
Die ze in haar rokje zorgvol borg en bond,
Aan Vader brengt, één vinger in den mond,
Dat Vader heel haar vaas, zoo mooi van verven,
De wangen rood van 't rapen van den grond
En vroolijk hopen. - Vader laat niet derven
Zijn kind haar weelde, Vader laat niet sterven
Haar mooie vaas, die blij vol bloemen stond; -

Zoo bracht ik u de scherven van mijn leven
En wachtte een wonder, 'k weet niet meer waarom.
Ik hoopte, o lief! dat liefde mij zou geven
't Gebroken leven gaaf en heel weerom.
Het kon niet zijn - O liefste! lach maar even!
Ik was een kind, zoo arm, zoo klein, zoo dom.

HÉLÈNE SWARTH.

De oorsprong van de Don Juan-legende.

I.

‘Eerst heeft Roeland tranen doen storten, daarna heeft hij doen lachen, thans doet hij nadenken en navorschen’ - aldus G. Busken Huet, den Italiaanschen geleerde, Pio Rajna, citeerend, in den aanvang van een opstel over den oorsprong van het Fransche epos. Ook voor dien anderen edelman, Don Juan, is hetzelfde waar, al golden de daden, die hem onsterfelijk zouden maken, niet het veld van eer, doch ‘campos de plumas’, de ‘donzen slagvelden’, zooals de dichter Góngora zich ondeugend-eufemistisch zou uitdrukken. Er is wel geen held en geen legende, die in de laatste tien jaren aan een méér diepgaand onderzoek onderworpen is door tal van geleerden, in verschillende landen. En dat aan dit onderzoek, het vaderland van den eersten dichter, die Don Juan tot held van een zijner drama's koos, zich niet onbetuigd heeft gelaten, zij met vreugde geconstateerd. Ieder droeg iets - een steen of een steentje - bij, en zoo bezitten wij, zoo al niet een harmonisch gebouw, dan toch een respektable hoeveelheid feiten en dokumenten, waarvoor wij alleen reeds dankbaar moeten zijn, omdat ze ons in staat stellen een zelfstandig oordeel te vormen.

Het is de verdienste van de Duitsche geleerden Zeidler[1)]

1) *Beiträg zur Geschichte des Klosterdramas*, II Thanatopsyche (Zeugnisse und Belege für ‘der Don Juan auf dem Ordenstheater’, Ztschr. f. Vgl. Littgesch., n.F.B. IX.

en Bolte[1)] en den Italiaanschen hoogleeraar Farinelli[2)] er voor het eerst op te hebben gewezen, dat de oorsprong der Don Juan-legende in de richting der folk-lore gezocht moet worden, al mogen zij ook vaak misgetast hebben in de interpretatie der feiten en al is daardoor vooral Farinelli op een dwaalspoor geraakt, dat hem tot de tegenstrijdigste beweringen leidde.

Een der voornaamste elementen van de Don Juan-legende, de uitnoodiging van een doode door een hem op de een of andere wijze beleedigd hebbend persoon - roekeloos jongeling, man of vrouw -, moet beschouwd worden als een gemeengoed van de mondelinge volksletterkunde. Op het tooneel ontmoeten wij dit thema voor het eerst in een in 1615 te Ingolstadt op het Jezuïeten-theater gespeeld drama, getiteld: 'Von Leontio, einem Grafen welcher durch Machiavellum verführt ein erschreckliches Ende genommen.' In het in het Duitsch gestelde voorwoord worden de door Machiavelli verkondigde theoriën heftig aangevallen. Het stuk zelf, in het Latijn geschreven, bestaat uit twee gedeelten. In het eerste, dat niets met de Don Juan-legende heeft uit te staan,- er komen, naar middeleeuwschen trant, tal van allegorische personen in voor - wordt verhaald, hoe een Italiaansche graaf Leontio, door de leerstellingen van Machiavelli misleid, spoedig het pad der deugd verlaat. Het tweede gedeelte staat in nauwer verband tot het Spaansche tooneelstuk. Leontius komt op zekeren dag over een kerkhof, trapt daar op een doodshoofd; dat van een zijner voorouders, doet dit allerlei vragen betreffende het hiernamaals en noodigt den doode ten leste tot een maaltijd uit. Als hij aan tafel is gezeten met zijn vrienden, lichtzinnig en goddeloos als hij, komt Gerontius, zooals de naam van dien voorouder luidde, hem de hellestraffen, die hem wachten, aankondigen. Hevig verschrikt, geeft de graaf het bevel, tafels en stoelen op te stapelen om den somberen gast te beletten binnen te dringen. Deze echter rukt grendels en sloten los en weet zoo tòch zijn doel te bereiken. Eenmaal binnen, neemt hij naast den

1) *Neue Mitteilungen über den Ursprung der Don Juan-Sage, ibid*. n.F.B. XIII.
2) *Don Giovanni*, Note Critiche, Giorn. storico della litteratura italiana. Vol. XXVII.

gastheer plaats. Alle gasten zetten het op de vlucht en Leontius wil hun voorbeeld volgen, doch de geest, die inmiddels is opgestaan, houdt hem tegen met deze woorden: ‘Ik ben op Gods bevel gekomen om je te leeren dat, na dit ellendig leven, ook nog een eeuwig leven bestaat. Ik ben je voorvader Gerontius, die tot de hellestraffen werd gedoemd en ik kom om joù ook mee te nemen naar de hel’. Dit zeggende grijpt hij den graaf beet, slingert hem tegen den muur, zoodat zijn schedel te pletter slaat, en neemt zijn ziel dan mee ter helle.

Dit verhaal werd als zeer stichtelijk voor de roekelooze, godverlaten jeugd, aanbevolen door den jezuïet Masenius († 1681) in zijn ‘Pat□stra eloquenti□ latin□’ (oefenschool voor de welbespraaktheid in het Latijn) en, onder verschillende vormen, in achtereenvolgens tal van jezuïetenkolleges vertoond. In 1635 werd het opnieuw te Iglau, in Moravië, opgevoerd; in 1658 te Rottweil, in 1677 te Neuburg en verder in tal van andere plaatsen nog, in den loop der 17de en 18de eeuw[1].

Men heeft uit het feit, dat het Jezuïeten-drama van Ingolstadt in 1615 verscheen - naar men aannam vóór den *Burlador* van Tirso de Molina - gemeend te mogen besluiten tot de elementaire verwantschap der beide drama's. Daartegenover is echter terecht opgemerkt dat, zoo dìt en de andere zooeven genoemde tooneelstukken van het jezuïtentheater wel eenige punten van overeenkomst met het Spaansche drama vertoonen, de punten van verschil veel talrijker zijn. - ‘Non seulement - zegt Gendarme de Bévotte,[2]

1) Onder de 17e-eeuwsche verhalen, waarin de verderfelijke invloed van Machiavelli wordt aangevallen, verdient nog de *Larva Mundi* of *Het Masker de Werelt afgetrokken* van onzen Adriaan Poirters (1605-1674) vermeld. Het eigenaardige van dit gedicht, waarvan de eerste druk in 1646 te Antwerpen verscheen, is, dat P. naast den graaf Leontius, ‘die eerst uit Machiavell' had sijn fenijn ghedroncken’, den Italiaanschen historikus zèlf daarin laat optreden. Poirters' gedicht is van grooten invloed geweest op de latere Nederlandsche lezingen der legende. Vgl. hierover A. de Cock, *De Sage van den te gast genooden doode*, Verh. der Kon. Vlaamsche Academie voor Taal- en Lettk., Gent, A. Siffer, 1909.

2) Deze Fransche geleerde koos de *Don Juan*-legende tot onderwerp van een lijvige Parijsche dissertatie in 4°., die in 1906 verscheen en de legende van den oorsprong tot het romantisme behandelde. Dit werk zag later, in 1911, belangrijk omgewerkt, opnieuw het licht, bij de firma Hachette in de bekende kollektie à fr. 3.50, onder den titel: *La Légende de Don Juan, Son Evolution dans la littérature des origines au romantisme*, met nog een tweede deel *La Légende de Don Juan*, *Son Evolution dans la littérature du romantisme à l'époque contemporaine*. De boeken van Bévotte - zij beslaan ieder ongeveer 300 blz. - zijn wel het monumentaalste algemeene werk, dat wij thans over *Don Juan* bezitten.

die voor het eerst eens energiek het ontleedmes ter hand nam en aldus aan veel napraterij en tot niets leidende vaagheden een einde maakte - toute une partie des avontures de Leontio n'a rien de commun avec celles de Don Juan, mais là-même où existent des ressemblances, celles-ci demeurent générales et imprécises'. Hij wijst er dan op, hoe Don Juan in een kapel het standbeeld aanroept van den man dien hij doodde nadat hij getracht had zijn dochter te verleiden. Leontius trapt op een schedel, die het doodshoofd van een zijner voorouders blijkt te zijn. De eerste begeeft zich, nadat de doode, dien hij daartoe uitnoodigde, aan zijn tafel te gast is geweest, op zijn beurt naar een maaltijd waartoe deze hèm noodt. Die tegen-uitnoodiging ontbreekt in het Duitsche drama.

Het valt inderdaad al dadelijk op, dat de helden van die tooneelstukken en Don Juan al heel weinig op elkander gelijken. Waar de protagonist der kloosterdrama's een godloochenaar is, die slechts aardsche genoegens najaagt, een levensdoel dat al in de 15e eeuw, vóór de eigenlijke Renaissance, gepredikt werd door epikuristen als Valla, Pontano en Alberti en waartegen de Jezuïten - deze goddelooze levensopvatting, om welke reden ligt in het duister, in Machiavelli inkarneerend - met kracht te velde trokken, is Don Juan een ontegenzeggelijk geheel andere figuur. Ook hij is een genotzoeker met toomeloozen trots. Hij moge echter God dan al vergeten, lóóchenen doet hij hem niet. Hij is een geloovig Spanjaard en bovendien nog te jong om kritiek te oefenen op de mysteriën en dogma's der Kerk en tot een systematische ontkenning van moraal en geloof te geraken. Zoo desondanks een gelijkenis bestaat tusschen de Spaansche legende en die van Leontio, moet dit worden verklaard door latere ontleeningen van de zijde der Jezuïten. Dit blijkt vooral uit

een stuk van den Boheemschen jezuïet, Carolus Kolczawa, waar een beschrijving van Florence in voorkomt die aan den lofzang op Lissabon in den *Burlador* herinnert, tal van kleine trekjes als Leontio's overpeinzingen naar aanleiding der schoonheid van een grafmonument, zijn schaamte over den angst die een doodshoofd hem aanjoeg, zijn gesprek met zijn vrienden, losbollen als hij, het verlangen van den knecht zulk een godvergeten meester kwijt te worden, zijn ontzetting als hij het skelet gewaar wordt, kunnen niet anders dan ontleeningen zijn. Daarentegen schijnt het bestaan van een misschien iets nauwer met den Don Juan verwant Italiaansch stuk, blijkens de getuigenis van den jezuïet Paul Zehentner, in zijn 'Promontorium mal□ spei impiis periculose navigantibus propositum (1643)', een waarschuwing voor de roekelooze jeugd, en die van Poirters, niet ontkend te kunnen worden. Dit Italiaansch stuk nu is de aanleiding geweest tot de stoute beweringen van Farinelli, waarvan wij in den aanvang van dit opstel gewaagden en waarvoor de Spanjaard Victor Said Armesto meende hem te moeten afstraffen, wat hij dan ook gedaan heeft op een nobele wijze in een uitvoerig boekdeel[1)], waarin hij alle punten in kwestie aan een nauwkeurig onderzoek onderwierp, Farinelli zelfs nu en dan den hem toekomenden lof niet onthoudend, doch met meedoogenloosgestrenge, voor diens tegenstrijdige beweringen vernietigende logika. Als elk punt betreffende den oorsprong der Don Juan-legende heeft ook dit zijn moeilijkheden, die een min of meer uitvoerige uiteenzetting tot juist begrip noodzakelijk maken.

Farinelli, die steeds *envers et contre tous* Don Juan voor een Italiaansche kreatie heeft gehouden, kwam achtereenvolgens op ons onderwerp terug in de 'Revista crítica de Historia y Literatura Españolas' het 'Giornale storico della leteratura italiana' en in den feestbundel, den grootmeester der Spaansche letterkundige kritiek, den onlangs overleden Marcelino Menéndez y Pelayo, ter gelegenheid van zijn twintigjarig hoogleerschap in 1899 aangeboden. 'Men neemt algemeen aan - zegt hij in een artikel in eerstgenoemd tijdschrift - dat Italië het onderwerp van Don Juan en den steenen gast uit Spanje ontving, doch hoe dit te vereenigen met de

1) Victor Said Armesto, *La Leyenda de Don Juan*, Madrid, 1908.

vertooning van een Steenen Gast in Italië, reeds in 1620, zooals Riccoboni beweert?' daarmee doelende op het feit, dat dit stuk aldaar dan reeds tien jaar vóór de oudste Spaansche uitgave, die van Barcelona uit 1630, gespeeld zou zijn. Afgescheiden van het feit dat dit nog niets omtrent den datum, waarop het Spaansche stuk *geschreven* werd, zegt, żou het wel de moeite waard geweest zijn de juistheid van dit door Riccoboni vermelde feit eerst goed vast te stellen. Toch bouwt Farinelli er op als op een rots. Voor hem staat het muurvast dat Italië het aanzijn gaf aan den eersten Don Juan, nièt Spanje, waarvan hij verachtelijk durft schrijven dat het 's'arrogó sempre il vanto d'aver dato i natali a messer *Don Giovanni* e non sa dove dar di capo per ripescarne la fede di nascità' (dat zich er steeds op beroemd heeft het aanzijn te hebben geschonken aan meneer (!) Don Juan, doch geen raad weet als het er op aan komt zijn geboortebewijs op te duiken). Het zou ons niet verwonderen zoo dit ééne, korte, doch schampere, fèl kwetsende zinnetje, de oorzaak is geweest van zijn kapitteling door den Spanjaard, wien het als een zweepslag in het gelaat moet hebben gestriemd. Maar bovenal moet Said Armesto wel geërgerd hebben het bouwen op verward bijeengebracht en dus ten deele waardeloos materiaal. Zegt Farinelli zélf niet, dat hij slechts bouwsteenen wil aanbrengen - deze verdienste kan hem niet ontzegd worden - maar niet de hoop koestert de kwestie definitief op te lossen. Doch waarom dan het tegendeel gedaan? Kleingeestig chauvinisme, dat Armesto hem verwijt, is o.i. hieraan misschien minder schuld dan het niet willen loslaten van een eenmaal vooropgezette meening, ofschoon niet te ontkennen valt dat het laatste een gevolg is van het eerste. Scherp heeft Armesto hierop het licht doen vallen en wij twijfelen of Farinelli wiens grootste zwak hierin schuilt, wel bekeerd is na het verschijnen van het boek van den Spanjaard. Hoeveel voorzichtiger had Bolte aan het einde van zijn voormelde studie niet geschreven: 'Am Schlusse dieser Betrachtungen müssen wir freilich bekennen, dass sie uns noch nicht zu einen festen, greifbaren Ergebnis über die vom spanischen Dichter benutzten Quellen geführt haben; allein die allgemeine Richtung, in der man sie suchen musz ist vielleicht noch deutlicher als bisher hervorgetreten.'

De bewering, dat Riccoboni melding maakt van een omstreeks in 1620 in Italië gespeeld Don Juan-drama, werd het eerst verkondigd door von Schack[1] en letterlijk overgenomen door diens Spaanschen vertaler, Don Eduardo de Mier. Sprak de markies de Valmar in zijn antwoord op de intreerede van Zorrilla in de Spaansche Akademie nog van 'tegen 1620', de Portugees Braga[2] en de Italiaan Farinelli maakten er resoluut 'in' van, en het gevaarlijke van deze door niets gerechtvaardigde verandering - op de kleintjes dient gepast! - was dat andere kritici, als b.v. Blanca de Lamperez de los Ríos, de enthousiaste biografe van Tirso, meenden voortaan dit jaartal als onomstootelijk te mogen aannemen. Armesto sloeg er Riccoboni zèlf op na en kwam tot de ontdekking, dat deze hoegenaamd niets van dien aard zegt! Hij bespreekt slechts den toestand van het Italiaansche theater tegen 1620, doch noemt tevens duidelijk den Italiaanschen *Don Juan* onder de 'pièces espagnoles traduites' en, bovendien, het feit dat hij dezen in één adem vermeldt met 'Het Leven een droom' en een 'Samson' vermoedelijk die van Montalván, bewijst wel dat hij met de chronologische volgorde der stukken geen rekening houdt. Gesteld Riccoboni had de hem toegeschreven bewering gedaan, dan nòg zou men deze, om met Armesto to spreken, 'in quarantaine hebben moeten houden', maar wie was deze man? Een slecht auteur, die later broodschrijver werd en absoluut zonder eenige methode te werk ging. Dat Lione Allaci, een begaafd polygraaf uit de 17de eeuw en veel betrouwbaarder bron dan Riccoboni, als oudsten 'Convitato di Pietra' in Italië dien van Onofrio Giliberto,[3] welke in 1652 gedrukt, doch waarschijnlijk een paar jaren eerder gespeeld werd, noemt, zouden wij niet gaarne met Armesto aannemen als een bewijs, dat niet eerder een 'Steenen Gast' in Italië op de planken verscheen. Den geleerdste en nauwkeurigste kan altijd een *feit* ontgaan, waarvan de ontdekking vaak afhankelijk is van het toeval. Hoofdzaak dunkt ons dat Riccoboni, wien men het tegendeel

1) *Geschichte der dramatischen Literatur und Kunst in Spanien*, 3 deelen en 1 deel 'Nachträge' Berlin, Frankfürt a.M., 1845-54.
2) In zijn werk *As Lendas Christãs* (De Christelijke Legenden).
3) Vgl. de studie van prof. A.G. van Hamel, *Molière's Don Juan*, in *De Gids* van Juni 1888.

heeft willen doen beweren, zèlf duidelijk den Spaanschen oorsprong erkent.

Gaan wij thans na hoe het staat met het min of meer op den *Don Juan* gelijkende Italiaansche Leontius-verhaal, waarvan pater Zehentner gewag maakt. Dat dit bestaan heeft, is zeer waarschijnlijk. De Leontius-legende komt namelijk in Italië onder een dubbelen vorm voor, in de 'pupazzi' of marionnettenstukken en in volksballaden. Hoewel deze eerst in de 18e eeuw verschijnen, wijzen zij toch ontegenzeggelijk op een gemeenschappelijken oorsprong, vermoedelijk een Italiaansch drama. De balladen - in één is zelfs de naam van Leonzio door dien van Don Giovanni vervangen - staan blijkbaar in verband met de Duitsche drama's. Toch mag betwijfeld, gegeven hun late verschijning, of zij de bron zijn geweest, waaruit de Jezuïeten hebben geput. Mogen wij nu in het Italiaansche stuk zèlf den oorsprong van de twee legenden van Leontius en Don Juan zien? Voor den Leonzio zou dit mogelijk zijn, doch de Don Juan-legende staat er tè ver van af, dan dat we een gemeenschappelijken oorsprong redelijkerwijze zouden mogen aannemen. De vervanging van den naam Leonzio door Don Giovanni, die later slechts in één ballade voorkomt, is blijkbaar een onwillekeurig gevolg van de gelijkenis der twee hoofdpersonen.

Slechts één element hebben beide duidelijk gemeen, n.l. de uitnoodiging van een doode, een thema dat tot de Europeesche folklore behoort. Alle legenden die dat thema bevatten, verhalen van een persoon die des avonds een doode - doodskop of gehangene - ontmoet en dezen dan tot een maal noodt. De doode neemt dan die uitnoodiging aan en, naar gelang van omstandigheden, moet de roekelooze al of niet zijn of haar vergrijp met het leven betalen. Het was bekend, dat deze legenden voorkwamen in IJsland, Noorwegen, verschillende gedeelten van Duitschland, Nederland[1)], Zwitserland, Frankrijk (Pikardië en Bretagne), doch minder dat daarnaast ook *Spaansche* en *Portugeesche* parallelen bestonden. In 1889 ontdekte Juan Menéndez Pidal te Riella in Leon een romance met dat thema, waarvan Menéndez y Pelayo getuigde: 'Dergelijke fantazieën kunnen voorkomen in de volks-

1) Vgl. De Cock, *op. cit.*

poëzie op de meest verschillende tijdstippen; ik ken echter geen vorm, die zóó dicht bij de Don Juan-legende staat als deze[1)]'. Ze begint aldus:

> Pa misa diba un galán - caminito de la iglesia
> no diba pa oir misa - ni pa estar atenta á ela
> que diba para las damas - las que van guapas y frescas.

(Een jongeling, op avontuur, ging eens naar de kerk - niet om de mis te hooren, er aandachtig naar te luisteren - maar om vrouwen te zien, mooi en aanlokkelijk.) Verder wordt dan verhaald, hoe de 'galán' een doodskop ontmoet, daarop trapt en den doode dan uitnoodigt, denzelfden avond bij hem te komen feest vieren. De doode houdt hem aan zijn woord en de jongeling keert in gedrukte stemming huiswaarts. 's Avonds komt een bediende hem aankondigen, dat de doode er is. Hij biedt den laatste dan een gouden stoel aan en zet hem verscheidene lekkere spijzen voor, waaraan hij echter niet raakt. De doode zegt hem, dat hij niet daarvoor is gekomen, doch opdat de jonkman hem om twaalf uur zal vergezellen naar de kerk. Des 's nachts, om twaalf uur, als de hanen buiten kraaien, begeven zij zich op weg. In het midden der kerk staat een graf open en de doode spreekt dan: 'Hier zal je nu slapen en eten van mijn eten.' De jongeling antwoordt dat hij daar niet aan denkt, wijl God het hem niet heeft toegestaan, waarop de doode weer: 'Als het niet voor God was, dien je aanroept, en voor de relikie op je borst, dan had je hier levend ingemoeten, tegen wil en dank'. Met een vermaning stuurt hij hem dan naar huis.

In nog andere gedeelten van Spanje verzamelde Said Armesto een viertal gelijkluidende romances, waarvan twee in het aan Portugal grenzende Galicië. Het valt niet te ontkennen, dat wij in de hoofdpersoon als een eerste, weliswaar nog zeer vage, schets van Don Juan bezitten. Reeds in de beginverzen wordt ons de vrouwen-jager geschetst. In een andere wordt vermeld, hoe hij op het punt staat in het huwelijk treden, wat aan de situatie in het drama herinnert, waar Don Juan met Isabella zal trouwen. Ook andere,

1) *Estudios de crítica literaria,* 2e serie.

ridderlijke trekken, treffen we in de romancen aan. Zijn ‘ik zal 't gegeven woord niet vergeten’ komt ook in de komedie, zoowel in het onderhoud met het standbeeld alsook onrechtstreeks in de scène met Catalinon, Don Juan's dienaar, voor. De kalmte, waarmede de ‘galán’ den geest ontvangt, hem een stoel aanbiedt als ware hij de meest welkome gast, zonder dat de gedachte, dat zijn laatste uur wel eens spoedig kon slaan, ook maar een oogenblik bij hem opkomt, is ook geheel in harmonie met Don Juan's onversaagdheid in den *Burlador*. Uit alle romancen blijkt ook, dat we met een ‘aristokraat’ die zich alle mogelijke weelde veroorloven kan, te doen hebben. De hoofdpersoon wordt steeds aangeduid als ‘caballero’ - ‘un caballero de Madrid’ - of met Don - ‘Don Galán’ -; hij heeft ettelijke bedienden en laat ‘gouden stoelen’ klaar zetten als hij den geest verwacht[1]. Het kan moeilijk ontkend worden, dat de romancen al de kiem bevatten der Don Juan-legende en wel van de twee verschillende thema's waaruit deze bestaat, dat van den onverbeterlijken, vermetelen verleider en dat van den maaltijd. Dat beide elementen reeds in de verzen door den volksmond overgeleverd, van begin af aan vereenigd zijn, heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen, dat zij dat ook gebleven zijn in het meesterwerk van Fray Gabriel Téllez, waarin we een zuiver artistieke ontwikkeling van een oude legende, die in Spanje misschien dieper dan elders in het volksgeheugen gegrift was, hebben te zien.

‘In Don Juan’ zegt Armesto, ‘komen geen vreemde, bijgeflanste elementen voor. Het standbeeld werd uit Spaansch metaal gegoten’ en, ten overvloede, als bewijs dat de legende in het Pyreneesch schiereiland verbreid was, geeft hij nog tal van voorbeelden van het voorkomen daarvan in andere gedeelten van Spanje, en in Portugal, waar Braga het eerst op ‘O conto da Mirra’ (Het Verhaal van het Magere Spook) wees.

1) De Spaansche Don Juan is ook nog *geloovig*. Toch spreekt een der lezingen van zijn *ongeloof*. Hij gaat ter kerke ‘*non por devoción da misa*, *ni por otra que tuviera*’ - ‘*noch uit devotie voor de mis, noch uit eenig ander godvruchtig gevoel*.’ Vermoedelijk is dit slechts een in zeer ruimen zin op te vatten ‘boutade’. Toch mag het verwondering wekken, dat deze trek den scherpen blik der kritici ontgaan is.

Wat in al deze verhalen slechts noodig is om het thema der uitnoodiging door een doode te doen aansluiten bij de schepping van hem, die ons den *Burlador* schonk, is, dat de profanatie niet het stoffelijk overschot van den doode geldt, doch diens *standbeeld*. Ook dit motief is gebleken in Spanje inheemsch te zijn. In een door D. Narciso Alonso A. Cortés nabij Burgos opgeteekende romance wordt een jonge knecht, die aan tafel bedient, verzocht, zijn meester aan te kondigen, dat de 'convidado de piedra' er is! Ook over dit standbeeld is veel, tè veel, geschreven. Men heeft gewezen op Dio Chrysostomus en op Pausanias, waarvan de eerste in een zijner redevoeringen, de tweede in zijn 'Grieksche Reis', verhalen van het beeld, dat de inwoners van Elea den athleet Theagenes van Thrasos oprichtten. Toen een afgunstige het op zekeren nacht met zweepslagen striemde, wreekte het zich door hem te verpletteren. Eenzelfde lot viel, volgens Aristoteles, den Argiër Mitys ten deel, die ook door het standbeeld van zijn slachtoffer gedood werd. Dit standbeeld valt slechts en spreekt niet. Hiertoe behoort ook nog de geschiedenis van den athleet Nicon uit Tharsos door Suidas verhaald. Armesto betoont zich vrij sceptisch tegenover al deze geschiedenissen als mogelijke direkte voorbeelden, doch erkent toch haar waarde als elementen van vergelijking. Tirso heeft misschien enkele ervan gelezen, doch ook hier behoeven we zoo ver niet te zoeken. Vóór hem echter vinden we reeds een straffend beeld op het Spaansche tooneel in Lope de Vega's *Dineros son Calidad* (Het Geld maakt den man) en, in een nader toe te lichten verband, in *El Negro del Mejor Amo* (De slaaf van den besten Meester), van Mira de Amescua.

In drie afzonderlijke hoofdstukken van zijn boek, waarvan de lektuur zéér vermoeiend is tengevolge van het door elkaar behandelen van verschillende punten, het terugkeeren tot een reeds behandelde stof - dit was onvermijdelijk en noodzakelijk, gegeven de dooreenstrengeling der thema's - gaat Armesto nog eens de voornaamste samenstellende bestanddeelen der legende na, deze steeds in nauwer verband brengend en onderling toelichtend. Waarin bestaat de beleediging die de hoofdpersoon der genoemde volksverhalen en legenden den doode aandoet? In het feit, dat hij op zijn

schedel trapt of zijn afbeeldsel slagen toebrengt? Het antwoord op deze vragen moet ontkennend luiden. Waarin zij wèl bestaat, dat is in de *uitnoodiging van den doode tot een maal*. Armesto bestempelt deze groteske, hoonende invitatie, als *het kernpunt der door Tirso vereeuwigde legende*. Ook Farinelli, het voetspoor van Braga volgend, erkende, dat in verhalen met dit thema de grondslag, de kiem der legende gezocht moest worden, doch hij verzamelde zooveel stof over andere elementen, dat hij door de boomen vergat het bosch te zien. Daardoor werd zijn kostbaar materiaal, helaas, dikwijls niet alleen waardeloos, maar zelfs verwarring stichtend. Armesto beijverde zich dan in twee afzonderlijke hoofdstukken deze kapitale verzen nader toe te lichten:

> Aquesta noche *á cenar*
> Os aguardo.....

(hedenavond wacht ik u bij het maal), die men een 'zotten onverklaarbaren inval zou kunnen noemen, zoo zij niet in, een bepaalde traditie wortelden'. Dit was niet overbodig, waar een eminent geleerde als Ramón Menéndez Pidal zich vergiste in de waarde-schatting der elementen. Hij beweerde, ten onrechte, dat de meest verspreide lezing die was, dat de levende den doodskop opnam en er een lichtje in stak om zoo zijn medemenschen een schrik op het lijf te jagen! Deze trek komt alléén voor in een Bretonsch verhaal[1)] en het licht mag, evenals de schop, dien de jongeling den doode geeft in dergelijke verhalen uit Galicië, Leon en Portugal, als een later toegevoegd element beschouwd worden. De legende, zooals wij die aantreffen in den *Don Juan* van Tirso, den Leonzio der Duitsche Jezuiëten, in de romancen van Burgos en Leon, de verhalen uit Galicië en andere deelen van Europa, verbergt een eeuwenoud, godsdienstig volksgebruik. In Galicië, een der kostbaarste mijnen voor het onderzoek van middeleeuwsch volksgeloof - zooals

1) *In het algemeen* is de legende van den beleedigden doode toch waarschijnlijk, volgens de veronderstelling van Said Armesto, door de Kelten, via de Westkust van Noord- en Zuid-Frankrijk (Gaskonje), Spanje binnengedrongen.

Armesto deze Spaansche, aan Portugal grenzende provincie noemt - heerschte vier eeuwen geleden nog in volle kracht een gebruik, dat ongetwijfeld in verband staat met de fiktie van den 'Convidado'. Het geldt de gewoonte, waartegen in 1541 Antonio de Guevara, bisschop van Mondoñedo, opkwam, en welke in verschillende gedeelten van zijn bisdom bestond, bij begrafenissen en op Allerzielen maaltijden in de kerk te houden en daarbij kruiken en borden op de altaren te plaatsen. Deze gewoonte waarvan thans nog overblijfselen te konstateeren vallen in Galicië, Portugal en Asturië, is waarschijnlijk in het middeleeuwsch, katholiek Europa, ontstaan. Dikwijls waren die maaltijden echte orgieën en en werden daarbij heiligschennende dronken op de dooden uitgebracht, zooals de Portugeesche archeoloog, Barreiro de W. in een hoogst belangrijk artikel in *Galicia diplomática* mededeelde[1]. 'Hoeveel malen - zegt deze onderzoeker - kon de scène van het kerkhof uit Don Juan Tenorio zich niet herhalen en hoeveel malen zou de na den wijn nog feller geworden wraak niet de oorzaak zijn van andere, nog schrikkelijker tooneelen!' Moge de wijze waarop deze Portugeesche geleerde de feiten voorstelt, niet geheel juist zijn, het verband dat hij legde tusschen dit eeuwenoud volksgebruik en *Don Juan* was stellig bijzonder gelukkig. En kon deze ritus ook terecht als 'schandalig' bestempeld worden, zeldzaam was hij niet. Sporen daarvan komen ook weer overal elders voor, zooals op het platteland van Normandië en in tal van plaatsen langs de Noorsche fjorden. Dit behoeft niet te verwonderen, waar hij behoort tot een reeks van eeuwenoude, algemeene gebruiken die als een voorbereiding zijn tot het nieuwe leven der ziel. Het boek Tobias maakt er melding van[2]. Spencer en Ravaisson hebben er op gewezen, dat dit gebruik al bij de heidensche volkeren voorkomt, dat dergelijke banketten een uiting zijn van de vereering der voorouders en als een symbool moeten beschouwd worden van het feit, dat deze weer eens onder de

1) *La fiesta de difuntos* (Het Allerzielen-feest) in het 2e nummer van 31 Oct. 1882.
2) Panem tuum et vinum tuum - super sepulturam et noli ex eo manducare, et bibere cum peccatoribus, IV, 18.

levenden plaats zullen nemen. Deze in Galicië gevierde maaltijden komen geheel overeen met de door Karel den Grooten in zijn kapitulariën verboden *Dadsila* en komen, als gezegd, ook nog elders voor, nl. in Normandië, Ierland, Esthland en in de Slavische landen, waar een dergelijk gebruik niet alleen één keer per jaar, maar zelfs vrij geregeld, bij begrafenissen gewoonte is. Het volk, dat de symboliek van die maaltijden niet meer voelde, verklaarde dit gebruik door den *honger* of *dorst*, die de dooden op den duur moesten gaan gevoelen en tengevolge waarvan zij leden. Deze evolutie blijkt duidelijk uit de door verschillende verzamelaars bijeengebrachte verhalen, zooals die welke Anatole le Braz, Luzel en Sébillot in Bretanje opteekenden, terwijl wij ook een vermelding van dit thema vinden in een Iersch lied uit de 10e eeuw ‘de Tocht van Nera’, dat tot inleiding dient van het epos ‘Táin bo Cuailnge’ (De diefstal der koeien van C.). Uit enkele verhalen blijkt duidelijk de verbleeking van dit thema; de verhaler herinnert zich niet goed meer het oude geloof van den honger en dorst die de dooden kwelt, terwijl deze toch aan het maal komen zitten, wat tot duisterheid leidt. Ook zou men nog de verhalen van gehangenen, die tot den disch genoodigd worden, hiermede in verband kunnen brengen, doch Armesto zelf erkent dat hier grenzen zijn. Het verhaal ‘Le Mort invité à un repas’ dat le Braz weergeeft, staat eenerzijds in verband met het motief der uitnoodiging van een doode, anderzijds met een middeleeuwsch Spaansch gedicht ‘Coplas de la Muerte como llama á un poderoso caballero’ (Verzen op den Dood, een machtig heer tot zich roepend) in zooverre de doode niet uitgenoodigd is, doch uit zichzelf komt. Uit een vergelijkend literair oogpunt is de overeenkomst tusschen tal van Bretonsche, Pikardische verhalen en Spaansche en Galicische verhalen hièrom zoo belangrijk, omdat in àlle etende dooden voorkomen. Een sprekende overeenkomst met de Leontius-legende vertoont wel een Gaskonsche lezing van ons verhaal ‘Le Souper des Morts’, door Bladé te Agen gehoord. De doode ontvangt een schop - de meest elementaire vorm der beleediging - de jongeling is een aristokraat - hij ontvangt den doode ‘dans son château’. Dat het thema der uit-

noodiging van een doode, zoo daar niet genoemde oude gebruiken aan ten grondslag lagen, elke rationeele verklaring zou missen, toont Armesto op overtuigende, voor geen twijfel meer plaats latende wijze, aan. Was het niet een Spanjaard, Zamora, schrijver van een Don Juan-drama, die, niet wetende hoe de uitnoodiging van Don Juan te verklaren, er dit op vond, dat Don Juan den doode 'daarmede te verstaan wilde geven, dat hij zijn vriend wenschte te worden!' 'Wanneer men niet - aldus Armesto, - als beweegreden tot die daad het geloof aanneemt, dat de dooden op aarde terugkeeren, niet tot sleutel het gebruik neemt dier doodenmalen, dan moet, wie niet zijn verstand kwijt is, wel erkennen, dat de uitnoodiging door Don Juan tot den doode gericht een zin en verbandlooze *boutade* is zonder verklaring of houvast, en dat zoowel in het drama van den glorierijken Tirso als in de Spaansche romancen, de Portugeesche en Galicische verhalen, de Bretonsche *gwers* en in alle volksteksten.' Dit is echter niet zoo. De geleerden-schepping moge veel aan gril, toeval en ongerijmde overlaten, het volk doet zulks nimmer. De volksverhalen gehoorzamen aan een inwendige logika. Verduistert met den tijd deze of gene trek, dan zal het volk zich beijveren, weer tot een logisch verband te komen en de feiten, naar behoefte, sterker of lichter wijzigen. Dit laatste is nu met de besproken verhalen het geval geweest. Dat het volk altijd den godsdienstigen ondergrond van het verhaal is blijven voelen, daarvoor is wel een bewijs dat het het drama van Zamora tot een godsdienstig drama voor den Allerzielendag heeft gewijd.

Keeren wij terug tot het standbeeld, dat door Don Juan tot een maaltijd wordt uitgenoodigd. In de variante van Burgos ontmoeten wij het eerst in plaats van den doodskop en den gehangene, een standbeeld, en konstateeren wij tevens de metamorfoze van den banalen 'galán' in een 'caballero':

'Se ha arrimado allí á un difunto - que está fundado *de piedra Cógele la barba y cabello*, - le dice de esta manera:

- *¿ Te acuerdas*, gran capitán, - cuando estabas en la guerra
Fundando nuevas vasalles - y banderillas de guerra,
Y ahora te ves aquí - *en este bulto de piedra?*
Yo te convido esta noche - á cenar á la mi mesa' etc.

(Hij is een doode genaderd, uit steen gehouwen. Hij grijpt hem bij z'n baard en spreekt aldus tot hem: 'Herinner je je, groot veldheer, hoe je nog in den oorlog was, nieuwe leenen stichtte en krijgsbenden vormde. En nu sta je hier [belichaamd] in dit steen? Ik noodig je dezen avond uit - om met mij aan mijn tafel te komen eten.') Hoe is nu deze verandering van het *doodshoofd* in een *standbeeld* te verklaren? Dit is wel het neteligste punt van de talrijke die de oorsprong van de Don Juan-legende opwerpt. Armesto heeft tot opheldering hiervan zijn beste krachten aangewend en al is hij er niet in geslaagd, een definitieve verklaring te geven, zoo moge het hem tot troost en tot eer strekken, dat hij het vraagstuk duidelijk gesteld en zooveel mogelijk materiaal bijeen gebracht heeft, in ieder geval als onomstootelijk vaststaand heeft aangetoond, dat de overgang van doode-doodskop of gehangene - tot standbeeld 'het werk is der dichterlijke schepping van het Kastiljaansche volk, dat het thema in een nieuwer vorm vastlegde, die als zijn eindmoment, zijn laatste, blijvende *avatar*, te beschouwen is.'

In de Spaansche letterkunde uit het begin der 17e eeuw komt een gansche reeks van personen voor, die niet schrikken voor vizioenen en beelden en zich onverschrokken met het bovennatuurlijke meten. Tirso stond dus hierin niet alleen. In 'Las Cortes de la Muerte' (De Dooden-vergadering), een 'auto' uit de 16e eeuw wordt dit onderwerp komisch behandeld. De Portugees, die daarin optreedt en een snoevende uitdaging richt tot den dood in eigen persoon, is als een karikatuur-bij-voorbaat van Don Juan. In den bekenden roman van Vicente Espinel 'Vida del Escudero Marcos de Obregon' (1618), waaruit o.a. Lesage putte, komt ook een strijd voor tusschen een edelman en een doode, wiens dochter hij benadeelde. In het zoo vreemde stuk van Lope de Vega 'El Rey Don Pedro en Madrid y el Infanzón de Illescas' (Koning Don Pedro te M. en de jonge infant van I.) zien wij een strijd van man tot man, zoo wij deze uitdrukking hier mogen bezigen, tusschen den koning en den geest. Hier komt op het eind een tooneel voor, dat zelfs in bewoording aan de slot-scène van Don Juan herinnert. In 'El Niño Diablo' (Het Duivelskind), dat ook aan Lope wordt toegeschreven, dringt een roover, die door een schim daartoe is uitgenoodigd,

in een grafkelder door en reikt den doode zonder aarzelen de hand. In ‘La República al Revés’ (De omgekeerde Republiek), *dat van Tirso zelf* is, ziet Constantino in een spiegel de bebloede schim van zijn slachtoffer. In ‘El Diablo está en Cantillana’ (De Duivel te C.), van Luis Velez de Guevara, verschijnt Don Pedro, in woede ontstoken, voor het beeld en wil zich niet gewonnen geven. Ten slotte zij nog vermeld de lugubere historie, die de Andalusische verteller D. Gonzalo de Céspedes y Meneses in zijn ‘Fortuna Varia del Soldado Píndaro’ (1626) inlaschte. Een Franschman, de baron de Ampurde, ondanks zijn smeeken onbarmhartig gedood door den Spaanschen kapitein Céspedes, wreekt zich later, als geest, op dezen. Aan dit stuk ontleende Velez de Guevara weer zijn drama, El ‘Hércules de Ocaño’. Als onmiddellijk voorbeeld had Tirso het stuk van Lope de Vega ‘Dineros son calidad’. ‘Het is duidelijk - betoogt Armesto - dat deze verhalen niet uit Italië tot ons kwamen. Het zijn legenden, die een nationaal karakter dragen. Ik durf zelfs meer te zeggen. Wij hebben hier te doen met thema's, waarvan tallooze voorbeelden in alle literaturen te vinden zijn.’ Hij wijst dan op Zweden, waar, volgens den Deenschen mytholoog Hyltén-Cavallius, degene die in een grafheuvel wilde doordringen een strijd op leven en dood moest aanbinden met den verscheidene. In het dialekt van Warend beteekent ‘met iemand in een grafheuvel zijn’ nog ‘met iemand vechten’. Ook in een door Cartin opgeteekend Iersch verhaal komt iemand voor, die door een spook gedood wordt. En zelfs ‘pedant in de geschiedenis opklimmend’ wijst Armesto ten slotte op de Egyptische legende van Satni-Khâmois, waar Satni van Ahoeri het boek van Thot opeischt, dat hij, bij weigering, met geweld zal weten te krijgen! De poëtische fiktie van den onverschrokkene, die niet voor den doode terugdeinst, is dus een gemeengoed van vele volkeren. De groote moeilijkheid ligt echter in de verbinding van het uitnoodigingsthema met dat van het beeld. Farinelli, die Spanje alle deelneming aan de uitwerking dezer mythe heeft willen ontzeggen, komt tot de ongehoorde slotsom, dat uit het Noorden kant en klaar een legende kwam, die reeds de *beide* (door hèm onderscheiden) *elementen* in zich vereenigde: de

heldendaden en de liefdesveroveringen van den lichtzinnigen jongeling en de hem door het sprekende standbeeld toegediende straf. Men vraagt zich af waar Farinelli deze legende, die hij de 'verbindingsschakel tusschen de oudere, door hem vermelde verhalen (?) en de eerste uitwerking van het thema door een Spanjaard' noemt, gevonden heeft. In een noot merkt hij ook op, dat het geloof, dat de niet behoorlijk begraven doode weer vol bedreigingen op aarde terugkeert, zoowel in het Noorden als in het Zuiden van Europa algemeen verbreid was. Dit is volkomen juist, doch niets veroorlooft hieruit af te leiden, dat de doode in het Noorden een standbeeld werd, evenmin dat de bespotter van den niet behoorlijk begraven (?) doode veranderde in een dolend, lichtzinnig en vechtlustig edelman, die steeds vrouwen najoeg. In de 'Homenaje á Menéndez y Pelayo', schrijft Farinelli: '*Als* de ongeloovige (Leontius) bovendien nog een ongebreidelde losbol was, *als* de straf hem door een standbeeld werd toediend, en *als* eindelijk, de kastijding plaats had na een *tegen-uitnoodiging* door den doode, dan zouden wij hier [in het Duitsche Jezuïten-stuk] niet meer of minder dan de geheele stof van den *Burlador* voor ons hebben gehad. Hieruit mogen wij dus afleiden, konstateert Armesto kalmpjes: 1°. dat de Duitsche Leontius geen vrouwenjager is; 2°. dat de door Leontius gehoonde geest eenvoudig dezelfde doode is als in alle Europeesche legenden, doch geen standbeeld; 3°. dat het maal in de grafkelder, de c o n d i t i o s i n e q u a n o n voor de katastrofe, *niet* in den *Leontius* voorkomt!

Hoe echter nu wèl de metamorfoze van den doode in een standbeeld te verklaren? Armesto wijst hier op een middeleeuwsch verhaal, dat in verscheidene bijzonderheden overeenstemt met de Bretonsche lezing van het uitnoodigingsmotief en dat bovendien het tusschenbeide komen van een bewegend beeld kent. De vermelding van een bruiloft die herhaaldelijk voorkomt in Bretonsche verhalen, van een ring, zooals in een op het Ile Bréhat door Luzel opgeteekend verhaaltje (L'ombre du Pendu), de tegenwoordigheid van een doode op het huwelijksbed die zich tusschen de echtgenooten nederlegt (Le beau squelette), het optreden van een toovenaar-doodenbezweerder, van dooden en duivels, zijn bijzonderheden, die volgens hem het

recht geven de verschillende door hem verzamelde verhalen in verband te brengen met de oude legende van *De Venus en de Ring*, waarin een jongeling, bij het spel, om vrijer in zijn bewegingen te zijn, zijn ring aan den vinger van een beeld bevestigt, dat een heidensche godin voorstelt. Dagen gaan voorbij. De jongeling trouwt en treedt het echtelijk vertrek binnen. Dan glijdt een figuur, gelijkend op de steenen godin, in het bed en legt zich tusschen de echtgenooten. De jongeling wendt zich daarop tot een zekeren Palumnus, die hem met een toover-rol naar een verafgelegen oord stuurt, waar hij de godin, aan het hoofd van een plechtigen stoet van goud-gekroonde geesten, zal zien voorbijgaan. Als de godin de rol ziet, barst zij in weeklagen uit. ‘O, wreede Palumnus, hoe onmeedoogenloos doet ge mij onder uwen toorn lijden’. De ridder maakt zich meester van den ring en keert ongedeerd tot zijn gade terug. Drie dagen daarna echter geeft Palumnus den geest. Dit thema werd behandeld in Frankrijk, in een fabliau, door Vincent de Beauvais en Gautier de Coincy, in Spanje, door Gonzalo de Berceo, later ook door Heine, von Eichendorff, Mérimée en wordt ook teruggevonden in de opera *Zampa*.

Wij gelooven, met allen eerbied voor Armesto's ontzaggelijken en geduldigen arbeid om de fijnste draden van het *Don-Juan*-probleem te ontwarren, dat hij hièr heeft misgetast. Ondanks de kleine overeenkomsten die er mogen bestaan tusschen de door hem in Spanje en elders vergaarde vertelsels en de Venus-legende, lijkt het ons totaal ongerijmd tot den overgang van het Venus-beeld in dat van den goeverneur Don Gonzalo, te besluiten, al was die legende ook vroeger in Spanje bekend, zooals blijkt uit de ‘Disquisiciones Májicas’ van den Jezuïet Martín del Río en uit een XIV^{de}-eeuwsch verhaal. Wel nemen wij zonder aarzeling als vaststaande mèt hem aan, dat de thema's van den lichtzinnigen jongeling en het straffend beeld voor het eerst in Spanje samensmelten. Armesto voelt zich hier blijkbaar op glibberig terrein en hervat dan ook spoedig, een andere, o.i. weder de juiste richting inslaand, den draad zijn zijn betoog. Hij somt dan nl. een reeks historische en dramatische teksten op, waarin, in de Spaansche letterkunde, voorbeelden van straffende beelden voorkomen als: ‘De geschiedenis der koningen

van Kastilië en Leon' door Fray Prudencio de Sandoval, volgens welke het daarin vermelde feit zich omstreeks 1570 zou hebben afgespeeld; Antonio Perez, die den baard van keizer Alfonso bezoedelt, een handeling die herinnert aan de beginverzen van een romance, bij Burgos opgeteekend; het 10e tooneel uit het derde bedrijf van den *Burlador*, de anekdote van den Cid en den Jood, door Sepúlveda, wiens *Romancero* in 1551 te Antwerpen verscheen, tot een romance omgewerkt, en eindelijk de reeds genoemde werken van twee tijdgenooten van Tirso, *Dineros son Calidad*, van Lope, en *El Negro del Mejor Arno*, van Mira de Amescua, waarin een dikwijls haast woordelijke overeenstemming met den *Burlador* te konstateeren valt en waaraan wij, met het oog op hun jongen datum, een groot belang meenen te mogen toekennen. Weliswaar is de Octavio uit *Dineros son Calidad* de wreker van een nobele zaak, zijn de rollen omgekeerd - want hier is de doode beleediger - doch de gelijkenissen zijn onloochenbaar, zelfs zóó groot dat direkte navolging niet te ontkennen valt[1]. Waar het standbeeld zoo algemeen bekend was en bovendien onmiddellijke ontleening voor het geval dat ons bezig houdt vaststaat, is het dunkt ons overbodig den overgang van doode tot standbeeld te willen verklaren[2].

Van meer gewicht, vooral met het oog op een spontanen overgang, waaraan wij gelooven, is, dunkt ons, in het onderhavige geval, het Spaansche volksgeloof, voor hetwelk de begrippen 'estatua' (standbeeld) en 'doode' elkander -

1) Men verlieze niet uit het oog, dat het een *levend* beeld geldt, d.w.z. een beeld, *waarin een doode*, *tijdelijk daarin belichaamd*, *dit op zijn beurt bezielt*. Deze opvatting ontmoet men bij alle Spaansche dramaturgen die het onderwerp behandelden.

2) Vermelden wij toch nog even, waar Armesto zich inspant, alles, zoo ver mogelijk teruggaand, op te helderen, het door Braga te Sardoal (Portugal) opgeteekende verhaal *A estatua que come (Het etende standbeeld)*, waarin sprake is van een 'marmeren beeld' en waarin de verschillende besproken elementen als het *honger-motief* en het *standbeeld* voorkomen. Het is een erkend feit, dat tal van beroemde stukken der 17e-eeuwsche Spaansche dramatische letterkunde niet zouden hebben bestaan zonder de voorafgaande dramatische proeven van minder bekende tooneelschrijvers.

waarom? ook dit weer zou op te helderen zijn - van oudsher dekken. Zoo is b.v. één der beteekenissen van het Galicische woord ‘estadea’, skelet, en in het volks-Portugeesch beteekent ‘estatua’, ‘beeld van een doode’. De bekende onderzoekster der Portugeesche taal- en letterkunde, Carolina Michaëlis de Vasconcellos schreef hierover een filologische studie, waarop wij hier echter nader niet in kunnen gaan. Armesto, die in de enkele synonymie der genoemde woorden niet het bewijs zou willen zien voor de bewuste metamorfoze, hecht daarentegen veel waarde aan het Galicisch-Portugeesch volksgeloof, dat de dooden *in den vorm van een beeld* op aarde terugkeeren.

Aan het slot van dit hoofdstuk vat A. nog even zijn konkluzies kort samen en eindigt dan met te konstateeren dat alle faktoren ‘die medewerken tot de schepping van Tirso en welke deze met de optiek van zijn schitterende inspiratie verfijnd en veredeld heeft, wortelen en ook hunne verklaring vinden in (onze) mondelinge, legendarische overlevering.’ ‘Het is dus niet aannemelijk - gaat hij voort - dat de groote dichter vreemde gegevens gebruikte en het is evenmin waarschijnlijk, dat hij de tragedie van Leontius gegekend heeft, zooals Bolte veronderstelde. Het Spaansche drama heeft drie hoofdtrekken bewaard, die in alle opzichten overeenstemmen met de verhalen en romancen en die in de verste verte nièt voorkomen in den uit het jaar 1615 dateerenden Leontius der Jezuïeten, nl. het type van den lichtzinnigen, losbandigen spotter, die niets heeft uit te staan met den koelen, onverschilligen atheist uit Ingolstadt, van wien nooit avonturen met vrouwen bijzonder vermeld worden, het wrekende standbeeld, waarvan de gelijkstelling met den doode specifiek tot de Spaansche volkstraditie behoort, de dubbele uitnoodiging, waardoor het werk van Tirso in verband staat met de talrijke Spaansche liederen en verhalen, zooals deze zich weer op haar beurt aansluiten bij een groot aantal Gaskonsche, Bretonsche en Pikardische vertellingen en zelfs bij Duitsche ‘Märchen’. De Leontius kent echter geen enkelen van deze trekken. De *Don Juan*-legende is ongetwijfeld een der treffendste voorbeelden van die ‘séquences thématiques’, welke zooals de ethnoloog en folklorist Van Gennep het zegt in zijn *La Formation des Légendes* ‘ont été très souvent

transportées tout entières dans la littérature, en donnant cette fois à ce mot le sens moderne d'oeuvres littéraires conçues avec un souci esthétique.'

Wat Shadwell's vermelding in de voorrede van zijn '*Libertine*' (1676) van een in Italië gespeelden *Ateista fulminato* betreft en waaraan nogal eenig gewicht werd gehecht, hiermede behoeven we geen rekening meer te houden sedert Simone de Brouwer in 1901 een scenario van dien naam met tal van andere door hem ontdekte uitgaf. De held is een gewone bandiet en heeft niets ridderlijks met Don Juan gemeen. Toch zijn er overeenkomsten tuschen de beide stukken te bespeuren, doch het is duidelijk dat de *Ateisto fulminato* van lateren datum is.

Het begrafenis-motief - Don Juan ziet, o.a. in Merimée's 'Ames du Purgatoire' zijn eigen begrafenisstoet, bij wijze van waarschuwing, voorbijtrekken - waaraan Armesto een afzonderlijk hoofdstuk, het zevende van zijn boek, wijdt, meenen wij te mogen overslaan, daar hierop in Tirso's drama niet de minste toespeling voorkomt.

***

'Cicéron a dit quelque part, c'est, je crois dans son traité *De la nature des dieux*, qu'il y a eu plusieurs Jupiters - un Jupiter en Crète - un autre à Olympie, - un autre ailleurs; - si bien qu'il n'y a pas eu une ville de Grèce un peu célèbre qui n'ait eu son Jupiter à elle. De tous ces Jupiters on en a fait un seul à qui Ton a attribué toutes les aventures de chacun de ses homonymes. C'est ce qui explique la prodigieuse quantité de bonnes fortunes qu'on prête à ce dieu.

La même confusion est arrivée à l'égard de Don Juan, personnage qui approche de bien prés de la célébrité de Jupiter. Séville seul a possédé plusieurs don Juans; mainte autre ville cite le sien. Chacune avait autrefois sa légende séparée. Avec le temps, toutes se sont fondues en une seule'[1)]

Wat de geleerden dikwijls na veel moeite en tasten vinden,

1) Mérimée, *Les Ames du Purgatoire* (1834).

dat voelt en uit de dichter vaak vóór hen. De eersten bevestigen dan slechts wat de ander lang te voren waar besefte te zijn. En inderdaad, evenals de talrijke Jupiters er één werden en, in het gebied van epos, de tallooze Guillaume's ook één, zoo is het ook in de volkslegende met den held Don Juan gegaan.

Wie was de ware Don Juan?

Velen en niemand.

Het geloof aan een bepaalden, authentieken Sevieljaanschen Don Juan, dat nog te vinden is bij Viardot, Castil-Blaze en de Latour, is zóó sterk geweest, dat kritici dezen geruimen tijd zonder aarzelen hebben aangenomen. De echte Don Juan zou in de 14e eeuw geleefd hebben, een zoon geweest zijn van den admiraal Alonso Jofre Tenorio en een tijdgenoot van Pedro den Wreede. De weinige Spaansche literairhistorici die zich met de kwestie hebben beziggehouden, toonen zich niet ongeneigd een historischen oorsprong voor de legende aan te nemen. Is dit standpunt wel juist? De kronieken van Sevilla reppen hoegenaamd niets dienaangaande en evenmin de familie-kronieken der Tenorio's. Ook aan de vermelding van het klooster van Sint Franciskus in verband met onze legende mag geen groote waarde toegekend worden. De koning verklaart aan het einde van den *Burlador*, dat, om de nagedachtenis van den doode te eeren, diens overschot naar de kerk van San Francisco te Madrid zal worden overgebracht, doch in de tweede lezing van den *Burlador*[1)], bevindt het graf van den kommandeur zich niet aldaar, doch in die van San Juan de Toro. Desniettemin is de zucht, bij gebreke aan een echten Don Juan Tenorio, een bepaald persoon, die zijn prototype geweest zou zijn, aan te wijzen, alleszins verklaarbaar. De Spaansche dramatici der 16e en 17e eeuw hadden namelijk de gewoonte een groot deel hunner stukken en helden aan de geschiedenis, volksverhalen, plaatselijke kronieken enz. te ontleenen en nu meende men dit ook voor Don Juan te mogen doen, te meer daar werkelijk historische namen in de legende voorkomen. De

1) In die tweede lezing, welke de titel *Tal largo me lo fiais* (Een langen tijd staat ge mij toe) draagt, komen zeer belangrijke varianten en aanwijzingen voor, waardoor ze voor ons zeer kostbaar is.

namen Juan en Pedro Tenorio,[1] Ulloa en La Mota zijn niet verzonnen. De familie der Tenorio's is een der oudste in Spanje en van Galicischen oorsprong[2]. Onder Pedro den Wreede (1350-69) treffen wij een Don Juan als hofmaarschalk aan. Toch kunnen noch mogen wij een enkelen der vele genoemde personen als den waren Don Juan bestempelen. Wanneer wij de groote vrijheden in het oog houden, die de Spaansche dramatici zich toen veroorloofden, valt het niet zoo moeilijk een aannemelijke oplossing te vinden. Misschien koos Tirso den naam Don Juan onwillekeurig, daar het die was van een der genooten van een prins, die bekend stond wegens zijn avonturen en uitspattingen. Mocht men hier tegen aanvoeren, dat de Don Juan der legende niet dezelfde als die welke onder Pedro den Wreede geleefd heeft, kan zijn, daar hij in het stuk onder Alfonso XI (1324-50) sterft, dan kan de gemelde vrijheid daarvan rekenschap geven. In het stuk sterft ook de kommandeur, Don Gonzalo de Ulloa, een tijdgenoot van 's konings opvolger en zenden Alfonso XI, die in 1350 stierf, en Jan I van Portugal († 1453) elkander gezanten!

Ook de familie der Ulloa's is niet minder historisch dan die der Tenorio's. Zij worden in verscheidene kronieken genoemd, doch meer dan een naamsvermelding kan met zekerheid niet worden vastgesteld. Lope de Ayala (1332-1407) noemt twee leden dier familie in zijn ‘Crónica de Don Pedro’. Waarschijnlijk heeft Tirso van die twee één gemaakt en met die nieuwe persoon gehandeld als met Don Juan, d.w.z. hij nam diens naam en schreef hem allerlei

1) Naast de Tenorio's worden vaak ook de M a ñ a r a ' s genoemd, welke naam abusievelijk, met metathesis, tot *Maraña* (Mérimée) of zelfs *Marana* (Bazac) verbasterd werd. In ‘Studies van Spoken naar Washington Irving’, verschenen in *De Gids* van 1842, II, p. 191, komt naast Don Juan nog een Don Manuel de Manara voor. W.I. die eenige malen Spanje bezocht, was gezant van Amerika te Madrid van 1841-45 en hoorde in die jaren waarschijnlijk dezelfde legende, welke Mérimée in zijn *Ames du Purgatoire* (1834) opteekende.

2) Don Juan zegt zelf in Tirso's *Burlador:*
Ik ben een edelman,
Hoofd van het geslacht
Der Tenorio's, die oudtijds
Sevilla wonnen.

avonturen toe, waaraan hij in werkelijkheid p□rt noch deel had.

Wij mogen dus beslist den historischen oorsprong der legende ontkennen evenals een bepaald Italiaansch voorbeeld waarvan Tirso zich bediend zou hebben. Wil dit nu zeggen, dat Tirso aan de geschiedenis slechts de namen der personen ontleende en hunne avonturen geheel uit zijn brein zijn voortgesproten? Verre van dit. Ondanks de moeilijkheden die het vraagstuk oplevert, is het toch wel mogelijk in tal van stukken vóór hem de verschillende elementen aan te wijzen, die hij zich ten nutte maakte. De verbinding van het alledaagsche met het bovennatuurlijke was geen 'nieuwigheid' op het Spaansch tooneel. Het bovennatuurlijke wordt hier vertegenwoordigd door het beeld van den goeverneur, dat al bekend was toen Tirso het andermaal ter tooneele bracht. En in de werkelijkheid kwamen jonge losbollen, die niets en niemand ontzagen, maar in al te grooten getale voor in de Spaansche drama's der 16e en 17e eeuw, met name bij Lope de Vega, Calderon en Cervantes. Toch verdienen twee stukken een bijzondere vermelding, in zooverre zij sterk tot Tirso hebben kunnen spreken, n.l. 'La Fianza satisfecha' (De Voldane Borgtocht) van Lope de Vega en de 'Infamador' (De schandvlek) van Cueva. Leonido uit het eerste, meer het type van den gewonen booswicht, doch vooral Leucino uit het tweede - ook hij maakt verovering op verovering en is kwistig met huwelijksbeloften en eeden - moeten hem voor den geest hebben gestaan bij zijn schepping.

Wij zijn thans het meesterwerk van den grooten Spaanschen schrijver zelf genaderd. In de eerste plaats mag dan worden vastgesteld, dat wij hem den *Burlador* vrijwel met zekerheid kunnen toeschrijven, al hebben ook sommigen, als Farinelli, Morel-Fatio en Gottfried Baist, Tirso het vaderschap van dit stuk willen ontzeggen, vooral op stylistische gronden. Schaeffer[1)] had zeer juist opgemerkt, dat 'der Stil der einzelnen altspanischen Dramatikern an sich schärfere Unterscheidungspunkte hervortreten läszt als derjenige der Dramatiker anderer Nationen. Dies ist immerhin oft ein Anhalt zur

1) A. Schaeffer, *Geschichte der Spanischen Nationalliteratur*, I. blz. 8.

Bestimmung der Autorschaft eines Drama's, wenn dasselbe verschiedenen Autoren zugeschrieben wird, während natürlich in den Fällen, in denen überhaupt kein aüsserlicher Anhalt über der Verfasser vorliegt, der Werth dieses Hülfmittels nur ein sehr problematischer sein kann.' Waar de stijl van het stuk alles behalve goed verzorgd is en taal-eigenaardigheden zoowel vòòr als tègen Tirso zijn aangehaald - de meeste en de belangrijkste echter te zijnen gunste - zouden wij toch in een betrekkelijke onzekerheid kunnen zijn blijven verkeeren. Gelukkig bezitten wij nog een ander kriteriun van veel meer waarde, n.l. den inhoud. Eerst dienen echter nog enkele andere punten besproken.

Tirso's biografie, die zich zèèr lang tot enkele data en vage gegevens beperkte, is ons in de laatste jaren, vooral door den schitterenden arbeid van Emilio Cotarelo y Mori en den noesten ijver der wel wat te enthousiaste Blanca de los Ríos de Lamperez, zoo goed als volledig bekend geworden. Het ligt niet op onzen weg hier uitvoerig bij stil te staan, doch waar enkele feiten en data in onverbrekelijk verband staan met de vraagstukken, die ons bezig houden, inzonderheid het laatste, dienen deze besproken te worden. Tirso, die in 1571 was geboren, trad in 1600 (niet op hoogen leeftijd, na een avontuurlijk leven, zooals geruimen tijd beweerd was, uit zucht naar een levend parallelisme tusschen Don Juan en zijn geestelijken vader) in de orde der Redemptoristen of 'Orden de la Merced, en begon eerst betrekkelijk laat - vermoedelijk niet vóór 1605 - in tegenstelling tot andere vroegrijpe genieën als Lope de Vega en Calderon, voor het tooneel te schrijven. Van bijzonder gewicht in verband met de twistvraag betreffende den datum van het ontstaan van den *Burlador* is zijn reis, in opdracht der Orde, met een aantal andere broeders, naar Santo Domingo, die hij volgens Fr. Pedro de San Cecilio in 1625 zou hebben ondernomen en op de terugkeer waarvan hij Sevilla zou hebben aangedaan, alwaar hij dan het denkbeeld van den *Burlador* zou hebben opgevat te midden der vele levende voorbeelden die hem omgaven. Ook de juiste beschrijving van die stad in de latere bewerking van het stuk moest, aldus meende men, op eigen aanschouwen berusten. Thans is echter gebleken, dat het door Fr. San Cecilio opgegeven jaartal beslist onjuist is.

Tirso begaf zich in 1615 naar Santo Domingo en keerde daar vandaan in 1616 terug. Gesteld zijn verblijf in die stad ware van invloed geweest op het ontstaan van zijn meesterwerk, dat hij dus kort daarna geschreven zou hebben, dan ware dit reeds een afdoend argument tegen de theorieën van Farinelli volgens welke dit thema reeds véél vroeger - hij hield nog altijd aan het verkeerde jaartal 1625 vast - in Italië en Duitschland zou zijn opgevoerd. Maar, beschrijvingen van Sevilla waren toen overvloedig en Tirso kon best daaruit geput hebben, zooals vaak geschiedde, wanneer de behoefte gevoeld werd een bepaalde stad te verheerlijken. Dit kon afhankelijk zijn zoowel van een persoonlijken voorkeur van den schrijver als van den wil een bepaald publiek aangenaam te zijn. In dat geval zou de *Burlador* nog van veel vroeger kunnen dateeren, wat zelfs hoogst waarschijnlijk is. Het is een zoo scherpzinnigen onderzoeker als Armesto niet ontgaan dat Tirso, alvorens hij zich naar de koloniën begaf, langen tijd in Galicië doorbracht en dat een zoo karakteristiek stuk als 'La Gallega Mari-Hernández'. (De Galicische genaamd M.H.) ons het recht geeft te veronderstellen dat hij door eigen aanschouwen de streek van Monterrey kende, d.w.z. de provincie waar thans nog de meeste romancen en prozaverhalen in omloop zijn en waar zich op den huidigen dag nog een gebouw verheft, dat in het begin der 17de eeuw een Redemtporisten-klooster was. Tirso bezocht die streek, gelijk uit een ander stuk, 'La Villana de la Sagra' blijkt, omstreeks 1607, en niets belet ons aan te nemen, dat hij toen ook reeds een min of meer juiste vizie had van het werk dat hem bovenal onsterfelijk zou maken. Ook wijst Armesto op de voorrede van Tirso's 'Cigarrales'[1)] (1621), waar deze zegt: 'Ik kan verzekeren dat reeds meer dan twaalf komedies naar den drukker gezonden zijn, als eerste gedeelte van de vele die het licht wenschen te aanschouwen van de *driehonderd*, die gedurende veertien jaren ledigen vermaakt en zwaarmoedigen een oirbaar tijdverdrijf verschaft hebben.' Hij kommenteert deze woorden dan aldus: 'Teksten spre-

1) De uit 1621 dateerende *Cigarrales de Toledo* zijn een mengeling van tooneelstukken, gedichten en letterkundige verhandelingen. Het woord *Cigarral* beteekent letterlijk 'omheinde tuin met vruchtboomen, sierplanten enz. en lustpaviljoen'.

ken In 1621 had Tirso driehonderd drama's voor zijn rekening. Kon één daarvan niet de *Burlador* zijn?' en spreekt dan op stylistische gronden - duidelijke navolging van Lope de Vega door een enthousiast beginner - als zijn overtuiging uit dat Tirso het stuk heel in het begin van zijn letterkundige loopbaan moet hebben geschreven. Beschouwen wij dit thans op zichzelf.

In den *Don Juan* van het Spaansche stuk, er is meermalen op gewezen, is geen duidelijke karakterteekening te bespeuren. Hij is evenals de Busto Tavera in Lope's 'Ster van Sevilla,' diens Mudarza in 'De Bastaard M.' Don Alvar d'Atayde in Calderon's 'Rechter van Zalamea' een *type*, de vertegenwoordiger van een soort. Om deze helder te begrijpen, dienen wij ons de tijden en de omstandigheden waarin zij leefden in herinnering te brengen. Oeroude voorrechten en zegevierende tochten naar verre landen hadden dit type van onbuigzamen en oproerigen edelman, eerst tegenover zijn koning, daarna tegenover zijn medemenschen, en eindelijk zelfs, langs lijnen van geleidelijkheid, tegenover God, doen ontstaan. Ook hun onbegrensde fantazie, die den Venetiaanschen gezant Andrea Navagiero, in Toledo, naast hun trots, zoo sterk opviel, was daar voor een groot deel schuld aan. Toch meende Farinelli wederom te mogen beweren 'dat het wemelt van Don Juans in ons [Italiaansch] theater uit den Renaissance-tijd', zonder echter het minste bewijs te geven voor deze bewering, en meende hij, als zijn overtuiging te mogen uitspreken, dat de bedrijven van Don Juan 'allesbehalve kenmerkend zijn voor het Spaansche ras, dat steeds wondere voorbeelden van trouw en zelfverloochening heeft gegeven!' Wat hem echter niet belet op een andere bladzijde te schrijven, 'dat ongebreidelde lichtmissen, voortdurend op zingenot bedacht, maar onverschrokken en stoutmoedig, van *alle volkeren en alle tijden zijn*.' Alleen Spanje zou ze dus nièt voortgebracht hebben. Ook druischt zijn voorstelling als zou het 16e eeuwsch Spanje op het gebied van drama, roman en novelle de schuldenares van Italië zijn, tegen de feiten in. Het tegendeel is dichter bij de waarheid. Waarom niet liever den Spanjaarden geloof geschonken, die *allen*, zonder uitzondering, niet uit chauvinistische beweegredenen, spontaan in Don Juan een land- en rasgenoot voel-

den? Zoo zegt Revilla:... het kenmerkende, het onvervalscht origineele van ons karakter is, inderdaad, die ongedwongenheid, die driestheid, welke, gepaard met aangeboren, spontane, edele en edelmoedige gevoelens, echter niet altijd met gezond verstand noch met een nauwgezette moraliteit, naar omstandigheden Guzmans, Tenorio's of Don Quijote's van ons kunnen maken. Legio zijn de passages in 17e eeuwsche Spaansche tooneelstukken en andere letterkundige werken - zelfs in den *Don Quijote* - waarin de Spaansche overmoed en onbeschaamdheid aan de kaak gesteld worden. In den *Burlador* zelf, III, sc 17, troffen ons deze verzen, die natuurlijk ook Armesto niet ontgingen:

> Don Juan Tenorio
> *con española arrogancia*
> en Nápoles una noche
> (¡ para mí, noche mala!)
> con mi nombre profanó
> el sagrado de una dama.

(Op zekeren nacht, voor mij een ongelukkige nacht, randde D.J. Tenorio met Spaanschen overmoed, onder mijn naam, de eer van een vrouw aan.) Wij mogen, ja mòeten, den eersten Don Juan als een onvervalschten Spanjaard beschouwen, ‘die rebelsche en betooverende Don Juan, die - naar het woord van Blanca de los Ríos - den satanischen hoogmoed van den mensch tegen God verbeeldt en, door een vreemd toeval, evenals de uitvinding van het buskruit, uit het brein van een monnik is voortgesproten.’

Gendarme de Bévotte geeft een uitstekende schets van de gevoelssfeer waarin Don Juan zich beweegt en die weer grootendeels het gevolg is van tijdsomstandigheden. De ruwe zeden hebben ook op hem hun stempel gedrukt. Hij vindt het belachelijk een vrouw, die hij begeert, het hof te maken, zijn toevlucht te nemen tot galanterieën, die als een hulde zijn aan de schaamte, de fijngevoeligheid der vrouw. Deze afstammeling der veroveraars van Sevilla heeft de manieren van een ruw krijgsman. Bij die minachting voor de vrouw komt nog een neiging tot verfijning van den wellust, die zich bij Molière ten volle zal ontwikkelen. Dat hij

al even geweldig is tegenover mannen, bewijst zijn gedrag ten opzichte van zijn vader, en de boeren, overal elders dan in Andalusië hoogelijk geëerbiedigd, wien hij hunne geliefden ontrooft. Zijn ongevoeligheid vindt haar oorsprong in een verachting voor de gevoelens en de rechten van anderen, welke weer voortspruit uit een geest van verzet tegen al wat hem in zijn genotzucht dwarsboomt. Maar - en dìt maakt van hem een afzonderlijk, nationaal type - zijn gedrag is niet het gevolg van een beredeneerd systeem. Hij handelt ondoordacht, uit grenzeloozen eigenwaan, en - gelijk Paul Fort het zoo schoon gezegd heeft - ‘struikelt en belandt, als alle kinderen van den hoogmoed, in 't zonde-graf’. Toch is en blijft hij, ondanks alles, edelman. Niettegenstaande zijn ruwheid maakt hij, als het hem lust, de visschersmeisjes gezwollen komplimenten in den stijl van Góngora, en een zonderling mengsel, hoewel minder sterk dan bij de helden in andere Spaansche drama's, van zinnelijkheid en minder grove liefde, is ook hem niet vreemd. Zijn temperament, zijn aangeboren verdorvenheid alleen, zijn oorzaak, dat het einde altijd hetzelfde is en zijn lichtzinnigheid doet hem gelooven dat de bedrogen vrouw hèm wel even spoedig zal vergeten als hij haàr. Dan is hij ook, als ieder Spaansch edelman, dapper, en zoo hij het beeld van den kommandeur hoont en hem bij den baard trekt, dan is het omdat hij door het inschrift van het voetstuk als edelman in zijn eer gekrenkt is. Hij kan niet verkroppen, dat zijn loyaliteit betwijfeld wordt. Karakteristiek Spaansch is de tegenstelling tusschen het bandelooze leven van den held en zijn blijvend geloof. Hij stelt de verandering van zijn leefwijze steeds uit, omdat hij nog jong is en genieten wil, maar onkent nimmer den wrekenden God, noch tegenover zijn vader noch na de herhaalde waarschuwingen van Catilinon. Ook in de scène van het standbeeld tracht hij niet, zooals bij Molière, de tegenwoordigheid daarvan door zinsbedrog te verklaren, doch spreekt dit toe als een geloovige en vraagt of de geest, of wat het zijn moge, lijdt, dan wel of hij God aanschouwt en of hij hem wellicht ‘den dood gaf in zonde-staat’. ‘En Espagne’ schrijft Bévotte, ‘lépicurien de moeurs pouvait impunément étaler ses vices sur la scène, comme dans la vie; mais le libertinage d'esprit, le scepticisme qui discute, raille et nie

les mystères de la religion ne pouvait se manifester dans le □ays de Torquemada et de Philippe II. *Le pouvoir ne l'eût pas plus toléré que le public ne l'eût compris*.'

Bij de andere figuren van het Spaansche stuk behoeven wij hier niet stil te staan, waar zij, vooral die der vrouwen, van ondergeschikte beteekenis zijn[1]. Alleen Catilinon vormt een uitzondering inzooverre hij enkele eigenaardige trekken vertoont. Zeer juist doet Américo Castro[2] uitkomen, hoe Catalinon een dubbele rol vervult als kontrast en als de stem van het ingeslapen geweten zijns meesters, 'welke steeds aan het tragisch-godsdienstige fond herinnert dat, als een geheimzinnige inspiratie, het stuk van begin tot einde schraagt'.

Bouw en taal van het stuk zouden, als gezegd, absoluut onvoldoende geweest zijn om met zekerheid het auteurschap er van vast te stellen. Pater Tellez was al even zorgeloos als de meeste zijner tijdgenooten wat betreft de uitgave van zijn werk. 'Iedereen - pruldichters en zooveelste-rang akteurs - bezondigde zich er aan', zegt Menéndez y Pelayo, 'en havende het drama zoodanig, dat het ons thans veel moeite kost zijn primitieve grootheid te raden of weder op te bouwen. Deze moet vooral gezocht worden in de krachtige figuur van de hoofdpersoon, in de breede, rijke handeling, de plechtige bekoring van het fantastische gedeelte, de ruwe kracht van enkele bij uitstek dramatische gezegden, die af en toe als bliksemstralen flitsen aan een loomen, bewolkten hemel. Op deze uitzonderingen na is de stijl banaal en kleurloos, de versifikatie dor en onhandig en dat alles tezamen den wonderen poëet en een zoo wonder onderwerp onwaardig'[3]. Hij erkent dus Tirso als de schrijver van den *Burlador* en mèt hem doen dit wel bijna alle kritici, die het stuk grondig bestudeerden. Gendarme de Bévotte heeft getracht het vaderschap van Tirso op grond van den *inhoud* aan te toonen. De *Burlador* is, volgens hem, niet zoozeer een pychologisch als wel een godsdienstig drama, waarin een theologisch probleem behandeld wordt, dat

1) Zie voor de analyse van het Spaansche drama de studie van prof. A.G. van Hamel, *Molière's Don Juan in De Gids* 1888 II, blz. 475 (opgenomen in 'Het letterkundig leven van Frankrijk' II).
2) *Cultura Española*, Agosto 1910, *Sobre dos comedïas de Tirso*.
3) *Estudios de crítica literaria*, 2a serie.

herhaaldelijk door de geestelijkheid - bekend is b.v. de strijd tusschen de theologen Molina en Bañez - ter sprake werd gebracht. Is het geloof voldoende om het heil te verzekeren zonder de werken? Hebben deze, omgekeerd, waarde in Gods oog zonder het geloof of is een samengaan van beide onvoorwaardelijk! Mocht dit laatste het geval zijn, dan rest nog de vraag op welke voorwaarden God zijn genade verleent, of er onvergeefelijke zonden zijn dan wel of God eindelijk allen, den grootsten zondaar inbegrepen, in genade aanneemt. Van de Spaansche dramaturgen aarzelde geen enkele hierop te antwoorden in den geest der evangelische spreuk, ‘dat er meer vreugde is in den hemel over de bekeering van één zondaar dan over tien rechtvaardigen.’ Zoo kwamen zij er toe de grootste bandieten ten tooneele te voeren, wien noch slechts een greintje goedheid restte, maar die toch ten slotte door God in genade worden aangenomen. Dit is b.v. het geval met Leonido in ‘De Voldane Borgtocht’ van Lope de Vega, die zich op Christus beroept en met Eusebio in Calderon's ‘Vereering van het Kruis,’ die tot op het laatste oogenblik het kruis blijft vereeren. Deze opvatting der krachtdadigheid van het geloof, die als zuiver katholiek mag worden gekenmerkt, was zeer menschelijk en vertroostend. In geen enkel drama echter is dit antwoord met zoo grootsche logika gegeven als in een ander stuk van Tirso, ‘El condenado por desconfiado’ (‘De verdoemde door wantrouwen’). Een bandiet, Enrico, heeft de gruwelijkste misdrijven gepleegd met zulk een cynisme, dat hij reddeloos verloren schijnt. Toch is er nog iets goeds in hem overgebleven, een teere aanhankelijkheid aan zijn vader. Geleidelijk bekeert hij zich en eindelijk stijgt hij, na een diep en lang berouw, ten hemel. Daarentegen wordt de hermiet Paolo, die jaren lang in strenge boetedoening geleefd heeft, verdoemd, alléén omdat hij desondanks aan zijn redding begon te twijfelen en daardoor van kwaad tot erger verviel. De zonde telt immers veel minder in Gods oog dan de twijfel. Alleen voor dezen laatsten bestaat geen vergiffenis. Tirso heeft zeer goed het gevaar van zulk een moraal ingezien, vooral in Spanje, waar het geloof wel algemeen is, doch eerder tot het kwaad kan voeren dan er van afhouden, omdat de zondaar meent dat hij nog wel

steeds zijn bekeering kan uitstellen. Tirso achtte het daarom nuttig te waarschuwen tegen het late, tè late berouw van hen die tot op het einde zonder God noch gebod leefden. Dit mag wel de moraal van den *Burlador* heeten. Zij komt nergens anders voor in de Spaansche letterkunde dan in den *Infamador* van Cueva, dien wij reeds enkele malen noemden. Nauw staat hierdoor de godsdienstige les van Tirso's meesterwerk in verband met zijn *Verdoemde door wantrouwen*, waarvan het als het ware een aanvulling, een noodzakelijke tegenhanger is. Leert het laatste ons dat er geen redding bestaat zonder het geloof, het eerste voegt daaraan toe dat het geloof zonder de werken niet voldoende is om den zondaar te redden. Don Juan heeft zich niet bekeerd op een oogenblik, dat zijn bekeering als vrije wilsdaad haar volle uitwerking zou hebben gehad. Zijn berouw, als het standbeeld hem aangrijpt, is niet oprecht, maar het gevolg van den angst die hij in zich voelt opkomen. Zijn laatste kreet - hij wil biechten - is er een van wanhoop, niet van diepe verontwaardiging. Zijn herhaald *Qué tan largo me lo fíais!* (Een langen tijd gunt ge mij!), was dan ook een onverholen uiting van willens en wetens in den wind slaan van Gods woord, van niet luisteren naar diens stem, zoolang er nog te genieten viel. Door deze godsdienstige strekking, die de *Burlador* gemeen heeft met het andere stuk van Tirso, onderscheidt het Spaansche drama, dat een unicum mag heeten, zich van zijne navolgingen, zoowel Spaansche als vreemde, die zuivere zeden- en karakterschilderingen zijn.

WILLIAM DAVIDS.

Naschrift.

Juist na het afsluiten van dit artikel, komt ons een uitgebreide studie onder oogen van Theodor Schröder: 'Die dramatischen Bearbeitungen der Don Juan-Sage in Spanien, Italien und Frankreich bis auf Molière einschlieszlich', verschenen in de 'Beihefte' van het *Zeitschr. f. Romanische Philologie*, 1912. Deze geleerde komt op tegen het door Bévotte gelegde theologisch verband tusschen den 'Burlador' en 'El Condenado por Desconfiado,' en tracht, zoowel wat den inhoud van deze beide stukken betreft als, in het algemeen, op stylistische gronden, aan te toonen dat de *Burlador* niet aan Tirso de Molina doch aan Calderon

moet worden toegeschreven. Wij kunnen niet ontkennen dat zijn betoog vaak klemmend is. Op stijlkwesties ingaan ligt buiten het bestek van dit artikel. Wel mag er hier echter nog eens op gewezen worden dat de stijl altijd een netelig punt blijft bij de beoordeeling of een Spaansch tooneelstuk der 16e of der 17e eeuw aan een bepaald auteur kan worden toegeschreven Wat den inhoud betreft, valt het b.v. niet te ontkennen dat de Ludovico uit Calderon's ‘Purgatorio de San Patricio’, hoewel hij zich later bekeert, als een prototype van den ‘Burlador’ kan beschouwd worden, evenmin als dat Gomez Arias in ‘La Niña de Gomez Arias’ een beschouwing ten beste geeft, welke Don Juan niet zou behoeven te aarzelen voor zijn rekening te nemen. Eindelijk komt in één der stukken van Calderon een toespeling op den ‘Convidado de Piedra’ voor. Toespelingen op *eigen* werk nu zijn niet zeldzaam bij de Spaansche dramaturgen der 17e eeuw. *In Tirso's talrijke stukken ontbreekt elke toespelling van dien aard*. Zoo zouden wij ons *misschien* te eeniger tijd moeten neerleggen bij de besliste, door Alfred Morel-Fatio en G. Baist uitgesproken meening, dat de ‘Burlador’ niet van Tirso, maar van Calderon is. Alvorens echter een definitief oordeel uit te spreken is, zooals Schröder zelf erkent, een nauwkeuriger vergelijking met de den laatste onbetwistbaar toegeschreven tooneelstukken gebiedend noodzakelijk.
W.D.

Nederlandsche romancières van onzen tijd.

Augusta de Wit.

V.

Indien we thans nog eene andere novelle uit *Verborgen Bronnen* wenschen te beschouwen, zoo is dit wel voornamelijk, omdat deze, *De Hoogste Wet* - het moge dan al of niet toeval zijn, dat ze den bundel besluit - onbetwijfelbaar den overgang vormt tusschen dit en het volgend werk onzer schrijfster: *Orpheus in de Dessa*. In *De Hoogste Wet* treedt namelijk naast het hoofdmotief der ‘verborgen bron’ - hier: de alles beheerschende en als hooge natuurmacht verschijnende moederliefde - een ander motief op: het zich een niet begrijpende vreemdeling voelen van den Westerling midden de Oostersche volken; het zien door den auteur van den Westerling, zijn heerschappij, zijn bezit, zijn macht als een oppervlakkig, zwak niet met al in de geweldige levensruimten dier millioenennaties. Vluchtig verscheen het reeds in *Facts and Fancies about Java*, werd toen echter in het bewustzijn van den auteursgeest verdrongen - niet alleen omdat het gehoorzamen moest aan de onbewuste begeerte van dien geest, het tot *herinnerings*beeld te doen bezinken, om daarvan later kunst te kunnen maken, maar ook, wijl het, van buiten gekomen observatorische gewaarwording als het was, noodzakelijk overheerscht moest worden door het van binnen uit opstijgende doorvoelen, dat in alle menschen een verborgen

psychische bron is, welk doorvoelen immers, gelijk wij waarschijnlijk hebben gemaakt, der schrijfster *zelf-ontdekking* ontsteeg. En zoo komt het dan ook, dat in deze novelle, die tegelijkertijd een afsluiting en een begin is, het laatstgenoemde motief zijn slottriomph in fel-schitterende apothéose viert en het eerstgenoemde, voor het eerst waarlijk luisterrijk, het droomend-vorschende hoofd opbeurt. Het zou mij dan ook niet geoorloofd zijn, mij in de behandeling van dit gave kunstwerkje te zeer te beperken. Verhale ik U dus allereerst ter oriënteering iets van den inhoud. De verteller is op reis en, halthoudend in een woud, beluistert hij een gesprek tusschen zijn beide inlandsche bedienden; een naam klinkt daaruit op: Aïssa. Hij herinnert zich, dat hij reeds dien naam door lieden van Singon hoorde noemen als van eene ‘die al hare schaamte verloren had, die haren Heer met een kris doorstak, Hadi Koesoemo, de Bloem des Volks, een man uit prinselijk geslacht’. - Waar het onmogelijk blijkt, vóór donker den pasang-grahan te bereiken, brengen hem zijn lieden naar een inlandershuisje aan het meer, om daar te overnachten. Een stokoud paar ontvangt hem; onmiddellijk treft 't hem als iets ongewoons, dat de vrouw den man volkomen overheerscht en nagenoeg als slaaf behandelt, en gedurende den slapeloozen nacht ontwikkelt zich dan een gesprek tusschen den verteller en het oude vrouwtje, dat zich hem ten slotte als die verachte Aïssa bekend maakt. - Er is niets in deze novelle, dat niet de zuiverste voortreffelijkheid heeft bereikt: compositie, natuurbeschrijving, dialoog, plastiek.... En op een oogenblik als dit, kan ik, hoe vreemd 't klinke, het niet dan betreuren, dat ik in hoofdzaak een studie over de kunstenaarspsyche van Augusta de Wit schrijf en mij er dus voor moet hoeden, die niet te doen ondergaan in detail-critiek van haar werk.... Hoe veel gelukkiger is de schilder, die der te beelden schoone mag zeggen: ik wenschte wel, voor ik U schilder, die stilglanzende paarlen om uw hals gewonden en dat bloemige weefsel, dat ge mij gisteren deedt bewonderen, om U gedrapeerd.... - En toch.... hèb ik wel het recht, mij te beklagen? Wat zijn die paarlen en dat brokaat, wat is het versiersel, zoo zij niet door mysterieusen invloed en wisselwerking de glans der psychische kern van het béél ver-

hoogen! En zoo zij dit wèl doen, hoe zouden zij dan mogen, neen kúnnen ontbreken, schoon soberste eenvoud zijn strengsten eisch moge stellen.... - Zie dan ook, al toone ik U niets anders dan wat noodig is tot het begrip van den overgang in den auteursgeest, zichtbaar in deze novelle; al toone ik U niets anders dan de beide motieven, waarover ik sprak, neven elkander gesteld, zie hoe gij, zonder dat ik er iets toe deed, maar ook zonder dat ik het had kunnen verhinderen, het dof-glanzend parelensieraad, de bloemige drapeering zult bewonderen èn ze op als onnaspeurlijke wijze één met de blanke en vaste ingetogenheid der geheelde individualiteit, één ook met dier geurigen levenslust en dauw en zon verheerlijkende liefde zult weten.... -

Het nieuwe motief:

'De loome damphitte van het bosch hing roerloos; geen lichte windtocht gaf adem. Maar de lucht sidderde van het rumoer der gonzende en zwermende insecten. Onverdragelijk schril vlijmde krekel-gesnerp er door heen. Soms was alles een seconde lang stil. En de strakke geluidloosheid scheen dan te gevaarlijker, om het verheimelijken van dat millioentallig leven.

'De dessaman had onderweg van een hollen bamboestengel, dien hij vol schonk met olie, en waarin hij een prop saamgewrongen schors en vezels stak, een fakkel gemaakt. Hij ontvonkte ze, en zwaaide ze boven zijn hoofd heen en weer, om de knetterende vlam te doen omhoogslaan. Een ros schijnsel vloog over de gebogen nek der paarden en hun moe-bewegende dijen: aan weerskanten gloorde het loover op, zonderling lichtgroen en scherp tegen de zwarte duisternis daarachter.

'De toekan koedah, die het voorste paard bij het gebit leidde, zag om.

'Was het alleen de rosse fakkelgloed? Was het alleen de omringende geheimenis van het woud?

'Een sombere glorie was over hem gekomen.

'Dat was niet meer de bediende, wiens lusteloos gezicht ik zoo dikwijls gezien had in den zonneschijn van mijn erf, in het lamplicht uit mijn marmeren huis. Een zoon van zijn volk hief hij zich op in de waardigheden van zijn geboorterecht. Hij betrad een grond, ouderfelijk en onvervreemdbaar

zijn, zijn, ondanks aller vreemden verovering en heerschappij. De duisternis, het wilde woud, het onzichtbaar gedierte, het was hem wèl bekend, wèl vertrouwd. Hij ging te midden daarvan als des konings zoon door des konings hof. De huurling die mijn paarden roskamde was een prins geworden, zooals tot onnoembare gevaarten waren geworden de verarmoede boomen die kwijnden in het stof der stadswegen, zooals geworden was tot het bruisen van een levenszee het gesnor der insecten die in de glansende huizen zich doodvlogen tegen de lamp. De dingen stonden in hun eigen gestalte, openbarend hun eigen aard. Het gladde, kleine, alledaagsche, dat wij Westerlingen over het Oosten hebben gebracht, was er van afgevallen, weggevaagd door degroote eenzaamheid en den nacht, zooals het stof en de vuilnis van een visschersdorp weggevaagd worden van de rotsen waar een springvloed overheen bruist. Dan ligt het vaste gesteente ontdekt, en de macht van eeuwige dingen'....

'.... Uit die beuzelpraatjes woei mij een huivering aan van de raadselachtige, de ondoorgrondelijke diepte die onder de oppervlakte van het inlandsche leven donkert.

'Het was dat onbegrijpelijke, dat verbijsterende, dat hersenschimmige iets, het Oosten.

'De ontzaggelijke boomgevaarten van het woud, de overstelping der vlakte, de zonnebrand en de duisternis, het gezicht van mijn bediende, de woorden van den dessaman, het werd in mijn denken één met wat ik ooit zonderlings en treffends had waargenomen in het Oostersche land, dat een verborgenheid en een geheimenis voor ons is, een verborgenheid en een geheimenis trots verovering en tweehonderdjarige heerschappij: het werd één in onbegrijpelijkheid met woorden en gebaren vernomen langs de stoffige wegen der stad, opgevangen van sukkeldravende fruitventers, van vrouwen die glanzend baadden in de morgenzonnige rivier, van spelers en dobbelaars toekijkend bij een krekelgevecht, van met dierenkoppen gemaskerde feestvierders: het paste bij het schrille gezang der straatdanseres die neigt en wiegt en zich wringt op onbewegelijke voeten, als een slanke, jonge boom in den wind: bij de starende oogen waarin zich het paradijs van den opium-schuiver spiegelt: bij het van woede en bloed verblinde gezicht van een amokmaker, die als een dolle

hond wordt doodgeslagen op den weg; het hoorde in deze natuur, de geweldige onontkoombaar-overmachtige, hoorde bij het woekerend gewas, bij het tierend gedierte, bij den Westewind die de lucht verandert in een sissende zee, en den Oostewind die den grond verschroeit en scheurt, bij de zon waarvan de duizelige hoogten vlammen, bij de aarde die eilanden werpt en uitbreekt in vulkanen. Het was een onverbreekbare samenhang, een overeenstemming van wonderbaarheden, makend eene in-zich-zelf volkomene wereld'....

'En ik dacht aan die kampong-deerne, die verstooten en verschopt, haren heer heimelijk gevolgd was op een expeditie naar Atjeh; en hoe zij op het omstreden veld een dag en een nacht gezocht had, tot zij onder de dooden den half-doode had gevonden: en hem wegdroeg op haar rug, onder het vuur der Atjehers door.

'Meer en meer kwamen zij op in mijn willoos denken, de onbegrepen zeggingen en daden. Het was als een afvloeien van alle verten en nevelige hoogten der herinnering, onophoudelijke verwonderingen, die uitstroomden en tot stilte kwamen in het besef der grondelooze Oostersche mysterie.

'Alleredelste teederheid en toewijding eener veile deern - tevreden trouw-in-dienst, waaruit op eens een verterend vuur van smart en woede omhoogslaat, - haat die glimlacht en koestert en verraadt.

'Waarom? waarom?

'Wij prijzen liefde, en eer, en trouw, en dapperheid. Ook zij prijzen die. Maar wat wij liefde heeten, is niets wat zij meenen met het woord, en eer in hunne gedachte lijkt niet op de eer die wij hooghouden. Ons goed is hun goed niet, noch hun kwaad ons kwaad.

'Oost en West. Een andere hemel, een andere aarde. En over den afgrond geen brug....'

Welnu, had ik U te veel beloofd: hebt ge thans niet de gebloemde gewaden en het zoo ingetogen sieraad van deze diep-voelende ziel gezien? En toch, wees er zeker van: slechts zulk een heel klein deel! Ik vond geen vrijheid, U eenige bladzijden van natuurbeschrijving te citeeren. Alhoewel ge dan als ik bewonderend zoudt hebben gemerkt, hoe daar, schoon met gansch andere middelen, een van Looy'sche

voortreffelijkheid werd bereikt en ge, als bij hem, de aarde en het water en de planten ruikt, het licht en den schemer aan uw oogen voelt. Ik denk hier vooral aan die meesterlijke beschrijving in toch slechts zoo kort bestek, aan het begin van ons verhaal: die lichtvoetig heenvarende beelding van het landleven, gedurende één vluchtigen, maar geheelen, reisdag aanschouwd; die goudwuiving van het opkomen, verglijden, verzinken van het licht, over de landen, de menschen en gewassen. En het zij gezegd: ik voel een hardnekkigen twijfel in mij, of ik zelfs van af mijn in deze studie eens ingenomen en den lezer reeds aangegeven standpunt, wel juist heb gehandeld met deze bladzijden niet aan te halen, want die daar zoo duidelijk blijkende, gedrongen en niettemin breed weergevende schrijfwijze, die macht tot de prachtigsynthetische greep, welke het vermag ook tegelijkertijd analytisch te zijn, omdat haar analyse niet stuksnijdt en verminkt, is ééne van de wezenlijkste en schoonste eigenschappen, de voornaamste wellicht, die deze fijnzinnige schrijfster, trots hare fijnzinnigheid en hoogheid, ook populair in den besten zin des woords bij de groote menigte van het beschaafd en ontwikkeld volk hebben gemaakt. Want nergens wordt het in haar werk gemist, dit synthetisch toonen van de analyse, dit analytisch doorlichten van de synthese, dit korte èn veelzeggende, dit vangen van den bal van het essentieele, tòch: ìn den korf van het bijkomstige. Zou dit vermogen wel op iets anders kunnen berusten dan op een zoo sterk zien door den kunstenaar van zijn innerlijk visioen, een zoo uitsluitend daardoor geboeid zijn, dat daarneven geen bijvoorstellingen kùnnen opkomen en de keuze der vertolkende woorden beïnvloeden; een zóó sterk, rijk en volmaakt schouwen, dat de visie, volkomen vùllend de woorden, hen glanzend spant en in luchte zweving houdt; zoodat de drang tot het stellen eener compensatie,[1)] die ook hier in het tegengestelde geval optreedt, niet van noode heeft het gedeeltelijk ontbreken der visie-kracht door iets anders te verhelen? Wat hiervan zij, de aanblik van dit werk wordt door deze omstandigheid tegelijkertijd zuiver, berustigend en eenvoudig als natuur-zelf, èn lokkend-raadselachtig als die van een ons als zoodanig

1) Men zie de *Inleiding* tot deze studie in *De Gids* van April j.l.

bewust wordend wònder. Want ge ziet het zóó natúúrlijk-*synthetisch* voor U, als ge een levenden mensch voor U ziet, die zich nochtans op dien eigen oogenblik door lach, gebaren, spraak, onbewust voor U *ontleedt*; en ge ziet het als een wonder, omdat, gelijk in gene poëtisch-kabalistische beschrijving der Merkabah, welke verhaalt, hoe wel Seraphim en Cherubijnen den troon des Allerhoogsten schijnen te dragen maar Deze in werkelijkheid alles en dus ook de dienende engelen draagt, ge U duidelijk bewust wordt, dat hier het Wezen zijne dienaren, de woorden, draagt, terwijl het U toch toescheen alsof deze het Wezen droegen. En waarlijk: slechts in kunst waar zóó dit is, verschijnt de Wezenheid grootmachtig en zijn de woorden vaak als engelen schoon.... Dat deze schrijfster dit verstaan en dit bereikt heeft, is des te meer opmerkelijk, omdat haar werk stamt uit een tijd, waarin het de cardinale *gevoels*misvatting van meer dan één groot talent schijnt te zijn geweest, dat de woorden in *werkelijkheid* het wezen droegen.... *Vandaar* de excessen, dunkt mij, van sommige Nieuwe-Gidsiaansche en nà-Nieuwe-Gidsiaansche 'woordkunst'. Gelukkig dan deze, wie geen inhaerente en door dien tijd versterkte waan heeft doen falen....[1)]

Zag de lezer dus zooeven het 'nieuwe motief,' schoon, krachtig en diep-doorvoeld-gebeeld verschijnen, het zal hem allicht ontgaan zijn, dat ditzelfde diepe doorvoelen de kunstenares er toe bracht een van die onjuistheden neer te schrijven, die zóó beminnelijk van uit onbewusten deemoed geboren zelfonderschatting zijn, dat zij ons liever dan veler juistheden zullen blijven! Waar zij te vinden is? De lezer vordere geen onmiddelijk antwoord op die vraag: zoodra ik hem ook het 'oude motief', overeenkomstig mijn belofte, in zijn onvergetelijke apothéose heb getoond, treft zij zijn aandacht van zelf.... Het oude vrouwtje heeft dan verhaald, dat zij die Aïssa is, die Hadi Koesoemo doodde: hij had haar zoontje opgelicht, om haar in zijn huis te lokken en tot zijn wil te dwingen; hij

1) Op onzer schrijfster taal zou ik dan ook geen andere dan een enkele schoolmeesterlijke aanmerking kunnen maken: het klaarblijkelijk opzettelijk gebruiken soms van een, naar ik geloof, toch anglicistische woord-constructie: 'fijn-*neusden* kop', 'rood-*oogde* eekhoorn', 'riet-*daakte* huisjes'. En het is, dunkt mij, niet-fraai bovendien. -

doet hem martelen en zij hoort hem schreien zonder te kunnen helpen. En, ten slotte ziende, dat zij blijft opgaan in haar moederliefde, laat hij het kind vergiftigen, het sterft in haar armen. Na dit verhaald te hebben spreekt zij aldus voort:

'Mijn hart was ziek. En de wedono lachtte en zei: Dit is eene dwaasheid! Zal het kind van een geringen man zoo betreurd worden? Laat af van weenen. Als je wilt kan je nog meer dan twintig zonen hebben, prinsen uit een doorluchtig geslacht. Ga niet terug naar het huis van je man, doch blijf hier in den Kawedanan, om mij te dienen.'

'Het was in mijn hart, dat ik hem den dood van mijn kind wilde teruggeven. Daarom zei ik: Het is wel, Heer. Ik zal u dienen. Toen werd mij de deur ontsloten.

Ik wachtte een dag. En den dag die volgde ging ik naar de doekoen, en zeide haar alles zooals het geschied was, en zeide: Help gij mij, dat ik doe verdwijnen den wedono.

Toen gaf zij mij een djimat, en las in een boek en maakte berekeningen, en zeide: De Vrijdag, die Djoemahat Wageth heet, de heilige dag, dan volvoer wat in uw hart is. Het zal u voorzeker gelukken.'

'Toen het nu Djoemahat Wageth werd, was ik zeer gewillig voor Hadi Koesoemo: en hij was wel tevreden. En hij zei: Neem een kam, en kam mij het haar!'

'En hij zette zich voor mij neder op de mat, en hij gaf zijn hoofd in mijn handen.

Toen nam ik uit mijn sirihdoos het gescherpte mes, en snel zei ik in mijn hart de djimat op die mij de doekoen had geleerd, en ik plantte mijn mes in zijn nek.

Dit is het wat mijn kind u geeft.'

'Haar vuist, gebald als om de greep van het doodelijk wapen, voer omlaag.

'Dit! Dit!'

'Hij viel zijwaarts in mijn schoot. Ik wierp zijn lichaam van mij. Hij was niet dood: hij stak naar mij met zijn kris. Doch ik was sterker dan tien mannen! Ik dreef mijn mes in zijn borst en in zijn hals - zóo, zóo!'

'Voorover gekromd, als hadde zij het worstelende wringende lichaam van den gehate onder haar knieën, sloeg zij

weer en weer de gebalde vuist omlaag. Ah! mijn mes baadde goed! Zijn gezicht verwrong dat het niet meer het gezicht van een mensch geleek. Ik gaf hem den dood van mijn kind terug, meer dan twintig dooden voor den ééne. Meer dan twintig dooden voor den dood van mijn kind!'

'Woest triomfeerde zij. Haar oogen gloeiden. Het was of zij aanstonds zou uitbreken in een vlam. De jaren, de grijsheid, het zwakke ouderdoms-lichaam waren van haar afgevallen, als de aschlaag van een smeulend vuur, dat wakkert in den wind. Zij was achttien jaar, een beroofde moeder, waanzinnig van smart, die als een tijgerin zich stortte op den moorder van haar kind. En zij verscheurde hem.

'Ah!' zeide zij. 'Ah!' en bijna geleek het een lach, die over haar vreeselijk gelaat scheen. 'Ah! met mijne eigene handen doodde ik hem!'

'Zij zonk terug. Een wijle bleef zij voor zich uit staren. Hare oogen lichtten.

En ten laatste, op den diepen vollen klank van eindelijke verlossing:

Mijn hart was vrij!'

'Ik zag haar aan, de moordenaarster, die haar lijf gesteld had tot een lokaas des doods. En ik gevoelde hoe heilig, boven wat ik de heiligste deugd had geloofd, haar misdaad was, heilig onder een wet die alle wet te boven gaat. Het was als eene openbaring die mij tegenstraalde uit haar oogen, een kenbaar worden van eeuwige werkelijkheden te midden van vergankelijkheid en schijn. In majesteit en heerlijkheid en in macht verscheen mij de Moederliefde, aller komende geslachten heil.

'Ik waagde het eindelijk te spreken.

Hij die de moeder schiep en het kind, hij trooste U, o Moeder-van-Sidin! Ik zal doen wat gij van me eischt.'

'Zij was opgerezen.

Verheerlijkt stond zij. De witte mane-klaarheid was om haar als de uitschijning harer eigen zegevierende ziel. En het woud met zijn dichtheden en zijn vruchtbare duisternis, met de ontluiking en den groei en de zaad-uitstrooiïng zijner gewassen, met zijne millioenen levende, wriemelende zielen die paarden en worstelden en verslonden en stierven ter

voortbrenging van nieuwe millioenen: het leven-houdende, leven-hoedende woud werd haar omveiligend heiligdom'

Welnu, zoo de schoonheid van dit citaat U diep heeft vervuld, dàn zult ge ook ongetwijfeld thans die beminnelijke onjuistheid inzien, waarvan ik al aanstonds sprak. Hoe, 'Wij zouden het antwoord niet begrijpen, zoo zij het ons gaven... Oost en West. Een andere hemel, een andere aarde. En over den afgrond geen brug'... En bijna op het eigen oogenblik, dat onze schrijfster die vertwijfelde meening uitte had hare genialiteit dien afgrond overbrugd, met, als in het sprookje, een brug van gouden licht, waarover wij gelukkigen de ons vreemde wereld, rijk doorvoelend en begrijpend, binnengingen!....-

Keeren we thans, en voor goed, tot het 'nieuwe motief' terug. Dit dan, bijna journalistiek-vluchtig als het in *Facts and Fancies*, artistiek schoon en machtig als het in *Verborgen Bronnen* verrees, was, episch-scheppend, tot en met het laatstgenoemde werk slechts van eene zijde benaderd: die der inlandsche bevolking; de andere zijde bleef in de personen der westersche vertellers passief-gewaarwordend en volmaakt subjectief voorgesteld. Niets dan ook natuurlijker dan dit: zelf staande op het 'Island of light among the waveless seas of darkness,' lokten haar de laatste het eerst als exploratiegebied. Maar noodwendig moest het gebeuren, dat, naarmate zij het vreemde ook als het subjectief-vreemde ging inzien, zij tot zich, tot de Westerlinge moest terugkeeren, om het in de westersche psyche berustende, positieve deel der oorzaak van het haar vreemd-zijn van het Oosten te ontdekken èn, eens ontdekt, episch te beelden. Want het zij dat, mogelijk geworden door het dualisme eens kunstenaars, zijn geobjectiveerde Ikheid zichtbaar voor hem-zelf zijn subjectiviteit weerkaatst, hetzij dat het niet-ik de spiegel is die dit doet, machtige spiegels zijn het beide, die, zijn licht ontvangend, niet alleen zijn beeld weerkaatsen, maar ook, dat licht buigend en uitstralend in veel richtingen, menig wezen en menig ding ont-dekken, die in schemer en duister waren verborgen. In *Orpheus in de Dessa* stralen en weerkaatsen beide, zoo duidelijk-afzonderlijk als zelden wellicht aantoonbaar is, terwijl niettemin hun licht tot ééne verheldering vervloeit, en het nieuwe

motief dan ook, nu een gesplitst motief geworden, als tweeéénheid verschijnt. In het heerlijke inlandsche fluitspelertje en even, maar zeer beteekenisvol, in den mandoer[1)] wordt de eene helft gebeeld, in den hollandschen ingenieur Bake de andere. In de eerste het aspect van het vreemde, in het laatste de reactie op het zien en doorvoelen ervan, het botsen ermede, door zijn duidelijk-blijkend ànders-geaardzijn, van den Westerling. Eensdeels, wijl ik, zeker ten opzichte van den Gids-lezer mij niet de vrijheid mag toekennen dit prachtig-gevoelvol verhaal, dat hij in dit zelfde tijdschrift heeft genoten, detailleerend te bespreken, nu dit door de uitvoeriger behandeling van sommige van onzer schrijfster overige werken, ter belichting harer kunstenaarsaard kan worden ontbeerd, anderdeels, omdat *De Godin die Wacht*, op hetzelfde gesplitste motief gebouwd, mij ruimer gelegenheid zal bieden, ook dit meer ingaand te behandelen, zal ik, den inhoud, gelijk ik trouwens reeds gedaan heb, als bekend veronderstellend, mij slechts veroorloven op te merken, ten eerste: hoe hier onze schrijfster, trots hare zachtmoedigheid, artistiek-onbewust de wrekende kracht uitviert, die in elken waren kunstenaar de tweelingzuster is van zijn neiging en vermogen de schoonheid zegenend omhoog te heffen. Want heeft de scheppende het liefdevol en veel begrijpend hart van een engel, zijn vaste hand voert ook immer en geducht diens vurig zwaard en niemand kent als hij de macht der ‘Singende Flammen’. *Orpheus in de Dessa* is een idylle, maar het is er een, die wreed wordt verstoord door des Westerlings schuld. En wee dan ook dien al te plompen Westerlingen in dit indisch sprookjesparadijs! Als deze schrijfster geringschat, treft haar geringschatting des te dieper, omdat men zoo klaar doorvoelt, dat zij den blijvenden haat noch den wrokkigen toorn kent. Want hoe versmelten ten slotte toorn en haat, hoe wordt alles vereend en verzoend in en daalt er eene stil-glanzende berusting uit de sfeer dezer ziel, die hatend reeds lief heeft, dan, liefhebbend, de oorzaak van

1) Niet alleen beteekenisvol voor de belichting van zekere klaarblijkelijk inhaerent aan den inlander zijnde eigenschappen, maar ook voor de compositie van het verhaal: dat voorvalletje met den machine-saboteerenden mandoer maakt het latere ruwe optreden van Bake tegen den karbouwen-dief begrijpelijk en waarschijnlijk.

den haat doorlicht, doorzont en optrekt en verijlt in hare blauwe-en-gouden hoogten...

Maar, ten tweede, wensch ik er de aandacht op te vestigen, dat het ‘nieuwe motief’, gesplitst en verder ontwikkeld als het werd in dit verhaal, in deze zijn veranderde wezenheid niet nagelaten heeft een, zij 't lichtelijk, merkbaren invloed op den stijl te oefenen. Menigeen, die zoowel *Verborgen Bronnen* als *Orpheas in de Dessa* heeft gelezen, zal het, dunkt mij, opgevallen zijn, dat hier iets is veranderd: het lyrisch en episch pathos is hier wat gedempter van toon geworden, min of meer afgekalmd. Voor zoover dit veroorzaakt wordt door den verderen uitbouw van het nieuwe motief, is de aanleiding natuurlijk het beelden van het *europesch*-indisch leven: de intrede van elementen uit de westersche zakenmenschen-sfeer in die van het *inlandsch*-indisch min of meer natuursprokig gebeuren. Want bij den waarachtigen en zich dus diep in zijn ‘stof’ inlevenden kunstenaar, veranderen rhythme, stijl, taal, woordenkeus voortdurend al naar den aard dier stof. Geen zekerder teeken van onmacht en cerebrale ondiepte van perceptie en gevoel, van egoïstische concentratie en zich-niet-kunnen-geven, dan dat starre en ijzige zich-overal-gelijk-blijven; dan het zoodanig overheerscht worden van het rhythme der geheelde dingen door het rhythme van den beelder dat men van het eerste niets of nagenoeg niets meer merkt. Geen treffender bewijs van innerlijke onvruchtbaarheid dan dat de geestesoppervlakte immer het zelfde aspect behoudt en er nooit of te nimmer een nieuwsoortig bloempje, een wildebras van 'n bloempje welks ontluiking niet kon worden voorzien, een onkruidje desnoods, uit komt opgedoken, dat de eentonigheid breekt. Het is de stijl van den geestige die altìjd geestig; van den deftige, die altìjd deftig; van den diepzinnige, die ìmmer diepzinnig is. Hòe waar dan ook dit mag heeten, dat hoe grooter de kunstenaar is, des te heftiger hij reageert op den aard van zijn stof, en des te meer zijn taal, woordenkeus en stijl zich verkleuren naar haar kleur, als wilde hij in een soort van geestes-mimicry, zich-zelf onzichtbaar maken, zich oplossen in haar - moge blijken uit het feit, dat het grootste dichtergenie, dat de europeesche menschheid ooit bezat, de dichter van De Hel, zelfs plat met de door hem geheelde platheid

wordt![1] Dit afkalmen van het pathos, dat in *Orpheus in de Dessa* begint, de lezer kan het zich uit dezelfde oorzaak dan ook verder en duidelijker zien voltrekken in *De Godin die Wacht* en *Het Dure Moederschap*. En nochtans zou hij ongelijk hebben, deze omstandigheid *uitsluitend* op de zooeven aangegeven wijze te willen verklaren; er is ook een zuiverpsychische oorzaak aanwezig: Zooals ouders hun eerste kind, meer verwennen met geduld, kleeding en lekkernijen, dan zij 't eens hun andere kinderen zullen doen, zoo ‘verwent’ een auteur ook zijn eerste boek meer, zoolang het hem niet bewust wordt dat hij er nog meerdere voortbrengen zal: zijn laatste geestelijke geldje geeft hij er voor uit en trekt het desnoods drie mooie jasjes over elkaar aan. Komt dat, doordat de eerste ouderliefde met haar machtigen rijkdom aan gevoel zoowel als aan *opgespaard bezit* geen weg weet? Is er wellicht een soort van halfbewuste angst in 't spel, een schoonheid achter te houden en daarmede tot vergetelheid te doemen? In ieder individueel geval zullen deze beide oorzakelijkheden wel anders genuanceerd, anders gemengd zijn. Maar zeker is, dat met het groeien der jaren en het kindertal, ook de auteur-ouders hun gaven wat ordelijker over àl hun kinderen gaan verdeelen en de onredelijke drie-jasjes-gulheid verliezen...

Ongetwijfeld was er bij Augusta de Wit nooit die uitbundigheid als bij de zooeven bedoelden. Verre van dien. Ook hiervoor heeft haar harmonische, vaste en ingetogen aard haar behoed.

1) De zich, op alle door ons gekende plannen der natuur, handhavende sóórt-*gelijkheid* van sommige *daden*, belicht door het fel contrast met de *on*gelijkheid, het evolueeren hunner *motieven* daarop, des te duidelijker zoowel natuurs overkoepelende eenheid als haar evolutionnair bedoelen en bereiken: Het verschijnsel, de handelingen, die de zoöloog onder *mimicry* begrijpt, berusten op de capaciteit en den wil van een individueel leven zich te vereenen met een deel van het niet-ik, het *motief* is op dit *zeer lage* natuurplan: niets hoogers dan drang naar zelfbehoud, egoïstische vrees. De mimicry van den geest, zooals die hier boven werd aangewezen, is op een oneindig hooger plan een *soort*gelijke *daad* en berust op geen andere capaciteit of anderen wil, maar het *motief* is nù: altruïstische zelf-opoffering aan het te beelden leven! - Ook het volkomen onder den invloed raken van een sterker kunstenaar, het aannemen van diens manier, wendingen, enz. door een zwakkere zou men geestesmimicry kunnen noemen; het *motief* is meestentijds niet veel lager dan het zooeven aangeduide: overgroote bewondering en opgetogen liefde voor den sterkere.

Maar toch ìs er het verschijnsel ook bij haar, en als wij later, bij het behandelen van werk, geschreven nà *Het Dure Moederschap*, het zelfde rijke lyrische pathos, schijnbaar met het zooeven gezegde in strijd, weder zullen zien optreden, dan hopen wij ook te doen gevoelen, niet alleen waardoor die gulheid, die dichter gegroeide weelde, na in het werk der middenjaren te zijn verminderd, in hare jongste stukken zelfs stèrker zichtbaar zijn dan in die van haar debuut, maar ook, waarom die omstandigheid eerder een versterking dan een verzwakking onzer bewering kan worden geacht. -

De Godin die Wacht is niet alleen een onvergelijkelijk grooter en machtiger uitbouw van hetzelfde gesplitste motief, dat den kern van *Orpheus in de Dessa* vormt, maar het is ook in zulk een mate een vervolmaking, een hoogtepuntbereiking daarvan, dat het geheel begrijpelijk wordt, hoe dit werk voor langen, langen tijd, het laatste dramatisch-objectiveerend, episch-scheppend woord dezer schrijfster over Indië werd. Voor het ééne fluitspelertje, den éénen kwaadwilligen mandoer in het laatstgenoemde werk zien wij hier: den Arabier-woekeraar; den inlander-dupe; den inlandschen ambtenaar en den kleinen man uit het volk in vreesachtige terughoudendheid tegenover den Westerling, hun schijnbaar onbewogen dulden; wij zien de concubine en de djalongspelers; den landbouwer en zijn godsdienstige gebruiken; wij krijgen ook een glimp van den inlandschen fabrieksarbeider te zien. En tegenover dit alles: instede van den eenen toch nog slechts schetsmatig-geteekenden Bake, treedt zoowat de heele indisch-westersche maatschappij voor ons op; de hoogere en de lagere ambtenaarswereld: we wonen een audientie van den Directeur van Justitie te Batavia bij en maken kennis zoowel met den onbeteekenenden landraadrechter Mr. Oldenzeel als met den kranigen controleur Hendriks; we worden midden in de money-making wereld neergezet, de wereld der suikerplanters; we wonen door zulk een planter aangerichte feesten bij, die een halve ton kosten; we hooren van een Mr. Bossing, die ‘z'n achtduizend per maand verdient’; we worden heen en weer geëlleboogd en geduwd bij een vendutie, waar onder het oog van een deftig en onbewogen inlander - een zoon van het lagere en over-

heerschte ras! - een eerbiedwaardige telg van het hoogere en overheerschende de jeneverflesch aan den mond zet en 'r leegdrinkt... Ik zèg U: wij krijgen genoeg te zien, om Gode innig er voor te danken, dat tot zijn ‘mills, who grind so exceedingly fine’ de kunstenaars, de het miskende en vertrapte wrekende kunstenaars behooren, en weinig scheelt het of de voorstelling wordt in ons gewekt, dat daar in het vorstelijk weelde-paleis Indië een zeer ordinair gezelschap is afgestapt, dat in zijn akelig parvenuschap er zoo weinig begrip van heeft, waartoe al de het omringende weeldevoorwerpen dienen, dat het, evenals wijlen die Oostersche vorst, de portières voor zakdoek gebruikt... enzoovoorts... We krijgen zooveel van dien aard te zien, dat het bijnà het vermoeden in ons wekt, als wachtten de nu nog slaafszwoegende dienaren slechts op een gunstiger tijd, om in de lang-onderdrukte uitbarsting hunner verontwaarding het geheele gezelschap mèt viezen pak en zak de deur uit te werken. Maar, let wel: we krijgen die voorstellingen slechts *bijna*, en hoe dieper we dit werk verstaan, des te onjuister blijken zij ons, zoodat we hen ten slotte verwerpen. En door wat anders zou dit wel kunnen worden veroorzaakt, dan door dat de ‘mills of the Gods’, de wonderbaarlijke eigenschap hebben - en ware dit niet zoo, dan zou hen toch al te weinig van de molens der menschen onderscheiden - dat een groot deel van hetgeen als onkruid er in komt hen als zuiver en voedzaam meel verlaat? Dat liefdevol hart, dat geniaal scheppend vermogen onzer schrijfster, ontdekt in *alles*, ook in het leelijkste, den kern van schoonheid en grootheid. Zeker: die vendutie is een afgrijselijke pàn, maar welk een offervaardigheid, welk eene solidariteit blijkt er niet meteen uit dat betalen van waanzinnig-hooge prijzen voor allerlei prullen. Het geschiedt toch alles maar, om den zieken en repatrieerenden houtvester, ten wiens behoeve de vendutie plaats heeft, zooveel mogelijk geld in handen te spelen. En die de Bakker, die suikerplanter, die oud-koloniaal, hij is een grove kerel, maar toch: wat een eigenaardige deferentie heeft diezelfde man voor zijn verfijnde vrouw, die telkens een snoepreisje naar Parijs maakt, en, naar het schijnt in alle eer en deugd, dan zoo 'ns met een intelligent artist komt terugge-

fladderd; welk een deferentie ook voor èn genialen kijk op de talenten van den hoogen van Heemsbergen, en bovenal, hoe goed is de *groote* kant van het *veroveraars*type blootgelegd in hem! Of dan die Mr. Oldenzeel met z'n papagaaienkop! Hoe houd ik toch van dien man om zijn diepe liefde voor zijn mislukkenden zoon. Welk een zachte ontroering wekt dat oude, moegewerkte paar, hij en zijn echt-moederlijke vrouw, niet bij mij op in hun aarzelend-beleden verdriet en zorgen, in de verzwegen dof-pijnende teleurstellingssmart hunner groot-kleine zielen. En dan in te zien, dat al dit innig-menschelijk leven zich beweegt voor een indisch natuur-decor, zoo weelderig en toch sober, zoo beeldend en kleurrijk gegegeven, dat ge ook hier weer telkens en telkens opnieuw aan de wonderbare werking van van Looy's proza moet denken!... Maar bij deze indrukken alleen blijft het zelfs niet, want het afgebeelde leven in dit werk laat niet na, ons het aanvankelijk misprijzend oordeel, zij 't slechts over zijn ethisch gehalte, op goede gronden te verwijten. Ge moogt nu wel, aldus verstaan we zijn stem, indien ge alleen naar de De Bakker's en de Oldenzeel's ziet, beweren dat onze overheersching van Indië, ons optreden daar als de ‘oudere broeder’, door het bezit van geen enkele hoogere moreele eigenschap gerechtvaardigd wordt, maar zou U die bewering niet berouwen zoo ge ook ziet naar mijn Ada, mijn van Heemsbergen, mijn Professor de Grave, mijn van conciergeszoon en studentenduvelstoejagertje omhoog geklommen prachtigen Controleur Hendriks en zijn kloeke vrouw? En inderdaad - en hoe blijde zijn wij het te mogen erkennen - die bewering berouwt ons dan. Want zoo wij wenschen, dat de volwassen-mensch Holland er wat aandachtiger op lette, dat hij in zijn economischen haast en financiersverstrooidheid geen schoon speeltuig in de hand van het kind Indië verbrijzelt, gelijk wij 't zoo droevig zagen gebeuren in *Orpheus in de Dessa*, dan begrijpen wij meteen, dat hij deze liefdevolle aandacht nooit zal kunnen bereiken dan voor hij zelf weer kind geworden is, géén kind als dezen voor wie wij zijn liefde vragen, dàt worden kàn en màg hij niet meer: géén kind aan eens ouderen broeders knieën, maar een aan Alvader's schoot: een òpen-oogig beminnaar van schoonheid, een die verliefd de handen uitstrekt

naar een ideaal! En wat zijn deze Ada, deze de Grave anders?... Maar voorzeker zullen vèlen hunner moeten komen, om den adel van het Westen boven dien van Indië te doen schitteren. Want zie eens hoe beteekenisvol, hoe diep en wáár-blijkend is de laatste hier in een enkel trekje gezien en blootgelegd: 'De weelde in het rijke huis van den advocaat trof hem door een *bijzondere schoonheid*, een *adel* die niet, zooals in Holland het geval geweest moest zijn, van het intellectueele karakter der bewoners kwam, *maar die in de dingen zelf lag*, *in de omgeving, in het land*, - *in de sobere pracht van al dat marmer en die statige zuilen*, *in den nobelen zwier der palmen en breed gebochte varens in de voorgalerij, die smaragd-klaar gloorden tegen de zwarte buitenlucht, - in den sterreglans, den geur van onzichtbare bloemen, de geheimenis die uit den wijden nacht naar binnendreven*.

Hij dacht weder aan Italië in den Renaissance tijd[1)].

En wanneer van Heemsbergen, thuis gekomen van het feest bij Mr. Bossing, als koortsig van de indrukken, sinds dien morgen opgedaan, een brief aan zijn Ada gaat schrijven en plotseling merkt, dat hij zonder het te weten zijn overstelptheid heeft geuit: 'Het is geen kolonie, het is een wereld', hoe voelen wij dan in één plotse openbaring de dreiging maar ook de belofte van zulk een land!...

VI.

Zoo ik reeds vroeger in deze studie Augusta de Wit een dichteres noemde, geschiedde dit niet slechts in dien ruimeren zin, waarin men dien eerenaam elk waar kunstenaar toekennen mag. Ook was het toen niet, omdat haar werk vol van die voorname en lichtende détail-schoonheden is, welke wel de als plechtig ten toon stellende en verkostbarende omsluiting van metrum- en rijm-snoer kunnen ontberen, maar toch onmiddellijk daaraan denken doen, zooals losse edelgesteenten aan de fraaie zetting welke hun wel nièt ontbréékt maar toch wel voègen zou. En evenmin bewoog mij daartoe het weten, dat zij een schrijfster van prozagedichten is, dat wil zeggen

1) Cursiveering van mij.

van geheelen van decoratieve, stemmings- en hooge taal-schoonheid, waarin de eigenschappen van het episch proza op den achtergrond zijn geweken en van de zooeven genoemde en lyrische waarden grootendeels de werking afhangt, gelijk haar *Aan het Strand*, van welks verschijnen ons nu reeds veertien jaar scheiden, of haar meesterlijk *Godenland*, *De Jager*, *Het Zwervende Zeevolk roept den Wind*, die wij nog niet lang geleden te dezer plaatse mochten genieten. Neen, schoon dit alles de benaming zou hebben gewettigd, ik ben er zeker van, dat ik deze toen slechts buiten elke verdere overweging, neerschreef om hare door mij zeer sterk gevoelde innige verwantschap met twee groote dichteressen, die ik liefheb en bewonder: Henriëtte Roland Holst en Elisabeth Barrett Browning. Wat de eerste betreft blijkt die verwantschap uit niets anders dan het geluid, maar op wat dat zeggen wil, zal ik hier geen nadruk behoeven te leggen. Onze schrijfster heeft dezelfde vaste, klare, edel-strenge *alt*stem als Mevrouw Holst en ligt de hare niet zoo diep als die der laatste, zij heeft dan ook het voordeel, somwijlen verrassend tot zonniger zang te kunnen stijgen; en wat haar verwantschap met de groote engelsche dichteres-romancière aangaat, die voel ik diep in den overeenkomstigen aard van beider *visionnair*-zijn: beiden zijn wevers van heelal-sluiers om enkelingsfiguren; lichtend en wazig tegelijkertijd worden hunne figuren, menschelijke of andere gestalten, daardoor, wazig, omdat het sluiers zijn, lichtend omdat die van lichtdraad zijn geweven, glanzend goudlicht bij Elisabeth Browning, gedempt, dof zilverlicht bij Augusta de Wit. Tot beiden als tot Fra Angelico, komen God's engelen, zuiverst-schoone boden der Natuur, om hun beeldingen te voltooien; bij Elisabeth Browning, de hooger begenadigde, zijn zij dagelijksche gasten, Augusta de Wit's penseel nemen zij slechts op, als haar lager zelf in volkomen passiviteit is verzonken en alleen haar hooger innerlijk leven werkt en waakt... En beiden hebben dezelfde, wat ik zou willen noemen: *psychischen emphasis*, de eerste enorm sterk en nagenoeg immer, de laatste vaak en zwakker, maar zij bezit hem dan toch dien emphasis, die alles verplechtigt, alles verdiept en ook het kleinste ding zielsaandacht waardig keurt. Waarom ik dit alles nu juist opmerk? Omdat ik het nimmer zoo duidelijk

zag, al zijn die momenten verspreid door heel haar werk, als in de beelding van de stralend groote figuur van Ada de Grave en van dingen, die met deze in enger verband staan. En zou trouwens niet een elk in het volgende het luchte tooverwerk der de schilderij voltooiende Natuurboden bespeuren?

> ‘Haar anders zoo bleek gezicht was als eene roos die tot in haar binnenste harteblaadjes vol purper opengaat.’

> ‘(Ada als) zoo'n slanke, witte stam, waarvan de ijle twijgen, nog maar even verdicht door bottende knoppen, vlotten op den wind, op den allerlichtsten die niets anders vermag te ontroeren, en zelfs in stilte, wanneer alles strak staat of vlak gespreid rust, onzeker zweven ze; zulk een rankheid was in haar groei, zulk een bevallig linksche onvastheid en licht aangedane aarzeling in haar bewegingen en wijze van doen. Maar nu zich haar weer voorstellend zooals zij op dat oogenblik van afscheid nemen voor hem opgerezen was van haar lage plaats naast zijn stoel - nu zag hij haar eer als dienzelfden berk op een Juni-dag, als de schrale, zwarte twijgen-lijntjes uitgeloken zijn tot een grauwe wolk waar de zonnelichtjes in dansen bij zwermen, en die in den zomerschen wind zich opdoet en weer luikt naar haar eigen zoeten zin.
> Haar lange witte hand had een rozigen schijn in de palm, een zachtte rondheid om den pols: de beweging waarmee zij zich tot hem boog en zich weer oprichtte was vol lenige kracht’.....

> ‘Er lag een brief op zijn tafel - uit Batavia nagezonden, zag hij aan den poststempel.
> Hij was van Ada - haar eerste!
> Van Heemsbergen scheurde de enveloppe open, en vloog door den brief heen als een jongen door een rooden appelboomgaard, in één ren en adem, niet wetend wáárheen het eerst te grijpen, en dan aan het eind, stilstaand en bedaarder weer van voren af aan, genietend nu bij elken stap’. -

Doch om U den psychischen emphasis duidelijk voelbaar te maken lijkt mij dit alles toch niet voldoende. Moge het

mij hiervoor geoorloofd zijn nog deze van innigheid prachtige stukjes in uwe herinnering terug te roepen.... Of gij ze ooit vergeten hadt?....

'.... Hij ging recht zitten, omkijkend naar het groote tochtscherm voor de deur der galerij dat de kamer half voor hem verborg. De handen op de leuningen van zijn stoel bleef hij onbewegelijk, ademloos. Een stap kwam nader die hem het hart deed stilstaan. In het volgende oogenblik zag hem, uit een leegte, een van bleekheid lichtend, door tranen heen glimlachend gelaat aan. En terwijl alles wankelde en zwaaide om hem heen, wist hij dat het Ada was die hij in zijn krampachtige armen gekneld hield, terwijl zijn gezicht nat werd van haar tranen.
'Gijs! Gijs! O Gijs!' fluisterde zij. En toen met een snik: 'Liefste'.
'Laat me je zien!' zei hij eindelijk schor. Beide handen op haar schouders hield hij haar een beetje van zich af, zooals ze daar naast zijn stoel geknield lag.
'In het bleeke, van tranen rood-geschrijnde gezicht glansden haar oogen en stralige wimpers. Het blonde haar, losgegaan uit de gewrongen golf, hing sluierig-dicht langs haar wangen. Zij trachtte hem toe te glimlachen; haar trillende lippen bewogen zoo wonderlijk.
Hij zei moeielijk:
Ik kan het nog niet gelooven!'
'Bij wijze van antwoord drukte zij haar brandende wang tegen de hand aan die op haar schouder lag, tegen de eene eerst en daarop tegen de andere; en toen, ze zacht losmakende, sloot ze zijn arm om haar middel en vleide zich tegen hem aan. Zoo bleef ze roerloos, als in slaap stilademend. Hij voelde het zijige haar tegen zijn hals, hij zag haar slanke witte hand in de zijne die op zijn knie lag; het was wáar, het was werkelijkheid'....
'Zij gingen.
Van den landweg af riep Ada nog eens:
Tot morgen, tot ziens!'
Haar stem klonk zoo innig door den nacht.
'dTot ziens!' riep hij terug. 'Tot morgen! tot altijd!'

> ‘Hij ging met zijn hart haar voetstappen na, die verflauwden en stierven de stilte in; maar hij zou ze weer tot zich hooren komen, morgen en overmorgen, en den dag daarna, en al de dagen van zijn leven van dezen af aan. Er was geen scheiding meer mogelijk, nooit, op geen manier. Nu zelfs, nu haar plaats leeg stond, daar naast hem, was zij toch bij hem. Het leek hem of hij haar nu eerst duidelijk zag, nu alleen zijn gedachten haar zagen in plaats van zijn verblinde oogen.’ -

En zooals ik bij van Heemsbergen's aanvankelijk de meester en de wijze zich voelen en daarna, in zijn gebrokenheid, zich diep buigen voor Ada en in haar wezen de goddelijke ster en hulp van zijn leven zien, ver boven hem verheven en toch hem, onwaardige, zóó goddelijk-liefdevol nabij - zooals ik toen aldoor moest denken aan Romney Leigh, ook deze ‘een zoeker naar het leven’ en een die ‘vele wegen’ ging, zoo erkende ik ook de hooge zieleliefde tusschen Ada en van Heemsbergen van hetzelfde geslacht te zijn als die tusschen Romney en Aurora en den glans in beider liefden béélding, schoon bij de een van zwakker ster gedaald dan bij de ander, bij beiden: van den hemel.....

Het zal overigens een elk, die de verwantschap tusschen de beide schrijfsters doorvoelt, wel moeten opvallen, dat iets wat Elisabeth Browning in hooge mate bezit en dat zich zeer actief toont in haar werk: het vermogen tot het koudscherp en raak beelden door één geniaal gevonden woord, bij Augusta de Wit meestal latent is. Ontbeerd echter wordt het niet door haar. En wie, benieuwd geworden door het opmerken der genoemde verwantschap, ook naar uitingen van dìt vermogen speurt, zal juist in *De Godin die Wacht*, zich in meer dan ééne schoone vondst kunnen verheugen.

Eén enkele zij hier aangehaald: ‘Het tenger manneke zag zijn knappen krachtig-gebouwden metgezel aan met de bewonderende aanhankelijkheid van een zijner zwakheid zich bewuste zwakke aan den sterkere, in wien hij zijn wenschen daden ziet worden, zijn *plaatsvervangenden levensheld.*’[1)] Ik heb zelden een gelukkiger-beeldende uitdrukking als de hier door mij gecursiveerde genoten, geniaal zoowel van een

1) Cursiveering van mij. -

breed en diep psychologisch inzicht als van macht tot zoodanige verwoording, dat het verwoorde, schoon het den lezer gansch nieuw moge zijn, hem iets hervonden eigens lijkt, zóó dádelijk wordt het innig door hem begrepen. En zoo zijner meer in dit boek, vooral van psychologischen aard. De verklaring ligt voor wie mijne uiteenzetting heeft gevolgd voor de hand: den kalm-zekeren en harmonischen schrijver is meestal de hartstocht niet, zooals bij vele anderen, een geestverhelderend maar integendeel een vertroebelend element; het lyrisch pathos ligt bij hem aan de andere zijde van den evenaar des geestes, dan de macht tot de scherp beeldende woordvorming: wordt deze schaal omlaag gedrukt, zoo rijst gene omhoog.

Doch ook nog een enkele andere psychische eigenschap treedt in dit boek zuiverder dan in vroeger werk naar voren en een andere verwantschap licht er uit op, dan waarop reeds de aandacht gevestigd werd.

Daar is dan ten eerste dat inzicht in en het zoodanig doorvoelen van het leven, dat men van zijn eeuwig-psychischen kant: mystisch, van zijn tijdelijke maatschappelijke verhoudingszijde: occult heeft genoemd. Het bleek reeds in *De Vader*, maar bij al de scheppingsmacht, die ons toen het gebeuren voor oogen stelde, was er misschien iets àl te ‘objectiefs’, wellicht juist door de uiterste scherpte en klaarheid van de beelding, hier voelen wij daarentegen een sterk subjectief element in deze; zij is verinnigd. Heeft wellicht de schrijfster ooit zelf dergelijke invloeden, laat ons ze gemakshalve telepatische noemen, ondergaan, of berust in hare ziel een sluimerende capaciteit daartoe, die haar veroorlooft zich *subjectief*-diep in zulk gebeuren in te denken? Ziehier een vraag, wier oplossing den toekomstigen biograph moet worden overgelaten. Ons zij de zekerheid genoeg, dat één der twee vermoedens feit moet zijn en der kunstenares aanleiding heeft gegeven tot het schrijven van zulk een heerlijk tooneel als dat tusschen van Heemsbergen en Ada bij het godinnebeeld in 't bosch. En denk ik daaraan èn aan de verwantschap, waarop ik nog wilde wijzen, dan voel ik mij wel onontkoombaar verplicht nog even over Ada te spreken op een wijze als ik tot nu toe niet, althans niet duidelijk heb gedaan, en zelden heb ik iets liever willen zeggen dan

dit, maar zelden ook, schuchterder tegenzin tegen eenig zeggen gekend dan juist dáártegen... Maar helaas, hij die althans póógt kunstmatig over kunst te schrijven *mag* niet toegeven aan de kieschheidsweifelingen van zijn lager ik... Ada de Grave is psychisch een vrouw van de hoogste orde, een zeldzame zieleschat van zoete vrouwelijkheid en rijkste krachten, èn Ada, in het diepste en meest essentieele van haar wezen, is - Augusta de Wit. Ik deed het U wellicht reeds gevoelen, toen ik U in de rijstplantende Ada met 'de koele hand', de literatuur-scheppende Augusta de Wit met het kalme en vaste gemoed weerspiegeld toonde, maar ook Ada's zich wijden in onverzettelijke liefde aan haar levenswerk is het hare; ook Ada's zachtmoedig begrijpen van veel, zóó veel zwak-menschelijks is het hare; en het ragfijne intuïtief doorvoelen hebben beiden gemeen; dezelfde bloeiende en bloem-geurende intellectualiteit straalt uit beiden, en de Godin der Beperkte Wijsheid in het indisch woud zal wel zekerlijk weten dat *twee* zusters haar gelijkenis dragen en dat beiden in dezelfde vurige liefde voor het Oosten in Haar zijn vereend....-[1)] Ik voel dit alles zóó sterk, dat ik het waag te beweren: zoo Ada de Grave kunstenares ware geweest, zij zou denzelfden sereenen, en toch soms gloedenden, den rijken èn soberen, den vasten èn bevalliglenigen stijl hebben geschreven en in haar schoone naïveteit van scheppende kunstenares en pure vrouwelijkheid haar hoogste bereiken hebben gevierd in de schepping van eene figuur als die van Augusta de Wit! Maar zoo de lezer mijne zekerheid nog niet mocht deelen, dan herleze hij dit werk en merke hoe de schrijfster bòven al hare figuren staat, behalve deze eene - hier voelt men geen supérieurmaar een gelijk-zijn - en dan wijkt voorzeker zijn twijfel, hij begrijpt waarom dit zoo is. Of de figuur van Ada hem er niet te liever om worden zou? Ik meen van wel, want *een schepping ziet men des te schooner en grootscher*, *naarmate men haar minder als schepsel en meer als geobjectiveerd deel van des Scheppers wezenheid beseft.*

1) Een zeer schoone verwoording dezer liefde komt voor op een paar der eerste blz. van Boek II.

VII.

Zoo Indië het land is der vurige heroïek, Holland is dat der schijnbaar-àl-te-koele beheerschtheid, waaronder zich echter een schuchtere innigheid versteekt. Is in Indië de wijd-open wereld-zelf den menschen een voedsel warmte en gerief verschaffend huis, in Holland schijnt hun huis hun vaak de wereld. En lokt in 't eerste land de zonnevreugd het leven naar buiten en spreidt het dit in scherpkleurige vormen gescheiden als ver uiteen, in het laatste stolpt de lage nevellucht het leven eng te zamen, bij warmzachten schijn van haard en lampen en verdoezelende schemertint. Hier zijn de vlammende hartstochtoogen van ginds de schoonste niet, maar de gouddoorschenene van eene aandachtige en dienende liefde. Hier geen vorstelijke gestalten van macht en rijkdom, juweelen-getooid op boezem en hoofd, schrijdend tusschen marmeren en bloem-omkranste pilaren, maar hier blijkt wel het edelst de gebogen gestalte van wie waardig het leed der armoede draagt en de eeltige hand van den arbeider boven de bestoven werkbank is bijkans de eenige, wier gebaar we in 't diepst van ons hart een beau geste kunnen achten. Het openlucht-leven der tropische gewesten maakt. de menschen blij en wijs in mystiek *natuur*-begrijpen: het leert hun oog de groote geheelen zien; de nevel der noordelijke streken doet hen berustend den blik naar binnen keeren, en in het dagelijksche huis- en werkplaatsleven, bij het intieme kamerlicht: 't licht der détails, leeren zij beter dan de Oosterling het onderscheid tusschen waren en valschen menschadel kennen, doorgronden zij het *sociale* leven beter. Indië is het land van het verspillende leven, der schokkende en springende lijn, Holland dat der rechte of in zachte overgangen flauw gebogene, der wijde vlakten en van den welbezonnen arbeid en rust. En als na het overdadig genot van een rijk, orgiastisch festijn, zal het eerste door zijn vurige weelde-zelf de vermoeide ziel doen verlangen naar zelfbezinning in stilte en afwezigheid van zoo fel licht; naar Holland's koelenden waterdronk. En zoo ook, dunkt mij, keerde Augusta de Wit, na haar ontwaakte kunstenaarsziel te hebben uit- en moe-gevierd in de beelding van het oostersch leven, om laving, koelte en rust naar de visie

van menschelijk leven en lijden in ons storm-zuivere land aan de stoer-makende en hardende zee. Zij schept *Het Dure Moederschap*. Zij schrijft erin uit haar verlangen naar heimkeer; naar de koelte als een zegening om het kloppende hoofd en de gloeiende handen; naar den daverenden opstand van de vaderlandsche zilte winden: een zielsbehoefte na den loomen zonnevree daar ginds. De neiging naar oostersche romantiek en mystiek, nu rijkelijk bevredigd, zinkt terug, en de andere zijde harer individualiteit, de meer practische, de koele, de klaar-oogende, zal thans hare bevrediging vinden. De her-ontwaakte nobele en ingetogen Westerlinge, wendt zich af van de al te weelderige praal: langs den weg der Ada-visiën heeft ze zich huiswaarts gespoed, en daar herkent hare nimmer-falende intuïtie als het edelste en beste het lijden der nooddruft, de grootere innigheid, de aandachtiger liefde van het westersch, bezonken gemoed. Tegenover de indische, wrekende Moeder Aïssa: de zich-zelf en eigen liefde aan haar kind offerende hollandsche Moeder, de lieve, innige, onvergetelijke Marretje. Tegenover de overspelige Dalima en lichtzinnigen Djalil: de hun ouder- en broederliefde nooit verzakende en geduldig-wachtende Marretje en Tijmen. Hoe superieure figuren! En welk een heil, na in den vreemde te hebben geleefd en gewerkt en stralende droomen van schoonheid te hebben gedroomd, zóó het vaderhuis te hervinden, vertrouwd als vroeger, maar dierbaarder geworden door afwezigheid, maar verschoond omdat verlangende liefde het ziet. Welk een geluk, dàt nu als het waarachtig en innerlijk schoonste te voelen. Want aldus moet het haar zijn geweest, hoe had zij anders zóó dit boek kunnen schrijven..... O, de zachtmoedige wreekster der kleinen en verdrukten, die hen hier met een schuchter-innig verklarende sfeer van allerteerste genegenheid omvlijt; de vrouw met de van ontroering vochte oogen en de troost en liefde murmelende lippen....

'De karnemelk-kruik was leeg toen Marretje er naar reikte. Tijmen hield haar de zijne voor. Zij wou niet aannemen, bedeesd half, *en half ook uit de fiere kieschheid van den arme tegenover zijn gelijke*. Maar gekscherend zette hij de kruik tegen haar mond.

'Er is genoeg voor jou en mij.'

‘Zij vroeg hem of hij niet mee-eten wou van haar rijstebrij: dat was ook goed voor den dorst, en voor den honger tegelijk. Languit op den buik in het hooi lepelde hij uit het teiltje, dat zij op haar schoot hield, het koele, lekkere voedsel.

Marretje zelve had het nog maar ééns in haar leven geproefd, bij haar eerste communie, toen zij in haar nieuwe lichte kleeren, *aan een met schotels gedekte tafel had gezeten*, *en eten mocht van dat kostelijke zooveel als zij maar wou.*’[1)]

Stil, ween niet om de grauwe ontbering, die ge hier reeds achter voelt; dat alles, dat 't U doet kroppen in de keel, al dat ontzettende in dit boek: het tuberculeus worden en verdorren van jonge kinderen in de vlasspinnerijen, het sterven van den geliefden man uit het armoe-ondermijnde geslacht, het wegbrengen door de arme Marretje van haar eenig overgebleven bezit, haar lieve, lieve kind, naar de vreemde, rijke vrouw, die het tot haar zoon wil maken - omdat 't bij haar, de moeder, ziek worden en sterven zou als zoo velen dier zwoegerskinderen... ween daarom niet, het is toch maar zoo'n klein, heel klein deel van de weeën die de wedergeboorte van het proletariaat schijnen te moèten voorafgaan... als ge eens toegaaft aan dien drang, ge zoudt uw oogen uitschreien.... schrei zelfs niet, als ge Marretje in den vriesnacht voor de licht-uitstralende ruiten van het heerenhuis naar binnen ziet staren, naar haar kind, voor het de groote reis naar het Zuiden begint. Zij mag geen afscheid van hem nemen, en door niemand geweten ziet zij het aan hoe hij heengaat. Schrei niet, dit alles gaat zekerlijk voorbij...., en schreien is zoo nutteloos en zoo klein.... Zoo ge u ùiten moet, dan - strìjdt voor de kleinen en verdrukten...

Maar het zij gij weent om hen of voor hen strijdt, laat dit zijn als het leven-zelf met zijn stoet van worstelende gestalten voorbij U vlaagt in storm en vuur, maar zoo Hij, de Kern des levens, U verschijnt in den zacht-ruischenden ademtocht der Schoonheid, val Hem te voet en schaam U niet gelukkig te zijn. Want kunst puurt uit diepste smart geen hoogste vreugd om niet. En de essentieele Vóór-Beeltenis des levens volgt niet op zachtredende voeten zijn donderdreunende stappen na, om dezelfde verschrikking te brengen

1) Cursiveeringen van mij. - v. C.

als hij. Wees daarom nù niet bedroefd maar laten bewondering en liefde U leiden tot een zachte rust, als ge een onsterfelijke bladzijde als deze leest:

'Het meisje stond op. Mevrouw tilde Fokje op de tafel en deed hem zijn huispakje uit.

Daar stond hij, vlak onder het licht, met zijn fijn gouden haar en zijn kleine schouders en armpjes bloot! Als een roos zoo zacht-rood was hij; er zat een gloedje in de schelp van zijn oortjes en in de vouw van zijn gebogen armen, die hij over elkaar deed, zich zelf beet pakkend.

Onbeweeglijk in de sneeuw stond Marretje hem te bewonderen, glimlachend van verrukking. Zij verzadigde zich aan hem met de oogen. Zij besefte niet dat zij van de voeten tot het hoofd versteende, en dat langs haar uitgerekten hals het sneeuwwater haar doek inliep, maar iedere beweging die Fokje maakte voelde zij of zij zelve die had gemaakt. *Over haar gezicht speelde een verbeeldend nabootsen van zijn kijken en doen*. Zij had dat warmroode plekje in de vouw van zijn arm tegen haar vingertoppen, waar zijn vingertjes juist in grepen, *zij bewoog zonder het te weten haar voet*, *toen het kindermeisje den zijne in dat bonten laarsje reeg*. Haar hart sprong op, met een lachen dat haar tot in de keel kwam, toen hij zoo schaterend zich heen en weer gooide binnen die om hem heen gevouwen handen. En ze was in de kamer, zij wist, of zij het gehoord had, ieder woord dat Mevrouw zei over die laarsjes, die zij toch hoopte dat hem nergens drukten, over het ondergoed dat zij nog eens betastte of het werkelijk wel warm genoeg was voor de reis, en hoe zij hem allerlei prettige dingen beloofde daar waar zij nu heen gingen.

De tranen liepen haar aldoor over de wangen, maar zij wist het niet, zoo min als zij wist dat zij glimlachte en trok met de lippen en de bevende kin, of dat zij haar vingers zachtjes bewoog terwijl Mevrouw en het meisje de knoopen dicht maakten van Fokje's manteltje. *En behalve die allerkleinste bewegingen stond zij zoo roerloos onder de stelpende sneeuw*, *dat als een van die daarbinnen haar had gezien*, *zij niet anders had geschenen dan een van die donkere cypressen achter het terras, wit en gebogen onder den sneeuwval*.'[1)]

1) Alle cursiveering van mij. -

Met de geheel andere stof dan die der indische verhalen, wijzigden zich ook weer de elementen van den stijl, behalve dan het grond-rhythme der harmonische ziel, die 't alles schiep. Blinken in de indische verhalen de Tjeremai en de heuvelen òp, doffen de wijde groene vlakten néér ook in den stijl, in dien van dit werk strekt zich het ver in den einder verloren gaande of nevel-gedekte, het onomheuvelde laagland uit. Het dichtbevolkte van het kleine rijk en 't intieme, het schemerlicht in het koelend en kabbelend water, 't leeft alles in het compacte en egale, in 't rustig en effen voortruischen van dien stijl, zonder heuvelend pathos en ook zonder daling. Maar zoo dan al dit boek een volkomen-àf, een meesterlijk kunstwerk is, het is mede niet anders dan een rustpooze in der schrijfster levenstaak. Indië won haar en ontdekte haar aan zich-zelf, en zij behoort het voor immer. En keerde zij naar Holland terug als naar het vaderhuis, eens daar, moet haar geest toch dra weer hebben verlangd zijne bestemming te volgen. Want gelijk een vrouw haar plichtenvol zorgen voor man en kinderen wel een wijle wil verlaten, om in het ouderlijk huis haar kind- en meisjes-leven nog eenmaal in zoete herinnering te doorleven, zoo drijft ook onze ziel eens weer een begeerte naar haar geboortestreek, maar zooals ook zulk een vrouw dan dra weer terugverlangt naar haar gezin, zoo haakt onze ziel weer naar de streek harer bestemming. Want leven is: heen en weder reizen tusschen geboorte-sfeer en sfeer van voorbestemde ontwikkeling, zooals de méést wèldoende rust van den ouden dag niet anders mogelijk is, dan in de láátstgenoemde sfeer herdenkend te mogen verblijven tot den dood...

Het zou vreemd mogen heeten, dat tusschen *Het Dure Moederschap* en haar eerstvolgend werk, een indisch: *Godenland*, zeven jaar moesten verloopen, indien het niet waarschijnlijk ware, dat Christian hier Cyrano het spreken heeft belet. Of ik dit betreur? Neen; we zouden dan haar journalistischen, maar hoe voortreffelijken en fraaien jongsten bundel: *Natuur en Menschen in Indië* niet alleen hebben gemist, maar ook hare drie jongste zuivere kùnstwerken - het hierboven genoemde en de sublieme *De Jager* en *Het Zwervende Zeevolk roept den Wind* - zouden

dan niet zóó glans-levend van weelde, zoo oostersch-rijk van gracievol-gedragen juweelen zijn geweest. Want juist, dunkt mij, in dat rusten als kunstenaar eenige jaren lang - nevens de terugkeer tot de beelding van het louter-*inlandsch* leven - mogen wij een der oorzaken zien van het herverschijnen van het lyrisch pathos, dat, en ik zei het U reeds vroeger in deze studie: rijker en guller straalt dan we 't zelfs aantroffen in haar eerste werk; hier als daarin is het de rijkdom van het *opgespaard bezit*; het land hare diepste ziel heeft zijn rustjaar gevierd en alle korrelen zaads nu erin geworpen, blijken korrelen schats te zijn, en wel zeer bewijst het weder de harmonie van dien geest èn dat 't voor een kunstenaar gewenscht is, ook bij het oogsten de ‘koele hand’ te bezitten, dat zij dien rijkdom te bemeesteren wist... Toch slechts één der psychische oorzaken, zoude de andere - die van het *meerdere* - niet zijn: het nu meer onbevangen staan tegenover de wereld, het dieper kunnen binnengaan in deze dan haar vroeger mogelijk was? Zou het niet zijn, dat hier een dieper wetenschap dan eertijds door haar bezeten een glans van grooter rijkdom over haar werk heeft gespreid? Men kan daaraan nauwelijks twijfelen, zoo min als aan het feit, dat Indië, haar ontdekker, thans ook haar leeraar is geweest, de *Ida Bagoes*, van wiens schijnbaar kinderlijk-naïeve woorden zij den diepen zin voor goed heeft verstaan. De oude jager, die van hetzelfde wonderland den eerbied en teedere liefde leert voor het levensrecht van al wat leeft, zal het U hebben gezegd hoe veel ook zij geleerd en hoe diep zij begrepen heeft.[1)] En nergens wellicht meer dan daar ziet men dan ook ‘de synthetische greep, die het vermag tegelijkertijd analytisch te zijn.’ Natuurlijk: want ook waar bleek duidelijker dan daar, dat het Wezen, het Inzicht, de woorden draagt, die Hem schijnen te dragen?... -

VIII.

Ook Augusta de Wit behoort dus niet tot die allergrootste maar eenzijdige menschenscheppers, voor wie het menschscheppen hoofdzaak en het andere bijkomstig wordt. Maar ook hier heeft hare innerlijke evenwichtigheid haar aanleg het beste en hoogste doen bereiken dat deze bereiken kon,

1) De Gids 1912, II. -

en het werd haar gegeven overtuigend en hartverwinnend, in héél haar werk te zijn. Maar tevens moet ik als mijne meening uiten, dat, zet haar geestelijke ontwikkelingsgang zich door in de lijn, waarin zij zich nu beweegt, het prozagedicht met de subjectieve lyriek, met den mensch louter als symbool van één menschelijke neiging of kracht, sterk naar voren zal treden: dàt zekere mystieke inzicht, *indien* het blijft groeien, zal langzamerhand haar lust en drang tot naturalistisch of realistisch werk al meer en meer doen verflauwen. Want schoon er een sfeer denkbaar en zelfs op aarde aanschouwd is, waarin het abstracte en het concrete geen tegenstellingen meer zijn en ook deze tot een eenheid in den gelukzaligen geest zijn versmolten, bij ons menschen, àllen, schoon wereldafstanden van genie en adeldom ons mogen scheiden, schijnen de liefde tot de abstractie en die tot het concrete niet werkdadig neven elkander bestaanbaar te zijn. De eene wordt latent waar de andere heerscht. En mystiek, zekere grenzen te buiten, is voor òns: liefde tot het abstracte; realistische of naturalistische kunstbeelding: liefde tot het concrete. Doch er schijnt mij toe één binnen het bereik onzer schrijfster liggende kunstsoort te zijn, waarin de liefde tot het zich vergeestelijkend schouwen zich huwen mag in een gelukkig samenleven aan die tot de menschbeelding: de beelding van den hoogeren mensch, den kunstenaar of denker. Die kunstsoort is de psychologische literaire essai. Want hoe voortreffelijker zulk een essai is, hoe grooter zijn onderwerp, des te minder houdt hij zich bezig met den lageren mensch en des te meer met het Scheppend Vermogen in hem. En grootendeels herschept hij geen mensch, maar vermenschelijkt hij de Scheppende Natuur, en zoowel de drang tot menschbeelding als het mystisch en vergeestelijkt schouwen kunnen dus in hem bevrediging vinden. Dat deze kunstsoort aan onzer schrijfster gaven geëigend zou zijn, wel niemand zal het betwijfelen, die haar critische werk heeft genoten, dat meer journalistiek-vluchtig als het mag zijn, nimmer, gelijk geen enkele harer uitingen, de veredelende hulp van haar ‘grooteren makker’ ontbeert. Maar ìk denk nu voornamelijk aan dat edele, innige en roerende opstel over wijlen Mevrouw Bilders van Bosse.[1)] Is dat reeds

1) *De Gids*, 1900. III, blz. 497.

voortreffelijk, schoon zij daar de *kunstenares* door eens anders oogen moest keuren, hoe voortreffelijk zal dan wel een essai niet zijn, waarin zij uitsluitend ver-beeldt, wat eigen klare, vaste en harmonische geest doorzag. De vaderlandsche literatuur zal er werk door winnen dan schooner er, naar mijn innigste overtuiging, wel van niemand te wachten zal zijn. Zij zelve.... 'Indien dan ik het waag, aan zoovelen mijner meerderen voorbij uit de rijen te treden, om hier te spreken van haar, zoo is het omdat van die allen ik de allergrootste schuld van dankbaarheid jegens haar heb; eene schuld te éénenmale ondelgbaar, en waarvan de levenslange trouw aan hare nagedachtenis niet meer dan de eenvoudige erkenning zijn kan.' Zij zelve die dit nobel-innige van de gestorven moederlijke vriendin schreef, zal er het geluk door voelen, dat ook na het verscheiden dier hooge vrouw deze het toch was, wier liefde, in haar wederliefde herboren, haar daardoor bewoog, de eerste schrede te zetten op een weg, waar nieuw scheppingsgenot, nieuwe dankbaarheid haar *zeker* zijn... Zoo straalt ons het licht eener ster, nog na háár dooven. En in den dood verdonkerd moge een geliefde ziel zijn - ons blijft haar invloed en licht... -

M.H. VAN CAMPEN

Nov. '14-Mrt. □.

De ‘Leidsche’ vertaling van het Nieuwe Testament.

I.

Wie vertalen wil moet niet alleen zijn een grondig en doorkneed kenner van de oorspronkelijke taal, maar ook - en in niet mindere mate - moet hij bezitten een uiterst gevoelig oor voor en een scherp begrip van de taal waarin hij het oorspronkelijke zal overbrengen: de gevoeligheid en fijnheid van gehoor en geest, niet slechts van den taal-kenner en taal-geleerde, maar in de eerste plaats van den taal-*artist*, die iederen klank, ieder rhythme, iedere nuance van woorden en woordenreeksen op hun juiste waarde weet te schatten en op de éénig-juiste plaats en wijze te gebruiken. De taak van goed-vertalen is alzoo een uiterst moeilijke niet alleen, maar ook eene die slechts kan toevertrouwd worden aan en veilig is in de handen van enkelen der fijnst-bewerktuigden, die zoowel het oorspronkelijke diep en innig verstaan, als de nieuwe taal kennen en doorleefd hebben in haar teerste schakeeringen en in gansch haren rijkdom van klank en van rhythme.

Alleen van die weinigen is te verwachten dat zij voor de oorspronkelijke woorden en woord-combinaties, voor den bouw en de wendingen der oorspronkelijke perioden, het zooveel mogelijk benaderend aequivalent in de eigen taal zullen vinden.

En hoe persoonlijker, hoe dieper, hoe inniger en intenser de toon is van het oorspronkelijke, des te hooger eischen stelt het aan het taal-gevoel van den overbrenger.

Nòg moeilijker wordt de vertaling, als zij de verbetering beoogt van een uit het oogpunt van taal-schoonheid zeer voortreffelijke bestaande. Niet slechts heeft zij dan de gewone vertaal-fouten, de vergissingen, gevolg van etymologisch of syntactisch misverstaan van het oorspronkelijke, te herstellen, maar evenzeer moet ze terecht brengen wat de eerste vertaler mag tekort gekomen zijn in zuiver gevoel der eigene taal; en in ieder geval mag zij in dit laatste bij den ander niet ten achter blijven, ook al herstelt zij de eigenlijk gezegd taalkundige fouten der eerste.

En het tòppunt van moeilijkheid is bereikt, als het oorspronkelijke niet is één geheel, één gedicht, één verhaal, één roman, één lyrisch of episch of dramatisch stuk proza, maar als het bestaat uit een samenstel van de meest heterogene deelen: hier een eenvoudige vertelling of teboekstelling van historische feiten, dáár een rapport of journaal, ginds een reeks brieven en praedicatien, vermaningen en toespraken, - de een in redeneer-trant, de ander in lyrische, bijkans dithyrambische verrukking -, en elders weder een profetisch visioen in de taal der extatische sensatie.

Wie zulk een geheel wil vertalen, moet een mensch zijn van de meest gecompliceerde artisticiteit en van onbegrensde gevoeligheid voor de meest verschillende emoties.

Zulk een werk nu heeft de Leidsche oud-Hoogleeraar Oort ondernomen: dien machtigen en geweldigen berg van moeilijkheden te verzetten, aan die allerhoogste en door bijna niemand te vervullen eischen van uiterste bekwaamheid en allersubtielste taalgevoeligheid, van ontvankelijkheid voor iedere uiting van menschelijk denken en voelen, te beantwoorden, heeft hij getracht door zijne nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament.

Was misschien, tot op zekere hoogte, een nieuwe uitgaaf van het Oude Testament geboden door de menigvuldige dwalingen der Staten-Vertaling, - gevolg van de indertijd zeker veel gebrekkiger kennis van de oorspronkelijke taal of talen waarin het geschreven was -, en had de nieuwste historische en linguistische critiek vondsten aan het licht gebracht waarmede de oude uitgaaf wellicht in haar geheel niet langer bestaanbaar bleef, - voor het Nieuwe Testament gold, zou men zeggen, niet dezelfde beweegreden. De oor-

spronkelijke taal van het N.T. werd door de vertolkers der 17e eeuw allicht beter verstaan dan die van het O.T., en zinstorende, het recht begrip schadende vertalingen kwamen er in mindere mate in voor.

Bovendien: voor de meeste bijbellezers is het N.T. in zijn geheel een betere bekende dan verreweg het grootste deel van het Oude, en op zichzelf was het daarom gewaagder een nieuwe vertaling voor de vroegere in de plaats te stellen, wilde men niet dat dat overbekende en geliefde boek veel van zijn populariteit zou verliezen.

Eindelijk, de taal der Staten- Vertaling is - en dit geldt zoowel voor Oud als voor Nieuw Testament, - behoudens de gewone vertaalfouten, ja men zou zeggen: mèt die fouten, zóó schoon en verheven, en zóó één geworden met ons volksgevoel en nationaal bewustzijn; zij heeft bijna drie eeuwen lang millioenen zóózeer bekoord en zoovele geslachten zijn zóó innig met haar samengegroeid en hebben haar zoo diep in zich opgenomen, - dat het een waagstuk van de allergevaarlijkste soort moet heeten, die erfenis van driehonderd jaren prijs te geven en den menschen iets aan te bieden dat beter en schooner zou zijn.

Met de Staten-Vertaling heeft het Nederlandsche proza zijn intrede gedaan in de wereld, zijn eerste overwinning behaald: zij is een monument en beteekent een datum.

En Prof. Oort en zijn medewerkers voor het O.T. hebben dat monument nu bijgezet in het museum van oudheden, met den datum erop, als een etiquet op een curiositeit.

II.

De schrijver dezer regelen vraagt geen verschooning dat hij eerst thans, ruim twee jaren na de verschijning van Prof. Oort's vertaling van het N.T.[1)], deze opmerkingen maakt: hij is, als leek, niet in de gelegenheid van uitgaven als deze op tijd kennis te nemen, en evenmin door iemand of iets buiten zijn eigen belangstelling in deze zaken en zijn liefde voor de Nederlandsche taal, aangewezen er zijn oordeel over te zeggen.

Voor zoover de schrijver kan nagaan is ook nergens, in

1) Dit opstel werd geschreven in den zomer van 1914.

algemeene tijdschriften of in monographieën, de uitgaaf opzettelijk en eenigszins uitvoerig besproken.

En daarom maakt hij evenmin verontschuldiging, nòch voor de vrijmoedigheid van zijn oordeel, nòch voor zijn uitvoerigheid: het moge aan een leek en gewoon bijbellezer vergund zijn, de zaak nog eens meer in den breede te bespreken, de Staten-Vertaling en de Leidsche nog eens naast elkander te leggen, en als één uit het groote publiek en vóór het publiek, aan te toonen waarom de eerste zoo vèrre superieur is aan de andere.

De leek die hier aan het woord is, kent Hebreeuwsch noch Chaldeeuwsch noch een der andere talen of dialecten van het Oude Testament. De verzoeking om, zelfs zonder die kennis, ook het Oude Testament onder handen te nemen is een oogenblik bij hem opgekomen, toen hij, bij een vergelijking van de vertaling van het aan hem en aan zooveel duizenden wèl-bekende en dierbare Boek der Psalmen, den indruk heeft gekregen dat men, in het algemeen gesproken, waarlijk geen orientalist behoeft te zijn om bij den eersten oogopslag te zien, dat bij àl hun nauwgezetheid en geleerdheid, de Leidsche heeren ons de poezie der Psalmen, - van dien bundel vloekzangen, lof- en klaagliederen, gebeden en elegieën van de hoogste schoonheid - hebben ontnomen, om er ons een vrij ordinair twintigste-eeuwsch proza voor in de plaats te geven. Aan die verzoeking is weerstand geboden omdat ieder rechtmatig verwijt van gebrek aan kennis der oorspronkelijke taal, zijn beweringen krachteloos zou kunnen maken, ook al zou die kennis voor een vergelijking van den ouden en den nieuwen Hollandschen tekst niet vereischt zijn, en al kan men bijv., ook zònder haar, op goede gronden volhouden dat de allerwetenschappelijkst-juiste, maar volkomen onverdragelijke vervanging van de uitdrukking ‘de Heer’ door ‘Jahwê’, de Psalmen geheel ongenietbaar maakt en ze van al hun intieme vroomheid en bekooring berooft: Jahwê is de Joodsche god, zooals Zeus de Grieksche, - ‘de Heer’ is God-Alleen, de Eeuwige, van alle volken en tijden.

Grieksch evenwel heeft de schrijver geleerd: en hij acht zich daarom gevrijwaard tegen den blaam der oppervlakkigheid en van het dilettantisme, als hij het waagt, de Καιυ□

Διαθηκη[1] te leggen naast de nieuwe vertaling. Dat hij dit alleen doen zal als taal-m i n n a a r , en het wel nalaten zal in philologisch debat ie treden met een zoo oneindig boven hem verheven taal-g e l e e r d e als Prof. Oort, spreekt vanzelf.

Trouwens, - de taalgeleerdheid heeft hier eigenlijk slechts een ondergeschikte beteekenis: aan háár zij overgelaten de herstelling van misvattingen en foutieve vertalingen. Het komt in waarheid alléén aan op de vraag of de nieuwe vertaling - aangenomen hare volstrekte juistheid in grammaticaal en syntactisch opzicht - schooner en beter is dan de oude in zooverre deze óók juist was blijkens de gelijke redekunstige beteekenis van de vertaalde woorden en woordcomplexen.

Het is zeer moeilijk, hier juiste begrippen en onderscheidingen te formuleeren. Twee vertalingen van een zelfden tekst, die onderling in woordkeus en woordschikking, in klank en in rhythme, afwijken, kùnnen eigenlijk niet gezegd worden, beide j u i s t te zijn, al is de ‘inhoud’ voor den oppervlakkigen lezer oogenschijnlijk dezelfde. Nimmer en nergens sterker dan hier komt het uit, dat vorm en inhoud één en ondeelbaar en onverbrekelijk verbonden zijn. Een gedachte, een indruk, een stemming, op twee of meer verschillende wijzen in woorden uitgedrukt, is niet en nooit *dezelfde* indruk, stemming, gedachte. Wie zegt: ‘ik heb u lief’, zegt niet hetzelfde als wie zegt: ‘ik bemin u’: de eerste spreekt zijn hartstocht uit, de ander zijn kalmer waardeering. Nooit zijn, - aangenomen dat enkele op zich zelf staande woorden elkander soms volkomen dekken, twee of meer verschillende perioden of perioden-reeksen adaequaat aan één zelfde gevoel of gedachte. Al is de begrips- en verstands-beteekenis, bij omzetting der woorden in betoog- of rede-zin, volkomen dezelfde, toch is het onmogelijk dat de lezer van de ééne periode een zelfden indruk krijgt als van de andere. Natuurlijk geldt dit niet van zuiver-wetenschappelijke vertoogen, waarbij uitsluitend de rede aan het woord is, en de eigenlijk gezegde taal, in den zin van ver-woording van zieleleven, bijzaak of zonder eenig belang, - maar het is onomstootelijk

1) Gebruikt is de editie van Nestle, 9e uitg., Stuttgart 1912.

waar, zoodra de geest zich verheft boven het alledaagsche en gewone, zoodra de ziel eens menschen is aangedaan en in woorden tracht zich te uiten. Achter iedere zoodanige uiting, van smart of van vreugde, van juichende blijdschap en liefde of bitteren haat, van vaste verzekerdheid en vertrouwen of van radeloosheid en sombere wanhoop, staat een verschillend mensch; iedere verschillende uiting moet zijn adaequaat aan geheel verschillende gewaarwordingen en stemmingen, ook al schijnt, verstandelijk bezien, de uiting een zelfde beteekenis te hebben. Er is, zou men zeggen, niet veel psychologische kennis voor noodig, om dit te beseffen. En toch zijn er altijd talloos velen die het niet zien en begrijpen, en die volhouden dat men aan den inhoud van menschelijke gewaarwordingen en emoties een vorm kan geven naar believen. Neen, die gewaarwording die gij zegt in twee of meer verschillende 'vormen' te kunnen uiten, *is* niet dezelfde als die andere; voor die ééne past maar één vorm: is de vorm anders, dan was er een andere inhoud. Dit schijnt een uiterst moeilijk en ingewikkeld probleem, en veel is erover gestreden. Maar inderdaad is de waarheid zoo oud en zoo helder. Wie zegt tot een vrouw: 'ik heb u lief', geeft daarmede uiting aan een geheel andere inwendige zieleervaring dan welke dengene beweegt die verklaart: 'ik hou zooveel van je', of, 'ik bemin u teeder', - terwijl toch, naar verstandelijk en naar lexicologisch begrip, de beteekenis dier woorden dezelfde schijnt, en men van al die drie personen, in de taal der constateerende rede zou zeggen: 'o, die man koestert genegenheid voor die vrouw'. En àls men dat laatste zegt, zegt men toch ten slotte nòg weer wat anders dan ieder van de drie heeft gevoeld.

Als nu iedere fijnste schakeering eener ziels-aandoening onvermijdelijk en noodwendig een andere ver-klanking met zich brengt, dan moet men wel een zeer gevoelig en zeer subtiel-aangelegd mensch zijn, om, vertalend, juist nà te voelen wat er in het oorspronkelijk staat, en, een bestaande vertaling willende verbeteren, de klank-nuances der gegevene juist te begrijpen en te beluisteren, vóórdat men daarvoor andere, schijnbaar gelijkwaardige, in de plaats stelt. Kan men dat niet, vraagt men alleen naar de lexicologische beteekenis der woorden, en substitueert men andere woorden en woorden-

reeksen aan de oude, zonder zich af te vragen of men - blijvende binnen de grenzen eener juiste overzetting van het origineel - nu ook dezelfde gedachte met de gelijkwaardige, en dus éénig-juiste, klanken heeft weergegeven, dan is men een slecht begrijper en een slecht psycholoog, géén artist en géén ver-taler.

Prof. Oort nu, in zijn nieuwe vertolking van het Nieuwe Testament, blijkt helaas zulk een weinig beproefde en betrouwbare gids te zijn. Hij geeft ons niet denzelfden Bijbel, hij sticht en ontroert ons niet zooals de Staten-vertalers het nu nog na driehonderd jaren vermogen; hij geeft ons in de plaats van het oude niet iets beters, maar iets minderwaardigs; hij schenkt ons voor poezie: verstandelijk proza, voor zieleontroering: redeneering, voor de extase van het geloof: religieuse woorden, voor de verrukking der ziel: een uiteenzetting, voor de aangrijpende diepten van leed en berouw: vrije-gemeentepreeken, en voor de hoogste en reinste geloofsvreugd: dictionnaire-wijsheid in vrijzinnigen geest.

Men denke zich één oogenblik dit wonder in: dat de Staten-Vertaling der 17e eeuw, nú nog, in de 20e, een rijkdom en grootheid van Hollandsche taal geeft te zien en te gevoelen, die geen ander gebrek heeft dan dat zij in sommige kringen, haars ondanks en tegen haar bestemming, tot een soort rhetorisch jargon is geworden; maar ook zelfs uit dat gebrek, dat haar toch waarlijk niet van nature eigen is, maar is toe te schrijven aan den vormelijken en conservatieven geest van ons volk, - ook uit dat misbruik blijkt haar onsterfelijke kracht. Het drie eeuwen van historische wisselingen en woelingen, van geestelijken strijd, van veranderingen op ieder gebied, van revolutien niet het minst ook in de literatuur en de waardeering van taal-schoonheid, te hebben uitgehouden zóó dat de 20^{e}-eeuwer die voelt en begrijpt, nòg staat verstomd en verslagen van de macht dezer taal, - dat is een wonder waarbij de poging van Prof. Oort, hoe grootsch op zichzelf ook en hoe eerbiedwaardig van ongebroken kracht, iets kleins en nietigs krijgt dat men hem ternauwernood kan vergeven. Wat doet, bij een boek als de Bijbel, ten slotte een hier en daar taalkundig min-juiste vertaling ertoe, als het geheel iets zóó schoons, zóó verhevens, zóó rijks en statig-gedragen gewijds heeft als de

Dordtsche vertaling. En wat hebben wij, als zooveel van dat alles teloor gaat, aan de accuratesse der lexicologisch-preciese, maar ònschoone en vlakke, armoedige en laag-bij-den-grondsche overzetting van den wèl-onderlegden en geleerden schoolmeester?

Zegt iemand dat het toch om de taalkundig meest-juiste vertaling te doen is? Neen, - dat is, in zijn algemeenheid, een misvatting.

Hier is een boek, of een samenstel van boeken, of een verzameling van geschriften, die in grondtoon en strekking *niet* zijn: wetenschappelijk of redekunstig, maar fantastisch-historisch, stichtelijk, en diep-religieus. En een stemming te wekken die, met behoud zooveel mogelijk van het oorspronkelijke, overeenkomt met wat de lezer vóór eeuwen gewaar werd, - ziedaar de eisch der vertaling. En als dat zoo is, dan doet het er immers niets toe of hier en ginds een uitdrukking of een zinsnede redekunstig en grammaticaal niet geheel met de woorden van het oorspronkelijke is weergegeven, ja zelfs is het niet zeer belangrijk of er op sommige plaatsen iets geheel onverstaanbaars te voorschijn is gekomen, - maar uitsluitend is het de vraag of de lezer der vertaling in het diepst zijner ziel die roerselen terugvindt die het voorgeslacht met gelijksoortige affecten vervulde.

Men vergete toch niet dat de Bijbel een boek is, geheel en essentieel verschillend van alle andere, niet alleen in wording, samenstelling, verscheidenheid, - maar ook en vooral in strekking, in stemming en be-stemming. Wie dat voorbijziet, en den Bijbel slechts houdt voor een object van tekst-critiek, voor een soort historisch-literair fossiel waarmee men zich opsluit in het laboratorium der taalkundige ontleding en determinatie, die heeft een aan de geschiedkundige wording en bestemming des Bijbels geheel ongelijk en onevenredig doel: die geeft ons een antiquiteit voor een levend organisme, voor een levenwekkende en bezielende kracht een stuk doode materie.

In den Bijbel gaan literaire schoonheid en religieuse strekking samen en zijn die beiden onverbrekelijk verbonden. Iets dat alléén-schoon is, is óók zéér na verwant aan het religieuse, en: daarentegen en daarnevens, is een ‘stichtelijk’ boek zònder schoonheid een prul en een ònding. Alle echte

religiositeit heeft in zich een element van schoonheid, gelijk de schoonheids-ontroering iets essentieel-religieus heeft. Religie zonder schoonheid is een dor en een doodsch, benauwd en duf begrips-dogma, en schoonheid die niet een aan de religieuse ontroering analoog element in zich draagt en een aan deze verwant sentiment bij den lezer of aanschouwer teweegbrengt, is louter ijdelheid. Een Gothische kathedraal, een Madonna van Rafael, de Divina Commedia, zijn schoone religie en religieuse schoonheid in-één; op een ander plan ook: een zeventiend'eeuwsche protestantsche hoofdkerk, een molen van Jacob Maris, de Nachtwacht, en een drama van Shakespeare of van Sophocles.

III.

Laat ons nu zien, en aan het hierboven besprokene enkele van de meest bekende en meest aangrijpende teksten en hoofdstuk-fragmenten toetsen, om daarna een voorspelling te wagen betreffende de kansen der nieuwe vertaling op populariteit en op de, door den vertaler toch zeker beoogde, verdringing van de Dordtsche door de Leidsche.

Wij doen natuurlijk slechts zeer enkele grepen, maar wij vertrouwen dat die meer dan voldoende zullen zijn om onze bedoeling duidelijk te maken, en dat geen lezer ons zal beschuldigen van willekeur, om ons te verwijzen naar plaatsen waar de nieuwe vertaling zooveel schooner zou zijn dan de oude. Met een gemoedelijke en familiare uitdrukking kan men veilig zeggen: de rest is nèt zoo.

Gemakshalve drukken wij de teksten der Leidsche en der Dordtsche overzetting nevens elkander af, terwijl wij bij ieder fragment een korte kritiek voegen.

Matthaeus V.

STATEN-VERTALING.	LEIDSCHE VERTALING.
1. En Jezus, de scharen ziende, is geklommen op eenen berg, en als hij nedergezeten was, kwamen zijne discipelen tot hem.	1. Toen Jezus de scharen zag, beklom hij den berg, en toen hij was gaan zitten, kwamen zijn leerlingen tot hem.
2. En zijnen mond geopend hebbende, leerde hij hen, zeggende:	2. Nu opende hij den mond en leerde hen aldus:

3. Zalig zijn de armen van geest; want hunner is het koninkrijk der hemelen.	3. Zalig de armen naar den geest; want hunner is het koninkrijk der hemelen.
4. Zalig zijn die treuren, want zij zullen vertroost worden.	4 Zalig de treurenden; want zij zullen vertroost worden.
5. Zalig zijn de zachtmoedigen; want zij zullen het aardrijk beërven.	5 Zalig de zachtmoedigen, want zij zullen het aardrijk beërven.
6. Zalig zijn die hongeren en dorsten naar de gerechtigheid; want zij zullen verzadigd worden.	6. Zalig de hongerenden en dorstenden naar gerechtigheid; want zij zullen verzadigd worden.
7. Zalig zijn de barmhartigen; want hun zal barmhartigheid geschieden.	7. Zalig de barmhartigen; want hùn zal barmhartigheid bewezen worden.
8. Zalig zijn de reinen van hart; want zij zullen God zien.	8. Zalig de reinen van hart; want zij zullen God zien.
9. Zalig zijn de vreedzamen; want zij zullen God's kinderen genaamd worden.	9. Zalig de vredestichters; want zij zullen kinderen Gods genoemd worden.
10. Zalig zijn zij, die vervolgd worden om der gerechtigheid wil; want hunner is het koninkrijk der hemelen.	10. Zalig wie om hun godsvrucht vervolgd worden; want hunner is het koninkrijk der hemelen.
11. Zalig zijt gij, als de menschen u smaden en vervolgen, en liegende alle kwaad tegen u spreken om mijnentwil.	11. Zalig zijt gij wanneer men om mijnentwil u smaadt, vervolgt, en allerlei valsche beschuldigingen tegen u inbrengt.
12. Verblijdt en verheugt u; want uw loon is groot in de hemelen; want alzoo hebben zij vervolgd de profeten die vóór u geweest zijn.	12. Verheugt en verblijdt u; want uw loon in den hemel is groot; zóó toch heeft men de profeten die vóór u geleefd hebben vervolgd.

Men kan niet met grooter naïveteit en met geringer noodzakelijkheid meer groteske platheden opeenstapelen in minder regels, en die in de plaats stellen van een edel en zuiver proza, dan de hooggeleerde vertaler het deed in vers 1. Als de zaak niet zoo ernstig was, zou men zich bijna de handen wrijven van genoegen over het jammerlijke taaltje dat er te voorschijn is gekomen voor den stil-plechtigen aanhef van het hoofdstuk. ‘En toen hij was gaan zitten’, - deze beschrijving van een schoolmeester die plaats neemt voor de klasse of van een visite-makenden heer op een ‘jour’, staat voor: ‘en als hij nedergezeten was’. ‘Nu opende hij den mond’, - deze visie van een patiënt bij den tand-

arts, komt in de plaats van: ‘en zijnen mond geopend hebbende’. Gevoelt men goed het buitengewoon ridicule van de beide (geheel noodelooze) wijzigingen? Het verschil, vooral bij de laatste zinsnede, schijnt zoo gering, en is toch zoo bijzonder groot: behalve de zooveel grooter gedragenheid van hoofd- en bijzin in de Staten-Vertaling, met het statige deelwoord, tegenover de nuchtere gelijkloopende zinnetjes der Oort'sche, is het onderscheid vooral gelegen in den enormen afstand die er ligt tusschen de uitdrukkingen ‘den mond’ en ‘zijnen mond’; tegenover ‘zijnen mond’, met het voluit verbogen voornaamwoord, klinkt het andere als stond er op zijn plat-Amsterdamsch ‘se mond’, terwijl het bovendien nog iets - in deze omgeving volkomen lachwekkends - wetenschappelijks heeft.

En nu de ‘zaligsprekingen’-zelve. De schoonheid en distinctie der alliteratie van het ‘Zalig zijn’ is Prof. Oort natuurlijk ontgaan. Omdat er in het Grieksch geen werkwoord staat, moest het ook in 't Hollandsch ontbreken. ‘Zalig zijn die treuren’, ‘Zalig zijn die hongeren en dorsten’, is fraaier en gedragener dan ‘Zalig de treurenden’ en ‘Zalig de hongerenden en dorstenden’. En ‘Zalig zijn zij die vervolgd worden om der gerechtigheid wil’ is beter en schooner dan ‘Zalig wie om hun godsvrucht vervolgd worden’. Beter omdat het Grieksche woord (δι□αιοσύνη) dichter benaderd is, schooner omdat ‘gerechtigheid’ een in klank veel nobeler woord is dan ‘godsvrucht’. ‘Zalig zijt gij als de menschen u smaden en vervolgen, en liegende alle kwaad tegen u spreken om mijnentwil’: dit rijke en rhythmische proza wordt bij Prof. Oort tot het min of meer schunnige en on-muzikale: ‘Zalig zijt gij wanneer men om mijnentwil u smaadt, vervolgt, en allerlei valsche beschuldigingen tegen u inbrengt.’ Niet alleen is dit leelijk, - maar het is niet eens een grammaticaal-letterlijke vertaling van den Griekschen tekst, die zoo schilderachtig het deelwoord ψευδόμευο ι heeft, dat hier mat en kleurloos in een bijvoegelijk naamwoord wordt omgezet. De Dordtsche vaderen mogen in taal-kènnis dikwijls tekort geschoten zijn; maar taalgevóel en gehóór hadden ze in onmetelijk hoogere mate dan hun Leidsche epigoon. In dit 11e Vers komt zoo duidelijk uit dat de letterlijke vertaling, zelfs met de volgorde der oorspron-

kelijke woorden, mits bewerkt door iemand met gevoel en begrip, oneindig beter is dan de lichtelijk-vrije en oogenschijnlijk vlottere en minder-stijve van den enkel-geleerde.

Bescheidenheid verbiedt ons, voor een verdere vergelijking van den tekst der Berg-rede plaats te vragen. Wie er belang in stelt legge de beide vertalingen naast elkander en zie, wat er van deze verheven toespraak in de handen van den nieuwen vertaler terecht is gekomen. En als men nu nog maar zeggen kon dat er zooveel duistere plaatsen zijn opgehelderd en leesbaar gemaakt! Maar er is niet één tittel of ‘haakje’ (dit is het moderne woord voor ‘iota’, zie vs. 18) van de Staten-Vertaling dezer rede of ze is duidelijk en goed en schoon.

Johannes XIV

STATEN-VERTALING.	LEIDSCHE VERTALING.
1. Uw hart worde niet ontroerd: gijlieden gelooft in God, gelooft ook in mij.	1. Uw hart worde niet ontroerd. Gelooft God en gelooft mij.
2. In het huis mijns Vaders zijn vele woningen; anderszins zou ik het u gezegd hebben: ik ga heen om u plaats te bereiden;	2. In het huis mijns Vaders zijn vele woningen; anders zou ik het u gezegd hebben.
3. En zoo wanneer ik heen zal gegaan zijn, en u plaats zal bereid hebben, zoo kom ik weder, en zal u tot mij nemen, opdat gij ook zijn moogt waar ik ben.	3. Want ik ga u plaats bereiden, en indien ik voor u een plaats ga bereiden, dan zal ik wederkomen en u tot mij nemen; opdat ook gij zijn moogt waar ik ben.
4. En waar ik heenga, weet gij, en den weg weet gij.	4. En waar ik heenga, gij kent den weg daarheen.

De Oort'sche vertaling van dezen koninklijken aanhef van Jezus' troostrede tot zijn jongeren is nog maar het beginsel der smarten. Zij moge op enkele punten aan woordelijke overzetting van het Grieksch gewonnen hebben, - aan beteekenis boet zij minstens evenveel in door haar volstrekt gebrek aan rhythme en door haar buitengewone nuchterheid. ‘Gijlieden gelooft in God, - gelooft ook in mij’, - die woorden zijn als de oplegging van een zachte en teedere hand op het hoofd van een diep-bedroefde; ‘gelooft God en gelooft mij’ is, daarbij vergeleken, een ruw en hard

bevel. Het misschien min of meer willekeurig vertalen van πιστεύετε in de Staten-Vertaling, beurtelings als aantoonende en als gebiedende wijs, geeft iets veel schooners in taal en daarmede iets diepers en troostvollers in inhoud dan de consequente kategorische imperatief van Prof. Oort. Hier is een beroep van den Meester op de jongeren, om hetgeen reeds in hen leeft, te verdiepen en te verrijken door het te verbinden aan zijn persoon, nadat hij van hen zal zijn heengegaan, - een beroep dat in de beide imperatieven in geen enkel opzicht tot zijn recht komt.

Leelijk, en om de foutieve consecutio temporum ook slecht-Hollandsch, is de zinsnede: ‘indien ik voor u een plaats ga bereiden, dan zal ik weder komen’ enz. Hoeveel rijker en in den breeden maatslag zijner ranke rhythmen hoeveel schooner is dat: ‘Zoo wanneer ik heen zal gegaan zijn en u plaats zal bereid hebben, zoo kome ik weder’,

En dan vers 4: ‘En waar ik heenga, gij kent den weg daarheen’. Deze geheel ongrammatische en onhollandsche[1] min of meer plat-leuke en oolijke verzekering, alsof Jezus zeggen wilde: ‘doe nu niet alsof gij het niet wist, gij weet het drommelsch goed’, steekt wel zeer af bij den stil-zegenenden en rustwekkenden versregel, met zijn kalm en klaar en statig rhythme: ‘En waar ik heenga, weet gij, en den weg weet gij’. Wat doet het er nu toe of er in 't Grieksch staat: Κα□ □πο□ □γ□ □πάγω ο□δατε τ□ν □δόμ? Had men dan ten minste vertaald: en gij kent den weg naar [de plaats] waar ik heenga. Dan ware er althans van het rhythmisch proza iets overgebleven: nu is er slechts iets ridicuuls van geworden.

Staten-Vertaling.	**Leidsche Vertaling.**
12. Voorwaar, voorwaar zeg ik ulieden: die in mij gelooft, de werken die ik doe, zal hij ook doen, en zal meer doen dan	12. Voorwaar, voorwaar, ik zeg u, wie in mij gelooft zal de werken die ik doe ook doen, ja, hij zal grootere verrichten;

1) Dat Prof. Oort met het Hollandsch in het algemeen niet te best overweg kan, blijkt in het gansche werk passim, en o.a. bijzonder krachtig Matth. II: 10-11: ‘en het huis binnengetreden, zagen zij het kind met zijn moeder’. Dat is wat Charivarius (Dr. Nolst Trenité) in de ‘Groene’ placht te rubriceeren als ‘Deelwoordenjammer’.

deze; want ik ga heen tot mijnen Vader.	want ik ga naar den Vader,
13. En zoo wat gij begeeren zult in mijnen naam, dat zal ik doen; opdat de Vader in den Zoon verheerlijkt worde.	13 En al wat gij met vermelding van mijn naam zult vragen zal ik doen; opdat de Vader in den Zoon verheerlijkt worde.
14. Zoo gij iets begeeren zult in mijnen naam, ik zal het doen.	14. Indien gij iets vraagt met vermelding van mijn naam, zal ik het doen.
15. Indien gij mij liefhebt, zoo bewaart mijne geboden.	15. Indien gij mij liefhebt, zult gij mijn geboden in acht nemen.
16. En ik zal den Vader bidden, en hij zal u eenen anderen Trooster geven, opdat hij bij u blijve in der eeuwigheid.	16. En op mijn gebed zal de Vader u een anderen helper geven, die voor eeuwig bij u zal blijven,
17. Namelijk den Geest der waarheid, welken de wereld niet kan ontvangen, want zij ziet hem niet en kent hem niet; maar gij kent hem, en hij blijft bij ulieden en zal in u zijn.	17. den Geest der waarheid dien de wereld niet kan ontvangen omdat zij hem ziet noch kent; want hij blijft bij u en zal in u zijn.
18. Ik zal u geene weezen laten; ik kom weder tot u.	18. In zal u niet als weezen achterlaten, ik kom tot u.
19. Nog een kleinen tijd, en de wereld zal mij niet meer zien; maar gij zult mij zien; want ik leef en gij zult leven.	19. Weldra ziet de wereld mij niet meer, maar gij ziet mij, omdat ik leef en ook gij leven zult.
20. In dien dag zult gij bekennen dat ik in mijnen Vader ben en gij in mij en ik in u.	20. Te dien dage zult gij inzien dat ik in den Vader ben en gij in mij en ik in u.
21. Die mijne geboden heeft, en dezelve bewaart, die is het die mij liefheeft; en die mij liefheeft, zal van mijnen Vader geliefd worden; en ik zal hem liefhebben en ik zal mijzelven aan hem openbaren.	21. Wie mijn geboden heeft en ze in acht neemt, die is het die mij liefheeft; en wie mij liefheeft zal ook door mijn Vader geliefd worden, en ik zal hem liefhebben en mij aan hem openbaren.

Goed is in dit fragment alleen: de samensmelting van vers 12 met vers 13 (ofschoon eigenlijk een ieder het reeds zoo las) en de bijna woordelijke overneming van vers 21 (ofschoon ‘bewaart’ in den stijl beter past dan ‘in acht neemt’, en de herhaling van ‘ik zal’, in de laatste zinsnede, fraaier is dan de aaneenkoppeling van de beide hoofdwerkwoorden). Maar overigens is de nieuwe vertaling bijna delicieus van nuchtere geborneerdheid. In vs. 12 lijkt het alsof er sprake is van de goocheltoeren eens prestidigitateurs in zijn onna-

volgbare ‘verrichtingen’ voor het geacht publiek. ‘Met vermelding van mijn naam’ (vs. 13 en 14) is zuivere kantoorstijl: men zou ook kunnen zeggen: ‘onder mijne auspicien’, of ‘door mij geïntroduceerd’, of ‘onder overlegging van mijn visitekaartje’. Het totaal gebrek aan echten gewijden klank in deze verzen laat ik nu maar rusten; men leze vs. 14 (die indrukwekkende en aandoenlijke herhaling van vs. 13) in de beide vertalingen, en ook zonder verderen commentaar zal ieder die oog heeft voor taal-schoonheid en daarmede voor den inhoud der troostrijke en vorstelijkverheven sententie, beseffen welk een eindelooze afstand er ligt tusschen het Leidsch en het Dordtsch idioom.

In vs. 16 is de Grieksche tekst door de Staten-Vertaling nauwkeuriger weergegeven, en het resultaat is dan ook beter en schooner: ‘en ik zal den Vader bidden’ is juister en verhevener dan ‘op mijn gebed’.

In vs. 18 is de beteekenis geheel veranderd: ‘Ik zal u geene weezen laten’ is totaal iets anders dan ‘ik zal u niet als weezen achterlaten’. Jezus zou zijn jongeren juist wèl ‘als weezen’ achterlaten, - maar hij zou dien toestand niet doen vóórtduren. Hij zou hen ‘geene weezen láten’. Al ware het nu dat de Grieksche woorden (o□□ □φήσ03C9; □μ□ν □□φανού□) in schoolschen zin eerder tot de Leidsche dan tot de Dordtsche vertaling zouden voeren, - de bedoeling is zóó duidelijk, dat de laatste verre de voorkeur verdient: de Leidsche versie is die van een gymnasiast die ‘woordjes’ opzoekt, de Dordtsche die van den taal- en gedachtebegrijpenden kunstenaar.

Vs. 19. De Leidsche woorden zijn bijna potsierlijk van banaliteit; zij lokken haast tot profanatie, en men denkt onwillekeurig aan het spelletje van ‘zoo zie je me en zoo zie je me niet’. Zóó waar is het dat twee vormen niet één gedachte-inhoud dekken. Bij het lezen van de Staten-Vertaling komt zulk een associatie van denkbeelden natuurlijk bij niemand op.

In vs. 20 is ‘bekennen’, in al zijn schijnbare verouderdheid, oneindig beter dan ‘inzien’, omdat ‘bekennen’ een ziele-ervaring en ‘inzien’ het resultaat eener begrips- en rede-overweging beduidt.

Waarlijk, vs. 21 is op een enkel woord na, het eenig goede van het fragment.

Ten slotte citeer ik nog het ontroerende vers 27 in de beide vertalingen:

STATEN-VERTALING.	LEIDSCHE VERTALING.
27. Vrede laat ik u, mijnen vrede geef ik u; niet gelijkerwijs de wereld hem geeft, geef ik hem u. Uw hart worde niet ontroerd, en zijt niet versaagd.	27. Vrede laat ik u na, mijn vrede geef ik u; ik geef niet zooals de wereld geeft. Uw hart worde niet ontroerd of bevreesd.

Hier komt onder meer duidelijk uit welk een onschatbare waarde het behoud van zoogenaamd verouderde of afgesleten taalvormen en zegswijzen heeft. en hoe uiterst barbaarsch en gevoelloos zij handelen die al die kostbaarheden in naam van een ingebeeld modernisme als archaïstisch verbannen en verwerpen.

'Mijnen vrede geef ik u', - welke een andere klank (en dus inhoud) dan: 'mijn vrede geef ik u'; 'niet gelijkerwijs de wereld hem geeft, geef ik hem u' - welk een hooge gratie van zeggen, vergeleken bij dat 'ik geef niet zooals de wereld geeft': terwijl wij in de oude vertaling bovendien geheel het rhythme van het Grieksche 'o□ □α□□□ □ □όσμο□ δίδωσιν □γ□ δίδωμι □ω□ν' terugvinden. - 'Vrede laat ik u, mijnen vrede geef ik u': welk een rijkdom en · ruimte van klank-expressie, welk een ware zegening in majestueuze rhythmen, tegenover de onnoozele testamentaire dispositie: 'vrede laat ik u na, mijn vrede geef ik u'. En eindelijk: welk een hemelsbreed verschil in klank tusschen het moderne 'Uw hart worde niet ontroerd of bevreesd [vooral dat "of" is kostelijk!] en het oude: "Uw hart worde niet ontroerd, en zijt niet versaagd". "Versaagd" is natuurlijk weer te antiek.

Joh. XV.

STATEN-VERTALING.	LEIDSCHE VERTALING.
1. Ik ben de ware wijnstok, en mijn Vader is de landman.	1. Ik ben de ware wijnstok, en mijn Vader is de wijngaardenier.
2. Alle rank die in mij geene vrucht draagt, die neemt hij weg; en al die vrucht draagt die reinigt hij, opdat zij meer vrucht drage.	2. Elke rank aan mij die geen vrucht draagt neemt hij weg en elke die wel vrucht draagt, reinigt hij, opdat zij meer vrucht drage.
3. Gijlieden zijt nu rein om het woord dat ik tot u gesproken heb.	3. Reeds door het woord dat ik tot u gesproken heb zijt gij rein.

4. Blijft in mij, en ik in u. Gelijkerwijs de rank geene vrucht kan dragen van zichzelve, zoo zij niet in den wijnstok blijft, alzoo ook gij niet, zoo gij in mij niet blijft.	4. Blijft in mij, opdat ik in u blijve. Evenals de rank geen vrucht kan dragen uit zichzelve maar alleen wanneer zij in den wijnstok blijft, evenmin gij indien gij in mij niet blijft.
9. Gelijkerwijs de Vader mij liefgehad heeft, heb ik ook u liefgehad; blijft in deze mijne liefde.	9. Zooals de Vader mij heeft liefgehad, heb ook ik u liefgehad. Blijft mijn liefde voor u behouden.

In vs. 1 is de vervanging van het woord ‘landman’, met zijn stil-vredigen en rustigen klank, door ‘wijngaardenier’, dat ten eerste in 't geheel geen klank heeft en vervolgens hier ter plaatse geheel uit de maat valt, waarlijk aller-aardigst vanwege de botanische accuratesse: inderdaad, bij een wijnstok behoort een wijngaardenier, en geen landman. Hoe kwamen die Dordtsche heeren aan zulk een van zóó weinig vakkennis getuigende énormiteit! Wel is γεω□γός = landman, maar welke ‘landman’ verbouwt er nu druiven? Het is aardiger en moderner om te spreken van ‘wijngaardenier’, evenals het natuurlijk véél echter en rëeeler is en tot den twintigste-eeuwer véél beter spreekt als men zegt dat Judas met een ‘bataljon’ in Gethsémane kwam[1)], dan wanneer men het on-militaire en antieke ‘bende’ had laten staan. Alleen: is ‘bataljon’ niet wat weinig? Ware ‘regiment’ of ‘brigade’ niet beter geweest? Of is het soms te veel, en had er ook moeten staan: compagnie, of sectie?

Vs. 2. ‘Alle rank die in mij geene vrucht draagt’, is beter dan ‘elke rank aan mij die geen vrucht draagt’, omdat de laatste woorden een veel te realistische voorstelling oproepen, en de eerste de uitsluitend geestelijke bedoeling volkomen weergeven.

In vs. 4 is de vergelijking wier eerste lid begint met ‘evenals’, terwiil het tweede aanvangt met ‘evenmin’, geen Hollandsch. De Staten-Vertaling heeft in zuiver Nederlandsch: ‘gelijkerwijs... alzoo’.

Vs. 9 biedt in de oude vertaling een schoon en klankvol en verheven, in de nieuwe een nuchter en simpel proza zonder eenig élan. Mij liefgehad heeft’, is evenveel rhythmischer dan ‘mij heeft liefgehad’, als ‘gelijkerwijs’, in al

1) Oort, Joh. XVIII: 3 en 12.

zijn statige ouderwetschheid, mooier en stijlvoller is dan het alledaagsche ‘zooals’. En‘ blijft in deze mijne liefde’, ofschoon in verstandelijke beteekenis niet essentieel verschillende van de Oort'sche lezing, is dieper, rijker, inniger, en ook verstaanbaarder dan het moderne ‘blijft mijne liefde voor u behouden’, waarin het taal-schoon zoek is geraakt, en waar men even naar den zin moet raden, in twijfel of er niet moest staan: blijft uwe liefde voor mij behouden. De Grieksche tekst is zoo helder als glas, en de Staten-Vertaling letterlijk.

Joh. XVII.

Staten-Vertaling.	**Leidsche Vertaling**
1. Dit heeft Jezus gesproken, en hij hief zijne oogen op naar den hemel, en zeide: Vader, de ure is gekomen, verheerlijk uwen Zoon, opdat ook uw Zoon U verheerlijke.	1. Zoo sprak Jezus, en nu hief hij zijn oogen ten hemel en zeide: Vader, de ure is gekomen; verheerlijk uw Zoon; opdat uw Zoon U verheerlijke.
2. Gelijkerwijs Gij hem macht gegeven hebt over alle vleesch, opdat al wat Gij hem gegeven hebt, hij hun het eeuwige leven geve.	2. Overeenkomstig de macht die Gij hem gegeven hebt over alle vleesch, om aan al wat Gij hem gegeven hebt, het eeuwige leven te schenken.
3. En dit is het eeuwige leven, dat zij U kennen, den eenigen waarachtigen God, en Jezus Christus, dien Gij gezonden hebt.	3. Dit is het eeuwige leven, dat zij U kennen, den eenigen waarachtigen God, en hem dien Gij gezonden hebt, Jezus Christus.
4. Ik heb U verheerlijkt op de aarde; ik heb voleindigd het werk, dat Gij mij gegeven hebt om te doen;	4. Ik heb U op aarde verheerlijkt, door het werk te volbrengen dat Gij mij opgedragen hebt.
5. En nu, verheerlijk mij, Gij Vader! bij Uzelven, met de heerlijkheid, die ik bij U had, eer de wereld was.	5. En nu, verheerlijk Gij mij, bij U, met de heerlijkheid die ik bij U had voordat de wereld bestond.
6. Ik heb uwen naam geopenbaard den menschen, die Gij mij uit de wereld gegeven hebt. Zij waren uwe, en Gij hebt ze mij gegeven; en zij hebben uw woord bewaard.	6. Ik heb uw naam geopenbaard aan de menschen die Gij mij uit de wereld gegeven hebt. U behoorden zij toe, en Gij hebt ze mij gegeven, en zij hebben uw woord onderhouden.
7. Nu hebben zij bekend, dat alles, wat Gij mij gegeven hebt, van U is;	7. Nu hebben zij erkend, dat al wat Gij mij gegeven hebt, van U afkomstig is;
8. Want de woorden die Gij mij gegeven hebt, heb ik hun ge-	8. want de woorden, die Gij mij gegeven hebt, heb ik hun ge-

geven en zij hebben ze ontvangen, en zij hebben waarlijk bekend, dat ik van U uitgegaan ben, en hebben geloofd, dat Gij mij gezonden hebt.

9. Ik bid voor hen; ik bid niet voor de wereld, maar voor degenen die Gij mij gegeven hebt, want zij zijn uwe.

10. En al het mijne is uwe, en al het uwe is mijne; en ik ben in hen verheerlijkt.

11. En ik ben niet meer in de wereld, maar deze zijn in de wereld, en ik kom tot U. Heilige Vader, bewaar ze in uwen naam, die Gij mij gegeven hebt, opdat zij één zijn gelijk als wij.

12. Toen ik met hen in de wereld was, bewaarde ik ze in uwen naam. Die Gij mij gegeven hebt, heb ik bewaard, en niemand uit hen is verloren gegaan, dan de zoon der verderfenis, opdat de Schrift vervuld worde.

13. Maar nu kom ik tot U, en spreek dit in de wereld, opdat zij mijne blijdschap vervuld mogen hebben in zich zelve.

14. Ik heb hun uw woord gegeven; en de wereld heeft ze gehaat, omdat zij van de wereld niet zijn, gelijk als ik van de wereld niet ben.

15. Ik bid niet, dat Gij hen uit de wereld wegneemt, maar dat Gij hen bewaart van den booze.

16. Zij zijn niet van de wereld. gelijkerwijs ik van de wereld niet ben.

17. Heilig ze in uwe waarheid: uw woord is de waarheid.

18. Gelijkerwijs Gij mij gezonden hebt in de wereld, alzoo heb ik hen ook in de wereld gezonden;

geven, zij hebben ze aangenomen, in waarheid erkend dat ik van U ben uitgegaan, en geloofd dat Gij mij gezonden hebt.

9. Ik bid U voor hen; ik bid niet voor de wereld, maar voor hen die Gij mij gegeven hebt;

10. want zij behooren U toe, en al het mijne is het uwe, het uwe het mijne, en ik ben in hen verheerlijkt.

11. Ik ben niet meer in de wereld, maar zij zijn in de wereld, en ik ga tot U. Heilige Vader, bewaar hen door uwen naam, dien Gij mij gegeven hebt; opdat zij een mogen zijn als wij.

12. Zoolang ik bij hen was heb ik hen bewaard door uwen naam, dien Gij mij gegeven hebt; ik heb over hen gewaakt en niemand uit hen is verloren gegaan; behalve de zoon des verderfs, opdat de Schrift vervuld werd.

13. Nu ga ik naar U, en ik spreek dit uit in de wereld opdat zij de vreugd die ik bezit volkokomen in zich mogen bezitten.

14. Ik heb hun uw woord gegeven, en de wereld heeft hen gehaat; want zij zijn niet uit de wereld afkomstig, gelijk ik niet uit de wereld afkomstig ben.

15. Ik bid niet dat gij hen uit de wereld wegneemt, maar dat gij hen bewaart voor den Booze.

16. Zij zijn evenmin uit de wereld afkomstig als ik;

17 wijdt hen door de waarheid; uw woord is de waarheid.

18 Zooals Gij mij gezonden hebt tot de wereld, heb ook ik hen gezonden;

19. En ik heilig mijzelven voor hen, opdat ook zij geheiligd mogen zijn in waarheid.	19. en ik wijd mij voor hen; opdat ook zij gewijd mogen zijn door de waarheid.
20. En ik bid niet alleen voor dezen, maar ook voor degenen die door hun woord in mij gelooven zullen.	20. Niet alleen voor hen bid ik, maar ook voor hen die door hun woord in mij gelooven;
21. Opdat zij allen één zijn, gelijkerwijs Gij, Vader, in mij, en ik in U, dat ook zij in ons één zijn; opdat de wereld geloove, dat Gij mij gezonden hebt.	21. Opdat allen één zijn, zooals Gij, Vader, in mij, en ik in U - dat ook zij in ons één zijn - opdat de wereld geloove dat Gij mij gezonden hebt.
22. En ik heb hun de heerlijkheid gegeven, die Gij mij gegeven hebt; opdat zij één zijn, gelijk als wij één zijn.	22. Ik heb hun de heerlijkheid gegeven die Gij mij gegeven hebt;
23. Ik in hen, en Gij in mij; opdat ook zij volmaakt zijn in één, en opdat de wereld bekenne, dat Gij mij gezonden hebt, en hen liefgehad hebt, gelijk Gij mij liefgehad hebt.	23. opdat zij één zijn zooals wij één zijn, ik in hen en Gij in mij - dat zij volkomen één mogen zijn - opdat de wereld wete dat Gij mij hebt gezonden, en hen liefgehad zooals Gij mij hebt liefgehad.
24. Vader, ik wil, dat, waar ik ben, ook die bij mij zijn, die Gij mij gegeven hebt; opdat zij mijne heerlijkheid mogen aanschouwen, die Gij mij gegeven hebt; want Gij hebt mij liefgehad vóór de grondlegging der wereld.	24. Vader, ik wil dat zij die Gij mij gegeven hebt, bij mij zijn, waar ik ook ben; opdat zij mijn heerlijkheid aanschouwen, welke Gij mij gegeven hebt, omdat Gij mij lief hadt vóór de grondlegging der wereld.
25. Rechtvaardige Vader, de wereld heeft U niet gekend; maar ik heb U gekend, en dezen hebben bekend, dat Gij mij gezonden hebt;	25. Rechtvaardige Vader, de wereld heeft U niet gekend, maar ik heb U gekend, en dezen hebben erkend dat Gij mij gezonden hebt.
26. En ik heb hun uwen naam bekend gemaakt, en zal hem bekend maken; opdat de liefde waarmede Gij mij liefgehad hebt, in hen zij, en ik in hen.	26. Ik heb hun uw naam bekend gemaakt en zal het blijven doen; opdat de liefde waarmede Gij mij hebt liefgehad in hen zij, en ik in hen.

Ziehier dan het Hoogepriesterlijk Gebed. Ik heb mij moeten veroorloven, het in zijn geheel uit te schrijven, omdat het onverbrekelijk één is en niet fragmentarisch kan weergegeven worden.

Men moet inderdaad wel dùrven, om in de waarlijk sacramenteel-wijdingsvolle, hoog-religieuse, grandiose vertaling der Staten, zonder eenige noodzakelijkheid aan grammatica of lexicon ontleend, ook maar een tittel of jota te veranderen. Inderdaad vordert nòch de Hollandsche, nòch de Grieksche tekst een verbetering van het bestaande, in den zin van verduidelijking of verklaring.

Het merkwaardige is dan ook dat, voor den niet scherpzienden en niet subtiel-voelenden lezer, de nieuwe versie slechts weinig schijnt af te wijken van de oude, zoodat de bewonderaars van het Leidsche werk allicht zullen uitroepen dat *hier* dan toch onze beschuldigingen niet opgaan, en dat *hier* althans de vertaler, indien al niet overal elders, beseft blijkt te hebben dat hij in tegenwoordigheid was van iets zóó heiligs, zóó hoogs en verhevens, dat wijziging nauwelijks toelaatbaar scheen.

Toch zullen wij aantoonen dat de vertaler het klaar heeft weten te spelen om op sommige van de schoonste en verhevenste plaatsen den tekst volkomen te bederven.

Zoo - om niet te spreken van het hier nòg voelbaarder dan wáár-ook hinderlijke van het afknotten der voornaamwoords-buigingsuitgangen, dat tegenover de gedragenheid der oude taal iets alledaags' en plats geeft -, zoo, om te beginnen, vs. 4: ‘Ik heb U verheerlijkt op de aarde; ik heb voleindigd het werk dat Gij mij gegeven hebt om te doen.’ Prof. Oort verandert: ‘Ik heb U op aarde verheerlijkt, door het werk te volbrengen dat Gij mij opgedragen hebt.’ Oogenschijnlijk is hier niets wezenlijks gewijzigd. Maar bij diep aan- en dóórvoelen van de taal der Staten-Vertaling blijkt deze, door hare twee afzonderlijke gelijkloopende zinsneden, door haar ‘voleindigd’, door de plaatsing van ‘het werk’ àchter en niet vóór het werkwoord, en door haar ‘gegeven hadt om te doen’, oneindig statieuser en geëleveerder dan de nieuwe, met haar verklarenden bijzin, haar véél minder plechtig en edel ‘volbrengen’, en haar zakelijk ‘opgedragen’, dat Jezus' zending stelt op het plan van een bedienden-boodschap, terwijl de innige verhouding van Vader en Zoon en de majestueuze verhevenheid van 's laatsten aardsche roeping zoo prachtig uitkomen in die klankvolle woorden: ‘dat Gij mij gegeven hebt om te doen’. Zóó waar

is het dat een enkele wijziging van woorden en zins-deelen een gansch andere visie en gedachteninhoud medebrengt.

In vs. 5 is ‘eer de wereld was’ ruimer en imposanter van klank dan het schamele tijdrekenkundige ‘voordat de wereld bestond’.

Vs. 7. ‘Bekend’ is beter dan ‘erkend’: het eerste duidt een geëmotioneerden zieletoestand aan, het andere wil zeggen: na veel nadenken en tegenspraak toegegeven, - wat natuurlijk de bedoeling niet is (vgl. de aant. op Joh. XIV: 20).

In vs. 8 is de zinsbouw lichtelijk comisch geworden: het is als stond er: zij hebben 1° [mijn woorden] aangenomen, 2° erkend dat ik van U uitgegaan ben, en 3° geloofd dat Gij mij gezonden hebt. Hoe steekt bij die opsomming van de opeenvolgende geloofs-daden van Jezus' volgelingen de fraaie passus af: ‘en zij hebben ze ontvangèn (inniger en dieper dan ‘aangenomen’ [P.M.]), en zij hebben waarlijk bekend dat ik van U uitgegaan ben, en hebben geloofd dat Gij mij gezonden hebt.’

Vs. 13. ‘Nu ga ik naar U’ is voelbaar minder schoon van klank dan ‘Maar nu kom ik tot U’; en ‘opdat zij mijne blijdschap vervuld mogen hebben in zichzelve’ is, bij zijn woordelijke vertaling van den Griekschen tekst, taal van hooger rang en van grooter stijl dan ‘opdat zij de vreugd die ik bezit volkomen in zich mogen bezitten’. ‘Vervuld mogen hebben in zichzelve’: zegt men dat dit onduidelijker is dan de vrijere Oortsche vertaling? Het is mogelijk. Maar wie den bijbel-stijl kent, voelt de beteekenis onmiddelijk, en het N.T. werd toch niet alleen vertaald voor eerstbeginnenden en kinderen.

Met vs. 16 is het juist als met vs. 4 en vs. 8: oogenschijnlijk geen wijziging van beteekenis, maar inderdaad iets volkomen anders met bovendien een comisch tintje. ‘Zij zijn niet van de wereld, gelijkerwijs ik van de wereld niet ben.’ Neen, zegt Prof. Oort: ‘zij zijn evenmin uit de wereld afkomstig als ik’. Deze schrale doodliggende zinsnede, met zijn nietig en plat ‘evenmin’, is slechts een genealogische mededeeling vergeleken bij de rhythmisch-veerkrachtige, hoogplechtige sententie der oude vertaling. Zij valt geheel uit den toon der omgeving. Zij is bovendien volstrekt onjuist, aangezien Jezus' jongeren en latere volgelingen wèl ‘afkomstig’ waren en zijn uit de wereld, maar er krachtens hun

wedergeboorte in geestelijken zin niet meer toe behooren: deze laatste beteekenis komt helder en duidelijk uit in de Staten-Vertaling: ‘zij zijn niet van de wereld’.

In vs. 22 en 23 wordt, als overal, maar hier bijzonder hinderlijk en storend, op agaçante wijze het lenige en statige woord ‘gelijk’ (elders natuurlijk ook ‘gelijkerwijs’) vervangen door het vervelende en dagelijksche ‘zooals’. ‘Evenals’ ware tenminste dragelijk geweest; maar waarom mocht ‘gelijk’ niet blijven staan? Is dit weer geen ‘modern’ Hollandsch meer, geen ‘Algemeen-beschaafd’, - een rariteit uit het ‘archaïstisch’ museum-Kollewijn c.s.?

En vs. 24 is (als vs. 16 niet al zoo ridicuul was) een comble! Wat is er schooners en verheveners, wat machtigers en goddelijkers denkbaar dan deze bede, die bijna een geloofs-bevel is: ‘Vader, ik wil, dat waar ik ben, ook die bij mij zijn, die Gij mij gegeven hebt’? En wat is er krachteloozer, platter, lager bij den grond, dan de Oort'sche versie: ‘Vader, ik wil dat zij die Gij mij gegeven hebt bij mij zijn, “*waar ik ook ben*”.

Romeinen VIII.

Staten-vertaling.	**Leidsche vertaling.**
31. Wat zullen wij dan tot deze dingen zeggen? Zoo God vóór ons is, wie zal tegen ons zijn?	31. Wat zullen wij hieraan toevoegen? Indien God vóór ons is, wie zal tegen ons zijn?
32. Die ook zijnen eigenen Zoon niet gespaard heeft, maar heeft hem voor ons allen overgegeven, hoe zal Hij ons ook met hem niet alle dingen schenken?	32. Hoe zou Hij, die zijn eigen Zoon niet gespaard, maar voor ons allen overgeleverd heeft, niet met hem ons alles schenken?
33. Wie zal beschuldiging inbrengen tegen de uitverkorenen Gods? God is het die rechtvaardig maakt.	33. Wie zal de uitverkorenen Gods aanklagen? God is het die ons vrijspreekt.
34. Wie is het die verdoemt? Christus is het, die gestorven is; ja, wat meer is, die ook opgewekt is, die ook ter rechterhand Gods zit, die ook voor ons bidt.	34. Wie is de rechter die veroordeelt? Christus Jezus is het die voor ons gestorven, wat meer zegt, opgewekt is, die ter rechterhand Gods zit, ja ook voor ons optreedt.
35. Wie zal ons scheiden van de liefde van Christus? Ver-	35. Wie zal ons scheiden van de liefde van Christus? Verdruk-

drukking, of benauwdheid, of vervolging, of honger, of naaktheid, of gevaar, of zwaard?	king, benauwdheid, vervolging, honger, naaktheid, gevaar, het zwaard?
36. (Gelijk geschreven is: want om Uwentwil worden wij den ganschen dag gedood; wij zijn geacht als schapen ter slachting.)	36. Overeenkomstig het schriftwoord: Om u worden wij den ganschen dag gedood, geacht als slachtvee.
37. Maar in dit alles zijn wij meer dan overwinnaars, door Hem, die ons liefgehad heeft.	37. Maar in al die dingen behalen wij een volkomen overwinning door hem die ons heeft liefgehad.
38. Want ik ben verzekerd, dat noch dood, noch leven, noch engelen, noch overheden, noch machten, noch tegenwoordige, noch toekomende dingen,	38. Want ik ben er van overtuigd dat dood noch leven, engelen noch geesten, tegenwoordige noch toekomstige dingen, noch het-
39. Noch hoogte, noch diepte, noch eenig ander schepsel, ons zal kunnen scheiden van de liefde Gods, welke is in Christus Jezus, onzen Heer.	39. zij hooge hetzij lage, noch eenige andere schepping, ons kan scheiden van de liefde Gods, in Christus Jezus, onzen Heer.

Het is hier als bij Joh. XVII: slechts op enkele punten wijkt de nieuwe vertaling van de oude af, - even onnoodig, en met even slecht resultaat. De vertaler heeft blijkbaar iets gevoeld van de heilige verrukking die Paulus deze dithyrambe des geloofs in de pen gaf, en daarom maar weinig durven veranderen in de sublieme overzetting der Staten. Op één plaats zelfs heeft hij deze verbeterd (ik vrees: onbewust: vgl. Joh. XVII: 26, waar het juist andersom ging). nl. in vs. 37, waar het rhythme eischt: ‘heeft liefgehad’, inplaats van het tragere ‘liefgehad heeft’. En natuurlijk óók in de - overigens volkomen ondergeschikte - samensmelting van vs. 38 en 39. Maar overigens is iedere wijziging een verarming. ‘Wat zullen wij dan tot deze dingen zeggen?’ is in zijn sobere en aarzelende weifeling beter en nauwkeuriger naar den Griekschen tekst τι ο□ν □□ούμεν μ□□□ ταύτα, dan de rhetorische nuts-lezers-vraag: ‘wat zullen wij hieraan toevoegen?’ De duisterheid van vs. 33 en 34 wordt in de nieuwe vertaling niet verhelderd, en de taal is er niet beter op geworden. ‘Ja ook voor ons optreedt’ (□ντυγχ□νει) moge naar het lexicon beter zijn dan ‘die ook voor ons bidt’, - maar de beteekenis is dezelfde, en de juiste zin en bedoeling

wordt door ‘bidden’ beter weergegeven dan door ‘optreden’ terwijl ‘bidden’ véél sterker dan ‘optreden’ de heilige betrekking van den Zoon tot den Vader, en de liefderijke en innige verhouding van den Middelaar tot de menschen weergeeft.

In vs. 35 is, door het weglaten van het telkens herhaalde, den verrukkings-rhythmus steeds hooger opvoerende ‘of’ (*dat er in het Grieksch toch staat*,) alles bedorven, en een soort nieuwsgierigheid van den raadsel-ontcijferaar in de plaats gekomen van de verzekerdheid des uitdagend-vragenden, zich glorieuslijk van het antwoord te voren bewusten geloofshelds.

Wij noteeren nog het ‘slachtvee’ dat de plaats is gaan innemen van het schoon-gekadanceerde ‘schapen ter slachting’ (vs. 36), en de beginwoorden van vs. 37, waar de hoogklinkende jubelkreet: ‘Maar in dit alles zijn wij meer dan overwinnaars’ is vervangen door het wijsneuzig-rustige ‘Maar in al die dingen behalen wij een volkomen overwinning’.

In vs. 38 is het plechtig-zekere ‘want ik ben verzekerd’ mismaakt tot het koel-redeneerende gesprek-zinnetje; ‘ik ben er van overtuigd’. Dat ‘want ik ben verzekerd’ geeft in den vasten rhythmus zijner trochaeën een volkomen ander beeld dan de door elkander rollende verheffing-looze lettergrepen der nieuwe vertaling. Alweder is verder in dit vers aan Prof. Oort de schoonheid ontsnapt van het voortdurend, bij ieder nieuw, in steeds hoogeren climax zich op het vorige opstapelend, herhaalde ‘noch’, (*dat er*, *alweder*, *in het Grieksch toch staat*): Prof. Oort heeft de woorden netjes twee aan twee geplaatst, en ze keurig en ordelijk met dat partikel onderling verbonden, ja zelfs nog ruimte weten te vinden voor een ‘hetzij’, ter afwisseling van de ‘eentonigheid’.

Met nieuwsgierigheid slaan wij nu den beroemden Lofzang der Liefde op. Dáár zal toch wel niets aan veranderd zijn?

I Cor. XIII.

Staten-vertaling.	**Leidsche vertaling.**
1. Al ware het dat ik de talen der menschen en der engelen sprak, en de liefde niet had, zoo ware ik een klinkend metaal of luidende schel geworden.	1.[1)] Al sprak ik met al de tongetaal van menschen of van engelen, dan was ik nog, indien ik geen liefde had, een schetterende trompet of een rinkelende cymbaal.

1) Vs. 1 vangt bij Oort aan met vs. 31 van hfdst. XII, laatste ged.

2. En al ware het, dat ik de gave der profetie had en wist al de verborgenheden en al de wetenschap; en al ware het dat ik al het geloof had, zoodat ik bergen verzette, en de liefde niet had, zoo ware ik niets.	2. Al bezat ik profetische gave, kende al de geheime heilswaarheden en had alle wetenschap, ja, al had ik zulk een sterk geloof dat ik bergen kon verzetten, indien ik geen liefde heb, ben ik niets.
3. En al ware het dat ik al mijne goederen tot onderhoud der armen uitdeelde, en al ware het dat ik mijn lichaam overgaf opdat ik verbrand zou worden, en had de liefde niet, zoo zou het mij geene nuttigheid geven.	3. Zelfs al gaf ik mijn geheele vermogen aan aalmoezen weg en leverde mijn lichaam over om verbrand te worden, - indien ik geen liefde heb, baat het mij niets.
4. De liefde is lankmoedig, zij is goedertieren; de liefde is niet afgunstig; de liefde handelt niet lichtvaardiglijk; zij is niet opgeblazen.	4. De liefde is lankmoedig, de liefde is goedertieren, zij is niet jaloersch; de liefde praalt
5. Zij handelt niet ongeschiktelijk, zij zoekt zichzelve niet, zij wordt niet verbitterd, zij denkt geen kwaad;	5. niet, blaast zich niet op, handelt niet onwelvoegelijk, wordt niet verbitterd, rekent het kwade niet uit;
6. Zij verblijdt zich niet in de ongerechtigheid, maar zij verblijdt zich in de waarheid;	6. Zij verblijdt zich niet in de ongerechtigheid, maar verblijdt zich in de waarheid.
7. Zij bedekt alle dingen, zij gelooft alle dingen, zij hoopt alle dingen, zij verdraagt alle dingen.	7. Zij bedekt alles, gelooft alles, hoopt alles, duldt alles.
8. De liefde vergaat nimmermeer; maar hetzij profetien, zij zullen te niet gedaan worden; hetzij talen, zij zullen ophouden; hetzij kennis, zij zal te niet gedaan worden:	8. De liefde houdt nooit op; profetien, ze blijven onvervuld; tongetaal - er zal een eind aan komen; kennis, zij zal te kort schieten;
9. Want wij kennen ten deele en wij profeteeren ten deele;	9. Want ons kennen is onvolledig en ons profeteeren is onvolledig,
10. Doch wanneer het volmaakte zal gekomen zijn, dan zal hetgeen ten deele is, te niet gedaan worden.	10. en wanneer het volmaakte komt, zal het onvolledige te niet worden gedaan.
11. Toen ik een kind was, sprak ik als een kind, was ik gezind als een kind, overlegde ik als een kind; maar wanneer ik	11. Toen ik een kind was, sprak ik als een kind, voelde ik als een kind, dacht ik als een kind; maar nu ik een man ben ge-

een man geworden ben, zoo heb ik teniet gedaan hetgeen eens kind was.	worden, heb ik dat kinderlijke weggedaan.
12. Want wij zien nu door eenen spiegel in eene duistere rede; maar alsdan zullen wij zien aangezicht tot aangezicht; nu ken ik ten deele, maar alsdan zal ik kennen gelijk ook ik gekend ben.	12. Want wij zien thans door een spiegel, als in nevelen, maar dan zie ik van aangezicht tot aangezicht; thans ken ik onvolledig, maar dan zal ik kennen zooals ik ook gekend word.
13. En nu blijft geloof, hoop en liefde, deze drie; doch de meeste van deze is de liefde.	13. Nu blijven geloof, hoop, liefde, deze drie; maar de grootste van deze is de liefde.

Inderdaad heeft de vertaler kans gezien, het gansche pöeem te bederven.

Niets heeft hij gevoeld van de statige, harmonische, als gewijde orgeltonen klinkende, hoog-luide frazeering van de aanvangs-woorden der eerste verzen: Al wàre het dat ik sprak, - al wàre het dat ik hàd, - al wàre het dat ik wìst, - al wàre het dat ik uitdeelde, - al wàre het dat ik mijn lìchaam òvergaf...., niets is ervan overgebleven in het onnoozele en alledaagsche ‘al sprak ik, - al bezat ik, - al had ik’, enz.

‘Al ware het dat ik de talen der menschen en der engelen sprak, en de liefde niet had’.....het is, niet waar?, een versregel van de allerhoogste schoonheid, met de glorierijke klanken van dat ‘ware’ en ‘talen’, met zijn breed en kostelijk rhythme als van een ruischend kerk-gezang. En Prof. Oort laat er niets van over en onthaalt ons integendeel op het onsmakelijke woord ‘tongetaal’ (heel accuraat in tegenstelling met ‘profetische gaven’, maar bijster leelijk), dat ons niets zegt; verder op ‘geheime heilswaarheden’ in plaats van het mooie en diepe en éénig-juiste ‘verborgenheden’, en in vers 3 op het modern-belastingbegripachtige woord ‘mijn geheele vermogen’, in stede van het antieke en fraaie ‘al mijne goederen’. Het ‘klinkend metaal’ en de ‘luidende schel’ (zooveel woorden, zooveel schoonheden van maat en geluid!) zijn heel nauwkeurig vervangen door een ‘schetterende trompet’ (een veel te sterke klank in dit verband) en een ‘rinkelende cymbaal’ (woorden die hier evenzeer uit den toon vallen).

Van de schoonheden van vs. 4 en 5 is niets heel gebleven: het ingehouden en stille ‘afgunstig’ is geworden tot het lawaaiïge en hartstochtelijke ‘jaloersch’. Het ‘ongeschiktelijk’ handelen is veranderd in het min of meer lachwekkende ‘onwelvoegelijk’ handelen; nog één schrede verder, en we waren aangeland bij ‘onfatsoenlijk’.

In vers 7 is weder ‘alle dingen’ ònrechtmatig en ònschoon vervlakt en verflauwd tot ‘alles’, en de herhaling van het persoonlijk voornaamwoord, die het rhythme en den climax aan de zinsnede geeft, is verwaarloosd.

En de juichkreet van vs. 8: ‘de liefde vergaat nimmermeer’ - het triomphale slot-accoord van den met steeds stijgende verheffing en glorie gezongenen hymnus, - zij luidt bij Prof. Oort platweg: ‘de liefde houdt nooit op’. Het is als de laatste bekken-slag na het tromgeroffel in een kermistent.

Het lust ons na deze laatste enormiteit niet, nog in verdere vergelijking van de beide vertalingen te treden.

Wáárom nu in 's hemelsnaam moest dit hoofdstuk, in taal en gedachtenvlucht een der schoonste uit den Bijbel, zóó worden verhanseld? Hier beletten toch geen overwegingen van vrijzinnigheid het behoud van het oude! Ook de meest vrijzinnige, hij zij modern domine, dageraads-man of vrijegemeente-voorganger, kan zich met de strekking van dit briefhoofdstuk wel vereenigen: het zou ons zelfs niet verwonderen als het in die kringen voor zóó ‘neutraal’ doorging, dat men er preeken en toespraken en stichtelijke vertoogen aan ontleent: het kwetst niemand in zijn religieuse overtuiging, en de hier bezongen menschelijke deugd is van ouds een der voornaamste registers van het vrijzinnig orgel geweest, zóó zelfs dat men de aanprijzing ervan door Paulus niet zuinig en met zekere voldoening heeft gebezigd als wapen tegen de liefdeloos geachte rechtzinnigen.

Waarom dus? Om geen enkele plausibele reden. Dat het toch is gebeurd, vindt zijn éénige en afdoende oorzaak alweder in het feit dat Prof. Oort, bij al zijn geleerdheid en wetenschap, het orgaan mist waarmede men taal gevoelt en beoordeelt. Met een kleine variant mag hij zeggen: al ware het dat ik wist al de verborgenheden en al de wetenschap, en de gave der taal niet had, het zou mij geen nuttigheid geven! Hèm niet, en niemand ter wereld.

IV.

Wij moeten ons beperken. Hoewel aan verdere schoone brieffragmenten, en aan de Apokalyps, zeker nog met succes de superioriteit der Staten-Vertaling zou te demonstreeren zijn, niet minder dan aan zooveel bekende en treffende passages uit de Evangelien en de Handelingen, - er is feitelijk, na het gehoorde, geen aanleiding tot verdere vergelijking; er is in onze citaten geen willekeur gepleegd, - al het andere is van hetzelfde gehalte.

Zal nu deze Leidsche vertaling ooit de volksbijbel worden die de Dordtsche geweest is driehonderd jaren lang? Zal zij, in de plaats van deze, worden gelezen in duizenden gezinnen en door tienduizenden personen, als hèt boek bij uitnemendheid?

Het is niet te hopen, en, zeggen wij gerust: heel weinig waarschijnlijk.

Duizendmaal liever een Bijbel met onverstaanbare plaatsen en talrijke taalkundige fouten, maar in de heilige, gewijde, gedragene, verhevene taal der religieuse emotie, - dan een feillooze, geleerde, overal-even-duidelijke, maar nuchtere en vlakke, òndoorvoelde en ònschoone schoolmeesters-vertaling. Duizendmaal liever een gebrekkige Dordtsche **Bijbel**, dan dit droog-nauwkeurige en verheffinglooze Leidsche studeerkamer-leesboek.

Wat Prof. Oort dàn had moeten doen? De Staten-Vertaling laten hetgeen zij is: een monument van de verhevenste schoonheid; en dan, gewapend met een diep besef van de onvergelijkelijke waarde van het geheel, de subtiele werktuigen zijner wetenschap hanteeren om in stille bescheidenheid en met van ontroering bevende vingeren te trachten de kleine onvolmaaktheden te verhelpen die de groote meester in zijn werk mocht hebben overgelaten. Nu heeft hij, helaas, dit wonder van taal-beeldhouwkunst met de zware mokerslagen en de ruwe beitelknauwen zijner onartistieke geleerdheid tot onherkenbaarworden verminkt en verknoeid.[1)]

1) Een hoogst verdienstelijke poging in de goede richting is gedaan door Ds. H. Bakels, in zijn werk ‘Het Nieuwe Testament voor leeken leesbaar gemaakt’, waarvan de Mij. voor goede en goedkoope lectuur de uitgaaf bezorgde, en in 1914 reeds het 9e duizendtal in de wereld zond. Met groote piëteit heeft deze bewerker de Staten-Vertaling ontzien; een piëteit die te hooger valt te waardeeren en te sterker treft omdat de vertaling afkomstig is van een ultra-vrijzinnige, wien niets moderns vreemd is. Men vergeeft hem daarom gaarne den dwazen titel van het boek: alsof het N.T. niet reeds driehonderd jaar lang voor millioenen ‘leeken’ volkomen lees- en genietbaar geweest ware. Ook deze uitgaaf echter, met haar kritische inleidingen en aanteekeningen, zal bij alle ongeschondenheid van de schoonste plaatsen en hoofdstukken, voor den gewonen bijbellezer, die er nog wat meer uit putten wil dan enkel stichting en kennis, nimmer de tekst-editie der Staten-Vertaling kunnen vervangen. Zij is, bij al wat zij goeds heeft, te zeer een propagandageschrift voor de moderne richting geworden.

En niets doet het er toe of Prof. Oort en de zijnen, en de gansche wetenschappelijke historische critiek, een ander denkbeeld en geheel andere inzichten hebben omtrent de wording en samenstelling en oorsprong van de boeken van Oud en Nieuw Verbond, dan welke den Dordtschen vertalers ten dienste stonden. Als hij en de zijnen, - den Bijbel beziende als een voorwerp van wetenschappelijk-historische en philologische studie -, desniettegenstaande van meening waren dat die Bijbel, in onderscheiding van zoo talloos veel andere werken van dien aard, waarmee men het groote publiek nooit lastig valt, maar die men binnen de wanden houdt van studeerkamer en collegezaal, moest vertaald worden omdat het gold een werk dat een ieder moet kennen en lezen, een werk van algemeen en essentieel belang, - dan hadden zij rekening moeten houden met de Staten-Vertaling, en behooren te begrijpen dat die niet dan in de uiterste noodzakelijkheid, en dàn nog met groote discretie, en uitsluitend in haar eigen toon, mocht worden gewijzigd.

Al moge de taal van het N.T. een soort volks-dialect wezen, een Grieksch dat even weinig gelijkt op het Attisch als de taal van Brederoo op die van Hooft, - dan is dat nog geen reden, er de wijding die ze nu eenmaal terecht gekregen heeft, aan te ontnemen door haar over te brengen in het alledaagsche en nuchtere Hollandsch onzer burgerklasse. Men zou haar dan evengoed, en misschien beter, kunnen overzetten in het Jordaansch, Haarlemmerdijksch, of Kattenburgsch, om er alle lagen der bevolking in het eigen idioom van te laten genieten.[1)]

1) Vgl. Dr. J. van Ginneken S.J., Hdbk. der Nederlandsche Taal, dl. I bl. 49 vlgg., waar de geschiedenis van den ‘Verloren Zoon’ in drie Amsterdamsche dialecten voorkomt.

En vond Prof. Oort, gelijk hij op bl. 13 zijner Inleiding op de Evangelien doet uitkomen, dat de evangelisten verre beneden de denkbeelden huns Meesters stonden; dat zij die meestal niet begrijpen en ze miskennen en verzwakken; en dat ‘het Evangelie’ (het Evangelie naar den Apostel Oort, wel te verstaan) zoo oneindig verheven is boven ‘de evangelien’, - dan had hij deze niet moeten vertalen voor het groote publiek, en den tijdgenoot duidelijk moeten doen voelen dat deze alléén iets heeft en alléén ‘zijn hart kan ophalen’ (gelijk het zoo keurig wordt uitgedrukt op bl. 15) aan een goed-gecommentarieerde editie van den Bijbel, bestaande uitsluitend uit capita selecta van den Leidschen canon.

De vertaling van het N.T. in zijn geheel, is nù geworden tot een hybridisch monstrum, een concessie aan de overlevering en het conservatisme met een wetenschappelijken slag-om-den-arm, in een Hollandsch dat niets meer beteekent.

F.E. Posthumus Meyjes.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XXXI.
In oorlogstijd.

In Oorlogstijd, uit het dagboek van Stijn Streuvels (Aug., Sept., Oct. en Nov. 1914) L.J. Veen, Amsterdam.

Er zijn nu vier maanden - vier deeltjes - van Streuvels' oorlogsdagboek verschenen. Toen ik het eerste, met spanning tegemoetgezien, ontvangen had en wat onwennig en bevreemd had doorgebladerd, was de indruk er eene, laat mij 't maar eerlijk bekennen, van teleurstelling, zoo niet van ergernis. Hoe hadden wijzelf, Hollanders nog maar, verweg in betoovrend Italië - een hemel dien laatsten zomer - den oorlog niet ondergaan, verbijsterd, verslagen, en van een zoo knauwende pijn doorknaagd, dat die zoete paradijzigheid om ons heen ons haast onduldbaar werd; - hoe had in 't bizonder de schending en verwoesting van België, het broederland, ons niet aangegrepen! En nu zou Streuvels, de groote Vlaming zelf, die voor een deel met eigen oogen had aanschouwd en voor heel zijn beleedigd volk doorleden, wat òns maar uit Italiaansche couranten was toegewaaid, door *zijn* verhaal, trillend van leven en van waarheid brandend, onzen geest doorlaaien van zijn smart en troosten met zijn schoonheid.

Niets daarvan. De Inleiding, alhoewel koel gesteld en aankondigend slechts een ‘eenvoudig relaas’, beloofde nog het boeiende, besloten in die slotvraag: ‘hoe *een sterveling*

door de beroering heenkomt en hoe menschen en dingen er uitzien als.... het leven bedreigd wordt en dood en vernieling in de lucht hangen!' - Maar het antwoord, dat het verhaal daarna gaf, leek eigenlijk niet méér dan: 'zonder veel moeite', en.... 'tamelijk mal'. Hoe was het mogelijk, dat er zoo weinig ontsteltenis en zoo weinig verontwaardiging in doorklonk; dat het over de inname van Luik nauwelijks ontroering toonde, van Leuven niet eenmaal gewaagde, van den manlijken Albert repte noch van de fiere teederheid van koningin Elisabeth. Hoe was het mogelijk, dat terwijl *ons* de zomerschoonheid van het land waar wij leefden bijna tegenstond, deze Belg in die eerste dagen al genoegen vinden kon in het uiteenrafelen van natuurstemmingen en het schrijven van een soort prozagedichten!

Hem te beschuldigen van pro-duitschheid - gelijk er velen schijnen te hebben gedaan - komt mij ondoenlijk voor, zoo men die deeltjes, het eerste zoogoed als de volgende, werkelijk gelezen heeft. Dadelijk de eenvoudige woorden onderop blz. 10 overtuigen van het tegendeel: 'men staat er (op zijn dorp) met verlangen uit te zien, telkens ik terugkeer (uit de omliggende steden) om 't nieuws te vernemen. En ik dik dan ook altijd de cijfers wat aan van de Duitsche gekwetsten en krijgsgevangenen, want hier is men gewoon, met ronde getallen te rekenen. Op mijn mast wappert voortaan, bij de Belgische, ook de Fransche en Engelsche vlag; dat wekt meer vertrouwen bij de bevolking - drie landen tegen één, dat moet onvermijdelijk een zegepraal geven, zegt men!' - Op blz. 41 proeft men wel-degelijk zijn bitterheid, bij 't herkennen, onder een groep uhlanen, van den zeisenkoopman der streek. En op blz. 63 blijkt onomwonden van zijn ergernis, als een voornaam ingezetene, om zelf gespaard te blijven, op het voortdringen der Duitschers in Frankrijk hoopt. In het tweede deeltje moet men de beschrijving van den Pruisischen officier (blz. 5) maar eens lezen, en in het derde Streuvels' waarschuwing aan het adres van sommige Flaminganten, om niets te verwachten van eene Duitsche overheersching (blz. 82).

Dat daarentegen voor de Duitsche *individuen*, de arme kerels die het toch waarlijk niet helpen konden, dat zij daar voorbijreden, op weg naar hun dood, - dat voor de Duit-

sche soldaten zelf de schrijver geen haat gevoelde maar eerder compassie (en deze schoone eigenschap gaf ongetwijfeld aanleiding tot het praatje van Streuvels' duitschgezindheid) was juist datgene wat mij met dat eerste boekje reeds verzoende en mij lokte naar dieper doordringen.

Er was echter iets, dat mij bizonder hinderde: zijn felle nieuwsgierigheid, om iets van den oorlog te zien te krijgen: zooals, wanneer er ergens een bloedige vechtpartij is, men de menschen ziet hollen om er bij te komen, zoo zag men den schrijver, die er niet aan dacht voor zijn vaderland de wapenen op te nemen en deze overigens zéér verdedigbare houding verdedigde met een niet heelemaal sympathieken draai, - zijn leven wagen evenwel uit louter belustheid op het buitengewone 'onderwerp': 'ik benijdde mannen lijk Tolstoï die van de aangeboden gelegenheid zoo prachtig gebruik had gemaakt om ondervindingen op te doen en voorraad om geweldige onderwerpen te behandelen. Nu nog kittelde mij 'tzelfde verlangen - niet om te gaan vechten - daarvoor ontbreekt mij thans den opbruischenden gloed der eerste jeugd en als men met vrouw en kinderen zit, gaat men aan verantwoordelijkheid denken.... 't Verlangen echter om te gaan zien, om dingen meê te maken *die men nù en anders nooit* TE PAKKEN KRIJGT, deed me aan als een verzoeking en in stilte miek ik 't voornemen om er maar op uit te vliegen en te trachten *in de nabijheid te geraken waar men heldenmoed en roekeloosheid*, *smart en ellende te zien krijgt* in de werkelijke grootschheid.'

Dat was dan wel een kràs staaltje van den egocentrischen kunstenaar, den aarts-individualist, die op de eerste bladzijde van dat eerste boekje zijn aanloop nam met de meêdeeling dat hij 'nooit of heel zelden dagbladen las', omdat.... 'die dingen *zijn stemming vertroebelden*'; 'ik vind het maar best', voegde hij er aan toe, 'niet te weten wat er op de wereld gebeurt'....

Maar die zelf-genoegzame individualist was in dit geval een kunstenaar, wien zijn kunst de oer-groei is uit zijn diepste wezen omhoog - gelijk wat de heerlijke boom is van den onaanzienlijken knoestigen wortel. - Kon men bij zoo een kunstenaar-van-nature wel spreken van lagere belustheid op een onderwerpje? Is niet veeleer zijn begeerte naar de

aanschouwing der geweldige gebeurtenissen als de opstrekking van ruischende takken naar de lucht en de zon waar het machtige boom-leven is? - Daarenboven, hoe argeloos en ongekunsteld geeft de dagboek-schrijver zich bloot. Hij voelt niet, iets te verbloemen te hebben; hij schrijft, zonder omwegen of zorg voor zijn figuur, onmiddellijk wat hij denkt. En voor een groot deel, in die spontaniteit, is hij onbewust van wat zijn verlangens zouden kunnen beteekenen of schijnen. Zóó onbewust dat de groote artiest in hem niet zelden één blijkt met... den boerezoon, die hij is van geboorte.

Luister maar eens naar een anderen volzin: ‘Stilte en afzondering is eveneens onuitstaanbaar - er gebeurt iets verschrikkelijks en men is *bang*, dat het zal afloopen en voorbijgaan zonder men er alles van weet!’ - Maar is dat niet de levensvurige schavuit, dien zijn vader op zolder opsloot omdat hij kwaad had uitgestoken, en die nu door het dakraampje ziet, dat er een gruwelijke ruzie gaande is op 't dorp?

Er vlak naast staat de ras-schrijver met zijn heftige belangstelling, niet in couranten-nieuws, maar in het vervaarlijke levenzelf, - een aanschouwings-begeerte, die telkens weerkeert en soms tot het grandioze stijgt, waar hij onverschrokken den Dood in de oogen ziet, omdat die de Schoonheid zal zijn: ‘Ik zit hier goed en veilig - alhoewel eenzaam - (vrouw en kinderen had hij de wijk doen nemen, over Brugge naar Holland) met de voeten op de kachel buiten 't onmiddellijk gevaar, te denken echter: dat ik hier ook eerstdaags zoo iets kan te zien krijgen en beleven! Het vervult me met een gevoel waar de vrees en het verlangen elkaar afwisselen - en de begeerte overblijft naar eene hevige aandoening, want ik ben overtuigd dat: alle momenten van hooge tragiek heel dikwijls momenten zijn van allerhoogste schoonheid; - en, als men er maar levend doorheen komt, moet zulk eene ondervinding het leven verrijken met ‘a thing of beauty’[1)], dat zeker een heel bijzonder genot voor

1) Dat de litterairigheid dezer aanhaling den lezer niet van de wijs brenge; zij bewijst enkel de nieuwheid van des schrijvers zelf-ontwikkeling, en een argeloosheid, die geen oogenblik vreest voor een pretentieus effect.

altijd zou blijven! En als men erin ondergaat?... dan zouden de bladen eenvoudig melden 'tgeen ze al zoo veel gemeld hebben: de gemeente Ingoyghem heeft bovenal veel geleden door het kanonvuur - geen enkel huis is gespaard gebleven, veel burgers zijn omgekomen - 't juiste getal zal men eerst later kunnen opgeven!' Met deze koele ironie, die de heldenmoed is - zonder uniform, sluit de aanteekening van dien dag.

Maar nergens sterker wordt de eenheid van natuurkind en levens-betrapper gevoeld dan waar hij voor 't eerst, aan het station te Brugge, Duitsche krijgsgevangenen ziet: 'Ik kan niet weerstaan aan den inval om, nu ik de kans heb, iets aan te raken van 'tgeen me nog altijd voorkomt als een wonder: iemand, die waarlijk in den strijd is geweest! *Ik voel stilletjes met duim en vinger het leder achter aan de broek van een der soldaten die voorbijgaan*. Ik speur goed hun gelaat om te zien wat de uitdrukking is en wat er binnen in die wezens omgaat op dat beroerde oogenblik, als ze weerloos voor de menigte zullen verschijnen.'

Terwijl hijzelf zich onbespied waande, hebben inmiddels wij den schrijver doorspeurd, daar aan 't station van Brugge, en wat op dat oogenblik in hèm omging, herinnert er ons aan, hoe wij immers geen andere uiting van hem verwachten mochten dan dit oergezonde boek van eenvoudig natuurgevoel en nuchtere beschouwing. Bezie zijn conterfeitsel ook eens, zijn prachtige herdershondenkop met onder de ruige brauwen dat gretige, waaksche oog, waarin soms de springlevende humor lacht. Koen is die kop; boud en fantastisch de streuvelende snor boven de futtig-spitse kin, en langs de ruwe wangen zweemt eene goede gevoeligheid. Maar die saamgenepen kin en de korte neus zijn tevens wat eigenzinnig, en het sterke voorhoofd, eenvoudig en klaar, is wat te strak en te vlak. De geest koepelt niet zijn wijdten boven de krachtige en gevoelige zinnen. - Streuvels is immers ook nooit gewéést de intellectueele woordvoerder der Vlamingen; en zelfs is nooit in zijn werk een groote, bewuste gemoedsdiepte uitgeschenen. Hij is de dichter der Vlaamsche aarde met daarop de Vlaamsche boeren, staande en gaande in hun groote en malsche natuur-instincten. Verrukkend was zijn werk en verwarmend als een geurige waaiende Mei-dag,

maar nooit heeft het ons hart gewond met de peilingen van een fel-doordringenden menschen-begrijper. En een klaar doorzicht in de gebeurtenissen of een wijd-omvattend begrip der beteekenis van dezen reuzen-strijd, - dat ligt geheel en al buiten de sfeer zijner natuurlijke vermogens.

Hij verklaart het toch ook zelf, in zijne 'Verantwoording', dat hij slechts 'met alle nauwkeurigheid en onbevangen als een middeleeuwsche kroniekschrijver' de feiten aange-teekend heeft, die hij *in zijne omgeving* zag gebeuren! En wie van die tamelijk ontnuchterende feiten heeft kennis genomen, begrijpt meteen, hoe moeilijk de golven van den hartstocht op konden slaan bij die weinig 'hartverheffende' werkelijkheid.

Beschamend inderdaad was in de ure des gevaars de angstvallige houding zoowel van volk als van autoriteiten. Als het gerucht gaat, dat de Duitschers in Oudenaarde zijn, verdwijnt 'als bij tooverslag de vlag van de kerktorens en de menschen komen mij smeeken, dat ik de mijne ook van den vlaggestok zou neerhalen.' 'Op 't dorp is de burgerwacht (waarvan hij ons te voren de dwaze klucht op 't kostelijkst beschrijft) ontbonden; als in een duivelslag zijn wagens, kettingen en staken die de baan versperren, weggenomen; (waren die dingen er dan niet om de Duitschers tegen te houden?)[1)] al de plakbrieven, tot de onschuldigste berichtjes toe, worden losgeweekt en afgerukt.... zonder dat iemand bevel of instructies gegeven of gekregen heeft! Het is eene redelooze vrees, alsof wij allen gingen vermoord worden als er een Duitscher ondervinden kan, dat wij ooit van 't Belgisch militair bestuur hebben afgehangen.' Half ergerlijk, half vermakelijk is dan de toeschietelijkheid der bevolking, als de vijanden vriendelijk wuivend opdagen; en den àl te beminnelijken Pastor Verriest vergeven wij moeilijk zijn verschijning uit eigen beweging met een kistje sigaren onder den arm, gevolgd door de meid, die wijn aandraagt, om de uhlanen in een goedgunstige stemming te brengen. 'Dat is om er den moed in te houden als ze onze jongens moeten doodschieten' roept uit de menigte een boertje terecht, en het is niet onduidelijk, hoe ook

1) De vraag is van Streuvels.

Streuvels ditmaal aan de zijde van het boertje staat. De vrouwen gingen nog verder dan de pastor: zij boden méér dan sigaren en wijn. En hij vertelt van gehuwde vrouwen, *wier man bij 't Belgisch leger was*, en die hij nu zag, met een Duitschen huzaar aan den arm. ‘Over 't algemeen is er niemand die de Duitschers als vijanden beschouwt - dit gevoel schijnt bij 't meerendeel der Belgen niet of heel slecht ontwikkeld.’ De menschen zijn er trotsch op, met een Duitsch officier te hebben mogen spreken: ‘inlichtingen geeft men zelfs eer men er naar gevraagd wordt en iedereen is zijn buurman voor, waar men de soldaten een dienst kan bewijzen,’ - hetgeen zulk een vaart liep, dat tegen de algemeene verklikkerij ‘soms van de gewichtigste tijdingen’ de wanhopige overheid met strenge straffen ging dreigen. - Doch toen er een troepje vluchtelingen op 't dorp kwam, sloten diezelfde menschen, die bangelijk de Duitschers flikflooiden, hooghartig hun deur. ‘Bij de ingezetenen die een groot huis hebben en veel kamers die 't jaar rond ledig staan, komt geen vluchteling!’

De benepen bangigheid der bevolking bereikt haar groteske toppunt in den ‘vliegenden maandag’, het algemeene op-hol-slaan der mannen, tot den ouden notaris toe, om zich op de onmogelijkste plekken bij troppels te gaan versteken, op het looze gerucht, dat de Duitschers alle weerbare mannen voor zich uitdrijven... een vlucht zoo geweldig-vanzotheid, dat zij de vlucht van heel Algiers voor het in brand gevlogen blok van den dikken Doctor, uit Prikkebeen, verre overtreft, En tegenover die epopee der dwaasheid staan de verhalen over de burgerwacht als tafereeltjes uit een operette: ‘Zeven Duitsche ruiters zijn aangekomen te Doornijk... de burgerwacht heeft geschoten, zonder iets te treffen, tenzij een burger die zich toevallig in de nabijheid bevond. De zeven ruiters zijn ongedeerd vertrokken. Bij dien aanval zijn er naar 't schijnt onmogelijke dingen gebeurd met de burgerwacht; velen zijn weggevlucht en men vertelt bzl. van één die een huis is binnengesprongen en zich in de gang heeft uitgekleed, zoodat de vrouw, toen ze beneden kwam, den kerel daar staan zag in zijn hemd, smeekend om een broek en een vest!... Nu de burgerwacht hier ook eene ontmoeting gehad heeft met

Duitsche soldaten, zal men ze weer ergens moeten heen sturen waar minder gevaar is!'

Voor de onwaardigheid der bevolking deed die der overheid niet onder. Het leger was al niet veel beter dan de burgerwacht berekend voor zijn taak; door de onzaakkundige leiding en de brallende, laffe houding der officieren raakten de troepen gedemoraliseerd: 'Onze oversten zijn goed om champagne te drinken', schreef een soldaat aan Streuvels, 'ze deelen hunne bevelen uit van ver, of per auto, en zoo gauw we in 't vuur komen, zijn ze vertrokken en wij aan onszelf overgelaten'. - Zoo was ook de pers allerdroevigst van schreeuwerige zwakheid, en haar tot in 't onzinnige toe volhouden van 'leugens gelijk kemels' bleek van hoogerhand voorgeschreven. - En alwat Streuvels opmerkt of verhaalt, het zijn helaas ofwel erkende feiten ofwel getuigenissen, welke maar al te zeer kloppen met de trieste ervaringen, waarvan een dokter uit Antwerpen, die in het hospitaal, met zijn vrouw aan zijn zijde, het bombardement heeft doorstaan, ons vertelde.

De gevolgtrekking welke de Historie ongetwijfeld zal maken - en voor haar mede is Streuvels' onkreukbaareerlijk dagboek een document van de hoogste waarde - de gevolgtrekking: dat het Belgische volk ten tijde van den grooten oorlog *nog geene* NATIE *was*, Streuvels maakt haar niet met zooveel woorden; doch het ware hem niet zeer pijnlijk geweest, haar te maken. Hij zíet het wel, hij merkt diergelijks zelfs half-schertsend op, en acht het bijna een voordeel. Waar geen natie is, meent hij misschien, is geen heet nationalisme, geen broederhaat, geen domme partijdigheid en meer kans op wereldburgerschap. Het is echter tegen de wetten der evolutie, dat men van *gewestelijke zelfgenoegzaamheid* met éénen stap in een wereldverband zou overstappen! Het individu moet eerst één zich leeren voelen met een groot volk van gelijkgetaalden, voor het rijp is om te behooren tot een bewustgeworden menschheid.

Heb ik tot hiertoe wat bevreemden mocht in Streuvels' oorlogsdagboek verklaard en den eenvoudigen aard zijner werkzaamheid getoond, - nog niet in 't minst heb ik doen zien, hoeveel moois en frisch' en zuiver-aandoenlijks,

binnen hun natuurlijke en overigens door den auteur-zelf afgepaalde grenzen, deze boekjes geven. Vooral hun groote zuiverheid, hun als vanzelf sprekende waarheidszin, hun - naïveteit is zoo verkwikkend. Lees zijn overleggingen eens over de plotseling te vrind gekregen Franschen en Engelschen, een dag te voren veroordeeld en gesmaad; zie zijn mooie verwondering eens over het ontbreken van een manmoedig woord in de pauselijke boodschap over den oorlog! In zijn middeleeuwsche wereldhoekje had de neef van Gezelle den Paus wellicht nog in staat geacht tot een banvloek over een Keizer, en een Keizer - tot een Canossa? - Mag ten anderen de gezond-weetgierige kerel in hem, met den kunstenaar één, naar geweldige ondervindingen verlangen, - tegelijk ligt, in de praktijk, alle ‘litteratuur’ hem verre: ‘Literair werk en letterkunde in 't algemeen kunnen mij niet bekoren’. - ‘Het is iets als een verademing niet meer te hooren van literatuur, kunst, verzen en Vlaamsche beweging!’ - ‘Voor menschen van onze soort is de oorlog iets als de Vastentijd in de Roomsche Kerk - een tijd van inkeer, meditatie en boetveerdigheid, - heel geschikt om veel grondwaarheden te laten bovenkomen, waarvoor wij in 't jachtig leven geen tijd hadden na te denken!’ En het ‘prozagedicht,’ het dagboek-blad van 17 Augustus, dat mij, inderhaast gezien, aanvankelijk stoorde, - het wordt, in het begrepen geheel, als een ruischende koelte door een drukkenden dag, - een teug natuur!

Een prachtig genot is het, deze natuur, grootsch en simpel, enkel maar te zien reageeren. Prachtig is bijvoorbeeld de primitieve gehechtheid, op leven en dood, aan huis en hof, waarzonder hem het leven niet mogelijk schijnt: ‘Wat is het eigenlijk 't geen me hier houdt, als ik me zoo gemakkelijk buiten gevaar zou kunnen stellen en een aangenaam leven hebben? Ik denk rond en begin op te sommen (men lette op de volgorde, zij spreekt boekdeelen! C.S.): de hond, de kat, de hoenders en konijnen, boeken, schilderijen, piano, foto's, snuisterijen, papiertjes, documenten, herinneringen - heel het netwerk waarin het geluk van 't leven is ingesloten.’

Nog mooier is, herhaalde malen, zijn terugvinden van het leven, *het leven zelf*, in zijn meest elementairen vorm:

‘Als men een stonde rampen en vernieling wegdenken

kan, moet men bekennen dat we heerlijke tijden beleven - dat 't leven prachtig geworden is! Ontdaan van al zijne nuttelooze ijdelheid en verwarrende nevenzaken, is het tot zijn uitersten eenvoud teruggebracht - het heeft de helderheid der blauwe luchten, de séréniteit van vloeiend water. De tragische grootschheid van het: “to be or not to be” heeft al het overige verdreven en er blijft nog enkel het leven, zonder meer. Alle schraapzucht, het geldzamelen - dat voor 't meerendeel der menschen einddoel en oorzaak en reden was van ons bestaan - is stopgezet; geen praal meer, geen weeldevertoon, geen plezieren.... Vroeger was het leven zoodanig vervuld met nietigheden dat het uit zijn rechte wegen gedoold was en zijn eenvoudigen zin had verloren - er was geen plaats meer voor het grootsche noch voor hetgeen ons in allen eenvoud aan de natuur vasthield - het verband met zijn oorsprong was in de drukte verloren gegaan - we genaakten geen grond meer!’

Zoo ervaart hij den oorlog als een machtigen zuiveraar; hij overweegt niet, critisch, welke invloeden, na den oorlog, den eersten schok-ten-goede weer voor een groot deel kunnen te niet doen, - want zou niet eerder een reactionnair dan een bevrijdings-tijdperk aanstaande zijn? - doch argeloos vertrouwt hij zich toe aan dat ruime louterings-gevoel en ziet al de wereld, wedergeboren:

‘We beleven gebeurtenissen die een ander uitzicht aan de wereld zullen geven en we kunnen ons moeilijk voorstellen van welken aard dat nieuwe uitzicht zal zijn.

‘In elk geval ondergaat de maatschappij een groote kuisch, een zuivering, waaruit de wereld met een nieuw aanschijn, verjongd zal voor den dag komen. Als de vrucht rijp is, valt ze af en 't geen gebeurt moest gebeuren, op de een of andere manier - alleen omdat de tijd der vervulling aangebroken was. Het klatergoud zal wegvallen en valsche beroemdheid verzinken; gezag dat op niets gesteund is zal vervangen worden door gezag dat op daden en innerlijke waarde berust. Iedereen zal zijn eigen verdiensten aangerekend worden. Ijdeltuiterij, kleinzieligheid en dingen van schijnbaar overwegend belang zullen waardeloos blijken en 't zal voortaan niet meer genoeg zijn op den roem of 't fortuin zijner afkomst te bouwen. Wat zal er nog overblijven van

de enge, politieke twisten die de wereld in spanning hielden? We zullen voortaan adem halen in eene lucht, die door den storm gezuiverd is als na een nieuwen scheppingsdag. Dat zullen de goede uitwerksels zijn van den oorlog - laat ons het hopen.'

Laat ons het hopen, inderdaad! Ik sta ongelooviger tegenover de onverwoestbare slechtheid en dwaasheid van het menschdom. Maar onderwijl is het schoon te zien, hoe ook deze nuchtere landman, die op gezag géén enthousiasme aanvaart, zijn toekomstdroomen kent. Heerlijk is dat oergevoel der gebeurtenissen - niet de heldere beschouwing van den weter, maar de gevoels-wetenschap van den ziener, die in elken dichter leeft -: 'Als een volk overbeschaafd wordt, verliest het zijne levenskracht en een jonger volk verjaagt het van het aanschijn der wereld. In die groote wieling van oer-krachten, zijn keizers en vorsten enkel de nietige werktuigen en alle verbonden en contrakten van geen bedied; zoodat, als die strooming waarlijk doorgaat, binnenkort een nieuw verbond kan ontstaan en Germanje met den Rus misschien samen hun krachten inspannen om heel het westen weg te vagen! Daar kunnen wij ons enkel bij neerleggen als bij alle natuurgeweld waartegen wij machteloos staan.'

De logica laat echter den schrijver in den steek, waar hij dan, niettegenstaande dat 'van geen bedied' worden van verbonden en contracten, zich niet wenscht nêer te leggen bij hun schending. Zij verlaat hem nogmaals, waar hij op deze zelfde bladzijden schrijft: 'Wij echter staan hier als één man met de meening: dat we ons recht verdedigen, al moest het ons bestaan kosten!' en elders als zijn gevoelen geeft, dat 'heldenmoed en vaderlandsliefde uitvindsels zijn om van de menschen iets gedaan te krijgen dat ze uit hun eigen natuur niet zouden doen.' - En zoo vergeet hij op 12 September reeds den zotten 'vliegenden Maandag' van 24 Augustus: 'Te lande kan men aan niets merken dat er oorlog is en *geen boer die er al een half uur het werk bij heeft verlet* (*!!*) *Nog nooit hield de bevolking zich zoo deftig en ging het leven zoo kalm en statig zijn gang*' (*!!*)

Men doet best zijne gevoelens uitsluitend te nemen voor wat zij zijn: 'levendeversch' bij den dag neêrgeschreven;

en de onnoozelste dingen zijn daaronder van 't schoonste: hoe hij denkt aan het speelgoed der kinderen, den avond dat hij zijn laatste uur niet onwaarschijnlijk gekomen acht; of hoe hij den eersten brief van zijn vrouw ontvangt en telkens herleest hoewel er niets instaat... Een andermaal brengt een dagblad-correspondent hem brieven meê; is die weer vertrokken, dan peinst Streuvels, 'waarmede kan men zulken dienst vergelden? Ik zit eraan te denken wat ik doen zal later *om dien heer eens heel blij te maken!*'

Maar 't allermooist, in dit dagboek dat van geen kunst wil weten, dat is het - onwillekeurige - kunstenaarswerk: de vizioenen, de stemmingen - de stemming, waarom het den schrijver, naar zijn voorwoord, toch ook te doen was.

En ik stel tegenover elkaar het vizioen der eerste Belgische gewonden, en dat van den verdwaalden uhlaan:

'In Leuven zie ik de eerste gekwetsten opladen en meevoeren met onze wagens. Men leidt of draagt hen voorzichtig op en af den trein; zij worden behandeld als iets heiligs, de mannen die hun aandeel kregen in den slag en er toch levend weer uitkwamen. *Hun wezen ziet bleek als een meisje*, hun uniform hangt open, achteloos, en hun ledematen slepen - *zij zijn zonder verweer en hunne oogen hebben den dood gezien*'.

'Hij is een flinke, jonge ruiter maar ziet er ontsteld en angstig uit. Ik kan mij ten andere inbeelden hoe men het maken moet, hoog op een peerd gezeten, in uniform en door een vijandelijk land te rijden, waar, bachten elken boom, uit elke gracht een schot kan opgaan dat u neervelt! 't Is altijd indrukwekkend een man te zien in 't bewustzijn van een onmiddellijk doodsgevaar en al doet een vreemde krijger denken aan eene heiligschennis, toch kan ik zoo iemand geen kwaad toewenschen. *Ik staar hem langen tijd na, den ruiter die naar zijnen dood rijdt en ik wensch dat hij behouden zijne makkers mocht terugvinden*.'

Ik besluit deze bespreking met eene gedachte uit de aanteekeningen van 13 October, een gedachte noch nieuw, noch alleen door Streuvels in deze tijden geformuleerd, doch waarvan ik wel wilde dat zij aan alle straathoeken van alle steden en dorpen dezer verdwaasde wereld geschreven stond: 'Wanneer zullen we er eens toe komen *een sterk verbond*

te krijgen van mannen die weigeren te DOODEN, zonder dat 't hun als eene lafheid wordt aangerekend?! Dan misschien zullen de mogendheden naar andere middelen uitzien om hunne geschillen te vereffenen, en de algemeene moorderij vermeden worden!'

Mei 1915.
CAREL SCHARTEN.

Een woord van Victor Hugo.

Mijn verblijf in Parijs liep ten einde en een verwijt van mijn vrienden, dat ik wegging ‘zonder bij Hugo geweest te zijn’, verdonkerde den horizont mijner zonnige herinneringen.

Ik vroeg een audientie bij den meester aan en kreeg een brief van zijn secretaris Lesclide, dat ik zou worden ontvangen den Zondag daaropvolgende, des avonds om negen uur.

Veronderstellende, dat ik beter deed een kwartier of klein half uur later dan het vastgestelde moment der soirée-opening te verschijnen, schelde ik aan omtrent half tien. De meid-huishoudster deed de deur half open en zeide: ‘De heer Hugo gaat naar bed. Het is te laat.’

Ik insisteerde en zeide, dat ik geïnviteerd was voor dien avond, waarop de jonge Georges Hugo, die achter haar kwam staan er bij voegde: ‘Mijn grootvader gaat naar bed.’

Op het oogenblik, dat ik mijn hand aan den hoed wilde brengen om te salueeren en heen te gaan, stak de kleine Jeanne Hugo (zij was toen twaalf of veertien jaar naar ik meen) haar hoofdje door de opening der deur en riep: ‘Revenez, Monsieur, revenez demain.’

Ik dankte en ging heen.

Ik wilde er nu geen gras over laten groeien, nam den volgenden dag des avonds een rijtuig. Het was een heete dag geweest en het paard galoppeerde in volle vaart door de gloeiende en versch besproeide Champs Elysées naar het huis van den dichter, waar ik nu precies om negen uur aankwam.

‘Mijnheer Hugo is nog aan tafel, werd mij door de dienstmeid gezegd, ‘en ontvangt van avond niet’, waarop ik zeide, dat ik geïnviteerd was. Zij keek toen ongeloovig en vroeg door wie. Ik had den gelukkigen inval te zeggen: ‘Door mademoiselle Jeanne.’

Zij ging binnen en kwam met de boodschap terug of ik ‘maar in den salon wou gaan, mijnheer Hugo zou niet lang op zich laten wachten.’

In den licht roomkleurigen salon, wiens vloer met dik tapijt was bedekt, werden, terwijl ik ging zitten, de lichten van de gaskroon door de huishoudster aangestoken. Zwijgend ging zij heen en liet mij alléén, half berouwvol, half angstig voor mijn stout beginnen, doch waarin het motief van nieuwsgierigheid en schijnbare nuttelоosheid dezer visite, weldra door een soort plichtsgevoel tegenover mijzelven werd overwonnen, iets dat mij een genoegzame zekerheid en zelfbewustheid terug gaf. Ieder mensch, al is hij ook nog zoo onbeduidend, zal in zekere omstandigheden zich als met een bepaalde missie belast gevoelen en hij zal het nakomen van dien plicht beschouwen als iets, dat hij moet doen. Als toenmalig student van Leiden en jong letterkundige kwam het mij dan ook niet ongepast voor den grootmeester der wereldliteratuur den naam van Holland en speciaal van Leiden in herinnering te brengen, omdat dit nu eenmaal, naar ik met recht vermoedde, door niemand anders toen werd gedaan. Het ruischen van de gasvlammen in deze stilte bracht eene berusting in mijn diep innerlijk, een overzien van hoogten en laagten, een stilstand en kalmte van den wil, die oversloeg in de vredige aanschouwing der dingen. Dat alles gebeurde heel gauw en liep af in nauwelijks een tiental minuten, toen in de verte de deuren opengingen en ik Victor Hugo zag verschijnen, aan den arm mevrouw Lesclide voerende en langzaam, zeer langzaam op mij zag toestappen. Achter hem kwamen nog als in processie drie heeren, eene dame en Georges en Jeanne. De drie heeren waren zijn aangetrouwde schoonzoon Lockroy, Lesclide de secretaris, en Barbou de huisvriend, de dame was mevrouw Lockroy, de vroegere weduwe van 's dichters zoon.

Toen de meester tot kort bij mij was gekomen (ik was

namelijk midden in den salon gaan staan om hem te ontvangen) liet hij den arm van mevrouw Lesclide los, nam hare rechterhand met zijn beide handen en kuste die tweemaal, zich naar beneden buigende. Daarna trad hij alleen naar voren, kwam naar mij toe, nam met langzaam gebaar mijne rechterhand, die ik hem eerbiedig toestak, tusschen zijn twee handen en zeide:

'Monsieur! J'ai aimé beaucoup votre pays. Je l'aime toujours'. Waarop ik hem de groeten en de hulde der Leidsche studenten uitsprak.

***

Tot hiertoe heeft dit relaas voor menig lezer slechts weinig beteekenis, maar het is noodig als inleiding voor de merkwaardige woorden van den ouden dichter, die hier volgen.

Na bovenstaande plechtige welkomstgroet beduidde de gastheer mij naast hem op de canapée te gaan zitten, terwijl de heeren en de twee dames met de kleinkinderen in de rondte langs den muur plaats namen. Er volgde een algemeen stilzwijgen, waarin ieder op de woorden van den dichter wachtte, die nu sprak:

'Les états de l'Europe seront unis comme les Etats Unis de l'Amérique'.

Hier hield hij op en keek voor zich uit en met een lichte draai van zijn hoofd naar mij toe:

'Vous verrez cela'.

En met een blik naar boven:

'Moi, je verrai cela d'une autre région'.

Wederom volgde een stilzwijgen en toen:

'Cela sera'.

Hierop ontwikkelde zich een algemeen, maar discreet gesprek over de dingen van den dag, waarin voornamelijk de heer Lockroy zijn geest liet schitteren en onder anderen, naar ik mij herinner, betoogde, dat wanneer Monsieur de Bismarck ooit moeilijkheden aan Nederland zou bereiden, hij Frankrijk en Engeland tegenover zich zou vinden. Doch lang duurde het gesprek niet meer, want tusschen half tien en tien was de meester gewoon te gaan slapen.

***

In deze tijden, waarin de grondvesten der Europeesche staten sidderen en wankelen, hebben de woorden van Victor Hugo eene bijzondere beteekenis.

Er wordt verhaald, dat in de laatste jaren van zijn leven Tolstoï een gezicht op de toekomst heeft gehad; dat hij plotseling zeide: ‘Ik zie’, en toen verscheidene dingen en toestanden van het toekomstige Europa heeft waargenomen, die nu bezig zijn in de werkelijkheid te treden. Wie weet wat op dien zomeravond de meer dan tachtigjarige Victor Hugo in zijn binnenste heeft aanschouwd? Of herdacht hij toen misschien niet in weinige woorden datgene, wat hij uitvoerig dagen tevoren helder voor den geest had gezien? Met zijn strakken, harden blik scheen deze grijsaard de toekomst te doorboren en geleek hij een vates uit oude tijden. Allen daar aanwezig waren blijkbaar onder den geweldigen indruk. De intuïtie van een dichter reikt soms verder, dan die van menig scherpzinnig staatsman.

FRANS ERENS.

t.o. 167

DE WESTERTOREN.
Teekening door *Rembrandt* in het Museum Fodor te Amsterdam.

Rembrandt en Amsterdam.

Over de documenteele waarde van het zeer onlangs verschenen boek van Frits Lugt: ‘Wandelingen met Rembrandt in en om Amsterdam’ (Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon, 1915.) zal een geheel afdoende kritiek vooreerst nog wel uitblijven. ‘Findet ein Buch sogleich bei seiner Erscheinung seinen kompetenten Richter, so ist dies der treffende Beweis, dass dieses Buch ebensowohl auch ungeschrieben hätte bleiben können’, heeft Fichte overigens eens gezegd. Lugt's boek nu behoort zeker niet tot die werken, welke beter ongeschreven waren gebleven. En dat wel om de goede reden, dat het bijna aanhoudend verrassende uitkomsten biedt van eigen historiesch onderzoek. Aangezien echter dat onderzoek gedaan werd op een gebied, waar, - hoe voor de hand liggend het ook moge zijn - nog niemand eigenlijk hem rechtstreeks was voorgegaan, dáárom is het, dat de schrijver voorshands bezwaarlijk een volkomen bevoegd criticus zal aantreffen. In het speciale studieveld, dat hij ging ontginnen, werd zijn voorsprong op welbeschouwd ieder ander te groot. Wij kunnen dus tot nader order niet veel beter doen dan, onder den stelligen indruk van de grondigheid zijner studie, zijn resultaten dankbaar aanvaarden.

De Heer Lugt is, naar ik meen, ongeveer aldus tot dien arbeid gekomen: Van een Amerikaansch tijdschrift kreeg hij verleden zomer de aanvrage om een stukje te schrijven over Rembrandt en diens Amsterdamsche omgeving. Hij aarzelde om de opdracht, die hem aantrok maar buiten zijn gewonen werkkring wees, te aanvaarden. Toen brak de oorlog uit, zijn dagelijksche bezigheid kwam stil te liggen, en - à quelque chose malheur est bon - hij wierp zich

met graagte op het bedoelde thema, waar hij dan ook al spoedig ganschelijk in verdiept was.

De schrijver is zeer eenvoudig te werk gegaan. Het leek hem voor de hand te liggen, dat de Meester de stof voor zijn teekeningen en etsen toch in de eerste plaats dicht in de buurt had gevonden. Voor de nadere aanwijzing wààr hij nu die motieven had opgedaan, was het dus noodig de wandelingen, die men in het midden der zeventiende eeuw door de stad Amsterdam en buiten hare poorten kon maken, eens deugdelijk na te sporen.

De gelukkige vondst van een onbekenden en blijkbaar zeer betrouwbaren plattegrond van Amsterdam omtrent 1650, die de bekende groote kaart van Balthasar Florisz in sommige opzichten aanvult en verbetert, gaf hem een stevigen grondslag bij dit topografiesch onderzoek. Maar verder bediende hij zich vooral van een ongelooflijk groot aantal afbeeldingen, door Zeeman, Berckheyde, Beerstraten, Roghman, Leupenius, Joris van der Hagen, Roeland Savery, Van Meurs, Nolpe, Philips Coninck, Blooteling, Furnerius, Waterloo, Van Kessel, Danckerts de Rij, Van den Eeckhout, Sonjé, Drogenham en Stopendaal, Van Broeckhuysen en Douw, Pieter van den Berge, M. Pool, Geertruid Roghman, Claes Jansz Visscher, Frisius, Rademaker, Hobbema, Ruysdael, Romein de Hooghe, Jan van der Heyden, Asselijn en Schellinks, in teekening, prent of kaart nagelaten, - zoowel als van bizonderheden door Melchior Fokkens, Jan Vos, Vondel, Waterloos, Jeremias de Decker, Domselaer, Lescaille, Sybrand Feitema, Daniel Willink, Tijsens, Hendrick Laurensz. Spiegel, Six van Chandelier, Wagenaar, Commelin, Antonides van der Goes, in dicht en ondicht gebracht.

Wat moet het snuffelen en werken voór, het samenstellen vàn zijn, onder den arbeid aldoor in omvang aangroeiend geschrift, voor Lugt een genoegen, een weelde geweest zijn.

De meesten van ons, die zich ernstiger met oude kunst bezighouden, hebben wel eens een of andere kleine kunsthistorische vondst gedaan. Men krijgt iets onder de oogen, dat men eigenlijk al lang kent, maar men ziet het (toevallig juist ook wat anders tegengekomen zijnde) opeens in een nieuw verband. Het probleem erlangt een vreemd licht, waar men den blik niet meer van af kan wenden. Wij geraken in een onrustige spanning, - wij onderzoeken, vergelijken, overpeinzen,

DE GRIMNESSESLUIS van de oostzijde.
Teekening door *Rembrandt* in het Louvre te Parijs.

controleeren nogeens, totdat plotseling de koortsige gedachte kristal schiet en de eenvoudige verklaring van iets, wat tot nu toe duister scheen, zich duidelijk aan ons heeft opgedrongen.

Van een of twee zulke ontdekkinkjes pleegt men dan met meer of minder ophef, een bijdrage of een artikel in een vaktijdschrift te maken. Maar Frits Lugt was op een zoo rijke ader gestooten, de eene bizonderheid voerde zoozeer vanzelve weder tot de andere en deze weder tot een nieuwe, zooveel verrassends kwam er voor den dag, dat een half dozijn specialisten te saam voor een poos goede cier met zijn vondsten konden hebben gemaakt.

Het is duidelijk dat het bizondere gebied om zoo te zeggen slechts op ontginning wachtte en dat de Heer Lugt juist ongeveer al de eigenschappen bezat, die hem voor dit speciale onderzoek geschikt maakten. En zoo heeft de schrijver onze kennis van Rembrandts werkzaamheid als landschapteekenaar inderdaad met meer nieuw feiten-materiaal mogen verrijken dan al de oude kennis bood, waarover men tot nu toe beschikte.

Bij het lezen van zijn boek krijgt men den indruk, dat de Heer Lugt zich in en om het midden-zeventiende-eeuwsche Amsterdam met even groot gemak beweegt als wie onzer ook het in zijn werkelijke woonplaats zou doen. Hij weet er zelfs iedereen te wonen en dat niet enkel degenen wier adressen reeds bij de historici bekend waren. De huizen van den schrijfmeester Lieven Coppenol en van den kunstminnenden Notaris Trojanus de Magistrus op het Singel, - van Anna Wijmer en Jan Six op den Kloveniersburgwal - van Aert Coninck, den vader van Jacob en Philip, op de Keizersgracht bij het Molenpad, - van Mr. Johannes Uyttenbogaert, den zoogenaamden Goudweger, - van de door Rembrandt geportretteerde kooplieden Maerten Looten en Jean Pellicorne, beide op de Keizersgracht - van Notaris Listingh, die zoo menige acte voor Rembrandt maakte, op de Heerengracht, - en van Menasseh ben Israël, schuin over Rembrandt in de Jodenbreestraat, zij bleven voor Lugts speurzin niet verborgen.

Zijn aangeboren voorstellingsvermogen en zijn gevoel voor den groei en de vergroeiing van een stad zijn hem natuurlijk bij zijn onderzoek van grooten dienst geweest, maar een zoo soliede kennis van plaatselijke gesteldheid laat zich toch niet anders dan door de meest nauwgezette studie verwerven.

Inderdaad lijkt het dan ook wel, of náást al wat de geschreven historie, wat gedrukte en handschrift-kaarten, wat teekeningen en prenten van groote kunstenaars en van prutsers, wat verzen van poëten en poëtasters konden leeren, ook alles wat resolutiën en kohieren, kwijtscheldingen, schepenkennisboeken, octrooien, transportregisters en servituten hem over zijn onderwerp maar konden bijbrengen, in zijn hoofd gevaren is. Met zulke uitgebreide kennis gewapend, kon hij Rembrandts geteekende stadsgezichten en landschappen in een bepaald opzicht scherper beschouwen, - en het aantal waarvan hij ons tengevolge daarvan iets bizonders weet mee te deelen, is ten eenenmale verbazend geworden.

Wat de binnenstad betreft: van Rembrandts mooie Westertoren-teekening in Fodor heeft hij precies het punt aangeduid, van waar af zij genomen werd. In een krijtschets uit de Albertina herkent hij de afbeelding van het ten deele reeds afgebroken oude Amsterdamsche stadhuis. In een wondermooie teekening uit het Louvre, tot nu toe ‘Landschap met steenen brug’ genoemd, kan hij een Gezicht op de Grimnessesluis van de Oostzijde genomen aanwijzen. In een krijtkrabbel van 's meesters hand te Berlijn vermoedt hij voor het eerst een gezicht op de Sint-Anthoniessluis.

In gedachten langs de stadswallen gaand, bepaalt hij in een prachtige penteekening bij den Duke of Devonshire een Gezicht op het Bolwerk naast de Sint-Anthoniespoort. ‘Hoe worden wij hier gewaar’, roept te schrijver uit, ‘dat hetgene, waarin wij meêleven en dat wij geheel begrijpen, ons meer openbaart en ons meer intiems toefluistert dan hetgene, dat voor ons zonder verklarende toelichting bleef.’ Verdergaand weet hij in een misschien nog grootscher gewasschen teekening uit het British Museum een Vergezicht naast de Sint-Anthoniespoort aan te wijzen. En met reden schrijft hij dan: ‘Ook hier verwonderen wij ons weer, hoe de afbeelding van een punt, zoo in de onmiddellijke nabijheid van Rembrandts woning gelegen en uitteraard zoo door en door vertrouwd aan Rembrandts eigen oogen, voor ons, die ons zoo gaarne verbeelden met den meester, dank zij alle ontdekkingen en vondsten uit de laatste jaren, op intiemen voet te staan, tot heden onverklaard is gebleven.’ In een warme teekening bij Mevr.

AMSTELVEEN. Teekening door *Rembrandt* in de verzameling van den Duke of Devonshire te Chatsworth.

BOERENHOFSTEDE AAN DEN AMSTELDIJK. Teekening door *Rembrandt* in het Prentenkabinet te Dresden.

Kleinberger vermag Lugt, met meesterlijken speurzin een Gezicht van de Blauwbrug te ontdekken. Een bizonder sterk staaltje van zijn helder oriëntatie-vermogen geeft de schrijver in het terechtbrengen van een krijtschets uit de Albertina, waarin hij een Gezicht op de wallen bij de Heiligewegpoort vindt. Terloops stelt hij de ongegrondheid vast van de het eerst door Vosmaer uit een aanteekening achter op een Honderdguldensprent gemaakte gevolgtrekking en verwijst hij bedoelde notitie naar het rijk der achttiende-eeuwsche mystificaties. De speciale vriendschap van Rembrandt met Jan Pietersz Zoomer is daarmeê voorgoed van de baan.

In een krijtschetsje te Hamburg wordt ons de Molen op het bolwerk de Passeerder voorgesteld, terwijl het ons van de ets van 1641 waarschijnlijk gemaakt wordt, dat zij den zelfden molen van den anderen kant gezien weergeeft. Een van de klassieke Rembrandt-teekeningen uit de Devonshire-collectie blijkt in het licht van des schrijvers onderzoek een Gezicht op het bolwerk de Rose bij de Raampoort te zijn, en een vlotte schets te Budapest wordt door hem voor een groep huizen in hetzelfde bolwerk gehouden. Een magistrale pennekrabbel van een rij molens, vroeger bij Heseltine, blijkt ter Westzijde van de stad aan de Nieuwe Wetering, en een krijtschets in de Albertina aan de lage landen bij het IJ genomen te zijn.

Nu volgen in een derde hoofdstuk de boorden van den Amstel. In een teekening, die uit de collectie Paul Mathey naar Amsterdam is gekomen, ziet Lugt voor het eerst een Gezicht over den Amstel van de Blauwbrug. Een krijtschetsje te Berlijn en een pennekrabbel te Dresden worden Gezichten langs den Amstel. Van een reeds vroeger als Gezicht aan den Amstel herkende prachtschets bij den Duke of Devonshire weet onze speurder het punt bij den Omval te bepalen, en twee andere teekeningen vindt men eveneens, als op díe plaats genomen, terechtgebracht. Ook de herberg ‘Het Molentje’, wat verder den Amstel op, wordt door Lugt twee keer in Rembrandts teekeningen herkend.

Een ruig penneschetsje bij den Duke of Devonshire biedt hij als gezicht op Amstelveen aan. De Bocht van den Amstel bij Kostverloren en de ruïne van het Huis Kostverloren zijn dan weder identificaties van teekeningen bij den Duke of Devonshire en in de verzameling Friedrich August II te

Dresden. In twee heerlijke teekeningen, alweer bij den Duke of Devonshire, beide vol van zon en zomerweelde, vindt de schrijver de ligging van het Huis Kostverloren, te midden van hooge boomgroepen, afgebeeld. En een schets te Dresden geeft in enkele lijnen hetzelfde huis nog weder van de voorzijde te zien. In een teekening te Florence wordt een boerderij wat verderop aan den Amstel gesignaleerd. En met inderdaad niet geringe waarschijnlijkheid vindt men het Six-Bruggetje even voorbij de mijlpaal aan den Amstel thuisgebracht. Het torentje in het verschiet lijkt werkelijk sprekend op dat van Ouderkerk. De teekening van een ophaalbrug in ons Prentenkabinet wordt door Lugt op goede gronden voor een Gezicht op de Tolbrug van hetzelfde dorp gehouden. En in nog weder een pracht-teekening uit de Devonshire-collectie weet hij, waar men vroeger van een obelisk had gesproken, eveneens de torenspits van Ouderkerk aan te wijzen.

In het vierde hoofdstuk wordt het bekende etsje: Gezicht op Amsterdam verklaard als van den Kadijk af gezien. Een fraaie teekening, vroeger bij Heseltine blijkt de Buitenzijde der wallen bij de Sint-Anthoniespoort af te beelden. Een breede pen-notitie bij Frederik Muller wordt met het gehucht Houtewaal in verband gebracht. De fijn-rijke ets van het Landschap met den melkboer blijkt een gezicht langs den Diemerdijk en het Landschap met de kudde schapen een kijkje langs den voet van dien dijk te zijn.

Iets verder langs den Diemerdijk vindt de schrijver het gegeven voor een teekening van een boerderij in het British museum, die nogeens op een andere schets in de verzameling Friedrich August II voorkomt. En hij schrijft daar dan bij: ‘De plaats, die de maker der tweede teekening, blijkens het verloop van den voorgrond, wat meer terzijde heeft ingenomen, geeft ons, in verband ook met de mindere verdienste der teekening, aanleiding tot de onderstelling, dat Rembrandt hier naast een zijner leerlingen heeft gezeten en dat zij tegelijk hetzelfde kijkje hebben weergegeven; dus een geval zooals Dr. Hofstede de Groot dat onlangs naar aanleiding van enkele naaktstudies aantoonde.’ De opmerking is treffend, maar de vraag mag geopperd worden of zij niet tevens den weg wijst voor meer schiftingen onder groepen van teekeningen die hetzelfde onderwerp behandelen. Wij

bezitten in het geëtste landschap met den teekenaar, in een teekening bij Jhr. V. de Stuers, en in andere teekeningen van Rembrandt het bewijs, dat de Meester wel samen met een ander hetzelfde motief ging teekenen. Welnu, is het dan, wanneer er verscheidene schetsen, van ongeveer hetzelfde geval bekend zijn, niet aannemelijk, dat wij daarin tegelijkertijd door Rembrandt zelf en zijn leerlingen vervaardigde bladen voor ons hebben? Een gezicht langs den Amsteldijk vóór Trompenburg weet Lugt in drie verschillende versies aan te wijzen. Maar althans de derde daarvan, die minder krachtig van structuur en ten deele ietwat kriebelig geteekend is, zou ik willen vermoeden, dat niet van Rembrandts eigen hand, maar eer van een meê uit teekenen genomen knappen leerling was, die een paar meter verder zat en misschien onder des meesters aanwijzingen zijn studie vervaardigde. Met de vier teekeningen eener zelfde boerderij van verschillende kanten genomen, lijkt mij iets dergelijks mogelijk. De twee uit de verzameling Devonshire en vooral de eerste daarvan (H A G 855) munten opvallend boven de andere uit. Wat de vier afbeeldingen van eenzelfde boerderij tusschen boomen betreft, ook hierover geloof ik dat het laatste woord nog niet gesproken is, vooral omdat het mij goed bekende schilderij bij Sir William van Horne te Montreal, althans in zijn tegenwoordigen staat (men lette b.v. op de figuurtjes) naar sommiger gevoelen niet voor een werk van Rembrandt kan doorgaan. In elk geval komt het mij voor, dat door een nauwlettende schifting in deze lijn, op den duur nog kurieuze uitkomsten zouden kunnen worden bereikt.

Vanwege de eigenaardige houtschoeiing, kenmerkend voor een gedeelte van den Diemerdijk, wist Lugt in een drietal teekeningen van Rembrandt uit de Devonshire-, de Heseltine-, en de Moreau-Nélaton-collecties, motieven uit deze buurt te herkennen. Wat de laatste teekening betreft, haar punt van ontstaan wordt gepreciseerd als de plaats waar ‘IJmond’ bij Jaaphannes lag. In den schrijvenden jongen man op deze fraaie schets, (die eigenlijk veel van de voorste figuur op het levendige etsje van den Kolfspeler weg heeft) waagt Lugt het, Jan Six te zoeken.

Een fijn teekeningetje bij Teyler wordt als een Gezicht op Diemen en weder een blad uit de overrijke Devonshire-

collectie als een Boerderij bij den Diemer afloop onthuld. In de straks genoemde teekening van Jhr. V. de Stuers ziet men het dorp Diemen herkend, evenals in een andere teekening uit de Sträter-collectie, die echter wel veel minder van kwaliteit lijkt te zijn. En ten slotte komen bij een verder volgen van den landweg naar Diemen, drie of vier Rembrandt-teekeningen nog staven, hoe goed de Meester ook in deze streek thuis moet zijn geweest.

Wanneer men aldus overziet, welk een grooten rijkdom van goed geordend nieuw materiaal de Heer Lugt vermocht aan te brengen, dan verbaast het ons, dat de schrijver het noodig gevonden heeft, zijn helder en aangenaam geschreven mededeelingen op enkele plaatsen wat al te kleurig in te kleeden. Want naar onze meening heeft hij zijn kloek stuk werk daardoor eer geschaad dan gebaat. De mijmer-uitweiding over Rembrandt's dood en begrafenis, bij een zakelijke toelichting tot de Westerkerktoren-schets ten beste gegeven - de aardigheid van het bol-bas-bas-bol-klokkengelui van den Zuidertoren, - het trouwens niet zonder verontschuldigingen aangebrachte hors d'oeuvre over de woning van Huydecoper ‘een dier hoofdpersonen in Amsterdams geschiedenis, die aan Rembrandt volkomen voorbijgegaan zijn, zonder hem te begrijpen,’ - het ‘tot verhooging der stemming’ tot een novellistiesch ornament verwerken van een notarieele Attestatio de vita, - dat alles behoort tot een soort van pluimage, die een man als Lugt werkelijk had mogen versmaden.

Doch dit doet maar weinig af aan wat dit boek ons feitelijk komt bieden. De heer Lugt heeft er ons door zijn topografische verklaring toe gebracht, een aantal teekeningen en etsen van Rembrandt nog weer eens aandachtiger te beschouwen, - ons in haar verhouding tot de werkelijkheid dieper in te denken - en zoo, door toetsing aan stellige gegevens, nog inniger met den grooten ziener meê te leven en aan zijn koninklijken greep nog beter recht te doen wedervaren.

En stellig is de schrijver er schitterend in geslaagd, met menigte van stukken in de hand op breeder linie duidelijk aan te toonen, dat Rembrandt, hoe wijd van geestelijke ylucht hij moge geweest zijn, ook in het landschappelijke, het bij slot van rekening heel dicht bij huis gezocht en gevonden heeft.

JAN VETH.

Buitenlandsch overzicht.

27 Juni 1915.

De val van Lemberg en de geheele loop der oorlogsgebeurtenissen van deze maand in Galicië doen voorzien dat eerlang de Russen niet alleen het geheele Oostenrijksche gebied zullen moeten ontruimen, maar zelfs in Polen het zoolang door hen ingenomen front niet geheel zullen kunnen handhaven. Tevens heeft deze maand geleerd, 1°. dat de Entente onmachtig is het Westelijke front te doorbreken zelfs op het oogenblik waarop (naar men aannemen moet) Duitschland zeer groote strijdkrachten in het Oosten heeft samengetrokken; 2°. dat van een spoedigen opmarsch der Italianen naar Weenen, of zelfs maar naar Triëst, of zelfs maar naar Trente, geen sprake schijnt te zullen zijn; 3°. dat vier à vijf weken na het partij-kiezen van Italië de Balkanstaten nog niet in beweging zijn gekomen en dus Konstantinopel alleen van de zijde der Dardanellen wordt bedreigd, waar de troepen der Entente geen de minste vorderingen maken. Blijft in Juli de toestand èn op het Westelijke èn op het Zuidelijke front èn aan de Dardanellen dezelfde, en slagen onderwijl Duitschland en Oostenrijk er in de Russen nog nieuwe ernstige verliezen aan gebied en manschappen toe te brengen, dan moet het oogenblik aanbreken waarop deze laatste mogendheden zich de vraag voorleggen of zij zich niet zonder schade uit den oorlog terug kunnen trekken. Of de Entente hun dit zal toelaten zal geheel afhangen van de voorwaarden, welke Duitschland en Oostenrijk stellen.

Nemen wij aan dat binnen eenige weken Galicië geheel van vijanden zal gezuiverd zijn, waarvoor vechten de centralen dan nog? Eenigen tijd nog wellicht, om een zoo groot mogelijk stuk van Polen in hun bezit te krijgen. Stel dat ook dit mocht gelukken, zal de inneming van Warschau dan niet een natuurlijk besluit der krijgsverrichtingen in het Oosten zijn? Zich diep in Rusland te wagen, de centralen zullen er zeer weinig lust toe gevoelen. De moeilijkheden der approviandeering van honderdduizenden in een landstreek waarheen eerst nog goede toevoerwegen zouden moeten worden aangelegd, en die zelve nu een jaar lang door millioenen Russen is kaalgegeten, zouden weldra onoverkomelijk zijn; - en hoe verder Rusland in, zoo bezwaarlijker zal het zijn het Westelijk en Zuidelijk front te hulp te snellen als het daar eens mocht gaan spannen. De goedgeslaagde verdediging naar twee fronten is ten zeerste afhankelijk geweest van de beschikking over een even uitgebreid als voortreffelijk beheerd spoorwegnet, dat de Duitschers echter begeeft zoodra zij hunne Oostelijke grens over zijn. Hoogstens zullen zij het kunnen missen in Polen omdat en zoodra dit weder van drie zijden ingeklemd ligt tusschen Duitsch-Oostenrijksch gebied, maar aan gene zijde van Polen begint een nieuwe wereld die geheel eigen eischen van oorlogvoering stelt; eischen waaraan een zoo gecompliceerd werktuig als de krijgsmacht der centralen is, niet beantwoordt. De Duitschers, wij weten het nu genoeg, overtreffen de Russen ver o.a. in hoeveelheid, deugdelijkheid en kaliber van het geschut, maar waarop zullen die monsterkanonnen in het leege ruim van Ruslands binnenland worden gericht en hoe zullen zij er worden voortbewogen?

Is dus een zekere mate van voordeel op de Russen behaald, dan wordt het wezenlijk de vraag of men, zonder gevaar, wel veel verder gaan kan. En wat het front in het Westen betreft, hoe schitterend dit ook door Duitschland nu al maanden lang verdedigd wordt, het is toch maar zeker dat het eene verdediging is en de mogelijkheid van doorbraak naar Calais, Parijs, Verdun of Belfort met de tot dusver beschikbare troepenmacht schijnt uitgesloten. En wie gelooft dat het de centralen gelukken zou die troepenmacht aanzienlijk te vermeerderen? Ook na een hun toegebrachte

nieuwe nederlaag zullen de Russen in het oog moeten worden gehouden; - bovendien, hoe langer de verbindingslijnen, hoe breeder uitgespreid de waaier, hoe meer troepen zullen in het Oosten worden vastgehouden, en ook de troepen die tegen Italië staan zullen zeker niet mogen worden verminderd.

En de restjes die nu nog uit het land zelf kunnen worden gehaald, zullen hoogstens voldoende zijn om de regelmatige verliezen aan het Westelijke front goed te maken; niet om dit te doorbreken nu men dit in zooveel maanden niet heeft vermocht.

De gevechten aan de Yser in het najaar van 1914, die om Ieperen in het voorjaar van 1915, maakten den indruk eene uiterste krachtsinspanning van den aanvaller te zijn; - die uiterste krachtsinspanning heeft niet tot het doel geleid. Zal dit doel nog kunnen worden bereikt nu zooveel duizenden van de beste soldaten zijn gevallen?

Van de Entente geldt hetzelfde. Vergeleken bij de eerste maand van alle (het verkeerd begrepen offensief naar eene zijde waar de beslissing niet lag; het te laat, in te zwakken getale en te slap verband oprukken naar België) is de Fransche oorlogvoering buitengemeen veel verbeterd, er worden eigenschappen bij ten toon gespreid van geduld en zelfbedwang, die de wereld ganschelijk niet geneigd was in die mate waarin er thans over blijkt te worden beschikt, aan de Franschen toe te kennen. Zij kunnen zich blijkbaar thans voortreffelijk handhaven; - maar zich te handhaven in eene positie die ondanks al nog zoo zeer nadeelig voor Frankrijk is, is waarlijk niet genoeg. Men moet toch aannemen dat Frankrijk niet pas nu, doch reeds sedert eenigen tijd over de geheele kracht die het met mogelijkheid te velde kan brengen, beschikt; en die kracht is onvoldoende gebleken om, zelfs met Engelsche hulp, de Duitschers het land uit te drijven. Ook Les Eparges en Atrecht maken den indruk geweldige krachtsinspanningen te zijn geweest; de enormiteit der Duitsche verliezen laat hieraan geen twijfel. En ondanks die verliezen, - welke zijn de blijvende gevolgen geweest van het Fransche offensief tusschen Maas en Moezel eenigen tijd geleden, van dat in de buurt van Atrecht van nu onlangs? Kilometerwerk, waar myriameters nog niet zouden helpen.

Men schrijft Joffre de taktiek toe, twee Duitschers te doen vallen tegen één Franschman. Wordt zij inderdaad toegepast, dan is daarmede bewezen dat de Fransche generalissimus overtuigd is het terugdrijven der Duitschers naar hunne eigen grenzen (om van den Rijn niet eens te spreken) gelijkwaardig te moeten achten aan den zelfmoord van het Fransche leger. Alleen door honderdduizend man en meer te wagen, waar er nu misschien twintig- of dertigduizend zijn gewaagd, zouden wellicht op zekere oogenblikken resultaten zijn te bereiken geweest van meer beteekenis dan die bij Les Eparges, Carency of Souchez. Rijssel zou misschien honderdduizend man kosten, Maubeuge honderdduizend, Saint-Mihiel half zooveel. Op dien voet zou vermoedelijk de mannelijke bevolking van Frankrijk van dienstplichtigen leeftijd uitgemoord zijn, eer men aan den Rijn stond, of zelfs maar voor Luik. Geen natie houdt dat uit: de Duitsche niet, getuige hun opgaven indertijd van de ondernemingen tegen Calais en tegen Ieperen; - maar de Fransche zeker niet. Of na den moord het geboortecijfer stijgen zou in verhouding tot de geleden verliezen? Er zijn zekere proeven die Frankrijk nimmer zal durven wagen.

Trouwens, het *kunnen* overwinnen in bepaalde mate is tegenwoordig geen kwestie meer van aantal menschenlevens dat er aan gewaagd wordt alleen, ook van hoeveelheid munitie die er toe beschikbaar kan worden gesteld. In deze richting zijn de eischen thans gestegen tot het ongelooflijke. Infanterie-aanvallen op de stellingen zooals die thans aan weerszijden zijn ingericht, blijven volstrekt zonder uitzicht wanneer de vijandelijke loopgraaf niet door ondermijning en granatenregen vooral in den meest letterlijken zin onhoudbaar wordt gemaakt. Men neemt eigenlijk alleen nog maar loopgraven in bezit die reeds door den vijand ontruimd zijn, omdat langer verblijf daarin hetzelfde ware geweest als wisse dood. Een dergelijk resultaat te bereiken kost hoeveelheden munitie waarvan men zich vóór dezen oorlog geen voorstelling heeft gemaakt. Ondanks alle pogingen van Lloyd George zal de aanmaak binnen zekere grenzen beperkt moeten blijven, grenzen die in den tegenwoordigen oorlog, althans op het Westelijke front, tegelijk die zijn der met mogelijkheid te verwachten frontverschuivingen.

Op welke voorwaarden zal Duitschland, als het met de Russen gereed is, vrede kunnen maken?

Het zal zeker zijn eigen verdedigende positie tegen Rusland, en die van zijn bondgenoot tegen dezelfde mogendheid, willen versterken. Doch inlijving van een eenigermate groot stuk Poolsch gebied is zeker voor Duitschland niet wenschelijk; de herschepping van een van Duitschland afgescheiden Polen verre verkieslijk. Het is haast ondenkbaar dat de eischen niet in deze richting zouden gaan. Duitschland heeft reeds een belangrijk gedeelte van Polen bezet en zal vermoedelijk nog meer kunnen bezetten, misschien de hoofdstad van het land innemen. Toen de oorlog begon heeft Rusland aan de Polen een heerlijke toekomst voorgespiegeld, op papier. Het is daarmede te laat geweest. Het heeft getoond geen eerlijk en verstandig regent te zijn van kleinere Slavische nationaliteiten; - als maar een klein gedeelte van de berichten die thans uit en over Lemberg tot ons komen waarheid bevat, heeft Rusland zich, op een oogenblik dat al zijn belang het aansporen moest zulks niet te doen, aan de Roetheensche nationaliteit op het schandelijkst vergrepen. Ook de Duitsche regeering heeft in dit opzicht vrij wat op haar kerfstok, en de Duitsche misvattingen in en omtrent Polen (in het gedeelte van oud-Polen dat Pruisisch geworden was) hebben altijd zeer de aandacht der wereld getrokken, 1°. omdat Duitschland zooveel dichter bij ligt, ieder zijn taal en zijn couranten leest en het dus gemakkelijk op de vingers ziet; 2°. omdat de wereld nu eenmaal aan het land van Goethe en Kant in moreel en intellectueel opzicht andere eischen stelt dan aan het (weinig gekende) land dat de doorsnee-westerling nog altijd het best gekarakteriseerd acht door den knoet; en de Duitschers geven met hun ‘Kultur’-leus tot het zeer vrijmoedig stellen van zulke eischen waarlijk alle aanleiding. Maar hoewel de meesten onzer omtrent de venijnige domheden der Hakatisten dus allicht meer bijzonderheden zullen weten dan omtrent het Russisch bewind in Polen, dit is zeker dat de uitkomsten van dit laatste uit nationaal-Poolsch oogpunt nog jammerlijker zijn dan die van het bewind der Pruisische regeering. De geestelijke slavernij is in Russisch-Polen vooral niet minder,

en de stoffelijke welvaart daar komt bij die in Posen en Silezië niet in vergelijking. Het minst harde lot hebben de Polen gehad onder Oostenrijksch gezag, maar een uitrekken van Oostenrijk tot aan de Njemen is nóch voor dit rijk zelf nóch voor Duitschland aannemelijk. Vrijwel het geheele Poolsche volk binnen zijn grenzen te krijgen stelt Oostenrijk voor vraagstukken van binnenlandsche staatkunde waarbij de moeilijkheden van het bestuur van Galicië in het niet verzinken. Bovendien zou Oostenrijk beginnen moeten alle slagen van Rusland op te vangen op een uit het centrum zijner monarchie lastig te beheerschen grens, die eigenlijk Duitsche grens zou zijn bij feite, zoo dan niet bij name. De werkelijke verbetering van de staatkundige gesteldheid in dien hoek is de herschepping van een zelfstandig Polen. Zal Rusland zwaar genoeg geslagen worden om in het verlies van Polen te berusten? Zoo ja, dan meene Duitschland niet dat het zonder gevaar zich zijn houding tegenover dit Polen, en nog veel minder die tegenover zijn eigen Poolsche onderdanen (zoover het die op den duur met voordeel behouden kan), zal kunnen laten voorschrijven door de Hakatisten en hunne geestverwanten.

En nu de Entente? Zij zal geen voet van Frankrijks grondgebied willen afstaan en evenmin van dat van België. Hoe zal zij (in de onderstelling dat zij de Duitschers niet met de wapenen uit Frankrijk en België verdrijven kan) haar vijand tot de ontruiming kunnen overhalen? Alleen door concessiën te doen op het gebied van zeerecht en koloniën. Kiaotsjou is natuurlijk verloren voor goed, maar de rest van zijn koloniaal gebied zal Duitschland terug verlangen, en zeker wel het een en ander daarenboven. En aan de in Engeland zelf geredigeerde Declaratie van Londen zal de City moeten gelooven nu of later; in 's hemels naam, moge het zijn nu!

Zijn voordeelen in de hier aangeduide richting voor Duitschland niet veel begeerlijker dan de inlijving van niet door Duitschers bewoond grondgebied in West-Europa? Het is ons bekend dat veel gezaghebbende Duitschers die vraag nog altijd toestemmend beantwoorden. Nog altijd, zeggen wij; wat gaan er niet een stemmen op in tegenovergestelden zin; - niet in zooverre dat koloniën en zeerecht

als waardeloos worden beschouwd, maar dat men verzekert België te moeten behouden bovendien! In de laatste vergadering van den Rijksdag (29 Mei) spreken de conservatief Westarp en de nationaal-liberaal Scheffer in dezen geest; zelfs de koning van Beieren zinspeelde er op (7 Juni) in bewoordingen die Bethmann blijkbaar onvoorzichtig heeft gevonden en zoo goed het ging heeft doen weg-interpreteeren. De sociaal-democraten lieten in de genoemde Rijksdagszitting een ander geluid hooren dat thans nog veel onbeschroomder uit de *Vorwärts* klinkt die wegens het verraden van 'oorlogsmoeheid' zelf is verboden. 'Wij teekenen opnieuw en ten scherpste protest aan tegen alle inlijving van vreemde landstreken en overweldiging van andere volken.... Wij dringen er bij de regeering op aan haar bereidwilligheid te toonen om in onderhandeling te treden ten einde de bloedige worsteling te besluiten.' Aldus de *Vorwärts* van 23 Juni. Het verbod van het blad vestigt op deze uiting dubbel den aandacht van vriend en van vijand. Wanneer de Entente redelijk wil zijn zal zij in Duitschland talrijke elementen bereid tot samenwerking vinden.

Van den Elzas zal voor Duitschland geen sprake kunnen zijn, tenzij het zich op zeer voordeelige voorwaarden (die alleen in den afstand van koloniaal gebied kunnen bestaan), wat grensdorpen mocht willen laten afkoopen. De Elzas als geheel heeft gedurende dezen oorlog niet getoond naar Frankrijk terug te verlangen. Wat natuurlijk niet zeggen wil, dat men er tevreden is met het Duitsche bewind zooals dat sedert 1870 is uitgeoefend. Mij dunkt dat na de ervaringen van dezen oorlog Duitschland de Elzassers een ruim vertrouwen kan betoonen. De Elzas zal er bij winnen, en Duitschland zelf niet minder.

Wat van Bryan te zeggen? Zijn heengaan werd bekend vóór Wilson's nota, en men geloofde zijn oogen niet toen deze zóó vredelievend bleek als zij inderdaad is. Een aankondiging van oorlog in geval van onvoldoende beantwoording is er in de verste verte niet uit te halen; Duitschland blijkt er die ook volstrekt niet uit te lezen. Hoe kan Bryan eenig succes hebben verwacht van een voorslag de zaak te behandelen volgens het schema van zijn Peace Plan?

Heeft Duitschland dat plan dan soms aanvaard toen er nog geen onweer aan de lucht was? Of moet men er dezen uitleg aangeven dat Bryan, in ruil voor waarborging van het leven van Amerikaansche onderdanen, tot eenige tegemoetkoming bereid is geweest in zake den munitie-uitvoer? De zaak is niet opgehelderd. Het lijkt wel of het tekort (naar zijn schatting) aan eer, door den President aan het Peace Plan bewezen, de voornaamste oorzaak is van zijn bruusk heengaan.

Venizelos heeft de verkiezingen gewonnen, maar op een oogenblik dat ook hij over de wenschelijkheid voor Griekenland om zonder verwijl aan den oorlog te gaan mededoen blijkbaar anders denkt dan te voren. De nederlaag van Rusland heeft op den geheelen Balkan een diepen indruk gemaakt. Ware Italië een twee, drie maanden eerder begonnen, Roemenië ware vermoedelijk medegegaan. Thans blijft het aarzelen, en Bulgarijë geeft evenmin zijn vrijheid van handelen prijs. Servië is volstrekt niet bereid Macedonië nu reeds te ontruimen; het heeft nog geen vergoeding daarvoor in handen, en of het die ooit krijgen zal zooals zij te Belgrado wordt verstaan, hangt nu niet meer van eene Triple, het hangt van eene Quadruple Entente af, waarvan een der leden zelf begeerige blikken op de Oostkust der Adriatische Zee heeft geworpen. Intusschen maken èn Servië èn Montenegro van de omstandigheid gebruik, dat Italië aan de Oostenrijksche grens veel krachtiger tegenstand ondervindt dan waarop het gerekend had, en dus al zijn troepen voor de krijgsverrichtingen op die grens noodig heeft. Servië tracht in Albanië het gezag te escamoteeren dat eenmaal aan den prins van Wied was opgedragen en waarvan na diens vertrek Essad zich meester had gemaakt, en de Montenegrijnen rukken op Skoetari af; en nòch Oostenrijk, nòch Italië, noch (voor het oogenblik) de andere Entente-mogendheden, kunnen er iets aan doen.

In Nederland wordt van zekere zijde sterk geklaagd over de oorlogszuchtige stemming die een gedeelte onzer pers zou verbreiden. Wordt met de zoo dringend en als op kommando herhaalde waarschuwing aan één bij ieder bekend

blad niet wat veel eer bewezen? Een oorlogszuchtige stemming bij een eenigszins belangrijk gedeelte van het Nederlandsche volk - ik geloof er rondweg gezegd niets van. De klacht klinkt mij hierom verdacht, wijl zij al te zichtbaar in de buurt gebracht is van het schrikbarend getal van 700,000 man, waarover, bij aanneming der ingediende Oefenwet, de minister van oorlog zou beschikken. Bij 's volks - helaas! - nog vrij algemeene onnoozelheid in militiezaken ontziet men zich niet schrikbeelden ten toon te hangen over wier ijselijkheid niemand die de wetsvoordracht zelve met nuchteren zin naleest - maar hoevelen zijn er dat? - zich met reden ontstellen kan. Een van tweeën: òf men heeft tot dusver in den ernst onzer regeering geloofd, wanneer zij betuigde de neutraliteit naar alle zijden met de meeste kracht te willen handhaven, òf men heeft het niet. Heeft men het niet, dan is het onverantwoordelijk geweest haar zooveel middelen in geld en manschappen toe te staan als waarover zij tot dusver reeds beschikt heeft. Bestond daarentegen het vertrouwen wèl, moet het haar dan nu eensklaps ontzegd worden, omdat zij naar een middel streeft om de door de mobilisatie zwaarst getroffenen naar huis te kunnen zenden zoodra zij ze door jongere mannen van voldoende geoefendheid kan vervangen; - jongere mannen die niet dan door een schreeuwend onrecht tot dusver van elken plicht ten aanzien der landsverdediging ontheven waren? Als der regeering iets kan worden te last gelegd, is het enkel dat zij een adres der twee-en-twintig heeft afgewacht om tot dit besluit te komen. Het behoort tot de zaken waarin eene regeering leiding heeft te geven, niet te ontvangen. Lieten grootte en gehalte van het beschikbare kader het invoeren van den thans voorgestelden maatregel in 1914 nog niet toe, die verhindering was reeds verdwenen eenigen tijd vóór de regeering met haar wetsvoorstel is gekomen. Zij had de mogelijkheid tot invoering beter bij moeten blijven en zich niet in het geval moeten stellen daartoe te worden aangezet.

Doch de zaak ligt er toe. Beter althans dat zij dezen loop nam dan dat zij geheel ware achtergebleven. Thans is het aan ons volk zich ernstig af te vragen of het de versterking

onzer weermacht wil; of het, indien op goede gronden wordt aangetoond dat die weermacht voor deugdelijke versterking ook nu nog vatbaar is, door maatregelen die de draagkracht van ons volk in geenen deele te boven gaan en den plicht tot landsverdediging over onze gezonde jonge mannen meer gelijkelijk verdeelen, zulke maatregelen af mag wijzen; of het zich daartoe mag laten opzetten door de kleinburgerlijkste van onze partijen, op eene wijze die - de waardigheid van enkelen, die zakelijke argumenten op zakelijke wijze voordragen niet te na gesproken - in haar algemeenheid niet anders te kenschetsen is dan als een speculatie op 's volks slechtste eigenschappen.

Tot dusver heeft ons volk in den moeilijken tijd zich in alle opzichten treffelijk gedragen, maar als het zich om deze voordracht tegen de regeering laat ophitsen zal het dien lof niet meer verdienen. Aan de regeering is het thans, ons aller zaak ten krachtigste in de Kamer te verdedigen; het mag geen oogenblik twijfelachtig zijn dat zij er voor staat; - aan het gedeelte der volksvertegenwoordiging dat het vertrouwen in de regeering niet verloren heeft, naar dat vertrouwen te blijven handelen. Deze regeering zou zich naar een afgrond laten sleepen door den onbesuisden oorlogsdrang van voortaan te oefenen jonge mannen van dienstplichtigen leeftijd, waarvan een minimaal gedeelte tot dusver vrijwillig zich voor oefeningen aanmeldde waartoe zij door de wet niet werden genoodzaakt? Hun een geweer in de knuist te geven in plaats van een roeispaan zou een gevaar in zich sluiten voor onze onafhankelijkheid? In langen tijd niet is in zulk een ernstige zaak zulk een armzalig argument gebruikt, en voor de eer van ons volk is hartelijk te wenschen dat het geen verderen opgang make.

C.

Bibliographie.

Carillons of Belgium and Holland by William Gorham Rice. N.-York, London & Toronto.

Een bekoorlijk boek. In zijn eenvoudig proza, vol poëzie en vol liefde. Het is geschreven door een Amerikaan en dit kon nauwlijks anders. Om dermate geboeid en ontroerd te worden door de klokmuziek in onze oude steden, moet men komen uit een land, zonder eigenlijke of eigen oudheid, zonder nationale monumenten, die de merkteekenen dragen van den strijd der eeuwen en door die eeuwen zijn geadeld.

Zeker, wij hebben onze dichters gehad: Engelsche als Longfellow, Fransche als Victor Hugo en Verlaine, Belgische als Rodenbach, ook onzen Vondel, die het carrillon in de Vlaamsche en Hollandsche steden hebben bezongen, maar geen dier dichters, die langer en dieper onder den indruk is geweest van de bekoring der klokkenspelen dan W.G. Rice, de schrijver van bovenstaand boek. Het is een te kortstondige, oogenblikkelijke ontroering, waarvan zij getuigen in menigmaal, naar onzen smaak, te gezochte beeldspraak, dan dat hunne gedichten aan een diep en zuiver gevoel konden zijn ontsproten. Hoort bijv. naar het citaat in Rice's boek uit Victor Hugo:

> ‘J'aime le carillon dans tes cités antiques,
> O vieux pays gardien de tes moeurs domestiques,
> Noble Flandre, où le nord se réchauffe engourdi
> Au soleil de Castille et s'accoupla au midi!
> Le carillon, c'est l'heure innattendue et folle,
> Que l'oeil croit voir, vêtue en danseuse espagnole,
> Apparaítre soudain par le trou vif et clair
> Que ferait en s'ouvrant une porte de l'air;
> Elle tient, secouant sur les toits léthargiques
> Son tablier d'argent plein de notes magiques...’

Is die evocatie van de Spaansche niet wat al te ver gezocht, hoe treffend het beeld ook zij van de uit de klokgaten, op een zilveren schort naar omlaag gestrooide tooverklanken?

Vondel heeft het in zijn: ‘Op het klokmuziek t'Amsterdam’ niet minder verheven gezegd, in het couplet op den klokkenist Verhoeven:

> ‘Hij verdooft met klokgeluid
> D'allereerste kerkkoralen.
> Speelt met klokken als cymbalen.
> 's Hemels kooren kijken uit.’

Vooral ‘'s hemels kooren kijken uit,’ is van een stoute en toch zuivere beeldspraak. Zij toovert het schilderstuk van den een of anderen Italiaanschen meester voor u, met engelenkopjes over den gouden wolkrand.

Wij zijn niet ongevoelig voor het klokmuziek in onze steden, moge het ons wel eens ongedurig maken en bij gelegenheid een slapeloozen nacht bezorgen. En wij benijden den Vlamen hun meester *Jef Denijn*. Sinds deze door de vermeerdering van het aantal klokken en het doen ineenvloeien der klanken, de uitdrukking van het klokkenspel verhoogde, mede een verbeterde techniek van bespeling toepaste, zijn wij inderdaad hooger gaan opzien naar onze torenmuziek; al is dan Vlaanderen ons op dit punt vóór geweest en vóór gebleven. Maar toch, eerst een man als deze Amerikaansche schrijver, wist met de warmte van zijn woord tot eerbied te stemmen voor de zich nieuw ontwikkelde kunst, wier uit de lucht dalende machtige basklanken den grond doen dreunen en wier twinkelende geluiden, die opzweven in het blauw der hemelen, de engelenkoren tot medeluisteren nopen. Rice is ettelijke malen naar de Nederlanden overgestoken en door het Zuiden en Noorden getrokken, gefascineerd door de klokkenspelen:

> Visions of the days departed, shadow phantoms filled my brain;
> They who live in history only, seemed to walk the earth again.
> LONGFELLOW.

Ik geloof zelfs niet, dat hij veel anders heeft gezien en van iets anders heeft genoten dan van de macht en de majesteit onzer kerken en stadhuizen. Hunne torens wenkten hem al van verre - en nader komende, vervulden zij de lucht van zwaar gegalm of blij geruisch. En het is deze muziek, waarvoor hij zijn hart heeft geopend en die tokkelt op de harp

van zijn ziel. Zij blies in hem den hartstocht aan der verzamelaars van mooie dingen, die hij echter niet als andere collectionneurs kon meedragen in zijn koffers, maar alleen bewaren in zijn hart en dieper dan wij, die van al dit moois dagelijks genieten. Hij kon niet meer denken aan de Low Countries of hij hoorde het klokkenspel en zag een klein lichtje gloeien in den Romboutstoren te Mechelen.

Hoe gevoelig eindigt hij de voorrede van zijn boekje, die hij *Voorslag* noemt, kinderlijk blij dat hij dit Hollandsche woord met zijn Hollandschen klank hier kon te pas brengen: het beduidt immers het kleine preludium of eigenlijk maar de paar noten, die op de klokkentorens het begin aankondigen van de muziek, die het *bim-bam* van den vollen slag inleidt?

In die voorrede bekent hij te behooren tot ‘the travellers from other lands returning again and again to the Low Countries, attracted by picturesque scenes of market-place and busy harbour; but only when the music of bells is heard over all does the charm become complete.’ *But only!* Teekent dit niet alles? Het wil niets meer of minder zeggen, dan dat eerst de klokmuziek hem brengt in de ware stemming. Hij kan zich ons land en België niet buiten haar denken. Het verleden begint eerst adem te krijgen, als het voor hem in het klokkenspel gaat leven en spreken.

Het boekje, dat geillustreerd is, heeft tien hoofdstukken en eenige bijlagen. Naar Rice's onderzoek, heeft Alex de Dessin uit Maastricht nog in 1857 een boekje in 't licht gegeven: ‘Des cloches et leurs usage’ - maar wat hij van het eigenlijk klokkenspel meedeelt is niet veel. Geheel anders dan Dr. Burney in zijn uit de 18e eeuw stammende beschrijving eener reis door de Nederlanden, oordeelt een andere Engelschman in 1875: Rev. H.R. Haweis, over Rice's lievelingsinstrument, het echte volksspeeltuig, niet voor uitverkorenen, maar dat zijn muziek den ganschen volke toezingt en toeschalt. Haweis handelt in zijn geschrift: *Music and Morals*, met geestdrift over het carillon en bepleit met overtuiging de invoering van het Nederlandsche klokkenspel in al de Engelsche steden, waar men zich behelpt met een kleine reeks klokken tot oproep ter kerke *(chimes)*. Dan noemt Rice voorts *De Amicis*, aan wiens gezegde hij herinnert: ‘En Hollande l'heure qui passe chante’; voorts het van een Belg in 1867-1888 verschenen werk: ‘La musique aux Pays Bas’, als onderdeel van E.G.J. Gregoir's Bibliothèque Musicale Populaire (Brussel 1877-1879). Maar ook hierin is maar een klein hoofdstuk aan het klokkenspel gewijd.

Waar haalt de heer Rice, mag men, des ondanks, vragen,

zijn stof van daan voor de samenstelling van een vrij dik boek? Wel, toen hij bemerkte, dat een geschiedenis nog niet geschreven was, wat deed onderstellen, dat in deze landen het klokkenspel heel niet voor vol werd aangezien, is hij zelf aan het werk getogen en gaan zoeken en snuffelen in oude stads- en rijks-archieven en overal waar hij kon veronderstellen, dat iets van zijn gading te vinden was. Al dadelijk greep hij naar de vrij bekende Reisbeschrijving van Dr. Burney, die inderdaad wel iets geeft, en hij raadpleegde ook niet zonder gelukkigen uitslag de papieren van oude Italiaansche gezanten en zelfs in onze eigen taal bleek men zich niet geheel te hebben onthouden. Zoo kwam hem in handen een alleen te Amsterdam op de Universiteits Bibliotheek berustend vertoog uit 1678, over 'De On-Noodzakelijkheid van Cis en Dis in de bassen', en een: 'Verhandeling van de klokken en het klokkenspel - Utrecht 1737 - door I.P.A. Fischer.' De reeds genoemde Dr. Burney heeft niet veel opgehad met het klokkengetingel. Men kon het - klaagt hij - bijna nergens ontloopen. Want gelijk ieder stad en stadje trotsch waren op haar toren, moesten zij ook een meer of minder mooi klinkend klokkenspel hebben. Rice brengt voorts de inlichtingen uit tijdschriften enz., waarop zijn aandacht is gevestigd door: Dr. G. van Doorslaen, Prof. W.P.H. Jansen, Dr. Scheurleer, F.A. Hoefer, I.W. Enschedé. Maar het hem spaarzaam toegemeten nieuws of ouds, onthief hem niet van verder persoonlijk onderzoek en zoo is hij gekomen tot weder een reis naar *the Low Countries* met op zijn route enkel de steden en gemeenten, die zich konden verheugen in het glorieus bezit van een klokkenspel. En dat reizen heeft hem zoo ganschelijk met vreugde vervuld, dat het hem een behoefte is geweest zijn boek op te dragen aan: 'his wife, the charming guide, whose unfailing interest has inspired this book and his son, whose companionable aid had completed it.' Hij citeert als de beste, nog bestaande klokkenspelen in België waar er echter heel wat meer waren dan in Holland, (let op, dat het boek den toestand geeft van vóór den oorlog!): Mechelen, Brugge, Antwerpen, Gent, Leuven, Yperen, Kortrijk, Bergen, Doornik; en in Holland: Middelburg, Amsterdam, Delft, Den Haag, Nijmegen, Gouda, Vlissingen, Haarlem, Groningen, Kampen.

Dit reizen heeft hem voorts zoo goede resultaten opgeleverd, ook omtrent de klokkegieters, de kosten der carillons enz., dat het hem hartelijke waardeering doet uitspreken jegens de overheden en klokkenspelers van alle oorden, die hij mocht bezoeken en zijn onderzoek hebben verlicht. Trouwens, geen

toren is Rice te hoog geweest om te beklimmen, als dit ter vervollediging van zijn kennis noodig bleek - en als had hij zelf er het niet buitengewone gemak van, hij kon er zich nauwelijks mee verzoenen dat het Magistraat van Gent den Belfroi van een lift had voorzien. Het bespaarde hem niet minder dan 700 treden; daarom aanvaardt hij deze nieuwigheid in een zoo eerwaarde omgeving. Dat hij geen vollen vrede kan krijgen met den aanleg over het anders zoo stille plein voor de kerk te Brugge eener electrische tram, spreekt haast van zelf, hoewel men hem in 't gevlij is gekomen door een verbod van schellen, onder de concerten. Met leedwezen stelt hij vast, dat België met zijn klokkenspelen ons zoover vooruit is, zoowel wat het getal der klokken betreft, als de gemakkelijker mechaniek - zoodat in Holland de toon niet voldoende doorzingt. Maar hij acht alevel de Hollandsche carillons een reisje waard en daarom zijn ze aangeteekend op zijn voor het speciale doel ingerichten reiswijzer. Naast die van den meester-klokkenspeler uit Brugge, Denijs, heeft hij ook de beeltenis opgenomen van den bekwamen carillonneur van het oude Raadhuis te Amsterdam: Vincent. Bij de opgave der uren waarop in de voornaamste steden de klok-concerten worden gegeven, staan bovendien de plaatsen omtrent den toren aangeteekend, waarop het klokmuziek het zuiverst is te hooren.

Ik weet nauwelijks of door iemand de kunst, tenminste een bepaalde kunst, met zooveel innigheid wordt vereerd. Het loopt haast in het naïeve. Zelf noemt hij het *a passion* en bekent gulweg, dat hij zonder de stemming, die het spel der klokken in hem oproept, in de kunst en historie dezer lage landen zich niet kon indenken!

Beluistert in zijn eerste hoofdstuk den aanroep tot zijn landgenooten: ‘De geschiedenis, die ik hier ga te boek stellen is er een van ontdekking en onderzoek. Van onderzoek, waarbij ik werd opgeheven ver boven de aarde, tot in het ijle blauw der hemelen; van ontdekking voor menig Amerikaan, van een nieuwe, althans tot dusver door hem niet vermoede muziek. Het land, waar, uit de hooge lucht, de muziek mij toeklonk, die beneden, overal waar ik ging, mij heeft omgeven als een grootsch orkest, is eeuwen oud. Vermeer en Rembrandt, Van Dijk en Rubens hebben naar die muziek geluisterd, toen zij schilderden het leven van hun tijd, en nog in onze dagen daalt op ons neer de zegen van deze gebenedijde zangen; hij daalt neer op ieder reiziger en op ieder bewoner van deze lage landen.’

Met welk een stillen eerbied en vrome overgave hebben

Rice en vrouw en zoon eens de uitvoering bijgewoond van Denys te Mechelen: Wij zaten in een uitverkoren hoekje van een tuin. Het was op een mooien Augustus-avond en hoewel de markt vol stond, was alles doodstil. Een stilte die lang aanhield en de atmosfeer schiep, voor de muziek van straks. Hoog in den toren scheen uit een nauwe opening een zwak licht. Toen de zware klok het uur had geslagen en zijn plechtige tonen waren weggesmolten, volgde weer een stilte, en kwam in ons een spanning als wij nooit hadden ondervonden. Toen klonk uit de hoogste hoogten en de verste verten een pianissimo van de lichtste klokken, dat geleidelijk aanzwelde. Alsof er al maar meer sterretjes in het blauw kwamen vonkelen, begonnen er al meer belletjes te twinkelen. Wij keken nog altoos het meest naar het in den vallenden avond flauwer wordend schijnsel in den hoogen toren, waar wij wisten dat de man was gezeten aan zijn klavier uit welks toetsen deze muziek den hemel in straalde, en zoo kijkende en luisterende scheen het ons of de muziek niet uit, maar ver van over den toren kwam. En altoos groeide het geluid aan, tot het eindelijk in zijn zware bassen de aarde bereikte en deed dreunen. Het leek of de hemel uit zijn ontzaggelijk diepen en wijden koepel al maar meer en overweldiger muziek uitgolfde en de meester, die daarboven bij het matte schijnsel zijn ziel zat te geven aan zijn instrument, het den volke wilde toejubelen: ‘Het geeft mij geen vrede meer, binnenskerks aan het orgel te zitten en maar tot honderden te spreken; ik wil worden gehoord door duizenden!’

De toren scheen ons in zijn eerbiedwaardigheid een levend gevaarte geworden, dat daar stond uitgerezen boven de onafzienbare menigte, haar een blijde boodschap verkondigende. En toen de muziek zweeg, zeiden wij niets. De stilte was in ons - niet de leege, maar de volle, volle stilte.

Er gaat, als wij nu in het boek van Rice lezen, een stroom van diepen weemoed door ons. De schrijver verheugde zich met zoo kinderlijke blijdschap in veel wat niet meer is! In stede dat de belfroy der menschheid een blijde boodschap bracht van liefde en leven, is het een boodschap geweest van haat en onheil. Zij is ons gebracht onder het mom en den schijn van een bruidskrans vol bloesemende geluiden en zij is ons vertrouwenwekkend toegedreund in den vasten gang van zware bastonen, als symbool van mannelijken adel en waardigheid.

Van menige kerk en toren is weinig meer over. Zij zijn in puin gestort.

‘Arm volk, arme Denys!’ Zoo besluit Rice zijn boek, dat

hij beëindigde, toen de oorlog zijn verdelgend vuur uitbraakte en zijn wilde horden wierp in heerlijk Belgenland.

Arme Rice! voegen wij er aan toe. Iets wat u zoo lief geworden was, is door uw medemenschen u wreedelijk uit de ziel gescheurd!

H.L. BERCKENHOFF.

Bouwschappen. Publiek-rechtelijke organisaties van eigenaars van bouwterrein. Proeve ter oplossing van het stedelijk grond- en woningvraagstuk, door H.J. Kiewiet de Jonge, Bouwk. Ing., voorafgegaan door een voorrede van prof. Dr. J.H. Valckenier Kips. Delft, 1914, Technische Boekhandel J. Waltman Jr.

Het geval is gelukkig zeldzaam: een lijvige, voor proefschrift bestemde, studie - een promotor, die van *cum laude* spreekt - maar het boek als proefschrift afgewezen en verschijnend als zelfstandige wetenschappelijke arbeid.

Hoe dit het lot werd van den bouwkundig ingenieur Kiewiet de Jonge en zijn boek, wordt aangeduid in de voorrede van den man die gaarne als zijn promotor ware opgetreden.

De spaak in het wiel van de promotiekoets (indien deze beeldspraak voor Delft geoorloofd is, waar men nog te voet en meestentijds zelfs zonder paranymfen zich ter promotie begeeft) stak een opvatting van wet en academisch statuut, die meent als eisch te mogen stellen: het achter den rug hebben van practische werkzaamheid. De opvatting is ‘verdedigbaar’, zegt de voorredenaar, waarmede hij zal hebben willen te kennen geven dat zij hem zeer bestrijdbaar, schoon niet te eenenmale verwerpelijk voorkomt, een meening die ik onderschrijf maar liever elders dan hier zou willen verdedigen.

Dit mislukte proefschrift dan is een zeer merkwaardig boek. ‘Door een geniale vondst’ heeft het, naar het oordeel van prof. Valckenier Kips ‘een weg ter oplossing der woningmoeilijkheden onzer huidige tijden aangewezen’. Een promotor, of een die het bijna geweest was, mag zóó in het kort zijn oordeel zonder verdere omkleeding-met-redenen samenvatten. Een ander mag dit niet. En een ander mag óók niet op deze uitspraak afdingen, zonder ampele motiveering.

Hier blijve dus in het midden of Kiewiet de Jonge's, ‘Bouwschappen’ het woningvraagstuk inderdaad bevredigend heeft opgelost, wat zeggen wil: het *als vraagstuk* uit den weg heeft geruimd. Dit zal wel blijken, want voortaan zal men in Neder-

land over dit vraagstuk niet kunnen schrijven zonder stelling te kiezen tegenover de denkbeelden van dezen bouwkundigen socioloog.

In zooverre reeds is echter zijn boek in de woningliteratuur een mijlpaal. Dit reeds stempelt het tot een dier weinige geschriften van pas afgestudeerden, aan welke in de vakliteratuur een plaats-vooraan voor langen tijd verzekerd is.

Verdienstelijk in dit boek is, naast de kloeke poging om met het woningvraagstuk klaar te komen, heel zijn bouw. Practische werkzaamheid als architect mogen dan in ongenoegzame mate des schrijvers deel zijn geweest, zijn studie verraadt in hare samenstelling aanhoudend de architectonische hand, die weet te fundeeren, op te trekken en af te werken, soliede, logisch en in evenmaat.

Het woningvraagstuk is hier stevig in het algemeene raam der maatschappelijke ontwikkeling neergezet. Eerst wordt het op zichzelf beschouwd, van alle kanten, en nadat aldus het probleem in zijn onderdeelen is ontleed, na de behandeling derhalve van de monopoliewinst der bouwgrondmaatschappijen, de eigendomsbeperking, het hypotheekwezen, de onteigening, de ruilverkaveling, het gemeentelijk grond- en woningbedrijf en de belasting van waardevermeerdering, komen ‘de algemeene beginselen’ voor het voetlicht: de ontwikkeling van het eigendomsen die van het corporatie-recht. Ten slotte worden dan die algemeene beginselen op het bizondere woningvraagstuk toegepast, met als hoogtepunt ‘het bouwschap’, de publiekrechtelijke, en dus in publiekrechtelijke eenheid der tegendeelen vrijheid en ondergeschiktheid geordende, organisatie der eigenaren van bouwterrein.

Deze ‘vondst’ is nieuw. Maar zij is heel wat meer dan de losse gedachte, die de meeste nieuwe vondsten zijn. Men ziet haar uit die schets van de ontwikkeling van eigendoms- en corporatierecht zóó geleidelijk en natuurlijk opgroeien dat men aarzelt waarover zich meer te verbazen: over het gemak, waarmede deze architect een onderwerp van rechts-historie hanteert of hierover, hoe vóór hem niemand op deze gedachte is gekomen.

Om deze reden is dit boek een wèl buitengewone prestatie. Er kunnen aanmerkingen op gemaakt worden; inzonderheid het economisch deel geeft hier en daar houvast aan de kritiek. Wel, het zou wonderlijk zijn zoo het anders ware. Maar het boek als geheel beschouwd is, trots detailfouten, van zoo merkwaardige voldragenheid, dat elke universiteit aan Delft dit proefschrift had mogen benijden indien niet Delft van deze eer opzettelijk afstand had gedaan.

v.B.

‘Carmen’.
Vertelling van weemoed, over geluk.

Eerste boek.

VI.

Wessels was er geweest.

Tilly had met kinderachtige hardnekkigheid geweigerd, werk van het eten te maken. Een citroenpuddinkje, waarvan Henk had begrepen, dat het als een, vóór de ruzie bedachte, attentie aan Lex was bedoeld, had den schilder matig bekoord. Daarvóór was hem het koud-vleesch geboden, de droge harst van àl Henk's dagen, met - lekkerbeetje der zomermaanden - doperwten, even droog als het runddier. - ‘Aan de Laatste Stuiver zou-ie betere kost hebben gekregen,’ snauw-fluisterde Henk na tafel zijn vrouw toe. Trillende wendde Tilly zich af, boos, ook omdat Henk wijn had geschonken. Toen Wessels, bij negenen, al weg wou, weigerde zij een eind mee te loopen. Dus waren Henk en Lex gegaan en nu wandelden die terug.

Een kort maar hevig onweer in den vooravond had verkoeling gebracht. Nu lag het landschap overneveld. De maanglans reet de nevels aan stukken, zij hingen over de weiden als flarden, of bolden grillig, als opgeblazen; alles verschimde, vervormd, vertrokken, of grooter door een rand van omwazing. De boomekronen boven den straatweg schenen voller, zwaarder, een dak van loover; tot vreemd

een lichtstraal opeens dit doorsneed, zich voortspreidend in een wig van waas.

Langzaam liepen zij en zwegen. Hij hield den stroohoed in de linkerhand en ademde diep de koelte in en gaf soms onbewust toe aan een niet meer besefte zenuwachtigheid, door zijn wandelstok ver vooruit neer te steken.

- Wessels heeft géén fooi gegeven, zei Lex opeens.
- Hè?!

Zij herhaalde niet. Hij had haar verstaan; alleen: haar gezegde verstoorde zóó gek het loome gedroom van zijn doezelend brein; de beteekenis drong weerzin wekkend door. Den harden stroohoed zich als smakkend op het hoofd, zei hij:

- God, hoe kom je dáár zoo opeens aan!
- Tilly zal het verschrikkelijk vinden.
- O!...

Waardoor dàcht Lex hierover en zei ze 't? Hij klaagde:

- Je bent toch een zonderling wezen!

En toen ze, zoo min gebelgdheid als verwondering toonend, niettemin verklaring vroeg, legde hij uit: een artistiek meisje, dat straks druk over kunst had gepraat, en nu, bij deze pracht van den nacht, plotseling kwam met zoo'n nuchterheidje.

- Zoo ben ik altijd, Henk.

Haar stem was gedaald. Hij dacht, of er iets van pijn in doorklonk. Hij vroeg:

- Hoe meen je?

Zij antwoordde:

- Dubbel.
- Dubbel?
- Ik kán nóóit, in wat ook opgaan.
- Jij niet? Jij ook niet? Hé, ik dacht...
- Soms in muziek. Alleen in muziek.
- O, nou ja! Je kunt het dus wel. Mijn God, je zegt dat, of het niets is. 't Is juist alles: òpgaan in je wèrk. Wie het kán, is er...

Lex keek naar hem. Hij zag die hoofdbeweging en voelde voldoening; ook, doordat hij de woorden vernam, die hij verwachtte:

- Jij kunt het niet, door je manier van leven.

- Begin je weer aan het gewone chapiter? weerde hij af en wist zich behaagziek.
- Ik dacht vanmorgen: - haar stem was gewoon weer - is dat nu Henk? Is hij zóó verschoolvost of zóó verzutfend, of wil hij zijn vrouw niet alleen laten staan?

Weer zag-voelde hij, dat zij keek, onderzoekend.

- Je moet er onder lijden, Henk. Wessels is heusch niet zóó'n charme van me. Ik zie de burgerjongen in hem. Toch heb ik vandaag me wel geschaamd, dat dàt nu me zuster was... en me zwager.

- Dank je! lachte hij met opzet, tot een ontspanningsmoment in den ernst, dien het gesprek voor zijn gevoel kreeg. Het beangstigde hem - hij was immers moe! - hoezeer het hem weldadig verraste.

- Heusch, pas op, ging zij rustig voort. Ik zit op Heidelust ook weinig gunstig. Maar ik geef me rekenschap van mijn behoeften. Dat deedt jij altijd te weinig... en doe je nog niet.

- Ik heb... me langer verweerd dan je denkt!

- Niet lang genoeg, althans ná je trouwen. Ik denk zoo vaak, en ook deze tijd weer: wáárom ben jij toch getrouwd?

Henk, ontroerd, bleef, naar Lex gewend, staan.

- Iedere man moet immers wel trouwen, zei hij, zacht als men een bekentenis doet.
- Nou ja, de mensch verlangt naar liefde. Maar...
- Ik meen, dat de drang alle and're verdrong.
- Heb je heusch zóóveel van Tilly gehouden?
- Och, dat bedoel ik nu toch niet!

Zijn bedroefden blik doorflitste de hare in de bijna-duisternis. Als wilde hij doorloopen, keerde hij recht, doch stilstaan bleef hij en stiet zich de knelling van den stuggen stroohoed van het voorhoofd, en hield den arm dan gestrekt, als greep hij naar iets. Daarop kwam hij, in drang naar gemeenzaamheid, nader. Zij waren geheel alleen op den straatweg. In het nevelland donkerden fijn de roerlooze vormen van koeieruggen. Nergens een mensch; toch sprak hij nauw hoorbaar, of er iemand luisteren kon:

- Een man als ik moest alleen kunnen leven. Was ik geleerde, het zou misschien gaan... Jij weet wel, ik sla me niet te hóóg aan. Wàt ik beteeken, doet er nu niets

toe; maar ik heb het temperament van een schrijver. 'k Zou zonder vrouw te gronde gegaan zijn.
- En om als artiest niet te gronde te gaan, heb je een vrouw getrouwd als Tilly...

Hij weifelde. God, dacht hij: hoe kan dìt wezen! Zijn vrouwen zoo? Resoluter dan mannen? Wil, durft Lex deze wreedheid aan? Wil zij, dat ik het zeg: van haar zuster?

Hij zei:

- Ik weet, dat ik me vergist heb.

Maar dadelijk verdrong wroeging de vreugd over het eindelijk uitspreken van dezen wrok.

Verbijsterd vernam hij, hoe kalm Lex zei:

- In elk geval doe je nu onpraktisch. De Doelaker-geest heerscht in jullie huis. Met al haar zachtheid is Tilly er baas. De Doelaker-geest en een stad als Zutphen! Zoo moet je geestelijk doodgaan, Henk.

Hij lachte; het was een verlegen grijns. Hij voelde zich stumper; besefte wanhopig, niet te weten meer, hoe zich te houden. Naast hem ging iemand, die méér was dan hij; een piepjong ding, dat méér was dan hij. En toch sprak zij van zìjn artiest-zijn; en hij wist zich artiest; wist, dat zij gelijk had; doch wìst ook, wat hij nooit zou wezen. Als een golf was de trots in hem aangezwollen, doch bijna meteen zonk het zelfbesef weg in de drassigheid van zijn onmacht-weten.

- We moeten naar huis, zei hij, om wat te zeggen. Wetend: ik stel mij aan, liep hij snel; en vroeg zich af: wáárom doe ik zoo?

- Niet tè gauw, verzocht Lex rustig.

Verder spraken zij geen woord meer.

Doch toen hij den sleutel stak in de huisdeur, zei ze met blanke stem:

- Denk nog eens na, hè? Toe... Om Til'...

***

Nu dacht hij na.

Tilly had hij afgesnauwd: - Nee, ik moet werken, ga jij maar.

Hoe dikwijls ging zij lang vóór hem. Trouwens, wanneer zij tegelijk boven kwamen, werd het immers toch nóóit dat... Zou Lex den toestand waarlijk doorzien? Meisjes begrijpen zooveel, tegenwoordig. Och neen, zij doelde op andere dingen.

Hij was, in zijn kamer, op den stoel bij zijn lessenaar neergevallen; en de vage, algemeene ontstemming drukte plotseling als een radeloosheid, zóó nijpend, dat hij opsprong en heen en weer ging stappen, gelijk een gevang'ne, een dier in tralies. Toen hoorde hij gerucht uit de aangrenzende slaapkamer. Het maakte hem nog korzeliger; heviger priemde 't besef van onvrijheid - zelfs bij 't bewegen van zijn lichaam, was hij in zijn huis niet vrij. Elk oogenblik kon Tilly komen en, bukkend door een deurreet, vragen: - Jongen, wat heb je, is er iets? Die gemoedelijkheid, waar hij zich niet uit sloeg!... Ach, maar het was immers alles larie...

Hij stond in het midden der kamer. Hij voelde bedaring over zich vallen, bedaring die ontmoediging ook was. Door de donkere gapingen van de hooggeschoven ramen dreef in breede golven de geurige koelte dier vreedzaamheid, waar zijn stugge gevoel nu wars van bleef. Boven den schoorsteen was de smalle reep van zijn spiegel, en op de plek, waar hij stond, zag hij, in dat als grijzig metaal glanzende vlak, de lamp bovenop zijn lessenaar, waarvan Lex de papieren kap had vernieuwd. Die leek in dat vlak een reusachtige goudsbloem. Hij trad iets nader tot het licht en plotseling was zijn gelaat in den spiegel, voor de helft verlicht. Dat was hij. Deze leelijke man. Deze leelijke, al onjeugdige man. De werkelijkheid, vernuchtering. Alles zag hij nu ontnuchterd. Die ruzie met Lex van morgen - onzin, en al de gevoelighedens daarna, opwindinkjes in kleinzieligheid. Zijn zelfbeklag was nooit iets anders. Niets dan deze laffe aanmatiging: dat hij, om beuzelpraat beleedigd, in het leeraarsbestaan telkens krenkingen vond. ‘Boven het leven, door er buiten te blijven’ - jawel, maar hij wou toch het leven niet uit. Wat ging in hem om, deze laatste dagen? Hij was - toch niet verliefd op Lex?

Hij keek den man in den spiegel aan en poogde dien spottend toe te lachen en keerde geërgerd zich af van dit spel, dat, behalve een toegeven aan zijn onoverwinnelijke

behoefte om met zichzelf bezig te zijn, een verschijnsel was van zijn uitstelziekte, die hem met het ernstigste deed sollen.

Ditmaal zou hij niet ontwijken. Hij wilde alles overdenken. Kon hij verliefd zijn, hij, op Lex? Maar hij wilde dit immers niet. Verlieven kan iemand tegen zijn wil. Maar toch niet hij, die het-eerst-aan-zichzelf-dacht, die dit met elken artiest gemeen had. Zijn zelfzucht had aan Tilly genoeg. Hij kon op Lex niet verliefd zijn of worden, omdat zij het zeker niet was op hem; en hij, onder alle omstandigheden, te angstvallig was vervuld met zichzelf, om ooit het onmogelijke te willen. Ook deze waan was weder niets dan een onbewust pogen om uit te wijken voor zijn eigenlijk verlangen. Wat begeerde hij? Niet de gelegenheid, die er wel was, om boeken te schrijven: enkele mooie dingen te maken. De school vond hij vervelend, te min. Zijn trots vond hem te goed voor de school. In een ander land, als hij een wereldtaal schreef, zou hij misschien te goed kunnen blijken. Maar hij leefde nu eenmaal in Nederland; het gebied, voor wie daar schrijven, is klein. Béteren dan hij ervoeren 't! Een reden tot nietdoen was dit dus niet. En de school was géén beletsel. Maar telkens hokte zijn lust, zijn ijver en probeerde hij zich wijs te maken, dat er voor het schrijven geen tijd bleef. Hij maakte 't zich druk, om het druk te hebben, en gaf bijvoorbeeld gratis privaat-les, hoewel de jongens hem eigenlijk even weinig konden schelen als de school op zichzelf. De verschillen met den rector ergerden hem, juist door zijn onverschilligheid. Hij had voor zijn taak geen leed van tegenwerking over. Studie? Ja, hij deed liever aan studie. Maar eigenlijk schreef hij alleen gráág romans. Nu prikkelde 't hem, dat Lex dit doorzag. Maar ach, zij overschatte dien drang. Ook hierin was hij dilettant. Zoo hij Lex van een dilettant zou spreken, zou zij denken aan iemand als oom Alex. Maar in dien Streber zat veel meer lust, meer instinctieve behoefte tot doen, dan er ooit, hoe kort ook, in hem geweest was, zelfs in de periodietjes, die hij zijn geestlijken bronsttijd genoemd had. Zich uitschrijven, zou hij willen - nu ja. Eigenlijk kwam dat voor hem neer op een afrekening met het leven. Als alles hem voor den wind was gegaan.. Maar in iets als geluk-hebben kon hij zich immers niet indenken! Het was hem juist nooit voor den wind gegaan. Zijn gansche

leven had hij beseft, te kort te komen aan geluk, als een kind, dat te weinig krijgt van den kerstboom, daar het ziet, hoeveel meer andere kinderen ontvangen. En zooals het dat kind dan goed-doet, wanneer het zijn teleurstelling kan vertellen, zoo had hij zich willen uitschrijven. Maar... wat had dit zelfbeklag belangrijks! 't Was ònbelangrijk. Dùs dreef 't hem niet.

Nu had Lex het alles weer wakker geroepen.

Neen, ach neen, verliefd was hij niet.

Lex was wel de laatste om *het* te geven.

Gepassioneerd? Ja, maar vooral ook heerschzuchtig. Wat bij haar peetoom belachelijk was: iets, waar diens eigen gemeentenaren onder alle respect over meesmuilen dorsten: wat, in het korte ministersbestaan van Mr. Doelaker, het tragische element was geworden: - een middelmatig departementshoofd, in dit als vanzelf te 'regeeren' landje, tegenspraak even moeilijk duldend als Bismarck kort na 70; Lex had het, àls vróuw, en even krachtig. Want al scheen zij van Tromp wel te hebben gehouden - het mooie meisje van dien leelijken en veel ouderen man - een bekoring tot deze gezindheid was zeker geweest, dat zij, een kind nog, tot liefde vervoerde; verlangen opwekte, om alles te tarten, bij een man, die haar leeraar, dus meerdere was, over wien zij, kind, zoodanige macht kreeg.

Was de overheersching niet een voornaam element in alle minnespel? Zinnelijkheid had Lex ongetwijfeld. Ook hierin wàs ze véél meer dan Tilly - en dan de nufjes op Heidelust, de onbeteekenende spruiten uit dat tweede huwelijk, door hun vader aangegaan om het geld. Van zijn eerste vrouw had die man gehouden. De deugdzaamheid van deze vrouw, haar heel mooi middelmaat's-karakter, al het plichtsbesef, de gelijkmatigheid, de toewijding, Tilly had ze van moeder geërfd; helaas, met, ook, de lichaamszwakte. Lex bezat, wat er aan hartstocht gehijgd had in hem, den heerschzuchtige; politicus geworden, toen hij dáár een weg voor zijn behoefte aan macht dacht, zooals Lex dien nu vaag voorzag in muziek. Begaafd was zij, met fijnen kunstzin, maar bij zoo weinig overgave: immers had zij voor kunst even weinig liefde, als den staatsman Doelaker, den invloedrijken liberaal, die plotseling korten tijd volksman speelde, voor algemeen-belang bezield had.

Zoolang hij zijn eerste vrouw mocht behouden, was de bekwame advokaat de min of meer tevreden kostwinner geweest, terwijl zijn ijdelheid werd voldaan door voorspoed, bijval aan de balie. Na haar dood had latente eerzucht geprikkeld. Ziende, hoe zijn, niet knappe, louter handige broer de dominee vooruit kwam, nu die, dank zij het fortuin der vrouw, zich bewoog als deftig-rijk man; nam hij de vijf-en-dertig-jarige tweede juffrouw Van Bennekom. En deze kreeg tòen nog den kinderzegen, die aan het dominees-huis was onthouden!

Toch ontsnapte zij nooit aan haar lastig humeur. Gevleid door wat hij wist te bereiken, deed zij gedwee tegenover den zenuwzieken minister; doch wreekte zich ter sluik op het tweetal. Want het waren er van *de andere*, niet rijk, wel mooi: dametjes, beiden, zoo in uiterlijk als gedraging, méér dan één van de spruiten van haar. En toch had zij het fortuin en ook was zij deftig - een Van Bennekom! zeker even 'oud' als het geslacht der jonggestorven voorgangster, aan wie zij nooit vergeven leerde, dat deze den blijden drang gekend had en wat er onbaatzuchtigs geweest was, in den later boven zijn draagkracht geraakten, en toen met den dag verdorrenden man...

De krenkingen uit zijn liefdejaren, Henk's wrok drong ze gretig saam in gepeinzen over dat, zóóveel gehate huis, waar zijn behoefte aan maatschappelijken steun hem heen had gedreven; waar hij, de, van zoo weinig mogelijk studeerende, verre verwant, toegelaten werd, gedoogd, omdat Neefde-Minister het telkens weer wilde; omdat die het geurig vond, iets voor, zelfs verre, familie te zijn: bescherming belóófd had... zeer zeker, zijn hulp; zijn hulp voor later... bij een betrekking... immers: Onderwijs! en hij, als Minister...

Zoo was Henk Heidelust binnengestapt, een zomer-Zondag kwart over tweeën, nadat Neef, uit den Haag, hem daar door Moeder had doen ontbieden: - Neef zelf was alleen voor den Zondag buiten. In November had hij, pas student, tot bevreemding der nichtjes geen lid van het corps, onder zijn parapluie-met-een-scheur gestaan op de stoep van de Haagsche woning. Toen, voor het eerst, vond hij Tilly mooi. Dien dag was zijn oudste illusie geboren. En on-

middellijk plukte de werkelijkheid. Minder dan nicht's hooghartig doen; dan de minzaamheid, nederbuigend, van neef; dan zooveel verwondering bij de nichtjes, toen zij, een korten tijd met hem alleen, even een beetje gemeenzamer werden; had hem het eigen-besef gefolterd, hoè weinig hij was: arm, leelijk, géén kraan; hij, in dit huis van toch-familie, met die mooie meisjes, in al die weelde, en de koele grandezza van Neef, zijn neef... Zelfs wanneer men er te Utrecht, zonder eenige bedoeling tot plagen, over sprak, was het hem onmogelijk geweest, met die zóó pijnigende hooge-verwantschap te geuren. Want nichtjes oogen... en hoe was hij? Ook toen al zag hij vaak in den spiegel. Alles-haddenze-daar, bij de nichtjes. Die lief-mooie Tilly, die pracht van een Lex... Tot dat zijn besef zich verwikkelde. De anderen, 'het kleine grut', vond hij juist even onmogelijk, vlerkerig-doend en volmaakt onbelangrijk, als op ditzelfde oogenblik nog. Maar de twee voorkinderen ging hij onder een bijzonder licht zien. Wel rijmde hij gretig heks op Lex, doch tevens zag hij de donkere schoonheid van haar uiterlijk en de hartstochtelijke levendigheid van haar geest. Maar vooral zag hij in haar, die door bits te zijn zich verweerde, en in Tilly, die gedwee onderging, de achterafgezetten, de noode gedoogden, die meer waren dan de kinderen uit het tweede huwelijk en behandeld werden, als waren zij minder. Een zonderlinge ridderlijkheid, waar zijn behoefte om elk gevoel te ontleden, van het begin af mee had gespot, gaf hem den moed tot voorkomendheidjes, waarop Lex zich nooit verwaardigde te letten, maar die Tilly troffen, hoewel er ook in haar gedraging iets bleef van dat nederbuigende, waar ieder op Heidelust hem mee sarde. Hij, van zijn kant, bleef lang haar zien als een wezen van hoogere soort, althans hoogeren rang, en wist zich ten slotte voorgoed verliefd. Medelij was het begin geweest, bij het besef van haar meerderheid; dan de behoefte om haar te beschermen, de prikkel in kleine geniepige vijandigheidjes tegen 'het grut', welke streekjes de geheimzinnigheid kregen eener samenzwering; en eindelijk deze werkelijkheid, dat zij elkander spráken van liefde en - - hij bijna onmiddellijk terugdeinsde voor de gevolgen.

Hij? trouwen met Tilly? Onmogelijk! Wàt zou hij daar-

voor niet moeten worden! Hoe zou hij dit meisje, dat, zelve arm, bijna altijd in weelde geleefd had, als zijn vrouw kunnen onderhouden? Zij stelde gerust, sprak rustig hem moed in. Doch ze wist noch giste, wat eigenlijk hem folterde, elken dag, dikwijls onder de college's en telkens in de lange uren, dat hij alleen zat op zijn weinig gezellige kamer, met boeken en studie-cahiers en, plichtmatig daaronder gelegd, kleinere schriften, oudere, vol verzen en probeersels tooneelspel en het begin van vertellingen... Hij wist: dàt 'werk' begréép zij niet. De enkele malen, dat hij er over was begonnen, had haar onverschilligheid het teerste in zijn lichtgekwetstheid geraakt. 'De schrijverij', waar hij soms niet meer over zwijgen kòn, werd hem hoe langer hoe meer '*het* werk', en tevens als een tweede liefde, welke hij dus maar voor haar moest verbergen. Over zijn haat aan het dorre in studie, dorst hij ook heel zelden spreken, zoolang hij nog examens doen moest. Hij uitte dien afkeer door uit te weiden over moeilijkheden bij de carrière. Die waren het, telkens terugkeerende, neerslachtige in hun gesprekken als lang-verloofden. Dan werd zij niet boos; soms huilde zij even; doch meest, terwijl hij naast haar liep, trof hem haar gelijkmatigheid, het moedig geduld, waarmee zij beproefde, achter zijn sombere voorstellingen hem de lichtplekjes aan te wijzen. Wanneer dan 'Mama' daar soms iets van vernam; 'Mama', die hem altijd moeilijk verduurd had; en zij drong het gesprek in met woordjes van smaad, die striemden als vroeg zij: 'wat doe je nog hier?' dan gleed opeens alle lust tot verzet weg, en voelde hij tegelijk deernis vol zelfverwijt met Tilly en de, elke andere gewaarwording wegslaande, vrees, dat hij haar zou kunnen verliezen. Na-wroegend en mokkend tevens, overlegde hij, laf, maar oprecht met zichzelf, dat 'voor minder dan zulk een baantje' hij zeker nóóit een vrouw zou krijgen, knap, beschaafd en goedig als Tilly.

Ach, verwikkeld was alles geweest--nooit het vastegevoel, dat besliste....

En nog altijd geen vast gevoel.

Hij hield van Tilly; hij hield van Suusje; maar gaven ze hem het blijvend geluk, dat strijdig verlangen verduistert, vernietigt?

De moedeloosheid, die den bodem van zijn geestelijk-wezen vergiftigde, werd in zijn huwelijk door lichamelijke onbevredigdheid telkens, bijna gestadig, gevoed. Die was er altijd; en nu, straks, daar met Lex... Vreemd, dit slot van den naren dag. Maar méér dan iets-vreemds was het niet voor hem. Goddank niet....

Lex was wel de laatste, om *het* te geven! Lex en volledige overgave!

Was hij trouwens niet de laatste om een vrouw dáártoe te krijgen?

Of... bleef dit nooit-bevredigd verlangen *de* teleurstelling voor èlk?

Altijd weer deze knagende vraag. Met bijna vast ongeloof in den hartstocht had hij bewust de vrouw genomen, die niet anders dan een vriendin was: een trouwe, zachtaardige kameraad-van-de-andere-kunne. Hij had geen vervoering zich voorgesteld. Wel een rustig, genoegelijk leven. Tot zijn némen van Til, toen hij goed haar aard kende, had de gemakzucht mee beslist. En makkelijk werd zijn leven tòch niet! Véél meer ontstemmende *taak* moest hij doen, dan waartoe hij zich ooit had bereid geloofd. En dan kwamen er de oneenigheidjes met den rector, de vage dreiginkjes door of langs curatoren, en de botsingen met andere menschen, als er nu weer een op til scheen, langs Geesing en die ap'theek, met de Makkink's. Geldzorgjes, die geniepige kwelling: - het eenige, dat Tilly uit haar humeur bracht. Doch, grootste ellende, 't getob met haar kwaal. Soms wist hij niet, wat erger was: de overstelpingen met een elke vezel aan hem verslappenden angst, wanneer het kind, vroolijk en schijnbaar gezond, opééns wat had, opééns doodziek was, met een temperatuur van 40 en hooger; of het knagend besef van Tilly's nòg-ziek-zijn, nog altijd niet hersteld, normaal.

Ook hierin verwikkelde zich zijn gevoel. Tilly droeg het zoo gelaten, wat ze zich al om die zieke nier moest ontzeggen, van eten, van zooveel kleine genoegens, en zelfs het groote: meer moedervreugde. Wanneer dit maar zijn deernis trof! Maar o, wanneer, achter haar lijdzaamheid, hij al die kalmte zag als koelheid, als een nooit gewekt begeeren, als onverstoorbare maagdelijkheid! Dan brak de duivel los in hem, dan raasde en vloekte het in hem:

waarom! waar-vóór getrouwd, als zij niet verlangde, niets, zelfs niet het weer-moeder-worden? Want dat was geen deugdbezit, maar een gemis; gebrek aan leefkracht, aan liefdeverlangen; niet anders dan willooze, ziellooze traagheid; onverschilligheid voor het getrouwd-zijn. Ze had haar pijn; véél had ze geleden; doodelijk ziek was zij geweest, en het had dagen, weken geduurd; allergemeenst had het lot haar gemept. Indien ze dit nu maar zag als haar noodlot, hij zou haar droeve kalm-zijn begrijpen; het zou in zijn oog iets zijn als de vroomheid, waarmee een geloovige lijden aanvaardt. Maar zij behoefde *geen berusting:* ze was tevreden, *rustig*, zóó... Zijn wrokken en driften was langs haar gegleden, daarvan had zij niets begrepen: ze wàs hem immers ter wille, koel, telkens onderging ze de daad, zooals de dokter het had geregeld... En plotseling, onder de woedende wanhoop, die zomerdagen grauw kon maken en al zijn denken liefdeloos, wàs daar de kwaal weer, moest ze gaan liggen, kwam de feitelijke toestand haar gansche gedrag rechtvaardigen, en zat hij aan tafel, alleen met Suus, die door Mina moest worden geholpen; hij wrokte in zwarte radeloosheid, met onmachtig verzet tegen zelfverwijt.

- Och maar, beste, we hebben toch Suusje... Als ik Suusje maar mag houden...

Zoo kon zij spreken, terwijl zij herstelde, tot een bedaarde overreding.

Snikkend viel hij eens neer voor het bed; dacht aan daareven, zijn wrokken beneden, den kleinen disch, hem, tegenover het kind; en hij wilde zich een ellendeling vinden... en toch... opstandig sloot hij de oogen, opdat zijn vrouw zijn blik niet zien zou.

Soms, na een herstel, sprak hij plots openhartig... Mijn God, bevredigde háár dit leven? Ze hield toch van hem, zij, jonge vrouw, en ze wàs nu immers weer-beter? Voelde ze zelfs geen verlàngen naar hartstocht... Zij had toch lief... Of... lag het aan hem... liet hij haar misschien onbevredigd?... Dan was 't, of opeens alles aan haar verhardde; of zij bewust hare ziel voor hem sloot. En zij bleken nòg minder één. Het doorgiftte hem: - ‘'t Geluk in zichzelve’! dat, waar zij, lief, maar quasi vermanend, hem nu en dan van had gesproken als van het kostbaarst

bezit, háár eigen. En om hem grijnsde de eenzaamheid.

Op den bodem van alle beklag in hem lag de ontgoocheling van zijn hartstochts-verbeelding. Gestadige inspanning voor het bestaan; en rondom alles nuchter, nuchter; nergens, nergens, in wat ook, een prikkel...

O! dit, *dit* nog eens rag-fijn te schrijven: al die gevoels-draadjes, àls een spinrag; oprecht en volkomen het al te ontleden!...

't Was of gelatenheid hem doorvloeide. Want voor dit ééne had hij de hoop. Langzaam voer hij op van zijn stoel, met de rustigheid der voldoening; en uit het welgesloten meubel, dat Tilly plagend zijn brandkast noemde, zocht hij, in een stapel dossiers, welke het bovenste vak vulden, een dun pak, dat hij te voorschijn trok. Voor zijn schrijftafel bleef hij staan bladeren...

't Was nog zóó weinig...

Doch vergenoegd hief hij het hoofd op; staarde naar buiten, in den maannacht. Als een schat borg hij het pak. Het was hem een schat, een geheime schat. Boven op het kastje stond zijn schrijfmachine; die slaaf, waar hij alle kopij mee schreef, zòu ook den roman van Lovenaar schrijven, den roman, welks maker geheim moest blijven, waarin hij zich gehéél zou geven, maar zoo, dat niemand hem herkende... Niet laf kon dit zijn, want geen mensch tot verwijt; misschien, wel menigen man tot voordeel...

In tevreden gepeins zat hij neer vóór het venster en vergat, hoe lang hij toefde.

VII.

- Dames en Heeren, ik heb gezegd.

Die had gezegd, goddank, goddank. En ook, alweder, niets gezegd. Het kon in drie, of, hoogstens, vier regels. Hij had... laat 'es kijken... zes woordjes staan.

Henk streelde het blaadje van 't aanteekenboekje; voldaan streek hij de bladzij plat. Wat zou er nu komen? Zou Oom heusch durven? Nijdig keek Henk het podium op.

Achter hem, in de lange zaal, de zaal-vol-menschen, dat naarheids-monster, was, op een kort erbij-hoorend applaus

van lieden, die het net even saai hadden gevonden als hij, het onmiddellijk bereide praten-van-alle-kanten losgebroken, waar zelfs een stompzinnige als deze ‘spreker’ de krenking van moest ondergaan. Henk luisterde naar het gonzen met vreugde, omdat het dien vent, maar vooral het bestuur, heel dat ‘Letterkundig-Congres’-bestuur daar, zeggen mòest: alles is suf en stom; o, Heeren, je ziet wel, we breken nu uit; het is een verlichting, dat dit weer gedaan is; het had, als de rest, voor ons géén belang.

Zag hij goed: kéék Oom teleurgesteld? Snijders en prof ten Hoek praatten met Leeuw, den Grooten Transvaler, die hoog en breed en zwaar van baard achter hen, tusschen hun stoelen in stond; de beide secretarissen zaten in paperassen gedoken; maar Oom-de-voorzitter schouwde de zaal, de weerbarstige zaal, die zich niet meer verveelde, die pret dorst hebben en pret dorst toonen op de vele en lange en altijd nog te korte momenten, dat ze niets kreeg voor d'r Congres-rijksdaalders... Zou Oom het begrijpen? Zou de van zelfvoldoening glanzige, onder eigen en andermans verwaandheids-verlangens bestendig zweetende dominee Doelaker in deze vermetele ondankbaarheid van het brokje menschdom vóór hem, zich kunnen indenken? Zou hij deze kudde van buiten de kerk misschien vergelijken bij fuivende kinderkens, die zich het best amuseeren, wanneer de ouders met handen en oogen van hen af blijven? Strak bleven de lorgnetglazen gericht op de zaal, er lichtte iets door als mistroostigheid. Ja! hondsdagen en dan letterkunde, letterkunde-in-Néderland!... hondsdagen en het bloeiende Arnhem, Arnhem vol bloemen, met boomen op Sonsbeek, boomen zelfs hier vlàk om Musis; en dan een paar honderd deftige menschen als saamgedrongen, -geschùtte schapen in dit hok van een groote vergááderzaal... Maar Oompie mocht niet ondankbaar zijn: hij, *de* man, de-man-van-Staring, de ‘onvermoeide voorzitter’, die het Taal-en-Letterkundig Congres had weten op te luisteren, op te dirken, op te drijven met een ‘Tentoonstelling ter gedachtenis van den Dichter Staring’...

Toch keek de lorgnet ontmoedigd. Of was er veeleer besluiteloosheid?... Henk had, nu twee dagen lang, gedaan, gelaten èn volbracht wat hij kon, verzonnen, begonnen, vermeden, gejokt, om zóó weinig als maar eenigszins moge-

lijk was met Oom Alex in aanraking te komen of te blijven; doch thans intrigeerde hem Oom zijn doen, want er moest worden beslist over Tromp. Dr. Gijsbert Tromp wàs aan de beurt. En gisteren had Oom beloofd en afgesproken: Ja, meneer, u morgen-namiddag. Maar van-ochtend was ie plotseling voor den dag geschoten, altijd zweetend en vies bestoven, met een plompe bemoeilijking door onvoorziene omstandigheden: ook de niet letterkundige afdeelingen moesten immers wat kunnen presteeren; Meneer Tromp wist: *zijn* wil was goed; ook bij hem ging de letterkunde vóór alles; doch het was een congres voor stambelangen, voor volkskracht, niet *uitsluitend* voor fraaie letteren.

Het 'niet uitsluitend' was rondverteld; zij in hun clubje hadden er weltevreden over gegniffeld: de niet uitsluitende leuterkunde van den, op Staring nog blinder dan ie was, gestaarden dominee Doelaker. Kranten waren uit colbert-zakken getrokken, waar Oom's 'Openingsrede'-op-Staring, zonder een komma te missen, in stond: hij, Henk, was gehoond over de kritiekloosheid van zijn, enkel met droge kortheid, met afgemetenheid in dubbelen zin, veroordeelend verslag; maar met al die opstandigheid van een stuk of wat minder conservatieve, meer persoonlijke, althans iets durvende leeraren, bléef het Congres voor Taalkunde en voor Letterkunde *domein* van Heeren als Oom Alex; en een man als Tromp, nu hij voor een spreekbeurt zich had aangemeld, van der zulker goedgunstigheid afhankelijk.

Henk vergaf het zichzelf slechts met moeite, dat hij, half om een vijftig gulden vrij-geld te verdienen, maar toch ook wel om dit congres, nu het dicht bij Zutphen plaats had, te kunnen bijwonen, de uitnoodiging, op voorspraak van Oom hem gedaan, had aangenomen, en voor de *Amsterdamsche Courant* een 'onpartijdig en beknopt overzicht, meer een overzicht dan een verslag, maar beknopt en vooral onpartijdig', van al deze rhetoriek moest pennen. Tromp zat hier voor zijn beroep. Dank zij de onverantwoordelijke liefde van een gymnasiumleeraar voor de zestienjarige Alexandrine Doelaker, was hij, bijna zes jaar geleden, uit de, hem niet meer toevertrouwde, pedagogiek der jeugd, overgestapt in de pedagogiek van het nòg lastiger opvoedings-object, dat krantenlezende menigte heet; en al had hij nu aan zijn Haagsche blad in den regel

verslag te doen van Rijksdag of Doema of Storthing of Skoeptsjina, bij wijze van vacantiespel was hem de bijwoning van dit congres gegund en hij hóórde dus aan de tafels der pers. Maar waarom zich opgegeven als spreker? Tromp merkte nu, hoe men hem aanbad! Wist hij niet, wat het was, zoo'n congres? Hij was toch de vleesch geworden halsstarrigheid, waar overreding geen vat op heeft! Het eenige, dat Henk er grappig aan vond, àls Tromp het woord nog krijgen mocht, was, dat Lex hem hooren zou. Lex, heel mooi, modieus gekleed, zat daar middenin al de Velperweg-chic van neef Henri Doelaker, den kolonel, en zij hervond nu hier haar 'vriend'. Ongedwongen hadden de twee, den vorigen dag, op de bovenzaal tusschen de Staring-relikieën, elkander de hand gedrukt. Straks had Lex Henk toegewuifd. Tromp deed gewoon, deed immers altijd, bij alles wat hem gebeurde, gewoon: de rustigheid van den hardnekkige. Alsof er geen kwestie was: hij of niet-hij, zat hij daar kalm voor zijn krant te schrijven: en hij seinde nog wel, gaf voetstoots verslag!...

Henk dacht nu aan eigen werk, las bezinnend enkele woordjes, doch bij gerucht van het podium, keek hij op en zag een zaalwachter achter Oom staan en dezen in blijkbaar gewichtig gesprek met de naar hem overgebogen secretarissen. Toen een knik van Oom, die niet meer zuur keek, een knik vol waardigheid, vastbesloten... een hamerklop... en Oom stond op. Alle hemels, er ging wat gebeuren!...

- Ik heb de vergadering een belangrijke mededeeling te doen...

Daar hadt je het al: de beurt *niet* aan Tromp...

- Hoewel uw bestuur zich geene onbescheidenheid heeft te verwijten, is het doorgelekt in de pers en hierdoor waarschijnlijk u allen bekend, dat het in de aanvankelijke voornemens van Hare Majesteit onze geëerbiedigde en geliefde Koningin heeft gelegen, aan onze Staring-tentoonstelling, welke wij eene, dank zij zooveler medewerking, welgeslaagde Geldersche opluistering van dit Nederlandsch congres mogen noemen, den luister bij te zetten van Hoogstderzelver niet genoeg te waardeeren belangstelling, blijkende uit een persoonlijk bezoek. Onvoorziene omstandigheden hebben Hare Majesteit belet, aan dit vereerend plan gevolg te geven. Doch

naar ons zooeven is bericht, zal Z.K.H. de Prins der Nederlanden nog dezen zelfden namiddag de Tentoonstelling en daarmede ons Congres de hooge eer gunnen van Hoogstdeszelfs bezoek....

Handgeklap en stoelgestommel deden dienst als de uitingen der ingenomenheid van een letterkundig congres. Oom boog, als was het applaus voor hem. Het had hem belet, zijn zin te voltooien. Henk liet een: - 'Wel verduiveld' ontsnappen - hij dacht aan Tromp. Die 'onvoorziene omstandigheden' - Oom had er gisteren van gesproken: zòuden het dezelfde zijn, zòu de rakker toen dus al...? Maar de Koningin zou immers eerst na het Congres gekomen zijn?

Een hamerklop stoorde Henk's overpeinzen. Nu kreeg Oom's toon iets huiselijks. Hij deelde mee, dat de Prins om half vijf mocht worden verwacht. Zijn Hoogheid zou *in* de vergadering komen. - Applaus opnieuw en wéér boog Oom. - De burgemeester zou Zijn Hoogheid binnenleiden. 't Congresbestuur zou diligent zijn in de opwachting van den hoogen bezoeker. Doch het was nu drie uur twintig. Men had dus meer dan een uur nog tijd... Vergiste Henk zich, of sprak Oom sneller? Het klonk, als iets, dat men gauw, gauw zegt, om niet te worden tegengesproken:

- Ik stel u voor de werkzaamheden voort te zetten en geef het woord aan Dr. Tromp.

Henk nam ontsteltenis waar in de zaal. Hij-zelf was verwonderd: dus die nu toch? toch nog?... Aan de tweede perstafel, rechts beneden het podium, stond een man met langen baard op, achteloos in vaalgrijs colbert gekleed. Die man ging spreken: nu, dat de Prins kwam! Nu iedereen vol was van dìt: de Prins! nu de menschen den wachtenstijd immers dolgraag met kwebbelen over dìt hadden gekort... Henk keek naar Tromp en naar de zaal: hij zag verbazing, vijandigheid; en Tromp's gelaat zag hij wonderlijk-kalm. Er was gemompel en het hield aan. Achter in de zaal werd luid gepraat: de duidelijk te onderscheiden geluiden van twee stemmen klapperden over de menschenrijen. Tromp, bedaard naar den katheder gestapt, had al gezegd: 'Geacht Publiek', en nog klapperden stemmen, nog schoof er een stoel. De voorzitter gaf een klop met den hamer. Henk, een arm

over de leuning van zijn wankel zitmeubel, keek, in toornige spanning, de zaal door. Hij zag, dat een pratende dame, op een wenk om te zwijgen van een heer tot wien zij sprak, hooghartig zich omwendde naar de tribune, waar men háár gesprek dorst storen. Het was dicht bij de plek, waar Lex naast den kolonel zat: kaarsrecht, onbewegelijk.

Zou er nog iets omgaan in Lex?...

Onvervaard rustig stond Tromp en wachtte. Van ter zijde uit de laagte zag Henk hem geheel: kort, breedgeschouderd, zwaarlijvig al, in lang-gedragen confectie-pak, doch gestalte die louter voetstuk leek voor den indruk-makenden kop. Aan een Rus kon hij doen denken, een bleeken, maar forschen, wils-sterken Rus. De zware baard gaf lijn aan den kop; nam, op afstand gezien, het onregelmatige weg van den bouw en maakte de bleekheid belangwekkend, waaruit, boven den dwaas-knolvormigen neus, de donkerblauwe oogen glansden, die groote oogen van goedheid en kracht. Hij herhaalde bedaard: Geacht Publiek. Zijn onderwerp was op de agenda vermeld als: 'De Primaire en de Secundaire Functie'. Een titel van geleerdigheid, waaraan wel niets was dat een publiek trok. Doch Henk hoorde met verraste voldoening.

Vergeving vragend voor een gebruik van wetenschappelijke woorden, dat dilettantisch lijken kon, daar hij erkende ermee af te wijken van het grondgebied zijner studiën, was Tromp begonnen met te verklaren, wat men onder primaire en secundaire functie verstaat. Nu volgde hij een dubbel doel: hij ging de werking der functiën na bij het Nederlandsche volk en in de Nederlandsche letterkunde. Hij begon met den Muider kring, nam daaruit enkele figuren, gaf een uitvoeriger kenschets van Vondel en Breero, en kwam langs dezen bij Hals, bij Adriaan Brouwer, doch ook bij Rembrandt; sprong over naar Bilderdijk en Da Costa en ten slotte naar Multatuli. Al die kunstenaars hebben grooten naam, slechts enkelen grooten invloed gehad. Rembrandt, zelfs niet op de kunst: technisch een tijd lang, geestelijk nooit. Vondel leefde met volk en tijd mee, doch het volk deed het niet met hem - hij leefde boven en buiten het volk uit: in den *Lucifer* er boven, in *Roskam* en *Palamedes* er buiten. De kracht van spot in 'steekende heekeldichten' *kon* niet naar die van den

volksgeest zijn, zoomin, als drie eeuwen later, de satire van Multatuli.

Tegenvoeter van Vondel was Cats. Vondel, hartstochtelijk, prikkelbaar, licht ontroerd, ontevreden met zichzelf en de menschen, altijd tusschen aarde en hemel verdeeld, vol lichaams- en geest-, vol levenskracht, nochtans het leven een 'droevig treurspel' noemend; in koortsige werkzaamheid het heftig hunkeren naar beter leven stillend; eindelijk in het katholicisme zich stortend, als het hijgende hert in een beek. Cats, de 'bestevaer', volgens Jonckbloet; de 'godvreezende moneymaker', volgens Huet, der 'leuterende hymnen', volgens Kalff, der 'burgerlijke roggepap', volgens zijn warmsten bewonderaar van later, baron Van Heeckeren; Cats, die in het strijden tegen den hartstocht zijn geloof steunde met zijn voorzichtigheid; een bange bloed en achterdochtig; een slimmert tevens, die verzen vergeleek bij de suiker, waar kinderen wormkruid mee leeren slikken; den minnaar naar het velthoen verwees, 'dat weet sich vet te minnen'; en verzen schreef, een 'papieren kint', om den lust in hertrouwen uit zich te werken, na zijn vrouw in haar graf te zijn lastig gevallen: hopende bij haar beeld van vergankelijkheid den wellust van zijn gedachten te stuiten. Predikanten, patrijzen en snippen waren op Zorgvliet éven welkome gasten en het 'vleijs' heeft er 'dickmaels ontuchtigh gemalt'; maar: 'Japick Priaep', bedwing uwen hartstocht, doe evenmin àndere domme dingen, werk en bid, het zal u goed gaan: bourgeois, satisfait over hier èn hiernamaals...

Er doorflitste Henk ongeduldige blijdschap. Hij was begonnen met aanteekeningen te maken, doch nu zat hij, de kin in de handen, zonder meer te luisteren. Een knuppel in het hoenderhok en dat door Gijsbert Tromp! Er was wel over diens speech gepraat, van te voren, in het leeraren-groepje; maar over de kansen om aan het woord te komen, de onbetrouwbare minzaamheden van den voorzitter, de stugheidjes van het verder bestuur - niet over den inhoud van het stuk; Tromp had niets verteld, uit werkers-schaamte. Hoe goed was alles, wat ie beweerde; hoe duidelijk geformuleerd; en met welke rustige zekerheid, op zichzelf al een overtuigende kracht, stond hij daar zijn brutaliteitjes aan dit zoo heterogene, eigenlijk alleen in zelf-

genoegzaamheid eensgezinde congres-publiek op te disschen! Je moest toch maar durven, of althans: doen! Henk vond zich er-bij-zitten als een nul. De schrijver van een neutraal verslag, onpartijdig en beknopt, stellig beknopt en vooral onpartijdig... O, ze konden verrekken, daar aan die krant! wat kwam 't er op aan, een verslag zonder merg, enkel om er ‘iets van te hebben’! Hij zou véél geven van deze rede, maar van avond pas, op zijn gemak; Tromp zou hem het stuk wel leenen. Dat die dit hier toch maar alles kwam zeggen, zoo leuk, zoo gewoon, zoo nuchter-weg; Henk draaide op zijn stoel, keek de zaal door; zijn blik gleed naar Lex: zij zat prachtig recht; haar groote oogen fonkelden, donker in het matte bleek onder den lichten, bebloemden hoed. Ze luisterde beter, waarachtig, dan hij, die hier als verslaggever zat!... Hij zag naar de andere perstafel, naar de heeren vlak naast en over hem; en tegelijk met een weerzin tegen den machinalen ijver in al die diep gebogenen, voelde hij zelfontevredenheid - hij, die niets deed, een dilettant, zonder recht zich te goed achtend voor hùn werk. Die Tromp! wat een kranige wilskracht toch! Zelfs in zijn domheid met Lex indertijd wàs het doorzettingsvermogen. Daarna zijn flinkheid, bij het zóó andere leven der journalistiek; de jaren met alle nachten dienst: van acht tot drie, en dat nacht op nacht, tijdens den oorlog zelfs meest 's Zondags. En niet verouderd: stond daar dood-rustig: de eenige van hen allen, leeraren, die voor het congres iets had gedáán; hij, het vak uit, kranteman! Ja, got... Henk verschoof onrustig... hij dacht wrevelig aan zìjn werk. Aan de studie over Luyken en aan den roman, den gróóten roman, den roman als een biecht, waar een bròk althans... Maar luisteren moest hij, - als hij den speech eens nìet kon krijgen, Tromp hem al aan een ander beloofd had...

Bilderdijk, nu? Och ja! Maar toch... Henk voelde zich met verrassing geboeid. Want onder een lijkwa van versrhetoriek haalde de spreker een mensch tevoorschijn: graaf Teisterbant, eroticus, fanaticus, vol hartstocht ook in den drang naar weten, het overweldigers-vermogen tot weten, héérscher inderdaad - voor Holland ongeschikt: voor dit land van secundaire functie!... Bilderdijk is naast Cats gezet! Tromp had maar enkele titels te noemen, een paar

citaten voor te lezen: en 't verschil, ook tusschen de schrijvers, lag open. De ‘brave’ Cats en Bilderdijk? Tromp gaf over dezen het woord aan Scharten: ‘een pochhans, een pedant en een zot, een verleider en een bedrieger, een aansteller en een huichelaar’. Doch, nogmaals Scharten: ‘Niet om wàt hij geloofde en dacht en staande hield, maar om de wijze waaròp hij geloof had en overtuigingen, om de wijze waaròp hij zong en streed, om den aard en den gloed van zijn ziel, om zijn hooge houding en zijn bovenmaatschappelijk, groot gebaar, is Bilderdijk van alle tijden’...

Zenuwachtig geworden, had Henk zich plotseling voorovergeworpen en aangeteekend, zelfs enkele dingen gestenografeerd, ook van wat er kwam over Da Costa. En nu uit de kenschets van Multatuli. Die bevreemdde hem, als koel: Tromp deed opeens gereserveerd... Doch Henk's gedachten draafden weer mee, toen, tot een verrassing, als van achter den driftigen, zenuwachtigen, niet boven-maatschappelijken, maar toch wel prettig on-maatschappelijken Multatuli, Beets op den voorgrond werd gedrongen: Beets, bejaard predikant; Beets, jong predikant; maar ook de student, ook Hildebrand. Een-en-al secundaire functie! *Het* boek van Holland, *het* boek voor Holland: voor het burgerlijk-brave, braaf-zelfgenoegzame, zelfgenoegzaam-deftige, deftig-nette, netjes-vroolijke Holland. Er is géén jeugd in dit werk van een jeugd, anders dan die van een net jongeheertje. Want er is geestdrift noch hartstocht noch schaterlach. Een superieure uiting van middelmatigheid, van nationale middelmatigheid, en die is geprezen, gelezen aldoor en almaar geprezen, terwijl men Cats verguizen dorst...

Henk schreef... het ging nu blaadje na blaadje. Even raakte hij achterop, was hij plotseling den draad kwijt.... Hij bedacht: maar ik kan het stuk vàst krijgen! hij zag op, keek Tromp als daarop aan, doch viel over zijn boekje terug en had nu weer het verband te pakken: de toepassing van kenmerken uit de letterkunde op den aard van ons volk, ons volk van gelijkmatigheid, krachtig door het evenwicht in een aantal niet-sterke gevoelens. Ons praktisch, ondichterlijk, burgerlijk volk...

***

Toen Tromp, na een nijging, die meer een knik was, van den katheder over het podium kwam en even voor de bestuurstafel boog, hoewel daar niemand applaudisseerde, ontving hem uit één hoek der zaal geklap. Ook Henk had schielijk zich opgericht en, het potlood neerleggend, snel de handen bewogen. De andere verslaggevers aan zijn tafel keken hem allen aan, met verwonderde stompheid.

Tromp had niet op Henk gelet. Hij was nu bij zijn tafel gekomen: niemand nam daar notitie van hem! Dit was Henk te kras; hij wipte zijn stoel af en stapte voor het podium heen, waar Oom juist opstond en met den hamer klopte.

Tromp, op zijn plaats of er niets hem gebeurd was, verschikte rustig zijn papieren, toen Henk de hand op zijn schouder legde.

- Prachtig, hoor! voortreffelijk!

Glimlachend drukte Tromp Henk's hand.

Toen hoorden ze den voorzitter verklaren, dat, na de veelomvattende beschouwingen van Dr. Tromp, er geen tijd overschoot voor andere werkzaamheden. De Prins kon weldra in de stad zijn... de vergadering werd geschorst tot precies kwart over vieren.

En weer ging er door de zaal dat gerucht als van één diepen zucht van verlichting.

Henk verzocht Tromp om het stuk. Niemand anders had het gevraagd. Doch plagerig hield Tromp vol, dat Henk, in zijn neutraal verslag, van een speech als dezen onmogelijk een uitvoerig referaat kon geven.

- Kerel, 't is het eenige van 't heele congres!
- Dat mag jij niet zeggen in jou verslag!
- Kibbelen jullie?...

Een vrouwestem! - Henk keerde zich om, Tromp stak de hand uit: Lex was naar den spreker gekomen.

- Wat interessant, zeg. (Toen zacht:) En prettig! Maar ik heb lang niet alles begrepen. Je laat het toch drukken? (En meteen ten halve zich wendend:) Mag ik even voorstellen? Meneer Kieboom van Rodenrijs, Dr. Tromp.

Henk vond dit een zeer kluchtig moment. Want deze andere logé van kolonel Doelaker was in de zaal van het Letterkundig Congres een buitengewoon grappig aanhangsel der mooie, mondaine, doch bovendien interessante Lex; en 's jonk-

mans koddige verschijning verkreeg een hoogere boertigheid, nu Lex haar jongsten adorateur in kennis bracht met één van de oudsten; nu de door een confectie-magazijn in vormloos grijs gestoken geleerde, die zoo heelemaal niets had van een dandy en toch het tegendeel was van een burgerjongen, ondanks zijn ruige rustigheid een ietsje verward tè diep doorboog voor den, zorgvuldiger dan onberispelijk gekleeden, kleermakers-kleinzoon, die er uitzag als een heer, die zich als een heer gedroeg, die een heer was, maar veeleer een dom heer: een domme trawant van de mooie Lex in de ijdelheidskraam van dit congres.

Geestiger nog werd de situatie. De andere journalisten hadden enkele minuten onhebbelijk gedaan tegenover de wereldsche omzweving van den ambtsbroeder, die zich tot de sprekers had laten rekenen en nu nog contact hield met het publiek. Zij hadden gedraald vóór hun paperassen, Lex aangekeken en bekeken, en waren weggestormd, luidruchtiger dan noodig hun misnoegen uitend over het extra-werk bij het prinsebezoek. In de zaal was geschuifel geweest en stemmengegons met het erboven-uit-slaan van enkele kreten, van gelach en andere geluiden. Vele menschen bleven zitten; de enkele dames, die op stonden, deden het om een plaatsje vooraan te zoeken. Tegen de naar buiten gaanden in, tusschen staanden door, om groepjes heen, kwamen kelners begeerig gestormd, het hoofd vooruit; een enkele draafde het podium op. Daar meldden zich allerlei vragers aan, als om de zenuwachtigheid van het bestuur te verergeren. Zelfs het eere-bestuurslid Leeuw, de groote Transvaler met dito baard, had het plotseling te pakken. Hij keek, als stond hij op commando. Prof ten Hoek had ruzie met iemand, Henk hoorde duidelijk verwijt in het eunuchachtig stemgeluid. Doch *de* ernst-van-het- oogenblik was bij het viertal: Oom, Snijders en de twee secretarissen. Met gebogen hoofden, dicht op elkander, stonden ze samengegroept bij een punt der lange, groene tafel. En nu geschiedde voor Henk het gróóte.

Behalve Lex was er niemand naar Tromp toe gekomen. Ook geen der leeraren, van te voren zoo kameraadschappelijk vol belangstelling over de vraag, of hij het woord zou krijgen of niet. Toen ze en corps afdreven naar den

tuin, had Henk Stevens uit Amersfoort nog even zien omkijken. Nu gebeurde het hoog-komische.

Terwijl de tweede secretaris den verbijsterden congressist afsnauwde, tegen wien prof ten Hoek pas had getoornd, kreeg de eerste secretaris een ongedulds-duw van Oom Alex en maakte deze zich los uit het groepje. Met zijn haastigste dribbelpasjes kwam hij om het groene laken heen en naar den voorgrond van het podium. Hier bleef hij staan en doorschouwde de zaal. Zijn blik hield halt bij den kolonel. Blijkbaar vond hij niet wien hij zocht. Doch nu klonk de lach van Lex, die genoot van de ontmoeting tusschen Tromp en Willempje Kieboom. En naar den kant van dien lach keek Oom. In de schuinte heenziende over zijn lorgnetglazen, zag hij haar. Onmiddellijk kwam hij aangedribbeld, de punten van zijn lange jas fladderden vóór hem uit. Glunder kwam hij glimlachend nader. Hij zag nu Kieboom, daarna Henk en over den oogenglans schoof een verdoffing. Henk nam dit nauwkeurig waar. Maar eerst vlak bij aanschouwde Oom Tromp, tot dat oogenblik voor hem door Kieboom verborgen. En met een schok bleef, ontsteld, hij staan: éven, drie of vier seconden; toen uitte hij zijn schrik in den toon van zijn vraag:

- Lex, ben jij hìer?... En waar is Sannie?
- San? Ik denk thuis, Oom.
- Thuis?
- Ja bij ù thuis. Ze zou immers bij Tante blijven...

Oom Alex werd donkerrood. In tegenwoordigheid van anderen, van Tromp zelfs, bleek, dat zijn vrouw, dat de vrouw van den Voorzitter! die den eersten dag in Musis was blijven lunchen om niets van het Congres te verliezen, de algemeene vergadering van dezen dag in het geheel niet had meegemaakt.

- Tante komt. Ik heb Leendertz doen telefoneeren.
- Dan zal Sannie wel meekomen.
- Ja natuurlijk! Maar ik had haar een paar instructies willen geven. Zij moet weer boven in de zaal staan. Juist als bij de opening. Dan zal ik mijn best doen haar voor te stellen. Voor te stellen aan den Prins!
- O, aardig! zei Lex op een vreemden toon, welke vriendelijk kon lijken. San was nu de lieveling. Het rijke

en het nette nichtje. Het nufje, dat geen kwaad doen kòn. Oom's petekind telde niet meer mee! Was den middag van de opening geenszins voorgesteld aan den Commissaris en den Burgemeester, zou nu evenmin voorgesteld worden aan den Prins. Als nicht Cateau haar niet te logeeren gevraagd had - en die deed dat om Willempje Kieboom - zou Oom's petekind van Oom's heele glorie niets ter wereld hebben aanschouwd. Nu kwam het toeval haar te hulp, door Oompjen op haar af te sturen, terwijl ze stond te praten met Tromp. Plotseling stak Lex van wal: Henk zag de roekeloosheid aantintelen in haar oogen, terwijl ze hartelijk, met de warmte van een zeker verwachte instemming, uitviel:

- Oom hebt u ook zóó genoten?

Oom wist een oogenblik doof te blijven. Toen keek hij, welwillend vragend, haar aan. Doch Lex was meesteres van het spel; ze vroeg, in het rustigste overtuigd-doen:

- Vondt u de lezing van meneer Tromp ook niet buitengewoon interessant?

Wat zou de voogd, de barsche voogd, wiens meedoogenloos dringende aanklacht het ontslag van den kundigen leeraar uit diens eerste en mooie betrekking, indertijd had noodig genoemd, ‘om zedelijkheid en tucht rechtvaardig’ en doorgedreven met schrijven en spreken - wat zou hij nu antwoorden: zeggen van Tromp?

Willem Kieboom keek argeloos. Doch daar waren de oogen van Lex en van Henk en de oogen van Gijsbert Tromp. Drie menschen doorleefden een spannings-moment, daar zij alle drie aan het verleden dachten, dit als belichaamd vóór zich zagen: - Oom Alex, de dondergod, die, als voorzitter over het uur van een spreekbeurt beraadslagend, den vorigen dag en dezen ochtend Dr. Tromp niet had hoeven te kennen; doch de komedie niet kòn herhalen, nu het wéér was: *Lex... èn Tromp*. En alle drie stonden zij onthutst, Henk, en Lex, en zelfs Tromp, toen de overmachtige man-van-vroeger, die man-van-niets, maar... diplomaat was, nu zich eruit redde met een antwoord, dat... laf was, misschien, doch vernuftig gevonden:

- Als voorzitter heeft men het aldoor zóó druk, dat men aan de redevoeringen maar onvoldoende aandacht kan schenken. Ik hoop ook dit stuk later te lezen.

- 't Zal me een eer zijn, zei Tromp; hij besefte: er moest iets gezegd en in dezen trant. Want getroefd had de dominee hen met voornaamheid; den zalvenden, maar nederbuigenden toon, waarop een man-die-heerscht zich kàn uiten.

- Als je Sannie ziet, zeg haar, dat ik haar zoek.

Dit, op anderen toon, was voor Lex alleen. Een opdracht van een groot man, die het druk heeft. Het sprak nu van zelf, dat met even een knikje, hij zonder meer zich haastig verwijderde.

Henk keek naar Lex, doch zeide niets. Haar oog was vol spot, terwijl zij oom nazag. Toen, ineens anders, naar Kieboom zich wendend, vroeg ze:

- Toe, ga gauw een tafeltje zoeken, dan kunnen we daar met ons vieren teaën.
- En de Prins? dorst Kieboom even.
- Die komt pas over een uur. Toe, haast je.

Gehoorzaam deed het jongmensch ordonnans-dienst.

- Moet je niet naar neef terug, Lex? vroeg Henk.

- Nicht wil liever hier blijven wachten.

Henk had niet gelet op de kolonelsvrouw. Maar zij zat, iets meer in 't midden, een rij vóór haar man, naast wien de stoel van Lex nu leeg stond. Beiden waren met buren in druk gesprek.

- Zou jij aan de prins worden voorgesteld? vroeg Lex aan Tromp.

- Ik?!

Zijn verbazingstoon deed Lex en Henk lachen. Zij bleek de vraag te hebben gedaan, omdat zij een nieuw plannetje had. Er zou nu immers niets meer gebeuren: - waarom nog op het congres te blijven?

- Maar Lex, de sluitingsspeech van Oom!

- En Zijn Hoogheid!

- Moet jij Oom hooren voor je verslag?

Och neen, Henk kon dàt fantazeeren. Maar dan neef Henri en nicht Cateau: haar gastheer en gastvrouw, met wie zij was gekomen?...

- Als ik Willem meeneem... Die mòet dan mee...

Henk en Tromp schoten in den lach.

- Kom, zei Lex en drong langs menschen. Tenger en lenig, kwam zij schielijk vooruit. Aan Henk viel dit min-

der gemakkelijk. Vóór een dicht groepje praters hoorde hij de koele voornaamheid van haar, meer bevelend dan vragend: - Pardon, en mannen duwden lomp elkander, om het meisje door te laten. Langs nicht Cateau gaande, riep zij die toe:
- We gaan naar de tuin! Wim zoekt al een tafel!
- Goed! knikte nicht.

De heks! dacht Henk. Zoo handig als Lex Wimpie gebruikte!

Toen de drie, na een telkens van elkaar verwijderd raken en elkaar weder inhalen, de wijd-geopende tuindeuren hadden bereikt, kwam Kieboom hun tegemoet:

- Waar blijf je!

Hij had met zóóveel moeite een tafeltje gereserveerd en de tuin bleek stampvol. Musisleden - legde hij uit - hadden toegang tot den tuin en waren talrijk opgekomen na een bulletin over het prinse-bezoek. Zij drongen voort...

- Waar is je tafel?

Willem wees, doch zag meteen, dat er anderen aan zaten.

- En ik heb de kelner een fooi gegeven! Waar is die vent...

- Och laat, zei Lex.

En zij besliste: het was te vol. Wat hadden ze er aan, nog hier te blijven, daar zij tòch niet terug zouden gaan in de zaal. Henk en Kieboom maakten bezwaar, doch nogmaals zei Lex: ‘het is te vol’ en weder drong zij vooruit - naar het hek.

Tromp, aldoor de laatste, volgde vermaakt. Lex bleef het onwederstaanbare stoute-kindje, wier ondeugendheid, heerlijk vol temperament, hem eens het hoofd had doen verliezen. Juist als *toen*, was ze nog graag ondeugend en juist als *toen* was ze onwederstaanbaar. Mooi, ondeugend, maar ook - wat een hersens! Over zijn plan om hier te praten, had hij haar voor een poos geschreven en zij had, twee weken later, bericht: - ‘Ik kom óók. Ik wìl je hooren! Mama en Sannie en Mien zijn bij Oom Alex gevraagd, om hem te aanschouwen in al zijn glorie. Maar Mien is niet goed en Mama blijft bij haar. San gaat alleen. Toch werd ik niet gevraagd! Maar ik weet nog wel wàt van manoeuvreeren, nu kom ik bij den kolonel’.

In glans van deftigheid of rijkdom had hij haar nu hier gevonden. Ongekunsteld was ze, den vorigen dag, tusschen veel menschen door, op hem afgekomen en had dadelijk gevraagd naar zijn speech. Geen Doelaker had op hem gelet. Ook *de* oom had later gedaan, als wist hij niets van dien Tromp, die zou spreken... Alleen straks was het een zeker herkennen geweest, en, waarachtig, de wrok had Tromp even geknepen, even, heen door de oude bekoring. En toch was het wel alles ver af. Maar wat was het nog lief, nu het zoo ver af was. Verlangen?... Tromp voelde de poëzie... het was àl de poëzie uit zijn leven...

Ook Henk was met Lex vervuld. Heerscherig als een verwende blaag, had ze ‘beslist voor alle vier’. Men liet den prins en het heele congres en men ging five-o'clocken op Sonsbeek. En weer zond zij Willem als estafette, nu, tot het zoeken van een rijtuig. En in het nauw en onstevig vehikel, door Willem met zoeken en roepen bemachtigd, treuzelden zij schommelend voort over den Singel.

Het nest, dacht Henk, het kokette nest; wat weet ze haar willetje door te drijven! En wat is ze goedig tevens, want hoe vriendelijk deed ze met Tromp! Om hem verzon ze dit Sonsbeek-plan, om hem in zijn eenzaamheid wat te warmen, na het geringe succes van zijn rede. Handig had ze gedaan naar heur zin, meesterlijk nicht Cateau ontloopend met dat roepen van: ‘Wim zoekt een tafel!’ Zou die ijdele parvenu's-dochter, na voor zich den fortuinloozen luitenant Doelaker te hebben veroverd, nu werkelijk hopen, dat geld de fortuinlooze Lex zou doen besluiten met het rijke neefje te trouwen?

Henk had van den kolonel niet meer dan een stuggen knik gekregen. Hij had hem ook nog niet eens gesproken! Schoot nu eenmaal met Doelaker's moeilijk op! Deze, van de knoopen glimmende ijdeltuit, als majoor gepensioneerd met den rang van overste, werd door iedereen kolonel genoemd uit complaisance voor het geld, bij een mesalliance verdiend... Knap had de oude Kieboom indertijd de voordeelen van vele jassen en broeken op nog hoogere winst gezet, door grond aan den zelfkant der stad te koopen. En terwijl ie zijn eenige dochter wist te koppelen aan een luite-

nant uit het deftige geslacht der Doelakers, kocht ie een ambachtsheerlijkheid voor zijn zoon. Zou nu de kinderlooze dochter voor den eenigen zoon van haar broer een echt met een Doelaker waarlijk begeeren? Had het venijn van den fieren krijgsman, die zijn vrouw-uit-een-winkel deed boeten voor al wat zijn aanmatiging en zijn domheid hem aan kleine en groote affronten op den goudomranden hals haalden, mevrouw Doelaker-Kieboom zoo weinig ontmoedigd?

Het jongmensch was verliefd; dat leed geen twijfel. En Lexje flirtte op háár manier, zooals met studentjes en officiertjes, met mooie beminnaars en rijke beminnaars... Lex telde ze niet en was onversaagd. 't Pikante spel van het slaafje-spelen beviel den jongelieden best en voor haar had dit spel geen geheimen.

VIII.

- Moeten jullie nu niet weg?

Al tweemaal had Henk het gevraagd; en elken keer was Willem Kieboom, die als cavalier op den tijd behoorde te letten, verschrikt half omgedraaid op zijn stoel. Maar van de wijzerplaat boven de deur der Theeschenkerij, keerde zijn blik terug naar de oogen van Lex; en met de ongekunstelde rustigheid, door een goeden hond bij het wachten bewaard, bleef de dandy blijmoedig zitten. De etensbel bij den kolonel?... Nu ja, Oom werd ellendig gauw driftig en kon dan tegen Willem te keer gaan, zoo barsch of ie met zijn oppasser sprak; maar Lex deed met Oom precies wat ze wou en Tante zou om Lex in den nacht dineeren.

Gezellig was het immers en vroolijk, hier in de vrijheid en in het groen. Links rees de hooge, donkere wand van Sonsbeek's heuvelrand met de boomen; om en vóór hen was weidelaagte, met de beek en ginds den vijver, waar zwanen het sneeuwige dons lieten wasschen, door het, terugvallend, sproeiende water van den eenen hoogen fonteinstraal.

Tegen het heuvelbosch, als gedoken, drong het achttiende-eeuwsche huisje, waar kelners in witte kleeding uit tripten met bladen vol kleine fleschjes melk, en grijze bekers, welke Kulmbacher koel-hielden, en de roode vlekken der grenadine. Op het grasveld vóór het huisje speelden jongetjes

in witte matrozenpakken en meisjes in wit neteldoek. Dan sneed een pad het gazon in tweeën en vóór hen drentelden wandelaars langs, die vermoeid leken of nieuwsgierig. Er waren vele bezoekers geweest; nu veroorzaakten potverterende Nijmegenaars, aan een rij van bijgeschoven tafeltjes vóór de veranda naast het schenkhuis gezeten, met een blauw Roomsch vaandel achter zich, nog gestadig bedienden-gedribbel. Hier, bij de boomen tegen de beek, de plek, het verst van het schenkhuis verwijderd, duidden slordige tafeltjes, waar theeserviezen en fleschjes van melk en glazen met restjes geel en rood, nog niet van waren weggehaald, een druk vertier aan, dat kort voorbij was.

Lex had aanvankelijk thee laten brengen; daarna waren er sinaasappelkwast en grenadine gekomen en een beker bier voor Tromp. De kelners bedienden den uithoek langzaam en Lex had dus Willem al tweemaal doen opstaan. Ook was hij naar het chocoladehuisje gestuurd om boomschors; zijn gedienstigheid doorstond de proef.

Tromp, dacht Henk, had er blijkbaar plezier in en hoorde daardoor geduldig aan, wat Kieboom, aangemoedigd, vertelde, zwaarwichtig en met veel herhaling, van de lastige disharmonie, waarin zijn tante hem nu gebracht had: disharmonie met zijn oude heer. Het was een heele poos goed gegaan. Maar tante, met haar plotseling voorstel... Vier jaar was hij nu in Utrecht. En juist den laatsten tijd wat aan het werk. Vóór Kerstmis zou hij misschien candidaats doen. Zijn oude heer was er op gesteld, dat hij afstudeerde en Mr. werd. En daar kwam tante hem nu verleiden... Haar plan lokte wel; hij hield niet van rechten. Ingenieur, dàt had hij gewenscht, maar zijn hersens wilden van geen mathesis. Wat was nu rechten?... Maar ja, de oude... Tante had hem hier gevraagd, òm hem voor haar denkbeeld te winnen; hij zelf moest dan zijn vader bepraten! In een Geldersche Zuivelfabriek, waar ook tante inzat met geld, zocht men een tweeden directeur. Hij zou er een baron opvolgen en een jonkheer hebben tot compagnon... Maar Papa zou geen geld willen geven. Papa was er zeker heftig tegen... Hij mòest den meesterstitel halen. Het was een heel belabberd geval, want och, dat eeuwige student-zijn... Tante zei aldoor: dit was een positie, hij was dan klaar, had een betrekking. De fabriek

was te Elst, dus hier vlakbij; hij zou te Arnhem kunnen wonen; de compagnon woonde achter Elst, die heereboerde er nog zoo wat bij... Doch Willem dorst niet; 't ging nu met den oude, nooit was die zoo geduldig geweest, zoo tam en handzaam, dóórdat zijn zoon werkte. Kwam Willem opeens naar Den Haag met dit plan, de goeiert zou weer ontmoedigd worden; hem kon 't het beetje vertrouwen kosten, dat zijn vader nu juist in hem stelde.

- A raison van zóóveel per maand! zei Henk.
- Per trimester, verzekerde Willem.
- 't Is idioot! viel Lex opeens uit; zij had een tijd lang niets gezegd.
- Idioot? Wat? Dat de ouwe me geld geeft?
- Dat... misschien. Maar het plan van je tante.

Tromp betoogde op ernstigen toon en alsof het hem veel kon schelen, dat de verbeterde boterbereiding een volksbelang van het hoogste gewicht was; hem leek het bestuur van zoo'n zuivelfabriek, met kapitaal en in een vee-streek, een boeiende, hoog te waardeeren werkkring...

- Maar niets voor mij! viel Willem uit en door zijn hoonlach klonk de zelfspot.
- Dat weet ik niet, weet u het wèl?
- Wat maal ìk om koeien en boter!
- ...'Maalt' u wel om advokatie?
- Nee, wat dat aangaat... Ingenieur.... ingenieur was ik graag geworden.
- En dat kondt u nu juist niet worden. Hebt u het, trouwens, geprobeerd?

Iets beschaamd schudde Kieboom het hoofd.

- De praktijk van dat lievelingsvak vindt u meer in een flinke fabriek dan op een advokatenkantoor.
- Maar als zijn vader het geld niet geeft; die zou hem er immers in moeten kóópen!...

Er klonk ongeduld, wrevel, door Lex haar stem. Kieboom keek ontsteld haar aan.

Tromp liet het onderwerp niet los. Hij weidde met voorbeelden uit over de merkwaardige bereidvaardigheid van hedendaagsche adellijke heeren om deel te nemen aan de meest verschillende bedrijven; en toen Lex, met een ijver, welke Henk deed glimlachen, haar ervaring van, om Tromp naar

Engeland gebannen, meisje gebruikte, en gemelijk verklaarde, dat onze adel schandelijk laat komt; gaf Tromp haar daarin, haast dankbaar, gelijk. Kieboom staarde, luisterde, zweeg.

- Het zou al zoo gauw moeten, zei hij ten slotte.

- Gaat u vanavond mee naar Den Haag? Ik wil om u tweede klasse reizen. Anders zit ik altijd derde.

Tromp vroeg het zoo goedig. Lex keek hem lang aan. Willem redde zich met een vaag handgebaar, lachend, even, als om een grapje. Henk voelde beklemming; er ging iets vreemds door dit onderhoud...

- Lex, je mòet weg, zei hij ongeduldig. De kolonel geeft mij nog de schuld.

- Bang?... Altruïst!

Toch stond zij op. Maar toen, een inval:

- Wim! Een auto?...

Willem wist niet, hoe die te krijgen; zelfs geen rijtuig...

- Bel dan op.

O, dat wou hij wel probeeren. Goedsmoeds liep hij naar het schenkhuis.

- Goeiert, zei Tromp, terwijl hij hem nakeek.

- Wie? vroeg Lex. De toon was onzuiver.

- Wie? Je slaaf.

Zij lachte behaagziek. Henk zag naar Tromp. Die lachte met haar. Ook die was slaaf. Nog altijd slaaf.

***

Door weemoed overmand, stond Henk op en wendde zich af, naar den waterkant. Hoewel de dag naar den avond neeg, behield de natuur haar zomerblijdschap. Doch alles schreide opeens in hèm.

> La nature se rit des souffrances humaines
> Ne contemplant jamais que sa propre grandeur.

Hoe schoon vol droefs was de liefde van Tromp, welke hem blijkbaar nooit zou begeven! Deze al-oud-gewordene, die straks met volkomen rustigen moed de hoogheid van zijn geest getoond had, door aan een vijandige, althans onverschillige zaal aandacht voor een betoog te ontpersen, dat haar prikkelde, tartte, strafte; deze eenzaamling, die in

hartstochts-illuziën voor een kind, een wetenschaps-toekomst had afgesneden - daar hij tòen al genoemd was als later hoogleeraar - en nu niets had dan brood-aan-een-krant; betreurde noch ontweek zijn liefde, doch handhaafde haar, volmaakt onbaatzuchtig.

Hij deelde, nu 't geviel, in gebeuzel als dit geflirt van Lex met Kieboom. Hij kon 't, doordat hij zóó diep voelde; hij begreep de voldoening, die het spel had voor Lex; hij doorzag al wat haar wedervoer, zelfs nietigheden als deze flirtation - hoe volslagen van haar gescheiden hij ook leefde - met het inzicht van zijn nooit te kort schietende liefde...

Voor Lex was het hier de Velper vleitaal. Nicht Cateau wou, dat zij met Kieboom trouwde. Neef Henri overlegde misschien, dat dominee Doelaker en de weduwe van Heidelust, die hem zóó vaak het minderwaardige van een juffrouw Kieboom deden beseffen, waar zouden thuis krijgen voor hun geld, als een meisje uit den anderen Doelaker-tak, de dochter van den grooten minister, tot een mevrouwtje Kieboom werd. Zoo vleiden beiden Lex om Willem. De weelde aan den Velperweg was vroolijker, minder strak dan de rijkdom, die vooral deftigheid zijn moest, thuis. En dáár voelde Lex altijd zich stiefkind, het fortuinlooze, dat krijgt. 't Striemde haar meer dan het Tilly gedaan had, doordat zij niets gaf, niets teruggaf dan wrok. Tilly drong zich dankbaarheid op, had een lief-zijn dat leek op aanhankelijkheid; in Lex was louter verzet en haat. Bij nicht Cateau, nu neef alles goed vond, was zij het gevleide en geprezen mooie-nichtje-van-Heidelust, dat zong en pianospeelde, dat waarlijk mooi en gedistingeerd was, dat Doelaker heette, en tegenover wie nicht het plezierig besef hield: ik ben rijk en jij bent arm.

Dus zou Lex dit wel grappige dagen vinden. Grappig... maar de artiest in haar? de fijne geest, met hooger verlangens? Wat sneed zoo'n jong-meisje het leven in partjes, haar bestaan werd een lappendeken. Hier lag het zoo grillig mogelijk open: de donkere lap der verhouding tot Tromp naast het karakterlooze wit-geel van dit flirten met Kieboom. Of was de heele-boel minder ernstig; nam hij, Henk, het weer alles zwaarwichtig? Lex zou misschien zeggen: de Doelaker-geest en dáármee dan nog schoolvos in Zutphen...

Vage wrevel was in Henk als mist. Weer beving hem de redelooze ontstemming, die hij als gymnasiast trachtte kwijt te worden door met malle krulletters vele keeren het woord: zwartgalligheid te schrijven.

Hoe kwam hij over Lex zwartgallig? Tromp was blijkbaar in de nopjes; dankbaar had hij haar aangehoord, toen zij wat vriendelijks over zijn speech zei. Waarom had het hem, Henk, geërgerd, terwijl ze met hun drieën wegschuifelden uit de Musis-zaal, dat Lex, voorbij een muurspiegel gaande, zonder op menschen rondom haar te letten, langdurig en blijkbaar voldaan zich bezag? Voor iemand als zij iets doodgewoons. Maar... hij kon het soms van vrouwen niet hebben. Vrouwenschoon had al zoo'n macht over hem: bij tijden verdroeg hij moeielijk, dat een vrouw, door zich te spiegelen, toonde haar bezit te weten. En daardoor... ja, dáárdoor had hij Lex straks ongevoelig gevonden, toen ze aandacht voor haar uiterlijk had, onmiddellijk na de rede van Tromp: na zulk een groote gebeurtenis in het vaal en eentonig bestaan van den man, levenslang slachtoffer van háár schoonheid...

Was dit, was dit ‘de Doelaker-geest’; onderging hij ook hierbij den invloed van Tilly, die dikwijls afgaf op haar zuster in onbewuste zelfvoldaanheid? Ach, hij!... Spijtig bedacht hij, hoe karakterloos-onzeker zijn impulsiviteit hem over Lex had doen oordeelen, de weken, dat zij te Zutphen toefde: den ochtend der *Soirées de Vienne* in het huis van de Makkink's, den dag van de ruzie na Geesing's bezoek. Zelfs over haar liefde voor kunst veranderde zijn meening telkens..., immers als haast elke meening - vooral ook de meening over zichzelf!...

Mijmerend was hij voortgeschuifeld door de zachtheid van het beekgras. Nu deinsde hij voor plotseling water. Aan den overkant, in een bosch, stond een beeld, een Flora of andere grijze godin. Van hier zag hij haar in de beek weerspiegeld. Met twee stappen kwam hij vlak aan het water. 't Lag glad, hij boog... en spiegelde zich. Vaag wel, zag hij, zag hij zijn hoofd.

En hij wenschte, dat dit hem zou doen ontstellen. Kon hij zich maar suggereeren, dat het hem wàs, als sprak het water: als fluisterde het vermanend: - Wie ben jij? Zich-

zelf vroeg hij immers nooit iets anders! O, dat ellendige altijd-hij. Dáárdoor was Tilly hem nooit een illusie. Lex was nòg een illusie voor Tromp. Tromp, bij zoo'n spiegelende pop in het water, zou met liefde dadelijk denken aan Lex. Hij, met een onwillekeurigen stap, kwam dichterbij, totdat hij zichzelf zag.

Klaar gaf hij zich rekenschap, dat deze malligheid van waterspiegeling een opdringsel was, om van zelfverwijt iets pikanters te maken. Doch ook besefte hij, deze behoefte aan knagende overleggingen niet te zullen kwijtraken. Dit zelfgefolter gaf voldoening! Tilly was hem nooit een illusie, al had hij het zich wijsgemaakt, of ten minste zich zoo iets verbeeld. De hoogheid van neef, de rijkdom daar buiten, zelfs de lichte spot der meisjes; daarna de gedachte: ìk kan hier helpen, ik kan voor dit fijne meisje wat zijn. Maar een illusie, werkelijk zij, om en in zichzelf een illusie... neen! Lag het aan haar? Ach, immers aan hem! Hij kon zich geen illusie vormen. De levensangst hield hem altijd tegen; die angst verlaagde al zijn gedachten tot het nuchtere overleg van de vrees.

O, de lafheid! hij was lafhartig. Gijsbert Tromp was een held: die kon. Kon den sprong doen in het duister: - zijn liefde voor Lex was niet anders geweest. Kon gevolgen gelaten dragen; kon ook dit: zijn liefde bewaren, hoog haar houden, daardoor veilig.

... Was er weer niet véél overdrijving, veel genoegelijke denk-fantazie in zijn wroeging? Gemelijk wist hij dit toch als zeker: in zijn hart zag hij neer op Tromp. Nog altijd, om dat doen met Lex. Daarbij had hij hem altijd beklaagd. Zelfs vandaag meer beklaagd dan bewonderd. En de man droeg een schat in zichzelf. Tromp vermocht het: niet nuchter te zijn.

Bruusk keerde Henk om. Hij wàs het, nuchter! Die nuchterheid zei hem nu: Lex moet naar huis...

***

De auto gleed weg, met Lex en Kieboom. Lex had de heeren nog thuis willen brengen; doch het was al zoo laat; zij hadden geweigerd. De kolonel zou toch al brieschen.

Tromp moest met den laatsten trein naar den Haag en Henk had zijn verslag te voltooien. Zij aten gauw wat in een klein restaurant; zoo konden zij nog samenblijven. Het handschrift van Tromp, dat naast Henk's bord lag, gaf dezen de welkome aanleiding, veel over de mooie rede te zeggen, tweemaal erover te beginnen, Tromp hartelijk, als een vriend, te doen voelen, dat hij vol bewondering was.

Tromp zei enkel: - Het doet me plezier. Doch in zijn toon en zijn blik was warmte.

- Lex heeft er ook van genoten.

Henk moèst dat zeggen.

- Zoo, was het antwoord. Ja, ze zei me ten minste...

Weer een kort zwijgen. Doch nu vroeg Henk:

- Jullie correspondeert nog, hè?

Het was, of Tromp wel iets ontstelde; 't werd doffer in zijn diep-glanzende oogen. Een hand wreef haastig langs den neus.

- Ja, zei hij kalm, zoo nu en dan. Ze schreef me ook, toen ze bij je logeerde... 't Is nu - een jaar of drie geleden, toen kreeg 'k opeens een brief van haar. Ze had nog een paar boeken van me, die ze gerust had mogen houden. Maar ze zond ze terug, met een hartelijk briefje. Hooge, èn ònverwachte rente! Hoe ik het had in me nieuwe leven. Ik heb die brief te meer gewaardeerd, daar hij bewees, dat ik me niet had vergist... Ik meen, zoo haastte hij zich te verduidelijken: vergist in háár gevòelens, vroèger... Misschien wèl, in wat haar gelukkig kon maken.

Henk wist niets dan de banaliteit:

- Ze was nog zoo jong, hè?

Rustig, goedig antwoordde Tromp:

- Zeventien. - En ze had heel vroeg iets volwassens. Nee, de fout lag in onze verhouding van school. Ik had weg moeten gaan, naar een andere stad. Had ik maar een hàlf jaar gewacht, ik had hier te Arnhem Snel's plaats kunnen krijgen. 'k Had er zeker een goeie gooi naar gedaan. En als ik dàn eens een deftige brief had geschreven en rustig verklaard, dat ik graag wilde wachten... Maar, Lampe, zie je, ze was zóó begeerlijk... O, begrijp me nu niet verkeerd! Ik was zóó bang, dat een ander zou komen. Dàt maakte me zinneloos-ongeduldig. Niet... heusch niet... Nee, enkel uit

angst, uit die razende vrees haar niet te krijgen, heb ik alles gedaan om haar te verliezen... Enfin. De boel gaat, zooals ie moet, hè? Ik was toch misschien geen man voor Lex.
- Je gelooft niet, dat zij koketteerde?
- Lex? Met mij toen? Ben je dwaas? Maar dat heeft immers niemand geloofd.
- Ik wel.
- Zoo!... Nou maar, hier, Oom, niet, hoor! Bij deze pracht van congrespresident had ik toen wel degelijk alles misdaan... Je wéét toch?... Ik was eenvoudig geméén. De gewetenlooze onruststoker in het lieve kindergemoed van een aan mijn opvoedkunde toevertrouwd meisje. Zoo stond er in zijn brief aan de rector! 'k Had gezondigd tegen tucht en zedelijkheid. Daar heb ik mijn congé op gekregen: op woorden door Oom Alexander gebruikt... Hé, heb jij gedacht, dat zij?... Dan heb je toen je in Lex vergist, hoor! Kijk eens, je moet me goed begrijpen. Zij was zestien, toen *het* begon. Je weet, dat ik op 'r zeventiende verjaardag mijn beruchte bezoek op Heidelust bracht... Nu juist, dat weet je. En... grif geef ik toe, dat in ons klimaat, onze tijd, onze zeden, ten minste onder beschaafde menschen, de.... laat me maar zeggen, sexueele drang bij een meisje van die leeftijd latent is. Maar, bij oudere immers óók?... Wat je als minnaar verkrijgt, is lièfde. Geestelijke overgaaf. Drang in het hart naar een geest'lijk bezit. Dacht je dat die er dan nog niet kon wezen? Misschien later nooit zóó ongereptsterk! Denk maar aan studenten-geestdrift voor eenig geestelijk belang; is dat niet jonge kracht van geest? Lex hàd voor mij nu eenmaal vereering. 't Klinkt wat pedant, maar... och zie je, me lessen, 'k voelde, die wáren wat voor dat meisje. Er was een geestelijke honger... je weet niet, er zit zóóveel in haar. Haar opstellen waren een stellig genot. Maar vooral toch, die gretigheid, lust, behoefte; dat blij, dat dankbaar van dingen genieten. Ik genoot niet gering van zoo'n leerling. Die leerling was... een erg mooi meisje. En ze gaf me, nu ja... veréering, met zoo'n verrukkend vernuftige gratie... Wat blijft een man daarbij lomp en dom, hè? zelfs een flirtende dandy als *hij* straks! Ja, vrouweliefde, àls je ze krijgt! Nu, ik heb ze gehad van Lex. Die handdrukjes eerst, het beschroomde groeten, beschroomd en toch langer dan

noodig was, het kijken vooral, 't omkijken op straat... Ik mag er nu wel over praten! Ik kan 't ook - alles is zóó lang uit... O, je begrijpt: zoo'n prachtig kind! Maar, ja, God, toch ook me leerling! En ik was niet heelemáál gek! Toen ik, bij de aantrekkingskracht, die haar schoonheid voor me had en waar ik mij welbewust tegen verweerde, merkte, dat zij voor mij haar best deed; toen ze telkens allerlei vroeg en na de les op me wachtte met vragen; toen overlei ik natuurlijk: Pas op. Dat kind heeft plezier in literatuur. En ze is ijdel of trotsch op haar schoonheid. Als ze merkt, dat jij haar móói vindt... Enfin, je snapt wel... Maar - kleinigheidjes, van die nietsjes in den omgang, waarvan de charme geen toeleg zijn kàn, brachten het verder en brachten het uit. Ik meen: zoodat we beiden vàst wisten. Als je toen die ernst van dat kind hadt gezien! Die prachtige ernst, waarmee ze *de liefde!*...

Zij zaten, in het opkamertje, voor een opgeschoven raam aan een tuintje. Uit een lager vertrek kwam nu en dan tocht. Tromp had zijn stroohoed opgehouden. Thans... was het geheel onwillekeurig? Ontblootte hij *niet* het grijzende hoofd tot een uiterlijk eerbiedsbetoon? Of deed de hand naar den klank van de stem? De stem was gedaald tot de innigheid, die zacht klinkt, daar zij beschroomd zich uit, ook terwijl openbaring verheuging geeft. Het gelaat trok tot een verbleeking; in het oog gloeide blauw tot indigo aan. Doch terstond weer gewoon, ging hij voort met herstelde stem:

- Ik zou het niet zeggen; het lijkt haast... pochen! de leelijkste praal dus, pochen op liefde! En dàn - nu, na zóóveel jaar tegen jou... Máár je sprak van koket...

Weer gloeiden de oogen, de stem was gedaald weer. Snel kuchte hij ontroering weg:

- ... Zelfs op zoo'n beschuldiging, had ik... geen derde toegelaten - noem de beeldspraak niet overdreven - in de grafkelder van mijn heerlijk verleden, als je niet iemand was, die haar nastaat, wiens beoordeeling van belang voor haar is. - Lex koket!...
- Ik noem haar soms Carmen...
- Onzin! Ja, ze wéét, dat ze mooi is. En ze heeft veel temperament! Wel een echte artieste-natuur. Een-en-

al lust en begeerte in leven. In àlle geestelijk-leven bijvoorbeeld. Met wat een élan sprak ze van me speech. En als ze brieven schrijft over muziek, zes, zeven zijdjes soms over één stuk!... Ik ben overtuigd: zoo is ze in alles; ik meen: haar natuur, kàn zoo zijn in alles, mits het leven een beetje meewerkt. Daar op Heidelust werkt àlles tégen! De atmosfeer is daar zóó slecht, ik vind het zoo'n beproeving voor d'er, dat ik straks bang werd voor die Kwiebus, of Kwiebóóm, hoe heet ie?... 'van' weet ik veel.

- Och, ben je mal!

- Nou ja, niet ernstig. Maar bang voor iets soortgelijks toch wel! Louter, om er uit te raken.

- ... Nee, dan was ik eer bang -- voor Wessels...

Henk zei het aarzelend. Was 't niet te veel? Hij bedacht: bij Tromp was Lex' goede-naam veilig. Maar wìst die van Wessels en was 't ook niet wreed, nu met hem daarover te spreken? Henk's onzekerheid duurde niet.

- Wessels kan niet. Die heeft een vrouw.

- Hè? Dus... wéét je?...

- Ze zijn niet getrouwd. Maar 't is zóó'n ou'e liaison.

- Jassus, zei Henk.

- Veroordeel niet. Tout savoir... Hoe doet zoo'n schilder? 'n Model of een naaistertje, dat wil poseeren, dat, na een poos, blijft, en alles bereddert. Maar het geestdoodende dan in zoo'n omgang! Wessels heeft dit sterk gevoeld.

- Ken je hem?

- Nee, ik weet alles van derden. Graag had ie met de vrouw gebroken, als ie Lex had kunnen trouwen. Maar wat ie verdient, is zóó onzeker...

- Mooie geschiedenis!

- Vindt je het erg? Aan Lex heeft hij alles verteld, en al gauw.

- O. - Heeft zij het jou verteld?

- Nee. Ik wist al. Ik nam informaties. Een tijd lang was ik bang voor haar. Maar toen ik, behoedzaam, haar waarschuwen wou; je begrijpt, hoe voorzichtig ik doen moest; kwam zij onmiddellijk uit de hoek: Wessels had al alles gebiecht.

Henk zat overbluft. Hij verstond Tromp nauw'lijks. De

verhouding ging boven zijn bevatting. Even was ze hem onbehaag'lijk. Doch hij besefte: dit was onrechtvaardig. Tusschen Lex en Tilly bestond nu eenmaal niets van die zuivere zusterliefde, die natuurlijkerwijze vertrouwen legt. Lex leidde haar leven zonder familie. Ze ging door moeilijkheden, gevaren, doch deed veel minder onvoorzichtig dan Tilly dikwijls had gevreesd. Zelfs onderging Henk, uit wat het gesprek hem duidelijker zien liet, een bewonderende gewaarwording van den moed en ook van het beleid, waarmee dit anti-conventioneele bewoonstertje van een Stichtsch landgoed de ongewone toestanden en verhoudingen, waarvoor en waarin zij was komen te staan, wist door te maken en te schikken.

En terwijl hij, genoegelijk een juttepeer schillend. Tromp die in gepeins zat, begluurde, neep weer de jaloersche bewondering in hem voor de onbaatzuchtige trouw van dezen eigenaardigen man, die, hoewel niet veel ouder dan hij, de rustige toewijding had van een vader, mèt de jonge gevoelswarmte van den minnaar. Wrok noch afgunst... Henk begreep niet.

Vóór de geschiedenis van Lex had hij nooit met Tromp verkeerd. Eens, op het perron te Amsterdam, bij het hurriënd overstappen uit treinen, was hij aan hem voorgesteld. Natuurlijk wisten zij van elkander: collega's in hetzelfde vak; hij, met het besef ‘de kranige Tromp’. Toen opeens, *het;* en eerst twee jaren later hadden zij elkaar, toevallig, ontmoet. Tromp deed zeer gereserveerd; doch Henk, die alle schuld aan Lex gaf, was toeschietelijk, wilde dit zijn. Tromp moest dat hebben opgemerkt; en bij een latere ontmoeting was hij ook anders geweest..

Nu... o, welk een vreemde dag! had Henk zóó graag doorgesproken. Hem gevraagd: heb je niets geen hoop meer? is *het* niet *nòg* mogelijk?... Doch hij wist zich *dit* vertrouwen onwaardig. Er leefde véél meer tusschen Lex en Tromp, dan tusschen haar en Tilly-en-hem. Wat zou hìj Tromp moed kunnen geven? Doch dit ééne, dit kon hij bepraten; dit, dat een gevàár voor Lex was; een, zóó het dreigde, direct gevaar...

- Je sprak straks van Kieboom.. Geloof jij waarlijk, dat Lex zoo'n soort man zou nemen?

Tromp verschoof ongeduldig zijn stoel.

- Zoo'n soort? Lampe, wat voor soort? Als hij zorgt, dat ze van 'm gaat houden. Als zijn liefde hem daartoe de kracht gaf... Dat is immers het eenige, kerel!

- Hé...

- Och ik wéét wel, wat je wilt zeggen. Dom. Of lui. Niet erg belangrijk. Maar als die dandy nu véél van haar hield? Rijk, een dandy, een knappe verschijning... Lui is ie, wil ie waarschijnlijk blijven. Maar als zoo'n luiwammes véél van 'er hield?

Hij sprak niet kalm. Door zijn véél's drong de drift. Maar rustig keek hij nu om naar zijn hoed, wendde tevreden zich naar het buffet:

- Kelner! - En tot Henk: - Ik moet weg, hoor. Maak je maar niet te veel zorg over Lex. Dus: me speeg stuur je aangeteekend?

IX.

Henk tuurde misnoegd den hoteltuin in, terwijl hij wachtte op zijn ontbijt; gemelijk, omdat hij laat was; omdat heel het huis al bleek leeg geloopen en hij dus ook hier achteraan kwam. Met een ruk zijn stoel wat wendend, wilde hij op den kelner zich wreken, door nijdig te roepen: - Waar blijft me koffie? toen hij den ober vlak bij zich zag en achter dezen Willem Kieboom. Sterk overviel hem de slanke kloekheid van den weer keurig gekleeden jonkman, die met een: - Gesnapt! glimlachend boog en lachend Henk's pogen tegenhield om op te staan ter wederbegroeting.

Met blijkbare pret deed Willem zijn boodschap: Lex wachtte vóór het hotel in de tuf; zij had verwacht, dat Henk laat zou zijn en nu kwamen zij beiden hem halen om hem even naar Zutphen te rijden. Eigenlijk was er nog een plan, maar dat mocht Lex zelf vertellen.

Willem vond bezwaren onzin. Zij hadden den tijd: Henk zou rustig ontbijten, maar dan mocht Willem nu Lex wel roepen. De vriendelijke vroolijkheid van den eleganten bezoeker viel vreemd heen over Henk's korzeligheid. Onder het aankleeden had hij zich afgevraagd, of hij, nu Lex bij neef Henri logeerde, verdwijnen kon zonder afscheid nemen.

Den middag vóór de ‘ontvangst’ van het congres had hij tijd gemaakt om aan den Velperweg en bij Oom Alex aan te bellen, en, daar hij bij beiden gelukkig belet kreeg, met twee kaartjes zijn plicht te doen. En nu wachtte neefs auto hem! Eigenlijk was hij graag stiekum verdwenen, maar ja, onder zulke minzaamheid... Hij zag bij de gangdeur kelners wijken, de ober boog met binnen-noodende armbeweging en Lex kwam de zaal in, door Willem gevolgd. Henk zag het aan: dit vond men hier gasten; dit waren menschen, waar het hotel, van den piccolo tot den statigen ober, gretig zijn best voor zou hebben gedaan. 't Verhoogde zijn aanzien, misschien ook zijn nota, dat zulke gasten hem bezochten. Toch droeg Lex het eenvoudige ochtendtoilet, waar ze onlangs te Zutphen mee aan het ontbijt kwam. Mama op Heidelust zorgde wel, dat Lex zich niet buitensporig kon kleeden. Maar deze wist de dingen te dragen; ze kende haar kleuren; het deftig gemak, waarmee ze nu de lange peau de Suède handschoenen hield in de bloote, geringde hand, toonde alleen al de grande dame. Hoewel nog niet waarlijk geproportioneerd, bewoog het rijzig lichaam zich prachtig: haar tengerheid had jeugd en houding. Ook bezat Lex het geheim der gedraging, waarbij de omgeving niet schijnt te tellen. Zonder iets van aanmatiging, deed zij, als lette er niemand op haar; schuin naast Henk's tafeltje gezeten, plaagde zij hem met zijn late opstaan en ging in eenzelfden toon door over Tromp. Voordat zij hier naar de Soleil kwamen, waren Willem en zij even naar het hotelletje bij het station getuft, waar zij meende dat Tromp logeerde, maar die bleek al terug naar Den Haag.

- Ik moet 'm het handschrift van zijn rede nasturen, vertelde Henk. Kranig, ook wanneer je het leest. Ik heb er een flink verslag uit gehaald, dat mijn heele reporter-zijn goed heeft gemaakt.

Lex legde het plan voor den morgen uit. Met Tromp en Henk hadden zij en Willem naar Zutphen willen tuffen; dan zou ‘de Hagenaar’ van daar over Apeldoorn zijn teruggereisd. Nu zouden zij Henk thuisbrengen, maar eigenlijk enkel zijn koffertje, daar de bedoeling was, dat hij mee zou terugrijden, nadat Tilly en Suus waren ingestapt, om òf met hen in Ellekom te lunchen òf mee te gaan naar nicht Cateau.

- Maar Lex!... Henk voorzag den schrik van Tilly, wanneer een tuf vóór hun deur zou stoppen en Lex er uit kwam met dezen dandy. Doch het zusje wou van geen ‘fratsen’ hooren, en zoo gleden zij weldra weg, na omschaard te zijn in de vestibule door vrijwel het gansche hotel-personeel, terwijl in Henk het bewustzijn neep, dat hij al zijn fooien verkeerd gaf.

September zette verrukkelijk in. Door het glinsterend zonnestuifsel scheen al herfstwit zich te weven, plotseling iets van dat zilver blank, waaronder het gras fluweeliger groent en de bloemkleuren trillend vonken. Louter over belommerde wegen met gazons en bloemenperken, voerde de glijdende, lichte vaart. Uit het zware Singelgeboomte kwam men in 't licht van den Velperweg, waar Henk inderhaast met zijn schoonzusje twistte over de door haar ontkende noodzakelijkheid om stil te houden aan Casa Blanca, opdat Henk neef en nicht kon bedanken. Had Willem, die stuurde, hun twist niet gehoord? Met een draai als een passerstreep, reed hij sierlijk, zwierig het erf op. Neef bleek uit paardrijden, doch Nicht kwam onmiddellijk naar buiten en deed beminnelijker dan ooit. Henk moest met zijn vrouw komen eten: Tilly zag haar zuster zóó zelden en Neef zijn jonge familie nooit.

Zwijgend en met strak gelaat, stond de dandy naast den wagen, terwijl zijn tante niet ophield te nooden. Toen gaf hij den knecht een bevelenden wenk, de motor snorde, zwijgend stapte hij in en plotseling gleed het voertuig voort, nog eer de gastvrouw was uitgepraat. Terwijl Henk, die was opgestaan, maar den wagen niet had verlaten, op zijn plaats ploffend en toen ijlings zich wendend, den hoed afnam, zag hij Nicht, in hare praatvaart gestuit, doch deze stoornis goedig aanvaardend, na een korten blik van verrassing op den onbeleefden chauffeur, met warme lachoogen Lex aankijken, terwijl zij: - Veel plezier! toewenschte en achterna gilde: - Compliment!

Kalm geknikt had Lex, bijna koel. Leuk aanvaardde zij deze hartelijkheid, ook al, alsof het zoo van zelf sprak. De jeugd, dacht Henk, de verwende jeugd van het aangehaalde, mooie meisje. Willem Kieboom was zelf schatrijk, en logeerde hier bij een tante; zijn ongedwongenheid, hoe

grof, was begrijpelijker dan het aannemen zonder dank door Lex. Want Willem deed naar zijn plompe natuur; met die tante was hij even gemeenzaam als met zijn moeder; van Lex was zoo iets onhebbelijks pose, waarmee ze haar hooghartigheid stilde. Ach, Henk wist, begreep, vergaf; het was *de* trots van Lex en Tilly; de trots, in hun kinderjaren gekrenkt; het ellendig-scheeve in hun verhouding tot àl de rijke familie, dat hen telkens onvatbaar scheen te maken voor natuurlijke gevoelens van hartelijkheid en dankbaarheid. Of - werkte hier misschien het besef mee, dat nicht Cateau haar koppelen wilde? Nu, nabij scheen het gevaar niet. Willem sprak noch keek ooit om: hartstochtelijk vervuld met zijn stuurtaak!

Door de volten in de nauwe dorpsstraat van Velp had hij behendig den wagen gedreven. Zij gleden nu langs grootere buitens, eindelijk waren zij in het groen, verlost van de opgepriktheid der villa's.

Lex scheen aanvankelijk weinig spraakzaam. Henk had iets vriendelijks gezegd over den rit, door haar bedacht; en nog eens had zij Tromp genoemd: jammer, dat die er niet van profiteerde. Daarop was weer een zwijgen gevallen. Hij bedacht, dat hij kleingeestig kon lijken, door over Tromp niet door te praten, omdat die Kieboom daar vóór hen zat; werkelijk ging Lex gretig in op wat hij zeide over haar vriend. Onverstoorbaar stuurde Willem, terwijl zij vol vuur sprak over de rede. Henk hoorde haar getroffen aan. Wel bracht zij in haar opmerkingen een paar maal Oom Alex te pas, wien, naar ze spotte, de studie moest worden opgedragen; doch, zoo zulke gezegden een ietsje kinderachtig aandeden, de geestdrift gloeide door haar spreken: zij had den zin van de rede verstaan.

- Ik gaf wat, als ik hem aan het werk kreeg!

- Aan het werk? Tromp?.... Lex, hij heeft het juist veel te druk!

- 'k Bedoel ander werk dan journalistiek.

- Kind, ik heb gebluft gezeten, dat hij, onder al het geslaaf voor die krant, iets als deze speech kon maken.

- Hij heeft zooveel meer... maar maakt nooit af. Wist je niet, dat hij voor het tooneel schrijft?

- Tromp?

- Ja, maar niet voor gewóón tooneel. Hij dweept met Hebbel. Schrijft in die trant. Maar dan nog... innig pessimistisch. Gespeeld worden zulke dingen toch niet. En hij is zóó gauw ontmoedigd, denkt zoo erbarmelijk slecht van zichzelf.

- Heb jij er wel eens iets van gelezen?

Henk zag met verglazenden blik naar Lex, haar fluweeloogen staarden rechtuit. Zij draalde met antwoord. Hij schraapte een kuch weg, verschoof op de bank.

- Ik begreep het niet, zei ze nu. - Tromp vond dat vrees'lijk! - En Henk aanziende: - Dit maakt het zoo moeilijk. Mijn waardelooze leekenoordeel!.... Maar hij is zoo onpràktisch en zóó gauw ontmoedigd...

Lex zweeg en ook Henk zeide niets meer. Hij voelde het als iets onmogelijks, haar hierover eenige vraag nog te doen. Wel bekende hij zich, dat er aan hare mededeelingen niets was, dat hij af keuren kon. En toch zat hij ontstemd, verdwaasd, sneed felle weerzin zijn spreken af. Zou hij haar van zijn werk vertellen? Háár iets zeggen... van den roman....? Er wrong door de strakgetrokken verwikkeling zijner gemelijke gedachten een wrang verlangen, haar tot zìjn vertrouwde te hebben: - zijn zuster, immers, die vòelde voor kunst. Doch neen! de roman was zijn geheim; ontstaans-voorwaarde was dat geheim; 't besef neep, dat hij verraad zou plegen, ook de trouw aan Tilly zou schenden, door er tòch over te spreken. Bovendien, Lex was vervuld met Tromp; onkiesch zou het zijn, als hij sprak van zichzelf.

De auto voerde door welige dreven, door de landelijkheid van onafzienbare bezittingen met veraf half verscholen huizen en hier of daar een groote hofsteê. Een eind lag de straatweg even verlaten, was er geen bepaald gerucht dan het rustelooze ronken; de wagen danste soms, voortstuivend, op; dan dobberden de inzittenden; doch weer gleed hij heen; en het was een genieting; en nochtans zat Henk in zijn wrangheid gevangen.

Hij dacht aan zijn werk, dat zóó vaak hem niets waard was, en dat hij nu toch wilde erkend zien. Laf vond hij zich, kinderachtig en lomp; en om te dòen, tot iets anders te komen, wist hij niets beters dan Willem in de chauffeursaandacht te storen met de vraag, of die sigaren had.

Lex lachte even, wat plaagziek-misprijzend. Zonder om te zien, reikte Willem over den schouder een zilveren sigarettenkoker toe. En weer lachte Lex, daar Henk den vorigen dag op Sonsbeek sigaretten vergif en onhollandsch genoemd had. 't Gaf een korte wisseling van grappen en Lex, opeens weer een-en-al plaaglust, woekerde met zijn onhandigheid, terwijl hij trachtte vuur te maken. Zoozeer waren beiden vervuld met dit spel, dat zij verrast opkeken toen er een gejuich langs hen heenvloog en de auto in vaart minderde.

Omziend, riep Lex: - Hé, de Koenens! en wuifde. De auto stopte, men stapte uit, de gezelschappen kwamen elkaar te-gemoet. - De buren, had Lex inderhaast verteld.

De menschen der villa naast Casa Blanca; jong-getrouwden; met den broer van mevrouw, een slanken luitenant der rijders. 't Was opeens een mondain geklikklak van hooge stemmen, een vlugge wisseling van beuzelpraat, waar Henk tusschenin stond als oudste van 't zestal, die zweeg en links deed, zich niet wist te houden. Hij zag-en-hoorde den luitenant zonder de minste inspanning Lex overladen met complimentjes; hij zag, dat Lex er plezier in had. Twee knappe, jonge gezichten, twee mooie, gave tanden-monden lachten elkander tegen. Doch meer trof hem het gedrag van Willem, die, terwijl het mevrouwtje nog tot hem sprak, zich van haar wendde en opdrong naar Lex, zoo, dat hij dicht naast deze kwam staan: vlak tegenover den luitenant. En luider, blijder, leek Lex te lachen. Mevrouw Koenen had nu plotseling haast. Er werd, in vlug geraket van woorden, een tennis-afspraak gemaakt voor den volgenden ochtend. - Kom! zei mevrouw Koenen en drong haar man vooruit met den arm. En:

- Ja, wij moeten ook voortmaken! zei Willem op een wel grappigen toon; en stak den arm door dien van Lex en dwong haar tot een sukkeldrafje. Onder spel van verzet liet zij zich duwen.

- Zou dit dan toch haar wereld zijn? dacht Henk. Zoo'n luitenant of zèlfs Willem?

Onhandig had hij afscheid van de Koenen's genomen, in halve handhaving van stijfheid. Doch met kalmen stap kwam hij naar de auto. Ergernis kwelde hem niet meer.

Die leek nu langs hem afgegleden. Als Lex zoo iets wilde... Met Tromp werd het toch niets...

Voort snelde de tuf weer. De vaart was verfrisschend. Bij De Roskam stak Willem het hoofd achteruit.

- Dáár straks lunchen?
- Goed! riep Lex.

Henk gaf zijn instemming met een knik. Hij dacht, wàt een feest het kon worden voor Suus. Tilly zou hij wel bepraten. Doch voor zich zou hij een voorwendsel zoeken om thuis te blijven. Misschien lag er de proef van zijn stuk in de *Taalgids*. Een dàg met dien Kieboom was hem te machtig.

J. DE MEESTER.

(*Wordt vervolgd*.)

Nachten.

I.

De zomer-regen in den nacht
Heeft doode droefheid weergebracht...
Ik hoor haar stille voeten gaan,
Haar eenzame oogen zien mij aan.
De bleeke bloemen van haar wang
En teedre lippen welkten lang, -
Zij streelt mijn voorhoofd koel en zacht,
En lacht zooals de droefheid lacht
Die opleeft in een zomernacht,
En met den regen mengt haar moeden lach...

Zij weet hoe zij niet blijven mag,
Hoe zij moet wijken voor den dag,
Hoe in het licht mijn trouwloos hart
Haar blik vergeet, haar beeld verwart, -
Mijn wereld heeft geen woon voor haar,
Daar zijn we als dooden naast elkâar.
Dit grillig nachtuur gaf me éen keer
Aan haar terug... Haar vingers weer
Sluit ze om mijn hoofd gelijk zij plach,
En fluistert week en wreed beklag
Dat zij niet met mij blijven mag,
En lichtloos weg moet neev'len, ver en vaag.

De volle regen valt gestaâg, -
Hoe zwaar ik aan herin'ring draag...
Arme verloren droefenis
Zoo bang nu voor het scheiden is, -
Zij klemt mijn matte slapen vast,
Meedogenloos drukt liefde's last.
Haar lippen zwijgen op mijn hart
Waar langzaam leed en lust verstart,
Mijn warme bloed vloeit kil en traag,
Mijn levenspolsen kloppen laag,
De donkre regen drupt gestaâg...
Met hoeveel heimwee had ik haar verwacht.

Het wonder van den diepen nacht
Heeft mij nu willoos in zijn macht, -
Wij zullen eeuwig samen zijn,
Door leed en leegte en vreemde pijn...

Een flauwe scheemring scheurt de lucht,
Mijn bleeke droefheid beeft en vlucht,
Haar nacht van leven ging voorbij, -
Ik strek mijn armen leeg en vrij,
Verlaten staat de stilte om mij.

- o Droeve liefste, ga niet heen,
Laat mij niet in het licht alleen...
- Geen antwoord komt er op mijn klacht
Dan de effen stem, indringend zacht,
Van regenruischen door den nacht...

II.

Vanavond is de wind ontwaakt,
En rekt zich uit in lange vlagen,
En wreekt zich om veel stille dagen...
In woeden is de wind ontwaakt
En beukt mijn huis met harde slagen.

Mijn huis ligt hoog en onbeschut,
Den wind gewijd naar alle zijden, -
Het kan zijn dol geweld niet mijden.
Te zwakke hulp, die brooze hut,
Voor wie daarbinnen angsten lijden.

De wind vaart daavrend door het bosch,
En doet er al wat dood is knakken,
En schudt de nesten op de takken,
Maar rukt hun teedre kracht niet los...
Uitritslend doolt de wind door 't bosch
En laat zijn vleuglen langzaam zakken.

Vanavond werd mijn ziel gewekt
En richt zich op in toornig klagen,
En roept om veel vermoorde dagen,
Met schuld en zwijgen toegedekt...
Door Waarheid werd mijn ziel gewekt.
En wil haar schittring niet verdragen.

Haar donkre weeklacht neemt geen eind
En dooft àl teerdere geruchten...
In vlammen staan de verre luchten...
O vredeloosheid zonder eind,
Zij kan zichzelve niet ontvluchten.

De wind zal heengaan als 't hem lust,
En slapen in het koele westen,
En droomen van de zomernesten,
In woesten jeugdnacht verontrust...
Maar wanneer wordt de gloed gebluscht
Die voor mijn oogen laait in 't oosten,
Wat heugnis zal mijn droomen troosten,
En welk woord brengt mijn ziel tot rust,
Door al de dagen die mij resten?

III.

De nacht is wijd en vol beloften, kom...
Er gaan veel geuren en geluiden om
    Waarvan de dag niet weet.
Klaatrende zonnekleuren zijn nu stom,
Elk hart leeft in zijn heimlijk heiligdom
    Van lief ver boven leed.

't Gemaaide gras ligt grijs voor onzen voet, -
Wij gaan een dieper wereld te gemoet
    Van duistrend uur tot uur.
Nachtadem stilt ons heet en hongrig bloed,
Al schijn van schuld werd langgelêen geboet
    In schroeiend dagevuur.

De wind strijkt laag en langzaam uit het west,
Een late vogel trekt naar 't veilig nest
    Met vreedzaam wiek-gerucht, -
Troeb'le begeerten klaarden zonder rest,
De droge dorst der dagen is gelescht
    Aan dauwdoordrenkte lucht.

Een sneeuwbal beurt haar witte bloesems hoog
Als lichte nevelvlekken voor ons oog,
    Met geur van koel weleer...
Zoo vinden we al wat onze ziel bewoog,
Wat blank en lokkend tot ons nederboog,
    Bleek en verheerlijkt weêr.

Blijf bij mij nog... Straks blinkt het oosten rood,
Dan valt terug weer in den valen dood
  Wat nu zoo zoet geneest.
O goede Nacht, toch gaaft ge ons levensbrood,
Waar wij weer samen in uw donkren schoot
  Als kindren zijn geweest.

IV.

Zet hier uw voetstappen zachter,
Of al niemand ze kan hooren,
- Daar is geen poort en geen wachter,
Voor het rijk van 't ongeboorne -

Wolkende witte gewaden,
Die nooit levend lijf omvingen,
Glijden langs eindlooze paden,
IJler dan erinneringen.
Hier gaan veel bleeke beloften,
In het leven onvervulde,
Dagen zijn hier, die verdoften
Lang eer nacht hun zon verhulde.

Lampen, in schemer verdoken
Eer een mensch hun schijn ontdekte,
Oogen van kindren, geloken
Voor ooit licht er blijheid wekte.

Paarlen, in duister verweerde,
Waar geen dag ze glanzig maakte,
Huivrig verkwijnde begeerten,
Nooit door vreugden aangeraakte,
Kleurlooze, klachtlooze lippen,
Door geen warmen mond gekuste,
Sterren als neevlige stippen,
Aan de heemlen uitgebluschte.

Hier huist een heimlijk verleden,
Al 't verzonkene ongeleefde,
Schimmen en schaduwigheden
Waar zich levende daad uit weefde.

Zacht leiden eenzame nachten
Langs dit ongekend verloorne -
Wijd, zonder poorten of wachten,
Ligt het land van 't ongeboorne...

V.

Mijn arme hart zei tot den nacht:
Wat zou ik van u vreezen?
Uw zware zwijgen, uw raadslig zwart? -
Hebt gij mij niet verzadigd met smart,
Meer dan er ooit nog kan wezen -
Ken 'k niet het diepst van uw macht?

Mijn moede hart vroeg aan den nacht:
Neem mij weer in uw armen...
Wieg mij en sus mij en stil mijn bloed,
Draag mij ver weg uit der dagen gloed,
Geef mij uw donker erbarmen,
Dek als een moeder mij zacht.

Mijn blinde hart klaagde in den nacht:
Nu heb ik u verloren...
Ik zie niet langer uw duister teêr,
Luisterend hoor ik uw stilte niet meer,
Niets dat mijn rust nog wil storen,
Nergens een droefheid die wacht...

K.C.W.

Pangeran Ario Hadiningrat, een Javaansch pionier.

Elke groote maatschappelijke hervorming, elke nieuwe geestesrichting, hoezeer de vrucht der samenwerking van velen, wordt voorbereid door de gestie van enkelen. Op den weg van den vooruitgang wordt geen vordering van beteekenis gemaakt zonder de hulp van voorloopers die, hun tijd vooruit, de moeilijke en dikwerf ondankbare taak vervullen den tijdgenoot voor te lichten op het pad dat zal moeten leiden tot het betere en hoogere.

Wanneer eenmaal de geschiedenis geschreven zal worden van de opmerkelijke beweging die men zou kunnen aanduiden als de geestelijke opleving van het Javaansche volk, dan zal onder de voorloopers van deze beweging met eere genoemd worden de naam van den onlangs overleden Regent van Demak: Pangeran Ario Hadiningrat.

Hij stamde uit een geslacht dat voor de geestelijke pionierstaak als voorbestemd scheen. Dat zijn vader, eveneens Pangeran Regent van Demak, een zeer ontwikkeld en vooruitziend man was, kan hieruit blijken dat hij het voor dien tijd zeer ongewone besluit nam, zijne kinderen eene Europeesche opvoeding te geven. Hij haalde den heer C.E. van Kesteren (den lateren redacteur van de *Indische Gids*) over, de opvoeding zijner kinderen als Gouverneur te leiden en zoo konden dezen zich verheugen in het voorrecht eener opleiding waarvan het groote meerendeel der Javaansche Regentenzonen nog geruimen tijd verstoken zoude blijven.

De Regent van Demak heeft de breede opvattingen zijns

vaders steeds met groote dankbaarheid herdacht. In een niet gepubliceerd gedeelte eener nader te bespreken Nota van 1896, schreef hij o.a. het volgende:

> 'Wijlen mijn vader zag de toestanden goed in. Reeds in 1846, toen er nog geen sprake was om de inlanders op te leiden, ja zelfs toen het Europeesch onderwijs nog veel te wenschen overliet, voorspelde hij wat mettertijd gebeuren zou. Hij stelde reeds toen alles in het werk om aan zijne kinderen eene opvoeding te geven van welke zijne collega's niet het minste begrip hadden en die door velen hunner soms gelaakt werd.
> Doch dit was bij mijn vader aan doovemans ooren gepreekt. Hij luisterde niet naar hen; volgde zijn eigen zin en liet zijne kinderen de richting volgen welke hem de meest verstandige voorkwam.
> "Jongens", zeide hij een paar jaren voor zijn dood, zonder ontwikkeling zult Ge U later niet gelukkig kunnen gevoelen; zonder haar zult Ge ons nageslacht met den dag achteruit zien gaan; let op mijne woorden en van de waarheid van dit gezegde werd ik mij in den loop van jaren steeds meer bewust'.

Onder de broeders van den Regent van Demak onderscheidde zich vooral de Regent van Japara door het gemak waarmede hij zich in het Nederlandsch uitdrukte en door zijne hoffelijke vormen. Hij was de vader van Kartini, de hoogst beschaafde, helaas te vroeg overledene echtgenoote van den Regent van Rembang en op haar gebied wederom draagster van nieuwe beschavingsbegrippen en voorloopster van ingrijpende hervormingen in de vrouwelijke inlandsche maatschappij.

Hadiningrat werd in Maart 1881 benoemd tot Regent van Demak. Dit regentschap behoorde destijds, en behoort nog, tot de van nature het meest misdeelde regentschappen van Java. Door zijne ligging, bodemgesteldheid en onvoldoende bevloeiing bij uitsluiting aangewezen op laagland-cultures en, bij mislukking hiervan, verstoken van voldoende bestaansmiddelen, staat het bovendien bloot aan chronische overstroomingen met al den aankleve van dien in den vorm van slechte hygiënische toestanden, epidemiën en schaarschte aan voedingsmiddelen. Elke klimatologische afwijking, hetzij

langdurige droogte, hetzij overvloedige regenval, leidt hier tot gevolgen welke het weerstandsvermogen der bevolking kunnen aantasten en haar economisch evenwicht in gevaar kunnen brengen.

Dat eene dergelijke afdeeling nòch door de Europeesche nòch door de inlandsche bestuursambtenaren bij voorkeur als arbeidsveld wordt uitgekozen, is wellicht te betreuren maar niet te verwonderen. Vooral voor de Europeesche bestuursambtenaren was Demak een afdeeling die meer gevreesd dan gezocht werd; overplaatsingen en bestuurswisselingen waren daar aan de orde van den dag en een en ander droeg zeker niet bij tot stabiliteit in de bestuurs-actie.

Zoo althans was de toestand toen ik in 1892, als controleur bij het Binnenlandsch-Bestuur, belast werd met het onderzoek naar de heerendiensten in de afdeeling Demak en aldus mijne kennismaking begon met den man aan wien deze regelen zijn gewijd. Zoowel toen als bij mijne daarop gevolgde plaatsing als controleur ter hoofdplaats Semarang kwam ik, zoo in als buiten dienst, herhaaldelijk met hem in aanraking en de aldus aangeknoopte vriendschappelijke betrekkingen werden voortgezet, eerst tijdens mijne detacheering aan de Algemeene Secretarie te Buitenzorg, in latere jaren toen een inspecteerende werkkring mij wederom persoonlijk met den Regent van Demak in aanraking bracht, eindelijk ook na mijn vertrek naar Europa in 1907. Zoo ontspon zich eene correspondentie die ik, met tusschenpoozen, gedurende een 20-tal jaren met hem mocht voeren.

Al spoedig had ik hem leeren kennen als een Javaan van zeldzamen aanleg en vervuld met warme belangstelling voor àl wat het Javaansche volk in het algemeen en de afdeeling Demak in het bizonder tot hoogeren bloei zou kunnen brengen. Tevens bleek mij echter dat hij, als zoovele zijner Collega's, min of meer gesloten was van aard en de neiging had zijne innerlijke gevoelens te verbergen achter een sluier van diplomatieke wellevendheid. Bij voortgezette kennismaking en toenemend vertrouwen kwam hierin echter verandering en, zoo in zijne gesprekken als in zijne brieven, kwam hij geleidelijk er toe, nu en dan een tipje van dien sluier op te lichten.

Vooral zijne brieven, hoewel niet altijd handelende over

gewichtige of diepzinnige aangelegenheden schenken eenig inzicht in zijn geestes- en gemoedstoestand. Tevens kunnen zij een denkbeeld geven van de omstandigheden waaronder hij zijn dienstwerk had te verrichten en van de moeilijkheden waarmede hij daarbij had te kampen. Eindelijk geven zij blijk van het gemak waarmede hij in de Nederlandsche taal schreef en... dacht.

Aan het slot van de hierboven bedoelde Nota maakte Hadiningrat zijne verontschuldigingen voor de vrijheid waarmede hij sommige bestaande toestanden en voorschriften had gecritiseerd.

'De lezer dezer Nota', zoo schreef hij, 'houde het den schrijver ten goede dat hij zoo vrijmoedig zijn meening uitsprak. Ik gevoel dat de Nederlander des te meer prijs er op zal stellen eens de ware gevoelens des overheerschten te hooren, wijl het hem zoo zelden gegund is een blik te slaan in hoofd en hart van den bruinen man'.

Het is deze zelfde overweging n.l. dat het den Nederlander zoo zelden gegund is een blik te slaan in hoofd en hart van den bruinen man, die mij er toe geleid heeft bekendheid te geven aan eenige fragmenten uit Hadiningrat's correspondentie.

Gemakshalve heb ik de daarvoor in aanmerking komende brieven gesplitst in twee categorieën n.l. *a*. die welke betrekking hebben op zijne dienstverrichtingen in de afdeeling Demak en *b*. die, welke handelen over verschillende aangelegenheden hetzij van persoonlijk, hetzij van algemeen belang.

De eerste aanleiding tot het voeren van correspondentie over de toestanden in de afdeeling Demak was een voorstel van de Directeuren van Binnenlandsch Bestuur en der Burgerlijke Openbare Werken om eenige belangrijke herstellingen aan de Demaksche waterwerken te doen uitvoeren, niet in betaalden arbeid maar in onbezoldigden heerendienst. Reeds vroeger was door de Regeering last gegeven tot uitvoering van een dergelijk werk in heerendienst, niettegenstaande door de plaatselijke en gewestelijke ambtenaren van Demak en Semarang en door mij ter Algemeene Secretarie te Buitenzorg was aangedrongen op uitvoering in betaalden arbeid. De overweging welke de Regeering tot uitvoering in heerendienst deed besluiten was, dat de afdeeling Demak

tengevolge van den aanleg der waterwerken, economisch diermate was vooruitgegaan en de druk der heerendiensten aldaar zoo was verminderd dat tegen eenige verzwaring van dien druk niet opgezien behoefde te worden. Toen nu andermaal een voorstel binnenkwam ter Alg. Secretarie om 300.000 onbezoldigde dagdiensten van heerendienstplichtigen te vorderen voor verbetering der afwatering in Demak, nam ik de vrijheid om, alvorens dit voorstel bij de Regeering voor te brengen, den Regent van Demak te vragen of de economische toestand van Demak door den aanleg der waterwerken, inderdaad zoodanig was vooruitgegaan als te Batavia aangenomen werd.

Onder dagteekening 17 Augustus 1895 antwoordde hij het volgende:

> ‘Om U de waarheid te zeggen zou ik niet gaarne willen zien, dat Demak weder zijn waterwerken miste als voorheen. Nut hebben ze wel degelijk en zou ik dus niet durven beweren, dat zij niet van den minsten invloed zijn op den bloei en welvaart van Demak. Doch dat deze beide door 't bestaan der waterwerken thans zoodanig zijn als door velen voorgesteld wordt, is iets dat ik niet met de hand op 't hart zou durven zeggen, ook niet dat ze immer zoodanig zullen worden, tenzij dat een ommekeer van zaken plaats heeft en de bevolking zich in de gelegenheid gesteld ziet met gemak op een andere eerlijke wijze geld te verdienen dan zij tot dusver gewoon is te doen:
> In 1893 en 1894, dus na het ontstaan der waterwerken, hebben overstroomingen in de districten Demak en Wedoeng zulk eene belangrijke schade aangericht, dat de Regeering 't noodzakelijk achtte de bevolking met padizaad te helpen en de heerendienstplichtigen, die aan de beschadigde dijken te werk gesteld werden, als gewone koelies (25 cents daags) te betalen ten einde hun te gemoet te komen. Al die aardigheden hebben de Regeering ± *f* 100.000 en in 't tweede jaar ± *f* 40.000 gekost. Nu wordt door verlegging van de Serang en betere bedijking er van wel verwacht, dat de bevolking voortaan vrij van bandjirs zal zijn en ik geloof ook wel dat het helpen zal, desniettemin zou ik gaarne een

paar jaren willen wachten om de resultaten der pogingen te beoordeelen.

Over 't geheel genomen heeft nu de bevolking minder heerendiensten te praesteeren dan vroeger, ook wat lichter, omdat de te onderhouden leidingen die bijna overal te vinden zijn, zich gemakkelijk laten verdeelen. Gaat men echter district voor district na, dan zal men tot de ontdekking komen, dat vele dessas een zwaarder werk dan vroeger te verrichten hebben. Zoo is de heerendienst in distr. Demak en Manggar veel drukkender dan voorheen geworden. In Wedoeng en Samboeng is ze daarentegen minder. Evenzoo is het gesteld met de dessadiensten, waarin o.a. de duizenden bruggetjes, wier bestaan te danken is aan de nieuwe leidingen van de waterwerken, gemaakt en onderhouden moeten worden. Deze quaestie werd op de vergadering van 18 t/m 20 Juni 1892, besproken, doch zonder het gewenschte resultaat.
De waterwerken van Demak zijn tot heden de mooiste en belangrijkste van geheel Nederlandsch Indië. De kunstwerken zijn prachtig en hecht. De waterleidingen vormen zulk een mooi net in deze Afdeeling, dat geen landbouwer in de streek, waar zij zijn, bang behoeft te zijn voor gebrek aan irrigatiewater, *als* dit althans in de opgedamde rivieren in genoegzame quantiteit te vinden is. Maar het ongeluk wil, dat zulks niet altijd het geval in den West- en nooit het geval in den Oostmoesson is, zoodat de betrokken bevolking behalve de hulpvaardigheid van den Irrigatiechef, ook dikwijls die van Onzen Lieven Heer heeft af te smeeken om water te mogen hebben voor hare aanplantingen. Kan de Ingenieur geen water geven, hij verbergt dit nooit, doch Onze Lieve Heer maakt den toestand nooit bekend, maar hoe 't ook zijn moge, of 't zus dan wel zóó is, de bevolking blijft de lijdende partij en wordt daarmeê niet gebaat.
Gesteld dat het waar was, dat de Demaksche Waterwerken zulk een gunstigen invloed uitoefenen op den economischen toestand, dan zou iemand, die kennis van zaken en toestanden heeft, toch niet daarom verwachten,

dat daardoor de welvaart van 't verarmde Demak, waar de bevolking slechts van landbouw leeft en nergens gelegenheid vindt om wat te verdienen, in betrekkelijk korten tijd in die mate zal toenemen, dat de draagkracht der inwoners gelijk gesteld kan worden met die op andere plaatsen, waar 't altijd goed geweest is.
Vroeg U mij hoe het met de welvaart der Chineezen ging, dan zou ik U geantwoord hebben, dat ze beter moest zijn dan vroeger. - De rijstprijzen zijn thans laag, ja in den oogsttijd meer dan de helft lager dan voorheen. Nu zijn zij wel gestegen, doch nog niet zooals het zijn kan en moet. Het gevolg er van is, dat al is de padi-productie op verscheidene plaatsen naar de hoogte gegaan, de geldelijke voordeelen, die de bevolking van den oogst heeft, minder zijn dan voorheen. - De vraag wordt wel eens gedaan, waarom de bevolking haar padie zoo gauw verkoopt, maar hij die den toestand kent, behoeft er zich niet over te verwonren, daar hij zeer goed begrijpt, dat 't niet anders kan. Gelijk boven gezegd is, leeft de bevolking slechts van den landbouw en voornamelijk van de padie-cultuur. Gelegenheid om op andere eerlijke wijze geld te verdienen, heeft ze niet. Is 't dus te verwonderen dat ze om wat geld te hebben, hetzij voor dagelijksche behoefte, hetzij om de verschillende belastingen te betalen successievelijk haar padie gaat verkoopen? De Chineezen over 't algemeen zijn de padie-opkoopers, die het gekochte tegen 't begin van den Westmoesson met woekerwinst verkoopen dikwijls aan dezelfde personen, die vroeger verkocht hebben.
Kort gezegd, is de economische toestand in dit regentschap nog niet van dien aard, dat daarop luchtkasteelen kunnen worden gebouwd'....
'De regens zijn opgehouden nadat bepaald is, dat de bevolking in plaats van tweede gewassen sawahlabohoeloe[1)] zal planten en de waterwerken daarvoor het noodige water zullen verstrekken. Daar heb je 't weder! De mensch wikt, God beschikt.'

1) Sawahs die van regen afhankelijk zijn en dus alleen beplant kunnen worden bij voldoenden regenval.

Uit dezen brief sprak nog eenig optimisme. Een paar jaar later begon de cholera het hoofd weer op te steken, zooals blijken kan uit bijgaande mededeelingen ontleend aan een brief van 31 Juli 1897.

> ‘De cholera is afnemende, doch heeft reeds bij de 3000 menschenlevens geeischt.
> Waarom wordt toch de Creolin-therapie van Dr. Groneman niet toegepast? M.i. dienen de proeven genomen te worden. Hoe en wat Dr. G. is, moet men dáár laten, doch zijn pogingen om in het belang te werken van de menscheid dienen geapprecieerd te worden. Blijkt uit de genomen proeven dat zijn geneesmethode niet deugt, welnu men geve dit hem te kennen en daarmêe uit. Voor de oningewijden heeft 't den schijn, alsof men iets tegen hem heeft, als van Regeeringswege de proeven niet genomen worden.
> Als ik wat te zeggen had, zou ik aan de Regeeringen van alle beschaafde landen voorstellen om gezamenlijk een groote som gelds bijelkander te brengen ten einde wien ook, te kunnen beloonen, die afdoende middelen tegen tot nu toe moeielijk te genezen ziekten aan de hand kan doen.
> Het geldt hier de belangen van zoo vele millioenen, want ik vind 't hoogst onaangenaam om aan te zien, dat duizende menschen, zooals bijv. in Britsch Indië tijdens de pest-épidemie, creperen, zonder dat de gezonden er iets aan doen kunnen. 't Is waar, wat God doet is wel gedaan. Misschien is het beter, dat er duizenden in een betrekkelijk korten tijd naar de andere wereld gaan; wie weet of daar niet voor het aanleggen van waterwerken even als hier in Demak, of zoo iets van dien aard, vele heerendienstplichtigen benoodigd worden, maar daarover kunnen wij, menschen, niet oordeelen en zijn dus verplicht om die volksverhuizing op gepaste wijze tegen te gaan, want wij hebben hier ook heerendienstplichtigen noodig.’

Nog eenige jaren later was van het optimisme van 1895 niet veel meer overgebleven. In een brief, gedagteekend 27 Maart 1901 en geschreven naar aanleiding van eene felicitatie die ik hem had gezonden bij gelegenheid van zijn

20-jarig jubileum als Regent, schreef hij mij het volgende:

> ‘In plaats van mij te feliciteeren had U mij eigenlijk moeten condoleeren en wel met het feit, dat Demak, waar ik 20 jaren regent ben, hoewel gedeeltelijk, nog honger lijdt. Van mijn werk gedurende al die jaren, die nimmer meer terugkeeren, heb ik geen satisfactie. Is die slechte toestand het resultaat van den ijver, de toewijding en de belangstelling, die aan den dag gelegd zijn? Dan is hierin iets raadselachtigs. Elk jaar word ik twaalf maanden ouder; mijne krachten zullen mij langzamerhand begeven, doch Demak is nog niet geworden wat verwacht werd. Vroeg of laat zal er een ramp komen, waarvan de gevolgen niet te overzien zijn. De door den Waterstaat tot stand gebrachte Serangdijk, die hoewel pas zes jaren oud, reeds vier maal is moeten worden opgehoogd omdat hij in elken westmoesson te laag bleek te zijn, zal immers eenmaal doorbreken - in welk jaar weet ik niet, doch met zekerheid kan de doorbraak verwacht worden - en de groote ramp is weder dáár.
> Men heeft de Serang in tweeën gesplitst omdat daarin verscheidene rivieren van de Moeria uitmonden in de hoop dat daardoor de toestand beter zoude worden. Doch mis; men heeft nu veel meer zorg dan vroeger; had men vóór dien tijd slechts den linkerdijk te bewaken - de rechter ressorteert onder Djapara - nu moet niet alleen die dijk doch ook de linker en rechterdijk van den nieuwen tak, bij hooge waterstanden bewaakt worden. De bevolking wordt nu blootgesteld aan meer gevaren dan vroeger en de goegoer goenoeng diensten[1] als het noodsein geslagen wordt, mogen niet licht geteld worden, daar in den westmoesson 't signaal bij bandjirs zich ieder oogenblik laat hooren.
> De Ingenieur, die dat geprojecteerd heeft, zit nu, ik weet niet waar, wellicht reeds in Holland met pensioen en wij arme Demakkers zijn gedoemd om voor zijn prachtige, der Regeering tonnen gouds gekost heb-

1) Bewakingsdiensten waarvoor alle werkbare mannen worden opgeroepen.

bende ideeën te boeten. Wij moeten de dijken jaar in jaar uit bij elke bandjir bewaken ter voorkoming van doorbraken, die zonder twijfel zooals boven gezegd is, vroeg of laat zullen geschieden. Ik kan nog meer van die aardigheden vertellen, doch laat mij nu maar eindigen; ik zal t.z.t. het verhaal voortzetten.'

Een paar maanden later (30 Mei 1901) kwam hij nader op de zaak terug en betoogde dat de treurige toestanden in Demak in hoofdzaak waren toe te schrijven aan de chronisch geworden natuurrampen waardoor die afdeeling bij voortduring werd getroffen:

'In Zuid Demak is de bevolking, op één onder-distrikt na, niet van de beste soort. Er wordt veel geschoven en een werkzaam leven wordt er niet geleid. Wellicht is het laatste het onvermijdelijk gevolg van 't eerste. En ofschoon zware misdrijven niet meer gepleegd worden als voorheen, dus geen ketjoes, geen veediefstallen, geen moorden enz., laat de toestand in 't algemeen toch nog te wenschen over. Van het Solosche volk hebben wij geen last, doch van 't Poerwodadische des te meer. Maar hoe het ook zij, als Demak in 't algemeen en die streek in 't bizonder bijv.: vijf jaren achtereen vrij was van allerlei rampen, dan behoefde er niets meer gedaan te worden, zoowel de toestand als het karakter der bevolking zouden zich van zelf verbeteren. Daar ben ik ten volle van overiuigd.
Rampen van allerlei aard bezoeken Demak bijna elk jaar. Behalve dat de mislukkingen periodiek zijn, hebben wij in de laatste jaren hier gehad: 1893 overstrooming, 1894 idem, 1895, te veel regen in den oostmoesson, waardoor geen polowidjo[1)] geplant kon worden; 1896, droogte, koortsepidemie, rijstschaarste in Mangar (Zuid Demak); 1897 cholera-epidemie; 1898 veel regen in den Oostmoesson; 1899 veeziekte, waardoor ± 6000 buffels crepeerden, muizenplaag; 1900 droogte, geen polowidjo, rijstschaarste. En dit jaar weder "slechte oogst"! Laat de menschen wat verademing hebben, ik ben er zeker

1) Z.g. tweede gewassen die na padi of op droge gronden worden geplant.

van dat over een jaar of vijf de toestand tienmaal beter wordt dan nu. Maar wat is er nu aan te doen? De menschen kunnen toch jaar in jaar uit niet door 't Gouvernement gevoed worden. Alles valt tegen.
Wat betreft de waterwerken, die zijn sedert wat beter geworden, er zijn vele veranderingen ten goede gekomen, doch wegens het te geringe waterdebiet in vele maanden van 't jaar kan daarvan ook niet zooveel verwacht worden als 't zijn moet.
Er wordt zoo veel geschreven over de motieven, die achteruitgang van Java's welvaart veroorzaken. De schrijvers hebben er zich veel moeite voor gegeven uit innige belangstelling in 't mooie Insulinde en uit menschelijk plichtbesef om te wijzen op allerlei dingen, die verkeerd werken; de redeneeringen zijn juist, doch ik beweer dat de opgenoemde oorzaken van minder invloed zouden zijn als Java niet zoo vaak geteisterd werd door allerlei rampen van hooger hand. Als ik over al die dingen begin na te denken, dan word ik ontmoedigd. Ik word met den dag ouder, en Demak vereischt nog steeds even veel zorgen als voorheen. Er is hier niets anders te doen dan aanhoudend een wakend oog houden op 't welzijn van de bevolking. En dat is geen gemakkelijke taak want er moet voor gezorgd worden dat men steeds op de hoogte is van al wat daarmede in verband staat. Hadden alle mindere inl. hoofden evenveel belangstelling, het zou anders zijn. Missen zij grootendeels die belangstelling, het algemeen belang gaat den meeste weinig ter harte. Hulp zooals deze behoort te zijn, kan alzoo van hen niet altijd verwacht worden.'

In dezen zelfden brief gaf hij mij nog eenige bijzonderheden over een in Demak gevallen aschregen:

'Wij zijn in volslagen duisternis geweest op 23 dezer. Nooit in mijn leven heb ik zoo iets beleefd. De aschregens, die ik te voren bijgewoond had, waren van minder beduidenden aard. Ik kon mij daarom een toestand niet voorstellen als die van verleden week. Vandaar dan ook dat ik dien morgen nog op tournee

ging. Doch het mocht niet lang duren, of daar stond ik midden op de sawahs in duisternis in den waren zin des woords gehuld, zóó dat niets op een afstand van een meter onderscheiden kon worden. Niemand was er op voorbereid. Licht was er niet. De loopende menschen bonsden tegen elkander. Er was een ongewone stilte, veroorzaakt door ongerustheid of vrees voor de dingen, die wellicht nog zouden kunnen komen. De mensch voelde zich zóó klein, zoo onbeduidend, dat zelfs de grootste grootspreker ten volle besefte, dat hij ten aanzien van al dat grootsche daar buiten een zandkorreltje gelijk was. Gelukkig heeft 't niet te lang geduurd. Doch hoe het ook zij, mensch en dier hebben tot heden van de gevolgen nog veel last. De 4 m.m. dikke asch, die gevallen is, kwelt ons allen. Waarom slechts zóó dun, en niet 10000 maal dikker? dan zou men een nieuw Demak krijgen, wellicht zou 't beter zijn dan 't tegenwoordige, dat voortdurend door allerlei rampen geteisterd wordt.'

Nog in hetzelfde jaar moest een nieuw klaaglied aangeheven worden over het steeds dreigend spook der natuurrampen en epidemieën. In September 1901 schreef hij mij het volgende:

'Overdag uitgaan en 's avonds aan de schrijftafel, zoo gaat 't dag in dag uit, als er niets bijzonders te doen is. En dan in een hitte, overdag althans, die alles bijna doet koken, wat maar naar vocht gelijkt; het is een beroerde tijd. Waarom heeft de Voorzienigheid Demak toch zoo misdeeld en mij door het lot laten aanwijzen om daarvan aan 't hoofd te staan? Een wijsgeerige vraag, die nimmer beantwoord kan worden! Maar wat zou 't helpen, als ze beantwoord werd? Wellicht zou ik 't nog beroerder dan nu vinden, wie weet 't. Was ik maar jonger gehuwd en waren mijn kinderen dientengevolge allemaal volwassen, ik zou zeker over de zaak anders denken of gedacht hebben. Er is nu nog geen kwestie van, dat ik naar rust kan verlangen hoe welkom deze mij ook zijn zou. Mijn kinderen zijn nog te jong, zij hebben nog te veel noo-

dig om de groote, wijde wereld in te kunnen gaan. Ik ben gebonden, tenzij dat de tijd daar is om de eeuwigheid in te gaan, wat ik niet hoop, dan kan zich geen menschelijke wil er tegen verzetten. Maar de mensch maakt zich wel eens te veel illusies van dingen, die hij nog niet heeft; het kan wellicht 't geval zijn met mij, en zal ik me er dus maar bij nederleggen waar mopperen niets hoegenaamd helpen kan.
Nauwelijks beginnen de tweede gewassen goed op te komen of de droogte treedt in en de cholera steekt 't hoofd op. Door verscheidene reizigers van Samarang afkomstig, is die ziekte hier overgebracht en hoewel er nog niet meer dan een twintigtal gevallen voorgekomen zijn, het laat zich toch aanzien dat de epidemie voor de deur staat. Het zal dan, ofschoon ik er volstrekt niet naar verlang, de vierde maal zijn dat Demak gedurende de laatste 20 jaren door dien gevaarlijken vijand bezocht wordt. Wat nu te doen, de mensch staat er machteloos tegenover.
Wat ook gedaan is geworden om het leed der bevolking in dit Regentschap te lenigen, niets nog heeft dat gevolg dat de toestand bevredigend genoemd kan worden. Maar hoe kan 't anders. Reeds twee jaren heeft men geen profijt gehad van de tweede gewassen en de laatste oogst van 't hoofdgewas is bizonder slecht geweest. Ik gevoelde mij genoodzaakt heden weder voor te stellen om nog ± 60 mille te mogen hebben voor reliefworks. Daarbij komt nog dat de cholera dezer dagen epidemisch verklaard zal moeten worden en dan gaat weder een verzoek in zee om geld ter bestrijding der kosten van ontsmetting, onteigeningen enz.
In sommige stranddessas crepeeren de menschen als muizen! Wat nu te doen? Het voorschrift zegt, dat met het epidemisch verklaren gewacht moet worden tot dat het aantal omgekomenen het cijfer overtreft van sterfgevallen wegens allerlei ziekten onder gewone omstandigheden[1]. Wat een regeling! 't Is om er van mêe te sterven.'

1) Deze regeling is kort daarna gewijzigd.
C.J.H.

De eerstvolgende jaren werd over dit onderwerp niet meer gecorrespondeerd. Naar aanleiding echter van een afscheidsbrief, door mij in 1907 vóór mijn vertrek naar Europa, aan den Regent van Demak geschreven, ontving ik een uitvoerigen brief van 8 November 1907 waaruit blijken kan dat ook de sinds verloopen zes jaar weinig reden hadden gegeven tot meer optimistische verwachtingen; bovendien geeft deze brief karakteristieke bizonderheden over het milieu waarin de Regent werkte.

> ‘Demak met succes vooruit te helpen is geen gemakkelijke taak. Periodieke overstroomingen en misgewas vormen de beletselen. Ruim een kwart eeuw heb ik mijn krachten gewijd aan de bevordering van de welvaart der Afdeeling, doch de resultaten kunnen nog maar niet de verlangde of voorgestelde zijn, daar hetgeen in de eene moesson tot stand gebracht is, dikwerf in de andere weder te niet gaat. Zoo kan men steeds aan den gang blijven. En toch geef ik 't nog niet op; ik wensch iets op te bouwen, wat blijft en van veel nut is. Ik ben nu zoo jong niet meer en zou mij niets aangenamer zijn dan nog vóór mijn dood datgene te kunnen zien wat immer tot mijn nalatenschap kan dienen. De mensch leeft, naar ik geloof, maar eens in de wereld en moet hij, die het goede beoogt, zich toch ongelukkig gevoelen als hij mocht vernemen dat van zijn werk niets overblijft. Een ongezegend werk geweest dus! Jaren achtereen heb ik door herhaaldelijke bestuursverwisseling als anderszins ten behoeve van 't regentschap zoo niet alles dan toch veel meer dan anders zelf moeten verrichten. Vijf jaren achtereen heb ik moeten dienen onder een Assistent Resident die aan vervolgingswaanzin leed en bijna alles aan mij overliet en zulks in een zeer moeilijken tijd, gedurende 't heerschen van schaarste, als wanneer gehandeld moest worden. De man sloot zich minstens eens in de zeven weken eenige dagen op met geladen revolver in de hand, daarmede bedreigend en wegjagend een ieder, die er kwam. Hij kon niet slapen en sprong op van het minste geritsel. Al de huis-

genooten moesten dan in 't bijgebouw en al de belangrijke stukken naar mij.
Gelukkig dat het een goede man was, die zich niet schaamde om 't mij volmondig te bekennen. Iedereen wist 't en 't hoofd van 't gewest was daarvan ook op de hoogte. Doch men had medelijden met den man, omdat hij nog geen pensioen verdiend had. Ondertusschen, ik moest mij alles maar op den rug laden zonder verhooging van tractement. Toen U te Demak was, merkte U, meen ik, al op dat 't archief in de kaboepaten[1)] was in plaats van daar, waar 't zijn moest. Maar op de keper beschouwd was 't een geluk dat zulks plaats had; geluk voor Demak en geluk voor mij. Al de aan de bevolking te verleenen voorschotten werden aan mij (ten aanzien van de verdeeling en administratie) overgelaten n.l. *f* 120,000 voor den aankoop van buffels, *f* 20,000 voor het aanleggen van klappertuinen, *f* 134,000 voor sawahbewerking en *f* 3000 voor aankoop van cassave-loten of te zamen *f* 277,000, want anders zou 't door herhaaldelijke verwisseling van Europeesche zoowel als van inlandsche ambtenaren, in de war kunnen raken gelijk 't geval is in de drie andere Afdeelingen, die ook voorschotten genoten hebben. Enfin, daarmee heb ik gelukkig niets te maken. Nu heeft de bevolking al de voorschotten op 't afgeschreven gedeelte na, behoorlijk gerestitueerd, terwijl als interest van de gelden voor sawahbewerking en aanleg van klappertuinen in de loemboengkas een som van bij de twee ton gevloeid is benevens een hoeveelheid van ruim 100,000 picol padie in de loemboengs van de meeste dessa's, daaronder begrepen de padie door de bevolking ingelegd, vertegenwoordigende een waarde van ± *f* 260,000. Dus heeft Demak van af 1903 bijeengegaard *f* 277,000 + *f* 200,000 + *f* 260,000 of te zamen *f* 737,000, voorwaar geen kleinigheid. Een geluk zeg ik, voor de Regeering omdat de voorschotten, waarmede de bevolking gelukkig gemaakt werd, op 't afgeschreven gedeelte na gerestitueerd zijn;

1) Regentswoning.

voor Demak omdat thans de Afdeeling of liever gezegd elke dessa in de Afdeeling haar eigen kas heeft en voor mij omdat ik tengevolge van den ziekelijken toestand van den Assist.-Resident heb kunnen toonen wat ik doen kon.
Wie het leeuwenaandeel heeft gehad in de werkzaamheden ter oprichting van de dessa loemboengs kan U blijken uit de hierbij overgelegde afschriften.
Ruim anderhalf jaar hebben ze mij in 't onzekere gelaten of de Regeering in het door den Resident gedane voorstel al dan niet zou treden. Mijn brieven om inlichtingen bleven onbeantwoord. Om de bevolking niet te ontstemmen en om geen mal figuur tegenover haar te slaan, heb ik mij genoodzaakt gevoeld om maar te handelen. Als het slecht afgeloopen was, zou ik 't op mijn kop gekregen hebben, doch nu 't naar wensch gaat, beschouwt men 't alsof 't zoo hoort, alsof er niets gebeurd is.
Toen de heer X. hier Ass.-Resident was, brak voor mij een aangenamer tijd aan. Alle zaken werden spoedig afgedaan en er werd gehandeld. Doch ZEd. had geen plan om hier lang te blijven en ging dan ook een maand of vijf later naar Batavia.
Toen kwam weder de slappe tijd, de zoogenaamde “Y-periode”. Dat was werken à la Jan Kalabas. De stukken werden heen en weder gezonden om toegelicht te worden. Doch 't bleef er bij. Er werd meer gewantrouwd dan zelf gewerkt. Men zat tot 4 ure nam. op 't kantoor; distriktshoofden enz. werden op ongelegen tijden opgeroepen, ja eens om 2 ure 's nachts, om onbeduidende vragen te beantwoorden. Op 't laatst kwamen de hoofden er achter wat er aan haperde. Hoe toen belangrijke zaken, die geen uitstel gedoogden, behandeld werden kan U blijken uit de hierbij aangeboden afschriften. Alweder voelde ik mij verplicht om te handelen, wilde ik 't immer niet op mijn kop krijgen als 't weder mis liep met 't regentschap’.

Een jaar later werden een paar der minst welvarende distrikten van de afdeeling Semarang gevoegd bij de afdee-

ling Demak. Hadiningrat was hiermede, zooals begrijpelijk, weinig ingenomen en schreef mij hierover (11 Dec. 1908) het volgende:

> 'In de dagbladen zal U het bericht wel gelezen hebben dat Demak wederom een nieuw Bestuurshoofd gekregen heeft. Het is de zesde van af 1899. Hoe kan nu een regent volgens een vast systeem werken? Op 't laatst zal hij niets anders kunnen zeggen dan "soemonggo" of wel "(g)Ha je (g)hang maar!" Doch daarmee gaat de zelfstandigheid naar de maan en wordt elken dag slechts verlangd naar "abis boelan"[1].
> Behoudt daarentegen een regent zijn zelfstandigheid dan zal het geen wonder zijn, dat hij dientengevolge nu en dan verschil van meening krijgt met het Europeesch Bestuur, want hij zou met een koe vergeleken kunnen worden als hij zich vereenigen kon met het gevoelen van elken gaanden en komenden man. Met deze omstandigheden schijnt echter nooit rekening gehouden te worden. Op mijn 61ste jaar heeft men mij verrast met 't aangename bericht, dat met 1 Sept. j.l. de distrikten Grogol en Singenkidoel bij Demak gevoegd zou worden, alsof deze Afdeeling nog niet genoeg armoedige streken had. Om mij van den toestand dier distrikten op de hoogte te stellen moet ik nu weder op een rijpaard, omdat de wegen niet als in oud Demak met een rijtuig berijdbaar zijn. De Regent van Samarang had mij maandelijks *f* 200 van zijn tractement moeten afstaan!'

Handelen vorenstaande brieven meest over de afdeeling Demak, thans volgen enkele fragmenten uit de tweede categorie van brieven n.l. die welke handelen over andere aangelegenheden al dan niet met den dienst verband houdende; meer nog dan de vorige geven zij blijk van zijn duidelijken, soms humoristischen schrijftrant, zijne innerlijke gevoelens, zijne gehechtheid aan vormen en zijne algemeene denkwijze.

In 1892 werd te Semarang voor het eerst een proef genomen met het afnemen van examens aan candidaat-inlandsche

1) Het einde van de maand (uitbetaling van tractement).

ambtenaren (magangs) die tot dusver gewoonlijk uitsluitend op grond van persoonlijke aanbeveling waren aangesteld. Het examen was echter niet verplicht en daarom werd aan de verschillende afdeelingen gevraagd of er al dan niet liefhebberij bestond om aan dit examen deel te nemen.

De Regent van Demak schreef mij (22 December 1892) hieromtrent het volgende:

> Verlegenheid of bangheid wordt door sommigen genoemd een stoornis in de verrichtingen van het een of ander orgaan. - Worden de natuurlijke werkingen van de hersenen, die zich uiten in een gemakkelijke, ongedwongen wijze van zijn, daardoor onderdrukt, dan is de mensch niet in zijn gewone doen, dan is hij verlegen, dan is hij bang of wat dies meer zij. - De verlegenheid heeft verschillende oorzaken als: zenuwachtigheid, ontroering, ongewoonte om voor het publiek te verschijnen, gebrek aan zedelijken moed, lage dunk van zich zelf enz. enz.
> 'Ik zeg nu niet dat al de magangs in dit Regentschap een in hooge mate zenuwachtig gestel hebben, doch zeker kan ik vermoeden dat zij over het algemeen een lagen dunk van zich zelf hebben. Vandaar dat zij er tegen opzien om nu al het examen af te leggen. Wellicht willen zij eerst de kat uit den boom zien en zich daarna voor het volgende examen aanmelden.
>
> Geheel anders is het dan te Poerwodadie en elders, waar, naar ik hoor, zelfs in de kleinste dessa een Hoogere Burgerschool te vinden is. Waren mijn zonen wat ouder, gaarne zou ik ze ook 't examen willen laten doen, doch nu kan 't moeielijk, daar de oudste pas zes jaar en de jongste vijf en een halve maand oud is. Ik vind ze nog te jong; bovendien kan de jongste nog geen woord Javaansch, hoewel ik hun meermalen heb gezegd, dat om vooruit te komen men noodzakelijk moet kunnen spreken.
> Houd het mij s.v.p. ten goede ik U brief zoolang onbeantwoord heb laten liggen.'

Met welke moeilijkheden, nog niet lang geleden inlandsche

hoofden te kampen hadden die hunne zonen eene behoorlijke opvoeding wilden geven, kan blijken uit een brief van 31 Juli 1897, waarin de Regent mij o.a. het volgende schreef:

> ‘Mijn negenjarige oudste zoon en een zoon van den Regent van Koetoardjo, die aan mij toevertrouwd is, hebben het koopje gesnapt om niet toegelaten te worden op de le Gouv. Lagere School te Samarang.
> In den vacantietijd was de zaak beklonken; de hoofdonderwijzer vond 't goed dat die kinderen op zijn school zouden komen. Dientengevolge zond ik mijn zoon naar Samarang; de Regent van Koetoardjo, deed 't ook, na zijn zoon van de Gouv. school ten zijnent weggenomen te hebben.
> Dit kwam den Inspecteur van het Onderwijs (X,), die, waar het maar eenigszins kan, al het mogelijke doet om inlanders van de Gouv. scholen te weeren, ter oore en liet zich reeds vóór het begin der lessen uit dat hij zou onderzoeken of er geen reden bestond om zijn eenmaal aangenomen beginsel in toepassing te brengen.
> Hij vond wat hij zocht n.l. dat de klasse, waar de jongens zouden komen, overbevolkt was, en liet dezen derhalve niet toe. Het was alsof hij er op uit was om ons een koopje te laten snappen. Hij wist wel, dat de kinderen bij het begin van de lessen zouden komen, doch hij zeide niets en liet ons begaan. En toen de kinderen gekomen waren, stuurde hij ze huiswaarts.
> Hierbij zend ik U ter lezing de correspondenties betreffende de zaak. Op aanraden van den Resident heeft mijn neef, de Regent van Samarang, aan wien ik de zaak toevertrouwd heb, een rekest aan den Gouverneur-Generaal ingediend, hetwelk de Resident beloofd heeft te ondersteunen.
> Doe mij genoegen s.v.p. en help mij de zaak in orde maken. Ik maak een mal figuur tegenover mijn Collega van Koetoardjo, wiens zoon nog bij ons aan huis wachtende is.
> Hoe gauwer de beslissing afkomt, des te aangenamer het mij zal zijn, want het jongetje van Koetoardjo zit hier al een maand zonder iets uit te voeren’.

Ik trachtte de zaak in orde te brengen maar zij moest den gebruikelijken en omslachtigen bureau-weg volgen en de Regent van Koetoardjo, het wachten moede, liet zijn zoon terugkomen. In Aug. 1897 schreef de Regent van Demak mij:

> ‘Hoe is het met de school perkara? Zijn de stukken nog niet ontvangen?
> Ik hoor dat de Dir. ze in handen heeft gesteld van denzelfden Inspecteur van het Onderwijs, die daartegen bezwaren gemaakt had.
> De Regent van Koetoardjo heeft zijn zoon nu naar huis gebracht om hem te Djocja bij den Hoofdonderwijzer in de kost te doen.
> Hij ziet er van af hem op de school te Samarang te doen. Ik heb veel soesah gehad omtrent de zaak’.

In September 1897 kon de Regent van Demak mij echter schrijven dat, wat zijn zoontje betreft, de zaak in orde was en hij op de Europeesche school was toegelaten.

Een der liefhebberijen waarop Hadiningrat zich met hart en ziel toelegde was het fotografeeren. Allen die met hem in eenigszins vriendschappelijke relatie gestaan hebben, zullen ongetwijfeld in het bezit zijn van sommige door hem vervaardigde foto's van landschappen, stad- en zeegezichten, interieurs enz. allen scherp van toon en uitmuntend van afwerking.

De bizondere fraaie collectie tropische foto's die op de tentoonstelling te Brussel in 1910 in het Nederlandsch paviljoen algemeen de aandacht trok, was door hem vervaardigd. Ook in dit opzicht was hij - wederom dank zij zijn vader - zijn tijd vooruit, zooals blijken kan uit enkele over deze handelende brieven.

Naar aanleiding van een in 1897 door mij tot hem gericht verzoek om steun voor de oprichttng van een monument voor den bekenden Karel Frederik Holle, stelde hij mij voor eene collectie door hem vervaardigde foto's in den handel te brengen en de opbrengst daarvan voor het beoogde doel te besteden:

> ‘De afmetingen der foto's zijn 13 bij 18, 18 bij 24

en 24 bij 30 c.M. De te maken kosten zooals voor aankoop van papier, carton preparaten enz. zijn niet groot, ja zeer gering zelfs in vergelijking met hetgeen de fotografen zich laten betalen. Van daar dat deze in den regel, als ze goed werken, geld als water kunnen verdienen. Een plaat, die bij een fotograaf *f* 4 kost, kan voor 40 cents gemaakt worden.
Een pas beginnende amateur verknoeit veel en kost hem het fotograferen veel geld. Zoo iemand kan dan ook niets zien, of hij krijgt aanvechting om het te fotograferen. En ik zeg altijd dat het een onverstandige amateur is, die de kunst uit boeken tracht te leeren. Hij denkt dit uit zuinigheid te doen, doch het komt hem wellicht tien maal duurder te staan dan wanneer hij zich van een ander tegen betaling van een bedongen som gelds, door iemand van 't vak op de hoogte laat stellen. Want er zijn veel dingen bij de fotografie die niet met juistheid beschreven kunnen worden, zoodat de beschrijvingen in de boeken niet deugen. In 1865 heb ik, toen mijn vader nog leefde, geregeld lessen gehad en wat mij geleerd is blijft er tot nu toe bij. Het lezen van boeken en tijdschriften daarover handelende, verdient wel aanbeveling maar als men de handigheid niet bezit om met fotografietoestellen, platen enz. om te gaan, zijn al de schrifturen voor de praktijk van weinig waarde'.

In een volgenden brief, ter begeleiding van eenige grootformaat foto's, schreef hij o.a. het volgende:

'Hoe vindt U de visschersprauw in volle zee? Ik heb een halven dag op zee rondgezwalkt (of beter gezegd tournee gemaakt om onderzoek in te stellen naar de zeebevolking en gewassen) ten einde die mooie gelegenheid te vinden. Het is een gescharrel geweest van belang, want ook de prauw, waar ik in zat, was niet stil en ik was blij toen alles afgeloopen was, want onder gewone omstandigheden word ik half zeeziek, als ik maar een prauw te water zie. Ten opzichte van het verknoeien van platen, zooals U zich heeft voorgesteld,

> is het slechts betrekkelijk geweest. Zooals ik U onlangs schreef, heb ik twee en dertig jaren geleden, geregelde lessen gehad in 't fotograferen. Ik ben in de leer geweest bij den eersten Woodbury, die omstreeks 1863 op Samarang kwam. Het fotograferen was toen betrekkelijk moeielijker, omdat men natte platen gebruikte en alles zelf moest prepareren. Thans is het zooveel eenvoudiger geworden. De droge platen zijn in den handel te krijgen; men behoeft ze niet zelf te maken; ze zijn in ieders bereik. Het was daarom, dat ik, ofschoon in acht en twintig jaar er niets meer aan gedaan hebbende, het fotograferen geen vreemd werk meer vond. De uitvinding van vreemde platen heeft nu tengevolge, dat bijna iedereen amateur-fotograaf is. Het aantal dier personen neemt dagelijks toe en is thans zoo groot, dat, als ik Directeur van Financiën was, ik er over zou denken belasting in te voeren op 't doen van fotografische opnamen door amateurs, die in den regel alles wat ze maar te zien krijgen fotograferen.'

In 1898 zou in Nederland de plechtige kroning plaats hebben van H.M. Koningin Wilhelmina en het was een lang gekoesterde wensch van den Regent van Demak om hierbij tegenwoordig te mogen zijn en zoodoende kennis te kunnen maken met Nederland en zijne bewoners. Toen er nu geruchten liepen omtrent bestaande plannen tot het afvaardigen naar Nederland van een of meer Inlandsche hoofden naar de Kroningsplechtigheid, schreef Hadiningrat mij (6 Februari 1897) naar Buitenzorg het volgende:

> 'Ik heb mij laten vertellen, dat er wellicht sprake zal zijn dat bij de a.s. Kroning van onze geeerbiedigde Koningin, één of meer inl. hoofden naar Nederland gezonden zullen worden, om bij de plechtigheid tegenwoordig te zijn. - Het zullen wel praatjes zijn, die de dagbladen tot bron hebben, doch ik kan niet nalaten, al geloof ik er zelf niet veel aan, om U vriendelijk te verzoeken aan mij te denken als daar iets van aan mocht wezen. Ik zou wel gaarne naar Europa willen gaan met mijn vrouw en een dochtertje. Men weet niet hoe een dubbeltje rolt.'

Te Buitenzorg was van de hierbedoelde voornemens nog niets bekend en ik had geen gelegenheid mij daaromtrent zekerheid te verschaffen voordat ik, tijdens mijn buitenlandsch verlof, in het voorjaar van 1898 aan het Ministerie van Koloniën gedetacheerd werd. Tot mijn leedwezen moest ik toen den Regent van Demak schrijven dat de Regeering wel is waar *f* 75.000.- beschikbaar zou stellen voor de ontvangst hier te lande van Inlandsche Hoofden die de kroningsplechtigheid wilden bijwonen, maar dat daaruit geen reis- en verblijfkosten voor bedoelde hoofden mochten worden bestreden, zoodat de overtochts- en verblijfskosten door hen zelven gedragen zouden moeten worden. Hoezeer Hadiningrat teleurgesteld was door deze beslissing blijkt uit zijn brief van 13 Juli 1898, waaruit ik het volgende aanhaal:

> ‘Uw brief heb ik zoo lang onbeantwoord laten liggen, ik heb n.l. het beantwoorden van den eenen dag tot den anderen uitgesteld, omdat ik half en half hoop gehad heb dat de Regeering niettegenstaande het mij door U medegedeelde omtrent de verklaring van den Minister, een of meer Regenten naar Europa zoude zenden om bij de Kroning van onze geeerbiedigde Koningin tegenwoordig te zijn. Van Batavia toch ontving ik het bericht, dat er veel kans bestond dat de Regeering daartoe zoude overgaan. Ik wachtte en wachtte tot heden, doch niets is gekomen. De hoop geef ik op. - Tegen het gaan naar Europa op eigen kosten heb ik bezwaar. Als ik incognito ging, zou het wellicht best kunnen gaan, maar nu ik mij daar als regent moet vertoonen en goed ontvangen wordt, is het moeielijk om alles op een goedkoopje te doen, vooral omdat de broeder van den Soenan van Solo zich aldaar bevindt voor wien deze een crediet van 60 mille heeft geopend.
> Nu zou hij in Europa als een gezant beschouwd worden, terwijl ik slechts als een regent, die uit eigen beweging gegaan is. Het zou een verhouding ten gevolge hebben, die mij niet aanstaat. Geheel anders zou 't zijn als ik door de Regeerring aangewezen werd om de Regenten van Java bij gelegenheid van de Kroning mede te vertegenwoordigen. Dan zou ik er een ander

standpunt innemen, ook tegenover de vreemde personen.
Nu blijf ik liever te huis. Ik heb vijf kinderen, die nog zeer jong zijn en opgevoed moeten worden, terwijl ik morgen al 51 jaar word. Het zou onverantwoordelijk zijn om wat ik bezit, op te maken ten nadeele van die arme drommels.
De Koningin heeft wel prinsen en Sultans gezien, doch van de hoofden der Jav. onderdanen, van de hoofden, die van oudsher aan 't Bestuur steeds alle tusschenkomst verleenen, weet H.M. niets af. - Dank veel dank dus voor al Uw moeite.'

Ook in het slot van dezen brief is zijne teleurstelling over eene in rook vervlogen illusie nog eens duidelijk tusschen de regels te lezen:

'En nu mijn waarde, leef met mevr. uw echtgenoote gezond en gelukkig, maak veel pleizier met de a.s. feesten, profiteer in alle opzichten van uw verblijf in 't land van vooruitgang en ontwikkeling, kom daarna in Indië terug om verder de belangen van zoovele nog te ontwikkelen eilanden in 't algemeen en van Java in 't bizonder te behartigen en ontvang met uw echtgenoote onze minzame groeten.'
G.d.U.
HADININGRAT.

Op initiatief van Mr. C. Th. van Deventer, thans lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal, die gedurende zijn verblijf in Indië eveneens met de Regent van Demak in aanraking was geweest en warme sympathie had opgevat voor diens onafgebroken werkzaamheid in het belang der inlandsche bevolking, besloten eenige hier te lande aanwezige vrienden van dezen Regent hem een huldeblijk aan te bieden dat tevens tot op zekere hoogte zou kunnen gelden als compensatie voor de teleurstelling inzake zijn reis naar Nederland ondervonden.

Dit huldeblijk bestond in een fraai afgewerkt portret van H.M. de Koningin en ging vergezeld van een door twaalf belangstellenden, waaronder prof. Kern, Mr. B. Bergsma

en Mr. M. Tydeman, onderteekende oorkonde, waarin hulde werd gebracht aan de groote verdiensten van den Regent. Hadiningrat was zeer getroffen door dit blijk van sympathie van zijne Nederlandsche vrienden en in December 1898 schreef hij mij het navolgende:

> ‘Ontvang veel dank voor uw vriendelijken brief en nog hartelijker dank voor het mij toegezonden geschenk. Het portret van H.M. onze geëerbiedigde Koningin, na Hg. D.Z. troonbestijging, is juist iets, waarnaar ik verlangd heb. Ik ben er zóó gelukkig mede, dat ik allen, die daartoe hebben bijgedragen, er niet genoeg voor meen te kunnen danken. En de daarbij behoorende opdracht; zij is mooi doch *te* mooi voor mij, ik heb zooveel nog niet gedaan, dat ik op zoo iets aanspraak mag maken. Van andere zijde verheug ik mij zeer te zien, dat U bondgenooten voor mij heeft gekregen, die mij zullen steunen. Van harte hoop ik, dat mijn betoog, hoe langzaam ook, immer bij velen ingang moge vinden, en dat eindelijk bij de meerderheid de overtuiging gevestigd zal worden, dat de door mij aangewezen weg als gevolg der omstandigheden en nieuwe toestanden niet de slechte is. - De beste plaats in mijn pendopo heb ik het portret gegeven.
> Hier is alles nog steeds hetzelfde. Een leven met zoovele veranderingen als in Europa is hier onbekend. Eten, werken en slapen is 't wat de mensch in Indië in den regel dagelijks te doen heeft. Voor de ontwikkeling wordt weinig gedaan, amusementen om den geest af te leiden zijn er niet. Alles is even dof en toch sukkelt men nog steeds voort langs hetzelfde pad, men voelt het niet, men beseft het niet, slechts nu en dan komt er een flikkering die evenwel van korten duur is en weldra plaats maakt voor de oude sleur, welke het grootste gedeelte van den tijd in beslag neemt. De questie van de Solovallei brengt ieders gemoed thans in beweging. Achttien millioen plus negen en dertig millioen plus één professor! Hoeveel procent 's jaars moet 't geven? Moet daarvoor een leening gesloten worden? Of moeten de kosten bestreden worden uit

de jaarlijksche inkomsten? In 't laatste geval zou 't zaak zijn om of 't aantal ambtenaren te verminderen of hun tractement te vereenvoudigen. De rijstprijzen zijn toch zoo laag, dat elk ambtenaar 's maands er geen picol van kan opmaken. Dat zulk eene misrekening kan plaats hebben als nu 't geval is met de Solo valei, gaat mijn verstand te boven. Ik zal derhalve de vrijheid niet nemen de zaak mede te beoordeelen.'

In dezen zelfden brief kwam nog eene niet onvermakelijke beschouwing voor naar aanleiding van een artikel door mij geschreven in de Indische Gids over de destijds voorgestelde lotsverbetering voor de ambtenaren van het Binn. Bestuur. Ik had daarin o.a. betoogd dat de bezoldiging van deze ambtenaren achterstond bij die van de meeste andere takken van dienst, zelfs van de onderwijzers en houtvesters en zulks niettegenstaande toch zeker niet gezegd kon worden dat aan de opleiding van deze laatste ambtenaren hooger eischen werden gesteld dan aan die der bestuursambtenaren. De Regent van Demak schreef mij naar aanleiding daarvan het volgende:

'Uw brochure, waarvoor ik U dank zeg, heb ik met veel belangstelling gelezen. U heeft de zaak duidelijker gemaakt en ik hoop dus voor U allen dat de reorganisatie komen zal, ofschoon ik er niet aan twijfel of er zal over een jaar of wat betoogd worden dat het verminderd aantal ambtenaren niet aan de eischen kan voldoen. Intusschen is het personeel van het Boschwezen gebelgd op U, dat U de vermetelheid heeft gehad te beweren, dat zijn opleiding niet hooger gesteld kon worden dan die der Civiele ambtenaren. Weet U dan niet dat er zoovele geleerden en professoren uit gegroeid zijn? Heeft U dan nooit gezien, hoe netjes de djatiboomen onder zijn toezicht geringd worden? Heeft U dan nooit gehoord, dat aan den Houtvester X, na zijn ontslag, direct de betrekking van buffethouder aan 't groote station te Solo werd aangeboden en dat hij jaren achtereen die betrekking tot groote tevredenheid der reizigers waargenomen heeft? Te Kedoengdjati heeft

het personeel van 't boschwezen 't altijd te kwaad met de inlandsche ambtenaren. Het woord “kandjeng”[1] dat door zoo velen verlangd wordt en reeds zoo dikwijls aanleiding heeft gegeven tot noodlottige perkara's, kan hier ook gezegd worden daarvan de aanleidende oorzaak te zijn. Als men “Excellentie” zegt tegen een tweede luitenant, zou deze boos worden, wetende dat hij in de maling genomen wordt, maar als men een' opziener kandjeng noemt, steekt deze zijn hoofd in de hoogte denkende “wat hebben zij toch veel eerbied voor mij”. Wie heeft nu geen medelijden met zoo iemand?’

In de navolgende jaren liep onze correspondentie in hoofdzaak over aangelegenheden van ambtelijken of zuiver persoonlijken aard; voor het doel dezer regelen kan zij, na het voorafgaande, buiten beschouwing blijven. Wel meen ik hier ten slotte nog eenige passages te moeten aanhalen uit een tweetal brieven door mij, na terugkeer in Holland, van Hadiningrat ontvangen. Het slot van den eersten brief (van 8 Nov. 1907) handelde over de afdeeling Demak en is hierboven (blz. 16) reeds aangehaald. Het begin van dezen brief bevatte beschouwingen van meer algemeenen aard, ook omtrent de tegenover de inlandsche bevolking te volgen gedragslijn. Ook blijkt daaruit hoe gevoelig inlandsche hoofden zijn voor vertrouwen hun onzerzijds betoond. Ik had hem eenigszins uitvoerig geschreven over de indrukken waarmede ik na een 24-jarig verblijf in de tropen, Indië verliet en ontving daarop het volgend antwoord:

‘Geachte Heer Hasselman,
Geen grooter genoegen heeft U als afscheid mij kunnen doen dan met Uw hartelijken door mij zeer gewaardeerden brief. Ik ben er U hoogst dankbaar voor. Vergis ik mij niet dan gaat U wegens ziekte naar 't Moederland; in het bevestigend geval, dan hoop ik van harte dat het met Uw gezondheid spoedig beter

1) Titel die alleen gegeven wordt aan de hoogstgeplaatste Europeesche en Inlandsche ambtenaren.

moge gaan en dat het koele klimaat U spoediger dan U wellicht zelf verwacht, alles moge teruggeven, wat U door Uw werkzaam leven aan kracht en frischheid des lichaams en geestes verloren mocht hebben, opdat U immer weder met nieuwen moed aan den arbeid kan.
Ik heb Uw langen brief gelezen en herlezen en moet U zeggen, dat ik 't met den inhoud er van volkomen eens ben. Het doet mij innig veel genoegen, dat U tegenover mij de belijdenis afgelegd heeft; ik beschouw 't als een bewijs van vriendschap en groot vertrouwen; ik stel 't op hoogen prijs. Zeer zeker heb ik nog lust onze correspondentie voort te zetten, ook al is U niet meer op Java. Alleen als ik te veel mocht zeggen, zou ik gaarne willen zien dat U het mij ten goede zal houden, want kwaad wordt er niet meê bedoeld. Zonder twijfel is Java vergeleken met 25 jaren geleden zeer veranderd en vooruitgegaan. De mensch is echter veeleischend en vergeet vaak dat Aken en Keulen niet op één dag gebouwd zijn. Tot de verandering en vooruitgang hebben veel bijgedragen de verbeterde communicatiemiddelen, waardoor velen in staat zijn in een vogelvlucht het eiland te bereizen en te bezien. Bestonden de spoor- en tramwegen niet en moesten de reizen even als voorheen overal per as gemaakt worden, de denkbeelden van 't gros der ambtenaren enz. enz. zouden nog onveranderd zijn. Immers slechts weinigen zouden in de gelegenheid zijn de plaatselijke omstandigheden of toestanden te beoordeelen. De verandering der politieke richting is een der indirecte gevolgen er van. Van de scholen voor de ± 30 milloen zielen en hunne hoofden kan nog niet gesproken worden, want zij zijn nog lang niet in voldoend aantal. Zij zijn nog maar niet opgericht. Hierin zit juist de fout, want het onderwijs had samen moeten gaan met al het nieuws, dat ingevoerd werd. Terecht heeft U daarom gezegd, dat terwijl men eenerzijds erkent de volksopvoeding en die der a.s. hoofden tot dusver schromelijk verwaarloosd te hebben en daarom dan ook lagere en hoofdenscholen gaat oprichten, men anderzijds doet alsof het geheele ontwikkelingsproces afgeloopen was.

Verscheidene door de Regeering genomen maatregelen passen nog niet aan den toestand. Ik heb onlangs den heer Van Deventer geschreven, dat de hoogere opleiding der a.s. Bestuursambtenaren niet veel zoude helpen, als niet tegelijkertijd de opleiding der inl. ambtenaren goed onder handen genomen wordt. Wat heeft men aan knappe koetsiers als de paarden ongedresseerd zijn en weigeren te loopen? Even als altijd komt en verdwijnt dan de goede orde met hem, die op den bok zit. Een goed veldheer aan 't hoofd van een ongeoefend leger, zal niet veel kunnen uitrichten, als het er op aankomt. Wat Java of Indië in 't algemeen veel kwaad doet, is het bereiden van stokpaardjes. Vooral wij inlanders, die altijd op dezelfde plaats blijven, worden er "bingoeng"[1] van en de bevolking beschouwt 't als plagerij. Daarover schrijvende erkent u zelf, dat de bedoelingen wel goed zijn, doch de uitvoering te wenschen overlaat. Die stokpaardjes maken den gang van zaken minder regelmatig.
U vroeg of 't inderdaad mogelijk zou blijken een fatalistisch aangelegd volk te veranderen in een volk met Westersche energie. Op die vraag zal ik het antwoord schuldig blijven, alleen deel ik U het feit mede, dat gedurende de 26½ jaar dat ik hier ben, ik er nog niets van heb kunnen merken op uitzonderingen na. Alles is onveranderd gebleven, wat er ook gedaan is geworden ter vermeerdering van geestkracht. Karakterfouten zijn moeilijk te verbeteren. Wellicht verandering van omstandigheden en omgeving zoude daarop eenigen invloed kunnen uitoefenen. Omtrent deze aangelegenheid hoop ik U nader te schrijven.'

Met een brief van het jaar 1909 eveneens handelende over zaken van algemeen belang meen ik mijne aanhalingen uit de correspondentie met Hadiningrat te kunnen besluiten. Hierin schreef hij het volgende:

'Met veel belangstelling en groot genoegen heb ik

1) Verward, versuft.

kennis genomen van de afdruk van Uw voordracht[1]. Is het zooals U mij schreef betreurenswaardig, dat ten Uwent nog zulk eene groote onverschilligheid waargenomen wordt ten aanzien van de gewichtige en verstrekkende vraagstukken, die hier opgelost moeteen worden, hier is het m.i. zoo veel beter ook niet. Er wordt wel *mede* of *na*gepraat, doch in het algemeen kan men zeggen, dat het niet veel beteekent, want als het er op aankomt hebben er slechts weinigen veel voor over. In vergaderingen en op congressen wordt er wel veel moois gezegd en voorgesteld, maar de uitvoering der mooie plannen blijft altijd achterwege. De menschen die er belang bij hebben, doen wat, de rest echter laat het koud. Er zijn hier vele menschen die schreeuwen alleen om aandacht te trekken en zich den naam van specialiteit te verwerven.

Menigeen voelt geen belangstelling meer in den toestand van de Koloniën, als de kans om zijn lot te verbeteren, verkeken is. En dit zal altijd zóó blijven, zoolang het egoïsme in de wereld de voornaamste rol speelt, hoewel dit ook zijn goede zijde heeft. Om de wereld wakker te schudden is het, gelijk ik dikwijls reeds gezien en ondervonden heb, noodig, dat nu en dan iets gebeurt, dat naar een catastrophe zweemt, wat overeenkomt met de beteekenis van het spreekwoord: "door schade en schande wordt men wijs". Anders, als alles steeds naar wensch ging, zou de mensch geneigd zijn te dommelen, zonder dat hij het zelf weet en als egoïsme geheel onbekend was, dan zou de geheele wereld rustig slapen.

Nu over Uw voordracht. Met veel belangstelling heb ik daarvan kennis genomen en met zeer veel genoegen heb ik daarin gevonden iets, dat wellicht zonder dat U er van kennis droeg, door mij eenige jaren geleden ook aanbevolen is, n.l. om van de diensten van de zending partij te trekken: Terecht zeide U daarom

1) Getiteld "De moderne richting in de koloniale Staatkunde en hare beteekenis voor het Nederlandsche volk"; gehouden in de vergadering van het Indisch genootschap van 23 Februari 1909.

"er is niets nieuws onder de zon". In 1903 heb ik daaromtrent advies moeten indienen gelijk blijkt uit de afschriften van de correspondentie, die ik heden aan Uw adres verzond. Ik heb er steeds veel voor gevoeld en ben van dezelfde meening als U waar U zegt: "*mits niet vervallende in onberaden bekeeringsijver*".
Wat mijn opinie betreft over het onderwijs, daaromtrent behoef ik U, die daarvan op de hoogte is, niet meer te schrijven, doch ook moet ik U zeggen, dat het altijd mijn meening geweest is, dat op het bestaand intellectueel peil der inheemsche bevolking het onderwijsprogramma gebaseerd moet worden, gelijk U gezegd heeft.
Omtrent Boedi Oetomo, waarover U mij geschreven heeft, zal ik U later schrijven. Ik wil mij eerst op de hoogte stellen van het fijne van de zaak. Dat de inlander van lieverlede in die richting zou werken, had ik in 1898 reeds voorspeld in een brief aan Prof. Kern d.d. 14 Juli, U hierbij (in hetzelfde couvert als boven bedoeld n.l.) ter lezing aangeboden.
Er wordt niet naar een vast systeem gewerkt. Ieder hoofd van Bestuur doet wat hij denkt dat goed is, vaak zonder zich eerst op de hoogte te stellen van den toestand of de omstandigheden van de plaats. Zonder daarmeê rekening te houden gaat men gewoonlijk er toe over nieuwigheden in te voeren in navolging van andere plaatsen. Daarmede wil ik niet beweren dat de invoering geschiedt met minder goede bedoelingen, neen, verre van daar, de bedoeling is steeds edel, doch de bevolking of liever de lijdende partij wordt in den regel er niet mede gebaat. Ik vind het daarom jammer, dat het niet zelden gebeurt, dat Regeering en bevolking elkander niet goed begrijpen. In verscheidene opzichten denkt de Regeering dat Zij de wetgeefster is, doch in werkelijkheid is zulks niet het geval: "in de dessas stelt zich de bevolking nog hare eigen wetten".
Dikke boekdeelen van Staatsbladen worden op kantoren opgeborgen en eerst dan opengeslagen als er kwesties uit te maken vallen. Wie zou al die jaartallen en nummers uit het hoofd kennen? Maar papier- en inktfabrieken varen er thans wel bij. Schrijven zooals

> zooals nu gedaan wordt, het is om er van om te vallen. Op Ult. Dec. 1881 was het nummer van den brief van Ass^{t}. Res^{t}. alhier tusschen 2800 en 2900 - en verleden jaar “tusschen 6500 en 6600”. Ik zou de brieven van den den A.R. jaarlijks door mij ontvangen, niet graag een een halve minuut op mijn rug willen dragen. Het is gebleken dat de pogingen om het schrijfwerk te verminderen tot geen resultaat hebben geleid. Ik voor mij geloof ook niet, dat zij immer goede resultaten kunnen hebben. In de eerste plaats toch heeft het Bestuur thans met meer takken van dienst te doen dan voorheen, voorts stelt de ontwikkeling hoogere eischen als vroeger; ieder ambtenaar wenscht van alles op de hoogte te zijn; het gevolg daarvan is meer gebruik maken van pen en inkt. Er moet nu dus maar getracht worden de werkwijze te vereenvoudigen.
> Gelijk U aan het hoofd dezes zien kan heb ik dezen brief op verschillende tijden geschreven, telkens als ik een rustig uurtje had. Overdag ga ik meestal uit en 's avonds laat ik mij aan de schrijftafel vastleggen.’

Het voorafgaande geeft ons een blik in het hoofd en het hart van Pangeran Ario Hadiningrat. Volledig is het bij ons achtergelaten beeld echter niet. Zijne correspondentie vormt uit den aard der zaak slechts een klein deel van hetgeen door hem geschreven, gerapporteerd en voorgesteld is. Het ware een onbegonnen werk dit alles te vermelden doch onder de vele door hem over allerhande onderwerpen gedane voorstellen schijnen vooral twee Nota's mij alsnog van beteekenis ter aanduiding van den vooruitstrevenden geest die hem bezielde.

De eerste is de Nota van 1896 waaruit hierboven in den aanhef dezer regelen eene korte aanhaling werd gedaan. Een enkel woord over de wordingsgeschiedenis van deze Nota moge hier even plaats vinden.

In November 1893 werd, bij de behandeling van de Indische begrooting van 1894, door het Tweede Kamer-lid H.J. Bool betoogd dat het prestige der inlandsche hoofden op Java niet meer was wat het vroeger was. De Minister van Dedem vroeg daarover het gevoelen van de Indische Regeering

en de overweging van deze aangelegenheid leidde den Gouv. Generaal Jhr. van der Wijck tot de conclusie dat de achteruitgang van het prestige der inlandsche hoofden in hoofdzaak was toe te schrijven aan de veranderde begrippen en tijdsomstandigheden. Terwijl aan de Europeesche ambtenaren steeds hooger eischen van bekwaamheid en kennis waren gesteld, was het ontwikkelingspeil der inlandsche hoofden stationair gebleven; gedeeltelijk als gevolg hiervan, gedeeltelijk om andere redenen, waren de Europeesche ambtenaren er toe gekomen zich meer dan vroeger rechtstreeks met de inlandsche bevolking in contact te stellen en verschillende zaken te behandelen buiten tusschenkomst der inlandsche hoofden. Om aan deze hoofden nu wederom de plaats te hergeven die hun, krachtens onze oude en beproefde beproefde bestuursbeginselen, toekwam, wenschte de Gouv. Generaal in de eerste plaats te streven naar eene verhooging van het peil van ontwikkeling der inlandsche hoofden in 't algemeen en van dat der Regenten in het bizonder en in Juli 1896 droeg de heer van der Wijck mij op het gevoelen van den Regent van Demak in te winnen omtrent de maatregelen die tot het beoogde doel zouden kunnen leiden. Hieraan gevolg gevende verzocht ik den Regent mij zijne meening te willen mededeelen en daarbij vooral te willen beantwoorden de drie volgende vragen:

I. Laat de opleiding der zoons van regenten over 't algemeen te wenschen over? M.a.w. is het opleiden van die zoons op Europeesche of hoofdenscholen regel dan wel uitzondering?
II. Indien het uitzondering is en de opleiding dus te wenschen overlaat, waaraan is dit toe te schrijven?
III. Wat kan gedaan worden om hierin verbetering te brengen en de Regenten er toe te leiden hunne zoons eene meer degelijke opvoeding te geven?

Ter voldoening aan dit verzoek zond Hadiningrat mij eene Nota ter beantwoording der door mij gestelde vragen en deelde mij daarbij mede dat deze Nota geheel van den zelfden inhoud was als eene Nota destijds door hem aangeboden aan zijn ouden leermeester, den heer van Kesteren.

Deze Nota is, na bekomen vergunning van de Regeering en van den schrijver, met enkele wijzigingen en weglatingen

door mij gepubliceerd in het Tijdschrift voor het Binnenl. Bestuur (Dl. XVII) in 1899. Op uitvoering der daarin verkondigde denkbeelden was, zooals blijken zal, reeds lang te voren door den Regent van Demak aangedrongen.

In deze Nota wijst Hadiningrat allereerst op het gemis aan energie, op den fatalistischen geest die zijne landgenooten kenmerkt; voorts op de gebrekkige opleiding der hoofden waardoor deze zich als regel weinig boven het ontwikkelingspeil der bevolking verheffen en in ieder geval belangrijk achterstaan bij de Europeesche ambtenaren met wie zij wel moeten, maar niet kunnen samenwerken.

> ‘Die hoofden’, aldus Hadiningrat, ‘zijn over 't algemeen niet veel meer dan uitvoerders van gegeven bevelen, dan mandoers. Hun beschaving en ontwikkeling passen niet meer bij de tegenwoordige tijdsomstandigheden en als uitvloeisel daarvan worden de hoofden door de Europeanen in 't algemeen als mindere in alle opzichten beschouwd en min of meer uit de hoogte of wel met zekere onverschilligheid bejegend. Men converseert met hen alleen dan als het noodig is, want hunne conversatie is weinig waard. Immers terwijl de Europeaan op de hoogte is van alle nieuwigheden op elk gebied en over alles kan spreken, kan de Inlander, die niet leest, die onkundig is gebleven van de kennis en wetenschap welke de wereld zich steeds meer eigen maakt, over niets spreken dat den Europeeschen geest bezig houdt’

Hierna wijst Hadiningrat op de hoogst gebrekkige wijze waarop tot dusver is voorzien in het onderwijs aan inlanders en speciaal op de weinige moeite die de Regeering zich heeft gegeven om te kunnen beschikken over een voldoend aantal goed ontwikkelde inlandsche hoofden. Het aantal onderwijsinrichtingen is zeer beperkt en bovendien is het onderwijs niet verplicht gesteld.

> ‘Er zou slechts een zachte drang noodig zijn om den Javaan te nopen zich eveneens de vereischte kundigheden eigen te maken, die hem in staat kunnen stellen eene goede positie in de maatschappij te verkrijgen.... Aan den vrijen wil van een ieder wordt het echter overgelaten of hij van de gelegenheid om opgeleid te worden

> al dan niet gebruik zal maken. Het gevolg daarvan is dat alleen zij die het nut van bedoelde opleiding inzien en begrijpen waar 't heen moet, van gezegd onderwijs profiteeren. De rest doet er geen moeite voor want het onderwijs is facultatief.'

Het gevolg van dezen toestand, zoo vervolgt de Regent van Demak, is dat de inlandsche ambtenaren, bij gebreke aan voldoende geschoold personeel, voor een groot deel gerecruteerd worden uit de z.g. magangs (hulpschrijvers), die hoogstens de lessen aan de openbare inlandsche school met succes hebben gevolgd, voor een groot deel zelfs nooit eenig onderwijs van beteekenis hebben genoten en op eenige uitzonderingen na, alleen lezen, schrijven en nauwelijks rekenen kunnen. Dat de aldus gevormde inlandsche ambtenaren niet aan de steeds hooger wordende eischen kunnen voldoen, ligt voor de hand.

Als een andere oorzaak van het verminderd prestige der inlandsche hoofden noemt de Regent van Demak de bejegening die deze hoofden soms ondervinden van de zijde van den overheerscher.

> 'Verre van slecht is de bejegening die de inlander in het algemeen van den overheerscher geniet, doch gelijk boven reeds aangetoond werd, is zij veelal min of meer uit zekere hoogte, dan wel van dien aard, dat zij geen toenadering in de hand werkt; en dit laatste heeft des te meer plaats naarmate de inlander geen moed bezit om, waar het noodig is, explicatie te vragen. In den regel berust hij dan ook maar kalm in hetgeen van hem gevorderd wordt. Zelfs als het zoo ver gaat, dat de bejegening volgens Inlandsche begrippen naar vernedering zweemt, wat niet zelden voorkomt, zwijgt mijn landgenoot uit vrees voor verdere moeielijkheden. Dergelijke dingen zouden minder voorkomen, indien er velen waren die hun gevoelen durfden te uiten.
>
> Ook de Inlandsche hoofden ondervinden wel eens een minder gepaste bejegening van de Europeanen. Ook berusten zij intusschen deels omdat zij vreezen toch geen gelijk te zullen krijgen, deels wijl zij zich een en ander laten welgevallen met zeker doel. Niet alleen particulieren, maar ook ambtenaren zijn er die,

> hoewel zulks moetende tegengaan, zich aan bedoelde handelingen schuldig maken. Hoe het ook zij, het mag niet ontkend worden dat bedoeld optreden slecht op het prestige der hoofden werken moet.
> Veeleischend zou het zijn om te verlangen, dat de vormen in alle opzichten in de perfectie in acht genomen zullen worden, immers ook de inlanders zijn niet allemaal engelen en verdienen niet allen dat men hoffelijk met hen omgaat. Er zou echter reeds veel gewonnen zijn, als maar het in het oogloopende, wat zonder nadeel vermeden kon worden, vermeden werd...
>
> Een der grieven, waarover vaak gesproken wordt, is het generaliseeren, het over een kam scheren van allen, die inlanders heeten.
> Zoo is, om maar een kleinigheid te noemen, b.v. het in dienst dan wel in den dagelijkschen omgang in het laag-Javaansch aanspreken van Inlandsche hoofden van welke afkomst of ouderdom ook, door jonge of minder aanzienlijke ambtenaren niet overeenkomstig de volks-begrippen. De Inlandsche ambtenaren van lage afkomst zien daarin een gelijkstelling van hun persoon met de adellijken, doch de bevolking gaat verder: zij beschouwt 't als een vernedering van de laatsten, en zulks heeft geen goeden invloed op het prestige der inlandsche ambtenaren in het algemeen, en op het gezag van die, welke van goeden inlandschen huize zijn, in het bizonder.'

Eindelijk wijst de Regent nog: 1e op het voorbijgaan van inlandsche hoofden bij de behandeling van dienstaangelegenheden, waarvoor in sommige gevallen aanleiding kan bestaan, doch dat in vele andere gevallen geschiedt zonder noodzaak en met den schijn alsof het met opzet gebeurt; 2e op de weinig oordeelkundige wijze waarop bij regentsbenoemingen of bij het toekennen van onderscheidingen aan inlandsche hoofden dikwerf wordt tewerk gegaan.

Hij had hierbij o.a. het oog op het onder ons bestuur ingeslopen gebruik om bij de benoeming van een niet-adellijk inlander tot Regent, dezen tegelijk in den adelstand te verheffen (door toekenning van het praedicaat Raden Toemenggoeng).

Tegen het opklimmen van den laagsten inlander tot de hoogste ambten had hij geen bezwaar, wel tegen het tegelijkertijd opnemen in den adelstand:

> ‘Het komt meermalen voor, zoo schreef hij, dat bij benoemingen van Regenten, daar, waar het bekende artikel in het Regeerings Reglement niet toegepast kan worden, niet zoo nauw meer gelet wordt op de afkomst van den gekozene, iets wat den inlanders altijd gelegenheid verschaft om gissingen te maken, die niet aangenaam zijn voor hen, die van goeden huize zijn.
> Ten einde den titularis een hooger aanzien te geven, wordt hij bij zijn benoeming tegelijkertijd in den adelstand verheven, welke verheffing in den regel haar doel mist, daar de inlander meer om geboorte geeft dan om een verheffing. Intusschen is de betrokkene twee onderscheidingen deelachtig geworden, hetgeen niet noodig is, aangezien de verheffing in den adelstand best later zou kunnen volgen, indien de benoemde zich te eenigertijd mocht hebben onderscheiden. Immers niet alle Regenten waren in vroegere tijden van hoogen adel.
> Het zou in de oogen van ieder beslist hard zijn indien een landsdienaar, die zijn plicht doet, geen promotie zou kunnen maken alleen omdat hij van lage afkomst is; immers men kan het niet helpen in een dessa-stulp en niet in een kabopaten geboren te zijn.
> Ik ben er dan ook zeer voor, den inlander te toonen, dat overeenkomstig recht en billijkheid de niet-adellijke in de gelegenheid gesteld worde de hoogste betrekkingen in ons bestuur te erlangen door zijn kunde, ijver en plichtsbetrachting. Nochtans acht ik het niet raadzaam thans reeds, nu de inlander nog niet in staat is zich te ontwikkelen, nu hij, als het ware, nog niet tot jaren van onderscheid kan komen, vele niet-adellijken hoog te verheffen, wijl zulke verheffingen nog altijd in strijd zijn met de inlandsche begrippen.
> Verheffingen tot hoogen adelstand waren onder het bestuur der inl. vorsten, in vroegere tijden ook niet vreemd doch hadden, ofschoon willekeur nog den boventoon voerde, in den regel slechts in buitengewone gevallen plaats.

> Ingrijpende veranderingen, die met adats en oude begrippen breken, moeten hier te lande gelijken tred houden met de toeneming der beschaving en ontwikkeling der overheerschten, en zulks ter voorkoming van misverstand.'

Als middelen tot verbetering der hier geschetste toestanden prijst Hadiningrat in de eerste plaats aan 't ruimschoots openstellen van de gelegenheid om een goede opleiding te geven aan inlanders van goede afkomst.

> 'Die opleiding moet niet slechts de strekking hebben de menschen in staat te stellen ambtenaren te worden, maar moet een veelvuldig karakter dragen. Zij moet hen in de gelegenheid stellen mannen van wetenschap, van kunst, van de practijk te worden.
> Telegrafen, spoorwegen, trammen, wat niet al wordt reeds overal gevonden, maar zie! het gros der Inlanders ja zelfs der Inlandsche hoofden mag al die zaken slechts aangapen en van haar gebruik maken; een flauw begrip van haar wezen, inrichting en nut, hebben slechts enkelen.
> Dat nu moet veranderen, wijl het niet aangaat dat de overheerschte te midden der beschaving, door den overheerscher aangebracht, blijve leven als een kat in een vreemd pakhuis. Men moet zich zooveel mogelijk rekenschap kunnen geven van hetgeen men om zich heen ziet tot stand komen, ziet gebeuren, opdat men in staat zij zijn wijze van handelen en werken daarmêe in overeenstemming te brengen.
> Wordt de toestand gelaten zooals die nu is, dan is het te voorzien, dat de inlanders in het algemeen, en die van goeden huize in het bizonder, geheel op den achtergrond zullen raken. Dat zou in geenen deele in het belang van Indië zijn. De overheerscher zoowel als de overheerschte hebben er belang bij dat de laatste intellectueel en moreel, tot een hooger peil wordt gebracht dan waarop hij nu nog staat.'

Voorts zal meer dan tot dusver werk gemaakt moeten worden van het aanleeren der Nederlandsche taal door de a.s. inlandsche hoofden:

> ‘Het Hollandsch is voor een Javaan, die geheel andere taalregels heeft, zeer moeilijk aan te leeren. Een studie van een paar jaren kan niet tot resultaat hebben dat de inlander behoorlijk het Nederlandsch verstaat, schrijft en spreekt, vooral niet, als de opgedane kennis na de schooljaren niet naar behooren onderhouden wordt.
> Dit nu is bijna altijd het geval met de inlandsche ambtenaren, die opleiding genoten hebben aan een lagere school.
> Zij krijgen geestdoodend of machinaal werk. - Hun wordt te weinig gelegenheid gegeven om hun opgedane kennis in toepassing te brengen.
>
> Een Javaan in de omgeving van zoovele duizenden Javanen, is en blijft Javaan; initiatief heeft hij niet; energie is hem onbekend en hij keert terug in zijn ouden toestand en laat alles loopen, wat hij op de lagere school geleerd heeft.
> Aangezien alle geschriften en werken betreffende vooruitgang en ontwikkeling op elk gebied, in de Nederlandsche of andere vreemde talen geschreven zijn, zoo is de kennis van een dier talen voor den inlandschen ambtenaar zeer nuttig. - Zij diene hem tot hulpmiddel om zich een begrip te vormen of voorstelling te maken van al wat hem anders onbekend zou blijven.’

Hadiningrat vermeldt hierbij dat hij een dergelijk voorstel (om aan de candidaat-inlandsche ambtenaren bepaalde eischen te stellen ter verkrijging van verschillende betrekkingen) reeds in 1871 deed aan den Directeur van Binnenl. Best. Levyssohn Norman, toen deze gevraagd had om eene nota over deze aangelegenheid.

> ‘Z. HoogEd. Gestr. zeide mij na ontvangst dier nota: Gij zweeft in te hooge sfeer; 't is gemakkelijker zulk een voorstel in te dienen dan te verwezenlijken.’
> ‘Vijf en twintig jaar zijn sedert verstreken en nu wordt mij dezelfde vraag gedaan. Ik doe dus niets anders dan herhalen wat ik een kwart eeuw geleden gezegd heb. De Hemel verhoede dat de zaak over een volgende kwart-eeuw nog op dezelfde hoogte staat; dan zouden de omstandigheden wel eens zoo veranderd kunnen zijn

dat ondergeteekende niet zou kunnen volstaan met het aanbieden van een afschrift dezer nota, maar daarbij met kracht zou moeten aandringen op verwezenlijking zijner gedachten.'

Als verdere desiderata noemt de Regent, uitbreiding van aantal en capaciteit der scholen voor zonen van inlandsche hoofden, het scheppen van eene afzonderlijke inlandsche rechterlijke macht 'die goed opgevoed, los van den tak van dienst, welke zich met bestuursaangelegenheden heeft in te laten, zich zou kunnen aansluiten aan het corps Nederlandsche ambtenaren in deze gewesten', uitbreiding van aantal en capaciteit der scholen voor vorming van doktersdjawa en vroedvrouwen, welke thans veel te gering in aantal zijn; oprichting van opleidingsscholen voor mantrie's en opzieners bij den Waterstaat en van ambachtsscholen, een en ander zoowel op Java als zoo mogelijk ook op de Buitenbezittingen ('Waarom,' zoo schrijft de Regent 'moet de Chinees slechts de handwerksman zijn in deze gewesten, terwijl mijne landgenooten evenveel gaven bezitten om goede timmerlieden, schrijnwerkers, smeden, architecten en wat al te worden als Mongolen?')

Speciaal voor de Regentszonen en in 't bizonder voor hen die vermoedelijk hun vader zullen opvolgen, wil de Regent verplicht stellen om de lessen aan een H.B.S. met vijf- of drie-jarigen cursus en daarna die aan de hoogere klassen der hoofdenscholen te volgen. Deze vrij zware eischen zijn noodzakelijk omdat er veel kans bestaat dat die jongelui, de verschillende lagere betrekkingen niet behoeven te bekleeden, op eens geroepen kunnen worden om de hoogste plaats in ons inlandsch Bestuur te gaan innemen.

Het slot der hierbedoelde Nota, welke bovendien een volledig programma van uitvoering geeft voor de verschillende voorgestelde maatregelen, luidt als volgt[1]:

'Aan het eind mijner beschouwingen gekomen, mag ik het niet verhelen, dat ik met velen mijner collega's, die

1) Bij de publicatie in het Tijdsch. v. Binn. Best. in 1899, werden om verschillende redenen enkele passages uit deze Nota, als ook uit het slot, weggelaten. In de hierboven gegeven aanhalingen is de volledige tekst weergegeven.

uit vrees voor verdere moeilijkheden zwijgen, reeds lang gevoeld heb, dat ons gezag achteruitgaat en dat zulks in toenemende mate zal gebeuren, indien niet spoedig van Regeeringswege aangevangen wordt met het nemen van maatregelen, welke de strekking hebben bedoeld gezag hoog te houden.

'Dat tengevolge van de vermindering van ons gezag onze algemeene toestand er niet beter op wordt, spreekt van zelf. Hoe zou de positie van ons nageslacht anders kunnen zijn, indien men spoedig maatregelen wilde nemen om onze kinderen een opvoeding aan welke zij wat hebben te waarborgen. Met medelijdend hart zien wij thans onze kinderen opgroeien, die zich nog geen begrip kunnen vormen van den moeilijken tijd, dien zij tegemoet gaan.
'Door bovenvermelde middelen, die tot verbetering kunnen leiden, aan te geven, behartig ik niet slechts de belangen mijner landgenooten, doch ook bovenal die van de Regeering. Immers, het zou niet gewenscht zijn als uit de tegenwoordige omstandigheden ongemerkt andere toestanden geboren werden, die alle van te voren gemaakte berekeningen doen falen.
'Dat vooruitgang of in alle gevallen veranderde denkbeelden en inzichten ten gevolge van de invoering van ontelbare nieuwigheden en het schoeien van vele zaken op Europeesche leest, geheel weg zullen blijven, zal toch niemand durven beweren. Voor goede leiding dient alzoo gezorgd te worden ter voorkoming van ontaarding der verschillende neigingen, welke uit den geschapen toestand per se moeten voortspruiten.
'De door mij voorgestelde verbeteringen geef ik voor betere prijs; mijn bedoeling was slechts om een idée aan te geven, waarnaar in het belang van Land en volk gehandeld zou kunnen worden.
'Ten slotte kan 't niet ontkend worden, dat door de richting te volgen die ik aangaf de 'hormat'[1] die op den duur aan de overheerschers en de hoofden bewezen wordt, niet meer dezelfde zal zijn die zij nu is.

1) Slaafsche eerbiedsbetuigingen.

‘Men zal minder kruipen. - Doch wat nood! Die ‘hormat’ begint nu toch hoe langer hoe meer reeds te minderen enkel en alleen ten gevolge der veranderde omstandigheden en is het niet onwaarschijnlijk, dat zij tot het minimum gereduceerd zal worden, ook zonder dat er iets aan de intellectueele ontwikkeling der inlanders gedaan wordt. Beschaafde lieden weten daarentegen, wat zij in de samenleving aan elkander verschuldigd zijn.

‘Bovendien beschavingswerk geschiedt evenmin als de bouw van Keulen en Aken in een oogwenk. - Dat werk zal geleidelijk zijn beslag krijgen. - En alles wat geleidelijk tot stand komt behoeft geen angst en vrees in te boezemen; vooral als, gelijk nu voorgesteld wordt, het werk van boven aangevangen wordt.

‘De lezer dezer nota houde het den schrijver ten goede dat hij zoo vrijmoedig zijn meening uitsprak. - Ik gevoel dat de Nederlander des te meer er prijs op zal stellen eens de ware gevoelens des overheerschten te hooren, wijl het hem zoo zelden gegund is een blik te slaan in hoofd en hart van den bruinen man. - Vrienden zeggen elkaar de waarheid; vijanden verbergen deze tegenover elkaar. - Laat men zulks nooit vergeten. - Door mijn gevoelens te uiten kweet ik mij van een vriendenplicht. - Den lezer heil!’

Een tweede, tot dusver nog niet gepubliceerde nota van den Regent van Demak, handelt over de opvoeding der inlandsche vrouw en de oprichting van meisjes-scholen voor dochters van inlandsche hoofden en andere aanzienlijke inlanders. Zij werd ingediend naar aanleiding van eenige vragen gesteld in 1900 door den Directeur van Onderwijs Eeredienst en Nijverheid.

De Nota begint met de verklaring dat het zeer zeket geen betoog behoeft ‘dat de ontwikkeling eener maatschappij niet krachtig kan voortschrijden waar de vrouw daarbij ten achter blijft, aangezien ten allen tijde de vooruitgang der vrouw een belangrijke factor tot volksbeschaving gebleken is.’

De Nota gaat dan als volgt voort:

‘Dat mijn landgenooten nog op zeer lagen trap staan van Westersche beschaving is niet onbekend. - Niet alleen om die reden, maar ook vooral omdat zij zelf in het geheel niets geleerd hebben, gevoelen zij zoo goed als geen behoefte aan onderricht voor hunne kinderen. De behoefte aan meerdere kennis dan die noodig geacht wordt om te kunnen leven is bij de inlanders nog van dien aard, dat ze gelijk gesteld kan worden aan een kiem, die nog ontwikkeld moet worden.
‘Zonder noodzaak wordt door de betrokken ouders in den regel niet gedacht aan onderricht voor de kinderen. Zulks kan o.a. blijken uit het feit dat thans, genoodzaakt door de eischen des tijds van lieverlede nogal vele Inlandsche groote ambtenaren en Adellijken zich laten vinden hun zoons onderwijs te verschaffen alleen uit vrees dat ze anders in de toekomst onbekwaam geacht zouden worden voor de vervulling van een Gouvernementsbetrekking.
‘Ware het dus niet, dat hun eigen belang er mede gemoeid werd, geen pogingen om hen daartoe te bewegen zouden het gewenschte resultaat gehad kunnen hebben.
‘Blijkt het daaruit reeds voldoende, dat het heel wat moeite kost om ouders te overreden hun zoons te vormen tot denkende wezens zonder eenige zij het ook stilzwijgende voorwaarde, hoeveel te meer zoude het niet zijn, waar het geldt om de jonge dochters, de in hun oogen zoo teedere zaken, in dezelfde richting te sturen.
‘Het kan dan ook niet anders, want het nut daarvan wordt nog niet ingezien, en geen aanmoediging op welke wijze ook bewerkstelligd, zoude in staat zijn in den toestand verbetering aan te brengen, bijaldien daaraan geene voorwaarde verbonden wordt, die zij het ook indirect òf voordeelen afwerpt òf hoop geeft op betere toekomst.
‘De overtuiging moeten de ouders bezitten, dat ook ten aanzien van de dochters de kennis een der krachtige hulpmiddelen is tot vermeerdering van stoffelijke welvaart, dus ook van geluk.

Op de eerste der gestelde vragen n.l. of door raadgeving en overreding de plaatsing bevorderd zou kunnen worden van jonge meisjes uit de hoogere standen op de Europeesche meisjes- of gemengde scholen, uit de lagere standen op de Inlandsche scholen, antwoordt Hadiningrat het volgende:

> ‘Ja, zeer zeker is dit niet onmogelijk, doch het kan niet met overhaasting geschieden. De ouders moeten eerst overtuigd zijn dat aan de verstandelijke ontwikkeling hunner dochters voordeelen verbonden zijn. Anders wordt het nut van het onderwijs niet geacht op te wegen tegen de lasten, die op hen gedurende de schooljaren drukken.
> ‘Onjuist is het niet, dat waar de huishouding door een door ontwikkeling verstandige vrouw bestierd wordt, meer orde en regel dan anders verwacht kunnen worden. Vooral op de kinderen kan deze gunstige omstandigheid van voordeeligen invloed zijn. Dat thans reeds personen van rang en stand worden aangetroffen, die er niet tegen opzien hun dochters onderwijs te laten geven, is niet onbekend. Dochters van verscheidene Inlandsche grooten in de Vorstenlanden, zoowel als van Regenten en enkele mindere hoofden in de Gouvernements Residenties bezoeken thans de Europeesche scholen, terwijl op de Inlandsche school alhier voortdurend dochters van mindere hoofden of gegoede personen te vinden zijn.
> ‘Maar waar de mannen in 't algemeen in ontwikkeling nog zoo ten achter zijn, waar zij volgens hun Godsdienst aanspraak mogen maken op meer dan één vrouw en waar de echtscheiding geheel van hen afhankelijk is, daar is het niet te ontkennen dat de vrouwen meer aan teleurstellingen bloot staan dan anders. Eerst dan, als de mannen op een hoogeren trap van beschaving staan en dientengevolge hunne vrouwen als hun gelijken beschouwen, zoude er van de ontwikkeling van hare zijde nut verwacht kunnen worden zoowel in huiselijken kring als daar buiten.
> ‘Geen aanmoediging kan m.i. derhalve doeltreffender

> en van meer blijvenden aard zijn dan die, welke bestaat in de vermeerderde pogingen om het aantal ontwikkelde mannen te doen toenemen. Vergroot bijv. de bestaande scholen voor de zonen van Inlandsche grooten en hoofden en vermeerdert het aantal daarvan, er zal dan bij toename der ontwikkelde mannen geleidelijk meer en meer behoefte aan vrouwen van dezelfde of fijnere begrippen ontstaan en waar veel vraag bestaat, daar zal het aanbod wel niet op zich laten wachten.
> 'Van zelf en uit eigen belang zal dan voor de opvoeding der meisjes door de betrokken ouders gezorgd worden, als wanneer de tijd voor de Regeering aangebroken is om de gelegenheid te openen ter verkrijging van de vereischte kennis.

Over de wenschelijkheid van het oprichten op de residentie-hoofdplaatsen van scholen voor dochters van inlandsche ambtenaren, die niet in aanmerking komen voor kostscholen, op welke scholen dan voortgezet inlandsch onderwijs, ook in de Inlandsche talen, het Nederlandsch, handwerken en muziek, gegeven zou moeten worden, spreekt Hadiningrat zich uit als volgt:

> 'Hoe prijzenswaardig het denkbeeld ook moge zijn om dergelijke scholen op te richten, ontveinsd mag het niet worden, dat door de dochters van Inlandsche ambtenaren in 't algemeen aan zulk eene inrichting nog geen dringende behoefte gevoeld wordt, althans in dien zin dat de scholen op al de hoofdplaatsen direct opnemen zullen. Een tijdje zal het wel duren, alvorens het nut er van goed ingezien wordt en voor dat het zoover gekomen is, is de mogelijkheid niet uitgesloten dat betwijfeld wordt of het behoud van zulke inrichtingen, die geld kosten en wier gunstige resultaten steeds op zich laten wachten, wel te rechtvaardigen is.
> 'Kunnen ten aanzien van de jongens de ouders gedwongen worden om hen naar school te zenden door hen alle uitzicht op plaatsing bij het Gouvernement te ontnemen bij aldien zij niet aan de gestelde eischen voldoen willen, waar 't geldt de meisjes is zulk een maatregel ondoenlijk.

‘Naar mijn bescheiden meening ware 't dan ook beter om rekening te houden met de omstandigheden. Niet dadelijk op alle Residentie-hoofdplaatsen moeten de scholen opgericht worden, doch voorloopig slechts daar, waar reeds eenige neiging door de Inlandsche ambtenaren getoond wordt om hun dochters onderwijs in den zin als 't boven vermelde te verschaffen.
‘Het beschavingswerk zij niet opdringend, doch tegemoetkomend. De kiem te ontwikkelen, die er reeds inzit, wordt als een der doeltreffendste methoden beschouwd om iets met succes in te voeren.
‘Nog wenschelijker zou het zijn om waar de plaatselijke omstandigheden zulks toelaten, ter voorkoming van teleurstellingen, sommige Regenten, die iets van het onderwijs afweten, op te dragen, onder toezicht van het betrokken Hoofd van Bestuur daarmeê een proef te nemen, door bijv. een hulponderwijzeres, met subsidie van het Gouvernement te engageeren voor 't geven van onderwijs omstreeks als boven aangegeven is, aan hun dochters, doch tevens ook aan die van andere Inlandsche ambtenaren, die daarvoor in aanmerking wenschen te komen.
‘Blijkt het dat van de gelegenheid goed gebruik gemaakt wordt, dan eerst rust de taak op de Regeering om de bewuste scholen daarvoor in de plaats op te richten. Immers zoude het een zeer pijnlijken indruk maken ingeval de met vele opofferingen tot stand gebrachte inrichtingen immer mochten blijken niet te kunnen bestaan. Niet alleen zoude daarvoor veel geld verloren worden, doch ook wij, Inlanders, zouden daarvan in de toekomst wrange vruchten plukken als gevolg van de weinige kans dat de Regeering, afgeschrikt als zij was door de ongunstige resultaten spoedig weder er toe te bewegen zou zijn om iets van dien aard voor ons te doen.
‘Wij zouden dan beschouwd worden als de schuldigen in zake het mislukken van een onderneming, terwijl feitelijk iets anders daarvan de oorzaak is.
‘Een lijst van de meisjes, door hare ouders voor de bewuste scholen bij eventueele oprichting bestemd, kan

hierbij niet worden overgelegd, aangezien geen der Inlandsche ambtenaren dochters bezit, die daarvoor in aanmerking kunnen komen.'

Ook het denkbeeld van oprichting van Instituten (internaten of kostscholen) voor meisjes uit de hoogste standen, kon bij Hadiningrat geen onverdeelde instemming vinden. Hij schreef daaromtrent het volgende:

'Zeer zeker zijn er thans verscheidene Regenten te vinden, die hun dochters Europeesch onderwijs verschaffen. Of zij allen evenwel genegen zouden zijn haar zoo ver van huis te laten gaan en in het instituut aan vreemden toe te vertrouwen gedurende vijf jaren, is eene vraag die alleen door de praktijk beantwoord kan worden[1)] en mocht het gebeuren dat de meisjes slechts ten deele de lessen volgen en niet te bewegen zijn ze te doorloopen, hetgeen in vele gevallen te vreezen is, zoo zoude 't beoogde doel n.l. om haar te onderrichten in alles, wat voor een beschaafde vrouw noodig is, slechts gedeeltelijk bereikt kunnen worden.
'Immers niet alleen door dat er in den regel vrij vroeg aan een huwelijk voor de meisjes wordt gedacht (de Inlanders vinden 't ongelukkig als de meisjes niet trouwen kunnen) maar ook omdat het in strijd is met hun heerschende begrippen om ze van af den leeftijd van ongeveer 14 jaren buiten toezicht van de ouders of naaste familiebetrekkingen te laten leven, zouden vele kieskeurige ouders niet goed keuren, dat hare dochters in 't instituut zoo lang verblijven.
'Het gerucht behoeft slechts in omloop gebracht te worden als zoude in de inrichting een kleinigheid gebeurd zijn, die niet volkomen naar den zin der ouders is, of deze, nog maar half overtuigd van het nut aan het

1) Uit het jongste (tweede) jaarverslag van de Vereeniging Kartinifonds blz. 16 mag wellicht worden afgeleid dat de geneigdheid van Javaansche ouders om hun dochters geheel aan vreemden toe te vertrouwen, ook nu nog gering is. Daarentegen is wel reeds gebleken dat goede dagscholen voor inlandsche meisjes zeer in den smaak, ook van de ouderen, vallen.

> bezoeken van de inrichting verbonden en alleen maar met den grooten hoop meedoende, zouden zich om 't hardst daarheen spoeden om de lieve dochters terug te halen, wie weet, wellicht daarbij ‘Allah’ dankend, dat het tot zulk eene vredelievende oplossing is gekomen, zonder zich te storen aan de daardoor in de inrichting ontstane voor de Directrice minder bemoedigende absolute leêgte.
> ‘Het gevolg van een en ander zoude zijn, dat het nut van het instituut slechts problematisch mag heeten’.

Voor zich persoonlijk verklaarde de Regent van Demak nog dat hij geen bezwaar zou hebben zijn dochtertje van 8 jaar en een bij hem in huis zijnde nicht, na hun 10de jaar naar een dergelijk instituut te zenden en haar ook later de lessen aan eene inrichting van middelbaar onderwijs te doen volgen. Evenmin zou hij bezwaar hebben zijne dochters te doen omgaan met dochters van andere aanzienlijke ambtenaren.

Hij eindigt met de volgende waarschuwing om niet al te snel van wal te steken.

> ‘Ten slotte kan 't wellicht zijn nut hebben er bij te vermelden, dat het doel nimmer voorbij gestreefd mag worden.
>
> ‘Beter ware 't “langzaam maar zeker” want blijken zal het immer, dat zoodra de stroom zich gevormd en een bepaalde richting aangenomen heeft, niets in staat zal zijn daaraan zonder moeielijkheden een andere wending te geven, veel minder nog om dien tot staan te brengen. De Inlanders moeten op dergelijken grondslag gevormd worden tot denkende wezens en tot zelfstandige personen, niet tot na-apers. De omstandigheid dat men zelfs in de beschaafde landen eeuwen noodig heeft gehad om tot den tegenwoordigen toestand van vooruitgang te geraken, mag niet vergeten worden. Zelfs daar werd er pas in de voorgaande eeuw aan gedacht om ook de vrouwen een hoogere ontwikkeling deelachtig te doen worden’.

Het voorafgaande moge volstaan ter kenschetsing van de

merkwaardige eigenschappen van geest en gemoed die Pangeran Ario Hadiningrat in zich vereenigde. Merkwaardig niet alleen om het innerlijk gehalte dier eigenschappen maar vooral ook met het oog op het tijdstip waarop zij tot uiting kwamen. In latere jaren heeft het aan volgelingen niet ontbroken en thans zouden zeker meerdere inlanders zijn aan te wijzen van gelijke of nagenoeg gelijke ontwikkeling, doch Hadiningrat in de kracht van zijn leven was zijn tijd vèr vooruit en stond zoo goed als alleen bij de verkondiging zijner denkbeelden.

Hoe juist hij daarbij zag, heeft de uitkomst geleerd. De meeste der door hem begeerde desiderata zijn sinds, geheel of gedeeltelijk, zij het in menig opzicht nog onvolledig, in vervulling gekomen.

Aan de recruteering der inlandsche hoofden wordt meer zorg besteed dan vroeger; een afzonderlijke school is opgericht voor de opleiding van inlandsche rechterlijke ambtenaren; meer dan eens werden de Europeesche bestuursambtenaren van instructies voorzien omtrent hun wijze van omgang met inlandsche hoofden; na lang dralen is eindelijk als beginsel aangenomen bij de regentsbenoemingen niet alleen te letten op afkomst doch vooral ook op de in het Reg. Regl. gestelde eischen van bekwaamheid, ijver, eerlijkheid en trouw. Met de oprichting eindelijk van dagscholen voor inlandsche meisjes is met goeden uitslag een begin gemaakt.

Voor het thans levend geslacht moge dit alles een voor de hand liggend gevolg schijnen van den natuurlijken loop der dingen, hij die zich terugdenkt in de toestanden op Java omstreeks 30 jaar geleden, gevoelt bewondering voor den man die destijds op de vorming van dit alles aandrong en.... als weerklank op dien aandrang niet anders te hooren kreeg dan dat hij in te hooge sfeeren zweefde!

Het zweven in die hooge sfeer zal hem ongetwijfeld als groote verdienste worden aangerekend door het nageslacht. Als gewoonlijk echter kon de tijdgenoot daarvoor niet altijd dezelfde waardeering gevoelen. Hadiningrat heeft ten slotte zeker niet te klagen gehad over onvoldoende erkenning van verdiensten van de zijde der Regeering. Nagenoeg alle onderscheidingen die een Regent ten deel kunnen vallen, de allerhoogste n.l. de verheffing tot Pangeran daaronder begrepen,

zijn hem toegekend. Maar in particuliere gesprekken, zelfs met hen die ambtshalve veel met hem in aanraking kwamen, kon men soms oordeelvellingen hooren die niet getuigden van onvermengden lof.

Ongetwijfeld, Hadiningrat maakte geen uitzondering op den algemeen geldenden regel dat elk mensch zijne gebreken heeft. Maar beziet men die menschelijke gebreken van naderbij, dan blijkt dikwerf dat de fout meer ligt bij de omgeving dan bij het individu en dat hetgeen in de eene omgeving beschouwd wordt als eeft gebrek, in eene andere omgeving aangemerkt zou worden als een deugd. Vooral de karakter-eigenschappen van Hadiningrat nu behooren te worden bezien in het licht zijner omgeving.

Hij was gesloten van aard en daardoor moeilijk te doorgronden. Is dit te verwonderen wanneer men bedenkt hoever hij uitstak, niet alleen boven het inlandsch maar dikwerf zelfs boven het Europeesch milieu waarin hij leefde, en hoe weinig lust hij moet gevoeld hebben, in dat milieu belangstelling te zoeken voor hetgeen hem, zwevende in 'hoogere sfeeren', innerlijk bezighield?

Hij had neiging om in zijne afdeeling alles naar zijn hand te zetten, niet te rusten voordat zijne plannen waren uitgevoerd of plannen welke zijne instemming niet hadden, waren opgegeven. Neemt men in aanmerking dat de Europeesche bestuursambtenaren in zijne afdeeling elkander afwisselden en opvolgden met verbijsterende snelheid[1)], dat hij de eenige was die bleef, de toestanden kende en daarbij de volle verantwoordelijkheid voelde voor den goeden gang van zaken in zijne afdeeling, valt dan deze vastberadenheid in zijne bestuursactie niet veeleer te prijzen dan te laken?

1) De commissie die in 1902 werd benoemd om een onderzoek in te stellen naar de in Demak en Grobogan geheerscht hebbende waters- en voedingsnood, constateerde o.a. dat de meest noodlijdende contrôleafdeeling in Demak n.l. de contrôle-afdeeling Godong in de laatste 18 jaar *vijftien* maal van controleur had verwisseld. De contrôle-afdeeling Wirosari in Grobogan wisselde in één jaar tijds *vier* maal van controleur. In de geheele afdeeling Grobogan was in 1902 geen enkel Europeesch of inlandsch ambtenaar te vinden die de wording van den nood had medegemaakt, d.w.z. niet één, die twee jaar in zijn ressort was werkzaam geweest.

Een laatste grief, hoewel zeker niet algemeen gedeeld, was dat het met hem niet altijd aangenaam samenwerken was, dat hij zich te veel met alles bemoeide en dat niets tot stand kon komen buiten zijne medewerking. Ook hier lag de fout niet bij hem maar bij de omgeving.

De school der practijk, waarin het groote meerendeel der destijds fungeerende Europeesche bestuursambtenaren was grootgebracht, had hun geleerd dat aan vele Regenten de rol van roi *fainéant* meer toelachte dan die van krachtig mede-arbeider, dat een onafhankelijk oordeel of een zelfstandig advies zelden van hen werd vernomen en dat men het best zijn doel kon bereiken door den Regent aan zijne persoonlijke liefhebberijen over te laten en alle dienstzaken af te doen naar eigen inzicht, zonder ernstige raadpleging of medewerking van den inlandschen jongeren broeder. Is het te verwonderen dat een aldus geschoold Europeesch ambtenaar eenigszins ontnuchterd werd als hij in aanraking kwam met den Regent van Demak, die ronduit verklaarde (zie boven) dat een Regent wel vergeleken zou kunnen worden met eene koe als hij zich vereenigen kon met het gevoelen van elken gaanden en komenden man? Hij wist niet alleen precies wat hem als Regent toekwam doch eischte bovendien dat hetgeen hem toekwam, hem gegeven werd.

Ik herinner mij, bij het raadplegen der archieven van den Ass.-Resident van Demak, daarin een brief gevonden te hebben van den Regent aan den Ass.-Resident, geschreven naar aanleiding van het feit dat deze een opdracht inzake politie-aangelegenheden rechtstreeks had gericht tot een onder den Regent dienend districtshoofd. De Regent schreef aan zijn ouderen broeder dat hij diens opvattingen inzake de te nemen politie-maatregelen uit den aard der zaak moest respecteeren maar dat hij er niet in kon berusten dat een desbetreffende opdracht buiten hem, Regent, om aan zijne ondergeschikten werd verstrekt, aangezien artikel zooveel van eene Instructie den Ass.-Residenten voorschreef, orders als hierbedoeld aan de lagere ambtenaren over te brengen door tusschenkomst van den Regent.

Dit enkel voorbeeld teekent den man. Zich ten volle verantwoordelijk gevoelende voor de aan zijne zorgen toevertrouwde belangen, wenschte hij die verantwoordelijk-

heid met niemand te deelen. En beter op de hoogte van de plaatselijke toestanden in zijn regentschap dan de voortdurend wisselende Europeesche ambtenaren, kon de rol van ja-broêr hem niet bevredigen. Hij wilde gekend worden in al wat in zijne afdeeling omging, liet zich niet op zij dringen, en ging met taaie volharding voort op den weg die hem de beste toescheen. Voor sommige, aan geheel andere toestanden gewende Nederlandsche bestuursambtenaren moge het samenwerken met zulk een Regent weinig bekoring gehad hebben, zij die de omstandigheden in aanmerking namen en zich een juiste voorstelling maakten van de verhouding die tusschen ouderen en jongeren broeder behoort te bestaan, zullen zeker de periode van samenwerking met Hadiningrat met dankbaarheid gedenken.

Voor ons, Nederlandsche voogden van een nog niet aan de kinderschoenen ontwassen Oostersch volk, is het voorbeeld van Pangeran Ario Hadiningrat tegelijk beschamend en bemoedigend. Beschamend, omdat deze merkwaardige figuur gevormd werd, niet door maar ondanks het door ons als voogden in praktijk gebracht stelsel van opvoeding. Bemoedigend, omdat uit dit voorbeeld blijkt wat van de aan onze opvoeding toevertrouwde pupillen te maken is en welk een dankbare taak ons wacht als leiders der geestelijke evolutie van een volk dat zulke mannen kan voortbrengen.

22 Mei 1915.

C.J. HASSELMAN.

Olaf Liljekrans.

Wie Ibsen slechts uit zijne maatschappelijke drama's kent, zal niet zoo snel op de gedachte komen, dat deze dichter van scherpe waarneming en niet minder; scherpe satyre eenmaal de blauwe bloem der romantiek gekweekt heeft. En toch is er in de latere stukken nog veel, dat daaraan herinnert. Zijn schipbreukelingen van het leven, zijn ontevreden idealisten, die met de menschen en de maatschappij op voet van oorlog verkeeren, zijn dikwijls personen van groote begaafdheid maar zonder practischen zin, die ondergaan, omdat het hun niet gelukt, de wereld hunner droomen met die der werkelijkheid te verzoenen. De meesten van dezen zijn van onverdacht romantischen huize. Den inhoud hunner idealen hebben deze gevoelshelden gewijzigd, maar de onveranderlijke starheid, waarmee zij er aan vasthouden, herinnert aan den tijd, waarin het werkelijke onwerkelijk en het onwerkelijke werkelijk was. Deze figuren zijn ééne zijde van den dichter zelf, en eenmaal hebben de stemmingen, die in hen tot uiting komen, ook hem geheel beheerscht.

Wanneer ik een stuk uit deze vroegere periode tot onderwerp van de hier volgende studie gekozen heb, dan is dat toch niet uitsluitend geschied, omdat in dit drama van zoo gansch onmoderne geestesrichting toch vele kiemen van later optredende denkbeelden aanwezig zijn, maar zeker in niet mindere mate, omdat de wordingsgeschiedenis van het stuk zelf zoo bij uitstek belangwekkend is. Nauwelijks bij één ander van Ibsen's drama's is ons zooveel bekend van het materiaal, dat in den regel achter de schermen blijft. Van andere

stukken bezitten wij ontwerpen, deelen van één, soms van meerdere oudere bewerkingen. Maar *hier* bezitten wij ook bronnen. En deze verhouden zich tot het werk zóó, dat sommige den dichter pas bekend zijn geworden, nadat hij met zijn werk een niet onbelangrijk begin had gemaakt. Wij kunnen dus niet alleen meer dan ééne phase in de ontwikkeling van het kunstwerk onderscheiden, maar ook nagaan, welke wijzigingen plan en uitwerking ondergaan hebben tengevolge van het toevloeien van nieuwe stof.

I.

In een verzameling volkssagen, die Faye in 1844 onder den titel 'Folkesagn' uitgaf, komt een kort verhaaltje voor, nog geen bladzijde innemend, dat den titel voert: 'Rypa i Justedalen'. *Rypa*, de streng-Noorweegsche vorm voor het stads-Noorsche *rype*, beteekent 'sneeuwhoen'; Justedal is de naam van een landschap. De inhoud komt op het volgende neer. In een jaar, toen het land door pest geteisterd werd, gingen vele menschen in Justedal wonen, in de hoop, dat de ziekte hen niet zou bereiken. Deze hoop werd echter niet vervuld; het geheele dal stierf uit, op één klein meisje na op de hoeve Birkehaug. Het vee uit het dal, dat nu niet verzorgd werd, liep weg en kwam in een naburige streek terecht. Daarop gingen de bewoners zoeken, en zij vonden het kleine meisje, dat door de eenzaamheid schuw geworden was, en dat zij daarom *rypa* noemden. Zij namen het kind mee en voedden het op. Later keerde het meisje naar haar geboorteplaats terug en trouwde daar.

De vertelling is zoo eenvoudig mogelijk. Zij doet aan een bericht uit een kroniek denken. Slechts één poëtisch motief bevat zij: de schuwheid van het achtergebleven kind, en met recht draagt zij daarnaar haar titel. De oplossing is zoo eenvoudig mogelijk; er is geen sprake van een verwikkeling en een ontknooping; om het kind van de schuwheid, die als een gewoon gevolg van buitengewone omstandigdigheden voorgesteld wordt, te genezen, is geen enkele bijzondere gebeurtenis noodig; men voedt het op, en daarmee is de zaak afgedaan.

Maar dat ééne woord *rypa* is genoeg, om de fantasie van den dichter gaande te maken. De *rype*, 'het sneeuwhoen', of, zooals het in een later fragment heet, *fjeldfuglen*, 'de bergvogel', - daarin ziet hij het natuurkind, dat opgegroeid is buiten den samenhang met de menschenwereld, dat de frischheid en den geur van de bergen bezit en door verderfelijke conventie niet besmet is. Het kan ons dan ook niet verwonderen, den tweeëntwintig-jarigen dichter zich van deze stof te zien meester maken. In zijn Efterladte Skrifter komt een fragment voor (I, 339) van een dramatische behandeling. Het stuk heet 'Rypen i Justedal'[1]. Ver gevorderd is het nog niet, - het fragment omvat 30 bladzijden -, maar toch voldoende, om ons belangrijke inlichtingen te geven omtrent de plannen van den dichter. Aan de sage ontleent hij, wat er aan ontleend kan worden: het eenzame dal met het eenzame meisje. Ook wordt van de pest gesproken als de oorzaak, dat het dal verlaten is. Maar zoodra er een dialoog gevoerd zal worden, moet de fantasie aan het werk, reeds voor het scheppen van personen, want de sage kent er - afgezien van het zeer algemeen begrip 'de bewoners' van het naburige dal - maar één. Deze nieuwe figuren zijn volgens zeer eenvoudige beginselen geboren; liefde, publieke opinie, tegenstelling, ook tegenstand, ziedaar de elementen, waaruit een schematische vertelling ineengezet, ofschoon niet voleindigd is. De minnaar is Björn, een poëtisch gestemde boerenzoon, die het meisje buiten ontmoet heeft en door den dichter ook ongetwijfeld voor haar bestemd is. Maar zoover is het nog lang niet; Björn meent een elf ontmoet te hebben, en voorloopig spreekt hij over zijn avontuur alleen met den ouden jager Paul, die haar ook gezien heeft en in gelijke mate van de mystieke beteekenis der verschijning overtuigd is. Het meisje is ouderloos, maar de vader van Björn, Bengt van Bjerkehoug, in wiens naam de herinnering aan de hoeve uit de sage bewaard is, heeft zijn zoon bestemd voor zijn pleegdochter Mereta, omtrent wie wij uit een gesprek met den geestelijke Mogens vernemen, dat zij, naar Bengt vermoedt, groote

1) De eenige afwijking van den titel der volkssage is, dat de tot de volkstaal behoorende vorm 'Rypa' door het stadsnoorsche 'Rypen' vervangen is.

bezittingen moet hebben, waarvan andere menschen niets weten. Deze Mereta dient dus, om een tegenstelling te vormen met de *rype*, maar zij is toch ontstaan uit een splitsing van deze; het pleegdochterschap herinnert er aan, dat het meisje in de sage door menschen uit de naburige streek wordt opgevoed, en de groote bezittingen bestaan, gelijk ik in ander verband nog nader zal toonen, maar zooals hier reeds uit hun geheimzinnigheid blijkt, in den bodem van het uitgestorven dal. Voor een geregelden gang van zaken in het stuk is er verder noodig een tweede jonge man, een mededinger naar de hand van Mereta. Hij wordt een bezitter van een hoeve genoemd, en de kritische lezer kan hier vast uit leeren, dat, wanneer het straks zal blijken, dat Mereta geen bezittingen heeft, deze omstandigheid toch niet aan een huwelijk tusschen dit paar in den weg zal staan. Voorloopig coquetteert Mereta met dezen Einar. Het paar is bedoeld om, ook in stemming en levensopvatting, een contrast te vormen met het andere paar, dat slechts vervuld is van natuurdroomen en liefde.

Een verder persoon toont, dat de dichter de stof niet geheel van binnen uit ontwikkelt maar ook reeds bezig is, motieven van buiten in te voeren. Er treedt namelijk een zanger op, wiens rol nog niet geheel duidelijk wordt, maar die toch blijkt den samenhang te vertegenwoordigen tusschen de poëzie en de geestenwereld. Met de prozaïsche wereld der werkelijkheid ligt hij overhoop; hij schuwt de menschen, en een bijgeloovige angst maakt zich van de aanwezigen meester, als hij binnenkomt. Hij staat zonder twijfel in een nauwe betrekking tot het eenzame meisje, maar over den aard van die betrekking wordt niet veel medegedeeld. Zij noemt hem haar tweeden vader. Ook hij leeft in de natuur, en hij kent haar mysteriën, die voor het jonge kind nog slechts het element zijn, waarin zij ademt, zonder te verstaan.

Er wordt gezinspeeld op een broeder van Bengt, die indertijd tegen den zin van den vader gehuwd is en toen door hem vervloekt werd. Hieraan was Bengt niet onschuldig, en thans bezwaart het zijn geweten. Wat van dezen broeder geworden is, weet niemand, maar uit een zeggen van het meisje tot Björn, dat hij op haar vader gelijkt, kan men opmaken, dat zij een dochter van dien verdwenen man is.

Voor het romantisch standpunt van den dichter karakteristiek en voor de geheele verdere ontwikkeling van de stof van grootste beteekenis is de invoering van de elvenwereld. Dit geschiedt op tweeërlei wijze. Vooreerst als volksgeloof. Men is bang voor de onderaardschen, men spreekt veel over hen, en in het vreemde meisje meent men *huldren* (een bosch- of berggeest) te zien. Dit volksgeloof wordt vleesch en bloed in den ouden jager Paul, en het is dan ook zeker geen toeval, dat het stuk begint met een gesprek tusschen hem en Björn, waarin hij den jongen man mededeeling doet van zijn ontmoeting met huldren. Hij is het ook, die zeer verschrikt wordt als hij hoort, dat de bekende zanger Knud, die immers met de onderaardschen in verbinding staat, op de hoeve van Bengt onbeleefd behandeld is. Op een andere plaats wordt verteld, dat iemand jaren lang bij de geesten in den berg is geweest. Deze trek stamt hier zeker niet uit een litteraire bron maar uit het volksgeloof, waar deze voorstelling nog levend is.

Maar bij eene objectieve beschouwing van de geestenwereld als een bestanddeel van het denken der lieden van lager ontwikkeling blijft de dichter niet staan. Hij maakt er ook werkelijkheid van. Vriendelijke elven zingen des nachts en begroeten de heldin. Als zij dus zegt, dat zij de elven gewoonlijk om zich heen ziet, dan is dit geen droom, maar de echte poëtische realiteit, die slechts de alledaagsche, nuchtere menschen niet zien kunnen. De onontwikkelde man met zijn bijgeloof staat hier dus boven den gewonen verstandsmensch en is met de poëtische menschen, die alléén de waarheid kunnen zien, nauwer verwant dan gene. Een echt romantisch idee. Aan deze verbinding met de geestenwereld ontleent het meisje dan ook haar naam - Alfhild. Maar zelf behoort zij niet tot de elven; zij is een menschelijk wezen[1)].

De overige namen hebben geen zinnebeeldige beteekenis. Maar onverschillig zijn zij niet. Welk een waarde de dichter

1) Aan de sage herinnert de opmerking (p. 344), dat ‘huldren’ in het dal haar eigen vee heeft (een oudere trek is hier in het romantische omgezet; de bron sprak van het vee der gestorven bewoners), maar tevens knoopt dit aan bij een verbreid bijgeloof. Voorts wordt er gezegd, dat ‘huldren’ het geheele dal bezit. Dit staat niet in de sage, waar omgekeerd diverse lieden later in het dal gaan wonen. Maar de leegheid van het dal door de pest kon aanleiding geven tot de gedachte. Later keert deze dan terug in ‘Olaf Liljekrans’, maar gewijzigd; hier wordt aan het slot Alfhild tot bezitster van het dal geproclameerd.

er aan hecht, blijkt uit verschuivingen en veranderingen, zooals wij die ook uit zijn latere werken kennen. Bengt, die eerst met een herinnering aan de sage ‘af Bjerkehaug’ genoemd wordt, heet later Bengt Alfsen. Daar de broeder van Bengt, die voor vele jaren verdwenen is, Alf heette, wordt hier zeker aangeduid, dat deze broeder, die den naam van den vader droeg, de oudste was[1]. Het meisje, dat men den held wil opdringen, hier zijn pleegzuster, heet Mereta, maar de naam Ingeborg, dien zij later draagt, duikt reeds op voor een dienstmaagd. De zanger heet op de eerste bladzijden Harald, daarop plotseling Knud[2], en dan met een compositum Sangerknud. Het is weer zeer teekenend, dat de dichter een positief onderscheid maakt tusschen ‘sanger Knud’ en ‘Sangerknud’. De man treedt ergens binnen en deelt mee, dat hij Knud heet en zanger is, - en niemand herkent hem, maar als er dan iemand optreedt, die zegt, dat dat ‘Sangerknud’ is, dan schrikt iedereen. Met het compositum heeft de dichter een populaire poëtische figuur willen aanduiden en daarmee heeft hij de mystiek der poëzie verbonden; de twee losse woorden spreken alleen van een toevalligen zanger met een toevalligen naam.

Karakteristiek is er nog bijna niet, maar wat er is, is meer duidelijk dan fijn. Overal zijn forsche lijnen; nuances ontbreken. De pro zaïsche en de poëtische levensopvatting worden scherp tegenover elkander geplaatst, de laatste vertegenwoordigd door Alfhild en Björn; de jonge man is echter weinig zelfstandig. De hoofdzaak is, dat hij aan de betoovering is blootgesteld; hij gelooft aan huldren; hij wil er heen, en hij wordt door Alfhild bekoord. Hij is geheel passief. Van verdeeldheid in zijn zieleleven is in het fragment nog nauwelijks een spoor te zien. In hun gesprek

1) Heeft dus Bengt zijn broeder om wille der erfenis, die den oudste toekwam, verdrongen? Dat zou bij zijn geldzuchtig karakter passen.
2) Daar de personenlijst Knud, niet Harald noemt, volgt daaruit, dat deze lijst jonger dan de tekst is. - Over historische aanknoopingen voor de figuur zie beneden.

voert Alfhild voornamelijk het woord. Haar naïveteit moet vooral uitkomen: zij spreekt van zich zelf in de derde persoon, gelijk kleine kinderen doen; wanneer de dood harer ouders ter sprake komt, blijkt uit haar uitdrukkingen, dat zij noch het woord ‘dood’ kent noch van de zaak een voorstelling heeft. Deze plaats (p. 362) geeft ons overigens aanleiding, om op nog een eigenaardigheid in de werkwijze van den dichter te letten, die hem zijn leven lang is bijgebleven, namelijk de tallooze inconsequenties en tegenstrijdigheden in zijn ontwerpen. Drie bladzijden verder spreekt Alfhild namelijk van een duif, die sterven moet, omdat haar kameraad was weggevlogen. Dat laat zich met de naïveteit, die van den dood niet weet, niet vereenigen. Maar het toont, dat de dichter onder het werken telkens nieuwe denkbeelden kreeg. Hij noteerde ze dan niet, om ze later te gebruiken, maar hij voegde ze in, onverschillig of zij een tegenspraak veroorzaakten of niet. Het verwijderen van de inconsequenties bewaarde hij voor jongere bewerkingen, - maar dan gingen zij er ook uit. De inspiratie mocht niet door zulk correctiewerk gestoord worden. Van gelijken aard zijn de veranderingen in de namen, soms midden in een scene. Ja, de dichter heeft geen bezwaar, een persoon, die op de eene bladzijde heengaat, op de volgende, zonder dat hij weer binnengekomen is, aan het gesprek te laten deelnemen.

II.

In 1853 verscheen Landstad's liederen verzameling ‘Norske Folkeviser’, en daarin als No. 40 (p. 355) het gedicht, dat den titel ‘Olaf Liljekrans’ voert[1]. Heer Olaf rijdt uit, om menschen tot zijn bruiloft te noodigen. Hij komt onder dansende elven terecht en wordt aangezocht, aan den dans deel te nemen, terwijl men hem geschenken - een zijden hemd, laarzen van bokkevel, de jongste dochter - aanbiedt, maar hij weigert, daar morgen zijn bruiloft is. Dan wordt

1) Een variant wordt p. 843 medegedeeld. Deensche redacties bij Grundtvig, Danmarks gamle Folkeviser 2, 112 vv. (Elveskud). Er bestaan ook Zweedsche en Färösche redacties. In Duitschland is dit gedicht vroeg bekend geworden door Herders mededeelingen. Nauw verwant is het Deensche lied Elverhöj, welks titel o.a. door Heiberg als benaming voor een romantisch drama gebruikt is.

er gevraagd, of hij liever bij de elven wil blijven óf ziek zijn bruiloft vieren. Hij rijdt door de elven heen, maar de elvenvrouw geeft hem een slag, waardoor hij ziek wordt. Voor het huis staat zijn moeder en vraagt, waarom hij zoo bleek is, en het antwoord luidt, dat hij bij de elven is geweest. Hij verzoekt haar, een priester te halen en zijn bed gereed te maken, want zijn hart is gebroken. De moeder vraagt, wat zij tot Olafs verloofde moet zeggen. ‘Zeg, dat ik uit ben gereden met paarden en honden’. Olaf sterft; de bruid komt aangereden en verneemt, dat hij op jacht is. Dan vraagt zij, of hij dan zoo weinig om zijn bruid geeft, dat hij op zijn bruilofstdag uit jagen gaat. Zij begrijpt echter zonder nadere toelichting den samenhang en doorsteekt zich met het zwaard van haar beminde. Nu worden er drie lijken uitgedragen: Olaf, zijn bruid en zijn moeder. - De dood van het meisje is in Deensche en andere varianten anders verteld, en ook de vraag, of Olaf dan niets om zijn bruid geeft, komt niet in alle redacties voor.

Het verschijnen van Landstad's ‘Folkeviser’ is voor de ontwikkeling van Ibsen's kunst van de grootste beteekenis geweest. De uitgave van den bundel is een der vormen, waarin de nationale romantiek dier dagen zich openbaarde, en voor Ibsen heeft gedurende eenigen tijd het volkslied gegolden voor den kernachtigsten kunstvorm van het voorgeslacht, die geroepen was, bij de herleving der nationale letterkunde een allereerste rol te spelen. Ook theoretisch heeft hij deze verwachting uitgesproken in een opstel van 1857, waar er in het bijzonder de nadruk op gelegd wordt, dat de lyriek een hoofdbestanddeel van het toekomstdrama is. Het programma kwam trouwens post festum; de twee stukken, waarin hij het heeft trachten te verwezenlijken, waren reeds geschreven; ‘Gildet på Solhaug’ is van 1855, ‘Olaf Liljekrans’ van 1856[1)].

‘Olaf Liljekrans’ is voor een belangrijk deel een nieuwe bewerking van ‘Rypen i Justedal’, maar welk een plaats hier

1) ‘Olaf Liljekrans’ is tijdens Ibsen's leven tweemaal opgevoerd maar niet uitgegeven. Slechts een Duitsche vertaling zag in 1898 het licht. Thans is het gedrukt in het tiende (Supplements-) deel van des dichters Samlede Värker.

aan het door Landstad uitgegeven gedicht ingeruimd is, toont reeds de veranderde titel. Het werk is een samensmelting van motieven uit beide. Er waren van den aanvang af punten van aanraking, die ongetwijfeld aanleiding tot de verbinding gegeven hebben. Reeds in 'Rypen' werd Alfhild voor een elvenvrouw aangezien, en zij lokte een jongen man weg van de bruid, die door zijn vader voor hem was bestemd. Evenzoo lokt in het volkslied de elvenvrouw Olaf van zijn bruid af en biedt hem haar dochter aan. Daardoor zijn de eerste en belangrijkste identificaties gegeven. De mannelijke hoofdpersoon in 'Rypen' valt met Olaf, Alfhild valt met de elvendochter samen. Een tegenstelling tusschen dat meisje en de voor den held bestemde vrouw bestaat reeds; dus valt Mereta samen met Olafs bruid in het volkslied. De naam, dien zij krijgt, Ingeborg, is die van een bijpersoon in 'Rypen'. Waarschijnlijk heeft de dichter dezen naam poëtischer gevonden, in ieder geval meer nationaal.

Het oude stuk kende een vader van den jongen man, tevens pleegvader van Mereta. En in het volkslied wordt een moeder van Olaf genoemd. Ibsen behoudt beide figuren, maar verdeelt ze over de twee personen, Bengt af Bjerkehoug wordt onder den nieuwen naam Arne fra Guldvig tot Ingeborgs vader, en Olaf krijgt alleen eene moeder, die dus weduwe is. Deze beide personen zet de dichter in tegenstelling tot elkander en krijgt zoodoende nieuwe motieven, die wij straks nader zullen beschouwen. De mededinger Einar heet nu Hemming en wordt een knecht van Arne; de zanger is bewaard onder den naam Torgjerd, en zijn rol is meer gepreciseerd.

De gang der vertelling is nu in het kort deze. Fru Kirsten, Olafs moeder, en Arne hebben besloten, oude veeten bij te leggen en hun kinderen met elkander te laten huwen. Daardoor zal het voorname maar verarmde geslacht Liljekrans oeconomisch vooruitgaan, en Arne het voordeel verkrijgen van deftige verbindingen. Maar op den morgen van de bruiloft is Olaf niet te vinden. Hij is 'bjergtagen', betooverd[1]; als het stuk begint, is hij de bergen in gereden, en vergeefs wordt hij door zijn moeder en haar volgelingen gezocht.

1) Letterlijk 'in den berg genomen'. Het is de technische term voor betoovering door elven, die in de bergen wonen en hun slachtoffer naar hun onderaardsch verblijf lokken. In het drama staat het woord op de grens van de letterlijke en een overdrachtelijke beteekenis en moet verschillend verstaan worden naar gelang van de personen, die het in den mond voeren.

Als men hem vindt, is hij in het gezelschap van Alfhild, en nu wordt hij medegenomen, om zijn bruiloft te vieren. Alfhild volgt op een afstand, zonder te weten, wat haar boven het hoofd hangt. In het tweede bedrijf spint Olafs moeder eene intrige, die ten doel heeft, Alfhild met Hemming te laten trouwen, maar haar toeleg mislukt; Olaf wordt er toe gebracht, Alfhild onder beleedigende woorden te verstooten, en in haar wanhoop wreekt zij zich door een aanslag, die, naar zij meent, den dood van Olaf ten gevolge heeft. Intusschen zijn Hemming en Ingeborg gevlucht. Het derde bedrijf toont Alfhild in de eenzaamheid; Olaf zoekt haar maar kan haar niet tot rust brengen; eindelijk wordt zij door Fru Kirsten gevangen genomen en veroordeeld, maar op het laatste oogenblik verschijnt Olaf en redt haar het leven. Het stuk eindigt met een dubbel huwelijk tusschen Olaf en Alfhild, Hemming en Ingeborg.

Ik ben in dit overzicht, dat slechts ter oriënteering dient, opzettelijk op geen enkele bijzonderheid ingegaan. De belangrijkste scenes zal ik straks in verband met hun oorsprong bespreken. Eerst moeten wij nog bij de afzonderlijke figuren stilstaan. Wat Alfhild aangaat, treft het ons in de eerste plaats, dat zij in overeenstemming met de voorstelling in ‘Rypen’ een menschelijke vrouw is. Zij heeft met de elven slechts gemeen de poëzie van het eenzame landschap, en voorts, dat zij soms voor een elvenvrouw wordt aangezien. Zij is ook in tegenstelling met de correspondeerende vrouw in het volkslied de werkelijke geliefde van Olaf, die hij zoekt, en die ten slotte zijn vrouw wordt,[1)]Maar aan het volkslied is ontleend een nadere verhouding tot de andere vrouw, Ingeborg, waarmee hij zich zonder tegenspraak heeft laten verloven. Hij ontmoet Alfhild pas, nadat het verlo-

1) In de Färösche redactie van het volkslied heeft Olaf vroeger tot het elvenmeisje in een liefdebetrekking gestaan, en zijn dood is dus gevolg van een wraakneming. Maar deze redactie heeft Ibsen, voorzoover wij weten, niet gekend. Olafs liefde voor Alfhild stamt uitsluitend uit ‘Rypen’.

vingsfeest gevierd is. En zóó ontstaat er in het gemoed van Olaf een conflict, waardoor deze persoon interessanter wordt. Hier treedt nu een nieuw element op, karakteristiek voor Ibsen's poëzie. Het bijgeloof verwerpt hij niet, maar het wordt voor hem symbool, het wordt een psychologisch element. Gelijk iemand, die betooverd is, in een droomtoestand verkeert, zoo ook Olaf, - maar het wordt slechts door de omstanders aan de elven toegeschreven; feitelijk is het de hartstocht, die hem verbijstert. En zoo slingert hij tusschen twee werelden, die voor zijn bewustzijn geheel uiteenvallen, de romantische idyllische wereld van de eenzaamheid met Alfhild, de reëele maar voor hem onreëele wereld van zijn moeder en zijn bruid. Consequenterwijze zou hij in dezen strijd ten gronde moeten gaan, maar de dichter is nog jong en zoekt een uitweg. Overigens zal het blijken, dat het blijde slot tot het oorspronkelijk plan behoort, waarin het conflict nog niet zoo diep was.

Vragen wij echter in dit verband, hoe het met de romantiek van den dichter gesteld was, dan moeten wij erkennen, dat midden in den stroom van droompoëzie toch reeds een kentering in de richting naar het realisme te bespeuren is. Terwijl de stof, die hij met liefde opneemt, hem nieuwe mythische elementen toevoert, en wel een hoofdpersoon, die in tegenstelling met het eerste ontwerp niet slechts in de oogen der omstanders maar inderdaad een elvenvrouw is, neemt hij dit element toch niet op en zet hij zelfs de mythische elementen van zijn eigen voorstudie in psychologie om.

Het karakter van Alfhild heeft aan inhoud gewonnen. Maar dit berust, behalve op de grootere innigheid der gesprekken, ook op den invloed eener derde bron, en op stukken, die een overgang daarheen vormen, waarover aanstonds meer.

In tegenstelling met Alfhild staat Ingeborg, en deze tegenstelling stamt reeds uit ‘Rypen’ maar is hier verdiept. Is Alfhild de droomende minnares, Ingeborg is wereldsch en vroolijk, maar ook plaagziek en coquet. Zij speelt met de gevoelens van Hemming, en pas in het uiterste oogenblik, vooral onder den indruk van Olafs verhouding tot eene andere vrouw, gaat het voor haar op, dat haar plaats aan Hemmings zijde is, en waagt zij een stout stuk, om aan het

huwelijk met Olaf te ontkomen en met Hemming verbonden te worden. Door dit lichte karakter staat zij tevens in tegenstelling met Olaf, en wordt het duidelijk, dat zij bij hem niet hoort. Met de overdrijving, waarvan het stuk niet vrij te pleiten is, vervalt zij echter herhaaldelijk in het burlesque.

Nog zijn wij niet aan het einde van de rij der tegenstellingen. Ook de aard van Olafs moeder en Ingeborgs vader wordt daardoor bepaald. Wel is de moeder niet romantisch gelijk de zoon, en aanleg, om onder den invloed der onderaardschen te geraken, heeft zij zeker niet. Maar toch is er een familiegeest, die aan moeder en zoon beiden eigen is. Olaf stamt uit een adellijk geslacht, en dit geslacht vertegenwoordigt het hijgen naar goederen van hooger orde. Bij den zoon is het liefde, bij de moeder is het macht en bezit, waarnaar gestreefd wordt; beide dingen vindt de dichter beter dan een stil zich verheugen in een rustig leven, niet gestoord door materiëele bezwaren. Het is een decadentengeslacht; dit blijkt zoowel uit Olafs fantastische neigingen als uit de armoede der moeder, maar trots en een gevoelig gemoed zijn nog niet verloren. De andere familie - dit brengt de tegenstelling mee - is van lager afkomst en zit er warmpjes in, en hiermee is tevens de tamelijk alledaagsche drijfveer voor het streven der ouders naar de vereeniging hunner kinderen gevonden. Hoezeer op dit alles de nadruk gelegd wordt, blijkt al weer uit den symbolischen naam van Ingeborgs vader: fra Guldvik (uit Goudwijk) bevat een toespeling op zijn geld. Dat hij een boer is, stamt trouwens uit het oude fragment; het adellijk element, dat de tegenstelling vormt, is uit het volkslied afkomstig.

Hemming correspondeert met Einar in ‘Rypen i Justedal’. In plaats van een buurman is deze mededinger van Olaf een knecht. De reden van de verandering kan zijn, dat hierdoor het best verklaard kan worden, dat de vader van een verbinding met Hemming niet wil weten en zelfs aan zulk een mogelijkheid niet denkt, terwijl toch Ingeborg met Hemming opgegroeid is en hem heel goed kent. Het is van beteekenis, dat deze laatste bijzonderheid feitelijk ook uit ‘Rypen’ stamt; slechts beantwoordt Hemming in dit opzicht niet aan Einar, maar aan Björn, die immers eveneens samen met Mereta is opgegroeid. De verlaging van

Hemming tot knecht hangt voorts samen met de reeds genoemde door de moeder van Olaf gesponnen intrige, die ten doel heeft, zich van Alfhild te ontdoen, door haar aan hem tot vrouw te geven; slechts van een knecht kan zij verwachten, dat hij zich tot zulk een huwelijk zal leenen.

Belangrijke wijzigingen toont de figuur van den zanger. Zijn naam is hier niet Knud, maar Thorgjerd. In plaats van een onbekende, dien Alfhild haar tweeden vader noemt, is hij nu haar werkelijke vader. Dit vaderschap ontleent hij aan een persoon, over wien in 'Rypen' wel gesproken wordt, maar die daar als niet levend voorgesteld wordt, namelijk dien broeder van Bengt af Bjerkehoug, die voor vele jaren tegen den zin van zijn vader een huwelijk sloot en om die reden vervloekt werd, waarop hij verdwenen is. Met deze personnage valt Thorgjerd samen. Daardoor verdwijnt die broeder van Bengt als zelfstandige figuur uit de traditie, en dit is nu ook weer voor de andere personen van beteekenis. Immers Bengt werd door gewetenswroeging geplaagd, omdat hij niet onschuldig was aan den vloek, die zijn vader over zijn broeder had uitgesproken. Dit vervalt nu, en zoo kan Arne fra Guldvik, die de plaats van Bengt inneemt, in plaats van een ontevreden, in zich zelf gekeerde, hebzuchtige brombeer, dien ieder haat, optreden als een vroolijk en welgedaan man, slechts wat al te zeer geneigd om op zijn rijkdom te bluffen. In 'Rypen' was door de genoemde omstandigheden aangeduid, dat Alfhild met Björn nauw verwant was. Ook deze bijzonderheid gaat verloren. Wat blijft er dan van dien broeder van Alf nog meer over dan het vaderschap over Alfhild? Een huwelijk, dat niet geheel in overeenstemming is geweest met de eischen der maatschappij. Dit huwelijk is nu met den zanger Thorgjerd verbonden, maar op een geheel nieuwe wijze: hij heeft namelijk de vrouw, die later de moeder van Alfhild werd, ontvoerd. Wat over deze ontvoering verteld wordt, toont, in welke litteratuur de dichter zijn motieven zoekt; zij stamt al weer uit het volkslied. Thorgjerd heeft zijn bruid van een feest weggehaald, en wel door een daemonische macht, door de macht van 'nökken', den watergeest, waarmee hij hier bijna geidentificeerd wordt. De gebeurtenis is dan ook in de herinnering der menschen blijven leven als een ontvoering door nökken. Zoo ontstaat

in het drama een verdubbeling van het elvenmotief; de macht, waarmee Alfhild Olaf bindt, is dezelfde, waardoor haar moeder indertijd gedwongen werd, den onbekende - was het een geest? was het een mensch? - te volgen.

Deze dingen blijven binnen de omlijsting van de handeling; zij maken de fabel slechts wat breeder. Maar de dichter wil er nog iets meer mee zeggen. Want wie is de man, die hier in de gestalte van 'nökken' optreedt? Het is de zanger. De zanger bezit die macht, die goddelijk maar ook duivelsch is, - en hij heeft zijn kunst dan ook bij den werkelijken 'nök' geleerd. Hij is geïnspireerd door den daemon; de prijs, die hij voor zijn kunst betaalt, is het verlies van het nuchtere verstand, en daarom gaat hij dan ook onder gewone menschen voor gek door. Wij herkennen hier een figuur, die Ibsen lang heeft bezig gehouden; *hier* heeft hij haar in zijn drama opgenomen, maar hij heeft haar ook zelfstandig bewerkt, en wel vóór zij in het drama een plaats kreeg. De eerste bewerking verscheen in 1851 onder den titel 'En Löverdagsaften i Hardanger'[1] in het blad Andhrimner; het is een gedicht van 16 stanzen, waarin een zang is opgenomen, bestaande uit negen vierregelige coupletten. Een volle twintig jaar later, in 1871, gaf Ibsen de parel uit dit lange gedicht uit, vier korte coupletjes onder den titel 'Spillemand' (Speelman), die de verzameling zijner gedichten openen en door hun rijkdom aan klank en stemming Grieg tot een zijner beste composities inspireerden. In 'Olaf Liljekrans' is die zelfbeperking nog niet bereikt; de dichter is nog te expansief en de gedachte, dat de zanger een wezen van andere orde is, maakt hem nog te dronken, om besnoeiing toe te laten. Toch komen hier al woordelijke overeenstemmingen met het gedichtje van 1871 voor[2]. Merkwaardig is toch ook hier de aanknooping aan een realiteit. Het motief treedt ook op in een gedicht, dat den titel draagt 'Möllergutten' (De Molenaarsjongen). De uitgevers der Efterladte Skrifter teekenen bij dit gedicht aan (II, 332), dat de molenaarsjongen een historisch persoon is, een speel-

1) Een Zaterdagavond in Hardanger.
2) P. 71 zegt Thorgjerd: '*det gaar aldrig mer af dit sind*.' Vergelijk daarmee den laatsten regel van 'Spillemand'.

man uit Telemarken, Torgeir Audunsson. Hij gaf een concert in Kristiania in 1849, in Bergen in 1850. Ibsen's gedicht schijnt van 1850 te zijn. Ook deze speelman heeft bij ‘nökken’ de kunst geleerd. Maar wij begrijpen nu, waarom de speelman in ‘Olaf Liljekrans’ Torgjerd[1)] heet. Overigens grijpt de speelman niet in de handeling in; hij is slechts de vader van Alfhild; hij heeft haar phantasie met droombeelden gevuld, en hij waarschuwt haar voor de menschenwereld. Zijn toon is profetisch en geheimzinnig. In ‘Rypen’ was de speelman ook wel daemonisch, maar toch heel anders. Dàár kan men leeren, dat wie hem goed ontvangt, voorspoed krijgt, en waar men hem wegjaagt, ongeluk komt. Hij ziet en hoort, wat voor anderen verborgen is. Hij reist van plaats tot plaats en zingt, wat in het hart van het volk omgaat. Een beeld van het dichterideaal, dat de jonge poëet in zijn hart droeg. Na zes jaar is de figuur geconcentreerd, maar de verhouding tot de andere wereld overweegt; de vervreemding van de medemenschen heeft vorderingen gemaakt. Ook dit een beeld van hem, die de figuur schiep.

III.

Zoowel het karakter van Alfhild en van Olaf als de handeling worden verder voor een belangrijk deel bepaald door het volkslied *Liti Kerstis Hevn* (De wraak van Kristientje), dat den dichter insgelijks uit de verzameling van Landstad bekend was. Heer Peter zit met Aaseliti bruiloft te vieren. Dan wordt breed beschreven, hoe Liti Kersti zich prachtig kleedt en naar het feest toe gaat. Zij begroet alle aanwezigen behalve de bruid; zij wordt uitgenoodigd, plaats te nemen, maar zij geeft er de voorkeur aan, de gasten te bedienen. Op een vraag, wie die dienende vrouw is, zegt een knaap: ‘dat is de bijzit van heer Peter’. Des avonds gaat men naar bed, maar Kersti steekt het huis in brand. Peter smeekt haar om hulp en belooft, dat hij een volgend maal haar zal helpen, maar Kersti antwoordt: ‘ik weet, dat je zoo goed je woord houdt’. De heer Paasche heeft in een zeer interessant opstel over ons drama in het

1) Torgjerd is Deensche spelling voor Torgeir.

tijdschrift 'Mål og Minne'[1] op den invloed van dit gedicht gewezen. Ook Alfhild wordt Olafs bijzit genoemd, eerst in haar afwezigheid door Ingeborg, later in de meest dramatische scène in haar aangezicht door Olaf zelf. Ook zij steekt het huis in brand, en op Olafs bede om redding antwoordt zij: 'Ik weet, dat je zoo goed je woord houdt'.

Bewondering wekt de vaste hand, waarmee de dichter deze vreemde motieven in zijn stuk inlijft en ze gebruikt, om de handeling rijker en de karakters dieper te maken. Hoe eenvoudig en toch van hoe groote beteekenis is deze wijziging, dat de woorden 'zij is de bijzit van Olaf' uit den mond van een toevallig persoon naar dien van Olaf zelf verlegd zijn. Eerst daardoor komen zijn in het centrum te staan. En hoe goed zijn ze voorbereid. Niettegenstaande de groote gelijkenis met het volkslied is deze Olaf toch niet heer Peter, maar het is de ongelukkige betooverde Olaf, die in de positie van heer Peter geplaatst is. Zonder vastheid van karakter, met zijn hartstocht aan de eene zijde, zijn respect voor de bestaande zeden en zijn afhankelijkheid van zijn moeder aan de andere, wordt hij tot waanzin gebracht en spreekt hij in exaltatie de krenkende woorden uit, die Alfhild tot wanhoop brengen. De scene is niet meer het werk van den romanticus maar geheel dat van den psychologischen dichter, die hier reeds meesterschap toont in de richting, die hij later zal inslaan, en zich ver verheft boven het volkslied, dat hem de stof geeft. Het is bijna te zwaar voor een volkslied, zulk een behandeling te dragen. Maar het draagt, dank zij de diepte, die de dichter aan de twee hoofdpersonen heeft weten te geven, en niettegenstaande de vele elementen, die aan den populairen oorsprong herinneren. Van Alfhild kan men hetzelfde zeggen als van Olaf; zij is niet Liti Kersti, die naar het feest komt met het doel, om in de handeling in te grijpen, maar het is de Alfhild van het eerste bedrijf, geplaatst in de positie van Liti Kersti. Zij vermoedt geen kwaad; vol vertrouwen nadert zij haar bruidegom; - op het onverwachtst wordt zij uit haar hoogen hemel omlaaggesmeten, en zij is sprakeloos. Haars ondanks wordt zij tot de wanhoopsdaad gedreven; de knechten hoonen haar en duwen haar

1) Mål og Minne 1909 p. 142 vv.

een fakkel in de hand; zij noodigen haar uit, mee te loopen in den bruiloftsstoet; eensklaps slaat zij tot een uiterste over en als een slaapwandelaarster werpt zij de brandende fakkel in den zolder van het gebouw, waar Olaf zich ophoudt. Een oogenblik triomfeert het wraakgevoel, om daarna te wijken voor stomme smart.

IV.

Tusschen de hier besproken centrale scene en het eerste bedrijf, waar Olaf zich bij Alfhild in het eenzame dal ophoudt, ligt een heel stuk, waar wel in het lyrische de invloed der volksliederen te bespeuren is, maar in de handeling nauwelijks, Hier schijnt het, dat de dichter zelfstandig overgangsleden geschapen heeft. Het onderzoek is hier moeilijker, daar het fragment van 'Rypen i Justedal' kort na de eerste ontmoeting tusschen Björn en Alfhild ophoudt en wij dus slechts uit weinige aanduidingen kunnen opmaken, wat tot het oorspronkelijke plan behoorde. Maar toch helpt het fragment ons een eind op weg. Hier volgt Alfhild, na van de elven en de bloemen afscheid genomen te hebben, haar minnaar naar zijn woonplaats. Indien er een conflict moest ontstaan, dan was daarvoor ook hièr de plaats.

In de volgende scene op Bjerkehoug worden Einar en Mereta het al met elkander eens, anders dan in 'Olaf Liljekrans', waar Ingeborg pas op het laatst naar Hemmings beden luistert, - maar de vader verzet zich, en Einar hoopt maar op het geluk. En daarmee breekt het stuk af; het ligt voor de hand, dat nu Björn en Alfhild weer zouden optreden, en dat een onpleizierige ontmoeting met den vader de handeling dan verder zou brengen.

In Olaf Liljekrans wordt Olaf door zijn moeder gezocht en in gezelschap van Alfhild gevonden. Hij moet nu onverbiddelijk mee naar huis, om zijn bruiloft te vieren. De moeder wil, dat ook Alfhild haar volgen zal. Dit gebeurt nu wel niet onmiddellijk, maar zij gaat toch achter de anderen aan. Deze gang van zaken stemt dus in hoofdtrekken overeen met dien in 'Rypen'. Het tweede bedrijf wordt dan voor een belangrijk deel ingenomen door de intrige van Fru Kirsten, die Alfhild wil afschepen, - met geld, en ten slotte

met een anderen man. Hiertoe heeft zij Hemming uitgekozen. Dit kan niet tot het plan van ‘Rypen’ behoord hebben. Immers is Einar, die hier aan Hemming beantwoordt, een zelfstandige boer, die tot zoo iets niet te gebruiken is. Wij zagen ook reeds, dat het mede met het oog hierop is, dat deze figuur in ‘Olaf Liljekrans’ tot een knecht gedaald is. Maar er zijn in ‘Rypen’ aanduidingen van motieven, die in ‘Olaf Liljekrans’ niet in het tweede bedrijf maar aan het slot weerkeeren, en op deze motieven was ongetwijfeld het oude plan gebouwd. In ‘Rypen’ is de speculatie van Bengt af Bjerkehoug duidelijk deze, dat zijn zoon Björn met Mereta moet trouwen, omdat er geheime papieren bestaan, waaruit blijken zal, dat Mereta vermogend is. Waarin dat vermogen bestaat, wordt nergens gezegd, - het is ook alleen aan Bengt en den dominee bekend. Voorts blijkt uit een andere plaats, dat er in het stuk sprake is van het bezit van dat onbewoonde dal, waar Alfhild thuis hoort; ‘men meent’, dat het aan de elven behoort. Wij kunnen nu tamelijk zekere vermoedens opstellen. Het plan zal geweest zijn, dat uit die bewuste papieren zou blijken, dat Mereta recht op het dal had, indien dit werkelijk uitgestorven was en dus niemand kon optreden, die nadere aanspraken deed gelden. Het moest dan echter ten slotte blijken, dat Alfhild de rechtmatige bezitster was, en nu zou Bengt zich niet langer tegen de vereeniging van zijn zoon met dat meisje verzetten, maar ook Einar en Mereta zouden tevreden zijn, daar Einar zelf vermogend is en zijn geliefde dus ook wel zonder geld kan huwen.

Ook in ‘Olaf Liljekrans’ spelen de vermogensverhoudingen een rol. Olaf en zijn moeder zijn arm, en het is juist daarom, dat de moeder het huwelijk met Ingeborg wil doorzetten. Maar aan het einde van het stuk huwt Olaf Alfhild, en de moeder neemt er vrede mee. Waarom doet zij dat? Niet alleen, omdat zij moreel overwonnen is, maar ook, omdat ‘het geheele dal aan Alfhild behoort.’ Deze woorden, in het laatste tooneel door de moeder ter zijde tot zich zelf gesproken, komen als een donderslag uit den helderen hemel vallen. Tot hiertoe heeft Olafs moeder in Alfhild nooit iets anders gezien dan een volkomen berooide avonturierster, en er is niets gebeurd, waardoor haar

opinie in dezen kan gewijzigd zijn. Dit toont, dat de opmerking over dat bezit in den gedachtengang van het stuk, zooals het nu geworden is, niet meer past; het stamt uit het oude plan, waar de gang der gebeurtenissen zich om deze vermogensvragen concentreerde, en het is hier gebruikt, om het oeconomisch bezwaar tegen de vereeniging van Olaf en Alfhild, dat ook hier nog een rol speelt, zij het ook niet meer de eerste, op te lossen[1]. Van zijn zijde behoeft ook Arne in de verbreking van de verloving zijner dochter met Olaf geen oeconomisch bezwaar te zien, want Olaf was arm, en Arne is rijk; de laatste krijgt nu in plaats van den armen schoonzoon, dien hij zich voorgesteld had, een anderen, die insgelijks arm is. Alleen zijn standsillusie moet hij opgeven, maar deze is al verminderd, daar men hem ten huize van Fru Kirsten met weinig onderscheiding heeft behandeld, en hij heeft geleerd, het voorrecht van een schoonzoon, die tot zijn eigen stand behoort en met wien hij kan omgaan, te waardeeren. Dat is dus het schema van de ontknooping, dat door omvorming van het oude plan ontstaan is; de intrige van Olafs moeder echter voert niet tot dit gelukkig einde maar tot een catastrophe, die in den grond daarmee in

1) Het is zeer karakteristiek, dat dezelfde oplossing van een gelijk conflict nog in een ander stuk uit denzelfden tijd gevonden wordt, namelijk in ‘Sankthansnatten’ van 1852. Zulke stukken zijn te beschouwen als voorstudiën voor werken van meer beteekenis. ‘Booze’ ouders, - hier een moeder - bestemmen een paar jongelieden voor elkander maar ieder hunner wil een ander hebben en krijgt die ten slotte. In ‘Sankthansnatten’ is noch het Rype-motief (het verlaten meisje) noch het Olafmotief (de door elven betooverde jonge man) aanwezig. Maar wel spelen papieren hier een rol; deze bewijzen ten slotte, dat de hoeve waarmee de jonge man gekocht moet worden, reeds te voren zijn eigendom is. Dat hij ten slotte het bezit der hoeve versmaadt, is zeker een wijziging. Deze schablone heeft de dichter dus meer dan eenmaal gebruikt. Als het stuk ouder dan ‘Rypen’ was, kon men er een punt van uitgang in zien. Maar het is een tweede instantie, en men moet dus niet zeggen, dat het ‘Rype’-motief nog niet is opgenomen, maar veeleer, dat het weggelaten is. De samenhang met het oudere fragment blijkt overigens ook hieruit, dat de hoeve in questie ‘Birkedal’ heet (vgl. Birkehaug in ‘Rypen’), en de jonge man heet daarnaar Birk. (De plaatsnaam is dus opgevat als ‘dal van een persoon, die Birk heet’, terwijl Birkehaug in de door Faye medegedeelde sage beteekent ‘Berkenheuvel’).

strijd is en streng genomen dat einde had moeten doen vervallen.

Wij moeten besluiten, dat de intrige, die Fru Kirsten in het tweede bedrijf smeedt, niets anders is dan een voorbereiding van de aan het lied over de wraak van Liti Kersti ontleende scène, waar Alfhild gehoond wordt, en zij kan dus ook niet ouder zijn dan deze. Hoe is zij ontstaan? De woorden 'zij is Olafs bijzit' zijn het hoogtepunt, waar alles op afgaat. De dichter heeft, gelijk wij zagen, begrepen, dat deze woorden de sterkste uitwerking konden hebben, wanneer zij niet, gelijk in het volkslied, door een knaap werden gesproken, maar door Olaf zelf, en dit moest gebeuren op het beslissende oogenblik, als het huwelijk staat voltrokken te worden. De aanleiding kon dan nauwelijks een andere zijn dan deze, dat Alfhild zich als bruid aanmeldt, en dat kon zij alleen doen, indien zij geloofde, dat zij ook de bruid was. Daartoe was een vergissing noodig, en deze wordt nu hierdoor veroorzaakt, dat Olaf meent, dat zijne moeder Alfhild er op heeft voorbereid, dat zij niet met hem voor het altaar zal kunnen treden, terwijl de moeder van hare zijde gelooft, dat deze voorbereiding door haar zoon geschied is. Als zij dus Alfhild in blijmoedige stemming aantreft, denkt zij, dat deze zich in het onvermijdelijke schikt, en zij spreekt nu in halve termen van een jong man, die Alfhild liefheeft, en wier huwelijk met haar zij wil bevorderen. Alfhild denkt aan Olaf, Fru Kirsten echter bedoelt een ander. De onnoozelheid ligt er hier dik op. Olaf echter heeft in het gesprek, dat dienen moest, om Alfhild voor te bereiden, slechts aan zijn droefgeestige stemming lucht gegeven. Hierbij is weer een lyrisch volkslied (Torö liti) gebruikt, gelijk de heer Paasche in het reeds genoemde opstel heeft aangetoond.

Waar de vergissing eenmaal als motief der handeling is ingevoerd, wordt zij nu krachtens de wet der vermenigvuldiging ook tot andere personen uitgebreid. De herhaling combineert zich met de door het geheele stuk gaande tegenstelling tusschen poëtische en prozaïsche persoonlijkheden, en zoo krijgen wij dan ook in dit deel parallel loopende hoogromantische en burlesque scenes. Nadat Olaf en Alfhild zich vergist hebben, is Hemming aan de beurt. Fru

Kirsten moet ook hem op een aanstaand huwelijk voorbereiden, en ook hij is maar al te gewillig, als hij hoort praten van ‘eene, die hem liefheeft’. Hij is natuurlijk vast overtuigd, dat Ingeborg bedoeld is, terwijl Fru Kirsten aan Alfhild denkt; hij vreest slechts, dat Arne bezwaar zal maken, maar daar zal Mevrouw wel voor zorgen. Geheel programmatisch sluit zich hierbij nu nog een tooneel aan tusschen Hemming en Arne, waarin blijkt, dat de laatstgenoemde in de verste verte niet van plan is, zijn voornemens met zijn dochter op te geven, en nu is de spanning bereikt, die noodig is, om de geweldige scene te laten volgen: de ontgoocheling, - eerst nog in comischen trant van Hemming en Ingeborg, daarop in diepen ernst van Alfhild, waarmee wij weer bij het volkslied aankomen.

Er is een in het oogloopend verschil tusschen deze scenes met vergissingen en de overige. Men kan aan alles zien, dat de eerstgenoemde niet op lyriek berusten. Het is de aankomende blijspeldichter, die zich oefent, en die althans éénmaal in ‘Het Verbond der Jeugd’ onvergankelijke lauweren zou behalen. Maar zoover is hij nog niet; hij is hier nog aan zijn vooroefeningen bezig; de dispositie is volkomen logisch, maar de scherts is nog te alledaagsch, en er worden te zware eischen gesteld aan de goedgelovigheid van den lezer. Door geen grenzelooze uitgelatenheid, die tot lachen dwingt, wordt de onwaarschijnlijkheid goed gemaakt. In de samenstelling van het geheel zijn deze scenes een brug van het eene volkslied (Olaf onder de elven) naar het andere (Liti Kersti).

V.

Met de aan het laatstgenoemde lied ontleende wraak van Alfhild behoorde het drama, indien de dichter volkomen consequent had willen zijn, te eindigen. Deze wraak verdraagt zich kwalijk met het slot, dat wij nu vinden, de toestemming der ouders, wanneer het oeconomisch bezwaar is opgelost. Maar de dichter heeft het anders gewild. Meer dan één omstandigheid schijnt hiertoe medegewerkt te hebben.

Een rol heeft hier zeker gespeeld de behoefte, om de liefde ten slotte te laten zegevieren. Dit kan met des dichters

leeftijd samenhangen. Maar er is ook een motief van technischen aard: het blijde slot behoort tot het oude ontwerp, waarvan wij in ‘Rypen’ het begin over hebben. Dus moet er in het begin van het derde bedrijf weer een overgang gemaakt worden, en wel van ‘Liti Kirsti’ naar ‘Rypen’. Een gemakkelijk werk was het niet, Olaf en Alfhild na zulk een catastrophe elkander nog te laten vinden. Hier breekt voor de tweede maal de wordende psychologische dichter door de lyrische stof heen, en hij vindt werkelijk een weg, die de zijne is. Hij probeert er zich niet af te maken, door de kloof minder voor te stellen dan zij is. Het bedrijf begint na een inleiding, waarin Olaf en de zanger Torgjerd optreden, om ons op de hoogte te stellen van de situatie en de stemming, die het volgende beheerschen zal, met een ontmoeting tusschen Olaf en Alfhild. De destructie in haar ziel is groot; in haar gemoed heeft zij twee angels: rouw over haar daad en het verlies van haar vertrouwen in Olaf. Zoo is er in haar voorstellingen een tweespalt ontstaan; voor haar bewustzijn is Olaf geworden tot twee personen, den dierbaren, die zij verbrand heeft, en den valschaard, die met haar spreekt. Hoe zal het den stakker, die nu van zijn tweespalt verlost is, maar niets heeft aan te bieden dan berouw en mooie beloften, hoe zal het hem gelukken, de verscheurde ziel te heelen? Het antwoord, dat de dichter geeft, luidt: door een daad. Dàt is niet uit een volkslied; dat is de dichter van ‘Brand’ en ‘Per Gynt’, die wakker wordt. De daad van Olaf is zijn bereidverklaring, de veroordeelde te redden, door haar openlijk tot zich te nemen op het oogenblik, dat iedereen haar verstoot. Die daad is het bewijs, dat hij thans de macht, die hem tot zijn verraad aan Alfhild dreef - vrees voor het oordeel der wereld en vrees voor zijn moeder - overwonnen heeft, dat hij een heel mensch is. De betooverde droomer uit het volkslied is tot een karakter geworden! Deze overtuiging brengt ook Alfhild genezing. En als zij haar geloof in Olaf terug heeft, keert ook het geloof in het leven en zijn schoonheid weer. Het stuk eindigt idyllisch met een herinnering aan het gesprek over den dood, waarin Olaf zijn geliefde de illusie over den hemel heeft ontnomen, met deze woorden:

Og når vi engang -
(zij breekt af en steekt de handen hoog in de lucht)
På englenes arm
bäres vi hjem i himmelens karm.[1)]

De hemel is in het gemoed van den mensch, die aan het leven gelooft.

De gerechtzitting, die op deze wijze besloten wordt, is niet aan een gedicht ontleend, maar wel keert de dichter tot populaire tradities en oude rechtsgebruiken terug. Nadat Fru Kirsten Alfhild verhoord heeft, spreekt zij als machthebbende het vonnis uit, dat de schuldige veroordeelt, om van een rots omlaag geworpen te worden. Om haar nog meer te hoonen, biedt zij haar dan de vrijheid aan op de voorwaarde, dat een man zich bereid verklare, de brandstichtster te huwen. Bij den derden oproep verschijnt Olaf en meldt zich aan als dengene, die de genoemde voorwaarde zal vervullen. Voor een dergelijke voorwaardelijke invrijheidstelling kunnen uit de middeleeuwen en ook uit later tijd uit verschillende landen voorbeelden worden aangehaald. Of Ibsen aan een bepaald voorbeeld gedacht heeft, laat zich uit de plaats niet opmaken.

Het middenste deel van het derde bedrijf dient, om de ontknooping ook nog op andere wijze voor te bereiden. Ook het contrastpaar en de overige bijpersonen moeten tot rust komen. Daartoe dient in de eerste plaats eene scene tusschen Hemming en Ingeborg, die samen gevlucht zijn en nu elkander hun standpunt moeten duidelijk maken; voorts een gesprek tusschen Olaf en Ingeborg, waarin zij elkander vertellen, dat ieder voor den ander wil doen, wat hij kan, als zij maar ontheven kunnen worden van de verplichting, om met elkander te trouwen. Eindelijk moet ook Arne gewonnen worden voor het nieuwe huwelijk zijner dochter. Dit geschiedt aan het einde door een middel, dat een zwakke herhaling in het comische is van het motief van Alfhilds bevrijding. Ook Arne looft zijn dochter uit aan dengene, die een voorwaarde zal vervullen. Deze bestaat echter slechts

1) ‘En als wij eenmaal - Op den arm der engelen worden wij naar huis gedragen door de poort van den hemel’.

hierin, dat de prijswinnaar de verlorene terug zal brengen. Aan deze voorwaarde kan Hemming gemakkelijk voldoen, want hij, die met haar wegliep, is de eenige, die weet, waar zij gebleven is. Deze tooneelen herinneren sterk aan de overgangstooneelen uit het tweede bedrijf; zij berusten niet op poëtische bronnen maar zijn met het oog op de behoeften der compositie vervaardigd. Litteraire voorbeelden zijn daarom niet buitengesloten; de scene tusschen Olaf en Ingeborg herinnert sterk aan eene dergelijke in Heiberg's drama ‘Elverhöj’. Ook hier beloven een paar jongelieden, die niet met elkander wenschen te huwen, elkander hun steun, om dat negatieve doel te bereiken.

VI.

De vraag naar de bronnen van ‘Olaf Liljekrans’ is, zooals uit het bovenstaande zal gebleken zijn, wel is waar zeer gecompliceerd maar toch bijna in alle bijzonderheden op te lossen. De handeling berust vooreerst op het ontwerp van het slechts ten deele uitgewerkte drama ‘Rypen i Justedal’, dat op zijn beurt op de door Faye medegedeelde overlevering teruggaat, voorts op volksliederen, van welke vooral ‘Olaf Liljekrans’ en ‘Liti Kerstis Hevn’ in aanmerking komen. In de figuur van den zanger vallen romantische voorstellingen omtrent de goddelijke beteekenis van den dichter samen met de populaire voorstelling omtrent den watergeest, die vrouwen rooft, en eindelijk met herinneringen aan een werkelijken speelman met daemonische trekken. De overige scenes zijn ten deele van eigen maaksel, ingericht naar de uit de verbinding van ongelijksoortige motieven geboren behoeften, ten deele echter staan ze onder litterairen invloed. Uit al deze elementen heeft Ibsen een werk samengesteld, in welks compositie betrekkelijk groote eenheid heerscht, en waar slechts een enkel maal een in het nieuwe verband misplaatste opmerking aan een ouderen vorm herinnert.

Stilistisch kan men niet zeggen, dat de eenheid van het stuk volkomen is. In de poëtische deelen heerscht niet slechts in de motieven maar ook in de uitdrukking de toon der volksliederen, die slechts door Ibsen's eigen lyriek krachtiger

en voller geworden is. De dichter is zoozeer vervuld van deze poëzie, dat hij telkens en telkens geheele strofen en versregels daaraan ontleent. Een overzicht van al de bijdragen, die de volksliederen aan het drama geschonken hebben, geeft de heer Paasche. Ik wil er mij hier toe bepalen, een paar plaatsen te bespreken, waar het gedicht, dat de meeste motieven geleverd heeft, ook nog op andere wijze gebruikt is. Ik heb reeds vroeger opgemerkt, dat in de meeste redacties der ballade de bruid, die bij den stervenden Olaf gehaald wordt, op de mededeeling der moeder, dat Olaf uit jagen gereden is, antwoordt: 'Geeft hij dan zoo weinig om zijn bruid, dat hij op zijn huwelijksdag op jacht gaat?' Dit antwoord uit het slot der ballade heeft de dichter mooi gevonden, maar hij kan het zóó niet gebruiken, daar zijn slot gansch anders is. Hij verplaatst het naar het begin, waar Olafs moeder, die haar verloren zoon in de bergen zoekt, Ingeborg en de bruiloftsgasten ontmoet, die op weg naar haar woning zijn. Voor de afwezigheid van Olaf zoekt de moeder deze uitvlucht, dat hij op jacht gegaan is, en nu antwoordt Ingeborg met die karakteristieke woorden van de bruid der ballade. Nog meer teekenend voor het enthousiasme des dichters voor deze poëzie is een plaats in het gesprek tusschen Olaf en Alfhild in het derde bedrijf, wanneer zij haar geloof in Olaf verloren heeft. Om slechts het volkslied te kunnen citeeren, gaat Ibsen hier zoo ver, dat hij het behandelt als een vreemde stof, die zijn personen als poëzie bekend is, en hij laat Alfhild Olaf verzoeken voor haar te zingen 'over al het verdriet en de smart, toen men de drie dooden uit het huis droeg. De eene was Olaf, de andere zijn meisje, de derde zijn moeder; zij stierf van leed'. Hier is geheel over het hoofd gezien, dat die Olaf, over wien gezongen moet worden, dezelfde Olaf is, die tot zingen wordt uitgenoodigd. En eveneens, dat de situatie in meer dan één opzicht niet overeenstemt met die, welke in het drama wordt voorondersteld.

Een gansch ander karakter dragen de overgangsstukken, vooral de comische scenes. Zij zijn, evenals trouwens ook een deel der lyrische tooneelen, in proza geschreven, een kernachtig proza, dat volgens sommigen aan den sagastijl herinnert, maar waaraan het hooggestemde der poëtische

deelen ontbreekt. De dichter staat nog niet op het standpunt, dat hij in ‘De Komedie der Liefde’ bereikt, waar bijtende satyre en overstroomende lyriek door dezelfde rhytmen gedragen worden. Er is voor ons, die aan andere kunstvormen gewend zijn, iets tegenstrijdigs in den dubbelen toon. Reeds de menging van proza en poëzie werkt operaachtig, en niet minder die van een aan alle werkelijkheid ontrukt idealisme en de comédie d'erreurs. Wanneer wij ons eenmaal door deze lyriek hebben laten meesleepen, dan zweven wij te hoog boven de wolken, om ons voor de alledaagsche gesprekken van personen als Arne en Hemming nog sterk te interesseeren. Maar de menging is de stijl van den tijd; wij vinden die ook bij andere romantici, en wanneer zij ons daar soms minder hindert, komt het, doordat deze heeren een minder hooge vlucht nemen en het ons gemakkelijker maken, naar de aarde terug te keeren. ‘Olaf Liljekrans’ is het werk van een jong dichter, die nog geen maat kent en de perken te buiten gaat. Het bruist en kookt in hem; hij heeft zooveel te zeggen; hij kan al zooveel; het eenige, wat hij nog niet geleerd heeft, is maat houden.

Leerzaam is de vergelijking met een dichter als Herz, die ook aan volksliederen de stof voor drama's ontleende. Men heeft gezegd, dat Ibsen's rythmen onder den invloed van ‘Het Huis van Svend Dyring’ staan. Maar al mag Ibsen het stuk van Herz gelezen en er iets uit geleerd hebben,[1)] - het is gemakkelijk te zien, hoeveel krachtiger en frisscher de jonge dichter is. Bij Herz is het meeste conventie; de in de mode zijnde dweperij met het volkslied en het bijgeloof heeft er toe gevoerd, alles te gelooven en te vertoonen als werkelijkheid. Maar een onwaarschijnlijkheid, die er in één enkelen versregel door kan, kan er niet in een of meer lange scenes door. Liefderunen, die bij ongeluk aan een verkeerd adres bezorgd worden, zijn de beweegkracht van het heele stuk[2)]; zij veroorzaken een hartstocht,

1) De overeenstemmingen, die de heer Paasche p. 160 aanvoert, zijn zeer zwak.
2) Het ‘runen werpen’, om zich van iemand meester te maken, komt ook ergens in een later stuk van Ibsen voor. In ‘John Gabriel Borkman’ bedreigt een verleidelijke vrouw een jongman met zulk een handeling. Maar de uitdrukking is een vliegende pijl, die treft, omdat zij door de ervaren vrouw op den zinnelijken jongeling wordt afgeschoten, en niemand gelooft aan werkelijke tooverkunsten. Welk een verschil tusschen de lichte aanduiding midden in een geestig gesprek en het eindelooze afzagen van zulk een motief!

die noodlottig is, en waartegen, daar toovenarij de oorzaak is, dan ook niets is te doen; verder verschijnt er op het tooneel een doode moeder, om haar kinderen, die mishandeld worden, te beschermen, - altijd op het uiterste oogenblik als dea ex machina, - en ze grijpt dan ook bij herhaling in de handeling in. Bij Ibsen is al dat speelgoed uit de kinderkamer opgeruimd; zelfs de onschuldige elven uit ‘Rypen’ zijn verdwenen; nergens is meer een direct spoor van die naïeve tooverwereld, en toch is het stuk er vol van, maar het beteekent alles iets anders. Als Alfhild gevraagd wordt, of zij Olaf verborgen heeft, antwoordt zij ja, maar zij bedoelt en zegt, dat hij in haar hart verborgen is, en zij ontkent de mogelijkheid, dat haar vijand hem van daar zal kunnen weghalen. Olaf vergeet zich zelf, want hem is een tooverdrank gereikt - maar deze vergetelheidsdrank is niets anders dan de bekoring der liefde. De volksliederen zijn iets nieuws geworden: alles is inniger en dieper; het bijgeloof beheerscht niet den souvereinen dichter, maar hij beheerscht het bijgeloof en gebruikt het voor zijn doeleinden. Het meest romantische zijner werken is tegelijk dat, waarin de realistische kunst, die zijn levenskunst zou worden, tot doorbraak komt.

De dispositie van het stuk is voortreffelijk, en zij toont ons, hoe de dichter reeds nu zijn stoffen doordacht. Niets laat hij op het talent alleen drijven; hij weet, dat alleen de bewuste kunst, die de middelen kent en er met een superieur verstand gebruik van maakt, die zich rekenschap geeft van de juiste plaats, waar iedere bijzonderheid moet worden aangebracht, blijvende werken doet ontstaan. Laat ons eens letten op de proporties. Overal heerscht paralellisme. De tegenstelling van twee wereldbeschouwingen beheerscht het stuk. Tot in de beurtzangen is dat doorgevoerd. Ook in ‘Svend Dyrings Hus’ komen koorzangen voor. Maar niet gelijk hier als beurtzang. Hoe meesterlijk weet de dichter al in zoo'n paar zangen de tegenstelling van het geheele stuk te doen uitkomen. Neem al dadelijk de koren, waarmee

het stuk begint, de mannen van Fru Kirsten, die met vrome liederen en klokkespel uittrekken, om het slachtoffer der elven uit de duivelsche macht te bevrijden, en de vroolijke troep van Arne, die in zijn strofen zijn blijdschap uit over het feest, dat men gaat vieren; beurtelings een paar regels, tot de zang uitklinkt in de ook later refreinachtig weerkeerende verzen:

> Olaf Liljekrans, Olaf Liljekrans,
> Hoe slaap je zoo zwaar en zoo lang?[1)]

Of let op de plaats (p. 97-98), waar een paar dezer strofen, uit de verte gezongen, weerkeeren, terwijl Olaf in tweestrijd is, wie hij volgen moet, en Alfhild de vroolijke verzen verkeerd verstaat, alsof van hààr bruiloft sprake is. Hier staat de uiterlijke handeling stil, het denken houdt op, de lezer - of aanschouwer - maakt het gevoelsconflict mede. Het is als een voorlooper der aangrijpende koren in ‘Keizer en Galileër’: gemartelde Christenen en juichende Dionysos-gasten vallen elkander in de rede en vullen elkanders zangen aan; de strijd van het stuk wordt tot een wedstrijd in zang; - wie zal het winnen?

Dat alles vermag de dichter reeds. Wie zal hem er hard over vallen, dat hij in enkele opzichten later nog verder gekomen is?

VII.

Interessant is de poging, die Ibsen in 1859 gedaan heeft, om het stuk tot een operatekst om te werken onder den titel *Fjeldfuglen*, ‘de Bergvogel’.

Het had zeker eigenschappen, die het voor zulk een

1) Deze inleiding levert ook als geheel een allermerkwaardigste proeve op van het vermogen van den dichter, om zich een ouden kunstvorm eigen te maken en dien te gebruiken voor een nieuw doel. Eerst de stijl der volksliederen: het gevolg van Fru Kirsten zingt een oproep; Arnes gevolg antwoordt met eene strophe, die herinnert aan de refreinen der volksliederen; dan volgen verzen met uiting van stemming, aan de situatie ontleend, dan weer een slot in den stijl van het volkslied: ‘Hoe slaap je’ enz.

bewerking geschikt maakten, met name de overwegende lyriek. Maar het was te rijk. En het fragment, dat wij bezitten, toont, dat de dichter wijs deed, het niet af te maken. Was Ibsen ook een man, om operateksten te dichten?

De diepte en de innigheid van ‘Olaf Liljekrans’ zijn geheel verloren. Hoe kon het anders? Meer dan de helft bestaat uit koren en beurtzangen, die telkens herhaald worden, en die slechts door de muziek beteekenis zouden kunnen krijgen. De affiche is vereenvoudigd, zooals de behoeften der opera dat meebrengen. De namen toonen veranderingen; Alfhild en Ingeborg zijn gebleven; Arne en Hemming heeten nu Ivar en Svend; de laatste is knecht gebleven. De moeder ontbreekt. Dit toont, dat de tegenstelling der families, die een tegenstelling in levensopvatting symboliseerde, weggenomen is. In overeenstemming daarmee is Olaf geworden tot een boer, Knud Skytte (Knud herinnert aan Sangerknud in ‘Rypen’, de bijvoeging Skytte, ‘schutter’ aan den jager Paul in hetzelfde stuk). Het geheel is dus naar de lagere maatschappelijke sfeer, waaruit het door de verbinding met het adellijk geslacht Liljekrans opgeheven was, teruggebracht. De comische scenes, uit de tegenstelling geboren, moesten dus ongetwijfeld ook verdwijnen. Heeft Ibsen in 1859 gevonden, dat het elvenspel zich beter voor die sfeer leent dan voor de hoogere? Hier treden dan ook de elven (het ‘hougfolk’, d.i. bewoners der grafheuvels) weer in levenden lijve op. In 's dichters oogen past voor een opera nog, wat niet meer past voor het ernstige drama. Alfhild schijnt zelf geen elf te zijn, want zij gaat mee naar de menschenwereld; wèl heeft zij tot nu toe onder de elven geleefd. Met een taaiheid, die bij nieuwe bewerkingen van oude stoffen altijd aan de meest terzijdeliggende bijzonderheden eigen is, treedt nog een herinnering op aan de pest, die het toevallige uitgangspunt der volkssage was. Indien het noemen der ziekte nog iets beteekent, dan kunnen wij er uit afleiden, dat ook hier Alfhild de eenig overgeblevene der bewoners van het dal moest zijn. Ook Torgeir komt voor - thans in Noorweegsche spelling -; hij is met de elven bevriend, maar over zijn verhouding tot Alfhild blijkt niets. De elven zijn de beschermers van poëtische menschen; Knud wilde het liefst bij hen blijven, maar zijn geliefde verlangt juist naar

de menschelijke omgeving. Het vertrekkende paar wordt nu door de elven uitgenoodigd, tot hen te komen, als het hun in het leven mocht tegenloopen. Gelijk in 'Olaf Liljekrans' wordt Knud gezocht door bruiloftsgasten.

Meer weten wij niet. Bevrediging heeft de dichter in dit werk niet gevonden; het fragment eindigt in het begin van het tweede bedrijf.

De kunstenaar Ibsen is een realist geworden; de dichter, dat is de onmiddellijke mensch, die zijn hopen en zijn gelooven uitspreekt, is altijd een romanticus gebleven. Nooit heeft hij zich neergelegd bij het leven, zooals het nu eenmaal was, maar in de vergankelijkheid heeft hij gezocht naar blijvende waardijen. De religie, de kunst, de liefde, de waarheid, - om beurten hebben zij hem in extaze gebracht en zijn muze bezield. 'Olaf Liljekrans' behoort tot de hoogliederen der liefde. Voor dezen dichter is de liefde de schoonheid van het leven, en de vraag, hoe dit gevoel over de hooggaande golven der levenszee in behouden haven te brengen, een eerste, misschien *de* eerste levensvraag. Verschillend heeft hij ze beantwoord; er is een tijd geweest, dat hij in resignatie de eenige redding zag. Maar een aantal stukken houden zich met de moeilijkheid der keuze bezig. Talrijk zijn die droevige helden, die geslingerd worden tusschen tweeërlei liefde. Catilina opent hun rij; ze zet zich voort in Olaf Liljekrans, in Consul Bernick, in Rosmer, in Solness, in Allmers, in Borkman, in Rubek. Wee dengene, wiens inwendige stem hem niet tot de juiste keuze gevoerd heeft. Vroeg of laat komt de hartstocht en breekt de banden, die door conventie en gewoonte gelegd zijn. Het probleem is in 'Catilina', reeds dieper opgevat dan in 'Olaf Liljekrans.' In het laatste stuk is de liefde inniger, maar de tweestrijd is kinderlijker, omdat het hart maar aan één zijde gebonden is en de held slecht uitwendigen tegenstand te overwinnen heeft. Latere helden - de heele reeks van Solness af - komen te laat tot het inzicht, op welken weg zij het geluk hadden moeten zoeken. Het is kenmerkend voor de eenheid in het denken en voelen van een geheel dichterleven, dat het drama, waarmee de dichter afscheid van het leven neemt,

‘Als wij Dooden ontwaken’, de vraag van ‘Olaf Liljekrans’ nogmaals aan de orde stelt en in gelijken zin beantwoordt. Ook hier een alledaagsch en een hooggestemd paar. Slechts zijn de personen, gelijk de dichter, rijper. Het is het probleem der ‘wahlververwandtschaften’. Rubeks hijgen naar hooger levensgoederen en het hijgen zijner vrouw naar genot - die twee dingen kunnen zich niet verbroederen, en als aan de eene zijde Irene, aan de andere de goedsbezitter Ulfhejm ten tooneele verschijnt, is het lot van Rubeks huwelijk beslist. Zonder een oogenblik te aarzelen gaan zij uiteen, Maja om met Ulfhejm vreugde te zoeken, Rubek om met Irene te sterven.

Reeds Catilina gaat aan zijn hartstocht ten gronde. De volkspoëzie met haar frischheid heeft voor een korte wijle in den dichter de gedachte gewekt, dat het mogelijk is, in maneschijn niet slechts te sterven, maar ook te leven.

R.C. Boer.

Zeeuwsch-Vlaanderen, de Wester-Schelde en Nederland.

Wie met kracht wil opkomen voor het bezit van iets dat hem dreigt ontnomen te zullen worden, dient allereerst te weten, wat dat bezit voor hem beteekend heeft, en nog beteekent.

Weten de vele Nederlanders die nu spreken over de mogelijkheid van een eisch, vóór, bij of na den vrede, tot afstand van Zeeuwsch-Vlaanderen, - weten zij allen wat de beteekenis van die ‘overzeesche bezittingen’ voor Nederland was en is? Zijn we zoo ver mis in de veronderstelling, dat er vooral buiten Zeeland, heel velen zijn, die Zeeuwsch-Vlaanderen beschouwen als een land, dat eigenlijk maar half tot Nederland behoort? Hebben niet de meesten der ambtenaren, die naar Zeeuwsch-Vlaanderen worden overgeplaatst, het gevoel of ze Nederland gaan verlaten? Is niet aldoor uit Zeeuwsch-Vlaanderen de klacht te hooren geweest, - zonder dat ze altijd gehoord werd - dat men ‘in den Haag’ zoo weinig doet voor de belangen van die streek? En is het gevaar niet groot dat, mòcht het eenmaal tot een ernstige bedreiging komen, sommigen niet zouden begrijpen dat men zich ernstige opofferingen zou moeten getroosten om dat land te behouden?

Het doel van de volgende bladzijden is in het licht te stellen wàt Zeeuwsch-Vlaanderen voor ons is geweest en nog is, als een Nederlandsch gebied dat door veel sterker banden met overig Nederland is verbonden dan velen wel weten; en als een grensstreek, die sedert eeuwen een factor van invloed was voor onze internationale positie.

Die internationale beteekenis was niet afhankelijk van de vraag, wiè onze Zuiderbuurman was. En het zal er nu ook niet toe doen wie er komt. Sedert Zeeuwsch-Vlaanderen bij Noord-Nederland kwam hebben we aan de andere zijde van de grens als machthebbers gekend: eerst Spanje, toen Oostenrijk, toen Frankrijk, en daarna een onafhankelijk België. Met allen kregen we geschillen over Zeeuwsch-Vlaanderen en de Wester-Schelde, en steeds - behalve in den Franschen tijd - hebben we onze rechten kunnen handhaven. Dat er thans, tengevolge van den nu woedenden oorlog, kans is op nieuwe moeilijkheden over dat gebied, wanneer België Duitsch mocht worden, wordt door velen ingezien. Maar ik meen dat er ook mogelijkheid voor bestaat, als België weer onafhankelijk mocht worden. Want dan zal het een ànder België zijn dan wij sedert 1839 kennen. Er zal wel niemand nog gelooven aan een herstel van de zoo voos gebleken ‘gewaarborgde’ neutraliteit van dat land. Dus ook bij een overwinning zal de internationale positie van België herzien worden.

Het is mogelijk dat het verlangen naar uitbreiding van grondgebied in een opnieuw onafhankelijk België de begeerte zal richten naar een landstreek, waar België reeds veel economische belangen heeft, en dat veel Belgen beschouwen als hun ‘natuurlijk’ grensland.

Maar veeleer verwacht ik dat eventueele moeilijkheden hun oorsprong zullen hebben in de verhouding tot onzen Zuiderbuurman ten opzichte van *oorlogs*toestanden in verband met de vaart op de Wester-Schelde.

Niet in verband met de koopvaardij in vredestijd.

De vreedzame vrachtvaart op dien riviermond is even bevredigend geregeld als die op den Rijn en op de Eems. Er kunnen geschillen zijn over onderdeelen, maar onoplosbare moeilijkheden zijn daarvan niet te verwachten sedert het tractaat van Weenen van 1815 de grondslagen legde voor vrije vaart op die rivieren, welke door verschillende landen stroomen. Wel te verstaan: de scheepvaart ‘sous le rapport du commerce’ (art. 109). Van oorlogstoestanden spreekt het tractaat niet.

Evenmin schuilt het gevaar in de, naar aanleiding der fort-plannen te Vlissingen zoo dik opgeblazen kwestie: of een

neutraal Nederland al of niet zou moeten toelaten dat een van de landzijde bedreigd Antwerpen versterking over de Schelde ontvangt van een der borgen van België's neutraliteit, met name van Engeland. De loop der gebeurtenissen heeft Nederland gelijk gegeven in zijn meening dat dit niet mocht. Maar in ieder geval zal na den vrede van zoo'n neutraliteitsborg geen sprake meer zijn.

Neen, er is iets anders mogelijk, een vernieuwing van een toestand dien men vergeten zou.

Van 1814 af is *Antwerpen geen oorlogshaven geweest*. Engeland, bezorgd geworden door de bedreiging uit de door Napoleon gemaakte stelling Antwerpen, had er voor gezorgd dat bij den Vrede van Parijs verboden werd Antwerpen tot een oorlogshaven te maken. Dat is in 1839 herhaald, en het is zoo gebleven tot nu toe.

Maar zal het na den vrede nog zoo blijven?

Misschien zal Engeland, ook in 't geval België weer onafhankelijk mocht worden verklaard, trachten te voorkomen dat dat ‘pistool op 't hart van Engeland’ weer geladen wordt. 't Kon eens in àndere handen geraken!

Maar heel waarschijnlijk, en bijna zeker is het. dat Duitschland, als het blijvend bezitter van Antwerpen mocht worden, alle mogelijke pogingen zal doen om die plaats niet slechts als handelshaven te gebruiken, maar ook als oorlogshaven.

Zou dat ook niet heel goed begrepen kunnen zijn onder ‘alle mogelijke waarborgen’ die de Rijkskanselier in den Rijksdag zei noodig te achten voor de zekerheid dat geen van Duitschland's vijanden nogmaals tegen hem naar de wapens grijpt?

De vraag is dan echter hòe Antwerpen als oorlogshaven te gebruiken is. Zoodra Duitschland in oorlog raakt, zouden zijn oorlogschepen niet in en uit die haven kunnen komen, omdat ze de neutrale Nederlandsche wateren van de Wester-Schelde niet zouden kunnen passeeren zonder dadelijk met Nederland in botsing te komen.

Een door ons te verleenen verlof aan Duitschland, om zoodra het in oorlog kwam, toch zijn oorlogschepen de Wester-Schelde te doen passeeren, zou ons reeds bij voorbaat tot vijand maken van iederen tegenstander dien Duitschland mag krijgen. Want dan zouden we in iederen oorlog van Duitschland onze neutraliteit schenden. Dat gaat dus niet.

Blijft over het middel om te trachten de oevers in handen te krijgen. Het radicaalste zou zeker zijn den heelen Scheldemond Duitsch te maken door annexeering der *beide* oevers, dus van Zuid-Beveland, Walcheren en de beide deelen van Zeeuwsch-Vlaanderen.

Maar er zou ook reeds dadelijk een andere toestand geschapen worden, wanneer alleen de Zuidelijke oever, dus Zeeuwsch-Vlaanderen in Duitsch bezit kwam. Dan was de Wester-Schelde evenmin Nederlandsch territoriaal water, als nu bijv. de Eems-monding, die ook aan de eene zijde Duitsch, aan de andere zijde Nederlandsch is, en waar wij niet behoeven te beletten dat Duitsche torpedo-booten naar Emden varen.

Ik geloof daarom dat - natuurlijk gesteld dat de kwestie aan de orde wordt gebracht - allereerst de begeerte zich zal richten alleen naar Zeeuwsch-Vlaanderen.

Het blijft evenwel heel goed mogelijk dat ten slotte ook 't bezit van Walcheren en Zuid-Beveland in 't spel komt. We weten dat bij ervaring. Ook de Franschen vergenoegden zich eerst met Zeeuwsch-Vlaanderen. Maar later palmde Napoleon eerst Vlissingen, en vervolgens Walcheren en Zuid-Beveland er ook bij in, om zijn stelling-Antwerpen te voltooien.

Die deelen werden reeds geannexeerd eenige jaren vóór Holland werd ingelijfd bij het Fransche Keizerrijk.

Maar het zal wel niet noodig zijn, de beteekenis in het licht te stellen van dàt verlies, en ik zal mij dus tot Zeeuwsch-Vlaanderen bepalen.

Te meer omdat, voor 't geval België weer onafhankelijk mocht worden, de kans het grootst is, dat bij een geschil, alleen de kwestie van Zeeuwsch-Vlaanderen ter sprake zal komen, en Walcheren en Zuid-Beveland wel buiten beschouwing zullen blijven. Mocht men vragen welke wenschen een onafhankelijk België dan wel zou kunnen hebben ten opzichte van die landstreek, ook zelfs wanneer Antwerpen geen oorlogshaven wordt, dan verwijs ik naar de hierachter vermelde gebeurtenissen van 1814 en 1830. Dat de toen geuite wenschen nog leven bij verscheidene Belgen, is reeds meermalen gebleken.

***

Wanneer zijn de eerste banden tusschen Zeeuwsch-Vlaan-

deren en Noord-Nederland geknoopt? Ja, eigenlijk al in den graventijd. Maar voor ons onderwerp kunnen we die betrekkingen laten rusten, omdat ten slotte, toen Vlaanderen, Zeeland en Holland onder één vorst kwamen, het belang daarvan verdween.

De grondslagen voor de verhouding van Zeeuwsch Vlaanderen tot Nederland, zooals die nu is, werden gelegd in den tachtigjarigen oorlog, ten deele door verovering, ten deele door de gezindheid der bevolking. Na de Unie van Utrecht ging de neiging der inwoners, zooals trouwens in heel Vlaanderen, naar de opstandelingen. En zelfs toen de kansen keerden, en Parma in 1584 heel Vlaanderen behalve Ostende en Sluis weer onder Spaansch gezag had gebracht, betuigde het volgende jaar de regeering der stad Sluis in een verzoekschrift aan de Generale Staten:

> 'dat zij niettegenstaande de menigvuldige sollicitatiën en practijken van den vijand, hun altijd vrijmoedig geresolveerd hebben om trouwelyk te willen blijven in de Unie van de geunieerde provincien, ende liever te lijden ende verdragen al zulke periculen en ongevallen als gewoonlijk medebragt al zulk eene geweldige oorloge, dan eenigszins te scheiden van de geunieerde provinciën.'

De stad heeft die periculen ondervonden. Twee jaar later, in 1587 moest ze na een langdurig beleg voor Parma zwichten, om echter in 1604 weer door Prins Maurits veroverd te worden, als een onverwachte meevaller van een niet-gelukte expeditie. Want het doel waarmee Prins Maurits in April van dit jaar van Vlissingen overstak naar het land van Cadzand, was het ontzet van het toen belegerde Ostende. Dat doel werd niet bereikt, maar wel werden achtereenvolgens de stad Philippine en de vestingen IJzendijke en Aardenburg veroverd, en als slotstuk ook Sluis.

Van die expeditie af dateert de staatsrechtelijke verhouding van Zeeuwsch-Vlaanderen tot de Zeven Provinciën. Het etiquet 'Staats-Vlaanderen' werd erop geplakt, en als eersten gouverneur kreeg het niemand minder dan Frederik Hendrik.

In Oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen was een deel reeds eenige jaren 'Staatsch'. Het ambacht van Axel, ter Neuzen, de Scheldeforten Lillo en Liefkenshoek en ook Biervliet (in het Westelijk deel door de Geuzen uit Vlissingen vermeesterd),

waren in 1588 door den Raad van State onder het beheer gesteld van de Gecommitteerde of Gedeputeerde Staten van Zeeland, zonder echter bij deze provincie gevoegd te worden. Dat was de z.g. ‘committimus’ die later tot heel wat wrijving tusschen den Raad van State en de Gecommitteerde Staten van Zeeland aanleiding gaf.

Hulst en het verdere Zuiden behoorden daar niet toe. Het lot daarvan is al even afwisselend geweest als dat van Sluis. Het werd eerst door Parma onder zijn macht gebracht, in 1591 door Prins Maurits veroverd, in 1596 door Albert van Oostenrijk heroverd, om aan het eind van den oorlog, in 1645, weer bij de Republiek gebracht te worden door Frederik Hendrik, die een jaar te voren ook Sas van Gent had vermeesterd.

Zooals de toestand in Staats-Vlaanderen in 1648 was, zoo is hij bevestigd door den vrede van Munster, en is hij gebleven tot den val der Republiek.

Maar niet zonder tijdelijke stoornis.

Het rampjaar 1672 bracht den eersten aanval. Maar ook een bewijs van de aanhankelijkheid der bevolking aan de Republiek. De kranige verdediging van Aardenburg door vaandrig Beekman, met een klein troepje soldaten, maar met krachtige hulp van de burgerij, is luid bezongen. Er was werkelijk wel reden voor, want er viel toen zooveel te betreuren, dat die daad van succesvolle heldhaftigheid van zelf de gedrukte stemming wat verlichtte, behalve nog dat de mislukking van dit beleg de Franschen van verderen aanval op Staats-Vlaanderen deed afzien.

Drie kwarteeuw later werd er niet gezongen, dan misschien in stilte een schaamtevolle rouwklacht. 't Was droef, zooals toen, in 1747, de Fransche legers zonder moeite heel Staats-Vlaanderen veroverden. Dat we bij den vrede van Aken alles weer terugkregen, was aan heel andere factoren te danken dan aan onze macht.

En nòg eens zouden het de Franschen zijn, die ons die landstreek ontnamen, maar toen twintig jaar behielden. Zoodra in 1794 het Noorderleger der Fransche revolutie na den slag bij Fleurus, de Oostenrijksch-Engelsch-Nederlandsche troepen verslagen had en daardoor meester in Zuid-Nederland was geworden, zond het generaal Moreau naar Staats-

Vlaanderen. De Staatsche troepen verdreef hij van het eiland van Cadzand, Sluis werd door hem belegerd en na een dappere verdediging van drie weken onder generaal van Duyn, ingenomen. En kort daarna werd heel Staats-Vlaanderen door de Republiek opgegeven, - om voorloopig Fransch te blijven, want bij het Haagsch Verdrag van 1795 werd het aan Frankrijk afgestaan, dat toen ook al heel Zuid-Nederland had ingelijfd.

En zoo was door dat bezit van den linker Scheldeoever tevens de vrije vaart op de Schelde aan Frankrijk verzekerd.

Want vóór we verder gaan, een kort woord over de afsluiting van de Schelde. Hetgeen na 1814 over Zeeuwsch-Vlaanderen te doen is geweest, is niet te begrijpen, zonder kennis van die kwestie.

Dat reeds het bezit van één punt op een der oevers van den Scheldemond in handen van een vijand hoogst hinderlijk was voor alles wat van uit Zuid-Nederland over de Schelde zijn uitweg naar zee vond, hadden de kooplui van Antwerpen, Gent en Brugge, en ook de Spanjaarden ondervonden toen in April 1572 Vlissingen in handen der Geuzen viel. Het moet voor den hertog van Medina-Celi (den aangewezen maar niet in functie getreden opvolger van Alva) een alleronaangenaamste gewaarwording zijn geweest, toen hij 11 Juni van dit jaar bij aankomst per schip in ons land naar Sluis wilde varen, en daar aan den Scheldemond, de toegangspoort tot zijn toekomstig gebied, als eerste begroeting kanonkogels kreeg van de Vlissingsche Geuzenscheepjes.

De Pacificatie van Gent heeft een korte verandering gebracht voor de Vlaamsche handelssteden. Maar ternauwernood was in 1584 Antwerpen gevallen, en was in dat jaar ook Vlaanderen door Parma onder Spaansch gezag gebracht, of de afsluiting begon weer. Meer dan honderd kleine vaartuigen van de Staten zwierven op de Schelde, en beletten ieder verkeer dat zij niet wilden toelaten.

Nog altijd echter had het Zuiden van 1587 af een uitweg op de Schelde door het bezit van Sluis aan 't Zwin. Maar toen in 1604 ook die stad in handen der Staten viel, waren beide Schelde-oevers in ons bezit en werd de Schelde-sluiting onverbiddelijk. Zelfs aan den Engelschen bondgenoot werd niet

toegestaan zijn handelsschepen naar Antwerpen te zenden.

Die afsluiting der Schelde is ook naar hedendaagsche begrippen een volkomen gerechtvaardigde blokkade van de havens Antwerpen en Gent, daar het vijandelijke steden waren.

Maar dat die oorlogstoestand door het befaamde artikel 14 van het verdrag van Munster ook bestendigd werd voor de dagen van *vrede*, ja, dat is iets wat slechts begrijpelijk is als men het plaatst in de omlijsting van zijn tijd. Het was toen geen tijd waarin de regeeringen gewetenswroegingen hadden over het lot van onderdrukte concurrenten, wanneer maar de welvaart van de eigen onderdanen bevorderd kon worden Het was nog zoo lang niet geleden dat Gent juichte toen in 1547 Karel V aan die stad het octrooi gaf voor het graven van een kanaal van Gent naar Sas van Gent. Immers die stad had de ervaring dat de scheepvaart van Gent de Schelde af voorbij Antwerpen verre van ongehinderd was, en telkens aan moeilijkheden bloot stond. Wat toen de steden deden, werd een eeuw later door de Staten gedaan. Het was een tijd van scheepvaart-monopolies als die van de Engelsche acte van Navigatie, van handelsmonopolies als die van de Oost- en de West-Indische Compagnies. Wie er de macht toe had, sloot anderen onmeedoogend uit. Wat Nederland bij het verdrag van Munster wist te verkrijgen, was van precies denzelfden aard. Er is toen ook geen verzet van beteekenis tegen geopperd. De enkele kooplui, die in het toen reeds zestig jaar afgesloten Antwerpen waren overgebleven, waren machteloos.

De Schelde ging dicht. En solied ook! Art. 14 bepaalde dat de Staten niet alleen de Schelde zouden gesloten houden, maar ook ‘de canalen van 't Sas en 't Swyn, en andere zeegaten daarop responderende’. Die laatste slag was natuurlijk op Gent en Brugge gericht.

En om nog te voorkomen, dat van andere zijde een sluipgaatje kon worden gevonden, werd in art. 15 bepaald dat de schepen en goederen in en uit de Vlaamsche havens komend, even zwaar belast zouden worden en blijven, als die uit de Schelde, het Sas en het Zwin komend.

De lijn van afsluiting werd getrokken bij den fortenvierhoek van Lillo en Liefkenshoek, versterkt door een wachtschip, ‘de uitlegger’ op de rivier. Wat er nog uit

zee kwam, moest daar zijn last overladen in kleine schepen.

Anderhalve eeuw later, in 1784, heeft Keizer Jozef II met kracht gerammeld en gerukt aan die grendels. De Republiek weigerde ze te openen. De nieuwere begrippen waren hier wel voldoende doorgedrongen om bij velen een erkenning te doen opkomen voor het 'natuurrecht' van België op dien uitweg naar zee, maar.... de vrees voor de Antwerpsche concurrentie zat er nog bij onze kooplui vast in. En voor onze regeering kwam er nog de bezorgdheid bij, dat de toch al zoo lekke schatkist ook nog de inkomende rechten zou moeten missen, wilde men niet bij handhaven daarvan de scheepvaart zien verplaatsen naar een opengesteld Antwerpen.

Nederland weigerde, en had er zelfs een oorlog voor over, wat wèl bijzonder was in die dagen van wankelmoedigheid. Maar 't is goed afgeloopen.

De keizer vroeg twee dingen. Allereerst de terugtrekking van het wachtschip van Lillo, en erkenning van zijn souvereiniteit op de Schelde van Antwerpen tot de punt van Saeftinge, dus tot aan onze grens. En later voegde hij er nog een tweeden eisch aan toe, n.l. vrije vaart op de geheele Schelde, omdat, zoo beweerde hij, de Hont of Wester-Schelde tot de volle Zee behoorde.

De oorlog werd vermeden. Maar de vrede van Fontainebleau kostte ons den fortenvierhoek bij Lillo en Liefkenshoek, en de erkenning van de souvereiniteit van den Keizer op de Schelde tot aan onze grens. Doch omgekeerd werd de souvereiniteit der Republiek op het overig deel der Schelde tot aan zee erkend, met het recht der Staten-Generaal om aan hun zijde de Schelde en andere Zeegaten gesloten te houden.

Dat duurde echter niet lang meer. Elf jaar later bij het Haagsche verdrag ging de Schelde voor goed open.

Voorloopig met een geheel Franschen linkeroever; enkele jaren daarna met nog een Fransch punt ook op den rechteroever door de bezetting van Vlissingen. En nog later, na de wel weer opgegeven, maar toch als een ernstige bedreiging gebleken Engelsche verovering van Walcheren en Zuid-Beveland in 1809, werd de heele rechteroever der Wester-Schelde Fransch. En toen in Nov. 1813 Nederland zijn onafhankelijkheid proclameerde, kon Walcheren daar niet aan mee doen. Het wist ter nauwernood wat er gebeurde,

want dien geheelen winter was het afgesloten, geblokkeerd door de Engelsche vloot. Eerst na den val van Napoleon werd het in begin Mei 1814 door de Franschen ontruimd, en dus weer Nederlandsch.

Zeeuwsch-Vlaanderen bleef evenmin voor goed Fransch.

Bij de afbrokkeling van het Fransche rijk in 1814, werd het losgeraakte stuk zoo spoedig mogelijk aan 't vrije Nederland gehecht. De manier echter waarop dat gebeurd is, heeft èn tijdens de vereeniging met België, èn in 1830, het hoofdargument geleverd voor de Belgen, om die landstreek op te eischen als een onderdeel van België.

Zij redeneerden zoo: Zeeuwsch-Vlaanderen was toen sedert twintig jaar een onderdeel van het Fransch-Belgisch Departement van de Schelde (het vroegere Oost-Vlaanderen). België is vrij gemaakt door de geallieerden, die eerstin 1815 te Weenen definitief beschikten over het lot van België, en dùs had Willem I niet het recht om reeds in 1814 Zeeuwsch-Vlaanderen van het Departement van de Schelde af te scheuren en bij de provincie Zeeland te voegen, zooals gebeurde bij de wet van 20 Juli 1814 (Stbl. 83).

In die redeneering zat echter een groote fout. Ze vergat dat Zeeuwsch-Vlaanderen als oud-deel van de Republiek der Nederlanden, precies hetzelfde gedaan had wat in Den Haag en het grootste deel van Nederland gebeurde, n.l. dat de bewoners zich zelf onafhankelijk verklaarden, de Franschen wegjoegen en door het dragen van Oranje en het uitsteken van de Nederlandsche vlag zich bij het weer vrij geworden Nederlandsche volk voegden.

Van dat alles is in die dagen in België geen spoor te vinden. Er was een geldige reden voor, want de Fransche bezettingstroepen, die uit Nederland en Duitschland verdreven werden, trokken bijna alle over België terug. Maar het blijft toch een feit, dat de Belgen werkeloos bleven toekijken, ook toen de troepen der geallieerden de Franschen achtereenvolgens uit de meeste steden dreven.

Alleen dat eene deel van België, Zeeuwsch-Vlaanderen, deed anders. Hoewel Antwerpen en Walcheren nog steeds een Fransche bezetting hadden, verklaarde het zich in April en Mei 1814 vrij, stak de vaderlandsche, d.w.z. de Hollandsche vlag

uit, en gaf door adressen der gemeentebesturen aan de regeering in Den Haag uiting aan haar verlangen om weer met Noord-Nederland vereenigd te worden.

Men had in Den Haag ook niet anders verwacht.

In de grondwet van 27 Maart 1814 waren in artikel 53 de vroegere Generaliteitslanden voorloopig bij Braband gevoegd. En onder die Generaliteitslanden behoorde ook Staats-Vlaanderen.

En dadelijk in Mei liet de Nederlandsche regeering haar gezag in Staats-Vlaanderen gelden, zij 't ook niet door bemiddeling van haar vertegenwoordiger in Braband, maar door dien in Zeeland. De vijf Mei in Middelburg feestelijk ingehaalde Commissaris-generaal van den souvereinen vorst gaf 18 Mei zoowel aan de ingezetenen van Zeeland als aan die van Staats-Vlaanderen kennis van een koninklijk besluit waarbij de termijn voor indiening van pretenties verlengd werd. En nog diezelfde maand, bij Kon. besluit van 26 Mei, werd het rechtswezen in Staats-Vlaanderen geregeld door instelling van vijf kantons, waarvan Sluis, Oostburg en IJzendijke ressorteerden onder de rechtbank van Middelburg, en Axel en Hulst onder die van Goes.

En eindelijk werd bij een afzonderlijke wet, die van 20 Juli 1814, (Stbl. No. 83) Staats-Vlaanderen bij de provincie Zeeland gevoegd. En omdat dit stuk als 't ware een grondwet is voor Zeeuwsch-Vlaanderen, en ook omdat er later zooveel om te doen is geweest, laten we hier den inhoud in hoofdzaak volgen:

> ‘Wij, Willem, enz.
> ‘Alzoo wij in overweging genomen hebben, dat zoo wel de overeenstemming van zeden en gewoonten als de nauwe betrekking van binnenlandschen handel, welke steeds tusschen Staats-Vlaanderen en Zeeland bestonden; en eindelijk het door die bewoners van Staats-Vlaanderen gemanifesteerd verlangen, allezinds raadzaam maken die landen met de provincie van Zeeland te vereenigen en onder hetzelfde bestuur te brengen, terwijl zij ook, in vroeger tijden, gelijk uit 's lands geschiedenis blijkt, en de akte van committimus aantoont, meermalen, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk, onder het beheer van de Staten van Zeeland of hun Gecommit-

> teerde Raden gestaan hebben, en de Raad van Vlaanderen te voren te Middelburg gevestigd was;
> Zoo is het dat Wij den Raad van State gehoord en met gemeen overleg der Staten Generaal dezer landen, ingevolge het bepaalde bij art. 53 der grondwet, hebben goedgevonden en verstaan bij deze:
> dat, met alteratie van het bij art. 57 van de Grondwet bepaalde, dat gedeelte der Generaliteitslanden hetwelk gelegen is op den linkeroever van de Wester-Schelde en te voren Staats-Vlaanderen uitmaakte, zal worden vereenigd met de provincie van Zeeland en onder hetzelfde bestuur gebracht.

Die aansluiting van Staats-Vlaanderen bij Zeeland heeft veel beroering onder de Belgen verwekt. En dat is ook wel verklaarbaar.

Ze hadden nog altijd de herinnering aan de tijden toen de Schelde gesloten was, en twintig jaar lang hadden ze zich gewend aan den toestand dat hun land zijn ‘natuurlijke grens’ naar het Noorden had gekregen door het bezit van den geheelen linker Schelde-oever. En nu zagen ze ineens die landstreek weer Hollandsch worden, zonder eenigen waarborg, dat nu niet het gevaar voor de Scheldeafsluiting ook weer terug zou komen.

Ze wisten toen immers nog niet dat in een geheim artikel van het Verdrag van Parijs van 31 Mei 1814, reeds bepaald was dat hun land met Holland vereenigd zou worden.

Er kwam nog iets bij. Tijdens de Fransche overheersching waren er door verscheidene Belgen landerijen gekocht in de zoo zeer begeerde vette polderlanden van Zeeuwsch-Vlaanderen. Er waren toen helaas maar al te veel boeren dien het zoo slecht ging, dat ze wel gedwongen werden hun land te verkoopen. En de vermogende Belgen hebben er volgens een tijdgenoot ‘onbegrijpelijk hooge prijzen’ voor over gehad om in het bezit van dat land te komen. Natuurlijk hadden die personen er belang bij Zeeuwsch-Vlaanderen bij België te behouden. En behalve dat zij invloed uitoefenden op de van hen afhankelijke pachters op die landerijen, hadden zij ook den steun van de niet weinige Belgen die zich in den loop dier twintig jaren in die streek gevestigd hadden.

Er werd dus gepetitioneerd, vooral bij het Belgisch depar-

tementsbestuur, om die verdeeling van het Departement der Schelde ongedaan te maken.

Maar in eens was het uit met dat verzet.

Waarom? - We zullen het laten vertellen door een Belgisch grondeigenaar uit den bij Biervliet gelegen Clarapolder, die in 1831, naar aanleiding van toen ontstane moeilijkheden over den waterafvoer, nog eens die gebeurtenissen van 1814 in herinnering bracht in een artikel in de Messager de Gand.

Hij vertelt daarin[1)] hoe de 'verstandige lieden die voelden dat België aan die zijde haar natuurlijke grensscheiding verloor', al hun invloed op de besturen van dien tijd gebruikten, om zich tegen de verdeeling van het voormalig departement der Schelde te verzetten.

'Doch hun pogingen, zoo gaat hij verder, mislukten weldra tegen die der geestelijkheid van het bisdom, welke in geheel anderen zin waren gericht. Inderdaad doelden onze apostolieken van dien tijd af op het herstel der tienden, en het beruchte verzoekschrift van het vicariaat van Gent, ter verkrijging van het vernieuwde recht van den Pentateuchus en andere aardigheden van hetzelfde deesem werd naar het Congres van Weenen opgezonden.

Maar de geestelijkheid wist ook, dat de meesten der gemeenten van den linker-oever der Schelde uit een gemengde bevolking: dat is gedeeltelijk protestanten, gedeeltelijk katholieken bestond. De geestelijkheid gevoelde met haar gewone scherpzinnigheid, dat het al te aanstootend zou zijn geweest om in die gemeenten een katholieken priester van zijn kudde het tiende gedeelte van haar oogst te zien nemen, terwijl de evangelische predikant zich zou hebben te vergenoegen met het nederig tractament, dat door het gouvernement werd toegelegd. Om deze ergernis te vermijden werd toen door onzen abbé de opoffering van dat gedeelte land toegestaan, en de afscheiding daarvan ontmoette niet den minsten tegenstand meer.'

Althans in den eersten tijd. Een paar jaar begon de beweging van verzet opnieuw, en de abbé's, die in Weenen hun wensch niet zagen ingewilligd, werkten haar niet meer

1) Volgens de vertaling in de Middelb. Crt. van 15 Sept. 1831.

tegen. Weldra gingen er nieuwe petities naar de Staten Generaal van het toen uit N. en Z. Nederland bestaande Koninkrijk, verzoekend om Zeeuwsch-Vlaanderen weer bij Oost-Vlaanderen te voegen, wat toen formeel slechts een administratieve kwestie beteekende. De petities hadden echter geen ander lot dan telkens ter griffie te worden begraven, maar onvermoeid kwamen de petitionarissen ieder jaar terug.

Natuurlijk kwam dat drijven niet voort uit overwegingen betreffende de oude Scheldekwestie. Immers Holland en België waren één geworden. Het ging dan ook voornamelijk om de bezwarende onkosten en tijdverlies, voortvloeiende uit de omstandigheid dat de hoofdplaatsen van administratie en rechtwezen aan de overzijde van de Schelde lagen. Maar toch bleef het hoofdargument, dat Willem I in Juli 1814 niet over Staats-Vlaanderen had mogen beschikken.

De Nederlandsche ingezetenen van Zeeuwsch-Vlaanderen zijn het antwoord niet schuldig gebleven op de vele artikelen in Belgische bladen en op de 'oproepingen' aan de inwoners gericht, om mee de petities te teekenen.[1)] Ze vroegen of zij niet precies hetzelfde mochten doen als al de andere Noord-Nederlanders gedaan hadden. Ze stelden tegenover dat onkostenbezwaar de vraag of de barrières van Gent niet even duur waren, en de herinnering aan de moeilijkheden en schade die menigeen geleden had 'omdat hij de taal, die bij het administratieve en judicieele (in Gent) gebruikt werd, niet verstond.' En dan nog een motief van gewicht: het onderwijs in Zeeuwsch-Vlaanderen stond op hooger peil dan in Oost-Vlaanderen, waar, volgens een dier schrijvers, 'men vreemde boeken wantrouwt en zelfs in de hoofdplaatsen de naar ons gevoelen verbeterde manier van onderwijs op de lagere scholen niet durft in te voeren.'

Alles bleef echter zooals het was.

Maar toen kwam 1830. En dadelijk was een der eischen van de opgestane Belgen: afstand van den geheelen linker Schelde-oever. Immers nu stonden ze weer voor het feit dat een ander land in het bezit zou zijn van beide oevers

1) Men zie de ingezonden stukken in de Middelburgsche courant van 20 Oct. 1818, van 8 Febr., 10 Febr. en 22 Febr. 1820.

van hun uitweg naar zee, en al gaf Nederland ook in geen enkel opzicht te kennen, dat het den toestand van vóór 1795 weer voor goed wilde herstellen, toch was dadelijk de afsluiting der Schelde weer een feit, omdat de koning, als voorzorgsmaatregel tegen aanvallen der opstandelingen, oorlogsschepen op die rivier stationeerde.

Echter werd er in de officieele stukken weinig over die beweegredenen gesproken. Telkens waren het weer de gebeurtenissen van 1814, die werden aangevoerd als bewijs van de onwettigheid der aansluiting van Z.-Vlaanderen bij Zeeland.

Eerst is nog met geweld geprobeerd dat land weer bij België te voegen, of althans daar ook een opstand te verwekken.

Zoodra half October in den Belgischen chaos eenige centrale leiding merkbaar was geworden, kreeg Zeeuwsch-Vlaanderen bezoek van troepen ‘muitelingen’ zooals men toen zei.

Van uit Gent trok op Oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen een troep af onder bevel van Ernest Grégoire, die zich noemde: ‘commandant en chef de l'expédition du Nord de Flandre’. Die inval was blijkbaar een verrassing. Nederlandsche troepen waren er in heel Zeeuwsch-Vlaanderen niet. De burgemeester van Sas van Gent kwam Zondag 17 Oct. juist uit de kerk thuis, toen hij naar het stadhuis geroepen werd wegens het binnentrekken van gewapende Belgen. Over het algemeen gedroegen deze zich zeer ordelijk. Ze eischten het uitsteken op den toren van de Brabantsche vlag, requireerden de gelden uit de kas van den ontvanger (welke gelden eenige dagen later werden teruggegeven), en vorderden inkwartiering.

Maar medewerking van de zijde der Nederlandsche bevolking *kregen zij absoluut niet*, noch daar, noch in Axel, Hulst en Ter Neuzen, welke plaatsen zij achtereenvolgens bezetten.

In het Westelijk deel ging het rumoeriger toe. Wat daar binnenviel was trouwens een bende, die later door Grégoire zelf, in een briefwisseling met den Nederlandschen overste Ledel, ‘roovers’ genoemd werden. Het was een afdeeling van het Parijsch-Belgisch legioen onder bevel van den burggraaf de Pontecoulant. Dat deze reeds een week te voren toen hij met zijn troep in Gent binnenkwam, dagorders uitvaardigde tot het beschermen van eigendommen en tegen

plunderingen te plattelande, doet vermoeden dat hij toen, notabene op Belgisch gebied! die eigenaardigheden van zijn volgelingen al had leeren kennen. De inwoners van Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen maakten er ook kennis mee, maar gelukkig slechts kort.

Ook daar waren geen Nederlandsche troepen. Denzelfden Zondag van de bezetting van Sas van Gent kwam deze bende te IJzendijke, waar ze de Brabantsche vlag uitstak. Toen een verkenningsdetachement van uit Vlissingen den volgenden dag kwam kijken, waren ze weer vertrokken, maar om in grooter getale terug te komen, versterkt ook door troepen van Grégoire, tot een macht van duizend man met één kanon. Na enkele schermutselingen stuitten ze 31 October bij Oostburg op de van Vlissingen overgestoken Nederlandsche troepen onder overste Ledel, en werden daar in een vrij scherp gevecht hopeloos verslagen.

Dat is het eenige gevecht van beteekenis in die streek geweest. Maar het had afdoende resultaten. Reeds den volgenden dag, 1 Nov. werd Ter Neuzen, Axel, Hulst en Sas van Gent ontruimd, den 6^{den} Nov. ook Aardenburg, waarbij Grégoire meedeelde dat ze aftrokken op bevel van generaal Duvivier te Gent, en dat er geen invallen meer op Zeeuwsch grondgebied zouden plaats hebben. Weldra waren alle plaatsen van beide deelen van Zeeuwsch-Vlaanderen door Nederlandsche troepen bezet, en gedurende den verderen duur van den oorlog hebben er slechts schermutselingen aan de grens plaats gehad.

Maar dat men in die dagen heel goed inzag welke beteekenis die zuivering van Zeeuwsch-Vlaanderen had, blijkt wel uit de hulde aan overste, kort daarna kolonel, Ledel. De regeering schonk hem de Nederlandsche Leeuw, de Gedep. Staten van Zeeland schonken hem een gouden degen, en zelfs uit het verre Doesburg kwam een huldeblijk in den vorm van een gouden snuifdoos, geschonken door het Departement van het Nut in die plaats.

Het zal toen trouwens ook in ons land gewaardeerd zijn, dat de bevolking van Zeeuwsch-Vlaanderen zoo ondubbelzinnig toonde zich tot de Noord-Nederlanders te rekenen. Het heeft niet ontbroken aan pogingen haar tot aansluiting bij de opstandelingen te bewegen. Er werden adressen aan-

geboden, en het verzoek ter teekening ging soms van dreigementen gepaard. De Pontecoulant sprak de bewoners in een proclamatie broederlijk toe als: ‘Belgen als wij’. Maar het werkte niets uit. De burgerij heeft dapper meegevochten bij Oostburg en bij verschillende andere kleine gevechten, en toen de Belgen weg waren, heeft ze door het dragen van oranje, het uitsteken van de Nederlandsche vlag, en het met veel vertoon vieren van de verjaardagen der leden van het Oranjehuis duidelijk uiting gegeven aan haar stemming.

De komst, half November, van den districtscommissaris Van Raden, die de wettige regeering weer zou herstellen, gaf overal aanleiding tot een ontvangst, die aan de inhaling van een vorstelijk persoon deed denken. In Axel bijv. wachtte hem de schutterij met muziek en een eerewacht van 75 boeren op, en werd dit feest voltooid met een diner, vuurwerk en illuminatie. Elders was het feestprogramma kleiner, maar overal was feest.

Het was toen echter al duidelijk geworden, dat de definitieve beslissìng zou vallen in Londen, waar 4 Nov. de conferentie was bijeengekomen van de gevolmachtigden van Oostenrijk, Frankrijk, Groot Brittanië, Pruisen en Rusland. En ook: dat men daar de aanspraak van de Belgen op Zeeuwsch-Vlaanderen *niet* erkende.

Reeds in de eerste bijeenkomst dier conferentie, werd aan de beide partijen voorgesteld de vijandelijkheden geheel te staken en de troepen terug te trekken achter de grenslijn, ‘die ten tijde van het verdrag van Parijs van 31 Mei 1814 de bezittingen van den souvereinen Vorst der Vereenigde Provinciën scheidde van die welke aan zijn gebied zijn toegevoegd.’

Dadelijk begonnen toen de Belgen een hardnekkige poging om langs diplomatieken weg te verkrijgen, wat ze door geweld of door verwekking van opstand niet hadden kunnen verwerven. Vermoedelijk staat het terugtrekkingsbevel van generaal Duvivier daarmee in verband. In het antwoord dat de voorloopige Belgische regeering 10 November naar de Londensche conferentie zond, werd speciaal in het licht gesteld, dat zij onder de lijn, waarachter de troepen zich

zouden terug trekken, verstond: ‘de grenzen die overeenkomstig art. 2 van de Grondwet der Nederlanden (dus die van 1815) de Zuidelijke provincie van de Noordelijke scheidde, *met inbegrip van den geheelen linker Schelde-oever*.’

De Londensche Conferentie wilde daar niets van weten. Ze antwoordde dat de grenslijn volgens het Verdrag van Parijs van 31 Mei 1814, niet kon veranderd worden door een daad van later dagteekening.

Maar ook de Belgen gaven geen kamp. Het oude argument werd weer opgehaald: dat 30 Mei 1814 Staats-Vlaanderen nog rechtens en feitelijk bij het Belgische gebied behoorde, daar het eerst bij de wet van 20 Juli van dat jaar bij Zeeland is gevoegd. En als nieuw motief voerden ze nog aan, dat den dag vóór de afkondiging van de eerste grondwet voor N.-Nederland (die van 29 Maart 1814) de souvereine vorst bewezen had Staats-Vlaanderen nog niet als deel van zijn rijk te beschouwen, door speciale maatregelen te nemen tegen den invoer van graan uit die landstreek in Nederland.

Het antwoord der Londensche conferentie moet voor de Belgen geen prettige lectuur zijn geweest. Het was vervat in een 1 Dec. gedateerde note verbale van de heeren Cartwright en Bresson, de twee te Brussel vertoevende gedelegeerden der conferentie.

Het hield den Belgen voor oogen, dat in de eerste maanden van 1814 België nog niet als afzonderlijke staat bestond. Holland daarentegen wel, welks souvereine vorst zich achtereenvolgens in het bezit stelde van alle streken die tot het gebied der oude republiek hadden behoord vóór 1795. Dat het voor sommige plaatsen ten gevolge van formaliteiten en militaire schikkingen geruimen tijd duurde vóór zij ontruimd werden, kon geen inbreuk maken op de oude rechten die door den Prins overgenomen werden. Bovendien is de afstand van Staats-Vlaanderen bij het Haagsche verdrag van 1795 aan de Fransche Republiek gedaan, en niet aan België, dat toen door Frankrijk was ingelijfd en niet voor eigen rekening kon handelen. Dat de souvereine vorst in de eerste maanden van 1814 niet dadelijk zijn rechten op Staats-Vlaanderen kon doen gelden, wordt verklaard door toestanden, onafhankelijk van zijn wil. Toch hebben de districten Sluis en Hulst, in weerwil van die belemmeringen van de eerste dagen van 1814 af,

pogingen gedaan zich onder hun oude jurisdictie te stellen en zich spontaan, als 't ware natuurlijk, van de departementen der Leye en de Schelde afgescheiden. De wet van 20 Juli 1814 beschikte dus slechts over een deel van de Hollandsche bezittingen *suivant le bon plaisir* van hem die er over te beschikken had.

Het antwoord was afdoend. Er moest een ander motief gezocht worden. De 3^{den} Januari noemde het Belgisch diplomatieke comité het onmogelijk voor België om een onafhankelijke staat te vormen, ‘zonder den onmiddellijken waarborg van de vrijheid der Schelde, het bezit van den linkeroever van dien stroom, van de provincie Limburg geheel, en van het Groot Hertogdom Luxemburg zonder de betrekkingen met de Duitsche confederatie.’

Van een aanspraak op Zeeuwsch-Vlaanderen wegens oude rechten was het dus nu een eisch rot gebiedsvergrooting geworden. Maar de Londensche conferentie, trouw aan de beginselen van de toen oppermachtige Heilige Alliantie, wilde van zoo'n recht tot verovering en vergrooting niets hooren.

Een heftig gesteld protest van de Belgische Nationale vergadering van 1 Febr. waarin weer het recht van *post-liminii* en van afstand werd aangevoerd, had evenmin eenige uitwerking. De Londensche Conferentie ging kalm voort de grondslagen voor de scheiding vast te stellen zonder Zeeuwsch-Vlaanderen van Holland af te nemen, welke grondslagen 18 Febr. door Holland werd aangenomen.

Maar België bleef mokken. De grootspraak van het protest van 1 Febr. verminderde echter. Een 31 Maart door eenige leden aan de Nationale Vergadering voorgelegd ‘besluit’ om aan den koning te doen weten dat, zoo hij niet binnen een maand zijn ‘aanmatiging’ op het bezit van den linker Scheldeoever, Limburg en Luxemburg opgaf, hij ‘door kracht van wapenen daartoe gedwongen zou worden’, - werd stilletjes weer opgeborgen: den 12^{den} April ging de vergadering ten opzichte daarvan over tot de orde van den dag, zonder discussie.

En toen in Mei lord Ponsonby aan de Belgische regeering nog eens goed duidelijk had gemaakt dat ‘geen duim Hollandsche grond aan België zou worden afgestaan’, en daarna 27 Juni door de Londensche Conferentie de bekende ‘achttien

artikelen' werden vastgesteld, waarin aan verschillende wenschen der Belgen werd tegemoet gekomen maar niet aan die betreffende Zeeuwsch-Vlaanderen, toen kwam ook Lebeau, de Belgische minister van buitenlandsche zaken, het Nationale Congres overtuigen, dat het beter deed niet vast te houden aan dat in drift geuite, op onjuiste gronden berustende protest van 1 Febr. En het eind was dat het Nationale Congres 9 Juli 1831 die achttien artikelen met 136 stemmen tegen 70 stemmen aanvaardde, en dus afzag van Zeeuwsch-Vlaanderen.

Dat Nederland die artikelen niet aanvaardde en er op antwoordde door den tiendaagschen veldtocht, staat buiten het hier bedoelde onderwerp.

Hoofdpunt voor deze bespreking is, dat door dat besluit van 9 Juli België zijn instemming betuigde met een regeling waarbij Zeeuwsch-Vlaanderen bij Nederland bleef.

Het heeft ook verder niet op afstand aangedrongen. Wel opperde het den 26 Sept. 1831 nog het denkbeeld om de grenslijn zoo te trekken dat Sluis, Philippine en Sas van Gent aan België zouden komen in ruil voor evenwaardige gebieden elders, maar de Londensche Conferentie achtte ook dat in strijd met het beginsel dat Holland bij het eind der gemeenschap niet in een minder gunstigen staat zou zijn. En er werd toen niet verder op aangedrongen.

Maar al werd nu ook door de bevestiging van het Nederlandsch gezag over Zeeuwsch-Vlaanderen, de Wester-Schelde tot een Nederlandsche rivier, staande onder Nederlandsche souvereiniteit, toch heeft België ook voldoende waarborgen gekregen om geen belemmering te moeten duchten voor haar scheepvaart en visscherij.

Sedert de 17e eeuw waren de denkbeelden geheel gewijzigd over het recht van een rivierstaat om de scheepvaart van zijn buren onmogelijk te maken. Die nieuwe begrippen hebben hun eerste, algemeen erkende formuleering gekregen in de artikels 108-117 van het Verdrag van Weenen van 1815: gezamenlijke regeling der scheepvaart door de Staten van dezelfde rivier; vrije vaart op de rivier van het punt waar zij bevaarbaar wordt tot aan de monding; eenvormige regeling der scheepvaartrechten; iedere Staat zorgt voor zijn

eigen werken in het bed der rivier; geen stapel of ankerrechten.

Die regels zijn de grondslagen geworden voor de in 1831 gesloten Mainzer Conventie voor de Rijnvaart en van het Rijnscheepvaartverdrag van 1868. En ze werden ook toegepast op de Westerschelde.

België verkreeg zelfs nog meer.

In afwijking van de bepalingen van het Verdrag van Weenen werd voor de Wester-Schelde vastgesteld dat de bebakening en betonning onder gemeenschappelijk toezicht der beide landen zou staan, en dat de inwoners van beide landen het recht van visscherij op de Wester-Schelde zouden hebben op den voet van volkomen gelijkheid.

Bij de langdurige onderhandelingen die speciaal over deze punten zijn gevoerd, heeft de Nederlandsche regeering ook gewezen op het verschil tusschen deze regeling en bijv. die der Rijnvaart. Er werd een schending van Nederland's souvereiniteit in gezien.

Maar behalve dat de Londensche Conferentie uitdrukkelijk ontkende met die regeling te kennen te geven dat 'België eenig recht van souvereiniteit, welk ook, over die wateren uitoefende',[1] betoogde zij bovendien dat dit verschil volkomen gerechtvaardigd was, daar Nederland zelf er belang bij heeft de vaart op den Rijn te ontwikkelen, en dat belang niet heeft op de Schelde. En voorts dat de vrijheid van visscherij gebillijkt werd door het feit dat de arme klasse der bevolking van Antwerpen reeds tal van jaren haar eenig bestaansmiddel in de visscherij op de Schelde had.

Nederland heeft toegegeven, en in 1842 de overeenkomst met België gesloten die de grondslagen van het verdrag van 1839 uitwerkte; later nog gewijzigd door de overeenkomst tot afkoop van den Schelde-tol in 1863. Het heeft bij Kon. besluit van 9 Sept. 1843 (Stbl. no. 45) de visscherij voor onderdanen van beide landen geregeld. En het heeft ingevolge art. 8 van het verdrag van 1839 met België een overeenkomst getroffen inzake den waterafvoer van de achter Zeeuwsch-Vlaanderen gelegen Belgische landstreken.

We meenen dat de rustige geschiedenis sedert 1839, en

1) Zie de Memorie bij het schrijven der Conferentie van 4 Januari 1832.

de reusachtige ontwikkeling van het havenbedrijf in Antwerpen en ook in Gent, het sterkst mogelijke bewijs leveren voor de eerlijkheid en trouw waarmee Nederland zijn verplichtingen jegens België is nagekomen.

***

Hoe is nu de toestand, 75 jaar later?

Er wordt wel eens een gezegde aangehaald van een Belg uit 1839: ‘Als wij Zeeuwsch-Vlaanderen niet bij verdrag krijgen kunnen, dan zullen wij het koopen’. En inderdaad: ze hèbben veel gekocht! Het Belgisch bezit in die streken is buitengewoon groot.

Het is moeilijk juiste gegevens te verkrijgen van de oppervlakte van dat bezit. Men zou daarvoor op het kadaster al die eigendommen moeten samentellen, en zoolang voor iedere inzage in het kadaster een kwartje moet worden betaald, is dat werk alleen mogelijk door den Staat zelf.

Maar er is toch wel een andere bron om gegevens te krijgen die althans eenig denkbeeld kunnen geven van den omvang van het Belgisch bezit.

In 1884 is door ons Departement van Financiën uitgegeven een statistische ‘Opgave betreffende de verdeeling van het grondbezit in Nederland’, en in dat lijvige boek vindt men voor iedere gemeente opgegeven het aantal aangeslagenen in de kohieren der grondbelasting voor 1880, gerangschikt naar de gezamenlijke opbrengst van hun in die gemeenten gelegen eigendommen.

De tabellen beginnen met een belastbare opbrengst beneden *f* 25, en loopen geleidelijk op van *f* 25-*f* 50, van*f* 50-*f* 100, enz., tot een belastbare opbrengst van *f* 20.000. Wat deze tabellen voor ons doel dienstbaar maakt, is het feit dat ze de aangeslagenen rubriceert: wonende in de gemeente, wonende elders binnenslands, wonende buitenslands. Dat laatste slaat dus niet alleen op België, en inderdaad is er ook Fransch grondbezit in Zeeuwsch-Vlaanderen. Maar dat is toch niet overwegend. Opmerking verdient nog dat het aantal bezitters iets minder groot is dan dat der aangeslagenen, omdat sommige families eigendommen hebben in verschillende gemeenten.

Uit dien cijfervloed hebben we voor de aanslagen ter zake

van ongebouwde eigendommen (immers het gaat hier hoofdzakelijk om het bezit van landerijen) tabellen getrokken betreffende de gemeenten in Zeeuwsch-Vlaanderen, en dit leidde ons tot den uitslag:

dat in Zeeuwsch-Vlaanderen Westelijk deel 710 aanslagen betroffen personen wonend buitenlands, en in Zeeuwsch-Vlaanderen Oostelijk deel 1210.

Dit zijn cijfers van 1880. En daarna is er geen nieuwe statistiek van opgemaakt. Maar veel verschil is er na dien tijd niet in het Belgische grondbezit gekomen. Er zijn Belgen geweest, die met het oog op de zwaardere belasting zich van hun landbezit binnen onze grenzen ontdeden; maar niet veel, en er zijn ook nieuwe stukken aangekocht. De verdeeling van het grondbezit verandert niet spoedig van algemeen karakter. Voor zoover ik kon nagaan is de verhouding vrijwel gelijk gebleven.

In een achterstaanden tabel heb ik echter nog een splitsing gemaakt. Het ligt voor de hand dat aan de grens tal van kleine stukjes grond gelegen zijn die aan Belgen toebehooren, zooals ook Hollanders aan de grens stukjes grond hebben in België. Maar dat is een toestand die overal langs de grens bestaat, en men moet dus die kleine aanslagen niet meetellen wil men een eenigszins zuiver beeld krijgen van het bijzondere van het Belgisch grondbezit in Zeeuwsch-Vlaanderen.

Ik heb daarom - willekeurig, dat erken ik - als grenslijn aangenomen die tusschen de aanslagen beneden en boven de *f* 200 belastbare opbrengst. Ik heb hetzelfde gedaan ook voor de aanslagen betreffende eigenaars in Nederland (in de gemeenten en elders samen) en kwam toen tot de uitkomst dat van de aanslagen boven *f* 200 vielen:

	binnenslands wonende eigenaars	**buitenslands wonende eigenaars**
in Z. Vl. W.D.	519	273
in Z. Vl. O.D.	643	476

Dat zijn cijfers die te denken geven. Zoo'n groot aandeel van het groot-grondbezit in buitenlandsche, en hier speciaal in Belgische handen, schept van zelf een buitengewonen toestand, vooral wanneer, zooals hier, onder die aanslagen zich zeer hooge bevinden tot een belastbare opbrengst van *f* 17.000 toe.

Het is noodzakelijk dezen toestand wel in het oog te houden bij de beoordeeling van Belgische wenschen om Zeeuwsch-Vlaanderen binnen het Belgische grondgebied te trekken, en ook ter verklaring van de invloedrijke economische betrekkingen tusschen Zeeuwsch-Vlaanderen en België. De ligging van die landstreek zoo nabij groote bevolkingscentra als Gent, Antwerpen en Brugge maakt het vanzelf reeds begrijpelijk dat die een aantrekkingskracht uitoefenen. De gebrekkige communicatie-middelen met de rest van het land hebben den invloed van die kracht vergroot. Maar bovendien heeft het aanzienlijk Belgische grondbezit er aanleiding toe gegeven, dat Belgisch kapitaal zich beschikbaar stelde voor het aanleggen van spoor- en tramwegen, die alle leiden naar België. Wanneer het Nederlandsch kapitaal zich wat scheutiger had betoond, zou het misschien anders zijn geloopen. Maar het hield zich achteraf, en Zeeuwsch-Vlaanderen kreeg zijn spoor- en tramwegen dank zij de hulp der Belgen.

Dat een Belgische Maatschappij Gent verbond met zijn voorhaven Neuzen, is eigenlijk vanzelf sprekend. Ook dat een andere Belgische lijn Neuzen over Hulst verbond met Mechelen. Maar met de tramwegen, die voornamelijk doelden op het vervoer der landbouwproducten is het even zoo gegaan. In het Westelijk deel verraadt de naam van de Stoomtram-Maatschappij Breskens-Maldeghem reeds, dat het de bedoeling dier lijn is daar bij Maldeghem, een aanknoopingspunt te vinden met het Belgische spoorwegnet. Hetzelfde geldt voor het lijntje IJzendijke-Belgische grens, dat over Watervliet naar Eecloo leidt. Het is vooral het enorme suikerbietenvervoer naar de Belgische suikerfabrieken, dat het aanleggen dier lijnen verklaart. Nog duidelijker is dat in het Oostelijk deel gebleken. De vijftien jaar geleden geopperde doortrekking van de lijn Walsoorden-Hulst naar Selzaete had tot doel den aanvoer van bieten naar de daar bestaande Belgische suikerfabrieken te verzekeren. Dat het plan niet tot uitvoer kwam lag voornamelijk aan de weigering der Nederlandsche regeering om een lijn te subsidieeren die het Nederlandsche Sas van Gent opzij liet liggen, om het Belgische Selzaete tot eindpunt te maken. Toen een jaar of drie geleden dit plan vereenigd werd met het groote Zeeuwsch-Vlaamsche stoomtramplan,

dat ook het IJzendijksche lijntje opnam, de beide deelen van Zuid-Vlaanderen verbond, en een heel net ontwierp in het Oostelijk deel, toen is er door de regeering ook voor gewaakt, dat de belangen van Sas van Gent niet vergeten werden. Immers ook daar zijn suikerfabrieken, o.a. de bekende coöperatieve.

Toch zou ook dat plan der Zeeuwsch-Vlaamsche tram niet tot stand gekomen zijn, indien niet eenige bekende Belgische kapitalisten het nog ontbrekend kapitaal hadden gestort, zij 't ook dat later weer een groot deel daarvan in Nederland is geplaatst.

Bij die landbouwbelangen kwamen de industrieele. De oevers van het kanaal van Neuzen zijn daarvoor als aangewezen. De ruïnes van de staalfabriek bij Neuzen zijn een bewijs, dat een goed denkbeeld kan worden uitgewerkt tot een reusachtigen zwendel. Maar de sedert 1913 te Sluiskil in werking zijnde cokesfabriek - Belgisch van oorsprong en ook Belgisch wat de bestemming van zijn productie betreft - is een bewijs dat het ook goed kan. En de, wij zouden willen zeggen, verrassende industrie in Sas van Gent, wordt ook al weer verklaard als men vlak aan de andere zijde der grens het industriegebied van Selzaete ziet. Over de Gentsche belangen in de haven van Neuzen behoef ik wel niet uit te weiden, evenmin als over de voornamelijk op afzet in België berustende belangen van den mosselhandel van Philippine.

Economisch - het is niet te ontkennen - is er een sterke Belgische invloed merkbaar in Zeeuwsch-Vlaanderen, al geloof ik dat er een schromelijke overdrijving is in de wel eens gehoorde bewering dat Breskens en Neuzen groote steden zouden zijn, wanneer Zeeuwsch-Vlaanderen bij België behoorde.

Want tòch, in weerwil van dien Belgischen economischen invloed, en in weerwil ook van de moeilijkheden die de breede Wester-Schelde oplevert voor de betrekkingen met Nederland, is, merkwaardig genoeg, Zeeuwsch-Vlaanderen in een veelomvattende handelsbetrekking met Nederland blijven staan, en is - wat nog veel merkwaardiger mag worden genoemd - de bevolking volkomen Nederlandsch gebleven

in haar neigingen. Vooral dat laatste mag niet vergeten worden.

Wat den handel met Nederland betreft zal ik niet te veel in bijzonderheden treden, maar mij bepalen tot de hoofdfeiten. 't Is waar dat er veel bieten naar de Belgische fabrieken gaan. Maar er gaan er misschien nog meer naar de Hollandsche, ten eerste naar die te Sas van Gent, maar dan ook naar die in N.-Brabant. Bij millioenen kilo's worden ze over de Schelde daarheen verscheept. De gerst gaat voor drie kwart naar de brouwerijen in België, het vlas en een groot deel der aardappelen gaat ook over de grens. Maar alle tarwe gaat naar Holland, de erwten en boonen idem, de haver (voorzoover ze in de grensgemeenten niet op 't veld wordt verkocht, daar op stroohaver geen invoerrecht valt) idem, koolzaad idem.

En als ge zoo eens navraagt bij handelaars en zakenmenschen in Middelburg en Vlissingen, dan zult ge wellicht verbaasd staan over den omvang van de belangen die zij in Zeeuwsch-Vlaanderen hebben, en over de beteekenis van hetgeen daar van uit Nederland betrokken wordt, hoewel men zou kunnen verwachten dat Gent, Brugge en Antwerpen alles naar zich toe zouden zuigen. De invoerrechten aan de grens spelen daarbij natuurlijk ook een rol, maar die is bij ons laag tarief toch zeker niet overwegend.

Neen, niettegenstaande het Belgisch grondbezit en de Belgische belangen, is Zeeuwsch-Vlaanderen economisch nog lang niet ‘verbelst’.

En geestelijk nog véél minder!

Dat is wel een van de dingen die het stevigst aldoor in de aandacht moeten worden gehouden, wanneer men spreekt over de mogelijkheid dat ooit Zeeuwsch-Vlaanderen van Nederland zou worden afgescheiden.

De bevolking van Zeeuwsch-Vlaanderen is Nederlandsch. Wie er regelrecht uit Holland komt, voelt zich misschien in een andere omgeving, zooals hij dat ook voelt wanneer hij in Brabant komt. Maar wie dan nog verder gaat, en òver de grens terecht komt, die voelt dadelijk dat België nòg anders is.

Ja, in enkele grensgemeenten, zooals in Koewacht en Clinge, waarvan de bebouwde kom gedeeltelijk in België, gedeeltelijk

in Nederland ligt, daar heerschen toestanden die weinig van de Belgische verschillen. Maar overigens ìs er uiterlijk al een verschil door den aard der boerderijen. En nog meer in de menschen.

Het meest uitgesproken eigen, Nederlandsch karakter vindt men in de deelen die vroeger afzonderlijke eilanden of schiereilanden waren ('t land van Cadzand, 't land van Axel), kenbaar ook door het overwegend Protestantsche der bevolking.

Hier achter vindt men een tabel van de bevolking verdeeld naar haar geloof. Het opmerkelijkst daarvan is wel dat tal van gemeenten zulk een sterk uitgesproken geloofstype hebben. In het Oostelijk deel vindt men eenerzijds Zaamslag met 97 pct. Protestanten, Hoek met bijna 98 pct, en anderzijds gemeenten als Clinge, Grauw, St. Jansteen enz. met 98 en 99 pct. Katholieken. In het Westelijk deel hetzelfde, althans wat gemeenten met overheerschend Protestantsche bevolking betreft, zooals Zuidzande, Nieuwvliet en Cadzand die 99 en 98 pct. Protestanten tellen, en daarentegen weer Eede (aan de grens) met 98 pct. Katholieken. Langzamerhand is in de loop der jaren in verschillende grensgemeenten, vooral in het W. deel, die overwegend Protestantsch waren, de Katholieke bevolking aldaar toegenomen door toevloed uit België, 't zij door arbeiders, 't zij door pachters op de Belgische landerijen. Sluis en Aardenburg waren vroeger overwegend Protestant. Maar nu niet meer.

Wie echter de conclusie zou trekken dat de katholieken niet-Nederlanders zijn, zou zich deerlijk vergissen. Inplaats dat de Nederlandsche bevolking door den Belgischen toevloed zelf ook Belgisch wordt, gebeurt het omgekeerde: de Belgen die er zich vestigen worden meer en meer Nederlandsch. Dat is natuurlijk niet zonder uitzonderingen; er zijn ook Belgen die nog volbloed Belgen bleven, vooral in de grens-gemeenten. Maar in 't algemeen is toch alom dit te constateeren: ten eerste dat de Protestantsche bevolking zoo veel van de Belgen verschilt, dat zij in 't geheel geen neiging tot aansluiting heeft; ten tweede dat de Nederlandsche katholieken al evenmin op België gesteld zijn; en ten derde dat de zich daar gevestigd hebbende Belgische katholieken op den duur meer

met Nederlandsche toestanden op hebben dan met de Belgische[1)].

Er zou naar aanleiding van dat verschijnsel een breedvoerige beschouwing zijn te leveren over de oppermacht van geestelijke factoren over materieele belangen, in strijd met de materialistische geschiedbeschouwing. Want een van de invloedrijkste oorzaken van dit verschijnsel is te zoeken bij het hooger peil van het onderwijs aan deze zijde van de grens, vergeleken bij dat in België. Het is ook een feit, dat de bevolking van Zeeuwsch-Vlaanderen zich in zeden en gewoonten de meerdere acht boven de Belgen. Ik laat daar in hoever dat gevoel gerechtigd is. Ik constateer alleen dat het bestaat. Maar dat onderwijs-verschil is niet te ontkennen, en vooral menschen die als deze grensbewoners zoo vaak met Belgen in aanraking komen, en België uit persoonlijk bezoek van nabij leeren kennen, weten dat verschil te waardeeren.

Dat de Protestantsche bevolking niets moet hebben van het Belgische onderwijs met zijn grooten invloed van de katholieke geestelijkheid, ligt voor de hand. Maar ook de katholieken in Zeeuwsch-Vlaanderen zien een verschil. Vroeger gebeurde het vaak, dat katholieken uit Zeeuwsch-Vlaanderen hun kinderen ter opleiding stuurden naar katholieke instituten in België. Dat is sterk veranderd, dank zij niet het minst den aandrang van de pastoors en kapelaans (allen Nederlanders, wel te verstaan!), die met die gewoonte wisten te doen breken, zoodat nu tal van kinderen naar de katholieke instituten in N. Brabant gaan, waarvan het peil van het onderwijs algemeen hooger wordt geschat dan van de Belgische instituten.

Er zijn ook nog andere dingen in de openbare zaken te noemen, die wij Nederlanders bij ons beter vinden dan in België. Maar laten we daar niet te veel op roemen wanneer we over Zeeuwsch-Vlaanderen spreken!

Het is te hopen dat de aandacht die nu weer aan die landstreek wordt gewijd, ook tengevolge zal hebben, dat er

1) Over de stemming der bevolking in Zeeuwsch-Vlaanderen werd door dr. Chr. F. Haje een op persoonlijk onderzoek berustend oordeel van gelijken geest geschreven in de (oude) Amsterdammer van 16, 23 en 30 Mei van dit jaar.

in ons land wat meer gelet wordt op hetgeen Zeeuwsch-Vlaanderen vraagt en behoeft.

Op het oogenblik is het zoo gesteld dat de bevolking daar zich door Nederland verwaarloosd acht, al is er in de laatste jaren eenige verbetering merkbaar. Maar men is het daar toch nog niet vergeten dat het Rijk de havenkanalen van Biervliet, Aardenburg, Sluis, Hulst, Axel en Sas van Gent eenvoudig inpolderde, zonder in ruil voor de niet onaanzienlijke baten die daaruit in de schatkist kwamen, ook maar eenige hulp te geven ter verkrijging van andere verkeersmiddelen in plaats van den afgesneden waterweg. De vroegere havenstadjes werden geisoleerde landstadjes[1]. Dat de door Nederland ingewilligde verbreeding van het kanaal Neuzen-Gent ten nadeele van de havenbelangen van Neuzen was, wekte een ontstemming, die nog aangroeide toen het zoo erg lang duurde vóór de Nederlandsche regeering ook overging tot de zoo hoog noodige verbetering van de haven van Neuzen. En als ik vermeld dat in 1913 Zeeuwsch-Vlaanderen zijn eerste middelbare school kreeg, nl. de H.B.S. te Neuzen, dan ligt daarin opgesloten dat de bewoners er tot dat jaar steeds groote onkosten voor over moesten hebben om hun kinderen meer dan alleen lager onderwijs te geven.

Het is echter een afzonderlijke beschouwing waard op al die klachten in bijzonderheden in te gaan, en aan te toonen dat ze in veel opzichten gerechtvaardigd zijn. Dat is ook het doel van dit artikel niet.

***

Mijn hoofddoel is geweest, zooals ik reeds in den aanvang zei: in het licht te stellen wàt Zeeuwsch-Vlaanderen voor ons is geweest en nog is, als een Nederlandsch gebied dat door veel sterker banden met het overig Nederland is verbonden dan velen wel weten; en als een grensstreek, die sedert eeuwen een factor van beteekenis was voor onze internationale positie.

Ik meen te hebben aangetoond dat in de drie eeuwen, gedurende welke Zeeuwsch-Vlaanderen tot Nederland behoorde, wij telkens weer hebben moeten opkomen voor de rechten

1) Behalve dan Sas van Gent dat aan het op kosten van België verbeterde kanaal naar Neuzen bleef liggen. Alleen Philippine kreeg een kanaaltje op Nederlandsche kosten.

die wij op Zeeuwsch-Vlaanderen hebben, en voor de belangen die dat bezit voor ons meebracht. Maar ook: dat wij er ons nooit over te beklagen hebben gehad, dat wij die rechten hebben gehandhaafd.

Het is nog geheel onzeker, wie ten slotte onze Zuiderbuurman zal worden. Maar de kans is zeer groot, dat, *wie* dat ook moge zijn, de internationale regeling na den oorlog opnieuw ook Zeeuwsch-Vlaanderen zal beroeren.

En hoè die kwestie zich dan ook moge voordoen; of het zal gaan om uitbreiding van het grondgebied van dien buurman terwille van zijn economische belangen; dan wel of het zal gaan om een aandrang tot afstand van dat deel van ons land terwille van zijn strategische positie, - het zal voor Nederland aldoor noodzakelijk zijn in het oog te houden, dat het land waar het dan om gaan zal, door historische banden uit een eeuwenlang verleden, door economische banden van het heden, en bovenal door de gezindheid der bevolking die Nederlandsch is en niet anders wil zijn, met ons land zóó vast is vergroeid, dat afscheuring een wond zou rijten die lang, heel lang een uiterst pijnlijke plek in ons volksbestaan zou wezen.

J.H. DEIBEL.

Bijlage 1.
Verdeeling van het grondbezit in Zeeuwsch-Vlaanderen.

Aantal aangeslagenen wegens ongebouwde eigendommen in de kohieren der grondbelasting over 1880 van elke burgerlijke gemeente:

A. In Zeeuwsch-Vlaanderen Westelijk Deel.

Gemeenten.	**Binnenlandswonende aangeslagenen. Belastbare opbrengst**		**Buitensl. wonende aangeslagenen. Belastbare opbrengst**	
	Ben. *f* 200	**Bov. *f* 200**	**Ben. *f* 200**	**Bov. *f* 200**
Aardenburg	287	42	35	20
Biervliet	330	49	21	30
Breskens	239	11	4	-
Cadzand	250	29	5	2
Eede	192	12	109	18
Groede	443	41	11	6
Hoofdplaat	177	16	3	6
IJzendijke	367	65	64	67
St. Kruis	99	18	64	27
Nieuwvliet	124	14	3	3
Oostburg	385	33	10	17
Retranchement	203	23	22	4
Schoondijke	258	53	6	21
Sluis	361	42	67	34
Waterlandkerkje	123	23	6	9
Zuidzande	224	48	7	9
Totaal	4062	519	437	273
Tezamen	4581		710	

B. In Zeeuwsch-Vlaanderen Oostelijk Deel.

Gemeente.	**Binnenlandswonende aangeslagenen. Belastbare opbrengst**		**Buitensl. wonende aangeslagenen. Belastbare opbrengst**	
	Ben. *f* 200	**Bov. *f* 200**	**Ben. *f* 200**	**Bov. *f* 200**
Axel	403	172	16	39
Boschkapelle	286	10	5	12
Clinge	473	22	153	49
Graauw	360	9	3	26
Hengstdijk	171	14	10	19
Hoek	326	33	12	6
Hontenisse	855	44	16	11
Hulst	231	7	11	-
St. Jansteen	381	33	95	60
Koewacht	387	22	85	40
Neuzen	664	36	27	30
Ossenisse	191	30	6	4
Overslag	88	5	33	5
Philippine	78	4	28	14
Sas v. Gent	171	16	156	37
Stoppeldijk	412	51	8	24
Westdorpe	331	40	32	51
Zaamslag	430	78	12	21
Zuiddorpe	214	17	26	28
Totaal	6452	643	734	476
Tezamen	7095		1210	

Bijlage II.
De bevolking in Zeeuwsch-Vlaanderen.

(Verdeeld naar hare kerkelijke gezindheid, met weglating van de kleinere sekten, die slechts in enkele plaatsen een eigen gemeente hebben, zooals de Doopsgezinden in Aardenburg met 98 leden. De cijfers zijn ontleend aan de volkstelling van 1909).

A. Zeeuwsch-Vlaanderen Westelijk Deel:

Gemeenten.	**Totaal.**	**N. Herv.**	**Geref.**	**R. Kath.**	**Perc. R.K. van 't tot.**
Aardenburg	2036	770	12	1625	54.76
Biervliet	2287	1342	12	929	40.62
Breskens	2198	1787	46	108	4.91
Cadzand	1079	990	11	17	1.57
Eede	1052	10	2	1038	98.67
Groede	2284	1786	17	397	17.38
Hoofdplaat	1371	287	34	1032	75.30
IJzendijke	2653	745	55	1838	69.30
St. Kruis	667	202	-	460	68.97
Nieuwvliet	496	449	9	1	0.20
Oostburg	2317	1441	125	695	30.-
Retranchement	721	614	7	70	9.70
Schoondijke	1918	1426	105	377	19.66
Sluis	2670	797	6	1828	68.45
Waterlandkerkje	541	265	12	262	48.44
Zuidzande	1060	965	34	2	0.18
Totaal	25.350	13.876	487	10.679	40.21

B. Zeeuwsch-Vlaanderen Oostelijk Deel.

Gemeente.	**Totaal.**	**N. Herv.**	**Geref.**	**R. Kath.**	**Perc. R.K. van 't tot.**
Axel	2946	2139	1535	927	18.74
Boschkapelle	1215	45	14	1139	93.74
Clinge	2685	17	-	2666	99.49
Graauw	2154	56	-	2097	97.35
Hengstdijk	635	19	-	614	96.71
Hoek	2659	1847	501	78	2.93
Hontenisse	5117	277	25	4701	93.83
Hulst	3286	169	9	3099	94 30
St. Jansteen	3011	14	11	2986	99.16
Koewacht	2684	25	-	2558	98.99
Neuzen	9329	5611	1093	1746	18.71
Ossenisse	886	29	9	850	95.94
Overslag	421	15	-	406	96.44
Philippine	1134	63	-	1071	94.53
Sas van Gent	2086	195	14	1962	89.26
Stoppeldijk	1627	10	8	1607	98.77
Westdorpe	1770	34	10	1716	96.96
Zaamslag	3434	2045	1200	78	2.26
Zuiddorpe	1080	3	9	1068	98.89
Totaal	48159	12613	4438	31369	65.34

Kleinhartigheid.

Mr. P. Groote Jr., Legeruitbreiding. Een Nederlandsch belang? - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon, 1915.

Waarschijnlijk zal, wanneer deze bespreking verschijnt, het wetsontwerp-Bosboom reeds zijn aangenomen. Daar het evenwel niet onverschillig is in welke stemming ons volk de invoering er van zal ondergaan, wenscht *de Gids* het zonderlinge werkje, welks titel hierboven is uitgeschreven, niet onweersproken te laten.

Zonderling noemen wij het wegens de vrijmoedigheid waarmede onderstellingen verheven worden tot den rang van axioma's, en waarmede dan vervolgens conclusiën worden getrokken welke uit die axioma's (gesteld al eens men mocht ze daarvoor werkelijk erkennen) naar ons inzien geenszins kunnen worden afgeleid.

Het boekje begint met eene redeneering waarop o.i. niets is aan te merken. Zij luidt:

Mr. Cort van der Linden waarschuwt tegen het aansturen op oorlog; en daar niemand het deelnemen aan den oorlog in bondgenootschap met Duitschland bepleit heeft, kan dit wel niet anders opgevat worden dan als eene waarschuwing tegen een bondgenootschap van Nederland met de Entente;

Mr. Cort van der Linden is, naar men moet aannemen, voorstander van het ontwerp-Bosboom;

Derhalve wordt dit ontwerp niet voorgesteld met aan Duitschland vijandige bedoelingen.

Tot zoover gaan wij met den schrijver accoord, maar verschillen van hem ten eenen male, wanneer hij volgen

laat dat dus het ontwerp-Bosboom geen Nederlandsch maar een Duitsch belang vertegenwoordigt. Dit moet blijken uit de volgende redeneering:

I. Duitschland heeft bij Nederlands onzijdigheid groot belang;
II. Die onzijdigheid is voor òns doel voldoende beveiligd;
III. Wat er dus verder ondernomen wordt komt slechts Duitschland ten goede.

I is volgens ons een betrekkelijke waarheid; II is uit de lucht gegrepen; III volgt niet uit II, zelfs al wilde men II eens met den schrijver voor bewezen houden.

I. Volkomen terecht beweert o.i. de schrijver, dat toen Duitschland den oorlog begon de onzijdigheid van Nederland een groot Duitsch belang vertegenwoordigde. Duitschland heeft bewezen het zoo in te zien door bij zijn inval in België de schending der Nederlandsche grens op het angstvalligst te vermijden. Onze mobilisatie dekte een groot stuk Duitsche landgrens, van Aken tot Emden, en zoolang die landgrens niet door de Entente werd beheerscht en onze havens open bleven, kon Nederland voortgaan een aantal producten aan Duitschland te slijten en een aantal Duitsche producten naar andere landen uit te voeren.

Of evenwel Nederlands onzijdigheid *onder alle omstandigheden* een Duitsch belang is? Men herinnere zich het telegram van von Jagow aan Lichnowsky van 4 Augustus 1914: ‘Het ligt voor de hand dat wij niet met voordeel Belgisch grondgebied kunnen inlijven, zonder tegelijkertijd grondgebied te verwerven ten koste van Nederland.’ De Duitsche regeering komt er hier rond voor uit, dat er omstandigheden denkbaar zijn waaronder het eerbiedigen van Nederland's onzijdigheid haar buitengewoon hinderlijk zou vallen. Die omstandigheden bestaan *thans* nog niet; - of zij niet eerlang *zullen* bestaan, wat weet Mr. Groote er van? Plicht van Nederland is, zoo goed mogelijk toegerust te zijn ook tegen *die* mogelijkheid.

II. ‘Onze neutraliteit is voor ons doel thans reeds voldoende beveiligd.’

‘Ons doel’; dat zal voor Mr. Groote toch wel zijn de volledige handhaving van Nederlands zelfstandigheid en

van bezitrechten? Of dit doel inderdaad voldoende beveiligd is, kan alleen blijken wanneer Nederland wordt aangevallen. De les der ervaring alleen zal gezag voor ons hebben; aan de onbewezen verzekering van een brochureschrijver omtrent wiens militaire kundigheden niets hoegenaamd bekend is kennen wij geen waarde toe.

III. Een sterkere bevestiging dan de 'voldoende' van Mr. Groote is niet langer een Nederlandsch, het is een Duitsch belang.

Hoe nu? De schrijver gaat zoo ver van het belang dat de Nederlandsche onzijdigheid voor Nederland, en dat hetwelk zij voor Duitschland heeft, geheel gelijk te stellen. Indien dus die onzijdigheid voldoende bevestigd is voor den één, is zij het voor den ander. Welk nut kan het overdadige dan hebben voor één van beiden?

De schrijver schijnt het onbegrijpelijk te vinden, dat de Entente Nederland nog niet heeft aangevallen. Maar ook de onzijdigheid van Zweden, die van Zwitserland, die van Roemenië levert voor de Centralen zekere voordeelen op. Zijn die staten door de Entente aangevallen, ja dan neen?

Eene Entente die tegenover Nederland het gedrag volgt dat de schrijver met onbegrijpelijke vrijmoedigheid haar als aanpreekt: het wegkapen van de Nederlandsche koloniën en van de Nederlandsche handelsvloot, werpt ons continentaal gebied in de armen van Duitschland. De schrijver schijnt hierin voor de Entente zeer weinig nadeel te zien. Zelf oordeelt zij hieromtrent anders. Het feit dat Nederland zich tot een krachtige verdediging zijner onafhankelijkheid opmaakte, heeft in de Ententepers nimmer afkeuring gevonden, is er integendeel eenstemmig en zonder ophouden in toegejuicht. De schrijver telt het belang der Entente bij Nederlands behoud zoo weinig, dat hij eene toekomst mogelijk acht waarbij Engeland, om België terug te koopen, Nederland aan Duitschland opofferen zal. Hoe kan dit volgen uit wat hij vooraf laat gaan: 'Duitsch bezit onzer havens levert, *althans in dezen oorlog*, voor Engeland geen schrikbeeld op'? Het zal er bij den vrede dan toch wel om gaan, schrikbeelden te vermijden voor den tijd die dan aanbreekt, 'de eerste vijftig jaar' gedurende welke volgens

den schrijver (die alles weet) geen oorlog meer te duchten is.

‘Hoe onaangenaam het den meesten Nederlanders in de ooren moge klinken, een feit blijft het dat uit een louter verstandelijk oogpunt bezien, het Nederlandsch belang aan de Duitsche zijde ligt’.

Deze verzekering klopt niet op wat voorafgaat. De schrijver heeft bladzijden gebruikt, om te betoogen niet dat Nederland belang heeft bij de overwinning van Duitschland, maar omgekeerd dat Duitschland belang heeft bij het behoud van Nederland. Indien nu, gelijk wij meenen, deze laatste stelling slechts zeer betrekkelijke waarde heeft, eene waarde die afneemt naar de mate waarin Duitschlands overwinning volledіger mocht zijn, volgt daaruit dat die volledige overwinning voor Nederland te groote gevaren meebrengt, om in het algemeen te decreteeren dat Nederlands belang aan de Duitsche zijde ligt. Mocht de schrijver dat niet hebben willen zeggen, dan heeft hij zich buitengemeen slordig uitgedrukt.

Wij zijn hiermede niet aan het einde der krasse verzekeringen van den schrijver. Onder de hem geopenbaarde axioma's komt ook voor, ‘dat het in België en Noord-Frankrijk een draw zal worden.’

Zoo mag het thans nog lijken, maar wie waarborgt dat de einduitkomst niet een geheel andere zal zijn? Wat aan het Westelijk front in een of andere richting mogelijk zal blijken hangt voor een groot deel af van den uitslag op het Oostelijke en op het Zuidelijke front. Zijn verrassingen daar zoo ten eenenmale uitgesloten?

De schrijver is wel zoo goed, de voor hem bijnaonmogelijke kans dat Duitschland uit België weg zal moeten toch ook nog even onder de oogen te zien, en te erkennen dat dan de Nederlandsche krijgsmacht eene taak zal hebben te vervullen van grensbewaking. De ervaring, zegt hij, heeft reeds geleerd, ‘dat voor dergelijke interneeringsdoeleinden ons tegenwoordig leger van voldoende sterkte is.’

Het bleef ons onbekend, dat Duitschland al eens, door den nauwen trechter bezuiden Eysden, uit België terug moest. Dat bij zùlk een beweging, ingezet in de richting van Noord-Frankrijk naar Brussel en Antwerpen, onze grens èn door vervolgden èn door vervolgers een hinderlijke sta-in-den-weg

zal worden geacht en ernstig gevaar kan loopen van te worden geschonden, behoeft weinig betoog. Of onze krijgsmacht toereikt om in ieder geval vreemde troepen die ons gebied betreden tot interneering te dwingen zal eerst dàn kunnen blijken. Door de omstandigheid dat het haar gelukt is een verdwaald, rampzalig overschot der verdedigers van Antwerpen te interneeren, wordt de stelling van den schrijver niet bewezen. De tweeduizend Engelschen en dertigduizend Belgen werden slechts door radeloosheid over onze grens gedreven; alle strategisch oogmerk tegen het Nederlandsch gebied was aan hunne beweging vreemd. Hoe weet Mr. Groote dat dit oogmerk evenzeer zal ontbreken bij een algemeenen terugtocht der Duitschers uit de thans ingenomen Stellingen? Is het zoo onmogelijk dat het Nederlandsche gebied ooit zal worden beschouwd als het gunstigst gelegene om den oorlog op voort te zetten? Wanneer het zoover mocht komen dat Duitschland de kans onder de oogen heeft te zien van een aanval op de grens Aken-Emden, en het maar eenigszins twijfelt aan de macht van Nederland om de Entente te beletten zich daartoe van ons grondgebied te bedienen, zal het er de voorkeur aan geven zelf op dit grondgebied den meester te komen spelen.

De gevaren voor Nederland, bij een ‘drawn battle’ in het Westen het geringst, nemen niet slechts toe wanneer Duitschland daar een volstrekte overwinning behaalt, maar ook wanneer het er verslagen wordt. Blijft Duitschland in België dan wordt Nederlands politieke toekomst bedenkelijk; moet Duitschland België ontruimen dan neemt de kans toe dat Nederland tegen zijn wil in den oorlog zal worden betrokken.

Tot de wetenschap van den schrijver behoort al verder ‘dat er slechts twee mogelijke oorlogseinden zijn, met het oog waarop de uitbreiding is voorgesteld, nl. òf een verpletterende overwinning der Duitschers, òf een gelijk spel.’ Dat ook een overwinning der Entente (afgezien van de bovenaangeduide bezwaren die uit een terugtocht van het Duitsche leger kunnen voortkomen) ons land aan een ernstig politiek gevaar kan blootstellen schijnt hij niet te bevroeden; den zin der Scheldekwestie zooals die in de laatste jaren vóór den oorlog gesteld is schijnt hij

niet te hebben doorgrond. Anders zou hij weten dat onze eenige kans om in onze positie aan den Scheidemond met rust gelaten te worden, gelegen is in de èn bij Engeland èn bij Duitschland te vestigen overtuiging dat wij èn in staat èn besloten zijn het gebruik van ons stuk Schelde voor oorlogsdoeleinden aan *iedereen* te ontzeggen. Ziehier onze eervolle, nuttige, moeilijke taak; een taak waarvoor de schrijver, blijkens zijn losse praat over het afknippen van stukjes land, geen greintje gevoel heeft. Wat zouden wij doen, spot hij, met de 600.000 man waarover in zijn (onjuiste) voorstelling minister Bosboom staande den tegenwoordigen oorlog krachtens de ingediende wet de beschikking zou verkrijgen? Den aanstaanden overwinnaar toevoegen: 'Gij België uit, of ik trek mij achter de Waterlinie terug?' Grootspraak komt bij geen Nederlandsch staatsman in eenige aanmerking. Onze macht reikt niet toe om, wien ook, België uit te drijven. Zij reike toe om Nederland te behouden, en de omstandigheden zijn denkbaar waarin wij het alleen ongeschonden behouden zullen zoo ieder overtuigd is dat schending zou worden tegengegaan ook buiten de Waterlinie. Of wij ons, werden wij aangevallen, met geluk zouden kunnen handhaven, is niet zeker. Zeker is, dat wij er op achteruit zouden gaan, moreel en weldra materieel, indien wij in eigen oogen en in die van anderen gelden moesten voor een volk dat den moed verloren heeft voor eigen behoud eene ongewisse kans te wagen. Wij verkiezen de kans op behoud boven de zekerheid van verval.

De schrijver, op zijne slotbladzijde, pleit uitstel. Legeruitbreiding is 'goed, aannemelijk, noodzakelijk, wanneer het landsbelang dit gebiedend eischt'; volgens hem is dit nu nog niet het geval. Weet hij dan nog niet dat men geen legers uit den grond stampt? Wanneer de omstandigheden het gebiedend woord spreken (en dit kan iedere maand), is het, om de uitbreiding op touw te zetten, te laat.

Te laat! het jammerlijk vonnis dat de geschiedenis zoo dikwijls over Nederlandsche maatregelen tot zelfbehoud uit moest spreken. Jan de Witt en Oldenbarnevelt kenden onze zedelijke zwakte. De eerste heeft in October 1670 moeten klagen, 'dat den aerdt van de Hollanders soodaenich is, dat als haer de noodt ende de periculen niet seer klaer voor

oogen comen, zy geensins gedisponeert connen werden, om naer behooren te vigileren voor haer eygen securiteyt.' Anderhalf jaar later is het er nog niets beter mede gesteld: 'Dat liberale consenten niet dan door de extreme necessiteyt ende het uutterste gevaer geëxtorqueert connen werden, heeft de ondervindinge in deze provinciën, Godt betert, ons niet dan al te veel geleert.' Dit laatste schrijft de Witt in Maart 1672; in den zomer staat de vijand in Utrecht en vindt hij zelf zijn on verdienden dood. - 'Dient geconsidereert', schrijft Oldenbarnevelt in 1607, 'dat wy van nature sachtmoedich en vreetsaem syn, totten oorloge niet geneicht, sulcx dat wy oock gedurende den noot van den oorloge onse kinderen en vrienden al uytten oorloge gehouden en daer afgeraden hebben, soo veel ons mogelyck is geweest; *daerom wy ter defentie vreemde soldaten uyt andere Coninckrijcken en Landen moesten doen komen*, 't welck soo haest nyet kan geschieden als sulcke noot soude vereisschen.' Thans helpt ons niemand meer, haastig of niet, als wij het zelf niet doen.

Zoo Juli de beslissing hebbe gebracht, moge zij anders zijn uitgevallen dan ons geraden is door den kleinhartigen Mr. Groote.

9 juli 1915

H.T. COLENBRANDER.

Buitenlandsch Overzicht.

27 Juli 1915.

Warschau wordt ingesloten, en de mogelijkheid bestaat dat het spoedig valt. De Russische legers zijn daarmede echter geenszins vernietigd; hun terugtocht schijnt nergens afgesneden, en zij zullen wel zorgen niet in de klem te geraken. Buiten Russisch Polen woedt de oorlog ook nog voort: in Koerland tot aanmerkelijk nadeel der Russen, doch in hun laatste stukje Galicië handhaven zij zich met hardnekkigheid. Op het Westelijk front scheen het een oogenblik alsof de Duitschers tot een krachtig offensief zouden overgaan; eenigen tijd vóór hun met succes bekroonden aanval op de Narew-linie werden de Fransche positiën in de Argonnen hevig bestookt, maar de onderneming is niet voortgezet en het is bij een ‘plaatselijk voordeel’ gebleven. De algemeene toestand op dit front is niet veranderd. Aan de Isonzo brengen de Italianen aanhoudend talrijker strijdkrachten in het vuur; tot dusver zonder beslissende uitkomst. Aan de Dardanellen niets nieuws.

Groote politieke verschuivingen hebben niet plaats gehad. De Balkanmogendheden bewaren eene neutraliteit die in het voordeel werkt der Centralen. Het verloop van den strijd in Polen heeft op alle neiging in dien hoek, om zich alsnog bij de Entente aan te sluiten, een remmende werking uitgeoefend. Het heeft de aandacht getrokken dat de vorst van Hohenlohe-Langenburg, die te Konstantinopel den zieken baron van Wangenheim gaat aflossen, een langdurig bezoek heeft gebracht aan elk der beide Ferdinanden. Het is er om te doen, deze koningen te bewegen tot doorlating der munitie

die Duitschland aan de Turken zendt. Staan zij den doorvoer toe, dan zal Krupp ook de orders nakomen die Roemenië en Bulgarije hadden gegeven vóór den oorlog; orders waarvan de uitvoering in Augustus 1914 was gestuit. Dat art. 2 der vijfde Haagsche convenue den oorlogvoerenden verbiedt, munitie of krijgsvoorraden te betrekken over het grondgebied heen eener onzijdige mogendheid, is eene kleinigheid waarvan zelfs geen gewag meer gemaakt wordt.

Het geeft al verder te denken dat Bulgarije met Turkije juist nu zijn verdrag omtrent den overgang van den spoorweg naar Dedeagatsj in Bulgaarsch bezit heeft kunnen afsluiten. Is dat geschied zonder eenigen waarborg omtrent Bulgarije's toekomstig gedrag? Men kan het niet gelooven.

En ondanks den uitslag der Grieksche verkiezingen blijft het kabinet-Goenaris aan de regeering. De bijeenkomst der nieuwe kamer, die 20 Juli had moeten plaats hebben, is tot 16 Augustus verdaagd, en het behoort niet tot de onmogelijkheden dat vóór dien dag de kamer zal worden ontbonden.

Merkwaardig is almede de houding van Servië. Het laat den oorlog tegen de Centralen geheel aan de Entente over en neemt vast (evenals Montenegro) wat het krijgen kan in Noord-Albanië; en de Oostenrijksche regeering trekt er een gezicht bij of het de natuurlijkste zaak van de wereld is. Italië, dat aan de Isonzo de handen vol heeft, mag toekijken. Als het ooit op Dalmatië de hand zal kunnen leggen (het ziet er niet naar uit tot dusver) zal het de Serviërs en Montenegrijnen in zeer versterkte positie tegenover zich vinden.

Nu èn oorlog èn politiek schijnen vast te loopen (want de val van Warschau en zelfs van Riga, hoe belangrijk ook, zal niet het begin van Ruslands ondergang, eerder het eind van een nuttig offensief naar de zijde van het Oosten beteekenen) wordt er meer en meer gedacht en ook al reeds gesproken over de vraag, hoe toch in 's hemels naam deze oorlog tot een einde zal worden gebracht. Duitschland is nu ook ‘Südwest’ kwijt, en dat terwijl het niets zoozeer begeert als koloniën. Het heeft kostbare panden in zijn bezit, om aan een eisch niet slechts tot teruggave van het verlorene, maar tot aanzienlijke uitbreiding van zijn koloniaal gebied in Afrika, kracht bij te zetten. Zal het zulk een eisch eerlang kunnen stellen?

De Entente zegt luid en eenstemmig van neen. Zij heeft België moeten ontruimen en een gewichtig stuk van Noord-Frankrijk er bij; zij is uit de helft van Russisch-Polen en uit een deel der Russische Oostzee-provinciën teruggedreven; wat Frankrijk van den Elzas bezet houdt en Rusland op zijn best in Galicië behouden kan komt tegen de uitgestrektheid van het verloren gebied niet in aanmerking. Maar de Russen zijn, zoo al verslagen, niet vernietigd, en de Anglo-Franschen zijn niet eens verslagen. Zij houden de lijn Nieuwpoort-Bazel zoo vast als ooit, en de Russen kunnen, en zullen ongetwijfeld, ook al gaan Riga, de Weichsellinie en de positie Lublin-Cholm verloren, een nieuw front vormen op de lijn Dunaburg-Wilna-Grodno-Bialystok-Brest Litowsk-Kowel, en het achterland is zoo eindeloos in uitgestrektheid en middelen, dat ook een doorbraak hier of daar van dit nieuwe front nog niet het begin van het einde behoeft te zijn. Kunnen de Centralen op alle fronten blijven doorvechten tot overal de vijandelijke strijdkrachten vernietigd zijn? Zal hun menschenmateriaal niet eindelijk uitgeput raken? Het is de redeneering van Hanotaux in de *Revue hebdomadaire* van 17 Juli. Geen verkeerder leus voor de Geallieerden, zegt hij, dan een ungeduldig: 'Il faut percer.' - 'En principe, cette guerre est une guerre d'usure: donc elle durera longtemps, très longtemps peut-être. Qu'on s'organise pour cela! Le fer, les engins nouveaux, un blocus naval très strict, la production civile non moins que la production militaire y jouent et y joueront un très grand rôle.... La vraie fin de cette guerre, c'est, selon la doctrine militaire allemande, la *destruction de l'ennemi*. On a déjà tué deux ou trois millions d'Allemands: puisque cela ne suffit pas, eh bien, on continuera jusqu'au jour où les survivants seront amenés à composition... En détruire beaucoup, tandis que nous tiendrons les nôtres le plus possible à l'abri, tel me parait être le système le plus fort en même temps que le plus sage. Mais, dira-t-on: si nous infligeons à l'ennemi de lourdes pertes, il nous inflige des pertes du moins égales? - Le raisonnement n'est pas tout à fait juste: les Allemands ont à se battre sur trois fronts;... les Allemands, en raison même de leur nature d'esprit militaire, poussés d'ailleurs par des nécessités économiques, sont

condamnés à l'offensive, à l'offensive par masses serrées. Et c'est cette double nécessité qui les voue à la destruction également par masses, si nous savons nous y prendre. Donc, ne pas se presser, produire et surproduire des munitions, attendre l'entrée en ligne des nouvelles troupes russes et des nouveaux contengents anglais, ménager nos hommes, organiser, en vue de l'hiver, un système de congés et de remplacements qui rende la vie militaire et la vie civile supportables; chercher le point faible et sur ce point agir promptement et avec toutes les forces réunies; telles me paraissent être les conditions d'une victoire, d'ailleurs certaine. Les alliés ont le dessus en nombre, entrain, solidité, ressources; n'exposons pas cette supériorité au hasard d'une faute ou d'une imprudence. Le sort du monde dépend de la sagesse de tous non moins que du courage des soldats.'

Een tekst die uitlokt tot eenige kantteekeningen. ' Chercher le point faible et sur ce point agir promptement et avec toutes les forces réunies', wat is dit anders dan een poging tot doorbraak, dan een offensief 'par masses serrées'? Een verloren terrein herwint men niet zonder er troepen aan te wagen; raadt Hanotaux niet dáárom zoo bovenal tot zuinigheid, omdat hij beseft dat de meerderheid der geallieerden waarvan hij zoo hoog opgeeft, inderdaad nog lang niet groot genoeg is voor een met kracht doorgezetten aan val? 'Laten wij op de Engelschen wachten', zegt hij; ja, de Engelschen, waar blijven zij? Intusschen de zuinigheid op eigen bloed, maar hoe die Duitschers zal doen vallen bij nieuwe millioenen is niet recht duidelijk....

Toch is de redeneering van Hanotaux niet volstrekt onjuist; maar om zijn voorspelling te doen uitkomen is de samenwerking van zeer verschillende factoren noodig. Twee daarvan mogen wel eens nader bekeken worden: de munitieproductie (of liever: de distributie der munitie) en de economische uitputting van Duitschland door het 'blocus naval'.

Het is niet ontkend dat tijdens de doorbraak bij Gorlice de Russische troepen aan een allerpijnlijkst munitiegebrek leden, en dat daaraan voor een deel hun zware nederlagen in Galicië waren toe te schrijven. Zijn de berichten juist, dat het munitiegebrek der Russen ook thans weer aan de Narew en Boeg een groote rol speelt, dan is

het duidelijk dat zoolang Konstantinopel niet gevallen is, er in de verzorging van den Russischen bondgenoot met het noodzakelijkste oorlogstuig een tekort plaats heeft. Of Konstantinopel vallen zal, is misschien bovenal ook nog een munitie-vraagstuk. Weet de Entente geen middel om den doorvoer door Roemenië en Bulgarije alsnog te verhinderen en kunnen de Turken zich dus uit Duitschlands onuitputtelijken voorraad (want in Duitschland zelf bestaat het munitievraagstuk blijkbaar niet) blijven voorzien, dan komen zij aan de Dardanellen tegenover de Entente wellicht niet in de minderheid. De capaciteit der verbinding via Archangel is beperkt; de weg van San Francisco via Wladiwostok naar het front is lang en bovendien evenmin ijsvrij als die over Archangel; of Rusland zelf alle middelen bezit om zijn eigen productie uit te breiden, is twijfelachtig. In deze omstandigheden is het de vraag of Rusland van zijn menschenrijkdom genoeg partij zal kunnen blijven trekken om ten allen tijde een gevreesde vijand te zijn. Ik zeg niet dat de passieve weerstandskracht van Rusland geheel gebroken zal zijn: munitie zal er altijd komen op den langen duur; - maar de waarde van Rusland als deelnemer aan den gedroomden concentrischen aanval die de Entente eindelijk de overwinning zal bezorgen moet er toch zeer door worden verminderd. Immers wij weten nu wel wat die aanval zal zijn: een overstelping met geschutvuur.

En hoe staat het met de economische uitputting van Duitschland? Het jongste nummer van *The Economist* behelst daaromtrent een artikel dat volgens de kantteekening der redactie de aandacht verdient ‘van hen, die de Engelsche politiek leiden.’

Wij hebben Duitschland genoodzaakt, zegt het artikel. de middelen te vinden om zichzelf te onderhouden. ‘Wij hebben het geholpen zijn geld thuis te houden, in plaats van het in het buitenland te besteden’. Duitschland heeft geen zilveren kogels noodig; het zet ze op de eigen werkplaatsen in looden kogels om. Zoo lang het deze voortbrengen kan, en genoeg aardappelmeel om zijn soldaten en burgers te voeden, zal het den strijd volhouden. Was de invoer naar Duitschland niet belet, het zou op verkwistender voet hebben geleefd dan thans. Invoeren moeten betaald worden; zoo niet op

de eene wijze dan op de andere; de geallieerden weten er van mede te praten. Wordt dit nadeel niet opgewogen door stijgenden uitvoer, dan volgt wis en zeker de economische druk... niet op Duitschland maar op de geallieerden.

De redeneering is opmerkelijk. Geheel afdoende is zij niet. Hoe langer de blokkade en daarmede de verhindering van Duitschen invoer duurt, zoo meer zullen Duitschlands gewezen klanten zich aan een ander kantoor leeren voorzien; eerst als noodbehelp, maar als het andere kantoor zijn zaak verstaat, kunnen daar betrekkingen uit voortkomen die voor Duitschlands economische toekomst bedenkelijk zijn. Zeker *kan* het dus ontstane nadeel na den vrede worden ingehaald, als namelijk de Duitsche nijverheid dan zal kunnen werken onder dezelfde of onder nog beter conditiën als vóór den oorlog; - in hoeverre dit mogelijk zal zijn hangt voor een goed deel van de te bedingen vredesvoorwaarden af (over welke vindplaatsen van grondstoffen men zal beschikken in en vooral buiten Europa; en aan wien de rekening zal kunnen worden gepresenteerd voor de gebroken glazen). Doch het is niet denkbaar dat, ook al mocht de Entente zich in het eind de overwinning eens kunnen toeschrijven, ook zij niet onder onnoemelijke lasten gebukt zal blijven gaan: de milliardenrekening thans reeds bij Amerikaansche munitiefabrieken gemaakt, en die iederen dag hooger oploopt, wijst het genoeg uit. Het is dus de vraag of, hoe de vrede ook luide, de voorwaarden waaronder de Engelsche nijverheid b.v. zal kunnen werken, zooveel gunstiger zullen kunnen zijn dan die welke zelfs een overwinnende Entente aan de Duitsche nijverheid zal kunnen opleggen. Minder problematiek is het zeker dat Engeland gedurende dezen oorlog in het bedienen van gewezen Duitsche klanten bezwaarlijk een algeheele vergoeding vinden kan voor het gemis van zijn uitvoer naar de landen der Centralen zelve, en dat dus geen stijgende uitvoer het nadeel van zijn onmetelijken invoer opweegt.

Ook dit mag men bij de beoordeeling van het aangehaalde stuk van Hanotaux wel scherp in het oog houden. Het is werkelijk niet alleen de vraag, of *Duitschland* dezen oorlog uithouden kan.

Moet er dan een eind aan komen, - op welke voorwaarden?

Van de zijde der Entente hoort men nog maar één geluid: geen vrede voor het Duitsche militairisme ‘gebroken’ is. Dit is sentiment en geen business. Tot welke waanzinnige voorstellingen dit sentiment aanleiding geeft, leert een ander stuk uit hetzelfde nummer der *Revue hebdomadaire:* ‘Les garanties nécessaires’ (door Christian Schefer). Elzas-Lotharingen spreekt natuurlijk van zelve, maar met zulk een kleinigheid is men niet tevrêe. Duitschland moet verknipt, en dat men daar nooit de toestemming der uiteen te rafelen bevolking zelve voor zal krijgen, behoeft de Entente geen oogenblik te doen aarzelen. ‘C'est toujours par un plébiscite qu'on entend connaître le voeu des populations. Dans son essence, le principe des nationalités est donc majoritaire. Eh bien, si la France, la Russie, l'Angleterre, l'Italie, la Belgique et la Serbie, qui, rien qu'en Europe, représentent 250 millions d'âmes, estiment nécessaire, pour la paix du monde, de placer sous une domination de leur choix tel district allemand, une majorité aussi écrasante ne devrat-elle pas l'emporter sur les voeux des habitants du district, voire sur l'opinion des gouvernements de Berlin ou de Vienne, qui parleraient tout au plus au nom de 100 millions’? Homais is nog niet gestorven. Denkt hij één neutrale mee te krijgen voor een opvatting die het bestaan van elk hunner *à la merci* zou laten van een meerderheidsbesluit? Want waarom zou dit schoon beginsel zich in zijne toepassing tot het gebied der overwonnenen moeten beperken? De neutralen verlangen geen rechten voor zich, maar voor allen, en wachten niets van een vrede die den overwonnene zou willen uitsluiten van het gemeene recht, dat ook de overwinnaars aanstonds weder zullen willen, en moeten kunnen, inroepen.

Van de zijde der Entente, zeiden wij, hoort men nog maar één geluid; - eigenlijk moet er bij gezegd dat men uit Rusland niets hoegenaamd hoort. Hoe zal de Doema die aanstonds bijeenkomt, zich gedragen?

Het zakelijkst wordt er door eenige Duitschers gesproken. Paul Rohrbach, in een in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van heden gepubliceerden brief, preciseert er lustig op los. Zijn Littauers, Letten en Esten, die ‘gerust hun taal en nationale eigenaardigheden mogen behouden’, onder de schuts van

het hen inlijvende Duitschland wel te verstaan, zijn niet onvermakelijk. Het handjevol Duitschers in de havensteden zal hun die taal morgen wel niet kunnen ontfutselen, nu zij het in zooveel eeuwen niet hebben vermocht. Maar ik vergeet dat Rohrbach de 'Duitsche' Oostzeeprovinciën reeds ziet bevolken door 'de in het binnenland van Rusland verstrooide kolonisten', de nazaten der immigranten uit den tijd van Catharina II, heel aan den Don! Die brave landlie□en hebben er tot dusver nimmer van gedroomd, naar Estland, Koerland en Lijfland te verhuizen; en ik denk zoo dat Rohrbach het mogelijk effect van een vredesverdrag, ook al is het een overwinnend Duitschland dat het dicteeren mag, een weinig overschat. Ik vrees dat zijn paragraaf over de Oostzeeprovinciën wat al te zeer onder den invloed is geraakt van zijn verrukking over de jongste krijgsbedrijven in de buurt van Libau (van waar zijn brief is gedateerd); of de Duitsche bezetting van Koerland blijvend en de val van Riga aanstaande is, moet nog worden afgewacht. Op iets vaster bodem komen wij met zijne voorstellen omtrent Polen; keert niet ten eenen male de kans, dan zal Duitschland over het toekomstig lot van dat land een gewichtig woord hebben mede te spreken; en het verdient aanteekening dat Rohrbach 'de verstandige mannen van alle partijen' de erkenning in den mond legt, 'dat de politiek die wij tot dusver tegenover de Polen gevolgd hebben averechts is geweest.' Maar het opmerkelijkst is zijn paragraaf over België. 'Wij behouden het ongaarne,' zegt hij, 'de gewelddadige inlijving van een vijandig volk lijkt mij eene verzwakking van onze nationale kracht'; maar wij behouden het niettemin. Immers wij mogen het alleen ruilen tegen koloniën, veel en goede koloniën, en die zal Engeland ons nimmer willen geven. Toen Delbrück in zijn *Bismarcks Erbe* onlangs dezelfde politiek van prijsgeving van België tegen aequivalente vergoeding in koloniën aanbeval, zette de *Morning Post* als opschrift boven hare bespreking: 'Vast German Ambition'; de *New Statesman* maakte het nog fraaier: ' Germany must cease to exist'. Tegen een dusdanig gezind Engeland willen wij de Belgische kust om militaire redenen in ons bezit houden. 'Het is helaas niet eens een politieke kwestie; het is zuiver en alleen een kwestie van marine-techniek'.

Wordt het een gelijk spel, hierop komt mijne lange beschouwing neer, dan zal men Duitschland voor België iets substantieels moeten aanbieden. De Entente legt zich bij het vooruitzicht van een gelijk spel volstrekt niet neder, maar de gronden die zij zegt te hebben voor haar hoop op een andere uitkomst lijken mij niet heel stevig meer.

De wisseling van nota's tusschen Wilson en de Duitsche regeering duurt voort en is zeker nog wel niet aan haar einde. Zoo Duitschland bij zijn verstand blijft zal het de terugroeping van den Amerikaanschen gezant uit Berlijn in ieder geval willen voorkomen: het heeft er moreel nadeel bij en geen materieel voordeel. En Amerika, dat geen krasse dingen deed onder den verschen indruk van het gebeurde met de *Lusitania*, zal ze nimmer doen zoolang Duitschland de conversatie rekt op verzoenenden toon. Er zal nu wel iets volgen ten weerslag op Wilson's verzekering, dat ook Amerika streeft naar ‘de vrijheid der zeeën’, en Duitschlands medewerking inroept om die te bereiken; dat het er belang in stelt, dat de oorlogvoerenden te dien aanzien tot een praktische oplossing komen, en als gemeenschappelijke vriend ten alien tijde bereid is daaromtrent [aan Engeland] een voorstel in overweging te geven. Eene uitspraak en bereidverklaring die altijd iets waard zijn en misschien in de toekomst meer waarde krijgen kunnen; genoeg waarde om eene vooruitziende Duitsche regeering aanleiding te geven de commandanten van hare duikbooten tot alle voorzichtigheid te vermanen.

Onze landstormwet is dan de Tweede Kamer door; mooi ging het niet. De minister van oorlog was niet gelukkig. De eer der vergadering hadden de heeren Lohman en van Doom. Moge hun geest voorzitten bij de uitvoering der wet; - dan zal het einde beter kunnen zijn dan de jongste faze der behandeling het is geweest. Ons volk heeft gelukkig maling aan de gansche beschuldiging van oorlogzuchtigheid, en verlangt dat er zaken gedaan worden, met zoo weinig mogelijk woorden. Dat is het beste voor ons zelf niet alleen, maar ook voor den indruk op onze vrienden de omstanders.

C.

Bibliographie.

Dr. Charlotte A. van Manen, Duitschland's Groei en het Pruisische Overwicht. - Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1915.

De eerste 37 bladzijden van dit boekje zijn den lezers van *De Gids* bekend; zij werden opgenomen in de Mei-aflevering van den loopenden jaargang. De schrijfster heeft op den herdruk er van een tweede artikel, van bijna den dubbelen omvang van het eerste, doen volgen; dit tweede is betiteld ‘Het Pruisische Overwicht’ en is van overwegend staatsrechtelijken, staatkundigen, ethischen inhoud; het eerste artikel hield zich voornamelijk met de jongste economische geschiedenis van Duitschland bezig. Het trok bij zijne verschijning zeer de aandacht, en boeit opnieuw wanneer men het herleest. Deze jonge Nederlandsche vrouw, die voor economische en juridische studiën in Duitschland verbleef, heeft er scherp waargenomen en spreekt over tal van verschijnselen uit het moderne Duitsche leven onbevangen doch bezadigd een oordeel uit dat steeds opmerkelijke kennis van bijzonderheden verraadt en de overweging van ons publiek ten volle waard is. Het is het oordeel van een geoefend verstand en tevens dat van een ongerept gemoed. Men vindt hier niets van den onberedeneerden afkeer van het ‘Moffenland’ waarin onze achterbuurten zich nog dikwijls te buiten gaan, maar evenmin iets van de beate bewondering voor iedere uiting van Duitsche kracht waaraan een zeker aantal Nederlandsche intellectueelen, zakenmenschen en militairen, benevens vele bierhuisbezoekers, zich overgeven.

De buitenlander heeft het recht te vragen, niet slechts of Duitschland kracht ontwikkelt, doch wat die krachtsontwikkeling voor de wereld belooft. In een tijd als den tegenwoordigen is het gevaar groot, zich bij het antwoord op die tweede vraag

door gevoelsargumenten te laten leiden. Daarom is het nuttig thans een auteur te lezen die zich bezighoudt met de verschijnselen waarmede de moderne ontwikkeling van Duitschlands volksvlijt en staatsleven *in het land zelve* is gepaard gegaan.

De lichtzijden zijn bekend genoeg: de cijfers die de snelle toeneming van Duitschlands industrieele productie, handelsomzet, scheepvaartverkeer en nationaal vermogen uitdrukken, zijn alom te vinden; en wij zien dagelijks voor oogen waartoe het oorlogswerktuig in staat is, tot welks volmaking een welvarend en gehoorzaam volk geen offers heeft geschroomd. Ook zou het kras onverstand zijn te meenen dat Duitschlands slagvaardigheid enkel een feit is uit de materieele orde van zaken. Niet alleen de Duitsche wapenen zijn voortreffelijk, doch ook hare besturing, en vermoedelijk deze bovenal. Nergens verspilling; overal samenwerking onder bekwame en energieke leiding. Het oorlogvoerende Duitschland blijkt krachtig te worden geregeerd, en de bevelen der regeering worden ten uitvoer gelegd met voorbeeldelooze stiptheid. Zal de Pruisische tucht ons allen overwinnen? Zal er eene *pax germanica* gevestigd worden, en zoo ja, wat zal zij vermogen tot der menschheid vooruitgang en geluk?

Een brandende vraag; - maar nog eens: als wij niet antwoorden zullen in het wilde weg, is er niets beters te doen dan waartoe Dr. van Manen ons uitnoodigt: te overwegen niet wat Pruisen wellicht bereiken kan, doch wat het reeds bereikt heeft: wat Pruisen gemaakt heeft - van Duitschland zelf.

Dr. van Manen ziet groote schaduwplekken en wijst bij voorkeur op deze. Het is haar goed recht, evenals het dat van zooveel anderen was, de lichtzijden aan te wijzen. In het eene geval als in het andere is het maar de vraag of onopgesmukt is voorgesteld wat men eerlijk meent te hebben waargenomen. Aan dezen eisch voldoet, meen ik, haar boekje geheel en al.

Op economisch gebied vertoonde Duitschland, zooals zij het gezien heeft, vóór den oorlog de nadeelen der kartel- en trustvorming in ontstellende mate. Een buitenlandsche handelspolitiek van meedoogenlooze scherpte. ‘Een achter tariefmuren verscholen, fel opbloeiend nijverheidsland, dat binnen zijn grenzen verzadigd is, en nu voor zijn fabriekmatige massa-producten, eigen behoefte vèr overtreffend, grondstoffen en afzetgebied noodig heeft. Expansiedrang meer van goederen dan van personen.... Een de grenzen overstroomend, agressief werkend productievermogen.’ Met welke mogelijkheid van toekomst? Hoe stelt eene nijverheid als de Duitsche zich de oplossing van het grondstoffenprobleem voor? In den primitieven vorm van ‘hebben is hebben en krijgen is de kunst’. En daar

Duitschland in de wijde wereld weing ‘heeft’, wil het veel ‘krijgen’ en wordt een gevaar voor allen die wèl iets ‘hebben’. De pretensiën van dezen jongste in het statengezin houden noodzakelijk eene toekomst tegen, waarin verzoening van economische tegenstellingen zou kunnen zijn beproefd ‘door het scheppen van betere rechtsverhoudingen en van een voor alle staten gelijkelijk ruime handelspolitiek’.....

Ziet de schrijfster hierin niet juist? Ik geloof van ja. Wat houdt Duitschlands toekomstdroom in? Een Midden-Europeesch tolverbond als strijdmiddel tegen de economische positie van anderen. Op economisch gebied zal de *pax germanica* heelemaal geen *pax* zijn, maar het begin van een ongehoord fellen wereldstrijd.

En op het gebied der veelbezongen ‘kultuur’? Deze geeft, volgens Dr. van Manen, in Duitschland zelf, het Duitschland van ‘het Pruisische overwicht’, naast veel loffelijks zeer veel bedenkelijks, zoo niet afschrikkends te zien. Zij spreekt er over met veel nuchterheid en bewijst haar beweringen door feiten en getallen. De ‘Standesehre’, Zabern, het ‘Spruchcollegium’, het Pruisische kiesrecht, het politie- en vereenigingsrecht... oude kost, meent gij? Het moest *uw* kost eens worden! En zoo gij op nieuws belust zijt, het zou mij verbazen zoo de gemiddelde Nederlandsche lezer zonder Dr. van Manen geweten zou hebben, dat in Duitschland 60,000 personen 's jaars wegens beleediging veroordeeld worden (in Nederland nog geen 1000), dat er jaarlijks 12,000 zelfmoorden worden gepleegd (in Nederland nog geen 500), dat daaronder jaarlijks eenige honderde gevallen zijn van ‘Schülerselbstmord’ (in Nederland 2 à 3), en dat op de 1000 geboorten te Leipzig 189 onwettige zijn (in den Haag 42).

‘De trots, het geloof, het vertrouwen in de almacht van stoffelijken bloei is geweldig. Ze is zóó geweldig, dat zij bezig is alle fijnheid van geestelijke perceptie te verschroeien... Verbazingwekkend is de toewijding aan den arbeid. Maar de ‘levensconst’ is een verwaarloosde factor. Geen evenwichtige verdeeling van den dag, noch van de levenstaak, ten einde eene verschrompeling van de fijnste eigenschappen van den innerlijken mensch te voorkomen. Sterk uitstroomende naturen, die het vermogen hebben verloren, hun eigen innerlijke emotioneele of verstandelijke beweging stil te zetten, om die van anderen te beluisteren....’

Ik weet wel dat, zoo men zulke verschijnselen Pruisendom noemt, alle moderne natiën met Pruisendom te worstelen hebben in eigen boezem. Dit neemt niet weg dat dit verschijnsel een moederland heeft, en dat het succes van dit land in Europa

het gevaar verdubbelen moet dat ieder onder zijn eigen Pruisendom bedolven zal raken. Het zal, in en buiten Duitschland, alleen overwonnen kunnen worden door een felle reactie van hoogere en algemeenere menschelijkheid. Die reactie zal komen, en het bescheiden boekje van Dr. van Manen zal hebben meegeholpen ze voor te bereiden in de ziel van ons bedreigde maar niet doode volk.

C.

Door West-Indië. Antillen-Panama-Venezuela-Britsch Guyana-Suriname. Door Dr. C.J. Wijnaendts Francken. Met 26 kaarten en afbeeldingen, Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1915.

De uitgebreide schare der thuisblijvende Nederlanders hoort gaarne en gretig den landgenoot, die verre reizen deed, daarvan verhalen.

Dr. Francken nu is een bereisd, beschaafd en ontwikkeld man. Zal men dan niet naar hem willen luisteren, als hij vertelt van de West, waar Nederland nog altijd, al is het wat armelijk, gezeteld is, maar waaraan het in vroegere eeuwen met banden van waardevoller maaksel verbonden was?

Het boek, dat zich aangenaam lezen laat, zal wel gelezen worden ook. Het bedoelt niet, een wetenschappelijke studie te zijn, al ligt ook wel studie eraan ten grondslag. Het heeft ook, bij kenners van wat nog *onze* West is, op enkele punten reeds tegenspraak gevonden. Waaruit men kan afleiden, dat het hier en daar onjuist is, iets dat weliswaar beter vermeden ware, maar voor een reisverhaal zonder wetenschappelijke pretentie toch niet een doodzonde is.

Ietwat bedenkelijker is de, als heel het verhaal in populairen trant gehouden, propaganda voor verkoop van Suriname aan Noord-Amerika, of aan Duitschland, Monroe ten spijt. Dit is een probleem, dat met te vele gewichtige adjectieven kan worden versierd, dan dat het in dr. Francken's reisverhaal, met zijn aanspraken wèl op prijzende maar niet op zwaar klinkende bijvoegelijke naamwoorden, had mogen besproken worden.

Ongeveer de helft van het boek neemt Suriname in beslag. Een buitenlander zou anders hebben gehandeld, want, helaas, Nederlandsch Guyana is van de West-Indiën niet het belangrijkst. Doch voor ons (met het niet behandelde Curaçao) wel het belangwekkendst. De vergelijking met Britsch Guyana, die - en dit

kon zeker niet anders! - zeer ten nadeele van Suriname uitvalt, kan meehelpen om bij het publiek de overtuiging te vestigen, dat in onze zuid-amerikaansche vastelandskolonie nog heel wat onafgedaan werk aan den winkel is. Als het dit er maar van onthoudt, heeft de heer Wijnaendts Francken niet vergeefs gezworven en geschreven.

v.B.

Verslag der Staatscommissie inzake de voorziening in behoefte aan electrische kracht. Gedrukt bij Eduard Ydo te Leiden, 1914.

De opdracht, die deze commissie op haar levensweg meekreeg, was te beperkt. Zij moest de regeering van raad dienen ‘omtrent de vraag, welke maatregelen genomen kunnen worden om te bevorderen, dat in de behoefte aan electrische kracht, welke in verschillende streken des lands en met name ten plattelande bestaat, op zoo doeltreffend en zoo economisch mogelijke wijze worde voorzien’.

Zij moest dus uitgaan van *bestaande* behoeften. Die aanspraak op voorziening hebben, ongetwijfeld, en die een staatscommissie waard zijn.

Maar zij had méér behooren te doen. Zooals een goed koopman nieuwe klanten schept en nieuwe behoeften wekt, had in dit geval aan de commissie als taak moeten zijn verstrekt, óók te zoeken n□ar *slapende* behoefte aan electriciteit, die wakker zou zijn te maken.

Om minstens twee redenen zou met zulk een opdracht het algemeen belang ten zeerste zijn gediend geweest.

Een kleinbedrijf, aangesloten bij een electrische centrale (die grootbedrijf is), deelt in de voordeelen van het grootbedrijf en ziet zich tegenover de mededinging van grootere bedrijven in *zijn* tak van voortbrenging aanzienlijk versterkt. Het is geen hersenschim, te verwachten, dat vele kleinbedrijven, die anders door de groote broeders zouden zijn opgeslokt, kunnen blijven bestaan en bloeien, indien zij maar aan een electrische centrale hun beweegkracht kunnen ontleenen. Geen hersenschim dus, van de electriciteit te verwachten een rem tegen de verdringing van klein- door middelgroot-, van middelgroot- door grootbedrijf. Geen hersenschim dus, in haar te zien een redster voor den industriëelen middenstand. Blijft deze in leven, dit beteekent, dat de nijverheid nog andere maatschappelijke groepen dan

grootindustriëelen en arbeiders zal te zien geven, voor de toekomstige ontwikkeling der sociale verhoudingen een feit van moeilijk te overschatten beteekenis.

Het platteland bewoonbaar voor de nijverheid niet minder dan het thans de steden zijn, ziehier een tweede mogelijkheid, door de electriciteit, in samenwerking met andere factoren als aanleg van locaalspoor- en tramwegen, in uitzicht gesteld. Geen fabrieksarbeidersbuurten meer in de groote steden, maar tuindorpen op het platteland, wat winst voor de volksgezondheid, voor den bloei van het nederlandsche menschenras, belooft dit niet!

Twee soorten van allerbegeerlijkste mogelijkheden, die onderzoek eischen, maar niet een onderzoek, dat uitgaat van 'behoefte, welke bestaat'. Want de middenstanders zelven zijn zich van de goede kansen, die hen wenken, nog te weinig bewust en de nijverheid zelve roept nog niet om verhuizing naar buiten.

Ons vaderland biedt eigenaardige voordeelen aan electrische centrales. 'Het zwakke punt - herinnert bl. 136 van het verslag der staatscommissie - van elke electriciteitsvoorziening, op welke geen belangrijke continu-nijverheid is aangesloten, wordt gevormd door de nachturen, gedurende welke het verbruik natuurlijk zeer gering is'. En nu kan juist des nachts in belangrijke mate de voor de polderbemaling vereischte energie aan de centrales worden ontleend. 'In dit opzicht biedt ons polderland, wellicht beter dan eenige andere landstreek, een waarborg voor de economische ontwikkeling der electriciteitslevering'.

Goede moed betaamt dus. Wat niet wegneemt, dat in elk bizonder geval de rentabiliteit van nieuw opterichten centrales, en voor elke centrale die van elke harer vertakkingen, nauwkeurig moet worden onderzocht.

Wat hier vooral moeilijkheid baart is de omstandigheid, dat wij thans reeds staan voor een geworden toestand. Waren er niet te hooi en te gras centrales opgericht, hier te weinig, ginds te veel, het zou mogelijk zijn, het heele land van electriciteit te voorzien met minder kosten dan thans doenlijk is. Deze omstandigheid heeft niet nagelaten, de slotsommen waartoe de commissie kwam te beïnvloeden.

Toch heeft zij te zeer vastgehouden - maar dit is niet hare schuld, doch die van de opdracht welke de regeering haar meegaf in 1911 - aan het denkbeeld, dat elke kabel rente moet dragen. Zij ontwierp een model-concessie, met de noodige bepalingen (bl. 194) 'om den concessionaris te verplichten tot electriciteitsvoorziening in een gedeelte van het concessiegebied

over te gaan, wanneer eene matige rente van de uitgaven voor de geleidingen en werken gewaarborgd is. Wordt er bij de uitgifte der concessie voor gezorgd, dat reeds dadelijk de aanleg van een leidingnet door een groot gedeelte van het gebied verzekerd is, dan zullen aftakkingen voor bepaalde streken niet te kostbaar zijn en zal de uitvoering van bovengenoemde bepaling niet te bezwarend behoeven te wezen. Wanneer zulks een enkele maal wel het geval is, zou een renteloos voorschot van Rijk of gewest zeker op zijn plaats zijn'.

Zoo is het. Wanneer men uitgaat van 'behoefte, welke bestaat'. Doch wanneer men rekening houdt met die behoeften, waarop ik wees, behoeften welke ook 'bestaan' maar in anderen zin dan dat zij reeds hoorbaar roepen om voorziening in electrische kracht, dan zal het vaker dan 'een enkele maal' gebeuren, dat rijks- of gewestelijke besturen hebben bijtespringen om een tijdlang een tekort aan 'matige rente' te dekken voor wat deze *nederlandsche* staatscommissie in haar overigens zeer leesbaar en belangwekkend verslag '*aftakkingen* voor bepaalde streken' waagde te noemen.

v.B.

‘Carmen’.
Vertelling van weemoed, over geluk.

Tweede boek.
Het dagboek van Hendrik Lampe.

I.

Mijn roman vindt belangstelling! Bij de vroegere was 't de moeite niet waard; nu wil ik wat recensies bewaren. Zou *De Eenzame* mij tot de menschen brengen?!...

De vorige romans zijn zóó weinig gelezen en mijn literaire studies kwamen ternauwernood buiten den vakkring.

Het is nu begonnen met... de *Amsterdamsche Courant*, die, alsof de redactie wist, dat Ego haar *occasional* is van het Letterkundig Congres, verrassend gauw een juist en levendig overzicht gaf, geschreven door een aandachtig lezer.

(Uitknipsel uit de *Amsterdamsche Courant* van 17 Maart 1910).

De Eenzame,
Roman door Ego.
Amsterdam, Uitgevers-Maatschappij Van Heerde & Co.

Tusschen de talrijke romans, door vrouwen geschreven, over liefde en huwelijksleven, komt dit, in dubbelen zin zware boek van een ‘Ego’, die zeker géén vrouw is,

integendeel den indruk laat, met zijn hoofdfiguur Robert Lovenaar volkomen eensgezind te zijn. Een overpeinzing van dezen Robert kenschetst den geest van Ego's werk:

(Eerste Deel, Pag. 183). ‘Moe, naar afleiding verlangend, nam Robert, toen Lize was uitgegaan, *Manon Lescaut* uit de boekenkast; hij had het, in zijn Delftschen tijd, een middag van neerslachtigheid lanterfantende door Den Haag, aan een stalletje op de Groote Markt gekocht. Hij bladerde... en las het slot, het nog-al sentimenteele slot van Manon's verbanning uit Frankrijk en hare aankomst, met ‘den ridder’, in Nieuw-Orleans, waar heel die scheepslading Spinhuisvrouwen tot het echtelijk geluk van kolonisten moet dienen. De aanzienlijksten onder dezen krijgen de beste exemplaren uit den afval; de andere vrouwen worden verloot. *Manon*, peinsde Robert, is een roman. Maar zulke huishoudens hèbben bestaan. De schrijver teekende zeden des tijds. En op twee-derden van den aardbol komen de mede-menschen, die aan ons, mannen, een zinnen- en een ziels-vervoering als naar het Oneindige hebben te schenken, nog heden ten dage met niet méér animo het huis binnen, waar zetotheur dood zullen blijven, dan deze droevige prijzen uit de loterij de hutten dier andere mislukten. Hoe gaat het Nederland in de Oost? Wat vinden onze jongens daar? Ze vertrekken met den troost der terugkeer. Oud, zullen ze, op een dure Villa aan den Scheveningschen of Velper-weg, eenmaal door treuzelende voorbijgangers worden benijd... Maar nu, gegaan in den bloei der jeugd, dus met al de begeerte der jonkheid, in hun volle lichaams- en geest-kracht - wat mogen zij nu in gods naam verwachten bij de aan heur vaders afgekochte inlandschen, als dienstboden-ook-voor-den-nacht in hunne, vreemd-open en toch zoo eenzame, huizen gehaald? Zoo al de plichtsbetrachting der njai's hen voor lichaamsziekten vrijwaart, hun hart moèt immers worden vergiftigd...’

Tot zoover het boek.

Op den bodem van dit medelijden ligt Lovenaar's eigen liefdeleed. Hij zelf gevoelt zich ziek van ziel; geworden in het huwelijk. Wezenlijk verschilt, voor zijn besef, een verhouding als tusschen Lize en hem *niet* van die tusschen den

assistent op een plantage en de gehuurde kampong-vrouw.

Dit is van het boek de drieste bewering. Zoo al niet over diens gedrag, in het bewustzijn der ‘eenzaamheid’, geeft de schrijver Ego aan zijn ‘held’ Robert ongetwijfeld gelijk. Het boek is het verhaal *van* die smart, de uiting van wanhopig verlangen naar ‘volledige vereeniging’.

Robert Lovenaar kan knap knutselen. Als kleine jongen heeft hij zijn omgeving verbaasd met werkelijk draaiende molens en met bewegende weefstoelen, waarvoor lucifersbakjes en de naaidoos van zijn moeder leeggehaald en vaders sigarenkistjes stukgesneden werden. Student te Delft, deed hij vlug zijn examens. Maar de jongen heeft alle geknutsel vergeten, toen Klaartje, zijn nichtje, bij hem logeerde; de student dwong zich louter om Lize's wil tot de volle aandacht aan droge Studie, voor de vlugge en goede examens vereischt. En zijn ambitie in de fabriek, waar hij weldra een plaats heeft gevonden, zoodat hij, een half jaar later, kon trouwen; zijn waarlijk rustelooze ijver om in de verouderde inrichting allerlei te verbeteren, b r e e k t, wanneer hem, bij een toevallig gesprek, in tegenwoordigheid harer moeder gevoerd, moet blijken, dat Lize achter al zijn vlijt, welke hem geldelijk niet vooruitbrengt, nooit den verzwegen wensch gevoeld heeft door háár, ook hierin, te worden bewonderd.

Hoe zou Robert hebben geleefd als hij niet met Lize getrouwd was? Zou hij alles om zich heen hebben vergeten, alles en allen, om te werken aan de vlieg-machine; zooals hij de opmerkzaamheid voor zijn omgeving verloor, toen hij, elf jaar oud, den weefstoel maakte? Zou hij de examens gedaan, de betrekking aanvaard hebben en in de fabriek zijn gebleven? De vliegmachine kost hem geld en ook ongetrouwd zou hij ‘toch moeten eten’. Hij overdenkt dit en ziet het juist in. Desondanks ondergaat hij de teleurstellingen aan de fabriek als een slavernij, welke hij dulden moet om zijn gezin. De werklust der schatrijke directeuren maakt hem kregel: hij ‘zou luieren, als hij hun geld had!’... De stugheid dezer Twentenaars kwetst hem; tegenover hun directeurs-hooghartigheid weet hij, bij elke kleine botsing, zich zoon eener freule van Davelaer. - ‘Dat plèbs’, zucht hij wrokkig; en de wrevel wordt een verzwegen verwijt

aan Lize, ‘om wie hij hier zit’. Hij beseft zijn onrechtvaardigheid, spreekt het verwijt ook nooit uit; maar toont zijn ergernis in de behandeling van zijn vrouw en soms ook van de kinderen. Hij moet maar ‘hinaus ins feindliche Leben’; hij, de lichtgekwetste eenzelvige, die als student eerst is gaan ‘meedoen’, toen hij daardoor met Lize kon tennissen; die vóór dien tijd ‘dekroeg’ bezocht, uitsluitend om niet door te gaan voor een onmogelijken vent; die confectie droeg en frontjes, tot de snit van zijn broek en één uit het gauw aangeschafte stel overhemden voor ieder te zien kwamen, terwijl hij op asphalt stond met zijn racket.... Lize.... alles *geschiedde* òm haar. Voor zichzelven had hij genoeg aan zóó weinig! Weelde begeerde hij noch vermaak. Maar ook zou hij, alleen levend, van niemand een onaangenaam woord hebben verdragen. Nu moet hij een aanmerking aanhooren, dulden, wanneer hij tien minuten te laat komt, na een halven nacht vrijwillig en onbetaald te hebben gewerkt aan zijn plan tot verbetering van de machine. En Lize, die hem ‘onpraktisch’ noemt: ‘veel te ijverig, maar ook lomp’... Als zij hem ‘*beloonde*’, zou hij ‘nooit lomp zijn.’ Nu wringt de wrevel, maakt elke kleinigheid hem rampzalig; heeft hij telkens weer het gevoel ‘van een heer, die zich dagen lang niet kan wasschen’. Den zieledruk voelt hij als een lichamelijke benauwenis. Het allereerste boek in zijn leven is een *Robinson Crusoë* met plaatjes geweest. Toen hij later Aimard las en Cooper, stelden die hem danig te leur; zijn gansche hart bleef bij Robinson. Als student kocht hij twee edities van den oorspronkelijken Defoe: zijn eerste, erger dan ‘stukgelezen’ kinderboek bewaarde hij erbij als het kostbaarste. Want een Robinson te zijn, was de illuzie van den kleinen jongen, die eenzelvig en een knutselaar was. En toen het nichtje kwam logeeren, maakte Robert zijn eersten roman: verzon hij een eigen schipbreuk, met haar; en een leven, alleen met haar, op het eiland.

Deze kinder-fantazie verbeeldde den diepsten wensch van zijn leven.

Niets ervan was vervuld geraakt.

Lize droomde van ‘emancipatie’. Dat zij gestadig daarover las, gaf telkens aanleiding tot scènes. Juist, doordat óók hij... emancipatie had gewenscht. Een gelijkheid, die een-

heid mogelijk maakte. De twee kinderen van het eiland, alles met elkander deelend, in alles uitsluitend voor elkander. Liefde als egoïsme - van - twee. Lize's emancipatie-wenschen dreven haar gedachten, Verlangens naar daden-buitenshuis: dreven haar af van hem. Zij begeerde, wat hij afschuwelijk vond: wat zijn eenzelvigheid hem deed haten als 'belasting op liefde'. Aldoor kwelde dit bewustzijn van haar verlàngen naar 'het derde'. Hun kinderen waren al een 'derde', maar daaraan had zij niet genoeg! Nog meer wilde zij van en voor die vijandige 'wereld buiten hun tweeën'. Zich beklaagde hij, dat hij het vijandige leven in moest om er hun brood te halen; en de gedachten zijner vrouw waren 'meer uit dan thuis'. Hoe zou zij beseffen, wat het hem kostte, de kostwinner voor zijn gezin te zijn; wat zou haar nopen, hem te beloonen, voor wat zij begeerenswaard-opzichzelf vond? Zij beloonde noch troostte hem, doordien haar geest niet kon vermoeden, dat hij belooning of troost behoefde, op wat voor haar het loon in zichzelf droeg. Hij voelde dit als verongelijking en deze als een der verschijnselen van hun vereenzaming. Er was dus een, elkaar verzwarende, invloedswerking van oorzaak en gevolg. Hij zag in haar slechts de hartelooze: 'de koele' in een dubbelen zin. Haar theorieën haatte hij, omdat - of doordat - het de hare waren. Achter haar bemoeiingen voor de vrouwen en dochters der fabriekarbeiders, vond hij niets dan 'de geëmancipeerde'. Hij verwierp alle altruïsme, door haar. Hem werd altruïsme een slavernij, door haar 'onverliefdheid' hem opgedrongen. De geringe uitslag van haar ijver op maatschappelijk gebied, gaf hem voldoening, hoewel de nood in arbeidersgezinnen hem vroeger geprikkeld had tot een onmachtige woede tegen de directeuren. Ook dacht hij het louter een wraak op Lize, toen hij gehoor gaf aan het aanzoek van stadgenooten om mee te werken voor Pro Juventute. Maar wat hij al dadelijk deed voor één boefje, werd sedert telkens tot voorbeeld gesteld! Hij gaf daar zijn volle goedhartigheid. Was de natuur in hem zooveel beter dan de leer? Neen. Zijn theorieën waren bedorven. Lize's gedrag had ze vervalscht. Hij beeldde zich hardheid in; uit wrok, dat haar liefde-voor-hem nooit geweest was 'versmelting'. Hij wist: zij had hem kunnen vervormen, als

zij anders gehandeld, *van ander gevoel uit* elk ding gedaan had.

Wij zullen Robert's gevoelens niet verder ontleden. Voor de volledige vivisectie neemt men het boek. Onze belangstelling had Ego wel. Doch wij betreuren den draai aan het eind, waar o.i. Robert Lovenaar alle sympathie, en zelfs alle deernis, verbeurt, door zijn korten, tot daden gaanden, hartstocht voor de arbeidersvrouw. Waarom deze vreemde wending?

De vrouw is de zuster van den ondeugenden knaap, over wien Pro Juventute Lovenaar heeft aangesteld tot voogd, en wordt door zijne hartelijkheid voor haar gauwdief van een broer getroffen. Haar man, die een groot gedeelte van het fabrieksloon verdrinkt, is louter ruwheid voor haar en had het broertje graag veroordeeld gezien. Zij vergelijkt... en is bereid zich te geven, wanneer de schittering, uit bewondering of dankbare waardeering, waarmee haar prachtige oogen Lovenaar hebben tegen-gefonkeld, zijn begeerte met een schok heeft gewekt. Hij weifelt: - dubbel overspel; nooit, nog, was hij Lize ontrouw. In de woning harer moeder, waar hij komt om over den jongen te spreken, vindt hij haar alleen, een kind aan de borst. Aanvankelijk verteedert het aanschouwen van den zuigeling hem en zakt het verlangen in schaamte weg. Doch bij de klachten over haar man, die den jongen weer heeft geranseld, kijkt zij vreemd, bereid, hem aan... Lovenaar, de teergevoelige, geeft toe aan de verleiding èn ‘de teleurstelling schrijnde *terstond*’...

Ons is dit slot, welke overpeinzingen van sexueelen aard Ego er aan te verbinden wete, een - overbodige en onverklaarbare - teleurstelling!

***

‘Wat heb ik u voorspeld?’ had mijn hooggeschatte uitgever in margine op het exemplaar der *Amsterdamsche Courant* geschreven, dat hij zelf mij zond.

Wij hebben over dat slot gekibbeld!

Niettemin heeft juist Van Heerde's oordeel over den roman mij de eerste voldoening gegeven. Toen ik hem bezocht, naar hij dacht om over mijn Studie *De jeugd van Jan Luyken* te spreken, heeft hij aan den, vóór elke mededeeling,

mijnerzijds gestelden eisch van volstrekte geheimhouding zoolang ik die wilde, niet dan met stroefheid, bijna onwillig, voldaan. De handdruk met zijn: - ‘Mijn woord van eer’, was een norsche formaliteit. Doch toen ik weder naar Amsterdam kwam, om zijn beslissing over den geheimzinnigen roman van ‘Ego’ te vernemen, wachtte mij daar... een medemensch!

Hoe verschil ik van een doortastend man, die, als winkelbediende begonnen, de chef van een Uitgevers-Maatschappij werd! Nochtans had Van Heerde in het leed van mijn ‘Eenzame’ *de* teleurstelling van zijn leven herkend. Het verschil in gewaarwordingen boekte hij - de term is van hem - op den post literaire overdrijving; maar het algemeen menschelijke in de huwelijkservaring van Robert Lovenaar vervulde den ruwen, goedhartigen man, die plezier heeft in zijn vak, zijn druk bestaan beschouwt als genot; die zonder zijn gezin, zonder zijn kring van kennissen, zonder het zaken-gedoe met allerlei menschen, zeker diep ongelukkig zou zijn; maar, nu zijn aandacht erop was gevestigd, als een oude wond ìn zich de smart had ontdekt, welke Robert de nergens te ontvluchten eenzaamheid noemt.

- Als je vrouw je maar niet herkent! spotte hij en bedoelde iets meer dan een plagerijtje. Naar zijn meening toch verried zich een leeraar in letterkunde, doordat ik Lovenaar heb laten spreken van de ‘door elk herhaalde Rey uit Vondel's *Gijsbreght*’.

- Was 't maar zoo! Ik heb moeten naslaan!

Met schrijvers-ijver zei ik op:

De band, die harte bind
Der moeder aen het kind,
Gebaert met wee en smarte,
Aen haere borst met melck gevoed,
Soo lang gedraegen onder 't harte,
Verbind het bloed.

Noch stercker bind de band
Van 't paer, door hand aen hand
Verknocht, om niet te scheyden,
Na datse jaeren lang gepaert
Een kuysch en vreedsaem leven leyden,
Gelijck van aerd.

Daer soo de liefde viel,
Smolt liefde siel met siel
En hart met hart te gader...

- De ‘band van 't paer’ is bij de vrouw nìet sterker dan de moederliefde en de òngelijkheid van aard verhindert het smelten van ziel met ziel.

Even keek Van Heerde mij aan. Toen bleven zijn goedige oogen staren. Hij zuchtte, zweeg. De behoefte aan een inniger en dieper gemeenzaamheid dan wat men vriendschap pleegt te noemen en wat zóó zelden meer is dan omgang, bleek in dezen man-van-zaken te schuilen; iemand, geacht, gevreesd, gevleid, die midden in de maatschappij staat, niet uit lichtgekwetstheid de menschen mijdt; die kinderen heeft en goed voor hen is, doch beseft: - zij allen willen hùn weg gaan; één mensch, maar één, kon mijn levensgezel zijn: mijn gezellin! en zij was het niet...

Bij al het sukkelen van mijn vrouw en na de ziekte van mijn kind, is het honorarium voor *De Eenzame* welkom geweest.

Doch dat het lezen van de drukproeven: het ontzenuwende terugzien van werk in druk, minder heeft ontmoedigd dan bij vorige boeken, heb ik aan de onverwachte instemming ‘avant la lettre’ van mijn uitgever te danken: zij is als een extra-loon geweest.

II

Het blijft goed gaan met de kritieken; boven bidden en denken, zou Oom Alex gereed zijn te zeggen. Ik plak ze nu achter in dit boek; hier heb ik plaats noodig voor wat anders.

Zòu mijn leven een wending nemen? Er ligt iets vóór mij als een roman. Dit weet ik vast: er ontstond een illuzie. Ik zie, als niet àldoor meer kwellend, mijn diepste levensverlangen vóór mij.

In een couvert der uitgevers-maatschappij was een tweede gesloten, waarop, met schrijf-machine-letters: ‘Aan den schrijver van den roman *De Eenzame*, p.a.’, en dan Van Heerde's naam. Deze had zelf mijn adres geschreven. Ik

vond den brief aan de koffietafel en had, zoodra ik het tweede couvert zag, de tegenwoordigheid van geest, het in het eerste te laten en dit bij mij te steken.

- Van Van Heerde? vroeg Tilly nog.

En rustig loog ik:

- Ja, over de *Luyken*-studie. Er wordt een vignet in overgedrukt.

Alleen de laatste zin was waarheid en een nieuwtje voor mijn vrouw.

Fel nieuwsgierig was ik niet. Dat machinale adres zag zóó nuchter er uit! Om half drie moest ik op het gym' zijn en ik had nog iets na te kijken. Boven las ik...

Twee groote getypte vellen, waarop, zonder doorhaling of correctie:

Aan den schrijver van '*De Eenzame*'.

Uw verhaal is een klacht, die mij heeft getroffen, waarover ik u schrijven moet. Geeft 'Ego' niet zichzelf in 'Robert'? Waartoe anders de schuilnaam 'ego'? Maar overtuigender dan de keus van den schuilnaam vind ik den toon van het gansche boek. Zóó schrijft men om zich uit te spreken. In dit vermoeden ligt niets van... 'kritiek'! Het komt niet in mij op, uw werk als 'roman' te beoordeelen! Het heeft mij ontroerd, alsof een verre vriend mij zijn leed openbaarde, doordat het met zoo'n mooie oprechtheid den indruk geeft, dat gij zelf-gevoeld leed beschrijft. Vergis ik mij, geeft gij louter 'verbeelding'? Dan nog heb ik u wat te zeggen. Want uw boek spreekt iets uit als ervaring. Is het al geen 'tendenz'-werk, een van levensbegrip is het wel. Ego vertelde Robert's huwelijk, omdat hij zich zóó *het* huwelijk voorstelt.

Uw fijne ontleding van Robert's teleurstellingen heeft mij ontroerd, zooals andermans leed ons alleen kan schokken, indien wij zelf òf vol geluk zijn òf een soortgelijk leed hebben gekend.

En nu wilde ik dit zeggen aan... Robert: *Stel u niet voor, dat alleen de man lijdt*.

Robert's 'verstandige' vrouw lijdt nooit, zij 'heeft altijd het geluk in zichzelve'. Maar weet Robert niet, dat vele

vrouwen precies hetzelfde lijden als hij? Robert's ‘te kort’ aan ‘geestelijk samenleven’, daarover zijn wij het dadelijk eens.

Maar Robert komt nog anders ‘te kort.’ En hierover wilde ik dit tot hem zeggen: het ligt niet aan de sexen, Robert; het ligt aan de menschen, elk apart. Lize paste niet bij u, maar hoe menige man onthoudt op dezelfde wijze aan zijn trouwe, liefhebbende vrouw, wat het diepste wezen van deze behoeft. Zulke vrouwen kennen haar plicht, zooals Robert ten slotte den zijnen begrijpt; zij zijn gezond, niet overspannen; zij lijden in stilte. Ook rondom hen is het leven kleurloos, doch een klacht als de uwe doet beseffen, dat, hoewel onbereikbaar voor hen, toch *het* geluk te vinden moet wezen, daar eenzelfde verlangen drijft van twee zijden.

EEN VROUW.

***

Wat moest ik doen op dezen brief?

Met niemand kon ik er over spreken.

Onverschillig liet hij mij niet.

Even heb ik overlegd, of ik aan Van Heerde zou schrijven, omdat hij misschien uitkomst kon geven. Doch blijkbaar had hij den brief verzonden, onmiddellijk na de ontvangst, zooals hij hem van de post had ontvangen. De zegel droeg een onduidelijk spoorstempel.

Ik borg den brief, haalde hem tweemaal te voorschijn en er bleef iets onzekers in mij. Iets onrustigs. Bij buien beleed ik mij blij te zijn. Ik, de eenzaamling, in wien nog àltijd de heugenis van het dorp uit mijn jongensjaren voortleeft als het, onder de noodzakelijkheid der ‘loopbaan’-om-brood verloren, paradijs; ik, die kon hunkeren om buiten de maatschappij te mogen leven, zooals de bijna herstelde in een eindelooze ziekenzaal, welke dicht vol bedden staat, smachten moet om uit het zijne en ver weg onder de boomen te komen; ik voelde verheuging, omdat een onbekend mensch, een vrouw, wier naam ik zelfs niet wist, in mijne diepste gedachten zich mengde en tot troost mij schreef, dat ik ongelijk had. Maar ook stak de brief mij soms als een tarting of althans een uitnoodiging tot gemeenzaamheid, en dat

krenkte mij. Deze vrouw dacht toch niet, dat ik enkel hartstocht begeerde? Eene, die er onder leed, door opdringerigheid haar man van zich te hebben vervreemd, en toegaf nu aan een zieken drang om zonder gevaar aan éénen and're, een, die niet weten zou wie zij was, haar onbevredigd verlangen te uiten? Die *dit* een echo dacht op mijn boek! Of... was heel de brief wellicht niets dan een grap; was dus het effect van mijn eerlijk bekennen, dat er met Ego's smachten gespot was? Maar neen, wie spot, kan zoo niet schrijven! Ach, de slavernij van het ik. Dezelfde ellende der nooit overwonnen lichtgekwetstheid vervolgde en bereikte mij, zelfs na die zóó angstig-nauwlettend genomen voorzorgen van anonymiteit! Want de mogelijkheid van een bespotting... niemand zou óóit weten, wie ‘ik’ was; maar dat er ergens gelachen kòn zijn, zoo dan al niet door deze vrouw, was 't niet een mogelijke straf op die verfoeilijke behoefte, mijn wezen om-en-om te bekijken èn aan anderen te toonen? Ik eenzelvig! en 'k deed als een slet; erger deed ik dan die slechts haar lijf toont... deze onkuischheid verdiende dien hoon.

De goede Van Heerde zond mij, weer zelf en in gesloten couvert, het feuilleton van een Haagsche volkscourant, dat uitsluitend handelde over mijn boek. Gulzig las ik... De psychologie: hoe belangwekkend psychologie is, ofschoon óók gemeenschapskunst... enzoovoort. En ik stelde mij voor een jong journalist, redacteur aan dit krantje-voor-kleinewinkels, dat het vlijtigst gelezen wordt achter de toonbank; een jongeling, kranteman om den broode, droomend van schrijver-zijn: vele romans... gemachtigd om tot aanvulling met geestelijke voldoening van zijn al te karig loon, het blad met een ‘boekentafel’ te stoppen, den dag van de meeste advertenties. Nog meer walgde 'k van mijzelf, daar ik dit làs, daar Van Heerde kòn meenen, mij met zóó'n stuk-over-mij te pleizieren.

Het was drie dagen na de ontvangst van den brief. In mijn kamer zat ik de studie van Koopmans over Elisabeth Maria Post te lezen. De meid had mij thee gebracht en toen er nogmaals werd getikt, dacht ik aan een tweede kopje. Maar weer het couvert der ‘Maatschappij’! En... daarin hetzelfde getypte adres met dezen brief, weer van de machine.

Ik ben bang, Ego, niet, dat gij verkeerd van mij denkt, maar wel, dat gij een onjuisten indruk hebt kunnen krijgen van de bedoeling, waarmee ik u heb geschreven. Toen ik het klad van mijn brief herlas, beving mij plotseling de vrees, u te hebben kunnen kwetsen met wat er misschien uit valt op te maken. Kendet gij mij, uwe mogelijke gekrenktheid zou een beleediging voor mij zijn. Daar een *geheel-onbekende* u *zonder meer* is komen belijden: uwe gevoelens correspondeeren met die bij vele vrouwen, zoudt gij hieruit misschien kùnnen opmaken, dat ik in het eenzaamheids-gevoel van Robert Lovenaar niets dan onvoldaan lichamelijk begeeren heb gezien. Geloof mij, *ik* had u *dàn* niet geschreven. Want deze onvoldaanheid bij vele mannen weten wij vrouwen maar al te goed. Neen, wat mij in uw klacht heeft getroffen, is de, alleen bij volkomen eerlijkheid mogelijke, overtuigende kracht, waarmee gij de eenheid hebt bepleit, het onverbrekelijk verband tusschen lichaams- en ziels-begeeren. Hiermee heft gij het eerste op en haalt gij voor mijn gevoel het laatste niet neer. Ik beken, dat dit inzicht mij nieuw is. Wij vrouwen aarzelen - schuchter, zelfs tegenover onszelve - over sommige dingen door te denken. ‘Geest en beest zijn een’, naar Robert's overtuiging. Ik heb eens een studie gelezen over Büchner, den man van *Kraft und Stoff*, en wat ik begreep van dat materialisme, maakte het mij niet sympathiek. Maar de klacht van Robert beteekent iets anders. Ik vind in haar *huwelijks-idealisme* en een beschuldiging tegen die vrouwen, die niet vermogen de minnares van haar man te zijn; die het zinnelijke in de liefde als iets bijkomstigs, zoo niet minderwaardigs beschouwen; voor wie de man nooit meer is dan een vriend: niet, dus, de eenige-mensch-op-aarde, (dit streepjeszetten leer ik van u!).

Robert begeerde, dat Lize het geluk van het moederschap zou hebben gekend na een ander, even groot; na een vervoering in de gemeenschap met hem, van welke extaze haar innigste liefdebesef het geluk van het moederschap nooit zou scheiden.

Misschien meldt gij mij, of ik goed heb gelezen.

‘Ego’ kan het niet euvel duiden, dat ook mijn naam zich ‘verschuilt’. Heden over een week zal ik, gewapend met

een paar couverten als het hierbij gaande, aan het postkantoor te Utrecht navragen, of er een brief, aldus geadresseerd, is ingekomen.

EEN VROUW.

***

Onmiddellijk heb ik een antwoord geschreven en op mijn Remington overgetypt. Het ingesloten couvert maakte mij later achterdochtig. Met een beverig, burgerlijk handje stond er: 'Mejuffrouw Joh[a]. van Bleek, post restant Utrecht.' Dat was niet zij, dat kon zij niet zijn... Werkte zij méér met poste-restante's? Dus... misschien dan tòch een student?... Maar de brieven zelf, vooral deze tweede, zoo fijn reageerend op mijn gewaarwordingen: - ik kon, ik wilde aan spot niet gelooven. Het trof mij, dat de couverten, blijkens de poststempels, waarvan de data drie weken verschilden, meer dan een half jaar oud waren... Nogmaals wàntrouwde ik, en verwenschte mijn argwaan, en wilde mijn antwoord toèn dadelijk posten - doch, gedachtig aan haar 'over een week', deed ik het den vijfden dag in de bus.

Mevrouw, hoè heeft u mij verblijd en hoe fijn hebt u *alles* begrepen. Ook, dat inderdaad de eerste brief mij heeft doen vreezen... wat u vermoedde.

Wij hebben elkander iets geleerd. Uw 'les' heeft mij niet vroolijker, wel zachter gestemd. Ach, hòe moeilijk is het leven voor die onverstandigen, die te fijn werden geschapen om ooit te leeren ruig zijn! Onverstandig kan men helaas wezen op vele wijzen. Doch hoe, met het fijnste 'verstand' en de beste bedoelingen, althans onder beschaafden - en juist dáár worden deze dingen beseft-en-gevoeld - zich te vrijwaren voor de huwelijksteleurstellingen, over welker grievenden ernst u en ik het zoo merkwaardig eens blijken?

Want hoe bereikt men het liefdesgeluk zonder kans op de - ik geloof: vele levens brekende - ervaring, dat men *niet* bij elkander past? Daargelaten, dat Robert's meisje zich nooit zou hebben onderworpen aan de boersche zeden in sommige streken, waar met algemeen goedvinden de

eerste zwangerschap wordt afgewacht, voordat men besluit tot het huwelijk; ook daarmee zou Robert niet zijn gevrijwaard voor die volslagen lijdelijkheid, die hem als onverschilligheid kwelt. Lize vermoedt geen bestaan van vervoering, leert zelfs nooit zijn teleurgestelde verwachting begrijpen. Men neemt te makkelijk aan als regel, dat stille plassen diepe gronden hebben. Ook over ondiepen grond kan het water gelijkmatig heenglijden, zonder ooit op te slaan tot golving! De man, die een rustig meisje liefheeft, beschouwt haar gelijkmatigheid eerbiedig als een hem lieve openbaring van maagdelijkheid. Hun geestelijk samenleven gaat nog niet diep, maar de maagdelijkheid maakt immers schuchter!... Hij betaalt den oranjebloesem duur. Wat hem liefelijke onvolkomenheid der maagd scheen, blijkt aard van den mensch. Evenmin als den hartstocht zelf, waar uit voor hem de vervoering ontstaan zou, die ons het Oneindige naderen doet, en welken zij ducht als heftigheid; verlangt zij de drift van zijn geest te deelen, die zij vreest als een koorts zijner ziel.

'k Geef toe, dat veel van zulk verschil blijken *kan* tijdens de verloving, den ernstigen omgang, langdurig en ‘vrij’, als Hollandsche engagementen zijn. Doch zooals mij een voorbeeld bekend is van een liefhebbend meisje uit deftigen kring, dat, in de verloving al vrouw geworden, zich aanleerde en aanwende hartstochts-genieting te liegen, om hem, dien zij tot echtgenoot wìlde - een kunstenaar van boersche afkomst - toch maar op dat, haar toornig gezegd, verlangen, dien eisch van zijn drift, tevreden te stellen; zoo komt het zeker - en vaker - voor, dat het meisje leert meepraten; en eerst de vrouw beseft, niet te willen beamen; en toont, niet verder mee te kunnen. Blijft dan ‘de’ liefde die alles goed-maakt? Degene, die ‘alle dingen vergeeft’! Alsof men tot harmonie kwam door dulden; alsof de noodzakelijkheid van te dulden de mogelijkheid van eenheid niet uitsloot!

De ‘fatsoenlijke’ leugenaarster, van wie ik hierboven rep, was evenmin mooi als hartstochtelijk. Doch tegen haar verbintenis met den doodarmen beeldhouwer van lagen komaf, had haar familie niets dan bezwaren en zij moest daarvan soms de gegrondheid erkennen. Haar heeft dus stellig ‘de’

liefde gedreven. Geeft haar huwelijk dan niet het ‘levend bewijs’, dat *de* vrouw, of dat althans *onze* vrouw, den geslachts-omgang als iets bijkomstigs beschouwt en als iets bijkomstigs beschouwd wil zien? Ach, Mevrouw, *wij beiden* zijn... uitzonderingen...

***

De brief kwam terecht. Het antwoord luidde:

U zult, evenmin als ik, ooit begeerd hebben, géén uitzondering te zijn. U wenschte slechts, niet alleen te staan. Er zijn ongetwijfeld meisjes-en-vrouwen, gelijk aan de echtgenoote van dien beeldhouwer, die, naar ik gaarne aanneem, een hoogstaande vrouw is.

Trouwens, dergelijk bedrog: - de moed daarin; het idealisme, bij machte, door geestelijke toewijding fyzieken weerzin weg te huichelen - en meer! - zou het zelfs dien... forschen boer, een kunstenaar, dus ontvankelijk, niet hebben verteederd en dankbaar gestemd, indien hij het eens heeft leeren doorgronden?

Lize Lovenaar was anders! Zij geeft niets om Robert's streven, onthoudt hem ook geestelijke ‘belooning’. Een doeltreffend voorbeeld voor de theorieën van uw boek vind ik dit beeldhouwers-huwelijk dus niet. Daar toch ontbrak bij de vrouw slechts de hartstocht, Lovenaar's lijden is *iets anders;* hij ontbeert veel meer dan gedeelde passie. Ik zie zijn vrouw als alleen-cerebraal, haar ontbreekt alle temperament, om nog ééns dit gevaarlijke woord te gebruiken.

Dat gebrek nu, ach, waarde Ego, het kan blijken op vele wijzen. Een gezonde, krachtige man, wiens aangenaam uiterlijk invloed op het meisje heeft geoefend en die haar ook stellig lief-had en -heeft, kan, zonder opzet, zijne vrouw laten in de algeheele, de dubbele verhongering, waarover Robert Lovenaar klaagt. Eenvoudig, doordien de man aandrift mist; het temperament, dat een gevoel, welk het ook zij, tot ‘vervoering’ doet stijgen. Er bestaat de behoefte aan een innigheid, welke, vele vormen aannemend, met de jaren verandert, doch niet vermindert. Die behoefte heb ik in Robert gevonden, en, hoewel van de andere sexe, volledig met hem meegevoeld.

Doch juist waar dit ‘extatische’ zulke fijne, of althans vaak moeilijk aan te wijzen grens-vormen heeft, heb ik het slot van uw boek betreurd, minder nog door den indruk, welken het op mijzelve maakte, dan om het praktische gevolg, dat het menigeen van uw werk zal vervreemden, nadat hij aanvankelijk met instemming naar u heeft geluisterd. Robert's klacht over Lize's koelheid aanvaardend, mag ik, als vrouw, den auteur misschien zeggen: opdat het leed ons treffen zal, moeten wij weten: die man vraagt liefde, hij verlangt niet *louter* naar hartstocht. Welnu, hoe zou hij iets anders vinden dan even stilling van zijn drift, bij die, gemakkelijk hem ter wille wordende, doch verder niets voor hem beteekenende arbeidersvrouw, die, met een zuigeling aan de borst, slechts door de bijkomstigheden van haars mans ruwheid en zijne goedheid voor haar broertje, tot den mijnheer zich voelt aangetrokken? Hoe kòn Robert hartstocht verwachten van haar? De keus der figuur lijkt mij ook verkeerd, omdat zij schijnt gedaan in de meening, dat ruwe, onbeschaafde vrouwen vanzelve hartstochtelijker zouden zijn dan beschaafde, verfijnde.

EEN VROUW.

***

Een p.s. gaf den dag voor het antwoord aan. Ik schreef:

Schrijvers-ijdelheid, Mevrouw, en dat eind van uw brief, waarin u die prikkelt! Ach, geloof mij niet ondankbaar. Deze, met innige erkentelijkheid gezegende correspondentie is uit en om mijn *Eenzame* ontstaan. Ik heb er eene ziel door gevonden, die mij begrijpt en die even fijn voelt als scherp denkt. U moet beseffen, hòeveel dit waard is voor den man, die zich in *De Eenzame* g a f.

Negen jaar geleden ben ik aan het boek begonnen, toen ik vijf jaar getrouwd en mijn kind drie jaar was. Mijn boek zou een biecht zijn en een wraak. Een wraak op het leven, niet op mijn vrouw. Toch was het een klacht en zelfs een aanklacht, dit boek, dat waarschuwen wilde met waarheid; en hierom mocht mijn vrouw niet weten, dat haar man het had geschreven.

Mijn maatregelen zijn afdoende gebleken. Niets in het

verhaal kan mij verraden; de groote uitgever, die het aanvaardde, heeft wetenschappelijke werken van mij onder de menschen gebracht en een soortgelijk ter perse; onze briefwisseling houdt zonder moeite in mijne woning den schijn op, dat zij die andere boeken betreft. Hij is een volkomen gentleman; zijn woord van eer kan ik vertrouwen; de anonymiteit van den schrijver doet trouwens geen afbreuk aan de belangstelling.

Deze nuchtere mededeelingen bedoelen u te doen beseffen, dat de verschijning van *De Eenzame* met geduldig overleg is voorbereid. Zou de constructie dan niet lang overdacht zijn? Waar ik te kort schoot, faalden mijn gaven: in de taal, in de moeilijke kunst der beschrijving, in het vinden van bijzonderheden, welke het verhaal rijker zouden gemaakt hebben en levendiger. Maar Robert's zwakheid en teleurstelling bij die arbeidersvrouw, zijn veel meer dan een detail; dit brok is een onderdeel van den bouw en ik herhaal: die is lang overdacht.

Toch veroordeelen de meeste critici het, evenals u. - Het slot moet verklaard uit de rest van het boek. Had ik Robert liefde doen vinden, hij zou niet meer *De Eenzame* zijn, ook indien deze liefde hem en de beminde voeren moest tot de smart der *Entsagung*. Mijn boek, bij een schilderij vergeleken, zou dus niet in één toon zijn gehouden. Ik dacht (en acht) het een versterking van den idealistischen geest, dat Robert aan zijn hartstocht voldoet en onmiddellijk onvoldaan is. Hiertoe moest het zijn niets dan hartstocht en mocht het niet zijn gedeelde hartstocht, daar deze nieuwe verwikkeling noodzakelijk ten gevolge zou hebben: verwijten der vrouw en weer ander zelfverwijt bij Robert. Ook zou gedeelde hartstocht kunnen vòeren tot liefde of althans kunnen schijnen liefde te zijn.

Aan het jaren lang driftig begeerde moest, dus, Robert kunnen voldoen en daarbij onbevredigd blijven. Gekochte liefde walgde hem. Kon, ook van te voren, geen mogelijke voldoening hem schijnen. Is het minder democratisch dan de werkelijkheid, te meenen, dat eene vrouw uit het volk eerder tot deze daad zal komen dan de meer beschaafde? Niet, doordat zij hartstochtelijker zijn zou, maar doordat in hare onbeschaafde omgeving reeds het meisje met ruwe

onbeschroomdheid wordt achtervolgd. Zij heeft, behalve haar lichaam, haar hart te geven - ànder geestelijks immers niet? Dat hart, nu, wrokt tegen haar man, het is vol liefde voor het broertje, raakt hierdoor vol dankbaarheid voor Robert. In deze gevoelens ziet zij hem vóór zich; hij kijkt naar haar als zoo menige man. Hoewel hij niet, als die anderen, plomp zijn begeeren te kennen geeft, integendeel schroomt en het tracht te verbergen - verstaat zij hem en wil hem 'beloonen'. Deze vrouw wil wèl hem beloonen: met wat zij hem te geven heeft. Nu gutst door zijn bewustzijn: *de* passie! en even flitst het door zijn verbeelding, dat ook *zij* bedroefd is, want 'eenzaam', als hij; dat hij Lize zou kunnen verlaten om haar - om haar, die hem *de* passie schijnt...

Ook bij haar blijft hij de eenzame. De niet beschaafde meid-uit-het-volk, sappige vrucht van bloedrijke liefde, wil zijn mansverlangen stillen; doch haar overgave is wraak en belooning, geen voldoening aan eigen lust. Hoe zou ze bij den armbloedigen heer ondergaan, wat haar man lichamelijk voor haar geweest is?... De teleurstelling schrijnt hem *terstond*. En kweekt de wroeging: het meelij met Lize, dat hem niet minder eenzaam zal maken, al stemt het tot weemoedig berusten.

Sluit dit alles *niet* logisch aan bij de rest?

***

Zoo had ik geschreven, een avond laat. Ik dacht mij moe, ging dus te bed - ik kon den slaap, de rust niet vinden.

Want het drong in mij, *Haar* àlles te zeggen.

Aan iemand te zeggen, wie Ego was.

Haar op te biechten, wie, hoe ik was.

Ik wentelde, gooide het middenlijf op. Tilly, naast mij, werd even onrustig. Toen heb ik een tijd lang mij stil gehouden; daar Tilly doorsliep, mij verwijderd; en voortgeschreven, diep in den nacht; en *dit* haar in het handschrift gezonden.

Mijn naam heb ik echter nog niet genoemd, wel vergunning gevraagd daartoe, wat de bede insloot, den haren te kennen. Dat de brieven gaan zouden van mensch tot mensch.

Wat ik al schreef, weet ik niet meer. 't Kwam uit de behoefte, mij gansch te doen kennen. Zonder bijzonderheden over de uiterlijke omstandigheden, zeide ik het verschil tusschen Robert en mij: het verschil en de overeenkomst. Ik trachtte het opdringerige in mijn daad goed te praten, o.a. met een herinnering aan de, haar zeker bekende, briefwisseling tusschen Marie Basjkirtsef en Guy de Maupassant, verzekerend, dat mijn vrijmoedigheid voortkwam uit een ander verlangen dan bij den sceptischen sensualist. ‘Ik ben alleen, was altijd alleen; ik heb geen zuster, zelfs geen broeder.’

Op den, naar gewoonte, door haar aangeduiden dag, mòet de brief te Utrecht geweest zijn.

Dagen vergingen, een week, toen weken: het antwoord, waarvan ik geluk verwachtte, bleef uit.

III.

Sannie is verloofd met Jhr. Dr. Nicolaas Mogge, een adellijk predikant van de ethische richting. Ik wist niet precies, wat dat was voor een richting. Tilly gaf toe, op mijn gemopper, dat ethisch te zijn, wel het minste is, van een dominee te verlangen, zelfs in dezen slappen tijd; op het gym' heb ik Winkler Prins nageslagen, om iets van Mogge's ‘richting’ te weten, voordat we naar Heidelust gingen, feliciteeren.

Want mama had dit zoo besteld. De kennismaking met den aanstaanden halve-zwager trof met haar zestigsten jaardag samen; zoo sprak het vanzelf, dat wij overkwamen.

Al het gebeurde op dezen Zondag Staat in mijn herinnering als een kring van beuzelige ergernisjes en gegriefdheidjes rondom het ééne moment van verbijstering, dien schrik, die ontnuchtering... dat vreemde...

Evenals wij verwacht vóór den lunch, waren Lex en haar man pas na tweeën gekomen. Kieboom had weliswaar opgebeld, dat Lex hoofdpijn had, nog wat rustte; maar mama vond haar wegblijven onbehoorlijk en zoo iets ontsnapt niet aan den speurzin van Lex. Dus zat men in de hall-vol-bloemen weinig gezellig, gedrongen bijeen: Tilly en Kieboom allebei angstig, Lex en Sannie allebei boos en de dominee vreemdeeendig.

Opeens vroeg Lex hem: - Je leest zeker veel? Ze deed telkens vragen met effen gezicht, en moest zien, dat zij Sannie ergerde, hoewel, wat zij vroeg, op zichzelf niets vreemds had. De mogelijkheid, dat een jong geestelijke niet veel zou lezen, kon desnoods als een onbeschaamde onderstelling gelden, doch de toon van Lex was zóó gewoon: de vraag was banáál - als vele vragen.

- O ja, zei Nico, dat gaat nog al wel.

Kwaaddenkendheid alleen zou in den toon van het antwoord ongeduld hebben gehoord of gekwetste hooghartigheid. Feitelijk was het banaal - als de vraag.

- Ken jìj de roman *De Eenzame?*

Tweemaal heb ik over het boek hooren spreken. Eens op het gym', in de leerarenkamer, waar ik kalm loog, het nog niet te kennen; eens, toen Tilly en ik een Zondagsvisite achter Gorssel maakten en de onuitstaanbare vrouw des huizes daar, eenzaam buiten, literair deed, omdat zij een ‘auteur’ op bezoek had. Haar heb ik een ontwijkend antwoord gegeven.

Waardoor drááide nu alles om mij heen?

Jaren lang, zelfs al voordat ik aan het boek schreef, heb ik, van den beginne af vastbesloten het auteurschap geheim te houden, mij ingedacht in allerlei mogelijke kwellingen bij deze anonymiteit. Ik heb eens een debat mij voorgesteld, hier op Heidelust over *De Eenzame* te voeren met Oom Alex! Hoe zat ik daar nu verbluft, als doorschokt, enkel doordat Lex het boek noemde? Ik moest mij dwingen op te zien: Lex keek naar Nico, haar oogen glansden plagerig; vóór de mijne schoot een floers.

Nico verklaarde, onverschillig, van dien roman niet te hebben gehoord. Als was 't hem te veel, informeerde hij, of het een oorspronkelijk werk was.

- Zeker, zei Lex. Maar de schrijver noemt zich Ego. Henk, weet jij niet, wie het is?

- 'n Romànschrijver Ego? Onbekend.

Met dof geluid zei ik dit, niet zonder moeite; en trachtte rustig vóór me te kijken.

- ‘Ego’? ‘Ik’! zei nu Kieboom wijsneuzig.

Zijn pédante toon redde mij. Ik kon uitbarsten:

- Kieboom! Jij? Kerel, heb jij een boek geschreven?!

Everhard lachte, zelfs Sannie; Lex ging luidruchtig in op de grap; haar plaagoogen keken van Kieboom naar mij: de stralende blik bléef even, doorborend...

Twijfel was niet meer mogelijk.

't Bewustzijn doorbonsde mij: *Lex is het, Lex!* en in mij was tegelijk verbazing en een vreemd besef, dat ik hàd moeten weten.

Hoe mij langer goed te houden? Opstaande, lachte ik nog eens flink: - deed het om me een houding te geven; doch dit spotten met Kieboom was ook een voldoening, al voelde ik tevens wreedheid schrijnen.

'k Vroeg nu aan Tilly: - Is Suus in de tuin? - Ook Everhard was opgestaan; samen traden we naar buiten. Onmiddellijk vond ik mijn vluchten onnoozel; zou niemand opmerken, dat ik vreemd deed? God, als één van hen mij verdacht...

Lex' kinderen balden op het grasveld; ik ging naar hen toe, speelde den grappigen oom, doch bespiedde gestadig het huis. Sannie en Nico dwaalden den tuin in, en toen zij gearmd langs ons grasveld kwamen, praatte ik opgewekt met hen en werd het gemakkelijk eens met Nico, dat Ee het evenbeeld was van Kieboom en Tootje wel wat had van Lex. Hoe de moeder, eenmaal getrouwd, is veranderd, wat ik trouwens altijd verwacht heb, vond ik voor het aanstaande familielid een nog te intieme mededeeling.

Even later kwam Tilly buiten, en riep om Suus, en ik ging hooren wat er was, daar het kind wilde blijven spelen; eerst toen daalde over mijn ongerustheid de overtuiging neer, dat ik om niets was bang geweest.

Maar nu doordrong het besef: *het is Lex!* mij als een vloed van overstelpende, tegenstrijdige gewaarwordingen, Hoewel ik met triomfantelijke verontwaardiging de mogelijkheid verwierp van verraad door Lex, maakte de gedachte: ‘de zuster’ mij bang en vooral beschaamd, verlegen. Had ik mij niet al een ‘roman’ gedroomd met ‘*haar*’, ‘*die vrouw*’: een móóg'lijke liefde, verrassend geluk van een *âme soeur?* - En nu was het, wàs het: *de zuster*...

In de hall terugkeerend, vond ik er met voldoening niemand dan mama en de binnenmeid, die spraken over huishoudelijke dingen, zoodat ik nauwelijks opgemerkt werd en

ongehinderd naar boven kon loopen. Zou Lex daar zijn? Ik had haar nergens ontdekt in den tuin. 't Verlangen brandde, meer te weten; te spreken háár, met wie ik in complot was; en tegelijk zag ik er tegen op, of ik een misdaad aan haar had begaan. Ik maakte mij wijs, slechts uit de begeerte, alleen te zijn, naar de boekenkamer te sluipen: de ruime, deftige kamer met het groote balcon en de deurramen, waar ik jaren geleden met bleek-makend ontzag was binnengetreden, toen 'neef de minister' mij wel wilde ontvangen. Nu duwde ik ongeduldig een stoel vóór een van de zijramen en door de spleten der neergelaten jaloezie zag ik de huisgenooten paars- en groepsgewijs drentelen en staan. Vlak onder mijn venster gaf Kieboom zijn ongeveinsde, volledige aandacht aan de monstering van sigarette-merken, waarmee Jan uit het huis was gekomen. Lex ontdekte ik nergens. Haar kinderen speelden nog op het grasveld.

Toen ging de kamerdeur open en, hoewel ik zat afgewend, wist ik terstond dat zij daar was. De aandrift doorvloog mij snel op te rijzen, doch met den onmiddellijken reflex, dat ik beter bleef zitten peinzen. Zij kwam nader en nu stond ik op. 'k Zag, dat zij de deur had opengelaten. Er was niets van verlegenheid aan haar. Zij overreikte mij een groot, geel couvert.

- Zou jij dat eens willen lezen?
- Het antwoord?

En, daar zij mij vragend aankeek:

- Van juffrouw Van Bleek.

Na iets als een fronsen, zacht, máár gewoon:

- Juffrouw Van Bleek is een kindermeid. Het mijne heb je immers straks in de hall gekregen.
- Dank je... Ben je niet boos?
- Waarom zou ik boos zijn?
- Was ik niet indiskreet?... Maar dan nog - jij, als zuster...
- Ach, over jullie verhouding heb je me immers niets nieuws geschreven. Ook niet in het boek.
- Hadt je begrepen, dat het van mij was?
- Nee. Ik had je zelfs niet met Robert vergeleken. Anders had ik natuurlijk die brief niet geschreven. Je hebt je nap gemaskerd. Eens, in het getypte gedeelte van je laatste brief,

dacht ik aan je... 'k zag niet dadelijk, dat er handschrift volgde; maar toch, geen Ahnung, ook geen moment, dat ik het spelletje speelde met jou. Toen, die malle verrassing jou hand te herkennen!...
- Je voelt, dat Tilly het niet moet weten.
- Och, natuurlijk! Maar toe, wil je dit eens lezen?

Ik was bedremmeld, maar keek haar nu aan. En niet-prettig trof me haar houding. Het hoofd iets schuin, bezag zij zich in den grooten spiegel, die boven de lederen kanapee hangt. Ik nikte naar het couvert en vroeg:
- Graag. Maar wat is het?
- Och, zei ze, iets dat ik heb geschreven. Maar... net als Ego, in het geheim, hoor!

Ik vond opeens mij dom en dwaas.

- Een novelle?

- Ja, och, lees maar... Willem weet er niets van. Hij zou het natuurlijk aanstellerig vinden. Bewaar het maar, tot ik je spreek. Dank je bij voorbaat.

De eerste etensbel klonk van het dak. Zij had opeens haast en liet mij staan.

***

Ik wàs teleurgesteld.

Waardoor?

Wrevelig schold ik me idioot.

Maar als een man, die beklag verdient, ontmoedigd, ging ik langzaam de trap af en had nauwelijks aandacht voor haar kinderen, die, door Suus, alsof ze al moedertje was, naar boven geleid, mij tegenhielden om den afloop van het spel te verteilen.

In de jassenkamer borg ik het couvert in den binnenzak van mijn demi-saison. Hoe ik ook tegen de stemming streed, ik voelde mij kriebelig, ontnuchterd. Aan de muur-fontein wilde ik handen-wasschen; 'k vergiste mij, draaide de warmwater-kraan open en vervloekte de stomme keuken die deze leiding te heet liet worden. Was ik niet zelf de botterik? Ik, met mijn ‘avontuur’ om een boek! Anders dan - vaak - in mijn fantazie, had ik immers nooit avonturen beleefd!

Uit behoefte aan verkoeling, liet ik den kouden straal

zóó stroomen, dat mijn beide manchetten werden bespat. Ik was een zielig unpraktische kerel. Onder het omkeeren van de manchette-knoopen, keek ik de jassenkamer rond. Hoe armoedig-vaal kwam mijn demi-saison uit naast de Engelsche jassen van Everhard en Jan! En die mantel van Tilly, nog wel haar paaschpronk! Wanneer we naar Heidelust moeten, haalt zij het beste goed te voorschijn, voor zich en voor Suus en voor mij. Hìer, enkel aan de hoeden en mantels en overjassen, aan dat bijkomstigs van de kleeding, aanzag ik de minderheid van mijn huis. En wat beteekent voor de praktijk van het leven, de - al net als de meeste kleeren bij ons - *eigen-gemaakte* meerderheid van een schrijver? Romans schrijven is hoogstens *een aardigheidje erbij*, zooals nu voor Lex, die me net kwam verteilen: ‘alle belangstelling voor je boek, maar, kijk dit eens in? 'k méén, dat ik het ook kan.’... Praktisch heeft Lex gedaan: rijk getrouwd! Een mooie meid, arm, maar van goeie familie, trouwt een luiwammes, sportwellusteling, van minder kom-af, maar die duiten heeft. Zij kan nu meedoen. Tilly... ik voelde meelij met haar, louter door 't zien van haar hoed en mantel. En dan was ik nog ontevreden! Dan dorst ik nog tuk op een ‘avontuur’ zijn!

De manchetten, met zenuwvingers onder de mouwen geduwd, drukten beide de hemdsmouwen op. Een van de zwagers zou 't moeten zien: frontje, niet eens een overhemd, en losse manchetten... Ik voelde me veilig, omdat ik alléén was. Het besef, dat ik vaak, ook bij het logeeren op Heidelust, heb: de armoe, die telkens wat heeft te verbergen voor de menschen van 't huis, zelfs voor de meiden!

Het was bijna, of deze jassen... of ze sprakeloos-starend me gispten: - ‘Jij, ouwe getrouwde sjofele man, wees blij met wat je nog hebt gekregen, en dat je hier zijn mag, jij, bij ons - hadt jij gehoopt op een avontuur!?... Dáár moet je jong voor zijn, slank en jong. Daar moet je rijk voor zijn, als wij. Zie nu maar zelf: ons en, hier, jou jas: de voering, bij de armsgaten, is versleten; de mouw-omslagen rafelen; de kraag is grauw, de heele jas vaal... Voor avonturen, jij, li-te-ra-tor, moet je beter gekleed gaan en jong zijn...’

Dicht-opeen in een rij, de jassen. En, aan een tweeden

kapstok-wand, nog meer naast en over elkaar, in een achtelooze opeenhooping: mantels, doeken, sjaals, zelfs bont: veel goed, dat daar hing als vergeten; toevallig bijeen, van winter en zomer, uit den overvloed der vrouwekleeren van een rijk gezin. Op een grooter knop, in den hoek apart, een tuin-doek van mama, dien ik kende; die me heugde van lang geleden, toen alles hier me verlegen maakte, in mijn onhandige armoe vol eerbied...

Ik ontstelde bij het zien van dien doek. Want ik herinnerde me een anderen, welke ook zoo hing, alleen, vergeten: - aan dien, als van valsch vernuft gegoten, ijzeren kapstok, dat jachtgerei, in het verlaten huis der Makkink's, den ochtend, toen ik daar kwam met Lex, omdat zij voor mij piano zou speien. Mij doorvloog, wat ik die dagen doorvoeld had, toen ik Lex mooi vond, verleidelijk; verschrikt mij afvroeg: ben ik verliefd? en het duidelijk antwoord der zelfkennis kreeg: hoe zou ik bij háár vinden, wat ik behoef; hoe zou zij het mij geven, zelfs, als zij mijn liefde aannam? Zij, Carmen, hoeft noch heeft te geven; zij, die te ontvangen verlangt... Waren de brieven van ‘Juffrouw van Bleek’ geen bevestiging van mijne diagnose? Op mijn klacht: ‘ik heb te weinig ontvangen’ - de hare: ‘ook ik heb te weinig ontvangen’. Of...?

Met het couvert, dat ik verbergen ging, was ik geslopen door het eenige ‘ouderlijk huis’, dat mij nu al veertien jaar restte, geslopen naar dit kleerenhok en had de deur zorgvuldig gesloten. Nu drongen uit de hall geruchten der van boven gekomen menschen, en overspannen luisterde ik, als liep ik gevaar te worden betrapt.

Want het gulpte als vloedgolf door mijn wezen, dat Lex in de brieven verlangen gebiecht had; 't verlangen, waar ik *het geluk* in wist; dat zij ontbeerde, wat ik ontbeerde; en dat ik haar nooit zóó mooi had geweten, of nooit mij had durven rekenschap geven, hoè mooi ik haar vond, hoe inalles-begeerlijk, als nu ik van haar begeeren wist.

***

Ik zat naast wie mijn beste gevoel: mijn trots, maar ook wat er teers in mij is, niet dan met spottenden tegenzin den

naam van moeder pleegt te geven. En ik wilde, ik zou met haar praten. Het was angst, het was lafheid, maar ik wilde een goeden indruk maken op de hooghartige, mij nog altijd gering-schattende, maar ook steeds impulsieve vrouw. Rechts van haar zat Nico; doch het lag in de lijn harer conventioneele opvattingen, dat het dezen was vergund, bij dit eerste maal midden in de familie, zich, blij-hoffelijk, bijna uitsluitend te bemoeien met Sannie. Aan mijn linkerhand zat Mien aan een hoekplaats der lange tafel. En vlak tegenover mij was Lex. Tootje zat naast haar, tegenover Mien, en Ee was, tusschen Tootje en Mien in, er naast gezet aan den smallen rand van den disch. Toen ik hem zei: - Maar Ee, wat een eer; jij, heel alleen boven aan de tafel! lachte hij trotsch met zijn moeders oogen. Er weide een verlangen in mij, de jonge, mooie moeder aardige dingen te zeggen over haar, zoo uitstekend gekleede en keurig zich houdende, mooie kinderen. Ik durfde niet, om Mama en om Mien. Mijn oogen trokken een diagonaal naar Suus, op de andere hoekplaats aan den overkant: er was iets burgerlijks aan haar, of ten-minste iets te provinciaalsch'; en bitter bedacht ik: - Weer kwestie van geld; 't is al mooi, wat Tilly voor zich en voor Suus maakt, alles zelf, met één dag in de maand de zweeterige naaimug uit de Barlheze. Lex en Mien Spraken van Hirsch; beiden waren naar Amsterdam geweest - alleen om kleeren de reis gedaan en dan voor dien grooten, duren winkel... Ik knikte naar Suus; haar pupillen vergrootten, terwijl ze beschroomd terug groette. Ze zat daar vervelend, naast Oom Kieboom en tegenover Oom Jan, allebei te lui om te praten. Everhard was wel de beste van 't nest - hij sprak nu opgewekt met Tilly, die tusschen hem en Kieboom in zat. Nogmaals keek ik dezen aan: - hij was de eenige, die voor den tweeden keer de meid met de hors d'oeuvre aanhield en conscientieus de vakjes van den schotel afging. Nu zei ik Lex wat van To's mooie jurk en twee oogenparen beloonden mij: het waren precies dezelfde oogen. Ik had behoefte haar ook te zeggen, dat de gelijkenis Nico terstond had getroffen. Even keek zij naar Nico: - spottend? Nu vroeg ik Mien naar hare lessen, zij bleek mijn belangstelling overbodige intimiteit te vinden; ik troostte mij

met het bord zachte soep - de soepen op Heidelust zijn heerlijk. Tilly beweert: dit is dood-natuurlijk, er is geen zuiverder luxe-gerecht; wij koken een bot uit, dat is dan het vleeschnat...

Na vergunning te hebben gevraagd, Mama van den vischschotel te bedienen: - het waren, méén ik, schijfjes tong; zulke vischsoorten eten wij nooit; - informeerde ik belangstellend, of zij goede berichten uit Arnhem had. Het, naar gewoonte met niet meer dan strakke minzaamheid gegeven, antwoord deed mij waarlijk ontstellen. Oom Alex, als vriend van Nico's vader, zou, in zijn groote ingenomenheid met dit engagement, vandaag ook zijn overgekomen, als Tante niet ongesteld was geweest... Die mogelijkheid: hij, nu er nog bij!... Gezegende lichte-ziekte van Tante...

- Toch niet ernstig? vroeg ik lief.

Maar van den overkant snerpte de hoonstem van Lex:

- Oom vandaag hier? Is San Nico dan al gaan presenteeren?

Gebelgd verdoften Mama haar oogen. Langzaam keek zij op en naar Lex. Minachtend, vijandig klonk het antwoord:

- Oom kent Nico al van de geboorte.

- Oom kende Willem ook al jaren. Toch is hij hevig beleedigd geweest, dat ik niet gauw genoeg kwam om zijn zegen.

Mama vond dien uitval geen wederwoord waard. Ik trachtte voor afleiding te zorgen, door, den blik van Eetje volgend, iets te zeggen over de mooie suikertjes, die op de schittering van een kristallen schaaltje in allerlei tinten fijn vóór ons kleurden. Maar grootmama vond mij weer on-paedagogisch en gaf dit het kind en mij te verstaan met de overbodige mededeeling, dat de suikertjes nog in lang niet gegeten werden. Gelukkig informeerde Everhard naar mijn *Jan Luyken;* hij had er een prospectus over gelezen en ik erkende dankbaar, dat Van Heerde wel iets van de uitgaaf verwachtte.

- Is er al niet een uitgaaf van Luyken? vroeg Mama op dien toon van doordringende onverschilligheid, die kan pijn doen als met hooghartigheid striemend.

- Ja, zei ik, en lachte, en wachtte even. Er zijn véle uitgaven van Luyken.

- Ik meen een van de laatste tijd...

- Er zijn onder andere de groote mooie boeken van P. van Eeghen en Van der Kellen. Maar...

- Ma, hoe weet ù dat! klonk, bijna dreigend, de spotstem van Lex.

- Oom Alex sprak er van, toen hij hier was.

Het giftte in mij op: Intrigant! Zoo'n laffe, jaloersche Bazilio! Heerlijk, om nu volmaakt-kalm te zeggen:

- Ja, ziet u, maar dat werk behandelt de prenten, door mijn Luyken en zijn zoon gemaakt.

En, daar Mama, meer wantrouwig dan belangstellend, bewegingloos bleef:
- Jan Luyken was graveur van zijn vak. Maar ook dichter. En over de dichter heb ik geschreven.
- Ik weet niet... zei Mama, of ze moe was. - Misschien heb ik Oom niet goed begrepen...
- Er zijn wel studies over de dichter. Van Albert Steenbergen, en later door Hijlkema, en nog meer...
- O, juist, zei Mama.
- Ik meen, dat de mijne er nog wel bij kan.

Nu zag Mama mij aan, om den toon, die niet volkomen eerbiedig was. Doch ik knikte glimlachend haar toe: geruststellend, als een zoon zijn moeder.

Op een nijdigen schamplach van Lex lette niemand. Ook Everhard vroeg niets meer van mijn boek.

En weder voelde ik: Oom, altijd Oom, wiens invloed hier op allen drukte, door Mama aanvaard, ondergaan door de kinders. Nochtans was Everhard geenszins dom. De meisjes evenmin, wel Jan. Maar het was Mama's levensdrama, dat zij, misschien eens verliefd op Oom, in elk geval jaloersch geweest was, jaren jaloersch op de welgetrouwde: haar eenige zuster, rijk als zij en jonger dan zij. Misschien had ze het Papa kwalijk genomen, eerst als weduwnaar te zijn gekomen om haar... Want, althans zoolang Tilly heugde en natuurlijk aldoor in mijn eigen tijd, was Oom Alex het orakel in huis.

Eigenaardige geestesmacht van een vrouw! Aan die van één man is zij ondergeschikt. Doch nu gebruikt zij haar eigen gezag om deze bereidheid van haar, als haar wil, op te dringen, gestadig, aan velen. Is dit niet echt vrouwelijk?

Hoe kreeg Oom dezen invloed op haar? In de eerste

plaats door zijn wil, doordat al zijn wil gaat naar machtsoefening. Maar dan, als gevolg hiervan, door gedraging. Vrouwen verwijten gretig aan mannen, te sterk op het uiterlijke te letten. Evenwel doet de meerderheid der vrouwen dit even ijverig als de mannen, wat de aandacht voor het lichaam betreft; maar verder ondergaan juist de vrouwen den invloed van dat uiterlijks, dat *gedraging* heet, den uiterlijken karakter-*schijn*. Papa Doelaker was beslist kundiger dan Oom. Hij mag als minister zijn tegengevallen, in de politiek van het land het hebben afgelegd, juist als in die met zijn tweede vrouw - hij was een heel bekwaam rechtsgeleerde, dáárin stellig meer dan gewoon; Oom Alex heeft eigenlijk niets dan beleid: menschen doorziet, begrijpt en vat hij - waarom zocht *hij* het niet in de Kamer! Geen vak heeft werkelijk vat op hem; 't is hem een middel in den omgang met menschen; op een theologant lijkt hij heelemaal niet; hij liefhebbert nu in allerlei, en heeft beteekenis voor niets en eischt beteekenis voor zich. Hiervoor geeft hij zich waarlijk veel moeite, en met een niet verslappenden ijver. Verder heeft hij er voor over, al wat een ander graag houdt aan karakter. Hij is volslagen karakterloos. Koketteerende met de orthodoxie, goochelend met wat lijkt op dogma; zou hij zijn invloed als herder slechts kunnen danken aan een zedelijk overwicht. Daar gaat zijn gezag, meen ik, ook voor door. Hij is, onder mannen met temperament, de *waardige* door gemis van karakter. Hij is iets, doordat hij niets is; men luistert naar hem, doordat hij naar den mond praat. Zijn godsdienst, gehuichelde menschendienst, is louter gewijd aan dien zuren duivel, dat miezerigheidje: zijn ijdelheid, waarvoor hij in slaafschheid zich als een hansworst heendraait door het lange leven.

***

Ik ontleed nu, en schrijf dit uitvoerig op.

Daar aan tafel onderging ik de werking van mijn alweder geprikkelden nijd. Er was, hij had, over mij gesproken! Weken gingen er dikwijls voorbij, waarin Tilly niets van Heidelust merkte. Maanden, dat ze niets hoorde uit Arnhem. Maar wel werd er op ons gelet! En nu ik nog weer een

boek had geschreven, dat volgens zijn theorieën van vaderlandslievende belangstelling in onze letterkunde door het onderwerp zijn aandacht verdiende, gaf hij er van te voren op af, haalde het neer, nog voordat het er was. En dit: omdat ik me niet laat bedillen; omdat ik hem altijd ontsnapt ben, ontloopen. Dit is het. Niet jaloezie op het werk. Geen boek kan hem daarvoor voldoende schelen. Ook Nico kon nog wel eens last met hem krijgen: als die het waagt zichzelf te zijn. Nu is het botertje tot den boôm.

Mama reageerde op de schampscheuten van Lex door tegen Nico uit te weiden over Oom's hartelijkheid en andere deugden; hoe zou de nieuweling dezen dag iets anders doen dan minzaam beamen? Ik zocht de afleiding voor mijn hoek in grapjes en plagerijtjes met de kinderen van Lex. Het was geestigheid voor de moeder, die er vriendelijk, vroolijk op inging, doch onderwijl het gesprek volgde tusschen Mama en Nico en daar geprikkeld plezier in had. Na den aanstaanden zwager met een schuinen blik uit het bevallig voorover gebogen hoofd te hebben begluurd, keek zij even op en mij aan - en ik wist, dat we samen genoten.

Mijn blikken schuinsten onwillekeurig telkens naar Tilly, Kieboom en Suus. Het tweetal zat daar heel weinig gezellig! Kieboom at, of sprak met Jan over sport. Niets anders interesseert hem immers. En de aandacht van Everhard ging gestadig naar Nico. Geen der twee jonge Doelaker's vond het noodig, zich met de halve zuster of het nichtje in te laten. Het kind heb ik dien feestmiddag beklaagd. Tilly zat er zóó kalm-voldaan bij, zoo heelemaal de zelfbewuste, die het geluk al heeft in zich - dat even in mij de spijt kwam nijpen: waarom heb ik haar hier niet gelaten, waarom naar medelijden geluisterd, dat zij niet behoefde, zij die zich *omveiligt* met zelfbewustzijn, met iets dat indolentie kan lijken, maar integendeel actie van rustigheid is?...

We waren eindelijk aan het dessert. Eetje kreeg zijn suikertjes. Mama had geen champagne geschonken. Zelfs de pousse-café ontbrak. Ik stond op met den brandenden smaak van gember. Jan en Kieboom wisselden sigaretten met aandachtigen kennersernst. Ik zag dat Lex, juist opgestaan, naar hun handeling keek, en geërgerd zich wendde. Mij trof opnieuw de bevalligheid in het loome van haar onver-

schillig bewegen. Mijzelf wist ik log - ik was ontnuchterd.

IV.

- Schrijf er me niet over, hè? Ik hoor het wel, wanneer jullie te Velp komt.

Zoo had Lex nog haastig gefluisterd bij het afscheid op Heidelust.

Eerst tegen middernacht zouden we thuis zijn! Omdat Mama den trein betaalde en het Zondag was, reisden we eerste. Suus sliep spoedig en Tilly dutte. Ik trok het couvert uit den jaszak; toen ik geschreven schrift zag en op de twee kanten van het papier, borg ik het weer en sloot de oogen.

Maar ik wist me wakker en nuchter! Als jongen moest ik altijd me wat 'voorstellen' om in te slapen; ik was de zoon van een rooverhoofdman, de groom van een mooie jonge freule die op me verliefde - met den hoofdman, mijn vader, of met de freule, rende ik over de hei naar den slaap.

Weken lang had ik nù wéér... gerend. Weer met iemand, die op me verliefde. Sinds vandaag wist ik wie dat was - het was Lex. Het was mijn schoonzuster. Die alles van mij wist, als ik van haar; de persoon, op heel de aarde me het naast, na die twee daar.

Ik had op een avontuur gehoopt. De meest verschillende typen van vrouwen had ik voor den geest gehaald. 'Zij' zou misschien wat voor mij willen zijn. In elk geval zou ik een vrouwegeest en een vrouwehart mogen doorschouwen; ik, broederziel van *De Eenzame*... En nu bleek het Lex - die ik kende! Wat kon zij mij van zichzelve vertellen! De Lex van het avontuur met Tromp? De Lex die dertien was, toen ik voor het eerst bij de Doelaker's kwam? De Lex van Wessels... of de 'praktische' Lex, die me beurtelings wel en niet had verbaasd, toen ze Willem Kieboom nàm, toen ze waarlijk met hem trouwde?... Zelfs haar 'schrijven' was immers geen nieuwtje. Tilly zou glimlachen, als ik mocht spreken. Toen Lex twaalf was, schreef ze den eersten 'roman'! Ze had toen één vriendinnetje: Martha, 't bedeesde dochtertje van een ziekelijke mevrouw, die schuin tegenover Heidelust woonde. Martha verafgoodde, Lex regeerde. Geen despoot deed het absoluter. Telkens wanneer

Lex schreef, schreef Martha. Het kind had nooit aan zoo iets gedacht. Ze keek nòg bedeesder, maar sprak van ‘prettig’. Lex schreef lang, soms; dan vloog ze plots op, nam Martha's papier, keek het in en verscheurde. ‘Natuurlijk! 't lijkt alwéér naar niks!’...

Deze herinnering maakte me kregel. IJdelheid, peinsde ik, toen èn nu! De altijd-mooi-gekleede, vroom-Zeist-ergerende, met Utrecht's officieren flirtende; de vlinderende, máár binnen de perken blijvende! eigenlijk alleen... oppervlakkige, eigenlijk... niet-belangrijke, maar, ja! mooie, bekoorlijke Lex ijdeltuitte dus óók met schrijven. 't Petekindje van oom den auteur!

Háár brieven hadden mij gevleid?... O, wat was ik dáár ingevlogen! Als een verlichtend spiegelen aan een ander schoot me de gedachte door het hoofd aan Maupassant's correspondentie met Marie Basjkirtsef. Terwijl die beroemde Franschman, zonder te weten met wie hij schreef, bij beurten aangewakkerd en afgestompt, maar telkens weer in nieuwe spanning, weer ongeduldiger geprikkeld, nochtans fier doend met sceptisch vernuft, antwoordde op de vleiende plagerijen en den koketten spot van Marie Basjkirtsef; teekende zij in haar dagboek, dus voor zichzelve, deze uitlegging op van haar driesten lust om ongenood en zonder aanleiding aan den haar persoonlijk onbekenden man een brief te schrijven: ‘Op zekeren ochtend ben ik ontwaakt met het verlangen, al wat ik aardigs te zeggen weet, door een kenner te doen waardeeren’.

Was het Lex om hetzelfde bij Ego te doen: niet om hem te troosten; niet om hem te kennen; nog véél minder om getroost te worden; enkel om haar problematiek talent te doen kennen?

***

Over twaalven waren we thuis. De meid was naar bed. Bij het lucifersbakje, in de huiskamer vooraan op tafel gezet met de loopkaars, lag de post van den zondagmorgen; een briefkaart en een groot couvert van Van Heerde.

Eerst in de studeerkamer maakte ik het open. Twee nieuwe kritieken over het boek. Een, vriendelijk, maar oppervlakkig. De tweede, gevloeid uit een botten onwil om mijn klacht te aanvaarden, mij te begrijpen; een-en-al eigengerechtig uitvaren tegen ‘lage instincten’.

Toen trok ik het handschrift van Lex te voorschijn. Ik las het niet, ik vloog het door, zooals men doet om ineens te weten. De indruk was tegelijk een teleurstelling èn het tegendeel. Goed geschreven en handig verteld. Maar waar moest ik iets van Lex aan herkennen? Het verhaal van de jong-getrouwde vrouw, die een hartstocht heeft voor edelsteenen. Niets meer, niets anders, niets in of achter het banale gegeven. De bekwaamheid om daar een verhaal van te maken. Geen blijk van anderen geest dan dat, - niets van een drang om de banaliteit te ontspringen. Toch voelde, wie dit zóó geduldig kon schrijven, zich onthuis in haar alledaagsche omgeving. Wat had zij zich anders tot Ego te richten; te wanen, dat zij Robert begreep?...

- Henk, kom je nu ook niet naar bed?

Tilly vroeg 't door een kier van de deur. Uitgekleed, kwam ze nooit in mijn kamer, om mijn gewoonte van geen gordijn neer te laten. Toch schrikte ik, duwde Lex' handschrift weg en antwoordde ongeduldig: ‘Och, ja!’

Maar nu zwol deernis in mij aan: goeiïge Tilly, zij kon het niet helpen! Schielijk borg ik de paperassen, draaide de gaskroon uit en kwam op den tast in de slaapkamer, waar het donker was. En ik had mij, om Tilly, gehaast! Zij lag geruchtloos, sliep misschien al! Ik ontkleedde mij onder de oude beklemdheid, de pijn der volkomen vereenzaming. Had Tilly even iets liefs gezegd of den arm uitgestoken tot een omhelzing, ik zou het hebben uitgesnikt; ik zou haar vergeving hebben gevraagd voor een ontrouw, slechts in gedachte gepleegd.

***

Ik stond mij Dinsdags-ochtends te scheren, wat haastig, daar ik laat was na nachtwerk; toen Tilly met een brief de slaapkamer in kwam:

- Van Lex voor jou. Er zal toch niets zijn?

De vraag, kenschetsend voor Tilly's overtuiging, dat Lex nog wel eens in moeilijkheden zal komen; toonde vertrouwen: van argwaan geen spoor... Waarover zou zij wantrouwig zijn!

Zij bleef op den inhoud staan wachten. Ik treuzelde nog, met het afvegen van mijn scheermes en het zoeken naar

mijn lorgnet, dat ik in bed wist, onder het kussen. Toen moest ik wel openen. Ja! over het handschrift... Maar, gelukkig, aan 't eind de mededeeling, dat ze ‘het’ toch maar verteld had aan Willem, die de schouders had opgehaald en dadelijk doorgepraat over een fietstocht; en dat nù Tilly het ook mocht weten. Dus vertelde ik van het ‘novelletje’ en Tilly was alleen verbaasd, dat Lex zoo iets geheim wilde houden.

- Toen ze een kind was, kraaide ze 't uit. De meiden, de tuinjongen, ieder moest weten, dat zij wat ‘schreef’....

- Maar nu ze mama is?...

- Daar heb je gelijk in.

Tilly verliet de kamer als de vrouw, die een van gedachte is met haar man, en nu kon ik wezenlijk lezen. Het briefje deed mij denken aan het tweede van juffrouw Van Bleek: evenals dit, bedoelde het de wegneming van een misverstand.

‘Ik wéét - schreef Lex - hoe weinig 't verhaaltje is op zichzelf. Natuurlijk wint het niets aan waarde door wat ik jou er nu over schrijf. Maar daar ik het jou gaf, mòet je weten, dat ik het schreef om iets kwijt te raken, om mezelf m'n dédain te toonen voor het hechten aan dingen van weelde. Opzettelijk nam ik diamanten. Want er is een weelde, waar ik ook in mijn goede oogenblikken aan vasthoud: alle luxe die schoonheid geeft. Ik kleed me graag goed, maar doe er mijn best voor. Vóór mijn huwelijk kleedde ik me even goed en moest er véél meer mijn best voor doen, omdat het uit zoo'n kleine beurs ging. Nu zou ik me béter willen kleeden, maar dat is hier in het Sticht haast niet mogelijk. Men vindt mij toch al extravagant. De liefhebberij om iets moois te verzinnen, of met heel weinig geld te maken, heb ik gehouden; ook voor Tootje bedenk ik vaak wat, dat aardig is en tevens goedkoop. Diamanten zijn duur op zichzelf. Alleen de juwelier kan daar ‘mee doen’. Hierom gaf ik Elize dien hartstocht voor diamanten, om uit te spreken, hoe dorn zoo iets is.’

Het makkelijk antwoord schreef ik 's middags. Ik legde uit, dat van haar bedoeling niets bleek en met een paar overgeschreven zinnen toonde ik, hoè de weerzin tegen Elize's minderwaardigen hartstocht tusschen de regels in was

te krijgen. Mijn vreugde over haar toeleg liet ik duidelijk blijken.

En voor de nu ontstaande correspondentie was dat ‘plezier’ van mij in het werk van Lex aanvankelijk het dankbaar motief. 'k Had met opzet luchtige woorden gebruikt en lichte spot klonk terug in het antwoord. Mijn brief was uit het ‘leeraars-woninkje’ naar de ‘kapitalisten-villa’ gericht en het antwoord kwam uit de ‘geestes-armoe’ naar den ‘dito overvloed’. Ik had er op gezinspeeld, dat Tilly en Lex zoo weinig van elkander merkten en, daar Lex onmiddellijk terugschreef, vroeg ze in een P.S. permissie aan mijne echtgenoote, met de mededeeling, dat Willem nu een brief van zijn schoonzuster wachtte. Plotseling was er geestesverkeer! Tilly zag het geringschattend aan. ‘Een gril van Lex, die zich weer eens verveelt.’ Dat ik daar mijn kostbaren tijd aan gaf!... Mijn antwoord, dat Tilly al jaren klaagde, immers, lang vóór Lex' huwelijk, zoo weinig van haar eenige zuster te merken, eigenlijk niets aan haar te hebben; was een uitvlucht en klonk onoprecht. Tilly vond het geen bescheid waard. Ik was dus weder taktloos geweest.

Maar de correspondentie duurde voort. Door een brief te beginnen met de mededeeling, dat ook ik nu den roman *De Eenzame* had gelezen, waarover Lex met Nico sprak, had ik de gedachtenwisseling teruggevoerd tot wat ik met ‘Juffrouw Van Bleek’ had verhandeld, en Lex was daar gretig op ingegaan. Ik legde mij met hart en ziel er op toe, de briefwisseling tot iets boeiends te maken. Meestal gebruikte ik de schrijfmachine, maar soms kreeg Lex mijn kriebelpoot: haar geduld en vernuft hielpen haar er door heen en ook uit zulke bijkomstigheden bespeurde ik, dat de ongedurige en door uiterlijke onbehaaglijkheid zoo licht uit haar humeur gebrachte Lex, op mijn brieven was gesteld. Zij typte nu nooit meer en de regelmatigheid van haar handschrift oefende invloed op mij: alleen al het zien van dat zacht-grijs couvert met de, in op- en neergaande halen, even dikke, toch kloeke letters, gaf mij telkens een schok van voldoening.

Tilly kwam tot het woord ‘idioot’, toen er in één week driemaal zoo'n couvert op mijn ontbijtbord bleek te liggen;

en ook in het reageeren op deze stemming oefende ik mij als diplomaat. Ik maakte de brieven open, daar zij en Suus bij zaten, las er soms uit voor, verklaarde alles uit het verlangen van Lex om een roman te leeren schrijven; en liet telkens een brief in het opengebroken couvert op mijn schrijftafel liggen; daarbij voor een ander niet na te speuren teekentjes verzinnend, om te kunnen nagaan, of iemand het ding had aangeraakt. Eens meende ik, dat het moest zijn gebeurd; doch zekerheid gaven de waargenomen kleinigheden niet. Zekerheidshalve schreef ik iets grappigs over ‘razende zuster-afgunst’, nu er uitsluitend brieven kwamen voor mij. Lex begreep en schreef aan Tilly:

Beste Tilly, hoe gaat het je? Bij ons alles goed. Alleen is het naar dat Mijntje, mijn kindermeid, gaat trouwen. Gelukkig krijg ik een aardig meisje terug (volgens de getuigen.) Ze is al 26, zonder vrijer, uit een fatsoenlijk gezin hier uit het dorp. Het is alleen het gezeur haar weer alles te wijzen en te leeren, maar dat moet nu eenmaal. Ik ben al blij dat ik deze heb. Eerst scheen het dat ik niemand zou krijgen. De eenige die zich aanmeldde was de vroegere van Lucie Bijlevelt, de vrouw van Willem's Bredaschen vriend. Toen de Bijlevelt's verleden jaar bij ons logeerden, kwam die ‘Johanna van Bleek’ met hen mee. En toen de familie was vertrokken, vond ik, toevallig de lâ opendoende van het nachttafeltje in de kamer, waar zij met Jopie en Truus Bijlevelt had geslapen, een heele liefdes-correspondentie, waar voor het mensch telkens naar Utrecht moest - om de brieven af te halen -, jokkend, dat haar broer daar ziek lag! Ik stuurde de brieven toen aan Lucie. Brutaal, hè, zich nu bij mij aan te melden?

Ben je voor je zelf en Suus al klaar met de kleeren? Ik ben afschuwelijk laat er mee. Toch is er wel iets prettigs aan al die bereddering, al vind ik de mode nu niet mooi. Hoor jij dikwijls wat van Heidelust? Ik ben over mijn nieuwe keukenprinses tevreden, al is ze langzaam. Willem heeft hooggaande ruzie met den rijwielhersteller over zijn nieuwe motor. Ik ben bang, dat hij daarmee in de nek is gezien. Het zou me voor hem spijten, omdat hij meent veel verstand van die dingen te hebben. Hij heeft een

mooie Friesche klok gekocht, wel twee honderd jaar oud, die vier deuntjes heeft voor het heele uur en op heel en half een andere slag. Hij staat nu in de bovengang, maar misschien zetten we hem nog ergens anders. Nu beste eindig ik maar. Wees met Suus omhelsd en groet Henk.

LEX.

Wat was er echt aan dezen brief? Had de drieste Johanna zich bij haar aangemeld of verzon Lex de sollicitatie, omdat ik telkens haar plaagde met 'Juffrouw van Bleek'? Dat van die brieven was zeker waar; en om mij eindelijk eens te verklaren, hòe zij gekomen was aan de couverten, werd de rest verteld of... gejokt aan Tilly!... Maar dan verder? Wat wilde debrief? Wilde Lex met Tilly spotten... of *toonde* zij hier *háár anderen kant:* althans *den anderen van haar bestaan?*... Ach, de arme! wàt een bestaan! Kleeren en gezeur met meiden! Haar man - de motor en... nu een klok!

Als een radelooze leegte legde dit briefje, met al zijn opzettelijke banaliteit-tot-in-den stijl, een werkelijkheid-vanbestaan voor mij bloot, waarnaast ik mij Lex' verlangens dacht, háár behoefte aan geestes-leven...

***

't Lag vóór Tilly's bord op de koffietafel. Onverschillig - naar ik meende te hooren, met een zweem van wrevel in de stem - zei ze: - Nu heb ìk eens een brief van Lex.

En daar 'k er naar keek: - Ze schrijft niets bijzonders.

Goed speelde ik onverschillige kalmte. Ik zag *De Kampioen* door, die pas was gekomen; en eerst na, opgestaan, een sigaar aangestoken, en, aan de tafel treuzelend, een grapje tegen Suus gezegd te hebben, nam ik het briefje, met een: - O ja, nu dàt nog lezen! vóór de, kopjeswasschende, Tilly weg.

Toen ik om vier uur van het gym' kwam, waren Tilly en Suus samen uit. Waardoor viel mijn blik op de prullenmand? Het wàs onwillekeurig. Maar daar zag ik het schrift van Lex! De helft van een couvert stak tusschen het bandje van *De Kampioen* en verfrommeld

papier van een pakje uit. Zenuwachtig zocht ik: in vieren gescheurd, kwam de brief te voorschijn. Het stuk couvert met het bandje en het verfrommeld papier, heb ik herlegd, zooals het was. Boven heb ik de stukken van den brief gehecht en het geheel geplakt in dit dagboek.

Want deze brief hoort bij mijn beeld van Lex; hoort bij dat gehéél van ik-weet-nog-niet-wat; mijn betrekking tot haar, die ik meende... te kennen! die ik al heb nageschouwd toen zij een kind was; die mij door Tilly het naast verwant werd; doch wier wezen ik ben begonnen te zien, toen ze zich openbaarde als onbekende.

Wij hebben nog aldoor bijzonderheden uit *De Eenzame* te behandelen en wisselen deze beschouwingen af met uitvoerige vragen-en-antwoorden over een mysterieusen roman, van welken we telkens zelf niet weten, of ik veroordeeld ben hem te schrijven of dat het de eersteling zijn zal van Lex. Een uitvoerig psychologisch verhaal, waarvan wij elkander de hoofdstukken vertellen, door er kritisch over te schrijven; hoofdstukken, welke, met behulp van slechts enkele, zonder veel verbeeldiug verzonnen voornamen, nu eens frappant gelijken op brokken levensbeschrijving van Lex, dan weer het bestaan van een man ontleden, die mij als een broeder nabijkomt.

De romantiek der nuchtere werkelijkheid beheerscht onhebbelijk haar leven. Te Utrecht, Amersfoort, Zeist befaamd: driest gevleid en nog ruwer belasterd, heeft zij een dom en emotie-loos leven, met niets dan een schijn van stoutmoedige wuftheid. Beteekenis hadden slechts Tromp en Wessels. Nog aarzelt zij, over Tromp zich te uiten. Zij heeft hem liefgehad - ook hem begrepen? Trok, trouwens, niet hij nu de gordijn dicht? Zeker had zij hem dolgraag als vriend behouden; maar eerst moest zij de gevoeligheid van Kieboom ontzien en toen kwam opeens... Tromp's nieuwe relatie! Deze nobele man, in wien de drang om liefde te geven overheerscht als in een vrouw, heeft, Lex verloren, het wezen ontmoet, voor wie hij niets kon gevoelen dan deernis, doch die medelij ruimschoots waard is. Want Dr. Aukje Zaadstra is een belangwekkende vrouw, van groot verstand en diep laaienden hartstocht. Zij lijkt voorbeschikt tot rampzaligheìd. Waarom moest deze heldin-met-de-pen, die bij géén vraag-

stuk de rust kan vinden, over ‘den inhoud op ons tooneel’ gaan schrijven, en zoo in relatie komen met Tromp, renegaat van het gymnasiaal onderwijs en door deze ontrouw misschien de eenige uit onze vakkringen, die niet Dr. Aukje's gevaarlijkheid al jaren kende? Nu leven die twee in ‘vrij huwelijk’ en blijkbaar moet Aukje's gevoeligheid ontzien. Lex zweeg op een vraag van mij. Eerst in een volgenden brief kwam dit: dat hare correspondentie met hem ‘na zijn vrijtrouwen vrij-wel uit was’. Wat Carmen-achtig klonk de toevoeging: ‘Eerst kreeg ik zelfs geen portret van zijn vrouw, zelfs niet op zicht; maar ik heb haar ten slotte gezien.’

Oprechter heeft zij alles over Wessels gebiecht Die smart heeft haar ziel den deuk gegeven, waarmee zoo'n ding eerst aanpast in 't leven.

Het feitelijke wist ik lang: Tromp heeft het mij te Arnhem verteld, den laatsten avond van het Congres. Zij schreef mij, met bijzonderheden, hoe haar gevoel het gebeurde doorleefd had.

De knappe Wessels had een maitres, een model, dat op hem verliefd was geraakt en zich bij hem wist in te dringen. Toen had hij haar maar bij zich gehouden. Wel twee jaar leden ze samen armoe. Hij, zwakkeling, liet zich koesteren, Zijn roes zou langer hebben geduurd, als hij figuurschilder was geweest. Maar zelfs in den goeden eersten tijd inspireerde zij hem weinig, wat een teleurstelling zijn moest voor haar, verwend door den lof van andere schilders. Zijn oogen genoten van de natuur. En alleen met zijn oogen leefde hij krachtig. Die dronken het mooie van buiten in en iedereen roemde de studies van Wessels. Maar de geestkracht tot hard werken ontbrak. Te vadsig om eerzuchtig te zijn, steunde hij zijn luiheid met het besef, dat, wanneer hij zou willen, er wel wat goeds kwam. Toch had hij tijden van gedruktheid en zijn luim trof dan het vrouwtje. Kameraden deden de rest. Na een scheiding, waarbij zij dreigde zich te verdrinken, werd ze de maintenee van een rijken, veel ouderen schilder, die niet met haar samenwoonde. Alles in haar trok nog naar Wessels en nog altijd was Wessels vadsig. Toch hinderde hem de scheeve verhouding. En bij het betrekkelijk gemakkelijke succes van enkele tijdgenooten, epigonen der Hagenaars, te gereedelijk door het

publiek aanvaard, nu dit van de grootheid der meesters wist; begon Wessels' zelfbesef te steken.

In dien tijd ontmoette hij Lex toevallig. Hij onderging een drang naar meer geestelijk leven, en wat hij in Lex bewonderde, was bijna het tegenovergestelde van de bekoring, die vroeger zijn maitres voor hem had. Lex vond hij gedistingeerd en ook in haar gezicht waardeerde hij vooral het geestige. Om haar terug te zien, ging hij een week schilderen aan De Bilt, en alles scheen plotseling samen te werken, samen te spannen, om hem te prikkelen tot een illuzie. Naam maken en dan dat mooie, geestige, deftige en rijke meisje trouwen. Lex, geboeid, waarschuwde dat zij niet rijk was.

'... Ik deed het intuïtief, uit zelfbehoud; beseffend, dat hij me noodlottig kon worden. Zijn belangstelling in het weelde-gedoe op de buitens, dat ik even hield voor het gehuichel van iemand, die behagen wil, ergerde me, toen ik er een oprechtheid in ontdekte, welke ik onmogelijk wist te verklaren, tot ik, nadenkend, er beleedigd van schrikte.

Mij had zijn bohème-bestaan aangetrokken!

Zelfs jij, die alles van Heidelust weet, die geleden hebt onder den 'geest' daar - hoe komt men dit woord in deze beteekenis te misbruiken! - kunt je niet voorstellen, wèlk een wanhoop de armoe aan een stiefdochter gaf, die aldoor benijd werd om wat ze bezat en dus te feller beleedigd om wat ze ontbeerde; die, tweemaal onvrij, door de fortuinloosheid en het stiefdochterschap, driedubbel deze onvrijheid voelde, doordat ze met háár natuur zich er zelfs ellendig zou hebben bevonden als aangebeden eigen kind. Het Sticht is de eenige Streek van ons land, waar het 'loontrekken' voor een meisje van 'goeden huize' - ook alweer zoo'n prettig woord - nog altijd als een schande beschouwd wordt. En ach... ik zag er ook wel tegenop, de ergerende onvrijheid bij mama tegen een ruwere als ondergeschikte te ruilen.

Zoo stak me nu de zwakheid in Wessels onmiddellijk als iets afschuwelijks, doordat hij hierin... leek op mij. Was ik wel rijk geweest, ik zou hem eerder hebben vergeven, dat de weelde op Heidelust magnetiseerde. Want ik wist natuurlijk wel, hoe ellendig de noodzakelijkheid van geldverdienen voor kunstenaars is. Nu mòest ik hem er voor

doen boeten. 't Was, of ik hem en mezelf met dezelfde karwats sloeg. Maar ik voelde me beter, want opgelucht: nu stonden we eerlijk en hij ging niet heen. Een week is een kleine maand geworden. Ik ontmoette hem dagelijks bij de Kruythoff's, die een schilderij van hem bezaten, en hem sinds lang kenden. Mama had hem vrijwel ons huis uitgekeken. Zonder te jokken, verzweeg ik thuis onze ontmoetingen, wanneer me niets gevraagd werd; maar den eenen dag had deze me gezien, den anderen die; dus kreeg ik vele stekeligheden, die de waarde van onzen omgang verhoogden. 'k Begon te denken: zòu *hij* het zijn? Na de hevige spanning bij het schoolmeisjes-avontuur met Tromp, had ik onder geen flirt en bij geen enkele hof-makerij een gevoel gehad als in die maand. De uiterlijke minderwaardigheid van zoo'n schilders-bestaan, bekeken door den Heidelust-bril, deed de innerlijke waarde voor mij stijgen. Ik wist: een artiest zòu mijn 'held' kùnnen zijn!

Toch deed deze allerminst zijn best, zich voor een held te laten doorgaan. Als ik daar het pronken, de pogingen om zich zoo voordeelig mogelijk voor te doen, van professor Van Oyen mee vergeleek! Soms vond ik Wessels wel wat cynisch, dikwijls nog al materialistisch, maar meestal lachte ik met die luiheid, en beschouwde zijn leuke zich-laten-gaan als een weelde, vergund aan iemand, die steunt op zijn aanleg, die zeggen màg: ik kom er toch wel. Nu hierbij stimulans te worden!...

Plotseling moest en was hij weg. Zijn overhaast vertrek beleedigde me, doordat ik er geen verklaring voor wist, en kwelde me vooral, na een - later heb ik begrepen: opzettelijk en goedbedoeld - gezegde van Mary Kruythoff. Dat najaar was een moeilijke tijd en toen voor het eerst is de noodlottige drang gaan woelen om me i n e l k g e v a l vrij te maken van Heidelust. Zonder één atoom van liefde, terwijl ik hem weerzinwekkend-pedant vond, dus voor zijn geleerdheid geen eerbied voelde, heb ik Van Oyen hoop gegeven... O, Henk, in dien tijd wàs ik Carmen; maar waarom moet een meisje ook alles ondergaan, zonder iets tot verweer te mogen!

Wat je, geloof ik, niet weet, wat nù nog je nevehart zal verblijden: de onverwachte tusschenkomst van oom Alex

heeft zijn ‘waarden jongen collega’ Van Oyen behoed voor de ramp van mijne... hand. Dat Heidelust Van Oyen lustte, konden zelfs de meiden merken. Mama zag, dat ik aarzelde. Zij weet mijn weifelen geheel, aan wat slechts voor een deel er de oorzaak van was.

En - naar gewoonte - schoot oom te hulp. Werkelijk in levenden lijve. Na de koffie, zóó ter loops en zóó bij zijn neus langs, dat een kind den opzet zou hebben doorzien, begon hij over ‘dien schilder Wessels’; of ik nog wel eens wat van hem merkte; dat ik toch voorzichtig moest zijn, want oom had toevallig laatst van hem gehoord: - Wessels was een onzedelijk mensch.

Dienzelfden avond, op bed, schreef ik Wessels, een brief van zeven zijdjes met potlood; het was op een Maandag; Vrijdags kwam Mary 's morgens vragen, of ik 's middags wat mee ging fietsen en op de hei las zij me een brief voor, van Wessels aan háár.

De bevestiging van wat Mary, althans gedeeltelijk, wist: ‘het bestaan van die vrouw in zijn leven’; de klacht: zij is weer aldoor bij me, ik ben te zwak om me te bevrijden; de bede: smeek Lex, dat zij me niet loslaat.

Begrijp je, wat zoo iets is voor een meisje; óók voor jou ‘Carmen’; zelfs voor de Lex, die véél wist en ook véél begreep: - een meisje... in wie wèl leefde de hartstocht, maar die, hoè vol haat aan de domme preutschheid van steenharde wezens als Mama, een meìsje wàs?...

Ik heb toen gehandeld uit medelijden.

Ik gaf me geen rekenschap, of ik nog liefhad.

Uit meelij werd ik gedwongen te *helpen*.

Mary was schattig. Ze kapittelde, waarschuwde mij; ze wilde me allerlei onthullen, wat ik wel zoo wat wist of vermoedde; ze was minder bang, dat ik een dwaasheid zou uithalen of iets, waardoor ik in opspraak kon komen; dan dat ik in toestanden doordringen zou, die me al te naar zouden aandoen.

Ik ging naar den Haag.

En eerst toen *begon* mijn leed.

En *niet* door het ‘nare’, dat Mary vreesde.

Voorbereid op ontmoetingen en gebeurtenissen van romantischen aard, ben ik aangekomen. Die vrouw moest véél erger zijn dan... een Carmen. Werkelijk, ik was heel

bang. Bang was ik... voor het léven van Wessels. Ik gelóófde die vrouw in staat tot een moord. Zoo had ik Wessels' 'zwakheid' verklaard.

Het afgrijselijke, toen, is geweest, honderdmaal pijnlijker dan al het 'nare', dat Mary me al zoo zielsgraag bespaard had - - de nuchterheid, de dood-gewoonheid.

Ik heb Wessels gezegd: Je woont in een huis. En nu zie je een prettiger huis. Je hebt er de verhuizing voor over. Maar je zit met het huurcontract, waarvan de termijn bezwaren geeft bij de noodzakelijkheid om op een zeker moment dat aangenamere huis te betrekken. Hierom blijf je maar, waar je bent, hoewel je toch wel graag zoudt verhuizen. En zoo schreef je aan mevrouw Kruythoff, of dat 'moment' niet wat uitgesteld kon.

Hij lachte, maar voelde toch wel mijn ernst.

En dàt heeft zóó een jaar gesleept.

Ik ben me als zijn vriendin gaan beschouwen; ik wilde dat zijn; was het in mijn gevoel... meestal; en behandelde hem er altijd naar.

Je herinnert je, dat hij te Zutphen kwam. Het was in dien tijd. Wat ik me opdrong als een 'band', was belangstelling in zijn werk. 'Geestelijk contact met een vrouw: geef jij me dat, Lex; toe! laat me niet los'. Ik schrijf dit op... uit één van zijn brieven. Het papier is, hòeveel jaar al! verbrand. 'k Heb er nog een paar zoo in mijn geheugen.

Hartstochtelijk léefde ik in die illuzie: hem door en voor zijn kunst te redden. De platheid, de viesheid van den feitelijken toestand: dat hij leefde, leven bleef met die vrouw, en me telkens bezwoer, dat hij mij alleen liefhad; ik heb die veel meer dan een jaar verdragen: aanvaard als het offer, dat ik moest brengen, om te verkrijgen, wat ik begeerde: het geestelijk leven met een artiest.

De toestand was erger nog dan ik het zeg. De vrouw huilde wel dikwijls en wilde zich weer telkens verdrinken, maar ook zij was te laf om gevaarlijk te zijn. Wessels wist het. Zijn lafheid alleen, niets dan zijn traagheid hield hem bij haar. Was ik rijk geweest, we waren getrouwd. Nu maakte mijn jeugd van weelde hem bang. Een meisje met Heidelust-gewoonten, de kans op vorming van een gezin

- en daar die vrouw, die niets van hem eischte, tevreden met: hem, den hond en het sijsje. Ze konden er komen met wat hij verdiende; ook maakte hij soms een heel mooi ding... als een krant dan wat goeds zei, zond hij me die.

Mijn eerbied voor kunstenaars kreeg toen een knak, hoor! Er waren tijden, dat zijn zoo bijzonder kleurgevoel geen hoogere waarde had in mijn oog dan elk ander bevattingsvermogen. Wel wist ik hem veel knapper in het schilderen dan mezelf in het piano-spelen, maar ook had ik vaak het bewustzijn, dat mijn muzikaliteit, of tenminste mijn liefde voor de muziek dieper was, met meer geestelijks. Recensies over zijn werk en vooral zijn gesprek met twee kameraden, een middag op zijn atelier, toen ik, in Den Haag gelogeerd, met leugens had weten uit te breken; gaven me het ontzag voor zijn aanleg terug. Ik hoorde van Jacob Maris vertellen: wat een materialist die leek, hoe ook hij vóór zijn ezel een ander mensch werd. Wéér vlamde het verlangen op, Wessels' vrouw te kunnen worden en, met evenveel belangstelling als teederheid hem omringend, onder het werk hèm te zien als ‘een ander mensch’. Toch had ik het, juist dien middag, héél moeilijk... Eerst het jokken om naar hem toe te komen, de angst dat ik me vast zou praten of eenig toeval iets uitbrengen zou. En toen, bij hem: - *zij* was nog thuis; hij had gedaan gekregen, dat ze een paar uur naar haar moeder zou gaan, maar ze treuzelde met kleeden - ik moest wachten, alleen in het atelier, en hoorde door den wand het gegrom van gedempt, zenuwachtig-gauw praten en twisten...’

***

Om Lex, al kwam alles te laat, te troosten, schreef ik twee lange brieven. Van den éénen heb ik afschrift gehouden en een fragment komt in dit dagboek.

‘Geluk zien artiesten pas in de extaze.

Om heengetild te worden over, of weggevoerd uit het levensleed, heb ik de extaze noodig.

Ik kan mij voorstellen, dat liefde te weten: liefde-alleen, de passie-looze, in zekere omstandigheden voldoening geeft, ‘tevreden’ stemt. Niet, dat de zielsbehoefte, die de drang naar het geluk heet, daarmee kan worden gestild.

Ik heb onlangs van een jonkman gehoord, die ernstig voornemens was, te trouwen, om de gezelligheid te veroveren van het thee-uurtje. Ik neem niet aan, dat zulk verlangen iets anders zou zijn dan zwakkelijkheid.

Kunstenaars zijn onmaatschappelijk in hun gedraging. Zij meenen ‘fatsoen’ niet noodig te hebben. Hun afkomst laat hen onverschillig: ze beschouwen zichzelf als hun aartsvader. Eduard Douwes Dekker was de eerste Multatuli. Hij was tevens de laatste: ter verzekering der onsterfelijkheid vindt de kunstenaar kroost overbodig. Aan uiterlijke welvaart kan hij maling hebben; op een zolderkamer, met zijn werk, zoo gelukkig zijn, als ongelukkig in een deftig huis zonder zijn werk.

Dus vermag een kunstenaar huiselijkheid, gezelligheìd, comfort, al die dingen, die de gewone echtgenoot als goddelijke geschenken van zijn vrouw beschouwt, onmogelijk als zoodanig te aanvaarden: althans niet, zoo hij iets in de plaats moet geven, bij voorbeeld een soort werk, dat hem tegenstaat. Dan wordt de vrouw hem een hatelijk luxe-artikel.

Is deze in staat zijn kunst te begrijpen, wezenlijk hem bij zijn streven te volgen, het zal hem... in zonderheid welkom zijn, op het oogenblik dat anderen hem met zijn arbeid grieven. Dikwijls laat hij zijn vrouw er in deelen, om te pronken, zooals de pauw pronkt; om te doen, als de zingende nachtegaal.

Is de vrouw ook kunstenaar, dan zullen zij door hun arbeid het geestelijk-leven van twee kameraden kunnen hebben, zoolang geen afgunst stoornis brengt.’

In Lex' antwoord was, wat ik wenschte, gebelgdheid.

Mijn medelij met wat zij had geleden, vulde een ander brok van den brief; en, tusschen de regels, stond daar mijn besef van het verband tusschen dit verleden en wat haar heden geworden was.

Wij schreven nu veel en openhartig. Voor Tilly heette het steeds: ‘het boek, den roman, dien Lex schrijven wilde,’ en hetzelfde was het voor Willem.

Zij noemde mij haar biechtvader.

Eens schreef ze: ‘Tilly speelde vroeger graag moedertje

over mij en dan lachte ik haar uit. In jou voel ik een vaderlijken vriend; en dit zonder te lachen, want waarlijk, Henk, ik had iemand noodig, aan wien ik mij kon uiten. Weet je nog, den avond, toen we samen Wessels hebben thuisgebracht naar De Laatste Stuiver en hoe de terugweg lag overneveld?'

(*Wordt vervolgd*.)

J. DE MEESTER.

Het gelag bij Pholos.

Hij daalde, zijne schouder-schonken leêg,
zijn loom-gedragen leden leêg voortaan
en zijne handen aan zijne armen, - hij,
held Herakles, daalde aan den strakken berg.
Hij daalde, ros gelijk een heel bleek dier,
recht-óp een dier gelijk, met blanken buik,
op zijne bonk'ge beenen, been aan been
op schamp'ge hielen, schrap de berg-rots aan,
die was van ertsig roest en kroezig mos
en rood en groen, maar duister-rood en -groen.
Hij daalde, en schouder-schokkend op 't ge wieg
van zijnen roer'gen heup-hoek beider zij,
en 't al maar lager stampen van zijn knie
boven de scheen, en 't remmen van den hiel.
Hij daalde, zijne schouder-schonken leêg,
en tusschen zijne schoudren, aan den hals
die duisterde in zijn baard, het groot gelaat,
het rood gelaat dat lachte van het licht
der oogen en der tanden.
- Aan 't gebergte
dat naakt van rots-steen was, en rood en groen,
maar rechte duizendvoud de steeklen van
het woud der naakte sparren naar de lucht
die, hoog boven de kim, gevangen zat
in 't rank- en dicht-opstavend hek-werk van
hun stammen, daalde blank, en blijde, hij:
held Herakles.

Zijn schoudren waren leêg thans van het dier
en zijne diepe handen, van het zwijn,
den ever, 't woeste en borstelige beest,
dat Erumanthos gruwzaam bevend miek
van zijne sprongen en zijn glooi'gen draf,
en van den schrik der boeren. Maar 't bevel
van Eurustheus klonk keffend en in smaal:
'Ga, haal het beest, den ever die daar woelt
en wroet door Erumanthos, en de schrik
der boeren kwam rumoerend ons ter oor.
Ga, en hem halen lévend, en hij wees'
in eene muite teeken van mijn macht:
dat in Mukene een vorst is, Eurustheus,
die schrik te lossen weet en wekt den zucht
van den bevrijde. Ga, en breng het hier,
dat ik het zie, het duister ever-dier,
en 't dank bezorge en offerande, rijk
aan diepe bergen graan, en hesp aan hesp
van vet-beplakte stieren.'
- Hij, hij ging.
Hij ging, Herakles; en zijn kopp'ge kolf,
zijn vuur-geharde knods met knoestig hoofd,
dreef, in de groll'ge duisternis des bergs,
vol van het hol gebrom des zwijns, herhaald
bij duizend diepe galmen, - dreef het dier
ten kolk toe, waar zijn polk was, en gevang.
De muile brulde. Maar zijn knoop'ge knods
sperde open ze, en tot zwijgen bracht ze. En toen
heeft hij van boom-schors rustig eene koord
gevlochten; en, gebonden 't wrokkig beest,
heeft hij 't getorst ten nekke, en dezen last
heeft hij gevoerd Mukene toe, en vorst
Eurustheus.

Maar toen hij kwam in 't beidend middag-uur
de galm'ge poorten toe der stad, die lag
nieuwsgierig, en een geer'ge menigt was
hem toe-getreên, en deinsde thans voor hem,
galmend van vreeze en van bewondering,
de poorten toe die galmden van verbeiden:
dan ging hij, heupe-wiegend beider zijde,
op zijn lazuren dijen, in het uur
dat heel de hemel trilt van 't middag-vuur;
en van lazuur, dat heft en slenkt, zijn flanken;
maar duíster zijne schouderen, die wanken.
Want om zijn schoudren hangt het duister dier.
Zijn vuiste, aan beiden kant, omsluit 't gewicht
der spleet'ge hoeven. Maar daarboven schokt
rilling van drift de haar'ge billen door;
en óp zijn nek, en dóor Herakles' nek
gromt matelijk de heete zwijnen-buik.
Bezwijmt ten zijnen rechten hals de kop
die sluit zijn oog en 't als een poel ontsluit:
het tand-vleesch bloedt en trilt ten mond-hoek en
ontdekt den slag-tand, en den andren tand.
En in den kraag des evers 't stuipend hoofd,
en als versiering van den ever-buik
het kroes-haar van Herakles. Maar zijn neus
snuift maat'lijk op den gallem van het volk
dat, in het trillend en in 't beidend uur
al deinzend naar de galmde poort hem voert
en naar Eurustheus.

Den trechter door der poorte, waar in steen
staan harde leeuwen, - door Mukene's poort
blaast áan de galm, zuigt áan de galm het volk
dat bleef in huis en angstig wachtte in huis:
grijsaards en vrouwen en 't onmondig kind.
Dra, alle straten uit, de straal'ge ster
van alle straten naar den kern der stad,
den licht-kern toe en heete stads-plein, schiet
de menigte en maakt bont van schittring, 't plein
dat, ledig, zon-wit was van schittering.
Daar schoot, in blijden ijver, 't huis-volk toe
en gonsde als hommlen doen in felle zon,
en draaide van de bane, aldaar de held
was naedrend en het beest, het vlugge hoofd
naar het paleis aldaar Eurustheus school
achter den strakken gevel.
    - Deze heeft
vernomen, en de spieën, die de tin
van 't strak paleis te leven maken van
het roeren der gestalten in het licht,
verkondden hem de komst van Herakles.
Hij legt het linnen kleed af, dat is vaal.
Hij trekt de roode zijde aan, de samaar
van roode zijde en prachtig staatsie-kleed
waar zijn gezicht in wit en recht gaat staan
van majesteit. En waar hij zich ten spiegel ziet
van zilver, en gelijk een koning ziet,
treedt koning Eurustheus de koele zalen door
ten volke toe, dat op het felle plein
gonst als een duizendvoud'gen hommel-zwerm,
en zwijgt plots, als 't den rooden koning ziet.

Maar het en zwijgt niet al te lang, het volk:
een nieuwe galm aiover de' ouden galm,
gelijk een golf-slag dekt een golf-slag, deint
van aan de poort, den trechter uit der poort
en 't ijvrig beiden toe der menigt. Blij
slaat zijn geluid tegen 't geluid dat komt.
Het ketsen van geluid slaat in de lucht;
het zindrend middag-licht verschervelt van
't klepperend klaetren en snaetrend gesnap,
aldra, der radde tongen en, van uit de vert,
gelijk een hoos gejuich der naderende kelen.
Eurustheus, recht en bleek in 't zijden kleed, het keelen,
staart. Maar het luide volk en ziet hem langer niet:
het volk is met zijn oor en oogen naar 't verschiet
dat zwellend nader-deint en zwaar, gelijk de waetren
in 't voorjaar uit de barre bergen bonze', en schaetren.
- En zie, het scheurt ineens, het volk op 't middag-plein;
gelijk een kegge klieft 't geleidend-vlug gedein
de dichte menigt, en van elke dichtre scheute
verschiet 't geluid ter lucht in luider-schall'ge leute.
Hij komt, hij komt! Daar ligt een witte strate plots
ledig in laaie, naar Eurustheus en zijn trots
die recht en bleek is in het zijden kleed, het keelen.
Maar 't volk en ziet hem niet dat luidt uit duizend kelen.

Maar boven alle gallemt één stem uit,
één bronzen stem, die bonst in hel geweld,
alle geluid, dat plein en straat begonst,
te boven, en te boven elk gehuil
dat schalt haar tegen. Een gemeten kreet
die springt in veer'ge schokken over de aard
gelijk een tijger-kat, gelijk een dier
dat maetlijk wipt en schalt bij elken wip.
Aldus die stem, die éene, aiover 't kleed,
't meêgevend vloer-tapijt, dat glooiënd veert,
der duizendvoudige, en die naedrend is
en aldoor naedrend.
- Tot ze in-eens breekt los,
uitspat in-éens gelijk een vrucht van vuur;
plots open-schalt gelijk een roode bloem,
een felle roze, een ongekende roos,
een roode reuzen-roos gelijk een vlam
in 't daevren van 't geduchte middag-uur
dat woedend staat te daevren. Hoort: de stem,
ze ontknalt, ontstellend, aan het eind van 't plein.
- En 't volk, dat samendrong een wijle, en weêr
plots schuivend scheidde in schrik, en weêr is leêg
de witte laaie strate naar 't paleis
en vorst Eurustheus in het keelen kleed:
het volk is zwijgend plots, en bar ontzag
stijft de gelaten. - Want de bralle knal,
het hel geweld der felle stemme, ziet,
de stemme....

Een barsch gevaart, en zwart, bolt over 't plein.
Ontzettend valt, maar veert omhooge weêr,
en valt maar veert een rappe ruigheid, een
gestalte, vorremloos van kroezig haar
en huid vol roll'ge bochels. En zij lacht.
Zij niest; zij lacht; zij rochelt en zij hoest;
zij schatert knettrend tot ze weêr ontknalt;
zij sist gelijk een schietend loop-vuur; hoort:
zij huilt gelijk een kater. Maar zij lacht,
weêr klaetrend lacht, vervaarlijk, de gestalt
die holt de witte, laaie strate door
Eurustheus toe, die rilt in 't keelen kleed.
- En 't volk heeft haar erkend, en juicht thans hoog
over het helmend plein, en bouwt een boog
gejuich over het hoofd van Herakles,
't gestopen hoofd dat torst het ever-zwijn,
't zwarte gedrocht der bergen dat zijn kop
bij 't rennen van den drager, bonk bij bonk,
den schonk'gen schouder van den schall'gen held
beukt, en hij schatert, en het knort:
zoo loopt de roode en zwarte held, zoo loopt
Herakles, en het bronzen zweet-gelaat
lacht wit van oog en tand; zoo loopt hij los
op vorst Eurustheus in het keelen kleed,
en staakt zijn draven, noch zijn luid geschal
(en wipt en grolt het barre woud-dier) tot
hij klautert aan de trappen van 't paleis
die hij voelt branden aan zijn naakten zool,
en staat, en staakt zijn hollen plots, en niest
driemaal in 't aangezicht van Eurustheus.

En deze, pal van schrik, is roereloos.
Zijn oogen puilen, en een bleekre hand
haakt aan den hals-rand van het keelen kleed.
- Maar weêre niest hem in het aangezicht
Herakles, en hij voelt in-eens, gelijk
een ijzeren stempel, wit-gegloeid, ter wang
den heeten neus-aêm van het ever-zwijn.
Thans rollen zijne oog-bollen, en zijn mond
gaapt zwart tusschen 't verpaarste lippen-paar.
Zijn kele zwelt langs binnen, 'of hij stikt.
Zijn knieën knikken... En wanneer het beest
weêr blaast zijn wang aan, en hij ziet gekwijl
tusschen den slag-tand en den andren tand:
daar keert fluks Eurustheus zijn ronden rug
Herakles toe; daar loopt hij 't poort-gat in;
daar snelt hij door de donkre gangen; de angst
heet hem te hollen naar den diepsten hoek;
schrik, die de keel hem schroeft, zoodat hij zelfs
om hulpe en roepen kan, jaagt hem aldoor
maar voort gelijk een zweepe over het zweet,
het kille zweet dat hem ten rugge rilt.
Hij vlucht. - Maar Herakles volgt hiel aan hiel;
't gegrol van 't beest, 't schaetren van Herakles
volgen zijn vlucht, de galm'ge gangen door.
Terwijl, verstard ter wanden, en hun hand
met sperr'ge vingren aan den wand, van vrees,
- terwijl de dienaars, die beweegloos staan,
staren, verbijsterd om den vreemden vlucht.

Door gangen en door kaemren snellen zij.
Rood loopt Eurustheus, zwart loopt Herakles
over de helre binnen-pleinen. - In
de stallen brieschen paarden bij den geur
van 't wilde dier dat bonst ten helden-rug...
Zij rennen. - In 't voorbij-geholde hok
snorken ontsteld de zeugen... Maar zij gaan;
Zij hollen over 't bol plaveisel, tot
plaveisel keert in aard-weg, door den tuin
en door den tweeden tuin, aldaar ze scheidt
een laatste muur, een hooge, van de straat,
en laatste bol-werk om het weidsch paleis.
- Tot waan-zin rijst Eurustheus' schriklijke angst.
En zie, daar merkt hij, in den versten hoek,
een groote tobbe, een ton, als deze zijn
waarin de boer het stinkend voedsel voert
der akkers. En hij aarzelt langer niet;
Eurustheus aarzelt niet: één hoogen wip,
en 't keelen kleed verdwijnt in 't walglijk vat...
- Te luide dan bevangt de vrolijkheid
Herakles, 'dat hij verder gaan zou en
zijn laffen broer vervolgen. Met één smak
smijt hij het ruige dier de tonne toe,
en deze zingt en gallemt. Driemaal gaapt
zijn mond om diepen aêm en van de vreugd
der last-geloste leden. En hij zwijgt.
Want hij is ernstig plots waar hij gedenkt
den nieuwen smaad door hem ten eind gevoerd.
En een gebrom rijst hem van 't ingewand
den mond in, en, waar hij het hoofd buigt aan
de sponne van het vat, spat uit zijn keel:
‘Hond!’, dat geheel de tonne dreunt en beeft.

Herakles klautert thans ten tuin-muur aan.
Hij wil niet dat het wachtend volk zijn wraak
toejuich' aan 't markt-plein. - Op den hoogen muur
zit hij te paarde, en overziet het land,
het vrije, waar hij zijne vrijheid wil
genieten gaan. Hij glijdt ten buiten-muur.
Hij gaat nu door de blijde velden. Naar
het hangend woud, dat uit de hoog-vlakt daalt
gaan zijne lichtre beenen. - En hij daalt...

- Zóo daalde hij, zijn schouder-schonken leêg,
zijn loom-gedragen leden leêg voortaan
en zijne handen aan zijne armen, - hij,
held Herakles, daalde aan den strakken berg.
Hij daalde, ros gelijk een heel bleek dier,
recht-óp een dier gelijk, met blanken buik,
op zijne bonk'ge beenen, been aan been
op schamp'ge hielen, schrap de berg-rots aan,
die was van ertsig roest en kroezig mos
en rood en groen, maar duister-rood en -groen,
tusschen de schrale en schubb'ge zuilen van
de naakte dennen.

Hij heeft een doel. Herakles kent zijn doel
en glimlacht binnen 't haar van zijn gelaat.
- Zijn flank, te rechter en te linker zij
is hol van honger, en, aldaar hij stapt
op 't stampen van zijn hielen door 't gebergt,
klotst honger binnen 't raam der flanken. - Maar:
hij heeft zijn doel, en glimlacht. Nauwlijks heeft,
in 't stiller licht hier aan beschaâuwden berg
en van het ná-middagen, hij zijn voet
gezet ter halve hoogte dal-waarts, of
hij neemt de lucht diep in zijn keel op, 'dat
zijn kele luider worde. En hij roept:
'o Pholos!'
- Stil is 't uur, van mensch en dier.
Uit erts en keien, wordt de weg van gras,
van zachter gras dat zilvert van den zoen
der loof-gezeefde zonne. Zoeter wordt
en zoeler aan de zolen, na 't gebarn,
na 't bijten van een hardere aard, de weg,
de warr'ge weg tusschen de wemeling
der sparren, die al dunner staan, en ijl
laten het traag geglooi, bij plaatsen, van
den vlakkren berg-wand. Want de berg wordt als
een schale, een schoone schelp. De berg wordt dal.
Herakles daalt ten navel van het dal.
Blank staat Herakles in het groene dal.

En weêr: ‘o Pholos!’ roept Herakles. Maar
alleen de bergen, met een zachten zucht
antwoorden: ‘Pholos’ - En Herakles hoort
het kloppen van zijn hart in deze stilt.
Maar weêre roept hij, luider: ‘Pholos, o!’,
en wacht een wijle.... En zie: zijn oog wordt klaar
en open zijne lip; hij heeft gehoord
van tusschen 't stugge staan der dennen, hoe
paarden-getrappel nadert. - ‘Pholos, o!’
Daar schudden takken. - ‘Pholos, Pholos, o!’
Hij hoort gemompel van een morr'gen mond.
- Maar wanneer Pholos plots, een berg-kloof uit,
Herakles ziet en aan Herakles staat,
dan mompelt hij niet langer. 't Hooge lijf,
de mans-romp op het lange paarde-lijf,
recht zich, en recht zich 't hooge paarde-lijf
op de achter-pooten, en ter luchte slaan
de klaevrende vóor-pooten. In een dans,
een vreugde-dans, slaan op den hollen grond
de hoeven; in het keeren blauwt en glanst
de zwarte paarde-huid, en blauwt en glanst
de bleeke manne-huid. Van vreugde slaat
de spier-gebochelde arm omhoog den knods.
En uit den baard slaat in de lucht de kreet:
‘Onz' Herakles! Mijn Herakles!’, en luidt
de luide vreugde van den Kentaur Pholos.

Herakles ziet den paard-mensch, en hij lacht
in stilte. Maar hij lacht niet lang. Hij zegt:
‘Mijn Pholos, ik vergat niet wat ik zei,
toen 'k naar het zwijn ging en de rotsen in
van Eurumanthos: dat, zoodra het dier
gevangen en ter plaats besteld (de Hel
slikke Eurustheus!), ik hier te peistren kwam.
'k Volvoer gelofte thans, te liever dat
mijn ingewand van scherpen honger krijt.
- Weihoe, wáar dat ik ete, Pholos, vriend,
en dat ik rust daarna een wijlken? Want
nòg zijn mijn schoudren pijnlijk murwe van
het dragen, en ik voel mijn kuiten hard.’
Maar nauwlijks heeft Herakles uitgezeid,
of buigt vooróver Pholos 't hooge lijf.
Zijn donkere arm omriemt Herakles' romp.
Eén zwaai: Herakles zit ten paarde-rug,
en beiden schaetren, waar aan 't draven gaat,
en heupe-wiegend, en de blanke borst
vooruit de kentaur, en het hoofd draait om,
en ooge in ooge, en beider ooge blinkt:
‘'k Heb fijne bouten van een veerze, en 't roet
van gansch een os’, zegt Pholos, en hij knipt
met bei zijne oogen. En hij keert het hoofd
weêr naar het berg-pas, aldaar luider klinkt
zijn hoef, en 't zoete dage-licht verdoft.
Zoo rijden beiden door de berg-spleet, naar
het milde hol van Pholos.

In blijde zorge zit thans Herakles.
Aan 't veerig spit, aan 't spitse teenen spit
rijgt hij de vette bouten. En hij smekt
waar hij zorgvuldig ze beplakt met vet,
ze goed bemest met roet, en met de huid
van dunne wilge-twijgen ze overtwijnt.
Hij zit. Zijne oogen lachen. - Buiten staat
hooge van achter, daar de vóor-poot knielt,
Pholos, die scharrelt 't hout tezaêm, en blaast
met bolle wangen in 't ontwakend vuur;
tot hij het warrig hoofd moet wenden en
sluiten zijn blikken, en zijn neuze niest
van sterken vuur-geur en 't gespetter van
de vlugge gensters.... Beiden dan, wanneer
de vlamme gaat hun kuit beglanzen, gaan
rechten de schragen beider zij den haard.
Ter schragen leggen zij 't dóor-wegend spit.
Zij zitten, wachtend. Knappren gaat het roet
dat smelt in tranen. Iedre traan in 't vuur
wordt voor een wel een felle vlamme in 't vuur.
Vreezig voor hitte, keeren zij het spit
met milde bouten. Hard en krachtig geurt
het vleesch. Zij zijn geduldig. Hun gelaat
is rood van vuur en warmte. Een water rijst
der maag hun mond toe. Zien elkander aan.
Glimlachen.

En als het vleesch is zwart, dan eten zij.
Zij eten eerst met felle razernij.
Bedaarder echter, en in groote stilt
waar stilkens áan bedaart de honger. - Dan
looft Herakles met een beleefden mond
het maal, en huldigt Pholos, en bedankt.
En Pholos monkelt waar hij eet, bedaard....
- Maar als zij zat gegeten zijn, en plakt
hun lippe en 's monds-gehemelt van het vet,
en ze als een korst, en bruine sparre-schub
voelen hun tongen, hebben beiden dorst.
-‘'k Heb dorst’, zegt Pholos. En Herakles denkt:
‘'k Heb daan'gen dorst’, en hij bezint zich, en
‘Waar dan’, zoo vraagt hij, en hij glimmelacht,
‘waar dan het vat, het wijn-gevulde vat,
dat Bakkhos-zelf, o Pholos, schonk aan u,
kentauren, maar dat nimmer leken zou
noch dragen tap vóor ik zou komen, ik
Herakles, en zou lijden grooten dorst? -
Thans heb ik dorst, o Pholos, 'k zeg het u.
Waar is het vat dat houdt den koelen wijn,
van Dionusos-zelf voor mijn behoef
geplet uit druiven?’ - Pholos zweeg: het vat
was dichte bij de werke. Maar hij zweeg:
het was van hem alléen niet... Herakles
zag áan hem, vriendlijk en bedroefd, en zweeg.
Pholos had gróóten dorst. Hij zuchtte, en zei:
‘Kom’. - En zij gingen.

Zij gingen 't hoeksken óm des bergs maar.
- Dáar
rees, rechte uit aard gekneed, gestreken glad
van ijverige handen, in een kreek
van rotsen, als een toren, zes man hoog
en in de breedte drie man, 't volle vat.
Met nooit gekenden schroom zag Pholos 't aan.
Maar Herakles zocht reeds het spon-gat, en
‘een nap, een kolf, en dan de nood'ge tap’,
beval hij vroolijk. En daar vloeide wijn....
- Zij dronken beiden. Beiden dronken zij;
en, als de dorst gelescht was, vonden 't góed.
Het was geen zware wijn. Maar vinnig ving
hij al de geesten in hun binnenst, en
miek ze tot blijde slaven. 't Was hun góed;
zij dronken, en zij loofden zéer den wijn.
Herakles zei: ‘Ik dank u voor 't festijn,
mijn Pholos’. Pholos echter dronk een teug
en dan een teug, en dan een derde teug,
zoodat zijn keel belette een antwoord. - ‘Zing’,
zei dan Herakles, ‘'k heb behoefte aan zang’,
en dronk een andere teug. - ‘Zing zelf, gij!’ zei
nu Pholos, en hij haalde een adem. ‘Zing,
want gij weet véel te zingen’. - Herakles
dronk weêr een teugjen uit de leemen nap,
en zong. En Pholos weerde uit 't vat den tap,
ging liggen, en, terwijl Herakles zong,
lag met zijn mond onder de stroel'ge spon.

Zij zongen beide' om beurt. Zij hadden dorst.
Zij lagen beide' om beurt onder de spon.
Zij dronken....
- Gouden was de lucht van 't uur
dat, naar den avond dalend, effen wierd
gelijk een gouden spiegel, en ze miek
weemoedig om dit effen gouden uur.
Zij dronken....

- Maar wrelk stommlen daar omhoog;
welk dondren van een strengen hengsten-draf;
welke ongehoorde stoornis en gedreig
van nijd'ge dieren?.... Herakles zijn hoofd
gaat rechte staan en hoeks ter schouderen.
Hij zwijgt, maar vraagt van oogen. - Pholos ligt.
Zijn paarde-balg jaagt. - ‘Pholos!’, luidt het barsch
uit Herakles. Hij slaat vier-pootig. Dán
staat hij plots rechte, zwijmelt, maar staat recht.
Hij schudt het hoofd, dat donker is van wijn.
Maar 't hoofd van Herakles is kláár van wijn.
Hij heeft begrépen. Doch, hij vraagt beslist:
‘Wat is het?’ - ‘Ja, zij zijn 't, en velen,’ zegt
de paard-mensch Pholos. ('t Uur is zoet en geel)...
- Zij hebben zwaarte in 't lichaam. Maar zij gaan
naar 't hol van Pholos, en zijn waepnen, en
het vuur dat niet gedoofd is. Zij zijn zwaar.
Maar 't hoofd van Herakles is wonder-klaar:
hij weet wel wat gaat komen. Pholos zwijgt;
maar Herakles briescht 'lijk een paard. En als
wel duizend paarden brieschen weêr van uit
den kreits der bergen, de kentauren.

- Aan elke kim, aan elken berg-spits, waar
de dag is ijl en schoon en zuiver; waar
de kracht uit de aard rijst en de kruiden; waar
het góed te wonen is, omdat het licht
er teekent in een wisslende gedaant
de eigen gedaant naar 't reizen van het uur:
hebben ze, aldaar zij stonden in het uur,
de geuren moeten snuiven van het vleesch
dat niet gewoon is in Kentauren-neus.
- Bried één dan vleesch, en heeft zijn broedren niet
genood ten male?.... En zinnend stonden zij
in 't laegre licht en konden niet begrijpen...
Maar ándere geur rees dan in-eens, van wijn.
Wie kende wijn ter streek hier? - Aan de kim
van elken berg stond een Kentaur, en snoof
den geur van wijn. En schichtig wierd het jucht
der flanken, en zij vroegen, elk in 't hoofd
dat in de lucht stond, welk die wijn-geur was.
Zij stonden pal en achterdochtig. 't Kruid
aan hunne hoeven werd geplet, en zuur.
Zij spitsten de ooren. - Hoor! o bittre spijt,
daar klingt een zang, daar klinkt een dubble zang,
lallend van dronkenschap, bij beurte een zang.
En zij herkennen beide stemmen, en
drift schokt den paard-nek en den menschen-nek
dóór als een pijl. En van de bergen neêr
daar storten ze allen, en de hemel helmt
en helmt het dal, dat ze vergaêren gaat
en ronkt gelijk een krater.

Kentauren storten alle bergen neêr.
- Maar d'hersnen van Herakles, koppig-hard
van wijn, bevroeden wat te doen hem staat
en wat hem zal gebeuren. Pholos drijft
hij 't berg-hol in en duistere spelonk.
Pholos is dronken. Met één zwaai die ronkt
plet hij den kop van Pholos, en die zucht
uit al de diepten van zijn dubbel lijf,
en zijgt ten gronde onder den knods-slag, en -
zal niet meer drinken... - Dan, in 't gulden licht,
in 't aldoor-rooder licht des laegren dags,
staat Herakles vóor 't wild Kentauren-heir,
dat wijlt een pooze, als 't hem te stralen ziet
van 't rooder licht en 't vuur dat, niet gebluscht,
hem weert en schanst. - 'Wat, vrienden', juicht hij, 'wat
lette u, dat ik niet vroeger u en zag,
en dwong me, alléen te nutten spijs en drank,
en uw gezelschap spijtig missen deed?
o Dierbre vrienden, 'k vrees: gij komt wat laat.
Hoort! Pholos, die niet altijd zorglijk is,
vergat den tap ter spon te steken. Hoort:
daar klokt de wijn al door de heesters, en
het gras is buigend onder de edle beek.
Haast u, ik bid u, zoo gij drinken wilt
Iakkhos' drank, u-zelven toch bestemd.
Gij kent den weg? Het hoeksken om, en links.
Toe: heerlijk is het wijntje. Denkt maar niet
om mij: ik heb genoeg, en gun u graag
wat blijft. Gáat toch, mijn broederen, en drinkt.
'k Verzeker u, 'k ben zat, en Pholos ook.
Pholos vooral, naar 'k meen. Mijn broedren, gaat!
Wat zijt gij treuz'laars, vind ik!'

Maar zij, ze zien den wijn. Zij zien den wijn
die vlug het dal vult als een kuipe, en zingt
in duizend beken. Eén wil spreken; maar
geen enkle spreekt, want allen voelen rouw...
Wat doens? - Herakles staat in 't groote licht,
in 't felle licht der zinkende avond-zon
geweldig, en in 't roetig licht des haards
vervaarlijk...
- Maar daar rukt in-éens, verwoed,
éen der Kentauren uit den berg-wand stug
een lange sparre, en die gelijk een wiek
van zieken sperwer door de ruimte wielt
en valt vlak vóor Herakles...
't Is gedaan
met aerzlen: weêre rukt een sparre uit, weêr
rukt een sparre uit, weêre rukt een spar
uit, weêre een sparre elk mans-paard, elk
kentaur en elk verwoed kentaur. - Maar in
den sparren-regen staat Herakles pal.
Hij staat in sparren als een sparre, waar
door 't sparre-woud een daan'ge hagel druischt.
Hij staat onder de sparren, 'lijk een spar
onder het brekend onweêr... - Maar hij wil
niet langer als een lafling staan. Hij buigt
zijn lijf en gloeiënde gestalt. Hij recht
zijn lijf: een vuur'ge kole zwiert in 't oog
van de' eersten werper, uit den haard die bried
't weldadig vleesch. Een tweede en helre kool
treft 't oog des tweeden. Eene derde kool.
Een vierde en eene vijfde kool... Het leger vreest
van de kentauren die niet nader treên
en weten: deze is vriend en maag der goôn,
en rillen door hun schoften...

Maar zie: daar loopt het dal vol wijns, en vult
tot waar hun paarde-knieën reikten, gulp
aan gulp Iakkhos' wijn het dal, en dooft den haard
van Herakles en klemt hem om de borst.
Hoog waden de Kentauren door den vloed
en nieuwe moed ontsteekt hun hart en oog,
want zie: Herakles zínkt.
- Herakles zinkt.
Eén enklen sparren-brandel, en die vlamt,
heft nog zijn rechter-arrem boven de eb
van wijn. In 't diepe vocht zoekt de arm.
Hij zoekt houts-blokken. Hij zoekt dit en dat
om zich te weren. Want het leger van
kentauren wordt bedreiging, en er vraagt
ineens in hem een vrage om meerdren moed. -
Hij staat aan 't hol van Pholos: 't hol loopt vol.
Hij klautert aan de steenen. Maar daar zijn
kentauren al die raken hem den baard
en één slaat hem ten nek...
Hij deinst. In-éens
voelt hij, aldaar hij deinst, een weeke zwaart
ten rugge. En hij begrijpt: Pholos biedt hulp.
Hij keert zich om: naar buiten duwt hij 't lijk,
het logge lijk, 't gespannen-logge lijk,
het drijvend lijk van Pholos, dat hem houdt
boven het wijn-meer. En hij duwt het, stoot
aan stoot van zijne vuisten, naar het heer
van de kentauren, en die wijken, door
't geplas van wijn, en bang zijn, en niet één
die niet vreest het lot van Pholos...

Intusschen ploft den nacht ín alle licht.
Het dal is zwart in-eens, als oude gal;
als gal is van een dier ten derden dag
na 't slachten voor het offer. 't Zwoele zwerk
breekt. Waetren zijn te veel in-eens, en recht
storten ze als zuilen uit het zwerk...
- Gehuil
wordt onder de kentauren: is 't vermaan
van goden, of toegeefelijke hulp,
waar zij, het heele lijf nog boven plas,
het heele manne-lijf nog heffen, en
Herakles is een hoofd nog slechts, dat drijft...
Zij aarzien. Reeds gaan enklen keeren. Maar
het is een spoor voor andren, in het lijf,
het paarden-lijf, dat op den vijand los
zij steigren zouden, hoeven op zijn hoofd.
- Zij klaevren door den vloed: de vloed is zwaar
als brei van zeemlen. Aan den rechten rug
en aan den vlakken rug schiet schichtig stug
de schuine regen. En zij waden....
- Maar
verdwenen in het dikke donkere is
plots deze, die zij zoeken....

- En als de morgen rijst, en hoog ten top
van eene naakte berg-kruin, Herakles
van onder-aan belichten gaat, en glanst
van licht zijn kuite en de andre kuite, en rijst
zijn heupe op, en zijn borst en naar zijn hoofd:
daar ziet de dag nóg nat 't geklitste haar
aan zijne borst en baard en lok-zwaar hoofd.
Herakles bibbert. Stijf droogt zijne huid,
en 't eerst binnen zijn handen, die van koorts
zijn gloeiënd.

- Doch, wanneer de nieuwe zon
hem komt gerezen aan den hoogen buik;
berijst zijn ribben dan; berijst zijn keel;
berijst dan eindlijk kin en mond, en staat,
zij zon, ter midden-hoogt van zijn gelaat:
dan heeft een lach Herakles, en hij galmt:
'Aan wie de beurt nu?'....

KAREL VAN DE WOESTIJNE.

De rompstand en zijn betekenis voor taal en muziek.

I.
Inleiding.

De 31. Oktober 1901 hield de Leipziger hoogleraar Eduard Sievers zijn vermaarde redevoering ‘Über Sprachmelodisches in der deutschen Dichtung’. Ieder die deze rede gehoord of gelezen[1)] heeft, moet, als hij enig gevoel voor rythme en melodie der gesproken taal bezit, de juistheid van Sievers' opmerkingen beamen, en menigeen zal zich verwonderen, hoe zo voor de hand liggende feiten zolang op hun Columbus hebben moeten wachten. De voornaamste ontdekking, in die rede gepubliceerd, is deze: dat ieder literair produkt inherente rythmies-melodiese eigenschappen bezit, afhankelik van de psyche van de persoon, die 't schiep, en waaraan de voordrager, als hij niet absoluut van gevoel voor deze zaken verstoken is, zich onbewust onderwerpt, Menigeen, vooral onder de niet-filologen, zal zeggen, dat dat van zelf spreekt, en daarin heeft hij gelijk, maar met dat al heeft niemand vóór Sievers datgene wat zo van zelf spreekt en wat menigeen wel al gevoeld kan hebben, bestudeerd, en ook is Sievers de eerste, die de consequenties ervan begrepen heeft.

Niet alleen onderscheiden zich somtijds de verschillende

1) De rede is enige keren uitgegeven, 't laatst in: E. Sievers, Rhythmisch-melodische Studiën, Heidelberg 1912, blz. 56-77.

passages van één auteur door onderlinge afwijkingen in de modulatie, bovendien - en dat is gewichtiger - heeft iedere kunstenaar zijn specifieke eigenaardigheden, die men in elke regel van zijn hand terugvindt en waaraan iemand met een fijn geoefend gehoor hem herkent, zodra hij enige regels hardop leest. Zo ligt al wat Hartmann von Aue geschreven heeft, lager dan verzen van Wolfram von Eschenbach of Gottfried von Strassburg. 'Man *kann* eben nicht Gottfried mit tiefer Stimme erzählen lassen:

> Ein hêrre in Parmenîe was,
> der jâre ein kint, als ich ez las:
> der was, als uns diu wârheit
> an sîner âventiure seit,
> wol an gebürte künege genôz,
> an lande fürsten ebengrôz,

oder Hartmann hochstimmig:

> Ein ritter sô gelêret was,
> daz er an den buochen las
> swaz er dar an geschriben vant.
> der was Hartman genant,
> dienstman was er ze Ouwe, usw.

Erst wenn wir die falsche Stimmlage umkehren, finden wir den wahren Erzählerton beider Autoren'.[1)]

En het is niet alleen de 'Tonlage', die hier van belang is, ook op de 'Tonbewegung' dient gelet te worden. Zo laat de ene dichter gewoonlik de stem dalen aan 't eind van een regel, bij een ander stijgt hier de toon, sommigen preferéren kleine intervallen, anderen grote, enz.

Dat alles behoeft tans niet tot in de biezonderheden besproken te worden. Alleen op de algemene waarheid moest ik de aandacht vestigen: dat de taal van iedere kunstenaar - we mogen verder gaan en zeggen: van iedere mens - haar eigen kwaliteiten van klank en melodie heeft, die we bij elk produkt van éénzelfde geest regelmatig zullen terugvinden. Als we dat eenmaal weten, zijn we in staat de rompstanden-leer te begrijpen, immers deze bestudeert een grote kategorie van zulke inherente klank- en melodie-kwali-

1) Sievers, Rhythmisch-melodische Studiën 72.

teiten der literaire werken, en in zoverre vormt ze een hoofdstuk van de wetenschap der ‘Sprachmelodie’, - anderzijds echter bepaalt ze zich niet tot de taal en tot het woord; geen uiting van iemands persoonlikheid kan haar onverschillig zijn: of iemand spreekt of schrijft dan wel tekent, boetseert, loopt, lacht of wat ook, de manier waarop hij al deze dingen doet is tot grote hoogte afhankelik van dat element in zijn psycho-physiese organisatie, dat ook in de rompstand zich uit. Dit alles is echter toekomstmuziek, voorlopig zijn het filologen en musici, die deze nieuwe wetenschap bestudéren en hen interesseert speciaal haar toepassing op kwesties van taal en zang. In deze richting is totnogtoe het meeste gewerkt, en met verrassende resultaten.

II.
Omvang en betekenis der rompstandwetenschap.

De grondlegger der rompstanden-wetenschap is Joseph Rutz. Hij moet een geniaal man geweest zijn: hoe had hij anders zulke belangrijke ontdekkingen kunnen doen op een terrein, waar niemands aandacht ooit op gevallen was? Zelf heeft hij zijn vondsten niet gepubliceerd; na zijn dood leefde de nieuwe leer voort in zijn familiekring en het is zijn zoon, Dr. Ottmar Rutz, die haar in ruimer kring heeft bekend gemaakt, hoofdzakelik door drie boeken.[1)] Deze bevatten behalve de ontdekkingen van de vader ook allerlei beschouwingen en hypothesen van de zoon; vooral geldt dat van het laatste boek. Reeds het eerste had intussen de aandacht getrokken van professor Sievers; hij begon, zoals bijna ieder, met scepties te zijn, maar weldra had hij zich er van overtuigd, dat deze nieuwe leer juist is en van verre strekking ook voor de filologie, hij deed proeven op grote schaal met zijn studenten, en kwam telkens tot nieuwe ontdekkingen.

1) Neue Entdeckungen von der menschlichen Stimme. München 1908 (het meest voor lektuur aan te bevelen), - Sprache, Gesang und Körperhaltung. München 1911 (een korte leidraad voor prakties gebruik), - Musik, Wort und Körper als Gemütsausdruck. Leipzig 1911 (een omvangrijk werk, dat ook grote hoofdstukken van physiologies-anatomiese inhoud bevat).

Het belangrijkste publiceerde hij in een tijdschriftartikel[1)], - en als we tans over het rompstanden-probleem spreken, bedoelen we daarmee niet meer alleen de leer van J. Rutz, doch een veel omvangrijker wetenschap, waarvan trouwens nog altijd Rutz' geniale ontdekkingen het middelpunt en de kern vormen. Ik houd het voor onnodig, bij elk afzonderlik punt te vermelden, wie er het eerst de aandacht op gevestigd heeft. Trouwens, dan zouden er nog meer personen genoemd moeten worden dan de Rutzen en Sievers. Laat ik alleen er op wijzen, dat bij ons te lande Dr. J. van Ginneken de eerste proeven heeft gedaan en het eerst over het onderwerp geschreven[2)] - en dat al wat ik over de determinatie van Nederlandse teksten zal meedelen, het resultaat is van eigen onderzoekingen, waarbij meerdere studenten mij behulpzaam zijn geweest.

De oorsprong der nieuwe wetenschap is deze: Joseph Rutz was een zeer muzikaal man, en ofschoon de mooie stem, die hij als kind bezat, later verloren ging, bleef hij ook toen voor eigen genoegen zingen. Hij merkte op, dat sommige komponisten hem gemakkeliker afgingen dan andere; van de een kon hij zelfs een moeilike periode bevredigend en zonder grote inspanning er uit krijgen, terwijl van anderen zelfs technies eenvoudige passages hem moeite kostten en noch hemzelf noch zijn omgeving geheel voldeden. Datzelfde verschijnsel nam hij ook bij anderen waar. Zelfs als ze met gevoel zongen, als ze de stemming van een kompositie goed weergaven, kon er toch iets aan ontbreken, iets dat moeilik te definiëren was. Die opmerking heeft menigeen wel eens gemaakt; J. Rutz echter is de eerste, die een verklaring van 't verschijnsel gegeven heeft en middelen gevonden voor het ‘zich instellen’ bij het zingen of recitéren van stukken, die zonder dat voor iemand niet ‘liggen’. Ten dele is dat een gevolg van zijn grenzeloze verbazing over iets dat hem ongerijmd voorkwam, maar die verbazing alleen had hem niet tot zulke schitterende ontdekkingen kunnen brengen, als hij niet een bij uitstek geniaal man was geweest.

1) Neues zu den Rutzschen Reaktionen. In: Archiv für experimentelle und klinische Phonetik I, p. 225-252, Berlin 1914.
2) Jac. van Ginneken. De Rompstanden. De Nieuwe Taalgids VII (Groningen, 1913), blz. 1-15.

Telkens herhaalde proefnemingen leerden hem, dat een kompositie, die, als hij normaal zong, niet voor hem ‘lag’, er beter uitkwam, als hij zijn rompstand of liever: de stand of spanningsrichting van zekere rompspieren veranderde. Welke spieren dat waren, met die vraag hield hij zich minder bezig, en ofschoon later zijn zoon, die overigens jurist is, zich met grote ijver is gaan wijden aan de anatomie en physiologie van de mens en op grond van die studieën ook over de physiese zijde van het rompstanden-vraagstuk uitvoerige hoofdstukken geschreven heeft, is dit nog altijd het minst bearbeide en minst gekende deel van 't probleem. Trouwens, de ontdekkingen van J. Rutz blijven al hun waarde behouden, ook al is de physiologiese verklaring niet gegeven.

In de eerste plaats hebben we met vier hoofdkategorieën te maken, ontdekte J. Rutz. Zo moeten Haydn en Schubert en Händel gezongen worden met *abdominaalstand*: de buikspieren schuiven in horizontale richting vooruit, - Beethoven, Brahms, Schumann vereisen *thorakaalstand*: de buikspieren worden naar binnen getrokken, - voor Wagner, Liszt, Massenet is *descendentiestand* nodig: de spieren spannen zich in schuinse richting, 'tzij dan van achter-boven naar voorbeneden of van voor-boven naar achter-beneden. Theoreties is naast de derde nog een vierde stand aan te nemen, de *ascendentiestand*: spierbeweging schuin, van onder naar boven, - maar Rutz heeft die stand bij niemand kunnen konstatéren. Sedert is aangetoond, dat hij wel voorkomt, o.a. zeer veel bij Japanners, maar toch ook bij Europeanen: zo moet men de Berlijnse hoogleraar Harnack met deze stand lezen. Komponisten, die hem vereisen, zijn me niet bekend.

Op twee zaken, die uit het voorafgaande reeds blijken, moet speciaal gewezen worden. De eerste is deze: dat al wat voor het reproducéren van zangstukken geldt, eveneens geldt voor andere muzikale komposities en ook voor de voordracht van gedichten en proza, zonder muziek. De tweede, van groot principiëel belang is: dat de aan te nemen rompstand en daarmee samenhangende eigenaardigheden van stemklank en modulëring afhankelik zijn van de muziek of tekst, die men voordraagt, en daardoor indirekt van de persoon, die die heeft gemaakt: deze legt in wat hij produ-

ceert een zeker iets, dat niet wel nader te definiëren is, en dat afhankelik is van die psychies-physiese eigenschappen van zijn persoonlikheid, die zich o.a. ook in zijn rompstand hebben geuit. Wanneer ik mij nu ‘instel’ - menigeen doet dat zonder 't te weten, onbewust gehoorzamende aan de voorgedragen tekst -, dan neem ik die rompspieren-stand aan, die de komponist resp. dichter of schrijver had, en dat geeft aan mijn stem zekere eigenaardigheden, met die stand samenhangende, die voor het goed reproducéren noodzakelik zijn. M.a.w.: wanneer Haydn en Mozart, Goethe en Hooft met rompstand I (abdominaalstand) willen voorgedragen worden, Beethoven en R. Strauss, Schiller en Vondel met II (thorakaalstand), R. Wagner en Saint-Saëns, Racine en Kloos met III (descendentiestand), dan moeten ze ook zelf die standen hebben gehad en voorzover zij nog leven, ze nog hebben.

Deze feiten, die reeds Joseph Rutz heeft vastgesteld, tonen ons, dat de rompstand een uiting is van een centrale eigenschap van de mens. Iedereen heeft zijn karakteristieke rompstand, 't zij dan I, II, III of IV, die alle weer in een groot aantal variaties voorkomen. Wanneer iemand zich niet onder vreemde invloed plaatst, heeft hij altijd dezelfde stand: een I kan niet een volgende dag of zelfs na veertig jaar een II geworden zijn; in de ondersoorten - die we verderop bespreken - komen wel variaties voor: zo is Vondel nu eens II koud, dan weer II warm; anderen, zoals bijvoorbeeld Goethe, blijven zich steeds volmaakt gelijk, - als wij afzien van de ‘dur’-‘moll’-variaties; zo is Goethe steeds I koud. Welnu: de psycho-physiese struktuur, die zich uit in de rompstand, legt ook op alles wat iemand doet haar stempel, - ofschoon we het niet altijd opmerken. Maar vaak doen we dat wel: aan menigeen, die ik op straat tegenkom, zie ik, dat hij I warm of II koud of III warm is, en ik kan dan de conclusie trekken: die eerste persoon is meer geschikt om Multatuli voor te lezen, de tweede past beter voor Jacques Perk, de derde voor Van Eeden. De manier van lopen en de stand van het hoofd zijn namelik bij al de verschillende klassen enigszins anders. Als iemand komponeert of dicht of schrijft, dan blijkt, gelijk we reeds zagen, ook hierbij zijn rompstand. Maar niet minder is dat het geval, als hij een kamer meubileert of wanneer hij tekent

en schildert: en personen, die sterk reagéren en zich hebben aangewend, hun eigen spierreakties op te merken, zullen, zodra ze een schilderij goed aankijken, aan hun lichaamshouding of aan hun spiertrekkingen voelen, welke rompstand de schilder had. Wie daaraan twijfelt, die moet maar eens een dergelijke proef nemen als ik met enige studenten samen genomen heb. Ik had op mijn kamer een tekening staan van een jonge vriend van mij, die rompstand I warm heeft: dat wist ik uit zijn gang en uit zijn gedichten; zijn tekeningen had ik nooit met 't oog hierop onderzocht. Verder hing aan de wand een Franse ets naar Corot, die ik voor III en wel III koud hield. Nu is ook Constantijn Huygens III koud, en Multatuli is I warm: vandaar zal iemand beter Multatuli recitéren, als hij naar de tekening kijkt dan naar de ets: als hij de ets fixeert, zal die invloed hebben op zijn hele persoon, hij zal de rompstand van de etser of van de schilder geneigd zijn aan te nemen en dan wordt zijn stem ongeschikt voor Multatuli. Omgekeerd moet Huygens er vloeiend uitkomen, als men vóór de ets staat, vóór de tekening zal het noch voordrager noch hoorder bevredigen. Het resultaat bevestigde op schitterende wijze mijn verwachtingen. Het oordeel was eenstemmig, hoewel ik mij onthouden had van voorspellingen en ook aan 't einde der proef de anderen hun mening liet uitspreken vóór ik het zelf deed.

Jos. Rutz heeft begrepen, dat zijn ontdekkingen meer waren dan een handig hulpmiddel bij het zingen. Hij zocht het wezen der verschijnselen te doorgronden en begreep, dat de ‘Grund im Seelisch-Gemütlichen zu suchen sei.’ De klank van de stem zou daar al op wijzen: type I heeft een ‘donkere, weke’ stemklank, II een ‘heldere, weke’, III een ‘heldere, metaalharde’: dat komt, doordat de gevoelskwaliteit van I de ‘warme, zwakke’, die van II de ‘koude, zwakke’, die van III de ‘koude, sterke’ is; IV, door Rutz niet prakties gekonstateerd, doch slechts voor theoreties mogelik gehouden, zou dan een ‘warme, sterke’ gevoelskwaliteit hebben. Er was nog maar èèn stap nodig, om de psychiese basis der rompstanden met de vier temperamenten in verband te brengen, en die stap heeft Rutz dan ook gedaan. Het komt me echter beter voor, om voorlopig niet te ver in deze richting te gaan en ons tevreden te stellen

met de wetenschap, dat de vier rompstanden een begeleidend verschijnsel zijn van vier soorten van psychiese constitutie, die we het best met de nummers I, II, III, IV aanduiden (corresponderend met abdominaal- resp. thorakaal-, descendentieen ascendentiestand, die we dan ook stand I, II, III, IV kunnen noemen); de voornaamste 'seelisch-gemütliche' kwaliteiten van elk dezer klassen zal men wellicht in de toekomst beter kunnen vaststellen dan nu.

Het is heel begrijpelik, dat Rutz in deze richting wat ver ging, niet alleen omdat grote ontdekkers licht geneigd zijn te verre perspektieven voor zich te zien, maar ook omdat hij met de muziek en niet met proza of poëzie begon. Bij muziek kunnen we met meer recht van 'donkere, weke' klank en dgl. spreken, liever gezegd: het aantal gevallen, waar zulke qualificaties mogelik zijn, is veel groter. Maar wat kunnen we bedoelen, wanneer we Multatuli en Hooft en Brederode en Virgilius een 'donkere, weke' stemklank toekennen, symptoom van 'warm, zwak' voelen, daarentegen Huygens, Boutens, Kloos, Conscience en Ovidius voor 'koud en sterk' voelenden verklaren en hun werken met 'heldere, harde' klank willen hebben voorgedragen? Trouwens, ook bij de muziek komen we tot vreemde conclusies: zijn het de 'heldere, harde' klank en het 'koude, sterke' voelen, die Bach, Wagner en Massenet in één klasse verenigen? Wellicht kunnen we voor deze termen zo'n definitie vinden, dat het er mee door kan, maar dan blijven ze toch voor de niet zeer ingewijden dubbelzinnig en mysterieus. Neen, liever spreken we eenvoudig van klasse I, II, III, IV, ook bij de muziek.

We laten dus het wezen en de diepere psychiese grond der verscheidenheid in het midden, maar dat verhindert ons niet, om uitstekend te horen, in welke klasse een gedicht, een melodie thuis hoort. Probéren we één stuk op allerlei mogelike manieren (daarvoor bestaat een eenvoudig middel, dat verderop ter sprake komt), dan zal, als we enig gevoel voor 'sprachmelodische' onderscheiden hebben, één hiervan ons het beste bevallen, - en een gezelschap van wat gevoelige mensen zal zonder moeite tot overeenstemming geraken: het éne zal te dof klinken, het andere te zwaar, nu eens zal de stem onnodig moduléren, dan weer te eentonig

zijn, het eind van een regel of periode zal een rythmies ongemotiveerde stijging of daling vertonen, enz., in één woord: we voelen, er ontbreekt wat aan. Als men niet tot een overeenstemmend oordeel komt, blijkt het vaak ten slotte, dat we te lang verzuimd hebben, de enige juiste stand te proberen; komt deze dan eindelik aan de beurt, dan voelen op eens allen tegelijk: zo moet het zijn en niet anders. Een dergelijk geval deed zich onlangs voor, toen ik enige personen wilde doen horen, dat de ‘Clausule van der Bible’ niet van Maerlant kan wezen. Maerlant is III warm; toen ik nu de ‘Clausule’ eerst zo, toen I koud, toen II koud las, kon men niet vinden, dat het beter werd. Bij een vroegere bijeenkomst met anderen hadden we uitgemaakt, dat het niet III warm kon zijn, maar wat het wel was, dat was onbeslist gebleven. Eindelik nam ik toevallig het figuurtje in handen, dat me op II warm moest instellen, en toen waren allen 't dadelik eens: dat is het rechte, - en dus: niet van Maerlant. - Een andere maal hadden we grote moeite met een stuk proza, dat ons op allerlei manieren betrekkelik goed bevredigde. Eindelik kwam het uit, dat we hier met een nr. IV te doen hadden, - iets dat zo zeldzaam is, dat men begint met niet aan de mogelikheid te denken.

III.
Overzicht der kategorieën.

We komen tans tot de details van het ‘Rutz-Sievers'sche System’.

Vooraf ga de opmerking, dat we ons bepalen tot de verhouding van rompstand tot stemklank en rythme. Op dit terrein is reeds vrij veel gewerkt; kunsthistorici, psychologen, physiologen hebben zich nog niet zo intensief met de voor hen belangrijke problemen der nieuwe wetenschap geoccupeerd als de filologen en musici.

Geen der vier hoofdtypen komt voor, zonder dat iemand tegelijk tot een der onderklassen ‘koud’ of ‘warm’ behoort. Verder hebben we bij alle vier klassen, zowel bij de koude als bij de warme variëteiten, nog andere onderverdelingen: groot en klein, - ‘schlicht’ en ‘ausgeprägt’, - dramaties,

lyries en neutraal, - dur, moll en indifferent, en ook moet nog met verschillende ‘dwarsklemmingen’ gerekend worden.

Het eerst, zelfs nog vóór ‘warm’ en ‘koud’, bespreek ik de typen ‘dur’ en ‘moll’. Ik heb mij dat aangewend uit pedagogiese overwegingen: men kan hier het gemakkelikst zelfs een vrij groot publiek ogenblikkelik de verschillen doen horen, - en wie eenmaal zover is, die is dan beter in staat ook de andere onderscheiden op te merken.

Het eerst is op de kategorieën ‘dur’ en ‘moll’ de aandacht gevestigd door de Oostenrijkse germanist Luick[1]. Deze heeft proeven genomen met een landgenote van ons in Den Haag. Als professor Luick een vers opzegde, maakte dat op deze dame soms een ‘dur’-, soms een ‘moll’-achtige indruk, en ze was geneigd het ene gedicht met grote-terts-akkoorden, 't andere met kleine-terts-akkoorden te begeleiden. Op den duur is het gebleken, dat de termen ‘dur’ en ‘moll’ niet geheel juist zijn; immers er bestaat nog een ‘indifferent’ tussen beide in. Maar de namen bestaan eenmaal en er is weinig bezwaar tegen om ze te blijven gebruiken, vooral omdat er wel overeenkomst met de gelijknamige muziek-kategorieën bestaat. Dur klinkt helderder en heeft neiging tot een stijging der stem, moll is doffer, de stem neigt tot dalen; indifferent staat er tussen in. Wil men dur en moll leren onderscheiden, dan laat men bijvoorbeeld enige verschillende personen de eerste tien regels recitéren - zo eenvoudig mogelik, liever te droog dan met te veel pathos - van Schillers ‘Freude, schöner Götterfunken’; de eerste acht regels zijn dur, met ‘Seit umschlungen, Millionen’ begint moll. Ieder zal het er over eens zijn, als hij 't met die overgang heeft horen zeggen, dat 't zo beter is dan anders, en als enige verschillende personen, zonder van iets te weten, dezelfde tien regels opzeggen, is er alle kans, dat altans enige van hen onbewust het onderscheid zullen doen horen. Een tweede voorbeeld, weer uit Schiller:

1) K. Luick, Über Sprachmelodisches in deutscher und englischer Dichtung. Germanisch-romanische Monatsschrift II (Heidelberg, 1910), blz. 14-27.

Zu Aachen in seiner Kaiserpracht,
Im altertümlichen Saale,
Sass König Rudolfs heilige Macht
Am festlichen Krönungsmahle.

Regel 1 en 3 zijn dur, 2 en 4 moll. Leest men het gedicht zo, dan klinkt het geheel natuurlik. Maar draagt men met dezelfde stemwisseling iets anders voor, bijv. ‘Freude, schöner Götterfunken’ of ‘Ein frommer Knecht war Fridolin’, dan maakt dat een lachwekkende indruk. Wil men ook Nederlandse voorbeelden? Van Huygens' ‘Scheepspraat’ zijn de twee eerste coupletten indifferent, het derde en vierde moll, - om alleen van de eerste helft van het gedicht te spreken. Men neme de proef! Maar dan moet men de twee eerste coupletten geheel ten einde lezen - met luider stemme -, vóór men aan het derde begint: een stuk midden uit een geheel krijgt niet zijn rechte toon, als men 't voorafgaande weglaat. - Nog gemakkeliker valt wellicht een dergelijke wisseling op tussen de eerste vier en de laatste drie regels van 't volgende couplet van Starter:

Ieughdige Nimphen, die 't boerten bemind,
Vrolike herten! hoe mach het doch komen,
Datmen in plaetse van t' singen begind
Stil en hoe langer hoe meerder te droomen?
Is de genuchte dan so besnoeyd
En uyt u ieughdige harten geroeyd,
Dat die niet weder en bloeyd?

Een zinking van dur naar moll, gevolgd door een stijging weer naar dur, hebben we in Vondels

Heiligh, heiligh, noch eens heiligh,
Driemael heiligh: eer zij Godt.

Deze regels zijn dur, de twee volgende indifferent, dan komen twee moll- en weer drie indifferente verzen, ten slotte weer dur in:

Laet ons Godt in Adam eeren.
Al wat Godt behaeght, is wel.

Het verschil tussen dur en moll hangt samen met een spierspanning helemaal onder in de romp. Deze wisseling kan voorkomen bij kunstenaars, die overigens tot in de ondersoorten toe steeds zichzelf gelijk blijven.

Als ik er in geslaagd ben, iemand de verschillen tussen dur, moll en indifferent te doen horen, dan pleeg ik over te gaan tot ‘koud’ en ‘warm’. De namen zijn van Rutz afkomstig en worden algemeen gebruikt, al kan men ook in sommige gevallen twijfelen, of ze wel juist zijn gekozen. Wil men zich instellen op I of II koud, dan moet men twee punten aan weerszijden van 't midden van 't lichaam, ongeveer op heuphoogte, naar binnen trekken, I of II warm krijgen we, als we twee andere punten, wat meer naar buiten liggend, intrekken. Natuurlik zijn die punten zelf van weinig belang, het zijn hele spierbundels, die in werking komen. In 't algemeen heeft iemand, die I of II koud is, meer neiging tot beweging recht naar voren (bijvoorbeeld in zijn gebaren), de warme ondersoorten meer tot beweging naar buiten. Zo zetten de meeste personen, die van nature I of II warm zijn, hun voeten naar buiten, de koude I en II's ongeveer recht vooruit. Bij de klassen III en IV, die beide schuinse spierspanning hebben, hangt het verschil tussen koud en warm met de richting dier spanning samen: bij III koud naar beneden en naar voren, bij III warm naar beneden en naar achter, bij IV koud naar boven en naar voren, bij IV warm naar boven en naar achter. Het ligt voor de hand, dat het moeilik is, deze standen willekeurig aan te nemen; voor hen, die gevoel hebben voor klank en taalmelodie, is en blijft het beste middel om de juiste stem en de juiste toon te treffen het zich-inleven in de tekst, die men reproduceert. Wil men zonder dat de stand der rompspieren veranderen, dan doet men dat het gemakkelikst door bepaalde bewegingen en houdingen van armen en benen, - wanneer men altans niet de draadfiguren tot zijn beschikking heeft, die verderop ter sprake zullen komen.

Om het verschil tussen warm en koud te horen, nemen we het beste een tekst, waar deze twee ondersoorten wisselen; de hoofdsoort blijft altijd dezelfde. Zo komen bij de Russiese dichter Poeshkin dialogen voor (o.a. in de dramatiese legende Boris Godoenow), waarin de ene persoon I koud, de andere

I warm is; een dergelijke afwisseling tussen II warm en koud vinden we bij Schiller, en, willen we een voorbeeld uit onze Nederlandse letterkunde: bij Vondel.

Nemen we een dialoog uit Lucifer, bijv. (vs. 1550 vv.):

Lucifer:
Hoe nu toe? ben ick dan Godts Stedehouder niet?

Rafaël:
Dat zyt gy, en ontfingt van 't onbepaelt gebiet
Bepaelde mogentheit, en heerscht uit zynen name, enz.

Lucifer moet II warm gezegd worden, Rafaël II koud, en zo is het in deze hele dialoog. Is men zelf van nature, zoals dat met schrijver dezes het geval is, II koud, dan voelt men, dat er aan de voordracht van Lucifer meer ontbreekt, dan aan die van Rafaël, en indien ik de gave heb, mij gemakkelik aan de tekst aan te passen, dan merk ik toch, dat de manier, waarop ik Rafaëls verzen lees, normaler voor mij is, dan het geluid, waarmee ik Lucifers woorden uitspreek. Een verschilpunt is dit, dat we bij warm (altans bij I en II warm) stijging der toonhoogte hebben op lettergrepen, waar bij koud de stem daalt. Dit is een hulpmiddel, om diegenen het verschil te doen horen, die weinig oor hebben voor nuances van stemkleur. Bij sommige kunstenaars vinden we afwisseling van koud en warm, bij andere nooit: zo is Goethe altijd I koud, evenzo ook Brederode, maar deze heeft daarbij de weldra te bespreken ‘ausgeprägte’ toon.

Voordat we tot verdere ondersoorten overgaan, wil ik er op wijzen, dat iedere stem, 't zij van klasse I, II, III of IV, koud of warm, gemodificeerd wordt, wanneer bij de overige spierspanningen nog een *dwarsklemming* komt (aangeduid door de letter q, d.w.z. ‘Querklemmung’). Deze kan op verschillende hoogten in de romp liggen en zodoende hebben we in elke klasse meerdere variaties, afhankelik van de plaats dezer q. De meeste teksten moeten zonder q worden voorgedragen, maar wanneer we deze faktor negéren, daar waar hij behoort aanwezig te zijn, ontnemen we aan een kunstwerk een deel van zijn kracht en zijn humor. Wanneer men eens Conscience heeft horen voorlezen met rompstand III warm q, dan zal men het zonder q nooit meer willen horen. Sommige auteurs hebben blijkbaar een constante q, bij andere komt dit element soms eens voor, soms niet. Hooft vereist

dikwels q; of 't altijd zo is, durf ik nog niet uitmaken, - en hetzelfde geldt van C. Scharten; ik meen, dat deze altijd q verlangt. Merkwaardig zijn het derde en vijfde bedrijf van Lucifer, die in tegenstelling tot de andere bedrijven, die door q bedorven worden, van de eerste regel tot de laatste met een vrij laag gelegen dwarsklemming moeten voorgedragen worden. Hier is alweer hetzelfde van toepassing, wat bij de klassen warm en koud werd opgemerkt: iemand met fijn gevoel voor stemkleur zal onbewust de dwarsklemming aanbrengen bij elke tekst, waar het nodig is en op dat punt van de romp, waar de tekst het eist.

We komen nu tot de klassen *groot* en *klein*. Deze namen zijn goed gekozen. Inderdaad maakt het ‘grote’ geluid een volumineuzer indruk dan het ‘kleine’; wanneer een tekst ‘kleine’ stem vordert en we wenden de ‘grote’ aan, dan klinkt het te zwaar, - te ‘plomp’, zouden we kunnen zeggen, - en omgekeerd, als we ‘groot’ ten onrechte door ‘klein’ vervangen, dan klinkt het te flauw, te mat. Sommige mensen zijn altijd ‘groot’, de meeste zijn het niet. Enige voorbeelden zijn: Schiller (II w. en k. gr.), de Pool Mickiewicz (I w. gr.). Anderen behoren soms tot het grote type, maar niet altijd: zo bijv. Wagner (altijd III ‘ausgeprägt’), de Duitse keizer (II w. en k., gr. en kl., soms ‘ausgeprägt’). Dramaturgen hebben, natuurlik onbewust, de afwisseling ‘groot-klein’ wel aangewend om de personen tegenover elkaar te karakteriséren. Zo is 't een onloochenbaar feit, dat Vondel, die ook ‘koud’ en ‘warm’ tot dat doel gebruikte, buitendien de variaties ‘groot’ en ‘klein’ aanwendde. Zo begint de Lucifer met een gesprek tussen een Il-warm-kleine Belzebub en een Il-warm-grote Belial. Een dichter, bij wie ik eveneens met gedecideerdheid een dgl. wisseling durf aannemen, is Jan Kochanowski, de vermaardste Poolse poëet van de gouden eeuw (16. eeuw). Ik had deze zomer het voorrecht, met wellicht de allerbeste kenner van die periode, speciaal van Kochanowski, enige proeven te doen, en die proeven brachten ons tot zulk een conclusie.

Een dergelijke ‘omkering’ of ‘omlegging’ (‘Umlegung’ is de Duitse term) der toonhoogte, als we bij de typen ‘warm’ en ‘koud’ waarnemen, bestaat ook bij ‘groot’ en ‘klein’ - altans bij klasse I en II. Lees ik een tekst eerst I of II

warm klein, dan I of II warm groot, dan worden lettergrepen, die eerst relatief hoog lagen, naar beneden getrokken en lage tonen worden door hoge vervangen. Daardoor krijgt I of II warm klein een dergelijke ‘melodie’ als I of II koud groot, maar wie een enigszins gevoelig oor heeft, die hoort ogenblikkelik, dat desniettemin het klankverschil heel groot is, veel groter dan tussen I of II warm groot en klein of tussen I of II warm groot en koud groot.

De spieren, die voor het ‘grote’ en het ‘kleine’ geluid gebruikt worden, liggen vrij hoog: bij ‘groot’ schuift het epigastrium (de driehoek tussen de randen van de ribben, 't uiteinde van het borstbeen en een horizontale lijn, twee à drie vingers boven de navel) naar voren, bij ‘klein’ wordt het naar binnen getrokken. Ik meen mij te herinneren, dat Sievers mij eens verteld heeft, hoe hij kort na de lektuur van Rutz' eerste boek de nieuwe leer met zeer sceptiese blikken aanzag - zoals bijna allen dat doen bij de eerste kennismaking -; maar eens betrapte hij zich onder het lezen van Schiller of een andere auteur met ‘groot geluid’, dat het epigastrium naar voren kwam en de vinger aanraakte, die hij tussen twee knopen van zijn vest gestoken had: dat had hem meer vertrouwen in de nieuwe wetenschap gegeven en hem opgewekt, de zaken nauwkeurig te onderzoeken. Het resultaat van dat onderzoek is bekend: weldra werd Sievers de voornaamste gids in de kronkelpaden van het nieuw ontgonnen terrein.

De ‘ausgeprägte’ toon krijgt men bij stand I en II door een punt aan de voorzijde van het lichaam, even boven de navel, in te trekken, bij III en IV moet dit punt naar voren komen. De stem krijgt daardoor een scherper klank, die Rutz ‘ausgeprägt’ heeft genoemd; zonder deze spierbeweging is de stemklank ‘schlicht’. Maar als men de ‘ausgeprägte’ toon daar aanwendt, waar de tekst het eist, zal de scherpte ons niet opvallen, veel meer treft ons het natuurlike, het harmoniese, en wanneer we dezelfde tekst met ‘schlichte’ toon voordragen, dan voelen we, dat er iets aan ontbreekt. Zeer leerzaam zijn in dit opzicht Hooft en Bredero. Beiden zijn I koud, maar Hooft vereist ‘schlichte’, Bredero ‘ausgeprägte’ toon. Men probére slechts een couplet van Hooft (bij voorkeur het eerste van een gedicht) op te zeggen en

daarna met hetzelfde geluid een van Bredero. Zelfs al kiest men deze coupletten zo, dat ze verwante inhoud hebben en in ongeveer gelijke stemming geschreven zijn, zal het ons opvallen, dat de stem, die deugt voor Hooft, een tekst van Bredero kleurloos maakt, en zijn we er in geslaagd, de goede Bredero-klank te krijgen, dan zal die te zwaar blijken voor Hooft.[1)] En welk gedicht van Bredero we nemen, dat is geheel onverschillig. Het sonnet, aanvangende met de regels:

> Vroegh inden dageraet de schoone gaet ontbinden
> Den Gouden blonden tros, Citroenich van coleur,

en 't liedje, getiteld ‘Kluchtigh Boeren geselschap’:

> Arent Pieter Gysen, met Mieuwes, Jaep en Leen,
> En Klaesjen en Kloentjen, die trocken t' samen heen
> Na 't dorp van Vinckeveen, enz.

zijn in een absoluut verschillende stemming geschreven, de motieven hebben niets met elkaar gemeen, maar ze zijn beide met dezelfde rompstand en daarmee correspondérende toon te lezen: I koud klein ausgeprägt; daarmee is niet gezegd, dat Bredero geen middelen zou bezitten om zijn gedichten rythmies te karakteriséren: men leze er slechts enige hardop en men zal het reusachtige verschil in beweging en modulatie opmerken. Maar dat zijn verschillen, geheel onafhankelik van de rompstand.

Bredero heeft constant een ‘ausgeprägte’ toon, en dat komt vrij veel voor. Het bekendste voorbeeld is R. Wagner: steeds III ausgeprägt, overigens met wisseling van koud en warm, groot en klein enz. Andere kunstenaars vereisen soms deze stemklank, soms niet: zo bijvoorbeeld Beethoven, keizer Wilhelm II; het zou me niet verwonderen, als we ook bij onze Vondel perioden aantroffen, die ‘ausgeprägt’ zijn voor te dragen; dit vereist een nader onderzoek.

Wij komen nu tot de laatste indeling: lyries, dramaties, neutraal. Het laatste komt verreweg het meeste voor. Ik

1) Wil men Hooft geheel goed lezen, dan moet, altans in veel teksten van zijn hand, ook nog een dwarsklemming worden aangewend.

weet niet, of er mensen zijn, die steeds dramatiese of lyriese toon gebruiken, in ieder geval zijn ze betrekkelik schaars. De kategorieën ‘lyries’ en ‘dramaties’ zijn in zover minder belangrijk dan de andere, die we bespraken, als ze zeldzamer zijn en dan nog gewoonlik in afzonderlike, soms vrij kleine passages van een werk optreden. Het komt mij voor, dat O. Rutz een goede definitie heeft gegeven van ‘dramaties’: ‘Wenn hier vom “Dramatischen” gesprochen wird, so ist damit nur das dramatische *Gefühlselement* gemeint: jenes gewisse Etwas, das den Gemütsbewegungen eines Menschen anhaften kann und das ein ganz besonders enges Verhältnis zwischen *Gemütsbewegung* und *Handlung* anzeigt’. Inderdaad voelt men, wanneer men de dramatiese toon weet te treffen, een impuls tot handelen, in de eerste plaats tot een naar-vorenstappen. Dramatiese toon vereisen o.a. deze regels van Schiller:

> Geflügelt ist das Glück und schwer zu binden,
> Nur in verschloss'ner Lade wird's bewahrt,

en hetgeen daarop volgt. Zeer gewoon zijn dramatiese en lyriese toon bij Wagner. De spierbeweging, karakteristiek voor deze kategorieën, is als volgt: Bij I en II koud stelt men zich in op ‘dramaties’ door zekere rugspieren te spannen in de richting van de ruggegraat af, de omgekeerde beweging bewerkt lyries geluid, - bij I en II warm, III en IV bestaat de dramatiese beweging net andersom in het naarelkaar-toeschuiven van rugspieren, en de omgekeerde spanningsrichting is die van de lyriese toon.

IV.
Rompstand-type en individu.

Er werd reeds op gewezen, dat sommige mensen wisselen in de ondersoorten van een hoofdklasse, andere niet (afgezien van de variaties dur, moll en indifferent). Zo vinden we allerlei nuancen van II bij Schiller, maar Goethe is steeds I koud klein (nooit ‘ausgesprägt’, nooit dramaties of lyries). Daar staat echter tegenover, dat Goethe een onvergelijkbaar rijker schat van rythmes en melodieën bezit: hij bereikt

zodoende door geheel andere middelen dan Schiller een niet geringere afwisseling in zijn taal ter uitdrukking van zijn psychies bewegen. Een dergelijke verhouding bestaat er bij ons tussen Vondel, die altijd II is, maar binnen het gebied van deze hoofdsoort allerlei variaties van rompstand kent, en Bredero, die altijd I koud klein ausgeprägt is, maar die toch evengoed in staat is, verschillende stemmingen, ook de psychiese constitutie der personen uit zijn drama's door rythmiese en stilistiese middelen te karakteriséren. De rompstand en de psycho-physiese organisatie van de mens, waarvan hij een faktor vormt, zijn niet de enige eigenschap der persoonlikheid, en wie in dit éne opzicht een minder buigzame natuur heeft, kan daarvoor in de plaats zich te sterker in een andere richting ontwikkelen. Zo zijn bijvoorbeeld de dames Wolff en Deken in staat geweest aan elk hunner helden en heldinnen iets karakteristieks te geven, ook in de manier waarop ze hun gedachten uiten. Betje Wolff was II warm en al de personen, die zij voor haar rekening nam, schreven brieven, die met deze rompstand gelezen moeten worden, evenzo is de taal van al de personen van Aagje III koud, maar toch: welk een variatie bij elk der beiden. En toch werken ze weinig of niet met verschillende ondersoorten van de rompstand, - wanneer altans een zeer oppervlakkig onderzoek mij het recht geeft hierover te oordelen.

Het komt niet voor, dat iemand nu eens tot de ene, dan weer tot een andere hoofdkategorie behoort. Onder al de kunstenaars, wier arbeid onderzocht is - en dat zijn er honderden --, is er slechts één gevonden, door Sievers, die bij één persoon van een drama buiten de grenzen van zijn eigen type getreden is, en in dat speciale geval laat zich die afwijking verklaren uit de omstandigheden, waaronde hij werkte. Deze auteur, Cäsar Flaischler, schreef onder de titel ‘Von unseres Volkes Werden’ een toneelstukje of dramaties gesprek voor een feest van de firma B.G. Teubner; behalve drie andere personen wilde hij er ook een dichter in laten optreden, maar bij Teubner vonden sommigen dat ongewenst, omdat deze firma geen belletrie uitgeeft. De auteur heeft zich zeer over de kwestie opgewonden, hij is er zenuwachtig van geworden, en het resultaat was, dat, terwijl de

andere dramatis personae verschillende rompstandvariaties vertonen in de hoofdklasse, waartoe de schrijver behoort (I), de dichterrol een geheel andere rompstand (II koud) vereist en dus ook met een andere rompstand geschreven is. Sievers liet aan de auteur zijn diagnose van het drama meedelen, daarbij het vermoeden uitsprekend, dat de dichter hem wel veel hoofdbrekens en veel zorg zou hebben veroorzaakt, - en hij kreeg ten antwoord, dat inderdaad de schrijver altijd een zekere tegenzin tegen deze rol had gehad, niet alleen voordat hij aan 't schrijven ging, maar ook, nu de tekst lang gedrukt was.

Dit geval staat geheel op zichzelf, en zonder schroom mogen we aannemen, dat slechts zeer biezondere oorzaken zulk een anomalie kunnen bewerken, - en wanneer we in een of andere tekst, die, zeggen we, rompstand I vereist, opeens een periode vinden, voor II of III geschreven, dan weten we ongeveer zeker, dat die periode van een andere auteur afkomstig is dan de rest. We mogen nog verder gaan, en wanneer we door talrijke ‘Stichproben’ hebben vastgesteld, dat een kunstenaar ook in de ondersoorten niet wisselt, dan hebben we een bewijs van interpolatie gevonden, zodra we in een passage, die niet algemeen aan hem wordt toegekend, een andere ondersoort aantreffen. Zo zouden een paar regels van type I warm in een twijfelachtige Goethe-tekst het onmogelik maken, die regels aan Goethe toe te schrijven; immers deze is anders zonder uitzondering I koud.

Iedere mens blijft zich zelf steeds gelijk, wat de rompstand betreft. Hoe is echter de verhouding tot de omgeving? In hoeverre bestaat er in een gemeenschap van mensen homogeniteit? Tweeërlei gemeenschap komt hier in aanmerking: de engere van de familie, de ruimere van het volk. In de boeken van Rutz kan men lezen, dat de rompstand erfelik is, en men kan van beide zijden tegelijk erven. Bijvoorbeeld: is de vader I warm groot, de moeder II koud klein ausgeprägt, dan is 't mogelik, dat het kind van de ene ouder de hoofdklasse en het grote krijgt, van de andere het koude en het ausgeprägte; evengoed zou het I koud kunnen worden zonder meer, maar III is minder waarschijnlik, zo niet uitgesloten. Nu baseert Rutz deze theorie op slechts enkele, hem toevallig bekende feiten, een statisties onderzoek op grote schaal is

nog nooit ingesteld en zolang dat niet gedaan is, is het beter, dat we de erfelikheidskwestie als onopgelost beschouwen. Natuurlik zou men bij een dgl. onderzoek niet alleen van de ouders, maar ook zoveel mogelik van 't verdere voorgeslacht de rompstand moeten kennen en dat is ondoenlik, wanneer niet van al die personen portretten bestaan of wanneer er geen literaire of artistieke nalatenschap van ze is.

Wanneer we de mens in verband beschouwen tot zijn nationaliteit, dan nemen we verrassende verschijnselen waar. Er zijn volken, waarbij we de meest fantastiese afwisseling zelfs van de hoofdsoorten vinden. Zo bij de Duitsers: hoewel Rutz het tweede hoofdtype het ‘Duitse’ heeft genoemd, zijn er toch ongeveer evenveel Duitsers, die tot I of III behoren: Schiller en Beethoven zijn II, Goethe en Händel zijn I, Bach en Wagner III, - en even bont is de schakéring bij de di minores. Mogelik is I in het zuiden meer verbreid en II in het noorden, maar statisties is dat nooit grondig onderzocht. Een even grote verscheidenheid vinden we bij ons Nederlanders. Om slechts enige bekende namen te noemen: I zijn Hooft, Brederode, Multatuli, II zijn Vondel, J. Perk, G. Gezelle, III zijn Huygens, Van Eeden, Boutens. En zo was het reeds in de Middeleeuwen: Maerlant was een III, evenzo de tweede Ferguutdichter, maar de eerste was een I en een der Reinaertdichters was een II. Andere naties zijn homogéner: zo zijn bijna alle Fransen III, de uitzonderingen zijn schaars, één er van is Debussy, - de meeste Romeinen waren I, maar Ovidius en Tacitus waren 't niet, - de oude Grieken waren grotendeels III, - tans is dat type bij de Russen het gewone, maar uitzonderingen komen voor: zo was Poeshkin een I en ook onder mijn Russiese kennissen zijn I-en. De Polen echter zijn voor 't merendeel I; toen ik voor enige jaren voor 't eerst een tijdlang in Krakau was, frappeerde mij al spoedig bij mijn meeste kennissen iets gemeenschappeliks in de manier van lopen en gestikuléren, dat bij ons wel voorkomt, maar veel sporadieser: zij vertoonden allemaal de uiterlike kentekenen van klasse I. Eén van hen liep anders en maakte andere handbewegingen; hem houd ik voor een II. Trouwens dit type komt wel eens meer in Polen voor, III evenzo, en vermoedelik zullen er wel enkele

IV's ook te vinden zijn. En 't is niet alleen in Krakau of Galicië, dat I domineert, in Warschau kan men hetzelfde waarnemen, en de drie grote poëten van de 19e eeuw, de glansrijkste vertegenwoordigers der Poolse kuituur, Mickiewicz, Slowacki en Krasiński, horen alle drie tot deze zelfde kategorie; in de ondersoorten verschillen ze. De enige Oudpoolse kunstenaar, wiens werken ik onderzocht, Jan Kochanowski, bleek ook een I te zijn. Bij de Japanners schijnt IV veel voor te komen; in hoeverre het domineert, weet ik niet.

Hoe moeten we het verklaren, dat de ene natie betrekkelik homogeen is, de andere niet? Ik weet het niet, en wie zou het wel weten? In Rutz' boeken kan men de stelling verdedigd vinden, dat homogeniteit de relatief oudere toestand is, en Rutz gaat zelfs zo ver - vermoedelik is het de zoon en niet de vader, die deze fantastiese theorie voor zijn rekening heeft -, dat hij in de rompstand een primair raskenteken ziet. Andere hypothesen beschouwden schedelvorm, kleur der ogen e. dgl. als *het* kriterium, langs deze weg is men echter niet tot afdoende resultaten gekomen; een nieuw kriterium moet dus gezocht worden: welnu, de rompstand, waarop men vroeger geen acht sloeg en die nu gebleken is, zo'n gewichtige faktor in 't menselike organisme te wezen, kan ons ook hier van dienst zijn! - dat is de gedachtegang van Rutz, en die is begrijpelik, als we bedenken, dat zo menigeen, die een nieuwe ontdekking doet of de ontdekking van anderen met enthusiasme propageert, geneigd is, de betekenis en draagwijdte te overschatten van datgene wat voor hem een stokpaardje geworden is. Zo is 't ook Rutz gegaan, - hoewel we in sommige gevallen moeten erkennen, dat de rompstand zo al niet een primair, dan toch een secundair raskenteken wezen kan: hoe anders te verklaren, dat bijna alle Joden rompstand III hebben? De sterke differentiëring der Duitsers moet Rutz natuurlik door rasmenging verklaren; maar hij heeft ons in 't onzekere gelaten, hoe de relatieve homogeniteit der Fransen dan wel is op te vatten. Frankrijk is toch een land van sterke rasmenging: met de oudst bekende bewoners (Liguriërs, Iberiërs) hebben zich eerst Kelten vermengd, en dan begint de romanisëring van Gallië door deels Italiese deels internationale

immigranten, tenslotte is er nog Germaans bloed doorheen gekomen, om van minder betekenende invloeden te zwijgen. En toch schijnt de Franse natie nog homogener te zijn dan zelfs de Russiese.

Lange Rede kurzer Sinn: de verhouding van individu tot gemeenschap bevat nog veel raadselachtigs en verdient de aandacht van ieder, die zich voor het rompstand-probleem interesseert.

V.
Taal, muziek, gezichtsindrukken, hun betrekkingen tot de Rompstand.

Wanneer men aan iemand het rompstanden-vraagstuk uiteenzet, wordt men vaak geïnterrumpeerd door de vraag: 'Hoe gaat het nu, wanneer een komponist de woorden van een dichter op muziek zet?' Deze vraag ligt voor de hand. Als iemand bijvoorbeeld tot klasse II behoort, - zoals dat met Beethoven het geval is -, dan kan hij niet in een andere rompstand dan de II^{de} productief werkzaam zijn. En gesteld dat hij ook in de onderstanden niet wisselt, dan moet zijn gehele scheppende werkzaamheid zich binnen de enge grenzen van één ondersoort bewegen. Toch komt het dikwels voor, dat iemand een tekst, die tot een andere klasse behoort dan hijzelf, op muziek zet. Hoe moet zulk een lied nu gezongen worden? Met de stand van de dichter of van de komponist?

Hier geldt de algemene regel: muziek gaat boven tekst. Liszt is altijd III warm; hij heeft bij gedichten van allerlei andere klassen de muziek gekomponeerd, maar al die muziek moet III warm gezongen worden. Evenzo is Bach steeds III warm, Schubert steeds I koud, Beethoven steeds II. Beethoven is overigens iemand, die tot verschillende onderklassen kan behoren, en Rutz heeft er de aandacht op gevestigd, dat hij een sterk ontwikkeld gevoel voor de 'klasse-verschillen' gehad heeft; hij assimileert zich zoveel mogelik aan de woordtekst: Schillers 'Hymnus an die Freude' vereist als gedicht rompstand II koud groot, Beethovens negende symphonie is in dezelfde rompstand gekomponeerd

- in zijn brieven moet Beethoven hebben geklaagd, dat het verklanken van Schillers tekst hem veel moeite kostte -, en wanneer B. een Latijnse kerktekst, die rompstand I eist, muzikaal bewerkt, dan assimileert hij zich hieraan altans in de ondersoort: aan woorden die I koud zijn geeft hij een melodie die II koud is, zijn de woorden I warm, dan wordt de muziek II warm.

Dat een komponist, zelfs een voor poëzie uiterst gevoelige, gedichten van allerlei verschillende kategorieën kan bewerken, zonder dat de tekst hem ooit hinderlik is, daarover behoeven we ons niet te verbazen. Een gedicht heeft allerlei eigenschappen behalve die, die met de rompstand samenhangen: het heeft zijn inhoud, zijn taal, zijn stemming enz., en door al deze en zoveel meer dergelijke kwaliteiten kan het aantrekkelik zijn voor een musicus - evenals trouwens ook voor andere mensen -, kan het zelfs een gevoel van verwantschap bij hem wakker maken, en dat gevoel van verwantschap met de dichter, dat buiten de rompstand en daarmee samenhangende eigenschappen van de psychiese struktuur omgaat, kan hem in staat stellen tot een goede muzikale bewerking. Wel zal waarschijnlik een komponist, die een biezonder sterk gevoel bezit voor de rompstandkategorieën en op wie de daarvan onafhankelike eigenschappen van een kunstwerk een relatief zwakke indruk maken, onbewust vooral teksten van dichters zijner eigen klasse op muziek brengen, - en als hij een andere tekst uitkiest, zal hij zich vermoedelik op-zijn-Beethovens zoveel mogelik daaraan assimiléren.

Muziek gaat dus boven tekst, - boven beide gaan gezichtsindrukken. Als ik iemand fixeer, die tot klasse I behoort en ik zeg tegelijk een gedicht op van klasse III, zal ik dat niet behoorlik er uit krijgen, een gedicht van klasse I zal beter gelukken, vooral als de dichter ook tot dezelfde onderkategorie behoort als de persoon, die voor me staat. Kom ik in een kamer, die gemeubeld is door iemand van klasse III koud, dan zal ik, zolang ik altans mijn ogen de kost geef, veel beter Huygens of Boutens reciteren, dan Vondel of Perk, veel beter ballades van Loewe zingen dan liederen van Strauss. Kijk ik een schilderij of ets van klasse II aan, dan kan ik geen tekst, die stand I of III vereist, bevredi-

gend reproducéren. Dat dit geldt van gesproken teksten, blijkt uit de proef, die ik reeds beschreef, waarbij wij ons medium achtereenvolgens een III-koude ets naar Corot en een I-warme tekening lieten aankijken. Dat een schilderij ook sterker werkt dan een zangtekst, dat laat zich door dergelijke proeven aantonen. Zo was Sievers eens in Dresden tegenwoordig bij een koorzang-repetitie. Men zong Bach (III-warm); deze kwam er voortreffelik uit, wanneer het koor onder het zingen naar een schilderij van Böcklin zag. Heel veel minder klonk het, toen men naar een schilderij van ik-weet-niet-meer-welke meester van klasse I keek, - en toen Sievers de ene helft van de zangers verzocht, het ene, de andere helft het andere schilderij te fixeren, was het resultaat van die aard, dat de dirigent een zo afschuwelike Bach-reproductie door zijn koor voor onmogelik had gehouden.

Ergo: gezichts-indrukken werken krachtiger dan woordtekst of muziek. Daardoor wordt het mogelik, dat ook die personen, die zich niet onder invloed van 't geen ze voordragen of horen voordragen, aan de tekst assimiléren, daartoe gedwongen worden, door tegelijk een tekening of een schilderij aan te zien: dat zal het hun mogelik maken beter te recitéren, beter te zingen dan ze 't anders zouden kunnen. En diegenen, die zich wel gemakkelik ‘instellen’, kunnen hierin verhinderd worden op dezelfde wijze. En dat is weer een middel, waardoor we een literair of muzikaal kunstwerk kunnen determinéren. Laat men iemand Bach zingen, zonder dat hij weet tot welke klasse deze behoort en laat men hem daarbij achtereenvolgens een tekening van klasse I en II (koud of warm) en III koud fixéren, dan moet hij, als hij enig gevoel voor klank en rythme heeft, konstatéren, dat het niet vlot gaat en dat Bach dus niet de rompstand van een der drie tekenaars had. Plaatst men hem daarna voor een Böcklin, dan vloeit de Bach-melodie zonder moeite van zijn lippen, en hij konstateert: Bach is dus van dezelfde klasse als Böcklin.

Wanneer we nu echter bedenken, welk een groot aantal onderklassen er bestaat, dan begrijpen we, dat we nooit een voldoende hoeveelheid tekeningen e. dgl. bijeen zullen hebben, om iemand in staat te stellen, alle mogelike rompstanden aan te nemen. Maar we behoeven geen voorwerpen van artistieke

waarde te gebruiken! Ook andere produkten van menselike arbeid hebben hun van de maker afhankelike suggestieve eigenschappen. En als we dat weten, dan begrijpen we, hoe het principe van het dominéren der gezichtsindrukken ons eenvoudige middelen aan de hand kan doen, om ons in elke willekeurige stand ‘in te stellen’. Sievers is hier de baanbreker geweest, en hoewel zijn ingenieuze uitvindsels niets pretendéren te wezen dan een hulpmiddel, moeten ze ieder, die er kennis mee maakt, in bewondering brengen voor de genialiteit van de uitvinder.

Ik denk hier in de eerste plaats aan de ‘koperdraadfiguren van Sievers’, die reeds een zekere vermaardheid beginnen te krijgen. Deze zijn echter slechts een der middelen, waardoor Sievers het principe van het dominéren der gezichtsindrukken in praktijk brengt.

Een ander middel is dit: men stelt zich in in verschillende standen, zeggen we: I warm klein, II koud groot ausgeprägt, III koud dur dramaties, IV warm groot ausgeprägt moll lyries, - en in elk van die standen tekent men het een of ander. Als ik geen tekentalent bezit, kan ik me tevreden stellen met het aanbrengen van kronkellijnen of andere figuren, die overigens niets bepaalds voorstellen. Als nu een ander mijn tekenprodukten fixeert, zal hij onder hun suggestie telkens die stand aannemen, die ik zelf onder het tekenen had. Natuurlik moet iemand, die dergelijke tekeningen wil maken, zelf in staat zijn, willekeurig alle mogelike rompstanden aan te nemen of hij moet een ander hulpmiddel hiervoor gebruiken. Een andere moeilikheid is deze, dat het een onafzienbare tijd vereist, om tekeningen voor alle mogelike rompstanden te vervaardigen. Immers hoeveel zijn er niet? We hebben:

I, II, III, IV, d.i. 4 hoofdstanden;
elk van die 4 kan warm of koud zijn, dus: 8;
elk van die 8 kan groot of klein zijn, dus: 16;
elk van die 16 kan ‘schlicht’ of ‘ausgeprägt’ zijn, dus: 32;
elk van die 32 kan dur, moll of indifferent zijn, dus: 96;
elk van die 96 kan lyries, dramaties of neutraal zijn, dus: 288;
elk van die 288 kan met dwarsklemmingen (q) op verschillende hoogte van de romp gepaard gaan.

Het aantal variaties wordt dus oneindig groot, maar als we de allerkleinste ver-

schillen negéren en bijvoorbeeld de ruimte, waar die ‘q’ 's kunnen voorkomen, in vijf zones verdelen, ook dan konstateren we, dat naast de 288 standen zonder ‘q’ er $5 \times 288 = 1440$ met ‘q’ staan; alles samen hebben we dus 1728 standen. Wilde nu iedereen, die aan rompstandonderzoekingen doet, voor elke stand een tekening hebben, hoe primitief ook, dan zou 1° het maken van die tekeningen al te veel tijd kosten, 2° zou het in-orde-houden van zulk een archief, vooral als men ook anderen dan zichzelf toegang er toe geeft, heel wat zorg vereisen.

Wanneer we geen tekeningen, maar draadfiguren bezigen, dan hebben we aan zestien voorwerpen genoeg om iedere persoon al de 1728 standen te doen aannemen.

De vorm van elk dezer zestien figuren is in overeenstemming met de richting van een bepaalde spierspanning en het fixéren van zulk een figuur is voldoende om ons de overeenkomstige spierstand te doen aannemen. Wanneer we daarbij tegelijk een tekst willen recitéren of een lied zingen, dan kunnen wij de draadfiguur of -figuren (soms hebben we er enige tegelijk nodig) op de pagina leggen, waarvan we aflezen, - of, als ons dat hindert, dan plaatsen we het boek of blad papier op een lessenaar en leggen de nodige koperen tekens op een horizontaal, naar voren uitstekend blad - liefst met een dofzwarte materie overtrokken -, dat onmiddellik onder de tekst dient aangebracht te worden. We kijken dan, voor we beginnen, goed de draadfiguren aan en we zijn ingesteld voor het voordragen van de tekst. Enige der figuren, namelik die voor de rompstanden III en IV en voor de dwarsklemmingen, moeten we in schuine richting voor ons zien en die moeten dus in de hand gehouden worden, wanneer we ons aan hun invloed willen onderwerpen.

Het is niet noodzakelik, dat de figuren juist van koperdraad zijn: hoofdvereiste is, dat ze duidelik uitkomen tegen hun achtergrond. Ze mogen niet te groot zijn, immers ons oog moet in staat zijn, er enige tegelijk (hoogstens vijf) in zijn gezichtsveld te hebben. Wanneer we ze echter niet voor één persoon willen gebruiken, maar voor een groter aantal mensen, bijvoorbeeld voor een zangkoor, dan moeten we figuren van groter afmetingen hebben, die op een zekere afstand worden geplaatst.

Afbeeldingen van de zestien figuren vindt men in Sievers' artikel ‘Neues zu der Rutz'schen Reaktionen’. Ik stel me hier met enige opmerkingen tevreden; dat mag ik te eerder doen, aangezien in Leipzig de figuren in de handel zijn gebracht, zodat ieder ze voor twee of twee-en-een-halve mark kopen kan.

We hebben in de eerste plaats vier tekens voor I warm resp. I koud, II warm, II koud. De I-tekens onderscheiden zich door een inkerving daar waar de II-tekens naar buiten welven, m.a.w. de II-tekens drukken het lichaam - speciaal de buikspieren - terug, de I-tekens staan het toe naar voren te komen. De twee figuren voor koud hebben armen, die ongeveer recht vooruitsteken, iets naar binnen zelfs, terwijl de armen der warme figuren naar buiten staan. Voor III warm en koud en IV warm en koud hebben we één figuur, een ruit, waarvan in één hoekpunt de zijden doorlopen om in een spitse punt te eindigen. Keren we de spitse punten naar beneden, dan hebben we het III-teken - immers stand III heeft spierspanning van omhoog naar omlaag -, stand IV - omlaag-omhoog - krijgen we als we de punten naar boven keren. Voor de ondersoorten warm en koud hebben we geen verschillende tekens nodig: de richting, waarin de figuur voor ons gehouden wordt (voorwaarts-achterwaarts resp. omgekeerd), is hier van invloed.

Als we deze vijf figuren aanwenden, zonder er andere naast te plaatsen, kunnen we ons instellen op elk der vier hoofdstanden, koud of warm. Maar dwarsklemmingen zijn buitengesloten, verder zijn we op de ondersoorten ‘klein’, ‘indifferent’ (d.i. noch dur noch moll), ‘neutraal’ (d.i. noch lyries noch dramaties) en ‘schlicht’ aangewezen.

Willen we ‘groot’ stemgeluid krijgen, dan leggen we naast een der vijf besproken tekens nog dat voor ‘groot’, welks convexe vorm het epigastrium veroorlooft naar buiten te komen. Personen, die van nature ‘groot’ zijn, doen goed, als ze zichzelf ‘klein’ willen maken, deze figuur omgekeerd voor zich te houden.

Voor ‘ausgeprägt’ hebben we een gelijkbenig driehoekje. De scherpe tophoek moet bij I en II naar het lichaam toegekeerd worden, bij III en IV van het lichaam afgewend. In het eerste geval drukt hij het punt boven de navel,

waarmee de ‘ausgeprägte’ toon samenhangt, naar binnen, in het tweede trekt hij het naar buiten.

Voor dur en moll gebruiken we eveneens gelijkbenige driehoekjes, maar in de tophoek lopen de zijden door, om in spitse punten te eindigen.

Dramaties wordt door twee kronkelfiguren - van symmetriese bouw - opgewekt; we hebben er één voor I en II koud, die de rugspieren uit elkaar schuift, een andere voor I en II warm, III en IV, onder welks invloed de rugspieren naar elkaar toe moeten komen. Keren we deze figuren om, dan wekken ze het lyriese geluid op.

En nu de vijf tekens voor dwarsklemmingen! Het zijn varianten van de eenvoudige figuren voor I en II warm en koud en voor III en IV. Ze bezitten een dwarswinding, die deze missen. We gebruiken ze niet naast, maar in plaats van de gewone vijf. De hoogte van de dwarsklemming wordt bepaald door de hoek, die we ze laten vormen met de vertikale lijn.

Ik kan me voorstellen, dat iemand die dit leest zijn hoofd schudt en er niets van gelooft. Zo ging het mij zelf de eerste minuten, toen Sievers mij zijn uitvinding liet zien en zo ging het de meeste mensen, die ik zelf in deze nieuwe goochelarij-methoden wilde inwijden. Maar wie serieuze proefnemingen gedaan heeft, die wordt, als hij niet van rythmies gevoel geheel verstoken is, spoedig overtuigd. De figuren verklaren, dat heeft nog niemand gedaan; hoe het bijvoorbeeld komt, dat van de figuren met convexe buiging de ene op het epigastrium, de andere op de buikspieren werkt, dat is nog nooit opgehelderd. Dit is de taak van psychologen en physiologen, de filoloog behoeft niet verder te gaan, dan dat hij de feiten konstateert; voor hem zijn deze figuren hulpmiddel en geen hoofdzaak.

VI.
Praktiese aanwending der rompstand-leer.

Zonder twijfel zal de nieuwe wetenschap, die door Joseph Rutz' ontdekkingen is ingeluid, in de toekomst een grote rol spelen. Zij leert ons een merkwaardig geval van phy-

sies-psychiese wisselwerking kennen en als ze veelzijdiger wordt bestudeerd dan tot nog toe gebeurd is, zal ze tot een betere kennis van de menselike persoonlikheid veel bijdragen. Maar zover zijn we nog niet, het zijn tans nog slechts enige musici en filologen, die zich serieus met rompstandonderzoekingen hebben bezig gehouden.

Voor hen heeft niet minder dan voor physiologen en psychologen deze nieuwe wetenschap een groot prakties nut, en wel 1°. voor de zang- en spreektechniek, 2°. voor het oplossen van kwesties van auteurschap en tekstkritiek.

Reeds Joseph Rutz voelde, dat eerst de kennis van de rompstandvariaties hem in staat stelde, behoorlik de werken van allerlei komponisten te reproducéren, die hem vroeger onoverkomelike moeilikheden hadden veroorzaakt. En zo moet het ieder gaan, die niet door de natuur met de gave bedeeld is om zich zonder hulpmiddelen van buiten voor iedere tekst, die hij voordraagt, ‘in te stellen’. Laat men zo iemand onder het zingen het vereiste draadfiguurtje zien, dan zal hij dadelik een beter stemgeluid en een betere frasëring en een groter gemak van zingen krijgen. Zelf heb ik me weinig met zangproeven bezig gehouden, omdat ik zelf niet zing en weinig kennissen in mijn omgeving heb, die het doen. Maar een paar proeven die ik nam hadden een verrassend resultaat. Rutz merkt herhaaldelik in zijn boeken op, dat het ‘warme’ stemgeluid in de lage tonen ‘ronde’, in de hoge ‘brede’ klank heeft, het ‘koude’ stemgeluid omgekeerd ‘brede’ klank in de lage tonen, ‘ronde’ in de hoge. Nu wilden we onderzoeken, of we dat onderscheid konstatéren konden. Onze zanger had rompstand I koud; wij lieten hem een toonladder zingen, enige keren achter elkaar, eerst zonder draadfiguur, daarna met het teken van I koud; er was geen klankverschil waar te nemen. Maar toen we hem daarna de figuur van I warm voorlegden, was zijn hele toonladder anders: de eerste toon, waarmee hij inzette, had reeds een andere klank dan de vorige malen, en evenzo iedere volgende toon. Ik moet bekennen, nog niet overtuigd te zijn van de juistheid der benamingen ‘rond’ en ‘breed’, maar deze naamkwestie is van ondergeschikt belang.

Een proef, die op iedere mens met enig gehoor indruk

moet maken, is met Wagner-teksten te nemen. Wagner is altijd III ausgeprägt, maar in de overige ondersoorten wisselt hij; de ingewikkeldste standen - alle natuurlik binnen het gebied der hoofdklasse III - komen voor. Nemen we nu een periode uit de Ring der Nibelungen, die voor III koud ausgeprägt dramaties gekomponeerd is en laten we onze zanger eerst, met behulp van drie draadfiguren, de vereiste stand aannemen, om hem daarna in te stellen op een gans afwijkende stand, bijvoorbeeld I warm zonder meer, - dan moet het ons opvallen, als hij altans de figuren goed blijft zien, met welk een volheid en nuancéring van klank de eerste maal Wagner er uit komt, en hoe mat, hoe kleurloos, ik zou durven zeggen: hoe sufferig het de tweede maal klinkt.

Niet alleen de toehoorders zullen dat opmerken, maar ook de zanger zelf. Hij zal niet alleen het verschil horen, maar hij zal ook voelen, dat hij met de goede figuren voor zich langer kan zingen zonder moe te worden dan met de verkeerde. En als iemand vaak gezongen heeft op deze wijze, als hij daardoor gevoel heeft gekregen voor de stemklanknuancen, die met de rompstand samenhangen, dan zal hij ook zonder koperdraden of andere hulpmiddelen zich leren instellen, - altans menigeen zal dat leren, een persoon echter met een sterk visuéle natuur zal nooit zover komen; zo iemand heeft ook een zeer zwak ontwikkeld gehoor voor de klankverschillen, waarvan hier sprake is.

Natuurlik zal het zang- en muziekonderwijs nut kunnen hebben van de kennis der rompstanden. Wel zou ik het voor ongewenst houden, dat iedere leraar op al zijn leerlingen draadfiguur-experimenten ging toepassen, ten eerste omdat menige muziekonderwijzer evenals zoveel andere mensen weinig gevoel zal hebben voor die fijne klanknuancen van de stem, die met de rompstand samenhangen, ten tweede omdat de rompstand-wetenschap nog jong is en niet voldoende bearbeid om reeds nu aan de handen van het grote publiek te worden toevertrouwd. Maar enig nut kan ook tans al het meest elementaire zangonderwijs ervan hebben: het kan rekening er mee houden, dat iedere komponist zijn eigen rompstand en eigen ademhalingsmanier vereist en dat niet één bepaalde stand en één methode van buik-ademhaling voor elke zangtekst moet worden aangewend. Klasse I

heeft vooruitgeschoven buikspieren, de buikholte wordt groter, het middenrif zinkt, de longen krijgen meer ruimte en de keelstand is laag; de ademhaling is diep; evenzo is dat het geval bij III koud en IV warm. Stelt men zich echter op II in, dan worden de buikspieren ingetrokken, het middenrif komt hoger te liggen, de longen worden naar boven gedreven en de keel ligt hoog: de ademhaling is dus ook hoger. En evenzo is het bij III warm en IV koud. Wennen wij ons nu aan, voor elke zangtekst de diepe ademhalingsmethode van klasse I toe te passen, zoals dat veelal gebeurt - als hulpmiddel hierbij kan men nog de onderarmen voor zich uithouden met de handpalmen naar boven, liefst nog ze daarbij op en neer bewegen -, dan zullen we wel is waar Mozart en Haydn, Schubert en Händel goed kunnen zingen, maar Beethoven en Brahms, Bach en Liszt zullen nooit de goede klank kunnen krijgen. Natuurlik kan iemand, die gewend is alle muziek met éénzelfde rompstand te zingen, zich zelf wel wijsmaken, dat het zo goed is, en, wanneer hij over andere, van de spierspanning onafhankelike kwaliteiten, die nodig zijn voor de zang, in ruime mate beschikt, kan hij ook menige toehoorder, zelfs van de muzikaalste personen, in de waan brengen, dat ook de stemklank geheel de juiste is, - men behoeft dan echter slechts, met behulp van draadfiguren of hoe ook, hetzelfde zangstuk te laten herhalen met de vereiste rompstand, om allen, die klankgevoel[1)] hebben, er van te overtuigen, dat het zo beter is, d.w.z. dat de voordracht meer in overeenstemming met het voorgedragene is.

Voor het reciteren geldt hetzelfde als voor het zingen. Ook hier echter is het niet altijd gemakkelik om de toehoorders dadelik te overtuigen. Dat komt daardoor, dat men hier nog in sterker mate gewoon is om meer op andere eigenschappen van de voordracht te letten dan op die met de rompstand samenhangen. Als iemand met de vereiste rompstand en daardoor met goede stemkwaliteit en rythmiséring een gedicht voorleest en daarbij andere kwaliteiten van de voordracht verwaarloost, bijv. lettergrepen, die met het oog op de inhoud, op de logiese betrekkingen tot andere woorden

1) Dit is iets anders als muzikaliteit. Men kan gevoel voor stemklanknuancen hebben, zonder muzikaal te zijn.

een sterk aksent moeten hebben, te zwak betoont, dan zal menige toehoorder geneigd zijn, alleen dit foutje op te merken en de klankkwaliteiten van het geheel te negéren. Ook heeft iedere persoon zijn voordrachteigenschappen, onafhankelik van rompstand, en iedere periode heeft haar eigen gewoonten en modes. Horen we verschillende akteurs eenzelfde rol spelen, dan zal, ook al nemen ze allen de juiste rompstand aan, het verschil in opvatting en daardoor ook in de voordracht niet gering zijn, en dat dit ook vroeger zo was, dat kan men in beschrijvingen van het toneel in vroeger tijd, bijv. in de periode van Punt en Corver, lezen. Wanneer men hetzelfde vers achter elkaar hoorde recitéren door mevrouw Dorbeen of iemand van haar tijd en haar school, met rollende ogen en een zware, dreunende stem, en door een modern poëet, met onbeweeglike trekken, zonder gebaren en zonder sterk geprononceerde stijgingen en dalingen der stem, dan zou men de verschillen, die ik hier aanduidde, onmiddellik horen, andere eigenschappen der voordracht echter zou men nauweliks opmerken.[1)] Het best leert men op de klanknuances, die met de rompstanden samengaan, opmerkzaam worden, wanneer men de teksten zo eenvoudig mogelik voorleest, en als men dat een tijdlang gedaan heeft, dan kan men aan zijn stem meer kracht gaan geven; dan frappeert ons nog duideliker dan anders het lelike, vaak zelfs belachelike van een voordracht met verkeerde rompstand. En wie hiervoor oor heeft gekregen, zal zich in 't vervolg moeite geven, zich aan te passen aan de tekst; menigeen zal dat kunnen zonder draadfiguren, en zeer sterk reagérende personen zullen, zodra ze zich opzettelik verkeerd instellen, een hees, onnatuurlik stemgeluid krijgen.

Van zeer groot belang is de rompstandwetenschap voor de studie van oude teksten. Reeds voordat Rutz' eerste boek verschenen was, had Sievers er op gewezen, dat men door eenvoudige leesproeven soms interpolaties kan aantonen: vindt men in een gedicht, dat zich door bepaalde rythmiesmelodiese eigenschappen kenmerkt, een stuk, dat geheel

1) Dat de goede rompstand niet de enige faktor is, nodig voor het bevredigend reproducéren van een tekst, blijkt o.a. ook uit het feit, dat zoveel dichters en schrijvers hun eigen werken lelik voordragen. De goede rompstand hebben ze, maar er ontbreken andere kwaliteiten.

andere eigenschappen van deze kategorie bezit, dan kunnen we in menig geval concludéren, dat het van een andere dichter is. Is bijvoorbeeld door ‘Stichproben’ voldoende aangetoond, dat een dichter altijd relatief hoge stemklank vereist, en vinden we eenmaal in een werk, dat op zijn naam staat, een periode, die laag gelezen moet worden, dan moeten we die periode voor geïnterpoleerd houden. Nu heeft sedert dien het rompstandonderzoek geleerd, dat eenzelfde persoon altijd tot één hoofdklasse behoort; daaruit volgt, dat een tekst, die met een andere hoofd-rompstand gelezen moet worden dan die werken, die met zekerheid aan een bepaalde kunstenaar zijn toe te schrijven, niet van deze zelfde auteur afkomstig kan zijn; en als door talrijke ‘Stichproben’ voldoende is aangetoond, dat iemand ook in de ondersoorten niet wisselt, zoals dat bijvoorbeeld met Goethe het geval is, dan moeten we zeer huiverig wezen, om een tekst, die een andere ondersoort van dezelfde hoofdklasse vereist, op naam van deze persoon te stellen.

Onze Nederlandse letterkunde bevat een menigte problemen, die door middel van rompstandonderzoek zijn op te lossen, en in sommige gevallen bleek een proef van enige minuten daarvoor voldoende. Ik geef een paar voorbeelden.

Er bestaan enige Middelnederlandse strofiese gedichten, die zeker van Jacob van Maerlant afkomstig zijn, namelik de drie Martijns, Der Kerken Claghe, Vanden lande van Oversee. Inderdaad moeten deze teksten III warm gelezen worden evenals bijvoorbeeld de Alexander en de Rijmbijbel. Van andere strofiese gedichten was het tot nu toe onzeker, of Maerlant de dichter is geweest. Toen ik in het voorjaar van 1914 met enige studenten rompstandoefeningen hield, was een korte leesproef met draadfiguren voldoende om ons te doen horen, dat al die gedichten III warm kunnen worden voorgedragen, alleen de Clausule van der Bible niet. Toen ik onlangs aan een ander gezelschap hetzelfde wilde aantonen, was men een tijdlang in twijfel, omdat men niet hoorde, dat de andere figuren, die ik aanwendde, een beter effekt hadden dan die voor III warm, - net zolang tot ik tenslotte II warm probeerde: toen waren allen het eens: het gedicht is niet van Maerlant. In de tijd van de eerste proefnemingen deed zich het geval voor, dat een dame, die de Maerlant-

proeven niet had bijgewoond en het resultaat ervan niet wist, ze voor zichzelf thuis uitvoerde en precies tot hetzelfde resultaat kwam. Dat is natuurlik helemaal niet te verwonderen, maar op dergelijke gevallen moet toch daarom speciaal worden gewezen, omdat ze personen, die zelf weinig gehoor voor stemklank en rythme hebben en die daarom aan de betekenis der nieuwe wetenschap twijfelen, tot betere inzichten kunnen brengen.

Een tweede voorbeeld van deze aard ontleen ik aan de middeleeuwse ridderroman van Ferguut. Deze roman is uit het Frans in het Nederlands vertaald. Op grond van een veranderde vertaaltechniek midden in het gedicht heeft men aangenomen, dat de Nederlandse tekst het werk van twee personen is. Anderen betwijfelden dat, en inderdaad was tot nog toe een afdoend bewijs niet geleverd. Een eenvoudige leesproef toont aan, dat het eerste stuk van een vertaler met rompstand I koud afkomstig is, het tweede van een met III warm. De grens ligt niet daar waar men vroeger vermoedde, maar iets meer naar voren, tussen vers 2558 en 2559. Een gedetailleerd onderzoek moge uitmaken, in hoeverre stukken van de eerste vertaler in de tweede helft van het gedicht zijn ingelast; onlangs meen ik door een toevallige ‘Stichprobe’ een dergelijke episode te hebben opgemerkt.

Het zou een pracht-onderwerp voor een dissertatie opleveren, wanneer iemand eens door leesproeven de werkmethode van de dames Wolff en Deken ging bestuderen. Betje Wolff was II warm: dat blijkt uit hetgeen zij alleen geschreven heeft; evenzo leren ons gedichten van Aagje Deken, dat deze III koud was, hetgeen men bovendien duidelik aan haar portret kan zien. Nu moeten de paar brieven van Sarah Burgerhart, die ik met enige studenten samen onderzocht, met rompstand III koud gelezen worden, m.a.w. ze zijn van Aagje, en dat doet de gedachte opkomen, dat deze de hele Sarah voor haar rekening genomen heeft. Suzanna Hofland echter schijnt door Betje bewerkt te zijn. We zouden bouder kunnen spreken, als we de hele roman hadden onderzocht; ook zouden we zo er achter kunnen komen, of een der beide vriendinnen of mogelik allebei soms in de ondersoorten wisselen. Een nauwkeurige bestudering van het boek Sarah Burgerhart en de andere briefromans der twee dames zou

van te meer belang zijn, aangezien dezelfde kwestie ook van geheel andere zijde kan worden geëntameerd. Zo kan men nagaan, in hoeverre de verschillende aard, het verschillende temperament, de verschillende ontwikkeling van beide vriendinnen zich in de romans reflektéren, in hoeverre we in beider partikuliere correspondentie parallelle plaatsen vinden enz. Als een van deze zijden aangevangen onderzoek tot dezelfde conclusies voert als de leesproef met koperdraadfiguren, dan moet ook de grootste scepticus wel van de waarde van laatstgenoemde methode overtuigd worden.

Onlangs onderzocht ik met een Conscience-kenner verschillende teksten uit Conscience's tijd, waarvan het auteurschap niet vaststaat. Zonder veel moeite maakten we uit, welke stukken stand III warm ‘q’ vereisten, en die kenden we aan Conscience toe, en van de meeste overige teksten konden ook door dezelfde methode de auteurs worden aangewezen.

Dit zijn alles betrekkelik eenvoudige proeven. Moeiliker wordt het, wanneer de tekst van een auteur door een ander is omgewerkt. Maar ik geloof toch, dat ook in dat geval een fijn-horende en daarbij geroutineerde onderzoeker tot zekere resultaten komt. Een dergelijk moeilik probleem leveren bijvoorbeeld de geschriften van het echtpaar Scharten op. Mevrouw is zonder twijfel I warm, de heer S. is, naar ik meen, II warm met ‘q’; maar of deze ‘q’ altijd aanwezig is, dat heb ik nooit nagegaan. Laat maar eens iemand, van deze wetenschap voorzien, ‘Een Huis vol Menschen’ gaan onderzoeken. Hij zal zeker resultaten vinden, maar wellicht blijven er ook onopgeloste kwesties: wie is in elk speciaal geval, waar de tekst noch precies I warm is noch precies II warm ‘q’, wie is daar de oorspronkelike auteur, wie de omwerker?

Een dergelijk, nog moeiliker probleem levert onze middeleeuwse Reinaert op. Sedert het nieuwe handschrift gevonden is, neemt men aan, dat de Reinaert het werk is van twee dichters, zelfs heeft men gemeend de grens aan te kunnen wijzen, waar de tweede begint. In hoeverre echter heeft de jongere het werk van de oudere omgewerkt? Wat is er op rekening van een nog jongere redactor te stellen? Dat er een derde persoon aan gewerkt heeft, is met 't oog op de

middeleeuwse opvattingen van auteursrecht niet onmogelik, en ik meen, dat een leesproef ons dwingt, meer dan twee stemmen te onderscheiden. Maar er is een fijner gehoor of meer oefening nodig dan waarover ik beschik, om tot een gedecideerd oordeel te geraken, vooral als we de voorgeschiedenis van elk afzonderlik regeltje wensen te doorgronden.

Een uitgestrekt veld voor filologiese onderzoekingen levert de taal van die kunstenaars op, die in de ondersoorten van een zelfde hoofdklasse wisselen, zoals bijvoorbeeld Vondel. Wanneer in een drama een nieuwe persoon begint te spreken, zal de dichter onbewust een kleine verandering in zijn taal brengen. Een Goethe, die altijd I koud is, zal zijn personen karakteriséren door verschillen van rythme of woordgebruik of andere variatie-middelen, binnen het gebied van die ene ondersoort liggende, - maar een Poeshkin of een Vondel zal hetzelfde bereiken door tegenstellingen als groot-klein of warm-koud. Hoe ging nu Vondel te werk? Gaf hij aan één zelfde persoon door het hele drama heen dezelfde rompstand en stemklank? Of was het hem voldoende, als hij in iedere afzonderlike dialoog door klank- en rythmeverschil de afwisseling der personen aanduidde? Een onderzoeking van de Lucifer leerde mij, dat het laatste het geval was. Zelfs wisselt soms in één dialoog eenzelfde persoon in de ondersoorten, maar altijd zorgt Vondel er voor, dat elke persoon een ander geluid heeft dan de onmiddellik voorafgaande. Voor andere dramaturgen gelden andere regels.

Dergelijke onderzoekingen zijn ook daarom zo interessant, omdat ze een brug slaan tussen de aesthetiese en de filologiese beschouwingswijze van kunstwerken. Deze lopen vaak zozeer uiteen, dat de geleerde en de kunstkritikus elkaars arbeid weinig respecteren. Wanneer bijvoorbeeld een filoloog de syntaxis van Vondel minutieus onderzoekt, zal menigeen, die Vondel aestheties wil waarderen, de opmerking maken, dat men langs die weg de essentiële eigenschappen van de dichter niet op het spoor komt; omgekeerd: als een fijnvoelend Vondel-kenner konstateert, dat Lucifer en Rafaël of Belzebub en Apollion elk hun eigen taal spreken, dan beschikt de filoloog, die slechts de gebaande wegen zijner wetenschap bewandelt, over geen middelen, om die onderscheiden weten-

schappelik vast te stellen. Tans weten we, dat een deel der taainuancen, welker bestaan een aestheties ontwikkelde mens ook vroeger bij Vondel kon opmerken, samenhangen met rompstandverschillen, en in datgene, wat men tot nog toe slechts voelen kon, maar niet in algemeen begrijpelike taal omschrijven, daarin erkent de filoloog, die de nieuwe, door Sievers 't eerst aangewezen richting volgt, een wezenlike eigenschap van de dichter, en hij spreekt er over met vaktermen als ‘II koud’, ‘II warm’, ‘II koud groot’. Wie dit hoofdstuk van de filologiese wetenschap met vrucht wil bestuderen, moet in de eerste plaats klank- en rythmegevoel hebben, en baanbreker kan slechts hij wezen, die behalve geleerde ook artiest is. Een typies voorbeeld van een dergelijke kombinatie van kwaliteiten is Sievers. Trouwens ook in andere wetenschappen dan de filologiese kenmerken zich de grootsten onder de groten niet alleen door scherpzinnigheid en goede scholing, maar ook door fantasie en intuïtie.

Leiden.
N. VAN WIJK.

Een omgevraagd advies.

‘Contenter tout le monde et son père’ is altijd een moeilijke opgaaf geweest. Opnieuw bleek dit bij het ontwerpen en het tot stand brengen van de Overgangsbepalingen der Auteurswet 1912.

De te Berlijn in 1908 herziene Berner Conventie, op welker grondslagen die wet is gebouwd, had voorzien, dat hare nieuwe regeling, scherp doorgevoerd, bezwaren zou doen rijzen bij hen, die vóór haar in werking treden, wettelijk rechtmatig doch zonder toestemming van den auteur, werken van letterkunde, wetenschap of kunst hadden uitgegeven. Menig werk immers was vóór het in kracht treden van de nieuwe Conventie en van de daarop geschoeide nationale wetgeving in eenig land niet door de wet beveiligd tegen verveelvoudiging, maar kon de wettelijke bescherming daartegen eerst aan haar ontleenen. Nu lag het voor de hand, dat niet eensklaps een algemeen verbod mocht worden gegeven om de vertalingen van vreemde werken, de reproductie's van vroeger niet beschermde kunstwerken e.d. verder te verspreiden en te verkoopen, waardoor aan hen, die zich voor de vervaardiging daarvan meer of minder kosten hadden getroost en deze nog niet eens op de koopers hadden kunnen verhalen, schade zou worden toegebracht.

De Conventie onthield zich echter van het scheppen van een uitgewerkt overgangsrecht. Zij kon dit trouwens bezwaarlijk geven omdat de regeling daarvan zou moeten afhangen van hetgeen in elk land vroeger wettelijk geoorloofd was. Voorop stellende, dat hare bepalingen van toepassing zijn

op alle werken, die op het oogenblik van haar in werking treden nog niet gemeen goed zijn geworden in het land van oorsprong ten gevolge van het verloopen van den beschermingstermijn, en uitsluitende een opnieuw te verleenen bescherming van een werk, dat door het verstrijken van dien termijn gemeen goed was geworden, liet zij bij artikel 18 uitdrukkelijk de toepassing van dit beginsel over aan de bepalingen in reeds bestaande of te dien einde tusschen landen, welke tot haar zijn toegetreden, te sluiten afzonderlijke verdragen, of, bij gebreke van deze, aan de nationale regelingen.

Elk land behield derhalve vrijheid van handelen ten opzichte van het daar geldend overgangsrecht; het zou dit naar omstandigheden en behoeften voor eigen gebied mogen regelen, natuurlijk zonder aan het begrip ‘overgangsrecht’ zelf geweld te doen of het doel der Conventie te miskennen.

Toen Nederland, tot de Conventie toegetreden, zich tot taak zag gesteld deze hier te lande van kracht te doen worden en zooveel noodig in een nationale wet uit te werken, maakte de wetgever van die bevoegdheid gebruik door in het laatste Hoofdstuk der Auteurswet 1912 eenige overgangsbepalingen op te nemen. Als zoodanig zijn thans alleen nog de artikelen 47 tot en met 50 van belang.

Deze bepalen in hoofdzaak het volgende:

Vooreerst dat auteursrecht, verkregen krachtens de wet van 1881 (Staatsblad n°. 124) of - zij het ook onder een anderen naam - onder een vroegere wetgeving en alsdan door de wet van 1881 bestendigd, wordt gehandhaafd (art. 49), welk artikel ten doel heeft te voorkomen, dat auteursrecht op een oud werk, door de oude wet wèl doch door de nieuwe van 1912 niet erkend, zou kunnen betwist worden op grond van de omstandigheid, door artikel 47, eerste lid, geboren, dat de nieuwe wet ook voor oude werken geldt, en deze derhalve op niet meer aanspraak hebben dan de wet van 1912 geeft.

Voorts strekt een dezer artikelen (art. 48) om, in navolging van artikel 18 der Conventie, uitdrukkelijk de mogelijkheid uit te sluiten, dat een werk, hetwelk door het verstrijken van den vroegeren, korteren, termijn van bescherming reeds gemeen goed was geworden, een nieuwe bescherming zou

erlangen door toepassing van den langeren, nog niet verstreken, termijn der nieuwe wet.

Een ander artikel (art. 47), de wet van toepassing verklarende op alle werken van letterkunde, wetenschap of kunst, wanneer ook voor de eerste maal door of vanwege den auteur in het Rijk in Europa of in Nederlandsch-Indië uitgegeven, en op alle zoodanige niet uitgegeven werken van Nederlanders of Nederlandsche onderdanen, verbiedt tevens, met afwijking van dien regel, de uitoefening van eenig recht en van eenige bevoegdheid tot handhaving van het auteursrecht ter zake van feiten, welke op het tijdstip, waarop zij plaats vonden, noch krachtens eenige wetsbepaling, noch krachtens tractaat, onwettig waren. Wat onder de oude wet rechtmatig is gedaan kan dus niet meer, op grond van strijd met de nieuwe, tot onderwerp van een rechtsvordering wegens inbreuk op het auteursrecht worden gemaakt.

Eindelijk is de meest ingrijpende bepaling van overgangsrecht vervat in artikel 50, dat aan hem, die vóór 1 September 1912 - d.i. ten minste twee maanden vóór het in werking treden der wet - zonder strijd met wet of tractaat een verveelvoudiging heeft uitgegeven of op andere wijze in het openbaar, met betrekking tot eens anders werk, handelingen heeft verricht, die thans bij uitsluiting tot de rechten van den auteur behooren, nog gedurende eenigen tijd de bevoegdheid waarborgt, ondanks de Auteurswet 1912, de vóór dat tijdstip openbaar gemaakte verveelvoudigingen te verspreiden en te verkoopen en in het openbaar dezelfde handelingen te verrichten.

Dit artikel 50 werd al spoedig het voorwerp van hevige aanvallen van hen, die hunne zoogen. verkregen rechten geschonden achtten door den volgens hen veel te korten duur - 2 jaren - voor de werking dier overgangsbepaling gesteld.

De Regeering erkende de door uitgevers en boekhandelaren aangevoerde bezwaren, in zoover zij toegaf, dat de termijn van twee jaren te kort is om gelegenheid te geven van den aanwezigen vooraad reproductiën van werken van beeldende kunst, vertalingen van buitenlandsche werken, bloemlezingen, foto's enz. een voldoend aantal exemplaren alsnog van de hand te zetten ten einde gevrijwaard te zijn

tegen aanzienlijke geldelijke verliezen. Voor ondernemers van publieke vermakelijkheden (tooneel- en andere voorstellingen, voordrachten, concerten) en voor hen, die in hunne kosteloos toegankelijke localiteiten muziekuitvoeringen geven, gevoelde de Regeering niet zooveel, daar deze de uitgaven voor 'auteursrechten' kunnen afwentelen op het publiek door de entreeprijzen of den prijs der consumptie te verhoogen. Voor de beide laatste groepen telde de Regeering dus - vreemd genoeg - niet de door haar ten aanzien van uitgevers mede in de schaal geworpen moeilijkheid om sommige, vooral buitenlandsche, rechthebbenden te vinden of om - als deze gevonden zijn - aan hunne buitensporig hoog genoemde eischen te voldoen[1].

Op grond van een en ander ontwierpen de Ministers van Justitie en van Koloniën een herziening van art. 50, hierop neerkomende:

1° dat, inplaats van gedurende slechts twee jaren na het in werking treden der Auteurswet op 1 November 1912, nog gedurende tien jaren daarna hij, die vóór 1 September 1912 wettiglijk een veelvoudiging van een werk van beeldende kunst heeft openbaar gemaakt of in het openbaar tentoongesteld, zou mogen voortgaan met het verspreiden, verkoopen en in het openbaar tentoonstellen daarvan;

2° dat hij, die vóór hetzelfde tijdstip wettiglijk een verveelvoudiging van een ander werk van letterkunde, wetenschap of kunst heeft openbaar gemaakt, nog gedurende vijf jaren met de verspreiding en den verkoop zou mogen voortgaan;

3° dat voor het houden van voordrachten en het geven van op- en uitvoeringen de termijn van twee jaren zou worden gehandhaafd.

Tevens loste het wijzigingsontwerp de vraag, of en in hoever van een vóór 1 September 1912 openbaar gemaakte verveelvoudiging ook daarna vervaardigde nieuwe exemplaren mochten worden verspreid en verkocht, in dezen zin op, dat zulks nog gedurende den overgangstermijn geoorloofd zou zijn, mits de exemplaren vóór 1 Mei 1914 (ongeveer het tijdstip der indiening van het ontwerp) waren gemaakt.

1) Memorie van Toelichting; zie mijn werk 'Het Auteursrecht in Nederland,' Supplement, bladz. 3.

Ook aan dit wetsontwerp was het niet gegund ‘de contenter tout le monde’; ‘son père’ was er - zoo mag verondersteld - wel mede tevreden. Maar in de Tweede Kamer waren twee groepen van ontevredenen, waarvan de eene meer verlangde ten behoeve van de uitgevers, de andere het wetsvoorstel een onrechtmatige benadeeling van de auteurs noemde. De Regeering zag blijkbaar geen kans haar scheepje, waarop zij de geit en den wolf, of - wil men dit liever - de geit en de kool tegelijk eenige mijlen verder moest brengen, tusschen Scylla en Charibdis door in de haven aan de overzijde te doen landen. Zij greep daarom gaarne het haar door de Tweede Kamer toegeworpen ankertouw en ging nog een jaar voor anker liggen alvorens verder te varen; inmiddels diende zij aan den wolf - of aan de geit - wat ander voedsel toe, wierp tevens veel van wat zij gemeend had voor de tocht noodig te hebben, nu als overtollige ballast in zee en nam een loods aan boord, die de veilige vaarlijn zou trachten te vinden. Een nieuwe, veranderde editie van het wetsontwerp verscheen, waarbij eenvoudig de termijn van 2 jaren nog met één jaar werd verlengd en de vervaardiging van nieuwe exemplaren eener vóór 1 September 1912 openbaar gemaakte verveelvoudiging onbeperkt werd toegelaten in weerwil van de bewering der oorspronkelijke Memorie van Toelichting, dat de wetgever behoorde ‘te beletten dat men nog gauw van de gelegenheid gebruik maakt om nieuwe exemplaren te vervaardigen’.[1)] Mede werd het door de Tweede Kamer geopperde denkbeeld om een commissie van onderzoek naar de werking der Auteurswet in te stellen, overgenomen met deze beperking, dat de commissie zou onderzoeken alleen welke bepalingen van overgangsrecht in de plaats van het thans geldend artikel 50 waren te stellen.

Toen het aldus gewijzigde voorstel, dat de noodzakelijke operatie een vol jaar verschoof en inmiddels de kwaal desbewust in omvang en hevigheid verergerde, tot wet was verheven, werd spoedig de toegezegde commissie benoemd. Zij werd tot ‘Staatscommissie’ gepromoveerd en samengesteld uit elf leden, waarvan zeven leden der Staten-Generaal,

1) Zie mijn aangehaald werk, Supplement, bladz. 5.

één hoofd-ambtenaar van het Departement van Justitie en één van dat van Koloniën, alsmede twee journalisten-schrijvers. Voor zoover bekend hadden alleen de beide laatsten en de eerstgenoemde hoofd-ambtenaar tot dusver bijzondere studie gemaakt van het moeilijke onderwerp van letterkundigen en kunsteigendom. Vertegenwoordigers van letterkunde in den engeren zin, van het tooneel, scheppende en uitvoerende musici, beoefenaars van beeldende kunsten, van nijverheidskunst, om niet te spreken van anderen, wier werken meer of minder onder de bescherming der wet vallen, alsmede personen uit de uitgeverskringen en den boekhandel, werden opzettelijk van het lidmaatschap uitgesloten, omdat ‘een goede, billijke regeling het best zou worden voorbereid door een commissie die, als rechters boven partijen staande, haar oordeel zou gronden op de feitenkennis, die partijen haar zouden bijbrengen’[1].

Het tegen de helft der vorige maand - dus ruim een half jaar na hare installatie - openbaar gemaakte ‘Verslag der Staatscommissie tot voorbereiding van de herziening van de overgangsbepalingen der Auteurswet 1912’, waarin een nieuw ontwerp van wet met memorie van toelichting is opgenomen, zal vermoedelijk de stof leveren voor het weldra in te dienen Regeeringsontwerp, misschien wel, niet noemenswaard gewijzigd, als zoodanig dienst moeten doen. Of dit te hopen is?... Of de belangstellenden tevreden kunnen zijn met de ontworpen regeling?... Het antwoord zal bevestigend moeten zijn, indien die regeling inderdaad - zooals de Minister van Justitie in zijn installatie-rede wenschte - ‘tegenstrijdige belangen zooveel mogelijk bevredigt, zooveel mogelijk met elkander verzoent, en derhalve als een definitieve regeling van het overgangsrecht in onze wet zal kunnen worden opgenomen’.[2]

Het rapport der Staatscommissie zelf doet evenwel de vrees ontstaan, dat het niet zóó zal mogen zijn. Immers daarin wordt medegedeeld, dat onder de leden zich verschil

1) Installatie-rede van den Minister van Justitie; zie het Verslag der Staatscommissie - Algem. Landsdrukkerij 1915 - bladz. 7.
2) Als boven, bladz. 8.

van meening openbaarde zoowel omtrent de verschillende stelsels, waaruit een keuze moest worden gedaan, als omtrent de regeling van sommige onderdeelen. Er zijn dus leden, die zelfs aan een ander stelsel de voorkeur geven, al hebben zij, ter wille van de eenheid van het gemeenschappelijk werk, geen gebruik willen maken van de bevoegdheid van hun afwijkend gevoelen door afzonderlijke nota's te doen blijken.

Waar sommige leden, die zelf de bouwstoffen voor het uit te brengen advies hielpen vergaren en dus het hoor en wederhoor hebben toegepast en met hun medeleden het vóór en tegen hebben overwogen, er zóó over denken, is het niet te verwachten, dat de belanghebbenden van weerszijden - indien zij althans van het verslag behoorlijk kennis nemen - zich eenstemmig met de conclusiën daarvan zullen vereenigen en zich bevredigd zullen gevoelen.

En inderdaad schijnt de inhoud van het aangeboden ontwerp die verwachting van onvoldaanheid te bevestigen. Daarom is het zoo noodig, dat de belanghebbenden de voorstellen der Staatscommissie in studie nemen en desgeraden hunne meeningen openbaar maken of althans te bevoegder plaatse doen kennen. Van de vooraf geboden gelegenheid om der commissie wenschen en bezwaren mede te deelen, hebben al zeer weinig ‘auteurs’ gebruik gemaakt: slechts 3 schilders, 1 letterkundige en 6 componisten werden gehoord, wellicht niet eens allen op verzoek; of de verschenen 2 grafische kunstenaars en 2 kunstnijveren als oorspronkelijke auteurs of als verveelvoudigers opkwamen, blijkt niet duidelijk. Deze met de 2 rechtsgeleerden daargelaten, bekommerden zich dus, tegenover 35 vertegenwoordigers van de wederpartij, niet meer dan hoogstens 10 makers van oorspronkelijke werken om hetgeen de wetgever omtrent hunne rechten en belangen zal bepalen. Een droevig, maar helaas, in de kunstwereld niet onbekend verschijnsel!

Misschien zijn of worden de overigen nu nog te elfder ure wakker. Ongetwijfeld is het verslag een goede wekker voor degenen hunner, die willen hooren, want in het algemeen behartigt het de belangen van schrijvers en kunstenaars zeker niet in de eerste plaats, doch brengt deze veeleer ten offer aan de geldelijke voordeelen van uitgevers en boekhandelaren. Het is te hopen, dat niet weder een te overhaaste indiening

en behandeling van het Regeeringsontwerp de gelegenheid zal doen ontbreken zich over het Verslag en de meest gewenschte regeling vooraf uit te spreken. Een volledige afhandeling nog in deze zitting der Staten-Generaal is uitgesloten en ook onnoodig, zelfs een grondig afdeelingsonderzoek is niet meer mogelijk, zoodat met de indiening gevoegelijk tot half September kan worden gewacht, al zal dan ook spoed moeten betracht worden om vóór den fatalen termijn van 1 November a.s. het nieuwe overgangsrecht in werking te kunnen brengen.

Behalve een kleine verduidelijking van artikel 47, die hier buiten beschouwing kan blijven, stelt de commissie een reeks van zeven nieuwe artikelen voor ter vervanging van het bestaande artikel 50.

Dit laatste wordt gehandhaafd, ook wat den termijn van drie jaren betreft (zoodat het bij het op 1 November 1915 te verwachten in werking treden van de voorgenomen herziening zijn kracht verliest), behoudens een beperking tot voordrachten, op- en uitvoeringen, tentoonstellingen en voorstellingen van werken; wat het tot dusver ook over andere verveelvoudigingen van werken inhoudt, d.w.z. de bevoegdheid om o.a. vertalingen en reproductie's nog eenigen tijd te verspreiden en te verkoopen, wordt weggelaten. Zulks geschiedt niet met het oogmerk dat de verkoop van deze verveelvoudigingen voortaan zal verboden zijn, noch met het doel om dien ook na 1 November 1915 geheel vrij te laten, doch alleen omdat niet voor alle verveelvoudigingen een zelfde regel behoeft te worden gesteld. Er zijn er, waarvoor niet meer de behoefte aan verdere verspreiding wordt gevoeld, en andere, waarvoor niet met een korteren of langeren overgangstermijn kan worden volstaan. Vandaar de behandeling van deze ongelijksoortige werken in verschillende artikelen, de artikelen 50*a*, 50*b* en 50*c*.

Het eerste van deze betreft den vóór 1 September 1912 wettiglijk uitgegeven nadruk (onveranderd overdrukken) van het geheel of een gedeelte van een boek, een brochure, een nieuwsblad, tijdschrift of ander geschrift, van een tooneelwerk of dramatisch-muzikaal werk, van een muziekwerk met of zonder woorden en van een aardrijkskundige kaart, d.i. van de werken, vermeld in artikel 10, Nos. 1, 2, 5 en 7 der Au-

teurswet. Van zoodanigen nadruk mogen, in overeenstemming met hetgeen thans recht is volgens het bestaande artikel 50 der wet, de voorhanden exemplaren slechts tot 1 November 1915 worden verspreid en verkocht, met twee uitzonderingen echter, nam. waar het geldt: 1°. een werk, bestemd voor het onderwijs of een ander wetenschappelijk doel, waarin opstellen, gedichten of gedeelten van andere werken zijn overgenomen, en 2°. een bloemlezing; het uitgeven van deze beide soorten van werken, wordt niet als het uitgeven van 'nadruk' in den zin van het artikel beschouwd en valt dus niet onder de slechts tot 1 November a.s. van kracht blijvende overgangsbepaling. De bedoeling is van reeds uitgegeven zoodanige werken den verderen verkoop mogelijk te maken, ook al werden, zooals destijds gebruikelijk, niet bij elk overgenomen stuk de naam van den auteur en die van het boek, waaraan het is ontleend, vermeld, gelijk artikel 16 der Auteurswet nu voorschrijft.

Artikel 50*b* geeft oplossing aan de in verschillenden zin beantwoorde vraag, of het uitsluitend recht van den componist om zijn toonzetting te bewerken voor instrumenten, dienende tot werktuigelijke uitvoering daarvan, en om door middel van die instrumenten zijn muziekwerk in het openbaar uit te voeren, ook geldt voor compositie's, welke hier te lande reeds vóór 1 November 1912 waren bewerkt voor mechanische werktuigen, wat toen geoorloofd was. De commissie geeft in overweging uitdrukkelijk te bepalen, dat het recht van den componist zich niet met uitsluiting van anderen daartoe uitstrekt en dat derhalve ook in het vervolg door anderen nieuwe rollen en platen mogen worden vervaardigd van al die werken, welke reeds in een mechanisch werktuig waren opgenomen.

Ongetwijfeld is deze beslissing van de vraag in overeenstemming met een gezonde opvatting van artikel 13 der Conventie[1)], hetwelk in zijn derde lid terugwerkende kracht ontzegt aan den regel van het eerste lid, volgens welken de componist, met uitsluiting van anderen, ook voor mechanische muziekinstrumenten over zijn werk de volle beschikking heeft. Waar Nederland bij zijn toetreding tot de Berlijnsche

1) Zie mijn werk 'Het Auteursrecht in Nederland', bladz. 85.

overeenkomst niet op grond van het tweede lid voorbehoud heeft gemaakt in dien zin, dat hier te lande de regel van het eerste lid ook voor vroeger in zoodanige instrumenten opgenomen werken te eenigen tijd, met terzijdestelling van het derde lid, volledige toepassing zou erlangen, gaat het kwalijk thans alsnog die eenmaal verleende vrijheid terug te nemen.

Na aldus den eigenlijken nadruk en de mechanische muziekinstrumenten te hebben behandeld geeft de Staatscommissie in hare artikelen 50*c* en volgende een regeling voor andere reeds vóór 1 September 1912 uitgegeven verveelvoudigingen, waaronder in de eerste plaats zijn te begrijpen de bewerkingen en nabootsingen in gewijzigden vorm, als vertalingen, muziekschikkingen, toneelbewerkingen, afbeeldingen van schilderijen, reproductie's van grafische kunst enz. Deze alle mogen, als regel, verder onbeperkt door den eersten uitgever der verveelvoudiging worden verspreid en verkocht, ook wat betreft later vervaardigde exemplaren.

De redactie van dit artikel geeft al dadelijk aanleiding tot de vraag, of de beperking tot andere werken dan die, waarvoor reeds in de voorafgaande artikelen een voorziening is getroffen, wel juist is uitgedrukt. Het artikel zegt te gelden voor ‘verveelvoudigingen, niet onder een der beide voorgaande artikelen begrepen’. Hoe staat het nu met werken, bestemd voor het onderwijs of een ander wetenschappelijk doel, waarin stukken uit andere zijn overgenomen, en met bloemlezingen? Kunnen deze geacht worden niet in artikel 50*a* te zijn ‘begrepen’? Dit is moeilijk aan te nemen, waar laatstgenoemd artikel ze uitdrukkelijk in het derde lid vermeldt. Een gevolg van het gebruik van dit woord ‘begrepen’, zonder beperking tot het eerste lid van artikel 50*a*, zal derhalve zijn, dat bloemlezingen enz. niet onder artikel 50*c* vallen en dus - in strijd met de bedoeling der commissie - slechts tot 1 November 1915 verder zullen mogen worden verspreid en verkocht. Immers, al is het uitgeven van deze werken niet het uitgeven van een ‘nadruk’ in den zin van artikel 50*a*, zij blijven toch ‘verveelvoudigingen’, en voor deze soort van verveelvoudigingen, wèl onder artikel 50*a* begrepen, zal dan niet het overgangsrecht gelden na 1 November 1915; bij gebreke van een bijzondere bepaling blijven zij onderworpen aan het groote beginsel, dat het verveel-

voudigingsrecht alleen den oorspronkelijken auteur toekomt. Mitsdien had de commissie òf niet het *geheele* artikel 50*a* in haar artikel 50*c* mogen uitzonderen, òf niet het woord ‘begrepen’ mogen bezigen maar een andere redactie moeten kiezen.

Als regel - zoo werd daar even gezegd - mogen de in artikel 50*c* bedoelde verveelvoudigingen vrijelijk verder worden verspreid en verkocht. Op dien regel laat het artikel echter uitzonderingen toe. Het geeft hem, wien het auteursrecht op het oorspronkelijk werk toekomt, de bevoegdheid den rechter schriftelijk te verzoeken hetzij die vrijheid geheel of gedeeltelijk op te heffen, hetzij hem ter zake van de uitoefening van die vrijheid een schadeloosstelling toe te kennen.

De beide volgende artikelen, 50*d* en 50*c*, regelen de wijze waarop en den tijd wanneer de auteur van die bevoegdheid mag gebruik maken, alsmede den vorm van behandeling van zoodanig verzoek en de gevallen, waarin het al of niet moet of kan worden ingewilligd.

Tevens beveelt artikel 50*d* de instelling van eene Commissie van Advies, aan welke de rechter desgeraden, of indien een der partijen dit wenscht, voorlichting vraagt. Indien het verzoek strekt tot het bekomen van schadeloosstelling heeft deze commissie nog een andere taak. Alvorens dit verzoek tot den rechter te richten wendt de auteur zich tot die commissie, opdat deze de schadeloosstelling naar billijkheid bepale, zoodat eerst wanneer de commissie de zaak niet vatbaar acht voor minnelijke schikking of haar poging om deze tot stand te brengen faalt, des rechters tusschenkomst wordt ingeroepen.

Elke poging om schadeloosstelling te verkrijgen maakt een verzoek tot opheffing van de vrijheid tot verveelvoudiging niet voor inwilliging vatbaar, terwijl omgekeerd niet een schadeloosstelling wordt toegekend, indien de verzoeker reeds aan den rechter zoodanige opheffing heeft gevraagd.

In het algemeen bestaat voor de eerste uitsluiting reden, want wie tracht zich zijn auteursrecht, zij het gedeeltelijk, te doen afkoopen, kan niet meer met grond beweren zijn zedelijk belang als auteur te zien gekrenkt door de verspreiding en den verkoop der verveelvoudiging, waarvan hij de winst ten deele voor zich wilde opeischen. Intusschen is het alternatief te scherp gesteld met het oog op bijzondere gevallen, die zich in de practijk kunnen voordoen.

Nog minder juist schijnt het een verzoek in laatstbedoelden zin tot een reden te maken om de mogelijkheid van schadeloosstelling altijd voor goed af te snijden. Reeds de bepalingen van art. 50*d*, in welke gevallen het verzoek tot opheffing kan worden afgewezen, toonen de onredelijkheid hiervan aan. Vooreerst volgt afwijzing indien de rechter niet van oordeel is, dat het zedelijk belang van den verzoeker is gekrenkt, en mede is afwijzing toegelaten, indien de gevraagde opheffing de wederpartij te zeer zou benadeelen in verhouding tot het te beschermen belang des verzoekers.

Waarom mag nu de auteur, wiens zedelijk belang door den rechter niet is geacht gekrenkt te zijn, en die door dezen overtuigd kan zijn verkeerd te hebben geoordeeld, niet een overigens rechtmatig aandeel in de winst hebben van de uitgaaf van een verveelvoudiging van zijn eigen werk? Dit aandeel zou hem wel worden toegewezen indien hij maar niet zoo overgevoelig ware geweest! En welke reden kan er zijn om elk aandeel in de winst onverbiddelijk te onthouden aan hem, die zijn verzoek om opheffing zag afgewezen alleen op grond, dat de inwilliging te groot nadeel zou toebrengen aan den verveelvoudiger? Tusschen die opheffing en de volle vrijheid om voort te gaan met de verspreiding geheel te eigen bate zonder zich te bekommeren om den auteur, aan wien hij toch zijn winsten heeft te danken, is immers een middenweg. Tot het afstaan van een deel der opbrengst bestaat hier te meer reden, omdat de winsten omvangrijker mogen gerekend worden naar mate geheele opheffing van de vrijheid om die te maken, grooter nadeel zou mede brengen.

De Staatscommissie verdedigt haar voorstel met de opmerking, dat wie zich over aantasting van zijn kunstenaarseer beklaagt, niet kan verlangen in de winsten, welke een ander uit die daad trekt, te deelen. Hierop zou kunnen geantwoord, behalve met vorenstaande opmerkingen, met een verwijzing naar de artikelen 1408 e.v. Burg. Wetb., die een rechtsvordering tot schadevergoeding toekennen aan den beleedigde in het algemeen, zonder haar afhankelijk te maken van het niet indienen van een klacht, die tot strafvervolging kan leiden.

Bovendien vreest de commissie van de toelating van een verzoek om schadeloosstelling nadat reeds een verzoek om opheffing was ingediend, ‘allerlei kwade praktijken’. Welke, wordt niet gezegd, en het ligt niet zoo voor de hand die te gissen. Integendeel zou men meenen dat hij, wien het om geld te doen is, niet zal beginnen te beproeven de bron, waaruit dit hem kan toevloeien, voor goed te stoppen.

Het door de Staatscommissie aanvaarde stelsel brengt alzoo slechts voor sommige werken van letterkunde, wetenschap en kunst nieuw overgangsrecht. Het thans nog geldende wordt, zooals het is, gehandhaafd (d.w.z. dat het met 1 November a.s. zal hebben uitgewerkt) ten aanzien van voordrachten, op- en uitvoeringen, tentoonstellingen en voorstellingen en verveelvoudigingen daarvan, alsmede ten aanzien van de nadrukken van boeken en alle andere geschriften, hieronder begrepen tooneelwerken, dramatisch-muzikale werken, muziekwerken en aardrijkskundige kaarten, doch met uitzondering van bloemlezingen en andere verzamelwerken, voor het onderwijs of een ander wetenschappelijk doel bestemd. Behalve van boeken van de laatste soort zal dus, volgens het voorstel, alle eigenlijke nadruk na 1 November a.s. niet meer mogen worden verkocht. In dit opzicht is, zoo beweert het verslag der Staatscommissie, de termijn van drie jaren lang genoeg gebleken. Nadrukken van boeken blijken niet of slechts in zeer geringen getale in omloop te zijn. Van muziekstukken is wel, in den regel op weinig kostbare wijze, namaak vervaardigd en in den handel gebracht, doch op bescherming kan dit bedrijf nauwelijks aanspraak maken; aan deze uitgaven zijn slechts kleine sommen besteed. Ook voor voordrachten, tentoonstellingen, opvoeringen van tooneelwerken en uitvoeringen van muziekwerken werd geen behoefte aan een verderen overgangstermijn ondervonden, zegt het verslag.

Blijkbaar werd de Staatscommissie niet overtuigd door de van uitgeverszijde luid verkondigde bewering, dat nietverlenging van den overgangstermijn verkregen rechten zou schenden en aan de Auteurswet een niet geoorloofde terugwerkende kracht zou verleenen. Van terugwerkende kracht zou dan ook alleen sprake kunnen zijn indien inder-

daad verkregen rechten werden opgeheven, en dit laatste is in geenen deele het geval. De omstandigheid, dat zekere daad tot dusver niet verboden, dus wettelijk geoorloofd was, schept niet een *recht* om daarmede te blijven voortgaan ook nadat een wettelijk verbod is ingetreden, zelfs niet al heeft men zich vroeger meer of minder aanzienlijke kosten moeten getroosten om zich op de mogelijkheid van het voortgezet plegen der toen niet verboden handeling in te richten. Een verkregen recht kan hier evenmin worden erkend als bijv. ten behoeve van hem, die een tijdlang gebruik maakte van zijns buurmans weg of pad, met stilzwijgende toestemming van dezen, en daarna zich de toegang daartoe ziet ontzegd of onmogelijk gemaakt. Evenzeer als die buurman gerechtigd is aan den overgang een eind te maken, is de wetgever bevoegd den vroegeren toestand, waaraan geen *recht* kan ontleend worden, te doen ophouden en de vroegere vrijheid op te heffen.

Is reeds om deze reden een verwijt van ongeoorloofde terugwerkende kracht der wet ongegrond, nog dwazer is het beroep, om aan dat verwijt kracht bij te zetten, op artikel 4 der wet, houdende Algemeene Bepalingen der wetgeving[1)]. Dit artikel, luidende ‘de wet verbindt alleen voor het toekomende en heeft geen terugwerkende kracht’, is geschreven voor den rechter, niet voor den wetgever. Deze mag desgeraden nieuwe verbodsbepalingen uitvaardigen ook in strijd met den bestaanden toestand, al veroorzaken zij sommigen groot nadeel. De rechter mag evenwel bij de toepassing van de wet niet een vóór de tot stand koming van die wet verkregen recht schenden of te niet doen, indien niet reeds de wetgever zelf door zijn nieuwe bepaling dat recht heeft opgeheven; dit is de strekking van genoemd artikel 4. Waar de wetgever een recht - wat hier niet het geval was - of een bestaande vrijheid opheft, pleegt hij evenwel eenige verzachting voor de geslagen wonde aan te brengen in den vorm van overgangsbepalingen. Dit nu is bij de Auteurswet geschied; hoever daarbij moest worden gegaan, is een vraag van louter billijkheid in verband met feitelijke toestanden, en

1) Zie het arrest van den Hoogen Raad van 12 Juni en de desbetreffende conclusie van den Advocaat-Generaal Ledeboer in een zaak van merkenrecht (Weekbl. v.h. Recht No. 9710).

hierover heeft de wetgever te beslissen, naar eigen inzicht en goedvinden.

Even dwaas is het beroep op de uitspraak der Berlijnsche Conferentie: ‘hetgeen eenmaal tot publiek domein is gaan behooren, kan niet meer daaraan worden onttrokken’. Immers deze uitspraak is aldus verkeerd aangehaald; daaruit zijn weggelaten enkele woorden, die artikel 18 der Conventie, waaraan de uitspraak is ontleend, inhoudt en waarop het juist aankomt. Dit artikel zegt, dat een werk, dat *door het verstrijken van den termijn van bescherming, die daaraan vroeger was toegekend*, gemeen goed is geworden, niet meer opnieuw beschermd kan worden. Van een opnieuw beschermen nadat een vroegere beschermingstermijn was afgeloopen, is natuurlijk geen sprake, waar de verveelvoudigde werken voorheen in het geheel niet beschermd waren; zij werden immers juist ‘zonder strijd met wet of tractaat’ nagedrukt.

Nieuw overgangsrecht wordt alleen voorgesteld voor andere veelvoudigingen dan die, waarvoor de termijn ingevolge de nieuwe artikelen 50 en 50*a* afloopt met 1 November.

Het is vervat vooreerst in artikel 50*b*, dat het vervaardigen van rollen enz. tot het langs mechanischen weg ten gehoore brengen en het op die wijze in het openbaar uitvoeren van muziekwerken aan ieder vergunt, voor zooveel diezelfde werken vóór het in werking treden van de Auteurswet 1912 voor dat doel bewerkt waren.

Breeder veld bestrijkt het overgangsrecht, hetwelk artikel 50*c* regelt voor verveelvoudigingen, vóór 1 September 1912 zonder strijd met wet of tractaat uitgegeven. Het betreft verveelvoudigingen in gewijzigden vorm, alsmede verveelvoudigingen van choregrafische werken, pantomimes, teeken-, schilder-, bouw- en beeldhouwwerken, lithografieën, graveeren andere plaatwerken, ontwerpen, schetsen en plastische werken betrekkelijk tot de bouwkunde of andere wetenschap, fotografische en kinematografische werken en werken van op nijverheid toegepaste kunst. De bedoeling ook bloemlezingen e.d., die niet reeds ingevolge artikel 16 der Auteurswet geoorloofd zijn, met al deze op ééne lijn te stellen, zou beter moeten worden uitgedrukt, gelijk hiervoren werd aangetoond. Daar het artikel als voorwaarde stelt, dat de verveelvoudiging is ‘uitgegeven’ en niet de algemeene uit-

drukking ‘openbaar gemaakt’ bezigt, rijst twijfel of sommige vormen van verveelvoudiging, bijv. beelden en voorwerpen van nijverheidskunst naar eens anders model, wel van de vrijgevigheid van deze bepaling zullen genieten; voor de eerste zou dit bepaald noodig zijn volgens het verslag van de verhooren van belanghebbenden.

Buitengewoon mild is de bepaling door van al de hier bedoelde verveelvoudigingen de verspreiding ook van nieuw te vervaardigen exemplaren onbeperkt te veroorloven. Slechts voor enkele werken zal de billijkheid zulks eischen.

Overigens zal de splitsing in voortaan verboden en verder als regel toegelaten verveelvoudiging waarschijnlijk ook bij de belanghebbenden geen bezwaar opleveren.

Des te meer bedenking bestaat tegen de wijze, waarop de Staatscommissie de vrijheid om verder te verspreiden wil geregeld zien. Zij stelt die vrijheid in het algemeen voorop, met bevoegdheid van hem, wien het auteursrecht op het oorspronkelijk werk toekomt, om haar geheel of gedeeltelijk te doen opheffen of een schadeloosstelling, d.i. een vergoeding voor de aldus gewettigde inbreuk op zijn recht, te vorderen.

Indien niet een regeling van auteursrecht bestond met erkenning van des auteurs uitsluitend recht om zijn werk openbaar te maken, zou het hier aanbevolen stelsel, als betreffende het uitgeversrecht, redelijk kunnen heeten, maar nu het bestemd is om als overgangsmaatregel te dienen tot verzachting van de voor sommige uitgevers uit een strenge toepassing van het auteursrecht voortvloeiende hardheid, gaat het veel te ver dat auteursrecht botweg ter zijde te stellen, den uitgever een recht van den auteur toe te kennen en dezen alleen een rechtsmiddel te geven om zijn recht tot zekere hoogte te revindiceeren.

Een overgangsbepaling mag niet verder gaan dan strikt noodig is om de hardheid van het aangenomen beginsel te temperen en mag dus zeker niet een onvoorwaardelijken vrijbrief geven tot handelingen in strijd met dat beginsel, behoudens de bevoegdheid van hem, te wiens behoeve dat beginsel is gesteld, om zelf op te treden tot handhaving daarvan. Door deze regeling wordt den rechthebbende, met miskenning van zijn recht, een last opgelegd,

waarvoor geen reden bestaat. Wel is waar moet elke auteur het initiatief nemen om inbreuk op zijn recht te doen straffen of deswege schadevergoeding te verkrijgen, maar dan is er opzettelijk misdrijf of onrechtmatige daad gepleegd; volgens artikel 50c is hiervan geen sprake; integendeel doet de daar bedoelde uitgever iets volkomen geoorloofds, iets waartoe de wet hem uitdrukkelijk bevoegd maakte en wat hij dus niet zal verzuimen indien zijn belang hem er toe aanzet, terwijl de gewone opzettelijke inbreuk veel zeldzamer zal zijn. Dat de auteur handelend moet optreden en met goed gevolg kan optreden tegen die rechtmatige daad, bewijst reeds, dat de wetgever verkeerd zou doen die rechtmatigheid, in afwijking van het groote beginsel van elk auteursrecht, vooraf te decreteeren.

Ook van practisch standpunt kan het stelsel der Staatscommissie niet door den beugel. Het laat volle vrijheid de uitgegeven verveelvoudiging opnieuw uit te geven of nog op andere wijze, door nieuwe vormen van uitgaaf, te benutten. Dan staan den auteur telkens de aangeboden rechtsmiddelen ten dienste, maar in elk geval moet hij toch weer voor zijn recht opkomen en derhalve weten, dat een verveelvoudiging buiten hem om is uitgegeven. En een geval is denkbaar, waarin de oorspronkelijke auteur, die tegen de eerste uitgaaf geen bezwaar had en alleen zijn rechtmatig aandeel in de winst opeischte, zijn recht heeft verwerkt. Indien de uitgever daarna, zonder een anderen vorm te kiezen, aan de later vervaardigde exemplaren veel minder zorg besteedt, of deze laat gebruiken voor een geheel ander doel, bijv. ter beplakking van sigarenkisten of jeneverflesschen, kan de auteur, hoewel hij daardoor zijn kunstenaarseer ziet aangetast, zijn zedelijk belang gekrenkt acht, niet meer een verzoek tot opheffing van de bevoegdheid indienen. De uitgever heeft het dus in de hand vrijelijk de meest krenkende reproducties te vervaardigen en te verspreiden en hiermede zoolang het hem lust voort te gaan, als hij maar zijn tijd afwacht. Deze bedenking klemt te meer, nu voor het doen van een verzoek tot opheffing of schadeloosstelling de auteur aan een vrij korten termijn gebonden is, ten hoogste een kleine twee jaren, binnen welke hij onbekend kan zijn gebleven met de minderwaardige ver-

spreiding van reproducties van zijn werk, wat zeer wel mogelijk is indien deze aanvankelijk alleen voor uitvoer, misschien naar verre, weinig bereisde landen gebezigd worden. Die korte termijn kan zoo ook oorzaak zijn, dat hij niet meer tegen een nieuwen vorm van uitgaaf kan opkomen. En als de auteur nog tijdig het misbruik, dat van zijn werk gemaakt wordt, ontdekt, dan zal een toezegging van den uitgever daarmede te zullen ophouden, gevolgd door een werkelijke staking van dat bedrijf, meestal voldoende zijn om van een verzoek tot opheffing met al den daaraan verbonden, onvermijdelijken omslag te doen afzien. Zoodra dan de termijn verstreken is heeft de uitgever weder vrij spel.

Veel rationeeler, billijker en practischer komt het derhalve voor ook in het overgangsrecht den gewonen regel, dat den auteur het uitsluitend recht tot verveelvoudiging toekomt, te volgen, doch hierop uitzonderingen toe te laten, door den uitgever aan te vragen. Wordt het voor sommige werken noodig geacht een uitzondering uitdrukkelijk tot regel te verheffen, zooals voor rollen enz. van mechanische muziekinstrumenten, dan handhave men artikel 50 *b* van het commissieontwerp. En wil men voor andere werken elke uitzondering onmogelijk maken, dan beperke men het uitzonderingsartikel tot de zoodanige, waarvan verveelvoudigingen alsnog zullen mogen worden verspreid.

Een regeling in dezen zin zou, ter vervanging van de artikelen 50*a* tot en met 50*f* van het ontwerp, met volledige handhaving van het bestaande artikel 50 der wet, in de volgende artikelen kunnen worden vervat.

ARTIKEL 50*a*.
(Zie artikel 50*b* ontwerp, indien voor mechanische muziekinstrumenten een algemeene uitzondering noodig is.)
ARTIKEL 50*b*.
Door Ons wordt een ‘Rijks-Commissie voor auteursrecht’ ingesteld, bestaande uit vijftien leden, waarvan

evenveel letterkundigen, beeldende kunstenaars, toonkunstenaars, uitgevers en rechtsgeleerden zijn, van welke laatste één tevens voorzitter is. Een secretaris wordt door Ons aan deze commissie toegevoegd.
De werkwijze dezer commissie, hare bevoegdheid tot het hooren van getuigen en deskundigen, de wijze van oproeping en verhoor van deze en de aan hen toe te kennen geldelijke vergoeding, de wijze waarop deze vergoeding wordt toegelegd, alsmede de wijze van bezoldiging van de leden en den secretaris worden bij algemeenen maatregel van bestuur vastgesteld.
ARTIKEL 50*c*.
Hij die wenscht na afloop van den in het laatste lid van artikel 50 gestelden termijn voort te gaan met het verspreiden en verkoopen van exemplaren van een door hem in overeenstemming met dat artikel openbaar gemaakte bloemlezing of ander werk, bestemd voor het onderwijs of een ander wetenschappelijk doel, waarin opstellen, gedichten of gedeelten van andere werken zijn overgenomen, of eener verveelvoudiging van een werk, als bedoeld bij artikel 10, 4°, 6°, 8° of 9°, of eener verveelvoudiging in gewijzigden vorm van een werk van letterkunde, wetenschap of kunst, wendt zich, voor het geval hij niet reeds uit anderen hoofde daartoe gerechtigd is, tot de in het voorgaande artikel bedoelde Rijkscommissie met verzoek om machtiging daartoe en om bepaling van het bedrag van het honorarium, hetwelk de verzoeker aan dengene, wien het auteursrecht op het oorspronkelijk werk toekomt, zal hebben te voldoen. Indien de Rijks-commissie van oordeel is, dat de verzoeker in zijn verzoek ontvankelijk is, en zij, na hem te hebben gehoord, voor inwilliging daarvan voldoende gronden van billijkheid aanwezig acht, verleent zij hem bij gemotiveerd besluit voor een daarbij te bepalen tijd en desgeraden onder daarbij te stellen voorwaarden de gevraagde machtiging, na verhoor of behoorlijke oproeping van dengenen, wien het auteursrecht op het oorspronkelijk werk toekomt, indien deze en zijn woonplaats

bekend zijn bij aangeteekenden brief, indien zij niet bekend of niet te vinden zijn door middel van de Nederlandsche Staatscourant.
Hangende de behandeling van een vóór 1 December 1915 ingediend verzoek om machtiging en gedurende ten hoogste vier maanden na de dagteekening van het besluit, waarbij de machtiging is verleend, blijft de bij artikel 50 verlengde bevoegdheid voortduren.
ARTIKEL 50*d*.
Vóór het verleenen van de in het voorgaand artikel bedoelde machtiging of uiterlijk binnen eene maand na de verleening, kan degene, wien het auteursrecht op het oorspronkelijk werk toekomt, mede verzoeken het bedrag van het hem te voldoen honorarium te bepalen. Alsdan voldoet de Rijks-commissie ook aan dit verzoek van partijen. Van beide besluiten wordt binnen acht dagen een gewaarmerkt afschrift aan elken verzoeker uitgereikt of bij aangeteekenden brief toegezonden.
Indien degene, wien het auteursrecht op het oorspronkelijk werk toekomt, niet aan de Rijks-commissie bepaling van zijn honorarium heeft verzocht, kan hij tegen den houder der machtiging volgens de gewone voorschriften van burgerlijke rechtsvordering, indien hij binnen het Rijk in Europa woont, bij de arrondissements-rechtbank te Amsterdam, en indien hij in Nederlandsch-Indië woont, bij den Raad van Justitie te Batavia, onder overlegging van een gewaarmerkt afschrift van het besluit der Rijks-commissie, een vordering instellen tot bepaling van zijn honorarium. Van de uitspraak van den rechter is hooger beroep niet toegelaten. Zoodanige vordering is niet meer ontvankelijk, indien vier maanden zijn verloopen na de dagteekening van het besluit der Rijks-commissie, waarbij de machtiging is verleend.
ARTIKEL 50*e*.
De krachtens artikel 50*c* verleende machtiging geldt zoodra het door de Rijks-commissie bepaalde bedrag

van het honorarium is betaald, een vordering tot bepaling van honorarium bij den rechter is ingesteld of de termijn, bepaald in het laatste lid van het voorgaand artikel, is verstreken.

Behalve wegens de bovenvermelde voordeelen boven het ontwerp der Staatscommissie, beveelt deze regeling zich mede aan door de mogelijkheid om naar gelang van omstandigheden de verspreiding van na 1 November 1915 vervaardigde nieuwe exemplaren al of niet toe te laten. De commissie kan tevens voorwaarden stellen, ook ter verzekering van de inachtneming van haar verbod om nieuwe exemplaren te verkoopen, bijv. door voor de vroeger gemaakte afstempeling te bevelen. Eveneens kan zij omtrent het gebruik van een verveelvoudiging van een uitgaaf, in denzelfden of in nieuwen vorm, voorschriften geven, zoodat bij voorbaat voor het zedelijk belang van den auteur kan worden gewaakt. En een belangrijk voordeel is, dat ook van de werken van een afwezigen of om andere reden zich niet verzettenden auteur geen misbruik kan worden gemaakt.

De verschillende bepalingen der hierboven afgedrukte artikelen behoeven hier geen verdere verklaring; zij spreken voor zichzelf, met uitzondering van ééne belangrijke afwijking van het voorstel der Staatscommissie betrekkelijk de commissie, welke zij tot een enkel adviseerend college wil maken, doch die in bovenstaand ontwerp belast wordt met het geven van bindende uitspraken. Waar zij machtiging tot verdere verspreiding verleent of weigert, en waar zij op verzoek van beide partijen een honorarium aan den auteur toekent, zijn hare uitspraken bindend.

De Staatscommissie meende, met het oog op de bepalingen der Grondwet, de taak der commissie tot voorlichting des rechters te moeten beperken; die bepalingen, zegt zij, laten niet toe haar het geven van bindende beslissingen op te dragen. Hierbij heeft de Staatscommissie uit den aard der zaak het oog gehad alleen op beslissingen, als volgens haar ontwerp zouden worden genomen. Maar indien daarbij geen uitweg bestaat om die aan de rechterlijke macht te onttrekken, is er des te meer reden naar een andere regeling uit te zien, die wel toelaat een ander college de beslissingen

te doen nemen met bindende kracht. Immers ook de Staatscommissie is van oordeel, dat de rechter zonder bijzondere voorlichting van deskundigen niet voldoende toegerust zal zijn; de instelling van een commissie van advies, die niet alleen gehoord moet worden indien de rechter of een der partijen dit wenschelijk oordeelt, maar ook voordat de rechter in deze zaak wordt gemengd in elk geval het bedrag moet bepalen van de schadeloosstelling, welke in der minne vastgesteld of door den rechter toegekend zou kunnen worden, wijst hierop ondubbelzinnig. In den regel zal de rechter zich aan dat bedrag houden omdat hel wordt aanbevolen door bij uitstek deskundigen in zaken, waarin de rechters zelf dit van huis uit niet zijn. Maar waarom dan nog de langere weg bevolen om van dien minder deskundigen rechter de bepaling van het bedrag te vragen? Dit is niet noodig met het oog op de artikelen 153 en 155 der Grondwet indien de regeling wordt aanvaard als hierboven in overweging is gegeven. Deze schijnbaar stoute bewering vindt den krachtigst denkbaren steun, namelijk in den wetgever zelf, die enkele jaren geleden voor volkomen analoge gevallen een geheel gelijksoortige regeling vaststelde.

De machtiging om een recht, dat den auteur met uitsluiting van anderen toekomt, uit te oefenen, is niets anders dan wat de licentie is in het octrooirecht. Ook de licentiehouder wordt door de verkregen licentie bevoegd rechten uit te oefenen, die des octrooihouders zijn, en ook dezen wordt deswege eene vergoeding toegekend. Die machtiging, welke licentie heet, wordt op verzoek van den belanghebbende door den Octrooiraad hem verleend of geweigerd, en bij verleening bepaalt de Octrooiraad op verzoek van partijen het bedrag van de aan den octrooihouder te betalen vergoeding. Een en ander is geregeld in artikel 34 der Octrooiwet 1912, Staatsblad No. 313, dat tevens deze afdoende woorden bevat: ‘aan zijn (des Octrooiraads) beslissing zijn partijen gehouden’.

Ook hier geeft een niet tot de rechterlijke macht behoorend college bindende beslissingen. Het artikel laat echter ook vrijheid aan de meest gereede partij om van den rechter de bepaling der vergoeding te vragen.

Geheel gelijke, zeer eenvoudige en rationeele, regeling als die der Octrooiwet is vervat in de hierboven voorgestelde

artikelen 50*c* en 50*d*, alleen met dit onderscheid, dat deze enkel den auteur, niet den uitgever, een beroep op den rechter toestaan, terwijl artikel 34 der Octrooiwet aan elke partij de bevoegdheid geeft zich tot den rechter te wenden als zij niet gezamenlijk de beslissing van den Octrooiraad omtrent de vergoeding inriepen. Maar voor den uitgever bestaat geen reden op de bepaling van een door hem te betalen vergoeding bij den rechter aan te dringen; trouwens dit verschil in behandeling van den auteur en den uitgever is ontleend aan het voorstel der Staatscommissie zelve.

Begin Juli 1915.

F.W.J.G. SNIJDER VAN WISSENKERKE.

Een nieuwe vertaling van Vergilius' Aeneis.

De Aeneis van Publius Vergilius Maro, metrisch vertaald door P.W. de Koning. Amsterdam P.N. van Kampen & Zoon. 1915.

Het was voor den dichter Vergilius wellicht een minder zware, en zekerlijk een minder ondankbare taak, zijn groot epos over Aeneis' lotgevallen te schrijven, dan voor den heer De Koning om dit enorme werk te vertalen in Hollandsche ‘hexameters’. Vergilius schreef over menschen en gebeurtenissen die aan het publiek van zijn tijd, en in 't bijzonder aan den Keizer, belangrijk voorkwamen; daarenboven in een vorm die een harmonisch onderdeel was van den levensstijl der achtste eeuw van Rome's officiëel bestaan. Een moderne bewerker, welke taal hij ook moge gebruiken, mist deze belangstelling die de gevierdste poëet van Augustus' regeering van zelf al had; slechts een kleine groep, te kleiner naarmate het gebied van zijn taal beperkt is, zal oor voor zijne overzetting hebben, zoowel uit den aard van het onderwerp als om den ongewonen vorm van het vers, dat men ook in de zoogenaamde moderne talen een hexameter is blijven noemen en waarmede onze landgenooten, ondanks Vosmaer's terecht geprezen vertalingen, nog altijd niet vertrouwd zijn.

Het is eigenlijk een levenswerk, dit groote en prachtige epos van Vergilius na te vertellen, na te beelden en na te doen klinken in een taal van den mensch der nieuwe tijden. Want van regel tot regel, van zang tot zang, is de Aeneis vol van zwaar-ruischende muziek; en aan deze een weer-

galm te geven, zoodat de sterke verbeeldingen des dichters nog voor onze oogen kunnen oprijzen, Vergilius zelf zou daarvoor herboren moeten zijn en misschien zou hij zeggen: ‘wat ik in het Latijn kon doen, is mij niet mogelijk in eenige andere taal’.

Mr. De Koning heeft de moeilijkheden die hij zich oplegde wel beseft; dat hij er niet voor is teruggedeinsd, pleit voor zijn durf. In een woord vooraf schrijft hij:

‘Het heeft mij niet overbodig geschenen, na vele anderen, nogmaals een vertaling van dit heldendicht in onze taal te beproeven, en ik hoop dat men deze pogingen zal blijven herhalen, tot iemand een vertaling maakt, die de kracht bezit tot het Nederlandsche volk door te dringen’.

Hoe zal, zelfs voor een kleineren lezerskring - want aan ‘het Nederlandsche volk’ durf ik in dezen niet te denken - zulk een vertaling moeten zijn? De tijd voor paarsgewijs-rijmende alexandrijnen, gelijk Vondel ze in zijn vertolking van 1660 schreef, is voorbij; zulk een echo, hoe schoon ook klinkend, vertrouwen wij, die voor historische atmosfeeren eenigszins gevoelig zijn geworden, niet heel goed meer. En ook zijn zwierige proza-vertaling van '46 is te zeer een fraaie Hollandsche renaissance-bouw, dan dat wij daar de sfeer van Vergilius' woorden het zuiverst benaderd zouden gelooven.

De Nederlandsche hexameter dus?

‘Het in hexameters geschreven werk heb ik ook in hexameters weergegeven’, vervolgt Mr. De Koning. ‘Ik heb echter, in de behandeling van deze versmaat, eenigszins mijn eigen voorschriften gevolgd. Want het kwam mij voor, dat de Nederlandsche hexameter, zooals ik dien bij andere auteurs heb aangetroffen, te veel onder den invloed van Latijnsche regels, te weinig overeenkomstig het eigen taaleigen was. De belangrijkste wijziging is wel deze, dat ik voor de eerste lettergreep van het vers, naast dactylus (- □ □) en spondaeus (- -), ook den trochaeus (- □) heb toegelaten. Waar de Nederlandsche lettergrepen vaak zwaarder zijn dan de Latijnsche, leek het nuttig, het vers lichter en leniger te maken’.

Dit lichtere bespeurt het oog reeds - vóór het oor zich te luisteren zet - bij het overzien van Mr. De Koning's

vertaling. Terwijl de pagina's van het Latijn een massalen indruk maken, zien de Nederlandsche bladzijden er losjes uit. Deze indruk heeft natuurlijk niets uit te staan met de typografie. Hij is een onmiddellijk gevolg van de steviger woord-architectuur der antieke talen. De talrijke éénlettergrepige woorden van het Nederlandsch verslappen den langen hexameter. Bij Vergilius bestaat een regel uit 6 à 8 woorden; in de vertaling uit 12 à 14. Dit geeft een belangrijk verschil en niet alleen voor het oog. De Nederlandsche verzen doen aan, zooals in de architectuur een poging zou aandoen om de zware bergsteen-bogen van het Colosseum na te bouwen (men hoore hier geen klankspeling met een ander, minder vleiend woord) in onze vaderlandsche baksteen.

> ‘Arma virumque cano, Troi□ qui primus ab oris
> Italiam fato profugus Laviniaque venit
> Litora.....’
>
> ‘'k Zing den krijg en den man die het eerst, van Troje, als balling,
> Door het Noodlot geleid, naar Italië kwam en de kusten
> Van het Lavinische rijk...’

Dit Hollandsch overtreft zekerlijk niet in schoonheid het Latijn. Doch met het constateeren hiervan wensch ik geenszins den heer De Koning een verwijt te doen. Ik liet hierboven reeds bespeuren dat zijn taak mij buitengewoon ondankbaar lijkt en verwijten passen dan niet jegens hem die de elfde-half-duizend hexameters der Aeneis vertaalt, een arbeid welke alleen uit bijzondere liefde en bewondering voor het oorspronkelijk dichtwerk kon worden begonnen en voltooid. En daarom verdriet het mij, dat des ondanks deze Hollandsche Aeneis onbevredigd laat. Echter wil ik gaarne erkennen, dat de klassieke vorm van den hexameter, wanneer hij op een der moderne talen werd toegepast, mij nooit voldaan heeft. Enkele tientallen dier regels wekten, en wekken nog steeds, een dreun waarop het al te gemakkelijk was verder te improviseeren. Zelfs het lezen der hexameters van Goethe en Voss bevredigde mij niet en hinderlijk trof mij het oneigenlijke van dezen nagebootsten vorm der oudheid rondom de stoffe van *Hermann und Dorothea*, van

Reineke Fuchs of van *Luise*. En integendeel bleven de oude hexameters van Homerus en Vergilius aangolven in altijdwisselende schoonheid van zang.

Wat mocht de oorzaak dier zoo verschillende gewaarwordingen zijn? Ongetwijfeld geen andere, dan die besloten ligt in het uiteenloopend grondbeginsel zelf van den klassieken en den modernen hexameter. Waar de klassieke versvoet op een tijds-indeeling berustte, versterkt door zwaarte en lichtheid van thesis en arsis, en dus een volkomen muzikaal karakter droeg, wordt de moderne dactylus, spondaeus etc. gevormd door het accent, door de wisseling van zware en lichte lettergrepen, terwijl de tijdmeting is vervallen. Vandaar dat de klassieke dactylus, spondaeus, trochaeus, iambe, hexameter, alexandrijn, etc. etc. geheel andere begrippen omvatten dan hun moderne naamgenooten; en vandaar dat het zeer aan te bevelen zou zijn, de geheele Nederlandsche (en de Duitsche) officiëele metriek en prosodie te herzien, de termen ‘kort’ en ‘lang’ als onjuist te verwerpen en eerlijk te bekennen dat al die fraaie klassieke namen enkel verwarring stichten, daar zij niet passen bij hun onklassieken inhoud.

In de Fransche litteratuur hebben de pogingen die in de 16de eeuw werden gedaan tot het invoeren van de antieke metriek geen gevolgen gehad. Het onzuivere van den hexameter die zijn quantiteit verloren heeft, valt daar nog eerder in 't oog en in 't oor dan bij onze Germaansche talen:

> ‘Chante, déesse, le coeur furieux et l'ire d'Achille Pernicieuse....’

zoo vertaalde een zekere Mousset den aanvang van den Ilias. Terecht zegt A. Darmesteter (*Le seizième Siècle en France*, p. 115 note): ... ‘il est aisé de voir que cette versification est contraire à l'esprit du français qui distingue à peine la quantité dans les mots. Notre métrique repose sur l'accent tonique et le nombre des syllabes.’ - En Nietzsche, die in zaken als deze zeker wel een bijzonder recht van oordeelen had, schreef aan een zijner vrienden: ‘Was ich behauptete war, um bei diesem Beispiele zu bleiben, dass ein Grieche beim Vortrage eines homerischen Verses g a r k e i n e a n d e r n Accente als die Wortaccente ange-

wendet habe, - dass der rhythmische Reiz exakt in den Z e i t q u a n t i t ä t e n und deren Verhältnissen gelegen habe, und n i c h t, wie beim deutschen Hexameter im Hopsasa des Ictus: noch abgesehn davon, dass der deutsche Dactylus auch in der Zeitquantität grundverschieden vom griechischen und lateinischen ist'. En verder: 'Unter Franzosen versteht man die Möglichkeit einer allein zeit-quantitirenden Metrik schon leichter: sie fühlen die Zahl der Silben als Zeit.' (*Gesammelte Briefe*, I, S. 375-377. Berlin u. Leipz. 1900.)

De vertaling van een klassiek gedicht is, afgezien van den vorm, op zichzelf reeds een overplaatsen van het kunstwerk op anderen bodem en in anderen tijd. De klank, de vorming, de buiging der woorden, de bouw, de verbinding der zinnen, het wordt alles anders. En ondanks dit alles toch de vreemde sfeer pogen te behouden door een uiterlijken schijn, in casu door den versvorm dien de leerboekjestheorie, zooals wij zagen: ten onrechte, een hexameter noemt, - het komt mij voor een hopeloos werk te zijn. De sfeer van een kunstwerk kan niet worden overgebracht onder een loos omhulsel. En zelfs dit liet den vertaler in den steek. Waartoe anders de verklaring van Mr. De Koning: 'De belangrijkste wijziging is wel deze, dat ik voor de eerste lettergreep van het vers, naast dactylus (-□□) en spondaeus (- -), ook den trochaeus (-□) heb toegelaten'.

Het is overigens een vrijheid waarop hij volkomen recht heeft. Doch wat blijft er dan eigenlijk over van den 'hexameter'? Mr. De Koning had verder kunnen gaan en zich geheel losmaken uit het wanbegrip van den 'modernen' hexameter. Wellicht zou het rijmlooze tien- en elf-lettergrepige vers, welks smijdigheid meer dan eens door onze dichters werd geprezen, nog het meest levensvatbaar blijken, ook voor de sterke, klare, zelfbewuste sfeer van den dichter der Aeneis. Want wat rest er nu van krachtige verzen als deze (*Aen*. I, 52):

'Hic vasto rex Aeolus antro
Luctantis ventos tempestatesque sonores
Inperio premit ac vinclis et carcere frenat'.

In de vertaling aldus:

‘waar koning Aeolus vorst is
En de worstlende winden bedwingt en de huilende stormen
Opsluit, in 't machtige hol, en ze boeit met keetnen en kerker’.

Wat van lieflijker klinkende regels als (V, 836):

‘Iamque fere mediam coeli Nox humida metam
Contigerat; placida laxabant membra quiete
Sub remis fusi per dura sedilia nautae’.

In de vertaling:

‘En de vochtige nacht had 's hemels middelste keerpunt
Haast al genomen, reeds strekten de zeelui in vredige ruste,
Onder de riemen verspreid, hun leden op 't hout van de banken’.

Dit zijn slechts een paar grepen uit de twaalf boeken van het ontzaglijk gebouwde en gebeeldhouwde gedicht. Maar nogmaals: niet den vertaler wil ik een verwijt ervan maken dat hij het onbereikbare niet bereikte: het evenaren, in een moderne taal, van Vergilius' Latijn. Slechts wil het mij toeschijnen dat zoowel de sonore orgeltoon als de zoet-zingende herdersfluit van 's ouden Dichters krachtige hexameters zuiverder ware benaderd in de gedrongenheid van den 10- en 11-syllabischen regel, dan in een nabootsing van de zoogenaamde oorspronkelijke maat. Het Hollandsch is nu breedsprakig geworden in de lange woordenrijke regels; en stoere massieve gebondenheid, tegelijk met sierlijke doch nooit verslapte praal, is de schoone stijl van Vergilius.

P.H. VAN MOERKERLEN.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XXXII.
Nieuwe en oude vroomheid.

Rabindranath Tagore. Wij-zangen, door F.v. Eeden. (W. Versluys).
Rabindranath Tagore. De Hoovenier.
Omar Khayyam. Rubaiyat, Honderd Kwatrijnen, door P.C. Boutens. (C.A.J. van Dishoeck).
Noto Soeroto. Melatiknoppen, Gedichten in Proza. (S.L.v. Looy).
Laurens van der Waals. Aandachtige Gedichten, bloemlezing. (J.W. Boissevain & Co.).
P. Hilarion Thans. Omheinde Hoven. (De Vlaamsche Drukkerij, Leuven).
Henriette Roland Holst-van der Schalk. Het feest der gedachtenis. (W.L. & J. Brusse).

I.

Het is nu anderhalf jaar geleden, dat de Nobèl-prijs een Indischen dichter, nog kort te voren geheel onbekend, eensklaps met wereldvermaardheid omscheen en tot een heilige maakte voor West-Europa, - dat zoo gaarne met heiligen dweept, mits zij maar in Amerika of in Azië leven, of in de middeleeuwen stierven.

Bijna tegelijkertijd bereikten ons de ‘Wij-zangen’ van Rabindranath Tagore, in 't Hollandsch vertaald door Frederik van Eeden. - Het was Van Eeden die zich van de nieuwe verschijning van stonden af aan had meester gemaakt; omdat hij in dezen mensch, naar zijn zeggen - was het deemoed, of wel hoogmoed? - nu ten leste zijn

Meester gevonden had. ‘Mijn kooninklijke broeder’, zoo noemde hij hem, niet zonder daarmeê ook eigen dichterbloed te prijzen. En hij eerde hem (behalve door een werkelijk goede vertaling) met de uitgave in één *zijner* groen-en-oranje deeltjes, de Van Eedensche waterlelie op het titelblad - kooninklijke zuster van de Indische lotos -, en eindelijk met... deeze spelling[1]. De assimilatie was volkomen; voor Holland was de figuur van Rabindranath Tagore onafscheidelijk aan die van Van Eeden verbonden, een exotische en kooninklijke editie van hemzelf.

En de naar wijsheid en heiligheid dorstende zielen vonden het bij voorbaat heerlijk. Gemeengoed van alle stuiversbladen waren de kwijnend-interessante bizonderheden omtrent dezen hindoe-dichter, die niet alleen een even groot musicus, maar ook een wijsgeer was, en niet alleen een wijsgeer, maar ook een heilige, en niet alleen een heilige, maar ook een hervormer.... Als langs een ladder van extaze steeg de publieke aanbidding tot een bijna duizelige ingenomenheid. ‘Elken ochtend om drie uur gaat deze Indische dichter gedurende twee uur onbewegelijk zitten in contemplatie.’ ‘Hij is een groote, vreemde man, met langen baard en opgericht hoofd.’ Dat vond men prachtig! Het was haast niet noodig meer, toen men eenmaal .al dít zalige wist, hem te lezen.

De Engelsche uitgave der ‘Song-Offerings’ maakte het nog mooier. Zij toonde ons, op de titelplaat, den dichter-zelf in zijn beroemde contemplatie, ter aarde hurkend in een lang wit kleed, de handen gevouwen, de zijige lokken keurig vóórlangs 't oor gekamd, - een salon-fakhir. En in zijn voorwoord deed W.B. Yeats een Indiër daarvan vertellen: ‘Every morning, at three - *I know, for I have seen it* - he sits immovable in contemplation, and for two hours does not awake from his reverie upon the nature of God.’

‘I know for I have seen it!’... als een dwingend bewijs werd daar gegeven, wat heel die aangegaapte contemplatie

1) Ik herstel overal in de citaten de spelling van De Vries en Te Winkel, want, meent al v. Eeden dit recht te hebben, ik gevoel mij niet verantwoord, den Indischen dichter met deeze weegende en sleepende spelling te bezwaren.

onverhelpbaar belachelijk maakte! - Was de poëzie van dezen Rabindranath Tagore niet eene mystificatie, vroeg men zich af, en waren zijn drie boeken met proza-gedichten in het Engelsch, niet een nieuwe Ossian? -

Met een groote behoedzaamheid zette ik mij aan de lectuur der Gitanjali, Song Offerings, of wel 'Wij-zangen'....

Intusschen verscheen ook 'De Hoovenier', Hollandsche zetting van 'The Gardener', - en de publieke belangstelling houdt zich met andere zaken bezig. Het jaar 1913 was voor Van Eeden 'het jaar van Tagore'. Maar het jaar 1914 werd het jaar van den onmenschelijken waanzin, waarin hoe langer hoe dieper ook de niet-strijdende menschheid zichzelve begraaft. Het is dus wèl de rechte tijd, in deze Indische en andere nieuwe en oude vroomheid zich te verdiepen. Want ja, vooral in 'The Gardener' en in 'The crescent moon', bleek meer en meer Rabindranath Tagore wel waarlijk een groot en een vroom en ook - een zoo menschelijk dichter.

***

De lectuur der 'Wij-zangen' was aanvankelijk onbevredigend; en tegelijk niet weinig verwonderend! Wat bleek deze Indische dichter - dit was de eerste indruk -, deze dichter, die volgens Yeats' zegslieden *gezongen* wordt van het westen van Indië tot in Burmah toe, wáár men maar Bengaleesch spreekt[1)], - wat bleek hij in menig opzicht *modern*! Hierin vooreerst, dat de inhoud van al te vele dezer gedichten.. zijn dichten-zelf was. Een bij uitstek moderne eigenschap, die - het mocht bevreemden bij de Oostersche weelderigheid, welke den dichter toch niet scheen te ontbreken - er eene te zijn pleegt van betrekkelijke armoede.

In I vernamen wij, hoezeer zijne gedichten 'onzegbare

1) Prof. Vogel, in een brief, waaruit hij mij toestaat het volgende te publiceeren, interpreteert deze lofspraak aldus: 'toegepast op een Hollandsch dichter zou zij luiden: zijn liederen worden gezongen van Ierland tot Tokio, waar ook maar Hollandsch wordt gesproken. Want Bengaleesch wordt alleen gesproken in Bengalen en verder door de enkele Bengaleezen, die zich elders hebben gevestigd.' Grootsprakigheid is, zegt Prof. Vogel, een karaktertrek van het Bengaalsche ras

uiting' zijn; in II zingt de dichter, hoe hij 'dronken van zanggeluk' is; in III verlangt hij, met zijn Meester 'mede te zingen, maar kampt tevergeefs om stem;' in V zegt hij dat het de tijd is 'de wijding van het leven te zingen'; in VII 'mijn zang heeft haar sieraden afgelegd'; in XIII 'Het lied dat ik kwam zingen blijft heden ongezongen;' in XV 'Ik ben hier om liederen voor U te zingen'... Zoo gaat het nog geruimen tijd voort.

Waarop nu duidt deze eigenaardigheid, die ook menig Europeesch dichter van dezen tijd kenmerkt? Hierop, dat de dichter de stemming gevoelt, den droomerigen drang, een gedicht te schrijven, doch slechts dien wonderen, verlangenden dràng heeft om te bezingen. 'In mijn hart is enkel de smartkramp van het wenschen', zingt Tagore.

Dat verlangen, voortkomend uit het besef van de ledigheid van het enkele uiterlijke leven, is voorzeker geen ledigheid meer, maar het is toch ook niet de zoete vervuldheid der groote mystieken. 'Hij komt, Hij komt aldoor!' is het motief van gedicht XXXXV. 'Maar is er nooit', schreef ik er naast, en het was geen spitsvondigheid, verzeker ik U, doch bittere onvoldaanheid.

Ik nam dien dag een boekje ter hand: 'Aandachtige Gedichten', Hollandsche en Vlaamsche verzen-van-vroomheid uit verschillende eeuwen, verzameld door Laurens van der Waals. Ik sloeg het op bij blz. 71, en het was of een zoele zomerbui openging over de aarde van mijn hart, en die te dampen aanving van eene voldoening, tot dan toe in Tagore vergeefs gezocht.

Het was de onvolprezen Jan Luyken, die daar zong, argeloos en in volmaakte nederigheid van geest: 'De Ziele betracht de nabyheyt Godts.'

'Ick meende oock de Godtheyt woonde verre
In eenen troon, hoogh boven maen en sterre,
  En heften menighmael myn oogh
  Met diep versuchten naer om hoogh;
Maar toen ghy u beliefden t' openbaren,
Toen sagh ick niets van boven nedervaren;
  Maer in den grondt van myn gemoet
  Daer wiert het lieflyck ende soet.

Daer quamt ghy uyt der diepten uytwaerts dringen
En, als een bron, myn dorstigh hart bespringen.
Soo dat ick u, ô Godt! bevondt,
te zijn den grondt van mijnen grondt.'

Eenvoudige Jan Luyken, simpele Hollandsche burger, ik bevond u zuiverder, dieper mysticus dan den verren Bengaalschen dichter-koning met den brandenden, wierookgeurigen naam. Waar de Hindoe immer zijnen Vriend verwacht, om hem naast zich te doen neerzitten op de vroom-gespreide mat, ofwel zijn Koning en zijn Heer ziet afdalen van zijn troon met koninklijke statie, - daar gevoelt Jan Luyken God òpwellen uit zijn eigen diepste wezen. En wat mij op dat oogenblik in Tagore bovenal hinderde, dat was, tegenover Luykens heerlijken natuur-eenvoud, de ietwat pretentieuze eenvoud, de nederig-hooghartige toon van verzekerdheid, waarmede slechts zoo vage verlangens werden voorgedragen. Het waren ook - onbillijke wrevel wellicht tegenover een oosterling - de eindelooze omwegen der voorstelling... Optochten van Oostersche beeldspraak verhulden in gedicht aan gedicht gedachten, die simpeler uitdrukking schenen te vragen. Zoo zelden bleek de dichter, naar den wensch van zijn eigen, verrukkend beeld, 'recht als een rieten fluit, die Gij kunt vullen met muziek.'

Er is overigens ook schoonheid in de verbeiding; en de stemming van het vermoeden van een dieper Zijn, een geheim verband, was vooral in suggestieve natuur-gedichten ook waarlijk tot schoonheid gewórden.

Doch op een avond - men leest gedichten maar niet als aangenomen werk - vond ik het volgende heerlijke stukje:

'Als de rest van een herfstwolk ben ik, die nutteloos zwerft door het zwerk, o mijn altijd luisterrijke Zon! Uwe aanraking heeft mijn damp nog niet vervluchtigd, mij één makend met Uw Licht, en zoo tel ik maanden en jaren, gescheiden van U.
Indien dit Uw wensch is en dit Uw spel, zoo neem mijn voorbijgaande ledigheid en verf die met kleuren, vervul die met goud, laat die drijven op de wilde wind en spreid die in velerlei wonderen.
En weer, indien het Uw wensch is dit spel te eindigen in den nacht, zoo zal ik vervliegen en verzwinden in het duister,

> of misschien in een glimlach van den blanken morgen, in de koelte van doorzichtige reinheid.' (LXXX.)

Een bekende gedachte: de ziel een vonk, een drup, een vlok van Gods eeuwig wezen, - werd in deze regels nìet: met gevoeligheid in een poëtischen vorm gegoten; maar een diepe vroomheid gevoelde die gedachte nieuw uit zich geboren worden, glanzend en van goddelijke natuur. Van goddelijke natuur; want in het lot des menschen een *speling* te zien van den goddelijken geest, en dat *spel*, hoe het zich wende, te aanbidden met een verrukten glimlach, dat is: geheel in God overgegeven en welhaast een deel van God zelf te zijn.

Dit was dan toch wel de echte mystiek, en ook de echte vroomheid, die is: *dankbaarheid* en *liefde tot God*, gesteld tegenover de kleine en zwakke vroomheid, die eigenzuchtig bidden is en vrees voor God; - de liefde tot God, die Thomas à Kempis kende en waarin Spinoza gezegd heeft, dat de aardsche zaligheid bestaat.

En ik vond nieuwe teugen uit deze mystieke liefde, die volle en diepe liefde-uitwisseling tusschen het schepsel en den schepper, die in de gansche schepping zich aan het schepsel openbaart:

> 'Ja, ik weet het, dit is enkel Uw Liefde, o Geliefde mijns harten! - Dit gouden licht dat danst op de bladeren, deze nietsdoende wolken die door den hemel zeilen, deze voorbijgaande wind, die mijn voorhoofd zijn koelte brengt.
> Het morgenlicht heeft mijn oogen overstroomd. Dit is Uw bericht tot mijn hart. Uw gelaat buigt zich van boven, uw oogen zien neer in mijn oogen, en mijn hart heeft uwe voeten aangeraakt.' (LIX).
> 'Gij schenkt Uzelven in liefde aan mij weg en voelt dan Uw eigen gansche zoetheid in mij.' (LXV).

Bronne-zuiver welde die liefde aan het licht in lied LXII, dat ik later terugvond in 'The Crescent Moon':

> 'Als ik je gekleurd speelgoed breng, mijn kind! - dan begrijp ik waarom er zulk kleurenspel is op wolken, op water, en

waarom bloemen veelverwig zijn - als ik gekleurd speelgoed geef aan jou, mijn kind!
Als ik zing om je te laten dansen, dan weet ik waarlijk, waarom er muziek is in de bladeren en waarom de golven hun stemmenkoor zenden tot het hart der luisterende aarde - als ik zing om je te laten dansen.
Als ik zoetigheid breng in je gretige handjes, dan weet ik waarom er honing is in de bloemkelk *en waarom vruchten heimelijk gevuld worden met zoet sap* - als ik zoetigheid breng in je gretige handjes.
Als ik je gezichtje kus om je te doen lachen, mijn lieveling, dan weet ik stellig wat de vreugde is, die van den hemel stroomt in morgenlicht, en wat het genot is dat de zomerkoelte aan mijn lichaam brengt - als ik je gezichtje kus om je te doen glimlachen.'

Dieper-kosmisch nog ruischte het gevoel, een deel te zijn van, één te zijn met den adem van alle leven, in LXIX:

'Dezelfde levensstroom, die nacht en dag door mijn aderen stroomt, doorstroomt ook de wereld en danst in rhythmischen maatslag.
Het is hetzelfde leven dat in vreugde ontspruit door het stof der aarde in tallooze grashalmen en uitbreekt in onstuimige golven van bladeren en bloemen.
Het is hetzelfde leven dat gedeind wordt in den oceaan-wieg van geboorte en dood, in ebbe en vloed.
Ik voel dat mijn leden verheerlijkt worden door de aanraking van deze levenswereld. En mijn trots is uit de levenspols der eeuwen die op dit oogenblik danst in mijn bloed.'

Doch het waarachtigst betoonde zich deze vroomheid (mocht zij dan al of niet waarlijk uit Indië komen; méér grooten zijn er geweest, die voor hun beste zelf... zich schaamden en het verstaken) het diepst en het grootst zong deze vroomheid, waar zij inging tot den Dood:

'Ik had geen besef van dat oogenblik, toen ik voor 't eerst den drempel van dit leven overschreed.
Welke macht was het die mij deed opengaan in dit onmeetlijk geheimenis als een knop in het woud, om middernacht?
Toen ik des morgens het licht zag, wist ik onmiddellijk dat ik geen vreemde was in deze wereld, dat de Ondoorgrondelijke,

> die naam noch vorm heeft, mij in Zijn armen had genomen in de gestalte mijner moeder.
> Aldus ook zal in den dood hetzelfde Onbekende mij verschijnen als van eeuwig her bekend. En daar ik dit leven liefheb, zoo weet ik ook dat ik den dood evenzeer zal liefhebben.
> Het kind gaat schreien als de moeder het wegneemt van de rechterborst, en onmiddellijk daarop vindt het zijn troost in de linker.'

Ik zeide dat een vroomheid gelijk deze niet bidt; niet bidt althands in den kleinen, bangelijken zin van 'kinderen die vragen'... want die 'krijgen' immers niet? Als deze vroomheid bidt, dan bidt zij om de verdrijving van het kleine, van het nauwe; dan bidt zij om de kracht, die 'vréugden én smarten lichtelijk draagt'; om de kracht, 'mijn kracht in liefde over te geven aan Uw wil'.

Rabindranath Tagore is in dit alles eene zuivere voortzetting van de wijsheid en de vroomheid der oude Indische dichters. Ik zou uit die schatkamers met hun wondersprakige, sonore namen de stralende texten kunnen delven van de ziel en God en hun mystieke eenheid, die u in den dichter der Gitanjali hun geest-echte afstammeling zou doen herkennen. Maar Rabindranath Tagore is in één opzicht méér, en vooral vérder dan zij.

'Afkeer van de werkelijkheid', schreef Prof. Vogel ergens, 'is het kenmerk der Indische gedachte.' En nu heeft niet alleen - wat ik reeds zeide in den aanvang - Tagore blijkbaar veel westerschen invloed ondergaan; speurt men in verscheidene zijner Wij-zangen kenmerkend-Christelijke gevoelens en Europeesche philosophie, ja, reminiscenzen van Europeesche dichters; doch bovenal zijn *aanvaarding der werkelijkheid* is modern, en in zijn pantheïstische vroomheid de aanvaarding, neen, méér dan de aanvaarding: de vreugdevolle víering en de zegening der lust.

'Neen, ik zal de deur mijner zinnen nooit sluiten', zegt hij in LXXIII der Wij-zangen, 'de lusten van zien en hooren en voelen zullen Uwe lust dragen. Ja, al mijn illuzies zullen branden in vreugde-luister, en al mijn begeerten zullen rijpen in vruchten van Liefde.'

'He is the first among our saints who has not refused to live but has spoken out of Life itself', laat Yeats een zijner

Indische vrienden zeggen. En inderdaad, niet langer in ascetisme, maar in het schoon genoten leven vindt Rabindranath Tagore (en daarin behoort hij geheel tot onze eigene jaren) de waarlijke heiligheid.

Doch wat wij niettemin in dezen Indischen dichter misten, dat was - *strijd*. Zijn blanke hoogten hadden geen aardschen afgrond naast zich. De Indische afkeer van de werkelijkheid deed zich dan toch hierin gelden, dat hij het leed en de zonde eerder ontweken dan doorleden had. En dit verleende iets vaag-zwevends aan vele zijner gedichten, en iets onbevredigends... want mocht hij bijvoorbeeld, in lied LIX, in morgenlicht en wolken en wind al de liefde Gods ervaren, - was het óók de liefde Gods, welke deze liefelijke schepping doet voortbestaan en leven van den universeelen, wederzijdschen moord van alle levende wezens? Of hoe had deze dichter der eindelooze liefde, - de eindelooze misdaad en de eindelooze smart van het heelal verstaan? Het is bij het bestijgen van den Hemel wel gemakkelijk, de bëangstende krochten der Aarde maar liever niet te zien, noch in het eigen leven de verlokkende lanen der dwaze begeerten en de gevaarlijke valluiken van doodsvrees en wanhoop te kennen.

***

Daar kwamen, datzelfde najaar van 1913, de honderd kwatrijnen van Omar Khayyam, den Perzischen dichter uit Arabischen tijd - hij leefde in de XIe eeuw - te liggen naast Tagore's Wij-zangen. Naast deze blanke, nieuw gekweekte lotos, die wijnroode rozen uit het oude Perzië, met hun fluweelig-gloeiende, zwarte hart.

Het is verwonderlijk, hoe niet alleen in Nederland - ook in Florence's boekwinkels stapelden zich de Engelsche en Duitsche Omar Khayyam's nevens de oranje Tagore's - hoe overal in Europa dit tegenwicht noodig scheen te worden bevonden.

De Nederlandsche vertaling was van Dr. Boutens; - vergeleken met buitenlandsche editie's heb ik haar niet, doch die gave, sterk-geurige verzen drongen te fel binnen, dan dat ik belang zou hebben gesteld in een herkomst[1)], die ik toch

1) Dr. Boutens is volstrekt geheimzinnig met deze herkomst. Waar hij zijn buit binnenhaalde - deze zoon van '80 hult zich gaarne in nevelen - men verneemt er even weinig van, als van den Oosterschen geleerde zelf en zijn werk. Wel wordt ons op het hart gebonden, dat het geschept en wel zéér Hollandsen papier van *Pannekoek* is, het binden drukwerk van Melchior te Amersfoort en de firma Brandt & Zoon te Amsterdam (terwijl de mooie, koper-op-gele, inderdaad orientale bandversiering werd ontworpen door Lion Cachet); - maar wat de titel des boeks, Rubaiyat, zelfs maar beduidt, of wie Omar Khayyam was, en waar of wanneer hij leefde, - de vertaler acht lezers, die dàt niet weten zouden, beneden zijn waardigheid.

niet verder dan tot op de Europeesche zettingen zou hebben kunnen vervolgen.

En, hoezeer ik Tagore had leeren bewonderen, - mijn heetere liefde won Omar Khayyam, die zoo bitter de werkelijkheid had geproefd en zoo meedoogenloos het onmeedoogend Hemelrad vervloeken kon, om ten slotte toch, op hoon en haat, de schuwe berusting en aanbidding te veroveren.

Van den derden kwatrijn af: - tegenover Tagore's bedachtzame verhevenheid, hoe knauwend-menschelijk en onverbiddelijk-waar was die toon:

> ‘'k Heb jaar aan jaar in ijd'le hoop verdaan:
> Daar was geen dag geluk in mijn bestaan -
> O d'ééne vrees dat 'k op dit vluchtig leven
> Niet meer verhalen zal wat me is ontgaan!’

De angst voor het verlies der vliedende oogenblikken, het ‘geniet het uur dat u gegeven is’, dat is vele bladzijden lang het hoofdmotief van dit boekje, en men zou alreeds geneigd zijn, Omar Khayyam den Horatius van het Oosten te noemen, was niet zijn inkijk in 't al-vergankelijke zooveel heller en smachtender, de stem zijner verleiding naar wijn en lief zooveel zoeter en striemender:

> ‘Mijn dorst leî lippen aan kruiks koelen mond...
> Sliep het geheim des levens op haar grond?...
> Daar voer een fluist'ring door de vochte kussen:
> Drink lang en diep: *ik kom maar éenmaal rond*.’ (VI).

> ‘Vul met robijnen most het klaar kristal.
> Want nooit hervindt uw levenlange zoeken,
> Dit sterflijk leen, *dit uur* in dit aardsch dal.’ (VII).

‘Ons dronkenen laat kan en kelk geen tijd.
Uw lessen, kwezel, raak aan and'ren kwijt...
Ziet gij niet dat wij op den wijn verliefd zijn,
En dat ons niets van liefstes lippen scheidt?’ (X).

En in éénzelfden kwatrijn hoont hij, de sombere en sublieme levens-genieter, verstandigen en dwazen al meteens:

‘Verstandig zijt gij? - Om den wijn te smaken
Der wijsheid, moet gij eerst verdwaasd geraken.
Gij zijt een dwaas? - Uw dwaasheid baat U niet.
Wijn laat zich niet uit elke druiven maken!’ (XII).

Doch dan weer zwelgt ge den lauwen teug van zijn donkeren weemoed:

‘Ook hiervan werd mijn hart niet vrijgesteld,
Een staêg versmachten dat onleschbaar kwelt...
O Liefde die ons hart gewent te drinken
Den wijn die uit zijn eigen wonden welt.’ (XVII).

Dan, vlijmend, midden in de zoetheid zijner liefde, scherpt zich zijn toorn tegen den Meedoogenloozen, die Tijd en Dood heeft ingesteld.

‘Dit Hemelrad zoekt mijn verderf en 't uwe.
Ruischloos besluipt het mijne ziel en de uwe...
Zit neêr in 't groene gras, Lief, vóor eerlang
Nieuw gras ontspruit uit dees mijn stof en de uwe.’ (XVIII)

‘Die hemels rad, die aardes vesten grondde,
Sloeg hoeveel harten met hoevele wonden!
Wat schat, in 't stof van dezen kleinen bal,
Delf hij aan geurig haar, robijnen monden!’ (XXXIV)

Maar er komt eene kentering, in vragen, die allengs niet langer beschuldigen:

‘Ik was niet hier, had het aan mij gestaan -
Ik ging hier, uit mij-zelven, niet vandaan -
Het best zou zijn, ik waar' hier nooit gekomen
In dit kans-spel van blijven en van gaan.’ (LIV)

‘Verbijstefd zond Hij mij dit leven in.
En nieuw verbazen is al mijn gewin
Wij scheidden van Hem zonder wil, wij weten
Van komst noch aanzijn noch vertrek den zin.’ (LV)

Begint gij hem niet vóór u te zien, den ouden Arabischen Pers, den aarts-ketter en tegelijk den smachter naar de liefde Gods, met zijn goudbruine, smeulende oogen en zijn ironischen, smartelijken mond?

‘Wijsgeer misnoemen zij mij, die mij haten.
God weet, ik ben niet wat zij van mij praten
Veel erger staat het: alles wat ik was,
Heb 'k in dit broeinest van verdriet gelaten.’ (LXIII)

En aldoor wroet hij in zichzelf, nooit zich beliegend met een waan, God hatend en God zoekend, beurtelings in Gods grondeloos wezen rust vindend en verbijstering, maar altijd even gestrengelijk-vroom, in geloof en wreede ketterij, - om zijn *Waarheid*. Zie, tusschen welke phasen zijn gemartelde ziel al niet zwalkt:

‘Naar U bloedt ieder hart, van U gescheiden;
Alle oogen smachten naar Uw aanbliks weiden;
En schoon U-zelf geen schepsel deren kan,
Daar is niet één die niet om U moet lijden.’ (LXVII)

‘Reken dit Hemelrad niet alles aan,
Al 't goed en kwaad in ons en ons bestaan:
Duizendmaal hulpeloozer dan wijzelven
Beweegt het zich langs Liefdes eeuwige baan.’ (LXXXIII)

‘U zoekt der schepping wanhoop tot beminde.
Rijkaard en derwisch falen U te vinden.
Gij zijt op aller tong - elkeen is doof.
Gij zijt voor aller oog - zij zien als blinden.’ (LXIX)

‘Ik krijg met driften die mij overstreven.
De nasmaak van mijn daden wrangt mijn leven.
Uw goedheid rekent het niet aan - maar o
De schaamte omdat Gij weet wat 'k heb bedreven.’ (LXVIII)

‘De waterdruppel, van de zee gescheiden
Klaagde totdat haar stille glimlach zeide:
God is in u en mij, wij blijven één
Niets dan onmerk'bre schijn is tusschen beiden.’ (LXX)

‘Ik ben 't die lach met wetten en geboden,
Die de andren om mij ter taveerne noodde;
Die, wijn-gelaafd, den langen nacht tot God
Mijn bloedend hart laat roepen zijne nooden.’ (XCI)

En maar een enkele maal vindt hij, in eenvoudige levenswijsheid, een oogenblik van respijt:

‘Die amper brood heeft, en een veilige wijk,
Geen slaaf of meester kent of hunsgelijk,
Laat hem tevreden wezen met zijn leven:
Niet velen op dees wereld zijn zoo rijk.’ (LXXXV)

***

Na in Omar Khayyam gevonden te hebben het aardschdoorleefde dat wij in Tagore's ‘wij-zangen’ menigmaal misten, komen wij tot den Indiër terug, die ons inmiddels zijn ‘Gardener’ en ‘Crescent Moon’ geschonken had. - ‘Nú een dichter’, was bij de lezing van den aarts-menschelijken Pers mijne verzuchting geweest, ‘die uit deze afgronden den hemel van Tagore te bestijgen vermocht.’ - Ik wist nog niet, hoe grandioos-aardsch en hoe innig-menschelijk de twee andere boeken van den Bengaalschen dichter waren, en dat, was hij dan nog wel niet geheel de gedroomde Dichter, zijne figuur er echter een zeer veel vaster-gevormde en completere ging blijken dan men uit de enkele ‘wij-zangen’ vermoeden zou.

De volgorde is dan ook de averechtsche; men moest feitelijk éérst de ‘Crescent Moon’ lezen - de prozagedichtjes over de subtiele verwarringen, de poëtische droomen en heroïsche verbeeldingen van het dichterlijke kind; vervolgens ‘the Gardener, lyrics of love and life’, welke hij schreef, volgens Yeats, tusschen zijn 25ste en 35ste levensjaar; en eindelijk, uit dit alles òp, de Wij-zangen. Dat desniettegenstaande Rabindranath Tagore deze laatste 't eerst heeft uitgegeven, is aldus te verklaren, dat hij aan zijne ‘Gitanjali’

het meest hechtte en, onzeker nog van zijn succes in Europa, deze met een aantal andere gedichten saamvoegde tot eene bloemlezing, welke hij opnieuw Gitanjali of ‘Song Offerings’ noemde. Na den ongeloofelijken opgang, die het boekje maakte, onmiddelijk bekroond met den Nobèl-prijs, volgden toen, een half jaar later, - tegelijkertijd met de Nederlandsche vertaling der Wij-zangen - de beide andere bundels.

Intusschen winnen, naar mijn gevoelen (en voorzoover wij het uit de Engelsche en Nederlandsche vertalingen beoordeelen kunnen) de gedichten van ‘The Gardener’ het verre van de ‘Song-Offerings’.

In ‘The Gardener’ is gansch de aardsche liefde, in al haar diep-verscheiden toonvallen, in haar zoeten schroom en wilde heerlijkheid, in haar vreugdige opgangen en tragische scheidingen, uitgezongen. Wij zagen het reeds in de Gitanjali, dat zijn vroomheid den lust niet uitsloot, maar integendeel in den edelen hartstocht de hoogste aardsche uiting der alliefde aanvaardde. In den ‘Hoovenier’ wijs ik u allereerst op dít gedicht:

> ‘Neen, mijn vrienden, een askeet word ik nooit, wat gij ook moogt zeggen.
> ...ik zal nooit mijn haard en huis verlaten, noch mij terugtrekken in woud-eenzaamheid, als er geen vroolijke lach echoot in haar schaduw, en er niet de tip van een safraan-gele mantel fladdert in den wind’....

‘The first among our saints who has not refused to live’ - wij zien hem nogmaals in het volgende gedicht, maar hoeveel bloeiender in de werkelijkheid zijner eigen zangen dan in de een beetje griezelige aanprijzing zijner landgenooten. Want dit heerlijke gedicht vereenigt de natuurlijkste verhevenheid met den intiemsten humor:

> ‘Eerwaarde Heer, vergeef dit paar zondaren. Lente-winden waaien vandaag in wilde vlagen, ze drijven stof en doode bladen voort, en al uw lessen gaan daarbij verloren.
> Zeg niet, vader, dat leven ijdelheid is.
> Want we hebben voor eenmaal een verdrag met den dood gesloten, en alleen voor een paar zoetgeurige uren zijn wij onsterfelijk gemaakt’.

> ‘Zelfs als het leger des konings kwam, en ons fel overviel, zouden wij droevig het hoofd schudden en zeggen: Broeders, gij stoort ons. Als ge dit lawaaiig spel wilt spelen, ga dan elders met uw wapengekletter. Daar wij toch maar voor een paar vluchtige uren onsterfelijk zijn gemaakt.’
>
> ‘Als vriendelijke menschen kwamen en om ons samendrongen, zouden we met bescheiden buiging tot hen zeggen: Dit bizondere voorrecht maakt ons verlegen. Er is weinig ruimte in de oneindige hemel waar wij wonen. Want in de lente komen er drommen bloemen, en de drukke bijen-wiekjes verdringen elkaar. Ons hemeltje, waar enkel wij twee onsterfelijken wonen, is zoo belachelijk nauw’.

Als dichter der liefde is ongetwijfeld, in deze drie bundels, Tagore het grootst gebleken. Zijn liefde-poezie is van een rijkdom, een weelderigheid, een ingehouden hevigheid, en tegelijk van een fluisterende zoetheid, een kuischheid en een trots, waarvan ik in de litteratuur de wedergâ bezwaarlijk zou weten aan te wijzen. Het is echter liefde-poezië, die zich bizonderlijk door haar diepe beheersching, haar vormvolmaaktheid, haar rijpheid onderscheidt. En eindelijk hierdoor: dat deze ‘lyrics of love and life’ niet zijn, in engeren zin: lyriek. Zij zijn bijna nergens: lyrische ontboezeming, directe uiting middenuit het doorleefde. En daaraan is het dat ‘De Hoovenier’... zijn groote schoonheid ontleent. ‘Kunst is geen passie, maar herinnering aan passie, ofwel verbeelde passie.’ En ‘verbeelde passie’, dat zijn deze liefde-gedichten. Rabindranath Tagore schreef ze, volgens Yeats, tusschen zijn vijf en twintigste en vijf en dertigste, en ik geloof hem; het liefdeleven van den Oosterling begint zooveel vroeger dan het onze. Het is de liefde-poëzie, die een Europeesche dichter tusschen zijn dertigste en zijn veertigste schrijven zou, in de volste lente van zijn leven, dat de passie nog groot en zuiver is, doch reeds de verklaarde diepten der herinnering kent. De dichter kweelt dan geen minneliedjes meer, doch herschept de liefde naar willekeur in al haar zoete en wilde en huiver-teêre schakeeringen. En inderdaad, in dezen ‘Hoovenier’ is het zuiver-lyrische ‘minneliedje’ zeldzaam. De dichter stelt zich verschillende phasen, conflicten, problemen uit het liefdeleven, en met zijn brandende ervaring

en zijn bloeiende verbeelding geeft hij ze vorm en bezingt ze met zijn zangerig-neuriënde of welige, lyrische stem. Het is soms de man, dien hij zingende mijmeren doet of hartstochtelijk spreken, het is soms de vrouw of het meisje; en menigmaal is het wezen dezer poëzie, hoe lyrisch van toon, eêr dramatisch, en scheidt zij zich in vleiende of schuchtere of worstelende beurtzangen. Zoo vaag als de Gitanjali menigmaal waren, zoo warm, diep-geurig, indringend, savant, zijn de liefdegedichten van 'De Hoovenier'.

Het is zeer moeilijk, iets te citeeren uit dezen overvloed, wijl die te rijk-verscheiden is, om het typische voorbeeld op te leveren. Even maar dwaalt mijn hand langs de vele registers van dit machtig orgel...

Het zijn dan vooreerst de dauwige verzen der bedeesde verbeiding, de popelende van den jongeling, die zijn liefde nog niet bekennen durft; als XIII, waar de jongen achter den boom staat en het meisje de koe melkt; als XVIII, van de twee zusters, die water gaan halen; of als het niet minder pastorale, allerliefste XVII, met dat als een doedelzak neuzelend refrein:

> 'De naam van ons dorp is Khanjaná, en Anjaná noemt men onzen stroom.
> Mijn naam weet ieder in 't dorp, en *zij* heet Ranjaná'.

Zoo zijn er nog enkele; en om hun zoele doorzichtigheid en teêre trilling te doen kennen, schrijf ik hier dit korte af: (XXII)

> 'Toen zij mij met vlugge stappen voorbijging, raakte mij de zoom van haar kleed.
> Van het onbekende eiland eens harten kwam een plotselinge warme lente-adem....
> Het wapperen van een vluchtige beroering bestreek mij, en verdween oogenblikkelijk, als een losgerukt bloemblad in den wind.
> Het raakte mijn hart als een zucht van haar lichaam en een fluistering van haar hart'.

Daartegenover staan de verzen van de beschaamde bruid met haar neergeslagen oogleden en luid-kloppend hart (IX), èn de verzen van de onopgemerkte of de gesmade liefde: de wild-mooie verbeelding van het meisje, dat zich tooit

voor den jongen Prins, die voorbij zal komen - zij werpt haar robijnen-snoer voor zijn wagen, het wordt verbrijzeld, zij is gelukkig en trotsch - (VII), en dat andere fantastische gedicht van den jongen, den moeden, den vertwijfelenden reiziger, die telkens weer naar Haar vraagt, waarop haar het antwoord stokt in de keel: 'Zij is Ik, jonge reiziger, zij is Ik'. (VIII).

Dan zijn daar de gedichten van de schroom-zachte liefkoozingen eener jeugd-liefde, en van de rijpe, zegevierende liefde, en van de diep doorproefde liefde, - en die van liefdes verwondering, en van liefdes fluisterende verleiding, en van liefdes moeheid en van liefdes 'sterke en blijvende' smart.

Doch hoe weinig zelfs het meest lyrische jeugd-lied waarlijk *lyriek* is, ervaar het eens aan het volgende gedicht (ik geef de tweede strofe):

> 'Je saffraankleurige sluier maakt mijn oogen dronken.
> De jasmijn-krans, die je voor mij vlocht, *doet mijn hart tintelen als vleierij*.
>
> Het is een spel van geven en terug houden, van openbaren en weer verbergen; wat glimlachjes, een weinig schuchterheid, en enkele zoete, vergeefsche worstelingen.
> Deze liefde tusschen jou en mij is eenvoudig als een lied' (XVI).

Schuilt er niet, om lyriek te zijn, wat al te veel *weten* achter de *woorden* van argeloosheid? weet wel de ware argeloosheid, wat er even verder staat:

> 'We verpletteren de vreugde niet tot het uiterste, om er den wijn van smart uit te persen.'

Maar dat van de zegevierende liefde, ai, dat is een geweldig gedicht! De eerste strophe zet in (ik citeer hier de veel schoonere Engelsche zetting):

> 'I love you, beloved. Forgive me my love.'

de tweede:

> 'If you cannot love me, beloved, forgive me my pain.'

doch de derde is zoo:

‘If you *love* me, beloved, forgive me my joy.
When my heart is borne away by the flood of happiness, do not smile at my perilous abandonment.
When I sit on my throne and rule you with my tyranny of love, when like a Goddess I grant you my favour, bear with my pride, beloved, and forgive me my joy.’

Ik kan niet voortgaan met citeeren. Lees zelf en geniet het bundeltje, dat schier op elke bladzij de verwonderlijkste schoonheden draagt. Alleen ben ik den lezer nog schuldig, het dramatische van vele dezer gedichten te doen zien. En dan is daar al dadelijk de tragische dialoog tusschen den tammen en den wilden vogel, dramatiseerende de groote liefden, die onverwezenlijkbaar blijken:

‘De tamme vogel was in een kooi, de vrije vogel was in 't woud.
Zij ontmoetten elkaar te gezetter tijd, zoo wilde het 't noodlot.
De vrije vogel roept: “O, geliefde, laat ons vluchten naar 't woud.”
De gevangen vogel fluistert: “Kom hier, laat ons samen wonen in de kooi.”
Zegt de vrije vogel: ‘Waar is ruimte tusschen de tralies om de wieken uit te slaan?’
‘Helaas!’ roept de gekooide vogel: ‘Ik weet niet waar ik zou kunnen neerzitten in den vrijen hemel.’

‘De vrije vogel roept: “Mijn lieveling, zing het lied der woudstreken.”
De kooi-vogel zegt: “Zit bij mij neer, ik zal u de taal der wijzen leeren.”
De woudvogel roept: “O neen! neen! zangen kunnen nooit geleerd worden.”
De kooi-vogel zegt: “Wee mij! ik ken de zangen der woudstreken niet.”

‘Hun liefde is heftig van verlangen, maar zij kunnen nooit vliegen wiek aan wiek.
Zij zien door de tralies van de kooi, en te vergeefs is hun wensch om elkander te kennen.
Zij fladderen met hun vleugels in verlangen en zingen “kom dichterbij, mijn geliefde!”
De vrije vogel roept: ‘Het gaat niet, ik ben bang voor de gesloten deurtjes van de kooi.’
De kooi-vogel fluistert: ‘Helaas, mijn wieken zijn machteloos en dood.’

Niet minder dramatisch zijn de dialogen van gedicht XXVI en XXXVI; de eerste van den man, wiens al te nederig vragen doorzien wordt door de vrouw, die, al bezwijkende, hem tart: ‘Ja, ja ik ken je, bescheiden bedelaar, je vraagt alles wat men heeft’; - de tweede: van de vrouw, welke zóólang het spel volhoudt, den man met weigeren te willen boeien, tot hij zwijgend heengaat, om nooit weer te keeren.

Zeldzaam dramatisch zijn soms ook die verzen, zonder daarom in dialogen vervat te zijn, gelijk lied XLI, waarin de onbeantwoorde liefde haar smartelijke comedie van vroolijkheid speelt.

Zoo is dan geen liefde-strijd hem onbekend, en hoog en bewogen is de uitbeelding; maar een dieperen zin erlangt deze liefde-poëzie, en heeft zij meermalen ook in de boven genoemde of geciteerde verzen, waar het *mysterie* der liefde aangeroerd wordt, en de liefde als de cosmische levensbeweging bij uitnemendheid begrepen.

Dat mysterie, het ‘waarom’ der liefde, wordt aangeraakt, maar nog niet binnengegaan in het overigens prachtige, Oostersch-weelderige lied LIX.

> ‘O vrouw, gij zijt niet enkel het maaksel van God, maar ook van menschen; zij kleeden u voortdurend met schoonheid van hun harten.
> Dichters weven voor u een webbe met draden van gouden verbeelding; schilders geven steeds nieuwe onsterfelijkheid aan uw vorm.
> De zee geeft zijn paarlen, de mijnen hun goud, de zomertuinen hun bloemen, om u te bekleeden, te bedekken en kostelijker te maken.
> De begeerte der menschenharten heeft zijn glans over uwe jeugd gespreid.
> Gij zijt half vrouw, half droom.’

Het onmaterieele, het bovenwerkelijke der liefde, maar niet haar eigenlijk geheim is hiermeê verklaard. Eerst waar de ónverklaarbaarheid toegegeven wordt, is er nadering mogelijk tot het mysterie. -

‘Uw vragende oogen zijn droef. Zij zoeken mijn gedachte te kennen, zooals de maan de zee zou willen peilen.
Ik heb mijn leven blootgelegd voor uw oogen van eind tot eind, en niets verborgen of teruggehouden. Daarom kent gij mij niet?
Was het maar een juweel, dan kon ik het in honderd stukken breken en aan een snoer rijgen voor uw hals.
Was het maar een bloemeke, klein en rond en lief, dan kon ik het van zijn stengel plukken voor uw haar.
Maar het is een hart, mijn geliefde. Waar zijn zijn kusten, waar is zijn bodem?
De grenzen van dit rijk kent gij niet, en toch zijt gij er koningin.
Was het maar een kort vermaak, dan kon het uitbloeien in een lichten glimlach, en ge zoudt het in een oogwenk kunnen zien en verstaan.
Was het maar enkel een verdriet, dan kon het smelten in klare tranen, en zijn innigst geheim doen weerglanzen zonder een woord.
Maar het is Liefde, mijn Liefste.
Haar vermaak en verdriet zijn grenzeloos, en eindeloos haar nooden en weelden.
Zij is u zoo na als uw leven, en toch kunt ge haar nooit geheel kennen.’ (XXVIII).

Dieper daalt dan echter de dichter naar liefde's bron in deze teêre verwonderingen van het meisje: (XXXII).

‘Zeg mij toch of dit alles wáár is, mijn Liefste, zeg mij of het wáár is.

‘Dralen de herinneringen van vervlogen Mei-maanden in mijn leden?
Huivert de aarde van zangen, als een harp, bij de aanraking van mijn voeten?
Is het wáár, is het wáár, dat uw liefde eenzaam reisde door eeuwen en werelden, om mij te zoeken?
En dat, toen gij mij eindelijk vondt, uw eeuwen-oude begeerten volkomen vrede vonden in mijn vriendelijke stem en mijn oogen en lippen en golvend haar?
Is het dan waarlijk wáár, dat het geheimenis van den Oneindige op dit mijn voorhoofdje geschreven is?’

En breeder uit zoekt de dichter de eeuwige Al-liefde, die de

schepping beweegt, in Lied LXXI, waar, in de liefde tusschen mensch en dier, hij het Geheim als vlak onder zijne handen weg ziet schuilen:

> ‘Dikwijls vraag ik verwonderd, waar de grenzen van herkenning verborgen liggen tusschen den mensch en het beest...
> Door welk oer-paradijs in den verren scheppingsmorgen liep het eenvoudige pad, waarop hun harten elkaar bezochten?
> ... het dier staart den mensch in 't gelaat met teeder vertrouwen, en de mensch ziet het dier in de oogen met glimlachende genegenheid.
> Het is dan als ontmoetten de twee vrienden elkaar gemaskerd, en herkennen weifelend elkander in de vermomming’.

Maar één lied is er, waar de onvervulbaarheid van àlle aardsche liefde ervaren wordt, en de dichter worstelende tot de Al-liefde zelve zich opheft:

> ‘Lief, mijn hart verlangt dag en nacht naar de ontmoeting met u - naar de ontmoeting, die is als de al-verteerende dood.
> Vaag mij weg als een storm, neem alles wat ik heb, breek mijn slaap open en plunder mijn droomen. Beroof mij van mijn wereld.
> In die verwoesting, in de uiterste naaktheid van den geest, laat ons dan één worden in schoonheid.
> Ach ijdele wensch! waar is deze hoop op vereeniging, tenzij in U, o mijn God!’

Aldus ziet men in dien hartstochtelijken bundel ‘De Hoovenier’ de stijging voltrokken naar de ijle toppen, die in de Gitanjali als eenzaam drijven bleven, zonder verband, boven de wolken. En ja, hier is soms zelfs de aardsche afgrond van Omar Khayyam, die aan de verheffingen een des te heroïscher karakter geeft. Ik noem alleen maar de verrukkende razernij van Lied XLII, het lied van de vergruizeling van alle dor fatsoen, van ‘dronken te zijn en naar de haaien te gaan.’

Of er nu op deze gedichten niets af te dingen valt? Voorzoover men mee kan gaan met hunne dichterlijke heelalbeschouwing, - allerweinigst, dunkt mij. Klinkt een enkel

lied, in het Hollandsch of Engelsch, een klein weinig banaal, het kan aan de bezwaarlijke vertaalbaarheid liggen (zie bijv. XI) of wel aan het toevallig eêr Westersch onderwerp, afgezaagd voor de Westersche beschaving en dus wat nuchter wordend in het Westersche woord, doch wie weet hoe nieuw en boeiend voor het volk van Bengalen - Er zijn ook wel eens beelden, die gezocht schijnen; het is te wijten aan den strophenbouw dezer liederen. Doch de vertaling, die ons noodzakelijkerwijs daarvan de ruischende schoonheid onthoudt, brengt nu de zwakke zijde ervan veel te scherp naar voren. Overigens is de Hollandsche vertaling - de Engelsche kan men niet bëoordeelen - doorgaands bewonderenswaardig, even gevoelig en begripvol als nauwkeurig. Het is maar een enkele maal, dat men er, bij het Engelsch gehouden, wat aan verliest. Zoo lijken mij de slot-accoorden én van LVII, èn van LVIII, twee prachtige heelal-vreugde-zangen der Gitanjali - zij doen denken aan Salomo's Hooglied - al te zeer verzwakt; van den tweede het meest. 'The joy', staat daar, 'that throws everything it has upon the dust, and knows not a word.' Van Eeden vertaalt, een beetje klakkeloos: de vreugde die al *het eigene* in het stof *gooit* en van geen woord *afweet*'. - Het had bijv. kunnen zijn: 'de vreugde, die al wat zij héét in het stof werpt en geen wóórden meer kent.' Het is voornamelijk een tekort aan rhythme, aan breedheid van val; anglicismen als 'ik sta terug' voor 'stand apart' (houd mij terug) zijn natuurlijk van minder belang.

Lied XXXXV der Gitanjali eindigt weer: 'In sorrow after sorrow it is his steps that press upon my heart, and it is the golden touch of his feet that makes my joy to shine.'

Waarom dit af te korten tot 'In smart op smart drukken zijn schreden op mijn hart en de gouden aanraking van zijne voeten doet mijn vreugd *oplichten*,' - inplaats van eenvoudig het oorspronkelijk rhythme te volgen: 'In smart op smart voel ik zijn schreden die drukken op mijn hart, *en 't is de goudene aanraking van zijne voeten*, *die mijn vreugde doet glanzen*.'

Wanneer ik nu, in dit 'Overzicht der *Nederlandsche* Letteren' nog een oogenblik aandacht durf vragen voor het

derde en onvertaalde boekje ‘The crescent moon’[1], dan is het vooreerst ten einde het beeld (voorzoover wij ons dat van dezen Indischen dichter vormen mogen) te voltooien. En verder, omdat deze schoone figuur, door Van Eeden tot Holland gebracht, niet zonder invloed zal blijven op onze letteren, ja, alreeds zijn invloed uitgeoefend héé ft, en dat wel op eene jonge verschijning, die op zichzelve even bizonder als verheugend is. Doch daarover straks een enkel woord.

‘The crescent moon’ - de wassende maan - beeldt in proza-gedichten, die soms eêr kleine schetsjes lijken, het kinderleven. En wel op twee wijzen: van den vader uit, en vanuit het kind-zelf.

Van den vader uit zijn het dichterlijke vieringen en adoratie's van het zoete wonder, dat een kind is. Het is daar de dichter der Gitanjali, die het kind ziet in het eeuwigheidslicht zijner gansche levensvisie - en verscheidene dezer zangen zijn dan ook in de Gitanjali opgenomen.

Vanuit het kind-zelf zijn die stukjes in veel mindere mate: poëzie. Het zijn brokjes psychologie, veelal de verwonderlijksterke en fijne fantasie van het kind betreffend, maar meer nog zijn onvolledig en niet in de juiste verhoudingen zìen der dingen: de koddige en bekoorlijke verwarringen in het kinder-denken.

Om enkele voorbeelden te geven: - vader is op reis en moeder ontving dien dag geen brief; de jongen verdenkt den brievenbesteller den brief achter te houden; want, zegt hij, de werkelijk móóie brieven, die houdt de kwajerik zelf! Maar ik zal je wel een brief schrijven, moeder, met nèt zulke mooie letters, het heele alphabet; ik zal mijn papier netjes linieeren en de letters mooi dik maken. Maar dacht je, dat ik zoo gek als vader zou zijn en mijn brief aan den brievenbesteller geven? Ik breng hem je zelf en ik zal je helpen lezen, letter voor letter.

In een ander stukje ‘Authorship’ begrijpt de jongen niet, waarom zijn vader, die schrijver is, altijd maar papier mag vermorsen, stapels vol - en *hij* wordt beknord als hij van één velletje een bootje vouwt. ‘Father always plays at making

1) ‘The crescent moon’ by Rabindranath Tagore, translated from the original Bengali by the author. With eight illustrations in colour. Macmillan and Co. London.

books.' 'What's the fun of always writing and writing?' - In nog weer een ander schetsje onderstelt de jongen, hoe het zal zijn, als hij groot is; en dan ziet hij zijn leermeester en zijn oom en zijn vader hem behandelen als een kind, totdat *hij* hun er attent op moet maken, dat hij groot geworden is. Tot zijn vader, die hem een zijden kieltje zou meebrengen, zou hij zeggen: 'Vader, geef het liever aan mijn *oudere* broertje[1)] want ìk ben nou evengroot als jij!' - Zoo zijn er meerdere.

Van dézen dichter nu, zijn die stukjes eenvoudige (en alleraardigste) psychologie tegelijk een teleurstelling en - een verrassing.

Een teleurstelling, omdat wij juist in de diepten van den kinderblik, vooral in de visies van het heel jonge kind, op zeer fijne ontsluieringen van het verborgene hoopten, - teêre, bloeiende inzichten, die men juist van dezen dichter verwachten mocht en die de waarachtigheid zijner heelalbeschouwing zoozeer bevestigd zouden hebben.

En een verrassing tegelijkertijd, omdat hij met deze niet minder ware, fijn-beminnelijke, maar tevens kern-gezonde observatie, opeens zoo menschelijk voor ons staat.

En almeê in deze dingen bereikt hij soms toch ook iets prachtigs. Zoo moest gij 'The Hero' eens lezen, waarbij de jongen zich voorstelt, dat hij reist met zijn moeder in een ver en vreemd land, zij in haar palankijn, hij op zijn rood houten paard er naast. Zij worden door roovers overvallen, de moeder is vreeselijk bang, maar hij niet, en hij verslaat ze allemaal: 'een heeleboel vluchten er, en een massa worden er in stukjes gehouwen.' 'Iederen dag gebeuren er duizend nuttelooze dingen, en waarom zou dan niet ereis voor een keer zóóiets wáár gebeuren kunnen? Het zou zijn als een verhaal in een boek! Mijn broer zou zeggen: 'Hoe is 't mogelijk? Ik dacht altijd dat hij zoo zwak was!' - De menschen op het dorp zouden hun ooren niet gelooven en uitroepen: 'Wàt een geluk, dat die moeder haar jongen bij zich had!'

Een ander verrukkelijk ding is dat over 'Clouds and

1) Voor 'oudere broeder' kent het Bengaalsch één woord, en zoo komt het, dat de jongen er niet bij denkt, dat zijn broer in dien tusschentijd óók gegroeid zou zijn.

waves', die allerlei spelletjes met hem willen doen: 'Maar ik weet een beter spelletje dan dat. Ik zal de golven zijn en jij, moeder, bent een heele verre kust. Ik zal aanrollen en aanrollen en schaterlachend breken op je schoot. En niemand op de wereld zal weten, waar wij tweeën zijn!'

Is het niet verwonderlijk, dezen Indischen dichtervorst dingen te zien schrijven, die, hoe vervuld ook van oostersche atmosfeer en leven (gij zult dat ervaren bij lezing van het boekje), zoo vlak bij ons komen, dat zij, mutatis mutandis, zouden staan kunnen in dat andere verrukkelijke kinderleven, waarvan gij helaas alleen het saaie en dorre van den aanvang zult kennen en niet de bloeiende diepten en den heerlijken humor binnen-uit -, den Adriaan van Van Deyssel.

Alleen peilt Van Deyssel, verscheidene malen, zeer veel dieper het kinder-denken dan Tagore. Die zachte, vreemde jongen met zijn groote hoofd, Adriaan, heeft dikwijls dat zoele zienerschap van het dichterlijke kind[1)], dat Tagore, tot mijn teleurstelling, miste. Alleen in 'The first jasmines' voel ik iets van die onuitsprekelijke zoetheid der zeer vroege kinderherinnering, welke in die mate alleen in droomen wordt aangetroffen.

Daartegenover staat dan echter de beschouwende poëzie, waarin de dichter zijn kind ziet en bemint. En daarin zegt hij zeer fijnzinnige en diepgaande dingen. Zoo ziet hij in 'Playthings' zijn kind in het stof zitten, geduldig spelend heel den morgen met een gebroken stokje, en zegt: 'Child, I have forgotten THE ART of being absorbed in sticks and mud-pies. - *With whatever you find*, you *create* your glad games, I spend both my time and my strength over things I never can obtain.'

Soms, met een allerliefst spel van koesterende grapjes, schijnen die liederen zich tot het kind-zelf te wenden, om middelerwijl de wichtlooze luchtheid zelve van die scherts met het mysterie van het eeuwig bloeiend leven te doorstralen.

> 'If baby only wanted to, he could fly up to heaven this moment.
> It is not for nothing that he does not leave us.

1) Zie mijn opstel over Van Deyssel in 'De Gids' van April 1906.

‘He loves to rest his head on mother's bosom, and cannot even bear to lose sight of her.

Baby knows all manner of wise words, though few on earth can understand their meaning.
It is not for nothing that he never wants to speak.
The one thing he wants is to learn mother's words from mother's lips. That is why he looks so innocent.

‘Baby had a heap of gold and pearls, yet he came like a beggar on to this earth.
It is not for nothing he came in such a disguise.
This dear little naked mendicant pretends to be utterly helpless, so that he may beg for mother's wealth of love.’

‘Baby was so free from every tie in the land of the tiny crescent moon.
It was not for nothing he give up his freedom.
He knows that there is room for endless joy in mothers little corner of a heart, and it is sweeter far than liberty to be caught and pressed in her arms.’

‘Baby never knew how to cry. He dwelt in the land of perfect bliss.
It is not for nothing he has chosen to shed tears.
Though with the smile of his dear face he draws mother's yearning heart to him, yet his litte cries over tiny troubles weave the double bond of pity and love.’

Nóg mooier is een strophe van het volgende gedicht:

‘O beggar, what do you beg for, clinging to your mother's neck with both your hands?’
‘O greedy heart, shall I pluck the world like a fruit from the sky to place it on your little rosy palm?’
‘O beggar, what are you begging for?’

Aldus is het dat, met lachjes en zoete scherts, in zijn Kind, deze dichter het Goddelijk Al-leven aanbidt, verschenen in zijn teêrst-bloeienden vorm. Er is immers Ruimte noch Tijd?

Zeer onlangs is een bundeltje proza-gedichten verschenen van den jongen Javaanschen edelman Raden Mas Noto

Soeroto, en het is wederom Frederik van Eeden, die, in een prospectus, hem binnenleidt. En dat is weinig verwonderlijk, want deze eerste dichter van zuiver Oost-Indisch bloed in de Nederlandsche litteratuur, is tevens de eerste Nederlandsche volgeling van den grooten Engelsch-Indiër, Rabindranath Tagore.

In het eerste gedicht erkent hij onmiddellijk zijn discipelschap: zijn verzen, zegt hij, zijn als de verloren bloemen uit de garve, welke een vroom zanger voorbijdroeg aan zijn deur. En wien hij met dien zanger bedoelt, men hoort het aanstonds, in dat eerste gedicht reeds, aan den strophenbouw met de telkens weerkeerende motieven, aan zinswending en beeldvorming, kortom aan gansch de beweging en toon dezer poëzie. Soms zijn zelfs de woorden der Van Eedensche Tagore-vertaling in zijn werk blijven hangen:

'Als de zomer in 't land komt met zuchten en geruchten', begint nummer V van het bundeltje: 'Vandaag kwam de zomer aan mijn venster met zijn zuchten en geruchten' doet Van Eeden Tagore zeggen, toevallig in nummer V ook, der Gitanjali. Als Tagore, bezigt hij de exotische planten-namen in zijn Europeesche proza en gewaagt van de *tjampaka*bloem en de *kemoening*-bloesems. Van Van Eeden heeft hij woorden, die eigenlijk tot heden geen Hollandsch waren: als 'aanwezen' voor 'aanwezigheid'. Gevoelt Tagore de menschelijke geboorte als het opengaan van een *knop*, 'in dit *onmeetlijk* geheimnis', - Noto Soeroto zegt (III) 'Sinds ik een *knop* was aan dezen ontzachlijken boom van het leven', en 'van 't oogenblik dat voor het eerst in dit *onmetelijke* huis ik te gast ben gekomen.'

Het is zoo natuurlijk: toen deze jonge Javaan den dichter in zich ontwaken voelde en zocht naar een vorm voor dien zoeten drang, toen was het nòch Kloos nòch Gorter, die *hij* als de hoogste vertastbaring van zijne verlangens zag, maar het was deze àndere Aziaat, pas nog in zóó gedragen Nederlandsch hem voorgezongen.

Doch zij dan de vorm voorloopig Tagoriaansch, Noto Soeroto heeft een gansch ander, een geheel eigen wezen. Aziatisch is in beiden de ingehouden voornaamheid, de demping van den tred, het in schoonheid omslachtige *spel* der voordracht, die nog den lieven tijd heeft, voor ons

Westerlingen te loor gegaan. Doch bij al deze gelijkenis, scheidt hen de verre verschilligheid, die tusschen het koninklijk menschenras van Voor-Indië en het langoureuse volk van Java bestaat. Hier is noch de hooge hartstocht, noch de trots, noch de verhevenheid van den Indiër; maar het is de Javaansche zedigheid, het is de teêre mijmering en de zoele natuurdiepte van den Maleier. Er zijn, ongetwijfeld, de gebieden die vrijwel samenvallen, zooals in dat troostlied voor een moeder over den dood van haar zoontje, die haar in windkoelte en geuren en bloemen verschijnen zal; - er is juist zulk een gedicht in 'The crescent moon'. Doch in 't algemeen is de Javaansche dichter argeloozer in de stille doorvoeling der diepe levensdingen. Hij mint de handpalmen zijner moeder, die hem het leven indroegen, en hij vereert - aandoenlijk object - de 'kleine voetzolen' van zijn vader. Als een openbaring bijna van zachte natuurlijkheid klinkt den in 't fatsoen verdorden westerling het volgende gedicht in de ooren, dat gedicht van zoete verstandhouding en warm-intuïtief begrijpen tusschen het kind en zijn zwangere moeder:

'Waarom ik jou mijn troetelzuster noem?
Zonder te weten heb ik moeder je komst reeds voorspeld
in de zachtheid van mijn spelen als kind.
Als moeder elken ochtend het morgenrood
met klimmende vreugde begroette;
als elken avond zij het zilverlicht des hemels
op zich deed afstralen,
nam ik geen deel aan het luidruchtige spel
van mijn speelgenooten.
Ik plantte bloemen op de heuveltjes van zand
en maakte suikergoed van klei in vele vormen.
'Gewis', sprak moeder, '*je spelen voorspellen me vast dot het een zusje zal zijn*'.

'Waarom ik jou mijn troetelzuster noem?
Zonder te weten heb ik moeder voorspeld
de verhooring van haar bede in mijn fluisterend verlangen.
Toen nog God jou verborgen hield voor moeder in haar schoot,
zoo liet me moeder stil naar je luisteren
met mijn hoofd zacht tegen je aangedrukt.
Vol spanning boog zij zich over mijn luisterende oogen.

Toen ik fluisterend ‘een zusje’ zei,
glimlachte moeder, als had zij
een heerlijke geheimenis ontdekt.
‘Gewis’, sprak ze, ‘Je oogen! ze zeggen me vast,
dat het een zusje zal zijn.

Dit is de groote bekoring dezer kleine ‘melatiknoppen’, ontbloeid in de schaduw van dien machtigen, harsgeurigen ceder, Tagore: - de innige, instinctieve zuiverheid der sentimenten. Zoo treft bizonder in nummer VII de mooie, heldere natuur-berusting bij den dood der moeder: hij vergelijkt haar bij den boom, die de jonge rank tot steun diende, en besluit aldus:

‘Nu zijn taak is volbracht,
zal de wind zijn verdorde geblâart van de takken verstrooien in de stilte des avonds’.

En verscheidene meer zijn er, gedichten die in eerbied en dank naar de moeder uitgaan, bloeiende van een groote innigheid, welke zijn eenvoudige vroomheid is. Want in de moeder is het, dat Noto Soeroto de leven gevende, leven voedende, levenbestierende en onsterfelijke Al-liefde vereert. En ook is in de liefde tot zijne moeder de liefde voor zijn moederland, voor het vruchtbare Java, verweven. En dit verleent een bizondere beteekenis aan de verschijning dezer poëzie, die, aan den belofterijken naam van Raden Adjeng Kartini, de vorsten-dochter, den naam van dezen edelman voegend, een nieuw teeken is der ontwaking van dat verre millioenen-volk, dat wel door Holland wil worden gewekt en wakker wordt... nog juist bijtijds misschien, om zich te ontwikkelen tot en te blijven: een tropisch Nederland.

Het is een boeiende vraag, hoe dit echt en zacht-sterk talent, wanneer het volkomen zichzelf zal zijn geworden, zich ontwikkelen moog. Want het zou zijn als een wonder: de zuiver-Javaansche ziel zonder dwang te zien ontbloeien... in de woorden van ons eigen Nederlandsch! Vele versloten raadselen zouden vanzelve zich glimlachend openwikkelen; veel tot heden onverstaans dier schuw schuilgaande Oostersche ziel, zou op eenmaal vanzelf verstaan worden in een simpelen Hollandschen versregel.

Doch dat dan ook deze fijne Javaansche geest vóór alles trachte allen vreemden invloed weg te doen en gansch zuiver zichzelven te vinden. Noto Soeroto were bijv. in 't Hollandsch het rijm, dat (een van buiten er aangehangen versiersel) sommige dezer gedichten eensklaps banaal en belachelijk maakt, ten hoogste roerend van kinderlijke onmacht:

> ‘Mijn vaderland!---
> Gij zijt de kostbaarste steen in den gordel van flonkrend smaragd.
> Gij zijt de feeën-prinses, ontwaakt door der eeuwen gefluister.
> Gij zijt het heerlijke land, vermaard om zijn wonderen luister, de tuin, nog méér, 't paradijs van 't Oosten, in hemelsche pracht.’

Men moet een taal, om er rijmende verzen in te schrijven, nog gansch ànders kennen dan als enkel een middel tot goede en zelfs gevoelige uitdrukking der gedachte. Wil het rijm *zingen* in uw vers, er de grondtoon van zijn en tegelijk de modulator van het rhythme, - dan moet de taal, waarin gij schrijft, uit uw diepste wezen opwellen.

Laat dus dezen rinkelbel, die voor u geen zin heeft, laat ook die rhetoriek, wat ik u bidden mag, varen, - en breng ons, naakt, de ziel van uw teedere volk, opdat wij het beminnen mogen als de zoele zuidelijke bruid van onze noordelijke kracht.

CAREL SCHARTEN.

(*Slot volgt*.)

Buitenlandsch overzicht.

25 Aug. 1915.

Warschau, Kowno en Kowel gevallen; Dunaburg en Wilna bedreigd; dat wil zeggen niet alleen de Weichsel-linie verloren, maar ook de linie onhoudbaar waarop de Russen aangekondigd hadden zich te zullen terugtrekken. De bezetting van Kowel opent de mogelijkheid, Brest-Litowsk, in welks omtrek zich nu het gros der Russische strijdkrachten moet bevinden, van Wolhynië af te snijden. De Russen kunnen dan niet in één gesloten troepenverband verder terug, maar moeten in twee groepen wijken, met een onbegaanbaar moerasland tusschen beide. Nog nimmer is het vooruitzicht zóó ongunstig voor hen geweest[1)], het gevaar staat voor de deur dat sommige hunner legers geheel zullen worden ingesloten en tot overgave gedwongen. Althans zoo lijkt het op de kaart; maar men zou alle bijzonderheden van het terrein moeten kennen, om te kunnen beoordeelen of de centralen de insluitingsmanoeuvres, hiertoe noodig, binnen den vereischten tijd ten einde kunnen brengen. Is men Kowel voorbij, dan begint een terrein waar de wegen uiterst schaarsch zijn, en buiten de enkele wegen geen leger met artillerie en trein passeeren kan.

Zooveel kan men reeds zeggen dat de veldtocht, door de centralen in Juli en Augustus in Russisch Polen ondernomen, tot de merkwaardigste krijgsbedrijven der militaire geschiedenis zal blijven behooren. Geen enkele der operatiën op het onmetelijk front is mislukt; alles heeft als een bus

1) Noot bij de correctie (27 Aug.): Brest-Litowsk gevallen; bijzonderheden nog onbekend.

in elkaar gepast. In een vroeger stadium van den oorlog, toen deze op *beide* fronten, het Oostelijke zoo goed als het Westelijke, tot staan scheen te zijn gekomen, heeft men dikwijls het oordeel kunnen vernemen, dat de tijd voor operatiën in grooten stijl voorbij was; dat zich geen groote persoonlijke verdiensten meer zouden afteekenen, en aller naam, ook die van de hoogst geplaatste bevelhebbers, in de anonymiteit van het standhouden in massa zou ondergaan. Daar is ook veel van aan, zoolang niet slechts in getalsterkte, maar ook in munitievoorraad de reuzenlegers van thans ongeveer tegen elkander opwegen. Deze toestand bestaat nog aan het Westelijk front; aan het Oostelijke sedert twee of drie maanden niet langer. Het is duidelijk dat op het punt der munitie de Russen in een voorloopig alles afdoende minderheid zijn gebracht. Van standhouden in den projectielenregen van tegenwoordig is alleen nog sprake wanneer en zoolang die met ongeveer gelijke hevigheid kan worden beantwoord, zoodat de vijandelijke infanterie niet vooruit kan komen. En is het verkenningswezen in goeden staat, dan is artillerievuur waarop men niet zou kunnen antwoorden, tusschen aan elkaar gewaagde vijanden vrijwel uitgesloten. Behalve in munitievoorraad nu schijnen de Russen ook in verkenningsmiddelen sterk te zijn te kort geschoten. Zoolang deze hunne minderheid bestaat zullen zij wel moeten voortgaan te wijken. Dit wijken geeft gelegenheid tot strategische operatiën van den vijand, en men moet erkennen dat deze van Duitsch-Oostenrijksche zijde ondernomen zijn in een verband welks vastheid in de krijgsgeschiedenis zelden is geëvenaard. Doch de mogelijkheid van nuttige strategische operatiën hangt niet alleen van de oogenblikkelijke minderheid des vijands, zij hangt ook van de gesteldheid af van het terrein waarop zij moeten worden uitgevoerd. Rusland is te groot om door welk leger ook strategisch te worden bedwongen. Napoleon heeft tot Moskou toe steeds overwonnen, en bleef toch *à la merci* van den eersten tegenslag. Het is slechts de vraag of Rusland de moreele en materieele krachten heeft behouden om een leger dat zich te ver in zijn binnenland zou wagen in den toestand van hulpeloosheid te brengen waarin Napoleon zich bevond na den brand. Het bestaan van spoorwegen

heeft het vraagstuk der verbindingslijnen met de operatie-en voedingsbasis gerevolutionneerd. Zijn de Duitsche legers in getal sterk genoeg om de spoorwegen te bewaken over zoodanige afstanden als waarmede men in Rusland aan gene zijde van de Boeg te doen heeft, en zijn die spoorwegen zelve talrijk genoeg en van voldoende capaciteit om in den veelvuldigen toe- en afvoer waarvan de bewegelijkheid van een modern leger afhangt te voorzien (aan beide zaken echter, vooral aan de tweede, wordt door velen getwijfeld), dan zullen die legers zich nog ver naar het Oosten kunnen verplaatsen zonder onmiddellijk gevaar te loopen. Doch ook dan zal aan de vastheid van hun verband door de onmetelijkheid van het terrein noodzakelijk afbreuk worden gedaan. Zullen zij er in slagen Rusland vóór den winter op zoo gevoelige plaatsen te treffen dat het den strijd opgeven moet? Zal de tocht naar Petersburg worden ondernomen? Militair-technisch behoort die geenszins tot de onmogelijkheden. Doch Petersburg is niet voor Rusland, wat Parijs voor Frankrijk is.

De beoordeeling der Russische binnenlandsche verhoudingen blijft uiterst moeilijk. De wisseling van personen in het bewind bewijst dat de regeering het zoeken wil bij de liberale stroomingen in den lande. Is de verwijdering van enkele individuen als de minister van oorlog meer dan de opoffering van zondebokken aan den argwaan van een verbijsterd volk? Komen er in het groote lichaam der natie krachten vrij die Rusland behouden zullen? Wie die op deze vragen thans en hier het antwoord zou durven geven?

Het schijnt dat bij de legers te velde zelve, hoe gevoelig zij ook getroffen zijn, nog geen débâcle is ontstaan die eenigermate gelijkt op de Fransche van 1870. Telkens weer bemerkt men dat op een of ander punt de centralen tegenstand hebben ontmoet, en van tijd tot tijd nog dat deze succes heeft gehad en den aanvaller genoodzaakt heeft wijziging te brengen in opgevatte plannen. De krijgs-gebeurtenissen absoluut dicteeren doen de centralen nog niet.

Italië, dat tegen Oostenrijk nog steeds geene vorderingen van eenig belang maakt, heeft thans den oorlog aan Turkije verklaard. In de onzekerheid of het naar de zijde van

Trente en Triëst wel iets zal winnen, wil het althans de kans op Klein-Aziatischen buit niet verspelen. Of het direct in Klein-Azië zal gaan opereeren dan wel eerst de bondgenooten aan de Dardanellen gaan helpen, is nog niet bekend.

Het munitievraagstuk schijnt ook voor de Turken nijpend te worden. Het heeft zich niet bewaarheid wat een maand geleden scheen te moeten worden verwacht: dat de neutrale Balkanstaten de zendingen van Krupp naar Constantinopel door zouden laten. Nog altijd bieden te Sofia, Boekarest en Athene de diplomaten der oorlogvoerende landen tegen elkander op; nu eens meent deze, dan gene partij in het voordeel te zijn gekomen. Den 6den Augustus hebben de gezanten van Engeland, Rusland, Frankrijk en Italië te Boekarest, Sofia, Athene, Nisj en Cettigne gezamenlijk onderteekende en gelijkluidende nota's overhandigd, wier inhoud niet is publiek gemaakt, doch het is een *secret de Polichinelle* dat daarbij als prijs voor een partijkiezen ten gunste der Entente aan Roemenië de Boekowina tot aan de Proeth, benevens Zevenburgen met zijne grenslanden (uitgezonderd het grootste gedeelte van het banaat van Temesvar) zijn toegezegd; - aan Bulgarije het Turksche gebied tot de lijn Enos-Midia, benevens Kawala en het gedeelte van Macedonië waarop het aanspraak maakte in 1912, en eindelijk het gebied, in 1913 aan Roemenië afgestaan; - aan Griekenland eene garantie voor het bezit der gezamenlijke eilanden in de Aegeïsche Zee, zoowel die zij reeds feitelijk bezet hadden als die hun nog door de Turken werden betwist, doch zonder de Twaalf Eilanden die voor goed aan Italië zouden moeten blijven. Servië zou voor het verlies van Macedonië vergoeding vinden in de Servisch-Kroatische gewesten der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie (met inbegrip van het bovenbedoelde, door Serviërs bewoonde gedeelte van het banaat van Temesvar), benevens in gedeelten van Dalmatië en van Albanië, in welke buurt het zich met Montenegro over een billijke verdeeling zou moeten verstaan. Het gedeelte van Macedonië dat Servië zou moeten opofferen zou niet onmiddellijk door hen aan de Bulgaren behoeven te worden ingeruimd, maar wel aan troepen der Entente, tot aan den vrede.

Een dergelijke voorslag zou meer kans van slagen hebben gehad vóór de nederlagen der Russen in Polen. Thans moeten Servië en Roemenië ernstig twijfelen aan de macht der Entente, hun te verschaffen wat zij belooft. Ook zal het wantrouwen van Roemenië wegens Rusland's oogmerken op den Donaumond, dat van Servië wegens Italië's honger naar Slavische landen, moeilijk uit te roeien zijn; èn Rusland èn Italië hebben hunne begeerten reeds al te duidelijk uit den hoek laten komen. Maar bovendien: de voorslag zwijgt over Constantinopel, en de definitieve vestiging der groote mogendheden van de Entente aldaar slaat de liefste hoop van Griekenland den bodem in, is weinig aannemelijk voor Bulgarije en een doodsteek voor Roemenië. Op zóó eenvoudige wijze als de Entente het zich voorstelt is het vraagstuk van den Bosporus niet op te lossen.

De aandacht trekt bij dit alles de karigheid van den prijs, aan Griekenland voorgehouden; heel wat minder dan waarop Venizelos hoopte, toen hij den afstand van Kawala bij koning Constantijn ter sprake bracht. De Entente heeft den koning zijn houding van toen niet vergeven, en hoopt blijkbaar Griekenland toch mede te zullen krijgen, nu men wegens de stemming der kamer Venizelos als minister terug heeft moeten nemen en Italië den oorlog aan Turkije verklaard heeft. Onthoudt Griekenland zich, dan loopt het de kans in de Levant door Italië geheel te worden overvleugeld - als de Entente wint! Maar ook Venizelos voelt zich blijkbaar daarvan niet zoo zeker meer.

De indruk der gebeurtenissen in Polen zal op den Balkan wel niet te niet gedaan kunnen worden dan door eene overwinning aan de Dardanellen, die de Balkanstaten *noodzaken* zou althans voor het oogenblik met de Entente tot een vergelijk te komen, of zij het aangenaam vinden of niet. Maar beklijven en tot den wereldvrede bijdragen zal zulk een vergelijk nimmer kunnen, tenzij de Entente er begrip van toont dat van het beheer der zeeëngten de Balkanstaten zelve niet kunnen worden uitgesloten.

Er beginnen zich teekenen voor te doen dat Frankrijk in onrust komt. ‘Pourvu que les civils tiennent’, zeiden al lang de militairen. En de civielen kunnen moeilijk de oogen

sluiten voor het gevaar van uitputting waaraan het land zich blootstelt door zich blind te turen op het ééne punt der herovering van ‘la France intégrale’. Verstandige Franschen zeiden vóór den oorlog dat de oplossing van het Elzas-Lotharingsche vraagstuk gezocht moest worden in eene zoodanige verbetering der staatkundige positie van dit land binnen het Duitsche Rijk, dat de Elzassers zelf er genoegen mede konden nemen. Er is een tijd geweest dat men zoo iets slechts fluisterend durfde zeggen; een paar jaar vóór den oorlog zeiden vele Franschen het hardop. De tijd zal komen dat frasen als die van de onttrooning van Wilhelm en het dooden van het Pruisische militarisme hare trekkracht verliezen. ‘La France intégrale’ blijft zonder twijfel veel langer trekken dan die leuzen van nà Augustus 1914. Maar zal Frankrijk *kunnen* blijven volhouden aan de zijde van een bondgenoot die zóó weinig macht ontwikkelt te land?

C.

Bibliographie.

Journael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe van de oost-indische reijse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe. Opnieuw uitgegeven en van aanteekeningen voorzien door G.J. Hoogewerff. Herdrukken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. A. Oosthoek, Utrecht 1915.

De nederlandsche vrachtvaart herinnert zich nog heden ten dage, dat De Ruyter langer als schipper ter koopvaardij dan bij de vecht-marine gevaren heeft. Tegenwoordig betrekt deze van dien kant nog wel hare reserve-officieren van goede navigatie, niet meer haar aanvoerders. Vroeger ging deze wisselwerking gemakkelijker. Het zeemansbedrijf, vooral dat in de koloniale wateren, had de negotie tot doel, maar mikte erop met schroot en hagel.

De journaelen der schippers, relazen van driest avontuurlijke koopmanschap, waren zeker ook om deze reden gezochter kost bij het lezend publiek dan thans mogelijk zou zijn, nu bovendien een veel grooter deel van het veel grooter aantal Nederlanders, der leeskunst machtig, zijn eigen belangen lang niet in zeventiende-eeuwsche mate bij de zeevaart betrokken weet.

Het journael van Willem Ysbrantsz. Bontekoe, die einde December 1618 uitvoer met de Nieu-Hoorn en eerst jaren later de thuisreis kon doen met de Hollandia, was het populairste van alle.

Potgieter hield in de vorige eeuw met de ‘Liedekens van Bontekoe’ de herinnering in leven.

Thans zag onze eeuw een zooveel mogelijk ongewijzigden herdruk verschijnen, met spaarzame, goed gekozen verklarende aanteekeningen.

Geen boek voor studie, al zit er studie-materiaal in overvloed in, geschied- en taalkundig.

Een boek voor ontspanning en opwekking, menigmaal boeiend.

Waar leert men beter onze ruwe, vrome, doortastende voorvaders kennen dan in hun eigen dagverhalen?

Beheerders van school- en volksbibliotheken, telt uw paar guldens neer!

v.B.

Dr. K.W. van Gorkom's Oost-Indische Cultures; opnieuw uitgegeven onder redactie van H.C. Prinsen Geerligs, 3 deelen. Uitgave J.H. de Bussy, Amsterdam.

Het 'Handboek van den Landbouw' van de Sturler (1863), van Gorkom's 'De Oost-Indische Cultures' 1e druk (1880), 2e druk (1884), een Supplement (1890) en thans de nieuwe uitgave van dit werk onder redactie van Prinsen Geerligs (1911-1913), ziedaar de mijlpalen aan den weg van den tropischen landbouw in Oost-Indië. Die weg is in de meeste gevallen een baan van voortgaande ontwikkeling geworden, die breeder werd en naar betere toestanden voerde. De meeste takken van den landbouw zijn in die vele jaren tot grooteren omvang en meerderen bloei gekomen, ten deele tengevolge van den toegenomen ondernemingsgeest, maar voor een groot deel door den nauwen samenhang van den landbouw met den enormen vooruitgang der natuurwetenschappen. Daarom nu is het zoo interessant deze bovengenoemde werken naast elkaar voor zich te leggen en daardoor de sterke toename op te merken van de kennis en de toepassing van den landbouw in onze koloniën. Redacteur en uitgever hebben hiermee een belangrijk werk gerestaureerd naar de sterk toegenomen eischen van onzen tijd, een werk waaraan behoefte bestond en dat als handboek groote diensten bewijst aan de practici, aan den natuuronderzoeker, en aan ieder belangstellende.

Het is begrijpelijk, dat dit boek niet meer door één persoon werd samengesteld. Wie zou thans nog dat gebied met voldoende kennis en oordeel alleen durven beschrijven? En toch, toen ik die oude en nieuwe uitgave zoo met elkaar vergeleek, kon daarvan slechts een stijgende bewondering voor van Gorkoms arbeidskracht het gevolg zijn. Zijn werk, waarvan het resultaat in omvang nog twee derden bedraagt van de moderne uitgave, werd thans door achttien medewerkers overgenomen. De redacteur laat dan ook in titel en voorbericht in ruime mate aan den ouden schrijver recht wedervaren. En voor het overige begrijpt men, hoezeer dit werk door deze moderne wijze van samenstellen juist heeft gewonnen, nu vele bekwame mannen (*personen* bedoel ik, want er is ook eene schrijfster bij) de bewerking geleverd hebben van het hun eigen geworden gebied. Zoo is hier een

standaardwerk gevormd van ± 2200 bldz., rijk geïllustreerd door ± 600, meestal uitnemende afbeeldingen.

Evenals in van Gorkoms werk begint ook deze uitgave met een algemeene beschrijving van het leven van de plant en van de omstandigheden waaronder de cultuurplanten op Java groeien. Het spreekt vanzelf dat vooral dit eerste deel sterk is uitgedijd, daar in de latere jaren zooveel nieuw licht over deze onderwerpen is ontstoken. Op die wijze getuigt het eerste deel van de degelijkheid en den wetenschappelijken zin waarmede dit werk is samengesteld. Het moet dunkt me voor den Nederlandschen landbouwer wel eens interessant zijn aan deze uitgave te zien, op welke trap van ontwikkeling de landbouw ook reeds in de koloniën staat, en hoezeer uitgever en redacteur overtuigd zijn, dat een dergelijke wetenschappelijke behandeling van deze onderwerpen juist aan het verlangen van de ‘planters’ in de tropen beantwoordt.

Het klimaat, de bodem en de bemesting worden het eerst behandeld. Daarna volgt van professor Went een algemeene beschrijving van het leven van de plant, waardoor ook de practicus zich voor zijn doel een goed denkbeeld kan vormen van het belangrijkste dat hieromtrent bekend is. Vooral het hoofdstuk over ‘Voortplanting, erfelijkheid en bastaardeering’ is voor den planter van veel belang, daar op dit gebied in de laatste jaren een zoo nauwe band tusschen wetenschap en praktijk is gelegd. Vervolgens geeft een hoofdstuk over de plantenziektenleer van Mej. Dr. Westerdijk evenzeer blijk van de uitbreiding der kennis sinds van Gorkoms oorspronkelijk werk verscheen, en tevens nieuwe bewijzen voor het nut van 't samengaan van praktijk en wetenschap.

In het tweede en derde deel worden nu vervolgens in 22 hoofdstukken de verschillende culturen behandeld. Daarbij treden als belangrijkste op den voorgrond: Rijst, Rietsuiker (door den redacteur zelf beschreven), Thee, Koffie, Cacao, Tabak, Kina (door P. van Leersum), Rubber (door professor van Romburgh) en Vezelstoffen (door Dr. J. Dekker). Het is opvallend, dat het hoofdstuk Cacao bij van Gorkom slechts 12 bl. besloeg, maar thans 100 bldz. inneemt. Het is dan ook teekenend, dat de uitvoer van Java van 1891 - 1911 acht maal grooter werd. Zoo is het ook belangwekkend om op te merken, hoe de Caoutchouc en Getah Pertja destijds slechts en passant behoefden behandeld te worden, terwijl deze cultuur thans van zooveel belang is en nog onlangs weer door het Internationale Rubbercongres te Batavia van zich heeft doen spreken. Ook de Ooft- en Groententeelt is thans veel meer op den voorgrond gekomen en zal voor velen

een aantrekkelijk hoofdstuk vormen, zij het dan ook dat deze cultuur nu eens meer voor Indië zelf van belang is dan voor Europa.

Wij willen nu echter uit den rijken inhoud van dit degelijke en aantrekkelijke werk geen snippers knippen, maar het een groot publiek ter bestudeering of raadpleging toewenschen.

A.H. BLAAUW.

Historie en Leven door Dr. H.T. Colenbrander. Amsterdam, Van Kampen en Zoon, 2 dln.

Wij zijn er zeker van, onder de lezers van dezen bundel niet de eenigen te zijn die den schrijver onzen dank aanbieden voor de ons geschonken gelegenheid om deze opstellen uit vroeger jaren te herlezen. Dr. Colenbranders geschriften zijn het herlezen waard, men vindt dan altijd nog een en ander dat bij de eerste lezing onopgemerkt was gebleven, een zinsnede waarvan de strekking verder reikt dan wij aanvankelijk meenden, een uitdrukking waarvan de juiste beteekenis ons was ontgaan. De lezing van deze twee deeltjes - zoo zegt de schrijver - vordert bij den lezer eenige gelijkmoedigheid. Reden te meer om er thans naar te grijpen, nu de geschiedkundige letterkunde van den dag ons die gelijkmoedigheid zoo gemakkelijk zoude kunnen doen verliezen. De geschiedkundige beschouwingen die hunnen oorsprong ontleenen aan de buitengewone toestanden waarin wij thans verkeeren, hebben bijna alle het karakter van pleidooien. In de oorlogvoerende landen tracht ieder, die zich met dezen letterkundigen arbeid bezig houdt, te betoogen dat overtuigend uit het verleden blijkt hoe zijn land geen schuld heeft aan den tegenwoordigen oorlog, maar daarin is gesleept door het boosaardig opzet van zijnen vijand. Wie van deze eenzijdige betoogen begint te walgen neme de opstellen van Dr. Colenbrander ter hand; hij zal zich dan niet meer behoeven te ergeren over spitsvondige drogredenen die den toets van een gewoon menschenverstand niet eens kunnen doorstaan, over een voorstelling van feiten met den doorschijnenden opzet om er nationalen haat door te doen ontvlammen. Ook in dit opzicht verheugen wij er ons over dat de schrijver, die in Augustus 1914 zijn boek, dat toen voor de uitgaaf gereed lag, met het oog op de algemeen heerschende onrust niet liet verschijnen, het niet langer terughield zoodra de hoop zich bevestigde, dat Nederland buiten den oorlog zoude blijven. In oorlogstijd - zoo zegt hij terecht - worden

wij ons meer bewust van onze liefde voor het vaderland, maar in oorlogstijd is de onzijdige ook in een stemming die hem, beter dan anders, het onbevangen betoog doet waardeeren van een ernstig geschiedschrijver. Ook in deze opstellen heeft Dr. Colenbrander wederom getoond dit te zijn; bij hem is de ware ernst, uit waarheidsliefde voortspruitend en tot rusteloozen arbeid prikkelend.

W.H. DE BEAUFORT.

De Geur van de Kamperfoelie, door Attie Nieboer; den Haag, C.L.G. Veldt, 1914.

Een voortreffelijk boek deze bundel, die aan de gezellige, hartverwarmende leute van het soms als vlaamsch-plattelandsche gegeven, die hoogere geestigheid, dien pince-sans-rire-humor paart, welke niet slechts in Vlaanderen en Holland maar overal uiterst zeldzaam is. Zeer zeker is het menschenmateriaal dezer schetsen van een, vooral verstandelijk, hooger ontwikkelde soort, dan de begijntjes, drinkebroers en de andere min of meer bigotte, min of meer suffige helden van vele landelijke vlaamsche verhalen, en het is mede daaraan ongetwijfeld te danken, dat er hier als een klaarte van vrijer, zuiverder en minder verwrongen, minder bedompte menschelijkheid straalt; dat de grappigheid der situaties, der menschen en gesprekken hier wel even gul als daar, maar tevens meer verfijnd is. Doch men zou den schrijver schromelijk onrecht doen, zoo men niet temee inzag, dat alleen een scheppende geest van zìjn bijzondere soort, dàt mooie, gulle en toch fijne, teedere en niettemin zoo scherp- en koel-observa-torische uit dit materiaal kon halen wat hij er uit heeft gehaald. En niemand heeft wel duidelijker dan hij-zelf door zijn *De Recensenten van Modderwijk* bewezen - het eenige werk van zijn hand, behalve het onderwerpelijke, dat ik heb gelezen - hoe de menschelijkheid van dat zelfde boerenwereldje, die hier zoo uitstekend is gebeeld, maar al te zeer geschikt is tot een clowneske caricatuur te worden verwrongen, wanneer de liefdevolle aandacht van den menschschepper tot bijna onhervindbaar wordens toe is opgelost in de op grapjes beluste gretigheid van den beroeps-'humorist'. Was dat vroegere werkje een poppenkast, welks vertooner met van het eindeloos grollen-maken heesch en grof geworden stem toch wel vaak wat zei, waaruit we de aanwezigheid van ernstiger bedoeling en meer-belovenden aanleg meenden te begrijpen - dèze arbeid is: een brok leven, uit geen andere begeerte geschapen, dan dàt getrouw en eerlijk te

geven; een brok leven bezien door een uiterst *natuurlijk*-humor-rijken geest, die dien humor als één zijner schoone eigenschappen heeft erkend, èn tevens voor goed verstaan, dat zij niet ten koste harer zusteren mag worden uitgevierd. Zoo blijkt wel des schrijvers geestigheid aan die van Piet Roes, den held van *Zaterdagavond* - een van de gulst-levende, echtst-menschelijke, kleurrijkste verhalen, die ik ooit heb gelezen - verwant: 'Dat had zijn oorzaak daarin, dat Piet Roes in bijna alles ter wereld, zelfs in de meest ernstige dingen, het een of ander zag, dat bij hem een neiging tot lachen opwekte'... Zeker, ik ben er van overtuigd, er zit hier een stukje zelfbeelding in, al zal men, anders dan de bij den neus genomen dupen van den heerlijk-levenslustigen dorpstimmerman, van wien 'men nooit wist hoe men het met hem had', na lezing van dit boek wel degelijk weten wat men aan den schrijver heeft: een psycholoog dunkt mij, die menigmaal wat oppervlakkig, maar nimmer er naast is - deze neiging tot oppervlakkige psychologie komt bijvoorbeeld uit in *De Onwelkome Gast*: introduceert men eens de figuur van een nog wel overigens geenszins gedegenereerd blijkenden bedrijver van incest, dàn dient men, ik zou bijna zeggen: vóór alles, zóó interessante menschelijkheid grondig te verklaren, maar allerminst behoort men deze geheel onverklaard te laten en zonderlingerwijze zijn aandacht bijna uitsluitend te besteden aan 'n paar alledaagsche figuren, want door dit laatste doet men dan in zijn werk een niet zoo ernstige maar daarmee toch verwante en hoogst afkeurenswaardige onevenredigheid aan verhoudingen ontstaan, als welke degeen veroorzaakt, die de te beelden menschelijkheid aan de beelding van natuur- of ander décor opoffert -; een psycholoog overigens, die, in *De Geur van de Kamperfoelie* vooral, duidelijk toont hoe hij zonder breede uiteenzettingen, door het geven der *handeling-zelf* ook een zeer teer en ernstig psychologisch geval uitstekend *verklaren* kan; voorts een innig stemmings-voeler en weergever; een plasticus, die met zeer eenvoudige middelen veel bereikt, en, lest best en alles tezaam gevat, een man wiens schoone en blijmoedig-innige ziel men voelt in bijna elk woord wat hij schrijft. Ongetwijfeld bevat dit overigens ook gansch niet gewichtig doende en geheel pretentielooze boek niet die wijder en essentieeler menschelijkheid waarin veelheid tot eenheid is geworden, waarom deze tijd den kunstenaar vraagt, maar oneindig liever is mij dan toch dit gezonde en echte kleinere dan het quasi-grootere, dat het 'gebaar' geeft voor de daad en de bedoeling voor het in kunst-verwerkelijkte. En ik geloof dan ook, dat het hollandsche publiek verstandig zal doen, wanneer het zich zulke 'vergeeste-

lijkt'-novellistische windeieren met veel deftigheid op den critischen schotel ziet voorgediend, met een Assenbergsch:

> 'Eet jij maar met jouw wijzen kop
> Je filozofische eieren op'

voor zich aan een reëel ei als dit van onzen niet hoogvliegerigen maar kwikken en gezonden Betuwschen spotvogel, de voorkeur te geven.

M.H. VAN CAMPEN.

Herinneringen van een onafhankelijke Vrouw, door Ada Gerlo. Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur.

Een boek als dit moest natuurlijk komen. Er zullen meer boeken als dit moeten komen, zooals er reeds meerdere gekomen zijn. De moderne vrouw, door dezen tijd op banen gelokt, die misschien de hare niet zullen blijken, zal noodwendig haar nieuwe ontgoochelingen en haar nieuwe ontredderdheden zoeken uit te zeggen...

Wij zijn eigenlijk nu pas aan de Paradijs-legende genaderd: de vrouw, die den appel van den boom der Kennisse plukte, die met schrik zichzelve zag in het naakt harer onnoozelheid (en hoe schoon was toch ook dit!) die zich bekleedt met wat buiten haar groeide, en die tot haar eeuwige straf voortaan zal baren *met smart*, - en met een hoeveel bitterder en duurzamer smart dan de korstondig lichamelijke -, omdat zij tijd noch kracht noch lust vaak meer heeft om alle de gevaren en de bezwaren van het moederschap te trotseeren.

Zoover gaan echter de 'Herinneringen' van Ada Gerlo niet. Ada Gerlo reeds 'faalt in de liefde'. Met Ada Gerlo bedoelde de schrijfster het moderne meisje, dat ondanks schoonheid en liefheid en zelfs lieftalligheid, toch door haar kunde en door haar zelfkennis juist datgene is komen te missen, wat den man aantrekt in de vrouw, wat de vrouw haar onbedongen heil doet zoeken in den man, - en die zoo moet honger en ellende verduren in de diepste en beste regionen van haar wezen. Zoo althands zegt de schrijfster herhaaldelijk haar meisjesfiguur te bedoelen, maar zoo heeft zij haar niet volledig vermogen uit te beelden.

Ik heb dit boek gelezen met een zeer groote bewondering voor de tallooze fijne en charmante trekjes van geest en koddigheid en diep gevoel, die het bevat; voor het boek in zijn geheel, als kunstwerk, heb ik een vrijwat koelere waardeering.

Er is iets onvasts, iets onechts in deze verhalen; ik kan er

niet volkomen in gelooven. Ik ben echter overtuigd, dat dit onechte niet voortspruit uit een onecht sentiment bij de schrijfster, maar eerder uit gebrek aan een waarlijk groot talent voor romanschrijfkunst; uit den verdichten vorm dus, die voor deze herinneringen gekozen werd. Ik wil niet zeggen, dat hier geen talentvolle schrijfster aan het woord is, integendeel; maar wel, dat er geen talentvolle novelliste uit spreekt.

Natuurlijk heeft de auteur, die nog betrekkelijk jong moet zijn, dat blijkt uit menig detail van haar werk, niet den moed gehad, haar onverbloemde Mémoire's te boek te stellen. En dat is ook maar goed. Mémoire's van eenige waarde schrijft men eerst véél later, uit de verte en *van boven af* vooral, als de haren grijzen, de geest gansch gerijpt is, en het hart berust. En wie weet, wat wij van deze nog jonge vrouw eenmaal te wachten zijn.

Thands heeft zij, zoo ten minste stel ik het mij voor, - een hier meer, daar minder verdichten vorm gezocht voor haar persoonlijke ondervindingen en gevoelens. En dat verdichten nu blijkt niet altijd het haar best geëigende werk te zijn. Zij heeft wellicht meer vervormd en verwrongen dan omgeschapen.

Ik wil er de schrijfster geen verwijt van maken, dat haar drie mannen-figuren zoo in 't geheel geen waarlijk levende wezens voor ons werden. Er is deze wel verontschuldigende verklaring, dat wij Ru en Joost en Gerard enkel te zien krijgen, zooals de haar leven vertellende Ada ze gezien heeft: den romantischen Ru der eerste romantische backfisch-vereering; den sterken, robusten, levensblijden Joost van den volleren hartstocht; den degelijken, achtenswaardigen Gerard, met wien bijna een mariage de raison zou zijn gesloten. Men zou óók kunnen zeggen, dat het bijna pasklaar gemaakte abstractie's waren; en zoo de schrijfster dan geen kans zag, zekere diepere stroomingen ons op andere wijze bloot te leggen, dan zouden wij toch dien Joost vooral, Gerard ook wel, wat beter dienen te kennen, om waarlijk overtuigd te worden van de noodzaak der gebeurtenissen, zooals de schrijfster zich die doet afwikkelen.

Want waarom ter wereld doet Joost, zooals hij doet? Waarom bijv. durft hij het huwelijk met Ada *niet* aan? Ada is geleerd, hooren wij, verbazend geleerd, ze is philologe. Ze is de ster van een gezelschap jeugdige intellectueelen. Goed. Maar hoe *zien* wij voortdurend Ada door de omvleiende woorden der beschrijfster heen? Hoe moet Joost haar dus wel zien? Als een zéér mooi meisje, met fijne handjes en prachtig haar, dat zich sierlijk weet te kleeden en te kappen, dat graag en gracieus thee schenkt, dat lief en behulpzaam en opofferend is, gezellig en grappig, dat van haar

kamer een home weet te maken en van haar persoontje een Beatrice, en dat als een wachtend bloemetje beeft van verlangen naar den man, die haar vol liefde zal plukken. Nooit is zij pedant, nooit droog van geleerdheid; tot zelfs Joost's ontoereikendheden vergoelijkt zij met een koddig-lieve verliefdheid: ‘ik merkte ook, dat, als hij eens een domheid zei (want hij was, als de meeste medici, eenzijdig ontwikkeld) dat mij dat veel minder hinderde, dan als het lusje van zijn jas tegen zijn boord opstond, of als zijn haar met een onnoozel plakje onder zijn hoed uitkwam.’ Men zou dus zoo zeggen, nietwaar...?

't Is een allerliefste episode, die tijd in Florence; en zou nu die kordate en zoo hartelijk-verliefde Joost, als hij later in Holland hoort, dat Ada zoo ‘onmenschelijk knap’ is, zou hij om die knapheid, die hem in hun persoonlijk verkeer nooit een seconde schijnt gehinderd te hebben, vergeten, dat hij in Florence ‘het liefste en mooiste meisje van de wereld had ontmoet, *zoo droomerig en zoo zacht*’? Zal hij dat wonderlijk starre bezoek bij haar afleggen, en dan later tóch weer schrijven: ‘Het is een avond als in Florence Adie, ik wou dat ik bij je handje kon’ of: ‘Gister op het concert in Zomerzorg, was er een kind, dat net zulke prachtoogen had als jij, bijna zoo mooi’. (Gelooft gij, lezer, dat het meisje met die, wat een man als Joost ‘prachtoogen’ noemt, werkelijk de hyper-geleerde philologe was? - mooie vrouwelijke philologen krijgen een *ander soort* mooie oogen en hebben de Joost-betooverende oogen voorgoed verloren!) Zal verder de toch ook zoo correcte Joost, Ada naar Brussel laten komen? en als zij daar dan vol diepe liefde en diep liefdeverlangen komt, als zij heelemaal niet ‘onmenschelijk knap’ of wat dan ook, in het bosch met hem luncht, in die ‘heerlijke innigheid’ van kinderherinneringen en een landelijken maaltijd, en als Joost zelf, met den arm om haar schouder, kan zeggen: ‘O Adie, wat ben je nu aanbiddelijk onlogisch’... beste lezer, dan ben ik overtuigd, dat tegen dit alles, *zooals het er staat*, geen enkele Joost bestand is, en ik ben zeker, dat Joost heusch Ada den tijd niet zou gelaten hebben tot dien 't eerst van haar kant komenden en daardoor alles bedervenden kus...

‘Het leven leek een vredige idylle... We dwaalden door laantjes donker van groen, we liepen hand in hand, en praatten niet wijzer dan kinderen doen. We vertrouwden elkaar toe, wat we het liefst aten, van welk jaargetij we het meest hielden, hoe laat we opstonden en hoe laat we naar bed gingen... ‘Als ik lachte herhaalde hij de buiging van mijn stem; als we even zwegen, zochten we dadelijk weer contact met een blik of een vragend geluidje...’ Maar dit en dergelijke zijn immers beschrij-

vingen,weggeloopen uit een gansch ándere liefdes-ervaring dan de hier beschrevene...?

Wat ik vrees, is, dat Ada Gerlo, bij het te boek stellen van haar herinneringen, een nog niet al te zuiveren kijk heeft gehad op zichzelve, noch op haar qualiteiten, noch op haar tekortkomingen, noch op het beeld, dat zij reflecteerde bij anderen. Er is ook veel te veel zelf-vertroeteling in deze bladzijden.

Ik meen niet, dat deze geheele geschiedenis met Joost inderdaad niet precies zoo zich had kunnen afwikkelen; ik wil alleen zeggen, dat ze ons psychologisch veel dieper verklaard had moeten wezen door een dieper zelf-inzicht en een dieper inzicht in den man. Wel voel ik herhaaldelijk aanloopjes in de goede richting, maar wat er staat, kan mij niet voldoen, en wordt door wat er verder staat, weer vertroebeld; en het komt mij voor, dat de schrijfster, al verdichtende en verdekkende, vaak de quintessence van de zaak er bij heeft laten inschieten.

Waarom heet het, dat Ada in Florence zoo zéér dat door de natuur gewilde, intuitief lief-listige en aller-vrouwelijkste spel verstaat, van precies te schijnen, precies te wézen dat, wat de man, dien zij zich winnen wil, het liefst in haar ziet - en zóó goed heet zij dat spel te verstaan, dat op al hun, wèl hachelijke, tochtjes samen door de stad van kennis en kunst, door musea en museumkerken, Joost blijkbaar nooit door de superioriteit van Ada's oordeel is gekwetst geworden - en waarom verstaat zij in Brussel, naar het resultaat althands te oordeelen, dat spel zoo in 't geheel niet meer? Ik weet niet eens, of de schrijfster zelf duidelijk doorvoelde, wat er aan gehaperd heeft, en ik *gis* maar, dat zij zou kúnnen gemeend hebben uit te beelden, hoe, zijn er al vrouwen die door een ál te hijgend verlangen, l'art de se faire aimer tot het uiterste weten op te drijven, andere daardoor juist de kluts geheel kwijt raken... En zoo vraagt men zich af, of het martelaarschap van Ada Gerlo in den grond wel zoo veel uit te staan heeft, hetzij met haar philologen-aanleg, hetzij met haar moderne-vrouwschap; of haar gansche tragedie niet eenvoudig spruit uit die eigenaardige onhandigheid van te groote terughoudendheid of... te groote toeschietelijkheid, waarmede het eerste het beste ònbeleerde en ònbewuste meisje eveneens haar geluk maar al te gemakkelijk zou verbroddelen kunnen; - hoeveel raadsels van vereenzaamde vrouwenlevens kennen wij immers niet, geheel buiten de ‘moderne’ en de ‘onafhankelijke’ om!... En herinnert ge u niet die ‘superbe comtesse’ van Barbey d'Aurevilly (en Barbey d'Aurevilly wist het wel, als het op 't chapiter van vrouwenaankwam!) die dat lastige euvel had van te zijn: ‘maladroite aux caresses’?

En om nog even op dat intuitieve aanpassings-spel terug te komen, dat Ada in Florence heet te spelen: ‘die onwillekeurige comedie, die ons geen van allen geweld aandeed, en [die mij] liet doen en spreken zooals ik voelde, dat de nieuwe vriend mij zag: een jong meisje, dat met haar tantes op reis is; een *zorgvuldig-behoed, afhankelijk wezen*, waartegen het plicht is zacht en behulpzaam te zijn’. Wat hadden wij graag in een paar kenschetsend-rake, scherp psychologische gesprekjes inderdaad dat spel aangezien, om fijntjes van de waarheid ervan overtuigd te geraken. Ik werd nu bijna korzelig over het geheel ontoereikende van wat wij bijv. in de Uffizi te hooren krijgen, culmineerend in dat plompe pleit van Ada voor de Venus van Botticelli:

‘Die Venus is toch wel heel bizonder; ze heeft 't zelfde bedroefde, dat al zijn vrouwefiguren hebben .. maar ik vind het bij haar van zoo'n diepe symbolische beteekenis: Venus die toch de *zinnelijke liefde*, *de wellust* verbeeldt, en die bij haar geboorte al...’ Ik zweeg verward, in 't onverwacht besef...’ dat ik hier, in mijn rol van het onschuldige, lieve meisje een groote bêtise zei...? Nee, dit staat er niet, lezer; er staat, schijnbaar heelemaal den toestand niet begrijpend: ‘Ik zweeg verward in 't onverwacht besef, dat ik sprak over sentimenten, die ik slechts bij name kende’. En wij zijn dan ook maar matig verwonderd, dat Ada volstrekt niet begrijpt, of Joost haar aanziet met spot of met teederheid of met minachting...

Een andere leemte nog bemoeilijkt ons de zaak. Waarom ziet Joost haar juist op *deze* reis als dat ‘zorgvuldig behoed, afhankelijk wezen’, terwijl de schrijfster de *twee voorafgaande* alinea's geheel vult met verklaringen als deze:

‘Ik had, als wij op reis waren, altijd de leiding geheel in handen, besliste alleen in welke hôtels wij zouden gaan, hoe wij onze dagen zouden indeelen... haalde geld op onzen credietbrief, bewaarde de reisbiljetten, zorgde voor de bagage’, enz. enz., en dit bijna een bladzijde lang, besluitende met dien over haar aplomb verbaasden hôtel-directeur. Waarom staan die alinea's daar zoo onverwerkt naast elkaar? Zou de schrijfster zelve hier niet wat onhandig zijn geweest, zooals Ada onhandig blijkt in de liefde? Waarom missen wij, dat wat ik zou willen noemen: het psychologisch oogenblik; ik bedoel: de uitbeelding, zoo kort ge wilt, maar suggestief, van een der honderd mogelijke, toevallig bijzonder lieve situatie's, waardoor wij, *ook zonder dat het gezegd behoefde te worden*, zouden voelen, welk oordeel Joost noodwendig over Ada in zijn hoofd moest vastzetten? Ge ziet, de schrijfster is meer raisonneuse en vertelster dan ver beeldster van leven.

Ook in het eerste verhaal, dat van Ada en Ru, stuiten wij op een al te achteloos rondspringen met de eenvoudigste realiteit. De achttienjarige Ada, in een extatische vereering voor den romantischen Ru, wil het groote offer brengen, om door alle mogelijke zelfkwelling en ontbering haar Ru aan 200 gulden te helpen... Het hoofd-idee van dien dorst naar het offer is heel mooi; maar zou het nu heusch Ada, bij al haar gerijmde en ongerijmde plannen, nooit in de gedachte zijn gekomen, dat haar voogd, die haar toch iedere maand wel haar geld zal gestuurd hebben... misschien voor het een of ander te vinden ware? De oude Ada van later zegt: 'ik had natuurlijk een kleine som bij *mijn bankier* kunnen opvragen..' '*Mijn bankier*'... van de achttienjarige? En is het dan toch niet wat *al* te onnoozel, dat Ada, voor het ontbreken van de laatste *drie* gulden, zóó'n misbaar maakt? De laatste drie gulden... en een briefkaart aan de tantetjes? 't Is alles zóó erg gemaakt, dat wijzelf de zaak eigenlijk heelemaal niet erg, en, niet aardig meer kunnen vinden. Die vreeselijk tragische verkoop van juist Ru's Spinoza, als ze evengoed den uitdrager had kunnen laten komen voor haar perzische kleedje... En dan die verbluffend malle details, die, geloof ik, alleen maar doorgeslopen zijn, omdat het de schrijfster mangelde aan die bloeiende fantasie *in het kleine*, bijna even onmisbaar voor het slagen van een fictie-werk als de fantasie, die de groote lijnen trekt. Dat Ada naar den handwerkwinkel zou gegaan zijn om werk te vinden, dat ze zou geschreven hebben op een advertentie voor een juffrouw in een banketbakkerswinkel, en op een vermogenden weduwnaar met volwassen kinderen... dat is de backfischerij van de achttienjarige *studente* toch wel wat ver getrokken, en de serieuse wijze, waarop dit alles is voorgedragen, doet ons plots in de Ada zelve der herinneringen nog veel van die onuitroeibare backfisch terugvinden: 'Ik stond voor het eerst, borst aan borst, tegenover de onaantastbaarheid van het leven, dat voortwentelt over dood en lijden heen, en zich noch aan smartkreten, noch aan stille tranen stoort. Ik voelde mij als een gekooid beest...' enz. Welk een ernst, Ada, welk een ernst! Hoe ver zijt gij - en gelukkig voor U - hier nog af van die allerbeminnelijkste zelf belaching, van die gansch pretentielooze lieve ironie, waarmede eens Rousseau zijn onsterfelijke 'Confessions' schreef.

Maar genoten heb ik van dat boek toch, genoten van vele fijne bijzonderheden. Wat zijn bijv. die tantetjes kostelijk, met haar 'simpele hoeden en zwarte zijden handschoentjes, keurig en huiselijk, alsof ze een wandeltje door het Zeisterbosch gingen maken', en die de essentie van haar eigen huiskamer tot naar

Florence hadden meegenomen. Hoe raak is, later, het even geteekend beeld der oude jongejuffrouw met haar vriendinnen: ‘Als we met ons drieën naar een concert gingen, en bij het inschuiven der rij zag ik hun even ouwelijk gebogen ruggen, of ik lette op het nadrukkelijk gebaar, waarmee ze aan twee kanten haar rok recht trokken, vóór ze gingen zitten ... en ik zag, hoe ze de wit-wollen dassen, die ze voor elkaar hadden gehaakt, zorgvuldig met veiligheidsspelden onder de kin bevestigden ... als ze welgemoed haar arm door den mijne staken, en we, als naaimeisjes op een rij, door den stillen nacht naar huis liepen...’

En hoe fijn is het scène'tje uit Ada's bijna onhoudbaar engagement met Gerard, als ze moe, met hoofdpijn, wat zou gaan slapen op de rustbank. ‘Ik maakte bezwaren, omdat hij zich dan zou vervelen, maar hij antwoordde met enthousiasme in zijn stem: “O nee, ga jij maar rustig liggen; de tijd zal mij niet lang vallen. Ik ga stil zitten kijken, hoe lief vrouwtje is, als ze slaapt...” Ik liet me instoppen, met veel kussens warm in mijn rug; ik liet me omhelzen, en sloot met een glimlach de oogen, verwachtende, dat ik ze ten allen tijde onder een stralenden blik zou kunnen opendoen... Toen sloeg ik mijn oogen op, en ik zag, dat hij voorzichtig was opgestaan en aan mijn schrijftafel was gaan zitten om de courant te lezen’.

Over het algemeen is dit laatste verhaal, dat van Ada's ouder zich voelen en haar bleeke, mislukkend engagement, verreweg het beste; dat is vaak van een knauwende waarheid. Teekenend van ingehouden haat zijn de bizonderheden op de blz. 303-305; en dat Ada Gerlo zóó treffend het kenterend getij van haar jaren weet te beelden, dat ligt, geloof ik, wel daaraan, dat de schrijfster, eerder nog dan een realiteit, het zooveel fellere van een schrikvisioen hier uit te beelden had...

En dan, op den bodem van dat alles, ligt daar de eerlijke en eervolle grond-bekentenis van het boek (die ons nòg sympathieker geweest ware, zoo er wat grootscher en dieper natuurgevoel uit had gesproken, en er wat minder geschermd was met knussigheidjes van kapertjes en wiegekleedjes) de bekentenis, die deze Herinneringen zeker niet tot een unicum of een noviteit in onze letteren maakt, maar die een nieuwen en waardevollen vorm vond voor het aloude ‘eene noodige.’

M.S.-A.

[Vierde deel]

‘Carmen’.
Vertelling van weemoed, over geluk.

Tweede boek.

V.

Tromp is dood, heeft zelfmoord gepleegd; met zijn vrouw; volledig bewust - zij begeerden niet langer te leven.

Dit schreef ik, nu een week geleden.

Het was ook toen mijn vrije middag; hoe had ik mij 's morgens daarop verheugd, verlangend aan de nieuwe vertelling te werken, dat verhaal, waar blijdschap doorheen glanst.

In plaats van die fictie, schreef ik dit feit.

Ik schreef het op, in den drang, terstond het te voegen bij alles wat ik doorleef met Lex; maar verbijsterd ben ik mijn huis ontvlucht en, de fiets aan de hand, heb ik omgetreuzeld, dwalend door bosch en bouwland bij Gorssel.

Hoe zelden heb ik hem ontmoet. En het is, alsof een broeder zich doodde. Tromp, de Tromp van Sonsbeek, zelfmoord... Ik zie hem nog in dat opkamertje, waar hij niet, dan den hoed van het hoofd, kon spreken over de ernstige liefde bij Lex.

Natuurlijk mengt zij zich door al dit denken. Ik heb tweemaal geschreven, maar niets gehoord. Zou zij verwacht hebben, dat ik naar Zeist kwam? Ik durfde -, het kon niet, om Tilly, om Kieboom. Tilly heeft weer last van haar kwaal en blijkt geprikkeld, zoodra ik Lex noem. En Kie-

boom wàs jaloersch van Tromp; zag in ‘die dwaasheid, die nòg niet uit is’ - veel meer, met reden! dan in mijn invloed - de oorzaak van Lex' ontevredenheid over haar niets-waardig geestelijk-leven. Zelfs schreef ik mijn tweeden brief wat angstig, hoewel hij nooit naar mijn zendingen taalt.

Dat Lex niet antwoordt, maakt mij bezorgd, daar ik de eenige meende te zijn, bij wien zij nu zich uitspreken kon.

Op vreemd-wreede wijze vernam ik den dood: 's Woensdags, toen het des Maandags gebeurd was! Ik kwam de leerarenkamer binnen. - ‘Lampe kende hem’, hoorde ik zeggen. - ‘Morge, menschen. Wìe kende ik?’ Glimlachend vroeg ik het, als hen verrassend, luchtig rondziend over die groep van drie bedenkelijke gezichten.

- Tromp, zei Ribbe met vreemde stem.

En de slag kwam, daar Van der Grient sprak:

- Tromp en zijn vrouw hebben zelfmoord gepleegd.

Ik stond verwezen; kon niets zeggen. - Wist je 't niet? vroeg Benjamins. Het bleek, dat er den vorigen avond een bericht in de *Zutphensche* had gestaan. Iedereen wist, behalve ik! Mijn ontroering ziend, gingen de kameraden. - Toen ik alleen was, moest ik iets zeggen. - Arme Lex! mòest ik hardop zeggen. Het was theatraal; maar ik kon niet anders. Lex! Lex! bonsde het in mijn hoofd. Want ik zag haar als vast aan dien zelfmoord, Het drong in mij door, dat dit móest gebeuren. Al vond mijn verstand de gedachte onzinnig, zij bleef mij, als onzinnig, kwellen. Ik overzag de loopbaan van Tromp: hoe flink hij tegenslag gedragen, zich aangepast had aan het werk in den Haag; ik kende zijn levens-, zijn liefdes-opvatting, zijn toewijding, heel zijn edelen ernst: het kòn niet, dat hij die vrouw had doen lijden of met zich in den dood gedreven. Nochtans liet het besef mij niet los: dit was het onvermijdelijke, nu kwam het leven zich wreken op Lex... Totdat mijn starre ontsteltenis eindelijk in deernis brak en al mijn denken tot weemoed vervloeide: Lex, de poëzie van Tromp! Lex, het kind, dat gaf wat het kon; dat die genegenheid immers trouw bleef en er onder leed, hem niet te begrijpen!...

Tilly lag nog te bed, toen ik thuiskwam; Suus zat zielig-alleen aan de koffie, doch ik kon mij niet aan haar wijden,

nu ik *dit* voor haar moest zwijgen. Ik meed ook mijn vrouw, schreef die enkele woorden en ben als gedreven het huis uit geslopen.

Toen ik 's avonds met Tilly erover begon, bleek zij het bericht te hebben gelezen.

- *Is* het de Tromp van Lex? Ik dacht al...

Zoo kon de eigen zuster spreken. 't Is de haat aller Doelaker's tegen ‘dien man’. De *Zutphensche* had dezen avond nog meer, uit de ‘Haagsche Kroniek’ van een andere krant. Bij de namen, voluit weer, bijzonderheden, als was er een moord gepleegd, geen zelfmoord. De pers *is* immers het publiek, denkt en voelt *als* het publiek. Zooals de vrouwen uit de straat, nadat een man dronken is thuisgebracht, praat heel Nederland nu over Tromp. Den stillen, bescheidene, die niemand tot last was, die nooit zich vooruitdrong - en stil wilde sterven.

Dit laatste wordt er bij vermeld! Over zijn arbeid voor het tooneel slechts de herinnering aan het échec, dat de Tooneelvereeniging leed met zijn *Kaïn*. Tot waardeering van al zijn andere werk, de verzekering, dat hij knap was! Over haar, louter stekeligheden; en dan, als was 't een politie-rapport, de beschrijving van de gewaarwordingen der Rijswijksche hospita, toen ze, na het koffiemaal in de zitkamer te hebben klaar gezet, vergeefs aan de deur der slaapkamer tikkend, even zich vergewissen wilde, of meneer en mevrouw waren uitgegaan. Eerst meende zij, dat beiden sliepen, maar toen ze wijn zag staan vóór het bed, kwam ze toch maar even nader - wat kan dat mensch dáárbij hebben gedacht van matigen als Tromp en Aukje! Op tafel lagen twee papieren: ieder had voor zich geschreven van het vrijwillig gaan in den dood. Cyaankalium deed hen sterven. Een pak bescheiden, gericht aan een vriend, heeft de justitie meegenomen.

Nog niets van Lex.

Ik heb weer geschreven, na een brief te hebben gelezen, dien kollega Benjamins uit Den Haag kreeg van zijn broeder, den Kamerverslaggever. De vriend, voor wien het pak dokumenten bestemd was, is Tromp's opvolger in den nachtdienst aan de courant. Van hem wist de Haagsche Benjamins, dat de zelfmoord moet worden beschouwd ‘als gepleegd uit, in

harmonie met elkander, wel-overwogen levens-onlust'. De brief is vol sympathie voor Tromp, 'aan wiens kunde èn karakter geen mensch in Den Haag ooit heeft getwijfeld.' Maar Aukje krijgt er geweldig van langs. Haar levensmoeheid wordt aan teleurgestelde eerzucht geweten. Echter schijnt ook de geldelijke toestand van het tweetal veel minder gunstig te zijn geweest, dan de kennissen dien dachten na het gemakkelijk gekolporteerde verhaal, dat de 'rijke Friezin' Aukje Zaadstra Tromp uit de journalistiek had verlost, opdat hij zich aan tooneelwerk wijdde. Indertijd moet haar een privaatdocentschap in iets van sociologie te Groningen zijn toegezegd. Die belofte is ingetrokken, sedert zij in 'vrij huwelijk' leefde. Volgens medici hebben zij niet geleden; 't vergif heeft onmiddellijk gewerkt.

***

Eensklaps stond zij vóór mij. Zij! Het was als een zinsbegoocheling. Enkele huizen maar van de plek, waar ik haar tegenkwam, jaren geleden, toen zij voor mij piano-gespeeld heeft in de kamer van Karel Makkink.

- Je bent vrij, zei ze, laten we wandelen. Tilly weet, dat ik je tegemoet ging.
- Kind, hoe ben je zóó vroeg hier?
- Ik kom uit Arnhem en moet met je spreken.
- Heb je mijn brieven niet gekregen?
- Daar kom ik juist door. We moeten spreken. Alles is zóó verschrikkelijk.

Onwillekeurig keerde ik om. Zwijgend gingen wij over de wallen en den weg naar Warnsveld op. Eerst in de velden begon zij te spreken.

- Thuis, klaagde zij, is het onmogelijk. Tante Cateau logeert bij ons. Zij wilde seinen, Oom Henri moest komen. Dat ik nòg meer verwijten zou hooren! Zij noemde het: om me te overtuigen. Toen heb ik gesmeekt: laat mij naar Velp gaan. Ik vroeg het om er uit te raken, ik hield het niet uit in mijn eigen huis. Willem dacht, dat ik weer naar Den Haag wou...
- Den Haag? Ben je dan in Den Haag gewéést?
- Natuurlijk. Maar 'k had er nu niets meer te doen.

Toch heeft hij me naar 't station gebracht en hij bleef, tot de trein bewoog: sneltrein zonder stoppen Arnhem! Daar stond Oom Henri op het perron en, bijna 't eerste wat die me zei: Oom Alex heeft gepréékt over Tromp.

- Hè?

- Hoe vin je zoo iets, Henk? Me voogd, de man die Papa zou vervangen. En die, beter dan iemand, weet, wàt in mijn leven...

Haar droeve stem stokte in een snik. Zij bleef staan, haar hand tastte naar een zakdoek. Nu eerst lette ik op, dat zij zwart droeg. Op de rouwgestalte neeg het hoofd: ik zag Lex voor de eerste maal hulpbehoevend. Dicht bij den smallen, grazigen weg, een dijkje, dat kronkelde tusschen de landen, wiedden een man en een vrouw hun akker. Alles in mij drong tot steunen, doch ik legde mijn arm niet om haar. Haast onmiddellijk, trouwens, werkte haar geestkracht. Iets achter, zag ik haar lichaam veeren; en terwijl zij doorliep, herstelde de stem zich:

- Op laagheden was ik niet voorbereid. Anders zou ik te Zeist zijn gebleven. Maar nu ik er ben, zal ik alles afdoen! 't Wordt de afrekening met Oom Alex. Maar daarbij kan ik niet alleen zijn. Oom Henri zal er bij willen wezen, en dan... ik moet aan mijn kinderen denken.

- Lex, wat wil je!

Zij zag mij aan. Door de schoonheid der vochtig-doffe oogen glansde een glimp van den ouden spot. Zij had angst gehoord in mijn ontsteltenis.

- Jij moet er bij zijn. Je bent toch niet bang? Eindelijk is het genoeg met Oom. Hij mag nù wel uit mijn leven verdwijnen. Dat wil ik hem zeggen. Maar onder getuigen. Oom Henri voor hem en jij voor mij.

- Wat? Wou je breken met Oom Alex?

- Dacht je, dat ik die man nog wil kennen, na wat hij me nu heeft aangedaan? Maar Henk, besef je, wàt ie gedaan heeft? Het schijnt, tenminste Oom Henri zei het, dat er nog andere dominees over Tromp en Aukje hebben gepreekt. Een rechter zou een moord onderzoeken. Die verkondigers van het evangelie vonnissen zelfmoord zonder te weten, afgaande op het half-waar on-dit van levensmoeheid door levensbeschouwing. Louter uit ijver voor 't evangelie, want

het is hun natuurlijk er om te doen, in Tromp Aukje's levensbeschouwing te treffen. Maar al was er op hoog bevel zoo gepreekt in al de kerken van Nederland, Oom Alex had hooren te zwijgen, niet uit kieschheid, maar voor zijn fatsoen. Tromp heeft me nooit eenig kwaad gedaan en door, of om mij héé́ft hij geleden. En hoèveel heeft Oom misdreven aan hem, meedoogenloos zijn carrière gebroken...

- Waaruit verklaar je de wanhoopsdaad?

Ik schrikte terug van mijn eigen vraag, gedaan in een halve verstrooidheid-uit-schrik: de begeerte om, voortpratend, af te leiden, af van dat plan tot wraak op Oom. Lafheid dreef me dus tot wreedheid.

- Ik verklaar niet, Henk, ik weet.

Er was iets in haar doffen toon, waarvan ik mij angstig vroeg: is het haar smart of komt er teleurstelling bij over mij?

- Lex, ik weet niet, hoever je mij...

- Jawel, ik kom, om je alles te zeggen. Met jou, wil ik hem verdedigen. Weet je, wie Aukje Zaadstra was?

Ik zou geen hooger-onderwijs-man zijn, als ik heelemaal niets van haar wist. Over Dr. Zaadstra is zooveel gepraat, bij al wat er tegen haar is geschreven, in verweer op haar fel gepolemizeer! Heel den lande wel is bekend, dat Aukje het eenige kind geweest is van een paar Friesche kalvinisten, die elkaar moeten hebben gehaat met door hun ‘geloof’ gevoede wanhoop en al de halsstarrigheid van hun ras. In de pastorie, waar ze is geboren, scheen nooit één glimp van vreugde door. Máár ze had er de boekenkast van haar vader! Die vader, zoon van een keuterboer, zou een geleerde zijn geworden, als oudertrots niet den zuigeling al voor ‘den Wijngaard des Heeren’ bestemd had. Slecht prediker en liefdeloos herder, zich bekwaam wetend tot een hoogleeraarschap, bleef hij levenslang in een dorp gekerkerd, waar enkel zijn dochter in hem geloofde, die zijn wiskundige hersens geërfd had en als klein kind al wiskunde leerde. Zoolang hij leefde, bracht starre gewisheid ook in het hartstochtelijk brein van Aukje een mathematisch geordende, doch hiermee allerminst verzachte predestinatieleer overeen met àl wat ze van wetenschap wist. Maar toen, na zijn dood, zij student was geworden, tegen den wrokkigen wil

in der moeder, verloor ook haar geloof den stut, door zijn geest haar bij alles gegeven. En Aukje's strijdbestaan begon: met de moeder het eerst, het felst en het langst. Die vrouw, die in en om haar man altijd ‘de wetenschap’ gehaat had, stelde zich voor ‘het geloof’ te weer, schonk zonder gevoels- of gewetens-bezwaar bijna openlijken bijval aan wat in een weekblaadje van haar dorp tegen ‘afvalligheid’ getierd werd door een jeugdig evangelist, die wist dat de weduwe Zaadstra rijk was.... Tallooze grappen in *Uilenspiegel* hebben dezen ‘geloofsstrijd’ het land door gebracht. Aukje zelve deed de rest: - emancipatie, kiesrecht, dienstplicht, wat al niet kwam er onder haar pen en nooit bleef daarbij het dorp verschoond! Totdat zij, ouder wordend, verzakte òf... zich ophief naar filozofie: - helaas, tot geen leer die opheffend werkte... Daarin heeft zij Tromp getrokken.

Ik zei Lex, kort, wat ik wist van Aukje. Ze knikte bevestigend en sprak:

- Tromp's genegenheid was meelij. Om haar te helpen, liet hij zich helpen, met dat zooveel besproken geld. Aukje was, trouwens, volstrekt niet zoo rijk. De moeder, wier geld het was, heeft haar onterfd; ze heeft dus maar de helft gekregen en opgelicht is ze van alle kanten. Toch hadden ze, met hun zuinigheid, makkelijk het volgehouden. Maar tegen haar levenshaat kon hij niet op. Haar pessimisme was zoo hartstocht'lijk, zoo hardvochtig als vroeger haar kalvinisme. Heb je haar wel eens gezien of gesproken? Een mooie kop, of... interessant. Máár hard! Net een manskop uit zestienhonderd, van een protestantsche inkwiziteur. Die stond op een lijf als een plank. Voor moedermelk kon daar geen plaats zijn; voor moederliefde, na zulk een jeugd, evenmin in haar gevoel... Tromp heeft het onmogelijke gewild. Hij moest van hun verhouding gaan walgen. Hij, die verzot was op kinderen! Heroïek is zijn verlangen geweest om die vrouw iets van geluk te geven. In het najaar schijnt hij te hebben geloofd, dat Aukje kans had moeder te worden. Misschien zou dat haar hebben veranderd; dan waren ze er bovenop geweest. Nu wroetten ze samen in háre wanhoop en kon zijn liefde geen redding geven.

- Zou hij haar hebben liefgehad?

- Liefgehad? Liefde gegeven, zeker, dáár ken jij hem toch ook genoeg voor! Trouwens, het weinige, dat hij me schreef... en misschien meer nog, dat hij niet schreef... Was ik maar blijven correspondeeren of had ik hem dit jaar maar één keer gesproken... O Henk, wat is het leven wreed! Ik heb een paar keer, in Den Haag, op het punt gestaan, naar Rijswijk te tuffen. Maar ik logeerde bij Willem's ouders en het werd me zóó moeilijk gemaakt. Hij is op niemand jaloersch dan op Tromp. Ze waren ook antipoden, hè? Hij noemde Tromp mijn 'nooit overwonnen verleden'; God weet, hoe hij aan de uitdrukking kwam.

- Lex, had Willem misschien gelijk?

Onmiddellijk staan blijvend, keek zij mij aan.

- Nee, Henk! Vreemd, dat jij dat vraagt. Ik hield ontzaggelijk veel van Tromp en zal hem zeker altijd betreuren, als de hoogst-staande mensch die ik heb gekend en als een vriend zonder wederga. Maar na de roes van me zestien jaar, toen ik hem werkelijk zag als de Held, aan wie ik me gretig, verrukt, wou geven, was hij nu de oudere vriend, de vertrouwde, voor wie 'k geen geheim had, die ik vereerde en ja, ook liefhad, maar niet met het gevoel van de vrouw voor de man, - met de sympathie van een mensch voor een mensch. Die sympathie gaf ik... niet zoo aan Willem... misschien dat dit hem jaloersch heeft gemaakt.

- Ze hoort ook wel bij het huwelijk, wat? al is ze voor verliefdheid niet noodig...

- Ja... Maar we hebben geen tijd, nu, voor *Eenzame*-kwesties... Wat vertelde ik?... O, mijn bezoeken aan hèm. Niet enkel om Willem ben 'k nooit meer gegaan. Vooral om Aukje bleef ik weg: dat zij het Tromp niet nòg moeilijker maakte. Dáárvoor had ik leergeld bij Wessels betaald, toen ik die, vóór drie jaar, nog één keer bezocht heb... Het hatelijkst, onder àl de wroeging, dat ik te weinig aan Tromp heb gedaan, is 't besef van de vervalsching, die mijn verhouding tot hem heeft gekregen door het gemeene spektakel van Oom. Niet alleen heeft die Tromp's carrière gebroken en onze verhouding van toen beklad, alsof 't iets monsterachtigs geweest was en niet een volkomen reine liefde, maar ook heeft ie later gespied en

gestookt... En diè man heeft zich nu niet ontzien... Zie je, toen Oom Henri dàt zei: 'k dacht, dat de auto tegen een boom vloog.

- Hoe heb je 't het eerst gehoord - van hun dood?...

- Ja, dat was ook zoo afschuwelijk: dadelijk, thuis, die ellendige houding. We zaten nog aan het ontbijt, weer laat, met tante, die de vorige dag was gekomen. Een kaartje, van een heer om mevrouw te spreken. Nu, je begrijpt! me man: - 'Om Mevròuw?' Hij kende de naam niet, ik evenmin. Hij, met het kaartje de kamer uit. Het bleek Van Wageningen te zijn, die Tromp is opgevolgd aan de krant. De goeiert was, bijna direkt uit zijn nachtdienst, na zoo iets van een paar uur slaap, op de trein gaan zitten voor mij, om te doen, wat Tromp hem, het laatst, had opgedragen.

Lex zweeg. Haar stem had gewoon geklonken. Nu eerst bemerkte ik nieuwe ontroering. Wij liepen, achter De Kap, in een boschje; zij wees er naar een ruw-houten bank. Ik legde beschermend mijn hand op haar arm:

- Arm kind... maar je wilde vertellen...

- Ja, het doet goed, jou erover te spreken. *Iemand*, die de toestand begrijpt! Thuis... àldoor, of er iets schuldigs bestaan had! Ook tante... Er achter stéékt oom Alex.

Mijn arm had ik teruggetrokken; schuin op de punt der bank gezeten, zag 'k als een koorts op haar matblank gezicht. Een koorts, die de starende oogen deed gloeien. Drift van toorn doorkoortste haar leed. Ik opende den mond - maar zweeg. Het was niet goed, haar nu tegen te spreken. Trouwens, kon ik haar zeggen: je ziet naar den schijn; de wrok van je vader, je tantes bemoeizucht komen niet voort uit wat zij verwijten, maar uit wat er kenschetsends geweest is in je véélzeggend klagen bij Ego? De zon scheen, overal juichten er vogels; maar om ons voelde ik als een herfst. Tilly, thuis, misschien heimelijk wrokkend, althans vol ergernis over haar zuster; in Zeist die jonge, verwende rijkaard, die nu zijn armoe voelen moest; en hier, zij, mooi, talentvol, bijzonder... maar wat was er geworden van haar?

- Dat bezoek, Lex? Je sprak van een opdracht.

- Ja...

Zij kuchte en schor was de stem, waarmee zij van de papieren vertelde, door de politie meegenomen. Van Wageningen was op het kommissariaat geroepen, waar hij een brief had mogen lezen, dienzelfden ochtend door Tromp hem geschreven. Daarin stond de dringende bede, Lex onmiddellijk in te lichten, zoo mogelijk door haar te bezoeken. Het was Van Wageningen gelukt, een bericht uit de ochtendbladen te weren - zoo kwam hij vroeg genoeg te Zeist. Maar met zijn zenuwachtig spreken bracht hij Kieboom in de war; zelfs begreep die de tijding eerst niet en uit de hoogte zei hij lomp:

- Maar Meneer, waarom komt u dat òns vertellen? En op zoo'n ongelegen uur!...

Van Wageningen kreeg gedaan, dat hij aan zijn opdracht voldoen mocht en Lex voorzichtig voorbereiden. Kieboom bleef er echter bij staan en bijna terstond heeft Lex begrepen. Een bezoek, op dat uur, tot een ernstige boodschap. Er moest Tromp iets zijn overkomen... Dood, is ie dood? Doch zij dacht aan geen zelfmoord. Een ongeluk, een moord - niet dat. Haar man moest haar ontzetting aanzien, en, driftig geworden, voer hij uit:

- Kondt u ons dàt niet besparen, Meneer!
- Neen, Meneer, zei de ander droef.

Toen eerst doorzag Lex de situatie.

- Willem, laat ons alleen, zei ze zacht.
- Hoe meen je?... weerde hij, aarzelend, af.
- Ik wil, dat Meneer aan zijn opdracht voldoen kan.

Mokkend verliet haar man den salon, Van Wageningen vertelde nu alles, en toen Lex geschokt in de huiskamer kwam, wachtten haar daar twee verhitte gezichten. Kieboom en de vroeger zoo minzame tante hadden elkander warm gemaakt. Lex begreep, dat zij verstandig moest zijn; kalm en geduldig, zij met haar droefheid. Zij dacht aan zenuwen, aan een bui; doch de boosheid der twee heeft geduurd.

- Voelt Kieboom, dat je niet van hem houdt?
- Je weet heel goed, dat ik wel van hem houd.
- Nu dan: niet genoeg van hem houdt; niet... om volkomen gelukkig te zijn.
- Waarom roer je dat nu aan?
- Omdat het zijn jaloezie zou verklaren.

- God Henk, hoe kan jij dat zeggen! Willem heeft geen vermoeden van wat mij wordt onthouden. Hij is over zichzelf zoo volkomen tevreden! 't *Is* dat ook niet; het is de schijn, de vrees dat nu de menschen denken: *zijn* vrouw was verliefd op Tromp. En als dat gedacht wordt, is het hun schuld, van Willem en tante Cateau en de ooms, door al het misbaar dat ze hebben gemaakt, omdat ik bedroefd ben over een vriend, met wie iets zóó ontzettends gebeurd is... Wàs Willem jaloersch, ik zou hem begrijpen; 't zou me, misschien, nog plezier van hem doen. Maar, ongevoelig voor mijn droefheid, nijdig te zijn en vol verwijten, om wat de menschen leelijks denken en dat nog door zijn eigen schuld... Nooit heb ik me zóó alleen gevoeld. Me kinderen zijn mijn eenige kracht. Anders...

- Néé, Lex!

- Ik word zóó gestraft! Wat ik bezat, is me afgerùkt! Al had ik, sinds jaren, niets meer aan Tromp, de mooie herinnering was er altijd. En nu... dit eind, die zwarte wanhoop; in een man, die ééns, om mij... Goed, dat leed heb ik te dragen. Ook de wroeging. Alles alleen. Máár dat daarbij, tegelijk, moet blijken: me gezinsleven heeft geen grond, me huis is een kaartenhuis... foets! daar leit het... de vrees voor wat kwaadsprekerij is voldoende, dat me man en de heele familie me staan laat... Tilly ook al, me zuster ook.

- Heb je dan met haar gesproken?

- Ja natuurlijk, al was het kort. ‘Lieve Lex, denk toch om je naam.’ Dat zegt mijn eigen, eenige zuster.

Weer begreep ik: afleiden, vèrder; en ik vroeg dus over den Haag: wanneer z' er geweest was en waarvoor.

- Van Wageningen had de papieren, die de justitie eerst onder zich hield. Hij schreef: wilt u ze in handschrift lezen. Eén stuk heb ik overgeschreven... - Zij grabbelde in haar taschje... - Nee. 't Ligt bij je thuis in mijn valies.

- Je valies, is dat bij ons?

- Ja, hoe dan?

- Toe, blijf dan hier. Ik ga naar Arnhem. Naar neef en naar oom. Blijf jij. Kom bij ons tot kalmte. 'k Zal oom zeggen, al wat je wilt. Desnoods schrijf je 't op en lees ik dat voor.

- Nee, zei Lex strak; dat is het niet. 'k Wil afscheid

van hem nemen, voor goed. Voor hem staan en dan hem zeggen, hoe infaam hij in alles geweest is.

- Goed dan. Maar doe het niet vandaag. 'k Smeek je, kind, toe, je weet toch, dat ik... 'k Heb je geschreven van Tromp op Sonsbeek. Hoe ik hem vóór me zie met die hoed... Je bent gekomen om met me te spreken, omdat je vertrouwen hebt in mijn raad. Heusch, kind, het is nu wèl geweest. Je moet éven uit alle vijandigheid uit zijn.

- En Tilly dan?

- Tilly is niet vijandig. Bovendien ben ik er ook. En Suus! voor wie je als afgod fungeert...

- Me man zal niet willen, hij reist me na...

Door haar stem klonk nu iets als vervolgingswaanzin! Ik stond op en, de hand op haar schouder leggend, voelde ik mij haar beschermer, met een blijden drang om krachtig te zijn. Een plan was er onmiddellijk. De tram nemend, konden wij tijdig thuis zijn en ik zou dan gaan telefoneeren, zoowel met haar man als met neef Henri.

- Maar Henk, het duurt tijden eerdat je ze hebt.

- Dan vraag ik dringend... Jij betaalt!

Zwak glimlachte zij na mijn gretig lachen. Doch ze kwam van de bank op; ik had overwonnen.

VI.

Al in de tram verzakte mijn moed, voornamelijk onder zelfverwijt. 'k Wist, dat ik huichelde en laf was. Lex had den moed en ik was bang. God, hoe was ik ontsteld in de velden, toen ze sprak van te breken met Oom, daar ik zou bij staan als getuige!... Er huisde in mij een ellendeling, onvatbaar voor ontroering en meelij. 'k Had theatraal haar naam geroepen, toen de leeraren mij de doodstijding brachten. Maar noch haar aangrijpende mededeelingen over de wanhoopsdaad van dien man-vol-liefde, die tot zelfmoord kwam om een vrouw als Aukje; noch de aanschouwing van haar in rouw, hadden mij uit mijn zelfzucht getrokken, op uit mijn laaghartigen angst. De nuchterheid van den bangert, ook nu! Zelf bang, had ik geguicheld met haar; terwijl de vrouw die ik lief dacht te hebben, mij haar vertrouwen gaf, onder zóó'n leed...

Ik zat, in de tram, tegenover haar. Onwillekeurig, maar ook: om de menschen, had ik die veiliger plaats gekozen en niet als een trooster mij naast haar gezet. Telkens zag ik, meewarig, haar aan en in mij huichelde het, was de hardheid....

Was dan die vrees voor haar plan ongegrond? Zat niet, veeleer, ik mij op te winden om den wellust der pijn van het zelfverwijt?... In elk geval werkte het dubbel-ik weer en hoe prachtig-eenvoudig deed Lex! Het leed van den rouw en niets anders dreef haar. Daarnaar deed zij, ongeveinsd.

Toch... wàs er geen reden voor mijn beduchtheid? Haar plan was immers onmogelijk! Hoe met Oom Alex te breken en goed te blijven met Heidelust? Smartelijk drong de gewaarwording door, dat dus de nuchterheid weer gelijk had. Ellendiger pijnde het besef, dat op alles de geldzucht drukt. Zou... ik zag tersluik haar aan, Lex daar nu in het geheel niet aan denken? Lag zij onder den ban van den Dood, bij welken niets, zelfs geld meer telt? Maar ook bij haar zou die invloed vervliegen. En ik, die er zooveel verder van af stond, mocht ik niet rekenen met een belang, al telde dit op het moment niet voor haar? Op Heidelust had ook ik geleerd, aan geld te denken, van geld te spreken. De oprechtheid in dat vervuld-zijn met geld, hoe had zij mij getroffen, ontgoocheld, al toen ik student was en hij nog leefde, naar wien ik opkeek als machtig en deftig! Ik, die mij rijkdom had voorgesteld als de benijdbare mogelijkheid om onverschillig te blijven voor geld. En telkens hoorde ik, al die jaren, deze rijken spreken van geld. Mama verborg de gedachte nooit. Telkens gaf zij geschenken in geld en zelfs de kinderen onder elkander gaven vaak geschenken in geld. Over de erfenis uit Arnhem hoorde ik aan tafel redeneeren; Mama lei uit, van wie het geld kwam en zei: Oom is anders getrouwd dan Papa. Hóe vaak was het fortuin van de Kieboom's besproken, lang vóór en óók na het trouwen van Lex! Geld-hebben wàs voor Mama verdienste, al praatte ze met haat over parvenu's. Fortuin-enstand... kènde zij hoogers? Misschien was oom de eenige, wien zij het geen geld vergaf. Nochtans sprak zij aan tafel uit, dat oom's fortuin het fortuin zijner vrouw was. Oom was in gemeenschap getrouwd; daardoor had hij het

halve vermogen; en, hardheid vele malen herhaald, daardoor alleen erfden Tilly en Lex. Na het weinige van Papa, zou dat part beteekenis hebben. Goede God, mijn eigenliefde had het zóó vaak moeten verduwen, mocht ik dan nu niet overleggen: breken met Oom is mijn kind onterven? Geld - ik had er nóóit naar verlangd, ook deze druk kwam met het vaderschap: mocht ik dan nu niet als vader beducht zijn, dat steun-van-geld aan mijn kind zou ontgaan door onbezonnenheid van haar vader? Zou, trouwens, Lex bij kalmer stemming, vooral indien zij bleef beseffen, dat Kieboom en zij als gescheidenen leefden, geen voldoening vinden bij het vooruitzicht: tot al het fortuin dat mijn kinderen erven, van de grootouders èn van tante Cateau, draagt hun moeder althans iets bij? Hoe wrééd zou het, anders, haar worden verweten: je hadt al niets en gooide nog weg het beetje, dat je hadt kunnen krijgen...

Ik voelde mij opgelucht, moedig weer. Tot zelfverwijt was er dit keer geen reden. De tram was leeg, het laatste stads-eind; ik zette me naast Lex, sprak over Tilly; verzocht Lex, Tilly's liefde te nemen, zooals die in volle oprechtheid was. Ik zag haar zacht-peinzenden blik-van-leed verkoelen tot een van hautaine bevreemding, en wist, dat ik beter niets had gezegd.

Bij het eindje loopen, hoorden we Suus; zij had ons uit de tram zien stappen; haar verrastheid vergemakkelijkte de thuiskomst; en daar het kind Tante sprak van de muziekles, die zij na de koffie zou krijgen, kon ik makkelijk met het denkbeeld komen, dat Tante misschien nog wel even wou helpen. Zoo bleef ik, in de achterkamer, met Tilly, terwijl Suus, vóór, de piano toonde, op Sint Nicolaas-avond gekregen. Gauw gezegd: '*wij* moeten helpen' en, meer dan eens zelfs: 'jij, als zuster'. Nuchter vroeg Til': 'waarom kwam ze naar jou toe? hier heb jij nu toch niets mee te maken'. Het drong naar mijn lippen; 'ze kwam naar *ons*', doch ik hield deze taktloosheid in en zei, praktisch: 'Ze is er nu eenmaal, ze heeft het moeilijk, we moeten haar helpen; dit kan alleen door haar te kalmeeren'. Gerust was ik niet op Tilly's gezindheid.

Na vlug mijn brood te hebben gegeten, ging ik Zeist en Velp opbellen. Beiden dringend; toch duurde het lang. Kie-

boom bleek, gelukkig, naar Utrecht; gemoedelijk sprak ik met nicht Cateau, gebruikte verstandig het woord overspanning; zei: ‘Lex trekt zich aan, dat Willem kòn doen, alsof zij iets anders betreurt dan een vriend’; en gaf de heele schuld aan Aukje, die de gruwelijkheid van een zelfmoord verzon. Nicht erkende: de eigen zuster, niemand kon Lex beter kalmeeren. Zij zou wel, te Zeist, voor het huishouden zorgen; en voor de kinderen; en voor Wim, die z'n vrouwtje dan maar eens moest missen. Het onderhoud heeft drie gulden gekost; ik vond het minstens een tientje waard; en meer nog, toen neef Henri uit bleek, zoodat ik de kamenier herhaalde, wat ik met haar mevrouw had afgesproken.

***

Vreemd, *haar* zijn, nu, in mijn huis.

Het is al laat in den lauwen Mei-nacht; één van mijn vensters bleef hoog open. Zijig ruischt regelmatig de regen in een zachten rhythmus, al-door; 't is als een fluistering van vrede.

Zij ging vroeg te rust, met broom; Tilly heeft aan haar deur geluisterd en geen der keeren meer iets gehoord. Zelve is die opeens heel anders. Haar heeft deze dag vrede gegeven. 'k Ben nu overtuigd, dat zij argwaan had over mijn verhouding tot Lex, althans over mijn gevoelens voor Lex. Ons gesprek van van-middag had nog geen invloed; wel, een rustiger van-avond. Zij heeft ten slotte toegegeven, dat Kieboom's gedraging grievend voor Lex is. Maar ze houdt vol: Lex compromitteert zich, gebruikt termen als ‘zich afgeven met’, daarbij doelende op Tromp. Niets voelt zij, in al wat gebeurd is, als ik. Nochtans heb ik haar kalm gekregen en toonde zij hartelijkheid aan Lex. Ik heb mij weemoedig en... oud gevoeld. Máár beseft: zoo moet het blijven, Lex als zuster hier liefde vindend. Wij drieën... wat kan er ànders groeien, dat niet blijvend-leed is bij flitsen-geluk? 't Is een van die avonden geweest, die de blijdschap schenken der zelfvoldoening. Huiselijkheid, gezelligheid, bleken meer dan ijle begrippen. De arme Lex zat als gekoesterd in de omslotenheid van den eigen-haard. ‘Ego’, met haar, die hem kort-geleden

de troostbrieven van ‘een vrouw’ heeft geschreven; terwijl deze genoot van de *veiligheid* in Ego's huis, tusschen hem en zijn vrouw...

Maar de vreugd aan dat huis gaf *het kind*. O, wat heb ik Suus gezegend. Haar blijdschap was zoo allerliefst, die dartele pret, omdat Tante er was, de rijke, de mooie, bijzondere tante, heel een avond in onze serre, terwijl de regen neerruischte op den tuin. En morgen, morgen zou Tante er nog zijn...

Door welk instinkt zou het kind zijn gedreven, toen ze halsstarrig die handeling deed, die kleine daad van grooten invloed? Er werd over Ee en Tootje gesproken. Suusje vond de goede vleitaal, waar elke moeder recht op heeft. Zij ondervroeg Tante en vroeg dóór, in weerwil van het moe-klinkend antwoord. Details van beider uiterlijk vroeg zij; toen: ‘hebt u geen enkele foto, Tante?’ en nu verrichtte zij de daad, waaraan haar kinderzieltje natuurlijk geen verdere beteekenis gaf, maar voor welke zij niettemin met, weliswaar dartele, koppigheid den gemelijken tegenstand van Tante en een verbod van haar moeder moest tarten. Uit Tante's taschje haalde ze ‘stout’ het sleuteltje van Tante's valies en, naar boven gerend, heeft ze hierin gegrabbeld, totdat ze het dubbele fotografieën-lijstje vond, dat nu vóór Tante werd neergezet. Heel den korten avond dat Tante er was, is het vóór Lex op de rieten serre-tafel gebleven; het stond, doordat de deelen schuin-gezet waren, zooals men een kamerscherm plaatst, en aan een scherm heeft het kleine, groenlederen ding mij doen denken. Een schut, dat *Haar* omveiligde. Het scherm van hare kinderen, door mijn kind tusschen ons in gezet. Suus had den juisten gesprekstoon gevonden. Zóóveel moeder... ijdele moeder... was Lex zelfs nu wel, om niet lang zich te laten bidden. Suusje deed dit, trouwens, charmant. Zij is een geboren moedertje; toonde 't zich immers op Heidelust, toen zij aldoor heen-was om Tootje en Ee. De uiterlijke gelijkenis tusschen Lex' zoon en zijn vader bracht vanzelf het gesprek op dezen. Nu kwam Lex karakteristiek voor den dag, de trotsche, die nooit beklaagd worden wil! Als vergat zij plotseling, bij ons hier in Zutphen te zitten *om* even verlost te zijn van haar man, ging ze goeds van hem vertellen, louter goeds: - hoe lenig hij is,

hoe hij altijd àlle kleeren kan dragen (kleermakers-bloed verloochent zich nooit), hoe kundig hij tennis speelt, hockey en cricket. Ze had er werkelijk bijna plezier in. Wel kneep de lust, Mevrouw Kieboom te vragen, hoever de lenigheid des geestes van dezen, voor geen Engelsche lichaamsinspanning terugdeinzenden man-en-vader, de kans openhoudt, dat het doctoraal... dat laatste, máár noodige examen... noodig voor den Mr.'s-titel, dien grootvader Kieboom sinds jaren begeert; - nog éénmaal zàl worden afgelegd. Maar ik kwam dáármee op het geestes-gebied, dat in het huwelijk-Kieboom braak ligt. Het duiveltje van mijn jaloezie mocht Lex, bij al haar leed, niet plagen. Ik heb mij even geschaamd en verwenscht, en boete betaald door trouw te helpen bij haar heldhaftig, haast roekeloos pogen, om ons en zichzelve wijs te maken, dat zij altijd nog dol-verliefd is op hem.

- Ben je het werkelijk eenmaal geweest? - Zoo vroeg mijn gedachte, terwijl ik haar aanzag. Zekerheid had ik nooit, heb ik nog niet. Dat ze 't heeft willen zijn, lijdt geen twijfel. Ze wenschte het al op het Congres, althans bij den tuf-rit, den morgen erna. Kieboom had uiterlijk veel, dat bekoorde. Waarom zouden mannen aldoor en vrouwen nooit zwichten voor zulke bekoring? Hij is nu nog een mooie vent en zelfs weet hij nog te charmeeren, al vindt hij dìt bij Lex niet meer noodig. Ook behield hij van zijn goedhartigheid, hoewel hij de slaafschheid van Sonsbeek verleerde. Lex heeft hem *willen* liefhebben, toen; het is geen waan geweest, maar een wil. Tromp, niet; Wessels, niet; wie dan wel? 't Was met een Van Oyen slechter gegaan! Hoe schreef zij mij? ‘Velen lijden in stilte.’ Ook van-avond heeft zij willen lijden in stilte, en mitsdien Kieboom geestkrachtig geprezen.

Zij is te onafhankelijk om ooit, ook maar even, gehinderd te worden door wat andere menschen zonderling vinden aan een vader, die nog student is. Integendeel ware zij iemand geweest om aan een jong-student zich te geven, zoo gretig als aan Tromp, toen zij kind was. De *amours* der *quartier-latin*-studenten met de Parijsche modistetjes hebben iets, dat Lex moet bekoren. 't Is de niet-ingehouden hartstocht der lente. Had zij deze passie gevonden, zij was

Heidelust graag ontvlucht voor twee kamertjes buiten de Tolsteegpoort, waar bemind zou zijn èn gewerkt. In alles hiervan het tegendeel is haar huwelijk met den rijken Kieboom, die niet meer jong is en nog niet werkt. Die twee keer straalde voor 't kandidaats; het doktoraal met mannenmoed uitstelt; en onder studenten zich blijft bewegen, ook, nadat bij zijn allerlaatste lustrum jongens van elders den forschen man - het breede lijf in rok met brééd wit van plastron - hebben aangezien voor professor. Een uit zijn club is nu zijn hoogleeraar, anderen hebben al deftige baantjes, officieren met wie hij verkeert, klimmen naar het sterrengewemel - en hij volhardt in zijn goedig getreuzel, zonder te suffen, maar ook zonder veerkracht. Lex heeft hem deze niet weten te geven. Zou haar liefde het hebben beproefd? 'k Vrees, dat haar hooghartigheid dit belette. Zij, met haar vluggen geest, heeft gedacht, dat, wanneer hij maar wilde, hij gauw zou klaarzijn. Hierom hield zij hem uit die zuivelfabriek, door nicht Cateau als welkome wijkplaats ontdekt. Háár verloofde zou ‘even afstudeeren’. Hij deed al gauw kandidaats, maar zakte. Zij trouwden en hij zakte weer. En toen kon het ook haar niets meer schelen en iedereen laat het onverschillig: het door-studeeren is enkel de cijns, dien Willem verschuldigd blijft aan zijn vader. Stierf deze, het student-zijn was uit. Als ooit hun bankier een wissel zal sturen aan Mr. Kieboom van Rodenrijs, moet vader Kieboom blijven leven. 't Bestaan van zijn zoon verandert er niets door: die is en blijft rentenier te Zeist, up to date in al wat met sport verband houdt en verder een eigenlijk goedige kerel, overstuur geraakt in den omgang met Lex. Zijns vaders rijkdom kan hij wel aan; maar voor de weelde van een vrouw als de zijne, zou hij sterkere beenen behoeven.

Zij ‘lijdt in stilte’... nu en dan. Haar geestkracht duldt haar lijden niet. Zoo máákt zij bewust en opzettelijk een lappendeken van haar bestaan. Onze correspondentie, een stukje; het pretmaken en geflirt, een stuk; en lievelings-lap, natuurlijk, haar kinders. Bij deze twee voelt zij Kieboom als één; dapper tracht zij, to make the best of it.

Zoo was 't ook in haar vertellen van-avond. Zij bedoelde te zeggen: ik heb het zoo kwaad niet. Aan mij, aan ons - en aan zichzelf. Haar spreken was mij, als hoorde 'k haar

denken. Denken, met vóór zich de kind'ren tot scherm. Tot scherm - niet tegen mij, natuurlijk! maar tegen den duivel der onvoldaanheid.

't Meest trof mij haar verhaal van het kistje. Willem is een knutselaar. 'k Herinner me, hoe hij op Sonsbeek pochte: ingenieur had ik moeten worden, dat is een vak, waar ik lust in had. Waarop de goeie Tromp nog iets vroeg van: of het vak lust zou hebben in hem. Knutselen doet hij nog altijd. Geen motor is onder zijn handen veilig; hij ontdekt een defect en, blijkt dit dwaasheid, toch weet hij nog wel een verbetering. Eén der auto's van zijn vader heeft hij reddeloos verknoeid. Maar het hartstochtelijkst knutselt hij 's winters. Dan lijkt hij een artiest in dat vak en is soms een week lang zoo huiselijk als de mannen der slöjd in ondergesneeuwde dorpen van 't noorden. - De werkmansziel, die in hem herleeft? - ‘Zelfs naar zijn wetboeken kijkt hij niet om, dan,’ zei Lex en deed Tilly en Suzeke lachen. Het was haar eenige hatelijkheidje. Allerliefst vertelde zij, als van iets belangrijks, heel bijzonders, van een voor haar gemaakte cassette, uit ik weet niet hoevele soorten hout, alles duur en zeldzaam hout, en met een geheimen, dubbelen bodem, die door een geheim slot moet worden geopend.

- Hoe kon Oom dat? vroeg Suus vol eerbied.

't Familielid werd een nieuw wezen voor Suus en ik zag Lex aan, dat die triomfeerde.

- Wat berg je, vroeg ik, in de cassette? Is 't voor juweelen?

- O nee, hij is grooter. Nee, hij is voor brieven, papieren...

Onze oogen ontmoetten elkaar; kalm was haar blik en bleef ook de mijne.

VII.

Het leek gelukt, haar rust te geven. Zij had een brief naar Zeist geschreven, weliswaar aan nicht Cateau; en was bezig aan een voor neef Henri, toen ik om elf uur van het gym' kwam. Tilly hielp de meid in de keuken. Had ik beter gedaan, stil naar boven te gaan?

Het is mij vreemd, na wat ik vannacht heb geschreven; na wat zij zachts gezegd en verteld had.

Wanneer is zij waar geweest?

Of leeft zij geheel op haar stemmingen; was gisteren waar, wat heden onwaar is?

Zij zat in de serre; de gangdeur der huiskamer stond open en uit den tuin kwam gerucht van de keuken, geklek van borden en stemmeklanken, weliswaar was hieronder niets verstaanbaars. Nochtans bleef ons gesprek onvrij; het ging haastig en soms met gedempte stem. Doch duidelijk was 't - als het zwart van den nacht.

Waarom, waarop, hoe trouwen de menschen? Doen ze verblind de belangrijkste daad, die over hun lot beslist tot den dood? De korhaan handelt met meer beleid. Doorleeft hij het opperste liefdesverlangen, hij hoort niets, ziet niets, loochent gevaar; nooit nadert een jager hem, nooit geeft hij schot, dan nu, dan terwijl hij de liefde verbeidt en sterft voor haar, zoo de jage hem ziet. Dus, blind voor onheil - maar niet in de liefde. De korhaan, hij, weet wat hij wil; en 't korhaan-wijfje wil, wat zij weet. Hoe blijken veel menschen minder verstandig?

't Was alles zwart, wat Lex openbaarde, in dat droefdriftige, haastig gesprek, gedempt gevoerd als geheim tusschen ons, hoewel er niet was tusschen ons een geheim.

Háár huwelijk en dat van Tromp - over beide is schielijk gesproken, gefluisterd in warrende halve zinnen, met misverstaan en ijlings herstellen. 't Was, of zij één waren, één brok vergissing; of Tromp dan tòch... en of zèlfs Lex..., maar of dit geen van beiden geweten, althans zij het eerst nu beseft heeft.

Ik geloof, dat zij, in haar leed, zich wat inbeeldt; ik ben overtuigd, dat als Tromp had gesmeekt, toen te Arnhem: word nog mijn vrouw; zij zou hebben geweten: te laat. Zijn gaan tot Aukje mocht haar verdrieten; de hondetrouw, al heette die vriendschap, was vleiend voor ‘Carmen’, moest ‘Lex’ ontroeren; doch haar hart zou wel hebben afstand gedaan, zoo er in zijn toekomst een lichtpunt geweest was. Instinktief heeft zij leed voorzien; en nu kan zij spreken, of alles haar schuld is; of haar trouweloosheid hem heeft gedood!

Ik heb herinnerd aan wat zij nog gisteren zei, in het boschje achter De Kap: nee, Henk, ik had hem niet meer lief. - ‘Meen je, zoo vroeg ik nu, dat je het recht hadt, een man als Tromp dan toch te trouwen?’

Al te taktloos zou het geweest zijn, daaraan toe te voegen: dus heeft Willem gelijk en mag hij wel jaloersch zich toonen... Erger, ook, dan onvoorzichtig. Want, nog eens, Lex maakt zich wat wijs. *Dit* was *het zwarte* in wat ze zei: de volslagen onvastheid in al haar gevoelens. De kinderen bestonden niet meer. Radeloosheid over Tromp's wanhoopsdaad vernielde de liefde voor haar gezin. Het zwalpte dooreen, berouw en droefheid; zij meende te zien, wat had kunnen wezen, hoewel het nooit zou zijn geworden; zij waande zich aan Tromp gebonden, omdat zij als kind met hem heeft gedweept en sedert zijn afgod zich wist gebleven; zij vergat, wat *de andere-in-haar* verlangt; haar teleurgesteld-zijn bij wat zij bezit, gaf nu aantrekkelijkheid aan een leven, waarvoor ‘Carmen’-van-Heidelust nooit had gedeugd...

Ik zag het aan, ontleedde, en wist weer, dat ook zij gecompliceerd is; niet ‘eenvoudig’ als gisteren leek; maar zoo, dat zij mijn zuster zijn kon.

***

Eindelijk een overheerschend gevoel.

Ach, had zij mij eerder doen lezen!

Haar naberouw belette het haar. Zij schroomde het stuk weer in handen te nemen, hoewel het haar eigen handschrift is; hoewel ze in de overspanning te 's-Gravenhage, met ferme hand heeft overgeschreven, wat die-sterven-ging aan zijn vrienden verklaarde.

Nu kwam zij er plotseling mee in mijn kamer; zwijgend legde zij het neer en trad terug, dat ik als alleen was. Ik las:

‘Ik richt mij tot jou, Van Wageningen. Jij zult dit anderen doen lezen: slechts hun, die iets om mij hebben gegeven; *tenzij* onze daad moest worden veroordeeld, *zoo*, dat ik mij *verdedigen* moet. Jou vriende-geest zal hierin beslissen.

Géén verder-brenging, tenzij *dringend* noodig, voor Aukje's naam of voor den mijnen.

Ik zou willen heengaan in alle stilte, gelijk ik immers heb trachten te leven. Naar mijn stellige meening, is dit ons recht. Jij zult, ter handhaving, doen, wat je kunt. Moesten couranten den dood vermelden en zelfs, hoe deze heeft plaats gevonden, belet dan onjuiste voorstellingen; doch doe dit zoo sober mogelijk.

Een pessimist ben ik altijd geweest. Misschien heb ik te veel van het leven geëischt. Zeker gevoel ik te veel voor de menschen. Mijn actief gevoel is medelijden en hierin werkt reeds de negatie.

Eéns heb ik gereikt naar het positieve. Zij, die vermocht mij den moed te geven, waardoor ik het leven nam met zijn hardheid, waardoor ik in staat geraakte tot hard-zijn, tot blij-moedig vechten voor eigen-geluk; weet, dat ik haar tot mijn dood heb gezegend voor deze vleug van levensliefde; dat in háár ik de poëzie mocht ontmoeten, in háár de liefelijkheid omhelzen; dat zij mij dééd zeggen: het leven is schoon.

Zonder haar, uit mij zelf, sprak ik nooit zoo.

Had ik het recht, haar als vóór mij te plaatsen, om anders dan ik ben te schijnen?

Het lot heeft, met zijn beslissing, geantwoord; doch dankbaar ben ik haar blijven gedenken, gelijk de reiziger in de woestijn tot vreugde herleeft, zoo het beeld der oaze hem als een fata morgana verschijnt.

Dorstende, wist ik mij één met velen; leefde ik mee aan aller wreed-leven; en wist mij anders toch dan de meesten, doordat ik de wreedheid gestadig zag. Ik dankte hieraan het medelijden, dat, geenszins aan de liefde gelijk, nochtans in alle lijden tot kracht is, den troost gevend, dat men een troost kan zijn.

Dit verwarmend gevoel ben ik kwijt. Nooit heb ik gemeend, onmisbaar te zijn; integendeel, sedert mijn jonkheid begrepen, dat, waar ik zit, een ander geen plaats vindt. Mijn heengaan van het gymnazium is de redding geweest voor een jong kollega; toen ik mijn stoel op de nachtkrant verliet, heb jij verheugd er plaats genomen; en wie zou er niet met de schouders trekken, zoo ik spreken dorst van mijn,

toch ernstig, tooneelwerk? Wel dacht ik mijn gevoel wat waard; dat mededoogen, dat mij beheerschte. Heeft zelfbehouds-zucht het als masker gebruikt? Waardeloos, niet meer dan mom, ligt het bij mij.

Wie het leven niet liefheeft, moest niet mogen zijn. Het leven gelijkt hierin op de vrouw: wie een vrouw niet liefheeft, hergeef' haar de vrijheid. Zij, de vrouwen... of... bijna allen; althans juist de eenvoudigste vrouwen lossen het raadsel des levens op, zoo makkelijk, of er niets wonderlijks aan was. Dat is de eeuwige verblinding, het wonder en raadsel der schoone blindheid tot het volle, fyziek-volle leven.

Doen de denkers maar niet het best, eeuw-na-eeuw er toe mede te werken, dat elk geslacht wéér blijft in de blindheid?

Wie dit niet vermogen, leven verdoemd.

Zij kunnen streven naar een nirwana, waarin men zich ontscheurt aan het ik; doch ook door niet meer zichzelf te wezen, ontkomen zij niet aan het raadsel van 't zijn; de wrange vraag, wat al-wreedheid beteekent.

Moeten, nu, zij, die niet meer hopen, telkens komen vóór het gevaar, dat hun verbittering, zelfs verzwegen, den speurzin trekt van medemenschen, dezer lijdensbewustzijn versterkt of wekt?

Zoo het mededoogen gebiedt te zwijgen; niet noodzaakt het tot leven diègenen, die, door band noch van plicht noch van liefde gebonden, in het bestaande sublieme vergissing, in eigen leven louter leed zien.

Rijswijk, 24 Mei.

GIJSBERT TROMP'.

Ontsteld en ontroerd zat ik roerloos te staren, toen ik, een snik hoorend, wist, dat was Lex.

Ik voer op - zij zat in mijn leunstoel bij 't venster.

Daar ben ik naast haar neergeknield. Daar heeft zij lang geweend aan mijn schouder. Ik heb, met haar zakdoek, door tranen vochtig, de oogleden, streelende, gebet. Haar rechterhand hield ik zacht omvat. Ik heb gefluisterd - hoe lang? En wat?

Over het levensgevoel van Tromp. Dat zij hem toch nooit het geluk had' gegeven, zoomin als hij dit vermocht aan Aukje. Wàs ik waar en in alles rechtvaardig? Heeft niet Aukje Tromp vervormd? Zij heeft hem den troost van de

deernis ontroofd. Maar niet leerde zij hem de droefheid. Die was in *Kaïn* en ander tooneelwerk, geschreven vóórdat hij Aukje kende - de stukken, waar zij juist op af is gekomen. Hij schrijft hier: ‘nooit sprak ik zoo uit mijzelf’: nooit vond ik het leven schoon uit mijzelf. De zin deed Lex overvloediger weenen, daar Tromp, met haar, toch het leven lief kreeg. Bèn ik waar geweest en rechtvaardig? Ik weet nu: ik heb voor mijzelf gesproken, en vàn mijzelf; ook - tot mijzelf.

't Was eergisteren. Lex is weer weg. Ik kan mijn gedachten nu ordenen. Ach, alles draait immers om dit ééne: *de waarschuwing, die ik kreeg van Tromp!*

Was ik in die kamer te Rijswijk gekomen, had ik hem daar op-eens aanschouwd met het, in stervensgeweld verwrongen gelaat, met puilend loensch-oog of schuim op den mond; en had van dat bed Aukje Zaadstra gesproken, of haar geest, in den dood nog het leven hatend, om mij te nooden: - ‘Zwakkeling, kom; jij, die, als wij, het leven een last vindt; daar staat wijn, drink en lig neer’; de ontsteltenis zou niet met vaster geweld geheel mijn wezen hebben doorschokt dan zij nu het diepst mijner ziel heeft verbijsterd, nu ik dat testament van Tromp, als bij teugen in mij heb opgenomen, telkens meer, telkens weer, telkens meer vindend en ondervindend.

Lex weet het en beseft nu de macht, die de Zelfmoord oefent op sommige zielen. Er is een ‘zelfkant der samenleving’ van ànder gevaar dan die der bohème! Men kan er een held zijn en vergaan. Tromp leek er een held, in zijn duurzame liefde. Was zijn rede te Arnhem niet ook heroïek? Aan hem was alles ‘primaire functie’ - ook zijn ernst met de zestien-jarige Lex. In zijn blijvend-gevoel scheen hij mooi-‘secundair’. Doch gistte niet onder zijn lieve berusting de drijvende wanhoop van blijvend verlangen en dreef niet in alles die *overmaat* voort, waarmee alleen hij het leven aanvaardde? ‘Misschien heb ik te veel van het leven geëischt.’ Zoo doet de mensch der primaire functie! En uit onvoldaanheid vergoodt hij de menschen - tenzij hij, als ik vaak, zichzelven vergoodt. Een hoeveel beter mensch was Tromp! Hij kon zich verloochenen, gretig

zich geven - slechts elschte hij het exces ook hierin. Bij die behoefte vond hij Aukje - het wàs een vondst; volkomen bezat zij, wat het dringen-naar-overmaat in hem verlangde; - zijn doodvonnis lag in haar woning gereed.

'Zij, de vrouwen... of... bijna allen, lossen het raadsel des levens op.' Hij vond een der enkelen van dit 'bijna', die, vrouw, nu zìj het leven háátte, met eenzelfde gemak het raadsel loste, ook, 'of niets wonderlijks er aan was'.

In moed was ook zij 'duizend mannen te erg'; zonder weifelen heeft zij hen beiden geofferd aan den hartstocht van haar wanhopigen haat.

Opdat Lex niet telkens zich zou verwijten, dat zij Tromp naar het leven had kunnen drijven, zooals Aukje hem dreef naar den dood; heb ik dezen invloed meer weggedoezeld dan hij in mijn verbeelding staat. Gemakkelijker viel mij dit, nu in mijn ontroering het zelfverwijt drong om mijn onvoldaan-zijn voor haar te ontleden en mij te toonen: zwak ook daarin, zonder den hartstocht'lijken wil onzer dooden. - Liever zwak dan grof, zei Lex. - Uit al wat zij sprak, bespeurde ik haar erkentelijkheid voor mijn oordeel over Tromp. Ik beloofde haar, naar Leiden te schrijven met het verzoek, of ik Tromp mocht behandelen in de *Levensberichten* van 'Letterkunde'. Zij begreep mij niet terstond; en vertellende, wat die opstellen zijn, herinnerde ik mij haar ergernis, toen ik, jaren geleden, op de kandidatenlijst der Maatschappij gestaan had en niet gekozen was. Zij glimlachte even, wist niet meer.

- Ben je nu lid en was Tromp het ook? Ik vertelde van onze kleine 'campagne' voor zijn verkiezing, het jaar na Arnhem.

Terwijl we praatten over den doode, en zij kalmer leek geworden, had ik mij opgericht uit de geknielde houding en een stoel bij den haren geschoven. Even moest ik eraan denken, dat Tilly had kunnen binnenkomen en de meid der onsterfelijke juffrouw Leibrugge nooit ophoudt bij ons in te gluren. Doch meteen voelde ik deze kleine gevaren als zonder de minste beteekenis. Is 't niet de ramp in mijn bestaan, dat elke nietigheid mij van streek brengt? O, als ik mijn lafheid kon overwinnen. 'Liever zwak dan grof.' Liefst het een noch het ander...

Wordt mijn toon niet ongevoelig? De deernis met Tromp vermindert niet, nu, wat hij deed, mij brengt tot bezinning en ik sta als teruggedeinsd van het graf.

_

Tot kalmte gebracht, is Lex vertrokken. Zij treurt over een vriend, en telkens wanneer haar ongetoomde gedachten terugvlieden naar de kamer te Rijswijk, knaagt een wroeging, die haar rede te zwak nog bestrijdt. Doch tevens is zij overtuigd van haar plicht om Kieboom's gevoel van eigenwaarde te sparen. Haar schrik over den zelfmoord, haar spijt over het afbreken van de betrekkingen met Tromp hadden even sterk kunnen zijn, zonder den minsten invloed te hebben op de verhouding tot haar man, als het geluk hen nog verbond. Doch bij de ontsteltenis over den zelfmoord, heb ik, geheel daarvan afgescheiden, verbijsterd mij rekenschap gegeven van de grauwe leegheid, waar Lex in leeft. Géén stellig gevoel bindt haar meer aan Kieboom - hij is de vader van Ee en Tootje en de eigenaar van het huis, waar zij woont. Toen in die, natuurlijk wederzijdsche onbevredigdheid, de tijding viel van het tragisch gebeuren te Rijswijk, kon haar man de ontzetting van Lex niet anders beschouwen dan als een uiting van nooit-overwonnen liefde. Nu Kieboom haar onverschillig is, moet zij een droefheid en deernis verbergen, welke hij zeker eerbiedigen, waarin zijn liefde deelen zou, indien zij hem nog geluk wist te geven.

Ik heb dit voorzichtig met haar besproken, als een broeder die waakt over haar belang. Door de moederliefde geholpen, heeft zij makkelijk begrepen. Minder grif heeft zij mijn raad aanvaard om niet met oom Alex te breken. Ook hier heeft haar toorn een dieperen grond dan billijke ergernis over onkieschheid, welke hem stof voor een preek deed vinden in het drama van háár ouden vriend. De hartstocht harer woede is de nawerking van onmachtig verzet tegen Oom's invloed op heel haar leven. Een onafhankelijk, grillig en ingewikkeld karakter als van Lex zou ook aan de teederste moeder en den trouwhartigsten vader moeielijk te leiden blijken. Doch ouderliefde zou hebben begrepen, of althans vermoed, gevreesd, hoeveel hier viel te ontwikkelen en wat

er al kon verloren gaan. Ook een moeder die Lex niet begreep, een vader, wiens aard den haren duchtte, zou hebben getracht met haar mee te leven. Op Heidelust was voor Lex louter dorheid, als in den bodem van de streek. Genadebrood kreeg zij, liefde nooit en niemands belang ging naast het hare; niemand verlangde, wat zij begeerde; niemand vermoedde, *hoe* zij begeerde. In den geestelijken hartstocht harer zestien jaren werd slechts het schandaal gezien en voor Heidelust's horizont is er niets buiten het wereldsch conventioneele. Hoe zou Mama hebben vermoed, dat een Van Oyen Lex niet gelukkig kon maken, daar zij hem graag had aanvaard voor Sanny! Doch Mama uit zichzelve miste de kracht om zich tegen Lex te verzetten. Het remmen en dwarsboomen kwam van Oom. Deze hoon aan Tromp in een preek over zelfmoord was nu de trap aan den dooden ezel, maar voor Lex veel erger nog. Indien zij niets meer om Tromp had gegeven, zou bij dit doen het verleden herleefd zijn: - beider teleurstelling, beider angsten, beider onmacht na de straf, door Oom's invloed neergekomen op Tromp; en dan de matelooze weemoed over die poëzie harer lente, de poëzie-voor-het-leven van Tromp, voor haar dat verschiet van rijk geestelijk-leven, alles stuk-getrapt, vernietigd, door het venijnig bedrijf van den voogd.

VIII.

Als de goden mij, die mijn vader nauwelijks gekend en moeder zoo vroeg verloren heb; die broers had noch zuster, noch naaste familie en toen mij verbond aan dien verren neef, wiens dochter later mijn vrouw zou worden; over het vele gemis willen troosten, door mij het hachelijke te toonen, dat in verwantschap verscholen kan liggen, dan is de les, hoewel hard, doeltreffend.

Ik had niet zoo knap tegen Lex gepreekt, als ik zoo onnoozel zijn kon, nu voor Oom uit mijn tent te komen; maar prettig zou 't zijn, hem ééns toe te grijnzen: - Domineetje, je bent toch een schoft.

Ach, ons land is zoo klein en het toeval behendig! Want listig deed het ‘stomme lot’, door Oom Alex naar Leiden te

sturen, twee dagen na mijn brief over Tromp. Had men dien voor hem geheim moeten houden? Wat zal ik den sekretaris, of welk bestuurslid hij heeft gesproken - de ganf is zoo leep, het mij niet te verklappen -, met goed fatsoen een verwijt er van maken, aan mijn hooggeschatten en in alles steeds zóóveel belang stellenden oom Ds. Doelaker te hebben gezegd: 'O, we kregen juist een brief van uw neef Lampe, die zich bereid verklaarde, voor de *Levensberichten* de nekrologie van Tromp te schrijven.' - 'Geheim'? nu ja, doch met niets verborgens. Wat Oom heeft geantwoord, schrijft ie me niet. Wellicht heeft ie dáár geen bezwaren gemaakt. Misschien ook wel... het doet niets ter zake.

De zaak is, dat hij schreef aan mij:

'Waarde Lampe! Gisteren voor den herdruk van mijn boek over Staring te Leiden zijnde, waar ik wist in de schatten der 'Maatschappij' nog enkele brieven te zullen vinden, welke ik wenschte in te lasschen; vernam ik toevallig, dat gij u ongenood hebt bereid verklaard, tot de Levensberichten van 'Letterkunde' een opstel bij te dragen over Dr. Gijsbert Tromp.

Sta mij toe, u dit plan te ontraden. Naar ik meen, waart Gij met Tromp niet bevriend. Zelfs is het misschien u onbekend, dat deze Godloochenaar, die pessimist was, met de vrouw, wier woning hij ongehuwd deelde, tot de wanhoopsdaad van den zelfmoord geraakte. Verneemt Gij dit van mij voor het eerst - en ik waarborg de juistheid der mededeeling - dan volstaat wellicht mijne inlichting, om u van uw voornemen af te brengen.

Ware dit niet zoo, waarde Lampe, aanvaard van mij, als oudere, als aanverwant en ook, al staat Gij buiten de kerk, als Evangelie-dienaar, den welgemeenden, ernstigen raad: laat af van een arbeid, waarmede Gij geenerlei eer kunt inleggen en welke in ons christenland niet anders dan aanstoot geven zal aan allen die, met mij, in het lot van Tromp de straf zien op de hoovaardigheid der God-loochening en op het, den geest verzakende, Materialisme.

Wees, met uwe lieve vrouw, gegroet door

t.t. A. DOELAKER

Lexje, wij mogen niet driftig worden. Pas heb ik als Brugman gepreekt tegen jou, dat je je sterke, groote ziel in lijdzaamheid bezitten en *dit* nòg dulden zoudt van *hem*. Wat is, na die preek, zoo'n briefje, hè? Het heeft er alleen de geniepigheid bij. Zoo min als de schrijver beteekent het iets. Daarom, lief, verstandig Lexje, zul jij nu er ook niets van vernemen en schrijf ik er enkel van in dit dagboek, dat je misschien nóóit krijgt te lezen... hoewel de hoop was... ja: was... van wel.

Mij ontgaat dus ook je bewondering, Zusje, voor de kalmte en zelfbeheersching, waarmee ik den kerel geantwoord heb... weliswaar na - in dees' duren tijd - vier velletjes postpapier, inkt en iets van mijn gezondheid te hebben vermorst aan drie epistels van rauweren klank.

'Weleerw. Zeergel. Heer en Waarde Oom. Voor de Maatschappij der Ned. Letterkunde zal ik beproeven, als letterkundige een gestorven letterkundige te kenschetsen, die over onze letteren opstellen van waarde en voor onze letteren tooneelstukken geschreven heeft, welke, voor het voetlicht geschikt noch geschreven, als kunstwerken slechts gedeeltelijk geslaagd, nochtans stellige waarde hebben als de oprechte ernstige uitingen van een zoeker en strijder, in wiens edele ziel de heldhaftigheid en de innigste teederheid woonden, doch ook de wanhoop van dien twijfel, die de geëindigde eeuw als een dogma beheerscht heeft. Al bleek hij niet een dichter als Byron, ook Tromp heeft een *Caïn* nagelaten, waar de smart uit klinkt van het 'I sought not to be born.' Of het nu, bij de ontleding dezer werkenvan-pessimisme, noodig of gepast zal blijken, te vermelden, hoe de schrijver den dood heeft gevonden? Ik betwijfel het. En overigens heb ik, als nekroloog, met dat sterven mij niet bezig te houden.

Met beleefden groet,
Uw dw. en neef ...'

***

De goden, hierboven gedankt met rezerve, hebben het werkelijk goed met mij voor! Mijn '*Zonnige Herfst*' is

blijven liggen bij mijn ontsteltenis over 't gebeurde te Rijswijk. Liever dan nu dat verhaal te hervatten, terwijl ik er niet in de stemming voor ben, ondernam ik wat nieuws... en het stimulans, om *terstond* het stuk over Tromp te schrijven, kreeg ik ongevraagd van mijn ‘waarden oom’, die zich niet heeft ver-waàrdigd tot iets als repliek. Doch nu heeft Lex gezorgd voor de rest! Het plan is waarlijk charmant bedacht en uitgelegd in een brief aan... Tilly, die consciëntieus er haar zegen op gaf.

Vooral ben ik blij over Kieboom's gedrag. Hij heeft ‘begrepen, dat er wat goed te maken was aan Van Wageningen’, en hierom de invitatie goedgekeurd tot een bezoek aan Zeist, op een heelen of halven Zondag, al naar het den nacht-journalist zal schikken.

Heusch bereid, mij te woord te staan over zijn vriend, had Van Wageningen voorgesteld, dat ik bij hem in Den Haag zou komen. Familie heeft, behalve op Tromp's boekerij, beslag gelegd op diens papieren. Van Wageningen gelooft echter niet, dat daar ongepubliceerde voltooide-werken of andere stukken, voor mij van nut, bij te vinden zouden zijn. Zelf heeft hij twee of drie lange brieven, uit den tijd, toen Tromp met Aukje te Jena was. Die zal hij meebrengen naar Zeist en ‘als drie verdedigers van den doode’, zullen wij, gelijk Lex schrijft, in haar huis of in het Zeister Bosch overleggen.

***

‘Kom Zaterdag, maak je Maandagochtend vrij en blijf twee nachten (of langer!)’ had de gastheer op een briefkaart geschreven. Blijkbaar is hij tevreden over den toestand, waarin zijn vrouw is teruggekeerd. Ach, hij houdt nog wel van Lex - zij het op een eigen manier.

Hij heeft mij opgewacht aan het station te Utrecht: allervriendelijkst, máár met zijn motorfiets. Voortgeslierd in de nauwe side-car langs de fortgrachten buiten de stad, deed ik plotseling mee aan een doodsren, als de vorige week, tot verkwikking van Suus, te Zutphen aanschouwd in den bioskoop.

Lex wachtte achter het huis op het grasveld, onder den

beuk. De mollige schaduw lag er omfonkeld door groote kartelbrokken zon, evenals op den hoogen huisgevel van witte blendsteen, waartegen het loover malsch spiegelde en waarover de marquises - net reusachtige zuigelingsmutsen - vóór vele vensters uitgezet, grillige vlekken donkering legden, terwijl in zonnige gedeelten het parelend paars van de clematis door verblindenden steenglans werd overschitterd.

Voor de tweede maal logeer ik bij Lex. 'k Heb er ook nog eens, met Tilly, gegeten, terwijl we twee dagen op Heidelust waren, toen Suusje daar een maand mocht blijven. Hier is waarlijk de weelde verfijning. Het huis is prachtig; ook Kieboom heeft smaak; bij de mode-manie voor antikiteiten, aan zijn dubbelen-naam-met-fortuin verschuldigd, heeft hij plezier in mooie meubels en wat daar thans bij hoort, tapijtjes en lappen; ook zou hij veel geld aan prenten besteden, als vader Kieboom nóg meer stuurde. Nu heeft tante Cateau pas, ‘voor het logeeren’ (het passen op zijn huis en de kinders!) twee dure Japansche platen betaald.

Al dadelijk onder den boom in den tuin wist ik de verfijning om mij. Kieboom was naar binnen gegaan; naar ik later bemerkte, om zich te verkleeden. Meer nog dan in de japon van Lex, trof me het weelderig-luchtige in de pakjes van haar tweetal, ook dat van Eetie. Doch bovendien was die luchtige luxe, en als iets dat geheel van zelf sprak, in al het mij omringende. Lex had ‘niets dan een kopje thee.’ Doch bij de thee kwam een schaal met toast en een zilveren mandje bon-bons. Ook bracht de meid een schaal gebakjes, heel kleine gebakjes in geribde papieren hoesjes, veel- en zacht-kleurige lekkernijtjes, geglaceerd en met vruchtjes erop, van een gecompliceerd vetten en zachten smaak, slagroom en chocola en likeur. Vroolijk zag Lex toe, hoe ik smulde; en natuurlijkerwijze ontging haar niet, dat ik even verlegen zat met het papiertje.

Naast Ee, die de beentjes bevallig vadsig gestrekt hield, zat Lex, in het alles doezelend lommer, op de, met teer-rose kussens belegde, bank van glanzige witte spijlen. Al het tuin-meubilair is van wit-gelakt hout, klaar in de klaarheid van gras en loof. Slechts stond op een zonnige graspunt, verlaten, een kleine rietbank, met parasol, als een monsterklaproos erboven. Waar een jonge plataan, links, schaduwing

strooide, drenkte een draaiende sproeier het gras: zilverig flitsten de slangetjes water. Op de tafel met witte pooten, vóór Lex, lag een geborduurd wit linnen kleed; ook op het theeblad nog een wit kleedje, dat de schenkster, met bijna onmerkbare aandacht, behendig wist onbevlekt te houden. Zelfs de theehoes was wit geborduurd; rose zijde glansde erdoor.

Lex heeft en houdt den boel in orde en het was een genot alles op te nemen, terwijl we lui-gezellig praatten en de moeder haar kinderen babbelen liet. Tootje zat naast me in een der lage witte leunstoelen met zware rose-kleurige kussens; zij had den bruinen taks naast zich op 't gras; gedwee liet hij zich de ooren oprollen. Plotseling ontvluchtte het dier en draafde schommelend zijn baas tegemoet, die, straks aan het station in het grijs, nu in iets donkerder grijs verscheen. Verlokkend-dun was de stof van zijn pak en toch omsloot het hem vast als gegoten. Hoe frisch en jong zag hij er uit! Ee kreeg een klapje om de ongepaste houding en moest plaats maken voor zijn vader. En toen nu de jongen, plat op het gras, het hoofd tegen den kop van Brak gelegd had, zat ik bij een familiegroep van hedendaagsche wereldscheweelde, aan welker geluk niets scheen te ontbreken.

Eerst nu, en toevallig nog, merkte ik op, hoe bestoven de motortocht mij gemaakt had. In den trein had ik mij nog afgeborsteld. 't Was mijn beste pak, zwart jacquet en vest; mijn daagsche had ik maar thuis gelaten. Van verkleeden was dus geen sprake voor mij, maar dat ik daar zóó was blijven zitten! Een grap was het eenige, dat kon redden; dus vroeg ik aan Lex, of de kinderen oom Alex wel eens hadden gezien na een zomerreis. - Hoe dan? vroeg Lex. - Omdat zij oom's evenbeeld vóór zich hebben. - O, zei Lex, glimlachend uit beleefdheid. Haar man keek naar Brak; strak bleef zijn gezicht; misschien doordat hij slecht begreep; of wilde hij niet, met een lach, kritizeeren? Zonder lach had hij dit vast al gedaan! Was hij daarvoor geen kleermakerskind? Ik drong deze nijdige opwelling weg. Hij toonde zich waarlijk een gentleman. Kalm, haast koel, toch beminnelijk.

Toen Lex mij dingen vroeg over Suusje, vertelde ik van een grappigen kiek, pas door een veertienjarig adorateur gemaakt en ook den vader aangeboden. Ik had de foto in

mijn valies; dit bleek nog niet naar boven gebracht; bij het openen in het jassenvertrekje vond ik de dikke plak Lindtchocola en 't mandje gekonfijte vruchten, 's morgens in Zutphen's besten winkel voor de kinderen hier gekocht. - Zouden zij daar iets om geven? Ik dacht aan al het lekkers op de theetafel; toch nam ik de geschenkjes maar mee; en hoe goed Lex haar tweetal heeft gedresseerd, bleek uit het gemak, waarmee onmiddellijk twee keurig gedraaide bedankjes werden voor den dag gebracht. Ee draafde zelfs roepend het huis in, om zijn cadeau aan Juf te toonen. Lex sprak het obligatoire: - 'Maar Henk.' Doch Kieboom nam den kiek van Suusje en vond, die bekijkend, gelegenheid tot een waarlijk beminnelijk complimentje, door 't kind te prijzen, als de mooiste afleiding voor Lex, in die moeielijke dagen toen ze te Zutphen zoo echt als een zuster was ontvangen.

Even later door Lex naar mijn kamer geleid, zag ik er mijn valies op een ezel gezet en alles natuurlijk keurig in orde. En terwijl ik aan het ingebouwde waschtoestel de warmwaterleiding voorzichtig deed loopen, herinnerde ik mij het overdachte in de jassenkamer op Heidelust, den dag van Sannie's verlovingsdiner; hoe ik mij had gehoond met het woord li-te-ra-tor... Nu was er wel voor zelfspot geen reden, maar blij en kalm was het niet in mij.

***

Door gongslagen naar beneê geroepen, vond ik Lex en de kinderen in dezelfde kleeding met witte schoentjes, als van te voren. Geaffaireerd kwam Kieboom binnen, door den wijsgeerigen Brak gevolgd.

- Lex, wat doen we van avond? vroeg hij.

Lex antwoordde met verwonderd te kijken.

- Heb jullie nòg geen plan gemaakt? Kent hij Laren? Ik meen dat Zunki nog bij Hamdorff is. Maar 'k moet dan bellen om een auto.

- Heb je lust, Henk? vroeg Lex, mij aanziend.

En daar ik een beetje verwonderd keek, vroeg Kieboom, nog altijd geaffaireerd:

- Die meneer komt toch pas morgen?

- Já, man, *die meneer* komt morgen.

De toon van Lex was plotseling snibbig.

- Nou...

- Wou jij uit? - De vraag is, of Henk er lust in heeft.

Henk liet het aan gastheer en gastvrouw over. De laatste hoorde hierin het antwoord, dat de gast veel liever thuis bleef. En Kieboom vond dit dadelijk goed. Hij had de vraag alleen gedaan, omdat een auto, zoo noodig, nu moest besteld.

Was er, terwijl Lex naar den disch zich keerde, niet iets als een wrange trek om haar mond?

Aan tafel deed ik mijn best, te praten. Met Lex, met de kinderen, zelfs eens tegen de kinderjuffrouw. - Kieboom keek vol goedigheid toe. Hoewel er bijna gestadig een meid om ons heen was, stond hij tweemaal op, ten einde iets uit een niet gesloten kast te krijgen. Ook verliet hij de kamer, om een door hem bereid maal aan Brak voor te zetten. Nadat Ee en Tootje hem in spraakzaamheid hadden overtroffen, kwam hij los onder het dessert met een uitbrander aan de juf, die den, inmiddels teruggekeerden, hond bijna op een poot getrapt had. Brak's kreet deed den meester schrikken. Toen de juf met het tweetal van tafel weg was, liet hij zich gedwee terechtzetten door Lex, die pedagogisch vaststelde: - Omdat ik het aardiger vond voor Henk, heb ik de kinderen hier laten eten; maar nu jij zoo onhebbelijk was tegen Anna, blijven ze morgen boven.

Ik kreeg een pracht van een sigaar. ‘Geen sigaret?’ vroeg de gastheer als grapje; en Lex, schuin aan tafel, bleef bij ons zitten; de beenen over elkaar, den rechter elleboog op den disch, in de zwaar geringde hand haar rook-kringelenden ‘Nestor’. Bij de schoonheid van het loom bewegen der, als gebeeldhouwde, groote handen, bekoorde de fijne geestigheid, die door haar mooie oogen flitste, doordat zij zag, dat ik plezier had, nu ze mee aan-zat, mee rookte, mee dronk, zelfs, na de mokka, een ietsje chartreuse.

Hoe natuurlijk omsluit de weelde haar wezen! Waarom is zij niet rijk geboren! Waarom wel die domme wezels van het tweede huwelijk, die, al waren ze mooi, niet zich mooi zouden kleeden: want nooit *zich* kleeden, zooals Lex doet. Háár toilet hoort bij haar uiterlijk: in het geheel toont ze haar karakter. De kleeding manifesteert dat zelden. De

meeste vrouwen zijn mode-slavinnen, zonder inzicht aldoor nadoend, als meisjes van een dilettanten-tooneel de trucs der actrice die het hun leerde. Lex speelt de rol zelf; zij leerde 't zich, in den tijd van met weinig geld mooi zijn: toen zij de rijkste van Heidelust leek, hoewel 't uit het minste kleegeld betaald werd.

Nu zij, opzettelijk nonchalant, even iets deed gelijk de frivolen, was er aan haar geene frivoliteit. Hoe sober was zij in zomer-lichtheid! Geen versiering dan van de stof, de gewichtloos-lijkende stof, die, soepel naar de heupen plooiend, om borst en schouders verstrakkend sloot, en, voor de boezemweelde open, het hoofd als droeg op een hoog-breeden kraag.

Zij leidde ongemerkt het gesprek en voor het eerst, dezen dag, naar de boeken. Niet lang, niet zwaar, 't was een even raketten, als van kinderen, die gauw even een spel doen; met Kieboom erbij als toezienden vader. Doch daarin van haar dit opmerkelijke, dat zij Arthur van Schendel's *Een Zwerver verliefd* wel een heel bijzonder boek vond: prachtige taal en knap verteld; maar *Drogon* verkoos, als ‘veel, veel echter.’ - ‘Daar voel ik de schrijver uit... hier, of ie jokt... of liever, niet jokt, maar zich wijs zit te maken, dat ie het allemaal net zoo meent.’

Haar tweede sigaret, half opgerookt, als blij dat het uit was, neerleggend - vlùg, en toch met de aanbiddelijke vastheid harer loom-lijkende, maar zoo doel-bewuste bewegingen; was zij opgeveerd, recht plots de hooge gestalte; en gaande tot bij het Queen Ann's-buffet, waarop thans alléén een dof-tinnen schaal stond met dikke trossen blauwe druiven, tusschen welke tomaten prachtig roodden; bukte zij naar een Turksch tabouretje en hield nu beide boeken mij voor, mat-wit onder den zachten licht-glans, uit de elektrische lampen aan de vier hoeken der witte zoldering sober de donkere kamer doorzevend. Heffend den *Zwerver* eerst, toen *Drogon*, stond zij daar, groot, als *de* ideaal-vrouw, om wier lof een dichter zijn geestes-bloed geeft.

***

Hoe wonderlijk verandert alles onder der duisternis toovermacht! Door het opgeslagen venster mijner ‘kleine logeer-

kamer' kijk ik in de geheimzinnigheid der lariksen terzij van het huis. Doch een toevallige opening laat in den tuin zien van de buren. Ook vanmiddag heb ik even gegluurd. Het is daar een wijde openheid, waar de zon over bonte perken baasde en over gladgeschoren gras. Nu ligt dat vlak in zilvernevel. En gretig staar ik: - stilte buiten, de soort stilte, waar ik altijd naar hunker. Feitelijk staat het huis dezer buren nog dichter op dit hier dan dat van de onsterfelijke juffrouw Leibrugge tegenover het mijne. Ook weet ik, dat morgen, den zomer-zondag, dit weelde-dorp niets behoudt van natuur. Doch hier zijn groote achter-tuinen; die geven het buiten-zijn: dáár ìs 'buiten', de maan overnevelt buitenstilte; de vreedzaamheid van het dorp is daar en in mij is een weemoedig-verheugd-zijn.

Ja, 't is hier goed; Lex heeft het hier goed; een levenssoort van verfijnde beschaafdheid; en Kieboom houdt stellig veel van haar; en zij heeft twee prachten van gezonde, welopgevoede kinderen.

Kieboom... ook aan hem is wat dubbel's - is het niet aan alle menschen? Hoe gedwee was hij op Sonsbeek voor Lex, toen we daar met ons vieren teaden; en hoe hondsch daags daarna tegen nicht! Die veranderlijkheid had niets toevalligs. Het zijn de twee kanten van zijn karakter. Onhebbelijk was hij nu tegen Anna en kinderlijk-onderworpen liet hij zich de reprimande teruggeven door zijn vrouw. Toch voer hij 's avonds ook tegen haar uit en hij bemoeit zich met alles in huis.

Vreemd: deze man, wien het niet verdriet, jarenlang student te blijven, heeft een bezigen geest. Door ongedurigheid in huis, door te bedisselen, na te vragen, onverwachte orders te geven en nog onverwachter iets zelf te doen, schijnt hij, zoo niet zijn gezin en verwanten, dan toch zichzelf te willen troosten over zijn luiheid als student. Hij gedraagt zich met aangeboren gemak als een heer; hij weet te bevelen met van-zelf-sprekende natuurlijkheid; maar laat de meid een oogenblik wachten, nadat hij op het knopje gedrukt heeft, dan past hij de selfhelp toe van de Yankee's en de meid krijgt een soldatenvloek, terwijl hij de whiskey al uit de kast haalt, waarvoor de ziel uit de keuken moest komen.

Wellicht zou hij in Amerika, waar rijke vaders vaak zeg-

gen: maak zelf je fortuin, een voortreffelijk business-man zijn geworden. Het werken gaat daar voor een genot door; deftig-lui-zijn niet voor de hoogste weelde. Nu moet de stakker den studie-man spelen! De heerlijkheid is nog niet deftig genoeg; bij Rodenrijs moet de Mr's-titel; en zijn halve leven gaat daaraan heen! 'k Dacht telkens aan de zuivelfabriek bij al dat redderen, vragen, bevelen, dat op-staan, op-stuiven, meestal om niets, dat niets dan de werklust was van een luiaard.

Alleen om mij is hij thuisgebleven, om daarmee zijn plicht te vervullen als gastheer. Hij vond het blijkbaar afschuwelijk. Het plannetje van den tuftocht naar Laren was geenszins alleen verzonnen om mij. Hem gadeslaande, vroeg ik mij af: hoe doet hij andere avonden? 's winters, wanneer het, ook hier, vroeg donkert en het dorp verstilt bovendien? Hij schijnt dan vaak in Utrecht te blijven, zelfs aan tafel niet te verschijnen, of wel, Lex komt hem achterna en zij eten bij kennissen of met kennissen te Amsterdam. Hier thuis is zijn toevlucht de timmerkamer. Ik ben daar vanavond een half uur geweest. O, onhandig te zijn als ik - en aandachtig het samenstel te beschouwen van talrijke dure mekaniekjes, voorziende in den hartstocht des knutselaars! Met mijn kranig geveinsde belangstelling heb ik Kieboom's lankmoedigheid beloond tegenover Lex' ‘literair-doen’ aan het dessert.

't Kontrast schokte als een tooneeleffekt. Uit de stille, zware massiefheid van den donkeren eetkamerwand, waar een meubel naar Engeland's schoonsten stijl, immers statig en bevallig, zacht bruinde voor het goudleer-behang, was Lex als zegevierend gestapt tòt het matte wit vóór het glanzen der tafel, het flikkeren van kristal en zilver, de kleuren van velerlei vruchten en dranken. Zelve als een Flora forsch, licht in 't luchtige gewaad, hield zij zegevierend *de boeken*.

En plotseling, als tot een antwoord, sprak *hij*. De zwijgende deed zich hooren, gelden. Zonder een woord had hij lang zitten rooken. Na de grap: - ‘Geen sigaret?’ had hij slechts nog gevraagd: - ‘Triple sec of chartreuse?’ Daarna verrookte hij veel sigaretten en Lex dorst spreken van literatuur. Maar nu, daar zij haar boeken toonde, vroeg hij *terstond:*

- Zeg, waar drinken we thee? Zou het te koud zijn in de tuin? En, Lampe, je moet nog me timmerhok zien!

De na-avond is er triest door geweest. Men vroeg elkaar, of het toch niet wat koel was. Hij smaalde op de elektrische tuinlamp: het was een schandaal, zoo'n leverantie. We dronken thee, daarna whiskey-soda. Toen we al eenigen tijd buiten zaten, bezon ik mij en vroeg naar de kinderen. Zij waren naar bed gebracht, terwijl wij toefden in de timmerkamer.

- En daar komen zij nooit, zei Lex, op een toon als iets geheimzinnig-gewichtigs.

Kieboom wist, gelukkig, een grapje:

- Zij hebben hun speelkamer, ik de mijne.

Lex had het hatelijk bedoeld.

Ik *zag* haar, trouwens, veranderen, dat laatste oogenblik in de eetzaal. De oogen verdoften, de mond vertrok; Lex is dan, opeens, minder mooi en ouder. En het is zoo, heel den avond, gebleven. Lex was spijtig, zenuwachtig, en uitte dit, toen ik naar boven zou gaan:

- Als ik hoofdpijn heb, ga je morgen alleen met meneer Van Wageningen.

... Weer heb ik zitten staren naar buiten, tot het ook in mij wat was verneveld. De dingen verliezen dan hun proporties en over alles ligt waas van vrede. Als kind al hield ik het meest van de maan en schreide bij het denkbeeld: vechten. Vrede!... Vrede koom' over dit huis. Ik ben hier een oudere-vriend en een broeder.

IX.

- Oom!... - Oom!... In den achtertuin, waar een laantje is, een klein stil laantje door dicht gewas, hebben de kinderen mij ontdekt, Juichend gelach, want het is een vondst. Ik was in den tuin, dat wisten zij; en zij zochten, keken ook vóór, door het hek heen; buiten het hek gaan, is streng verboden; maar Oom, die alles mag, was ook daar niet... Dit laantje, wie denkt er nu aan dit laantje! - Ik hoor, onder al de ontdekkingsvreugd, verbazing, dat iemand

het zoekt in dit laantje. Meegetroond, moet ik precies verklaren, welke pers Suus heeft om bloemen te drogen en of zij nog bloemen doet in zand.

Midden onder mijn nauwgezette uitlegging, laat Ee mij in den steek, want op den door rasterwerk afgesloten wit-zandhoop heeft hij zijn bruinen beer ontdekt, die van-nacht in de kou heeft geslapen. - Die Ee! zegt To, op den toon van: - Zoo'n kind, omdat hij ons met mijn verhaal alleen laat, vol vaderberouw om den verwaarloosden beer.

Wij vinden Moeder aan den ontbijtdisch. Bij den eenvoud van haar morgenkleeding, treft te meer de pracht van heur haar, die zware, volle, golvende val. - Lex laat het ook minstens elke week wasschen, heeft Tilly, laatdunkend, de schoonheid verklaard. Tout savoir, c'est tout pardonner, moge ik bedenken, Tilly aanziend. Nu is er Lex; en zij lacht met Tootje, omdat Ee wéér zijn beer had buiten gelaten.

De jongste Kieboom verschijnt met zijn vader, die maar net-even groet, daar hij een brief ziet, dadelijk, naast zijn ontbijtbord. Het blijkt een brief van belang te zijn. - Papa doet het niet, constateert hij op den toon van wie gefopt zit. - Dàt dacht ik wel! schampert Lex met een schimplach en wrang doet de spot na zijn klaagtoon aan. Kieboom zucht; ik voel geen meelij. Zeker heeft hij weer geld gevraagd en met zijn onbelangwekkende teleurstelling stoort hij hier zachte morgen-blijheid.

- Wat doen we van-ochtend?
- Doen? vraagt Lex.
- Ik wou wel gaan rijden...
- Ga jij rijden.
- Wanneer komt... de logé?
- Dat weten we niet. Hij kon het niet zeggen.
- Nee maar!... Dan zitten we de heele dag vast...
- Jij gaat paardrijden.
- Ja, maar Lampe...?
- O, kerel, ik vind de tuin hier zalig!

Goedig wijst hij me, later, twee kistjes sigaren; en vraagt dan nog bijna verlof om te gaan. Vergis ik mij? Ziet Lex hem met mishagen na? De kinderen zijn nog in de kamer. Ik ben hier gast, ik ben de zwager en ik zit te loeren naar tweedracht. Maar is dan deze vrouw gelukkig? Deze

zonnige vrouw vol geest? De kinderen heeft ze - en hij is de vader, maar waarmee toont hij zich de vader? Na zijn bad, gauw ontbijt - ontbijt en den brief; en nu gewichtig naar de manege. Stel je voor, dat ook hij zou wachten op dien meneer, die uit Den Haag komt...

To wil me háár bloemenpers verklaren, doch Anna staat klaar en To moet mee. Even ben ik met Lex alleen, maar de keukenmeid steekt het hoofd om de deur - met een ochtendblad treuzel ik den tuin in.

Daar, plots, blij-statige metaalklank: Lex speelt de *Soirées de Vienne!* Overstelpt hoor ik het aan. Zou de werkelijkheid nu wijken? Zit ik niet in Kieboom's tuin? Lex, Lex doet dit spel voor mij. Plotseling leef ik jaren terug en wandel met haar van *De Laatste Stuiver*. Wanneer ik, na het spel, haar dank, vraagt zij: - Hou je nog van het stuk? - Dan: - Wil je niet wat gaan wandelen? Ik vind het zoo jammer, dat je daar zit... - Maar, Lex!... Ik weet niet anders te zeggen en ben meteen weer alleen in den tuin.

Nu is het weer volle werkelijkheid. Haar woorden: we zijn ‘als gescheidenen’; haar klacht: ‘alles wat ik bezit, is me afgerukt’, dreunen overredend door mijn gedachten. Doch wat, van hetgeen zij te Warnsveld zei, mag ik nog geheel ernstig nemen? De vrouw, die gisteravond Van Schendel's boeken in de hand hield, is bedroefd over Tromp, maar niet meer verbijsterd, als op die bank achter De Kap. De jonge moeder, die straks met Tootje gul lachte, heeft geen hart vol rouw. Er is bedroefdheid; geweest is er schrik; maar er is niet het blijvende leed der liefde. Voor Tromp heeft zij nooit meer gevoeld dan een vlaag van bereidheid. Had hij *toen* doorgedreven, misschien... Hij had moeten *trekken*. Hij dorst het maar even. Werving is noodig; de man moet werven; Tromp deed het, heftig maar kort, als een bui valt. De vroeg-verouderde kon niet meer. Liefde geven, kon hij; niet, - vragen. In zijn menschenliefde werkte de zwakte. Hij had te weinig levenslust om duurzaam krachtig te begeeren, om duurzaam te werven. En maar kort, ook, behield hij Lex' liefde. Dus... neen, aan den doode hangt zij niet meer; zij betreurt hem met sympathie en eerbied. Doch dan kan ook, wat zij verder klaagde te Warnsveld, zeker niet doorgaan als echte klacht. En ik zit

hier op die klacht als te wachten... Ach, wáárom, wáárom moest dit ook zijn! Een Tromp, te zwak in verlangen voor haar; maar dan toch geen Kieboom als krachtig genoeg?...

Het wringt en wroet, door brein en ziel, terwijl ik rustig, als blij-tevreden, zit onder den beuk op het mooie grasveld. Bij een kunstkroniek in de *Nieuwe Courant* zoek ik afleiding. Dan komt er gepraat - het is Lex met een heer: hij blijkt Van Wageningen te zijn. Weer had de stakker bijna geen nachtrust.

- Waar rust ik beter dan in zoo'n tuin? zegt hij vriendelijk.

Een nauwelijks dertigjarige man, slank en met fijn, donker gelaat, eenvoudig gekleed in een kostuum van donkere zomerstof; een zwarten deukhoed recht op het hoofd. Tromp blijkt voor hem een verschijning geweest, die iets hoogers bracht in zijn leven.

- Ik ben uit het lager onderwijs, mijn vader is hoofd van een school in Drente, ik was onderwijzer te Delft en blokte voor het middelbaar. Te Arnhem bij een broer gelogeerd, woonde ik het Letterkundig Congres bij; 'k herinner me u allebei, terwijl u met meneer Tromp stondt te praten. Onder den indruk van zijn rede, heb ik hem thuis een brief geschreven... en ik mocht zijn vertrouwen winnen, niets was hem ooit te veel voor mij. Leest u maar eens...

't Is een brief uit Jena. Tromp toefde er met Aukje en had het moeilijk, naar blijkt uit enkele regels aan 't slot, waarin hij de schuld alleen aan zich zelf geeft. Al het andere is geduldige, nauwgezette en opwekkende raad. De brief heeft Van Wageningen den moed gegeven, het onderwijs, waar hij zich ongelukkig in voelde, te verlaten, hoe zijn vader ook heeft getoornd en gesmeekt.

- En u hebt geen berouw?

- O neen. De nachtdienst is wel eens troosteloos, maar ik heb juist verleden week de vaste belofte gekregen, dat ik vóór den winter overga naar de redactie buitenland, dagdienst, en dan heb ik precies wat ik wil.

- Gaat u over? Wat doet me dat een plezier!

C'est bien le ton qui fait la chanson. Lex zegt de paar woorden zoo echt verheugd, dat Van Wageningen verrast haar aankijkt. Mij is deze hartelijkheid als een zang. Men

voelt, wat Lex erin wil geven, deelneming aan den vriend van Tromp. Onmogelijk kan zij meer dan vermoeden, hoezeer het bestaan van haar gast door de verandering zal verbeteren. Doch meevoelen met hem wil ze; en dat ze dit doet, zegt de klank harer woorden. Ik bedenk, hoe diezelfde stem kan snerpen; de twee Lexen hoor ik in de twee stemmen; en het juicht in me: zóó spreekt de lieve Lex, en de lieve leeft op in dingen als dit, belangen als dit - in levens als dit. Wel geef ik mij er rekenschap van, dat mijn vreugd dus langs den kranteman heengaat; maar hoor ik niet aan met aandachtig gezicht; en mag ik niet blij-zijn, blij met de Lex, wier blijde stemklank me bevestigt, wat haar brieven gestadig hebben gezegd? Ik moet mij een beetje geweld aandoen om voor Van Wageningen's verhalen over Tromp de volle belangstelling te houden van den aanstaanden schrijver eener nekrologie. Lex zit daar, zij luistert, praat telkens mee; en zoozeer geniet ik van de gretigheid, waarmee zij deelneemt aan het gesprek, dat ik er tot tweemaal toe een wending aan geef, waardoor zij iets te zeggen krijgt, hoewel dit gaat over kleinigheden en Van Wageningen's verhaal verbrokkelt. Het raakt alles Tromp; hoe zou dit mij deren; hij was haar immers niet meer dan een vriend! Het raakt vooral dat geestelijk-leven, waarvan Lex in deze pracht-villa gespeend zit. Nochtans blijft zij ook nu de mondaine, wier overwinningen talrijk zijn in het Sticht. Wel draagt zij iets met zwart, eenigszins dus als te Warnsveld; doch ook de Hagenaar, zoo hij er oog voor heeft, zal hebben geweten, dat dit zwart-en-wit voile in breede strepen de Amazone-gestalte goed kleedde. Zij is *tevens* de vrouw van geest en terwijl ik mij inspan om uit Van Wageningen's mededeelingen en opmerkingen als distilleerend te onthouden, wat mijne karakteristiek van den doode vollediger zal maken en interessanter, hoor ik bijna beschaamd haar een vraag doen, waarvan de beantwoording mij tot nut is. Lex, die mij helpt; die met mij meewerkt!

Ik moet dit zeggen, zij 't als een grapje; wel is de gesprekstoon aldoor ernstig: Van Wageningen heeft véél verloren, door al wat hij zegt, klinkt echte droefheid; doch ik kan toch het complimentje wel plaatsen, dat ik twee mede-werkers heb voor mijn opstel. Van Wageningen blijft ernstig en zegt:

- Ik hoop, dat u er in moogt slagen, aan zijn nagedachtenis recht te doen.

Tegen twaalven komt Kieboom het grasveld op. Hij is in het lichtbruin, met gespannen broek en rijlaarzen. Hij is het storende element. De ongedwongenheid, waarmee Van Wageningen, die naar Zeist is gekomen om een vriendedienst te verrichten, die aan niets dacht dan aan Tromp, tegenover Lex en mij zich uitte, houdt op tegenover den ruiter, die nu welwillend-hoffelijk doet, doch een vorige maal hem met hondschheden heeft ontvangen, waarvan Tromp's vriend den grond misschien begrepen, doch welke hij daarom nog niet heeft vergeven.

Lex vervult de bedreiging van gisteren: zelfs aan de lunch ontbreken de kinderen. Zou Kieboom willen bewijzen, dat hij geen straf hoegenaamd verdient? Hij plaagt Lex, hij is waarlijk spraakzaam. Iemand uit zijn club schijnt redakteur geweest te zijn aan Van Wageningen's courant; deze heeft dien meneer daar niet meer gekend; het schijnt al jaren geleden te zijn, dat de clubvriend, gepromoveerd, in de journalistiek zijn loopbaan begon; doch Kieboom redt zijn figuur met een grap over het voorrecht een Nestor te zijn en hij doet ons alle drie lachen. Maakt de bijval hem overmoedig? Met een ernstig gezicht deelt hij aan zijn vrouw mee, tegen twee uur een auto te hebben besteld om naar Laren te rijden; Lex blijft strak en zegt niets dan: O. - Blijkbaar wil hij iets anders hooren. - Dus je vindt het goed? vraagt hij. - Nu veinst Lex, niet naar hem te luisteren, zoodat hij de vraag herhalen moet; en eerst dan valt het van hoog op hem neer: - Als jij er plezier in hebt, waarom niet?

- Ja maar... jullie gaat toch mee?

Over het gezonde, goedige jonge-man's-gelaat komt de uitdrukking van een stouten knaap die eenige ondeugendheid waagt. En hij die dat doet, is de heer des huizes; de gastheer van een vreemdeling, de gastheer van mij - en er zou niets zijn dan een misverstand van een oogenblik over een kleinigheid, als we niet alle drie, als niet zelfs de vreemdeling wist - hij, die Tromp's vertrouwde was - dat het misverstand heel dit huwelijk is; dat deze vrouw, zoo min als *haar* gasten, er eenig genoegen in zien, van middag naar Laren te tuffen en te luisteren naar een herberg-strijkje; maar

zich ernstige gesprekken voorstellen, waar hij, de gastheer, buiten blijft.

We hebben getuft.

De rit is waarlijk een ‘modus vivendi’ geweest!

Door aan Kieboom zijn zin te geven, zoodat hij een voorwendsel had om den tuf te bestellen, hebben we hem plezier gedaan. Maar voor mijn gevoel was hij de livreiknecht.

Onophoudelijk neep het medelijden; drong er iets in mij, hem toe te spreken, te schreeuwen: je gooit je achting te grabbel. Zelfs voelde ik een paar maal verwijt... tegen Lex, maar telkens sloeg 't als op in mijn keel: - Wat doe ik! Hoe ben ik! Hoe kan ik zóó zijn!

Hij zat zoo goedig vol ijver te sturen. Een keurige gentleman-chauffeur en ook weer de knappe jonge-verschijning. Vlak achter hem zat zijn pracht van een vrouw. Zij was stil en keek soms, als schuw, naar hem. Van Wageningen had hij naast zich. Daar die beleden had, Zeist niet te kennen, deed Kieboom gretig dienst als gids. Anders dan op den rit naar Zutphen, was hij telkens druk aan het woord. Een van de dorpsstraten gleden we door en langs een zijweg met mooi geboomte kwamen we vóór het leelijke Slot; toen moesten we het doodstille Broederplein over; andere dorpsstraat; stilhouden, om van het gezicht te genieten in de laan van Beek en Royen; een eindje den weg naar Driebergen op, afgeslagen... en geen kwartier daarna laadde de chauffeur zijn menschen uit. Hij ging nu de kinderen halen. Thuis had Lex, daar Kieboom bij stond, tegen mij gezegd: - Je begrijpt, wat een pret voor hen, uit met Papa!... en zonder haar aan te zien, had ik geknikt.

Wij waren aan 't Bosch aan een stil gedeelte.

Kieboom had, onder de, lachend gevoerde, maar toch wat vinnige schermutseling, waaruit het plan voor den middag ontstaan is, gesmaald, dat het Bosch op Zondag ontoegankelijk zou zijn door het plebs.

Waar wij hebben gezeten, kwam niemand.

Van Wageningen heeft veel gesproken. Wat warren de levenselementen, de faktoren tot alle doen, vreemd dooreen! Deze jonge man denkt aan Tromp als aan een

vroeger nooit vermoeden en nu voor altijd onbereikbaar geweten geestesrijkdom. Maar bij wat hij daarover zegt, denk ik: had Tromp *dien lust* gehad, *dat* begeeren, hij zou aan het begin van zijn carrière niet zoo roekeloos zijn geweest op een leerling van zestien jaar te verlieven en later had hij wel opgepast, dat een Aukje geen vat op hem kreeg.

- Iets te kunnen, Mevrouw, van al wat *die* man kon!

'Die man', Tromp, had dan het talent; maar hij, van Wageningen, heeft wil! Begrepen heeft hij Tromp dan ook niet en het gaf mij een weemoedige gewaarwording, dat de warmste en trouwste vriend van den doode, zijn vurigste verdediger, wiens zitten hier, in een mosheuvels-bekken, een ijveren voor diens gedachtenis was; van de kern, de bedoeling, het ziele-wezen in stukken als *Kaïn*, weinig meer dan het publiek heeft begrepen en feitelijk veel minder dan Lex, die afweerde, huiverde te begrijpen, te veel vrouw om deze somberheid, dezen levensonwil bij een man, voor wien zij genegenheid had, te aanvaarden.

Dat afweren bleek ook dezen namiddag. Van Wageningen deed bot ernaast; hij... verdedigde Tromp tegen de 'beschuldiging' van pessimisme. Lex keek mij eens aan, als hulp-behoevend; ik wenkte glimlachend: laat maar praten, en ik las in haar blik: vertrouwen. Ik geloof, dat de welmeenende, volkomen eerlijke, maar eerzuchtige journalist het *Levensbericht*, waarvoor hij mij inlichtingen is komen brengen, met het grootste genoegen zelf zou schrijven. Aan hartelijkheid zou het hem evenmin als aan eerbied ontbreken. Maar - de gedachte is bijna tragisch - de schrijver Tromp zou in dit suprême eerbetoon misverstaan blijken: zóó moeilijk begrijpen zelfs vrienden elkander...

Lex, het is Zondag-nacht, in je huis.

Dezen ganschen nacht misbruik ik gastvrijheid.

Ik heb dit 'Dagboek' bij-geschreven; bij, tot dezen eigen namiddag, toen wij waren in het bosch, toen K. je aan ons had overgelaten, je opgingt in de literatuur, en ik je telkens heb bewonderd om wat je zei over Tromp en diens werk.

Eens, toen v.W. je vrijwel verwéét, dat je in Tromp

een pessimist ziet, keek je naar mij met een: kom te hulp. Ik wenkte: ga er toch niet op in, en je vertrouwende blik rust nu nòg op mij.

Vergis ik mij, ben ik, durf ik krankzinnig?

Morgen zal ik dit boek je geven. ‘Ego’ schreef het: over jou. Over al zijn geluk-door-jou. Aanvankelijk niet bewust voor jou.

Je zult lezen: Ik heb geweifeld - en weifel.

Niet méér, over mijn liefde voor je.

Maar over de mogelijkheid om iets, *iets* te kunnen, te mogen, voor jou.

Weifeling, angst, heeft mijn leven bedorven. Reddeloos? Lex, is het stellig te laat?

De angst heeft mij soms doen willen... als Tromp. Althans mij doen wanen, dat ik zoo wilde. Van dien waan heeft zijn dood mij gered. O, nù het geluk nog aan te kunnen! Eén van de weinige verzen, in later tijd onthouden - hoe gemakkelijk ging dat vroeger! - is in mijn gedachten. Het is van Nico van Suchtelen, uit wiens *Quia Absurdum* ik veel heb meegevoeld:

> Als een gewond dier, schuw verkropen,
> Diep in de gruwlijke eenzaamheid
> Van zijn triest hol, kreunende beidt
> Den dood die 't sterk leven komt sloopen;
>
> Of als een dwalend kind, verloopen
> In woest gebergt, met wijd en zijd
> De grauwe, koude troostloosheid
> Waaruit geen redding valt te hopen;
>
> Zóó eenzaam was mijn moede ziel,
> Zóó hooploos staarde ik in den nacht,
> Waarin 'k mijn leven zag verglijden;
>
> Tot in mijn doovende oogen viel,
> Schoon lief, uw wondre blik ----

Tot ik -- *eindelijk heb gedurfd*.

Die ‘wondere blik’, Lex, *is* op me gevallen, o, ik weet het nu zeker, den avond, toen we Wessels gebracht hadden naar

'De Laatste Stuiver', en de donkere gloed van je machtige oogen heenboorde door den manenevel, om mij de lafheid te verwijten.

En, anders, was het die blik wéér, vanmiddag. Lex, nu was het een blik van vertrouwen. O, ik weet, op een kleinigheid! Voor... een literaire kwestie.

Maar... nu ik deze bekentenis *doe*, nu ik weet: het kan niet anders; Ego mòet het eindelijk *zeggen;* nu zelfs vergeet ik geen oogenblik, wie je bent, Lex, en wie ik ben. Om ineens het te zeggen: ik zie je tweetal, *terwijl* ik je blik zie van straks in het bosch.

Misschien moet het bij dit 'dagboek' blijven. Bewaar het... een poos; het is nu van jou.

Misschien... O, soms komt het, overstelpend, dat ik nog alles mogelijk meen!

Maar... Zusje-lief, Moedertje, rijk-mooi Mevrouwtje, voor 'een vrouw' *kan* Ego wat zijn.

Zie je, *iets* in je leven te wezen, iets te kunnen, te mogen voor jou...

Het daagt; het is ook over drieën. Morgen *zal* ik, vóór mijn vertrek, je dit Dagboek trachten te geven.

Ik *bid* je, zend het niet terug.

HENK.

J. DE MEESTER.

(*Slot volgt*.)

Liefde.

I.

O Liefde! ik ben de Eolusharp, in 't woud.
Gij zijt de wind, die zingen doet de snaren,
Of zomerzoel uw adem komt gevaren
Of als orkaan, geweldig, sterk en stout.

Vaak blijft een droomer poozen wel en staren:
Waar klaagt zijn wee om welkend zonnegoud
Zoo vreemd een vogel in het heesterhout?
Tot ze, in den boom, de Eolusharp ontwaren.

Het deert den wind niet of van weelde of leed
Zingt de arme harp, in 't hangend wilgeloover.
Al wat doortrilt haar snaren, teêr of wreed,
Geeft trouw zij weer in melodie-getoover.

Aan uw genade, o Liefde! geef ik me over,
Zing met mijn stem de zangen die gij weet.

II.

En Liefde gaf me een roze tooverbloem,
Die ál rondom mij maakte wonderbaar,
Vol hemelblauw en zongoud, blij en klaar.
En 'k toog door 't leven en ik zong haar roem.

Ik zong wel luid, ik vreesde geen gevaar,
Zij gaf mij liedjes, maar zij werd mijn doem.
- ‘O tooverbloem, die 'k trotsch mijn eigen noem!
Nooit droeg uw weelde een aarde-rozelaar.’

Toen naderde één, die Liefde's afgezant
Zich noemde en sprak: - ‘Nu leen me uw liefderoos.
Ik zal u leiden naar 't Beloofde Land,
Waar al de rozen bloeien voor altoos.’
Ik gaf mijn bloem - doch na een kleine poos,
Liet hij me alleen in woestenijezand.

III.

En Liefde gaf me een zijden purperlint,
Dat 'k aan de poort van 't reuzig Doolhof bond.
'k Toog uit dat ik den Minotauros vond,
Die, zoo 'k hem niet verslaan kan, mij verslindt.

Doch 't lint scheurde áf - en, bevende als een kind,
Alleen, onzeker, dool ik sedert rond.
Geen lach van hoop verblijdt mijn bleeken mond.
'k Weet dat ik sterven zal in 't Labyrinth.

De koû des doods doorhuivert al mijn haar,
Mijn lied, waaraan 'k me een roes dronk, in het licht,
Verstomde - zoo 'k het monster wekte! - en zwaar
Van wanhoop, sleep ik als een droeve plicht
Mijn leven voort - O Liefde wonderbaar!
Verlos uw kind, nu 't weerloos nederligt.

IV.

Warm hield ik Liefde's marmren hals omvangen
En vleide: - ‘O Liefde! ik laat niet áf van klagen,
Eer ge in uw armen wilt ten hemel dragen
Uw zingend kind, vol vlammend vreugdverlangen.’

Doch Liefde sprak: - ‘Hoe durft ge een hemel vragen?
Vertroost ik niet uw leven met uw zangen?’
Ik lag verschrikt, van wanhoops koû bevangen.
- ‘Bedroefde ik u met ondank voor uw gaven,
Vergeef me! En wilt gij niet ten hemel beuren
Uw schreiend kind, zoo krank van eenzaam treuren,
Wil tot een schild uw blanke vleugels breiden,
Dat zij mij d' afgrond van mijn smart verhelen
En laat mij, zingend, in hun lommer spelen,
Bezaligd door uw wijding van mijn lijden!’

V:

Ik was al moe van droef en doelloos dolen,
Wen ik ten lest mijn blonde Liefde vond.
Er beefde een smartlach om zijn bleeken mond;
Hij droeg een krans van zwarte nachtviolen
Rond lokken, nat van dauw. Met ranken bond
Hij me aan een boomzuil. - 'Lang bleef ik verholen,
Thans zult gij ál doen wat ik heb bevolen!'
En in mijn boezem brandde een roode wond.

En om die wond, die hij alleen kan heelen,
Moet ik mijn Liefde volgen, heinde en veer.
Ik voel alom zijn adem zoet fluweelen,
Ik hoor alom zijn voetstap vallen teêr.
Zal nooit uw hand genadevol mij streelen,
O Liefde! zal ik nooit genezen meer?

VI.

Ik wachtte op Liefde, van het morgenrood
Tot d' avond en ik zong, nu luid, dan zacht,
Aanroepend Liefde. En 't werd ten leste een klacht.
- ‘O Liefde! kom, eer me overvalt de Dood!’

In bleeken nevel zeeg de Octobernacht,
Zwart zweeg het woud, het water lag als lood.
- ‘O zal hij komen in een parelboot,
In purperfulpe' en gouden koningspracht?’

Toen kwam mijn Liefde, in matgrijs pelgrimskleed.
Zijn oogen lachten smartvol en hij gaf
Me een staf van doornhout en een dorenkroon.

- ‘O langverbeide! brengt gij me enkel leed?’
- ‘De weg is donker, steun op deze staf.
Ik kom u leiden naar uw eeuwge woon.’

VII.

- ‘Waarom nu weent mijn sterke trotsche Liefde?
  Zijt gij uzelf dan langer niet genoeg?’
  Zijn droeve blik verweet mij wat ik vroeg.
- ‘Ik ben alleen, ik ween om Wederliefde,
  Die staag mij vlood, hoe 'k riep of juichte of kloeg.
'k Vergaf de pijn, waarmee haar hoon mij griefde,
Zoo zij rond mij, de kranke smartdoorkliefde,
  Als blanke vlammen lievende armen sloeg.

'k Zag éens van ver haar lokken lokkend blonden,
  Ik volgde en zong, in roes van overmoed.
't Wordt koud en laat - ik heb haar nooit gevonden.
  Nu ween ik, wetend dat ik sterven moet,
Gelijk de herfst, die wégkwijnde aan zijn wonden,
  Gelijk de zon, die zonk in vuur en bloed.’

VIII.

Ik zoude u haten, Liefde, ik zoude u vloeken,
Zoo 'k meer vermocht dan zwak en weerloos lijden.
Ik moet gedwee uw overmacht belijden,
Maar loochen niet dat gij mij kwaamt verzoeken.

Ik vreesde uw loklach, ik wilde u vermijden,
Gij stiet aan puin den schutsmuur van mijn boeken,
Belovend: - ‘Eén zal 't eenzaam hart nog zoeken,
Om 't in zijn armen veilig te verblijden.’

Hoe hebt ge, o Liefde! uw godespel gedreven
Met mij, die moe, langs donkere avonddreven,
Zoo droef alleen mijn liedjes liep te zingen!

Hoe kon ik u, o Logenaar! gelooven?
Hoe hoopte ik heil in Liefde's sprookjeshoven,
Waar lokkend geurden leeljen en seringen?

IX.

En wenkend, op mijn drempel, stond mijn god.
Ik volgde bevend, stil van hoop en schroom.
Hij bracht me in 't woud en boog een jongen boom
Laag tot een ander; 't leek een loovergrot.

Toen bond hij mij, nog dronken van mijn droom,
Aan beide stammen. En hij sprak, in spot:
- 'Was 't u niet wel, te volgen mijn gebod?
Ruischt koel het loof niet, aan den woudezoom?'

Plots hebben hoog, in 't avondzonnelicht,
Dat bloedigrood de ranke stammen kleurt
En 't smartloos marmer van uw aangezicht,
God, die deez folterdood mij waardig keurt!
De beide boomen fier zich opgericht,
In forschen ruk, en mij uiteengescheurd.

X.

Toen las mijn Liefde herfstbruin dorenhout
En stak dien stapel, zingend, zelf in brand.
En rook en vuurgloed rezen boven 't land
En 'k zag hem sterven in het zonnegoud.

De loome voeten slepend door het zand,
Keerde ik, als één die om zijn goden rouwt,
Van d' offerstapel, door hemzelf gebouwd,
Naar de arme hut weer, aan den wegekant.

En héel den winter leefde ik, bleek, als één
Wie de een'ge troost ontviel, in eenzaamheid
Te droef voor woorden, kreten of geween.

Plots riep me een vogel dat het lente was.
In 't Meiwoud zong, herboren uit zijn asch,
Mijn Liefde. - O Liefde, die al-eeuwig zijt!

HÉLÈNE SWARTH.

Over bronnen en samenstelling der Ilias.

Het is geen nieuwe waarheid, dat menig oordeel zich voordoet, als berustte het op verstandsgronden, en in werkelijkheid onder den invloed staat van het gevoel. Wellicht is dit toepasselijk, in zake het makerschap der Homerische gedichten, op het conservatieve of liever reactionnaire oordeel dat tegenwoordig onder de deskundigen den boventoon heeft.

De vóórgeschiedenis er van, wat de Ilias aangaat, - want tot haar bepaalt zich de volgende bespreking, - luidt in het kort aldus. Van af het midden der 7de eeuw v. Chr. - waarschijnlijk had zij toen ongeveer eene eeuw bestaan, maar wat er in die eeuw geweten of gedacht werd van het auteurschap, ligt in het duister - tot ruim drie en twintig eeuwen later heeft men, voor zoover bekend, steeds aangenomen dat het dichtstuk ééns mans werk was. Maar dat de oudheid aan eene andere mogelijkheid blijkbaar niet gedacht heeft, beteekent niet dat er geene aanwijzingen van waren; hoelang is niet dikwijls, op allerlei gebied, schreeuwende ongerijmdheid onopgemerkt gebleven! Op het laatst der 17de en in den loop der 18de eeuw begonnen in Frankrijk, vervolgens in Italië, ten slotte in Duitschland, letterkundigen van naam op grond van scheuren en tegenstrijdigheden in het gedicht, het éénmakerschap er van tegen te spreken. Eerst in Duitschland nam dat eenen wetenschappelijken vorm aan; uitwendige bewijzen schenen den doorslag te geven; Wolf overtuigde zijne tijdgenooten dat van opschrijven in de 8e eeuw v. Chr. nog geen sprake kon zijn, en uit het

hoofd 14000 regels te dichten voor éénen man onmogelijk was; uit uitlatingen van oude schrijvers meende hij te mogen opmaken, dat pas in de 6e eeuw v. Chr. het gedicht op schrift was gebracht. Lachmann werd de vader der 'Liederjäger'; uit twintig liederen van even zooveel auteurs had, meende hij, eene redactiecommissie onze Ilias door middel van 'vulstukken' samengelijmd; tegen Lachmann's oogenschijnlijke resultaten en zelfgenoegzamen toon waren de 'Einheitshirten' niet bestand, de beste krachten verlieten hen; ten minste in Duitschland, in andere landen deed men niet meer mee. Totdat in Engeland George Grote, die in Duitschland eenige voorloopers had, omtrent het midden der 19de eeuw de 'kerntheorie' naar voren bracht: de inwendige samenhang der Ilias noch dááruit te verklaren, zooals Lachmann wilde, dat de liederen alle uit 'de sage' waren geput die hunnen inhoud reeds bevatte[1)], noch zooals Grotes voorloopers beweerden, daaruit, dat een korter, verloren, gedicht in die liederen was opgelost; maar in de Ilias nog aanwezig eene 'Achilleïs', het gedicht van den toorn van Achilleus, eene episode uit den Trojaanschen krijg, door het ingevoegde werk van dichters, die er nieuwe tafereelen bij leverden, tot onze Ilias uitgebreid. Intusschen was Lachmanns theorie door zijn leerlingen in discrediet gebracht, die op hun manier liederen knipten in velerlei tegenspraak met den meester en met elkaar; buitendien scheen Lachmanns opvatting van 'de sage' steeds meerderen onwaarschijnlijk. In Frankrijk hield de heerschende meening der geleerden aan den éénen Homerus vast; elders werd gaandeweg overal, om zoo te zeggen, zij het niet door de meerderheid, dan toch door de élite, de kerntheorie aangenomen.

De 20ste eeuw bracht de reactie, tegen 't eind der vorige ingeleid door kentering in de meening over den tijd dat de Grieken begonnen waren te schrijven, die met het oog op vroeger nooit vermoede, uit de opgravingen geblekene overoude beschavingstijdperken, zonder bezwaar gedacht kon

1) Over de zonderlinge denkbeelden van Lachmann en vele zijner tijdgenooten omtrent 'de sage' als 'das gemeinsame Dichten (ohne Form und Lied) des Geistes aller welchen die Einzelheiten überliefert sind', zie in dit tijdschrift 1913, No. 4, het opstel van den Heer D.C. Hesseling: Heldendicht en Volkspoësie.

worden, aan het ontstaan der Ilias lang voorafgegaan te zijn; terwijl de gewaande aanwijzingen over opschrijven in de 6de eeuw, bleken te berusten op verkeerde uitlegging. Om de Ilias weer, met de ouden, aan éénen dichter toe te schrijven, worden als het zwaarstwegend tegenwoordig de motieven aangevoerd: dat de Achilleïs zooals zij, wat haar hoofdtrekken betreft, vrij eenstemmig, was vastgesteld, niet voldoet aan de vereischten van een in zich zelf compleet dichtwerk; dat de eenheid in de Ilias waarneembaar, uit het kerngedicht alleen niet te verklaren is; dat er groot meeningsverschil bestaat over grenzen en ouderdomsverhouding der toevoegsels. Maar hiermee is het wezen der reactie niet verklaard; immers de genoemde bezwaren zouden logisch tot niet méér kunnen leiden, dan hoogstens de conclusie, dat noch het kerngedicht meer uit te vinden is, overgroeid door den nawas der toevoegsels, noch de omtrek dezer elk afzonderlijk. Voldoende reden om tot het éénauteurschap terug te keeren kon er gelegen zijn in de overtuiging, dat de scheuren en tegenstrijdigheden, wier aanwijzing bovenal gediend had om het te bestrijden, er toch wel mee te vereenigen waren, of dat ze slechts in de verbeelding bestonden; maar dat men zich die overtuiging pas a posteriori heeft trachten eigen te maken, laat staan dat zij de grond der reactie zou zijn, blijkt uit het gemis aan spontane eenstemmigheid bij de unitariers in het behandelen van de kritiekste plaatsen; de een zoekt zich hier te helpen door gekunstelde uitlegging, een ander door tekstverandering, een derde houdt zich alsof hij heel geen tegenstrijdigheden ziet, die een vierde aan onhandigheid van den dichter toeschrijft, een vijfde zelfs aan 's mans minachting voor de logica, gesproten uit jacht op effekt. In werkelijkheid blijkt de reactie in het Ilias-vraagstuk op haar diepsten grond gepeild, het werk van factoren, die bij dit miniem onderdeel van menschelijk onderzoek, hetzelfde uitwerkten als bij grootere en zeer groote. De 19de eeuw, liberaal geworden, had geen ruimte van blik evenredig aan hare kritische neiging; op velerlei gebied meende zij, voorbarig, de voor den mensch bereikbare kennis al bijeen, of zoo goed als bijeen te hebben, het gebied van 's menschen gevoelsbehoeften nam zij nauwelijk in aanmerking. Van daar: verwondering toen de zich vermenigvuldigende ontdekkingen op elk veld van wetenschap

haar het ééne dementi na het andere gaven; teleurstelling toen het maatschappelijk en persoonlijk leven zich niet tevreden wilde voelen met haar resultaten; eindelijk in wijde kringen: disqualificatie van de kritische methode, eerherstel der mystiek, herleefd vertrouwen in het traditioneele. Toeval is het niet, dat huidige belijders van den éénen Homeros de taal spreken van peinzensmoeden in den schoot der kerk teruggekeerd, de petitio principii doen hooren van alle geloofspredikers, u vertellen ‘dat de stem der waarheid hun heeft toegeroepen niet langer te luisteren naar de verzinsels der geleerden die over den dichter geschreven hebben, maar zich aan hem zelf te laven’,[1] u vragen ‘met welk recht ge u als 's dichters beoordeelaar opwerpt in plaats van te trachten zijne bedoelingen te begrijpen.’[2]

Echter had de Homerische kwestie zonder twijfel profijt van de reactie, in meer dan één opzicht; terecht zeker ging men onvoldoende vinden het kerngedicht, waarmee men zich tot nogtoe vergenoegd had; en veel wat men beschouwd had als aanwijzing van verschil in ouderdom tusschen de stukken der Ilias, bleek bij hernieuwde keuring niet proefhoudend. Wel vertoont haar taal verschillende stadiën van ontwikkeling, hier oudere, daar jongere vormen, maar alle kunst- en vliegwerk van redeneering, tekstverandering, verzendelging hielp op den duur niet om te verbergen, dat die vormen vrijwel overal door elkaar staan; en wel komen er in de Ilias herhaaldelijk dezelfde uitdrukkingen, verzen, versgroepen, in 't bijz. vergelijkingen, voor, die, niet overal even goed op hunne plaats, den indruk gaven dáár origineel te zijn, waar ze het beste passen; maar of altijd die regel doorgaat was toch verre van zeker, daargelaten de onduidelijkheid van het criterium. Daarentegen worden beide verschijnsels gemakkelijk verklaard door de onderstelling, dat uit liederen, ouder dan de Ilias, uitdrukkingen, verzen, versgroepen, in 't bijz. vergelijkingen, en ook zóó maar ouderwetsche vormen werden overgenomen. Iedereen wist natuurlijk altijd wel dat er ook dichters vóór Homeros geweest zijn, m.a.w. dat de Ilias niet het eerste staal is van

1) v. Leeuwen Ilias 1912/13 p. XXI.
2) E. Bethe, die Einheit unserer Ilias; Neue Jhrbchr. f.d. Klass. Altert. 1914, p. 364, p. 367.

Grieksche heldenpoësie; reeds haar versmaat bewijst dat zij eene lange kunstontwikkeling achter zich heeft; maar dan sprak het toch ook van zelf dat in vóór-Homerische liederen de sage van den Trojaanschen krijg[1] tot ontwikkeling was gekomen. En dat bedachten niet Wolf en Lachmann, want terwijl zij beweerden dat de Ilias zelf uit liederen was samengesteld, hielden ze geen rekening met oudere liederen, waaraan gene iets ontleend konden hebben; en de toongevers der kerntheorie hebben het tot nog toe ook niet bedacht, ten minste zij geven den indruk, voor zoover ze zich op dit punt uitlaten, dat zij de ontwikkeling der sage van den Trojaanschen krijg identifieeren met de wording der Ilias. Of waarom zeggen Fick, Robert, Paul Cauer e.a. dat de kern der Ilias in 't Aiolisch gedicht is, de uitbreidingen in 't Ionisch? Immers omdat het van zelf spreekt, dat de Trojaansche krijg het eerst gezongen is in Aiolis in welks buurt Troje lag, en met nieuwe trekken verrijkt in Ionië (ten Z. van Aiolis gelegen) in welks dialekt de Ilias tot ons is gekomen. Hadden deze geleerden aan de mogelijkheid gedacht, dat, reeds vóór de eerste regel der Ilias gedicht werd, ook die trekken waren uitgevonden, zij zouden niet op het denkbeeld van eene Aiolische kern der Ilias gekomen zijn.[2] Het is een verdienste der tegenwoordige unitariërs, dat zij op hun beschouwingen over de Ilias het bestaan van heldenliederen ouder dan de Ilias van invloed laten zijn, en terecht verklaren ze ook verschillende oneffenheden in haar daaruit, dat materiaal uit die liederen afkomstig, zich voor 't nieuwe verband niet pasklaar liet maken, of dat voorstellingen die hier niet mee strookten behouden werden omdat ze nu eenmaal gangbaar waren; jammer voor hen zijn de groote scheuren en tegenstrijdigheden van het gedicht niet vatbaar om onder een van die twee gevallen te worden thuis gebracht.

Ondertusschen bleven ook de unitariërs in gebreke, een

1) Het woord ‘sage’ hier te nemen niet in den zin van Lachmann c.s. maar in den gewonen zin van dichterlijke overlevering, waarin de historische kern gewoonlijk zeer klein is, zoo ze niet geheel ontbreekt.
2) Fick meende dat de kern der Ilias in het Ionisch was vertaald door een der uitbreiders, Cauer e.a. dat ze gaandeweg geioniseerd was. Zeker is dat door de geheele Ilias heen, Aiolische taalvormen verspreid zijn, maar niet in sterker mate dan door het overnemen van vormen, verzen, versgroepen uit oudere liederen, gemakkelijk verklaard kan worden.

systematisch onderzoek in te stellen naar sporen van liederen in de Ilias waarneembaar. Toch ziet men gemakkelijk, hoe dienstig dit moet zijn tot recht begrip van het dichtstuk. En het is geen ondankbaar werk; moge dat blijken uit het hier volgend overzicht!

Van vier of meer epische liederenkringen, in verschillende streken achtereenvolgens ontstaan, waardoor de sage van den Trojaanschen krijg gevormd is, laat zich uit de Ilias het bestaan aantoonen; ten eerste is er een, die wel in de streek van Troje zelf ontstaan moet zijn.

In de Ilias komt een gevecht voor waarin de Grieken, na een veldslag in de vlakte, door de zegevierende Trojanen naar de kust gedrongen, zich bij hunne op 't land getrokken schepen met moeite tegen hen verweren, en Hektor, de Trojaansche aanvoerder, zelfs beproeft den brand te steken in ‘het schip’ - zoo heet het - ‘dat Protesilaos naar Troje droeg, maar niet weer van daar naar het vaderland.’ Dat Protesilaos niet in dat gevecht sneuvelt, maar bij de landing der Grieken gesneuveld was toen hij ‘het eerst van allen aan wal sprong’, lezen we in den z.g. Scheepskatalogos d.i. eene opsomming der Grieksche volkstammen die aan den Trojaanschen krijg medededen, met hunne aanvoerders, hunne steden, en het aantal hunner schepen. De dood van Protesilaos gaat dus vooraf aan de gebeurtenissen, die zich in de Ilias afspelen; dat hij tweemaal vermeld wordt en de wijze waarop dat geschiedt, doet een lied vermoeden waarin de landing der Grieken op de vijandelijke kust bezongen werd. En er is veel wat dat bevestigt en tevens aanwijst, dat aan het lied stof is ontleend èn voor de beschrijving van het gevecht bij de schepen èn voor den Katalogos. Want Protesilaos en zijn broeder Podarkes, die hem luidens den Katalogos opvolgde, worden in het gevecht bij de schepen Phthiërs genoemd, waarmee niet strookt dat in de Ilias Achilleus' vader Peleus steeds vorst van Phthia heet;[1] en

1) In den Katalogos wordt de naam Phthiërs zoowel bij de optelling van Protesilaos' steden en schepen als bij de optelling van die van Achilleus eenvoudig verzwegen; blijkbaar ter voorkoming van aperte tegenstrijdigheid. Het volk van Achilleus heet in de Ilias steeds Myrmidonen, waarschijnlijk geen volk, dat ooit op aarde bestaan heeft.

terwijl overigens in de Ilias nooit, tenzij in den Katalogos, de verschillende stammen der Grieken vermeld worden, behalve enkele op enkele plaatsen, vindt men in bovengenoemd gevecht nevens elkander opgegeven de Boiotiërs, Atheners, Lokriërs, Phthiërs, Epeiers en een weinig verderop de Phokiërs, alle uit Midden Griekenland, en ontbreken, op enkele na die er enkele malen in voorkomen, de helden der Ilias uit andere streken, benevens Achilleus. In de Ilias wordt Achilleus' afwezigheid gemotiveerd door zijn toorn tegen Agamemnon, die hem van den strijd zich deed onthouden, en de afwezigheid van Agamemnon, Diomedes, Odysseus, Eurypylos door dat ze in een vorig gevecht gewond waren; maar het oude lied kende ze niet, zooals van Achilleus reeds bleek, en van de anderen duidelijk is daar het gevecht bij de landing natuurlijk het eerste was. Hoofdheld van Grieksche zijde in het gevecht bij de schepen is Aias Telamons zoon; hij weert het vijandelijke vuur af, totdat Patroklos, op eigen bede door Achilleus in diens wapenrusting en met diens manschappen gezonden, Hektor en de Trojanen doet wijken. Nevens Telamons zoon komt er in hetzelfde gevecht nog een andere Aias voor, de aanvoerder der Lokriërs, wiens vader Oïleus heet[1]; Telamons zoon heet in de Ilias afkomstig van het eiland Salamis, maar dit wordt op niet meer dan twee plaatsen vermeld, die beide reeds door de ouden terecht, om redenen hier van geen belang[2] vermoed werden van jongeren datum te zijn; daarentegen is er ook eene plaats in de Ilias, die op eene oudere voorstelling van hem als Boiotiër wijst, immers waar verteld wordt dat het schild van zeven huiden, waardoor hij bekend is, gemaakt was door Tychios (deze naam beteekent eenvoudig ‘vervaardiger’) uit Hyle in Boiotië. De Katalogos maakt in de Ilias eenen vreemden indruk; hij staat tusschen de opstelling der troepen en het begin van den eersten veldslag, de opsomming van woonplaatsen en schepen is daar misplaatst; maar wie de landing aan de vijandelijke kust bezong, zou ook al licht de afvaart van

1) De beide helden Aias schijnen wel uit éénen daemon gedifferentieerd te zijn wien, tot held geworden, bij verschillende stammen ook verschillende ouders, attributen, daden, werden toegeschreven. Zie Mnemosyne 1912 p. 10 vgg.
2) Zie hierover Mnem. 1912 p. 7. vg.

huis vermelden en dáárbij past de Katalogos uitstekend - natuurlijk is hij dan bij de invoeging in de Ilias aangevuld met die stammen die daarin nevens de in het lied genoemde voorkomen -; en wanneer we aannemen dat de Grieksche hoofdheld in het gevecht bij de schepen? Aias Telamons zoon, in het lied de aanvoerder der Boiotiërs en tevens der geheele expeditie was, dan begrijpen wij ook èn waarom de Katalogos met de Boiotiërs begint, èn waarom deze er een veel breedere plaats in beslaan dan strookt met de onbeduidende rol die zij overigens in de Ilias vervullen, èn waarom de Boiotische haven Aulis in de Ilias genoemd wordt als de plaats van waar de Grieken uitzeilden naar Troje; Aulis toch, een volkomen ongeschikt vereenigingspunt voor de vorsten van Zuid- en West-Griekenland waartoe de meeste hoofdpersonen der Ilias behooren, was het aangewezen uitgangspunt voor de gezamenlijke Boiotiers, Atheners, Lokriërs en Phokiërs[1]. Intusschen is de stof, die we gevonden hebben al haast te veel voor één lied - de oude heldenliederen waren zeer zeker niet van langen adem -; en er komt nog meer bij; waarom we liever spreken van eenen liederenkring. Patroklos was, volgens de Ilias een geboren Lokriër en wegens onopzettelijken manslag gevlucht naar Peleus, die hem aan Achilleus tot makker gaf. Die manslag en vlucht zijn natuurlijk uitgevonden om hem met Achilleus in verbinding te brengen; misschien is dat al gebeurd in liederen ouder dan de Ilias, het geeft in alle geval recht Patroklos hier onder de Lokrische helden te rekenen. Gedood wordt hij in de Ilias door samenwerking van Apollo, die hem door een slag met de vlakke hand verbijstert, den Trojaan Euphorbos, Panthoös' zoon, die hem van nabij met de lans eenen steek in den rug tusschen de schouders geeft, en ten slotte Hektor, die hem het onderlijf doorboort; dat de aanval van Apollo en die van Hektor afgeleid zijn uit een lied Achilleus betreffende, zal beneden blijken; het ligt dus voor de hand dien van Euphorbos, wiens lanssteek toch ook al doodelijk was, al komt in de Ilias Patroklos er niet door te vallen, afkomstig te achten uit denzelfden liederen-

1) Niet voor de Epeiers die in 't N.W. van de Peloponnesos woonden; maar dit is natuurlijk geen bezwaar.

kring als het gevecht bij de schepen. Want het onderwerp der Ilias vereischte, dat Hektor het was die Patroklos doodde; dat Euphorbos daar nog bijgevoegd zou zijn is ongerijmd, zijn persoon die in de Ilias obscuur is, werd door Hektors grootere persoonlijkheid verdonkerd. Verder zij aangestipt, wat in weinige woorden niet kan worden toegelicht[1)] dat, terwijl in de Ilias Hektor gedood wordt door Achilleus, sommige plaatsen in de Ilias zelf aanleiding geven om te denken, dat hij volgens eene oudere voorstelling viel door de hand van Aias Telamons zoon, hetgeen dan weder moet ontleend zijn aan een lied van den thans behandelden kring. Eindelijk zij opgemerkt dat hoewel ons de Ilias geen aanleiding geeft om te denken aan een lied waarin de verovering der stad Troje bezongen werd, het toch in den aard der zaak ligt, dat de dichters van onzen kring zich haar als een feit voorstelden en er op toespeelden, zooals dat in de Ilias gebeurt. Vraagt men of onze liederenkring eenen historischen achtergrond heeft, zoo mag het antwoord bevestigend zijn. Aan de Asiatische zijde van den Hellespont, een half uur beZ. zijnen naar den Griekschen Archipel gerichten uitgang, hebben de graver Schliemann en zijne opvolgers de overblijfselen van tien woonplaatsen boven elkaar, uit den heuvel Asar-lyk te voorschijn gehaald; de zevende van onderen is door Brückner en Dörpfeld herkend als eene Grieksche nederzetting;[2)] de daaronder liggende, eene sterke burcht, ten deele door vuur vernield, is, blijkens, de artefakten die er in gevonden zijn, bewoond geweest tusschen 1500 en 1200 v. Chr. en het origineel van het Homerische Troje of zooals het ook heet, Ilion. Daaruit volgt niet dat die burcht door Grieken is ingenomen; wie weet hoe weinig de dichters noodig hebben om hunne fantasie aan 't werk te zetten, zal toestemmen dat ook het gezicht der ruïne aanleiding kon geven om, zoodra de ware toedracht uit het geheugen was geraakt, de zaak voor te stellen alsof de strijd die er vóór de vestiging op de plek, zonder twijfel met de

1) Zie het nadere hierover: Mnem. t.a.p.p. 15.

2) 'Troia und Ilion' 1902 p. 555 vgg. p. 604 vgg. De 7de nederzetting wordt door Dörpfeld VII^{1} genoemd, omdat men oorspronkelijk de 7de en de 8ste niet onderscheiden had. De 8ste heet dus VII^{2} en van de tien nederzettingen heet de 9de VIII en de 10de IX.

inboorlingen had moeten gevoerd worden, bekroond was met de inname hunner stad. Maar dat er onder de Grieken der 7e nederzetting ook Lokriërs geweest zijn, mag men uit het volgende opmaken. Nog omstreeks het begin onzer jaartelling bestond het gebruik, waarvan de oorsprong in het duister ligt maar in alle geval van vóór het ontstaan der 8ste nederzetting (in de 7e eeuw) dagteekent, dat altijd twee aanzienlijke Lokrische meisjes dienaressen waren in den tempel der godin Athena te Ilion; als er eene stierf, werd terstond uit Lokris eene opvolgster ontboden; tegen dat haar komst verwacht werd, loerden de burgers van Ilion haar quasi op om haar te dooden, en heimelijk werd ze door haar geleiders ter bestemder plaatse bezorgd; die vertooning wijst op een in vroegeren tijd aan Athena gebracht menschenoffer, waarvoor de vlucht uit het vaderland en de tempeldienst in den vreemde, na redding, quasi door de godin zelf, die immers het slachtoffer ongedeerd haar heiligdom had laten bereiken[1] in de plaats gekomen was; en dat juist Ilion daarin betrokken werd, kan wel geen anderen grond gehad hebben, dan dat het heiligdom aldaar een filiaal was van dat in Lokris, en de meisjes er bleven onder stamgenooten. Wanneer nu intusschen in deze neerzetting Lokriërs zijn geweest, dan is er alle reden om te gelooven, dat aan den tocht naar het Trojaansche land, ook de in den liederenkring samen met hen genoemde bondgenooten, werkelijk hebben deelgenomen; en dan ligt ook de afvaart uit Aulis voor de hand; meer laat zich natuurlijk niet constateeren.

Een tweede kring van liederen betrof tochten van Grieken uit Thessalië naar het eiland Lesbos (tegenwoordig Mytilini) en de daartegenover liggende kust van kl. Azië. Want van den Thessalischen held Achilleus[2] wordt ter loops hier en daar in de Ilias vermeld, dat hij deze streken veroverde, en

1) Zie over de geheele zaak het nadere: Mnem 1912 p. 19 vgg.
2) Oorspronkelijk was zeker ook Achilleus een daemon en kwam hij als zoodanig in den eeredienst voor op tal van plaatsen. (Zie Usener, Sitzungs Ber. Wien. Akad. d. Wiss. 1297 Vol. CXXXVII. p. 9 vgg. p. 57 vgg.); maar als held heeft hij steeds Thessalië tot vaderland; hier ligt ook Phthia in; maar het gebergte Pelion, noordelijk daarvan was de oudste aan zijn vader Peleus toegeschreven woonplaats, zie Mnem. 1912 p. 314.

hoewel dat in het verband niet anders kan uitgelegd worden dan als behoorende tot den Trojaanschen oorlog, wordt toch niet duidelijk gemaakt, wat het daarmee te maken kon hebben, noch, zóó het er mee te maken had, hoe het kwam dat Achilleus het alléén uitvoerde. Maar in deze streken, te zamen Aiolis genaamd, waar later het Trojaansche land ook onder meetelde, zaten werkelijk Grieken uit Thessalië waarschijnlijk van af de 12de eeuw v. Chr. Intusschen is Achilleus ook reeds in den Trojaanschen oorlog betrokken geworden in liederen ouder dan de Ilias. Want in het bekende 'Hektors afscheid', hooren wij van zijne vrouw Andromache, dat Achilleus haar vader en broeders gedood heeft, en het aldus betitelde stuk der Ilias, heeft blijkbaar zijn stof ontleend aan een ouder lied; immers het voorgevoel van Hektors aanaanstaanden dood dat er doorheen trilt, verliest zijn dichterlijke waarde tenzij men hier denkt aan een *laatste* afscheid, wat door een op zich zelf staand lied den hoorder vrij gelaten werd; maar in de Ilias heeft Hektor daarna nog gelegenheid in overvloed om zijne vrouw te ontmoeten[1)], zeker omdat de dichter, die zich het 'afscheid' toeeigende ter verrijking der Ilias, er geen betere plaats voor wist te vinden, dan die waar het nu staat. Verder heeft de beschrijving van Patroklos'dood in de Ilias stof ontleend aan een lied over Achilleus'dood voor Troje, want evenals Patroklos onder de muren van Troje gedood wordt door Apollo en Hektor (daargelaten Euphorbos die naar we zagen afgeleid is uit eene andere bron), zoo zal luidens eene voorspelling, die in de Ilias voorkomt, Achilleus in de poort van Troje gedood worden door Apollo en Paris; en als Patroklos gevallen is weenen om hem Achilleus' paarden, en spreidt Zeus duisternis over het slagveld, werkelijk te veel eer voor Achilleus' wagenmenner; en de wijze waarop Achilleus door zijne moeder de godin Thetis, beklaagd wordt om den dood van zijnen geliefden makker past op de laatste vier regels na, volkomen voor eene lijkklacht om den tegen de Trojanen gevallen zoon zelf.[2)]

1) Zie Mnem. 1912 p. 318 vgg.
2) Sprekende tot hare zusters de Nereïden zegt Thetis: hoort zusters Nereïden, opdat gij allen weet het hoorende, hoevele kommernissen ik in mijn gemoed heb, ik ongelukkige, die tot ongeluk den besten zoon ter wereld bracht! want nadat ik eenen voortreffelijken en sterken zoon gebaard heb, en hem afzond op de gekromde schepen naar Ilion, zal ik hem niet weder teruggekeerd in het huis van Peleus ontvangen'. Daarna beginnen de laatste vier regels aldus: 'en zoolang hij leeft en het zonnelicht aanschouwt, wordt hij bedroefd.'

Andere liederen tot denzelfden, derden, liederenkring behoorende, dienen kortheidshalve overgeslagen te worden; opgemerkt zij nog slechts dat het mengsel van gegevens waar hij uit ontstond, zich gemakkelijk verklaart uit het aan elkaar grenzen der terreinen van liederenkring een en twee; zooals bijv. op beide het volk der Dardaniërs woonde[1].

Een vierde liederenkring behandelde stoffen, uit de Peloponnesos, thans Morea, overgebracht naar de kust van Ionië, wier inwoners voor een deel van daar afkomstig waren. Agamemnon, zijn broeder Menelaos, diens vrouw Helena, zijn als godheden op verschillende plaatsen van Griekenland vereerd[2], maar de roof van Helena, oorspronkelijk een verhaal uit de godenwereld, eene mythe,[3] is, op aarde overgeplaatst, altijd, voor zoover we weten, voorgesteld als eene ontvoering uit de hoofdstad van Lakonie, in 't Z.v. de Peloponnesos, die Lakedaimon, later ook Sparta genaamd was. Agamemnon heette, als koning, oorspronkelijk dan ook daar te wonen,[4] maar later, toen men op de Ionische kust, nadat aldaar de drie boven behandelde liederenkringen populair waren geworden, de ontvoering tot aanleiding gemaakt had van den Trojaanschen oorlog, door Paris, den ontvoerder,

1) Ook hebben zonder twijfel liederkring twee en drie stof ontleend aan veel oudere reeds in Thessalië gezongene liederen; over de lotgevallen van Peleus, in 't bijz. zijn huwelijk, waarbij de goden aanwezig waren en geschenken gaven; over Achilleus' jeugd en ook reeds over zijnen dood als veroorzaakt door de pijlen van Alexandros - dat is in de Ilias de andere naam voor Paris - en gewroken door die van Philoktetes (zie Mnem 1912 g. 298 vgg.). In den Trojaanschen oorlog is Alexandros zeker pas door den derden liederenkring te pas gebracht, en wel als broeder van Hektor; zijnen naam Paris moet hij gekregen hebben door vereenzelviging met den schaker van Helena uit den vierden liederenkring (zie Mnem. 1913 p. 29).
2) Mnem. 1913 p. 28 vgg.
3) Behalve door Paris heet zij ook geschaakt te zijn door Theseus en teruggebracht door hare broeders de ‘Dioskuren’ (Kastor en Polydeukes). Dat Theseus oorspronkelijk een zeegod was en de Dioskuren altijd als goden vereerd zijn betwijfelt niemand. Een derde verhaal laat haar geschaakt worden door den god Hermes.
4) Mnem. 1913 p. 30.

tot eenen Trojaanschen prins te maken, en Agamemnon die zeker van den beginne af eene groote rol gespeeld had in het terugbrengen van Helena, van zelf de opperbevelhebber was geworden der Grieksche legermacht, ging men hem voorstellen als beheerscher van de halve Peloponnesus en bijliggende eilanden, met Mykenai tot hoofdstad, welks historische grootheid waarvan de opgravingen getuigd hebben, schoon reeds voorbij gegaan, nog in de herinnering der dichters leefde. In de Ilias blijkt op verschillende plaatsen dat de ontvoering gedacht wordt als met Helena's goedvinden gebeurd, maar in de oudere Ionische liederen, was het zeker eene daad van geweld. Of hoe zal men anders verklaren de uitdrukking ‘Helenaas zuchten en weerstrevingen’, tweemaal in de Ilias voorkomende? En het tweegevecht waar Paris in de Ilias Menelaos toe uitdaagt? Op voorstel van den uitdager wordt hier vooruit bij vastgesteld, dat de overwinnaar Helena zal hebben en de met haar ontvoerde schatten; er wordt dus blijkbaar geen rekening gehouden met het feit, dat de beleedigde echtgenoot zijne ontrouwe vrouw zou willen straffen; hoe weinig de dichter daar aan denkt, blijkt ook daaruit, dat hij Helena op het hooren der overeenkomst, laat verlangen naar haren eersten man; zeker is hier de inhoud van een lied overgenomen, zonder kritiek, immers als erkend onderdeel der sage. Waarmee ook het volgende samenstemt; in de Ilias wordt verteld, dat Paris op denzelfden tocht, waarop hij Helena schaakte, Phoinikische slavinnen uit Sidon naar Troje overbracht; of het op de heenreis of op de terugreis was dat hij die in zijn bezit kreeg, staat er niet bij, maar aan de heenreis te denken zou onvereenigbaar zijn met de voorstelling der Ilias, dat het een vriendschappelijk bezoek bij Menelaos was[1)] dat met de schaking eindigde. Toch is voor de terugreis die omweg heel over Phoinikië (aan de kust van Syrië) om slavinnen te koopen - want dat moet het dan wel geweest zijn - nog al zonderling; en in de Kypria, een gedicht van wat later tijd dan de Ilias, wordt gezegd, dat Paris in drie dagen van Lakedaimon naar Troje voer, wat iederen omweg uitsluit, terwijl de maker van dit gedicht dat zeker niet, tegen het gezag der Ilias in, beweerd zou hebben ten zij op gezag

1) Ilias III vs 351 vgg.

eener oudere bron. Dat zal dan wel geweest zijn een lied inhoudende een rooftocht van Paris, waarop, na landing, meegepakt werd, tot in 't binnenland toe, al wat men krijgen kon, eerst op de kust van Syrië, daarna op die van Lakonië. Een derde lied zal verteld hebben van gezanten, Menelaos zelf en Odysseus, die naar Troje kwamen, vóór den oorlog natuurlijk, om Helena terug te eischen. Ergens in de Ilias lezen we, dat de beide zonen van den Trojaan Antimachos 'die, door Paris omgekocht, afried Helena terug te geven aan den blonden Menelaos' - meer niet - door Agamemnon levend gevangen worden, en vervolgens dat, als ze onvoorzichtig zich als zonen van Antimachos bekend maken, Agamemnon hun toesnauwt 'zijt gijl. zonen van Antimachos, die eens in de vergadering der Trojanen aanried Menelaos met Odysseus als gezant gekomen, daar te dooden?' Was het omtrent Antimachos vermelde een bedenksel van den dichter dezer plaats, hij zou zeker dat wat hij rechtstreeks van hem vertelde en dat wat hij Agamemnon van hem liet zeggen, met elkaar hebben laten kloppen; zooals hij tewerk gaat toont hij te zinspelen op een den hoorders bekend lied, waarin het dubbele vergrijp van Antimachos verhaald was. Buitendien is er eene andere plaats in de Ilias waarin het gezantschap zonder iets naders vermeld wordt.[1)] En vooral lette men op het volgende. Nadat in de Ilias het tweegevecht met een sisser is afgeloopen - want Menelaos ontwapent Paris wel, maar aan den dood wordt deze in een nevel ontrukt door de godin Aphrodite - en nadat vervolgens Menelaos gewond is door een verraderlijk pijlschot van den Trojaan Pandaros; en er daarna den geheelen dag slag is geleverd met onbeslisten uitslag: houden de Trojanen 's nachts eene vergadering om te beraadslagen of ze Helena zullen teruggeven; en als Paris het weigert, besluit koning Priamos dit door eenen heraut aan de Grieken mede te deelen. Na het pijlschot en den daarop volgenden veldslag is die vergadering zeer ongemotiveerd, het zenden van den heraut niet minder dan ongerijmd; blijkbaar hebben we hier 't een en ander, dat in 't bovengenoemde lied verteld werd over 't geen er gebeurde in de vergadering der Tro-

1) 1) Ilias III vs 205 vgg.

janen, nadat Menelaos en Odysseus lucht gekregen hadden van 't gevaar dat hen dreigde en gevlucht waren. Een vierde lied zal tot inhoud gehad hebben, hoe, ten gevolge van Agamemnons moedeloosheid, de expeditie opgegeven zou zijn, hadden niet de godinnen Hera en Athena zelf, zich van Odysseus bedienende als tusschenpersoon, de Grieken, die reeds hun schepen in zee begonnen te trekken, er toe gebracht zich weer aan den krijg te wijden; een vijfde zal bevat hebben Agamemnons in een veldslag verrichte heldendaden, eindigende met eene verwonding, die hem buiten gevecht stelde; de plaatsruimte laat niet toe, deze zaken hier nader toe te lichten[1]. Nevens Agamemnon, Menelaos, Helena werden in dezen Ionischen liederenkring opgenomen - om alleen hoofdhelden te noemen - Odysseus, zooals bleek, Nestor, Diomedes, ook alle drie reeds in Peloponnesische liederen bezongen, natuurlijk zonder eenige betrekking op den Trojaanschen krijg[2]; in Ionië moet buiten den op dien krijg betrekkelijken liederenkring gezongen zijn een avontuur van Diomedes en Odysseus, die, oorspronkelijk godheden, op den duur o.a. de representanten waren der Ionische ontdekkingsvaarten naar de kust van Thraaikië en in de Ionische zee[3], eene overrompeling van een Thracisch legerkamp waarbij koning Rhesos in den slaap wordt gedood en zijne kostbare paarden geroofd; pas door den dichter die deze stof in de Ilias verwerkte, werd Rhesos een bondgenoot der Trojanen en werd het geval naar Troje overgebracht van de kust van Thraaikië[4]. De bovenmenschelijke daden van Diomedes in den vijfden zang der Ilias samengehoopt, dat hij Pandaros doodt en Aineias wondt, van wie beide schoon hier reeds menschen, de oorspronkelijke goddelijke natuur nog zeer doorzichtig is, dat hij de godin Aphrodite wondt, dat hij terwijl Athene zijn strijdkar stuurt, zelfs den krijgsgod Ares wondt, zullen wel direct voorde Ilias ontleend zijn aan mythische stoffen uit de Peloponesos afkomstig,[5]

1) Mnem. 1913 p. 52 vgg.
2) Mnem. 1913 p. 32 vgg.
3) Mnem. 1913 p. 43.
4) Mnem. 1913 p. 44 vg.
5) Mnem. 1913 p. 35 vg. Aineias kwam ook al in den derden liederenkring voor (Mnem. 1912 p. 315 vgg.) en zeker ook in de oude Thessalische liederen, onder de vijanden van Achilleus (Mnem. 1912 p. 296 vg.)

Of er nog van eenen vijfden liederenkring kan gesproken worden is twijfelachtig, maar zeker is ten bate van den Trojaanschen krijg, in Ionië óók de hand gelegd òf reeds in liederen ouder dan de Ilias òf pas in de Ilias zelve, op stof uit oudere liederen betreffende gevechten tusschen vroegere bewoners en nieuw aangekomen Grieken op de eilanden Kos en Kreta, waar Idomeneus de hoofdheld was, en tusschen de Grieken van 't eiland Rhodos en de daar tegenover op de kust van kl. Asië wonende Lykiërs, als wier vorsten genoemd worden Sarpedon en Glaukos. Dat de vele plaatsen in de Ilias waar zich bekendheid verraadt met oudere sagenstoffen, die van den krijg met Troje afgescheiden blijven, hier niet in aanmerking komen ter behandeling, spreekt wel van zelf. Meer voor de hand lag het, na te gaan, aan welke der, in 't voorgaande behandelde of genoemde liederen, ieder der goden die òf zooals Hera en Athene de Grieken begunstigt òf, zooals Aphrodite, Ares, Apollo, de Trojanen, zijne partijstelling te danken heeft; intusschen zou ook dit te ver voeren.[1)]

Wanneer men aan heldendicht den eisch mag stellen van min of meer kunstmatigen opzet, individueele opvatting van het onderwerp, een omvang groot genoeg om plaats te geven aan verwikkeling en ontknooping, zoo zullen wel noch de boven besproken of aangeduide heldenliederen, die op den Trojaanschen krijg betrekking hebben, noch die er buiten staan, gerekend mogen worden onder die dichtsoort[2)]; want noch geeft hetgeen we er van kunnen opdiepen den indruk van genoemde hoedanigheden, noch is het waarschijnlijk dat een zoo époque makend iets als het eerste verschijnen dáárvan geen herkenbare sporen zou hebben achtergelaten. Het Grieksche heldendicht, voor zoover kunstpoësie, begint dus, naar we moeten aannemen, met Homeros, en wel hetzij men in Homeros gelooft als den dichter der geheele Ilias, of in deze een kerngedicht met toevoegsels ziet en den schepper van het kerngedicht Homeros noemt; want ook in het kern-

1) Mnem. 1913 p. 268 vgg.
2) Volgens deze onderscheiding zullen ze moeten behooren tot de volkspoësie, zie Hesseling t.a.p.p. 4.

gedicht moet de intrige die den samenhang der Ilias beheerscht, aanwezig zijn geweest, niemand toch zal haar voor de toevallige resultante houden der verbinding van kern en toevoegsels. Uit de sage door de oudere liederen gevormd nam Homerus het materiaal voor zijnen roman, de intrige heeft hij zelf uitgedacht; van de toevoegsels, zoo we terecht daaraan gelooven, hebben zeker sommige hunnen hoofdinhoud aan oudere liederen ontleend, andere niet anders dan de namen en karakters hunner hoofdpersonen; dat ze ooit zelf zelfstandige liederen geweest zijn is, behoudens ruimte voor enkele mogelijke uitzonderingen, volstrekt onaannemelijk; van verreweg de meeste leent zich de inhoud daar niet toe, en was ieder van den beginne aan bestemd voor eene bepaalde plaats in het hoofdgedicht. Intusschen is het niet uitgesloten dat, bij de uitbreiding hiervan door de toevoegsels, de intrige ook zelf wijziging heeft ondergaan.

We kunnen den inhoud der Ilias, overslaande alles wat voor de intrige niet noodig is, aldus samenvatten. Uit eene stad, die met de Grieken niet in oorlog was, kwam een priester van den god Apollo, wiens dochter in eene met Troje verbondene stad door hen was gevangen genomen naar hun kamp, hoffelijk, met goede wenschen voor hun welslagen, verlangende haar los te koopen. Allen vonden dit billijk behalve Agamemnon, de opperaanvoerder, die het meisje voor zich had genomen; barsch wees hij den grijsaard af; maar die bad tot zijnen god: ‘mogen de Grieken mijne tranen boeten met uwe pijlen!’; en Apollo hoorde hem en zond in het leger eene pestziekte. Op den tienden dag daarna riep Achilleus de manschap ter vergadering en zeide: ‘laat ons eenen wichelaar of droomuitlegger vragen, waarom Apollo zoo vertoornd is’; waarop Kalchas, de ziener, verkondigde, dat de god niet verzoend zou zijn, eer men het meisje zonder losgeld aan haren vader had teruggezonden en eene groote offerande van stieren aan den god gebracht. Ten gevolge dier boodschap ontstond twist tusschen Agamemnon en Achilleus daarop uitloopende, dat gene de dochter van den priester terugzond, maar de aan Achilleus uit den buit toegekende slavin Briseïs door zijne herauten liet weghalen. Achilleus gebruikte hier tegen geen geweld, slechts zwoer hij aan den krijg verder geen deel te zullen nemen; maar

toen de vrouw weg was, riep hij onder tranen zijne moeder, de zeegodin Thetis, tot zich, en droeg haar op tot Zeus, die haar dank schuldig was, omdat zij eens den reus Briareus ter zijner beveiliging gehaald had, toen drie der groote goden eenen aanslag tegen hem smeedden, het verzoek te richten dat hij de Trojanen mocht helpen en de Grieken benauwen bij de schepen en den rand der zee; Zeus stemde, hoezeer ongaarne, toe; de Grieken leden eene nederlaag; Agamemnon, wanhopig geworden, schikte er zich op raad van Nestor in, Achilleus voldoening aan te bieden; hij beloofde Briseïs te zullen teruggeven met eenen eed, dat hij haar niet had aangeraakt, en er bij te zullen voegen zeven andere slavinnen, vroeger buit gemaakt, en twaalf renpaarden en veel zilver en goud, en na den oorlog hem tot zijn schoonzoon te zullen maken en met verschillende steden van zijn gebied te zullen begiftigen; Aias Telamonszoon, Odysseus en Phoinix werden uitgekozen om dit aan Achilleus mede te deelen; vergeefs, daar hij zich hoezeer beleefd in de vormen, onverzoenlijk toonde. In eenen nieuwen veldslag volgde, toen Agamemnon na 't verrichten van veel heldendaden gewond uit den strijd had moeten gaan en eveneens Diomedes en Odysseus, eene tweede nederlaag, erger dan de vorige en waardoor de Grieken gedwongen werden naar den oever der zee te wijken; waar zij zich met moeite verdedigden, totdat Achilleus' dienstman en vriend Patroklos, met hun lot begaan, genen smeekte zijne wapenrusting en zijne manschappen hem te leenen om den vijand te verdrijven; hetgeen ook gebeurde, maar eindigde met het sneuvelen van den held, wiens lijk met moeite in veiligheid werd gebracht terwijl zijn wapenen in handen bleven van Hektor den Trojaanschen aanvoerder die hem gedood had. Maar de god Hephaistos maakte in éénen nacht voor Achilleus op Thetis' verzoek eene nieuwe wapenrusting, waarmee hij, zijn toorn vergeten, na wederom eene vergadering der Grieken bijeengeroepen, en zich met Agamemnon verzoend en diens geschenken aangenomen te hebben, de Trojanen versloeg en Hektor doodde. In dit overzicht stuit men op niets, wat aan den samenhang afbreuk doet; maar wanneer men in bijzonderheden nagaat hoe alles in de Ilias verteld wordt zal men tenzij in vooroordeel bevangen, niet licht

ontkennen dat terecht Grote het voor onmogelijk heeft verklaard de Patrokleia, d.i. het verhaal van Patroklos' optreden, kampen en sneuvelen, waarmee Hektors dood onverbreekbaar samenhangt, voor het werk van denzelfden dichter te houden als Agamemnons zelfverootmoediging; van den anderen kant echter kan het even duidelijk worden gemaakt, dat ten onrechte Grote en alle gezaghebbende verdedigers der kerntheorie na hem, de zelfverootmoediging hebben willen uitschakelen uit het kerngedicht, de Achilleïs.

Hoe rijmt men het feit, dat Achilleus alle aanbiedingen hem door Agamemnons gezanten gedaan, had afgeslagen, met den uitroep dien hij, bij het zien van de tweede nederlaag zijner landgenooten, tot Patroklos richt: ‘nu meen ik dat de Grieken smeekend mijne kniën omringen zullen!’? De unitariërs verklaren deze woorden zoo: ‘tot nog toe zijn er alleen gezanten gekomen, nu zal het heele leger mij deemoedig te voet vallen,’ maar, daargelaten dat die tegenstelling er nog al willekeurig in wordt gelegd, moet opgemerkt worden, dat de gezanten met zoo veel woorden verklaard hadden, uit naam niet slechts van Agamemnon, maar van alle Grieken te komen, en de bede hadden geuit dat Achilleus, zoo Agamemnon hem te gehaat was, medelijden mocht willen hebben met de overigen; dat allen hem als eenen god zouden eeren; in figuurlijken zin had zich dus het geval dat hij scheen te voorzien reeds voorgedaan. Moet zijn uitroep dan in letterlijken zin worden opgevat, en was hij van plan bijstand te verleenen als de Grieken in menigte tot hem vluchtten en om redding smeekten? De heele situatie schijnt niet erg denkbaar, maar in alle geval, welk eene aanmatiging! niet strookende met de hoffelijke wijze waarop hij de gezanten in zijne tent ontvangen had. Of was hij niet van zins, in welk geval ook, ter hulp te komen? Dan waren zijn woorden een laffe lage spot, teeken van een onedeler karakter dan hem overal elders in de Ilias toegeschreven wordt; alles te zamen genomen is het veel waarschijnlijker dat zij eene volkomene negatie van het gezantschap verraden. Dit intusschen zij, hoe het zij; maar volkomen onbegrijpelijk is, met het oog op het gezantschap, de wijze waarop Achilleus zich laat hooren in een volgend gesprek met Patroklos, als deze den stijgenden nood der Grieken

bejammerende, hem het verzoek om wapenrusting en soldaten heeft gedaan. Dan zegt hij o.a. ‘zeker zouden de Trojanen vluchtende de ravijnen met lijken vullen, *zoo Agamemnon mij vriendelijk gezind was*’; en een weinig later, als hij na het verzoek van Patroklos te hebben ingewilligd hem eenige aanwijzingen gaat geven: ‘maar gehoorzaam, zooals ik u het slot van mijn woord op het hart zal drukken, *opdat* gij mij eer en roem verwerft van wege alle Grieken, en zij mij de *overschoone vrouw teruggeven, en schitterende geschenken daarbij voegen*’. Welke dichter, die bij zinnen is, zal het uitdenken eenen held, dien hij niet als van zijn verstand beroofd wil voorstellen, te laten klagen: ‘ach ware mijn beleediger mij welgezind’, den dag nadat hij diens pogingen om hem te verzoenen heeft afgewezen? te laten wenschen: ‘moge mij de ontroofde vrouw worden teruggegeven en geschenken daarbij worden gevoegd’, den dag nadat hij én de vrouw én de schitterendste geschenken hem aangeboden, versmaad heeft? We hebben hier dan ook een van die plaatsen, waar de unitariërs op de meest uiteenloopende wijze de moeilijkheid die er voor hen in vervat is, trachten uit den weg te ruimen[1]; daar echter hier geen moeilijkheid bestaat voor hem wien niet onaannemelijk is wat de woorden duidelijk zeggen, zoo vervalt van zelf verdere bespreking voor ieder die bereid is de Patrokleia los te maken van Agamemnons zelfvernedering. Maar neemt men nu met Grote en zijne volgers *deze* uit de Achilleïs weg, dan raakt men in conflikt met de verzoening; want bij gelegenheid daarvan maant Odysseus Agamemnon den zuiveringseed te zweren in zake Briseïs; maar hoe wist Odysseus dat gene dien *kon* zweren, als deze het niet bij zijne zelfverootmoediging had aangeboden? en waar de dichter vertelt dat Agamemnom bij de verzoening geschenken aan Achilleus over reikt, voegt hij er bij ‘die hij hem beloofd had’, wat ten duidelijkste het gezantschap onderstelt. Van niet minder gewicht intusschen is het volgende: als Achilleus zijne moeder verzoekt Zeus te smeeken om de Trojanen te helpen en de Grieken te benauwen bij de schepen en rondom de zee, dan voegt hij er bij: ‘opdat allen den koning

1) Zie Mnem. 1914 p. 55 vg., Museum Januari 1915 p. 99.

smaken en Atreus' zoon zijne verblinding inzie, dat hij den beste der Grieken in het geheel niet geëerd heeft', en wanneer Athena van den hemel daalt om, voor alle anderen onbemerkt, Achilleus tijdens zijn twistgesprek met Agamemnon te bedaren, zegt zij o.a. 'eens zullen u wegens deze beleediging driemaal zooveel gaven ter beschikking staan'. Zoude de dichter aan Achilleus en Athena de bovenvermelde woorden in den mond hebben gelegd, indien het *niet* zijne bedoeling was dat Agamemnon zijne verblinding zou inzien en geschenken aan zou bieden? Dat is niet denkbaar. Het zou dus zelfs niet helpen, of men ook de verzoening wilde uitschakelen. Buitendien is dit uitgesloten, omdat Achilleus dan in 't geheel geene satisfactie kreeg.

We dienen dus aan de Achilleïs niet het gezantschap, maar de Patrokleia en den val van Hektor te ontzeggen. Hier tegen kan ingebracht worden dat de verzoening wel met de Patrokleia rekening houdt; maar daar staat tegenover dat dit toch juist op twee plaatsen, waar men het verwachten zou, achterwege blijft, en op de eenige plaats waar het gebeurt, den indruk maakt eene invoeging te zijn, zoo weinig zit de korte vermelding van Patroklos' dood daar in den samenhang vast.[1)] Iets anders is het, dat de vraag nu rijst, welke band er blijft tusschen Gezantschap en Verzoening, want die band bestaat in de Ilias uitsluitend uit de Patrokleia. Maar op deze vraag ligt het antwoord gereed in de bewoordingen waarin Thetis het verzoek van haren zoon aan Zeus overbrengt; en zoo ligt daarin tevens de finale bekrachtiging van het oordeel geveld over de Patrokleia en den val van Hektor. Achilleus had gezegd: 'vraag Zeus de Trojanen te helpen en de Grieken te benauwen, *opdat Atreus' zoon zijne verblinding inzie*', Thetis brengt dit zoo over: Zet de Trojanen kracht bij totdat de Grieken mijnen zoon eeren en hem door eerbewijs verhoogen.' In de woorden van Thetis ligt opgesloten dat Achilleus tevreden zou zijn, zoodra de Grieken d.i. in de eerste plaats natuurlijk Agamemnon, hem eer bewezen; zou de dichter bedoeld kunnen hebben dat de moeder haren zoon misverstaan had? dat deze *niet* hetzelfde gemeend had met te zeggen 'opdat Atreus' zoon zijne verblinding inzie'?

1) Mnem. 1914 p. 58.

dat hij *niet* had willen te kennen geven als zijn uitsluitend verlangen: eerherstel van den kant van zijnen beleediger? Dat is toch wel niet denkbaar; en zoo zullen we dus moeten aannemen dat in den oorspronkelijken vorm het gezantschap *den gewenschten afloop* heeft gehad, geheel in overeenstemming met de gematigde houding ook te voren door Achilleus aangenomen, toen hij zich niet met geweld verzette en zelfs tot de herauten die Briseïs uit zijne tent kwamen halen en bedremmeld voor hem bleven staan, vriendelijk zeide: ‘gegroet! herauten, boden van Zeus en der menschen, niet gijlieden zijt mij de schuld van deze zaak, maar Agamemnon.’ En zoo hebben we dus ook geen andere verbinding meer noodig tusschen Verzoening en Gezantschap, dan die in den uitslag hiervan opgesloten ligt. De gezanten waren 's nachts gekomen, en nadat Achilleus hun verklaard had, dat hij zijnen toorn liet varen, volgde de verzoening den volgenden dag. In de door hem bijeengeroepen vergadering hielden hij zelf en Agamemnon en Odysseus toespraken; ten slotte maakte hij, nadat de heraut Talthybios een zwijn gedood en in de zee geworpen had, het verledene om zoo te zeggen ongedaan met deze woorden: ‘Vader Zeus, groote verblindingen geeft gij den menschen; niet ontroerde Atreus' zoon mij in het geheel het gemoed in mijn borst, en niet voerde hij, onredelijk tegen mijnen wil de vrouw weg; maar Zeus wilde dat vele Grieken den dood zouden vinden. Maar gaat nu ter maaltijd, opdat wij den strijd hernieuwen’. Hierop laat de dichter volgen: ‘zoo sprak hij en snel ontbond hij de vergadering’. Misschien was dat de laatste regel van het kerngedicht. Opmerkenswaardig is het, dat het Gezantschap, zooals we dat in de Ilias lezen, den indruk geeft van er door den dichter op aangelegd te zijn, Achilleus te laten toegeven, en dat dit tot stand kan worden gebracht met geringe verandering aan het eind. Als van de gezanten het eerst Odysseus gesproken heeft, haalt Achilleus breed op van zijn grieven tegen Agamemnon, en laat daarop volgen: ‘morgen zult ge mijn schepen den Hellespont kunnen zien bevaren op terugreis naar Phthia’. Maar als de tweede spreker, Phoinix, het woord heeft gevoerd, zegt hij eerst dat hij de eer, die de Grieken hem zouden willen bewijzen, niet verlangt, laat daarop volgen: ‘tracht mij 't gemoed niet week

te maken door uw klagen' en eindigt: 'morgen zullen we overleggen of ik zal blijven of heengaan'. En als ten slotte Aias nog een paar woorden gezegd heeft o.a. dat zelfs de goden vermurwbaar zijn en ook Achilleus eenen toegevenden geest moet hebben, dan antwoordt deze: 'Aias, van Zeus afstammende zoon van Telamon, bevelhebber der manschappen, gij scheent mij in alles naar mijn gemoed te spreken, maar mij zwelt het hart van toorn, wanneer ik dááraan denk hoe krenkend Atreus' zoon mij te midden der Grieken behandeld heeft als eenen ongeëerden bijwoner'. Is het niet of Achilleus begint bij te draaien? Nu evenwel volgt er in eens eene herhaling der weigering om in den strijd terug te keeren, en daarmee gaan de gezanten weg. Maar in de Patrokleia komt, als Patroklos het bekende verzoek heeft gedaan enAchilleus ook dan over Agamemnon heeft uitgepakt, ten slotte diezelfde wending voor 'als eenen ongeëerden bijwoner', en dáár volgt er dit 'maar laat ons dat geschied laten zijn; het paste dan toch wel niet voortdurend te wrokken; voorwaar ik beweerde mijn toorn niet te zullen laten varen, voordat het geschreeuw en de krijg mijne schepen bereikte' en dan komt onmiddellijk de inwilliging van het verzoek; wanneer men nu aanneemt dat de dichter der Patrokleia die regels aan het gezantschap *in zijn oorspronkelijken vorm* heeft ontleend, en verder dat de woorden: 'maar nu laat ik voorwaar mijnen toorn varen', die Achilleus bij de verzoening in zijn eerste toespraak tot Agamemnon zegt, oorspronkelijk ook door hem tot de gezanten gezegd werden en volgden op het zooeven aangehaalde, dan is bijna alles in orde; slechts moet nu nog het antwoord dat de gezanten aan den hen wachtenden Vorstenraad brachten in zijn tegendeel worden omgekeerd, maar dit kan gebeuren door eene zeer kleine verandering in den Griekschen tekst[1]; en wanneer, nadat Odysseus als woordvoerder uitgesproken heeft 'de vorsten', naar in de Ilias staat, 'zijn woorden prezen', dan past dat zeker niet minder goed bij de veranderde lezing, dan bij die der handschriften.[2]

1) Mnem. 1914 p. 60.
2) Slechts moeten dan de versregels IX 691-709 en 711 geschrapt worden.

In de Achilleïs was maar ééne nederlaag der Grieken vermeld, want de twee nederlagen der Ilias worden door het gezantschap gescheiden. Maar welke der twee moet men kiezen voor de Achilleïs? Zonder twijfel de tweede; want in de eerste wordt er toegespeeld op de Patrokleia; hierbij komt, dat het de tweede is die veroorzaakt wordt door de verwonding van Agamemnon, Diomedes, Odysseus, en waarin de Grieken benauwd worden bij de schepen en rondom de zee; buitendien is sinds lang opgemerkt dat de eerste nederlaag zich als jong verraadt door het buitengewoon groot aantal regels die ook elders in de Ilias voorkomen, te groot om te wijten te zijn aan een gemeenschappelijk putten uit oudere liederen, veeleer blijk van plundering van oudere stukken der Ilias.[1)]. Maar de zonsondergang die in de Ilias aan de eerste nederlaag een einde maakt, moet nu achter de tweede komen, in plaats van het optreden van Patroklos dat haar in de Ilias, voorloopig, immers ook Patroklos sneuvelt ten slotte, afbreekt; na dien zonsondergang volgt eene vergadering der Trojanen benevens die der Grieksche vorsten waarin Agamemnon schuld bekent enz. Dat de eerste nederlaag bedacht zou zijn door den dichter der Patrokleia is onwaarschijnlijk; te scherp laat hij Achilleus zich uitdrukken met zijn ‘als Agamemnon mij welgezind ware’ en ‘verwerf mij roem opdat de Grieken mij de volschoone vrouw teruggeven’ om geacht te kunnen worden verootmoediging en Patrokleia tot een geheel te hebben willen maken. Neen; hij heeft aan de oorspronkelijke Achilleïs een nieuw slot willen geven; hij heeft eene nieuwe Achilleïs gecreëerd, waarvan de eerste helft samenviel met de oorspronkelijke, maar waarin Verootmoediging en Verzoening vervangen werden door Patrokleia en Hektors val; het was pas een derde dichter, die, om de beide slotstukken te vereenigen, den uitslag van het gezantschap veranderde, Verzoening er van scheidde door de tweede nederlaag en de Patrokleia tusschen ze in te zetten, de eerste nederlaag dichtte om die aan Verootmoediging te laten voorafgaan en, achter Verzoening liet volgen Hektors sneuvelen, alles zooals we het nu nog lezen in de Ilias. Dat de dichter der Patro-

1) Mnem. 1914 p. 71.

kleia òf er niet op lette òf er zich niet aan stoorde, dat het nieuwe slot niet geheel en al paste bij Achilleus' verzoek en Thetis' bede is begrijpelijk, en eveneens dat de derde dichter in zijn ijver om alles tot een geheel te vereenigen er geen oog voor had dat, om Gezantschap en Patrokleia samen te voegen, het niet voldoende was den uitslag van het gezantschap te veranderen.

Op den bedriegelijken droom dien Zeus, na Thetis' verzoek te hebben ingewilligd aan Agamemnon zendt om hem aan te sporen tot eenen aanval op de vijanden, volgt in de Ilias nog lang niet der Grieken eerste nederlaag. Aan de opstelling der legers gaat vooraf eene proefneming van Agamemnon, die voorwendt de expeditie op te willen geven, de andere vorsten zouden dan het leger tot het tegenovergestelde overreden, wat ook, hoewel bijna te laat, want de manschappen wilden de schepen al in zee trekken, en niet zonder de bijzondere inwerking van Hera en Athena gelukt; op de opstelling volgt de katalogos, en als de slag beginnen zal daagt Paris op Hektor's aansporing Menelaos uit; na het tweegevecht en het pijlschot op den overwinnaar komt het werkelijk tot eenen veldslag, maar dan lijden de Trojanen, vooral door Diomedes' bovenmenschelijken heldenmoed, groote verliezen en beginnen al te vluchten; Hektor weet ze tot staan te brengen, gaat vervolgens, aangemaand door zijnen broeder Helenos, den ziener, de stad binnen om zijne moeder Hekabe op te wekken, dat zij onder aanbieding van geschenken, de godin Athena om bijstand smeeke tegen Diomedes, haalt daarna zijnen broeder Paris, die zich na het tweegevecht in zijne woning schuil hield, in den strijd terug, waarbij ook de bekende ontmoeting met Andromache plaats heeft; het verzoek van Hekabe die met groot gevolg van aanzienlijke matronen een kostbaar kleed op de knieën van Athena's beeld neerlegt en groote offers belooft zoo Diomedes mocht vallen wijst de godin af, en als Hektor en Paris aan de Grieken afbreuk doen, komt zij uit den hemel om daar een eind aan te maken; Apollo bepraat haar goed te vinden dat Hektor een onbeslist tweegevecht houde met een der dapperste Grieken; dit deelt wederom Helenos zijnen broeder mee, die daarop uitdaagt, wie maar der vijanden met hem wil strijden; negen staan er op, uit hen wordt Aias

Telamons' zoon door het lot uitgekozen, als de strijd voorbij is valt ook de avond; in den volgenden nacht zenden de Trojanen eenen heraut, dat zij Helena niet willen teruggeven, maar tevens sluiten de partijen eenen wapenstilstand om de dooden te verbranden; op den daarop volgenden dag bouwen de Grieken eenen muur om hunne legerplaats, en pas op den vierden dag daarna komt de eerste nederlaag. Het hier geschetste tusschenspel is rijk aan gedeelten van groote dichterlijke waarde, maar het draagt niets bij tot de ontwikkeling van het verhaal, en staat haar dus in den weg, iets wat des te zwaarder weegt, nu toch uit het vorige reeds het meermakerschap der Ilias kon worden aangetoond. Maar, zeggen de unitariërs, dat tusschenspel dient blijkbaar ter expositie, het moet ons orienteeren; de oorzaak van den krijg wordt er herhaaldelijk in medegedeeld, en op den afloop wordt meermalen gezinspeeld; met de persoonlijkheid van Helena, van Paris, van Hektor om geen anderen te noemen, maken we hier nader kennis, niet in uwe Achilleïs. Die zoo spreken, begaan dezelfde fout, die ze terecht meermalen aan hun tegenstanders verweten: van namelijk geen rekening te houden met de oudere liederen; de toehoorders wien hieruit de sage van den Trojaanschen krijg bekend was, hadden geen orienteering noodig, en is het, dit in aanmerking genomen niet waarschijnlijker, dat de dichter van Achilleus, toorn tevreden is geweest bij dit onderwerp te blijven, dan dat hij er een beeld van den Trojaanschen krijg bij heeft willen geven, dat niet in zijn kader paste? Maar zeggen wederom de unitariërs, als men het tusschenspel wegnam, zou het gedicht veel verliezen. Zeker is de Ilias zeer veel rijker dan de Achilleïs; en zelfs is de Achilleïs die met Verzoening eindigt, nog vrij wat eenvoudiger dan die van Grote die Patrokleia en Hektors val bevatte in plaats van Agamemnons zelfvernedering; ja in gene heeft Achilleus, hoewel de dichter hem verreweg de beste der Grieken noemt, in 't geheel geen gelegenheid bewijzen te geven van zijne strijdkracht. Maar geen beschrijving zijner daden had meer indruk kunnen maken dan de eenvoudige vermelding zijner meerderheid als een erkend feit; waarvan trouwens in oudere liederen de bewijzen klaar lagen. Noch zegge men, dat geen Griek een gedicht kon maken, waarin wel eene nederlaag zijner

landgenooten, maar geen zege bezongen werd; want de dapperheid der Grieken wordt hierdoor verheerlijkt, dat zelfs Achilleus niet twijfelt of ze zouden ook zonder hem overwinnaars zijn, tenzij Zeus den vijanden kracht bijzette, zooals dan ook hun nederlaag ten gevolge der verwonding van drie hoofdhelden geen schande is; en in den laatsten regel ligt, nu Achilleus weer mee gaat doen, de zekerheid der aanstaande zege opgesloten. Ook is op zichzelf beschouwd de inhoud onzer Achilleïs niet armoedíg: de twist en haar aanleiding uitvoerig geschilderd, de droom, de opstelling der legers, het gevecht waarin Agamemnon, Diomedes, Odysseus, tal van dappere daden verrichtten tot dat zij ieder op zijne beurt gewond moeten wijken, de terugtocht gedekt door Aias Telamons zoon, die ook de schepen weet te vededigen tot zonsondergang, dan de vorstenraad waarin tot het gezantschap besloten wordt, het gezantschap en de verzoening. Men vergelijke dit eerste Grieksche heldendicht met den inhoud der heldenliederen die zich uit de Ilias lieten opdiepen om het verschil te zien; is niet de voorstelling, die het verschil zoo klein mogelijk maakt de waarschijnlijkste? Van den anderen kant is het zeer natuurlijk, dat de lust om over een boeiend onderwerp steeds nieuws te hooren of te vertellen, die in een primitiever stadium, steeds nieuwe heldenliederen deed ontstaan, later, toen er eenmaal een gedicht van meer kunst en omvang, een heldendicht, gemaakt was, het eenvoudiger genre versmaadde, en daar men zich niet terstond in staat voelde een nieuw heldendicht te scheppen, uiting vond in het uitbreiden van het bestaande. Dit bevestigt zich in de bijzonderheden; want hier hebben we allerlei, dat min of meer belangrijk verschilt van de voorstelling der Achilleïs zonder dat dit verschil te wijten kan zijn aan de bronnen waaruit geput werd; zoo stelt de Proefneming het voor dat de Ilias in het tiende jaar van den oorlog speelt, maar het grootste gedeelte der Ilias o.a. de Achilleïs speelt in het eerste jaar[1)], en daar dit natuurlijk de oudere voorstelling is heeft ook de bron van Proefneming want zonder twijfel ontleende zij stof aan een ouder lied[2)], die gehad; zoo is in

1) Mnem. 1914 p. 66.
2) Zie boven p. 15.

een gesprek dat in den hemel gehouden wordt na het tweegevecht tusschen Menelaos en Paris, de houding van Zeus tegenover Hera geheel anders dan in de Achilleïs; in deze ziet hij geweldig op tegen krakeel met haar, tegenover Thetis drukt hij zijne vrees uit dat Hera, die de Trojanen doodelijk haat, vernemen zal dat hij toegestemd heeft ze te ondersteunen; maar in genoemd gesprek prikkelt hij haar zonder aanleiding met plagerijen, haar quasi verwijtende dat ze Menelaos niet geholpen heeft om Paris te dooden, en zich houdende alsof hij den oorlog volgens de bij het tweegevecht gemaakte afspraak, wil laten eindigen; toch is het hoogst onwaarschijnlijk dat of het verzoek van Thetis of het gesprek in den hemel uit een ouder lied is geput; zoo ligt het voor de hand, om alleen dit nog te noemen, dat de scheepskatalogos pas toen is ingevoegd toen de Achilleïs zich had uitgebreid tot eene Ilias d.w.z. een gedicht waarin de strijd om Ilion ook als zoodanig belangstelling vroeg. Wat er na den bedriegelijken droom tot en met het tweegevecht van Hektor en Aias gebeurt, is zooals men met een oogopslag ziet uit het boven (p. 25) gegeven overzicht, veel te veel voor den eenen dag, waarop het in de Ilias plaats grijpt; het kan dus, ook daargelaten de opstelling der legers, die natuurlijk tot de Achilleïs behoort, niet alles van één auteur zijn, die immers geen reden zou gehad hebben het niet over verschillende dagen te verdeelen; de overlading komt blijkbaar van invoegingen waarbij niet bedacht werd, dat de dag ze niet meer bergen kon. Bovendien wordt de tweede tweekamp door het naspel van den eersten logisch buiten gesloten - hoe kon iemand na het verraderlijk schot op den overwinnaar in den eersten, zich aan eenen tweeden wagen? -; en aangezien van af den eersten tweekamp tot en met de laatste van Diomedes' bovenmenschelijke daden, de wond aan den god Ares toegebracht, alles, een aantal kleine episoden daargelaten, onverbreekbaar samenhangt, en zoo ook, met uitzondering eener enkele episode, van daar af tot en met den muurbouw, en van die twee groote stukken het tweede jonger is, want, om slechts dit te noemen, in het gebed der matronen tot Athena wordt haar hulp tegen Diomedes ingeroepen, zoo moet er oorspronkelijk eene nacht ingevallen zijn, - die in onze Ilias ontbreekt, weggeschrapt

door den auteur van het tweede stuk - nadat het slagveld door Ares en, zooals we er bij lezen, door de andere goden verlaten was.[1)] De bovenvermelde, niet in den samenhang vast zittende episoden hadden waarschijnlijk ook ieder haar eigen auteur; en zoo ook de Proefneming, en de Katalogos, deze laatste zelfs meer dan één. Waarschijnlijk hebben we hier wel, alles samengenomen met een tiental dichters te doen.

Na het gezantschap volgt in de Ilias eene nachtelijke verkenning van Odysseus en Diomedes, bij welke gelegenheid zij het legerkamp van den Thraaikischen koning Rhesos binnendringen, hem zelf dooden en zijne paarden rooven; het is duidelijk dat dit stuk pas ingevoegd heeft kunnen worden nadat de eerste nederlaag gedicht was. Dan komt, zooals bleek tot de Achilleïs behoorende, het gevecht dat begint met heldendaden van Agamemnon en, na zijne verwonding en die van Diomedes en Odysseus, uitloopt op *de* nederlaag der Achilleïs, de tweede nederlaag der Ilias. Maar tusschen het begin van die nederlaag en het stadium, waarin aan de zeekust, bij de schepen, gestreden wordt, wijdt de Ilias een van hare vier en twintig zangen geheel aan de bestorming en inneming van den muur die na het verbranden der lijken, rondom de schepen en tenten gebouwd was; dat er in de Achilleïs van muurbouw geen sprake is maakt dezen zang nog niet verdacht - de muur kon geacht worden vroeger gebouwd te zijn -, wel dat zij verbiedt te denken aan eenen breeden hoogen muur met torens, zooals die zang hem heeft; den doorslag geeft, onder meer, dat er in gezinspeeld wordt op een stuk, dat bekendheid verraadt met de Patrokleia. Voorts wordt de strijd aan de zeekust geweldig gerekt door gesprekken en tweegevechten, die den toestand niet veranderen, zelfs weten de Grieken nog eens met hulp van god Poseidon, terwijl Zeus slaapt, wien Hera door den Gordel der Verleiding in hare armen heeft gelokt, de Trojanen terug te drijven, worden echter als Zeus ontwaakt is, op nieuw op de vlucht gejaagd; en daarna zijn er weer stukjes, wier inhoud niet goed samenpast, en andere waarin op de Patrokleia wordt toegespeeld. Van den dag der tweede nederlaag

1) Mnem. 1914 D. 318 vg.

kan men zeggen dat hij in de Ilias oneindig lang is; ook het optreden van Patroklos, zijn strijden en sneuvelen en het gevecht om zijn lijk behoort er toe, maar ook als dat alles, ja ook als de muurbestorming er af gaat blijft hij veel te lang, men bedenke slechts dat het al tegen den middag loopt als Agamemnon verwond wordt; het zal dus geraden zijn als invoegsels te beschouwen, niet slechts wat op Patrokleia toespeelt of in 't verband minder goed past, maar ook wat zooals 't bedrog van Hera en den daaruit volgenden tijdelijken tegenspoed der Trojanen, buiten den samenhang staat. Ook in de Patrokleia zijn invoegsels van dien aard volstrekt niet zeldzaam en hetzelfde geldt van het stuk dat op de verzoening volgt, waar n.l. Achilleus, weder in den strijd verschenen, dood en verderf om zich heen verspreidt, totdat ook Hektor onder zijne handen omkomt. We hebben hier allerlei stukken die met overdadige krullen, de lijn van het verhaal moeten opsieren; zoo begint er een tweegevecht tusschen Achilleus en Hektor, waaraan Apollo een einde maakt door Hektor weg te rukken; en een tweegevecht tusschen Achilleus en Aineias, waarin de kampioenen elkaar eerst in 't uitweiden over hun stamboomen de loef trachten af te steken, en dat verder ook op niets uitloopt omdat Poseidon Aineias wegrukt; zoo een allerzonderlingst gevecht tusschen de goden die de Grieken en de goden die de Trojanen begunstigen; zoo nog vele andere; zij geven, enkele uitgezonderd, niet den indruk van uit oudere liederen te zijn geput, meerendeels zijn ze het produkt van povere fantasie; zelfs de meeste unitariers hebben ten minste sommige er van met den naam ‘interpolaties’ bestempeld.[1)] Na den val van Hektor volgt, als voorlaatste zang de uitvaart van Patroklos en de lijkspelen tot zijn eer, ten slotte komt het aandoenlijk verhaal van 's ouden Priamos' gang naar de Grieksche legerplaats om van hem die zijnen zoon doodde het lijk terug te koopen, dat gene hem afstaat ‘tot ontferming bewogen door het grijze hoofd en de grijze kin’. Ook in de Lijkspelen komen stukken voor van echt poëtisch gehalte, desniettemin zullen we de beide zangen te beschouwen hebben als aanhangsels, vreemd aan de conceptie van den dichter die Patrokleia en Hektors val ontwierp, werk van

1) Mnem. 1915 p. 77 aanm 3.

nadichters, gevolg van niet te kunnen loslaten de fantasiebeelden die men lief gekregen had; ook bestaan beide zangen uit deelen van zeer verschillende waarde en zonder twijfel verschillende vervaardigers, wel kennis toonende van oudere liederen, maar zonder daaraan noemenswaardige stof te hebben ontleend.[2)]

Is het reeds niet waarschijnlijk, dat, al verstaat men elkaar over de hoofdpunten betreffende de samenstelling der Ilias, er ooit in alle bijzonderheden eenstemmigheid zal komen over de vragen wat invoegsel is, wat niet, en wat de omvang is van ieder invoegsel, nog minder zal met zekerheid te bepalen zijn hoe de invoegsels naar tijdsorde dienen gerangschikt te worden. Slechts schijnt o.a. dit wel haast vast te staan, dat het nieuwe slot van de Achilleïs, bevattende de Patrokleia en Hektor's val, voor het oudste stuk der Ilias dient gehouden te worden op de oorspronkelijke Achilleïs na;[2)] en voor een van de oudste het tweegevecht tusschen Menelaos en Paris en wat daarbij behoort;[3)] dat daarentegen een van de laatste medewerkers aan de Ilias die dichter geweest is, die het oude en het nieuwe slot der Achilleïs vereenigde en de eerste nederlaag uitdacht[4)]; nog later evenwel hij die de nachtelijke verkenning invoegde, en de vervaardiger of vervaardigers van den Katalogos, en de auteurs der laatste twee zangen, waar zich reeds het in de Odyssee veel duidelijker verschijnsel begint voor te doen, dat de dichters zich minder gemakkelijk gaan bewegen in de taal van het heldendicht, die, oorspronkelijk niet verschillend van de spreektaal, stabiel gebleven en daardoor kunsttaal geworden was.

Hoe dit intusschen zij, tegen hen die overtuigd zijn, dat de Ilias uit een kerngedicht en toevoegsels bestaat, moest niet telkens de beschuldiging herhaald worden dat zij haar voor eene verhaspelde - ‘eine verschlechterte’ - Achilleïs houden. Er zijn nu eenmaal een zeker aantal minderwaardige stukken in de Ilias - ook de ouden wisten het, reeds Horatius verontwaardigt zich ‘quandoque bonus dormitat[1)]

2) Mnem. 1914 p. 317, p. 320.
2) Mnem. 1914 p. 317, p. 320.
3) Zie de vorige noot.
4) Mnem. 1914 p. 312 vgg.
1) Mnem. 1914 p. 327 vg.

Homerus' - maar al kennen we nu geen daarvan aan de Achilleïs toe, houden we daarom al wat we haar ontzeggen voor minderwaardig? Dat wordt toch wel anders, en niet onduidelijk, uitgesproken. Maar, zeggen de unitariërs, door toevoegsels van vreemde hand, kan een gedicht niet anders dan misvormd worden, wat eene bewering is, die wel in 't algemeen juist zal zijn, maar waarop uitzonderingen kunnen voorkomen. Blijkbaar waren het de beste dichterkrachten van hun tijd, die zich aan het voortzettingswerk wijdden, aangedreven als ze zich voelden, omdat èn het gedicht, dat ze voortzetten èn de stof waaruit dat gedicht is geweven n.l. de sage van den Trojaanschen krijg, de levende, d.i. de geloovige belangstelling genoot van hen en hunne omgeving. Iets van dien aard is slechts mogelijk in eene bepaalde ontwikkelingsphase van een volk, en dan nog alleen van een hoog begaafd volk; maar dat is geen reden om het hier te betwijfelen. En is het zoo, dan begrijpen we hoe die zoovele dichters zoozeer één van geest zijn geweest, dat van niet al te nabij bekeken hun gezamenlijk werk 'aus einem Guss' schijnt tot stand gebracht, en pas eene nauwlettende beschouwing der bijzonderheden het besluit doet trekken: hier en hier en hier zijn intenties verwaarloosd of miskend; dit werk kan niet van éénen maker zijn. De teekenen van het veelmakersschap zijn natuurlijk geen schoonheden, maar weegt daar niet tegen op de rijkdom van poësie, die de Ilias op de Achilleïs vóór heeft?

Hoeveel tijd het gedicht noodig gehad heeft om zijn volle lengte te krijgen laat zich niet zeggen; het zal haar wel niet lang na 800 voor Chr. bereikt hebben. De toevoegsels zullen we ons te denken hebben elk in 't bijzonder door zijn maker schriftelijk toegevoegd aan 't exemplaar van 't gedicht dat hij overgenomen had; het zal dus wel lang geduurd hebben eer er een zeker aantal exemplaren was, dat alle toevoegsels bevatte. En de voordragers 'rhapsooiden' zullen zeker in den regel geen heele exemplaren hebben gecopieerd, en nog minder gekocht, maar bij stukken en brokken, al naar ze het noodig hadden, het gedicht hebben afgeschreven, zoodat, al hadden ze ten slotte het geheel, de deelen kris en kras door elkaar stonden. Bevreemden kan het dus niet wanneer wij lezen, dat te Athene van staatswege den rhap-

sooiden werd opgelegd om, op het feest dat Panathenaia heette, elkaar afwisselend, met inachtneming der juiste orde der deelen, 't gedicht voor te dragen, en dat een daartoe dienstig exemplaar van regeeringswege werd gereed gemaakt. Dit gebeurde in alle geval vóór de 4e eeuw v. Chr., waarschijnlijk in de 6e; het is niet onwaarschijnlijk, dat alle nog bestaande handschriften van dat officieele Atheensche exemplaar afstammen.[1)]

Arnhem.
MATTHÉE VALETON.

1) Mnem. 1915 p. 89 vgg.

De stijl van Anatole France.

We hebben in vorige bladzijden[1)] France geschetst als een leerling van Leconte de Lisle, zowel in zijn liefde voor religieuse onderwerpen als in zijn streven naar schoongestileerde vormen. We hebben bij hem de verering van de wetenschap gevonden, die vele kunstenaars van zijn tijd kenmerkte. Maar we hebben ook gezien wat France van Leconte de Lisle onderscheidde: zijn beminnelike twijfel, zijn glimlach van medelijden. Méér dan Leconte de Lisle heeft hij de behoefte te spelen met filosofieën en ideeën, ze te bekijken met het liefdevolle oog waarmede de bibliofiel zijn inkunabel, de kunstkenner een prent van Fragonard beschouwt. Hij koestert innige genegenheid voor de mensen, die zo eindeloos-klein zijn in de geweldigbeid van het heelal, en zich toch zo eindeloos-groot wanen. Die tegenstelling maakt ze ietwat belachelik, en zó heeft France ze gezien en beschreven. Langzamerhand verscherpten zich bij France eigenschappen die altijd in zijn geest aanwezig waren geweest. Zijn paganisme werd antiklerikalisme, zijn kritiek op de maatschappelike instellingen en op de regerende klassen, zijn deelneming aan de Dreyfus-zaak, brachten hem tot het socialisme. Als Diderot wendde hij zich vol sympathie tot de werkers, tot de handwerkslieden. Doch ook in het latere erk van France zagen we telkens het licht van de twijfel flitsen, twijfel o.a. aan de nmgelikheid van de door verstand en gemoed beide opgebouwde schone toekomststaat. Schijnbare kontradikties vonden we voortdurend; ik noem ze

1) In *De Gids* van 1914, Nos. 5, 7 en 8.

schijnbaar, omdat ze slechts voor de oppervlakkige beschouwer tegenspraak zijn. Voor wie France's rijke veelomvattende geest kent, zijn ze natuurlik en begrijpelik. Het is heilzaam, de ogen zijner medemensen te openen voor het gevaar dat er schuilt in de oppermacht van militaire aanvoerders; het is uitstekend de oorlog en de oorlogzuchtige instinkten van de mens te kastijden met sarkasme of ironie.... Maar, als het vaderland in gevaar komt, als de dierbare Franse grond dreigt overweldigd te worden, als de monumenten van Frankrijks eeuwenoude kultuur een prooi worden van shrapnells en granaten, dan zwijgt de kritiek, dan worden er daden gevraagd, en daden alléén.

Het heeft mij dan ook geenszins verwonderd dat de zeventigjarige schrijver zijn diensten heeft aangeboden aan zijn regering in de jongste hachelike omstandigheden, dat hij zelfs gewenst heeft dat men een soldaat van hem zou maken.

Het dreigt, ook hier te lande, in zekere kringen, een gemeenplaats te worden, France's geschriften gevaarlik te noemen. Gevaarlik, omdat hij, de afbreker, de ontkenner, niets positiefs zou brengen, door zijn negatieve kritiek alle energie zou verlammen, alle idealisme zou doden.

Niets is minder waar.

Ja, hij breekt af, hij is onmeedogend voor vele idolen, een ikonoklast is hij: tradities, oud maar niet eerwaardig; instellingen, die als zorgvuldig onderhouden zuilen het voze maatschappelike bouwsel schragen; gebruiken, die als de sierlike ornamenten ervan worden geprezen; niets van dat alles spaart hij. De mens wijst hij voortdurend op zijn gebrekkelikheid, zijn slechte instinkten, zijn trots en zijn ijdelheid, zijn wreedheid, overblijfsel van de bestialiteit van de holenmens.

Is die kritiek niet heilzaam? Komt ze niet voort uit een grote liefde voor waarheid, recht, schoonheid? Uit een groot medelijden? In *Le Jardin d'Epicure* spreekt France van het medelijden, waardoor men werkelik ‘mens’ blijft: ‘C'est par la pitié qu'on demeure vraiment horurne... Prenons la bonne part, qui est de souffrir avec ceux qui souffrent, et disons des lèvres et du coeur, au malheureux, comme le chrétien à Marie: *Fac me te cum plangere*.’

Die grote liefde voor waarheid en recht deed France socialist worden. Altijd was hij reeds de opstandige geweest tegen de machten en de machthebbers van de moderne maatschappij - zijn *Humaine tragédie* bewijst 't, evenzeer als zijn Opinions de M. Jérôme Coignard -,zijn skepticisme was slechts schijnbaar geweest, zoals elk skepticisme. Elke skepticus heeft ten slotte een positieve gedachte, zijn - dikwels velerlei - voorkeur, en is daarom minder skepticus dan hij zelf vermoedt.

Werkt de lektuur van France verslappend, energie-dodend? Geenszins. Hij wekt integendeel velerlei mooie gevoelens: geestdrift voor de schoonheid, zowel onmiddellik door zijn liefdevolle woorden over de kunst, als onbewust door zijn eigen schone stijl; teder barmhartig medelijden voor de mens, juist omdat hij die zo zwak en afhankelik toont. Hij wekt verdraagzaamheid. Hij leert dat 't een dwaasheid is elkaar te bestrijden en te vervolgen in naam van waanideeën en illuzies. Hij wekt liefde voor de wetenschap, voor de studie.

Zijn dat niet reeds verscheiden edele sentimenten?

France's stijl past volkomen bij zijn gedachte, of liever: in die stijl ligt onafscheidelik zijn gedachte verborgen. Bij alle goede kunstenaars zijn gedachte en stijl één. 't Oude beeld van het ‘kleed’ waarin de gedachte ‘zich hult’, geldt voor hen niet. ‘La pensée et la forme ne se séparent pas,’ zegt Barbey d'Aurevilly.[1] ‘Elles sont congénères et consubstantielies.... Les rhéteurs seuls ont pu inventer cette platitude du vêtement et du corps, pour dire le style et la pensée.’

De grote kunstenaar is 't gegeven altijd de juiste, de treffend-juiste vorm voor zijn gedachte, zijn idee, zijn voorstelling te vinden, zó dat voorstelling en vorm volkomen één worden, ritme en klank van de stijl niet anders zijn dan de beweging en het geluid van 's dichters ziel en geest.

Kenmerkende eigenschappen van France's geest zijn maat en helderheid. Beide vinden we in zijn stijl terug. Het naturalisme keurde hij af, omdat het zich wilde gronden op

1) *Les Philosophes et les écrivains religieux*.

de wetenschap, die de waarheid beöogt, en niet de schoonheid, zoals de kunst. Ook de onmatigheid van het naturalisme bestreed hij. Een verzameling feiten vormt nog geen kunstwerk. Kunst is een keuze. ‘Alles zeggen is niets zeggen. Alles tonen is niets tonen.... Enige lijnen van een even-geziene gestalte zijn soms voldoende om een grote liefde te wekken. Alle onthullingen van de mikroskoop zouden die liefde niet groter maken; ze zouden eerder hinderlik zijn. Ook de kunst is liefde. Daarom zijn er geen mikroskopen bij nodig.’[1)]

Op de onafhankelikheid van France mag hier wel eens gewezen worden. In 1881, midden in de bloeitijd van het naturalisme, verscheen zijn *Crime de Sylvestre Bonnard*, een boek van louter tederheid en onschuldige geestigheid.

Kunst, dat is keus, dat is maat, en het naturalisme wilde alles, d.i. te veel of niets geven.

‘Le malheur voulut que bientôt Ie naturalisme subît l'empire d'un talent vigoureux, mais étroit, brutal, grossier, sans goût, et ignorant de la mesure, qui est tout l'art.’[2)]

Later keerde hij zich tegen de duisterheid van de symbolistiese poëzie, duister van gedachte en van stijl. Tegenover de symbolisten zag hij zich genoodzaakt zijn kunstopvatting te verdedigen,[3)] trachtte hij aan te tonen wat hij en zijn geestgenoten hadden bereikt. Geen vermetele geestdrift hebben ze bezeten, maar wèl de zin voor het volmaakte en het fijne: ‘le sens de l'exquis et de l'achevé’. En dank zij hun meesters, Sainte-Beuve en Taine, dank zij henzeiven ook, hebben zij geleerd alle vormen van schoon te begrijpen, Racine zowel als Shakespeare. In hetzelfde artikel waarschuwt France tegen een uiting van Charles Morice, die minachtend spreekt over het grote publiek, waarvan de taal vol onjuistheden en slechte beelden is, dat langzamerhand zijn ‘prachtig instrument’ heeft bedorven. France verdedigt het ‘profanum vulgus’, die gesmade niet-kunstenaars.

Let wel, zegt hij, dat wondermooie instrument is het werk van de onwetende menigte. De letterkundigen hebben er aan gearbeid voor een gering gedeelte, en dat gedeelte is

1) *Le Cavalier Miserey*, in *La Vie littéraire*, I.
2) Over Zola, in *La Vie littéraire*, II, *Demain*, p. 195.
3) M. Charles Morice. *La Vie littéraire*, II, p. 203.

niet het beste. De taal is niet het uitsluitend bezit van de letterkundigen. Het is niet iets waarvan ze, naar 't hun lust, gebruik kunnen maken. De taal is van iedereen. Zelfs de kunstigste schrijver behoort de taal haar volkskarakter te laten. France keurt 't af dat Jean Moréas opzettelik archaïsmen gaat gebruiken. Waarom een dode taal te schrijven, wanneer het spreken van het beminnelike levende Frans een pure vreugde is? 'Talen zijn spontane scheppingen; zij zijn het werk van volken. Men moet ze niet met te veel verfijning gebruiken. Zij hebben van zichzelf een krachtige eigenaardige geur, men wint er niets mee als men ze met muskus parfumeert. Laten we de zin en de gedachte toch geen geweld aandoen.' En op een andere plaats, in een artikel over *La vie des mots* van Arsène Darmesteter[1], zegt hij: 'Het volk maakt de talen goed. Het maakt ze beeldend en helder, levendig en treffend. Als de geleerde ze maakte, zouden ze dof en log zijn. Het volk maakt geen aanspraak op regelmaat. Het begrijpt niets van wetenschappelike methode. Het is tevreden met zijn instinkt. En dáármede schept men.'

Zelfs een groot schrijver is niet alleen. Hij ontleent meer dan hij uitvindt. De taal die hij spreekt is niet van hem; de vorm, hetzij ode, hetzij komedie, hetzij vertelling, evenmin. Zijn syntaxis nòch zijn prosodie zijn van hemzelf. Zelfs zijn gedachten ontvangt hij van alle kanten. Hij heeft de kleuren gekregen en brengt de schakeringen aan, en 't moet gezegd worden dat die dikwels zéér belangrijk zijn.

Zeker, onze werken groeien in ons, maar hun wortelen zijn overal in de voedende bodem[2].

Zo betoogt France overal het innige verband tussen de kunstenaar en zijn niet-kunstmakende medemensen, tussen 's kunstenaars taal en die van de grote menigte.

Zijn ideaal is een taal te schrijven die ook de moeilikste gedachten uitdrukt in een begrijpelike vorm. De stijl moet helder zijn. Van Guy de Maupassant zegt hij: 'Il possède les trois grandes qualités de l'écrivain français, d'abord la clarté, puis encore la clarté et enfin la clarté. Il a l'esprit

1) *Propos de rentrée*, in *La Vie littéraire*, I, 291.
2) *La Vie littéraire*, II, *Demain*, p. 200.

de mesure et d'ordre qui est celui de notre race'[1]. In *Le Jardin d'Epicure* vindt men enige bladzijden over 'le style simple', die beschouwd kunnen worden als de verdediging van de stijl van France zelf. De natuur - aldus France - vertoont niets eenvoudigs, en de kunst kan niet meer eenvoud bereiken dan de natuur. Een eenvoudige stijl is er dus eigenlik niet, maar wèl zijn er stijlen die eenvoudig *schijnen* en waaraan jeugd en leven beschoren zijn. Vanwaar die eenvoud? Ze zijn niet minder rijk aan verschillende bestanddelen, maar ze vormen een geheel waarvan alle delen zo volkomen samengesmolten zijn dat men ze niet meer onderscheiden kan. 'Een goede stijl is als die lichtstraal die mijn venster binnenvalt terwijl ik schrijf en die zijn zuivere glans dankt aan de innige verbintenis van de zeven kleuren waaruit hij bestaat.' Het komt er vooral op aan de delen goed te schikken : 'la simplicité belle et désirable n'est qu'une apparence et résulte uniquement du bon ordre et de l'économie souveraine des parties du discours.'

Die helderheid, die juiste schikking, hij vindt ze bovenal in het latijn, en te verwonderen is 't dan ook niet dat France die taal innig liefheeft, en het verdwijnen ervan als leervak een onherstelbare ramp zou achten.[2] Hij houdt van de naam 'humanités', die zo voortreifelik de schone taak van 't gymnasiaal onderwijs weergeeft: het moet mensen vormen, het moet leren denken. En het onderricht in 't latijn is voor dat doel biezonder waardevol. Het latijn is voor een Fransman een moedertaal. 'De melk van de romeinse wolvin is het schoonste bestanddeel van ons bloed.' Wie geen latijn kent, kent niet de opperste helderheid der taal. De geest van Cicero en zijn landgenoten was beperkt, de mensheid heeft sinds dieper ideeën gevonden. Die van Rome waren eenvoudig, krachtig en niet talrijk. Maar juist daarom is Rome een onvergelijkelike opvoedster. *Hamlet* is een onmetelike wereld, er is nooit iets groters gewrocht. Maar hoe zal een leerling deze schimme-ideeën vatten, die onvatbaarder zijn dan de schim op het terras van Elseneur? Hoe zal hij de weg vinden in de chaos van beelden, even vaag als de

1) *La Vie littéraire*, I, *Guy de Maupassant*, p. 54.
2) *La Vie littéraire*, I, *Pour le latin*, p. 281.

wolken waarvan de jeugdige melancholicus de wisselende vormen aan Polonius toont?

Faust is een magazijn vol ideeën en gevoelens, een laboratorium waarin al wat des mensen is in de smeltkroes wordt verwerkt. Maar wat 'n nevelen in dit werk van Germania's lichtendst genie! Men loopt er tastend langs kronkelpaden, verblind door meteoren. Vergelijk eens met Hamlet en Faust de historieën van Titus-Livius. Het is geen diepzinnige geest, maar wèl een uitstekend pedagoog. Hij is logies, helder, eenvoudig. En hij geeft schone lessen van vaderlandsliefde, moed, toewijding en godsdienst... En de Grieken! Zij zijn de bloem en de geur, zij bezitten de opperste goede smaak, de harmonie die uit de wijsheid geboren wordt.

Als een kenmerkende eigenschap van France's geest hebben we opgemerkt zijn liefde voor de idee, voor allerlei onderwerpen van de meest verscheiden aard. Die liefde voor de idee openbaart zich ook in zijn romantiese werken. Zijn romanfiguren redeneren veel, en een van de dingen die 't meest de aandacht trekken in zijn werk is dan ook de voortdurende dialoog.

Door hun dialoog tekenen zij zichzelf, die figuren. Een kostelike gelegenheid voor France om tegelijk te kritiseren wat hij in de menselike opvattingen afkeurenswaardig acht. Immers, in hun geestdriftig betoog, in hun naïef-konsekwent volhouden van een krasse overtuiging, worden zijn personen allicht een weinig ridikuul, en dat belachelike treft ook de beweringen die zij verkondigen. In de gelukkige overeenstemming tussen zijn personen en de woorden die ze uiten, ligt ongetwijfeld een der grootste verdiensten van France's kunstenaarschap. Maar zijn personen tekenen zich ook door hun gebaren, hun houdingen. France heeft veel zin voor plastiek. 't Blijkt reeds uit zijn gedichten. Zie de stervende aap in *La Mort du Singe*. Hij heeft een schoon vizioen in de glazen serre, waar men hem houdt opgesloten. Hij heeft de zon zien verdwijnen achter de schepen in de haven, en plotseling heeft hij zijn geboorteland zien verrijzen, drinkt hij met zijn ogen de gloed in van de tropiese zomer. Vóór 't vizioen schildert de dichter de houding van 't zieke beest, rillend van koorts en schokkend door de hoest:

Lui, tremblant, secoué par la fièvre et la toux,
Tordant son triste corps sous des lambeaux de laine,
Entre ses longues dents pousse une rauque haleine
Et sur son sein velu croise ses longs bras roux.

Dan, in volgende strofen, beschrijft de dichter nauwkeurig de ogen met hun doffe leegheid, zijn half-open lippen, zijn krampachtig saamgetrokken palmen, waarin de duimen zijn verborgen.

De prozaschrijver France zou de liefde voor het uitwendige - dikwels zo kostbaar voor de kennis van het innerlik - behouden, en de talloze figuren zijner tonelen weten te typeren door kenmerkende uiterlike biezonderheden.

Inderdaad bestaan de meeste boeken van France uit een reeks tonelen en toneeltjes, waartussen zonder bezwaar andere dergelijke zouden kunnen worden gevoegd. Vooral is dit 't geval met zijn latere werken. De intrigue van zijn boeken is uiterst eenvoudig, de psychologie zeer weinig ingewikkeld. Bij hem niet die stijgende lijn van spanning, die langzame geleidelike opvoering tot de krisis, waarbij elk voorval noodzakelik is voor de opbouw van het geheel, waarbij alle bijkomstige of buiten-het-verband-staande elementen ontbreken.

France dwaalt gaarne af. Hij heeft zoveel interessants te vertellen, hij heeft in zo hoge mate een der beminnelikste eigenschappen van 't Franse karakter: de gave van te causeren, hij is overal zo zeer de marionettenvertoner, die gaarne allerlei opmerkeliks ten beste geeft naar aanleiding van de poppen die hij voor onze ogen beweegt.

Zelfs in Thaïs, een van de boeken waarin de schrijver het meest de aandacht op de hoofdpersonen gevestigd houdt, treft men dergelijke, meestal zeer belangwekkende, maar ongetwijfeld de belangstelling voor de hoofdfiguren verzwakkende bijkomstigheden aan.

Ik zei reeds dat de karakters van zijn personen zeer eenvoudig zijn. Ook met de hartstochten die hen drijven, is dat 't geval. De liefde die hij beschrijft is vooral de zinnelike.

De liefde ziet hij 't meest als een spel van genot; het vrouwelijf wordt genoten als een kelk champagne, of als een edele perzik; de vrouwelike schoonheid is met haar tinten en lijnen als een ogenstrelend landschap in lente of zomer. In sommige boeken van France gloeit de wellust: *Les Désirs*

de Jean Servien, Thaïs, le Lys rouge. Dáár is de zinneliefde hoogste vreugde en felste smart.

De liefdezwijmel van doña Maria d'Avalos en don Fabricio[1] eindigt in razernij en doodslag. Maar over 't algemeen zijn de liefdesavonturen bij France niet tragies. Hij zet de reeks voort der Fransche novellisten die met een lach vertellen van 't liefdespel der dwaze mensekinderen. Hij behoort tot 't ras van de dichters der fabliaux en de roman van Renart, 't ras van Rabelais. Dáár waar 't het liefdesleven behandelt, is zijn werk verwant aan de *Decamerone*, de *Cent nouvelles*, de *Heptaméron* van Margaretha van Navarre, de *Contes* van La Fontaine, *Candide* van Voltaire, *Jacques le Fataliste* van Diderot, de *Contes drolatiques* van Balzac, vele verhalen van Guy de Maupassant.

Wie, door de gehele Franse letterkunde heen, de zonnige luchthartigheid - lichtzinnigheid, zo gij wilt - kent, waarmede over minnespel en huweliksbedrog wordt gesproken, zal zich niet verbazen over menig toneel uit de *Histoire Contemporaine, L' Ile des Pingouins, les Contes de Jacques Tournebroche of La Révolte des anges*.

Bergeret troost zich, na door zijn vrouw bedrogen te zijn, met het lezen van latijnse en oud-franse vertellers. Hij vindt hen uitstekende moralisten, omdat ze een natuurlike en menselike oplossing aan de hand doen voor huiselike moeilikheden, die trots en haat willen beslechten met moord en doodslag. Zodra men de mensen met ‘aangeklede apen’ gaat vergelijken, zoals Bergeret doet, kan men de woorden ‘eer’ en ‘deugd’ onmogelik meer in ernst op hen toepasselik gebruiken. ‘O conteurs milésiens, ô subtil Pétrone! ô mon Noël du Fail’, roept Bergeret uit, ‘ô précurseurs de Jean de la Fontaine! quel apôtre fut plus sage et meilleur que vous, qu'on appelle couramment des polissons? O bienfaiteurs! vous nous avez enseigné la vraie science de la vie, un bienveillant mépris des hommes!’[2]

We vinden bij France niet wat 't liefdeleven van jonge mensen zo aantrekkelik maakt: de onbewuste drang, de zoete weemoed, de schuchtere aarzelingen, de strijd tegen wat ge-

1) *Histoire de doña Maria d' Avalos et de don Fabricio, duc d'Andria*, in *Le Puits de Sainte Claire*.
2) *Le Mannequin d'osier*, p. 160.

vreesd wordt als verboden neiging; evenmin de lange worsteling in het gemoed van de getrouwde man of vrouw tegen een nieuw-geboren genegenheid, of het langzaam verkwijnen van een liefde die eenmaal de hechtste en onvergankelikste ter wereld leek. We missen in zijn werk die velerlei schakeringen van het vriendschaps- en liefdesgevoe1, de zielestrijd tussen hartstocht en morele of religieuse gevoelens.

Maar, we zouden onbillik zijn als we de schrijver wilden verwijten uit de rijke stof van het liefdeleven slechts een greep te hebben gedaan.

France gaf ons reeds veel, ook op dit gebied. Hij gaf ons toch ook de aanbiddende liefde van de vrome voor Jezus en Maria (*le Jongleur de Notre Dame*), de zelfverlochenende liefde voor de mensheid (*L'humaine tragédie*), de reine liefde van en voor kinderen. *(Le livre demon ami; Pierre Nozière; le petit Pierre)*.

Ongetwijfeld is voor France het dichterschap een uitstekende school voor plastieke uitbeelding geweest, want reeds in zijn eerste romans treft ons de sierlike natuurlikheid, waarmede personen en tonelen zijn gestileerd. Men leze de bladzijden waarin hij beschrijft hoe Jean Servien 't eindelik gewaagd heeft tot de door hem aanbeden toneelspeelster te gaan, zich verstout haar hand te grijpen en te kussen. Of die avond in de Avenue de l'Observatoire, als Jean staat te dromen in de mensenvolte, die luistert naar een straatzanger. Een aardig meisje tracht zijn aandacht te trekken door hem even aan te raken. Maar Jean's droomen gingen uit naar andere vrouwen. ‘Hij dacht aan de verschrikkelike en bovenmenselike bekoorlikheden van een Electra of een Lady Macbeth’.

‘Meneer, zei 't meisje tot hem, mag ik vóór u gaan staan? ik ben zo klein! u zult even goed kunnen zien’. Zij had een lieve stem. Haar kopje stond ferm op een mollig halsje; ze had schitterende ogen, en gezonde tanden lachten tussen gulzige lippen. Levenslustig en trillend, schoof zij op de plaats die Jean haar afstond zonder iets te zeggen.

De man met de gitaar zong een romance over vogeltjes in een kooitje en bloemen in een pot.

- Ik, zei 't naaistertje tot Jean, ik heb muurbloemen en vogels, het zijn sijsjes.

Hij droomde van een witte gestalte dwalend onder de kantelen van een toren.

Het naaistertje zei weer:

- Ik heb er twee, ziet u, dan vervelen ze zich niet. Twee is 'n leuk getal, niet?

Hij ging heen met zijn visioenen onder de oude bomen van de avenue. Na tweemaal rondgelopen te zijn, zag hij het naaistertje gaan aan de arm van een mooie jonge kerel, modiëus gekleed, met een zware horlogeketting. Zijn arm was om haar heen geslagen in 't donker; zij lachte.'

Jean Servien is een van de eerste in de lange reeks van 'dwazen' die France geschilderd heeft. Maar zijn dwaasheid is die van de jeugdige dromer, wiens verlangen uitgaat naar 't onbereikbare, die 't geluk laat voorbijgaan dat voor 't grijpen was, die de sappige realiteit versmaadt voor ijdele droomgestalten. In dit kleine toneeltje, zo eenvoudig van stijl, ligt de ziel besloten van Jean Servien en die van duizende jonge dromers.

't Boek dat France enige jaren later uitgaf: *Le Crime de Sylvestre Bonnard*, is rijker nog aan tonelen en figuren. Hoe prachtig is in de allereerste plaats Sylvestre Bonnard zelf getekend, de oude geleerde, met zijn teder gemoed, dat al de jaren van eenzaam snuffelen in zijn 'Cité des livres' niet hebben kunnen verdorren.

Heeft France's geest ooit beminneliker boek voortgebracht?

Sylvestre Bonnard zit zich, een Aprildag, te koesteren in de Luxembourg-tuin. Hij peinst, en de lentezon, koppig als jonge wijn, verlevendigt zijn gedachten. Daar vallen enige studenten dicht bij hem neer, 'drie op twaalf stoelen', en Bonnard luistert met welwillende aandacht naar hun blageren over vrouwen en studie. Een van hen, Gélis, is bezig met een archeologies proefschrift over middeleeuwse abdijen. Ze hebben 't over de oude en de moderne bronnen voor dat onderwerp.

- Heb je, zei Boulmier, de 'notice' van Courajod gelezen?

'Mooi zo!' zei ik bij mezelf.

- Ja, antwoordde Gélis; het is een nauwkeurig werk.

- Heb je, zei Boulmier, het artikel van Tamisey en Larroque gelezen in de *Revue des questions historiques*?

‘Mooi zo!’ zei ik voor de tweede maal bij mezelf.

- Ja, antwoordde Gélis, en ik heb er nuttige wenken in gevonden.

- Heb je, zei Boulmier, het *Tableau des abbayes bénédictines en 1600* van Sylvestre Bonnard, gelezen?

‘Mooi zo!’ zei ik bij mezelf voor de derde maal.

- Wel nee, antwoordde Gélis. En ik weet niet of ik het lezen zal. Sylvestre Bonnard is een nul.

Toen ik omkeek, zag ik dat de schaduw de plaats bereikt had waar ik zat. Het was fris, en ik vond 't heel dwaas van mezelf dat ik me blootstelde aan 't gevaar rumatiek op te lopen, met te luisteren naar de onbeschaamdheden van twee verwaande jongens.’

En Bonnard gaat heen, verontwaardigde woorden brommend over de overmoedige Gélis. Wat deze van Michelet gezegd heeft gaat de perken te buiten! ‘Zo te spreken over een oude geniale meester! het is afschuwelik!’ Die plotselinge koelte, die Bonnard doet opstaan, de boosheid over de kritiek op Michelet, - kritiek waarvan hij een ogenblik te voren dacht: ‘cette folie est amusante, et non pas si dénuée de sens qu'elle en a l'air’ - behoren tot de verrukkelike trekjes getuigend van France's ondeugende mensekennis, waarvan dit aardige boek vol is.

Dat Anatole France, de weetgierige, de bibliofiel, gaarne kamergeleerden in zijn werken laat optreden, is geen wonder. Uitvoerig schetsten wij indertijd Bergeret, ‘maître de conférences’ aan een provinciale universiteit.

Goed getekend is ook de archeoloog Pigeonneau.[1)] In geestige overdrijving spot France met de angst van sommige specialisten voor het verwijden van hun studieveld en voor het toegeven aan verbeelding en kunstgevoel.

‘Aangemoedigd door de vleiende ontvangst die mijn onderzoekingen in die richting was tebeurt gevallen van de kant van verscheidene mijner nieuwe kollega's - Pigeonneau was lid van 't *Institut* geworden - kwam ik een ogenblik in de verleiding, in één volledig werk de maten en gewichten te behandelen, die in gebruik waren te Alexandrië tijdens de regering van Ptolomaeus Auletus (80-52). Maar ik zag

1) *M. Pigeonneau*, in de bundel *Balthasar*.

weldra in dat een zo algemeen onderwerp niet kan behandeld worden door een waarachtig geleerde, en dat de ernstige wetenschap er niet mee kan beginnen zonder gevaar te lopen zijn naam op 't spel te zetten in allerlei soort avonturen.' De verbeelding moet overwonnen worden. Zij is de gevaarlikste vijandin van de geleerde. Pigeonneau was aan de afgrond van de kunst geraakt, d.w.z. de historie, die valse wetenschap. 'Wie weet tans niet dat de geschiedkundigen de arch ologen zijn voorafgegaan, zoals de astrologen de astronomen, de alchimisten de chemici, zoals de apen de mensen? Goddank! kwam ik er met de schrik af.'

Tot dezelfde familie behoort de bibliothecaris uit La Chemise.[1)] Het prototype van deze maniak is een figuur uit France's jeugd: le père Le Beau[2)], een grijsaard die de zachtzinnige manie van verzamelen en katalogiseren had. Froidefond in *La Chemise* kent slechts de titel en het formaat van de duizende boeken die hem omringen, 'en bezit aldus de enige nauwkeurige kennis die men kan verkrijgen in een bibliotheek'. 'Daar hij nooit tot 't inwendige van een boek is doorgedrongen, heeft hij zich weten te hoeden voor de slappe onzekerheid, de dwaling met de honderd monden, de afschuwelike twijfel, de afgrijselike onrust, monsters die het lezen verwekt in een vruchtbaar brein.' Froidefond doet niets dan katalogiseren, 'il vit catalogalement'.

La Chemise, geborduurd op het bekende thema van de koning die slechts zou kunnen genezen als hij 't hemd aandeed van een gelukkig mens, is een der beste latere vertellingen van France. Al de gelukkig gewaanden, en die 't in werkelikheid niet zijn, vormen een zeldzame galerij van portretten. De populaire demokratiese redenaar Jeronimo is ongelukkig omdat hem aristokratiese distinktie ontbreekt. De hertog de Volmar, de grote veldheer, blijkt als een vod te worden mishandeld door een aan de drank verslaafde dienstmeid. De fijne geest van de prins de Lusance wordt gepijnigd door de aanblik van een fabriekspijp. De gevierde komponist Sigismond Dux is jaloers op de plebejiese maker van een populaire draaiorgelwijs.

In dit verhaal vindt men de geestigheid van *L'Ile des*

1) *La Chemise*, in de bundel *Les sept femmes de la Barbe-bleue*.
2) Zie *Le Livre de mon ami*, p.72.

Pingouins en *La Révolte des anges;* de karakters, het kontrast tussen schijn en werkelikheid, zijn opzettelik overdreven. Maar ondanks die overdrijving getuigen de portretten van France's diepe psychologiese kijk en groot stileervermogen. Er komen twee vrienden in 't verhaal voor, waarvan de een, die onwrikbaar gelooft aan een toekomstig leven, voortdurend met doodsangst denkt aan de martelingen van 't vagevuur, - de ander, voor wie het hiernamaals een waanidee is, juist daarom hartstochtelik-smartelik dit aardse leven liefheeft. Ziehier hoe France die wanhopige liefde voor het leven weergeeft:

'Moi, j'aime la vie, la vie de cette terre, la vie telle qu'elle est, la chienne de vie. Je l'aime brutale, vile et grossière; je l'aime sordide, malpropre, gâtée; je l'aime stupide, imbécile et cruelle; je l'aime dans son obscénité, dans son ignominie, dans son infamie, avec ses souillures, ses laideurs et ses puanreurs, ses corruptions et ses infections. Sentant qu'elle m'échappe et me fuit, je tremble comme un lâche et deviens fou de désespoir.

Les dimanches, les jours de fête, je cours à travers les quartiers populeux, je me mêle à la foule qui roule par les rues, je me plonge dans les groupes d'hommes, de femmes, d'enfants, autour des chanteurs ambulants ou devant les baraques des forains; je me frotte aux jupes sales, aux camisoles grasses, j'aspire les odeurs fortes et chaudes de la sueur, des cheveux, des haleines. Il me semble, dans ce grouillement de vie, être plus loin de la mort.'.

Zijn gehele leven heeft France belangstelling getoond voor de religieuse neigingen der mensen, voor hun verering van bovenzinnelike wezens, in wie ze hun idealen van schoonheid, wijsheid of macht inkarneren. Zijn belangstelling was louter wetenschappelik en artistiek; zèlf was en bleef hij een ongelovige. Die genegenheid voor paganisme en kristendom beide verklaart het grote aantal faunen, saters, monniken, nonnen, heiligen, priesters, geesteliken, die in zijn boeken voorkomen. Wij bespraken vroeger reeds het gedicht *les Noces corinthiennes*, dat de strijd tussen 't opkomend kristendom en het paganisme behandelt.

Er zijn ook moderne faunen, en 't bewijs hoezeer France ze liefheeft, is zeker het feit dat hij driemaal dezelfde merkwaardige figuur getekend heeft: Paul Verlaine, in een studie,

later opgenomen in *La Vie littéraire*, Gestas in *l'Etui de nacre*, Choulette in *Le lys rouge* zijn één.

Het prototype van Gestas en Choulette is het portret van Verlaine:[1] 'Van uiterlik net een dorpstovenaar. Met zijn kale, koperkleurige schedel, gedeukt als een oude ketel, met zijn kleine, schuine, glinsterende ogen, zijn platte neus en wijde neusgaten, lijkt hij op een schuwe Socrates, een faun, een sater.' Deze Parnassien, die zich onaandoenlik waande - had hij niet gezegd: est-elle en marbre ou non, la Vénus de Milo? - zou nooit iets anders van de wereld en het leven kennen dan de onrust van zijn vlees en zijn bloed. France vergelijkt hem natuurlik met Vilion: 'deux mauvais garçons à qui il fut donné de dire les plus douces choses du monde.' Hij was een faun, in zijn kinderlike liefde voor vrijheid en zingenot, en faunen, - we zien 't aan Sint Satyrus en Amycus door France geschilderd - werden gemakkelik tot 't kristendom bekeerd. 'Verlaine was van nature ootmoedig; de mystieke poëzie stroomde uit zijn ziel en hij vond het geluid terug van een Sint Franciscus en een heilige Theresia'.

Een avontuur van Verlaine lijkt het avontuur dat hij Gestas, laat beleven.[2]

'On con te qu'il est en ce temps-ci un mauvais garçon nommé Gestas, qui fait les plus douces choses du monde.' 't Portret van Gestas is dat van Verlaine. 'Les bosses de son crâne ont pris l'éclat du cuivre; sur sa nuque pendent de longs cheveux verdis. Pourtant i1 est ingénu et il a gardé la foi naïve de son enfance'. Gestas wordt wakker in de vroege morgen:

'Ses paupières clignent sous la fine pointe du jour; ses narines de Silène se gonflent d'air matinal.' Rechtop, met zijn benen die de rumatiek heeft verstijfd, steunend op zijn stok van kornoeljehout, gaat hij de straat op, en als het acht uur is, heeft hij reeds menige kroeg bezocht. Maar zijn blijde stemming is voorbij. Kunstig en geestig beschrijft France de somberheid van de benevelde dichter: ... Il ne lui restair plus rien de l'allégresse matinale. L'alouette qui avait jeté ses trilles joyeuses dan son être avec les premières gouttes du vin paillet, s'était envolée à tire-d'aile, et maintenant

1) *In La Vie littéraire*, III, p. 309.
2) *Gestas*, in *l'Etui de nacre*.

son âme était une rookery brumeuse où les corbeaux croassaient sur les arbres noirs. Il était mortellement triste. Un grand dégoût de lui-même lui soulevair le coeur. La voix de son repentir et de sa honte lui criait: ‘Cochon cochon! Tu es un cochon!’ Et il admirait cette voix irritée et pure, cette belle voix d'ange qui était en lui mystérieusement et qui répétait: ‘Cochon! cochon! Tu es un cochon!’ Il lui naissait un désir infini d'innocence et de pureté. Il pleurait; de grosses larmes coulaient sur sa barbe de bouc. Il pleurait sur lui-même. Docile à la parole du maître qui a dit: ‘Pleurez sur vous et sur vos enfants, filles de Jérusalem’, il versait la rosée amère de ses yeux sur sa chair prostituée aux sept péchés et sur ses rêves obscènes, enfantés par l'ivresse. La foi de son enfance se ranimait en lui, s'épanouissait toute fraîche et toute fleurie. De ses lèvres coulaient des prières naïves. Il disait tout bas: ‘Mon Dieu, donnez-moi de redevenir semblable au petit enfant que j'étais.’... Hoe Gestas dan tevergeefs een biechtvader zoekt, maar zelfs geen ‘tout petit vicaire’ kan bekomen, en door een kerkbewaarder op straat wordt gezet, vindt men zéér levendig beschreven in 't laatste gedeelte van het verhaal.

Verlaine en Gestas komen meer uitgewerkt terug als Choulette in *Le lys rouge*. Toch is ook Choulette met zijn mystieke kinderlike ziel slechts een dekoratieve figuur. Hij is overbodig voor de hoofdidee van het boek, de liefde van Dechartre en Thérèse, maar hij kleurt mede het eigenaardige Florentijnse milieu, behoort, evenals miss Bell en anderen, tot de *petite cour*, waarmede Thérèse, met haar warme, véél-begrijpende, artistieke ziel, omgeven is. In *Le lys rouge* is Choulette de dichter der Blandices, waarin alle soorten van liefde bezongen worden, en waarvan het honorarium hem dient om een pelgrimstocht naar Assisi te ondernemen. Hij wil de opvolger zijn van Franciscus, en evenals Fra Giovanni in *l'humaine tragédie* leert hij het volk dat het waarachtige leven bij de armen en de zwakken is, en niet bij de rijken en machtigen; hij drinkt Chianti met lichtekooien en handwerkslieden, en verkondigt hun vreugde en onschuld, de komst van Christus en de afschaffing van belastingen en dienstplicht. Telkens tekent France ons Choulette, behalve door zijn eigenaardige uitspraken, of redevoeringen tot het

volk, in een karakteristieke, schilderachtige houding. We zien hem in een processie lopen te Fiesole:

'Un cierge d'une main, son livre de l'autre, des lunettes bleues au bout du nez, il chantait; des lueurs fauves tremblaient aux angles de sa face camuse et sur les bosses de son crâne tourmenté. Sa barbe sauvage se relevait et s'abaissait au rythme du cantique. Sous la dureté des ombres et des lumières qui lui travaillaient le visage, il avait l'air vieux et robuste comme ces solitaires capables d'accomplir un siècle de pénitence.'

De realistiese wijze waarop France portretten weet te tekenen, komt vooral uit bij zijn talrijke priesterfiguren. De *Histoire contemporaine* is er rijk aan. In *l'Orme du mail* vindt men de cardinal-archevêque, verder abbé Lantaigne, abbé Guitrel, abbé Lalonde. In *le Mannequin d'osier* o.a. abbé Le Génil. In *l'Anneau d'améthyste* de pauselike nuntius Monseigneur Cinna. De kardinaal-aartsbisschop is een kleine man, 'portant droit sa grosse tête et sa face carrée, que l'äge avait amollie. Son visage, avec des traits vulgaires et grossiers, exprimait la finesse et une espèce de dignité faite de l'habitude et de l'amour du commandement.'

Hij is de voorzichtige herder, die niet heftig wil optreden tegen de regering der republiek. Een tegenvoeter van abbé Lantaigne, de rektor van het groot-seminarie, de rechtzinnige onverzoenlike gelovige, die van geen schipperen weten wil. 'Un prêtre de haute taille et de vaste corpulence, grave, très simple, le regard en dedans', aldus tekent de schrijver hem. Geheel anders dan deze strenge, onverbiddelike priester, is abbé Guitrel, een vleiende, soepele figuur, zeer bevriend met de joodsche prefekt Worms Clavelin en diens vrouw. De laatste vergelijkt hem met de 'marchande à la toilette' die haar indertijd in kennis had gebracht met de student Worms-Clavelin. Hij had ervan 'l'âme, la figure et presque le sexe' .... 'M. Guitrel, qui gras et noir, se coulait comme un gros rat le long des vitrines', aldus tekent France zijn sluiperige verschijning.

Maar zo het fyziek van deze priesters kenmerkend is voor hun karakter, hun woorden zijn 't natuurlik veel meer. Er staan kostelike dialogen in de *Histoire Contemporaine*, die de schrijver een prachtige gelegenheid bieden de kerkelike

toestanden in Frankrijk, de strijd om een bisschopzetel b.v., te hekelen. Lees in het begin van *l'Orme du mail* hoe Piédagnal, de geniale leerling, met zijn fijne spottende mond en zijn timide ogen, in wie Lantaigne vreest een toekomstige Renan te kweken, van het seminarie wordt gejaagd, omdat hij erotiese verzen verzameld heeft. Dit is een ernstig toneel, maar komiese zijn er meer. Een der aardigste is het bezoek van Lantaigne bij de kardinaal-aartsbisschop, die pas een aanbevelende brief over Guitrel heeft geschreven, en nu de andere kandidaat voor de bisschopzetel van Tourcoing met een kluitje in 't riet stuurt. Er heeft zich iemand verhangen in de kerk van Saint-Exupère, aldus de aartsbisschop. De pastoor van die kerk weet niet wat te doen. Wil Lantaigne zijn geleerd advies geven? En Lantaigne geeft het, zwaarwichtig, stort al zijn kennis betreffende zulk een kwestie uit, en moet dan heengaan, zonder dat hij over zijn kandidatuur heeft kunnen spreken. Even later ontmoet hij de pastoor van Saint-Exupère, die niets weet van een verhangene in zijn kerk!.... In zo'n tooneel toont zich schitterend het uitbeeldingsvermogen van France door middel van de dialoog. Hoe zalig naïef stalt Lantaigne zijn geleerdheid uit over geprofaneerde kerken en de zuivering daarvan, hoe vermakelik is de ernst waarmede hij naar de juiste plaats van de misdaad vraagt, hoe vernuftig bedenkt Monseigneur die arm, die van het portaal in de kerk uitstak.

Na de priesters de rechters.

Een der schoonste dialogen die France geschreven heeft, is die tussen de beide rondreizende rechters van het schilderij van Maubuse te Antwerpen, gevolgd door de samenspraak tussen hun paarden[1)]. De ene rechter houdt de wet voor bestendig, onveranderlik, daar ze van God is; de andere zegt dat de wet des mensen is, geen ogen blik vaststaande, maar reeds verouderd als ze geschreven is. Volgens de eerste moet de letter gevolgd worden, volgens de tweede de geest, zelfs indien de wet van goddelike oorsprong ware. Met die beide soorten rechters heeft France zich dikwels bezig gehouden, reeds in *L'humaine tragédie* en *Les Opinions de M. Jérôme Coignard*, maar vooral gedurende en na de Dreyfuszaak.

1) *Les Juges intègres*, in de bundel *Crainquebille, Putois, Riquet et plusieurs autres récits profitables*.

President Bourriche in *L'Affaire Crainquebille* aarzelt geen ogenblik de groentekoopman, die de politieagent Matra zou uitgescholden hebben, voor schuldig te houden.

Hij gelooft Matra, of liever hij gelooft ‘de agent N°. 64’. Het getuigenis van een mens moet men niet vertrouwen, maar men kan geloof hechten aan een nummer. Dat blijkt uit de snelheid waarmee hij de onschuldige Crainquebille richt, de houding van ongeduld en ongeloof waarmede hij diens verdediging aanhoort. Levendiger dan in het verhaal, is, door de voortdurende dialoog, de rechtzitting in 't toneelstuk, dat France later bewerkte. Het bevat bovendien grote kleurige tableaux van het Parijse straatleven, 's morgens en 's avonds, met tal van bijfiguren, die in de vertelling ontbreken. Een gelukkige dramatiese vondst is het einde, de redding van Crainquebille door de Parijse straatjongen, de ‘gavroche’ La Souris. In het verhaal verdwijnt Crainquebille in het donker, als hij tevergeefs getracht heeft onder dak te komen door een politieagent uit te schelden met hetzelfde woord dat hem indertijd in de gevangenis gebracht heeft. ‘Crainquebille, la tête basse et les bras ballants, s'enfonça sous la pluie dans l'ombre.’ In het toneelstuk is het einde aldus:

La Souris.
Papa Crainquebille!...

Cr.
Ah! c'est toi?

La S.
Où que vous allez comme ça, sans parapluie?

Cr.
Où que je vais?

La S.
Oui...

Cr.
Je vais me jeter dans la Seine.

La S.
Faut pas faire ça! Y fait trop froid. C 'est trop mouillé.

Cr.
Qu'est-ce que tu veux que je fasse?

La S.
Il faut se remuer, mon vieux papa. Il faut vivre.

Cr.
Pourquoi?

La S.
Je ne sais pas, maïs faut se dégrouiller. Ça ne dure pas tout le temps, la mistoufle. Vous en vendrez encore des choux et des carottes, c'est moi qui vous le dis. Venez

avec moi. J'ai du pain, du saucisson et un litre. On soupera comme des millionnaires et je vous ferai un lit comme le mien, avec des sacs et des copeaux, et puis, on verra demain s'il fait jour. Allez, venez, mon vieux papa.

Cr.
T'es jeune, t'es pas encore gâté. Le monde est mauvais, t'es pas encore du monde. Gosse, tu peux te dire qu'à ton âge t'as sauvé un homme. Oh! c'est pas une si belle affaire. Y a pas lieu d'en être fier, ça ne changera pas le cours de la lune, ça n'embellira pas la République. Mais t'as sauvé un homme. (Crainquebille, la tête basse et les bras ballants, remonte la scène sans plus dire un mot).

Wat de vertelling wèl heeft, en 't toneelstuk natuurlik niet, dat zijn de beschrijvingen, dat is de sublieme ironie die fonkelt in de tegenstelling tussen de epies-heroïese zinnen en het banale voorval dat ze vertellen.

Het uiterlik van Crainquebille wordt door France niet uitvoerig getekend. Hij spreekt alleen van zijn ‘gros yeux brûlés du soleil’ waarmee hij agent 64 aankijkt, en van zijn ‘voix cassée, qui lui sortait tantót de dessous la tête et tantôt de dessous les talons’.

De tekenaar Steinlen en de akteur Lucien Guitry maakten van hem een onvergetelik type, gaven hem de dikke gezwollen hondekop met het witte haar en de witte knevels, de verwezen ontredderde kop van opgejaagd straatdier.[1)]

Een geheel andere kategorie van mensen: toneelspelers, tekende France in zijn *Histoire comique*. Een reeks van tableaux, met er door heen geweven een liefdesgeschiedenis, de hartstocht van de akteur Chevalier voor Félicie Nanteuil. Hij schiet zich dood als zij een andere minnaar heeft, en vervolgt haar tot na zijn zelfmoord door zijn plotselinge angstwekkende verschijningen.

Een van de merkwaardigste tonelen uit de roman is de begrafenis van Chevalier, een droef-cyniese beschrijving van zo'n plechtigheid. Ieder is vervuld van zichzelf, van eigen

1) Een aardige verbetering van de vertelling bracht France in de dramatiese bewerking aan. In het verhaal roept de oude Crainquebille die doorrijden moet, maar 't niet kan, wanhopig uit: ‘Mais, puisque je vous dis que j'attends mon argent! C'est-il pas malheureux! Misère de misère! Bon sang de bon sang!’ Door deze woorden voelt agent 64 zich beledigd. Hij beschuldigt Crainquebille ‘mort aux vaches’ gezegd te hebben. Dit lijkt wat onwaarschijnlik. In het toneelstuk is door de klankovereenkomst de vergissing natuurliker. Crainquebille wacht daar op juffrouw Bayard, die hem geld moet terugbrengen: La faute à tout ça, c'est Mme Bayard.... où qu'ell' s'cache! En de agent: Ah! vous avez dit: ‘Mort aux vaches!’ C'est bon! suivez-moi.

belangen en belangetjes; men spreekt over Chevalier's dood - of 't zelfmoord of moord geweest is -, maar men spreekt ook over honderd andere onderwerpen; ‘le docteur Socrate’ verkondigt er zijn skeptiese wijsheid, een auteur van historiese drama's betoogt er over een grafsteen van Racine, en onder al dat frivole gebabbel en wijsgerig of archeologies geredeneer, wordt de lijkdienst gehouden, weeklaagt het *Kyrie Eleison*, dondert het *Dies irae*. ‘Sur ces têtes pleines de soucis mondains et de désirs profanes le *Dies irae* grondait comme un orage.’

Félicie Nanteuil, aan wie de dode de afgelopen nacht verschenen is, kijkt strak met droge ogen en saamgeklemde lippen naar het zwarte laken over de kist, hopend dat al die latijnse gebeden, al dat wijwater, al die kaarsen, de zelfmoordenaar, die haar vervolgt, zacht en gelaten zullen stemmen.

Op het kerkhof, rondom de toneeldirekteur, die de grafrede uitspreekt, staan de toneelspelers en toneelspeelsters geschaard in kunstige houdingen: ‘Groupés autour de l'orateur dans des attitudes classées, les comédiens écoutaient avec une science profonde. Ils écoutaient en action, de l'oreille, de la bouche, de l'oei1, des bras, des jambes. Ils écoutaient chacun dans sa manière avec noblesse, ingénuité, douleur, ou révolte, selon son emploi.’ Dokter Sokrates blijft met een vriend achter op het kerkhof. Hij merkt op dat de doden overal over ons heersen, dat zij 't machtigst zijn door hun aantal en door de werken die zij volbracht hebben. Maar hun heerschappij is onzeker en verward, want zij hebben, evenals wij, in onrust en tegenspraak geleefd. Ieder van hen heeft, op zijn manier, in haat of in liefde, de droom van het leven gedroomd. ‘Laten wij die droom op onze beurt dromen, met welwillendheid en vreugde, als dat mogelik is, en laten we gaan dejeuneren. Ik zal je naar een herbergje brengen in de rue Garin, bij Clémence, die maar één schotel maakt, maar wèlk een schotel: de *cassoulet* van Castelnaudary...’ En Trublèt beschrijft geestig en met wellust de ‘cassoulet’ van Clémence. ‘Venez, je veux vous faire goûter le cassoulet de Clémence’. Dat is de laatste zin van het begrafenis-hoofdstuk. Een opzettelik einde. Het leven is een droom. De cyniese Trublet zet in alle menselike ideeën en illuzieën

het ontleedmes, en neemt er de schone schijn van af om de rauwe ingewanden te tonen. Maar hij is epikuristies tegelijk en weet dat bij al de levens-ellende wij wèl doen te profiteren van het goede dat het leven ons oplevert, het goede, waartoe ook een fijne schotel behoort.

Het uitbeeldingsvermogen van France blijkt evenzeer uit de talrijke vrouwefiguren in zijn werk. Daar zijn vrouwen die hun liefdedorst lessen eerst aan wereldse, dan aan hemelse bron: Maria Magdalena, Thaïs; extatiese heiligen: de geestdriftige Catharina van Siena en de kuise Scolastica, maar ook zeer vele onkristelike vrouwen, wier trots hun lichaam of hun geest is: de perverse Balkis, koningin van Saba, de ondeugende achttiende-eeuwse grootmoeder Nozière, de blijde van warm leven tintelende peettante Marcelle 'aux yeux d'or', de hartstochtelike kunstzinnige Thérèse (van *Le lys rouge*), de weelderige, zich-spoedig-gevende vrouwen uit *l'Histoire contemporaine:* Mme de Gromance, Mme de Bonmont, de koddige figuren uit *Le Crime de Sylvestre Bonnard:* de huishoudster Thérèse, de kostschooldirektrice Melle Préfère.

Ook die vrouwen heeft France vooral geschilderd in levendige tonelen, niet door fijngesponnen eenzame overpeinzingen.

In *Thaïs* vinden we er zo verscheidene. Een der mooiste is het bezoek van Paphnucius bij de courtisane, die hij bekeren wil.

Thaïs rust in haar wonderschone Nimfengrot. Zij bespiedt zich met angst in de spiegel, peinzend over de naderende ouderdom, die haar rimpels en grijze haren zal brengen. Plotseling verschijnt vóór haar een onbekende, met ongekamde baard, brandende ogen en rijk-geborduurd kleed. Het is Paphnucius. Hij veinst haar schoonheid te bewonderen, en zijn hevige woorden beantwoordt Thaïs met vriendelike spot. 'Tu sembles prompt à l'admiration, étranger. Prends garde que mes regards ne te consument jusqu'aux os! Prends garde de m'aimer!' Dan spreekt Paphnucius een vurige liefdesverklaring uit, waarin hij zijn mystieke liefde vergelijkt met de vleselike hartstocht van andere mannen. 'Tu es chère à ceux-la comme la gazelle au lion. Leurs amours carnassières te dévorent jusqu' à l'âme, ô femme! Moi, je t'aime en esprit

et en vérité, je t'aime en Dieu et pour les siècles des siècles; ce que j'ai pour toi dans mon sein se nomme ardeur véritable et divine charité. Je te promets mieux qu'ivresse fleurie et que songes d'une nuit brève. Je te promets de saintes agapes et des noces célestes.'

Thaïs begrijpt deze belofte van eindeloze liefde niet. Guitig spoort zij de vreemde man aan zulk een buitengewone onbekende liefde spoedig te tonen. Maar ernstig gaat de anachoreet voort: 'L'amour que je t'apporte est plein de gloire, tandis que les amours que tu connais n'enfantent que la honte.'

Thaïs laat haar spot en glimlach varen. De vrouw om wier liefde honderde mannen smeken, voelt zich beledigd. Zij verheerlikt haar macht: 'N'es-tu pas fou de me parler de honte, quand tout crie la gloire autour de moi?' Glorie voor de mensen, schande voor God, antwoordt Paphnucius. Thaïs moet wedergeboren worden! 'Qui fera jaillir demon coeur une fontaine de Siloé, dans laquelle tu retrouves, en te baignant, ta pureté première? Qui me changera en un Jourdain, dont les ondes, répandues sur toi, te donneront la vie éternelle?'

Het heerlike woord van 'eeuwig leven' heeft de toorn van Thaïs neergeslagen. Zagen we haar niet verontrust vóór de komst van Paphnucius, door de gedachte aan 't verval van haar schoonheid?

Dit is voorzeker een magiër, die geheimen bezit tegen ouderdom en dood. En zij besluit zich aan te bieden. Ze neemt een peinzende kuise houding aan als van een kind aan de kant van een rivier. Paphnucius wordt heftig ontroerd, zijn knieën knikken, zijn tong voelt droog in zijn mond, zijn ogen zijn omsluierd. De goede man gelooft dat de hand van Jezus zich op zijn ogen legt om die vrouw voor hem te verbergen, en de goddelike hulp geeft hem kracht. 'Si tu te livres à moi, crois-tu donc être cachée à Dieu?' God? aldus Thaïs, wie dwingt hem voortdurend te waken over de Nimfengrot? En waarom zouden wij hem beledigen? Kent gij zijn waarachtig karakter, vreemdeling? Dan slaat de monnik zijn geleend gewaad open, toont zijn pij en zegt wie hij is en waarom hij gekomen is. 'Et me voici devant toi, femme, comme devant un sépulcre et je te crie: "Thaïs, lève-toi." Bij de namen Paphnucius, monnik, abt, verbleekt de courti-

sane, zij, de als kind door kristenen gedoopte. Met loshangende haren, gevouwen handen, sleept zij zich wenend voor de heilige, en bidt hem haar te sparen, geen toverwoorden tegen haar uit te spreken die haar schoonheid zouden vernietigen of haar zouden veranderen in een zoutpilaar. Maar Paphnucius spreekt woorden van liefde en barmhartigheid. Gerustgesteld tracht Thaïs opnieuw van de anachoreet te verkrijgen wat nòch de priesters van Isis, nòch die van Hermes, nòch die van Juno, nòch de Chaldeeuwse waarzeggers, nòch de Babyloniese magiërs haar hebben kunnen geven: “Moine, si tu m'aimes, peux-tu m'empêcher de mourir?” Femme, is 't antwoord, celui-là vivra qui veut vivre... Geniet de ware vreugden, armoede, zelfverloochening. Maar Thaïs vraagt of zij, indien ze afstand doet van genietingen en boete doet, in de hemel zal herboren worden met ongeschonden lichaam in volle schoonheid. Uit de diepte van haar gemoed borrelen tans de oude gevoelens op. Rijkdom en hartstocht hebben haar niet gelukkig gemaakt: elle est lasse infiniment. Zij benijdt dikwels de armen die alléén goed en gezegend zijn. Paphnucius ziet dat Thaïs de bekering nadert, en in verrukkelike woorden verkondigt hij de glorie van Jezus Christus, die zèlf tot Thaïs spreekt. “Alors Thaïs vit sur la face du saint le reflet du Jésus vivant.”,. “O jours envolés de mon enfance! dit-elle en sanglotant. O mon doux père Ahmès! bon saint Théodore, que ne suisje morte dans ton manteau blanc tandis que tu m'emportais aux premières lueurs du matin, toute fraîche encore des eaux den baptême!” Thaïs is bekeerd, maar een oogenblik later komen slavinnen om haar te kleden, en zij wist haar tranen af die de ogen en de gelaatskleur lelik maken. Zij moet naar een feest, en de monnik zal haar vergezellen. En zij schatert: “Wat zullen ze zeggen als ze zien dat ik als minnaar een monnik van de Thebaïs heb?”

In deze dialoog is wondergoed weergegeven de ziel van Thaïs, haar courtisane-trots en courtisane-spotternij, haar kinderlik bijgeloof, haar angst voor ouderdom en dood, haar droom van eeuwig en in schoonheid leven, haar ontwaken voor de kristelike gedachte, door de belofte van gelukzaligheid en de opwellende jeugdherinneringen. Zij is nog niet de dwepende kristin geworden, zij is nog de pracht- en

genotlievende courtisane, maar men voelt reeds wat eenmaal komen zal. Het is een kunstig gebouwd toneel, zoals een Racine of een Donnay ze wisten te scheppen, logies, scherp-psychologies en ontroerend tegelijk; daarbij van een voortdurende stijlschoonheid, in woorden en ritme, door de apostoliese taal van Paphnucius, waarin het ongeweten vuur der aardse hartstocht brandt.

Catharina van Siena bezoekt Ser Niccola Tuldo in de gevangenis, en brengt licht en kalmte in de ziel van de opstandige ter-dood-veroordeelde.[1)] De hartstochtelike devotie van de heilige deelt zich aan hem mede, en, als hij op de weg ter rechtplaats, met smart in de verte ziet waar Perusia ligt, kan alleen de gedachte aan Catharina hem troosten. Op het schavot aangekomen, vindt hij haar daar weder. Zij buigt zich tot hem als de bruid tot de bruidegom, en wil zelve zijn hals ontbloten en haar vriend leggen op het blok als op een bruidsbed. De mystieke verrukking van Catharina heeft France in enige wondermooie zinnen beschreven. Zij ontvangt in haar handen het afgesneden hoofd. "Alors, il lui sembla que tout le sang de la victime se répandait en elle, et remplissait ses veines d'un flot doux comme le lait encore chaud; une odeur délicieuse fit battre ses narines; dans ses yeux noyés passaient des ombres d'anges. Etonnée et ravie, elle tomba mollement dans l'abîme des délices célestes." Tot zichzelf gekomen, zegt de heilige: J'ai vu le ciel!'... Toen een van deze vrouwen met een spons het bloed wilde afwassen dat het kleed van de maagd bedekte, hield Catharina haar plotseling tegen. 'Non, dit-elle, ne m'ôtez pas ce sang; ne me prenez point ma pourpre et mes parfums!'

Zoals de enkele bladzijden over de peettante Marcelle fijngevoeld het leven schetsen van een warme opofferende vrouw, die voor haar liefdegaven met ondank beloond werd, zo geeft het portret van de geestige grootmama Nozière[2)] tegelijk een aardige schildering van de eeuw van ongeloof, 'sensibilité' en revolutie.

Een proefje van karaktertekening door louter dialoog geeft een toneelstukje in één bedrijf: *Au petit bonheur*. Een

1) *Le Mystère du Sang*, in *Le Puits de Sainte Claire.*
2) *La Grand'maman Nozière,* in *le Livre de mon ami.*

biezonder soort van marivaudage, in den geest van Musset 's *Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée,* maar gedurfder, brutaler; zinnelike gedachten slechts even omhuld door doorzichtige sluiers van woorden. De hevige sombere hartstocht van Robert de Nalège, de natuurvriend, die met Ronsard en een geweer door de eenzame bossen dwaalt, behaagt Germaine Sescourt minder dan de geestige beminnelike flirt van de lichtzinnige vrouwenveroveraar Chambry.

Chambry heeft in haar album geschreven: *De liefde is een beek die de hemel weerspiegelt.*

Germaine.

De liefde is een beek die de hemel weerspiegelt. Verrukkelik. Maar het water stroomt, terwijl de hemel blijft, u verbindt u tot niets.

Ch.

De blauwe beek herleeft onophoudelik om onophoudelik murmelend te stromen. De sterren trillen in zijn water....

G.

Maar zeg mij eens, die beek, heeft die een natuurlike bron?

Ch.

Wat?

G.

Komt hij niet eerder uit een reservoir, een ijzeren reservoir, waarvan u de sleutel hebt, en dat u plotseling sluit, op 'n avond, vóór u gaat wandelen?

Ch.

U is onvoorzichtig, u is bijna misdadig door zo met de liefde te spotten.

G.

Ik spot niet met de liefde. Ik spot op z'n hoogst met uw beekje.

In het werk van France leeft veel van de schoonste traditie van de Franse geest. Hij is de moderne Montaigne; uit zijn boeken zou een keur van gedachten te verzamelen zijn over het leven, de mens, de menselike vondsten en instellingen, gedachten die onmiddellik naast die van Montaigne geplaatst kunnen worden, omdat ze van gelijke aard zijn, en in niet minder kernachtige vorm geuit. Maar France heeft geprofiteerd van rijker ervaringen: hij heeft de negentiende eeuw gekend, de tijd van de wonderen der wetenschap, de tijd ook van hernieuwde schoonheid op elk gebied van kunst. Die rijker ervaring treft onmiddellik, in gedachte en in stijl, bij vergelijking met Montaigne.

Door het genoegen dat hij er in vindt zijn ideeën te konkretiseren, moet France in één adem genoemd worden met

de bekendste schrijvers van *Essais, Pensées, Maximes, Réplexions*: Montaigne, Pascal, La Rochefoucauld, Vauvenargues, Diderot.

Tegelijk - en ook daarbij blijft France in een traditie - is hij een schilder van portretten, van karakters. Als zodantg komt hij naast La Bruyère en naast de schrijver der *Lettres persanes* te staan. Welk een rijke kollektie portretten bevatten de geschriften van France! Doen de vier delen der *Histoire Contemporaine* niet aan de Caractères van La Bruyère denken? De *Caractères* zijn voor een groot gedeelte een zedentableau, een tableau van de heersende klassen vooral, adel en financiers; 't volk wordt er slechts terloops genoemd. France schildert eveneens de heersende klassen van het Frankrijk der derde republiek even vóór en tijdens de Dreyfuszaak: adel, geestelikheid, prefekten, ministers, bankiers.

Zeer zeker is de joodse prefekt Worms-Clavelin niet het uitsluitend type van prefekt in die tijd, en evenmin de hertog de Brécé *het* type van de hoge adel, of de oude generaal Cartier de Chalmot dat van de hoofdofficier. Maar kenmerkende voorkomende typen zijn het zeer zeker.

De schilderij is donker, pessimisties, zoals elke satire. Gelijk die van La Bruyère, bij wie de lichtplekken van het optimisme zeldzaam zijn.

Het spreekt vanzelf dat France's geest voortdurend terug te vinden is in zijn stijl, dat zijn belangstelling voor godsdienstige, vooral katholieke onderwerpen, zijn liefde voor de klassieke oudheid, voor de achttiende eeuw, voor oude vertellers als Rabelais, zijn studie van okkulte wetenschappen, om slechts enkele eigenaardigheden te noemen, zich weerspiegelen in zijn taal, in woordgebruik, zinswendingen, in klank en in ritme. Tweeërlei dingen zijn op te merken. Ten eerste dat France, dank zij zijn eruditie, dank zij vooral zijn kunstenaarschap, dat hem voortdurend naar de zo waarachtig mogelike uitbeelding van personen of toestanden doet streven, er in slaagt zijn stijl een grote verscheidenheid van kleur te geven. Telkens treft het ons dat gehele zinkomplexen, door woord en ritme, een bepaalde ziels- of geestestoestand zuiverschoon verbeelden. En ten tweede is zijn werk als 't ware ingelegd met 't goud en zilver van

zijn kennis, lopen er overal doorheen de fijne aderen van zijn eruditie, merken we in zijn overpeinzingen, beschrijvingen van mensen, steden en landschappen, dat deze peinzer en beschrijver véél gelezen heeft, véél weet, en doóór die lektuur, dóór die wetenschap, het leven, het universum beschouwt.

Men zie de taal van de heiligen bij France. Hoor de kuise maagd *Scolastica*,[1] die haar lichaam aan Christus had willen wijden en tot onreinheid gedoemd dreigt te worden door het huwelik, haar echtgenoot smeken haar te sparen.

'.... Hélas! ce corps qui, sur le quadruple fleuve de l'agneau, devait revêtir l'étole de pureté, porte comme un vil fardeau le voile nuptial'....

Ook de liefde voor de antieke wereld, de antieke kunst, vinden we in de stijl van France terug. Hij houdt er van bij de beschouwing van het moderne leven de griekse of romeinse geest op te roepen. Bergeret tracht in de antieke ideeën-wereld een verklaring te vinden voor het feit dat zijn dienstmaagd Angélique hem telkens weer het vleesmes aanreikt, ofschoon ze weet dat haar meester zéér onhandig in het ontleden van gevogelte, die arbeid liever aan haar overlaat. Dezelfde Bergeret peinst over de smartelike menselikheid van Hercules, en maakt een op de Dreyfus-zaak toepasselik verhaal, waarvan de held is Hercules Atimos, een zoon van Alcmene en Amphitryon. In Bretagne leest Pierre Nozière het elfde boek van de *Odyssee*, de *Nekuia,* en vergelijkt de homeriese met de armoricaanse wereld. Virgilius treedt op in een van France's merkwaardigste verhalen, *La descente de Marbode aux enfers*, in *L'Ile des Pingouins*.

De taal van de 'gevoelige' zielen, de taal van de filosofen, waarin de vrijheidsliefde trilt, en het geloof in de mensheid en de genezende kracht der wetenschap, we vinden ze terug in de stijl van de achttiende-eeuwse vertellingen: *les Mémoires d'un volontaire, l'Aube, le petit soldat de plomb.*

Over de bewondering die France voor Rabelais koestert, spraken we reeds vroeger, toen we jérôme Coignard en jean des Entommeures met elkaar vergeleken. Maar ook verschillende stijleigenaardigheden heeft France met Rabelais gemeen. Evenals deze, tracht hij dikwels het komiese uit

1) In *L'Etui de nacre.*

te drukken door een opzettelike overvloedigheid van woorden, door overdreven schilderingen van personen en toestanden, door buitensporig lange opsommingen. Dikwels is bij France die fantastiese overdadigheid louter een spel van de geest, een spel met woorden, zoals in de beschrijving van de ‘saloir’, een kuip waarin vlees gezouten wordt, in *Le miracle du grand saint Nicolas*[1], maar vooral in zijn latere werken, waar deze groteske uitbeelding 't meest voorkomt, is ze méér dan dat: de uiting van zijn satiriese kijk op gebeurtenissen en figuren. Het is opmerkelik dat France, ouder wordend, en tegelijk scherper-vijandig staande tegenover maatschappelike instellingen, regering, leger, rechtspraak, en vooral tegenover de katholieke kerk, haar dogma's en priesters, zijn spottende afkeuring heeft uitgesproken op Rabelaisiaanse wijze, door middel van de groteske satire. Reeds het verhaal van de *Trublions*, in *Monsieur Bergeret à Paris*, een pittoreske mengeling van zestiende-eeuwse en moderne taal, doet aan Rabelais denken, maar in veel sterker mate *L'Ile des Pingouins*.

Wie France's stijl beschrijft, zou onvolledig zijn als hij niet zijn aandacht wijdde aan diens vokabularium. Dit is over het algemeen zeer eenvoudig. France onthoudt er zich van zelf woorden te vormen, als de Goncourts deden, en Daudet. Indien zijn uitdrukking merkwaardig is, op biezondere wijze verbeeldt een tijdperk, een persoon, een landschap, dan bereikt hij dit effekt voornamelik door 't kunstig gebruik van reeds bestaande woorden of uitdrukkingen. In onmiddellik verband met France's erudite geest, zijn belangstelling voor verleden tijden, staat natuurlik het voorkomen in zijn taal van archaïsmen. We wezen reeds op het verhaal getiteld *Des Trublions qui nacquirent en la Republicque*. In *L'humaine tragédie* treffen woorden en uitdrukkingen als ‘le colloque de ses pensées’, ‘en geole bien étroite’, ‘mignardises’, messire Platon’, ‘moyennant que’, ‘housseaux’ ‘l'albe et candide vérité’. In *Balthasar* en *Le Mystère du sang* komt ‘étonné’ voor in de betekenis van ‘verbijsterd’. Evenzeer houdt France van 't techniese woord en 't volkswoord, het *argot*. De nationalistiese jongelingen uit *M. Bergeret à Paris* kruiden

1) In *Les sept femmes de la Barbe-bleue*.

er hun gesprekken mee: ‘fichu au bloc’, ‘chambarder la boutique’, ‘trimballer’, ‘collignon’, ‘nous étions frits’, ‘passer à tabac’, ‘repiquer’. Het toneelstuk *Crainquebille*, 't blijkt uit het einde dat we aanhaalden, is vol van dergelijke woorden.

Merkwaardiger dan het gebruik van kleurige verouderde of gemeenzame woorden, is een eigenschap van France's stijl, die we nog niet bespraken, en die toch wellicht het schoonste bestanddeel er van uitmaakt, we bedoelen het ritme, de beweging die overeenstemt met het gevoel of de gedachte, de ziel van de zin.

‘Mais quand, se tenant sur les mains la tête en bas, il jetait en l'air et rattrapair avec ses pieds six boules de cuivre qui brillaient au soleil, ou quand, se renversant jusqu'à ce que sa nuque touchät ses talons, il donnait à son corps la forme d'une roue parfaite et jonglait, dans cette posture, avec douze couteaux, un murmure d'admiration s'élevait dans l'assistance et les pièces de monnaie pleuvaient sur le tapis.’

Het is de *Jongleur de Notre-Dame* die France beschrijft. Men lette op het vlugge tempo waarmede de kunstverrichtingen van de jongleur gelezen móéten worden, ademloos bijna als de menigte is die hem bewondert, waarna met een ‘un murmure d'admiration’ de ontspanning volgt, langzaam, als de in een zucht van bewondering vervlietende kijk-strakheid, ontspanning die zich uit in de milde neerdruppeling der geldstukjes.

En bemerkt zijn gang, de moede gang van de trieste kunstemaker, in het hortend, kort-afgebroken ritme van 't volgend zin-begin:

‘Or, un certain soir, après une journée de pluie, tandis qu'il s'en allait, triste en courbé, portant sous son bras ses boules et ses couteaux cachés dans son vieux tapis, et cherchant quelque grange pour s'y coucher sans souper....’

Het ritme is een belangrijk element in de stijl van France; het vormt mede wat ik zou willen noemen ‘de muziek van zijn zin.’ Die muziek, ze komt ook voort uit zijn woorden, die bijna altijd eenvoudig, door de kunstenaar geschikt worden tot een welluidend geheel, zuivere verklanking van zijn gevoel of gedachte.

‘La nuit était tranquille et chaude. Une ombre transparente

baignait la fine chevelure de l'acacia dont nous voyions les fleurs tombées former des traînées blanches dans notre cour. Le chien dormait, les pattes hors de sa niche. La terre était trempée au loin d'un bleu céleste. Nous nous taistons tous trois.'[1)]

Waaruit komt de schoonheid voort van deze beschrijving? In de eerste plaats uit de vizie, die ons niets dan rustige en liefelike dingen voor ogen brengt. De zomernacht, de acacia, zijn witte bloemen, de slapende hond, met de poten uit zijn hok. In de tweede plaats uit de wijze waarop die vizie is uitgebeeld. Het is geen banale beschrijving; we vinden woorden als 'ombre transparente', 'baignait', 'la fine chevelure', de 'traînées blanches' der afgevallen bloemen, de aarde 'trempée d'un bleu céleste'. De schoonheid is dus in de vizie, zoals bij elke kunstenaar, maar die vizie krijgt slechts waarde door 't biezonder gebruik van bekende woorden, en door de rustige beweging der zinnen, of liever: die schoonheid is de keuze der woorden en het ritme zelve.

De schone tegenzijde van de satire bij France is de liefde voor het grote kind dat man of vrouw heet, liefde voor al degenen die hun verlangende armen strekken naar de illuzieën van godsdienst, van deugd en van hartstocht, liefde van mens en kunstenaar voor het leven, 'dat alle dingen bevat en alle kontrasten verzoent', liefde voor de Seinekaden en voor de treurspelen van Racine, liefde voor de veelvoudige schoonheid van deze aarde, liefde voor het woord vooral. De bladzijden die mild en teder van die liefde voor de mens en het menselike getuigen, zijn dikwels van een serene schoonheid. Ik ken onder de Fransen van de laatste helft der negentiende eeuw slechts één die over het leven en de mens in zulk een zuiverschone kalme stijl geschreven heeft: Ernest Renan. Leg de woorden die France Pallas Athene laat uitspreken[2)] naast de *Prière sur l'Acropole*, en ge zult getroffen worden door de overeenkomst van stijl, van geluid en beweging, naast overeenstemming van gedachte, die nooit gelijkheid wordt, omdat in France een Voltaire schuilt, die bij Renan niet aanwezig was. Er is in beider geest veel overeenstemmends,

1) *Le livre de mon ami*, p. 218.
2) In zijn rede bij de onthulling van het Renan-monument te Tréguier (13 Sept. 1903).

in hun glimlach, hun twijfel, hun medelijden; ze beminnen beide zo zeer de maat en de orde, de liefelike eenvoud; ze zijn beide, jong, onder de indruk geweest van de roomse eredienst, waarvan de zoete zinnenstrelende bekoring nakleurt en naklinkt in hun stijl.

Hilversum.
P. VALKHOFF.

Karl Lamprecht.[1)]

Zoo is dan toch de eenige Duitscher van hoogen aanleg, dien ik gaarne mocht lijden, vóór zijn tijd, althans eer hem zijn volle mannelijke kracht ontnomen werd, den eeuwigen vrede ingegaan. Gister, op weg van Lyon naar Nizza, vernam ik de zware, loodzware tijding. En schoon reeds machtig bewogen bij het gadeslaan der mij voorbijsnellende tafereelen, waar oorlogswee en natuurweelde als om strijd naar den voorrang dongen, trof mij, kon het wezen, nog dieper, nog feller, nog aangrijpender, het in-dramatische van de tegenstelling tusschen de kille hand des doods, die juist dat zeldzaam-welingericht brein, als ware het tot niets goeds meer in staat, meedoogenloos van ons midden wegrukt, en het millioenenheir oppervlakkigheden, wier voortsmeulende gloed meer warmte dan licht afstraalt.

Nu behoeft men zeker nog geen scepticus te zijn, om grif toe te stemmen, dat, evenmin als andere factoren van beschaving, het hooge intellect zich tegen de eens zoo koen aangedurfde taak, der menschheid tot gids te strekken, opgewassen heeft getoond. Er is, helaas! veel waars in de bewering, dat ook de Wetenschap, in deze bangste der dagen, bankroet ging. Dus niet de Kerk alléén, niet het Socialisme alléén, niet de Vredesbeweging alléén. Al wat internationaal heette, tot verbroedering aanspoorde, naar overeenstemming drong, liep op deerlijke mislukking uit.

1) De Redactie verleent gaarne eene plaats aan deze herinnering aan een merkwaardig man, ook al heeft een harer leden dien in de Juniaflevering reeds kort herdacht.

Hoe vaak werden geen pogingen aangewend om, met een vrij-onnoozel en vrij-onbeholpen beroep op in-schijn-lieflijk-vastgesnoerde banden, het naderend conflict te bezweren! Tot-niets-leidende congressen bij de vleet! Pleisters op een houten been!

Laat ons evenwel erkennen, dat, zoo er al illusies dienaangaande bestonden, haar sinds jaar en dag, enkel door het beluisteren van zekere Duitsche oprechtheden, de zieligaaneengeregen vleugels gekortwiekt hadden moeten zijn. Hiermede wil allerminst gezegd wezen, dat er andererzijds slechts bij wijze van derivatief met dergelijke droombeelden geschermd werd. In de verste verte niet! Daarvan leverde mij toevallig eergister het overtuigend bewijs, 't geen mij Lyon's burgervader, de jeugdige senator Edouard Herriot, in zijn audiëntiekamer ten stadhuize, van de pacifistische idealen wist te vertellen, waarvoor hij - hoe krachtig trouwens ook ertoe besloten zich tot het uiterste te blijven weren - nog zooveel voelde. 't Was steeds zijn wensch geweest, een *terrain d'entente* met Duitschland te vinden, en nog geloofde hij, dat zulks later mogelijk zou blijken, wanneer maar eenmaal het Pruisisch militarisme het onderspit gedolven had. Nu, daarover valt lang en breed te redetwisten! Doch ik vraag mij af, of het, na déze niet-alledaagsche informatie, geen overweging verdient, de meening, als zouden de Fransche radicaal-socialistische regeerders het pacifisme slechts bij manier van bliksemafleider gebruikt hebben, te herzien. Hun doemwaardige schuld is toch anders reeds groot genoeg! Zij het dan ook maar om de gillende tegenspraak tusschen het blindelings ondersteunen der ja! uiterstschrander-overlegde, doch niettemin, lettende op het tamelijklosse der achtereenvolgens aangegane verbintenissen, vrijroekelooze Delcassé'sche alliantie-politiek en het stelselmatig coquetteeren met anti-burgerlijke en anti-militaristische elementen, waaraan zij zich om beurt en om 't hardst bezondigden.

Dat wondere mengsel van geestdriftig nationalisme en zachtkens-dwepend internationalisme vond juist bij niemand, in de laatste jaren, zoo scherpe, warme, welafgeronde uiting als bij Edouard Herriot. Mij heugt een artikel van zijn hand, in een boulevardblad verschenen, waarin hij, hoewel

aan Gaston Riou's religieuze neigingen totaal vreemd, met bijzonderen lof gewaagde van diens toentertijd zoo veelbesproken boek *Aux écoutes de la France qui vient* (1913).

Ook al een sympathieke idealist, deze ultra-protestantsche schrijver en woordvoerder. Had hij zich zoowaar niet aan de illusie verslingerd, dat de Réforme klaar stond het zoogenaamd aan puur ongeloof overgeleverd, daarvan echter hoe langer hoe meer afkeerig grootste gedeelte der Fransche bevolking een geestelijk onderdak te bezorgen niet alleen, maar ook Frankrijk ertoe te bekwamen een oecumenische rol van wijdstrekkende beteekenis te vervullen!

Wat hiermede bedoeld werd? Eenvoudig het samengaan, de met zooveel zeggingskracht door Gaston Riou, niet het minst met behulp van het nooitvolprezen tijdschrift *Foi et Vie*, aangevoerde, van Duitschland uit met den naam *Jeune France* betitelde keurbende voorop, van al wie, in Europa, los van en tegenover de Katholieke Kerk, onder christelijke banier zich schaart.

Dus een, op gereformeerden grondslag ditmaal, in-uitzichtgestelde Fransche hegemonie? Zooiets moet inderdaad Riou c.s. voor het geestesoog gezweefd hebben. Want hen onderscheidt in de eerste plaats de van Jules Michelet overgeërfde zucht, Frankrijk als hoofdfactor bij het afwikkelen van de z.g. beschavingsdrievuldigheid - Renaissance, Réforme en Revolutie - te zien optreden.

Toen mij Riou zijn standpunt mondeling had blootgelegd - 't zal nu wel ruim twee jaar geleden zijn! - gaf ik hem dadelijk te kennen, hoe mooi zijn betoog mij leek, doch tevens hoe valsch. Niet, dat ik zijn roerend-vast en onbegrensd vertrouwen op Frankrijks elasticiteit wraakte. Dit gedeelte van zijn *credo* behoefde ik mij niet toe te eigenen. Op dat punt was zijn geloof het mijne, al lang. En 't is, de laatste maanden, genoegzaam gebleken, geen ijdel geloof geweest te zijn. Wat echter zijn opvatting betrof, als ware het Protestantisme, zij het dan ook in den volslagen-gewijzigden en niet-weinig-verrassenden vorm eener ‘libre catholicité de l'avenir’, ertoe voorbestemd, bij Frankrijks wedergeboorte den grondtoon aan te geven, waaruit, naar gehoopt werd, een alleszins betere, allicht nauwe verstandhouding met ‘evangelisch’ Duitschland zou kunnen

ontstaan, zonder aarzelen meende ik haar te moeten bekampen. Of ik gelijk had! Noch het eigen volk, dat hij toch van zeer nabij behoorde te kennen, noch het Duitsche, dat hij slechts oppervlakkig kon beoordeelen, blijkt thans Riou verstaan te hebben. Geen wonder: hij bezag ze - ook na zijn Duitsche reis in 't voorjaar van 1913 - door een gekleurden bril!

Die reis ondernam de gevierde schrijver op aandrang en met aanbeveling der *Figaro*-redactie. Kort te voren, laat mij daar even aan herinneren, waren, in genoemd blad, de brieven van Georges Bourdon, over Duitschlands economischen toestand, verschenen, 'n Flink stuk werk, waarmede, uitvoeriger dan in het reeds zoo categorische geschrift van Henry Gaston - *L'Allemagne aux abois* - aangetoond werd, hoe de Duitsche voorspoed, in menig opzicht, als een schitterende façade, en niets meer, zich ontplooide. Nu rees de vraag, of er soms redenen bestonden, om aan te nemen, dat ook de Duitsche intellectueelen aan die... fopperij debet waren. Zoo niet, welke richting zij dan wèl uitgingen.

Voor zulk een onderzoek scheen Riou, wegens zijn menigvuldige relaties in geleerde en letterkundige kringen, de aangewezen man. Hij-zelf voelde zich, zoo diep als het maar even kon, ervan doordrongen, een ongemeene taak tegemoet te ijlen. Dat zijn getuigenis eenig gewicht in de schaal zou leggen, was te voorzien. Hij mocht dus wel degelijk erop attent zijn, geen bloot-ceremonieele ontboezemingen uit te lokken. Niets vormelijker dan een Duitsche intellectueel. 't Gold wat zich achter dien keurig-massieven vorm bewoog, te ontcijferen. Dit leek mij den, bij alle bezieling, uiterst-handigen Riou, best toevertrouwd. Mits hem, om te beginnen, door middel van introductie, een paar deuren wagewijd ontsloten werden, die anders nauwelijks op een kier hadden gestaan!

Zoo dacht ik, zoo deed ik. Waartoe zou het gediend hebben, dat ik eens, lang geleden, in de Vogeezen, Lamprecht als mensch, vader en vriend, leerde kennen en hoogschatten, dat ik nu en dan met hem correspondeerde, wanneer ik deze ongezochte en uitgezochte gelegenheid om de gapende klove tusschen Teutonen en Latijnen te overbruggen, niet

gretig aangreep? Kon ik iets beters uitvinden dan Riou en Lamprecht bij elkander te brengen?

Ik had er geen spijt van. Die twee babbelden wat af! En tot wederzijdsch genoegen, naar ik later opmerkte. Ook Lamprecht's begaafde dochter mengde zich in de conversatie.

'Gaf' het iets? Dat is een andere zaak! Hier mag ik niet alles verklappen.

Toch wel een bijzonderheid of twee, drie.

Van Riou's brieven in *Le Figaro* zijn de allereerste regels - moet ik zeggen: in de pen? neen! - onzichtbaar gebleven. Weshalve? - Ik vermoed, dat ze te veel opschudding verwekt zouden hebben. Wat ik stellig weet: sinds maanden, toen reeds donkere wolkengevaarten zich aan den gezichtseinder oppropten, lagen Riou's indrukken bij den bekenden uitgever Grasset persklaar. Sinds maanden, toen de stap des noodlots aan den wand begon te daveren, had hij, te zamen met freule de Laveleye, een welverzorgde vertaling van prof. Lamprecht's boekje over den Duitschen Keizer voorbereid.

Of het uitstellen dier belangrijke publicaties soms met 'la raison d'état' verband hield? Mag niet eer aangenomen, dat voor die beklagenswaardige vertraging, waarvan afstel kwam, andere, persoonlijke redenen den doorslag gaven? Om het even, één ding staat vast: er is, tot het laatst toe, en op het laatst inniger dan ooit, tusschen Duitschlands eminentsten historicus en Frankrijks meest-populairen dichterin-proza, voeling geweest.

In hoever zij zich beiden, door het druk-wisselen van gedachten, ertoe lieten vinden, hun standpunt af te ronden, wellicht aan te scherpen, valt niet licht na te gaan. Het feit echter, dat Riou erin toestemde, Lamprecht's ideeënwereld voor het Fransche publiek te ontsluiten, mag niet laag getaxeerd.[1)]

Wie Lamprecht ooit las - en ik durf helaas! niet onderstellen, dat er velen in Holland zullen zijn, die van die kostelijke lectuur geprofiteerd hebben, ware het slechts wijl

1) Vroeger dan hem lief was, keerde Riou, reeds kort na het uitbreken der vijandelijkheden, naar Duitschland terug, n.1. als krijgsgevangene. Hoewel bij de sanitaire troepen dienende, werd hem, tegen alle bepalingen in, niet toegestaan zijn gevaarlijken post als 'brancardier' aan het Fransche front weder te gaan innemen. Elf maanden lang bleef hij in een vesting dicht bij Ingolstadt opgesloten. Pas 28 Juli werd hij tegelijk met een groep zwaargewonden vrijgelaten. Den volgenden dag reisde hij Genève, waar hij vele vrienden telt, voorbij. Van zijn ondervindingen zal hij een boek opstellen, dat wij na den oorlog pas genieten zullen. (Bijschrift van 10 September 1915.)

de taal, door den grooten Leipziger historicus gebezigd, weinig aantrekkelijks biedt - zal zich wis en zeker herinneren, hoe deze uitstekende leerling van den zoo-terecht-alom-geprezen wijsgeer Wundt, zijn geschiedkundige analyse voortdurend langs psycho-physiologische banen wist te leiden. Van daar ongetwijfeld zijn reusachtige invloed op de Duitsche studeerende jeugd van omstreeks 1880 af. Hij deed voor zijn beroemde voorgangers von Sybel en von Treitschke in Germanentrots niet onder. Misschien was hij zelfs nog sterker dan zij ertoe geneigd Duitschlands zelfbewuste kracht voor de spil te houden, waarop de toekomstige wereldbeschaving *unbedingt* zou draaien. Doch al zag ook hij er niet tegen op, in taal- en rasverwantschap hèt middel te zoeken, om Duitschlands actiesfeer - zal ik maar zeggen: kunstmatig? - uit te breiden; viel het ook hem uiterst moeilijk zich voor te stellen, dat bijv: Rijssel en Doornik en Atrecht niet eens, gaarne of niet, maar liefst uit eigen beweging, binnen genoemde actiesfeer zouden terugkeeren, wat mij deed glimlachen en... beven; leverde ook hij stof bij karrevrachten voor de meest-besliste expansie-politiek - dat alles belette hem niet, waar het pas gaf, flink uit te pakken over Duitsche kortzichtigheden en tekortkomingen. Nu laat zich zulks ten deele wel verdedigen. Om enkel bij een hoofdpunt te vertoeven: wanneer hij het Bismarck euvel bleef duiden, dat deze zich zoo kras tegen het voeren eener wijduitgestaakte koloniale politiek, met daarbij hoorende maritieme perspectieven, dorst kanten, volgde hij dan niet, consequenter dan Bismarck-zelf, de eens voor Duitsche aspiraties uitgemeten lijn? 'n Andere vraag is echter, of hij het, de hand op het hart, verantwoorden kon, dat Bismarck's streven, Rusland te allen tijde te vriend te houden, voor het onbekookt najagen van ijdele doeleinden - als het postvatten in Voor-Azië - werd ingeruild.

Die vraag klemt te meer, daar het Lamprecht volstrekt niet ontging, waar de Duitsche schoen 'm, in het algemeen, wrong. Hier staan wij, eerlijk gezegd, tegenover een dier psychologische raadselen, waarvoor de scherpzinnigste geen oplossing weet. Tenzij ook Lamprecht in zijn oordeel gansch en al beheerscht werd door het overprikkeld zenuwleven, waarvan hij zoo menigmaal de aanwezigheid in het Duitsche modern gedoe betreurde!

Of kan het soms zijn, dat hem die kwaal minder zorg baarde, al naar mate hem zijn ideaal: *Duitschlands zedelijke hoogheid 's werelds vuurkolom*, naderbij leek?

Want in den grond zal hem tot het laatst de overtuiging bezield hebben, dat er aan den Duitschen geest louter voorbijgaande smetten kleefden. Dies kwam het niet eens bij hem op, dergelijke oneffenheden te verbergen, laat staan te verontschuldigen. Wasdomspuisten, anders niet: zoo signaleerde hij het onschuldig goedje. In 't stellig-te-verwachten, als-overweldigend-aangekondigde succes zou het curatief opgesloten blijken...

Toch wil het mij voorkomen, dat zekere fatale leemte in het Duitsche volkskarakter - het geringachten namelijk van milde overreding - stijgende ongerustheid bij hem wakker riep. Tot tweemaal toe gaf hij daaraan onverholen uiting. Eerst bij het publiceeren van 's Rijkskanseliers gedenkwaardigen, aan zijn adres opgestelden brief over het al of niet door *gebildete* Duitschers, bij preferentie aanwenden van '*feinere Mittel*' Later in de *Frankfurter Zeitung* van 12 April 1914 met zijn forsch en dreunend artikel '*Zur auswärtigen Kulturpolitik*,' dat overvloeide van nuttige wenken. Zoo deed hij speciaal uitblinken, hoe het Duitschlands dure plicht was, vooral in zijn betrekkingen tot *stamverwante naties* ruimte van begrip, lankmoedigheid, meesterschap over eigen, afstootende hebbelijkheden, in één woord: magnetische bekoring te ontwikkelen. Alleen op die voorwaarde zou het Duitschland gelukken, zich aan het hoofd der hedendaagsche beschaving gesteld te zien.

Vreemd, dat een zoo schrandere geest niet eens flauw vermoedde, welk ijdel pogen hier zijn aandacht geketend hield. 't Moge juist zijn, dat Duitschland in menig opzicht tot voorbeeld strekken kan, zijn 'Führungsfähigkeit' had het, heeft

het *nog* te bewijzen. Laat ons geen doekjes erom winden: grooter dwaling dan te meenen, dat zijn éénige fout in gebrek aan tegemoetkomendheid school, viel moeilijk te bedenken. Had het, om Lamprecht te believen, zijn psychologisch tekort behoorlijk aangevuld, was het, ongelooflijkerwijs, erin geslaagd, zich aan de zoo ver uiteenloopende richtingen en verrichtingen zijner naburen aan te passen, ook dan zou het te onzaliger ure op het bezwaar gestrand zijn, dat dergelijk zoeken en tasten weinig vastheid van inzicht, dergelijk neerbuigen, als met imponeeren geen doel getroffen werd, weinig zelfbewuste kracht verraadde.

Trouwens, dat er aan zijn heerlijken droom: *Duitschland zoowel in ethischen als in technischen zin universeele leider*, iets haperde, moet Lamprecht, op het laatst, wel duidelijk geworden zijn. 'n Harde les voor den vergrijsden stoeren werker!

Zwaar drukte hem, reeds bij den aanvang van den wereldoorlog, het voor Duitschland zoo diep-teleurstellend feit, dat het den Britschen ‘rasgenooten’ ditmaal nu eens niet lustte Frankrijks te-pletter-slaan gekruisterarmen aan te zien. Hoe bitter-weemoedig klonk niet uit zijn mond de op Engeland toegepaste benaming: ‘afvallige zusternatie’!

't Was op 23 Augustus 1914 - in zijn unieke, en helaas! uniek gebleven Leipziger oorlogsrede - dat hij zich zoo kras-pessimistisch uitliet. Daar bestond anders voor Duitsche klaagzangen, op dat oogenblik, geen reden hoegenaamd. Bij Charleroi was, kort te voren, de Fransch-Britsche tegenstand, zoo het scheen, grootendeels onttakeld. Lang zou het, naar algemeen verwacht werd, niet duren, eer Parijs voor de overmacht bezweek. Wat stond Duitschlands streven naar hegemonie - gelijk het door Lamprecht tot uiting kwam - verder in den weg? De neutrale Staten? Och kom! Gedroegen zij zich juist niet uiterst behoedzaam, derwijze den indruk wekkend, als verlangden zij niets liever dan Duitschland ter wille te zijn?

't Mag dus vrijwel een wonder heeten, dat er in Lamprecht's bovenvermelde oorlogsrede nog een greintje pessimisme te bespeuren viel. Dat greintje gold Engeland. Om de ginds overheerschend gebleken Keltische onderstrooming. Waarin Lamprecht - toch een raskenner! - zich deerlijk moet hebben misrekend.

Maar is het daarbij, op het punt van misrekeningen, gebleven?

Wie Lamprecht's toenmalige omschrijving van hetgeen de ‘historische lijn’ beloofde mede te brengen, naleest, zal, met een variant op het woord van den stervenden Oxenstierna, kunnen uitroepen: de kortzichtigen zijn de wereld, ook de hoog-intellectueele, nog niet uit!

Laat 't wezen, dat er in Lamprecht's voorspelling betreffende Noord Amerika - Engelands toekomstige ‘innemer’, naar hij giste - meer waarheid dan ongebreidelde fantasie schuilt, welk profijt zou daaruit voor Duitschland wel te putten zijn? Of meende Lamprecht soms, dat de Germano-Amerikanen de macht der Vereenigde Staten ten gunste van Duitschland zouden doen overhellen? Dan moet hij toch al heel gauw het tegenovergestelde ervaren hebben!

Een andere schoone illusie zal hij zich eveneens, in den loop der acht en een halve maand, die hem te leven overbleven, hebben zien ontrooven. Telde hij, zoowaar einde Augustus nog, Nederland en Zwitserland, Noorwegen en Denemarken, bij de staten, die het Germanisme met hart en ziel aanhingen, hoe somber moet hij niet gestemd zijn geweest, toen hem de ware gezindheid der kleine neutralen, Zweden natuurlijk uitgezonderd, onthuld werd! Om van de Vlaamsche deceptie - men denke zich het ongehoorde dan ook eens in, dat het Germanisme, zooals het Lamprecht, door persoonlijk onderzoek ter plaatse, genoegzaam gebleken zal zijn, onzen Zuidelijken broeders hard begint tegen te staan - voorloopig niet te gewagen.

Voorloopig! Want heeft Lamprecht inderdaad ook die les noodig gehad om eigen ras-theorie, wanneer het pas gaf, te verloochenen? Wemelde zijn Leipziger oorlogsrede dienaangaande niet van de meest-krasse tegenstrijdigheden? Al naar gelang 't hem schikte, dan wel hinderde, hief hij het rasgevoel in de hoogte of zag hij laag erop neer. Van de Latijnsche volkerengroep achtte hij Frankrijk het sterkstaaneengesloten-nationalistisch element, doch helaas! Vereenzaamd en verbasterd. Op het Iberische schiereiland wist hij slechts.... Britsche invloeden te onderscheiden. Daar heeft - o eeuwige schande! - het rasgevoel voor goed afgedaan. Terwijl Italië - men behoefde nauwelijks te gissen waarom!

- lof diende toegezwaaid wegens het zich-uitsluitend-laten-leiden door praktische overwegingen. *Vérité en deçà des Alpes*, *mensonge au delà!*

Dan een onverwachte wending. Opeens geldt het rasgevoel niets meer, raken ook de praktische overwegingen eenigszins op den achtergrond. Lamprecht ziet Oostenrijksche Slaven, die het Russische Slavendom ten oprechtste bekampen. In hoever dit juist is, zij daargelaten. Doch de erkenning, dat zulks buiten alle diepere reden om geschiedt, lijkt waardevol. Wil men weten wat de Oostenrijksche Slaven tegen Rusland in het harnas jaagt? Volgens dezen ultra-Germaanschen historicus is het... de Latijnsche cultuur, waarmede zij lichtelijk bestreken zijn, die hun gewettigden afkeer van Oostersch barbarendom, ook van Rusland bijgevolg, inboezemt. Het Latinisme dus toch niet zoo verachtelijk - of wel?

Maar nu het sloteffect. Een knalstuk van heb-ik-jou-daar.

In de tegenwoordige wereld-worsteling zag de breedgeschouderde, strak-gespierde en gespannen Leipziger idealist den laatsten, beslissenden strijd tusschen Germanisme en Latijnsch Slavendom aan den eenen, en Oostersch barbarendom aan den anderen kant. Blijve dit verrassend oordeel gansch en al voor zijn rekening. Reeds om het gladweg voorbijzien van zoo iets belangrijks als den economischen wedijver, die tot het Britsch-Duitsch conflict, sedert jaar en dag, geleid heeft. Maar buitendien: wat verstond Lamprecht onder Oostersch barbarendom? Meende hij Roemenië daarbij te mogen insluiten, zoo deze Latijnsche staat zich aan de zijde van Rusland schaarde, om hem, in het tegenovergesteld geval, onder de voorvechters van de Midden-Europeesche cultuur te rangschikken?

Op die vraag zwijgt het graf. Doch één aanwijzing gaf ons Lamprecht wèl betreffende zijn opvatting van Oostersch barbarendom. ‘Er loopt’, zoo sprak hij, ‘een rechte lijn van den strijd tegen Hunnen en Turken tot den tegenwoordigen.’

Had' hij niet beter gezegd: een *gebogen* lijn? Of is aan te nemen, dat hij het Duitsch-Turksch verbond niet naderen zag? Tenzij hem dat verbond wèl toelachte, op grond dat

de Turken, sinds zij definitief door de Midden-Europeesche beschaving teruggedrongen werden, als een onontbeerlijke factor dierzelfde beschaving aan te merken waren!

Even raadselachtig, dunkt mij, de zinspeling op de Hunnen. Dat hier de Russen een duw kregen, ligt voor de hand. Zou 't echter niet fair zijn geweest, meteen eraan te herinneren, wat het Duitsche Rijk aan Ruslands toeschietelijkheid verschuldigd is? Zijn bestaan doodeenvoudig![1)]

Waartoe deze onbeschroomde analyse van het laatste openbare woord, uit Lamprecht's mond gevloeid? - Omdat ik, hem hebbende leeren kennen als een uitnemend, zij het dan ook ietwat eenzijdig zoeker, niet beter zijn nagedachtenis kon eeren dan met ronde, Nederlandsche taal. Hij-zelf, die mij de hardop-gedroomde mogelijkheid voor mijn land, zich, buiten het Germanisme om, met kracht en uitzicht op duurzaam succes, te ontwikkelen, eens zoo schamper dorst betwisten, zou zulks gewis ten volle gebillijkt hebben.

Dat hij te vroeg verdween, is ook mijn grief. Al heeft zijn idealisme niet immer een voor Nederlandsche gehoorvliezen vleienden klank in 't luchtruim gestooten, al schept*e* hij, te vaak, in het wringen van de historische waarheid op het Procrustesbed zijner wel wat tè-exclusief-Germaansche gedachte, een ongeveinsd behagen, toch bleef mij van de aanraking met zijn persoon, van de kennismaking met zijn werk, steeds een bijzonder-sympathieke indruk achter. Hij behoorde tot de weinigen, die mijn denken prikkelden, mijn wil stevigden.

Nog zie ik hem, een opgeruimden Sakser, bij de eerste ontmoeting, naar Duitsche zede, buigend zijn naam uitspreken.

1) 't Mag toch als bekend verondersteld, dat een geheime, later publiek gemaakte afspraak, bij 't begin van den oorlog van 1870-1871, Ruslands lot aan dat van Pruisen verbond. Toenmaals zou geen von Sybel ooit eraan gedacht hebben, Rusland voor een barbaarschen Staat uit te maken. Evenmin zou het een Oostenrijksch geleerde of diplomaat ingevallen zijn, zoo levendig stond immers nog een ieder voor den geest, hoe Keizer Frans Jozef, kort na zijn troonsbestijging, Ruslands hulp tegen de Hongaarsche revolutie wist uit te spelen!

Wars van alle praal, fijner besnaard dan zijn uiterlijk aangaf, geheel opgaand in spiritualistischen, ja ethischen *Schwung*, hoe zou ik mij niet tot hem aangetrokken hebben gevoeld?

Wat zijn wetenschappelijken arbeid betreft, hinderde mij destijds al, dat daaraan door bevoegde kringen, meer om het systematische zijner leerwijze dan om het origineele zijner historische methode, waarde werd toegekend. Zoo verklaar ik, dat deze baanbreker geen wereldvermaardheid verwierf. Erger nog: dat zijn op de studie van alle beschavingsverschijnselen gerichte historievorsching zoo luttel bijval mocht winnen.

Moet hieromtrent geconcludeerd, dat ook Lamprecht's verjongde wetenschap bankroet ging? - Laat ons hopen van neen!

VAN OUTHOORN.

Nizza, 14 Mei 1915.

Bellevue (Genève), 18 Juni 1915.

De vrouw met de pruik.

Dit is een wel bijna àl te romantisch verhaal, om in deze nuchtere jaren onzes Heeren nog onder de aandacht van goed- of slechtwillige lezers te brengen; en toch leefden alle de personen van deze vertelling, nauwelijks een paar lustrums geleden, nog in het schoone en welbekende land, waar het blauwe meer van Bellano tintelt binnen de rotsgrijze en boschgroene boorden zijner verre bergwanden.

Men noemde haar ‘la parrucca’ in de streek van Montagnola en Cortivo, en zij ging door voor wat men daar verstaat onder eene ‘semplice’, dat is eene onnoozele van geest. Doch wanneer de Contessa Margherita, de gracielijke gastvrouw der Villa Viani, op een harer weidsche ontvangdagen, den lof oogstte van den complimenteuzen priester Jacchini, of van een anderen bezoeker, over de immer geestvoller bevalligheid van haar ongewonen tooi, dan dacht zij vaak met eene weemoedige genegenheid aan de bleeke, lijdzame vrouw, die in de kamers van haar sousterrain alweder bezig was aan het volgende, niet minder kunstrijke gewaad, dat haar een andere maal zou onderscheiden. Die lijdzame vrouw was Marianien, de ‘parrucca’.

Zij had een fijn-gevormd en wasachtig gelaat, dat volkomen bleek zag, bijna zonder kleur zelfs van oogen of lippen. Want de dunne mond, in de uitdrukkinglooze vaagheid der wangen, was een nauw-getinte geslotenheid, en onder den zweem der wenkbrauwen lagen halsstarrig de oogen geloken. Als een enkele maal, bij overrassing, de vliezige scheelen

schril opknipten, dan schrok wel degene, wien deze blik gold, een blik fel van licht eerder dan van kleur, en hij dacht met medelij en wantrouwen tegelijk aan de verhalen, die men vertelde in het land, en dat hij te doen had met eene ‘semplice’, dat is, eene onnoozele van geest.

Doch wat nog het allervreemdst stond aan dit vreemde gelaat, dat was, boven de strakke zuiverheid van het gansche wezen, de wanordelijk gedraaide en geplakte massa blond haar, her en der weggestoken, een goudblond haar, dat strooiig zag van ouderdom en dat klaarblijkelijk bij dat gezicht niet hoorde: de pruik, la parrucca.

Marianien was eens het mooie kindje van den pachter, die de groote hoeve met al het wijn- en olijvenland achter de Villa Viani van den ouden graaf Barbianello di Montòrfano in huur had. Er waren daar ook nog oudere zusters en een paar broers, knappe staturen alle, struisch en blozend blond, zooals die er vele gevonden worden in de bevoorrechte landen rond het meer van Bellano. Maar Marianien was nog veel mooier dan het doorslag mooie kinderen in die streek. Zij was tenger en mollig, met ranke gewrichtjes, en zoo rap en zoo droomerig tegelijk als een jong ree'tje. Over het zuivere, kleine voorhoofd en langs de rozige oorschelpen, kruifden de fijne krulletjes bruinblond haar, die alle een glansje van rood vongen op hun rondingen. Zij had teer gevormde wangen, zacht bebloosd onder de groote, blauwe oogen, en met een bleeker deukje naar de kaak toe. Die wangetjes waren zoo roomig-blank, dat het des zomers wel leek, of de lichte zonnebrand er zoo als een donsje viel af te strijken, en zoo zuiver incarnaat, dat ze wel van pure rozeblaadjes schenen gekleurd. Op haar vijfde jaar geleek zij nog het meest op de twee engeltjes, die een oud meester eertijds weerszijden het altaar in de kerk van Montagnola had geschilderd; op haar zesde was ze, zei men, nog mooier.

Het was in die dagen, dat de voorspoed en de praal van het oude geslacht van Barbianello di Montòrfano reeds te tanen begon. De gravin was sinds lang lijdende, de graaf had vele verliezen geleden, niet altijd zonder zijn schuld, werd er gefluisterd, en de jonge Contessa Margherita, in een vlaag van oplaaiende verliefdheid, had een onberaden huwlijk

doorgedreven met een brillant Oostenrijksch officier van adellijken huize, doch zonder veel middelen, welk huwlijk bij poozen niet al te gelukkig bleek te zijn. Gansche zomers door kon zij met haar eenig zoontje op de vaderlijke villa verblijven, waar haar immer rustelooze lust naar wisselend vermaak en avontuur weer leven bracht in de sluimerende park-lanen en de ingeslapen zalen.

Maar de kleine Cirillo, die toen vijf en zes jaren telde, had maar één nadrukkelijken wensch: *altijd* te spelen met zijn vriendinnetje Marianien. Van naburige buitens waren wel jongetjes en meisjes op de Villa gevraagd, doch de kleine baas had zich onhandelbaar getoond en verveeld. Alleen met Marianien kon hij zich vermaken. Zoodra het baronnetje op de Villa was, kwam iederen morgen de pachtersvrouw zelf haar jongste meisje brengen, dat dan door de meiden met fleurige strikjes in de mooie blonde krullen werd opgesierd en in schortjes gekleed, die men opzettelijk voor haar had laten maken.

En terwijl de Contessa Margherita met de vele gasten, die zij altijd te trekken wist, te paard een schoonen rit deed door de bergen, of ter jacht was, of in een gondel over het meer zwierf, en zij haar vader, door dat sprankelende vertier weer opgeleefd tot den zwierigen edelman van voorheen, overal in haar gevolg méétroonde, - bewaakte en bewonderde, in het diepe, lommerrijke park, de grootmoeder het spel der kinderen, en vergat er haar kwaal bij, die haar bond aan den leunstoel, en haar zorgen over den achteruitgang van haar huis. De jonge Pepino, de bediende die haar het liefst was en die reeds sinds zijn vijftiende jaar aan den grafelijken dienst was verbonden, stond haar bij.

In het land vertelde men elkaar: de Contessa Margherita, op haar schimmel, met vijf gasten, was heel naar Noranco gereden; of zij was achter Pambio gaan lijsters schieten, of forellen vangen in de beek bij Bironico; dan weer had zij met haar gezelschap den halsbrekenden klauter ondernomen naar den Malesasso, waar zelfs de jagers nauwelijks op dorsten.

De Contessa Margherita, in die tijden, was nog een mooie vrouw van een dertig jaar, en ofschoon niet groot en niet bizonder slank, was zij eene vorstelijke verschijning. Haar

gang was zwierig en toch vol kracht, en hare gebaren waren even sierlijk als beslist; haar vriendelijk en gevuld gelaat met den fijnen, nobelgebogen neus en den hoofsch-glimlachenden mond, had een gebiedende fierheid en tevens iets goedigs, dat bijna goedertieren was. Een dartele vracht van rijkblonde krullen bedanste statig haar lenigen rug of kwam welig neergevallen langs dat schoon en blozend hoofd.

Er waren dagen, dat haar te kleine, maar schitterend blauwe oogen een heimelijken toorn niet verbergen konden, en dat haar mond, in den hoofschen glimlach, een weerspannigheid uitdrukte, die niet gemakkelijk tembaar leek; maar gewoonlijk stond haar gezicht eer zorgeloos en vroolijk, en zoo vrij als men haar gekscheren zag met het heerengezelschap, dat haar op heur steeple-chases vergezelde, zoo gul en frank-schertsend ging zij om met de bevolking van het land. Men was altijd blij, als de jonge Contessa op Viani vertoefde; men hield van haar met een vertrouwelijken eerbied. - Nooit anders dan zilver in de hoeden der bedelaars, heette het; en bij ziekte of nood kon zij op 't onverwachtst haar persoonlijke hulp brengen. Voor ieder had zij altijd een woord, dat plezier deed. En ondanks haar huwelijk en haar vreemden titel, bleef zij bij het landvolk, en zou zij altijd blijven: de Contessa Margherita.

Maar vaak ook, als de onrust van haar onstuimig temperament voor een wijl zich gelegd had, kwam de even vurige moeder bij haar boven, en zat zij, morgens lang, met een dichtgeslagen roman in het park, gansch geboeid door de spelen van Cirillo en zijn vriendinnetje, door die bevallige bedrijvigheid, dat kinderlijk vernuft en dien naïeven ernst.

Cirillo, blond als de moeder, maar met donkere oogen tusschen het donkere wimperpaar, één en al vuur en wil en vastberadenheid, was de leider van elk spel; het meisje, met haar zachteren aard, volgde, maar binnen die volgzaamheid was zijzelf weder onuitputtelijk in lieve vindingen en variatie's. En zooals bij de eene het thema van elk spel altijd een welkom onthaal vond, zoo toonde de ander zich verrast en bekoord door elke wijziging, daarin aangebracht. Men wist bijna niet, wat meer te bewonderen, de vindingrijkheid in het groot van het jongetje, of van het meisje in het klein.

Het waren de grootmoeder en Pepino, die in hun vele geduldige uren van zorg en aandacht, dat aardige wisselspel hadden opgemerkt.

Eens op een vroegen morgen in het heetst van Augustus, toen men de gansche dagen door de hitte ontvluchtte onder de zware steeneiken bij de bron, vond de Contessa Margherita daar, op den rand van het waterbekken, de twee hoopjes kleeren liggen der kleintjes; en als zij hevig verschrikt hun namen riep, kwamen zij argeloos verheugd uit een boschpaadje gesprongen, geheel naakt. Zij speelden Adam en Eva, zei Cirillo, en de kleine Marianien hield het appeltje in haar hand, een vroegrijp appeltje, geel en helderrood, dat fel afkleurde tegen het bleek van haar gespannen buikje. De Contessa Margherita, die toen nog zeer kerksch was, had even, bij het zien der naakte kinderen, de angstvallige bedenking van zonde en verbod; maar het onverwachte mooi bekoorde zóó haar ontvankelijken geest, dat zij dartel zei: ‘Speel maar, kinderen, speel maar!’ En zij bleef toekijken, hoe, in de groene schemering, bij het klaterende water, de blanke kinderlijfjes rondhuppelden, de voetjes, rozig aan den hiel, wegveerend telkens in het glinsterend mos.

En nog een ander tafreel uit dat jaar zou onuitwischbaar blijven leven in haar dichterlijk gevoelig hoofd.

Het was met de heilige Eufemia, den naamdag harer moeder.

Die bevond zich in die weken beter dan sinds lang; en waar men de laatste twee jaren de feestelijke morgenmuziek uit het dorp had moeten weigeren, daar was voor dien dag opnieuw het groote fust Chianti-wijn naar het terras gerold, en waren de schotels koud gebraad op de gedekte tafels gedragen. Gedienstige handen hadden den kleinen Cirillo en Marianien elk een tak gesneden vol blozende najaarsperzikjes; en toen de mandolines door de larixlaan kwamen aangezet, hadden de kinderen zich parmantig, als pages, hand in hand, aan hun hoofd gesteld, den bladertak vol rood-en-goud ooft als een zegeboompje voor zich uit dragend. Zoo waren zij tot onder het terras gestapt, waar de grootmoeder in haar leunstoel wachtte, en hadden gewuifd met die kleurige tuilen.

Maar het volgend jaar, vlak voor Sant' Eufemia, was de oude gravin, geheel onverwacht nog, overleden.

Dat had een groote teleurstelling verwekt in het land. En toen kort daarop de Contessa Margherita het trieste Viani verliet, was ook de graaf met haar afgereisd.

Het jaar daarop kwamen zij terug, in gezelschap van den vader van Cirillo ditmaal; en het begon met een stille zomer te zijn, want zij droegen nog den rouw; maar de kinderen, onder de hoede van Pepino, hervonden al hun vroegere vreugden, en maakten de vreugde uit van elk, die hen zag.

Dan, de lange herfstmaanden door, bij druivenoogst en wijnmakerij, en den nog langeren winter daarna, bij het olijvenlezen en oliepersen, bij het kastanjes-rapen en bladerenzamelen, leerde de kleine Marianien wel langzaam-aan haar vriendje van de zomermaanden wat vergeten.

Maar Cirillo, in zijn vaders huis te Triëst, of in de vele andere oorden, waar zijn moeders rustelooze leven hem, met zijn gouverneur nu, heenbracht, bewaarde roerend trouw de herinnering aan zijn speelnootje op grootvaders buitengoed. Hij bleek zóó aanhankelijk aan die gedachtenis, dat er reeds over gesproken was, een volgende maal de kinderen wat meer gescheiden te houden, toen, dien winter, na een ziekte van enkele dagen slechts, het jongetje aan een boosaardige bronchitis te sterven kwam. De Contessa Margherita was verbijsterd.

Dat zomer, en nog vier volle jaren daarna, kwam zij niet op Viani. Door het land van Montagnola gingen vage geruchten, dat zij gescheiden was van haar man. Ook de oude graaf, ineengezakt plots na den dood van zijn kleinzoon, bleef maand aan maand afwezig. En het oude buiten, met zijn langen, gelen gevel, stond eenzaam en blind boven de bloeiende zomerterrassen van oleanders en rozen, boven de herfstelijke chrysanthentuinen, de wintersche palmen en den lentelijken azaleabloei. Pepino was daar als een factotum, met een staljongen en een tuinmannetje.

En op de bedrijvige hoeve, verder het land in, waar men hard werkte voor de telkens verhoogde pacht, groeide de kleine Marianien op, met in haar hartje het vervagend maar toch nooit geheel vergeten verdriet over het verlies van haar vriendje en van haar spelletjes op het kasteel.

Soms kwam plotseling de graaf voor een paardaagsch

bezoek over, ging met zijn knecht de gehoesde zalen door, keek de paar broeikassen na, die nog onderhouden werden, bezocht de tuinen, den stal en het hoenderpark.

Alles bleek altijd in orde. De boeken klopten. Pepino was een juweel.

Eindelijk, het vijfde voorjaar, kreeg die de handen vol werk: Viani moest tot ontvangst in gereedheid gebracht; en daar er niet gerept werd van eene vermeerdering van personeel, diende hij alleen wel van alles verstand te hebben. Maar dat had hij dan ook.

Hij deed de vergeelde statiegordijnen wasschen en hing die, geholpen door den tuinman, weer op; hij wreef de marmervloeren met zemelen, tot zij spiegelden als rijkgekleurde vijvers; met olijfolie boende hij alle meubelen en wiesch het kristal en het kostbare, goudgerande aardewerk uit de hooge glazen schranken. Dan stroopte hij stoelen en sofa's de hoezen af en koesterde met oog en hand de roode zijde en het geelgeribde fluweel, dat al te lang sliep als onder een doodswa.

Toen de Contessa Margherita, met een schrijnend verdriet, en met toch een blijdschap tegelijk, op het vaderlijk goed was teruggekeerd, vond zij er geheel den uiterlijken welstand van weleer: de bloemenlanen stonden nooit weliger, de kassen gaven vroeg fruit, in de zalen blonk het, of alles er nieuw was.

Ook de graaf verheugde zich weer op Viani te zijn. Het dorp vlagde, en in een stillen maannacht brachten de Montagnolers hem een geestdriftvolle serenade.

Aldra sprak men de Contessa Margherita van het mooie meisje van den pachter, van Marianien, die nu elf jaren telde... Maar zij weigerde heftig het kind te zien. Zij dacht aan haar eigen jongen, aan Cirillo, die nu ook elf jaar zou geweest zijn... Zoovele beelden waren er, die zij niet los kon rukken uit haar gepijnigden geest. Zij zag de twee mooie kinderen bij hun paradijs-spelletje in den groenschemer der steeneiken; zij zag ze stappen voor de dorpelijke aubade uit, met hun perzik-beladen takken in de hand...

Spoedig begreep ieder, welken naam men in tegenwoordigheid der Contessa niet noemen moest; en dat gansche zomer door vermeed zij halsstarrig haar geliefkoosde wan-

deling naar het sparrebosch achter de kapel van Sant'Antonio, omdat die weg leidde langs het huis van den vader van Marianien.

Het leven op Viani was nu vrij-wat bescheidener dan voorheen. De schitterende rij gasten ontbrak, en het grillig feest-vertier met hen; de Contessa Margherita zelve had van haar sprankelenden levenslust niet weinig ingeboet, en noodgedwongen moest zij thands ook haar gulheid zonder berekening en haar fantastische luimen aan banden leggen, hoe bezwaarlijk dat zelfs nu nog ging. Wel zag men haar soms op den al wat strammen schimmel langs de wegen galoppeeren, maar even zoovele malen trok het dier voor de cabriolet van den graaf; het was het eenige rijbeest, dat nog op stal bleef, en de meester zelf hielp den onmondigen staljongen bij de verzorging. Pepino was huisknecht en kok en nog tien andere dingen daarbij; een boerenmeisje uit Montagnola werd tot een soort kamenier opgefokt.

Toch werd dien winter nog eenmaal Viani verlaten, maar om niet verder te trekken ditmaal dan de kleine behuizing, die zij zich in hun verhuurde palazzo te Milaan hadden voorbehouden.

Vroeg in de lente, en voorgoed nu, kwamen zij terug. En nauwelijks terug, hoorden zij het treurig verhaal van wat er kortelings op de hoeve was voorgevallen.

Het was Pepino, die niet zwijgen kon. ‘Ze waren allen het land in, voor de laatste olijven, een half uur weg wel’, vertelde hij, ‘en Marianien was alleen achtergebleven, voor het huiswerk. Toen is een onverlaat de keuken binnengedrongen en heeft het kind geweld aangedaan. Ze hebben haar geheel van zinnen gevonden en zij heeft geen enkele aanwijzing kunnen doen. De dokter heeft haar onderzocht. 't Was heel treurig, zei die. Zij kroop al maar weg in 't donker en deed niets dan gillen. De vader wil geen gevolg aan de zaak geven, want hij vreest weerwraak. Maar het meisje zal niet weer beter worden. De schrik heeft haar verstand gekrenkt. Zij zit in een kamer achter de keuken, waarvan zij de luiken moeten gesloten houden. Als zij licht ziet, of als er vreemden komen, begint zij te gillen. Zij zeggen ook, dat al haar haren zijn uitgevallen, en dat die nooit weer aangroeien kunnen... Is het niet vreeselijk?...

Zoo'n prachtig kind.... en zoo lief... vroeger....'

Met den ouwelijken ernst van erfelijk familie-bediende, dien hij op zijn dertigste jaar reeds had, en met de tragische gebaren, die hem soms eigen waren, had Pepino verteld; op het laatst had hij zich de tranen uit de oogen moeten wisschen, want hij herinnerde zich, hoe in beter dagen hij over Marianien en over zijn kleinen meester Cirillo gewaakt had, in het park, terwijl de oude gravin in den leunstoel zat en toekeek. Toen had hij niet door kunnen spreken.

De geschiedenis maakte een grooten indruk op den fantastischen geest der Contessa Margherita. Wel zei die in den aanvang - want zij was ook harder van oordeel soms in de laatste jaren - dat het domme boerenvolk altijd overdreef, en dat Pepino een beste jongen was, maar een oud wijf werd tegelijk; - den volgenden dag zag men haar het achterhek van Viani uitgaan, en, wat zij na den dood van haar lieven Cirillo nog niet weer gedaan had, zij stak de wijnlanden over naar de hoeve bij de St. Antoniuskapel.

De pachter was zeer vereerd met het bezoek, doch hij aarzelde haar binnen te laten in de kamer, waar het meisje zich verborg.

'U zal schrikken, zooals zij schreeuwt, en wij zullen den ganschen dag en nacht erop weer geen rust hebben', klaagde hij.

'Laat mij begaan', zeide Contessa Margherita. Zij had voorzichtig de deur doen wijken en een stoel bij de opening gezet; in de schemerige ruimte zag zij vaag een menschelijk wrak weggedoken. En daar gezeten, zonder met vragen of kijken meer de arme lastig te vallen, in een groote opwelling van medelijden zich gaan latend op haar instinct, was zij te te spreken begonnen:

'Marianien...! weet je nog wel, Marianien, hoe je kwam spelen, iederen dag, in het park,.... met den kleinen Cirillo?... en hoe lief Cirillo altijd was? Iederen morgen kwam je, en ze deden blauwe strikjes in je krullen, en je kreeg een mooi blauw schortje voor... En hoe mooier je was, hoe meer plezier Cirillo had... Weet je dat allemaal nog, Marianien?... En hoe de lieve grootmoeder van Cirillo bij jullie zat?... en Pepino meespeelde?... Weet je nog hoeveel spelletjes Cirillo altijd bedenken kon?... met de mooie schelpen, en

de steentjes, en de kastanjes, en het zand...? Weet je dat alles nog, Marianien?...'

Lang sprak zij zoo, heel zacht, of zij een ziek kind in slaap moest sussen.

En al naar zij sprak, was een jammerlijk hoopje kleeren daar in den duisteren hoek te leven begonnen, een wit gezicht kwam naar voren, oogen keken schuw uit...

Na een wijl was de Contessa Margherita genaderd, had even het verwezen hoofdje gestreeld, en was dan, zonder meer, heengegaan.

Het was na dit bezoek, dat vele dagen lang het meisje zich rustiger toonde, dan zij tot dusver nog geweest was. In haar ontredderden geest schenen lieflijker beelden de gruwzame schrikvoorstelling te hebben verdrongen. Uit zich zelf was zij, dien avond, wankel gaand als een, die licht en beweging ontwend is, de keuken binnengekomen, een vagen glimlach om den ontspannen mond.

Maar de Contessa Margherita, weer thuis, had zich in haar kamers opgesloten en had tot den nacht toe wrange tranen geschreid over al de herinneringen, die zij had losgereten in haar hamerend hart.

Enkele dagen later kwam haar de uitwerking van het bezoek ter oore. En heldhaftig besloot zij opnieuw te gaan. Ditmaal zat zij naast het kind, koesterde het vervuilde handje. Het meisje, zonder schrik of onwil, at den koek, die haar meegebracht was, en liet den krans van kleurige kralen tinkelen in haar schoot. Een donkere doek was strak om het hoofd gewonden tot boven de wenkbrauwen; over het verwoeste gezichtje lag een bleekheid als van den dood. En nog eenmaal kwam de zoete drang der oude, wreede verhaaltjes dat geteisterd kinderhoofd heul brengen.

Een derde maal wist de Contessa Margherita haar tot voor het huis te troonen en zat met haar op de bank onder den vijgeboom, die daar als een kroonluchter stond op den hoek van het terras.

De boerin sloeg kruisen, of de Contessa een heilige was en staakte haar gejammer over hun ongeluk. De vader zei verwonderd: 'Grazie a Lei! Grazie a Lei!'

Vóór het winter dáár was, kwam geregeld Marianien tweemaal 's weeks op Viani en oefende zich, volgzaam en

geduldig, in kleinen huisarbeid en in werken met de naald, die de Contessa haar onderwees. Thuis bleef zij zich afgezonderd houden; tot eenige bezigheid van het boerenbedrijf was zij niet meer te bewegen.

Voor de grafelijke bewoners werd het dien winter wel zeer verdrietig op Viani. De last der hypotheken begon zwaarder te drukken; de graaf, die niet tegen zorgen kon, was sukkelend; paard en rijtuig waren verdwenen, en Pepino was de baas, beknibbelde op de menu's en kwam soms een opdracht niet na, zoo die geld kostte. De Contessa Margherita voelde zich een gevangene; met een oproerigen hartstocht dacht zij vaak aan haar vrije, franke leven van voorheen, dat leven van zwerven en avontuur; en haar hoofd, altijd ree tot het maken der vermetelste plannen, zon thands tevergeefs hoe te geraken uit dezen benarden greep. Haar grootste afleiding bestond nog in de zorgen, die zij besteedde aan het onnoozele kind, en haar grootste behagen vond zij in het langzaam zich weer ontwindende en ontluikende verstand van het meisje. Waren er dagen dat die, door eene plotselinge vervaardheid, of door eenige andere, soms geheel onnaspeurlijke reden, weer in haar oude verwildering verviel, gilde en moest weggebracht worden naar de hoeve, dan voelde de Contessa Margherita zich gansch terneergedrukt. Maar die vlagen werden zeldzaam; over een wel altijd daar zijnd geheim sloot zich een rust en een vergetelheid. Marianien werd wel bijna weer een gewoon wezen, en toch was zij vol raadselen, die niemand doorgronden kon, en die altijd weer verwondering wekten.

Een middag lang kon zij schijnbaar gedachtenloos te turen zitten over een borduurwerk, dat zij geleerd had, om dan tegen den avond plots, als tersluik, de naald te reppen,... en ieder was verbaasd over de fijne vondsten, die zij in het patroon verzonnen had. Een andere maal werkte zij den ganschen dag gestadig door, en wie haar zag, meende haar beperkten geest gansch verslonden in den arbeid, dien zij volbracht, tot een glimlach of een hoofdbeweging blijk gaf, dat het gesprokene in haar omgeving haar geenszins was voorbij gegaan.

Haar gezichtje stond nu doorgaans rustig en effen, doch verbaasde door een wassige bleekheid; haar oogen hield zij veelal

neergeslagen en haar kleurlooze mond opende zich maar zelden tot een haastige vraag. Op wat men háár vroeg, gaf zij kort maar redelijk antwoord. Haar eigen lieden hoorden bijna nooit haar stem; van haar huis had zij een afkeer. Alleen aan de Contessa Margherita gaf zij haar blinde vertrouwen en haar nooit uitgesproken genegenheid.

Die kocht haar vriendelijk gekleurde hoofddoeken, waar zij dankbaar voor was en die zij prettig vond te dragen. Op den altijd schaamtevol verborgen schedel begon een kleurloos nesthaar te wassen, als het eerste onooglijke gesprietsel van een onnoozel pluimkieken.

Na haar veertiende jaar kwam Marianien voorgoed op Viani. De tallooze kleine diensten van kamenierster had zij volmaakt leeren volbrengen; voor het Montagnoler meisje werd een andere dienst gezocht; en als een schim, die niets vergt, niets vraagt, die haar eigen tegenwoordigheid bijna uitwischt, zoo leefde zij in de lage sousterrain-kamers van de Villa, of verkeerde in de vertrekken van de Contessa, gelukkig als zij die voor een uitgang mocht schoeien, in een kleine ongesteldheid verzorgen, of, wat maar al te zelden thands gebeurde, mocht tooien voor een feest. En nooit was Marianien gelukkiger, nooit sloeg zij den blik erkentelijker op, dan wanneer haar meesteres, die zich gewend had haar toe te spreken met dezelfde zachte stem, waarmede zij eens haar vertrouwen won, allengs op den wat luidruchtigen en lossen toon, welken zij regen anderen bezigde, een zorgeloos grapje maakte ook met haar, als ware ook zij eene gelijk die anderen geweest.

Het was in die dagen, dat, na den schamel doorzwoegden winter, plots veel van den uiterlijken welstand van weleer op Viani wierd nagestreefd.

De graaf werd weer veeleischend op tal van zaken, die men sinds lang had verwaarloosd, en alhoewel het reizen hem zwaar viel, toog hij herhaaldelijk naar Milaan. Op een dag werd er een gast verwacht. Een ieder was verwonderd over de rijkelijke toebereidselen voor dat bezoek. Enkele weken later kwam dezelfde gast opnieuw. Men zag hem met de moeilijk vorderende, reeds gebogen figuur van den ouden landheer de terreinen van Viani afdwalen; zij bejegenden elkaar met een bijna onderdanige voorkomendheid.

Het was een Duitscher, zei men, een man al aardig op jaren. Men zei ook, dat hij kwam om te trouwen met de Contessa Margherita, die hij, een paar winters geleden, in Nizza had leeren kennen.

Het was Hirtfeld, de millionair.

Zoodra Marianien deze geruchten ter oore kwamen, begon een dompe jaloerschheid haar hoofd te verstarren.

Zonder een woord deed zij dagenlang haar werk, maar de Contessa Margherita, door haar eigen, weerbarstige gedachten bevangen, liet zich kleeden en verzorgen, gaf de gewoonlijke minzame wenken en bleef weer met haar bittere overleggingen alleen. Nooit stonden haar felle blauwe oogen zoo vol heimelijken toorn en tegenzin.

Aan lang wikken en wegen echter had zij nimmer gedaan. Wat dan moest, dat moest, en na een maand werd de bruiloft bepaald. De oude graaf leefde op, of een ziekte hem van de leden was gevallen; het behoud van Viani had op het spel gestaan.

Marianien, toen de plechtigheid naderde, had men naar de hoeve moeten terug troonen, uit vrees voor een uitbarsting. Maar eer nog de Contessa Margherita van haar korte huwelijksreis keerde, was het meisje op een avond de villa weer binnengeslopen, en had zich hernesteld in al haar oude gewoonten en rechten.

En aldra schikte zij zich willig in den nieuwen toestand. Alles werd beter op Viani. Er was een huisknecht in livrei, en Pepino droeg witte kokskleeren. Hij kon nu onbekrompen opdisschen, en herhaaldelijk waren er lieden te gast. De graaf reed weer iederen dag met zijn cabriolet naar Bellano, speelde daar, gematigd nu, zijn kaartje weer, en liet met een verlucht hart het beheer der bezitting over aan zijn nieuwen schoonzoon. Voor zoover zijn jaren en zijn gezondheid het toelieten, was hij zwieriger edelman dan ooit.

En wat Marianien vooral won: de Contessa Margherita had overvloed van schoone kleederen, en vele der oude familie-juweelen, die één voor één sinds kortelings onnaspeurlijk verdwenen schenen, waren als bij tooverslag teruggekeerd. Marianien scheen over dat alles echter verheugder dan haar meesteres. Als die, bijna verveeld, wel eens zuchtte, dat alweer de naaister uit Bellano haar een kostbaren mor-

gen nam, dan was het de vreugdevolle verwachting van het meisje, die haar pleizier deed krijgen in het nieuwbestelde kleed. Marianien onderdrukte zelfs hare jaloerschheid als de vreemde er wàs, en knielde bij haar meesteres, en mat en paste. Maar soms, als die beide vrouwen van smaak geen oplossing konden vinden en aarzelend stonden, hoe te doen, dan kon opeens het meisje, met haar stille, schuwe stem de verrassende vondst brengen, die het bezwaar in ongedachte sierlijkheid verkeerde. Zij bleek hunne overleggingen niet slechts te hebben gevolgd, maar in alle argeloosheid te hebben beoordeeld ook. En dadelijk trok zij zich weer terug; tot bemoeizucht voerde het kleine succes haar nooit, en het werd dan ook nauwelijks als zoodanig door de anderen opgemerkt.

Met dubbele zorgen verrichtte zij haar zwaarder geworden dienst. Nooit waren er fijne zijden kousen genoeg gemaasd en kanten mouwen en kragen gewasschen en uitgespeld. Soms kwam Hirtfeld zelf beneden; hij was zeer verliefd, in dien eersten tijd, op de altijd nog opvallend mooie en twintig jaar jongere vrouw, en hij uitte vaak wenschen en wenken omtrent tooi en verzorging, die het meisje met een bevende oplettendheid aanhoorde, maar die de Contessa Margherita blijkbaar hevig ergerden. Marianien was doodsbang voor den vreemden man; als zij kon, hield zij zich in een hoek schuil, want zij voelde, dat hij haar met onwelwillende oogen aanzag. Zoodra hij weg was, hervatte zij met vernieuwden ijver haar werk.

Zij polijste de fijne nagels, tot die als wit-gezoomde rozeblaadjes op de spitse vingertoppen lagen; zij masseerde de gladde gelaatshuid, dat geen rimpeltje van zorg of ouderdom die te ontsieren kwam; zij had volmaakt geleerd het wit en rood te mengen, en als een waas van jeugd, dat van geen natuurlijken bloei te onderscheiden was, op de schoone wangen aàn te brengen; zij bewees de meest vertrouwelijke en de meest moeilijke diensten, alle met een gelijkelijk stoorlooze toewijding. Slechts één dienst was er, waar zij bij wijlen een maar nauw verholen onwilligheid tegenover stelde; dat was de verzorging van het overvloedige, rijkblonde haar, dat de Contessa Margherita nu niet meer in krullen, maar in een zwaren chignon droeg, naar de mode

van die jaren. Iederen avond moest die welige, gouden mantel met welriekende wateren worden besprenkeld en zorgvuldig geborsteld; en dan waren er avonden, dat het meisje ruw bijna de spelden uit het kapsel zocht, ruw de lokken deed uiteen vallen en met stugge of achteloos verdwaalde halen, die pijn deden, het borstelhaar over de zware vacht sleepte.

't Was, of haar handen weigerden dien rijkdom ie beroeren.

'Vooruit, Marianien, vooruit!' kon de Contessa Margherita dan zeggen, met de verschoonende vriendelijkheid, die zij altijd voor haar trouwe helpster over had. En loom gleed weer de onwillige hand over de goudgolven.

Op een stormachtigen winteravond - de oude graaf was pas kortelings gestorven en ieder in huis nog onder den indruk van het ongeval - kwam het tot een uitbarsting. Weerspannig talmend had Marianien de lange vlechten losgerafeld; plots werd de borstel over het parket geslingerd, de schildpadden dekking vloog in stukken rond, en met een ander tragisch gebaar rukte zij zich den hoofddoek van den schedel. En zoo stond zij toen daar, met de schamele plukjes miswas van haar eigen kleurloos haar naakt aan het hooge gaslicht...

Dit voorval maakte een grooten indruk op de Contessa Margherita; de oude genereusheid, die wel soms ingeslapen scheen, den laatsten tijd, steigerde weer op.

Zij wond zichzelve haastig den haarwrong vast, drong met zachten dwang het meisje haar hoofddoek te nemen en naar bed te gaan. Maar den volgenden morgen liet zij haar kapper uit Bellano komen.

'Ik heb te vaak hoofdpijn, den laatsten tijd', zei ze. 'Dun mijn haren. Maar dun ze zóó, dat van het knipsel een royale pruik kan gemaakt.'

De kapper, van oudsher gewoon aan de zonderlinge invallen der Contessa Margherita, gehoorzaamde zonder vragen. En terwijl Marianien in een hoek van het vertrek vol spanning toekeek, bleven de netten gouden haren in de hand van den knippenden man, die ze zorgvuldig uitmat en uitspreidde over een zijden doek.

Als na een langen tijd het omzichtige spel der schaar scheen te vertragen, vroeg de Contessa gebiedend:

‘Is er genoeg?’

‘Ik geloof van wel’, antwoordde aarzelend de man van het vak.

De Contessa Margherita had achteloos met de hand getast in de blonde kruiving op tafel. Dan schudde zij onderzoekend de hangende lokken en zei:

‘'t Voelt nog te zwaar. Ga door.’

En opnieuw ging het plunderend klikken aan.

Als na een andere wijl nogmaals de schaar staakte, herbeval de vrouwenstem:

‘Ga door.’

De Contessa Margherita deed nooit iets ten halve.

Eindelijk zei de man:

‘Ik kan niet meer doorgaan. Er is trouwens ook al te veel.’

Het was niet gemakkelijk daarna Marianien te bewegen haren hoofddoek los te knoopen, om zich door den verbouwereerden kapper de maat te doen nemen. De Contessa Margherita bepaalde zelf, met veel overleg, hoe de pruik moest gemaakt. En als de kapper, met zijn vrachtje in den doek geknoopt, was verdwenen, zond zij ook het meisje naar het sousterrain terug.

Lang zat zij voor haar spiegel, keerde onwennig het nog altijd fraaie hoofd, met de geslonken haarpracht, van rechts naar links. Maar zij was een vrouw van veel vinding. Met rappe halen trok zij, al zoekend, een scheiding zus, en dan zoo... Als zij de haardracht, die haar wél stond, meende gevonden te hebben, plantte zij, met een verfijnden smaak, terzijde nog een paars fluweelen strik met diamanten gespje, die alle verlies kwam te verhelen, en was tevreden over haar werk.

‘Sehr gelungen, liebste, sehr gelungen!’ zei galant, dien middag, Hirtfeld aan tafel, het nieuwe kapsel bewonderend.

Maar de kapper, gansch vervuld van het buitengemeene geval, had niet gezwegen bij zijn tocht door het huis. Nog dien eigen avond hoorde Hirtfeld de geruchten, die er rondgingen; hij overraste zijn vrouw in haar toiletkamer...

‘Verrücktes Weib!’ schold hij woedend of hij bestolen was.

Na een week droeg Marianien haar nieuwen haartooi;

voor het eerst, sinds zij op Viani leefde, had zij willens opgekeken naar haar eigen spiegelbeeld. En zij had geglimlacht. Zij zag er bijna aanvallig uit, met die twee zachte wolken blond haar over het zuivere voorhoofd, en het fijne, losse lokje voor het kleine oor.

Het leek na dien dag, of er een nieuw leven voor Marianien was aangebroken. Haar blik werd minder schuw; zij dorst de oogen te heffen, zoo een van de talrijke dienstboden der Villa haar bejegende; met enkelen werd zij zelfs spraakzaam, en voor de Contessa Margherita was zij van een roerende dankbaarheid. Geen vrouw werd ooit beter gediend, met meer overgave en meer begrip.

Nu ook geen onwil meer, wanneer des avonds het kapsel der meesteres moest uiteengenomen; in lange liefkoozingen gleden kam en borstel door het smijdig blond; dan zochten haar oogen al de blinkende draden, kort tusschen de andere, waar de overvloed was gevonden, van wat háár nu dekte. Zij streelde dat haar met den vinger en den blik. Vaak, als zij zich onbespied dacht, liefkoosde zij ook den eigen hoofdsier, en de geefster, haar betrappend, voelde hoe zijzelf gekoesterd werd in dat gebaar. Een groote warmte wies tusschen hun beider harten.

Maar toen Hirtfeld de eerste maal het meisje, met de pruik getooid, tegenkwam, ontstak hij in een zóó blakende drift, en zóó grimmig stuurde hij haar weg uit zijn oogen, dat een plotselinge schrik-overval nog eenmaal het oude, uitzinnige gillen door de lage kamers deed klinken, en de Contessa Margherita, wat in geen twee jaren meer gebeurd was, nog eenmaal met eindeloos geduld al de oude verhalen moest te hulp roepen, om de kalmte te doen terugkeeren.

'Wat vertelt zij toch aan die idioot?' informeerde Hirtfeld bij Pepino. En als Pepino, die den nieuwen meester, ondanks al de herwonnen weelde op Viani, nog steeds een onwillig hart toedroeg, met een opzettelijk aangedikte aandoenlijkheid de geschiedenis van den kleinen Cirillo en van Marianien had verteld, werd Hirtfeld nog veel verbolgener. Elke herinnering aan dat eerste huwelijk met den jongen Oostenrijker stak hem met een jaloersche verachting. En waar aanvankelijk het onnoozele meisje hem slechts een ergernis was geweest, iets dat afbreuk deed aan den gaven

staat van zijn huis, - daar haatte hij haar thands om dien band met het verleden en om de onverschoonbare toegeeflijkheid van zijn vrouw, die er het gevolg van was. Zijn besluit stond vast; zij zou op Viani niet blijven.

De aanval van het meisje duurde maar kort en liet geen sporen na. Zij was in een goeden doen geraakt, dien tijd. Dagen gingen er voorbij, dat de Contessa Margherita vergat met eene toch niet geheel toerekenbare te doen te hebben. Zij konden zoo redelijk en prettig praten samen! Zelfs het vreemde, dat onnaspeurbaar doch zeker haar gezicht altijd was bijgebleven, scheen zich gaandeweg uit te wisschen.

Een gezonder bloed kleurde teer rose de zachte wangen onder het zedige oogenblauw; en als hadde de pruik een wonderkracht bezeten, - de eigen haren daaronder, met den tijd, wonnen weer leven; zij wiessen niet lang, maar werden kwistiger en van natuurlijker kleur; in een vachtje van fijngedraaide krulletjes donkerblond dekten zij den eertijds bijna kalen schedel.

'Je hebt al gauw mijn veeren niet meer noodig', lachte soms de Contessa. Maar die scherts stond Marianien niet aan; beschermend sloeg zij beide handen aan het goudblonde tooisel, als bevreesd dien tooverschat te verliezen.

Wel wou zij, in vertrouwelijke uren, voor een oogenblik soms zich toonen met haar natuurlijken dos. Het was een charmante jongenskop, die dan te zien kwam, de kop van een lieven, fijnen page, teerbleek en rozig van schaamte, en met schroomvolle oogen, die als vergiffenis vroegen voor een kwaad, dat zij nooit bedreven.

Marianien was toen achttien jaar.

De Contessa Margherita zag ook met welgevallen, hoe een kleine, lieve behaagzucht begon te leven in het meisje, hoe zij voorkomend kon zijn met anderen, en soms zelfs grappig.

Overigens leefde Marianien geheel op het leven harer meesteres. De dagen en weken, dat die in beslag genomen werd door gasten en feestelijkheid, de dagen vooral, dat Hirtfeld zijn vrienden had genood, en een buitengewoon vertoon eischte op Viani, ging zij ernstig en vol nauwgezetten ijver haar weg; in de stiller, vertrouwelijker tijden leefde zij op en was blozend van een zachte blijdschap.

Wat er in de vage oogenblikken van verren angst, waaruit zij schril en moe ontwaakte, in haar hoofd omging, dat kwam nooit iemand te weten.....

Toen Hirtfeld, na meer dan een twistgesprek, bemerkt had, dat tot geen prijs zijn vrouw zou te bewegen zijn, zich van haar trouwe kamenierster te ontdoen, draaide hij aan dien kant bij en zon op een anderen uitweg.

Maar haast had hij niet; hij had nooit haast. Hij overhaastte ook zijn plannen met het landgoed Viani niet. Hij had met alles het juiste geduld van wie zeker is, altijd zijn wil te doen zegevieren.

Het duurde vele maanden.

Op een morgen in Mei zag hij Marianien, die bij de kassen een sierbloem koos voor het toilet der Contessa. Pepino stond bij haar, en zij gekscheerden samen. Hirtfeld werd getroffen door het voordeelige uiterlijk en de aardige manieren van het meisje.

Van dien dag af polste hij vaak, met kleine plagerijen, Pepino, of die niet geneigd zou zijn het liefje te trouwen. Want de nieuwe meester van Viani haatte niet minder den ouden getrouwe van het grafelijk huis, dan deze hem, en hij zou er niet afkeerig van geweest zijn, den zwaarwichtigen albedil de poets te spelen van hem met een onnoozele vrouw op te schepen.

‘Ze krijgt driehonderd franken van mij bij haar huwelijk, en zeker wel een uitzet van Frau Hirtfeld’, zei hij, ‘en haar man bezorg ik een onafhankelijke betrekking’.

Pepino keek hem eens aan. Hij liep niet in de val.

‘Ik kan toch niet met de haren van de Contessa Margherita naar bed gaan’, zei hij zachtzinnig en brutaal.

Hirtfeld was woedend.

‘Vervloekte vlegel’, schold hij bij zichzelf, en hij zou hem graag den dienst hebben opgezegd, zoo dat doenlijk ware geweest.

Alleen het feit reeds, dat de oudere bedienden alle volhardden te spreken van de ‘Contessa Margherita’, en het de jongeren leerden, maakte hem soms onredelijk kregel. - Contessa... Contessa..., smaalde hij, - zij had geen titel meer, zij had zijn millioenen getrouwd, en daarmee basta! Wie een vriendelijk gezicht van den meester wilde uitlokken zei: Signora Hirtfeld.

Een tijd later moest er op Viani een nieuwe stalknecht komen. Dit, dacht Hirtfeld, was de gelegenheid, die hij zocht. Hij koos zich een wezen uit, dom, goedig, en een beetje verwaand; - dom vooral, te dom om een kwaad gezicht te kunnen zetten, naar hij zei. En telkens stuurde hij den goedzak naar het sousterrain met een boodschap aan zijn vrouw; als die er niet was, moest hij het maar aan het mooie blonde meisje vragen. En als hij weer boven kwam zei Hirtfeld: ‘Aardig smoeltje..., wat verlegen, maar lief... als ze trouwt, krijgt ze een uitzet van Frau Hirtfeld en tweehonderd franken van mij.’ Meer keurde hij den lummel niet waard.

Dat duurde zoolang, tot de stalknecht, op een morgen, blozend, hem bekende, dat hij verliefd was, en graag met de kamenierster van de Contessa wou gaan trouwen...

Hirtfeld beloofde zijn voorspraak bij de ouders te zijn. Hij ging naar de hoeve, sprak over de tweehonderd franken, over het uitzet, en over de buitengewone gelegenheid, het misdeelde meisje nog aan een braven man te helpen.

‘Tweehonderd franken,’ zei de boerin.

‘En een uitzet!’, verwonderden zich de zusters.

Marianien werd plots iemand van gewicht.

Het eind was, dat de ouders het meisje 's avonds thuis namen, om haar te wennen aan de tegenwoordigheid van den zwijgzamen lobbes.

‘Ik bezorg hem een voordeelige plaats bij een der postwagens’, had Hirtfeld nog beloofd.

Toen maar eenmaal de mogelijkheid dáár was, om het schepsel, dat hem ergerde, zijn huis te doen verlaten, toen droeg hij langer noch haar, noch den knulligen baas, die hem drie maanden verveeld had, een kwaad hart toe. Hij werd zelfs aandoenlijk en sprak van het verbond der onschuld en van den zegen, die den eenvoudigen van harte is weggelegd....

De Contessa Margherita verloor er haar hoofd bij.

Zij had eerst heftig gestreden voor het behoud van Marianien, haar trouwe hulp, die zij niet ontberen kon.

‘Fraaie genegenheid’, smaalde Hirtfeld, ‘als het meisje eindelijk zoo'n buitenkans toevalt’...

Maar ook haar instinct was tegen dat huwelijk in verzet

gekomen. Haar geweten waarschuwde. Doch de zachtzinnige gemoedelijkheid van Hirtfeld hield haar omstrikt.

'Zou je dan heusch willen trouwen, Marianien?' drong zij vaak aan. 'Houdt je heusch van dien jongen?'

Marianien, zeer verlegen, glimlachte vaag. Een groote ijdelheid was in haar opgeleefd. Haar zusters waren alle getrouwd... zij zou nu als haar zusters zijn... Zij was zeer dankbaar voor het vriendelijke onthaal, dat haar thands thuis gewerd; gemeenlijk had men zich, de laatste jaren, al zeer weinig aan haar laten gelegen liggen; nu voelde zij zich een middelpunt.

Maar dan kwamen er ook weer vele dagen, dat zij vol dompen hartstocht verklaarde, nooit, nooit de Contessa Margherita te kunnen verlaten....

Die, van haar kant, wilde zulk een opoffering niet aanmoedigen.

'Wij vinden er wel wat op,' zei ze schipperend. 'Bij mij kun je altijd nog weer terecht...'

De jongen was haar toch wel waarlijk verliefd en van een zachtaardigen inborst voorgekomen. De ouders zelf drongen aan... Zij had altijd een naïef optimisme gehad, en haar romantische aard speelde haar reeds vele parten.

'Zulke wat vreemde meisjes komen juist weer terecht, als zij trouwen,' doceerde Hirtfeld,

'En misschien, als zij moeder worden...', dacht de Contessa Margherita erbij. Zij dacht ook aan Cirillo en aan haar eigen verspilde leven... Zij had vaak gehoord van herwonnen gezondheid en hersteld geestelijk evenwicht door het moederschap. Zij zag Marianien al, blozend en gezetter, met een aanvallig wichtje op den arm. - En kom, er ging zoo veel goed in de wereld, waarvan men nooit zou denken, dat het goed kon gaan...

Met de loszinnigheid, die haar ook eigen was, begon de Contessa Margherita van toen af zich warm te maken voor dat huwelijk als voor een allerwenschelijkste zaak.

Zij kocht het meisje een uitzet, waarvan die elken dag elk stuk betastte en bekeek; zij liet haar een lief, lichtblauw japonnetje maken, kocht haar witte schoentjes, een witten sluier en witte handschoenen. De pruik werd voor de plechtigheid keurig door den kapper herzien, - want zich

vertoonen met haar eigen, bekoorlijken jongenskop, zooals de Contessa wilde, daar was geen denken aan geweest.

En toen zoo het meisje, den laatsten morgen, gekleed en getooid stond voor den grooten kapspiegel, en verheugd zichzelve toelachte, - als zij daarna vurig de handen had gekust der Contessa, die met de haar altijd eigene gratie nog een hemelsblauwen strik plantte in het wit-overwaasde blond, toen was die zelf vol voldoening en vol vreugde over het eens zoo gevreesde besluit.

Hirtfeld had woord gehouden; den stalknecht was een voordeelige plaats bezorgd aan den postwagen, die op Bironico reed. Dien middag zou het jonge paar naar hun huisje aldaar vertrekken.

'Bist doch keine böse Kerl, Einric', zei aangedaan dienzelfden middag aan tafel, Frau Hirtfeld, in haar gebrekkig Duitsch.

Maar twee dagen later reeds, vol ontzetting, hoorde zij den afloop van wat zij, in goeden moede, zich noch een lieve idylle had gedacht.

Den eersten avond van het huwelijk waren de buren door een vervaarlijk gegil opgeschrikt; als dat zweeg, maar later weer herbegon, waren zij toegeschoten; gezamenlijk hadden zij de jonge vrouw, die zich uitzinnig verweerde, opgesloten. De lummel van een stalknecht had er bij staan huilen. En tusschen de vragen en uitroepen van de buren door, had hij maar gestotterd, dat ze eerst toch zoo lief was geweest... en dat de Contessa had gezegd, dat hij geduld moest hebben... en dat er ook geen geweld was geweest... maar dat een man toch zijn recht moest nemen, als hij getrouwd was... en toen hij zijn recht nam, was zij begonnen te gillen... meer dan zijn recht nemen had hij niet gedaan...

In den vroegen morgen was de ongelukkige het huis ontsnapt. De man moest weg op zijn wagen, de buren hadden hun werk. Dorpskinderen waren er op uit gezonden, om te zoeken in het bosch. Tegen donker kwamen die banglijk terug: tot achter Pambio hadden zij de vrouw zien dwalen; als zij dichtbij kwamen en riepen, had zij een schreeuw gegeven en was verder gevlucht.

Dien avond ging de man zelf nog op een doellooze speurtocht uit. Den eigen nacht kwam de arme met verhavende

kleeren en verwilderd haar aan de hoeve van haar ouders kloppen.

Toen de Contessa Margherita dit verhaal had aangehoord, bracht zij vol bitter zelfverwijt de hand aan het voorhoofd, en aanstonds wilde zij naar de boerderij gaan, om Marianien te halen.

Maar Pepino kwam haar waarschuwen: het meisje moest ongezien de Villa zijn binnengeslopen; zij zat, in een hoek weggedoken, op de kamer der Contessa.

'Laat haar!... laat haar!... Ik kom!' riep die.

'En nu kun je voortaan zeggen, wat je wilt,' zei ze tegen den verbouwereerden Hirtfeld, 'maar Marianien blijft bij mij!'

Eigenhandig hielp zij het ontredderde schepsel te bed leggen; eigenhandig hielp zij haar verplegen. Zij spaarde zich zorg noch moeite, zij spaarde zich ook geen harde woorden over haar zwakheid en haar onverstand. En als slechts zeer langzaam wat beterschap intrad, verloor zij het geduld niet.

En Marianien, of die enkele dagen haar tien jaar ouder hadden gemaakt, ziek en bleek en met langs de slapen de verwarde slierten der uiteengevallen pruik, die zij stug weigerde te laten wegstrijken, lag daar maar in haar kleine kamertje naast het groote linnenvertrek.

Was zij bij zinnen, of was haar arme hoofd voor goed gekrenkt? Wist zij nog van het armzalig huwelijk, dat slechts een tweede verkrachting voor haar geweest was? Wist zij zelfs maar, waar zij nu was? Alleen de Contessa Margherita, die bij wijlen haar smeekend-dankbaren blik opving, zei, dat alles nog wel weer terecht zou komen.

De gewezen stalknecht deed niets van zich hooren. Hij reed, zoo vertelde men, nog iederen dag op zijn postwagen tusschen Bellano en Bironico; de tweehonderd franken had hij behouden en het uitzet ook; maar zijn vrouw deed hij niet opeischen. Kort daarop was hij plotseling naar Amerika vertrokken.

Toen Marianien eindelijk weer opzat, toen met veel zachtheid en goede woorden het de Contessa Margherita gelukt was, de arme pruik, wier vlokken hot en haar zaten, weer te schikken en vast te steken; toen Marianien ten leste weer op de Marianien van vroeger begon te lijken, de naald repte en hielp, waar zij kon, - toen bleek het, langzamerhand, dat zij zwanger was.

Die ontdekking bracht een heftigen schok teweeg bij de Contessa Margherita.

In een wreede mengeling herdacht zij den kleinen Cirillo en de Marianien van vroeger, de kinderen, die zij eens nog zoo vurig gewenscht had te bezitten, en haar kinderloos huwelijk van nu, waarin zij ook geen kinderen meer verlangde.

Maar haar medelijden met het berooide wezen, dat op haar goedheid leefde, hield toch de bovenhand.

Nooit, in al de wisselingen van haar bewogen bestaan, had de Contessa Margherita hare vele buitengewone eigenschappen tot een zoo hoogen staat opgevoerd, als in de maanden, die nu volgden. Zij was van een heldhaftige edelmoedigheid en van een liefderijkheid zonder grenzen.

Al de kleine nukken en moeiten van Marianien vielen haar ternauwernood op. Het kleinste werk nam zij haar vaak uit de handen; dagelijks kreeg Pepino zijn afzonderlijke opdracht, voor wat er aan sterkend en passend voedsel moest beneden gebracht. Maar het meest kwam haar goedheid uit in de lange uren van onuitputtelijk geduld, dat zij Marianien gezelschap hield, en met lieve vragen en kleine vertelsels die den tijd kortte.

'Haar naar een verpleging sturen?' antwoordde zij verontwaardigd den dokter, 'dat zou haar dood wezen! Zoo zij het er door haalt, zal dat zijn, omdat ik haar bij mij houd.'

Het was in de eerste maanden moeilijk op te maken, in hoeverre Marianien zich van haar toestand helder bewust was. Nooit sprak zij over het kindje, dat haar geboren stond te worden, en bij elke toespeling der Contessa Margherita had zij een zoo wonderlijken oogopslag, dat die aldra zweeg.

Zooals een dier, dat voor het eerst met jongen is, onnoozel rondloopt, of het van niets weet, en dan tegen het eind van zijn dracht, door zijn instinct gedreven, zoekt naar de veilige plek, waar het de kleintjes zal kunnen werpen, - zoo kwam ook dit arme hart eerst tot een verklaarder begrip, alnaarmate haar zwangerschap vorderde.

Vele aarzelende vragen, vol naieve onwetendheid, deed zij der oudere vrouw; met een verslonden ernst naaide zij de kleertjes voor het kindje, dat in haar groeide; haar oogen hadden een diepen schijn en haar mond glimlachte soms in een gelukkige weemoedigheid.

Tegen dat haar tijd ten einde liep, was zij zoo teer en lief en stil, dat de Contessa Margherita soms de tranen in de oogen kreeg, als zij haar zag zitten.

Met een kalme heldhaftigheid leed zij de pijnen der verlossing.

'Zeg haar, dat zij schreeuwt', zei driftig de dokter tegen de Contessa.

'Dáárvoor is haar tijd voorbij', antwoordde die.

En met een enkele, gesmoorde klacht slechts bracht het brooze lichaam het nog broozer wichtje uit zich voort.

De Contessa Margherita en Marianien waren tezamen van een aandoenlijke moederzorg voor het kleine creatuur. Het was in April. Al spoedig kon de jonge moeder buiten gaan; met het kindje in den arm liep zij langs de beschutte paadjes achter de broeikassen; zij droeg het hoog tegen zich aan, vlak onder haar gezicht, en haar oogen waren onafgebroken gericht op de dichte oogjes van het slapende wichtje.

Dan kwam ook de Contessa Margherita daar, en liep naast haar, en zei, dat het een zoo lief kindje was, en zoo blank al voor zoo weinig weken, en met zulke verstandige oogjes, en zulke mooie vingertjes... Met de teederste omzichtigheid zag zij toe, dat alles van voeding en verzorging goed ging. Al de onuitgebloeide moederliefde in haar eigen hart leefde jong weder op. Soms zaten zij samen den ganschen morgen op de bank onder den ceder, in het afgelegen deel van het park, waar zelden iemand liep.

Elke paar dagen moest de dokter komen kijken naar het wichtje: waarom het zoo teer bleef, niet meer groeide, niet beter zoog... Nooit ging zij naar Bellano, of zij kwam met een verrassing thuis, een kanten mutsje, een jurkje van teer borduursel, kousjes van de fijnste wol. Samen pasten en bewonderden zij de kleertjes, vertroetelden het kindje. Niets was ooit mooi genoeg of te duur. Zij naaide zelf schoentjes van een kostbare gebloemde witte zijde, waarvoor zij een antiek familiegewaad achteloos verknipt had.

Maar voor het vijf maanden oud was, in de laatste, heete dagen van Augustus, stierf het kindje.

Van toen af werd Marianien de vrouw, die zij voortaan blijven zou, het vreemde, zwijgende wezen met het was-

witte gelaat en de aan ieder vijandige oogen. Haar eenige trouw was voor de Contessa Margherita, haar eenige liefde voor de dwaze, verhavende pruik, waarvan zij noch in het kraambed, noch bij haar jonge moederzorgen had willen scheiden, waar voortaan zelfs de meesteres niet aan raken mocht, die zijzelve tersluiks verstak en fatsoeneerde, tot zij als een ontoonbare wildernis ragde rond haar spierwitte gezicht.

Nog vijftien jaren leefde Marianien op de Villa Viani. Zij was de groote vertrouwelinge der Contessa Margherita, de altijd onnoozel zwijgende en toch altijd begrijpende, aan wie zij alles kon toevertrouwen.

Marianien beleefde nog den tijd, dat Hirtfeld zijn groote grond-speculatie's op den Cavarna begon, die hij al dadelijk bij zijn huwlijk op het oog had gehad; dat er veel ree geld noodig was, en er op Viani opnieuw wierd bezuinigd, de paarden afgeschaft, de feesten bekrompen. Zij beleefde den tijd, dat de Contessa Margherita huilde van woede, toen zij begreep, dat Hirtfeld wel de hypotheken van de vaderlijke bezitting had afgekocht, maar die vaderlijke bezitting dan nu ook op zijn eigen naam stond geschreven. Zij beleefde, dat Hirtfeld al een zeer oud man werd, dat de pater Jacchini zijn invloed vestte op Viani, en geld-maken de leus werd; dat de Contessa Margherita zich beknibbeld zag in haar kleeding en haar aalmoezen en men met haar naamdag naar Milaan toog, om de dorpelijke serenade te ontgaan, die een fust wijn kostte en een geschenk in geld nog daarenboven, naar het aloude gebruik. Zij beleefde ook den tijd, dat de Contessa Margherita zelve bejaarder werd, zwaarlijvig en bang voor asthma; dat zij onder den druk der taaie Hirtfeldsche overheersching maar al te veel van haar vroegere genereusheid verloor, dat haar fantastische wuftheid nog wel bekoorde soms als een weerglans van vroegere glorie, maar, ledig van jeugd en illusie, ook schrijnde vaak en onaantrekkelijk was; dat zij cynisch kon spreken, onwillig in haar oordeel was en zelfzuchtig werd.

Doch van al dat laatste heeft Marianien nooit iets bemerkt. Tegenover haar en tegenover Pepino behield de Contessa immer de oude, ruime goedigheid; en Marianien, met een trouw en een aanhankelijkheid zonder weerga, diende haar tot het eind.

Het was vooral in de laatste jaren van haar leven, toen zij haar meesteres zag tekort gedaan in dier rechten, dat het eigenaardig talent der onnoozele vrouw tot een ongedachte uiting kwam.

De Contessa Margherita bezat van grootmoeders en verre verwanten kisten vol oude, kostbare stoffen, staatsiegewaden in vorige eeuwen gedragen, lappen brocaat, teedergebloemde en goud-doorstikte weefsels, pelterijen, zware banen lenig laken, ragfijne zijdespinsels, wier frischheid geen ouderdom kende, en gloeiende fulpen van een wondere vergane pracht.

Dat alles ontdekte en benutte Marianien voor den tooi harer meesteres, toen deze zich de middelen onthouden zag om te voldoen aan haar met de jaren niet minderenden zin voor uiterlijke bekoorlijkheid.

De zwijgzame vrouw, die, als een reeds buiten het leven staande, haar bleeke dagen verleefde in de stille sousterrainkamers der Villa Viani, leerde daar zichzelf de grilligste vormen en snitten der wisselendste modes te snijden; zij wist al het kostbare, oude geraad te passen aan elke kentering en aan elken luim van den wereldschen smaak; zij verbond de onvereenigbaarste kleuren en de uiteenloopendste stoffen; onder haar vingers werd alles van een vreemde, boeiende schoonheid, dartel of lieflijk of plechtig, al naar de loop der dagen dat ingaf.

De weken en maanden door werkte zij; zij voegde ineen, nam weder uit elkaar, hervormde en herschiep. Altijd was haar geest bezig, achter het masker van haar onrustbarende stille gezicht.

Soms worstelde zij dagenlang met een plan, als met een visioen, dat zij niet verwezenlijken kon; dan weder kwamen met een onbegrijpelijke gezwindheid de feilloos fraaie werkstukken uit haar als betooverde handen. Soms waren hare kleurenmengelingen en lijnenvondsten van een onbewuste, verfijnde perversiteit, die haarzelf met een duizelig genot deed verzwinden in het werk harer vingers; dan weder was alles klaar en zuiver, zooals haar eigen zuiver-stille wezen dan stil-tevreden was en opgeklaard.

En de Contessa Margherita liet haar begaan, loofde en was dankbaar. Zij bleef de ongemeenst schoon gekleede vrouw uit het gansche land.

Toen de winter van haar zesendertigste jaar aanbrak, schenen plots de krachten der stille vrouw ineen te krimpen. Met haar weggeslonken gezicht onder de verwarde, stroogele pruik, lag zij gelaten en verslagen te bed. Ziek was zij niet, maar zij teerde weg met den dag.

De Contessa Margherita, in een laatste oplaaiing van groote genegenheid voor het vreemde wezen, dat haar zoo roerend gediend had, verpleegde haar zelf.

Den vijfden dag stierf Marianien. De dood had haar niet bleeker gemaakt. Haar gelaat was van een aandoenlijke en schoone rust. Haar laatste wensch was geweest, dat men haar met de pruik op zou begraven. En zoo liet de Contessa Margherita het geschieden.

M. SCHARTEN-ANTINK.

Een groot denker over den wereldvrede.

Immanuel Kant. Ten eeuwigen vrede. Vertaald door A.R. Prins met een voorbericht van Prof. Dr. Ph. Kohnstamm. Wereldbibliotheek, tevens No. 5 van het Comité 'De Europeesche Statenbond.'

Zij, die van den wijsgeer van Koningsbergen troost willen in hun verlangen naar eeuwigen vrede, moeten vooral in het midden van het thans vaak genoemde werkje zoeken, in de eerste bijlage, getiteld: *van den waarborg*, *dien wij hebben*, *dat eens de eeuwige vrede komen zal*. Want met dat brok staat en valt de blijde boodschap van het gansche geschrift.

Een blijde boodschap, zeker, schoon met meer dan één voorbehoud. Want niet enkel acht Kant den wereldvrede nog zéér, zéér ver af, - àls hij komen zal -, doch hij brengt het niet verder dan tot een schoone *kans*, en niet tot een *zekerheid*. Maar een kans dan toch, groot genoeg, om ons den krachtigen strijd voor het schoone doel tot een plicht te maken, en dus leert hij, hoewel met voorbehoud, dan toch een blijde boodschap aan hen, die met zijn betoog over de inrichting der natuur en het raderstel der menschelijke neigingen kunnen meêgaan.

De inrichting der natuur, die de aarde haast in al haar deelen bewoonbaar maakt en tevens de bewoners in volken scheidt, en wel in volken met eigen taal en godsdienst, door welke zij als gescheiden eenheden bestaan blijven moeten.

En het raderstel der menschelijke neigingen, dat elk volk

er toe drijft, vooreerst om zich te ontwikkelen tot een krachtigen staat, en zelfs een staat met vertegenwoordigend stelsel, om ieder voor zich hun huurlieden af te schrikken, en ten tweede, door handelsgeest en vrees voor groote uitgaven, om met allen ijver den vrede met die zelfde buurlieden te bewaren.

In deze natuurlijke drijfveeren moet men den waarborg zoeken.

Maar is hier niet een onnoozele best-meener aan het woord, of een verzwakt grijsaard, die de booze wereld niet kon zien voor wat zij is?

Men mag dit niet zoo maar beweren. Met alle kracht zou men zeggen, met alle kracht heeft Kant zich beschermd tegen het verwijt, dat hij de menschen als goedaardige, onschuldige en onschadelijke wezens zou opvatten. Integendeel, de deugd van zijn betoog ligt juist grootendeels in zijn uitgangspunt, waarin hij de menschen ruw-zelfzuchtig stelt. Maar zij hebben althans verstand, en al waren zij duivels, zelfs voor duivels met verstand moet te eeniger tijd de staat van eeuwigen vrede uit de zelfzucht zelve geboren worden, en door dien staat zelf zullen de duivels zich langzamerhand tot redelijke wezens opwerken. Het is het besef van het welbegrepen eigenbelang, dat de redding te eeniger tijd brengen moet.

Best-meener over den menschelijken aard is Kant dus zeker niet, want hij delft het aardsche heil der menschen juist uit hun boosheid op.

Maar dat *te eeniger tijd?* Is hij dáárin wellicht een goedhartig droomer en een suffe profeet? Voor wanneer verkondigt hij het oogenblik, waarnaar de vredesvrienden haken? Waarborgt zijn wijsheid wellicht met degelijk betoog een snelle komst van den heilstaat?

Verwacht het niet van hem, zoo het voorgaande u wellicht dàt van hem hopen deed. Ver, zeer ver, - het werd reeds gezegd -, oneindig ver eigenlijk, ligt de eeuwige vrede nog van ons, geeft Kant aan in de laatste regels van zijn geschrift; oneindig ver, al komen wij steeds verder in de goede richting en al gaan onze vorderingen met toenemende snelheid. Men vergete dit niet. Kant was noch een opgewonden, noch een goedhartige droomer, noch een suf profeet; hij gaf zich

niet uit voor een bezielde, maar sprak steeds als een bezadigd denker, en dekte zich behoorlijk tegen verwijt over zijn meening. Geweldig ver ligt de eeuwige vrede nog van ons, vergeet het niet, gij, die den blijvenden vrede nabij acht, en u gaarne op den beroemden wijsgeer beroept.

Kant is een bezadigd, een geschoold en zelfs een schoolsch denker. Men houde dit in het oog, als men zijn hoofdstuk over de waarborgen leest, en bedenke dat men zijn gedachten in strengen zin hebbe op te vatten. De staten moeten *republikeinsch zijn*, zooals hij het noemt, - en wat wel schijnt gelijk te staan met: bestuurd naar een regeeringsvorm met streng volgehouden vertegenwoordigend stelsel -; de staten moeten republikeinsch zijn, maar voeg er dan bij: *streng* republikeinsch, opdat inderdaad het gansche volk over vrede en oorlog te beslissen hebbe, en voeg er ook bij: *alle* staten, want er behoeft er maar één in ontwikkeling achter te blijven om alles in beroering te brengen, Voeg er dit bij, en het zal u duidelijk worden, hoe ver naar Kant's gevoelen de wereldvrede nog van ons ligt.

De boodschap is dus niet àl te blijde. En zelfs mag men vragen of Kant toch niet in zijn oordeel over de menschen te goedmoedig was. Want hij betoogt wel dat zelfs duivels met verstand naar den republikeinschen regeeringsvorm en den eeuwigen vrede streven zullen, doch hij neemt aan hoe het verstand de duivelsche hartstochten steeds de baas zal zijn. Doch mag dat zoo maar? Kan niet ook in een republikeinschen staat de meerderheid oorlogszuchtig worden, het zij uit ruwe drift, het zij gejaagd door verlangen naar méér rijkdom en door drang tot uitzetting? Kant zoekt de schuld van den oorlog bij de bewindhebbers en de diplomaten, maar wij nieuweren denken om *economische omstandigheden* en *expansiedrang;* wij achten de heerschers zelven weder beheerscht, en met die krachten houdt het hoofdstuk der waarborgen geen rekening. Alweer een reden tot teleurstelling voor den vredesvriend.

Doch de waarde van het boekje ligt niet alleen in het brok over de waarborgen. Zoo men met den inleider van ‘het nog zoo frissche werkje’ spreken wil, zal het vooral moeten zijn om tal van gedachten, die ook bij ons opkomen als wij over den wereldvrede denken, en zijn scherpe kritiek

over heerschers en staatkundigen, al zag hij voorbij wat zooeven over hen werd opgemerkt. De gedachte van een *Statenbond* vooral zal den lezer van nu een waar woord voor onzen tijd schijnen, en de felle veroordeeling van de drogredenen der bewindsmannen schijnt wel voor alle tijden te gelden en zeker niet voor den onzen ongeschreven te zijn.

Het boekje is het werk van een zeventigjarige, die toen reeds aan den drempel stond van zijn laatste en droevige levenstijdperk, waarin de ouderdomszwakte hem beving, en het is niet oneerbiedig ook hier reeds de sporen van die kwaal te willen zien. De vertaler zal ze beter dan iemand anders gemerkt hebben. Hij nam de vrijheid den grooten grijsaard hier en daar te hulp te komen, en bewees zeker zijn lezer menigmaal een dienst daarmêe: eens zelfs maakte hij van een vijf-en-twintig regels langen en slordig gebouwden zin er vijf, die beter loopen.

Een kleine bijdrage tot een groot doel, noemt de inleider het werkje. Helaas kan men er niet méér van zeggen, doch ook de druppel in den emmer is niet te verachten.

CH. M. VAN DEVENTER.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XXXII.
Nieuwe en oude vroomheid.

[*Rabindranath Tagore*. Wij-zangen, door F.v. Eeden. (W. Versluys).
Rabindranath Tagore. De Hoovenier.
Omar Khayyam. Rubaiyat, Honderd Kwatrijnen, door P.C. Boutens. (C.A.J. van Dishoeck).
Noto Soeroto. Melatiknoppen, Gedichten in Proza. (S.L.v. Looy).
Laurens van der Waals. Aandachtige Gedichten, bloemlezing. (J.W. Boissevain & Co.).]
P. Hilarion Thans. Omheinde Hoven. (De Vlaamsche Drukkerij, Leuven).
Henriette Roland Holst-van der Schalk. Het feest der gedachtenis. (W.L. & J. Brusse).

II.

De inhoud dezer overzichten wordt niet door mij gekozen, doch biedt zichzelven aan; ik mag er orde in brengen en ‘overzichtelijkheid’, - eene gave compositie als van een vrijstaand opstel heb ik niet steeds in mijne macht. De aankondiging-verdienende boeken, gelijk het juist-behandelde van dien Javaanschen edelman, brengen mij soms op zijwegen, ver buiten de richting mijner hoofdgedachte. En als ik, in de tweede helft van dit vertoog, tegenover den modernen mysticus Rabindranath Tagore den Roomsch-Catholieken priester Hilarion Thans en de sociaal-democrate Henriette Roland Holst stellende, aan deze dichteres maar enkele bladzijden wijd, dan bedenke men, dat dit gebrek aan even-

wicht niet mijn schuld en eigenlijk ook maar schijnbaar is. Men kènt immers Henriette Roland Holst, en eveneens, wellicht, mijn oude bewondering voor haar? -

Aangaande Hilarion Thans, den 'minderbroeder', kom ik hier voor de eerste maal te spreken. Over zijn 'Omheinde Hoven' zal ik dus wat uitvoeriger moeten zijn. De innige en door-en-door-catholieke kunst van dezen lieven zanger, die een monnik is, verdient om meer dan ééne eigenschap uwe aandacht.

Hilarion Thans, allereerst, is een dichter van zeer veel talent. Ieder die houdt van natuur en stemming, fijn verwoord en zoel gezongen in harmonieuze en rank-bewegende verzen, die zal menigmaal, in deze 'Omheinde Hoven', stil blijven luisteren. En hij zal er zich over verbazen, hoezeer deze gansch pretentielooze gedichten, die nogwel voornamelijk sonnetten zijn, een eigen stem hebben.

Sterk persoonlijk echter, dat zijn zij evenmin. Een jonge monnik, die ziek is, dan beter wordt, wandelingetjes maakt en de natuur beschouwt of droevig thuis zit in zijn cel, en, kloosterling, de mis opdraagt of bidt tot Maria, en in schaarsche vriendschap of vertroosting-van-treurenden zijn schamele vreugden kent, - een zwakke, gevoelige jongen, wiens eenige afleiding in zijn stille dagen zijn stille verzen zijn, - wat sterk-persoonlijks zoudt ge van hem verwachten? Die gedichten zijn de gedichten van... *den* Vlaamschen minderbroeder. Die waren tot heden ongeschreven, en deswegen klinken zij nieuw, en zelfs boeiend en verwonderend.

Ja, ongemeen belangrijk zijn zij voor ons, als zoodanig: als in een zeer zuiveren spiegel zien wij hier het geestesleven van den eenvoudigen monnik, en de schier onbewuste geheimen van dat leven, bewegen.

Tegenover de *natuurlijke mystiek* van Tagore, diep uit diens volle menschelijkheid opgeweld, aanschouwen wij nogmaals de *symbolen-mystiek* van het Catholicisme, de sombere of zwoel-bekorende voorstellingen en dogma's, welke de Kerk ophoudt voor het vertwijfelend menschenkind, om er zich eene extatische bedwelming, eene schrijnende zaligheid aan te drinken. Verholen zinnelijkheid, inplaats van de gezonde levensvolheid der natuur-mystiek; en voor wie droomeriger zinnelijk dan voor den priester, wien de hoogste *aardsche*

zaligheid, de liefde tusschen man en vrouw, onthouden werd? Hoe roerend in haar stoorlooze blankheid is nochthands die mystieke zinsverrukking voor dezen innig-vromen kranke:

‘En vlood de dag dan vrucht- en vreugedeloos
Als ik het Lam, dat mij tot off'raar koos
Den Eeuw'gen Vader, zoenend, heb geboden?

O neen, ik mag en kan niet treurig zijn,
Nu Hij zijn Bloed mij schenken wilde als wijn
En me op het gastmaal van zijn Lichaam nooden.’

Deze zoete en wreede mystiek in haar hartdoordringende diepte, van welk een gruwzame barbaarschheid is zij in den grond, en in welk eenvoudig menschenhart van dezen tijd zou zij ooit omhoogwellen, zoo niet *van buiten af* het Dogma haar opdrong? Maar hoe ledig laat zij dan ook den armen, eenzamen hunkeraar in de ure der ontnuchtering! Hilarion Thans, in zijn simpele waarachtigheid, verheelt het ons niet:

‘Genadig gingt Ge door Judea's steden,
Waar vele ellenden op uw komen wachtten,
Vóór U riep lijden luid zijn droeve klachten, -
Heil en genezing jubelde op Uw schreden.

Sinds zijt Ge in schaam'len schijn van brood getreden;
Doch goddelijk verbleven uwe krachten;
Waarom, waar vast geloof en liefde smachten
Wrocht uwe komst niet de oude wonderheden?

Hèn raakte slechts de franje van uw kleed,
De schaduw van uw zegenende handen;

Ik neem uw heilig Vleesch, ik neem en eet,
Ik voel uw bloed door al mijn aadren branden;
En wacht nog op het slinken van mijn leed,
Op 't brijzelen dier looden onmachtsbanden.’

Het is met een groote deernis, dat men dezen bundel leest en den dichter volgt op zijn vromen tocht door de benauwende liefde-visioenen dezer mystiek, waarvan hij de zinnelijkheid argeloos en bijna pijnloos doorstaat. - Welk een sensueel dogma is ook niet dat der Onbevlekte Ontvangenis, de gedachte heenvoerende naar gebieden, die bij eene feitenvoorstelling van zuivere en heilige natuurlijkheid gansch

onberoerd zouden zijn gebleven. Maar nu leze men eens, in dezen bundel, het zéér schoone, meer uitvoerige gedicht, 'Annonciatie'. Wij zien de vijftien-jarige, biddende in haar zonnig tuintje, en wij zien den engel als een vlucht van bloesems nedervaren:

'Het hofje, dat weerhouden had zoo láng
De Boodschap ruischte, zang en geuren-aâm
Heraâmde luide in geuren en gezang.'

De maagdelijkheid van Maria omwalmende met een wolk van óverzoeten bloemegeur, blijft het gedicht mooi en warm. Doch dan staan daar die verschrikkelijke laatste regels, in het meêdoogenloos realisme dezer mystiek:

'Maar hóóger, brééder stond Zijn blanke gloed
om Haar, *die God aanbad in eigen schoot*.'

De dichter echter wordt zich niet eenmaal bewust van de beklemmende zinnelijkheid dezer voorstelling. Hij geeft zich gansch over aan hare zoetheid. Zoo kinderlijk-lief kan hij zijn in zijn gewijde verhalen. En ik denk aan dat over den zwarten der Drie Koningen, Gaspar, wedergekeerd in zijn land:

'Hij sprak met ijver, vier ende kracht
Van een kindeke lang verwacht.
En alle die moorkens weenden van vreugd,
Zij zeiden: niet een van ons goden deugt,
En wij willen voor eenigen God en Heer
Dat Kindeke, klein en teer.'

Doch enkele bladzijden verder, in eene 'Dolorosa', hervinden wij wreeder en zoeter dan ooit de mystiek van bloed en kussen en tranen:

'Nu zit ge in rooden avondgloed
Op rooden berg, aan rooden voet
Van bloedrood kruis, met op uw schoot
Uw zoon, gefolterd tot den dood;
Een schamel lijk, dat afgepijnd,
Een duister bed van rozen schijnt,
Van wonde-rozen, zwart van bloed ...

Ge kust de roode wimpers dicht

Op 't rood-gesluierd oogenlicht,
Kust van zijn paarse lippen af
Den alsem die hem laafnis gaf.
In droever klachten nijgt ge heen ...'

Met deze kwellende schoonheid vertroosten zich die berooide harten. Tenzij zij, geenerlei kwaad vermoedend, zich heimelijk laven aan menschelijker vreugden.

Welk een teêre, ongeweten erotiek is er in de verzen, waarin hij de hijgende kindermondjes bemint, wien hij den ouwel reikt; waarin hij de blozende jonge maagden bespiedt, die, Christus' bruiden, in de stilte eener kapel Zijn lichaam tot zich nemen; of wel, waarin hij de warme verschijning koestert van een levenden vriend in de somberheid van het klooster. Lees maar eens uit de 'Geheime hulden': *Ad mensam Domini* II en III, het laatste van een stil verfijnde, het eerste van een trillende, bijna jagende zinnelijkheid. Doch zie hoe zoet zijn lied zich verheft op den vriend, - *en weet het niet:*

'Gij zijt een bloem, mijn vriend, en weet het niet!
Ge zijt een lentebloem, héél zoet van geur!
Een morgenbloem, zóó fijn van lijn en kleur,
Dat, als een windje, U streelen wil mijn lied.'

Van een bloeiende, dringende teederheid is ook het tweede gedicht van dien kring, en toch is er geen kuischer dan zélfs het derde: het mystieke huwelijk dier twee zielen in God.

Ondanks en ìn mijn intuïtieven afkeer van de ongezondheid, die wederom ongezondheid wekt, van de Gods-aanschouwing en den Gods-dienst dier Kerk, hóud ik van dezen Hilarion Thans, omdat hij zoo zuiver en zoo waarachtig is. Hij, de uiterlijk zoo gelijkmatige peinzer en zanger, hij kent, wat Tagore in zijn Wij-zangen miste, hij kent naast de hooge opstrekkingen van den geest, den menschelijken afgrond, - al wordt de uitdrukking van beide ervaringen getemperd in de bescheiden stem van dezen jongen, zieken monnik.

Zijn zij niet roerend, de volgende verzen? uit één de aanhef alléén al:

'Ik roep tot U! Heer! Heer! ik roep tot U!
Niet om te zingen uitgezochte woorden,
Die pronken om een lachje bij wie hoorden
Hun vleiklank; - *ach! ik meen, ik meen het nu!*

En uit het tweede, gebouwd op de woorden van Lucas: ‘En wat nóemt gij mij Heer, Heer, en dóet niet hetgeen ik U zeg’, - deze regels:

‘Wat deed ik anders tot den dag van heden
Dan onvermoeid beloften-ketens smeden,
Die ik verbrak, meineedig, keer op keer.

‘*Ik ben als een die wil, die graag zou willen*,
't Verlangen van te willen niet kan stillen,
En toch nooit wil, en, wilde hij, niet kan!’

Doch meer dan roerend, - schóón is de zachte heroïek, waartoe hij, enkele bladzijden verder, opeens zich verheft:

‘Nietwaar, we zullen het dragen
Mijn ziel, in trouw geduld, -
En zonder wonderend vragen:
Waarom nu álle onze dagen
Kwamen in rouw gehuld.

Nietwaar, we zullen ze plukken
Als blauw-gezwollen oogt, -
Met héél teer vingerdrukken -
Alle die ongelukken
Gehangen boven mijn hoofd.’

Het is vooreerst: de ware vroomheid, die niet bidt om afwending van rampen, maar ook voor rampen te danken weet; doch tegelijk is dit geloofsvertrouwen zoo diep geworden en zoo hoog, dat het de voorstellingen der Religie verlaat voor die innerlijkheid en die algemeenheid tevens, waarin alle mystiek - zij die van catholieke, protestantsche of pantheïstische herkomst: van een Tagore, van een Jan Luyken, of van dezen kranken minderbroeder - tezamen komt: het geloof in een Fatum dat, hoe ondoorgrondelijk vaak, de eeuwige en al-doordringende Liefde is.

***

Ik ben er zeker van, dat er onder mijne lezers zullen zijn, die zich reeds geruimen tijd afvragen, wat ter wereld in dit verband de sociaal-democratische schrijfster Henriette Roland Holst kan noodig hebben. Want, zal men meenen en niet

zonder reden, eene sociaal-democrate zal toch van àl wat maar aangaande dezen Roomschen dichter verhaald werd, het felle tegengestelde willen en wezen; - en gij, zoo terloops, zonder u om de verbouwereerdheid uwer lezers te bekommeren, verzekerdet daar zoo even, haar te willen plaatsen *naast* den Catholiek, *tegenover* Tagore. Gij leidt ons, zoo zeggen zij, om den tuin.

Lezers, die zoo kwaad van mij denkt, gij vergist u zeer. Ik leid u volstrekt niet om den tuin, doch er regelrecht binnen: als sociaal-democrate staat Henriette Roland Holst inderdaad zoo ver mogelijk van de Roomsche Kerk af. Als dichteres echter van het Socialisme, staat zij vlaknaast de dichters van het Catholicisme.

Er is van Henriette Roland Holst een nieuw, omvangrijk gedicht verschenen, 'Het Feest der Gedachtenis.' Het is 't vizioen van een der schoone feesten, waarmee in eene ideale toekomst het smarten-duister verleden en de heldenmoedige ontworsteling daaraan, zal worden herdacht. De dichteres, in dit poëem, droomt zich het heerlijk hoogfeest der vrouwen, één dag in 't jaar, hoe zij ten berge trekken, waar in een weidsch amphitheater zij zich scharen om te aanhooren de oproeping van heel die eerst trieste, dan tragische voorgeschiedenis van hun geluk, en daarna te deelen in de viering van het ruime, zachte leven op de verloste aarde hunner dagen. En het vizioen is zéér schoon:

> 'Toen allen boven waren, schikten zij
> zich tot een schoone zinnige figure,
> wadend knie-diep door de bloemige wei.
> Tusschen de kleine bloemen der nature
> rondde zich uit het woelen ordelooze
> een groote klare menschenbloem, een roze:
> vrouwengroepen waren de rozebladen;
> zij hadden zich geschikt naar leeftijds-graden
> langs dat zacht-glooiende amphitheater ...

Hoort gij wel den primitieven klank van die 'zinnige figure' en die 'kleine bloemen der nature', zuiver en naïef als middeleeuwsche poëzie? En inderdaad, iets van eene primitieve vroomheid bezielt de gansche pure schildering van die roze van vrouwen:

‘De schoone aardsche roze fonkel-lachte
de hemelroos, die hoog in blauwe pracht en
oneindigheid goudzaden strooide, toe:
d'een werd het lachen, d'andere niet moe
het strooien.
In 't murmelend hart gevat
der aardroos, lachte moeders zaal'ge schat:
de kinderen, de zachte toekomstzaden;
men kon ze nauwlijks zien, maar kon ze raden
in blozend-diepen schemer binnen-in,
vurig en teeder zooals elk begin.
Daar waar de grond een weinig hooger plooide,
zaten de jonkvrouwen; als uitgestrooide
perzike-bloesem was het zachte blozen
van hun gelaten; 't fonkelhart der roze
verschemerde tusschen hun lichten krans.
Zij hielden de hoofden als tot een dans
ietwat gebogen; men zag zilv'ren droomen
als morgennevels in hun ooge' opkomen
en weer vergaan ...
Zij wisten niets zekers, maar zachte weelde
van jonge bevende bewogenheid
maakte hen lieflijk.
Boven ze gereid
zaten de heerlijken, de jonge vrouwen,
zij wier oogen weerspiegelen, want schouwen
de zoete verrukking van volle min
en het dieper, heiliger vreugdbegin
van jong moederschap. Zij waren gehuld
in kleederen roomgeel en blank en guld.

En boven dezen zaten de matronen
de stutten der gemeenschap: gelijk tronen
hun breede schoot; in hunne harten wonen
raad en ervaring, rijpe vrede en rust.
De tijd heeft door hun blonde haar gebluscht
de rosse of gouden vlam van jong bekoren:
zoo heeft hun hart ook 't vlammende verloren
en zijn begeeren ruischt gedempt en mild.
Hun levens nad'ren al tot avondstilt';
hunk'ren niet meer; hoop in hen en verwachten
omcirkelt moederlijk jonge geslachten
als een vogel zijn broed.

Daarboven zaten
moeders van moeders: hun schemer-gelaten
omhulden sluiers van herinneringen,
die maakten tusschen hen en alle dingen
een waas, opdat afscheid zou kunnen zijn
droom-zacht en leven einden zonder pijn.
Zij droegen licht-zilveren hang-gewaden,
brekelijk en van allerfijnste draden
gesponnen als hun dagen zijn. Zij waren
van de roze de buitenste bloemblaren
die gingen 't eerst uitvallen: hen vergaren
kwam haast de dood. Daarom waren zij schoon
van teere schoonheid, als een mensch, een toon
en een getijde schoon zijn vóór het sterven.
Leven ebt in teedere avondverwen
weg uit de wezens die het heeft bemind.'

Hebt gij u rekenschap gegeven van het wonderschoon tafereel, dat zich hier voor uwe oogen heeft ontvouwd? Hebt gij het gezien, hoe die stille, zalige kring van gratielieflijke engelen eerst, van jonge verheerlijkten dan, van heilige vrouwen vervolgens met hare breed-gedrapeerde schoten 'gelijk tronen', en van, ten leste, de teêre, als doorschijnende aarts-moeders, - dat deze in zwijgende opgetogenheid stijgende kring van aureool-omschenenen, is als een blankeglorie-rijke 'Kroning van Maria' van Fra Angelico? En het is niet maar *als* eene 'Kroning van Maria'; het ìs de Kroning van Maria, van de goddelijke, want vlekkelooze, bevrijde Vrouw in den aardschen Hemel der Toekomst.

In waarheid, Henriette Roland Holst is de priesteres, en de profetes, van een nieuw Geloof, dat de menschheid den weg wijst tot haar zelf-te-scheppene Gelukzaligheid op Aarden. Het Socialisme is der dichteres de Godheid, de Heil Geest, van wien zij alle heil verwacht. Zij predikt hem met de diepe lokstem en de brandende overreding der groote predikers, en zij zingt hem toe met de vervoering der groote geloofs-zangers. Wanneer eens deze nieuwe Catholieke, d.i. Algemeene Vroomheid de niet langer ellendige wereld bestralen mocht, dan ongetwijfeld zal Henriette Roland Holst eene van haar Heiligen zijn.

Deze dingen zijn niet *mijne* deductie, - de dichteres gevoelt het alles (zonder natuurlijk aan zichzelve te denken; daarvoor is haar toewijding te volkomen) op deze wijze. Bij het

‘Feest der Gedachtenis’, een der plechtige ‘heilige dagen’ dier toekomstige eeuwen, worden de groote martelaressen voor het Socialisme herdacht, de groote heiligenlevens verhaald, en bezongen door vrouwenkoren, - op den hier beschreven dag de levens van Mary Wolstoncraft, Louise Michel en Katharine Breschofsky. Louise Michel is de vurigst aanbedene dier drie, en in het slot-koor aan haar gewijd, wordt zij versierd met den titel van Maria-zelve: ‘Louise, *gezegende onder vrouwen*’... ‘die U zelve ten offer hebt gebracht’, ‘martelaresse’ ... In de morgenvroegte vangt het feest met een danklied aan, en als dat van verre vernomen wordt, schildert ons de dichteres een.... Angelus:

> ‘De werkers prevelden iets, eer ze weer
> doken in 't werk. De moeders jong en teer
> hielden even op van 't aandachtig zoogen
> en fluisterden ‘dank’ met vochtige oogen.
> De ouden zeiden het zacht en de kranken:
> men zag hun lijdzame handen mee danken.
> De kind'ren staakte' een oogenblik hun spel
> - zij kenden den zin van die wijs ook wel -
> stoeiden dan weer voort, als kindertrant is.’

Van toevallige uiterlijkheden mag hier geen sprake zijn. Men kan zelfs niet spreken van opzet, zoo innig van-binnenuit wellen deze gelijkenissen met de alleen-zaligmakende moederkerk. En dit is wel de voornaamste, diep-inwendige gelijkenis van de Nieuwe Religie en de Oude Kerk van Rome: *het alleen-zaligmakende*. Van beiden is die eigenschap de groote kracht, maar tevens, vooral voor het nieuwe geloof van Henriette Roland Holst, de enorme zwakheid.

Dit is haar geloof: dat door de ingrijpende wijzigingen, die het Socialisme in het maatschappelijk leven brengen zal, de menschheid ook inwendig volkomen vrij zal worden en schoon. In de schier-ideale toekomst-menschheid die zij schildert, is alle leelijkheid en zonde, alle jalouzie en laster, alle onbegrip, alle benauwenis uit de menschenharten geweken. De arbeiders kiezen met een heerlijk ruim inzicht den beste onder hen tot hun leider; en de vrouwen wijken vrijwillig voor elkander, om den geliefden man de beste harer te geven. Het zou zoo mooi zijn, indien men er slechts in gelooven kon. Het de algeheele verlossing wachten van het

sociaal-democratisch maatschappij-ideaal, is de miskenning van dien tot heden onuitwischbaren vloek in het hart der menschheid, de miskenning van het onuitroeibaar egoïsme der menschelijke natuur.

‘De Liefde,’ antwoordde het Christendom, ‘zal het egoïsme overwinnen!’ Maar na negentien eeuwen, is de liefde meer dan ooit als een ijdele phrase verworpen, en het egoïsme, het Belang, is de alleenheerscher dezer verslaafde wereld.

‘Wat helpt ons de Liefde, die schijnheilige leugen’, antwoordde de sociaal-democratie, ‘het Recht en de Organisatie der verdrukten zal het egoïsme der verdrukkers beteugelen.’ - Maar het Recht-alleen laat de harten hard, en de organisatie der verdrukten is, dor van ziel, en ziende blind, in dienst van het Belang der verdrukkers getreden.

En Henriette Roland Holst antwoordt opnieuw: ‘de Liefde’.

> ‘Het was de tijd, dat over heel de aarde
> broederschap bloeit. Ieder mensch voelt zich deel
> van de menschen-gemeenschap, dàt zijn waarde.
> Zijn trots, zijn blijde blijheid is, 't geheel
> te dragen in zich en te voeden met
> de sappen zijner liefde. *Liefde is wet:*
> *liefde tusschen den mensch en menschheid* geeft
> den enkling 't hooge doel waarvoor hij leeft,
> *geeft wijding alle arbeid...*’

Zoo zou het dan zijn in dien verren tijd... Maar, Henriette Roland Holst, verkondig nu dan ook met al de passie en al de klaarheid, die in uw diepe stem gelegen zijn: - dat, wil die tijd ooit aanbreken, *van nu af aan* de Liefde opnieuw en waarlijk de hoogste wet zou moeten zijn; niet een theoretische wet, eerbiedig aangeloensd en middelerwijl verwurgd door een liefdelooze levenspraktijk, - maar een wet, die het ijzeren kracht-stelsel van Marx, zoo zwak gebleken en breekbaar, doorgiete van haar milde macht en versmelte tot een goudene onverwinnelijkheid. Erken en verkondig, dat in de sociaal-democratie een diepe wijziging noodzakelijk is; dat zij naast haar maatschappelijke actie, waarmee zij de *uitwendige omstandigheden* te verbuigen zoekt tot schoone evenmaat, EEN NIEUWE MORAAL te bouwen heeft, die inwerke op het *individu* en het stale tot het *dragen* van die toekomstige schoonheid.

In dit boek wordt als altijd die erkentenis gemist; de schrijfster doet het voorkomen, als had de Liefde nooit anders dan een program-punt der S.D.A.P. uitgemaakt. Het moest integendeel duidelijk worden, dat deze Liefde-wet enkel een bestanddeel is van het maatschappelijk geloof dezer dichteres, en van haar dichterlijke profetie.

Op die wijze gelijkt de socialistische dichter niet slechts op de dichters der catholieke kerk in zooverre zijn geloof in de verlossende kracht van een zeker Stelsel zijn poëzie gaande maakt. Maar hij behoeft evenmin aan alle mystiek vreemd te zijn, - al zal deze mystiek meer op de natuurmystiek van een Tagore dan op de dogmatische mystiek der Roomsche kerk gelijken.

Henriette Roland Holst, reeds vóór zij het Marxisme vond, 'zag Liefde als de levenswet'. Als een verborgen schat heeft zij die waarheid door de beroeringen van haar loopbaan van socialistische partijleidster in zich omgedragen, de starheid van haar historisch-materialistische overtuiging heimelijk met een machtig licht doorgloeiend: zij stond op den drempel eener andere, grootere nieuwe mystiek, die niet slechts de natuurlijke schepping, doch tevens de gemeenschap der menschen omvatten zal, en de genezing der laatste zal zoeken in diezelfde Al-liefde, die zij als de diepste beweegkracht der schepping zal hebben leeren erkennen.

In het 'Feest der gedachtenis' openbaart zich deze mystiek opnieuw. Zij openbaart zich onmiskenbaar in regels als de laatst-afgeschrevene, waarin de enkeling gevoelt, al zijn kracht te trekken uit de Eenheid, welke Eenheid hij wederom voedt met zijn kleine deel. Er bestaat geen wezenlijk verschil tusschen dit gevoel en het vers van Tagore:

> 'Gij schenkt Uzelven in liefde aan mij weg en voelt
> dan Uw eigen gansche zoetheid in mij.'

Want de ziel der Menschheid, is dat niet eigenlijk maar een meer nabije verschijnings-vorm van dien God of die Al-liefde, die tot in alle diepten van het universum reikt?

Het zal echter de roeping van een schooner en vrijer herboren Socialisme, zijn, dit liefde-credo voor het menschdom, in liefdeloozen eigenbaat verdwaald, ten leste vrucht te doen dragen.

CAREL SCHARTEN.

Als aan een doode.

Als aan een Doode zal ik aan je denken,
Een lieve Doode die ik heb gekend;
Die mij wat vreugde□en zon heeft willen schenken,
Maar aan wier heengaan ik mij heb gewend.

En rustig gaat mijn leven nu verglijden
Als over 't blanke water ranke boot:
Wel alles wat ik bergde□aan liefde□en lijden
Is als een droom die bij 't ontwaken vlood.

Je bent gekomen in mijn eenzaam leven;
Je bent gegaan, en liet wat bitterheid...
En wat mij éens deed van ontroering beven
Sterft langzaam weg tot onbewogenheid.

Delft.
J. VAN ROSSEM.

Buitenlandsch overzicht.

27 Sept. 1915.

Deze maand is vol belangrijk nieuws. Bulgarije en Griekenland gemobiliseerd, wegens de aankondiging van den Duitschen aanval op Servië.

In de groote rede, den 19en Augustus door den Rijkskanselier gehouden, werd er al op gezinspeeld dat er eerlang groote Duitsche krachten zouden kunnen vertrekken naar gedeelten van het oorlogsterrein waar zij zich tot dusver niet hadden vertoond. 'Wij hebben nagenoeg geheel Galicië heroverd', zeide toen de heer von Bethmann-Hollweg, 'Polen, Littauen en Koerland veroverd; onze linies vormen een sterken wal, opgetrokken ver in het vijandelijk land. Groote legers kunnen worden bestemd om elders nieuwe slagen toe te brengen'.

'Dat "elders" kon zijn het Italiaansche, of het Servische front. Het Italiaansche schijnt aan de Oostenrijkers te kunnen worden overgelaten, die zich daar tot dusver goed hebben weten te handhaven. Het Servische, geruimen tijd met rust gelaten, zal nu opnieuw worden bestookt, en wel met Duitsche hulp. Althans zoo is aangekondigd, al is er tot dusver niets voorgevallen dan een bombardement van Semendria, op den rechter Donau-oever, beneden Belgrado. Zijn er inderdaad in het banaat van Temesvar belangrijke Duitsche strijdkrachten aangekomen, dan zullen wij er spoedig meer van moeten vernemen.

De onderneming wordt in de pers der centralen aangekondigd met zeker geschal. Blijkbaar moet er indruk worden gemaakt op het Balkan-schiereiland en vooral te Konstantinopel.

De Entente is er nòch in geslaagd de Dardanellen te openen, nòch den Balkanbond te herstellen.

Intusschen schijnen de Turken met hun munitie op het uiterste. Slagen de Duitschers er nu in het smalle stuk Servië te forceeren dat het banaat van Temesvar van het Bulgaarsche grondgebied scheidt, dan hangt het alleen van de houding van Bulgarije af of zij de Dardanellen zullen kunnen ontzetten. Het verschijnen van Duitsche legers te Konstantinopel zou een feit zijn van vèr strekkende beteekenis. Ze tot Konstantinopel toe te laten is voor de Balkanvolken gemakkelijker dan ze er weder uit te werken. De Balkanvolken - het is uit hunne ontvangst der voorstellen van de Entente gebleken - willen noch Rusland noch Engeland gaarne aan den Gouden Hoorn zien. Maar dan Duitschland soms wel?

Van Bulgaarsche zijde wordt ontkend, dat de mobilisatie beteekent dat men aanstonds Duitschland de hand gaat reiken. Men wil op alle gebeurlijkheden zijn voorbereid. Eén van de gebeurlijkheden is zeer zeker dat Servië de nederlaag lijdt en Duitschland in het geval komt Bulgarije voor de keus te stellen van òf Macedonië te verkrijgen als prijs zijner samenwerking tegen de Entente, òf in het geheel niet. Intusschen is het nog de vraag of Servië zoo spoedig bezwijken zal. Reeds heeft Griekenland gemobiliseerd, en Roemenië kan er evenmin vrede bij hebben dat Bulgarije op den Balkan de eerste mogendheid zoude worden. En de Servische troepen zelve hebben een zeer lange rustpoos gehad en heeten thans van de verliezen, in vorige veldtochten geleden, geheel hersteld. En zullen inderdaad de Duitschers een *groote* legermacht naar den Balkan kunnen zenden? De jongste berichten van Oost en West doen zeker niet vermoeden, dat aan de bestaande fronten veel krachten zouden kunnen worden onttrokken. Het zouden dus uitsluitend troepen van nieuwe formatie moeten zijn, of reserve-troepen tot dusver nog niet aangesproken. Men heeft niet vernomen dat er zoodanige naar het Zuiden van Hongarije zijn overgebracht; eerder heeft het den schijn alsof daar thans troepen staan voor eenigen tijd onttrokken aan het front bezuiden de Pripetmoerassen, waar dan mede dientengevolge de offensieve kracht van het front der centralen zoozeer zal zijn afgeno-

men als uit de jongste berichten het geval blijkt te zijn. Wolhynië is nagenoeg van vijanden bevrijd, en de oorlog nadert daar weder het grensgebied bij Brody waar hij reeds zoo dikwijls heeft gewoed.

Benoorden de Pripet-moerassen is niet minder hevig gevochten. Tegen Riga zijn in het geheel geen vorderingen gemaakt; integendeel zijn tusschen daar en Friedrichstadt de Duitschers eenigszins van den linkeroever van de Duna afgedrongen. Wel zijn vorderingen gemaakt tegen Dunaburg, doch Russische tegenaanvallen zijn gevolgd, en een beslissend succes voor de Duitschers is niet behaald. Grooten voortgang evenwel hebben dezen gemaakt meer naar het Zuiden, in de streek tusschen Dunaburg en de groote moerassen. De spoorweg tusschen Wilna en Dunaburg werd overschreden, zelfs de tweede lijn naar Sint-Petersburg (die over Lida) afgesneden, en het stoute plan gevormd tot insluiting van de geheele middelste van de drie groepen waarin de terugtrekkende Russische legers zich hebben moeten verdeelen: de groep der Wilna-legers, te zamen een half millioen soldaten omvattende. Deze poging is verijdeld door een snellen terugtocht dezer legers, die te lang stand gehouden hadden om Wilna te verdedigen; een terugtocht beschermd door buitengemeen verwoede aanvallen op de voorhoede der Duitsche omsingelaars, die in haar groote zwenkbeweging reeds Minsk genaderd was, doch thans tot over den spoorweg van Lida naar St. Petersburg is teruggeworpen. De bedreigde Russen hebben nu gelegenheid gekregen te ontkomen in Zuidoostelijke richting. Wilna is door de Duitschers bezet, maar de Russische legers zijn voor de zooveelste maal voor vernietiging bewaard.

Tegelijk beginnen op het Westelijk front eindelijk nieuwe en krachtige aanvallen van de zijde der geallieerden. Is in Rusland munitie te weinig, aan het Fransche front heeft men daarvan blijkbaar thans eindelijk volop. De Duitsche loopgraven zijn eenige etmalen lang heviger beschoten dan nog ooit het geval is geweest, en daarop is een stormaanval gevolgd die, in Champagne tusschen Suippe en Aisne, de Franschen over 25 K.M. frontbreedte 1 à 4 K.M. vooruit heeft doen komen, terwijl tegelijkertijd de Engelschen eenig terrein gewonnen hebben bezuiden Ieperen. De Franschen

melden 10.000, de Engelschen 2600 gevangenen, waar zoo al eenige, in ieder geval geen gelijke winst voor de Duitschers tegenover staat. De Franschen melden dat de beweging nog geenszins tot staan is gekomen; daar echter tot dusver eene doorbraak nergens blijkt te hebben plaats gehad, zal de beteekenis wellicht deze zijn dat nog elders het Duitsche front, om een goed geheel te blijven vormen, een klein eindweegs zal moeten worden naar binnen getrokken. Beslissend is dit alles niet, maar het begin van de eindelijke berusting der geallieerden in het militaire overwicht der centralen is het zeker ook niet.

Behalve de militaire, zijn de financieele operatiën deze maand van belang. Duitschlands derde oorlogsleening schitterend geslaagd, en in Engeland door den nieuwen Kanselier der Schatkist, Mac Kenna, een hoogst merkwaardig budget voorgedragen.

Over het gemak waarmede Duitschland bij zijn eigen onderdanen het noodige geld vindt, wordt van Duitsche zijde meer geroepen dan alleszins verdedigbaar is. Zeker is het voor het land beter, rente en aflossing te betalen aan de eigen ingezetenen dan aan vreemdelingen; - intusschen moeten rente en aflossing dan toch worden opgebracht door eene natie die thans wel geld verdient met voor de regeering te werken, maar na den vrede deze inkomsten verliest. Of zij de verhoogde belastingen, noodig tot de afwenteling van den thans op zich genomen leeningsdruk, gemakkelijk zal dragen, hangt geheel af van de mate waarin het Duitschland na den vrede gelukken zal zijne oude economische betrekkingen weder aan te knoopen. Thans leent feitelijk de regeering gelden die reeds eenmaal aan haar opgebracht en vervolgens door haar weer uitgekeerd zijn, maar aanstonds houdt het uitkeeren op en blijft alleen het opbrengen over.

Terwijl Duitschland enkel nog maar leent en de verhooging der belastingen aan de toekomst overlaat, neemt Engeland op het punt der belastingen reeds zeer krasse maatregelen. Het berekent in het financieele jaar 1915-'16 de onwaarschijnlijke som van £ 1.590.000.000 noodig te zullen hebben; de gewone staatsinkomsten beliepen vóór den oorlog bijna £ 200.000.000. Een reusachtig tekort is dus te dekken door leening; maar Engeland berust hier niet in

zonder althans de gewone inkomsten tot £ 305.000.000 te hebben opgedreven, door maatregelen die, wanneer zij over een vol jaar zullen hebben gewerkt (wat eerst in 1916-'17 het geval zal zijn) die inkomsten het bedrag zullen doen bereiken van £ 387.000.000. Reeds Lloyd George had in Nov. 1914 de belastingen verhoogd, thans volgt Mac Kenna met nieuwe belastingen van £ 102.000.000 jaarlijksche opbrengst in totaal.

Die 387 miljoen pond van 1916-'17 vertegenwoordigen 16% van Engelands nationaal inkomen. De inkomstenbelasting wordt verhoogd met 40%; de ‘supertax’ voor de groote inkomens zoodanig geregeld dat iemand met £ 100.000 inkomen jaarlijks £ 32.000 zal moeten betalen; inkomens van £ 130 af zullen moeten bijdragen (tot dusver van £ 160 af). Indirecte belastingen zijn gelegd of verhoogd op thee, suiker, koffie, cacao, tabak, benzine. Van ondernemerswinst wordt, behalve de gewone inkomstenbelasting van het geheel, 50% geheven van het gedeelte waarmede zij de winst, in dezelfde onderneming gedurende 1914 behaald, te boven gaat, tenzij die winst van 1914 lager is geweest dan 6%; - van deze belasting op oorlogswinst ziet men £ 30.000.000 tegemoet. Eindelijk een aantal invoerrechten, waarvan die op automobielen en bioscoop-films de voornaamste zijn, tot 33⅓% van de waarde. Automobielen en films worden hoofdzakelijk uit Amerika ingevoerd, en men wenscht dezen invoer te doen ophouden, opdat de wisselkoers met Amerika voor Engeland iets gunstiger zal kunnen worden.

Zoo tast de oorlog ook het Engelsche vrijhandelsbeginsel al aan. Een gevolg van de aanwezigheid van unionisten in het kabinet? klagen eenige liberale bladen. Maar de massa klaagt niet en begrijpt dat het er nu met het andere door moet. Andere bronnen van inkomsten zijn immers waarlijk niet vergeten! Tot dusver ziet het er naar uit dat dit stoute budget er grif doorgaan zal.

Of ook de algemeene dienstplicht er staande den oorlog nog zal komen? De aandrang der unionistische pers neemt sterk toe, maar het gevaar dat de kwestie aanleiding zou geven tot scheuring in het kabinet lijkt voor het oogenblik bezworen. Men schijnt Asquith en Kitchener te hebben toe-

gegeven dat men hun de zaak niet opleggen zal eer zij zelven van het onvermijdelijke der onmiddellijke invoering overtuigd zijn. Tot dusver verzekert Kitchener dat de werving in de behoeften van den tegenwoordigen oorlog voldoende voorziet; het is echter de vraag of die behoeften zelve, wil Engeland zijn doel bereiken, niet nog zeer zullen toenemen. Men vreest echter de gevolgen van het ongenoegen der arbeiderspartij, indien de zaak op een votum van het parlement alleen mocht worden doorgezet.

C.

Bibliographie.

Helene Servaes door Herman Robbers, uitgegeven door Jacs. G. Robbers, Amsterdam, 1914.

Misschien, neen zeker, ware het wel wijs èn betamelijker van mij geweest, nièt over deze roman te schrijven. Want zoo ik het al immer als iets prettigs heb ondervonden, in een beminnelijk ‘verzoekinkje’ te worden ‘geleid’, 't zij om mij te mogen vermeien in mijn weerstandskracht, 't zij om de lang niet verwerpelijke zoete heugenis aan den ten slotte toch beganen péché mignon te kunnen wijden door het herdenken van deugdzaam voorafgeganen tweestrijd - helaas! hier was geen verzoeking en ik werd nergens in geleid, maar voelde mij onmiddellijk vast besloten het misdrijf te plegen, toen ik inzag dat het te plegen wàs... Of ik dus wel later met een heimelijk-monkelend glimlachje zal kunnen terugdenken aan dèze zonde? Of ik mij niet schamen zal?... Komaan, laat me er maar niet verder over piekeren en mij aan het noodlot, dat mijn ijdelheid nu eenmaal over mij heeft uitgesproken met die bereidwilligheid en gemoedskalmte onderwerpen, die, verbeeld ik mij, den meesten mijner geëerde collega's in zulk een geval wel niet héél vreemd zullen zijn... -

Toen ik *Helene Servaes* had gelezen stond het vast bij mij, dat ik met mijn kostbaar critisch inzicht zou gaan geuren - een zonde tegen den bon ton? best! maar het niet te doen dan toch weer een beleediging van het nieuwe heiligje, Il Santo Egoismo; en àls ik dan toch tusschen twee zonden kiezen mòet... En ziedaar dus: het is nu precies vijf jaar geleden, dat ik in mijn studie over Robbers hem ‘den dichter-prozaïst der liefde bij uitnemendheid’ onzer literatuur noemde, en ei, ei! ik voelde en voel het nog zoo duidelijk: hoevelen zullen toen wel niet binnenkamers om die ‘overdrevenheid’ hebben geglimlacht: de

Robbers van *De Roman van een Gezin* was juist toen pas zoo een heel andere gebleken dan die van *Bernard Bandt*, van *Annie de Boogh;* dat passievolle kunnen-beelden van het liefdeleven scheen zoo mèt de eerste jeugd verdwenen en plaats te hebben gemaakt voor het koeler vermogen van minder romantischen en bezadigden realist, beelder van economisch en familiaal groepsleven.... En intusschen! hoe heerlijk heb ik nu toch maar gelijk gekregen..... Want *Helene Servaes* is een sterker beelding van de alles-beheerschende liefde, dan Robbers tot nu toe geschreven had; van een liefde machtiger dan die van *Annie de Boogh*, in eene figuur grooter dan deze. Zoo ook de laatste wordt gedreven te doen wat zij doet, door haar hartstocht voor den beminden man, zij voelt zeer wel dat zij aldus slechts naar haar levens*geluk* kan gaan en een rampzalig toekomstleven ontvlucht; zij verlangt dan ook niets liever dan haar gevoel gehoorzaam te zijn. De eerste echter weet ten slotte zeer bepaald, dat zij door haar liefde voor den getrouwden man Fokkema in het *ongeluk* wordt gestort en gretig verlangt zij, in volle overgave den goeden en lieven Lucas van der Marel te mogen behooren, en desniettemin... haar ontzaglijke liefde beheerscht haar en drijft haar naar wanhoop en dood. Hier is een tragiek bereikt, die in dat andere passievolle werk werd gemist: die van den tè zwakken mensch in wien een elementaire natuurkracht opslaat als een vlam; de tragiek van een mensch, die nu eenmaal voorbestemd is, een 'levende toorts' op het Nero-wreed natuurfeest te zijn. - Hoezeer dan ook Robbers, met het scheppen van dit werk, tot de eigenlijke roeping zijner kunstenaarsnatuur is teruggekeerd, blijkt, dunkt mij, overduidelijk uit het feit, dat hij nu, ouder geworven, nà het schrijven van dat koeler boek *De Roman van een Gezin*, niet alleen het geestelijk liefde-doorleven zijner jonge jaren verdiept en verinnigd maar zelfs *verhevigd* herwonnen heeft. Dit valt geen ten deel, wien niet, als kunstenaar, de liefde èn wortel èn vrucht èn merg des levens is... -

Maar zoo mij een fijngevoelige nu vragen zou of ik, èindelijk en gelùkkig, hiermee aan het einde mijner zelfverheffing ben geraakt en weer een leesbaar want bescheiden en ingetogen recensent wil worden, ik zou hem antwoorden: ik denk er nog niet aan! Want vertoont dit werk ook niet het begin der verwezenlijking eener andere destijds door mij uitgesproken verwachting? De verwachting, dat eens Robbers' 'mystieke levensbegrijpen zijner jeugd weerkomen zal', dit levensbegrijpen, dat zich zóó schoon in *De Vreemde Plant* had geopenbaard en daarna - uit zijn werk verdwenen was... Want wie die de beschrijving van Luuk's

gewaarwordingen en liefdevisioen op blz. 184 heeft gelezen, zou niet merken, dat het dat mystiek doorvoelen was, waarheen des auteurs geest weer schuchter streefde, of wie ontkennen, dat hij, toen hij zoo innig dat moment beeldde, waarop Luuk Helene's afscheidsbrief ontvangt, éven in een van de lagere ingangspoorten der mystiek stond: het sensitivisme?

Toch, die nu meenen zou, dat de pochende recensent te diep in het glaasje der ijdelheid heeft gekeken, dan dat hij nog helder genoeg zou zijn, om de fouten te zien, die hij - *niet* heeft voorspeld, kwame bedrogen uit. Hij meent althans nog genoegzaam onbeneveld te zijn, om te mogen beweren, dat ook uit dit werk weer blijkt, hoe het inbrengen van een zwak pathologisch element in eene overigens niet pathologisch getinte romanfiguur zelden een voordeel is. Althans ook hier vermindert ongetwijfeld de hereditaire dispositie tot zelfmoord in Helene het *algemeen* menschelijke in haar, leidt des lezers aandacht een weinig af van haar innigste wezenheid-zelf en maakt zijn zien van haar als een ziel, die absoluut door de lièfde beheerscht wordt, een weinig troebel en onzeker - want nu is niet alleen de liefde Helene's noodlot gebleken maar die neiging tot zelf-moord heeft haar bestemming mee gedetermineerd; men denke er zich eens in, hoe in dat wellicht innigste boek-van-liefde dat onze literatuur bezit, *Geertje*, de imposante verschijning der liefde ontzaglijk verzwakt zou zijn geworden, indien ook daar een dergelijk element ware ingeslopen! - en ten leste, daar de figuur van Helene - en ik spreek ook nu niet van de beelding maar van den gebeelden mensch - althans in mijn geheugen immer als *a thing of beauty* zal staan, wordt mijn joy for ever daaraan door dat pathologische aanmerkelijk geschaad, want *niet* kan de schoonheid van de *beelding* eens menschen daardoor lijden maar wel en maar al te zeer de schoonheid van dien *mensch-zelf*. Want indien, zooals Helene Servaes, die mensch a thing of beauty ìs - en als wèlk een aandoenlijk schoon, spiritueel figuurtje zie ik haar niet! - *dan is dat pathologische de barst daarin*, *de verminking daarvan*... - En voorts meent de recensent niet minder duidelijk te zien, dat door de sterke concentratie van des *kunstenaars* aandacht op de lichtende hoofdfiguur, hij niet gemerkt heeft, dat zijn helper, de *geroutineerde-schrijver*, zich nu en dan al te veel met de andere figuren bemoeide. Er is daardoor in de beelding dezer laatste hier en daar iets clichéachtigs gekomen. De *vakman* Robbers schrijft tè gemakkelijk, *diens* stijl is té gul-joviaal en ontaardt soms in diezelfde routine-gulheid en jovialiteit, die men bijv. ook vaak in het optreden van populaire volksleiders kan aantreffen. En mede hieraan is het ook te

wijten, dat *soms* de dialoog te weinig individueel-genuanceerd, naar den aard der sprekende persoon, is. Luuk is menigmaal heelemaal *Croes*achtig - de lezer herinnert zich die prachtige vaderfiguur in *De Roman van een Gezin?* - en ook zijn vrienden hebben soms dat zelfde bruyante, haha'ërige en handtastelijk lawaaiende als deze. Máár dat minder goede blijft nooit lang. Zooals, dunkt mij, een meester-schilder, die zich plotseling herinnert, dat daar in den anderen hoek van zijn atelier, zijn leerling misschien iets god-weet-hoe staat te bederven, haastig naar deze toeloopt en met een enkelen toets een fout verbetert en iets kunst-lévends in het werk brengt, zóó springt dan gauw de kunstenaar Robbers den vakman terzijde, duwt dien even weg, en... kìjk nou ereis... hoe aardig en mooi in eenen... door dat ènkele kleine trekje... We genieten weer... - Dit alles nader te argumenteeren valt natuurlijk buiten het bestek dezer critiek en trouwens hoe weinig belang heeft het, vergeleken bij het heuglijke feit, dat de schrijver van dit boek er het schoonste en meest eigenlijke van zijn kunstenaarsschap, zooals dat uit zijn jeugdwerken bleek, nu op verder gevorderden leeftijd, versterkt en verinnigd in mocht uiten. En ik zou hier dan ook gevoeglijk kunnen eindigen, zoo het schrijven over Robbers' herontwaakte mystieke neigingen en over *De Vreemde Plant* mij niet een mijner literaire ergernissen te hevig had doen voelen, dan dat ik haar niet luchten zou. Dat die prachtige ook door van Deyssel zoozeer geprezen novelle maar in den, naar ik meen vrijwel vergeten, bundel van Phocius blijft opgeborgen, ik vind het zonde en jammer. Want de twee andere verhalen daarin.... vooral *Een Kalverliefde*.... Het geval doet mij altijd denken aan dat ongelukkige meisje, dat niet gescheiden werd van het lijk van het met haar saamgegroeide zusje en daardoor zelf sterven moest. Waarom ook hier niet resoluut het chirurgisch mes genomen en het levende, mooie kind van 'r dooie familie bevrijd?... ‘Ho, ho, dàt gaat toch te ver, toch zèker te weinig nuchter voor een *medisch* advies!’ hoor ik hier plotseling en heftig mijn voorzichtige en fijngevoelige roepen... Maar och kom, wat zou dat! Is dan in vino - zelfs dien der ijdelheid - geen veritas?...

Mei '15.

M.H. VAN CAMPEN.

Van den Vos Reinaerde, naar de thans bekende handschriften en bewerkingen critisch uitgegeven met eene inleiding, door Dr. J.W. Muller. - Gent-Utrecht 1914.

De geleerde die met volkomen gelijkmoedigheid, zonder voorkeur, genegenheid of aandoening alle onderdeden van zijn vak beschouwt, bestudeert, napluist en ontleedt, bestaat, geloof ik, alleen in de boekjes van fantastische parodisten. In de werkelijkheid van het dagelijksch leven zien wij den onpartijdigsten geleerde altijd nog wel een zweem van voorkeur hebben. En uit die voorkeur zal ons eenigszins de eigen geestesgesteldheid van den onderzoeker kunnen blijken. Prof. Jan ten Brink, hoezeer ook de gansche vaderlandsche, ja de wereld-litteratuur omvattend, had toch ontwijfelbaar, heel zijn leven door, een extra genegenheid voor Bredero en diens tijd en omgeving; bij zijn opvolger, Prof. G. Kalff, vermoed ik wel degelijk, ondanks zijn streven naar strikt-neutraal-wetenschappelijke beschouwing van al de tijdperken onzer letterkundige cultuur, een heimelijke voorliefde voor onze gouden eeuw; en, om te komen waar ik wezen wilde, ik meen niet al te onbescheiden mij te uiten, als ik Prof. J.W. Muller geluk wensch met zijn blijvende belangstelling in en bewondering voor onzen onsterfelijken *Reinaert*. Want hij beschouwt het 13 d'eeuwsche dichtwerk niet als een geschikt sujet om commentaren, emendaties en exegetische vernuftigheden op te beproeven, een geschikt sujet dat hem toevallig in handen kwam, terwijl hij net zoo goed een ander oud en door slaperige copisten mishandeld manuscript had kunnen aanpakken; neen, de Reinaert bezit sinds jaren zijne genegenheid en de opmerkingen die hij ook nu weer, in zijne Inleiding, schrijft, bewijzen dat hier niet een dorre koestering was van een collectie antieke woorden en letters, maar het levend genieten van den geest die door die woorden en letters spreekt.

Sinds Dr. Muller in 1884 zijn academisch proefschrift uitgaf over *De oude en de jongere bewerking van den Reinaert*, is dit kostelijk gedicht hem voortdurend blijven boeien. Thans, gebruikmakend van het handschrift dat in 1908 op een kasteel bij Neuss werd ontdekt en in 1910 door H. Degering uitgegeven, bezorgde hij een nieuwe editie van het merkwaardig epos en beloofde een exegetisch-critischen commentaar er op.

Het is hier niet de plaats, en het ligt ook niet op mijn weg, de bijzondere filologische waarde van dezen aldus ontstanen tekst van den *Reinaert* te keuren. Bij alle wetenschappelijkheid van een werk als Prof. Muller in dezen verrichtte, spreekt toch

ook een subjectief element mede, en zoo zullen de meeningen omtrent de wijze waarop hij dien tekst vaststelde, wel eens verschillen.

Voor het eerst is hier, zegt hij zelf in zijn voorrede, ‘de oogst van betere lezingen uit het nieuwe handschrift, te zamen met de vruchten van oudere en jongere tekstcritiek, binnengehaald.’ En daar deze uitgave bestemd is ‘ook en vooral voor de - thans denkelijk niet meer zoo kleine - schare van belangstellenden buiten dien kring (nl. van de philologen), die ons middeleeuwsch meesterstuk in meer oorspronkelijke, minder verminkte gedaante willen lezen en genieten’, - daarom schijnt het mij wenschelijker in deze aankondiging den lezer even te laten zien wat door den hoogleeraar in zijn helder-samenvattende Inleiding behandeld werd, dan te gaan kibbelen over de keuze der verschillende lezingen.

Allereerst wordt het verschil tusschen dierensprookje, dierenfabel en dierenepos uiteengezet, Grimm's hypothese omtrent de afstamming van de ‘dierensage’ weersproken en die van Voretzsch als de meest waarschijnlijke medegedeeld. Daarna komt de schr. tot ons Dietsch gedicht *Van den Vos Reinaerde (Reinaert I)*, waarvan hij de bronnen aanwijst en de elementen satire, humor, ironie, benevens de parodiëerende navolging van het heldenepos en den ridderroman, scherp onderscheidt. Terecht merkt hij naar aanleiding van de satire op: ‘Mits men daaronder in ons gedicht slechts die satire versta, welke vanzelf geboren wordt uit de tegenstelling tusschen ideaal en werkelijkheid, zonder eenige didactische, moraliseerende of sociaal-politieke bedoeling.’

Zoo is het. De schoonheid en de bekoring van den *Reinaert* ligt, behalve in de sobere uitdrukking, de suggestieve kracht van natuur-aanduiding, de levendigheid van den dialoog, bovenal hierin, dat de dichter ‘onder den schijn van naïveteit’ alle dwaasheden, slechtheden en zwakheden der menschelijke samenleving ten toon stelt. En deze dichter was niet de oude Aernout, dien wij uit het nieuw-ontdekte handschrift leerden kennen, de dichter van het laatste doch oudste gedeelte van *Reinaert I* (vs. 1751-3484), maar ‘Willem die Madocke makede’, die, waarschijnlijk, het gedicht van Aernout omwerkte en er een andere avonture vóórschreef (vs. 1-1750). Want in dit eerste, jongere gedeelte, waarvan de eigenaardigheden welke het van het tweede deel onderscheiden door Prof. Muller kort en helder worden uiteengezet, in deze avonture ‘die Arnout niet en hadde bescreven’ is de luchtige zwierige verteltrant van een fijnen hooghartigen geest, die niet bitterlijk toornt op de menschen,

die niet somber zedepreekt, maar zijn glimlach, wie weet hoe moeilijk verworven, laat gaan over alles en allen en zorgt dat de doekjes die hij om sommige zaken windt, sierlijk en ook ietwat doorschijnend zijn. Neen, men moet de schoonheid van den loozen lachenden vos niet meenen te vinden in den zwaren hexametrischen stroom van Goethe's *Reineke Fuchs*, maar in de sprankelende rythmen van ons eigen oud Vlaamsch meesterwerk.

> 'Honigsatt mach' ich euch heute, so viel ihr immer nur tragen Möget. - Es meinte der Schalk die Schläge der zornigen Bauern.'

Aldus Goethe. Maar wie luistert niet liever naar den onbekenden Willem:

> 'Ghi sult noch heden werden sat,
> Saelt na minnen wille gaen,
> Ghi sult hebben sonder waen
> Also vele als ghi moghet ghedraghen.
> Reinaert meende van grooten slaghen:
> Dit was dat hi hem behiet.'

De Vlaming noemt Reinaert niet een schalk; de reinaerdie grijnst bij hem uit de woorden en luchtige maten zelve. Dit is een zeer wezenlijk verschil, dat men bij vergelijking van Reineke Fuchs en den ouden Reinaert voortdurend kan waarnemen.

Ik help Prof. Muller wenschen dat hij nog eenmaal 'stade ende stonde' moge vinden voor doorloopende verklarende aanteekeningen bij deze zijne uitgave; zooals zij daar nu ligt, zonder woordenlijst, zonder eenige opheldering, zal de lezerskring dien hij rond het ironisch epos hoopt te zien, helaas al te klein blijven.

P.H. VAN MOERKERKEN.

Mr. C. Th. van Deventer als Gids-redacteur herdacht.

Onder de honderden, die, den 1^{en} October, op de begraafplaats Westerveld, bij de indrukwekkende plechtigheid der verbranding van het stoffelijk overschot van Mr. C. Th. van Deventer, hulde en dank waren komen brengen aan den door duizenden in Nederland en in Nederlandsch Indië hoogvereerden en innig geliefden man, bevonden zich ook de leden der redactie van *De Gids*.

Diep verslagen en innig ontroerd stonden zij daar, hèm nastarende die zooveel voor hen was, die in de redactie van hun tijdschrift een zoo aanzienlijke plaats innam en wiens adviezen zij gaarne plachten te volgen.

Een Gidsvergadering zonder Van Deventer was, sedert hij in 1901 tot de redactie was toegetreden, haast niet denkbaar. Want hij zat daar niet enkel als Indische specialiteit, al bewogen de opstellen, welke hij aan *De Gids* schonk, zich bijna uitsluitend op Koloniaal gebied.

De zoon van fijn beschaafde en geletterde ouders, die, vóór hij in de rechten promoveerde, eindexamen aan de H.B.S. gedaan had, het petekind van den broeder zijner moeder, Cd. Busken Huet, wiens portret door Israëls boven zijn schrijftafel hing, was door deze familiebetrekkingen, door zijn loopbaan als Indisch ambtenaar, als advocaat in Indië en, na zijn terugkomst in het vaderland, als politiek persoon, om zijn uitgebreide kennis op velerlei gebied, om zijne bekendheid met de wereldliteratuur, om zijn goeden smaak,

sprekende uit alles wat hij zeide en schreef, de aangewezen man om in de redactie van een tijdschrift als *De Gids* zitting te nemen en er een eerste plaats te vervullen.

In 1899 had hij gedebuteerd met een opstel, dat ‘Een eereschuld’ tot titel droeg en waarin hij op ernstige en voor velen overtuigende wijze aantoonde, dat wij in de vervulling onzer plichten tegenover N.-Indië, in de behartiging zoowel van de stoffelijke als van de geestelijke belangen der bevolking tekort schoten en wat er gedaan moest worden om die schuld - een eereschuld, zooals hij het noemde - te betalen. Het artikel sloeg in, wekte tot ernstige tegenspraak in hooge kringen, en uit het debat in de Staten-Generaal, bij gelegenheid van de behandeling der Indische Begrooting, waarin de ‘eereschuld’ een groote rol speelde, bléék dat de schrijver, toen nog een *homo novus*, een gevoelige snaar had aangeroerd.

Kort daarop werd Van Deventer uitgenoodigd zitting te nemen in onze redactie, en hoe hij het op prijs stelde, aldus de beschikking te hebben verkregen over eene tribune, van waar hij, toen nog geen lid van de Staten-Generaal, zijne door ernstige studie rijpende denkbeelden over de belangen van N.-Indië zou kunnen verbreiden, is gebleken uit de reeks van opstellen, waarin hij over de financieëele verhouding tusschen Indië en het Moederland, over de rechtshervorming, over het onderwijs in Indië en over zooveel andere onderwerpen, de Koloniën rakende, schreef; een pioniersarbeid meestal, waarvan de beteekenis, in een volgend nummer van dit tijdschrift, door een uitnemend kenner van Indische toestanden, Prof. Snouck Hurgronje, zal worden uiteengezet. Van December 1902 tot Januari 1904 schreef Van Deventer de, met zijne initialen onderteekende, Parlementaire Kroniek, welke Kroniek later, onder zijn toezicht, door anderen werd geschreven.

De keurige vorm van zijne stukken, zonder rhetorische franje maar van een klassieke soberheid, maakte ze tot een aantrekkelijke lectuur ook voor hen die vreemd stonden tegenover het behandelde onderwerp. Voor zuiverheid van taal waakte hij met groote zorg zoowel in zijn eigen arbeid als in het werk dat door anderen ons werd aangeboden. Onnoodige bastaardwoorden waren hem een gruwel.

Het *pectus est quod disertos facit* sprak uit deze Gidsartikelen, want Van Deventer werd bij al wat hij schreef gedreven door zijn ridderlijken geest en zijn nobel hart, dat eerzucht noch baatzucht kende en dat alleen vroeg: wat is recht en hoe worden de belangen van anderen, in de eerste plaats van hen die niet voor zich zelf kunnen zorgen, het best gediend? En hij deed dat zonder vertoon, zonder zich op den voorgrond te plaatsen. Het *bene agere et laetari*, hetwelk hij, in zijn laatste tijdschriftartikel, in *Eigen Haard*, uit een Gidsopstel van zijn zwager Dr. A.S. van Oven aanhaalde, kon ook als zijn kernspreuk gelden, een kernspreuk waarmede hij niet pronkte, maar die hij in alle stilte in toepassing bracht. Wèldoen in de ruimste beteekenis en steeds met een opgewekt gelaat.

'Alles wat hij voor ons deed' - schreef de penningmeester van den A.N.D.B. - 'werd gedaan op eene wijze of niet hij het was die diensten bewees, maar of de diensten aan hem bewezen werden'. En hoe vele honderden, hoe vele jonge Javanen, die hij, de kinderlooze, als zijn kinderen verzorgde en liefhad, hebben van zijne 'diensten' genoten!

Zulk een man tot vriend en medewerker te hebben is een onschatbaar voorrecht. Zijn beminnelijke omgang, zijn heldere, weldoordachte adviezen, zijn zacht, maar tevens zeer stellig oordeel over personen en hun werk gaven beteekenis aan wat hij zeide; de hartelijke belangstelling, welke hij steeds toonde in alles wat de leden van den kring raakte, maakte hem tot een hooggewaardeerd vriend voor ons allen.

Zoo blijft hij leven in onze herinnering, en ons vurigst streven moge voortaan zijn, onzen onvergetelijken Van Deventer zoo dicht mogelijk na te volgen.

DE REDACTIE.

Verzen.

In memoriam.

Wat weten wij van nu tot aan dit sterven
Dan dat de bloemen welken in de gaarde
Dan dat we elkander in de donkere aarde
Neerleggen - eenzaam - en weer verder zwerven?

Wat weten wij, dan dat hij witte bloemen
Gevraagd heeft toen hij wit en stil ging worden -
Omdat de rozen van zijn bloed verdorden?
Omdat geen stem zijn vrede meer kon noemen?

O, vreemd vermoeden, dit: te zijn vergeten
Het wonder dat zijn sterven kwam behoeden -
Wat weten wij, dan dat ons schoonst vermoeden
Schoon is, omdat wij nimmer kunnen weten...

En is dit verward zien, en dit gebroken
Tumult van stemmen in het luide, leege,
Iets bij het lied waarvan zijn lippen zwegen?
Iets bij het licht waarvoor zijn oogen loken?

En toen de lelie van zijn witte zwijgen
Door stilte's handen is omhoog genomen,
Wisten wij hem voorbij ons verste droomen
Voorgoed, en hoog boven ons duister zwijgen.

Achter zijn rusten stond het venster open
Naar stille dennen en een ijlen hemel -
En er was geen geluid meer, geen gewemel
Van kleuren, en geen leed meer, en geen hopen.

Neen, niets meer dan zijn stilte waar wij zwegen
En hand in hand naar de ijle hemel zagen,
Tot wij nog eenmaal uit het licht der dagen
Ons naar den schemer van zijn stilte negen.

Bede.

O, Red mij uit de woorden der menschen
Wind, en gij, waatren der zeeën,
Naar de geheime stilten
Achter uw omsluiering -
Laat mij knielen,
En in de plooien
Uwer statige geluiden
Bergen mijn hoofd, en ontketen
De zwaarten van het denken
Die mij vermoeiden en mij vervreemden
Van de waarheden achter u.

Ik heb geen wensch
Dan te verliezen
De verworvenheden die mij bedrogen,
En die zich stelden
Tusschen u en mij.

Doe de kroon der kennis
Af van mijn zwervershoofd -
Werp haar in 't waaiende zand
Van uw verlaten stranden.

En zoo ik gaan moet
Terug naar de steden,
Waar zij allen wonen
In hun verwarringen,
Laat het zijn in den hoogen naam
Van het geheim, dat is verborgen
Achter u.

Want nimmer hoorde ik
De stilte van de oorsprong
En van het einde,
Dan wanneer ik in ootmoed
Neeg om te luistren
Naar u,
Wind, en gij, waatren der zeeën.

Avond.

Vreemder en stiller
Wordt mij dit zwerven
Naar mijn bedwelmde
Zalige vreeze
Zwelt der geheimen
Duistrende vloed....

Leven, o, leven,
Eens nog te staamlen
In enkle woorden
Alles.... en dan te
Zwijgen, voor goed....

‘O, unquiet heart,
Why do you praise another, praising her’.
YEATS.

Gij, die ik weer zal vinden
Voorbij der wegen eind,
Waar 't waaiende verblinden
Van zon en stof verdwijnt.
Gij, die mij zult verschijnen
Waar lief en leed verdwijnen,
En waar in aarde's lijnen
Geen leven meer verschijnt.

Ik heb uw naam verzwegen
Voor broeder, lief en vriend,
Want allen waren tegen
Uw stiller macht gezind.
U openlijk belijden
Kan geen in deze tijden,
Nu weenen en verblijden
Eenderlijk zijn verblind.

Maar gij, die na luid leven
Bij afnemende vloed,
Uw zwijgende verheven
Aanspraken gelden doet,
Weet, dat uw ijl beroeren
Mijn ziele blijft vervoeren,
En heerschappij blijft voeren
Over mijn donker bloed.

Geen daad acht ik volendigd
Die niet verzonk in u -
Geen vrede blijft bestendigd
Dan door verbond met u.
Ik blijf mij niet bedroeven
Bij ijdler droomen groeven.
Noch zal ik steun behoeven
Buiten mijn droom van u.

Ik wilde alleen uw kind zijn,
En boven daad en tijd
Alleen van u bemind zijn -
Toch moest ook ik den strijd
Der onvolkomen waarden
Van de aarde als mensch aanvaarden,
Want bloed en geest verklaarden
Eendrachtig zich bereid.

Geen mensch, die zich daarboven
In duurzaamheid verheft -
De aarde dwingt tot geloven
En strijd; haar liefde treft
Wat tusschen zee en bron is,
Wat onder maan en zon is,
Maar troost werd mij mijn vonnis
Sinds de oorzaak is beseft.

Sinds mij vanaf uw tinnen
Het wezen is ontdekt
Der wereld, en daarbinnen
Wat de eigen droom verwekt.
En, over aarde's nooden,
't Woord, fonklend, der geboden
Dat door gestelde goden
Zich over ons voltrekt.

Sinds die doorstraalde wijding
   En van die nacht af aan
Heeft ernstige verblijding
   Angst van mij weggedaan.
Ik zal niet meer vertsagen
En geen voldoening vragen
Dan dat eenmaal mijn dagen
In uw vervulling gaan.

Ik weet, gij kunt niet geven
   U zelf aan mij op aard,
Toch is u lief mijn leven,
   En wilt gij mij bewaard.
Daarom hebt gij mijn gangen
Beheerscht met het verlangen
Dat lagere belangen
Afwijst, en me openbaart

Noodzaak van aardsche daden
   Door drang onaardsch, en met
Het hartverrukkend raden
   Der sterren strenge wet.
En, hoezeer ook geschonden,
Voel ik op aarde's gronden
Van komende verbonden
De gloed, en ben gered.

Niet langer is gespleten
   Dit overtuigd gemoed.
Onwederstaanbaar weten
   Drijft door mij heen zijn vloed.
Sinds gij het droombegeeren
Der ziele kondt bekeeren
Tot de aard, zal zij u eeren.
Tezâam met geest en bloed.

Niet meer in stug wantrouwen
    Maar in ontroerd verzaam
Zijn hart en hoofd, getrouwen,
    Vrij van der argwaan blaam.
En nimmermeer gescheiden
Zijn droom en daad, en beiden
Gaan door de vaste tijden
In uw verzwegen naam.

O, Gij, die deze sterke
    Vrede volbracht in mij,
Blijf in mijn aardsche werken
    Mij met uw hulp nabij -
Dat eens, voorbij der wegen
Einde, mijn hoofd, genegen,
Waardig zij uwen zegen....
Blijf mij nabij...

De schoonheid.

I

Eindloos vermoeid maar nimmermeer
Verzadigd - o, mijn vreemd geheim
Van droom doorgloeid, waarvoor ik zwijm
En zweef naar een bedwelming neer,

Die streelende mijn hart ontneemt
De weerstand, en waarin verdwijnt
Mijn wereld, en waarin verschijnt
Uw aangezicht, droomstil en vreemd,

En overmachtig zoet en wreed,
En ondoorgrondelijk bedroefd
Om leed, dat geen solaas behoeft
Buiten de wellust van het leed.

En geen ding bleef er meer dan gij,
En niets hield voor uw oogen stand,
Noch waagt te naadren, en uw hand
Is op mijn duizlend hoofd, en mij

Blijft niets dan onvoorwaardelijk
Te zijn uw slaaf, te zijn uw vorst
Naar vloed en eb van dezen dorst,
Die zalig-arm maakt, machtloos rijk,

Eindloos vermoeid en nimmermeer
Verzadigd van het vreemd geheim
Dat door u heerscht, waarvoor ik zwijm
Over u, naar uw oogen neer.

II

Wie was ik eer gij voor mij kwaamt?
Wat, dan een mensch die weegt en wikt
En ziet zijn wereld, en beschikt
Naar wat hij ziende heeft beraamd.

En nu, niets is er meer dat zweemt
Naar wat ik gisteren nog verkoos -
Hoe zalig, hoe meedogenloos
Hebt gij mij van dat al vervreemd!

Hoe fel is mij het leven, nu
Mijn wereld onder u verging!
Ik zie uw oogen, en geen ding
Kan tot mij ingaan dan door u.

A. ROLAND HOLST.

‘Carmen’.
Vertelling van weemoed, over geluk.

Derde boek.

I.

Het was een dik boek in kartonnen band; een dik boek, bijna volgeschreven, van schoolschrift-papier. De band was van boekdrukkerslinnen, in donkere frambozenkleur, waarover bruingemarmerd papier was geplakt, zoo, dat een achterrand en de hoeken van het linnen waren vrij gebleven. De rand en die hoeken waren, tot versiering, gestempeld.

Henk had dit boek blijkbaar zoo ingebonden gekocht. Toen Lex het dien ochtend, losgewikkeld uit het zware papier, waarin hij het haar had aangeboden, aanschouwde, dacht zij, als suffend: wat gaf hij mij nu? Zij voelde iets onbehagelijks. Toen las zij op een paars schutblad: ‘Voor Lex.’ Het leek met verschen inkt geschreven; enkele letters waren gevlekt. Op de volgende bladzijde stond met anderen inkt: ‘Dagboek van Hendrik Lampe’. Dan kwam er, na eenige zinnen van Henk, een ingeplakt uitknipsel uit een courant; weer schrift van Henk... háár brief aan den schrijver van *De Eenzame*, ook haar tweede... en nog verder, blijkbaar ingeplakt nadat het was verscheurd geweest, een kletsepistel van haar aan Tilly... Verder alles handschrift van Henk, het dikke boek dicht vol gekriebel... het laatste gedeelte in hùn paarsen inkt, gelijk voorin, de woorden ‘voor Lex’.

Verwonderd, niet zonder schroom, bladerde Lex in al dat schrift. Zij zag den naam Tromp, las enkele zinnen; en met een klap sloeg zij het boek dicht. Den elleboog op de ontbijttafel, bleef zij staren naar den tinnen schotel vol blauwe druiven en tomaten, op het buffet tegenover haar. Als iemand die zich bedenkt, trok zij den arm terug en wikkelde schielijk het boek in het papier. Zij zou een goed moment afwachten, om te zien, wat dit eigenlijk was.

Langzaam stond zij op en, om de tafel heengaande, schoof zij het pak tusschen het stapeltje boeken, op de tabouret naast het buffet.

Zij belde om de binnenmeid, vroeg of Juf al buiten was met de kinderen, en gaf enkele orders. In den tuin vond zij de twee op den zandhoop. Ee was alweer zijn bruinen beer kwijt en ruziede daarover met Juf.

- Ga eens mee met Mama, beval Lex gewichtig.

Ee kwam na tegensporreling.

Op den grond in de eetkamer, tusschen het buffet en het tabouretje, lag de glanzig-rulle, eenoogige beer.

-- Is dàt nu de schuld van Juf of van jou, Ee?

Zonde-bewust, trippelde Ee vergenoegd de kamer uit, den beer vast tegen het hart gedrukt. Lex zag hem na en lachte met Marie, die de kruimels van het ontbijtlaken veegde. Doch haar blik keerde weer naar de tabouret; zij trok Henk's boek uit den stapel weg, en, alvorens naar gewoonte te gaan piano spelen, liep zij de trap op, naar haar boudoir.

Zij wilde nu wel wat in Henk's boek lezen. Doch toen zij het uit de courant had gewikkeld, bleef zij op het uiterlijk staren. Uit de middenla van haar bureautje, trok zij een ander dik schrift te voorschijn. Het was minder omvangrijk dan het boek van Henk en de vosbruine kartonnen band iets minder leelijk. Toch waren het soortgelijke *cahiers* en ook het hare was immers een ‘dagboek’.

Willekeurig openslaand, las zij:

‘Week voor paschen. Ee maakt weer een verhaal of speelt zijn eigen tooneelstuk. - ‘Kukeleku!’ en mij aankijkend, legt hij uit: ‘roept de haan’. Dan gaat hij voort: ‘Kom nou vrouwtje, eieren leggen. 't Is tijd om te broeien. 'Es kijken. Wat heb je gedaan? O, lekkere paascheitjes; allemaal van chocolade.’ (Ee's zak met paascheitjes wàs leeg).

Een blad omslaande, las zij:

'April. Als Ee me kind was, zegt To en kijkt mij heel ernstig aan, zou ik nooit boos op hem kunnen zijn, al was hij nog zoo stout.'

Verder bladerend las zij:

'Gisterenmiddag zaten we aan het Jagertje. Er kwam een groote hond aan. Ee, die een eindje van ons af speelde, pakt zijn biezen, komt bij ons, kruipt op een stoel en schuift een tweeden stoel vóór zich. - Hè, plaagt Juf, kijk, Ee is bang! - Nee, zegt Ee overtuigend-zeker, ik speel, dat ik thuiskom en nu in me huisje zit.'

Zuchtend klapte Lex het boek dicht. Opgestaan, hield ze het, met dat van Henk even in de linkerhand. Met de rechter verschoof zij het bovenste wat, het was háár boek. Toen legde zij dit weer in de lade en borg dat van Henk in de kassette, die naast haar bureau op een kastje stond; de wel-geslotene, door Willem getimmerd.

Zij wilde denken aan haar roman. Even had zij den vorigen avond, na het vertrek van Van Wageningen, met Henk erover kunnen spreken. Haar gegeven had hij onmiddellijk doorvoeld en, blijkbaar verrast, uitmuntend genoemd. O, als zij, eindelijk, *dit* nu zou kunnen! De muziek kon haar weinig meer schelen; dat de zang en zelfs haar piano niets werd, zij bleef er onverschillig onder. Dáár iets, wat ook, in te bereiken, lag te ver van alle mogelijks af. Maar *schrijven*, haar illuzie als kind al! Dit verhaal van twee roman-schrijvende vrouwen was goed. Henk had weer direkt haar bedoelen begrepen! Het waren een Maria en een Magdalena; en juist dat kiezen van oude typen, van twee algemeen-bekende karakters, waaraan detailleering iets nieuws zou toonen, het was immers in den werktrant, dien Henk haar als mooi en nuttig had aanbevolen. Toch kon zij er niet over doordenken, nu. Zij wist niet, maar o, zij was ongedurig! Ontevreden verliet zij haar boudoir, liep naar beneden, en even later rolden de gamma's.

***

Haar *Nocturne* had zij door te maken; den volgenden dag zou zij hem doen met Boersma, den leeraar, die wekelijks uit Utrecht met haar kwam spelen. Doch na het eerste

gedeelte te hebben gedaan, rees zij van de tabouret en trok een ander stuk uit den stapel. En weder daverde de *Soirées de Vienne*. Wat had Henk daar gisteren van genoten! Zij dacht aan het boek; straks wilde zij er zeker in lezen en ook trachten, hem vandaag te schrijven. Maar... hoe hem iets over die herinneringen van *De Eenzame* te zeggen, daar Tilly de brieven wel opende; Til, die niet wist, dat hij 'Ego' was!... In het slot der *Soirées* bleef zij steken, want, spelende, had zij een uitkomst bedacht. Henk zou er zeker plezier in hebben. Het was in den trant van hun vorige brieven. Begrijpen zou hij natuurlijk direkt. Ze zou het voorstellen, als had Van Wageningen hun beiden bekend, dat hij 'Ego' was, en als had *die* háár nu het handschrift gestuurd van een roman in dagboekvorm...

De goeiert, wat een geschrijf zoo'n dagboek! Met de handen nog op de toetsen, peinsde zij over *hem* en zijn boek, en de dingen van den vorigen dag; zijn bleekheid en gejaagdheid van ochtend. Hevig kindergehuil deed haar schrikken; Ee had bij het morrelen aan de deur der bijkeuken een duim geklemd en kwam boos-gillend aangeloopen, omdat Juf gezegd had: wat doe je daar ook. Lex moest sussen en vermanen en besefte, dat deze plicht onverwacht kwam, haar, zoo opeens, een inspanning was.

Daar Willem zou thuiskomen, werd er lang met de lunch gewacht; eindelijk liet zij de kinderen maar eten, en bleef daarna alleen haar man verbeiden. Terwijl ze haar aandacht poogde te houden bij nieuws uit het Maandag-ochtend-blad, bedacht zij, dat Van Wageningen daar drie-kwart van den nacht aan had meegewerkt zonder slaap vooraf dan misschien in den trein. Het stemde haar onaangenaam: 't maatschappelijk verschil zóó groot, de kondities voor geestes-arbeid zóó slecht, en de grilligheid in deze relatie met iemand uit een zóó anderen kring. Doch bij de laatste gewaarwording neep terstond het besef van het valsche in stands-gevoel: wat dacht zij, als 'mevrouw Kieboom,' zich méér dan dien man uit een onderwijzersgeslacht: een neef van Willem wàs hoofd van een school... 't Geld, die toevalligheid, wijzigde alles, het maakte de toestanden. Idioot, de maatschappij. Zij, grootdoend van jassen-en-broeken-geld; Tilly, pingelend, bij alles overleggend, omdat ze *maar* een man had als Henk. -

Hij moest nu thuis zijn, straks gauw naar het gym'; ook hij ‘gekookt’, als Van Wageningen. Beiden hadden even weinig geslapen!... Ja, ze zou vast vandaag nog schrijven; de Hagenaar, Ego - dan had ze vrij praten... Hè, wat bleef Willem ellendig-lang weg! Waarom beloofd: ik kom naar huis? Maar ze zou hem niets zeggen, niet kontrarieeren; want hij wilde nu immers goed? De heele maand zou hij blijven werken; 't schéén met dezen repetitor te gaan: en hij deed het heusch óók niet voor zijn plezier... Ach, ze moest aan den dieperen grond van al haar piekeren niet denken. Had zij het recht, ontevreden te zijn? Immers zelf haar weg gekozen en Willem was een goeie boy.

Toen het schok-geluid van den motor haar hersens doorstampte, zat zij ingedommeld aan tafel. Gelukkig kon zij bijtijds zich rekenschap geven; en met de courant uitgespreid vóór zich, ontving zij haar man. Zij voelde zich vergemelijken, doordat hij geen woord zei, ter verontschuldiging van zijn laat-komen. Nu vertikte zij het ook, iets te vragen; en zwijgend zaten zij over elkander, toen Marie de bouillonkoppen wegnam en den zalm bij Willem zette, lunch-extra, aan het diner van 's Zondags te danken. Lex at er niet van, zij hield niet van zalm; doch zij had den visch met opzet nu laten geven, om Wim, na de misschien lange les, een pleziertje te doen. Ook ontstemde het haar, dat hij dadelijk uitviel, terwijl Marie nog naast hem stond:

- O, zeg, ik heb er gisteravond maar niets van gezegd, daar die meneer bij was; maar verbied nu toch aan Truitje, dat ze visch van Willemsen neemt.

Lex beet, verbleekend, zich op de lip, Bijna was zij uitgevaren: - Kun jij proeven, waar visch gekocht is? Maar wat bewees het tégen hem, dat hij een zoo fijnen smaak had?

Wel zei ze, toen Marie de kamer uit was:

>- 't Is heel kiesch geweest, dat je niets zei, daar *die meneer* gisteravond bij was; maar ik wou graag, dat je *bevelen*, hoe ik doen moet met de meid, niet kwamen, terwijl de andere er bij is.

Zij weigerde een tocht in de sidecar.

- 'k Dacht, dat je werken zou, zei ze snibbig.

Na zich te hebben overtuigd, dat Juf de kinderen niet te

lang had laten slapen; ging zij weder naar haar boudoir, om wat in het Dagboek te lezen en aan Henk te schrijven.

II.

Henk was laat, den Dinsdag-ochtend; en hij gaf les het eerste uur. Wel had Tilly hem gewekt, doch hij was weer ingesoesd; reaktie op den Zondagnacht. Toen hij nu kwam om gauw te ontbijten, zag hij naast zijn bord een brief, opengescheurd, met bekend adres. Terwijl hij zijn stoel van de tafel trok, zei Tilly snibbig:
- Alweer van Lex. Begint ze nu met die Haagsche meneer? Hij heeft 'r al een nieuw boek van 'm gestuurd!

Henk besefte slechts, dat hij voorzichtig moest zijn. Dus bleef hij haastig-doen, smeerde vlug, hieuw een grooten kop van zijn ei, at, dronk, en nam toen den brief. Verwarrend was de lektuur, doch hij wist: onverschillig, moest hij alles natuurlijk vinden. Hij zei dus enkel: - O!... Ja, dat wist ik! - En daar Tilly volhield: - Alweer een aanbidder! pratte hij, smaallachend: - Och, wat een onzin! - Achteloos frommelde hij den brief een zijzak van zijn colbert in; het couvert liet hij liggen; gauw op, nu, en weg; - zijn fiets gerukt uit het kolenhok.

Toen hij maar eenmaal reed, werd hij kalmer. Het was zeven minuten vóór negenen. Hij bedacht, dat Suus bij zijn binnenkomst in de kamer geweest was en hij niet op haar weggaan gelet had. Zij moest de nijdassigheid harer moeder over tante Lex hebben gehoord, dat: ‘nu met die Haagsche meneer’. Onhebbelijk; hij zou het Tilly doen voelen: wie zegt zóó iets in tegenwoordigheid van een kind!

Het briefje kon hij nu makkelijk lezen. Voorzichtig griste hij het te voorschijn - vanzelf reed hij al langzamer -, werkte den wijsvinger tusschen de briefdeelen in; en 't was, of alles in hem aanzwol en, tegelijk, hij lichter werd: gewichtloos voortgleed over de steenen. Háár schrift; ná 't boek; volstrekt niet boos! Haar mooi-regelmatige en toch zoo flink-ineens-neergezette, dóórzettende schrift! Och, wat had hij het lief, dit schrift; wat vond hij het prettig, papier als dit; dàt nu, zoo, tusschen de vingers te houden - een brief van haar, papier als dit... ja, hij hield wel van luxe,

mode... Wat was Lex prachtig, Zaterdag-avond; en gisteren, in dat gestreept-zwart-en-wit... De mop! Toch maar weer handig verzonnen; en dat ze-n-'em verzinnen woù! Zich verkneukelend en blij zich zeggend, dat hij net deed als een kind, gleed hij langzaam op de school toe; opeens bedacht hij: het zal nu slaan; doch hij wist: hij dacht het met vroolijken schrik; wat kon 't hem schelen, hij was zoo blij - háár brief hield hij omklemd bij de stuurstang - die Lex, met 'r Ego van Wageningen; en Tilly, die er natúúrlijk invloog... Afstappend, vlug, want het was nu tijd; ijlings naar binnen, de fiets geborgen; bedacht hij, en vond het onnoemelijk jolig, dat Lex misschien wel kon hebben gehoopt, ook hem een oogenblik te doen schrikken, met dat boek, dat present van dien vriend uit Den Haag!!... Hoe kwam zij in-gods-naam zoo gauw op den inval! Heerlijke meid toch, en met een stel hersens!...

***

Zijn les, in de derde, liep wel heel on-amuzant voor de jongens. Zij merkten, dat meneer er niet bij was. Een paar keer voer hij maar even wat uit. Maar ook daarbij bleek: niets ging er vandaag. En in de latere uren was 't net zoo. - 'Lex kost me me baantje,' dacht hij vroolijk. Nu, ze was éénige baantjes waard. En wat zou hij niet vroolijk nemen! Overigens - God! als het kòn, àls het kon!... Zijn baantje had hij dan meer dan ooit noodig. Maar nu, omdat dezen enkelen dag!... Werken zou hij, zooals hij nog nooit deed. Als het kon, werd immers *ook werken iets anders*. Als het kon; die drie woorden zongen gestadig. Soms dacht hij er bij aan looping the loop: een uiterst waagstuk, mógelijk; en dan aan jonkheid, Mei-ochtenden buiten; aan wat hij altijd gewenscht en laf had ontweken. Blij maakte hij zich de grofste verwijten; een uil, wàt een stommeling was hij geweest! En dat het nu toch alles terecht kwam; nu nog, en mooier dan ooit gedroomd. Hoe?... Dáár zou hij vandáág niet aan denken. Geduld was het eerste ding in de kracht, die hij behoeven zou om te bereiken.

Het Eerste... het Eenige had hij bereikt.

***

Op wolken van raadsels en wonderen liep hij. Was 't? Ja. Ze moest, nu, hem hebben verstaan. 't Boek was geen gewone liefdesverklaring. Zelfs vleide 't haar niet altijd en in alles! Hem zelf gaf 't overal als hij was. Zou zij er uit begrepen hebben, dat hij nù wìst, wat hij wilde? Ze schreef: ‘Het boek was natuurlijk een groote verrassing, maar blij ben ik er wel mee’. Hij mocht deze woorden niet letterlijk nemen: in zijn voordeel niet, evenmin in zijn nadeel. Het waren met opzet gekozen overdrijvingswoorden en het was de, meteen wat ironische, banale vriendelijkheidstaal van een jong-meisjes-briefje. Zoo alleen kon Lex dit schrijven; zoo, met de prachtige ‘Ego’-mop, zonder dat Tilly iets zou vermoeden.

Zou Tilly nu binnenkort alles weten? En Kieboom ook? O, àls die twee het geluk hun gunden! als het ging, betrekkelijk vreedzaam. Met die twee moest alles nog worden gedaan. Ook Tilly vermoedde niets wezenlijks; nooit had ze vermoeden van al zijn verdriet, van het hunkeren, dat zijn ziel deed dorren. Ach, wanneer ze zou staan voor de waarheid; zij, met haar zelfgenoegzaamheid; zoù ze zichzelve genoeg kunnen zijn?...

En Kieboom, die zoo gul hem noodde... Henk deed dezen dag zijn leeraarswerk met het bewustzijn van een slaapwandelaar. Gedachteloos, onder slechts één besef: er bij-zijn, oppassen, het moet. Doch een onderstroom in zijn roezend denken was aldoor met *het andere* bezig. En ook ging, dóór zijn geluksbesef; door die juiching om 't groote wonder, dat voor hem het Onwerkelijke bestond, voor hem misschien werd de werkelijkheid; de kwelling van wat er nòg werkelijks was: Tilly, Suusje, en ook Kieboom.

Onmiddellijk op zijn eerste daad, zijn eerste wezenlijk liefde-bekennen, was het een klap voor Henk geweest, dat Kieboom, dien hij heimelijk hoonde, daar hij hem immers zijn vrouw wou ontnemen; bij het afscheid vol vriendelijkheid was geweest. Toen zij, nauwkeurig naar Kieboom's belofte, een kwartier vóór het vertrek van zijn trein, het stationsplein te Utrecht op-geschokt kwamen; drong Henk bij zijn zwager aan, dat deze dadelijk zou doorgaan; er moest anders eerst voor den motor gezorgd en misschien zou het Kieboom maar ergeren, hem in een derde klas te zien stappen.

- Zooals je wilt, had Kieboom gezegd; maar, Lampe, we wachten geen-een logé; de Bijlevelt's komen niet, van 't zomer; als jullie lust hebt, Tilly, of wie ook ... je zei iets van plannen met Heidelust; maar je bent alle drie welkom bij ons.

Toen Henk, na tòch reppen, in den coupé zat; dof-alleen in de wrang-muffe atmosfeer van de viezig-geel houten treinkast; herdacht hij 't als iets monsterachtigs, dat, bij een lachend: - O, kerel, dol-graag! hij stevig Kieboom's hand gedrukt had.

Telkens kneep deze wroeging weer. Doch onmiddellijk, ook, sloeg zijn stemming om, en spotte 't begeeren met alle verraad. Was Kieboom's gerustheid geen bewijs, dat hij niet begreep, wat zijn vrouw bleef onthouden? Lex had dit ook te Warnsveld gezegd: haar man zàg zich niet minderwaardig! Bij de ruzie, nu over Tromp, was het enkel de vrees voor opspraak geweest; daarvóór zag hij in Tromp slechts den minnaar van vròeger - niet een faktor tot, altijd nog, ander leven, dat, met hem alleen, haar geheel bleef onthouden. Welke waarde een Zondag als deze voor Lex had - en hòe weinig was er geweest! - Kieboom vermoedde er niemendal van. Nadat hij, Henk, *zijn* leed had geschreven, in *De Eenzame* en in de brieven aan Lex; gaf zij het hare in éénen zin: een bondigen, volkomen-klaren, van dien prachtig-oprechten brief: ‘Een gezonde, krachtige man, wiens aangenaam uiterlijk invloed op het meisje heeft geoefend en die haar ook stellig lief-had en-heeft, kan, zonder opzet, zijne vrouw laten in de algeheele, de dubbele verhongering, waarover Robert Lovenaar klaagt. Eenvoudig, doordien de man aandrift mist; het temperament, dat een gevoel, welk het ook zij, tot “vervoering” doet stijgen’ Henk kende die zinnen sinds lang van buiten. Ze zongen als aria's door zijn gedachten. In hunne kalme stelligheid hielden ze al den hartstocht omvangen en al den ingekooiden leefdrang, dien ‘een vrouw’ aan den vreemden man openbaarde, in wiens klacht zij haar eigen klagen gehoord had.

Ook de dan-volgende zin uit haar brief drong zich telkens door zijn gedachten. ‘Er bestaat de behoefte aan een innigheid, welke, vele vormen aannemend, met de jaren verandert, doch niet vermindert’. Déze behoefte had zij ‘in

Robert gevonden'. Vaak vroeg hij zich af: wat vindt zij in mij? voelt zij *die* behoefte met mij? Soms werd juist deze vraag tot een obsessie en hinderde zelfs iets toevalligs in den vorm, de woorden, namelijk, 'met de jaren'. Want ach ja, 'de jaren', *zijn* jaren drukten. O, de tijd die niet terugkomt en die nooit is in te halen! Zijn jeugd had hij verkniesd, verbeuzeld; uit bang-zijn naar geen bloei verlangd; als een oud-heertje omzichtig gepiekerd en bij al zijn bedachtzaamheid niets ontweken. Tromp had gedaan, gedurfd in de jeugd. Niet volgehouden, maar ondernomen. Hij, vermeden met overleg! Toch, neen, hij was op Tromp niet jaloersch. Haar leed van onlangs was schrik om den zelfmoord, ook in haar zelfverwijt was niet de liefde herleefd. Neen, al drong en wrong het soms even - mans-liefde is immers nooit zonder afgunst - voor dat doode verleden was hij niet bang meer: vaker voor hun eigen verleden: dat de veeljarige zuster-verhouding vernuchterend liefde-vervoering zou neerslaan. Bij allen eerbied voor Tromp's karakter, zag hij in den doode zijn meerdere niet. En dan... dit wist hij nù: Tromp's pessimisme maakte voor Lex hem onmogelijk. Lex wou juist het leven in, met bruisenden lust er midden in staan; en Tromp had beseft, dat nimmer te kunnen, zelfs den waan hiervan niet te bereiken. In hem, Henk, giftte lang de onlust, maar dien, goddank, had hij afgeschud, nu. Het was nooit waarlijk haat geweest, maar veeleer 't *leed der onvervuldheid*, dat immers een werking *is* van het *Verlangen*. Hij herinnerde zich van den dichter Bloem: 'Wat zoekt het verlangen? Het andere. Dat, wat ons aan zal vullen, neen meer: dat wat ons in staat zal stellen, buiten ons zelf te treden. Het leven lokt in duizenden vormen: één tegelijk is slechts mogelijk voor onze eindigheid, en heel de levenssmart is niet anders dan dat wij niet in al die vormen kunnen ondergaan en herschapen worden. In één opzicht maakt de liefde, althans in haar hoogste oogenblikken, ons dit mogelijk.'

Met Lex, o, met Lex, in haar herschapen; met en om haar àl leed vergeten; met haar het volle leven nòg in!...

III.

Ook Lex ontstelde van Willem's goedhartigheid, toen hij 's Maandags, een poos na den lunch, haar zeggend, dat hij

‘dan toch maar alleen wat ging rijden’, ter loops, als iets dat toevallig hem in de gedachten kwam, vertelde van zijn voorstel aan Lampe, om met Tilly en Suze te komen logeeren. 't Was in haar boudoir; ze las in het Dagboek, waar ze bij zijn binnenkomst een schrift over heen had geflapt.

Zelf bracht ze, later, haar brief naar de post. Opzettelijk liep ze tot aan het station, hoewel er een bus iets dichter bij was. Ze wilde alleen en het huis uit zijn, in de betrekkelijke drukte van menschen en rijtuigen bij de aankomst of het vertrek van een trein. Een paar maal had zij moeten groéten, maar gelukkig had niemand haar aangesproken. Menschen rondom zich, maar daarbij alleen! Alleen met dit nieuwe, dat overstelpte, dat plotseling hare ziel had vertroebeld. De wetenschap van zijn groote liefde gaf haar een sterk en warm besef van iets dat haar voortaan omveiligen zou, dat immers zoo lang reeds haar stil had gekoesterd, maar zonder dat zij er dieper in schouwde. Henk, haar zwager; Henk, de schrijver; haar biechtvader, ook, wien zij niets had verzwegen. Maar nu kwam hij met het verbodene: het doorschokte haar, wekte verzet... zij, de moeder! het mocht niet, kon niet - toch, o God! hòe trok dit zóó gevaarlijke aan!...

Zij liep hier op een Zeister straatweg, maar 't was, als ging zij met elken pas, verder, verder een nieuwen weg.

En zij had het geweten, dit nieuwe verwacht! Maanden al leefde zij in de verbeiding van iets, iets *anders*, dat komen ging. Dat haar leven omwenden zou.

Als een bestraffing voor deze verwachting was de dood van Tromp op haar neergeslagen. Hij, met zijn liefde tot zelfmoord gebracht; en zij, nog leven *in zijn lijn* hopend? Want dit nieuwe wàs in de richting van Tromp: immers naar haar illuzies als gymnaziaste. Maar die er haar heenvoerde, was een ander.

... Zij mòcht hierbij niet denken aan God. Hemel, hier in dit vrome dorp, zij, de niet-vrome... en dan... met iets zondigs! Zondig naar de ideeën der vromen, was zeker haar gevoel voor... dien ander. En toch... zij wist niet... dankbaarheid, of wat ook in haar overstelpt-zijn, dròng tot een besef van de macht van het Lot, dat hen door zijn boek had bijeengebracht. Maar was niet daarvóór al, die weken te

Zutphen... Neen, liefde-voor-hem was dat zeker nog niet. Zij leefde toen in haar leed over Wessels. Wel had, juist door de tegenstelling met het vrij als vogels leven der schilders, *zijn* bestaan-als-artiest haar gehinderd. Zijn trouwen met Til' had ze nooit goed begrepen. Maar ja, zij was nog een kind, toen hij kwam. En hij vroeg Til', en jaren lang had zij hun getrouwd-zijn rustig aanvaard, zonder er verder veel over te denken. Tot... O, wel langzaam was het gegaan! Hun beiden had het leven eerst veel moeten leeren. En onmerkbaar was het ontstaan, onder den invloed van beider omstandigheden, uit de macht van hun overeenstemmende aandrift.

Eerst leek het louter kameraadschap. Telkens vertelde ze Willem ervan; alleen om het kwetsende van diens onverschilligheid te ontgaan, wende zij zich, erover te zwijgen. Ook was ze wel genoodzaakt te jokken, kleinigheden te verdraaien, doordat zij de voorafgegane brieven aan 'Ego' moest geheim houden. De onvoldaanheid, daarin aan den schrijver van *De Eenzame* beleden, gaf Henk zekere macht over haar; maar wederkeerig was de teleurstelling van zijn huwelijk haar immers bekend, lang vóórdat hij dien roman had geschreven. De correspondentie, na het schrijven aan 'Ego', toen de geheimzinnigheid weg was genomen, had weinig wezenlijks meer geleerd over wat hun beiden ontbrak; doch had geopenbaard, wat hen trok tot elkander. Zoo waren het brieven-van-liefde geweest. En den vollen weerklank vond zij in het Dagboek. Alles in haar lag omvergeworpen. Zij voelde zich een ander mensch en tevens de vrouw die zij had willen zijn: opeens ging zij door een ander leven en daardoor scheen hier de straatweg anders, of van al dit nabije liep zij ver-af.

IV.

Henk belde op, den Donderdag-morgen, na in twee dagen niets te hebben ontvangen en ook zelf niet te hebben geschreven. 'Dringend', dat moest er nu maar af! Hij hoopte, dat Kieboom naar Utrecht zou zijn; en, ja, na Marie, kwam *zij* al heel gauw.

- Lex, och, zeg, er is toch niets? Omdat ik twee dagen niets gehoord heb. O, kind, de heerlijke klank van

je stem! Prachtig ding, toch, de telefoon. Altijd vond ik je stem zoo mooi, Lex. Nee, kind, ik dorst ook niet schrijven... Kàn ik sturen?... Morgen een brief. Morgen, ja, aan het ontbijt!

Alleen in de leerarenkamer, schreef hij; de pen smeet de haakletters op het papier; bij den datum vermeldde hij, waar hij was:

Lieveling, Lieveling, Zalige Schat. In mijn leerboek ligt je portret. 't Lag jaren lang in de salonkast, ‘diep-in’, om een woord van Kloos te misbruiken: 't is dat met het ijshoedje, negentien jaar. Het heeft de expressie der Lex-vanaltijd. Ik trek het, waar ik kan, uit mijn zak. Ouwe dwaas? belachelijk! O, het is zoo belachelijk! Op de breede leerarentafel flankeeren twee afschuwelijke aschbakken een afgrijselijken inktkoker. Voor mij zijn het vazen vol roode rozen, want je portret staat er midden tusschen.

Ken je l'Education Sentimentale? De geschiedenis van Flaubert, den schrijver, die nooit de verbeelding van zijn gevoel beheerschte. Door een glimp van zulke verbeelding heb ik straks bij Warnsveld met je gewandeld en droomden we gisteravond in ‘'t Boschje’, de liefdesbank van Heidelust. En dank zij deze zelfde verbeelding heb ik, Zondag, in je huis, op de logeerkamer wakend- en-schrijvend, heb ik, Lex, een bruidsnacht doorleefd. Ach, Beste, lach niet om den oude, wiens dochtertje, over enkele jaren, in datzelfde ‘Boschje’ van Heidelust... Cynisch? Lex, hoe zou ik dat zijn, nu! Maar Liefste, ja! dit *is* in ons beiden: het haast tegelijk, en nochtans volledig, gewaar worden van de twee kanten der dingen. Ouder dan Tilly, jou ‘moedertje’, ben ik, naast jou, als ‘een oude gek’ - toch weet ik mij iemand, die lang niet gek is, daar hij liefde wekte bij jou. Ik weet, dat ik geestelijk je wat geef - dus een geluk, daar je dat ontbeerde. Daar je het verlangend ontbeerde.

Je oogen werden nòg meer fluweel, toen ik Zondag je roman-plan begreep. Was 't niet hetzelfde als bij de vrouw, die, weelden van haar lichaam toonend, nòg mooier wordt uit blije fierheid, dat haar man die schoonheid dankbaar bewondert? Aan bewondering hiervoor ontbrak het je nooit. Maar hoe zou je geestelijk schoon gewaardeerd zijn in een

kring, waar niemand daarvoor ‘oog’ heeft? O, als ik, vreemdeling, niet had geweten van de verwijdering, juist door die dingen tusschen jou en Kieboom ontstaan, ik zou Zondagavond haar hebben vermoed uit de ontroering van vreugde in je blik, die, even flikkerend, toen zéér zacht werd - de warme teerheid kreeg van fluweel. De dankbaarheid van wie honger leed, Lex!

‘Bijna tegelijk, de twee kanten’: mijn vreugde, toen je het Dagboek aannaamt, en Too's geruchteloos binnensluipen; de schaamte, toen Kieboom aan het station me met m'n gezin te logeeren vroeg, en de trots op wat-er-is-tusschen-ons, toen ik alleen in me vunzen coupé zat.

Dus... blijft de Weifeling overheerschen, die mijn bestaan bedorven heeft? Liefste, wat mij aangaat: zeker niet! Integendeel voel ik de vreugd van een kracht nu, welke stuwt in weerwil van alles. Het ‘dubbele inzicht’ blijft mij - gelukkig, want heen te zien door de dingen, is gave. Het maakt alle leven moeilijk, maar rijker. Het doet mij nu, onder meer, beseffen, hoè groot mijn verantwoordelijkheid wordt. Voorzichtig zàl ik ook zijn en geduldig, maar ontmoedigd worden niet meer.

Ik heb plannen, waarover 'k Van Heerde wil spreken. Zaterdag ga ik naar Amsterdam. Maar niet direkt: ik reis over Utrecht en ben van 2.57 tot 5.30 in de wachtkamer (niet restaurant.) Kòm er! Even! Ik bid het je!

V.

Lex schrikte van den brief, toen zij hem vond naast het ontbijtbord, hoewel ze wist, dat hij er zijn zou. En van het ontmoetingsplan schrikte zij meer. Doch de aandrift in Henk onderging zij verblijd, haar sympathie vloog hem tegemoet; zij wist wel niet, wat het alles moest geven, doch zij kon noch wilde weigeren. Om geringer verlangens en plannen had zij tegen Kieboom gejokt: soms was hij een-en-al contrôle en wilde weten van al haar doen. Dus verzon zij een uitgangsreden. Doch hij vroeg niets en luisterde nauwelijks en geërgerd zeide zij zich, dat hij, behalve in buien van jaloersche nieuwsgierigheid, eigenlijk nooit meer naar haar omkeek. Zelf bestelde ze 's morgens wat visch, opdat hij voor

zijn diner niet alleen koud-vleesch zou krijgen; toen ze den winkel al uit was, bedacht ze met schrik, toch weer bij Willemsen te zijn gegaan. Onder de lunch ontstelde zij, toen Ee, die een dagje in bed was gebleven, nu, twee dagen later, weer buikpijntjes had. Doch Juf gaf knipoogend te verstaan, dat de pijn wel minder zou worden, als Ee zijn bord mocht laten staan; en werkelijk klaagde het kind niet meer. Gekleed om te gaan, kwam ze even nog in de kinderkamer. To was al wakker van 't middagslaapje; Ee sliep, hij ademde geregeld; tevreden repte de moeder zich weg. In het treintje trachtte zij Henriette van Ees niet te zien, na op het perron haar hoed te hebben herkend; doch toen zij in de coupégang voorbij haar plaats zou gaan, riep Henriette: - Hé, dag Lex, en vlak tegenover haar kon zij nog zitten. De jokken, voor Willem bedacht, deed dienst; zij vond het haast prettig, kalm véél te liegen, daar ze wist, dat Henriette haar koket had genoemd. Kalm ook, en gemakkelijk, maakte zij op het perron zich vrij.

Toen ze de wachtkamer binnen trad, zag zij Henk van een hoekplaats opstaan; tevens zag zij, terstond, een bos rozen, in bloemistenpapier naast hem op de zwarte tafel, waar een leeg bord en een koffiekop van hem stonden afgeschoven. Vernuchterend drong in haar door: dat is Henk, de man van Tilly, ik ken hem zóó lang al; van dat leelijke witte aardewerk heeft hij hier gegeten, gedronken; die bloemen kocht hij, verliefd, voor mij. Doch de kiesche warmte in zijn gedraging deed onmiddellijk zóó weldadig haar aan, dat zij zich het moment van verkilling als een falen in eigen aandrift verweet. Was dit niet het satanische in haar, waardoor *zij* 'bijna tegelijk' den tegenkant zag van zooveel dat behaagde? In den drang om die neiging te overwinnen, hoorde zij Henk nog gretiger aan. Hoe jong was hij, zelfs in zijn manieren! Zijn extaze was die van de twintig jaren; maar ook in de, nu en dan onhandig-schuchtere, betooningen van eerbied deed hij als een jongeling.

Zij voelde zich daarbij de oudere. Als een te vroeg verouderde. Of... neen, het was anders nog; meer als eene, die, ziek geweest, ouder schijnt dan zij is en nu onder koestering raakt genezen. O, zij wist, hierop had zij gewacht! *Een*

wachtende was zij geweest, geweest. Levende in de vage en toch gestadig-intenze verwachting van iets dat komen zou, misschien... Nooit, nooit, na den korten roes, had zij haar tegenwoordig bestaan als het definitieve aanvaard. Nu wèrd alles onderst-boven gegooid.

En toch, was dit een werkelijkheid? Hij, naast haar om den hoek van de tafel, voldoende afstand tusschen hen houdend - de rozen had ze, met zijn verlof, achter haar tasch op een stoel gelegd - sprak àldoor, in een vlug, zacht-praten, blijkbaar zich in alles beheerschend, enkel met zijn oogen niet. Zijn gelaat was verwrongen van overspanning en dat maakte zijn trekken ouder; doch uit de oogen gloeide een ziel vol jeugd.

Was, wat hij zei, geen onwerkelijkheid? Van gaan, met haar, naar Amerika sprak hij! Dáárvoor was deze reis naar Van Heerde...

- Ik zal, zoo voorkwam hij terstond haar schroom - Van Heerde nog niet van echtscheiding spreken. Ook niet, omdat ie me nù welgezind is. Zijn zoon wòrdt wat, ginds, in de uitgeverswereld, exploiteert er de sympathie voor Oud-Holland. Knickerbockers-trots komt te pas! Vondel is er bekend, door vertaling. God weet, of ik niet een lektorsplaats, officieel, of iets niet-officieels, te Philadelphia of waar ook, zou kunnen krijgen. Met m'n Engelsch red ik het wel. Er is daar wat met het Hollandsch te doen. Ten minste met òud-Hollandsche dingen. Bij wijze van traditie-belang. Voor traditie hebben ze zooveel over; de ou'e kwestie: dort wo du nicht bist...

Plotseling stokte zijn woordenvloed. Hij had, na, uit voorzichtigheid, onder het praten langs haar te hebben heengekeken, even in hare oogen gezien.

- Vin' je 't dwaasheid? vroeg hij ontgoocheld.

Zij ontstelde, niet van de vraag, maar van den ontroeringsklank zijner stem. Iets onzinnigs scheen haar het plan, waarvoor hij op weg was naar Amsterdam; doch bij de innigheid zijner emotie, voelde zij die dwaasheid als kostbaar, iets, dat zij niet wilde, niet mocht verliezen.

- Ik vind het heerlijk, dat je plannen maakt, zei ze.

- Lieveling! dus... je wilt... je wilt?

- Pas op... kwam, geluidloos haast, over haar lippen.

Van haar gelaat was opeens alle uitdrukking weg. Hij aanzag het, even hevig gegriefd, doch bijna meteen met diepe beschaamdheid hare tegenwoordigheid van geest bewonderend, daar zij boog voor twee deftige, oude dames, die groetend voorbij gingen.

- We zitten niet goed, konkludeerde hij. Ik heb nog bijna twee uur. Hoe lang kun jij blijven?
- Ik moet het treintje hebben van kwart over vijven.
- Laten we dan een auto nemen!
- Nee. Beter... Kom maar mee... we loopen...

Door straten met werklieden-woningen leidde ze hem buiten de stad. Wel woelde er drukte om hen heen, en tusschen karren en Utrechtsche-wagentjes schoot herhaaldelijk een auto voorbij. Doch volgens Lex was het hier het veiligst. Willem zou hier zeker niet komen en verder was het eenig gevaar, dat er een kennis hen tegen kwam, die later van de ontmoeting zou spreken.

- Ik ben je zoo dankbaar, zei hij, haar aanziend.

Glimlachend, knikte ze even terug. Weer zag ze zijn kijken knaapachtig-schuchter. Zij voelde, dat hare troebeling ophield en had behoefte hem meer te zeggen.

- Je hebt me even laten schrikken met dat idee van Amerika. Toch vind ik plannen-maken heerlijk. Maar vergaloppeer je niet, ik bid je, ook niet in wat je zegt aan Van Heerde. Want je moet me de tijd laten, Henk. Het is alles nog zóó verward in mij. Misschien juist, doordat we elkaar zóó lang kennen. Ik mocht van je houden, je was me broer. Vroeger was dat... zelfs geen vriendschap. Sympathie voor de man-van-me-zuster. Met het bijzondere, dat je artiest bent, wat me iets als ontzag gaf en... medelij, ergernis over je wijze van leven. En nu... opeens! van het een op het ander, na die toevalligheid met Ego. Je werk heeft ons dicht bijeen gebracht en met mijn liefde voor literatuur hangt het nieuwe gevoel voor jou nauw samen... Als ik het me als mogelijk voorstel, dat ik zou scheiden en trouwen met jou, zou ik... och nee, niet zelf veel maken, maar wel, als je vrouw, doordrongen zijn willen van jou werk. Zonder die kunst... zou ik het niet kunnen... 't Staat toch als een muur, nog, over me... want de verhouding thuis *is* zoo slecht niet.

- En wat heb je aan Ego geschreven? Lex, je gaat er geestelijk dood!

- Me kinderen, Henk! En die worden grooter. 't Is nu de aller-moeilijkste tijd.

- Je mooiste tijd, Lex! Femme de trente ans! De kinderen grooter? Dan gaan ze je huis uit en ben je heelemaal met hem alleen.

- Dat heb je me ook al eens geschreven, met een citaat uit Michelet. Ik weet het ook wel en ik mòest juist nu het allermeest van hen genieten. Dat ik dat niet kan, is 't liefde voor kunst?

- Ja, èn gebrek aan huwelijksliefde. M'n God, Lex, immers net als bij mij! Hoe vaak al heb je mij beklaagd en nu doe je opeens, of jij...

- Nee, Henk. Was ik anders hier? Maar jij holt door... je maakt me bang...

- Omdat ik naar Van Heerde ga? Stel je gerust. Hij zal niets vermoeden. Hij weet geen woord, van wat ‘een vrouw’ schreef. Zelfs niet, dat het een vroùw geweest is! Niets... dan dat ik me baantje haat... En omdat ie wat in me ziet als schrijver...

Weer werd zijn toon bedroefd, vol gekrenktheid. Het gaf haar even wanhopigen angst. O, mijn God, wat was ze begonnen! En toch dreef de deernis weer. Die deernis vol sympathie, vol eerbied, die zij al jaren lang voor hem voelde, en waarin iets anders gekomen was, sedert de correspondentie met Ego; iets als voor een lieven makker, iets soortgelijks als ze voelde voor Wessels. Doch er was hier nòg iets anders. Wel waardeerde ook Wessels haar geestelijk, doch alleen het beschaafde meisje trok hem in haar aan, 't verschil tusschen zoo eene en een model. Nooit zag hij een artiest in haar, zelf te uitsluitend man van zijn vak - dat schilderen, waarvan zij juist niets wist. O, met een kunstenaar mee te leven: geheel van hem, máár, met hem, in zijn kunst! Haar illuzies van zelf iets te zijn, vielen af. Zij bracht het toch nooit tot iets belangrijks; alles was immers veel te moeilijk. Op te gaan in het werk van een man... Overtuigd was ze van Henk's aanleg. Maar er klemde iets, in hem, als in Tromp. Iets, dat tegenhield, belette. De aarzeling-voor-de-daad van Hamlet. Haar noodlot: tweemaal dat in een man! Maar daardoor de angst, dat ook

hij haar ontglipte, dat ook voor hem zij niets zou zijn. Noemde hij haar niet telkens zijn muze? O! dat besef! deze àndere rijkdom! Hoe haatte zij Zeist, nu, die doode weelde; hoe voelde ze zich verkocht aan het geld. Amerika wilde hij; och, de goeiert! hij zou dan immers nog minder vrij zijn: een schrijver dáár werd hij zeker niet meer. Warmend streelde haar zijn liefde, die hem dit nu vol-ernstig deed ondernemen; tegelijk besefte zij de onoverkomelijke moeilijkheden bij elke doorvoering van de scheiding; doch tevens stookte de trots in haar: eindelijk vrij van de geld-heerschappij; niet meer, na Heidelust, onder de Kiebooms; maar in, haast niets behoevenden, eenvoud, onder alle conventie-macht uit.

Zij zeide het Henk. Rad sprak ze, vertelde. Van wat zij onlangs had gelezen over een Bond tot Eenvoudiger Leven in Engeland. Van haar háát aan alles-te-Zeist. En dat alléén het geestelijke...

- Lex! O, Lex!

Zij stond omkluisterd. Even ontstelde zij. Doch het was goed. Straks, in de wachtkamer, had zij, na de ontnuchtering bij het binnenkomen, zich doorstaald gevoeld onder de vastheid van den druk zijner hand. En zij had zich herinnerd, die macht van de rustige forschheid zijner handdrukken meer te hebben ondergaan. Een kenschetsend verschil wist zij tusschen een handdruk van hem en een van Willem, wiens mooie, verzorgde hand altijd klam was en nooit haar vasthield, beschermd-en-gevangen. Gelijk Henk's handdruk was nu zijn omhelzing. Zij liet éven haar hoofd rusten op zijn arm. Doorschouwend, doordrongen hun blikken elkander. Hij had zijn lippen geprest op de hare. Nu hield zijn arm haar nog omvat. En terwijl ze in zijn oogen, die de eenige aantrekkelijkheid waren van zijn niet-meer-jong gelaat, angst zag bij overstelpend geluk, niet langer schuil blijvend woest verlangen en bezorgde teederheid, straalden de hare teeder hem tegen, dat zij de zijne wilde zijn.

VI.

Als een koningin kwam Lex aangeschreden, van het grooˊte, naar het Buurt station. Zij wist zich *femme reine* en misprezen. Haar houding en haar besef te Zeist. Toen ze de

overbrugging voorbij was der straat, waar zij pas met Henk had geloopen, zag ze op het perron van het buurtstation van verre al Henriette van Ees. Met mevrouw en de freules Van Avelghem. Henriette hàd haar gezien; zij stond recht gewend naar het hoofdstation. Langzaam naderend, nam Lex waar. In de stijve bedaagde-maagd kwam beweging; zij wendde zich iets en keek naar den grond, als was daar een kind, dat aan haar japon trok. Maar nog was haar blik niet vrij-geraakt en moest zij Lex, die dichtbij kwam, bemerken. Nu keek mevrouw Van Avelghem. En deze vlak in de oogen ziende, boog Lex en keerde de wachtkamer in. Daar rustte zij tot het vertrek van den trein. Wetend, hoeveel Henk hield van tailleur, droeg zij er een van wit-linnen, eenvoudig, met klein wit hoedje, waarop een aigrette. Uitgestameld had Henk zijn verrukking en in haar bloesemend liefdebesef wist zij opgetogen zich mooi en jong. Zoo ging zij tot waar Henriette links zat en vond rechts een plaats schuin over haar. Gemeenzaam maar koel, knikte zij haar toe. Het verdoffen van Henriette's oogen en de blik van verstandhouding met Albertine van Avelghem waren Lex niet ontgaan. Haar doorkilde een gewaarwording, *als wisten die al*. Even neep de gedachte aan Tootje, doch verzet veerde aan tot het trotsche besef: uitgebannen was ik toch en aan mijn kind zal *hij* weten te leeren, welke meeningen waarde hebben. Want aan het begin aller toekomst-gedachten was de voorwaarde: ‘kinderen mee’. Wel wrong plots de vrees, dat dit nooit zou lukken; dat allen, ook haar eigen familie, om Tilly, om Suus: vooral om het schandaal, Henk en haar zouden tegenwerken, maar onwederstaanbaar was het genot, nu althans allen angst nog te weren en voort te mijmeren op het heden.

Het was haar leed geweest, al jaren, dat Willem zijn best niet deed, haar te begrijpen. In alles van wat zij zijn vadsigheid noemde, hinderde dit haar zeker het meest. Waarom studeeren, hij die rijk was en geen lust had in eenig baantje? Hun pret maken, uitgaan, aanvaardde zij; dikwijls had zij er ook plezier in. Maar nooit was het haar genoeg en dit had hij van zijn kant niet willen begrijpen. Het was een effekt van heel zijn slap zijn, waardoor zij elkaar onverschillig werden. Misschien had ze haar onvoldaanheid gevleid, door

in den spiegel harer gedachten als onbegrepene te pozeeren. Het schrijven aan ‘Ego’ was daarvan een uiting. En sedert *wist* ze zich onbegrepen, doordat Henk haar zoo goed begreep. O, hoe had hij moeten lijden, wanneer hij haar wel gelukkig getrouwd dacht! Ze verweet zich den avond te Zutphen, toen zij in de kleine serre, met de portretjes der kinderen vóór zich, vlijtig Willem had opgehemeld, gekwetst in haar trots, doordat haar zijn-daar hen kon doen vermoeden: wij hadden gelijk, toen we hem geen man voor haar vonden. Ach, zij had toen niet doorgedacht. Niet beseft, dat Henk meer dan ‘gewoon’ voor haar voelde. Alles had zij hem sedert gebiecht, ook wat Ego nooit had geweten, dat in den korten tijd der verloving zij zelve maar al te vaak had getwijfeld, en naar Willem als toe was gedreven door de houding der bloedverwanten, die spraken van ‘parvenu’ of van ‘dom’. Wel had zij op impulzies gehandeld! Een dikwijls door Willem herhaald verwijt, dat zij, zich ergerend aan de gegrondheid, met schimp had beantwoord als een van de weinige verstandige dingen, ooit in hun trouwen door hem gezegd, was juist geweest: jij doet op impulzies! Hij vermoedde niet, wat hij daaraan dankte. Want nooit had iets van haar dieper gevoel haar aangedreven, hem te trouwen. Wel het diepere besef van wat zij niet langer verkoos te dulden. Aangebeden door al de Kieboom's, vond ze, dat zij waarlijk gaf, door zich te verwaardigen Willem te trouwen. Haar trots, gekrenkt door de hooghartige aalmoes-geverij van Mama, had haar wijsgemaakt: dáár geef jij. Ach, zóó was het maar kort geweest en juist, terwijl zij niet dacht aan geven, daar zij wiegen zich liet op een waan van geluk, zich opdringend, dat zij werkelijk liefhad.

...Handelde zij niet ook nu op impulzie? Soms kreeg ze opeens als een stoot naar het hart of kwam er een weeë leegte in haar. Dan voelde ze zich nog volstrekt niet toe aan het aanvaarden van eenigen strijd om het bezit der kinderen en neep slechts het zelfverwijt om Henk, dien zij niet tegenhield in zijn illuzies. Maar hoe zoet was ook reeds de begoocheling! Hield die niet in de verwezenlijking van wat haar dieper gevoel begeerd, de duurzaamste aandrift in haar gewild had? Amerika wist zij onmogelijk. Het zou

Henk van den wal in de sloot brengen en nooit zou zij, van papa Kieboom en van Willem, de kinderen mee de zee over krijgen. 't Zou toch al mooi zijn, als Willem ze afstond. Hier-in-eenvoud, was wel de éénige weg. Zij geloofde zich bereid, van de weelde afstand te doen: in haar tweede rijkdoms-faze had ze te veel juist als in de eerste gevonden. Maar ook hier belemmerden To en Eetje. Hoe zou Willem óóit gedoogen, dat zijn kinderen eenvoud deelden?

Weer kneep haar de angst in het hart. De stem van Henriette van Ees, even doordringend op een oogenblik van verdere stilte in den coupé, hergaf aan Lex de contenance. Dadelijk zou zij nu te Zeist zijn. Met iets van een beginnenden glimlach dwong zij zich, rustig naar het viertal te zien. Haar oogen ontmoetten die van Henriette, welke, onmiddellijk verdoffend, langs haar heen keken. Zij behield gemakkelijk haar kalme glimlachendheid en, door tegelijk op te rijzen met mevrouw Van Avelghem en trotsch te stáán, boven alle vier uit, terwijl zij hen vóór zich uit den coupé liet verlaten, dwong zij hen toch tot een afscheidsgroet. En terwijl zij hen nakeek met het bewustzijn, dat afgunst bij de moeder en afgunst bij de rijke, maar leelijke freules, en afgunst bij de niet zoo leelijke, maar arme Henriette, alle vier op ‘de kokette’ deed schimpen; doorgierde haar als een triomf haar geheim, dat, toen Henk haar straks omhelsde op een stuk weg waar hij zich alleen met haar dacht, twee kinkels aan den overkant der vaart plomp hun pret hadden uitgebulkt. Boeren misschen der Van Avelghem's, die daar immers veel land hadden liggen!...

VII.

Mijn lieve Henk, je ziet, dat ik doe, wat je van me vraagt. Maar heusch, al ging 't met die briefjes aan Ego, verwacht na dit schrijven niets ‘geheims’ meer. Wij zullen elkaar immers weldra spreken en zelf heb je gezegd, dat zonder kalmte en geduld wij zeker niets bereiken zouden.

Het is noodig, geen onvoorzichtige dingen te doen, omdat wij allebei - ook ik, beste - al werk genoeg er aanhebben, onze gedachten het voorthollen te beletten. Nooit voel

je duidelijker, welk geluk er voor ons op het spel staat, dan wanneer je je dwingt erbij te bedenken, wat het zal zijn voor de anderen. Mij heb je je heldin genoemd: - je 'mooie Heldin'; jawel: 'Carmen' citeert! - maar heb je me niet van den aanvang af verzekerd, nu, bij den moed, de kracht te bezitten om ons geluk - als dit mogelijk is - voor te bereiden met de kalmte, daartoe noodig? Hierom durf ik je schrijven, zooals ik doe, zonder vrees, dat ik weer je wanhopig zal maken. 'Amerika' is niets gebleken; mij heeft het weinig teleurgesteld, want ik heb nooit aan de mogelijkheid geloofd. Laten we niet romantisch *doen*: we *zijn* het, Henk, in onze liefde.

Je weet, dat, hòe oprecht 'een vrouw' geweest is, en bij alles, wat er sedert ontstond tusschen jou en mij, ik je, telkens weer, even eerlijk gezegd heb: 'Het kan niet, nooit, om Willem niet en om de kinderen; ik mag het niet willen, maar ja, als alles anders was!'... Toe, begrijp dit plichtsgevoel. Hoe ooit gelukkig te zijn met wroeging? Zelfs om Tilly schrijnt telkens mijn zelfverwijt. Neem het geluk van mijn liefde niet weg door me ellendig te maken van wroeging - en dat doe je met overhaasten.

'Als je je heele leven dorst hebt geleden en eindelijk heb je het water dichtbij, en je mag niet drinken.'... Henk, denk alleen maar aan To en Eetje: hoe wil je, dat ik drinken zal, zoolang ik moet bang-zijn, dat zij verdorsten?

Graag stuur ik, wat van mijn vertelling klaar is; razend benieuwd ben ik, wat je zult zeggen. Maar.... kun je dit nu heusch wel hebben? Wij schrijven elkaar dan niet onze liefde. Zal het je niet weer... wantrouwig maken? Zul je nooit weer denken: wat Lex in me zoekt, is 'niets dan een literairen raadsman'!? Henk, *indien* 'het' kan, tusschen ons, verlangt jou Lex immers nooit meer te schrijven: je 'huisvrouw' te zijn en - het woord is van jou - als Carmen èn als Lex je... muze. Is Meneer Achterdocht nu gerust? Niet ik heb ooit beweerd dat je oud bent; maar, dat je het driemaal in één brief verzekert, vind ik wel wat ouwelijk... 'Z...', 'malen'... nee, Henk! och, nee, ik woù alleen maar zeggen: 'herhalen'!! En wantrouwen is iets van héél oude menschen.

LEX.

VIII.

Henk, ik bid je, vergeet niet: ik heb ‘personeel’! Jij denkt maar: als het hek van den dam is... W. was *twee* dagen weg en je schrijft me *vijf* brieven! Nu, Liefste, ze hebben gelukkig gemaakt. Ik had gezworen je niet meer te schrijven. Maar dit is de laatste, hoor, via Van Heerde. O, je hebt me gelukkig gemaakt. Ik heb een gevoel, als kan niets me meer deren, want het geluk, dat ik nu in me draag, hoe zou het me ooit worden afgenomen? En jij, die nog bang bent, dat door W's thuiskomst... Hij kwam, moe, warm en uit z'n humeur. Allerlei narigheid met zijn motor. En dat ik hem niet had opgebeld na een brief van Mama uit Den Haag. Een brief, dat Papa gevraagd geld *niet* geeft!... Ik heb opgebeld, maar hij was al weg. In een engelen-humeur heb ik alles verdragen. Want ik heb zoo'n behoefte om goed te zijn, terwille van het hooge en mooie: mijn liefde voor jou. Heb ook jij me niet geschreven: ‘ik ben beter geluimd thuis, heelemaal “beter”, in het besef dat jij van me houdt?’

Ik durf je brieven niet bewaren. 't Is wreed, want het is het liefste, het heerlijkste, dat je me ooit geschreven hebt. Je Dagboek *ligt* daar... Maar deze brieven?... Ik ken er brokken uit van buiten! Er waren zinnen in vol passie, maar ook zooveel àndere, lieve dingen. O Henk, mijn leven is wonderlijk, nu! Ik ben moeder: ik doe als moeder, ik voel me de moeder. Ik ben met W., met de kennissen die ons begroeten; straks nog met Nico en Sannie die kwamen afscheidnemen; ik leef juist als vroeger: ‘de jonge mevrouw Kieboom’; ik tracht gewoon te zijn, te doen; en toch ben ik aldoor weg in m'n gedachten en met m'n gedachten vervuld van jou... Henk, je hebt me geschreven van Abélard en Héloïse, die samen gingen in een wedloop en geen vermoeienis voelden en elkander aanspoorden tot den loop. Het is zoo, wij hollen samen voort. Wij tweeën, als was er niemand anders. Jij van Tilly af en Suus, ik van Willem... Dat zijn al bagatellen! Omdat we houden van elkaar! Omdat alles trekt in ons naar elkaar.

Lieveling, waarom ik dit zoo schrijf? Omdat jij nu even niet verder moet hollen. Dinsdag zijn we bij elkander. *Jullie* brengt *ons* dan je kind, dat de logé wordt van W. en mij.

Herlees dit even en denk je er in: hier is de nuchtere werkelijkheid. Onze liefde is er, Henk, maar nog ben jij getrouwd en nog ben ik, je schoonzuster, getrouwd; en op je dochter krijg ik te passen. Telkens zullen we elkander zien, jullie komt hierheen, ik kom naar Heidelust. Laat niet het gevoel, dat we blijvend weten, in gevaar van ontdekking worden gebracht, zoolang 't nog ons heerlijk geheim mòet blijven.

LEX.

IX.

Zonder het elkander mede te deelen, hadden beiden begrepen, dat dit de eenig mogelijke regeling was: Suusje bij Lex, en Henk met Tilly, onder veel dank aan den gastvrijen zwager, op Heidelust. Het was Henk toch al geweest, als luisterde hij naar een waarzegster, toen Tilly, met die sekure stem, waarmee ze een brief las, of 't een gespecifieerde hooge rekening was, hem het schrijven van Mama voorlas, waarin treiterig-openhartig gezegd werd, aan welke bijzondere omstandigheden de voor-dochter en haar man de buitengewone gastvrijheid van dezen zomer te danken hadden. Sannie, vóór haar trouwen genoodigd om, door een maand verblijvens op het landgoed der Mogge's bij Diepenveen, volkomen gemeenzaam met de familie van haar aanstaanden man te worden; en de beide broers met Mien naar Zwitserland. Het zwakke gestel der tweede dochter gaf Mama voortdurend bezorgdheid. Misschien zou Mien den ganschen winter weg moeten en de moeder kon niet meer met haar mee... Het zou stil worden, leeg, op Heidelust... Nu kwamen er, ‘natuurlijk’, weer vele logé's. Maar niet de vriendinnen en vrienden der kinderen. Als Tilly dus lust had, met man en dochter...

Henk besefte, onvoorzichtig-vlug Heidelust boven Zeist te hebben verkozen. Hij, ‘veertien dagen à drie weken’, zooals Mama had geschreven, daar buiten, waar hij onder anderen Oom Alex zou ontmoeten... Zijn werk had weder dienst gedaan: de betere kans op afzondering, daar, dan in de kleinere villa, bij een gastheer, die aldoor pretjes verzon.

Tilly en hij spoorden nu samen naar De Bilt, na in Zeist te hebben geluncht, waar zij Suus hadden achtergelaten. Vroeger placht hij Lex bij elke eerste ontmoeting een kus te geven; maar daar Kieboom, na den reglementairen broederzoen op

den trouwdag, Tilly nooit meer met de lippen had aangeraakt, had ook Henk telkens afgemeten gedaan, wat dezen ochtend de houding had vergemakkelijkt. Drie brieven, geperst in een klein couvert, had hij Lex in de hand gestopt; het wàs een teleurstelling geweest, dat zij hem niets had te geven, al liet haar laatste brief weinig hoop.

Wat zou ze bij de zijne denken? Het waren de hartstochtelijkste, die hij haar nog had geschreven. Wel moest hij, in antwoord op den haren, beloven, voorzichtig te zullen zijn in gedraging; maar mocht hij haar, die geen jong-meisje meer was, van wie hij den brief bezat aan Ego, nu zij voor hun gevoel waren als verloofden, niet bekennen, hoe hij haar vergoodde, óók in begeeren? Hij voelde 't verzwijgen als onoprechtheid.

In zonderlinge gewaarwordingen van leegheìd en ontnuchtering en verzet, zag hij zich van Zeist verwijderen, na daar den zwager en den vader te hebben gespeeld, en niets anders te zijn gewéést, dan dat ééne moment in de achtergang, toen, als moesten zij goochelen samen, hij zei: - Lex, neem! en zij het couvert rezoluut had weg-gedrukt in de opening van haar japon aan den hals.

Vreemder nog werd het hem, eenmaal op Heidelust. Wat doe ik hier! dacht hij in wanhopigen weerstand. Nooit had hij zich verder van dit gehate huis en dezen menschenkring verwijderd gevoeld, dan nu hij wist: binnenkort weten zìj.

Wat hem nog neerslachtiger stemde, was het telkens knauwend bewustzijn, dat dit ‘binnenkort’ van àl zijn gedachten, met àl zijn peinzen en overleggen en met het vergeefsche doen bij Van Heerde, nog niets naderbij was gekomen.

Zijn namiddag treuzelde om in wezenloos dolen en lanterfanten, terwijl Tilly, conscientieus-vlug en nauwkeurig, den pas bovengebrachten koffer uitpakte en het valies, dat hij, om haar te bevredigen, had moeten meesjouwen, ook naar Zeist.

De gong voor de thee riep haar van het werk en hem naar binnen. Hij kwam in de hall, toen allen al zaten; Mama en Tilly, en de twee ouwe juffen Van Bennekom; en, met hare dochter, de bleeke freule, mevrouw Soudenbalch van Odijck, een douairière zonder douarie, die Van

Bennekom van zichzelve heette. Vrijdags werd Oom Alex verwacht, dan lichtte de glorie over het huis; maar nu had Mama, als uitgezocht, louter arme familie rondom zich, waar de dito voordochter bij was genoodigd. Henk zag het Mama aan, dat het diepste van haar wezen in ijdelheid zwom. Haar despotisme zegevierde. Als op een troon zat zij naast de theetafel: iets naar voren in de omcirkeling van de anderen. Minzaam, liefderijk, christelijk; want de oude juffrouwen Van Bennekom zwoeren bij J.H. Gunning JHzn. en mevrouw Soudenbalch en hare dochter hingen Kuyper aan. Telkens plaatste Mama een ‘gedachte’ van Oom, welke ook vol vroomheid en christenzin was, doch algemeen of vaag genoeg, om noch de ongetrouwde nichten noch mevrouw Soudenbalch te stichten. Met geen woord doelde Mama op de toelagen, die deze verwanten van haar ontvingen, doch treffend was haar uiting van mededoogen voor deftige dames uit de buurt, juist even hulpbehoevend als de douairière en de nichten. Dat Suusje nu op het gymnazium kwam, vond Mama wel een voldoening, maar vooral ook een geruststelling voor den vader; immers bleek eruit, dat ze goede hersentjes had en voor een meisje in haar konditie was dit véél waard. Zelfs over Henk's bijverdiensten met avondwerk sprak de deftige vrouw vol welwillendheid. Onvriendelijk was zij slechts in haar oordeel over Lex. Henk, in zijn woedende ergernis, had toch pret om de manier, waarop Mama den naam Kieboom uitsprak; 't was, of ze den eersten klank oplichten wilde, als om te zeggen: hoort toch, hoe mal; - lang en precieuselijk hoog van toon: Kie... en dan, schielijk, met daling: boom. Wie dorst er ook met een Kie... boom aankomen, waar men Van Bennekom heette en Soudenbalch!

... Noch dienzelfden avond dorst Lex. Een auto reed voor, toen men, nauwelijks van tafel, in de hall het tweede thee-uur der zij-kamer beidde. En met een: - Suusje komt Grootma begroeten, kwam Lex, in wit, een warmgelen Libertydoek om het hoofd, de openstaande huisdeur binnen. Haar man was nog met de auto bezig.

- 't Was te mooi weer om thuis te blijven en Suusje wou dàt het liefst: in een tuf!

Met deze verklaring moest het gezelschap, dat zich zeer

duidelijk opgeschrikt toonde, tevreden zijn. Het kind ervoer aan het marmerbeeld der stief-grootmoeder, dat zij kuste, hoe onvoldoende de uitlegging was. Tilly toonde niet de minste moederlijke dankbaarheid voor de vreugd, aan Suus bereid.

- Heerlijk voor je, hè, Suus? zei Henk.

Alles juichte in hem: *zij kwam!* Hij zag ook: zij deed niet als gewoonlijk; dit uitdagen was opzettelijk, spel; 't moest zenuwachtigheid verbergen. Terzij staande en haar ziend in het licht, nam hij het waar met een zekerheid, welke tegelijk zijn geluk vergrootte en hem een schijn van kalmte hergaf. Rustig kon hij spreken met Kieboom, wiens onbevangenheid door het vijandige in de hall niet scheen te worden gedeerd; en toen Suusje bewerkstelligd had, dat Lex en haar moeder onder een-zelfde lieftalligheid, zelfs uiterlijk daar staand als twee zusters, mevrouw Soudenbalch aanhoorden, die zoo minzaam sprak over hun vader - haar heugde nog: dit en dat, uit Den Haag; kwam Henk er bij staan, glimlachte dankbaar, toonde mede zich opgetogen over die aardige dingen van vroeger, die de oude mevrouw nog zoo allemaal wist.

Tilly verbrak dezen band der betoovering met de nuchtere vraag, of Lex hier theedronk. Het was, als had Lex daarop gewacht; als handelde Tilly volgens afspraak, om haar zuster gelegenheid te geven tot de vraag, wie lust hadden mee te tuffen naar Baarn.

- U niet, Mevrouw!... Maar uw dochter misschien? - Neen, de dochter vond het al te donker. Tilly kribbigde voor zich: - Och, wel nee. - En toen zei Kieboom: - Lampe, ga jij mee...

X.

't Was een voorrecht, den goeden klant toegestaan, dat Kieboom de tuffen kreeg zonder chauffeur. Henk, naast hem gezeten, zocht telkens naar grapjes, voor Suusje even geschikt als voor Lex. Want achter zich wist hij aldoor zijn kind. Kieboom, gelijk op den tocht naar Zutphen, had oog slechts voor het stuur en den weg; zich omwendend, zag Henk Lex in de oogen, doch hij wist ernaast die van zijn kind, dat, opgetogen over haar avond, gretig luisterde,

dadelijk lachte, en met stralenden blik hem aanzag, wanneer hij geheel zich keerde, tot haar.

Hij lette nauwelijks op den weg; de tijden, dat hij vóór zich zag, geen grapje wetend of geen er durvend, om den zwijger naast zich niet te ontstemmen; droomde hij voort in dit ééne bewustzijn: voor mij! voor mij is heel deze tocht. Lex moest dit hebben verzonnen, om hem; of, zoo er een plan van Kieboom geweest was, had Lex het veranderd, zoo, dat hij erbij kwam. Wroeging voelde hij om niemand. Doch wel kneep plotseling het besef van de bekoring in het gevoel om zorgeloos langs de wegen te vliegen. Dat alles zou zij opgeven moeten.... Neen! Hij wilde daar nu niet aan denken. Enkel dit er uit lichten: haar liefde. Die bereid was, ook hiertoe, om hem. Die hem verplichtte tot elk offer. Maar o, hij zou ook sterk zijn en flink!

....Wat was er iets heerlijk-afgeslotens aan het zitten in zoo'n auto. Veel meer dan in een rijtuig met paarden voelde je veilig je afgezonderd. Zijn droom van de kindsheid: een kermiswagen; met een voertuig, waar je in woont, door de wereld. Aldoor andere streken en menschen: je eigen kleine wereld dicht om je. Zoo was het, ook nu: hij met Lex en Suus.... Het hoofd wendend, keek hij Kieboom aan. Laatdunkend bezag hij den zwijgenden man. Toch wist hij wel, dat het idioot was, dezen wagen zich voor te stellen als *zijne* wereld, met Lex als *zijn* vrouw. 't Was een huur-auto en het dure genot van dezen avond er in te rijden, werd, voor hen allen, door Kieboom betaald. Van hun vieren, had Kieboom alleen het geld. Lex was rijk, doordat ze zijn vrouw was. Als Kieboom ook maar dàt vermoedde, trapte hij hem den wagen uit. Kieboom was in zijn recht; èn sterk. Ach, hoe zou Suusje, zijn Suusje ontstellen - dat kind, dat nù zóó volop genoot... O! hij voelde weer al den weemoed: in de werkelijkheid lag àlles omver; daar bleef niets dan bedrog en leugen. Maar was gevoel, *het* gevoel niet alles? Zijn kind, ja! en, thuis, de twee van haar! Maar deze man.... och, goeiig, een sul haast. Argeloos ook, haast onverdorven. Het onbevangene van den rijkaard-met-grofheid, die bevelen kan en geene minachting opmerkt. Zóó was hij straks komen binnenstappen in de vijandigheid bij Mama. Zoo hield hij zich onder Lex' liefdeloosheid: te weinig fijn, daarbij te vadsig, om gedeerd

te zijn onder *het* gemis. Zoolang maar het uiterlijke er was, de schijn-van-'liefde' - hij peilde niet dieper. Bij ruzie dacht hij aan slechtgeluimdheid en troostte zich met de overweging dat het zoo gaat in de meeste gezinnen. De koelheid van zijn hartstocht'lijke Lex, bij plichtmatig bereid-zijn tot intimiteit, merkte hij waarschijnlijk niet op: te onhartstochtelijk zelf en te stomp, te lax vooral, te oppervlakkig, om naar haar dieper gevoel te speuren. Alleen den grooten slag zou hij voelen. Dàn.... Neen, Henk wilde daar niet aan denken. Dat werd *de horde*, waar hij moest doorheen-slaan. Nu doorzwolg zijne ziel het genot mèt de wreedheid. Met spleetoogen tuurde hij strak in den schemer, d'alzijdige teerheid van 't grijs-gedempt wijde; het was, of zijn gelaat zich baadde, nu het, onder de vaart, almaar drong door de koelte, die zachte zomeravond-frischheid. Triomfantelijk wist hij, kunstenaar, de zege der andere werkelijkheid: 't verbood'ne, geheime, dat louter gevoel was, maar immers de éénige realiteit! Dáár ronkte de huur-auto wel als *zijn* wagen; daar reed hij, met de vrouw die van hem was - en Kieboom zat erbij als chauffeur.

't Was, in het geduister, een open weg, eenzaam. De landen lagen door grijs overzegen. Hij moest zich bedwingen, om niet te eischen, dat Kieboom harder rijden zou. Sneller nog door deze eindeloosheid, waarin hij, met Haar en zijn kind, zat, omsloten. O, heel de wereld met Haar te doorzweven in zinnen en brein omhuiv'rende vaart! Niet te weten, waarheen je gaat; niet te denken aan doel of einde, louter, in hàlve bedwelming, de vaart; het vliegensvlug glijden, niet langer gebonden, weg, van ieder, van alles, met Haar.

Hij voelde een prikkelende, bijna pijnlijke verkoeling over de oogleden, en het hoofd in dringen. Prikkelend ook was het vlijmend besef, dat hij idioot in illuziën leefde, door dit als den zwijmel zich voor te stellen, waarin hij met Haar ter Oneindigheid voer. Doch mocht hij niet weten, wat hij onderging, nu dit maar-rijden, aldoor-maar-glijden, hem gaf den wellust dier halve-bedwelming, die, knaap, hij had in winternachten, wanneer hij even uit droomen los-werd en hoorde, dat de gangklok vijf sloeg en wist: dus droom ik voort, nòg voort? Wàs er een realiteit als de droom; steeg eenig verkrijgen óóit tot het verlangen? Doorkoortsend voelde

hij: dit is ondankbaar, ‘àls het kan’, het verkrijgen met haar!...

Hij wendde zich even om; niemand sprak. Elk liet zich gaan, wachtte af of genoot. Niets was er dan 't voortgevoerdworden als suizing. Hij zag hare oogen, klein, staar-glanzen. Terstond aanzagen zij hem en vergrootten. En zalig wist hij, dat niets meer kon deren.

***

Hij stapte metterdaad uit een droom, nadat Kieboom had moeten zeggen: - Hier is het. Meteen kwelde hem het besef van de stroefheid zijner bewegingen: altijd onlenig, voelde hij, vroeg, nu al de stijfheid van ouderdom.

Suusje lachte hem uit: - Die pa!

Kieboom was achter hem aangekomen; om even iets na te zien aan de machine, kalm-gemakkelijk doend als chauffeur.

De dames hadden zichzelve gered; onbeholpen stond hij er bij; en Lex wees het tafeltje: - Daar gaan we zitten. Nog verlegener werd hij, toen zij gezeten waren en hij Suusje met Tante zag lachen. Doch daar het kind dadelijk wegliep, het huis in; verweet hij zich zulke lafhartigheid; en in de reaktie vond hij de woorden om Haar; vlug, éven aan te doen voelen, in welke vervoering de vaart hem gebracht had. Het bleek, dat het tochtje door haar bedacht was. Zijn brieven had zij nog niet gelezen. Het drukte even op zijn stemming: de passie daaruit had haar niet doortrild, straks. Ook was de verschijning niet aangenaam van een onberispelijken ober, die marmer-beleefd zich vóór hem plaatste, waarna Lex hem voorkwam met onmiddellijk te zeggen: - Meneer komt dadelijk, wacht maar even. Gast was hij, gast, niet meer dan gast,... Doch nu begon Lex over haar werk: de novelle bleek al roman geworden; en deze bespreking hergaf hem de kalmte.

Nog zaten zij niet lang, met hun vieren, of Lex ging met een wandelplan tegen het betoog van haar man in, dat er, bij de koffie, een pousse moest komen. Kieboom's gezicht vertrok, zijne oogen verdoften: Henk zag de gemelijkheid, den hekel. In zijn gespannenheid genoot hij.

- Suus moet natuurlijk wat zien van het bosch.

- Och, in de duisternis, wat een onzin.

- Nu, blijf jij dan bij je pousse. Ik ga naar de vijver, met haar.... en met Henk.... ten minste als jij.... zei ze, tot hem zich keerend.

- Nee! dan gá ik ook, natúúrlijk....

Drift was er in de stem, in den ruk, waarmee Kieboom den pols dichter bij het gezicht bracht om op zijn armbandhorloge te zien. Onder het loopen verborg hij zijn ergernis niet. Onwillig, bleef hij gestadig iets achter, als een knaap, die tot eenig gaan wordt gedwongen. Henk zag, dat het Suus verlegen maakte. Opzettelijk liet hij haar in het midden; telkens keek zij, angstig, om en verlangzaamde dan den gang. Doch Lex bleef voortstappen, onverstoord. En cru viel in de zwijgzaamheid van het onvredige, langzame loopen onder de als afdaken overhangende loovers der zware boomen achter een landgoedhek, dat hun weg afperkte, de kalme helderheid harer stem:

- Henk, wat is Diderot toch prachtig!

Niet zonder inspanning antwoordde hij:

- Zoo? Heb je in Diderot gezeten?

- Van die zinnen die je onthoudt. Doodeenvoudig maar zóó waar. Vanmiddag trof me dat hij zegt: ‘Bij veel menschen leeft er iets voort van het oude leven in wildernis, een drang naar de ongebondenheid, de vrijheid van primitieve volken.’

- Zoo, zei Henk en schraapte een kuch weg. Het was een citaat uit één van zijn brieven. Misschien las ze nooit wat van Diderot! Maar het was ook *zijn* hunkeren, straks in de auto. Dus dacht zij aan wat hij haar daarvan gezegd had. En ze beaamde met dit uit zijn brief. En striemde meteen haar man: de vrijheid!....

O! àlles deed aan als oneigenlijk! Deze aandrift in hen beiden, onder de tweeërlei argeloosheid van een uit teerheid angstig-geworden meisje en een nooit vermoedenden botterik! Deze aandrift en dàn hun on vrijheid, belemmerd tot voor een wandeling! De vrijheid van primitieve volken, begeerd bij een kuier langs Baarnsche buitens!...

***

Zij stonden aan de Eendenkom. De opgetogenheid van het nichtje, dat met een kreet vooruitgedraafd was, toen ze plots'ling het vliesje vlak water aanschouwde, verzilverd door den vroegen maan glans; had Kieboom zijn goede luim hergeven.

- Mooi, hè? riep hij, goedig, haar toe. Ga dáár staan, dan heb je de maan vlak vóór je... Ja, daar achter die boom sta je prachtig!

Een oude spar helde over het water. Suus in extaze - ze vond dit een sprookje - liep voorzichtig tot vlak aan den oever; stil maakte haar deze sprookjesvijver; bij dezen boom, door het takkengewar heen, stond ze recht vóór de prachtige maan. De anderen bleven verderaf wachten.

- Wil jij een sigaar? vroeg Kieboom zijn zwager, een cigaret voor zichzelven nemend.

- Dank je, zei Henk, en staarde naar 't water. Het popperig vijvertje zeide hem niets; hij verlangde terug naar de wijde landen, waar nu de maan voor hem tooveren zou. Wel gunde hij Suus haar plezier, maar toch... Kieboom werd straks weer een-en-al voerman, dan kon er *iets zijn* tusschen Lex en hem. Nu stond hij, vlak naast haar, hòe ver gescheiden....

Plotseling stoof Kieboom weg, in enkele sprongstappen naar het water. Meteen voelde Henk háár hand langs zijn schouder, een even-maar streelen, zacht, als met schroom. En toen hij haar aanzag, bewogen haar lippen; hij wist dit geluidlooze, woorden van liefde. En zwalpend doorzwoelde hem het bewustzijn, dat zoo deze lippen zouden bewegen en zoo, schijnbaar angstig, die oogen hem aanzien, wanneer tusschen hen het volstrekte zijn zou.

Doch nu, opeens, was er óók het besef, ontstellend, beschamend, alles-verdringend, dat Kieboom daar, aan het water, riep... Toeschietend, hoorde hij: - Nee, 't is niets. En tegelijk al een lachen van 't kind. - Niets, stelde Kieboom nogmaals gerust. - Dank u wel, Oom, zei Suus deemoedig. Henk had haar nu vóór zich; zij trachtte te lachen. - Is er wat? hoorde hij, achter zich, Lex. - Kieboom, bukkend, betastte het kind. Oprijzend, lachte hij: - Oliepoot, één! Ook Lex stond nu bij hen en vroeg, ongeduldig, wat er dan toch opeens was gebeurd.

Terwijl Suus, op een sparretak leunend, vlak aan den oever verrukt naar de maan keek, was de dunne tak geknapt. Voorovergaand, was ze gestuit op een tweeden, maar tegelijkertijd uitgegleden en met één voet gezakt in het water. Oom had het voorovervallen gezien, door licht gekraak opmerkzaam geworden.

- Nu, jij mag Oom wel dankbaar zijn, kindje.

- Ja, Oom... En lief hief ze zich naar hem op tot een kus.

In de auto verlangde Lex, dat een wollen doek, welken zij voor zichzelve had meegenomen, om het natte been bleef gewikkeld.

Als in verdooving, zat Henk naast zijn zwager. Hij wilde niet doordenken, sloot vaak de oogen, of verschoof op de plaats, die hem nauw leek.

XI.

Onder het ontbijt werd Tilly aan de telefoon geroepen en kwam Lex de moeder al geruststellen, dat Suus niets van het bad gekregen had.

- Prettig, dat je het zoo gauw weet, hè? beijverde zich één der oude nichten Van Bennekom.

- Ja..., zei Tilly; en aarzelend vertelde zij, dat Suusje, zelve aan de telefoon gekomen, alweer over een anderen tocht had gesproken: van-ochtend met Oom in diens motorcar. Tilly verklaarde zich bang voor dat ding.

Kalm gaf Henk er zich rekenschap van, dat hijzelf het voortgesleurd-worden in de nauwe sidecar haatte, doch dat Lex er haast elken dag in zat. Als Oom het nu dus aandorst met Suus... In besef van overbodig bezorgd-zijn, was hij dezen morgen ontwaakt. Hij wist zich den vorigen avond mal onder den indruk geraakt van dat vallen van Suus, dat immers niets had beteekend. Niets dan overspanning, die angst. - En hij bedacht, dat Lex dus van-morgen alleen was, en onweerstaanbaar dreef hem de lust, even, hoe kort ook, met haar te spreken.

- Ga je uit, Man? riep Tilly van boven, door een van de ramen hunner kamer, toen hij in den tuin voorbijging, opzettelijk-langzaam, de fiets aan de hand.

Hij knikte.

- Ik dacht, dat je werken wou...

- Eerst even wat trappen! - Hij wipte op 't rijwiel. Dat moest er nog bijkomen; in zijn vacantie! Til ging nu zeker weer kousenstoppen. Mevrouw Soudenbalch zei 't: - Die ijver van ù... Til' miste het begrip l e v e n s g e n o t . Ja, dan was zijn Lexje anders... Hoe zou hij haar nu het vlugst bereiken? Het was een geweldig eind trappen, naar Zeist. Toch... met den trein... als er aan het station... Maar wie zou er aan het station kunnen zijn?... Gauw keek hij na; ja, er kwam een treintje. Zelfs moest hij zich haasten om het te halen.

Toen hij, na juist bijtijds aan het station te zijn gekomen, waar hij zijn fiets kon achterlaten, kalm te Zeist naar het huis van Lex liep, overviel hem jongensachtige vreugd. Ontsnapt, als een leerling, die schoolblijven moet! Wat 'n zomerweer; prachtig dorp, toch; en hij kuierend naar diehem-liefhad. Hij, ‘de li-te-ra-tor’ uit de jassenkamer op Heidelust, den middag van 't engagement van San, had nu méér dan ‘een avontuur’! Hij kreeg de mooiste-en-geestigste vrouw: allebei, mooi en één-en-al geest; om hem, zou zij dáár, uit dat prachthuis... God, daar kwam Juf met de kinderen aan. Suus... o, ja! dit mócht hij niet weten! hij moest dus vragen: hé, waar is Suusje? Hij wist het gelaat tot een lach te krijgen, toen hij wuivend en knikkend hen groette; en daarna hen toeriep: - Is Suus niet bij je?

Even later zat hij in den tuin. Lex was er bezig aan de novelle.

- Het gaat nu zoo goed! - Zoo verwelkomde zij. Het bezoek vond zij blijkbaar gewoon. Doordien hij vervuld was van zijn ‘ontvluchting’, stelde haar kalmte even te leur. Hij deelde haar mee, hoe het gegaan was. Lex had er niet veel belangstelling voor. Toen verzocht hij, van de vertelling te hooren. En opgewekt verhaalde zij. Het deed hem alles als zuiver gevoeld aan; goed kwamen details uit in het geheel. Doch terwijl zij vol animo daarover doorging, bekroop hem het neerdrukkend besef: was hij hiervoor in het geniep gekomen? had zij, zijn geliefde, niet anders te praten? Weldra hield hij het niet langer uit. Bang haar te krenken door ronduit te zeggen: laten we nù niet spreken van werk; viel hij, met zachter stem, haar in de rede:

- Lex, toe, één woord, heb je nu gelezen?

Zij keek hem aan, als begreep ze niet. God, hoe kòn ze nu koket doen!

- Och, je begrijpt toch wel, me brieven.

Nu lachte ze een als verlegen glimlach.

- Laten we wat de tuin ingaan, zei ze.

Zwijgend liepen zij enkele paden. Toen, achter in het verscholen laantje, waar de kinders hem hadden gevonden, den ochtend van Van Wageningen, onderging hij de ontroerende streeling, dat zij haar arm stak door den zijnen.

- Hier heeft het ìets van neutraal gebied...

- Liefste! - Onstuimig omhelsde hij haar. Doch zij legde haar hoofd aan zijn borst. Onmiddellijk was zijn heftigheid uit. Zij maakte zich los, terwijl zij hem aanzag. En nu, zijn hand vattend, langzaam voortgaand, zeide zij, het hoofd naar den grond:

- Op die brieven gàf ik je toch al het antwoord?

- 'k Heb niets ontvangen, schrikte hij.

Zij drukte zijn hand en lachte zacht.

- 'k Meen gisteravond... aan de vijver...

- Hadt je ze toen wèl gelezen?!...

- Ingezien... maar toch genoeg...

- Zalig kind!

Weer stond hij vóór haar. Doch nu ontweek ze zijn omhelzing.

- Je hebt me verteld, Henk, van To en Eetje, hoe die je hier 's morgens hebben ontdekt. Ze zouden ons ook nu kunnen vinden. Ik bid je, wees geduldiger. Onze verhouding is zóó moeilijk... Nu weet je toch wel, dat ik je liefheb.

- Lex... Hij fluisterde meer dan hij sprak, heesch was het geluid, waarmee hij vroeg: - Hebben me brieven je soms gekwetst?

Voluit hem aanziende, knikte zij neen.

- O, goddank! Ik was zoo bang...

- Weet je nu nog niet, hoe ik je liefheb?

- Ik voel me vaak oud... ik ben leelijk... en Kieboom...

- Ik wil hem verlaten, omdat ik jou liefheb. Dacht je, dat ik, na zooveel leergeld, niet wist, wat ik van de liefde vraag? - En daar een bijna onmerkbare, onmiddellijk bedwongen trilling van ongeduld op zijn gelaat haar niet was.

ontgaan: - En dacht je, dat ik niet wist, wat jij vraagt? Dat ik was vergeten, hoe Ego het wou?

Heel zacht was hare stem geweest; van een als bedeesden klank, welke iets meisjes-achtigs had en waarin tegelijk de teere rustigheid lag van moederlijke overreding. En nu bleef zij staan vóór hem, en door het fluweel harer groote oogen, welke warmer hem aanzagen dan daareven, schoot de glans harer dartelheid. Hij overstelpte haar met kussen, zij verweerde zich niet, noch wrong ze zich los; doch toen hij even ophield, haar aanzag, wierp zij het hoofd op zijn arm achterover:

- Wéét je nu, dat ik je liefheb? Dat ik van jou zal zijn als het kan?

- Engel!

En hij was het, die losliet.

- Ga nu mee, zei ze en liep voort. - Je moèt je rustiger houden, Henk. Ook om jezelf, want gisteravond, ik heb het duidelijk aan je gemerkt, hadt je eerst je opgewonden en ben je overdreven geschrikt door die kleinigheid met Suus. Al was ze daar in het water gevallen! Een zuigeling zou er met moeite verdrinken. Toch maakte 't gevalletje jou overstuur... Zie je, dat moet niet. Dat is onzin. Net als je dom dee' met thuis niet te zeggen, dat je even naar ons toe ging'.

- Komt je man al gauw thuis, denk je?

- Wat zou dat? Ons huis is niet voor je gesloten! Maak het jezelf en mij niet zoo moeilijk. Je weet nu zeker het eene, het groote. We moeten geduldig zijn, rustig, en sterk.

- Kùn je me vergeven, Lex? Ik schaam me zoo, ik, zooveel ouder...

- Ik hou juist het meest van je òm je jong doen. Mijn wijsdoen... ja, zie je, dàt is de vrouw... Heelemaal, Henk, zijn we nooit gelijk. Zelfs niet ‘een vrouw’ als het liefje van Ego.. Dag!...

Zij riep dit naar Suus, die onder den beuk zat, en, hen ziende, kwam toegerend.

- Wat zeg je daarvan? Jou goeie vader, die zijn vacantiemorgen geeft, om tante Lex met haar werk te helpen. Maar Suus, de pipa is vreeselijk. Hij vindt bijna niets goed aan

me werk. We hebben, de tuin door, gewoon loopen vechten.

Het meisje lachte dolvermaakt.

* * *

Terugsporende, bedacht Henk beschaamd, hoe verstandig de wenschen waren van Lex. Gisteravond had zij geheel hem doorzien. Hij daarentegen, in zijn sentimenteele ontsteltenis, terwijl hij niet eens wist wat er gebeurde, was even pijnlijk getroffen geweest, toen Lex volstrekt geen verschriktheid toonde, en alleen doodkalm vroeg: - Is er wat?

Nu met zijn wegsluipen: *zij* had gelijk! Hij had zoo gedaan, omdat Tilly hem aanriep. Nu hij een gedeelte van Lex' vertelling meebracht, zou hij jokken, onder het fietsen zich de afspraak te hebben herinnerd, dat hij haar werk zou komen halen... Tilly zat hem telkens dwars. Hem, die zich immers graag liet leiden. Tilly kon het niet; Lex zou het *doen*.

Maar zelf, alleen, moest hij voorbereiden. Vinden het middel, den weg tot het trouwen. - 'We hebben de tijd, we zijn nog jong!' - Engelachtig had Lex het gezegd. Maar jong was hij niet... en dan: den tijd?... elke dag bevestigde, verstevigde dus, het rondom-hen-bestaande. Als hij maar wist! hoe, waar wat te zoeken... Zoo *veilig* voelde hij zich bij Lex. En, neen, dit was niet 'uit' verliefdheid! Dit kwam, doordat zij harmonieerden. Tilly had het doortastende ook. Maar Tilly irriteerde hem telkens. Lex wist hem altijd tot kalmte te brengen. Zelfs, daareven, bij den motor. Hij was waarlijk niet in de stemming om Kieboom's knutselen te waardeeren. En toen de vent hem den motor toonde, zonder de *sidecar* en met dat stoeltje, op den bagagedrager geschroefd, een ding, dat feitelijk zonder houvast was en waar pas Suusje op had gezeten, meegevoerd, terwijl ze aan Kieboom zich vast moest houden; toen had het raar in den vader gespookt en even had fel het verzet gedreigd: - Bliksem, hoe doe je dat, zonder te vragen?... Maar Lex had het onweer weten te keeren. Een ruzie, nu tusschen hem en haar man.... Lex' enkele zeggen: - 'Heusch, het is veilig; in Engeland rijdt iedereen zoo', had hem volkomen kalmte hergeven.

Gelukkig, eerbiedig, dacht hij aan haar. Het volle-geluk had zij hem doen voelen, straks, op dat achterpad in den

tuin. Terwijl ze àlles beloofde, en zich als-gaf, bleef zij de imponeerende. Welk een macht ging van deze vrouw uit! Kieboom alleen onderging die niet, juist, doordat hij niet tot haar kon reiken...

Henk moest glimlachen om een inval. Hij herinnerde zich den ochtend van haar pianospelen, te Zutphen in de kamer van Karel Makkink. Toen vond hij, door haar voornaamheid getroffen, het makkelijk-heerschende in hare houding, een gezegde van Hichens voor haar geschreven: ‘She is always conscious of herself in every moment of life. When she loves, even she says to herself: how beautifully I'm loving!’ Toen paste hij enkel dat op haar toe. Doch Hichens schreef in hetzelfde boek: ‘In every woman there is hidden a second woman, more fierce and tender, more evil and good, more strong and fervent than the woman, who hides her in ordinary hours of life.’ - Zoo was de Lex, daar straks in den tuin; die hem in al zijn verlangens voorkwam, hem ter geruststelling alles beleed, niet gekwetst was, wel vol liefde; de vrouw die fervent was en strong, die tender was en fierce erbij - voor wie zijn liefde geestdriftig *kon* voelen den hoogen eisch van Michelet: - ‘La femme est une religion’.

XII.

Het droeg niet weinig bij tot de geestes-vreugde, immers de zelfvoldaanheid van Oom Alex, dat de Uitgevers- en Drukkersfirma Ter Spill te Leiden, waar al zijn geschriften waren verschenen, er eene was van *de* Wetenschap.

Door haar prachtige drukkerij vermocht zij, sedert lang gewaardeerd bij de geleerden van alle landen, met boeken in talen die niemand kon lezen, op te werken tegen *de* firma's, te Weenen, te Berlijn en te Londen. En zij gaf uit, al wat Oom schreef; nu den tweeden druk van zijn *Staring*.

Geen gelegenheid liet hij voorbijgaan om over zijn goeden vriend Kuileman, den oudsten der drie firmanten, te spreken. En als iets, dat hem zeer smartelijk trof, had hij nu al herhaaldelijk, sedert zijn aankomst op Heidelust, uitgeweid over het droeve lot van den jongsten der firmanten, den kloeken Dr. Looienga, die om gezondheidsredenen plotseling zijn ontslag moest nemen. De man leidde zulk een belangrijk

leven! Bijna gestadig tusschen de wielen; dàn te Weenen, dan te Berlijn; zelfs naar Calcutta was hij geweest... Oom's vriend Kuileman zat er mee. Men vond niet maar zóó een remplaçant, een man van wetenschap en smaak...

Henk hoorde dit aan met een schok. Hij had met Looienga gestudeerd, wist wat die wetenschappelijk waard was, durfde ook ‘in smaak’ hem aan. Wel had Looienga takt op hem voor; populair was hij al geweest als student; Henk hoorde toen tot de anonymi. Doch zou hij, Henk, *nu met Lex*, dat niet kunnen: zich aangenaam maken bij de menschen? Looienga bezat geen fortuin; met zijn werkkracht alleen werd hij lid van de firma. Was zijn ziekte - vroeg Henk zich - geen lotsbestel? O, hij haatte geloof aan toeval, aan eenige bovennatuurlijke macht. Maar... al zijn denken wist hij verzacht door het geluk, in Lex hem gegeven. Als nu toch, als dit eens... ‘de wenk’ was?... Hij in den handel, drukkerspatroon... Zich in te denken, hoe het zijn zou, was hem nog onmogelijk. Maar waarom niet dezen sprong in het duister, daar hij erachter wist Lex, *zijn* Lex?... Hij wilde erover spreken met Oom; dit was het minste; dit moest hij doen.

Gekscherend, voordat hij hier iets van wist, had hij met Lex de afspraak gemaakt, nu ‘poeslief’ te zijn voor Oom en Tante. Dus had hij zijn best gedaan, bij de aankomst, en moeielijk maakte Oom het hem niet. Er was een terrein, dat zij liggen lieten, waar Oom over sprak, doch nooit met hem. Ook over Looienga praatten zij niet. Oom zeide 't het eerst, tot Mama, aan tafel; den volgenden middag in de hall, onder het theedrinken, zei hij het nog eens.

's Maandags klampte Henk hem aan. Dezen man een dienst te vragen, het was ellendig, maar het moest. Had ook Lex niet erkend, dat zij beiden Oom deze dagen te vriend behoorden te houden; Lex, die onlangs met hem wou breken en die preek zeker nóóit vergaf? Met een sigaar uit Tante's kistje - nu Oom er was, stonden er aldoor sigaren, andere gasten voorzagen zichzelf - was de oude heer de hall uit en den tuin in gedrenteld. Henk rookte opzettelijk niet. Met het prachtige weer begon hij. Toen over Heidelust, heerlijk buiten, en dat er voor hem ook al zoovele herinneringen aan vast waren.

- Ja, zei Oom, ja!...en keek even ter zijde; Henk kreeg den tabaksrook recht in den neus.

Beter in eens, dacht Henk; dus daar gaat ie. En hij vroeg verlof, Oom over iets te spreken. Of die ‘pozitie’ van Looienga, òf dat misschien wat zou zijn voor hem.

- Wensch jij dan te veranderen?

Oom vroeg het nuchter, maar niet onheusch. Henk verklaarde, hierbij minder rekening met zijn wenschen te houden, dan met de belangen van zijn gezin. Uitzicht op vermeerdering van zijn weinige verdiensten was er niet; verhuizing naar een grooter gymnazium zou weinig baten; wel verdiende hij er wat bij...

- Waarom streef je niet naar het geven van meer privaatlessen?

En dan nóóit meer iets schrijven! dacht Henk; doch bescheiden verklaarde hij, dat betaalde lessen in Nederlandsch maar heel weinig werden gezocht.

- Ik dacht, zei Oom, voor onderwijzers?...

- Dan moet je zóó laag rekenen... Ziet U. En ook met Tilly's gestel. Ze doet nog al veel, misschien te veel... Ik zou me zóó graag wat ruimer bewegen. En dan later, voor Suusje's studie... U weet, ik heb geen cent fortuin. Tilly... nu ja... máár ik denk aan de toekomst...

- Later heeft Tilly van ons te wachten.

- Oom!... Ik dank u, dat u dat zegt. Maar... u noemt het niet ondankbaar... met zulke mogelijkheid reken je niet.

- Of dit iets zou zijn voor jou? Looienga was zéér goed onderlegd. Daarenboven een praktische geest. Die kijk op zaken had, op handel. En... alleraangenaamst in den omgang.

- Ik weet het, Oom. Ja... u begrijpt... Mezelf kan ik niet aanbevelen...

- Aanbevelen kan ik je ook niet... ik bedoel: voor deze werkkring. Want dan zou ik die moeten kennen; weten, wat er precies verlangd wordt. Wel kan ik je introduceeren. Je zoudt eens met Kuileman moeten praten... Dan zou je niet te lang moeten wachten, want je begrijpt, een dergelijk baantje...

- O, Oom, als u zou willen helpen! Ik vráág niet meer dan een introduktie; och, u weet ook wel, een brief van u...

* * *

Een klein kwartier later fietste Henk. Trappen moest hij, trappen, trappen, aldoor nijdiger, harder - en wèg...

Op een brok hooge hei viel hij neer. Eerst wierp hij zich languit achterover en keek de lucht in, het volle licht; maar zijn gesteldheid verdroeg het licht niet, het was ellendig, hij was ellendig; het hoofd op een hand geleund, lag hij voorover.

'Vent zonder karakter', was altijd zijn grief, de eenige, eigenlijk, tegen Oom. Waar was nu zijn eigen karakter gebleven? Van dézen man dit zóó te verkrijgen? God in den hemel, wat had hij gelogen; over de allerintiemste dingen het tegendeel van de waarheid gezegd. Hij, 'de altijd oprechte Henk'. 'Mijn jongen liegt niet', zei zijn moeder. 'Als *hij* het zegt!...' riepen jongens elkaar toe. Ook nog in zijn studentetijd... Eerst sedert Tilly, met en om haar, had hij zich aangewend te jokken. Had hij zijn liefde-voor-schrijven verzwegen. Dat was het eerste, en domste, geweest. Nu deed ie bijna niet anders dan liegen. Maar - dit gevlei met louter leugens... òm iets te krijgen... dit was wel het ergste.

Ja.

Maar deed dat niet iedereen?

Niet iedere koopman, elken dag?

Wàs de diplomatie wat anders?

En was dit óók niet een soort-van-wraak, dezen man, die hem zóó vaak leed deed, koelweg in alles zóó te beliegen?

Want de kerel had hem geloofd. O, diep-in zat zeker nog hekel aan dien neef, die nooit plooide en schikte. Die Oom nu toch maar bleek noodig te hebben. Die al deze dagen ook wel geschikt deed: ouder, eindelijk wijzer geworden...

Hahaha, ja, kostelijk was het! Liever Oom zoo bedrogen dan eenig ander. Nu kon de haat er kompleet door worden, later... wanneer?... o, zeker niet spoedig!

Lex, hij wist het, vond dit geen bezwaar. O, die heldin! die hèm moed en geduld gaf. Zou zij...? Haar zou het weinig deren, dat hij Oom Alex had belogen! Och, maar, dan kon het ook hem niet schelen. Hem was Lex toch meer waard dan een stad? En Paris vaut bien une messe, zei de galantste, bemindste koning uit de Fransche geschiedenis...

Zij zaten aan alle kanten in leugen; daar moesten zij door, als door een moeras. Als tusschen hen-beiden maar alles

waar was, altijd in alles de volle waarheid. Zijn leven zoù zijn vol strijd, ook van leugen. Maar elke dag zou een avond hebben, niet meer van eenzaam een *Eenzame* schrijven, van een-zijn als twee-heid, van harmonie, die, kroon en loon, allen strijd deed vergeten. Tilly wist hem nooit te beloonen, zoomin als Lize het Lovenaar deed.

De armen om een knie geslagen, zat Henk, turende zonder te zien. Een tuf, die voorbijstoof, merkte hij op, door den stank van stof en benzine, toen het ding al een eind voorbij was.

Lex zou lachen, wanneer ze het hoorde! Er zàt in zijn Carmen een kleine duivel. O, zijn heerlijke, eenige Liefste, zoo zalig als zij reageerde. Hoe prachtig waren haar brieven geweest, in de korte-maar-rake noteering van alles wat ze telkens doorleefde. Een gevaarlijk-rijke natuur, pracht-instrumentje om te bespelen, voor wie heel knap is... en heel fijn... Want zoo wilde zij: hij, de meester. Zelve zou ze niet meer schrijven. Inspireeren... des te meer. Zeker niet alléén met vreugde. Het werd voor hem geen vadsig bestaan met dit van alle kanten het leven uitspartelende zaligheidje van een vrouw. Maar hoe warm-, hoe zachtlief was ze.

- Ik wil een meester boven me...

Had hij het zich verbeeld of trapte ze met den voet bij het zeggen?

't Was mogelijk, dat ze nooit meer wat schreef. *Om* toch maar voor de liefde te leven: niets dan zijn muze te zijn - en zijn afgod. O, in Nuchterland zulk een liefde, voor wie de liefde alles zijn kan...

Hàhá... die Oom, wat kwam 't er op aan, wat ie nu met zóó'n vent gedaan had. Als de brief maar werd geschreven. Dan ging hij zoo gauw als 't kon naar Leiden. Hij zou zijn best doen en als het wat was... Werken zou hij als een neger. Eén.... misschien twee jaar was noodig. Maar dan zat hij ook in het zaâl. Dàn, al de horretjes verhangen. Zóóveel aan Tilly en zóóveel voor hen. Voor Lex zou de tijd afgrijselijk zijn. Niet voor hem, hij had zijn werk. Stelselmatig van Tilly vervreemdend, leven voor zijn werk en de toekomst. Maar zij moest nog wat door, zijn Heldin. Zoù ze durven? Ze had het beloofd. En

hier had ze immers geen leven: ‘op Zeis’, met ‘Wim’ was het geestelijk doodgaan.

In een ruk was hij plotseling op van den heigrond. Zijn stroohoed maakte hij vast aan de stuurstang. Toen, naast de fiets, zag hij rond, aandachtig; gaf zich rekenschap, waar hij was; keek naar de plek, waar hij had gelegen, en langzaam, rustig reed hij weg. Nooit zou hij dit zitten-hier vergeten. Later zou hij Lex er brengen: want het geluk van huwelijks-leven, van te zorgen voor een gezin, hier had hij het voor het eerst begrepen; hij, lang-getrouwde, het nu doorvoeld.

XIII.

Omdat Kieboom en zijn vrouw een dag naar Den Haag waren, voor de verjaring van zijne moeder, had Grootmama wel goed willen vinden, dat Suus, met de twee van Lex en de Juf, tot aan het eten op Heidelust kwamen. Kort na het ontbijt was het viertal er al: Meneer en Mevrouw waren vroeg vertrokken, want Meneer wou 's morgens naar Scheveningen. Henk speelde buut en was reiziger, door *haar* twee, als wilde roovers, vervolgd; Suus stelde hij tevreê door gemeenzaam te doen: wij, twee ouderen, met die kleintjes.

Na de lunch vond hij Suus in den tuin. Eetje en Tootje deden hun middagslaapje; zij sloeg balletjes weg op het tennisveld, treuzelig, zich alleen vervelend. Hij riep: - Loop mee! ze kwam blij op hem af.

- Vertel 'es, heb je het prettig te Zeist? - Is Tante lief? - En hoe is Oom? - Hij stapelde de vragen opeen. Aarzeling was er in haar antwoord. - Ja, het was heerlijk; ja, Tante was lief; en och, Oom Willem was ook zóó goedig. Maar... de vader moest trekken bij Suuske... och, Tante maakte zich dikwijls boos, telkens kibbelden Oom en Tante, ‘en dan is het zoo akelig, ziet u.’

- Ik zit er dan zoo tusschen, Vader. Ee en To zijn nog te klein, maar ik weet soms niet, hoe ik moet kijken.

- Oóm ook! De heele dag met z'n sport!...

- Nee, Paatje, dat is het niet alleen. Tante kan niets van Oom verdragen...

Hij wist niet, wat hij zeggen zou; dorst niet... zei toen, half toch zijn kant uit:
- Ik dacht dat jij zoo dol was op Tante?
- Ja, Pa... Maar dit vind ik wel heel naar.
- Oom is immers geen man voor Tànte!...
- Och Pa, is dat nu toch niet overdreven? Oom heeft niets van een winkelier.
- Hè?... O!... Meisje, hoe kom je dááraan?

God, zijn kind met het standsvooroordeel!

- Nee, ik meen wat anders, Suus.
- Nou maar, Oom is heùsch wel lief. Juf zegt ook: hij kijkt Tante naar de oogen.
- Heb jij met de juffrouw daarover gesproken!

Toornig, op dreigenden toon viel hij uit, doch gevoelde onmiddellijk spijt, want schouderkrimpend boog Suus het hoofd.

- Toe, schat, was is er?

Nu huilde zij. Snikkend zei ze: - Het is ook zóó naar, Pa. Juf zei ook... En Juf hoùdt van Tante... Maar Juf zit zelf er ook telkens tusschen...

God, wat moet ik doen! dacht Henk. Dat ‘er tusschen zitten’ in Suus haar mondje, grappig-oneigenlijk, klonk het nòg triester. Ze moest de uitdrukking hebben van Juf. Dus werd er gepráát over de verhouding, het personeel gaf zich rekenschap... nu ja, dat gebeurde in alle keukens; maar dat Juf ervan had gesproken met Suus! Zou Lex zóó overprikkeld zich toonen? En het was *zijn* schuld, *zijn* schuld... Warm zwol het besef van haar liefde voor hem aan, doch daaronder kilden meelij en angst. Hoè zou Lex het *al dien tijd* dragen? Er stompte weerzin in hem tegen Suus, die dit nu zàg, wat Lex misschien merkte. Doch onmiddellijk wist hij zich onrechtvaardig: arme Suuske, zij kon het niet helpen! Het waren de omstandigheden: 't was pas het begin, 't zou erger worden! en hij moest steunen, krachtig zijn...

Thuisgekomen schreef hij aan Lex, een langen brief over het brok vertelling, dat hij uit Zeist had meegenomen. Zelf werkte hij bijna niet, deze dagen. Het stuk over Tromp schoot weinig op. Maar met zorg had hij haar vertelling gelezen en gemakkelijk, naar het oude recept, laschte hij door zijn opmerkingen zinnen van liefde, die hen betroffen. Hij gaf zich geheel in listige zinswendingen, welke heen-

draaiden om de vertelling. Hij vond de woorden die moesten verkwikken, daar ze zijn hooge vreugde uitten. Een alinea over de miskenning der figuur, door Lex als een Magdalena geteekend, schonk hem welkome gelegenheid om Griekschen levenslust uit te schreeuwen: de wereld blond onder blauwen hemel, zooals hij haar zag, daar hoog op de hei: de wereld voor hen, die durven nemen, door kracht van aandrift, door kracht om te voelen, wat de waarde is van het nemen, hoe groot het geluk door hetgeen zij nemen. ‘'t Was zomer, warm, toch woei 't op de hei; op de ruime, golvende, hooge hei. Goddank, windstilte was daar niet, nu. Windstilte is het missen van hartstocht, is het missen, dus, van het lijden, door het missen van de behoefte, daar alle behoefte lijden geeft. Het hoogste gevoel is dat van den lust, geboren zijn wij om lust te hebben: om dit te willen, te kunnen, te durven.... wat van die drie is het moeilijkst, Lex, en waarmee rijst ons voelen het meest?’ ‘Ex-pessimist’, schreef Henk onder zijn naam.

XIV.

Des Zaterdags zou Oom Alex vertrekken. Donderdags met de post vóór het eten kreeg hij een briefje van Kuileman, dat weinig zei in de vage termen, geen verklaring gaf over de vacature; slechts, tusschen vleiende woordjes voor Oom, de bereidvaardigheid inhield om Henk op het kantoor te ontvangen.

- Dan morgen! zei deze. Nu Oom er nog is!

Oom knikte gevleid; slechts Tilly keek angstig. Wat was dat opeens, hoe wilde Henk dìt? Geheel onverwachts was hij bij haar gekomen met een ‘plan’, iets, dat hij wist van Oom; een baantje om uit de misère te raken; en nog had zij er niets van begrepen: want dat was toch heusch geen betrekking voor hèm... Aanvankelijk was er slechts over gefluisterd. Maar Henk deed, vreemd, geheel ongeheimzinnig; en Tilly hoorde met dépit, dat al de logé's van Heidelust wisten van zekere ‘mooie betrekking’ te Leiden, waarnaar háár man ging solliciteeren.

- Waarom morgen al? vroeg zij bezorgd.
- Dat moet ik wel! Tegenover Oom.

Zuchtend wendde zij zich af. Het was weer eens een bevlieging van Henk. Het werd toch niets en het eenig gevolg zou nieuwe haat zijn aan zijn baantje.

Mama had voor ‘dezen laatsten dag’ - Oom en Tante waren *de* gasten! - Lex en haar man te eten gevraagd; - zonder de kinderen, zelfs ook Suus niet; - en toen Henk, vroeg naar Leiden vertrokken, om half zes het groote hek instapte, zag hij *Haar* het eerst, bij het huis. Wachtte zij hem? Zij dorst? De liefste! Ach, nu dit bescheid haar te brengen!

- Wel?

- Weer niks! Och, arme Lex! Lieveling, ik breng ongeluk aan.

- Pas op! Daar zijn ze, zei ze snel, toonloos.

Oom kwam den hoek om, door Kieboom verzeld. Hij vroeg, wat de reis had gegeven; Henk wist in de rol dezer dagen te blijven. Beginnend met de ernstige overbrenging van een vriendschappelijken groet, prees hij de aangename ontvangst als een welkom gevolg van de introduktie en noemde den ouden heer Kuileman een bijzonder beminnelijk man. Oom was dit geheel met hem eens.

- En heeft hij je eenige hoop gegeven?

- Ja, ziet u... hij zoekt geen remplaçant voor de medefirmant Dr. Looienga, want die blijft dat, tenminste voorloopig; wat hij noodig heeft, is een ondergeschikte, een man die zal reizen, met vast salaris, hij zei: ‘zoo iets van drie-, vierduizend’...

- Niets voor jou, besliste Kieboom.

- Nee, althans zóó is het niets voor mij. We hebben lang en plezierig gepraat. En hij heeft me ook wel gezegd, dat, moest een verandering noodig blijken, zoodat men toch een firmant ging zoeken, de man, die nu dit baantje zal krijgen - want het is zoo goed als begeven - daarvoor niet in aanmerking komt. Meer kon hij uiteraard niet zeggen.

- Nu, misschien, dat dan toch láter... Oom voltooide den zin maar niet. Hij zei de zes woorden gelegenheidstroost op den toon van iemand, die spreekt over iets, dat hem volmaakt onverschillig is. Door de oogen van Lex flitste toorn. Henk had een gevoel, of hij was verraden.

- We gaan dadelijk eten, zei Kieboom. Dit was een

uitreddend gezegde voor Henk; hij repte zich naar zijn slaapkamer.

Terwijl hij over het waschstel gebukt stond, hoorde hij, dat de deur werd geopend. Omziend in watergedruip, zag hij Lex.

- Kind!...

- Ik bid je, wees niet down. Wie zegt je, dat dit iets voor jou was. Je vindt wel wat. Toe, wees geduldig...

Hij trachtte, vroolijk te zijn aan tafel en maakte van zijn reis een grapje, naar het voorbeeld van Perrichon of Pieter Spa. Van de derde klas in het boemeltreintje, dorst hij aan dezen disch niet reppen. Doch wel van de hitte in 't stille Leiden; die stovende, uitgestorven stad, waar hij 's morgens liep in zijn zwart jacquet, langs schrobbende meiden en groentewagens.

Daarover weidde hij spottend uit, zich voorstellend als een Jan Ongeluk, een schoolmeester die opeens koopman wou worden. Lex, den galgenhumor voelend, keek telkens op met een medelijden, dat hem bijna verlegen maakte, daar hij bang was, dat iemand haar aanzag. Niets kon hij zeggen van wat de heenreis in zijn bewogenheid geweest was. Hoe hij tot alles bereid zich voelde en bij de nadering van het huis als vastgehouden werd door de vrees, dat hij niet voor de betrekking zou deugen. Hij wàs ook, eerst, voorbijgeloopen en slechts uit beschaamdheid over zijn vrees, terstond omgekeerd en binnengegaan. Toen verstrakte het even in hem; was hij, als wie zonder pijn kan gefolterd. De logge ontoeschietelijkheid van een bediende hergaf hem zelfbewustzijn; betrekkelijk kalm kwam hij bij Kuileman binnen; de eerste oogenblikken gingen voorbij in de zonderlinge plichtmatigheid van zinnetjes vol dankbare instemming op al wat de oude heer vleiend zei over zijn voortreffelijken vriend Doelaker; en bij de oprechtheid van dezen lof, die uit des ouden trouwhartigen blik sterker nog dan uit den toon sprak, had Henk beseft, dat dit milieu, waarin Oom Alex voor vol werd gehouden, toch eigenlijk niet deugde voor hem. Maar enkele mededeelingen over Looienga's taak op de buitenlandsche reis, door het ziek-worden afgebroken, hadden Henk een denkbeeld gegeven van het niveau der werkzaamheden; en bitter trof de ontgoocheling, toen Kuileman plotseling, als ter-loops, zei, dat de zieke natuurlijk firmant bleef en hij meende al

iemand te hebben gevonden, die voorloopig het werk zou doen... Waarom moest Henk dit nu eerst hooren! Waarom had Kuileman dit niet geschreven? Dacht die, dat hij voor zijn plezier kwam!...

Het laatste gedeelte van zijn bezoek, wist Henk nauwelijks wat hij deed. Teleurstelling door-gonsde zijn brein. Met haat was hij Leiden uitgestapt: met den ouden haat van den obskuren student, wien daar, in de vreemde stad meer dan te Utrecht, het braniën der rijkaards gekweld had. Ook nu, nog altijd, belette zijn armoe. Hoe gemakkelijk was het Kieboom gemaakt, een meisje als Lex te kunnen trouwen. En hoe drong alles tegen hem samen en daarbij, weer 't sterkst, het geldgebrek.

In den trein had hij eenige kalmte herkregen. Als een waan viel de ergernis af over Kuileman's kalme ontvangst, die hem voor niets naar Leiden liet komen. Hij wist immers niet, wat Oom had gevraagd; Kuileman had hem te woord gestaan ter voldoening aan een verzoek van Oom; en ook dezen kon hij niets ernstigs verwijten: van hemzelf was het plan, hij wilde hierheen, en zoowel Oom als Kuileman waren hem ter wille geweest. Zij wisten niet, waar het om te doen was; wat er hiermee voor hem op het spel stond: plotseling en heimelijk... Zijn rede zei hem, dat het heimelijke bezwaar genoeg was en het plotselinge niet noodig. Lex remde telkens: ‘wees toch kalm’. Maar nu golfde de angst op en dit gevoel belette zijn denken: als Lex eens veranderde, als liefde voor Kieboom...

Voor het eerst wist hij zich afgunstig. Hij praaide zijn verstand met meelij: het was immers geen bestaan voor Lex, lang met Kieboom nog samen te leven, terwijl zij hèm liefhad en in onzekerheid verkeerde over hun toekomst...

Gelukkig had hij een coupé alleen. Want het zelfverwijt was te machtig geworden, opgeveerd was hij van de bank en als een dier in een kooi heen en weer gestapt, al-maar door de kleine ruimte... God-nog-toe, wat had hij gedurfd; een jong-mensch wacht een betrekking af, voordat hij een meisje van liefde spreekt; en hij, getrouwde, sprak tegen een moeder, zonder iets mogelijks in het verschiet...

* * *

Schuin over hem aan tafel gezeten, was Lex, angstiger nog dan door zijn schijnbare vroolijkheid gedurende het begin van den maaltijd, door zijn latere zwijgen getroffen, dat op het lompe af geweest was. Och, de goeiert, voor droomen geboren; die nu zich dieper nog inwroeten wilde in het vijandige praktische-leven! Om hem te helpen, begon zij een paar maal tegen zijn buurvrouw, freule Soudenbalch, en trachtte hem in het gesprek te halen; doch telkens viel hij terug in zijn peinzen. Even zag Lex haar zuster aan, die, volkomen rustig, blijkbaar ingenomen praatte met de onuitstaanbaar-banale juffrouw Van Bennekom. Lex voelde, dat zij haar zuster haatte, om wat die had onthouden aan Henk, door nooit te trachten, hem te begrijpen.

De arme, die nu bleek zag van hartstocht! Droomer, kunstenaar, geest-vol-passie. Zijn zinnen-van-liefde doorzongen haar hoofd. Vertroebelend hadden zij haar doordaverd. Zou zij dit hem durven bekennen? Neen, nog mocht zij hem niets daarvan zeggen. Hij had haar nu eenmaal die brieven gegeven; wat denkt een dichter aan convenance; haar plicht was echter voorzichtig te zijn. Ach, de levenspraktijk voor een kind als hij! Met moederdeernis zag zij naar hem. Bleek zat hij daar als een zwakke te tobben; dezelfde, wiens geest in den haren bonsde: ‘Jij bent geboren minnares. En ik, Lex, ben geboren minnaar.’

Neen, zij mocht zich niet verder herinneren. Een storm had zijn passietaal in haar ontstoken. Wàs zij nìet over den weg gegaan, met de hand van haar dochtertje in de hare, terwijl zij aan zijn hartstocht dacht? Had zij, in den langen nacht, niet naast haar slapenden man gelegen, en zich woord voor woord van zijn hartstocht herhaald? Als hij het wist, haar bleeke peinzer... Hij kon niet beseffen, wat zij had begrepen, dat ook háár onvoldaanheid eerst nu was verklaard, nu zij uitingen kende van ander verlangen, nu zij walgde van 't lomp-onverschillig begeeren, het passieloos aan-eenlust-voldoen, dat Willem al vóór zijn huwelijk kende en dat hij wilde, juist als zooveel, waaraan hij, verwende rijkaard, voldoen kon. Het snikte in haar, om de vieze platheid, waartoe de mooiste drift verlaagd werd. Snel dronk zij, water, den wijn liet zij staan; en toornig verweten heure gedachten aan de stiefmoeder, dat deze hen vandaag naar

Heidelust had laten komen zonder de kinderen, die anders hier, naast haar, babbelden, en naar wie de behoefte aan troost en steun haar met onstuimigheid deed verlangen.

XV.

In den maannevel drentelden zij.

- Weet je nog, toen, van ‘De Laatste Stuiver’?
- Liefste! Maar dat jij het nog weet...
- Henk, dàt is de voorbereiding geweest. Geheimzinnig, ook onder maanlicht.
- Op voorbereiding moet volgen vervulling...
- En die is er toch ook gevolgd?

Hij zuchtte en zweeg.

- Foei! Wàt zeg je, zelf, in die brieven, die vol ongeduld zijn van hartstocht? Ik, die je al je kracht zal geven, zal je in staat stellen tot geduld.
- Ik zuchtte niet om mezelf! Tenminste...
- O, ìk bèn al volkomen gelukkig.
- Maar zul je het blijven, als het heel lang duurt; als je nog tijden hier, net zoo, voortleeft?
- Natuurlijk.
- God, Lex, hou je zóóveel van me?

Getroffen keek ze hem in het gelaat. Teleurstelling schrijnde haar minder dan deernis. Zij had zich niet vergist aan den maaltijd. Dit was het ‘dubbele’ in hem, die tweeslachtigheid, ook zoo moeilijk voor haar, althans, zoolang ze niet zijn vrouw was. Het verlangen doorvloog haar, den geest dien zij liefhad, nu al te steunen tegen den twijfel. Het was deernis, het was moedergevoel; en het was fiere levenslust; het geluk, door zijn trotschen hartstocht herwekt.

Zij waren nu bij de bank van ‘het Boschje’, in de schaduw der groep coniferen, den halven cirkel dicht, donker groen, waarachter, hoog, de volle maan stond.

- Laten we hier even zitten, zei ze.
- Lex, je bent zóó dun gekleed.

Ook nu, als telkens, deze dagen, was zij weer geheel in het wit. Trotsch wist hij, dat zij dit deed om hem, of althans in het bewustzijn, hoe graag hij haar zoo in het wit gekleed zag. Een geel-zijden doek vlotte wijd om de schouders; doch, na het taschje, dat zij in de hand hield, op de bank te hebben

gelegd, trok zij den doek zich strak om de leden, zoodat Henk de volheid harer vormen in krachtige omspannenheid zag.

- Wist je niet, zei haar gedempte stem, dat ik genoeg van je houd om te wachten? Ik wìl je nu ook wat anders zeggen. Ik denk aldóór aan je, dag - en nacht. Je hebt me geschreven, dat je geduldig zou kunnen zijn, net als de zeevaarders in onze groote tijd, die jaren lang van hun vrouw af waren en dan een held werden, Tromp, De Ruyter,... Maar dáárvoor hadt je behoefte te weten, dat er in mij de bereidheid is, om je eenmaal al het geluk te geven... Henk, wanneer we trouwen kunnen, zàl tusschen ons het volstrekte geluk zijn.

- God, Lex, wéét je dat, weet je dat zéker? Ik scheel zooveel met je, drie jaar met Tilly, en als we nu ook nog lang moeten wachten...

Zacht het hoofd schuddend, zag zij hem aan. En toen, zich aan zijn borst verbergend, zei ze, het gelaat omlaag, met door ontroering diepere stem:

- Henk, nu kan 't niet. Dat begrijp je. Maar vóór je de volgende week van hier gaat... 'k beloof je, ik zàl een gelegenheid vinden... wil ik één keer *zijn* van jou...

Sprakeloos wierp hij zich op de knieën; haar handen omstreelende, zoende hij die, en bleef, na één diepen snik, vóór haar in duizel. Om hem was de heilige zwijmel; geen drift meer van hartstocht, ontroerde verrukking, van teerheid en eerbied en dankbaar geluk.

Zijn kin omvattende, hief zij zijn hoofd op.

- Goed? - Hare oogen lachten hem toe. Doch toen, nu zelve tot schreiens bewogen, zei ze, met bijna heesche stem:

- Ik wil je zeggen, hoè ik dit kon beloven. Het zijn je laatste brieven geweest. Zoo wenschte ik, dat een man het me vroeg. Dat zijn verlangen het mijne wekte. Jij hebt de sleutel tot me gevonden...

Opgeveerd, tilde hij haar van de bank; zij rustte nu geheel in zijn armen; hij zoende, zoende, en bleef op haar mond.

- Nu niet, het kan niet, zei ze, als angstig.

- Liefste, ik ben al zoo eind'loos gelukkig...

Toen, opeens, of instinkt hem bewoog, wendde hij 't hoofd... en, ja! daar was het. Daar liep, daar kwam, daar

dreigde het. Dadelijk wist Henk en deed, gestaald. Breed zich in zijn donkerheid makend, was hij vóór haar en duwde haar weg, vóór de bank langs, en toen in de struiken. - Berg je! Oom! had hij gefluisterd. Haar wit schoof tusschen het dichte donker. Henk, half verscholen, stond nog en spiedde. Door de neveling, als op wolken, in de openheid van het laag gekapt hakhout, kwam Oom Alex het slingerend pad af. Hij liep nu met de bank evenwijdig. Onmiddellijk zou het paadje wenden en hij recht afkomen op 'het Boschje'. Even stond Henk besluiteloos. Zou hij gaan zitten en Oom afwachten?... Toen Oom bij den draai was, schoof Henk terzij; geruchteloos verborg ook hij zich. Den adem inhoudend, hóórde hij Oom. Hij drukte de linkerhand op het hart, opdat dit niet, adem-benemend, zou kloppen. Oom voorbij... dan was er niets meer. Doch hij hoorde, ontsteld, hem in het Boschje; zich buigende, tusschen twee boompjes door, zag hij, dat de gedaante daalde: Oom was op de bank gaan zitten! God! als dat duren moest, als hij moe was! En dan misschien nog anderen kwamen...

Lex mocht nu niet bewegen of hoesten... Staroogend, zag Henk slechts dat-van-daareven; dat, wat zijn haat heel zijn leven zou weerzien: Oom, die zijn zaligheid verstoorde; Oom, de man-in-het-zwart met flambard, verneveld tot inkwiziteurs-gestalte, uit den mist hunne heimelijkheid besluipend: de Religie, zich dringende vóór het Geluk.

Knarrend doorzaagde Oom's kuch de stilte en verschrikt hoorde Henk een geritsel bij Lex, die daar blijkbaar van was ontsteld. Meteen zag Henk... ja, goddank, daar rees hij; nogmaals kuchend, bewoog hij langzaam, draaide, rakelings kwam hij voorbij... Wachten, geruchtloos... Toen kon Henk spreken... een marmerhand trok hij voort uit de struiken...

- Ben je zóó koud?
- Ja, gauw! Kom mee...

Als voortgejaagd, vluchtten zij, een pad, waardoor zij vóór Oom nog konden thuis zijn. Doch plotseling rukte Lex aan zijn arm. Staan-blijvend, hijgde zij:

- Henk, me tasch!
- Waar?
- Op de bank! Gauw! Met je brieven...

Hij ijlde weg; hij greep, zocht, vond niet. Radeloos bukte hij, knielde, tastte. Niets. Er wàs geen tasch. Weer zocht hij. Toen drong hij door in de struiken, of dáár... Doch nu hoorde hij Lex, die riep. Neen, in de struiken, dàt wist ze zeker; ze had de tasch niet in de struiken gehad.

- Ik heb hem hier op de bank laten liggen... Henk! Oom heeft hem meegenomen. En jou brieven zitten er in ...

Even doorvlamde het Henk: de beslissing. Alles kwam uit, nu: dan was ze zijn vrouw. Beschermend, wilde hij haar omarmen; doch bruusk, als koud, duwde zij hem af.

- Nee, zei ze. Kom. We zullen heel flink zijn. Als het zoo is, dat Oom me tasch heeft; en als hij papieren daaruit heeft gelezen; ja, dan sta ook ik voor niets meer. Maar misschien... Kom mee. En kalm!

Toen Lex, door Henk gevolgd, de zijkamer inkwam, waar allen om de theetafel zaten, zag zij de tasch aan een knop van haar stoel.

- Dank u wel, Oom! knikte zij lachend.
- Hoe weet jij?
- Ja, de dief is gezien! We waren aldoor vlak achter u. Maar u liep in zulke diepe gepeinzen.
- Ik heb je tasch toch maar gered.
- Dank u, hoor!

En gracieus nam zij plaats.

XVI.

Toen heeft Hendrik Lampe geschreven:

Dagboek, ik heb je nu opengeslagen, als een mensch, die gedoemd is zijn dood in te schrijven. Zooals men een hand of een arm voelt ‘slapen’, zoo weet ik mijn gansche wezen verdoofd.

Twee maanden lag je hier in mijn kast. Zij heeft je mij teruggegeven. Niet meer was zij gekleed in het wit. Niet weer heeft zij mijn schouder gestreeld. In den bevenden druk onzer handen heb ik het één-worden niet meer gevoeld,

dat eens even zeker er was als in de innigheid van een kus, bij twee, wier liefde is geoorloofd. Uit de kassette, door Kieboom geknutseld, heeft zij je, daar ik bij stond, genomen; ik heb je onder mijn jas verborgen en eerst daarna de kamer verlaten, waar zijn getimmerte tergend staan bleef.

Nu plast de najaarsregen neer en doet het werk voor nabijen winter; fel schittert nat-glanzig het roode blad van wingerd aan de woning hierover. Ik denk aan een wit huis met paarse clematis, parelen vonkend, door zonglans verwonnen. Was àl deze zomerzon louter droom, vond ik zóóveel geluk in een fata morgana?

Weer ranselt het boek mijner kindsheid mijn geest. ‘En de Heere zeide tot Mozes: Dit is het land... Ik heb het u met uwe oogen doen zien, maar gij zult daarheen niet overgaan...’

Het volle-geluk heb ik mogen aanschouwen. Hoog op den Nebo heb ik gestaan. Het ‘gansche land’ niet, maar de gansche wereld heeft er mijn oog-der-verrukking omvat. Omketend heb ik, met deze mijn armen, de Zaligheid, in het volkomen bereid-zijn der schoonste vrouw die ooit bemind is.

Toen heeft het stomme lot zich gewroken, daar ik even twijfelen dorst aan zijn wreedheid. Het is àlles de zege der stomheid geweest.

Al had de vadsigheid Kieboom begeven in een bewusten strijd om haar; al was er een wonder geschied aan zijn ziel en hij op eenmaal doorschoten van geestkracht; al was die godsgaaf op hem gedaald, een manna, redeloos hem bedeelend als reeds het fortuin en lichamelijk voordeel; al had hij, te laat, de liefde gekend in aandrift en overgegeven verrukking - het ware nù wáárlijk *te laat* gebleken!

Alleen zijn stomheid was onweerstaanbaar.

Wel heeft zijn goedigheid mee overreed. Zij heeft gewerkt als een pleit dat wint. Maar de daad zijnerstomheid volstond als verrichting: met één slag heeft zij vernield het geluk, uit den drang van twee zusterzielen verrezen.

De geest-der-schijndeugd scheen overwonnen. Spook, dat mijn Schoonen Avond stoorde, was ook Oom louter strooman geweest van het Lot; belettend niets, slechts te vroeg verbrekend, had hij gezien noch vermoed noch begrepen.

De stomme-kracht van het Lot-zelf overwon met een daad

van enkel stomheid. De luibak die bezig-zijn vindt bij geknutsel, die nú nóg zijn Motor meer liefheeft dan Lex; had nog-weer aan dat ‘stoeltje’ gefrunnikt, namaaksel, schijnt het, van Engelsche dingen, en het op zijn bagagedrager geschroefd. Bagage heeft Willem Kieboom zóó weinig: kon zijn motor hem meekrijgen naar de Hel, er lag waarschijnlijk niets achterop. Nu zette hij telkens kinders daar neer; wellicht had ook Lex er aan moeten gelooven. Tweemaal had hij het leven van Suusje bedreigd; toen moest zijn eigen dochter er zitten. En raakte hij van de sport-furie bezeten. Het kind heeft niet kunnen of willen schreeuwen, de vingertjes hebben geklemd wat zij konden; maar 's vaders waanzin versnelde de vaart nog en 't is gegleden van 't monsterding, zonder dat hij haar kreetje gehoord heeft. Doch een kerel riep - - en toen was er dit: toen voelde de sport-maniak zich vader, onmiddellijk was hij zichzelf vergeten en, tweede stomheid maar mooie daad tevens, die hem de Liefde-van-Lex heeft heroverd: in zijn haast om het kind te hulp te komen, heeft hij ernstig zich gekwetst. De dagen zijner bewusteloosheid waren mijn laatste op Heidelust. Den derden dag, toen hij was bijgekomen, keerden wij 's avonds naar Zutphen terug. Voor Tootje was er nooit waarlijk gevaar; wel heeft de arme veel pijn geleden en een litteeken houdt zij waarschijnlijk.

In den angst over beider levens heeft Lex zich moeder gevoeld - en gade. Is het niet één in de ziel eener vrouw? Haar Gezin werd bedreigd; nu was zij de hoedster. Gerustgesteld over Tootje's toestand, heb ik haar vreezen niet meevoelen kunnen; tegen mijn wrok heb ik weten te waken, waarlijk zijn dood gewenscht, heb ik niet. Met Mama en ‘de mijnen’ alleen-gebleven, heb ik anderer lauwe gevoelens, telkens tusschen twee maaltijden door en bij 't soms hopeloos lange wachten op de telefoon-aansluiting, ‘in spanning’ gezien, in slappe rekking; met zwijgzaamheid heb 'k mijzelven ompantserd; in den geest dag-en-nacht vóór de Woning, wist ik er 't sterfbed van onze liefde, dat er het eenige sterfbed zijn zou.

* * *

Drie weken zijn voorbijgetraagd, sedert ik 's Maandagsnamiddags dit schreef, na het bezoek van een morgen-en-middag aan... Zeist.

Vredig glanst nu najaarszon over blader-arm geboomte. Ook Zeist was de kroon van zijn looverpracht kwijt. Het haardje brandde er in haar boudoir. Wij hebben daar ongehinderd gesproken. Nooit vroeger met grooter vrees voor ontdekking over onze liefde gefluisterd, dan nu zij beleed: ik ben veranderd.

Wel héèft zij, dus, eenmaal van hem gehouden, en had hij, door lauwheid, aan liefde verloren. Zij weet nu, eerst nù, geheel zuiver en juist, dat haar geluk nooit volkomen geweest is. Want wat daar ontbrak, heeft zij elders bezeten.

- Ik ben veranderd, zeide zij, toen ik mijn man in een doodsgevaar wist, waarin liefde voor ons kind hem gebracht had. Hiervoor heb ik hem alles vergeven en mijn angst over hem is door wroeging verergerd. Ik weet, Henk, wat er ontbreekt aan mijn leven. Ik heb je niet minder noodig dan vroeger. Willem is niets voor mijn geestelijk leven, en al de dagen ben ik met hem, en hoor hem aan en zie hem lui-zijn en moet in zijn futiliteiten deelen, want, nu ik besloten ben te blijven, zal ik hem geven zooveel ik kan; ik wil het in volle gulheid hem geven; hij kan niet helpen, dat hij zoo is; misschien verandert hij... op den duur; in elk geval moet ik doen naar vermogen, voor de kinderen en in mijn eigen belang, to make the best of it. Steun me, lieveling, ik bid je. Toevàllig wéét je, hoe ik... bereid was. We zijn tot de uiterste grens geweest. 't Is of het alles heeft moeten zijn ... En daar ik mij snikkend boog, ging zij voort: - Lijden zal ik niet meer ‘in stilte’. Weet je nog, dat ik dit schreef aan Ego? Alles kan ik biechten aan jou. Maar dan moet je ook deze biecht aanvaarden, dat het volle geluk tusschen ons...nù, nu zeker niet was gebleven. Ik zou geen rust bij je hebben gehad. Met de kinderen bij ons, ook niet. Als 'k van een motorongeluk hoorde, zou ik in doodsangst hebben gedacht, of hij misschien de dood gezocht had. Want hij heeft toch zijn leven gewaagd voor zijn dochter.

Snel opziende, wilde ik hier iets op zeggen. Onze oogen ontmoetten elkaar. Verkoeld, verhard, was opeens haar blik.

- Ik weet, wat je zeggen wilt: niets dan instinkt. Die ééne impulzie... maar wàs 't niet de *aandrift*, waar jij het aldoor over gehad hebt? Denk toch niet, dat ik overschat! Voor mijn geluk is zijn daad heel weinig; voor mijn huwelijk

is ze beslissend. Het huwelijk is een sakrament, Henk! Die praktische roomschen weten het zoo... Wij leeren het allebei te laat. Allebei boeten we voor onze trouwdag. Jij hebt uit armoed je tevreden gesteld met Tilly, ik uit ergernis gebrek en teleurgesteldheid en om van Heidelust weg te komen, met Willem. De vraag is nù geweest: wij of zij...

- Liefste!...

Ik wierp me vóór haar neer.

Doch meteen was zij opgerezen.

- Nee, Henk. Niet. Zóó niet. Ik bid je.

Femme reine, nóóit was zij het meer!

En deze vrouw had ik verloren.

Even worstelde trots... maar neen! ik voelde, dat ik terug zou gekeerd zijn om in wanhoop te smééken: geef, wat je kunt.

Zoo zijn wij dan in liefde gescheiden, in den weemoed van 't louter geestelijke. Niemand heeft het aan ons gemerkt. Met Ee en To heb ik ‘dol gespeeld’. Hij heeft me naar het station gebracht; zij wuifde thuis na, vorstinnegestalte, omraamd door de deurlijst, in 't licht uit de gang. Hier vond ik Tilly en Suus, en het Gym'! Mijn lessen daar schijnen soms te slepen, en bij het nazien van de proeven vond ik mijn stuk over Tromp wel slecht.

Maar schrijven zal ik nog - en ook zij! En in dat werk zal zij zich geven... geven de ziel, die is *van mij*.

J. De Meester.

Jean Jaurès.
(Een levensbeeld).

Op den avond van den 31$_{sten}$ Juli 1914 heeft het schot van een half-waanzinnige, wie weet wellicht ook het slachtoffer eener redelooze chauvinistische pers, den grootsten leider van de Fransche sociaal-democratie neergeveld. Het was het verschrikkelijk voorspel, of liever het was een verschrikkelijk symbool, van datgene wat komende was. Het scheen alsof het noodlot van den Frankrijk boven het hoofd hangenden oorlog, nog éérst het wegrukken van dezen man, die zoovele jaren en juist in die dagen met opoffering van al zijn krachten voor den vrede had gewerkt, heeft willen toonen hoe onafwendbaar het was geworden, voor dit land en voor den vrede in het oude Europa.

Jaurès was op dien noodlottigen avond om acht uur van het ministerie van buitenlandsche zaken, alwaar hij nog een laatste onderhoud had met de ministers, onder welke de minister-president Viviani, naar het redactie-bureau van de 'Humanité' teruggekeerd, vergezeld van zijn beide medewerkers: Renaudel en Jean Longuet. En daar hij dien avond nog niet gegeten had, begaven zij zich naar een enkele stappen van het redactie-bureau gelegen restaurant Croissant. Toen de maaltijd afgeloopen was, onderhield Jaurès zich, zittend voor een open venster, met zijn vrienden en andere geestverwanten, die daar aanwezig waren en bekeek het portret van een meisje, de dochter van den redacteur van de 'Bonnet Rouge', toen twee revolverschoten door het

geopende venster knalden en Jaurès, zoo goed als geheel ontzield, op de bank waarop hij zat ineenzakte.

De grootste volkstribuun die Frankrijk sedert den dood van Léon Gambetta bezeten heeft, de geschiedschrijver van zijn meest glorierijke periode, een van zijn fijnste politieke koppen, was het slachtoffer van een verschrikkelijken sluipmoord geworden.

Op het moment dat het land zich gereed maakte tot den oorlog, stierf daar, weggemaaid als een krachtige eik door een wervelwind een van zijn grootste zonen en een van zijn grootste figuren; verloor het volk een van de bekwaamste kampvechters voor zijn politieke vrijheid en zijn economische verheffing, het socialisme een van zijn edelste en schitterendste vertegenwoordigers.

Het zij ons vergund om hier, in enkele groote trekken een levensbeeld van dien grooten Franschen sociaal-democraat, die tegelijk een groot Vaderlander en een groot Internationalist geweest is, te ontwerpen.

Zijn beteekenis voor Frankrijk ten volle vast te stellen, daartoe is de tijd nog niet gekomen. Dit zal eerst kunnen, als deze verschrikkelijke oorlog voorbij is. Ook hieraan is het wel in hoofdzaak te wijten, dat nu, ruim een jaar nà zijn dood, zoo weinig nog heeft kunnen gedaan worden van de zijde zijner vrienden, om hiertoe het noodige materiaal te verzamelen en te rangschikken.

Slechts één boek is er van die zijde tot nu toe nog verschenen, dat zoowel om den vorm als om de methode een eerste garve bloemen lijkt, neergelegd op het graf van den grooten doode. Wij meenen: het 1 Mei dezes jaars verschenen werk van den socialist Ch. Rappoport ‘Jean Jaurès, l'Homme - le Penseur - le Socialiste’, waarbij Anatole France enkele vriendelijke woorden als geleide heeft geschreven, bij welke gelegenheid de ook beroemde romancier ons tevens de belofte heeft gedaan, na het tot stand komen van den vrede, zelf een werk aan Jaurès te zullen wijden, dien hij het ‘grootste genie van den modernen tijd’ noemt.[1)]

* * *

1) Verschenen bij ‘l'Emancipatrice’, Paris, 3 Rue du Pondichéry, 1915. Een fraai portret van Jaurès versiert deze typografisch goed verzorgde uitgave.

Jean Jaurès werd 3 September 1859 geboren te Castres, in de provincie Languedoc; in die merkwaardige provincie in Zuid-Frankrijk, die aan het land meerdere groote geleerden en moedige denkers heeft geschonken. Die provincie die in de Midden-eeuwen reeds vrije handelssteden bezat, waar de Albigenzen hun tenten hadden opgeslagen. Die provincie die ook aan Frankrijk mannen als La Fayette, Lapeyrouse, Guizot, Auguste Comte, Rivarol, Ingres en anderen geschonken heeft, benevens martelaren als Vaneni en Jean Calas.

De familie Jaurès behoorde, sociaal gesproken, tot de middelklasse. Een oom, Constant Jaurès, was in staatsdienst, admiraal en oud-gezant in Madrid en Petersburg en in 1888 minister van Marine. Een jaar daarna, in 1889, is hij overleden.

Doch de familie zelf was niet rijk. En het was aan de protectie en aan den financieelen bijstand van een vriend, van den schoolinspecteur Felix Deltour namelijk, te danken, dat de jonge Jean studeeren kon. Deze Felix Deltour schijnt een overtuigd reactionnair geweest te zijn, die zijn leven lang van een herstel van den troon van Frankrijk door het Huis Orléans moet hebben gedroomd. Voor den jongen Jaurès is hij echter als een tweede vader geweest.

Jean was een schitterend leerling, die reeds op het Gymnasium door een merkwaardig geheugen uitblonk, dat hem in staat stelde gansche brokken van de oude klassieken en de groote modernen uit het hoofd op te zeggen.

In 1878 bezocht hij, op den leeftijd van 19 jaren, de Ecole Normale, die hij in 1881 verliet om dan leeraar te worden aan het meisjes-Lyceum te Albi. Twee jaren later werd hij lector aan de Universiteit te Toulouse, waar hij vroeger reeds een serie voorlezingen had gehouden; de stad die hem ook twee jaren daarna als haren afgevaardigde naar het Parlement zond.

Jaurès was toen nog maar 26 jaren oud en begon op dien jeugdigen leeftijd hiermede als democratisch afgevaardigde van de ‘centre gauche’ zijn politieke loopbaan.[1)]

1) Er kan twijfel geopperd worden of Jaurès toen hij zitting nam in het Parlement in die jaren wel tot het ‘centre’ van de gauche behoorde en niet tot de republikeinsche‘extrême’ ervan. De ‘Revue Socialiste’ van April 1887, een redevoering besprekend waarin hij naast Deschanel en in denzelfden geest sprak, schreef ‘M. Jaurès... siégant au centre *ou aux confins* de la gauche’.

Door deze verkiezing kwam Jaurès ook tevens in de noodzakelijkheid zich metterwoon te Parijs te vestigen, alwaar hij zijn philosophische studiën kon voortzetten; voornamelijk toen nog onder de leiding van den spiritualistischen wijsgeer, Paul Janet.

Een gevolg van deze studiën waren zijn twee eerste wetenschappelijke werken; waarvan het eerste wijsgeerig, het tweede wijsgeerig-socialistisch was: de in het fransch geschreven studie 'La Réalité du Monde Sensible' en het in latijn vervaardigde geschrift 'Over den oorsprong van het Duitsche socialisme'.

Het laatste beteekende voor Jaurès tevens de eerste theoretische aanraking met het wetenschappelijk socialisme van Karl Marx en Friedrich Engels; dat hij evenwel toen slechts van de philosophischen kant beschouwde. Daarna verliepen er dan nog weder twee jaren en Jaurès sloot zich bij de socialistische beweging aan, die hij van nu af zijn gansche leven zou toebehooren en waarop zijn persoon en zijn werken, zijn groot talent en onverwoestbare werkkracht, een zoo grooten invloed hebben uitgeoefend.

Iedere stap die deze merkwaardige man in het leven gezet heeft, was begeleid door studie. Studie van de problemen die hij daarbij tegen kwam, vreemd als hij daartegenover stond, maar die zijn geest nu eenmaal niet loslieten. Ieder probleem dat Jaurès als socialist en als politicus had op te lossen, was een aansporing voor hem om het te bestudeeren, het te doorgronden en te omvatten.

Vandaar dat men in hem telkens en telkens den socialist geestelijk meer en meer ziet groeien, teneinde zijn talrijke tegenstanders niet enkel het hoofd te kunnen bieden, maar ze geestelijk geheel meester te kunnen worden.

Het onverwoestbaar optimisme waarmede deze zoon van het Zuiden de problemen des levens, hoevelener dit ook mogen geweest zijn en hoe zwaar zij ook mochten wegen, aanzag, werd geëvenaard door een even onvergelijkelijke lichaamskracht die in dit robuste lichaam huisde. Jaurès deed wat

zijn persoon aangaat aan een goed-gecultiveerden boer denken; over zich zelf sprekend kon hij eens zeggen: ‘Je suis entêté comme un paysan’.

Intusschen waren de jaren dat Jaurès in het Parlement als burgerlijk-republikeinsch afgevaardigde doorbracht, voor hem grootendeels leerjaren, waarin de democratisch-gezinde afgevaardigde, voor wien, wat ook later blijken zou, de Republiek niet enkel was een andere staatsvorm dan die van de monarchie, maar de inhoud van een staatsrechtelijk en een sociaal ideaal, zich als het ware voorbereidde tot zijn latere bestemming van socialistisch leider.

Uit enkele redevoeringen, bij de bespreking van sociale onderwerpen in die jaren in het Parlement door hem gehouden, bleek reeds, dat deze man van de ‘centre gauche’ een veel scherperen blik had voor de sociale problemen dan zijn politieke medestanders en dat hij met zijn gevoelens al sterk naar de zijde van de arbeidersbeweging toeneigde. Zoodat Gustave Rouanet, die later een zijner trouwste vrienden is geworden, in de ‘Revue Socialiste’ van April 1887, bij de bespreking van de debatten over het protectionisme waaraan Jaurès met een kleine, doch opmerkenswaarde redevoering deelnam, de voorspelling kon wagen, Jaurès spoedig te zien behooren tot de ‘extrême gauche’, aan de zijde van de toenmalige onafhankelijke socialistische groep: Boyer, Camélinat, Planteau, Basly, Millerand en Michelin.

Jaurès werd bij de volgende algemeene verkiezingen van 1889 niet herkozen, maar had zich, gelijk reeds is opgemerkt, intusschen bij de socialistische beweging aangesloten, als welker afgevaardigde hij in 1893 zijn weder-intrede in de kamer deed, en wel op 20 Januari van dat jaar als de gekozene voor Albi, in de plaats van een reactionair.

Men kan zeggen dat vanaf dat oogenblik de eigenlijke groote, politieke loopbaan van Jaurès begonnen is. Hij gevoelde zich nu vrij van de banden, die hem als republikeinsch afgevaardigde, zonder meer, in de laatste jaren al beklemd hadden. Voor hem had, door zijn toenadering tot de socialistische beweging, de republikeinsche gedachte nu haar vollen en humanitairen inhoud gekregen.

Een van de groote levensopgaven die hij zich had gesteld, om de overtuigde en eerlijke republikeinen tot dezelfde

levensbeschouwing te brengen, die hij zich veroverd had door zijn vereeniging van Republiek en Democratie, politieke vrijheid en economische verheffing van de Arbeidersklasse, begon voor Jaurès aanstonds, toen hij voor de tweede keer, en nu als sociaal-democraat, het Parlement binnentrok.

Reeds in een debat met de Republikeinen van de linkerzijde, in December van dat jaar, hield Jaurès een van die magistrale redevoeringen die hem een zoo grooten en te recht verdienden naam hebben gegeven als parlementair redenaar en waarin hij tegenover het toenmalig kabinet-Dupuy, dat de strijdende arbeidersbeweging vervolgde en de stakingen met de kracht van het geweld trachtte te onderdrukken, onder passief toezien van de meerderheid van de republikeinen dier dagen, de groote beteekenis van deze beweging der loonarbeiders en van het socialisme stelde. Enkele passages mogen hier volgen in de oorspronkelijke en kernachtige taal van den grooten redenaar.

> 'De agiatoren', aldus zeide de minister-president, 'hitsen de arbeiders op'. Jaurès antwoordt hem hierop het volgende:
> 'Non, messieurs, la vérité c'est que ce mouvement sort des profondeurs même des choses; c'est qu'il sont d'innombrables souffrances qui jusqu'ici ne s'étaient point concertées, mais qui ont trouvé dans une formule libératrice leur point de ralliement. La vérité, c'est qu'en France même, dans notre France républicaine, le mouvement socialiste est sorti tout à la fois de la République, que vous avez fondée, et du régime économique qui se développe dans le pays depuis un demi-siècle.
> Vous avez fait la République, et c'est votre honneur; vous l'avez faite inattaquable, vous l'avez faite indestructible, mais par là vous avez institué entre l'ordre politique et l'ordre économique dans notre pays une intolérable contradiction...'[1)].

1) Deze en andere aanhalingen uit de redevoeringen van Jaurès in het Parlement en van debatten, waarvan de bron door mij niet nader wordt genoemd, zijn ontleend aan het reeds door mij vermelde boek van Ch. Rappoport.

Door het Algemeen Kiesrecht, vervolgde de spreker, door de souvereiniteit van de natie over zich-zelve in te stellen, hebt gij alle burgers, het proletariaat inbegrepen, gemaakt tot een vergadering van koningen. Uit die burgers en hun souvereinen wil zijt gij als regeering voortgekomen, en worden de wetten gemaakt. Maar op het oogenblik waarin de proletariër zelf souverein wenscht te zijn in het politieke leven, bespeurt hij, aan den lijve, dat hij in het economische leven niets meer is dan een soort slaaf:

> ‘Il est la proie de tous les hasards, de toutes les servitudes, et à tout moment le roi de l'ordre politique peut être jeté dans la rue; à tout moment, s'il veut exercer son droit légal de coalition pour défendre son salaire, il peut se voir refuser tout travail, tout salaire, toute existence, par la coalition des grandes Compagnies minières. Et tandis que les travailleurs n'ont plus à payer, dans l'ordre politique, une liste civile de quelques millions aux souverains que vous avez détrônés, ils sont obligés de prélever sur leur travail une liste civile de plusiers milliards pour rémunérer les oligarchies oisives qui sont les souverains du travail national....
> Et c'est parce que le socialisme apparait comme seul capable de résoudre cette contradiction fondamentale de la société présente, c'est paree que le socialisme proclame que la République politique doit aboutir à la Republique sociale, c'est paree qu'il veut que la République soit affirmée dans l'atelier comme elle est affirmée ici; c'est paree qu'il veut que la nation soit souveraine dans l'ordre économique pour briser les privilèges du capitalisme oisif, comme il est souverain dans l'ordre politique; c'est pour cela que le socialisme sort du mouvement républicain. C'est la République qui est le grand excitateur, c'est la République qui est le grand meneur: traduisez-la donc devant vos gendarmes!
> Or vous avez arrêté ce rayonnement religieux, et vous avez ainsi concentré dans les revendications immédiates, dans les revendications sociales, tout le feu de la pensée, toute l'ardeur du désir; c'est vous qui avez

élevé la température revolutionaire du prolétariat, et si vous vous épouvantez aujourd'hui, c'est devant votre oeuvre'...

Het werd, bij deze taal, op de republikeinsche banken van het Parlement heel stil.

* * *

Voor Jaurès zelf heeft deze levensopvatting, die hooge opvatting omtrent de werkelijke taak en de beteekenis van de Republiek, tot aan zijn dood de groote drijfkracht gevormd van zijn ganschen arbeid als Republikein en als sociaal-democraat. Hij is evenzeer tot aan zijn levenseinde het nooit moede geworden, haar die aanhangers van de Republiek voor wie deze staatsvorm méér was dan een holle formule, voor te houden en hen daarvan te trachten te doordringen.

Voor dezen grooten zoon van Frankrijk was de Republiek van nà 1870, de staatsvorm die in rechte lijn van de groote Revolutie van 1789 en 1792 afstamde; die Revolutie die Jaurès niet alleen heeft bestudeerd als geen ander van zijn tijdgenooten,[1)] maar waarin hij zich ook zoo heeft weten in te leven, dat hij zijn ganschen strijd voor de politieke vrijheid en de economische vrijmaking van de Fransche arbeidersklasse van de banden van het kapitalistische stelsel, daarmede als op een hooger plan van republikeinsche orde heeft weten te stellen.

Die Revolutie had Frankrijk eenmaal vooraan gebracht in de rij van de natiën van Europa en het de sociale, politieke en intellectueele leiding daarvan verschaft. De derde Republiek, die èn een omhoogstrevend proletariaat èn de economische mogelijkheden in zich ontwikkelen zag die, althans voor wat het leggen van de grondslagen daarvan betreft, het socialisme tot een begin van zijn verwerkelijking

1) Bekend is zijn 'Histoire de la Révolution' van welk boek in 1905 een bewerking is verschenen in onze taal, van de hand van Dr. W. van Ravesteijn Jr. Het was een bekorting van het werk, die bij Jaurès zelf indertijd nogal misnoegen heeft gewekt.
Immers was het om die reden dat hij zijn toestemming heeft geweigerd tot de verschijning van een Duitsche vertaling dier Nederlandsche bewerking.

zou kunnen doen komen, heeft volgens Jaurès wederom in die banen te treden, teneinde die glorierijke leiding der volken van Europa te kunnen herwinnen.

Jaurès was idealist, en de studie van het socialisme, van de socialistische methode en de socialistische wetenschap, reeds van den dag af aan waarop hij voor het eerst den voet in hare beweging heeft gezet, ja zelfs reeds vóór dien, in het tevoren reeds genoemde Latijnsche opstel van 1891, heeft hem dit wijsgeerig standpunt, voor hem eigenlijk zijn ganschen levensinhoud, nooit doen verlaten.

In zooverre Jaurès een aanhanger is geweest van het historisch materialisme, was dit voor hem slechts één element in zijn idealistische geschieds- en levensbeschouwing - noodzakelijk en onmisbaar - maar niet het ten slotte overheerschende. De methode die hij in zijn reeds genoemde 'Histoire de la Révolution' volgde, was, gelijk hij zelf verklaarde: die van een verbinding van Plutarchus, Michelet en Karl Marx; de synthese van het heroïsche, het dramatische en het sociologische element. In hoeverre die synthese hem in dat werk overal gelukt is, mag daargelaten worden. De poging alleen was reeds een grootsche onderneming te noemen.

Jaurès idealistische wereldbeschouwing had in menig opzicht gelijkenis met die van dien grooten, klassieken Duitschen wijsgeer van het Idealisme, Johann Gottlieb Fichte, ofschoon men in zijn eigenlijke philosophie menig element terugvindt dat sterker aan Spinoza doet denken.

Aan Fichte, als praktisch idealist herinnert ons Jaurès óók wat zijn opvatting van de Natie, als de hoogste gemeenschapsinhoud van een volk aangaat, die wel het sterkst uitkomt in zijn laatste werk, twee jaren vóór zijn dood geschreven, namelijk in 'l'Armée Nouvelle'; een zeer machtig boek, dat als het sociale raam moest dienen, waarin een van de eerste groote hervormingen die Frankrijk behoefde, de vervorming van zijn militaristisch beroepsleger door een Volksleger, gevat werd[1].

De imponeerende bladzijden van dit boek, dat niet enkel

1) Het is getiteld: 'l'Organisation Socialiste de la France, l'Armée Nouvelle'. Verschenen in 1912. Publication Jules Rouff et comp. Paris.

een uitgebreide militaire, militair-technische en strategische, maar ook een groote sociaal-politieke beteekenis bezit, waar Jaurès in den breede, de hooge beteekenis van de Natie als de gemeenschapsband van een volk voor het heden en vooral voor de toekomst heeft uiteengezet, doen sterk herinneren aan de beroemde 'Reden an die deutsche Nation', van Fichte, uit het jaar 1813.

Het patriotisme dat de groote Duitsche idealist, honderd jaren geleden met die schitterende lezingen heeft willen wakker roepen, was ook niet het konservatieve, en het traditioneel. Het was, gelijk hij dat in zijn Achtste Rede heeft uitgedrukt 'Nicht der Geist der ruhigen bürgerlichen Liebe der Verfassung und der Gesetze, sondern die verzehrende Flamme der höheren Vaterlandsliebe, die die Nation als Hülle des Ewigen umfasst, für welche der Edle mit Freuden sich opfert[1)].

Voor Fichte waren Volk en Vaderland, liefde tot het Vaderland en de Duitsche natie niet het doel op zich zelf, waarvoor de ordinaire beschouwing der dingen hen hield, maar het middel tot het scheppen eener meer volkomen gemeenschap, die eerst dàn werkelijk op dien naam aanspraak zou kunnen maken, als zij niemand in het Volk meer uitsluit of ook iemand maar daarin terugzet. Van dezen geest was zijn Vaderlandsliefde vervuld.

Zoo was ook voor Jaurès het patriottisme niet de liefde voor het vaderland zonder méér; zijn liefde tot de natie en tot Frankrijk niet enkel de liefde tot het burgerlijke Frankrijk. Jaurès doet, in de talrijke, schitterende bladzijden in 'l'Armée Nouvelle' daarover, niet een beroep op die vaderlandsliefde, die niets anders is en niet anders meer zijn kàn dan een holle phrase, de gedachte aan een verleden van lang gestorven grootheid.

Reeds op een der eerste bladzijden komt dit uit. Hoezeer ook organisatie en vorming van een leger ongekend gewichtige elementen in den oorlog zijn, zoo moeten wij toch niet vergeten, dat de moreele kracht steeds de hoofdfactor blijft. En moreele kracht schept men. Aldus uit het geloof aan een Idee enkel de woorden van generaal Langlois.

1) 'Reden an die deutsche Nation'. Reclam-uitgave, bladz. 121.

Daarop vraagt dan Jaurès dien Generaal ‘welke is dan die Idee, die den geest vervoeren moet? En waar is die diepe bron van moreele krachten, welker stroom in kritische dagen alles met zich zal meesleepen?’

‘Het vaderland,’ gaat Jaurès voort, ‘zooals ons de geschiedenis dat heeft overgeleverd, is (dus) het raam en het is de fundeering, maar het is alleen nog niet de bezielende kracht die tot overwinning leidt. Het is de bouwsteen van den haard, de houtstapel tot het offervuur, maar het is nog niet de vlam.’

En evenals voor Fichte is voor Jaurès de Vaderlandsliefde, de liefde en de zedelijke kracht tot den vooruitgang; de hèrscheppende kracht, die het Nieuwe doet geboren worden; het middel en niet het doel. Men hoore hem daaromtrent:

> ‘Dès maintenant, c'est une joie pour tous les militants du socialisme international, c'est une fierté et une force de faire appel, en vue de l'ordre nouveau, à ce que les patries ont de plus noble dans leur tradition, dans leur histoire, dans leur génie. Tous les actes de courage et de noblesse qui marquent le niveau où peut se hausser la nature humaine, tous les progrès de liberté, de démocratie et de lumière, qui ont préparé une civilisation supérieure, et qui ont disposé le peuple à y participer, nous les appelons à nous, nous les évoquons.’

Dàt zijn dus voor Jaurès de regenereerende krachten van het vaderland, die het tot ‘bestendigheid en eenheid’ zullen moeten voeren. Een eenheid ‘die sterker zal zijn, als in ieder vaderland de sociale harmonie in de plaats van den klassenhaat zal zijn getreden, en de kollektieve eigendom de grondslag van het volksbewustzijn zal zijn geworden’.

En het is hierom, dat hij op een andere plaats in hetzelfde boek, dengenen onder zijn socialistische medestanders die zich tegenover de zelfstandigheid van de natie negatief stelden toeroept: ‘Neen! het vaderlaad is geen overleefde idee; de patriottische idee verandert en verdiept zich’...

* * *

Een Idealist is Jaurès in zijn gansche politiek geweest; altoos geleid door dezelfde levensbeschouwing, die het geloof aan de zedelijke kracht van de Idee, als de grootste beweegkracht in de Geschiedenis, als een machtig element van den vooruitgang, onder alle omstandigheden tot den wegwijzer bij zijn politiek handelen deed maken.

Dat deze grondtoon van zijn leven en werken als staatsman Jaurès in botsing heeft moeten brengen met de socialisten van andere 'scholen', zooals men dat in een vroegere periode van de onderlinge verdeeldheid in Frankrijk noemde, sprak dus vanzelf.

Jaurès heeft den klassenstrijd inderdaad ànders opgevat dan Jules Guesde, de meest talentvolle onder de vroegere secte-leiders, uit de jaren vóór. de 'Unie' die in 1905 voerde tot de vereenigde socialistische partij in Frankrijk. En na de definitieve vestiging van die eenheid, heeft dit verschil tusschen hun beiden niet opgehouden te bestaan; al heeft het natuurlijk aan wederzijdsche scherpte heel wat verloren.

Men kan zeggen, dat dit verschil in den grond van de zaak er een was dat dieper zat dan enkel een verschil over de tactiek. Het was een verschil van levensbeschouwing. Guesde was altoos een schoolsch Marxist, die het historischmaterialisme en de daaruit resulteerende leer van den klassenstrijd, in hun engsten vorm heeft opgevat. Agitator van den allereersten rang heeft Guesde, die in 1878 met het program van Marx in de Fransche arbeidersbeweging optrad er in de eerste plaats zijn oog op moeten richten een Marxistische 'school' te vormen; een kern van marxistisch gevormde socialisten, die de strenge principes van Karl Marx had te stellen tegenover de toenmaals nog heel sterke groepen van Proudhonisten, Blanquisten en Bakoeninisten, die in de socialistische beweging destijds overheerschend waren.

In zooverre het er dan ook om ging, die theoriën van Marx en Engels in Frankrijk onder de arbeiders, vooral van het industrieel ontwikkelde Noorden, ingang te doen vinden, hebben Guesde en Lafargue, die men de vaders van het theoretisch marxisme in Frankrijk kan noemen, zeer verdienstelijk werk gedaan. Doch die verdienste van Guesde en zijn medestanders had een belangrijke schaduwzijde. Toen de tijd van het socialistische sectewezen voor Frankrijk voorbij was, begreep

Guesde niet goed meer, dat een politieke partij, die invloed wil hebben op den gang van zaken, andere eischen en levensbehoeften heeft, dan een politieke secte en dan een ‘socialistische school’.

Dat conflict heeft zelfs later nog grootere afmetingen aangenomen. Het heeft in den tijd van ‘block’-politiek, die op Jaurès' hartstochtelijke deelneming aan de campagne in de Dreyfus-zaak gevolgd was, tot een conflict in de socialistische Internationale geleid, in het bizonder tusschen Jaurès en de achter hem staande ‘ministerialistische’ socialisten en de Duitsche sociaal-democratie, waarop wij straks nog even hopen terug te komen.

Dat Jaurès, die een groot bewonderaar van het werk van Marx was, geen blinde volgeling van den grooten Duitschen meester kon wezen, sprak bij zijn eigen, diep gegronde beschouwing over den aard der verschijnselen en de rol van de menschen in de geschiedenis, als van zelf. Tal van keeren heeft hij dan ook de gelegenheid tebaat genomen, om tegenover het strenge, Duitsche marxisme zijn eigen standpunt te ontwikkelen, dat die denkmethode niet verwierp, maar haar, als te eenzijdig, met de resultaten van zijn eigen wijsgeerige overtuiging meende te moeten aanvullen en corrigeeren.

Jaurès bezat in zekeren zin ook zelve den duitschen aard der ‘Gründlichkeit’, die de problemen tot op hun bodem eerst doet doorvorschen, om zich daarna omtrent hen een meening te vormen; maar anderzijds bezat hij teveel van het intuïtieve en het spontane van den Franschen geest, om aan de persoonlijke daad in een bepaald historisch oogenblik niet een veel grootere waarde toe te kennen, dan daarvoor in het streng deterministische denken, vooral van Marx, van vele Duitsche en ook enkele van zijn Fransche volgelingen, eigenlijk plaats was gelaten.

Tegenover het zoogenaamde ‘dialectisch materialisme’, dat door enkele van de voornaamste Marx-scholieren in Duitschland en Frankrijk, toegepast op het politieke handelen van het proletariaat, tot een theorie van starre onverzoenlijkheid van tegenstellingen werd, overigens niet geheel in overeenstemming met dat wat Marx zelf daaronder verstond, plaatste Jaurès meermalen de formule, door hem eens op geluk-

kige wijze aan Marx zelf ontleend, van de ‘revolutionaire evolutie’.

‘Ik werd steeds door datgene geleid’, schreef hij in 1902, ‘wat Marx zoo voortreffelijk de revolutionaire evolutie genoemd heeft. Deze bestaat toch naar mijne meening hierin, om in de huidige maatschappij eigendomsvormen binnen te voeren, die met haar in tegenspraak zijn, die haar raam overschrijden; die de nieuwe samenleving aankondigen en voorbereiden en die door hun organische kracht de oplossing van de oude wereld bespoedigen. De hervormingen zijn in mijn oogen, niet alleen maar middelen tot verzachting, zij zijn en moeten zijn: voorbereiding’.[1)]

Het conflict van Jaurès, met de ‘Guesdisten’ voornamelijk, verscherpte zich ten tijde van de Dreyfus-campagne ten zeerste.

Jaurès had met dat onfeilbaar instinct, den politicus eigen, dadelijk begrepen welk een politieke reactie achter deze ‘affaire’ zich verborg. Guesde en zijn vrienden evenwel zagen in het onrecht den joodschen luitenant aangedaan, niets anders dan een misdrijf, zooals er zoovelen in de kapitalistische maatschappij voorvallen en waarmede het proletariaat zich niet had in te laten.

Jaurès kwam daartegen met alle kracht in verzet. In een van de vele schitterende debatten uit die dagen, heeft hij het stelling nemen van het proletariaat in de zaak Dreyfus verdedigd, reeds met een beroep op het feit alléén, dat het begaan van een zoo éclatant justitieel misdrijf, het socialistische proletariaat niet onverschillig mocht laten en het proletarisch geweten in beroering moet brengen.

> ‘Guesde’, zoo riep hij bij die gelegenheid uit, ‘zeide ons in de Salle Vantier’, dat zij die de kapitalistische samenleving willen instand houden, zich dan maar ook hebben te bemoeien met de ‘dwalingen daarin te herstellen, daarin begaan. Zij die de kapitalistische zon aanbidden, hebben haar ook van hare vlekken te reinigen’...

1) Uit een serie opstellen, die in 1901-1902 verschenen zijn in het dagblad ‘Petite République’ waarin Jaurès toen schreef, later verzameld uitgegeven in de ‘Cahiers de la Quinzaine’, een veertiendaagsch tijdschrift onder redaktie van Charles Péguy.

> ‘Welnu’, zegt Jaurès, ‘laat mij hierop dit antwoorden: Van af den dag dat tegenover een mensch een misdrijf gepleegd wordt en hij wordt neergeveld door de hand van de bourgeoisie, terwijl het proletariaat door zijn ingrijpen zulks had kunnen verhinderen, van die dag af is het niet enkel maar de bourgeoisie die daarvoor verantwoordelijk is, maar wordt dit het proletariaat ook zelf.’

Jaurès heeft, in het belang van dezen geweldigen strijd om het geschonden recht, dan ook niet geaarzeld om die politieke middelen te helpen bevorderen, welke, volgens hem, in dit, voor de verdere ontwikkeling der Republiek en de democratie, in Frankrijk zoo buitengemeen belangrijke tijdsgewricht, noodzakelijk bleken.

Hij deinsde voor het ‘ministerialisme’ niet terug, zelfs wetende, dat dit de in dien tijd reeds voor een goed deel bereikte eenheid van het Fransche socialisme, waarvoor niemand zoo hard had gewerkt als hij, opnieuw in gevaar bracht.

Deze periode in het politieke leven van Jaurès bracht hem, gelijk reeds is opgemerkt, ook in conflict met de Internationale; welk conflict door de tegemoetkomende houding, die hij te Amsterdam in 1904 op het aldaar gehouden Internationaal Congres aannam, een snelle oplossing vond.

Bij die gelegenheid evenwel heeft Jaurès, van zijn standpunt volkomen terecht, de Duitsche sociaal-democratie enkele van die harde waarheden toegevoegd, die nog op den huidigen dag aan actualiteit niet verloren hebben.

Europa zag juist in die dagen de Fransch-Engelsche ‘entente’ geboren worden; en het Delcassé-gevaar bedreigde den Europeeschen vrede. In een rede, die Jaurès op genoemd Internationaal Congres hield, verdedigde hij hartstochtelijk het goed recht van zijn ‘block’-politiek voor Frankrijk, maar viel hij ook de Duitsche sociaal-democratie scherp aan, niet enkel om haar methode van politieke negatie als zoodanig, maar omdat juist deze haar zoo politiek zwak hield.

Deze hare ‘politieke onmacht’ noemde Jaurès ‘een gevaar voor den wereldvrede’ en ‘een gevaar voor den vooruitgang van de democratie en van het socialisme.’ En niet

enkel dat Jaurès de Duitschers hun politieke onmacht verwéét, hij trachtte haar ook uit de politieke geschiedenis van Duitschland te verklaren.

Er was, meende hij, een steeds sterker gapende klove, tusschen de vermeerdering van het aantal stemmen op de Duitsche sociaal-democratie uitgebracht en die van hare werkelijke politieke beteekenis. Waarom?

> 'Omdat in Duitschland de beide wezenlijke voorwaarden, de twee werkelijke middelen tot proletarische actie nog ontbrèken. 'Gij,' riep hij den Duitschers toe: 'hebt nòch de revolutionaire nòch de parlementaire actie.... Uw Parlement is maar een half-Parlement; want een Parlement dat de executieve macht niet in handen heeft, dat de macht om zélf te regeeren niet bezit, *is* geen Parlement!'....

Jaurès had hiermede, dit is aan geen twijfel onderhevig, op de groote, zwakke plek van de Duitsche sociaal-democratie den vinger gelegd: die ellende van de Duitsche politiek, die ook in dezen tijd, méér dan ooit door de beste vertegenwoordigers van de sociaal-democratie in dat land wordt gevoeld.[1)]

***

Aan een latere onderzoeking zal het voorbehouden blijven om de beteekenis van den man, die na Proudhon wel den grootsten invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkeling van de socialistische beweging in Frankrijk, die als wetenschappelijk socialist van niet minder groote beteekenis was dan velen onder de groote voorgangers daarvan in zijn land, om den oprechten en consequenten Democraat die Jaurès is geweest, te schetsen in zijn volle beteekenis, voor zijn land en zijn tijd.

Aan zijn graf heeft een van de sprekers die hem huldigden gezegd: 'Jaurès laat zich zoo maar niet in de lijst van een partij passen. Hij was méér dan de vertegenwoordiger van een partij; meer dan de representant van één klasse. Jaurès

1) Men zie hieromtrent het herdenkingsartikel van Eduard Bernstein in 'Die Neue Zeit' van 30 Juli 1915, aan Jaurès gewijd.

was het zinnebeeld van een tijdperk. Jaurès behoorde niet alleen de Franschen, maar alle nationaliteiten toe.'

Deze woorden hebben inderdaad een diepere beteekenis, wijl zij weergeven wat Jaurès is geweest, gedurende die bijna vijf-en-twintig jaren dat zijn persoonlijkheid in dienst van het socialistische Ideaal en van de Menschelijkheid heeft gestaan.

In de geschiedenis van Frankrijk en meer nog in die van het Socialisme, zal de verschijning van Jean Jaurès voor altijd de beteekenis van een mijlpaal blijven behouden.

31 Juli 1915.

JOS. LOOPUIT.

De dingen die naderen.

Het was een winteravond, een avond van December. Het was al bizonder vroeg donker dien dag, want in de laatste dagen waren de wolken niet van de lucht, zware loodkleurige wolken, die opkwamen aan het Zuid-Westen en naar den noord-oostelijken kant van den hemel dreven.

In een gehucht op een hoogvlakte in zuid-oostelijk Limburg stond het kleine huis, in wiens gevel op zij een groote poort was aangebracht. De poort gaf toegang aan de karren, die de klaver aanvoerden en de tarwe en de rogge en de haver. In de poort was een deur gesneden met ijzeren handvatsel. Wanneer men over de deurplank was heengestapt, terwijl de geheele poort dicht bleef, stond men in een ruimte, waar boven op balken de vruchten van het veld waren gestapeld in bossen, voor het dorschen gereed. In het midden van de omringende koeien- en varkensstallen lag de mesthoop, de bevruchter van den grond, onder gebogen ruggen met haken gesleept, dampend van onder de pooten van het vee. Langs den mesthoop liep de spronk van rondafgesleten keien en daar was de huisdeur, groen geverfd met koperen klopper, glimmend geschuurd nog bij de laatste kermis.

Op zij van de poort en rechts daarvan was een klein venster gelaten in den muur, waarvoor drie ijzeren staven; het ging niet open, maar zat vast in den muur, met heel oude ruiten, reeds groen door de jaren. Het waren kleine ruiten met looden reepen verbonden. De drie staven waren verroest, maar nog stevig en daar achter voelden de bewo-

ners zich veilig voor inbraak. Want ingebroken werd er dikwijls in die streken door de geheime bende der Bokkenrijders, die rondwaarden des nachts; en des morgens vroeg men zich af bij het opstaan: 'Waar zullen ze vannacht hebben gestolen?'

Het dak van het huis sprong ver naar voren, zoodat het heenreikte met zijn dakdrup tot boven den mesthoop. Een groote hond lag in een stal aan de ketting. Hij sloeg aan ieder keer in den nacht, wanneer er iemand voorbijging.

Dien avond op het laatst van December, het was kort voor den dag van Nieuwjaar, waaide het hevig op de stille hoogvlakte waar slechts enkele huizen bijeen stonden, niet aan elkander gebouwd, maar door tuinen en enkele boomen gescheiden. Nu en dan kwam de sikkel der maan achter de wolken te voorschijn. De wind gierde en deed de ruiten rammelen. Hij rukte aan alles, waartegen hij aanvoer. Hij sloeg de kruinen der twee lange wilgenboomen, die naast het huis stonden, tegen elkander, zoodat er takken van braken en de stammen kraakten. Door het huilen van den wind begon de hond jankend te schreeuwen, nu en dan. En wederom was alles een oogenblik stil en hoorde men in het woonvertrek, waar drie menschen bij elkander zaten, slechts het regelmatig tikken van de muurklok, hoog tegen de witgekalkte zoldering, waar vier bruin gerookte hammen waren opgehangen.

De drie, welke bij elkander zaten dien avond, waren Driek Dautzenberg, zijn vrouw en zijn dochter. Hij was een lange, magere man met grijzen baard en staarde van uit zijn houten leunstoel nadenkend in den smeulenden haard en zijn oogen knipten tegen het zachtvonkend vuur, terwijl zijn vrouw, een kleine oude met veel rimpels in het gezicht door haar voet een kunstig gekerfd spinnewiel deed snorren en in hare grove werkhand het blonde vlas liet loopen over het wentelend rad. De dochter, een kleine, blonde meid met roode wangen, waarboven bruine oogjes fluks heen en weer draaiden, was aan het breien van een kous van roode wol. Zij waren zwijgend; nu en dan viel een woord in de stilte en na een hevigen windstoot. Er klonk buiten de stap van een man. De hond sloeg aan en de dochter zei: 'Daar gaat Heutz al naar huis, hij is vanavond al gauw het kaarten moe.'

'Ja! dat doet het weer,' zei de oude Driek. 'Dan wil ieder maar thuis zijn.'

Zij zeiden het beiden als voor zichzelven en keken elkander niet aan. De moeder zweeg, alleen bezig met het snorrende rad, terwijl het vlas vonkte in den schijn van de olielamp, waarvan de pit koolde. Om de vlam beter te doen branden peuterde zij met een haarspeld de kooltjes weg en haalde de pit wat meer naar voren.

Ineens rees Driek Dautzenberg in de hoogte en zijn lange gestalte stond onbewegelijk luisterend stil, het hoofd een weinig voorover gebogen. 'Ik hoor iets in den stal en ga zien, wat er is.'

Er werd inderdaad gebeukt op de deur. Hij ging naar den spronk, deed de bovenste helft van de deur van den koeienstal open en zag in het schijnsel der lantaarn, die hij omhoog hief, vóór zich den grooten, breeden kop van een zijner koeien, welke hem aanstaarde. Zij had zich los gemaakt van de kribbe, onrustig waarschijnlijk door het loeien van den storm. Hij nam ze bij de ketting, die zij meesleepte en maakte ze weer vast aan den ring.

In den weldadigen asem van den koeienstal, ademde hij diep, gerustgesteld doordat hij nu wist wat het was. Hij deed de haak weer dicht op de staldeur, nadat hij met zijn groote vlakke hand op den rug van de koe nog even had geklopt. Met de lantaarn hangend aan zijn arm, bleef hij een oogenblik staan op den spronk. Alles was stil. De maan scheen vredig op de eene helft van den mesthoop, die niet door de schaduw van het huis was verdonkerd. Hij hoorde de hond in den stal vriendelijk janken, om te worden losgelaten, doch hij zei: 'Houd je stil,' en ging weer naar binnen.

'Het was niets, de Bles had zich losgemaakt' zei hij kortaf. Zij keken niet op en gingen door met hun werk in stil onverschillig gepeins. Hij ging weer zitten aan den haard, waar het vuur bijna geheel was geslonken. Hij lei er nog een paar stukken hout op en gauw stegen de vlammen op door den hevigen tocht van den wind. Door het kleine venster zag men door boomgetak heen de maan staan aan den hemel. Wolken als aan de randen verbrande hoopen van wat, togen voorbij, aan de wanden doorschijnend. Zij rafelden uit en verdwenen in de zwarte ruimte.

Niemand liep meer op den weg, die langs de niet meer dan vijfentwintig huizen, waaruit het gehucht bestond, kronkelde. In al die huisjes, dan hier, dan daar sloeg het negen uur op de klokken. En in al die woningen bromde het gebed van den rozenkrans of het 'bid-voor-ons' van een litanie klagend door muren en vensters.

Er blafte een hond en er blafte er nog een en ook op op het erf van Driek Dautzenberg begon de hond weer aan te slaan, huilend als of er iets was, dat hem hinderde.

'Wat zou die hond toch hebben?' vroeg de dochter.

'Ja,' zei de oude vrouw, 'ik moet zeggen, dat hij nooit zoo doet, als dezen avond. Doch zij ging door met spinnen en trapte harder, als om het onzekere van zich af te wenden, zoodat het wiel vlugger en vlugger snorde in de stilte.

Er werd iets geworpen tegen de ruiten van het venster en alle drie schrokken van den slag. Maar toen Driek buiten ging kijken op de straat, bleek het een dor takje te zijn, dat afwaaide.

Mij dunkt, wij moesten in de week na Nieuw-Jaar nog een mis voor Nicolaas laten lezen,' zei vrouw Dautzenberg, 'dan heeft hij drie missen gehad, en dat is toch niet te veel.'

Dien morgen waren zij alle drie in de kerk geweest, waar zij de tweede mis voor hun zoon hadden bijgewoond. Bij het uitgaan van de kerk waren eenige buurvrouwen bij hen gekomen en hadden hun verzekerd, dat zij veel voor de rust zijner ziel hadden gebeden, want het was toch erg hem te moeten missen, ook voor het werk in het veld. Sinds jaren hadden zij niets van hem vernomen en hij moest nu wel in Rusland zijn dood hebben gevonden.

In de lente van 1812 was er een papier gebracht in de woning van Driek Dautzenberg, waarbij Nicolaas, die nog geen twintig jaar oud was, werd opgeroepen. En alhoewel hij snuif in zijn oogen had gedaan, om te worden afgekeurd, zijn oogen bleven gezond en hij werd goed bevonden voor den dienst. Hij kreeg in Roermond een 'feuille de route,' waardoor hem werd aangewezen naar Munster in Westfalen te gaan en hij werd ingelijfd bij een regiment, dat hoofdzakelijk uit Rijnlanders bestond. Van alle zijden kwamen daar de troepen te zamen, cavallerie, artillerie en voetvolk

deden op hunne marschen de wegen dreunen, die naar Munster voerden. En uit die stad had hij nog een brief geschreven en vrouw Dautzenberg vertelde het met trots aan de buren, die met haar uit de kerk kwamen, want schrijven kon hij mooi, Duitsch en een weinig Fransch lezen ook. Dat had hij geleerd in de school van een ouden zwaarlijvigen rijksontvanger, die den dienst wegens veelvuldige dronkenschap had moeten verlaten. Giesen heette die. En Nicolaas had nog dikwijls verteld, hoe die meester om zijn jongens in de klas te doen zwijgen, eenige oude vodden doopte in een emmer met water, die naast hem stond, een dweil of stukken van een rok van zijn overleden vrouw, die wierp hij dan de stilte-storende jongens in het gezicht, omdat hij zelf lijvig en zwaar en vol rhumatiek zich moeilijk kon bewegen. Nicolaas leerde vlug en alhoewel hij klein was, blond en tenger, was hij de eerste en beste leerling van meester Giesen, die hem menig heiligenprentje had gegeven. Ook liet hij hem de letters leeren aan de laatstaangekomen kinderen, wanneer de meester het verkoos een dutje te doen in de kamer naast die, welke tot school was ingericht: kinderen waarvan er een bij gebreke van een spaboek een ouden brief meebracht, om te leeren lezen, jaren geleden door zijn vader ontvangen.

Zoo praatten de menschen, die in de kerk den dienst voor Nicolaas hadden bijgewoond, terwijl ze naar huis gingen. Sinds meer dan drie jaren had men niets meer van hem vernomen, en Caspar, de zoon van Rademaker's Neer uit Waubach, die met hem was vertrokken en al twee jaar terug was uit Rusland, had hem nog in Wilna gesproken, toen hun beide regimenten bij een brandend dorp elkander ontmoetten. Onder maarschalk Ney was Nicolaas moeten trekken naar Malo Jaroslawetz, terwijl Caspar in het leger van maarschalk Oudinot in Wilna achterbleef. Van velen hoorde men, dat zij met het groote leger naar Rusland waren gegaan en zij die in de landen tusschen Maas en Rijn terug waren gekomen, hadden verteld, hoe duizenden waren bevroren in de onafzienbare ijsvelden of door de Russen neergeschoten in kleine gevechten. Menigmaal hadden honderden des avonds uitgehongerd en moe zich te slapen gelegd; meestal vielen ze zoo maar om op den grond,

des anderen daags stond de helft weer recht, de andere helft was bevroren. De sneeuw viel onophoudelijk, zij verdwenen er onder en niemand wist waar ze waren gebleven. Soldaten, paarden, wagens verdwenen geleidelijk in het stille sneeuwen op de oneindige vlakte of in de wervelende stor men van sneeuw en ijzel bij dag en bij nacht.

* * *

Iedereen op het dorp en in den omtrek wist het: Nicolaas Dautzenberg was gevallen in Rusland. Niemand wist waar, maar iedereen wist, dat hij dood was. Maar och, zoo velen waren daar verdwenen!

* * *

Op dien avond in het laatst van December was het ruim een half jaar geleden, dat de Pruisen en vroeger ook Kozakken voorbij waren getrokken door het Zuiden van Limburg en ook op den Lichtenberg langs het huis van Driek Dautzenberg waren zij voorbijgegaan. Zij hadden aan de huizen geklopt en schnaps geëischt en hun dank was een goedkeuring geweest in de woorden: ‘goed schnaps’, meer konden zij zich niet verstaanbaar maken. Zij waren verder gemarcheerd, naar Waterloo heen, de plaats der groote beslissing.

Nu was alles weer rustig in de landen tusschen Maas en Rijn en ook over heel Europa was kalmte gekomen. Napoleon zat ver op een eiland gevangen in een anderen hoek van de wereld. Men zeide wel, dat hij nog eens in Frankrijk zou verschijnen, vroeg of laat, maar de meeste menschen geloofden daar niet meer aan, want ook de keizer was een mensch en met hem was het nu eenmaal uit.

Nicolaas hadden zij verloren dat was zeker. Het was hun eenige zoon. Driek en zijn vrouw hadden in hem hun steun gezien en hun trots. De dochter telde in hun oogen maar weinig, doch nu hij er niet meer was, vonden zij in haar hun eenige vreugde. Zij sloten zich met hun drieën nauwer aaneen en treurden peinzend over hem, die hun was ontnomen.

Zij hadden al twee missen voor hem laten lezen. Na een of twee weken, wilden zij nog een derde voor hem laten opdragen. Driek zou een dezer dagen naar de pastorie gaan en het geld aan den pastoor brengen.

In het gieren van den wind voelden zij zich nu rustig na het genomen besluit. Driek nam den rozenkrans, die op een spijker tegen den muur hing en de twee vrouwen namen den hunnen uit hun zak.

'Laten we dezen rozenkrans weer voor Nicolaas bidden', zei de moeder en zij bad voor, duidelijk en innig, terwijl zij alle drie ieder voor een stoel, met de ellebogen daarop gesteund en op de knieën gelegen plechtig de woorden der gebeden uitspraken.

Nu scheen het hun alsof de klok langzamer tikte, maar de storm gierde en floot heviger en heviger, door de kieren van de deur en om de muren. Soms viel een stroowisch van het dak. Dat hoorden zij niet, doch wanneer een tak van een boom neerplofte, schrokken zij en baden zij luider. Om hen niet te verontrusten, zei Driek dan tusschen twee weesgegroeten: 'Dat geeft brandhout en dat spaart me een kruiwagen naar Kerkrade.'

De rozenkrans was ten einde en Driek hing hem weer aan den spijker, onder een afbeelding van de kruisiging in dof-zwarte lijst, waarop een takje stak van gezegenden palm, stoffig en geel verkleurd. Het was een voorstelling met hevige kleuren van rood en groen. Aan den voet van het kruis zag men een huilende Magdalena, rossig en blank met goudgelen mantel, waaruit een naakt been stak in knieling, als symbool van het boetende vleesch.

Maar de vrouw nam nog boven van de kleerkast haar gebedenboek, met groote letters rood en zwart, dat eenmaal had toebehoord aan haar grootmoeder, vol bladzijden, waar de duimen bruine plekken hadden geknepen.

'Laten wij bidden de litanie voor de zielen in het vagevuur, opdat Nicolaas gauw worde verlost'.

De anderen spraken niet tegen en het 'verlos hen, o, Heer!' klonk smeekend tegen muren en zoldering.

'Werd er niet aan de deur geklopt?' zei Lena, de dochter, op eens, midden in het gebed.

'Ik heb niets gehoord', zei de man.

‘Neen, ik ook niet’, zei de oude vrouw en las verder voor uit het kerkboek.

‘Ik moet me hebben vergist’, zei Lena, toen de litanie uit was en de oude vrouw het boek weer zorgvuldig op zijn plaats had gelegd, waarbij zij reikend op de teenen moest staan.

‘Wij zullen gaan slapen’, meende Driek, ‘het is al over tien en op den heelen Lichtenberg is iedereen naar bed.’

‘Die hond wil niet stil zijn van avond, daar slaat hij al weer aan, wat zou dat nu weer zijn? Ik hoor toch niets.’

Ze stonden alle drie recht op, zwegen een poos en toen zeiden de vrouwen: ‘Ik hoor niets’. Toch begon de hond nu luid te blaffen, alsof er iets was; geleidelijk zwaarder, met korte tusschenpoozen eerst en dan met harde stooten, druk achter elkander. En dan was het weer alsof hij iemand wilde aanvallen en snauwend bijten en men hoorde hem springen aan de ketting, alsof hij iemand wilde te lijf en wat het ook kostte, zich los wilde wringen. Dan deed hij weer alsof hij blij was en jankend zich verheugde. Zoo zou hij toch niet doen, meenden zij, wanneer er een dief sloop om het erf.

Zou het ook de vos zijn, die in het hoenderhok was geklommen? Maar hoe zou die komen op het erf, daar alles toch goed was gesloten. Misschien had hij zich doorgewerkt onder de poort. Zij hoorden nu ook den hond van den buurman Hansen. Zij kenden hem aan zijn heesche, grimmige stem.

‘Neen,’ zei Driek Dautzenberg, ‘dat is niet de vos, dat hoor ik aan den hond’.

‘Och, weet je’, zei Lena, ‘ik hoorde dezen morgen van Joep Logister, dat Heutz op den das wou gaan, van nacht. Ik denk, dat zijn honden al los zijn.’

‘Neen, dat geloof ik niet, dan was hij al lang weg,’ antwoordde de vrouw.

Zij begonnen onrustig te worden. Zij wisten niet of goeds of kwaads in aantocht was.

Wat kon er dan zoo laat nog gebeuren? Zou de pastoor ergens hier bij een zieke zijn geroepen?

Driek ging de deur open doen, maar hij zag niets. Het was donker, de maan was met wolken bedekt. De hond

jankte zachter, doch goedkeurend. Wrevelig sloot hij de deur, voelde er nog eens op en trok er aan of ze wel goed dicht was. Zij zat vast.

Hij had er niet opgelet, dat de hond goedkeurend instemde, toen hij de deur opende, en nauwelijks had hij de poortdeur gesloten of de hond begon weer te blaffen.

Maar toen hij bezig was zich uit te kleeden, zijn vest op een stoel naast het bed had gelegd en nog eens met de pook wilde roeren in het vuur, Lena haar stoel tegen den muur zette, om naar bed te gaan, werd er met een stok, zacht tegen het venster getikt.

'Wie is daar?' riep Driek, terwijl vrouw en dochter onbewegelijk van den schrik naar het venster bleven staren.

'Nicolaas,' antwoordde een stem.

Driek greep naar zijn geweer aan den muur, maar het was niet geladen en de vuursteen was gebarsten. Hij nam het bij den loop, gereed met de kolf door de ruiten te slaan, als er iets naar binnenkwam. Maar zijn vrouw vatte hem bij den arm en zei fluisterend: 'Wacht! Vraag nog eens wie er is.'

Toen zagen zij een witte hand kloppen tegen de ruiten en zij hoorden nu duidelijk:

'Doet open, hier is Nicolaas.'

'De hemel sta ons bij,' riep Lena hardop, 'hij is het! Het is de stem van Nicolaas.'

Zij sidderden alle drie op hun beenen en Driek ging open doen.

Ja, hij was het.

De vader en de zoon ijlden naar binnen en daar stond hij in het licht van de lamp vóór hem.

'Jij bent het toch, Nicolaas. Ik kan het haast niet gelooven. Dat doet die baard,' zei de oude vrouw.

'Ja,' zei Lena, 'hij heeft een langen baard gekregen, maar hij is het.'

'Ik dacht, dat er inbrekers waren en had het geweer al gereed.'

Zij lachten nu alle drie en onder het lachen droogden de twee vrouwen hun tranen af met de schorten. Zij spraken vlug door elkander. De vader hield met beide handen zijn hoofd boven de ooren vast in verbazing. En om zich te

kalmeeren herhaalde ieder: ‘Neen, ik kan het niet gelooven.’

Alle drie betastten Nicolaas bij de schouders, bij de armen en bij zijn baard, die zijig en rossig tot op zijn borst reikte.

‘Ja, hij is het zelf.’

‘Men zou je haast niet meer herkennen.’

‘Je bent zoo breed in de schouders geworden.’

‘Je ziet er uit als een burgemeester.’

Zij stonden alle vier daar heftig gebarend, alle vier dicht bijeen. Een onzichtbare band snoerde hen tezamen op eens. Hunne woorden overstemden het tikken der klok en het gehuil van den storm. En toen Lena gauw den hond ging los maken, vloog die in sprongen van blijdschap tegen Nicolaas op en toen het dier daar mee niet wilde ophouden, trachtte hij hem zacht weg te duwen om vrij te kunnen spreken. Het beest had hem reeds lang gespeurd, want voor dat hij tegen de ruiten klopte, was hij eenigen tijd blijven staan voor de poort, heel stil. Hij had het huis en de omgeving, de boomen, den waterpoel aan de andere zijde van den weg in de maneschijn bekeken. Huiverig was hij geweest om aan te kloppen aan het huis. Hij was bang, dat in dien tijd dat hij weg was geweest zijn moeder of zijn vader zou zijn gestorven, zijn zuster misschien getrouwd, want dat ook, zou voor hem een leegte zijn. Hij had dikwijls gewenscht het huis en zijne familie terug te vinden, geheel, zoo als hij die had verlaten. Bij zijn komst dezen avond had hij het venster nog verlicht gezien en geluisterd en met zijn oor tegen den leem van den muur had hij ze hooren bidden en ja, hij herkende duidelijk de stem van zijn vader en die van zijn moeder en van zijn zuster in het luide gebed, maar hij wist niet dat het hem gold. Hij had ook den hond hooren aanslaan. Niemand was hij tegengekomen in het gehucht. Niemand had hem nog gezien. Zijne thuiskomst was dus nog een volkomen geheim, waarin hij zich nog veilig voelde, als in een nieuw opgebouwde woning van vreemd en eigen bestaan. Maar hij kon niet anders, hij moest de losgemaakte schakels van het heden weer aanknoopen aan het vervlogen verleden. Hij moest zich toch kenbaar maken. Wel was hij onbewust bang voor de belangstelling van het geheele gehucht, van het dorp en van den omtrek en een tijd lang zou hij zijn rust moeten ver-

liezen. Hij kon nog weg in het donker van dezen Decemberavond en het zou zijn, alsof hij niet op den Lichtenberg ware geweest en of hij in Rusland ware gebleven, want nergens had hij zich kenbaar gemaakt, alvorens hij hier kwam. Wel had hij verteld, dat hij terugkwam uit Rusland in de een en andere herberg en op den bok van een postkoets, maar hij had zijn naam niet gezegd. Doch hij kon niet anders. Hij had bijna drie jaren verlangd om terug te gaan naar hier. Wat zou hij elders in de wereld doen? Hij hoorde nergens anders thuis en hij klopte.

Zij zagen nu alle drie, dat hij ouder was geworden en een man, rijp van gebaren en voorkomen, breeder ook in de schouders. De trekken van zijn gezicht waren niet meer die van een jongen, zelfs niet meer die van een boer. Hij had iets heerachtigs gekregen, alhoewel zijn kleeren oud waren en versleten.

De vader nam een mes, klom op een van de stoelen, haakte een van de hammen af en van het bruingerookte vleesch sneed hij stukken af met een gebaar alsof het er niet op aankwam, hoe groot zij uit vielen. De moeder haalde uit den kelder een roggebrood en alvorens het aan te snijden maakte zij het teeken van het kruis er over heen met het mes en het houdend tegen haar lijf, sneed zij er lange, dunne sneden van met groote blijdschap op haar gezicht. Lena kwam aangedragen met de boter, de witte melkkaas en de bruine zeem en in den ketel van geel glimmend koper werd de koffie bereid.

‘Dien ken ik nog,’ zei Nicolaas wijzend op den koffieketel. ‘Dien heeft Lena zoo dikwijls voor mij gebracht naar het veld, als het oogst was.’

Nu moest hij vertellen, doch eerst moest hij eten, zeiden ze alle drie. Ja hij had een geweldigen honger en hier in het ouderlijk huis smaakte het eten hem beter dan ergens anders ter wereld. De warme koffie deed zijn geest weer opleven en maakte hem helder. Nu eerst scheen het hem, dat hij volkomen blij was.

Met kolen en telkens nieuwe blokken van hout steeg een hooge vlam in den schoorsteen. De haard scheen de bange tijden te willen wegbranden en angst en ongeluk in de vlam te doen verdwijnen.

Ieder op zijn beurt schoof de ham naar hem toe en de boter en het brood. De moeder stond op en sneed nog twee lange sneden. En uit den koffieketel, die op tafel bleef staan, moest hij veel kommen drinken.

* * *

Tusschen het eten door vertelde hij zoo al het een en het ander.

Dagen lang, ja veel weken hadden zij gemarcheerd om in Rusland te komen. Zoo als ze zich wel zouden herinneren, was hij vertrokken over Gangelt. Daar had hij nog den ouden heer Verkooijen aan de deur zien staan, toen hij voorbij ging. Die had hem veel geluk gewenscht. Rusland was zoo ver, dat men zich hier er geen denkbeeld van kon maken. Bij de rivier de Njemen kwamen alle troepen bij een. Hoeveel honderdduizenden er waren, dat wist hij niet. Daar op een hoogte zagen zij Napoleon staan. Alle regimenten riepen het een na het ander in het overtrekken: 'Leve de Keizer!' En hij zag hem zwaaien met zijn hoed, toen zijn regiment over de brug ging. In het begin van den veldtocht zagen zij haast geen Russen. Die hadden alle levensmiddelen meegenomen of verbrand. Bij Wilna had hij nog Caspar van Rademakers Neer gesproken. Ja, dat wisten ze, zeiden zij. Waar die gebleven was, dat wist hij niet. Daags daarna trokken zij verder naar Malo-Jaroslawetz. Niet ver daarvan af en vóór dat zij er waren, werd hij op een morgen in zijn rechterbeen geschoten. Hij bleef liggen op een akker; hij kon niet verder. En toen hij weer tot bewustzijn kwam en zich oprichtte, zag hij zijn regiment niet meer. Hij hoorde nog geweerschoten ver achter een bosch. Kort bij hem lagen nog drie soldaten, die gedood waren. Toen kroop hij onder een brug van een kleine rivier, die in zijn nabijheid was. Dat water was voor hem een groot geluk, want hij had erge dorst. Daar wiesch hij zijne wonde uit en verborg zich in een klein hol onder die brug. Niet lang daarna hoorde hij soldaten over de houten planken van de brug marcheeren en uit gesprekken, waarvan hij eenige klanken opving, merkte hij dat het Russen waren. Dat gestamp boven hem duurde heel lang. Het moesten er wel

veel geweest zijn, daarom ging hij plat op zijn buik liggen, naast het stroomende water. Hij kon haast niet ademen van angst, want als er een aan de rivier kwam om te drinken, zou hij ontdekt zijn geworden. Hij bleef daar den heelen dag liggen. Toen het begon te donkeren en hij na de rust zich beter kon bewegen, kwam hij uit het hol te voorschijn en zag hij niet ver van zich af een groot kasteel liggen. Met moeite sleepte hij zich daarheen. Bij de poort gekomen, klopte hij met een dikke steen daarop. Nadat hij heel lang had geklopt, ging de poort open en hij zag een oude heer met een bediende, die een lantaarn droeg en hij vroeg of ze hem niet konden laten slapen. Hij kon zich in het Fransch verstaanbaar maken. Hoe het kwam, wist hij niet, maar de oude heer gebood dadelijk aan zijn bediende, dat hij voor een bed moest zorgen. Niets mocht mij mankeeren, voegde hij er streng bij. Zijn naam was prins Narischkin. Hij woonde daar geheel alleen, met twee jongens van tien en twaalf jaar, kleinzoons van hem. Hun moeder was dood en hun vader was generaal in het Russische leger. Toen hij na eenige weken bijna genezen was, vroeg de prins hem of hij niet bij hem wou blijven op het kasteel, om de twee jongens les te geven in het Fransch en in het Duitsch. Wanneer hij het voorstel niet aannam, zeide de prins, moest hij hem aangeven en hij zou dan als krijgsgevangene worden weggevoerd. ‘Ik was niet dom, jullie weet, dat Nicolaas nooit dom was. Ik nam het aan en ik leerde die twee jongens Duitsch en Fransch. Ik heb mij over niets te beklagen gehad en bleef daar twee jaren. Toen stierf de oude prins en ik wilde naar huis terug.’

* * *

Lang had hij noodig gehad om op den Lichtenberg terug te komen. Veel van den weg had hij te voet afgelegd, maar dikwijls ook was hij op wagens en karren geklommen, die hem, al was het maar eenige uren, verder brachten. Ook had hij hier en daar op den bok naast den postiljon gezeten en zoo was hij nu hier, Goddank!

* * *

Zoo vertelde Nicolaas den nacht door, tot vroeg in den morgen. De hanen hadden reeds meermalen gekraaid overal in de rondte, de een na den ander van huis tot huis, toen zij allevier tevreden gingen slapen. De storm was gaan liggen en van de daken der huizen en van de takken der boomen dropen de regendruppels, der afgetrokken buien. Schoongewasschen was de lucht en in de aankomende helderheid van den jongen dag, verdwenen de laatste sterren.

Zij sliepen alle vier den vasten slaap van menschen wier wenschen zijn vervuld.

Op dien nieuwen dag zagen de voorbijgangers een vreemden man in de poort staan van Driek Dautzenberg. Zij keken hem aan, verwonderd en wisten niet wat te denken, doch de meesten herkenden hem gauw en zij juichten.

Aan ieder moest hij vertellen wat hij had gedaan en hoe hij terug was gekomen. Vlug ging het nieuws van zijn terugkeer door de dorpen van den omtrek. De een vertelde het aan den ander bij de begroeting en aan den put, waar het drinkwater werd gehaald, was het dagen lang een gesprek van jonge en oude vrouwen.

De pastoor en de burgemeester van het dorp kwamen om Nicolaas te zien en weken lang zaten er bezoekers in het huis van Driek Dautzenberg en iederen avond en tot laat in den nacht moest Nicolaas vertellen van Rusland en Napoleon.

FRANS ERENS.

Het opvoedkundig element in de straf.

Het is bekend, dat de drie in Februari 1901 afgekondigde wetten, die gewoonlijk worden saamgevat onder den naam van *Kinderwetten* en in 1905 gelijktijdig in werking zijn getreden, beoogen 1° de verzorging van kinderen, die onder de hoede hunner natuurlijke verzorgers aan goede zorg of strenge tucht te kort komen, en 2° de verbetering in de berechting van jeugdige personen, die zich aan strafbare feiten hebben schuldig gemaakt. Hiertoe zijn daarbij in onze burgerlijke wet de bepalingen omtrent de ouderlijke macht en de voogdij en in de strafwet die betreffende het straffen en de strafrechtspleging ten aanzien van jeugdige personen gewijzigd en aangevuld en maatregelen voorgeschreven ten aanzien van het stichten van tuchtscholen en rijksopvoedingsgestichten, alles in het belang van eene betere opvoeding van kinderen en van hunne opleiding tot goede staatsburgers. In de bij eene van die wetten gemaakte wijziging van het wetboek van strafrecht werd tot dat einde in de straf, waartoe jeugdige personen zouden kunnen worden veroordeeld, een element gelegd, dat tot dusver in dat wetboek niet bekend was n.l. het opvoedkundig element, waardoor het doel van de straf is geworden een middel tot verbetering en opvoeding van den gestrafte. Vóór de inwerkingtreding der kinderwetten had de straf dit doel niet.

Bij de behandeling van het wetsontwerp, dat is geworden het in 1886 in werking getreden wetboek van strafrecht, heeft Minister Modderman in de memorie van toelichting

het stelsel, waarop dit wetboek is gegrond, in deze woorden omschreven: '*men zie in de straf in de eerste plaats eene strenge doch rechtvaardige vergelding van het misdrijf, die ook anderen van het kwaad terug houdt*' en in de vergadering van de Tweede Kamer van 26 October 1880 zeide de genoemde Minister, de verschillende bestaande strafrechtstheorien besprekende: '*zoolang ik heb kunnen denken, spreken en de pen voeren heb ik nooit de verbeteringstheorie verdedigd, die in mijn oog de absurditeit zelve is. Men straft niet om den overtreder te verbeteren maar om het recht en het belang der maatschappij te handhaven*.' Met deze verklaring van het strafstelsel heeft onze wetgever zich vereenigd en ons strafwetboek staat dus op den bodem van het klassieke strafrecht, dat het doel van het aan de straf verbonden leed acht te zijn de vergelding voor het bedreven kwaad, en waar tegenover staat het moderne strafrecht, dat aanneemt dat het leed is een middel om hem, wien dat leed wordt aangedaan, hierdoor tot een beter staatsburger te maken.

Opmerkelijk is het, dat nauwelijks twaalf jaren na het in werking treden van dat wetboek van strafrecht door de Regeering bij de Staten-Generaal werd aanhangig gemaakt een voorstel tot wijziging van dat wetboek, voor zoover dit betrof jeugdige personen, welke wijziging geheel steunde op de verbeteringstheorie, die in 1880 werd geacht te zijn eene absurditeit, en dat dit voorstel, dat zoozeer van den grondslag van het wetboek van strafrecht afweek, zoowel door de Eerste als door de Tweede Kamer zonder hoofdelijke stemming werd aangenomen.

Hoe kwam met zoo groote eenstemmigheid onze wetgevende macht hiertoe?

Het motief, om voor het straffen van jeugdige personen andere dan bij het wetboek van strafrecht bepaalde middelen toe te passen, is geweest zoowel de ervaring, dat de in dat wetboek opgenomen strafrechtelijke bepalingen volstrekt onvoldoende waren tot bescherming van orde en veiligheid en tot verbetering van de jeugdige veroordeelden als de klacht over het onrustbarend toenemen van het aantal recidivisten en over de bandeloosheid der jeugd. Bij de beraadslaging over het ontwerp in de Tweede Kamer werd niet

door alle leden instemming betuigd met de daarin voorgestelde middelen tot bestraffing van de misdadige jeugd maar zij, die bezwaren hadden, werkten toch mede tot het tot stand komen van de wet, omdat ook zij van oordeel waren, dat alles behoorde te worden aangegrepen om het toenemen van misdrijven door jeugdige personen tegen te gaan. '*Baat het niet, schaden doet het ook niet*' werd gezegd.

Inderdaad - de toestand was zoo onhoudbaar geworden, dat dringend en tot elken prijs daarin verandering moest worden gebracht. In de vergadering van de Eerste Kamer van 6 Februari 1901 deelde de Minister Cort van der Linden mede, dat van de 100000 individuen tusschen de 10 en 16 jaar ieder jaar wel 121 wegens misdrijven worden veroordeeld en dat in de laatste vier jaren het getal recidivisten onder hen was gestegen successievelijk van 31, 33, 36 tot 39 procent.

Voor een goed deel moet deze onhoudbaar geworden toestand worden geweten aan het vergeldingsbeginsel, dat de grond was voor de toepassing van de straf, ook als deze tegen jeugdige personen werd uitgesproken. Om gestraft te kunnen worden m.a.w. gedwongen om het leed te ondergaan, dat was vergelding voor het plegen van misdrijf, moest toch vaststaan, dat de dader met oordeel des onderscheids had gehandeld. Onder de werking van het klassieke strafrecht nu was het uiterst moeielijk te bepalen, of dit vereischte bij zeer jonge kinderen kon worden aangenomen. In het crimineel wetboek van 1809, het eerste wetboek van strafrecht, dat in Nederland van kracht is geweest, werd bepaald in art. 21 '*Kinderen, beneden den ouderdom van 12 jaren misdoende, mogen deswegens door de rechters niet gestraft worden*.' Het Fransche Wetboek van Strafrecht, de Code Pénal, dat van 1811 tot 1886 in ons vaderland van kracht is geweest, bevatte niet de bepaling van den leeftijd van straffeloosheid van een kind, maar nam aan, dat op 16-jarigen leeftijd de mensch lichamelijk en geestelijk genoeg ontwikkeld is om te weten wat hij moet doen of laten, doch dat die wetenschap vóór het bereiken van dien leeftijd moet worden vermoed niet aanwezig te zijn. Den rechter werd voorgeschreven om ten aanzien van personen boven den 16-jarigen leeftijd aan te nemen het bestaan van het oordeel des

onderscheids zoolang niet het tegendeel bleek, doch om op elken leeftijd vóór den 16-jarigen te onderzoeken, of de dader met oordeel des onderscheids had gehandeld. Werd het bestaan van het oordeel des onderscheids bij den jeugdigen beklaagde niet bewezen verklaard, dan moest de rechter dezen beklaagde vrijspreken en aan zijne ouders terug geven, of bepalen, dat hij voor een bepaalden tijd in een verbeterhuis moest worden gebracht om daar opgevoed en in hechtenis gehouden te worden.

Het onvoldoende, ja verkeerde, van deze regeling werd in de praktijk gevoeld en algemeen erkend.

Allereerst gold het bezwaar, dat zeer jeugdige kinderen in het openbaar terechtstonden en voor hen dezelfde straffen waren bepaald als voor volwassenen. Als wordt in aanmerking genomen, dat vóór 1851 de gevangenisstraf zoowel als de hechtenis door de veroordeelden steeds in gemeenschap werd ondergaan, staat het vast, dat veroordeelde kinderen door een verblijf in een moreel zoo ongezond gezelschap niet anders dan slechter konden worden. Door het departement van Justitie werden dan ook herhaaldelijk aan het Openbaar Ministerie voorschriften gegeven om van de bevoegdheid, welke de wet niet uitsluit, om kinderen van zeer jeugdigen leeftijd strafrechtelijk te vervolgen zoo min mogelijk gebruik te maken. Dit belette echter niet en kon, zoolang de wet niet werd gewijzigd, ook niet beletten, dat meermalen tegen kinderen straffen werden uitgesproken, die in strijd bleken te zijn met de algemeene rechtsovertuiging en waarvan de schadelijke gevolgen voor de jeugdige veroordeelden zelven alleen door het verleenen van gratie konden worden gekeerd. Het in 1870 algemeen bekend geworden feit, dat twee jaren te voren een vijfjarig kind uit Goes wegens diefstal onder verzwarende omstandigheden, gepleegd met oordeel des onderscheids, bij verstek was veroordeeld tot zeven en een half jaar gevangenisstraf, deed in ons land een storm van verontwaardiging opgaan. De in dat jaar benoemde staatscommissie, die tot taak had het ontwerpen van een nieuw wetboek van strafrecht, aarzelde dan ook niet om terug te keeren tot het beginsel van het wetboek van 1809 en als uiterste grens der toerekeningsvatbaarheid aan te nemen den leeftijd van 10 jaren. Beneden dezen

leeftijd nam zij aan, dat normaal bij kinderen van geene eigenlijke vrije wilsbepaling, van geen juist inzicht in hetgeen goed of kwaad, geoorloofd of ongeoorloofd, recht of onrecht is, alzoo van geene strafrechtelijke toerekeningsvatbaarheid, van geen oordeel des onderscheids sprake kan zijn. De Regeering sloot zich aan bij deze zienswijze van de Staatscommissie en zoo is wet geworden de bepaling in ons strafwetboek, dat een kind wegens een feit, begaan voor dat het den leeftijd van tien jaren heeft bereikt, niet strafrechtelijk vervolgd zou worden, doch wegens een misdrijf, gepleegd na het bereiken van den tien- doch vóór het bereiken van den zestien-jarigen leeftijd als een volwassene, doch met verlaging van het maximum der bedreigde straf, zou worden gestraft, indien werd bewezen, dat het met oordeel des onderscheids had gehandeld. Tegen de straffeloosheid van kinderen wegens een vóór het bereiken van den tienjarigen leeftijd begaan misdrijf had echter de Raad van State krachtig gewaarschuwd, omdat daardoor het plegen van misdrijven en overtredingen zou worden in de hand gewerkt: die van alle strafrechtelijke verantwoordelijkheid vrijgestelde kinderen zijn toch vaak de willige, en niet zelden de zeer sluwe instrumenten tot het plegen van allerlei misdrijf, met name van dieverijen, smokkelarij en bedelarij in de hand hunner ouders en verdere betrekkingen. Deze straffeloosheid van jeugdige kinderen achtte de Raad van State bovendien gevaarlijk voor de toekomst der kinderen zelven, die aldus vroegtijdig op het plegen van misdrijf zouden worden afgericht. De Regeering oordeelde dat bezwaar niet zóó groot als dat, hetwelk aan de bepaling van den Code Pénal was gebleken verbonden te zijn: onverantwoordelijk achtte zij om de *mogelijkheid* te laten bestaan, dat jonge kinderen *kunnen* worden vervolgd en voor hun geheele leven dan reeds als misdadigers *kunnen* worden gebrandmerkt. En zoowel de Eerste als de Tweede. Kamer ging met de Regeering mede.

Na het in werking treden van het wetboek van strafrecht in 1886 worden natuurlijk in de crimineele statistiek niet vermeld cijfers van veroordeeling van kinderen beneden den tienjarigen leeftijd, die daarin vroeger vermeld werden; het getal veroordeelde kinderen was hierdoor lager dan vroeger

maar werd telken jare hooger en het getal recidivisten onder hen vermeerderde op zoo onrustbarende wijze, dat volledig werd bewaarheid de vrees, door den Raad van State uitgesproken ten aanzien van het gevolg van de straffeloosheid van kinderen beneden den tienjarigen leeftijd. Toen in 1895 in de Nederlandsche Juristenvergadering zou worden besproken de vraag: 'Is wijziging en aanvulling van onze wetgeving noodig met betrekking tot het overtreden van de strafwet door jeugdige personen, en in welken zin?', begon Mr. Rethaan Macaré zijn praedvies met deze woorden: 'Talloos zijn de klachten in woord en geschrift, zelfs in geestige teekeningen, geuit over de toenemende tuchteloosheid der jeugd. En algemeen is de overtuiging, dat er aan de middelen tot beteugeling van dit voortdurend kwaad iets hapert. Die overtuiging heeft zich zelfs tot in 's lands vergaderzaal baan gebroken en er op doen aandringen, dat de Regeering op middelen zou zinnen die verbetering in den bestaanden toestand konden brengen. In het Voorloopig Verslag over het hoofdstuk IV der Staatsbegrooting voor 1895 wordt de toestand te dezen aanzien zoowel op het platteland als in de steden onhoudbaar genoemd. En de Regeering ontkende bij hare antwoorden in de Tweede en Eerste Kamer niet, dat de toestand te wenschen overliet'. Bij de discussie over de gestelde vraag stond dit in de juristenvergadering vast: niemand ontkende, dat de bestaande toestand inderdaad onhoudbaar was, en, zonder eenige tegenspraak te ontmoeten, verklaarde Mr. van der Biesen reeds sedert vele jaren met weemoed te hebben gezien, dat de criminaliteit bij het jongere geslacht op onrustbarende wijze toeneemt. 'De statistiek van het laatste jaar is zelfs vooruitgaande, maar al ware dat niet het geval, de cijfers van vroegere jaren zijn reeds zoo ontstemmend en bedroevend, dat alle maatregelen, die de wetgever zou kunnen nemen om daarin verbetering te brengen, niet alleen zijn *gewenscht*, maar *gevorderd* worden'.[1)] Als middel tot verbetering van den toestand is in de vergadering aangewezen het doen vervallen van den eisch voor de strafbaarheid, dat het strafbare feit moet zijn begaan met oordeel des onderscheids, dat het

1) Hand. Jur. Vereeniging 1895 II bl. 131.

wetboek van strafrecht aanneemt als bestaande bijv olwassenen doch waarvan dit wetboek de uitdrukkelijke erkenning door den rechter eischt bij jeugdige personen. Algemeen werd toch erkend en toegestemd, dat het tot de teederste en moeielijkste vragen behoort bij de berechting van strafzaken tegen kinderen wat onder oordeel des onderscheids is te verstaan en bij wie het moet worden aangenomen. In de memorie van toelichting tot ons wetboek van strafrecht was zoowel door de Staatscommissie als door de Regeering aangenomen, dat het oordeel des onderscheids bestaat en dus de dader is toerekeningsvatbaar, als hij de gevolgen van het door hem gepleegde feit heeft kunnen berekenen en genoegzaam ontwikkeld is om het strafbare karakter er van te kunnen beseffen.[1)] Schijnbaar doodeenvoudig, maar de moeielijkheid begint zoodra het in een speciaal geval moet worden toegepast. Als een kind, terechtstaande wegens het plegen van diefstal, werd gevraagd, of hij wel wist, dat het door hem weggenomen voorwerp zijn eigen niet was, dat hij hetgeen aan een ander toebehoorde niet mocht wegnemen, dat stelen is verboden en dat hij in de gevangenis zou kunnen komen als hij het aan een ander behoorende wegnam, dan werd bij zeer groote uitzondering op een of meer van deze of dergelijke vragen een ontkennend antwoord gegeven: in den regel luidde op *al* die vragen het antwoord toestemmend. Maar zoo dikwijls bleek dan tevens, dat de omgeving, waarin het kind leefde en werd opgevoed, zeer ongunstig was en zijne ouders ten eenenmale de geschiktheid misten hem op den goeden weg te brengen, ja niet zelden de oorzaak waren van den door het kind gepleegden diefstal, en dan huiverde menig rechter het kind tot gevangenisstraf te veroordeelen of tot betaling van geldboete, die door hechtenis zou worden vervangen, bij de wetenschap, dat na het ondergaan van de vrijheidstraf het kind in dezelfde omgeving en onder toezicht van dezelfde ouders zou terugkeeren. En wat was dan de praktijk? Dat werd onderzocht, welke waren de levensomstandigheden, waarin het kind verkeerde en welke maatregel in het belang van het kind het meest gewenscht zou wezen, en dat van

1) Smidt Wetboet van Strafrecht I bl. 386.

het resultaat van dit onderzoek afhing de uitspraak, of het kind al of niet met oordeel des onderscheids had gehandeld. Al had het kind ook al de vragen, die moesten beslissen over het bestaan van het oordeel des onderscheids, toestemmend beantwoord, toch was vaak de uitspraak, dat het oordeel des onderscheids niet aanwezig was, daar dan kon worden gelast, dat het kind tot den 18-jarigen leeftijd in een rijksopvoedingsgesticht kon worden geplaatst. Dat was - het is niet te ontkennen - een ongeoorloofde praktijk, maar niet vele rechters zullen zich door dit knutselen met de wet bezwaard hebben gevoeld, want wat zij deden was in het waarachtig belang van het kind en niet minder in dat van de maatschappij, omdat daardoor kon worden gemaakt, dat het kind niet verder zou gaan op den verkeerden weg.

In de straks genoemde vergadering van de Nederlandsche Juristenvereeniging deelde Prof. Simons een feit mede, dat bij de Arrondissements-Rechtbank te Leeuwarden is voorgevallen en dat aantoont, op hoe zonderlinge wijze werd geleefd met het wettelijk voorschrift ten aanzien van het onderzoek naar het bestaan van het oordeel des onderscheids.

Een meisje van 11 jaren, dat reeds vroeger was veroordeeld en dus toen met oordeel des onderscheids had gehandeld, stond terecht wegens diefstal van eenige centen. De substituut-officier van justitie was van meening, dat door het onderzoek ter terechtzitting luce clarius was bewezen het bestaan van het oordeel des onderscheids en dat dus het kind weder moest worden gestraft. Omdat eene korte gevangenisstraf geenerlei invloed ten goede voor het kind zou kunnen hebben, achtte hij eene langdurige gevangenisstraf beter; misschien zou dan de gevangenistucht nog eenig resultaat voor hare toekomst hebben en hierom eischte hij tegen dat meisje drie jaar gevangenisstraf. En wat deed de Rechtbank? Zij, die het meisje reeds eenmaal had veroordeeld, besliste, dat zij ditmaal niet met oordeel des onderscheids had gehandeld en gelastte hare plaatsing in een opvoedingsgesticht[1]. Met het oog op deze praktijk zeide in die vergadering Mr. Levy, dat het oordeel des onderscheids verdwijnen moet. ‘Daarover valt geen woord te verliezen.

1) Hand. Ned. Jur. vereen. 1895 II bl. 221.

"Dat oordeel is geoordeeld en wel omnium consensu"[1]. Prof. van Hamel liet zich aldus uit: 'Wanneer de vergadering beslist, dat het oordeel des onderscheids moet wegvallen, dan haalt zij een streep door eene opvatting, die eeuwenlang gegolden heeft en dan zal deze 31 Augustus 1895 eene buitengewone beteekenis erlangen voor het Nederlandsche strafrecht. Ik herinner er aan, dat een man als Mr. A.A. de Pinto in het Weekblad van het Recht een paar jaren geleden ook als zijne meening heeft uitgesproken, dat deze formule moest vervallen, maar ik herinner er ook aan, dat, toen het strafwetboek gemaakt werd, men nog met hand en tand aan die formule heeft vastgehouden. Als die formule door deze vergadering wordt op zijde gezet, zal dat een hoogst gewichtige daad zijn, waarmede ik de vergadering zal gelukwenschen'[2]. Niemand nam het in die vergadering op voor de bestreden formule en, toen aan het einde der beraadslaging werd gestemd over de vraag: '*Behoort ten aanzien van jeugdige personen de uitspraak afhankelijk te zijn van eene voorafgaande beslissing over het oordeel des onderscheids?*' en hierop algemeen ontkennend werd geantwoord, ging dit votum vergezeld van een applaus, dat in eene juristenvergadering bij beslissing over zaken bijna nooit wordt gehoord[3].

Toen de Minister Mr. Cort van der Linden bij het vaststellen van de kinderwetten in het ontwerp tot wijziging van het wetboek van strafrecht liet vervallen de opdracht aan den rechter om bij de berechting van jeugdige personen allereerst te onderzoeken naar- en te beslissen over het bestaan van het oordeel des onderscheids, kon hij met recht een beroep doen op het algemeen ongunstig oordeel over die formule. Indien op dezen enkelen grond het voorstel tot het doen vervallen daarvan was gedaan en daarbij niet was gevoegd het voorstel tot het nemen van andere maatregelen ter beveiliging van de maatschappij tegen de misdadige jeugd, dan zou de aanneming van dat voorstel geen ander gevolg kunnen hebben gehad dan dat een voor de

1) Hand. Ned. Jur. Vereen. 1895 II bl. 222.
2) t.a.p. bl. 218,
3) t.a.p. bl. 225.

praktijk lastig voorschrift was verwijderd en den rechter bij de berechting van jeugdige personen eenige meerdere vrijheid was gegeven. Maar in de memorie van toelichting wordt op den voorgrond gesteld, dat *het oordeel des onderscheids als criterium van strafbaarheid niet alleen bij kinderen maar in het algemeen verwerpelijk is*[1], en de Tweede en de Eerste Kamer, zonder hoofdelijke stemming het hierop gegronde wetsontwerp aannemende, hebben dit gedaan met de volle wetenschap, dat hiermede werd aanvaard een ander beginsel van strafrecht dan tot dusver had gegolden en - gelijk prof. van Hamel in 1895 het had uitgedrukt - een streep werd gehaald door eene opvatting, die eeuwen lang had gegolden. Eeuwenlang was, evenals een volwassene, het met oordeel des onderscheids begaafd kind, dat had misdreven, gestraft *omdat* het had misdreven en was de straf geweest de boete, de vergelding voor het bedreven kwaad, - de in werking getreden wijziging van het wetboek van strafrecht huldigde het opvoedkundig beginsel van de straf door tegen elk kind, dat een misdrijf had begaan, maatregelen voor te schrijven die ten doel hadden het plegen van nieuwe misdrijven te voorkomen. Voor het jarenlange toegepaste beginsel van Hugo de Groot, dat de straf is een leed, dat gedragen moet worden wegens het kwaad, dat is bedreven (*malum passionis ob malum actionis*) trad in de plaats wat reeds Seneca had geleerd, dat er moest worden gestraft niet *omdat* is misdreven maar *opdat* niet weder misdreven zal worden (*non quia peccatum sed ne peccetur*). Het karakter van de straf is veranderd: niet meer is zij vergelding voor bedreven kwaad maar een noodzakelijk onderdeel van opvoeding. Krachtens de kinderwetten handelt de Staat tegenover de kinderen, die hebben misdreven, als in een goed geordend gezin wordt gedaan door de ouders tegenover de kinderen, die ondeugend zijn geweest: er wordt gestraft niet uit wraak maar uit liefde, niet om te kwellen maar om te verbeteren. In de plaats van het onderzoek of een kind, dat een misdrijf had gepleegd, met oordeel des onderscheids had gehandeld,

1) De Vries en van Tricht, Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd I bl. 69.

kwam na de invoering der kinderwetten het onderzoek naar het karakter van het kind en naar zijne omgeving. Als de rechter zich hiervan op de hoogte heeft gesteld, schrijft hem de wet voor, naar aanleiding van hetgeen hem daarbij is gebleken, een van de bij de wet bepaalde maatregelen toe te passen, die allen het belang van het kind bedoelen. Blijkt, dat de daad onder de kwajongensstreken kan worden gerekend, dan mag het kind worden vrijgelaten met eene flinke berisping, die hem wel duidelijk zal maken, dat hij zoo iets niet weer moet doen. Blijkt de daad te zijn eene uiting van een karakterfout, dan kan de rechter den jeugdigen dader eene tuchtiging toedienen door hem voor ten minste een maand te plaatsen in een tuchtschool, waarin hij onder streng toezicht wordt opgesloten, maar waarin de opsluiting wordt dienstbaar gemaakt om het karakter te verbeteren en tevens om iets nuttigs te leeren. Maar als blijkt, dat de fout voornamelijk ligt bij de ouders, die niet de wijsheid en de kracht bezitten om hun kind te leiden of die door hun gedrag aan dit kind een slecht voorbeeld geven, dan kan de rechter zorgen, dat het kind eene betere opvoeding kan krijgen; hij kan het stellen ter beschikking van de Regeering, die van staatswege zorgt voor eene goede opvoeding in bepaalde gestichten of het kind toevertrouwt aan eene vereeniging, die zich ten doel stelt de zorg voor minderjarigen.

De beschreven wijziging van het wetboek van strafrecht, die eene streep haalde door eene opvatting van het strafbeginsel dat eeuwenlang gegolden had, werd uitdrukkelijk beperkt tot het straffen en de strafrechtspleging ten aanzien van jeugdige personen, maar bij de behandeling van het daartoe strekkend wetsontwerp, bleef niet onopgemerkt maar werd duidelijk uitgesproken, dat die wijziging niet zou kunnen blijven beperkt tot de jeugdige personen, die misdrijf hebben gepleegd, maar zou moeten leiden tot toepassing van het aangenomen strafbeginsel ook op volwassenen. In de vergadering van de Eerste Kamer van 6 Februari 1901 merkte Mr. Kist op, dat onder de vlag van speciale kinderberechting worden ingeleid zonder behandeling, zonder strijd zeer belangrijke beginselen van algemeen strafrecht, die niet passen in onze tegenwoordige wetboeken. ‘In dat ontwerp’ -

zoo vervolgde hij - ‘worden vele nieuwe instellingen ingevoerd, die evengoed in het algemeen als in het kinderstrafrecht passen. Ik stip slechts aan de algemeene richting, de algemeene leer van strafbaarheid en niet-strafbaarheid, van toerekenbaarheid en niet-toerekenbaarheid. Toch geeft dat ontwerp, waar het de kinderen behandelt, telkens aanleiding tot de vragen: zijn wij hier in het strafrecht of daarbuiten? Is dit een opvoedingswet of een strafwet? Beschouwt men de individuen, die men voor den strafrechter brengt als misdadigers of als patienten, als onontwikkelden? Geldt het straf of geen straf? Die vragen doen zich hier voor en van zelf rijst de gedachte, of dat denkbeeld ook niet van zelf zal uitwerken op de volwassenen, wanneer het eens is opgenomen in onze wetgeving. Zal men daarbij niet vragen krijgen: normaal of niet normaal? Krankzinnigheid of strafbaar feit? Ik stip dit slechts aan, maar ik zal er toch aan herinneren, dat dit ook in de andere Kamer niet onopgemerkt is gebleven en dat de voorstanders dier nieuwe leer zich hebben verheugd over dit ontwerp en de tegenstanders zich daarover hebben bedroefd. De heer Troelstra zeide: “Wanneer ten opzichte van jeugdige personen dit ontwerp wordt ingevoerd dan zullen wij stapje voor stapje op dien weg verder gaan. Dit is voor mij het beste in het ontwerp, dat het zal bevorderen wat door professor van Hamel in zijn *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche strafrecht* wordt voorspeld: dat de oude idee van *straf* bij den vooruitgang der nieuwere richting bestemd is voor het ruimere begrip van *maatregelen tot bestrijding van de misdaad* te wijken.” En de heer de Savornin Lohman, geen voorstander daarentegen van dit nieuwe denkbeeld, zeide: “Met dat wetsontwerp voor zich weet men niet wat men doen moet, straffen of opvoeden. Men wil het een en het ander. Ik vrees, dat men het kind niet alleen zal opvoeden, maar dat men ook ons toekomstig strafwetboek door toepassing van hier gehuldigde beginselen geheel zal bederven.” Dus in zoover is ook op dit algemeene punt een zekere vrees voor praecedent niet geheel ongemotiveerd’[1)].

1) De Vries en van Tricht t.a.p. I bl. 56 en 57.

De vraag mag worden gedaan, of hetgeen bij de vaststelling der kinderwetten door enkele leden der Staten-Generaal werd gehoopt en door anderen gevreesd buiten toepassing mag blijven, en er grond bestaat om ten aanzien van de richting van het strafrecht te handhaven het beginsel van *vergelding* als het geldt volwassenen en het *opvoedkundig* beginsel als het geldt personen beneden den leeftijd van achttien jaren. Het komt mij voor, dat deze vraag *ontkennend* moet worden beantwoord en dat het niet is een sieraad van ons wetboek van strafrecht, zooals het tegenwoordig van kracht is, dat zoowel het klassieke als het moderne strafrecht daarin is belichaamd. Wat onzen wetgever er toe heeft geleid om ten aanzien van jeugdige personen het vergeldingsbeginsel door dat van opvoeding te vervangen geldt *mutatis mutandis* ook ten aanzien van volwassenen en het noodzakelijk gevolg hiervan is, dat het opvoedkundig element ook moet worden opgenomen in de straf, die aan volwassenen wordt opgelegd. Bij de algemeene beraadslaging over de kinderwetten heeft Mr. Troelstra terecht opgemerkt: 'Wanneer iemand achttien jaar oud is geworden, vervalt dan op eens de reden voor de mildere, diepere gedachte en breeder opgevatte behandeling, die hem zou ten deel vallen als hij den dag vóór zijn geboortedag het feit had begaan, maar waaraan hij niet zal worden onderworpen als het feit op zijn verjaardag is gepleegd? Deze vraag kan op het oogenblik niet beantwoord worden maar haar stellen is reeds feitelijk haar beantwoorden. En dit antwoord is: "wanneer ten opzichte van jeugdige personen dit ontwerp wordt ingevoerd, dan zullen wij stapje voor stapje op dien weg verder gaan."'[1)]

De Minister van Justitie gaf op de vraag niet een bepaald antwoord; na de opmerking, dat voor kinderen en volwassenen de zaken niet gelijk staan, daar een kind nog in de periode van opvoeding verkeert en deze voor den volwassene is gesloten (ik kom op deze opmerking zoo aanstonds terug) liet de Minister zich aldus uit: 'Aan den anderen kant wil ik gaarne toegeven, dat in het vervolg van tijd een overgangsstadium tusschen volle verantwoordelijkheid

1) De Vries en van Tricht t.a.p. bl. 46.

en volledige ontoerekenbaarheid ook voor volwassenen gewenscht is. Ook gewenscht voor hen, die van oordeel zijn, dat tegenwoordig menigeen aan zijn gerechte straf ontkomt doordat zijne toerekenbaarheid wordt betwijfeld. Wat is het gevolg van de strenge grenzen der verantwoordelijkheid? Dat de rechter vaak niet weet, of hij met krankzinnigen te doen heeft of niet, hen bij twijfel ontoerekenbaar verklaart en aan alle straf onttrekt. Nu komt men meer en meer tot deze conclusie, dat er een groot grensgebied is, waar het zeer moeielijk is uit te maken, of een misdadiger is krankzinnig of in mindere of meerdere mate toerekenbaar. Voor al die twijfelachtige gevallen zou een analoge toestand worden in het leven geroepen, die thans voor het kind in het leven geroepen wordt'.[1)] Het is echter de vraag, of er gegronde reden bestaat om het opvoedkundig beginsel van de kinderwetten in alle andere gevallen voor volwassenen uit te sluiten. Ongetwijfeld is het waar, dat een kind nog in de periode van opvoeding verkeert, waarin het nog steunt op anderen en, ook wanneer het gestraft wordt, behoefte heeft aan opvoeding en dat deze een levenselement is voor kinderen even noodig als voeding, kleeding en huisvesting. Maar houdt deze behoefte aan opvoeding op te bestaan bij het bereiken van den 18-jarigen leeftijd? Zeer zeker *neen*. Men zegt terecht, dat men leert zoolang men leeft en als dit leeren is een deel der opvoeding, dan houdt deze opvoeding niet op met het volwassen zijn. De volwassene, die

1) De Vries en Van Tricht t.a.p. I bl. 76.
De Minister had bij deze op 7 Juni 1900 uitgesproken bereidverklaring om voor sommige volwassen veroordeelden, van wie de toerekenbaarheid eenigszins twijfelachtig was, een ander gevangenisstelsel in te voeren in overeenstemming met de zorg voor het van zijne vrijheid beroofde kind, kunnen voegen zijn voornemen om bij de Staten-Generaal aanhangig te maken een voorstel tot voorwaardelijke strafopschorting van volwassenen, welke strafopschorting bij de kinderwetten in art. 390 bis van het Wetboek van Strafrecht werd bepaald en welk voorstel bij Koninklijke Boodschap van 25 September 1900 aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal onder den naam van *voorwaardelijke veroordeeling* ter overweging is aangeboden. Wel is het te betreuren, dat eerst in 1915 de voorwaardelijke strafopschorting van volwassen veroordeelden wet is geworden.

handelt in strijd met de wetten van de zedelijke wereldorde, waarop is gegrond de orde, rust en veiligheid van alle burgers in den Staat, moet leeren een wil boven den zijnen te erkennen en te eerbiedigen: hij, die anti-sociale daden verricht, moet worden opgevoed tot sociaal mensch en voor hem is deze opvoeding even noodig als voeding, kleeding en huisvesting. De middelen tot opvoeding mogen verschillen voor het kind en voor den volwassene, die de wet hebben overtreden, - geen verschil is bij den een en bij den ander het beginsel, waaruit bij de opvoeding wordt uitgegaan en het doel, dat wordt beoogd. Dit doel is toch zoowel voor den volwassene als voor het kind om het weerstandsvermogen te versterken.

Terecht heeft indertijd een bekende Engelsche inspecteur van gevangenissen als het resultaat van zijne ondervinding ten aanzien van de oorzaken der misdaad verklaard: '*alle misdaden komen niet voort uit slechtheid of liefde tot het kwaad*'.[1)] Zwakheid van karakter, gebrekkig weerstandsvermogen tegen verleiding, onbeteugelde hartstocht zijn de voornaamste oorzaken van de daden, die overtredingen der strafwet zijn. Tegen deze oorzaken moet de strijd worden gevoerd zoowel bij de volwassenen als bij de kinderen. In de kinderwetten hebben de straffen deze opvoedkundige strekking: er bestaat geen reden om voor volwassenen eene andere strekking aan de straf te geven. In ieder, die, hetzij kind, hetzij volwassene, door te misdoen heeft getoond niet de kracht te bezitten om weerstand te bieden aan opwelling en verzoeking, moet door maatregelen van opvoedkundigen aard het weerstandsvermogen worden versterkt: hierdoor alleen kan worden voorkomen, dat weder wordt misdreven. De middelen tot die versterking zijn uit den aard der zaak niet dezelfde voor den volwassene als voor het kind; het kind kan niet worden behandeld als een volwassene in klein formaat, het verschilt physisch en psychisch te veel van den volwassene om moreel sterker te kunnen worden door juist dezelfde geneesmiddelen, die aan volwassenen worden voorgeschreven maar in kleinere doses worden toegediend. Maar omgekeerd behoeven bij de toepassing

1) Wetenschappelijke Bladen .1900. bl. 184.

van het opvoedkundig beginsel in het straffen van volwassenen niet dezelfde middelen te worden gebezigd, welke in de kinderwetten voor het straffen van jeugdige personen zijn voorgeschreven.

De verdienste van de kinderwetten is, dat daarbij voor de misdadige jeugd strafmiddelen zijn bepaald, die voor het kind passen. Zal voor de volwassenen de straf ook opvoedend werken, dan moeten voor hen ook de strafmiddelen passend wezen en ten doel hebben hun weerstandsvermogen te versterken en hen te verbeteren, opdat door hen niet weder worde misdreven. In dit opzicht zijn de in ons wetboek van strafrecht voor volwassenen bepaalde straffen onvoldoende en behoeven zij wijziging en aanvulling, indien zij hetzelfde gunstig gevolg zullen kunnen hebben als na de invoering van de kinderwetten van de toepassing van de hierbij aangewezen strafmiddelen ten aanzien van jeugdige personen is gezien. Volgens dat wetboek toch worden de straffen onderscheiden in *hoofdstraffen* en *bijkomende straffen* en zijn de hoofdstraffen *gevangenisstraf, hechtenis* en *geldboete*, doch wordt bij veroordeeling van een minderjarigen persoon, die tijdens de uitspraak van het eindvonnis in eersten aanleg den leeftijd van achttien jaren nog niet bereikt heeft, in plaats van de op het feit gestelde hoofdstraf, opgelegd een der volgende hoofdstraffen: *plaatsing in eene tuchtschool, geldboete* en *berisping*, terwijl aan den rechter de bevoegdheid wordt gegeven te bevelen, dat de schuldige minderjarige persoon evenbedoeld ter beschikking van de Regeering zal worden gesteld zonder toepassing van eenige straf. Dit bevel, dat de wet zelve geen straf noemt maar in de praktijk als straf werkt tegen de ouders, die aan het schuldig verklaard minderjarig kind eene slechte opvoeding geven, is zuiver een maatregel van opvoeding en heeft als zoodanig reeds krachtig medegewerkt tot groote vermindering van het getal misdrijven van jeugdige personen. Ook voor volwassenen, die zich aan het plegen van misdrijf hebben schuldig gemaakt zou, naar mij voorkomt, de door den rechter bevolen ter beschikking stelling van de Regeering zeer gunstige gevolgen kunnen hebben, al zou voor hen dit bevel niet moeten komen ter vervanging van de veroordeeling tot straf maar moeten kunnen zijn verbonden aan

gevangenisstraf of hechtenis, en al zou dit bevel ook slechts voor drie categoriën van veroordeelden moeten kunnen worden gegeven n.l. *neurasthenici, dronkaards* en *bedelaars* en *landloopers*.

Volgens het tweede lid van art. 37 van het Wetboek van Strafrecht kan de rechter gelasten, dat een beklaagde, wien het begane feit wegens de gebrekkige ontwikkeling zijner verstandelijke vermogens niet kan worden toegerekend, in een krankzinnigengesticht zal worden geplaatst gedurende een proeftijd, den termijn van een jaar niet te bovengaande, maar deze maatregel moge voldoende zijn voor volslagen krankzinnigen, die, eenmaal in het gesticht opgenomen, hierin wel zullen blijven levenslang of tot hun vroeger herstel, indien maar voldoende wordt gezorgd, dat zij niet uit het gesticht ontsnappen, maar er zijn zoovele neurasthenici onder hen, die de strafwet hebben overtreden. Deze zijn in een krankzinnigengesticht niet op hunne plaats en worden in den regel spoedig na hunne opneming weder ontslagen, doch zij zijn niet vertrouwd in de maatschappij te verkeeren daar zij zich hierin bij voortduring en steeds op nieuw aan het plegen van misdrijven schuldig maken. Enkel vrijheidsberooving door gevangenisstraf kan op hen niet den minsten invloed ten goede hebben. Aan de Regeering behoort de gelegenheid te worden gegeven om maatregelen te nemen ten einde de maatschappelijke orde en veiligheid te beschermen en tevens te trachten hen voor het verkeer in de samenleving geschikt te maken op de wijze als dat volgens de kinderwetten ten aanzien van jeugdige delinquenten wordt gedaan, zij het ook, dat dit voor volwassenen door andere middelen moet geschieden. Als zoodanig kan strekken het stichten van gebouwen, die zijn tegelijk krankzinnigengestichten en gevangenissen, waarin men den misdadiger of, wil men, den misdadigen krankzinnige eene meer speciale behandeling doet ondergaan dan in gevangenissen mogelijk is, maar hierbij moet evenals bij al de door de Regeering te nemen maatregelen op den voorgrond staan, dat de vrijheidsberooving niet is een straf, die slechts voor een vooraf bepaalden tijd kan worden opgelegd doch is eene geneeswijze, die pas eindigt na genezing.

Eene tweede categorie van beklaagden, in wier berech-

ting de toepassing van het opvoedkundig beginsel van de straf verbetering moet brengen, betreft hen, die misdoen in dronkenschap. Deze categorie is zeer groot: de meeste misdrijven worden in dronkenschap gepleegd en verreweg het grootste getal recidivisten schuilt onder de dronkaards. Zij, die een misdrijf hebben gepleegd in dronkenschap - dit leert de ervaring - gedragen zich, als zij hiervoor terechtstaan, op twee verschillende wijzen; sommigen van hen zeggen, dat zij zoo dronken zijn geweest, dat zij zich van het gebeurde niets meer herinneren, anderen toonen in mindere mate de herinnering aan het gebeurde te hebben verloren. In den regel wordt aan hunne verklaring hieromtrent door den rechter weinig waarde gehecht: de ervaring toch heeft geleerd, dat het verklaarde gemis van besef vaak niets anders is dan taktiek om hierdoor buiten de noodzakelijkheid te worden gesteld het te laste gelegde feit te bekennen of om te ontkennen enkele feiten, die bij de bewijsmiddelen als aanwijzing tegen hen zouden kunnen worden gebruikt. Hun wordt veelal re kennen gegeven, dat zij hetgeen zij in dronkenschap hebben gedaan nuchter moeten ontgelden en, als het in dronkenschap gepleegd feit wordt bewezen, volgt de veroordeeling tot vrijheidstraf. Toch mag de vraag worden gesteld, of in deze veroordeeling wel altijd recht wordt gedaan en of niet een zoo volslagen beschonkene moet worden gelijk gesteld met hem, wiens verstandelijke vermogens ziekelijk zijn gestoord, - de vraag, of wel verschil mag worden gemaakt tusschen de door misbruik van alcohol of door ziekelijkheid ontstane storing in het gebruik van hunne verstandelijke vermogens. Zoowel voor hen als voor de niet aan gemis van geheugen lijdende personen, die, aan drank verslaafd, in dronkenschap misdoen en een voortdurende bedreiging zijn voor de openbare orde en veiligheid, zou het stellen ter beschikking van de Regeering van groot nut zijn na het ondergaan van de straf wegens het gepleegde misdrijf. Onder de werking van de tegenwoordige strafwet worden zij gestraft ook met vrijheidsberooving, maar zij gewennen hieraan en, na een poosje in de gevangenis te zijn geweest, krijgen zij de vrijheid terug in het bezit van een z.g. uitgaanskas, waardoor zij in staat zijn zich voor het tijdelijk gemis van sterken drank schadeloos te stellen. De

gewone strafmiddelen baten tegen hen niet: waarom niet? Zeker - de vrijheidsberooving voor korten tijd is voor hen een leed, maar als dat gedragen is, wordt het vergeten;[1] de oorzaak, de *drankzucht*, is gebleven en deze leidt tot het plegen van nieuwe misdrijven in dronkenschap. Het leed moet worden een middel tot verbetering en dit kan het alleen zijn, als daaraan wordt toegevoegd, dat gedurende eenen bepaalden tijd na het ondergaan van de vrijheidstraf, indien deze wordt opgelegd, de veroordeelde wordt gesteld ter beschikking van de Regeering, die dan naar omstandigheden hem kan plaatsen in een gesticht voor drankzuchtigen als te Hooghullen bestaat, teneinde hem de drankgewoonte af te leeren of hem kan verbieden herbergen te bezoeken en sterken drank te gebruiken, hem stellende onder toezicht als in het Engelsch-Amerikaansch stelsel bij voorwaardelijke veroordeeling is bedoeld.[2]

Bedelarij en landlooperij zijn naar de bestaande strafwet overtredingen, waartegen als straf is bedreigd hechtenis en, ingeval de overtreder tot werken in staat is, plaatsing in eene rijkswerkinrichting voor ten hoogste drie jaren. In deze plaatsing voor eenen vooraf bepaalden tijd ontbreekt het opvoedkundig element: de duur van zijn verblijf in de rijkswerkinrichting hangt in geen enkel opzicht af van de omstandigheid, of hij daarin heeft geleerd te werken en na zijn ontslag uit die inrichting in zijn eigen levensonderhoud te voorzien. Naar de tegenwoordig bestaande regeling keert meestal de veroordeelde bedelaar of landlooper na het ontslag uit de werkinrichting terug in de maatschappij zonder eenigen lust om te werken en, als zijn uitgaanskas vaak in ongebondenheid is verteerd, haast hij zich opnieuw aan de vroeger begane overtreding zich schuldig te maken, indien hij niet een ernstiger misdrijf pleegt om in de gevangenis onder dak te komen. Bedelaars en landloopers worden op die wijze opgeleid tot recidivisten. Alleen door toepassing van het opvoedkundig beginsel in de straf tegen bedelarij en land-

1) Een acht maal wegens openbare dronkenschap veroordeelde, die niet ouder was dan 27 jaar, verzekerde mij eens toen hij terecht stond, dat kleine straffen volstrekt geen invloed op hem hadden.

2) Zie hierover Mr. R. Pollema, De voorwaardelijke veroordeeling. bl. 44 en volgende.

looperij kan, naar mijn oordeel, in dezen hoogst treurigen toestand verbetering worden gebracht. De bedelaar of landlooper worde na het ondergaan van de hem opgelegde straf van hechtenis gesteld ter beschikking van de Regeering, die hem plaats kan geven in eene werkinrichting, waarin hij moet blijven totdat hij zoodanig heeft leeren werken, dat de waarborg bestaat, dat hij niet weder bedelaar of landlooper zal worden.

De toepassing van het opvoedkundig beginsel in de straf bij de berechting van volwassen, tot de drie genoemde categoriën van overtreders der strafwet behoorenden moet, naar mij voorkomt, eene groote verbetering brengen daar door het op die wijze straffen het kwaad zelf en niet slechts het verschijnsel van het kwaad wordt bestreden.

Tot ditzelfde doel zou ook kunnen strekken de straf van gevangenis en hechtenis, indien in de wijze van toepassing daarvan werd gebracht het opvoedkundig element, dat beheerscht de plaatsing van jeugdige personen in eene tuchtschool. Evenals de gevangenisstraf is deze plaatsing eene vrijheidstraf, doch het verblijf in eene tuchtschool wordt door het houden van nauwkeurig toezicht op elken verpleegde dienstbaar gemaakt om dezen op te kweeken en zich te verbeteren en tevens te bekwamen om zich na zijne invrijheidstelling als een goed staatsburger te gedragen. De wijze, waarop de gevangenisstraf en de hechtenis door volwassenen moet worden ondergaan, leidt niet tot dit doel maar maakt deze straf enkel tot een leed, dat wegens het begaan van het misdrijf moet worden gedragen.

In de tuchtschool worden de verpleegden ingedeeld in vier klassen. In de eerste klasse wordt ieder dadelijk bij zijne opneming gedurende ten hoogste eene maand geplaatst en afgezonderd gehouden van al de overige verpleegden. Gedurende dezen tijd van afzondering wordt omtrent hem aangeteekend alles wat van beteekenis kan zijn voor de kennis van zijne persoonlijkheid, waartoe behoort eene uitvoerige en zoo nauwkeurig mogelijke beschrijving van zijn afkomst en verleden, zijnen lichamelijken en zijnen geestelijken toestand. De verpleging in de tweede klasse is gemeenschappelijk evenals die in de derde en in de vierde klasse: de bevordering tot de hoogere klassen is belooning

en het terugbrengen van eene hoogere tot eene lagere klasse is straf. In de tweede klasse *kan* voor den arbeid eene geldelijke belooning worden toegekend, de in de derde klasse opgenomen verpleegden krijgen die geldelijke belooning als regel en dragen bovendien een onderscheidingsteeken, terwijl de in de vierde klasse geplaatsten bij het gemeenschappelijk onderwijs en den gemeenschappelijken arbeid afgezonderd worden gehouden van die der overige klassen en bij gebleken daadwerkelijk berouw vóór het einde van den bepaalden straftijd in vrijheid kunnen worden gesteld. Aan alle verpleegden wordt gegeven gewoon lager onderwijs, godsdienstonderwijs en voorbereidend vakonderwijs. Hoezeer verschilt van dit voor de tuchtschool geldend systeem de toepassing van de hechtenis! De tot deze straf veroordeelden worden gemeenschappelijk opgesloten zonder eenig onderscheid van leeftijd en ontwikkeling in acht te nemen. Vóór 1851 werd ook de gevangenisstraf door alle veroordeelden op gelijke wijze in gemeenschap ondergaan; de gevangenissen waren hierdoor kweekplaatsen van moreele besmetting. In de vergadering van de Tweede Kamer van 4 Mei 1846 noemde de Minister van Justitie op dien grond het toen bestaande gevangenisstelsel onhoudbaar en geen der Kamerleden sprak dit tegen: de toen bestaande eenige correctioneele gevangenis te Hoorn werd genoemd het *gymnasium* en aan het tuchthuis te Leeuwarden werd gegeven de naam van *rijksuniversiteit* van het misdrijf.[1)] De invoering van het stelsel van eenzame opsluiting in 1851 was dan ook eene zeer groote verbetering van het gevangenisstelsel; aanvankelijk gold dit stelsel in beperkte mate maar langzamerhand is het uitgebreid, en sedert 1 September 1886 is in ons land afzondering regel voor alle veroordeelden tot gevangenisstraf voor minder dan vijf jaren, Voor gevangenisstraf van langeren duur is regel opsluiting in gemeenschap doch uitzondering hierop wordt toegelaten als de veroordeelde zelf het wenscht; de tot levenslange gevangenisstraf veroordeelden blijven steeds van de overige gevangenen afgescheiden opgesloten. De gevangenen, die hunne straf in gemeenschap

1) Van den Honert, Het Wetboek van Strafrecht toegelicht I bl. 13. Prof. Mr. Domela Nieuwenhuis, De gevangenisstraf, bl. 25.

ondergaan worden ook wel in klassen ingedeeld maar deze indeeling staat niet in verband met goed gedrag maar hangt geheel af van den aard van het misdrijf, waarvoor zij gevangenisstraf moeten ondergaan; bevordering is uitgesloten.

Over de celstraf is in de laatste jaren op niet twijfelachtigen toon herhaaldelijk een scherp afkeurend oordeel uitgesproken. Heeft zij ten doel leed te doen, dan is zij doeltreffend, maar opvoedend is zij in geen enkel opzicht. Een onwraakbaar getuigenis is hieromtrent gegeven in de vergadering, die op 16 Mei 1907 te Amsterdam is gehouden door het Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering van gevangenen bij de bespreking van *de toepassing der celstraf en hare werking*. In die vergadering waren twee mannen, die de celstraf bij ervaring kenden, omdat zij die hadden ondergaan n.l. F. Domela Nieuwenhuis en J.A. Fortuyn. Deze beide heeren hebben daarin de celstraf genoemd '*de geraffineerdste moderne folterbank*, *een wreede straf*.' Leed doet zij wel, moreel slechter wordt hij, die haar ondergaat, niet en te verwonderen is het dus niet, dat het klassieke strafrecht in haar ziet het ideaal van de vrijheidstraf.

Anders moet echter het oordeel luiden als de zaak wordt bezien in het licht van het opvoedkundig beginsel van de straf. Voor korten tijd mag de afzondering gunstig werken,[1)] - als deze heilzame werking niet na korten tijd van afzondering wordt gezien zal een lange duur van de celstraf dit gevolg ook niet hebben.

Treden bij afzondering niet spoedig de goede gedachten op den voorgrond, dan blijven de slechte den gevangene in beslag nemen en deze lage gedachtengang heeft geen tegenwicht in hetgeen hem in zijne eenzaamheid te werken en te lezen wordt gegeven. Langdurige celstraf maakt den van zijne vrijheid beroofde moreel niet beter: hij, die zwak was en voor verleiding bezweek, wordt gehouden

1) Meer dan eens is het voorgekomen, dat een getuige, die ter terechtzitting onwaarheid sprak en dien ernstige vermaningen niet konden bewegen waarheid te spreken, na, verdacht van meineed, voorloopig in hechtenis te zijn gesteld, reeds een paar dagen na zijne opsluiting in afzondering tot inkeer kwam.

buiten alles wat hem zou kunnen oefenen om later in dergelijke omstandigheden, waarin hij tot het plegen van misdrijf verviel, staande te blijven en gebrek aan oefening leidt tot verslapping. Psychisch en physisch maakt zij hem minder, omdat zij hem ontwent aan inspanning en aan lichaamsarbeid en zij verstoort de harmonische werking van de psychische en physische krachten, die den normalen mensch vormt. Zij moge passen in het klassieke strafrecht, - in haar ontbreekt het opvoedkundig element van de straf. Ieder, die haar moet ondergaan, wordt precies gelijk behandeld. Wie hij ook zij, welke de aard van zijne werkzaamheden en van zijnen arbeid in de vrije maatschappij ook moge wezen, - in de cel is de behandeling van allen gelijk: de zeeman, de veldarbeider, de reiziger, de koopman, de geleerde, de lichamelijk en de geestelijk sterke of zwakke, de rijke en de arme, - allen krijgen gelijke cel, worden gelijkelijk in eene bepaalde ruimte opgesloten en genieten gedurende eenen korten tijd elken dag op dezelfde wijze de frissche lucht. Welke paedagoog zal zoo handelen met groote of kleine menschen, volwassenen of jongelieden, die opleiding behoeven? In de bovengemelde vergadering van het Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering van gevangenen zeide de heer Domela Nieuwenhuis volkomen terecht: ‘Het is wel merkwaardig, dat de menschen, die in de vrije maatschappij zoo zijn voor ongelijkheid, de grootst mogelijke gelijkheid willen in de gevangenisstraf. Gij, die altijd wilt handhaven de ongelijkheid, gij past toe de gelijkheid in de gevangenis, maar door die toepassing handhaaft gij de meest grievende ongelijkheid’.

Het verschaffen van arbeid aan de gevangenen, gepaard gaande met vakopleiding, kan een gedeelte van de nadeelige gevolgen van de celstraf wegnemen, - om in deze straf het opvoedkundig element in toepassing te brengen is meerdere reorganisatie noodig van die straf. De richting, waarin dit kan geschieden, is in de kinderwetten bij de regeling van de tuchtschoolstraf aangewezen en behoeft bij het straffen van volwassenen slechts te worden vervolgd. Die richting ligt in de lijn van het individualiseeren, dat uitsluit de noodzakelijkheid van voortdurende afzondering en toelaat, althans gedurende een gedeelte van den dag, gemeen-

schappelijken arbeid van gevangenen, die geen slechten invloed op elkander uitoefenen. Indien de gevangenisstraf voor eenigzins langen duur is opgelegd, moet de gevangene, om na zijne invrijheidstelling zijne plaats in de maatschappij te hernemen, gedurende den straftijd, na eenigen tijd van afzondering, tot gemeenschappelijken arbeid kunnen worden opgeleid; eerst hierdoor kan de poging tot zijne reclasseering gunstig gevolg hebben.

Tot het individualiseeren en het bepalen, welke gevangenen geschikt zijn om gemeenschappelijk te arbeiden wordt groote takt van den directeur der strafgevangenis vereischt, maar deze is geenzins bovenmenschelijk, ook bij den directeur van iedere tuchtschool wordt zij in den algemeenen maatregel van bestuur betreffende de tuchtscholen als bestaande aangenomen. En de aard van den gemeenschappelijken arbeid, schijnt mij ook geen bezwaar te zijn: de tot langer dan vijfjaren gevangenisstraf veroordeelden arbeiden na het eindigen van den tijd der afzonderlijke opsluiting thans reeds in de strafgevangenis gezamenlijk, zij het ook in klassen.

In de rede, waarmede Mr. Simon van der Aa op 20 October 1906 het hoogleeraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Groningen aanvaardde, betoogde deze bij uitnemendheid deskundige op het gebied van de penitentiaire praktijk, dat arbeid moet en kan zijn element van de vrijheidstraf, arbeid die lichaam en geest bezig houdt, met daarbij na zekeren tijd trapsgewijze geregelde samenbrenging met anderen gedurende bepaalde gedeelten van den dag. Uiterst merkwaardig is het navolgende daarin medegedeelde over de proef, die toen sedert een tiental jaren werd genomen in Denemarken ten aanzien van gemeenschappelijken arbeid van gevangenen, niet van jeugdige delinqenten of voor het eerst delinqueerenden maar van oudere, meermalen en zwaarst gestraften: ‘Het tuchthuis te Horsens, het best te vergelijken, wat zijne bezetting aangaat, met de bizondere strafgevangenis te Leeuwarden, zendt in het voor- en najaar een ploeg gevangenen de heide op om aldaar, tijdelijk geherbergd in hiertoe ingerichte barakken, aan ontginningswerk te worden gezet. De sterkte van de ploeg, aanvankelijk 15 man, is verhoogd geworden tot 20 en 25, die van de bewaking is gelijk gebleven. Afzetting van het terrein met doode of

levende weermiddelen, met muren, of schildwachten, wordt niet toegepast. De drie gestichtsambtenaren houden toezicht en geven de dagelijksche leiding aan het werk. De ploeg wordt eenige weken vóór het vertrek voorloopig samengesteld en verricht veldarbeid op het terrein van het gesticht, zoowel tot oefening als ter beoordeeling van de deelnemers. Werd zij aanvankelijk gevormd alleen uit personen van het land afkomstig, later zijn ook anderen opgenomen. Toegelaten worden echter slechts zij, die geschiktheid en neiging voor landarbeid vertoonen, wien toekomst-plannen op duurzame occupatie daarmee wijzen en wier straftijd binnenkort ten einde loopt. De opgedane ervaringen zijn blijkens de rapporten uitermate gunstig geweest. Boven verpachting heeft de arbeidspraestatie bij toeneming van arbeidsvermogen en arbeidslust weldra die van den vrijen arbeider evenaard en menigmaal zelfs overtroffen. De verhouding van de gevangenen tot de ambtenaren kenmerkte zich door eene eigenaardige gemakkelijkheid; bestraffingen behoefden niet te worden opgelegd. Houding en toon onderging verbeterden niet alleen in vergelijking tot die in het tuchthuis maar voldeden aan hooge eischen uit het gewone leven en vooral juistere begrippen van rechten en plichten jegens de samenleving ontstonden, die ook na ontslag zijn in praktijk gebracht. Niet het minst hierdoor worden de proeven geacht volkomen te zijn geslaagd en zijn betrokken autoriteiten bedacht op verdere bevestiging en uitbreiding van de getroffen regelingen'. Zou niet in ons vaderland met zijne uitgestrekte heidevelden eene dergelijke proef zijn te nemen ten bate zoowel van de gevangenen als van de ontginning van de heidevelden? En zou die proef niet hetzelfde gunstig gevolg hebben als zij in Denemarken heeft gehad?

Wordt in ons strafstelsel betreffende volwassenen gebracht het opvoedkundig element, dat naar mij voorkomt in alle straffen moet zijn en niet alleen in die, welke tegen jeugdige personen worden toegepast, dan zal ook onder de straffen tegen volwassenen de *berisping* moeten worden opgenomen. Zij was ook in het vroegere recht niet onbekend en komt ook thans in de Duitsche en de Italiaansche strafwet voor. Deze straf schijnt mij groote opvoedkundige waarde te hebben

zoowel wanneer zij afzonderlijk wordt opgelegd als wanneer zij met eene andere straf wordt verbonden. Niet slechts op kinderen maar ook op volwassenen kan de berisping, als zij met tact en de vereischte waardigheid wordt gegeven, gunstig gevolg hebben. Zij kan dan eene leemte aanvullen, die thans in het strafstelsel tegen volwassenen bestaat.

Dikwijls toch worden misdrijven gepleegd, die blijk geven van onbezonnenheid van den dader en geenszins een slecht karakter verraden. Strafrechtelijke vervolging blijft dan meestal achterwege of, ingeval van veroordeeling, wordt eene kleine geldboete opgelegd, die op den dader geen indruk maakt. Vaak is echter het misdrijf van zoo ernstigen aard, dat eene meer indrukwekkende straf wenschelijk moet wezen om den dader te leeren in het vervolg voorzichtiger te zijn; eene ernstige, indrukwekkende berisping kan dit gevolg hebben. Verbonden aan eene andere straf, waarvan de ten uitvoerlegging wordt opgeschort, zou de berisping zeker den waarborg vermeerderen, dat nimmer tot ten uitvoerlegging van de opgeschorte straf zou behoeven te worden overgegaan.

Mr.H. BINNERTS.

De ‘Achtste’ Dag..

(UIT DE GESCHRIFTEN VAN EEN NEURASTHENICUS.)

‘Ich sage euch: man musz noch Chaos in sich haben, um einen tanzenden Stern gebären zu können. Ich sage euch: ihr habt noch Chaos in euch.’
‘Alles Fühlende leidet an mir und ist in Gefängnissen: aber mein Wollen kommt mir stets als mein Befreier und Freudebringer.
Wollen befreit: das ist die wahre Lehre von Wille und Freiheit.’
NIETZSCHE, Zarathustra.

14 Mei 1911.

O, de wanhoop: nooit zichzelf te kennen, nooit zichzelf geheel en zuiver te zien, te óverzien als een objectief beeld!.. Zal ik er ooit toe in staat zijn? Al sinds jaren, zoolang ik mij herinneren kan, mijn geheele leven bijna, doe ik aan zelf-studie, zelf-analyse. Als kind al was ik bijzonder teruggetrokken en altijd bezig met mij-zelf. Maar hoe dieper ik in dit onderwerp doordring, hoe vager en verwarder 't voor mij wordt. Een veel-voorkomend geval trouwens. Vraag 't allen wetenschapsmenschen. Hoe grooter de kennis, hoe moeilijker de synthese. ‘Niemand kan God zien, en leven’... En toch, eenmaal zoekende, blijft men zoeken. Ook dit is een levenshouding. Onze geest gaat er naar staan, kàn niet anders... Ja, wel zalig zijn de Armen van Geest! Wat zij bezitten is weinig - maar 't is een

gaaf en rustig, een onaangevochten bezit. Al het andere is: vermoeienis des geestes en... onbevredigdheid (wat misschien hetzelfde is). Nevel, nevel!...

Ik ben, wat de menschen noemen, een boekenwurm, een soort geleerde, hoewel - gelijk in alles - dilettantisch. Er is nagenoeg geen hartstocht of ervaring, of ik heb erover gelezen. Ik ken haar dus. Maar beléefd heb ik er weinige. Hoe zòu ik ook, ik moderneling, groot-stedeling, onafhankelijk celibatair, levend op mijn bovenhuis-kamer, te midden van al mijn boeken? Wat voor ervaringen, wat voor realiteiten ondergaat men daar? En zooals een lichaamsdeel door langdurige non-activiteit rudimentair wordt - zoo is 't ook met mijn orgaan voor reëele ervaringen gegaan.

Een soort gemoeds-eunuch ben ik langzamerhand geworden.

Ja, zoo is 't. Want de begéerte naar de hevige, de sláánde realiteit heb ik nog wel, heb ik zelfs abnormaal sterk - alleen, mijn zenuwen kunnen de toch altijd min of meer ruwe aanraking met de realiteit niet meer verdragen. Hierdoor bevind ik mij op het traditioneele, ‘hellende vlak’, wijl ik ertoe kom mij steeds meer uit het daadwerkelijke leven terug te trekken. Ik word een levende, of nog typeerender: een wándelende abstractie. Wandelen doe ik namelijk veel. 't Is een onmannelijke, maar tijd-doodende bezigheid,... die tenminste in de open lucht moet plaats hebben.

Zoo verwijlt reeds nu (ik ben pas vier en dertig) mijn gemoedsleven bijna voortdurend in de stille en lauwe dalen der gematigdheid en ben ik aan een steeds toenemende verslapping prijs gegeven...

O, 't is die miserabele ongeschiktheid voor het leven, die van alles de schuld is! Ze is als een ziekte, die ik georven heb, en die mij in het bloed zit. Want ik wil zoo niet! Maar m'n hemel, n'est pas commun, qui veut!... Nog telkens weer tracht ik deel te nemen aan het gewone maatschaplijke leven. Ach, niet waar, zoolang men nu eenmaal een wezen is van vleesch en bloed, kan en zal men niet genoeg aan louter abstracties hebben. Telkens, na een kortere of langere periode van afzondering, daal ik uit mijn ‘ivoren toren’ op de aarde neer, hetzij uit eigen innerlijken drang of aangetrokken door een of andere wereldsche verlokking.

Mijn laatste aardsche afdwaling was mijn liefde voor Emmy B., dit voorjaar.

Mijn liefde voor Emmy B...

't Was zoo mooi begonnen: als louter fantazie. Ik had haar voor mij alleen, in mijn verbeelding. Daar had ik niemands gunst of vergunning toe noodig. Ik deed met mijn uitverkorene, wat ik wilde. Ze was de mijne geheel en al. Deze gehéele liefde was van mij: zoowel háar beeld en al háar doen en laten, als het mijne. Ik handelde met ons beiden naar welgevallen. Méer dan een vorst, God-zelf was ik over ons beiden!

Mijn beter-ik - wel waarlijk was zij dat! Beleefde ik haar niet met mijn schoonste gedachten? Was zij niet het edelste spiegelbeeld van mijn ziel? Geen onreinheid kleefde haar aan. Alleen het allerhoogste van mij was in haar belichaamd. Zij de engel, ik de mensch - zoo had de Godin-mij ons beiden geschapen.

Helaas, waarom kon mij op den duur dit niet voldoen? Waarom had ik niet genoeg aan mijn zoete bedwelmende fantazieën? Waarom moest mijn geest afdalen naar de aarde, naar de gebrekkige realiteit? Waarom beleefde ik 't niet langer alleen? Waarom wilde ik, dat de andere, zij, zijzelf ook eraan meedeed en deelnam?... Omdat 't voor mij alleen te afmattend was, en toch tegennatuurlijk en nietbevredigend tenslotte? Een soort onanie van den geest?...

Voorzichtig was ik haar genaderd. Maar nog voor ik haar bereikte, heeft ze mij koel en hard teruggestooten. Ze weigerde mijn gave, nog vóor ze die kende. Als een eigenzinnig kind, wreed in haar onbedachtzaamheid, heeft ze mijn teerste vizioenen, mijn liefste idealen, mijn geheele heerlijkheid gebroken en verstrooid - onbewust van al de pracht, die zij vernietigde, onbewust van al het leed, dat zij mij berokkende.

Dit laatste wil ik tenminste hopen... voor haar. O, schoone echo van mijn wegstervende liefde...

Want ik voel mij beleedigd! Ze was mij niet waard, zeg ik nu. Ze had geen flauw idee van al het mooie en teedere, dat ik voor haar in mij omdroeg en opstapelde, tot 't eenmaal tuimelen moest. Ik heb mij voor haar vernederd! Ze heeft niet geweten, wat mij dat kostte, hoe sterk de trots was, dien ik daartoe overwinnen moest. Hooghartig heeft

zij mij afgewezen. Afgewezen!... Als was 't niets wat ik haar offerde, wat ik in opperste deemoed aan haar voeten legde!...

Gelijk een beschaafd moderneling betaamt, heb ik Emmy's minachting, heb ik mijn eigen vernietiging verdragen. Met een weemoedigen glimlach, in welks plooien ik al mijn smart en bitterheid verborg, heb ik mij stil en langzaam teruggetrokken. Gemerkt heeft zij niets van al de pijn, die zij mij deed. Gemerkt heeft zij niets van het leegbloeden van mijn hart en het stuiptrekken van mijn ziel. Gemerkt heeft zij niet, hoe mijn oogen hopeloos dwaalden door de plotselinge donkere leegte om mij heen, duizelig zoekend naar steun en uitkomst. Gemerkt heeft zij niet, hoe een mensch voor haar verzonk in de diepste en zwartste wanhoop. Gemerkt heeft zij niet, hoe een mensch zijn beste en opperste zelf verloor, en plotseling voor haar stond in zijn berooide en armzalige naaktheid...

Gemerkt heeft zij niets, omdat 't al mìjn bezit, mìjn rijkdom was, wat teloor ging. Niet eens weenen kon zij erom, de arme. Zoo weinig deel had zij eraan gehad.

Niets bemerkte zij van al mijn nood. En dat was goed! Zoo behoort de innerlijk-levende zijn uiterlijk in bedwang te hebben. O, als zij mijn ellende bemerkt had, zou die nog dubbel zoo hevig geweest zijn!... Nu droeg ik mijn smart weg door den ster-loozen nacht van mijn leven, gelijk een moeder het lijk van haar kind.

Is 't niet, of een moeder op haar dood kind nog meer alléén recht heeft, dan toen het nog leefde?... Zoo ging 't mij. Mijn smart, het eenige wat mij nog bleef van mijn liefde - mijn ontzielde liefde! - behoorde mìj, en mij alleen! Diè althans zou niemand mij ontnemen en ontheiligen. Ik droeg haar heen naar de eenzaamheid, en de stilte, en begroef haar bij de anderen... 't Was niet de eerste maal, dat ik tevergeefs had liefgehad...

Maar toen ik weer tot kalme bezinning gekomen was, heb ik tot mijzelf gezegd, dat 't ditmaal voor 't laatst was geweest. Ik heb 't mijzelf plechtig beloofd en scherp ingeprent. Ik heb mijzelf duidelijk voorgeredeneerd, dat, wat ik verlangde, niet kòn, niet mogelijk was, dat ik er altijd bij verliezen moest, dat schade en verdriet altijd de resultaten zouden zijn.

Ten slotte heb ik mij vast voorgenomen in het vervolg systematisch alle liefde uit mijn gemoed te weren.

Bedenk, wat dit zeggen wil - zoo'n hevig en teeder verlangen naar liefde te hebben, dat men zich alle liefde ontzeggen moet. Heeft 't niet veel van een psychische zelfmoord?

Zelf-beperking is de ware vrijheid en de vrije waarheid - zoo leert de wijsheid.

Ik weet 't. Maar hoelang zal ik standhouden? Men is nu eenmaal van vleesch en bloed, een schepsel van deze aarde. Het verstand mag nog zoo wakker zijn, het gevoel weet 't vroeg of laat toch weer met zoete vergiften te benevelen en langs vele afgronden en moerassen voert ons levenspad.

19 Juni.

Toen ik vanmorgen helaas veel te vroeg wakker werd en door een reet van 't gordijn zag, dat de zon scheen, alwéér scheen, heb ik mij baloorig omgewenteld en heb ik getracht weer in te slapen... om te vergeten.

Dit kan niet goed zijn.

't Is al te abnormaal zich niet te verheugen in het mooie zomersche weer, waarin iedereen zich verheugt.

Het inslapen is mij natuurlijk niet gelukt. Na uren in mijn bed te hebben rondgewoeld, ben ik opgestaan met een loodzwaar gloeiend hoofd. Ten einde raad: omdat je toch wát doen moet. ‘Het bed ziekt an’ zegt de meid van mijn hospita en ik geloof dat zij met haar boersche levenservaring daar gelijk in heeft. In bed blijven liggen, het leven negeeren is een te langzame zelfmoord.

Toen ik de gordijnen openschoof, bleek 't inderdaad een ‘prachtige stralende zomerdag’ te zijn.

Deze laatste woorden schrijf ik neer zonder eenige overtuiging, geheel cerebraal, wetend dat dit de wijze is, waarop men over een dusdanige weersgesteldheid spreekt. Ik zelf gevoel er niets voor, althans geen vreugde. Eer het tegendeel. Deze heldere, zoogenaamd ‘mooie’ zomerdagen wekken mijn weerzin op. Ze zijn mij te reëel, het leven is mij dan te reëel. Er schiet niets te droomen, te fantazeeren over. En hoe vaal en onbeduidend, hoe leelijk is dan zoo'n moderne stadswijk, als waarin ik woon.

Maar wat nog het ergste is: op zulke dagen voel ik het sterkst en het pijnlijkst mijn abnormaliteit, mijn afzonderlijkheid, mijn ziekte, als ge wilt. Alles wekt op, spoort aan tot genieten, tot leven, tot werken en iedereen voelt er zich toe in staat. Alleen ik niet. Ik juist niet! Zoo'n ‘stralende’ zonnedag staart, gaapt mij aan als het wezenlooze Niets, of hoogstens als een leege positiviteit. Ik schijn dan wel geenerlei contact met het leven te hebben, en ik weet vooruit dat zoo'n eindeloos lange dag werkeloos en dus on-nut voor mij voorbij zal gaan en daardoor nog langer voor mij zal schijnen.

Dit alles houdt een stille geraffineerde zelfmarteling in, die te erger is omdat niemand er voor voelt en haar begrijpt. Troost zou alleen van mij zelf kunnen komen; maar ik ben als ik die het meest behoef, natuurlijk juist het minst in staat die te geven.

Dat is eenzaamheid!

20 Juni.

Hetzelfde weêr: zon en strakblauwe lucht. 't Is daarbij warm, heel warm, als in Augustus. Ik geloof, dat ik slecht tegen de warmte kan. Maar het ergste is toch dat licht, dat meedoogenloos-blije licht.

Ik heb mij nog eens voorgehouden, dat al deze feiten per slot van rekening toch maar van deze aarde zijn en dat men er zich in den geest boven moet weten te verheffen. Nuttige theorie voor menschen met een sterk lichaam en rustige zenuwen. Niet voor mij!

Er zijn tè vele dingen, die mij ergeren. En soms de geringste nietigheden, waar andere menschen niet den minsten aanstoot aan nemen. Als ik zoo'n ergernis onderga (bijv. het onophoudelijk gekuch in den schouwburg) en de anderen dulden 't als koeien - dan ben ik een volmaakt menschenhater, die, als hij er de macht toe had, tot een massa-wreedheid in staat zou zijn.

Al die wreedheid valt evenwel op den duur steeds weer op mij zelf terug, en wondt mij. Zoo bloed ik voortdurend uit vele vele wonden, wat mij verzwakt, steeds meer verzwakt.

Ik weet 't en kan 't niet veranderen.

Oho, la vie n'est pas un poème!

24 Juni.

Neen, zoo gaat 't niet langer. Zoo kan 't niet blijven. Dit bestaan is niet vol te houden!... 't Is te gewichtig in al zijn nietigheid, te benauwend in al zijn ijlte, te uitputtend in al zijn doelloosheid....

Eenigen tijd geleden - nog vóor mijn wedervaren met Emmy B. - had ik in een periode van zelf-zuivering besloten niet meer naar de v.d. G's te gaan. Deze familie was wel is waar een van de laatste relaties, die ik nog met de maatschappelijke wereld onderhield - maar behalve, dat ik altijd de kans liep daar Lientje van Sch. te ontmoeten, oefende Chris v.d.G. een tè slechten invloed op mij uit. Hij schaadde mij zeer merkbaar. Nu weet ik wel, dat ik na verloop van tijd bij iedereen, met wien ik omga, tot die ervaring kom; maar bij Chris had ik 't toch bijzonder sterk. Ik ben overtuigd, dat hij het demonische in zich heeft. Hij is, evenals ik, niet tevreden met zijn lot; maar zijn on-vrede heeft een veel scherper karakter dan de mijne. Hij heeft dikwijls een neiging naar, een behoefte aan het kwade - dat heeft hij me in een vertrouwelijke bui zelf weleens gezegd. En wat 't nu precies is, kan ik niet definieeren, maar hij heeft een eigenaardig talent mij - ik zou willen zeggen - neer te halen. Ik weet bijv., dat hij zeer ontvankelijk is voor geestigheden, en daarom sloof ik mij in zijn tegenwoordigheid altijd bijzonder uit op dit gebied. Maar ik verval dan meestal tot allerlei minderwaardige grappen, schunnigheden en gewaagde woordspelingen. Eens heb ik zelfs een zekeren L. (een onbeduidend individu weliswaar, aankomend student in de letteren, die ook nog al veel bij de v.d. G's aan huis komt) op zeer oneervolle wijze in de maling genomen, een ganschen avond lang, alleen om Chris ter wille te zijn. En wat nog het ergste is: ik weet dat Chris - hoewel 't hem amuseert - er mij au fond om minacht. Hij oefent werkelijk een demonischen invloed op mij uit. Hoe menigmaal, op weg naar hem toe, nam ik mij niet vast voor, zijn kwaden invloed te weerstaan, en me ‘op peil’ te houden? Tevergeefs! Ik ben er machteloos tegen. Dit alles was zeer abject, en ik heb er mij grenzeloos om veracht - tot ik op een zekeren dag plotseling allen omgang heb afgebroken.

Dit verloop was te meer te betreuren, daar ik overigens ook veel prettigs en goeds in dit gezin genoten heb. Chris was zeer ontwikkeld op allerlei (ook filozofiesch) gebied, en ik heb menig belangrijk gesprek met hem mogen houden. Ook hield ik veel van zijn vrouw, Fine, het prototype van een goede huisvrouw, en van zijn rakkers van kinderen ('t is er een echte 'vrij-gevochten' boel), met wie ik zoo heerlijk stoeien kon en die mij als een soort oudere broer beschouwden - wat mij altijd bijzonder gestreeld heeft.

Maar 't mocht niet zijn, helaas... Chris schaadde mij tè veel.

Toch ben ik er gisteren avond weer heengegaan.

Dit bezoek zal mij heugen. 't Is de rechtmatige straf geweest voor mijn ellendige zwakheid en karakterloosheid.

't Is zoo gebeurd:

Na het eten zat ik alleen op mijn kamer voor het open raam en staarde in het strakke ijle blauw van den avondhemel.

Ik peinsde.

Natuurlijk peinsde ik! Wat zou ik anders doen dan peinzen?

Het leven bestaat voor mij immers uit niets anders dan abstracties. Ik ben langzamerhand bijna geheel vergeestelijkt. Wat zou ik dus anders doen dan... peinzen.

Neen, er was op de gansche wereld niets dat mij belang inboezemde, niets dat mij aantrok. Ik had geen liefde, geen haat, niets, niets.

Eenige malen was mij al als een treiterend visioen het beeld van Chris' familie-leven voor oogen gekomen. Ik zag zijn huiskamer met het gejoel en gekrioel van de kinderen... Daar gebéúrde iets. Daar was gezelligheid. Daar was het leven - 't is waar: met al zijn kleine zorgen, maar ook met al zijn kleine genoegens. Hier was de steriele stilte, een macabere stilte. De dood!

Evenwel, ik weerstond dapper de aanvechting dier verlokkende visioenen. Ik wilde sterk en standvastig zijn. 't Ging toch niet aan, mij nu maar weer zoo in eens door mijn verlangens te laten meevoeren. Ik wist trouwens maar al te goed, wat een moreele kater daarop vroeg of laat volgen zou.

Maar de uren kropen, kropen. De eenzaamheid, de lusteloosheid woog, woog. De verveling waarde om mij heen als een spook, dat mij te lijf wilde. Voelde ik al niet soms haar versmorenden greep aan mijn keel?

Maar, niet waar, ik had toch mijn gedachten, mijn mooie verheven gedachten, hetzij van anderen, hetzij van mijzelf?.. Mijn abstracties!

O, ik bezweer u, dat menige abstractie zwaarder te dragen en te verduren is, dan de hevigste realiteit!

De stille gevechten, daar binnen in u, dat zijn de gruwelijkste, de macaberste.

‘Macaber, macaber, macaber. Je heele bestaan is macaber!’ - krijtte een stem in mij.

Op eens gebeurde er iets vreemds. Ik verloor het contact met, de bezinning voor de realiteit. 't Was of al mijn gedachten zich verdichtten tot iets stoffelijks. Ze waren even zoovele verbitterde vijanden van mij geworden, en drongen aan om mij door hun druk te verstikken. De lucht was er dik en zwaar van. Met alle kracht moest ik diep adem halen om niet te bezwijmen. Het zweet brak mij uit. Ik duizelde. Ik trachtte mij te overtuigen, dat 't niets te beteekenen had, dat 't niets was dan een obsessie, die ik mijzelf aandeed, een waanbeeld, een hersenkramp tengevolge van een verkeerde zenuwwerking. Maar de verbijstering liep als een vloedgolf over mij heen en dreigde mij geheel te overweldigen. Ik ben nooit bijgeloovig geweest, maar nu was ik zoo bang als een kind voor allerlei geheimzinnige booze machten.

Nogmaals deed ik een poging mijn laatste beetje bezinning te vergaren. 't Is een oud en deugdelijk middel van mij, alle onrust te bezweren door mezelf de nuchtere realiteit voor te houden.

‘Dit alles is waanzin’ - zei ik daarom hardop, en zoo gewoon mogelijk. ‘'t Is een waanzin, die zich aankondigt, en dien je bijtijds den kop moet indrukken. 't Is nu welletjes geweest, laat 't nu ook uit zijn. Een waanzin, dien je kent, is geen waanzin meer. Bewuste waanzin is een contradictio in terminis.’

Ik zei 't. Maar 't was, of een ander die woorden sprak, zonder mij in het geringste te overtuigen. Ze gingen geheel buiten mij om. Bovendien maakte het vreemde geluid van mijn eigen stem in de eenzame stilte mij nog slechts nerveuzer. Ik keek schichtig om mij heen. Mijn kamer kwam mij voor als een groot graf en mijn boeken waren even zoovele zerken.

Dit alles was waanzin, ja. Maar een waanzin, die gróéide!... Die bléef groeien tot een monstrum, die ik niet meester zou kunnen blijven. Die...

Ik verloor alle zelfbeheersching. Ik had geen wil meer, en geen stuur over mijn oproerige gedachten. Die schenen wel een geheel eigen en afzonderlijk leven te beginnen...

Een hevige acute warreling sloeg door mijn hoofd. Daarna was er niets dan een onbestemde onberedeneerde angst. Angst, angst, alleen angst....

Meer weet ik me niet te herinneren.

Of ja toch. Eén ding wist ik instinctief: dat ik mijzelf ontloopen moest. En dat deed ik...

Op straat kwam ik langzamerhand weer tot kalmte. Waar zou ik heengaan? Ik wist 't niet. Ik zou maar wat rondloopen. Heimelijk hoopte ik een kennis tegen te komen, met wien ik den avond zou kunnen door brengen. Of misschien iets anders... Neen, niet naar v.d.G.!

De eene straat na de andere liep ik af. Maar 't was of er een magnetische band bestond tusschen mij en Chris' woning. Ik doolde erom heen, als een hyena om zijn buit, angstvallig eerst, maar in steeds nauwer kringen...

Toen ik aanbelde, had ik er meteen spijt van. Ik had een voorgevoel, dat mij iets onaangenaams te wachten stond.

Daarin heb ik mij niet vergist!

Chris en zijn vrouw zaten samen genoegelijk thee te drinken in den schemer, genietend van hun rust. De kinderen waren naar bed. En ook mij wenschten ze mijlen ver weg, dat voelde ik. Ik stoorde een doux tête à tête. O, 't maakte mij bijna nijdig, hun geluk...

Alleen, ik had er den tijd niet toe.

Zoodra ik binnenstapte, wist ik, dat ik veel beter gedaan had weg te blijven. Chris had natuurlijk mijn lange afwezigheid opgemerkt en begrepen wat er de oorzaak van was. Nu was hij er geenszins de man naar, om dit zoo maar over zijn kant te laten gaan.

Hij groette mij kortaf en stug, en ik was dadelijk uit het veld geslagen, in weerwil van Fine's moeite om gewoonhartelijk te zijn.

Waarom ben ik toch na een kwartier, een half uur niet weer opgestapt? Hoopte ik nog op een gunstigen ommekeer?

Ach neen, de eenige verklaring die ik van mijn wonderlijk gedrag kan geven, is, dat ik te energieloos, te laf, te ongelukkig was in mijn ellende, om een eenigszins behoorlijke aftocht te kunnen bewerkstelligen. Ik leed, ik leed van minuut tot minuut meer, 't werd tot een volslagen marteling, en toch bleef ik, als gefascineerd den ganschen avond hangen. Ook voor hen moet de toestand uiterst pijnlijk geweest zijn. Hoe ik tenslotte weggekomen ben, weet ik nog niet precies. Ik slaakte een zucht van verluchting toen ik weer op straat liep.

Voortaan, als ik mij weer eens eenzaam gevoel, zal de eerste de beste kroeg of tingeltangel in de stad mij meer aantrekken, dan het huis der v.d.G.'s.

Inderdaad een droevig einde van dit hoofdstuk uit mijn toch al zoo somber levensboek.

5 Juli.

Gisteravond trof mij in Oscar Wilde's ‘The portrait of Dorian Gray’ (een gevaarlijk boekje overigens!) deze opmerking:

‘You must cure your soul by means of the senses and your senses by means of the soul.’

Dit houd ik voor juist.

Een hollandsche dokter zou zeggen: ‘Afleiding, m'n lieve mevrouwtje, afleiding.’

Ik ben nu besloten naar een badplaats ergens aan zee te gaan. Aan zee ja, en hoe zonniger hoe liever. Om deze overweging: als men in een of ander vreemd land reist, doet men het verstandigst de inheemsche dranken en spijzen van dat land te nuttigen - zoo moet men, als de zon schijnt, ook het zonnige leven aanvaarden en niet trachten de zon te ontduiken, of er voortdurend tegen mopperen. Integendeel men moet, onder zekere voorwaarden, de zon opzoeken.

Ik ben nieuwsgierig, wat deze homoe-opathische psychiatrie zal uitwerken.

Eén gedachte stelt mij gerust: veel ellendiger kan ik niet worden.

10 Juli, Scheveningen.

Eergisteren hiel aangekomen. Logeer in hotel Garni. Dit

hotel met zijn lange rijen waranden en stores aan den zonen zeekant is mij bijzonder aangenaam, om zijn lichten en vriendelijken bouw, die zoo goed in overeenstemming is met de wuftheid van het leven hier. Mijn slaap-, tevens zit-kamer (met warande) ligt aan de zee-zijde. 't Is één dier uiterst eenvoudig gemeubelde, lichte en frissche hotelkamers, zooals men ze alleen aan zee vindt. 't Lijkt wel of de zee zelf met haar groote zuivere adem er alle onreinheid en dufheid uitgeblazen heeft. De balkondeuren staan altijd open, en ik hoor onophoudelijk de branding, dat heerlijk-kalme en toch zoo machtige geluid, dat de rust als 't ware scandeert en er tevens volkomen in harmonie mee is. 't Is of men de zee, die eeuwig-reine, eeuwig-groote, zelf in zijn kamer heeft.

Het weer is mooi. De zon schittert en gloeit. Maar er is juist genoeg zee-wind gelukkig om de hitte niet hinderlijk te doen zijn.

Alles is hier licht, licht...

De zon is al deze dagen prachtig ondergegaan in een baaierd van roze en vuurroode wolken.

Ik gevoel me waarlijk al wat opgelucht.

/> 14 Juli, Scheveningen.

Vroolijke stemmen en kindergejoel dringen tot mij door, als gedragen door het breede volle ruischen van de branding, die adem der wereld.

Hoe vroolijk en gemakkelijk schijnt hier het leven!

Vannacht heeft 't zacht geregend. Ik hoorde de druppels pletsen op het balkon. Met deze geluidjes van zachte gelatenheid ben ik weer ingeslapen, heerlijk ingeslapen.

Nu is 't opnieuw mooi zonnig weer. Een genot is 't in mijn rieten stoel op de warande languit te liggen niets-doen en over de zee te turen. De lucht is zacht diep blauw, wat vervalend naar de horizont. Hier en daar drijft een donzig glanzend-wit wolkje, dat zich langzaam oplost in het zonneblauw. Maar telkens komen er nieuwe, en telkens hebben ze andere vormen, deze kinderen van de zon en de zee... Onwillekeurig kijk je er naar. Ze zijn als symbolen van de menschen hier, die ook zoo vriendelijk en licht voorbijgaan, zonder noodzaak, zonder nut, en zich oplossen in het Niets. Weelde-kinderen....

't Kost eenige moeite nu aan somberheid, armoede en

andere ellende te denken. 't Is, of een nieuw leven is gewekt en een lange grauwe winter met verwonderlijke snelheid wegdrijft in het verleden.

Straks ga ik wandelen op de boulevard, flaneeren tusschen de menigte. Ik houd wel van dat oppervlakkige mondaine gedoe, dat van het leven een gracieus spel maakt, dat één bekoorlijke lichte lach is, zij 't ook vaak een perverse. Waarom zouden we dit niet van het leven mogen maken, als 't blijkbaar zoovelen menschen behaagt? En waarom zou ik moraal preeken, als ik mij blij en levenslustig voel?

Leven in het moment, den dag plukken - dat lijkt mij nu ‘het éene noodige’, het eenig-juiste.

16 Juli. Scheveningen.

Van morgen ben ik naar de haven gewandeld. Ik had een gevoel, of ik in het Zuiden, ergens aan de Middellandsche Zee was: zoo mild scheen de zon, zoo blauw was het water. De golven klotsten loom tegen de havenhoofden en de verweerde rotsblokken, die daarbij telkens te zien kwamen, leken wel groote donkere zee-dieren, die onophoudelijk hun stompe, nat-glimmende koppen boven water staken.

Over het hek van de boulevard geleund, heb ik er een tijdlang naar staan turen, en op eens kwam mij de gedachte, dat over een paar honderd of duizend jaar die golven op een mooien zomerschen dag nog net eender tegen die steenen zouden klotsen, terwijl ik er dan allang niet meer zijn zou. Deze gedachte, ik weet 't wel, is nu niet zoozeer bijzonder; maar wel bijzonder was de heel vreemde gewaarwording, die ik erbij had... 't Was niet onaangenaam en ook niet prettig, alleen vreemd. Ik kan 't niet precies omschrijven, maar 't was als stond de tijd, het leven even stil, en kon ik daardoor dieper en zekerder zien dan gewoonlijk. Alles veranderde van beteekenis: het belangrijke werd nietig en het nietige belangrijk. 't Was als een aanwuiving van de eeuwigheid. 't Duurde maar heel kort. Daarna was alles weer als altijd. Is dit misschien wat men een sensatie noemt?

Terugwandelend moest ik aan L., den student in de letteren, denken. Zou dit een gevolg van opkomende moeheid geweest zijn? Ik ben geneigd, 't te gelooven. Ik heb den laatsten tijd opgemerkt, dat onaangename gedachten altijd de kans

waarnemen als je moe bent. Ze liggen als 't ware altijd op de loer. Ze volgen onze moeheid als een schaduw, en zooals men dikwijls de schaduw nog eer dan het voorwerp ziet, zoo ben ik me ook gisteren eerst later bewust geworden, dat ik moe was. Toen ik weer uitgerust was, waren ook alle kwellende gedachten aan L. verdwenen.

Middelerwijl had hij me weer meer dan een half uur bezeten, bezeten als een duivel. 't Maakte mij ellendig. Heel onplezierig was ook de secundaire gedachte: dat de herinnering aan dien minderwaardige mij m'n geheele verdere leven zou kunnen vervolgen en verontrusten. Een feit is, dat ik mij schuldig tegenover hem gevoel. Mijn geweten sprak een danig woordje mee, en er bleef niet veel nobels aan mijn figuur over.

Wat heeft me toch bezeten, om zoo tegen dien L. op te treden? 't Was waarlijk geen edel wild!.. Ik zag hem weer met zijn onvaste, waterig-glanzende oogen achter het gouden lorgnetje, den laffen glimlach om zijn weeken zinnelijken mond, het rood-bruine puntbaardje en den onbeduidenden wip-neus. Maar ik hoorde ook weer de goedkoope spotternijen en de brutaliteiten, die ik hem toevoegde, aanaangemoedigd door Chris' homerisch gelach. Ik hoorde ook zijn zachte deemoedige stem, waarmee hij zich verdedigde. Waartoe, in Godsnaam, was 't noodig hem te kleineeren, den ongelukkige, die niets eigens heeft, en die hoogstens alleen wat schijnt, doordat zijn leegte zich natuurlijkerwijs zoo snel volzuigt met de wijsheid van anderen? 't Was een grove onbillijkheid van mij, waardoor ik hem feitelijk tot mijn meerdere maakte. Misschien hindert dit mij nog het meest. Ik gevoel neiging hem vergiffenis te vragen, heel ootmoedig... Dat zou mij verlichten.

De herinnering aan L. is als een wond in mijn hersens, en als ik aan hem denk, is 't of ik die wond met mijn nagel openstoot: dan krimpt er iets diep in mij pijnlijk samen.

Ik wil niet meer aan hem denken.

En toch ben ik mij bewust, dat ik juist alleen door het geval geheel te doorgronden mij van hem bevrijden kan.

19 Juli. Scheveningen.

De laatste dagen heb ik zorgvuldig vermeden mij te ver-

moeien, op deze wijze trachtend de onaangename gedachten, die in mij sluimeren, niet op te wekken. 't Is mij tot nog toe wonderwel gelukt.

Het mooie weer blijft aanhouden. Alleen is 't nu toch een beetje te warm geworden. 's Avonds op de boulevard is 't nog het aangenaamst. De zon is vandaag als een groote roode schijf ondergegaan. Er was nauwelijks eenige branding.

Vanmorgen las ik dit mooie weemoedige gedichtje. 't Is van Hermann Hesse:

‘Seltsam, im Nebel zu wandern!
Einsam ist jeder Busch und Stein,
Kein Baum sieht den andern,
jeder ist allein.

Voll von Freunden war mir die Welt,
Als noch mein Leben licht war;
nun, da der Nebel fällt,
ist keiner mehr sichtbar.

Wahrlich, keiner ist weise,
der nicht das Dunkel kennt,
das unentrinnbar und leise
von Allen ihn trennt.

Seltsam, im Nebel zu wandern!
Leben ist einsam sein.
Kein Mensch kennt den andern,
jeder ist allein.’

La triste histoire!...

22 Juli. Scheveningen.

Vandaag heb ik Lientje van Sch. ontmoet.

Ze is hier gelogeerd voor eenige weken met haar ouders... die haar vervelen en die zij ontvlucht. Ze is nog altijd dezelfde rustelooze, zoekende, fladderende ziel. Bij haar vergeleken, ben ik een rots van standvastigheid. En dat wil heel wat zeggen!

Maar waarom moet ik nu juist háar ontmoeten? Ik begon er juist een beetje boven op te komen, en toen ik haar zag, voelde ik mij als met een schok van onbehaaglijkheid naar een lager plan terugvallen.

Toch kon ik haar niet negeeren of ontloopen. Ze had mij trouwens al opgemerkt, voor ik haar zag. Mijn gevoel tot haar is zeer gecompliceerd. Ze is een ziel, een ziel...

Ze heeft me lief, dat weet ik. Dat weet ik heel zeker, al heeft ze 't mij nooit gezegd. Ik maak mij hiermee niets wijs, want ik wilde maar al te graag, dat 't anders was. 't Schijnt een beschikking des hemels, en ik moet zeggen: 't behoort wel bij mijn onharmonische, mislukte figuur, dat juist het meisje, waarvoor ik geen liefde gevoelen kan, mij hebben wil.

Ik weet, dat er menschen zijn, die haar bepaald knap vinden. En ook ik vind haar niet leelijk. Ze heeft mooi dicht blond haar, ze is goed gebouwd, slank; en toch is er iets, is er iets... ik weet niet precies wat, ik kan 't niet definieeren... Ze heeft kleine blauwe oogen zonder diepte, die schitteren van zinnelijkheid, van oppervlakkig direct egoïsme, doch waaraan de donkere onpeilbare achtergrond van het teeder vrouwelijk gemoed ontbreekt. Neen, in haar oogen blinken en lonken niet de raadsels van het ewig-weibliche: die betooverende dwaallichten, die wij-mannen nog immer behoeven om misleid en vastgezogen te geraken in de heimelijke en verraderlijke moerassen der liefde... Arme Lientje, ze heeft inderdaad iets manlijks over zich, wat vooral in sommige harer bewegingen uitkomt. Maar vreemd, terwijl in andere meisjes het kordate en jongensachtige mij meestal aantrekt, stoot 't mij in haar af. En haar mond!... O, haar mond mist alle weelde voor mij. Nooit heb ik eenig verlangen naar haar mond gevoeld, hoe grif zij dien ook dikwijls aanbood. Integendeel: de gedachte alleen al aan een zoen van die lippen wekt mijn weerzin op.

Alleen, ik heb meelij met haar, en dit juist maakt mijn verhouding tot haar zoo gecompliceerd. Want daardoor wil ik haar toch weer niet geheel van mij afstooten. Waarbij dan nog komt, dat haar aanhankelijkheid mijn ijdelheid streelt. Ik zou alles met haar kunnen doen. Maar het eenige, wat ik doe, is, dat ik haar soms schandelijk bruuskeer... in de heimelijke hoop, dat zij mij zal laten schieten. En toch weet ik zeker, dat ik daar later weer spijt en nog meer wroeging van hebben zou. Zoo kom ik ertoe wreedelijk met haar te spelen als een kat met een muis.

't Verwondert mijzelf, zoo brutaal als ik tegen haar kan zijn. Ze verdraagt alles. Mijn stem, mijn geheele houding verandert op slag, als ik haar ontmoet. Ik ben dan opeens heel hooghartig, heb maling aan de geheele wereld en heb allerlei dwaze invallen. Geen enkele voorbijganger is dan veilig voor mijn spot. En we amuzeeren ons uitstekend. Dat wil zeggen: zij schijnt zich te amuzeeren. Ze schatert 't telkens uit, doch kwazi gechoqueerd, maar bewondert me. Dit prikkelt me tot nieuwe, nog gewaagder opmerkingen, en ik lach mee, meestal laconiek of met een ontzaglijk dédain, maar nooit van ganscher harte, want eigenlijk voel ik mij heel ellendig, en haat en veracht ik mijzelf grondeloos. Toch ga ik ermee door, omdat 't mijn ijdelheid streelt. Bij haar ben ik in handen van den - of moet ik zeggen? - de booze.

Dit laatste heb ik mij al wel honderd maal bekend, en ik heb mij afgevraagd, of ik uit gerechtigd eigenbelang maar niet beter deed, evenals met Chris, kortaf met haar te breken. Maar dan weer die ijdelheid en dat meelij...

O, ze is een ziel, een ziel!... Om zich groot te houden, doet ze mij altijd allerlei verhalen over liefdes-avonturen, die zij gehad heeft. De één al pikanter en romantischer dan de ander. Ze denkt mij daarmee te prikkelen, geloof ik. De stakkerd! Ze moest eens weten, hoe ze zich in mijn oogen erdoor verlaagt. Langzamerhand gaat ze meer en meer tegenover de liefde de cynische houding aannemen van sommige mannen. Ze spreekt er te openlijk, te reëel over. Dat is al zeer onvrouwelijk en beneemt haar het laatste restje charme. Een vrouw moet voor een man de mysterie van het instinct behouden. Zij is immers nog zoo weinig meer dan enkel instinct; een instinct van hooge orde welis-waar... Voor een man is 't iets anders: een man kan cynisch zijn met ondergrond en 't zal hem dikwijls te belangrijker maken. Mijn cynisme trouwens is mij niets dan een wapen ter zelfverdediging tegen de wereld....

Nu heb ik al meermalen opgemerkt: als ik niet cynisch tegen Lientje ben, dan bestrijdt ze mij met mijn eigen wapenen, bespot me, lacht me uit, vraagt of ik seniel en sentimenteel begin te worden, zoodat ik wel genoodzaakt ben zelf weer mijn cynisme ter hand te nemen en haar zoodoende ontzag in te boezemen.

Vanmiddag ook weer: uit puren drang naar zelfbehoud viel ik haar dadelijk met mijn cynisme op het lijf.

‘Zoo’ - zei ik na de eerste begroeting - ‘en den laatsten tijd nog galante avonturen gehad?’

‘O jé’ - lachte ze geheimzinnig - ‘maar zad.’

‘Vooruit, biecht op.’

‘En als ik dat nou eens niet doe?’

Ik keek haar bestraffend diep in de oogen. Ze was dadelijk haar aplomb kwijt.

‘Brr’ - lachte ze. ‘Als je soms dacht, me daarmee bang te maken...’

‘Wedden, dat ik binnen een half uur alles weet?’

‘Wat ben je weer nieuwsgierig!’

‘Volstrekt niet. Want 't zal als altijd wel weer niks te beteekenen hebben.’

‘Daar kon je je wel eens leelijk in vergissen, meneertje. 't Is wat een lieve jongen.’

‘Een snoes. Ja, dat kennen we.’

‘Ben je alweer jaloersch?’

‘God beware me, nee, kind. Je weet wel, dat ik niks anders beoog, dan jouw geluk.’

‘Hoor zoo'n ouwe Pa is!’

‘Ouwe Pa of niet... Mag ik je gelukwenschen?’

‘Hmmm’ - meesmuilde ze, interessant. ‘Wat een haast opeens.’

‘Hoe heet-ie?’

‘Ja! Dat zou je nou wel eens willen weten, hè?’

Ik werd nijdig:

‘Wil ik je eens wàt zeggen?.. Je weet 't zelf niet.’

‘Pu puuu.’

‘Quatsch, die heele liefdesgeschiedenis van jou, meisje.’

‘Ik heb 'm al drie avonden achter elkaar ontmoet aan het eind van de boulevard.’

‘Zoo. Ik zal eens komen kijken vanavond, om een oogje in het zeil te houden.’

‘Dan kon je wel eens voor niks komen. Gisteren zijn we samen een heel eind het strand opgeloopen.’

‘Naar de kanonnen?’

‘Naar de kanonnen.’

‘Meisje, pas op’ - zei ik ernstig, want ik acht haar tot

een dwaasheid in staat. ‘Er loopen hier heel gevaarlijke individuen rond. Je zou het eerste slachtoffer niet zijn.’

‘Oho, ohooo!’ - lachte ze uiterst vergenoegd en maakte heupwringend eenige uitdagende danspassen.

‘Denk erom’ - zei ik gegeneerd. ‘We zijn hier op den openbaren weg.’

‘Wordt meneer deftig?’

Zoo ontglipt ze mij telkens. Ik heb geen houvast aan haar. En het ergste is nog, dat ik haar die manieren zelf geleerd heb.

26 Juli, Scheveningen.

Vanmiddag kwam de oude heer van Sch. in hoogst opgewonden toestand bij mij. Sedert twee dagen ruim is Lientje zoek. Ze had, na onze eerste ontmoeting, verteld, dat ik hier ook logeerde; en nu kwam hij vragen of ik misschien iets naders omtrent haar wist.

Maar ik wist van niets. Was zij weggeloopen?

Ja, op een avond na een kleine woordenwisseling over een of andere nietigheid - ‘och zooals er weleens meer voorvielen’, vergoelijkte de heer van Sch. - was zij plotseling kwaad de deur uitgeloopen, zoo maar in haar blousje zonder hoed of iets... Sedert hadden ze haar niet weergezien. Hij had naar alle kanten getelegrafeerd. Eerst dacht hij, dat ze naar hun huis teruggegaan zou zijn; ze kon daar terecht, omdat er nog een zoon, die op een kantoor werkte, was achtergebleven. Maar thuis was ze niet geweest en ook de verdere familie en kennissen, die maar eenigszins in aanmerking kwamen, hadden teruggetelegrafeerd, dat zij geen spoor van Lientje gezien hadden. 't Was raadselachtig.

Nu waren ze, zooals ik wel begrijpen zou, doodelijk ongerust. Wat ik ervan dacht?.. Ik kende Lientje toch ook goed, en wist wat voor wonderlijk schepseltje zij was. Hij behoefde daar dus voor mij geen geheim van te maken.

‘Ze is niet gemakkelijk om mee om te gaan meneer’ - zei de oude heer op vertrouwelijken, weemoedigen toon. ‘U weet niet, wat mijn vrouw en ik al met haar hebben uitgestaan. Van alles hebben we aan d'r gedaan. Maar 't werd er niet beter op. Integendeel. En den laatsten tijd werd 't al heel bar. Er was geen huis met haar te houden. Ze is

ook in een moeilijken leeftijd voor een vrouw...: acht-en-twintig jaar..... Och...'

't Scheen of de goeie man in zeer intime bijzonderheden aangaande zijn dochter zou afdalen. Maar hij bedwong zich, en haalde alleen met een wanhopig doch veelzeggend gebaar de schouders op.

Ik keek hem aan, en we wisselden een blik vol verstandhouding.

We begrepen elkaar volkomen.

Ik knikte bedachtzaam voor mij heen. 't Was mij pijnlijk, dat haar vader blijkbaar van alles op hoogte was en in zoo'n deemoedige verhouding tot mij stond. Een edele gedachte kwam in mij op. Maar die ging, als 't ware, buiten mijzelf om. 't Was alleen een gedachte; het steunende, het dragende gevoel ontbrak. En voor een gedachte alleen geeft men zijn leven niet!

'Ja' - zuchtte hij. ''t Is niet anders. Maar 't is droevig heel droevig... Dit meisje kon nu alles krijgen, wat ze hebben wilde. Alles, alles!... De heele wereld stond om zoo te zeggen voor haar open. Alleen, dàt... Maar dat heb ik natuurlijk niet in mijn macht' - eindigde hij, weer met een diepen zucht.

De goeie man. Hoe bescheiden was hij in zijn toespeling. Ik voelde een ìnnig meelijden voor hem. Weer kwam even die nobele gedachte. Maar neen, 't kòn niet. Ook ik had dat niet in mijn macht.

'Wilt u wel gelooven' - ging de oude heer op zijn treurigen toon voort, 'ik heb wel eens tegen mijn vrouw gezegd: '"t Is een kruis, dat ons is opgelegd, en dat wij moeten dragen"... Daar heb je dan later natuurlijk wel weer spijt van, want 't is toch altijd je kind en je zou voor geen geld willen, dat haar iets overkwam, of dat je haar moest missen. Maar een mensch spreekt wel eens boven zijn gedachten... Ik wou tenminste maar, dat ik haar weer gezond en wel voor mij zag.'

Weer zoo'n diepe zucht, vol beklemming.

Dit was wel de stem des bloeds, die sprak! Ik ken niets aandoenlijkers. Die klank is mij altijd heilig. En dan daarbij dien door ouderdom verzwakten en verfijnden man te zien sidderen onder den onbarmhartigen greep van zijn angst

en zijn verdriet...Ik had moeite mijn ontroering niet te laten merken.

Ik trachtte den ongelukkige met een banaal praatje gerust te stellen - zooals dat te doen gebruikelijk is. M'n hemel, ik kon hem toch ook niet zeggen, wat ik werkelijk dacht... Daarom: kom, kom, hij moest flink wezen, het hoofd boven water houden, moed verloren alles verloren. 't Zou immers ook wel zoo'n vaart niet geloopen zijn. Waarschijnlijk was Caroline (zooals hij zelf haar zoo plechtig noemde) toch wel naar een of andere vriendin gegaan... juist één, waar je in de laatste plaats aan gedacht zou hebben. Dat zag je zoo dikwijls. Ik durfde te wedden, om alles wat hij wou, dat er over een dag of wat de meest geruststellende berichten van haar zouden komen.

't Gaf alles niets.

‘Er is hier iets in mij’ - zei hij, met zijn beverige hand op zijn hart duidend, ‘dat mij voor iets heel ergs waarschuwt. God geve, dat ik mij vergis.’

Hoofdschuddend en geheel in zichzelf verzonken ging de rampzalige grijsaard heen. Mijn hart brak bij het zien van die stille smart.

Ik liep hem achterna en tikte hem op den schouder.

‘Meneer’ - zei ik uit den grond van mijn hart, ‘àls er al wat ernstigs gebeurd is, ben ik overtuigd, dat ù zich niets te verwijten heeft.’

Hij keek mij met zijn vochtige oogen dankbaar aan en gaf mij een innigen handdruk. Toen ging hij weer, zonder een woord te kunnen uitbrengen.

De arme, lieve, ouwe man...

Op mijn kamer terug, verviel ik in gepeins.

‘Lientje’... zei ik zacht tot mijzelf. Zou 't toch waar zijn? Zou ze werkelijk gedurfd hebben, en met dien...? Ja, met welken slampamper was ze er eigenlijk vandoor gegaan? Dat was het erge: dat je niet eens wist, in wiens handen ze gevallen was. En toch... al gaf ik haar geen gelijk - eerlijk gezegd, viel ze mij eigenlijk mee. 't Was tenminste een dáád. Daartoe had ik haar nooit in staat geacht... Misschien had ze ook wel gelijk, en was een korte dolle roes, waarin zij vergeten kon, altijd nog beter dan zoo'n eindeloos en ellendig bestaan vol on-

bevredigde verlangens, als zij tot nu toe leidde en leed...

Alleen... daarna!

En de vader, die geknakte grijsaard. Ik wilde wel, dat hij nu hier was, om hem te troosten en op allerlei wijze goed te doen. Ik zou 't kunnen, dat voel ik.

Maar misschien is 't ook geen slampamper, en wordt 't een prachtig... Ach nee! Ach nee!

Maar misschien zit ze toch werkelijk bij een vriendin, en lacht ons uit bij de gedachte aan onze ongerustheid.

Neen, dat zou te afschuwelijk zijn.

Het verdriet van dien zachten ouden man wil mij maar niet uit de gedachten.

Vreemd, dat dit voor mij op het oogenblik veel meer hoofdzaak is, dan Lientjes verdwijnen.

Ik ben zoo week, zoo week. Er zijn nu en dan zelfs tranen in mijn oogen. Maar zij drogen weer op, zij vallen niet.

Ik heb dus toch nog een hart, een gevoelig hart.

Deze verrassende ervaring doet mij weldadig aan. Ik ben er zoo dankbaar voor en bijna blij, in weerwil van de treurige omstandigheden.

Ik zal straks nog even bij de familie van Sch. gaan informeeren.

27 Juli.

Nog niets van Lientje. De politie is er nu in gemoeid. Wat bezielt dat kind?

28 Juli.

Nog altijd niets!

29 Juli.

Van avond dit bericht in de courant:

‘Hedenmorgen is tusschen het ijzeren staketsel van het wandelhoofd te Scheveningen gevonden het lijk van Mej. C.v.S. uit A., die sedert eenigen tijd vermist werd.’

De werkelijkheid drong niet eens onmiddelijk tot mij door, en ik was op het punt gewoon verder te lezen. Op eens kreeg ik een schok. Ik liet de krant zakken en keek strak voor mij uit. Mej. C.v.S. uit A.

Lientje!...

Ik las het heele bericht nog eens over. C.v.S. uit A. Er was geen twijfel mogelijk.

Toen kwamen die kalmte en die stilte over mij, die wel waarlijk des doods zijn, die alleen des doods zijn. Ik verzonk in gedachten, en 't was of ik recht in die oneindige koele en donkere ruimte staarde, die eens ons allen zal opnemen... Ruimte ja, ruimte en verluchting, dat was mijn voornaamste gewaarwording. Alle angst en afschuw, alle verdriet was mij verre. Dat heb je voor, als je gewend bent met abstracties om te gaan - dan verontrust de dood je in 't minst niet. De dood als feit namelijk. Wanneer de dood eenmaal een feit is, dan heft dit zichzelve op, en... is 't geen feit meer, maar alleen begrip. En als zoodanig houdt 't voor mij niet de minste verschrikking in... Lientje had nu tenminste rust, ze werd niet langer gekweld door haar-zelve. Ze was haarzelve ontvlucht metterdaad. Want 't stond van den beginne bij mij vast, dat er geen sprake van een ongeluk kon zijn. Dit was een vrijwillig, een moedwillig einde geweest... En was dit eigenlijk ook niet de eenige en afdoende oplossing voor haar? Het kind was onder een ongelukkig gesternte geboren - daar viel niets aan te veranderen. Ze zou zich altijd en onder alle omstandigheden ongelukkig gevoeld hebben. Alleen het einde kon bevrijding brengen. Dit was nu gebeurd. Alle pijn, alle angst, alle onrust was geleden. Zoo was 't beter. Zoo was 't goed.

Ik ga nu nog even naar de famile v. Sch.

Vreemd, ik zie heelemaal niet tegen dit bezoek op.

Zoo vertrouwd is mij de dood. Zoozeer beschouw ik hem als een goed vriend.

30 Juli.

De heer en mevrouw v. Sch. bleken gisterenavond al naar A. vertrokken te zijn. Ook het lijk zou daarheen vervoerd worden, om in het familie-graf te worden bijgezet. Ik heb geen poging gedaan om Lientje nog eens te zien. Ach, ze is toch eigenlijk wel heel weinig in mijn leven geweest...

Haar ouders heb ik een briefje geschreven. Ze zullen 't niet begrijpen, vrees ik. Ik had hen liever gesproken. De toon, waarop iets gezegd wordt, is van zooveel belang. En ouwerwetsche menschen denken zoo heel anders over

dergelijke dingen. Maar ik kan met den besten wil dit geval niet als een ramp beschouwen.

31 Juli.

Als zoovelen heeft de dood ook Lientje vermooid. Voor mij althans.

Ze staat nu in mijn herinnering als een waarlijk dramatische figuur tegen dien donkeren, onbestemden achtergrond, die alles omringt.

Vóor alles zie ik in haar de draagster van een daad, een groote en moedige daad; en daardoor krijgt alles, wat ik mij van haar nog te binnen kan brengen, meer beteekenis.

O neen, ik behoor niet tot degenen, die alle zelfmoordenaars laf noemen! Hoeveel misbruik wordt er door de lafhartigen van deze oorspronkelijk wellicht nobele levensvereering gemaakt.... om hun eigen lafheid te verbergen! Iemand, die den verbijsterenden sprong in het toch altijd onbekende duister, in het bodemlooze onherroepelijke waagt, is niet laf en ook niet gemakzuchtig. In ieder geval heeft hij toch eerst zichzelf, of althans zijn krachtigst instinct n.l. dat tot zelfbehoud, moeten overwinnen. Zooiets doet men niet uit pose of gemakzucht. Dit zijn tè lichte elementen: die drijven aan de oppervlakte als olie-kringen op het water, en tasten den levenswortel niet aan.

Het kleinste gevoel, dat ik voor een levenskracht heb, die zoo weinig stuur over zichzelf heeft, dat hij zich vernietigt, is: meelij.

Maar dikwijls heb ik er eerbied voor.

En nooit verachting!

Want meestal is 't toch een overwinning op het leven, zij 't dan ook geen onderwerping ervan.

Ik heb recht van spreken. J'en sais quelque chose.

3 Augustus.

Ik heb mijn kamer opgezegd. Morgen vertrek ik.

Ik kan dat wandelhoofd niet zien, of ik moet aan Lientje denken, hoe ze haar daar gevonden hebben: op en neer gewiegd door de golven, het haar los en verward, en de oogen gesloten. Ja, de oogen gesloten... Een moderne Ophelia.

Ik hèb Hamlet-kwaliteiten, in zooverre gaat de vergelijking op.

Maar daarvoor ben ik niet hier gekomen, om voortdurend aan Lientje en haar noodlot te denken. En het eerste, wat ik zie, als ik 's morgens op mijn warande stap, is altijd weer dat miserabele ‘Wandelhoofd’. (Er komen dan toch ook combinaties voor in onze taal!....)

Vanmiddag plaagde mij nu weer de gedachte, of ik niet beter gedaan had, mij voor haar op te offeren en haar te trouwen.

Och, waarom ook niet? Er kan nog meer bij!

12 Augustus.

Alweer langer dan een week thuis.

De eerste dagen ging 't. Maar nu is 't weer de oude marteling, dezelfde ontragische maar slopende lusteloosheid. Een ellende!

En dan die hitte, die maar blijft voortduren, en die hemel, die maar even meedoogenloos strak en gloeiend blijft! Ik vraag: leven we hier in een gematigd klimaat, een n.b. vochtig zee-klimaat, of niet?

Opstandigheid is er nog genoeg in mij, maar altijd machteloos, altijd vruchteloos. Het eenige resultaat is: schâ aan mijzelf.

Ik heb in mijn leven menigeen ontmoet, die zich met hand en tand verzette tegen de nadering van den toch onafwendbaren ‘ouden dag’. Niet ik aldus! Ik verlang naar den ouderdom met zijn waardige berusting, zijn natuurlijke in-zich-zelf-gekeerdheid, zijn afwezigheid van verteerende verlangens en verlagende begeerten. 't Is de tijd van de kleine behoeften.... die te bevredigen zijn.

Zoo stel ik 't mij althans voor.

O ouderdom, ge zult mij welkom zijn!

25 Augustus.

Nu en dan wijd ik nog een enkele weemoedige gedachte aan Lientje. Doch haar beeld verbleekt snel in het verleden.

Nog altijd dezelfde hitte!

Het leven is bijna niet menschelijk meer in deze kisten van huizen.

Ik ben ziek van verlangen naar den herfst. Dat is altijd mijn mooiste en gelukkigste jaargetij geweest, de tijd, dat

ik mij het meest in harmonie gevoel met de natuur... als alles sterft, alles kwijnt. Maar dan die hooge ijle sereene hemel, en die opwekkend-frissche prikkelende lucht. Dan komen de fijne, zondoorschenen nevels, waardoor alles met gouden sluiers getooid schijnt, als was de dood een feest...

Dan is 't, of mijn geest heerscht op aarde.

Dan begrijp ik het leven. Dan geniet ik 't.

... Helaas, er is alle kans, dat na zoo'n zomer de winter heel spoedig zal invallen, en het stervens-feest van korten duur zal zijn.

21 September.

Hoe wonderlijk is toch het leven!

Van morgen wakker liggend in bed, met als gewoonlijk dien zwaren weerzin om den dag te beginnen en (ook als gewoonlijk) mijn gloeiend hoofd aftobbend om uitkomst, schoot mij opeens een theorie over zenuwziekte te binnen, die ik al jaren geleden eens gehoord had. Zenuwziekte zou dan niets anders zijn, dan een ziekte van den wil, en ontstaan door allerlei verkeerde gewoonten van dien wil. Die verkeerde gewoonten kon men langzamerhand afleeren door verstandig met zichzelf te redeneeren - en dan was men genezen.

Verkeerde gewoonten - dat was alles!

't Leek belachelijk eenvoudig. Maar 't was een wonder, zooals die gedachte mij plotseling verlichtte. 't Was of er opeens een groot deel van den druk, waaronder ik al zoolang leed, van mij afgenomen werd. 't Was of een pak oude vunzige kleeren, die tegen mijn leden kleefden en mijn bewegingen belemmerden, van mij afviel en ik mij verheugde over mijn blanke zuivere naaktheid en mijn gezonde elementaire kracht. 't Was of ik vleugels aanschoot en hoog zweefde boven de wereld. De lucht om mij heen klaarde, de grauwe nevels die mij zoolang omhuld hadden, trokken op, de diepe blauwe hemel werd weer zichtbaar. 't Werd weer licht in mij! En zooals in de werkelijkheid, scheen 't wel of ook de nevels in mijn geest allerlei kleinigheden onnatuurlijke en gruwzame proporties hadden doen aannemen, Nu die nevels zich oplosten, verdwenen meteen al die onbestemde angsten en belemmeringen, die mij het leven zoo

benard en zoo moeilijk hadden gemaakt. Een geheel ander aspect kreeg het leven. 't Was weer gewoon, 't was weer goed, 't was weer mooi en blij. Ja waarachtig, 't was weer een vreugde te leven!

Ook mijn weerzin tegen den dag was zoo'n verkeerde gewoonte, niets dan een slecht aanwensel, dat weer af te wennen was, dat ik al afgewend had - zoo was 't weggeslonken!

Ik gevoelde neiging, mijn dekens weg te schoppen, een buiteling in mijn bed te maken en hard te lachen: 'Hò! hó! hó!'....

Maar ik deed 't niet en bleef stil glimlachend liggen, diep genietend van mijn rust, mijn verlichtheid, mijn welbehagen, mijn herleving, mijn zaligheid!

Alleen ondervond ik nog een heimelijke angst, een vage argwaan, dat dit niet stand zou houden, dat 't maar een tijdelijke opflikkering zou zijn. 't Was immers te mooi! Het geluk was te groot, en te gemakkelijk verkregen ook. Ik kende die theorie over de verkeerde gewoonten al zoolang. Waarom had zij dan niet vroeger haar werking bij mij gedaan?... Maar aan den anderen kant hield ik mij voor: dat geen vrucht rijpt voor haar tijd. Misschien was 'het psychische moment nu eerst in mij aanwezig.

Toen stond ik haastig op, bang door al dit gepieker mijn gemoeds-rust en- klaarheid weer te verliezen. Maar voor mij uit stond als met gulden letters aan mijn levenshemel geschreven: 'Alle nerveuze afwijkingen zijn slechts verkeerde gewoonten.'

Dat zou ik niet licht vergeten.

En nog! Nog steeds!

23 September.

't Is alles slechts een verkeerde gewoonte....

Zou 't dan toch wezenlijk waar zijn?

Al dat leelijke, machtelooze en belachelijke in mij niets dan een verzameling verkeerde gewoonten, die ik slechts heb af te leeren?

't Heeft er waarlijk veel van.

Ik houd 't mij voortdurend voor, en de uitwerking is wonderbaarlijk!

Ik gevoel mij als herboren.

't Is of ik mijzelf na jaren en jaren teruggevonden heb.

Ik leef op, ik adem ruimer, ik ben sterker, gezonder, beter geworden, beter van inborst ook, meen ik.

Ik sta als een kind in de wereld, die wel geheel nieuw voor mij lijkt. Ik heb geheel andere gedachten gekregen. De wereld is niet slecht meer, en ik ook niet. Ook dàt was een verkeerd aanwensel: altijd en in alles het slechte te zien. Dit oordeel viel altijd weer op mijzelf terug, en maakte alleen mijzelf minder. De wereld om je heen - maar dat ben je zelf!... Hoelang heb ik mezelf verarmd en vernederd, door alles om mij heen arm en klein te zien, en zonder liefde. O, Geist, der stets verkleint!

Maar nu is alles goed, en ook ikzelf ben goed. De rijkdom, de weelde, het geluk, dat die gedachte mij geeft!

En ik ben dankbaar, dankbaar, dankbaar als een kind!

Vergeten is alle ellende. De prijs, die ik betaald heb, is niet te hoog geweest.

Als 't nu maar stand houdt....

24 September.

Het verwonderlijkste van alles is nog, dat naarmate ik mij steviger gevoel, ik minder gedachten heb. Maar ik leef nu ten minste, ik léél weer. Zoolang heb ik niet geleefd!

Ik dacht, ik pikerde. Maar ik leefde niet.

Nu heb ik mijn ontvankelijkheid teruggekregen. Ik ben weer toegankelijk voor allerlei indrukken, die hevig in mij aanslaan, als toen ik nog jong was.

Ja, onbevangen en ontvankelijk als een ongerept kind sta ik weer in de wereld, in het leven.

't Is als een vondst, waarover ik voortdurend zacht ingetogen jubel. O, 't is te nieuw nog mijn geluk, ik ben er nog niet aan gewend. 't Maakt mij nog te nerveus. Later zal de heerlijke diepe rust komen, die ook tot daden in staat stelt. Dan eerst zal ik mijn geluk ten volle genieten.

Waaruit die daden zullen bestaan, weet ikzelf nog niet. Ik wil 't ook niet weten. Ik denk er niet aan, ik laat 't aan het toeval over. Of eigenlijk toch niet aan het toeval - maar aan mijn hart, die onbekende duistere kern van mijn leven, waaruit toch al het eigene moet opgroeien.

Wanneer ik kortheidshalve zeg: mijn hart, dan bedoel ik daarmee: mijn gevoel, mijn gemoed, mijn eigenlijke wezen, in tegenstelling tot mijn verstand, dat het bedachte, aangeleerde en oneigenlijke is. Het verstand is een bergzolder van allerlei geestelijke eigendommen van anderen. Maar het hart, dat is mijn onbewuste zelf, en daar moeten de daden groeien, als in de donkere aarde, die wij ook niet kennen.

Tot nog toe leefde ik geheel volgens mijn verstand. En dit was de oorzaak van het ongelukkige, het gebrekkige in mijn leven, omdat het verstand altijd gebrekkig is. O, hinkende duivel!

Het hart, dat zijn wij zelf, dat is ons aangeboren, ongeweten zelf, waarnaar we te leven hebben en dat ons alleen harmonisch met ons zelf en dus gelukkig kan laten leven.

Daar vertrouw ik vast op.

Al de ingevingen van mijn hart wil en zal ik voortaan volgen. Wat daar groeit moet goed zijn en moet ik erkennen, want dat ben ik zelf.

Heerlijk is 't, zoo als nieuw-geborene het leven in te gaan! 't Is of de wereld vol onbekende heerlijkheden is.

Nu moet ik alleen nog wat kalmer worden.

25 September.

En als het hart nu zwijgt? Als er niets groeit uit het hart?

Die twijfel besloop mij vandaag.

Maar 't is merkwaardig, zoo sterk als mijn vertrouwen op de nieuwe leefwijze al geworden is. 't Was of een stem in mij zei: ‘Als je maar op je hart (d.i. jezelf) vertrouwt, zal dit je vertrouwen niet beschamen.’

Zoo is 't, want het hart zwijgt alleen, als we 't verloochenen, als wij te veel luisteren naar anderen. Wat nood ook! Wanneer ik niet meer streef, moet ik wel steeds op mijzelf terugvallen. En waar zal ik beter, veiliger kunnen zijn?

Het hart, is dat niet de ernst, de mooie diepe ernst, vol gevoel?

Het hart, is dat niet het tintelende, alomvattende leven; en wat daaruit groeit, is dat niet altoos bezield?

Het hart, is dat niet het argelooze, het vertrouwen op het goede, de overgave aan een goed gesternte?

Het hart, is dat niet de groote levenskracht, die vanzelf klopt en stuwt, zonder wil en zonder inspanning?

En het verstand, is dat niet de achterdocht, de argwaan?

Het verstand, is dat niet de klèine gedachte, vol listigheid - een gecompliceerde machine, door moeite en inspanning gedreven, en die dikwijls slechts knarsend zich beweegt?

O, het hart, dat is de zachte, welwillende glimlach, die alles, het geheele leven aanvaardt.

Maar het verstand, is de koude, snijdende blik, die alles splijt, die afkeurt en straft.

Het hart zegt tegen het leven: ‘Kom tot mij, we zullen elkaar helpen en vormen en voeden.’

Het verstand zegt: ‘Slechts weinig kan ik gebruiken. 't Had alles zooveel beter kunnen zijn.’

Moedig en onbezorgd is het hart.

Laf en vol behoedzaamheid is het verstand.

Het hart is de schoonheid.

Het verstand is de dorre nauwkeurigheid.

Het hart is het lijdende, maar ook het leidende, het voorzeggende in den mensch.

Het verstand is het nakomende en pluizende.

O, het verstand is als de hoogmoedige, die zijn eigen kleinheid niet kent!

Is het hart niet de blijde verwachting?

En het verstand de stugge noodzakelijkheid?

Is het hart niet de troostende zachtheid?

En het verstand de onverbiddelijke hardheid?

Is het hart niet de bron van alle mogelijkheden - gij, die uw hart kent?

En is het verstand niet de twijfel, die de allerhoogste hemelen bestormt, en steeds dieper in de aarde wroet en boort - tot eenmaal alles, hemel en aarde, beklad en vermolmd zal zijn en de vernietiging nabij?

Het hart is als een vredige hof, vol werkzaam leven.

Maar het verstand is de vraat- en roof-zuchtige, wolf, die eromheen sluipt en 't verontrust.

Het hart is als de natuur: die schept zonder te willen, en daarom ook nooit vermoeid is, of uitgeput.

Het verstand is als een machine, die zonder de sissende, oververhitte stoom der zenuwen tot niets in staat is: een dood en nutteloos ding.

Het hart is het positieve.

Het verstand is het negatieve.

Het verstand is de duivel.

Maar het hart is God!

Gelukzalig hij, die zijn hart ontdekt heeft, want hij zal zichzelf gevonden hebben; en ook dit is een openbaring.

Misschien zelfs wel de eenige.

28 September.

O, het leven is voor mij wel veranderd!

Ik spreek van vroeger, en 't lijkt mij jaren geleden, terwijl 't niet meer dan enkele weken is.

Ik beklaag mijzelf, als ik mij zie in mijn vroeger leven: klein en diep beneden mij.

Vroeger dacht ik, nu leef ik.

Vroeger doodden mijn gedachten bijna al mijn impulsen en en verlamden mijn daden. Ik was laf, schroomvallig en achtte mij tot niets in staat.

Nu gaat alles als vanzelf. Ik laat mij leiden door een onbekende macht, die mijn geluk wil, en die niet meer eischt, dan ik kan. Wat er te doen valt, doe ik. Ik doe 't met weinig moeite, spelenderwijs bijna, en beter dan al wat ik vroeger deed.

‘Er danst een God door mij’ - jubelde Zarathustra. Daar moet ik telkens aan denken.

Was ik vroeger een menschenhater, een afzonderling... Nu tintelt een groote menschenliefde in mij. Want ik ben gelukkig. En wie gelukkig is, is mild.

Gaarne wil ik geven van mijn overvloed: hoop aan alle mistroostigen, weelde aan alle verdorden van hart. Ik ken hun nooden, want ook ik was eenmaal mistroostig en dor was mijn hart. Nu straalt een koesterende zon in mijn levensdag, en mijn hart is als een bloeiende gaarde.

Laf was ik, en angstig, en overvloeiend van de bitterheid der zelfverachting. Langs smalle en kronkelende paden met doornige struiken aan weerskanten trachtte ik bedachtzaam en listig het geluk te benaderen. Maar de doornen reten mij de huid open en veroorzaakten zwerende wonden. En het geluk vond ik niet.

Nu ben ik in de ruimte. Een klare, diep-blauwe hemel welft zich hoog boven mij, en rondom mij ligt de schoone wereld, waartoe ik wil afdalen om er doorheen te dwalen. Ik heb er de kracht en den lust toe.

Ja, ‘er danst een God door mij.’

Zoo is 't goed... O, kon ik vele menschen, die nog klagen, even gelukkig maken, even sterk en even goed.

Ver van huis dwaalde ik vroeger, naar onbekende verten waar ik hoopte te vinden, wat ik thuis niet vond, wat ik thuis niet meer zocht. Steeds verder dwaalde ik. Maar nooit keerde ik van al die kruistochten voldaan en welgemoed weer. Wel bracht ik ontevredenheid, minachting en wanhoop mee van de jacht - onreine parasieten, die mijn woning besmetten.

Nu zoek ik niet meer. Want ik weet, dat ik 't hèb. Dat 't overal is, waar ik ben. Waarlijk: zij die God zoeken, hebben hem niet; en zij, die God hebben, zoeken hem niet.

Maar ook dìt weet ik: men moet den weg niet alleen gezien hebben, men moet hem ook gegáán zijn. Daarom is alle aangeleerde wijsheid minder dan ervaring. Daarom is de Bijbel wel een leer- maar geen levensboek.

Deze woorden komen uit het diepst van mijn wezen. Ze zijn gepuurd uit mijn troebelste gedachten. Zoo delft men kostbare gesteenten moeizaam uit de schoot der aarde, en wascht men het goud bij korrels uit het slib van rivieren.

Nooit lagen diamanten aan de oppervlakte der aarde, in vette klei, of in dicht-bewoonde streken. Ook ik ben ver gegaan in woeste en eenzame landen, om mijn waarheden te vinden, te winnen. Want zonder ontginning en noesten vlijt waren zij mij nooit geworden.

Ja, wel is het hart de moeder-aarde, waaraan wij alles, alles danken - ook den geest, die haarzelve weer bevrucht.

1 October.

Moet de mensch niet zijn als een krater: die steeds op zichzelf terugvalt en zich zoo opbouwt en zijn grondslag verbreedt?

O, mijn leven is ook nu nog niet zonder moeilijkheden. Maar ik blijf mijzelf getrouw, en alle geöpperde bezwaren glijden langs mij af, en verbreeden en versterken mijn grondvesten, terwijl mijn hoofd steeds hooger groeit boven de wolken.

Mijn hart is als de aarde: immer gereed te ontvangen en vrucht te dragen.

Beseft ge den rijkdom van dit gevoel?

Beseft ge ook dat uw hart niet slecht kàn zijn? Dat ge nooit wroeging behoeft te hebben over wat uit het hart u kwam? Want het hart, dat is het u-aangeborene datgene wat ge niet zelf gemaakt hebt. 't Is een product van allerlei factoren machten, krachten, waaraan ge zelf geen deel hadt, die reeds vóór u bestonden. Diè hebben uw hart gemaakt. Gij zijt er slechts de drager van; en, al volgende, moet ge 't beschermen, 't hooghouden buiten het bereik der belagers, waarvan de wereld vol is. Dat zijt ge aan u zelf, en ook aan hen verplicht.

Niet zoo gemakkelijk is 't, het eigen hart te erkennen. Velen zijn er, die niet eens hun eigen pols kunnen voelen. Dezulken zullen nooit tot het hart geraken.

Spreekt niet het hart een andere taal dan het verstand? ‘Slecht’ is een woord van het verstand, één der leelijkste en schadelijkste, die 't bedacht. Slecht kan daarom alleen uw hart zijn voor het verstand. Maar, niet waar, ge zult alle slechtheid afzweren - en er alleen rijker en gelukkiger door zijn. Laten wij het verstand zijn voos bezit gunnen: de kwalificatie van het slechte. O, bittere armoed en schraalte!

Zijn er zoo niet vele verstandelijke instellingen, die de menschen slechts ongelukkiger maken? Ze weten niet eens meer, de armen, dat achter dien ellendigen waan, het geluk nog altijd even gaaf en glimlachend ligt te wachten... op wien de verstandskraam omver weet te smijten.

‘En had ik alle dingen, en ik had de liefde niet...!’ Niet waar, zoo is 't toch? Dat weten wij allen. Alleen: we leven er niet naar.

17 October.

De laatste dagen werd ik gekweld door afschuwelijke hoofdpijnen. 't Was diezelfde ellendige lusteloosheid en matte wanhoop, die ik vroeger al zoo dikwijls had waargenomen, als ik mij overspannen had. Een druk, die mij geheel te vernietigen dreigde, en waarvan de ellende nog ververergerd werd door den angst voor een zich aankondigende hersenverweeking of zinsverbijstering.

Dat ik mij overwerkt zou hebben, was niet aan te nemen. Wel had ik den laatsten tijd in een soort extaze geleefd, maar 't was toch alles vrij kalm verloopen. De buitenwereld

had niets aan mij bemerkt. Ook was die extaze eigenlijk meer een voortdurende kalme geluksstaat geweest, die van zelf in mij gerezen was. De zenuwen hadden er geen deel aan gehad.

Maar misschien was de innerlijke emotie dan toch te veel voor mij geweest, en kon ik zelfs dat niet meer verdragen. Of... was 't het verstand, dat opsputterde nu 't niet meer de eerste partij speelde? Ook dàt was mogelijk. Immers, een groot deel van mijn energie was jarenlang naar de verstands-centra geleid. Nu was dat plotseling anders geworden.

Hoe 't zij, 't was een alleronaangenaamste gewaarwording, die mij verontrustte en dood-ongelukkig maakte.

Wel trachtte ik natuurlijk alle pas-verworven overtuigingen toe te passen, en zoo mijn heerlijken verlichten gemoedstoestand terug te krijgen. Maar te vergeefs ...

Wel was er nog mijn hart, die zachte en warme troosteresse, en trachtte ik mij bewust te blijven van al de schoone en rijke mogelijkheden, die 't in zich droeg. Maar te vergeefs.

't Was of een zware donkere nevel zich langzaam over mij neerliet, alles omhullend, alles overdekkend, alles verstikkend. Een lugubere lijkwade ...

't Scheen met mij ten einde.

Al donkerder, al somberder werd 't in en om mij. O, 't was niet de starre nijpende ellende van eertijds, maar 't was toch onzegbaar triest, en ontmoedigender nog na mijn korte glorie.

Ik was ten uiterste verbitterd.

Wat had ik nu bereikt? Ongelukkiger was ik dan ooit te voren!

Was ik daarom alleen zoo hoog geheven, om zoo smadelijk te vallen?

Waar waren nu al de rijkdommen van mijn hart? Liet het hart dan nu toch getuigen! 't Was noodig nu, hoog noodig.

Maar mijn hart zweeg. 't Was er donker, stil en koud, als in een winternacht voor de sneeuw valt.

Ik was op het punt mijzelf te verloochenen en tot mijn vroegere levenswijze terug te keeren.

O, de jammerende weerzin, de weedom, de diepe, diepe droefenis! ...

Toen, terwijl ik mij om en om wentelde en kronkelde in

mijn nood, kwam ik in mijn uiterste vertwijfeling tot dit begrip:

Ook het hart alleen is een eenzijdigheid en een dood bezit.

Onrechtvaardig was ik jegens het verstand.

Wat heeft het hart, dat zichzelf niet kent, voor belang? Zonder het verstand, dat 't erkent en tot mijn bewustzijn brengt, heeft het hart met al zijn verborgen gaven en deugden geen waarde, bestaat 't zelfs niet voor mij.

Wat zou de aarde zijn zonder het licht der zon? En als het hart de moeder-aarde is dan is het verstand wel waarlijk het licht, dat in de aarde het leven wekt, haar in kleuren stralen doet en haar zoo aan ons openbaart.

Was 't niet, of nu eerst de *geest* in mij geboren werd: de vrucht van kennis en gevoel?

Van af dit oogenblik klaarde 't rondom. De zon verrees in mij, en de aarde tooide zich tot een prachtigen dag.

Maar de wereld, die zich om mij heen kenbaar maakte, was niet meer de paradijsachtige zoete en brave wereld van het hart - 't was een oudere wereld met een verleden en een onbekende toekomst, een wereld vol tegenstellingen, vol moeite en strijd, en vol wachtende veranderingen, een wereld zooals zij langzamerhand geworden is volgens den goddelijken wil, die de oorsprong aller dingen is.

De wereld van den *modernen* mensch!

De ‘achtste’ dag!

Zoo zij 't.

Ik ga een groote reis ondernemen. Ik gevoel mij sterk en vol lust. En 't is, of de wereld mij roept...

Welaan, hier ben ik!

Den Haag, 19 Maart 1915.

J. EVERTS.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XXXIII.
Pathologie in de litteratuur.

Een Coquette Vrouw, door Carry van Bruggen. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Er staat achter den titel van dit boek geen vraagteeken. Het schijnt dus, dat mevrouw Van Bruggen deze Ina inderdaad voor eene coquette vrouw houdt, doch met het relaas harer lotgevallen betoogen wil, hoe zulk een vrouw aan haar coquetterie eigenlijk niet veel kan doen en niet deswegen moest worden veroordeeld. Tenzij de bedoeling is, aan te toonen, hoe wat ‘men’ zoo licht een coquette vrouw gelieft te noemen, innerlijk soms zoo weinig van een coquette heeft.

Zoo zouden ook wij dezen roman willen begrijpen. Wat toch verstaat men onder een coquette vrouw? Een vrouw, die leeft op het verfijnd genoegen, op het zoete, hartelooze spel: de mannen tot zich te lokken, niet om hen gelukkig, maar om hen begeerig, en daarna, met hun vrouwen erbij, ongelukkig te maken.

Van deze klassieke ‘coquette’ nu heeft ‘Een coquette vrouw’ *niets*. ‘Een coquette vrouw’ - zoo noemen de leelijke menschen haar maar, deze miskende Ina, dit hongerig hart, dit martelaresje der hulpelooze verliefdheden.

Beschouwen wij den aard van dit vrouwtje wat nader, dan ontdekken wij in hoofdzaak twee bestanddeelen: een over-

gevoelige zinnelijkheid, en een redeneerhoofd, dat, bij de vermelde prikkelbaarheid, bovenmate critisch is. Onder haar familie-leden, bij haar meisjes- en dames-kennissen, is er geen één die deugt. Het zijn allemaal òf gewichtig-doende kiesrecht-vrouwen en dorre geleerdheden, òf kille kwaadspreeksters en harteloos-bedillende liefdadigheids-juffers, òf visite-makende nullen en paskwillen. En de schrijfster heeft, op deze bitse bakvisschen-critiek - géénerlei critiek. Zij gaat gretig met Ina meê in het schimpen op alle soorten vrouwen, buiten haarzelve. Geen spoor van een poging tot eenige mildheid van oordeel, tot eenig breeder en vooral liefdevoller begrip. En dat mag verbazen van een schrijfster, die op zoo hoogen toon het ‘naturalisme’ afzweert en beweert, allereerst den mensch, de zelfkennis, en de menschenkennis op het oog te hebben. Nu, aan zelf-kennis mankeert het haar wellicht niet; het is hare specialiteit: ‘- een mensch spreekt maar goed wanneer hij over zichzelf spreekt,’ heeft zij André de Ridder (in een intervieuw, verschenen in ‘Den Gulden Winckel’) toevertrouwd; ‘ik beleid mezelf altijd.’ Doch zij is dan waarschijnlijk zoozeer in dat turen op zichzelve verloren geraakt, dat de menschen-kennis, om van menschen-liefde maar niet te spreken, er volkomen bij inschiet. Het werk blijft, in algemeene menschheids-aanschouwing, zoo laag bij den grond als ooit maar de zure hak-romans van Anna de Savornin Loman waren, of de gebetenste anticonventie-romannetjes van Marie Metz-Koning. Met deze beide (almede zeer zelfverheerlijkende) dames vormt mevrouw Van Bruggen - in de genoemde opzichten, want in andere is zij wat beter - op dit oogenblik een driemanschap (er is, bij dit weerbare soort mevrouwen, geen bezwaar, van een driemanschap te gewagen) dat haar, wil ik hopen, op den duur niet bevallen moog'.

Met dit bitter zich-miskend-voelen dan en dezen haat tegen de ‘duffe samenleving’ toegerust, komt Ina in aanraking met den schamperen àlles-minachter, den criticus Egbert, - en natuurlijk, in zijn spot met ‘al die anderen’ voelt zij zichzelve gewroken; zij behooren bij elkaar.... voor zoolang het duurt; want zij behooren bij elkander.... alleen in 't negatieve. Zoodra Ina voor eigen fijnere gevoelens en diepere tasting naar waarheid waardeering vraagt, tegelijk

hunkerend naar vereering en vleiende koestering harer zelfvertroetelende vrouwelijkheid, is zij bij Egbert aan het verkeerde kantoor. - En ook met hem heeft de schrijfster al heel weinig genade gehad. Hij is, als type, niet kwaad:de voor niemand of niets eerbied hebbende, altijd cynische, alles zuur-hekelende Hollander -, doch als partner van onze prikkelbare zoekster, is hij, die twee eindelooze deelen door, wel heel plomp en eentonig. Zelden maar dat wij, voor even, iets goedigs of menschelijks aan dien Egbert ontdekken.

En nu schijnt de schrijfster het te willen doen voorkomen - en toch ook weer niet - of het de schuld is van dien gedurigen domper op al Ina's betere en ruimere gevoelens, dat zij het telkens en telkens weer bij andere mannen zoekt. En toch ook weer niet, zei ik; want van meet af áán wordt Ina als een dweepziek en overdreven meisje geschilderd; en reeds in haar eersten tijd met Egbert immers, verlangt zij er naar, dien anderen, jeugdigen aanbidder tegen te komen? Ook als Egbert later een zachter en dieper natuur gebleken ware, zou dus Ina den haar ingeboren aard wel niet hebben kunnen wijzigen. En het stellen van een sympathieken Egbert naast dezelfde Ina zou daarom psychologisch-zuiverder en vooral nobeler-van-gebaar zijn geweest.

De schrijfster beleidt Ina's waren aard overigens zoo zonder terughouding, dat wij het de zaak vertroebelend excuus van den nàren Egbert gerustelijk als van weinig of geen invloed terzijde mogen schuiven. En dit dan is in het boek wel zeer en pijnlijk goed: de zelf-ontleding, of liever de ontleding van Ina; en wel voornamelijk, waar de schrijfster doet gevoelen het on-willekeurige, den *dwang* in Ina's wezen naar verliefdheid en verliefdheid-wekken. Tot een zekere grens, want och die arme, miskende ‘coquette vrouw’ is in den grond dood-fatsoenlijk. Zij kan het niet laten, met mannen gekkelijk te doen, maar zich te geven bedoelt zij niet; aan zich-geven gevoelt zij niet eenmaal behoefte; het kost haar geen de minste moeite ‘trouw’ te blijven.

Doch het prikkelend verboden-liefde-hebben is in haar ingeworteld. Als zij ten leste met een echtpaar-in-zijn-geheel bevriend is geraakt, - en Charley (een gëidealiseerde en verbeterde editie van haarzelve) is de eenige vrouw die er nìet van langs krijgt, en in nòg mooier ‘hoofdartikelen’ dan

Ina-zelve spreekt -, dan, in de uren dier oratorische vriendschap, bemerkt zij tot haar ontsteltenis, dat zij eigenlijk naar Hugo, Charley's man, die thuiskomen moet, zit te verlangen. De bekentenis is navrant; en navrant zijn de twee stuitende scène's met dien man, zoodra zij met hem alleen is. In de eerste kan zij zich niet weerhouden - de vriendin, moe, was boven gaan uitrusten - rakelings naast hem te gaan zitten; doch hij overwint de vluchtige bekoring en brengt haar aan het verstand, dat zij nergens op te rekenen heeft. In de tweede - weer is de vriendin voor even de kamer uit - is zij zich niet meer meester, met blik en houding wil zij hem overweldigen... maar, als hij zich dan losrukt en daarover verwarde verontschuldigingen stamelt, slaat haar hartstocht over in giftigen haat en hoont zij hem: ‘Bekommer jij je maar niet om mij, edelaardig echtgenoot. Stik maar liever in je deugd, schijnheilige pantoffelheld. Ga van mij af, je trouw loopt gevaar, ga biechten bij Charley, zeg dat je mij aangeraakt hebt - en kijk of ze anders is dan de rest, zij met haar schoone theorieën over het huwelijk.’ - Dit meer voorkomend losbreken in ‘vischwijventaal’, te litterair van vorm bijna om gebrek-aan-beheersching te beteekenen, toont niettemin een zielige ontstentenis van zelfrespect. Toch, hoe vulgair en jammerlijk ook, het wekt minder *weerzin* dan het klef en grof zelf beklagelijke en zelfbehagelijke van vele andere bladzijden.

Overdrevenheid, ordinairheid, huilerige sentimentaliteit, bij teugelloos zich verpraten en schaamteloos zich vergeten, zijn de eigenschappen die Ina's optreden in 't algemeen kenmerken. Een groot aantal alleronwaardigste scènes, waarvan niet altijd duidelijk wordt, of de schrijfster ze als zoodanig gevoelt, gaan aan de bovengenoemde vooraf: het griezelig tooneel bijv., waarbij Ina die schoone bezoekster van haar vriendin *in den hals blaast* om haar aandacht te trekken; vervolgens, als dat niet lukt, noten voor de aangebedene gaat zitten pellen, om, wanneer ook dìt niet wordt op prijs gesteld (de aangebedene is daar al niet minder onmógelijk) met een: ‘stik, stik jullie allemaal!’ de kamer uit te loopen.

In het eerste tête à tête met een harer ‘vrienden’, vertelt die, hoe aardig hij het gevonden had, dat zij onwillens zich zoo bloot gaf den vorigen avond, en hoe hij even had moeten

lachen omdat een zeker leugentje haar zoo slecht was afgegaan. Wat zegt Ina daarop, nogwel ‘bijna onhoorbaar’: ‘Dus niet, *omdat u mij verachtte?*’ (*!!*)

‘Tranen uit dat bonk ongare brood?’ roept een andermaal, meer litterair doch niet minder liefelijk, Ina uit, waar iemand haar durft verwijten, den man der aldus betitelde dame op zich te hebben verliefd gemaakt...

Het zou mij niet moeilijk vallen, de oogenblikken van volkomen déséquilibre dezer Ina, met enkele tientallen te vermeerderen. En wie dit alles nader overweegt, gaat inzien, hoe wij in gansch het abnormale gedrag, in de gansche ‘coquetterie’ ook dezer vrouw, te doen hebben met eene - *ziekte*.

De schrijfster, in de pijnlijke analyse van Ina's gedurig zichzelve brengen in de vernederendste omstandigheden, schijnt ook zelf wel zooiets te gevoelen; ten slotte, voor Ina's stuurlooze zwakheid, vraagt zij - medelijden. En stoot het abnormale nu eenmaal af, zoolang men het *zieke* ervan nog niet heeft leeren vaststellen, - wie zou geen meêlij overhebben, bijv. voor dat laatste triest-ellendige avontuur met dien poenigen violist?

Ina is een gedegenereerde, een verdoolde, een zielszieke; en, juist ook in haar gebrek aan daadwerkelijke hartstochtelijkheid, een - wat de zuur-geleerde vriendin, de psychiater Coba, terecht haar heet - een erotomaan.

Zij is dus tevens een - uitzonderingsgeval. Zij heeft niets, neen *niets* ‘algemeen menschelijks’, gelijk de schrijfster ten onrechte meende, toen zij ‘niet over 't hoofd gezien’ wilde hebben: ‘dat ik van mezelf slechts vertel, wat ik algemeen menschelijk in me vind. Zoo wordt dat werk iets méer dan een klein-subjectieve biecht, omdat - zooals Anatole France zegt - uit je stem, op dat oogenblik, de stem van alle menschen klinkt’. Mevrouw van Bruggen spreekt als Brugman, doch ook in het ‘hoofdartikel’ van dit discours versprak zij, als altijd, zich weer deerlijk. Indien deze Ina dan íets van de schrijfster hebben moet - pénibele vergelijking, die zij ons opdringt -, dan is die figuur eene distillatie, een afzondering en opdrijving van ééne eigenschap der schrijfster; en de schrijfster, willen wij hopen, een weinig ‘algemeen menschelijker’ dan deze hare laatste schepping.

Men zou deze zielszieke kunnen stellen tegenover de zielszieke hoofdpersoon van Emants' laatsten roman ‘Liefdeleven’. De twee boeken komen hierin overeen, dat zij de pathologie brengen in de litteratuur, niet als motief, als middel, dat tot het ontstaan eener schoonheid meewerkt, - maar als hoofddoel, dat zich met litteraire schoonheid bekleedt en deze dus integendeel als middel aan zich onderwerpt. En in zooverre lijkt mij het genre onvoorwaardelijk af te keuren.

Maar hierin is Emants' inzichzelf uitmuntend werk het tegenbeeld van ‘Een Coquette Vrouw’, - dat ginds het ziektegeval beheerscht wordt en objectief weergegeven, hier subjectief doorleefd. De schrijfster gaat in haar figuur zoozeer òp, dat zij er in - ondergaat. Zij is niet opgewassen tegen Ina's afwijkingen, tegen die verbitterde, blinde minachting harer medemenschen bijv., die meer dan iets anders de *romanschrijfster* in haar omlaaghaalt.

Voor dézen nedergang heeft mevrouw van Bruggen misschien toch weer te veel *litterair* talent; talent, bedoel ik, om het te-zeggene onder woorden te brengen; - al heeft zij voor dat talent tot heden niet het rechte emplooi gevonden.

CAREL SCHARTEN.

F. Hart Nibbrig.

Toen - nu alweer zevenentwintig jaar geleden - Mauve onverwacht heenging, was hij pas negenenveertig. Schuin over het huis, waar die machtig-teedere zijn laatste en gelukkigste jaren had gewoond, is thans een ander minnaar van het Gooische landschap, is Ferdinand Hart Nibbrig juist op denzelfden leeftijd gestorven. Overeenkomst dus in uiterlijke omstandigheden. Maar hoeveel innerlijke tegenstelling. Allereerst in geaardheid. Mauve een gevoelsmensch, een verstandige droomer, een ontroerde, uit wiens gemoed zijn kunst als vanzelf scheen op te wellen. Nibbrig een pootige, die als jongen in de krachtsport had uitgemunt, en een sterke vechter bleef om zijn met bewustheid opgebouwde kunst. Mauve beminde het fijne accent in het melodisch gebondene. Nibbrig zocht met stevige hand en het scherpe niet schuwend, naar het helle, straffe. Maar dat is niet alles. Mochten Mauves oudere tijdgenooten hem al voor een revolutionair houden, in waarheid was hij de vrome weder-opnemer van een schoone traditie. Met hem en zijn groote genooten had het welgebouwde schip der echt-Hollandsche schilderkunst slechts een prachtige nieuwe vaart gemaakt. De besten echter die na hen kwamen wilden niet makweg in hun zog volgen. Minder misschien dan de ouderen door een breeden tocht bewogen, zòchten zij naar iets zelfstandigs, naar iets nieuws. En ze gingen elk in eigen spoor. Mauve behoorde tòt en werd in zijn kunst gesteund dòòr een bezielde groep gelijkgezinden. Inderdaad heeft Hart Nibbrig met zijn dapper en bedachtzaam streven in Holland te zeer alleen gestaan.

Wanneer men het eerste schilderij waarmede Nibbrig in

1894, hij, de jonge *noirciste*, die de saus niet versmaad had, voor het eerst met beslistheid koers zette naar sprekende kantigheid en zonlicht, - wanneer men het tafereel van dien ouden man in dat Hillegomsche laantje met afgeknotte wilgen weerziet, dan verbaast men zich ietwat smartelijk, dat zulk een koene daad toen zoo weinig weerklank vond. Maar het was destijds alles nog zoo heel anders dan nu. Wie wat nieuws bleek te bedoelen vond daarmeê geenszins vanzelf crediet. Op de tentoonstellingen werd men dan slecht gehangen. De toongevende kringen hielden vast aan het toch eerst met zooveel moeite doorgedrongen inzicht der Haagsche school. En het moderne snobisme, dat er juist behagen in schept, bewondering te uiten voor het nieuwe, dat het toch heimelijk niet begrijpt, was toen bij ons nog nauwelijks ontwaakt,

Zoo heeft Nibbrig, die allengs vastbeslotener tegen de stemmende lyriek van een vroegere generatie ingaand, strakheid van bouw en felheid van licht ging najagen, in zijn hardnekkigen strijd al te weinig wind-meê gekregen.

Maar hij wist van geen versagen. En met taaie opgewektheid wijdde hij zich aan het scherpen van zijn gereedschap, aan het kloek verfijnen en zuiver verteederen van zijn onafhankelijke kunst.

En al had hij het Laren, dat hij zich tot woonplaats gekozen had, lief, blijgemoed trok hij ook elders heen op het pad. Hij werkte in Oostvoorne, Vlieland, het Eifelgebied, het Geuldal, Rhenen, Zoutelande, overal de ongebroken zon in het open landschap opzoekend. Eens zelfs toog hij naar Algiers, vanwaar hij bizondere schilderijen mocht meêbrengen van een eigen statieuze bekoring. Toch heeft hij het blijvendst gepakt door die min of meer decoratief aangelegde Hollandsche tafereelen van vergezichten over wijde akkers,

> waar gele gerst- en blanke boekweitvelden,
> zilver en goud in vlakke banen spreiden,

en waarvan de stelselmatige opzet en indeeling en de heldere kleuring zoo goed strookten met den grondaard van het strakke motief. Anders waren zijn groote figuren-composities, waarin de goed geconstrueerde menschbeelden van scherpe opmerkingsgave getuigen, maar niet altoos tot een totaalbeeld van levende handeling samenstemmen. De krasse kijker

en trouwe onderscheider heeft zich daar te weinig tot den dramatischen totaalaanschouwer ontplooid. Voor mij, - een bepaalde voorkeur in Nibbrigs altoos belangwekkend werk blijf ik gevoelen voor sommige van zijn kunsteloos op het doek gezette mans- of vrouwenkoppen. Het zijn armen van geest en onterfden, verworpenen en vagebonden en misvormden, die hij onopgemaakt en ruig, maar bij alle stugheid van uiterlijke voordracht door zijn innerlijke mildheid niet als eigenlijk leelijk en soms waarlijk ontroerend uitbeeldde. Door den harden eenvoud van het sobere aspect heen smeult menschelijk lijden. De nijpend gekorven trekken spreken van vragende onderworpenheid aan het harde leven. De schuw verwezen oogen spiegelen deemoed. En heel het schijnbaar wrange der waarneming wordt overstraald door iets van die groote goedheid, die zoo weldoend uit des schilders eigen trouwhartig aangezicht kon lichten.

JAN VETH.

Buitenlandsch overzicht.

26 Oct. 1915.

Een donkere maand voor de Entente.

Liet het zich een maand geleden aanzien, dat de zaken op den Balkan tot eene crisis zouden komen, door de actie der centralen en de tegen-actie der geallieerden; - geenszins werd toen in de Ententepers verwacht dat de actie der centralen volledig succes zou hebben en de tegen-actie der geallieerden hoegenaamd geen.

Men leze er de Ententepers van een maand geleden maar op na.

‘Marcheront-ils’? vroeg toen de *Temps* van de Bulgaren. En het antwoord was: vermoedelijk niet. ‘Dès à present, l'opinion française considère comme impossible que les puissances de l'Entente n'aillent pas au secours de leur alliée serbe, si celle-ci était en butte à une attaque de flanc qui aurait pour objectif de frayer le chemin aux Austro-Allemands vers la Turquie. Nous ne saurions tolérer que les communications serbes avec la Méditerranée par Salonique fussent coupées par les Bulgares. Les moyens d'action de la France et de l'Angleterre, *sans même parler de l'Italie*, sont assez puissants pour apporter à la Serbie une aide efficace en cas de besoin’.

Minder optimistisch oordeelde een Zwitsersch blad dat over de Bulgaarsche zaken steeds bijzonder uitvoerig is ingelicht geweest: het *Journal de Genève*. ‘Une action diplomatique résolue,’ schrijft de redacteur Bonnard in zijn ‘bulletin’ van 26 September, ‘de la Quadruple Entente, *de*

la Grèce et de la Roumanie à la fois, menaçant d'entrer immédiatement en campagne à Dédéagatch, à Varna, à Bourgas, à Salonique, sur la frontière sud des Bulgares et sur leur frontière nord, pourrait peut-être les arrêter encore. Pour une fois, la Quadruple Entente se décidera-t-elle rapidement?'

De gebeurtenissen hebben het antwoord gegeven. Bulgarije is niet door een snel optreden der vier, geholpen door Griekenland en Roemenië, verhinderd geworden Servië binnen te vallen, en het staat op het punt zijn vereenigingmet de over den Donau ingedrongen troepen der Centralen te voltrekken.

Het heeft zich gewroken dat Frankrijk en Engeland, in plaats van in een vroeger stadium van den oorlogverbinding met Servië te zoeken, hun aanval tegen de Dardanellen hebben gericht.

Noodig was, in ieder geval, den kring om de Centralen te sluiten ten einde de hand te kunnen reiken aan Rusland. Twee wegen stonden hiertoe open. Men kon òf van de Adriatische Zee uit de verbinding met Servië bewerkstelligen, Hongarije aanvallen op een oogenblik dat dit nog in de Karpathen zwaar bedreigd was door Rusland, en Roemenië voor de keus stellen òf zich bij de aanvallers van Oostenrijk te voegen, òf de kans te loopen te worden besnoeid terwijl Servië werd vergroot; - òf wel men kon zich op de Dardanellen werpen. De laatste onderneming bood (bij wel slagen) het voordeel dat onmiddellijk de zeeweg naar Rusland open kwam, en tevens (in ieder geval) dat de Turken verhinderd werden iets van belang tegen Egypte te ondernemen; ook heeft men aanvankelijk geloofd, dat de Dardanellen geforceerd konden worden met de vloot alleen, terwijl aan eene landing op de Montenegrijnsche kust en aan het vervoer van een leger met zijn tros van daar naar de Hongaarsche grens door het ontbreken van haveninrichtingen en spoorwegverbinding zeer groote moeilijkheden waren gesteld, die in ieder geval deze operatie er tot eene van zeer langen duur moesten maken. Bovendien, door de Adriatische kust tot basis te kiezen ontstemde men Italië; - en door niet onmiddellijk Constantinopel voor de groote mogendheden in bezit te nemen liep men de kans er over te moeten onderhandelen met de kleinen: met de Balkanvolken, wien men den sleutel tot de Zwarte Zee niet in handen spelen wilde.

De moeilijkheid eener landing op de Adriatische kust,

vooral van een oprukken vandaar naar den vijand, achte men niet gering. Toch dringt zich de vraag op of niet met een klein gedeelte der middelen die de expeditie tegen de Dardanellen heeft verslonden, de noodige wegen konden zijn aangelegd. Het terrein is moeilijk, maar de afstand betrekkelijk gering. Hoeveel kilometer weg hebben de Centralen niet aangelegd of hersteld sedert het begin van den oorlog?

Ook stond (bij goeden wil van Griekenland) de weg langs Saloniki open. Griekenland ware alleen voor de Entente te winnen geweest indien men het geheel gerust had kunnen stellen tegen mogelijke voornemens van Bulgarije. Het was vóór Venizelos de eerste maal viel. Hij wilde berusten in den afstand van Kawala, mits Saloniki een behoorlijk achterland hield ten behoeve zijner verdediging, en Griekenland voor het overige beloond werd in Klein-Azië. Eene belooning die Italië ongaarne aan Griekenland te ruim zag toegemeten! Evenals het bezwaar zag in de vergrooting van Servië naar de zijde van de Adriatische Zee, vreesde het Griekenland de gevaarlijke mededinger te zien worden in het Oosten der Middellandsche Zee. Zou Italië de bondgenoot der Triple Entente worden, dan moest het uitzicht hebben niet slechts op behoud der Twaalf Eilanden, maar ook op een bevoorrechte plaats op het vasteland van Klein-Azië.

Wat Bulgarije betreft, dit heeft steeds onomwonden te kennen gegeven dat het alleen ‘marcheeren’ zou voor Macedonië, aan de zijde van hem die het dezen prijs leveren kon en wilde. De Entente moest leveren op staanden voet. Servië ware alleen te bewegen geweest tot dit offer *tijdens* den oorlog, indien de Entente het tegelijk aan zijn vergoeding hielp: aan Bosnië en Herzegowina en een stuk althans van Dalmatië. Wat niet kon; - reeds om Italië niet.

Roemenië was vol zorg voor de Russische oogmerken op Constantinopel en zelfs op den Donaumond. Het achtte de kans op vergrooting naar de zijde van Oostenrijk te duur gekocht voor de zekerheid van bedreiging zijner economische zelfstandigheid door belemmering van den zeeweg die naar Europa leidt.

Zoo is het oogenblik voorbijgegaan. De overwinningen der Duitschers gaven Oostenrijk lucht en verminderden bij

de Balkanvolken den lust zich in een avontuur te storten waarvan de uitslag steeds onzekerder moest schijnen. De Entente verloor den Balkan maar won Italië; is het een goede ruil geweest? Heeft zij ter wille van een slecht gebleken kans niet veel goede kansen opgeofferd? Had zij door haar zeemacht Italië niet voldoende in bedwang, ook al ware deze mogendheid eens op het door Bülow bewerkte aanbod van Trentino ingegaan?

Men heeft zich vermoedelijk, enkel of althans te veel op getal van soldaten lettende, het effect der medewerking van Italië tegen den gemeenen vijand veel grooter voorgesteld dan het gebleken is (tot dusver) te kunnen zijn. De honderdduizenden van Italië loopen zich te pletter tegen een front oneindig sterker dan het Hongaarsche front tegenover Belgrado zou zijn geweest.

Onderwijl was de poging, de Dardanellen met de vloot alleen te forceeren, lang mislukt en moest men daarheen steeds meer troepen zenden; reusachtige offers aan menschenlevens zijn daar gebracht, zonder eenig resultaat. Rusland, dat de Zwarte Zee zeide te beheerschen en daar inderdaad van tijd tot tijd een Turksch scheepje buit maakte, deed van zijn zijde tegen Constantinopel - niets, dan éénmaal den uitgang van den Bosporus beschieten. Het werd zóó geweldig aangevallen van de Duitsche zijde, dat het blijkbaar geen macht van eenig belang verzamelen kon voor een landing bij Midia, evenals het dat thans niet kan voor eene landing bij Varna. Het werd in eigen land tot bij Riga, Dunaburg en Pinsk teruggeworpen. Het scheen een oogenblik, of een vermetele marsch der Duitschers naar St. Petersburg of Moskou te wachten kon zijn.

Duitschland is zoo vermetel niet geweest. Het heeft zich niet aan de gevaren willen blootstellen, die zóó lange verbindingslijnen, bij het naderen van den Russischen winter, zouden hebben opgeleverd. Het stelt zich tevreden met wat het tegen Rusland bereikt heeft; reeds dit te handhaven vergt zeer groote inspanning. Het heeft 300.000 man (Duitschers en Oostenrijkers) bijeen weten te krijgen voor een aanval op Servië, en heeft er de Entente volledig mede verrast.

In Griekenland was onderwijl, ten gevolge van verkiezingen die het kabinet-Goenaris ten val brachten, Venizelos

weder aan het bewind gekomen; bereid zijn oude politiekte volgen, zelfs onder de ongunstiger omstandigheden van tegenwoordig. De Entente besloot, van de Dardanellen troepen over te brengen naar Saloniki en van daaruit Servië te hulp te komen. Venizelos wilde dat Griekenland zich hiertegen niet alleen niet zoude verzetten, maar zich alsnog bij de Entente voegen. De weigering des konings heeft hem op nieuw het bewind doen nederleggen; Griekenland ziet de landing te Saloniki aan, maar roert zich niet.

Koning Constantijn weet zeer wel, dat, voor het oogenblik, Griekenland tegen de vloot der Entente niets vermag, maar op eene overwinning der Entente op het vasteland van den Balkan zelve rekent hij allerminst, en met name vreest hij de Bulgaren.

Het is duidelijk dat hij toezegging heeft dat Duitschland de hand van een overwinnend Bulgarije van Griekenland af zal houden, mits dit zich tot een lijdelijke houding beperkt en Servië in den steek laat.

Eene overeenkomstige toezegging zal vermoedelijk aan Roemenië zijn gedaan. Of zij zal blijven werken, is onzeker. Rusland heeft, bij zijn grooten terugtocht, het uiterste beproefd om zoo weinig mogelijk terrein te verliezen in de buurt der Roemeensche grens, en is hierin tot zekere hoogte geslaagd. Of Rusland nog gelegenheid zal vinden ook eenige macht tot ingrijpen op den Balkan te bestemmen, evenals Duitschland die gevonden heeft? Zoo ja, dan wordt niet onwaarschijnlijk zoodanige macht nuttiger besteed door er pressie mede uit te oefenen op Roemenië, dan tot eene landing bij Varna. Noch Roemenië noch Griekenland kunnen gemakkelijk in den ondergang van Servië berusten, maar Griekenland toch nog iets minder moeilijk dan Roemenië, dat, wanneer Oostenrijk blijvend aan Bulgarije mocht gaan grenzen, in zijne vrijheid van beweging aanmerkelijk meer belemmerd wordt dan het in zee uitstekende Griekenland.

Intusschen blijft Servië aan zichzelve overgelaten. Het verdedigt zich, zooals te verwachten was, met de grootste hardnekkigheid; maar het wordt door een overmacht bestookt, en van drie zijden tegelijk. De verbinding met Saloniki is verbroken, Uskub reeds in de handen der Bulgaren. Komt de Entente niet met andere macht voor den dag dan

het hoopje Franschen dat thans in het uiterste Zuiden van Nieuw-Servië schermutselt, dan is Servië, althans voor het oogenblik, waarschijnlijk verloren.

Durft men de Dardanellen niet ontruimen uit vrees dat er dan te veel Turksche troepen vrij zullen komen voor actie elders? Wil men het *pied à terre* op het schiereiland van Gallipoli in geen geval opofferen omdat het nog eenmaal zal kunnen dienen nadat elders de zaken ten gunste der Entente gekeerd zijn? Dit is zeker dat men de reeds lang zonder uitzicht schijnende Dardanellen-actie tot dusver níet heeft opgegeven; alleen haar wat verzwakt, door een zeker getal troepen naar Saloniki te zenden, dat te eenenmale onvoldoende lijkt om Servië te redden. Wordt in Egypte een nieuw leger geconcentreerd? Er verluidt niets van.

De oorlogsleiding der centralen wint het verre van die der geallieerden in *esprit d'à propos*. Het is zeer de vraag of de toetreding van Italië die leiding aan de zijde der Entende niet van den aanvang af ernstig bemoeilijkt heeft, en nog steeds voortgaat die te bemoeilijken. Ook thans blijft de houding van Italië die van een sphinx. Niet alleen dat het zelf niet verklaart wat het doen zal, maar de anderen schijnen niet eens goed te weten, welke actie zij Italië zouden willen zien ondernemen. ‘Spoedig is eene medewerking van Italië te wachten,’ zeggen voor en na de Entente-ministers. Maar zij zeggen het al drie weken lang, en er gebeurt niets.

Dat er groote moeilijkheden bestaan niet slechts van militairen maar van politieken aard, is zeker. Er blijkt in de Entente-kabinetten wrijving te zijn, en onzekerheid. In Frankrijk neemt Delcassé zijn ontslag, in Engeland Carson. En het ‘groote offensief’ in het Westen, ingezet toen ons vorig overzicht werd geschreven, heeft al wederom het doel niet bereikt, ondanks het veroveren van een paar kilometer terrein in Champagne, van een streepje in Artois, en de gevangenneming van een 30.000 Duitschers. Zal men er ooit komen, dan moeten bewegingen als die in Champagne en Artois kunnen worden *doorgezet*, en hieraan heeft het ontbroken. Na Gorlice zijn de Duitschers dóórgerukt tot waar zij zich nu in Rusland bevinden; na het opbreken uit de loopgraven bezuiden Tahure zijn de Franschen blijven staan - bij Tahure. De aanvalstactiek moge dan overeenkomst hebben

vertoond met die welke door de Duitschers bij Gorlice is gevolgd, zij heeft niet tot dezelfde resultaten geleid.

Evenwel hebben de Duitschers toch één verlies van beteekenis te boeken; een verlies dat zij niemand te wijten hebben dan zichzelven. Zij hebben Edith Cavell doodgeschoten, in koelen bloede, als slaven van een reglement, dat niet van toepassing had moeten worden gemaakt op eene vrouw die zich vergrepen heeft aan Duitschlands militair belang, maar door niemand buiten Duitschland beschouwd wordt zich te hebben vergrepen aan eenige wet van eer. Aan hare practijken, eenmaal ontdekt, ware op afdoende wijze een einde te stellen geweest zonder tot dit uiterste te komen. Eene executie als deze schrikt niet af; zij doet haken naar de martelaarskroon, en brengt allen die tegen Duitschland in de wapenen staan opnieuw en met de grootste kracht te binnen voor hoe hooge goederen zij strijden. Wij neutralen blijven erkennen dat het Duitsche volk dit ook doet; maar wij zouden het, bij zijn fierheid, fijner voelhorens wenschen.

C.

Bibliographie.

Dr. M.J. Sirks, Indisch Natuuronderzoek. Uitgave van het Koloniaal Instituut, te Amsterdam, 1915.

Onder dezen titel is verschenen, het bekroonde antwoord op eene prijsvraag, in 1912 door het Koloniaal Museum te Haarlem uitgeschreven: ‘Een beknopte geschiedenis van de beoefening der natuurwetenschappen in de Nederlandsche Koloniën’. Ziedaar de duidelijke omschrijving van den inhoud dezer uitgave, waarmee de serie werken van het Koloniaal Instituut weder verrijkt werd. Waarlijk men behoeft zich in de Oost niet meer te beklagen over te weinig belangstelling van het Moederland. Dat is een klacht, die men daar nog wel eens hoort, maar waarvoor toch inderdaad niet zooveel reden meer bestaat, als men let op de zoo sterk toegenomen belangstelling in de laatste tien tot twintig jaar.

Men kan met gerustheid zeggen, dat het hier bedoelde werk ook in een behoefte van dezen tijd voorziet en zeer velen welkom zal zijn. Er lag natuurlijk eenigszins een gevaar in, door middel van een prijsvraag een *geschiedkundig* werk te laten schrijven, dat in het bijzonder toevertrouwd was geweest bij een, die een groot stuk van die geschiedenis persoonlijk mee doorleefd had en de eigenaardigheden van onderzoekingen in de tropen dus ook zelf kende. Mannen als Treub en Greshoff zijn echter heengegaan voor zij tot dit werk kwamen. Onze auteur gevoelt dit en erkent het ook rondweg in zijn inleiding. Maar niettegenstaande dit gemis aan een autoriteit, die zelf aanschouwd en beleefd heeft, is het werk van Dr. Sirks zeer geslaagd. En moge het al gevaarlijk heeten voor een jong historie-schrijver, Volkmanns woorden aan te halen: ‘Je älter man wird, destomehr schätzt man überhaupt Geschichte’, ik geloof niet, dat dit gezegde voor dezen schrijver gevaar oplevert. Want hij bewijst, dat men nog niet tot de

ouderen behoeft te behooren om kritisch en met bezadigdheid geschiedenis te kunnen schrijven, waarin de belangrijke figuren met gevoel voor ons geteekend worden, voor zoover eene beknopte geschiedenis dit toelaat.

Er is in deze geschiedenis van het natuuronderzoek in onze koloniën veel belangwekkends te lezen voor ieder, die een open oog heeft voor het werken en strijden der menschheid, voor ieder, die graag luistert naar de levenservaringen van groote mannen, die wisten te lijden voor hun idealen. Want wie dit werk doorleest, hem zal bovenal treffen, hoeveel geduld en volharding er door natuuronderzoekers werd betoond, hoeveel tegenspoed, tegenwerking en teleurstelling daar ginds door harde werkers werd doorstaan, welk een tragedie het leven van menigen onderzoeker is geworden. Daarbij rijzen vooral voor ons op de figuren van Rumphius, van Kuhl en van Hasselt, van Junghuhn.

Wij kunnen den schrijver dankbaar zijn voor de nauwgezette wijze, waarop de vele grootere en kleinere gebeurtenissen en personen ons achtereenvolgens worden beschreven, te beginnen met Bontius' komst te Batavia in 1627, ten tyde van Jan Pietersz. Koen. Wie zich voor eene bepaalde periode of eene bijzonder persoon interesseert, kan hier naast een korte beschrijving de werken vinden, die hem uitvoerig op het bedoelde terrein kunnen inlichten. Oorspronkelijke geschiedkundige naspeuringen in archieven en correspondences zijn voor deze uitgave in 't algemeen niet verricht, waar reeds op dit gebied en over deze personen meestal uitvoerige verhandelingen en biographieën vroeger zijn verschenen. Maar het ontsluit ons den weg tot die bronnen, het brengt ons vele indrukken uit deze geschiedenis, en het wekt stellig menigeen op, ook uitvoeriger levensberichten van bepaalde personen na te slaan. Dat in een ruimen kring namen bekend worden van mannen, die zòòveel gewerkt en gestreden hebben voor de kennis van de Koloniën, mag uit een gevoel van piëteit wel zeer toegejuicht worden. En dat, naast hetgeen er te bewonderen is, ook de waarschuwende bladzijden niet ontbreken, waarin de saaie tijden en de duistere personen worden beschreven, dat is een blijk, hoe hier de werkelijkheid is gegeven, zooals elke vruchtbare geschiedbeschrijving die behoort te bevatten.

Meer dan het geregeld verloop zijn mij in dit werk de levensbeschrijvingen waard van mannen, zooals ik ze hierboven noemde. Van de schildering van zulke personen uit het verleden gaat bezieling uit, die ons, menschen van het heden, tot verder werken kan voortdrijven.

Leest dan de geschiedenis van Rumphius ‘den blinden ziener van Ambon’, die in dienst van de Compagnie in zijn vrijen tijd daar flora en fauna bestudeerde, beschreef en in teekening bracht; in 1670 (± 42 jaar oud) blind werd, in 1674 vrouw en dochter door een aardbeving verloor; wien in 1687 een groot deel van zijn boeken en verzamelingen en al zijn eigen teekeningen door brand ontrukt werden, terwijl in 1690 het schip, dat de zes eerste deelen van zijn werk naar Holland moest brengen, op zee verging. En ondanks al deze slagen werkte deze man 32 jaar in blindheid voort. Zoo kon Henschel over Rumphius' beroemde kruidboeken getuigen: ‘Maar noch de zon, die den schrijver door haar stralen verblindde, noch het vuur dat zijn geschriften verteerde, noch het water, dat ze in zijn golven begroef, waren in staat, dit zeer kostbare werk aan de letterkundige wereld te ontrooven.’

Leest uit later tijden de korte, maar juist door haar kortheid niet minder aangrijpende tragedie van de vrienden Kuhl en van Hasselt, jonge enthousiaste mannen, die samen te Groningen studeerden en vol vuur en verlangen in 1820 de Indische natuur tegemoet gingen. Ze hadden reeds hier de bewijzen van groote bekwaamheden geleverd en schenen zeldzaam veel te beloven voor het natuuronderzoek in Indië. En dáár in dat enorme terrein van natuurwonderen gaan zij in verrukking met zoo'n ijver aan den arbeid, dat Kuhl reeds na 9 maanden overlijdt en van Hasselt na 2½ jaar zijn vriend volgt.

Niet minder grillig is de historie van den grooten Junghuhn. Na een poging tot zelfmoord in zijn jonge jaren, na een duel als militair en de daarop gevolgde vestingstraf, na een ontvluchting die hem in Frankrijk in het vreemdelingenlegioen brengt, voert zijn levensweg hem eindelijk tot de grootsche wereld van planten en dieren, van vulkanen en tempels op Java, die door hem met enorme werkkracht bestudeerd en in vloeiende taal beschreven worden.

Tot de belangrijkste gedeelten van ons boek behoort dan verder de beschrijving der lotgevallen van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, door Reinward gesticht in 1817, die op zichzelf ook de tijden van tegenspoed en bloei, van tegenwerking en begunstiging bij afwisseling heeft gekend. En met voldoening ziet men dan tenslotte de rijke ontplooiing van het natuuronderzoek der laatste 30 jaar, als vele takken der moderne wetenschap aan den Plantentuin, de Proefstations, in het Mijnwezen en op belangrijke expedities beoefend worden en tot hun recht komen.

Uit die laatste periode is het weer de bezieling van een

machtige persoonlijkheid, die in vele opzichten de richting heeft aangegeven, waarin zich het natuuronderzoek in Indië thans ontwikkeld heeft. En de schrijver drukt dit gelukkig uit in deze woorden:

'Wij weten dat er in Buitenzørg een profeet geleefd heeft, baanbreker voor steeds dieper wordende studie der tropische natuur, vooruitziende de groote beteekenis in het leven onzer natie en in de ontwikkeling derbotanische wetenschap voor 's Lands Plantentuin weggelegd, en dat die profeet was Melchior Treub'.

Zoo heeft de schrijver ons veel gegeven en veel binnen ons bereik gebracht. Hij is daarin geslaagd en vertelt voort in onderhoudenden trant en hier en daar zelfs met warmte. Er wordt van de waardeering van dat boek niets afgedaan, als ik een paar kleine opmerkingen maak. De schrijver is te goed voor uitdrukkingen als: 'van nu af aan eischte Neptunus geen enkel van Reinwardts zendingen meer als slachtoffer zijner zeeën op' (bl. 94) en 'pakten zich donkere wolken boven Buitenzorgs Hortus samen' (bl. 109). Dat laatste is de zin uit mijn schoolboek over Frankrijk in 1811, waarbij zich bovendien nog 'grauwe stippen in het Oosten vertoonden.' Op bl. 207 zegt spreker over het onderzoek der boomflora door Koorders 'waarbij van den aanleg der noodzakelijke paden in Tjibodas' oerwoud een dankbaar gebruik gemaakt werd voor het verzamelen van materiaal.' Dit geeft een te geringen indruk van het destijds door Koorders toegepast systeem en de krachtige wijze, waarop de kennis van Java's boomsoorten bereikt werd. Over geheel Java werden daartoe meer dan 25 gereserveerde boschterreinen ingesteld, waarvan de aangestelde opzichter geregeld bloemen, vruchten en bladen van genummerde boomen inzamelde en naar Buitenzorg opzond.

Aan het slot van dit werk worden de West-Indische Bezittingen nog behandeld. Als de schrijver zegt, dat Suriname en Curaçao voor ons altijd min of meer stiefkinderen zijn geweest, dan kan het korte résumé der onderzoekingen en vele expedities uit de laatste jaren dien indruk misschien een weinig wegnemen, maar in hoofdzaak wordt dat gezegde door de kortheid van het aanhangsel over West-Indië natuurlijk bevestigd.

Intusschen geeft het geheel van deze geschiedenis een zeer bemoedigenden indruk wat betreft Nederlands eigen prestaties met betrekking tot de kennis zijner koloniën. Dat zeer veel buitenlanders daaraan ook hun krachten wijden, moeten wij dankbaar aanvaarden en toejuichen. Daarin ligt allerminst een blaam, gelet op de verhouding van onze eigen bevolking en de uitgestrekte oppervlakte onzer koloniën.

Mogen de tijden spoedig zóó zijn, dat van òns land uit weer met opgeruimdheid kan worden ondernomen en uitgevorscht. Dan zullen ook andere natiën òns ziende, met Treubs woorden kunnen erkennen: 'In de werken des vredes ligt de kracht en spruit het aanzien voort van kleine volkeren.'

A.H. BLAAUW.

Het gezin van Herman Leyter. - Nieuwe wegen door A.J. Zoetmulder. Amsterdam. P.N.v. Kampen en Zoon.

Het is opmerkelijk met hoevele min of meer goede en in meer of mindere mate boeiende 'familieromans' in de laatste jaren onze letteren wierden verrijkt: *Armoede*, *De gelukkige Familie*, *Huize ter Aar*, *de Verlatene*, - boeken, die niet als de nog altijd ook kernfrissche *Eline Vere*, en het zeker in menige bladzijde daarop geïnspireerde *Voor de Poort*, geven de geschiedenis van ééne hoofdfiguur, met tot dadelijken en levensvollen achtergrond het in zijn vele verscheidenheden en lotgevallen psychologisch uitgebeelde familie-milieu dier figuur, maar boeken wier hoofdmotief en spil is het *Gezin* zèlf, het complex van ouders en kinderen, die eenheid en veelheid, dat saamhoorige en tóch uiteen-moetende, die onoplosbare woeling vaak van tegenstrijdige wenschen en willingen, en de tragische botsingen daarvan, de verwording, het verval. Niet minder opmerkelijk dan het feit van den algemeenen familieroman, is de omstandigheid, dat de tragiek van al die geschiedenissen het uiteensplijten en de afbrokkeling is van dat Gezin. Het schijnt wel, of onze auteurs daarmede het algemeen verval van den modernen tijd willen verbeelden. Doch is zulk een uiteenbreken en zulk eene gedeeltelijke afrotting, als motief, er wel een zoo bij uitstek tragisch? Viel al niet het gezin van Noach in Sem, Cham en Japhet uiteen, om met drie níeuwe gezinnen de wereld te bevolken? En gaan er van de gezinsleden al eens meer dan één ten onder, - van hoeveel blanke bloesems groeit er één enkele tot een rijpe vrucht?

Zulk een familieroman dan heeft ook A.J. Zoetmulder ons gegeven in zijn 'Gezin van Herman Leyter'. Dit boek op één lijn te plaatsen bijv. met *Armoede* of *De gelukkige Familie* zou bezwaarlijk gaan. Het mist te zeer de milde warmte van het een, en de diep peilende menschenkennis van het ander. Toch is ook dit ongetwijfeld een verdienstelijk werk. De grootste verdienste van Zoetmulder is wellicht de vondst van z'n milieu: het verkwijnende, verwordende, zwarte Schiedam der tallooze,

lugubere, elkaar in den grond borende jeneverstokerijtjes en moutbranderijen. Indien dát Schiedam, 't welk Zoetmulder ons telkens zoo goed aanduidt, thands nog een werkelijkheid is, dan zou daar voor den schaarschen, epischen schrijver, dien wij heden ten dage bezitten, een grootsch werk te concipieeren vallen.

Deze ‘Nieuwe Wegen’ van Zoetmulder nu lezen aangenaam. Er zijn vele lieve tafereeltjes, goed beschreven, van familiefeestjes en artistiek verzorgde feestdisschen, van aardige verliefdheden en lieve jalouzie'tjes. Er is ook tragiek, veel tragiek zelfs, maar de tragiek blijft wel wat slap. Men wordt maar weinig geschokt, slechts heel even ontroerd, en men kan zoo in éénen gang ten einde lezen. Het werk is kundig ineengezet; vol afwisseling zijn de karakters, vol afwisseling de gebeurtenissen, maar de schrijver mist het clair-obscur, hij mist ook de ‘greep’, de directe, knauwende ‘greep’. Hij mist die *vooralsnog*, laat ons zóó liever zeggen.

Zelfs de vlucht van den bij nacht in zijn vaders fabriek op onteerende fraude betrapten, geldverspillenden oudsten zoon, met de veel te flauw beschreven terugslag van dat ongeval op het gezin Leijter - al denkt vader Leijter er dan ook aan, nu maar Schiedam te verlaten en een buitentje te Rijswijk of te Voorburg te koopen - laat ons tamelijk koel. Een hoogtepunt wordt evenmin de strijd tusschen Herman Leijter en zijn tweeden zoon Laurens, dien hij drijven wil om in de chemie te studeeren, ten einde hem later op zijn branderijen te kunnen gebruiken; - Laurens, die door zijn omgang met de kunstzinnige, van buiten af gekomene familie Borgas, een streng anti-alcoholist werd, oog kreeg voor sociale misstanden en aan het jeneverstoken niet meer mee wil doen. En eindelijk is daar nog de strijd van den ouden Leijter zelf, die het verwordene Schiedam der kleine concurrentie weer op wil voeren tot de oude glorie, niet het minst om zijn eigene, wankele positie te redden; die van syndicaten droomt, een centrale fabriek wil stichten, in stee van zijn vijf, zes familie-branderijtjes; kapitaal opneemt bij zijn slechts uit practische beweegredenen aanvaarden schoonzoon, den ploertigen Meerholt; met vele kleine gewetensbezwaren over zijn schoonvaders erfenis reeds beschikt, als die, verkindscht, nog zijn dagen rekt; om ten leste, door zijn schoonzoon bedot en door het bedrog van zijn oudste in Schiedam onmogelijk geworden, op dat buitentje bij Voorburg of Rijswijk zijn dagen te gaan eindigen.

Dit alles is heel knap, de twee lijvige deelen door, afgewikkeld, maar tot eenige, werkelijk roerende of grootsche scène kwam het nergens. Waarschijnlijk is de figuur van den ouden Leyter,

noch tegenover zijn kinderen, noch tegenover zijn vrouw, ons daartoe diep-menschelijk genoeg gemaakt. Wij voelen in den grond zoo weinig voor hem, zoomin als wij veel voelen voor de andere personen, die noch naar den *slechten*, noch naar den *goeden* kant tot waarlijk *belangwekkende* figuren werden: de oppervlakkige mama Leyter, de poenige Meerholt, de patserige Jacob, de koele Suze, en de kunstzinnige leden der familie de Borgas.

Het boek, in zijn kundigheid, is overigens zeer vlot en natuurlijk van dialoog en gedachte-vertolking. Het wordt al te systematisch in de beschrijvende gedeelten. Tot ware uitwassen groeien die vaak veel te lange, peuterig literaire en te onpas aangebrachte beschrijvingen. De bladzijden, waarmede het boek aanvangt, zijn uit een literatuur-tijdvak, dat wij sinds heusch te boven kwamen. Ik noteerde nog een ander, sprekend voorbeeld van deze beschrijvings-manie, die u nooit, waar dan ook, ééne beschrijving spaart. Na de verlovingsreceptie van Suze en Meerholt, zijn Suze en haar zuster Emmy boven om zich te verkleeden voor het diner; Emmy spreekt bits en spijtig en de schrijver verklaart ons waarom; hij onderbreekt daartoe even het verloop van den feestdag en laat ons een terugblik slaan op wat het meisje, dien voormiddag, aan wreede teleurstelling ondervond op een schilderijen-tentoonstelling, waar zij, ondanks de receptie, met een kennisje heen was gegaan, in de hoop er den jongen man, dien zij lief heeft, te ontmoeten. In dezen, *het geregelde verhaal onderbrekenden terugblik* nu, die uitteraard toch snel en saamgetrokken moest zijn, nietwaar? vonden wij onder véél dergelijks meer, deze goedmoedige, overigens heel juiste, maar hier niets ter wereld er toe doende mededeeling:

‘In de hooge, ruime expositie-zaal, waar, in het koele tintellooze licht, dat zeefde door de matglazen bedekking, zoo, bij het eerste binnentreden het lijstengoud van een wonderrijke kostbaarheid leek tegen het sober mat-grijs der wanden, - 'n klaterpracht, die trof, voordat rustige beschouwing der doeken aandacht boeien en oog verrukken kon - waren nog maar weinig bezoekers, toen de meisjes binnenkwamen.’

Zulke zinnen zijn kenmerkend.

M.S.-A.

De Drinker, Roman door Alexander Sternheim; Amsterdam, J. Emmering.

Behalve het niet gering genot, dat dit boek - in hoofdzaak een studie van dronkaardsdegeneratie en geldprotsendom - voor zoover 't geslaagd is, als mensch-beelding schenkt, biedt het als

zeer zeldzaam voorkomende mengvorm van het zóó bevredigendgeslaagde èn allerjammerlijkst-mislukte den boeienden en prikkelenden aanblik van iets jongs, schoons en krachtigs, dat, zich telkens en telkens weer aan den loom-zwaren greep van impotentie en onwetendheid ontworstelend, triomfantelijk omhoogschiet. En de nederige criticus in zijn kleine hoekje begint er iets van te begrijpen, waarom er in den hemel meer vreugde heerscht om één zich bekeerenden zondaar, dat wil zeggen: één triomfeerenden strijder, dan om véle deugdzamen, die nimmer zondigden: die nimmer streden... - Dat jonge, schoone en krachtige in dit boek bestaat uit de talrijke blijken van een waarlijk veelbeteekenend en vaak zelfs uitzonderlijk subtiel en fijn-voelend psychologisch talent; een niet zelden zich vrij makend vermogen tot het aanwenden van het éénige-juiste, raak en scherp beeldende woord; een veelbelovenden aanleg voor beeldvorming, nu nog in zijn prille ontwikkeling en vaak zonder eigen - en dan in Queridoïaansche - zegging, maar toch gevend eigen vondsten; soms echter ook reeds gehéél eigen en dan biedend geen minder schoon; en, ten slotte, een zich nog schuchter en zwakjes openbarende gevoeligheid voor stemming en atmosfeer In beschrijving. Terwijl de impotentie en onwetendheid zich kond doen, de eerste in een waarlijk belachelijken en afgrijselijk-onechten dialoog - vergezeld van een dikwijls marionettig-abrupt en houterig optreden en gebaren der sprekende personen - de tweede in een vaak onbeholpen syntaxis en een maar al te dikwijls aan den dag komend gemis van de meest elementaire grammaticale kennis. De aanwezigheid van het eerstgenoemde euvel zou ongetwijfeld een veeg teeken voor de toekomst van dezen jongen auteur mogen geacht worden - want het schijnt te wijzen op een niet te verhelpen ontstentenis van innerlijk gehoor - indien niet de wel dikwijls deugdelijker dialogiseering in de dronkemansscènes hoop op beterschap gaf, terwijl het laatstgenoemde kwaad wel gemakkelijk te verhelpen, maar daarom juist des te ergerlijker is. Want is zulk een boek u niet als een gewaardeerde want beschaafde, geestige en ontwikkelde gast, die - o onverwachte onbegrijpelijkheid! - met viezige kleeren en rouwrandige nagels aan uw tafel verschijnt?... Door niets laat ge uw spotlustigen weerzin merken, maar ge kunt u toch niet weerhouden er uit matelooze verwondering telkens en telkens weer tersluiks naar te kijken... en denkt dàn ten slotte in u-zelf, dat het nog zoo kwaad niet zou zijn, als de ander dat gemerkt had èn - begrèpen... Want geen tweede maal zoudt gij dièn man zoo voor u kùnnen zien... En ik zeg van deze ongewasschen grammatica ook maar verder niets, want zoo

niet de kieschheid van een gastheer, dan noodzaakt mij toch de rechtvaardigheid van den rechter, om, waar ruimte-gebrek mij dwong menig mooi stukje niet te citeeren, ook hier niet over uit te weiden... Ik kéék er alleen maar even naar. En komaan, een volgende maal zal die ergernis dan ook wel voor goed uit den weg zijn geruimd.

M.H. VAN CAMPEN.

De Ongeweten Dingen door Ina Boudier-Bakker. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

Deze bundel bevat zes schetsen van zeer verschillend gehalte. De eerste twee zijn ook verreweg de besten. Een Pleit, dat dan volgt, lijkt mij wat te embryonnair; men voelt wel, hoe stil-aandoenlijk het had kunnen worden, hoe stil-aandoenlijk vooral Ina Boudier-Bakker, met haar opmerkelijk talent voor het altijd weer zuiver aanvoeren van elk kleinste détail, het gegeven had kunnen maken; maar het is niet volgroeid. Slachtoffer, en Eerste Avontuur... nu ja, zoo kunnen het er meer in onze letteren, al is ook het frisch en zoo natuurlijk zich opdoend slot wel weer precies in de lijn van deze schrijfster. In het laatste: ‘Leugen’, komt Betty de jonge dominé's-vrouw, in heftig verlangen naar het portret van den overleden en altijd nog beminden man, die háár eens versmaadde, terecht bij Mientje, het naaistertje, van wie gezegd wordt, dat zij zoo een portret bezit uit de nalatenschap van een ook overleden broeder; het bezoek leidt tot de ontdekking, dat het naaistertje Meintje eigenlijk de uitverkorene was geweest: een scènetje dat het prachtig zou doen op het tooneel.

Maar de knappe, de zeer knappe en zuivere novelliste vinden wij in de eerste twee schetsen, Hagar en De andere Weg. Het zijn zulke eenvoudige gegevens, met allerlei variatie's zelfs zooveel malen reeds behandeld: de gescheiden vrouw, van wie het zoontje voor het eerst na de scheiding bij zijn vader in een andere stad een dag op bezoek gaat; en de jonge, aardige weduwe met een lief, vief kindje, als huishoudster gekomen in het gezin van den rijken Indischman met een *niet* aardige vrouw en met ook één dochtertje, maar achterlijk en onaanvallig dit, de kinderen tot elkaars gezelschap; en al de jalouzie en oneenigheid en liefdesverwarring, die daaruit voortspruiten ..

Maar hoe rankt rond die eenvoudige gegevens de rijke en verrassende bloei der altijd levensware en levende détails; hier is een krachtige fantasie aan het werk; - niet uitwendig weel-

derig door het uitbundige en overstelpende en maatlooze, waarmede meer dan een weelderige fantasie soms onze aandacht verstikt, - maar van een innerlijken rijkdom, die zich maar net even raden laat door het juiste en soepele en boeiende van al wat er staat. Dit is zoo maar een heel eenvoudig boek, dat zeker niet de minste beroering in onze letteren zal teweeg brengeny maar het is niettemin werk om veel respect voor te hebben.

M.S.-A.

Goethes Faust, studie door Dr. J.D. Bierens de Haan. Uitgegeven oor de Maatschappij voor goede en goedkoope Lectuur. Amsterdam.

Zal niet de een of ander dit dunne boekdeeltje openslaan met de ongeloovige bedenking, hoe welhaast onmogelijk het zijn moet, nog over Goethe's Faust iets te schrijven, dat nieuwe belangstelling tot leven roept? Des te heerlijker verrassing voor dien weinig-verwachtenden, wanneer hij onder het lezen zich telkens voelt bekoren door een parelende frischheid van kijk op het langvertrouwde, en den zuiveren ernst van daaruit ontspringende gedachten.

Hier nergens een verdolen langs de paadjes van het bijkomstige, dat zooveel Duitsche schrifturen over Faust ongenietbaar maakte, geen gespeur naar tegenstrijdigheden, geen verhaaltjes hoe Goethe in Euphorion's einde Byron's ontijdigen dood wou verheerlijken, of op wie onder zijn tijdgenooten de spotnamen passen van de vluchtig opduikende figuurtjes uit de Walpurgisnacht. Zulke napluizerijen mogen de vreugde blijven der Wagners, door den auteur zoo hartgrondig geminacht, de preciese en liefdelooze rangschikkers van feiten en waarnemingen zonder meer, die ten slotte, omdat ze nooit waarlijk leefden, in hun eigen dood noch smart noch uitkomst zien, maar enkel een te betreuren eindstreep onder hun gezwoeg om altijd meer stukjes versteende kennis.

Wat in deze studie tot éénig doel gesteld werd, is een zoeken naar de vaste grondlijnen alleen van het werk, en wel is het den schrijver gelukt, die voor zichzelf en voor ons zichtbaar te maken onder het eindeloos vele dat bloeiend daaromheen rankt. Hij ziet Goethe, gekomen in een tijdperk van scheiding der geesteswegen, met sterke hand banen openscheurend naar een vrijer gang voor het menschelijk denken, een verruiming van menschelijk voelen, waaraan allen deel zullen hebben. Hij vindt bovenal in Faust als de heel het dichtwerk dragende, soms verborgene maar nergens verzwakkende grondidee: de mensch,

in zijn eindeloozen drang naar het al-vervullende nooit blijvende bevrediging genietend uit eenigen schijn, door alle stadiën van zijn wezen heen, als een bloem naar het licht zich wendend tot het al-éénig zijnde, en die niet eerder rust zal kennen dan in zijn vereeniging daarmede.

En waar wij die alles doordringende gedachte als een levend en saambindend element van den bouw meevoelen, daar werd dit geschriftje ongezocht tot een machtige bewijsvoering voor den, zoo dikwijls geloochenden, onverbrekelijk diepen samenhang tusschen het eerste en tweede deel van Faust.

Of niet te zeer de groote lijnen alléén naar voren treden? Er is een gevaarlijke kant aan het zoo star voor oogen houden van de bergtoppen: een gevaar, dat het kleuren en geuren der bloemen in het dal te diep onder onze aandacht zal blijven. ‘Het levensproces eens menschen is een proces in de zier’ - vanzelf verbleeken bij het aldus doorvoelde menschenleven alle vreemde levens, die er aan raken, tot leege schaduwbeelden door den enkelen mensch opgeroepen uit de vruchtbare diepte van zijn eigen wezen, en vergaand in het Niets zoodra zijn adem ze niet langer bezielt.

Zoo schijnt het ons dan ook natuurlijk, over Gretchen te lezen: ‘(zij) staat niet als een vreemdeling buiten Faust, maar houdt verband met de aardsch nederige en tevredene zijde van Faust's eigen leven.’ Maar werd toch niet in deze voorstelling aan Gretchen wat al te weinig vleesch en bloed en leven gelaten? Zou haar beeld na lange jaren zooveel ontroerende kracht bewaard hebben, indien wij in haar lot alleen het wijken van de eene gemoedsphase voor de andere herkenden, - wat zeker ook wel in pijnen geschiedt, maar toch niet zoo tot ons hart schreit als de smartelijke hulpeloosheid eener menschenziel, die lijdt en ondergaat omdat ze van een andere al haar heil verwachtte... met die wondere vrijmaking aan het eind.

Wellicht schuilt ook in den aard zelf van deze aanschouwingswijze de schuld voor die enkele plaatsen, waar de gave soberheid van taal die het geheele werkje kenmerkt, in dorheid dreigt te ontaarden. Want niemand kan wel lezen, hoe ‘Faust in Gretchens omgang het verlangde oogenblik der voldaanheid niet heeft beleefd’, zonder naar wat bloeiender en teêrder woordenkeus te verlangen.

Daar bestaat geen ander dan innerlijk gebeuren, al het overige is schaduwspel. Of Goethe dit heelemaal zoo gevoeld, zijn werk zoo bedoeld heeft? Wie durft met stelligheid antwoorden? en is de vraag ook wel zoo belangrijk als zij zich voordoet?

Een paar overbekende regels:

> ‘Ein guter Mensen in seinem dunkeln Drange
> Ist sich des rechten Weges wohlbewusst’.

werden in deze studie heel bizonder afwijkend weergegeven: ‘een goed mensch blijft in het duister gedrang zich van den rechten weg bewust’.

Tot drie keer toe vinden we de uitspraak in dezen ons zoo vreemd aandoenden vorm herhaald. de laatste maal met nadruk als de ‘grondgedachte waarmee het gedicht opent’.

Alle Wagners ter wereld zullen van de onnauwkeurigheid rillen. En wij hebben allemaal een klein Wagnertje in ons, dat bij zoo'n buitenissige vertaling zijn schrale kopje schudt en een spitsen wijsvinger opsteekt. De wijsneus kan gerust zijn: geen examen-doener zal ooit voor een dergelijke vergissing een slecht punt krijgen. Enkel iemand, die in eigen zielediepte de Faustgeschiedenis nieuw beleefde, won zich daarmee het recht de letter soms te verwaarloozen om zoodoende heller licht te laten schijnen op wat voor hem de geest er van werd. Overal in deze Faust-verklaring werd ons de levensgang van Faust, van elken mensch, verinnerlijkt en vergeestelijkt getoond, - hoe zuiver is uit zulke vizie het ‘duistere gedrang’ voortgekomen, en staat er als een getuigenis van haar levende echtheid.

De mensch die van de lichte gestalten der buitenwereld zich afwendt en naar binnen keert, hervindt daar niet in rust en eenvoud zichzelf. Hij gaat er door een andere overvolle wereld, een duister gedrang ditmaal, de vele donkere afschaduwingen van zijn eigen wezen. Maar tusschen hun veelheid door kent hij den weg, - hij weet welke de schijngestalten zijn die snel weer van hem zullen wegvallen, met welke andere hij lang moet samenblijven om te komen tot de verwerkelijking van zijn waarachtig Zelf, waar dit leeft ‘in de bewuste eenheid met God’.

Zoo heeft Dr. Bierens de Haan deze dingen gezien, zoo heeft hij ze aan ons gegeven, en wij mogen hem dankbaar zijn... ook voor de vondst van dit ‘duister gedrang’, waardoor wij allen, bewust of onbewust, ons een weg zoeken.

K.C. Boxman-Winkler.

Indië na den oorlog[1)]

Wanneer Nederland en Indië ongerept uit den wereldbrand te voorschijn komen, zullen wij een hoogst gewichtigen tijd, een tijd van velerlei herziening en hervorming tegemoet gaan.

Ten aanzien van Indië zal het dan onze taak zijn, land en volk duurzaam aan Nederland te verbinden zoo, dat, mocht over eenigen tijd het Oosten een herhaling geven van wat thans in het Westen gebeurt, Indië ook de zwaarste schokken zal kunnen doorstaan zonder van het Moederland te worden gescheiden.

Daartoe zullen de volken van Indië moeten worden opgeleid tot een gemeenschap, die haar saamhoorigheid met Nederland beschouwt als een *goed* dat zij begeert en waardeert en dat zij bereid is, zoo noodig, tegen gewelddadige inbreuken te helpen verdedigen.

1) *Noot van de Redactie*. Onze vriend, Mr. C. Th. van Deventer, was, naar hij ons eenige maanden voor zijn sterven mededeelde, voornemens ons een opstel te schenken: *Indië na den Oorlog*. Het zou de uitwerking, in essay-vorm, geworden zijn van punten die hij reeds had opgesteld om tevens tot grondslag van ander werk te kunnen strekken. Toen de noodlottige ziekte hem nederwierp was de essay nog niet geschreven. De punten zelve, van welker bestaan wij uit zijne mededeeling kennis droegen, werden, nadat er eerst vruchteloos naar was gezocht, 5 November in zijn nalatenschap aangetroffen, in een klad en in een daarop gebaseerd en volkomen afgewerkt net-exemplaar, dat hier thans in druk verschijnt. Wat schakel had zullen zijn in eene werkzaamheid waarvan de schrijver zich de afbreking niet voorstelde, is thans door zijn dood gewijd tot testament.

Om aan deze volkerengemeenschap de begeerte naar en de waardeering van saamhoorigheid met Nederland bij te brengen of, voor zoover die gevoelens reeds bestaan, die krachtig te versterken, zal het noodig zijn dat zij steeds meer met goede redenen ga beseffen, dat het Nederlandsch bestuur haar tot zegen strekt.

Veel zal daartoe kunnen bijdragen het verspreiden van nuttige, veredelende, ook het zedelijk bewustzijn verheffende en het karakter vormende kennis; *volksopvoeding* dus in den ruimsten zin des woords, die naar de beproefde methoden van de Nederlandsche paedagogiek, en, voor de hoogere lagen der bevolking, ook met gebruikmaking van de Nederlandsche taal, voeren kan tot een samensmelting van de moederlandsche en de in Indië inheemsche beschaving.

Met die opvoedingspolitiek als onmisbaar en krachtig hulpmiddel, richte ons bestuur over Indië zich op de vermeerdering der volkswelvaart; op het steeds meer doordringen van rechtvaardigheid en rechtszekerheid; op de ontwikkeling van het publieke leven door geleidelijke toekenning van medezeggenschap aan al diegenen, onverschillig tot welk ras zij behooren, die geacht kunnen worden de vereischte geschiktheid tot medezeggenschap te bezitten.

Terwijl er verder ernstig naar moet worden gestreefd om ten aanzien van de tot vreemde volken behoorende personen die in Indië gevestigd zijn of op andere wijze met Indië betrekking hebben, alles te vermijden wat tot internationale verwikkelingen aanleiding kan geven, blijve toch voortdurend het oog geopend voor den plicht der verdedigbaarheid van Indië tegen gevaren van buiten.

Om in dit alles naar den eisch te kunnen voorzien heeft Indië behoefte aan *goede financiën*.

Uitgaande van deze beginselen meen ik Nederland's taak ten opzichte van Indië in de volgende hoofdpunten te kunnen samenvatten.

I.
Opvoedingspolitiek.

Met kracht moet worden voortgebouwd op de grondslagen die in 1906 zijn gelegd.

Het eenvoudigst volksonderwijs behoeft verbetering, waarvoor het kweeken van bekwame dorpsonderwijzers het aangewezen middel is. Het doel moet zijn de dorpsschool geleidelijk op te voeren tot het peil, waarop thans de eenvoudige tweede-klasseschool staat.

Het leerplan van de tweede-klasseschool moet, eveneens geleidelijk, worden uitgebreid, waarbij na eenigen tijd in overweging zij te nemen, in hoeverre onderwijs in het *Nederlandsch* aan dat leerplan kan worden toegevoegd.

De hervorming van de eerste-klasseschool tot Hollandsch-Inlandsche school worde met beslistheid voortgezet, met de bedoeling om door middel van die scholen in de lagen der bevolking die daaraan behoefte hebben een mate van kennis te verspreiden als aan de Europeesche scholen in haar eenvoudigsten vorm en aan de Hollandsch-Chineesche scholen bereikbaar is, terwijl daarnevens de kennis van de inlandsche talen moet worden onderhouden.

Voor de voorziening in de noodige leerkrachten zal, behalve ruime aanvulling van uit Nederland, uitbreiding en verbeterde organisatie van de opleiding van inlandsche onderwijzers onvermijdelijk zijn.

Voor hen die, na de Hollandsch-Inlandsche school met vrucht te hebben doorloopen, voor het ontvangen van verdergaand onderwijs in aanmerking komen, is een school noodig die den schakel kan vormen tusschen het lager onderwijs eener- en de hoogere vakscholen andererzijds, terwijl het ernstige overweging verdient, die tusschenschool tevens te doen aansluiten bij het onderwijs in het Nederlandsch en in de wis- en natuurkundige vakken, zooals dat in de hoogste drie klassen der H.B.S. met vijfjarigen cursus gegeven wordt. Worden toch zij die de tusschenschool met goeden uitslag hebben doorloopen en voor verdere ontwikkeling geschikt zijn in de gelegenheid gesteld een mate van kennis in het Nederlandsch en in de wis- en natuurkundige vakken op te doen, als aan de H.B.S. met vijfjarigen cursus kan worden verworven (waarnevens dan kennis van andere vakken niet behoeft te worden verwaarloosd, maar op een eenigszins lager plan kan staan), dan mag van de besten hunner worden verwacht dat zij met vrucht inrichtingen van hooger onderwijs in Nederland zullen kunnen

bezoeken. Indien dan tevens verband wordt gelegd tusschen het hooger vakonderwijs in Indië en het hooger onderwijs in Nederland, dan kunnen, langs twee wegen, de voor hoogere ontwikkeling vatbare Inlanders, die als eerste school een Hollandsch-Inlandsche school hebben bezocht, door middel van het hooger onderwijs in Nederland worden gevormd tot de wetenschappelijke en praktisch bruikbare mannen aan welke Indië in steeds klimmende mate behoefte hebben zal.

Uit deze uiteenzetting volgt dat de reeds bestaande M.U. L.O. scholen, wil men van haar de hierboven bedoelde tusschenschool maken (wat zeker aanbeveling zou verdienen), een hervorming zullen hebben te ondergaan in dien zin, dat het onderwijs in de wis- en natuurkundige vakken aanmerkelijk verbeterd worde, zoo, dat het op één lijn kome te staan met het onderwijs dat in die vakken gegeven wordt in de eerste twee klassen der H.B.S met vijfjarigen cursus.

Aldus hervormd zal de tusschenschool ook kunnen worden het algemeen voorbereidingsinstituut voor hen die de in de richting van hooger onderwijs gaande vakscholen willen bezoeken. Van deze hebben de Artsenscholen en de Middelbare Landbouwschool (met inbegrip van de Veeartsenschool) reeds een zekeren graad van voortreffelijkheid bereikt; de Rechtsschool behoeft verbetering en openzetting voor allen, zonder onderscheid van landaard, die aan de toelatingseischen voldoen; een of meer Middelbare Technische scholen en een school voor Inlandsche Taalstudie zullen aan de trits moeten worden toegevoegd.

Naast dit onderwijs voor de hoogere lagen der bevolking, dat dus zijn uitgangspunt vindt in de Hollandsch-Inlandsche school en tot de uitoefening door Inlanders van allerlei beroepen en betrekkingen, ook op het gebied van landbouw, nijverheid en handel, die thans alleen voor Europeanen zijn weggelegd, voeren kan, moet voor de diepere en breedere lagen der bevolking het lagere vak-onderwijs, aansluitend bij wat op dorps- en tweede klasse-scholen kan worden geleerd, tot steeds grootere ontwikkeling komen. Uitbreiding van het aantal ambachts-, landbouw- en nijverheidsscholen, opleidingsscholen of normaalcursussen voor onderwijzers aan dorpsen tweede klasse-scholen, en de gestadige verbetering dier

inrichtingen van vakonderwijs komen het eerst in aanmerking. Daarnevens worde overwogen of en zoo ja, op welke wijze, een eenvoudig en voortgezet *handelsonderwijs* kan worden ingericht.

Bij het voorafgaande is geen onderscheid gemaakt tusschen onderwijs voor jongens en voor meisjes, maar wel in hoofdzaak gedacht aan onderwijs voor jongens, dat intusschen moet kunnen worden gevolgd door meisjes, wier ouders haar daartoe de vrijheid willen geven. Er moet echter ook aandacht worden geschonken aan speciaal onderwijs voor meisjes, waarbij het particulier initiatief op den grondslag van reeds bestaande regelingen wellicht een belangrijke rol kan spelen. Het onderwijs van meisjes zij, behalve op het bijbrengen van elementaire kennis, gericht op het aankweeken van al datgene dat de Inlandsche als huisvrouw, moeder en opvoedster op een hooger standpunt brengen kan. Daarnevens is de vorming van inlandsche onderwijzeressen een onafwijsbare eisch.

Een tot dusver te zeer verwaarloosd element in het Indische onderwijsstelsel is de *lichamelijke opvoeding*. De houding van de meeste inlandsche leerlingen laat veel te wenschen over: kromme ruggen ziet men bijkans op alle scholen. Hierin zal verandering komen, wanneer op alle scholen een ruime plaats wordt toegekend aan methodisch onderwijs in gezonde lichaamsbeweging. Bij jongens en meisjes beiden zal dit aan houding en lichaamskracht ten goede komen en het gevoel voor flinkheid en voor vlugheid van beweging tot ontwikkeling brengen. Bij de jongens kan het bovendien op verstandige wijze worden dienstbaar gemaakt aan het aankweeken van eigenschappen die voor het deelnemen, zoo noodig, aan de landsverdediging onmisbaar zullen zijn.

In het bijzonder geldt dit ook voor de medewerking der *zending*. Daarbij moet echter rekening gehouden worden met de groote moeilijkheid die het zendingswerk op onderwijsgebied oplevert in landstreken, waar de godsdienst der bevolking een andere is dan die welks verspreiding de zending zich ten doel stelt. De bedoelde moeilijkheid bestaat hierin dat, zoolang de onderwijsvoorziening in Indië niet algemeen is, de niet-Christenouders in streken waar de zending werkt, vaak genoodzaakt zullen zijn hun kinderen naar een zendings-

school te zenden indien zij hen niet van alle onderwijs verstoken willen doen blijven.

De *facultatiefstelling* van het eigenlijke godsdienstonderwijs en van godsdienstige verrichtingen lost deze moeilijkheid niet geheel op, omdat ook het maatschappelijk onderwijs zoo kan worden ingericht dat het in botsing komt met den volksgodsdienst en dus voor aan dien godsdienst gehechte ouders een onoverkomelijk bezwaar tegen dat maatschappelijk onderwijs kan opleveren.

Aan de andere zijde is het echter van de zending moeilijk te verlangen dat zij op haar scholen een van de door haar gepredikte leer geheel losgemaakt onderwijs zal geven, en is dus haar verlangen naar vrijheid in het bepalen van den geest van dat maatschappelijk onderwijs alleszins natuurlijk.

De overheid daarentegen moet weer waken dat op door haar gesubsidieerde scholen de godsdienstige gevoelens van leerlingen die elders geen onderwijs kunnen genieten, onaangetast blijven.

Hier is dus een strijd tusschen twee beginselen die elk op zichzelf redelijk zijn. Die strijd kan alleen met wederzijdsche tact en gerechtigheid worden bezworen. De overheid die de medewerking der zending bij het vervullen der opvoedingstaak niet versmaadt, moet de zending de voor deze onmisbare vrijheid van beweging laten; de zending die den geldelijken steun der overheid aanvaardt, begrijpe dat zij van die vrijheid van beweging een voorzichtig gebruik behoort te maken.

Gelukkig heeft de praktijk reeds bewezen dat het vinden van een modus vivendi niet tot de onmogelijkheden behoort.

II.
Volkswelvaart.

Het machtigste middel tot haar bevordering is goed onderwijs omdat dit het productief vermogen der individuen verhoogen, beter inzicht in het welbegrepen eigenbelang naast gemeenschapszin aankweeken, en vatbaarheid voor een recht begrip van overheidsmaatregelen bijbrengen zal.

Daarnevens wijde de overheid, gedachtig aan het ‘mens sana in corpore sano’, haar uiterste zorg aan de *volksge-*

zondheid, waarbij meer nog aan voorkomen dan aan genezen van ziekten waarde worde gehecht. Een goede inrichting van den gezondheidsdienst, die zijn zorg ook tot woningverbetering, drinkwatervoorziening en vuilnisafvoer uitstrekt, is beslist noodig. Voor de zieken worde zoo goed mogelijk gewaakt door eenvoudige hospitalen, poliklinieken en de vorming van inlandsch verplegingspersoneel.

De inheemsche landbouw, nijverheid en handel zijn ongetwijfeld nog voor groote ontwikkeling vatbaar, doch dan worde, behalve in het onmisbare vakonderwijs, in de behoefte aan *deskundige voorlichting* rijkelijk voorzien en gezorgd, dat de ontwikkeling zoo van het verkeer (wegen, spoorwegen, stoomvaart, havens, post, telegraaf en telefoon) als van het credietwezen, de volle ontplooiïng van het maatschappelijk ruilingsproces mogelijk make. Daarnevens worde de ontwikkeling der coöperatie onder de inlandsche bevolking zooveel mogelijk bevorderd, in het bijzonder ook ten behoeve van het telen door Inlanders van uitvoerproducten.

Voor den landbouw blijft verder het *irrigatiewezen* van het allerhoogste belang.

Als middel tot tegengang van overbevolking in sommige en tot ontginning van andere, schaars bevolkte, streken van Indië verdient de bevordering van een vrijwillige *emigratie* nog altijd aanbeveling.

Een goed ingerichte *statistiek* is zoowel voor den dienst der volksgezondheid als voor een voortdurende controle op de ontwikkeling van het economisch leven onmisbaar. Er is dus niet alleen behoefte aan op geregelde tijden volgens wetenschappelijke methoden gehouden volkstellingen, maar ook aan een permanenten statistischen dienst.

III.
Recht.

Op dit gebied is veel te voorzien en veel te verbeteren. Er worden in Indië rechtsongelijkheid en rechtsonzekerheid aangetroffen; de rechtsbedeeling is in menig opzicht gebrekkig; de veiligheid van personen en goederen laat dikwijls te wenschen over.

De rechtsongelijkheid vloeit voor een groot deel voort uit de rassenonderscheidingen, die te lang in de Indische wetgeving zijn volgehouden en te ver zijn doorgedreven. Verschil in rechtsbehoeften kan verschil van recht gewenscht maken, maar verschil in ras brengt niet noodzakelijk verschil in rechtsbehoeften mede. Veeleer kan gezegd worden dat, naarmate de ontwikkeling voortschrijdt, het verschil in rechtsbehoeften tusschen onderscheidene rassen afneemt.

Er zal dus een algeheele omwerking van onze Indische wetgeving moeten plaats hebben, een omwerking, waarbij meer naar de rechtsbehoeften dan naar het ras der geregeerden wordt gevraagd. De omwerking strekke zich uit, zoowel tot het gebied van het publieke recht (belastingwezen, benoembaarheid tot landsbetrekkingen, medezeggenschap, strafwet en strafstelsel) als tot het gebied van het private recht.

Ten aanzien van dit laatste gebied worde eindelijk een beslissing genomen in zake de rechtshervorming, en wel in dien zin, dat in het algemeen het beginsel der unificatie op den grondslag van het westersche recht worde aanvaard, met ruime toepassing van het gewoonterecht (adat) daar waar de rechtsbehoeften der bevolking die toepassing gewenscht maken.

Zoolang de unificatie van het recht nog niet volledig haar beslag heeft, moet door het openstellen der mogelijkheid tot *vrijwillige onderwerping* aan het westersche recht of gedeelten daarvan tegemoet worden gekomen aan de behoeften van hen die zoodanige onderwerping een economisch of maatschappelijk voordeel achten.

Invoering waar mogelijk van een eenvoudig ingerichten burgerlijken stand voor inlanders en daarmede gelijkgestelden zal aan de rechtszekerheid en aan een ordelijk bestuur niet weinig ten goede komen.

Ter verbetering van de rechtsbedeeling moet het corps rechterlijke ambtenaren worden aangevuld met bekwame en voor hun taak berekende Nederlandsche onderdanen, deels in Nederland gevormd, deels in Indië opgeleid. De rechtspleging worde zooveel mogelijk vereenvoudigd en haar vlugge gang gewaarborgd. Aan den revisierechter moet de bevoegdheid ontnomen worden om enkel op de stukken ter dood te veroordeelen.

Ook de verbetering van de *politie*, niet alleen op de hoofdplaatsen maar ook daarbuiten, worde niet verzuimd, want zonder voldoende bescherming van de vruchten van zijn arbeid tegen diefstal kan de Inlander niet tot welstand komen en wordt de prikkel tot sparen verlamd. Een goede en snelwerkende politie-rechtspraak, uitgeoefend door bekwame beroepsrechters, worde ingericht voor geheel Java en voor die streken van de Buitenbezittingen waar de toestanden niet medebrengen dat de politie-rechtspraak in handen blijft van het Binnenlandsch Bestuur.

De *arbeidsinspectie* strekke haar bemoeienis uit tot alle groote bedrijven, onverschillig waar in Indië, en, voor zooveel mogelijk, ook tot werkplaatsen, werven, ateliers en dergelijke van kleinere bedrijven. Wettelijke regelen ter bescherming der arbeiders in de bedrijven die onder de arbeids-inspectie staan, moeten worden vastgesteld.

Het in dienst nemen van arbeiders die over zee moeten worden vervoerd geschiede alleen onder sterke controle van de overheid; de poenale sanctie van dergelijke overeenkomsten worde tot het strikt noodzakelijke beperkt.

De *agrarische wetgeving*, om te beginnen voor Java en Madoera, worde herzien en samengevat in den geest der voorstellen van de agrarische commissie van 1907. Zoowel de reeds aangevangen hervorming van het agrarische stelsel in de Vorstenlanden als het terugbrengen van particuliere landerijen tot het landsdomein vinde krachtigen voortgang.

Nu art. 111 R.R. in vrijgevigen geest is gewijzigd zal het *recht van vereenigen en vergaderen* aan vaste regelen moeten worden gebonden. Daarbij zal eenerzijds moeten worden gewaakt tegen voor de openbare orde gevaarlijke uitspattingen, andererzijds gezorgd, dat de uitoefening van het recht zóó zij dat daardoor hetgeen in de geesten der ingezetenen leeft en groeit vrijelijk tot uiting kan komen. De kennisneming van de geestelijke stroomingen onder de bevolking is voor de overheid van het grootste belang. Zij sta daartegenover onbevangen en tegemoetkomend, zoolang verlangens worden geopenbaard welker bevrediging de openbare orde onverlet laat. Daarentegen trede zij met beslistheid op tegen alles wat die orde bedreigt. In het bijzonder worde krachtig gewaakt tegen het aankweeken van rassen- en geloofshaat.

Een gelijke houding neme de overheid aan tegenover de *drukpers*. Zij bevordere, voor zoover dit in haar vermogen ligt, dat bij de beoordeeling van het al of niet geoorloofde van persuitlatingen niet met verschillende maten worde gemeten, en herstelle zoo noodig het evenwicht door gebruik te maken van haar gratierecht.

IV.
Bestuursinrichting.

In de vorming van *Europeesche ambtenaren* voor den administratieven dienst is eerst door de instelling van het candidaat-ambtenaarschap, daarna door de oprichting der Bestuursacademie te 's-Gravenhage, en laatstelijk door de opening van de instelling voor Bestuursstudiën te Weltevreden, onmiskenbare verbetering gebracht. Wanneer nog niet alles is zooals men wenschen zou, moet dit voor een groot deel worden toegeschreven aan het te geringe aanbod van gegadigden, waardoor te weinig selectie heeft kunnen plaats hebben. Verbetering van dienstvoorwaarden en bekendmaking daarvan in ruimen kring, zal naar alle waarschijnlijkheid voldoende verandering ten goede brengen. Eerst indien blijken mocht dat deze verwachting niet wordt vervuld, kan een ingrijpende wijziging van het thans bestaande opleidingsstelsel ondernomen worden, waarbij dan echter het bezwaar van een verlengden studietijd moeilijk zal zijn te ontgaan.

De opleiding van *Inlandsche bestuursambtenaren* vereischt stellig nadere voorziening. In het bijzonder de vorming van Inlandsche ambtenaren in de Buitenbezittingen. Maar ook de opleidingsscholen op Java, hoe voortreffelijk in verschillende opzichten, zijn voor verbetering vatbaar. Het onlangs door een commissie in Indië hierover uitgebracht advies zal waarschijnlijk waardevolle wenken voor die verbetering bevatten. Van groot belang schijnt het ook hier dat het aanbod van gegadigden ruim zij. Daarom zal met den toch zeer willekeurig toegepasten *voornaamheidseisch* moeten worden gebroken, zoodat de keuze vrijelijk gevestigd kan worden op de *meest geschikten*.

Er zal voorts naar moeten worden gestreefd om de gediplomeerden der opleidingsscholen behoorlijke vooruitzichten te openen en om den dienst van hun beste krachten te doen profiteeren. Dit kan bereikt worden door, naar het voorstel van den heer S. de Graaff, de *gediplomeerden* de lagere rangen (met inbegrip van dien van onder-districtshoofd) in betrekkelijk korten tijd te doen doorloopen, zoodat zij na, stelle 10 jaar, bij gebleken geschiktheid en plichtsbetrachting, den rang van districtshoofd kunnen bereiken. De rangen daarboven moeten in den regel alleen open staan voor de allerbesten, die ook bij de instelling voor bestuursstudiën van hun geschiktheid hebben doen blijken. Bij de toepassing van art. 68, alinea 4 R.R. worde dan alle nadruk gelegd op de 'voorwaarden' in dat artikel genoemd. De vraag mag zelfs gesteld worden of de handhaving van een imperatief voorschrift ten deze wel gewenscht is, en of het niet de voorkeur verdient om aan de Regeering vrijheid te laten, voor elke betrekking, dus ook voor die van regent, den persoon aan te wijzen die, op grond van gebleken bekwaamheid en karaktereigenschappen, haar de meest geschikte toeschijnt.

Buiten de gediplomeerden der opleidingsscholen die aldus een snelle promotie zouden kunnen maken, vinde het corps Inlandsche bestuursambtenaren aanvulling met personen die, na de Hollandsch-Inlandsche school te hebben doorloopen, en zoo mogelijk ook nog wat voortgezet onderwijs, maar geen speciale bestuursopleiding te hebben genoten, *in en door de praktijk* gevormd worden. Dezen brengen het in den regel niet verder dan tot onderdistrictshoofd of, reeds bij wijze van onderscheiding, tot ondercollecteur. Natuurlijk kunnen zich echter bijzondere gevallen voordoen, waarin buitengewone eigenschappen aanleiding geven om van dezen regel af te wijken.

Een dus voor zijn taak berekend en naar behooren gesalarieerd corps Europeesche en Inlandsche ambtenaren vormt een onmisbare voorwaarde voor een goede bestuursinrichting. Zonder zulk een corps is van het beste stelsel niets te maken; met zulk een corps kan ook een middelmatig stelsel goede vruchten afwerpen. De schoonste uitkomsten zullen echter worden verkregen wanneer èn het ambtenaarscorps in orde is èn het bestuursstelsel aan hooge eischen voldoet.

Het is daarom van belang dat, naast de voorziening in

goede ambtenaren, verbetering van het bestuursstelsel plaats heeft. Dat die verbetering gegrond moet zijn op het beginsel der *decentralisatie* wordt algemeen erkend. Er bestaat alleen verschil van gevoelen over de wijze waarop zij moet plaats hebben: of de in 1903 schuchter aangeduide lijn krachtig in de richting van *selfgovernment* zal worden doorgetrokken, dan wel, met afwijking van die lijn, aan de decentralisatie een overwegend *administratief* karakter zal worden toegekend.

Naar mijn besliste meening zal de decentralisatie onder krachtige toepassing en zoo noodig uitbreiding van de in 1903 met begrijpelijken schroom aanvaarde beginselen moeten worden gevonden in: voortgezette organisatie van de autonomie der daarvoor vatbare gebiedsdeelen, en daarnevens, medewerking van die autonome gebiedsdeelen aan de uitoefening der algemeene bestuurstaak. Autonomie en medebestuur dus van gewesten, gemeenten en andere binnen-gewestelijke gemeenschappen, in het groot naar Nederland's voorbeeld, doch met zorgvuldige inachtneming van Indische toestanden.

Voor de gouvernementslanden van Java is de gewenschte organisatie te verkrijgen door met behoud van de bestaande gewesten en hun (natuurlijk te hervormen) raden, binnen die gewesten en naast de daar reeds krachtens de wetgeving van 1903 gevormde *gemeenten*, het gansche gebied te splitsen in autonome onderdeelen, waarvoor, om te beginnen, de regentschappen waarschijnlijk wel het meest geschikt zullen blijken. Al deze onderdeelen zouden dan van medebesturende raden moeten worden voorzien, op welker samenstelling ook aan de inlandsche gemeenten invloed moet worden toegekend. De ontwikkeling dier inlandsche gemeenten make een onderwerp van voortdurende zorg uit.

Voor de gouvernementslanden van de buitenbezittingen zal, met instandhouding van het weinige dat krachtens de decentralisatiewetgeving werd tot stand gebracht, allereerst de hand moeten worden gelegd aan een organisatie, terwijl verder binnen de gewesten, alle gebiedsdeelen die voor een zelfstandig bestuur in aanmerking blijken te komen, van plaatselijke raden kunnen worden voorzien. Ook hier worde aandacht geschonken aan de ontwikkeling der dorpsgemeenschappen.

Wil er van dit stelsel kracht en ontwikkelingsdrang uitgaan,

dan zullen de geregeerden tot medewerking moeten worden opgeroepen. Bij de samenstelling der raden worde dus aan het *kiesrecht* een ruime plaats toegekend, en zulks niet alleen door het in meerdere mate te verleenen aan Europeanen (die het thans reeds bij de samenstelling der gemeenteraden uitoefenen), maar door het toe te kennen aan alle geregeerden, onverschillig van welken landaard, die aan bepaalde eischen voldoen. Die vereischten zullen in hoofdzaak moeten worden gezocht in een zekere mate van ontwikkeling.

Wordt langs dien weg de meer ontwikkelde *burgerij* in de gelegenheid gesteld haar invloed bij de samenstelling der locale raden te doen gelden, dan kan die invloed tevens worden benut bij de samenstelling van een kolonialen raad, die door de centrale regeering geroepen wordt tot het uitspreken van een oordeel over het gebruik van 's lands gelden.

De hier in groote trekken geschetste organisatie heeft betrekking tot de gouvernementslanden, waarvoor de algemeene verordeningen gelden. Ten aanzien van het overige gebied van Ned. Indië, ‘alwaar het recht van zelfbestuur aan de inlandsche vorsten en volken is gelaten’ (Art. 27 R.R.) te weten: de *Vorstenlanden op Java en de zelfbesturende landschappen in de buitenbezittingen*, moeten andere regelen worden gesteld.

In het algemeen zal het overweging verdienen deze *Inlandsche zelfbesturen* met hun naar gelang van de omstandigheden gemakkelijk plooibare inrichtingen te handhaven, doch naar een verbeterde organisatie te streven, die de rechten en belangen der ingezetenen voldoende waarborgt, een afdoend toezicht op het beheer der geldmiddelen verzekert, en aan veel onnutte, kostbare praal een einde maakt.

Zeer waarschijnlijk zal die verbeterde organisatie te bereiken zijn door de aaneensluiting van verschillende zelfbesturen tot *federatiën* te bevorderen. Daardoor toch kan een thans te zeer ontbrekend organisch verband tusschen verschillende autonome eenheden tot stand komen, en kunnen de *federatiën*, bij verstandige voorlichting van de zijde van ons bestuur, een kracht ontwikkelen die aan de op zichzelf staande eenheden thans veelal vreemd is.

Voor het vormen van dergelijke federatiën komen in de eerste plaats in aanmerking: de Sultanaten van Oost-Sumatra,

de zelfbesturende landschappen in het gouvernement van Celebes, en de vier eenheden in de Vorstenlanden van Java. Ook voor het niet rechtstreeks bestuurd gebied op Bali en op Atjeh kan het federatief beginsel in overweging worden genomen.

Als voorbeeld van een buitengewoon geslaagde toepassing van dat beginsel, mogen de *Federated Malay States* gelden.

De vorming, inrichting en werking dier federatie make derhalve een onderwerp van grondige studie uit.

V.
Internationale verhoudingen.

Dat Nederlandsch-Indië met zijn rijke natuurlijke *hulpbronnen* en, in het bijzonder wat Java betreft, zijn talrijke voor werkkracht uitnemend geschikte *bevolking*, ook voor andere mogendheden een begeerig bezit kan zijn, mag niet worden betwijfeld.

Het beste middel tot het voorkomen van ongewenschte uitingen van die begeerlijkheid zal zijn een door een goed en rechtvaardig bestuur gewaarborgde orde van zaken, waarin voor den vreemdeling, evengoed als voor den Nederlander, gelegenheid is om, met eerbiediging van de wetten des lands, in het bijzonder waar deze bescherming van de inlandsche bevolking ten doel hebben, deel te nemen aan het productieproces en aan het ruilverkeer.

De beste buitenlandsche politiek in Indië is dus die van de *open deur*, gebaseerd op het beginsel der gelijke behandeling van vreemdeling en Nederlander.

Verdient deze politiek aanbeveling uit een internationaal oogpunt, ook aan ons eigenbelang komt zij ten goede, daar zij het voor de ontwikkeling van land en volk onmisbare *vreemde kapitaal* naar Indië trekken zal.

Al wordt niet ontkend dat uit een ruime belegging van vreemd kapitaal in Indië ook gevaren kunnen voortspruiten, die gevaren zullen minder zijn, naarmate ons bestuur en onze wetten beter en rechtvaardiger worden geacht, terwijl de gevaren, verbonden aan een kunstmatige wering of ten-

achterstelling van vreemdelingen en vreemd kapitaal, ongetwijfeld toch nog grooter zouden zijn.

In hoeverre voldoen nu onze wetten aan de eischen die daaraan op grond van het bovenstaande moeten worden gesteld?

De in de geheele Indische wetgeving doorgedrongen rassenonderscheiding moest uit den aard der zaak ook voeren tot een verschillende behandeling van *Europeanen* en de *met inlanders gelijkgestelde vreemdelingen* (Chineezen en Arabieren).

De hieruit reeds voortvloeiende ongelijkheid werd nog versterkt door het maken van speciale bepalingen rakende de vrijheid van beweging dier oostersche vreemdelingen (passen en wijken), en door op belastinggebied, naast de bepalingen voor Inlanders, ook enkele bepalingen voor Europeanen op die vreemdelingen toepasselijk te verklaren (personeele belasting).

Het passenstelsel behoort thans tot het verledene; het wijkenstelsel is belangrijk verzacht, maar wordt overigens, dus in gematigden vorm, gehandhaafd; de ongelijkheid bij de belastingheffing bestaat nog onverzwakt.

Deze overblijfselen van een niet langer te rechtvaardigen stelsel dienen zoo spoedig mogelijk te verdwijnen, deels door middel van de reeds besproken algemeene herziening der wetgeving voor Europeanen en Inlanders, deels door het afschaffen der speciale wetgeving voor in Indië gevestigde oostersche vreemdelingen. Alleen op de toelating van zoodanige vreemdelingen, evenals op die van andere van elders komende personen, worde in het algemeen belang toegezien, ter voorkoming dat de Indische gemeenschap worde belast met of bemoeilijkt door van buiten komenden, die in hun levensonderhoud niet naar behooren kunnen voorzien, of die een gevaar opleveren voor de openbare orde.

Na een zuivering in de aangegeven richting van onze houding ten opzichte der oostersche vreemdelingen, zullen de internationale verhoudingen in hoofdzaak door een opendeurpolitiek beheerscht worden. De vestiging van vreemdelingen, die in hun onderhoud kunnen voorzien, zal dan niet meer aan bijzondere, voor hen belemmerende bepalingen onderworpen zijn; reeds nu kunnen niet-Nederlanders, mits Europeanen

of met dezen gelijkgestelden, kiesrecht erlangen voor de gemeenteraden en in die raden worden gekozen; differentieele tarieven van in- of uitvoer bestaan al sinds lang niet meer.

In sommige opzichten kunnen echter Nederlanders en in Nederland gevestigde vennootschappen rechten erlangen die aan buiten Ned.-Indië gevestigde vreemdelingen en vennootschappen niet worden verleend (Agrarisch besluit Art. 11; Landhuurreglement voor de Vorstenlanden, Art. 1; Indische Mijnwet Art. 4, Regeling voor het verleenen van spoor- en tramweg-concessiën Stbl. 1900 No. 259, Art. 2; Bepalingen betreffende de kustvaart op niet voor den algemeenen handel opengestelde havens na de wijziging in Stbl. 1912 No. 477). Maar daarbij worde in het oog gehouden dat de mogelijkheid om de hierbedoelde rechten te verkrijgen altijd wel open staat voor ingezetenen van Ned.-Indië en in Ned.-Indië gevestigde vennootschappen. Hier is dus geen sprake van *uitsluiting* van vreemdelingen, maar alleen van het stellen aan vreemdelingen van een *voorwaarde* die aan physieke of rechtspersonen, welke aan de wetten van het rijk onderworpen zijn, niet behoeft te worden gesteld[1)].

Intusschen zal, langs den weg van internationale verdragen, moeten worden gestreefd naar het verkrijgen van waarborgen, die het prijsgeven dier voorwaarde mogelijk zullen maken.

Voor het overige moet ook in Indië voortdurend het oog worden gehouden op de betrekkingen tusschen ons koloniaal gebied en vreemde landen en op de onderlinge verhouding tusschen deze landen, in het bijzonder in Azië.

De inrichting van een onder deskundig heheer staand bureau voor dit gewichtig onderdeel van overheidszorg verdient aanbeveling.

VI.
Weerbaarheid.

Ofschoon, nu Atjeh en het overgroote deel der andere Buitenbezittingen tot rust zijn gebracht, het leger minder activiteit behoeft te ontplooien, dan voor eenigen tijd nog het

1) *Noot van de Redactie*. ‘Niet geheel juist’, teekende hierbij de schrijver later aan.

geval was, komt vermindering van zijn sterkte vooreerst toch nog niet geraden voor.

In de eerste plaats is de mogelijkheid van een weer oplevend verzet niet buitengesloten; in de tweede plaats trekt de taak der verdediging van Indië tegen mogelijke aanvallen van buiten steeds meer de aandacht. Moge bij die verdediging de voornaamste plaats ook worden toegedacht aan een *vloot*, zonder medewerking van een *leger* zal zij nimmer naar behooren te vervullen zijn. Dit zij een voldoende grond om wat met groote inspanning aan landmacht verkregen werd, onverzwakt te behouden. Te meer klemt dit, omdat het verkregene zeker van goed gehalte is, maar tegenover een van buiten opdagenden vijand, wat getalsterkte betreft, licht ontoereikend zijn zal. Niet op inkrimping van de landmacht, maar op uitbreiding moeten wij dus bedacht zijn. Die uitbreiding kan worden gevonden door de voor militiedienst meest geschikte ingezetenen, in het bijzonder uit de inlandsche bevolking, op te roepen. Nu verschillende teekenen er op wijzen dat de meer ontwikkelde deelen dier bevolking tot medewerking aan de verdediging van Ned.-Indië niet ongeneigd zijn, schijnt de tijd gunstig om voorzichtige stappen in die richting te doen. De mogelijkheid van een toekomstige grootere uitbreiding worde tevens voorbereid door, zooals hierboven reeds werd aangegeven, op alle scholen een veel ruimere plaats toe te kennen aan lichaamsbeweging en ordeoefeningen.

De organisatie der Indische *zeemacht* behoort tot de allermoeilijkste vraagstukken. Evenals de landmacht zal zij, voor zoover zij niet voor handhaving der orde wordt aangewend, uitsluitend op de verdediging van Indië tegen aapvallen van buiten moeten worden gericht. Daarbij zal de groote uitgestrektheid van ons eilandenrijk ons voor schier onoverkomelijke bezwaren plaatsen. Tegen de oplossing die door de defensiecommissie werd aanbevolen moet eenerzijds worden ingebracht, dat haar voorstel tot inkrimping van de legersterkte niet aannemelijk is, andererzijds dat de bouw van een vloot door haar over een te langdurig tijdsverloop werd verdeeld. Ook schijnen de jongste ervaringen op het gebied van den zeeoorlog de voorkeur van die commissie voor groote slagschepen niet te bevestigen en veel meer te pleiten voor de

juistheid der meening die, in Juni 1914 reeds, door den Britschen admiraal Sir Percy Scott werd uitgesproken.

Het door de defensie-commissie ontworpen vlootplan zal dus ernstige herziening behoeven. Kon die herziening leiden tot de uitschakeling van slagschepen ter waarde van 25 millioen gulden, dan zou voor hetzelfde geld dat de commissie meende te behoeven, of misschien voor minder geld, een waarschijnlijk veel sterkere vloot van klein materieel ter verdediging van Ned.-Indië te verkrijgen zijn.

Zeker komt het geraden voor te beginnen met het aanschaffen van klein materieel, dat in elk geval noodig zal zijn, en met de opleiding van voor de bediening van dat materieel vereischt personeel. Hierbij zal weer een ruim gebruik moeten worden gemaakt van bepaalde categorieën van Inlanders, die, mits zorgvuldig opgeleid en behoorlijk bezoldigd, een bruikbare bemanning zullen kunnen opleveren, waarbij hun lichaamsbouw, lenigheid, weerstandsvermogen tegen het tropisch klimaat, sobere levenswijze, koelbloedigheid en bekendheid met de Indische wateren even zoovele kostbare voordeelen zullen blijken te zijn. De ontwikkeling van hun natuurlijke eigenschappen in de voor den dienst op de hervormde vloot meest gewenschte richting, is dus de groote taak die op de leiders en de opleiders rust. Voor een goede vervulling van deze taak zal veel kennis van den Inlandschen volksaard noodig zijn, en zullen veel, vooral bij de Marine nog maar al te zeer heerschende vooroordeelen moeten worden overwonnen. Alleen door bij de toekomstige inlandsche bemanning van onze vloot niet slechts bekwaamheid maar ook karakter, belangstelling en liefde voor hun vak aan te kweeken, zal met hen het gewenschte resultaat kunnen worden bereikt.

Dat niet alleen *lager*, maar uit hen die daarvoor vatbaar zijn ook *hooger* personeel moet worden gevormd, behoeft niet gezegd. Zoowel bij de zee- als bij de landmacht moet ruime aandacht worden geschonken aan de opleiding van Inlanders tot officieren en aan de vorming van Inlandsch kader. Bij hun bezoldiging rukke men zich los van het thans nog maar al te vaak vooropgestelde beginsel van de minderwaardigheid des Inlanders. Men stelle gerust hooge eischen, geve ruimschoots gelegenheid die eischen te leeren vervullen, maar bezoldige daarna dan ook zonder aanzien des persoons.

VII.
Geldmiddelen.

Het meerdendeel der hervormingen, in de voorafgaande bladzijden genoemd, zal nieuwe, dikwijls zeer zware eischen aan de schatkist stellen.

Bovendien zal in verschillende opzichten wijziging moeten worden gebracht in het thans bestaande belastingstelsel, die, aanvankelijk althans, de opbrengst der middelen zal doen dalen.

Er is reeds gewezen op de noodzakelijkheid om de ongelijkheid der belasting van Europeanen en oostersche vreemdelingen weg te nemen.

Hiervoor zal een ingrijpende herziening van het belastingstelsel noodig zijn, waarbij er naar zal moeten worden gestreefd, dat stelsel, zooveel als mogelijk blijken zal, los te maken van rasverschillen.

De *landrente*, die aan de inlandsche rechten op den grond kleeft, en de ook met het inlandsch grondbezit samenhangende *persoonlijke diensten* (hoofdgeld), kunnen daarbij buiten beschouwing blijven.

De *personeele belasting* zal moeten worden geheven van allen zonder onderscheid van landaard (dus ook van Inlanders), die zekere bij de wet te omschrijven en vooral met hun *huisvesting* in verband staande teekenen van welstand vertoonen.

Ook voor de heffingen naar het inkomen dienen voor allen zonder onderscheid van landaard geldende tarieven te worden vastgesteld, waarbij echter onderscheid zal zijn te maken tusschen hen die wel en hen die niet in de personeele belasting zijn aangeslagen. Tot de laatste groep zullen dan uit den aard der zaak de trekkers van kleinere inkomens behooren, wier bijdragen aan de schatkist voorloopig niet zullen kunnen worden gemist.

Tot handhaving van de bevoorrechte positie van Europeanen (belastbaar minimum inkomen *f* 900.- tegen *f* 50.- voor Inlanders en oostersche vreemdelingen) kan geen grond bestaan. Wel om, algemeen, voor hen die in verband met hun huisvesting in de personeele belasting zijn aangeslagen,

het belastbaar minimum inkomen hooger te stellen dan voor hen, wier huisvesting hen buiten de personeele belasting doet vallen.

In de Buitenbezittingen, waar geen landrente-stelsel is en de belasting op het inkomen naar andere dan de voor Java geldende en ook onderling verschillende tarieven geheven wordt, zal het nog moeilijker zijn dan op Java om tot een systeem te komen, dat tastbare onrechtvaardigheden buitensluit. De hierboven aanbevolen wijziging der personeele belasting en de uniforme regeling van de inkomstenbelasting voor hen die op grond van hun huisvesting in de personeele belasting zijn aangeslagen, zullen echter waarschijnlijk ook voor de buitenbezittingen wel kunnen worden ingevoerd. Voor het overige worde met Java aangevangen, en aan de toekomst overgelaten, in hoever het daar in werking te brengen stelsel ook in de Buitenbezittingen kan worden toegepast.

De geldelijke gevolgen van zulk een belastinghervorming zijn alleen te berekenen met behulp van gegevens die mij thans niet ten dienste staan. Ik acht het echter niet onwaarschijnlijk dat, door het wegvallen van de thans bestaande overbelasting van de weinig-gegoeden onder de oostersche vreemdelingen, de opbrengst der belasting over de bedrijfsinkomsten een vermindering zal ondergaan, waartegen de uitbreiding der personeele belasting tot Inlanders en de heffing over een aantal, thans vrijblijvende, kleine inkomens van Europeanen niet opwegen.

Van sommige andere middelen moet ook vermindering der opbrengst worden voorzien.

Het *opiummiddel* zal den invloed ondervinden van een meer dan tot dusver te volgen, immers noodzakelijke, opiumbestrijdingspolitiek, waarbij het in de Residentie Madoera met goeden uitslag in werking gebrachte stelsel op ruime schaal toepassing behoort te vinden, en groote sommen voor bestrijding en voorkoming van sluikhandel moeten worden bestemd.

Ook het *alcohol-vraagstuk* moet worden opgelost, en wel in een richting die de inkomsten, welke het land uit de belasting van bedwelmende dranken trekt, gaandeweg zal doen verminderen.

De afschaffing der *heerendiensten* op Java moet noodzake-

lijkerwijs gevolgd worden door een geleidelijke inkrimping, waar mogelijk afschaffing dier diensten in de Buitenbezittingen. Evenals op Java kan daarvoor een geldelijke belasting in de plaats komen, maar, zooals de ondervinding reeds geleerd heeft, zal de opbrengst van die belasting geen volledige compensatie brengen voor de kosten der voorziening van wegenaanleg en onderhoud in betaalden arbeid.

Ook van de *landrente* is, bij een zoo gewenschte, voortvarende toepassing van de Preanger-regeling over geheel Java, een aanvankelijke daling der opbrengst niet buitengesloten.

Voor verschillende landsmiddelen moet dus op vermindering van opbrengst worden gerekend. Hiertegenover staat dat een verhooging van de welvaart en van het productief vermogen van de bevolking, als verwacht mag worden dat een gevolg zijn zal van verschillende hierboven aanbevolen maatregelen, zich ook in de opbrengst der belastingen zal afspiegelen.

Toch blijft het een onafwijsbare plicht om nieuwe inkomsten aan de schatkist te verschaffen, daar zoowel de *welvaartsvoorziening* die het accres moet verzekeren, als de *verdediging* die den ontwikkelingsarbeid tegen vernietiging moet vrijwaren, in de naaste toekomst buitengewoon hooge eischen aan de schatkist stellen zullen.

Een niet onbelangrijke vermeerdering der inkomsten kan worden verkregen door het beginsel van een extra-belasting der *overwinst*, dat thans alleen voor naamlooze vennootschappen toepassing vindt, ook toe te passen op de inkomsten boven een zeker bedrag door physieke personen, onverschillig van welken landaard, genoten, en door het percentage der heffing van de overwinst te verhoogen.

Een andere bron van vermeerderde landsinkomsten kan uitbreiding der overheidsbemoeienis met verschillende *bedrijven* verschaffen, hetzij door het exploiteeren dier bedrijven voor rekening van het land, hetzij door het bedingen van een aandeel ten behoeve van de overheid in de exploitatie dier bedrijven door particulieren. Hierbij verdient vooral de ontginning van *delfstoffen* de aandacht, omdat daardoor rijkdommen aan den bodem worden onttrokken en het derhalve gewenscht is dat die rijkdommen, na aftrek der ontginningskosten, geheel of voor een belangrijk deel aan het

Land ten goede vallen. Daarbij komt dan nog dat, voor zoover die delfstoffen van groote beteekenis zijn voor de nijverheid, de scheepvaart en de landsverdediging, zooals met steenkolen en met vloeibare brandstoffen het geval is, het landsbelang vorderen kan dat de overheid de beschikking daarover, althans voor een niet onbelangrijk gedeelte, in eigen handen houdt.

Maar ook ten aanzien van andere delfstoffen behoeft voor ontginning als gouvernementsbedrijf niet al te zeer te worden geschroomd, al ware het alleen maar, omdat het van zoo groot belang is dat het gouvernement volledig op de hoogte zij van alles wat op die ontginning betrekking heeft, ten einde op de werkzaamheid van particulieren een wakend oog te houden en, zoo vaak zulks noodig blijkt, een door hen gedreven bedrijf te kunnen overnemen.

Om van gouvernements-exploitatie van de hier bedoelde en ook van andere bedrijven het grootste nut en voordeel te kunnen trekken, moet aan de leiding dier bedrijven een ruime mate van zelfstandigheid worden toegekend. Het ten deze door particulieren gegeven voorbeeld, ook wat het interesseeren van het personeel in de uitkomsten van het bedrijf betreft, worde door het gouvernement nagevolgd.

Het toekennen van rechtspersoonlijkheid aan de verschillende bedrijven met een streng commercieel beheer onder deskundige leiding, en onder algemeen toezicht van de Rekenkamer, kan aan het bereiken van goede uitkomsten niet anders dan bevorderlijk zijn.

Voor het overige worde de vraag of een bedrijf voor rekening van den Lande in exploitatie zal worden genomen, dan wel onder afstand van een aandeel in de winst aan particulieren gegund, voor elk geval, naar gelang van omstandigheden, beantwoord.

Tegenover het aan een goed beheerd gouvernementsbedrijf verbonden voordeel, dat de *geheele* winst, indien er winst is, aan de schatkist ten goede komt, staan als onmiskenbare nadeelen: het aan elk bedrijf verbonden *risico*, de noodzakelijkheid om te voorzien in de behoefte aan *kapitaal*, en de uitbreiding van de toch reeds zeer in omvang toegenomen en nog steeds toenemende *overheidstaak*.

Behalve door het openen van nieuwe bronnen van inkomst zal in de kasbehoeften moeten worden voorzien door het sluiten van *leeningen*. Langs dien weg kunnen dan buitengewone uitgaven worden bestreden. Het kwijten van buitengewone uitgaven uit de gewone middelen moge een goede financieele politiek zijn wanneer de gewone middelen zoo ruim vloeien dat daarvan zonder gevaar voor de volkswelvaart overschotten kunnen worden gekweekt, kunnen die overschotten slechts worden verkregen door noodzakelijke uitgaven achterwege te laten, dan moet het kweeken daarvan als on-economisch sparen worden gekenmerkt.

Nu, in de tegenwoordige ontwikkelingsperiode, Indië's behoeften schier onbegrensd zijn, verdient het dus aanbeveling om alles wat als normaal landsinkomen kan worden beschouwd, aan te wenden ter voorziening in gewone uitgaven, en om, voor zoover het landscrediet zulks toelaat, de buitengewone uitgaven uit de opbrengst van leeningen te bestrijden.

Er zal echter steeds nauwkeurig moeten worden nagegaan, welke middelen tot dekking en aflossing dier leeningen kunnen worden aangewend. Moeten daarvoor nieuwe belastingen worden geheven, dan worde steeds angstvallig met de draagkracht der ingezetenen, aan wie die nieuwe lasten worden opgelegd, rekening gehouden.

Of het mogelijk zijn zal, de leeningen, die in de toekomst zullen moeten worden aangegaan, steeds zonder bijzondere waarborgen ten laste van Indië's algemeen crediet te sluiten, moet de ondervinding leeren.

Hoofdzaak is het onderhouden en uitbreiden van een zoo goedkoop mogelijk Indisch staatscrediet, ter bestrijding van die uitgaven, welke, naar de regelen van een gezond financieel beheer, niet uit de gewone inkomsten behoeven te worden betaald.

Mocht het mogelijk blijken om nevens een algemeen Indisch crediet, een bijzonder crediet voor Indische landsbedrijven te vestigen, dat dan theoretische bezwaren daarvan niet terughouden. De ondervinding, in Britsch-Indië opgedaan, heeft geleerd dat een dergelijk bijzonder crediet geen afbreuk behoeft te doen aan het algemeene. (Strachey, Chapter XV, The Public Debt).

Overigens zullen met een krachtig en voortvarend finan-

cieel beheer steeds zuinigheid en tegengang van verspilling gepaard moeten gaan. In het bijzonder worde gewaakt tegen opdrijving der kosten van den bureaudienst.

Van veel belang voor een gezonde ontwikkeling der geldmiddelen kan ook de *financieele decentralisatie* zijn, die met de algemeene decentralisatie van het bestuur gepaard zal moeten gaan. Bij de overdracht van bepaalde functiën door de centrale regeering op de besturen der gebiedsdeelen, zullen ter beschikking van die besturen de geldmiddelen moeten worden gesteld, die voor een behoorlijke vervulling der van de centrale regeering overgenomen taak noodig zijn. Echter mag verwacht worden dat op den duur die besturen door het heffen van eigen belastingen in de stijging der bijzondere behoeften van de autonome gebiedsdeelen zullen kunnen voorzien, en in de toekomst wellicht ook een deel der kosten van het algemeen bestuur, voor zoover de organen der gebiedsdeelen daaraan deel nemen, zullen kunnen dragen.

Natuurlijk zullen in het gegeven overzicht onderwerpen onaangeroerd zijn gelaten, die niettemin van groote beteekenis kunnen blijken. Niet alles laat zich voorzien, en onvoorziene omstandigheden leiden tot nieuwe vraagstukken. Bij de oplossing daarvan zullen dan echter de grondbeginselen van de geschetste koloniale politiek tot richtsnoer moeten strekken.

Die grondbeginselen zijn: rechtvaardigheid, verdraagzaamheid en liefde; hun toepassing ga steeds gepaard met den vasten wil om een op die grondslagen gevestigd gezag met klem te handhaven, zoo naar binnen, als naar buiten.

C. Th. van Deventer †.

Een Javaan.

Aan de nagedachtenis van dien oprechten Vriend der Javanen die langs den weg van het menschelijk medegevoel zijn volk tot het hunne wilde brengen, Conrad théodore van deventer.

Met zoo velerlei lieflijkheid als het zijn zinnen aandoet en zijn hart, met zoo velerlei liefden heeft de Javaan, de bruine man van de aarde, de armelijk laag bij den grond levende, zijn geboorteland lief.

Den grond van zijn land heeft hij lief, die in de zonnemaanden een brand is en in den regentijd een gudsende vloed, die onder de stappen en de wielewenteling der langzaam langs de afgeöogste rietvelden voortknerpende buffelkarrenrij opstuift als wittige asch, en donker en koel is tegen de handen der vrouwen als, zorgzaam, zij de slappe bleekgroene rijstplantjes uit het kweekbed overpooten op de sawah, om den vezeligen wortelvlok heen de voedzame aard aandrukkend dat het halmpje welig groeie; den grond die meegeeft met de palm en de tastende vingertoppen van den pottebakker, op zijn draaiende schijf zich rondend tot luchte koelkan en buikigen pot; den grond die vast en betrouwbaar staat in de smalle dijken rondom de rijstveldjes, tegen de berghelling op een vlucht van vijvers dragend, kristallijne akkers waar morgen- en avondrood en al de zeilende wolken van den blauwen middag drijven tusschen het groen der sprietende rijst.

De reuken van zijn land heeft hij lief, de duizenden die

zweven op elken lichten wind. Den reuk van aarde en natte steenen in de ondiepe rivier; van jong gebladert uit sappig glimmende stengels; van de weide waar de naakte herdersjongen in de schaduw ligt te pijpen op een bamboe-fluitje terwijl de diepademende buffels plonzen in den plas; den bitteren reuk van grasbrand op de heuvels dien de zorgelooze ontginner ontsteekt; den reuk van bloeienden pinang-palm rondom in groen neergedoken gehuchten; de scherpe reuken van de markt en den bedrijvigen landweg, en het kinderenvoedende huis; den wierook-geur die den avond voor den bede-dag wijdt; den geur van de blanke jasmijn-kransen die de bruid sieren en den bruidegom.

De geluiden van zijn land heeft hij lief, de ontelbare waar zijn hart weltevreden antwoord op geeft:

Lieflijk geluid van regen op gebladerte en bladeren daken, op de steenen van het ravijn waar de smalle stroom begint te murmelen en te klokken en plotseling met klare stemmen roept; suizelgeluid van het bamboe-boschje rondom het dorp, den lichtelijk wiegenden wolkigen loovermuur waarin met zonsondergang zwermen rijstvogeltjes onzichtbaar kwetteren; het arbeidsgeluid van rijst-stampen, den huppelenden maatslag uit het blok dat onder het afdakje staat tusschen de wit-oversterrelde citroenstruiken, - koel is het daar voor de stampster over wier schouder het in den slendang gedragen kindje kijkt naar het opspringen van de korrels; het feestgeluid van den gamelan, dien een kundig muzikant bespeelt, dat uit koper en brons de klanken opgevlogen lang in de donkere stilte blijven zweven, vuurvliegjes van geluid vèr heen vele harten verheugend.

De kleuren van zijn land heeft hij lief, alle de kleuren de loutere en lichtende, de donker-gloeiende die van langbezonken zonnegloed verzadigd zijn, de als dauw en maanlicht teeder-koele, de kleuren van de doorluchtige bergtoppen der verte en van het wazige vlakte-verschiet, het fonkelgroen van de sawah, het purper in den zwaarhangenden bloesemkolf van den pisang achter zijn huisje, de bonte sprenkeling die de menigte van vroolijk-gekleede vrouwen door de tamarinde-schaduw van de wegen naar den passar strooit.

En hij heeft den dagelijkschen arbeid lief van zijn land,

den arbeid dien hij niet om loon voor vreemden doet maar naar eigen wil om eigen behoefte naar de eigen voorvaderlijke zede.

In den vroegen ochtend naar het veld te gaan dat het dorpshoofd en de raadplegende oudsten voor jaar-lang het zijne hem hebben toegewezen uit de veelheid der gemeenschappelijke akkers: te gaan, de voeten in het dauwwitte kruid waarin alle geuren nog slapen, het gezicht in kleurlooze klaarte gebeurd, lichtheen te gaan door als wellend water koele en milde lucht, en op den schouder den lichten last te voelen van den houten ploeg, en te kijken naar den gang van de twee breede buffels die rustig den welbekenden weg aftreden, de goede vrinden van den akkerman zij, die hun sterkte leenen aan zijn verstand; de lange voren te trekken door den al warmer wordenden grond, waar van den pas ingehaalden oogst de korrels al weder kiemen tusschen her en der gewaaide asch van afvalvuurtjes; (hoe de jongens sprongen tusschen de springende vlammetjes, denkt de ploeger, en denkt hoe hij zelf dat deed, niet zóó vele rijst-oogsten geleden nog.) In de hitte van den middag de schaduw van het huis te vinden, en het bereide maal; in de langzaam-koelere uren de lengende schaduwen, ranke mansschaduw naast breede schaduw van beesten te zien glijden langs al smallere strook van nog wachtenden grond, en uit de laatste voor de ploeg te trekken als de buffels en de eigen armen en knieën rood zien van avondschijn; zóó den arbeidsdag door te leven is hem lief. En lief de avondrust daarna, als hij niet naar zijn huis keert misschien, na het bad onder den kleinen driftig bruischenden waterval waar de vrouwen uit het dorp hun kannen komen vullen, maar gaat zitten bij de jonge mannen die gehurkt hun strootje rookend den meisjes schertsende dichtregels tegen neuriën twee aan twee, en lachen als een geestig deerntje gevat antwoord vindt. Met de armen onder het hoofd ligt hij ruggelings, en voelt hoe de avondwind het natte haar langs zijn slapen oplicht en ziet hoe aan den donker-geworden hemel de Ploeger zich opricht dien westerlingen Orion noemen, en zijn ploeg van sterren drijft langs de oneindige voor van oosterkim naar wester. De krekels in het gebladerte, de kleine schril-trillende en de groote die brommig snorren, neuren hem in slaap.

Als rondom de verdoffende morgenster de lucht wit begint te gloren, wordt hij wakker van het schijnsel, dat de donkerte van zijn oogleden rood doorgloort. Slaapdronken richt hij zich op, den sarong over 't hoofd getrokken en blijft stil zitten, omhuld en in zich zelf gebogen als onder dauw een bukkende struik, en voelt zoo zachtjes aan van binnen uit zich opengaan, de zon temoet.

De feesten van zijn land zijn hem lief, waaraan geesten de onzichtbare gasten zijn. Lang van te voren verheugt hij zich op het feest van den oogst. Een vroolijk gezicht is het voor hem de huisvrouw de geel-gekleurde rijst te zien schikken in het sierlijk offermandje en de vruchten uit de gaard op het draagblad. Als uit het bamboe angkloeng-speeltuig door lichte hand geschud, de waterklare klanken opklokken zal hij een handvol rijstaren in zijn hoofddoek binden en een handvol in den hoofddoek van een vrind, en met de bonte bundels schommelende aan de einden van een wiegend bam-boe-juk, sierlijk gaan dansen op die golvige muziek.

De graven van zijn land zijn hem lief, de wonderwerkende graven van Islam-heiligen en prachtige Sultans, waar hij om welvaart bidden gaat; de graven van zijn ouders waar op de gezette dagen het gezin bloemen brengt en spijs, opdat de zielen zich voeden en zich verheugen en van de trouwe liefde hunner kinderen mogen weten in het kille land der schaduwen.

Alles is hem lief van zijn liefelijk land, dat zoet proeft aan zijn zinnen en zoet aan zijn hart, zoo overvloeiend vol zoetigheid, dat ook de ganschelijk bezitlooze er wel dikwijls zijn genoegen kan hebben aan geluk. Alles van zijn land heeft hij lief met de liefde die hangt aan het laatst-overge-blevene, het innigste, de binnenste harte-dingen, heeft het lief met de bange, behoeftige liefde van den van altijd-her mindere, veler overwinnaars verwonneling, voor dat allereigenste dat trotsche heerschers hem lieten.

De schepen der heerschers, hun geweldige renners over de zee met het ijzeren hart en den adem van vuur, galoppeeren brieschend langs Java. De sterke snelle dravers dragen uit verre landen aan, dragen naar verre landen heen wat de heerschers bevelen. Zij dragen kostelijk goed, zij dragen menschen van alle goed vervallen, menschen van Java die

misdreven hebben tegen de heerscherswet dragen zij uit Java weg naar een vreemde-verte.

Bange booze oogen zien door tralie-vensters uit als het schip op de ree met zijn doordringende stem ter afvaart roept.

De gevangenis-wachter komt binnen. Hij doet den veroordeelden tot deportatie een ijzeren boei om den nek, ijzeren boeien om de polsen. Hij drijft den slijk-bruin bekleeden troep der kettinggangers den weg op naar het strand.

De mannen gaan langzaam. Zij zien om zich heen met doffe schuwe oogen, met de blikken grijpen zij zich vast aan de huisjes van de Inlanderswijk, aan de mannen en vrouwen op den weg en de naakte kinderen die om de stalletjes der zoetelaars drentelen. Zij zetten hun voeten op den grond of zij er in wilden wortel schieten en vastgroeien voor eeuwig, als een boom. En op het oogenblik dat de onverschillige politie-man hem naar de prauw duwt, bukt misschien een balling, en neemt uit den grond, en bergt tegen zijn lijf een handvol aarde, een handvol vaderland.

Het kan wel meer gebeurd zijn, immers, voor of na dien éénen keer toen Hollanders het zagen, toen passagiers van het Molukkenschip, in ledig wachten leunend over de reeling een man uit het transport kettinggangers dùs, moeilijk met zijn geboeide handen, zand zagen scheppen van het glimmend natte strand, en het bergen tegen zijn naakt lijf. Verbaasd zagen zij naar dien bruinen mensch en zijn hartstocht.

Een jonge man was het, een jongen eer nog dan een man, mager, licht tredend als een hert, met felle schichtige oogen. Hij droeg zijn lijf zooals bergbewoners het dragen, wien de kameraadschap is aan te zien met den los tegen hoogten op loopenden wind. Toen de politie-mandoer hem norsch de boot in duwde, gaf hij met zijn geheele lichaam een schok ter zijde uit als een gegrepen dier dat, woest, zich wil losrukken.

De eerste klas passagiers zagen hem na toen de mandoer den troep door de volte van het voorschip dreef. De een vroeg den ander of hij dat had gezien, dat zonderlinge, dat scheppen en bergen van een handvol zand? Zij spraken op den toon van wie een ander ding weet door zijn oogen en een ander door zijn oordeelende gedachte. En of er haast bij was dat zij elkander een waarheid toonden die juist schuil

ging onder schijn, begonnen zij om strijd van ervaringen omtrent Inlanders en hun algeheele gevoelloosheid te verhalen. Want dat was geen gevoel, geen waarachtig gevoel zóó als het de ziel van een Westerling beweegt, wat Inlanders bracht tot gebaren als dat van dien kettingganger; het was niet dan een half-dierlijke drift, en dikwijls was het zelfs daarvan enkel een schijn, van houding, oogopslag en gebaar een listig spel, gespeeld om te bedriegen. Hoe velerlei was niet het bedrog van een Oosterling!

Zij verhaalden elkander hun ervaringen, ervaringen zooals er opgedaan worden door planters tusschen hun zweetende koelies, officieren op marsch met den bruinen troep, ambtenaars die het werk van Inlandsche schrijvers nagaan, vrouwen die in de schijnbare veiligheid van hun huis door bedienden worden bedrogen.

Zij kenden elkander niet. Zij hadden van elkanders bestaan op zijn best geweten, den dag voor de afvaart van het schip, en in het vervolg zou het wel of wee van den een den ander om het even zijn. Maar aan boord van dit schip, dit sterke wonderding, gewrocht van hersens en handen van hun ras, dat in zwevende veiligheid hen hield tusschen storm en golven hadden zij een gemeenschappelijk lot, en het blanke van hun gezicht en handen, de trotsche heerschers-kleur in dit land van donkere verwonnelingen, maakte een broederschap tusschen hen, en een vreemdheid tusschen hen en die andere menschen om wie een bruine huid zat heengegroeid, het onafwischbare teeken van nederlaag en knechtschap.

Te samen stonden zij, de weinigen tegen de over-velen, zij stonden eendrachtig. En omdat een nieuwkomeling dien dat gezicht van ketenen op een groep menschen pijnde, weifelig vroeg, antwoordde een oudachtig man met koel, rechterlijk-streng gezicht, dat geen andere straf dan deze, als de dood-zelf gevreesde, een Javaan van misdoen afschrikt, daar immers hij het eergevoel mist, dat den westerling voor de enkele gevangenis als voor iets schandelijks doet terugdeinzen. En ook sprak hij nog van de gruwelijke straffen waarmee de Sultans van vroeger tijd sloegen wie hen weerstond, de folteringen en lijfs-verscheuringen. Nu heerschte menschelijk, de wijze wet van den westerling. Maar een planter, die het dek op en af ging met de sterke schreden

waarmee hij zijn velden langs liep, elken gloeienden ochtend, zei met zijdelingschen blik naar het koele bleeke gezicht, dat de wet weinig uitrichtte tegen de heimelijke opstandigheid van den Inlander, altijd onwillig. En een die nog niet gesproken had, een hol-oogig man wiens kleurlooze platte handen hulpeloos gevouwen lagen, sprak onderwijzend van hun noodlottig bijgeloof en hun behoefte aan kennis omtrent de eeuwige waarheden, opdat zij uit overtuigiug den gestelden machten zouden gehoorzamen. Met een afkeerige deernis zag hij naar het transport kettinggangers.

De slijkbruine troep lag op het luik als een hoop geringe waar die het de moeite niet loonde in het ruim te bergen maar zij was neergeworpen waar plaats nog was. De boeien waren hen afgenomen, overtollig in die onontkomelijkste gevangenis, het schip in volle zee. Maar zij zaten of zij den ijzeren dwang nog leden, willoos, stomp. De eene met de schitterende oogen was tusschen hen als tusschen dorre takken een vonk. Onbewegelijk hield hij het gezicht gewend naar de verdwijnende kust van Java; die schitterende oogen waren er aan vastgebrand.

Het schip rende. Avondrood scheen de zon door zijn vliegende manen van rook. De regenboog die speelde en sprong door het opspattende schuim langs zijn flanken werd bleeker, en taande weg. Over onafzienbare wijdten van water viel dofheid uit donkerende wolken. Toen kwam de nacht; die was zonder sterren of maan. Aan gene zijde van de duisternis lag de kust waarheen de meesters van het schip verlangden; het droeg hen er heen. Aan gene zijde van de duisternis lag de kust waarvoor de ballingen beefden: het droeg hen er heen.

De man op de wacht, het nooit beloken gezicht van het schip, zag uit in den golvenden nacht of geen gevaar ergens het aanstormende dreigde. De naakte stokers met de geschroeide huid en ontstoken oogen, diep onder in zijn romp, voedden zijn vurig ingewand met aldoor meer zwarte hardgeworden hitte. Bij zijn bonzend stalen hart waakte de machinist. Alle anderen sliepen in het schip: de eerste klasse passagiers sliepen in de koel-gewaaierde hutten langs de kajuit waar tusschen glimming van kostelijk hout blauw en wit op tegel-vierkanten stadsgezichten kleurden en land-

schapjes, herinneringen aan met heimwee herdacht Holland die troostten met gedachte aan wederkeer. Voor den drempel waar het gordijn van de open deur schommelde, sliepen hun bedienden. De bedienden van het schip half in half uit hun kleedij als de scheepsvlag wit met rood, teeken van hoorigheid aan het schip, sliepen her en der over den grond tusschen de schaduwen van de lange etenstafel en de stoelenrijen. In de tweede klasse sliepen de Chineezen op de smalle leeren banken langs de tafels waarvan de rondgaande officier hun had aangezegd hun pakken kleine bonte kaarten weg te nemen en vettige stapels bankbilletten. De dekpassagiers, mannen en vrouwen en kleine kinderen sliepen op het dek van het voorschip, languit op slaapmatten, het gezicht weggebogen van electrische-lampenschijn hier, den sarong over het hoofd getrokken ginder, of met den arm over de oogen. Op het luik sliepen zij aan wie niemand dacht, de gestraften. Rondom was de nacht, daarin rende, sterk-ademend, met bonzende ribben, het schip.

Opeens, verscheurend, gilde een mensch.

Uit den hollen nacht, uit het woeste van de zwarte zee kwam die schreeuw. En weer en nog eens weer en telkens weer gilde hij achter het rennende schip aan, al zwakker en verder, de wanhopige kreet van een verdrinkende. Het doorvlijmde het gebruis van de golven en den daverslag van het rennende schip. En of het schip het hoorde, of het luisterend zijn adem inhield, en zijn snelle kracht, stokte de machine en hield stil. Een lichtende boog sprong door de duisternis, op de plek toe waarvan verstervend die noodgil klonk; te allen kant braken lichten uit.

Haastige mannen kwamen aan dek geloopen en sprongen de afzwaaiende sloep in. Als een bruinvisch zoo snel en sterk schoot zij met haar zwiepende riemen en duikenden kop de golven door, holten en stortende hoogten over, het zwarte, bleek-overschuimde in, waar de vlam van het Holmes-licht hoog stond.

Daar stak een donker hoofd in op, dat schreeuwde.

De golven sloegen er over heen, sloegen het neer, met dien rauwen kreet nog in de keel. Het verdween, overstelpt, en rees weer in het licht, schreeuwende. Als een vreeselijke flambouw van doodsangst blaakte het over de eenzame zwarte zee.

Over hun krakende riemen buigend, waren de mannen er op toegeschoten. En de stuurman die driemaal gegrepen had naar dat bruine verwrongen schreeuwende gezicht met de krankzinnig-witte oogen dat de rollende golven telkens van hem weg hieven, rukte den wanhopig aan hem vast zich krampende de boot in.

Toen hij het licht in klom van de valreep zagen de over de reeling buigenden wie het was: de kettingganger die aarde van het strand had geschept.

De politie-oppasser greep naar hem en hield met twee vuisten aan nek en elleboog hem vast voor den kapitein.

In zijn druipend boevenpak waaraan het zeewater zoo zwaar trok als zou het nòg hem de diepte intrekken, stond de man te sidderen. Zijn magere scherpgeribde borst, halfnaakt onder den greep van die vuist in zijn kleeren ging met schokken op en neer.

Veel passagiers waren aan dek gekomen, wakker geworden en ongerust door de plotse stilte in het schip. Zij mompelden onder elkander toen zij den geredde zagen, en hoe veranderd hij was, van dat ranke flikkerende wezen wien de hartstocht ten oogen uitsloeg. Dof en donker, ellendig rillend stond hij in het ondragelijke licht. Zijn hoofd hing slap. Als een overblijfsel van een mensch was hij.

De kapitein ondervroeg hem: hoe was het gebeurd? Toen eindelijk de woorden verstaanbaar werden die gebroken tusschen zijn opeenslaande tanden uitkwamen, schudde de de kapitein zijn rond rood hoofd, en zei vermanend als opvoeder tot onverstandig kind, dat zoo iets immers niet mogelijk was, dat kon niet bestaan dat bij stille zee een mensch slapende over boord viel. En midden op het schip was zijn slaapplaats immers, en langs de reeling lag manshoog de lading opgestapeld!

Maar de kettingganger herhaalde met zijn doffe stem: ‘Ik sliep en slapende viel ik in zee’.

Het was nauwelijks hoorbaar.

De kapitein zei, strenger, hoe onnut zulk een leugen was, en hoe helder de waarheid uitscheen, dat hij overboord was gesprongen om te ontvluchten aan zijn straf, denkende wel naar eenig eilandje te kunnen zwemmen, waar een visscher of rondzwalkende opium-smokkelaar hem opnam en terugbracht naar Java.

Maar als niet, toen de moed hem begaf dat hij begon te schreeuwen in de zee, de stuurman hem gehoord en de de boei hem toegeworpen had, en de machinist het schip had gestopt, zoodat mannen konden uitgaan om hem te redden, dan ware hij nu al verdronken en de wreede haaien verscheurden hem. Want geen sterkste en stoutmoedigste zwemmer had van dáár uit waar hij zinkende was eenige kust bereikt. Mijlen en mijlen rondom was niet dan bare zee.

De kapitein strekte zijn arm in de witte uniformmouw uit met een langzamen zwaai die over het schip heen den einder langs wees, onzichtbaar achter den zwarten nacht. Door de vreemde stilte sloeg luid het aanbruisen en de klokkende neerval van golven tegen de ijzeren borst en flanken van het schip. Ontzaggelijk steeg op en stond voor de gedachten de onafzienbare eenzaamheid der zee.

Het smalle blinkende dek was het ééne vaste en veilige daarin.

Als een ademhaling licht en gelijkmatig te voelen tegen de planken aan, was door het schip de beweging gegaan van de weer aanzettende machine, de beweging van het gezamenlijke Iot dat al die menschen droeg; over de al te niet gedane struikeling en stokking van een oogenblik heen, hervatte het zijn gang.

De kapitein die op zijn horloge had gezien, en trotsch op zijn schip verklaarde dat het nog geen zes minuten verloren had, wees den kettingganger van zich weg, een afgedaan ding en dat er niet meer op aan kwam. De politie-oppasser duwde hem voor zich uit terug naar het luik en wierp hem op den hoop bij de andere veroordeelden. Toen de passagiers teruggingen naar gerusten slaap in hun hutten liepen zij over het spoor van de natte voetzolen, donker op het wittige dek, het laatste geheel geringe, dat over was gebleven van wat pas zoo vreemd en verschrikkelijk was geweest. Niemand zag het.

Het schip rende dat het schuim van den waterweg wit door het zwart van den nacht in wolken opwarrelde en hem tegen borst en flanken vloog. Snuivend rende het groote zee-ros naar de plek die, achter nacht en zonsopgang zijn ruiter wist. Daar was rijkdom voor de heerschers, en arbeid voor het volk der verwonnelingen en voor de veroordeelden onder der heerschers wet lang leed.

De stuurman op wacht die de langzame uren door op en neder ging, op uitkijk naar eenig gevaar dat die stormende vaart mocht dreigen, zag telkens als hij zich omwendde op zijn gelijkmatigen gang het lichte leege dek der eerste klasse aan d'eenen kant, aan d'anderen het van slapenden volle en donker-bonte voorschip, met te midden daarvan den bruinen hoop kettinggangers. De geredde zat overeind, tusschen de slapers, de eéne die waakte. Hij had den sarong dien de kapitein hem voor zijn drenkelings-kleeren had doen geven over het hoofd getrokken, dat de afhangende zoom zijn gezicht in de schaduw hield. Zijn ineengevlochten handen waren om zijn knieën. Zoo als een die wacht zat hij. De stuurman zag naar hem.

Als reiziger langs vroegste morgenwegen, wanneer lang voor de zon hij zijn dag begonnen had om niet één oogenblik te missen van de gouden vrijheidsuren, geen teug van de, zoete zuivere lucht die over land is, geen voetbreed van de groene ruimte, had hij in de witbedauwde velden mannen zóó zien zitten, wachtend. Op de zon wachtten zij, op het herbegin van alle leven. De stuurman stond stil. En hij wist zelf niet dat hij het vroeg als ware er iemand die hem zou antwoorden: Waarop wachtte de kettingganger? de balling?

Toen hij werd afgelost van de wacht ging hij, of hij een anderen weg niet had, het volle voorschip over, langs het luik. Daar bleef hij staan, getroffen.

De eenzame waker had zich neergelegd bij zijn lotgenooten. Hij lag, geheel verstild in volkomenheid van rust; als een die op het eind van lange wake de nadering van zijn hartsverlangen heeft aanschouwd, en die nu wèl gerust zijn oogleden mag toedoen over dat gezicht, zijn leden mag neervlijen langs den weg dier zekere nadering, zóo lag hij.

Een droom van terugkeer in zijn land, zeker, van vrijheid en alle geluk droomde hij, dacht de stuurman, die beschouwend, zich voelde verzinken in gepeins.

De nacht was voorbij.

Om de morgenster heen die begon te verbleeken en te dooven werd de hemel doorschijnend blank. De dag ging op.

Daar waar het licht vandaan scheen was land. Als een dofwazige spits stond het in het hart van de purperen laaie die zee en hemel ommetelijk in brand zette. Recht er op

toe voer het schip. Beglansde aangezichten zagen naar het schoone Molukken-eiland, zooals het daar met al talrijker toppen al blauwer en klaarder tintelend verrees. In het vele fijnroode licht, met al dien glans rondom van verwachtende oogen en nieuw begin werd veel donkerder nog die hoop weggesmeten menschheid, de slijkbruine gestraften-troep die daar dof en willoos staarde op de nadering van het doodelijk-gevreesde: het Vreemde Land. Met een traag gewoonte-gebaar reikte de geeuwende politie-mandoer naar de boeien. De handen die misdaan hadden tegen der heerschers wet moesten van alle eigen doen afgesloten voortaan. En toen, na al die anderen die zoo lijdelijk hun handen en hun nek hadden overgelaten aan zijn dwang, die ééne niet bewoog op den bevelenden aanroep toe, maar met afgewend en overdekt gezicht bleef liggen als een die voor eeuwig onvervreemdbare vrijheid heeft gewonnen, greep de mandoer gemelijk naar den lang langs het lijf liggenden roerloozen arm.

Maar overhaast trok hij zijn hand terug; hij stond verschrikt.

Twee der geboeiden, die met de opgesloten handen hangend tusschen de knieën neergehurkt waren aan hoofd en voeten van den roerlooze, zagen van hem naar den man met de boeien. En de eene sprak een woord uit, een kort woord van diepen en geduchten klank.

Hij had het niet luid gezegd; en toch verstonden allen. Over het schip heen ging het woord, over de bonte menigte van de Inlanders rondom de luiken, over de groepen Chineezen aan den ingang van de tweede klas, over het gezelschap Hollanders, wit-blinkend onder de zonnetent. Zoo alsof uit een klaar beschenen water plotseling een donker monster den kop had geheven, en nu dragen alle verwijdende rimpelringen duisternis mee dat de glans verdwijnt daaronder, zoo ging van dat woord een schromende ernst uit over al wijderen kring van gezichten, tot er niet één meer was anders dan zeer stil.

Iemand kwam die over den doode heen boog en den overhuivenden sarong weghief van zijn gezicht. Kinderlijkjong verscheen het, bijna glimlachend zacht. Het glansde van een uitschijnende klaarheid zuiverder dan de zuivere zon die op het voorhoofd en de bleeke lippen lichtte; er was een ruimte omheen wijder dan alle verten der kimmen-

bespoelende zee. Zoo volkomen was die schoone stilte, géén nog door de druischende duisternissen des levens tastende hadde het vermocht haar te krenken met een schaduw van die donkerte, vermocht den klank van wanhoop en pijn te uiten die de naam was van dat vaagje witachtig poeder nog hangend aan de even-geöpende lippen.

Een mager rimpel-vrouwtje dat heimelijk al dieper iets wegborg tusschen wantrouwig bewaakt goed, dook neer achter wie om haar stonden toen de arts, zich oprichtend, rond zag.

Hij vroeg de twee vrienden van den doode:

'Waarom heeft hij dit gedaan, hij die toch om hulp riep tegen den dood?'

Langzaam sprak de eene van de twee.

'Toen hij verdrinken wilde in de zee vreesde zijn lichaam, zoodat hij om redding moest roepen. Maar zijn ziel begeerde den dood, en bleef standvastig. Want bitterder dan sterven was het voor hem te moeten leven ver van zijn eigen land.'

Zij lieten hem de dracht van den Javaanschen akkerman toen zij hem begroeven in het vreemde land.

AUGUSTA DE WIT.

Van Deventer's werk voor Indië.[1)]

Een mijner vriendelijke Amerikaansche gastheeren, die geene moeite te groot achtten om mij gedurende de eerste drie maanden van 1913 van het Amerikaansche leven zooveel te laten zien als een menschelijk brein verwerken kan - en soms zelfs meer dan dat - bracht mij eens in verlegenheid met eene vraag. Hij vestigde mijne aandacht op de zeldzaamheid van *idle club loungers* in zijn vaderland, waar ieder, die niet geheel invalide is, er zijne eer in stelt, tot op hoogen leeftijd eene vaste bezigheid te hebben, die althans de helft zijner dagen in beslag neemt; en nu wilde hij van mij hooren, hoe het te dezen aanzien in Nederland gesteld was. Ik weet niet juist meer, wat ik mijn geleerden ondervrager geantwoord heb, maar wel herinner ik mij, dat ik toen een oogenblik van geestelijke benauwdheid doorleefd heb en dat in het voor mijne verbeelding oprijzende visioen

1) Eerst na afwerking van deze herdenking van Van Deventers arbeid op koloniaal gebied kreeg ik kennis van het in ditzelfde Gidsnummer verschijnende artikel uit zijne nalatenschap. Had ik het vroeger gekend, dan zou dit op den vorm van mijn *in memoriam* licht eenigen invloed geoefend hebben; sommige gedeelten hiervan had ik dan kunnen vervangen door eene verwijzing naar die samenvatting uit de meest gezaghebbende pen. Tot wijziging van den inhoud noopte de kennisneming mij gelukkig niet. '*Indië na den oorlog*' geeft nu het beste en volledigste overzicht van de eindresultaten, waartoe Van Deventers studie van alle belangrijke problemen betreffende Indië hem had geleid; '*Van Deventers werk voor Indië*' tracht den indruk weer te geven, dien zijn zeventienjarige arbeid op anderen, ik hoop op velen, heeft gemaakt.

van vaderlandsche renteniers en andere tijdverdrijvers, van mannen in de kracht des levens, die onze societeiten bevolken, de uit Indië met pensioen of fortuin teruggekeerden eene niet onbelangrijke plaats innamen.

Inderdaad zijn er nog altijd te velen, die zich, na eene Indische loopbaan, op den leeftijd van 40 à 50, zonder redelijken grond bij de afgeleefden voegen of altijd vergeefs blijven zoeken naar eene bezigheid, die aan hunne onredelijke eischen en voorwaarden voldoet. Toch liggen gelukkig de voorbeelden voor het grijpen, die aantoonen, hoe goed het moederland hen gebruiken kan, die na een paar tientallen jaren onder de palmen gewandeld en gewerkt te hebben, gezond van lichaam en geest terugkomen en zich op de arbeidsmarkt aanmelden. Al sluit zich dan die tweede levenstaak lang niet altijd bij de afgeloopen Indische carrière aan, de uit Tropisch Nederland medegebrachte ervaringen bewijzen niettemin uitnemende diensten. Natuurlijk wint de levensharmonie er belangrijk bij, wanneer het tweede deel in een of anderen zin de voortzetting van het eerste vormt. Wie in Indië zijn hart aan Indië heeft gegeven, zal alleen in die harmonie volle bevrediging vinden.

Predestinatie en vrije keuze tezamen maakten de indeeling van Van Deventer's leven tot het ideale geraamte voor den opbouw van zulk een geheel. Als 23-jarige kwam hij in de Oost, en van de 34 jaren, die hem daarna nog toebedeeld waren, besloeg zijne Indische loopbaan bijna juist de eerste, zijn arbeid, in het vaderland, voor Indië de tweede helft. De Indische periode was in zekeren zin die der voorbereiding. Na enkele jaren slechts van staatsambtelijke werkzaamheid, ging Van Deventer over tot de advocatenpractijk en hij verwierf zich in betrekkelijk korten tijd de stoffelijke zoowel als de geestelijke middelen, die hem in staat zouden stellen om in het volgende zeventienjarige tijdperk in den wijngaard des Heeren naar hoeveelheid en hoedanigheid rijkeren arbeid aan kant te zetten dan aan de besten onder ons in een lang leven wel pleegt te gelukken.

In de zeventien Indische jaren bleek van dat alles nog weinig naar buiten. Het tropische klimaat stelt enge grenzen aan de werkkracht van den Europeaan; de vrije bedieningen laten er weinig ruimte om daarnevens nog maatschappelijk

werk van eenigen omvang op zich te nemen. Bovendien wordt het, en werd het vooral vóór 1898, in Indië aan het individu niet gemakkelijk gemaakt op den gang der openbare zaak belangrijken invloed te verkrijgen, allerminst aan een ‘particulier’. Van Deventer was echter te zeer aristocraat naar den geest om in het streven naar maatschappelijken welstand op te gaan of dit anders te beschouwen dan als eene trap, waarlangs men de hoogten der menschheid gemakkelijker bestijgt. Die aristocratie dankte hij deels aan geboorte: de oomzegger en naamgenoot van Busken Huet, de zoon en zwager, tevens leerling, van mannen, die het middelbaar onderwijs bij ons te lande tot groei en bloei hebben helpen brengen, liep weinig gevaar besmet te worden door het kille materialisme, dat als eene geestelijke malaria de Europeanen in Indië bedreigt. Deels dankte hij die heerlijke immuniteit aan persoonlijken aanleg; wie hem gekend hebben, hebben het ook in hem bewonderd, hoe hij, zonder een zweem van hooghartige afzondering - het lompe wapen van geboortearistocraten zonder geest - in ongedwongen verkeer met menschen van allerlei levensstandaard, neiging, temperament, altijd zijne omgeving naar boven trok zonder dat zij wist, hoe het kwam. Hem kon de Indische advocatenpractijk, die terecht of ten onrechte den naam heeft, adel van geest op eene zware proef te stellen, niet naar beneden halen.

Een uitnemend intellect, een fijne smaak, warme belangstelling in wetenschap en kunst en in de maatschappelijke en staatkundige vraagstukken van den dag maakten, dat hij tijd te kort kwam om aan 't leven der menschen een zoo groot deel te nemen als hij begeerde. Verlossing van routinewerk was voor hem de voorwaarde om zijn geestelijk hoogtepunt te bereiken. De omstandigheden veroorloofden hem reeds op veertigjarigen leeftijd, bevrijd van alle opgedrongen sleur zijn eigen weg te gaan. Die weg werd hem gewezen door in langdurigen omgang gerijpte, maar toch van jeugdigen hartstocht gloeiende liefde voor Indië, bovenal voor de inheemsche bevolking dier gezegende eilandenwereld, en door een diep bewustzijn van Nederlands tekortkomingen in de uitoefening der voogdij over die door de geschiedenis aan ons toevertrouwde kinderen van het Oosten.

Van de tekortkomingen, maar evenzeer van de mogelijk-

heid van herstel, wanneer de menschen maar een weinig wijzer werden en daarbij wél wilden. Dat dit kon en dus ook moest, stond voor Van Deventers nobel optimisme vast en deze overtuiging inspireerde al hetgeen hij sprak en deed ten behoeve van Indië in de zeventien jaren van zijn arbeid op het gebied der ‘koloniale politiek’.

Politiek! Wanneer wij Van Deventers (veel vroeger dan wij gehoopt hadden) afgeloopen levensbaan overzien, dan vragen wij onwillekeurig: wat bewoog dezen geestelijken aristocraat om zich, vrij als hij was in zijne keuze, na zijn terugkeer in het vaderland te begeven in de arena van de politieke actie, den politieken strijd? Zeer zeker niet de aantrekkelijkheid voor zijnen smaak, van hetgeen dat worstelperk aan de omstanders te zien geeft. Eenige groepen strijders, elk met een paar vaandeldragers aan het hoofd, die voor een goed deel verouderde of vervalschte leuzen aan de toeschouwers vertoonen. In naam vertegenwoordigt elke van die leuzen een eigen heilig beginsel, welks toepassing zoo al niet het paradijs op aarde, dan toch de beste bevordering der belangen van de heele gemeenschap brengen zou. De habitués glimlachen bij het krijgsgeschreeuw; zij weten te goed, dat al dat misbruik der heiligste namen slechts dient om elkander machtsposities te betwisten, en zij zien met kennersoogen, hoe bij iedere groep eene keurbende slijk en steenen verzamelt om straks de andere groepen - met uitzondering van de tijdelijk geallieerden - te bevuilen en te verwonden. Het doel, waarvoor allen door hun volk naar de hooge vergadering waren afgevaardigd, wordt onder het vechten vergeten, en men begint er eerst weder aan te denken tegen den afloop van de ‘match’, om aan de overwinnaars van het laatste spel te verwijten, dat zij de zaken niet verder gebracht hebben en om het publiek te bezweren, te zorgen, dat er nieuwe régisseurs achter de groene tafel komen tegen het nieuwe speelseizoen. Het gelijkt op den wereldoorlog - waarop de naam volkerenkrijg al even weinig past als die van volksvertegenwoordiging op ons parlement - als een kleine waterdroppel op een zeer grooten. Ook daar aan valsche leuzen geen gebrek; ieder aanvoerder stelt het heil der wereld afhankelijk van zijne overwinning; men

hoort van de vrijheid der zee, van trouw aan internationale afspraken, van waarborgen voor de integriteit van kleine staten, en men ziet niets anders dan een moorddadig vechten om materieele voordeelen. Dit alles moge nu onvermijdelijk zijn, maar dit verzoent u en mij niet met het afscheid van een naar het front vertrekkenden vriend, van wien wij met grond veel geestelijken arbeid verwachten. Met allen eerbied voor zijne vaderlandslievende geestdrift vragen wij ons af: moeten zelfs zulken offers worden van den volkerenmoord?

Moeten zelfs mannen als Van Deventer in de politiek, in den parlementairen strijd met al zijn zedenbedervenden schijn en leugen? Van Deventer had zich natuurlijk deze vraag reeds lang voorgelegd en haar voor zichzelf bevestigend beantwoord, toen hij dat antwoord in 1901 in zijn eerste verkiezingsrede aan het groote publiek mededeelde. Het was geen 'ja' zonder voorbehoud. Ofschoon hij uitdrukkelijk erkent, dat een candidaat voor de Tweede Kamer het omtrent de hoofdbeginselen van het voor Nederland in engeren zin te volgen staatsbeleid met zijne kiezers eens moet zijn, verklaart hij met niet minder nadrukkelijke oprechtheid, dat hetgeen hem naar eene plaats in het Parlement doet dingen, niets anders is dan zijne door studie gerijpte overtuiging omtrent de nooden van Nederlandsch-Indië, en hij laat daarbij terdege uitkomen, dat hem de gevraagde zetel niet iets op zichzelf begeerlijks is, maar dat het die nooden waren, *die (hem) het dingen naar een kamerzetel als een onafwijsbaren plicht deden aanmerken*. In Van Deventers mond waren deze woorden geene verkiezingsfrase, maar zuivere waarheid.

Ongeveer twee jaren vóór die verkiezingsrede had Van Deventer in zijn *Eereschuld*-artikel in *De Gids* zijn eerste manifest gegeven over wat hij beschouwde als de beginselen van een goed koloniaal beleid. De nooden van Indië waren daarin helder uiteengezet. Onderwijs en opvoeding der inheemsche bevolking schromelijk verwaarloosd, de materieele middelen tot verhooging der welvaart, zooals irrigatiewerken, schriel toegemeten, de gelegenheden voor den handel niet doelmatig verbeterd en uitgebreid; de noodzakelijkheid van vele hervormingen algemeen toegegeven, maar de mogelijkheid ontkend op grond van gebrek aan geld, terwijl de

bevolking reeds zuchtte onder veel te zware belastingen in geld en arbeid. Ter voorziening althans in eenige dezer nooden had men vroeger beschikt over vele millioenen, maar het gierige moederland had die naar zich toegehaald en er zijne eigen spoorwegen voor aangelegd. De eerlijke pleitbezorger van Indië betoogde, dat Nederland aan zijne eer en aan de toekomst zijner overzeesche bezittingen verplicht was, de aldus gemaakte schuld ten minste in hoofdsom terug te betalen, en dat de afdoening dezer eereschuld Nederlands krachten niet te boven ging.

Weerlegd is dit betoog niet, en al hetgeen men ertegen inbracht, kwam in hoofdzaak hierop neer, dat het uiterst moeilijk zou vallen, den Nederlandschen wetgever tot zulk een herstel van onrecht te bewegen. Dit laatste heeft Van Deventer ook ingezien, maar wanneer hij dan een *bemiddelingsvoorstel* deed en zich voorloopig met veel minder tevreden stelde, dan mag men dit niet uitleggen als eene erkenning, dat hij te veel gevraagd had. Idealistisch was de door hem geformuleerde eisch zeker, maar hij was nu eenmaal van meening, dat in het tegenwoordige hoofdstuk onzer koloniale geschiedenis eenig idealisme niet misplaatst zou zijn, dat zonder idealisme ons recht om van *Nederlandsch* Indië te blijven spreken weldra ernstig betwist kon worden.

Wie met zulk eene beginselverklaring zijne deelneming aan het politieke leven inleidde, kon zeker niet van politieke ‘Streberei’ verdacht worden. De eenige voorgangers, op wie Van Deventer zich kon beroepen bij zijn pogen om ‘*niet uit bestaande*, *door onszelven gemaakte wetten*, *maar uit door ons als richting erkende beginselen van rechtvaardigheid*, *eerlijkheid en goede trouw onze plichten tegenover Indië af te leiden*’, waren Domela Nieuwenhuis en Van Kol, en in het Parlement vond deze kostbare eerlijkheid slechts uit den mond van Fransen van de Putte principieele instemming zonder practische gevolgtrekking. Dit heeft Van Deventer niet afgeschrikt van voort te gaan met bedoelde afleiding van plichten; nagenoeg al zijne politieke redevoeringen in en buiten het Parlement zoowel als zijne artikelen in *De Gids* en in andere tijdschriften komen neer op eischen tot betaling van eene of andere eereschuld van Nederland aan Insulinde. Dat hij met zulk eene koloniale politiek in onze volksver-

tegenwoordiging een ‘succès fou’ zou hebben, kan hij zich niet hebben voorgesteld. Bij meer dan eene gelegenheid heeft hij bitter geklaagd over het chronische gebrek aan belangstelling in koloniale zaken van al onze parlementaire groepen; zoo in zijn Gidsartikel ‘*Insulinde in het Parlement*’, waar hij de nalatigheid der volksvertegenwoordiging in het uitoefenen van controle op de eerlijke uitvoering der betreffende uitbreiding van het volksonderwijs genomen besluiten laakte; zoo in een dagbladartikel naar aanleiding van de willekeurige besnoeiing der inkomsten van Inlandsche vorsten op Sumatra's Oostkust. ‘*Blijkbaar*’, schreef Van Deventer toen, ‘*heb ik te veel gevergd van de moederlandsche belangstelling in Indische aangelegenheden. Niet één van de 150 leden, die onze Staten Generaal vormen, heeft het noodig gevonden, den Minister van Koloniën om opheldering te vragen... Hoe hard moet men in Nederland wel schreeuwen, vóór ten aanzien van Indië de publieke opinie wakker wordt?*’

Hij wist evenwel, dat zulk schreeuwen buiten het Parlement nog heel wat moeilijker doordringt tot waar het gehoord moet worden dan wanneer zelfs de onbekwaamste onder de 150 het aanheft. De bureaucratie, waaraan de meeste onzer ministers van koloniën in een ommezien verslaafd raken, heeft ongeveer dezelfde mate van belangstelling voor Indië als het Parlement, en de ernstigste adviezen of voorstellen tot hervorming gelden haar als schrikbeelden, als lastige stukken, die men liefst met handigheid van zijne tafel werkt. Maar het ongerijmdste denkbeeld, de zotste vraag, de meest ongemotiveerde aanmerking, zij brengen in die dommelende machine eene zenuwachtige beweging, wanneer zij komen uit den mond van een Kamerlid; immers die moet de Minister beantwoorden, terwijl hij bij al hetgeen van elders komt, om het even uit hoe bevoegde pen of mond, ongestraft een veelbeteekenend stilzwijgen kan bewaren.

Dáárom wenschte Van Deventer voor zich een Kamerzetel, dáárom beschouwde hij het dingen daarnaar als een onafwijsbaren plicht. Bovendien hechtte hij vooralsnog veel waarde aan de parlementaire bemoeienis met de wetgeving voor de Koloniën, aan de parlementaire controle van haar bestuur, wel te verstaan zoolang de medewerking van een lichaam, dat de bevolking van Indië vertegenwoordigde, nog

tot de vrome wenschen, tot de onvervulde ‘nooden van Indië’ bleef behooren. Hij was het oneens met den nu en dan door hooggeplaatste Indische autoriteiten geslaakten wensch, dat die nuttelooze of zelfs schadelijke bemoeienis van de in haar geheel onkundige en onverschillige Nederlandsche volksvertegenwoordiging met Indië zou ophouden. Zelfbestuur van Indië was ongetwijfeld Van Deventers ideaal, en wel in geheel anderen zin dan de zooeven bedoelde Indische autoriteiten zich dit dachten. Maar zoolang de eerste stap op den moeielijken weg, die daarheen moest leiden, nog niet gezet was, achtte hij de parlementaire controle onmisbaar, en hij kon zich hiervoor op menig sprekend voorbeeld uit onze koloniale geschiedenis beroepen. Maar, zou dit lapmiddel, dat hij bij gebrek aan beter niet wilde verwerpen, eenige goede uitwerking hebben, dan was het noodig, dat er onder de 150 althans enkelen waren, die de nooden van Indië kenden en voor hunne vervulling telkens weer wilden opkomen met die onwaarschijnlijke stemverheffing, die noodig is om de gewetens wakker te schudden.

Uit deze motieven sproot Van Deventers roeping voor de ‘politiek’. Hij deed niet gaarne iets ten halve. Wet en adat onzer staatsinrichting gedoogen het nu eenmaal niet, dat een Parlementslid zich tot de Indische nooden beperkt; hij moet zich aansluiten bij een groep en deelnemen aan haren strijd voor haar program, waarin aan Indië slechts eene ondergeschikte plaats wordt gegund. Dit kan voor een man van Indië hoogst moeielijk zijn. Gesteld eens, dat ons Parlement zich bij zijne groepsverdeeling naar Indische belangen kon orienteeren, dan zou het er, zelfs met behoud van de thans gekozen leden, geheel anders uitzien dan nu; meer nog, wanneer het met het oog op die belangen gekozen was. Zooals de zaken nu staan, hangt de stemming over voorstellen bijv. tot reorganisatie van het Indische bestuur, tot hervorming der Indische rechtspraak hoofdzakelijk af van de vraag, tot welke Nederlandsche staatspartij de minister behoort, die ze onderteekende, en de voorbeelden van de vervalsching der beslissing, die hieruit voortvloeit, liggen, helaas, voor het grijpen. Ten aanzien van menig belangrijk onderwerp laat het zich gemakkelijk aantoonen, dat de Parlementsleden, die nu door hun onderlingen strijd den gang der wetgeving voor

Indië tot eene aanfluiting maken, het spoedig eens zouden zijn, wanneer zij in plaats van volksvertegenwoordigers, leden eener commissie buiten het Parlement waren. Zelfs nu gelukt het eene enkele maal, bij de behandeling van Indische onderwerpen de partijvaandels voor een oogenblik broederlijk bijeengezet te krijgen, maar het is dan, alsof men zich in de politieke arena bijna schaamt voor zóó eendrachtige behartiging van hoogere belangen met terzijdestelling van den strijd der partijen, die immers van middel allengs doel is geworden. Dat ook Van Deventer levendig de noodzakelijkheid besefte, om het koloniale beleid te brengen buiten en boven de verdorven sfeer van de vaderlandsche partijtwisten, heeft hij bij meer dan eene gelegenheid uitgesproken. In zijne verkiezingsrede van 1901 vertrouwde hij, dat de hoofdpunten van zijn koloniaal programma bij aanhangers van alle staatspartijen instemming zouden vinden. Eene zakelijke beschouwing leidt werkelijk tot de uitkomst, dat eendrachtige samenwerking op dit gebied geene illusie behoeft te blijven. De verklaringen, waarmee Idenburg en Van Deventer zich bij hunne kiezers aandienden, vertoonden ten aanzien van bijna al hetgeen, waarop het voor het practische beleid aankomt, eene heugelijke eenstemmigheid, die nog veel duidelijker in het oog gesprongen zou zijn, indien niet eenmaal de verscherping der tegenstellingen juist in zulke politieke redevoeringen als onmisbaar gold. Wanneer mannen van zulk kaliber in gelijke mate naar die toenadering streefden, die voor een krachtig aanvatten van onze koloniale taak noodzakelijk is, dan zouden er zeker meeningsverschillen overblijven, maar toch meest zulke, waarover zich een *modus vivendi* laat vinden of wel zulke, die, hoe gewichtig ook op zichzelve, voor de oplossing der meest urgente practische problemen weinig beteekenis hebben. Waarom zouden niet, zoolang de samenkoppeling van Nederlands nationale taak in het Oosten met de Nederlandsche partijgroepeering onvermijdelijk schijnt, even eminente mannen als de twee genoemden uit alle staatspartijen ervoor kunnen zorgen, dat *die* arbeid onder alle omstandigheden gehouden werd in de zone, niet der neutraliteit, maar der harmonie?

Idenburg toonde, dit te gevoelen, toen hij als minister de medewerking van eenige kundige mannen, die niet tot zijne

staatspartij behoorden, inriep voor de vaststelling der grondslagen van eene doelmatige voorziening in Indië's nooden, en wij danken daaraan o.a. het keurige, door Van Deventer samengestelde '*Overzicht van den economischen toestand der Inlandsche bevolking van Java en Madoera*'. Van Deventer gaf nog verleden jaar in zijn artikel '*Naar den Indischen schoolvrede*' blijk van zijn ongeschokte geloof aan de mogelijkheid der samenwerking van alle partijen, en verklaarde toen met allen nadruk, dat hij met Vondel de olijf boven den laurier, den vrede boven de overwinning verkoos. Maar de fatale invloed van den politieken strijd om de macht verhinderde dat inzicht van allen, die het met Indië goed meenen, om zijne volle werking te doen. Hij, wien de Geest onweerstaanbaar drijft om de nooden van Indië in de ooren van de raadslieden der Kroon en van de uitverkorenen des Volks uit te schreeuwen, hij ontkomt niet aan de noodzakelijkheid om eene der zeven politieke uniformen aan te trekken, zelfs al zou geene hem passen en in weerwil van het geheel ontbreken eener Indische kleur.

Van Deventer zou mij stellig hebben tegengesproken, indien hij mij had hooren beweren, dat de door hem gekozen uniform van vrijzinnig democraat hem niet paste. Eenmaal tot de 'politiek' gekomen, maakte hij ook daarmede vollen ernst en vormde hij zich door degelijke studie eene welgegronde meening over de vraagstukken, waarover hij zijne stem had uit te brengen, en de algemeene beginselen, waardoor hij zich daarbij liet leiden, sloten zich naar zijne overtuiging het best bij het vrijzinnig democratisch program aan. Maar eene zuivere waardeering van hetgeen Van Deventer geweest is, heeft toch uit te gaan van het feit, dat Indië, hetwelk eigenlijk buiten de 'politiek' behoorde te blijven, hem in de 'politiek' gebracht had en dat hij overigens van veel te edele geestelijke structuur was om zich in het krijgsgewoel der Tweede Kamer te wagen zonder een welbeproefd masker tegen de giftige gassen, die daar al lang vóór den wereldoorlog in gebruik waren. Men vindt er achter elk vaandel zoo enkelen, van wie men zich onwillekeurig afvraagt: 'moest die nu waarlijk ook naar het front, waar zoo vele conscienties een roemloozen dood sterven?' Zij komen alleen naar voren om, in de pauzen van het vechtrumoer, de mogelijkheid van,

voor krachtig handelen onmisbaar, kalm overleg aan te toonen, de olijf aan te prijzen boven den laurier, den vrede boven de overwinning, en tegen de giftige gassen zijn zij, om het even welke kleur hunne uniform vertoont, gewapend met hetzelfde probate middel: reinheid van hart.

Van Deventer heeft van alle voor Indië actueele vraagstukken ernstige studie gemaakt en meestal, wanneer zijn oordeel hem gerijpt scheen, daarvan rekenschap gegeven in Gidsartikelen of opstellen in andere periodieken of dagbladen, in parlementaire redevoeringen of voordrachten in het Indisch Genootschap. Dit alles valt binnen de laatste zestien jaren en mag dus ondersteld worden, in de herinnering der vrienden van Indië te leven. '*Tot het gansche Nederlandsche volk zal het besef moeten doordringen*, *dat in Indië groot werk moei worden verricht en dat bij een groot werk een kleine geest kwalijk zou passen*', schreef hij in 1908, en van deze gedachte zijn al zijne studiën doordrongen. Aan het slot der toen door hem gegeven opsomming van hervormingen, die noodig waren om '*Insulinde's toekomst*' te verzekeren, mocht hij blijmoedig uitroepen: *omtrent al deze aangelegenheden moge verschil bestaan wat de uitvoering betreft*, *beginselverschillen zijn er bijkans niet meer*. Dat hij verschil betreffende de uitvoering bijkomstig achtte, toonde hij ook door de wijzigingen, die hij zelfs in deze korte periode vaak in zijne eigene voorstellen aanbracht. Zij sproten allerminst voort uit wispelturigheid of vluchtigheid; het waren meerendeels wijzigingen van opportuniteit. Van Deventer was altijd bereid tot herziening zijner resultaten in verband met de wenschen van anderen, en hij verwierp het dadelijk verkrijgbare nooit omdat het verre bleef beneden hetgeen hij als wenschelijk of zelfs als noodig beschouwde. Zijne bescheidenheid en zijn geduld hielden hem vrij van al wat naar gelijkhebberij zweemt. Hieruit volgt, dat, ofschoon Van Deventer allerminst behoorde tot die soort van koloniale staatslieden, die ter wille van het verkrijgen of behouden van een hoogen zetel tot elke zwenking bereid zijn en de kunst van den staatsman zoeken in verachtelijke jongleursbehendigheid, men toch het kenmerkende zijner denkbeelden niet moet zoeken in elke bijzonderheid van de door hem gedane voorstellen.

Evenwel verloochent zich dat karakteristieke in niets van hetgeen hij gesproken of geschreven heeft.

Ethische politiek! Zoo noemde Van Deventer, en zoo noemde Idenburg de richting, die wij ten aanzien van Indië behooren te volgen, in tegenstelling met de materialistische exploitatie-politiek onzer vaderen. Daar die term in zuiver Nederlandsch ongeveer zooveel beduiden wil als eerlijk bestuursbeleid in het belang van het land en van de bevolking, viel het aan Indische oudgasten en aan conservatieve hooggeplaatsten in Indië niet gemakkelijk, deze richting rondweg te bestrijden, maar aan meesmuilend grimlachen bij het uitspreken dier woorden en aan geheime tegenwerking lieten zij het niet ontbreken. Vooral de door Van Deventers woord en daad zoo krachtig bevorderde opvoeding der inlandsche bevolking wekte in de gelederen van de in het stelsel der nimmer-eindigende voogdij verdroogde ambtenaren schrik en ontzetting. Idyllische beschrijvingen van de hurkend en zwijgend naar de Europeesche heeren opziende Javanen, wier berusting in den staat der dienstbaarheid als een bewijs van kinderlijk vertrouwen werd uitgelegd, moesten afkeer wekken van den wilden hervormingsbandjir, die al dit schoone dreigde weg te vegen. Men wilde wel veel meer voor de bevolking doen dan het voorgeslacht, maar naar onze eigene, zij het voor den Inlander vaak onverklaarbare inzichten, en vooral wilde men niet den wanklank vernemen van Inlandsche betweterij. Werd de Westersche beschaving, die den Inlander niet past, hem opgedrongen, zoo zou zij hem geestelijk misvormen en hem drijven tot revolutie, ten nadeele niet alleen van ons, maar ook van hemzelf.

Juist die opvoeding en ontvoogding der door het conservatisme tot duurzame kindsheid veroordeelde Indische maatschappij was van Van Deventers ethische politiek de kern. Gaarne ijverde hij mede voor verbetering der irrigatie van Java ten behoeve van den landbouw, voor regeling van het Inlandsche credietwezen, voor uitbreiding van het wegennet, voor bevordering der verplaatsing van een deel van Java's al te talrijke bevolking naar het menschenarme Sumatra, voor nationale en internationale maatregelen tegen het opium-

schuiven en voor vele andere maatregelen, die konden dienen om den Inlander economisch krachtiger te maken. Maar al deze middelen bleven in zijn oog gebrekkig en van onzeker effect, indien niet de volksopvoeding in den ruimsten zin des woords met alle kracht ter hand genomen en in het snelst bereikbare tempo uitgevoerd werd. Natuurlijk was hiermee veel geld gemoeid, en als er iets vaststond, was dit wel, dat verhooging van den belastingdruk op de Inlanders onredelijk zou zijn. Daarom vooral kwam Van Deventer telkens weer in een of anderen vorm op zijn eereschuldbetoog terug. De regeling dier zaak zou immers niet alleen strekken tot redding der eer, maar zij was tevens op te vatten als de betaling eener verzekeringspremie voor de toekomst van Indië.

Volks- of desascholen, lagere scholen, waaronder ook zulke, waar de inlander Nederlandsch kon leeren, meer opleidingsscholen voor inlandsche ambtenaren, vakscholen van allerlei aard naast de enkele reeds bestaande moesten zonder dralen vermenigvuldigd worden. Naar aanleiding van Taft's rapport over het Amerikaansche beleid in de Philippijnen wees hij er op, met welk een onbaatzuchtige energie Amerika daar afging op het doel: de opleiding der inlanders tot de hoogste zelfstandigheid in den kortst mogelijken tijd. Ook Britsch-Indië hield hij ons meermalen als een voorbeeld ter beschaming voor. Om ervan te leeren, niet om het te copieeren. Zoo vond hij bijv. de talrijke inrichtingen voor hooger onderwijs in Britsch-Indië ontijdig, en daardoor ondoelmatig. In Nederlandsch-Indië achtte hij voorloopig middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs voldoende, maar dacht zich dit laatste dan liefst zóó, dat niet aan Indiërs de studie werd opgedrongen van onze classieken, maar dat met hunne eigen geschiedenis en traditie rekening werd gehouden. Eene der zaken, die hem in de laatste maanden van zijn werkzame leven het meest bezig hielden, was het uitwerken, als lid van de daartoe door den Minister benoemde commissie, van plannen voor zulk eene aansluiting van het voor Indië doelmatigste voorbereidend hooger onderwijs aan onze universiteiten. Heerlijk optimisme, dat hem de hoop deed koesteren, dat de Nederlandsche indolentie ditmaal door de teekenen der tijden bewogen zou worden om heen te stappen over bezwaren, die altijd te berde ge-

bracht worden, zoodra er sprake van is, de deuren onzer hoogescholen iets wijder open te zetten, al ware het slechts om niet vreemd en zelfs eigen te nopen tot het zoeken van toevlucht bij de meer gastvrije inrichtingen van hooger onderwijs buiten ons land!

Voor eene universiteit in Indië achtte hij den tijd nog niet gekomen. Zoolang niet Indië zelf de leerkrachten kon leveren, zou dat niet veel anders worden dan eene onevenredig dure, gebrekkige imitatie. Daarom wilde hij, dat wij ons vooralsnog zouden bepalen tot het aanmoedigen en steunen van Inlanders, die onze hoogescholen wenschen te bezoeken. Zelf deed hij in deze richting - wij mogen dit zeggen zonder iemand te onderschatten - veel meer dan éénig ander. Zijne *Tjandistichting*, waarvan hij de oprichter was en de ziel bleef tot zijn jongsten snik, maakte het aan Inlanders van aanleg, maar met onvoldoende materieele middelen, mogelijk, hier te studeeren en tevens liefdevolle zorg, leiding en omgang te vinden. Zijn *Havelaarfonds* werkte in dergelijke richting ten bate van hen, die hier hunne kennis wenschten te vermeerderen op een of ander technisch gebied. De Indische studiecommissie van *Oost en West*, die zedelijken steun en raad biedt aan alle Inlandsche studeerenden hier te lande, die daarvan gebruik willen maken, telde Van Deventer onder hare ijverigste leden. Ook buiten deze en andere vereenigingen was hij altijd bereid, het zijne bij te dragen om aan Inlanders van aanleg de middelen te verschaffen tot het bereiken van de hoogste ontwikkeling. Zijne beurs, maar ook zijn huis en zijn hart stonden steeds voor die kinderen van het verre Oosten open. Het wekte verbazing, te zien, hoe Van Deventer, die altijd een of meer onderwerpen in studie had, die actief deelnam aan bijna alles, wat er op staatkundig, maatschappelijk of wetenschappelijk gebied ten behoeve van Indië gewerkt werd, den tijd wist te vinden om zich met de persoonlijke belangen van die vele beschermelingen bezig te houden, hen in voor hunne vorming geschikte kosthuizen onder dak te brengen, hen hunne vacanties goed te doen besteden, hen op te zoeken, waar zij verpleegd werden in ziekte. Het was vooral op dit gebied, in menig opzicht het sympathiekste van Van Deventers arbeidsveld, dat zijne levensgezellin hem actief ter zijde stond. Althans zoover men van buitenaf kon zien,

want niemand dan hijzelf kon beoordeelen, hoe veel van zijne kracht, van zijn levenwekkend optimisme hij dankte aan haar, die al zijne idealen deelde.

De opvoeding der mannen alleen maakt ook eene Inlandsche maatschappij niet mondig, neen zij blijft, zoolang de vrouw er geen deel aan heeft, met onvruchtbaarheid geslagen. In Indië levert de verhooging van het ontwikkelingspeil der vrouw bijzondere moeilijkheden op in verband met de eigenaardige inrichting der Inlandsche familie en met sommige traditioneele vooroordeelen. De laatste jaren waren echter gunstig voor het maken van een ernstig begin. Voor de jongens kan men met inspanning van alle krachten niet zooveel aan onderwijs bieden als de Inlandsche maatschappij zelve met aandrang vraagt. Dat aldus de afstand tusschen man en vrouw te groot zou worden, als niet ook aan het onderwijs der meisjes de hand geslagen werd, gevoelt men levendig in Inlandsche kringen. In Nederland werden o.a. door Mr. Abendanon's uitgave van extracten uit de briefwisseling der begaafde, edeldenkende Kartini veler oogen geopend voor hetgeen Nederland aan de Inlandsche vrouw kan geven. De *Kartini-vereeniging* ontstond, en nu reeds genieten tal van Javaansche meisjes het onderwijs, dat de door die vereeniging opgerichte scholen binnen haar bereik hebben gebracht. Men begrijpt, dat hier weer het echtpaar Van Deventer vooraanstond bij het ontwerpen en uitvoeren der plannen. Hier had men een terrein, waarop, buiten de politiek om, onmiddellijke inwerking op de Inlandsche wereld kon plaats hebben, hier rijpten dan ook snel en overvloedig de vruchten van Van Deventers werkzaamheid.

Al die actie op het gebied van onderwijs en opvoeding moest strekken om de Inlanders geleidelijk uit hunnen staat van goeddeels kunstmatige onmondigheid te verlossen. Daarmee moest de voorbereiding gepaard gaan van een staat van zaken, waarbij zij dan ook de rechten en de plichten van meerderjarigen onbelemmerd konden uitoefenen en vervullen. De in grooteren getale en beter opgeleide Inlandsche bestuursambtenaren moeten een veel grooter en meer verantwoordelijk deel van de bestuurstaak gaan vervullen en niet langer de willooze instrumenten blijven, waartoe het

Europeesche toezicht, in strijd met de bedoeling van het Regeeringsreglement, hen heeft verlaagd. De rechterlijke organisatie behoort zoo herzien te worden, dat met de noodige practische rechtskennis toegeruste Inlanders een belangrijk deel der rechtspraak op zich kunnen nemen. Op technisch gebied en in de bureaux worde het daarheen geleid, dat alle daarvoor vatbare arbeid aan Inlandsche handen en hoofden worde toevertrouwd. Men breke voor goed met het hoogmoedige vooroordeel, dat Inlanders, onder overigens gelijke omstandigheden, noodwendig in moreelen en intellectueelen zin de minderen der Europeanen blijven. Zoo kan de Inlandsche bevolking als geheel beschouwd, ook spoedig die staatkundige mondigheid erlangen, die haar in staat stelt tot actieve deelneming aan de vaststelling van algemeene maatregelen van bestuur, en dan nadert de tijd om aan de thans bij gebrek aan iets beters te handhaven controle van het Nederlandsche Parlement voor goed een einde te maken.

De hier aangegeven ontwikkelingsgang, die volgens Van Deventer wel niet anders dan geleidelijk, maar toch met bekwamen spoed kon plaats vinden, was voor hem de volstrekt onmisbare voorwaarde voor de economische opheffing, die Indië behoeft. Een aantal hinderpalen, die zich op dien weg vertoonen, behooren al dadelijk te worden opgeruimd.

De rechtstoestand van den Inlander, tegenover wien '*de Europeanen in Nederlandsch Indië nog altijd een in menig opzicht bevoorrechte groep vormen*', eischt dringend verbetering. Van Deventer verwachtte die verbetering met stellig vertrouwen van de onder de ministers Idenburg en Fock bewerkte herziening van het Regeeringsreglement (artikels 75 en 109), waarbij krachtig werd aangestuurd op unificatie van het recht voor verschillende klassen der bevolking van Indië. Anderen teekenden tegen de willekeurige negatie der diep in het leven wortelende verscheidenheid van het inheemsche recht, die in dit streven opgesloten lag, niet minder krachtig verzet aan. Bijkomstig kan men dit verschil van inzicht allerminst noemen, en toch geldt ervan, wat Van Deventer van de voor Indië noodige hervormingen in het algemeen zeide, dat het verschil de uitvoering en niet het beginsel betreft, want beide partijen zoeken gelijkelijk naar

den besten weg om aan de Inlanders vastheid van recht en betrouwbare rechtsbedeeling te verzekeren, daar de tegenwoordige rechtstoestand afdoenden economischen vooruitgang onmogelijk maakt.

Verder verlangde Van Deventer onmiddellijke verlichting van de drukkende belastingen, waaronder de Inlander gebukt gaat. Hij zocht die in de eerste plaats in afschaffing van de belasting in arbeid; anderen, wier streven geheel op hetzelfde doel gericht was, meenden veeleer, dat die 'heerendiensten' niet de zwáárste offers eischten, dat de belastingen in geld den vooruitgang in veel sterkere mate tegenhielden. Verschil dus weer over de uitvoering, maar eenstemmigheid in de overtuiging, dat in het bestaande stelsel de draagkracht der Inlandsche bevolking schromelijk overschat is.

De Indische afdeeling der Brusselsche tentoonstelling van 1910 dankte haar succes voor een groot deel aan de toewijding van het echtpaar Van Deventer. In zijn terugblik op '*Insulinde te Brussel*' stond Van Deventer vooral stil bij de hooge beteekenis der Inlandsche kunstindustrie, die onder den nivelleerenden indruk van het moderne verkeersleven met decadentie bedreigd werd. Om dit verval te voorkomen moest, zoo meende hij, van Regeeringswege hulp verleend worden, want de bedrijven konden zich onmogelijk op hare oude hoogte handhaven of daarop teruggebracht worden dan door meer kapitaal, betere organisatie, de hulpmiddelen der huidige techniek en vooral ook artistieke opleiding, die de oude kunst moest leeren waardeeren als iets oneindig hoogers dan de moderne kunstjes. Hij verwachtte ook hiervan economische gevolgen van zooveel gewicht, dat hij '*de verheffing van de inlandsche nijverheid..... een onderdeel van de groote opvoedkundige taak, die in Indië op de overheid rust*' noemde. Ook te dezen aanzien weken sommigen, die overigens geestverwanten van Van Deventer mochten heeten, 'wat de uitvoering betreft' van hem af. Dezulken waren van oordeel, dat juist de meest door ons bewonderde takken van Inlandsche kunstnijverheid slechts kunnen bloeien in eene maatschappij, die op geheel andere economische grondslagen rust dan onze hedendaagsche. Gaarne wilden zij als kunstminnaars medewerken om die schoone scheppingen van den Oosterschen geest voor ondergang te

bewaren, echter zonder daarvan groot materieel voordeel aan de Inlandsche maatschappij te durven beloven. Maar dit behoort tot de vele indifferente, althans voor dadelijke vaststelling onvatbare leerstukken der koloniale dogmatiek. Op de vervulling der opvoedingstaak kwam het aan, niet op de omschrijving der vakken.

Zoo is er in de meeste concrete voorstellen, die Van Deventer deed, een tijdelijk element, dat zich leent voor critische beschouwing, maar in alle zonder uitzondering één en hetzelfde onvergankelijke en boven ernstige discussie verhevene beginsel. Zijn even vóór het begin van den wereldoorlog geschreven artikel '*Het pijnlijke kwartier*' verliest niets van zijne beteekenis, al mochten deskundigen de daarin aanbevolen voorziening in de maritieme defensie van Nederlandsch Indië ondoelmatig of onvoldoende keuren; de kern van het betoog betreft de finantieele zijde van het vraagstuk, waarbij vooropstaat, dat de Inlander van de lasten, die van de verdediging der koloniën het onvermijdelijke gevolg zijn, niets mag voelen.

Van Deventer dacht er niet aan, als specialiteit in zake defensie te poseeren, zoover leger en vloot daarbij betrokken waren. Met leedwezen zag hij de noodzakelijkheid in van maatregelen om geweld met geweld te keeren, en hij maakte zich daarbij het meest ongerust over de mogelijke bezorging der rekening aan het oude, verkeerde adres. Zelf had hij zijn eigen defensiestelsel, dat geheel berustte op de versterking der banden van saamhoorigheid tusschen Nederlanders en onderdanen van Nederland in het Verre Oosten. Het was zijne onwrikbare overtuiging, dat Nederland het nu nog in de hand heeft, zijn overzeesch gebied in geestelijken zin zóó bij zich in te lijven, dat pogingen van vreemden om zich daar in onze plaats te stellen, op de wederzijdsche sympathie zouden afstuiten. Deze overtuiging propageerde hij onder zijne landgenooten om hen op te wekken tot krachtiger aanvatten van de nationale taak en hij zette haar uiteen in internationale samenkomsten om daar bij vertegenwoordigers van andere koloniale mogendheden den twijfel te bestrijden, of het kleine Nederland wel opgewassen was tegen de groote moeilijkheden, die het besturen van een zoo uitgestrekt eilandenrijk in onzen tijd medebrengt. In de vergaderingen

van het *Institut Colonial International*, die hij niet gaarne verzuimde, nam hij een leeuwenaandeel der werkzaamheden op zich en door al hetgeen hij daar sprak of aan geschreven rapporten inleverde, zoowel als door zijn innemend persoonlijk optreden was hij in dat milieu tevens een soort van vrijwilliger bij de diplomatie van zijn land, die eene bedenkelijke leemte der officieele diplomatie aanvulde.

Zijne vaderlandsliefde was niet van de weeke soort, die behagen schept in onverdiende hulde, die hoffelijke vreemdelingen zonder kennis van zaken wel eens voor ons koloniaal beleid over hebben. Van hem moest men geene pogingen verwachten om onze fouten van het verleden te bemantelen of om de valsche voorstelling te wekken, dat die thans reeds waren goedgemaakt. Maar bij gelegenheden van den zooeven aangeduiden aard of zooals de Brusselsche tentoonstelling spande hij wel alle kracht in om om aan buitenlanders het beste te laten zien van hetgeen wij in het Verre Oosten inderdaad gedaan en bereikt hebben, en om de overtuiging te vestigen, dat wij thans met vollen ernst den ethischen koers hadden gekozen. Maar wanneer, zooals dikwijls door buitenlandsche schrijvers in hooghartige onkunde geschiedt, ons land belasterd en onze koloniale politiek op gegevens, die nauwelijks voor den zwartsten tijd der Edele Compagnie gelden konden, veroordeeld werd, dan liet Van Deventer niet na, op zijne wijze te protesteeren. Op zijne wijze, dat is meestal zacht, zelden scherp, en nooit lomp. Toen hem in den loop van dit jaar een in 1914 verschenen werk van een hoogleeraar aan de Harvard Universiteit in Amerika over '*The War in Europe*' in handen kwam, dat overigens veel goeds bevatte, maar in het voorbijgaan over ons Indische bestuur ergerlijken onzin te lezen gaf[1], toen haastte hij zich, bevriende Amerikanen van gezag hierop te wijzen en mij te verzoeken, den schrijver zelf, indien ik hem kende, over zijne lichtzinnigheid te onderhouden en

1) De passage over ons land luidt als volgt: 'In its little area of 12.600 square miles live 6.000.000 people, who have been among the happiest folk on earth. The country is fertile, the Dutch are good sailors; but the secret of their wealth is the possession of 736.000 square miles of East Indian islands - Java, Sumatra, part of Borneo - which are in a state of vassalage not very far from slavery.'

anders iemand uit diens omgeving op de bedenkelijke passage opmerkzaam te maken.

Dit zeventienjarige openbare leven geeft ons een wonderschoon geheel te aanschouwen van volkomen harmonie, de harmonie der onvoorwaardelijke toewijding aan het meest verheven doel, dat een waar Nederlander, die de teekenen der tijden verstaat, zich in onze dagen kiezen kan: de opvoeding der veertig millioen Nederlandsche onderdanen in Zuidoost-Azië tot die geestelijke zelfstandigheid, die noodig is om hen in het wereldverkeer de plaats te doen innemen, waartoe hun aanleg en hunne omstandigheden hen in staat stellen, de geleidelijke vervanging van den door macht gevlochten band, die de kolonie kluisterde aan het moederland, door de minder knellende, maar hechtere banden van gemeenschappelijke beschaving, van eenheid der materieele en moreele belangen.

Of ontbreekt er aan dat zoo onverwacht afgesloten leven iets, zoodat wij het geheel, hoe harmonisch ook, als onvolooid moeten beschouwen? Voltooid heet het werk van éénen man aan eene nationale reuzentaak natuurlijk altijd slechts in zeer betrekkelijken zin, maar er is toch op de lijn, waarlangs zulk een man zich beweegt, gemeenlijk een punt, of er zijn er meer, waarvan wij ons voorstellen, dat hij die moet bereiken om zijn volle kracht te geven. Van Deventer, in geen enkel opzicht de man om in de politiek bevrediging van persoonlijke eerzucht te zoeken, was nu eenmaal door zijne edele passie voor Nederlands taak in Indië in de politieke baan gedreven, omdat hij begreep, dat hem alleen dáár eene kans geboden werd om iets van belang te bereiken. Lagen dan de punten, waarvan wij zooeven spraken, voor hem niet op het Plein of te Buitenzorg?

Zooveel staat wel vast, dat Van Deventer, die geene dezer hooge, maar voor een ernstig man moeitevolle posities voor zijn persoonlijk aanzien noodig had, beide met eere zou hebben kunnen innemen. Zeventien jaren van Indische ervaring, gevolgd door evenzoo vele jaren van onverpoosde studie over en practischen arbeid op elk gebied voor Indië, er zijn weinig landvoogden geweest, die bij het bestijgen van den Buitenzorgschen troon iets dergelijks achter den

rug hadden. De keur van voor dat verheven ambt geschikte mannen is zoo beperkt, om een zacht woord te bezigen, dat ieder zich een aantal gevallen herinnert, waarin de benoeming algemeene verrassing teweegbracht, ook omdat de inzichten van den nieuwen Grooten Heer betreffende Indische zaken door O of door X werden voorgesteld. De natuurlijke loop van zaken is in zulke gevallen, dat op den duur de waarde van X wordt bepaald door de Algemeene Secretarie, en deze kan eene Excellentie wel bewaren voor ernstige feilen, maar niet Haar leiden naar en op den rechten weg. In zulke perioden blijft de fabriek zoo zachtkens aan den gang, kleine reparaties worden uitgevoerd, aan bestelling van nieuwe machines wordt zelfs niet gedacht. Nu de geheele machinerie dringend vernieuwing noodig heeft, zou men een zoo kundig en voortvarend directeur als Van Deventer gaarne aan het werk hebben gezien. Misschien miste zijne zachte, irenische natuur de forschheid, die men in sommige omstandigheden van een bekleeder van het hoogste gezag verwacht; maar waar is dan de man, die aan zulke forschheid de diepe kennis van de eischen des tijds en de onverdeelde toewijding paart, die wij in Van Deventer bewonderden?

Het is niet onmogelijk, dat 't ministerschap Van Deventer nog meer ruimte zou hebben geboden voor de volle ontplooiing zijner eigenaardige talenten dan de landvoogdij. Hij zou achter de groene tafel niet hebben plaats genomen, zoodra de gelegenheid daartoe hem was aangeboden, zonder zich vooraf verzekerd te hebben, dat hem eene kans van degelijken arbeid gegeven werd, en zich niet met behulp van goocheltoeren aan zijn zetel hebben vastgeklemd, zooals degenen wel doen, voor wie zulk een ambt om zichzelf begeerlijk is. Wél zou hij zich beijverd hebben om den invloed van onze onzalige partijtwisten op het koloniaal beleid tot de geringste afmetingen te beperken en de volksvertegenwoordigers van elke kleur te overtuigen van de noodzakelijkheid om kleinheid van geest te onderdrukken zoolang zij met hem werkten aan de groote dingen, die Indië noodig heeft.

Toch zou onze gelukwensch, indien Van Deventer tot een dezer hooge staatsambten geroepen ware, niet zonder zekere *reservatio mentalis* zijn uitgesproken. Daarbij denk ik nu niet

zoozeer aan de uitspraak, die men aan een der geniaalste menschenkenners van de 19e eeuw toeschrijft, dat een staatsman, om succes te hebben, niet eerlijk mag zijn, maar meer aan de bittere teleurstellingen, die Van Deventer ondervonden zou hebben en waarop deze eerlijke idealist lang niet geheel voorbereid zou zijn geweest. Tot dusver had hij de practische gevolgen zijner ethische beginselen voor het koloniaal beleid steeds dieper doordacht en breeder uitgewerkt, en in woord en schrift betoogd, *dat* zij moesten en *hoe* zij konden toegepast worden. Niet het minst predikte hij door zijn voorbeeld, het beste wat hij had gevende aan zijne levenstaak. Dit alles kon hij doen, alleen of gesteund door eenige menschen van gelijke aspiratie, en de onverschilligheid of de miskenning van '*idle club loungers*', materialisten, 'Streber' en andere schadelijke diersoorten kon hem daarbij weinig deren. Op een der hoogtepunten van de politieke haan zou hij echter tot meer intieme aanraking met al zulke wezens gedwongen zijn geweest.

Als minister zou hij tot de ervaring zijn gekomen, dat de meerderheid zijner eigen bureau-ambtenaren de grootste belemmering vormden tegen een vlotte uitwerking zijner plannen, daar het routinewerk hun ethischen zin atrophisch maakt. Hij zou aan den lijve ondervonden hebben, dat politieke partijen, die gaarne een onbekwamen minister van koloniën dulden, wanneer hij haar ter wille is op het punt, waarop zij juist bezig zijn zich blind te staren, zonder gemoedsbezwaar een bekwaam en eerlijk raadsman der Kroon afmaken, zoodra een harer stokpaardjes een oogenblik voor zijn stoomros uit den weg zou moeten gaan. Het zou hem duidelijk zijn geworden, dat zijn arbeid voortdurend blootgesteld was aan verstoring door oorzaken van 'algemeene politiek', die geen den minsten samenhang met de nooden van Indië hadden. Zoodra eene combinatie kans zag om de macht te ontnemen aan het kabinet, waartoe hij behoorde, dan kon hii zijne gereedschappen wellicht voor altijd opbergen. Ofschoon het Van Deventer aan parlementaire ervaring niet ontbrak, zou toch de ruwheid der strijdmiddelen zijne verwachting verre overtroffen en hem in het diepst zijner ziel beleedigd hebben. Daartegen zijn bestand de dikke huid van den beroepspoliticus of ook de vlugge sprongen van een enkelen nieuweling

die langs het politieke touw zichzelf naar boven werkt en daarbij nooit zijn levensdoel kan missen, omdat dit in hemzelf besloten is.

Ook als landvoogd zou een man als Van Deventer eene ellende beleefd hebben als waarvan hij in zijn vroegere leven zelfs niet had gedroomd. Vóórdat het hervormingswerk in Indië kon worden ondernomen, zou daar nog heel wat bot conservatisme en enghartig egoïsme onschadelijk gemaakt moeten worden. Vóórdat een betrouwbare staf van medewerkers door den hervormer op den Buitenzorgschen troon gevormd ware, zou er misschien van zijne traditioneele vijf jaren niet veel overgebleven zijn. Openlijke tegenwerking van 'particulieren', die hunne materieele belangen bedreigd achten, van eene dagbladpers, die hare invectieven uit alle achterbuurten samenleest; geheime tegenwerking van vele ambtenaren, die in afwachting van toekomstige wisselingen zich veroorloven, voorschriften *cum grano salis* te verstaan. Eindelijk nog de volslagen onzekerheid, of en voor hoelang de steun van het ministerie aan den hervormingsarbeid ten goede zou komen.

Al deze booze machten en omstandigheden zijn niet onoverwinnelijk, en niemand kan met zekerheid zeggen, of niet juist een eerlijk idealist de eenige zou zijn, die deze bezwaren te boven wist te komen. Maar voor Van Deventers moreele constitutie zou zulk een strijd toch hoogst waarschijnlijk sloopend zijn geworden. Neen, onvoltooid kan men Van Deventers werk voor Indië niet noemen, al ontbreekt een schitterend slottooneel; hij heeft onbekrompen gegeven aan Indië van al het beste, waarover hij zelf de beschikking had, terwijl hij voor de bevredigende afwerking van dat slot zou hebben moeten rekenen op de hulp van vele anderen, die hem teleurgesteld zouden hebben. Wij bewonderen Van Deventers werk niet *omdat*, maar *ondanks* dat hij om zijn ethisch doel te bereiken het als zijn onafwijsbaren plicht moest beschouwen, zich in den politieken strijd te begeven.

Wanneer men het woord *politiek* in zijne meest gebruikelijke beteekenis neemt, dan ligt er eigenlijk in de uitdrukking *ethische politiek*, die nu eenmaal met den naam van Van Deventer onafscheidelijk verbonden is, eene *contradictio in adjecto*. Koloniale ethiek zou misschien juister de richting,

waarin hij werkte, aanduiden. Hij heeft de groote voldoening mogen smaken, dat die koloniale ethiek het pleit gewonnen heeft van hetgeen vroeger koloniale politiek heette. Grooter en grooter zag hij de kringen worden, waarin men onze Oost wil kennen en zich rekenschap geven van de plichten, die Nederland jegens Nederlandsch-Indië te vervullen heeft en die het te lang verzaakte. Toen het echtpaar Van Deventer in 1912 eene reis naar en door Indië ondernam, ook en vooral om het contact met de bevolking te vernieuwen en te versterken, was het vijftien jaren geleden, dat zij naar het vaderland teruggekeerd waren. Van Deventer werd diep getroffen, eensdeels door de ontwaking van een groot deel der bevolking, vooral van Java, tot zelfstandig denken en streven, door de reusachtig toegenomen begeerte naar onderwijs, door het verhelderde bewustzijn der nu reeds talrijke klasse van Inlandsche intellectueelen van hetgeen aan hunne maatschappij ontbreekt en van hetgeen, ook door de overheid, kan worden gedaan om hare ontwikkeling mogelijk te maken; anderdeels door de sympathieke dankbaarheid, waarmede dezen hem als den belangeloozen pleitbezorger hunner wenschen en nooden begroetten. Die aanrakingen sterkten hem niet weinig in de overtuiging, dat hij een goeden strijd streed en dat hem de overwinning verzekerd was, ditmaal eene overwinning, die niet stond tegenover den vrede, maar die vrede en verzoening brengen moest: laurier- en olijftak in ééne hand.

Hij toog onmiddellijk na zijn terugkeer ijveriger dan ooit aan den arbeid om oude plannen aan te vullen en te herzien en nieuwe uit te werken. Met Indië bleef hij bezig, van den ochtend tot den avond, totdat de verraderlijke ziekte hem overviel, die hem in enkele dagen deed bezwijken. Geen volle twee weken vóór zijn sterven ontmoette ik hem in de vergadering van curatoren der Nederlandsch-Indische Bestuursacademie, aan welker oprichting en bestuur hij zulk een belangrijk aandeel nam. Juist had hij toen een telegrafisch bericht ontvangen van de aankomst te Amsterdam der mailboot, die een nieuwen kweekeling der Tjandi-stichting zou brengen, bestemd om aan de Technische Hoogeschool te studeeren, en hij rustte niet, voordat hij voor eene vriendelijke verwelkoming van dezen jongen Inlander de noodige

maatregelen genomen had. In de weinige dagen, die nog overbleven, vervulde hij jegens een anderen Inlandschen pupil, die te Wageningen studeerde, de treurige taak, hem naar zijne laatste rustplaats te geleiden en eenige eenvoudige, gevoelvolle woorden te spreken bij zijn graf. Wie had toen kunnen vermoeden, dat enkele dagen daarna aan Van Deventer zelf de laatste eer bewezen zou worden en dat het daar een Inlandsch student zou zijn, die de meeste aanwezigen het diepst van allen ontroerde met zijn korten, hartelijken afscheidsgroet?

Van Deventer had nog ontzaglijk veel meer voor Indië en zijne bevolking kunnen doen, indien hem een langer leven geschonken ware, maar toch mogen wij zeggen, dat hij zijne hoofdtaak heeft afgewerkt. Want hij was bovenal Nederlands vleeschgeworden bewustzijn van de eereschulden die het aan Insulinde te voldoen heeft, en als zoodanig heeft hij aan zijn volk gezegd, wat hij te zeggen had.

Het door hem aan Indië nagelaten legaat dekt niet slechts duizendvoudig zijn persoonlijk aandeel aan die schulden, maar het zal bovendien, getrouw beheerd, den opbloei van land en volk krachtig helpen verzekeren.

C. SNOUCK HURGRONJE.

Aanroeping.

Voor hen die waken in den nacht en vreezen
Verhaal ik thans de sprookjes en de sagen
Die ik in 't boek des levens heb gelezen.

't Is nutteloos ons harte troost te vragen.
Maar als wij eigen leed in beeld aanschouwen
Schijnt lichter wat wij anderen zien dragen.

Dus kom, Verbeelding! Geef ons nieuw vertrouwen.
Zeg wat het haardvuur gonst in 't schemerduister,
En 't bevend licht der vlammen wil ontvouwen,

Of zing in wind en suis in bladgefluister,
Dat moeder Zorg, in aandacht neergezeten
En 't hoofd gestut, naar uwe tale luister'

En peinzend bij 't herdenken moog vergeten.
Gij roept voor ons die lichtgewiekte scharen
Die de onvervulde hoop der zielen weten,

Zelfs waar de lippen het geheim bewaren;
Gij tempert ons de pijn om 't gaan der dingen,
Doordat gij hen die schreien doet ervaren

Dat niets ons rooft hetgeen we in 't hart ontvingen.
Gij zwerft door 't huis, omkleed met zacht bekoren,
Ontsluit de zalen der herinneringen

En zegt de spreuk waarnaar de geesten hooren:
Gij, in het lichtend rijk der droomgedachte
Tot leidsvrouw en tot troosteres verkoren.

Zie, thans kwam rust. Die moede zijn verwachten
Het ruischen van uw wiekslag. Op de velden
Viel 't kleed der nacht. Zij bracht het droef betrachten

En bracht opnieuw die stem die leed voorspelde
En wij terwijl onze uren traag vergleden
Wij riepen U van beter heil te melden.

Want hij, wiens mijmering gij niet gemeden
Mocht hebben, ziet uw glinstrend leger doornen
In stillen nacht en naderen op zijn beden,

Gelijk een balling, wien zijn eens ontnomen
Geluk en hope, onder 't droef herdenken,
In voller glorie schooner wederkomen.

Dan ziet hij 't land dat hem verstiet, hem wenken
De palmen op 't gebergte in reiner luchten,
Hem streelt de wind, die lafenis kon schenken.

Hem zingt weer 't woud met murmlende geruchten
En hellingen verrijzen dicht omhangen
Met wevend loof en bloem en bloesemvluchten.

De trans is hem met rijker licht omvangen
En de avond hecht, zoo schoon als ze immer schenen,
In 't haar der Nacht de diamanten spangen.

Weer stort het beekje langs de rotsen henen,
Weer breidt zich, bij uw toover, langs de kusten
De stad van zijn geluk, wier marmersteenen

De zee voorheen, vervuld van liefde, kuste
Dreef zij de golf op flauw gebogen stranden
Na langen tocht tot langgewenschte ruste -

't Is al weer zijn, als in den greep der handen!
Zooals de droomen ons zijn die wij droomen
In 't eindelooze rijk der sprookjeslanden.

Dan zwijgt zijn leed en hij die strak de toornen
Der stormen greep en 't vale windros mende
De herfst werd goud in 't gelend blad der boomen.

Dus kom Verbeelding. Die uw liefde kende
Hem is de leniging van elk verlangen,
De vlucht naar vrijheid uit zijn ziels ellenden.

Geen dieper vree dan uwe zuilengangen,
Waar 't klinkt en zingt van 't klateren der fonteinen,
Van bladgeritsel en van vogelzangen.

En leidt gij mij waar ik voorheen mijn pijnen
Als kind ontvlood, gelijk in tooverlanden,
Dan zal het leed ook mij als heimwee schijnen.

Dan blijft in 's levens beker tot de randen
De wijn mij wassen en zal niet verschalen
En 't broos kristal weerstaat den druk der handen.

En schatten rijk, schoon met gelogen tale,
Zal liefsgedachte tot mij wederkeeren
En 't hart de sprookjes van 't geluk verhalen.

Dan breekt gij d' angel van het fel begeeren,
Dan zal de mijmering haar vrede geven
En mij de ruste van 't erkennen leeren.

Dan zie ik, of een doek waar opgeheven,
In 't wislend kleed uw bonte maskers komen
En 't spel weer spelen van 't vervlietend leven.

Dan zie ik wat mij eenmaal werd ontnomen
Met lief gebaar weer schrijden door de hallen
Waar 't leed vergeet en allen samenkomen,

Verloren melodie zal zoet weerschatten -
Tot een der spelers in het lest naar voren
Zal treden, buigt en 't vaal gordijn doet vallen.

P.W. DE KONING.

Hymne aan Demeter.

Hymne aan Demeter. Metrisch vertaald en ingeleid door Leo Speet. N.V. de R.K. Boekcentrale, Amsterdam.

Onbekend is ons, of de heer Speet met dit ongedateerde uitgaafje eene afleiding heeft willen geven aan eene aandacht, die strak en star in ongeveinsde belangstelling de zegeningen volgt van eene vijf en twintigjarige opkweeking der volkeren in de richting der techniek. Zeker is het, dat te midden onzer lectuur van tijdschriften en dagbladen, te midden dus van kamerstrategie uit zoovele redactiebureaux, te midden van den overprikkelingstoestand die in de botsing van sympathieën voedsel vindt, de stemming van een rustig weemoedigen lofzang op de antieke Moeder der Smarten slechts bij hen ingang vinden zal, die den wederopbouw van zoovele verwoesting meer een probleem achten van wederopbouw des volksgeestes dan van kapitaalformatie tot het optrekken van een Waarenhaus in gewapend beton op de plaats waar eens eene librye of kathedraal stond. Tegenover andersdenkenden, vooral tegenover de kletterende aanbidding der grootsche oorlogsorganisatie (die echter zóó primitief en grof is, dat zij niet eenmaal haar menschenmaterie weet te schiften en de fijnste intellecten, op elk geestelijk terrein, onder de massa gemengd als kanonnenvoer vóórwerpt), dáártegenover zou men zich moeten verontschuldigen, dat men thans gehoor vraagt voor religieuse poëzie.

De hymne toch op Ceres is eene reeks van schilderachtige groepeeringen in godsdienstige omraming, tegen een achtergrond van mystieke ongewisheid, ongewis toen en thans.

Zij wordt gedragen op de deining van een schijnbaar simpel metrum. Te hebben getracht haar den modernen nader te brengen achten wij eene verdienste van den heer Speet. Wijl de taak eene moeilijke was, had hij het recht fouten te begaan. Een recht waarvan hij spaarzaam - doch op zijn tijd - gebruik heeft gemaakt.

Aan de overzetting gaat vooraf eene inleiding. Aangezien nu het titelblad aan den voet de mededeeling draagt: N.V. de R.K. Boekcentrale, Amsterdam, bevroedt de lezer, wien de schrijver onbekend is, dat hij met het werk van een dogmaticus te maken krijgt en sluit hij mitsdien in zijn denken de overweging niet buiten, dat hem in de Inleiding de superioriteit van het huidige geslacht tegenover den heiden behoorlijk zal worden voorgemeten. Zulks geschiedt toch meermalen èn - het zij er nadrukkelijk aan toegevoegd - niet alleen van katholieke zijde. Ja, waar het in bepaald hinderlijken arroganten vorm geschiedt - hinderlijk voor den niet-dogmaticus wien in het licht der levende gebeurtenissen die zoogenaamde moderne superioriteit kinderpraat lijkt - daar zijn de ontboezemingen niet in de eerste plaats ultramontaansch. In ieder geval: de heer. Speet heeft rakende aan dit stuk gewijde poëzie der helleensche priesterschap van Eleusis geen enkele maal de kieschheid uit het oog verloren, daarentegen uiting gegeven aan zijne bewonderende liefde voor het gracieuse dichtwerk op eene wèl-jeugdige wijze. Zullen wij nu weer afdingen op die voor nuchtere ooren soms wat al te lyrische overkoking des gemoeds? In een literaire debatingclub is meestal wel de rustige geest aanwezig, die met vriendelijke hand eenig koud water op het overmoedig bruisen giet. Zulk een goed vriend wenschen wij den heer Speet toe; misschien doen het ook wel de jaren. Inmiddels laten wij het ons maar door hem zeggen, dat ‘Homeros zijne ziel mocht uitzingen in verzen, die, als doem-beladen, zwaar treden van smart - in verzen, die wieken, lùchtig van lief'lijkheid, luchtig, als op maat van tieng'ling doorklankte muziek.’

‘Homeros’ zelf! Van niemand minder toch mag de hymne zijn. Denk u eens: ‘wonderschoon, maar niet Homeros!’ Een pracht van roos... en niet la France! Een indrukwekkende bergpartij, doch een twijfel blijft hangen: zijn het

wel echt de Alpen? Eerst die zekerheid, dan barst de geestdrift los. 't Gaat ons aan 't hart eene illusie te moeten verstoren.

Om ‘Homeros’ den maker te mogen noemen van dezen hymnus; liever nog, om door eene autoriteit de schaal te laten doorslaan naar de gewenschte zijde, vertaalt de heer Speet een stuk uit de Praefatio van David Ruhnkenius, den eersten uitgever dezer poëzie, aldus: ‘een bevoegd getuige, Pausanias, noemt Homeros den dichter der hymne, en niet éénmaal en als terloops, doch op vier plaatsen, van meening onveranderd... Ik, op mijn beurt, zeg het vrij, dat ik niet ééne reden heb daaraan te twijfelen... de wijze van zeggen is heel en al Homerisch.’ - Gij hoort dus, argelooze lezer, hoe de vermaarde Leidsche hoogleeraar David Ruhnkenius verklaart, dat Pausanias, de Baedeker der Grieken, de hymne meer dan eens aan Homerus toeschreef; voorts, dat hij, Ruhnkenius, op zijne beurt betuigt niet ééne reden te hebben er aan te twijfelen dat Homerus den zang maakte. Alleen, die stippen in 's heeren Speets vertaling duiden niet op ontroering over die blijde instemmingsbetuiging van Ruhnkenius, doch op weggelaten woorden en nu noodigen wij den heer Speet uit, de passage nog eens over te lezen in de Praefatio p. VII vg. en daarbij geen woord over te slaan, dan zal het hem gelijk aan een ieder blijken, dat Ruhnkenius rondweg erkent *meer dan één* reden te hebben te twijfelen *aan de juistheid van Pausanias' meening*. Slechts dit wil hij erkennen, dat de homerische zeggingswijze, de forma dicendi, homerisch is, zij het dan nog onder zeker voorbehoud, en dat Pausanias nu wel niet aan gemis aan oordeel heeft geleden, doch dan toch zoozeer door den glans van het dichtwerk is verblind, dat hij voor de duidelijke kenteekenen, die op een anderen auteur dan Homerus wijzen, de oogen heeft dichtgeknepen. Eenigermate is het den geestdriftigen heer Speet evenzoo gegaan. Dat hij zoo gaarne gelooft wat hij wenscht waar te zijn, dàt overkomt ons allen, al zullen wij daarom Ruhnkenius' Praefatio maar liever niet het omgekeerde laten zeggen van wat zij zegt. Onverschillig is het voorts voor allen, die uit pure liefde voor schoone dichtertaal den hymnus lezen en overzetten, of de ‘maker’ de zanger van de Ilias was dan wel niet. Aan de schoonheid van het werk doet dit etiket

noch toe noch af, zoo min als het van eenige beteekenis is, of Homerus dan wel Homerus' neef de Ilias ‘maakte’. Wel van belang is, of het dichtwerk eene eenheid is en of wij derhalve achter deze eenheid één dichter zien staan; ook van belang is - doch voor hen alleen die om nog andere redenen dan de poëzie alleen het dichtwerk naderen - in welken tijd dit werk ontstond. En nu is het zeker waar, dat om de hymne een waas van charmeerenden eenvoud ligt, een frischheidsdons, waaraan wij gaarne het denkbeeld van heel-oud, om met den heer Speet te spreken, van oorspronkelijkheid, verbinden. Zoo spreekt dan ook Ruhnkenius van een oudheidspatina, een robigo vetustatis, die door ervarenen bemerkt wordt, doch den onervarenen niet geëxpliceerd kan worden. Wij meenen nochtans, dat iemand met behoorlijk ontwikkelde litteraire voelhorens, zonder nog vakman te zijn, toch niet voorbij zal gaan aan een verschil in verhaaltrant als daar is tusschen de hymne en de Odyssee. Hij legge bij voorbeeld de sobere passage uit de hymne, waar de oude zwervende vrouw aan de haar ontmoetende meisjes haar herkomst vertelt (vs. 119 vgg.), eens naast het veertiende boek der Odyssee, (vs. 199 vgg.) Het kalme, brede rustige vertellen van den ouden bard, die zich nimmer haast naar het einde, doch den tijd neemt alles te ontplooien wat uit episode kan gehaald worden, dat nu juist is in de hymne door een sneller tempo vervangen: geen uitpenseeling meer doch hoofdtrekken in potloodstrepen; geen vertelling doch een procesverbaal.

Wij willen hier den hollandschen vertolker niet citeeren, omdat deze passage niet een der best geslaagden is: een hexameter als

> snelle schip op Thorĩkos' kusten geland, waar de vrouwen

maakt het schip slepend traag. Nalezing zal nog aan andere verzen ten goede komen, die door bedenkelijke caesuur scheef trekken als een jas zonder snit, of die aan het einde steigeren voor een plotseling èn, bv.:

> hoog op zijn eeuwige paarden, des Kronos veel-namige zoon, en
> greep het meiske, dat rukkend zich weerde, in zijn wagen van [goud, en

Dat eene reeks verzen niet alleen om de woordkeuze en den woordval doch ook om het metrum zich met genoegen laten lezen, zullen wij den vertolker des te liever als verdienste aanrekenen, wijl de hexameter in het hollandsche vers nu eenmaal halsstarig blijkt te zijn. Eigenlijk behaagt deze maat niet in een taal, die zoolang met de kwantiteiten jongleert, totdat gij lang voor kort en kort voor lang gaat aanzien; en zoo dit bezwaar al bezworen is, dan nog vermijdt de versificator moeilijk een zeurigen dreun. In eene uitgave als deze, waar naast den vreemden tekst de hollandsche bewerking staat afgedrukt, glijdt het oog telkens en telkens af naar het schijnbaar zoo natuurlijk vlechtwerk der grieksche hexameters: daar huppelt het luchtig en glad, terwijl de hexameter door het hollandsch gaat als een ploeg door taaie klei. Men mag hier waarlijk niet te veel eischen.

En nu de taal zelf, de algemeene indruk der overzetting? Nu, schoon is de lei van den heer Speet niet; wij zullen zeggen waarom. Doch terwijl vertalingen uit de klassieken - de meest gerenommeerde niet uitgezonderd - de toovermacht der sluimering schijnen te bezitten (Voss en Vosmaer doen elkander krachtige concurrentie aan), kunnen wij hier verklaren in volkomen helderheid des geestes den heer Speet tot den einde te zijn gevolgd. Thans de stijl; vooraf ga eene korte inleiding.

De Leidsche hoogleeraar Ruhnkenius kreeg in 1777 uit Moskou toegezonden een afschrift van den in de bibliotheek der Synode gevonden hymnus op Demeter. Dat hij den toezender met lovende woorden gedenkt is begrijpelijk; het tegenwoordige verdict over den naar Moskou beroepen duitschen geleerde Chr. Fr. Matthaei, die met de daar door hem gevonden codices op hoogst merkwaardige waarde geschacherd heeft, luidt ietwat anders. Spoedig nu volgde een Leidsche uitgave, waarbij, naar het voorbericht meedeelt, met opzet eene latijnsche vertaling werd weggelaten wijl Ruhnkenius van oordeel was, ‘dat de grieksche poëzie liever niet gekend moest worden, dan uit eene vertaling. Ja, dat de verwaarloozing - hij zegt verachting - der grieksche letteren slechts voortgekomen is uit vertalingen’. Dit oordeel zal ieder kunnen begrijpen, die bekend is met de latijnsche wanproducten, die destijds en nog later dienen moesten

om het alleen der latijnsche tale kundige publiek ook van helleensche schoonheid te laten genieten. Het is waarlijk geen wonder, dat bij die stelselmatig gekweekte smakeloosheden in cliché latijn de waardeering voor de grieksche letteren, die spontaan had kunnen ontstaan en groeien, reeds bij den aanvang werd gesmoord. Trouwens, wat kon zelfs een Ruhnkenius daartegen doen.

Dehollandsche klassieke philologie uit de dagen der republiek heeft een immensen arbeid verbruikt tot het leveren eener subjectieve kritiek van de latijnsche poëzie. Deze smaakvolle liefhebberij drong, niet zonder de hulp der letteren oefenende predikanten, door tot in de bovenste lagen der burgerij, die dit 'de klassieken' noemde. De eerbiedwaardige soliede geleerdheid op historisch en antiquarisch gebied, daarnevens verzameld, vermocht de massa minder te imponeeren. Hollands koopmanschap, die in den grond het allermeest voor realia gestemd was, taxeerde en honoreerde die 'studie der klassieken' uit tweeërlei oogpunt: als deftig supplement tot de opvoeding der kinderen, het schibboleth waaraan de goede kringen elkaar onderkenden, èn als tijdverdrijf voor de geleerden met wie men gaarne over die zaken keuvelde, wanneer de ernst van het leven was op zijde gezet. Dit heette geestesgemeenschap tusschen wetenschap en handel: de schoone kunsten, de bonae litterae, waarachter de realiteit vrij spel dreef. Toen naar Engelands en Duitschlands voorbeeld ook het hellenisme zijn serieuse intrede deed in de academies der republiek en luisterrijke namen van hier klank gaven tot in de omliggende landen, maakte het door de regenten streng in de hand gehouden onderwijs halt voor deze studiën: de traditie had er geen plaats voor. Dat het gezellige otium een inspannend negotium moest worden, een ernstiger levensprobleem dan het verbreiden van horatiaansche wijsheidslessen, werd met de beslistheid van het steeds de wijsheid in pacht hebbende gezag van de hand gewezen; de geestelijkheid, zoowel de calvinistische als de katholieke, speurde met fijnen neus dat hier een ongewenschte gast toegang vroeg, die in de binnenkamers ramen en vensters zou openen voor ander licht en meer lucht. Het paganisme mocht aan de kanselrhetorica, aan de officieele betoogen, aan de huislectuur, bloempjes leveren, doch op de planten

zelf, laat staan op de aarde die haar voedde, was men niet gesteld. De samenstelling der teelaarde voor inlandsch gewas geschikt hield men liefst in de hand.

Zoo kon een pas gevonden grieksch literair werk van beteekenis om hier te lande, in de geleerde kringen uit het einde der achttiende eeuw, bekendheid te erlangen niet volstaan met de uitnemende uitgave door den Leidschen Ruhnkenius bewerkt. Men vroeg om eene latijnsche overzetting van de even klare als eenvoudige homerische verzen. Toen dan ook al spoedig bleek, dat Matthaei bij het vervaardigen van het afschrift zijner vondst een twintigtal verzen had overgeslagen en Ruhnkenius de pas verschenen uitgave moest te niet doen door eene verbeterde tweede editie, verzocht hij Joh. Heinr. Voss, schoolhoofd te Otterndorp, eene latijnsche vertaling te maken, die aan de tweede editie werd toegevoegd. Men kan thans in Ruhnkenius' Hymne op Demeter van het jaar 1808 de latijnsche afgrijselijkheid vinden, die eens aan hollandsche beoefenaars van letteren en historie als sleutel dienen moest tot verstand van wat de heer Speet noemt ‘een schoonheidsgedachte vol heerlijke muziek’, van wat wij zouden noemen een der keurigste producten van gewijde poëzie.

Wij hebben hierbij met opzet even stil gestaan, omdat zulk een feit een graadmeter is voor de cultuur dier dagen. Heden tracht een welgezind man de hymne aan vele landgenooten nader te brengen door eene hollandsche metrische bewerking en mogen er al aanmerkingen te maken zijn, zelfs de meest onwelwillende lezer zal iets gaan gevoelen van de bekoring dier oud-helleensche dichtkunst. Wellicht dat deze en gene nog eens zijne krachten vergadert, zijne gymnasiale herinneringen oproept, om den parallel afgedrukten oorspronkelijken tekst te kunnen genieten. Doch wie ter wereld laat zich voor zetten:

> Cererem crine-decoram, venerandam Deam, ordior canere,
> Ipsam, et filiam teretem-pedes, quam Pluto
> Rapuit, dedit autem grave-sonans late-cernens Jupiter!

J.H. Voss kon waarlijk in duitsche overzetting wel wat beters leveren en zou het ook ditmaal gedaan hebben, doch de geleerdenwereld had zich de latijnsche kluisters aangelegd

en stak - in plaats van behoorlijk grieksch te leeren - gewillig de handen in zulk verroest ijzer. Is het wonder, dat de helleensche studien niet opkwamen bij zulk een sleur?

En toch, de fakkel van Otterndorp is niet vergeefs ontstoken. Wat, indien wij vermoeden, dat de heer Speet bijwijlen bij Voss te rade is gegaan? Eene uitdrukking als ‘Zeus oogend van verre’ wijst reeds in die richting; de vertaling van vs. 229, die niet beantwoordt aan den afgedrukten tekst, doch wel aan Voss' interpretatie, geeft aan het vermoeden steun. Er is dan ook geestesgemeenschap tusschen beide heeren. Vertaalt Voss geen gedachten maar woorden, Speet komt zich verantwoorden over zijn ‘groote pogen’, in de plaats van ‘weergave der zinnengedachten’ te hebben willen stellen ‘de woordvertaling’. Meer nog, hij wil ons ‘klaar doen inzien, dat deze vertaalwijze voor het klassieke Grieksch - als literairschoon product - de noodzakelijk goede is’. Wij mogen dezen ridder wel, die in het krijt treedt en zijn handschoen uitdagend in het zand werpt. Rest de vraag, of het oprapen noodig is. Mogen wij eens eenige verzen van den heer Speet aanhalen, ook om te doen zien wat deze vertolker vermag?

> en de meiskens vulden met water
> Vol de glanzende kruiken en droegen ze, trippende luchtig,
> Ras naar des vaders weidsche paleis, waar gaùw zij aan moeder
> Zeiden, gelijk zij 't zagen en hoorden; - en deze beval haar
> Snèl te keeren, en de oude t' ontbieden voor rijke belooning.
> Hinden gelijk of runderen, jong, in lente-getijde,
> Huppelend dartel over de weide, van grazen verzadigd,
> Zóó - wijl wuifden in plooien wijd-achter de lieflijke kleedjes -
> IJlden zij àf den van-sporen-doorgroefden weg - en de haren
> Golfden, al wapp'rend, haar schouderen om...lijk goud-gele bloemen -
> Neven den weg toen vonden zij weêr de verheven godinne,
> Waar zij haar lièten - en toèn naar de dierbare woonsteê des vaders
> Leidden zij haar; en zij - het harte vol kommer en weedom -
> Schreed stil àchter, het hoofd omsluierd heel diep, en het somber-
> Donk're gewaad overgolfde de voeten, slank, der godinne.

Uitgezonderd de vertaling ‘trippende luchtig,’ waarin wij het begrip ‘fier’ missen van het origineel; uitgezonderd de

onjuiste overzetting ‘wijl wuifden in plooien wijd-achter’ - wat in een vrij veld licht eerder zou geschieden dan in een hollen weg, waar eene vrouw, die hard loopt liever het kleed zal opnemen, gelijk ook hier de meisjes doen -, krijgt de lezer een juist beeld van het door den hymneschrijver bedoelde. De woordkeuze is niet eene verlepte, de woordplaatsing is minder conventionneel dan zij in vroegere vertaalperioden was en toch maakt het geheel niet den indruk van poëzie onzer dagen. Met de laatste woorden drukken wij geen waarde-oordeel uit. Wij meenen echter, dat het ‘groote pogen’ van den heer Speet meer eene lichte concessie zijnerzijds beteekent aan den modernen gebonden stijl gedaan, dan dat wij in hem den ontdekker mogen begroeten van eene universeele overzetmethode van grieksche meesterwerken. Zoover behoeft trouwens zijne ambitie niet te gaan: zij die het origineel niet vermogen te lezen, kunnen in eenvoudig hollandsch hier vernemen wat in den Demeterhymnus staat; zij vernemen dit in rijmlooze verzen, die op verdienstelijke wijze trachten den tekst te volgen en doorgaans eene aangename stemming bij den waardeerenden lezer wekken. Ons dunkt dit eene behoorlijke praestatie.

Doch laat dan de heer Speet om 's hemels wille ophouden met tirades neer te schrijven over de Grieksche literatuur als deze: ‘alle woorden, alle begrippen dus, zijn met een geestelijken band innig met elkander verbonden; *de* Grieken schreven het eene woord logisch nà het andere, en dàt is eene verdienste van hun *primitieve* daarom echter niet minder heerlijke taal, die ons nu - in onzen van spraak en taal on-logischen tijd - wegens het contrast kinderachtig, àl te naief zou willen schijnen.’ De cursiveering is van ons. Welnu, deze schoone zin is schrijftafeldronkenschap. Hoe de *primitieve* taal der Grieken er uit heeft gezien - àls er ooit zulk eene bestond - is een te dankbaarder onderwerp van bespiegeling, wijl wij er niets van weten en geen definitie van het woord primitief de discussie omheind heeft. Doch wie den hexameter van deze hymne, den hexameter van Homerus, voor primitief aanziet, van ‘rudimentair’ spreekt en van ‘een vroege ontwikkelingsphase’, die verwart onopgesmukt, limpide, met primitief en heeft niet bij Socrates geleerd, dat verwarring van woorden het gevolg is van

onklaarheid van begrippen. Maar zoo gaat het als men tot lyrische bewondering vervalt zijner troetelkinderen: men merkt dan niet hoe de kwajongens u achter den rug te schande maken. Om nog te zwijgen van die pedante hebbelijkheid van *de* Grieken om steeds logisch te schrijven in tegenstelling met den onlogischen aard onzer taal en sprake!

Ten slotte eene andere vraag. Voor de beteekenis van den zin dezer hymne ging de heer Speet ter informatie bij den folklorist Andrew Lang en zegt met dezen: ‘de oorspronkelijke beteekenis der legende zal wel niet meer geweest zijn dan een verzoening der aarde en eene plechtigheid, door welke men de terugkeer der lente en der groeikracht nabootste. Deze oude opvatting verbond zich lichtelijk met allerlei voorstellingen van den dood en de herleving, niet van het jaar, niet van het zaad, maar van de menschelijke ziel.’ Ter toelichting van het verhaal volgen dan de woorden: ‘Het kindeke van de Mei, Persephoneia, zinkt hénen onder den grond, bij Hades, die heerscht in ‘nevelig duister’ en.... de aarde verliest haar vruchtbaarheid; Demeter - als de ‘Mater Dolorosa’ der heidenen - doolt ‘in somber gewaad’ over de landen.... 't is wintertijd! Doch zoodra is niet weer Persephoneia opgerezen uit de duisternis, uit het rijk der dooden, en hare moeder in de armen gesneld, of de grond wordt vet van vruchtbaarheid, de bloemen steken allerwegen de teêre kopjes op uit de vocht-donkere aarde.... 't is malsche lente.’

Lief gezegd. Doch mag dit alles zoo maar als onfeilbare waarheid worden voorgezet?

De hymne is het oudste document èn voor de kennis van de mythe van Proserpina's roof en wedergave aan Demeter, haar moeder, èn voor die van het beroemde mysteriënfeest in het nabij Athene gelegen Eleusis. Op dit mysteriespel werd de mythe van Demeter en haar dochter ten tooneele gebracht; het kernpunt der mysteriën heette de vertooning van een afgemaaiden koornaar aan de ingewijden. Geen mededeelingen aan profanen mochten door geïnitieerden geschieden, doch in de hymne zijn, poëtisch aangeduid, aanwijzingen verborgen aangaande het inwijdingsritueel.

Nu vertelt de hymne, dat gedurende Persefone's afwezigheid onder de aarde:

vrucht'loos doorgroeven de ossen met bochtige ploegen den akker,
vruchteloos viel er gestaâg de blanke gerst in de voren,

terwijl na haar wederkomst:

alreê daar de landen van puntige aren ver-ruigden.

De bloei van het graan gaat met de jonge godin op en neder. Was zij dan niet, zoo vroeg men sinds lang, de personificatie van het jonge koren in het huidige jaar? Dan zou echter Demeter de personificatie zijn van het oude koren in het vorige jaar, dat aan het nieuwe het leven gaf.

Hier treedt dus eene andere opvatting naar voren dan de heer Speet op Langs gezag aanhangt: Demeter *korenmoeder* geen *moeder-aarde*. Beide zienswijzen vonden en vinden verdedigers. Veiligheidshalve late men bewijsgronden in eenigerlei richting aan de etymologie van den naam ontleend liever terzijde, doch lette op hetgeen de oude dichters zelf leeren. Opmerkelijk mag dan heeten, dat in vers 8 der hymne de Aarde in duidelijke tegenstelling genoemd wordt met Demeter; niet de Aarde evenwel als bewerkt akkerland, doch slechts als de onbeploegde, de ongecultiveerde. Zij toch laat de bloemen ontluiken, die Persefone zullen bezighouden, totdat de onderwereldsgod haar rooft. Zien wij nu ook vers 306 en volgende, dan vertelt de hymne, dat ondanks menschelijken arbeid de Aarde geen zaad deed ontkiemen, wijl Demeter de kiemen verborg. Hier treedt in tegenstelling tegenover Demeter de Aarde in den ruimsten zin des woords, ook de beploegde. Krachtens die *tegenstelling* zou dus Demeter niet de Aarde (Aard-moeder) kunnen zijn. Maar wie zal ontkennen, dat op de laatstgenoemde plaats Demeter en aarde naast elkander genoemd kunnen zijn als Aardgodin in menschengedaante en het door haar beheerschte element, zoodat de letterzetter door bij de eerste letter van het woord aarde niet naar een hoofdletter maar naar eene kleine letter te grijpen het bezwaar laat eclipseeren en Demeter toch Aardmoeder blijft?

Maar dan komt vader Homerus in eigen persoon een duchtiger argument tegen deze opvatting aandragen en verhaalt ons, dat wanneer de boeren aan het wannen gaan Demeter kaf en koren scheidt - wat meer de taak lijkt

van de Koren-moeder dan van de Aardmoeder, terwijl een maaierslied Demeter bezong nu eens als huizende in de gebonden gele garven dan als verscholen in het nog onrijpe groene graan. Haar beeld werd dan ook door korenhalmen omkranst; Theocritus teekent in eene zijner zangen, hoe bij het oogstfeest de vreugde aanvangt, wanneer elk der deelnemers zijn schopvormige wan geplant heeft in den *graanhoop der godin*, waarbij zij zelf met garven en papavers in de handen lachende toekijkt. Eindelijk - want er valt niet aan te denken zelfs een deel der in eene rijke literatuur verwerkte materie hier ter sprake te brengen -, als de heer Speet nog eens een door Plutarchus geciteerden dichtregel wil overwegen, die van de maaiers zegt: ‘wanneer kloeke mannen Demeter's leden doorsnijden’, zoo zal hij inzien, dat het probleem ook eene oplossing toelaat, die van zijne opvatting verschilt, eene oplossing, waarvoor bijdragen uit het Germaansche volksleven reeds lang een krachtig pleidooi hebben gevoerd. Kennisneming daarvan zal zijne belangstelling in het mooie stuk poëzie, dat hij met liefde bewerkte, nog vermeerderen. Moge het inmiddels aan zijn uitgaafje beschoren zijn zelfs in deze dagen belangstelling te wekken voor een lied van vredige bezinning.

J. VÜRTHEIM.

Een handelsschool in Indië.

Hoe de handel van Inlanders gebloeid heeft en waardoor hij in den loop der tijden achteruitgegaan is, geeft de geschiedenis aan, waarvan een goed deel omschreven en gecommentarieerd is in des heeren Mr. C. Th. van Deventer's ‘Overzicht van den economischen toestand der Inlandsche bevolking op Java en Madoera.’ Men kan uit vele omstandigheden opmaken, dat de Inlandsche handel de concurrentie, welke hoe langer zoo grooter werd, niet heeft kunnen weerstaan.

‘'t Verval van den Javaanschen groothandel en het terugdringen van den tusschenhandel der bevolking openbaarden zich vooral, nadat in 1743 tengevolge van den afstand der strandregentschappen door den Javaanschen vorst aan de Compagnie de havens in vreemde handen overgegaan waren. De groothandel kwam nu uitsluitend in handen van Europeanen en Chineezen en deze laatsten trokken een meer en meer overwegend deel van den tusschenhandel tot zich’ (zie het Overzicht van de uitkomsten der gewestelijke onderzoekingen naar den Inlandschen handel, uitgave van de Welvaartscommissie).

De toenmalige handelsgeest der Inlandsche bevolking heeft 't tegen dien van Europeanen en Chineezen moeten afleggen. De Inlandsche handel, hoewel gebloeid hebbend, was altijd op primitieve leest geschoeid. Gedreven door personen, die geen bepaalde handelskennis bezaten, heeft hij een tijd lang tengevolge van de gunstige omstandigheden goede winsten gebracht. De concurrentie heeft hem den knak gegeven. En meteen nam het aantal liefhebbers voor het drijven van

handel dermate af, dat niet meer dan 3 pCt. van de Inlandsche bevolking uitsluitend van handel een vast beroep maakte.

Was het wel te verwonderen, dat de Javaansche *dagang*[1] niet tegen de concurrentie opgewassen was? Welke ervaringen, welke practische kennis had hij opgedaan, hoe weinig had hij gezien, ondervonden en geleerd, om een zaak op juiste commercieele basis aan den gang te houden en uit te breiden!

Er zit wel waarheid in de bewering, dat de voorkeur van den Inlander voor het handelsberoep en ook zijn handelsgeest gering zijn. Maar de elementaire beginselen van de kennis, welke hoog noodig is, om zelfs het bescheidenste winkeltje naar wensch te doen slagen, zijn hem niet bijgebracht.

Nòg heeft hij van het productief maken van kleine kapitalen maar zeer weinig begrip. Het is bekend, hoe in de Preanger Regentschappen vrij belangrijke geldsommen door Inlanders renteloos bewaard worden. Men beweert dan soms, dat het uitzetten van geld met renteberekening niet plaats heeft tengevolge van bijzondere opvattingen van godsdienstige leerstellingen. Inderdaad moet het feit veelal worden toegeschreven aan het zeer geringe vertrouwen, dat de Inlanders in de beste, meest soliede bankinstellingen hebben, uit volslagen gebrek aan handelskennis.

Kleinhandelaren beseffen nog niet het nut van het uitbreiden hunner connecties, de kracht van coöperatie; zij hebben nog geen begrip van de wijze, waarop een klein bedrijfskapitaaltje praktisch moet worden benut. In de Inlandsche winkelnering wordt de bruto-opbrengst van den verkoop dikwijls als winst beschouwd. Kleinhandelaren nemen en verstrekken credieten zonder een overzicht van hun bedrijf te hebben. En zoo zouden tal van voorbeelden aan te halen zijn, waaruit blijkt, hoe naief de opvattingen ten opzichte van handel nog zijn. Men kan zeggen, dat de wijze, waarop het beroep thans in het binnenland uitgeoefend wordt, vergeleken met die in den tijd vóór 1743, over het algemeen nog geen belangrijke verbetering heeft ondergaan. De omstandigheden zijn echter vooral in de laatste tien jaren, veel veranderd. Er is een streven naar welvaart. De staatsruif

1) Maleisch en Javaansch: handel en ook, als verkorting van *orang dagang of wong dagang*, handelaar, koopman. Voor groothandelaar is echter het perzische woord *saudagar* gebruikelijk.

is niet meer zoo gemakkelijk te benaderen. Inlanders zoeken ook naar ander werk dan landbouw, waarvoor lang niet iedereen een stuk grond krijgen kan. Het handwerk, het ambacht heeft nog niet genoeg sympathie.

In den laatsten tijd wordt, naar ik heb kunnen waarnemen, door den ontwikkelden Javaan, vooral in Midden- en Oost-Java steeds meer voor den handel gevoeld. De uitbreiding van den Inlandschen handel in groote steden, het feit, dat bijna overal, ook in de buitenbezittingen de markten in aantal en belangrijkheid zijn toegenomen, het sterk ontwikkeld reisverkeer van Inlanders, dat alles wijst op een zekere verlevendiging van den handelsgeest.

Coöperatieve winkeltjes zijn verrezen en tengevolge van slecht financiëel of commerciëel beheer weder verdwenen. Maar nog veel meer handelszaakjes, toko's, zijn blijven bestaan en hebben zich uitgebreid in Solo, Jogja, Semarang, Soerabaja, Palembang, Padang.

Onder degenen, die de lagere school doorloopen hebben en inzien, dat het een vaak te lange weg is, die van beambte tot ambtenaar voert, begint een grooter streven merkbaar te worden, om in den handel werkzaam te zijn.

De tijd schijnt gekomen, dat een handelsschool in Indië veel nut kan opleveren.

Het denkbeeld der oprichting van een handelsschool voor Inlanders is niet nieuw. Het was de heer Abendanon toch, die het in 1904 voor het eerst met de kamers van koophandel te Batavia, Semarang en Soerabaja besprak. De instellingen op beide laatstgenoemde plaatsen vonden, dat een ‘eenvoudige’ opleiding voor den handel goede vruchten zou dragen en dat een dergelijk plan zeker uitvoerbaar was. Alleen bij de Bataviasche Kamer van Koophandel vond het plan geen instemming, omdat de Inlander naar haar meening, geen handelsgeest bezit. Toch zijn ten opzichte hiervan zeer gunstige dingen op te merken bij Bandjareezen, Palembangers, Baweanners en zelfs bij Javanen van Solo en Jogja, ondanks het feit, dat de bevolking in Indië nooit in de gelegenheid is gesteld eenige handelskennis op te doen.[1)]

1) Van Soendaneezen uit Tasikmalaja is bekend, dat zij nijverheidsproducten uitvoeren tot in de buitenbezittingen.

De oprichting van een handelsschool voor Inlanders werd dus ruim tien jaren geleden voor het eerst aanbevolen. Intusschen zijn de Inlandsche credietbanken gekomen en hebben het lager Inlandsch onderwijs en het daarop voortbouwend landbouw-, ambachts- en huisvlijtonderwijs een hoogere vlucht genomen. Men heeft ook meer en beter onderwijs gekregen voor Inlandsche ambtenaren, onderwijzers, artsen, veeartsen, rechtskundigen. Al de daarvoor ingerichte onderwijsinstellingen krijgen haar leerlingen voor een deel van Inlandsche en Hollandsch-Inlandsche scholen. Maar niet alle leerlingen, die deze scholen doorloopen hebben, zetten hun studie op speciaal gebied voort. Er zal spoedig een tijd komen, dat een nieuwe schakel aan de praktijk van het werkleven hoogst welkom zal zijn. En die nieuwe schakel zou een handelsschool kunnen wezen, welke, om in breeden kring nuttig te zijn, ingericht zou moeten worden niet voor eenvoudig, maar voor uitgebreid, grondig handelsonderricht. Zij zou open te stellen zijn, niet alleen voor Inlanders, maar ook voor anderen, onverschillig van welken landaard.

Laat ons eens zien, hoe het met de handelsopleiding gesteld is bij Indie's buren: de Filipinos.

Reeds in 1904 werd te Manila een handelsschool opgericht, om te voldoen in de behoefte aan klerken met kennis van de Engelsche taal. In 1908 was er reeds uitbreiding noodig van het onderricht, dat enkel nog maar in boekhouden, machineschrijven, stenografie en telegrafie gegeven werd. Zoo is uit die instelling de Philippine School of Commerce met vierjarigen cursus voortgekomen. Thans wordt het praktisch nut van deze handelsschool dermate ingezien, dat de instelling bezocht wordt niet alleen door leerlingen van de *secundary schools*, maar ook door hen, die de *high schools* doorloopen hebben.

Tot recht begrip van de groepen, waartoe eigenlijk deze scholen gerekend moeten worden, volge hier een kort overzicht van het onderwijs, gelijk dit in den Philippijnschen archipel verdeeld is in vier hoofdsoorten: *primary course* (lager onderwijs), *intermediate course* (middelbaar onderwijs), *secondary course* (voortgezet praktisch onderwijs), *high course* (hooger onderwijs).

Het lager onderwijs heeft maar vier ‘graden’, zooals men

de opeenvolgende leerjaren noemt, en wordt gegeven tezamen met het eerste onderricht in praktischen handenarbeid.

Tot het middelbaar onderwijs, dat den leerlingen een vijfden, zesden en zevenden graad kan geven, worden zes driejarige specialiseeringscursussen gerekend, t.w. de algemeen-middelbare cursus, de cursus tot opleiding van onderwijzers, de landbouwcursus, de ambachtscursus, de cursus in huishouding en huisvlijt en de handelscursus *(course for business)*. In het geheel zijn er voor die specialiseeringscursussen 259 algemeen-middelbare scholen, 49 onderwijzersscholen, 5 landbouwscholen, 40 ambachtsscholen, 96 huishoud- en huisvlijtscholen en 2 handelsscholen.

Het onderwijs op deze handelsscholen omvat behalve taal, rekenen, aardrijkskunde, geschiedenis en schoonschrijven ook nog de vakken: handelscorrespondentie, boekhouden en machineschrijven.

In zeven jaren tijd, waarvan vier in de lagere school en drie in den middelbaren of specialen cursus doorgebracht, - deze tijd komt ongeveer overeen met den duur van het onderricht aan de Hollandsch-Inlandsche scholen in Indië -, moet dus de leerling reeds die praktische kennis bezitten, welke hem in staat stelt dadelijk na het bereiken van den 7^{en} graad in een bescheiden betrekking den kost te kunnen verdienen.

Hij kan zich nog verder specialiseeren en het onderwijs van de z.g. *secondary course* volgen, waartoe men de navolgende scholen voor voortgezet speciaal onderwijs rekent: de Philippine Normalschool, de Philippine School of Arts and Trades, de School of Household-industries en de reeds hierbovengenoemde Philippine School of Commerce.

Het doel, met de oprichting dezer school beoogd, is, om jongelieden, ook meisjes, niet alleen voor den administratieven dienst van het gouvernement, maar ook voor geëmployeerden op handelskantoren, bij bankinstellingen, enz. op te leiden en voorts hun de voorbereiding te geven, noodig om voor eigen rekening handel te kunnen drijven.

De commerciëele opleiding bestaat niet alleen in het onderrichten van verschillende handelsvakken, maar ook in het aanleeren van het begrip der noodzakelijkheid van correctheid, netheid, stiptheid en betrouwbaarheid. Zelfs wordt

hierop bijzonder gelet; den leerling, die geen aanleg voor ontwikkeling van deze eigenschappen bezit, wordt het verdere bezoek van de school ontzegd.

Men heeft eenvoudig de advertentie-kolommen van Philippijnsche dagbladen na te gaan, om tot de overtuiging te komen, dat de vraag van den handel naar boekhouders bij onze koloniale buren groot is.

Nu zijn de aanvangstraktementen, welke de leerlingen, die de Philippijnsche handelsschool doorloopen hebben, genieten, niet groot (40 tot 75 pesos per maand; een peso = ongeveer *f* 0.50), maar de vooruitzichten zijn niet slecht, en het mooiste verschiet, dat de speciale opleiding opent, acht ik den, zij 't ook bescheiden handel voor eigen rekening.

Juist tengevolge van de groote vraag naar handelsemployés verlaten nog velen de school, voordat zij den geheelen cursus doorloopen hebben; zij kunnen dan gemakkelijk een betrekking in den handel vinden op 30 tot 60 pesos traktement per maand. Het hoogste traktement tot nog toe toegekend aan leerlingen, die den geheelen handelscursus doorloopen hebben, is 200 pesos of ongeveer *f* 1100 per maand.

Tot de school, waarvoor een mooi, ruim gebouw met bibliotheek en leeszaal is opgericht en welke door bijna 400 leerlingen, ook meisjes, wordt bezocht, worden alleen diegenen toegelaten, die op zijn minst de *intermediate course* doorloopen hebben.

Aan de school is geen internaat verbonden, maar de Board of Education heeft er voor gezorgd, dat een goed kosthuis werd opgericht, waar de leerlingen thans voor 15 pesos per maand behoorlijk onder dak zijn. Ook de aanschaffing der vereischte boeken is voor de leerlingen zoo goedkoop en gemakkelijk mogelijk gemaakt.

Bij de school is een handelsmuseum opgericht, in connectie staande met het Philadelphia Commercial Museum en een verzameling bevattende, welke het gebruik van materialen, de vervaardiging van manufacturen, soorten van handelsproducten, methoden van verpakking en vervoer te zien geeft.

Gedurende vijf avonden per week wordt aan de Philippine School of Commerce een cursus gehouden ten behoeve van hen, die reeds in den handel werkzaam zijn en daardoor niet de gelegenheid hebben, de dagschool te bezoeken.

Tal van leerlingen, die vóór het doorloopen van den dagcursus in den handel overgingen, volgen dien avondcursus.

Behalve dezen cursus en den vierjarigen dagcursus (den eigenlijken handelscursus) heeft de school nog opengesteld: een cursus in boekhouden, een tweejarigen cursus in stenografie (Benn Pittman-systeem), en een éénjarigen cursus in datzelfde vak voor degenen, die een *high school* doorloopen hebben.

Bij het onderwijs in stenografie wordt gelet op behoorlijke kennis van de Engelsche taal en bovenal op de praktijk. ‘The secret of becoming a proficient stenographer is found in the simple wordpractice’, zegt het officieele Philippijnsche rapport over die school, waaraan deze gegevens voor een deel ontleend zijn. ‘There are many things to be learned, and if the pupil is not very careful in the beginning, the accumulation of unmastered details will discourage the most ambitions. Beginners in shorthand therefore are given as much individual instruction as possible in order that correct habits may be formed from the start.’

In den tweejarigen leergang voor stenografie zijn mede opgenomen: lessen in Engelsch en Spaansch, handelsaardrijkskunde, handelscorrespondentie, machineschrijven, boekhouden en handelswetten, terwijl bij het dicteeren voor de stenografen handelsbrieven en uitgezochte artikelen uit dagbladen en tijdschriften worden gebruikt. Evenmin wordt in den cursus voor het boekhouden de handelspraktijk uit het oog verloren. De school blijft daarvoor zelfs in relatie met Manilasche firma's. Beginnend met het opmaken van eenvoudige journalen, handelsnota's, rekeningen, orders, rapporten enz., gaat men voort met het leeren kennen van de verschillende koopmansboeken, het boekhouden, het bankwezen. In het tweede en derde jaar wordt het een en ander over het opzetten van ondernemingen, den groothandel, het inklaren onderricht.

In het programma van den eigenlijken, vierjarigen handelscursus der school zijn opgenomen: boekhouden, handelsrekenen, handelsgeschiedenis en -aardrijkskunde, Engelsche en Spaansche taal, stenografie, machineschrijven, handelspraktijk, handelscorrespondentie, staathuishoudkunde, handelswetten, kennis omtrent het bedrijf van bankinstellingen en verzekeringmaatschappijen. Hieruit kan men opmaken, dat

de Board of Education er naar gestreefd heeft, het handelsonderwijs veelzijdig te doen zijn.

Aan de groote vraag naar handelsemployé's moet worden toegeschreven, dat nog een te groot percentage van het aantal leerlingen de school verlaat vóór het doorloopen van den cursus. Dit is een euvel, hetwelk ook elders zal worden waargenomen, - o.a. in de ambachtsscholen voor Inlanders op Java -, waar de praktijk van het werkleven vakkundig opgeleid personeel noodig heeft.

Op de vraag, of een handelsschool voor Inlanders zal voldoen in een behoefte aan handelskundigen zou reeds met aanhalingen van voorbeelden uit de praktijk bevestigend te beantwoorden zijn. Het voor eigen rekening zaken doen is een bedrijf, dat onder de Inlanders vooral op hoofdplaatsen meer en meer voorkomt. De oprichting van kleine toko's is daarvan het gevolg. Het beheer van dergelijke winkels, de handel, zooals die meer en meer ook door landbouwers gedreven wordt, het praktisch-commercieel profijt trekken van het bestaan van huisindustriëele onderneminkjes, dat alles zou door de kennis, welke het onderricht op een handelsschool bijbrengt en verspreidt, niet alleen verbeteren, maar ook bevorderd worden. Het logisch gevolg van het een en ander zal zijn, dat de Inlander, die de eerste praktische lessen gevolgd heeft, althans zooveel kennis bezit, om op juiste wijze een klein handelszaakje te kunnen beginnen en voortzetten. Het verderfelijke van voorschotten en woekeraarstransacties beseffend, wetend dan, welke richtingen in te slaan zijn, om steeds een overzicht te hebben van den gang van zaken, economisch te arbeiden, het aantal klanten te doen toenemen en den bedrijfsomvang te vergrooten, zal de Inlander van de handelsschool in zijn werk niet zoo aarzelen als de tegenwoordige dagang, die zijn actie vaak afhankelijk stelt van toevalligheden, en, hoewel door schade en schande wijs geworden in zijn relaties, van de waarde van tijd en geld, vermeerdering van omzet, rationeele boekhouding en kapitalenbelegging nog immer kinderlijke en den energieken voortgang van het bedrijf belemmerende denkbeelden er op na blijft houden.

De school zal er toe bijdragen, dat de kringen, waarin de handel wordt gedreven, zich uitbreiden, m.a.w. dat de vak-

kundig opgeleide er niet tegen op zal zien, zijn afzetgebied ruimer te nemen, wanneer dit noodig of mogelijk zou zijn.[1)]

Gewenscht is het, om den Inlandschen kleinhandelaar te verheffen van het zeer lage peil, waarop hij, wat zijn routine en praktische kennis betreft, staat tegenover den Chinees, met wien hij dikwijls in aanraking komt. Het zal door een opleiding mettertijd niet onmogelijk zijn, dat de Inlandsche winkelnering voor import-artikelen, als bijv. manufacturen, aardewerk, provisiën en dranken, waarin bijna uitsluitend door Chineezen handel wordt gedreven, zich uitbreidt en dat het ernstiger dan thans door Inlanders uit te oefenen handelsbedrijf het vooruitzicht van een relatie met Europeesche importfirma's opent, welke relatie thans wegens gebrek aan handelskennis en credietwaardigheid ten eenemale uitgesloten is.

Tal van inlandsche landbouw- en nijverheidsproducten blijven nu in een zeer beperkt gebied en zijn op vele plaatsen zelfs onbekend, omdat het voor Inlandsche handelaren zoo moeilijk is, onder landgenooten goede commissionairs te vinden, aan wie de verkoop kan worden toevertrouwd. Degenen onder de Maleiers, in wie de meeste handelsgeest zit en die langdurige, kostbare reizen maken, om overal zelf den verkoop van hun artikelen ter hand te nemen, zien tevergeefs uit naar een commissiehandel, waarmee in het belang van den blijvenden afzet een degelijke relatie is aan te knoopen. Aan deze tusschenpersonen heeft de Inlandsche handel groote behoefte, en ook hierin kan geleidelijk door de handelsschool worden voorzien.

De instelling zal na eenigen tijd het gemeenschapsleven in den Inlandschen handel doen ontstaan en de coöperatie bevorderen, welke thans schipbreuk lijdt door de onwetendheid of geringe kennis der beheerders, hoe de kleine maatschap bestuurd moet worden.

Het laatste verslag van het volkscredietwezen maakt mel-

1) Nu reeds blijven Baweanners soms gedurende een jaar op reis, om zaken te doen. Palembangers en Minangkabauers maken eveneens handelsreizen ver buiten hun land. Marskramers van Soendasche vlechtartikelen vindt men heelemaal in Oost-Java. Javaansche groot- en kleinhandelaren adverteeren druk in Maleische dagbladen. Soloneezen, die in lijnwaden handel drijven, hebben tal van winkels te Soerabaja geopend.

ding van den toenemenden drang van Inlanders tot het oprichten van vereenigingen, van het oprichten van associaties, van de pogingen van landbouwers tot gemeenschappelijken verkoop van gewassen, alles vormende een beweging, die, 'hoe goed bedoeld ook, bij ondeskundigen opzet de kiem van mislukking in zich draagt'. En uit het voorlaatste verslag van het volkscredietwezen haal ik hier het navolgende aan: 'Het is schier ondoenlijk, een overzicht te geven van al hetgeen, althans voor zoover bekend is, tot dusver op het gebied van coöperatie tot stand is gebracht, deels minder, deels meer overdacht en met meer of minder succes, doch alles ten slotte strekkende, om door samenwerking meer en beter gewin te maken. Belanghebbenden erkennen en beseffen zelven, dat zij veel moeten leeren en nog niet alle eigenschappen voor samenwerking bezitten; niettemin getuigen de telkens opnieuw opgevatte pogingen van een drang om te slagen en zoo het terrein te betreden, hetwelk tot dusver alleen door niet-Inlanders wordt ingenomen.'

Door opleiding aan een handelsschool zal ongetwijfeld geleidelijk een kennis worden verspreid, welke ten opzichte van coöperatie praktisch te benutten is.

Voorts zal de Europeesche handel zeker goed onderlegd Inlandsch personeel kunnen gebruiken, zooals thans ook Filipinos werkzaam zijn op Amerikaansche kantoren. Als assistenten bij de boekhouding, machineschrijvers bij de correspondentie-afdeeling, magazijnmeesters, kassiers enz. zullen de opgeleide Inlanders kunnen beginnen, en zeker zullen zij dan als opkoopers, verkoopers of agenten gebruikt kunnen worden, waar het contact met den Inlandschen kleinhandel gewenscht wordt. En hoe meer door de systematische opleiding aan dien Inlandschen kleinhandel de degelijkheid en correctheid worden bijgebracht, welke die noodig heeft, te grooter zal dat contact tusschen Europeeschen en Inlandschen handel worden, te meer dus de behoefte aan geschikte tusschenpersonen toenemen.

De proeven, genomen om Inlanders geschikt te maken voor ander dan machinaal werk op handelskantoren, aldus de meening van de Bataviasche Kamer van Koophandel (zie het nijverheidsrapport van den heer Abendanon), zijn

mislukt. Maar zulk onderricht op handelskantoren is niet systematisch, wordt gegeven al naar gelang er tijd voor te vinden is, brengt alleen routine bij voor een bepaald werk, maar geeft niet de degelijke kennis, noodig en nuttig voor de gemakkelijke toepassing. Hetzelfde kan gezegd worden van de opleiding aan groote industrieele inrichtingen, welke opleiding, zonder meer, den werkman nimmer zal kunnen verheffen tot een zelfstandig vakman. Wenschelijk en rechtvaardig zou het zijn, om de eerste degelijke onderwijs-gelegenheid te openen, welke kans geeft op verlevendiging van den Inlandschen handel, die, hoewel sedert eeuwen in het gedrang geraakt, toch nog in zijn primitieve vormen is blijven bestaan.

De N.-I. handelsschool worde opengesteld voor alle landaarden. Als leerlingen zouden toe te laten zijn degenen, die een lagere school hebben doorloopen en voldoende kennis bezitten van de Nederlandsche taal, welke de voertaal moet blijven bij het onderwijs. Zij zouden ten minste 12 jaren oud moeten zijn. Naar het voorbeeld van de Philippine School of Commerce te Manila zou de handelsschool in Indië op te richten zijn in een druk handelscentrum, en onder toezicht moeten staan van een commissie, waarin vertegenwoordigers van den Europeeschen handel zitting hebben.

Den cursus verdeele men in een vierjarigen algemeenen cursus en een tweejarigen voorbereidingscursus, deze laatste in te stellen, om te kunnen nagaan, of de leerlingen den aanleg bezitten, welke hen geschikt maakt voor het verder volgen van de studie. Deze voorbereidingscursus staat dan eenigszins gelijk met den vroeg beginnenden driejarigen *intermediate* handelscursus voor de Filipinos, en zij kan de pépinière genoemd worden, waaruit de leerlingen voor den eigenlijken cursus te kiezen - en met zorg te kiezen - zijn.

In de voorbereidingsafdeling zou les te geven zijn in: het Nederlandsch, handelsrekenen, de eerste beginselen van handelsaardrijkskunde en handelsgeschiedenis, de elementaire beginselen van de handelspraktijk (opzet en beheer van kleine zaken, kennis van coöperatie, het eenvoudig boekhouden, enz.)

Voor den eigenlijken vierjarigen cursus zouden de vakken

moeten wezen: Nederlandsch, Engelsch, handelsrekenen, handelsaardrijkskunde, handelsgeschiedenis, handelswetten, handelscorrespondentie, machineschrijven, dubbel boekhouden en handelspraktijk, warenkennis, staathuishoudkunde, kennis van het bank- en assurantiewezen.

Het onderwijs in het Nederlandsch worde ingericht als een voortzetting van het lager onderwijs en zooveel mogelijk toegepast op de speciale richting van de studie. Bij het maken van dictés, de uitbreiding van de kennis van woorden en uitdrukkingen, de grammatikale oefeningen is met die omstandigheid rekening te houden, terwijl tegelijkertijd bijzonder te letten is op het goed weergeven van gedachten en de juiste uitspraak, waaraan, nadat de leerling het lager onderwijs gevolgd heeft, uit den aard der zaak nog wel wat mankeert. Voor het Engelsch zullen vooral in den eersten tijd de grammatikale studie en het maken van thema's, hoofdzaak moeten zijn; in de laatste twee jaren kan de praktische toepassing der taal in aansluiting met het handelsonderwijs plaats hebben.

Het onderricht in het handelsrekenen heeft tot doel, de leerlingen vertrouwd te maken met de snelste en meest praktische berekeningen van winst en verlies, kapitaleninterest, commissieloonen enz.

Voor de handelsaardrijkskunde is den leerling de kennis der commerciëele en industrieele omstandigheden bij te brengen, waarin verschillende landen en landstreken verkeeren, de kennis van de groote centra van productie, manufacturen-omzet, verkoop van grondstoffen, handelsbeurzen, en voorts de kennis van het bestaande transport, het scheepvaartverkeer, de beteekenis van groote markten.

Bij de lessen in handelsgeschiedenis zou in korte trekken de bloei en het verval van den handel tusschen Europa en Azië in verschillende tijdperken te bespreken zijn.

Beide laatstgenoemde vakken zullen het onderwijs aan de handelsschool aantrekkelijk kunnen maken.

Bij het onderricht in handelswetten sluit zich van zelf een leergang aan in de bepalingen betreffende in- en uitvoerrechten en accijnzen, fabriekswezen, grondbezit, enz.

Voor handelscorrespondentie beginne men met het dicteeren van de eenvoudigste en in de praktijk meest voorko-

mende brieven over bestellingen, zendingen, inningen enz. en het zelfstandig laten behandelen van analoge gevallen van briefwisseling. Geleidelijk kunnen de opgaven moeilijker worden gemaakt.

Van het machineschrijven kan in twee jaren tijd al heel wat worden geleerd; voor dit vak zal één lesuur per week voldoende zijn. Begonnen wordt in het 3e leerjaar van den eigenlijken cursus met technische oefeningen, het maken van copieën, waarna wordt voortgegaan met het typen van brieven, uit het hoofd of gedicteerd, met snelheidsoefeningen,[1)] het tikken van tabellen enz.

Bij het boekhouden en de daarmee samengaande lessen in handelspraktijk wordt den leerling de kennis bijgebracht, hoe verschillende handelszaken opgezet, beheerd en uitgebreid worden. Door de directie der Philippine School of Commerce worden met succes in het belang van de leerlingen, die in dit vak onderricht krijgen, de globale of korte gegevens en informaties besproken en bestudeerd, zooals die, volgens verschillende systemen en bij verschillende firma's in gebruik, verstrekt zijn. De voortdurende relatie van de school met het praktische werkleven is een der vereischten, om het speciale onderwijs van nut te doen zijn. Voor warenkennis zou het een en ander onderricht moeten worden over soorten, kenmerken, eigenschappen, verpakking van bekende import- en exportartikelen en de eischen, die de handel ten opzichte daarvan stelt, terwijl in verband hiermede aan de school een klein handelsmuseum met bibliotheek te verbinden zou zijn.

Economie, in het bijzonder de lijnen van economische ontwikkeling van volk in landstreken, waar handel, nijverheid en industrie zich uitgebreid hebben, en de elementaire kennis van het bank- en assurantiewezen zijn voor de laatste twee jaren van den cursus bestemd.

Wenschelijk is 't, om voor Inlandsche leerlingen, die afkomstig zijn van buiten de plaats, waar de school gevesdigd zal worden, een eenvoudig internaat aan de school te

1) Van de leerlingen der Philippine School of Commerce kan gezegd worden, dat zij bij het machineschrijven een snelheid van 35 woorden per minuut bereiken.

verbinden, omdat de ondervinding reeds heeft geleerd, hoe moeilijk het voor ouders is, een geschikt en goedkoop kosthuis voor hun zoons in een groote stad van Java te vinden, en hoe zij zich door de onzekerheid, of de leerling buiten schooltijd onder eenig toezicht staat, laten weerhouden, hun zoons de speciale studie te laten volgen.

Het schoolgeld met kosten voor internaat zou op een maximum van *f* 15 per maand te stellen zijn; bij de inrichting van het internaat is met dat bedrag rekening te houden[1)].

Het praktisch nut der school kan uitgebreid worden door het instellen van avondcursussen in bepaalde vakken als Engelsch, handelscorrespondentie, stenografie, enz., voor degenen, die reeds in den handel werkzaam zijn en dus geen gelegenheid hebben de dagschool te bezoeken.

Deze zou voorloopig voor een maximum van 100 leerlingen te openen zijn, van wie b.v. 25% van anderen dan Inlandschen landaard zouden mogen wezen. Aan het oprichten van een handelsschool dient natuurlijk een grondig onderzoek vooraf te gaan naar het bestaan, in het bijzonder in Inlandsche kringen van een werkelijk gevoelde behoefte aan een dergelijke opleiding. Evenals de landbouwscholen, bij het doorloopen waarvan in het geheel geen rechtstreeksche voordeelen van vaste baantjes of anderszins in het vooruitzicht zijn, meer en meer leerlingen trekken, zoo zullen ook voor de toelating tot een op de omschreven wijze ingerichte handelsschool zich naar alle waarschijnlijkheid vele candidaten opgeven, mits het plan tot oprichting op de meest praktische wijze worde bekend gemaakt.

De leerstof, hierboven slechts in groote lijnen aangegeven, dient door vak- of handelskundigen, die de omstandigheden in de Inlandsche maatschappij kennen, in aaneensluitende onderdeden te worden vastgesteld, en wel op zoodanige wijze dat: 1° het verband met de praktijk op den voorgrond staat, 2° het onderwijs door afwisseling aantrekkelijk wordt en 3° gestreefd wordt naar het bijbrengen van een voldoende hoeveelheid kennis, welke den leerling na het

1) Voor kost en inwoning in de kampoeng in een groote stad wordt door den Inlandschen leerling gewoonlijk *f* 7.50 à *f* 10 per maand betaald.

doorloopen van den geheelen cursus in staat stelt, met groote kans op succes zelfstandig werkzaam te zijn.

Men zal de tegenwerping kunnen maken, dat een zesjarige studie voor handelsopleiding na den leertijd aan de lagere school voor den Inlander wel lang is, en voorts, dat evenals aan de gelijksoortige school van Manila vooral in den beginne vele leerlingen in den loop van den cursus, dus te vroeg, de instelling zullen verlaten, om praktisch in den handel werkzaam te kunnen zijn.

Eenvoudiger zal echter het handelsonderwijs met het oog op de te verwachten resultaten niet kunnen zijn[1)]

Tevens in verband met andere omstandigheden a.d.z. de noodzakelijke aansluiting aan het lager onderwijs, de gewenschte vóóropleiding, enz., zijn de school en de te volgen leergang zoo ontworpen, dat bij leerlingen graden van kennis en praktische bruikbaarheid gevormd worden. Zij, die enkel de algemeene handelskennis van de twee jaren in den voorbereidingscursus gevolgd hebben, zullen toch met meer succes dan geheel onopgeleid een kleine winkelnering kunnen opzetten of op bescheiden schaal handel kunnen drijven. De leerlingen, die de eerste twee jaren van den eigenlijken vierjarigen cursus gevolgd hebben, bezitten een hoogeren graad van kennis, en degenen die den geheelen cursus doorloopen hebben, zullen ten opzichte van hun werk in de praktijk ten volle aan de eischen moeten beantwoorden, welke men aan de algeheele, speciale opleiding stelt.

Men kan aannemen, dat gegoede Inlandsche landbouwers en handelaren met graagte hun zoons zullen zenden naar een instelling, waar zij, behoorlijk onder toezicht en onder dak, zes jaren lang, na den leertijd aan de lagere school, worden opgeleid tot het verkrijgen van een bekwaamheid, welke hen in staat stelt, de welvaart te genieten van den ook in de desa gerespecteerden stand der rijke *saudagars*. Verwacht mag worden dat voor vele der hier bedoelde personen die zesjarige studie hunner zoons, welke studie dan een uitgave van ongeveer *f* 20 per maand vordert, geen

1) ‘Tegen *eenvoudige* opleiding bestaat nog het bezwaar, dat overal gebleken is, dat voor den handel de beste opleiding nog niet genoeg is.’ (Meening van de Bataviasche Kamer van Koophandel, vide het nijverheidsrapport van den heer Abendanon, 2e deel, blz. 225).

onoverkomelijk bezwaar zal opleveren. Ook zouden voor de bekwaamste leerlingen, wier ouders die studie niet kunnen betalen, beurzen beschikbaar kunnen worden gesteld.

De op- en inrichting der school, de bezoldiging van leeraren, enz. zullen belangrijke uitgaven vereischen. Maar zij, die den cursus aan de handelsschool hebben doorloopen, zullen de pioniers zijn, van wie verwacht kan worden, dat zij de middelen aangeven en toepassen, waardoor langzamerhand de thans renteloos bewaarde of nutteloos verbruikte Inlandsche kapitalen - hoe klein deze ook moge zijn - in rationeele en voordeelige circulatie komen. Zoo zal waarschijnlijk de Inlandsche handel degelijker, ernstiger worden, verlevendigen tevens, en ten slotte op een veel hooger peil komen, dan waarop hij nu staat.

J.E. JASPER.

De onvrijheid van de open zee.

De onvrijheid van de open zee schijnt een van de voorname oorzaken te zijn van den tegenwoordigen oorlog. Door leidende staatslieden is toch vastgesteld, dat gestreden wordt voor de vrijheid der zee, door de pers worden deze verklaringen over de geheele wereld bekend gemaakt en dagelijks kan men van menschen, die nog nooit over het al of niet vrij zijn van de zee hebben nagedacht, met de grootste stelligheid vernemen dat de zee voortaan vrij zal moeten wezen. De Duitsche officiëele verklaringen zijn niet minder stellig dan de Engelsche. Beide naties verlangen, dat de zee vrij zal wezen en achten dit doel den strijd waard.

Wanneer deze oorlog voor een deel alzoo gerechtvaardigd wordt door het verlangen de zee vrij te doen zijn, loont het misschien de moeite eens in groote trekken na te gaan hoe het wel met die beweerde onvrijheid van de zee gesteld is; of ten minste gesteld was vóór het uitbreken van den verschrikkelijken Europeeschen oorlog, welke aan die onvrijheid een einde zal maken. Tevens zal dan blijken, welke verschillende beteekenis Duitschers en Engelschen - om ons tot deze naties te bepalen - hier hechten aan het begrip vrijheid. Verschillend, zeer verschillend zelfs, moet die opvatting toch wel wezen, want wanneer beide er dezelfde beteekenis aan hechten, zou er geen aanleiding wezen voor strijd.

Ten allen tijde is de kustzee beschouwd als te behooren tot den betrokken staat. Zij wordt geacht deel uit te maken van het gebied op grond, dat een staat de macht heeft zijn gezag daar te doen gelden, door middel van op den vasten

wal opgesteld geschut. De dracht van het geschut bepaalde dan ook de uitgestrektheid van de kuststrook en daar dit geen absolute maatstaf was, werd langen tijd die afstand gesteld op ¾ geographishe mijl. Deze afstand is thans zeker niet in overeenstemming met de dracht van het geschut en geeft alzoo geen uitdrukking meer aan de gedachte, welke men meende vast te leggen.

Buiten de kustzee wordt geen heer over de zee erkend. Hier heeft niemand souverein gezag. De zee behoort aan alle natiën, ieder heeft hier gelijke rechten. In vroeger eeuwen is dit standpunt niet steeds door alle mogendheden als juist erkend. Wel eens was aanspraak gemaakt, zij het al niet op souvereine rechten dan toch op zekeren voorrang in eenig bepaald zeegebied, maar het is toch sedert geruimen tijd onbestreden. Overeenkomsten met betrekking tot sommige nauwe vaarwaters - Sond, Dardanellen, Suezkanaal, enz. - stellen den algemeenen regel slechts in des te duidelijker licht.

Het feit, dat door alle beschaafde natiën de open zee als vrij gebied, als onbeheerd werd beschouwd, sloot allerminst in dat de zee voor een ieder ook veilig was. Eeuwen lang was zij dit allerminst. Op nagenoeg alle zeeën werd een door niemand erkend, maar hierom niet minder daadwerkelijk gezag uitgeoefend door zeeroovers. Men denke in dit verband slechts aan de Oostzee, de Noordzee, de Middellandsche zee, de Caraïbische zee, de Chineesche zee, de Indische zeeën, enz. enz. Zoowel in de Middeleeuwen als later, ja hier en daar tot in de tweede helft der negentiende eeuw, was de zeeroof een schrik voor de zeevaart, een geesel voor de welvaart der volken. Handel en visscherij werden door de zeeroovers in hooge mate bemoeilijkt of onmogelijk gemaakt.

Wij zullen hier niet uitweiden over de tallooze maatregelen door de regeeringen van alle beschaafde landen genomen om de zeeroovers te bestrijden, hun bedrijf te vernietigen en de zee werkelijk vrij te maken door alle onveiligheid van daar te bannen. Wij willen er slechts op wijzen, dat de oorlogsschepen der verschillende natiën langen tijd hier een taak vonden en dat het zeker voor een belangrijk deel aan hun optreden is te danken, dat de zeeroof als georganiseerd bedrijf in de twintigste eeuw niet meer voorkwam.

Het ongeschreven internationaal recht verklaarde den zee-

roover kortweg vogelvrij. Aan de oorlogsschepen van elken staat, te zamen feitelijk uitmakende de internationale politie ter zee, was de bevoegdheid toegekend van elk koopvaardijschip of zich als zoodanig voordoend vaartuig te eischen, dat het zich zou legitimeeren door het hijschen van de natievlag en het geven van inzage der scheepspapieren. Vanzelf spreekt het, dat Engeland het grootste belang had bij de veiligheid op de open zee. De scheepvaart van het Britsche rijk was toch de belangrijkste, ja geruimen tijd is Engeland vrijwel de vrachtvaarder van de geheele wereld geweest, nadat de Nederlanders van die plaats waren verdrongen. In verband met die uitgebreide scheepvaart bestreden Engelsche oorlogsschepen den zeeroof op alle zeeën, waartoe een machtige en bovenal talrijke vloot noodig was. En daar de slavenhandel nauw verband hield met den zeeroof, was het Engeland, dat het initiatief nam tot een overeenkomst met andere mogendheden, waarbij de slavernij afgeschaft verklaard en de slavenhandelaar met den zeeroover gelijkgesteld werd.

Wanneer vóór het einde der negentiende eeuw vastgesteld kon worden, dat zeeroof als georganiseerd bedrijf niet meer voorkwam, dan was dit resultaat in de allereerste plaats te danken aan het optreden van de Britsche zeemacht. Zeker had haar optreden ten doel aan de scheepvaart onder Engelsche vlag volkomen veiligheid te verzekeren, maar dit neemt niet weg, dat de scheepvaart van alle natiën daarvan de voordeelen had, geheel op gelijken voet met de Engelsche

Met het verdrijven van de zeeroovers van de open zee werden uit den aard der zaak de oorlogsschepen geenszins overbodig. Bewaking van die zee, dat wil zeggen handhaving van het politietoezicht, bleef noodig; ook om te voorkomen, dat de zeeroof zich opnieuw vertoonen en opbloeien kon. Alle zeevarende volken begrepen dit en in de eerste plaats weêr Engeland, dat door het overwegend aandeel van zijn handelsvloot in den wereldhandel nog steeds meer dan eenig ander volk belang had bij de veiligheid ter zee.

Bovendien kwam hier voor het Britsche rijk nog bij, dat de oorlogsvloot was de natuurlijke verdediger van het rijk en tevens het middel ter bescherming van de overzeesche koloniën en bezittingen in andere werelddeelen. Wanneer en de dichtbij het moederland gelegen kolonie Algerië

buiten beschouwing laat, dan heeft alleen het Britsche rijk koloniën in den eigenlijken zin van het woord te verdedigen, dat wil zeggen landen geheel of nagenoeg geheel bevolkt en bewoond door Europeanen. De plicht van bescherming en verdediging zoo noodig, is hier veel meer vanzelf sprekend dan waar het een overzeesche bezitting - feitelijk een wingewest - betreft. Voor die taak rekent Groot-Brittannië op zijn vloot, maar sedert lang was deze hiervoor slechts matig berekend. Het meest hiervan overtuigd toonden zich de naastbelanghebbenden, de bewoners der koloniën. Omstreeks 40 jaar geleden nam men dan ook in Australië reeds maatregelen om zichzelf te kunnen helpen, wanneer het moederland in gebreke mocht blijven. De geleidelijk ontstane scheepsmacht is in deze eeuw geworden een Australische vloot, onder bevel van een Britsch vlagofficier en in oorlogstijd onder het gezag van de Britsche regeering staande. Later werd ook in Nieuw-Zeeland en Canada behoefte gevoeld het voorbeeld van Australië te volgen en ook in Zuid-Afrika kwam het vraagstuk ter sprake.

Maar afgescheiden van de verplichtingen tegenover de koloniën, was men in Engeland overtuigd, dat door het opkomen van nieuwe groote zeemogendheden - Duitschland, Noord-Amerika, Japan - de kracht en de beteekenis van de Britsche vloot niet meer in overeenstemming waren met hare taak en dit ondanks de enorme uitbreiding, welke in de laatste kwart-eeuw plaats had; als onmiddelijk gevolg van de schepping en groei van de Duitsche en Japansche vloten in het bijzonder.

Ofschoon in aantal eenheden nog steeds verreweg de sterkste, was de Britsche vloot feitelijk niet meer de machtigste, daar het niet mogelijk was alle krachten te vereenigen. Zij had toch een taak te vervullen in alle werelddeelen en dit maakte haar op eenig gegeven plaats minder sterk dan de vloot van sommige andere naties kon zijn. Om hierin wijziging te brengen diende de overeenkomst met Frankrijk, dat de behartiging van de gemeenschappelijke belangen in de Middellandsche zee op zich nam[1]. Door het bondgenoot-

1) In den aanvang van 1914 werden ook met Rusland onderhandelingen aangevangen over een maritiem verdrag. Vermoedelijk op soortgelijken grondslag en met gelijk doel als dat met Frankrijk.

schap met Japan, kreeg Engeland een zaakwaarnemer in het verre Oosten. De Britsche vloot in de Noordzee en in den Atlantischen Oceaan met aangrenzende wateren kon dientengevolge belangrijk versterkt worden.

Ten einde aanvaringen op de open zee zooveel mogelijk te voorkomen, hebben de zeevarende volken bepalingen vastgesteld omtrent voeren van lichten, uitwijken, enz., welke de schepen hunner natie verplicht zijn op te volgen. Die voorschriften moeten, om practisch resultaat op te leveren, gelijkluidend wezen en meermalen hadden met dit doel dan ook besprekingen plaats tusschen afgevaardigden van verscheidene staten. Maar het beginsel, dat de open zee onbeheerd en vrij voor een ieder was, bleef toch gehandhaafd door dat iedere staat de verplichting tot het nakomen der voorschriften slechts oplegde aan de schepen onder eigen vlag.

Intusschen is aan die onbeperkte vrijheid sedert het laatst der vorige eeuw wel eens getornd. Zoo bijvoorbeeld door de overeenkomst omtrent de visscherij, gesloten tusschen de kuststaten van de Noordzee. Aan de politievaartuigen van de contracteerende partijen zijn toen rechten gegeven tegenover de visschersvaartuigen van al de bij de overeenkomst betrokken naties en aan die visschersvaartuigen is de verplichting opgelegd, zich te onderwerpen aan de bevelen door de commandanten dier politievaartuigen eventueel te geven. Zeker was dit een eerste inbreuk op de vrijheid der open zee, maar in het belang van al de daarbij betrokken partijen was die afwijking van den regel noodig. En het was dan ook deze overtuiging, welke aanleiding gaf tot de overeenkomst zelve.

Uit het bovenstaande blijkt, dat in ernst van onvrijheid van de open zee geen sprake kan wezen. Die zee is zoo vrij als zij met mogelijkheid kan zijn, want geen mogendheid oefent daar eenig gezag uit. Ten minste in tijd van vrede en er was dus geen oorlog noodig, om door vechten die vrijheid te verkrijgen. Gevraagd mag dan ook worden of bedoeld werd te zeggen, dat de zee in tijd van oorlog onvrij is en dat zij ook dan vrij moet wezen. Als aanleiding tot een oorlog dan toch een vreemde eisch, waar het allerminst duidelijk is hoe ooit een waarborg te verkrijgen zal zijn, dat in tijd van oorlog de open zee steeds door iedereen als

neutraal gebied beschouwd en gerespecteerd zal worden.

In den oorlog gaat macht boven recht; de sterkste bepaalt wat recht is. De tijd van oorlog is een tijd van onrecht, aangezien het recht van den sterkste heerscht. Steeds hadden internationale overeenkomsten en gebruiken het hard te verantwoorden in zulke tijden, maar stellig nooit in die mate als thans. Nooit werd ten minste zóó openlijk verklaard, dat een bestaande overeenkomst niet langer behoefde te worden nagekomen, omdat het belang van één partij zulks vorderde. De verklaring van den kanselier van het Duitsche rijk, dat dit rijk genoodzaakt was de onzijdigheid van België niet langer te eerbiedigen, ofschoon die onzijdigheid door Pruisen was gewaarborgd, heeft bij voorbaat aan toekomstige overeenkomsten nagenoeg alle waarde ontnomen, wanneer de nakoming niet door reëele waarborgen tevens is verzekerd. Te meer omdat in dit bijzonder geval van noodweer, in de gewone beteekenis van het woord, allerminst sprake was en nauwelijks een jaar te voren door den minister van buitenlandsche zaken in den rijksdag het bindend zijn van de overeenkomst voor Duitschland erkend was; onder bijvoeging, dat het rijk die verplichting ten allen tijde zeker zou nakomen. Door hier als verschooning het bestaan van noodweer te aanvaarden, zal, bij niet-nakomen van een overeenkomst, dit argument steeds als rechtvaardiging kunnen worden aangevoerd. Aan internationale overeenkomsten en in het bijzonder aan die, welke in tijd van oorlog beteekenis krijgen, zal hierom geen hooger waarde toe te kennen zijn dan de prijs van het papier, waarop zij werden geschreven, indien niet tevens waarborgen aanwezig zijn, welke de nakoming van de aangegane verplichtingen verzekeren.

De vraag mag dan ook worden gesteld: ‘Hoe denkt de Duitsche regeering zich de vrijheid der zee, waarvoor zij zegt, dat door Duitschland gestreden wordt.’ Zooals de vrijheid der Duitsche bondstaten misschien? Dit wil dus zeggen een vrije zee, waar Duitschland alles te zeggen heeft, precies zoo als Pruisen alles te vertellen heeft in Duitschland. Maar de open zee zou dan een meester, een heer hebben en dus niet meer, zooals tot nog toe, vrij zijn voor alle natiën. Zulk een vrijheid van de open zee hebben andere volken zeker niet op het oog. Maar laten wij nu nagaan,

hoe het thans is gesteld met de onderstelde onvrijheid der zee in tijd van oorlog.

Korten tijd na de oorlogsverklaring, werden door Duitschland langs een deel van de Engelsche kust mijnen gelegd. Engeland blokkeerde weldra ongeveer de geheele oostkust van de Noordzee. Ten allen tijde is het recht van een oorlogvoerende mogendheid, om een vijandelijke kust te blokkeeren, erkend. Eisch was natuurlijk, dat de blokkade effectief moest wezen, dat wil zeggen de macht moest aanwezig zijn om als onbeperkt heerscher in het afgesloten zeegebied op te treden. De billijkheid van dien eisch springt in het oog. Niet slechts met woorden, maar door de daad moet men meester zijn op eenig gebied, om het recht te hebben daar souvereine rechten uit te oefenen. In dien zelfden gedachtengang wordt de revolutie wettig gezag, wanneer zij het heft in handen heeft en hiermede feitelijk heerscheres is geworden. Vóór dien tijd zijn de deelnemers aan de revolutie eenvoudig opstandelingen, zoo geen misdadigers. Terecht! want zij verstoren de bestaande orde, zonder die door een nieuwe rechtsorde te vervangen.

Ofschoon de blokkadelinie op ongewoon grooten afstand van de Duitsche kust werd getrokken, was het van den aanvang af een niet te ontkennen feit, dat de afsluiting van de kust zoo volkomen mogelijk en dus de blokkade effectief was. Op grond van dien grooten afstand, kon er aanleiding zijn bezwaren van formeelen aard in te brengen tegen het optreden van Engeland, maar van veel beteekenis zou dit niet hebben kunnen zijn, indien uitsluitend Duitsche havens aan het afgesloten zeegebied hadden gelegen. Gewijzigde omstandigheden scheppen toch steeds nieuw recht; ook voor het ongeschreven internationaal recht geldt dit.

De zaak stond echter anders, nu aan het afgesloten zeegebied ook neutrale havens waren gelegen en bovendien schepen, voor geen der havens aan de oostkust van de Noordzee bestemd, dit gebied passeerden. Feitelijk werden die neutrale havens tevens geblokkeerd en zou dit voor de betrokken mogendheden en voor andere, welke handel dreven op die havens, een aanleiding hebben kunnen zijn om Engeland den oorlog te verklaren. Oorlog met Engeland wenschten die mogendheden echter niet en het Britsche rijk wilde al

evenmin de goede verstandhouding verbreken. Doel was slechts de toevoer over zee naar Duitschland en de uitvoer van daar af te sluiten; de toevoer direct naar Duitsche en indirect over neutrale havens. Om dit doel te bereiken, met zoo min mogelijke benadeeling van de rechten en belangen van onzijdigen, nam Engeland tal van maatregelen om aan billijke bezwaren te gemoet te komen. Gevolg hiervan was, dat ook tot contrabande verklaarde goederen naar de neutrale landen konden worden vervoerd, zoodra voldoende waarborgen werden gegeven, dat de artikelen in eigen land verbruikt en in geen geval naar Duitschland uitgevoerd zouden worden. De scheepvaart onder neutrale vlag ondervond op deze wijze betrekkelijk weinig overlast van de blokkade; de overlast bepaalde zich hoofdzakelijk tot tijdverlies. Het oponthoud was intusschen wel eens van langen duur. Vooral wanneer er meer of minder gerechtvaardigde twijfel bestond omtrent de lading of de bestemming van het schip, kon dit het geval worden. Voor de bona fide handel was verlies van schip of lading vrijwel uitgesloten. Den handel met Duitschland kon Engeland echter niet veroorloven, want dan zou de blokkade van de Duitsche havens hare beteekenis grootendeels hebben verloren. Op de voor Duitschland bestemde handelsartikelen moest Engeland wel beslag leggen en eventueel ook op het schip, dat de contrabande vervoerde. Elk schip, dat binnen het afgesloten zeegebied kwam, met het doel de blokkade te breken, wist welk risico het liep en nam deze vrijwillig op zich; precies als voorheen.

Engeland maakte in de Noordzee ook gebruik van mijnenvelden als hulpmiddel voor de blokkade. Ofschoon ook hiertegen formeele bezwaren zijn aan te voeren, was deze maatregel practisch van geen groote beteekenis voor de neutrale scheepvaart, omdat door het verleenen van loodsdiensten de veilige vaart door dit gebied vrijwel - ofschoon niet absoluut - verzekerd werd. Intusschen viel ook hierdoor belangrijk tijdverlies en dus andermaal financiëel nadeel voor scheepvaart en handel te boeken. Zeker zeer te betreuren, maar waar gevochten wordt loopen de omstanders ook wel eens een klap op. Geheel te vermijden is dit nooit geweest en zal het ook wel nooit worden.

Dat de mijnen, wanneer zij gingen drijven, evenals die

door Duitschland gelegd - ook Frankrijk schijnt hier of daar mijnen gelegd te hebben! - nog gevaarlijk konden zijn, werd door de feiten bewezen. Wel is waar was de inrichting der mijnen van dien aard, dat zij dan door een schok niet meer tot ontploffing werden gebracht of binnen korten tijd zonken, maar die werktuigelijke inrichting bleek wel eens in gebreke te zijn gebleven. Ook werden meermalen gezonken mijnen door visschers in de netten opgehaald. Vele niet bedoelde ontploffingen hadden aldus plaats, maar toch moet het aantal ongelukken gering worden geacht in verhouding tot de vele honderden mijnen, welke niet verankerd bleven en tijdig onschadelijk konden worden gemaakt.

De door Engeland in dezen oorlog gevolgde wijze van blokkeeren van vijandelijke havens, houdt verband met de omstandigheden. Door de tegenwoordige middelen van aanval en verdediging zijn die belangrijk gewijzigd en in de toekomst zal deze wijze van blokkeeren stellig niet in strijd worden geacht met internationale rechtsbeginselen. Principiëel verschil is er dan ook zeer weinig. De toepassing van de beginselen - niet die beginselen zelf - is door Engelands optreden slechts veranderd. En die toepassing brengt de neutralen in eenigszins ongunstiger positie dan zij voorheen waren. Zij zullen zich hierin hebben te schikken, voor zoover hun de macht ontbreekt zich daadwerkelijk te verzetten of de zaak geen oorlog waard wordt geacht.

Duitschland deed een poging om Groot-Brittannië van de buitenwereld af te sluiten. Hiertoe verklaarde het de Britsche zeeën tot oorlogsgebied. Voor de afsluiting maakte het nagenoeg uitsluitend gebruik van onderzeeërs. Dat deze blokkade geenszins effectief was en dus niet voldeed aan den eisch altijd gesteld, bleek zeer spoedig. Zal het bij een deugdelijke afsluiting der kust toch een uitzondering wezen, dat het een handelsvaartuig gelukt ongemoeid een der geblokkeerde havens te bereiken, hier deed zich het omgekeerde voor. De Duitsche vloot was niet in staat ook maar één procent der vaartuigen, welke de havens van het Britsche rijk in of uitliepen, aan te houden. In plaats van regel, was het aanhouden dus uitzondering. Geen enkele

natie beschouwde die havens dan ook als geblokkeerd en de vaart op de Britsche havens was drukker dan ooit in tijd van vrede. Bovendien bleek de machteloosheid van de onderzeeërs, met betrekking tot de opgedragen taak, door de wijze van hun optreden. De handelsvaartuigen, welke zich in de tot oorlogsgebied verklaarde zeeën vertoonden, werden niet aangehouden tot onderzoek van de scheepspapieren - een onderzoek volgens het volkenrecht aan de oorlogsschepen van iederen staat geoorloofd - maar dikwijls vernietigd, zonder dat eenig ernstig onderzoek had plaats gehad omtrent nationaliteit, lading of bestemming. Ja meermalen geschiedde zulks zonder voorafgaande waarschuwing, welke den opvarenden gelegenheid kon geven zich in de booten te redden. Te redden! ten minste wanneer de omstandigheden van wêer en wind niet te ongunstig waren, want onzeker is zulk een redding steeds.

Als verschooning voor een dergelijk optreden, geheel in strijd met de gebruiken van het volkenrecht en met alle begrip van menschelijkheid, voerde de Duitsche regeering aan, dat het voor een onderzeeër in den regel te gevaarlijk is om eerst de scheepspapieren te onderzoeken en dat uit zelfbehoud wel gehandeld moest worden, zooals de onderzeeërs deden. Dit moge juist zijn, maar de Duitsche regeering had dan hieruit de voor de hand liggende gevolgtrekking behooren te maken, dat deze soort van vaartuigen ten eenen male ongeschikt waren voor de aangewezen taak. Wat toch zal elk verstandig mensch zeggen van den politie-agent, die ieder hem verdacht voorkomend persoon zonder eenig onderzoek neerschiet, omdat hij vreest hem aan te spreken? Verwondering behoeft het dan ook niet te wekken, dat het optreden der Duitsche onderzeeërs tegen de handelsvaartuigen van alle natiën, in alle beschaafde landen verontwaardiging en verbittering heeft gewekt en zij als zeeroovers worden beschouwd.

Hun optreden is immers hiermede in overeenstemming en het resultaat daarvan veelal nog ernstiger. Was voorheen het doel van den zeeroover als regel roof, dat van den onderzeeër is practisch vernietiging. Zoowel tegenover de betrokken personen - de opvarenden en de eigenaars van schip en lading - als tegenover de volkerengemeenschap, was het

optreden van den zeeroover dus minder schuldig. Door de vernietiging van schip en lading wordt een verlies geleden, dat in geval van roof slechts zou beteekenen verandering van bezitter, terwijl nu iedere afdoende schadeloosstelling wegens den dood van opvarenden - waaronder vrouwen en kinderen - bovendien uitgesloten is. Zelfs indien mocht blijken en door de Duitsche regeering erkend worden, dat de vernietiging van het schip gevolg was van een verzuim of vergissing van den onderzeeër. Dat de onderzeeërs optreden in opdracht van de regeering van een souvereinen staat, verandert niets aan de handeling zelf. Trouwens ook de vroegere roofvloten van Noormannen, Turken, Algerijnen, Marokkanen, enz. - om ons tot de Europeesche zeeën te bepalen - waren ook niet geheel private ondernemingen. Zij werden door een souverein gezag gedekt, al was het niet dat van een Midden-Europeesche mogendheid uit de twintigste eeuw.

Aan het argument, dat Duitschland uit zelfbehoud verplicht is op deze wijze ter zee op te treden en wel omdat het vervoer van munitie en andere oorlogsbehoeften, naar en van Britsche havens, het leven van den Duitschen soldaat te velde in gevaar brengt en de oorlog verlengt, kan niet veel waarde worden toegekend. Immers de onderzeeërs vernietigen - zeker uit voorzorg? - een aantal schepen, zonder te weten - en dit door gemis van alle voorafgaand onderzoek ter zake - of zij al dan niet munitie of andere benoodigdheden voor den oorlog vervoeren. Ja meermalen worden schepen vernietigd, die niets met eenige Britsche of Fransche haven te maken hadden of op reis naar Amerika waren. Maar afgescheiden van deze bijkomende omstandigheden, verliest het argument reeds nagenoeg alle waarde, doordat het resultaat van het optreden der onderzeeërs tegenover de handelsschepen van alle natiën betrekkelijk van zoo weinig beteekenis is. Waar nog niet één procent wordt aangehouden van de schepen, welke de Britsche havens inen uitvaren, staat het geenzins vast, dat meer dan één procent van de verscheepte munitie en andere oorlogsbehoeften door de onderzeeërs in de Britsche zeeën vernietigd wordt. Dit percentage kan grooter, maar kan ook nog geringer wezen en zeer zeker is het onbeteekenend. Of de oorlog verlengd

wordt door dien aanvoer is ook zeer de vraag. Met evenveel recht kan beweerd worden, dat de oorlog dientengevolge spoediger zal eindigen. Het is maar de vraag wien men zich als overwinnaar in den reusachtigen strijd voorstelt. In verband met dit argument van Duitsche zijde moge er aan herinnerd worden, dat het juist Duitschland en Oostenrijk waren, die tijdens den Boeren-oorlog aan Engeland allerlei soort van oorlogsbehoeften leverden en dat dit toen niet werd beschouwd als in strijd met de neutraliteit dier volken.

Waar de Duitsche onderzeeërs op deze wijze optreden tegen handelsvaartuigen, kan het geen verwondering wekken, dat deze schepen trachten zich te onttrekken aan de vervolging door allerlei middelen; ook door misleiding of list. De hierbij gebruikte middelen mogen misschien niet steeds zonder bedenking wezen, inzoover als derden er door benadeeld zouden kunnen worden; dat men die aanwendt kan toch in het algemeen niet anders dan vanzelf sprekend worden geacht. Ten onrechte, meenen wij, heeft men dan ook een der aangewende middelen wel wat al te sterk veroordeeld: het gebruik van een andere natievlag of het niet toonen van de vlag.

Regel is dat een koopvaarder in open zee geen vlag voert. De natievlag wordt geheschen, zoodra dit doelmatig wordt geoordeeld of het schip daartoe verplicht is; gewoonlijk in de nabijheid van land of schepen. En nu is het toch zeer onredelijk te verlangen, dat een handelsvaartuig de vlag zal toonen, wanneer het hierdoor zich zelf in groot gevaar brengt. De koopvaarder, al behoort hij tot een oorlogvoerende natie, is geen strijder maar oefent een vreedzaam bedrijf uit. Ook te land zal de ongewapende burger bij voorkeur de vijandelijke troepen uit den weg blijven en zeker zich niet als prooi aanmelden. Het niet-voeren van een natievlag is dan ook niet in strijd met de regels van het volkenrecht; zelfs het voeren van een valsche vlag is dit niet onvoorwaardelijk. Werd dit gebruik bij onderzoek geconstateerd, dan kon het intusschen een aanleiding wezen tot aanhouding van het schip.

Ook oorlogsschepen maakten meermalen gebruik van een valsche vlag, om minder spoedig als vijand herkend te worden. Een list, welke niet absoluut door het volkenrecht veroordeeld is. Eisch is dan, dat de eigen vlag geheschen

wordt vóór of gelijktijdig met het eerste kanonschot. Waarschijnlijk heeft de Duitsche kruiser Emden, op zijn kruistochten in de Aziatische zeeën, ook niet steeds zijn natievlag gevoerd. En zeker kwam dit schip vermomd - voorzien van een extra schoorsteen - op de reede van Penang, toen het aldaar een Fransch en een Russisch oorlogsvaartuig aanviel. Het mag betwijfeld worden, of toen aan boord van de Emden al dadelijk de Duitsche oorlogsvlag heeft gewaaid. De vermomming zou dan immers geheel doelloos zijn geweest.

Onder de huidige omstandigheden is het voeren van een neutrale vlag, door Britsche of Fransche schepen, zeker niet zonder bedenking met het oog op de veiligheid van neutrale schepen. Maar alleen omdat oorlogsschepen van het Duitsche rijk geenerlei onderzoek instellen, alvorens tot vernietiging van eenig schip over te gaan. Begrijpelijk is het dan ook, dat de neutrale mogendheden thans bezwaar hebben tegen het gebruik maken van hun natievlag door handelsvaartuigen van de oorlogvoerenden; al is die vlag thans nog volstrekt geen afdoende bescherming voor de eigen schepen op de open zee.

Werd er reeds op gewezen, dat de wijze waarop Engeland in dezen oorlog ter zee optreedt, in de toekomst niet meer geacht zal worden in strijd te zijn met het volkenrecht, omdat het internationaal recht, hetwelk in hoofdzaak steeds was oorlogsrecht, rekening houdende met gewijzigde omstandigheden, zich hierbij zal aanpassen, geheel anders staat het met de wijze, waarop Duitschland tracht te heerschen op eenig deel van de open zee. Zeker zullen de beschaafde volken nimmer deze uit militair oogpunt bovendien doellooze vernietiging van menschenlevens en goederen billijken. Die wijze van optreden is toch geheel in strijd met de beginselen van het volkenrecht, dat, voor zoover het den oorlog ter zee betreft, berust op menschelijkheid en militaire doelmatigheid nevens wederzijdsch belang van alle partijen en dus zich niet kan aanpassen aan de Duitsche wijze van oorlogvoeren.

Wanneer wij nu de vraag stellen of de open zee in tijd van oorlog vrij is, dan kan hierop allerminst bevestigend worden

geantwoord. Zij is zelfs bijzonder onveilig en onvrij, tengevolge van het gezag, dat de oorlogvoerenden zich hier aanmatigen. Die onvrijheid is te betreuren, maar wij kunnen niet inzien, hoe nu verandering daarin zal zijn te brengen. Een in gemeen overleg georganiseerde internationale politie ter zee, achten wij voorloopig een hersenschim. Deze toch zou moeten berusten op overeenkomsten, en deze zullen in de naaste toekomst slechts waarde kunnen hebben, wanneer de nakoming onder alle omstandigheden afdoende verzekerd is. Wie zal zich dus binnen afzienbaren tijd nog aan zulk een illusie overgeven? In dit concrete geval zal geen enkele mogendheid of combinatie van mogendheden, in staat mogen zijn zich tegen die politiemacht, verminderd met eigen aandeel, te verzetten. Hoe zal de internationale politie ter zee er moeten uitzien, om aan dezen eisch te voldoen? Neen om de vrijheid van de open zee te verzekeren in tijd van oorlog, zal eerst bij alle (groote) mogendheden van nu en van de toekomst, een zoodanige mate van beschaving aanwezig moeten zijn, dat internationale overeenkomsten als onschendbaar worden beschouwd, onder alle omstandigheden. Aan het begrip ‘noodweer’ mag nooit meer een uitlegging gegeven en beteekenis toegekend worden, zooals bij herhaling in dezen oorlog is geschied. En ten slotte zal geen volk op grond van vermeende eigen voortreffelijkheid meer den waan mogen koesteren, dat het een beschavingstaak te vervullen heeft buiten de grenzen van het eigen gebied.

Voor dat dit alles is bereikt, zal nog een zeer lange tijd moeten verloopen en hierom kan deze oorlog nooit brengen de vrijheid der open zee, onder alle omstandigheden. Op den weg der beschaving schrijdt de menschheid slechts langzaam voorwaarts. Om het gewenschte einddoel te bereiken, zij het dan ook in een nog verwijderde toekomst, zal intusschen bij voortduring het streven daarop gericht moeten blijven. Het woord van Coen ‘Ende desespereert niet’ moet ook hier toepassing vinden.

J.P. VAN ROSSUM.

September 1915.

Frankrijk op zijn best.

Lettres de Jules Ferry, 1846-1893. - Paris, Calmann-Lévy.

Een verzameling brieven van een groot Fransch patriot, Frankrijk aangeboden in de ure zijner beproeving.

Ferry was van hetzelfde harde Lotharingsche ras als nu Poincaré, een ras zonder de gratie, de bewegelijkheid, de beminnelijkheid der Zuidelijken; ook zonder hun plotselinge overgangen van geestdrift tot wanhoop. ‘Tu me fais l'effet d'un rosier qui ne porte que des épines’, zou eens, in beider jeugd, Gambetta tot hem gezegd hebben. Waarop Ferry: ‘Mes roses fleurissent en dedans.’

Positivist uit de school van Comte; hoe onderscheiden van den gewonen koffiehuis-anticlericaal! Bij hem had het positivisme den gloed van een geloof, en hij heeft Frankrijk met dat geloof zoeken te verwarmen. Zijn staatsmansloopbaan is hem een apostolaat geweest.

Hij was geboren in 1832, in de streek die bastion zou worden na 1870: te Saint-Dié. Zijn geslacht (‘ma roture’, noemt hij het vol zelfgevoel), hoorde in de bergen thuis: ‘des paysans d'un village de la montagne, situé à une heure et demie de marche de la ville (de Saint-Dié), sur la route de Fraize et de Gérardmer, et qu'on appelle *Anould* (agneau, mouton), pays de pâturage en de grands rochers.’ Van het dorp waren de Ferry's in de stad gekomen, en hadden er geslachten lang het viriele ambacht uitgeoefend van klokkegieter. De grootvader was maire van Saint-Dié geweest gedurende al den tijd van Directoire, Consulaat en Keizerrijk; de vader was de best beklante advocaat der stad in de

dagen van Louis Philippe; ‘il était membre du Conseil général des Vosges, d'opinions très libérales, et menait contre le ministère Guizot l'opposition la plus vive.’[1] Een der mannen die het departement in 1848 in het vuur zou hebben willen zenden, ware het niet dat hij, van zeer zwakke gezondheid, twee jaren te voren zich uit alle bedieningen teruggetrokken en zich gevestigd had te Straatsburg om er rust te genieten en de opvoeding te leiden zijner kinderen.

In den naburigen Elzas had de familie sinds jaren vele betrekkingen. Ferry's overgrootmoeder en grootmoeder waren Elzasser vrouwen geweest; de laatste eene Wimpffen uit Colmar. Hij zelf heeft te Straatsburg school gelegen en heeft er zijn eerste colleges in de rechten gevolgd. Na de inlijving heeft hij oude betrekkingen verlevendigd door zijn huwelijk met Eugénie Risler-Kestner uit Thann, verwante van Scheurer-Kestner, den kampioen zonder vrees of blaam uit de Dreyfus-dagen. Met al de beste elementen die de Elzas aan Frankrijk heeft geschonken vóór en na '70 is Ferry bevriend geweest: met de Hetzel's, met Nefftzer den oprichter van de *Temps*; met Colani.

Nog vol van het enthousiasme van '48, waarin zijn ouderlijk huis en zijn geheele vriendenkring ruim gedeeld hadden, kwam Ferry als jong student in 1850 naar Parijs. Op het eind van zijn leven heeft hij, aan een banket der ‘Association générale des Etudiants’, aan die eerste sterke indrukken van zijn jongelingstijd herinnerd: hoe '48 hem geëxalteerd had en de 2de December hem terneergeslagen. ‘Il n' y a jamais eu, dans l'histoire morale de la France, un moment de plus extraordinaire espérance, de plus puéril optimisme, si vous voulez.... J'ai vécu ces choses; je suis venu à Paris, brûlé de cette fièvre ardente; j'ai suivi les discussions de l'assemblée nationale, j'ai entendu les orateurs dans les réunions; j'ai respiré cette atmosphère de liberté et d'espérance, et puis, un beau jour, je suis sorti de chez moi, par un matin de décembre, et devant des affiches qui signifiaient à ce pays qu'il était désormais réduit en servitude, j'ai vu des ouvriers qui ricanaient! J'ai assisté à cette sortie de

1) Ferry haalt dit een en ander op in een brief aan een vriend, geschreven eenige weken voor zijn dood.

l'assemblée nationale, de ses débris plutôt, au milieu des ricanements de la foule; j'ai vu tomber la liberté!... Eh bien, vous n' avez pas vu ces choses, vous ne les avez pas senties, vous ne les avez pas vécues; vous n' avez pas vu quelle a été, dans les dix-huit années qui ont suivi, l'existence morale de ces jeunes générations flétries dans leur fleur. Vous n' imaginez pas, messieurs de l'Ecole de droit, ce qu'était le Palais à ce moment, ni vous qui écrivez dans les journaux, ce qu'était alors le journalisme...'[1)]

Hoe het vaderland uit die vernedering op te heffen?

Van het eerste oogenblik af heeft het tweede Keizerrijk in den jongen Ferry een doodvijand gehad, maar een die zijn tijd weet af te wachten; die voelt zich te moeten voorbereiden. Heeft het de tweede Republiek aan verstandelijken en zedelijken ballast ontbroken, de derde zij te bouwen op een hecht graniet. De Fransche democratie op te voeden, wordt de taak der generatie waartoe Ferry behoort. Op te voeden in tucht die kracht put uit kennis. Is het de kerk geweest die Frankrijk aan den derden Napoleon overgeleverd heeft, dan moet haar de uitsluitende macht over de geesten worden ontweldigd; dan moet er worden geschapen wat in '48 ontbroken heeft: een civiele geestelijke tucht, een civiel plichtsgevoel; er moeten karakters gevormd, die de te heroveren vrijheid verdragen, die ze gebruiken en verdedigen kunnen.

Aan zulk een arbeid zien wij Ferry bezig, zoodra hij zich als advocaat te Parijs eene positie verworven heeft. Het komt er op aan, allereerst het volk het gebruik te leeren van de schamele rechten die ook de constitutie van het tweede Keizerrijk het heeft moeten inruimen. 'Geen onthouding meer', is vanaf 1861, als hij en zijn vrienden eenigen invloed beginnen te krijgen, de leus. Zien de lieden die in '51 door Napoleon zijn verbannen meest naar het verleden, dit jongere geslacht ziet naar voren. Ferry redigeert met zes medestanders, waaronder Floquet, een *manuel électoral*; hij petitionneert voor eene herziening der onderwijswetten.

Het zaad schiet op. De republikeinsche partij, die vijf leden telde in het Wetgevend Lichaam van 1857, heeft er 17 in

1) *L'Université de Paris*, n°. 34 (mai 1890).

dat van 1863 en 40 in dat van 1869; onder die 40 is Ferry, gekozen te Parijs, dat enkel onverzoenlijken naar de Kamer zendt.

Volgt 1870, en, zeer kort na de oorlogsverklaring, Sedan. De Keizer is neergeveld; door een vreemdeling helaas, en op deze wijze van zijn onwaardig gouvernement te hebben moeten worden bevrijd, blijft Frankrijk in de ziel branden als zijn diepste vernedering.

Het gezag ligt op straat, voor wie het nemen wil. De Parijsche afgevaardigden rapen het op en vormen het ‘gouvernement de la Défense nationale’. Ferry is er bij, als gedelegeerd lid, belast met de vereenigde functiën van perfect der Seine en maire van Parijs.

Het wordt een mislukking. Niet op ééns, uit het niet, schept men de werktuigen waarmede een gewapend volk als het Duitsche wordt weerstaan; een volk, geschoold in die strenge tucht waaraan het Frankrijk ontbroken heeft. Gambetta improviseert zijn legers, die verslagen worden keer op keer; Parijs lijdt honger, en moet zich overgeven. En het Parijsche volk verafschuwt nu de nieuwe regeering; Ferry krijgt zijn eersten scheldnaam: Ferry-Famine. Nauwelijks is de vrede geteekend die Frankrijk aan zichzelf teruggeeft, of Parijs weet niets beters te doen, dan oproer te maken.

Ferry stelt zich er tegen in; rechtop, met zijn groote gestalte. Hij is de laatste die op zijn post blijft. In den laten avond van den 18^{den} Maart 1871, als het geheele gouvernement reeds weg is, houdt hij nòg het Stadhuis, ordent er papieren, en volgt Thiers' bevel tot ontruiming eerst op, wanneer er werkelijk geen oogenblik meer is te verliezen. Hij moet, van Stadhuis tot barrière, een opgepakte menigte door; de menigte die zooeven de generaals Lecomte en Clément Thomas vermoord heeft; zij dreigen hem met vuisten, met kreten; maar de hand aan hem leggen doen zij niet. Ontzag voor het kleine escorte dat hem beschermt met geveld geweer? Ontzag zeker ook voor de hoogheid van den gehaten vijand. Want Ferry is sterk gehaat, toen en later, maar nimmer zonder ontzag.

En nu moeten, ter handhaving van de eenheid van den Staat, Fransche troepen, die zooeven de Pruisen niet hebben kunnen overwinnen, Fransche burgers doodschieten.

Men moet de bitterheid proeven der brieven, door Ferry

in de rampzalige weken van afwachting uit Versailles aan vertrouwde familieleden geschreven.

'Nous allons de ténèbres en ténèbres.... L'horizon, si pesant et si sombre, il y a trois mois, laissait encore apparaître quelque espoir de clarté. Un coin de voile avait l'air de se lever, laissant voir la France châtiée mais corrigée, se refaisant par le travail, par la simplicité, par la discipline. Aujourd'hui tout s'évanouit dans je ne sais quel rêve de démence sanglante... Pour Paris, j'ai donné, six mois durant, tout ce que j'ai d'âme, de force et de vie; j'ai usé mon corps et mon cerveau, et répandu, tant je me sens vide, tout ce qui était en moi. Et j'ai dû quitter Paris par une nuit sinistre, en fugitif et en proscrit, tandis que la foule hideuse me hur ait *la mort* aux oreilles. Si je tombais dans les mains de ceux qui m'ont élu, je serais, sans plus de formes, jeté au même mur où fut saigné Clément Thomas. Ainsi vont les choses, et telles elles sont, telles il faut savoir les prendre. Le mal qu'elles nous font c'est le moindre, mais le mal est en elles, et celui-là est profond. Si l'état de Paris ne s'explique pas par un accès de fièvre chaude, et la fièvre chaude, hélas, n'explique pas tout, il n'y a plus rien à attendre, à espérer de notre misérable patrie. La haine des classes, la division des âmes, l'affaissement et l'aigrissement des caractères, *l'absence de toute vertu publique*, l'égoïsme et la convoitise, l'esprit de discorde et la passion d'envie, *avec beaucoup de lâcheté brochant sur le tout*, feront de nous non un peuple, mais un enfer, une Pologne plus folle et plus tragique, et non moins justement punie.

De ces noires pensées, que j'épanche dans ton coeur ami, ne conclus pas, très cher, que l'insurrection de Paris soit triomphante, ou que je doute du dénouement. Nous avons ici une armée complètement refaite et qui vaincra. Mais à quel prix? et quel lendemain de la victoire!'[1)]

De taak der regeneratie van Frankrijk bleek veel moeilijker dan zij in 1869 was voorgekomen. Toen scheen men het doel te naderen; langzaam, maar zeker. Hoe ver af scheen het thans! De beste mannen hadden hun krachten

1) Aan zijn neef Edouard Ferry, Versailles 15 April 1871.

moeten verbruiken vóór den tijd; en niemand, die het hun dank wist. Bange twijfel ligt in de ziel, aan de deugd, aan den moed, aan de toekomst van Frankrijk.

Het was, na de nederwerping der Commune, een zware atmosfeer om in te ademen voor een idealist als Ferry. De politieke en maatschappelijke reactie verhief het leege hoofd. De vrijheid, nu zij misbruikt was, te smoren, werd thans de leus van de meerderheid der Nationale Vergadering. 'Maintenant qu'ils sont sauvés, ils se livrent à toute leur rage, la tâche étant, comme a dit M. Thiers, à la hauteur de leur capacité et de leur courage'[1]. Thiers moet schipperen; durft zich niet bedienen van de mannen uit één stuk, als Jules Ferry. Hij verwijdert hem tijdelijk; maakt hem gezant te Athene; vertegenwoordiger van een land door Europa geminacht en gewantrouwd, en dat, jaren lang, op den rand blijft zweven van allerlei avontuur. Zijn tijd begint eerst weer na den val van Mac Mahon, als de Republiek eindelijk als gevestigd is te beschouwen; gevestigd door eene meerderheid die van de monarchie afkeerig is, maar overigens innerlijk sterk verdeeld, en met al te weinig van het zedelijk gezag dat alleen een hoog eigen ideaal geeft. Den 4^{den} Februari 1879 treedt Ferry op als minister van onderwijs in het kabinet-Waddington; kabinet door Charles Floquet, die buiten de combinatie is gebleven, opgewacht met een rede die de toekomstige afscheiding van den radicalen vleugel reeds doet vóórgevoelen: 'il ne suffit pas que les républicains entrent dans les places; il faut surtout que les grands principes. entrent dans les lois'.

'Les grands principes'; wat verstond de radicale partij daaronder?

Socialistisch getint was zij toen nog in geenen deele. 'Donnez-nous le droit d'association, complet, libre, puissant', laat Floquet de werklieden zeggen, 'et nous résoudrons nous-mêmes les questions sociales'. Wat blijft er dan voor groot verschil met de opportunisten over? Beide vleugels komen op voor 'les libertés nécessaires' (vrijheid van drukpers, van vereeniging en vergadering) en voor 'les destructions nécessaires' (vernietiging van den overheerschen-

1) Aan zijn broeder Charles Ferry, Parijs 6 Juni 1871.

den invloed der kerk op het onderwijs, zuivering der magistratuur, schrapping der laatste privilegiën die zijn overgebleven in het leger). De radicalen hebben veel haast met die destructie; zij is hun de hoofdzaak. Vergetende wat hij begonnen is te zeggen: ‘il ne suffit pas d'entrer dans les places’, eindigt Floquet aldus: ‘Enlevez les bénéfices du pouvoir à cette race privilégiée qui profite seule de tous les avantages du gouvernement: c'est cette race qu'il s'agit enfin de déposséder’.

Het onderscheid tusschen een Floquet en een Ferry is dat deze laatste wel mede destrueert, maar enkel om ruimte te krijgen voor constructie. Hij voelt zich geen slooper, maar bouwmeester.

Wat heeft hij gewerkt! 15 Maart 1879 indiening van twee ontwerpen tot reorganisatie van het hooger onderwijs; 19 Mei 1879 indiening van eene wet die de uitoefening van het beroep van onderwijzer aan bepaalde voorwaarden bindt; vervolgens indiening eener reeks van ontwerpen regelende den leerplicht en de kosteloosheid en neutraliteit van het openbaar lager onderwijs; het laatste ingediend 20 Jan. 1880.

De destructie is vervat in art. 7 van de tweede der wetten op het hooger onderwijs: ‘Il est interdit aux membres des congrégations non autorisées de participer à l'enseignement public ou de diriger un établissement de quelque ordre que ce soit’. Het was gemunt op de Jezuieten, die in Frankrijk, waar de organieke artikelen van Napoleon I evenmin waren ingetrokken als ten strengste nageleefd, slechts bij oogluiking waren toegelaten. ‘Nous poursuivons les jésuites’, zegt de minister ter toelichting, ‘parce qu'ils sont l'âme de cette milice laïque contre laquelle nous luttons depuis sept ans; qui a été maîtresse dans l'Assemblée nationale; qui s'étend sur la France entière et l'enveloppe comme d'un réseau; qui a un personnel politique; qui est un parti; je me trompe, qui est une faction!.... Attaquer le catholicisme, se mettre en guerre avec la croyance du plus grand nombre de nos concitoyens, ce serait la plus criminelle des folies.... Il y aura peut-être plus d'une conscience religieuse soulagée et secrètement ravie. La domination jésuite ne pèse pas qu'aux libres-penseurs’.

In de Kamer met groote meerderheid aangenomen, valt

art. 7 in den Senaat, waar een onverdacht republikein, Jules Simon, er zich tegen verklaarde. ‘Nous voudrions faire aimer la République’, zeide hij; ‘vous pensez uniquement à la faire craindre.... Nous tenons à favoriser par tous les moyens l'esprit d'initiative et l'esprit d'association; vous êtes, au contraire, préoccupés de ce que vous appelez les droits de l'Etat, l'unité morale de l'Etat.... Vous allez jusqu'à craindre la diversité des croyances, sans vous apercevoir que, sous ce nom, c'est la liberté elle-même qui vous fait peur’.

Bij zijn antwoord erkent Ferry ten volle dat zijne wet geen vrede brengen wil, maar strijd. ‘Le premier de nos devoirs vis-à-vis des générations futures, c'est d'arracher aux contempteurs de la société moderne, de l'ordre politique et social dans lequel nous vivons, l'âme de la jeunesse française’. - Waarop Simon: ‘Ne laissez pas dire que vous supprimez la liberté quand elle vous gêne. Il faut aimer la liberté, surtout pour ses adversaires. Quand on ne l'aime que pour soi seul, on ne l'aime pas, on n'est pas digne de l'aimer’.[1)]

Ferry verwierp Simon's beroep op Engeland en de Vereenigde Staten, omdat daar de civiele tucht bestond, waartoe Frankrijk nog eerst met harde hand moest worden opgevoed.

Hij zette dan ook door, en heeft na de verwerping van art. 7 door den Senaat, met 148 tegen 129 stemmen, bij decreten van 29 en 30 Maart 1880, op grond der organieke artikelen van Napoleon I, de Jezuieten het land uitgezet en de scholen der niet-geautoriseerde congregaties doen sluiten. De hoogere bourgeoisie, die aan de Jezuieten haar zonen placht toe te vertrouwen, murmureerde, maar de massa des volks roerde zich niet.

Thans gold het te bouwen. Het constructieve gedeelte van Ferry's wetgeving passeerde de Kamer en eindelijk ook (met ééne wijziging) den Senaat. Het verplicht, neutraal, kosteloos onderwijs was geschapen.

Het leerplan der lagere school vordert in de eerste plaats: ‘l'instruction morale et civique’. Het verbant alle godsdienstig onderricht, doch houdt uren open waarop dit zal kunnen worden gegeven buiten het schoolgebouw, aan de kinderen wier ouders het verlangen. Naar het karakter gevraagd der

1) Hanotaux, *Hist de la France Contemporaine*, IV, 534.

moraal die de openbare school zal onderwijzen, omschrijft Ferry's medestander Paul Bert die als volgt:.... ‘la morale universelle, toujours une, toujours identique; éternelle et non suspendue à telle ou telle croyance religieuse’. Wanneer Jules Simon het amendement voorstelt: ‘Les maîtres enseignent à leurs élèves leurs devoirs envers Dieu et envers la Patrie’, is Ferry's antwoord: ‘Quel Dieu? Charger l'instituteur d'enseigner les devoirs envers Dieu, à côté du prêtre, qui a la même mission, n'est-ce pas instituer, l'un en face de l'autre, deux professeurs de religion?.... Il ne s'agit pas de voter ici pour ou contre Dieu: *on ne vote pas Dieu dans les assemblées*.’[1)] Doch de Senaat neemt, met 139 stemmen tegen 126, het amendement-Simon aan, en de Kamer heeft het zich, ten einde raad, laten welgevallen. Gods naam staat dus geschreven in het schoolportaal, maar wordt geschuwd in de klasse: de bepaling die alle leerstellig onderwijs verbiedt, is gehandhaafd gebleven.

Ferry heeft steeds ten stelligste geloochend dat zijne wetgeving een vijandige strekking tegen den godsdienst had. ‘Rien n'est plus désirable’, zeide hij, ‘que l'accord du prêtre et de l'instituteur; tous deux sont revêtus d'une autorité morale’. Die goede verstandhouding is uitgebleven. Was het anders te voorzien? Was de leeraar der ‘onafhankelijke’ moraal niet als zoodanig reeds in tegenstelling geplaatst tot den godsdienstleeraar? Had niet Ferry zelf, in de hitte van het debat, zijn tegenstanders toegebeten wat hen van hem en zijne school verwijderd houden moest? ‘Nous’, had hij gezegd, ‘nous croyons à la rectitude naturelle de l'esprit humain, au triomphe définitif du bien sur le mal, à la raison et à la démocratie; et vous, vous n'y croyez pas. Le livre et la puissance de se l'assimiler sont considérés par vous et par nous à deux points de vue très différents. Pour nous, le livre, *quel qu'il soit*, c'est l'instrument fondamental et irrésistible de l'affranchissement de l'intelligence’.

Genereuse dwaling; - hoe genereus was zij inderdaad bij dezen man, in wien niets klein en niets valsch was. Wat is er uitgekomen van zijn stoute verwachting? Heeft zijn school de Fransche volksziel tot iets edelers omgesmolten dan zij was?

1) Hanotaux IV, 611.

De resultaten zijn zichtbaar in een eindeloos getal nieuwe schoolgebouwen, van de Sorbonne af tot in het kleinste dorp; in de snelle afneming van het analphabetisme (in 1877 waren er van de 100 vrouwen die in het huwelijk traden nog maar 70 die haar naam konden zetten, en van de 100 lotelingen 85; in 1902 waren die getallen reeds 94.1 en 96.5). Ongetwijfeld is aan Frankrijk's achterlijkheid en routine een geweldige schok medegedeeld; is de uitkomst ook zichtbaar geworden in die toeneming der 'dignité populaire' welke Paul Bert in de Kamer zeide van de werking der nieuwe wetten te voorzien?

Zulk eene vraag beantwoordt men niet billijk wanneer men haar te haastig beantwoorden wil. De Fransche democratie, waarin Ferry zoo groot vertrouwen stelde, is begonnen met in de eerste decenniën na 1880 zeer onwaardige dingen te doen; maar was het reeds eene democratie, door de nieuwe tucht geschoold? Waren het niet veeleer de droevige resultaten van vroeger verzuim, wanneer Frankrijk begon van de verworven vrijheid een zeer bedenkelijk gebruik te maken? Het miskende zijn beste dienaars, in de eerste plaats Ferry zelven, die na de invoering zijner schoolwetten de schouders had gezet onder een nieuwe grootsche taak: zijn volk deel te bezorgen aan den pioniersarbeid der westersche beschaving in verre landen; het zijn krachten te leeren oefenen op een geheel nieuw veld, dat Frankrijk, op zijn toekomst bedacht, niet aan andere volken ten eenenmale mocht overlaten. Ferry, zoo vol leed over het verlies van den Elzas als eenig ander, heeft nimmer gewild dat Frankrijk zich op het gat in de Vogezen blind turen zou. Doch voor de koloniale politiek waarmede hij zijn volk nieuwe wegen opdreef, en die op den duur door een verrassend succes zou worden bekroond, heeft hij aanvankelijk slechts smaad en ondank geoogst. Le Tunisien; le Tonkinois; thans gelden het voor zijn beste eeretitels! Zij wordt thans als een *dies ater* in de nieuwere geschiedenis van Frankrijk beschouwd, die 30ste Maart 1885, waarop Clemenceau, een voorbijgaand échec der Fransche wapenen in Tonkin tot eene calamiteit opblazende, met hulp der uiterste rechterzijde Ferry ten val bracht.

En dezelfde radicalen, die geen vertrouwen meer hebben in een Jules Ferry, geven zich aan - een Boulanger!

De brieven, in de jaren der schoolwetgeving doorgaans nog vol verwarmend vertrouwen, worden in den tijd der Boulangercrisis opnieuw van een groote bitterheid. In '80, na een ontmoeting met de studenten der Sorbonne: ‘Tu sais quel clavier c'est que cette jeunesse, et comme elle vibre juste et fort’.[1] Op den avond van den dag dat hij het voorzitterschap van den ministerraad op zich heeft genomen, aan zijne vrouw: ‘Tu a mis en moi une si noble confiance, que tu ranimes la mienne quand elle se lasse.’[2] Maar na '85 schijnt hij zijn stuur kwijt; hij begrijpt niet wat er in de natie omgaat. ‘J'assiste avec stupéfaction aux cabrioles de ce général à la bolivienne, démagogue audacieux, orateur séduisant, politicien infatué, comédien dangereux qui parcourt la France en triomphateur, haranguant les évêques, les gymnastes et les maires, compromettant ses épaulettes dans tous les ruisseaux...’[3] - ‘ Aussi léger, aussi présomptueux que le maréchal Leboeuf, il cherche comme lui à plaire au maître; le maître d'aujourd'hui, c'est la foule...’[4] - ‘J'en ai l' âme soulevée de dégoût. Cet homme dépasse toutes mes défiances. Qui'il nous mène au fossé sciemment, systématiquement, je n'en doute plus, à présent...’[5] - ‘J'ai fait notifier à M. de Freycinet qu'il n'a plus rien à attendre de nous, s'il ne se sépare pas de Boulanger. Les gens clairvoyants ont jugé l'idole, mais elle n'est point détruite pour la foule des badauds, si facile à abuser avec les mots sacrés qui servent de tremplin à tous les exploiteurs des choses saintes’[6]. Bij de begrafenis van een gewezen

1) Aan zijne vrouw, 4 Aug. 1880.
2) 20 Sept. 1880.
3) Aan Charles Ferry, 2 Juli 1886.
4) Aan Jules Develle, 14 Aug. 1886.
5) Aan Joseph Reinach, 3 Sept. 1886.
6) Aan Joseph Reinach, 8 Sept. 1886. - De heilige zaak die Boulanger exploiteert is de vaderlandsliefde. ‘Affamé des applaudissements les plus vulgaires, il oublie le poids que donne à ses provocations imprudentes sa qualité de membre du gouvernement. Il ne lit pas, lui, les articles si inquiétants de la *Gazette de l'Allemagne du Nord*, il lui suffit de les alimenter. Chef d'une armée, hélas! vaincue, il lui manque ce sentiment de dignité élémentaire qui ne tolère pas qu'un soldat riposte aux coups de canon de 1870 autrement que par des coups de canon’ (aan Joseph Reinach, 3 Sept. 1886).

medestrijder dit woord zonder hoop: ‘On a été à l'église avant de monter à Montmartre. Un républicain, un libre penseur, un matérialiste notoire, qui ne peut se passer de prières catholiques! C'est, dans l'ordre individuel, le pendant de la démarche de Goblet, président du Conseil, demandant Notre-Dame à l'archevêque pour les victimes de l'Opéra-Comique. Il y a là de quoi rendre le prêtre bien fier, et nous plus modestes.... Sommes-nous un parti de badauds de déclamateurs, mangeant du prêtre et nous en servant?’[1)]

De jeugd verliet hem en die van zijn geslacht; zij liep vreemde goden na. Het heeft hem uren gekost van bange vertwijfeling; gevolgd toch ook door eene zelfverdieping. De oude Ferry wordt zachter dan de strijder van middelbaren leeftijd het geweest was. Hij is uit op verzoening en aaneensluiting, en het ontgaat hem niet dat de maatschappelijke ontwikkeling de regeerders zijne opvolgers voor problemen stelt die het verstand alleen nimmer zal kunnen oplossen; dat het maatschappelijk vraagstuk een andere beteekenis heeft gekregen dan waarvan in de jaren zijner eigen vorming werd gedroomd. Welk een nobel accent weet hij te vinden om de jonkheid toe te spreken, die hare idealen elders zoekt dan hij het heeft gedaan, zoodra zij hem heeft kunnen overtuigen dat het zoeken haar hooge ernst is. Aan hem was (bij het hooger genoemde studentenbanket van 1890) voorafgegaan de Vogüé, eerepresident van de tafel, met een woord dat Ferry nimmer op de lippen had kunnen nemen:

‘Aujourd'hui,’ had de Vogüé gezegd, ‘beaucoup d'entre vous étouffent dans le cercle positif et connu; ils poussent au delà.... Nous ne serons pas infidèles à notre conception rationnelle du monde, si nous faisons une large place à l'intervention de lois inconnues. Nous ne diminuerons pas la valeur de nos méthodes scientifiques en constatant ce fait d'expérience, qu'elles ne peuvent rien pour la découverte de la vérité sans le bonheur de l'intuition. Ici, j'aimerais me servir d'un vieux mot et dire, *sans le secours d'une grâce*. Le vieux mot est si beau!.... et il faut recourir à cette vue pour retrouver un principe d'action. L'excès de soumission passive aux lois naturelles est une des grandes faiblesses

1) Aan zijne vrouw, 22 Juni 1887.

de notre temps. La science ayant découvert ces lois dans toute leur rigueur et leur majesté, l'homme s'est abandonné au découragement: il s'est cru repris dans l'indestructible filet de la fatalité antique; bien plus, le peu d'activité qui lui restait, l'homme a cru qu'il devait s'en servir pour conformer plus étroitement sa vie sociale à quelques-unes des lois naturelles. L'erreur était d'autant plus séduisante que notre science se liguait avec les plus généreuses illusions de nos pères pour nous tendre ce piège. Quand nos pères sacrifiaient tout à ce beau mot: *la liberté*, ils le croyaient toujours et partout synonyme de justice, de fraternité. Or, la science établit une équation rigoureuse entre la liberté illimitée, aboutissant à l'individualisme, et la loi de concurrence vitale, aboutissant à l'écrasement du faible par le fort. Nous serrons de plus près les principes où nous mettions notre sûreté, et nous nous demandons avec épouvante si leur extrême conséquence ne serait pas un retour à la barbarie, *à une barbarie savante, raffinée*, mais tout aussi cruelle, partant *tout aussi stupide* que celle du monde sauvage ou du monde animal. Nous éprouvons le besoin de réagir au nom de la conscience morale, qui est un fait scientifique elle aussi, puisqu'elle est un fait d'expérience. Dans le domaine spirituel et moral, émietté par la critique, dans le domaine social, pulvérisé par l'individualisme, nous sentons la nécessité de réorganiser à tout prix, c'est à dire de recréer des organismes; et ceci explique la faveur croissante que rencontre chez nous le principe d'association'.

Hoe treffen ons deze woorden, nu wij ze herlezen in 1915, onder omstandigheden die ze ons onwillekeurig doen toepassen op den wedijver niet der klassen binnen elk volk, maar der volken onderling, en op de pedante barbaarschheid welke die wedijver ontketend heeft, en ons ten wreeden en botten meester gesteld! Is tegen de gevolgen der ongebreidelde mededinging op het binnenstaatsch terrein toen het zedelijk bewustzijn terecht te wapen geroepen, en heeft dit op het beginsel der associatie gewezen als op een uitweg, ligt dan in de Vogüé's woorden ook niet een vingerwijzing naar de eenig mogelijke redding uit *onzen* nood?

Op een anderen paste Ferry ze toe, aan het banket van 1890. Hij is sterk getroffen; wil zijn eigen afwijkend geluid

doen hooren, maar toch daarin niets laten doorklinken wat naar vijandschap zweemt. Hij zoekt het terrein waarop hij de jeugd ontmoeten en met haar samenwerken kan. En hij verheft zich - naar mijnen smaak - tot iets subliems, tot een volleren en hoogeren toon dan dien zijner beste Kamervertoogen in 1880:

'Messieurs, j'ai été très frappé du grand sentiment d'inquiétude et de noble malaise qui vous domine. Je vois très nettement une des sources de ces souffrances des âmes d'élite, qui se traduisent de différentes façcons dans les manifestations intellectuelles de la jeunesse. Je vois en effet que beaucoup sont tourmentés de ce sentiment d'impuissance, après la période critique si bien décrite tout à l'heure par M. de Vogüé: la critique a tout démoli, elle n'a pas reconstruit; *ce n'est pas son rôle d'ailleurs, elle n'est pas faite pour cela*. Beaucoup souffrent et se plaignent de n'avoir pas encore résolu, à l'heure qu'il est, le problème de la destinée humaine. Oh! Messieurs, vous n'êtes pas les premiers. Il y a longtemps que ce commode oreiller dont parle Montaigne, l'oreiller de la foi, ne nous suffit plus; voilà près de trois siècles que l'humanité est à la recherche d'une loi nouvelle.... Vous vous rappelez ces beaux vers de Richepin, décrivant cet effort de l'humanité:

Quand sur la route de la vie,
Allant sans s'arrêter jamais,
Après chaque côte gravie,
Découvrant de nouveaux sommets,
Les jarrets lourds, le front en nage,
Elle aura refait d'âge en âge
L'inutile pélerinage

Sans que les tournants du chemin
Aient à sa marche endolorie
Jamais montré l'hôtellerie
Blanche sous sa treille fleurie
Toujours promise pour demain.

Eh bien, nous l'avons pas trouvée, l'hôtellerie blanche, sous sa treille pleine, vous ne la trouverez pas non plus, mais votre honneur et l'honneur de l'humanité, c'est de la chercher toujours. *La solution du problème que j'appellerai*

le problème du bonheur, *n'est pas dans la foi; elle est dans l'amour*...'

En dan deze terugblik op zijn leven:

Het was niet de eerste maal dat hij van moeheid hoorde spreken. Toen hij kind was, sprak Lamartine het woord dat het Juli-koningschap gedood heeft: 'La France s'ennuie'.- 'Mais nous, messieurs, nous ne sommes plus au temps où un peuple a le droit de s'ennuyer. La formule de l'ennui, c'est la formule des jours de prospérité, la formule des pays heureux. Quant à nous, après les malheurs que nous avons subis, en présence des tâches qui pèsent sur nous, dire que nous nous ennuyons, c'est dire que nous ne sommes pas dignes d'être les fils de cette grande patrie blessée et mutilée qu'il faut racheter à tout prix. Eh bien, jeunes gens; vous que le découragement n'a pas atteints, je vous dis: aimez la France, aimez votre patrie. Et vous avez encore autre chose à aimer: vous avez à aimer ce prolétariat dont nous, tant que nous sommes, nous avons peut-être le tort de rester trop éloignés; non par les sympathies, car elles sont ardentes en nous; non par les oeuvres, car nous avons fait beaucoup pour lui, et beaucoup plus qu'il ne le croit et qu'on ne le laisse croire; mais par l'action personnelle, la fréquentation individuelle et quotidienne... Aimez-la cette humanité dont nous faisons partie, dont nous sommes les collaborateurs; aimezla cette grande laborieuse qui, elle, ne s'arrête jamais, ne se décourage jamais et va toujours devant elle poussée par je ne sais quel instinct superbe et sublime. Ah! messieurs, quand on a pu, ne fût-ce qu'une heure, la servir, cette humanité, ou par la parole ou par l'action, on peut regarder de très haut les oublis et les ingratitudes et s'en aller, *regardant les étoiles*, *vers ce monde inconnu* qui ne peut être, en définitive, que le triomphe du progrès, de la justice et de la liberté'.....

Vooruitgang, vrijheid, de oude partijleuzen, maar hoe plechtig vloeiend van de lippen van een man, vergrijsd in den dienst van zijn volk; van een oud man, *die naar de sterren ziet*...

Is de verzoening niet bezig tot stand te komen? Die thans Frankrijk behouden, komen van Ferry's schoolbanken,

maar laten zich zegenen door den priester-soldaat, dien zij één met zich weten - in liefde.

En hoe goed gezien van de vereerders van 's mans nagedachtenis, hem *thans* een monument te stichten, verhevener dan de officieele sculptuur die den Tuilerieëntuin ontsiert. Dáár Ferry - voor de ‘badauds’; hier Ferry voor de binnenkamer die, in deze ure meer dan ooit, Frankrijks heiligdom is.

H.T. COLENBRANDER.

De toeschouwer.

I.

Heeft de daad fierder houding dan de gedachte? Is de mensch die handelt, zich van meerder kracht bewust dan de mensch die denkt? Deze vraag geeft aanleiding om te naderen tot den mensch die denkt en te overwegen welk geesteswerk het zijne is, en waarin dit verschilt van het werk der daad. Dit ééne woord ‘het denken’ wordt wel gebruikt voor onderscheidene begrippen; maar het duidt toch op een bepaalde geesteshouding: het denken is niet een doen, maar een toeschouwen. De nadenkende mensch is toeschouwer in het leven.

De mensch die denkt is niet toeschouwer alleen, evenmin als hij alleen maar denker is; derhalve kan hij vrij uitgaan van de beschuldiging, dat hij voor zich het deel der rust uitkiest in het leven en den ander zwoegen laat, zooals een verouderd huisheer zijn slaven; en ook het denken is arbeid, ja arbeid die de ziel verteren kan! Het denken is geen rusten; het is menigmaal een aankweeking van de onrust; maar de denker wil de boze geesten bezweren, en heeft ze daartoe opgeroepen!

In het leven dan staan wij niet slechts als daders, maar als toeschouwers; en hierin ligt zoowel fierheid als zwakheid; de gezond-forsche mensch grijpt in en grijpt aan en schouwt niet toe; maar daarmee voert hij een leven zonder zinrijkheid. Zoo sterk als hij is, zoo arm is hij. De andere daarentegen, welke ook zijn daden mogen zijn, is toeschouwer;

maar deze zwakheid is de voorbereiding tot zijn kracht en althans tot de fierheid onmisbaar.

Wij zijn toeschouwers. Wij - ik bedoel de menschen van dezen tijd, de bewuste dragers zijnde der hedendaagsche beschaving vol streven en tegenstrijdigheid; vertegenwoordigers van een type, dat wij slechts enkele malen in vroegere tijdperken der geschiedenis herkennen.

Wij in dezen tijd zijn gekomen tot een uiteinde. Wij staan daar waar een verleden tijdperk eindigt. Wij zien voorwaarts in den nevel die, hoewel ze lichtend is, toch niets laat onderscheiden. Aan dit uiteinde gekomen, zijn wij, hoezeer ons verlangen vooruit reikt, uitgenoodigd terug te zien. Het verleden kan niet herleven en wij kunnen het niet anders terugroepen dan in de gedachte, terwijl de toekomst juist daden eischt. Doordat zich nu het verleden voor onze aandacht schuift, zijn wij tot toeschouwers geworden. Wij moeten beschouwen eer wij komen tot handelen.

In voorbijgegane tijdperken der geschiedenis is de geestelijke houding des menschen een andere geweest. Wanneer de mensch scheppend optreedt en een kultuur bouwt, waarvan hij de beginselen in eigen ziel verzekerd weet, leeft hij in het heden. Heden en hier ontwikkelt zich de taak van een dadenrijk mensch. Waartoe zou de bouwmeester, die de oplossing van vele vraagstukken in zijn geest bespeurt, met verlangende gedachten naar een toekomst uitzien? Hij wenscht slechts het heden van zijn arbeid. Hij heeft zijn ontdekkingen gedaan, zijn plannen uitgewerkt, zijn ideëen ingezien. Zijn geest, vervuld van schoone zekerheid, behoeft niet te wachten maar vindt een taak, waaraan meer dan één menschenleven kan arbeiden. Voor den krachtigen mensch te midden van een verzekerd en grootvoelend kultuurgeslacht is geen schooner tijdperk dan zijn heden denkbaar. Een ieder zou het oogenblik willen vasthouden om het werk te kunnen voltooien waarvan hij is vervuld, om de gedachte uit te spreken, die in hem is gerijpt.

Maar andere tijd is de onze. Het bezit eener vastgevormde kultuur is ons vreemd en daarom wachten wij af en hopen. Wij weten dat passief wachten vruchteloos is en daarom wachten wij aktief. Wij streven, wij zoeken, wij bereiden toe, wij pogen, wij vinden en verliezen weer. Wij wachten

de *toekomst* af met haar kultuur. Maar de toekomst, die wij, wij zelf voorbereiden en die wij niet als een duister dreigende wolk zien naderen, - de toekomst waarin wij gelooven, is een onbekende: een lichtende nevel voor onze oogen en waarin de blik het ware niet onderscheidt. Het heden voldoet niet, de toekomst is onhelder, zoo richt zich de denkende mensch dezes tijds met groote belangstelling naar het verleden aan welks einde hij staat... als toeschouwer.

Deze toeschouwing is een houding onzes geestes; een geestelijke gesteldheid. De historievorsching zoowel als de verzameling van curiosa, de voorkeur voor oude meubels en de liefde voor oude kunst; de romantische terugverlangst naar een voorbije eeuw en de verdieping in aloude wijsheid - zijn niet maar werkzaamheden maar beteekenen een houding, een bouwgesteldheid van het tegenwoordige menschdom. Het is alsof het verleden door ons onderzoek tot zijn slotsommen moet komen, zichzelf tot een nieuw kapitaal moet verzamelen, en dat met dit kapitaal de toekomstige beschaving zal worden opgericht.

Maar die belangstelling voor de wereldgeschiedenis in haar verleden loop, gelijk zij, eer dan de schepping van nieuwe werken een kultuurverschijnsel onzes tijds is - deze geestelijke gezindheid is nog niet het toeschouwerschap in zijn vollen omvang. Zij is een voorbereiding daartoe. De toeschouwende mensch is toeschouwer tot *zichzelf*.

Wat anders is de menschheid, wier verleden doorvorscht wordt dan.... een vergroot mensch, en welke mensch is deze mensch dan.... wijzelf? En het verleden, wat is het anders dan het in ons zelf teruggelegen geheel van werkende krachten; en de geschiedenis, wat is zij anders dan het relaas van onzen eigenen zielestrijd?

Ja waarlijk, deze geest van onderzoek, die het verleden doorzoekt, wordt niet aangedreven door nieuwsgierigheid, om te weten met welke daden zich het verleden gevuld heeft. De beweegkracht is een andere: zij is de behoefte om af te dalen in eigen ziel, om te ontleden wat daar te zamen is en in den spiegel der menschheid het eigen beeld te aanschouwen. Wij hebben de behoefte om toeschouwer tot onszelf te zijn. Plato heeft gezegd dat de maatschappij in een vergroot handschrift hetzelfde gaf te lezen wat ook in

kleiner handschrift geschreven staat in elke menschenziel. Zoo staan ook de innerlijke roerselen onzer menschelijke persoonlijkheid in verduidelijkte schriftuur te lezen in de geschiedenis der menschheid. Wie dit handschrift leest keert tot zichzelven in. Een geheime aandrang tot zelfbeschouwing van den menschengeest dringt ons het verleden te onderzoeken. Wij vinden aldaar vervulling voor de *belangstelling in onszelven*.

Wat gaat mij de wijsheid van Plato of van Spinoza aan, tenzij ik mijne wijsheid daarin ontdek? Ik vind daar wat mijn waarheidszin bevredigt, die ik nu eerst doorzie. De geschiedenis van het menschelijk denken is een doorloopende stroom, in welks oppervlak zich overal waar wij beschouwen, ons eigen gelaat afspiegelt. De denkende geest, die in de wijsbegeerte der menscheid zichzelf bepeinst, is immers dezelfde geest die in onze personen werkt. En is het anders gesteld voor den onderzoeker der kunst van verleden kulturen of der oude godsdiensten? Ook hier zoeken wij in den spiegel van 't verleden ons eigen beeld te ontwaren. Deze herkenning van eigen aangezicht is de ontroerende gebeurtenis voor den beschouwer van de kunst van Ruysdael of Goyen, Da Vinci of Praxiteles. Ook hier is, allicht zonder daarvan te weten, de beschouwer een toeschouwer van zichzelf.

II.

Dringt nu het tijdsgewricht den mensch tot deze geesteshouding... wat het toeschouwer-van-zichzelf zijn *inhoudt* gaan wij thans overwegen. Ook hier zijn twee mogelijkheden, twee richtingen waarin de toeschouwende aandacht gaat. De eene is de aanvankelijke, de tweede de voltooide. De eerste is een zielsgevaar, de tweede een winst. Het gevaar moet doorstaan om de winst te vinden. De eerste neiging van den toeschouwenden mensch is zichzelf zielkundig te *ondermijnen*.

Deze neiging heeft haar gunstigste afleiding in een bezadigden twijfel, een gelaten belangstelling voor de meest tegenstrijdige waarden, doch zonder voorkeur. Zulke twijfel als slotsom der wijsheid houdt den mensch in evenwicht en pijnigt niet. Hij is een terugtocht, die de legers onzer inner-

lijke krachten in veiligheid brengt zonder overwinning, en zonder uitzicht daarop. Deze mensch treedt uit het leven terug en wacht het uiteinde, terwijl hij onderwijl zich met toeschouwen onledig houdt.

Een mensch, gelijk wij hier aanduiden, was de zestiende-eeuwer Montaigne, wien het ‘que sais-je?’ werd tot levens-spreuk. Intelligent boven mate en reeds in zijn vroege jeugd blijk gevend van zijn grooten aanleg, werd hij op vroegen leeftijd in bestuursambten geplaatst en woonde de godsdienstoorlogen bij die Frankrijk teisterden; maar hem bewoog het wereldgebeuren niet tot deelname, maar tot resignatie. Hij werd door de veelzijdigheid van zijn aanleg onzijdig en daar zijn onzijdigheid niet was de slaap, noch de mystische verheffing boven de wereld, werd zij tot toeschouwing. Montaigne is de toeschouwer wien deze houding niet het begin is eener toekomstige deelname aan leven en wereld; hij werd toeschouwer om toe te schouwen; hij werd een mensch, die al het menschelijke van zichzelf weet en voor wien geen verrassingen te wachten zijn, die ook zijn eigen roerselen begrijpt, zoo klaar als hij ze aanschouwt bij anderen. En daar zijn levensinstinkt te gezond was om zichzelf te ondermijnen, vond hij den twijfel als uitkomst. Zoo drukt het ‘que sais-je?’ het specifiek karakter van zijne toeschouwing uit.

Montaigne is misschien de eerste, die deze geesteshouding vond. Door beschouwing van tegenstrijdige leermeeningen en van staatkundige konflikten tot resignatie te komen inplaats van tot deelname, was een nieuwe uitvinding der ziel. Ook de middeleeuwen hadden hun groote konflikten gehad, op staatkundig, godsdienstig, wijsgeerig gebied. Kerk en ketterij hadden elkaar bestreden met haat en volharding. Maar in deze konflikten was een ieder die nadenkend in het leven stond, partij; de indifferenten telden niet mee en waren niet indifferent door toeschouwing, maar door... indifferentie. Wie tot den twijfel kwam, kwam tot wanhoop, niet tot rust, gelijk ook Augustinus zijn twijfel doorleeft als een diepen stroom, waardoor zijn weg met angsten gaan moet. Triomfeerend overwint hij hem door weerlegging. Zelfs de twijfel der ouden in het Hellenistisch tijdvak der beschaving, is een andere, en volgt niet uit de toeschouwing van wereld

en leven, maar uit logische analyse en uit eenzijdige verscherping van het intellektueel instrument. Ook deze is een partijname in den strijd der meeningen en geen resignatie van den toeschouwenden mensch, gelijk de twijfel van Montaigne. Eerst de nieuwe tijd, die in 't einde der vijftiende eeuw aanlicht, heeft ontdekt de objektiviteit der zielsgezindheid, waarbij men belangstelt zonder partij te kiezen, beschouwt zonder in te grijpen, onderzoekt zonder voorliefde. Men denke aan Leonardo da Vinci.

Nu is, gelijk wij zeiden, deze bezadigde twijfel als van Montaigne, een gunstige afleiding. Want de eerste neiging van het toeschouwer-zijn is de neiging om zich zielkundig te ondermijnen.

Bij het levensdrama toezien, terwijl het gespeeld wordt, is niet zonder gevaar.

Het is waar, wijzelf spelen onderwijl mede, maar het is iets anders zich te laten voortgaan met den loop des geheels òf telkenmale van het tooneel af te treden en achter de schermen de mise en scène te onderzoeken. Wij spelen mee door onze hartstochten, die ook bij geen toeschouwer gedoofd zijn; door onze plichten en belangen, waaraan geen toeschouwer zich geheel onttrekt. Maar bij elke daad te weten dàt ik haar doe en bij elke gedachte te weten dàt ik haar denk, is een gevaarlijk spel en dat toch door den zichzelf toeschouwenden mensch moet gespeeld worden, omdat hij niet anders kan.

Het gevaarlijke ligt hierin, dat de overtuiging en de liefde vernietigd worden door het weten. De overtuiging eerst, de liefde daarna. Vraag den overtuigde niet met te grooten aandrang naar zijn beweegredenen; laat hem zijn kracht putten uit het on-bewuste; de mensch leeft uit aandrift en de aandrift heeft in het onbewuste haar voedingsgrond. Zoolang er onbewustheid is kan er inspiratie zijn. Ook de geïnspireerde kunstenaar en nog sterker de religieuse; ook de hervormer, ook de stichter van nieuwe kultuurgoederen, en zelfs de ondernemer van handelszaken en industrie - hebben noodig een inspireerende kracht, een geloof in hun voornemen, een overtuiging. Het verstand werkt tegen, zoolang het niet door dézen stroom wordt meegenomen. De oorsprong onzer daden ligt niet in het bewuste voornemen, maar in een onbegrepen

aandrift. Als medespelers in het levensdrama moeten wij werkzaam zijn zonder te willen toeschouwen, evenzeer als men moet wel doen zonder om te zien.

De overtuiging is een geloof, een geloof in onze bestemming en dus een broos bezit, een kracht die niet te grooten tegenstand moet vinden en wier bron, het onbewuste, moet blijven vloeien. Daarom wie toeschouwer tot zichzelf wordt, loopt dit groote gevaar, dat hij zichzelf ondermijnt als groef hij den grond uit, waarop zijn levensboom wast. Het kan daartoe komen dat hij zichzelf machteloos maakt tot geestelijke voortbrengst en dat zijn geestelijk uiteinde niet is de gelaten twijfel van Montaigne, maar de vertwijfeling.

III.

De eigenlijke inhoud der toeschouwing is niet dat een mensch zijn handelingen, maar zijn gedachten gadeslaat.

Shakespeare heeft in de Hamlet-figuur dezen mensch geteekend. Wij vinden Hamlet modern en vinden in geen drama of dichtwerk van vroegeren tijd zoo scherp het moderne mensch-type geteekend als in Hamlet. Shakespeare is een latere tijdgenoot van Montaigne en vertoont een merkwaardig punt van psychische overeenkomst met hem. Het is de zestiende eeuw waarin dit moderne mogelijk was, gelijk in latere decenniën der negentiende. Ook Hamlet is een toeschouwer bij zijn gedachten.

En hierin is onze geest subtiel, dat hij niet slechts gedachten denkt, maar ook weet dat hij ze denkt. Hij overdenkt zichzelf als denkende; evenals iemand, die in een spiegel ziet, zichzelf ziet, niet als lezende of gesprekvoerende, maar als in den spiegel ziende: hij beziet zichzelf in den spiegel als die zich in den spiegel beziet. Hoe subtiel, maar ook hoe vermoeiend kan het wezen toeschouwer te zijn tot zichzelf. Hoe vermoeiend en hoe ondermijnend! Hamlet ging te gronde. Hij behield wel het vermogen tot daden, maar slechts tot spontane, die zoo overhaast waren, dat zij de zelfbeschouwing voorkwámen; hij kon Polonius dooden omdat daartoe geen voornemen noodig was.

Maar deze eerste neiging is, gelijk wij zeiden, een aanvankelijke en voorafgaand aan een andere; de eerste is een

gevaar en de tweede een winst. Het toeschouwer-zijn geeft aan de ziel een hoogere subtiliteit.

Zoodra iemand iets weet, weet hij uitteraard dat hij weet - simulac enim quis aliquid scit eo ipso scit se id scire - zegt Spinoza en deze wetenschap heeft hèm niet geleid tot ondermijning der gedachte, maar tot een fijnzinniger opbouw. Deze denker is wel een bewijs dat het toeschouwer-zijn bij zichzelf een anderen uitweg hebben kan dan vertwijfeling of resignatie. De mensch, die zichzelf gadeslaat in zijn psychisch wezen, verfijnt zich meteen.

En deze verfijning is innerlijk, niet uiterlijk. Men kan haar hebben ook bij het eten van droog brood en bij de vrijwillige ontbering van menig levensgemak. Men kan haar oefenen zonder opsporing van verfijnde lusten. Zij kan een denken begeleiden dat gezond is en gezond blijft... zoo slechts 'gezond' niet worde verward met 'robuust'.

Maar deze innerlijke verfijning nadert tot hetgeen zij vermijdt en moet zich steeds zuiveren van valschen bijsmaak. Voor een kozakkenhoofdman met zijn kloeke en grove gebaren is het niet moeilijk zijn borstelige zedewet te vervullen; maar in het verfijnde Septemberlicht der innerlijke toeschouwing zijn de zielsnuancen zoovele en de gedachten-figuren zoo talrijk, dat hierin zijn weg te weten niet steeds gelukt. Het gevoels-instrument heeft zoovele trillingen, dat de overgang van goed naar kwaad en van gezond naar ziek geleidelijk is en ongemerkt.

Er is voor den toeschouwer een welbehagen en geneigdheid tot al het subtiele, omdat hij daarin de speling der aandoeningen bij zichzelf kan nagaan. Zoozeer als hij het korte bevel van den Arabischen Kalif Omar, die de Alexandrijnsche bibliotheek met vuur verwoestte, omdat de inhoud der boekrollen overeenstemde met den koran en dus overbodig was, òf strijdig met den koran en dus schadelijk - zoozeer als hij dit kort en bot bevel veracht: zoozeer zou hij zich kannen verplaatsen in een andere gedragswijze. Beeld u in dat deze Kalif een subtiel mensch ware en in den zin had zijn Alexandrijnsche verslagenen te schaden. Ja, dat hij den roem van Alexandrië wilde aantasten, in dit teere punt: haar beroemde en door geleerden van vele tijden en volken geraad-

pleegde boekerij. Maar verbranden is roovers-methode; zelfs de wilde kan zulken maatregel uitdenken en de man der straat moet haar volvoeren. Hij, Kalif Omar, zal de bibliotheek onbruikbaar maken op doordachter wijze, en hij beveelt van de boekrollen alle duidelijke aanwijzing omtrent hun inhoud af te nemen, de duizenden boekrollen door elkaar heen te plaatsen en den catalogus te vernietigen.

Of wat dunkt u van deze handeling: het is voorgekomen dat een man, die meende door het Rijk te zijn miskend, daar hem de betrekking waarheen hij dong, niet gegund werd, wraak nam door een snede te maken in een befaamd schilderij eener Rijksverzameling. Maar beeld u in dat dergelijk persoon voor Leonardo's Monna Lisa staande, alleen maar een glimlachende mondhoek bederft, na eerst het schilderij te hebben aanbeden.

Slechts wie door het toeschouwer-zijn bij eigen zielswezen zich verfijnd heeft kan deze subtiliteit bedenken. De mensch die aldus het eigen innerlijk instrument heef gade geslagen en de verschillende toonen daarvan heeft beluisterd met introspektie, is tot verfijnde zielsgedragingen in staat, ook tot deze verachtelijke.... en neigt ertoe. Hij nadert tot hetgeen hij krachtens zijn ware menschelijkheid vermijden zal.

IV.

Dezelfde verfijning is ook ten goede mogelijk, en hierin heeft het toeschouwer-bij-zichzelf-zijn zijn groote beteekenis en winst.

Wanneer de levenswel en scheppingskracht onzes geestes sterk genoeg is om niet op te drogen, is de innerlijke toeschouwing de voorwaarde tot schoone werken. Maar dit is noodig, dat onze scheppingskracht levend zij, dat wij geboren zijn tot innerlijke daad, en geestelijke spanning hebben, en dat de beschouwingsnatuur in ons een tegenwicht vinde.

Wij maakten tegenstelling tusschen toeschouwen en deelnemen; in dit opzicht dat wij toeschouwers zijn, zijn wij van deelname afkeerig; wij begrijpen bij onszelf de motieven, ook de tegenstrijdige en houden ons dus buiten den strijd en zien toe - met belangstelling. Wij zien toe hoe het bij

ons afloopt. Deze tegenstelling van toeschouwen en deelname is echter niet een volstrekte en het is mogelijk dat de toeziende mensch tot deelname besluit. En eerst dan is het toezien op zijn ware plaats, wanneer het een toebereiding is tot het geloof.

Ik bedoel niet geloof in dogmatischen of ondogmatischen zin maar geloof in het leven; innerlijke verzekerdheid, die de eigenlijke vrucht is van onze geestelijke scheppingskracht. Het symbool van Narcissus is bekend: deze zelfbeschouwer kon zich niet ontworstelen, maar verzonk. Dat hij zichzelf ontdekt had was zijn grootste vermogen en verder reikte zijn aanleg niet. Hij bleef waar men moest aanvangen. Narcissus beschouwde zijn gelaat en gestalte in het water, vermeldt de sage, die hierin haar zin eer omsluiert dan onthult. Want de zelfbeschouwing heeft van ouds dieper zin gehad dan een beturen van eigen lichaamsbouw. De erotische bekoring, waarmee Narcissus zichzelven kent, beteekent de wondervolle ontdekking van eigen ziel; hij aanschouwt de wereld van zijn binnenste en verliest zich in haar perspektieven; maar uit dit Labyrinth redt hem geen draad van Ariadne. Verliefd op zichzelf, kan hij het niet op een redster zijn, die hem tot handelende kracht zou aanvuren. Zoo verzinkt hij in het water zijner weerspiegeling en als gedenkteeken van den schoonen man groeit aan den oever een bloem, die aan hem haar naam ontleent.

Maar door zijn werkzame scheppingskracht komt de toeschouwer dit gevaar te boven.

Doch nog een andere mogelijkheid doet zich voor, waarop ik slechts even de aandacht vestig. De toeschouwing, waarin wij de menschelijke drijfveeren in eigen ziel gadeslaan, kan, wanneer zij niet tot een geloof in het leven voorbereidt, nog een anderen uitweg vinden dan de zelfondermijning: de ondermijning bij anderen, de *ironie*.

Het oog dat aldus toeschouwt, loert. Deze mensch heeft eerst zichzelven beloerd, nu beloert hij anderen. Is er leelijker werkzaamheid en is er leelijker woord vindbaar om deze werkzaamheid mee aan te duiden? De loerende loert op buit en zal weldra zijn prooi vinden; hij bedoelt niets anders dan verwoesting. Ook zichzelf heeft hij verwoest, maar niet zoo of hij hield zich zelf staande met de weten-

schap dat hijzelf het was, die dit aan zichzelf deed. Dit nu is de ironie dat men àchter zijn eigen beweegredenen komt en niet aan hen deelneemt, hen werken laat èn minacht. Ik zie mijn ontroering, maar bespot haar tevens en voel mij ontgloeien, maar doof het vuur door mijn kouden glimlach. Dit procedé is toepasbaar ook op den medemensch. Het oog dat er op uit is om aldus de prooi te ontdekken, wat anders doet het dan loeren? De levens-ironie is tegengestelde der levensliefde en van den levensernst. Deze toeschouwing tot zichzelf en tot anderen is een afgrijselijke bezigheid.

Het ware verlangen van den toeschouwer is te komen tot een verhevener geloof in het leven. Hij heeft de innerlijke opwelling der krachten gezien en wil het leven verheerlijken.

Velen zijn voldaan zoo zij zich in het leven hebben *georiënteerd;* maar het leven vraagt hoogere toewijding. Zij buigen zich over de landkaart van het innerlijke gebied; zij kunnen aanwijzen waar de bronnen liggen der onderscheidene krachten; zij weten hoe de stroomingen der gevoelens afvloeien en waar de overgangen liggen van gevoelens tot daad. Hun scherpzinnigheid, geoefend in het halfduister der innerlijke wereld, is verwonderlijk. Niets verbaast hen, omdat zij alles voorzien. De omwendingen evenzeer als de voortbewegingen van het menschelijk karakter, de inkonsekwenties en konsekwenties, de verrassingen en de logische gevolgen, zij hebben het alles bij zichzelf bestudeerd. Zij beoefenen de handschriftkunde als een kontrole hunner bij zichzelf gewonnen menschenkennis, de psychoanalyse als steun hunner scherpziendheid, de karakterstudie als vermeerdering van hun reeds verworven inzicht. Zij zijn georiënteerd en dus voorzichtig. Voorzichtig met anderen, maar ook met zichzelf. Zeer wel weten zij dat de slapende leeuw kan ontwaken en dat niemand met het bloote toeschouwerschap zijn hartstochten heeft uitgeroeid. Voorzichtigheid is de zedelijkheid van de oriënteering.

Maar de toeschouwer heeft niet de voorzichtigheid, doch de *voorzienigheid*.

Het onderscheid is groot. Een ouderwetsch Godsbegrip leerde van God, dat hij eerst de wereld geschapen had en vervolgens door zijn voorzienigheid haar in stand hield. Deze voorzienigheid bestond dan hierin, dat Hij de beste

middelen tot zijn doeleinden uitkoos. Wij zien Hem al volgens deze theologische leermeening, bepeinzende hoe nu wel het best zijn doeleinden te bereiken, middel tegen middel opwegende, het voor en tegen schattende en ten slotte zijn keus vestigend. Deze voorzienigheid is voorzichtigheid en niet meer. Voorzichtigheid om het glazen toestel der wereld niet te breken.

De voorzienigheid echter is het voorzien des Geheels in de deelen; het afdrukken der grootsche bestemming in elk levend wezen, de aanblazing van adeldom in de afzonderlijke roerselen der ziel. De menschenziel is van adel, omdat zij uitdrukt het grootere dan hare enkelheid; ja zij drukt uit het geheel, zooals de glazen bol den hemel weerspiegelt. En dit is de ware toeschouwing tot zichzelven, *dat men in het eigen zielsleven het leven des Geheels, den Kosmos stralen ziet*.

Hier is een andere toeleg dan om in ziel en leven georiënteerd te zijn!

De toeschouwing is het *zienerschap*. De oude ziener zag toekomsten en verklaarde met profetische stem wat gebeuren zou. Of hij zag goden en hoe ze neerdaalden tot de menschen en begreep hun teekenen; of somtijds verschenen verre verledens voor zijn verlichte geestesoogen. Maar zichzelf te zien en in zichzelf het goddelijke en in het goddelijke het afschijnsel des Geheels, was niet zijn eigenschap.

Het nieuwe zienerschap is een andere werkzaamheid. Wanneer de scheppende kracht levende is en tot groote gedachten en groote streving in ons dringt, dan is de innerlijke toeschouwing een aanschouwing van dien inwendigen kosmos. De mensch ziet zichzelf als denkend wezen. Het is niet ons eigen handelen dat wij gadeslaan, ja ook dit; maar het is onze gedachte. Ik denk dat ik denk. Ik zie hoe zich uit mijn geest ontspint het schoone werk der menschelijke rede, spiegeling van den Oneindigen Geest.

Hier zijn wij bouwers onzer gedachtenwereld, en wetende dat wij bouwen; ontspinners onzer denksystemen en wetende dat wij ontspinnen. De loutere bezigheid van handelen of voorstellen, begeeren en verzinnen is slechts een verkeer met de voorwerpen, die ik behandel of mij voorstel, begeer

of verzin, en heeft geen atmosfeer, geen geestelijken toon. Hier wordt niet het voorwerp aangeroerd om zijn klank te vernemen en den toon, dien het in de harmonie der sferen voortbrengt.

Maar de toeschouwing ziet het innerlijke wezen.

Deze bedachtzaamheid kweekt in ons een geestelijke bevinding. Een mensch die alleen maar handelt, ook al handelt hij planmatig en heeft zijn zaak overdacht, leeft ongeestelijk. Ook hij die alleen maar 'weet' of 'gelooft' of deugdzaam is of bewondert en die dat alles doet volgens zijn spontane inspraak *zonder innerlijke zelfbezinning*, gedraagt zich als een meer ontwikkeld natuurwezen. Ook de vogel zingt con amore zijn overtuigde lied; ook de dieren dartelen en genieten, vreezen en leven voort. Zij missen de bedachtzaamheid.

Wees bedachtzaam in den innerlijken zin des woords; niet maar bedachtzaam als de rentmeester die het kapitaal beheert, of de huisvader die aanmaant tot zuinigheid. Wees be-dachtzaam, daal in tot de gedachte, daal af tot de innerlijke landen. Gelijk de dichter zijn landen heeft en gij daar moet binnen komen om zijn woord te verstaan, zoo heeft ook de ziel in 't algemeen haar landen, waarin ze binnentreedt niet door daad, noch door overdenking van welke zaak ook, maar door bezinning; dat is door toeschouwing.

De subtiliteit die aan deze toeschouwing eigen is, is de geestelijke *atmosfeer*. De atmosfeer geeft aan de verschijnselen waarde. Er is geestelijke atmosfeer, waarvan niet alle stervelingen weten; en deze ontstaat door de zelfbezinning, omdat zij is de eigenlijke en centrale handeling des geestes. Zoo gij dit eigene licht weer aanschouwt, weet gij waar gij thuis zijt.

Iemand is langen tijd van huis geweest; andere plichten en andere verlangens hebben hem weggeroepen en jaren lang heeft zijn omzwerving geduurd. Hij heeft de koude lucht der gebergten ingeademd en de vochtige geur van het boschland; over uitgestrekte zeeën voer hij; open was het licht en zwaar de nacht waar hij doorhenen toog. Maar nu keert hij terug in eigen tehuis. En aangekomen beseft hij op eens, wat hij al dien tijd niet had voorgevoeld, omdat het te subtiel was voor zijn verbeelding: de atmosfeer.

Het innerlijk menschelijke leven heeft zijn atmosfeer, heeft zijn subtiliteit, die bestaat in de toeschouwing bij ons zelven. De menschengeest is *reflexief* gebouwd.

Deze reflexiviteit is haar onvergelijkelijke eigenschap. Gij kunt al het andere daarin opnemen, maar nergens anders dan in u zelven vindt gij haar. Gij kunt landschappen en stadsbeelden, geschiedtafereelen en mythen vergeestelijken door ze op te nemen in de innerlijke atmosfeer; maar alleen in de wondere reflexiviteit, de wondere zelfweerspiegeling onzes geestes hebt gij deze atmosfeer gezien.

Zoo is er dus voor den toeschouwer een andere weg dan resignatie en zelfondermijning. Zijn levensliefde behoeft niet te loor te gaan; zijn overtuigingskracht vermolmt niet. Maar liefde en overtuiging vergeestelijken zich. Op hooger manier dan de prompt-verzekerde propagandist of de partijheld gelooft deze mensch in zijn zaak. Hij gelooft in het leven en in de menschelijke bestemming.

Hij schouwt toe dat in het innerlijk leven een licht glanst, het licht van den Kosmos; het Geheel drukt zich uit; de Orde der wereld rythmeert in de zielen; de Liefdekracht die het heelal verbindt, daalt in ons en de groote stem der oneindige Godheid doorklinkt de hallen van onzen geest. Wij inwendig, wij zijn de zee en het gebergte, de morgenstond en de avondstond, de toekomst en het verleden, wij zijn menschheid en godheid.

En deze innerlijke kosmos aanschouwen wij met de liefde die zich verwondt.

V.

Hier komt mij in herinnering de vraag, waarmee deze studie begon: heeft de daad fierder houding dan de gedachte? Dat is: heeft de toeschouwing-bij-zichzelven een gemis aan ware fierheid? Is slechts die mensch fier, die zich opstelt, zooals het heet, ‘midden in het leven’? Deze wacht zijn tegenstanders af en weerstaat ze; hij stelt zijn voornemens en voert ze uit; hij leidt of volgt, handelt of laat met zich handelen, naar hem nuttig dunkt. Hij geeft zich voor de samenleving en werpt zijn winsten in haar schoot, gelijk hij van haar zijn loon ontvangt. Geprezen om zijn praestaties,

gaat hij zijn weg en kent zijn waarde, die ook door anderen niet wordt miskend.

Is dit nu de eenige of ook de ware fierheid en staat de 'toeschouwer' bij hem ten achter? Het bleek ons anders. De zelf-reflexie is immers geen sombere uitgraving van eigen kracht, geen 'grübelei'. Deze mensch is niet de eindeloos met zichzelf bezige, die nooit tot resultaat komt en telkens weer nieuwe beschuldiging en twijfel te voorschijn haalt om zichzelf te kwellen. Het is niet uit armoede of matheid, dat hij toeschouwt. De subtiliteit van zijn geestelijk wezen is niet een kleinkunst, die met de loupe speeltuigjes verwerkt

Want juist hij is gekomen tot het groote gezicht. Hij ziet, daar hij met de innerlijke wereld vertrouwd werd, de grootheid van het inwendige: dat de menscheziel doorstraald is met het licht des heelals. Zoo ooit een houding fier is, is het die van den Ziener.

De geesteshouding van den Ziener. Eerst stichtte hij verwarring in zichzelven. Misschien heeft hem toen de vrees bekropen en ook het zelfverwijt: waarom niet de spade ter hand genomen en gegraven? waarom niet de lei en gerekend of het geld en gekocht? Is het leven niet een trouwen en kinderen verwekken, arbeiden en sterven, herdacht en vergeten worden? Dan is het zienerschap een ledig tijdverdrijf en liefhebberij van de nuttelooze bent der dichters en denkers, die hun speelsch vernuft moesten omzetten in winstgevender en geprezener bedrijf! Met deze gedachten, die veelvuldig zijn hart bestookten, heeft hij beseft zijn geestelijk uiteinde nabij te zijn. Dit was de ondermijning die vertwijfeling wordt.

Maar deze aanklachten verminderden; zij kwamen nog als kwelgeesten uit de vochtige loopgraven van zijn binnenste op, maar in kleiner getalen - totdat zij hun dreigement verloren. Deze bozen werden clowns, die nu en dan met potsierlijk grimas herinnerden aan de vorige duivels, maar zonder macht. Zoo verschijnen zij ook nu wel, doch òngevaarlijk. En de nevelen, waarin eertijds de ziener staarde, verklaarden zich, verlichtten en verglansden zich tot atmosfeer, die nu zijn innerlijk verguldt.

Sedert dien aanschouwt hij zichzelven in het licht der Oneindigheid: de Orde des Geheels doorwoont de menscheziel. *Hij heft zich op* bij de aanschouwing en zijn gestalte

verhoogt zich. Dit is geen zwakheid maar kracht. Niet deemoed, maar fierheid is zijns geestes kenmerk.

Ook deze innerlijkheid kan zijn een *kultuur*. Onder kultuur verstaan wij den gemeenschapsvorm van het geestesleven. Onze tijd heeft zulken vorm niet en bezint zich met warme liefde op het verleden, om de grootsche werken daarin voortgebracht. Zijn bezinning heeft ten doel zelf een kultuur te verwerven. Wij bezinnen ons opdat wij scheppen zouden. Wij verzamelen het kapitaal om de nieuwe stichting te doen.

Elke kultuur heeft haar centrale gedachte; hetzij die der zedelijke wetgeving; hetzij der kunstvaardigheid; hetzij der staatvorming; hetzij die van den godsdienst. De centrale gedachte is naspeurbaar op de onderscheidene gebieden van den menschelijken arbeid, door welken een kultuur is opgebouwd. Onze tijd nu *bezint zich*. Het toeschouwerschap in hoogeren zin is misschien aan niet velen eigen; ook bij groote beschavingen zijn slechts weinigen de sleuteldragers van het ware geheim. Maar de bezinning als algemeene neiging des tijds blijkt, zoo bleek ons, in de belangstellende studie van het gansche verleden. Ligt hier wellicht de centrale gedachte eener toekomstige geestesbeschaving? Zal zij een kultuur der gedachte zijn? waarin de menschheid, op haar menschelijkheid bezonnen, haar eenheid en haar verband met den Kosmos beseft?

Dan is de Toeschouwende mensch een voorzegging van hetgeen komen zal.

Aerdenhout.

Dr. J.D. BIERENS DE HAAN.

Overheidsmaatregelen inzake brood- en korenprijzen in vroegeren tijd.

Gedurende het oorlogsjaar, dat thans achter ons ligt, werden er door onze regeering verschillende maatregelen getroffen met het doel, om te groote prijsverhooging van allerlei levensmiddelen, zooals aardappelen, groente, brood, boter, kaas, vet en vleesch te voorkomen. Voor het thans levend geslacht zijn deze regeeringsmaatregelen iets geheel nieuws, doch in vroeger eeuwen was overheidstusschenkomst in zake den prijs van noodzakelijke levensmiddelen iets zeer gewoons. Maar uit den aard der zaak beperkte zij zich toen in den regel hoofdzakelijk tot de koren- en broodprijzen. Immers aardappelen werden voor het midden der achttiende eeuw niet als een volksvoedsel beschouwd; boter en kaas waren en zijn nog tot op zekere hoogte weelde-artikelen, want zelfs uit de grootst mogelijke duurte daarvan kan nog nooit hongersnood ontstaan; groenten waren tot voor weinige jaren in den buitenlandschen handel onbekend; maar het brood was in vroegere eeuwen nog meer dan thans het volksvoedsel bij uitnemendheid, en broodnood stond toen dus gelijk met hongersnood.

Het is dus licht te begrijpen, dat de overheid zich in vroeger eeuwen zoo goed als alleen gelegen liet liggen aan de korenprijzen, en wij willen trachten, van haar bemoeiïngen in dezen een beknopt overzicht te geven in zoodanigen vorm, dat de lezer zelf, zonder dat wij hem daarop telkens wijzen, gemakkelijk het heden met het verleden vergelijken kan.

In ouden tijd dan waren de gebrekkige middelen van vervoer oorzaak, dat misgewas in een landstreek, die erdoor getroffen werd, direct een gevoelige schaarschte van het broodkoren veroorzaakte, en geheele mislukking van den oogst onverbiddelijk hongersnood tengevolge had. Er waren dan altijd menschen, die van den nood van hun naaste gebruik wisten te maken, om zich te verrijken. Zoo weten wij bijvoorbeeld met besliste zekerheid, dat het in den tijd van Karel den Grooten de gewoonte was, dat men in tijden van schaarschte of hongersnood van geestelijke- of wereldlijke grootgrondbezitters niet anders koren kon koopen, dan onder de conditie, dat er voor elke verstrekte hoeveelheid na den oogst het drie- of viervoudige zou worden terugbetaald[1)].

Ruim vier eeuwen later was het nog precies eender. Want in de kroniek van Menko wordt ons uit den tijd van den grooten hongersnood, die in 1272 Friesland en Westfalen teisterde, verteld: 'Ipsi enim immoderatas accipiunt usuras, ito ut pro una marca ad manum accipiant quatuor post annum, pro uno modio quatuor post annum'[2)], waaruit blijkt, dat men voor één mud op de hand vier mud bij het einde van het jaar terugvorderde. Zoo stond dus één pond broodkoren vóór den oogst in waarde gelijk met drie of vier pond na den oogst, wat niet meer of minder beteekent dan een drie- of viervoudige prijsverhooging van het allernoodigste volksvoedsel; en deze buitensporige broodprijzen werden enkel en alleen veroorzaakt door de hebzucht van een gering aantal personen, die zoo gelukkig waren, ondanks den slechten oogst, meer koren in voorraad te hebben dan ze voor eigen gebruik noodig hadden.

Op deze wijze werd er met het graan woekerhandel gedreven in den feudalen tijd, toen in het algemeen ieder voor zich zelf het noodige broodkoren verbouwde. Maar het ontstaan van nijverheidscentra in de steden, het eerst in de Zuidelijke Nederlanden, had tengevolge, dat een belangrijk deel van de bevolking van graan leven moest, dat door anderen verbouwd was. Onze boeren zullen natuurlijk getracht hebben, zooveel mogelijk in deze behoefte der stede-

1) Schaub, der Kampf gegen den Zinswucher, S. 58.
2) Frits Curschmann, Hungersnöte im Mittelalter (Leipz. Studien).

lingen te voorzien, door meer koren te verbouwen dan zij zelf noodig hadden; maar reeds voor het einde der dertiende eeuw zien wij daarnevens groote hoeveelheden uit de Oostzeelanden aangevoerd worden, b.v. in 1284 te Dordrecht door kooplieden uit Rostock.[1)]

Zoo had de opkomst van de nijverheid in de steden ook een geregelden graanhandel ten gevolge; en nu is het wel eigenaardig, maar zoodra wij van deze korenkoopers hooren, worden zij ook dadelijk van kwade praktijken beschuldigd en korenotters of korenbijters genoemd, omdat ze bij den inkoop de prijzen drukten, om ze bij den verkoop kunstmatig op te drijven. Dat duurt zoo eeuwen lang, ja, nog in het jaar 1573 heet het in een officieel stuk, dat door hen ‘de Ghemeijnte wordt op-gegheten ende alle heure substantie vernielt ende verslonden ghelijck bij Dieven ende openbare Woeckenaers’[2)].

Men ziet hieruit, dat de graanhandelaars in een slecht gerucht stonden, en inderdaad, op zijn allerzachtst uitgedrukt ..... zonder zonden waren zij niet.

Daar was in de eerste plaats *de voorkoop*, waardoor zij den korenoogst van de landbouwende bevolking soms voor een reeks van jaren in handen kregen. Op zich zelf was daar niet veel tegen in te brengen, maar zij verbonden daaraan een stelsel van waarschijnlijk rentedragende voorschotten, dat aan den verkoop een geheel ander karakter gaf. Want een voorschot is altijd een min of meer bedenkelijke zaak, zelfs als het genomen wordt op vaste inkomsten. Maar een voorschot op een zoo wisselvallig iets als de waarde van den volgenden oogst is bijna altijd verderfelijk, zelfs als de kooper, die het voorschot geeft, een moreel hoogstaand mensch is. Doch het is noodlottig, wanneer het gegeven wordt met het doel om er misbruik van te maken, want dan is één slechte oogst voldoende om den boer geheel afhankelijk te maken van den kooper, die het voorschot gaf; - en een slechte oogst kan korter of langer op zich laten wachten, maar éénmaal komt hij toch, en dan is de boer daarna geheel aan de genade van zijn crediteur overgeleverd,

1) Dozij, de oudste Stadsrekeningen van Dordrecht.
2) Graswinckel, Placcaet-Boeck op 't stuck van de Lijftocht, bl. 105.

die verder bij het bepalen van den prijs doet, wat hij wil.

Wanneer nu deze voorkoop met voorschot slechts bij uitzondering plaats gevonden had, zou het nog zoo erg niet geweest zijn, maar het was helaas de gewone wijze, waarop het koren van den producent overging in de handen van den koopman, en nu waren de gevolgen allerbedroevendst; want de boeren bleven daardoor zoo arm, dat nog onze zeventiende-eeuwsche oeconoom Graswinckel verklaart, *dat de korenbouw het werk is van 'kalissen, die voor zich zelf moeten werken en meteen voor hen die ledig gaan, en die zonder dat de armoede hen dwong, dit werk wel ongedaan zonden laten.'*[1)]

Deze opkoopers van het koren woonden natuurlijk in de steden, en de haat, dien zij zich van de zijde der landbouwende klassen op den hals haalden, werd generaliseerend overgedragen op alle poorters. Zoo zegt in 'Der leken Spieghel', een gedicht uit de eerste helft der vijftiende eeuw, de zoon van een ridder, dus iemand die den plattelandsgrootgrondbezitter vertegenwoordigt, dat de poorters aan niets anders denken, dan aan middelen om zich te verrijken, en dat zij zich daartoe bedienen van voorkoop, perseme (woeker) en bedrog in den handel, ja, dat zij als hongerige honden altijd gapen naar gewin:

'Altoos wachten ende gapen
Na wasdom ende na ghewin,
Daertoe staet der poorters sin.
Voorcoop, perseme ende scalke neringhe
Ende vele ongheloofder dinghe
Hantieren poorters ghaerne.

Om ghewin gapen talre stont
Ghelijc als een hongheriche hont.'

Zoo zagen dus de graanhandelaars er uit, bekeken van het standpunt der producenten; maar het oordeel der consumenten was weinig gunstiger. Want van deze zijde werden zij beschuldigd, dat zij bij schaarschte het koren kunstmatig nog duurder maakten, en het zelfs na overvloedige oogsten op hoogen prijs wisten te houden. Het in de middeleeuwen

1) Graswinckel, Aenmerckinghen, ende Betrachtinghen, bl. 113.

zoo sterk ontwikkeld vereenigingsleven met zijn broederschappen en gilden van beroepsgenooten wees hun daartoe vanzelf den weg: zij kochten de voorraden op, stelden bij onderlinge afspraak een minimum-prijs vast, beneden welken niet verkocht mocht worden, en regelden gezamenlijk den aanvoer op de markt; kortom, zij vormden een lokalen korentrust, die de prijzen volkomen beheerschte. Men gebruikte toen daarvoor weliswaar een ander woord, en noemde het een *monopolie*, maar de zaak was dezelfde. De overheid beklaagde zich daarover in deze bewoordingen: De dierte procedeert uytte monopolien van diversche Korenkoopers, Backers, Brouwers ende diergelijcke Luyden, maeckende provisie van alle Granen, sonderlinghe deur vele collusien ende quade practijcken, die zij onderlinghen doen.[1)] Maar het groote publiek drukte zijn meening korter en krachtiger uit en schold ze voor '*korenbijters*', welke liefelijke benaming uit de veertiende eeuw dateert, maar nog in het laatst der zestiende eeuw voorkomt in officieele stukken, die van de centrale regeering uitgingen.

Daarmede is echter volstrekt niet gezegd, dat dit oordeel in alle opzichten billijk was. Lichtvaardig was het zeker wèl. Want de groote massa kon volstrekt niet beoordeelen, in hoeverre onze eigen oogst voor het binnenlandsch verbruik toereikend was, maar deed toch, alsof een al of niet gunstige uitslag van dien oogst de eenige factor was, waarvan de prijs van het broodkoren afhing, of liever, afhangen moest. En wanneer zich nu het in haar oog tegenstrijdige verschijnsel voordeed, dat bij een overvloedigen oogst hier te lande de prijzen toch hoog waren, dan gaf zij daarvan eenvoudig de schuld aan de kooplieden en schold die voor korenbijters of korenotters.

Was onze korenoogst in normale tijden toereikend voor het binnenlandsch verbruik? Dat is niet met zekerheid te beantwoorden, daar statistische gegevens te eenenmale ontbreken; maar de Amsterdamsche graanhandelaars beweerden reeds in het jaar 1501, dat hij beslist onvoldoende was. Er werd in allen gevalle een belangrijke hoeveelheid graan geïmporteerd uit de Oostzee, maar er werd ook veel uitgevoerd,

1) Plakkaat van 30 Nov. 1571.

vooral naar Spanje en Portugal, en het is beslist onmogelijk uit te maken, of de invoer van de Oostzee den uitvoer naar Spanje en Portugal al of niet overtrof. Zeker is het, dat daar een zeer kapitaalkrachtige bevolking woonde, die hooge prijzen betalen kon, en dat ook in tijden van schaarschte daarheen uitgevoerd werd. Maar in zulke tijden zag het volk dien uitvoer natuurlijk met leede oogen aan en beschouwde men dien als een manipulatie der kooplieden, om de prijzen hier op te jagen.

Behalve de korenkoopers kregen ook steeds bakkers en brouwers het verwijt te hooren, dat zij het brood onnoodig duur maakten: de eersten hielden niet de juiste verhouding in het oog, die er bestaan moet tusschen de brood- en graanprijzen; de laatsten deden door hun bedrijf vooral in tijden van schaarschte de voor de consumptie beschikbare hoeveelheid koren niet onbelangrijk verminderen, en oefenden daardoor middellijk een zeer ongewenschten invloed op den broodprijs uit. Maar bovendien heetten bakkers en brouwers beiden met de korenbijters samen te spannen tot het vormen van monopolien, die de markt beheerschten en de goêgemeente naar welgevallen bloeden lieten.

Nu moet men hierbij niet vergeten, dat de handel in het algemeen in de middeleeuwen door de kerk met andere oogen aangezien werd dan thans, en speciaal graanspeculanten en monopoliers dikwijls fel veroordeeld werden, b.v. in de *Palea Eiciens*[1)], die leerde: ‘wie een zaak verkoopt om ze, zooals ze is, onveranderd te verkoopen, en daardoor winst te behalen, dat is de koopman, die uit den tempel Gods verdreven wordt’. En nu is het wel waar, dat deze uitspraak gewoonlijk niet woordelijk opgenomen werd, zoodat b.v. verplaatsing en bewaring dikwijls begrepen werden onder het begrip verandering, en de graanhandelaars zich daarmede rechtvaardigen konden, - maar in abnormale tijden, als alom het volk aan de vreeselijkste ellende ten prooi was, die natuurlijk door ijverende predikers gequalificeerd werd als een rechtmatige straf Gods voor de zonden van een verstokte wereld, in zulke tijden hield de groote massa zich aan de letter, die zei, dat de handel der graanspeculanten zondige woeker was,

1) Decr. Grat, P.P., C. XI, Dist. LXXXVIII.

en vond zij daarin, naar zij meende, rechtmatigen grond voor een doodelijken haat. Maar ook lieden van stand, gestudeerden en geleerden, waren dezelfde meening toegedaan, wat wel het overtuigendst hieruit blijkt, dat nog in de zeventiende eeuw onze oeconoom Graswinckel, die een zeer verlicht man was, verklaarde, dat ‘d'experientie heeft gheleert, dat groote abundantie van Kooren kan wesen in 't Landt ende nochtans een groote Dierte van dien, ghecauseert door de monopolien dergener, die 't selve onder haer bedwangh hebben’, en zich volstrekt niet afkeerig betoonde van ‘remedien om de Kooren-bijters in den toom te houden’.[1)]

En de overheid?

Wij zeiden reeds, dat in een plakkaat van 1573 verklaard wordt, dat door de monopoliers, ‘de ghemeynte wordt opghegheten ende alle heure substantie vernielt ende verslonden, ghelijck bij Dieven ende openbare Woeckenaers’; laten wij volstaan, met een enkel voorbeeld daaraan toe te voegen. In het voorjaar van 1586 was het koren in de Zuidelijke Nederlanden buitensporig duur geweest, maar gelukkig viel de oogst zoo prachtig uit, dat men hoopte, dat de prijzen spoedig dalen zouden, tenminste, als speculanten geen spaak in het wiel staken. Om dit te voorkomen, verscheen er in Augustus een plakkaat van den koning, waarbij het aan alle graanhandelaars verboden werd, inlandsch koren zelfs op de marktte koopen of te verkoopen, terwijl ieder, die dit verbod overtrad, bedreigd werd met de gewone straf voor beroepswoekeraars: hij zou worden beschouwd als *eerloos*, en dus *onwaardig zijn om te eeniger tijd zitting te hebben in een stedelijk bestuur of om een rechterlijk ambt te bekleeden*.

Zoo hooren wij dus uit alle lagen en standen der maatschappij met zeldzame eenstemmigheid het bedrijf der korenkoopers als woeker veroordeelen, behalve natuurlijk uit de handelswereld zelf; maar de (Hollandsche) koopman van vroeger dagen gold niet voor bijzonder scrupuleus en hield er dikwijls een aparte moraal op na, die leerde, dat geld, hoe ook gewonnen, nooit stinkt.

Na het bovenstaande spreekt het vanzelf, dat de overheid,

1) Graswinckel, Aenmerckinghen ende Betrachtinghen, bl. 112.

wanneer zij in den loop der tijden trachtte een te groote duurte van de granen te bestrijden, telkens weer en bijna uitsluitend naar maatregelen greep, die tegen den korenwoeker en de korenwoekeraars gericht waren. Dat begint reeds dadelijk met het Cap. van Nijmegen van Karel den Grooten en de Synode van Parijs (829), die beide den korenwoeker veroordeelden, zonder daartegen echter met bepaalde straffen op te treden, zoodat zij eigenlijk niet meer deden dan het kwaad aan te wijzen en de bedrijvers ervan aan de algemeene verachting prijs te geven.

Waarschijnlijk heeft men het een paar honderd jaar lang daarbij gelaten; maar toen overtuigend bleek, dat deze moreele dwang niet in staat was, om de prijzen op een redelijk peil te houden, ging men één stap verder, door den prijs aan te geven, die in redelijkheid gevraagd mocht worden, en dien als maximumprijs vast te stellen. Wij weten, dat men in 1118 te Luik en in 1146 te Keulen getracht heeft, op deze wijze den nood van het volk te lenigen en de hebzucht der korenhandelaars te beteugelen; maar beide pogingen faalden, want te Luik werd de vastgestelde prijs ver overschreden (verhouding 5:11) en te Keulen konden of wilden de kooplieden tegen dien prijs niet leveren, zoodat plotseling alle toevoer ophield en de schaarschte in werkelijken hongersnood overging.[1)]

Naast deze maatregelen van localen aard staat een bepaling in den landvrede van 1152, die wij hebben te beschouwen als een ernstige poging om voor het geheele Duitsche rijk een regeling tot stand te brengen, die den korenwoeker onmogelijk moest maken. Toen werd n.l. voorgeschreven, dat iedere graaf in zijn gebied dadelijk na Maria Geboorte (9 September) met behulp van zeven rechtschapen mannen en rekening houdend met den uitslag van den oogst voorzichtig de korenprijzen voor het oogstjaar moest vaststellen. Wie zijn graan duurder verkocht, zou als vredebreker beschouwd worden en moest den graaf voor ieder schepel een pond zilver als boete betalen. Dit was ongetwijfeld een zeer radicaal voorschrift; maar of het trouw is opgevolgd weten wij niet, en evenmin is ons iets bekend van zijn gevolgen.

1) Schaub, Der Kampf gegen den Zinswucher, S. 185.

De keizerlijke macht reikte echter in de middeleeuwen niet bijster ver en dus vreezen wij, dat het resultaat van deze poging van Barbarossa om de graanprijzen op een betamelijke hoogte te houden, niet zeer groot geweest zullen zijn.

Gedurende een lange reeks van jaren hooren wij dan niets meer van overheidsbemoeiïng met de prijzen der levensmiddelen, tot in het begin der veertiende eeuw de groote sociale beweging uitbarst, waarvan het in de Brabantsche Yeesten heet:

> 'In desen tiden dat dit ghesciede,
> Ghinghen al die ghemeene liede
> In allen landen te gadere plechten
> Ende jeghen haer heren rechten,
> Soe dat die heren waren t'onder.
>
> Scoemakere, volre, wevere, ziedere,
> Vleeschoudere, backere, briedere,
> Hen moesten wiken alle heren;
> Dus soe moeste die werelt verkeren,'

en tengevolge waarvan de gilden grooten invloed kregen op het bestuur der steden. Al spoedig blijkt er dan een streven te bestaan om te maken, dat allen in den strijd om het bestaan zooveel mogelijk gelijke kansen zouden hebben, en dit leidt tot een steeds toenemend aantal verordeningen en besluiten, waardoor in handwerk en bedrijf de persoonlijke vrijheid volkomen vernietigd en letterlijk alles voorgeschreven en gereglementeerd werd. Het naastbijzijnde doel was daarbij slechts de regeling van de concurrentie onder vakgenooten; maar de gevolgen strekten zich dikwijls veel verder uit en deden zich soms door de geheele maatschappij gevoelen.

Een sprekend voorbeeld daarvan vinden wij in de broodzetting, die oorspronkelijk alleen bedoelde, aan alle bakkers een gelijke en behoorlijke winst te verzekeren, maar die, zoodra ze niet meer uitsluitend door het bakkersgilde geschiedde, doch plaats had door of althans onder contrôle van het stadsbestuur, het karakter kreeg van een maatregel om de broodprijzen in behoorlijke evenredigheid te houden met de graanprijzen en dus broodwoeker voorkomen moest.

Algemeen volgde men daarbij dezen weg: direct na afloop

van de weekmarkt verstrekten de stadsmarktmeesters een opgave van den korenprijs aan beëedigde weegmeesters, - ‘eerlicke ende verstandige mannen van name ende fame uyt de backerie’, - die hiernaar den broodprijs voor de volgende week regelden, en alle bakkerijen bezochten, om toezicht te houden op kwaliteit en gewicht.

Oorspronkelijk volgde men hierbij het stelsel van: vaste prijs en veranderlijk gewicht. Te Parijs b.v. werd in 1316 bepaald, dat er drie soorten brood gebakken mochten worden: wit of pain chaily, half wit of pain coquillé, en bruin of pain bis, in den prijs van één en twee penningen het stuk. Eveneens had men toen te Utrecht drie kwaliteiten: weite-, rogge- en gerstebrood, in den prijs van een penning, een Brabantschen penning en een half groot. De weegmeesters bepaalden wekelijks het gewicht van ieder brood, welks grootte dus min of meer omgekeerd evenredig was met de korenprijzen.

In Zeeland volgde men nog in 1622 vrij algemeen dit stelsel, maar te Amsterdam had men reeds in 1522 daarmede gebroken en hield het roggebrood steeds een standvastig gewicht van zes en twaalf pond, terwijl de prijs varieerde, en te Parijs werd in 1556 voorgeschreven, dat het pain blanc dit de chaily 12 ons, het pain bourgeois (coquillé) 2 of 4 pond, en het pain bis ou pain de brode 6 pond wegen moest.[1)] Door de broodzetting zorgde nu de overheid, dat de prijs van dit brood van een voorgeschreven gewicht in behoorlijke verhouding bleef tot den marktprijs van het graan. Dit is het nieuwe stelsel van vast gewicht met veranderden prijs, dat eerst practisch bruikbaar werd, toen groote daling in de geldswaarde de mogelijkheid schiep, om zeer kleine bedragen te betalen in klinkende munt, en dat zich tot op den huidigen dag heeft kunnen handhaven, ofschoon een van overheidswege voorgeschreven broodprijs - onlangs weder ingevoerd - reeds langer dan menschenheugenis tot het verleden behoorde.

De broodzetting was dus oorspronkelijk een maatregel van het gilde om de concurrentie onder de vakgenooten te regelen en daardoor aan ieder hunner gelijke kansen te geven om zich een fatsoenlijk bestaan te verzekeren; maar zij werd

1) Eversdijk, Paste-Boeck.

later in de handen der overheid een gemakkelijk middel om een regelenden invloed op de broodprijzen uit te oefenen. Hetzelfde verschijnsel doet zich ook voor bij tal van bepalingen omtrent het marktwezen.

Om te maken, dat bij den inkoop de eene vakgenoot geen voorsprong op den ander zou krijgen, schreven de gilden voor, dat korenkoopers, bakkers en brouwers het graan niet anders mochten koopen dan op de publieke markt en gedurende de vastgestelde markturen, en wanneer een hunner een bijzonder voordeeligen koop gesloten had, gaven zij aan iederen vakgenoot het recht, om een evenredig deel daarvan tegen denzelfden prijs over te nemen (recht van medekoop).

Het gildebelang eischte dus, dat al het beschikbare graan ter markt kwam, en in dit streven ondervonden de gilden krachtigen steun van de kerk en van de wereldlijke overheid. Want de kerk bevorderde allen handel op de markt en dus ook den korenhandel, omdat verkoop in het openbaar voor haar het eenige middel was om te komen tot een schatting van de juiste waarde, die zij noodig had, wanneer zij gezonden handel onderscheiden moest van woeker; en de wereldlijke overheid, die meer let op stoffelijke belangen, vond in het marktgeld een welkome bron van inkomsten, die milder vloeide, naarmate de aanvoer van producten grooter was.

De overheid was dus gaarne bereid, om keuren en verordeningen te maken, die den korenhandel buiten de markt beletten moesten; maar zij deed dit oorspronkelijk volstrekt niet met het doel, om daardoor een regelenden invloed uit te oefenen op de koren- en broodprijzen. Daartoe kwam zij pas, toen zij door aanschouwelijk onderwijs geleerd had, dat handel buiten de markt een middel kon zijn om de prijzen op te jagen. Zoo zeggen Utrechtsche raadsbesluiten uit de veertiende eeuw nog enkel, dat het verboden is, boeren hun koren af te koopen, vóór ze daarmede de markt bereikt hebben, *omdat er dan geen marktgeld betaald wordt*,[1] maar een Amsterdamsche keur van 28 Mei 1481 plaatst zich op het nieuwe standpunt en verbiedt, de Oostersche korenvloot tegemoet te varen, om daarvan op zee koren te koopen, *omdat dit een middel is om den prijs op te*

1) Van Asch van Wijck, Handelsverkeer II, bl. 629.

drijven ten nadeele van 'den gemeynen Nederlanden'.[1)] Evenzoo was het met den afkeer, dien de stedelijke besturen hadden tegen den voorkoop van graan, dat nog niet geoogst of misschien nog niet eens gezaaid was. Afgescheiden van de woekerpraktijken, die met dezen handel gepaard gingen, had men daartegen aanvankelijk alleen het groote bezwaar, dat zulk koren niet ter markt kwam en daarvan dus ook geen marktgeld betaald werd. Eerst bij de keizerlijke plakkaten van 1545 en 1546 wordt *verkoop van graan 'in 't groene' verboden, omdat dit een der middelen is, die de monopoliers aanwenden om de hand te leggen op zoo groote voorraden, dat ze de markt kunnen beheerschen*, en pas in een plakkaat van Maurits van 1591 wordt voorkoop verboden, *omdat daardoor de aanvoer op de markt vermindert en dit een oorzaak van duurte is*.

In tal van plakkaten na 1545 uitgevaardigd werd het verbod van voorkoop van den graanoogst herhaald. Dit wijst erop, dat het niet steeds streng gehandhaafd werd, en dat kon ook niet anders, want de boeren konden het voorschot, dat eraan verbonden was, niet missen. Nog in het midden der zeventiende eeuw bestond dit kwaad, maar na dien tijd schijnt het langzamerhand uitgesleten en geheel verdwenen te zijn, om met de bietenteelt weer te verschijnen.

Het verbod van voorkoop van den oogst gold voor altijd, bij overvloed even goed als bij schaarschte. Daarnaast kwamen in tijden van duurte nog allerlei andere overheidsmaatregelen den graanverkoop betreffende, die meer rechtstreeks ten doel hadden, de burgerij tegemoet te komen, door haar in staat te stellen, zich op de markt tegen redelijken prijs van het noodige roodkoren te voorzien. Met dit doel werden, onder handhaving van het aloude beginsel, dat koop en verkoop alleen op de openbare markt plaats mochten hebben, bakkers, brouwers en korenkoopers van beroep door allerlei beperkende bepalingen op de markt aan banden gelegd en in hun vrijheid van beweging belemmerd.

Voor zoover dit bakkers en brouwers betrof, werd bij onderscheidene plakkaten bepaald, dat zij niet meer voorraad opdoen mochten, dan ze voor één week noodig hadden en

1) Ter Gouw, Gesch. van Amsterdam, III, bl. 253.

dan nog maar alleen onder contrôle van de overheid. Den korenverkoopers verbood men nu eens op de markt te koopen[1)], dan weer dwong men ze, hun voorraad bij de kleine maat voor de burgerij te koop te stellen[2)]. Dikwijls ook kreeg de burgerij gedurende de eerste uren van de markt gelegenheid, om zich van het benoodigde graan te voorzien en mochten pas daarna korenkoopers van beroep het overblijvende nemen, mits ze na afloop van de markt aan de burgerij tegen denzelfden prijs daarvan afstonden, zooveel ieder verlangde. Weer een andere regeling trof men in November 1556 te Amsterdam, toen daar, met het oog op de groote duurte en om den voorraad te sparen, vastgesteld werd, dat ieder, die meer dan een half last koren verkocht, direct den prijs daarvan opgeven moest aan de gezworen roepers, die dit op de daarvoor bestaande plaatsen hadden uit te roepen, opdat gedurende 24 uur 'poorters voor heurs selfs Eeten' en bakkers 'omme voor de Ghemeente te backen' zooveel tegen denzelfden prijs daarvan zouden kunnen overnemen, als zij met gereed geld betalen konden.[3)]

In dit jaar 1556 schijnt de nood bijzonder groot geweest te zijn, zoo groot, dat men naar een nieuw middel greep, om daarin te voorzien, en dit nieuwe middel was zoo radicaal, dat alle vroegere pogingen daarbij vergeleken erbarmelijk lapwerk schijnen. Reeds in November had het Hof van Holland door een zijner leden in alle steden van dit gewest beëedigde verklaringen omtrent den aanwezigen voorraad laten opnemen, en nu kwam in December een plakkaat van de centrale regeering, waarbij gelast werd, overal in den lande over te gaan tot visitatie van alle korenzolders, bergen, tassen en schuren, onverschillig of die aan geestelijke- of wereldlijke personen behoorden, en den voorraad te registreeren; terwijls tevens aan de plaatselijke overheid de bevoegdheid gegeven werd, om aan te wijzen, hoeveel ieder van zijn voorraad wekelijks ter markt moest brengen, en den prijs vast te stellen, die er voor gevraagd mocht worden.[4)]

1) Plakkaat v.d. koning van 31 Dec. 1556.
2) Plakkaat v.d. keizer van 12 Dec. 1545.
3) Graswinckel, Placcaet-Boeck, bl. 41.
4) Graswinckel, Placcaet-Boeck, bl. 71.

Jammer genoeg weten wij niet, op welke wijze de stedelijke besturen en de overheidspersonen te platten lande zich gekweten hebben van deze gewichtige opdracht, om de distributie van het aanwezige koren te regelen en de prijzen vast te stellen; maar de maatregel is blijkbaar geknipt naar het model van een Engelsche wet van het noodjaar 1527/28 en dus zal men zich ook bij de uitvoering aan dit voorbeeld gehouden hebben. In Engeland had men toen in ieder graafschap een groote regeeringscommissie ingesteld van 27 tot 35 personen, die een viervoudige opdracht kreeg en zich daarom in eenige subcommissies splitste. Ten eerste moest gezorgd worden voor het bewaren der openbare orde, toezicht gehouden worden op bedelaars en vagebonden, en gewaakt worden tegen plundering, moord en diefstal. Dan moesten de regeeringscommissies proclamaties uitvaardigen tegen opkoop en voorkoop van koren en zorgen, dat deze nageleefd werden. In de derde plaats moesten zij een getrouwe statistiek van de aanwezige graanvoorraden opmaken, en als op deze wijze daarvan een overzicht verkregen was, moesten dwingende bepalingen gemaakt worden, waardoor ieder, particulier zoowel als koopman, wist, waar en wanneer en hoeveel hij van zijn koren ter markt had te brengen en welken prijs hij daarvoor vragen mocht[1].

Zooals gezegd is, wij weten van de uitvoering van dit plakkaat ten onzent niets; maar het werd in het noodjaar 1565 herhaald en ook in 1571, en telkens was daaraan verbonden een *verbod voor korenkoopers van beroep, om op de markt zaken te doen*, zoodat de binnenlandsche handel geheel uitgeschakeld was en de overheid den geheelen graanvoorraad in haar hand had, want:

a. zij maakte den inventaris op,
b. zij regelde den aanvoer naar de markt,
c. zij bepaalde den prijs.

Onder de maatregelen, die de overheid in tijden van schaarschte en duurte van het koren nam, behoorde gewoonlijk ook een verbod tot het doen van termijnzaken; maar onafscheidelijk was er steeds aan verbonden een verbod van

1) Schanz, Englische Handelspolitik, S. 682.

uitvoer van inlandsch graan en meel, dat zeer dikwijls uitgestrekt werd tot erwten en boonen. Hoe groot de nood echter ook mocht zijn, steeds liet men het van de Oostzee ingevoerde graan sedert het jaar 1501 ongehinderd uitvoeren; want het uitvoerrecht, dat men daarvan (ook nog niet eens altijd) hief onder den naam van congie-, convooy- of licentiegeld, stond in geenerlei verband met de meerdere of mindere duurte, doch berustte louter en alleen op fiscale overwegingen.

Dit is o.i. een duidelijke aanwijzing, dat het Oostersche koren niet voor de consumptie in de Nederlanden bestemd was, maar hier alleen opgeslagen werd voor den uitvoer naar elders. Is deze onze veronderstelling juist, dan moet onze eigen productie in normale tijden minstens toereikend geweest zijn voor binnenlandsch gebruik, ja waarschijnlijk een niet onbeduidend surplus overgelaten hebben, dat uitgevoerd worden kon.[1)]

Nu maakten echter de alles verwoestende Geldersche oorlogen gedurende de eerste helft der zestiende eeuw normale oogsten tot uitzonderingen; daarbij kwam, dat de vaart op de Oostzee zeer dikwijls door Friesche, Fransche en Engelsche kapers onveilig gemaakt werd en dat Denemarken herhaaldelijk de Sont voor onze schepen gesloten hield; en daarenboven was er natuurlijk ook af en toe een jaar, waarin de ongunstige weersgesteldheid nadeeligen invloed op den oogst had, of dat overstroomingen groote schade aanrichtten.

Een dezer oorzaken alleen was waarschijnlijk reeds voldoende om duurte te veroorzaken, en wanneer twee of meer samenvielen, was direct de nood groot. Niet zoo zeer omdat er dadelijk een te kort aan koren was, maar *omdat er vrees bestond voor een te kort*. Want vooral bij koren doet zich het zeer eigenaardige verschijnsel voor, dat de duurte hoegenaamd niet in evenredigheid staat tot het ontoereikende van den aanwezigen voorraad. Een duidelijk voorbeeld daarvan

1) Het bestuur van Amsterdam schreef in 1541, dat Holland nog niet 1/10 deel van het koren leverde, dat het voor eigen gebruik noodig had. Dit kan onmogelijk waar geweest zijn; maar toch werd het geloofd en Graswinckel vertelt zelfs, dat hij onder de papieren van zijn grootvader een stuk gevonden had, waaruit bleek, dat Philips II, *om de Hollanders uit te hongeren*, in 1574 trachtte, al het in Polen beschikbare koren voor drie jaar op te koopen. (Aenmerckinghen, bl. 73).

geeft de minster van staat Röell in zijn rapport aan den Koning van 1822, waar hij mededeelt, dat op 1 Januari 1817 '*blijkens opgaven*, *die zonder twijfel met opzet zoo laag mogelijk gesteld zijn*', in totaal 380000 last aanwezig was, terwijl tot den oogst voor alle behoeften, die der branderijen etc. ingesloten, ruim 300000 last noodig zou zijn, *zoodat er 80.000 last of voorraad voor ru im twee maanden overschoot*. '*Desniettemin was het denkbeeld van gebrek algemeen*',[1] en daardoor stegen de prijzen tot een buitensporige hoogte.

Evenzoo moet in vroeger eeuwen groote duurte voor een belangrijk deel veroorzaakt zijn door vrees voor gebrek. Dat die vrees ook toen dikwijls louter denkbeeldig was, leert ons het noodjaar 1556-1557. Overal was reeds in het najaar van 1556 de nood groot; 's Hertogenbosch, Mechelen en andere steden buiten Holland moesten door Amsterdam aan koren geholpen worden, maar in April 1557 besloot de vroedschap, niet meer te leveren, doch toen gingen er op aandrang van de regeering te Brussel toch nog 100 last naar Brabant, 10 last naar Utrecht, 5 last naar Amersfoort en 100 last naar grensvestingen. Hoe de prijzen nu stegen, laat zich denken! Doch ziet, daar komen 7 Juni 70 schepen met koren binnen, en de vroedschap maakt dit heuchelijk nieuws per renbode over naar Brussel en naar den stadhouder te Vere, laat oogenblikkelijk den uitvoer van Amsterdam naar alle Nederlanden vrij[2] en de prijzen dalen zoo geweldig, dat te Bolsward het rogggebrood van 16½ stuiver terug loopt op 4 stuivers.[3] En hoeveel koren brachten die schepen binnen? Naar ruime schatting 70 × 120 last = 8400 last, of voorraad voor 84,000 menschen voor een jaar; of voor de bevolking van de noodlijdende Nederlanden, als men die op ruim 3 millioen rekent, *een voorraad voor negen dagen!*

Met het eind der zestiende eeuw was de Republiek om zoo te zeggen van Spanjaarden gezuiverd, en behalve bij de kortstondige invasien van 1629 en 1672 heeft daarna op onzen bodem de oorlog geen oogsten meer vernield. Ook

1) Verzameling van Stukken, 1823, bl. 193 en bijl. No. 8.
2) ter Gouw, Gesch. van Amsterdam, VI, bl 14.
3) Daadzaken betrekkelijk de graanwet, 1857, bl. 11.

hadden de machtsverhoudingen zich toen zoodanig gewijzigd, dat Denemarken niet meer telkens de Sont voor onze schepen sluiten kon. Daarmede waren twee belangrijke factoren voor het ontstaan van gebrek aan koren vervallen en dientengevolge komen jaren met noodprijzen in het vervolg veel minder dikwijls voor, ofschoon wij er toch niet geheel van verschoond bleven, b.v. in 1628, 1630, 1662, 1699, 1709, 1740, 1757, 1771, 1795 en 1798.

Van het jaar 1628 zegt Graswinckel, dat het koren toen zoo duur was, dat er geen exempel en is dat in deese Landen binnen hondert vijftich Jaren ghelijcke Dierte gheweest is, en er toen geen enkele andere maatregel genomen werd dan een plakkaat van de Staten-Generaal, waarbij alle korenuitvoer, *ook die van Oostersch graan*, verboden werd. En ofschoon er geen invoer van beteekenis plaats hebben kon om den Zweedschen oorlog, en er ook geen vooruitzicht was, dat de omstandigheden in dit opzicht het volgende jaar gunstiger zijn zouden, 'is d'Uytkomst soodanich gheweest, dat in korte weecken, ja dagen, al dit onweder over gegaan is, door dien de vrese van uytvoer wech-genomen zijnde, afslach konde maecken'.[1)]

Zoo werd in 1628 voor het eerst *alle* korenuitvoer tijdelijk onmogelijk gemaakt en in het vervolg is dit middel nog herhaaldelijk toegepast. Soms verbond men daaraan een verbod om graan in de branderijen en brouwerijen te gebruiken, soms verbood men ook den uitvoer van stijfsel, en één maal, in 1771, werd het verbod van graanuitvoer op aandringen van Holland vervangen door een verbod op den uitvoer van aardappelen.

Den Franschen tijd, die in alle opzichten een abnormale tijd was, laten wij onbesproken, evenals den strijd om de graanrechten, die spoedig daarop volgde; maar tot slot willen wij nog enkele oogenblikken stilstaan bij het regeeringsbrood en -graan van vroeger dagen, dat we tegelijkertijd te Londen, te Augsburg en te Amsterdam ontmoetten en dus misschien wel zeer algemeen geweest is.

In 1520 en 1521 viel de oogst zeer slecht uit zoowel in Engeland als in de Nederlanden, zoodat de tijd 'seer be-

1) Graswinckel, t.a.p. bl. 167.

nauwt ende periculeus' was. Friesche zeeschuimers maakten de vaart op de Oostzee onveilig, waardoor de aanvoer van koren zeer bemoeilijkt werd, en tot overmaat van ramp hield Christiaan II van Denemarken, die met een zuster van Karel V getrouwd was, onze korenvloot in de Sont aan, om zoo den keizer tot betaling van den beloofden bruidschat te dwingen. Ook in Engeland ondervond de aanvoer van graan groote moeilijkheden, en daarom kocht, op aandrang der bakkers, het bestuur van Londen groote partijen op, waarschijnlijk te Amsterdam, waardoor de prijzen nog meer in de hoogte gingen. Maar toen er nu in het laatst van Juni groote aanvoer kwam, liep de markt plotsing geweldig achteruit en deze daling bleef ook nog na den oogst aanhouden. Zoo zat het bestuur van Londen met een massa duur graan opgescheept en, onverstandig genoeg, kon het er niet toe komen, zich die schade in 's hemels naam maar te getroosten. Het eischte van de bakkers, dat zij dit koren tegen den kostenden prijs zouden overnemen, en toen ze daartoe goedschiks niet genegen waren, moesten zij op allerlei manieren gedwongen worden, wat aanleiding gaf tot een gehaspel, dat jaren duurde.

Eerst werd alle invoer van graan verboden, en toen de bakkers zich op deze wijze niet lieten noodzaken om het stadskoren boven den marktprijs te koopen, werden zij uit het bestuur der stad gestooten en zelfs eenige woordvoerders in de gevangenis gezet. Dit had ten gevolge, dat de rijkste bakkers gingen staken, wat door het stadsbestuur beantwoord werd met de oprichting van regeeringsbakkerijen. Eerst hielp dit wel om de onwilligen klein te krijgen, maar nu kwamen er al spoedig klachten, dat het stadsgraan duf was en dus slecht brood leverde, en zoo sputterden de bakkers nog in 1526 tegen, omdat zij gedwongen werden duf koren van het bestuur te koopen voor 12 sh., terwijl op de vrije markt zeer goede kwaliteit voor 7 of 8 sh. te krijgen was.[1)]

In denzelfden tijd, dat het bestuur van Londen door eigen onverstand zulke onaangename ervaringen opdeed met het regeeringskoren, hooren wij de Amsterdamsche burgemeesters in 1522, toen het 12-ponds roggebrood vijf stuivers kostte, bekend maken, dat zij wekelijks 'van der stede rogge'

1) Schanz, Englische Handelspolitik, S. 681.

vier last zullen doen verbakken en het brood daarvan verkrijgbaar stellen voor de minvermogenden tegen betaling van drie stuivers. Dit doet ons vermoeden, dat toen reeds te Amsterdam de gewoonte bestond, dat het bestuur, wanneer dure tijden in aantocht schenen, koren opkocht met het doel, om zoo noodig later de mindere klasse van goedkoop brood te kunnen voorzien. En als dit toen te Amsterdam nog geen gewoonte was, dan is het dat toch spoedig geworden, want bij het verhaal van de voortdurende moeilijkheden, die er de eerstvolgende twintig jaren met Denemarken waren, hooren wij telkens weer, dat de stad rogge kocht en brood tegen verminderden prijs verkrijgbaar stelde. En aan deze gewoonte is het bestuur van Amsterdam getrouw gebleven tot het einde van de achttiende eeuw.

Of de stad daar altijd geld bij moest passen, blijft de vraag; maar zeker is het, dat zij zoo noodig daar niet tegen opzag en in dit opzicht een veel verstandiger politiek volgde, dan men te Londen in 1522 gedaan had. Dat bleek b.v. in Mei 1555, toen het bestuur van Amsterdam besloot tot verkoop van een partij rogge, die zij in Augustus en September 1553 met het oog op te verwachten duurte ingeslagen had en waarop zij nu tennaastebij 50 procent verliezen moest. Ook ging het niet steeds over kleine bedragen, want in den winter van 1543 op '44 werd b.v. ruim 500,000 pond brood tegen verlaagden prijs verkocht, en in 1557, toen de onkosten ongeveer 50,000 gulden bedroegen, werd aan brood 40,000 gulden ontvangen en moest de stad een kleine 10,000 gulden bijpassen, wat met het oog op de sterkte van de bevolking en de toenmalige waarde van het geld een enorm bedrag is.[1)] In het midden der zeventiende eeuw zal het over nog veel grooter sommen geloopen hebben, want toen gebruikte de stad daartoe in geval van nood wekelijks van haar voorraad 60 á 70 last. Gewoonlijk was dit gemeentebrood alleen voor den minderen man bestemd; maar wanneer het gebakken werd van koren, dat uit de gemeentepakhuizen kwam, had dit oogenblikkelijk tengevolge, dat er op de markt belangrijk minder vraag naar graan was, en dan liepen de prijzen dadelijk naar beneden, zoodat indirect de geheele burgerij ervan profiteerde.

1) ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, IV bl. 33; V, bl. 125, 362.

In het jaar 1789 nam de gemeente een anderen maatregel, waardoor eveneens ieder in de stad, rijk zoowel als arm, gebaat werd; want toen werd op 8 Juli bekend gemaakt, dat de broodzetting geschieden zou naar den prijs van 240 goudguldens, hoewel de marktprijs 373 goudguldens was.[1)] Het tekort zou door de stad aan de ongeveer 600 bakkers vergoed worden. Kort daarna kwam daar nog de aanvulling bij, dat ieder, die het wenschte, een broodloodje zou kunnen krijgen, op vertoon waarvan een 12-pondsroggebrood, waarvan de eigenlijke prijs 14 stuivers was, door de bakkers geleverd moest worden voor 13 stuivers.[2)]

Amsterdam.
H.J. WESTERLING.

1) In den graanhandel werd tot 1823 steeds gerekend met goudguldens à *f* 1.40.
2) Bunk, Over den Amsterdamschen graanhandel, bl. 64.

De leraar in het Nederlands.
Brief aan een jonge kollega.

Gij zijt gepromoveerd? Cum laude? Mooi! Gij zijt te benijden. Omdat gìj 't zijt. Want niet uw akademies onderwijs op zichzelf benijd ik, maar de vereniging van *uw* persoonlikheid met *die* studie.

In de Middeleeuwen zei men: wie 'n ezel naar de hogeschool stuurt, krijgt 'n ezel terug; maar ze wisten 't toen niet. De Ezel komt terug als *doctor Asinus*. Dat is veel erger.

Maar voor u was 't 'n mooie voorbereiding, hoeveel er ook aan ontbreekt.

Ik verzoek u echter, niet uit de hoogte neer te zien op de voorbereiding die wìj kregen, eenvoudige aktemannen. Denkt gij dat er geen akademiese vorming is buiten de Akademie? Is de boekdrukkunst niet uitgevonden? 'n Hoogleraar heeft niet meer te geven dan Zichzelf. Als die gave niet de moeite waard is, dan kan hij de rest ook wel houen. De rest is onpersoonlike kennis, *boek* dus, *boek*. Maar 't hoger onderwijs dat z'n hoogte krijgt door de individualiteit van de Leraar, dàt is wat biezonders; dat kan men zo maar niet van iedere Professor vorderen.

Gij begrijpt dus dat ik veel waarde hecht aan de opleiding zoals ìk er een genoot van 'n biezonder man, een ervaren en scherpzinnig docent met ruime, veelzijdige kennis, de heer A.W. S t e l l w a g e n , de man, wiens naam 'n merkwaardige bladzij betekent in de geschiedenis van het onderwijs in de Moedertaal en wiens *Stijloefeningen* elk jong leraar voor zichzelf eens moest doorwerken, al is 't niet zonder kritiek.

In de tijden toen men niet wist dat 'n taalleraar iets anders kon doen dan lesgeven in grammatika en orthografie, heeft hij de aandacht gevestigd op de betekenis der woorden en uitdrukkingen, op synoniemen, op beeldspraak, stijlnuances, wijzigingen in de betekenis der woorden, op het materiaal dus dat de taal vormt. Ja, ik durf zeggen, dat de opmerkingen die de beste oudere leraren maakten in hun leeslessen, waren ontleend, dierekt of indierekt, aan S t e l l w a g e n s diverse boekjes.

Wekeliks een of twee uur alleen tegenover zo'n man te zitten met de in die week verworven kennis en lektuur en met 'n opstel over het gelezen boek; zijn schrandere kritiek te ontvangen die elke zwakke plek van de weekarbeid onderstreepte; met hem te lezen en te dringen in de gedachten van 'n moeilik auteur; voor hem op te zeggen enige bladzijden gememoriseerde verzen, waardoor men in enige jaren 'n merkwaardige bloemlezing van onze Nederlandse lieteratuur in 't hoofd kreeg; en vooral, door hem telkens geprikkeld te worden tot arbeid en spanning van al z'n vermogens; ik verzoek u, niet uit de hoogte neer te zien op zo'n opleiding, al waren er zwakke kanten. Als gij bij uw akademiese vorming er zó nog een bij hadt kunnen hebben, gij zoudt dubbel te benijden zijn.

En nu wilt ge Leraar worden? Want gij zìjt dat nog nìet; dat begrijpt ge; zelfs niet al hadt ge een benoeming in uw zak.

Leraar in 't Nederlands? Weet ge 't wel zeker? Ik kan 't u eigenlijk niet aanraden. Er wordt daarvoor meer van 'n mens gevorderd dan hij eigenlik geven kan. Maar ge wilt beslist? Nu, ik hoop dat gij geroepen zijt.

Maar 't doet er ook eigenlik niet toe. Want 't is met de School als met 't Huishouden. De huishouding is geduldig en laat zich van elk regeren, zoals 'n huisvrouw uit de oude tijd verzuchtte. En de school ook. Gaat 't niet recht, dan gaat 't scheef. En aan uw pensioen zult ge toch wel komen. Gepensionneerd leraar in 't Nederlands; dat is 'n hele goeie positie in de wereld, als gij ten minste uw taak niet te zwaar hebt gemaakt en er nog wat levensfut in u overbleef.

Ze is net zo zwaar als gij ze zelf maakt. Maar ik heb

opgemerkt dat zij die ze 't lichtst wilden maken, er 't meest onder zuchtten.

Als gij 't u heel makkelik wilt maken, dan geeft ge 'n grote ruimte van uw lessen aan de spraakleer met oefeningen. Spraakleer is net zo'n vak als vlakke meetkunde, b.v. Ge brengt de algemeene begrippen aan; dat zijn de stellingen; en dan komen de oefeningen; dat zijn de vraagstukken.

Ook aan de spelling moet ge dan veel tijd besteden. Die invullingen die daarbij horen, houden de leerlingen rustig bezig. En ze zijn makkelik om na te zien. Men kan 't werk van 'n hele klas wel in 'n uur klaar hebben. Heel wat anders dan met opstellen korrigeren. Daar begint ge dan pas ook mee in de derde klas, begrijp-u?

En dan moet ge bij de leesles, neen, ik bedoel in 't leesuur, ook veel spraakleer en spelling erbij halen. En dan laat ge de dingen die ge daarbij bespreekt, aantekenen; gij diekteert, langzaam en duidelik; en de leerlingen schrijven langzaam, ordelik. En dan moeten ze die dingen de volgende keer kennen. Gij overhoort de les, zij zeggen op, gij tekent sijfers aan. En dat alles geeft 'n zekere vastheid en rust aan de les. Vooral het diekteren is heel makkelik voor de leraar.

En dan is er misschien nog 'n uur over, dat ge voor zogenaamde stijloefeningen kunt gebruiken: woorden invullen, tegenstellingen zoeken of synoniemen, zeldzame woorden verklaren in losse zinnetjes.

Met al zulk werk gaat het uur egaal voorbij, ge vermoeit u niet te zeer en na schooltijd zijt ge nog fris en hebt kracht genoeg over om thuis nog wat prievaatlessen te geven.

Maar... gij wordt boos? Gij draait 't hoofd af? O, gij zijt 'n jongmens van talent. Gij hebt iedealen. Gij wilt kleur en geur aan uw vak geven. Gij wilt de geesten verfrissen. 't Gemoed doen leven.

O, dan is 't wat anders.

Maar toch is er met deze manier van lesgeven heel wat te bereiken. De jeugd kan daarmee orthografies-zuiver leren schrijven, ook grammaties behoorlik; ze leren voldoende lezen en-zo; alles voldoende; de een beter en de ander minder, naar eigen aanleg; want u weet: bij 't Nederlands

vooral geldt het: 'n ons aanleg is meer waard dan 'n pond van de allerbeste les. Maar 't vak blijft hun 'n grauwe massa, want 't licht in de klas was diffuus, honderdmaal teruggekaatst; niet één dierekt zonnestraaltje is er ooit binnengevallen op één onderwerp.

En dat is toch nodig, 'n Les moet glanspunten hebben van blijde verrassing. Kan 't niet elke les, dan toch nu en dan.

De vraag is maar, of gij, leraar, zelf zulke verrassingen hebt gekend bij uw studie; of gij ontdekkingen hebt gedaan; of gij Vinder zijt, nu en dan; of niet al uw weten is gekomen van leren, braaf gezapig leren, als 'n os etend van 'n overvolle ruif, zonder honger; nooit springend op uw prooi met tijgersprong, nooit met vinnige vosseneus snuffelend aan allerlei donkere hoeken, nooit loerend als geduldige kat voor 'n donker gaatje. De vraag is, of gij ooit riept in uw studiekamer: eureka, eureka!

Als gij gaarne 'n leraar in de Nederlandse taal en letterkunde zoudt wezen die wat betekent, als gij belast zijt met die eerzucht,

(arme man - want ik heb meelij met u - het is zo lastig om door z'n eerzucht boven de middelmaat te willen rijzen - maar gij zult het niet kunnen laten)

als gij dàt wilt, kweek dan datgene in u, waaruit taal en letteren voortkomen.

Wie zal beter leraar zijn in godsdienst dan hij, uit wiens ziel de bloeme der vroomheid opschiet?

En zo ook met taal en letterkunde.

Kennis is onmisbaar, maar is toch niet het ene nodige. Anders zou de geleerdste man de beste leraar wezen.

Taal en lieteratuur zijn de uiting van heel uw geestelikheid. Breng dus uw geest en uw ziel tot leven, en ze zal taal voortbrengen, taal van anderen beluisteren, niet om de taal maar om de geest en de ziel die er in zitten; uw eigen kleine wezen zal in kontakt komen met het wezen van 't Nederlandse volk dat de Nederlandse taal en lieteratuur schiep; en dan, 't kan niet anders, uw eigen leven zal leven wekken in de zielen der leerlingen die er, al is 't maar 'n beetje, vatbaarheid voor hebben.

In ieder mens woont 'n dichter, 'n fielozoof en 'n mysticus. Dat zijn de drie fakulteiten van ons geestelik wezen.

De dichter doorvoelt het Leven in z'n diepste aard, en wordt gedreven om het te herscheppen. De fielozoof ontleedt de verschijnselen, schikt ze in groepen, zoekt in de veelheid de eenheid, en vindt de wetten van ons zielebestaan. De mysticus staart verbaasd naar 't onverklaarbre zijn; de wereld die wij zien, is hem niet *de* wereld; hij voelt daarin en daarachter iets onvatbaars, de oorzaak aller oorzaken, het wezen aller wezens, en steekt de armen uit daarheen en zucht, in 't gevoel van z'n volstrekte machteloosheid: *Onze Vader!*

Ik weet niet, jonge Kollega, welke faculteit in U 't meest naar voren komt. Maar kweek wat in u is. Als ge 'n leraar wilt worden in taal en lieteratuur, van hogere orde dan de voldoende middelmaat, laat dan Gods gaven in u tot ontwikkeling komen.

Men spreekt tegenwoordig veel over de versiering der school, maar de mooiste versiering die men kan aanbrengen, is die bij de leraar vanbinnen. Wat geest en wat ziel, geven aristokratie aan 'n schuur van 'n klas. Het is te goedkoop om beelden en platen aan de muur de glans te laten geven die van de leraar moest uitgaan.

Werk aan uzelf en laat de wetenschap slechts middel wezen. Eet niet zonder honger. Doe niets zonder liefde.

Werk niet vele boeken door, de gegeven feiten aannemend voor kennisgeving, en verder overgaand tot de orde van den dag zonder 'n plooi op uw gezicht of op uw ziel.

Maar 't zou 'n dwaasheid wezen, wat ik zeg, als gij niet waart die ge zijt: de jonge mens, zoekend, strevend naar hogerop; niet tevreden met 't voldoende, omdat het betere bestaat, en het beste; wien 't volmaakte slechts goed lijkt.

Aan genieën en aan nulliteiten behoeft men geen raad te geven; zij gaan waar de geest hun drijft, of blijven waar hun onvermogen ze vasthoudt.

Maar er zijn er zovelen, talenten van allerlei rang, die 'n mooie gave hebben, welke echter zorg en kweking behoeft.

Daartoe reken ik u.

Laat onder geen plichtmatige vakstudie uw gemoed verdorren.

Psyche nikai is de mooie spreuk van 'n veelbesproken taalboek.

De ziel overwint. En voor geen leraar is dit méer wáar dan voor hem die Nederlandse taal en lieteratuur onderwijst. 't Is het superieurste vak onzer scholen, omdat de hele mens erbij betrokken is; niet maar z'n redenerend verstand.

Taal en lieteratuur zitten in ons, van de kruin tot de tenen. Geen rapport- of eksamensijfer geeft méer 'n benadering van de hele mensewaarde dan 't sijfer voor Nederlands.

De leraar in 't Nederlands moet niet zijn: 'n Vak met meer of minder menselikheid, maar 'n Mens met meer of minder vakkennis.

Meer dan de Vakman is de Man.

Dàarmee in aanraking te komen, heeft vooral waarde voor de leerling.

Denk, er was 'n leraar, onbevoegd en onbekwaam, betrekkelik ten minste. Hij was eigenlik 'n natuurkundige, maar men droeg hem op 't onderwijs in Nederlandse taalen letterkunde.

Hij was 'n man die veel had gedacht en ondergaan; hij had veel geleefd; was 'n L e b e m a n n van hogere orde. Als hij les moest geven, dan had hij z'n boeken vantevoren hoog nodig, want hij had nog maar elementaire kennis overgehouden uit z'n eigen jongensjaren. En z'n leerlingen merkten dat wel, dat hij niet zo erg vast te paard zat. Ze spotten erover achter z'n rug en zelfs dorst men wel 'ns glimlachen in de klas. Maar toch hadden ze respekt voor 'm. Want bij de onvastheid van z'n kennis voelden ze 'n vastheid in z'n wezen, 'n ruimte en volheid in z'n menselikheid die alles biezonder maakte, wat hij aanpakte. En vooral z'n leeslessen, wat waren ze mooi. De manier waarop hij lachte als hij 'n grappig stukje voorlas, was 'n hele les waard. En de losse opmerkingen die hij overal tussen door gooide, gaven relief met sterk zijlicht aan de dingen die vlak schenen. En als hij werd geroerd bij 'n gevoelig stuk, dan was de klank en de trilling van zijn stem, voor de jongens voornamer dan 't stuk zelf.

O, 't is wenselik dat 'n leraar veel weet van z'n vak; hoe meer, hoe liever; maar ik geef de voorkeur aan deze zwakke

vakman boven 'n Professor X.Y.Z., wiens menselikheid zo zwak is en die zich nooit goed heeft ontwikkeld, omdat hij, gestuwd door 'n dorre eerzucht, te veel heeft gestudeerd zonder liefde, gegeten zonder honger, plichtmatig, stelselmatig alles opnemend als 'n loketkast met talloze hokjes.

De persoonlikheid van de leraar toont zich vooral in 't leesuur.

Lezen is leven; leven met de auteur als-ie 't heeft over zichzelf, of in de dingen en met de mensen waar-ie van vertelt.

Lezen is kijken, zien.

Lezen is tegenwoordig-zijn.

Het is zich overgeven en verloren gaan, en daarbij weer zich losmaken en als waarnemer zich buigen over 't geschrevene en over onze Ikheid die er zich in oploste.

Men ziet en voelt zich boeien, meeslepen. De schrijver bewerkt onze geest, hij kerft erin als 'n graveur in 't hout; hij speelt met ons gemoed, streelt en geselt; en wij laten 'm doen, laten ons behandelen, soms mishandelen, totdat we moe zijn van dat sterke leven en 't boek sluiten en ons vrij maken.

Daartoe de klas te prikkelen, dàt is de hoogste leesles; zó dat niemand absent is, en allen genieten van belangstelling.

Mooie momenten als in 'n schouwburg-zaal 'n akteur 't hele publiek overmeestert als onbeperkt despoot.

En mooie momenten als in de klas de leraar onder 't lezen zulke zinnetjes zegt, als onbewust pratend tegen z'n eigen, waardoor-ie getuigt wat in 'm gebeurt; de jongens kijken niet op, ze blijven gebukt, maar toch horen ze wat de leraar zegt, en leven met hem en door hem in 't stuk; hij geeft ze zijn geest en zijn ziel, en samen gaan ze verloren in de woorden des schrijvers.

Gij zijt 'n iedealist, jonge Kollega, maar ge ziet: ik ook. Ik sla gaarne de blik naarboven, maar ik vergeet toch niet de platte realiteit hier beneden, 'n Realisties iedealisme; dat is zo kwaad nog niet.

Het treurigste ding op de vlakte onzer schoolwereld is wel dàt, wat men noemt: de bloei van het middelbaar onderwijs: steeds meer leerlingen, meer klassen, meer lesuren voor de leraren en voor de jongens.

O wat 'n bloei: Kijk in die lokalen: de meisjes zitten er bij de jongens, de lege banken worden geld waard. De jongelui slagen voor dit en voor dat, met hoopjes, met hoge sijfers. Wat 'n bloei: de Inspekteurs kijken met waardige tevredenheid en zeggen: dat is míjn Inspektie; de Dierekteurs triomferen in stilte: dat is míjn school; de Ouders glunderen: dat is míjn jongen; Kommissies van Toezicht en Bee-en-Wee's betuigen hun voldoening en denken: dat zijn ònze ambtenaren; en de Jongelui zijn in d'r schik en roepen: dat is mìjn baantje dat ik daar machtig werd. Wat 'n kontentheid! Natuurlik, want het doel is bereikt: 'n hoog sijfer en daarmee 'n goed baantje.

Maar de leraars, die niet inspekteren, noch dierigeren of administreren, en zo maar simpeltjes-weg lesgeven (men zou soms denken dat dat bijzaak is aan 'n school), de leraars zuchten, en kraken dikwels onder dat zware industriewerk in die moderne fabrieken met d'r parallel-klassen *a*, *b*, *c*, *d*.

Hoor ze vertrouwelik praten om 'n hoekje: elk jaar meer leerlingen: hoe langer hoe meer stommelingen; niet in absoluut getal, want dat spreekt vanzelf, maar in verhouding; het schoolgeld is laag en de ouders zijn eerzuchtig en zelfopofferend; ze willen wel enige jaren krom liggen om d'r kinderen wat hogerop te stuwen; geen schop in d'r hand, geen hamer of verfkwast, maar 'n pen, en geen kantoorpen, maar 'n studiepen.

Leer nu maar lieteratuur aan die turven. Ja, *leren*, dat gaat goed. ‘G u i d o G e z e l l e was 'n groot dichter of 'n klein dichter’; ze zullen net leren wat je wilt.

Met het vuursteen van je geest sla je op die turfkoppen om er vonken uit te halen. Jawel!!

Wat 'n iedealist ben ik, niet? Zo vol iellusies!

Ik herinner me 'n leerling die me altijd met zo'n goeiige, dommige, wat medelijdende blik kon aankijken als ik 'm 'n beurt gaf, niet om de les op te zeggen van de vorige keer (want dat kon-ie best, in 'n paar korte, droge zinnetjes), maar om met 'm te praten over de vorige les. ‘Och meneer’, zeien de rimpeltjes op z'n gezicht en de glansjes in z'n ogen, ‘och meneer, begin je weer? Je weet toch wel, dat 'k geen woord zeg!’

Maar dat is ons schoolmeesters-instinkt. We kunnen 't niet

nalaten. Geeft 'n moeder aan de wieg haar ziek kind op? Ze vecht tot 't laatste ogenblik, en nog daarna, want ze wil 't niet geloven dat alles vergeefs is. En wij tobben, en ploegen 't strand en zaaien op de steenrots, en bidden om regen en zonneschijn, want je kunt niet weten of 't zaadje niet zal opschieten. Wij tobben maar door, stumpers die we zijn.

En dan dat nare systeem van parallel-klassen, dat geest, ziel, spontaneïteit doodt.

Als de leraar zelf iets heeft gevonden ('t doet er niet toe of 't bij geleerde vakmensen al 'n geregistreerd feit was) en hij geeft z'n vinding in de klas, met de geestdrift van 'n ontdekker voor z'n eigen ontdekking, met de blijheid van 'n màn, die voelt dat-ie wat ìs en kàn,... mooi moment in de klas. De ziel van de Leraar glanst van leven, en de zielen der jongens tintelen wat mee. Maar 't volgend uur gaat-ie van afdeling A naar afdeling B en draagt daar 't zelfde voor. Ja, voordragen, want er is komedie in hem. En 't verschil tussen 't ene lesmoment en 't ander, is even groot als tussen natuur en aanstellerij.

Vergeet ook niet, gij jonge idealist, dat wij werklui zijn. 'n Metselaar legt de ene steen naast de andere, 't ene rijtje op 't andere, en zo groeit de muur. En als 't ene huis klaar is, dan begint-ie kalm aan 't andere. De kleermaker levert kalm z'n broeken af aan de klanten, en wij leveren onze broekjes aan de eksaminatoren. Da's onze broodwinning.

Muren metselen en broeken naaien, dat gaat zonder virtuositeit, en 't grootste gedeelte van onze lesarbeid kan ook niet anders dan industriewerk wezen.

Elke fijne les is 'n kunststuk. Als ge'r vier per dag geeft, dan zijn dat vier kunststukken per dag; laat ik zeggen: twintig in de week. En u begrijpt, dat u zo niet aan uw pensioen zult komen, maar reeds lang 'n mooie begrafenis zult hebben gehad, eer 't zo ver is, met kransen van kollega's en leerlingen, welke laatsten de geliefde leraar zeer betreurden, zoals 't mooie berichtje in de plaatselike krant zal zeggen.

Wilt ge dus niet gebroken zijn voor uw tijd, leg 't dan 'n beetje kalmer aan. En, heus! zoudt ge geen andere kar-

rière kiezen? 'n Arabies paard hoort niet voor de ploeg.

Bovendien, de jongens houden 't ook niet uit dat er, dag in dag uit, kunststukken aan ze gepleegd worden. Laat ons dankbaar zijn, als elke les één passage heeft, dat er iets levenmakends door de klas gaat; figuurlik, bedoel ik; één lach, één verrassing, één prikkeling, één schokje, enfin: één moment dat 't gemoed opleeft.

De Pastoor doopt z'n wijwaterkwast in de gewijde emmer en werpt 'n springvloed van heilige druppels over de menigte die de kerkruimte vult, bozen en goeden, verdorde zielkens en harten vol verlangen naar Hemelse troost.

Luk raak! Zijn er velen die met blijde glimlach de koele druppel op 't voorhoofd ontvangen en dankbaar kijken naar 't heilige vat, zoals 't stoffige rooske omhoog blikt naar de wolk die ze besprenkelt en verfrist?

De Heer zal de droppelen van zegen wel sturen, denkt de Pastoor.

En zo denkt in 't voorjaar ook de Natuur als ze haar wolken van zaadstof aan de wind geeft.

't Komt wel terecht. Of niet terecht. Ook goed.

En zo moeten wij ook nu en dan maar eens denken, om ons te troosten, als we onze vloed van druppelen van geest en kennis over de klas gooien.

Op één die raakt en leven wekt, gaan er tienduizend verloren.

Da's niets. Gooi maar door. Zeg maar tien keer 't zelfde, en herhaal dan nog tien keer, en nog tienmaaltien als 't moet, en wees niet boos of wanhopig.

Verbeeld u dat gijzelf zes uur per dag moest luisteren naar 'n spannende voordracht. Zes uur per dag z'n geest laten bevruchten. Zes uur zich laten elektriseren.

Onze jongens assureren zichzelf tegen zo'n gevaar, door niet op te letten. Ze zitten stil, ze kijken naar 't boek, ze kijken u aan, maar ze luisteren niet. O d y s s e u s stopte z'n oren met was om 't verleidende gezang der liefelike Sierenen niet te horen, maar zìj kijken u plezierig aan, en horen geen woord.

Ze iesoleren zich, ze steken d'r paraplu op, ze knopen d'r

gummie-jas dicht en denken: Ga je gang, vader; sprenkel jij maar met de grote kwast; d'r is niemand thuis, hoor.

Als ge vindt dat ge iets knapjes hebt uitgelegd en dat de jongens zich zeer hebben geïnteresseerd, dan moet ge maar geloven dat de grootste helft eigenlik niet goed weet waar ge 't over hebt gehad.

'n Verzadigde oplossing laat alle verder toegevoegde stoffen zakken. En zìj zijn oververzadigd, ze zijn beu. Ze waarderen geen kennis.

Mag ik u iets uit mijn eigen leven vertellen? Ik was onderwijzer op 'n dorp in 't Westland. Het was 'n gloeiende zomerweek. Ik had 'n slaap- en studeerkamertje op zolder, ik kon met de hand aan 't plafond komen. 's Avonds zat 't hele dorp aan de deur op stoelen en op de grond, maar de ondermeester zat op z'n zolderkamertje bij de petroleumlamp te werken, tot twaalf uur en later. Toen kwam de Zaterdagmiddag, ik moest naar Den Haag, lesnemen bij de heer S t e l l w a g e n . O heer, de stoomtrem was net weg. Dat was geen slordigheid van mijn kant, maar de dorpsklok had me gefopt. Soms was ze 'n uur voor. En dan werd ze maar 'n uur stil gehouden en we hadden 25 uur in 'n etmaal. 'n Bof!

Maar daar stond ik, en de trem weg. Ik keek op m'n horloge, ik kon 't nog net halen, 't was twee uren lopen.

En daar ging 't op 'n drafje, anders kwam ik er niet, met m'n pak boeken onder de arm, over die gloeiende polderweg zonder één boom. Ik kwam net op tijd en begon, met 'n gezicht als 'n kreeft en drijvend van 't zweet, m'n wekeliks opstel voor te lezen. M'n beste Leermeester had meelij en laafde me die middag niet alleen met z'n kennis en z'n geest, maar ook met kouwe melk.

En als ik nu dertig jaar terugkijk, jonge Kollega, naar m'n eigen, zittend op dat gloeiende zolderkamertje en dravend over die gloeiende weg, dan vind ik mezelf 'n lieflike figuur. Vergeef me die onschuldige bluf. Maar ik spreek ook *in abstracto*. Ik vind schoon die begeerte naar kennis, dat verlangen om te komen bij de gewaardeerde Leermeester. Draafde, jullie studentjes, ook zo naar 't Kollege?

En onze jongens! Die zouden net zo hard lopen, nog veel

harder, maar de andere kant uit, om van ons af te komen. Ze zijn blij als we ziek worden, al mogen ze ons persoonlik wel lijen.

Ja, ons siesteem van onderwijs is inslecht, door oververzadiging. Blijf er uit, uit zo 'n wereld.

Ook is er nog mogelik: verdriet met de discipline. Ik denk echter dat gij er niet veel last van zult hebben, want orde, tucht, zijn geen aparte dingen. Ze zijn innig verenigd met de les. En gij die u geheel wilt geven aan uw taak, gij zult geen moeite hebben. Al zou 'n leraar gebrekkig lesgeven, maar hij deed 't met toewijding en overgave van heel z'n persoon, zijn diescipelen zouden hem respekteren. En respekt is de basis der tucht.

Elke leraar, elk vak, ja zelfs elk onderdeel van 'n vak, heeft z'n eigen soort van orde. De ‘Nederlandse’ orde is van biezondere aard. Er zijn leraren die van hun klas 'n ijskelder maken; anderen maken er 'n grafkelder van. Bij 't Nederlands kan dat niet. Er moet 'n levende orde zijn, omdat het gemoed erbij betrokken is, 'n levendige orde, die echter alle vogeltjes aan d'r touwtje houdt. Mocht 'n enkel al te levendig schepseltje nu en dan over z'n grens durven komen, liever dàt dan de dood door ijzige kou of door duffig gebrek aan licht en lucht.

Als de veeleisendheid van ons vak u nog niet afschrikt, kom dan binnen en kijk uw kollega's eens aan, uw oudere ambtgenoten waaronder ge allicht voorbeelden zult zoeken om ze na te volgen. Er zijn er van allerlei tiepen. We hebben zo'n individueel vak, dat geen twee docenten mekaar gelijk zijn.

Dáar is de ouderwetse, versteende schoolman, voor wie 't hogere deel van onze lessen zo goed als niet bestaat: in 't diektee en de ontleding kulmineert z'n onderwijs. Hij beseft er niets van dat het eigenlike taalonderwijs maar bijzaak is bij onze lessen in de Nederlandse taal. 't ‘Hollands’, dat is hem 'n *vak*, en hij heeft er geen benul van, dat *Moedertaal* 'n uiting is der hele menselikheid, en dat hij dus aan die menselikheid vooral moet werken, en niet aan de uiting daarvan. Hij zou 't 'n uiterste zotheid vinden als ge hem verklaarde dat de dienstbode met wie z'n diescipel

nu en dan praat, eigenlik z'n kollega is omdat ze aan z'n leerling ook mee les geeft in de moedertaal.

Deze man is heel ongevaarlik voor u. Ge zijt alleen verbaasd, dat zulke oerwezens nog bestaan. Helaas, ze zijn nog zo talrijk.

Maar hier is 'n ander tiepe, heel gevaarlik voor u, omdat ge dierekt zekere meerderheid van 'm ondergaat.

Hij is 'n man van scherpe geest en grote energie; vol sterke, goede wil. Zijn kennis is natuurlik ruim voldoende.

Hij is doordrongen van goede onderwijs-principen, als b.v. dat men aan de leerlingen de dingen niet moet *geven*, maar dat zij ze zelf moeten *vinden*; dat men moet uitgaan van aanschouwing van 't konkrete geval om te komen tot het algemene begrip.

Hij is 'n ervaren pedagoog, was jarenlang hoofd ener school; 'n kranige figuur, gelijk het lager onderwijs er zo vele kan aanwijzen.

Nu is hij leraar in de Nederlandse taal en letterkunde: En, kunt ge het geloven? ik zou hem niet gaarne aanwijzen als model voor 'n jong akademies-gevormd docent. Zeker, deze zou veel van hem kunnen leren: allerlei goede les- en klasse-manieren kunnen overnemen, maar als Neerlandikus spesiaal schiet hij te kort in begrip en wezen, in wezen en begrip; want dat is één.

Hij is ver-school-d, om niet te zeggen verschoolmeesterd. Hij is doktrinair ver-raisonneerd, ver-analieseerd. Hij is de levende *grammaire raisonnée*, *style raisonné*, *littérature raisonnée*, *diction raisonnée*.

Hij beredeneert, welke woorden in 'n zin klemtoon moeten hebben: dìt woord weinig, dàt meer, dàt véel meer, dàt allermeest, want, begrijpt u? daardoor komt tegenstelling uit; daardoor hoort men kliemaks; daardoor krijgt 'n grap relief; daardoor... hij weet alles, bewijst alles. En hij heeft in alles gelijk. Alleen daarin niet dat hij 't bewijst.

Hij leest en schrijft zelf slecht, en eist van z'n leerlingen: slecht lezen en schrijven. Alle spontanéïteit weg, alle natuurlikheid van uiting; geen rietme, geen gebondenheid, geen vergroeiing, geen muziek, geen deining, wieging, geen naïviteit die zich onbespied weet; alles, alles: *wil*, *opzettelikheid*,

beredeneerdheid, *analiesering*; alles kapot gemaakt en overdreven, houterig, met krassende scharnieren; alles met vertoning en onnatuur, met geluiden en blikken van: zie-je, zó hoort 't!

Hij *voelt* nooit dat iets waar is, heeft nergens intuïtie van; hij dènkt maar, en alleen met z'n hoofd. 'n Superieur mens denkt met z'n hele lijf, met z'n tenen, met 't puntje van z'n neus. Zitten de gedachten alleen in de hersenen? Dwaasheid! Elke fijnste zenuwdraad denkt mee. Spreek me niet tegen, Professor Neuroloog! De gevoelsmensen zijn de superieurste denkers en begrijpers. Hun denken is voelen, en hun voelen is denken.

En omdat *taal* wordt voortgebracht door de hele mens (‘le style c'est tout l'homme’) daarom kan hij geen taal beoordelen en brengt geen goede taal voort, als te beperkt begaafd en ontwikkeld.

Hoor 'n staaltje van z'n krietiek:

Zeker vers begint zó:

> Hij trok het schuifken open,
> Het knaapje stond aan zijn zij
> En zag het uurwerk liggen:
> ‘Och, grootvader! geef het mij?’

Wat! zegt-ie. Is dàt 'n manier van beginnen? *Hij* trok...? Wie is *hij*? *Waar* zijn we? *Wanneer*? Ik wil dat 'n verhaal begint met 'n behoorlike beschrijving van plaats en omstandigheden. *Het* knaapje? Welk knaapje? *Het* uurwerk? Men gebruikt het lidwoord van bepaaldheid alleen, als er bepaaldheid is in de geest van spreker en hoorder. Dus: *Stijl*: onvoldoende; drie of vier voor dat stukje opstel.

Totdat-ie hoort dat 't stukje van 'n beroemd dichter is. ‘'n Dichter?’ zegt-ie. ‘Hm, ja, enfin, 'n dichter, nou, dat 's wat anders, maar daarom mogen wij dat nog niet aan onze schooljongens toestaan. Dìe moeten leren: scherp denken, en zich uiten, scherp bedacht.’

Wat onzin! .....

Na de miestiek (waarin de fielozofie is opgelost), is de poëzie 't hoogste in 'n mens, hoger dan wetenschap en scherpheid van redenering. En die miestiek en die poëzie komen voor, in nagenoeg alle mensen; in de visvrouw, in

de schooljongen, en ook in u 'n beetje, gij kranige schoolmeester, wiskundige kop, ofschoon ze zoveel mogelik in u zijn doodgemaakt door de degelikheid van uw ontwikkeling. De dichter erkent gij als 'n hoog wezen, zeker, gij hebt dat op school geleerd, maar welnu, wat aan die dichter geoorloofd is, dat is ook aan die schooljongen geoorloofd: taal te schrijven die ontsnapt aan de beoordeeling van droog wiskundig denken alleen, en die gevoeld en begrepen wordt met heel ons lijf.

Fout! fout! fout! zegt ge, en ge zet honderd strepen.

Maar: goed! goed! goed! roep ik, en verklaar u onbevoegd tot oordelen, tenzij ge u bekeert en al uw redenerende taalwijsheid van u afgooit, en wordt als de kinderkens.

Maar nu gij de zwakheid van die man kent, jonge kollega, nu waarschuw ik u dat ge eerbied hebt voor z'n sterkte, en als ge met 'm samenzijt, in 'n eksamenkommissie, of als kollega aan 'n zelfde school, of als kwekeling-toehoorder in zijn klas, profiteer dan van 'm, zoveel ge kunt. Let op, hoe-ie z'n leerlingen fijn doet indringen in wat ze lezen; let op de diescipline en de regelmaat in z'n klas; hoor de vastheid van z'n stem, voel de kracht van z'n wil; lees de opstellen zijner leerlingen die bedachtzaam gebouwd zijn, kloek, degelik. Leer, met één woord, wat 'n wiskundige ontwikkeling voor goeds kan geven aan het taalonderwijs. Ook dàt kunnen wij niet missen in ons vak. Maar dat-alleen is het niet. Wij hebben àlles nodig, de alzijdige ontwikkeling van de gehele mens.

En als ge nu verder rondkijkt onder uw oudere kollega's om te zoeken, waar ge wat kunt leren, dan zult ge u zeker overal afvragen: ouderwets of nieuw? Want dàt hebt ge wel gehoord aan de Akademie dat er 'n vernieuwing, 'n verjonging in ons vak is gekomen. Gij weet dat er achtereenvolgens twee vaandels omhoog zijn gestoken, waaromheen de strijders zich hebben verzameld: *Taal en Letteren* en *De nieuwe Taalgids*. En gij wilt weten, wat het karakteristieke verschil is tussen *oud* en *nieuw*?

De ouden waren de mannen van het lager onderwijs, waarvan ik u zo-even 'n tiepe heb getekend; zij kenden

methode, en voelden zich vast als mannen die weten dat ze de waarheid in pacht hebben.

Zij lieten zich niet leiden door waarneming der taal zoals ze door het grote beschaafde publiek werd gesproken, maar keken in 'n boekje om te weten of iets ‘mocht’ of ‘niet mocht’, en de schrijvers van die boekjes redeneerden op hiestoriese gronden hoe iets moest gezegd worden en ze dorsten te beweren dat de taal fout was zoals ze was.

Zij waren er niet van overtuigd dat spelling maar 'n afspraakje is. Ze hielden de regeltjes voor 'n soort van hemels besluit: ‘*paard* moet met 'n *d*, want het meervoud is paar*d*en.’ Kwam er iemand die zei: ‘ik voel niets van de kracht van dat woordje *want*; ik vind *paart* met 'n *t* 'n veel betere spelling,’ dan geloofden ze dat die man wat scheelde in z'n hoofd. Ze argumenteerden er niet tegen in; 't was te gek; of deden ze 't toch, dan kwamen ze met vanbuiten geleerde argumenten en praatten over 't beginsel der gelijkvormigheid, en dachten er niet aan dat we dit beginsel in honderd andere gevallen verwaarlozen zonder enig bezwaar.

De oude school bracht door ontleding alles tot volle bewustheid van de eerste rang en wist niet dat we alle onderdelen van 'n stuk taal niet met gelijke helderheid van bewustheid bekijken en dat alle stukken vergroeid zijn aan mekaar, en onmerkbaar overgaan, 't een in 't ander, zodat we niets apart kunnen nemen of we doen 't geweld aan en veranderen z'n natuur.

De oude school liet opstellen maken over onderwerpen buiten de levenskring en gedachten- en gevoelskring der jeugd.

Zij liet de moedertaal bestuderen als 'n vreemde taal en gaf ze losse woorden en uitdrukkingen te memoriseren.

Zij meende dat de deftige preektoon de enige fatsoenlike stijl was, en dat huiselikheid en eenvoud eigenlik platheid moesten heten.

Zij koos lektuur alsof de leerlingen werden opgeleid voor retoriese dichters en retoriese fielozofen.

Zij bouwde zinnen met het oog, in plaats van met het oor.

De oude school - ik raak niet uitgepraat - maar laat

ik 't met één woord zeggen - wist niet dat *taal* 'n natuurverschijnsel is.

De nieuwen waren vooral akademicie; ze kenden geen methode, en dat was hun kracht. Ze traden aarzelend de school binnen en begonnen zoekend, tastend les te geven. Ze hadden 't ware beginsel van 't hoge onderwijs in zich, dat men zelf moet kijken, zelf waarnemen om te weten hoe iets is, en dat men alle waarnemingen van anderen moet wantrouwen en kontroleren, en dat *geloven* 't beginsel is van alle kwaad.

Ik spreek nu over de begaafden, natuurlik; want de domme en middelmatige akademicie - maar dat zìjn geen akademicie - dat zijn knullen - die kwamen terecht bij de mannen van 't lager onderwijs en aapten ze zo wat na en lieten zich op sleeptouw nemen door allerlei boekjes, maar ze kwamen ver achter die mannen, die zij alleen overtroffen in.... pedanterie.

Maar de jonge mannen van talent met akademiese vorming, die luisterden naar hun oudere kollega's en moesten daar vanalles afkeuren. Ze begrepen, als alle hervormers en revolutionnairen, dat de moker moest gezwaaid om af te breken en te vergruizelen, eer men goed gemeenschappelik kon opbouwen. Ieder begon maar voor zichzelf in zijn klas te zoeken en te streven, en had nu en dan eens gelukkige momenten, waarvan ze voelden dat 't goed ging, maar dan weer gaven ze hele lessen, slecht, slecht, en ze wisten zelf dat 't slecht was, en ze gingen bedroefd naar huis, denkend: ‘Och, had ik maar 'n ander vak gekozen; wat moet ik toch eigenlik leren aan die jongens?’

Maar uit die diepte kwamen ze weer naar boven en streefden, en bereikten dikwels, en waren gelukkig; nog vaker niet, en waren ongelukkig,

En in die periode leven we nu nog, jonge kollega.

Kom binnen, en ga aan 't werk; dat wilt ge immers? Voeg u bij de strevers en zoekers, en wantrouw alle mannen die zeggen dat ze 't beslist weten hoe alles moet, maar vooral hen die de mond vol hebben van moderne princiepen. maar hun daden zijn er absoluut mee in strijd. Huichelaars

zijn 't die 't niet menen met de zaak; ze willen karrière maken, zich naar voren dringen.

Wees gij eenvoudig en geloof dat ge in mijn oog sympathiek zijt als ge bedroefd naar huis gaat omdat uw lessen slecht waren, naar eigen begrip.

En waardeer uw geluk, als ge nu en dan uit de klasse komt in stille fierheid, wetend dat ge aan uw leerlingen 'n mooi uur hebt geschonken van geestelik leven.

J. MATHIJS ACKET.

Buitenlandsch overzicht.

25 Nov. 1915.

Servië verloren.

Men weet nog niet, wat er van het Servische *leger* geworden is, maar het *gebied* is voor het overgroote deel in de handen der vijanden. Nu Mitrowitza en Prisjtina ook gevallen zijn, schijnt uitwijking naar Albanië de eenige weg om aan capitulatie te ontkomen; en wat wacht de Serviërs in Albanië?

De Anglo-Franschen zijn in het uiterste Zuiden van Servië blijven steken, en Griekenland noch Roemenië hebben zich geroerd. Zoo bleven de Serviërs uitgeleverd aan eene overmacht van drie tegen één.

Rusland zegt dat zijn leger op de grenzen van Roemenië nu spoedig gereed is. Het is echter niet de eerste maal dat het dit verkondigt.

Griekenland heeft aan allen aandrang der Entente het hoofd durven bieden. Hoe nu, indien de Centralen ook Zuid-Servië van hun vijanden zuiveren gaan? Moet het dan de uitwijkelingen vrijlaten, of moet het ze interneeren? Zoo het laatste, dan blokkeert Engeland de havens; zoo het eerste, hoe zal dan de verhouding van Griekenland tot de Centralen, met name tot Bulgarije, zich gaan ontwikkelen?

De Centralen loven Griekenland een verlokkenden prijs uit. Het zal Kawala mogen behouden en Monastir verwerven, indien het de vluchtelingen interneert. Het zal dit mogelijk trachten te doen met vluchtende Serviërs; ook met de Anglo-Franschen van generaal Sarrail? Het is kwalijk aan

te nemen dat dezen het zich zouden laten doen. Hunne basis te Saloniki is zeer wel te verdedigen; zij ligt onder het scheepsgeschut; en zoo lang zij behouden blijft, kan de Anglo-Fransche troepenmacht, door de spoorlijn waaraan zij is blijven kleven, en die, indien zij tijdig wijkt, haar bezwaarlijk kan worden afgesneden, een eventueelen vrijen terugtocht verzekerd blijven achten.

Intusschen hebben nu de Centralen beide de water- en de spoorverbinding met Turkije in hun bezit. Op welke plaats kan deze het gemakkelijkst door de Entente worden bedreigd? Naar benoorden de Rhodope brengt zij hare krijgsmacht in afzienbaren tijd zeker niet; - naar Adrianopel? De afstand van Dedeagatsj is niet groot, en eene spoorlijn staat ter beschikking - als zij maar eerst veroverd wordt; en met welke macht? Welke is er beschikbaar, als het schiereiland van Gallipoli bezet blijft met wat er nu ligt? Nieuwe troepen uit Egypte?

Waarvoor is Kitchener naar het Oostelijke krijgstooneel gegaan? Het blijkt tot dusver in het minst niet wat zijne aanwezigheid er uitgericht heeft. Er was behoefte, heette het, aan vaste leiding, aan een weloverwogen plan. Wat voor plan het zijne wezen mag, is in de verte niet te gissen.

Van Duitsche zijde wordt beweerd, dat wel verre van Egypte te kunnen ontblooten, Engeland alle macht die het met mogelijkheid daarheen brengen kan er eerlang broodnoodig hebben zal. Egypte zou met trillend verlangen de gelegenheid tot opstand tegemoet zien; Perzië en Indië niet minder, en het gezag der Italianen in Tripoli zou reeds nagenoeg tot de enkele stad van dien naam beperkt zijn. De gebeurtenissen op den Balkan zouden reeds een geweldigen schok hebben medegedeeld aan de gansche wereld van den Islam, een wereld die wacht op den Duitschen bevrijder.

Van Engelsche zijde wordt over dit alles een hooghartig stilzwijgen bewaard. Het is kwalijk aan te nemen dat de nadering van het krijgsrumoer niet eenige beweging in het Oosten veroorzaakt; vooral in Perzië moet iets gaande zijn waarover de Engelschen ons niet inlichten. Het gezag dat Rusland en Engeland zich daar hadden aangematigd werd zóó weinig gewillig ondergaan in vredestijd, dat het ondenkbaar voorkomt dat Perzië niet zijn voordeel zou trachten te

doen met de groote moeilijkheden waarin de belagers zijner onafhankelijkheid thans verkeeren. Maar voor het overige moet o.i. worden betwijfeld of de Islam-volken, die iets met Engeland af te rekenen mochten hebben, de 'bevrijding' reeds zoo nabij achten als Duitschland het gaarne wil doen gelooven. Den Balkan te blijven beheerschen en bovendien over den landweg Egypte te bereiken is zelfs voor de 300.000 man van Gallwitz en Kövess wat veel; en zullen er 300.000 man gereed staan om op den Balkan die van Gallwitz en Kövess te vervangen? Of zullen het Turken zijn die het stuk verrichten onder Duitsche leiding; Turken eerlang van al wat hun thans nog ontbreekt voorzien, nu hun via Nisj-Sofia - Adrianopel kan worden toegevoerd waarvan Duitschland overvloed heeft?

Het wil soms schijnen, of de wereldoorlog een stadium heeft bereikt waarin de partijen elkander vooral met grootspraak bestoken. 'Wacht maar; aanstonds wapenen wij den Islam', zeggen de Duitschers. 'Wacht maar, in het voorjaar hebben wij wapenen en munitie voor zes millioen Russen' zegt Kitchener. Die zich geheel zeker voelt van zijne zaak, pleegt niet zoo te snoeven. Het zelfvertrouwen vermindert aan weerzijden. Men voelt zich èn bij de Entente èn bij de Centralen in verwikkelingen getrokken waaruit geen weg leidt die men duidelijk vóór zich ziet en die men zeker is met veiligheid te kunnen betreden.

Onderwijl schijnt op de oude fronten in Frankrijk en Rusland de oorlog haast tot stilstand gekomen. Alleen in de streek benoorden de Roemeensche grens was in de afgeloopen maand iets van belang te doen, dat ook weer afgeloopen is zonder groot resultaat in eenigerlei richting. Dan was er gevecht, van tijd tot tijd, in de buurt van Riga. Op het westelijk front kanongebulder en bommen uit vliegtuigen; geen troepen die in beweging kwamen. Joffre 'spaart', maar veroorzaakt daardoor dat ook de Duitschers kunnen sparen, d.w.z. hun voorsprong behouden.

Churchill weg. Hij heeft geenszins aannemelijk gemaakt dat zonder zijn expeditie naar Antwerpen de Duitsche vloed gestuit zou hebben moeten worden aan de Somme in plaats van aan de Yser. Het kan ook zijn, gestuit zou hebben *kunnen* worden aan de Dender in plaats van aan de Yser.

Begin October hadden de Belgen, zoo zij van de verdediging van Antwerpen afzagen, nog elders dan in de duinen zelve aan de Franschen de hand kunnen reiken.

En de geschiedenis van de eerste Dardanellen-expeditie, met de vloot alleen, heeft Churchill ook niet voldoende opgehelderd. De eindindruk blijft dat hij gewogen is, en voor *dezen* tijd te licht bevonden.

C.

Bibliographie.

Dr. J.A.N. Knuttel, Bloemlezing uit Nederlandsche schrijvers sinds de Renaissance, deel II, Amsterdam, S.L. van Looy, 1915.

Dit deel van Knuttel's Bloemlezing is een teleurstelling en een verrassing. Zonder eenig voorbehoud neem ik aan, dat de verzamelaar, zeer waarschijnlijk zonder de meest gebruikte leesboeken en bloemlezingen vooraf bestudeerd te hebben - en daar is wat voor te zeggen - met allen ernst, vrij en onbevangen op zoek is gegaan naar schoonheid in onze litteratuur van Van Effen tot '80. Hij zelf verklaart, dat dit deel hem meer ‘hoofdbrekens’ heeft gekost dan het vorige en dat hij hoopt den kijk op bovenbedoelde periode verfrischt en verruimd te hebben.

En wat is hiervan nu het resultaat? Dit, dat wel de helft van zijn keuze behoort tot de parade-paarden en -ponytjes, die we, van veertig jaar her soms, kennen uit de vele Leopolds, Koenens, Duysers etc. Nog altijd behooren Van Haren's Menschelijk Leven, Van Alphen's Starrenhemel, Bellamy's Fillis, Bilderdijk's Rozen, Staring's Herdenking, Israelitische Looverhut, Oogstlied, Aangebrand, Da Costa's ‘Kan het zijn’ en ‘Wachter’ tot het beste. Nog altijd komt er een Zusterstad op de proppen. Nog altijd dezelfde thee van Kneppelhout, dezelfde blanke beentjes van de knappe herbergsdeerne bij Potgieter, dezelfde oortjesschool van Tony. Zelfs het Schrijverke van Gezelle schoot reeds over vele wateren.

Dit is de verrassing: de kijk van voor veertig jaar en nu schijnt zoo ongeveer even frisch en ruim te zijn; een neerlandicus, die zich een kunstgevoelige heeft getoond, biedt ons thans ongeveer dezelfde zaken als opperste schoonheid, die reeds een vorig geslacht bijzonder bekoorden. Er heeft zich blijkbaar ook uit

onze 19de-eeuwsche kunst een klassiek gevormd. Maar dit is tevens de teleurstelling. Het eerste deel gaf ons recht om te hopen, dat we ook hier schoonheid buiten de officieele klassiek zouden mogen vinden. De lichtelijk belangstellende in litteraire zaken, die zijn gymnasium of H.B.S. een 25 jaar geleden doormaakte en de beide deelen van Knuttel in handen krijgt, zal bij het doorbladeren van het eerste zijn aandacht telkens geboeid vinden door hem onbekende frissche dingen van Van Hout, Van der Noot, Spieghel, Van der Wiele, Camphuysen, De Brune, Poirters, Oudaen, Dullaert, Broekhuyzen, terwijl hij het tweede uit de hand leggen zal met een 'jawel, dat kennen we', hoogstens verrast door een paar aardige versjes van Ten Kate, die hem aan idyllisch jeugdwerk van Israels herinneren, een oogenblik ingepakt door van Effen's coquette vrouw.

Er blijven natuurlijk altijd eenige stukken van algemeene beroemdheid of bekendheid, die men in een bloemlezing van ruime strekking niet kan missen, van Vondel, Hooft, Breero, maar onze 18de en 19de eeuw, waarin het bijzonder uitstekende boven het goede steeds afneemt, had toch meer aangename verrassingen kunnen brengen. Van Zeeus, Schermer, Smits, De Lannoy, Van Merken is niets opgenomen. Kloos overdrijft, als ieder ontdekker, maar het valt niet te ontkennen, dat hij onze ooren geopend heeft voor deze soms werkelijk goede en typische 18de-eeuwsche kunst. Bellamy, die hier met zes gedichtjes uitkomt, mag geestdriftig streven naar het nieuwe, hij bereikt niet veel. Voor mij staat zijn poëzie beneden die van Smits, die in de zuiver 18de-eeuwsche kunst een paar charmante dingetjes gemaakt heeft. De kriticus Bellamy is veel interessanter dan de dichter.

En dat eeuwige Menschelijk Leven van Van Haren, dat overal weer opduikt, het is een belangwekkend en mooi document voor wie de geschiedenis der Van Harens kent, maar niet typisch 18de-eeuwsch.

Menige geestig en goed geschreven bladzij proza van een Daalberg, een Van Woensel had voor velen een verrassing kunnen zijn, die de vrij egale hoogte der eeuw in een ander licht liet zien.

Voor Toussaint ligt de toekomst bij enkele fijnproevers in haar krachtige, soliede schilderingen van karakters en toestanden uit oude tijden, in den Leycester-cyclus b.v. en niet in de sterk verbleekende Majoor Frans.

PRINSEN.

Spinoza, een levensbeeld, door Dr. W. Meyer. No. 14 van Populair Wetenschappelijk Nederland. Ipenbuur en van Seldam, Amsterdam.

Of Spinoza ooit evenals Rembrandt voor het Hollandsche gevoel een volks-heros worden zal, en wij Nederland met evenveel warmte naar den eerste noemen zullen, men mag het betwijfelen. En niet vooral omdat hij een Israëliet, maar omdat zijn ouders Spaansch-Portugeesch waren. Wel zullen wij er trotsch op blijven hem geherbergd te hebben, schoon dan niet zonder gekwel, maar hem als een voortbrengsel van volk en landaard beschouwen, daar zullen wij Hollanders niet spoedig toe overgaan.

Evenwel, voor verscheidene Hollanders is Spinoza *de* man, en het mag een geluk heeten, dat één dier vurige aanhangers aan zijn landgenooten een levensbericht van den held gaf, dat, beknopt als het is, toch rijk aan inlichting heeten mag: wij hebben het aangename gevoel over Spinoza, die dan toch in Holland geboren werd, op de beste wijze bediend te worden door een landgenoot. Wij hebben hem dan toch geherbergd, al heeft misschien alleen zijn vroegtijdige dood hem een gruwzaam lot bespaard, en een der schoone leeringen van Dr. Meyer's geschrift is deze, dat die herberging méér te beteekenen heeft gehad, dan de gemeenplaats ‘het klassieke land der vrijheid’ zeggen kan, daar toch inderdaad geen gering aantal vrijzinnig-denkende, voorname mannen den zelfstandigen denker beschermden. Zij deden het niet zonder behoedzaamheid, maar zij deden het, en bij zijn overlijden schroomden deze voorname mannen niet den grooten afgestorvene statige eer te bewijzen en zeker, *dit* strekt ons zelven tot groote eer.

Is het niet Dühring geweest, die Sokrates en Spinoza de eenige waarachtige wijsgeeren noemde, wijl zij beiden alleen het wereldsche inderdaad versmaadden en inderdaad als wijsgeer leefden? Zeker ontneemt Dr. Meyers verhaal niets aan dien lof, en brengt het daarentegen den nieuwen vinder tot den ouden zoeker nader, waar het den eersten toont, schoon niet dagelijks in redetwist met jong en oud, dan toch geenszins zonder omgang, en zelfs in verkeer met velen van zijn belangrijke tijdgenooten. Spinoza hield van de eenzame overpeinzing; hij hield van zijn werkplaats en zijn studeercel, maar hij ontvlood de menschen niet, hij oefende ook door het gesproken woord invloed uit, en had hij zijn Plato gevonden, de wereld zou hem ook kennen uit meer dan één ontsterflijk gesprek.

Het nieuwe levensbeeld werpt een wat bonteren mantel om Spinoza's schouders dan de kluizenaarspij, waarin wij ons

plachten hem voor te stellen, doch de gemoedsadel wordt er niet minder om, want evenmin als Sokrates werd Spinoza door de omgang met de grooten aan de heilige stem daarbinnen ontrouw, en zijn kracht tegen de verleiding van het wereldsche toont zich nog schitterender. Hij blijft de bescheiden brillenslijper, de ziekelijke van lijf, die veel leed verduren moest, en dit kommerlijke bestaan niet wou ruilen tegen een lot van meer weelde en aanzien, maar in de weelde van het vrije denken zijn geluk zocht en door dat denken een blijmoedigheid won, die maar aan weinigen gegeven is.

Hij stierf vóór de vijf en veertig, en werd al spoedig nog meer verguisd dan bij zijn leven. Vele tientallen van jaren - een paar eeuwen noemt Dr. M. het, maar welgeteld ligt er tusschen 1677 en 1785 maar iets meer dan één honderdtal - durfde men hem niet noemen; thans zegt men, dat zijn gedachten de onze nog altijd leiden, en zijn levensbeeld blijft er een, waarnaar wij met eerbied en aandoening opzien.

v.D.

K.J. Pen. Over het onderscheid tusschen de Wetenschap van Hegel en de Wijsheid van Bolland. Brill, Leiden 1915.

Bolland heeft verklaard, dat hij met zijn werk klaar is, het oogenblik is dus aangebroken, dat men voor onzen tijd, waarin de invloed der Hegelsche wijsbegeerte toenemende is, kan en moet vergelijken, hoe Bolland zich verhoudt tot Hegel, dat moet worden uitgemaakt, of men mag spreken van een vooruitgang - Bolland zelf noemt zijn werk ‘gezuiverde’ Hegelarij - of van een achteruitgang. Pen heeft die kritische vergelijking op zich genomen en hij komt tot de conclusie (62): ‘dat de voortgang van Hegel's wetenschap tot Bollandische wijsheid een terugzinken is’, zelfs (146) ‘dat uit de zinnen van Hegel, die nu in allerlei hoofden worden gebracht, de geest der philosophie de vlucht heeft genomen.’ Alzoo: Los van Bolland, terug tot Hegel!

De stof voor deze conclusie is geput uit de volgende bronnen (6, 18): Voor Bolland: Zuivere Rede, Collegium Logicum en Leiddraad, voor Hegel: Encyclopedie, Groote Logica en de inleiding tot deze, de Phaenomenologie. (Dat Hegel, in verband met zijn methode, de Phaenomenologie als noodzakelijk aan de Logica voorafgaand, als door deze voorondersteld, heeft beschouwd

wordt op bldz. 10-17 aangetoond). Gebruikt is de Hegel-uitgave van Otto Weisz, die de oorspronkelijke spatieeringen van Hegel heeft laten staan, waardoor die uitgave duidelijker is dan de Leidsche.

Pen wil nu het verschil Hegel - Bolland aantoonen en wel in dien zin, dat (24) 'terwijl in het organisme van Hegel's wetenschap inhoud en methode onverbrekelijk één zijn, Bolland's wijsheid wordt samengesteld op een wijze, die door Hegel juist wordt gewraakt.' Hegel heeft gezegd: Philosophie zij wetenschap. Bolland keurt dit woordgebruik af, hij reserveert den naam wetenschap voor de verscheidenheid van kundigheden, voor het verstandelijk, analytisch denken en den naam van wijsheid voor het produkt van centraliseerend denken, 'al zoude men kunnen zeggen, dat dit begrip eerst de ware wétenschap is' Z.R[3]. 19. Bolland noemt dus wijsheid, wat bij Hegel wetenschap heet, in zóóver is dus tusschen hen geen verschil. Maar Pen wil nu aantoonen, dat de wijsheid van Bolland, *voor zoover die in zijn werken is vastgelegd*, niet gelijk is aan de wetenschap van Hegel maar slechts aan wat ook door Hegel wijsheid is genoemd en als minderwaardig afgewezen. (131 vv).

De verschillende kundigheden moeten worden saamgedacht, georganiseerd, gesystematiseerd tot een eenheid van kennis, tot wetenschap (= wijsheid). De eenheid van het gekende, het verband, kan worden gezocht in het Ik, in het subject (Kant, Fichte, Schelling), of kan - en moet - worden gezocht *in het gekende zelf*. Nu heeft Hegel geleerd - en Pen toont dit (41-47) met tal van citaten overtuigend aan - dat wetenschap is gekenmerkt door de objectieve rangschikking van het gekende, wijsheid door de subjectieve. De philosophie van Kant, die zijn voor het subject geldende kategorieën uit de Aristotelische logica overnam (33-35); van Fichte, die, een stap voorwaarts gaande, zijn kategorieën uit het Ik methodisch afleidde (36) en met behulp van den zoo gevonden drieslag van these, antithese en synthese de eenheid 'construeerde', - die philosophie moet volgens Hegel om haar wezenlijk subjectivisme nog wijsheid heeten. Zooals hij ook (138 v.) spreekt van Chineesche, Indische en Grieksche wijsheid en eerst bij Aristoteles wetenschap aanwijst.

De absolute, de wetenschappelijke methode, die de door Kant verbroken eenheid van subject en object volkomen heeft hersteld, 'neemt het bepaalde *uit haar voorwerp zelf*, daar zij zelf daarvan het immanente principe is' (38). Niet *wij* stellen iets en niet *wij* stellen iets daartegenover, niet *wij* rangschikken, maar het begrip bepaalt *zichzelf* in en door ons (40). Geen *uit*wendige maar *in*wendige samenhang moet worden nagespeurd. De synthese

wordt door de *eigen* beweging der momenten voortgebracht (42). Geen inhoudsopgave maar de inhoud zèlf (51).

Nu keurt Pen in Bolland af, dat hij te veel de subjectieve methode heeft gevolgd, in Hegelschen zin te weinig 'wetenschappelijk' is en dus weer terugvoert naar de hoogte, die vóór Hegel al was bereikt door Fichte en Schelling, dat hij, de begrippen rangschikkend, die begrippen *lijdelijk* laat, terwijl zij integendeel *actief* zichzelf hebben te rangschikken in en door het subject, dat dus betrekkelijk *passief* moet blijven ('zuiver toezien' zegt Hegel), dat 'zich heeft te geven aan het leven van het object' (51), 'zich heeft te onthouden van het zelf invallen in den immanenten rythmus der begrippen' (53). Bolland ziet dit natuurlijk heel goed in, men kan het herhaaldelijk in zijn geschriften lezen, maar, zegt Pen: 'dit telt voor ons niet' (66), want practisch komt er niet veel van terecht, zijn denken is steeds te overwegend subjectief, zijn gebruik van den drieslag doet te veel aan Fichte denken (69), Bolland zegt te vaak: wìj doen, wìj stellen, wìj verkeeren, wìj ontkennen. Om dit te demonstreeren worden besproken: Inleiding op Coll. Log. (72-75); van de kategorieën: 'zijn' en 'iets en wat anders' (75-92); enkele van de reflexiebepalingen van het wezen (92-104) en de leer van het oordeel (104-128). Deze bespreking, vooral die van de Inleiding, is hier en daar hinderlijk geringschattend. Heel overtuigend is ze ook niet, alleen bij de vergelijking van de wijze, waarop Hegel de oordeelsvormen afleidt, daarbij uitgaande van den inhoud van het onderwerp van het oordeel, dat *zichzelf* in verschillende verhoudingen vertoont, - bij die vergelijking blijkt Hegel in het voordeel, Bolland nadert hier te dicht tot de oude formeele logica, die met den inhoud van het onderwerp geen rekening houdt.

M.i. heeft Pen de kwestie onzuiver gesteld. Hij had, om een eventueel terugzinken te constateeren, niet moeten vergelijken het werk van Bolland met dat wat Hegel als einddoel stelde, maar met dat wat Hegel heeft geleverd. 'De (ware) mensch is de maat aller dingen'. Zooals de *volmaakt* moreele mensch uit eigen subjectieve gezindheid de voor allen absoluut geldende zedelijke normen zou kunnen afleiden, zoo zou de *volmaakte* denker in zijn subject geen andere begrippen en geen anderen samenhang dier begrippen vinden dan die, welke het object hem levert, die subjectieve begrippen zouden volkomen objectief blijken. Theoretisch is het onverschillig aan welke 'zijde' men begint, theoretisch is de Bollandsche denkwijze even betrouwbaar als de Hegelsche, ten slotte *moet* men tot eenzelfde resultaat komen. Juist bij de behandeling van het 'zijn' blijkt dit

duidelijk. In zuiver redelijken zin heeft het geheele betoog van Pen geen beteekenis. Maar practisch staat het anders: de *onvolmaakte* denker, die de begrippen zal organiseeren en dit op uitsluitend subjectieve wijze doet, loopt groot gevaar om in willekeurige constructies te vervallen en beweringen te geven inplaats van bewijzen. Voor den onvolmaakten denker is het altijd raadzaam de objectieve methode te gebruiken, al behoort het uitsluitend gebruik van die methode tot de onmogelijkheden. Bolland, die *beide* denkwijzen aanwendt, is - het is Pen wel gelukt dit aan te toonen - aan de gevaren van het subjectivisme niet ontkomen. *Maar Hegel óok niet*. Wat Hegel heeft geleverd, blijkt met den door hemzelf aangegeven maatstaf voor wetenschap gemeten, toch ook goeddeels ‘maar wijsheid’ te zijn en zoolang wij eindige, onvolmaakte, beperkte menschen denken, zal onze onzuivere ‘wijsheid’ blijven beneden de zuivere ‘wetenschap’. Is het wel redelijk iemand te gaan verwijten, dat zijn werk niet volmaakt is? Als Pen nu ook nog eens wil vergelijken de ‘wijsheid’ van Hegel en anderen met de ‘wijsheid’ van Bolland, dan zal ongetwijfeld zijn oordeel heel wat billijker, gunstiger en meer waardeerend uitvallen.

Westgraftdijk.

J. DE WIT.